Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej

Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej

TOWARZYSTWO
MIŁOŚNIKÓW
GNIEZNA

Gniezno 2011

AUTORZY HASEŁ

Marian Aleksandrowicz
Ildefons Aleksy
Janusz Ambroży
Małgorzata Andrałojć
Mirosław Andrałojć
Renata Arwońska
Danuta i Dariusz Banaszakowie
Michał Baranowski
Zbigniew Beling
Piotr Bering
Agata Białas
Jacek Bogacz
Jarosław Bogacz
Krzysztof Borowiak
Mariusz Borowiak
Krzysztof Bruch
Włodzimierz Bulikowski
Maria Chojnacka
Irena Chryszczanowicz
Andrzej i Magdalena Ciążyńscy
Monika Cieślewicz
Wojciech Czaja
Paweł Czudowski
Marta Czyżak
Bogdan Czyżewski
Krzysztof Dereziński
Renata Drela
Aleksandra Drygalska
Andrzej Elantkowski
Łukasz Fajfer
Dorota Ferenc
Jakub Fischer
Edward Frąckowiak
Henryka Gadzińska
Krystyna Gałęzewska
Józef Garbarczyk
Lechosław Gawrecki
Zofia Gąsiorek
Kazimierz Gonet
Wiesław Głowinkowski
Zbyszko Górczak
Janusz Górecki
Adam Grabski
Stefan Hartmann
Przemysław Hudyma
Grzegorz Iwiński
Bogdan Jakubowski
Marek Jakubowski
Tomasz Janiak
Andrzej Jóźwiak
Michał Kara
Małgorzata Kasperska
Jan Kasprowicz
Andrzej Kaszubkiewicz
Henryk Kątny
Wolfgang Kessler (tłum. Bernhard Kwoka)
Waldemar Kiełbowski
Wiktor Koliński
Grzegorz Konieczka
Elżbieta Kowalska
Ilona Kozłowska
Czesław Krzyżan
Krzysztof Kuczkowski
Krzysztof Kurek
Zofia Kurnatowska
Kinga Liersch
Tomasz Lisowski
Krystyna Lubińska-Palicka
Włodzimierz Łęcki
Alina Łosińska
Bernadeta Łukaszewska
Dariusz i Klaudia Matelscy
Tadeusz Meissner
Dariusz Michałowski
Michał Michałowski
Gabriela Mikołajczyk
Justyna Mizerka
Ewa Mundt
Barbara Nowakowska
Dominik Nowicki
Robert Nurski
Adam Palion
Renata Pałucka
Aurelia Pawlicka
Antoni Pelczyk
Maria Perzyńska-Holasowa
Joanna Piotrowiak
Tomasz Płóciennik
Bogusław Polak
Ewa i Ryszard Polaszewscy
Krystyna Popielec
Krzysztof Prus
Katarzyna Prychitko
Irena Przybylska
Marek Rezler
Henryk Robak
Bogusław Rzyski
Halina Sajewska
Joanna i Tomasz Sawiccy
Erazm Scholtz
Aleksander Sekulski
Henryk Skrzypek
Jan Sobański
Renata Sobczak-Jaskulska
Michał Sołomieniuk
Rafał Stańczak
Natalia Stręk
Dariusz Stryniak
Czesław Strzyżewski
Marek Szczepaniak
Marta Szczepaniak
Jolanta Szcześniak
Danuta Szreder
Danuta Szulczyńska
Krzysztof Szymoniak
Anna Śliwińska
Tomasz Śmigórski
Arkadiusz Tabaka
Tomasz Tomkowiak
Małgorzata Trzaskowska
Grażyna Tyrchan
Elżbieta Urbaniak
Magdalena Urbaniak
Bogdan Walczak
Kazimierz Walczak
Barbara Wawrowska
Jan Wesołowski
Rafał Witkowski
Michał Woźniak
Jacek Wrzesiński
Wiesław Wydra
Walerian Występski
Mariusz Zborowski
Piotr Zieliński

AUTORZY FOTOGRAFII

J. Andrzejewski, M. Borowiak, M. Chojnacka, A. Hoffmann, M. Idzior, T. Janiak, M. Jóźwikowska, H. Kątny, Cz. Kierzkowski, A. Kijowski, M. Krężałek, K. Kucharska, W. Kujawa, M. Łanowiecki, K. Łukasik, D. i K. Matelscy, P. Namiot, E. Nossen, R. Nowak, U. Nowicka, W. Nowicki, R. Nurski, R. Petrajtis, K. Rakowicz, W. Rączkowski, Z. Różański, T. Sawicki, J. Sieczkowski, E. Starczewski, N. i T. Strękowie, T. Tomkowiak

AUTORZY MAP I RYSUNKÓW

J. Borkowski, L. Fijał, J. Gryguć, P. Lubczak, W. Ryszkiewicz, J. Sawicka, B. Springer

RECENZENCI

prof. med. Włodzimierz Bulikowski
prof. Jarosław Jarzewicz
prof. Wojciech Lipoński
prof. Piotr Pokora
prof. Bogusław Polak
prof. Zbigniew Pilarczyk
prof. Szczęsny Skibiński
prof. Dorota Strzelczyk
prof. Rafał Witkowski
ks. dr Marian Aleksandrowicz
dr Zbyszko Górczak
dr Włodzimierz Łęcki
dr farm. Stanisław Pic
mgr Ryszard Gloger
mgr Jacek Kowalski
mgr Marcin Przeciszewski

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Redaktor naukowy
prof. Aleksander Wojciech Mikołajczak

Sekretarz redakcji
Zofia Gąsiorek

Redaktorzy
Bogdan Hojdis (prowadzący), Grażyna Jeżewska, Marlena Pigla, Andrzej Szpulak

Korekta
Robert Bil, Marlena Pigla

Kwerendy, dobór materiałów ikonograficznych i podpisy
Waldemar Kiełbowski

Projekt graficzny okładki i wyklejek
Waldemar Kiełbowski, Przemysław Lubczak

Graficzna obróbka fotogramów
Przemysław Lubczak

Materiały tekstowo-ilustracyjne typograficznie opracował i przygotował do druku
Bogdan Hojdis

© Copyright by Towarzystwo Miłośników Gniezna, Gniezno 2011

ISBN 978-83-932928-0-6

Publikacja wydana dzięki pomocy finansowej Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, Marszałka Województwa Wielkopolskiego, Starosty Powiatu Gnieźnieńskiego oraz Prezydenta Miasta Gniezna

Wydanie I. Druk i oprawa w nakładzie 2500 egz. (1500 + 1000)

Gniezno – gniazdo narodu, początek dziejów Ojczyzny, a równocześnie kolebka Kościoła. Pozostańcie wierni temu dziedzictwu, uczyńcie je podstawą swojego wychowania, uczyńcie je przedmiotem szlachetnej dumy, przechowujcie to dziedzictwo, pomnóżcie to dziedzictwo, przekażcie je następnym pokoleniom.

Jan Paweł II

Gniezno, 1979 r.

Słowa do Czytelników

Wiedza zna przeszłość i o przyszłości wnioskuje, zna zawiłości słów i rozwiązania zagadek, wyprzedza znaki i cuda, następstwa chwil i czasów. Postanowiłem więc wziąć ją za towarzyszkę życia, wiedząc, że mi będzie doradczynią w dobrem, a w troskach i w smutku pociechą.

Mdr 8,8-9

Staraniem Towarzystwa Miłośników Gniezna dociera do naszych rąk długo oczekiwana *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej.* Jest to pierwsze tego typu dzieło przedstawiające w sposób kompleksowy historyczne, kulturowe i religijne dziedzictwo naszego miasta i okolic oraz zamieszkałej na tym terenie społeczności.

Księga ta bardzo dobrze wpisuje się w długie dzieje pism o charakterze encyklopedycznym, począwszy od Marka Terencjusza Warrona (ok. 50 r. p.n.e.) i jego *Disciplinarum libri IX*, poprzez pierwszą encyklopedię powszechną Jeana d'Alemberta i Denisa Diderota, aż po *Wikipedię* – stale tworzoną, największą encyklopedię elektroniczną na świecie. Nasze rodzime, polskie wydawnictwa o podobnym charakterze zainicjował w drugiej połowie XVIII w. arcybiskup gnieźnieński Ignacy Krasicki, poeta, dramaturg i publicysta. Ten wybitny reprezentant polskiego klasycyzmu i autor znanego nam od dzieciństwa hymnu *Święta miłości kochanej ojczyzny* wydał w 1781 r. w Warszawie *Zbiór potrzebniejszych wiadomości* – pierwszą polską encyklopedię powszechną. Dobrze się stało, że grupa ambitnych ludzi związanych z Gnieznem podjęła żmudny wysiłek zebrania materiałów naukowych, przygotowania ich do druku i wydania tego – nie waham się powiedzieć – historycznego dzieła.

W perspektywie globalizacji, a zwłaszcza integracji europejskiej może i powinno ono stanowić niezastąpione źródło poznawania własnej tożsamości. Słusznie stwierdził kiedyś Witold Gombrowicz, że „nie będziemy narodem prawdziwie europejskim, póki nie wyodrębnimy się z Europy, gdyż europejskość nie polega na zlaniu się z Europą, lecz na tym, aby być jej częścią składową, specyficzną i nie dającą się niczym zastąpić". Regionalizm i uniwersalizm nie wykluczają się, wręcz przeciwnie, są to procesy, postawy, punkty widzenia, które wzajemnie się dopełniają i – przy zachowaniu właściwych proporcji – wzbogacają każdego człowieka.

Droga do uczestnictwa w kulturze europejskiej prowadzi przez poznanie i zrozumienie własnej tożsamości, na którą składa się także nasza mała ojczyzna, czyli to, co bliskie i „nieteoretyczne", co czującym i żywym sercem kojarzy się ze wspomnieniami, z tradycją, przyrodą, spotkanymi ludźmi, pamięcią, historią, powszednim językiem, pobożnością, dawną literaturą, a nade wszystko z tym, co nas wychowało – z domem rodzinnym. „Trzeba więc – jak pisał ks. Janusz Pasierb – zbliżać to, co nasze i małe, ku temu, co wielkie, nie pozwalać temu, co małe, bezkształtnie się rozpłynąć".

Prezentowana tu książka jest więc z jednej strony konkretnym wyrazem zbiorowej troski o utrwalenie wspólnotowej pamięci o własnej tożsamości, która tworzyła się na przestrzeni wieków w bliskim naszemu sercu otoczeniu, z drugiej zaś strony stanowi cenne kompendium wiedzy prezentujące zasób dóbr materialnych i duchowych otrzymany w dziedzictwie po naszych ojcach.

Przyjmujemy z radością tę ważną publikację, która ukazuje się w jedenastą rocznicę pobytu Sługi Bożego Jana Pawła II w naszym Świętowojciechowym Mieście, cieszącym się od tamtej pamiętnej pielgrzymki swoją własną flagą, insygniami miejskimi i hejnałem. *Encyklopedia* jest w jakimś sensie wypełnieniem prośby Ojca Świętego, wypowiedzianej na Wzgórzu Lecha 3 czerwca 1979 r. Słowa te, jako motto, otwierają niniejszy tom.

Niech więc ta księga pełna rzetelnej wiedzy o naszym „gnieździe" będzie dla nas „mądrą towarzyszką życia, doradczynią w dobrem, a w troskach i smutku pociechą".

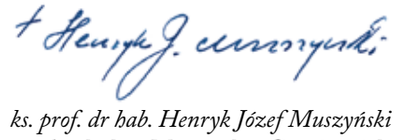

ks. prof. dr hab. Henryk Józef Muszyński
Arcybiskup Metropolita Gnieźnieński
Prymas Polski

Gniezno, 23 kwietnia 2010 r.

Szanowny Czytelniku,

o encyklopedii wszystkiego można się dowiedzieć w encyklopediach. Pojawiły się już w starożytnej Grecji. Nazywano je *enkyklopaideia*, co w swobodnym tłumaczeniu oznacza krąg wiedzy w układzie już to alfabetycznym, już to rzeczowym.

Mamy przed sobą dzieło, które przekazuje nam wiedzę o Gnieźnie, poczynając od zamierzchłej przeszłości aż do teraźniejszości. Gniezno ze wszech miar zasługuje na taką wiedzę ze względu na miejsce, jakie zajmowało w dziejach Polski, raz bardziej poczesne, raz mniej poczesne, tak jak losy całego narodu. Decydowały o tym dwa filary. Jeden wiązał się z rolą miasta w dziejach państwa polskiego. Tutaj wiarygodna tradycja historyczna umieszczała pierwszą jego stolicę. Poświadcza ją nazwa: Schinesghe, Schignesne w najstarszym dokumencie polskim, którym książę Mieszko I oddawał swoje „państwo gnieźnieńskie" pod opiekę Stolicy Apostolskiej około 991/2 r. Tutaj mieli swoją siedzibę pierwsi biskupi misyjni: Jordan i Unger. Tutaj spoczęły zwłoki św. Wojciecha, patrona Polski i misjonarza Prus. Tutaj w roku 1000 utworzono pierwszą metropolitalną organizację Kościoła polskiego, obejmującą swoimi granicami rdzeń państwa piastowskiego aż do schyłku Rzeczpospolitej. Tutaj koronowali się pierwsi królowie polscy; z Gnieznem wiązała się od XV w. godność prymasa Polski, ponownie powrócona do pierwotnego blasku po odrodzeniu państwa polskiego w roku 1918. Państwo i Kościół tworzyły instytucje, które wzajemnie się wspomagały w czasach rozkwitu i dążyły wspólnie do ich odrodzenia w czasach upadku suwerenności. Wszystkie te wydarzenia i działania zostały umiejętnie zebrane w „krąg wiedzy" o współczesnym Gnieźnie. Przeszłość i teraźniejszość znalazły swój wyraz w zebranych tu hasłach.

W szczególności jest to elementarz wiedzy o Gnieźnie dla młodego pokolenia w jego drodze ku przyszłości.

Napawa nas radością fakt, że w roku 2009 znowu do Gniezna, czyniąc zadość historycznej tradycji, powróciła na swe właściwe miejsce godność prymasowska arcybiskupa gnieźnieńskiego. Praktycznie wyprzedził tę decyzję arcybiskup Henryk Muszyński, organizując „zjazdy gnieźnieńskie", mające umocnić, podobnie jak przed tysiącem lat, miejsce Polski w zjednoczonej Europie. Gniezno ponownie staje się stolicą duchową Kościoła polskiego.

prof. dr hab. Gerard Labuda

Poznań, 4 marca 2009 r.

Szanowni Państwo, drodzy Czytelnicy!

Idea powstania *Encyklopedii Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej* rodziła się w Towarzystwie Miłośników Gniezna od wielu lat. Były różne projekty, sugestie i koncepcje. Zdawaliśmy sobie sprawę, że Gniezno i cały region gnieźnieński zasługują na taką publikację. To przecież miejsce nasiąknięte historią, wydarzeniami rangi państwowej i międzynarodowej – miejsce, w którym tworzyły się zręby państwowości polskiej. A przecież historia nieudokumentowana, niespisana skazana jest na unicestwienie... Dlatego na XII Konferencji TMG w roku 2001 została podjęta uchwała o wydaniu tego dzieła, będącego kompendium wiedzy o Gnieźnie, pierwszej stolicy Polski, i regionie gnieźnieńskim.

Do realizacji tak ważnego przedsięwzięcia powołano zespół redakcyjny (94 osoby) pod kierownictwem prof. dra hab. Aleksandra Wojciecha Mikołajczaka. O patronat nad tym projektem poproszono znamienite autorytety, tworząc komitet honorowy, w którego skład weszli:

abp Metropolita Gnieźnieński, Prymas Polski – ks. prof. dr hab. Henryk Józef Muszyński,
rektorzy UAM w Poznaniu – prof. dr hab. Stefan Jurga i prof. dr hab. Stanisław Lorenc,
profesorowie – Gerard Labuda i Jerzy Strzelczyk,
posłowie na Sejm RP – Paweł Arndt i Tadeusz Tomaszewski,
senator – Piotr Gruszczyński,
wojewoda wielkopolski – Andrzej Nowakowski,
marszałkowie województwa wielkopolskiego – Stefan Mikołajczak i Marek Woźniak,
starostowie powiatu gnieźnieńskiego – Jacek Marciniak, Krzysztof Ostrowski i Dariusz Pilak,
prezydenci miasta Gniezna – Bogdan Trepiński, Jaromir Dziel i Jacek Kowalski,
dyrektor Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Poznaniu – Lena Bednarska.

Wstępne działania nie były jeszcze pracochłonne, w przeciwieństwie do przygotowania haseł w poszczególnych dziedzinach, czyli najważniejszej pracy. Staranność i kompleksowość w opracowywaniu haseł, pojawianie się nowych elementów, wcześniej nieprzewidywanych, powodowały konieczność konsultacji z ośrodkami naukowymi zarówno w kraju, jak i za granicą. Proszono o recenzje specjalistów z poszczególnych dziedzin. Wszystko to wymagało czasu, dlatego okres oczekiwania na *Encyklopedię Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej* tak bardzo się przedłużył. Wszystkie podejmowane etapowo prace nad tworzeniem *Encyklopedii* wiązały się również z pozyskaniem środków finansowych niezbędnych do realizacji tego projektu. W tym zakresie daleko idącej pomocy, przez cały okres tworzenia tego wydawnictwa, udzielały instytucje: Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Sejmik Województwa Wielkopolskiego, Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, Rada Powiatu Gnieźnieńskiego, Starostwo Powiatu Gnieźnieńskiego, Rada Miasta Gniezna, Urząd Miasta Gniezna i Urząd Gminy w Kiszkowie. Z wdzięcznością należy

też wspomnieć o pomocy, której udzieliły firmy: Agencja Artystyczna „JazzGra" w Gnieźnie, Bank BPH S.A. Region w Gnieźnie, Bank PKO BP S.A. w Gnieźnie, Bank Spółdzielczy w Gnieźnie, Gnieźnieńskie Zakłady Graficzne, Powszechna Spółdzielnia Spożywców „Społem" w Gnieźnie, Przedsiębiorstwo Energetyki Cieplnej sp. z o.o. w Gnieźnie, Restauracja „Gwarna" Krystyny Nowak w Gnieźnie, Wojskowy Zakład Remontowo-Budowlany w Gnieźnie, Zakład Ogólnobudowlany „Kos-Bud" Andrzeja Kostrzewskiego w Gnieźnie, Zakład Stolarski Andrzeja Mikołajczaka z Niechanowa.

Znacząca była również pomoc osób indywidualnych – Pani Edith Wagener z Magdeburga, Pani Gerdy von Sprenger z Hanoweru i Pana Hugona Opitza z Am Maschhop (Niemcy), Panów: Bogdana Gorczyńskiego, Zbigniewa Pacyńskiego i Tomasza Tomkowiaka z Gniezna oraz Panów Włodzimierza Dopierały i Jacka Pobojewskiego z Konina.

Wszystkim, którzy przyczynili się do realizacji tego ogromnego przedsięwzięcia, składamy wyrazy serdecznego podziękowania. Wasza pomoc była nieoceniona i mobilizująca do wszelkich działań, by ten projekt podjęty przez grono pasjonatów w roku 2001 mógł zostać zrealizowany ku satysfakcji wszystkich zainteresowanych.

Serdecznie dziękujemy Komitetowi Honorowemu, z ks. abpem prof. drem hab. Henrykiem J. Muszyńskim na czele, wszystkim Członkom Zespołu Redakcyjnego pod kierownictwem prof. dra hab. Aleksandra Wojciecha Mikołajczaka, wszystkim imiennym i bezimiennym, których pomoc i zaangażowanie przyczyniły się do zakończenia tego wydawniczego przedsięwzięcia. Serdecznie dziękujemy!

Gniezno to wyjątkowe miejsce, z którym wiążą się początki naszej państwowości i chrześcijaństwa. Współczesny herb miasta, przedstawiający orła białego na czerwonym tle ze złotą koroną, nawiązuje zarówno do legendy o założeniu grodu w miejscu orlego gniazda, jak i do królewskich tradycji Gniezna – w tutejszej katedrze koronowano pierwszych pięciu królów Polski. Prawa miejskie Gniezno uzyskało za panowania księcia Władysława Odonica, prawdopodobnie na przełomie lat 1238 i 1239. Dzisiejsze miasto zajmuje powierzchnię 40,6 km^2; na koniec roku 2009 liczyło 69 554 mieszkańców, co dawało gęstość zaludnienia 1715,5 osób na 1 km^2. Inne szczegółowe informacje znajdą Państwo w *Encyklopedii Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*, która jest pierwszym wydawnictwem pokazującym w sposób syntetyczny dzieje miasta i regionu od legendarnych początków po czasy współczesne. Znajdą w nim Państwo także przypomnienie losów jednostek, które współtworzyły historię Grodu Lecha i o których godzi się pamiętać.

Publikację zawdzięczamy pasji i wysiłkowi grupy ambitnych ludzi związanych z Gnieznem, jego miłośnikom, pragnącym ocalić od zapomnienia dzieje swojej „małej ojczyzny". Kardynał Stefan Wyszyński powiedział w 1972 roku, że „naród musi zachować swoją bogatą przeszłość i musi się nią szczycić. Wszystko, co o tej przeszłości mówi, ma dla młodych pokoleń znaczenie wychowawcze". Przeszłość naszej Ziemi Gnieźnieńskiej ma nas zatem napawać dumą, w której należy utwierdzać starsze pokolenia, a młodym trzeba ją zaszczepiać. Oto cel dzieła, które pragniemy Państwu zaprezentować.

Serdecznie zapraszamy do lektury w imieniu Zarządu Towarzystwa Miłośników Gniezna i wszystkich realizatorów Uchwały XII Konferencji TMG z 2001 roku o wydaniu *Encyklopedii Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*.

Jan Wesołowski
prezes Towarzystwa Miłośników Gniezna

Jan Socha
prezes Towarzystwa Miłośników Gniezna

Gniezno, marzec 2011 r.

Szanowni Państwo!

Powstała z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Gniezna encyklopedia jest pierwszą tego typu w Polsce publikacją poświęconą miastu liczącemu poniżej 100 tys. mieszkańców. Jej znaczenie daleko jednak wykracza poza lokalny wymiar Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej. Dzieje się tak zarówno z racji wielkiej roli, jaką miejsce to odegrało w historii Polski, jak i z powodu nie dającego się przecenić wpływu tego miejsca na formowanie się polskiej tożsamości narodowej. To szczególne dziedzictwo Gniezna zostało dotąd tylko raz kompleksowo przedstawione w wydanej ponad 40 lat temu, pod redakcją prof. Jerzego Topolskiego, monografii pt. *Dzieje Gniezna* (Warszawa 1965). Mimo wielkiej wartości tego wydawnictwa jest to dzisiaj publikacja w wielu miejscach metodologicznie przestarzała i ze względu na rozwój badań częściowo już nieaktualna. Od początku istotnym jej mankamentem było także pomijanie wielu ważnych tematów, które w czasach PRL nie mogły być podejmowane i obiektywnie prezentowane.

W tej sytuacji celem, jaki postawił przed sobą komitet redakcyjny *Encyklopedii Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*, było stworzenie interdyscyplinarnej syntezy dotychczasowej wiedzy o mieście, a także uzupełnienie informacji w zaniedbanych dotąd dziedzinach. Ten dodatkowy aspekt spowodował, że prace nad niniejszą publikacją nabrały w pewnej mierze także charakteru badawczego, co pozwoliło w wielu przypadkach wydobyć na światło dzienne nieznane dotąd kwestie. Jednocześnie, zgodnie z charakterem tego rodzaju wydawnictw, *Encyklopedia* miała głównie na celu spopularyzowanie wiedzy o Gnieźnie i Ziemi Gnieźnieńskiej wśród szerokich kręgów społeczeństwa. Stało się to szczególnie ważne po wstąpieniu Polski do struktur europejskich, co pociągnęło za sobą formowanie się podwójnej (narodowej i europejskiej) tożsamości. W procesie tym szczególne miejsce przypada utożsamianiu się z małymi ojczyznami, stanowiącymi naturalne podglebie samookreślania się jednostek w coraz to szerszych kręgach tożsamości. *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej* pomyślana więc została jako istotna pomoc w edukacji młodzieży i poszerzaniu wiedzy o swoich korzeniach, nie tylko zresztą wśród mieszkańców Gniezna i Wielkopolan.

W tym miejscu wspomnieć należy inicjatorów tego przedsięwzięcia – wieloletniego prezesa Towarzystwa Miłośników Gniezna, Jana Wesołowskiego, oraz skarbniczkę Towarzystwa, panią Zofię Gąsiorek, którzy niestrudzenie motywowali autorów do pracy i skutecznie zabiegali o fundusze na wydanie *Encyklopedii*. Z kolei nieodpłatne pozyskanie wielu materiałów ikonograficznych to zasługa pana Waldemara Kiełbowskiego. Wszystkie te żmudne i wymagające ogromnego zaangażowania działania zwieńczone zostały wydaniem niniejszego tomu, do czego walnie przyczynił się obecny prezes Towarzystwa, Jan Socha, który wraz z Zarządem doprowadził do szczęśliwego końca prace nad dziełem.

Encyklopedia ma zasadniczo charakter humanistyczny, o szerokim spektrum zagadnień interdyscyplinarnych, choć niektóre jej hasła odnoszą się także do kwestii przyrodoznawczych, związanych z geologią, geografią i topografią miasta. Takie nacechowanie wynika z charakteru dziedzictwa historycznego Gniezna oraz przedstawionych wyżej celów naukowych, edukacyjnych i popularyzatorskich, które przyświecały autorom opracowania. Charakter publikacji wymagał więc stworzenia zespołu o szerokich kompetencjach badawczych oraz dobrej znajomości lokalnych uwarunkowań i tradycji. Powstał on z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Gniezna, skupiając wokół przedsięwzięcia grono wybitnych uczonych, historyków, archeologów, historyków sztuki, filologów, a także specjalistów z innych dziedzin wiedzy – głównie z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – którzy nie tylko zgodzili się napisać główne hasła, lecz także zrecenzowali poszczególne działy *Encyklopedii*. Dzieło tego rodzaju nie mogłoby jednak powstać bez udziału miejscowych autorów i recenzentów reprezentujących rozmaite profesje i instytucje, zarówno naukowców, jak i społeczników: archiwistów, archeologów, fotografów, kartografów, kolekcjonerów, regionalistów, lokalnych pasjonatów historii (nauczycieli, księży) i wielu ludzi dobrej woli, którzy bezinteresownie dostarczyli materiały i informacje. Pozwoliło to uzyskać dwie perspektywy tworzenia haseł – z jednej strony profesjonalny ogląd akademickich badaczy dał syntetyczny obraz dziejów Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej, z drugiej zaś ściśle lokalne zjawiska, poszczególni ludzie zasłużeni dla miasta oraz ważne dla niego wydarzenia zostały przedstawione niejako w analitycznej mikroskali. W ten sposób powstała żywa narracja, przekazująca zarówno wiedzę o mieście, jak i lokalny koloryt oraz specyfikę jego codziennego życia.

Strukturalnie *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej* nawiązuje do podobnych wydawnictw poświęconych Warszawie, Krakowowi i Wrocławiowi. Składa się z ponad 1400 haseł przeglądowych i skorelowanych z nimi haseł szczegółowych, tworzących sieć powiązań. Tematycznie struktura ta obejmuje najrozmaitsze dziedziny i kwestie, takie jak np. dzieje miasta i regionu w poszczególnych okresach historycznych, jego struktury samorządowe, instytucje społeczne, szkolnictwo, służba zdrowia, media, sport, instytucje kultury. Wielką wagę zespół redakcyjny przyłożył do haseł osobowych, które odnoszą się zarówno do znaczących postaci miasta, jak i do osób zasłużonych w ciągu wieków dla Gniezna, nie będących wszelako jego mieszkańcami. W siatce haseł uwzględniono także wielokulturowość Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej, zamieszkiwanych w ciągu minionych wieków przez Polaków, Żydów i Niemców. Problematyka ta po raz pierwszy z taką intensywnością znalazła się w ognisku zainteresowań badawczych i została tak szeroko naświetlona. Trzeba tu wspomnieć, że w badania te włączyli się również uczeni z zagranicy, którzy podjęli w związku z powstaniem *Encyklopedii* kwerendy w bibliotekach i archiwach zlokalizowanych w wielu krajach Europy.

Taka złożoność prezentowanej materii, a także przedstawiona wyżej specyfika trwających wiele lat prac nad *Encyklopedią* spowodowały, że zespół redakcyjny podjął

decyzję o rezygnacji z sygnowania poszczególnych haseł imieniem i nazwiskiem autora. Wiele z nich zostało bowiem w toku opracowywania scalonych z tekstów przygotowanych przez kilka osób, które naświetliły odnośną problematykę z różnych perspektyw. Nie chcąc zatem uronić nic z zebranych w ten sposób informacji, postanowiliśmy wykorzystać w jak największym stopniu przygotowany materiał, a nazwiska wszystkich autorów pracujących nad *Encyklopedią* umieściliśmy na stronie redakcyjnej. Z tego samego powodu, szanując autorski trud, dodaliśmy w aneksie hasła opracowane już po złożeniu tomu do druku.

Z jednakową uwagą traktowaliśmy przy tym hasła poświęcone miastu i hasła dotyczące regionu. Chcąc podkreślić tę równorzędność, zdecydowaliśmy się na ortograficzny dualizm: w tytule oraz wstępach do *Encyklopedii* wybraliśmy zapis „Ziemia Gnieźnieńska" od wielkich liter, natomiast w treści (poza cytatami i tytułami) pozostawiliśmy pisownię od liter małych – jako zgodną z zasadami polskiej ortografii.

Zdecydowaliśmy się nie uwzględniać w siatce haseł osób żyjących. Ich nazwiska i dokonania zostały jednak zawarte w hasłach zbiorczych i informacjach o rozmaitych urzędach, instytucjach, związkach oraz stowarzyszeniach działających współcześnie w Gnieźnie i na Ziemi Gnieźnieńskiej.

Ze względu na edukacyjny i popularyzatorski charakter *Encyklopedii* niezwykle ważne znaczenie miało wyposażenie jej w materiały ikonograficzne. Z około tysiąca zgromadzonych fotografii i grafik wybrano ponad sześćset najtrafniej obrazujących problematykę haseł. Wielki postęp w badaniach archeologicznych prowadzonych w ostatnich latach w Gnieźnie dał też możliwość zaprezentowania w *Encyklopedii* wielu nowych obiektów. Zostały one nie tylko ukazane na zdjęciach, lecz także w licznych przypadkach zrekonstruowane w postaci specjalnie przygotowanych przez grafików rysunków. Stanowią one atrakcyjne dla czytelnika wizualizacje, pozwalające lepiej zrozumieć uwarunkowania życia codziennego i kultury w dawnym mieście. Specjalnie nakreślone na potrzeby *Encyklopedii* mapy i plany sytuacyjne tworzą kolejne uzupełnienie treści hasłowych dzieła. Wszystkie te materiały stanowią integralne części publikacji, nadając jej charakter nowoczesnej książki, przemawiającej do wizualnej wrażliwości współczesnego, szczególnie młodego, Czytelnika.

Chociaż *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej* nie jest dziełem *stricte* naukowym, to jednak jej autorzy przy tworzeniu haseł przestrzegali standardów właściwych artykułom i rozprawom badawczym. Hasła przeglądowe zostały więc zaopatrzone w starannie dobraną bibliografię, odwołującą się nie tylko do źródeł drukowanych, lecz w dużej mierze także do archiwaliów i rękopisów. Jeżeli była taka możliwość, to źródła podawano również w hasłach szczegółowych, szczególnie osobowych. Dzięki temu *Encyklopedia* służy jako punkt wyjścia do dalszych dociekań i badań naukowych. Ma to istotne znaczenie wobec faktu, że wokół wywołanej przez nią gnieźnieńskiej problematyki równolegle powstało już wiele artykułów oraz kilka prac licencjackich i magisterskich. Wszystkie one stanowią zaplecze redagowanych haseł i podejmowanych w *Encyklopedii* tematów.

Za bardzo ważne w koncepcji *Encyklopedii* uznaliśmy osadzenie historii i kultury Gniezna na szerszym tle dziejów Ziemi Gnieźnieńskiej i Wielkopolski. Za główną ramę przyjęto tutaj granice współczesnego powiatu gnieźnieńskiego, którego wszystkie gminy i poszczególne miejscowości otrzymały odrębne hasła. Uwzględniono zarówno znajdujące się na tym terenie zabytki, pomniki przyrody, różnego rodzaju lokalne atrakcje, jak i rekreacyjną infrastrukturę regionu. W ten sposób Czytelnicy otrzymali nie tylko rzetelne informacje historyczne i geograficzne na temat regionu, lecz także atrakcyjną i przemyślaną propozycję poznawania okolic Gniezna z *Encyklopedią* w ręku. Stworzenie tej części publikacji zaktywizowało lokalne społeczności, przyczyniając się do wyeksponowania walorów turystycznych Ziemi Gnieźnieńskiej widzianej oczami samych jej mieszkańców. Tak zarysowany kontekst pozwolił we właściwej perspektywie ukazać związki Gniezna z jego naturalnym zapleczem, wpisującym miasto w kulturalne i społeczne ramy Wielkopolski.

W pracach nad *Encyklopedią* przyjęliśmy zasadę jak najpełniejszego opisu zjawisk składających się na fenomen Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej, dając szeroką panoramę historyczną, społeczną i krajoznawczą miasta i regionu o przebogatej tradycji dziejowej i kulturowej. Mamy wszelako świadomość, że *Encyklopedia* nie wyczerpuje owych kwestii i nie zawiera całkowitej wiedzy na poruszane tematy. Pragniemy jednak zapewnić, że wszystkie uzupełnienia i korekty, których konieczność ujawni się po oddaniu tego dzieła do rąk Czytelników, zostaną w przyszłości zawarte w suplemencie uzupełniającym braki i korygującym nieuniknione w tej skali przedsięwzięcia błędy.

Uważamy, że *Encyklopedia Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej* stanowi istotny wkład do badań regionalnych, będąc zarazem przykładem niezwykle potrzebnej popularyzacji wiedzy o dziedzictwie narodowym. Jest ona także wyrazem aktywności lokalnego środowiska, które potrafiło ukazać walory swojej małej ojczyzny jako wspólne dobro wszystkich Polaków i Europejczyków.

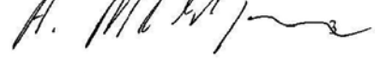

prof. UAM dr hab. Aleksander Wojciech Mikołajczak
redaktor naukowy

Gniezno, wrzesień 2011 r.

Wykaz skrótów

amer. – amerykański
ang. – angielski
archeol. – archeologiczny
abp – arcybiskup (z imieniem lub nazwiskiem)
artyst. – artystyczny
b.d. – brak daty (danych)
bł. – błogosławiony
bp – biskup (z imieniem lub nazwiskiem)
centr. – centralny
chor. – chorąży
cm. – cmentarz
d. – dawniej
dł. – długość
dr – doktor
dypl. – dyplomowany
ekon. – ekonomiczny
egz. – egzemplarz
f. – faza
farm. – farmaceutyczny
filozof. – filozoficzny
franc. – francuski
gł. – główny, głównie
gm. – gmina
Gn. – Gniezno
gnieźn. – gnieźnieński
gosp. – gospodarczy
handl. – handlowy
hist. – historyczny
hiszp. – hiszpański
hr. – hrabia (z nazwiskiem)
jez. – jezioro (z nazwą)
k. – koło (przy nazwie miejscowości)
kard. – kardynał (z nazwiskiem)
kier. – kierownik (z nazwiskiem lub nazwą)
kpt. – kapitan (z nazwiskiem)
krak. – krakowski
ks. – ksiądz
kult. – kulturalny
lit. – literacki
lotn. – lotniczy
lud. – ludowy
m. – miasto (z nazwą)
marsz. – marszałek (z nazwiskiem)
med. – medyczny
międzynar. – międzynarodowy
muz. – muzyczny
nauk. – naukowy
niem. – niemiecki
n.o. – nazwisko okupacyjne
ob. – obecnie
ok. – około (z datą, liczbą)
os. – osiedle
oświat. – oświatowy
państw. – państwowy
par. – parafia
pchor. – podchorąży (z nazwiskiem)
pil. – pilot
płd. – południowy
płk – pułkownik (z nazwiskiem)
płn. – północny
pol. – polski
polit. – polityczny
poł. – połowa (np. wieku, roku)
por. – porucznik (z nazwiskiem)
ppłk – podpułkownik (z nazwiskiem)
ppor. – podporucznik (z nazwiskiem)
pow. – powiat
pozn. – poznański
prof. – profesor
pseud. – pseudonim
publ. – publiczny
pw. – pod wezwaniem
radz. – radziecki
red. – redaktor
reż. – reżyser, reżyserował, reżyseria
ros. – rosyjski
rtm. – rotmistrz
rz. – rzeka (z nazwą)
rzym. – rzymski
rzym.-kat. – rzymskokatolicki
sierż. – sierżant (z nazwiskiem)
społ. – społeczny
sport. – sportowy
st. – starszy (przy nazwisku, stopniu wojskowym)
stan. – stanowisko
szer. – szerokość
sztab. – sztabowy
św. – święty
teatr. – teatralny
techn. – techniczny
teol. – teologiczny
tys. – tysiąc, tysięcy
ul. – ulica
ur. – urodzony
w. – wiek
wachm. – wachmistrz
warsz. – warszawski
wlkp. – wielkopolski
właśc. – właściwie (właściciel)
woj. – województwo
wojew. – wojewódzki
wojsk. – wojskowy
wsch. – wschodni
wyd. – wydany, wydanie, wydawany
wys. – wysokość
z d. – z domu
zach. – zachodni
zał. – założony, założył
zewn. – zewnętrzny
zm. – zmarł

3. PUŁK UŁANÓW WIELKOPOLSKICH zob. 17. Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego

7. PUŁK LOTNICTWA BOMBOWO-ROZPOZNAWCZEGO (7 PLBR)

Historia. Utworzony pod nazwą 7. Samodzielny Pułk Lotnictwa Bombowców Nurkujących (7 SPLBN) na lotnisku Leźnica Wielka k. Łęczycy na podstawie rozkazu dowódcy Wojska Polskiego nr 019 z 22 I 1946 oraz rozkazu dowódcy Polskich Sił Powietrznych z 24 I 1946. Pierwszymi samolotami nowo powstałej jednostki było 10 słynnych bombowców nurkujących Pe-2, 1 UPe-2 do szkolenia lotn. oraz 1 samolot łącznikowy Po-2. Do obsługi i zaopatrzenia 7 SPLBN przydzielono 7. Batalion Obsługi Lotniska, którego nr zmieniono na 39 w 1950. 6 III, po ukończeniu szkół lotn. w ZSRR, przybyła grupa pierwszych pilotów w stopniu chorążego, a 21 X następna grupa pol. pilotów, którzy po ukończeniu szkoły lotn. w ZSRR odbyli dalsze szkolenie w Oficerskiej Szkole Lotniczej (OSL) w Dęblinie. 31 VII na miejsce oficerów radz. do pułku trafiło wielu specjalistów, a także personel techn. tuż po ukończeniu 2. Wojskowej Szkoły Mechaników Lotniczych w Wolsku. 21 VIII dowódcą pułku został ppłk pil. obs. S. Ścibior.

Rok 1947 był przełomowy w organizacji i kształtowaniu się pełnej obsady etatowej. W marcu ustalono nową 3-eskadrową strukturę, włączając w skład pułku pododdział 7. Batalionu Obsługi Lotniska. Przystąpiono do szkolenia rozpoznawczego, organizując etatowy klucz rozpoznawczy. Do zadań załóg latających w ramach pułku należało: rozpoznanie działań przeciwnika; rozmieszczenie przednich linii jego obrony, rejonów stanowisk ogniowych i pododdziałów; wykonanie fotografii lotn.; sporządzanie i przekazywanie meldunków o wynikach rozpoznania.

W czasie szkolenia lotn. każda załoga miała przydzielony samolot, za który wraz z obsługą techn. była odpowiedzialna. W tym samym roku pułk, mimo trwającego szkolenia lotn., wziął udział w defiladzie z okazji 600-lecia m. Bydgoszcz. W 1947 jednostkę przeniesiono z lotniska Leźnica Wielka do Poznania, na znane wszystkim hist. lotnisko Ławica (stąd 7 I 1919 wystartowały pierwsze samoloty z biało-czerwonymi szachownicami). W tym czasie obowiązki dowódcy pułku pełnił ppłk pil. C. Mankiewicz (przez 2 miesiące), którego następcą był mjr pil. W. Pniewski. 30 III 1947 na rynku m. Łęczyca odbyła się uroczystość przekazania przez przedstawicieli miejscowej ludności pierwszego sztandaru ufundowanego przez społeczeństwo ziemi łęczyckiej. W 1948 zmieniono nazwę pułku z 7 SPLBN na 7. Pułk Lotnictwa Bombowców Nurkujących (7 PLBN). Pod koniec 1949 pułk otrzymał nowy typ samolotu bombowego – Tu-2, na którym rozpoczęło się intensywne szkolenie lotn. oraz loty w kooperacji z Marynarką Wojenną i związkami taktycznymi Wojsk Lądowych. Ustabilizowany w latach 1946-49 proces szkolenia lotn. został później poważnie zakłócony. Złożyło się na to wiele przyczyn, m.in. przebazowanie pułku w październiku 1950 z lotniska Ławica w Poznaniu do Malborka i wydzielenie z pułku doświadczonego personelu latającego i techn. do formowania dowództwa 15. Dywizji Lotnictwa Bombowego oraz 33. i 35. Pułku Lotnictwa Bombowego.

W 1951 dokonano reorganizacji lotnictwa bombowego, związanej z sytuacją polit. na świecie. Rozkazem organizacyjnym MON nr 0036 Org. z 7 IV 1951 została utworzona 15. Dywizja Lotnictwa Bombowego w Malborku. W jej skład wchodziły następujące jednostki: 7. Pułk Lotnictwa Bombowego (7 PLB), 33. Pułk Lotnictwa Bombowego (33 PLB), 35. Pułk Lotnictwa Bombowego – od grudnia 1952, 68. Kompania Łączności, 46. Polowe Warsztaty Remontowe. 7 PLBR wchodził w skład 15. Brygady Lotnictwa Bombowego do 1963, kiedy to rozwiązano dywizję.

W 1952, wraz z wejściem do eksploatacji w lotnictwie pol. samolotów odrzutowych bombowców typu Ił-28, nastąpił zwrot w sposobie szkolenia oraz w wykorzystaniu tego typu samolotów do nowych zadań bojowych. Do uzbrojenia jednostki dodano samoloty Ił-28 w wersji bombowej, rozpoznawczej (Ił-28R) oraz szkolnej (SIł-28). Pojawiła się też potrzeba przystosowania innych służb do obsługi całkiem nowych urządzeń służących do zabezpieczania i ubezpieczania lotów. Wraz z wyposażeniem lotnictwa bombowego w samoloty Ił-28 sprowadzono nowoczesny sprzęt umożliwiający działania w różnych warunkach. Były to: naziemne urządzenia radiolokacyjne, środki ubezpieczenia lotów, elektroniczne przyrządy kontrolno-pomiarowe, części zamienne.

Weterani lotnictwa przy samolocie Ił-28

W poł. stycznia 1953 w pułku rozpoczęto praktyczne szkolenie pilotów w powietrzu. Pierwszym przeszkolonym do lotów na nowym typie samolotu był mjr pil. J. Paździor. W 1953, dzięki dużemu zaangażowaniu całej kadry pułku, samoloty w sile eskadry wzięły udział w defiladzie nad Katowicami z okazji 22 VII, podczas której nastąpiła pierwsza publiczna prezentacja nowych samolotów. W tym czasie pułk przenoszony był z lotniska w Malborku, przez Bydgoszcz, na lotnisko Warszawa-Bemowo, a następnie Modlin. Do pułku przybyła nowa grupa pilotów, w związku z tym podstawowym zadaniem tego okresu było szkolenie młodych pilotów, doskonalenie się w lotach bez widoczności (po przyrządach) oraz loty na trasach na dużej wysokości i loty w nocy.

13 VII 1954 na stanowisko dowódcy pułku został wyznaczony por. pil. J. Wójcik. Dziewięć dni później sa-

moloty pułku wzięły udział w defiladzie lotn. z okazji obchodów święta odzyskania niepodległości. Załogi bombowców doskonaliły swoje umiejętności w powietrzu, zwracając uwagę na szkolenie w trudnych warunkach atmosferycznych w dzień i w nocy. Jednocześnie w OSL w Dęblinie rozpoczęło się szkolenie pilotów na samolotach bombowych. Pierwsza grupa po promocji przybyła do pułku w lipcu 1956. 8 X 1956 pułk otrzymał nowy sztandar, który został nadany przez Radę Państwa. Wręczył go ówczesny szef Sztabu Wojsk Lotniczych i OPLOK gen. W. Kadanazowicz, przyjął w imieniu pułku dowódca mjr J. Wójcik. Od 8 X 1956 do 31 XII 1999 stanowił on własność 7 PLBR. Poprzedni sztandar, otrzymany w Łęczycy, trafił do Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie.

4 VII 1957 to jedna z najważniejszych dat w historii pułku, gdyż wtedy powrócił on na ziemię wielkopolską, gdzie realizuje swoje zadania szkoleniowe do dziś, wykorzystując jako bazę lotnisko Powidz. W latach 1959--60 7 PLBR brał udział w wielu zawodach i szkoleniach organizowanych przez ówczesne Dowództwo Wojsk Lotniczych (DWL), osiągając wysokie oceny. Dyrektywą MON nr 0086 z 26 X 1962 rozformowano 15. Dywizję Lotnictwa Bombowego i 1-10 IV 1963 przystąpiono do organizacji 7. Brygady Lotnictwa Bombowego (7 BLB). W strukturze organizacyjnej brygady znajdowały się wtedy 4 eskadry lotnicze. Operacyjnie dowództwu 7 BLB podporządkowano 3. Pułk Zaopatrzenia, 17. Dywizjon Dowodzenia Lotami i Polowe Warsztaty Lotnicze. Proces formowania brygady zakończono 1 IX 1963.

Od 1960, wraz z rozpoczęciem obchodów 1000-lecia istnienia państwa pol., pułk oprócz szkolenia lotn. i wykonywania stawianych mu zadań bojowych brał udział w corocznych defiladach lotn., podczas których prezentował różne szyki. Do najbardziej znanych należą: „Romb", zaprezentowany przez 28 samolotów Ił-28 podczas przelotu nad polami Grunwaldu 17 VII 1960 (szyk ten powtórzono nad Warszawą w 1964), oraz „Orzeł", który został utworzony przez 33 samoloty Ił-28 z BLB i 33 PLB podczas defilady lotn. 22 VII 1966 nad Warszawą z okazji 1000-lecia istnienia Polski. Do wykonania tej bardzo trudnej figury wytypowano najlepsze załogi wspomnianych jednostek. O trudności jej wykonania może świadczyć jej długość – 340 m, przy przewyższeniu między samolotami wynoszącym nie więcej niż 8 m – oraz to, że podczas przygotowania „Orła" wykonano 500 lotów w czasie 450 godzin. Nigdy więcej nie utworzono podczas defilad lotn. tego szyku.

Samoloty Su-20 nad lotniskiem Powidz

W latach 70. nastąpiła reorganizacja, w wyniku której już wcześniej, bo w 1968, rozwiązano 33 PLB, a sprzęt i ludzie zostali wcieleni do 7 BLB. W 1973 7 BLB przemianowano na 7. Brygadę Lotnictwa Rozpoznania Operacyjnego, by w 1976 zmienić nazwę na 7. Brygadę Lotnictwa Bombowo-Rozpoznawczego (7 BLBR). 30 XII 1977 skończyło się szkolenie lotn. na samolotach Ił-28 (wraz z oddaniem sterownicy z samolotu Ił-28 do sali tradycji) i rozpoczął się okres samolotów naddźwiękowych nowej generacji Su-20.

W styczniu 1974 pierwsza grupa kadry 7 BLBR, złożona z pilotów i techników obsługi naziemnej, udała się do Krasnodaru w ZSRR na szkolenie na nowym typie samolotu. 26 IV 1974 po raz pierwszy na lotnisku powidzkim wylądowało 6 samolotów Su-20, w wersji M2, o czerwonych dwucyfrowych numerach: 01, 02, 03, 04, 05, 06, które rok później zmieniono na 4-cyfrowe numery od 4241 do 4246. Do szkolenia przerzucono z Bydgoszczy „szparkę" Su-7U o numerze 331 oraz SbLim-2 o numerze 234. Samoloty Su-20 od momentu przylotu z ZSRR wzbudzały przez długie lata ogromne zainteresowanie, potęgowane zakazem rozpowszechniania o nich jakichkolwiek informacji. Po raz pierwszy zostały zademonstrowane szerokiej publiczności podczas przelotu nad Warszawą w trakcie defilady z okazji 22 VII w 1974. Były to nowe samoloty z tzw. zerowym resursem, prosto od producenta. Docelowo Polska zakupiła 26 samolotów tego typu, uzupełnionych w 1977, po rozbiciu się nru 4201, o 27. samolot z nrem bocznym 7125. Cyfry 7125 oznaczają odpowiednio: 7 – rok przybycia samolotu do jednostki (1977), 1 – kwartał roku (pierwszy), 2 – miesiąc (luty), 5 – ostatnią cyfrę nru płatowca. Poszczególne cyfry malowane były początkowo po obu stronach kadłuba kolorem czerwonym (całe samoloty malowano wówczas na srebrno), a po drugim remoncie w zakładach w Baranowiczach kolorem żółtym (samoloty malowane były wówczas w kamuflaż składający się z trzech kolorów). Znany jest jeden przypadek odstępstwa od tego schematu malowania – był nim samolot o nrze bocznym 6136, którego technik, bardzo dobrze znany w kręgach pol. lotnictwa wojsk., w celu szybkiej identyfikacji własnego samolotu w czasie lotów pomalował cyfry na kolor biały, uzupełniając je czerwonymi obwódkami.

Su-20 latały nieprzerwanie w barwach 7 PLBR aż do uroczystego ich pożegnania 27 II 1997 (rozkaz o wycofaniu z eksploatacji nr 9/97 Dowódcy 4 KL w Poznaniu), podczas którego nastąpiło przekazanie miniatury samolotu do sali tradycji jednostki oraz drążka do sali tradycji ówczesnego 4. Korpusu Lotniczego w Poznaniu. Lotniskiem docelowym ostatnich 11 Su-20 była Bydgoszcz. W okresie eksploatacji samolotów Su-20 piloci jednostki brali udział m.in. w bardzo mocno w tym czasie nagłaśnianych ćwiczeniach wojsk byłego Układu Warszawskiego pod kryptonimem „Tarcza". W 1976 ppłk pil. Z. Jankowski z BLBR został przeniesiony wraz

z mjrem pil. M. Hermaszewskim do centrum szkolenia kosmicznego na Bajkonurze w celu przygotowania do wspólnego lotu w kosmos z Rosjanami w ramach programu „Interkosmos".

Zarządzeniem Szefa Sztabu Generalnego nr 029/Org. z 15 VIII 1976 przeformowano 7 BLBR. Wynikało to z nowych zadań, które lotnictwo miało do wykonania po uzyskaniu nowoczesnych samolotów. Piloci wykonywali wszystkie zadania przewidziane w instrukcjach, w tym zastosowanie bojowe na poligonach.

10 X 1982 nastąpiła zmiana nazwy z 7 BLBR na 7. Pułk Lotnictwa Bombowo-Rozpoznawczego (7 PLBR), pod którą znany był do dnia rozwiązania jednostki – 31 XII 1999.

W 1984 wprowadzono na wyposażenie lotnictwa pol. nowy samolot (określany jako „supertechnika") bojowy Su-22M4 i szkolno-bojowy Su-22UM3K. Szkolenie na nowych samolotach odbywało się już z wykorzystaniem samolotów Su-22, które zastąpiły wysłużone Su-7. Tak jak Su-20 jest to samolot o zmiennym kącie skosu skrzydła, przeznaczony do zadań myśliwsko-bombowych oraz przystosowany do lotów z prędkością naddźwiękową na małych wysokościach. Wszystkie samoloty Su-22, które są użytkowane w pułkach myśliwsko-bombowych, były składane i oblatywane w Powidzu. Od 1986, wraz z utworzeniem 3. eskadry lotn., stały się stałym elementem lotniska Powidz.

W 1987 nastąpiła kolejna reorganizacja w Wojskach Lotniczych. Samodzielny dotychczas 7 PLBR został podporządkowany 2. Dywizji Lotnictwa Myśliwsko-Bombowego w Pile, w skład której wchodzą 6. Pułk Lotnictwa Myśliwsko-Bombowego z Piły i 45. Pułk Lotnictwa Szkolnego z Babimostu. W miejsce rozwiązanego 3. Pułku Zaopatrzenia powołano batalion zaopatrzenia, a 17. Dywizjon Dowodzenia Lotami przekształcono w batalion łączności i ubezpieczenia lotów, który podporządkowano 7 PLBR.

Przez cały okres istnienia pułk brał udział w wielu ćwiczeniach, szkoleniach i pokazach. Od 1989, tj. od otwarcia Polski na Zachód, pułk wizytowało wiele oficjalnych delegacji wojsk. i państwowych. Pierwsza oficjalna wizyta odbyła się 17 X 1990, w jej trakcie po raz pierwszy pokazano tzw. wyjście spod uderzenia eskadry. Od 1990 częstymi gośćmi są oficerowie państw NATO, wśród nich inspektor Sił Powietrznych Niemiec – gen. por. Kuebart (28 VII 1992), szef Sztabu Sił Powietrznych Francji – gen. armii V. Lanata (19 V 1992), dowódca Sił Powietrznych USA w Europie – gen. R.C. Oaks (8 VII 1993), dowódca Sił Powietrznych NATO w Europie – gen. H. Hawley (IX 1995) oraz weterani Polskich Sił Powietrznych w Wielkiej Brytanii, m.in. ppłk pil. W. Gnyś (17 VIII 1998). W maju 1995 grupa samolotów oraz pilotów i techników wylądowała na lotnisku w Satenas na zaproszenie Lotnictwa Wojsk. Szwecji. Rok później samoloty marki Saab J37 Viggen z jednostki F7 w Satenas złożyły rewizytę w 7 PLBR. W latach 1990-99 kadra wraz ze sprzętem pułku wzięła udział m.in. w lądowaniu w ramach szkolenia lotniczego na Drogowym Odcinku Lotniskowym w Kliniskach oraz pod Wrześnią, w lotach Dowódców organizowanych co roku przez Dowództwo Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej (WLOP), we wszelkiego typu pokazach lotn., m.in. z okazji Dnia Lotnictwa Polskiego. W 1997 pułk wziął czynny udział w zabezpieczaniu pobytu papieża Jana Pawła II, jego pielgrzymki po Polsce oraz przybycia 7 prezydentów na mszę koncelebrowaną przez Ojca św. w Gn. Ukoronowaniem historii 7 PLBR był jego udział w pierwszym pol.-amer. ćwiczeniu lotn., które odbyło się we wrześniu 1997 pod kryptonimem „Orli Szpon '97" (*Eagle's Talon*). Baza Powidz była centralnym miejscem pobytu amer. sił powietrznych. 24-28 V 1999 pułk brał udział w ćwiczeniu „Ocelot '99" organizowanym przez dowództwo WLOP. W ćwiczeniu uczestniczyły wydzielone siły powietrzne Czech, Francji, Niemiec oraz wydzielone siły WLOP, Marynarki Powietrznej RP i Wojsk Lądowych. Na bazie lotniska Powidz utworzono Dowództwo Międzynarodowego Skrzydła Lotn. Celem ćwiczenia było podniesienie na wyższy poziom interoperacyjności Polskich Sił Powietrznych i Sił Powietrznych NATO. Ciężka praca wszystkich ludzi, związana z codziennym funkcjonowaniem jednostki, poparta wieloma wyrzeczeniami oraz kosztem własnego zdrowia i życia rodzinnego, została zauważona przez decydentów i nagrodzona. Za całokształt zasług i realizację postawionych zadań, pomimo coraz trudniejszej sytuacji w wojsku pol. (pułk jako jedyny wylatał w 1999 ponad 4000 godzin), dowódca 7 PLBR płk pil. L. Cwojdziński otrzymał z rąk prezesa Rady Ministrów RP Znak Honorowy Sił Zbrojnych RP, natomiast mjr pil. T. Mikutel – jeden z sześciu „Buzdyganów '99", przyznawanych przez kapitułę pod patronatem tygodnika „Polska Zbrojna". Swoją pracą udowodnił, że pol. piloci – dzięki poświęceniu, talentom i umiejętnościom – dorównują najlepszym pilotom świata, a nawet ich w wielu sytuacjach przewyższają.

Su-22 M4 na wyposażeniu 7. Pułku Lotnictwa Bombowo-Rozpoznawczego

Między łamami: Znak Honorowy Sił Zbrojnych RP przyznany 7. Pułkowi Lotnictwa Bombowo-Rozpoznawczego w 1999 r. przez premiera J. Buzka

Ceremonia rozwiązania 7. Pułku Lotnictwa Bombowo--Rozpoznawczego (21 I 2000)

Na podstawie obiektów, sprzętu oraz stanów osobowych rozwiązanego 7 PLBR utworzono → 21. Bazę Lotniczą oraz 6. i 7. Eskadrę Lotnictwa Taktycznego, które przejęły tradycje poprzedniej jednostki i wcześniej rozwiązanego 6. Pułku Lotnictwa Myśliwsko-Bombowego.

21 I 2000 skończyła się trwająca 54 lata historia jednej z najbardziej znanych jednostek lotn. w Polsce i za granicą, ukrywającej się przez wiele lat pod nrem 1462 – 7 PLBR, którego bazą przez ostatnie 43 lata było lotnisko w Powidzu, znane wielu ludziom nie tylko z hałasu startujących i lądujących samolotów, ale również z pięknego położenia wśród kompleksu jezior Wielkopolski. Jako tło pożegnalnej zbiórki wykorzystano elementy tradycyjnie lotn. – samoloty Su-22M4, będące na wyposażeniu rozwiązywanej jednostki, oraz dodające całości kolorytu lotn. środki bojowe, ustawione przez fachowców od uzbrojenia przed jednym z samolotów. Na miejsce zbiórki przybył dowódca 2. Brygady Lotnictwa Taktycznego w Poznaniu płk dypl. pil. Z. Smutniak, który przyjął meldunek od ostatniego dowódcy 7 PLBR, płka dypl. pil. L. Cwojdzińskiego. W trakcie zbiórki odczytano rozkaz ministra obrony o rozwiązaniu jednostki. Po słowach podziękowania za całokształt działalności nastąpiło uroczyste pożegnanie sztandaru 7 PLBR, który został przekazany do Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Przez 54 lata istnienia pułku przewinęły się przez niego niemal 3 pokolenia żołnierzy.

Nazwy. 7. Samodzielny Pułk Bombowców Nurkujących (22 I 1946-1 XII 1950), 7. Pułk Lotnictwa Bombowego (1 XII 1950-15 V 1963), 7. Brygada Lotnictwa Bombowego (15 V 1963-10 II 1973), 7. Brygada Lotnictwa Rozpoznania Operacyjnego (10 II 1973-15 VIII 1976), 7. Brygada Lotnictwa Bombowo-Rozpoznawczego (15 VIII 1976-15 X 1982), 7. Pułk Lotnictwa Bombowo-Rozpoznawczego (od 15 X 1982 do rozwiązania).

Dyslokacje. Leźnica Wielka (22 I 1946-12 IV 1947), Poznań-Ławica (12 IV 1947-24 X 1950), Malbork (24 X 1950-4 IV 1952), Bydgoszcz (4 IV 1952-8 IV 1953), Warszawa-Bemowo (8 IV-8 X 1953), Modlin (8 X 1953-4 VII 1957), Powidz (od 4 VII 1957 do rozwiązania).

Sprzęt. Samoloty bojowe: Pe-2FT, Tu-2, Ił-28, Ił-28R/E, Ił-14, Su-20, Su-22M4; samoloty szkolne: Po-2, Upe-2, UTB-2, Uił-28, Jak-12, Su-7U, TS-11; Su-22UM3K, SBLim-2.

Dowódcy. Ppłk pil. M. Bażenow (22 I-23 VIII 1946), ppłk pil. S. Ścibor (23 VIII 1946-11 IX 1947), ppłk pil. C. Mankiewicz (11 IX-21 XI 1947), płk pil. W. Pniewski (21 XI 1947-28 XII 1948), ppłk pil. M. Bortnikow (28 XII 1948-8 VII 1953), mjr pil. A. Jemielin (8 VII 1953-23 VIII 1954), kpt. pil. J. Wójcik (23 VIII 1954--30 IX 1959), ppłk pil. J. Ładoga (30 IX 1959-4 I 1960), kpt. pil. J. Knyszewski (4 I 1960-29 VIII 1962), mjr pil. I. Hejda (29 VIII 1962-24 IV 1963), ppłk pil. J. Ładoga (24 IV 1963-15 IV 1964), płk pil. J. Wójcik (15 IV 1964-23 VIII 1973), płk pil. J. Adamiec (23 VIII 1973--24 IX 1975), ppłk pil. M. Paszowski (24 IX 1975-28 VII 1977), ppłk pil. J. Kania (28 III 1977-3 X 1984), mjr pil. T. Kuziora (3 X 1984-21 X 1986), płk pil. C. Śledzik (21 X 1986-2 XI 1989), ppłk pil. B. Sasim (2 XI 1989--22 IX 1991), ppłk pil. K. Adamczak (22 IX 1991-22 IV 1996), płk pil. L. Cwojdziński (22 IV 1996-21 I 2000).

Emblematy. Najbardziej znany to malowana od 1990 (do 1995) na wszystkich samolotach 7 PLBR „uskrzydlona siódemka" autorstwa płka B. Sasima, ówczesnego dowódcy pułku. Składa się on z niebieskiej „uskrzydlonej siódemki" (skrzydełka w kolorze białym) oraz wizerunku bomby (w kolorze zielonym) na przedłużeniu dolnej części siódemki. Ten sam emblemat został wpisany w oficjalne godło 7 PLBR, składające się dodatkowo z tła w kształcie koła (w kolorze brązowym), z białą obwódką i białym napisem „Princit Vincit" – szybszy zwycięża. Oba emblematy malowane były na wszystkich samolotach Su-20 i Su-22, będących w latach 1990-95 na stanie jednostki. „Siódemkę" malowano tylko po lewej stronie kadłuba, przed klapami przeciwpompażowymi i powyżej nich, natomiast godło – po obu stronach statecznika pionowego, u jego podstawy. „Siódemkę" wydano w formie odznak okolicznościowych. Ponadto w 2. eskadrze 7. PLBR latały TS-11 „Iskra" o numerach bocznych 1802 i 1616 z namalowanym w 1990 emblematem białego orła z bombą w szponach na żółtym kole. Godło to opracował i wykonał st. chor. sztab. H. Oleszczuk. Również on namalował płomienie ognia na części nosowej TS-11 o numerze 1614. W maju 1988, z okazji organizowanego przelotu samolotów 3. eskadry do byłej Czechosłowacji na wspólne ćwiczenia, zostało opracowane godło eskadry, którego formę zaproponowali kpt. Magrian i mjr M. Musielski, a wykonawcą projektu i pierwszego szkicu była żona chor. K. Gadomskiego. Godłem tym był „lisek chytrusek". Namalowano je na wszystkich samolotach 3. eskadry, na lewej stronie kadłuba, poniżej nieruchomej części kabiny. Ponieważ wykonano to bez zgody przełożonych, decyzją tych ostatnich godła te zostały zamalowane. Jedyny znany „lisek" namalowany na Su-22 zachował się (do pierwszego remontu w Wojskowych Zakładach Lotniczych Bydgoszcz) na samolocie nr 3201, który w tym czasie wykonywał loty w 8 PLMB w Mirosławcu. W wyniku późniejszych ruchów samolotów między 7 PLBR i 8 PLMB pozostał na nim na stałe. W 1991, po otrzymaniu zgody od ówczesnego dowódcy pułku, płka K. Adamczaka, i po namowie kolegów, st. chor. A. Peszko opracował projekt nowego godła eskadry, w którym gł. elementem był „lisek"; po-

nadto wykonał szablony i namalował je na samolotach o numerach: 3203, 3305, 3306, 3407, 3508, 3509, 3710, 3811, 3812, 102 i 707 (będących na stanie eskadry), na lewej stronie kadłuba, między nieruchomą częścią kabiny a pierwszą cyfrą numeru samolotu. Godło to jest całkowicie nową formą – jego gł. elementem jest lisek trzymający w łapkach bombę, umieszczony na tle rzym. trójki. W późniejszym czasie w pułku, po wycofaniu z eksploatacji samolotów Su-20, można było spotkać samoloty z różnymi emblematami i godłami jednostek używających samolotów Su-22.

Malowanie. Samoloty Su-20 w pierwszym okresie eksploatacji w pułku malowane były całe na srebrno (H11 lub H191), po drugim remoncie w zakładach remontowych w Baranowiczach (w byłym ZSRR) w kolorach kamuflażowych. Oglądając samoloty Su-20, można dojść do wniosku, że nie istniał ustalony schemat ich malowania. Odmienność w położeniu kamuflażu można porównać do różnorodności schematów ułożenia pasków na zebrach. Mimo to zauważalne były 3 schematy kolorystyczne kamuflaży nanoszonych na Su-20: górne powierzchnie: zielony (H80), jasnooliwkowy (86); jasnobrązowy (H110), ciemnozielony (H117), brązowy (H133); ciemnozielony (H117), jasnozielony (H120), jasnobrązowy (H118); dolne powierzchnie – błękitny (H65) lub jasnoniebieski (H122); elementy podwozia i wnęki – jasnoszary (H64), z czasem przechodzący w szary (H147); anteny i wystające elementy radiowe – zielony (H2); felgi kół – zielony (H80).

Samoloty Ił-28 malowane były według schematu używanego w lotnictwie bombowo-rozpoznawczym w latach 1952-77. Wszystkie powierzchnie zewn. malowano kolorem srebrnym (H11 lub H191) lub aluminium (H56), felgi kół – zielonym (F80), elementy szybkiej identyfikacji (w formie kolorowych końcówek stateczników i skrzydeł), w zależności od przynależności do eskadry lub pułku – czerwonym (H60), żółtym (H69) lub zielonym (H2 lub H80).

Fabrycznie nowe samoloty Su-22 miały na górnych powierzchniach naniesiony kamuflaż ciemnooliwkowozielony (H149), zielony (H105), brązowy (H62), ziemisty (H119); na dolnych powierzchniach – błękitny (H65) lub jasnoniebieski (H122); na elementach podwozia i wnęki – jasnoszary (H64), z czasem przechodzący w szary (H147), w niektórych przypadkach nawet czarny (H33; samolot 3710 przed remontem); na antenach i wystających elementach radiowych – zielony (H2); na felgach kół – zielony (H80).

Samoloty trafiające do pułku po remoncie w WZL-2 w Bydgoszczy malowane były bez zachowania schematu kamuflażu, a zestaw kolorów zmieniał się w zależności od egzemplarza. Charakterystyczną cechą samolotów latających w 7 PLBR były żółte cyfry numerów bocznych, które niejednokrotnie przemalowywano na samolotach będących wcześniej na stanie innych pułków.

Numery boczne samolotów Su-20. 1974: 01, 02, 03, 04, 05, 06; 1976: 4241 (spadł w Dolińcu), 4242, 4243, 4244, 4245, 4246, 6130, 6131, 6132, 6134, 6135, 6136, 6137, 6138, 6250, 6251, 6252, 6253, 6254, 6255, 6256, 6259, 6262, 6263, 6264, 6265; 1977: 4242, 4243 (spadł), 4244, 4245, 4246, 6130, 6131, 6132, 6134, 6135, 6136, 6137 (kapotował – Oleśnica), 6138, 6250, 6251, 6252, 6253, 6254, 6255, 6256, 6259, 6262, 6263 (spadł w Oleśnicy), 6264, 6265, 7125; 1997: 6135, 6136, 6138, 6250, 6252, 6255, 6256, 6259, 6262, 6264, 6265.

Samoloty Su-22M4 – stan na grudzień 1991: 3201 – Mirosławiec od 1990, 3205, 3306, 3407, 3508, 3509, 3710, 3811, 3812.

Samoloty Su-22UM3K – stan na grudzień 1991: 102, 201, 306, 508, 707.

Samoloty latające w ramach 7 PLBR przez ostatnie 54 lata doczekały się swoich miniatur w skali 1 : 72, wśród nich: Su-22M4 firmy Pantera ze schematem malowania samolotu nr 3812 z 3. eskadry lotn. 7 PLBR; Su-22M4/R firmy Pantera ze schematem malowania samolotu nr 3710 z 3. eskadry lotn. 7 PLBR; Su-22M4 firmy Italeri ze schematem malowania samolotu 3407 z 3. eskadry lotn. 7 PLBR; Su-20 firmy Pantera ze schematem malowania samolotów nr 6136 z 1. eskadry lotn. 7 PLBR oraz nr 7125 z 2. eskadry lotn. 7 PLBR; Su-20R firmy Pantera ze schematem malowania samolotu nr 6252 z 2. eskadry lotn. 7 PLBR; Su-20 firmy SK ze schematem malowania samolotu nr 4245 z 2. eskadry lotn. 7 PLBR; Ił-28 firmy Airfix ze schematem malowania samolotu nr 40 z 15 DLB. W sklepach modelarskich można dokupić wiele dodatków uzupełniających modele, do których należą elementy Eduarda i Parta, elementy żywiczne Aire'a i Extra Tech, elementy uzbrojenia Energii oraz kalkomanie HDL.

11. PUŁK STRZELCÓW WIELKOPOLSKICH

zob. 69. Pułk Piechoty

17. PUŁK UŁANÓW WIELKOPOLSKICH IM. KRÓLA BOLESŁAWA CHROBREGO (17 PUW, 3. Pułk Ułanów Wielkopolskich)

, 22 VI 1812 cesarz Napoleon w Wyłkowyszkach wydał odezwę, w której proklamował „drugą wojnę polską", a 22 VI przeszedł Niemen pod Kowlem. Powołana 1 VII przez cesarza Komisja Tymczasowego Rządu Wielkiego Księstwa Litewskiego m.in. przystąpiła do organizacji wojska, gwardii narodowej i żandarmerii konnej. Już 13 VII Napoleon mianował dowódców 9 pułków litewskich; dowódcą 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego został hr. Michał Tyszkiewicz, mianowany pułkownikiem. Etatowo w pułku miało być 42 oficerów i 739 szeregowych (podoficerów i szeregowców). Ustalono, że mundur pułku będzie granatowy z karmazynowymi dodatkami (kołnierz, mankiety, sznury, wypustki), guziki złocone, czako czarne ze złotem oraz orzeł z liczbą 17. Trudności w rekrutacji i problemy finansowe opóźniły skompletowanie stanu pułku. Część koni za własne pieniądze kupił płk M. Tyszkiewicz. Dopiero 1 XII 1812 pułk

Odznaka pułku ułanów z 6 V 1939 r.

liczył 39 oficerów i 1070 szeregowych, brakowało ciągle 378 koni.

Tymczasem sytuacja na froncie zaczęła się niebezpiecznie zmieniać. Wielka Armia 19 X zaczęła odwrót z Moskwy w kierunku Wilna. Wysunięty na płd. skrzydle w okolicach Rygi 10. Korpus marszałka E. MacDonalda wycofywał się w kierunku na Królewiec, omijając zajęte już przez wojsko rosyjskie Wilno i Kowno. 17 PUW jako jedyny z pułków litewskich osiągnął pełny stan. Do pierwszych potyczek z Rosjanami doszło między 14 a 18 XII 1812. Wieczorem 18 XII 17 PUW znalazł się w okolicach Taurogów i poszedł dalej w kierunku Tylży. Pod Laubianem na linii rz. Dejny doszło 3 I 1813 do zaciętego boju straży tylnej, w tym także 17 PUW. Cofnięto się ku Wiśle, w stronę Elbląga, Gdańska, a potem Wielkopolski. 4 I 1813 stan 17 PUW wynosił 31 oficerów i 778 szeregowych. Zgodnie z otrzymanymi rozkazami w Bydgoszczy pułk miał przeprowadzić reorganizację. 16 I dotarł do Nakła (gdzie uzupełnił uzbrojenie), 19 I – do Skwierzyny nad Wartą. Brygada jazdy litewskiej złożona z 17. i 19. Pułku Ułanów patrolowała teren wzdłuż Warty od Skwierzyny przez Międzychód, Sieraków do Szamotuł. Pułki litewskie mimo przewagi dały się zaskoczyć i zostały rozbite, a dowódca gen. R. Giedroyć dostał się do niewoli. 17 PUW stracił 147 ludzi i 232 konie. Dopiero po 4 dniach udało się zebrać 17 PUW – 439 ludzi (w tym 21 oficerów) i 394 konie. Pozostałości obu pułków litewskich zostały wcielone do dywizji gen. Girarda. Pod koniec lutego obydwa pułki dotarły do Magdeburga, skierowane zostały do Hanoweru i dalej do Kassel. W poł. kwietnia znalazły się w m. Minder, gdzie 20 IV nastąpiło połączenie w 17 PUW. 25 IV 17 PUW przeszedł do Bremy, do dywizji gen. D. Vandammé'a, w składzie 13. Korpusu marszałka L. Davouta. W maju toczono walki o Harburg, lewobrzeżną część Hamburga, i Lüneburg. 9 V zaatakowano i zdobyto wyspy: Ochsenwerder, Wilhelmsbourg i Altenwerder. Zwycięstwa Napoleona pod Lützen (2 V) i Budziszynem (20-21 V) doprowadziły do podpisania krótkotrwałego rozejmu między Napoleonem a carem Aleksandrem I. Za bojową postawę i męstwo kilku oficerów 17 PUW odznaczono orderami polskimi (Virtuti Militari) i francuskimi (Legia Honorowa). W latach 1813-14 17 PUW działał w ramach armii duńskiej. Pułk liczył 600 ludzi podzielonych na 4 szwadrony. Wojna na nowo rozpoczęła się w sierpniu 1813. 17 PUW walczył m.in. z korpusem szwedzkim w rejonie Schwerina, Kamina. Ogólna sytuacja na froncie zmusiła dowódcę 13. Korpusu do powstrzymania dalszych działań. Przez Wismar wycofano się do Lubeki. Po klęsce Napoleona pod Lipskiem (16-19 X 1813) kawaleria gen. Lallemanda w ramach 13. Korpusu przeszła do obrony Holsztyna i Danii. Nie udała się próba wejścia pułku w skład armii duńskiej. Po abdykacji Napoleona 11 IV 1814 w czerwcu 17 PUW dotarł do granic Księstwa Warszawskiego. W Poznaniu 9 VII szczątki pułków litewskich powitali entuzjastycznie mieszkańcy miasta. 12 VII oddziały opuściły Poznań i udały się do wyznaczonych garnizonów w departamentach płockim i siedleckim. 17 PUW ostatecznie przeniesiono do Siedlec. Liczył wówczas 530 ludzi, w tym 23 oficerów i 507 szeregowych. W wyniku redukcji w wojsku pol. w lutym 1815 oficerowie otrzymali przydziały do 3. Pułku Ułanów 3. Pułku Strzelców Konnych. 17 PUW został rozformowany. 16 II odbyła się ostatnia zbiórka pułku, pamięć o nim jednak trwała.

Po wybuchu powstania w Wielkopolsce (27 XII 1918) i wyzwoleniu Gn. w mieście przystąpiono do organizacji oddziałów piechoty i kawalerii. W zdobytych koszarach 12. Pułku Dragonów znajdowało się ok. 1000 koni. Z polecenia Rady Ludowej opiekę nad nimi objął porucznik weterynarii Franciszek → Saenger. Natychmiast przystąpiono do formowania niewielkich patroli konnych. Już 31 XII wyszedł z koszar 60-osobowy oddział konny ppor. Stanisława Chełmickiego. Po walkach pod Żninem 2 I 1919 oddział przyłączył się do grupy ppor. Pawła → Cymsa i stał się zaczątkiem Szwadronu Nadgoplańskiego.

Zgodnie z rozkazem Dowództwa Głównego o tworzeniu regularnych oddziałów wojska ppłk Kazimierz Grudzielski nakazał ppor. Edwardowi → Grabskiemu (oficer rezerwy 4. Pułku Huzarów Pruskich i właściciel majątku Bieganowo k. Gn.) sformowanie szwadronu jazdy. Widząc duże możliwości organizacyjne, ppor. E. Grabski wspólnie z wachm. Stanisławem Wielińskim postanowili utworzyć pułk (o nazwie l. Pułk Ułanów). Porucznik F. Saenger szybko doprowadził do porządku stajnie, wydzielając osobno konie chore, osobno konie leczone, a pozostałe segregując według przydatności wojskowej. Z byłej królewskiej stadniny ogierów w Gn. najęto masztalerzy. Resztę ludzi potrzebnych do opieki nad końmi najął ppor. E. Grabski i opłacał z własnych funduszy.

6 I komendant Gniezna, ppor. rezerwy Zygmunt → Kittel, przydzielił ppor. E. Grabskiemu 120 ułanów, w większości tych, którzy byli już w koszarach od 29 XII. Podporucznik E. Grabski otworzył w koszarach punkt werbunkowy (6 I). Entuzjazm był olbrzymi. Pierwsi przybyli m.in.: ppor. Kazimierz Jaczyński, ziemianin z Marcinkowa, z synami Michałem i Władysławem, Stanisław, Stefan i Kazimierz Grabscy, Stefan Szumlański z Kątna, Włodzimierz Unrug, Zygmunt Przybyszewski z Giżewa, Alfons Grudzielski z Gnojna, Józef Wichliński z Tuczna, Feliks Krzywoszyński z Domanina, Stefan Brzeziński z Podlesia Kościelnego, wachm. Ignacy Cichocki z Radomic, wachm. Franciszek Smodlibowski i jego brat Antoni z Gn., Tadeusz Kazowski z Poznania, Wacław Ciborski z Wrześni, Antoni Chrzanowski z Inowrocławia, Franciszek Konieczny z Gn., Wojciech Pawlicki z Trzemeszna, Józef, Wacław i Stanisław Kamerdułowie z Trzemeszna, Wojciech Smażyński z Trzemeszna, Adam Meisner z Rogoźna, Józef i Marian Cichoccy z Mogilna, wachm. Franciszek Zander, plutonowy Franciszek Pawlak, kapral Napoleon Jaworski, ułani: Franciszek Szpringer, st. ułan Bolesław Kunkel, st. ułan Marian Bittner, ułan Jan Goliwąs, st. ułan Ludwik Olszewski, ułan Marcin Cieślewicz, st. ułan Władysław Grajkowski, st. ułan sanitariusz Franciszek Gułczyński, Herbert i Wojciech Dutkiewiczowie, Franciszek Flitta, Stanisław Świetlik, Maksymilian, Sta-

nisław i Władysław Janikowscy, Jan Męclewicz, kapral Napoleon Jaworski, ułan Władysław Zawodny, Stanisław Pokorski, Zdzisław Rawicz-Baranowski, Kazimierz Podemski, Piotr Staniszewski, Mieczysław Brzeziński, Józef Jankowski, Zygmunt Kajzler, Zygmunt Sowiński, Majkowscy – ojciec i 4 synów: Czesław, Feliks, Stanisław i Roman. W 3 dni przybyło ok. 200 ochotników – wśród nich byli zarówno właściciele ziemscy, synowie chłopscy, jak i młodzież szkolna. Pozwoliło to na sformowanie w 4 dni pierwszego szwadronu w sile 200 szabel, którego szefostwo objął wachm. S. Wieliński. 9 I ppor. E. Grabski zameldował płkowi K. Grudzielskiemu o utworzeniu szwadronu.

W związku z przygotowywaną akcją na Szubin ppor. E. Grabski wydzielił ze szwadronu 40-osobowy oddział pod dowództwem plutonowego (Edmunda?) Mazurka i oddał go do dyspozycji miejscowego dowództwa. Oddział ten wysłano już 9 I w rejon Gąsawy i tam go zakwaterowano z zadaniem patrolowania terenu. Zdobycie przez oddziały powstańcze 11 I Łabiszyna, wieczorem tegoż dnia Szubina, ok. północy z 11 na 12 I Złotnik Kujawskich i Żnina spowodowało, że cała płn.-wsch. Wielkopolska znalazła się w rękach powstańców. 13 I po krótkiej walce zajęto także leżące nad samą Notecią Rynarzewo. 15 I oddział kawalerii plutonowego Mazurka bez strat powrócił do koszar w Gn.

W tym czasie w Gn. ppor. E. Grabski zajmował się tworzeniem dalszych pododdziałów. Trzeba było pokonać trudności organizacyjne i techniczne. Jednocześnie z formowaniem szwadronu zorganizował warsztaty: rymarski i szewski pod kierownictwem st. wachm. Franciszka Sandera (mistrza siodlarskiego) oraz krawiecki, który objął Stabrowski z Gn. Uruchomił także rusznikarnię pod kierunkiem gnieźn. fabrykanta broni S. Nakulskiego. Kasę pułkową po 12. Pułku Dragonów przejął od Z. Kuleszy wachm. F. Smodlibowski i prowadził ją wzorowo przez długi czas. Dowódcą szwadronu został ppor. E. Grabski, a szefem wachm. S. Wieliński. Formowanie następnych szwadronów zostało wstrzymane z uwagi na rozkaz władz wojsk. z 12 I nakazujący oddanie 436 koni z kompletnymi rzędami i bronią białą do Kalisza, dla jazdy formowanej przez warsz. Ministerstwo Spraw Wojskowych. F. Saenger wydzielił z pozostałych koni te, które nadawały się bez zastrzeżeń do służby, a nad chorymi roztoczył opiekę, aby mogły jak najszybciej być użyte przy tworzeniu następnego szwadronu. Pozostałych 100 zdrowych koni, mimo licznych przeszkód, zostało wykorzystanych przez ppor. E. Grabskiego, który 15 I rozpoczął formowanie 2. szwadronu.

Po sukcesie w operacji szubińskiej napływ ochotników się zwiększył. W wielu wypadkach zgłaszano się całymi rodzinami, np. dwaj bracia Jan i Jerzy Donimirscy, Stanisław i Władysław Brodniccy, Michał Unrug. 15 I ppor. E. Grabski oddał dowodzony przez siebie 1. szwadron pod komendę ppor. K. Jaczyńskiego. Funkcję szefa szwadronu pełnił st. wachm. Ludwik Piątek. Grabski 15 I zaczął formować drugi szwadron, na którego dowódcę wyznaczył ppor. Tadeusza Obrębowicza; szefem został st. wachm. Jan Męclewicz.

Rozkazem nr 19 Dowództwa Głównego z 23 I 1919 nakazano obwodowym komisjom uzupełnień kierować rekrutów: „do 2. Pułku Ułanów w Gnieźnie z powiatów: gnieźnieńskiego, wrzesińskiego, jarocińskiego, pleszewskiego...". Rozkazem tym przydzielono do „l. Pułku Ułanów" w Gn. ppor. Tadeusza Nowosieleckiego, który został młodszym oficerem w l. szwadronie. W rozkazie pułk nosi nazwę raz „2. Pułk Ułanów", a dalej „l. Pułk Ułanów". 27 I zgłosił się do pułku ppor. Marian Dzidek – późniejszy organizator orkiestry pułkowej, otrzymał przydział do 2. szwadronu. Były jednak trudności z tworzeniem dalszych szwadronów z powodu braku oficerów. Udało się to szybko pokonać dzięki nowym przydziałom poborowych z powiatów: gnieźn., wrzesińskiego, jarocińskiego i pleszewskiego – 237 przybyło do pułku na początku lutego. Brakujące konie uzyskano z Poznania bądź od okolicznych ziemian. Duże trudności były z tłumaczeniem regulaminów służby. Pomogli w tym oficerowie z byłej armii ros., którzy znali już pol. rozkazodawstwo z czasów pol. formacji działających w Rosji.

Rozkazem dziennym nr 25 Dowództwa Głównego z 29 I dotychczasowy l. Pułk Strzelców Konnych Wielkopolskich otrzymał nazwę l. Pułk Ułanów Wielkopolskich. Natomiast rozkazem dziennym nr 29 Dowództwa Głównego z 2 II 1919 nakazano „przystąpić do formowania 2. Pułku Ułanów w Gnieźnie. Czasowe pełnienie obowiązków dowódcy pułku powierza się por. Grabskiemu". Rozkazem dziennym nr 35 Dowództwa Głównego z 8 II przydzielono do „2. Pułku Ułanów" ppłka Władysława Mosiewicza.

9 II odbyła się w Gn. uroczystość zaprzysiężenia 2. Pułku Ułanów i pozostałych jednostek garnizonu. Na przysięgę z koszar wyszły konno 1. i 2. szwadron pod dowództwem ppor. E. Grabskiego. Polowa msza św. odbyła się na Rynku. W obecności gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego przysięgę odebrał ks. bp Wilhelm → Kloske w asyście licznego duchowieństwa, m.in. kapelana pułku ks. Mateusza → Zabłockiego. Przysięgę składano na rotę Wojska Wielkopolskiego. Po przeglądzie i defiladzie gen. J. Dowbór-Muśnicki, widząc żółte otoki, kazał pułkowi zdecydować – albo będzie 2. pułkiem z białymi otokami, albo 3. z żółtymi. Pułk jednogłośnie opowiedział się za żółtymi otokami, przyjmując tym samym nazwę 3. Pułk Ułanów. Kolor żółty bowiem historycznie związany był z nrem 3.

Od 6 II do l III formował się 3. szwadron. Dowództwo nad nim objął ppor. Tadeusz Mieczkowski, jako młodzi oficerowie zostali przydzieleni ppor. Władysław Brodnicki i ppor. Emil Macieliński. Konie dla tego szwadronu wyciągnięto z l. i 2. szwadronu, gdyż nie otrzymano uzupełnień. Jednocześnie por. E. Grabski polecił ppor. M. Dzidkowi, absolwentowi szkoły karabinów maszynowych w Szczecinie (1915), przeprowadzenie ćwiczeń z oddziałem ciężkich karabinów maszynowych. Instruktorami tego oddziału zostali:

Pierwsza odznaka wg projektu rtm. Z. Moszczyńskiego z datą narodzin pułku (6 I 1919)

plutonowy Stanisław Walczak i st. ułan Władysław Bulmański. Formalny rozkaz nr 43 Dowództwa Głównego nakazujący formować 3. Pułk Ułanów w Gn. ukazał się 16 II 1919. W rozkazie tym gen. J. Dowbór-Muśnicki mianował dowódcą pułku ppłka Kazimierza Kraszewskiego, a adiutanturę pułku objął ppor. E. Grabski.
28 II na podstawie rozkazu dziennego nr 55 Dowództwa Głównego 3. Pułk Ułanów podporządkowano bezpośrednio Dowództwu Głównemu. W związku z powołaniem ppłka K. Raszewskiego w marcu na szefa Wydziału Wojskowego Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu 20 III stanowisko dowódcy 3. Pułku Ułanów objął ppłk W. Mosiewicz. Funkcję pierwszego adiutanta pełnił por. E. Grabski, mając do pomocy ppor. W. Brodnickiego. W tym czasie również mianowano zastępcą dowódcy pułku ppłka Witolda Żychlińskiego. W krótkim czasie sformowane zostały: szwadron sztabowy – dowódca ppor. Jan Szczurowski, szwadron karabinów maszynowych – dowódca por. E. Macieliński oraz szwadron techniczny pod dowództwem por. Jana Ruseckiego. W kwietniu w szeregi pułku wcielona została część podoficerów i ułanów z rozwiązanego Szwadronu Nadgoplańskiego. W ten sposób ostatecznie zakończono organizację pułku. Kadra 3. Pułku Ułanów składała się głównie z oficerów, którzy służyli w armii niem. i byłym 1. Korpusie Polskim w Rosji, natomiast ułani rekrutowali się gł. z chłopów i robotników rolnych. Wyposażenie pułku: rzędy końskie, konie i uzbrojenie, pochodziło z koszar 12. Pułku Dragonów. Po raz pierwszy oficjalnie poza Gn. 3. Pułk Ułanów wystąpił na prezentacji Wojska Wielkopolskiego zorganizowanej na Ławicy pod Poznaniem z okazji rocznicy Konstytucji 3 maja. W przeddzień rewii pułki wzięły udział w paradzie na placu Wolności. Doskonałe wrażenie zrobił 3. Pułk Ułanów, umundurowany jednakowo, na doskonałych koniach dobranych maścią w szwadronach, przykrytych granatowymi czaprakami z żółtym obramowaniem i białymi orłami w rogach, ułanki z wypustkami, rogatywki z otokami, a na lancach biało-żółte proporczyki. Pułk prowadził dowódca ppłk W. Mosiewicz, za nim jechali adiutanci, ppor. W. Brodnicki i ppor. J. Donimirski, nieco przed dowódcą ppor. M. Dzidek na czele trębaczy (na siwych koniach) z fanfarami i kotłami.
18 IV ułani gnieźn. wraz z l. Pułkiem Ułanów weszli w skład 1. Brygady Jazdy Wielkopolskiej, której dowództwo objął płk Aleksander Pajewski. 23 V 3. Pułk Ułanów wyruszył wraz z brygadą z zadaniem ubezpieczania pasa nadgranicznego nad Notecią. Dwa dni później Wojsko Wielkopolskie przekazane zostało pod jednolite dowództwo Józefa Piłsudskiego. Zjednoczenie z Wojskiem Polskim miało na celu usprawnienie dowodzenia w przypadku ofensywy niemieckiej. W końcu maja zamiary przeciwnika stały się na tyle bliskie realizacji, że Komisariat Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu dekretem nr 68 z 5 VI 1919 ogłosił stan wyjątkowy na całym podległym mu obszarze. Ostatecznie agresji niem. zapobiegło podpisanie 28 VI traktatu pokojowego w Wersalu. Stan wyjątkowy został zniesiony, nie likwidowano natomiast frontu wielkopolskiego z uwagi na ciągłe prowokacje niemieckie. Niemniej wycofano większość jednostek wojsk. znad granicy do garnizonów. Na początku sierpnia 3. Pułk Ułanów powrócił do Gn., gdzie kontynuowano dalsze szkolenie bojowe. Pułk przedstawiał wówczas już znaczną siłę i wg stanu na 4 VIII liczył: 22 oficerów, 789 podoficerów i ułanów oraz posiadał 648 koni wierzchowych i 132 taborowe.
Jesienią 1919 w ramach przygotowań do akcji rewindykacji ziem przyznanych Polsce traktatem wersalskim pułk został skierowany na Pomorze. Na przełomie stycznia i lutego 1920 powrócił do Gn., kończąc tym samym służbę na froncie wielkopolskim.
Na początku lutego 1920, po zaledwie tygodniowym pobycie w Gn., 3. Pułk Ułanów wyruszył transportem kolejowym na front litewsko-białoruski. 13 II przybył do Wilna, gdzie czekał na niego rozkaz o zmianie nazwy na 17. Pułk Ułanów Wielkopolskich. Jednocześnie wydane zostały nowe przepisy mundurowe, wprowadzające dla całego wojska mundury koloru khaki oraz dystynkcje na naramiennikach. Zmiany dotyczyły także wyglądu proporczyków, na co ułani nie chcieli się jednak zgodzić. Znaleziono więc rozwiązanie kompromisowe – dawny żółto-biały proporczyk otrzymał czerwoną żyłkę w środku. 12 III nowym dowódcą pułku został ppłk W. Żychliński, natomiast płk W. Mosiewicz objął dowództwo brygady. W tym okresie pułk prowadził intensywne szkolenie bojowe, ćwicząc m.in. szarże na kawalerię, piechotę i karabiny maszynowe, spieszenie i walkę pieszą, ubezpieczenie w marszu i na postojach, prowadzenie patroli zwiadowczych i podjazdy. Kontynuowano także szkolenie strzeleckie, szermierkę i musztrę. 28 III 1920 2. szwadron rtm. Romualda Boryckiego przydzielony został do → 69. Pułku Piechoty i odjechał transportem kolejowym nad Berezynę. Prowadził

Oficerowie sztabowi – major, porucznik i st. wachmistrz w mundurach z 1919 r.

tam służbę zwiadowczą i patrolową oraz stoczył wiele potyczek z nieprzyjacielem. 15-24 IV 1919 rozkazem dowódcy 7. Armii pułk przerzucony został na południe w celu wzięcia udziału w wyprawie kijowskiej. Koleją przybył do Kalenkowicz (nad rz. Prypeć) i tam dołączył do niego szwadron Boryckiego. Po krótkim postoju pułk w pełnym składzie wyruszył do odległej o 85 km Hruszówki, gdzie dołączył do 7. Brygady Kawalerii dowodzonej przez gen. Aleksandra Romanowicza. W skład brygady wchodziły ponadto: l. Pułk Szwoleżerów, Pułk Jazdy Tatarskiej oraz 7. Dywizjon Artylerii Konnej. Brygada wchodziła w skład grupy gen. Józefa Rybaka.

26 IV pułk otrzymał w ramach działań brygady rozkaz wykonania zagonu i zajęcia stacji kolejowej Malin. Pułk, działając poszczególnymi szwadronami, wraz z innymi oddziałami brygady po zaciętych walkach zadanie to wykonał. Jednakże już nazajutrz, na skutek zmasowanego ataku i przewagi liczebnej nieprzyjaciela (piechota, pociągi pancerne, artyleria), zmuszony był wycofać się z zajmowanych pozycji do rejonu koncentracji brygady w okolicach wsi Pieniarzewice i Nowo Wyrobi. Za dzielną postawę w obronie stacji kolejowej Malin 3. szwadron otrzymał pochwałę, a jego dowódca, por. Tadeusz Mieczkowski, Krzyż Srebrny Orderu Virtuti Militari. W walkach tych ranny został dowódca pułku, ppłk W. Żychliński, którego tymczasowo zastąpił rtm. Włodzimierz Podhorski.

Po boju pod Malinem 7. Brygada Kawalerii podjęła dalsze działania na Kijów, osłaniając natarcie wojsk pol. od północy. 6 V pułk otrzymał zadanie obsadzenia mostu na rz. Irpień i nawiązania styczności z nieprzyjacielem, który obsadził przedmoście Kijowa. W tym celu rtm. W. Podhorski z wydzielonym dywizjonem kawalerii wyruszył z Dymirza do Demidowa, gdzie zostawił pluton artylerii konnej wraz ze szwadronem technicznym. Następnie pomaszerował do Nowych Piotrowic, gdzie znajdował się już l. Pułk Szwoleżerów. Po odprawie i zaobrokowaniu koni, ok. północy, dywizjon wyruszył w dalszą drogę, do Kijowa, ubezpieczany przez 3 patrole wyznaczone z 4. szwadronu. Patrol prawoskrzydłowy pod dowództwem pchor. Witolda Lechno-Wasiutyńskiego szedł Puszczą Wodicą, patrol czołowy ppor. Edwarda Zaborskiego poruszał się na osi marszu, drogą na Kijów, a patrol lewoskrzydłowy ppor. Leonarda Sulimierskiego szedł wzdłuż Dniepru na Mierzygorie. Siły główne dywizjonu w składzie: 4. szwadron 17 PUW, 3. szwadron i 2 karabiny maszynowe Pułku Jazdy Tatarskiej, posuwały się wolno, spodziewając się w każdej chwili zetknięcia z nieprzyjacielem. Bezpośrednio przed Kijowem rtm. W. Podhorski wydał rozkaz patrolom podporuczników E. Zaborskiego i L. Sulimierskiego wkroczenia do miasta i zabezpieczenia gł. mostów na Dnieprze. Wczesnym rankiem 7 V 1920 oddziały pol. wkroczyły do Kijowa, który okazał się całkowicie opuszczony przez Armię Czerwoną.

Zajęcie Kijowa – największe osiągnięcie pułku w działaniach bojowych w wojnie pol.-sowieckiej – było podstawą uznania 7 V za dzień święta pułkowego. Następnego dnia do Kijowa weszły: 7. Brygada Kawalerii i oddziały l. Dywizji Piechoty (Legionów).

9 V pułk otrzymał zadanie obrony Dniepru na odcinku od ujścia Prypeci do wsi Jasnohorodki (ok. 60 km). Służba polegała na patrolowaniu i obserwowaniu terenu. Organizowano też wypady na lewy brzeg Dniepru. Jeden z nich zakończył się tragicznie – śmiercią ppor. Witolda Boguszewicza. Nie był to jednak jedyny powód do zmartwień. Pozostawienie pułku bez furażu i żywności zmusiło ułanów do uzupełniania tych braków przez rekwizycje, prowadzone nawet daleko na tyłach. Uczestniczyło w nich wielu ułanów. Podrażniona rekwizycjami miejscowa ludność była coraz gorzej usposobiona do Polaków.

l VI 1920 rozpoczęła się ofensywa Armii Czerwonej, która zmasowanym atakiem wyparła pułk znad Dniepru, początkowo na linię Stracholesie – Ratycze, a następnie w kierunku Hernostapola. Walki były bardzo trudne, padło wielu zabitych i rannych. 3 VI pułk toczył dalsze ciężkie boje z przeważającymi siłami wroga. Olbrzymie straty spowodowały reorganizację liniowych szwadronów z czterech do dwóch.

Rosjanie po przerwaniu frontu nad Dnieprem poważnie zagrozili znajdującej się w Kijowie 3. Armii gen. Edwarda Rydza-Śmigłego. Oczekiwana odsiecz nie nadeszła. Na dodatek posuwająca się od Humania l. Armia Konna Budionnego przerwała front polski pod Śnieżką i Sanhorodkiem i dostała się na tyły Polaków. W tej sytuacji 7. Brygada Kawalerii skoncentrowała się w Puszczy Wodicy i po zredukowaniu do minimum taborów rozpoczęła forsowny odwrót w stronę Żytomierza. Manewr ten okazał się jednak spóźniony, bowiem Rosjanie doszli już do Korostyszewa. W celu powstrzymania dalszego marszu armii konnej brygada skierowała się na Radomyśl, który musiała za wszelką cenę obronić, ponieważ przez miasto przechodziła najdogodniejsza droga odwrotowa dla cofających się spod Kijowa wojsk polskich. 17 PUW 14 VI otrzymał zadanie zaatakowania Rosjan w Korostyszewie. Po zaciętej walce udało się wyprzeć nieprzyjaciela i ułani zajęli wioskę Starosielec. Rosjanie nie dali jednak za wygraną i zaciekle atakowali pozycje Polaków. Wioska kilkakrotnie przechodziła z rąk do rąk. Po kilku godzinach walk, kiedy położenie oddziału stało się krytyczne, rtm. W. Podhorski dał rozkaz do odwrotu na Radomyśl. Jak się później okazało, pułk w bardzo już przerzedzonym stanie osobowym przez 8 godzin utrzymywał swą pozycję, walcząc z brygadą kawalerii ros., wspartą artylerią i samochodami pancernymi. Bój ten zo-

Między łamami: na ćwiczeniach, lata 30. XX w.

stał krwawo okupiony: poległo 3 oficerów (ppor. Tadeusz Grosicki, ppor. Wojciech Chrzanowski, por. Jan Krzysztoporski) i 30 ułanów, a rannych zostało 3 oficerów oraz kilkudziesięciu ułanów. W Radomyślu pułk połączył się z 7 DP, z którą 15 VI wymaszerował do Korostenia. Po drodze pod Harbulowem Polacy stoczyli bój – tym razem zwycięski – z dywizją Budionnego. W tej walce 17 PUW osłaniał skrzydła własnej piechoty. Bój pod Starosielcami i Harbulowem uniemożliwił Budionnemu osaczenie wojsk pol. cofających się na Korosteń. Stracił on tym samym ostatnią okazję odcięcia gen. E. Rydzowi-Śmigłemu drogi odwrotu. Starosielce zostały wypisane na sztandarze pułku jako jedna z najkrwawszych bitew roku 1920. Po walkach nad Dnieprem pułk stracił 4/5 swojego stanu. Na postoju koło Wojtkowicz liczył już tylko 109 szabel i 2 karabiny maszynowe.

Na początku lipca pułk brał udział w walkach nad Uborcią i w wypadzie na Rudnę-Kowankę. 19 VII przybył do Kowla, a następnie koleją do Owadna, gdzie został uzupełniony o 500 ludzi i tyleż koni. 31 VII wyruszył przez Boryszkowice do Horohowa, gdzie l VIII wszedł w skład 2. Dywizji Jazdy gen. Kazimierza Sawickiego. 3 VIII otrzymał pierwsze zadanie zajęcia Radziwiłłowa. Zdobył je, ale na krótko, ponieważ po południu dostał rozkaz wycofania wszystkich pol. oddziałów do Chotynia. Rozkaz ten dotarł do 17 PUW za późno. Pułk podczas odwrotu napotkał przeważające siły bolszewików. Po raz kolejny został zdziesiątkowany, tracąc 40% szeregowych, 50% koni i prawie wszystkie tabory. Jego siła bojowa zmalała do tego stopnia, że w dalszych działaniach bojowych brał udział sporadycznie.

Tablica 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich w kościele farnym fundacji E. i H. Sadowskich z Nowego Jorku (1990)

17 PUW po wykonaniu ostatniego zadania w okolicach m. Stratyń, 10 IX, odszedł do Chodorowa, skąd transportem kolejowym odjechał do Gn. Na miejsce dotarł 15 IX 1920 i rozlokował się w swoich koszarach. 1 X dowództwo pułku objął płk Erazm Stablewski i przystąpił do jego demobilizacji, którą zakończono w czerwcu 1921. Fakt przejścia pułku do stanu pokojowego uczczono organizacją zawodów konnych. 1 VII 1921 dowództwo pułku objął ponownie mjr W. Podhorski. Ogólne zebranie oficerów 17 PUW ustanowiło 4 IX 1921 odznakę pamiątkową pułku. 21 XI rozkazem Ministerstwa Spraw Wojskowych pułk przeniesiony został do nowego garnizonu w Lesznie. Pułk przyjęto tam bardzo serdecznie. Z Leszna pułk wyruszył na wojnę (1939), wyróżniał się w działaniach osłonowych w Wielkopolsce, m.in. podczas wypadu na Wschowę, a przede wszystkim w zwrocie zaczepnym nad Bzurą, w boju o Walewice, w walkach w rejonie Piotrowie – Chruślin, walkach o przeprawy w Brodzowie, w Puszczy Kampinoskiej (leśniczówka Demboskie, Sieraków, Laski). W Warszawie 28 IX 1939 odbyła się ostatnia zbiórka pułku.

Tragiczne były losy wielu oficerów z Ośrodka Zapasowego Wielkopolskiej Brygady Kawalerii, którzy dostali się do niewoli sowieckiej – zostali zamordowali w Katyniu. Większość oficerów wziętych do niewoli przez Niemców przeszła tułaczkę obozową, m.in. w Oflagu XIB w Braunschweig (Brunszwik), VIIA w Murnau, IIE Neubrandenburg, IIC w Woldenburgu (Dobiegniew) potem w IID Cross Born (Borne Sulinowo). Wielu działało w konspiracji w organizacji „Odra", będącej w strukturze Pomorskiego Okręgu AK. Dowódca organizacji, płk Dzierżykraj-Morawski, został aresztowany i zamordowany przez Niemców w obozie koncentracyjnym w Mauthausen. Oficerowie, którzy uniknęli niewoli, działali w konspiracji pod okupacją niemiecką. Część przedostała się do Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Pułkownik B. Sokołowski dowodził 1. Pułkiem Pancernym, a mjr M. Gutowski pod koniec wojny objął dowództwo 2. Pułku Pancernego 1. Dywizji Pancernej gen. S. Maczka. Rotmistrz S. Zakrzewski dowodził Pułkiem Ułanów Karpackich w 2. Korpusie gen. Władysława Andersa.

Tradycje 17 PUW pielęgnowane są w Lesznie, Gn. i Walewicach w postaci pomników, tablic pamiątkowych, eksponatów muzealnych. W kraju i na uchodźstwie działały koła pułkowe, m.in. w Londynie. Tam też, w Instytucie Polskim i w Muzeum im. gen. Sikorskiego, znajdują się pamiątki po 17 PUW. Tradycje pułku kultywują też 15. Wielkopolska Brygada Kawalerii Pancernej im. gen. broni Władysława Andersa w Węgrzynie (2. Batalion Pancerny im. 17 PUW), szkoły w Rydzynie i Bielanach, 3 drużyny harcerskie, 69. Pułk Artylerii Przeciwlotniczej w Lesznie, kawaleryjskie grupy rekonstrukcyjne. 13 V 1990 w gnieźn. farze pw. św. Trójcy odsłonięta została tablica pamiątkowa czcząca pamięć poległych za ojczyznę w 1939 żołnierzy 17 PUW. Tablicę ufundował były ułan H. Sadowski z Nowego Jorku.

Lit.: R. Abraham, *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1990; P. Bajer, *17. Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego*, Pruszków 1994; *Gniezno i Ziemia Gnieźnieńska. Walka o wolność narodową i społeczną*, red. J. Topolski, B. Polak, Gniezno 1978; K. Handke, *Pułkownik Stefan Rowecki, dowódca 55 Poznańskiego Pułku Piechoty w Lesznie* (*1930-1935*), Leszno 2001; B. Polak, *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Wybór źródeł*, wybór, oprac. A. Czubiński, B. Polak, Poznań 1983; idem, *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1968; idem, *Wojskowe aspekty Powstania Wielkopolskiego 1918-1919. Wybór materiałów źródłowych*, red. B. Woszczyński, Poznań 1985; idem, *Wojsko Wielkopolskie 1919 r.*, cz. 1, *Rozwój organizacyjny i zjednoczenie z Wojskiem Polskim* (*marzec-listopad 1919 r.*). *Wybór dokumentów wojskowych*, wstęp, wybór, oprac. B. Polak, Koszalin 1985; idem, *Wojsko Wielkopolskie 1919 r.*, cz. 2, *Rewindykacja Pomorza i Wielkopolski 1920 r. Wybór dokumentów wojskowych*, wstęp, wybór, oprac. I. Polak, B. Polak, Koszalin 1986; K. Raszewski, *Wspomnienia z własnych przeżyć do końca roku 1920*, Poznań [b.r.]; S. Rowecki, *Wspomnienia i notatki autobiograficzne* (*1906-1939*), wybór A. Kunert, J. Szyrmer, Warszawa 1988; *Szlakiem ułanów Chrobrego. Zarys historii 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego*, red. S. Zakrzewski, Z. Godyń, Londyn 1973; E. Śliwiński, *17. Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego. Organizacja – działania bojowe* [praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. B. Polaka], Poznań 2006; J. Taborski, *17. Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego. Dzieje, tradycja i współczesność*, Toruń 2005; J. Wasiutyński, *Zarys historii wojennej 17-go Pułku Ułanów Gnieźnieńskich*, Warszawa 1929.

21. BAZA LOTNICZA W POWIDZU (21 BL), powołana 1 I 2000 rozkazem dowódcy WLOP nr 0142 z 23 VIII 1999 w sprawie zmian organizacyjnych we WLOP na podstawie Zarządzenia Ministra Obrony Narodowej nr PF 74/Org. z 15 VII 1999 oraz rozkazem Szefa Sztabu Generalnego WP nr 083/Org. z 9 VIII 1999. Do gł. zadań 21 BL należą m.in.: zabezpieczanie i ubezpieczanie lotów bojowych statków powietrznych; utrzymanie bazy w wysokiej gotowości bojowej i mobilizacyjnej; zabezpieczanie i ubezpieczanie szkolenia lotn. eskadr lotnictwa taktycznego; koordynowanie i realizowanie przyjęcia statków powietrznych innych rodzajów lotnictwa oraz Sił Powietrznych NATO. W ponadrocznej działalności 21 BL brała udział w zabezpieczeniu ćwiczeń, pokazów i spotkań, m.in.: wizyty prezydentów w ramach obchodów milenijnego Zjazdu Gnieźnieńskiego 12 III 2000, wizyty premierów w Gn. 28-29 IV 2000, ćwiczeń 7. Eskadry Lotnictwa Taktycznego w ramach ćwiczeń „Cooperative Banners" w Norwegii i „Air Meet" w Danii; szkolenia Zespołu Harmonizacyjnego Procedur Operacyjnych – „Operational Procedures Harmonization Task Group" 7 elt; w ćwiczeniach „Bizon 2000"; w realizacji zobowiązań w ramach Traktatu Otwartych Przestworzy „Open Skies". 9-14 IV 2001 21 BL była poddana kontroli Sztabu Generalnego WP w formie ćwiczeń mobilizacyjnych, uzyskała ocenę dobrą. Od 1 I 2000 dowódcą jest płk dypl. pil. L. Cwojdziński.

33. BAZA LOTNICZA W POWIDZU (33 BL), powołana w wyniku przemianowania → 21. Bazy Lotniczej (1 I 2001) rozkazem na podstawie rozkazu Szefa Sztabu WP nr 0168/Org./P-5 z 19 IV 2001. Od 1 I 2002 dowódcą jest płk dypl. pil. S. Kałuziński. Do gł. zadań wykonywanych przez 33 BL należały i należą m.in.: zabezpieczenie funkcjonowania 6. i 7. Eskadry Lotnictwa Taktycznego w okresie pokoju, kryzysu i wojny na lotniskach bazy oraz tworzenie warunków do przyjęcia i logistycznego wsparcia komponentu powietrznego Sojuszniczych Sił Wzmocnienia w ramach operacji reagowania kryzysowego oraz operacji połączonej w konflikcie lokalnym; zabezpieczenie międzynar. ćwiczeń pod kryptonimem „Strong Resolve 2002" (1-15 III 2002); zabezpieczenie ćwiczeń dowódczo-sztabowych pod kryptonimem „Bizon" (22-23 V 2003); udział w dwuszczeblowym treningu sztabowym z Centrum Operacji Powietrznych (pierwszy etap 28 VIII 2002, drugi 11-12 IX 2002); zabezpieczenie obchodów 75-lecia „Przeglądu WLOP"; zabezpieczenie wylotów Polskiego Kontyngentu Wojskowego w rejon wojny w Iraku. Potwierdzeniem wysokiego przygotowania do wykonania zadań było zabezpieczenie międzynar. ćwiczeń pod kryptonimem „Strong Resolve 2002", które było ważnym krokiem do osiągnięcia zdolności wspólnego działania z komponentami sił powietrznych innych państw. Za udział oraz zabezpieczenie ćwiczeń 33 BL została oceniona bardzo dobrze przez dowództwo WLOP. Byli dowódcy 33 BL: płk dypl. pil. L. Cwojdziński, płk dypl. pil. S. Kałuziński, płk mgr inż. R. Tomaska, płk dypl. pil. T. Mikutel.

Odznaka 33. Bazy Lotniczej w Powidzu

Od lewej: spotkanie milenijne premierów w Gnieźnie, fot. z lotniska w Powidzu; piloci NATO w czasie ćwiczeń „Air Meet" w bazie w Powidzu

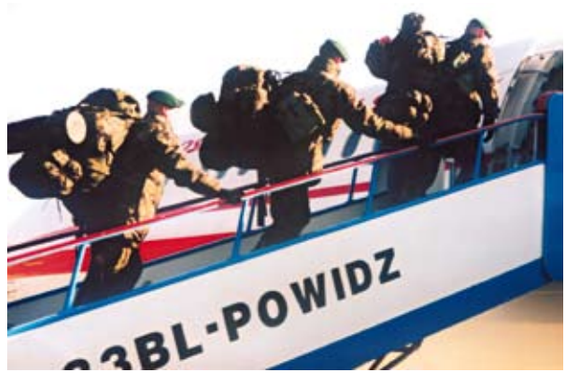

Wylot żołnierzy WP do Iraku z bazy w Powidzu

69. PUŁK PIECHOTY (11. Pułk Strzelców Wielkopolskich), powstał w 1919 przez scalenie oddziałów powstańczych sformowanych w ówczesnych powiatach: śremskim, jarocińskim, koźmińskim i rawickim. Tradycyjnie za dzień powstania zalążków pułku przyjęto 11 XI 1918, co wiąże się z inicjatywą ppor. dra Stanisława Celichowskiego, który tegoż dnia utworzył kompanię w Kórniku. W nocy z 27 na 28 XII kompania kórnicka wyruszyła na pomoc powstańcom Poznania. 31 XII przybyła do Śremu, gdzie została włączona do batalionu dowodzonego przez ppor. Stefana Chosławskiego. Następnie skład batalionu śremskiego został poszerzony o: 3. kompanię utworzoną przez ppor. Tomasza Paula w Dolsku, oddział karabinierów maszynowych pod dowództwem Daniela Kęszyckiego i półszwadron kawalerii dowodzony przez Wiktora Unruga, który wszedł następnie w skład l. Pułku Ułanów Wielkopolskich (15. Pułk Ułanów). W tym samym czasie przystąpiono do organizacji 2. kompanii pod dowództwem ppor. Mariana Trawińskiego, a następnie Sylwestra Gawrycha, która wkrótce wyszła ze składu batalionu, wyruszając na front pod Leszno.

7-17 I 1919 batalion śremski w składzie dwóch kompanii (l. śremskiej i 4. kórnickiej), oddziału karabinierów maszynowych i półszwadronu kawalerii toczył walki pod Łomnicą i Strzyżewem. Po reorganizacji 6 II 1919 batalion ppor. S. Chosławskiego (bez 2. kompanii) wraz z oddziałem karabinierów maszynowych skierowany został na odcinek Miejskiej Górki, gdzie brał aktywny udział w obronie wielu miejscowości.

Z kolei w skład 2. batalionu 11. Pułku Strzelców Wielkopolskich wszedł batalion jarociński pod dowództwem ppor. Zbigniewa Ostroroga-Gorzeńskiego i l. kompania batalionu koźmińskiego pod dowództwem Michała Lorkiewicza. Batalion jarociński powstał na bazie Służby Straży i Bezpieczeństwa utworzonej w Jarocinie 11 XI 1918. Już od pierwszych dni stycznia kompanie batalionu jarocińskiego uczestniczyły w walkach na wielu odcinkach frontu wielkopolskiego: 1. kompania pod dowództwem ppor. Bronisława Kirchnera działała w rejonie Nakła, zajmując miejscowości Mrocza i Ślesin; 2. kompania dowodzona przez ppor. Z. Ostroroga-Gorzeńskiego odznaczyła się w walkach pod Zbąszyniem, a 3. kompania pod dowództwem sierż. Stanisława Krzysztofiaka toczyła potyczki w ramach grupy ppłka K. Grudzielskiego pod Szubinem i Rynarzewem. Na początku lutego 1919 kompanie batalionu jarocińskiego, podobnie jak śremskiego, skierowane zostały do wzmocnienia frontu w rejonie Miejskiej Górki, gdzie brały udział w walkach o Sarnowę i Rawicz.

Odznaka pamiątkowa 69. Pułku Piechoty

W tym samym czasie na froncie rawickim działał również batalion koźmiński pod dowództwem Józefa Modlibowskiego w składzie 3 kompanii strzeleckich i 1 kompanii karabinów maszynowych (1. kompania Michała Lorkiewicza i 2. kompania weszły następnie w skład 11. Pułku Strzelców Wielkopolskich).

Z kolei 3. batalion pułku sformowano z batalionu jutrosińskiego oraz 2. kompanii batalionu koźmińskiego. Batalion jutrosiński wchodził (obok batalionów: góreckiego, słupeckiego i zakrzewskiego) w skład tzw. l. pułku piechoty na powiat Rawicz dowodzonego przez ppor. Ignacego Buszę, a od lutego 1919 przez ppor. Alfonsa Brezę. Pułk ten szczególnie wsławił się w walkach o wyzwolenie Rawicza.

W 2. poł. 1919 płk Adolf Jan Kuczewski, na podstawie rozkazu Dowództwa Głównego Sił Zbrojnych byłego zaboru pruskiego, przystąpił do formowania 11. Pułku Strzelców Wielkopolskich. Przybył do Miejskiej Górki, gdzie w lokalu dyrekcji miejscowej cukrowni zebrali się dowódcy oddziałów działających na tym terenie, w celu omówienia organizacji przyszłego pułku. Ostatecznie w jego skład weszły 3 bataliony liczące po 4 kompanie strzeleckie i 1 kompanii karabinów maszynowych: batalion śremski jako 1. batalion pod dowództwem por. Stefana Chosławskiego, batalion jarociński jako 2. batalion pod dowództwem por. Wincentego Nowaczyńskiego, batalion jutrosiński jako 3. batalion pod dowództwem ppor. I. Buszy. (Stopnie dowódców batalionów wg starszeństwa od czerwca 1919). W skład 2. batalionu weszła ponadto jako 8. kompania wspomniana już l. kompania pod dowództwem Michała Lorkiewicza, a do 3. batalionu 2. kompania koźmińska. Organizacyjnie pułk podporządkowany został 3. Dywizji Strzelców Wielkopolskich pod dowództwem gen. ppor. Wincentego Odyńca.

W rejonie Rawicza pułk przebywał do poł. września 1919, zajmując pozycje na linii miejscowości Kawcze – Zecele. Następnie bataliony pułku kolejno luzowane przez 9. Pułk Strzelców Wielkopolskich przeszły do odwodu w rejon Krotoszyna. W październiku 1919 pułk przebywał w Ostrowie (otrzymał wówczas sztandar), skąd 22 X skierowany został do obsadzenia linii demarkacyjnej w rejonie Wieruszów – Sulmierzyce, luzując tam 12. Pułk Strzelców Wielkopolskich (70. Pułk Piechoty). W grudniu 1919 pułk przeszedł ponownie do odwodu w rejon Ostrów – Skalmierzyce – Raszkowo. W drugiej dekadzie stycznia 1920 obsadzał część terenów przyznanych Polsce traktatem pokojowym (rejon Kępna, część Pomorza i Śląska), a zluzowany 21 I przez 12. Pułk Strzelców Wielkopolskich zajął kwatery w rejonie Kępno – Ostrzeszów.

Po zjednoczeniu Wojska Wielkopolskiego z Wojskiem Polskim 11. Pułk Strzelców Wielkopolskich został 5 II 1920 przemianowany na 69. Pułk Piechoty, w marcu wszedł w skład 17. Dywizji Piechoty (17 DP) pod dowództwem gen. bryg. Tadeusza Malinowskiego.
Wiosną 1920, w pierwszej fazie wojny z bolszewikami, 17 DP stanowiła odwód dowódcy frontu litewsko-białoruskiego. 20 IV ppłk S. Taczak objął dowództwo 69. Pułku Piechoty. Początkowo pułk rozmieszczony został w okolicach Lidy, z miejscem postoju sztabu w Malejkowszczyźnie. Do 15 V 1920 pozostał w wyznaczonym rejonie. Od 17 V poszczególne bataliony, a nawet kompanie, były przerzucane na różne odcinki frontu 1. Armii WP, w skład której wchodziła 17 DP. W czasie działań bojowych pułk został wzmocniony czołgami, nieradzącymi sobie w bagiennym terenie. 24 V dowództwo 17 DP rozpoczęło wycofywanie sił dywizji. Walki toczyły się ze zmiennym szczęściem do czasu przeciwnatarcia 17 DP (28-30 V), po czym dywizja zajęła stanowiska obronne. Podczas walk nad Górną Berezyną 3. batalion 69. Pułku Piechoty pod dowództwem ppor. Domagalskiego walczył pod wsią Lipsk, Zahosławiem, następnie wycofał się na linię rz. Ponia i do Parafinowa, gdzie dołączył do 1. batalionu pułku. Po połączeniu się batalionów 27 V rozpoczął się odwrót pod miasteczko Budsław – wieś Niwki. W czerwcu 1919 S. Taczak awansował na pułkownika i objął dowództwo 34. Brygady Piechoty (68. i 69. Pułk Piechoty, 17 pap).
Następne dni przyniosły ciężkie walki 1. i 3. batalionowi wspieranemu pociągiem pancernym „Boruta" w rejonie Jackiewicz, Wąsiołek i Maszkiewicz. Zajęto linię Kowale – Jelnica – Wytreski. Tu załamały się ataki sowieckie, a inicjatywę przejęło Wojsko Polskie, które od 3 VI w zaciętych walkach przez Zadubienie, Nowe Siołki, Wereby i Kulikowo osiągnęło linię Berezyny, następnie zaś linię Wielkie Sitce – Rzepichy – Królewszczyzna, gdzie dołączył 2. batalion, walczący dotychczas w grupie kpt. Nowaczyńskiego. Batalion ten walczył m.in. pod Wołkowatką, Krzywiczami i Budsławiem (poległo 2 oficerów, 14 szeregowych i było 64 rannych).
W lipcowej ofensywie sowieckiej pułk w składzie macierzystej 17 DP walczył 3. baonem, odpierając silne natarcia wroga pod miejscowościami Uście – Dojlinowo, pod Borowem i zdobywając w tych walkach 5 karabinów maszynowych oraz 120 karabinów ręcznych, tracąc 3 szeregowych zabitych i 18 rannych.
5 VII następuje odwrót Wojska Polskiego, w którym pułk w ciągłych walkach odchodzi z linii na linię, przechodząc przez Parafjanowo, Wilejkę, Krewo, Ossany, Lidę, Gieranony nad Niemen, gdzie w składzie 34. brygady bierze udział w przeciwuderzeniu grupy gen. Żeligowskiego na Grodno, po czym przechodzi na płd. brzeg Niemna. Następnie, sforsowawszy przeprawy przez Narew i Bug, stacza krwawą walkę o posiadanie miejscowości Cetynja i przechodzi w walkach odwrotowych na linię rz. Kossówki, gdzie 8 VIII pod miejscowością Kossów toczy uparty i krwawy bój, a wreszcie wskutek nakazanego przez Naczelnego Wodza przegrupowania odchodzi wraz z 17 DP przez Wyszków, Obryte, Ulaski na linię Kikoły – Orzechowo, gdzie 13 VIII wchodzi w fazę bitwy warszawskiej. W ostatnich bojach stracił pułk: w zabitych l oficera i 15 szeregowych, w rannych ok. 86 szeregowych. Zdobycz wyniosła 10 karabinów maszynowych, 120 karabiny ręczne i 70 jeńców.
Podczas pol. zwrotu zaczepnego w poł. sierpnia 1920 pułk w składzie 33 BP i 7. Brygady Rezerwowej wyrusza do walk spod Serocka i przez Wólkę, Nunę, Lorczyn, Kurzewo i Żabiczyn osiąga Winnicę, skąd przez Trzepowo, przesunąwszy się na północ, osiąga 18 VIII linię Gzowo – Kacice Folwark. W toczonych w następnym dniu krwawych walkach z bolszewikami na trakcie wzdłuż Narwi po silnym długotrwałym boju 3. batalion pułku przełamuje nieprzyjacielską linię w lesie pod Przemiarowem. Zdobyto 6 karabinów maszynowych i wzięto 100 jeńców; straty własne: 8 szeregowych zabitych i l oficer oraz 19 szeregowych rannych. Po walce pod Przemiarowem 69. Pułk Piechoty wyrusza przez Maków do Bartnik, skąd w połączeniu z 3. dyonem 13. Pułku Ułanów i 2. dyonem 17. Pułku Artylerii Polowej pod dowództwem ppłka Budkiewicza wyrusza przeciw korpusowi jazdy sowieckiej Gaja i osiąga pełny sukces, zdobywając miasto Myszyniec i ścigając wroga, który w panice przekroczył niem. granicę. W walkach tych ginie ppor. I. Busza.
Kończąc działania ofensywne, pułk przeszedł przez Kolno i Łomżę w rejon Śniadowa, gdzie dowództwo pułku objął ppłk Wacław Kluczyński (27 VIII 1920). Do 28 XI 1920 pułk pozostał jeszcze na litewsko-pol. linii demarkacyjnej, gdzie prowadził walki, zdobył jedną baterię artylerii ciężkiej, 11 karabinów maszynowych oraz wielu jeńców i pełnił wytężoną służbę strażniczą na zmianę z 70. Pułkiem Piechoty, po czym przez Białystok

Defilada 69. Pułku Piechoty wzdłuż ul. Bolesława Chrobrego w 1933 r.

69. Pułk Piechoty w 1934 r.

i Warszawę odjechał do Bydgoszczy – swego pierwszego stałego garnizonu. Następnie, po przejściu do Gn., pułk pod dowództwem „ukochanego przez wszystkich za szczere, na dolę i niedolę wrażliwe serce, za wyjątkową sprawiedliwość i umiejętność łączenia sentymentu z obowiązkowością" płka W. Kluczyńskiego doczekał się pięknego sztandaru, ofiarowanego przez miasto i powiat Gn., a wręczonego 30 V 1929 przez przybyłego na tę uroczystość prezydenta RP Ignacego Mościckiego. W wojennych zmaganiach żołnierze pułku otrzymali 10 Orderów Virtuti Militari i 108 Krzyży Walecznych. Na polu chwały poległo 6 oficerów i 200 szeregowych.

Od 1 IX 1920 aż do 26 VII 1939 pułkiem dowodził ppłk/płk W. Kluczyński, a następnie płk dypl. S. Dworzak, z którym pułk wyruszył na wojnę 1939. Wyrazem głębokich i ciągle żywych tradycji powstańczych była odznaka pułkowa. Na odznace tej upamiętnione zostały data utworzenia jego 1. batalionu (11 XI 1918), pierwotna nazwa oraz herby powiatów, na których terenach powstały poszczególne bataliony, a także herb miasta Gn. – stałego garnizonu pułku.

Wybuch wojny 1939 zastał pułk na zajętych już poprzednio stanowiskach obronnych w rejonie jez. Lednica i Jeziora Gorzuchowskiego. W godzinach wieczornych 1 IX w batalionach ogłoszono alarm. Około godz. 20.00 pułk otrzymał rozkaz przegrupowania w rejon Lasu Miejskiego, położonego ok. 4 km na płd. od Gn. Następnie 17 DP miała skoncentrować się w rejonie na zach. od Słupcy i przejść na ostateczną linię oporu na umocnieniach przedmościa „Koło". W czasie przemarszów pułk był bezskutecznie bombardowany przez lotnictwo niemieckie. 4 IX 1939 ok. godz. 22.00 pułk osiągnął Konin. Następnego dnia 17 DP weszła w skład Grupy Operacyjnej gen. brygady Edmunda Knolla-Kownackiego. Nad ranem poszczególne pułki zaczęły zajmować wyznaczone stanowiska na przedmościu „Koło", okrakiem na szosie Konin – Koło w rejonie miejscowości Genowefa Piorunowska. Oddziały atakowało lotnictwo (kilkunastu żołnierzy ciężko rannych). Kolejnym celem przemarszu była przeprawa na Kole. Wieczorem 6 IX cała 17 DP znajdowała się już na wyznaczonych marszrutach. Wówczas do pułków ze składu armii „Poznań" dotarły rozkazy zmieniające kierunek marszu do nowego rejonu Drzewce – dwór Głębokie. Do celu pułk dotarł 7 IX. Dalsze rozkazy nakazywały przemarsz w rejon Odechów – Sławęcin – Drzykozy.

W tym czasie w sztabie gen. T. Kutrzeby dojrzewała decyzja o konieczności stoczenia bitwy w rejonie Łęczycy. Dowódcy armii chodziło już nie o stoczenie walnej bitwy, lecz o poszerzenie pasa odwrotu przy pełnym wykorzystaniu swego dogodnego położenia skrzydłowego w stosunku do 8. armii niemieckiej. W godzinach popołudniowych gen. dywizji T. Kutrzeba uzyskał od szefa sztabu Naczelnego Wodza aprobatę przejścia na płd. od Bzury w celu odrzucenia nieprzyjaciela oraz włączenia do akcji armii „Pomorze". Ostateczna decyzja uzależniona była od zgody Naczelnego Wodza marszałka Rydza-Śmigłego. 8 IX w godzinach południowych 69. Pułk Piechoty, na rozkaz dowódcy Grupy Operacyjnej, gen. E. Knolla-Kownackiego, opuścił macierzystą dywizję i przeszedł pod rozkazy dowódcy 25. Dywizji Piechoty – gen. bryg. Franciszka Altera, z zadaniem opanowania płd. skraju Łęczycy. Rozpoznanie przeprowadziła kompania por. Kępy, tracąc 40% stanu osobowego. Ponowne natarcie rozpoznawcze przeprowadzono 9 IX rano. Drugi batalion pułku stracił 20% stanu, odwodowa 8. kompania – ponad 30%. Powodzeniem zakończyło się dopiero trzecie natarcie, przeprowadzone 9 IX siłami 4 pułków piechoty (69., 60., 56., 29.), wspartych artylerią. Sukces okupiono znacznymi stratami. Pułk wrócił do macierzystej dywizji i 10 IX 1939 wyruszył w kierunku Piątku. W czasie przemarszu żołnierze 2. kompanii ckm-ów wzięli do niewoli 30 Niemców. Pułk podjął walkę w rejonie Małachowice – Modlna.

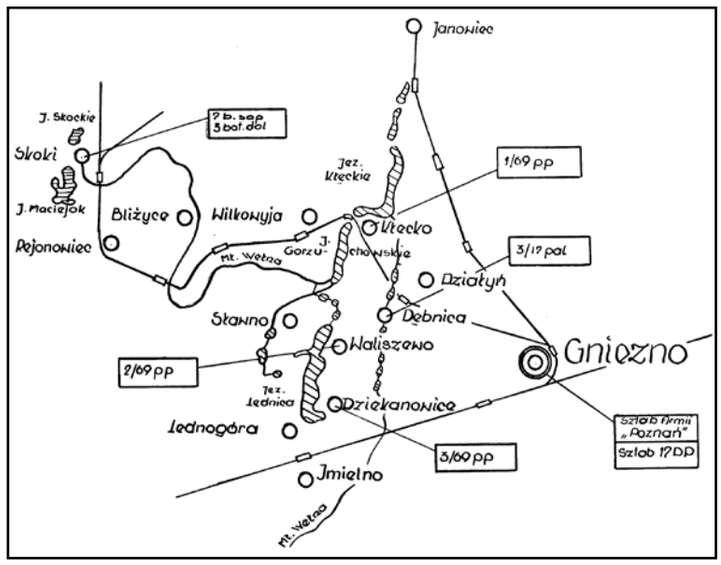

Położenie 69. Pułku Piechoty w dn. 1 IX 1939 r.

11 IX o godzinie 8.00 szef sztabu 17 DP przekazał płkowi dypl. Smolarskiemu rozkaz operacyjny do natarcia i opanowania kompleksu wzgórz w rejonie Celestynowa oraz wyznaczył go równocześnie na dowódcę głównego natarcia. Do wykonania tego zadania przewidzianych było 5 batalionów piechoty, tj. 69. Pułk Piechoty, 2. batalion 68. Pułku Piechoty, 2. batalion 70. Pułku Piechoty oraz 17. Dywizjon Artylerii Ciężkiej, 1. dywizjon 7. Pułku Artylerii Ciężkiej, 2. i 3. dywizjon 17. Pułku Artylerii Lekkiej. W rzeczywistości natarcie przeprowadzone zostało siłami 1. i 2. batalionu

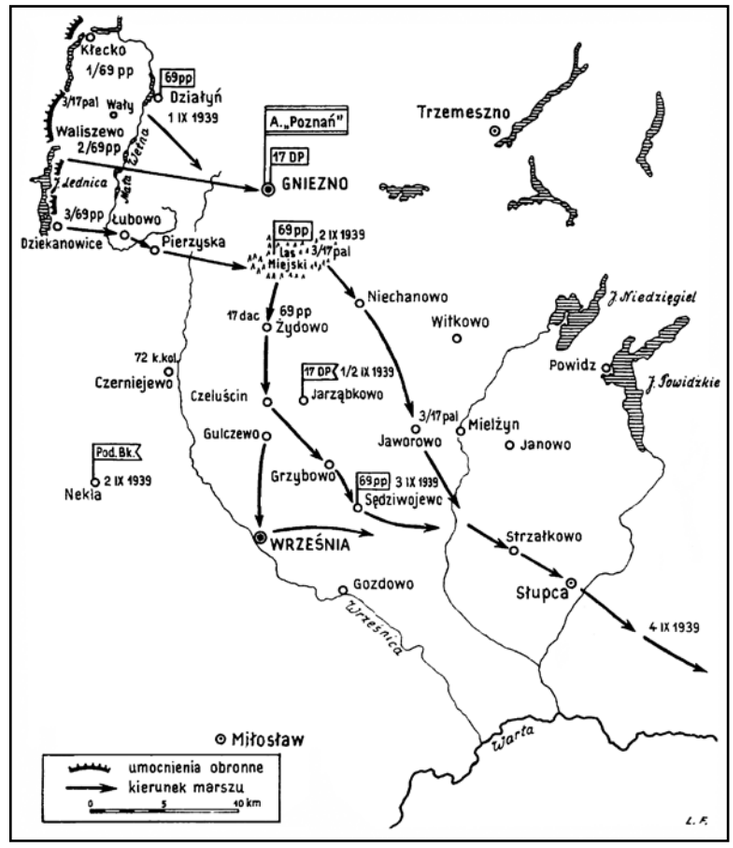

Przemarsze 69. Pułku Piechoty w dn. 1-4 IX 1939 r.

69. Pułku Piechoty i bez wsparcia artyleryjskiego. W walkach o Małachnice pułk poniósł dalsze straty; w natarciu poległa niemal cała 4. kompania 2. batalionu z dowódcą ppor. Ireneuszem Żywickim. Ciężkie walki toczyły się na odcinkach pozostałych batalionów. 10 IX przed godz. 5.00 artyleria 69. Pułku Piechoty rozpoczęła ogień na cmentarz w Modlnej i dwór Sokolniki. Modlnę zdobyto ok. godz. 9.00 w walce wręcz (2. baon 69. Pułku Piechoty i 3. 68. Pułku Piechoty). 1. baon opanował Sokolniki, a 3. – wyparł Niemców z Celestynowa. 12 IX nastąpił kryzys w pol. działaniach nad Bzurą. Około północy płk dypl. S. Dworzak otrzymał rozkaz przygotowania pułku do wycofania się z zajmowanych stanowisk. W nocy z 12 na 13 IX 1939 odwrót rozpoczęły wszystkie oddziały Grupy Operacyjnej gen. E. Knolla-Kownackiego. Około godz. 2.00 69. Pułk Piechoty rozpoczął odwrót za Bzurę przez przeprawy w rejonie miejscowości Ktery. Maszerując przez Skotniki i przechodząc Bzurę w wyznaczonym rejonie, a następnie przez Głupiejew, bataliony 1. i 3. stanęły na postój w Strzegocinie, natomiast 2. batalion w kolonii Strzegocina. Od wczesnych godzin rannych 14 IX 69. Pułk Piechoty, wraz z całą Grupą Operacyjną, wycofał się przez Waliszew i Bąków w kierunku miejscowości Rząźno, którą osiągnął w godzinach wieczornych. Tego dnia okazało się, że bitwa w dolinie Bzury została przegrana, gdyż obydwie armie otoczyli Niemcy. Jedynym wyjściem było przebijanie się siłą przez pierścień nieprzyjaciela w rejonie Sochaczewa, a następnie Puszczę Kampinoską do Warszawy. 15 IX 69. Pułk Piechoty przeszedł z Rząźna w rejon Karsznic Dużych i Małych.

Do rana 16 IX pułk przeszedł w nowe rejony. Sztab płk. dypl. S. Dworzaka z 2. batalionem oraz dowództwo 17 pal stanęły w Cyprianach. Z kolei 3. dywizjon zajął stanowiska ogniowe w rejonie na wschód od Cyprian; 1. batalion wraz z plutonem artylerii piechoty organizował obronę w Ćmiszewie, mając na swym zach. skrzydle 3. batalion kpt. Luśniaka. Z rozkazów, które otrzymał płk dypl. → Mozdyniewicz, wynikało, że dywizja w ramach ogólnego działania nacierać miała w kierunku na Sochaczew. Sytuacja oddziałów armii „Poznań" i „Pomorze" pogarszała się z godziny na godzinę. 69. Pułk Piechoty w nowej sytuacji miał zorganizować obronę jednym baonem na dotychczasowym odcinku, a dwoma uderzyć w kierunku płd. na Bronisławy w celu odciążenia 14. Dywizji Piechoty i umożliwienia jej zebrania się i uporządkowania. Do zorganizowania doraźnej obrony płk dypl. S. Dworzak wyznaczył 2. batalion kpt. Olszaka, natomiast bataliony mjra Maydanowicza i kpt. Luśniaka ruszyły do natarcia na Bronisławy. W godzinach wieczornych natarcie obydwu batalionów doszło pod Bronisławy. Jednakże na rozkaz dowódcy dywizji bataliony odstąpiły od dalszego natarcia, przechodząc rano do miejscowości Cypriany. Jak się okazało, całe natarcie Grupy Operacyjnej nie osiągnęło powodzenia i zostało przez gen. E. Knolla-Kownackiego wstrzymane. W tej sytuacji gen. T. Kutrzeba postanowił podjąć ponowną próbę przebicia się do Warszawy w rejonie na płn. od Sochaczewa.

W tym samym dniu o godzinie 22.00 odbyła się w Wężykach Starych ostatnia już odprawa u dowódcy Grupy Operacyjnej z udziałem dowódców 17. i 25. Dywizji Piechoty. Na tej odprawie gen. E. Knoll-Kownacki wydał rozkaz zniszczenia i porzucenia ciężkiego sprzętu oraz przebijania się, za pomocą tylko broni ręcznej i bagnetów, przez Puszczę Kampinoską do Warszawy. W ramach ogólnego działania 17. Dywizja Piechoty miała sobie wywalczyć przejścia przez Bzurę w rejonie Mistrzewic i Chodakowa.

Również po raz ostatni odbyła się narada w sztabie 17 DP w Rybnie, podczas której płk dypl. Mozdyniewicz wydał dowódcom podległych mu oddziałów tym razem już ustne rozkazy wycofania się za Bzurę w nakazanym rejonie dwiema kolumnami: północną i południową. W skład zgrupowania północnego pod dowództwem płka dypl. Smolarskiego, obok 69. Pułku Piechoty i 3. Dy-

Odznaka 2. dywizjonu 17. Pułku Artylerii Lekkiej z 1920 r.

wizjonu Artylerii, wszedł 1. batalion 70. Pułku Piechoty, 8. Batalion Strzelców, 17. Dywizjon Artylerii Ciężkiej oraz kwatera główna dywizji. Marsz miał się odbyć na osi dwór Ruszki – Młodzieszyn do przejść na Bzurze w płn. części Mistrzewic, a po jej przekroczeniu kolumna miała wejść do płd. części Puszczy Kampinoskiej.

Do Puszczy Kampinoskiej, po uprzednim sforsowaniu Bzury, jako wielkie jednostki przeszły tylko Grupa Operacyjna Kawalerii gen. brygady Romana Abrahama (składająca się z 6 pułków kawalerii i 2 pułków artylerii), 25. Dywizja Piechoty (2 pułki piechoty i pułk artylerii) oraz znacznie przetrzebiona 15. Dywizja Piechoty z armii „Pomorze". Jednostki te, omijając szczęśliwie niem. 12. Pułk Piechoty z dywizjonem artylerii skierowany do Puszczy w celu zamknięcia drogi wycofującym się pol. oddziałom, zdołały przebić się do Warszawy.

Bzury nie zdołało natomiast przejść 7 dywizji z armii „Poznań" i „Pomorze", w tej liczbie 17. Dywizja Piechoty. Nieliczne grupy żołnierzy z rozbitych i rozproszonych pol. dywizji próbowały na własną rękę przejść do Puszczy, gdzie na ich drodze stanął wspomniany niem. pułk piechoty z artylerią. Ponadto od 18 IX znajdował się tam także 15. Korpus Pancerny.

Wykorzystując moment zaskoczenia, miano się przebijać w 2 grupach. Pierwsza z nich pod dowództwem gen. Bołtucia, dotychczasowego dowódcy 4 DP, w której skład weszły artyleria i tabory, uderzać miała szosą palmirską przez Łomianki do Warszawy. Druga natomiast w składzie 17 DP nacierać miała wzdłuż toru kolejowego Palmiry – Warszawa. Ubezpieczenie obydwu nacierających grup od strony płd. stanowić miał oddział kawalerii mjra Juniewicza. Straż przednią uderzenia 17 DP tworzyć miał 69. Pułk Piechoty. Pułk ten, w porównaniu z pozostałymi oddziałami dywizji, miał największe stany osobowe oraz dobry stan moralny żołnierzy. Około godz. 2.00 pułk z mjrem Maydanowiczem na czele wyruszył do wykonania powierzonego mu zadania. Na czele stanął 1. batalion kpt. Lichodziejewskiego, za nim bataliony kpt. Olszaka i kpt. Charońskiego, a z tyłu tabory pułkowe. Przez pierwsze półtorej godziny, przechodząc przez Dziekanów Niemiecki, pułk posuwał się bez przeszkód ze strony nieprzyjaciela. Zaskoczone placówki niem. likwidowano prawie bez wystrzału, w walce wręcz. Pierwsza linia czat wroga została przekroczona. Widząc już bliski cel swego ostatniego zrywu, w żołnierzy wstąpiła nadzieja zwycięstwa. Około godz. 4.00, gdy pułk, posuwając się ciągle naprzód, znajdował się na wysokości Łomianek, z rejonu miejscowości Dąbrowa nieprzyjaciel otworzył silny ogień z broni maszynowej. Dowódcy batalionów, podrywając swe oddziały, ruszyli szybko naprzód. Czoło prowadził mjr Maydanowicz, wdzierając się na skraj obrony nieprzyjaciela w zach. części Łomianek, gdzie umocniły się niem. oddziały 18. Dywizji Piechoty. W zaciętej walce padali zabici i ranni. Polegli: dowódca 3. kompanii – ppor. Władysław Cywiński, ppor. Antoni Turkowski i wielu innych żołnierzy pułku. W trakcie walki rany odnieśli wszyscy dowódcy oddziałów. Ciężki postrzał otrzymał kpt. Lichodziejewski i ppor. Stefan Rządkowski – dowódca 1. kompanii, i wielu innych. Pozbawiony większości swych dowódców padł również ranny mjr Maydanowicz. Praktycznie dalszym natarciem nie miał już kto dowodzić, brakowało również odwodów. W tej sytuacji natarcie załamało się tuż na przedpolu Warszawy. Do akcji włączyło się lotnictwo. Samoloty zrzucały bomby małego kalibru i ostrzeliwały nawet pojedynczych żołnierzy. Do Warszawy dotarli tylko nieliczni żołnierze 69. Pułku Piechoty, których wcielono do 56. Pułku Piechoty. Największą grupę stanowili żołnierze z 2. baonu i grupa por. Hwaliczka oraz pluton ckm-ów st. sierż. Jóźwiaka. Wcielono ich do 1. baonu 56. Pułku Piechoty. 25 IX 1939 baon brał udział w niefortunnym wypadzie na Fort Szczęśliwiecki. Kilkudziesięciu żołnierzy poległo, znaczna grupa dostała się do niewoli. 29 IX Warszawa kapitulowała.

W drodze na stanowiska bojowe w 1939 r.

Lit.: *Album Dziesięciolecia Okręgu Korpusu nr VII*, Poznań 1932; P. Bauer, *Jednostki gnieźnieńskie we wrześniu 1939 roku*, w: *Ludność cywilna Kłecka w obronie Ziemi Gnieźnieńskiej 1939 r. Studia z historii Ziemi Gnieźnieńskiej w latach 1919-1939*, red. B. Polak, Kłecko 1976; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; J. Filary, *Zarys historii wojennej 69-go pułku piechoty*, Warszawa 1928; L. Głowacki, *17. Wielkopolska Dywizja Piechoty w kampanii 1939 r.*, Lublin 1969; *Gniezno i Ziemia Gnieźnieńska. Walka o wolność narodową i społeczną 1918-1945*, red. B. Polak, J. Topolski, Gniezno 1978; Z. Kittel, *Oswobodzenie Gniezna i trzy tygodnie dalszych potyczek* (*28 XII 1918 do 17 I 1919 r.*). *Pamiętnik*, Gniezno 1919; *Księga Chwały Piechoty*, Warszawa 1937-1939; W. Lewandowski, A. Załęski, *Bój o Szubie dnia 11 stycznia 1919 r.*, t. 1-2, Poznań 1936-1937; G. Łukomski, B. Polak, *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin–Warszawa 1995; B. Polak, *Wojsko Wielkopolskie 1918-1920*, Koszalin 1990; idem, *Front południowo-zachodni* (*Grupa „Leszno"*) *Powstania Wielkopolskiego 1919 roku*, Kościan 1971; idem, *Generał Stanisław Taczak 1874-1960*, Koszalin 1998; idem, *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919*, red. Z. Grot, Poznań 1968; *Powstanie Wielkopolskie. Zarys dziejów*, red. Z. Grot, A. Czubiński, B. Miśkiewicz, Poznań 1978; *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Wybór źródeł*, wybór, oprac. A. Czubiński, B. Polak, Poznań 1983; M. Rezler, *Ogólny zarys organizacji piechoty wielkopolskiej w latach 1918-1919*, w: *Powstanie Wielkopolskie 1918/1919*, Kościan 1975; K. Rzepecki, *Powstanie grudniowe w Wielkopolsce. 27 XII 1918*, Poznań 1919; A. Skibiński, *Od Gniezna do Warszawy*, w: *Dni klęski, dni chwały…*, Poznań 1970; A. Więckowski, *Historia 17. Pułku Artylerii Lekkiej*, Warszawa 1931; *Wojsko Wielkopolskie 1919 r. Wybór dokumentów wojskowych*, cz. 1-2, wstęp, wybór, oprac. B. Polak, Koszalin 1985; *Wojskowe aspekty powstania wielkopolskiego 1918-1919. Wybór materiałów źródłowych*, red. B. Woszczyński, Poznań 1985; *Wspomnienia z wrześniowych dni. Wielkopolanie*

w kampanii wojennej 1939, wybór, oprac., wstęp E. Makowski, przedmowa Z. Załuski, Poznań 1975; *Z dziejów 69 Pułku Piechoty*, „Żołnierz Wielkopolski" 1922, nr 12, 13.

A

ABRAXAS, zespół rockowy, zał. w 1987 w Bydgoszczy przez wokalistę A. Łassę i gitarzystę Ł. Święcha. W pierwszym składzie istniał do 1989, dając tylko kilka koncertów. W poł. 1991 został reaktywowany. Z A. Łassą i Ł. Święchem grali: pochodzący z Gn. perkusista M. Matyska, gitarzysta basowy R. Ratajczak, grający na instrumentach klawiszowych K. Pacholski oraz gitarzysta R. Kamiński. Zespół występował w Bydgoszczy (m.in. w lokalnej stacji radiowej) i w 1992 na festiwalu w Węgorzewie. Przestał istnieć w lipcu 1993, po tragicznej śmierci R. Kamińskiego. W tym okresie grupa, używając kostiumów teatr. i przeźroczy, wypracowała specyficzną otoczkę wizualną swoich koncertów. Kolejny rozdział historii A. rozpoczął się w 1994. Oprócz A. Łassy i R. Ratajczaka grupę tworzyli wówczas: M. Błaszczyk (instrumenty klawiszowe), gnieźnianin S. Brzeziński (gitara) i M. Mak (perkusja). Stała się ona jedną ze znaczących formacji krajowej sceny neoprogresywnego rocka, potwierdzając swe walory w lipcu 1996 na I Festiwalu Muzyki Progresywnej w Warszawie. W tym samym roku wydała debiutancki album *Abraxas*. Był to najlepszy okres w dziejach zespołu, który m.in. towarzyszył na koncertach w Polsce takim wykonawcom, jak Fish, Porcupine Tree czy Colin Bass, a także 26 II 1998 otwierał koncerty formacji Jimmy'ego Page'a i Roberta Planta w katowickim Spodku. Wyd. w 1998 drugi album *Centurie* docenili m.in. słuchacze Programu III PR, a pochodzący z niego utwór *Pokuszenie* jest uważany za najlepszy w dorobku zespołu. Trzeci album *Prophecies* powstał w 1998. W nagraniu kolejnej płyty *99* z 1999 wzięli udział Ł. Święch i M. Matyska, który zastąpił M. Maka. W utworze *Spowiedź* zaśpiewała wokalistka grupy Closterkeller Anja Orthodox. Płyta ta została wydana również w anglojęzycznej wersji i zyskała uznanie miłośników rocka progresywnego w Polsce. W styczniu 2000 grupa wystąpiła w Programie III PR, na koncercie poświęconym pamięci wielkiego miłośnika muzyki A., tragicznie zmarłego dziennikarza muz. T. Beksińskiego. Gościnnie z A. wystąpiła wtedy Anja Orthodox. Zapis koncertu ukazał się na płycie *Live In Memoriam*. W listopadzie 2000 z A. odszedł A. Łassa, co zakończyło istnienie zespołu. Jeden z ostatnich koncertów A. odbył się w 2001 w gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury. Kilka miesięcy później R. Ratajczak, M. Błaszczyk, M. Matyska i S. Brzeziński rozpoczęli pracę nad nowym materiałem płytowym. Pod koniec 2001 dołączyła do nich Anja Orthodox, a następnie wokalistka K. Bogdańska. W marcu 2003 ukazał się pierwszy album nowego zespołu Svann *Granica czerni i bieli*.

AD LIBITUM, kwartet wokalny zał. w 1997 w Gn. przez Jarosława Krenza, kompozytora, aranżera, dyrygenta chóru „Metrum". Skład uzupełniają chórzyści „Metrum": Krzysztof Bielawski, Andrzej Cieśliński i Łukasz Słomian. Repertuar kwartetu obejmuje standardy jazzowe, pieśni spirituals i kolędy różnych narodów w opracowaniu J. Krenza. W 2000 koncertował w Speyer (Niemcy) podczas uroczystości wręczenia plakietki Rady Europy oraz w Gn. z tej samej okazji. Również w tym roku na VI Ogólnopolskim Festiwalu Kolęd i Pastorałek w Będzinie zdobył grand prix oraz nagrodę główną prezesa NSZZ „Solidarność" za najlepsze wykonanie kolędy. W 2002 zajął na tym festiwalu 1. miejsce w kategorii zespołów wokalnych, a w 2006 otrzymał I nagrodę na Ogólnopolskim Festiwalu Kolęd i Pastorałek w Jarosławiu. W swym dorobku ma płytę *Przybieżeli do Betlejem* (2002).

AKADEMICKIE KOŁO GNIEŹNIAN, powstało 22 XII 1922, a kuratorem został dr Paweł → Gantkowski, profesor Uniwersytetu Poznańskiego. AKG uczestniczyło w życiu kulturalnym miasta, a jego celem było niesienie pomocy potrzebującym studentom. Źródłem dochodów AKG były składki członków. Utworzono bibliotekę, w której gromadzono podręczniki naukowe, niezbędne do studiowania. W AKG można wskazać członków: rzeczywistych, seniorów, wspierających i honorowych. Pierwszym prezesem zarządu został Franciszek Zakrzewski. W 1932 było 212 członków. AKG współpracowało z Ligą Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, Towarzystwem Czytelni Ludowych i Towarzystwem Polsko-Czechosłowackim. Z okazji 10-lecia istnienia wydało jednodniówkę. Tradycje AKG kontynuuje koło byłych wychowanków Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego.

AKWAMANILA Z KRUCHOWA, nalewka do wody w kształcie lwa wykonana zapewne w Dolnej Saksonii (Hildesheim?) ok. 1. poł. XIII w., odlana z mosiądzu techniką na wosk tracony, o wys. 26,8 cm, dł. 27,6 cm i szer. 11,7 cm. Przechowywana w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu (nr inwentarzowy MNP Rm 20), prezentowana na stałej ekspozycji Muzeum Sztuk Użytkowych w Zamku Królewskim na Górze Przemysła. Wyobraża lwa z lekko podniesioną głową, spod której na wypukłą pierś spływa reliefowa grzywa; ogon ma podwinięty, esowaty, nad grzbietem pałąkowaty uchwyt w kształcie przestylizowanego jaszczura, w szczycie głowy znajduje się prostokątny otwór zamykany przykrywką na zawiasie, w pysku umieszczona jest rurka, brak mu końca tylnej prawej nogi, a przednia jest zdeformowana. Naczynie znalazł 9 IV 1852 w Kruchowie pod Trzemesznem właściciel wsi, hrabia Adolf Ignacy Marcelin Skarbek-Malczewski (1813-87). Jego pasją było poszukiwanie śladów przeszłości, co owocowało dosyć amator-

Akwamanila z 1. poł. XIII w.

ską archeologią. O znalezisku, którym był niezmiernie podekscytowany, informował szeroko, m.in. Tytusa Działyńskiego w liście z 9 V 1852, w którym tak opisuje naczynie: „Postać zwierzęca z psim pyskiem, kocimi uszami, lwią grzywą, jedna noga słonia, druga wielbłądzia, trzecia końska, czwarta w ogniu stopiona z ogonem tworzącym jaszczurkę – w miejscu, w którym wykopana, zdawały się być zgliszcza spalonej świątyni słowiańskiej, toż zaś zwierzątko leżało na podłożu deki spalonej gliny wśród węgli, a które i dziś jeszcze do tej figurki są zlepione...". Natychmiast pojawiła się pierwsza publikacja o znalezisku w piśmie „Biblioteka Warszawska". Autor tekstu, K.L. Wolicki, 6 V 1852 pisał: „znaleziono lwa bronzowego, u którego jedna z tylnych nóg była stopiona i leżała obok niego. [...] Lewek jest odlany z jednego rzutu bronzu, wewnątrz pusty, z otworem na łbie czworograniastym, poruszającym się na zawiasce. Łeb jest psi, uszy kocie, szyja okryta lwią grzywą, ogon lwi. Trzy nogi pozostałe są opatrzone każda inną racicą: jedna tylna końską, druga z przodu słonia, trzecia bydlęcą. Noga prawa przednia umyślnie odlana krzywa, bo nie jest krótsza, i lewek na trzech mocno stoi; krzywość ta zdaje się przedstawiać jakieś godło. [...] Klepisko służyło za podłogę [...] budowli ofiarniczej z drewna, z której spaliło się wszystko, z wyjątkiem tylko tego lewka z bronzu, który może przedstawiał jakie naczynie ofiarnicze. Za rękojeść służy mu jaszczurka, opierająca się przednimi łapkami o łeb; zdaje się, iż tylnemi opierała się o część tylną lewka, bo na jaszczurce są ślady, że miała i tylne łapki. W pysku lewek ten trzyma rurkę niby do wylewania. Długość ma cali 11, wysokość do końca łba cali 10; waga jego wynosi 6 funtów bez kilku łutów". A poniżej dodawał jeszcze: „Autor *Ksiąg Bibliograficznych* [*Joachima Lelewela Bibliograficznych Ksiąg dwoje...*] w liście swoim takie rzuca myśli o tem odkryciu: «Setne składam dzięki za piękny rysunek lewka: widać naczynie do wlewania i wylewania napoju. [...] jest lewek, choć nieco potwornej postaci, pewnie umyślnej, ale gładkiego odlewu. Czy na miejscu, czy jeszcze z rzymskiego imperium przyniesiony? [...] Niemcy powiedzą i dowiodą, że to ich robota»". Zarówno Malczewski, Działyński, jak i uczeni w XX w. uważali nalewkę za XIV-wieczne naczynie używane do pogańskich rytuałów w słowiańskiej świątyni. Dopiero dr Joanna Eckhardt zaprezentowała pogląd, że jest to lwia akwamanila do obmywania dłoni przed ucztą, czyli naczynie na wodę o kształcie zoomorficznym lub antropomorficznym, służące do polewania rąk, zwykle odlewane z brązu lub srebra. Nalewki o takich kształtach pojawiły się w Persji i krajach islamu w VII w. jako naczynia użytkowe, ale ich kształt miał znaczenie symboliczne, gdyż lew jest symbolem siły i mocy, a także niestrudzonym i nieustraszonym strażnikiem, np. źródła – jego czujność nie pozwala złym siłom skazić lub zatruć wody. Do Europy dotarły w XII w., a przywożący je rycerze krzyżowi byli świadomi ich symboliki. W chrześcijaństwie lew jest przede wszystkim symbolem Chrystusa i jego mocy, a woda z takiego naczynia symbolizuje obmywanie z wszelkich nieczystości. Ablucje dokonywane taką ilością były symboliczne – gest obmywania rąk przed jedzeniem był rytuałem dowodzącym czystości intencji gospodarza wobec gości i *vice versa*, a zaznaczenia tych właśnie intencji wymagała ówczesna etykieta. W wymiarze wyższym był to znak poszanowania dla darów Bożych, które miano spożywać – każdy posiłek był traktowany jako powtórzenie Wieczerzy Pańskiej, więc należało się do niego odpowiednio przygotować, symbolicznie obmywając ciało z nieczystości. Gest ten od średniowiecza należał do podstawowych form towarzyskich, bo jedzenie i picie zajmowało w życiu towarzyskim najbardziej poczesne miejsce. Należy też podkreślić, że taki kunsztowny przedmiot, wykonany najczęściej z wypolerowanego, błyszczącego i złociście lśniącego mosiądzu, a nawet srebra, czasami kameryzowanego lub emaliowanego, był wspaniałą ozdobą biesiadnego stołu, świadczącą o bogactwie, pozycji społecznej i obyczajności gospodarza. Ze średniowiecza właśnie znamy pierwsze przepisy właściwego zachowania się przy stole, najpierw spisywane po łacinie, a potem już w językach narodowych, i to w środowiskach zarówno duchownych, jak i świeckich – oczywiście przede wszystkim dla dworów królewskich, a później także możnowładczych i rycerskich. W Polsce mówi o tym utwór Przecława Słoty *O zachowaniu się przy stole* z początku XV w.: „A je z mnogą twarzą cudną, A będzie mieć rękę brudną [...]. U wody się poczyna cześć; Drzewiej niż gdy siędą jeść, Tedy ją na ręce dają – tu się więc starszy poznają". Pierwszym właścicielem a. był zapewne któryś z wlkp. książąt, chociaż niewykluczone, iż była to osoba z kręgów najwyższego duchowieństwa lub możnowładztwa. Z książąt mogli to być: Władysław Odonic (zm. 1239), jego synowie Przemysł I (zm. 1257) i Bolesław Pobożny (zm. 1279) lub wnuk Przemysł II (zm. 1296); możliwe też, że a. była własnością ich wszystkich po kolei. Istnieją liczne dowody na to, że kultura dworu W. Odonica była niezwykle wysoka, a jego kontakty z niektórymi dworami europejskimi i zakonami rycerskimi: templariuszami i joannitami, dawały mu szeroki ogląd i znajomość świata. Z kolei interpretacja zapisów kronikarskich i świadectw ikonograficznych pozwala wnioskować, że Przemysł I nie tylko rozczytywał się w psalmach, ale też znał bohaterów opowieści arturiańskich i – co najważniejsze – w pewnym stopniu identyfikował się z nimi. W latach 1215-30 zredagowano 3 najstarsze części *Opowieści Okrągłego Stołu*, których twórcy pozostają anonimowi, ale wiąże się ich ze środowiskami cysterskimi czy templariuszami; zasięg tego rycerskiego romansu był ogromny i obejmował całą Europę. Z dworów monarszych XII w., przez wiersze Marie de France i poematy Chrétiena de Troyes, przeszedł on na wspólną własność całego rycerstwa. Rycerskim wzorem dla Przemysła I był prawdopodobnie Lancelot, najwaleczniejszy, lecz też najbardziej dworny z rycerzy Okrągłego Stołu. Dodać należy, że w literaturze dworskiej tamtego czasu, którą roznosili po dworach trubadurzy (i w Wielkopolsce znajdują się ślady ich pobytów), mieściły się też podręczniki dobrego zachowania, więc przyswajanie i konsumowanie literac-

kich prądów epoki równało się znajomości i stosowaniu aktualnych obyczajów i form towarzyskich. Znalazca a. ofiarował ją w 1874 do zbiorów Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, co rejestruje następujący zapis: „Lewek w Kruchowie wykopany. 1874. dar A. Skarbka Malczewskiego". Zbiory te w 1923 przekazano w depozyt Muzeum Wielkopolskiemu, które eksponowało a. do 1939. Po II wojnie światowej Muzeum Narodowe w Poznaniu prezentowało ją w Gmachu Głównym, a od 1965 w Muzeum Rzemiosł Artystycznych (ob. Muzeum Sztuk Użytkowych) jako jeden z najcenniejszych zabytków w kolekcji rzemiosła artystycznego.

AL FINE, zespół muz., zał. w 1999 w Gn. najpierw jako trio (A. Ciesielska – flet, K. Ciesielska – skrzypce, J. Sadło – skrzypce), a od 2000 jako kwartet z pianistką J. Nawrocką. Na repertuar zespołu składały się m.in. kompozycje J.S. Bacha, G.F. Haendla, W.A. Mozarta, J. Brahmsa, F. Chopina, G. Gershwina oraz z repertuaru E. Presleya w opracowaniu A. Ciesielskiej i J. Nawrockiej. Zespół występował głównie w Gn.

ALEKSANDROWICZ MARIAN (ur. 16 X 1935 w Inowrocławiu, zm. 2 II 2010 w Gn.), ksiądz, doktor. Studiował w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gn. w latach 1953-59. Studiował na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim historię Kościoła, którą następnie wykładał w seminarium duchownym w Gn. i w Instytucie Kultury Chrześcijańskiej w Bydgoszczy. Po ukończeniu studiów w Lublinie w 1964 wrócił do Gn. Współpracował z ks. kanonikiem Władysławem → Zientarskim, dyrektorem → Archiwum Archidiecezjalnego w Gn. W 1985 został mianowany kustoszem Archiwum Archidiecezjalnego, a w 1991 jego dyrektorem. Pracował naukowo i jako dydaktyk. Na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim obronił pracę doktorską, związaną z gnieźn. archiwaliami. Napisał wiele artykułów i opracowań z zakresu Kościoła, zwłaszcza Kościoła gnieźn. Był autorem wielu haseł do *Encyklopedii katolickiej*, do *Słownika polskich teologów katolickich*, do *Encyklopedii Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej*. W 1991 w uznaniu zasług za ratowanie najcenniejszych zabytków piśmiennictwa i pracę dydaktyczno-nauk. został mianowany przez ks. prymasa Józefa Glempa kanonikiem gremialnym Kapituły Prymasowskiej i jej długoletnim sekretarzem. W 2005 otrzymał nagrodę specjalną od Towarzystwa Miłośników Gniezna. W 2008 uhonorowany przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego brązowym medalem „Zasłużony Kulturze – Gloria Artis" za zasługi dla odnalezienia i renowacji *Ewangeliarza lwowskiego*, najcenniejszego zabytku piśmiennictwa ormiańskiego przechowywanego w Polsce. Należał do Stowarzyszenia Archiwistów Kościelnych, Towarzystwa Naukowego KUL, Towarzystwa Miłośników Gniezna. Był zastępcą redaktora naczelnego, a później sekretarzem periodyku nauk. „Studia Gnesnensia". A.M. był ofiarnym pracownikiem nauk. archiwum, zasłużonym dla kultury polskiej. Pochowany na cmentarzu Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Gn.

ALPINIZM W GNIEŹNIE, w Gn. ta dyscyplina sportu nie ma wielkich tradycji, jednakże od końca lat 80. rozwija się bardzo dynamicznie. W 1987 powstał w Gn. pierwszy klub górski „Ornak". Założycielami byli J. Majewski, T. Gajda oraz pierwszy prezes ks. T. Hanelt. Pierwszym szczytem zdobytym przez członków klubu był Maladie (3059 m n.p.m.). Czteroosobowa grupa w składzie: W. Dończyk, J. Grabowska, S. Kurek i J. Sobański zdobyła Domme des Ecrines (4104 m n.p.m.). Wyprawa kierowana przez znakomitego gnieźn. taternika S. Puchałę dotarła do stóp Araratu w Turcji. Na szczyt (5165 m n.p.m.) weszli: E. Dobrogowska, B. Kierzkowski, J. Molenda i K. Puchała. Najwyższy szczyt na lodowcu zdobyli: T. Gajda, K. Grajczak, W. Dończyk, W. Lewandowski. Członkowie „Ornaku" zdobyli 56 szczytów w Tatrach, Alpach i Himalajach, m.in. Dhampus Peak (6025 m n.p.m.) podczas wyprawy Nepal-Himalaje w 1999. Z inicjatywy S. Fabisiaka, A. Janki i A. Selbiraka od 1995 działa sekcja wspinaczkowa → Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", która w 2000 przekształciła się w Klub Sportów Górskich „Direta". Członkowie klubu uprawiają taternictwo, alpinizm, wspinaczki skałkowe oraz eksplorację jaskiń. Najważniejsze wyprawy i osiągnięcia: w 1995 A. Janka, A. Selbirak i W. Jędrzejczak zdobyli najwyższy szczyt Austrii – Grossglockner (3789 m n.p.m.), w 1996 ci sami alpiniści weszli na Matterhorn w Szwajcarii (4478 m n.p.m.), a także wraz z S. Fabisiakiem i M. Ogórkiewiczem na najwyższy szczyt Europy – Mont Blanc w Alpach Francuskich (4807 m n.p.m.), w 1998 gnieźn. wspinacze dotarli do Ameryki Płd. i, podchodząc pod najwyższy szczyt tego kontynentu – Aconcagueę (6959 m n.p.m.), ustanowili rekord wysokości wejścia – 6500 m n.p.m. W tym samym roku A. Janka i M. Krajniak pokonali masyw Tre Cime di Lavaredo, idąc najtrudniejszym przejściem wielościanowym – drogą Comici – Dimai. Najtrudniejsze przejścia skałkowe, które pokonali członkowie klubu, to: droga One Way Ticket VI.5 (Ł. Kiełbowicz), Pi-ching VI.4+ (G. Kiełbowicz), Prostowanie Wariantów Klasycznych VI.4 (A. Janka) i Prostowanie Wariantów Klasycznych VI.4 (A. Tomaszewski).

ALTAIR, zespół muz., zał. w Gn. w 1976 w składzie: Grzegorz Gulczyński – gitara, Przemysław Marzyński – flet, gitara, śpiew, Janusz Tarnogrodzki – gitara basowa, Longin Marzyński – fortepian, organy, śpiew, Jarosław Budziszak – perkusja. Po kilku miesiącach działalności miejsce J. Tarnogrodzkiego zajął Marek Elantkowski. Zainspirowany twórczością grup rockowych – holenderskiej Focus i brytyjskiej Jethro Tull – zespół wykonywał własne kompozycje do tekstów G. Gulczyńskiego, m.in. suitę *Strącony*. W 1979 wziął udział w X Wielkopolskich Rytmach Młodych w Jarocinie i w tym samym roku się rozwiązał. Później G. Gulczyński i J. Budziszak utworzyli istniejącą przez rok grupę Altair Band, w której składzie znaleźli się m.in. Piotr Gil – gitara basowa, Marek Przybylski – kornet, Zbigniew Krasicki – saksofon altowy.

AMATORSKI KWARTET WOKALNY, zespół muz., którego zaczątkiem była grupa Vox utworzona przez K. → Waberskiego w 1933. W jej skład wchodzili członkowie chóru → Akademickiego Koła Gnieźnian, skupiającego miejscową młodzież studencką. Do pierwszego składu weszli: T. Białachowski – bas, D. Małolepszy – baryton, W. Reohr – drugi tenor, S. Skibski – pierwszy tenor i G. Sobecki – baryton. W repertuarze zespołu znajdowały się piosenki studenckie i muzyka popularna, wykonywana w konwencji warsz. Chóru „Dana". K. Waberski był kierownikiem muz., akompaniatorem oraz twórcą części repertuaru. Od 1936 grupa zaczęła działać już jako kwartet. Znaleźli się w nim: A. Frąckowiak – pierwszy tenor, C. Kornakowski – drugi tenor, B. Idziński – baryton i były śpiewak Chóru „Czejanda" R. Poczekaj – bas. AKW występował w radiu pozn. i ogólnopolskim, w audycjach *Podwieczorek przy mikrofonie* i *Poznańska wesoła fala.* W 1938 miejsce C. Kornakowskiego zajął F. Rosiński. Po reaktywacji w 1945 nowym barytonem kwartetu został Z. Siwka. Kwartet wielokrotnie występował podczas koncertów charytatywnych, świąt państw. i innych uroczystości, m.in. w Domu Słowa Polskiego i w Teatrze Rozmaitości w Warszawie. Współpracował z Polskim Radiem. Od 1956 prowadzony przez R. Poczekaja działał w Międzyspółdzielczym Ośrodku Kulturalno-Oświatowym w Gn. W 1958 do zespołu dołączył akompaniator pianista A. Galantowicz. W tym samym roku kwartet wygrał wojew. eliminacje zespołów artyst. Spółdzielczości Pracy. W 1959 otrzymał II nagrodę w Przeglądzie Zespołów Estradowych Spółdzielczości Pracy. W 1961 na Festiwalu Pieśni Muzyki i Tańca we Wrocławiu otrzymał wyróżnienie i wygrał wojew. eliminacje III Ogólnopolskiego Konkursu Kapel, Śpiewaków i Tancerzy Ludowych oraz Solistów i Zespołów Estradowych w Chodzieży. Po 25 latach działalności miał w swym dorobku 1070 koncertów i 571 występów w radiu. W 1962 zajął 1. miejsce w wojew. eliminacjach Spółdzielczości Pracy. Działał do poł. lat 60. W latach 70. R. Poczekaj śpiewał w Poznańskim Kwartecie Radiowym. W styczniu 1986 kwartet ten wystąpił w Gn. w składzie: R. Poczekaj, W. Sypniewski, J. Bieńkowski i T. Emus. Do najpopularniejszych piosenek wykonywanych przez AKW należały: *Kącik marzeń*, *Wierna rzeka*, *Tęsknota* (T. Górzyńskiego), *Wesoły wieśniak*, *Śmiały jeździec*, *Kobieta, wino i śpiew* (R. Schumana), *Wiosenny walczyk*, *Oczy twe*, *Marsz foxtrot*, *Pech*, *Piosenka*, *Moja piosenka*, *Moja piosenka taram-pa-pa*, *Kwiaty we włosach* (K. Waberskiego).

Amatorski Kwartet Wokalny i akompaniator K. Waberski

ANDERS JOHANN ROBERT FRYDERYK ALBERT (ur. 12 V 1871 w Greifswaldzie, zm. 14 III 1952 w Glendorf k. Königslutter), lekarz medycyny, ewangelik, protestant. W latach 1880-90 uczęszczał do gimnazjum w Greifswaldzie, tam ukończył studia medyczne, promowany na lekarza 9 V 1894, pozwolenie na wykonywanie praktyki – aprobacja: 3 I 1895. W czasie studiów pracował w Instytucie Anatomii Patologicznej Uniwersytetu w Greifswaldzie. Praca zawodowa: 1 VIII-30 IX 1894 Klinika Chorób Wewnętrznych w Greifswaldzie – lekarz wolontariusz; w latach 1895-97 Klinika i Poliklinika Chirurgiczna w Greifswaldzie; 1 X 1897-99 Klinika Ginekologiczna Uniwersytetu Christiana-Albrechta w Kilonii (Kiel) – lekarz asystent i wykładowca dla studentów medycyny i uczennic szkoły położnych, wykonywał także badania anatomopatologiczne i histopatologiczne. Od chwili otwarcia w Gn. szpitala Bethesda (10 IV 1899) do 1925 lekarz naczelny szpitala. Ponownie, na krótko, objął tę funkcję 11 IX 1939. Mimo niemieckiego pochodzenia był zżyty z ludnością polską, którą leczył w swojej klinice przy ul. 3 Maja w okresie międzywojennym, a w czasie wojny chronił Polaków rannych w walkach z Niemcami przed represjami i pomagał im w ucieczkach. W styczniu 1945 opuścił Gn., wyjechał do Göttingen, a następnie do Glendorf, gdzie zmarł.

Lit.: H. Bujarska, *Rozwój i rola społeczna szpitali gnieźnieńskich w latach 1840-1939* [praca doktorska], Poznań 1975.

ANDRZEJCZAK EUGENIUSZ (ur. 22 XII 1940 w Skiereszewie, zm. 13 V 1998 w Gn.), nauczyciel wychowania fizycznego w szkołach gnieźn. Studia wyższe ukończył w Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie. Był dyplomowanym trenerem piłki ręcznej. Wszechstronny sportowiec – koszykarz, lekkoatleta, siatkarz, gimnastyk i szczypiornista. W latach 60. i 70. występował w gnieźn. Starcie w rozgrywkach ligi okręgowej piłki ręcznej. Reprezentował Gn. w imprezach międzynarodowych. Dobry organizator i wychowawca młodzieży.

ANIELEWO, dawniej folwark należący do dóbr Modliszewo, położony przy granicy z polami Łabiszynka; gmina i powiat Gn., ob. w granicach wsi Modliszewo. Na przełomie XIX i XX w. po rozparcelowaniu majątku powstała tutaj osada składająca się z 4 gospodarstw. W grudniu 1918 A. znalazło się na linii obrony, utworzonej przez gnieźn. oddziały powstańców wielkopolskich, ciągnącej się od Świątnik przez Modliszewo i Oborę do Bojanic. Od lat 80. XX w. nazwa powoli wychodzi z użycia.

ANISZCZENKO EUGENIUSZ (ur. 13 VII 1913 w Łuniniecu na Ukrainie, zm. 22 I 2002 we Wrocławiu), reżyser, autor adaptacji scenicznych, w latach 1945-49 kierownik literacki Teatru im. A. Fredry, a od 1949

jego reżyser. Od 1951 reżyserował w Teatrze Polskim w Szczecinie, Teatrze Ziemi Opolskiej, a od 1955 w teatrach częstochowskich. W 1957 powrócił do Teatru im. A. Fredry. W latach 1959-63 był jego dyrektorem. Zrealizował w tym okresie m.in. *Męża i żonę* oraz *Pana Jowialskiego* A. Fredry, *Cyda* S. Wyspiańskiego-P. Corneille'a i *Wesele Figara* P. Beaumarchais'go. Od 1963 pracował w Teatrze im. A. Mickiewicza w Częstochowie, od 1965 w Teatrze Lubuskim w Zielonej Górze, od 1967 w Teatrze Wybrzeże w Gdańsku, od 1968 w Bałtyckim Teatrze w Koszalinie, w latach 1974-80 w Teatrze im. W. Horzycy w Toruniu. W 1979 reżyserował w Teatrze im. A. Fredry *Bachantki* Eurypidesa, obchodząc 30-lecie pracy twórczej.

ANTCZAK RYSZARD (ur. 1934 w Czerniejewie, zm. 16 IX 1997 w Gn.), działacz PCK. Ukończył studia wyższe na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, na kierunku pedagogicznym. Z PCK w Gn. związał się, będąc pracownikiem Wydziału Oświaty i Wychowania Urzędu Miejskiego w Gn. Był bardzo oddany pracy z młodzieżą i przez kilka lat pełnił funkcję zastępcy przewodniczącego w Komisji Młodzieżowej PCK. Uczestniczył jako sędzia we wszystkich eliminacjach drużyn medyczno-sanitarnych. W latach 1973-80 pełnił funkcję wiceprezesa Zarządu Lokalnego i Rejonowego PCK w Gn. W swojej działalności społ. brał udział w Komisji i Radzie Młodzieżowej, propagując honorowe krwiodawstwo, szkolenia udzielania pomocy przedlekarskiej, konkursy oświaty zdrowotnej – Eskulapiada. Do końca życia aktywnie uczestniczył we wszystkich działaniach statutowych gnieźn. Czerwonego Krzyża. Za zasługi w pracy zawodowej i społ. odznaczony został Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotym Krzyżem Zasługi i innymi odznaczeniami państw. oraz Medalem Komisji Edukacji Narodowej, Odznaką Honorową PCK wszystkich stopni i Kryształowym Sercem. Pochowany na cmentarzu św. Krzyża w Gn. W jego ostatniej drodze uczestniczyli członkowie zarządu PCK, młodzież czerwonokrzyska, przyjaciele i działacze PCK.

ANTOSZEWSKI FELICJAN (ur. 30 VIII 1930 w Kłecku, zm. 15 V 1991 w Poznaniu), nauczyciel, żeglarz, organizator życia sportowego. Ukończył studia wyższe na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu ze specjalizacją przysposobienie obronne. Pracował w I LO w Gn. Komandor i instruktor żeglarstwa. Założyciel Szkolnego Wodnego KS Chrobry w Powidzu. Wychował wielu znakomitych żeglarzy. Organizator obozów żeglarskich i kursów specjalistycznych dla młodzieży. Budowniczy flagowego jachtu „Chrobry." Współpracował z władzami wojewódzkimi i znakomitymi żeglarzami, w tym z mistrzem świata w bojerach – B. Kramerem.

ANTRAKT, szkolne koło teatr., powstałe w III LO w Gn. w 1997. Działa pod opieką B. Czechańskiej, M. Kosickiej i E. Siejakowskiej. Zrealizowało przedstawienia wg scenariuszy i w reżyserii B. Czechańskiej (*Tu i tam*, *Dziad(y)ostwo – serce nie sługa*, *Sen uczy umierania*, *Wesele*, *Prus-blues*), M. Kosickiej (*Opowieść wigilijna*, *Lilije na wesoło*, *Współczesne Dziady*), E. Siejakowskiej (*Wizja lokalna*), wspólnie M. Kosickiej i B. Czechańskiej (*Król Lear w krzywym zwierciadle*) oraz w zespole (*Zjazd Gnieźnieński 1000 lat później*). A. brał udział w konkursach i mityngach teatralnych.

ANYWAY CHAMBERS, zespół rockowy, utworzony w 1989 przez muzyków z Gn. i Bydgoszczy po rozpadzie grupy → Abraxas. Od początku istnienia tworzyli go: K. Pacholski – instrumenty klawiszowe, A. Franczak – gitara, R.M. – gitara basowa, M. Matyska – perkusja oraz Ł. Święch – śpiew. Muzyka zespołu należała do nurtu progresywnego rocka. W 1992 w pozn. studiu „Giełda" nagrano materiał na debiutancką płytę. W 1993 zespół zawiesił działalność. Dopiero w 1997 wydawnictwo Metal Mind opublikowało płytę *Chambers* z nagraniami zrealizowanymi 5 lat wcześniej. Fakt ten przyczynił się do reaktywacji zespołu w nieco zmienionym składzie. A. Franczaka zastąpił gitarzysta Abraxas S. Brzeziński, a nowym basistą został M. Bagiński. W trakcie pracy nad materiałem planowanym na drugą płytę zespół się rozwiązał.

APANAS EDMUND (ur. 15 II 1928 w Wilnie, zm. 14 I 2003 w Poznaniu), aptekarz gnieźnieński, syn aptekarza, który w Turgielach pod Wilnem prowadził swoją aptekę. Po wojnie wraz z falą uchodźców Apanasowie opuścili rodzinne strony i osiedlili się w Wydminach na Mazurach. Studia farmaceutyczne ukończył w 1952 w Akademii Medycznej we Wrocławiu, następnie został powołany do wojsk. służby zawodowej i na własną prośbę skierowany do jednostki wojsk. w Gołdapi, gdzie pracował do 1965. Po zwolnieniu z wojska wraz z rodziną przeniósł się do Gn., gdzie wraz z żoną Janiną, również mgr farmacji, prowadzili Aptekę nr 78 – następnie „Pod Lwem", przy ul. Dąbrówki 7. W 1990 został współwłaścicielem apteki „Pod Lwem" i pracował w niej do końca życia.

ARCHEOLOGIA MIEJSCOWOŚCI POWIATU GNIEŹNIEŃSKIEGO

Dzieje badań archeologicznych na ziemi gnieźnieńskiej. Pewne cechy badań archeol. (określony cel, szczegółowe sprawozdanie z prac) można dostrzec w incydentalnych wykopaliskach, podejmowanych w okresie staropolskim z inicjatywy kościelnej (komisyjne badanie → grobu bł. Jolenty w → oratorium Klarysek w Gn. w 1631; rekognicja grobu św. Wojciecha w Trzemesznie w 1654).

Pierwszego znanego przypadkowego odkrycia obiektu pradziejowego dokonano w 1826 w Kłecku. Był to grobowiec skrzynkowy, wzmiankowany przez ks. Józefa → Dydyńskiego w 1858. Wzrost zainteresowania zabytkami archeol. w rejonie Gn. odnotowywany jest od lat 40. XIX w. W 1841 miał powstać w Gn. terenowy oddział Towarzystwa Zbieraczów Starożytności Krajowych w Szamotułach, którego celem było gromadzenie zabytków oraz sporządzanie dokumentacji archeologicz-

nych obiektów. W 1842 hr. Edward Raczyński dokonał oględzin → grobu Dąbrówki w katedrze gnieźn., odkrytego przypadkowo w 1802. Pod egidą hr. E. Raczyńskiego podjęto też pierwsze wykopaliska w Gn. w 1842 (być może z ramienia zawiązującego się Towarzystwa Starożytniczego), których celem było odnalezienie pogańskich bożków potopionych w Jeziorze Świętym. Sprawozdanie z ich przebiegu opublikował w leszczyńskim „Przyjacielu Ludu" Karol → Ney. Hr. E. Raczyński zwrócił również opinii publicznej uwagę na niszczycielską działalność na wyspie lednickiej Johannesa – niem. dzierżawcy rządowego wsi Dziekanowice traktującego ruiny jako kopalnię kamienia budowlanego. Wskutek tej interwencji w 1845 na wniosek landrata gnieźn. Gravenitza oddelegowano do odgruzowania i ogólnego zbadania ruin budowniczego rządowego Gadova. Niestety efekty jego pracy okazały się szkodliwe dla zabytku: nie tylko zburzył zachowaną kamienną arkadę, ale także uszkodził sklepienie w zach. partii ruin kaplicy. Lata 40. i 50. to okres działalności znanego szerzej starożytnika, zbieracza numizmatów i słowianofila hr. Tadeusza → Wolańskiego, autora wielu książek wydanych w języku pol. i niem. poświęconych słowiańskim starożytnościom, który przyczynił się do wzrostu zainteresowań zabytkami przedhistorycznymi. Wymiana poglądów pomiędzy nim a K. Neyem w 1844 jest śladem jednej z pierwszych naukowych polemik w środowisku.

Od lat 50. odnotować można dalszy rozwój romantycznej archeologii. Efektem amatorskich wykopalisk hr. Adolfa → Malczewskiego było głośne odkrycie w Kruchowie w 1852 liturgicznego naczynia z brązu w kształcie lwa (→ akwamanila z Kruchowa), interpretowanego jako przedmiot kultu pogańskiego (znalazło się na wystawie starożytności słowiańskich zorganizowanej w 1856 w Warszawie). Organizacyjnie duże znaczenie miało powstanie w 1857 Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i założenie w tymże roku Muzeum Starożytności Polskich i Słowiańskich w Wielkim Księstwie Poznańskim, do którego zaczęły napływać zabytki. Zbiegło się to ze szczęśliwym przejęciem przez hr. Albina → Węsierskiego przez wykup wyspy Ostrów Lednicki z cennymi przedromańskimi ruinami. Pierwsze wykopaliska na wyspie pod patronatem PTPN podjęto w 1858 (Kazimierz Szulc). Dalsze nauk. rozpoznanie budowli nastąpiło dzięki nawiązaniu w 1862 współpracy z krak. ośrodkiem nauk. (Aleksander Przeździecki, Marian Sokołowski, Władysław Łuszczkiewicz). Pierwszy etap systematycznych prac badawczych podsumowała pierwsza monografia Ostrowa Lednickiego autorstwa M. Sokołowskiego (1876).

Okres od 2. poł. XIX w. na ziemi gnieźn. to czas znalezisk przypadkowych, nielicznych badań urzędowych, znacznie częstszych amatorskich poszukiwań oraz powstawania prywatnych kolekcji zabytków (m.in. zbiory Węsierskich w Zakrzewie, Skórzewskich w Czerniejewie, A. Malczewskiego w Kruchowie). Należy zauważyć, że wiele zabytków z tego terenu trafiało także do powstałego w 1894 Kaiser Friedrich Museum w Poznaniu (KFM), zwłaszcza przekazywanych przez znalazców narodowości niemieckiej. Głośne było m.in. odkrycie urn i naczyń ze znakami garncarskimi oraz → skarbów kruszcowych w Kłecku, opublikowane przez miejscowego proboszcza ks. J. Dydyńskiego. Skórzewscy podjęli amatorskie poszukiwania w Czerniejewie, w miejscu, gdzie stała murowana siedziba Górków. W Gn. i najbliższej okolicy dokonano odkryć kilku wczesnośredniowiecznych skarbów kruszcowych, a pomiędzy Gn. i Kłeckiem odnaleziono wczesnośredniowieczny → szyszak. W Małachowie Szemborowicach wykopano przypadkowo rzadką brązową figurkę → Izydy z okresu wpływów rzymskich. Odkryta w 1873 w grobie skrzynkowym w Lednogórze urna twarzowa doczekała się rok później omówienia w wychodzących w Warszawie „Wiadomościach Archeologicznych". Szerszy oddźwięk miało odkrycie w 1877 grobu skrzynkowego w Zdziechowie, którego ilustracja ukazała się w jednym z czasopism nauk. wychodzących w Berlinie.

Od lat 70. XIX w. pojawiają się próby szerszego inwentaryzowania znalezisk. Zabytki z pow. gnieźn. znalazły się m.in. w *Wykazie zabytków przedhistorycznych w Wielkopolsce* (1877) Jana N. Sadowskiego, w „Zapiskach Archeologicznych Poznańskich" wydawanych z ramienia PTPN przez Władysława Jażdżewskiego i Bolesława Erzepkiego oraz w publikacjach niem. badaczy, m.in. Wilhelma Schwarza (*Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen* 1875) i Abrahama Lisssauera (1887). Zainteresowaniem cieszyły się także grodziska, które odnaleźć można w opracowaniach kartograficznych, m.in. Ignacego Zakrzewskiego (1887) i Roberta Behla (1888). Osobnego omówienia wymagałyby znaleziska numizmatyczne (podwaliny pod numizmatykę w Polsce położyły prace Kazimierza Stronczyńskiego).

W okresie międzywojennym rozwój badań archeol. następował stopniowo, osiągając apogeum w 2. poł. lat 30. Oprócz badań urzędowych, prowadzonych z ramienia Muzeum Wielkopolskiego (MW, powstałego w 1924 przez połączenie zbiorów Kaiser Friedrich Museum ze zbiorami PTPN), dużą aktywność przejawiał Instytut Prehistorii Uniwersytetu Poznańskiego (IP powstał w 1919); pewną rolę w tym zakresie odgrywał także Urząd Konserwatorski w Poznaniu. W Gn. w latach 20. godna odnotowania jest działalność ówczesnego ucznia gimnazjum Konrada → Jażdżewskiego, który amatorsko nadzorował teren miasta, m.in. w trakcie niwelacji Rynku w 1925, zbierając materiały archeol. Opublikowany przez niego wykaz znalezisk archeol. z terenu Gn. z podaną lokalizacją i numeracją stanowisk (1928) był pierwszym tego typu zestawieniem dla miasta; z uzupełnieniami i zmianami aktualny do dziś. Poważniejsze prace poszukiwawcze o charakterze amatorskim w Gn. przeprowadził w latach 1926-35 bp Antoni → Laubitz, opublikował ich wyniki w formie sprawozdań (1934, 1935). Odkrył on m.in. fragment wału obronnego z → hakiem z głową „dzika" na dziedzińcu kolegiat, kamienne fundamenty w rejonie kościoła św. Jerzego, fragmenty wałów, liczne zabytki wczesnośredniowieczne oraz relikty → zamku arcybiskupiego przy ul. Łaskiego w miejscu budowanego muzeum diecezjalnego. Najbardziej spektakularne były wyniki jego poszukiwań

metodą podziemnych chodników w katedrze gnieźn., w wyniku których znaleziono wiele cennych romańskich zabytków sakralnych, rzekomy → grób Dąbrówki, → grobowiec Gaudentego; możliwe stało się też określenie ogólnego zarysu romańskiej bazyliki.

W latach 1932-35 wznowiono (po 57 latach przerwy) wykopaliska wewnątrz grodu na Ostrowie Lednickim (Nikodem Pajzderski) i odkryto ogromne cmentarzysko szkieletowe (ok. 1500 grobów). Do badań włączyli się antropolodzy pozn. (Adam Wrzosek, Michał Ćwirko-Godycki); wyniki tych prac publikował również konserwator zabytków przedhistorycznych na obszar Wielkopolski i Pomorza Zygmunt Zakrzewski.

Przełomem w badaniach nad wczesnym średniowieczem w Polsce były rewelacyjne wyniki wykopalisk podjętych pod kierunkiem Józefa → Kostrzewskiego w Gn. (1936), Kłecku (1937) i Poznaniu (1938). Uczestniczyli w nich także m.in. Wojciech → Kóčka (wykonał fotografie wykopalisk w Kłecku przy użyciu balonu na uwięzi), Witold Hensel, Kazimierz → Łukaszewicz. Do współpracy zaproszono również geologów, zoologów i botaników, co nadawało badaniom charakter interdyscyplinarny. Warto wspomnieć, że niemal cały świeżo wydrukowany nakład niezwykle cennej monografii wykopalisk w Gn. został w 1939 zniszczony przez niem. okupanta po zajęciu Poznania. Osobnym zainteresowaniem cieszyły się grody, które znalazły się w zbiorczych opracowaniach Paula Schumachera (1924), Jana Dylika (1936) i Władysława Kowalenki (1938). Ze znalezisk przypadkowych należy wspomnieć o srebrnych skarbach, znalezionych w Kąpieli i na Osińcu. Znaleziska cmentarzysk i grobów wczesnośredniowiecznych z terenu ziemi gnieźn. zostały uwzględnione w zbiorczym opracowaniu cmentarzysk rzędowych Zdzisława Rajewskiego (1937).

W okresie II wojny światowej ważne były prace archeol. wewnątrz grodziska na Ostrowie Lednickim prowadzone przez niem. badacza Gustava Mazanetza, mające na celu potwierdzenie skandynawskiego pochodzenia dynastów piastowskich. Przeciął on grodzisko długim wąskim przekopem, natrafiając m.in. na fundamenty w rejonie kościoła II.

Po II wojnie światowej prace wykopaliskowe w Gn. wznowili badacze ze środowiska historyków sztuki. W 1947 odsłonięto fundamenty nieistniejącej kaplicy św. Stanisława przy katedrze (Adolf Szyszko-Bohusz, Witold Dalbor, Bohdan Guerquin, W. Hensel), weryfikując ich chronologię na okres nowożytny.

Ogromny rozmach zyskały badania archeol. realizowane od 1948 przy użyciu znacznych środków w ramach przygotowań do milenium Polski, prowadzone od początku pod kierunkiem Kazimierza → Żurowskiego ze stałym współudziałem Gabrieli → Mikołajczyk. Rozpoczęto je z inicjatywy Instytutu Badania Starożytności Słowiańskich Uniwersytetu Poznańskiego (Ekspedycja w Gnieźnie), a od 1950 – Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (Kierownictwo Prac w Gnieźnie), które w 1954 zmieniono na Instytut Historii Kultury Materialnej PAN (IHKM Pracownia Archeologiczna w Gnieźnie). Szerokopowierzchniowe badania archeol. skupiły się na terenie grodu na Górze Lecha oraz w katedrze, trwały zasadniczo do 1965, doprowadziły do znaczących odkryć zabudowy grodu, wałów obronnych oraz reliktów przedromańskiej i romańskiej architektury sakralnej. Archeol. stanowiska wczesnośredniowieczne z Gn. przedstawił zbiorczo w 1953 W. Hensel. Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z ziemi gnieźn. znalazły się we wzorcowym zbiorowym opracowaniu terenu Wielkopolski autorstwa Jacka Slaskiego i Stanisława Tabaczyńskiego (1959).

W okresie milenijnym ukazało się dużo cennych publikacji prezentujących wyniki badań archeol., zwłaszcza w kontekście początków Gn. i państwa polskiego. Najważniejszą z nich była dwutomowa monografia autorstwa G. Mikołajczyk (*Początki Gniezna* 1972, 1973), wieńcząca ówczesny stan wiedzy. Zabiegi miejscowego i poznańskiego środowiska archeol. (K. Żurowski, G. Mikołajczyk, Bogdan → Kostrzewski) przyczyniły się do powstania w 1956 drugiej stałej placówki archeol. na terenie miasta – Oddziału w Gnieźnie Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (MAP) – której kierownikiem została G. Mikołajczyk. Obie placówki przez kolejne ćwierć wieku prowadziły stacjonarne i ratownicze badania archeol. na terenie miasta oraz powiatu, pogłębiając wiedzę na temat dziejów tego terenu (m.in. Izabela Sikorska, Maria Piaszyk, Zygfryd Różański). W 1970 Pracownię Archeologiczną zlikwidowano, a wszystkie materiały przekazano do muzeum, które od 1973 stało się placówką samodzielną, noszącą (od 1978) nazwę → Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie (MPPP). Oprócz znaczących badań nad dziejami Gn. placówka ta miała udział w rozpoznaniu dziedzictwa pradziejowego regionu (np. zarejestrowanie licznych grobów skrzynkowych kultury pomorskiej, m.in. w miejscowościach: Dębina, Kamionek, Kłecko, Paszyn, Polska Wieś, Świątniki Wielkie, Wierzbiczany). W 1981 wraz z badaniami ratowniczymi przy rozbiórce tzw. kolegiat rozpoczął się nowy, bardzo owocny etap wykopalisk na Górze Lecha w Gn. Odkryto m.in. ośrodek kultu pogańskiego i pracownię romańskich płytek (Tomasz Sawicki), resztki → zamku książąt piastowskich i zamku arcybiskupiego (T. Sawicki, Barbara Spigarska, Katarzyna Szurkowska), ponownie odsłonięto kaplicę św. Stanisława (K. Szurkowska), badano katedrę (K. Szurkowska, Tomasz Janiak) oraz teren II podgrodzia (Andrzej Duras, Piotr Kierzkowski). Ratowniczymi badaniami objęto też obszar miasta, m.in. Rynek (T. Janiak), → klasztor Franciszkanów (K. Szurkowska, Elżbieta Rogowska, T. Janiak), grodzisko Gnieźninek (G. Mikołajczyk, → grodziska), teren dawnego Jeziora Świętego (T. Sawicki), liczne inwestycje miejskie (Czesław → Strzyżewski, K. Szurkowska, E. Rogowska). C. Strzyżewski rozwijał badania na stanowiskach pradziejowych (Wierzyce), zwłaszcza z okresu wpływów rzymskich (Pawłowo, Imielno, Imielenko) oraz dawnych dworów rycerskich (Jankowo Dolne, Strzyżewo Paczkowe). Kafle z Jankowa Dolnego i wykopalisk na dawnym Jeziorem Świętym w Gn. (T. Sawicki) stworzyły najbogatszy w Polsce zbiór → kafli gotyckich oraz cenny zbiór → kafli rene-

sansowych. Prowadzono także wielkopowierzchniowe prace archeol., m.in. na przebiegu gazociągu jamalskiego (1995, Goślinowo, Obórka) oraz obwodnicy miasta Gn. (2004-05). Z ostatnich odkryć należy podkreślić znalezisko → Bulli gnieźnieńskiej (T. Sawicki). Sukcesem zakończyła się akcja weryfikacyjnych badań archeol. prowadzonych pod kierunkiem Małgorzaty i Mirosława Andrałojciów w miejscach dawnych odkryć skarbów srebrnych, które doprowadziły do odkrycia → Bulli Bolesława Krzywoustego w Głębokiem oraz dalszej części skarbu w Kąpieli.

Warto odnotować duże przedsięwzięcia wystawiennicze muzeum gnieźn. wraz z towarzyszącymi im bogatymi w treść katalogami, ukazującymi dziedzictwo ziemi gnieźn.: *Kafle gotyckie i renesansowe na ziemiach polskich* (1993-94), *Gniezno, pierwsza stolica Polski. Miasto Świętego Wojciecha* (1994-95), *Civitates Principales* (1998). Najnowsze opracowanie na temat pradziejów i wczesnego średniowiecza Gn. i ziemi gnieźn. przyniosła zbiorowa monografia *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych* (2001). Szczególne znaczenie ma tu podsumowanie badań nad pradziejami ziemi gnieźn. (C. Strzyżewski), nowe ujęcie wczesnośredniowiecznej architektury katedry gnieźn. (T. Janiak), a zwłaszcza dzieje → gnieźnieńskiego zespołu grodowego (T. Sawicki).

Po II wojnie światowej wznowiono wykopaliska na Ostrowie Lednickim, prowadzone przez różne osoby i instytucje. Rozpoczął je w 1948 Witold Kieszkowski (z ramienia Ministerstwa Kultury i Sztuki), w latach 1949-60 prowadzili je K. Żurowski i G. Mikołajczyk, przy udziale wojewódzkiego konserwatora Jerzego → Łomnickiego, w latach 1960-61 kierownictwo sprawował W. Kóčka, a w okresie 1962-66 – Andrzej Nowak. W 1959 ukazała się druga monografia Ostrowa Lednickiego autorstwa W. Dalbora, a w 1968 popularna monografia J. Łomnickiego. Wyniki milenijnych badań archeol. były rewelacyjne, przyniosły rozpoznanie budowli kamiennych, odsłonięcie przez A. Nowaka drugiego kościoła na wyspie (tzw. II świątyni), poziomów osadniczych, elementów zabudowy i wałów grodu i podgrodzia, dalszych partii cmentarzyska. Rozpoczęto też przy współpracy Poznańskiego Klubu Płetwonurków penetrację dna jeziora, zlokalizowano relikty mostów, dłubanki oraz zabytki (m.in. hełm z nosalem). W latach 1952-53 ruiny lednickie zostały nakryte prowizorycznym dachem. Znaczącym wydarzeniem było powołanie w 1969 → Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Godna podkreślenia jest działalność pierwszego dyrektora J. Łomnickiego (1969-81), kładącego podwaliny pod znakomity rozwój tej placówki muzealnej. Bardzo pozytywne znaczenie miało ogłoszenie w 1976 → Szlaku Piastowskiego wraz z programem jego zagospodarowania. Z nowym dyrektorem Andrzejem Kaszubkiewiczem (od 1981) nastąpił jakościowy skok w badaniach nauk. nad Ostrowem Lednickim. W 1981 ogólne kierownictwo nauk. badań objęła prof. Zofia Kurnatowska z IHKM PAN w Poznaniu. Ustalono wtedy wieloletni program interdyscyplinarnych badań archeol. i nauk towarzyszących, trwających do dziś, obejmujących cały mikroregion lednicki (archeologia: Mateusz Łastowiecki, Janusz Górecki, Jacek Wrzesiński; paleobotanika: Kazimierz Tobolski, Mirosław Makohonienko, Marek Polcyn; antropologia: Anna Wrzesińska). Znacznie rozwinęły się także badania podwodne w jez. Lednica, realizowane od 1983 przez Zakład Archeologii Podwodnej Instytutu Archeologii i Etnografii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (Andrzej Kola, Gerard Wilke). Przyniosły one niebywały przyrost zbioru zabytków (m.in. najbogatsza w Europie Środkowej kolekcja wczesnośredniowiecznych militariów, misy mosiężne, liczne zabytki drewniane) oraz poznanie konstrukcji mostów lednickich. Nawiązanie kontaktów ze środowiskiem historyków sztuki z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie zaowocowało powstaniem zespołu badawczego pod kierunkiem Klementyny Żurowskiej (1987), który dokonał rewelacyjnego odkrycia basenów chrzcielnych wewnątrz kaplicy lednickiej; wyniki prac całego zespołu opublikowano w 1993. Bardzo owocne okazały się także szerokopłaszczyznowe badania cmentarzyska szkieletowego w rejonie → małego skansenu, prowadzone przez Annę i Jacka Wrzesińskich (od 1991) oraz prace nauk. młodszych pracowników, uczestniczących w badaniach na wyspie i zapleczu (Danuta Banaszak, Arkadiusz Tabaka). W 2002 ukazała się najnowsza naukowa monografia Ostrowa Lednickiego (Janusz Górecki), wieńcząca najnowszy etap nauk. rozpoznania grodu i jego zaplecza. Wyniki prac zespołu interdyscyplinarnego publikowane są m.in. w seriach → Studia Lednickie oraz Biblioteka Studiów Lednickich.

Osobnym zagadnieniem są badania archeol. bazyliki w Trzemesznie i terenu dawnego klasztoru Kanoników Regularnych. Cennych odkryć romańskich kolumn dokonał w trakcie prac konserwatorskich Aleksander → Holas wraz ze Zdzisławem → Kępińskim (1949). Szerokopowierzchniowe prace wykopaliskowe wewnątrz bazyliki przeprowadziła tu w latach 1949-50 Krystyna → Józefowiczówna, która odkryła pozostałości 2 faz kościoła, datowanych wtedy na koniec X i XII w. Bardzo owocne okazały się badania weryfikacyjne na terenie bazyliki i dawnego opactwa, przeprowadzone pod kierunkiem prof. Jadwigi Chudziakowej z Instytutu Archeologii i Etnologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w latach 1987-98. Pozwoliły one m.in. wykluczyć wczesne datowanie starszej fazy bazyliki na przełom X i XI w. oraz uściślić chronologię i rozfazowanie zarówno kościoła, jak też klasztoru (Marcin Wiewióra). Po badaniach utworzono w bazylice rodzaj rezerwatu architektonicznego oraz stałą ekspozycję.

Duże znaczenie dla zadokumentowania archeol. dziedzictwa ziemi gnieźn. miały badania powierzchniowe prowadzone w latach 80. XX w. w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). Rewolucyjne dla ustaleń chronologii grodów okazało się powszechne zastosowanie od lat 80. XX w. badań dendrochronologicznych (Marek Krąpiec, Michał Kara).

Należy podkreślić znaczący udział Instytutu Archeologii i Etnologii PAN Oddział w Poznaniu nad badaniami ziemi gnieźn., zwłaszcza w zakresie wczesnego średnio-

wiecza. Prowadzona przez wiele lat weryfikacja grodzisk (Z. Kurnatowska, Alicja Łosińska) oraz studia porównawcze zaowocowały sformułowaniem przez Z. Kurnatowską dynamicznego modelu procesu powstawania wczesnopiastowskiego państwa polskiego. Z. Kurnatowska wyjaśniła przy tym szczególne znaczenie Gn. jako zwornikowego miejsca dla plemion polańskich, zamieszkujących tę część Wielkopolski, uwzględniając wyniki badań historyków nad waloryzacją przestrzeni we wczesnych etapach powstawania państw oraz badań archeol. (zwłaszcza ośrodek kultu pogańskiego na Wzgórzu Lecha – T. Sawicki). W polu badań znalazły się także elementy normańskie w kulturze państwa wczesnopiastowskiego (M. Kara, Łubowo). Nie zabrakło pogłębionych studiów osadniczych z okresu wczesnego średniowiecza (Zofia i Stanisław Kurnatowscy).

Wybrane odkrycia archeologiczne w miejscowościach powiatu gnieźnieńskiego

Arcugowo, gm. Niechanowo – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D-E), późnego średniowiecza i nowożytności (AZP); 2) 2 paciorki: z barwnego szkła i bursztynowy, z okresu wpływów rzymskich (dar p. Różnowskiego dla MAP 1975).

Bielawy, gm. Kłecko – 1) ślady osadnictwa z okresu neolitu, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, cmentarzysko ciałopalne kultury pomorskiej (AZP); 2) popielnica z pokrywą czapkowatą, 2 inne popielnice, 2 przystawki, przepalone kości ludzkie (dar Freystadta dla KFM 1904); 3) (stan. 1) prawdopodobnie zniszczony podczas wybierania piasku grób szkieletowy, z którego pochodziły naczynia obtaczane, przekazane w darze przez Frankowskiego do MW w 1938; 4) (stan. 2) osada wczesno- i późnośredniowieczna.

Biskupice Jeziorne, gm. Kłecko – 1) (stan. 1) cmentarzysko kultury pomorskiej, z którego pochodzi czerpak uchaty, przekazany przez Henniga w 1892 do KFM; 2) informacja o odnajdywaniu przedmiotów z brązu.

Bojanice, gm. Kłecko – 1) przypadkowe odkrycie grobu skrzynkowego na polu N. Mikuły w 1934, z którego wydobyto 2 naczynia; 2) fajka gliniana nowożytna (dar M. Wasilewskiego dla MPPP).

Borzątew, gm. Mieleszyn – 1) luźne znaleziska 3 siekierek kamiennych i 2 toporków kamiennych z okresu neolitu na polu niedaleko jeziora (dar F. Balińskiego dla MPPP 1965); 2) (stan. 5) cmentarzysko ciałopalne (?) kultury łużyckiej (?); pozyskano 3 pierścienie z brązu i szpile brązowe; 3) grób skrzynkowy kultury pomorskiej, z którego pochodzą fragmenty naczyń i spalone kości (zabytki w MW od 1936); 4) cmentarzysko popielnicowe, odkryte przypadkowo w 1944 na płd. od domu rybaka; znaleziono skrzynię kamienną; z wnętrza pozyskano naczynie, szczypce żelazne, szczątki czaszki; 5) znalezisko naczynia glinianego, formy odlewniczej do odlewania kul, skórzane „kokardki" (znalezisko z 1895); 6) skarb kruszcowy wczesnośredniowieczny (znaleziony w 1910).

Braciszewo, gm. Gniezno – ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu nowożytnego (AZP).

Brzozowiec, gm. Trzemeszno – grodzisko stożkowate (?): nasyp owalny o średnicy ok. 20 m i wys. 5 m, usytuowany na krawędzi cyplowatej wyniosłości.

Cielimowo, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej/pomorskiej, przeworskiej oraz z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Charbowo, gm. Kłecko – znalezisko 2 kamiennych siekierek na polu Brandta, przekazanych w 1944 do MAP.

Charzewo, gm. Kiszkowo – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej i z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Chłądowo, gm. Witkowo – grodzisko wczesnośredniowieczne (Chłądowo, → grodziska).

Chwałkówko, gm. Łubowo – ślady osadnictwa neolitycznego, ludności kultury pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Cytrynowo, gm. Trzemeszno – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, ze schyłku neolitu, kultury łużyckiej, z okresu wczesnego (f. C-D) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Czechowo, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Czechy, gm. Kłecko – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia; siekierka kamienna (dar C. Strzyżewskiego dla MPPP 1991); 2) okrągły zdobiony naramiennik z brązu z wczesnej epoki żelaza (HaC), przekazany do Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu w 1885; 3) osada kultury łużyckiej i kultury przeworskiej (AZP); 4) (stan. 8) pozostałości bardzo wczesnej osady wczesnośredniowiecznej z f. B (VIII w.); 5) domniemane grodzisko na półwyspie na wsch. brzegu Jeziora Gorzuchowskiego (stan. 1). Na półwyspie o wymiarach ok. 120 na 130 m (na granicy półwyspu i podmokłych łąk) widoczne jest nieznaczne wyniesienie (być może pozostałość wału poprzecznego) oraz obniżenie terenowe (być może fosa). W trakcie badań pozyskano kilkadziesiąt fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej z IX/X-XII w. oraz polepę. W 1991 zaobserwowano w płytkiej piaśnicy na półwyspie obecność warstwy kulturowej, jednak ostateczne wyjaśnienie obiektu wymaga przeprowadzenia w przyszłości badań wykopaliskowych. Znaleziono także ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej (badania powierzchniowe W. Hensla i K. Łukaszewicza w 1937, G. Mikołajczyk w 1964, powierzchniowo-sondażowe A. Łosińskiej w 1981, powierzchniowe Z. Kurnatowskiej i E. Dzięciołowskiego w 1985).

Czerniejewo – 1) siekierka z krzemienia pasiastego, kultury amfor kulistych (MAP 1941); 2) fragmenty toporka kamiennego neolitycznego (AZP 1985); 3) liczne zabytki krzemienne na wydmie w dolinie Wrześnicy (?); 4) pierścień z brązu (Pakszyn); 5) zabytki neolityczne oraz ślad osady z okresu wpływów rzymskich w postaci przęślika wykonanego z dna naczynia (d. Czerniejewo 6) nabyte przez KFM w 1898; 6) ślady osadnictwa lud-

ności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej (AZP i MPPP); 7) cmentarzysko kultury łużyckiej – fragmenty ceramiki i kości ludzkich (stan. 12); 8) zapewne grób skrzynkowy kultury pomorskiej – skupisko kamieni znane z informacji ustnej Sobeskiego z Celimowa w 1912 (stan. 9; d. Czerniejewo 4); 9) (stan. 3) cmentarzysko (?) kultury pomorskiej: fragment nożyka lub brzytwy żelaznej, fragmenty pokrywki popielnicy; 10) popielnica kultury pomorskiej (dar B. Kubiaka dla MPPP 1994); 11) (d. Czerniejewo 1) grób obłożony kamieniami na lewym brzegu Wrześnicy w parku pałacowym, zawierający grot żelazny (wczesne średniowiecze?, Pakszyn); 12) luźne znalezisko miecza żelaznego – informacja ustna Sobeskiego z Celimowa w 1912 (stan. 10; d. Czerniejewo 5); 13) (d. Czerniejewo 6) gródek stożkowaty; domniemane miejsce dworu Górków nad Wrześnicą (Pakszyn); 14) miejsce po kościółku drewnianym, pochodzącym rzekomo z 1261 (rozebrany w 1807), upamiętnione murowanym obeliskiem; 15) ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Dalki, gm. Gniezno – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Dąbrowa, gm. Trzemeszno – cmentarzysko kultury pomorskiej; z grobu skrzynkowego naczynia z przepalonymi kośćmi i zabytki z brązu i żelaza (MAP 1940).

Dąbrówka Kościelna, gm. Kiszkowo – ślady osadnictwa ze schyłkowego neolitu, ludności kultury łużyckiej, z wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Dębina, gm. Witkowo – 1) odkrycie grobu skrzynkowego przy drodze z Witkowa do Ruchocinka na polu Szymańskiego; znaleziono w nim 6 naczyń, 2 pokrywy i fragmenty naczyń (ratownicze badania G. Mikołajczyk i Z. Różańskiego w 1968); 2) ślady osadnictwa z okresu wczesnego i późnego średniowiecza (AZP).

Dębłowo Królewskie, gm. Mieleszyn – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia w postaci narzędzi krzemiennych – 2 noży i odłupka (znalezisko z ok. 1892); 2) fragmenty grotu krzemiennego (zakup KFM 1902); 3) luźny toporek kamienny ze schyłkowego neolitu (dar F. Marzyńskiego dla MPPP 1989); 4) Dębłowo Szlacheckie – drapacz krzemienny z neolitu (MAP 1902); 5) siekierka krzemienna KPL (?) – znalezisko W. Mikuły (w zbiorach MPPP 2002); 6) cmentarzysko ciałopalne kultury pomorskiej, odkryte w 1926 na polu sołtysa Rosińskiego – znaleziono kilka urn w grobie skrzynkowym; 7) ślady osadnictwa ludności kultury pomorskiej, przeworskiej/wielbarskiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Dębnica, gm. Kłecko – 1) toporek kamienny ze schyłku neolitu (dar F. Zientego dla MPPP 1965); 2) cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej, odkryte w 1914; w popielnicach znaleziono osełkę kamienną oraz 2 nieobrabiane otoczaki; 3) naczynia gliniane kultury pomorskiej (znalezisko z 1892); 4) domniemane grodzisko – wzniesienie z cmentarzem parafialnym, którego płn. część stanowi hipotetyczne niewielkie grodzisko pierścieniowe, położone nad Jeziorem Dębnickim przy ujściu strumienia. Obecnie na domniemanym grodzisku znajduje się drewniany kościół pw. św. Mikołaja z 1726. Niewielkie badania powierzchniowo-sondażowe przeprowadzili na omawianym obiekcie pracownicy ML i IHKM PAN Oddział Poznań (1985); nie przyniosły one jednoznacznego rozstrzygnięcia charakteru wzniesienia. Zdaniem C. Strzyżewskiego podczas budowy kostnicy w 1991 widoczne były kamienie zewnętrznego płaszcza wału obronnego. Funkcjonowanie grodziska można by wstępnie datować ogólnie na okres XI-XIII w. Na sąsiednim wzgórzu znaleziono fragmenty ceramiki z XII-XIII w. – być może są to pozostałości osady przygrodowej; 5) prawdopodobnie w późnym średniowieczu i w okresie nowożytnym na wzgórzu znajdował się dwór Latalskich, po którym pozostał gruz ceglany, wydobywany podczas kopania grobów (badania powierzchniowe C. Strzyżewskiego w 1991).

Dębowiec, gm. Gniezno – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłkowego neolitu, kultury łużyckiej, z okresu wczesnego (f. E-F) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP i MPPP).

Dobiejewo, gm. Mieleszyn – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłkowego neolitu lub wczesnej epoki brązu, kultury łużyckiej, przeworskiej, z wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Drachowo, gm. Niechanowo – 1) toporek kamienny kultury ceramiki sznurowej (znalezisko z 1992); 2) ślady osadnictwa z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Duszno, gm. Trzemeszno – 1) odkryto groby skrzynkowe kultury pomorskiej; znaleziono m.in. popielnicę twarzową, popielnice nakryte pokrywami, 3 szpile z brązu; 2) ślady osadnictwa kultury amfor kulistych, łużyckiej, przeworskiej oraz z okresu wczesnego i późnego średniowiecza (AZP).

Dysiek, gm. Trzemeszno – (stan. 1) na polu na zach. od drogi do Szydłowa znaleziono podczas kopania żwiru skurczony szkielet ludzki i misowate naczynie (z neolitu?).

Dziadkowo, gm. Mieleszyn – 1) stanowiska z epoki kamienia na wydmach nad Wełną: narzędzia krzemienne, wióry, rdzenie, odłupki (m.in. badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w 1947); 2) (stan. 2) cmentarzysko kultury łużyckiej na wydmie na polu Wałeckiego; w 1934 wyorano tu kilka naczyń (popielnice, misę, czerpaczek) z IV okresu epoki brązu; 3) na tymże stanowisku cmentarzysko kultury pomorskiej i podkloszowej – m.in. fragmenty klosza i przepalone kości; 4) (stan. 1) fragmenty ceramiki kultury łużyckiej (badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w 1947); 5) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłku neolitu, kultury łużyckiej/pomorskiej, przeworskiej/wielbarskiej, z wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Dziadkówko, gm. Mieleszyn – 1) liczne narzędzia krzemienne z mezolitu (badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w 1947); 2) cmentarzysko kultury łużyckiej

nad jez. Zioło w pobliżu ujścia Wełny: odkryto groby zawierające naczynia gliniane oraz bruk z kamieni (badania ratownicze J. → Szuberta w 1935); 3) ślady cmentarzyska kultury pomorskiej (badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w 1947); 4) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej/pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Dziećmiarki, gm. Kłecko – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury amfor kulistych, iwieńskiej, przeworskiej (AZP); 2) grób skrzynkowy kultury pomorskiej z okresu halsztackiego, odkryty w 1886 na tzw. Łysej Górze nad jeziorem, zawierający popielnicę, misę, szczypce żelazne, wisiorki brązowe, paciorki ze szkliwa, dolne okucie pochwy miecza; 3) nieco bardziej na płn., na polu zwanym Psiababa znane było kolejne cmentarzysko ciałopalne popielnicowe; 4) na terenie Słępowa (d. folwarku należącego do D.) wykopywano „popielnice" przed 1889; 5) cmentarzysko szkieletowe, zapewne wczesno- lub późnośredniowieczne, odkryte w pobliżu skrzyżowania dróg Gniezno – Kiszkowo i Waliszewo – D. przed II wojną światową; 6) w 1886 na folwarku w Słępowie znaleziono skarb monet, m.in. monety pol., niem. i monety arabskie; datowany na po 1625; 7) podczas szlamowania stawku na terenie folwarku w Słępowie w 1845 wykopano bardzo wiele szkieletów ludzkich, przesypanych wapnem, zapewne ofiary bitwy Czarneckiego ze Szwedami w 1656; 8) w D. przed dworem znajdował się kamień graniczny z napisem: „Graniczny Ścien/ ny kopiec wpros/ tey Linii między/ Komorowem y Su/ linem aż do Błota/ Lisówki/ 1559".

Dziekanowice, gm. Łubowo – 1) zespół stanowisk z zabytkami krzemiennymi z epoki kamienia w pobliżu jez. Lednica; 2) ślady osadnictwa ludności kultury iwieńskiej, łużyckiej, przeworskiej (AZP); 3) cmentarzysko kultury pomorskiej, znane od XIX w., dalsze odkrycie w 1928: groby skrzynkowe obwarowane kamieniami, grób obwarowany kamieniami. Groby 1-, 5- i 9-popielnicowe oraz bez śladu pochówku. W grobach odkryto m.in. popielnicę twarzową, popielnice nakryte pokrywami, 1 naczynie z blachy brązowej, brzytwę żelazną, szczypce żelazne, kości zwierzęce (koń, owca, koza). Dalsza partia cmentarzyska badana była w 1979 podczas stawiania drewnianej kaplicy w → Wielkopolskim Parku Etnograficznym na wzgórzu na wschód od jez. Lednica (stan. 2). Badania wykopaliskowe przeprowadzili tu w latach 1979-81: M. Łastowiecki i J. Wrzesiński z ML oraz M. Henneberg z Zakładu Antropologii UAM. Odkryto 7 grobów ciałopalnych: jamowe, jamowe obwarowane oraz skrzynkowe obwarowane, a także 1 palenisko. Znaleziono popielnice i misy. Jeden z grobów został zachowany i jest eksponowany pod płytą z przezroczystej pleksi w Wielkopolskim Parku Etnograficznym. Cmentarzysko datowane jest na przełom HaD/LT A; 4) cmentarzysko wczesnośredniowieczne, szkieletowe, rzędowe, nachodzące na starszą nekropolę kultury pomorskiej (stan. 2). Badania (ekipa jw.) prowadzono w latach 1980-82. Odkryto 45 grobów szkieletowych; w niektórych pochówki wyposażone były w dary grobowe, takie jak noże, ozdoby (kabłączki skroniowe), naczynia, krzesiwa, siekierę. Cmentarzysko datowane na 2. poł. XI-XI/XII w.; 5) w tzw. małym skansenie (stan. 22) uchwycono pozostałości wczesnośredniowiecznej osady produkcyjnej (piec do wypalania wapna, żużle żelazne) oraz duże cmentarzysko szkieletowe wczesnośredniowieczne (badane w 1964, w 1979-1982 oraz od 1991 przez A. i J. Wrzesińskich); 6) (stan. 3) osada wczesnośredniowieczna ze śladami domostw (badania ratownicze J. Kostrzewskiego 1931); 7) (stan. 9) osada wczesnośredniowieczna – rozkopano domostwo (badania ratownicze Z. Rajewskiego w 1934).

Zob. też → cmentarzyska lednickie.

Działyń, gm. Kłecko – 1) grób kloszowy ze środkowego okresu lateńskiego, odkryty w piaśnicy w 1898 – wewnątrz grobu znajdowała się popielnica i 2 miski pod kloszem; 2) ślady osadnictwa z okresu późnego średniowiecza.

Fałkowo, gm. Łubowo – 1) luźne znalezisko (1935) toporka kamiennego kultury ceramiki sznurowej (zbiory d. MW); 2) odkryto jamę – pozostałość obiektu wczesnośredniowiecznego; 3) ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza (AZP).

Gaj, gm. Witkowo – 1) toporek kamienny kultury ceramiki wstęgowej (dar S. Nowaka dla MPPP 1965); 2) znalezisko sprzed 1912: pozostałości cmentarzyska (kultury pomorskiej?) – urny, wewnątrz jednej z nich miały znajdować się zausznice brązowe.

Ganina, gm. Gniezno – ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu późnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Gębarzewo, gm. Czerniejewo – 1) toporek lub siekierka kamienna z epoki kamienia; 2) osada ze schyłku wczesnego średniowiecza na wzgórzu – piaśnicy; widoczne ślady palenisk (lustracja powierzchniowa M. Piaszyk i C. Strzyżewskiego z MPPP w 1985); 3) przypadkowe znalezisko na polu gospodarza Frieske w 1944 małego naczynka, obok którego miała znajdować się pojedyncza moneta z XVI w.; 4) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej/wielbarskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Głębokie, gm. Kiszkowo – 1) luźne znalezisko siekierki krzemiennej KAK (dar F. Balińskiego dla MPPP 1964); 2) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, z neolitu schyłkowego, ludności kultury łużyckiej i przeworskiej (AZP); 3) (stan. 37) wzmianka o cmentarzysku popielnicowym bez lokalizacji; 4) osada wczesnośredniowieczna; badania M. Andrałojcia w 2003 (Głębokie, gm. Kiszkowo, stan. 23); 5) cmentarzysko, z którego pochodzi znalezisko grobu szkieletowego i ciałopalnego; 6) skarb kruszcowy, odkryty w 1872; dodatkowe badania weryfikacyjne przeprowadził M. Andrałojć w 2002 (Głębokie, gm. Kiszkowo, stan. 23); 7) wczesnośredniowieczna → Bulla Bolesława Krzywoustego (odkrycie M. Andrałojcia w 2002).

Gniewkowo, gm. Kiszkowo – 1) luźne znalezisko 2 siekierek kamiennych; 2) ślady osadnictwa ludności kultu-

ry pucharów lejkowatych, ze schyłkowego neolitu lub wczesnej epoki brązu, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Gniezno, okolice – 1) cmentarzysko kultury łużyckiej odkryte przed 1877: 3 naczynia oraz grzechotka z młodszej epoki brązu; 2) naczynia kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu lub wczesnej epoki żelaza (HaC).

Gniezno, z terenu znajdującego się w obrębie granic administracyjnych miasta znamy ok. 250 stanowisk archeol., dokumentujących pobyt grup ludzkich na tym terenie w pradziejach, starożytności, średniowieczu aż po okres nowożytny włącznie. Chronologicznie przedstawia się to następująco: 1) obozowisko schyłkowopaleolityczne nad jez. Jelonek; 2) ślady 3 obozowisk mezolitycznych nad jez. Jelonek; 3) kilkadziesiąt (ok. 33) niewielkich stanowisk i znalezisk neolitycznych, w tym 1 siekierka kultur wstęgowych; 8 stanowisk kultury pucharów lejkowatych, w tym siekierka krzemienna; 3 stanowiska kultury amfor kulistych, w tym siekierka krzemienna; 2 toporki kamienne kultury ceramiki sznurowej; 4) z okresu wczesnobrązowego znane są tylko 2 ślady osadnicze, w tym złoty kolczyk znaleziony na złożu wtórnym w wale podgrodzia III; 5) większe nasilenie osadnictwa odnotowuje się od okresu środkowej epoki brązu po wczesny okres żelaza, wraz z pojawieniem się i rozwojem kultury łużyckiej (ok. 30 stanowisk) – m.in. toporek kamienny z Góry Lecha, osada na dawnej wyspie na Jeziorze Świętym, ślady osadnicze nad Jeziorem Świętokrzyskim i w dzielnicach: Skiereszewo, Dalki, Pustachowa, Pyszczynek, Winiary, Róża, Arkuszewo oraz Osiniec; 6) wraz z dezintegracją kultury łużyckiej pojawiły się ugrupowania ludności kultury pomorskiej i grobów kloszowych, znanej z ok. 10 stanowisk, zarówno osadowych (m.in. paleniska na stanowiskach 13b i 22), jak też grobowych, np. grób skrzynkowy z 12 naczyniami na Dalkach, ulokowany w pobliżu osady (stanowisko 87), i miejsca znalezienia zapinki typu certoskiego czy grób kloszowy na Górze Lecha (stan. 14); 7) z młodszego okresu przedrzymskiego (późnolateńskiego) i okresu wpływów rzymskich znanych jest ok. 17 stanowisk; zarówno kultury przeworskiej, jak i wielbarskiej; są to znaleziska luźne (pojedyncze monety rzymskie i greckie, zapinki z brązu), jak też nieznaczne pozostałości osad i być może cmentarzysk ciałopalnych; 8) prawdziwy przełom osadniczy można zarejestrować w okresie wczesnego średniowiecza (poczynając od VIII/IX w. do 1. poł. XIII w.), z którego pochodzi ponad 150 stanowisk. W tym okresie szczególna rola Gn. wynikała z oddziaływania ośrodka kultowego na Górze Lecha (→ Gniezno i ziemia gnieźnieńska w dziejach Polski), a następnie ukształtowania się gnieźn. zespołu osadniczego ze stołecznym grodem na Górze Lecha (→ gnieźnieński zespół grodowy, → hak z głową „dzika", → palatium, → wczesnośredniowieczna pracownia ceramiczna, → katedra gnieźn., → zamek książąt piastowskich, → Bulla gnieźnieńska). W skład tej aglomeracji wchodziły także: osada targowo-produkcyjna na Wzgórzu Panieńskim z cmentarzyskiem w jego północnej partii (→ oratorium Klarysek, → klasztor oo. Franciszkanów), kilka osad na sąsiednich wzgórzach (Targowisko, Wójtostwo, Grzybowo, Zajezierze), w tym → osady służebne (Winiary, Łagiewniki, Wągielniki, Szewce, Piekary), także towarzyszące im cmentarzyska wczesnośredniowieczne: Cierpięgi, Wójtostwo, Dziekanka, Winiary), skarby kruszcowe; 9) z późnego średniowiecza pochodzą odkrycia m.in. zabudowy murowanej z terenu dawnego miasta lokacyjnego: kamienic, bram i murów miejskich (Wzgórze Panieńskie), młyna na Słomiance; cmentarzyska w katedrze; cmentarzysk przykościelnych na Wójtostwie: na wzgórzu zwanym Zbarem, przy dawnym kościele św. Mikołaja i św. Ducha, na Cierpięgach przy kościele św. Wawrzyńca; umocnienia brzegowe XV- i XVI-wieczne wzdłuż dawnego Jeziora Świętego (tu pozyskano bardzo liczne zabytki, m.in. → kafle gotyckie, → kafle renesansowe) i rzeczki Srawy (dzbany cynowe); skarby kruszcowe; 10) okresu nowożytnego dotyczą m.in. odkrycia → zamku arcybiskupiego; kaplicy św. Stanisława, liczne zabytki ruchome, w tym skarby monet i pojedyncze monety.

Goczałkowo, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, z okresu wczesnego średniowiecza (f. E) i nowożytności.

Golimowo, gm. Czerniejewo – 1) siekierka kamienna (AZP 1985); 2) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Gołąbki, gm. Trzemeszno – siekierka krzemienna i toporek kamienny z neolitu (nabytek MAP w 1940).

Goraniec, gm. Czerniejewo – ślady osadnictwa ludności kultury przeworskiej i z okresu wczesnego średniowiecza (f. B-D) (AZP).

Goranin, Nidom-Goranin, gm. Czerniejewo – 1) (stan. 23) osada kultury łużyckiej i wczesnośredniowieczna (badania powierzchniowe M. Piaszyk i C. Strzyżewskiego z MPPP w 1985); 2) miało tu być dawniej wg informacji zarządu majątku Goranin grodzisko nieokreślonego bliżej typu, zwane „Wilcza Góra", rzekomo z czasów szwedzkich. Możliwe jednak, że informacja dotyczyła obiektu znajdującego się na terenie Goraninka. Od 1275 wymienia się w G. miejsce zwane „grodziszczem".

Gorzuchowo, gm. Kłecko – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury amfor kulistych, ceramiki sznurowej, łużyckiej i przeworskiej lub wielbarskiej (AZP); 2) cmentarzysko kultury pomorskiej – 5 stopionych paciorków ze szkliwa (przekazane przez hr. Z. Węsierskiego-Kwileckiego do TPN 1909); 3) skarb kruszcowy.

Goślinowo, gm. Gniezno – 1) toporek kamienny kultury ceramiki sznurowej wraz z dębowym toporzyskiem, odkryty na wzgórzu w czasie zakładania fundamentów w 1853 (d. zbiory TPN); 2) fragmenty toporka kamiennego (dar D. Janke dla MPPP 1992); 3) cmentarzysko ciałopalne kultury pomorskiej; fragmenty popielnic (badania sondażowe C. Strzyżewskiego w 1988); 4) ślady osadnictwa z mezolitu/neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, wielbarskiej,

z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP).
Grabowo-Wykno, gm. Trzemeszno – siekierka krzemienna i trójkątny grocik krzemienny z neolitu.
Graby, gm. Czerniejewo – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłkowego neolitu, osada i być może cmentarzysko kultury łużyckiej – znaleziono m.in. tzw. piecyk gliniany, ślad kultury przeworskiej, osada wczesnośredniowieczna (f. D-E), ślady z późnego średniowiecza i nowożytności (AZP).
Grotkowo, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz okresu nowożytnego (AZP).
Gurowo, gm. Niechanowo – 1) (stan. 3) przypadkowe odkrycie 3 szkieletów podczas kopania fundamentów; informacja pracowników PGR; 2) ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury łużyckiej/pomorskiej, z okresu wczesnego średniowiecza (f. E-F) i nowożytności (AZP).
Gurówko, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).
Imielenko, gm. Łubowo – 1) luźno znaleziony toporek kamienny kultury ceramiki wstęgowej; 2) siekierka krzemienna neolityczna (w zbiorach prywatnych); 3) cmentarzysko kultury pomorskiej i podkloszowej (stan. 1) na kulminacji wzgórza na południe od wsi. Badania prowadził J. Górecki (1979). Odkryto 4 groby: podkloszowy obwarowany, skrzynkowy obwarowany, obwarowany i jamowy. Znaleziono w nich popielnice z przepalonymi szczątkami ludzkimi i misy gliniane; chronologia: HaD/LT A; 4) pozostałości zabudowy dworskiej (XV-XVIII w.), m.in. fragmenty kafli płytowych i miskowych (badania powierzchniowe C. Strzyżewskiego w 1991); 5) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP).
Imielno, gm. Łubowo – 1) znalezisko topora kamiennego kultury ceramiki wstęgowej (d. w zbiorach TPN – dar ks. Ł. Nowakowskiego 1889); 2) asymetryczny toporek kamienny kultury ceramiki wstęgowej (MAP 1939); 3) siekierka krzemienna neolityczna (MAP 1935); 4) (stan. 33) cmentarzysko ciałopalne i osada produkcyjna kultury wielbarskiej (dymarki do wytopu żelaza), a także cmentarzysko szkieletowe wczesnośredniowieczne; w grobie 29 w prawej dłoni osoby dorosłej znaleziono brakteat Mieszka III z wyobrażeniem św. Wojciecha, bity w mennicy gnieźnieńskiej (badania C. Strzyżewskiego 1991-92); zob. także Imielno, gm. Łubowo (d. Jemielno); 5) ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, wczesnej epoki brązu, łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. C-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP); 6) skarb zawierający ok. 400 monet praskich (XIV w.), odnaleziony przypadkowo na terenie ośrodka działkowego w 1989.
Imiołki, gm. Kiszkowo – 1) znalezisko dużego tłuka z kwarcytu, zapewne z epoki kamienia; 2) ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury amfor kulistych, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. E-F) i późnego średniowiecza (AZP); 3) skarb z horyzontu łużycko-pomorskiego (HaD/LT A): 2 bransolety brązowe, szpila z łabędzią szyjką; 4) grodzisko stożkowate (?).
Jankowo Dolne, gm. Gniezno – 1) liczny inwentarz krzemienny od schyłkowego paleolitu, poprzez mezolit do neolitu (badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w 1936 oraz AZP i MPPP); 2) stanowiska kultury pucharów lejkowatych; 3) skupiska palenisk kultury łużyckiej (badania na obwodnicy m. Gniezna – T. Janiak 2004-05 i AZP); 4) osada kultury przeworskiej na skraju doliny Wełny; m.in. półziemianki, piec do wypalania wapna, piec do wypału ceramiki, liczna ceramika (badania na obwodnicy m. Gniezna – T. Sawicki, J. Marcinkiewicz 2004-05 i AZP); 5) nieistniejące obecnie grodzisko, stojące dawniej w pobliżu traktu na Trzemeszno, w dolinie nad Wełną na północ od Jeziora Jankowskiego. Z opisu P. Schumachera (1924) wynika, że obwód wału grodziska mógł pierwotnie wynosić ok. 100 m; w wyniku wkopywania w skłon wału dołów na kartofle i buraki obwód grodziska ulegał stopniowemu zmniejszaniu i wynosił wtedy zaledwie 48 m. Chronologia: zapewne schyłek wczesnego średniowiecza (XII-XIII w.); 6) skarb kruszcowy, z którego pochodzą 2 srebrne wczesnośredniowieczne brakteaty, ofiarowane przez H. Schulza, właściciela majątku w J.D., rektorowi gimnazjum w Gn., Grotianowi, przekazane z kolei przez niego w 1891 towarzystwu Historische Gesellschaft für Provinz Posen; 7) zespół stanowisk związanych z pozostałościami rodowej siedziby Porajów, badane wykopaliskowo przez C. Strzyżewskiego (1990-2000). Jest to jedno z najważniejszych odkryć archeol. dotyczących okresu późnego średniowiecza i nowożytności w skali kraju; m.in. miejsce odkrycia najbogatszego (obok Jeziora Świętego w Gn.) zbioru → kafli gotyckich w Polsce oraz licznych innych zabytków.
Jarząbkowo, gm. Niechanowo – 1) ślady osadnictwa z okresu wpływów rzymskich, wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 2) luźne znalezisko denara Antonina Piusa.
Jastrzębowo, gm. Trzemeszno – 1) siekierka z krzemienia pasiastego oraz fragmenty siekierki z tegoż krzemienia kultury amfor kulistych; 2) gładzony żłobiec z bazaltu, toporek z bazaltu i siekierka z serpentynitu (nabytki MAP w 1940); 3) grób skrzynkowy kultury pomorskiej (popielnica z przepalonymi kośćmi) (MAP 1940).
Jaworowo, gm. Witkowo – fragmenty toporka z bazaltu (MAP 1962).
Jelitowo, gm. Niechanowo – 1) topór kamienny kultury ceramiki sznurowej (luźne znalezisko sprzed 1901); 2) ślady osadnictwa z neolitu, schyłkowego neolitu, z okresu późnego średniowiecza i okresu nowożytnego (AZP).
Jelonek zob. stanowiska arch. Kędzierzyn, Żelazkowo.
Jerzykowo, gm. Trzemeszno – 1) przypadkowe znalezisko z 1890 toporka kamiennego kultury pucharów lejkowatych (muzeum w Bydgoszczy); 2) fragmenty toporka z melafiru kultury ceramiki sznurowej (d. w zbio-

rach KFM); 3) wiór i odłupek krzemienny z epoki kamienia (badania powierzchniowe M. Piotrowskiego z 1928); 4) (stan. 1) cmentarzysko nad jeziorem kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza (HaD), na którym rozkopano 5 grobów ciałopalnych, bezpopielnicowych; w grobach znajdowały się naczynia, w tym miniaturowe, grzechotka, zabytki z brązu (wykopaliska M. Piotrowskiego w 1928).

Kalina, gm. Gniezno – 1) liczne stanowiska z epoki kamienia w postaci skupień narzędzi krzemiennych; 2) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych i być może kultury amfor kulistych oraz z okresu wczesnego średniowiecza (f. B-C) (AZP).

Kamieniec, gm. Kłecko – 1) ślady osadnictwa z okresu neolitu, ze schyłkowego neolitu lub wczesnej epoki brązu, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 2) przypadkowe odkrycie przez nauczyciela Böttgera w 1896 części szkieletu ludzkiego, przy którym był nóż. W tymże rejonie miano odnaleźć 14 naczyń „urn" z cmentarzyska ciałopalnego kultury przeworskiej; 3) luźne znalezisko naczyńka kultury łużyckiej oraz szydła rogowego i zwęglonego chleba w bagnie (MAP 1942); 4) luźne znalezisko (1986) szeląga inflanckiego z 1651.

Kamieniec, gm. Trzemeszno – 1) fragmenty toporka kamiennego i zabytki krzemienne z epoki kamienia, ślady osadnictwa kultury łużyckiej i z okresu wczesnego średniowiecza (AZP); 2) **Kamieniec-Ostrówek**, ob. Ostrówek (gm. Trzemeszno) – grodzisko pierścieniowate, położone na dawnej wyspie (obecnie półwyspie) Jeziora Kamienieckiego na wsch. brzegu jeziora. Wał został rozkopany sondażem przed I wojną światową (1911); autopsję obiektu przeprowadził T. Grzeczyński w 1936. Średnica grodziska wynosiła pierwotnie ok. 60 m. Zachowana wys. wałów od zewnątrz wynosi 2-6 m, a od wewnątrz 1 m (podwyższony poziom majdanu). Zauważalny jest brak fosy. Obiekt słabo rozpoznany; użytkowany prawdopodobnie od ok. X-XII w.

Kamionek, gm. Kiszkowo – 1) ślady osadnictwa z okresu mezolitu/neolitu, ludności kultury ceramiki sznurowej, łużyckiej i przeworskiej (AZP); 2) w trakcie wybierania piasku w żwirowni zniszczono cmentarzysko kultury pomorskiej, z którego udało się zadokumentować 2 uszkodzone groby skrzynkowe, zawierające popielnice i przystawki oraz wisiorki z brązu (badania ratownicze ze strony muzeum gnieźn. przeprowadził K. Jarczyński w 1965); 3) ślady osadnictwa wczesno- i późnośredniowiecznego oraz nowożytnego (AZP, MPPP); 4) domniemane grodzisko (badania w ramach AZP prowadził J. Górecki w 1990). Obiekt wymaga badań sondażowych.

Karczewo, gm. Kiszkowo – ślady osadnictwa ze schyłkowego neolitu lub wczesnej epoki brązu, ludności kultury łużyckiej, z wczesnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Karczewko, gm. Kiszkowo – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłkowego neolitu, kultury łużyckiej, przeworskiej, z wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 2) miecz z brązu znaleziony na bagnistej łące ok. 1917 (IV okres epoki brązu).

Karniszewo, gm. Mieleszyn – 1) siekierka kamienna i fragmenty siekierki kamiennej (zakup od A. Cybucha przez MPPP 1992); 2) kamień żarnowy nieokreślonej chronologii (MPPP 1992); 3) ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, cmentarzyska łużyckiego, osad kultury przeworskiej i z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Karsewo, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa z mezolitu/neolitu, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Kąpiel, gm. Czerniejewo – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury przeworskiej, z okresu późnego średniowiecza i nowożytności (AZP); 2) wczesnośredniowieczny skarb kruszcowy, → skarb wczesnośredniowieczny z Kąpieli.

Kędzierzyn, gm. Niechanowo – 1) siekierka kamienna kultury ceramiki wstęgowej (określana też jako kultura pucharów lejkowatych lub amfor kulistych), dar Pagge – żandarma z Witkowa; 2) 3 toporki kamienne z neolitu; 3) ślady osadnictwa ze schyłku neolitu, ludności kultury łużyckiej, pomorskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 4) cmentarzysko wczesnośredniowieczne, szkieletowe (stan. 1; d. określane jako Jelonek lub Żelazkowo), odkryte przypadkowo w wykopach z okazji karczowania lasu w latach 1934-35 na niewielkim wyniesieniu na skraju lasu w pobliżu drogi polnej do Kędzierzyna, niedaleko szosy z Gn. do Witkowa. Stwierdzono 4 groby szkieletowe z wyposażeniem: kabłączki skroniowe (ozdoby głowy) – 3 brązowe i 1 srebrny, 3 noże żelazne, w tym jeden z resztkami okładziny kościanej, drugi w pochewce skórzanej, obitej blachą brązową, zdobioną ornamentem geometrycznym, 1 okrzesek krzemienny. Zabytki zostały uratowane przez J. Szuberta, który przekazał je Z. Rajewskiemu i następnie trafiły do MW.

Kiszkowo – 1) luźne znalezisko toporka kamiennego (1909) oraz toporka kultury ceramiki sznurowej (1913); 2) ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej i przeworskiej oraz z wczesnego (f. B-C i E-F) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 3) domniemane grodzisko stożkowate z późnego średniowiecza (XIV-XV w.), na którym stoi drewniany kościół pw. św. Jana Chrzciciela z 1733. Badania jedynie powierzchniowe G. Mikołajczyk (1964 i 1971), IHKM PAN Oddział Poznań (1981) i badania w ramach AZP nie pozwalają na definitywne rozstrzygnięcie, czy wzgórze kościelne ma charakter antropogeniczny, czy wyłącznie naturalny; 4) osada być może przygrodowa (XIV-XV w.).

Kłecko – 1) fragmenty neolitycznej siekierki kamiennej; 2) toporek asymetryczny kultury ceramiki wstęgowej (dar C. Antoszewskiego dla MW 1935); 3) siekierka z brązu kultury przedłużyckiej II okresu epoki brązu; 4) cmentarzyska ciałopalne kultury pomorskiej i podkloszowej: odkryte przy grodzisku w 1824 (stan. 2) oraz przy Państwowym Zakładzie Weterynarii (stan. 21) – grób

skrzynkowy i 2 groby kloszowe bez obstawy kamiennej, w tym jeden bezpopielnicowy; pozyskano popielnice, misy, kubki (badania ratownicze: G. Mikołajczyk, Z. Różański, K. Żurowski, I. Sikorska, 1956); grób skrzynkowy z 13 popielnicami odkryty w trakcie budowy domu przy Rynku 15 w 1842 (lub 1843), kolejny grób odkryto w trakcie stawiania dobudówki w 1876 – grób skrzynkowy z 6 popielnicami (stan. 3); przy ul. Paderewskiego na terenie mleczarni przed 1926 – urny (stan. 14); 5) luźne naczynie (urna?) nieokreślonej kultury znalezione nad Jeziorem Kłeckim (1944), wewnątrz znajdowało się małe naczynie z 2 przęślikami (stan. 20); 6) ślady osadnictwa kultury przeworskiej i wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich; 7) naczynie kultury przeworskiej, zapewne pozostałość cmentarzyska (d. zbiory TPN); 8) 2 skarby kruszcowe wczesnośredniowieczne i 1 średniowieczny groszy praskich, datowany na po 1378 (znaleziony ok. 1914); 9) Kłecko – grodzisko „na Barbarze" wczesnośredniowieczne; 10) studnia wczesnośredniowieczna ocembrowana deskami dębowymi odkryta przy Miejsko-Gminnym Ośrodku Kultury w 1959 (badania G. Mikołajczyk, Z. Różańskiego 1963); 11) zabytki wczesno- i późnośredniowieczne oraz nowożytne z terenu dawnego miasta lokacyjnego, m.in. ceramika, fragmenty → kafli gotyckich (XV w.) – badania ratownicze C. Strzyżewskiego z MPPP 1998-99; 12) osada nowożytna XVI-XVII w. nad Jeziorem Gorzuchowskim; 13) 5 ostróg o nieokreślonej chronologii z Jeziora Gorzuchowskiego – znalezione w 1852; 14) szpada szwedzka XVII w. – znaleziona w 1852; 15) luźne znalezisko monety – ort srebrny z 1624 (dar H. Bujarskiej dla MPPP).

Kołaczkowo, gm. Witkowo – 1) luźne znalezisko toporka i fragmenty drugiego toporka z bazaltu kultury ceramiki wstęgowej (MW 1938); 2) luźne 2 toporki kultury łużyckiej (jeden był własnością inż. Suchockiego w Skorzęcinie, drugi był przechowywany we dworze w Waliszewie); 3) znalezisko (z 1942) 4 urn kultury pomorskiej (?); 4) osada wczesnośredniowieczna (odkrycie z 1938) – zaobserwowano ciemne plamy na polu po obiektach archeologicznych.

Komorowo, gm. Kłecko – 1) siekierka krzemienna (krzemień pasiasty) neolityczna kultury amfor kulistych (dar ks. Wawrzyniaka z Dziekanowic 1932); 2) ślady osadnictwa z neolitu, wczesnej epoki brązu, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 3) luźne znalezisko grzechotki nieokreślonej chronologii; 4) (stan. 32; d. jako Bielawy 3) znalezisko urn, toporów, kamieni żarnowych; 5) odkrycie zbiorowej mogiły w pobliżu pomnika – być może „cholernik" (interwencja Z. Różańskiego w 1968).

Kosmowo, gm. Czerniejewo – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Kosowo, gm. Czerniejewo – 1) (stan. 1) cmentarzysko kultury pomorskiej, badane ratowniczo przez K. Łukaszewicza w 1938; odkryto 2 groby skrzynkowe – w jednym znajdowały się 4 popielnice i kubek; w drugim były 4 popielnice nakryte misami, 2 kubki, misa; pozyskano również małe „guziki" brązowe oraz spalone kości ludzkie; odsłonięto też bruk z kamieni; 2) w trakcie powyższych badań odkryto na wzgórzu szkielet ludzki, zwrócony głową na wschód, mający po obu stronach czaszki po jednym kamieniu (cmentarzysko wczesnośredniowieczne?); 3) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Kowalewo, gm. Mieleszyn – 1) w piaskownicy gminnej znaleziono w 1912 lub 1913 urny (okres wpływów rzymskich?); 2) badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego z 1947 przyniosły odkrycie: śladów osadnictwa z epoki kamienia w postaci zabytków krzemiennych, osady z okresu wpływów rzymskich – fragmenty ceramiki i przęślik, osady wczesnośredniowiecznej; 3) ślady osadnictwa ze schyłku neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej/pomorskiej, przeworskiej/wielbarskiej, z okresu wczesnego (f. D-F) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Kruchowo, gm. Trzemeszno – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej (?), kultury pucharów lejkowatych (AZP); 2) cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej i kultury wielbarskiej z okresu wpływów rzymskich, eksplorowane amatorsko przez K. Beyera i A. Malczewskiego na uroczysku Kamienne Jazy w 1856; groby ciałopalne popielnicowe w obstawach kamiennych, z licznymi zabytkami z brązu i żelaza, m.in. umba, grot włóczni, ostrogi, zapinki, bransolety, popielnice (m.in. zdobione typowo wielbarskim ornamentem „wilczych zębów"); 3) w 1852 w sadzie i ogrodzie dworskim w trakcie amatorskich wykopalisk A. Malczewskiego znaleziono 2 urny oraz natrafiono na klepisko po spalonej budowli, odkryto fragmenty → kafli gotyckich, akwamanilę romańską (→ akwamanila z Kruchowa) oraz skarb ok. 500 monet srebrnych i „miedzianych", datowany na XV w. Składał się on głównie z denarów koronnych jagiellońskich, a także denarów z Pomorza Zachodniego; 4) ślady osadnictwa z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (badania powierzchniowe G. Mikołajczyk w 1972).

Krzyszczewo, gm. Gniezno – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłkowego neolitu, kultury łużyckiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 2) cmentarzysko szkieletowe wczesno- lub późnośredniowieczne – uchwycono 2 groby bez wyposażenia (AZP).

Kujawki, gm. Gniezno – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia w postaci wyrobów krzemiennych na wzgórzu nad Jeziorem Wierzbiczańskim; 2) osada kultury łużyckiej i wczesnośredniowieczna (badania powierzchniowe).

Lednogóra, gm. Łubowo – 1) siekierka krzemienna z neolitu (dar Witkowskiego w 1935); 2) odkrycie z 1874 grobu skrzynkowego na wzgórzu; wewnątrz pomiędzy popielnicami znajdowała się urna twarzowa, mająca wyryte wyobrażenie oczu, nosa i naszyjnika, zausznica

z wisiorkiem i paciorkami, szpila z tarczowatą główką zdobioną blaszką ze złota (stan. 2); 3) w trakcie budowy szkoły oraz boiska szkolnego odsłonięto grób skrzynkowy, zawierający popielnicę z pokrywką (stan. 4); 4) skarb kruszcowy wczesnośredniowieczny; 5) (stan. 45) cmentarzysko wczesnośredniowieczne, odkryte przypadkowo w 1994. W jamie grobowej nr 2 było 2 osobników, ułożonych na osi płn.-płd., głowami na płn.: mężczyzna po lewej i kobieta po prawej stronie; 6) ślady osadnictwa ze schyłku neolitu, wczesnej epoki brązu, ludności kultury pucharów lejkowatych, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. A-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Leśniewo, gm. Łubowo – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 2) osada produkcyjna – duże ilości żużla różnej wielkości, brak jakiejkolwiek ceramiki uniemożliwia określenie jej chronologii.

Lubiń, gm. Trzemeszno – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia, kultury pucharów lejkowatych, ze schyłkowego neolitu, kultury łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, wielbarskiej, z wczesnego (f. C-F) i późnego średniowiecza oraz okresu nowożytnego (badania powierzchniowe A. Lipińskiej i A. Knapowskiej w 1954; P. Chachlikowskiego w 1989); 2) grodzisko wczesnośredniowieczne (Lubiń, grodzisko plemienne, → grodziska).

Lubochnia, gm. Gniezno – 1) luźne znalezisko neolitycznej siekierki kamiennej i fragmenty toporka kamiennego kultury ceramiki wstęgowej (dar p. Guziołka dla MPPP 1967); 2) zespół stanowisk z fragmentami ceramiki i zabytkami krzemiennymi z neolitu, w tym kultury pucharów lejkowatych i amfor kulistych oraz ludności kultury łużyckiej (AZP); 3) badania C. Strzyżewskiego na stanowiskach 12-13 w 1994 i 1996 przyniosły: odkrycie osady kultury wielbarskiej (II w. n.e.); odsłonięto tu pozostałości chat zrębowych (?), paleniska, pieca z kamieni polnych do wypalania wapna (używanego jako topnik podczas dymarkowego wytopu żelaza), żużle żelazne, polepę, liczne fragmenty ceramiki; 4) osady kultury przeworskiej na stanowisku 23 (III-IV w. n.e.); odsłonięto tu liczne obiekty, ceramikę obtaczaną i toczoną, denar cesarza Hadriana z ok. 120 n.e.; 5) liczne ślady osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza (f. E-F) i nowożytności (AZP).

Lulkowo, gm. Gniezno – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłku neolitu, kultury łużyckiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP).

Łabiszynek, gm. Gniezno – 1) toporek kamienny kultury ceramiki sznurowej (d. w zbiorach TPN w 1857); 2) przypadkowe odkrycie grobu skrzynkowego kultury pomorskiej w 1928; 3) liczne stanowiska wczesnośredniowieczne (AZP).

Łagiewniki Kościelne, gm. Kiszkowo – 1) toporek kamienny neolityczny (zakup od Z. Woźnickiego dla MPPP 1995); 2) ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury pucharów lejkowatych, z przełomu schyłku neolitu i wczesnej epoki brązu, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z wczesnego (f. D) i późnego średniowiecza (AZP); 3) metalowy kociołek brązowy z czasów wojen szwedzkich (?), znajdujący się w zbiorach dyr. W. Schwartza w Poznaniu (znaleziony przed 1876).

Ławki, gm. Trzemeszno – 1) luźne znaleziska na polu Gapińskiego w 1924: siekierki kamiennej oraz toporka z bazaltu z neolitu; 2) ślady osadnictwa z okresu wczesnego i późnego średniowiecza (AZP).

Łopienno, gm. Mieleszyn – 1) luźne znalezisko toporka kultury ceramiki sznurowej i 1 siekierki kamiennej neolitycznej, przekazanej przez nauczyciela Grossusa w 1940 do MAP; 2) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP); 3) (stan. 1) zniszczone grodzisko stożkowate (?) (d. jako Laskowo stan. 2): stożkowaty pagórek kształtu kolistego (średnica ok. 25 m) po płn. stronie jaru ze strumieniem, oddzielający Łopienno od Laskowa.

Łubowice, gm. Kiszkowo – ślady osadnictwa z okresu neolitu, ludności kultury łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, a także z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Łubowiczki, gm. Kiszkowo – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej i pomorskiej, przeworskiej/wielbarskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Łubowo – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych oraz kultury łużyckiej (badania powierzchniowe C. Strzyżewskiego); 2) odkryto grób skrzynkowy kultury pomorskiej, w którym znajdowało się 6 popielnic, stopione ułamki z brązu i paciorki szklane (badania ratownicze W. Hensla w 1936); 3) (stan. 1) grodzisko stożkowate; 4) cmentarzysko szkieletowe wczesnośredniowieczne (d. Łubówko, Łubowo cmentarzysko); 5) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, z wczesnej epoki brązu, kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Malczewo, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Małachowo, gm. Witkowo – 1) (Małachowo-Szemborowice): znaleziono w 1860 lub 1861 figurkę → Izydy z brązu; 2) znalezisko 10 monet rzymskich; 3) grodzisko wczesnośredniowieczne (grodzisko Małachowo-Złych Miejsc, → grodziska).

Marysin, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa ludności kultury amfor kulistych, łużyckiej/pomorskiej, przeworskiej/wielbarskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Mączniki, gm. Gniezno – ślady osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza (f. E).

Mąkownica, gm. Trzemeszno – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej oraz z okresu wczesnego i późnego średniowiecza (AZP).

Miaty, gm. Trzemeszno – 1) topór kamienny neolityczny (?) – zbiory Muzeum im. J. Kasprowicza w Inowrocławiu; 2) ślady osadnictwa z epoki kamienia (AZP).

Michalcza, gm. Kłecko – 1) liczne stanowiska z zabytkami krzemiennymi ze schyłkowego paleolitu (?) i neolitu; 2) luźne znalezisko kamiennej siekierki oraz płytek kamiennych do polerowania z neolitu; 3) motyka kamienna kultury ceramiki wstęgowej (TPN 1895); 4) (stan. 3) neolityczna siekierka kamienna (gabro), znaleziona na polu M. Follmera (dar wachmistrza żandarmerii Wilkego w 1943 dla MAP); 5) osada ludności kultury pucharów lejkowatych na wydmie: ok. 100 skorup (dar nauczyciela O. Schendla w 1913, badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w 1926-27 oraz dar L. Łuki w 1947); 6) osada kultury ceramiki sznurowej (obecność fragmentów ceramiki zdobionej sznurem); 7) toporek kamienny kultury łużyckiej z diabazu – V okres epoki brązu (dar Wilkego w 1943 dla MAP); 8) (stan. 5) cmentarzysko popielnicowe kultury łużyckiej; groby w obwarowaniach kamiennych. Znaleziono fragmenty naczyń, fragmenty pierścionka lub zawieszki z podwójnie złożonego, okrągłego drutu brązowego, stopionego w ogniu i 2 paciorki szklane (dar O. Schendla w 1913 dla KFM; badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w 1947); 9) cmentarzysko popielnicowe kultury łużyckiej na wydmie na polu M. Follmera (1944).

Mieleszyn – 1) kamienne narzędzie (tzw. motyka) kultury ludności wstęgowej z neolitu oraz siekierka kamienna neolityczna (znaleziska XIX-wieczne); 2) 2 toporki kamienne znalezione przez M. Nadolnego; 3) ślady osadnictwa z neolitu, wczesnej epoki brązu, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z wczesnego średniowiecza, cmentarzysko późnośredniowieczne lub nowożytne (AZP).

Mielno, gm. Mieleszyn – 1) toporek kamienny kultury ceramiki wstęgowej (MPPP 1970); 2) toporek kamienny kultury ceramiki sznurowej (dar Z. Kaczmarka dla MPPP z 1988); 3) cmentarzysko ciałopalne – urny znalezione nad Jeziorem Mielnickim (1937); 4) (stan. 2) 2 ostrogi żelazne z wczesnego średniowiecza w miejscu, gdzie odkryto groby szkieletowe – zapewne pozostałość szkieletowego cmentarzyska (dar Z. Rajewskiego dla MW z 1934); 5) ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej/pomorskiej, przeworskiej/wielbarskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Mielżyn, gm. Witkowo – 1) toporek kamienny kultury ceramiki sznurowej (lokalizacja znaleziska niepewna); 2) grób skrzynkowy w obstawie kamiennej kultury pomorskiej, odkryty przy drodze do Jaworowa; znaleziono w nim 4 naczynia, misę, małe naczynie z uszkiem, kubek, pokrywkę. Badania ratownicze prowadził w 1967 Z. Różański, z gnieźn. muzeum; 3) groby popielnicowe znajdowane na polu Beckenstedta (1912); 4) skarb kruszcowy znaleziony przypadkowo w czasie kopania rowu w 1852; garnek zawierał ok. 300 monet weneckich (z XIV w.) i węgierskich (z XV-XVI w.).

Mierzewo, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Mijanowo, gm. Trzemeszno – 1) zabytki krzemienne kultury pucharów lejkowatych oraz ceramika kultury amfor kulistych; 2) kilka stanowisk ludności kultury łużyckiej (chronologia: HaD-LT) (AZP).

Mikołajewice, gm. Niechanowo – 1) J.I. Kraszewski (1860) wymienia tu obecność cmentarzyska „żarowego"; stąd ma pochodzić kilka urn; 2) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, przeworskiej/wielbarskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Miroszka, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej/pomorskiej, przeworskiej/wielbarskiej, z okresu wczesnego (f. C-D) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Mnichowo, gm. Gniezno – 1) toporek kamienny z neolitu (dar R. Strzyżewskiego dla MPPP z 1967); 2) ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Modliszewko, gm. Gniezno – 1) późnopaleolityczny liściak krzemienny kultury Lyngby; 2) toporek kamienny z późnego neolitu (zakup od E. Grygiel dla MPPP z 2002); 3) cmentarzysko kultury łużyckiej z młodszej epoki brązu; 4) informacja z 1922 o żarnach leżących w ogrodzie proboszcza ks. Formanowicza; 5) badania ratownicze G. Mikołajczyk w 1971 w związku z poszerzaniem drogi przyniosły odkrycie stanowiska krzemiennych narzędzi mezolitycznych lub neolitycznych, osady wczesno- i późnośredniowiecznej oraz nowożytnej na terenie dawnego cmentarza przy kościele św. Jakuba; 6) cmentarz nowożytny: medaliki, monety miedziane, szpilki miedziane, paciorek szklany, fragmenty okuć trumiennych cynowych, liczne szklane pucharki w grobach (badania ratownicze T. Sawickiego i C. Strzyżewskiego z MPPP na terenie spalonego kościoła św. Jakuba w 1988-90); 7) luźno znaleziony szeląg pruski Jerzego Wilhelma z 1627 (dar A. Pabianiak i G. Gomuły dla MPPP z 1988).

Modliszewo, gm. Gniezno – 1) toporek bazaltowy kultury ceramiki wstęgowej i luźno znaleziona siekierka krzemienna kultury ceramiki sznurowej (depozyt Instytutu Prehistorii Uniwersytetu Poznańskiego w MAP 1938); 2) stanowiska z zabytkami krzemiennymi z epoki kamienia znad doliny Wełny; 3) cmentarzysko popielnicowe bez obstaw kamiennych kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu; 7 naczyń (w tym naczynie piętrowe) pochodzących prawdopodobnie z tego cmentarzyska podarował dr Daszkiewicz z Trzemeszna w 1877 dla KFM; 4) po zach. stronie szosy z Gn. do Rogowa znaleziono fragmenty naczynia kultury łużyckiej z HaC (nabytek MW w 1925); 5) osada wielokulturowa z obecnością materiałów zabytkowych o cechach kultury jastorfskiej (badania na trasie gazociągu Jamał w 1995); 6) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, pomorskiej, przeworskiej, wielbarskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Moraczewo, gm. Łubowo – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza (f. A-B) (AZP); 2) grodzisko wczesnośredniowieczne Moraczewo.

Myszki, gm. Kiszkowo – 1) ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury łużyckiej, pomorskiej i przeworskiej (AZP); 2) czerpak kultury łużyckiej z młodszej epoki brązu, lokalizacja miejsca znalezienia nieznana (d. w zbiorach TPN); 3) na wzniesieniu na wsch. od dawnego majątku znaleziono ceramikę kultury łużycko-pomorskiej (badania powierzchniowe G. Mikołajczyk w 1964); 4) (stan. 7) cmentarzysko kultury pomorskiej z okresu lateńskiego odkryte na zboczu wzgórza nad Wełnianką – odkryto groby z obwarowaniami kamiennymi; pozyskano m.in. naszyjnik i inne ozdoby (badania B. Erzepkiego w 1912); 5) (stan. 10) cmentarzysko popielnicowe kultury pomorskiej z okresu lateńskiego (LaB); 6) (stan. 37) fragmenty toporka kultury amfor kulistych, ceramika kultury łużyckiej (m.in. ceramika malowana), osada kultury przeworskiej (4 paleniska, ślady chat naziemnych), osada wczesnośredniowieczna (f. E-F) z piecem do wypalania ceramiki (badania wykopaliskowe B. Panczenko w 1995).

Myślęcin, gm. Łubowo – 1) luźno znaleziony toporek kamienny (siekieromłot) ze schyłku neolitu (dar M. Morawskiej dla MPPP 1965); 2) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Napoleonowo, gm. Gniezno – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Nidom, gm. Czerniejewo – 1) cmentarzysko kultury pomorskiej; uchwycono 3 groby skrzyniowe, zawierające popielnice, fragmenty drutu brązowego i żelazną szpilę (badania ratownicze I. Sikorskiej w 1966); 2) badania powierzchniowe M. Piaszyk i C. Strzyżewskiego z MPPP w 1985 przyniosły odkrycie śladów osady kultury przeworskiej, a w Nidomiu-Goraninie na dawnej wyspie znaleziono fragmenty ceramiki i sopel żużla ze schyłku wczesnego średniowiecza; 3) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP).

Niechanowo – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej/pomorskiej, przeworskiej/wielbarskiej, z okresu wczesnego (f. D) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 2) cmentarzysko ciałopalne, o którym informują „Kłosy" z 1890; znaleziono w piaśnicy kilka urn i narzędzi krzemiennych; 3) cmentarzysko kultury pomorskiej – urny w grobach skrzynkowych (dar J. Kostrzewskiego z 1934); 4) (stan. 1) osada wczesnośredniowieczna przy drodze do Mikołajewic z f. D-E (MW 1934); 5) (stan. 2) cmentarzysko szkieletowe wczesnośredniowieczne (?) – przypadkowo odkryto 7 szkieletów wyprostowanych, bez śladów trumien i zabytków o orientacji N-S (badania interwencyjne Z. Pieczyńskiego i T. Malinowskiego w 1958); 6) cmentarzysko wczesnośredniowieczne, uchwycone w trakcie prac związanych z budową drogi; znaleziono 2 szkielety ludzkie i półkosek przy nich (półkosek podarował MPPP sołtys p. Kozanecki, a badania ratownicze na stanowisku przeprowadził w 1967 Z. Różański); 7) domniemane grodzisko (stan. 21). Badania w ramach AZP prowadził Z. Głogowski (1993). Obiekt wymaga sprawdzenia, ewentualna chronologia nieokreślona.

Niewolno, gm. Trzemeszno – 1) 2 małe siekierki kamienne oraz toporek z diorytu i toporek z granitu, znalezione między wsią a Jeziorem Kierzkowskim; 2) z okolicy pomiędzy m. Niewolno i Wydartowo (d. Kocin) pochodzi toporek kamienny, neolityczny, niegdyś przechowywany w gimnazjum w Trzemesznie; 3) skarb kruszcowy (srebrny), datowany na ok. 1055-58, zawierał 186 monet całych, fragmenty monet, 3 paciorki i kawałki srebra (odkrycie z 1911); 4) liczne stanowiska z zabytkami kamiennymi z epoki kamienia oraz fragmentami ceramiki kultury późnowstęgowej, ceramika kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, pomorskiej, z wczesnego średniowiecza (f. D-E), późnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Nowa Wieś Niechanowska, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, łużyckiej/pomorskiej, z okresu późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Obórka, gm. Gniezno – (stan. 2) osada kultury pomorskiej i kultury przeworskiej z obecnością materiałów zabytkowych o cechach kultury jastorfskiej (badania na trasie gazociągu Jamał w 1995).

Odrowąż, gm. Witkowo – toporek kamienny neolityczny (znalezisko z 1927) – dar F. Bartza dla MPPP w 1976.

Orchoł-Pytlewo, gm. Gniezno – zarejestrowano ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

Osiniec, gm. Gniezno – 1) osada ludności kultury pucharów lejkowatych (badania ratownicze J. Kolanowskiego w 1964); 2) skarb kruszcowy wczesnośredniowieczny; 3) badania ratownicze C. Strzyżewskiego podczas zakładania gazociągu w 1999-2000 potwierdziły osadnictwo: kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, kultury przeworskiej z późnego okresu wpływów rzymskich i ślady cmentarzyska ciałopalnego z tego czasu; obecność osady wczesnośredniowiecznej X-XIII w. oraz osady wiejskiej XV-XVI i XVII-XIX w.

Ostrowite, gm. Trzemeszno – przypadkowe odkrycie na polu w 1853 garnka z monetami srebrnymi wagi ok. 20 funtów; w większości były to monety pol. i pruskie z XVI w.

Ostrowite Prymasowskie, gm. Witkowo – 1) fragmenty neolitycznego toporka kamiennego z bazaltu (?) (dar J. Szuberta z 1938); 2) w pobliżu Jeziora Ostrowickiego stanowiska z zabytkami krzemiennymi i fragmentami ceramiki kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych i kultury ceramiki sznurowej; 3) na półwyspie przy płd. brzegu Jeziora Ostrowickiego (stan. 1): osada kultury łużyckiej z okresu halsztackiego; fragmenty naczyń, rozcieracz kamienny (badania urzędowe T. Malinowskiego w 1953); 4) na tymże półwyspie – osada wczesnośredniowieczna z odkrytym piecem do wytopu żelaza oraz fragmenty 2 żaren rotacyjnych (badania wykopaliskowe S. Janosza w 1969); 5) (stan. 2) na płd. od Jeziora

Ostrowickiego na wzniesieniu: osada kultury łużyckiej z okresu halsztackiego, kilkadziesiąt fragmentów ceramiki łużyckiej i nieckowate żarno (dar W. Szymańskiego, kierownika szkoły w O.P., dla muzeum w Gn. 1956 oraz badania powierzchniowe K. Żurowskiego, G. Mikołajczyk w 1956 i S. Jasnosza w 1969); 6) na tymże wzniesieniu – osada z okresu wpływów rzymskich; dom słupowy, pracownia rogowiarska, fragmenty bursztynu, szydło żelazne (badania wykopaliskowe S. Jasnosza w 1969) oraz osada wczesnośredniowieczna; 7) ślady osadnictwa ludności kultury przeworskiej/wielbarskiej (badania powierzchniowe G. Mikołajczyk w 1989).

Ostrowite Trzemeszeńskie, gm. Trzemeszno – na wyspie: 1) wiór krzemienny z epoki kamienia; 2) grodzisko kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza (HaC-D); wał miał jądro gliniaste, przykryte płaszczem kamiennym, od strony brzegu jeziora wzmocniony dodatkowo ławą kamienną. Wnętrze miało zabudowę rozproszoną; na majdanie uchwycono budowlę słupową o ścianach z plecionki obrzuconej gliną oraz półziemianki. Z wyspy pochodzą: sierp z brązu i osełka, gliniany ptaszek i inne zabytki (dar J. Szuberta z 1938; W. Szymańskiego z 1956, badania sondażowe S. Jasnosza w 1969); 3) grodzisko stożkowate wczesnośredniowieczne, zlokalizowane wewnątrz większego grodziska kultury łużyckiej. Ma kształt okrągłego wzniesienia o średnicy 45 m, w którego zach. części znajduje się płaskie wzniesienie o średnicy ponad 20 m. Przeprowadzone badania: autopsja J. Grzeczyńskiego (1936), badania sondażowe W. Szafrańskiego (1956), S. Jasnosza (1969) oraz W. Śmigielskiego (1978) nie ustaliły definitywnie zasięgu grodu wczesnośredniowiecznego. Chronologia obiektu bliżej nieokreślona; 4) z dna Jeziora Ostrowickiego – poroże jelenia ze śladami cięcia, fragmenty ceramiki kultury łużyckiej.

Owieczki, gm. Łubowo – 1) toporek kamienny kultury ceramiki sznurowej (MAP 1946); 2) ślady osadnictwa ludności kultury amfor kulistych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP); 3) rzekomy gródek stożkowaty – Żydówko; 4) rzekome cmentarzysko w lesie „Baby" (ustna informacja w 1934 p. Śliwińskiego, dyrektora cukrowni w Gn.).

Pakszyn, gm. Czerniejewo – 1) (stan. 6) luźne znalezisko dużej siekierki krzemiennej kultury pucharów lejkowatych, grot krzemienny z neolitu (informacja B. Bobeckiego; odkrycie z 1911, zabytki d. w zbiorach KFM); 2) (stan. 5) osada kultury ceramiki sznurowej (materiał na złożu wtórnym) – ceramika nosi piętno wpływów nadłabskiej kultury grobów jednostkowych; 3) (stan. 5) cmentarzysko kultury pomorskiej; natrafiono na grób skrzynkowy z wczesnej epoki żelaza, w którym znaleziono 5 naczyń (badania ratownicze G. Mikołajczyk i Z. Różańskiego w 1959); z tego cmentarzyska mogą pochodzić popielnica z pokrywą oraz misa kultury pomorskiej (dar Muzeum Narodowego w Poznaniu dla MAP w 1951); 4) ślady osadnictwa kultury łużyckiej i przeworskiej (AZP); 5) (stan. 2; d. Czerniejewo 2) pierścień – obrączka z brązu z okresu wpływów rzymskich; 6) (stan. 1; d. Czerniejewo 1) grób obłożony kamieniami, zawierający grot włóczni; informacja ustna właściciela ziemskiego p. Sobeskiego z Cielimowa 1912; 7) ślady osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP); 8) (stan. 4; d. Czerniejewo 6) gródek stożkowaty – piaszczyste wzgórze, na którym stał „zamek" Górków; ma u podstawy wymiary 70 na 40 m, na szczycie 2 małe garby w płd. i płn. części, między nimi zagłębienie o szer. 20 m i głębokości 1 m.

Pawłowo, gm. Czerniejewo – 1) mały toporek kultury ceramiki sznurowej (MAP 1936); 2) osada kultury przeworskiej (III-V w. n.e.); odsłonięto tu liczne obiekty archeol., m.in. kilka mieszkalnych budowli słupowych zagłębionych w ziemię. W jednej z nich odkryto bardzo rzadkie i cenne znalezisko – palenisko kultowe z prostokątnym klepiskiem glinianym, częściowo wyłożone małymi łukowatymi płytkami. Na stanowisku znaleziono także kamień z rytami, ozdoby, importowane paciorki szklane, przęśliki i ciężarki tkackie, liczne fragmenty naczyń glinianych obtaczanych i toczonych na kole garncarskim. Odkryto tu także paleniska wczesnośredniowieczne (badania wykopaliskowe C. Strzyżewskiego z MPPP w 1985-87); 3) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, łużyckiej, z okresu wczesnego średniowiecza (f. C-D) i nowożytności (AZP, MPPP).

Piaski, gm. Witkowo – luźne znalezisko amfory kultury łużyckiej z młodszej epoki brązu (MAP 1959).

Piekary, gm. Gniezno – ślady osadnictwa z okresu późnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Pierzyska, gm. Łubowo – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. C-D), późnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Polska Wieś, gm. Kłecko – 1) asymetryczna motyka kamienna kultury ceramiki wstęgowej i siekierka kamienna (z bazaltu) z neolitu (znaleziska nauczyciela Henniga z Kłecka 1892); 2) ślady ludności kultury pucharów lejkowatych i amfor kulistych (AZP); 3) osada z horyzontu łużycko-pomorskiego i cmentarzysko ciałopalne kultury pomorskiej – odkryto grób popielnicowy w obstawie z kamieni; wewnątrz znajdowały się 2 popielnice zawierające przepalone kości ludzkie (jedna z popielnic przykryta pokrywą) oraz fragmenty misy i drugiej pokrywy (badania ratownicze Z. Różańskiego w 1972); 4) luźny żelazny grot włóczni nieokreślonej chronologii (zbiory MPPP); 5) (stan. 5) bardzo wczesna osada wczesnośredniowieczna (f. B-C: ok. VIII-IX w.); m.in. odkryto 8 palenisk (badania wykopaliskowe C. Strzyżewskiego i Z. Karolczaka 1989) i ślady osadnictwa z młodszych faz wczesnego i późnego średniowiecza.

Pomarzany, gm. Kłecko – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, pomorskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 2) w parku dworskim znaleziono w 1895 masowy grób z XVII w. Przy jednym ze szkieletów znaleziono medalion, będący dziełem Jana Höhna z 2. poł. XVII w., oraz guziki brązowe (być może były to pochówki z okresu potopu szwedzkiego).

Popielarze, gm. Witkowo – 1) luźne znaleziska 3 podwójnych młotów kamiennych oraz bursztyn, zapewne z neolitu; 2) ślad osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych; 3) przy drodze ze Skorzęcina do Zielątkowa – fragmenty ceramiki kultury łużyckiej zapewne z młodszej epoki brązu (MW 1938); 4) fragmenty dłubanki z Jeziora Skorzęcińskiego.

Popielewo, gm. Trzemeszno – 1) przypadkowe znalezisko krzemiennego dłuta na polu S. Lolki (1958); 2) fragmenty ceramiki kultury pucharów lejkowatych; 3) na zniszczonym grodzisku (stan. 3) znalezisko fragmenty skorupy kultury ceramiki wstęgowej (badania powierzchniowe A. Nowakowskiego); 4) siekierka brązowa kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu (zbiory Muzeum im. J. Kasprowicza w Inowrocławiu); 5) ceramika wczesnośredniowieczna (muzeum w Toruniu); 6) liczne stanowiska z epoki kamienia, kultury wstęgowej rytej, kultury łużyckiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytnego (AZP).

Popowo Ignacewo, gm. Mieleszyn – 1) 2 siekierki krzemienne; 2) ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 3) informacja o znalezieniu 2 naczyń z pokrywką.

Popowo Tomkowe, gm. Mieleszyn – 1) znalezisko grobu skrzynkowego kultury pomorskiej na polu W. Kocha (1908); wewnątrz znajdowały się 22 popielnice z pokrywkami; 2) ślady osadnictwa ludności kultury amfor kulistych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Potrzymowo, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej/pomorskiej oraz z okresu późnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Powiadacze, gm. Trzemeszno – 1) 5 siekierek krzemiennych; 2) toporek kamienny i fragmenty 2 toporków kamiennych z neolitu; 3) ślady osadnictwa z epoki kamienia, kultury pucharów lejkowatych, kultury ceramiki sznurowej, z wczesnego i późnego średniowiecza (AZP).

Pruchnowo, gm. Kłecko – dzwonek znaleziony na tzw. Łysej Górze (d. własność A. Węsierskiego).

Przyborowo, gm. Łubowo – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia (paleolitu?), ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. C-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP); 2) (stan. 30) cmentarzysko późnośredniowieczne (?) – fragmenty ceramiki, fragmenty oczodołu ludzkiego; 3) osada hutnicza z okresu wpływów rzymskich (badania powierzchniowe C. Strzyżewskiego w 1997); 4) osady nowożytne z obecnością żużli.

Przysieka, gm. Mieleszyn – ślady osadnictwa ze schyłku neolitu, wczesnej epoki brązu, ludności kultury pomorskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Pyszczyn, gm. Gniezno – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Pyszczynek, gm. Gniezno – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Rakowo, gm. Czerniejewo – 1) ślad osadnictwa ze schyłku neolitu; 2) fragmenty ceramiki kultury łużyckiej – ślad po osadzie lub cmentarzysku ciałopalnym; 3) ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

Ruchocin, gm. Witkowo – 1) znaleziono 4 groby skrzynkowe na polu R. Müllera i Peglaua; znaleziono w nich urny, pokrywkę, kawałki przedmiotów z brązu, fragmenty zapinki (?) (badania wykopaliskowe dra W. Schwartza w 1890); 2) na polu K. Nowickiej znaleziono grób skrzynkowy kultury pomorskiej z fragmentami szkieletu ludzkiego, urny, stopiony brąz, „emalię".

Ruchocinek, gm. Witkowo – 1) w czasie niwelacji drogi w 1931 natrafiono na grób skrzynkowy; 2) ślady osadnictwa z okresu wczesnego i późnego średniowiecza (AZP).

Rybieniec, gm. Kiszkowo – 1) siekierka kamienna z neolitu; 2) zabytki krzemienne oraz fragmenty ceramiki kultury pucharów lejkowatych; 3) groby skrzynkowe kultury pomorskiej, przedmioty z brązu; 4) ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. C-D) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 5) forma odlewnicza do odlewania kul; 6) luźne znalezisko monety z 1714; 7) luźne znalezisko przęślików.

Rybieńko, gm. Kiszkowo – ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza (f. C-D) i nowożytności (AZP).

Rybitwy, gm. Łubowo – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Rybitwy-Ostrów Lednicki (**wyspa**), gm. Łubowo – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, z II okresu epoki brązu, kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza; 2) stołeczny gród wczesnośredniowieczny z architekturą przedromańską i cmentarzysko szkieletowe Ostrów Lednicki.

Rybitwy-Ledniczka, gm. Łubowo, stan. 4, → Ledniczka.

Rybno Wielkie, gm. Kiszkowo – 1) wióry i odłupki krzemienne z epoki kamienia; 2) ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Rzegnowo, gm. Łubowo – 1) na granicy Rzegnowa i Łubówka na wzgórzu (na polu G. Hoenera) znaleziono w 1913 fragmenty ceramiki i kości (materiały te zaginęły); 2) skarb przedmiotów z brązu kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza HaC („skarb odlewcy"): 7 otwartych, okrągłych bransolet brązowych zdobionych wypukłościami i pionowymi nacięciami oraz złom brązowy w postaci 6 fragmentów bransolet drucianych, 5 fragmentów 2 naszyjników skośnie żłobkowanych i fragmenty cienkiego naszyjnika; 3) znalezisko naczynia, być może popielnicy (stan. 3); 4) ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, iwieńskiej, łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP).

Siemianowo, gm. Łubowo – 1) zabytki krzemienne późnopaleolityczne i mezolityczne, m.in. liściak trzpieniowaty; 2) (stan. 1) luźne znalezisko siekierki asymetrycznej kultury ceramiki wstęgowej; 3) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, z wczesnej epoki brązu, łużyckiej i przeworskiej (AZP); 4) odkrycie 2 grobów skrzynkowych kultury pomorskiej na polu Grocholskich, badanych przez A. Karpińską w 1935: na ich zawartość składały się: 11 i 5 popielnic, czerpaki, miseczki, kubeczki, kabłąk zapinki brązowej, kolczyki; 5) osada z okresu wpływów rzymskich z obecnością żużli żelaznych (przełom młodszego okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu rzymskiego); 6) osada wczesnośredniowieczna m.in. ze znaleziskiem żużla szklanego; 7) cmentarzysko szkieletowe rzędowe, badane ratowniczo przez A. i J. Wrzesińskich w 1993. Odkryto 14 pochówków, ułożonych na osi wsch.-zach., głowami na zachód; brak wyposażenia. Chronologia: średniowiecze – okres nowożytny (?).

Skiereszewo, gm. Gniezno – 1) toporek kamienny kultury ceramiki sznurowej (dar p. Kierzkowskiego dla MPPP z 1956); 2) ślady osadnictwa z epoki kamienia, neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, okresu nowożytnego (AZP).

Skorzęcin, gm. Witkowo – 1) na polu Adamskiego narzędzia krzemienne i fragmenty ceramiki kultury pucharów lejkowatych oraz fragmenty ceramiki kultury grzebykowo-dołkowej (dar J. Szuberta dla MW z 1938 oraz zbiory MPPP); 2) siekierka i toporek kamienny z neolitu; 3) fragmenty ceramiki kultury łużyckiej (dar J. Szuberta dla MW z 1938); 4) cmentarzysko kultury pomorskiej i grobów podkloszowych na polu wójta Krenza (popielnica, klosz, spalone kości; grób rzekomo pod kurhanem odkryty przypadkowo w 1913); 5) popielnica, spalone kości kultury grobów podkloszowych (dar Suchockiego dla MW 1938); 6) w 1906 wydobyto z Jeziora Skorzęcińskiego łódź (informacja w aktach KFM); 7) z Jeziora Białego wydobyto całą dłubankę sosnową (dł. 4,55 m, szer. zewnętrzna 0,64 m; między wręgami znajduje się tzw. sadz – zbiornik na ryby z otworami w dnie łodzi) oraz fragmenty dłubanki dębowej. Obie łodzie, znajdujące się w zbiorach MPPP, wydobyli z jeziora płetwonurkowie z klubu LOK „Castor" z Wrocławia w 1986; 8) pozostałości huty szkła XVII-XVIII w.

Skrzetuszewo, gm. Kiszkowo – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, kultury łużyckiej i przeworskiej (AZP); 2) (d. folwark Witakowice): w piaśnicy Brinckmanna natrafiono na 3 groby skrzynkowe, z których 2 naczynia przekazano w 1909 do KFM; 3) znaleziono także fragmenty srebrnej monety rzymskiej i wisiorek z muszli kauri (prawdopodobnie pochodzącej z Morza Czerwonego) obwiązanej na krzyż taśmą brązową z okresu wpływów rzymskich (przekazana w 1906 do KFM); 4) w piaśnicy na płn. od pola Brinckmanna i 500 m na zach. od dworu natrafiono na cmentarzysko szkieletowe, rzędowe, pochówki zwrócone głowami na wschód; w jednej czaszce między zębami tkwił denar Adelheidy z X w.; znaleziono także osełkę z otworkiem i naczynie; znajdowano tu także urny; 5) na polu sołtysa Gerlinga natrafiono w 1913 na 2 groby popielnicowe, ustawione na podkładce kamiennej; 6) ślady osadnictwa z wczesnego średniowiecza (f. C-E) i pełnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP); 7) skarb kruszcowy siekańcowy znaleziony w 1879, zawierający także fragmenty monet rzymskich.

Sławno, gm. Kiszkowo – 1) okolice Sławna – 3 topory, 1 fragment topora i siekiera kamienna (zbiory prywatne); 2) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych i kultury łużyckiej (badania powierzchniowe G. Mikołajczyk i AZP); 3) ślady osadnictwa ludności kultury przeworskiej (AZP); 4) hipotetyczne grodzisko stożkowate o owalnej, wydłużonej podstawie (wymiary 30 na 44 m), do którego dochodzi łukowaty naturalny wał morenowy. Badania jedynie powierzchniowe: Malicki (1922), Z. Zakrzewski (1934), G. Mikołajczyk (1964), E. Dzięciołowski i J. Wrzesiński z ML oraz A. Łosińska z IHKM PAN Oddział Poznań (1981); badania w ramach AZP (J. Górecki 1984) nie pozwalają na definitywne rozstrzygnięcie kwestii identyfikacji i chronologii obiektu. Pozyskano kilkanaście fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej. Obecnie domniemane grodzisko użytkowane jest jako teren cmentarza przykościelnego z kaplicą pw. św. Rozalii z 1785; 5) ślady osadnictwa z okresu późnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Sokolniki, gm. Mielno – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z późnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Sroczyn, gm. Kiszkowo – 1) ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury łużyckiej i przeworskiej (AZP); 2) w 1876 odkryto tu cmentarzysko ciałopalne kultury pomorskiej; J. Kostrzewski podaje, że znaleziono tu groby kamienne, kurhany oraz podługowaty grób kamienny. W nich znaleziono naczynia; w jednej popielnicy znajdowała się zausznica w postaci 4 niebieskich szklanych paciorków nanizanych na drucie miedzianym; 3) (stan. 25) domniemane grodzisko (lub nasyp kurhanu) w centrum wsi w postaci niewielkiego stożka o wys. 2 m, zniwelowany zupełnie w 1989; znaleziono tu zaledwie 3 fragmenty ceramiki i fragmenty kości ludzkich.

Stępowo, gm. Kłecko – (stan. 3a) groby popielnicowe.

Strzyżewo Kościelne, gm. Gniezno – 1) odkryto przypadkowo popielnice z okresu wpływów rzymskich; 2) (stan. 5) półziemianka wczesnośredniowieczna (f. E) z paleniskiem i z obecnością żużli (badania ratownicze C. Strzyżewskiego w 1994); 3) ślady osadnictwa z okresu mezolitu/neolitu, ludności kultury łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Strzyżewo Paczkowe, gm. Gniezno – 1) na polu H. Unkriga znaleziono luźne dłutko krzemienne (być może kultury amfor kulistych) i krzemienny grot oszczepu; 2) (stan. 37) archeol. pozostałości zabudowy dworskiej na posesji E. Wawrzyniaka; w trakcie ratowniczych badań archeol. (C. Strzyżewski 1994, 1998) natrafiono na pozostałości 2-3 dworów z XIV/XV-XVIII w., bru-

kowany dziedziniec z okresu nowożytnego; pozyskano kilkanaście → kafli gotyckich z rumowiska pieca z końca XV w. oraz fragmenty → kafli renesansowych z XVI w. i późniejszych; 3) ślady osadnictwa z neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, schyłkowego neolitu, kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP i badania ratownicze C. Strzyżewskiego w 1994).

Strzyżewo Smykowe, gm. Gniezno – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłku neolitu, kultury łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP).

Strzyżewo Witkowskie, gm. Witkowo – 1) na terenie majątku kolonizacyjnego znaleziono urnę z popiołem; 2) ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, późnośredniowiecznego i nowożytnego (AZP).

Sulin, gm. Kłecko – 1) toporek kamienny neolityczny (dar szkoły w Działyniu dla MPPP z 1964); 2) na wzgórzu (pole S. Karłowskiego) natrafiono w 1914 na cmentarzysko kultury pomorskiej (?); w jednym grobie o dł. 2 m, szer. ok. 0,8-1 m i przykrytym wielkim, płaskim kamieniem znajdował się szkielet ludzki; w nogach znajdowało się duże naczynie ze spalonymi kośćmi; w 1918 natrafiono na drugi grób skrzynkowy, w którym było 16 naczyń, w tym 5 misek, ustawionych jedna w drugą, zabytków z brązu nie stwierdzono; ponadto znaleziono młotek kamienny oraz siekierkę kamienną; 3) w piaśnicy na granicy z Komorowem odkopano ok. 1920 kilkadziesiąt szkieletów ludzkich (przynajmniej 30); jedna z czaszek była przedziurawiona – otwór miał 2 cm średnicy; przy innym szkielecie znajdował się kawałek przedmiotu żelaznego przypominającego szpadę. Zdaniem właściciela wsi S. Karłowskiego pochówki te mogą wiązać się z bitwą Czarnieckiego ze Szwedami pod niedaleką Dębnicą w 1656.

Szczytniki Czerniejewskie, gm. Czerniejewo – 1) toporek kamienny ze schyłku neolitu (dar L. Siwińskiego dla MPPP z 1999); 2) kółko brązowe z czworograniastego drutu (młodsza epoka brązu lub okres halsztacki – zbiory MAP 1942); 3) (stan. 1) cmentarzysko (dwóch?) grobów skrzynkowych kultury pomorskiej z wczesnej epoki żelaza (HaD); znaleziono w nich popielnice oraz złomki żelaza, kółka żelazne, fragmenty kółka z brązu, szpilę żelazną z łabędzią szyjką i kulistą główką, szpilę z kulistą główką i główkę od szpili żelaznej, 2 szpile brązowe, żelazne okucie pochwy miecza, sprzączkę z brązu, sztabki brązu (odkrycie z ok. 1920); 4) ślady osadnictwa z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Szczytniki Duchowne, gm. Gniezno – 1) ślady osadnictwa kultury pucharów lejkowatych oraz ze schyłkowego neolitu (AZP); 2) siekierka kamienna kultury amfor kulistych oraz toporek neolityczny kultury ceramiki sznurowej (dar W. Szymańskiego dla MPPP z 1956); 3) osada kultury łużyckiej; 4) groby skrzynkowe kultury pomorskiej, z których TPN nabyło m.in. żelazne okucie pochwy miecza (HaD), 2 żelazne szpile z łabędzią szyjką, główkę żelaznej szpili tarczowatej, 1 kółko żelazne całe, ułamki 2 kółek z brązu, fragmenty przedmiotów żelaznych; 5) ślady osadnictwa kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich; 6) osada wczesnosłowiańska z fazy B-C (ok. 700-900); 7) ślady osadnictwa z okresu późnego średniowiecza i okresu nowożytnego (nadzór C. Strzyżewskiego nad zakładaniem gazociągu w 1999-2000).

Szydłowo, gm. Trzemeszno – 1) ślad osadnictwa kultury lendzielskiej (badania powierzchniowe S. Jasnosza), 2) siekieromłot kamienny z neolitu; 3) stanowiska z epoki kamienia (krzemienie, fragmenty siekierki krzemiennej), kultury pucharów lejkowatych, kultury amfor kulistych, ze schyłkowego neolitu, kultury łużyckiej, kultury przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza i okresu nowożytnego (AZP).

Świątniki Małe, gm. Mieleszyn – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej oraz z późnego średniowiecza i nowożytności (AZP).

Świątniki Wielkie, gm. Mieleszyn – 1) toporek kamienny z podwójnym ostrzem kultury pucharów lejkowatych (MAP 1935); 2) w żwirowni natrafiono na cmentarzysko kultury pomorskiej; udało się uratować z wyposażenia grobu 4 naczynia, 7 zabytków z brązu, żelaza oraz 2 paciorki (badania ratownicze przeprowadziła I. Sikorska w 1969); 3) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, pomorskiej, z okresu wczesnego średniowiecza (f. C) oraz nowożytności (badania powierzchniowe C. Strzyżewskiego i M. Piaszyk w 1986 oraz AZP).

Święte, gm. Trzemeszno – 1) ślad osadniczy ludności kultury pucharów lejkowatych; 2) bransoleta otwarta z brązu, zdobiona ukośnymi kreskami, II-III okres epoki brązu.

Świniary, gm. Kłecko – 1) luźne znalezisko naczynia kultury pomorskiej (1937); 2) przed 1880 znaleziono 1 monetę rzymską – denar Germanika, który przeszedł do zbiorów dra W. Jażdżewskiego.

Świniary Dolne, gm. Kłecko – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Targowisko (Gn.) – 1) pozostałości osady targowej z okresu wczesnego średniowiecza (XII-XV w.), w tym obiektów mieszkalnych wziemnych (pl. 21 Stycznia, ul. Moniuszki, ul. Mickiewicza, Zielony Rynek; badania E. Rogowskiej, C. Strzyżewskiego, T. Sawickiego, T. Janiaka, P. Danielewicza); 2) fragmenty rozległego, wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego (stan. 77) z okresu wczesnego średniowiecza (od XII w.), związanego z pobliskim kościołem św. Wawrzyńca (ratownicze badania archeol. T. Sawickiego w 1987; znaleziono m.in. 4 kabłączki skroniowe, paciorek szklany), a także pozostałości fazy późnośredniowiecznej lub nowożytnej tego cmentarzyska (znaleziono szkielety, ołowiane okucie trumny – badania C. Strzyżewskiego w 1986); 3) luźne znaleziska brakteata krzyżackiego z XIV w. oraz srebrnego grosza pruskiego Zygmunta I; 4) liczne zabytki związane z miastem od późnego średniowiecza po nowożytność (fragmenty kafli, przedmiotów żelaznych, miedzianych, szklanych); 5) odkrycie

nowożytnych drewnianych rur wodociągowych wzdłuż ul. Warszawskiej (badania E. Rogowskiej w 1982).

Trzemeszno – 1) narzędzie kamienne z neolitu z badań powierzchniowych Eccardta w końcu XIX w. (muzeum w Bydgoszczy); 2) stanowiska z epoki kamienia, neolitu, kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, kultury pomorskiej, wczesnego średniowiecza i okresu nowożytnego (AZP); 3) w 1891 znaleziono 8 monet greckich i rzymskich (Friedrichstrasse 9); 4) fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej na Górze św. Izydora (1928); 5) relikty archeologiczne romańskiego kościoła klasztornego Kanoników Regularnych w trakcie badań archeol. wewnątrz bazyliki (badania wykopaliskowe K. Józefowiczówny w 1949-50) oraz obiekty związane z zabudową klasztorną, m.in. piece typu *hypocaustum* (badania wykopaliskowe pod kierunkiem J. Chudziakowej w 1987-98); należy wykluczyć obecność w tym miejscu grodziska wczesnośredniowiecznego; 6) w 1972 odnaleziono przypadkowo płytę nagrobną romańską (→ płyta nagrobna romańska z Trzemeszna); 7) w 1949 w trakcie badań archeol. wewnątrz bazyliki pod kierunkiem K. Józefowiczówny w krypcie przy płd. narożniku prezbiterium znaleziono 8 monet stopionych w jedną grudkę; skarb datowany na po 1311; ponadto grosz praski, 6 monet pojedynczych z XIV-XV w. oraz brakteat guziczkowy z ok. 1300; 8) w 1989 w trakcie badań prowadzonych na stan. 1 pod kierunkiem J. Chudziakowej znaleziono 2 monety: szeląg toruński z XV w. oraz brakteat krzyżacki; 9) przed 1884 (?) znaleziono „litr" boratynek Jana Kazimierza (skarb datowany na po 1660); 10) fragmenty ceramiki późnośredniowiecznej, haftka brązowa (ul. Toruńska, ul. 22 Stycznia – badania ratownicze C. Sikorskiego w 1969); 11) fragmenty ceramiki nowożytnej (ul. Langiewicza, ul. Kilińskiego, ogród jordanowski – badania ratownicze C. Sikorskiego w 1968-70).

Trzemżal, gm. Trzemeszno – 1) fragmenty 2 toporów kamiennych neolitycznych (zbiory Muzeum im. J. Kasprowicza w Inowrocławiu); 2) stanowiska z epoki kamienia, kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, z wczesnego średniowiecza (f. D-E), średniowiecza i okresu nowożytnego (AZP).

Trzuskołoń, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, z okresu wczesnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Turostowo, gm. Kiszkowo – 1) luźne znalezisko topora kamiennego z podwójnym ostrzem kultury pucharów lejkowatych; 2) 2 siekierki kamienne oraz połowa małego toporka kamiennego kultury ceramiki sznurowej (?) (dar nauczyciela Sturzbechera dla KFM w 1912); 3) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej i przeworskiej (AZP); 4) informacja o odnajdywaniu przedmiotów z brązu i naczyń (urn) kultury pomorskiej oraz przypadkowe odkrycie cmentarzyska kultury łużyckiej na terenie należącym do szkoły – groby jamowe (informacje i dar nauczyciela Sturzbechera dla KFM w 1912); 5) grodzisko stożkowate nad Jeziorem Turoszowskim w formie owalnego kopca o wymiarach 36 na 20 m i wys. do 6 m, oddzielonego od brzegu jeziora półkolistą fosą o szer. do 12 m i głębokości do 3 m oraz wałem zewnętrznym o wys. do 2 m. W kilku miejscach widoczne kamienie, zwłaszcza po płn. i wsch. stronie wału (płaszcz kamienny?). Obecnie obiekt zalesiony. Badany sondażowo (A. Łosińska, E. Dzięciołowski, J. Wrzesiński), potwierdzono istnienie warstwy kulturowej. Datowany na okres pełnego średniowiecza.

Turostówko, gm. Kiszkowo – 1) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza (f. D-E) i nowożytności (AZP); 2) znalezisko popielnicy twarzowej kultury pomorskiej z pokrywką (dar nauczyciela Sturzbechera w 1912); 3) w 1898 niejaki Siwert znalazł w ogrodzie monety pruskie; skarb datowany na po 1841.

Ujazd, gm. Kiszkowo – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, przeworskiej i z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Ułanowo, gm. Kłecko – 1) (stan. 1) ślad osadnictwa z epoki kamienia w piaśnicy w postaci odłupka; 2) informacja o odkryciu cmentarzyska ciałopalnego (przed 1875), na którym znaleziono popielnice – kultura łużycka (?); 3) piaśnica przy szosie blisko wsi – pozyskano fragmenty ceramiki kultury łużyckiej (d. zbiory MW 1938).

Waliszewo, gm. Kłecko – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia w postaci zabytków krzemiennych m.in. późnopaleolitycznej kultury świderskiej; 2) toporek kamienny z neolitu (znalezisko luźne z 1890), siekierka kamienna kultury ceramiki sznurowej; 3) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, przeworskiej, z wczesnego średniowiecza f. C-E (AZP); 4) grób skrzynkowy kultury pomorskiej na posesji B. Miśkiewicza; 5) ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego w postaci pojedynczych fragmentów ceramiki; 6) domniemane grodzisko w centrum wsi, w miejscu, gdzie stoi kościół i gdzie znajdował się cmentarz ewangelicki. Forma nasypu jest obecnie słabo czytelna, czworokątna o wymiarach 38 na 40 m, wyniesiona na ok. 2 m.

Wełnica, gm. Gniezno – 1) ślady osadnictwa z mezolitu/neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych (m.in. fragmenty krążka glinianego), kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. C-D) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP); 2) znaleziono kamień młyński.

Węgorzewo, gm. Kiszkowo – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Wiekowo, gm. Witkowo – 1) kamień żarnowy i rozcieracz (badania powierzchniowe G. Mikołajczyk w 1964); 2) znaleziska przypadkowe oraz badania powierzchniowe prowadzone przez J. Kostrzewskiego, S. Janosza i M. Piaszyk w 1955, P. Świątkiewicza w 1976 i T. Kasprowicza w 2003 przyniosły odkrycia: 3) ślady osadnictwa z epoki kamienia w postaci znalezisk krzemien-

nych; 4) ślady osadnictwa neolitycznego, w tym ludności kultury pucharów lejkowatych i amfor kulistych; 5) ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, w tym osady na półwyspie jez. Niedzięgiel oraz kultury pomorskiej i grobów podkloszowych, kultury przeworskiej; 6) osady z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności.

Wierzbiczany, gm. Gniezno – 1) (stan. 1) fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej z badań powierzchniowych Instytutu Prehistorii Uniwersytetu Poznańskiego (1936); 2) (stan. 2) odkrycie grobu podkloszowego podczas kopania fundamentu; w grobie znajdowała się popielnica, pokrywa misowata, przepalone kości ludzkie i fragmenty klosza (interwencja J. Andrzejewskiego z MPPP w 1975); 3) ślady osadnictwa z mezolitu/neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłku neolitu/wczesnej epoki brązu, ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. D-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Wierzyce, gm. Łubowo – 1) osada produkcyjna kultury pomorskiej (IV-II w. p.n.e.) z obecnością pozostałości jednorazowych dymarek szybowych w postaci kloców żużla i fragmentów przepalonej gliny z rozbitych kopuł pieców, jam przydymarkowych (na odpady), pieców garncarskich i palenisk. Dymarki te wiązać można z początkami hutnictwa żelaza na terenie ziemi gnieźn.; należą do najstarszych na ziemiach polskich (badania wykopaliskowe C. Strzyżewskiego w 1995-96); 2) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, amfor kulistych, kultury ceramiki sznurowej, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP, MPPP).

Wilkowyja, gm. Kłecko – 1) ślady osadnictwa z mezolitu, neolitu, kultury przeworskiej lub wielbarskiej (AZP); 2) na polu L. Röttchera natrafiono w 1908 na grób ciałopalny w postaci popielnicy w obstawie kamiennej; oprócz fragmentów ceramiki, spalonych kości ludzkich znaleziono resztki drutu z brązu – prawdopodobnie fragmenty pierścionka (przekazane do KFM); 3) pozostałości osadnictwa z okresu późnego średniowiecza i nowożytności (AZP); 4) w lesie do 1858 znajdował się „kamień ze stopą ludzką"; miał to być odcisk stopy św. Wojciecha. W 1858 zabrano go jako podkładkę podczas budowy mostu na gościńcu charbowsko-kamienieckim.

Witkowo – 1) (W. i okolice) zabytki krzemienne ze schyłkowego paleolitu i mezolitu; 2) siekierka neolityczna z okolic W., znaleziona w 1925; 3) siekierki krzemienne (w tym ułamek z krzemienia pasiastego), narzędzia i odłupki krzemienne, fragmenty skorup kultury amfor kulistych (?) oraz ceramiki sznurowej (nabytki MAP w 1942); 4) narzędzia krzemienne: 2 grociki igiełkowate, wióry z epoki kamienia (MAP 1949); 5) zabytki brązowe z wczesnej fazy kultury łużyckiej; 6) okolice W. – 2 brązowe naszyjniki, szpila z brązu (dar B. Erzepkiego dla TPN); 7) cmentarzysko ciałopalne z okresu lateńskiego, odkryte w piaśnicy na gruncie Fibikowskiego; w trakcie eksploracji piasku zniszczono 12 grobów, udało się zbadać grób 13. (badania ratownicze przeprowadził Z. Durczewski z MW w 1934). Każdy grób miał zawierać popielnicę w obwarowaniu kamiennym; nie znaleziono w nich żadnego zabytku metalowego. W grobie 13. – popielnica, obwarowana kamieniami, stała na bruku kamiennym, całą konstrukcję przykrywał z góry płaski kamień; 8) w rewirze 154 nadleśnictwa Skorzęcin odnaleziono grób kamienny – bliższych informacji brak; 9) być może ślad cmentarzyska wielbarskiego (badania powierzchniowe T. Kasprowicza w 2003); 10) w podwórzu posesji przy ul. Warszawskiej znaleziono przypadkowo w 1968 kilkadziesiąt fragmentów ceramiki z okresu średniowiecza, kości zwierzęce, węgielki drzewne (zbiory MPPP); 11) na cmentarzu parafialnym znaleziono kilka fragmentów ceramiki z okresu średniowiecza (dar S. Lewińskiego, lekarza z W., dla MPPP w 1970); 12) skarb znaleziony przed 1847, znanych jest ponad 30 monet – brakteatów, skarb datowany na początek XIII w.; 13) skarb monet w naczyniu, znaleziony w 1886 na gruncie Frankego; srebrne półgroszówki Władysława Jagiełły i Władysława Warneńczyka (XV w.); skarb przetopił miejscowy złotnik w W.; 14) skarb odnaleziony w 1898 w trakcie kopania rowów pod fundamenty domu – 199 monet w naczyniu, głównie półgrosze Władysława Jagiełły; skarb datowany na po 1394 (d. w zbiorach KFM); 15) znalezisko pojedynczej monety – grosza koronnego Stanisława Augusta Poniatowskiego (XVIII w.) w ogródku przy Starym Rynku (dar p. Nowaka w 1967 dla MPPP).

Wola Skorzęcka, gm. Gniezno – ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, pomorskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Woźniki, gm. Łubowo – ślady osadnictwa ze schyłku neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego (f. C-E) i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Wójtostwo (Gn.) – 1) zabytki z epoki kamienia (park Miejski); 2) fragmenty ceramiki kultury łużyckiej (park Miejski); 3) grób ciałopalny kultury pomorskiej na ul. Mieszka I (odkrycie K. Jażdżewskiego w 1925); 4) liczne pozostałości osadnictwa z okresu wczesnego średniowiecza w rejonie ulic: Dąbrówki, Mieszka I, Łubieńskiego – po ul. Sienkiewicza, m.in. pozostałości zagłębionej zabudowy mieszkalnej (stan. 51, 237), zabytki (liczne fragmenty ceramiki, noże, przęślik, gliniane ciężarki, osełka, ostroga), ślady działalności produkcyjnej (żużel żelazny, piec gliniany); 5) cmentarzyska wczesnośredniowieczne: przy ul. Dąbrówki (stan. 216 – częściowo zajęte przez osadę w poł. XIII w.; badania C. Strzyżewskiego w 1995) i przy ul. Sienkiewicza, w rejonie siedziby ZUS-u (stan. 237 – 4 szkielety z wyposażeniem: nóż i wiaderko; badania C. Strzyżewskiego w 1997-98); 6) grodzisko wczesnośredniowieczne Gnieźninek (→ grodziska); 7) pozostałości późniejszych cmentarzysk przykościelnych w rejonie kościoła św. Michała (Zbar, badania T. Janiaka w 2003), dawnego kościoła św. Mikołaja i św. Ducha; 8) odkrycie pozostałości późnośredniowiecznego (XV w.) warsztatu garncarskiego w postaci ogromnej ilości stłuczki ceramicznej

na zapleczu ul. Łubieńskiego (rejon internatu szkoły medycznej – stan. 34a; badania E. Rogowskiej w 1994); 9) odkrycia związane z działalnością warsztatów garncarskich zajmujących się wytwarzaniem kafli piecowych w rejonie ul. Mieszka I (badania T. Sawickiego): gliniana matryca do wyrobu renesansowych kafli niszowych (stan. 224) i szczególnie cenne pozostałości pracowni → kafli renesansowych na wysokości Biblioteki Publicznej (stan. 225; odkrycie w 1992); 10) luźne materiały zabytkowe od późnego średniowiecza po nowożytność.

Wydartowo, gm. Trzemeszno – 1) zabytki krzemienne z epoki kamienia nad Jeziorem Kruchowskim (badania powierzchniowe J. Kostrzewskiego w 1956); 2) stanowiska z epoki kamienia, kultury pucharów lejkowatych, kultury amfor kulistych, ze schyłkowego neolitu (siekierka kamienna), kultury łużyckiej, kultury pomorskiej, kultury przeworskiej, z wczesnego średniowiecza (f. C?--D), późnego średniowiecza i z okresu nowożytnego (badania powierzchniowe P. Chachlikowskiego w 1986 i M. Wiewióry w 1997).

Wymysłowo Dolne, gm. Trzemeszno – pozostałości nowożytnej osady wiejskiej na wzgórzu tuż na płn. od torów kolejowych.

Zakrzewo, gm. Kłecko – 1) motyka kamienna kultury ceramiki wstęgowej (d. w zbiorach TPN 1895) oraz asymetryczna motyka kultury ceramiki wstęgowej (znalezisko z 1888); 2) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, kultury amfor kulistych, przeworskiej lub wielbarskiej (AZP); 3) luźno znalezione naczynie kultury łużyckiej z V okresu epoki brązu (MAP 1964); 4) luźno znalezione naczynia kultury pomorskiej (nabytek MAP w 1941); 5) (stan. 27) fragmenty osady wczesnośredniowiecznej z f. B-D (VIII-X w.); 6) żelazny grot oszczepu i fragmenty 2 obręczy drewnianych wiaderek (?) – być może pozostałość wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego; 7) grot (?) oszczepu znaleziony podczas kopania studni (d. zbiory A. Węsierskiego).

Zdroje (**Pakszyn-Zdroje**), gm. Czerniejewo – 1) w 1885 znaleziono w żwirowni żelazny grot włóczni; 2) w lesie – duży nasyp stożkowaty o średnicy 54 m i wys. 5 m ze śladami rowu (gródek stożkowaty?).

Zdziechowa, gm. Gniezno – 1) luźne znaleziska siekierki krzemiennej, toporka kamiennego; 2) przy drodze Zdziechowa – Mączniki na wzniesieniu odkryto grób skrzynkowy 5-popielnicowy kultury pomorskiej. Badania urzędowe prowadził tu W. Schwartz; akwarela z widokiem tego grobu została opublikowana wraz z opisem odkryć w „Zeitschrift für Ethnologie" w 1877; wewnątrz kręgu kamiennego znajdował się duży grób skrzynkowy, składający się z kilku komór. W środku znaleziono 5 popielnic przykrytych misami (jedna misa miała ucho), żelazny wisiorek, mały żelazny łańcuszek i naszyjnik; 3) w żwirowni odkryto 2 kabłączki skroniowe – być może znajdowało się tu cmentarzysko wczesnośredniowieczne; 4) ślady osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych, ze schyłkowego neolitu, kultury łużyckiej, z okresu wczesnego średniowiecza i nowożytności (AZP, MPPP).

Zieleń, gm. Trzemeszno – 1) siekierka krzemienna z neolitu z pola Konieckiego; 2) zabytki krzemienne na półwyspie Jeziora Mogileńskiego (badania powierzchniowe T. Wiślańskiego w 1946); 3) ślad osadnictwa kultury pucharów lejkowatych nad brzegiem Jeziora Popielowskiego (badania powierzchniowe E. Krügera w 1931); 4) ślad osadnictwa kultury łużyckiej nad Jeziorem Popielowskim; 5) stanowiska z późnego mezolitu, neolitu, ludności kultury pucharów lejkowatych, kultury łużyckiej, z okresu wczesnego średniowiecza (f. D-E?) i nowożytnego (AZP).

Żelazkowo, gm. Niechanowo – 1) (Jelonek) Las Jelonek – cmentarzysko ciałopalne, popielnicowe kultury łużyckiej z okresu HaD, z którego pochodzi fragment naszyjnika brązowego, zdobionego nacięciami; 2) ślady osadnictwa ludności kultury pomorskiej i przeworskiej/wielbarskiej (AZP); 3) na płn. od szosy Gn. – Witkowo odsłonięto 10 szkieletów ludzkich – cmentarzysko (być może z wczesnego średniowiecza) – badania ratownicze Z. Różańskiego z MPPP w 1974.

Żółcz, gm. Niechanowo – ślady osadnictwa ludności kultury łużyckiej, przeworskiej, z okresu wczesnego i późnego średniowiecza oraz nowożytności (AZP).

Żydowo, gm. Czerniejewo – 1) ślady osadnictwa z epoki kamienia, ludności kultury łużyckiej, pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza (f. E-F) i nowożytności (AZP); 2) na lewym brzegu Wrześnicy na zach. od przystanku – wały dużego stawu rybnego (d. uważane za rzekome grodzisko wczesnośredniowieczne) w formie prawie czworobocznego nasypu na dawnym cyplu w dolinie Małej Wełny; na powierzchni znaleziono fragmenty ceramiki łużyckiej, pomorskiej, późnorzymskiej i wczesnośredniowiecznej (badania powierzchniowe G. Mikołajczyk w 1964); 3) osada kultury przeworskiej z późnego okresu przedrzymskiego (badania powierzchniowe M. Piaszyk i C. Strzyżewskiego z MPPP w 1985); 4) w XIX w. miano znaleźć w Ż. kabłączki skroniowe przy szkieletach.

Żydówko, gm. Łubowo – 1) luźne znaleziska toporka kamiennego i siekierki kamiennej z ok. 1894 (w zbiorach muzeum w Bydgoszczy); 2) cmentarzysko kultury pomorskiej: na polu L. Konieczki natrafiono w 1926 na 2 groby skrzynkowe, o czym zawiadomił MW ks. Wawrzyniak – badania urzędowe przeprowadziła A. Karpińska z MW. Stwierdziła obecność 1 grobu nieuszkodzonego (1-popielnicowego) i 1 grób częściowo zniszczony, a na północ od niego – miejsce ciałopalenia zwłok. Pozyskano: popielnicę, resztki pokrywy, spalone kości ludzkie, stopiony paciorek szklany; 3) ślady osadnictwa ludności z okresu wczesnej epoki brązu, kultury pomorskiej, przeworskiej, z okresu wczesnego średniowiecza (AZP, MPPP); 4) (stan. 25; d. Owieczki) rzekome grodzisko stożkowate z przełomu wczesnego i późnego średniowiecza na płn.-zach. zboczu doliny Małej Wełny – owalny nasyp bez rowu o średnicy 13,3 m i wys. 3,5 m.

Zob. też pradzieje ziemi gnieźnieńskiej.

ARCHIWUM ARCHIDIECEZJALNE W GNIEŹNIE (AAG), powołane zostało do życia, zgodnie z przepisami prawa kanonicznego, 1 XII 1960 przez kard. Stefana → Wyszyńskiego jako samodzielna, centralna

Piktogram Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie

instytucja nauk. archidiecezji gnieźn. Pierwszym dyrektorem został ks. Władysław → Zientarski (zm. 1991). Do statutowych zadań archiwum należy gromadzenie akt, przechowywanie ich, opracowywanie (w tym również brakowanie), konserwowanie i udostępnianie, a także publikowanie źródeł oraz prowadzenie badań w zakresie archiwistyki. Pierwotne pomieszczenia mieściły się w dobudowanym w XVIII w. do katedry budynku dawnej Biblioteki Kapitulnej. W 1970 przystosowano poddasza katedry nad nawą płd. oraz 2 kondygnacje w wieży płd. na magazyny, które na początku lat 90. XX w. były już w całości zapełnione. W 1980 kard. S. Wyszyński (zm. 1981) postanowił odbudować XVIII-wieczny gmach zwany kolegiatami i w jego zach. części umieścić AAG. Decyzję tę zmienił jego następca, kard. Józef Glemp. Dopiero kolejny abp gnieźn. Henryk Muszyński zadecydował w 1995 o przeniesieniu całej instytucji do budynku kolegiat. W nowych, przystosowanych do celów archiwalnych pomieszczeniach wyposażonych w nowoczesne systemy alarmowe i regały (przesuwne i statyczne) AAG rozpoczęło działalność 1 XII 1997. AAG posiada jeden z najstarszych (od 1. poł. XII w.) i najzasobniejszych zbiorów kościelnych tego typu w Polsce. W pierwszej fazie swego istnienia obejmowało tylko historyczne Archiwum Kapituły Metropolitalnej (zawierającej m.in. akta niektórych klasztorów zlikwidowanych przez rząd pruski w XIX w.) oraz 2 wyodrębnione z całości zbiory: dokumentów pergaminowych (tzw. dyplomów) i listów staropolskich. W 1962 zasób AAG został powiększony o historyczne Archiwum Konsystorza Gnieźnieńskiego, które podobnie jak kapitulne posiadało akta o obcej proweniencji (głównie arcybiskupiej). W następnych latach przekazywano sukcesywnie: Archiwum Trybunału Metropolitalnego, archiwalia seminarium duchownego w Gn., archiwum Prymasa Polski oraz akta Kurii Metropolitalnej w Gn. Równocześnie AAG prowadzi od 1964 akcję gromadzenia, scalania i zabezpieczania akt parafialnych i dekanalnych. Na obecny zasób AAG składają się: 1) zbiór ok. 1700 dokumentów (gnieźn. i trzemeszeńskich) pergaminowych i papierowych; są to m.in.: dokumenty papieskie, cesarskie, królewskie, książęce, arcybiskupie, biskupie; najstarszym spośród nich jest bulla protekcyjna papieża Innocentego II z 1136 (→ Bulla gnieźnieńska), zwana także „złotą bullą języka polskiego", ponieważ zawiera w tekście 410 polskich nazw miejscowych i osobowych, ważnych dla historii języka, pisowni i ortografii pol. (jest obecnie najstarszym znanym zabytkiem języka pol.); 2) akta arcybiskupów gnieźn. (wizytacje, acta archiepiscopalia); 3) archiwum Prymasa Polski (1920-48); 4) akta generalnego konsystorza dawnej archidiecezji gnieźn. od 1403 – najstarsze zachowane w Polsce akta sądu kościelnego; 5) Archiwum Kapituły Metropolitalnej – jej protokularze mają bogaty materiał hist. nie tylko archidiecezji gnieźn., lecz również Kościoła w Polsce, a także losów narodu pol.; obfite źródło do dziejów kultury materialnej stanowią kopiarze i księgi przywilejów, a nade wszystko skrupulatnie prowadzone

Datowany na lata 70. XI w. *Codex Aureus Gnesnensis* (*Złoty Kodeks Gnieźnieński*); od lewej: oprawa, miniatury na karcie 45 verso.

akta majątkowe (inwentarze dóbr, rachunki itp.); z całości archiwum kapitulnego zostały wyłączone: zbiór listów staropolskich oraz dokumentów; 6) akta kapituł kolegiackich (św. Jerzego w Gn. i kruszwickiej); 7) akta kolegiów niższego duchowieństwa istniejących niegdyś przy katedrze gnieźn.; 8) akta seminariów duchownych w Gn. i Kaliszu; 9) akta Kurii Metropolitalnej; 10) akta Trybunału Metropolitalnego; 11) szczątkowe archiwa klasztorów skasowanych przez rząd pruski w XIX w.; 12) akta dekanatów i parafii archidiecezji gnieźn. w granicach po 1925. AAG posiada również zbiory specjalne: muzykalia (zbiór rękopiśmiennych i drukowanych dawnych utworów muz., wśród nich autografy nieznanych do niedawna kompozytorów pol. XVIII i XIX w.), zbiór kartografii z unikatowymi mapami, ekslibrisy (ponad 1000 sztuk od XVI w.), ikonografie.

AAG z woli założyciela roztacza opiekę nad dawną Biblioteką Kapitulną w Gn. Jest to jedna z najstarszych bibliotek pol., powstała na początku XI w. razem ze szkołą katedralną. Podczas najazdu Brzetysława Czeskiego w 1038 niemal wszystkie książki zostały zrabowane. Od poł. XI w. jej zasób systematycznie powiększał się dzięki zakupom oraz darowiznom arcybiskupów i kanoników. Mimo kradzieży, z których najpoważniejsze miały miejsce w XIV w. (Krzyżacy), w poł. XVII w. (Szwedzi) oraz w czasie II wojny światowej (Niemcy i Rosjanie), obecny księgozbiór jest bardzo pokaźny. W czasie gdy opiekuje się nią AAG, historyczny księgozbiór kapitulny został powiększony o rękopisy i starodruki Biblioteki Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gn., szczątkowe biblioteki poklasztorne, dekanalne i parafialne. Tak ukształtowany księgozbiór funkcjonuje jako dział AAG pod nazwą Biblioteki Katedralnej. Całość obecnego zbioru wynosi ok. 72 000 pozycji. Składa się on z ponad 1000 rękopisów pergaminowych i papierowych od IX w., zbioru fragmentów rękopiśmiennych pergaminowych od IX w. (skatalogowanych jest ponad 300 jednostek), ok. 1300 inkunabułów oraz ok. 68 000 starodruków (do 1800).

Najstarszy rękopis przechowywany w Bibliotece Kapitulnej powstał na przełomie VIII i IX w. prawdopodobnie w skryptorium w Reims. Jest on zabytkiem z wielu względów wręcz unikatowym w Polsce. Napisany został wczesną minuskułą karolińską. Zawiera cztery ewangelie oraz dołączony do nich kalendarz (najstarszy zachowany w Polsce). Najcenniejszą grupę średniowiecznych rękopisów stanowią egzemplarze iluminowane – zachowały się 73 woluminy. Spośród nich na szczególną uwagę zasługują: 1) *Ewangeliarz gnieźnieński* (*Codex Aureus Gnesnensis*) z ostatniej ćwierci XI w., w całości napisany złotem malarskim, zawiera ok. 90 ozdobnych inicjałów oraz 22 iluminacje całostronicowe; 2) mszał (*Missale Plenarium*) pochodzący z tego samego czasu, powstał prawdopodobnie w klasztorze Benedyktynów w Niederaltaich (Bawaria), ozdobiony 232 inicjałami malarskimi, do których obficie użyto srebra i złota; bardzo cenny zabytek muz. (zawiera przedliniowy zapis nutowy); 3) *Ewangeliarz kruszwicki* z 2. poł. XII w., wykonany w sasko-westfalskiej szkole miniatorskiej Helmarshausen, zawiera w tekście liczne inicjały pisane złotem oraz 33 iluminacje całostronicowe; 4) Biblia z 1414, rękopis zawierający całe Pismo św., wykonany i iluminowany w warsztacie Laurina z Klatovy (Czechy), zawiera 128 inicjałów ornamentalnych i figuralnych, stanowiących wybitne dzieło iluminatorstwa XV w.; 5) *Mszał Olbrachta* z początku XVI w., wykonany w Krakowie (w warsztacie graduału Olbrachta), ozdobiony 155 inicjałami reprezentującymi szczytowe osiągnięcia miniatorstwa krak. na przełomie XV i XVI w.

Osobne miejsce w grupie zabytków związanych ściśle z kulturą pol. zajmują → *Kazania gnieźnieńskie* pochodzące z przełomu XIV i XV w. Cały zbiór zawiera 100 kazań łacińskich i 10 polskich. Należą one, obok *Kazań świętokrzyskich*, do najstarszych zabytków prozy polskiej.

AAG udostępnia swoje zbiory do badań naukowych.

ARCHIWUM PAŃSTWOWE W GNIEŹNIE (AP), powstało na podstawie Rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów w 1952. Do 1976 funkcjonowało jako Powiatowe Archiwum Państwowe w Gn. Istniejący w latach 1977-96 magazyn materiałów archiwalnych nosił nazwę Archiwum Państwowe w Poznaniu Ekspozytura w Gn., od 1997 – Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gn. W momencie utworzenia w 1952 swoim zasięgiem działania obejmowało m. Gn. oraz powiaty: gnieźn., wągrowiecki, wrzesiński i mogileński. W tym samym roku pow. mogileński przekazano do kompetencji Archiwum Państwowego w Bydgoszczy. W 1956 AP przejęło pow. jarociński. W 2004 zakres terytorialny działalności ograniczał się do Gn. i 12 gmin powiatów gnieźn., wrzesińskiego i wągrowieckiego. Siedziba AP od 1952 znajdowała się przy ul. Dąbrówki 23, w latach 1969-96 przy Zielonym Rynku 12, od 1996 przy ul. Sobieskiego 20. Funkcje kierowników pełnili: Ryszard Jagłowski (1952-53), Kazimierz Bielecki (1954-60), Zdzisław Smyczyński (1960), Edward Zwolski (1960--62), Karol Pawlak (1962-76), Waldemar Markiewicz (1996-2000), Grzegorz Konieczka (2000-01), Marek Szczepaniak (od 2001).

Zasób AP stanowią akta organów administracji państw. i samorządowej, urzędów administracji specjalnej, instytucji wymiaru sprawiedliwości, szkół, instytucji oświatowych i kult. oraz finansowych i gosp. z XIX i XX w. z terenu objętego działalnością placówki. AP posiada jako depozyt akta pruskiej Komisji Kolonizacyjnej dla Prus Zachodnich i Poznańskiego. Biblioteka gromadzi dzienniki urzędowe i lokalną prasę.

ARCUGOWO, wieś w gminie i parafii Niechanowo, ob. 158 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 391,43 ha. Najstarsza wzmianka pisana pochodzi z 1287; własność zakonu w Trzemesznie. W 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Niechanowie. Właścicielem wsi na przełomie XVIII i XIX w. był Michał Rożnowski herbu Nowina, poseł na Sejm Czteroletni. W 1815 wybudował parterowy neogotycki dwór, oto-

czony parkiem krajobrazowym, w 1910 dwór rozbudowano, powiększając go o piętro i kaplicę. W 1880 było tu 10 domów, 164 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 118 analfabetów. Od 1886 do 1939 właścicielami wsi byli Rzewuscy herbu Krzywda. W 1926 teren liczył 350 ha. W 1939 majątek miał znacznie obciążoną hipotekę. Od lat 80. XX w. dwór wykorzystywany jest jako miejsce do organizowania różnego typu uroczystości.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ARKADA LEDNICKA, rycina przedstawiająca fragment kamiennej budowli, opublikowana przez hr. E. Raczyńskiego w 1842 w 1. tomie *Wspomnień Wielkopolski*. Powszechnie łączy się ją, zgodnie z zamieszczonym pod nią podpisem, z → Ostrowem Lednickim i istniejącymi tam ruinami → palatium, jednak w żadnym ze znanych opracowań hist. a.l. nie występuje w rekonstruowanej bryle palatium. Publikacja E. Raczyńskiego jest jedynym śladem istnienia kontrowersyjnego elementu architektury, łączonego z Ostrowem Lednickim.

Od lewej: reprodukcja ryciny przedstawiającej arkadę lednicką; zespół muzyczny Ars Nova

ARKUSZEWO, niegdyś wieś i folwark pod Gn. W latach: 1951, 1955, 1963 i 1974 stopniowo włączane w granice miasta. Jako wieś wzmiankowana w 1387. W 1416 mieszkańcy płacili meszne (tzw. mszone – dziesięcina w naturze lub gotówce pobierana przez Kościół za odprawianie mszy) do kościoła pw. św. Michała w Gn. W 1498 wieś była własnością braci: Piotra, Strzeszki i Mikołaja z rodu Sulimów. W 1880 było tu 5 domów, 121 osób (4 ewangelików, 117 katolików), w tym 53 analfabetów, dominium A. liczące 416 ha należało do rodziny Arndtów. Po 1890 majątek wykupiła i rozparcelowała Komisja Kolonizacyjna. Na części rozparcelowanej ziemi zostali osadzeni rzemieślnicy niemieccy. Na pozostałej części, tzw. resztówce liczącej ok. 100 ha, utworzono nowy majątek ziemski. Na początku lat 20. XX w. majątek ten stał się własnością prawnika Antoniego Banaszaka (wiceprezesa sejmiku woj. wlkp. od 1922, senatora RP w latach 1922-32 i marszałka senatu od 1927). W XIX i na początku XX w. istniała tutaj szkoła ewangelicka, którą 1 I 1921 przekształcono w szkołę katolicką dla dzieci pol. z A., Jankówka, Jankowa i Drogosławia. W latach międzywojennych na części A. powstało osiedle willowe, włączone w 1938 do strefy wpływów miejskich.

ARNDT PAUL (ur. 1887), zamieszkały w Gębarzewie (Grünfeld), znany działacz społeczny, członek zarządu Stowarzyszenia Kupna i Sprzedaży w Gnieźnie (Ein- und Verkaufsverein), pełnomocnik przewodniczącego powiatu Zachodniopolskiego Towarzystwa Rolniczego (Westpolnische Landwirtschaftliche Gesellschaft), prezes rady nadzorczej Spółdzielni Mleczarskiej w Gn. (Molkereigenossenschaft), członek rady nadzorczej Kasy Oszczędnościowo-Pożyczkowej w Woźnikach (Spar- und Darlehnskasse) i członek zarządu Kasy Oszczędnościowej w pow. gnieźnieńskim.
Lit.: G. von Sprenger, H. Opitz, *Deutsche im Gnesener Land*, Hannover 1981, s. 364.

ARS NOVA, amatorski zespół muz. Powstał we wrześniu 1972 w Gn., w Spółdzielczym Ośrodku Kulturalno-Oświatowym. Początkowo był to kwartet

w składzie: A. Horbik – organy, A. Błaszak – gitara, J. Łączyński – gitara basowa i R. Kubaszewski – perkusja. Później dołączył flecista J. Górski. W repertuarze miał popularne utwory klasyków baroku, klasycyzmu i romantyzmu, m.in. J.S. Bacha *Arię na strunie G*, W.A. Mozarta *Marsz turecki*, L. van Beethovena *Dla Elizy* i F. Liszta *Tańce węgierskie* i *Marzenie miłosne* we własnych, współczesnych aranżacjach. Zespół występował w gnieźn. domach kultury, w Teatrze im. A. Fredry w Gn. i na lokalnych imprezach plenerowych. Z powodu zmiany miejsca pracy i podjęcia przez A. Horbika studiów muz. w Poznaniu w sierpniu 1974 grupa została rozwiązana.

ASHKENAZI (ASZKENAZI) ELIEZER BEN ELIJAH, zwany także Eliezer Aszkenazi ben Elijah (ur. 1513, zm. 13 XII 1586), lekarz, jeden z najsłynniejszych żydowskich rabinów, talmudystów, egzegetów i lekarzy XVI w., który działał w wielu gminach w Europie. Urodził się prawdopodobnie w jednym z krajów Lewantu. Początkowo nauki pobierał u rabina Józefa

ben Salomona Taitazaka w Salonikach w Grecji, skąd udał się do Egiptu, gdzie został rabinem w wieku 26 lat. Przebywał tam 22 lata, nawiązując kontakty z gminą żydowską w Safed (Cwat) w płn. Izraelu i jej rabinem Józefem Caro. W 1561 został zmuszony do opuszczenia Egiptu i osiadł na Cyprze, w Famaguście (Maguša). W 1563 udał się do Wenecji, a w następnym roku do Pragi, skąd powrócił na Cypr. W 1567 pojechał do Cremony, gdzie wydał drukiem swój komentarz do Księgi Estery, zatytułowany *Yosef Lekah* (później wielokrotnie wznawiany). W tym samym roku został zaproszony przez gminę w Poznaniu, gdzie został rabinem. Krótko przebywał jako rabin także w Gn., skąd udał się do Krakowa. Tam osiadł i po kilku latach zmarł. Najważniejszym jego dziełem jest *Ma'aseh Adonai* (*Dzieła Boże*), które miał napisać w 1580 podczas pobytu w Gn. (wyd. drukiem w Wenecji w 1583). Jego żona Rachel zmarła w Krakowie 3 IV 1593 i tam została pochowana.

Aszkenazi urodził się w środowisku Żydów sefardyjskich, choć działał wśród Żydów aszkenazyjskich. Otrzymał staranne wykształcenie w kabale żydowskiej, ale zachował zdolność do racjonalnego i niezależnego myślenia. Jego egzegeza Tory spotykała się ze sprzeciwem wielu rabinów pol., co prowadziło do licznych konfliktów. Spośród pozostałych jego prac wymienić można modlitwy pokutne (*selihot*) oraz kazania (*piyyutim*), wydane w Krakowie i Lublinie w 1618, inne dzieła – jak komentarz do komentarza biblijnego Nahmanidesa – nie zachowały się.

Lit.: J. Perles, *Geschichte der Juden in Posen,* Breslau 1865, s. 40-41; *Jüdisches Lexikon*, t. 1 (1927, reprint 1982), kol. 499; Heimann Joseph Michael, *Or ha-Hayyim*, Frankfurt am Main 1892, nr 418; M. Steinschneider, *Catalogue of the Hebrew Books in the Bodleian Library*, kol. 954; Haim Hillel Ben-Sasson, *Ashkenazi Eliezer den Elijah the Physician*, w: *Encyclopedia Judaica*, t. 3, kol. 725-726; Haim Hillel Ben-Sasson, *Ashkenazi Eliezer den Elijah the Physician*, w: *Encyclopedia Judaica*, t. 2, wyd. 2, 2007, s. 573.

AUTOMOBILIZM W GNIEŹNIE, prekursorami a. byli bogatsi obywatele Gn., lekarze, kupcy czy oficerowie Wojska Polskiego, którzy już w 1925 stworzyli pierwsze formy zorganizowanego ruchu sportowego. Delegatura Automobilklubu Wielkopolskiego powstała w Gn. w 1962 i skupiała 32 osoby. Pierwszym prezesem był B. Kowalczewski, jego zastępcą dr H. Kucharski, a wśród założycieli znajdowali się również M. Krzymiński i H. Pajkert. W 1966 delegatura została rozwiązana, a w jej miejsce powołano Automobilklub Gn. Prezesem został W. Dębowski, który pełnił tę funkcję przez 5 kadencji. W tym czasie liczba członków powiększyła się do ponad 300. Automobilklub organizuje rajdy turystyczno-samochodowe, rajdy nawigacyjno-samochodowe, wycieczki samochodowowe, zloty, wyjazdy zagraniczne oraz spotkania propagujące bezpieczeństwo na drodze. Zgromadził mnóstwo nagród, wyróżnień, dyplomów i pucharów za zwycięstwa w klasyfikacjach drużynowych i indywidualnych. Automobilklub 3 razy zdobywał drużynowe mistrzostwo okręgu, a dwukrotnie indywidualny triumf w tej imprezie odnosili jego członkowie: W. i B. Dolatkowscy oraz J. i J. Dębowscy. Załogi odnosiły także sukcesy w rajdach „andrzejkowych", „barbórkowych" i w Rajdzie Ottona III.

B

BADMINTON W GNIEŹNIE, rozgrywki badmintonowe w Gn. zainicjowane zostały przez ognisko Towarzystwa Krzewienia Kultury Fizycznej, a szczególnie zasłużonym propagatorem tej dyscypliny sportu był prezes tego ogniska M. → Dyczek. Pierwsze mecze pod koniec lat 40. odbywały się w należącej do TKKF małej sali przy ul. Konopnickiej. Stopniowo zorganizowanych zostało kilka grup działaczy, trenerów i zawodników. Szkolenie przebiegało w sekcjach powstających w dużych zakładach pracy. Pionierami b. w Gn. byli: M. Tarnogrodzki, K. Kosicki, J. Morawski, F. Kościelski, K. Bednarkiewicz, J. Przybysz, G. Grzybowski i K. Bednarek. Najlepsi zawodnicy reprezentowali Gn. w imprezach zakładowych, międzyzakładowych, spartakiadowych, a także w strefowym etapie rozgrywek o mistrzostwo Polski. Od 1977, kiedy ostatecznie ukonstytuowały się struktury b. w Polsce i powstał Polski Związek Badmintona, zawodnicy z Gn. uczestniczą regularnie w rozgrywkach o najwyższe trofea krajowe. Zespół w składzie: W. Cichocki, J. i Z. Nawroccy, M. Grzybowski, A. i A. Śliwińscy, wywalczył awans do II ligi. Najważniejsze osiągnięcia indywidualne gnieźnian to dwukrotne mistrzostwo Polski w deblu, wywalczone w latach 1968 i 1970 przez J. Przybysza w parze z L. Woźnym z Leszna (debel ten w 1967 zdobył także brązowy medal, a osiągnięcie to J. Przybysz powtórzył jeszcze 6 lat później w parze z łodzianinem, W. Blażyńskim), 2. miejsce w deblu, wywalczone w 1972 przez F. Kościelskiego, grającego w parze z M. Żyniewiczem z Poznania, 4. miejsce J. Przybysza w singlu w 1968 oraz 4. miejsce zajęte w 1970 w mikście K. Bednarek i G. Grzybowskiego. W latach 1967-72 w czołowej szesnastce kraju znajdowali się: F. Kościelski, J. Przybysz i G. Grzybowski. Najbardziej znani gnieźn. sędziowie i działacze b. to: W. Cichocki, G. Grzybowski, J. Nawrocki, K. Witt, A. Grzelak i J. Imbierowicz. G. Grzybowski za zasługi w rozwoju kometki i b. uhonorowany został Brązową Odznaką Polskiego Związku Badmintona.

BALCERKOWO, historyczna osada podmiejska Gn. położona na południe od śródmieścia. Jej wsch. granica biegnie wzdłuż dzisiejszej ul. Wrzesińskiej. Od północy teren ten wyznacza zespół budynków i dworzec kolejki wąskotorowej oraz ul. Polna. Od zachodu linie podziału stanowią bagna i rozlewiska ciągnące się w kierunku Dalek. W dawnych czasach płd. granicę wytyczał wykarczowany las w obrębie dzielnicy Pustochowa (dziś Pustachowa). Do dziś teren dawniejszego B. jest stosunkowo płaski, wyspowy, wyniesiony ponad podmokłe łąki i rozlewiska sięgające aż do Dalek. Na znacznej części tego obszaru wybudowano w 1882 → cukrownię, a dalej na południe → garbarnię w 1920. Dzisiaj te zakłady już nie istnieją. W XI lub najpóźniej w XII w. urzęd-

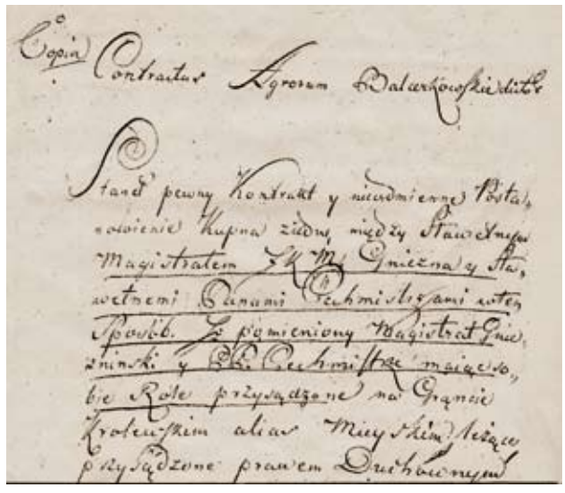

Kopia kontraktu na zakup ról Balcerkowa z 1665 r.

nicy książęcy, zwani kasztelanami, wznieśli w otoczeniu ośrodka gnieźn. 3 stożkowe gródki zabezpieczające drogi prowadzące do Gn. Jeden z nich usytuowany był przy drodze prowadzącej do Giecza (na terenie osady zwanej później B.). Gródki wraz z przyległymi osadami były ściśle związane z ośrodkiem władzy i stanowiły własność księcia/króla (królewszczyzny). Gall Anonim w *Kronice* pod datą 1106/07 wzmiankuje o powołaniu w Gn. komesa sprawującego na miejscu władzę w imieniu króla. Wizytacje archidiakonów Wincentego de Seve (1608) i Ignacego Raczyńskiego (1810) wymieniają należące do dóbr kościelnych wsie: Kowiory (Kawiary), Pustochowa (Pustachowa) oraz olędry miejskie: Nowaszki, Gostomka, Spławnik, Kokoszki. Brakuje tam położonego w ich sąsiedztwie B., stanowiącego w początkach XVII w. „role na gruncie królewskim", którymi dysponuje i zarządza Magistrat Jaśnie Królewskiego Miasta Gniezna. Nazwa tej osady – przedmieścia Gn. – pojawia się dość późno, bo dopiero w latach 30. XVII w. Jaką nazwę nosiła ta osada, czy też folwark, wcześniej, trudno dziś ustalić. Obszar B. nie był dotychczas eksplorowany archeologicznie. Można jedynie posiłkować się skąpym materiałem archiwalnym. Od 1628 do 1633 role te należały do sławetnego Jana Balcerowicza, kowala i zarazem mieszczanina gnieźn. W tym czasie ustalone zostały też wzorcowe warunki zbycia bądź dzierżawy tychże gruntów. W zachowanych dekretach, kontraktach i konsensach sporządzonych po 1633 używa się w zapisach terminu „role balcerkowskie". Uznać należy, że nazwa ta utworzona została od nazwiska Balcerowicz, a nie – jak to wcześniej formułowano – od imienia: Balcer, Balcerek. Dopuszcza się też wywód, że Jan Balcerowicz przez sobie współczesnych mieszczan gnieźn. mógł być określany mianem „Balcerek". B. – choć pozostawało poza strukturą miejską – było jednak ściśle związane z Gn., pod względem zarówno historycznym, jak i administracyjnym. Z akt, jakie się zachowały, można prześledzić jedynie sprawy zmieniających się własności oraz dzierżaw gruntów balcerkowskich w latach 1628-1818. Dalsze

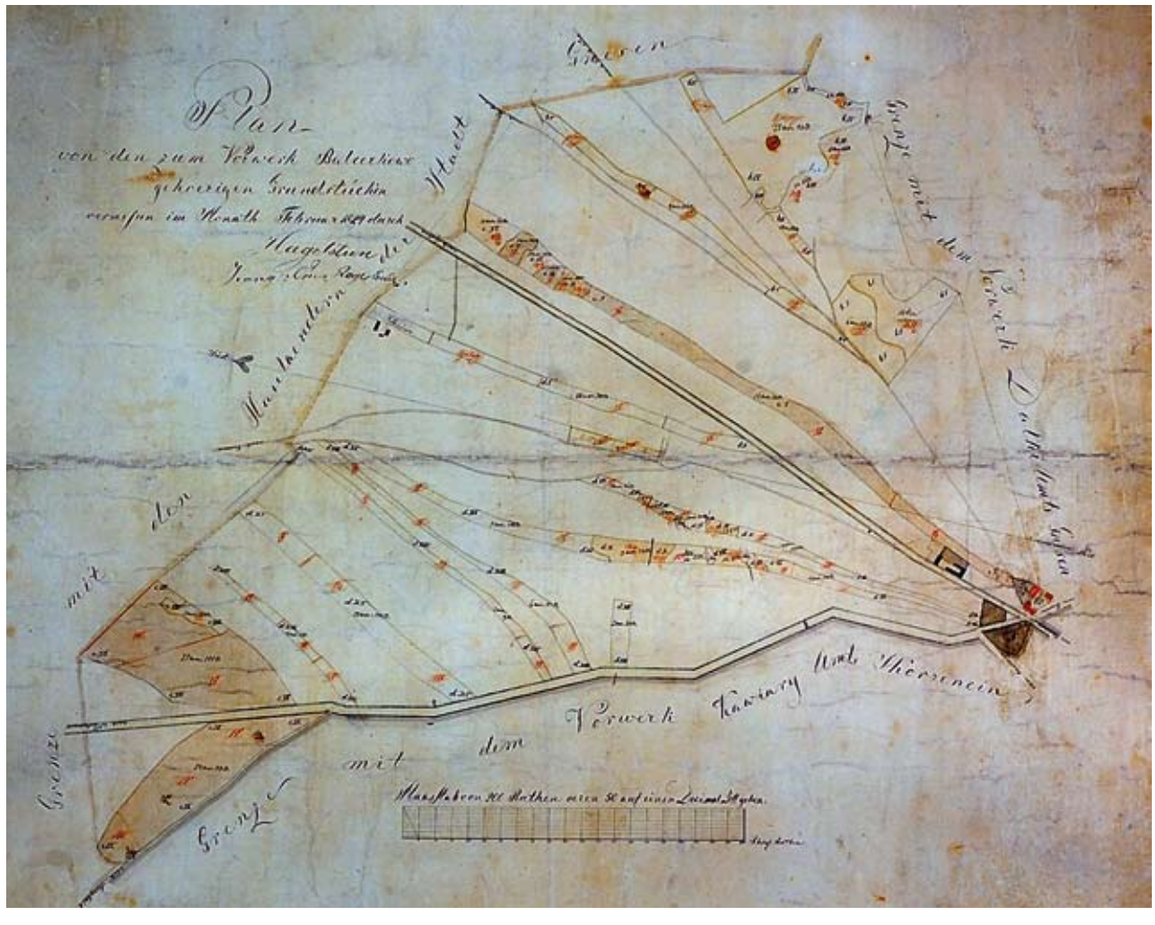

Plan sytuacyjny folwarku Balcerkowo z 1824 r.

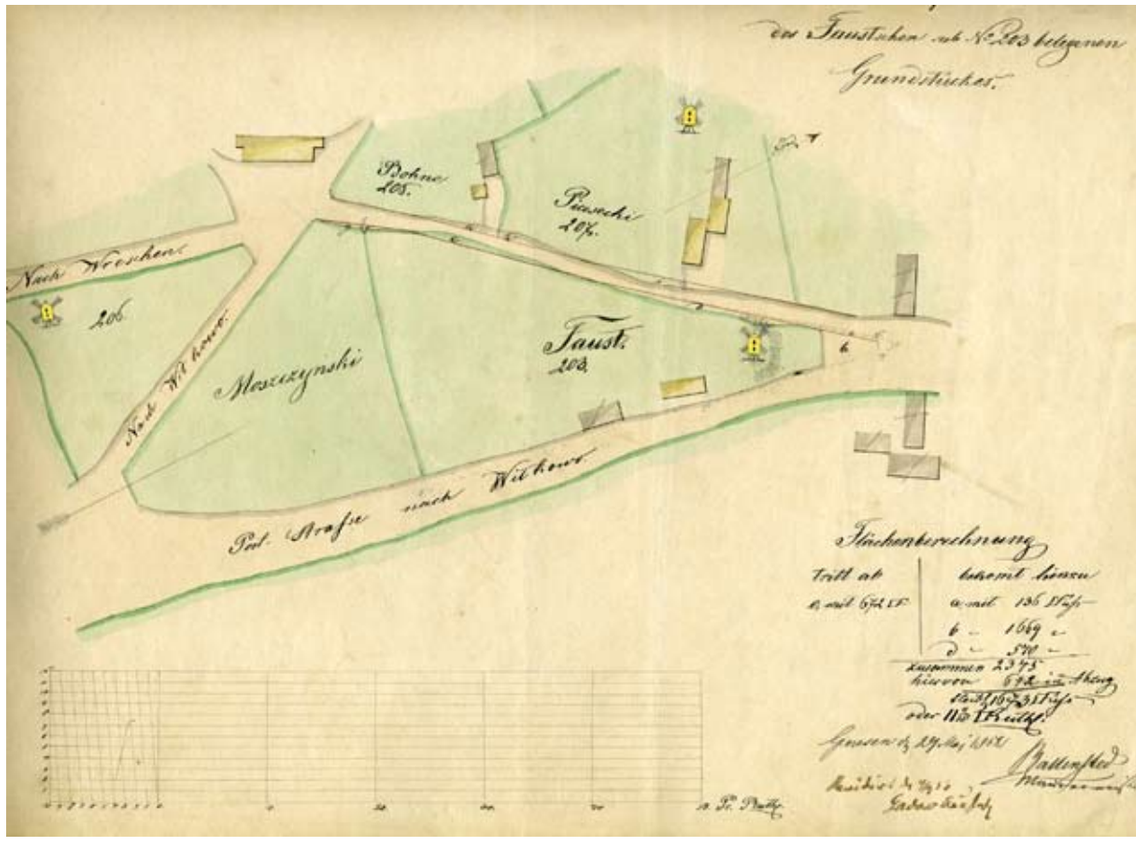

Plan sytuacyjny zbiegu ulic Witkowskiej i Wrzesińskiej z 1852 r. z widocznymi wiatrakami

dzieje utrwalonej już nazwy „Balcerkowo", począwszy od 1787, badać możemy na zachowanych planach, mapach i szkicach. U schyłku XVIII w. na wyniosłościach gruntów balcerkowskich zlokalizowane były młyny wietrzne (wiatraki). W latach 30. XIX w. dotychczasowe „role balcerkowskie" przekształcone zostały w *Vorwers Balcerkowo*. W latach 80. XIX w. znaczną część gruntów folwarku B. nabyła spółka Grabski, Jeschek & Comp., która w 1882 wybudowała i uruchomiła cukrownię. W celu usprawnienia dostaw surowca obok kolei normalnotorowej uruchomiono w 1883 kolej wąskotorową łączącą tereny rolne Witkowa i później Powidza z Gn. Pod koniec XIX w. wybudowane zostały przy wjeździe do cukrowni okazały gmach administracji oraz po przeciwnej stronie, w otoczeniu parkowym, rezydencjonalny pałac – mieszkanie właścicieli. Budowle wzniesiono w stylu neoklasycystycznym. Na gruntach B. powstały też mniejsze zakłady, takie jak: browar F. Konstanczaka i I. Waberskiego (1878-1936), przejęty w 1937 przez Browar Kobylepole, młyn zbożowy F. Gesella (1889-1908), który się spalił, ogrodnictwo Z. Pełczyńskiego zał. w 1920. W sierpniu 1902 niem. zaborca zawiązał spółdzielnię mieszkaniową i zarejestrował ją pod nazwą „Deutscher Beamten Wohnungsbauverei eingetragene Genossenschaft mit beschrankter Haftplicht, Gnesen" (Spółdzielnia Mieszkaniowa w Gn.). Na terenie przylegającym do cukrowni, wzdłuż ul. Wrzesińskiej, wzniesione zostały piękne secesyjne kamienice. Po odzyskaniu niepodległości na terenach płd. części B., stanowiących własność Towarzystwa Komandytowego Grabski, Jeschek & Spółka – Cukrownia w Gn., w latach 1920-25 działała → garbarnia Grabskiego. Wytwarzano tam pasy napędowe na potrzeby cukrowni, a później przerabiano skóry na potrzeby wojska. Nieopłacalność produkcji sprawiła, że w latach 1926-27 garbarnię zamknięto. W 1932 firma „Karpaty" sp. z o.o. wybudowała przy browarze I. Waberskiego stację benzynową. W latach okupacji hitlerowskiej (1939-45) przemysł gnieźn. przeszedł w ręce Niemców i przeorientowany został na potrzeby wojenne. Po wyzwoleniu Gn. w 1945 zakłady i fabryki upaństwowiono. Z przejętych 11 XII 1946 garbarni („Granit" i Grabskiego) oraz z uruchomionej inwestycji planu 6-letniego 22 VII 1951 powstały Gnieźnieńskie Zakłady Garbarskie. Cukrownia w Gn. przemianowana została na Cukrownię „Gniezno". W okresie PRL-u na terenie B. działały następujące zakłady: Kolejka Wąskotorowa PKP, Spółdzielnia Ogrodniczo-Pszczelarska (na terenie po browarze I. Waberskiego), Młyn Elektryczny PZZ, przedsiębiorstwo Bakutil. Pałacyk Grabskich w poł. lutego 1950 zaadaptowano na przedszkole zakładowe cukrowni, później przemianowane na przedszkole nr 12 „Plastusiowo". W początkowych latach XXI w. większość zakładów Gn. sprywatyzowano. W październiku 1999 zakończono produkcję w Gnieźnieńskich Zakładach Garbarskich, a od stycznia 2000 rozpoczęto proces likwidacji garbarni, wyprzedając masę upadłościową zakładu. W jednym z budynków ulokował się Salon Meblowy „Spin", a w sąsiednim powstało 20 XI 2000 Studium Doskonalenia Menedżerów Oświaty, które w 2002 przekształcone zostaje w → Gnieźnieńską Wyż-

szą Szkołę Humanistyczno-Menedżerską „Milenium". Sprywatyzowaną wcześniej Cukrownię „Gniezno" S.A. wykupił i przejął 13 VII 2001 niemiecki koncern Pfeifer und Langen, który w krótkim czasie doprowadził do zakończenia produkcji i od 3 VIII 2004 przystąpił do wyburzania fabryki. Pałacyk Grabskich wraz z terenem parkowym nabyła w 2007 znana gnieźn. firma hotelarsko-gastronomiczna, przekształcając zabytkowy obiekt na „Pietrak Hotel". W poddanym kompleksowej restauracji zabytkowym zespole pałacowo-parkowym organizowane są prestiżowe konferencje, sympozja i uroczystości weselne. Aktualnie zabudową mieszkaniową (budynkami 3-kondygnacyjnymi) objęty jest teren dotychczasowych pracowniczych ogródków działkowych cukrowni położonych wzdłuż dawnej ul. L. Grabskiego.

Lit.: *Akta Konsystorskie – wizytacje*, AAG, sygn. E40; Akta miasta Gniezna 1774-1939, APG, nr inw. 231; *Akta posesji miasta Gniezna 1794–1939*, APG; Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, Wrocław 1975; *Cukrownia Grabski, Jeschek & Comp.* (*1628–1804*) *1864–1945*, APG, nr inw. 211; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; *Garbarnia Grabski, Jeschek & Comp.* (*1920–1945*), APG, nr inw. 212; *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3 (1350-1399), Poznań 1879, dok. nr 1354; S. Kozierski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Poznań 1944; idem, *Badanie nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. 2, Poznań 1928, s. 303-418; idem, *Pierwotne osiedlenie ziemi gnieźnieńskiej wraz z Pałukami w świetle nazw geograficznych i charakterystycznych imion rycerskich*, Poznań 1924; idem, *Obce rycerstwo w Wielkopolsce XIII–XVI w.*, Poznań 1929; G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi*, t. 1, Warszawa–Poznań 1972; E. Scholtz, M. Szczepaniak, *Gnieźnianina żywot codzienny, od rozbiorów do wybuchu II wojny światowej*, Gniezno 2002; *Słownik historyczno-geograficzny woj. wielkopolskiego* (*poznańskiego*) *– średniowiecze*, oprac. PAN O/Poznań, do cz. IV, zeszyt 2, Poznań 2003; M. Torzewski, *Gnieźnieńska i Wrzesińska koleje wąskotorowe*, Warszawa 2006.

BALLENSTAEDT ADAM (ur. 1 X 1880 w Poznaniu, zm. 9 VI 1942 w Krakowie), architekt, działacz społeczny i polityczny. Syn Bolesława (→ Ballenstaedt Bolesław), brat → Lucjana (→ Ballenstaedt Lucjan). Uczęszczał do gimnazjum w Gn. i Rogoźnie. W latach 1896-97 i w 1901 pobierał stypendium szkolne z fundacji edukacyjnych Kapituły Archidiecezjalnej w Gn. W 1901 zdał maturę w Poznaniu. W latach 1901-03 studiował architekturę na politechnice w Charlottenburgu, a w latach 1903-05 w Karlsruhe, gdzie uzyskał dyplom. Tam do 1908 pracował jako projektant w pracowni prof. H. Billiga. Do 1918 prowadził praktykę prywatną w Mannheim, a także brał udział w konkursach budowlanych na terenie Niemiec. W latach 1906-18 zamieszczał szkice architektoniczne w warsz. „Przeglądzie Technicznym". W grudniu 1918 wrócił do Poznania, gdzie prowadził biuro architektoniczne. Jego projekty kamienic, budynków użyteczności publ. i kościołów wykorzystano m.in. w pracach w Bydgoszczy, Gdyni, Katowicach i we Lwowie. W Gn. opracował rysunki przebudowy pałacyku w Dalkach, brał czynny udział w pracy społ., samorządowej i politycznej. W latach 1919-32 był członkiem Rady Starostwa Krajowego. W 1919 został sekretarzem Koła Architektów Stowarzyszenia Techników, a następnie jego prezesem. Od 1920 był członkiem → Narodowej Partii Robotniczej. W latach 1921-28 i 1932-36 był radnym m. Poznania. Od 1922 był członkiem sejmiku wojewódzkiego. W 1940 został aresztowany i osadzony przez Niemców w Forcie VII, a następnie wysiedlony do Krakowa, gdzie zmarł.

BALLENSTAEDT BOLESŁAW (ur. 1854, zm. 1885), znany architekt i budowniczy. Syn Ludwika (→ Ballensteadt Ludwik), ojciec Adama (→ Ballenstaedt Adam) i Lucjana (→ Ballensteadt Lucjan). Przejął firmę budowlaną po ojcu. Projektował fasady kilkunastu kamienic w Gnieźnie.

BALLENSTAEDT LUCJAN (ur. 12 X 1881 w Poznaniu, zm. 27 IV 1958 w Poznaniu), specjalista mechaniki budowli i statyki, nauczyciel akademicki. Syn Bolesława (→ Ballenstaedt Bolesław), brat Adama (→ Ballenstaedt Adam). W latach 1894-1902 uczył się w gimnazjum humanistycznym w Gn., gdzie zdał maturę. Przez cały okres nauki pobierał stypendium z fundacji edukacyjnej gnieźn. Kapituły Metropolitalnej. W 1906 ukończył Wydział Inżynierii Lądowej i Wodnej na politechnice w Charlottenburgu. W latach 1909-14 pracował jako statyk konstruktor w Berlinie. W latach 1909-19 był asystentem w Katedrze Statyki i Geometrii Wykreślnej na Politechnice Berlińskiej. W latach 1919-39 wykładał statykę i budowę mostów w Państwowej Szkole Budownictwa i Liceum Drogowym w Poznaniu. W 1945 został kierownikiem budowy mostów w Zarządzie Miejskim Poznania oraz wykładał mechanikę budowli w Szkole Inżynierskiej. W 1952 został dyrektorem tej szkoły. W 1957 otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego Politechniki Poznańskiej. W 1932 wykonał dla katedry gnieźn. obliczenia statyczne rekonstrukcji filara w nawie płn. oraz konstrukcji żelbetowej obu wież. Opracował także technikę wciągnięcia dzwonu św. Wojciecha i 4 innych dzwonów do wieży północnej. W 1924 wydał *Statykę konstrukcji budowlanych*. W latach 1954-62 opracował 4-tomowe dzieło *Mechanika budowli*.

BALLENSTAEDT LUDWIK, mistrz murarski, budowniczy miejski w Gn. W październiku 1851 został współzałożycielem Towarzystwa Przemysłowców. Był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1867 przebywał na Światowej Wystawie w Paryżu, gdzie zapoznał się z nowoczesną architekturą i sztuką franc. W tym samym roku przebudował w stylu renesansowym, wg kompozycji Mausarta, pałac w Zakrzewie. Realizował w Gn. najnowsze rozwiązania architektoniczne elewacji kamienic mieszczańskich: u zbiegu ul. Bolesława Chrobrego i Rynku oraz przy ul. Lecha, ul. Mieszka I, ul. Warszawskiej i ul. Wrzesińskiej.

BANACH EDMUND (ur. 22 IX 1909 w Mogilnie, zm. 19 IX 1991 w Gn.), samorządowiec, pszczelarz, działacz społeczny i ruchu oporu. Syn krawca Leona i Joanny z d. Mężyńskiej, brat Tadeusza (→ Banach Ta-

deusz). Wraz z rodzicami od 1914 zamieszkał w Gn., gdzie w 1930 został absolwentem gimnazjum klasycznego, potem studiował prawo i ekonomię na Uniwersytecie Poznańskim, ale studiów nie ukończył. Czynną służbę wojsk. zakończył w stopniu podoficera. Do września 1939 pracował w Kiszkowie, pełniąc funkcję sekretarza gminy, potem został zmobilizowany do wojska i wysłany do Równego nad Horynią (ob. Ukraina), gdzie uczestniczył w bitwach II wojny światowej. W latach 1940-45 pracował fizycznie jako ogrodnik w okolicach Krasnegostawu na Lubelszczyźnie, uczestniczył jednocześnie w ruchu oporu Armii Krajowej. W 1945 powrócił na ziemię gnieźn. i zamieszkał w Kiszkowie. Tam organizował szkolnictwo i był nauczycielem; udzielał się społecznie w Polskim Związku Pszczelarskim – był prezesem koła w Kiszkowie; należał do komitetu elektryfikacji gminy. Pracował zawodowo w zakładach odzieżowych „Polanex" w Gn. jako planista i kierownik działu ekon., do przejścia na emeryturę. W 1975 spisał historię tej fabryki na 30-lecie jej działalności. Jako członek organizacji kombatanckiej otrzymał stopień podporucznika Armii Krajowej, został wyróżniony odznaczeniami kombatanckimi.

BANACH TADEUSZ (ur. 24 II 1912 w Mogilnie, zm. 17 IX 1943 w Rawiczu), harcmistrz, współzałożyciel Tajnego Harcerstwa Gnieźnieńskiego (26 X 1939), kierownik Grupy Starszoharcerskiej w „Roju" (Hufcu) Gn. – miasto. Syn krawca Leona i Joanny z d. Mężyńskiej, brat Edmunda (→ Banach Edmund). Od

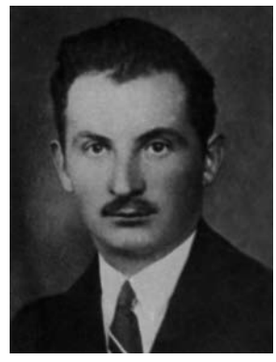

1914 mieszkał w Gn. W latach 1919-23 uczęszczał do Szkoły Powszechnej św. Jana w Gn. W roku szkolnym 1923/24 rozpoczął naukę w Państwowym Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Gn. i po ukończeniu 7 klas w 1930 wstąpił do wojska. Do 1939 był podoficerem zawodowym w → 69. Pułku Piechoty w Gn., plutonowym w kompanii łączności. W 1939 przeszedł szlak bojowy 17. Dywizji Piechoty, dotarł do Warszawy, brał udział w jej obronie, po kapitulacji powrócił z niewoli do Gn. w październiku 1939. Podczas okupacji pracował w → cukrowni w Gn., do czasu aresztowania (30 VII 1942). W 1938 zawarł związek małżeński z Kazimierą z d. Kowalską, mieli córkę Justynę (ur. w 1939). W latach 1923-30 należał do 2. Drużyny im. Zawiszy Czarnego w Gn., od 1929 był jej drużynowym. Od kwietnia 1938 był kierownikiem Kręgu Starszoharcerskiego im. H. Sienkiewicza w Gn. W 1939 ukończył kurs podharcmistrzowski, organizowany przez Hufiec Gnieźnieński. Po powrocie z niewoli czynnie włączył się w nurt pracy konspiracyjnej. Wszedł w skład Komendy Obwodu Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej (ZWZ AK). Został aresztowany 30 VII 1942, stracony przez powieszenie w więzieniu w Rawiczu.

BANASZKIEWICZ ANNA (ur. 30 VII 1949 w Koninie, zm. 2 IV 1997), lekarz dentysta. Studia w latach 1968-73 na Oddziale Stomatologicznym Wydziału Lekarskiego Akademii Medycznej w Poznaniu. Dyplom lekarza dentysty uzyskała 20 IX 1973 w Poznaniu. Zatrudniona od 1 X 1973 do 3 II 1996 w ZOZ-ie w Gn., w Rejonowej Poradni Stomatologicznej przy ul. Staszica, była także lekarzem szkolnym w → Szkole Podstawowej nr 9. Pochowana na cmentarzu św. Krzyża w Gnieźnie.

BANETH EDUARD (JECHESKEL) (ur. 9 VIII 1855 w Liptó-Szent-Miklós na Węgrzech, zm. 7 VIII 1930 w Berlinie), uczony i rabin. Syn Bernharda Banetha. Po ukończeniu nauki w Israelitische Normalschule w rodzinnym mieście i po latach studiów nad Torą pod opieką ojca, rabina Sofera i innych w Bratysławie rozpoczął studia w seminarium rabinicznym w Berlinie w 1873 oraz naukę w gimnazjum w Gn., gdzie uzyskał maturę. Dzięki temu mógł w 1878 rozpocząć studia na uniwersytecie w Berlinie, poświęcając się filozofii i językom orientalnym (gł. arabskiemu). W lipcu 1881 otrzymał tytuł doktora (*summa cum laude*) na uniwersytecie w Lipsku, a wkrótce potem dyplom rabina nadany przez dra Israela Hildesheimera. W styczniu 1882 został rabinem w Krotoszynie, gdzie przebywał do kwietnia 1895, kiedy zarząd wspólnoty wprowadził wbrew woli większości kilka zmian, których on nie mógł zaakceptować. W grudniu 1895 powierzono mu stanowisko wykładowcy Talmudu w Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums w Berlinie.

Spośród wielu prac E.B. można wymienić: *Samuel ha-Nagid als Staatsmann und Dichter* (drukowany w odcinkach w czasopiśmie „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums" 1881, nr 2-8), *Ursprung der Sadokäer und Boëthosäer* (Frankfurt am Main 1882), *Maimunis' Commentar zum Tractat Abot*, zawierający arabski tekst oryginału wraz z hebrajskim tłumaczeniem (tylko 1. rozdział ukazał się drukiem w „Hildesheimer Jubelschrift"), *Mischna, Seder Mo'ed* (wyd. krytyczne z niem. przekładem i komentarzem, Berlin, *Maimunis' Neumondsberechnung* (wydawane w nauk. dodatku do rocznych sprawozdań Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums w Berlinie).

Lit.: *Baneth Eduard*, w: *Jewerjska encyklopedia*, t. 3, s. 759; *Baneth Eduard*, w: *Jewish Encyclopaedia*, t. 3, s. 489; *Baneth Eduard*, w: *Jüdisches Lexikon*, t. 1 (1927; reprint 1982), kol. 703; *Jewish Encyclopedia* (online edition); *Baneth Eduard*, w: *Lexikon deutsch-jüdischer Autoren*, t. 1, red. R. Heuer, München 1992, s. 345-347; Moshe David Herr, Shelomo Dov Goitein, Samuel Miklos Stern, *Baneth*, w: *Encyclopaedia Judaica*, t. 3, wyd. 2, 2007, s. 108.

BANKI

Geneza spółdzielczości bankowej w zaborze pruskim. Jedną z najstarszych form pol. spółdzielczości jest powstała w Wielkopolsce spółdzielczość bankowa, w której organizowaniu szczególną rolę odegrał ks. Piotr Wawrzyniak. Spółdzielnie pol. początkowo nazywały się „towarzystwami". Za pierwszą pol. spółdzielnię oszczędnościowo-pożyczkową uznaje się zał. w 1861 Towarzystwo

Pożyczkowe dla Przemysłowców Miasta Poznania. W kolejnych latach podobne towarzystwa powstawały w innych miastach Wielkopolski i Pomorza. Nazywano je „kasa pożyczkowa", a od początku XX w. „bank ludowy". Wkrótce sieć banków ludowych utworzyła odrębny od niemieckiego polski system bankowy. Spółdzielnie w Wielkopolsce stały się dobrowolnymi związkami osób o niezamkniętej liczbie równouprawnionych członków, prowadzącymi przedsiębiorstwa bankowe. Do spółdzielni należeli gł. chłopi, a także właściciele ziemscy, kupcy, rzemieślnicy, przemysłowcy i robotnicy oraz przedstawiciele inteligencji. Były one organizowane wg ustalonych zasad. Władzą stanowiącą było walne zebranie członków spółdzielni, organem kontrolującym rada nadzorcza, a organem wykonawczym zarząd. Zobowiązania spółdzielni objęte zostały zasadą solidarnej odpowiedzialności finansowej jej członków. Centralą dla spółdzielni był utworzony w 1871 Związek Spółek Polskich, przekształcony następnie w Związek Spółek Zarobkowych i Gospodarczych na Wielkie Księstwo Poznańskie i Prusy Zachodnie. Pełnił on funkcję patronacko-rewizyjną nad zrzeszonymi spółdzielniami. Ważną rolę w dziejach pol. spółdzielczości odegrały utworzone w 1886 w Poznaniu: Bank Związku Spółek Zarobkowych, który m.in. finansował działalność kas spółdzielczych, udzielając im kredytów na działalność pożyczkową i przyjmując lokaty oszczędności, oraz Bank Ziemski, pośredniczący w parcelacji majątków pol. zagrożonych wykupem przez władze pruskie. Obok pol. spółdzielni działały w Wielkopolsce również niem. spółki kredytowe typu Raiffeisen i Offenbach, tworzone często z inicjatywy Komisji Kolonizacyjnej.

Banki w Gnieźnie i powiecie gnieźnieńskim. Wskutek rozbioru Polski Gn. i pow. gnieźnieński znalazły się pod zaborem pruskim. W 2. poł. XIX w. rozpoczął się dynamiczny rozwój Gn. związany z migracją ludności wiejskiej do miasta. W tym procesie miała również istotny udział kolonizacja niemiecka. Początki rozwoju przemysłu stały się przyczyną tak znacznego wzrostu ludności miasta. Nadal utrzymywało się liczne rzemiosło, powstawały nowe przedsiębiorstwa, z czym wiązało się także rosnące znaczenie przedsiębiorstw finansowych. Pierwszym bankiem w Gn. była powstała w 1859 Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Gnieźnieńskiego (Kreissparkasse), instytucja samorządu terytorialnego o własnej osobowości prawnej, gromadząca oszczędności i wykorzystująca je na cele działalności kredytowej. W tym okresie działały w mieście również: agentura Banku Rolniczo-Przemysłowego „Kwilecki-Potocki" w Poznaniu i agentura Wschodnio-Niemieckiego Banku Produkcyjnego w Poznaniu, a na terenie wsi działalność prowadziły agentura Banku Hipotecznego w Miningen i agentura Śląskiego Banku Akcyjnego Rolniczo-Kredytowego we Wrocławiu. 24 XI 1868 powstało Towarzystwo Pożyczkowe dla miasta Kłecka i okolicy. Na podstawie przyjętego na Walnym Zgromadzeniu 15 I 1871 statutu towarzystwo zarejestrowano 29 III 1871 pod nazwą „Towarzystwo Pożyczkowe dla miasta Kłecka i okolicy, Spółka Wpisana". Pierwszą pol. spółdzielnią oszczędnościowo-pożyczkową w Gn. była założona 27 II 1871 Kasa Pożyczkowa dla Miasta i Okolicy. 2 III 1871 zarejestrowano spółdzielnię w Sądzie Powiatowym w Gn. pod nazwą „Kasa Pożyczkowa w Gn." (Eingetragene Genossenschaft mit unbeschränkter Haftpflicht). Kolejną stała się utworzona 30 VII 1875 i zarejestrowana 5 X 1875 Kasa „UL" – Wzajemna Pomoc. Obydwie kasy swoją działalnością obejmowały miasto i okoliczne wsie, udzielając początkowo swoim członkom niewysokich, krótkoterminowych kredytów. W latach 1910-13 istniał Gnieźnieński Bank Ziemski. W latach 1919-39 na terenie Gn. obok banków spółdzielczych działały: Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Gnieźnieńskiego, Komunalna Kasa Oszczędności Miasta Gn. (powstała w 1902 pod nazwą Stadtsparkasse) i oddział Banku Polskiego z siedzibą w Warszawie, zał. w 1924. Wśród instytucji obsługujących rolnictwo największą rolę odegrały banki. Oprócz KKO Powiatu Gnieźnieńskiego i banków gnieźn. działalność kredytową na wsi prowadziło 5 pol. spółdzielni oszczędnościowo-pożyczkowych, mających swoje siedziby w Kłecku, a w pow. witkowskim (powstałym w 1887, a po likwidacji włączonym w 1927 w przeważającej części do pow. gnieźn.) w Czerniejewie, Jarząbkowie, Powidzu i Witkowie. Poza spółdzielnią w Witkowie były to niewielkie banki. W 1922 obydwie gnieźn. kasy zmieniły nazwy: Kasa Pożyczkowa na „Bank Pożyczkowy, Spółdzielnia z odpowiedzialnością nieograniczoną" w Gn. (od 1929 była spółdzielnią z odpowiedzialnością ograniczoną), a Kasa „UL" na „Bank Kredytowy, Spółdzielnia Zapisana z odpowiedzialnością nieograniczoną" w Gn. Wybuch II wojny światowej i okupacja niem. przerwały działalność tych banków. W latach 1939-45 na terenie Gn. i powiatu istniały m.in. następujące banki: w Gn. (Gnesen) Kreissparkasse Gnesen, Bahnhofstr. 6 (ul. Lecha 6); Reichsbanknebenstelle, Neustadtstr. 17 (ul. Sienkiewicza 17); Stadtsparkasse, Hornstr. 6 (d. ul. Mieczysława, ob. ul. Mieszka I); w Kiszkowie (Welnau) Kreissparkasse Gnesen, Zweigstelle Welnau, Markt 56; Kłecku (Klötzen) Kreissparkasse Gnesen, Zweigstelle Klötzen, Gnesenerstr. 85; w Witkowie (Wittingen) Kreissparkasse Gnesen (Filiale Wittingen). Po zakończeniu wojny reaktywowały swą działalność w pierwszym półroczu 1945 banki w Gn., także banki w Czerniejewie i Witkowie, a w 1949 w Kłecku. W 1945 wznowiły działalność KKO Powiatu Gnieźnieńskiego i KKO Miasta Gn., które w latach 1948-50 w ramach reformy instytucji bankowych zlikwidowano, a agendy oraz aktywa i pasywa obu kas przejął Państwowy Bank Rolny Oddział w Gn. W kwietniu 1950 agendy Banku Kredytowego w Gn. przejął Bank Rzemiosła i Handlu Oddział w Gn. Wykreślenia banku z rejestru sądowego dokonano w listopadzie 1951. Bank Pożyczkowy i pozostałe banki zostały w 1950 przekształcone w Gminne Kasy Spółdzielcze, organizacyjnie i finansowo związane z państwowym systemem kredytowym. GKS podporządkowane były Bankowi Rolnemu, następnie Narodowemu Bankowi Polskiemu. Nadany przez Ministerstwo Finansów wzorcowy statut pozba-

wił Gminne Kasy Spółdzielcze autonomii, samodzielności i samorządności oraz prawa przyjmowania wkładów oszczędnościowych, gdyż wyłączność w tym zakresie należała do PKO. Rok 1956 przyniósł znaczące zmiany w życiu polit. i gosp. kraju, w tym także zmiany w polityce wobec rolnictwa, przyczyniające się do wzrostu znaczenia spółdzielczości bankowej. Po okresie stagnacji w 1957 nastąpiło ożywienie działalności kas. Dalszemu usamodzielnieniu się spółdzielni oraz ich organów sprzyjał powołany w 1957 Związek Spółdzielni Oszczędnościowo-Pożyczkowych, jako centrala organizacyjno-rewizyjna. Nowy etap w działalności spółdzielczości bankowej rozpoczął się w 1958, chociaż nie w pełni został przywrócony spółdzielniom charakter samorządności spółdzielczej. Przełomowym rokiem w jej historii stał się 1975, w którym na mocy nowej ustawy o prawie bankowym spółdzielnie oszczędnościowo-pożyczkowe uzyskały wspólną nazwę – banki spółdzielcze, a funkcję centralnego związku banków spółdzielczych przejął Bank Gospodarki Żywnościowej, powołany w 1975 jako bank państwowo-spółdzielczy z połączenia Centralnego Związku Spółdzielni Oszczędnościowo-Pożyczkowych i Banku Rolnego. W tym samym roku dokonano zmian w organizacji i zakresie działalności terenowej administracji państwowej, likwidując powiaty. Rozszerzono kompetencje rad narodowych, zwłaszcza szczebla gminnego. W latach 1975-88 banki spółdzielcze działały w Czerniejewie, Gn., Kiszkowie, Kłecku, Łubowie oraz Mieleszynie (Filia BS w Kłecku) i Niechanowie (Oddział BS w Gn.). Bank Spółdzielczy w Witkowie w wyniku reformy administracyjnej w 1975 znalazł się w granicach nowo utworzonego woj. konińskiego. Na przełomie 1989 i 1990 zasadnicze zmiany w systemie bankowym, zapoczątkowane ustawą Prawo bankowe z 31 I 1989, dotyczyły przede wszystkim zwiększenia autonomii banków i możliwości poszerzenia zakresu i przedmiotu ich działania. Kolejna ustawa z 20 I 1990 o zmianach w organizacji i działalności spółdzielczości pozbawiła m.in. BGŻ funkcji centralnego związku lustracyjnego wobec banków spółdzielczych. Dokonane na początku lat 90. zmiany w prawie bankowym i prawie spółdzielczym rozpoczęły proces wchodzenia banków spółdzielczych na wolny rynek finansowy, który dla wielu z nich stał się przyczyną poważnych kłopotów. Ustawa z 24 VI 1994 o restrukturyzacji banków spółdzielczych i BGŻ oraz zmianie niektórych ustaw nałożyła na banki obowiązek zrzeszania się we właściwym terytorialnie banku regionalnym. Ustawa sankcjonowała istnienie niezależnych od BGŻ struktur zrzeszających banki spółdzielcze, m.in. powołany w 1990 przez grupę banków spółdzielczych z własnej inicjatywy bank regionalny pod nazwą Gospodarczy Bank Wielkopolski S.A. w Poznaniu. Do grupy tej należał m.in. Bank Spółdzielczy w Gn. Następnym krokiem banków spółdzielczych były decyzje łączeniowe, mające na celu dostosowanie banków do funkcjonowania w warunkach gospodarki rynkowej i rosnącej konkurencji, wzmocnienie kapitałowe i zwiększenie bezpieczeństwa działalności banków. Na terenie Gn. i powiatu (utworzonego Rozporządzeniem Rady Ministrów z 7 VIII 1998) działają następujące banki: Bank Spółdzielczy w Gn., Centrala Banku, oddziały w Czerniejewie, Gn., Kłecku, Kiszkowie, Mieleszynie, Mieścisku (pow. wągrowiecki), Mogilnie (pow. mogileński), Niechanowie, Skokach (pow. wągrowiecki); Bank Spółdzielczy w Witkowie, Centrala Banku, oddziały w Witkowie, Dąbiu i Przedczu (pow. kolski); Piastowski Bank Spółdzielczy w Janikowie, Centrala Banku, Oddział w Trzemesznie; Wielkopolski Bank Spółdzielczy w Łubowie, Centrala Banku, Oddział w Łubowie, Filia w Gn. (stan na 31 III 2007). W latach 1945-89 obok Banku Spółdzielczego funkcjonowały w Gn. oddziały 4 banków: Narodowego Banku Polskiego, Banku Rolnego, Powszechnej Kasy Oszczędności i Banku Gospodarki Żywnościowej. W latach 1945-49 działał Bank Gospodarstwa Spółdzielczego.

Bank Spółdzielczy w Trzemesznie. Działalność banku w Trzemesznie zapoczątkowało zarejestrowane w 1865 w sądzie Towarzystwo Pożyczkowe dla miasta Trzemeszna i okolicy. Pierwsza siedziba mieściła się przy pl. Kościelnym 11 (ob. pl. św. Wojciecha). Członkami Kasy Pożyczkowej w Trzemesznie byli: rolnicy, kupcy, zagrodnicy, szewcy, a także przedstawiciele inteligencji. W latach 1903 i 1909 w Walnym Zgromadzeniu Kasy Pożyczkowej uczestniczył ks. Piotr Wawrzyniak. Od momentu powstania towarzystwa dwukrotnie – w 1894 i 1915 – zmieniano jego statut. Pierwsze Walne Zgromadzenie Kasy w wolnej Polsce odbyło się 22 IV 1919, a na kolejnym w 1922 uchwalono nowy statut. Zmieniono nazwę na Bank Ludowy Spółdzielnia z nieograniczoną odpowiedzialnością. Na czas wojny działalność banku została przerwana i wznowiona we wrześniu 1945. Na Walnym Zebraniu w styczniu 1946 wybrano Radę Nadzorczą i powołano Zarząd Banku. Dokonano zmian w statucie, m.in. uchwalono ograniczenie odpowiedzialności członków banku do wysokości udziału. 15 VI 1950 uchwalono utworzenie Gminnej Kasy Spółdzielczej. W kwietniu 1958 podjęto uchwałę o zmianie nazwy na Bank Ludowy Spółdzielnia Oszczędnościowo-Pożyczkowa, a w 1973 przyjęto nazwę Bank Spółdzielczy. W wyniku decyzji łączeniowej podjętej przez organa samorządowe Banku Spółdzielczego w Trzemesznie wspólnie z organami samorządowymi banków w Janikowie i Gniewkowie 1 VII 1999 powstał Piastowski Bank Spółdzielczy w Janikowie.

Bank Spółdzielczy w Kłecku. Działalność banku zapoczątkowało utworzone 24 XI 1868 Towarzystwo Pożyczkowe dla miasta Kłecka i okolicy. Bank nie miał stałej siedziby, wynajmowano pomieszczenia w prywatnych mieszkaniach członków Zarządu. W 1875 siedziba banku mieściła się w budynku Lubeckiego przy ul. Kościelnej 13. Do Towarzystwa należeli mieszkańcy Kłecka i okolicznych wsi. Bank udzielał członkom kredytu krótkoterminowego i niskoprocentowego. Rosnącego zapotrzebowania na kredyt bank nie był w stanie pokryć z własnych środków. Zarejestrowanie w 1871 Towarzystwa w gnieźn. Sądzie Okręgowym umożliwiło uzy-

skanie dodatkowych środków pieniężnych w bankach pozn. i przeznaczenie ich na zaspokojenie rosnących potrzeb pozostałych członków spółki. Dynamiczny rozwój spółdzielni przypadł na lata 1871-79. Stwierdzony w 1880 niedobór spowodował stagnację i upadek spółki. W latach 1891-99 zmieniała się jej nazwa. W 1891 brzmiała ona Kasa Pożyczkowa w Kłecku (Eingetragene Genossenschaft mit unbeschränkter Haftpflicht), od 1899 używano nazwy Kasa Banku Ludowego w Kłecku (E.G. m.u.H.) lub Bank Ludowy, a później tylko Bank Ludowy w Kłecku (E.G. m.u.H.). Zahamowanie kryzysu i odrodzenie spółdzielni nastąpiło w latach 1906-18. W 1929 bank przeniósł siedzibę do budynku Stanisława Kaczora przy ul. Kolejowej. Na czas wojny przerwał działalność i po jej zakończeniu wznowił pracę 26 X 1949. W kwietniu 1950 zmieniono nazwę banku na Gminna Kasa Spółdzielcza w Kłecku, a w czerwcu 1956 na Kasa Spółdzielcza w Kłecku. Obecną nazwę Bank Spółdzielczy w Kłecku przyjęto w 1958. Od 1981 siedzibą banku jest nowo wybudowany budynek przy ul. Dworcowej 14.

Bank Spółdzielczy w Witkowie. W 2. poł. XIX w. na zebraniu Kółka Rolniczego w Gorzykowie wystąpiono z inicjatywą założenia spółdzielni kredytowej w Witkowie. Przygotowano i złożono wniosek w sądzie gnieźn. o zarejestrowanie spółdzielni, której nazwa miała brzmieć: Bäuerlicher Darlehnskassenverein für Witkowo und Umgegend. Eingetragene Genossenschaft (Włościańskie Towarzystwo Pożyczkowe dla Witkowa i Okolicy – Spółka Zapisana). Wniosek został 12 I 1888 oddalony, ponieważ przedłożony projekt statutu był niezgodny z obowiązującym prawem. Pruskie prawo dotyczące spółek wymagało od ich członków odpowiedzialności solidarnej całym majątkiem, a tego statut spółdzielni nie przewidywał. Statut uzupełniono, dołączając protokół założenia spółki pod nazwą Bank Ludowy w Witkowie Spółka Zapisana (Eingetragene Genossenschaft) i złożono odwołanie. Na podstawie wyroku królewskiego Kammergerichtu w Berlinie z 28 V 1888 spółdzielnię zarejestrowano w sądzie 25 VI 1888. Pierwszą siedzibą banku był budynek miejscowego probostwa, następną mieszkanie ówczesnego kasjera Ostena przy ul. Poznańskiej. Do 1905 Bank Ludowy w Witkowie dwukrotnie zmieniał swoją siedzibę. W 1905 zakupiono nieruchomość przy Zielonym Rynku, traktując ją jako lokal przejściowy. Po zakupieniu działki przy Głównym Rynku 18 I 1913 zatwierdzono na posiedzeniu Rady i Zarządu projekt nowego budynku bankowego, a 4 XII 1913 ks. bp Kloske dokonał poświęcenia nowej siedziby banku. Budowa i wyposażenie budynku kosztowały 60 000 marek. Wybuch II wojny światowej i wkroczenie wojsk niem. przerwały działalność banku. 1 VII 1945 Bank Ludowy wznowił działalność. W wyniku reformy spółdzielczości bankowej w 1950 nastąpiło połączenie Banku Ludowego w Witkowie z Bankiem Ludowym w Powidzu i powołanie Gminnej Kasy Spółdzielczej w Witkowie. 23 VI 1956 Walne Zgromadzenie członków GKS w Witkowie zatwierdziło nowy statut, przyjmując nazwę „Kasa Spółdzielcza w Witkowie z siedzibą w Witkowie". W 1958 dokonano kolejnej zmiany statutu i nazwy KS na Spółdzielnia Oszczędnościowo-Pożyczkowa. Powrócono do dawnej nazwy Bank Ludowy. Rok 1961 przyniósł kolejne zmiany statutu – od tego momentu nazwa banku brzmiała Bank Ludowy Spółdzielnia Oszczędnościowo-Pożyczkowa. Na zebraniu przedstawicieli 12 V 1973 dokonano zmiany statutu banku i przyjęto nazwę Bank Spółdzielczy. W 2002 Bank Spółdzielczy w Witkowie połączył się z bankiem w Dąbiu i Przedczu.

Bank Spółdzielczy w Gnieźnie. Geneza gnieźn. Banku Spółdzielczego sięga 2. poł. XIX w. 27 II 1871 powstała Kasa Pożyczkowa dla Miasta i Okolicy w Gn., swoją działalnością wspierająca miejscowych rzemieślników i rolników z pobliskich wsi, wypierająca niem. kapitał. Do 1906 kasa mieściła się w prywatnym budynku przy ul. Warszawskiej, którego właścicielem był T. Theurich. W tym samym roku za 153 271 marek kasa kupiła od Niemca Bernarda Koschinka Hotel Europejski, przenosząc tam swoją siedzibę. W 1922 Kasa Pożyczkowa zmieniła nazwę na „Bank Pożyczkowy, spółdzielnia z odpowiedzialnością nieograniczoną" w Gn., a od 1929 była spółdzielnią z odpowiedzialnością ograniczoną. Wybuch II wojny światowej przerwał działalność banku. W 1939 wszczęto postępowanie likwidacyjne, skonfiskowano wszystkie akta i 18 I 1943 wykreślono Bank Pożyczkowy z rejestru sądowego. Po wojnie Bank Pożyczkowy wznowił działalność 1 VI 1945, a w 1950 został przekształcony w Gminną Kasę Spółdzielczą. 24 VI 1956 dotychczasową nazwę zmieniono na Kasa Spółdzielcza. Uchwałą Zebrania Przedstawicieli z 22 III 1959 dokonano kolejnej zmiany nazwy na Bank Spółdzielczy w Gn. W latach 1996-98 6 banków – w Czerniejewie, Kiszkowie, Kłecku, Mieścisku, Mogilnie i Skokach – połączyło się z Bankiem Spółdzielczym w Gn.

Bank Spółdzielczy w Czerniejewie, powstał w 1893. Wpisu do rejestru spółek dokonano 14 II 1894. Przyjęto wówczas nazwę Bank Ludowy w Czerniejewie (Eingetragene Genossenschaft mit unbeschränkter Haftpflicht). Przez wiele lat siedziba banku mieściła się w budynku Stanisława Obarskiego przy ul. Poznańskiej. Wybuch II wojny światowej przerwał działalność banku. Po jej zakończeniu została ona wznowiona 1 VII 1945. W 1950 Bank Ludowy został przekształcony w Gminną Kasę Spółdzielczą, w 1956 przyjął nazwę Kasa Spółdzielcza, a w 1959 – Bank Spółdzielczy. Do 1981 zajmował lokale w budynku przy pl. Wiosny Ludów 7, a następnie w nowo powstałym budynku przy ul. 21 Stycznia 2.

Narodowy Bank Polski Oddział w Gnieźnie, powstał 5 III 1945, mieścił się w budynku przy ul. Sienkiewicza 17 (do 1939 siedzibie Banku Polskiego) i funkcjonował do 31 I 1989. W dawnej siedzibie Oddziału NBP otwarto placówkę Wielkopolskiego Banku Kredytowego.

Bank Gospodarstwa Spółdzielczego, powstał w lipcu 1945 w Gn. pod nazwą „Zastępstwo Banku" jako Bank Spółdzielczy „Społem". Od końca 1945 istniał jako Bank Spółdzielczy w Warszawie Oddział w Gn. Kredytowaniem działalności spółdzielczej obejmował Gn. oraz po-

wiaty gnieźn. i mogileński. Po likwidacji 1 V 1949 jego agendy przejął Państwowy Bank Rolny Oddział w Gn.

Bank Rolny Oddział w Gnieźnie, rozpoczął działalność w 1949 jako Państwowy Bank Rolny, od 1950 działał jako Bank Rolny. Zajmował lokal w budynku przy ul. Mieczysława 6 (ob. ul. Mieszka I). Powołanie w 1975 Banku Gospodarki Żywnościowej zakończyło działalność Oddziału Banku Rolnego w Gn.

Gminna Kasa Spółdzielcza w Gnieźnie, zarejestrowana w Sądzie Powiatowym w Gn. 23 IX 1950, organizacją i charakterem działalności odbiegała od dawnego Banku Ludowego. Organizacyjnie i finansowo związana była z państw. systemem kredytowym. Celem instytucji było niesienie pomocy w podnoszeniu dobrobytu i kultury bezrolnych, małorolnych i średniorolnych chłopów, zgodnie z planami rozwoju gosp. wsi. GKS do 1953 podlegała Bankowi Rolnemu, a w późniejszym okresie Narodowemu Bankowi Polskiemu. Terenem działalności GKS były gminy: Gn., Łubowo i Niechanowo. Władzami spółdzielni były Walne Zebranie Członków, Zarząd i Komisja Rewizyjna. Działalność GKS ograniczała się do obsługi kasowej wszystkich wiejskich placówek gosp. i kredytowania indywidualnego rolnictwa. GKS w Gn. skupiała niewielką liczbę członków – ok. 230. Działalnością GKS w 1951 kierowała Z. Dudzińska. W latach 1952-54 przewodniczącym zarządu był S. Biela, później A. Żołądkiewicz. Do 1953 przewodniczącym Komisji Rewizyjnej był F. Kubiaczyk, a w latach 1953-56 M. Piekarski. 24 VI 1956 zmieniono nazwę GKS na: Kasa Spółdzielcza. Z biegiem lat rozszerzano zakres działalności kredytowej, obejmując nią rzemieślników, oraz wznowiono działalność oszczędnościowo-pożyczkową.

Powszechna Kasa Oszczędności Bank Polski S.A. Oddział w Gnieźnie, powstał 14 IX 1953 na bazie działającej od 1952 ekspozytury i był drugą placówką terenową w byłym pozn. okręgu bankowym, po oddziale w Kaliszu. Początkowo siedzibą banku był lokal w budynku przy Rynku, w którym dawniej mieścił się Inspektorat PZU. Następnie zajmował lokale wspólnie z oddziałem Banku Rolnego. W 1964 przeniósł się do nowej siedziby w budynku przy ul. Bolesława Chrobrego 12b, zmodernizowanego i rozbudowanego w latach 1998-99. Placówki banku otwarto na os. Jagiellońskim i ul. Staszica. W pow. gnieźn. działają oddziały PKO BP w Trzemesznie i Witkowie. W 2000 bank został przekształcony w jednoosobową spółkę akcyjną Skarbu Państwa pod nazwą Powszechna Kasa Oszczędności Bank Polski S.A.

Bank Spółdzielczy w Łubowie, podczas Założycielskiego Walnego Zgromadzenia członków Banku Spółdzielczego w Gn. 23 IX 1961 powstała spółdzielnia, która przyjęła nazwę Bank Spółdzielczy w Łubowie. 2 XI 2004 bank zmienił nazwę na Wielkopolski Bank Spółdzielczy. Mieści się on w budynku oddanym do użytku w 2005.

Bank Spółdzielczy w Kiszkowie, pierwsze Walne Zebranie Założycielskie odbyło się 8 X 1961 w Kiszkowie. Zatwierdzono na nim statut i wybrano członków do Rady Nadzorczej, która wybrała Zarząd. Bank rozpoczął działalność 1 I 1962, a 19 I 1962 został wpisany do rejestru sądowego. Pierwszy lokal bankowy mieścił się w budynku Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska", a w 1965 przeniósł się do budynku przy ul. Dworcowej 24.

Bank Gospodarki Żywnościowej S.A. Oddział w Gnieźnie, oddział powstałego w 1975 w Warszawie BGŻ, mieści się w budynku przy ul. Mieszka I 15. Od 1994 działa jako spółka akcyjna.

Inne banki. Reforma bankowa z 1989 rozpoczęła proces zmian dotychczasowej struktury bankowości w Polsce i przystosowania jej do zasad i mechanizmów funkcjonowania gospodarki rynkowej. Ważnym elementem zmiany struktury bankowej było utworzenie 9 banków, które przejęły oddziały z sieci NBP. Przyznano im prawo tworzenia spółek prawa handlowego i cywilnego. W latach 1989-2006 na terenie Gn. działalność rozpoczęły placówki banków: Banku Zachodniego WBK S.A. (od 1989 WBK, od 2001 BZ WBK), Banku Polska Kasa Opieki S.A. (od 1999), Lukas Banku S.A. (od 1999), Banku Millennium S.A. (od 1999), Kredyt Banku S.A. (od 2000), Banku BPH S.A. (od 2001), Banku Ochrony Środowiska S.A. (od 2003), Banku Pocztowego S.A. (od 2003), Dominet Banku S.A. (od 2005), Euro Banku S.A. (od 2005), Banku Handlowego S.A. (od 2006), ING Banku Śląskiego S.A. (od 2006), Raiffeisen Banku Polska S.A. (od 2006), A.I.G Banku Polska S.A. (od 2006). Stan na 31 III 2007.

Spółdzielcze Kasy Oszczędnościowo-Kredytowe (SKOK), spółdzielnie prowadzące działalność niezarobkową i zrzeszenia dobrowolne osób fizycznych oferujące usługi wyłącznie na rzecz swoich członków, powiązanych więzią zawodową lub organizacyjną. Kasy gromadzą środki pieniężne swoich członków, udzielają im pożyczek i kredytów, realizują ich zlecenia w zakresie rozliczeń finansowych. W Gn. działają placówki następujących kas: Spółdzielczej Kasy Oszczędnościowo-Kredytowej im. Stefana Kardynała Wyszyńskiego (od 1999), Wielkopolskiej Spółdzielczej Kasy Oszczędnościowo-Kredytowej (od 2002), Spółdzielczej Kasy Oszczędnościowo-Kredytowej im. Franciszka Stefczyka (od 2005), Spółdzielczej Kasy Oszczędnościowo-Kredytowej „Jaworzno" (od 2007).

Spółdzielnia „Kredyt", powstała z inicjatywy Towarzystwa Kupców 24 X 1933. W skład pierwszej Rady Nadzorczej weszli: E. Holka – przewodniczący, B. Różakolski – zastępca przewodniczącego, J. Szuwalski – sekretarz oraz F. Perlikiewicz, C. Koczorowski, Z. Engler i S. Grabianowski – członkowie. Do zarządu wybrano S. Bykowskiego i S. Sudolskiego. Inicjatorzy spółdzielni byli przekonani, że jej powstanie przyczyni się do uzdrowienia form kredytowania i umożliwi niektórym mieszkańcom Gn. dokonywanie zakupów na raty.

Lit.: *Bank Spółdzielczy w Gnieźnie 1871-2006. Publikacja jubileuszowa*, Gniezno 2006; *100 lat Banku Spółdzielczego w Witkowie. Sprawozdanie Banku Spółdzielczego w Witkowie na Walne Zgromadzenie*, 1988; W.L. Jaworski, Z. Krzyżkiewicz, B. Kosiński, *Banki – rynek, operacje, polityka*, Warszawa 1997; A. Jazdon, *Bank Spółdzielczy w Gnieźnie w latach 1971-1996*, Gniezno 1996; K. Pawlak, *100 lat Spółdzielni Oszczędnościowo-Pożyczkowej w Kłecku 1868-1968*, Kłecko 1969;

K. Pawlak, E. Scholtz, *Sto lat Spółdzielni Oszczędnościowo-Pożyczkowej w Gnieźnie 1871-1971*, Gniezno 1973; *Spółdzielczość bankowa*, t. 1, Bydgoszcz 1997, s. 153; *Bank Spółdzielczy w Gnieźnie 1871-2006. Publikacja jubileuszowa*, Gniezno 2006; Ustawa z 31 I 1989 Prawo bankowe (Dz.U. z 1989, nr 4, poz. 21).

BARANOWO, wieś w gminie Łubowo, parafia Pawłowo, ob. 97 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 425,6 ha. Najstarsza wzmianka dotycząca istnienia wsi pochodzi z 1357. Ok. 1520 stanowiła własność kapituły gnieźn. Kmiecie oddawali do kościoła w Pawłowie po korcu (korzec = 120,6 l) zboża z 2 uprawianych gatunków. Od poł. XIX w. istniała w B. szkoła ewangelicka. W latach 80. XIX w. było tu 13 domów, 101 mieszkańców (33 ewangelików, 68 katolików), w tym 33 analfabetów. Obszar wsi w 1895 wynosił 325,6 ha.

BARANOWSKI WOJCIECH (ur. 1548 w Baranowie nad jez. Gopło, zm. 23 IX 1615 w Łowiczu), podkanclerzy koronny, biskup przemyski, płocki i włocławski, arcybiskup gnieźnieński. Syn Mikołaja Baranowskiego i Zofii z Gniazdowskich. Wywodził się z drobnoszlacheckiej rodziny kujawskiej, pieczętującej się herbem Jastrzębiec, przeciwnicy polit. zarzucali mu niejednokrotnie pochodzenie plebejskie. Nie zdobył zbyt rozległego wykształcenia, prawdopodobnie nie studiował na żadnym uniwersytecie. W młodym wieku trafił do kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta, właściwą karierę zrobił jednak dopiero za panowania Stefana Batorego (1576-86). Zawdzięczał ją własnym zdolnościom, które zwróciły uwagę kanclerza Jana Zamojskiego. Wykazywał się też wiernością wobec króla, którego stanowiska bronił podczas sejmów i któremu towarzyszył w 1581 podczas wyprawy pod Psków. W 1581 W.B. zdecydował się na przyjęcie święceń kapłańskich, już wcześniej otrzymał zresztą od króla beneficja kościelne, m.in. kanonie gnieźn. (1579/1580) i włocławską (1580) oraz kantorię gnieźn. (1581). W trakcie wyprawy pskowskiej objął urząd sekretarza wielkiego koronnego (1581), a w 1585 awansował na podkanclerstwo koronne. W 1584 został biskupem przemyskim. Po śmierci S. Batorego opowiedział się po stronie królewicza szwedzkiego Zygmunta III Wazy, jako protegowany J. Zamojskiego nie zaliczał się jednak do osób bliskich nowemu królowi. W 1589 przeciwstawił się planom powrotu monarchy do Szwecji. Zrażony do podkanclerzego Zygmunt III nominował go w 1590 na biskupa płockiego, co wiązało się z koniecznością złożenia urzędu. Po nieudanej próbie zachowania podkanclerstwa W.B. ustąpił z tej godności na skutek nalegań prymasa Karnkowskiego i innych biskupów (1591). Odtąd zajmował się gł. sprawami diecezji: wprowadził w niej zalecenia soboru trydenckiego, zreorganizował podział na dekanaty, odbywał regularne wizytacje, zwołał kilka synodów. W 1596 powołał do życia seminarium diecezjalne w Pułtusku, które obdarzył biblioteką i powierzył zakonowi jezuitów. Wzniósł kilka kościołów, fundował ołtarze w katedrze płockiej. Rozpoczął budowę pałaców biskupich w Płocku i Warszawie (przy ul. Senatorskiej). Po śmierci J. Zamojskiego w 1605, w obliczu narastającego niezadowolenia szlachty z polityki wewnętrznej Zygmunta III Wazy, W.B. przeszedł do obozu królewskiego. W czasie rokoszu Zebrzydowskiego (1606-07) opowiedział się po stronie dworu i bez powodzenia usiłował zapobiec wojnie domowej. Król docenił te zasługi i wyznaczył W.B. na wakujące biskupstwo włocławskie (1606), a w 1608 powierzył mu po śmierci Bernarda Maciejowskiego stolec arcybiskupi w Gn. Nominacja odbyła się 18 V 1608. Po uzyskaniu zatwierdzenia papieskiego W.B. odbył ingres do archikatedry 5 XII 1608. Nadal działał na rzecz uspokojenia sytuacji w kraju i w 1609 przyczynił się wydatnie do ogłoszenia amnestii dla rokoszan. Jako arcybiskup zwołał synod prowincjonalny w Łowiczu (1612), jego postanowienia ogłosił drukiem (podobnie jak postanowienia synodu odbytego w 1607 przez poprzednika). Opiekował się archidiecezjalnymi seminariami duchownymi w Gn. i Kaliszu, przyczynił się do erygowania akademii jezuickiej w Poznaniu. Dbał o rozwój dóbr arcybiskupich, osadzając w nich kolonistów z Holandii (tzw. kolonizacja olęderska). W trakcie pontyfikatu W.B. Gn. zostało w 1613 dotknięte wielkim pożarem, który zniszczył też częściowo archikatedrę. W.B. zainicjował jej odbudowę, przeznaczając na ten cel drewno z lasów arcybiskupich i zobowiązując się pokryć 2/3 kosztów renowacji. Wydał też wiele szczegółowych zarządzeń dotyczących rozplanowania wnętrza i otoczenia odnowionej archikatedry. Ofiarował arcybiskupstwu gnieźn. wzniesiony przez siebie pałac w Warszawie, który stał się odtąd rezydencją kolejnych arcybiskupów w stolicy państwa (Pałac Prymasowski).

W.B. prowadził raczej skromny tryb życia, nawet liczni przeciwnicy nie zarzucali mu rozrzutności czy otaczania się nadmiernym zbytkiem (co spotkało wielu poprzedników arcybiskupa). Jego surowość i pewna oschłość powodowały jednak, iż nie cieszył się szczególną sympatią współczesnych. Zarzucano mu też brak wykształcenia. Na swym dworze utrzymywał wybitnego kompozytora Mikołaja Zieleńskiego. Podniósł znaczenie rodziny Baranowskich, która jednak nie utrzymała na długo osiągniętej pozycji. Po śmierci arcybiskup pochowany został w kolegiacie łowickiej, w kaplicy, którą sam ufundował i ozdobił.

BARANOWSKI ZYGMUNT (ur. 2 X 1884 w Kłecku, zm. 7 V 1966 w Poznaniu), ksiądz, wykładowca, publicysta. W 1904 zdał egzamin maturalny w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. 9 II 1908 po studiach filoz.-teologicznych przyjął święcenia kapłańskie w Gn. i wyjechał na dalsze nauki do Monasteru, gdzie w 1909 uzyskał uprawnienia do nauczania religii w szkołach średnich. W 1912 obronił doktorat z teologii. Pracował jako wikariusz w Myjonicach, a od 1913 jako prefekt w Wągrowcu, Lesznie i w Poznaniu. W 1926 został prezesem Koła Prefektów w archidiecezjach gnieźn. i pozn. Od 1926 wykładał dogmatykę, teologię fundamentalną, pasterską i moralną w seminarium duchownym w Poznaniu, a także był wizytatorem nauki religii. Pełnił również funkcje egzaminatora i sędziego posynodalnego oraz

cenzora ksiąg kościelnych. Od 11 IX do 30 X 1939 był więziony, a następnie do 1945 ukrywał się w Poznaniu. Po wojnie wrócił do pracy dydaktycznej w seminarium duchownym i w Instytucie Kultury w Poznaniu. W 1946 został mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu. Od 1916 był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. W latach 1922-33 wszedł w skład redakcji „Wiadomości dla Duchowieństwa", pisząc artykuły i recenzje. W latach 1923-24 współpracował z „Miesięcznikiem Katechetycznym i Wychowawczym", w latach 1926-28 z „Przewodnikiem Społecznym", w 1927 z „Przeglądem Teologicznym", w 1928 z „Młodym Hufcem", w latach 1928-30 z „Młodą Polską". W latach 1933-38 publikował w „Przewodniku Katolickim" artykuły i gawędy jako Józef z Baranowa (1933) i Wuj z Baranowa (1933-38). W 1933 był członkiem redakcji „Miesięcznika Kościelnego Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej". W 1945 i w latach 1950-52 pisywał w „Głosie Katolickim". Był współautorem podręczników do nauki religii dla szkół podstawowych i gimnazjalnych (wyd. 1939 i 1945-57). Napisał prace lit.: *Pamiętnik wiejskiego księdza* (1917) i *Zagadki życia. Rozmowy oboczne* (1937).

BARCISZEWSKI LEON

(ur. 10 V 1883 w Tulcach w pow. średzkim, zm. 11 IX 1939 w Bydgoszczy), działacz społeczny, prezydent m. Gn. Ojcem Leona był powstaniec z 1863. Do szkół uczęszczał w Poznaniu, ale żadnej nie ukończył, relegowany wspólnie z bratem z powodu antypruskiej postawy ojca. Podstawy wykształcenia uzyskał dzięki domowym lekcjom dawanym przez dra Klepaczewskiego, towarzysza ojca z 1863. Podjął studia w prywatnej politechnice Bartscha w Poznaniu, lecz ich nie ukończył. Kontynuował naukę w berlińskiej Akademii Humboldta i na Uniwersytecie Berlińskim, studiów jednak nie ukończył. Przebywając w Berlinie, publikował artykuły na temat ustawodawstwa socjalnego krajów europejskich. Ukazywały się one w „Ruchu Chrześcijańsko--Społecznym", w pozn. i krak. „Pracy" oraz w „Dzienniku Berlińskim", którego L.B. był współwłaścicielem. W 1910 był współzałożycielem organizacji skupiającej emigrację pol., pochodzącą gł. z zaborów rosyjskiego i austriackiego. Stworzył wówczas sekretariat generalny w Berlinie i kilka biur okręgowych w różnych częściach Niemiec. Przed wybuchem I wojny światowej został najpierw członkiem, a od marca 1918 prezesem Rady Nadzorczej „Banku Skarbona" w Berlinie. W kwietniu 1915 zmobilizowano go do wojska, lecz już w czerwcu 1916 zwolniono wskutek reklamacji Rady Nadzorczej „Banku Skarbona". W listopadzie 1918 został powołany przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych w Warszawie na sekretarza Konsulatu Generalnego RP w Berlinie. W służbie dyplomatycznej początkowo pełnił funkcję zastępcy konsula generalnego: zajmował się repatriacją jeńców polskich. W grudniu 1919 zorganizował konsulat w Essen: początkowo zajął stanowisko wicekonsula, a od lipca 1924 konsula I klasy. W czerwcu 1924 odznaczono go orderem francuskiej Legii Honorowej. 16 X 1924 wybrany został przez Radę Miejską w Gn. na pierwszego → burmistrza Gn. na 12-letnią kadencję. Stanowisko objął 10 III 1925 po zamknięciu spraw w Essen. Po wyłączeniu Gn. z powiatu został pierwszym prezydentem miasta. Funkcję tę pełnił do 10 XII 1932, kiedy to przeszedł na stanowisko prezydenta Bydgoszczy. Rozstrzelany przez Niemców 11 IX 1939. Żonaty od 1920 z Zofią z domu Szynaka, miał dwoje dzieci: Janusza (ur. 25 VI 1922) i Danutę Zofię (ur. 10 XII 1925).

BARCZ MARCIN (ur. 20 X 1802 w Grodzisku Wlkp., zm. 16 I 1872 w Gn.), skrzypek, kapelmistrz. Muzyki uczył się zapewne w Grodzisku Wlkp. W 1826 zajął miejsce skrzypka J. Langego w → kapeli katedralnej. W 1829 wyjechał do Warszawy i został kapelmistrzem strzelców konnych Wojsk Polskich Królestwa Kongresowego. Uczestniczył w powstaniu listopadowym. W 1831 ponownie został skrzypkiem gnieźn. kapeli katedralnej w miejsce A. → Habla. Od października 1832 na polecenie kapituły katedralnej prowadził nauczanie młodych muzyków. Działalność ta doprowadziła z czasem do powołania katedralnej szkoły muzycznej. Do jego uczniów należeli m.in. F. Raczyński i J.N. Nowakowski – muzycy kapeli katedralnej. W 1844 został usunięty z kapeli katedralnej. Rok później wyjechał z Gn. i pracował w Trzemesznie.

BARCZYŃSKI TEOFIL (ur. 27 IV 1894 w Bydgoszczy, zm. po 1939), organista i dyrygent. Kształcił się w Cäcillien Burse für Katholische Kirchenmusik i Konservatorium der Musik Opera und Schauspielschule w Berlinie u K. Scharwenki. W latach 1921-23 był organistą kościoła Matki Bożej Bolesnej w Poznaniu, a w 1924 został organistą w katedrze gnieźn. W 1923 założył prywatną szkołę muzyczną. W latach 1923-36 był dyrygentem chóru gnieźn. Koła Śpiewackiego, a następnie chóru męskiego „Dzwon". W 1936 na zjeździe Polskich Związków Śpiewaczych został odznaczony Honorową Odznaką i wystąpił z recitalem organowym w katedrze w Oliwie.

BARTOSZAK ANNA (ur. 14 VII 1897 w Modliszewie, zm. 22 VIII 1982 w Gn.), pielęgniarka. W latach 1916-40 i 1945-66 pracowała w szpitalu → „Dziekanka". W okresie okupacji hitlerowskiej wysiedlona. Od 1927 przełożona pielęgniarek.

BARUCH BEN DAVID, talmudysta, mieszkał w Gn. w początkach XVII w. Autor dzieła *Gedullat Mordecai* (*Wielkość Mordechaja*), które zawiera uwagi i szczegóło-

we poprawki do dzieła Mordechaja ben Hillela. Dołączył do tej książki także swój *Aggudat Ezob* (*Węzełek Ezopa*), opisujący w skrótowy sposób prawa i nakazy zawarte w traktatach talmudycznych *Baba Mezi'a* i *Baba Batra*. *Aggudat Ezob* był częścią jego większej pracy, która nigdy nie została wyd. drukiem. Inne dzieło, zatytułowane *Hoshen Mishpat*, poświęcone było słynnemu rabinowi Josephowi Caro (wyd. Hanau 1615 albo 1616).

Lit.: J.M. Heimann, *Or ha-Hayyim*, Frankfurt am Main 1892, nr 623; *Jewish Encyclopedia* (online edition).

BARWIŃSKI HENRYK (ur. 23 VI 1877 w Warszawie, zm. 8 XII 1970 w Warszawie), reżyser i aktor teatralny. W 1900 ukończył z wyróżnieniem Szkołę Dramatyczną Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego i rozpoczął pracę w Teatrze Polskim w Poznaniu. Następnie grał w Teatrze Miejskim w Łodzi, Krakowskim Teatrze Ludowym i Objazdowym Teatrze Lwowskim. W latach 1910-30 był (z przerwą w okresie wojennym) aktorem, a potem reż. i dyrektorem Teatru Miejskiego we Lwowie. W latach 1920-21 pracował w Teatrze Polskim w Poznaniu, a w latach 1921-22 w Teatrze Miejskim w Łodzi. Potem wrócił do Lwowa. Jego inscenizację *Szkoły żon* Moliera nagrodziła Akademia Francuska. W latach 1924-25 reżyserował w Teatrze Bagatela w Krakowie. Od 1926 był dyrektorem Teatrów Miejskich we Lwowie, w latach 1930-32 dyrektorem Teatru Miejskiego w Lublinie. Potem przeniósł się do Warszawy, gdzie pracował w teatrach i w radiu. W czasie okupacji, wraz z żoną, aktorką L. Barwińską, uczestniczył w nielegalnie organizowanych koncertach. Po wojnie był kierownikiem Oddziału Literatury i Teatrów Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu. W 1946 organizował Teatr Miejski w Gorzowie Wlkp., a następnie został oddelegowany do zorganizowania teatru w Gn. Został jego kierownikiem literackim i reżyserem. Wyreżyserował m.in. *Moralność Pani Dulskiej* G. Zapolskiej i *Pana Damazego* J. Blizińskiego. Odszedł z gnieźn. teatru w marcu 1947. Potem był aktorem i reż. teatrów w Opolu, Toruniu i Olsztynie. Od 1950 pracował w Teatrze Ateneum w Warszawie. W 1959 święcił 60-lecie pracy artyst., grając w zespole Teatru im. A. Fredry rolę Majora w *Fantazym* J. Słowackiego na scenie teatru w Gorzowie Wlkp.

BAUER JAN (ur. 18 I 1895 w Starczy, zm. 13 I 1980 w Gn.), klarnecista, członek orkiestr wojskowych, żołnierz Armii Krajowej. Po ukończeniu szkoły pracował w kopalni węgla w Siemianowicach. Tam wstąpił do Związku Zawodowego Polskiego. Od 1920 służył w → 69. Pułku Piechoty, najpierw w Śremie, a potem w Gn. Wtedy trafił do wojsk. orkiestry, gdzie grał na klarnecie i innych instrumentach dętych drewnianych. W wojsku doskonalił swe umiejętności muz. i został podoficerem zawodowym. Podczas kampanii wrześniowej trafił do niewoli. Krótko przebywał w kilku obozach przejściowych, po zwolnieniu wrócił do Gn. W 1940 został wysiedlony wraz z rodziną do Generalnej Guberni. Trafił w okolice Rzeszowa. W 1941 zamieszkał w Jelonkach pod Warszawą, gdzie pracował i działał w strukturach AK. Brał udział w powstaniu warszawskim. W 1945 wrócił do Gn. i został muzykiem orkiestry wojsk. Rejonowej Komisji Uzupełnień. Po przejściu w stan spoczynku pracował w gnieźn. → cukrowni – grał w orkiestrze zakładowej.

BĄK JAN (ur. 19 I 1847 w Kościanie, zm. 21 XII 1927 w Czerniejewie), ksiądz, duszpasterz, działacz społeczny i patriota. W 1867 ukończył Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. 13 VIII 1871 otrzymał święcenia kapłańskie. W tym samym roku objął wikariat w parafii Gnin. W 1883 został administratorem, a od 1886 proboszczem w Czerniejewie. Sprzeciwiał się zarządzeniom kulturkampfu. Był prześladowany, karany i kilkakrotnie więziony w Trzemesznie i w Toruniu. W 1874 otrzymał zakaz opuszczenia Prowincji Poznańskiej. Przebywał w Żmigrodzie i Wrocławiu. W 1876 został internowany i osadzony w twierdzy Torgau w Merseburgu. W latach 1889-1906 protestował przeciwko wprowadzeniu języka niem. w nauczaniu religii w szkołach: zorganizował kilka wieców w Czerniejewie i Witkowie, wzywał rodziców, aby pisali wnioski w tej sprawie. W 1894 należał do komitetu organizacyjnego II Wiecu Katolickiego w Poznaniu. W latach 1898-1927 był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W latach 1899-1907 był współorganizatorem i dyrektorem Banku Ludowego oraz założycielem Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich w Czerniejewie, które w 1911 liczyło ponad 100 członków. W latach 1904-08 przeprowadził rozbudowę kościoła parafialnego (nawa boczna, kaplica i dobudówki). W 1905 wyd. w Gn. *Krótki opis Czerniejewa*, w rękopisie zostawił *Kronikę par. św. Jana Chrzciciela w Czerniejewie*.

BERKOWO, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Sławno, ob. 96 mieszkańców. Wzmiankowana w 1443. Ok. 1520 B. oddawało dziesięcinę do kościoła w Sławnie. Dawna własność Porajów, była folwarkiem należącym do Głębokiego. Pod koniec XIX w. własność Piotra Radońskiego (razem z Głębokim). B. liczyło wówczas 252 mieszkańców.

BERNACKI LUCJAN (ur. 12 VII 1902 w Gościeradzu k. Bydgoszczy, zm. 25 IX 1975 w Rzymie), duszpasterz, wykładowca, biskup. Syn nauczyciela Edmunda i Edmundy z d. Pankowskiej. 26 V 1921 ukończył gimnazjum w Gn.; następnie studiował filozofię i teologię w Poznaniu i Gn., gdzie 15 X 1925 otrzymał święcenia kapłańskie. Wikariat odbył w Inowrocławiu i Trzemesznie, gdzie był prefektem gimnazjum. Studia specjalistyczne na uniwersytecie w Strasburgu zakończył 19 XI 1936 doktoratem z teologii dogmatycznej,

zajmował się tam duszpasterstwem wśród pol. robotników. W latach 1936-39 pracował jako penitencjarz i kaznodzieja w katedrze w Poznaniu, głosił też kazania w radiu, wykładał w seminarium duchownym dogmatykę. W 1939 towarzyszył prymasowi A. Hlondowi przebywającemu za granicą, a w 1940 objął placówkę duszpasterską w Moutceaulos-Mines, jednocześnie będąc kapelanem sił zbrojnych we Francji. Następnie był duszpasterzem internowanych Polaków w Madrycie; od 1942 wśród Polonii w Lizbonie i Londynie; od 1943 prefekt w gimnazjum w Dunalasteiv (Szkocja), a od lutego 1946 wykładowca teologii dogmatycznej i apologetyki w seminarium duchownym w Gn. Wyniesiony do godności biskupa tytularnego meleńskiego, 4 IX 1946 został wikariuszem generalnym archidiecezji gnieźn.; był inicjatorem wydania dzieła *Św. Wojciech 997-1947* z okazji 950-lecia śmierci patrona Polski (współredaktorem był jego brat Z. Bernacki). W latach 1953-56 został internowany z diecezji i przebywał w Zaniemyślu. Czcił Matkę Bożą, podróżował do sanktuariów maryjnych, na jej cześć pisał wiersze, celebrował liturgię. W Gn. był powszechnie znany, często spacerował ulicami i rozmawiał z mieszkańcami, błogosławił dzieciom i rozdawał im cukierki.

BIAŁKIEWICZ WACŁAW (ur. 1914 w Gn., zm. 14 VIII 1986 w Londynie), kapitan, lotnik Wojska Polskiego, uczestnik bitwy o Anglię, wychowanek Gimnazjum im. Sułkowskich w Rydzynie. Do 1939 w składzie personelu latającego 31. Eskadry Rozpoznawczej 3. Pułku Lotniczego „Poznań" w stopniu podporucznika. Po mobilizacji wraz z 31. eskadrą przebazowany na lotnisko do Lwowa; wykonywał zadania bojowe jako dowódca obserwator samolotu PZL 23B Karaś.

BIBLIOTEKA PROWINCJALNA W KLASZTORZE OJCÓW FRANCISZKANÓW W GNIEŹNIE, → klasztor Franciszkanów (zał. 1259) utracił swoje dawne zbiory wskutek pożarów i rozproszenia po kasacie (1837). Część rękopisów i starodruków trafiła wówczas do Biblioteki Katedralnej w Gn., która w 1975 decyzją prymasa Stefana Wyszyńskiego zwróciła większość (810) woluminów klasztorowi. W 1965 biblioteka klasztorna otrzymała status oddziału Biblioteki Prowincjalnej Prowincji Matki Bożej Niepokalanej Zakonu Ojców Franciszkanów (Warszawa). Od 1986 stała się Biblioteką Prowincjalną nowej Prowincji św. Maksymiliana Marii Kolbego (Gdańsk). Obecnie księgozbiór liczy ok. 30 tys. woluminów, 50 tytułów czasopism (15 aktualnie prenumerowanych). Zbiór ustawiony jest według *numeros currentes*, ma katalog kartkowy alfabetyczny i rzeczowy, część jest nieskatalogowana. Zbiory specjalne, przechowywane w zabezpieczonym archiwum, obejmują ok. tysiąc skatalogowanych pozycji z lat 1501-1800, w tym ok. 15 rękopisów (kartkowy katalog alfabetyczny i chronologiczny). Znajdują się tu m.in. kazania franciszkańskich kaznodziejów z XVIII w. (m.in. Marcina Kałowskiego, Ludwika Miske, Stanisława Szczepanowskiego), kilka rękopisów o treści religijnej z XVII-XVIII w., księga ekonomiczna, *Memoria fratrum defunctorum* z klasztoru Franciszkanów w Grabowie nad Prosną, księga mszalna z 1801 z klasztoru Franciszkanów w Obornikach. Biblioteka ma charakter naukowy i duszpasterski z uwzględnieniem profilu franciszkańskiego.

Lit.: *Katalog Prowincji Św. Maksymiliana Marii Kolbego Zakonu Ojców Franciszkanów w Polsce*, Gdańsk 2003, s. 76-78; *Biblioteki Kościoła Katolickiego w Polsce. Informator*, oprac. ks. W.W. Żurek, Kielce 2005, s. 191-192.

Ekslibris Biblioteki Publicznej Miasta Gniezna

BIBLIOTEKA PUBLICZNA MIASTA GNIEZNA (BP), powstała w 1945. Pierwszy lokal znajdował się przy ul. Mieszka I 15 (ob. Wypożyczalnia dla Dzieci). W pierwszym roku działalności zarejestrowano 631 czytelników i 17 970 wypożyczeń, stan księgozbioru wynosił 3258 woluminów. Na początku były to książki zebrane wśród mieszkańców Gn., z przydziałów Ministerstwa Oświaty oraz ok. 1,8 tys. tomów po przedwojennym Towarzystwie Czytelni Ludowych. Z biegiem lat księgozbiór powiększał się przez zakupy i dary. Na koniec 2005 BP posiadała 158 tys. woluminów i zarejestrowała 14 tys. czytelników oraz 270 tys. wypożyczeń. Sieć placówek BP (dane z 2006): Biblioteka Główna przy ul. Mieszka I 16 wraz z Wypożyczalnią dla Dzieci przy ul. Mieszka I 15, Filia nr 1 przy ul. Kruczej 3, Filia nr 2 przy ul. Staszica 12a i Filia nr 9 na os. Jagiellońskim 29. Gł. zadania BP to: gromadzenie, opracowywanie, przechowywanie i udostępnianie zbiorów na miejscu i na zewnątrz. Oprócz zadań podstawowych BP prowadzi działalność kult. i oświat. – spotkania autorskie, odczyty, prelekcje; informacyjną – lekcje biblioteczne, wystawy okolicznościowe związane z postaciami i historią miasta i Polski; propagującą czytelnictwo – konkursy oraz zajęcia dla dzieci w okresie wakacyjnym. Poza książkami i czasopismami BP gromadzi dokumenty życia społ. i wycinki z czasopism o życiu społ., kult., polit. i gosp. Gniezna. BP była współorganizatorem oraz inicjatorem różnych form działalności kulturalnej. Od 1975 działał przy niej Młodzieżowy Klub Miłośników Książki „Pro Libris". W 1977 związała się z nią → Gnieźnieńska Grupa Poetycka „Drzewo", z którą biblioteka w latach 1978-82 zorganizowała ogólnopolskie plenery literackie „Piastowskie Lato Poezji". Autorem ostatniego ekslibrisu BP z 1995 jest prof. A. Jeziorkowski z Poznania. Dyrektorami placówki byli: J. Śmielecki (1945-62), B. Michalak (1962-63), E. Denkowski (1963-64), G. Piotrowska (1964-74), J. Maćkowiak (1974-81), M. Nadolski (1981-83). Od 1 IV 1983 jej dyrektorem jest J. Ambroży. Zgodnie ze statutem z 2004 BP jest samorządową instytucją kultury działającą w obrębie krajowej sieci bibliotecznej.

Lit.: J. Ambroży, *Obchody 40-lecia Biblioteki Publicznej Miasta Gniezna*, „Bibliotekarz" 1985, nr 10, s. 1-5; idem, *Złoty Jubileusz Biblioteki Publicznej Miasta Gniezna*, w: *„Lech. Gazeta Gnieźnieńska". Jednodniówka*

jubileuszowa, Gniezno 1995, s. 5; R. Dolska, *Biblioteka Publiczna Miasta Gniezna w latach 1981-1998*, Bydgoszcz 1999; C. Janowicz, *Biblioteka Publiczna Miasta Gniezna w latach 1945-1980*, Poznań 1981; idem, *Biblioteka Publiczna Miasta Gniezna. Informator*, Gniezno 1985.

BIEG LECHITÓW, odbywający się corocznie od 1978 ogólnopolski bieg na dystansie 19 km Szlakiem Piastowskim. Pierwszy odbył się 3 IX 1978 i zapoczątkował masowe biegi w Polsce. Z inicjatywy sekretarza Zarządu Miejskiego Szkolnego Związku Sportowego w Gn. mgra Janusza Michałowskiego 10 VI 1978 powołano 23-osobowy komitet organizacyjny. Przewodniczący Czesław → Łebski (sekretarz KM PZPR), wiceprzewodniczący: Józef Delgiado (wiceprezydent Gn.) i Zbigniew Cedrowski (sekretarz generalny Szkolnego Zrzeszenia Sportowego – SZS). W skład komitetu wchodzili: Marian Wacyk – komandor biegu, Janusz Michałowski – sędzia gł. przez kolejnych 20 lat, Paweł Minczewski – kierownik sekretariatu biegu, Halina Fijał i Halina Sypniewska – sekretariat. Organizację biegu wsparli członkowie Prezydium Zarządu Miejskiego SZS: Andrzej Elantkowski i Paweł Kiczyłło. Patronat honorowy objął minister oświaty i wychowania Jerzy Kuberski, patronat medialny – „Sztandar Młodych". We wrześniu w biegu wzięło udział 305 zawodników, start przy bramie Muzeum Pierwszych Piastów w Lednogórze, meta – stadion „Mieszko" w Gn. Zwycięzcy wg kategorii: Henryk Nogala z Oleśnicy (czas: 58 min 43 s); Krystyna Wierkowicz z Olkusza (czas: 1 godz. 11 min 00 s). Imprezy towarzyszące: rywalizacja przedszkolaków na dystansie 200 m, uczniów szkół – od 400 m do 3000 m oraz Ogólnopolska Inauguracja Roku Sportowego z udziałem przewodniczącego Zarządu Głównego SZS Stanisława Bohdanowicza.

Źródło: J. Michałowski, *Lechici na Szlaku Piastowskim w statystyce*, Gniezno 2006.

BIELAWSKI MIECZYSŁAW (ur. 16 XII 1879 w Koszutach, zm. 28 III 1923 w Gn.), ksiądz, społecznik i pedagog. W 1899 ukończył gimnazjum w Krotoszynie. W okresie nauki korzystał ze stypendium Towarzystwa Pomocy Naukowej. W latach 1899-1902 studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym w Poznaniu i w Gn. 20 XII 1902 przyjął święcenia kapłańskie w Gn. W latach 1903-06 był mansjonarzem kolegiaty poznańskiej 1 III 1906 został proboszczem w Pieraniu na Kujawach, gdzie zaangażował się w prace społ. Kółka Rolniczego, Banku Spółkowego, Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich. W 1916 został proboszczem parafii św. Wawrzyńca w Gn., gdzie współredagował „Wiadomości Parafialne Gnieźnieńskie", a także publikował artykuły o stanowisku Kościoła wobec zagadnienia pracy. Udzielał się w pracy społ. i samorządowej jako zastępca przewodniczącego Miejskiej Rady Ludowej oraz przewodniczącego Powiatowej Rady Ludowej, przygotowującej powstanie wielkopolskie. W 1921 był wykładowcą zagadnień pastoralnych i moralno-prawnych w seminarium duchownym w Gn., a także pełnił funkcję prefekta biblioteki. W 1921 został promotorem fiskalnym w kurii oraz w sądzie duchownym. W latach 1921-22 był radnym miejskim z listy Związku Ludowo-Narodowego. W 1921 został mianowany kanonikiem kolegiaty św. Jerzego w Gn. Ułożył książeczkę do nabożeństwa dla młodzieży *Nasze modlitwy*. Był współzałożycielem → Uniwersytetu Ludowego w Dalkach k. Gn., działał w bractwach kościelnych. W latach 1904-23 był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Zmarł przedwcześnie z powodu choroby.

BIELAWY, wieś w gminie Kłecko, parafia Dębnica, ob. 101 mieszkańców, obszar obejmuje 252,03 ha. Dawna własność Nowinów z Padniewa. W 1358 właścicielem wsi był Borzysław. Wzmiankowana w 1580. W latach 80. XIX w. było tu 27 domów, 217 mieszkańców, a obszar wsi wynosił 216,5 ha.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

BIEŚLIN, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 131 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 415,2 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1357. Nazwa pochodzi od staropolskiego imienia Biesna. W latach 80. XIX w. było tu 13 domów, 136 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 70 analfabetów, obszar wsi wynosił 418,8 ha.

BIGOSIŃSKI ALEKSANDER (ur. 22 II 1939 w Gn., zm. 24 V 1999 w Poznaniu), lekarz, chirurg, kierownik Poradni Sportowo-Lekarskiej w Gn. Ukończył studia medyczne w pozn. Akademii Medycznej. Ze sportem wyczynowym związał się przez sekcję żużlową gnieźn. Startu, w której pełnił funkcję lekarza w latach 1978-98. Pracował w szpitalu miejskim i w poradni ogólnej ośrodka zdrowia. Całe życie bezinteresownie pomagał potrzebującym.

BILARD W GNIEŹNIE, tradycje b. w Gn. sięgają XIX w. W latach 1935-38 zainteresowani rozgrywali partie bilardowe na nieprofesjonalnych stołach, które ustawiane były w kasynach wojsk., klubach, hotelach i restauracjach. B. sportowy narodził się w Gn. dość późno, bo w 1984, w klubie „Best" na Winiarach, prowadzonym przez W. Wojciechowskiego. Dzięki zaangażowaniu właściciela i wielu entuzjastów przystąpiono do budowy sekcji bilardowej. Organizowano rozgrywki indywidualne i zespołowe. W 1985 stworzony został silny zespół w składzie: M. Kiełpiński, P. Kubiak, R. i T. Wojciechowscy. Zespół występował w lidze wojew., w której dwukrotnie zajmował 1. miejsce. Zawodnicy plasowali się także wysoko w indywidualnych turniejach wojew. i ogólnopolskich. W 1992 do składu dołączył B. Stanek, bilardzista występujący z licencją niem. (znacznie wzmocnił drużynę). Zawodnicy „Bestu" reprezentują Gn. na mistrzostwach Polski, występują w rozgrywkach ligowych, grając w różne odmiany b.: 8, 9 i 14,1.

BILSKI JAN (ur. 24 XII 1884 w Żninie, zm. 10 IX 1939 w Ulanowie), powstaniec wielkopolski, przemysłowiec, uczestnik konspiracji, pseudonim Ocet. Syn Józefa i Józefy

z d. Klucz. W 1908 ukończył szkołę powszechną w Żninie, od 1910 był członkiem → Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" i → Kurkowego Bractwa Strzeleckiego, w 1914 powołany do armii niem., skąd zdezerterował; ukrywał się w Holandii. W latach 1918-19 jako ochotnik uczestniczył w powstaniu wielkopolskim w rejonie Szubina. W latach 1920-22 odbył dokształcające kursy handlowo-przemysłowe w Żninie i Poznaniu, a w 1925 został właścicielem rodzinnej fabryki octu w Gn., zał. w 1877. Od 29 I 1935 do 9 I 1936 był prezesem Towarzystwa Śpiewaczo-Muzycznego „Dzwon" w Gn., które wspierał finansowo, a po występach gościł śpiewaków w kawiarni „Esplanada". W 1926 został awansowany na porucznika rezerwy Wojska Polskiego i wybrany na prezesa Związku Powstańców Wielkopolskich im. F. Ratajczaka w Gn.; wiosną 1939 zaprzysiężony do Korporacji Braterstwa „Czołem Sikorskiemu" (CS-VI) i Tajnej Organizacji Konspiracyjnej (TOK). Jako komendant rejonu Gn. ukończył kurs dywersji pozafrontowej w Ośrodku Szkoleniowym Sztabu Głównego WP w Rembertowie, zorganizował tajne magazyny materiałów dywersyjnych na terenie własnej fabryki przy ul. Bolesława Chrobrego, w Lesie Miejskim w Gn. i w leśniczówce Głęboczek, tworzył służby dywersyjne w powiatach: gnieźn., mogileńskim i żnińskim; 4 IX 1939 został zastępcą komendanta Straży Obywatelskiej w Gn. ks. mjra M. → Zabłockiego. Zorganizował transport broni i amunicji przesłanej z Poznania do Gn.; 6 IX 1939 wyruszył z plutonem ochotników w kierunku Kłecka; nocą z 9 na 10 IX 1939 w wyniku wymiany ognia ze zwiadowcami Wehrmachtu pod Ułanowem k. Charbowa (gm. Kłecko) został trafiony w obie nogi, ciężko ranny zmarł na polu chwały.

BIRGFELLNER JAN (ur. 1891 w Brzeżanach w woj. tarnopolskim, zm. 5 IV 1943 w Piotrkowie), pedagog. Ukończył Wydział Prawa i Filozofii na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. Po zdaniu egzaminów nauczycielskich w 1919 przybył do Gn. jako prof. gimnazjalny. Uczył łaciny, a w wyższych klasach matematyki. W latach 1925-39 pełnił funkcję dyrektora gnieźn. gimnazjum. Był znakomitym pedagogiem, dyrektorem i wielkim miłośnikiem sportu. Utworzył w szkole samorząd uczniowski. Za jego kadencji uczniowie odnosili sukcesy nauk., do Gn. przybywali na przeszkolenie kandydaci na staż nauczycielski. W czasie II wojny światowej przebywał w Piotrkowie.

BIRGFELLNER LECH (ur. 1923, zm. 1970), znakomity koszykarz i szczypiornista. Związał się z gnieźn. Kolejarzem. Był zawodnikiem i trenerem. Grał w I lidze szczypiorniaka 11-osobowego, reprezentując Gn. wraz z J. Dzielem, L. Nowickim, E. Rajewskim, M. Jaśkowiakiem, E. Jańczakiem, R. Paterem i Narynkiewiczem. Wychował wielu bardzo dobrych koszykarzy i piłkarzy ręcznych; w latach 50. wyjechał do Zielonej Góry, gdzie pracował jako wykładowca na wyższej uczelni.

BISKUPICE, wieś w gminie Kłecko, parafia Dębnica i Kłecko, ob. 134 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 387,58 ha. Pierwsza wzmianka dotycząca wsi pochodzi z 1357, wieś należała do arcybiskupa gnieźn. W 1580 własność Jerzego Latalskiego. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 16 domów, 125 mieszkańców (9 ewangelików, 116 katolików), w tym 73 analfabetów, obszar wynosił 361 ha.

BISKUPICE, nieistniejąca dziś karczma nad jez. Biskupiec, należąca w XIX w. do dominium Mielno; powiat gnieźn., gmina Mieleszyn.

BIURO WYSTAW ARTYSTYCZNYCH W GNIEŹNIE, galeria, która rozpoczęła swą działalność w lipcu 1986 jako filia Biura Wystaw Artystycznych „Arsenał" w Poznaniu. W styczniu 1992 została przejęta przez Teatr im. A. Fredry i istniała do maja 1994. W trakcie swego istnienia zorganizowała ok. 100 wystaw profesjonalnych artystów malarzy, rzeźbiarzy i twórców tkaniny artyst., a także wieczory poetyckie prowadzone przez B. Mrowińską i pokazy mody. Na wystawach prezentowano prace m.in. malarzy: A. Zydronia, P. Rogozińskiego, E. Gąsiora, Z. Adamczaka, R. Kai, H. Brzozy, J. Kaliszana, E. Wiśniewskiej, A. Wiśniewskiej, N. Olejniczak, W. Kołsuta, B. Houwalt, J. Ferenca, J. Marciniaka, instalacje J. Korpantego, grafikę I. Makarewicza, W. Slauka, J. Nesa, M. Pawłowskiego, H. Starikiewicza, A. Załeckiego, tkaniny U. Okupnik-Chmielewskiej, E. Kuklińskiej, H. Dyrdy-Kartyka, D. Kowalewskiej. Zorganizowano też wystawę retrospektywną malarstwa, grafiki i fotografii W. Habla. W ramach opracowywania w BWA tematu „ekologia a plastyka" swe prace wystawiali: H. Gutowski, J. Jękot, W. Gwarowski, R.M. Skupin, B. Wagner, A.M. Łubowski.

BIŻAKO PAWEŁ (ur. 9 VIII 1954 w Gn., zm. 28 XII 1997 w Gn.), koszykarz i piłkarz ręczny, nauczyciel wychowania fizycznego, absolwent Akademii Wychowania Fizycznego w Gorzowie Wlkp. Uprawiał koszykówkę w KKS → Stella, później przez wiele lat prowadził drużyny juniorskie w tym klubie. Był wychowawcą i przyjacielem młodzieży.

BLERICQ EDWARD VAN (ur. 21 VII 1895 w Koronowie, zm. 4 II 1946 w Gn.), infułat, kurialista. Syn Karola i Joanny z d. Żurawskiej. 13 VIII 1914 uzyskał maturę w Brodnicy. Przez 4 lata przebywał na froncie w armii niem. podczas I wojny światowej. 8 X 1922 otrzymał święcenia kapłańskie w Gn. po ukończeniu studiów filoz.-teologicznych w Pelplinie i Poznaniu; w Strasburgu odbył studia prawa kanonicznego uwieńczone doktoratem (1924); w Rzymie był słuchaczem studium Kongregacji Soboru i odbył praktykę w Rocie Rzymskiej; w 1925 we Lwowie poznawał historię prawa kościelnego w Polsce. 15 XI 1926 pełnił obowiązki mansjonarza w kościele kolegiackim w Poznaniu; 1 XII 1927 został notariuszem Kurii Arcybiskupiej w Poznaniu, a 1 X 1928 mianowany kanclerzem Kurii Metropolitalnej w Gn., gdzie 12 III 1930 został egzaminatorem posynodalnym. 4 I 1933 został kanonikiem

Kapituły Prymasowskiej, a 1 XII 1933 oficjałem; urząd wikariusza generalnego otrzymał 23 V 1939. Po wybuchu II wojny światowej prymas A. → Hlond udzielił mu specjalnych uprawnień dla obrony praw Kościoła w Polsce. Urzędował w prywatnym mieszkaniu, interweniował u władz niem. w sprawie otwarcia zamkniętych świątyń, informował Watykan o sytuacji religijnej w archidiecezji. W lipcu 1941 uchronił relikwie św. Wojciecha przed zniszczeniem i profanacją dzięki pomocy pracujących w Inowrocławiu niem. kapłana Pawła Matausza i podoficera Wehrmachtu Urbana Thelena, który przewiózł je pociągiem z Gn. do Inowrocławia. Święte relikwie ukryto w niszy prezbiterium kościoła św. Mikołaja. Potem ks. Blericq został przymusowo przeniesiony do Inowrocławia; po wyzwoleniu wrócił do Gn. i podjął duszpasterstwo oraz pracę nad odbudową zniszczonej katedry. 3 XI 1945 otrzymał nominację protonotariusza apostolskiego od papieża Piusa XII.

BŁASZKIEWICZ JAN (ur. 26 I 1920 w Poznaniu, zm. 20 I 1976 w Gn.), lekarz specjalista psychiatra, neurolog. Studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego ukończył w 1949. Był uczestnikiem kampanii wrześniowej 1939. Od 1948 pracował w Wojewódzkim Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn. jako praktykant, a później lekarz. Od 1954 pełnił obowiązki ordynatora oddziału neurologii, od 1958 był zastępcą dyrektora ds. lecznictwa. Wieloletni biegły sądowy, członek Komisji Kontroli Zawodowej.

BŁAŻAK ADAM (ur. 3 XII 1885 w Kostrzynie, zm. 7 IX 1956 w Gn.), filolog, historyk, pedagog. W 1905 zdał maturę w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Studiował na uniwersytetach w Berlinie i w Halle. Po powrocie do kraju brał czynny udział w życiu Gn. Współpracował z Józefem Romanem → Chociszewskim w redakcji → „Lecha". Po działaniach wojennych wrócił do Gn. i pracy w redakcji. Od 1 XII 1920 uczył w gnieźn. gimnazjum. Znakomity polonista, prowadził kółko dramatyczne i samokształceniowe. Należał do czynnych działaczy → Towarzystwa Czytelni Ludowych. Stał na czele sekcji wykładów popularnych. Organizował wieczornice, wygłaszał pogadanki i recytował wiersze. Po okresie okupacji spędzonym w Gosławicach w pow. konińskim wrócił do gimnazjum w Gn. Nazywany był przez uczniów „Bombą". Uczył do przejścia na emeryturę w 1950.

BOBROWSKI FLORIAN (ur. w 1941 w Koniecpolu k. Częstochowy, zm. tragicznie w lutym 2001 pod Bełchatowem), absolwent Akademii Ekonomicznej w Poznaniu. W 1961 rozpoczął służbę wojsk. jako podchorąży Oficerskiej Szkoły Inżynieryjnej we Wrocławiu. Od 1964 pełnił zawodową

służbę wojsk. w jednostce nr 1125 przy ul. Jana III Sobieskiego w Gn., uzyskał stopień pułkownika Ludowego Wojska Polskiego. Po restrukturyzacji Sił Zbrojnych w 1988 objął dowództwo 27. Pułku Inżynieryjno-Budowlanego, a od 1989 pełnił obowiązki dyrektora Zakładu Remontowo-Budowlanego w Gn. Sponsor wielu imprez charytatywnych i sportowych na terenie Gn. W latach 1985-95 członek Społecznego Komitetu Budowy Internatu dla Zespołu Szkół Medycznych w Gn. Wielokrotnie wyróżniany orderami, w tym Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski oraz Srebrnym Medalem Opiekuna Miejsc Pamięci Narodowej.

BODZANTA, Bodzęta (ur. ok. 1320 w Szeligach k. Opatowa, zm. 26 XII 1388 w Chełmie k. Uniejowa), arcybiskup gnieźnieński. Syn Wisława z Szelig. Pochodził z małopolskiej rodziny rycerskiej herbu Szeliga. Jego szlachectwo kwestionowali później polit. przeciwnicy, B. oczyścił się jednak z tych pomówień w dwóch procesach (1363-70 i 1384). Początkowo obrał karierę świecką w służbie króla Kazimierza Wielkiego, pełniąc od 1350 urząd wielkorządcy krakowskiego. Jako administrator małopolskich dóbr królewskich odznaczył się energią i cechami dobrego gospodarza. W 1368 brał udział w sporządzeniu ordynacji dla żup solnych w Wieliczce i Bochni. Na wielkorządcostwie krakowskim zasiadał z kilkoma przerwami aż do 1382. Równolegle wstąpił jednak na drogę kariery kościelnej. Przez długi czas była ona związana z Małopolską – B. obejmował godności kanonickie w Wiślicy (od 1358) i w kolegiacie św. Floriana w Krakowie (1372). Od 1359 był też kanonikiem krakowskim. Po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 związał się ze stronnictwem andegaweńskim i był konsekwentnym zwolennikiem przyszłej sukcesji na tronie polskim córek króla Ludwika Węgierskiego (Andegaweńskiego). Zyskał tym przychylność monarchy, który w 1382 zwrócił się do papieża rzymskiego Urbana VI o nominowanie B. na wolne po śmierci → Janusza Suchywilka arcybiskupstwo gnieźn. Król polecił równocześnie uwięzić będącego w drodze do Rzymu elekta kapituły → Dobrogosta z Nowego Dworu. Objąwszy w takich okolicznościach tron arcybiskupi (9 VII 1382), B. okazał się wiernym stronnikiem Andegawenów. Po rychłej śmierci Ludwika, w tymże 1382, zaprzysiągł wierność jego córce Marii i jej mężowi Zygmuntowi Luksemburskiemu, wskazanym na tron polski przez królową wdowę Elżbietę. Kandydatura ta spotkała się jednak z otwartym sprzeciwem szlachty, co powiększyło niepopularność arcybiskupa w Wielkopolsce. Po wycofaniu przez dwór kandydatury Marii i Zygmunta B. opowiedział się z kolei za młodszą z córek Ludwika – Jadwigą. Idąc za głosem szlachty wlkp., planował przy tym jej małżeństwo z księciem mazowieckim Siemowitem IV. Podczas zjazdu w Sieradzu w 1383 usiłował doprowadzić do obwołania go królem, a gdy to zawiodło – wspólnie z księciem mazowieckim powziął zamiar uprowadzenia Jadwigi z Krakowa. Mieli tego dokonać Siemowit i jego zbrojni ukryci w orszaku arcybiskupim. Gdy i ten plan się nie powiódł, na kolejnym zjeździe w Sieradzu w 1384

B. przyczynił się do przeprowadzonego tam ogłoszenia Siemowita IV królem Polski i złożył mu przysięgę wierności. Książę nie zyskał jednak szerszego poparcia w całym kraju i jego kandydatura upadła. Arcybiskupa oskarżono wówczas o zdradę, zdołał jednak oczyścić się z zarzutów i utrzymać urząd, za cenę przystąpienia do stronnictwa panów małopolskich – planujących już związek Jadwigi z księciem Litwy Jagiełłą. 15 X 1384 koronował w Krakowie Jadwigę na króla Polski, a w początkach 1386 ochrzcił Jagiełłę (15 II), udzielił mu ślubu z Jadwigą (18 II) i koronował (4 III). Towarzyszył następnie nowemu królowi w podróży na Litwę, podczas której w 1387 dokonano aktu formalnego chrztu tego kraju. B. konsekrował wówczas pierwszego biskupa wileńskiego A. Wasiłę. Nowe diecezje litewskie miały odtąd podlegać arcybiskupstwu gnieźn.
Zajęty burzliwą działalnością polit., B. rzadko przebywał w swej gnieźn. stolicy. Jego stosunki z kapitułą układały się zresztą nie najlepiej, co nie dziwi wobec okoliczności intronizacji hierarchy. Mimo to okazał się nadspodziewanie dobrym pasterzem archidiecezji. Poczynił wiele fundacji, wznosząc kościoły i kaplice. Rozwijał również gospodarczo dobra arcybiskupie, popierając zwłaszcza lokacje osad na prawie niemieckim. Jako polityk nie zyskał większego uznania współczesnych, historiografia dostrzegła natomiast jego zdolność do zmiany uprzednio zajmowanego stanowiska i otwarcia się na nowe idee. Po śmierci arcybiskup spoczął w katedrze gnieźn., w ufundowanej przez siebie kaplicy.

BOGACZ FELICJA (ur. 30 V 1915 w Gostyniu, zm. 21 III 1999 w Gn.), pielęgniarka zasłużona dla m. Gn. Maturę zdała w pozn. Liceum św. Marii Magdaleny, następnie uczyła się w Szkole Pielęgniarstwa PCK w Poznaniu, którą ukończyła w 1936 egzaminem państw. i tytułem dyplomowanej pielęgniarki. W ramach nakazu pracy skierowana została do pracy w Ośrodku Zdrowia w Miejskiej Górce k. Leszna, a następnie w Wejherowie. Okres okupacji przepracowała w Szpitalu Zakaźnym w Sandomierzu, biorąc aktywny udział w działalności med. grupy konspiracyjnej dr Radło. Po II wojnie światowej nadal pracowała w Sandomierzu aż do 1950, kiedy to wraz z rodziną przeprowadziła się do Gn., gdzie 9 I 1950 podjęła pracę najpierw w Miejskim Ośrodku Zdrowia, a potem, po reorganizacji, w Przychodni Obwodowej przy ul. Kościuszki w Poradni Przeciwgruźliczej. W tym okresie zainicjowała i zorganizowała akcję walki z gruźlicą „Kropla mleka". Polegała ona na bezpłatnym wydawaniu chorym przegotowanego mleka wzbogaconego lekami przeciwgruźliczymi. Od 1 II 1957 do 30 IX 1959 pracowała w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gn. jako starszy inspektor pielęgniarstwa. 1 X 1959 przeszła do pracy w Szpitalu Miejskim im. W. Biegańskiego w Gn. na stanowisku przełożonej pielęgniarek; funkcję tę pełniła do 15 VIII 1967. Następnie pracowała jako pielęgniarka w Przychodni Przyzakładowej Spółdzielni Inwalidów „Ochrona Mienia" (później „Piast") w pełnym wymiarze godzin, a po przejściu na emeryturę na pół etatu. Ogółem w służbie zdrowia przepracowała 47 lat.
Po rozpoczęciu pracy w Gn. aktywnie włączyła się w działalność reaktywowanego Polskiego Towarzystwa Pielęgniarskiego. Z jej inicjatywy – w związku z brakiem po wojnie wykwalifikowanego średniego personelu med. – zorganizowano 1,5-roczne kursy dla salowych mających co najmniej tzw. szkołę powszechną. Ukończenie kursu uprawniało do przystąpienia do egzaminu państw. i uzyskania tytułu pielęgniarki. System dokształceń nie gwarantował jednak stałego dopływu wykwalifikowanej kadry. Wspólnie z drem → M. Jaską podjęła działania mające na celu utworzenie w Gn. średniej szkoły medycznej. Efektem tego było otwarte w 1963 Liceum Medyczne Pielęgniarstwa im. K. Marcinkowskiego. Ponieważ nie miała wyższego wykształcenia – a jej kandydatura na stanowisko dyrektora liceum brana była pod uwagę – podjęła studia w trybie zaocznym w Ośrodku Doskonalenia Kadr Medycznych w Warszawie. W październiku 1965 ukończyła Kurs Kierowniczych Kadr Pielęgniarstwa.
Przez cały okres organizacji liceum pracowała społecznie, pełniąc zawodowo funkcję przełożonej pielęgniarek. Działalność tę doceniły władze wojew., mianując ją 14 III 1966 zastępcą Rzecznika Dobra Służby Zdrowia Okręgowej Komisji Kontroli Zawodowej Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu. Za swoją pracę i działalność została odznaczona Srebrnym Krzyżem Zasługi, odznaką honorową „Za Zasługi dla Rozwoju Województwa Poznańskiego", odznaką honorową „Za Zasługi dla Miasta Gniezna", a także Odznaką Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej za Wzorową Pracę w Służbie Zdrowia.

BOGACZ MIECZYSŁAW (ur. 7 X 1898 w Szadłowicach, zm. 7 VI 1963 w Gn.), ksiądz, znany duszpasterz. W 1918 ukończył gimnazjum w Inowrocławiu. 26 V 1923 przyjął święcenia kapłańskie, a następnie został wikariuszem w parafii św. Wawrzyńca w Gn. Pracował na samodzielnych placówkach duszpasterskich w Dusznie i Kruchowie k. Trzemeszna oraz w Dębnicy. W latach 1940-45 przebywał kilka miesięcy w obozie przejściowym dla księży w Lądzie nad Wartą, a następnie w Gn., pracując w magazynie garbarni. 21 II 1946 otrzymał probostwo parafii św. Wawrzyńca w Gn. W listopadzie 1946 został mianowany dziekanem gnieźn. W 1949 został członkiem Komisji Rewizyjnej Kasy Referatu Społecznego Kurii Metropolitalnej. W 1953 otrzymał godność kanonika honorowego Kapituły Kolegiackiej w Kruszwicy, a od 1961 był jej kanonikiem gremialnym. W 1956 został mianowany wizytatorem nauki religii w szkołach podstawowych i ośrodkach katechetycznych pow. gnieźn. Był czcicielem Najświętszego Sakramentu. Cechował go głęboki humanizm. Cieszył się dużą popularnością i szacunkiem wśród ludności Gniezna.

BOGUMIŁ I (zm. w 1092), arcybiskup gnieźnieński. Znany jest tylko jeden przekaz źródłowy dotyczący osoby tego arcybiskupa – wiadomość o jego śmierci, odnotowana pod datą 1092 przez *Rocznik krakowski*

dawny (1. ćwierć XII w.). Późniejsze katalogi arcybiskupów oraz piszący w XV w. Jan Długosz pomijają postać B., wskazując na osobę abpa → Piotra, mającego jakoby sprawować pontyfikat w ostatniej ćwierci XI w. Sytuację komplikuje dodatkowo fakt występowania w końcu XII w. abpa → Bogumiła II (pustelnika i błogosławionego), którego wielu historyków utożsamiało często z wcześniejszym o 100 lat Bogumiłem I. Najnowsze opracowania uznają jednak wiarygodność przekazu *Rocznika krakowskiego dawnego* i przyjmują, że B. był pierwszym arcybiskupem zainstalowanym w Gn. po odnowieniu metropolii, dokonanym w 1075 przez Bolesława II Śmiałego. Akt ten nastąpił po długotrwałych staraniach i możliwy był dzięki odbudowaniu katedry zniszczonej w 1038/1039 przez Czechów. Prace związane z odbudową kościoła gnieźn. podjęto najpewniej już za panowania Kazimierza I Odnowiciela (zm. w 1058), ukończono konsekracją obiektu w 1064. Zbliżenie polit. Bolesława Śmiałego z papieżem Grzegorzem VII (1073-85) stało się z kolei impulsem do odnowienia metropolii. Przybyli w 1075 do Polski legaci papiescy dokonali formalnego aktu odtworzenia pol. prowincji kościelnej (arcybiskupstwo w Gn., biskupstwa w Poznaniu i Płocku oraz działające już w Krakowie i Wrocławiu), a pierwszym arcybiskupem został prawdopodobnie Bogumił. Urząd otrzymał najpewniej z nominacji księcia Bolesława Śmiałego, o pochodzeniu i wcześniejszych losach arcybiskupa brak wiadomości. Imię wskazuje na Polaka. W 1076 B. koronował w Gn. Bolesława II Śmiałego na króla Polski. W następnych latach odegrał istotną zapewne, lecz okrytą mgłą tajemnicy rolę w konflikcie króla z bpem krak. Stanisławem (1079). Skierowany prawdopodobnie do jednego z następców B. list papieża Paschalisa II zawierał wzmiankę o skazaniu wyrokiem sądu podległego mu biskupa, co miał jakoby uczynić któryś z poprzednich metropolitów. Wielu historyków odnosi tę wiadomość do B. i bpa Stanisława. Mogłoby to sugerować opowiedzenie się arcybiskupa po stronie króla i skazanie Stanisława wyrokiem sądu kościelnego. Jego śmierć nie byłaby więc zwyczajnym mordem dokonanym przez monarchę. Niejasne są dalsze losy B. po rychłym upadku rządów Bolesława Śmiałego. Część historiografii przyjmuje, iż został on pozbawiony urzędu przez Władysława I Hermana (lub sam dobrowolnie ustąpił), a godność arcybiskupią przejął niejaki Henryk (1080). Zdaniem niektórych były arcybiskup miał osiąść w pustelni i pokutować w ten sposób za śmierć św. Stanisława. Jak już wspomniano, wiadomości o arcybiskupie i pustelniku Bogumile dotyczą żyjącego w końcu XII w. Bogumiła II. Nowsze opracowania negują późne przekazy źródeł o osobie abpa Henryka i zakładają, iż B. pozostał w Gn. aż do śmierci w 1092. Nie wiadomo, w jaki sposób układały się jego stosunki z Władysławem I Hermanem (1079-1102).

Na czas pontyfikatu B. przypadł prawdopodobnie początek procesu nadawania dóbr ziemskich instytucjom kościelnym, zainicjowany przez Bolesława Śmiałego. W ten sposób poszerzyła się podstawa materialna funkcjonowania arcybiskupstwa, utrzymywanego dotychczas w całości z dochodów monarszych.

Lit.: J. Dobosz, *Monarcha i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002, s. 125-127.

BOGUMIŁ II (zm. po 1190 w Dobrowie k. Koła), arcybiskup gnieźnieński, błogosławiony. Według ustaleń współczesnej historiografii wywodził się z rodu Leszczyców. Przypisywano mu również przynależność do rodu Pałuków, co jednak wydaje się dużo mniej prawdopodobne. Postać B. od dawna wywoływała liczne spory w historiografii i nadal pozostaje w wielu punktach zagadkowa. Utożsamiano go i mylono z działającym w czasach Bolesława Śmiałego abpem → Bogumiłem I (lata 70. XII w.) i abpem → Piotrem – w istocie następcą Bogumiła II na urzędzie. Dopiero współczesne badania pozwoliły odrzucić obydwie hipotezy. Godność arcybiskupią B. objął po śmierci swego poprzednika → Zdzisława, w bliżej nieznanej chwili między 1180 (ostatnie odnotowane w źródłach wystąpienie Zdzisława) a 1190. Prawdopodobnie zajmował ją z nominacji księcia wlkp. Mieszka III Starego, relacje arcybiskupa z książętami piastowskimi nie są jednak znane. Nic nie wiadomo też o jego ewentualnej działalności publicznej. Pontyfikat arcybiskupa był zapewne niezbyt długi. Ok. 1190, najpewniej w podeszłym już wieku, zrezygnował z urzędu i usunął się do rodzinnego Dobrowa w pobliżu Koła, gdzie osiadł w pustelni na wyspie oblanej wodami Warty. Od 1191 na arcybiskupstwie występował jego następca – Piotr, często zresztą mylony i utożsamiany w historiografii z poprzednikiem. Przed rezygnacją z arcybiskupstwa lub wkrótce po niej B. ofiarował należące do niego włości Dobrów zakonowi cystersów, z przeznaczeniem na potrzeby misji wśród pogańskich Prusów. Niektóre hipotezy próbowały wiązać arcybiskupa z fundacją brązowych drzwi w katedrze gnieźn., powstałych właśnie w ostatniej ćwierci XII w., nie zyskały one jednak szerszego uznania w historiografii. Otoczony nimbem świętości, B. zmarł w nieznanym bliżej czasie. Przechowywane w kościele w Dobrowie szczątki B. stały się celem pielgrzymek i spontanicznego kultu, propagowanego zarówno przez zakon cystersów, jak i przez arcybiskupów gnieźn. Szczególną popularnością B. cieszył się wśród ludu, uznającego go za wizjonera i cudotwórcę, patrona zdrowia ludzi i zwierząt gospodarskich, a także opiekuna rybołówstwa. Po 1668 jego relikwie przeniesiono do kolegiaty w Uniejowie, do Dobrowa powróciły w 1926. Starania o oficjalne zatwierdzenie kultu wszczęto z inicjatywy kapituły gnieźn. w 1625, w 1651 sprawa trafiła do Stolicy Apostolskiej. Enigmatyczność postaci B. oraz brak wiarygodnych świadectw o jego życiu i działalności sprawiły, że proces beatyfikacyjny wstrzymano mimo kolejnych petycji arcybiskupów gnieźn. w XVII-XVIII w., a następnie biskupów kujawsko-kaliskich w XIX stuleciu. Ponowny proces wszczęto w 1908, ostatecznie dopiero w 1925 papież Pius IX oficjalnie uznał B. za błogosławionego, wyznaczając dzień jego święta na 10 VI. W latach 70. XX w. prymas Stefan Wyszyński podjął starania o jego kanonizację.

Lit.: J. Dobosz, *Monarchia i możni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002, s. 305-306.

BOGURODZICA. W historii badań nad tą najdawniejszą pol. pieśnią bardzo poważną rolę odegrała postać Wojciecha Sławnikowica i legenda o tym świętym jako autorze *Bogurodzicy*. W czasach staropolskich powszechnie uważano, że św. Wojciech był arcybiskupem gnieźn., a nawet (wg niektórych przekazów) pierwszym biskupem gnieźn. i w ogóle polskim. W czasie swojej działalności w Polsce miał ułożyć *Bogurodzicę*, jako rodzaj testamentu ze wskazaniami prawd wiary dla Polaków. Po raz pierwszy legenda została odnotowana w 1506 w dziele *Commune incliti Poloniae Regni privilegium constitutionum*, opublikowanym w Krakowie przez kanclerza wielkiego koronnego Jana Łaskiego (od 1510 arcybiskupa gnieźn.). Łaski wydał *Bogurodzicę* jako pierwszą w dziejach Polski ustawę prawną. Powołał się na prastare dokumenty przechowywane w „archiwach Królestwa" (też zapewne katedry gnieźn.), z których niezbicie miało wynikać, iż *Bogurodzicę* napisał św. Wojciech „przeniesiony z czeskiej Pragi do gnieźnieńskiego kościoła metropolitalnego i jakby apostoł Polaków". Łaski zapewne zetknął się z tą legendą jako członek kapituły gnieźn., a potem kanclerz metropolitalny, i tę lokalną tradycję upowszechnił. Aż do XIX w. przekonanie o autorstwie św. Wojciecha *Bogurodzicy* i zakodowanych w tej pieśni katechizmowych prawdach wiary było niemal powszechne. Pieśń ta od niepamiętnych czasów była wykonywana w katedrze gnieźn. Kilka zwrotek tekstu *Bogurodzicy* śpiewanego w Gn. po poł. XVI w. przytoczył Benedykt Herbest „z egzemplarza, który jest w kościele gnieźnieńskim" (*Chrześcijańska porządna odpowiedź…*, Kraków 1567). Franciszek Raczyński (1682-1737), kanonik gnieźn. i pozn., zapisanym przez siebie w testamencie funduszem utrwalił śpiewanie przez wikariuszy *Bogurodzicy* w katedrze u grobu św. Wojciecha w każdą niedzielę i święto. Śpiewano ją tam także w czasie zaborów, kiedy to w Polsce *Bogurodzica* rzadko już była wykonywana. Wywierało to ogromne wrażenie na zwiedzających katedrę. Julian Ursyn Niemcewicz „z żywym uczuciem" słuchał jej tam w 1812 i na czele swoich *Śpiewów historycznych* umieścił odpisany w Gn. tekst pieśni z melodią (Warszawa 1816). Śpiew *Bogurodzicy* w katedrze budził w XIX w. szczególne, patriotyczne uczucia. Na przykład Józef Łepkowski, profesor archeologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, wspomina w 1863: „Słyszałem tam hymn ten, przez kilkudziesięciu duchownych, li na głosy, bez muzyki, nucony. Chwilę ową liczę do pamiętnych w życiu. […] Dopóki brzmi nuta pod sklepieniem katedry, łudzisz się i czekasz orłów piastowych, co na zwycięstwa waleczne hufce powiodą..." (zob. jego *Gniezno i Trzemeszno*, Kraków 1863). Ocalało kilka rękopiśmiennych przekazów tekstu i melodii *Bogurodzicy* wykonywanej w Gn. (należą one do tzw. gnieźn.-pozn. redakcji tekstu). Najstarszy, z 2. poł. XVII w., przechowywany jest w Archiwum Archidiecezjalnym w Gn. (teczka aktowa o sygnaturze Gr. 4 II N.1).

Lit.: *Bogurodzica*, oprac. J. Woronczak, Wrocław 1962, Biblioteka Pisarzów Polskich, seria A, t. 1; W.R. Rzepka, W. Wydra, *Podstawa źródłowa przekazów Dd i Dh „Bogurodzicy"*, „Slavia Occidentalis" t. 31, 1974; W. Wydra, *Dzieje legendy o św. Wojciechu autorze Bogurodzicy*, w: *Święty Wojciech w tradycji i kulturze europejskiej*, red. K. Śmigiel, Gniezno 1992.

BOGUSZ JAN (ur. 10 VII 1948 w Zdunach w pow. łowickim, zm. 10 IV 1997 w Gn.), aktor, animator ruchu teatralnego. Absolwent Państwowej Wyższej Szkoły Filmowej, Telewizyjnej i Teatralnej im. L. Schillera w Łodzi, gdzie w 1971 uzyskał dyplom. W latach 1971-83 pracował w Teatrze im. C.K. Norwida w Jeleniej Górze. Zagrał w tym okresie m.in. Sganarela w *Don Juanie* Moliera, Spodka w *Śnie nocy letniej* W. Szekspira, Arlekina w *Grze miłości i przypadku* P. Marivaux, Albina w *Ślubach panieńskich* A. Fredry, Lwa w *Androklesie i lwie* G.B. Shawa. Za swoje role uhonorowany został nagrodami: Wydziału Kultury i Sztuki w Jeleniej Górze, redakcji „Słowa Powszechnego" i Wrocławskiego Towarzystwa Przyjaciół Teatru. Ok. 1976 z jeleniogórskim teatrem uczestniczył w międzynarodowych festiwalach teatr. w Wenezueli, Kolumbii, Kostaryce i Panamie, otrzymał nagrody dla najlepszego aktora (za rolę Sganarela). Podczas stanu wojennego grał w kabarecie J. Pietrzaka „Pod Egidą". W latach 1983-86 był aktorem Teatru im. J. Szaniawskiego w Płocku, w latach 1986-87 Teatru im. L. Kruczkowskiego w Zielonej Górze, w 1987-89 Teatru im. A. Fredry w Gn. Po zakończeniu kariery zawodowej prowadził amatorski zespół teatralny w Młodzieżowym Domu Kultury w Gn. Od 2003 podczas → Regionalnego Mityngu Teatralnego w Gn. przyznawana jest honorowa nagroda jego imienia.

BOJANICE, wieś w gminie Kłecko, parafia Sokolniki, ob. 286 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 589,59 ha. Odnaleziono tutaj wiele śladów kultury pomorskiej z ok. 550 p.n.e. Wieś wzmiankowana po raz pierwszy w 1394. Z gruntów w B. do 1802 oddawano dziesięcinę do gnieźn. kościoła pw. Świętych Piotra i Pawła, którego patronem każdorazowo był dziedzic Bojanic. W 1802 abp hr. Ignacy Raczyński przyłączył B. do parafii w Sokolnikach. W latach 80. XIX w. powierzchnia wsi wynosiła 153,9 ha, było tu 6 domów, 149 mieszkańców. W 1907 majątek liczył 415 ha i był własnością Heinricha von Sprengera.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

BOJANOWSKI TEOFIL (ur. 5 XII 1889 w Jarząbkowie w pow. wrzesińskim), podporucznik Wojska Polskiego. Syn Franciszka i Michaliny z d. Jochemskiej. Po ukończeniu szkoły budowlanej został wcielony jako poborowy do armii niem. (1909-11). Do 1914 praktykował w budownictwie w różnych przedsiębiorstwach na terenie Niemiec. W 1914 zmobilizowany do armii niem. Służył w oddziałach saperów, a następnie moździerzy; ranny w walkach. Po demobilizacji przyjechał do Gn., gdzie 28 XII 1918 stanął na czele oddziału powstańczego. Brał udział w potyczce pod Zdziechową i walkach pod Szubinem, gdzie 5 I 1919 został ranny. W szpitalu przebywał do 17 II 1919. 18 II przydzielony został do

4. Pułku Strzelców Wielkopolskich, później 58. Pułku Piechoty Wielkopolskiej. Od 1 VIII 1919 walczył z bolszewikami na froncie litewsko-białoruskim. Wyróżnił się m.in. w walkach 12 VIII pod Rudzieńskiem, gdzie z własnej inicjatywy z grupką żołnierzy zaatakował stanowiska bolszewickich karabinów maszynowych. Zaskoczony nieprzyjaciel wycofał się. We wrześniu 1919 jego kompania przeprawiła się przez Berezynę i zaatakowała okopy nieprzyjaciela. Kilka dni później wypad został powtórzony. W obu akcjach zostały zdobyte 2 karabiny maszynowe i wzięto jeńców: „16 października ppor. Bojanowski otrzymał zadanie sforsowania przejścia przez Berezynę. Przeprawił się w tym celu w małych łodziach i opanował pozycje nieprzyjacielskie, zdobywając dwa ciężkie karabiny maszynowe i biorąc 120 jeńców".
Za czyny te został odznaczony Orderem Virtuti Militari V klasy i dwukrotnie Krzyżem Walecznych. 7 VII 1920 został ponownie ranny. Kolejną, tym razem ciężką, ranę odniósł 2 VIII 1920. Przebywał w szpitalu do końca października. 7 III 1921 skierowany został na Górny Śląsk. W pierwszym dniu III powstania śląskiego dostał się do niewoli niem. Wymieniony został 12 V 1921. Ze Śląska wrócił 12 VII 1921. Służył zarówno w 58. Pułku Piechoty Wielkopolskiej, jak i w oddziałach saperów. Awansował na majora. 31 I 1929 przeniesiony został w stan spoczynku. Odznaczony także za udział w III powstaniu śląskim i wieloma medalami. Po przejściu do rezerwy zamieszkał w Warszawie. Ożenił się, miał syna Zenona (ur. 9 VI 1923).
Lit.: CAW, VM 58-4903.

BOKS W GNIEŹNIE, początki b. w Gn. przypadają na lata 1929-32. Pierwsze walki pokazowe odbyły się w 1929. Wzbudziły one wielkie zainteresowanie i gorącą reakcję publiczności. W związku z tym w 1932 grupa działaczy ogłosiła nabór do sekcji bokserskiej, mieszczącej się w salce „Wenecji", niedaleko jez. Jelonek. Jeszcze w tym samym roku w Hotelu Europejskim gnieźnianie mogli oglądać swoich pięściarzy w wygranym 14 : 2 meczu z reprezentacją Bydgoszczy. Dalsze pojedynki rozgrywano w latach 1933-34, a rywalami były drużyny Warty Poznań, Sokoła Poznań oraz reprezentacje Inowrocławia i Bydgoszczy. Gnieźn. → Stellę reprezentowali wówczas: Będziński, Gawrych, Zalewski, Z. Kaczmarek, Dębosz, S. Spott, Walczak i D. Dolacki. Po wojnie, w latach 1947-1950, reaktywowany zespół Stelli dzięki zabiegom kierownictwa sekcji osiągnął wysoki poziom sport. W barwach klubu walczyli m.in.: Z. Żur, M. Madej, Sokołowski, Z. Wolski, S. Budzyński, B. Flisiak, S. Śmigórski, B. Wesołowski, S. Nachowiak. Początkowo mecze rozgrywano w sali Hotelu Europejskiego, od 1947 w hali przy ul. Konopnickiej. Mecze bokserskie cieszyły się w Gn. wielką popularnością, a wśród rywali Stelli znajdowały się m.in.: Warta Poznań, Goplana Inowrocław i Gedanis Gdańsk. W latach 1960-70, dzięki pracy szkoleniowej trenerów B. Flisiaka i Z. Szafrańskiego, wychowankowie Stelli odnosili znaczące sukcesy na ringach Wielkopolski i kraju. Do najlepszych należeli: J. Górny (mistrz Polski w wadze muszej w 1974), W. Wojdyłło (brązowy medalista mistrzostw Polski w wadze koguciej) i J. Matz (wicemistrz Polski w tej samej wadze). W 1990 J. Ziętek, startujący w barwach Olimpii Poznań gnieźnianin, zdobył tytuł mistrza Polski. Powstanie następnej grupy dobrych zawodników to efekt pracy trenerskiej Z. Nowackiego, E. Stefankiewicza, Z. Strzeleckiego, Z. Hübnera, C. Kozłowskiego i P. Adamczaka. Najzdolniejsi bokserzy tego pokolenia to: Z. Zajkowski, Z. i T. Strzeleccy, L. Kondrans, K. Tomczak, G. i A. Rosołkowie, R. Stefański, K. Górny, K. Chrzanowski i J. Oelke. W rozgrywkach drużynowych zespół Stelli odnosił sukcesy w lidze okręgowej. C. Stawski i A. Rosołek często powoływani byli do reprezentacji okręgu na mecze o Puchar Głównego Komitetu Kultury Fizycznej. Gnieźnianie startowali, reprezentując woj. poznańskie, na ringach Wrocławia, Zielonej Góry, Gdańska i Warszawy. Oprócz Stelli istniała również sekcja bokserska w KS Kolejarz. Pierwszym jej trenerem był W. Podwartasiewicz, a po nim funkcję tę objął E. Stefankiewicz. W drużynie walczyli: T. Tomkowiak, A. i E. Stefankiewiczowie, T. Goździewski, E. Częstochowski, Z. Krauze, Z. Tomkowiak, T. Kolski, Z. i A. Hubnerowie i M. Kabaciński. W Gn. od 1963 rozgrywany jest Pięściarski Memoriał Bolesława Flisiaka. W latach 1979-89 odbywał się także → Międzynarodowy Młodzieżowy Turniej Pięściarski „O Złoty Pas Aleksandra Polusa" z udziałem reprezentantów ZSRR, Czechosłowacji, Węgier, Bułgarii, NRD oraz Rumunii. W kontaktach zagranicznych gnieźn. pięściarze walczyli z reprezentacją Cottbus, Speyer, Neubrandenburga i Schwerina. Wśród najmłodszych adeptów sztuki bokserskiej wysokie lokaty w Polsce w grupie kadetów i juniorów młodszych uzyskują: J. Czaprowicz (5. miejsce w Polsce), S. Pogorzały, P. Recki, R. Kudłowicz, M. Biskupski, P. Galantowicz i T. Wiertel.
Lit.: A. Elantkowski, T. Tomkowiak, *Gnieźnieński boks od podszewki w latach 1927-2006*, Gniezno 2007.

BOLESZ KAZIMIERZ (zm. po 1791), podczaszy i stolnik gnieźnieński. Syn Antoniego, burgrabiego poznańskiego. Podczaszym gnieźn. został 6 IX 1775, a 18 XII 1777 awansował na urząd stolnika gnieźn. W 1778 kandydował do kasztelanii kaliskiej, a w 1781 do kasztelanii rogozińskiej, ale stanowiska nie otrzymał. W latach: 1778, 1780, 1782, 1784, 1791 posłował na sejm z województw poznańskiego i kaliskiego. Występował wówczas przeciwko redukcji monety pruskiej. Był członkiem loży masońskiej Izys i Towarzystwa Przyjaciół Konstytucji 3 Maja. W 1787 otrzymał Order św. Stanisława.

BOLZ BOGDAN (ur. 22 XI 1913 w Inowrocławiu, zm. 29 VIII 1993 w Gn.), ksiądz, filolog klasyczny, edytor źródeł, publicysta. W 1931 ukończył gimnazjum w Inowrocławiu. W latach 1932-38 studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym w Gn. i w Poznaniu, gdzie 11 VI

1938 przyjął święcenia kapłańskie. Został wikariuszem parafii farnej w Gn. 13 XI 1939 został aresztowany przez gestapo i po kilku miesiącach wywieziony do Generalnej Guberni. Zamieszkał w Częstochowie, pracował jako sprzedawca warzyw. Od lutego 1945 administrował parafiami w Barcinie, Szczepanowie, Sławoszewie. Od 1 IX 1945 wykładał liturgikę i języki klasyczne w seminarium duchownym w Gn., będąc jednocześnie jego ekonomem. W latach 1946-49 studiował filologię klasyczną na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza, uzyskując w 1960 doktorat. W latach 1947-64 był sędzią posynodalnym, a następnie wiceoficjałem Trybunału Metropolitalnego w Gn., jednocześnie prowadził zajęcia dydaktyczne w seminarium duchownym. Od 1972 był członkiem Komitetu Kultury Antycznej PAN w Poznaniu. Odkrył w Bibliotece Katedralnej w Gn. dzieła nieznanego dotąd poety z XVI w. Liviusa Androniusa. Zajmował się epigrafiką, zebrał 229 inskrypcji. Od 1974 prowadził badania nauk. nad rękopisami liturgicznymi. Wygłaszał referaty na sympozjach w Gn. Podróżował do bibliotek w Berlinie i Lipsku (1971), Beuron (1973, 1974, 1976), Sankt Gallen i Londynie (1974), Düsseldorfie (1986). Pisał recenzje i publikował artykuły w wydawnictwach nauk.: „Studiach Źródłoznawczych", „Slavia Occidentalis", „Poznańskich Rocznikach Filozoficznych", „Studia Gnesnensia", „Naszej Przeszłości", „Archiv für Liturgiewissenchaft", a także w „Przewodniku Katolickim". 22 I 1968 został mianowany kanonikiem Kapituły Kolegiackiej św. Jerzego na Zamku Gnieźn., a 24 IV 1982 kanonikiem gremialnym Kapituły Prymasowskiej.

BORAK BOŻENA (ur. 13 II 1927 w Poznaniu, zm. 1 IX 1984 w Gn.), psycholog. Od 1948 pracowała w Wojewódzkim Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn. W 1966 była inicjatorką budowy Przyszpitalnej SP im. J. Korczaka.

BORAK WŁODZIMIERZ (ur. 14 III 1926 w Poznaniu, zm. 20 V 2002 w Gn.), lekarz specjalista psychiatrii dziecięcej. Szkołę średnią ukończył w 1944 na tajnych kompletach w gimnazjach S. Staszica w Poznaniu i S. Batorego w Warszawie. W 1951 uzyskał dyplom lekarza Akademii Medycznej w Poznaniu. Od 1950 do końca życia związany był z Wojewódzkim Szpitalem dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn., początkowo jako praktykant, a od 1954 (po odbyciu służby wojsk.) jako lekarz. Od 1958 do 1992 pełnił funkcję ordynatora oddziału dziecięcego, później konsultanta. Prowadził Poradnię Zdrowia Psychicznego dla Dzieci i Młodzieży w Gn. Wybitny znawca psychiatrii sądowej, wieloletni biegły sądowy.

BORAS (STAREZWOJE), gnieźn. wykonawca hip-hopu, rapu i hard core'u, wokalista, autor tekstów do podkładów muzycznych gnieźn. producentów, takich jak Jax'a (Jaca) i Bolo (Bolson), nagrywający od ok. 1999. Występował w Gn. i okolicach oraz Łodzi, m.in. z PNP. Wchodził m.in. w skład formacji Pierwszy Front (Rezi – perkusja, gitara i Leon – gitara, John Wayne – bas) i Pure Crime (Dzion – bas, Rezi – perkusja i Bolson – gitara). Pod nazwą StareZwoje zrealizował kilkadziesiąt produkcji oraz płyty: *Enklawa* (2004), *Ile Wart?* (2006), *Granica* (2007).

BOROWIAK WŁADYSŁAW (ur. w Iwnie), syn koniuszego, lekarz medycyny weterynaryjnej, w latach 1960-63 pełnił funkcję dyrektora Wojewódzkiej Inspekcji Weterynaryjnej w Poznaniu, od 1953 kierownika Stacji Inseminacyjnej w Gn. W latach 1951-54 był wojewódzkim lekarzem weterynarii w Poznaniu.

BORYCZKA ARKADIUSZ (ur. 24 X 1926 w Gn., zm. 21 X 1992 w Calgary), ksiądz, chrystusowiec, duszpasterz polonijny. W 1946 wstąpił do Niższego Seminarium Duchownego Towarzystwa Chrystusowego w Ziębicach. W 1950 rozpoczął w Poznaniu 2-letnie studia filoz., a następnie 4-letnie teologiczne. Święcenia kapłańskie otrzymał 15 IV 1956. Przez rok pracował w parafii w Luboniu k. Poznania. W 1957 wyjechał do Francji i był duszpasterzem Polaków w Bruay-en-Artois. Od 1961 pracował jako duszpasterz polonijny w Essen (RFN). W 1965 wyjechał do Kanady, pracował w Krydor, a później w Calgary. Od 1970 był duszpasterzem Polaków w Theree Rivers (USA), od 1971 w Manchesterze (Anglia), a od 1974 w Wyandote, Bostonie i w Enfield (USA). W 1991 ze względu na zły stan zdrowia wycofał się z życia duszpasterskiego. Przebywał wówczas w Sterling Heights (USA), a potem w Calgary, gdzie zmarł i został pochowany.

BORYS ADAM (ur. 10 XII 1909 w Niechanowie, zm. 27 VIII 1986 w Witkowie), docent inżynier, podpułkownik rezerwy, pseudonimy: „Dyrektor",„Pług",„Pal", „Gałecki". Był uczniem SP w Niechanowie, następnie uczęszczał do Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Gn. oraz pełnił służbę harcerską. Najprawdopodobniej w latach 1920-29 należał do Drużyny im. Tadeusza Kościuszki w Gn. Brał udział w I Narodowym Zlocie ZHP na Siekierkach w Warszawie w 1924. Otrzymał stopień harcerza orlego oraz funkcję przybocznego. Związany z Akademickim Kołem Harcerskim im. Heliodora Święcickiego (AKAHA) działającym na Uniwersytecie Poznańskim, uzyskał stopień harcerza Rzeczypospolitej. Studia (1929-34) rozpoczął na Wydziale Rolniczo-Leśnym (specjalność przetwórstwo rolno-spożywcze) na Uniwersytecie Poznańskim. Był stypendystą Fundacji Kościuszkowskiej i Rządu Polskiego. Przez 3 lata po powrocie do Polski z USA pracował na stanowisku inspektora standaryzacji w Polskim Związku Ekspertów Bekonu i Artykułów Zwierzęcych w Warszawie. Na

przełomie kwietnia i maja 1940 ukończył kurs dla oficerów zwiadowczych w Coëtquidan i został mianowany oficerem zwiadowczym 2. dywizjonu 3. Pułku Artylerii Lekkiej 3 DP. 25 VI 1940 ewakuowany z La Turballe do Liverpoolu, w sierpniu został oficerem zwiadowczym 1. Dywizjonu Artylerii Lekkiej 1. Brygady Kadrowej Strzelców. W sierpniu 1941 Wielkopolanin zgłosił się na ochotnika do udziału w pracy konspiracyjnej, w październiku przeniesiono go do 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej, w kwietniu 1942 do oddziału 5. sztabu naczelnego wodza, gdzie wypowiedział rotę przysięgi żołnierzy AK. Od stycznia 1943 był zastępcą mjra Jana Kiwerskiego, dowódcy „Motoru", pod pseudonimami: „Bryl", „Pług". W czerwcu przydzielono mu kolejne zadanie, by zorganizować nowy oddział Kedywu, którego celem było likwidowanie wyższych funkcjonariuszy aparatu okupanta. Kryptonimy oddziału to: „Agat", „Pegaz", „Parasol"; pseudonimy Borysa w tym czasie to: „Kar", „Bryl"; w styczniu 1944 posługiwał się pseudonimami „Pal" i „Pług". Był organizatorem i dowódcą zamachów na gestapowców i niem. pracowników okupacyjnej administracji: 7 IX 1943 na SS-Scharführera Franza Burkla – zastępcę komendanta Pawiaka, 24 IX 1943 na SS-Hauptscharführera Augusta Kretschmanna, 1 X 1943 na SS-Sturmanna Ernesta Weffelsa, 1 II 1944 na SS-Brigadeführera und Generalmajora der Polizei Franza Kutscherę, 6 V 1944 na SS-Hauptsturmführera Waltera Stamma, 11 VII 1944 na SS-Obergruppenführera Wilhelma Koppego. 5 XI 1943 A.B. przeprowadził akcję (w której zginął SS-Hauptsturmführer Jacob Lechner) pod kryptonimem „Mielke" w celu zlikwidowania funkcjonariusza niemieckiej policji Alfreda Mielkego i Ireny Lis (jego polskiej kochanki) za wydanie w gestapowskie ręce ok. 150 Polaków podejrzanych o uczestnictwo w ruchu oporu. Podczas powstania warszawskiego A.B. dowodził batalionem „Parasol" zgrupowania „Radosława" w walkach na Woli. 6 VIII 1944 został ranny, a dowództwo przekazał ppor. Zborowskiemu. Przebywał w szpitalu Jana Bożego, gdzie przeszedł 2 operacje, nie godząc się na amputację ręki. Z 31 VIII na 1 IX 1944 ewakuowano bohatera ze Starego Miasta do Śródmieścia, następnie znajdował się w szpitalach powstańczych przy ul. Mokotowskiej 55 i Foksal. Po kapitulacji oddziałów powstańczych osadzony w oflagu w Zeithain, w maju 1945 wrócił do kraju dzięki uwolnieniu przez brytyjskie oddziały z niewoli niem. Od 3 VII do 9 IX 1945 przebywał w warsz. więzieniu – zwolniony na podstawie amnestii.

W 1945 rozpoczął pracę w Instytucie Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego w Bydgoszczy. Przez krótki czas pełnił funkcję naczelnego standaryzacji w Inspektoracie Standaryzacji Międzyministerialnej Komisji Aktywizacji Eksportu Rolniczo-Spożywczego. W 1945 w wyniku interwencji społ. objął stanowisko technologa w Zjednoczeniu Jajczarsko-Drobiarskim. W latach 1958-80 sprawował funkcję dyrektora w Instytucie Przemysłu Mięsnego i Tłuszczowego w Warszawie. W 1965 robił doktorat na SGGW w Warszawie, w 1966 mianowany na docenta. W latach 1957-63 jako wykładowca w Wyższej Szkole Rolniczej zorganizował na Wydziale Hodowli Zwierząt Pracownię Oceny Surowców Zwierzęcych. Za czynny udział na polu walki odznaczony został m.in. Krzyżem Virtuti Militari V klasy oraz awansowany do stopnia podpułkownika. Z kolei za działalność społeczną i zawodową w czasie pokoju uhonorowany Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Dziś jest patronem gimnazjum przy ul. Poznańskiej w Witkowie.

BORYSZEWSKI ANDRZEJ RÓŻA (ur. ok. 1435 w Boryszowicach k. Jędrzejowa, zm. 20 IV 1510 w Łowiczu), arcybiskup lwowski i gnieźnieński, syn kasztelana zawichojskiego Mikołaja Boryszewskiego i jego nieznanej z imienia żony. Rodzina Boryszewskich wywodziła się z ziemi sieradzkiej, następnie osiadła w Boryszowicach (ob. Borszowice), w okolicach Jędrzejowa. Jako trzeci z kolei syn, przeznaczony został do stanu duchownego. W latach 1453-58 studiował w Krakowie, uzyskując tytuł magistra sztuk wyzwolonych. Początki kariery pozbawionego protektorów Boryszewskiego były skromne. Dopiero w 1463 objął pierwszy urząd kościelny – notariat w sądzie konsystorskim w Gn. Zyskał tam wkrótce uznanie nowego abpa Jana → Gruszczyńskiego, który w tymże 1463 wysłał go do Rzymu. Uzdolniony oraz przejawiający zainteresowania humanistyczne Andrzej został dobrze przyjęty w kurii i nawiązał wiele znajomości. Wykorzystywał je w dalszej karierze. Powracając w 1468 do Polski, wiózł nominacje papieskie na kanonie w Gn. i Krakowie. W 1472 powołano go nadto na urząd kolektora świętopietrza w Polsce, a w 1473 na kanonię włocławską. Funkcję kolektora wkrótce jednak utracił, natrafił też na poważne przeszkody w objęciu kanonii gnieźnieńskiej. Abp J. Gruszczyński zarzucał mu zbyt samowolne poczynania w Rzymie, zaciąganie tam długów na imię zwierzchnika oraz rozrzutny tryb życia. Dopiero po śmierci J. Gruszczyńskiego w końcu 1473 Andrzej zdołał zainstalować się w Gn. W tym czasie był też prepozytem łęczyckim, a od 1485 kanonikiem poznańskim. Przebywając ponownie w Rzymie w 1488, uzyskał tam nominację papieską na wakujące rzekomo arcybiskupstwo lwowskie. Tymczasem po powrocie do kraju okazało się, iż wiadomość o zgonie abpa Jana Wątróbki była fałszywa i ostatecznie A.B. zadowolić się musiał koadiutorią oraz obietnicą następstwa. Popadł też wówczas w konflikt z kolejnym abpem gnieźn., Zbigniewem → Oleśnickim młodszym. W 1489 został przezeń ekskomunikowany z powodu długów zaciągniętych w Rzymie. Dzięki wpływom w kurii A.B. uzyskał jednak w 1492 wyjęcie swej osoby i dzierżonych beneficjów spod władzy arcybiskupa. Miał odtąd podlegać bezpośrednio Stolicy Apostolskiej.

Talenty dyplomatyczne A.B. wykorzystywali kolejni władcy z dynastii Jagiellonów. Już w ostatnich dwóch dekadach panowania Kazimierza Jagiellończyka (1447-92) Andrzej brał czynny udział w rokowaniach dotyczących zabiegów Jagiellonów o trony czeski i węgierski. Działał również jako dyplomata w służbie Jana I Olbrachta (1492-1501). Z polecenia kolejnych władców czynił uwieńczone powodzeniem starania o wybór królewicza

Fryderyka Jagiellończyka (najmłodszego syna Kazimierza Jagiellończyka) na biskupstwo krak. i arcybiskupstwo gnieźn. (1487 i 1493). A.B. należał również do zaufanych ludzi króla Aleksandra Jagiellończyka (1501-06). Po śmierci Jana Wątróbki objął wreszcie w 1493 arcybiskupstwo lwowskie. Stosunkowo słabo uposażone, nie zaspokajało ambicji i potrzeb finansowych Andrzeja. Od 1501 łączył je więc za zgodą króla i papieża z biskupstwem przemyskim (jedną z sufraganii Lwowa).
Po śmierci abpa gnieźn. → Fryderyka Jagiellończyka w 1503 król Aleksander polecił wybrać A.B. na jego następcę. Zadecydowało o tym oddanie hierarchy dla dynastii, ale także podeszły już wiek kandydata. Andrzeja zaproponował bowiem robiący wówczas szybką karierę polit. Jan → Łaski, dla siebie przeznaczając koadiutorię oraz ekspektatywę (papieskie nadanie) następstwa na stolicy gnieźn. Pomimo uprzednich złych doświadczeń A.B. w Gn. kapituła spełniła wolę króla. Jan Łaski miał natomiast trudności z zatwierdzeniem w Rzymie własnych projektów. Ostatecznie dopiero w 1508 uznano go oficjalnie za koadiutora i następcę A.B.
Jako arcybiskup gnieźn. A.B. nie odznaczył się w szczególny sposób. We Lwowie pozostawił dobrą pamięć jako sprawny administrator, pan życzliwy dla poddanych i hojny dla ubogich. W Gn. przebywał natomiast raczej rzadko, zapewne z powodu chłodnych stosunków z kapitułą. Jako wierny wykonawca planów kolejnych Jagiellonów popierał bez zastrzeżeń ich żądania finansowe wobec kleru, sam także służył monarchom pożyczkami. Był znany z rozrzutności oraz upodobania do zabawy i wesołego towarzystwa. Przejawiał też jednak zainteresowania humanistyczne, będąc członkiem założonego przez Kallimacha towarzystwa literackiego w Krakowie (*Societas Vistulana*). Brak natomiast śladów nepotyzmu i wspierania przez arcybiskupa własnej rodziny, w czym był wyjątkiem na tle współczesnych sobie hierarchów. Prawdopodobnie przyczynił się do tego fakt przedwczesnej śmierci braci Andrzeja. Pomimo podeszłego wieku arcybiskup niemal do końca życia udzielał się na arenie publicznej. Jeszcze na 2 miesiące przed zgonem uczestniczył w obradach sejmu w Piotrkowie. Po śmierci spoczął w katedrze gnieźn., gdzie jego następca Jan → Łaski ufundował zamówioną u Jana Florentyńczyka płytę nagrobną. Współcześni oceniali A.B. raczej surowo, krytykując zwłaszcza rozrzutność oraz intrygi, którymi torował sobie drogę kariery. Był typowym księciem Kościoła doby odrodzenia, oddanym bardziej życiu światowemu niż duszpasterstwu. Wyróżniał się przywiązaniem i wiernością dynastii.

BORZĄTEW, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Sokolniki, ob. 31 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 199 ha. Położona nad Jeziorem Świniarskim. Odkryto tutaj ślady osadnictwa z okresu kultury pomorskiej, która rozwijała się od 700 do 400 lat p.n.e. Wieś wzmiankowana w 1411. W 1880 było tu 5 domów, 40 mieszkańców (36 ewangelików, 4 katolików), w tym 4 analfabetów, powierzchnia wsi wynosiła 198,9 ha. Znajdują się tu kąpielisko strzeżone, kemping i pole namiotowe.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

BRACISZEWO, wieś w gminie Gn., parafia pw. bł. Michała Kozala BM w Gn., ob. 139 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 443,07 ha. Wzmiankowana po raz pierwszy w 1355. Była to wieś kościelna, stanowiąca uposażenie seminarium duchownego w Gn. W latach 80. XIX w. liczyła 11 domów, 114 mieszkańców (4 ewangelików, 110 katolików), w tym 33 analfabetów; dominium liczyło 6 domów, 118 mieszkańców (7 ewangelików, 111 katolików), w tym 69 analfabetów. W 1926 majątek ziemski liczył 261,8 ha. Do dziś zachował się dwór z przełomu XIX i XX w. otoczony resztkami parku. Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Paltrok, wiatrak w Braciszewie

BRACTWO KURKOWE W GNIEŹNIE zob. Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Gnieźnie.

BRACTWO (STOWARZYSZENIE) LITERACKIE W GNIEŹNIE, erygowane w 1594 przez abpa Stanisława → Karnkowskiego. Bractwa takie istniały wówczas w całej Polsce w większych miastach, skupiały one kobiety i mężczyzn umiejących czytać. Gł. obowiązkiem członków było śpiewanie podczas mszy niedzielnych i świątecznych, prowadzono działalność oświatową i charytatywną. Gnieźn. stowarzyszenie miało swoją kaplicę pw. Wniebowzięcia NMP w kościele farnym, dobudowaną prawdopodobnie ok. 1611. Tam odbywały się spotkania członków bractwa. Posiadali własny statut,

promotora, swoją kasę, ozdobne szaty, chorągwie i znaki. Budżet stanowiły składki członków, nadania i legaty. Członkami bractwa byli m.in. muzycy z → kapeli katedralnej oraz od 1859 poetka Maria → Springer. Bractwo działało do końca XIX w.

BRACTWO OŚWIATY I POMOCY, powstało 2 V 1850 po upadku Ligi Polskiej. Stowarzyszenie miało za cel utrzymanie, bronienie, rozwijanie narodowości polskiej na drodze jawnej i prawem dozwolonej. Pierwszym prezesem był urzędnik Sypniewski, a następnie garncarz Paczkowski. Praca koncentrowała się na udzielaniu pomocy ubogim dzieciom. Na zebraniach ograniczano się do czytania artykułów z „Wielkopolanina", a po jego upadku z „Wiarusa". Bractwo działające w niesprzyjającej atmosferze skazane było na wegetację i wkrótce upadło. Liczyło 74 członków.

BRAINDEAD, amatorski zespół rockowy. Istniał w latach 1994-2000 w gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury. Tworzyli go P. Grzeszyk – gitara, M. Naparstek – śpiew i gitara, M. Łagoda – gitara basowa i W. Czerniawski – perkusja. W pierwszym roku działalności grał w nim także gitarzysta P. Ratajczak. Wykonywał własne kompozycje, utrzymane w konwencji thrash i hard core rocka. Występował m.in. na festiwalach w Jarocinie, Roskilde (w Danii), Speyer (Niemcy), na Mayday w Głogowie i Spazmach Rockowych w Kaliszu.

BRAMA TRZECIEGO TYSIĄCLECIA, tzw. Ryba, stalowa kratownicowa konstrukcja w kształcie ryby, wybudowana w 1997 wg projektu A. Boryskiej na polu we wsi → Imiołki, leżącej na obszarze gminy Kiszkowo. Konstrukcja ma dł. 36 i wys. 9 m. Stoi na niewielkim, sztucznie usypanym wzniesieniu, równolegle do brzegu długiej i wąskiej zatoki jez. Lednica. Brama stoi na polu należącym do Duszpasterstwa oo. Dominikanów z Poznania, liczącym ob. 36 ha powierzchni. Dwie trzecie tego obszaru zostały zakupione w 1996 za pieniądze ofiarowane na ten cel przez anonimową donatorkę. Figura ryby pomyślana została, zgodnie z symboliką wczesnochrześcijańską, jako znak Chrystusa. W czerwcu 1997 na polu odbyło się pierwsze spotkanie modlitewne młodych, w którym z pokładu helikoptera uczestniczył papież Jan Paweł II, okrążając miejsce zgromadzenia. Od tego momentu co roku w wigilię święta Zesłania Ducha św. gromadzą się tu wielotysięczne rzesze wiernych, przybywających z całej Polski, a także z zagranicy. Wielogodzinne czuwanie modlitewne kończy się przejściem przez bramę, symbolizującym wejście w nowe tysiąclecie z Chrystusem. Pomysłodawcą i inicjatorem przedsięwzięcia, a także gł. organizatorem corocznych spotkań jest dominikanin o. Jan Góra. Miejsce lokalizacji ośrodka duszpasterskiego nad Lednicą wybrane zostało spośród kilku innych rozważanych propozycji. Taka lokalizacja, odwołująca się wprost do chrztu Polski, podkreśla ciągłość chrześcijaństwa w dziejach narodu. W listopadzie 1997 na obrzeżach pola, na powierzchni 5 ha, posadzono las mieszany. W 2000 po obu stronach biegnącej środkiem pola drogi procesyjnej ustawiono głazy narzutowe, służące jako stacje drogi krzyżowej. W pobliżu bramy umieszczona została ażurowa, metalowa dzwonnica. Kula w jej górnej partii mieści dzwon, nazwany Jezusem Chrystusem, a ufundowany przez gminę Tarnowo Podgórne. W 2001 areał pola powiększył się o 12 ha. W tym samym roku rozpoczęto tu budowę dominikańskiego ośrodka duszpasterskiego wg projektu A. Boryskiej.

Brama „Ryba" w Imiołkach

BRASSE ALEKSY (ur. 17 VII 1901 w Siedlcu k. Wolsztyna, zm. 18 V 1956 w Poznaniu), kanonista, wykładowca, publicysta, infułat. Syn nauczyciela Maksymiliana i Władysławy z d. Mały. Wraz z rodzicami wyjechał do Berlina, gdzie w latach 1911-20 uczęszczał do gimnazjum realnego i zdał maturę w marcu 1920. Potem przez rok studiował prawo i ekonomię na uniwersytecie w Berlinie i słuchał wykładów literatury pol. u A. Brücknera. Przyjęty 12 IV 1921 do seminarium duchownego w Poznaniu, gdzie 13 X 1925 otrzymał święcenia kapłańskie. Od 1 I 1926 posłany na wikariat do Inowrocławia, a po roku do Łodzi, gdzie pracował jako prefekt religii niemieckich szkół powszechnych i gimnazjum w wymiarze 56 godzin tygodniowo. W latach 1928-30 odbył studia prawnicze w Rzymie, uzyskując doktorat obojga praw. 1 VIII 1930 został wikariuszem w katedrze gnieźn. oraz notariuszem Kurii Metropolitalnej i Trybunału Metropolitalnego, potem obrońcą węzła małżeńskiego i egzaminatorem prosynodalnym. W 1934 mianowany penitencjarzem, a 3 XI 1937 kanonikiem gremialnym Kapituły Prymasowskiej. W 1939 wysiedlony do Generalnej Guberni. 6 II 1946 został dziekanem Kapituły Metropolitalnej, kierował pracami odbudowy katedry. 10 VI 1946 wyniesiony do godności infułata, został diecezjalnym promotorem sprawiedliwości Trybunału Metropolitalnego. W 1949 pracował w komisjach rewizyjnych Archidiecezjalnego Związku „Caritas" i Kasy Kurii Metropolitalnej. W 1950 został proboszczem parafii archikatedralnej. Jednocześnie wykładał prawo kanoniczne w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym i pełnił funkcję deputatora dyscypliny seminarium duchownego, wygłaszał referaty o administracji kościelnej. W 1954 mianowany oficjałem Trybunału Metropolitalnego. Wydał drukiem: zbiorek kazań *Spojrzyj w duszę* (Gniezno 1935), *Postępowanie w kościelnych procesach małżeńskich* (Poznań 1935 i Gniezno 1936), *Przewodnik po katedrze gnieźnieńskiej* (Poznań 1956). Pisał artykuły do „Ateneum Kapłańskiego" i „Czasopisma Adwokatów Polskich" z zakresu prawa małżeńskiego.

BRODY, leśnictwo w gminie Gn., parafia Modliszewko, położone nad rz. Wełną.

Leśniczówka w Brodach

BROSS STANISŁAW EDMUND (ur. 17 X 1895 w Witkowie, zm. 28 I 1982 we Wrocławiu), ksiądz. Rodzicami byli: Konstantyn (z zawodu nauczyciel) i Helena z d. Knast. Początkowe nauki pobierał w domu (1901-06), w latach 1906-11 w gimnazjum w Trzemesznie, od 1911 – w gimnazjum w Gn., gdzie zdał maturę (15 VIII 1914). Za zgodą abpa E. Likowskiego studia filoz.-teologiczne odbył we Wrocławiu (1914-15) i Monasterze (1915-18) oraz rok praktyczny w seminarium duchownym w Gn. (1918-19), gdzie 5 IV 1919 otrzymał święcenia kapłańskie. Po krótkiej pracy w Bibliotece Kapitulnej od 1 VIII 1919 do 30 XI 1924 był wikariuszem w Żninie, gdzie wykazał dużo inicjatywy duszpasterskiej i budowlanej. W grudniu 1924 wyjechał do Paryża na dalsze studia w Instytucie Teologicznym, uwieńczone w 1928 doktoratami z teologii i prawa kanonicznego oraz licencjatem z filozofii. Równocześnie uczęszczał na wykłady w Ecole de Louvre (sztuka) oraz Ecole des Chartes i Hautes Etudes (historia). W tym samym czasie gorliwie zajmował się pracą duszpasterską wśród wychodźstwa pol.; w Montigny en Ostrevent zbudował kościół dla Polaków i założył pol. ochronkę. Pod koniec 1928 w celu zapoznania się z organizacją i pracą Akcji Katolickiej odwiedził wiele krajów europejskich. Po powrocie do kraju (1 IV 1929) objął funkcję sekretarza, a od 1 X 1930 dyrektora Naczelnego Instytutu Akcji Katolickiej. Na tym stanowisku zorganizował centrale diecezjalne w Polsce, założył, redagował i wydawał „Ruch Katolicki" i „Kulturę" (tygodnik literacko-społeczno-kulturalny); redagował czasopismo liturgiczne „Mysterium Christi". Był także wydawcą i redaktorem kilku dzieł zbiorowych. Równocześnie wykładał w Katolickiej Szkole Społecznej, był moderatorem Sodalicji Pań Miejskich w Poznaniu, sędzią sądu duchownego (1929-33), delegatem episkopatu Polski dla Katolickiego Związku Kobiet w Polsce (1931-36), członkiem Międzynarodowego Komitetu Radia i Międzynarodowych Kongresów Chrystusa Króla, Rady Nadzorczej Drukarni i Księgarni św. Wojciecha, Rady Pedagogicznej Katolickiego Studium Społecznego w Poznaniu, dwukrotnym delegatem prymasa Polski na zjazdy pacyfistyczne w Berlinie, organizatorem Międzynarodowego Kongresu Radiowego oraz twórcą i organizatorem „Studiów Katolickich" w Polsce. W 1934 mianowany tajnym szambelanem papieskim. Po zwolnieniu w 1938 z funkcji dyrektora Akcji Katolickiej w styczniu 1939 został wysłany do Rzymu, by zbierać polonika w bibliotekach rzymskich. Aresztowany w Poznaniu 9 XI 1939 przez hitlerowców, więziony od 24 V 1940 do 29 IV 1945 w obozie koncentracyjnym w Dachau. Po wyzwoleniu mieszkał w Austrii. Wrócił do kraju w 1947 i podjął pracę w Sekretariacie Prymasa Polski w Warszawie. 6 VIII 1949 mianowany prałatem kustoszem Kapituły Metropolitalnej w Gn., 12 I 1950 powołany na członka Komisji Rewizyjnej Kurii Metropolitalnej w Gn., 24 I 1951 na deputata ds. karnościowych seminarium gnieźn., 2 VIII 1951 na kuratora Zgromadzenia Sióstr Służebniczek w Pleszewie. Od lutego 1953 do 16 XI 1956 pełnił funkcję wikariusza generalnego kard. S. Wyszyńskiego. W czasie uwięzienia prymasa zarządzał w jego imieniu archidiecezją gnieźn. Na skutek przekroczenia w tym czasie swoich kompetencji został urlopowany i 27 III 1957 zawieszony w prawach i przywilejach członka kapituły, a 15 VI 1962 usunięty z niej. Po przeniesieniu na emeryturę (1 IV 1959) zamieszkał we Wrocławiu. Opublikował kilka książek, m.in. *Gilles de Rome. De ecclesiastica potestate. Etude historique et critique* (Paris 1928), *L'empechement de l'affinite. Etude juridique et critique* (Paris 1928), *Zbiór ustaw archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej* (Poznań 1934) oraz na temat Akcji Katolickiej. Zmarł po 6-letniej chorobie, pochowany w grobowcu rodzinnym w Witkowie.

BRUDZEWKO, wieś w gminie i parafii Kiszkowo, ob. 37 mieszkańców. Wzmiankowana w 1520. Oddawała wówczas dziesięcinę do kościołów w Imielnie i Sławnie. W latach 80. XIX w. powierzchnia wsi wynosiła 237,4 ha, było tu 8 domów, 85 mieszkańców (37 ewangelików, 48 katolików), w tym 37 analfabetów.

BRYDŻ W GNIEŹNIE, w Gn. pierwsze wzmianki o b. towarzyskim datowane są na 1920. W b. amatorskiego (robrowego) grano w Gn. przede wszystkim w rodzinach kupieckich, prawniczych, nauczycielskich i lekarskich. Wśród wielu graczy wyróżniali się m.in.: dr H. Krzyślak, prof. W. Horodyski, inż. J. Schmidt, E. Holka, mec. F. Zakrzewski, Z. Andrzejewski, A. Holtzern, F. Eliks, E. Elantkowski, dr J. Rasiewicz, W. Dąbrowski, a nieco później, w latach 1930-39 i 1945-55, bracia R. i W. Paterowie, prof. S. Gawrych, dr Z. Baranowski oraz rodziny: Borysów, Tyczyńskich, Szmitów, Kordońskich, Szczepaników i Koczorowskich. Rozgrywano mecze rodzinne i towarzyskie oraz małe turnieje wewnętrzne. Od 1956 z inicjatywy T. Galicy zaczęto organizować mecze i turnieje o charakterze bardziej oficjalnym i regularnym, nagradzane różnymi trofeami. Zawody odbywały się w Domu Kupieckim, w świetlicy PKP, w sali Spółdzielni Mieszkaniowej, w sali wypoczynkowej Sądu Powiatowego. Nieco później rozgrywki ligowe przenoszą się do sali Zrębu, garbarni i Klubu Służby Zdrowia. Do najlepszych brydżystów Gn. można zaliczyć: L. Grochowskie-

go, M. Wiśniewskiego, L. Apanasa, K. Klimka, S. Brzosta, T. Galicę, C. Krzemińskiego, Z. Łososia, M. Kuklę, Z. Krzywdzińskiego, Z. Frąckowiaka, R. Butnego, H. Michalaka, G. Baranowskiego, Z. Młynka, R. Kujawskiego, T. Czajkę, A. Klucka oraz Sulimę, Pawlika i Kazimierskiego. W 1962 zorganizowano zawody w b. sportowym na szczeblu miejskim, powiatowym i wojewódzkim z zapisem międzynarodowym. Gnieźnianie rozgrywali mecze z drużynami z Wrześni, Koła, Konina, Poznania, Mogilna i Inowrocławia. Drużynę brydżową Medyka zgłoszono do rozgrywek wojewódzkich. Później grano pod nazwami: Spomaszu, Drukarni, Zrębu, Sądu Powiatowego i Garbarni. W ogólnopolskich rozgrywkach służby zdrowia zawodnicy z Gn. sięgali po liczne nagrody, a w 1977 w grze parami zajęli 2. miejsce. Do grona najlepszych brydżystów Gn. dołączyli w tym czasie: W. Ratajczak, M. Wojciechowski, J. Kordoński, Z. Baranowski, S. Michałowski, W. Kordoński, M. Łebedyński A. Purol i B. Szczuka. W latach 80. i 90. gnieźnianie zdobywali trofea w rozgrywkach miejskich, rejonowych i wojewódzkich.

BRZOZOGAJ, wieś w gminie Kłecko, parafia Dębnica, ob. 90 mieszkańców, obszar 403,05 ha. Dawna własność rodu Grzymalitów. Wieś wzmiankowana w 1359. W dokumencie z 1394 była własnością skarbnika Świętosława z Dziadkowa i Brzozogaju. W 1580 należała do J. Latalskiego. W 1656 na polach B. wojska pol. dowodzone przez S. Czarnieckiego i S. Lubomirskiego (w walkach czynny udział wziął oddział okolicznych chłopów i mieszczan z pobliskiego Kłecka pod wodzą piwowara Tataka) poniosły klęskę w starciu z wojskami szwedzkimi dowodzonymi przez oficera Douglasa. W latach 80. XIX w. było tu 6 domów, 118 mieszkańców (7 ewangelików, 111 katolików), w tym 69 analfabetów; wieś należała do barona H. von Sprengera, majątek ziemski liczył 601 ha. Przy drodze pomnik ofiar 1939.

BRZOZÓWIEC, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 34 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 87,29 ha. Folwark B. istnieje od XVIII w. We wsi znajduje się dwór pochodzący z XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Brzozówiec, dworek z XIX w.

BRZÓSKI, wieś w gminie i parafii Czerniejewo, ob. 31 mieszkańców.

BUDNYK DYMITR (b.d.), studiował w Akademii Medycyny Weterynaryjnej w Brnie, gdzie uzyskał doktorat, w 1932 rozpoczął pracę w Gn., po odbyciu stażu dyplom nostryfikował u dra weterynarii F. Saengera. W 1934 został przeniesiony do gminy Kiszkowo i tam pełnił swoje obowiązki zawodowe do 1947.

BUJARSKA HELENA z d. Domańska (ur. 3 VIII 1917 w Kłecku, zm. 24 XI 1999 w Kłecku), lekarz medycyny, doktor nauk medycznych. Ojciec J. → Domański był w latach 1912-39 cenionym lekarzem i społecznikiem, matka A. Domańska pochodziła ze starej, nauczycielskiej kłeckiej rodziny. Jeszcze przed wojną H.B. zorganizowała w Kłecku drużynę sanitarną w Kole Młodzieżowym PCK i pierwszą Harcerską Drużynę Żeńską im. Dąbrówki, w której pełniła funkcję drużynowej. Po ukończeniu gimnazjum żeńskiego w Gn. zapisała się na Wydział Lekarski Uniwersytetu Poznańskiego. Wojna zastała ją w Kłecku, gdzie wzięła czynny udział w obronie cywilnej miasta jako sanitariuszka. Wspólnie z ojcem J. Domańskim opatrywała rannych, udzielała pomocy uciekinierom, założyła izbę chorych w miejscowej szkole. W czasie represji niem., w grudniu 1939, została wraz z rodzicami wywieziona do Krakowa, gdzie przeżyła okupację. Tam też pracowała w szpitalu bonifratrów, na oddziale laryngologicznym. Włączyła się do pracy konspiracyjnej w strukturach Armii Krajowej. Po wojnie wróciła do rodzinnego Kłecka i bardzo zaangażowała się w działalność społ.: uczestniczyła w poszukiwaniu zaginionych, organizowała żywność dla biednych dzieci i sierot, uruchomiła stację opieki nad matką i dzieckiem przy PCK. W 1947 ukończyła przerwane studia lekarskie na Uniwersytecie Poznańskim i równocześnie podjęła pracę na oddziale laryngologicznym szpitala ss. Elżbietanek w Poznaniu. W 1965 uzyskała specjalizację z laryngologii, a 10 lat później obroniła pracę doktorską. Po wyjściu za mąż wraz z mężem W. → Bujarskim (także lekarzem) organizowała służbę zdrowia w Kłecku, gdzie do 1998 pracowała jako lekarz rejonowy i laryngolog w miejscowym ośrodku zdrowia. Przez wiele lat była prezesem Zarządu Miejsko-Gminnego PCK, członkinią Honorowych Dawców Krwi. Dzięki jej zaangażowaniu w Kłecku powstał Klub Honorowych Dawców Krwi, którego była przewodniczącą. Była też wieloletnią radną oraz przewodniczącą Rady Miasta i Gminy Kłecko. Od 1971 do końca życia piastowała funkcję prezesa Związku Kombatantów RP i Byłych Więźniów Politycznych.

Każdego roku organizowała obchody rocznicy cywilnej obrony Kłecka w 1939. Zainicjowała powstanie pomnika ku czci poległych i pomordowanych obrońców miasta oraz wmurowanie tablicy upamiętniającej wykopaliska na średniowiecznym grodzisku w Kłecku. Była uhonorowana wieloma odznaczeniami państw. i resortowymi (m.in. odznaki PCK, medale honorowego krwiodawstwa, odznaki Związku Inwalidów Wojennych RP itp.). Pochowana na cmentarzu w Kłecku.

BUJARSKI WIKTOR (ur. 14 IV 1908, zm. 24 XII 2000), lekarz, społecznik, obrońca Kłecka w 1939.

BULLA BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO, znaleziona we wrześniu 2002 w miejscowości Głębokie na terenie funkcjonującej tu w XII w. osady (Głębokie, gmina Kiszkowo, stan. 23), publikowana w 2005 i 2006 (monografia). Pierwsza odkryta i opracowana polska bulla książęca – zabytek, wraz z kolejnymi bullami z Poznania i Gn., zmieniający zasadniczo obraz początków pol. dokumentu, kultury prawnej i politycznej państwa polskiego w 1. poł. XII w. Bulla datowana jest na lata 20. i początek lat 30. XII w. i wiązana z działalnością dworu i kancelarii Bolesława Krzywoustego (1102-38) w trakcie podboju i chrystianizacji Pomorza. Starszy (Ia) typ bulli Bolesława III, reprezentujący program ikonograficzny, oddany następnie wiernie na denarach typu 3. oraz na starszym typie brakteatów tego władcy. Zabytki te prezentują najstarsze znane pol. przedstawienia św. Wojciecha. Zachowała się połowa ołowianego krążka pieczęci, o grubości 2,5 mm, średnicy 36 mm i wadze 10,55 g. Na osi krążka czytelny jest kanalik, a w nim odcisk sznura. Po obu stronach krążka znajdują się odciski tłoków pieczętnych. Odbito je z zachowaniem tej samej osi dla obu stempli i z jednakowym w stosunku do osi krążka wyznaczonej przez sznurek odchyleniem, które wynosi 27°. Pieczęcie wybite są ponadto niecentrycznie, z takim samym po obu stronach lekkim przesunięciem w górę i w lewo. Świadczy to o zastosowaniu tłoków pieczętnych połączonych szczypcami. Na awersie w polu centralnie umieszczono wyobrażenie pełnej, stojącej na wprost postaci władcy w płaszczu książęcym, trzymającego w prawej ręce, równolegle do ciała, włócznię; między dwiema perełkowymi obwódkami legenda: +[...](L)AVI D(V)[...](I)S POL, rekonstruowana jako + SIGILLVM BOLEZLAVI DVCIS POL. Na rewersie w polu centralnie przedstawiono stojącą postać biskupa, lewą ręką przyciskającego do piersi księgę. W perełkowym otoku czytelny początek legendy: (+) S A(DA)LBE(R)[...], którą odczytujemy jako + S ADALBERTVS EPS GNVH. Litery legend na awersie i rewersie pisane są kapitałą romańską. Po raz pierwszy w Polsce odnotowujemy dopełniaczową formę zapisu legendy pieczęci, rozpoczynającą się od wyrażenia *sigillum*. Zabytek jest kolejnym potwierdzeniem ścisłych związków programów ikonograficznych polskich pieczęci i monet z 2. poł. XI i 1. poł. XII w., pozwalającym na podjęcie prób oszacowania liczby typów, a nawet wyglądu pieczęci Bolesława Śmiałego, Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego.

Bulla z 1. poł. XII w., zwana bullą Bolesława Krzywoustego (awers i rewers)

BULLA GNIEŹNIEŃSKA

1. Bulla protekcyjna papieża Innocentego II wystawiona w Pizie 7 VII 1136 na prośbę abpa gnieźn. Jakuba, biorąca w opiekę Stolicy Apostolskiej uposażenia arcybiskupstwa gnieźn. W świetle wyników nowszych badań dokument nie jest oryginałem, lecz kopią-falsyfikatem, sporządzoną w latach 1140-46. Nie wyklucza się, że za podstawę falsyfikatu posłużyła jakaś autentyczna bulla dla arcybiskupstwa gnieźn. wydana w 1136. Oczywiście, Rzym nie orientował się w szczegółach uposażeń arcybiskupich, brudnopis tego hipotetycznego dokumentu i tak musiałby więc powstać w kancelarii arcybiskupiej w Gn., natomiast w Pizie (czy w Rzymie) nadano by mu tylko stosowną formę i opatrzono podpisami papieża i kardynałów. Sprawa autentyczności B.g., istotna dla historyka Kościoła, nie ma znaczenia dla historyka języka polskiego, a jej wartość jako zabytku kultury polega przede wszystkim na dokumentacyjnym znaczeniu historycznojęzykowym. B.g. wymienia liczne grody i wsie należące do arcybiskupstwa lub zobowiązane do określonych świadczeń na jego rzecz oraz jeszcze liczniejsze imiona osadników – poddanych arcybiskupa, zawiera 410 nazw miejscowych i osobowych – dzięki temu stanowi najstarsze tak obszerne źródło do dziejów języka pol. Ten łac. tekst, do dziś przechowywany w Archiwum Archidiecezjalnym w Gn. (rękopis o sygnaturze dypl. 1), w pełni zasługuje na miano najdawniejszego zabytku naszej mowy i „złotej bulli języka polskiego", nadane mu przez A. Brücknera.

Nazwy własne, geograficzne i osobowe, to w ogóle najwcześniej zaświadczone w piśmie pol. wyrazy, ponieważ nazw własnych zasadniczo się nie tłumaczy na języki obce. W tekstach łac. (a łacina była najdawniejszym językiem literackim w Polsce) ukazywały się one albo w postaci zlatynizowanej (Cracovia, Sandomiria, Boleslaus, Stanislaus itd., z której jednak łatwo wydobyć postać polską: Kraków, Sandomierz, Bolesław, Stanisław), albo – w wypadku mniej ważnych imion i nazw mniej istotnych obiektów geograficznych (mniejszych grodów, wsi, małych rzeczek itp.) – czysto polskiej. Ich odczytanie sprawia jednak nieraz poważne kłopoty, gdyż zapisywanie pol. wyrazów alfabetem łac. (liczącym tylko 24 litery wobec niemal dwukrotnie większej liczby

Bulla Innocentego II z 1136 r., tzw. złota bulla jęz. polskiego

ówczesnych pol. głosek) nie było łatwe. Pisano, w przybliżeniu tylko oddając właściwą wymowę zapisywanych pol. wyrazów. W dodatku pisali zrazu przede wszystkim cudzoziemcy, którym obce były niuanse pol. fonetyki, ciążyły natomiast nad nimi obce nawyki pisowniowe. Wreszcie każdy pisał, jak umiał, po swojemu, na własną rękę borykając się z trudnościami, gdyż nie było (i w ówczesnych warunkach być nie mogło) żadnej instytucji, która by odegrała rolę koordynatora indywidualnych wysiłków. Toteż wiele zapisanych podówczas nazw własnych nie doczekało się do dziś odczytania i wyjaśnienia zadowalającego ogół językoznawców. Dotyczy to również niektórych nazw zapisanych w bulli.

Nie nastręcza trudności identyfikacja wzmiankowanych w B.g. grodów, choć czasem ich nazwy brzmiały wówczas nieco inaczej niż dziś. Bulla wymienia Gnieździen (potem w rodzaju nijakim Gniezdno, dziś Gniezno), Ostrów (Lednicki), Nakieł (dziś Nakło), Żniejn (dziś Żnin), Śrzem (dziś Śrem), Lędę (dziś Ląd), Kalisz, Sieradz, Łęczycę, Łowicz, Milicz, Rudę (k. Wielunia), Rozprzę (k. Piotrkowa), Wojbórz (dziś Wolbórz), Żarnów i Skrzyn (dziś Skrzynno) (k. Opoczna), Małogoszcz (k. Jędrzejowa), Sądomirz (dziś Sandomierz), Solc (dziś Solec k. Iłży), Bytom, Kraków itd. Notuje też jednak wiele nazw wsi (które wobec tego liczą już sobie ponad 8 wieków), np. pod Gn. Dębnicę i Pyszczyno (dziś Pyszczyn), a na Pałukach (*in prouincia de Znein*) Grochowiszcza (dziś Grochowiska), Biskupice (dziś Biskupin), Potulino (dziś Potulin), Dochunów (dziś Dochanowo), Gorzyce, Biezkorzyszcz (dziś Brzeskorzystew), Wilczków (dziś Wilczkowo), Białowieżyce (dziś Białożewin), Chomętowo, Silc (dziś Siedlec), Dobrylewo, Łysinino (dziś Łysinin), Skarbinice (dziś Skarbienice), Rylewo (dziś Rydlewo), Podgórzyno (dziś Podgórzyn), Chomiężę (dziś Chomiąża), Pniewo (dziś Pniewy) czy Głowocino (dziś Głowy). Nie brak też w bulli nazw rzek, przy czym obok rzek dużych, jak Wisła i Pielca (dziś Pilica), wymienia się rzeki mniejsze i zupełnie małe, jak Plitwica (dopływ Noteci), Unia (dopływ Warty), Swędry (dziś Swędra lub Swędrnia), Ołobok i Cienia (dopływy Prosny), Barycz (dopływ Odry), Nyr (dziś Ner, dopływ Warty), Gąsawa (dziś Gąsawka, dopływ Noteci). Pojawiają się też nazwy jezior, takie jak Przedcz (dziś Przedecz pod Włocławkiem) czy Brdowo (dziś Brdów w pow. kolskim). Część nazw (wsi, jezior) odnosi się do obiektów dziś nieistniejących.

W zakresie nazewnictwa osobowego (tzn. imion; nazwisk jeszcze wówczas nie było, ukształtowały się znacznie później) uderza znikoma liczba imion chrześcijańskich, napływających do Polski po jej chrzcie, lecz w codziennym użyciu rozpowszechniających się, jak widać, bardzo powoli. W bulli na ok. 300 zapisanych imion oprócz imienia abpa gnieźn. Jakuba pojawiają się tylko imiona: Jan, Krzyżan, Piotr i Szyman (dziś Szymon). Zdecydowanie przeważają imiona rodzime, słowiańskie. Można wyróżnić wśród nich kilka typów.

Liczną grupę stanowią imiona dwuczłonowe w pełnym brzmieniu, upamiętniające życzenia rodziców pod adresem dziecka (np. Bogumił ‘aby był miły Bogu’) lub okoliczności towarzyszące jego narodzeniu (np. Nieznawuj ‘dziecko urodzone po śmierci wuja, którego zatem nie mogło znać’). W bulli występują m.in. następujące imiona tego typu: Będzieciech (‘będzie pociechą rodziców’) lub Pądzieciech (‘zamiłowany myśliwy’, od staropolskiego pąd ‘łowy’), Bogdan, Bogumił, Cieszymysł, Dobromysł, Gościwuj, Nieznawuj, Radociech, Wyszemir itp. Zdarzają się też imiona w istocie przezwiskowe, lecz naśladujące ten typ swoją budową, np. Białowąs. Jeszcze powszechniejsze są skrócenia i zdrobnienia od imion dwuczłonowych, takie jak: Bliz, Blizina, Blizoch, Blizuta od imienia Blizbor (w pełnej postaci w bulli nie zaświadczonego, lecz znanego skądinąd), Dobek, Dobiesz od imienia z pierwszym członem dobie- (np. Dobiegniew, Dobiesław), Dobroń, Dobrosz, Dobrzynia od imienia z pierwszym słowem dobro- (np. Dobromysł), Gniewosz od imienia z pierwszym członem gniewo- (np. Gniewomir), Milej, Milik, Milich, Miłoch, Miłosz itp. od imienia z pierwszym członem miło- (np. Miłowit, Miłowuj), Radost, Radosz itp. od imienia z pierwszym członem rado- (np. Radociech), Sławik, Sławosz od imienia z pierwszym członem sławo- (np. Sławomir) itd.

Znacznie mniej liczne, bo reprezentowane tylko przez pojedyncze przykłady, są w bulli imiona patronimiczne (czyli odojcowskie, urobione od imienia ojca), np. Dziurzewic (najprawdopodobniej ‘syn Dziurzego, czyli Jerzego’ – byłoby to więc pośrednio i w archaicznej formie zaświadczone jeszcze jedno imię chrześcijańskie), Sarbinowic (‘syn Sarbina’), Rusowic (‘syn Rusa’) itp. oraz imiona imiesłowowe w rodzaju Chocian (czyli ‘chciany’), Goszczon, Kochan, Miłowan itp.

Najliczniejszą jednak grupę stanowią imiona przezwiskowe, utworzone od wyrazów pospolitych. Były to imiona charakteryzujące wygląd zewn., charakter, usposobienie itp. ich nosicieli. W bulli spotykamy m.in. imiona: Broda, Gęba, Główka, Pępik, Żyłka, Chrap, Dziadek, Goły, Grochot, Kędzierza, Krost, Krostawiec, Krzepk, Krzyk, Osłab, Rus ('jasnowłosy'), Smarczek, Swar, Trup, Byczek, Czyż, Jeż, Kobyłka, Komor ('komar'), Kurasek lub Kuraszek, Piskorz, Reczk ('raczek'), Śwircz ('świerszcz'), Żuk, Cis, Kwiatek, Smarz ('smardz'), Mieszek, Kożuszek, Kusza, Kwaska, Sidło lub Szydło, Strzałek itp.

Jak widać z przytoczonych przykładów, bulla daje możliwość orientacji w systemie fonetycznym i słowotwórczym oraz w zasobie leksykalnym polszczyzny XII w.

W jej tekście znalazło też odbicie wlkp. pochodzenie zabytku. Znajdujemy tam mianowicie właściwości językowe charakterystyczne dla średniowiecznego dialektu wlkp. Większość z nich wycofała się później na północ i dziś spotyka się je tylko na płn. peryferiach pol. obszaru językowego. Są to: re- (na początku wyrazu) zamiast ra- (w bulli imiona Reczk zamiast Raczek, Redek zamiast Radek, Redosz zamiast Radosz itp.; dziś tylko na północy Polski spotykamy nazwy typu: Recław, Reczków, Redkowice, Redlino, Redło, Redzikowo, Rekowo itd.); przyrostki -k, -c zamiast -ek, -ec (imiona Domk zamiast Domek, Dziadk zamiast Dziadek, Krzepk zamiast Krzepek, Reczk zamiast Raczek, Redzionk zamiast Radzionek, Krostawc obok Krostawiec itp.); przyrostek -ino zamiast -in w nazwach miejscowych: Łysinino (dziś Łysinin), Podgórzyno (dziś Podgórzyn), Potulino (dziś Potulin), Pyszczyno (dziś Pyszczyn), dzisiaj nazwy na -ino występują tylko na północy Polski: Chwaszczyno, Dźwirzyno, Gościnino, Karlino, Mrzeżyno, Smołdzino, Wierzchucino itp.; -ar- między spółgłoskami zamiast -ro- (imię Dargorad zamiast Drogorad; dziś tylko na północy Polski spotykamy nazwy z -ar-: Białogard, Dargobądz, Dargosław, Karwia, Nowogard, Stargard, Starogard, Warblino, Warnino itp.); -er- między spółgłoskami zamiast -ar- (imię Lederg, w którego drugim członie zamiast -darg (to samo co -drog) pojawia się -derg). Niektóre zaświadczone w bulli wlkp. właściwości językowe utrzymały się tu jednak do dziś. Tak jest np. z wymową -ew- (zamiast -ow-) po spółgłoskach miękkich (także tych, które były miękkie w średniowieczu): stąd w bulli imię Dziurzewic i nazwy miejscowe: Dobrylewo, Drwalewo, Pniewo, Rylewo, Sędziejewice, Uniejewo (dziś Sędziejowice i Uniejów, gdyż obecnie wymowa -ew- nie obejmuje już okolic Turku, a tym bardziej Sieradzkiego itd.; poza płd.-wsch. krańcami do dziś w Wielkopolsce mamy nazwy z -ew- typu Maciejewo czy Pleszew, podczas gdy np. w Małopolsce są Maciejowice czy Pleszów (dziś część Krakowa).

Złota bulla języka polskiego, bezcenna dla historyków polszczyzny, jest jednym z najważniejszych składników naszego dziedzictwa narodowego i najcenniejszych skarbów Gniezna.

Lit.: wydania: S. Krzyżanowski, *Monumenta Poloniae Paleographica*, z. 1, Kraków 1907; J. Rozwadowski, *Bulla z r. 1136 jako najstarszy zabytek języka polskiego*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności" IV, 1909, s. 433-487 (transliteracja); W. Taszycki, *Najdawniejsze zabytki języka polskiego*, wyd. 5, Wrocław 1975, s. 3-27 (transliteracja, transkrypcja, przekład pol. Z. Kozłowskiej-Budkowej); S. Vrtel-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich*, wyd. 5, Warszawa 1977, s. 3-8 (transliteracja); W. Wydra, W.R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. 3, Wrocław 2004, s. 17-22 (transliteracja, transkrypcja, przekład pol. Z. Kozłowskiej-Budkowej); opracowania: W. Abraham, *Kwestia autentyczności bulli gnieźnieńskiej z r. 1136*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie" I, 1921, s. 2-3; A. Bańkowski, *Staropolskie imiona dwuczłonowe z osobliwymi składnikami*, „Onomastica" XXIX, 1984, s. 127-160; idem, *Wątpliwe lekcje nazw miejscowych i wodnych w Bulli gnieźnieńskiej*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego", Prace Językoznawcze 10, 1984, s. 183-189; idem, *Lekcje wątpliwe staropolskich antroponimów dwuczłonowych*, „Slavia Occidentalis" 42, 1985, s. 1-12; idem, *Dyskusyjne interpretacje niektórych staropolskich nazw osobowych w tzw. Bulli gnieźnieńskiej*, „Prace Filologiczne" XXXIII, 1986, s. 441-450; S. Bąk, *W sprawie nazwy osobowej Cirnech*, „Slavia Occidentalis" 27, 1968, s. 25-28; idem, *O nazwie osobowej Pendetech*, w: *Symbolae Polonicae in honorem Stanislai Jodłowski*, Wrocław 1972, s. 17-21; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut"*, t. 1: *Piśmiennictwo staropolskie*, red. R. Pollak, Warszawa 1963, s. 197-198; A. Cieślikowa, *Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji*, Wrocław 1990; eadem, *Terminy chrześcijańskie odbite w staropolskich antroponimach*, „Acta Universitatis Lodzensis", Folia Linguistica 27, 1993, s. 34-39; B. Dunaj, *Język polski najstarszej doby piśmiennej* (*XII-XIII w.*), Kraków 1975; E. Kownacki, *Z problematyki grafii i fonetyki staropolskiej* (*artykulacja v przed półotwartymi i po spółgłosce bezdźwięcznej*), „Slavia Occidentalis" 33, 1976, s. 11-35; Z. Leszczyński, *„Bulla gnieźnieńska" nie dowodzi rozstawnej wymowy samogłosek nosowych w XII wieku*, „Roczniki Humanistyczne" 22, 1974, z. 5, s. 15-21; M. Malec, *Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych*, Wrocław 1971; eadem, *Staropolskie skrócone nazwy osobowe od imion dwuczłonowych*, Wrocław 1982; J. Piotrowski, *O etymologii nazwy osobowej Kościół*, „Język Polski" LXX, 1990, s. 53-56; W. Semkowicz, *Jeszcze w sprawie autentyczności bulli gnieźnieńskiej z r. 1136*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności" XXX, 1925, nr 7, s. 10-11; *Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. Taszycki, t. 1-7, Wrocław 1965-1987; M. Sulisz, *Staropolska fonetyka w świetle materiału onomastycznego do XIV wieku*, Warszawa–Wrocław 1976; B. Walczak, *Najdawniejszy zabytek naszego języka powstał w Wielkopolsce*, „Przegląd Wielkopolski" VIII, 1994, nr 1-2, s. 27-31.

2. Bulla gnieźnieńska – ołowiana pieczęć znaleziona w 2005 w Gn. podczas wykopalisk prowadzonych przez Muzeum Początków Państwa Polskiego pod kier. T. Sawickiego na Górze Lecha. Na cenne znalezisko natrafiono w północno-wschodniej części wczesnośredniowiecznego zespołu grodowego, w obrębie tzw. grodu książęcego, w wykopie przy ul. Kolegiaty 5, w warstwie datowanej na ok. 1. poł. XII w. Krążek pieczęci zachował się połówkowo. Został niegdyś złamany wzdłuż kanalika wiązadła. Znaleziony fragment zawiera na każdej stronie lewą stronę wizerunków. Oznacza to, że rewers jest odwrócony w stosunku do awersu o 180°. Wizerunki i inskrypcje po obu stronach są częściowo zatarte. Wymiary bulli: średnica ok. 3,7 cm; średnica tłoka: na awersie 3,3 cm; grubość 0,27-0,37 cm; średnica kanalika wiązadła około 0,2 cm; waga 173 g (przypuszczalna waga całej pieczęci ok. 32 g).

Na awersie w polu centralnie umieszczono wyobrażenie stojącej postaci księcia w szacie sięgającej kolan, trzy-

Bulla gnieźnieńska z 1. poł. XII w. (awers i rewers)

mającego włócznię w prawej ręce (zachowało się tylko wyobrażenie grotu). Lewą ręką zgiętą w łokciu dzierży tarczę. Głowę władcy wieńczy trójdzielny czepiec (mitra?) lub specyficznie wymodelowana fryzura. W podwójnym perełkowanym otoku zachowana część legendy: [...] S P + L SIGILL [...]. Rewers w polu centralnie zawiera wyobrażenie biskupa, stojącego, prawdopodobnie na postumencie, w powłóczystej szacie ze zwisającym rękawem uniesionej do wysokości piersi lewej ręki. Na głowie nakrycie w postaci trójdzielnego czepca (mitry?). Spod szaty, na zachowanym fragmencie, wystaje lewa stopa (w bucie). W lewej ręce trzyma pastorał (?), zaś prawa ręka (wyobrażenie zachowane fragmentarycznie) jest prawdopodobnie uniesiona ku górze w geście błogosławienia. W podwójnym perełkowanym otoku zachowana część legendy: + S ADAL [...].

Bulla gnieźn. została znaleziona jako trzecia w kolejności: po fragmencie ołowianej pieczęci z Głębokiego pod Ostrowem Lednickim odkrytej w 2002 (→ Bulla Bolesława Krzywoustego) i po bulli pozn. znalezionej w 2005 na Ostrowie Tumskim. Obie bulle są wstępnie uznawane za pieczęcie Bolesława Krzywoustego. W 2006 pod miejscowością Sierpc w pobliżu Płocka na Mazowszu natrafiono na czwartą bullę, podobną do egzemplarza gnieźnieńskiego. Okaz mazowiecki łączy się z panowaniem Bolesława Kędzierzawego.

Znaleziska XII-wiecznych pieczęci ołowianych (bulli) książąt polskich dokonane w latach 2002-2006 stanowią nieznany dotąd w Polsce element ówczesnej praktyki kancelaryjnej i stawiają w nowym świetle dzieje rodzimej sfragistyki oraz dokumentów monarszych.

BURCHARDT LESZEK (ur. 5 IV 1908 w Bninie k. Poznania, zm. 19 X 1987 w Gn.), lekarz medycyny, działacz społeczny. W latach 1928-34 studiował na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. W styczniu 1936, po odbyciu rocznego stażu, uzyskał prawo samodzielnego wykonywania zawodu lekarza. Pracował w Klinice Chorób Wewnętrznych Uniwersytetu Poznańskiego, a później w latach 1936-39 jako asystent w szpitalu we Wrześni, a także w charakterze lekarza domowego Ubezpieczalni Społecznej w Zduńskiej Woli. W marcu 1939 podjął pracę w Ubezpieczalni Społecznej w Gn. jako lekarz domowy. 24 VIII 1939 został pełniącym obowiązki lekarza naczelnego. W grudniu 1939 Niemcy zwolnili go z zajmowanej funkcji. Wrócił do pracy jako jedyny pol. lekarz domowy. Po 1942 sytuacja poprawiła się, bowiem z obozów jenieckich wrócili inni pol. lekarze. W czasie okupacji L.B. ukrywał Polaków poszukiwanych przez gestapo. Masowo wydawał zwolnienia lek., narażając się ze strony okupanta na zarzuty sabotażu. Po zakończeniu wojny został ponownie zatrudniony jako lekarz naczelny Ubezpieczalni w Gn. Na stanowisku tym organizował, jako pełnomocnik Ministerstwa Zdrowia, lecznictwo społ. na terenie powiatów: gnieźn., wrzesińskiego, średzkiego i żnińskiego, co w ówczesnych warunkach było niebezpieczne i trudne. W czerwcu 1948 został wcielony do wojska i do listopada pełnił obowiązki kier.-lek. w sanatorium przeciwgruźliczym MSW w Kańsku. W 1949 został zatrudniony jako ordynator zorganizowanego przez siebie oddziału zakaźnego i gruźliczego Szpitala Miejskiego w Gn. Okresowo pracował w przychodni przeciwgruźliczej, a także jako radiolog. W grudniu 1963 zlikwidowano oddział gruźliczy w Szpitalu Miejskim. W kwietniu 1964 L.B. objął stanowisko ordynatora oddziału gruźliczego Wojewódzkiego Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka"; funkcję tę pełnił aż do przejścia na emeryturę. W niepełnym wymiarze godzin pracował do 31 XII 1986.

BURE, osada w gminie i parafii Czerniejewo, ob. niezamieszkała. Wieś powstała w 1789 jako osada olęder-

Rakowo-Bure, od lewej: zabudowania chłopskie i schron myśliwski

ska. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 115 ha, było tu 6 domów, 51 mieszkańców (50 ewangelików, 1 katolik), w tym 4 analfabetów. Dawna niem. nazwa urzędowa Büchen. Znajdują się tu zabytkowa drewniana chata chłopska z zabudowaniami gospodarczymi z 1813 oraz schron myśliwski.

BUREK FRANCISZEK (ur. 29 VIII 1893 w Poznaniu, zm. 26 XII 1976 w Gn.), mistrz snycerski. Brał udział w powstaniu wielkopolskim. W latach 1940-45 był więźniem obozu koncentracyjnego w Dachau. Prowadził zakład stolarski i rzeźbiarski przy ul. Tumskiej. Wiele z jego prac trafiło do kościołów w Gn. i Wielkopolsce. Przeżycia z okresu wojny przedstawił w serii płaskorzeźb, które były prezentowane w witrynie zakładu. Częściowe wyposażenie warsztatu oraz zachowane prace zostały pokazane na wystawie poświęconej F.B. w 2005 w Zespole Szkół Ponadgimnazjalnych nr 3 w Gn.

BURIAN FRANCISZEK (ur. 2 XII 1919 we Wrześni, zm. 26 XII 1987 w Gn.), doktor medycyny, specjalista w zakresie ginekologii i położnictwa, żołnierz kampanii wrześniowej, działacz społeczny. W czasie działań wojennych w 1939, pełniąc służbę w junackich hufcach pracy w Baranowiczach, wstąpił ochotniczo do armii gen. F. Kleeberga. Trafił do niewoli w ZSRR w rejonie Smoleńska, skąd po 6 tygodniach, wymieniony w charakterze jeńca, przekazany został armii niemieckiej. W niewoli niem. przebywał do lutego 1940, potem zatrudniony został w Witaszycach, początkowo w cegielni, później w zakładach lniarskich jako pracownik biurowy. Po wkroczeniu Armii Czerwonej pracował jako sanitariusz ochotnik w wojennym szpitalu sowieckim we Wrześni. W kwietniu 1945 rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. Zatrzymany 9 XII 1949, przebywał w areszcie śledczym Urzędu Bezpieczeństwa; uwolniony od winy i kary 8 VII 1950. W 1951 uzyskał dyplom lekarski. W latach 1950-54 pracował w Poznaniu w Wojewódzkiej Stacji Pogotowia Ratunkowego, Klinice Ginekologiczno-Położniczej, Wydziale Zdrowia Powiatowej Rady Narodowej oraz w Państwowej Szkole Położnych. 1 X 1954 został powołany na 2 stanowiska: ordynatora oddziału położniczo-ginekologicznego Szpitala Miejskiego w Gn. oraz inspektora powiatowego ds. położnictwa i ginekologii. Funkcje te pełnił do przejścia na emeryturę w 1986. W 1965 uzyskał tytuł doktora medycyny. F.B. wyszkolił wielu lekarzy ginekologów, unowocześnił oddział ginekologiczny pod względem diagnostycznym, leczniczym i organizacyjnym, podążając na bieżąco za postępami medycyny. Był inicjatorem i organizatorem Medycznego Studium Położnych, zał. w Gn. w 1974, a funkcjonującego do 2000. Był posłem na Sejm PRL w latach 1972-76.

BURMISTRZ, urzędnik miejski stojący na czele Rady Miejskiej – organu samorządu miejskiego. W Gn. po raz pierwszy zanotowany w źródłach w 1371. Wspólnie z radą pełnił funkcje ustawodawcze i administracyjne, z czasem zdobywał coraz większe uprawnienia sądownicze. Wybory b. odbywały się w ostatnim tygodniu kwietnia, w oktawie uroczystości św. Wojciecha. Przynajmniej od początku XVII w. starsi cechowi przedstawiali staroście 2 kandydatów na b., spośród których starosta, lub jego zastępca wicestarosta, dokonywał wyboru, najczęściej tego spośród kandydatów, który otrzymał więcej głosów od kolegium starszych. Kandydaci na b. rekrutowali się z wąskiego grona kupców i najzamożniejszych rzemieślników. Wielu z nich jako drugi zawód traktowało funkcję piwowara, przynoszącą w Gn. wysokie dochody. Pozwalało to sprawować stanowiska starszego własnego cechu oraz starszego cechu piwowarów i tym samym częściej brać udział w wyborach władz miejskich. Zwykle przed wyborem na stanowisko b. i po nim osoba je pełniąca sprawowała inny urząd – np. rajcy, podwójciego, szafarza. Zdarzało się, że na urząd b. wybierano osoby niepiśmienne – np. w latach 1730-31 burmistrzem był podpisujący się „ręką trzymaną" Marcin Meciński. Zmianę zasad wyboru b. przyniósł dekret królewski z 1743 w sprawie ordynacji wieczystego magistratu (→ ustrój miasta Gniezna). Podwójci z ławą i trybun z dziesięciomężami spośród 6 rajców wybierali 2 kandydatów i z nich starosta wskazywał burmistrza. Po jego zaprzysiężeniu wybierano pozostałe władze. Po skończonym urzędowaniu następowało rozliczenie finansowe. B. był najwyższym zwierzchnikiem administracji finansowej, do niego należało kierowanie egzekucji przeciw opornemu podatnikowi. Odpowiadał też majątkowo za nadmierne obciążanie obywateli podatkami.

W okresie Prus Południowych wprowadzono 2 stanowiska burmistrzów: b. policyjnego i b. sprawiedliwości. Burmistrz policyjny (z nominacji Kamery Wojennej i Domen) odpowiadał za sprawy administracyjno-podatkowe, mógł wstrzymać każdą uchwałę podjętą przez magistrat, miał więc faktycznie nieograniczoną władzę. Burmistrz sprawiedliwości sprawował funkcję sędziego.

W okresie Księstwa Warszawskiego, od 1807, b. pochodził z nominacji królewskiej. Do obowiązków b. należały: podawanie do wiadomości mieszczan zarządzeń władz zwierzchnich, administracja majątkiem miejskim i nadzorowanie robót publicznych. Ławnicy nie mieli powierzonych żadnych spraw do zarządzania, wszystkie decyzje należały do burmistrza. B. składał sprawozdania z użytych na potrzeby miasta funduszy. Podlegał podprefektowi stojącemu na czele powiatu, a w wyższej instancji prefektowi stojącemu na czele departamentu.

Ustawodawstwo municypalne z czasów Księstwa Warszawskiego utrzymały początkowo władze pruskie. B. pochodził z nominacji. Nadzór sprawował → landrat, a w wyższej instancji rejencja. Od 1836 Rada Miejska w Gn. pochodziła z wyborów (w Prusach od 1831), w których brali udział obywatele o ustalonym cenzusie majątkowym. Deputowani miejscy wybierali magistrat, ten zaś ze swego grona burmistrza i dyrektora policji (w Gn. obydwie funkcje pełnił Jan Zembrzuski). Stanowisko b. istniało w Gn. do wydzielenia miasta z powiatu w 1925, gdy na czele miasta stanął urzędnik noszący tytuł prezydenta miasta. Do 1819 siedzibą b. i Rady był ratusz położony w płn. części Rynku.

Burmistrzowie i prezydenci m. Gn.: Jan 1371; Hanko (być może identyczny z następcą) 1373; Hano 1379; Tomasz 1388; Arnold 1390; Piotr 1425; Święch 1434; Mikołaj Kot 1443, 1448; Mikołaj Myślęcki 1562; Andrzej Grzymisławski 1564; Mikołaj Mystecki 1569; Kasper Kowalski 1573; Wawrzyniec Premonowski; Wawrzyniec Gurowski 1578; Krzysztof Goluński 1580; Kasper Grzymisławski 1594; Jakub Broszkowicz 1605; Marcin Blaskowicz (Blachowicz?) 1615; Paweł Korzeniowski 1615-16 [?]; Jan Chudziński 1617-18; Paweł Korzeniowski 1619-20; Kasper Morone 1620-21; Walerian Skarżyński 1621-23; Paweł Korzeniowski 1623-24; Piotr Mazurowicz 1624-25; Mikołaj Odorowiusz 1625-26; Stanisław Rybieński 1626-27; Bartłomiej Hagen 1627-28; Piotr Fleta 1628-29; Samuel Najmanowicz 1631-30; Piotr Krzepicki 1630-31; Samuel Najmanowicz 1631-32; Marcin Płaczkowicz 1632-33; Samuel Najmanowicz 1633-34; Walenty Stumpholdt 1634-35; Wojciech Stryj 1635-36; Jakub Biernacki 1636-37; Maciej Katlewski 1637-38; Piotr Krzepicki 1638; Walenty Stumpholdt 1638-39; Bartłomiej Hagen 1639-40; Michał Sochowicz 1640-41; Bartłomiej Zieleniec 1641-42; Jakub Biernacki 1642-43; Walenty Stumpholdt 1643-44; Feliks Wysocki 1644-45; Jan Chudziński 1645-46; Gaspar Morone 1646-47; Jakub Biernacki 1647-48; Wojciech Kaczewski 1648-49; Mikołaj Podkoński 1649-50; Jakub Fleta 1650-51; Walenty Stumpholdt 1651-53; Wojciech Kaczewski 1653-56; Tomasz Burdowicz 1658-59; Andrzej Kamionka 1659-60; Jan Dabkowicz 1661-62; Andrzej Kamionka 1662-63; Wojciech Chudziński 1663-65; Jan Radosny 1665-66; Michał Tuszyński 1666-67; Grzegorz Brochocki 1667-69; Andrzej Kamionka 1669-70; Mateusz Tuszyński 1670-72; Wojciech Chudziński 1672-73; Mateusz Tuszewicz 1675; Wojciech Wolny 1676-77; Bartłomiej Turoszka 1677-79; Paweł Poliński 1679-80; Bartłomiej Turoszka 1680-81; Jurowski 1681-82; Jan Pierzchalski 1682-84; Paweł Poliński 1684-85; Jakub Gnaciński 1685-87; Mateusz Borochowicz 1687-88; Jan Obruśnik 1688-89; Tomasz Sempiński 1689-90; Jakub Gnaciński 1690-91; Tomasz Sempiński 1692-93; Jakub Gnaciński 1693-95; Jan Luberski 1695-96; Antoni Szabelkowicz 1696-98; Jakub Gnaciński 1698-99; Piotr Pierzchalski 1699-1701; Antoni Szabelkowicz 1701-03; Melchior Sempiński 1703-05; Wojciech Ostafi 1707-08; Franciszek Sużytkowicz 1708-09; Mateusz Wieczorkowicz 1711-12; Walenty Wledychowicz 1713-14; Wojciech Piekarski 1717-18; Maciej Janowski 1718-19; Michał Sypniewski 1719-20; Kacper Bartuchowski 1720-21; Stefan Trzepałkowicz 1721-22; Kasper Bartuchowski 1722-23; Stanisław Synczewicza 1723-24; Wojciech Lewendowicz 1724-25; Stefan Trzepałkowicz 1725-26; Józef Jaszewski 1726-27; Stanisław Cienciewicz 1728-30; Marcin Meciński 1730-31; Wojciech Lewendowicz 1731-32; Piotr Zwierzchalski 1732-33; Stanisław Cienciewicz 1733-35; Franciszek Kamiński 1736-37; Marcin Krzywda 1737-38; Maciej Żerakowski 1738; Krystian Szwarc 1738-39; Paweł Boguński 1739-40; Antoni Mielżewski 1740-41; Wojciech Czechowicz 1741-42; Franciszek Meciński 1742-43; Krystian Szwarc 1743-44; Benedykt Samsonowski 1744; Antoni Mielżewski 1744-45; Benedykt Samsonowski 1745-47; Paweł Boguński 1747-49; Antoni Mielżewski 1749-50; Wojciech Czechowicz 1750-52; Benedykt Samsonowski 1752-53; Józef Baryłkiewicz 1753-54; Antoni Mielżewski 1754-55; Wojciech Czechowicz 1755-56; Paweł Boguński 1756-57; Antoni Mielżewski 1757-58; Benedykt Samsonowski 1758-59; Wojciech Jelnicki 1759-60; Franciszek Kamiński 1760-61; Adam Łęcki 1761-62; Wojciech Jelnicki 1762-63; Benedykt Samsonowski 1763-64; Wojciech Jelnicki 1764-68; Józef Chęciński 1769-70; Szymon Kuroski 1770-71; Franciszek Janecki 1771-72; Józef Chęciński 1772-73; Franciszek Janecki 1773-74; Józef Chęciński 1774-75; Krzysztof Gryzyngier 1775-76; Wojciech Jelnicki 1776-77; Józef Chęciński 1777-78; Feliks Grochowski 1778-86; Wawrzyniec Jaroszewski 1786-87; Andrzej Mielżewski 1787-90; Piotr Gostomski 1790-91; Andrzej Mielżewski 1791-92; Wojciech Łęski 1792; Andrzej Mielżewski 1792-94; Retzlaff 1794-VIII 1795; Prieve VIII 1795-IV 1807; Andrzej Gryzyngier 14 IV 1807-1809; Józef Rokossowski 1809-12; Franciszek Kłossowski 1812-16; Józef Gramse 1816-19; Jan Zembrzuski 1819-31; Diehne 1831-36; Jan Zembrzuski (ponownie) 1831-51; Franz Machatius 1852-95; Georg Berthold Leopold Roll 3 I 1896-2 III 1897; Emil Schwindt 29 IV 1897-31 XII 1903; Heinrich Rudolf Paul Karl Schoppen 1904-1 X 1914 (od 1912 Oberbürgermeister); Heinrich Nollner 1 X 1914-19 V 1919 (początkowo jako Bürgermeister, od 16 I 1917 jako Oberbürgermeister); Zygmunt Rabski 19 V 1919-31 VII 1919 (formalnie do 31 X 1919); Paweł Kempka 16 VIII 1919-3 III 1920; Ludwik → Hełmski 3 III 1920-22 II 1922; Maksymilian → Hensel (pełniący obowiązki burmistrza, drugi burmistrz) 1923-24; Leon → Barciszewski 18 XI 1924-10 XII 1932 (od 1 VII 1925 prezydent miasta).

Zob. też: prezydent miasta, drugi burmistrz.

BURY EDWARD (ur. 18 IX 1916 w Gn., zm. 13 II 1995 w Krakowie), kompozytor, autor tekstów, dyrygent, pianista, nauczyciel. W wieku 14 lat wystąpił wraz ze swymi braćmi J. i I. Burymi oraz chórem gnieźn. kościoła św. Michała na koncercie w Gn. W 1935 zorganizował chór mieszany im. F. Nowowiejskiego przy Kole

Absolwentów Szkoły Wydziałowej w Gn. Zespół ten w tym samym roku w Gn. wraz z Chórem Archikatedralnym wziął udział w premierowym wykonaniu jego kompozycji *Testament Bolesława Chrobrego*. W 1936 podczas koncertu z udziałem skrzypka M. Giżelskiego i wojsk. orkiestry symfonicznej → 69. Pułku Piechoty odbyło się prawykonanie jego kompozycji *Rapsodia litewska na skrzypce i orkiestrę*. Rok później powstał poemat symfoniczny *Święty Wojciech*. W latach 1937-44 E.B. studiował w konserwatorium w Warszawie pod kierunkiem prof. Z. Drzewieckiego (fortepian), K. Sikorskiego (kompozycja) i W. Bierdiajewa (dyrygentura). Podczas wojny był organizatorem i wykonawcą (jako pianista) tajnych koncertów w Warszawie. W 1945 zamieszkał w Krakowie i został asystentem w katedrze dyrygentury Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej u W. Bierdiajewa, a w 1952 profesorem tejże uczelni. Na stanowisku tym pozostał do 1954. W latach 1949-51 był dyrygentem Pomorskiej Orkiestry Symfonicznej w Bydgoszczy. W 1957 uczestniczył w kursie interpretacji prowadzonym przez E. Ansermeta. Gościnnie dyrygował wieloma orkiestrami filharmonicznymi w kraju i za granicą. Do jego najważniejszych kompozycji należy 8 symfonii: *I Wolności* (1960), *II Koncertująca* na 6 instrumentów koncertujących i orkiestrę (1962), *III Mówi Prezydent J.F. Kennedy* na głos recytujący, chór mieszany i orkiestrę (1964), *IV Da timpani a tutti* na bas, chór mieszany i orkiestrę (1966), *V Bohaterska* (1969), *VI Pacem in terris* (1972), *VII Dramatyczna* (1977) i *VIII* (1980), a ponadto: *Uwertura koncertowa* (1954), *Mała suita* na orkiestrę (1950), *Suita wiejska* na orkiestrę (1952), *Suita fantastyczna „Maski"* na orkiestrę (1957), liczne utwory kameralne, pieśni, utwory na chór *a cappella*, m.in. *Suita symfoniczna* na chór mieszany i orkiestrę (1951), *Modlitwa Pawła VI o pokój* na chór mieszany i organy *ad libitum* (1969) – nagrodzona w 1976 Medalem Pontyfikatu Papieża Pawła VI, *Tryptyk o bł. Maksymilianie Kolbe* na bas, chór mieszany i organy (1972), *Msza ekumeniczna* na chór mieszany, zespół kameralny i organy (1973) – uhonorowana na I Festiwalu Sacrosong w Toruniu i Nagrodą Specjalną przyznaną przez Episkopat Polski, *Treny warszawskie* na baryton, chór mieszany i orkiestrę (1975), za które otrzymał I nagrodę na Ogólnopolskim Konkursie Kompozytorskim w Warszawie, oratorium *Święty Franciszek z Asyżu* na tenor, głos recytujący, 3 chóry i organy (1975), *Pieśń do św. Stanisława* (1979), *Międzynarodowy hymn pokoju* (1980) i *Hymn NSZZ „Solidarność"* (1981). Opublikował też unikatowe w swoim czasie w Polsce prace teoretyczne: *Podstawy techniki dyrygowania* (1961) i *Technika czytania partytur* (1971). Odznaczony został m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

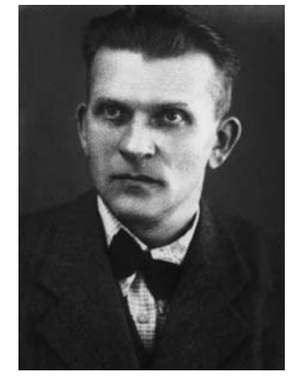

BURŸ-BURCZŸŃSKI STANISŁAW JERZY (ur. 9 V 1897 w Rinteln nad Wezerą (Niemcy), zm. 9 VIII 1953 w Gn.), pianista, organista, skrzypek, trębacz, dyrygent. Po przyjeździe z rodziną do Polski w 1904 zamieszkał najpierw w Pszczewie, a potem w Międzyrzeczu i Strzelnie, gdzie działał w tajnej organizacji Polski Ruch Oświatowy. W 1912 przeniósł się do Gn. Od wczesnego dzieciństwa uczył się gry na skrzypcach, fortepianie i organach, m.in. u I. → Gorzelniaskiego, J. → Pawlaka, A. Zepke i S. → Tłoczyńskiego. W latach 1912-16 grał w różnych zespołach (m.in. na zabawach i w kawiarniach) i śpiewał w Chórze Archikatedralnym. W latach 1917-21 grał w orkiestrach wojskowych. Podczas I wojny światowej służył w wojsku niem., potem walczył w powstaniu wielkopolskim. W 1921 był skrzypkiem i trębaczem Orkiestry Teatru Wielkiego w Poznaniu. W latach 1922-24 pełnił funkcję organisty w kościele św. Wawrzyńca i w latach 1921-23 dyrygenta Koła Śpiewackiego w Gn. W latach 1924-30 był organistą w kościele św. Mikołaja w Witkowie i nauczycielem śpiewu w Szkole Wydziałowej w Gn. W latach 1931-37 pracował jako organista i dyrygent chóru w kościele św. Floriana w Chodzieży oraz jako skrzypek miejscowej orkiestry symfonicznej, aktywnie uczestnicząc w życiu muz. miasta. W latach 1937-39 był dyrygentem i organistą w kościele św. Michała w Mieścisku. Brał udział w kampanii wrześniowej. Podczas okupacji pracował w Mieścisku. Współdziałał z partyzantką w okręgu wągrowieckim. Od listopada 1945 do śmierci był organistą w katedrze gnieźn. W 1949 odbierał organy w kościele św. Jana w Gn. W latach 50. koncertował w licznych kościołach, m.in. w Inowrocławiu. Za walkę o szkołę pol. otrzymał w 1936 Order Piastowski, przyznawany przez Polonię brytyjską.

BYSTRZYCA, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 4 mieszkańców. Wzmiankowana w dokumentach z 1451. Znajdował się tu wówczas młyn należący do klasztoru kanoników regularnych w Trzemesznie. Nazwa pochodzi od rzeczki, nad którą leży; dawniej wieś nazywała się Bystrzyce. W 1895 liczyła 224,3 ha.

C

CAMEY STUDIO, studio nagrań, zał. w 1996 w Gn. przez M. „Cameya" Sierakowskiego – producenta nagrań, kompozytora i wydawcę. Studio zajmuje się tworzeniem nagrań muzyki hip-hop oraz muzyki do tańca breakdance i electro. Pierwsze produkcje studia pojawiły się w 1997 na gnieźn. turniejach tańca. Realizowało ono podkłady muz. dla różnych wykonawców pol., m.in. dla

zespołu Slums Attack na płytę *Zwykła codzienność*. Rozwijające się studio zaczęło współpracę z wieloma krajowymi wydawnictwami i wykonawcami. W 1998 zainicjowało samodzielną działalność wydawniczą. Publikowało składanki i autorskie płyty wykonawców hip-hopowych i didżejów pol. i zagranicznych, a także płyty winylowe, m.in. formacji: Trójkąt Bermudzki, Skład, Slums Attack, Da Blaze, Parafun, Obóz Ta, Nagły Atak Spawacza i Ascetoholix. Po przeniesieniu w 2002 do Zalesia Górnego pod Warszawą rozszerzyło swą działalność, realizując wideoklipy, prezentowane m.in. w telewizyjnych stacjach muz. Viva Polska i MTV. Od 2003 działa na Kabatach w Warszawie. W 2001 M. Sierakowski założył grupę Camey Squad, która na festiwalu w Opolu w kategorii debiuty zdobyła drugie wyróżnienie, a jej nagrania stały się popularne w stacjach radiowych i klubach muz. w całej Polsce. Camey Studio należy do pionierskich w Polsce przedsięwzięć w tworzeniu i popularyzacji muzyki hip-hop i dance.

CARO JACOB (**Jakob**) (ur. 2 II 1835 w Gn., zm. 10 XII 1904 we Wrocławiu), profesor, historyk. Był synem późniejszego rabina Josepha Heimanna (Chajma) Caro (1805-95), którego żona (z d. Hirsch) prowadziła w Gn. sklep i w ten sposób umożliwiła mu studia, m.in. nad Talmudem. W 1840 ojciec został rabinem w Pniewach. Początkowo wydawało się, że J.C. zostanie rabinem, jednak wybrał on studia nauczycielskie i w 1856 zdał egzamin nauczycielski w Bydgoszczy. Później zdecydował się na studia hist. w Lipsku, gdzie H. Wuttke – ze względu na jego znajomość języka pol. – skłonił go do zajęcia się historią Polski. W 1860 pod kierunkiem H. Wuttkego napisał pracę doktorską na temat bezkrólewia w Polsce, pomagał mu też w opracowaniu wydawnictwa *Stadtbuch des Landes Posen* (*Księga miast Poznańskiego*, 1864). Odbiór pracy doktorskiej J.C. był tak dobry, że wydawca Perthes zaproponował mu kontynuację rozpoczętych przez R. Roepella *Dziejów Polski* (tom I do 1302). W latach 1863-88 J.C. napisał 4 dalsze tomy sięgające do 1506 i dzięki temu utrwalił się w pamięci potomnych. W 1862 habilitował się na uniwersytecie w Jenie pracą na temat Jana Długosza. Ze względu na jego wyznanie ograniczono mu zezwolenie nauczania do nauk pomocniczych historii. Przez 4 lata towarzyszył on w podróżach wielkiej księżnej Helenie Pawłownej, wdowie po ros. wielkim księciu Michale i szwagierce ros. cara Mikołaja I. W tym czasie pisał także dla prasy. Mianowany profesorem nadzwyczajnym, powrócił do Jeny. W 1869 został powołany na stanowisko profesora honorowego na uniwersytecie we Wrocławiu. Jednocześnie w latach 1869-75 pracował w Ministerstwie Spraw Zagranicznych w Berlinie. W 1882 został następcą R. Roepella jako profesor zwyczajny historii na uniwersytecie we Wrocławiu, gdzie jakiś czas był rektorem. Pochowany na cmentarzu żydowskim.

Dzieła (wybór): *Über die Wahl König Sigismuns III. von Polen*, dysertacja wydana w wydaniu rozszerzonym: *Das Interregnum Polens im Jahre 1587*, Gotha 1861; *Johannes Longinus. Ein Beitrag zur Literärgeschichte des 15. Jahrhunderts* (praca habilitacyjna), Jena 1863; *Geschichte Polens*, t. 2-5, Gotha 1863-1888; *Beata und Halszka. Eine poln.-russische Geschichte aus dem 16. Jh.*, Breslau 1883, *Vorträge und Essays*, Gotha 1906.

Lit.: *Lexikon deutsch-jüdischer Autoren*, red. R. Heuer, t. 5, München 1997, s. 9-12; G. Rhode, *Jüdische Historiker als Geschichtsschreiber Ostmitteleuropas*, w: *Juden in Ostmitteleuropa. Von der Emanzipation bis zum Ersten Weltkrieg*, Marburg 1989, s. 99-113.

CECHY RZEMIEŚLNICZE W GNIEŹNIE, cechy jako organizacje skupiające rzemieślników wykonujących ten sam zawód zaczęły pojawiać się po lokacji miasta. Na temat ich działalności w Gn. w XIII i XIV w. nie zachowały się żadne informacje. Zapewne funkcjonowały już wówczas gałęzie rzemiosła związane z wytwórczością spożywczą, wśród nich takie jak rzeźnictwo, młynarstwo i piwowarstwo. Z pewnością reprezentowane były również zawody związane z obróbką drewna (bednarze, cieśle, kołodzieje, stelmachowie, stolarze) oraz takie jak kowale, szewcy i garncarze. Pierwsze znane gnieźn. statuty cechowe pochodzą z XV w. Najstarszy – statut cechu krawców – został spisany w 1420, po nim kolejno – statut rzeźników w 1439 i statut szewców w 1443. Określały one całokształt spraw związanych z produkcją rzemieślniczą, ustalały drogę awansu zawodowego od ucznia do mistrza, wyliczały prawa i obowiązki członków cechu oraz rodzaje pomocy, na jaką w potrzebie mógł liczyć członek cechu. Przynależność do cechu była w tym czasie obowiązkowa dla wszystkich rzemieślników zamieszkujących miasta. W XV w. liczba rzemieślników w Gn. wynosiła ok. 320 osób. Liczba cechów wahała się w różnych latach od 9 do 11. Wśród nich były cechy jednostkowe skupiające rzemieślników jednego zawodu i cechy ogólne (łączne), do których należeli mistrzowie wykonujący różne, choć najczęściej pokrewne zawody. W Gn. istniały 2 cechy ogólne. Do pierwszego należeli rzemieślnicy zajmujący się obróbką drewna – stolarze, kołodzieje, bednarze, stelmachowie, tokarze – oraz korzystający z ich drewnianych ram okiennych szklarze. W 1. poł. XVII w. istniały 2 osobne cechy bednarzy i cieśli oraz cech kołodziejów. Drugi z cechów ogólnych skupiał rzemieślników branż metalowych – mieczników, ślusarzy, kotlarzy, kowali oraz pracujących wspólnie z tymi ostatnimi – najczęściej dla tego samego odbiorcy – rymarzy i powroźników. Wśród gnieźn. cechów funkcjonowała swoista hierarchia. Największym prestiżem cieszyli się piwowarzy, których cech w księgach miejskich zawsze wymieniany jest na pierwszym miejscu. Należeli do niego najbogatsi przedstawiciele innych zawodów, wśród nich najczęściej kupcy, którzy piwowarstwo traktowali jako swoją drugą profesję. Spośród starszych cechu piwowarów najczęściej byli

Przekształcenia cechów gnieźnieńskich w latach 1420–2002

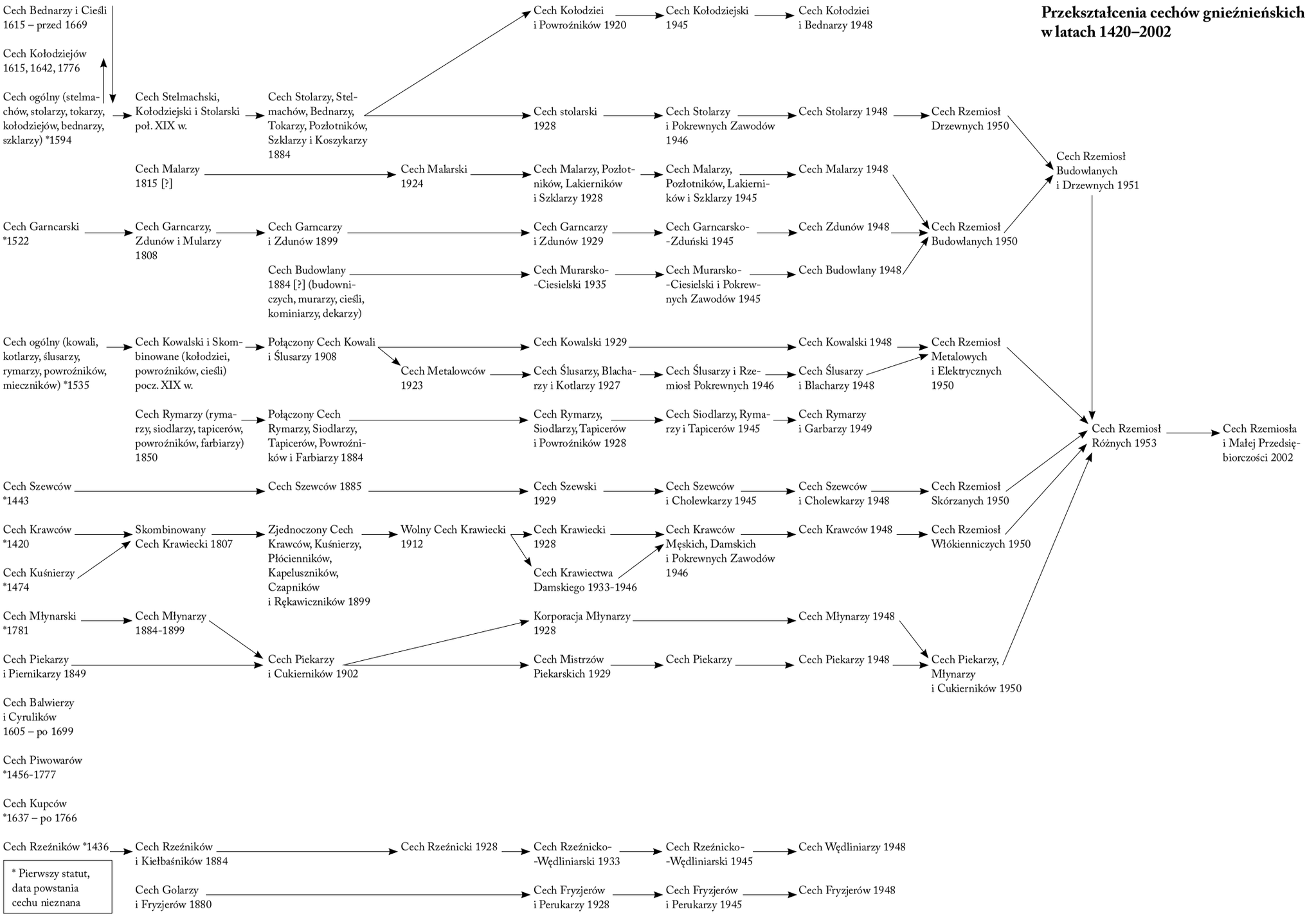

wybierani burmistrzowie gnieźn., stąd przynależność do tego cechu traktowano jako szczebel w karierze. Drugie w hierarchii było bractwo kupieckie, w Gn. konsekwentnie nazywane cechem kupców. Na kolejnych miejscach wymieniano w dokumentach cech krawców, po nim zamiennie cechy kuśnierzy i szewców, następnie cechy ogólne, rzeźników, garncarzy i na końcu cech chirurgów i cyrulików. Do końca XVIII w. wybory starszych cechowych odbywały się w ratuszu na Rynku. Wszystkie cechy podlegały magistratowi. Władze miejskie po zapoznaniu się ze statutem cechowym miały prawo wystąpić do króla jako właściciela miasta z propozycją zmiany. Do nich także należał nadzór sądowy nad cechami. Sąd miejski był instancją odwoławczą od wszystkich orzeczeń władz cechowych. W 1793, w momencie przejścia pod panowanie pruskie, w Gn. działało ponad 200 rzemieślników, w tym 64 szewców, 57 krawców, 35 rzeźników, 14 kuśnierzy, 13 garncarzy, 11 stolarzy, po 3 rusznikarzy, kołodziejów i sukienników oraz 2 miecznikow. Wśród nich znaleźli się także członkowie funkcjonujących do 1791 odrębnych cechów z Cierpięg, Grzybowa i Wójtostwa. Wliczono także rzemieślników żydowskich, w niektórych zawodach (np. szklarzy) wyjątkowo licznie reprezentowanych. Władze pruskie wprowadziły zmiany w ustroju cechowym. Coraz częściej podstawą prawną wykonywania zawodu była zgoda władz, a nie przynależność do cechu. Zniesienie przymusu cechowego w Wielkopolsce nastąpiło w 1833, a ostateczne proklamowanie wolności rzemiosła wprowadziła ustawa z 1845. Od tej pory obowiązywał wymóg powiadomienia władz komunalnych o rozpoczęciu działalności usługowej bądź produkcyjnej. Pozostawiono dotychczas istniejące cechy. Ich zadania ograniczono do obrony wspólnych interesów zawodowych oraz kształcenia czeladników i uczniów. Starszym cechowym pozostawiono funkcję rzeczoznawców w czasie egzaminów kandydatów na czeladników uczących się zawodu u mistrza nienależącego do cechu. Nadal mogły powstawać nowe cechy, do których przynależność była całkowicie dobrowolna. Do ich utworzenia wymagana była odpowiednia liczba rzemieślników, zależna od wielkości ośrodka, w którym cech miał działać. W Gn. wymagane było 12 osób reprezentujących tę samą lub pokrewną branżę. Wzrastająca konkurencja, także ze strony powstającego przemysłu, skłoniła władze państw. do udzielenia pomocy podupadającemu rzemiosłu. W 1897 wprowadzono nową kategorię cechów przymusowych. Dla rzemieślników niektórych zawodów przynależność do cechu stała się obowiązkowa. Ta sama ustawa powołała do istnienia izby rzemieślnicze, będące samorządowymi organami administracyjnymi. Gnieźn. cechy rzemieślnicze podlegały utworzonej 25 IV 1901 bydgoskiej Izbie Rzemieślniczej. W marcu 1933 Izba Rzemieślnicza w Bydgoszczy została zlikwidowana, a cechy gnieźn. podporządkowano izbie poznańskiej. Niem. ustawa procederowa stanowiła prawną podstawę działalności rzemiosła do 1927, kiedy to wprowadzono pol. prawo przemysłowe. Na jego podstawie cechy gnieźn. w latach 1927-29 dokonały przekształceń i zmian w statutach, dostosowując je do pol. przepisów. W 1939 władze hitlerowskie zlikwidowały pol. cechy rzemieślnicze. Polakom zabroniono zdawania egzaminów mistrzowskich i czeladniczych. Zakłady rzemieślnicze systematycznie przekazywano Niemcom. Ruch rzemieślniczy zaczął odradzać się bezpośrednio po ucieczce Niemców w 1945. W 1947 zaczęto powoływać obywatelskie komitety podatkowe, które arbitralnie ustalały podstawę opodatkowania zakładów rzemieślniczych. Na terenowe organy podatkowe w 1947 nałożono obowiązek wywiązywania się z planów podatkowych. Aby się z nich wywiązać, urzędy skarbowe wprowadziły tzw. domiary podatkowe. W wyniku tych działań liczba zakładów już w 1949 zaczęła spadać. W 1947 przyspieszono proces „uspółdzielniania" rzemiosła. W Gn. utworzono wówczas Spółdzielnię Pomocniczą Cechu Szewców i Cholewkarzy. Jej zadaniem było niesienie pomocy w zakupie surowców. W 1948 powstała Pomocnicza Spółdzielnia Wielobranżowa w Gn., skupiająca rzemieślników pozostałych zawodów. 28 X 1949 utworzono pierwszą w Gn. Rzemieślniczą Spółdzielnię Branży Budowlanej, w styczniu 1950 dwie kolejne – metalowców i branży skórzanej, a w 1951 Rzemieślniczą Spółdzielnię Pracy Fryzjerów. W 1948 rozwiązano wszystkie dotychczasowe cechy i utworzono nowe, działające na nowych podstawach prawnych. Równocześnie przywrócono przymus cechowy, czyli obowiązek należenia wszystkich czynnych rzemieślników do cechów.

Pierwsza oddolna próba integracji rzemiosła gnieźn. miała miejsce na przełomie 1912 i 1913. Na czele założonego wówczas Związku Cechów w Gn. stanął cechmistrz cechu stolarzy Józef Zakrzewski. W 1930 związek skupiał 11 gnieźn. bractw rzemieślniczych. Działania integrujące kontynuowano po II wojnie światowej. 27 V 1945 w Domu Kupieckim przy parku Kościuszki odbyło się zebranie zarządów gnieźn. cechów. Zwołane z inicjatywy Izby Rzemieślniczej w Poznaniu zebranie było pierwszym ogólnobranżowym zebraniem rzemieślników w Polsce. W jego trakcie powołano Powiatowy Związek Cechów w Gn. W 1948 został on odgórnie rozwiązany, a na jego miejsce utworzono Okręgowy Związek Cechów w Gn. (OZC). Przynależność cechów do tej organizacji była obowiązkowa. W latach 1948-50 OZC obejmował powiaty: gnieźn., mogileński i żniński, a w latach 1950-54, po zmianie granic woj. pozn. – powiaty gnieźn. i wrzesiński. W 1950 przystąpiono do łączenia cechów jednostkowych w cechy zjednoczone. Na terenie działalności OZC zlikwidowano 20 cechów. W Gn. od 1 IV 1950 rozpoczęło działalność 6 cechów zjednoczonych: Cech Rzemiosł Budowlanych, Cech Rzemiosł Drzewnych (w 1951 połączone w jeden Cech Rzemiosł Budowlanych i Drzewnych), Cech Rzemiosł Metalowych i Elektrycznych, Cech Rzemiosł Skórzanych, Cech Rzemiosł Włókienniczych i Cech Piekarzy, Młynarzy i Cukierników. 1 VIII 1953 Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu połączyło 5 dotychczasowych cechów jednostkowych w Cech Rzemiosł Różnych w Gn. Do końca 1954 obejmował on swoim zasięgiem m. Gn. oraz powiaty gnieźn. i wrzesiński. W 1955 we Wrześni powołano własny Cech Rzemiosł

Różnych. Zmiana kompetencji terytorialnych nastąpiła w 1976 w związku z likwidacją powiatów. Od tego roku Cech Rzemiosł Różnych w Gnieźnie obejmował swoją działalnością teren m. Gn. oraz gmin: Czerniejewo, Gn., Kiszkowo, Kłecko, Mieleszyn, Mieścisko i Niechanowo. W 1989 weszła w życie nowa ustawa o rzemiośle. Zniosła ona zasadę przymusu cechowego. Przynależność do cechu jest obecnie dla wszystkich rzemieślników dobrowolna. W 2002 nastąpiła zmiana statutu cechu. Przyjęto nową nazwę: Cech Rzemiosła i Małej Przedsiębiorczości w Gn. Od 1976 siedzibą gnieźn. cechu jest budynek przy ul. Tumskiej 15.

Funkcję starszych cechów zjednoczonych pełnili: Cech Rzemiosł Budowlanych – Stanisław Maciaszczyk; Cech Rzemiosł Drzewnych – Stanisław Śrama; Cech Rzemiosł Budowlanych i Drzewnych – Stanisław Śrama 1951; Stanisław Maciaszczyk (1951-53); Cech Rzemiosł Metalowych i Elektrycznych – Edmund Amborski; Cech Piekarzy, Młynarzy i Cukierników – Antoni Nitka; Cech Rzemiosł Skórzanych – Jakub Suplicki; Cech Rzemiosł Włókienniczych – Edward Tomaczak. Funkcję starszych Cechu Rzemiosł Różnych w Gnieźnie kolejno sprawowali: Arkadiusz Tymczewski (1953-55); Stanisław Rolewicz (1955-56); Edmund Starczewski (1956--62); Wincenty Wittek (1962-76); Tadeusz Porczyński (1977-81); Leszek Dopierała (1981-87); Zdzisław Pankowski (1987-96); Stefan Pokładecki (1997-2002); starszym Cechu Rzemiosła i Małej Przedsiębiorczości od 2002 jest Stefan Pokładecki.

Cech Rzemiosła i Małej Przedsiębiorczości w Gnieźnie, społeczno-zawodowa organizacja rzemiosła zrzeszająca na zasadzie dobrowolności zakłady rzemieślnicze oraz małe przedsiębiorstwa różnych branż z obszaru ziemi gnieźn. Historia gnieźn. rzemiosła sięga średniowiecza. Badania archeol. ukazują Gn. wczesnośredniowieczne jako silny ośrodek rzemieślniczy, reprezentowany przez różnego rodzaju rzemiosła: obróbkę metali, garncarstwo, obróbkę drewna, włókiennictwo, garbarstwo, obróbkę rogu i kości. Trudno jest ustalić dokładnie okres przejścia od przemysłu domowego do rzemiosła w poszczególnych jego gałęziach. Z biegiem czasu i narastaniem stosunków feudalnych następował podział pracy wytwórczej. Wysoko wykwalifikowani pracownicy z różnych względów opuszczali wieś i przenosili się do podgrodzia miasta, gdzie znajdowali dla siebie lepsze warunki. Tutaj produkowali wyroby dla siebie, na zbyt oraz dla feudała. Gn. było ważnym ośrodkiem rzemieślniczym skupiającym hutnictwo z wykorzystaniem dymarek, które dostarczało materiału dla kowali. Produkcją wyrobów żelaznych, takich jak okucia drzwi, kłódki, klucze, sierpy, nożyce czy groty, zajmowali się ślusarze. W Gn. wykonywano wyroby ze srebra i złota o dużej wartości artystycznej oraz na szeroką skalę zajmowano się obróbką ołowiu. Rozwinięte było również garncarstwo, dzięki czemu prowadzono tu bogatą produkcję ceramiczną. Sądzi się, że płytki posadzkowe do katedry wykonane były w miejscowych zakładach. Duże znaczenie miały również rzemiosła związane z obróbką drewna. Wiele osób było zaangażowanych w prace związane z naprawą i konserwacją potężnych budowli i wałów obronnych oraz produkcją sprzętów domowych. Ważne było również rzemiosło tekstylne zajmujące się obróbką wełny, lnu i konopi oraz techniką garbarską. Cechy rzemieślnicze działające w Gn. wytworzyły wiele dokumentów, akt i zabytków kultury materialnej. Część w ciągu wieków została zniszczenia. Dokumenty pergaminowe i inne źródła dotyczące cechów gnieźn. przechowywane są przede wszystkim w Archiwum Państwowym w Poznaniu przy ul. 23 Lutego i w jego oddziale znajdującym się w Gn. przy ul. Jana III Sobieskiego. Najstarsze, XV-wieczne gnieźn. dokumenty cechowe nie zachowały się do naszych czasów z powodu pożarów miasta, ich treść znana jest historykom z późniejszych tzw. transumptów. W ten sposób przetrwały do naszych czasów statuty cechów: szewców z 1420, rzeźników z 1439, krawców z 1443 i piwowarów z 1456. Najstarszym zachowanym oryginalnym dokumentem są pochodzące z 1514 roku „Artykuły towarzyszów cechu krawieckiego w Gnieźnie dotyczące przyjmowania w hospicjum". Dzisiejsi rzemieślnicy gnieźn. są spadkobiercami tradycji cechowych nie tylko m. Gn. W jego bezpośrednim sąsiedztwie istniały do 1800 odrębne miasteczka, tzw. jurydyki, w których działały niezależne od Gn. cechy. W jurydyce Cierpięgi od 1741 działały cechy szewski i garncarski. Jurydyka Grzybowo miała na swym terenie cech kowali. Odrębny cech kowali istniał na terenie położonej w sąsiedztwie kościoła św. Michała osady Wójtostwo. Po 1793 Gn. znalazło się w granicach państwa pruskiego. Dokumenty dotyczące działalności cechów gnieźn. wchodzą w skład akt m. Gn. Wśród nich znajdują się m.in.: statuty, protokoły z zebrań władz cechu, protokoły komisji egzaminacyjnych: fryzjerów, perukarzy, garncarzy, kołodziejów, stelmachów, kominiarzy, kowali, krawców, malarzy, piekarzy, rzeźników, rymarzy, siodlarzy, tapicerów, ślusarzy i szewców. W XIX w. rozwój przemysłu ograniczył w pewnym stopniu rzemiosło, jego rola była jednak w rozwoju miasta duża. W pierwszych latach po I wojnie światowej w zakładach handlowych pracowało ok. 3300 osób, ale już w 1925 tylko 1364, a rok później o połowę mniej. Struktura zakładów pogorszyła się bardzo w okresie wielkiego kryzysu. Upadło wówczas ok. 100 przedsiębiorstw. Najwięcej osób zatrudniało w Gn. rzemiosło, które w 1939 reprezentowane było przez ok. 600 zakładów. Po zakończeniu II wojny światowej, w niesprzyjających warunkach polit. i gosp., rzemiosło przystąpiło do odtwarzania swojego potencjału. Jednak popierany przez ówczesne władze rozwój przedsiębiorstw państw., przedsiębiorstw terenowych i spółdzielczości pracy, tworzony na bazie większych zakładów rzemieślniczych, zepchnął rzemiosło na dalszy plan.

Cech początkowo mieścił się przy ul. Warszawskiej 15, później przy ul. Dąbrówki 18. Dopiero w początkach lat 70., po złagodzeniu postępowania władz państwowych w stosunku do rzemiosła, zarząd cechu zwrócił się do władz miasta o wyrażenie zgody na lokalizację budowy Domu Rzemiosła. Oficjalne otwarcie i oddanie do użytku nastąpiło 20 VII 1976. Po regresie, jaki

miał miejsce w latach 50., wejście w życie ustawy o działalności gosp. w latach 1988-89 spowodowało dynamiczny wzrost liczby przedsiębiorstw rzemieślniczych. Cech Rzemiosła i Małej Przedsiębiorczości jest członkiem Wielkopolskiej Izby Rzemieślniczej w Poznaniu, mającej siedzibę przy al. Niepodległości 2, zrzeszonej w Związku Rzemiosła Polskiego z siedzibą w Warszawie przy ul. Miodowej 14. Do podstawowych zadań statutowych cechu należą m.in.: reprezentowanie jego członków wobec organów administracji lokalnej, promocja i nawiązywanie kontaktów handlowych, nadzór nad przebiegiem przygotowania zawodowego pracowników młodocianych, kultywowanie tradycji rzemieślniczych. Ob. w skład zarządu cechu wchodzą: starszy cechu – S. Pokładecki, podstarsi cechu – P. Czudowski i H. Kaczor.

Cech Rzeźnicko-Wędliniarski w Gnieźnie, ustalenie dokładnej daty powstania jest niemożliwe z powodu braku dokumentów. Dokumenty takie z całą pewnością zaginęły w wielkich pożarach, które wielokrotnie nawiedziły Gn. Dwa z nich: pożar z 19 VII 1512 i pożar z 27 IV 1613, prawie doszczętnie zniszczyły miasto. Na podstawie ocalałych resztek oraz późniejszych dokumentów miejskich i cechowych wiadomo na pewno, że na początku XV w. istniał w Gn. cech rzeźnicki, który w 1430 miał spisane uprawnienia i przywileje cechowe, a w 1439 własny statut. W referacie wygłoszonym 28 VI 1936 z okazji 500-lecia cechu stwierdzono: „słusznie przeto obchodzimy dziś jubileusz 500-lecia istnienia i działalności naszego Cechu, chociaż w rzeczywistości powinniśmy obchodzić co najmniej 700-lecie. Ograniczamy się jednak do obchodu jubileuszu 500-lecia, gdyż nie chcemy sięgać dalej aniżeli pewne podstawy i posiadane dowody historyczne pozwalają". Potwierdza to prof. W. Pezacki w książce *Gospodarka mięsna w Polsce – zarys dziejów*, który na s. 67 w tabeli I-7 podaje rok 1436 jako datę założenia cechu rzeźnickiego w Gn. Wspomniany jubileusz połączony był z uroczystością poświęcenia nowego sztandaru cechowego. Rodzicami chrzestnymi byli: T. Przybyłowa, W. Galantowiczowa,

Od lewej: sztandar Cechu Rzeźnicko-Wędliniarskiego z 1936 r.; godło Cechu Rzeźnicko-Wędliniarskiego ze zwieńczenia drzewca sztandaru z 1936 r.

Jubileusz 500-lecia Cechu Rzeźnicko-Wędliniarskiego, Gniezno, 28 VI 1936 r.

R. Trzebna, I. Szubertowa, W. Bubaczowa, S. Fischerowa, J. Dybiżbańska, M. Alwinowa, K. Syller, C. Potocki, S. Woschke, I. Konopiński, E. Krzyślak, F. Drogowski, S. Kostański, B. Kasprowicz. W uroczystości jubileuszu i poświęcenia sztandaru wzięło udział ok. 600 osób, które przeszły w pochodzie sprzed Hotelu Francuskiego ulicami: Chrobrego, Rynek, Tumską do kościoła katedralnego. W pochodzie uczestniczyło 60 cechów z całej Polski z pocztami sztandarowymi. W katedrze ks. J. Ziółkowski dokonał aktu poświęcenia nowego sztandaru i odprawił mszę św. w intencji jubilatów. Po mszy św. pod pomnikiem Bolesława Chrobrego zrobiono wspólną fotografię. Następnie pochód udał się do parku Kościuszki, gdzie pod pomnikiem Niepodległości złożono wieniec. Po śniadaniu uczestnicy przeszli do kina „Słońce" na uroczyste zebranie, gdzie wysłuchano okolicznościowych przemówień i referatu „500-lecie Cechu Rzeźnicko-Wędliniarskiego w Gnieźnie". Po zebraniu zaproszeni goście i delegaci udali się na obiad do Hotelu Francuskiego, a po nim uczestniczyli w zabawie familijnej. W skład Zarządu w 1936 wchodzili: starszy cechu J. Bubacz, sekretarz E. Kostencki, skarbnik J. Żurawski oraz członkowie: A. Galantowicz, S. Szubert, W. Dybiżbański, W. Rakowski, L. Wilkas, E. Klesse, S. Bergmann. W okresie międzywojennym w Gn. znajdowało się 36-40 sklepów rzeźnickich połączonych z warsztatami, których właściciele zrzeszeni byli w cechu, a ok. 90 czeladników tworzyło bractwo czeladzi rzeźnickiej. W okresie II wojny światowej działalność cechu została zakazana, a warsztaty rzeźnickie przejęli niem. rzemieślnicy. Sztandar przed zniszczeniem uratowali: sekretarz ostatniego Zarządu cechu K. Zobel oraz W. Celbski, M. Kwapich i K. Ogiński. Niemiec J. Stheibrenner, przejmując warsztat rzeźnicki po Polaku, poinformował M. Kwapicha o znalezieniu w tym warsztacie sztandaru. Przechowano go w skrzyni pod stertą węgla w piwnicy K. Ogińskiego, gdzie przetrwał do zakończenia wojny. Po wojnie cech zaczął się odradzać. Mistrzowie przystąpili do odbudowy warsztatów. Zmiany w ustroju społ.-polit. w Polsce nie pozwoliły jednak na rozwój rzemiosła. Domiary podatkowe zmuszały rzemieślników do likwidacji warsztatów. Wybrany z wyboru Zarząd w 1949 został rozwiązany. 21 I 1990 pozostali członkowie byłego cechu: K. Zobel (sekretarz), E. Klesse (członek), przekazali sztandar cechu, który z narażeniem życia został uratowany w czasie II wojny światowej, do Muzeum Przemysłu Mięsnego w Sielinku, gdzie eksponowany jest na honorowym miejscu. Cech w Gn. nie odrodził się w latach późniejszych, a jego funkcje przejął Cech Rzemiosł Różnych w Gnieźnie.

Cech Ślusarzy, Blacharzy i Kotlarzy, organizacja rzemieślnicza zał. 30 V 1923 pod nazwą Przymusowy Cech Metalowców. Nazwa ta dwukrotnie była zmieniana, najpierw na Cech Ślusarzy, a w 1930 na Cech Ślusarzy, Blacharzy i Kotlarzy. Na czele organizacji stanął S. Czerniak. Po jego śmierci w 1933 stanowisko starszego cechu objął J. Cieślewicz, który przyczynił się do pełnego rozkwitu zrzeszenia. Członkowie cechu oprócz pracy zawodowo-organizacyjnej podejmowali również działania o charakterze społ.-charytatywnym. W 1938 cech uroczyście obchodził 15. rocznicę istnienia. Z tej okazji ks. M. Zabłocki poświęcił sztandar.

CEGIELSKI HIPOLIT (ur. 16 I 1815 w Ławkach k. Trzemeszna, zm. 30 XI 1868 w Poznaniu), przemysłowiec i działacz przemysłowo-kulturalny. Był absolwentem szkoły trzemeszeńskiej. Skończył studia na uniwersytecie w Berlinie. W 1840 roku uzyskał tytuł doktora filozofii. W 1846 założył fabrykę narzędzi i maszyn rolniczych, która przekształciła się w wielki zakład przemysłowy. W 1848 założył pierwszy w Poznaniu dziennik – „Gazetę Polską". Był współzałożycielem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1865 został prezesem Centralnego Towarzystwa Gospodarczego.

CEGIELSKI WŁADYSŁAW (ur. 3 II 1879 w Gn., zm. 6 II 1942 w Dachau), ksiądz, duszpasterz, działacz społeczny i patriotyczny, więzień obozu koncentracyjnego. W 1899 został wydalony z gimnazjum w Gn. za udział w tajnej organizacji młodzieżowej. Maturę zdał w 1903 w Gryficach. Studiował teologię i filozofię w Poznaniu i w Gn., gdzie 10 II 1907 przyjął święcenia kapłańskie. Pracował jako wikariusz w Wągrowcu. W 1907 został przeniesiony do Łekna, w 1908 do Strzelna, w 1910 do Czerniejewa, a w 1911 do Ołoboku. Administrował parafią w Palędziu Kościelnym (1912) oraz w Strzyżewie Kościelnym (1914). W latach 1927-40 był proboszczem w Modliszewku. W latach 1921-26 duszpasterzował kilkakrotnie we Francji wśród pol. emigrantów zarobkowych. W 1933 pełnił posługę wśród Polonii w USA. Od 6 X do 30 X 1941 był więźniem w Lądzie, a następnie został przewieziony do Dachau, gdzie zmarł. Prowadził działalność społ.-narodową. W Łeknie zainicjował powstanie Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich, a od grudnia 1910 był jednym z jego patronów. W Ołoboku rozwinął akcję opieki nad chorymi i ubogimi, a także był patronem Towarzystwa „Jedność". Prezesował również kółkom rolniczym w Ołoboku i Palędziu.

CHARBOWO, wieś w gminie i parafii Kłecko, ob. 210 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 570,24 ha. Dawna własność rodu Sulimów. Wieś wzmiankowana w 1416. Ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Kłecku. Na przełomie XVI i XVII w. osiedlono tu osadników szkockich. W 1880 wieś liczyła 3 domy, 25 mieszkańców (6 ewangelików, 19 katolików), w tym 9 analfabetów; dominium liczyło ok. 329 ha, 4 domy, 73 mieszkańców (1 ewangelik, 72 katolików), w tym 41 analfabetów, stanowiło własność M. Szczanieckiego. Pod Ch. 8 IX 1939 miała miejsce pierwsza na ziemi gnieźn. potyczka z wkraczającymi tu oddziałami niemieckimi. Obrońcy Kłecka tego dnia wyparli z miasta w kierunku Ch. grupę dywersantów niemieckich. W pościg za nimi wyruszyło 8 ochotników pod dowództwem S. Woźnickiego, weterana powstania wielkopolskiego. W rezultacie tego wypadu wykryto niem. zwiad z samochodem pancernym. Wysłano z Kłecka do Ch. 2 grupy wypadowe w celu zniszczenia niem. pojazdu. Dzięki

zaskoczeniu wypad się powiódł. Następnego dnia pod Ch. doszło do drobnej potyczki: w zasadzkę wpadł niem. samochód rozpoznawczy. Samochód został zniszczony, a w walce poległ oficer niemiecki. Obrońcy wycofali się do Kłecka.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

CHARZEWO, wieś w gminie i parafii Kiszkowo, ob. 209 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 234,57 ha. Wieś wzmiankowana w 1419. Ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Sławnie. W latach 80. XIX w. majątek liczył ok. 179 ha, 4 domy, 61 mieszkańców (23 ewangelików, 38 katolików), w tym 30 analfabetów. Od 1881 należała do Olofa Gustawa Schmidta, w 1926 do Kunona Kelma. Zachował się dwór z 1905.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Charzewo, dworek z 1905 r.

CHEŁMICKI JANUSZ, Janusz Nałęcz-Chełmicki (ur. 14 V 1917 w Wałczu, zm. 7 V 1970 w Katowicach), aktor teatralny, telewizyjny i filmowy. Uczył się m.in. gry na fortepianie – w Poznaniu i Aleksandrowie Kujawskim. W 1945 zamieszkał w Gn. Pracował najpierw jako bibliotekarz, a następnie w lokalnym radiowęźle, czytając powieści w odcinkach we własnej adaptacji. W 1946 został zaangażowany przez H. Sokołowską-Łuszczewską do Teatru Miejskiego w Gn., debiutował w 1947 jako Zięba w *Tam śród gór* M. Wadzyńskiego w reż. H. Sokołowskiej-Łuszczewskiej. W latach 1950-52 grał w Teatrze Polskim w Poznaniu, w latach 1952-53 ponownie w Gn. Na gnieźn. scenie zagrał m.in. Geronta w *Szelmostwach Skapena* Moliera w reż. N. Młodziejowskiej-Szczurkiewicz, Łatkę w *Dożywociu* A. Fredry w reż. Z. Leńskiej, Higginsa w *Pigmalionie* G.B. Shawa w reż. K. Czyńskiego. W latach 1953-62 pracował w Teatrze Polskim w Bielsku-Białej i Cieszynie, a w latach 1962-70 w Teatrze Śląskim w Katowicach. Grał w przedstawieniach Teatru TV (1966 i 1970). Wystąpił w filmach: *Koniec naszego świata* w reż. W. Jakubowskiej (1964), *Gorąca linia* w reż. W. Jakubowskiej (1965), *Morderca zostawia ślad* w reż. A. Ścibora-Rylskiego. Należał do aktorów tworzących po II wojnie światowej początek gnieźn. sceny teatralnej. Dwukrotnie otrzymał Nagrodę Artysty Miasta Bielska-Białej.

CHĘTKO-CHĘCIŃSKI ANTONI (ur. 18 III 1917 w Połańcu, zm. 19 XI 1995 w Olsztynie), aktor teatralny i filmowy. W latach 1948-58 grał w Teatrze im. A. Fredry. Zagrał m.in. Arganta w *Szelmostwach Skapena* Moliera w reż. N. Młodziejowskiej-Szczurkiewicz i Papkina w *Zemście* A. Fredry. Potem był aktorem Teatru Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu (1958-61), Teatru Polskiego w Bielsku-Białej (1961-62) i Teatru im. S. Jaracza w Olsztynie (1962-81). Na olsztyńskiej scenie grał do 1988. Wystąpił w filmach: *Pierścień księżnej Anny* w reż. M. Kaniewskiej (1970), *Milioner* w reż. S. Szyszko (1977) i w serialu telewizyjnym *W słońcu i w deszczu* w reż. S. Szyszko (1979).

CHILOMER JÓZEF (ur. 15 III 1885 w Dominowie, zm. 5 VIII 1942 w Dachau), ksiądz, organizator ruchu pielgrzymkowego, więzień obozów koncentracyjnych. W 1907 zdał maturę w Gn., a następnie do 1909 uczył się inżynierii w Wyższej Szkole Technicznej w Charlottenburgu. W latach 1909-13 studiował filozofię i teologię w Gn. i w Poznaniu. 15 II 1913 przyjął święcenia kapłańskie w Gn. Od 1913 był wikariuszem w Myjomicach k. Kępna. W 1914 został wikariuszem w katedrze pozn., tam też został kapelanem biskupim. W latach 1918-23 objął probostwo w Raczkowie w gminie Skoki. Od 1920 utrzymywał kontakty z Komitetem Obrony Śląska działającym z inicjatywy Rady Narodowej w Poznaniu. W latach 1923-40 był proboszczem parafii pw. św. Wawrzyńca w Gn. oraz kapelanem szpitala psychiatrycznego → „Dziekanka". Był również wizytatorem nauki religii w szkołach podstawowych. W 1925 przebywał w Pradze, gdzie zapoznał się ze śpiewem gregoriańskim u benedyktynów. Od 1930 wyjeżdżał na 3-tygodniowe misje do pol. robotników sezonowych w Niemczech. W latach 1935-36 rozbudował kościół parafialny w Gn. W latach 1930-39 przewodniczył pieszym pielgrzymkom z Gn. do Częstochowy oraz pielgrzymce pieszej i rowerowej do Dąbrówki Kościelnej. W 1933 kierował pieszą pielgrzymką do kalwarii w Pakości. Wrażenia z pielgrzymek opisywał w gazecie gnieźn. „Lech". 26 VIII 1940 został zabrany z plebanii przez Niemców i osadzony w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen, a następnie w Dachau, gdzie zmarł.

CHŁĄDOWO, wieś należąca do gminy i parafii Witkowo, ob. 200 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 567,66 ha. Wieś wzmiankowana w 1352, oddawała wówczas dziesięcinę do kościoła w Witkowie. W latach 80. XIX w. obszar wynosił 564,2 ha, 31 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 11 analfabetów; dominium miało 133 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 61 analfabetów. W okolicach wsi znajduje się grodzisko pochodzące z 2. poł. VIII w., zaliczane do jednych z pierwszych powstałych na ziemiach Wielkopolski.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

CHMIELEWSKI MIECZYSŁAW (ur. 30 IX 1898 w Gn., zm. 14 II 1983 w Londynie), prawnik, działacz społeczny i gospodarczy, oficer Wojska Polskie-

go. Po ukończeniu gimnazjum w Gn. podjął studia na wydziałach prawno-ekonomicznych uniwersytetów w Poznaniu i Berlinie. Dyplom magistra praw uzyskał w Poznaniu. W 1912 wstąpił do → Towarzystwa Tomasza Zana w Gn., w 1914 do Strzelca w Nowym Sączu. W latach 1915-16 był prezesem Towarzystwa Tomasza Zana. Organizował grupy Strzelca. W latach 1915-16 kierował Tajną Organizacją Niepodległościową w Gn. Od listopada 1916 służył w wojsku niemieckim. W 1919 wstąpił do WP, a w 1920 został kierownikiem sekcji prasy pol. w Wydziale Prasowym Komisariatu Plebiscytowego w Bytomiu. Był uczestnikiem II i III powstania śląskiego. W III powstaniu śląskim był zastępcą szefa sztabu Grupy Wschód. Od 1925, po zdaniu egzaminu sędziowskiego, pracował w zawodzie adwokata w Poznaniu. W latach 1926-39 był konsultantem prawa międzynar. oraz prawa pol. i niem. w Poznaniu i w Katowicach. Pełnił funkcję prezesa: Klubu Powstańców Śląskich, Okręgu Śląskiego ZHP, Koła Adwokatów Rzeczypospolitej – Okręg Śląski. Był członkiem Naczelnej Rady Adwokackiej, radcą prawnym Wspólnoty Interesów Górniczo-Hutniczych w Katowicach S.A., prezesem zakładów Elektro S.A. W 1941 aresztowany przez władze radz. przebywał w niewoli. Na mocy umowy Sikorski – Majski trafił do armii pol. w ZSRR. Walczył w stopniu kapitana w II Korpusie, w 8. Pułku Artylerii Lotniczej w kampanii włoskiej. Był przewodniczącym Komitetu Szkolnego i przewodniczącym Koła Przyjaciół Harcerzy w Tel Awiwie. Po 1946 osiadł na stałe w Londynie i związał się z Polskim Ośrodkiem Społeczno-Kulturalnym. W 1977 został redaktorem biuletynu tego ośrodka. Był autorem tekstów, administratorem, dystrybutorem. W 1982 został sekretarzem Zarządu. W trakcie swej działalności w Londynie pełnił funkcje wiceprezesa Instytutu Wschodniego „Reduta", przewodniczącego komitetu redakcyjnego „Eastern Quarterly" (był współzałożycielem i wydawcą tego pisma), wiceprzewodniczącego Rady Narodowej Ligi Niepodległości, członka International Law Association, Instytutu Badania Spraw Narodowych, Związku Pisarzy Polskich na Obczyźnie. Publikował w wielu pismach pol. w Londynie. Pisywał artykuły dla prasy angielskiej. Był autorem kilku publikacji książkowych: *Argumenty pisane krwią* (1931), *Ku nowym Kresom Zachodnim* (1943), *The Problem of Compensation for Victims of National Persecuted by Reason of Nationality* (1958). Odznaczony został m.in. Krzyżem Walecznych.

CHOCISZEWSKI JÓZEF ROMAN (ur. 28 II 1837 w Chełście k. Czarnkowa, zm. 14 XI 1914 w Gn.), pisarz, publicysta, wydawca. Był najstarszym synem nauczyciela Jakuba i Marii z Dymków. Początkowo pobierał nauki w domu rodzinnym. W latach 1849-58 uczył się w gimnazjum w Trzemesznie. Po opuszczeniu szkoły zajął się dziennikarstwem i piśmiennictwem ludowym. W latach 1861-62 pracował w Cieszynie, w redakcji „Gwiazdki Cieszyńskiej", potem przeniósł się do Chełmna, gdzie objął stanowisko redaktora gazety codziennej „Nadwiślanin" oraz pisma „Przyjaciel Ludu". Za artykuł o Janie Kilińskim w „Przyjacielu Ludu" w 1863 został skazany na 2 lata więzienia, karę tę odbył w twierdzy w Wisłoujściu k. Gdańska. W 1867 związał się z Wielkopolską. Początkowo prowadził własną księgarnię wysyłkową w Poznaniu i wydawał coraz to nowe serie popularnych książek dla ludu. W 1893 objął redakcję „Dziennika Kujawskiego" w Inowrocławiu. We wrześniu 1895 przeprowadził się do Gn., gdzie został redaktorem „Gazety Gnieźnieńskiej". Z powodu zbyt ostrych w tonie artykułów musiał opuścić redakcję. Trudna sytuacja materialna zmusiła go do zajęcia się działalnością księgarską i wydawniczą. Księgarnia Chociszewskiego mieściła się przy ob. ul. 3 Maja. Współpracował z firmą J.B. → Langego, dzięki której wydał 16 książek. Do najciekawszych należą *Czytanka narodowa* (1909) i *Mazury. Krótki rys geografii i historii polskiego Mazowsza* (1900). W Gn. wydawał także sztuki sceniczne, np. *Scena ludowa* (1900) oraz *Monologi, dialogi, łatwe utwory sceniczne dla domowych i amatorskich teatrów* (1906). Podczas 19 lat jego pobytu w Gn. ukazały się miliony egzemplarzy pocztówek czarno-białych i kolorowych (np. stroje ludowe, pol. wojsko w 1831). Prócz tego wydawał gry patriotyczne dla dzieci i młodzieży. Za swoją działalność kilkanaście razy był karany więzieniem przez sądy pruskie (łącznie 6 lat), konfiskatami mienia i grzywnami. Pomimo nieprzychylności władz zaborczych na prośbę kolonii pol. w Westfalii trzykrotnie kandydował w wyborach do parlamentu Rzeszy. Uroczyście obchodzono jego 40- i 50-lecie pracy. Mimo podeszłego wieku i szerokiej działalności nie zrezygnował z bezpośredniego kontaktu z dziećmi i młodzieżą. Prowadził wypożyczalnię książek, organizował zabawy i wycieczki, uczył patriotycznych pieśni i wierszy.

CHOJECKI ZENON (ur. 7 III 1924 w Gn., zm. 28 VI 1989 w Poznaniu), ekonomista, pedagog, nauczyciel akademicki. W 1938 rozpoczął naukę w gimnazjum kupieckim w Gn. W latach 1940-42 pracował przymusowo jako robotnik rolny i murarz. W 1943 został zmuszony do pracy w zakładach chemicznych w Blachowni. W latach 1945-46 kontynuował naukę, a następnie zdał maturę w liceum kupieckim w Gn. W latach 1946-55 pracował jako nauczyciel w gimnazjum gnieźn., a następnie w technikum handlowo-gastronomicznym. W 1949 uzyskał dyplom Akademii Handlowej w Poznaniu w zakresie nauk ekon.-handlowych. W latach 1955-56 pełnił funkcję wizytatora szkół handlowych. W latach 1956-70 łączył pracę nauczyciela w technikum handlowym z innymi funkcjami. W 1959 był doradcą ministra przemysłu lekkiego ds. postępu ekonomicznego w zakładach garbarskich w Gn. W 1970 otrzymał tytuł doktora nauk ekonomicznych w Wyższej Szkole Handlowej w Poznaniu, a następnie został adiunktem w Zakładzie Rachunkowości. W 1983 uzyskał tytuł docenta i został kierownikiem Studium Podyplomowego dla Inżynierów. Jest współautorem podręcznika *Rok kosztów w rolnictwie* i innych opracowań nauk. z dziedziny kosztów. Opublikował 30 artykułów w czasopismach branżowych. Współpracował ze Stowarzyszeniem Księgowych w Polsce.

CHOJNACKI STEFAN (ur. 16 IX 1914 w Gn.), palacz i smarownik w Polskiej Marynarce Handlowej; od 16 IX 1941 do 27 II 1942 na statku pasażersko-drobnicowym „Kościuszko"; następnie przebywał w szpitalu w Kolombo (Sri Lanka); w sierpniu 1943 służył na brytyjskim handlowcu „Akarao"; w tym roku ponownie w PMH, na statkach „Kmicic" od 20 IX 1943 do 19 IV 1944, „Katowice" (informacja z 18 VIII 1944) i jako smarownik na „Narwiku" od 24 IV do 17 VII 1945; brak dalszych informacji.

Lit.: W.K. Taniewski-Elliott, *Spis personelu zatrudnionego na statkach Polskiej Marynarki Handlowej w latach 1939-1945*, Gdańsk 1981.

CHOTKOWSKI WŁADYSŁAW (ur. 29 III 1843 w Mielżynie, zm. 14 VII 1926 w Rabce), syn nauczyciela, pisarz, działacz narodowy. W 1892 profesor i rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Był długoletnim posłem do Wiedeńskiej Rady Austr., brał udział w powstaniu styczniowym, kandydat na biskupa galicyjskiego. Nazywano go „złotoustym mówcą", pisał do „Przyjaciela Ludu", był pisarzem ludowym (pseudonim Jakub od Tłumu), gorącym patriotą, nieustraszonym bojownikiem za sprawę Kościoła, autorem prac historycznych. Po ukończeniu gimnazjum i seminarium w Poznaniu studiował w Rzymie, był wikariuszem w Poznaniu i katechetą w Bydgoszczy. Przemawiał na pogrzebach J.I. Kraszewskiego, prezydenta Krakowa – M. Zyblikiewicza, malarza J. Matejki, kard. A. Dunajewskiego, został wyróżniony godnością prałata domowego Ojca Świętego. W listopadzie 1920 podarował parafii Mielżyn swój prywatny kielich mszalny. Pochowany na cmentarzu Rakowickim w Krakowie.

CHÓRY W GNIEŹNIE, śpiew chóralny ma w Gn. długą tradycję. Rozbrzmiewająca przez stulecia w gnieźn. katedrze muzyka wykonywana była gł. przez różnego rodzaju zespoły wokalne i ewoluowała od jednogłosowego chorału gregoriańskiego do form muzyki polifonicznej, wymagającej wielogłosowych chórów. W XVIII w. jednogłosowy śpiew stanowił już znikomą część muzyki liturgicznej. W 2. poł. następnego stulecia powstawały chóry świeckie. Intensywność i masowość ruchu chóralnego wynikała z ograniczeń, jakie pruski zaborca nałożył na życie społ. Polaków. W ramach stowarzyszeń, jakimi były koła śpiewackie (zwykle w szerszym zakresie upowszechniające kulturę, nie tylko muzyczną) i chóry, koncentrowało się życie kult. w różnych jego przejawach. Chóry były nie tylko rodzajem zbiorowego uczestnictwa w kulturze, lecz także formą utrwalania więzi narodowej i wartości patriotycznych. Przechodziły różne przeobrażenia, były przekształcane w koła i towarzystwa muzyczne. W 1864 rozpoczęło w Gn. działalność Towarzystwo Śpiewu „Dzwon", z którego powstał istniejący w latach 1871-90 chór męski „Harmonia", zał. i prowadzony przez T. Klepaczewskiego. W 1896 utworzono chór w kościele farnym, przekształcony w 1911 w towarzystwo śpiewu. W 1914 powstał Chór Archikatedralny. Chóry działały też w innych gnieźn. kościołach. W 1921 K. Napierała i I. Bury założyli chór w kościele św. Michała, którego dyrygentem był S.J. → Burÿ-Burczÿński. Od 1926 istniał chór w kościele św. Wawrzyńca. W 1929 rozpoczął działalność Chór Seraficki. W 1935 w kościele św. Michała powstały chóry męski i żeński, które 2 lata później połączyły się w chór mieszany. W 1920 powstał w Gn. chór kolejarzy „Halka", a w 1924 liczący ok. 70 śpiewaków chór nauczycielski. W 1932 w Państwowym Gimnazjum Męskim powstał chór prowadzony przez A. Pisanko. W Gimnazjum Żeńskim im. bł. Jolenty istniał chór prowadzony przez ks. S. → Tłoczyńskiego. W 1935 w ramach Koła Absolwentów Szkoły Wydziałowej w Gn. E. → Bury zorganizował chór mieszany im. F. Nowowiejskiego. Wszystkie odegrały znaczącą rolę w kultywowaniu śpiewu zespołowego i muz. edukacji. Po II wojnie światowej reaktywowano wiele chórów („Dzwon", „Halka"). Kontynuowały swą działalność chóry kościelne: Chór Archikatedralny, Chór Seraficki, chóry św. Michała, św. Wawrzyńca i Chór Farny. Powstały też nowe, działające w latach 1945-55, m.in. w zakładach cukrowniczych, zakładach mięsnych, zakładach rybnych, zakładach garbarskich, Spółdzielni Pracy „Ozdoba", gazowni, szwalni i sądzie. Istniejący po II wojnie światowej chór Gimnazjum im. bł. Jolenty prowadzony był najpierw przez ks. S. Tłoczyńskiego, a następnie przez H. Pejkę, który dołączył do niego małą orkiestrę kameralną. Zespół koncertował na uroczystościach szkolnych, w Teatrze im. A. Fredry, w Trzemesznie i Poznaniu. H. Pejka prowadził także chór Koła Muzycznego im. I. Paderewskiego w Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego, Technikum Ekonomicznym oraz w latach 1956-57 Zespół Pieśni i Tańca Ziemi Gnieźnieńskiej. W latach 1955-56 istniał chór żeński w ramach Związku Nauczycielstwa Polskiego. W 1970 utworzono chór chłopięcy „Szpaki", odnoszący później największe ze wszystkich gnieźn. chórów sukcesy artyst., prezentujący się przed publicznością wielu krajów Europy. Z części śpiewaków „Dzwonu" powstał chór „Metrum". W 1983 powstała w kościele św. Wawrzyńca Schola Genezaret, a w 1993 Schola Cantorum Gnesnensis. Gnieźn. chóry nawiązywały kontakty z chórami z innych miast. Od 1989 odbywają się → Gnieźnieńskie Spotkania Chóralne „Stąd nasz ród".

Chór Archikatedralny, chór mieszany, zorganizowany i istniejący w katedrze gnieźn. Założony został w 1914 i rozpoczął nową epokę w historii muzyki wykonywanej w największej gnieźn. świątyni. Jego twórcą i pierwszym dyrygentem był ks. S. Tłoczyński. Chór debiutował w 1914 koncertem z okazji świąt wielkanocnych. Rok później ks. S. Tłoczyński utworzył także 55-osobowy chór chłopięcy, który stał się zapleczem chóru mieszanego. W 1925 w chórze śpiewało 60 osób. Jego repertuar zawierał m.in. utwory: J. Haydna, W.A. Mozarta, L. van Beethovena, G. Palestriny, S. Moniuszki, G. Gorczyckiego, Z. Moczyńskiego oraz muzykę kościelną kompozytorów niemieckich. Do 1939 chór liczący już do 90 osób śpiewał podczas nabożeństw w katedrze i publ. koncertów charytatywnych. Występował w Dreźnie (1915) i Wiedniu (1917 i 1924). W Gn. często w sali Domu Prymasowskiego. Po wojnie ks. S. Tłoczyński reaktywował chór z byłych członków

Od lewej: Chór Archikatedralny na audiencji u papieża Jana Pawła II w Castel Gandolfo (1991); chór męski „Dzwon"

oraz nowych śpiewaków i prowadził go do swej śmierci w 1958. Po nim funkcję dyrygenta chóru, od 1959 działającego pod nazwą Chór Prymasowski w Bazylice Archikatedralnej, przejął ks. W. → Zientarski, rozszerzając repertuar o wiele utworów, powracając do tradycji chorału gregoriańskiego i wzorowanej na dziełach G. Palestriny polifonii kościelnej. Od 1965 dyrygował chórem absolwent muzykologii KUL i uczeń ks. S. Tłoczyńskiego – ks. I. Pawlak. W 1970 dyrygentem został ks. R. Figiel, wprowadzając do repertuaru muzykę pol. kompozytorów renesansu i baroku. Chór liczył w tym czasie ok. 50 osób. Występował na uroczystościach kościelnych i patriotycznych. Koncertował w kraju oraz we Włoszech (1980, 1991) i Niemczech (1985, 1989). W jego szerokim i różnorodnym repertuarze znajdują się msze, chorały gregoriańskie, pieśni, hymny, psalmy, oratoria, *Bogurodzica*, kompozycje J.S. Bacha, G. Palestriny, J. Haydna, W. Boyce'a, W.A. Mozarta, J. Haesslera, Wacława z Szamotuł, G. Gorczyckiego, M. Gomółki, B. Pękiela i J. Różyckiego. Od 2008 dyryguje nim ks. D. Sobczak. W ostatnich latach repertuar chóru rozszerzono o utwory G. Fauré, Ch. Gounoda, G.F. Haendla, F. Schuberta, A. Lloyda-Webbera i Z. Kwiatkowskiego.

Chór „Dzwon", męski amatorski zespół chóralny, powstały 31 II 1931 decyzją walnego zebrania Koła Śpiewackiego w Gn., przekształconego z chóru mieszanego w chór męski. Działalność zainaugurował koncertem wokalno-instrumentalnym z udziałem orkiestry wojsk. → 69. Pułku Piechoty, który odbył się w sali Hotelu Europejskiego w Gn. Chór wielokrotnie koncertował potem w tej sali, m.in. z okazji 60-lecia śmierci S. Moniuszki i 14. rocznicy powstania wielkopolskiego, a także w rozgłośni PR w Poznaniu (listopad 1936) oraz podczas Ogólnopolskiego Zjazdu Śpiewaków w Warszawie (1936), zajmując 14. miejsce w konkursie wśród 46 chórów. Odnosił w tym czasie znaczące sukcesy artyst., wygrywając liczne konkursy. Od końca 1936 chórem kierował najpierw J. Bury, a potem zmieniający się co kilka miesięcy dyrygenci: B. Müller, W. Cichowicz i F. Rosiński. W tym okresie przechodzący trudności organizacyjne chór obniżył poziom wykonawstwa muzycznego. Do wybuchu II wojny światowej miał w swym repertuarze ok. 100 utworów kompozytorów pol. (gł. S. Moniuszki, K. Szymanowskiego, F. Nowowiejskiego i F. Noskowskiego) i obcych, a także popularne piosenki. Podczas wojny śmierć ponieśli członkowie chóru, m.in. wieloletni mecenas zespołu J. Bilski, A. Czarnota i K. Müller. Po wojnie chór wznowił działalność pod dyrekcją B. Müllera, odnosząc sukcesy podczas organizowanych przez siebie Zjazdów Śpiewaczych III Okręgu. W 1947 występował na akademii z okazji przyjazdu do Gn. prezydenta B. Bieruta i marszałka M. Roli-Żymierskiego. W 1949 na zorganizowanym w Gn. Ogólnopolskim Festiwalu Muzyki Ludowej w kategorii chórów zajął 1. miejsce. Liczył wtedy 20 członków. W 1950 otrzymał zaproszenie na koncerty do kilku warsz. zakładów pracy i tamtejszego Teatru Polskiego z okazji rozpoczęcia budowy Domu Słowa Polskiego. Od 1949 działający w Związku Zawodowym Kolejarzy chór prowadził R. Poczekaj, a po nim w latach 1950-52 F. Rosiński. W 1953 funkcję dyrygenta chóru przejął H. → Wróblewski. Od 1956 rozpoczął się stopniowy regres. W 1962 z powodu braku zainteresowania efektami swej działalności, kłopotów organizacyjnych i finansowych, pozbawiony pomocy władz lokalnych, zawiesił działalność. Okazją do jego reaktywacji stał się udział w telewizyjnym Turnieju Miast, w którym w 1970 Gn. rywalizowało z Kaliszem. W roku następnym wraz z pozn. chórem „Arion" wystąpił podczas Dni Kultury w Gn. W 1972 wziął udział w koncercie z okazji 100-lecia śmierci S. Moniuszki oraz w cyklu koncertów *Niedziela na wsi*, organizowanych w pow. gnieźn. Do 1972 dyrygentem był H. Wróblewski. Po nim do 1979 funkcję tę pełnił A. Ulrich, który uzupełnił chór solistami zawodowymi. W 1977 do chóru przyjęto śpiewaków wybranych spośród uczniów szkół średnich. Chór ponownie osiągnął wysoki poziom artystyczny. Wystąpił m.in. w telewizyjnych programach: *Przegląd muzyczny Miast Wielkopolski* (1973), *Muzykują i pracują* oraz *Na karabinie kwiat* (1974). W 1976 znalazł się wśród 5 najlepszych chórów podczas VIII Festiwalu Pieśni Walki i Pracy w Kraśniku. W latach 1979-83 pracował z dyrygentem B. Olszakiem, zwyciężając w eliminacjach ogólnopolskich do VII Festiwalu Pieśni „Czerwona Lutnia" w Legnicy, i wyjechał na koncerty do Russego w Bułgarii. Wraz z odejściem B. Olszaka, który z najmłodszych śpiewaków stworzył chór mieszany „Metrum", zmniejszyła się liczebność członków „Dzwonu". W latach 1984-90 chór prowadził Z. Janowski. W 1984, występując podczas VIII Wielkopolskich Dni Muzyki w Dusznikach Wlkp., zdobył

Brązową Maskę Orfeusza, a w 1986 podczas kolejnej edycji tej imprezy Złotą Maskę Orfeusza. Po śmierci Z. Janowskiego, w 1991, dyrygentem chóru został dyrektor artyst. II Okręgu Wielkopolskiego Związku Chórów i Orkiestr M. Kościelski. W tym samym roku chór ponownie zdobył Brązową Maskę Orfeusza. Od 1992 zaczął działać w gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury. Jego prezesem został F. Krysiak. W 1995 forma działalności chóru rozszerzyła się o grupę Schola Cantorum – śpiewaków wywodzących się spośród uczniów szkół podstawowych. W tym samym roku zmieniono nazwę na Towarzystwo Śpiewaczo-Muzyczne „Dzwon", łącząc grupę Schola Cantorum i chór męski „Dzwon" w chór chłopięco-męski. Od 2002 jego dyrygentem był A. Kłoczkowski, od 2003 B. Suchodolski, od 2004 A. Joras, od 2006 R. Nowak. W latach 1945-90 w liczącym ok. 100 utworów repertuarze zespołu przeważały pieśni żołnierskie. Najdłużej śpiewający i najbardziej zasłużeni chórzyści to m.in.: N. Bagrowski, W. Konieczny, Z. Pietrowski, E. Szymanek, J. Knitter, Z. Bazułka, Z. Cieśliński, M. Kujawa, F. Mikuła, R. Poczekaj, E. Szymczak, M. Święcicki, R. Fredyg, F. Kubiak, C. Małolepszy, S. Stephan, W. Średzki. Za swe osiągnięcia chór wyróżniony został wieloma odznaczeniami, w tym Odznaką Śpiewaczą V Stopnia – złotą z wieńcem laurowym. Niektórych śpiewaków uhonorowano także indywidualnie Krzyżami Kawalerskimi Orderu Odrodzenia Polski.
Od ok. 2004 chór działa pod nazwą Towarzystwo Śpiewaczo-Muzyczne „Dzwon".

Chór Farny, chór kościelny, powstały jako Towarzystwo Śpiewu w 1911 z przekształcenia chóru istniejącego od 1896 w kościele farnym. W jego skład wchodziły chóry męski i mieszany, którymi dyrygował H. Kamiński. Towarzystwo miało też własną orkiestrę. Od maja 1914 do października 1916 z powodu wojny zawiesiło działalność. W styczniu 1922 chór uczcił jubileusz 10-lecia swego istnienia koncertem wokalno-instrumentalnym z udziałem zaprzyjaźnionych chórów z innych miast Wielkopolski. W latach 30. dyrygentem był W. → Cichowicz. Chór męski śpiewał podczas świąt i uroczystości kościelnych i narodowych. Repertuar chóru obejmował muzykę kościelną i świecką, utwory m.in. Wacława z Szamotuł, M. Zielińskiego, S. Wiechowicza, A. Piotrowskiego, J. Surzyńskiego, *Requiem* L. Cherubiniego i *Widma* S. Moniuszki, wykonywane z orkiestrą → 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich. W 1922 obydwa chóry zwyciężyły podczas okręgowego Zjazdu Kół Śpiewaczych, a w 1930 w konkursie podczas odbywającego się w Gn. Zjazdu Chórów Kościelnych towarzystwo otrzymało Nagrodę Liry Wędrownej za wykonanie chorału gregoriańskiego. Organizowało ono koncerty i zabawy taneczne w Hotelu Europejskim i Lesie Jelonek oraz odbywające się latem „zabawy latowe" w ogrodzie Wenecja i w sali Strzelnicy. W 1936 na Kongresie Chórów Kościelnych chór zdobył 2. miejsce w kategorii chórów męskich i 5. w kategorii ogólnej. Wystąpił w audycji PR. Reaktywowany po II wojnie światowej, prowadzony był do 1973 przez W. Cichowicza, organistę fary. W 1946 liczył 61 członków. W okresie powojennym miał w swym repertuarze utwory m.in. W.A. Mozarta, E. Griega, F. Schuberta, F. Chopina, L. van Beethovena, F. Liszta. Jego solistami byli. U. Zakrzewska – sopran, T. Cichowicz – sopran, H. Tubacka – alt, R. Skibiński – baryton.

Chór „Halka", chór mieszany kolejarzy, zał. w lipcu 1920 z inicjatywy kolejowego Związku Koła Śpiewackiego „Moniuszko" z Poznania. Pierwotna nazwa to Koło Śpiewu Kolejarzy „Halka". Chór tworzyło 80 śpiewaków. Jego pierwszym prezesem był W. Graczyk, a dyrygentem J. Tomaszewski. W 1925 na zjeździe okręgowym chór zdobył 1. miejsce. Występował w Gn., m.in. w sali Hotelu Europejskiego, Bydgoszczy, Jarocinie i innych miastach. Do 1929 śpiewał podczas mszy w kościele św. Michała. Dawał koncerty charytatywne dla wdów i sierot po kolejarzach. Prowadził naukę śpiewu. W swym repertuarze miał muzykę polską. Od 1929 działał w Stowarzyszeniu Kolejarzy jako samodzielna sekcja. Swoje 10-lecie uczcił wielkim koncertem w sali Strzelnicy, z udziałem 8 chórów z różnych miast kraju. W 1933 chór mieszany został przekształcony w chór męski. Po wojnie został reaktywowany w Związku Zawodowym Kolejarzy, ponownie jako chór mieszany. Liczył ok. 50 śpiewaków i kontynuował działalność do 1956 pod dyrekcją B. Müllera.

Chór „Metrum", amatorski chór mieszany, powstał w listopadzie 1983 w gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury. Liczył wtedy 33 śpiewaków. Jego prezesem został Z. Cieśliński, a dyrygentem B. Olszak, absolwent dyrygentury Akademii Muzycznej w Poznaniu, uczeń prof. S. Kulczyckiego. W repertuarze chóru znalazły się utwory: M. Gomółki, S. Moniuszki, S. Wiechowicza, T. Szeligowskiego i O. di Lasso. W 1987 wystąpił podczas Poznańskich Spotkań Chóralnych. Brał wielokrotnie udział w Wielkopolskich Dniach Muzyki w Dusznikach Wlkp., gdzie w latach: 1984, 1985, 1988 i 1992 nagradzany był gł. trofeum – Złotą Maską Orfeusza, a jego dyrygenta wyróżniono w 1984 Pierwszą Batutą Chórmistrza. Swoje 10-lecie uczcił koncertem, w którym uczestniczyły także chór męski „Dzwon" i Chór Archikatedralny w Gn. Chór „Metrum" występował w Holandii (1986, 1991, 1994, 2000), na Łotwie (1990) i we Francji (1993). W 1996 kierownictwo zespołu przejął. J. Krenz z Poznania, absolwent Akademii Muzycznej. Zmienił on oblicze i brzmienie chóru, wprowadzając do repertuaru utwory G. Gershwina, tematy jazzowe i pieśni spirituals. Prezesem został H. Maćkowiak. W 1997 chór brał udział w uroczystej Eucharystii z okazji 1000-lecia śmierci św. Wojciecha, odprawionej w Gn. przez papieża Jana Pawła II, a także w koncercie *Lata z Radiem*, transmitowanym przez Program I PR. W 2000 wystąpił w gnieźn. katedrze podczas koncertu *Bogurodzica albo pacierz staropolski* z cyklu Verba Sacra z udziałem A. Seniuk. W 2001 uczestniczył w Międzynarodowym Festiwalu Chóralnym w Speyer (Niemcy). W 2003 na IX Ogólnopolskim Festiwalu Kolęd i Pastorałek w Będzinie zdobył II nagrodę, a J. Krenz nagrodę dla najlepszego dyrygenta. W 2003 liczył 23 członków. Kolejne sukcesu chóru to m.in. 2. miejsce

na Międzynarodowym Festiwalu Muzyki Adwentowej i Bożonarodzeniowej w Pradze (2006) oraz zwycięstwa na Międzynarodowym Festiwalu Muzyki Religijnej w Rumi (2007) i Wielkopolskich Konfrontacjach Chórów w Kole (2009).

Chór Seraficki, kościelny chór męski i mieszany. Powstał 29 XII 1929 w kościele oo. Franciszkanów z inicjatywy J. Białczyka, który został jego pierwszym prezesem, P. Łukomskiego, M. Reyma i T. Szymańskiego. Dyrygentem był organista franciszkańskiego kościoła H. Wróblewski. Pierwszy występ odbył się 2 II 1930. Chór koncertował na uroczystościach kościelnych oraz charytatywnych. Organizował zabawy taneczne i wycieczki. Urządzał też amatorskie przedstawienia teatr., w których grali jego członkowie. W 1931 liczył 45 członków czynnych, 22 wspomagających i kilku nieczynnych. W 1934 prezesem został Adamski. W 1936 chór wystąpił podczas wieczoru kolęd z Chórem Mariańskim, orkiestrą 69. Pułku Piechoty i tenorem A. Hernesem. Po II wojnie światowej został reaktywowany i prowadzony był nadal przez H. Wróblewskiego. W 1958 zajął 1. miejsce podczas konkursu chórów kościelnych dekanatu gnieźn., rok później również 1. miejsce w konkursie chórów odbywającym się z okazji pielgrzymki do grobu św. Wojciecha w katedrze gnieźn. Liczył wtedy ok. 70 członków. Śpiewał na uroczystościach kościelnych i państw. Koncertował w wielu miastach kraju. Co roku występował w Gn. z koncertem kolęd i pieśni maryjnych, a latem wyjeżdżał na koncerty do różnych klasztorów pol. W swym repertuarze miał m.in. utwory G.F. Haendla, Boroniego, Wacława z Szamotuł i M. Zielińskiego. Po śmierci H. Wróblewskiego chórem dyrygował w latach 1973-91 jego syn M. Wróblewski, organista działający w Strzelnie. W tym okresie chór brał udział w przeglądach archidiecezjalnych w katedrze gnieźn. Przez ostatnie 2 lata jego istnienia zespół prowadzony był przez B. Hoffmanna. Do najstarszych stażem członków zespołu należeli: J. Białczyk, I. Koszalska, S. Malarski, H. Tubacka, T. Kujawa. Chór rozwiązany został w poł. lat 90. Część jego członków zasiliła inne chóry gnieźn.

Chór „Szpaki", chór chłopięcy, zał. w Gn. w styczniu 1970 z inicjatywy T. Peksy, kierownika Wydziału Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, przez dyrygenta W. Kisera. Zadebiutował w Gn. na akademii z okazji 1 Maja. W 1971 koncertował podczas Dni Oświaty Książki i Prasy w Zielonej Górze. W tym samym roku odbył 3-tygodniowe tournée po NRD, a także występował w telewizji pozn. Współorganizował I Ogólnopolski Konkurs Kompozytorski im. F. Nowowiejskiego w Gn. W 1972 wystąpił na Festiwalu Muzyki Krajów Socjalistycznych w Karl-Marx-Stadt. Repertuar chóru w tym okresie zawierał m.in.: pieśni S. Moniuszki, utwory J.S. Bacha, B. Bartóka, M. Gomółki, Wacława z Szamotuł. Do jego osiągnięć należały prawykonania utworów kompozytorów pol.: J. Fotka, R. Twardowskiego, J.W. Hawela i *Sinfonii* A. Habla. Ważnymi wydarzeniami w historii chóru stały się: wykonanie w 1972 *Requiem wojennego*

Chór „Szpaki"

B. Brittena z orkiestrą Filharmonii Łódzkiej pod dyrekcją Z. Szostaka oraz w tym samym roku występ w filmie poświęconym postaci J.S. Bacha. W 1973 występował m.in. w Czechosłowacji i na II Ogólnopolskim Konkursie Kompozytorów im. F. Nowowiejskiego w Gn. W 1974 uczestniczył w Międzynarodowym Festiwalu Chórów Dziecięcych w Pardubicach, w Oderfestspiele we Frankfurcie nad Odrą, VIII Koszalińskim Festiwalu Muzyki Organowej, XIII Festiwalu Moniuszkowskim w Dusznikach-Zdroju, a także w 2 pozn. programach telewizyjnych: *Studiu muzyki rozrywkowej*, w którym wykonywał utwór J. Miliana *Dialog o północy*, i w *Trzech wiekach kapeli gnieźnieńskiej.* Repertuar chóru wzbogacił się o *Requiem* M. Zwierzchowskiego i *Stabat Mater* D. Scarlattiego. W kolejnych latach występował m.in. w Rile (Bułgaria) i w Karl-Marx-Stadt, odbył tournée po Litwie i Białorusi, uczestniczył w Międzynarodowych Dniach Chóralnych „Tampere in Chorus" w Finlandii, z tenorem W. Koniecznym koncertował w Helsinkach, gdzie dokonał także nagrań radiowych, i w innych miastach Finlandii. W repertuarze chóru znalazły się utwory takich kompozytorów, jak: J. Sibelius, F. Chopin i T. Szeligowski. W 1977 przy chórze powstał 15-osobowy zespół kameralny muzyki dawnej. W 1978 C.S. występował na Ukrainie i zrealizował nagrania dla radia i telewizji w tym kraju. Oprócz W. Kisera chórem dyrygował też R. Nowak. W 1980 chór obchodził jubileusz 10-lecia, mając w swym repertuarze blisko 230 utworów, 34 występy na festiwalach w kraju i za granicą oraz udział w 35 programach radiowych i telewizyjnych. W latach 80. uczestniczył w wielu festiwalach, m.in.: Międzynarodowych Spotkaniach Chórów Chłopięcych w Poznaniu, festiwalu

Petits Chanteurs du Comte de Flandre, Międzynarodowym Festiwalu Chóralnym w Hamburgu, Festiwalu Chóralnym w Münsterze. Koncertował w Niemczech, Czechosłowacji i Francji. Liczył wówczas ok. 40 śpiewaków. W 1990 z powodu braku sali do prób zawiesił działalność. We wrześniu 1993 reaktywował się jako chór męski pod dyrekcją W. Kisera. W styczniu 1994 w katedrze gnieźn. odbył się koncert kolęd, który stał się sukcesem artyst. oraz znaczącym wydarzeniem kult. w mieście. W 1995 powstał film dokumentalny byłego chórzysty G. Tomczaka, zatytułowany *Czas pomiędzy*, a zespół jest jednym z jego bohaterów. Wyemitowany on został w Programie II TVP, w cyklu *Małe Ojczyzny*. W 1994 i 1996 chór uczestniczył w Kujawskich Spotkaniach Chóralnych. W 1997 koncertował w Genk (Belgia). Z powodu malejącej liczby śpiewaków w 1999 zmieniono nazwę chóru na Kameralny Zespół Męski „Szpaki". W latach 1993-2003 dał ok. 80 koncertów, także z udziałem solisty W. Kaczmarka. Występował gł. w województwach wlkp. i kujawsko-pomorskim, prezentując muzykę popularną, sakralną i patriotyczną. Zespół męski kontynuuje tradycje chóru chłopięcego.

Chór św. Wawrzyńca, chór kościelny, zał. w 1926 w kościele św. Wawrzyńca w Gn. Jego pierwszym prezesem był Z. Pełczyński, a pierwszym dyrygentem ks. J. → Chilomer, który prowadził chór do wybuchu II wojny światowej. Od 1945 reaktywowanym chórem dyrygował F. Rosiński. W latach 60. podczas niektórych koncertów zastępował go Z. Cieśliński. W swym repertuarze chór miał m.in. msze: S. Moniuszki, F. Schuberta i M. Rykowskiego. Działał do ok. 1975.

Schola Genezaret, amatorski chór dziewczęcy, utworzony w 1983 (najpierw jako chór mieszany) przez ks. A. Rutę przy kościele św. Wawrzyńca. Prowadzony był przez organistę M. Drysia. W 1993 funkcję tę przejął organista S. Patrzek. Chór otrzymał wyróżnienie na II Ogólnopolskim Festiwalu Piosenki Religijnej w Łodzi. Zwyciężył w I Ogólnopolskim Festiwalu Pieśni Religijnej i Patriotycznej w Dębnicy. Brał też udział w Przeglądzie Piosenki Religijnej „Ciesz się chwilą" w Gn. Występował na festiwalach w Licheniu, Częstochowie, Górce Klasztornej i Wrocławiu. Śpiewał podczas koncertów dobroczynnych. Jego repertuar obejmuje pieśni kościelne i świeckie. W 1993 nagrał materiał wydany na kasecie przez Prymasowskie Wydawnictwo „Gaudentinum".

Lit.: *Chór Seraficki* [notatka], „Lech. Gazeta Gnieźnieńska" 1931, nr 11; D. Idaszak, *Źródła muzyczne Gniezna. Katalog tematyczny. Słownik muzyków*, Kraków 2001; K. Jóźwiak, *Z pieśnią przez dziesięciolecia (1890--1980)*, Gniezno 1980 [folder]; F. Krysiak, *Post Scriptum do Jednodniówki wydanej z okazji Jubileuszu 100-lecia Chóru Męskiego „Dzwon"*, Gniezno 1997; *Muzycy gnieźnieńscy XIX wieku*, „Studia Gnesnensia" 2000; źródła niepublikowane: M. Frank, *Społeczno-artystyczna działalność gnieźnieńskiego chóru męskiego „Dzwon" w latach 1890-1979*, Bydgoszcz 1980 [maszynopis pracy magisterskiej]; D. Idaszak, A. Hoffmann, *100-letnia działalność społeczno-artystyczna gnieźnieńskiego chóru męskiego „Dzwon"*, Poznań 1994 [maszynopis pracy magisterskiej]; R. Nalepka, *Ks. Stanisław Tłoczyński* (*1881-1958*), *animator życia muzycznego w Gnieźnie*, Lublin 1993 [maszynopis pracy magisterskiej].

CHROBAK JÓZEF (ur. 17 XII 1918 w Komorowie, zm. 12 II 1994 w Bielsku-Białej), aktor teatralny. Grał w Teatrze Polskim w Bielsku-Białej (1952-57), Teatrze im. S. Jaracza w Łodzi (1957-58). W latach 1958-60 pracował w Estradzie Łódzkiej. W latach 1959-66 był aktorem Teatru Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu. W latach 1966-77 grał w Teatrze im. A. Fredry. Do jego najlepszych ról należały postacie Marcina Kabata w *Igraszkach z diabłem* J. Drdy w reż. S. Baniukiewicza i Peachuma w *Operze za trzy grosze* B. Brechta w reż. K. Rościszewskiego. W latach 1977-78 grał w Teatrze Polskim w Bielsku-Białej. W latach 1978-92 był aktorem Teatru im. W. Siemaszkowej w Rzeszowie.

CHRZEST POLSKI, chrzest Mieszka I i przyjęcie chrześcijaństwa jako religii panującej mogło się odbyć 14 IV 966 (Wielkanoc) w Ratyzbonie (wg J. Dowiata), w Poznaniu (wg J. Strzelczyka), czy też na Ostrowie Lednickim (wg G. Labudy). Labuda oparł się na wynikach badań archeol. na Ostrowie Lednickim, wg których w latach 60. X stulecia w jego płd. części zostały odkryte budowle pałacowo-sakralne wzniesione jako miejsce pobytu dla osób o najwyższym, jak na ówczesne czasy, standardzie życia społecznego. Wyróżnia się wśród nich budowla dwuczłonowa, składająca się z podłużnej hali o dł. 135 m (tzw. palatium) i kaplicy na planie równoramiennego krzyża z półkolistą apsydą zamykającą kaplicę od wschodu. Odkryto również po obu stronach kaplicy 2 korespondujące ze sobą wgłębienia w murach i w posadzce, które odkrywcy chyba słusznie zakwalifikowali jako baptysteria (miejsca chrzcielne). W tym obiekcie zamieszkała po przybyciu na ziemie pol. Dąbrówka wraz z towarzyszącym jej dworskim i kościelnym orszakiem. Wśród kościelnych oficjeli znalazł się również Jordan w randze prezbitera. Kościół wzniesiony na Ostrowie Lednickim był kościołem prezbiterialnym, w którym Jordan wykonywał czynności zastrzeżone na ówczesnym pograniczu misyjnym diecezji ratyzbońskiej dla biskupów, włącznie z udzielaniem sakramentu chrztu. Labuda uważa, że jeśli potwierdzi się teza o wbudowaniu w kaplicę 2 baptysteriów, to jest bardzo prawdopodobne, że to właśnie na Ostrowie Lednickim został ochrzczony Mieszko I, a udzielającym chrztu mógł być Jordan.

Istotnym problemem są również motywy przyjęcia chrztu. Najważniejszym z nich nie było to, że chrzest i chrystianizacja miały odebrać Niemcom pretekst do prowadzenia akcji misyjnej oraz objęcia ziem pol. organizacją Kościoła niem., co w ówczesnych warunkach musiało prowadzić najpierw do kościelnego, później do polit. uzależnienia. W latach 965-966 „problem niemiecki" nie był prawdopodobnie postrzegany przez Mieszka I jako realne zagrożenie. Gł. motywem przyjęcia chrztu były starania Mieszka I o uchronienie się przed niebezpieczeństwem znacznie bardziej dotkliwym, jakim był dla młodego, kształtującego się państwa pol. Związek Wielecki na Połabiu, zwłaszcza gdy interesy Polski i Wieletów skrzyżowały się w 2 miejscach: na ziemi lubuskiej, opanowanej przez Mieszka I, oraz w rejonie ujścia Odry, gdzie ekspansja Polan została zatrzy-

Sgraffito z fasady pałacu biskupiego, przedstawiające chrzest Mieszka I

mana przez związanych ze Związkiem Wieleckim Wolinian. Wieleci i inne ludy, zwłaszcza płn. części Połabia, stanowiły w 2. poł. X w. realne niebezpieczeństwo nie tylko dla Polski, ale także dla Niemiec. Wieleci od dłuższego czasu powiązani byli sojuszem z Czechami. Przez zawarcie sojuszu z Czechami Mieszko osiągnął ważny doraźny cel polit. – zerwanie niebezpiecznego dla Polski sojuszu czesko-wieleckiego. Jednocześnie sojusz z Czechami ułatwiał nawiązanie Mieszkowi I kontaktów ze światem chrześcijańskim, a w szczególności z Bawarią (płd. Niemcami), która leżała z dala od granic państwa pol., a co więcej – wyraźnie rywalizowała z Saksonią, z której wywodzili się aktualni władcy Niemiec.
Ważne okazały się również wewnętrzne przyczyny przyjęcia chrztu – nowa uniwersalna nauka chrześcijańska dawała władzy ogromnej wagi instrument ideologiczny, ułatwiający scalenie młodego, z trudem jednoczonego państwa, w którym ścierały się tradycje partykularne, własnego, odrębnego bytu plemiennego, stale wzmacniane przez kult pogański, przez wieki znakomicie dostosowany do plemiennej struktury społeczeństwa i dlatego niedogodny w chwili, gdy władcy zależało na zduszeniu wszelkich odrębności i separatyzmów. Nowa religia wynosiła osobę panującego znacznie ponad ogół ludności. Władca chrześcijański, obojętnie czy był królem, czy nie, różnił się zasadniczo od władcy, naczelnika w społeczeństwie plemiennym i pogańskim. Był on mandatariuszem Boga, miał udział we władzy boskiej. Trzeba wspomnieć też o tym, że religia chrześcijańska w jakiś sposób pacyfikowała ewentualne przejawy niezadowolenia, szczególnie ze strony biedniejszej części społeczeństwa – kierowała w stronę zaświatów i życia przyszłego, w którym krzywdy doznane na ziemi miałyby być wynagrodzone w niebie.
Mieszko I – gdy podejmował decyzję o przyjęciu chrztu, a nie ma wątpliwości, że była to decyzja suwerenna, przez nikogo nie narzucona – poczynił bilans zysków i strat. Zdawał sobie sprawę z tego, że decyzja o uznaniu wiary chrześcijańskiej za religię dominującą wywoła opór sporej części społeczeństwa, inspirowanego przez kapłanów plemiennych, którzy w tym momencie tracili dotychczasowy prestiż i znaczenie (tak też było w rzeczywistości, co potwierdza kronikarz Thietmar, pisząc: „w pracy nad chrystianizacją Polan brał udział Jordan, pierwszy ich biskup. Był on w tym dziele gorliwy, gdyż społeczeństwo polskie, choć poszło bez wahania za swoim władcą, wymagało wielu wysiłków apostolskich"). Zyski z przyjęcia chrześcijaństwa okazały się jednak ważniejsze: państwo pol. zostało włączone w krąg kultury zach., a książę uzyskał zaufanych i wykształconych pomocników (kler napływowy), którzy dobrze znali łacinę, mogli więc prowadzić kancelarię książęcą, zakładać szkoły, prowadzić zakony. W stosunkach z Cesarstwem wspólnota wiary ułatwiała wzajemne kontakty i podnosiła rangę Polski. W 968 powstało podległe bezpośrednio Rzymowi biskupstwo, na którego czele stanął bp Jordan. W roku 1000 na zjeździe w Gn. ogłoszono utworzenie samodzielnej pol. metropolii kościelnej w Gn., której podlegały nowo założone biskupstwa w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu oraz, po śmierci bpa Ungera, w Poznaniu. Pierwszym arcybiskupem został brat św. → Wojciecha → Radzym Gaudenty.

CHUDOBA STANISŁAW (ur. 22 IV 1913 w Chrzanowie, zm. 7 XII 1943 w Warszawie), syn prawnika, działacz socjalistyczny. Od 1921 mieszkał w Śremie, w 1931 ukończył gimnazjum. Studiował prawo na Uniwersytecie Poznańskim. W 1932 został członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej. W Gn. odbywał aplikację prawniczą. Angażował się w Komitecie Bezrobotnych. Gnieźnieńska PPS współpracowała z Radą Związków Zawodowych. Z jego inicjatywy bezrobotni uchwalili na wiecu specjalny memoriał do wojewody poznańskiego. W 1936, uczestnicząc w manifestacji, został aresztowany razem z radykalnymi przywódcami ruchu bezrobotnych. Od 1937 działał na Pomorzu i w Warszawie. W 1939 uczestniczył w obronie stolicy. Tam działał w konspiracji socjalistycznej. Przypadkowo aresztowany w czasie łapanki na ulicach Warszawy został rozstrzelany w 1943.

CHWAŁKÓWKO, wieś w gminie i parafii Łubowo, ob. 87 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 247,10 ha. Wieś powstała w 1846 jako folwark. Własność rodziny Mrozińskich. W XIX w. była własnością Skarbu Państwa Pruskiego, należała do dominium Fałkowo i liczyła 280,1 ha. Przy zabudowaniach folwarcznych zachował się mocno przebudowany dworek.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

CHWIAŁKOWSKI BOGDAN (ur. 31 VII 1912 w Żninie, zm. 18 XII 1969 w Gn.), lekarz medycyny, współorganizator powojennej służby zdrowia w pow. gnieźn. Po maturze zdanej w Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Gn. odbył studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego, które ukończył w 1939. W tym samym roku pracował: w Szpitalu Powiatowym w Ostrowie Wlkp., podczas kampanii wrześniowej w Szpitalu Polowym nr 703, a po jej zakończeniu jako asystent lekarza miejskiego W. Kruegera w Gn. W latach 1940-45 był lekarzem w Ośrodku Zdrowia w Ręcznie (pow. Piotrków Trybunalski) oraz w pobliskim nadleśnictwie w Lubieniu. Od 1945 do 1969 pracował jako lekarz rejonowy Przychodni PKP w Gn., równocześnie w 1945 i ponownie w latach 1946-62 w Ubezpieczalni Społecznej, a następnie w Miejskim Ośrodku Zdrowia w Gn. W latach 1958-62 pełnił też funkcję lekarza zakładowego Gnieźnieńskich Zakładów Graficznych.

CHWIAŁKOWSKI MARIAN (ur. 10 XI 1920 w Gołańczy, zm. 28 VI 1982 w Gn.), uprawniony technik dentystyczny. Pracował od 1 V 1948 w Miejskiej Przychodni Obwodowej w Gn. Po zdaniu egzaminu zawodowego 29 III 1949 uzyskał prawo wykonywania zawodu uprawnionego technika dentystycznego. Pracował do śmierci. Spoczywa na cmentarzu św. Piotra w Gnieźnie.

CHYŻY KAZIMIERZ (ur. 19 II 1926 w Gn., zm. 24 VIII 1977 w Sofii), ekonomista, działacz gospodarczy, dyplomata. Po wkroczeniu wojsk niem. do Gn. w 1939 był wykorzystywany do prac na rzecz III Rzeszy. W maju 1940 został wysłany do gospodarstwa niem. w Kołodziejowie niedaleko Mogilna. W maju 1945 wstąpił na ochotnika do Milicji Obywatelskiej. Zabezpieczał mienie przed grasującymi szabrownikami. Był także strażakiem w straży obiektów kolejowych, a później dyżurnym ruchu. W latach 1946-48 kontynuował naukę w wieczorowym gimnazjum w Inowrocławiu, pracując jednocześnie w cukrowni w Janikowie. W 1948 otrzymał skierowanie na studium wstępne w Wyższej Szkole Handlu Morskiego w Sopocie, które ukończył z wyróżnieniem. Dyplom Wyższej Szkoły Ekonomicznej otrzymał w 1952. W tym czasie rozpoczął działalność naukową. Był młodszym asystentem w swojej macierzystej uczelni, później asystentem w Akademii Morskiej w Gdańsku. Krótko pracował w Ministerstwie Żeglugi. W latach 1954-56 był zastępcą dyrektora w Centralnym Zarządzie Portów w Warszawie, w latach 1956-63 szefem Zarządu Portu Gdańsk, od 1970 do 1972 dyrektorem w Zjednoczeniu Portów Morskich w Gdyni. W 1972 otrzymał stanowisko attaché handlowego PRL w Sofii, które zajmował do śmierci. Dogłębnie poznał problematykę ekonomiki i organizacji portów morskich oraz mechanizmów współpracy z centralami handlu zagranicznego i armatorami. Pochowany został w Gdańsku.

CICHOWICZ WINCENTY (ur. 2 VII 1894 w Tursku, zm. 28 III 1973 w Gn.), kompozytor, organista, dyrygent, nauczyciel, powstaniec wielkopolski. W 1927 rozpoczął pracę organisty. W 1928 został organistą w kościele farnym i dyrygentem Chóru Farnego. W 1932 ukończył Państwowe Konserwatorium Muzyczne w Poznaniu. W latach 1938-39 krótko dyrygował chórem „Dzwon". Wysiedlony podczas wojny, w 1945 wrócił do Gn. Kontynuował pracę organisty w kościele farnym i reaktywował Chór Farny, który prowadził do 1973. W latach 1946-47 i 1949-55 był nauczycielem w gnieźn. szkole muzycznej. Komponował utwory na organy i na chór oraz kolędy.

Pomnik upamiętniający wizytę papieża Jana Pawła II na gnieźnieńskich błoniach w 1979 r.

CIELIMOWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Żydowo, ob. 277 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 440,25 ha. W latach 80. XIX w. dominium liczyło ok. 421,9 ha, 11 domów i 135 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 73 analfabetów. Wieś stanowiła własność K. Chełmickiego. Przemysław II i Bolesław Pobożny 4 V 1243 wystawili dokument, na mocy którego wieś i wszelkie z niej dochody przeznaczone zostały na utrzymanie szpitala Bożogrobców przy kościele św. Jana w Gn. Przed 1443 właścicielem wsi był Marcin Gurowski, wikariusz gnieźn. Ok. 1521 C. płaciło dziesięcinę do kościoła św. Wawrzyńca w Gn. W 1888 należało do parafii św. Wawrzyńca. W XVIII w. wieś graniczyła z wielkim borem należącym do m. Gn. Pozostałością po owym borze jest las miejski przy ul. Pustachowskiej w Gn. Znajduje się tu dwór z przełomu XIX i XX wieku. Przy szosie Gniezno

– Września postawiono krzyż oraz głaz upamiętniające pierwszą wizytę papieża Jana Pawła II w Gn. (3-5 VI 1979). Obecnie Cielimowo przybiera kształt osiedla domków jednorodzinnych.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

CIERPIĘGI, początkowo osada, której nazwa prawdopodobnie pochodzi od znajdującej się tu niegdyś szubienicy („cierpiączka" w języku staropolskim to szubienica), następnie miasto, własność kapituły gnieźn.; zwane również Andrzejewo, Jędrzejewo lub Jelenia Głowa (od jez. Jeleń, nad którym było położone). C. składały się z 2 części (2 gł. ulic) – Cierpięg Wielkich i Cierpięg Małych (ob. ul. Łąkowa). Osada C. lokowana na prawie niem. w XV lub XVI w., data lokacji nie jest znana; prawa miejskie potwierdzone w XVII w. Miasto posiadało ratusz, plac targowy i prężne bractwa cechowe, m.in. szewców, bednarzy, krawców, piwowarów i rzeźników. Rozwijające się tu rzemiosło stanowiło dużą konkurencję dla Gn., stawki podatków rzemieślników z C. stanowiły od 25 do 50% stawki, którą płacili rzemieślnicy w Gn. W latach 1579-82 było tu 32 zagrodników, z czego 24 wolnych od pańszczyzny (w tym 8 w części należącej do wieloletniego burmistrza Andrzeja Żydowskiego), a 8 prawdopodobnie nią obciążonych. Pod koniec lat 60. XVII w. było tu 12 domów i ok. 70 mieszkańców. Na przełomie XVI i XVII w. znajdował się tu jeden wiatrak. W 1602 wybudowano drewniany budynek seminarium duchownego, przeznaczony dla 12 kleryków; spłonął w 1613, odbudowany w 1622. Miasto niszczone przez pożary, m.in. 19 VII 1512, 1548, 1613. W latach 1708-10 ludność została zdziesiątkowana zarazą. Do C. 5 XII 1749 dołączono wieś Słomiankę (ob. nazwa ulicy). Miasteczko przyłączone do Gn. na mocy deklaracji z 27 VI 1791 o zniesieniu jurydyk (jurydyki – teren niezależny od władzy m. Gn., mający własne sądownictwo) i wcieleniu ich do miast właściwych. W sierpniu 1791 magistrat gnieźn. zażądał od władz C. złożenia w ratuszu wszystkich przywilejów (proces ten odbywał się bardzo opornie). Pomimo zniesienia magistratu i przeniesienia władzy do Gn. jeszcze do 1803 C. podlegały jurysdykcji urzędu domen w Trzemesznie z siedzibą w Ryszewie. W 1. poł. XIX w. miejsce zamieszkania biedoty miejskiej.

Między łamami: odcisk gipsowy pieczęci jurydyki Cierpięgi (Andrzejewo) z 1811 r.

CIESIELSKI BOLESŁAW (ur. 3 X 1928 w Lesznie, zm. 15 II 1988 w Gn.), żużlowiec. W 1955 po startach w leszczyńskiej Unii przeniósł się do Gn. Występował w zespole Spółdzielczego Klubu Sportowego „Start". Po skończeniu kariery zawodniczej pracował w klubie jako mechanik. W 1958 władze centralne sportu żużlowego powierzyły mu funkcję mechanika kadry narodowej.

CIEŚLEWICZ BOGUSŁAW (ur. 8 I 1925 w Gn., zm. 26 III 2005 w Gn.), pływak, nauczyciel i instruktor pływania. Reprezentował Wielkopolskę i Gn. W latach 50. na zawodach krajowych był najszybszy w wyścigach na 50 m z granatem. Na 100 m uzyskał rezultat 1,08. Organizator imprez pływackich i wychowawca młodzieży.

CIEŚLEWICZ HENRYK (ur. 28 VI 1935 w Gn., zm. 6 III 2006 w Gn.), żużlowiec. Ukończył szkołę zawodową jako mechanik pojazdów. Przez lata we własnym warsztacie wyszkolił rzeszę uczniów w zawodzie mechanika samochodowego. Jeden z pionierów i czołowy zawodnik żużlowy w klubie Start Gniezno. Kariera sportowa w latach 1947-66. Reprezentant drużynowy w zawodach ogólnopolskich. Największe sukcesy: 1. miejsca w Indywidualnym Turnieju w Śremie (1949) i Mistrzostwach Gniezna Młodzików (1950); indywidualny wicemistrz Wielkopolski (1955). Jako zawodnik przyczynił się do zdobycia 1. miejsca przez klub Start w II lidze żużlowej (1958).

Lit.: J. Trąbczyński, *Historia gnieźnieńskiego żużla 1947-2001*, wyd. 2 uzup., Wągrowiec 2002.

CIEŚLEWICZ MICHAŁ (ur. 23 VIII 1881 w Skorzęcinie), porucznik Wojska Polskiego. Ur. w rodzinie strażnika leśnego Marcina i Wiktorii z d. Sierszyńskiej. Po ukończeniu szkoły handl. powołany został do służby wojsk. w armii niem. i przydzielony do 13. Pułku Piechoty. 2 IX 1915 na froncie zach. został ranny i wzięty do niewoli angielskiej. Zwolniony w grudniu 1915, powrócił do Wielkopolski. Zorganizował kompanię powstańczą, która pod nazwą „gnieźnieńsko-żnińska" w styczniu i lutym 1916 walczyła na płn. odcinku frontu wielkopolskiego. W maju 1919 ppor. M.C. przydzielony został do 58. Pułku Strzelców Wielkopolskich, później do 58. Pułku Piechoty Wielkopolskiej.
W opinii przełożonych „ppor. Cieślewicz okazał wielokrotnie odwagę i męstwo, prowadząc swą kompanię w bój. Dnia 11 IX 1920 podczas ataku nieprzyjacielskiego w rejonie Szczepanka na wschód od szosy Żabinka – Kamieniec Litewski, prowadzącego na skrzydła 58. Pułku Piechoty Wielkopolskiej i 55. Pułku Piechoty Wielkopolskiej przez cztery pułki bolszewickie z zamiarem przerwania w tym miejscu frontu 14. Dywizji Piechoty Wielkopolskiej, ppor. Cieślewicz w trudnej chwili rwał do walki swoich żołnierzy, nie zważając na grad kul z nieprzyjacielskich karabinów ręcznych i maszynowych. Popołudniowe ataki bolszewickie odpierał mężnie poza Drenlewo i Sieliszcze, zadając nieprzyjacielowi ciężkie straty. Podczas kolejnych ataków bolszewickiej piechoty nawoływał swoich żołnierzy do wytrwania na pozycji tak długo, aż zraniła go nieprzyjacielska kula. Ppor. Cieślewicz odznaczył się w pułku odwagą, męstwem i spokojem, które przelewał na swoich żołnierzy". Za czyny te odznaczony został Orderem Virtuti Militari V klasy nr 639. 20 III 1923 awansowany do stopnia porucznika. Jako inwalida o znacznym stopniu utraty zdrowia (50%) zwolniony został do rezerwy. Od 1935 pracował w biurze handl. ekspedycji

kolejowej PKP w Gn. Utrzymywał żonę, troje dzieci i matkę z pensji 128 zł, gdyż zatrudniony został w niższej grupie uposażeniowej niż byli podoficerowie. W tej sprawie zwracał się pisemnie do Dyrekcji PKP i Kapituły Orderu Virtuti Militari. Żonaty, miał dzieci: Wandę (ur. 26 X 1911), Feliksa (ur. 28 XII 1912) i Janinę (ur. 7 VIII 1921).

Lit.: CAW, VM 58-4925.

CMENTARZE, miejsca przeznaczone na pochówki zmarłych. W okresie przedchrześcijańskim z miejscami grzebalnymi, gł. ciałopalnymi (→ cmentarzyska).

Po wprowadzeniu przepisów prawa kanonicznego i przyjęciu się chrześcijańskich zwyczajów grzebalnych cmentarze lokalizowane były w bezpośrednim sąsiedztwie świątyni. Po pojawieniu się w Gn. ludności innych wyznań – najpierw Żydów, później protestantów – cmentarze przybrały charakter wyznaniowy. Wcześniejsze gnieźn. cmentarze chrześcijańskie pozostały cmentarzami katolickimi. Poniżej wykaz miejsc pochówków w okresie nowożytnym.

Katolickie cmentarze przykościelne

Cmentarz „Boża Rola", znajdował się między katedrą a kościołem św. Jerzego. W XVI w. abp Jan Łaski wybudował na nim swój grobowiec, a nad nim kaplicę św. Stanisława. Istniał do XVIII w., parafia archikatedralna w 1805 otrzymała kwaterę na cmentarzu św. Piotra.

Cmentarz przy kościele oo. Franciszkanów, obsługiwał również pobliski klasztor ss. Klarysek. Najprawdopodobniej rozciągał się między kościołem, klasztorem Klarysek i murem miejskim. Otwarty najpóźniej na przełomie XIII i XIV w. W tym czasie pochowano na nim bł. Jolentę.

Cmentarz przy kościele pw. św. Ducha, w rejonie obecnych ulic: Grzybowo, Krzywe Koło i Dąbrówki. Pod koniec XVIII w. największy terytorialnie cmentarz gnieźn. Zlikwidowany na początku XIX w. w czasie rozbiórki kościoła.

Cmentarz przy kościele pw. św. Mikołaja, przy obecnej ul. M. Łubieńskiego. Założony prawdopodobnie w okresie fundacji kościoła w XIV w. Kościół opuszczony został pod koniec XVIII w., w tym czasie zamknięto również cmentarz.

Cmentarz przy kościele pw. św. Michała, rozciągał się na południe od kościoła. W 1830, gdy cmentarz nie był już użytkowany, jego powierzchnia wynosiła ok. 3500 m^2. Przeznaczony na pochówki proboszczów kościoła św. Michała i patronów kościoła – dziedziców Łabiszynka – Galińskich.

Cmentarz przy kościele farnym pw. św. Trójcy, usytuowany w obrębie ulic: Farnej, Warszawskiej, Stromej, św. Wawrzyńca i Kaszarskiej. Na początku XVII w. cmentarz był ogrodzony i zamknięty, mieściła się na nim murowana kostnica. Zlikwidowany na początku XIX w.

Cmentarz przy kościele św. Wawrzyńca, przeznaczony na miejsce pochówków jurydyki Cierpięgi. Pochówki występowały już na przełomie XIII i XIV w. W 1811 cmentarz nie był już użytkowany, znajdował się też w złym stanie, nie miał ogrodzenia i kostnicy. Zlikwidowany krótko po 1817.

Na początku XIX w. zaczęto zakładać **cmentarze międzyparafialne** położone poza zwartą zabudową miejską. Przepisy pruskie określały odległość cmentarza od mieszkań ludzkich na co najmniej 1000 kroków. Dotychczasowe cmentarze przykościelne przestano użytkować, a następnie stopniowo je likwidowano. W Gn. powstały 4 nekropolie pełniące funkcje miejsc grzebalnych dla kilku parafii.

Cmentarz międzyparafialny przy kościele pw. św. Apostołów Piotra i Pawła, w okresie istnienia odrębnej parafii pod tymże wezwaniem do 1802 pełnił funkcję cmentarza parafialnego. Rozciągał się wówczas między kościołem a drogą do Kłecka pasem o szerokości ok. 35 m. W 1829 powiększony o 150 arów dotychczasowego ogrodu proboszczowskiego zmienił funkcję na cmentarz międzyparafialny dla parafii katedralnej, kościoła farnego i kościoła św. Wawrzyńca. W 1843 powiększono cmentarz o kolejne 80 arów, a w 1903 o następne 90 arów. W 2000 powierzchnia cmentarza wynosiła 3,73 ha.

Cmentarz międzyparafialny przy kościele pw. św. Krzyża, na przełomie XVIII i XIX w. w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła, od strony płd. usytuowany był cmentarz ewangelicki. W 1804 dzięki zabiegom administratora archidiecezji gnieźnieńskiej Franciszka Skarbka-Malczewskiego w sąsiedztwie kościoła wytyczono tereny cmentarne dla parafii katolickich: św. Trójcy, św. Wawrzyńca i św. Michała. W 1887 gmina ewangelicka odsprzedała swój teren parafii św. Michała. Kolejne powiększenie cmentarza miało miejsce w latach: 1895, 1912, 1932-33 i 1978. W 2000 całkowita powierzchnia cmentarza wynosiła 3,76 ha.

Cmentarz pracowników i pacjentów Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka", zał. w 1894, obejmuje powierzchnię 0,55 ha. Podzielony był na 2 części: katolicką i protestancką. Od 1972 nieużytkowany. Od 2004 ponownie użytkowany przez parafię rzymskokatolicką bł. Michała Kozala w Gn.

Cmentarz międzyparafialny przy ul. Witkowskiej, w sierpniu 1910 parafia pw. św. Trójcy nabyła ok. 3,75 ha ziemi przy drodze prowadzącej do Witkowa, z przeznaczeniem na miejsce grzebalne. Budowę cmentarza rozpoczęto w 1913, a ukończono w roku następnym. Cmentarz użytkowany jest przez 3 parafie rzym.-kat.: św. Trójcy, św. Wawrzyńca i Chrystusa Wieczystego Kapłana. W 1960 na cmentarzu wytyczono odrębną kwaterę dla osób bezwyznaniowych. W 2000 ogólna powierzchnia cmentarza wynosiła 5,53 ha.

Cmentarze ewangelickie

Pierwszy cmentarz ewangelicki, usytuowany na południe od kościoła św. Krzyża. Powstał przed 1804. W 2. poł. XIX w. przestał być użytkowany. Odsprzedany rzym.-kat. parafii św. Michała w 1887.

Cmentarz ewangelicki przy ul. Sobieskiego, teren zakupiony został przez zarząd gminy ewangelickiej na początku XIX w. Cmentarz miał powierzchnię ok. 78 arów. Zapełnił się pod koniec XIX w. Sporadycznie użytkowany do 1947, kiedy został zlikwidowany.

Cmentarz ewangelicki przy ul. F.D. Roosevelta, teren zakupiony przez zarząd gminy ewangelickiej w latach 1885-1990. Po II wojnie światowej użytkowany sporadycznie. Ostatecznie zlikwidowany w latach 1963-64.

Cmentarz ewangelicki na Dalkach, istniał w XIX w. W 1928 cmentarz był zamknięty. Powierzchnia cmentarza wynosiła ok. 24 arów.

Cmentarze żydowskie

Kirkut żydowski przy obecnej ul. Mieszka I, data powstania i likwidacji nieznane. Figuruje na planie miasta Karola von Kirschensteina z 1787. W XIX w. na jego miejscu wybudowano synagogę i budynek gminy żydowskiej.

Cmentarz przy obecnej ul. T. Kościuszki, grunt zakupiony przez gminę żydowską w latach 1792-95. Kirkut usytuowany został między drogą do Kawiar (ob. ul. Park T. Kościuszki) a drogą do Słupcy (ob. ul. Warszawska). Powierzchnia ok. 1 ha 9 arów. Po 1925 nieużytkowany. W 1938 zarząd gminy żydowskiej odsprzedał kirkut samorządowi miejskiemu, w zamian za co miał otrzymać teren o podobnej powierzchni na Róży. Do sfinalizowania transakcji nie doszło z powodu wybuchu wojny.

Kirkut przy ul. Chrobrego, zakupiony przez zarząd gminy żydowskiej pod koniec XIX w. Powierzchnia kirkutu wynosiła ok. 25 arów. Zlikwidowany w okresie okupacji hitlerowskiej.

Kirkut przy ul. F.D. Roosevelta, teren zakupiony przez zarząd gminy żydowskiej przed 1885. Powierzchnia ok. 1 ha 25 arów. Zlikwidowany w okresie okupacji hitlerowskiej. Teren ostatecznie zniwelowany w latach 1945-50.

W latach 1945-53 w parku Kościuszki, naprzeciwko dworca kolejowego, znajdowały się mogiły żołnierzy radzieckich poległych w walkach o wyzwolenie ziemi gnieźn. W nocy z 22 na 23 XII 1953 dokonano ich ekshumacji i zwłoki przeniesiono na cmentarz przy ul. Witkowskiej.

W XIX w. na ziemi gnieźn. zaczęły powstawać liczne cmentarze protestanckie. Większość z nich była czynna do 1945. Po opuszczeniu terenu przez ludność niemiecką, stanowiącą większość protestantów, cmentarze te nie były użytkowane. Wojewódzka Rada Narodowa w Poznaniu w 1957 wszczęła akcję zamykania nieczynnych cmentarzy wyznaniowych. Wnioski o zamknięcie cmentarzy składały odpowiednie gromadzkie rady narodowe w formie uchwał. Pozostawiono cmentarze poewangelickie w Grabach k. Czerniejewa, Kalinie w gromadzie Jankowo Dolne i w Powidzu.

Cmentarze zamknięte w 1957 na terenie powiatu gnieźnieńskiego

Baranowo – 0,09 ha, ewang., ostatni pochówek 1943, zamkn. 18 IX 1957 (Uchw. 22/57 GRN w Pierzyskach),
Baranowo – 0,04 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 18 IX 1957 (Uchw. 22/57 GRN w Pierzyskach),
Brudzewko – 0,36 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 19 IX 1957 (Uchw. 23/57 GRN w Kiszkowie),
Bure – 0,13 ha, ewang., ostatni pochówek 1935, zamkn. 8 X 1957 (Uchw. 32/23/57 GRN w Czerniejewie),
Charbowo – 0,24 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 7 X 1957 (Uchw. 14/57 GRN w Ułanowie),
Chłądowo – 0,21 ha, ewang., ostatni pochówek 1945),
Czerniejewo – 0,28 ha, ewang., ostatni pochówek 26 XI 1946, zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 54/57 GRN w Czerniejewie),
Ćwierdzin – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1845, zamkn. 12 IX 1957 (Uchw. 58/37/57 GRN w Sokołowie),
Dalki – 0,24 ha, ewang., przed 1928,
Dabrówka Kościelna – 0,18 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 29/57 GRN w Turostowie),
Drachowo – 0,08 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Ganina – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1940, zamkn. 15 IX 1957 (Uchw. 49/57 GRN w Ganinie),
Gębarzewo (przy drodze) – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1956, zamkn. 14 IX 1957 (Uchw. 14/57 GRN w Żydowie),
Gębarzewo – 0,08 ha, ewang., ostatni pochówek 1946, zamkn. 14 IX 1957 (Uchw. 14/57 GRN w Żydowie),
Głożyny – 0,13 ha, ewang. (według pisma Gromadzkiej Rady Narodowej w Czerniejewie z 8 X 1957 cmentarz w Głożynie nie istniał i nikt z mieszkańców nie przypominał sobie jego istnienia),
Gniewkowo – 0,08 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 29/57 GRN w Turostowie),
Goraninek – 0,12 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Gorzykowo – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 20 IX 1957 (Uchw. 32/18/57 GRN w Gorzykowie),
Goślinowo – 0,30 ha, ewang., ostatni pochówek 1929, zamkn. 18 IX 1957 (Uchw. 27/57 GRN w Goślinowie),
Graby – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1938, w 1957 nie został zlikwidowany,
Gurówko – 0,40 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 14 IX 1957 (Uchw. 14/57 GRN w Żydowie),
Imielenko – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 7 IX 1957 (Uchw. 11/27/57 GRN w Lednogórze),
Jankowo Dolne – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 12 IX 1957 (Uchw. 32/34/57 GRN w Jankowie Dolnym),
Jankówko – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 12 IX 1957 (Uchw. 33/34/57 GRN w Jankowie Dolnym),
Kalina – 0,14 ha, ewang., ostatni pochówek 1955, w 1957 nie został zlikwidowany),
Karczewko – 0,19 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Karniszewo – 0,50 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 20 IX 1957 (Uchw. 35/21/57 GRN w Mieleszynie),
Karsewo – 0,15 ha, ewang., ostatni pochówek 1946,
Kiszkowo – 0,13 ha, ewang., ostatni pochówek przed 1945, zamkn. 19 IX 1957 (Uchw. 23/57 GRN w Kiszkowie),
Kiszkowo – 0,07 ha, rzym.-kat., ostatni pochówek 1945,
Kłecko – 0,42 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 17 IX 1957 (Uchw. 31/57 GRN w Kłecku),
Komorowo – 0,30 ha, ewang., ostatni pochówek 1946, zamkn. 18 IX 1957 (Uchw. 22/57 GRN w Komorowie),

Kowalewo – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek ok. 1918, zamkn. 16 IX 1957 (Uchw. 5/57 GRN w Popowie Tomkowym),
Latalice – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Lednogóra – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1947, zamkn. 7 IX 1957 (Uchw. 11/27/57 GRN w Lednogórze),
Lipki – 0,13 ha, ewang., ostatni pochówek 1935, zamkn. 8 X 1957 (Uchw. 31/23/57 GRN w Czerniejewie),
Lulkowo – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1944, zamkn. 12 IX 1957 (Uchw. 31/34/57 GRN w Jankowie Dolnym),
Łukaszewko – 0,04 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Mieleszyn – 0,50 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 20 IX 1957 (Uchw. 35/21/57 GRN w Mieleszynie),
Mielżyn – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 15 IX 1957 (Uchw. 25/22/57 GRN w Mielżynie),
Mnichówko (Mnichowo) – 0,20 ha, ewang., ostatni pochówek ok. 1922 (w 1957 zapisano, że cmentarz jest nieczynny od 35 lat), zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 60/28/57 GRN w Skiereszewie),
Modliszewo (pod lasem) – 0,12 ha, ewang., ostatni pochówek 1944,
Modliszewo – 0,12 ha, ewang., ostatni pochówek 1943, zamkn. 18 IX 1957 (Uchw. 28/57 GRN w Goślinowie),
Nowa Wieś – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 11 IX 1957 (Uchw. 52/57 GRN w Niechanowie),
Olekszyn – 0,23 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Osiniec – 0,27 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Ostrowo – 0,12 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Ostrowo – 0,08 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Ostrowo (przy jeziorze) – 0,10 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Owieczki – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 18 IX 1957 (Uchw. 23/57 GRN w Komorowie),
Piekary – 0,30 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 61/28/57 GRN w Skiereszewie),
Polanowo – 0,29 ha, ewang., ostatni pochówek 1943, zamkn. 14 X 1957 (Uchw. 24/57 GRN w Powidzu),
Polska Wieś – 0,30 ha, ewang., ostatni pochówek 1939, zamkn. 21 IX 1957 (Uchw. 37/57 GRN w Kłecku),
Popowo Tomkowe – 0,29 ha, ostatni pochówek 1945,
Potrzymowo – 0,20 ha, ewang., ostatni pochówek 1944, zamkn. 14 IX 1957 (Uchw. 14/57 GRN w Żydowie),
Powidz – 0,52 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, w 1957 nie został zlikwidowany,
Przyborowo – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 19/30/57 GRN w Pierzyskach),
Przybrodzin – 0,26 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 14 X 1957 (Uchw. 25/57 GRN w Powidzu),
Rakowo – 0,12 ha, ewang., ostatni pochówek 1948,
Ruchocin – 1,63 ha, ewang., ostatni pochówek 1946, zamkn. 15 IX 1957 (Uchw. 26/22/57 GRN w Mielżynie),
Rybno – 0,18 ha, ewang., ostatni pochówek przed 1945, zamkn. 19 IX 1957 (Uchw. 23/57 GRN w Kiszkowie),
Rzegnowo – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1946, zamkn. 12 IX 1957 (Uchw. 22/26/57 GRN w Łubowie),
Skiereszewo – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Słaboszewo – 0,14 ha, ewang., ostatni pochówek 1946,
Smolniki – 0,10 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Sroczyn – 0,08 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Sroczyn – 0,15 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Strychowo – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Strzyżewo Paczkowe – 0,30 ha, ewang., ostatni pochówek 1944, zamkn. 15 IX 1957 (Uchw. 51/57 GRN w Ganinie),
Strzyżewo Smykowe – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1944, zamkn. 15 IX 1957 (Uchw. 50/57 GRN w Ganinie),
Świniary (przy szosie) – 0,36 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 7 X 1957 (Uchw. 12/57 GRN w Ułanowie),
Świniary (wieś) – 0,24 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 7 X 1957 (Uchw. 11/57 GRN w Ułanowie),
Turostowo – 0,23 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 29/57 GRN w Turostowie),
Turostówko – 0,04 ha, ewang., ostatni pochówek 1945,
Ułanowo – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 7 X 1957 (Uchw. 13/57 GRN w Ułanowie),
Wagowo – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1943, zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 19/30/57 GRN w Pierzyskach),
Waliszewo – 0,23 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 18 IX 1957 (Uchw. 21/57 GRN w Komorowie),
Wełnica – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1943, zamkn. 18 IX 1957 (Uchw. 29/57 GRN w Goślinowie),
Węgorzewo – 0,19 ha, ewang., ostatni pochówek przed 1945, zamkn. 19 IX 1957 (Uchw. 23/57 GRN w Kiszkowie),
Wierzyce – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 19/30/57 GRN w Pierzyskach),
Wierzyce – 0,10 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 13 IX 1957 (Uchw. 19/30/57 GRN w Pierzyskach),
Wilkowyja – 0,20 ha, ewang., ostatni pochówek 1939, zamkn. 21 IX 1957 (Uchw. 35/57 GRN w Kłecku),
Wilkowyja (przy drodze) – 0,30 ha, ewang., ostatni pochówek 1939, zamkn. 21 IX 1957 (Uchw. 36/57 GRN w Kłecku),
Witkowo (ul. Cmentarna) – 0,36 ha, rzym.-kat. (w piśmie Prezydium MRN w Witkowie z 17 IX 1957, podpisanego przez S. Nowackiego, kierownika MZGKiM, cmentarz wymieniono jako poewangelicki), ostatni pochówek 27 V 1947, zamkn. 14 IX 1957 (Uchw. 26/37/57 GRN w Witkowie),
Woźniki – 0,25 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 18 IX 1957 (Uchw. 22/57 GRN w Pierzyskach),
Wylatkowo (przy lesie) – 0,10 ha, ewang., ostatni pochówek 1946,
Wylatkowo – 0,13 ha, ewang., ostatni pochówek 1929,
Żydowo – 0,50 ha, ewang., ostatni pochówek 1945, zamkn. 14 IX 1957 (Uchw. 14/57 GRN w Żydowie).

Po zakończeniu akcji zamykania cmentarzy poewangelickich, w 1959, na terenie ówczesnego pow. gnieźn. znajdowały się 24 czynne cmentarze katolickie, czynnych cmentarzy ewangelickich i komunalnych nie było. W 2000 na terenie pow. gnieźn. w nowych granicach znajdowały się następujące cmentarze rzym.-kat.: Czerniejewo, zał. ok. XVIII w. (zarz. parafia rzym.-kat.); Dąbrówka Kościelna, zał. XIX w. (zarz. ks. proboszcz); Dębnica (parafialny); Duszno (zarz. parafia rzym.-kat.); Dziekanowice (parafialny); Gorzykowo (parafialny); Gurowo (nieczynny, ostatni pochówek w 1960); Jarząbkowo, stary przy kościele, nowy przy szosie do Niechanowa (parafialny); Jastrzębowo, zał. 1989 (parafialny); Kamieniec, zał. poł. XIX w. (parafialny); Kędzierzyn, zał. 1840 (parafialny); Kiszkowo; Kłecko (parafialny); Kruchowo, zał. 1811 (powiększony w 1963, parafialny); Łagiewniki Kościelne, zał. XIX w. (parafialny); Łopienno, zał. 1860 (parafialny); Łubowo, zał. XVIII w. (zarz. parafia rzym.-kat.); Mielżyn; Modliszewko, zał. 1846 (parafialny); Niechanowo, stary przy kościele i nowy zał. 1986/87, poświęcony 1989 (obydwa parafialne); Ostrowite Prymasowskie, zał. 1863 (parafialny); Pawłowo, zał. 1815 (parafialny); Pomarzany, zał. 1892 (parafialny); Popowo Ignacewo, zał. 1933 (parafialny); Sławno, zał. 1780 (parafialny); Sokolniki (parafialny); Strzyżewo Kościelne (zarz. ks. proboszcz); Szydłowo (parafialny); Trzemeszno, zał. 1830; Witkowo; Zdziechowa, zał. 1967 (parafialny); Żydowo, zał. w poł. XIX w. (zarz. parafia).

CMENTARZYSKA LEDNICKIE, w rejonie Lednicy w latach 80. XX w. przeprowadzono badania w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. W wyniku weryfikacji archiwaliów i rejestracji wszystkich znalezisk pozyskanych w terenie bezpośrednio z powierzchni udało się udokumentować istnienie kilku cmentarzysk pochodzących z różnych okresów historycznych. Są to cmentarzyska powstałe przede wszystkim w IV i III w. p.n.e. oraz we wczesnym średniowieczu. Starsze nekropolie pochodzą z okresu tzw. kultury pomorskiej. Wówczas spalone szczątki zmarłych chowano w specjalnych glinianych urnach. Urny, a także towarzyszące im inne naczynia składano bezpośrednio do ziemi, bez dodatkowych zabezpieczeń. Rzadko budowano specjalne grobowce. Do ich konstrukcji wykorzystywano kamienie tworzące komory, często przykrywane płaskimi płytami kamiennymi. Z rejonu lednickiego znana jest niewielka liczba takich cmentarzysk. Liczba odkrytych na nich grobów waha się od kilku do kilkunastu. Informacji o cmentarzyskach powstałych od końca X do XIII-XIV w. jest dość sporo, choć badania są jeszcze w toku i zaledwie w wypadku kilku nekropolii udało się je ukończyć. W Dziekanowicach znajdują się 2 cmentarzyska szkieletowe (w tym okresie ciał zmarłych nie spalano). Na jednym, przebadanym całkowicie, odsłonięto 45 grobów pochodzących przeważnie z XI w. Groby charakteryzują się skromnym wyposażeniem. Zaledwie w kilku wystąpiły kobiece ozdoby w postaci kabłączków skroniowych, w jednym – moneta. Zarejestrowano też grób, w którym znaleziono topór. Nie natrafiono na ślady szkieletu. Drugie cmentarzysko jest objęte systematycznymi badaniami. Znaleziono ponad 1200 szkieletów. W XI i XII w. chowano tu zmarłych mieszkających zarówno na Ostrowie Lednickim, jak i na wsch. brzegu jez. Lednica. Ten ogromny cmentarz dostarczył wielu prestiżowych znalezisk. Najważniejsze z nich to pochówek z mieczem i ostrogami oraz 2 pochówki z misami mosiężnymi. Od końca XI do początku XIV w. zmarłych chowano również na Ostrowie Lednickim. Odkryte tu cmentarzysko ma bardzo regularny charakter. Wszystkie ciała (z wyjątkiem → gigantki lednickiej) zostały pochowane na osi wsch.-zach. o orientacji głowy na zachód. Cmentarz badany był w latach 1932-35. Pozyskano wówczas ok. 1500 szkieletów. Późniejsze badania wykazały obecność jeszcze ok. 500 grobów. Zmarli są słabo wyposażani, a przedmioty w grobach nie są urozmaicone. Przeważają przedmioty osobiste, elementy stroju lub ozdoby. Pochowani tutaj zmarli to mieszkańcy osad położonych wokół jez. Lednica. Materiał szkieletowy i ciałopalny z badań rejonu Lednicy znajduje się w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy i stale pozostaje obiektem badań specjalistów z różnych dziedzin nauki.

COCAINE BELLS, amatorska grupa rockowa, istniejąca w Gn. w latach 1993-94 w składzie: Adam Bieliński – wokal, Robert Fijałkowski – gitara, Michał Kubacki – bas, Robert Białczyk – perkusja. Występowała w Gn. i Poznaniu. W 1994 w Studio „Czad" w Swarzędzu zrealizowała nagrania. Kilku jej muzyków: A. Bieliński, R. Fijałkowski, M. Kubacki oraz Michał Matela – instrumenty klawiszowe i Dariusz Jóźwiak – perkusja, utworzyło w 1996 istniejącą krótko rockową formację Cafe, która zrealizowała nagrania.

COHNSTEIN ISIDOR (ur. 1 VIII 1841 w Gn., zm. 26 VII 1894 w Berlinie-Charlottenburgu), lekarz ginekolog. Początkowo uczył się w gimnazjum w Gn., a następnie studiował na uniwersytetach w Berlinie, Pradze i Heidelbergu. Nauki ukończył jako doktor medycyny w 1864. W 1866 rozpoczął praktykę lekarską w Berlinie, gdzie także został przyjęty jako prywatny docent na uniwersytecie w 1868. Po 3 latach zaniechał ogólnej praktyki lekarskiej i rozpoczął specjalizację w ginekologii. W 1877 zrezygnował z pracy na uniwersytecie i przeniósł się do Heidelbergu, gdzie kontynuował pracę jako ginekolog.
I.C. jest autorem kilku obszernych artykułów i książek, związanych gł. z ginekologią. Wśród nich można wymienić: *Über den Muskeltonus* (nagrodzona przez akademię brukselską), *Über Alte Erstgebärende*, *Über ein Neues Perforationsverfahren*, *Über Vaginitis Exfoliativa*, *Lehrbuch der Geburtshilfe*, *Grundriss der Gynäkologie*.
Lit.: J.L. Pagel, *Biographisches Lexikon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts*, Wien 1901; *Jewish Encyclopedia* (online edition).

COLLEGIUM EUROPAEUM GNESNENSE UAM W GNIEŹNIE IM. JANA PAWŁA II (CEG), uczelnia wyższa powołana w Gn. w 2000 z inicjatywy Rektora UAM prof. Stefana Jurgi pod patronatem Prezydenta

Logo Collegium Europaeum Gnesnense autorstwa A. Tomaszewskiego

RP Aleksandra Kwaśniewskiego, Parlamentu i Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w milenium hist. spotkania cesarza Ottona III z pol. władcą Bolesławem Chrobrym przy grobie św. Wojciecha. CEG powstało jako upamiętnienie Zjazdu Gnieźnieńskiego i idei jedności europejskiej. Akt erekcyjny podpisany został 12 III 2000 przez Prezydenta RP A. Kwaśniewskiego, Rektora UAM prof. S. Jurgę i Prezydenta M. Gn. Bogdana Trepińskiego, a następnie wmurowany pod monumentalny głaz upamiętniający powołanie CEG w miejscu przyszłych obiektów. Działalność naukowo-dydaktyczna zainaugurowana została 1 X 2001 w Teatrze im. A. Fredry w Gn. Kamień węgielny pod budowę obiektów dydaktycznych CEG wmurowany został 8 IV 2002 przez Rektora UAM prof. S. Jurgę, Prezydenta RP A. Kwaśniewskiego, Rektora UAM prof. Stanisława Lorenca, ks. abpa prof. Henryka Muszyńskiego, Metropolitę Gnieźnieńskiego, w obecności parlamentarzystów, przedstawicieli władz regionalnych i środowisk akademickich z całej Polski. W latach 2001-03 tymczasową siedzibą CEG był XVIII-wieczny budynek konwiktu należący do Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gn. Uroczyste oddanie budynku dydaktycznego do użytku odbyło się 2 VI 2003 z udziałem Prezydenta RP A. Kwaśniewskiego, Rektora UAM S. Lorenca, ks. abpa prof. H. Muszyńskiego, Metropolity Gnieźnieńskiego. Pozostałe obiekty socjalno-bytowe wybudowane w latach 2004-07 oddano do użytku podczas uroczystości 6 III 2008. Oficjalna uroczystość nadania CEG przez Senat UAM imienia papieża Polaka Jana Pawła II odbyła się 16 I 2006.

Wmurowanie aktu erekcyjnego przez A. Kwaśniewskiego, prezydenta RP (12 III 2000)

Podstawowym zadaniem CEG jest rozwój międzynarodowych, kulturowo ukierunkowanych badań naukowych i studiów, wzbogacenie uniwersalnego dyskursu naukowego o doświadczenia historyczne Polski oraz kształcenie wykwalifikowanych kadr specjalistów – humanistów kształtujących nową Europę. W CEG prowadzone są studia dzienne i zaoczne, licencjackie i magisterskie na następujących kierunkach: komunikacja europejska, pedagogika, politologia, historia sztuki, europeistyka kulturowa, kulturoznawstwo, historia. Dydaktyka w CEG prowadzona jest we współpracy z wieloma wydziałami UAM w Poznaniu. CEG jako instytucja naukowa prowadzi własne interdyscyplinarne, autorskie badania, realizowane przez kadrę naukową wywodzącą się z różnych dziedzin humanistyki i nauk społecznych. CEG uczestniczy też od początku aktywnie w programie Akademia „Artes Liberales", współtworząc ją razem z UAM oraz siedmioma najważniejszymi pol. uniwersytetami. CEG od początku swego istnienia prowadzi ożywioną współpracę międzynarodową ze znaczną liczbą ośrodków, instytucji i organizacji naukowych oraz kulturowych w Europie i na świecie. Do najważniejszych zagranicznych partnerów należą m.in. uniwersytety i uczelnie wyższe w Bułgarii, Macedonii, Albanii, Niemczech, Włoszech, Szwecji, Węgrzech, na Ukrainie, w Rosji, Chinach, na Filipinach, w Hiszpanii, Kanadzie i USA, instytucje naukowe i kulturowe w Grecji, Anglii, Francji i Niemczech.

Collegium Europaeum Gnesnense im. Jana Pawła II

Najważniejszymi formami popularyzacji nauki i kultury są: coroczne międzynarodowe konferencje naukowe, wykłady gościnne, festiwale nauki i sztuki, zjazdy i sympozja krajowe i międzynarodowe, badawcze i studenckie o różnym naukowym i pozanaukowym charakterze, działalność kulturowa i wystawy.

dyrektorem naukowym CEG w latach 2001-09 był prof. dr hab. Aleksander Wojciech Mikołajczak. Od 2009 dyrektorem naukowym jest prof. zw. dr hab. Leszek Mroziewicz. Dyrektorem administracyjnym jest mgr inż. Paweł Arndt. Z-cą dyrektora naukowego jest mgr Lech Gołyński. Pierwszym i długoletnim przewodniczącym Rady Naukowej był Prorektor prof. dr hab. Bogdan Walczak. Studentów reprezentuje Samorząd Studencki wybierany na dwuletnie kadencje przez samych studentów.

CRAZY CREW, grupa taneczna breakdance, zał. w 1988 przez D. Foerstera (DJ Larry'ego), choreografa i tancerza. Jej pierwszym sukcesem było zajęcie w 1989 2. miejsca na Ogólnopolskim Turnieju Tańca w Wałczu. Pod koniec lat 80. działała w Klubie Dyskotekowym „Ciżma", a następnie krótko w Miejskim Ośrodku Kultury. Od 1993 tańczyła w stylu hip-hop w składzie: D. Foerster, E. Żmuda, M. Drzewiecka, A. Kot, P. Błaszak i D. Kniaź. Największe sukcesy grupy to: w 1994 2. miejsce w kategorii formacja podczas mistrzostw Polski w Szczucinie, rok później podczas tej samej imprezy 1. miejsce w kategorii formacja oraz 2. miejsce D. Foerstera w kategorii solista, w 1996 2. miejsce w kategorii formacja podczas Międzynarodowego Turnieju Tańca w Białymstoku. W 1996 grupa przestała istnieć. W poł. lat 90. D. Foerster, R. Wiśniewski i D. Kniaź współpracowali z gnieźn. Teatrem im. A. Fredry, tańcząc w spektaklach: *Królowa śniegu*, *Błękitny ptak*, *Balladyna* oraz w zrealizowanym wraz z Teatrem Tańca H. Tomaszewskiego *Sporze*.

Pracownicy cukrowni, fot. z 1927 r.

Budynek dyrekcji byłej cukrowni

CUKROWNIA W GNIEŹNIE (Zuckerfabrik), zakład przemysłu cukrowniczego. Spółkę komandytową założyli w 1881 Leon → Grabski i Adolf Jeschek. Po śmierci jednego z gł. współudziałowców jednoosobowe kierownictwo firmy „Cukrownia Grabski, Jeschek i Spółka – Gniezno" objął L. Grabski. Prowadził fabrykę do śmierci (1918). Po nim obowiązki dyrektora przejął jego bratanek Edward → Grabski, właściciel majątku Bieganowo w pow. wrzesińskim. Budowę cukrowni rozpoczęto w marcu 1882. Pierwsza kampania trwała od 27 X 1882 do 10 II 1883. Przerobiono podczas niej ponad 20 tys. ton buraków. Cały wyprodukowany cukier kupiła rafineria w Szczecinie. W czasie kampanii w 1937, trwającej od 18 X do 22 XI, przerobiono 54 978 ton buraków, wyprodukowano 9213 ton cukru. Zakład był czynny w czasie I i II wojny światowej. W latach 1939-45 znajdował się pod zarządem niemieckim. Komisarycznym zarządcą fabryki został A. → Glockzin, a pierwszym dyrektorem Hans Reinbrecht. Po zniszczeniu we wrześniu 1939

Cukrownia „Gniezno" jeszcze przed pracami rozbiórkowymi (powyżej) i w trakcie wyburzania w 2004 r.

cukrowni we Wrześni zakład gnieźn. przejął jej skup buraków i zwiększył przerób. Po wyzwoleniu Gn. w 1945 zakłady i fabryki upaństwowiono. 23 X 1945 cukrownia w Gn. jako pierwsza w kraju rozpoczęła kampanię buraczaną. Przemianowana została na Cukrownię „Gniezno". Sprywatyzowaną wcześniej Cukrownię „Gniezno" S.A. wykupił i przejął 13 VII 2001 niem. koncern Pfeifer und Langen, który w krótkim czasie doprowadził do zakończenia produkcji. 3 VIII 2004 rozpoczęto rozbiórkę budynków fabrycznych.

CYBICHOWSKI JÓZEF (ur. 26 VI 1828 w Objezierzu, zm. 6 III 1887 w Gn.), biskup, biblista, duszpasterz i egzorcysta. W latach 1849-52 studiował teologię w Bonn, egzegezę i języki biblijne w Monachium. Uzyskał licencjat z teologii. Po studium pastoralnym w 1852 przyjął święcenia kapłańskie, a następnie został wikariuszem w Gn. oraz prefektem w Wałczu. W latach 1854-60 wykładał nauki biblijne i języki wschodnie w seminarium duchownym w Poznaniu. W latach 1857-73 należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W latach 1860-67 był proboszczem w Chodzieży. Był znanym egzorcystą. W 1867 został mianowany rektorem seminarium duchownego w Poznaniu. 20 IV 1867 otrzymał godność biskupa sufragana gnieźn. W 1875 został uwięziony na okres 9 miesięcy za pełnienie funkcji biskupa rezydencjalnego i zarządzanie diecezją podczas nieobecności prymasa M. → Ledóchowskiego, uwięzionego przez władze pruskie. Poza pełnieniem posługi kapłańskiej zajmował się badaniami z dziedziny przyrody, w zielniku zebrał 1000 gatunków roślin.

CYMS ADOLF (ur. 20 IV 1897 w Pawłowicach, zm. 19 VI 1919 w Bydgoszczy), kapral 10. Pułku Strzelców Wielkopolskich. Ur. w rodzinie Leona, nauczyciela, i Pauliny z d. Komorowskiej. Jego brat Paweł (→ Cyms Paweł) również był powstańcem. Po wybuchu powstania wielkopolskiego A.C. ochotniczo zgłosił się do 1. Pułku Rezerwowego w Poznaniu, przemianowanego na 10. Pułk Strzelców Wielkopolskich. W trakcie rozpoznania sił niem. pod Bydgoszczą 19 VI 1919 poległ jako dowódca sekcji 3. plutonu 4. kompanii 1. baonu. Pochowany na cmentarzu w Rynarzewie.

Lit.: A. Ciszak, *Szubin–Bydgoszcz po raz trzeci*, w: *Na froncie północnym*, s. 43; „Dziennik Poznański" 1919, nr 194; T. Jabłoński, *Lista strat Powstania Wielkopolskiego 1918/1919*, Warszawa 1936, s. 12, poz. 198.

CYMS PAWEŁ (ur. 2 III 1894 w Pawłowicach, zm. 13 XI 1949 w Bystrej Górnej), kapitan. Ur. w rodzinie Leona, nauczyciela, i Pauliny z d. Komorowskiej. Uczęszczał do gimnazjum w Gn., gdzie należał do → Towarzystwa Tomasza Zana. W 1914 po uzyskaniu matury wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu. W 1915 wcielony do armii niemieckiej. Po ukończeniu szkoły oficerskiej (1917) mianowany podporucznikiem. W 1918 zdemobilizowany. 28 XII 1918 wstąpił do oddziałów powstańczych w Gn. i brał udział w zajęciu tamtejszych koszar 49. Pułku Piechoty. 1 I 1919 na czele 100-osobowego oddziału wyruszył na Kujawy. Z pomocą miejscowych oddziałów przyczynił się do wyzwolenia m.in. Trzemeszna, Mogilna i Inowrocławia. Następnie organizował kadry dla oddziałów piechoty powstańczej. Brał udział w walkach pod Szubinem i Łabiszynem. Był dowódcą VIII Okręgu Wojskowego i 1. Pułku Grenadierów Kujawskich, przemianowanego na 5. Pułk Strzelców Wielkopolskich (59. Pułk Piechoty Wielkopolskiej). 23 V 1919 awansowany przez Komisariat Naczelnej Rady Ludowej na porucznika. W wojnie z bolszewikami dowodził 2. baonem 57. Pułku Piechoty Wielkopolskiej. Za męstwo w nocnym boju pod Kobryniem, sforsowanie rz. Szczary i kontratak pod Stankowem odznaczony został Orderem Virtuti Militari V klasy (nr 808). Awansowany do stopnia kapitana. W 1921 w Dowództwie Obrony Plebiscytu na Górnym Śląsku tworzył Polską Organizację Wojskową, dowódca grupy taktycznej, następnie 2. Pułku Piechoty im. T. Kościuszki. W 1921 wystąpił z wojska i zaliczył 4 semestry na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego. Następnie pracował w różnych przedsiębiorstwach handl., w latach 1928-35 w Wojsku Polskim, ostatnio w II Oddziale Sztabu Głównego. Wskutek choroby przeniesiony 30 IX 1935 w stan spoczynku. W kampanii wrześniowej walczył w szeregach 80. Pułku Piechoty Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie". W 1940 uciekł z obozu jenieckiego, 4 miesiące więziony przez Niemców w Bielsku-Białej. Zaangażowany w działalność ZWZ-AK. Po wojnie pracował m.in. w Szczecinie i Bystrej Górnej, gdzie zmarł. Pochowany na cmentarzu w Gn. Odznaczony m.in. Krzyżem Niepodległości z Mieczami, Krzyżem Walecznych (4 razy). Jego imię nosi Szkoła Podstawowa nr 1 w Inowrocławiu i ulica na os. Rabin. Ożenił się z Marią Franciszką Krawczyk, miał dzieci: Barbarę Marię (ur. 1932) i Janusza (ur. 1933).

Źródło: CAW, 1769/89/851.

CYRULICY W GNIEŹNIE, pojawili się w XV w., podobnie jak w Poznaniu. Nazwa tego zawodu pochodzi z języka łac.: *chirurgus* lub *cirurgus*. Profesja ta wywodzi się z zawodu balwierza – fryzjera, uprawianego od średniowiecza przez mieszczan (łac. *barbarius* – golarz). Balwierz golił i strzygł włosy, dokonywał zabiegów felczerskich, „puszczał złą krew", dokonywał amputacji kończyn, usuwał kule, opatrywał rany po postrzałach, stosował bańki cięte, przystawiał pijawki. Kiedy w XIII w. zredukowano medycynę do interny, odrzucając chirurgię, funkcję chirurgów przejęli w Europie na wiele lat c. – rzemieślnicy niemający wykształcenia uniwersyteckiego, w odróżnieniu od lekarzy internistów. Leczyli zranienia, złamania, owrzodzenia, choroby skórne, dokonywali oględzin zwłok w wypadku zabójstwa, występowali w charakterze biegłych sądowych.

C. początkowo skupieni byli w cechu poznańskim. W 1605 H. Wilkie i P. Barcholdt wraz z podwójcim W. Lubieckim i pisarzem miejskim A. Małachowskim napisali pierwszy statut cyrulików gnieźn., wzorując się na statutach innych miast, i utworzyli miejscowy cech, który udzielał zezwoleń na szkolenie uczniów i czelad-

ników. Ci z gnieźnian, którzy nie mieli zaufania do c., leczyli się niekiedy u znachorek, katów i zakonnic. Zwichnięcia i złamania często leczył kat, ale zwykle c. musiał naprawiać błędy konkurenta. Praktyka zawodowa c. polegała z jednej strony na usługach fryzjerskich, z drugiej na zabiegach opisanych wyżej.
Po potopie szwedzkim zawód ten podlegał coraz mniejszym rygorom; cech z wolna chylił się ku upadkowi. W XVIII w. pojawili się chirurdzy z ukończoną szkołą chirurgiczną oraz felczerzy wyszkoleni w chirurgii wojskowej. Również niektórzy lekarze zaczęli zajmować się chirurgią. C. wrócili do pierwotnego zawodu fryzjerskiego, chętnie jednak aż do XX w. stawiali bańki, przystawiali pijawki, wykonywali lewatywy wielu mieszkańcom Gn. W spadku po c. pozostały fryzjerom niektóre symbole, np. wywieszanie stylizowanych miednic przed warsztatami pracy.
Cyrulicy w Gnieźnie w latach 1466-1772 (wg roku wzmiankowania): 1466-67 Gallus (cyrulik i łaziebnik kapituły), 1492-97 Mikołaj (cyrulik i łaziebnik kapituły), 1522-34 Albert Olbrycht (cyrulik kapituły), 1541-43 Idzi (cyrulik i łaziebnik kapituły), 1547 Jan, 1554 Adam (cyrulik i łaziebnik), 1571-77 Joachim, 1586-1609 Paweł Szayslicht-Trzaskoryski (neofita), 1597-1611 Jan, 1597-1610 Henryk Wilkie, 1607 Hanusz Kernsztok (cyrulik żydowski), 1607-23 Piotr Barchold, 1607-25 Walenty Albrecht-Foltyn, 1615 Jakub, 1620-28 Eliasz, 1624-41 Bartłomiej Hagen (serwitor Zygmunta III), 1625-50 Walenty Stumpheldt-Foltyn (burmistrz 1634, 1643-45), 1634 Wojciech Chlebowicz, 1646-58 Stanisław Stumpheldt-Foltyn, 1652-55 Marcin Hagen, 1653-76 Adam Krincz, 1655 Leonard Skarbnikowicz (serwitor Jana Kazimierza), 1679 Michał, 1685-88 Jan Wilion, 1685-89 Jan Wigelm Forgison, 1691-98 Stanisław Śmidowicz, 1693-1746 Paweł Pogłodowski (cyrulik kapituły od 1736), 1699 Józef (neofita), 1741 likwidacja cechu chirurgów, 1747-52 Augustyn (cyrulik kapituły), 1762-66 Józef Kłosowski (cyrulik kapituły), 1760-72 Jan Pigłaszewicz (felczer kapituły).
Lit.: artykuł D. Giżewskiego w: *Gniezno – studia i materiały historyczne*, red. Z. Boras, Warszawa–Poznań 1987, t. 2, s. 99-109.

CYTRYNOWO, wieś sołecka w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 96 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 305,49 ha. Wieś wzmiankowana w 1880. Na przełomie XIX i XX w. był to majątek należący do rodziny Meissnerów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

CZAJKI, wieś w gminie Witkowo, parafia Gorzykowo, ob. 66 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 292,23 ha. Osada znana od lat 1934-35.

CZARSKA MAGDALENA, właśc. Anna Woźniak (ur. 24 VII 1914 lub 1917 w Warszawie, zm. 12 XI 2005 w Gn.), aktorka, żołnierz Armii Krajowej. Aktorstwa uczyła się prywatnie, najpierw u Seweryny Broniszówny, a następnie 2 lata w Państwowym Instytucie Sztuki Teatralnej. W latach 1938-39 pracowała w rozgłośni Polskiego Radia w Warszawie, a po wybuchu II wojny światowej jako kelnerka w jednej z warsz. kawiarni. Od 1942 działała w organizacjach podziemnych „Agat" i „Pegaz", była łączniczką batalionu „Parasol" (pseudonim „Magdalena"), walczyła w powstaniu warszawskim. Po jego upadku przebywała w Pruszkowie, Krakowie i Częstochowie. Po wojnie występowała w wielu pol. miastach z recytacjami poezji, poświęconej gł. Warszawie. Była aktorką m.in. Teatru Polskiego w Poznaniu, Teatru Miejskiego w Lublinie (1947), Teatru Miejskiego w Bydgoszczy (1948-49), Teatru Młodych w Warszawie, Teatru Państwowego w Kaliszu i Teatru Miejskiego w Gn. (1952-57). Po zakończeniu kariery teatr. była bibliotekarką w GZPO „Polanex" w Gnieźnie.

CZECHOWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Jarząbkowo, ob. 183 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 349,89 ha. Wzmiankowana w 1261, była wówczas własnością rodu Awdańców. W XV w. właścicielem wsi była rodzina Czechowskich, należała m.in. do Pawła Czechowskiego, kanonika gnieźn. W latach 80. XIX w. było tu 9 domów, 109 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 49 analfabetów, folwark liczył ok. 289 ha i należał do Wiktora Chrzanowskiego. W 1926 majątek liczył 337 ha; ostatnim przedwojennym właścicielem był Stefan Chrzanowski. Znajduje się tu dwór pochodzący z poł. XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

CZECHY, wieś w gminie i parafii Kłecko, ob. 136 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 306,36 ha. Powstała prawdopodobnie jako osada jeńców czeskich. Najstarsza znana wzmianka pochodzi z 1418. Ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Kłecku. W latach 70. XIX w. wieś i dominium zajmowały obszar 250 ha, liczyły 10 domów i 144 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 67 analfabetów. Na przełomie XIX i XX w. w wyniku działania Komisji Kolonizacyjnej w dużej części zasiedlone osadnikami niemieckimi.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

CZEKALSKI MARCELI (ur. 17 X 1905 w Gn.), kucharz na statkach Polskiej Marynarki Handlowej, od 26 XI 1939 do 31 V 1945 na statku pasażersko-drobnicowym „Sobieski". Uczestniczył m.in. w kampanii norweskiej, ewakuacji wojsk alianckich i uchodźców z kapitulującej Francji, ewakuacji ang. złota z Wielkiej Brytanii, desancie na Madagaskar, inwazji alianckiej na Afrykę Północną, lądowaniu wojsk na Sycylii, pod Salerno i pod Anzio, inwazji na płd. Francję. 14 XII 1944 odznaczony Brązowym Krzyżem Zasługi z Mieczami. Brak dalszych informacji.
Lit.: J. Pertek, *Druga mała flota*, Poznań 1983; J.K. Sawicki, *Podróże polskich statków 1939-1945*, Gdynia 1989; W.K. Taniewski-Elliott, *Spis personelu zatrudnionego na statkach Polskiej Marynarki Handlowej w latach 1939-1945*, Gdańsk 1981.

CZELUŚCIN, wieś w gminie Czerniejewo, parafia Jarząbkowo, ob. 158 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 248,8 ha. Dawnym właścicielem wsi była rodzina Czeluścińskich. Najstarsza wzmianka pisana pochodzi z 1398. W C. znajduje się XIX-wieczny dwór. W latach 70. XIX w. było tu 7 domów, 98 mieszkańców. W 1926 majątek liczył 246 ha, ostatnim właścicielem był Niemiec Karl Albrecht (1939).

CZERNIAK JAN (ur. 21 XII 1906 w Sokolnikach, zm. 3 II 1999 w Gn.), biskup, zasłużony duszpasterz i pracownik Kurii Metropolitalnej w Gn. W 1926 ukończył gimnazjum we Wrześni. Od 1927 studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym w Gn. i w Poznaniu. 12 VI 1932 przyjął święcenia kapłańskie. W latach 1932-38 był wikariuszem w Strzelnie. W 1939 został asystentem kościelnym Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Żeńskiej. Był więźniem obozu dla kapłanów w klasztorze pobenedyktyńskim w Kazimierzu Biskupim do 15 VIII 1940. Następnie wydalony do Generalnej Guberni, zamieszkał w Radomiu w parafii NMP Królowej Różańca Świętego, w której pełnił obowiązki wikariusza. W latach 1944-45 przebywał w Inowłodzu. W latach 1945-47 objął probostwo w Smogulcu, posługując jednocześnie w Jaktorowie i Chojnie. W 1947 został referentem Wydziału Duszpasterskiego Kurii Metropolitalnej w Gn. 1 XI 1947 został mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły Prymasowskiej. Pełnił funkcje egzaminatora prosynodalnego, wizytatora księży dziekanów i parafii dziekańskich, promotora sprawiedliwości. Wykładał teologię pastoralną w seminarium duchownym w Gn. Studia zaoczne z teologii podjął na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, gdzie uzyskał magisterium. 2 II 1959 otrzymał sakrę biskupią i został wikariuszem generalnym. Kierował Wydziałem Administracji Ogólnej Kurii Metropolitalnej w Gn. W latach 1959-81 uczestniczył w Konferencji Episkopatu Polski. Był członkiem i wiceprzewodniczącym Komisji Maryjnej oraz Komisji ds. Duszpasterstwa. W latach 1961-82 był protokolantem posiedzeń konferencji plenarnych episkopatu Polski. Na terenie archidiecezji gnieźn. zorganizował duszpasterstwo rodzin. Na rok 1966 opracował program przygotowań i obchodów milenium chrztu Polski w Gn. Od 1989 przebywał na emeryturze, służąc dalej posługą biskupią. Był to człowiek nieprzeciętnego intelektu i wielkiej kultury osobistej.

CZERNIEJEWO, miasto gminne i parafialne położone nad górnym biegiem rz. Wrześnicy, ob. 2597 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 988,82 ha. Parafia pw. św. Jana Chrzciciela, 3240 wiernych, księgi metrykalne od 1940. W 1793 było tu 787 mieszkańców, w 1811 – 121 domów i 661 mieszkańców, w 1831 – 100 domów i 1130 mieszkańców. W latach 80. XIX w. miasto liczyło 115 domów, 1598 mieszkańców (233 ewangelików, 1233 katolików, 131 żydów i jedna osoba innego wyznania); dominium miało ok. 5725 ha (w 1939 – 6310 ha), 37 domów, 533 mieszkańców (15 ewangelików, 514 katolików, 4 żydów), w tym 200 analfabetów. Początkowo osada targowa leżąca przy gł. trakcie handl. prowadzącym z Gn. do Giecza. Najstarsza wzmianka pisana pochodzi z 1284, C. było wówczas własnością królewską. W 1386 Władysław Jagiełło darował wieś wojewodzie kaliskiemu Sędziwojowi Pałuce z Szubina, który wsławił się w 1375, gdy jako stronnik króla Ludwika Węgierskiego dowodził zwycięską ekspedycją karną przeciwko zbuntowanemu księciu Władysławowi Białemu. C. prawa miejskie otrzymało dzięki staraniom rodziny Górków, którzy byli wówczas jego właścicielami. C. miało ustrój miejski oparty na prawie magdeburskim. Nie zachował się dokument lokacyjny, dlatego nie jest znana dokładna data nadania praw miejskich. Musiało to jednak nastąpić jeszcze przed 1393, ponieważ w dokumencie z tego roku mieszkańcy po raz pierwszy zostali nazwani mieszczanami. Na wyprawę malborską w 1458 miasto wysłało 4 żołnierzy pieszych. W kolejnych wiekach C. często zmieniało właścicieli. W 1594 był to podkomorzy pozn. Piotr Czarnkowski, następnie Opalińscy i Radomiccy. W 1771 dziedzicem został gen. Jan Lipski, C. było posagiem ślubnym jego żony Marianny z Koźmina. Jego syn Józef Lipski był dowódcą powstańców gnieźn. w 1794. Lipscy dbali o rozwój miasta, które stało się znacznym ośrodkiem sukienniczym i szewskim. W 1793 było tu 83 rzemieślników, w tym 21 szewców, 30 tkaczy i postrzygaczy. Znajdowały się tu 3 młyny wodne, 6 wiatraków, folusz i tartak. Powstała garbarnia przerabiająca 3000 skór rocznie, dzierżawiona przez pozn. bankiera, wielkiego mistrza loży masońskiej Jana Kluga. Odbywały się tu 4 jarmarki rocznie. Córka gen. Lipskiego wyszła za mąż w 1825 za hr. Rajmunda Skórzewskiego, wnosząc C. w posagu. W 1855 z dóbr czerniejewsko-radomickich hr. Skórzewski ustanowił ordynację na zasadzie majoratu (dziedziczenie majątku przez najstarszego syna). Ostatnim właścicielem w 1939 był czwarty ordynat hr. Zygmunt Skórzewski. Pierwszy drewniany kościół powstał z fundacji królewskiej na przełomie XII i XIII w. Parafia powstała ok. 1268. Pierwszym znanym proboszczem był w 1284 Jan, kapelan księcia Przemysława I. Budowę obecnego murowanego, gotyckiego kościoła pw. św. Jana Chrzciciela rozpoczęto ok. 1498 z fundacji bpa pozn. Uriela Górki, który w testamencie zapisał na ten cel 400 grzywien. Proboszczem był wówczas krewny biskupa, kanonik pozn. Jakub Roszkowski. Kościół zrujnowany w 2. poł. XVII w., wkrótce odbudowany, a z fundacji wojewody pozn. Władysława Radomickiego ok. 1720 dobudowano wieże kościoła. Wielokrotnie przebudowywany i rozbudowywany, zatracił pierwotny styl. Wyposażenie wnętrza późnobarokowe. W latach zaboru pruskiego i okupacji hitlerowskiej mieszkańcy C. brali czynny udział w walkach narodowowyzwoleńczych. W 1848 miasto opanowali powstańcy. W latach 1918-19 utworzono tu oddział, który walczył w Poznaniu i Żninie. Spod okupacji hitlerowskiej C. zostało wyzwolone 21 I 1945. Przy wjeździe do miasta od strony Gn. znajduje się murowany obelisk upamiętniający miejsce po kościele św. Idziego z 1263. Zabudowa rynku częściowo XIX-wieczna, w tym pod nrem 7 budynek dawnego zajazdu z 1834.

Czerniejewo, od lewej: obelisk upamiętniający miejsce, gdzie w 1263 r. stał kościół pw. św. Idziego; kościół pw. św. Jana Chrzciciela

Przy drodze do Nekli XVIII-wieczny wiatrak-koźlak. Z C. pochodził ks. Onufry → Kopczyński (1735-1817), syn miejscowego ekonoma, wykształcony w Wiedniu i Rzymie, pedagog, autor *Gramatyki języka polskiego i łacińskiego dla szkół narodowych w trzech częściach* napisanej na zlecenie Komisji Edukacji Narodowej. Jego postać upamiętnia stojący przy kościele kamienny obelisk z medalionem portretowym z 1876.

Herb Czerniejewa, herb hist. przedstawia białą wieżę forteczną na czerwonym tle. Wieża zwieńczona jest blankami i spiczastym dachem. Znajdują się w niej otwarta brama i 3 otwory strzelnicze. Wizerunek zmieniał się na przestrzeni wieków. Za czasów Górków (właściciele C. w XVI w.) w wolnej przestrzeni przejazdu wieży znajdowała się łódź, stanowiąca godło tego rodu. Kiedy własność miasteczka przejęli Lipscy (XVIII w.), pojawiła się ceglana wieża z 5 oknami i z otwartym przejazdem, kryta dachówką i zwieńczona kulą. Własnym herbem w okresie posiadania praw miejskich w XVIII i XIX w. posługiwało się także Żydowo. Przedstawiał on pelikana karmiącego pisklęta na czerwonym tle. Ob. herb gminy C. stanowi połączenie wizerunków wieży fortecznej i pelikana.

Powstanie wielkopolskie w Czerniejewie, mieszkańcy C. licznie wzięli udział w powstaniu wielkopolskim. W grudniu 1918 na terenie C. powstała ochotnicza kompania powstańcza pod dowództwem por. F. Złotowicza, która liczyła ok. 100 żołnierzy. Jej działaniom pomocy materialnej udzielała właścicielka C. – M. Skórzewska. W wyniku działań zbrojnych zajęto najważniejsze budynki C. (magistrat, pocztę, szkołę), co w konsekwencji doprowadziło do przejęcia władzy w mieście. W styczniu 1919 członkowie kompanii czerniejewskiej utworzyli 1. kompanię pozn. pod dowództwem ppor. J. Bogackiego, która uczestniczyła w walkach na odcinkach żnińskim i łabiszyńskim. W maju 1919 kompania weszła w skład 9. Pułku Strzelców Wielkopolskich i wzięła udział w walkach w rejonie Noteci, Leszna i Rawicza. Powstańcy czerniejewscy odznaczali się szczególną walecznością. Na cmentarzu parafialnym w C. znajduje się grobowiec poległych powstańców, w którym spoczywają: J. Wojciechowski, W. Pluciński, S. Pluciński, L. Bekasiński.

Zespół pałacowy w Czerniejewie, kompleks budynków należący do najwspanialszych zabytków architektury barokowo-klasycystycznej w Wielkopolsce. Powstał w latach 1771-80, prawdopodobnie na miejscu dawnego zamku. Zleceniodawcą budowy pałacu był właściciel C. – gen. J. Lipski. Nazwisko architekta pozostaje nieznane. Pierwotny pałac powstał w latach 1771-75 jako budowla późnobarokowa, złożona z bryły pałacu i 2 oficyn. Droga do rezydencji prowadzi przez most z balustradą kamienną z początku XIX w. i neoklasycystyczną bramą z początku XX w. ozdobioną herbem Drogosław rodziny Skórzewskich. Na przeddziedzińcu znajdują się wybudowane w 1779/80 wozownia i stajnia (dziś hotel i restauracja). Pierwsza przebudowa, przeprowadzona w latach 1789-90, zmieniła zasadniczo wygląd pałacu. Budynek uzyskał cechy klasycystyczne. Dobudowany został 4-kolumnowy portyk, wsparty na kolumnach jońskich. We wnętrzu powstały 2 okrągłe salony reprezentacyjne. W XIX w. kolejni właściciele pałacu – rodziny Lipskich i Skórzewskich – dbali o utrzymanie go w dobrym stanie oraz wzbogacenie jego wnętrz. Zgromadzono tu wartościowy księgozbiór oraz liczne dzieła sztuki. Kolejna przebudowa nastąpiła w latach 1926-28.

Czerniejewo, zespół pałacowy z 2. poł. XVIII w.

Od lewej: sala koncertowa i sala konferencyjna w pałacu w Czerniejewie

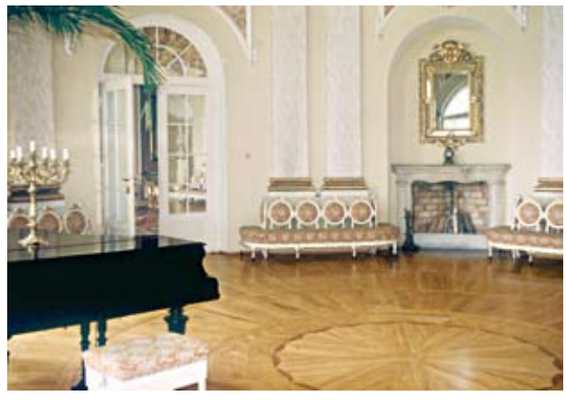

Po stronie wsch. pałacu dobudowano 2-kondygnacyjne skrzydło, połączone z oficyną. W latach 1939-45 pałac użytkowany był przez Niemców. W 1945 zniszczono wyposażenie pałacu. Po zakończeniu II wojny światowej pałac znacjonalizowano. W latach 1945-77 stanowił siedzibę Państwowego Domu Dziecka. W latach 1978-85 dokonano renowacji kompleksu. Dobudowano kolejny łącznik między bryłą pałacu a oficyną. Ob. podstawową część zespołu architektonicznego stanowi 1-kondygnacyjny budynek pałacowy, zbudowany na planie prostokąta, z 2 ryzalitami z przodu i 1 z tyłu oraz portykiem z kolumnadą. Obok budynku głównego znajdują się tu także połączone z nim oficyny oraz stajnia i wozownia. Miejsce przystosowano do celów hotelowo-gastronomicznych, wyposażono w meble z XIX i początku XX w. Zarząd nad pałacem sprawuje Ośrodek Usług Turystyczno-Łowieckich. Oferuje zwiedzanie pałacu, przejażdżki konne, ogniska, wynajem sal do celów konferencyjnych. Rekreacji służy też otaczający pałac okazały 13-hektarowy park.

Park w Czerniejewie, jeden ze szczególnie interesujących obiektów parkowych w Wielkopolsce. Ob. park Miejski, zał. równolegle z budową pałacu w 2. poł. XVIII w. Pierwotnie barokowy, w poł. XIX w. przekształcony został w park krajobrazowy. Na początku XX w. uzyskał układ regularny. Aleje lipowe i grabowe znajdują się po wsch. i zach. stronie pałacu. Ścieżki odchodzą od alei głównej i wracają do niej. W parku znajduje się staw połączony z rz. Wrześnicą. Najstarsze drzewa liczą ok. 300-150 lat, są to: graby, lipy, klony, jesiony i wiązy. W głębi parku położony jest budynek bażantarni. Park stanowi gł. miejsce rekreacji dla mieszkańców C. i turystów.

Zob. też: archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego, kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Czerniejewie.

CZERNIEJEWO, gmina położona w pow. gnieźn., na Szlaku Piastowskim. Jej stolicą jest miasto Czerniejewo, leżące w odległości 15 km od Gn. i 12 km od Wrześni. Przez gm. C. przepływa rz. Wrześnica, prawy dopływ Warty. Gm. obejmuje 112 km^2 powierzchni i liczy 7050 mieszkańców. Sąsiaduje z gminami: Łubowo, Niechanowo, Nekla, Września i Gn. W skład gm. C. wchodzą 22 wsie, m.in. Żydowo, Pawłowo, Pakszyn, Goranin, Graby, Gębarzewo i Kosowo. Biegnie przez nią droga krajowa Gn. – Września. Na jej terenie stworzono leśne rezerwaty przyrody. W C. znajdują się zabytki architektury: zespół pałacowy z XVIII w., kościół pw. św. Jana Chrzciciela z XVI w. oraz XIX-wieczne kamienice.

Gospodarka, gm. C. ma charakter rolniczy, przy czym struktura własności ziemi jest raczej rozdrobniona. 45% gospodarstw indywidualnych wielkością nie przekracza 5 ha. Poziom industrializacji można określić jako stosunkowo niski. Dominują przedsiębiorstwa przemysłu rolno-przetwórczego. Na terenie gm. działalność prowadzi ok. 360 podmiotów gosp. (2003), gł. handlowo-usługowych. Gm. posiada wydzielony teren aktywizacji gospodarczej. Najwięksi przedsiębiorcy to m.in.: Czerniejewskie Przedsiębiorstwo Rolno-Usługowe, Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa (do niej należy Ośrodek Usług Turystyczno-Łowieckich sprawujący zarząd

nad zespołem pałacowym), Wylęgarnia Drobiu, Zakład Sadowniczo-Ogrodniczy, Gospodarstwo Rolno-Handlowe w Żydowie, Polsibo Filia w C. Od początku lat 90. gm. C. prowadzi intensywne inwestycje w sferze infrastruktury gospodarczej. Została objęta siecią połączeń telefonicznych, prawie w całości jest zwodociągowana. Trwają prace związane z budową kanalizacji sanitarnej i oczyszczalni ścieków dla C. i okolicznych miejscowości. Zbudowano kolektor ściekowy, połączony z oczyszczalnią ścieków m. Gniezno. Gm. posiada atrakcyjne działki letniskowe i tereny pod zabudowę mieszkaniową z uzbrojeniem. W gm. C. działają 2 punkty sprzedaży paliw i targowisko. Rozwinięta jest sieć dróg. Funkcjonuje komunikacja autobusowa: połączenia z Gn., Wrześnią i Witkowem oraz 2-torowa linia kolejowa Jarocin – Września – Gn. Na terenie gm. C. nie wytwarza się odpadów przemysłowych. Odpady komunalne składowane są na gminnym wysypisku śmieci w C. Na obszarze gm. prowadzi się zalesienie w celu ochrony bogatej flory i fauny tego miejsca. Przewiduje się intensywny rozwój turystyki.

Kultura i edukacja, na terenie gm. C. działają 2 zespoły szkół publ.: 6-letnia szkoła podstawowa i 3-letnie gimnazjum. Mieszczą się one w C. i Żydowie. Znajduje się tu zał. w 1949 Gminno-Miejska Biblioteka Publiczna. Aktywnie działają też Koło Gospodyń Wiejskich w C., Wiejski Dom Kultury w Żydowie, Towarzystwo Miłośników Żydowa (organizator festynów, wystaw malarstwa i fotografii, koncertów, akcji charytatywnych), Dom Kultury w C., zał. w 1897 Ochotnicza Straż Pożarna w C., Świetlica Środowiskowa w C., świetlice wiejskie w Nidomiu, Szczytnikach Czerniejewskich i Grabach. Samorząd C. jest od marca 2000 wydawcą miesięcznika „Wiadomości Gminne". Gm. organizuje coroczny Konkurs Gramatyczno-Ortograficzny.

Folklor, Klub Sportowy „Czarni" oraz Urząd Miasta i Gminy w C. od lat 50. corocznie organizują imprezę „Pochodem z niedźwiedziem", która odbywa się w Poniedziałek Wielkanocny. Ulicami C. maszeruje korowód przebierańców. Towarzyszy im kapela regionalna. Zdarzenie to jest osobliwością kultury ludowej w Wielkopolsce.

Rezerwaty przyrody, w okolicach C. znajdują się 3 cenne rezerwaty przyrody. Najmniejszym jest rezerwat Modrzew Polski w Noskowie, leżący poza terenem gm., o powierzchni 1 ha. Chroni on drzewostan sosnowy z udziałem wyspowych stanowisk modrzewia polskiego. Pojedyncze okazy modrzewia pol. liczą ok. 120 lat. Nieco większy jest rezerwat Wiązy w Nowym Lesie, o powierzchni 2,97 ha. Na jego terenie znajduje się las mieszany z udziałem wiązu szypułkowego w wieku ok. 160 lat. Występują tu także rzadko spotykane rośliny: łopian gajowy, jaskier kaszubski i kostrzewa olbrzymia. W rezerwacie przewiduje się zmianę celu ochrony i jego powiększenie. Trzeci rezerwat to Bielawy k. Goranina, o powierzchni 20,01 ha. Chroni on las dębowo-grabowy. Znajdują się tu dęby w wieku 110-120 lat, o pniach mierzących 350 cm w obwodzie, a także graby w wieku 50 lat. Występują rzadkie rośliny, m.in. tojeść bulwiasta i czyściec leśny. Okazałe drzewa pomnikowe (dęby szypułkowe, olchy czarne, jesiony wyniosłe) można spotkać w parkach w Głożynie, Goraninku i Rakowie. Faunę w gm. C. reprezentują sarny, dziki, lisy, kuny, jelenie i występujące na polach hodowlanych bażanty. Do osobliwości gm. C. należą kruki.

Mapka z miejscowościami gminy Czerniejewo

Sport, najstarsze tradycje sportowe C. sięgają okresu międzywojennego i związane są z działalnością Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". Ob. w gm. C. istnieją 2 zespoły piłkarskie: Czarni Czerniejewo, w sezonie 2003-04 występujący w okręgowej klasie A w rozgrywkach Wielkopolskiego Związku Piłki Nożnej, oraz Pelikan Żydowo, grający w tej samej klasie. KS Czarni Czerniejewo istnieje od 1953. Początkowo funkcjonowały w nim sekcje piłki nożnej, siatkówki i lekkoatletyki, z czasem pozostał tylko zespół piłkarski. Drużynę stanowi ponad 60 zawodników. Trenerem jest A. Sporakowski, zaś prezesem klubu A. Kierzenkowski. Czarni dysponują dobrze utrzymanym stadionem sport. z zadbaną płytą boiska do piłki nożnej, boiskiem do gry w siatkówkę i kortem tenisowym. Klub jest inicjatorem imprez sport., np. I Biegu Ulicznego im. O. Kopczyńskiego. W domu kultury w C. prowadzone są zajęcia z aerobiku. C. od 2001 jest miejscem, w którym gnieźn. PTTK organizuje cykliczny rajd „Na pożegnanie jesieni".

Lit.: *Gmina Czerniejewo. Informator 2001*, Swarzędz 2001; J. Gruszka, *Czerniejewo w okresie II Rzeczypospolitej*, w: *Studia z dziejów Czerniejewa i okolic. Z tradycji walk narodowo-wyzwoleńczych 1794-1945*, red. B. Polak, Poznań 1982; *Klub sportowy – Czarni Czerniejewo*, „Wiadomości Gminne" 2003, nr 40 (V).

CZERNIEJEWSKI CZESŁAW (ur. 24 IV 1923 w Gn., zm. 12 II 1994), pozłotnik-malarz, mechanik szybowcowy. Organizator Ośrodka Ćwiczebnego Szybownictwa Ligi Lotniczej w Nałęczu w 1947. Instruktor modelarstwa lotniczego. Członek komitetu organizacyj-

nego filii aeroklubu pozn. w Gn. w 1959. Twórca jednomiejscowego samolotu amatorskiego typu „Pchła Nieba" francuskiego konstruktora Henri Migneta w układzie tandem, zbudowanego w świetlicy Gnieźnieńskich Zakładów Garbarskich. Próby oblotu samolotu na lotnisku powidzkim dokonał pilot Leszek Lig.

CZYŻEWSKI DOMINIK (ur. 15 X 1866, zm. po 1919), dyrygent, organista, pianista, nauczyciel, autor tekstów i opracowań utworów chóralnych. Gry na fortepianie i organach uczył go najpierw ojciec, a później organista katedry gnieźn. T. Szajkiewicz. W zakresie teorii muzyki, gry na organach i dyrygentury kształcił się także w Poznaniu pod kierunkiem J. Surzyńskiego. W latach 1894-96 był organistą i dyrygentem w Libawie (Kurlandia). Uczył tam też śpiewu w języku pol., niem. i ros. w 2 szkołach przygotowawczych oraz śpiewu kościelno-ludowego Litwinów i Łotyszów w ich ojczystym języku. Po powrocie do Poznania utworzył Instytut Muzyczny i został dyrygentem chóru zorganizowanego przez siebie w klasztorze oo. Dominikanów. W tym samym czasie prowadził też inne chóry, m.in. Koła Śpiewu Towarzystwa Rzemieślniczego w Poznaniu. Koncertował w duecie ze skrzypkiem prof. Waniorkiem w miastach na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego. W 1908 został dyrygentem Koła Śpiewackiego w Gn., przyczyniając się do osiągnięcia przez nie wysokiego poziomu artyst. i sukcesów na konkursach podczas zjazdów okręgowych. Opracował wiele pieśni wykonywanych przez chór koła, a do niektórych napisał teksty. W 1911 został organistą w kościele oo. Franciszkanów w Gn. W 1914 zajął miejsce I. → Gorzelniaskiego w orkiestrze katedralnej. Był dyrygentem chóru Koła Śpiewackiego od wznowienia działalności w 1918 do maja 1919. Potem ze względu na stan zdrowia zrezygnował z tej funkcji.

Ć

ĆWIERDZIN, wieś w gminie Witkowo, parafia Ostrowite Prymasowskie, ob. 218 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 2448,78 ha. Do 1921 urzędowa nazwa Twierdzin. Wzmiankowany w dokumencie z 1390 jako Dzwierdzino, a w 1453 w aktach klasztoru trzemeszeńskiego jako Twierdzino. W latach 80. XIX w. tworzył okręg wiejski obejmujący 617 ha powierzchni, liczący 21 domów i 165 mieszkańców (149 katolików, 16 ewangelików), w tym Ćwierdzinek z 3 domami i 37 mieszkańcami zajmował 184 ha powierzchni. Stąd wywodzi się wlkp. rodzina Twierdzińskich, wymieniona w dokumencie z 1528. Dokument dotyczył rozgraniczenia wsi Ć. i Chłądowo. Na przełomie XVI i XVII w. wieś należała do Macieja Drachowskiego, a pod koniec XVIII w. do Piotra Kaliszkowskiego z Malczewa. Na terenie Ć. już w XV w. istniał młyn, który oddawał dziesięcinę do kościoła w Ostrowitem (korzec mąki – 120,6 l). W pobliżu drogi do Skorzęcina znajduje się chata chłopska z 1898, przy niej działająca do dziś studnia z żurawiem.

Ćwierdzin, chata chłopska z 1898 r.

ĆWIKLIŃSKI KAZIMIERZ JAN (ur. 8 II 1850 w Gn., zm. 14 X 1924 w Tarnowskich Górach), prawnik, publicysta. W latach 1864-70 uczył się w gimnazjach w Trzemesznie i w Gn., gdzie zdał maturę. Przez okres nauki korzystał z funduszu edukacyjnego Kapituły Metropolitalnej w Gn. Studiował prawo we Wrocławiu i w Berlinie. W 1874 został tłumaczem języka pol. i niem., a w 1878 referendarzem w Gn. i w Królewcu. Egzamin asesorski zdał w Berlinie. Przejściowo pracował w Skalsgirren pod Tylżą, a następnie został sędzią powiatowym w Kcyni oraz sędzią okręgowym w Szubinie. W 1880 pełnił funkcję sędziego w Toruniu, a w 1894 został mianowany radcą w sądzie kameralnym w Berlinie, jako jedyny Polak w najwyższym trybunale pruskim. Pracę zakończył w 1919 jako radca prawny Głównego Urzędu Likwidacyjnego w Poznaniu, gdzie jako znawca prawa niem. uczestniczył w formalnym normowaniu kwestii pol.-niem. na podstawie traktatu wersalskiego. Przetłumaczył z języka niem. ustawę o procesach cywilnych, a także wydał drukiem rozprawę o prowadzeniu pol. firm handl. oraz towarzystw i zjednoczeń (1914). Interesował się muzyką, komponował pieśni, wydał *Śpiewnik dla przemysłowców* pod pseudonimem „Nadwiślanin". W 1922 dotknięty ślepotą, zamieszkał na Śląsku, gdzie zmarł.

ĆWIKLIŃSKI LUDWIK (ur. 17 VII 1853 w Gn., zm. 3 X 1943 w Krakowie), filolog klasyczny. Syn organisty, kantora katedralnego. Po zdaniu matury w gnieźn. gimnazjum studiował na uniwersytetach we Wrocławiu i Berlinie. W wieku 23 lat objął katedrę filologii klasycznej na uniwersytecie lwowskim. Pracował tam jako filolog klasyczny i badacz epoki renesansu. Był rektorem i prorektorem uniwersytetu we Lwowie. W 1893 założył Polskie Towarzystwo Filologiczne. W latach 1902-19 mieszkał w Wiedniu. W 1917 został ministrem resortu wyznań i oświaty. Po upadku monarchii austro-węgierskiej powrócił w swoje rodzinne strony, do Poznania. Wykładał na uniwersytetach poznańskim i wileńskim. W 1930 wydał zbiór pism Klemensa Janickiego, uważany przez fachowców za pomnikowy – *Clementis Janicki poetae laureat* i *Carmina*. Jego prace dotyczące dzieł

Tukidydesa do dziś zachowały swą aktualność. W czasie okupacji niem. został wywieziony do obozu koncentracyjnego, skąd wrócił do Krakowa. Zmarł w Krakowie, w przytułku, w klasztorze Kapucynów.

D

DAGOME IUDEX, dokument, na mocy którego Mieszko I wraz z żoną Odą i synami Mieszkiem i Lambertem uzależnił się od papieża, przekazując mu swoje państwo Schinesghe ze wszystkimi przynależnościami. Nie zachował się oryginał dokumentu. Jest on znany tylko z regestu sporządzonego ok. 1087 w kancelarii papieskiej. Wpisano go tam do *Collectio canonum*, której autorem był bliski współpracownik papieża Grzegorza III, kard. Deusdedit. Kolekcja ta zebrała wszystkie tytuły prawne i uprawnienia majątkowe kurii papieskiej w okresie ówczesnych reform prawnopublicznych i prawnokanonicznych Kościoła rzymskokatolickiego. Regest nie podaje daty sporządzenia dokumentu, ale wszystko przemawia za tym, aby umieścić go w czasie pontyfikatu papieża Jana XV (985-996). Tego okresu dotyczą czynności prawne dokumentu, a zatem trzeba odnieść ich świadectwo do końcowych lat życia Mieszka I, tj. do lat 991-992, a więc tuż przed jego śmiercią.
Tłumaczenie treści regestu brzmi następująco: „Podobnie w tomie z czasów papieża Jana XV: Dagome pan (*iudex*, grec. *archon* – książę, sędzia) i Oda pani (*senatrix* – senatorka) i ich synowie Mieszko i Lambert zapisali, że w darze dali św. Piotrowi w całości jedno państwo (civitas, a więc i miasto), które zwie się Schinesghe i z wszystkimi swymi przynależnościami, w tych granicach, jak się (ono) zaczyna od pierwszego boku: Długie Morze (lub wzdłuż morza), granicą Prus aż po Ruś, a granicą Rusi (dalej), ciągnąc aż do Krakowa i od tego Krakowa aż do rzeki Odry, prosto do Miejsca, które nazywa się Alemure (ziemia Krakowska i Morawy), a od tego Alemure aż do ziemi Milczan prosto do Odry i stąd wzdłuż rzeki Odry aż do rzeczonego państwa (miasta) Schinesghe (Gn.)". Treść od strony czynności prawnej nie budzi żadnych wątpliwości. Książę Mieszko i jego żona księżna Oda, a także ich synowie Mieszko i Lambert oddali swe „państwo gnieźnieńskie: wraz ze wszystkimi terytorialnymi przynależnościami pod władanie św. Piotra", co w ówczesnym języku prawnokanonicznym znaczyło – pod protekcję Stolicy Apostolskiej. W dziejach kurii papieskiej był to pierwszy tego rodzaju akt oddania całego państwa pod opiekę papieską. Skoro regest mieści się w kolekcji kanonów kard. Deusdedita, to wynika stąd, że treść zawarta w tym regeście zyskała aprobatę papieską. Wedle przyjętego w praktyce kancelarii kurialnej zwyczaju bulla Jana XV przejęła z petycji księcia Mieszka wszystkie podstawowe składniki, a tym samym nadała prośbie o protekcję sankcję prawomocności. Petycja jako taka jedynie oddawała „państwo gnieźnieńskie" na własność św. Piotra, toteż dopiero przyjęcie tej oferty przez Stolicę Apostolską zapewniało petentom – po wystawieniu stosownej bulli – odpowiednią protekcję.

Nierozwiązanym do dziś problemem jest imię Dagome występujące w omawianym dokumencie. Prawdopodobnym rozwiązaniem może być teoria pomyłki paleograficznej wysunięta przez pol. uczonego Oswalda Balzera, do której to przychyla się także J. Strzelczyk. Na skutek nieuwagi czy zniszczenia odpowiedniej części oryginału skryba odczytał słowa „Ego Mesco Dux" („ja, książę Mieszko") jako „Dagome iudex".
Dzięki dokumentowi *Dagome iudex* otrzymaliśmy bardzo sumaryczny, ale jak na ówczesne czasy bardzo ścisły opis granic państwa Mieszka I. Regest jest jednak tak skonstruowany, że podaje terytoria graniczące z owym państwem; zasada jest taka, że wymienione nazwy okalają civitas Schinesghe, nie zaliczają się do niej. Wątpliwości pojawiają się co do Krakowa, czyli ziemi krakowskiej, Małopolski. Z treści dokumentu można wysnuć wniosek, iż Kraków i Małopolska nie należą do civitas Schinesghe. Wiadome też jest, że w 991, gdy Mieszko I czynił omawiane nadanie, Kraków i Małopolska już do jego państwa należały. Powstaje też pytanie, dlaczego w dokumencie *Dagome iudex* występują tylko dwaj synowie Mieszka i Ody, a brak jest trzeciego syna, Świętopełka, oraz pierworodnego syna Mieszka I i Dobrawy – Bolesława. Biorąc pod uwagę fakt, że w dokumencie został pominięty Bolesław, najbardziej przekonujący jest domysł, że civitas Schinesghe nawet ze „wszystkimi swoimi przynależnościami" nie obejmowało wszystkich ziem pol., tzn. wszystkich terytoriów podlegających władzy Mieszka I. Z całą pewnością pozostawała poza nią ziemia krakowska, w której zapewne pierworodny syn Bolesław sprawował władzę udzielną jako na terytorium od niedawna należącym do państwa polskiego. Być może też dzielnica Bolesława obejmowała część Śląska, zwłaszcza górnego i środkowego. Bolesław panował więc w Polsce płd. z rezydencją w Krakowie.
Ciekawa jest koncepcja sprowadzająca się do wyłączenia z terytorium civitas Schinesghe oprócz Polski płd., przydzielonej Bolesławowi, także Pomorza, które mogło być przydzielone niewymienionemu w tekście *Dagome iudex* Świętopełkowi. Pojawiły się poglądy, do których przychylił się E. Rymar, a popiera je J. Strzelczyk, że *longum mare* należy tłumaczyć jako Pomorze, „kraj ciągnący się wzdłuż morza". W takim razie obszar państwa gnieźn. ofiarowany Stolicy Apostolskiej nie obejmowałby Pomorza, podobnie jak nie obejmowałby całej płd. Polski. „Państwo gnieźnieńskie" wraz z przynależnościami w rozumieniu tekstu *Dagome iudex* obejmowało tylko rdzenne obszary państwa Mieszka I, zasadniczo tylko te, które odziedziczył on po Siemomyśle bądź wcześnie włączył do swego państwa (Kujawy, Polska środkowa, Mazowsze, część Śląska do górnej Odry), natomiast pozostałe, później do Polski przyłączone obszary (Pomorze, Małopolska, pozostała część Śląska), a zatem obszary jeszcze stosunkowo słabo zintegrowane z całością, traktowane były odrębnie, pozostawały pod rządami władców udzielnych, choć wywodzących się z rodu piastowskiego. Tak więc Bolesław panował w Polsce płd., a obszar mu podległy obejmował ok. ¼ obszaru ówczesnej Polski. Świętopełk na Pomorzu miałby także w przybliżeniu

¼ obszaru Polski. Wynika z tego, że pomyślany przez Mieszka i niewątpliwie aprobowany przez Odę podział dziedzictwa Mieszkowego był sprawiedliwy, gdyż także na Mieszka i Lamberta, którzy mieli panować (wspólnie, czy raczej po dokonaniu podziału) w „państwie gnieźnieńskim" centralnym, niejako obejmującym ok. połowy ówczesnej Polski, przypadałoby po ¼ całości. Oddanie civitas Schinesghe papieżowi miało zabezpieczyć interesy juniorów, tj. Mieszka i Lamberta, które mogły być po śmierci ojca zagrożone przez przedsiębiorczego Bolesława. Nie ulega jednak wątpliwości, że podział Polski na 4 dzielnice, nawet jeśli Bolesławowi jako jedynemu dorosłemu spośród następców miałaby przypaść rola princepsa, księcia zwierzchniego, nosił w sobie zarodki konfliktu. Po śmierci Mieszka I Bolesław opanował z pomocą swoich sojuszników gł. ośrodki państwa pol., wygnał z kraju Odę i przyrodnich braci. Z punktu widzenia interesów Polski dobrze się stało, że Chrobremu udało się tak szybko usunąć konkurentów do panowania i objąć rządy jednowładcze. Zapobiegł tym samym rozpadowi państwa na dzielnice, tak jak wydarzyło się to po śmierci Bolesława Krzywoustego.

Lit.: J. Strzelczyk, *Mieszko I*, Poznań 1972, s. 61-68, 97-128, 181-196; G. Labuda, *Mieszko I*, Wrocław 2002, s. 87-116, 177-195; O. Balzer, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895, przedruk offsetowy Wrocławskie Zakłady Graficzne, Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe 1980; *Piastowie – leksykon biograficzny*, red. S. Szczur, K. Ożóg, Kraków 1989.

DAJEWSKI TADEUSZ, znakomity lekkoatleta. Biegał na średnich i długich dystansach. W latach 1926-36 startował w całej Polsce na znaczących imprezach lekkoatletycznych. Był rekordzistą Polski na dystansie 10 km, a rekord odebrał mu mistrz olimpijski J. Kusociński. Upodobał sobie szczególnie biegi uliczne o puchary „Kurierów" w Łodzi, Bydgoszczy, Krakowie, Poznaniu i Katowicach.

DALKI, wieś w gminie Gn., parafia św. Wawrzyńca w Gn., ob. 128 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 207,41 ha. Wieś wzmiankowana w 1766. W latach 80. XIX w. dominium liczące ok. 393 ha, 8 domów, 84 mieszkańców (12 ewangelików, 72 katolików), w tym 42 analfabetów. W tym czasie ok. 60% D. pokrywał las. Ok. 1890 w wyniku działań Komisji Kolonizacyjnej powstały tu pierwsze kolonie domów niem. rzemieślników. Do 1907 majątek D. liczył 386 ha i należał do Leonarda Filipińskiego. Majątek został kupiony przez Komisję Kolonizacyjną. W latach 20. XX w. gmina miasta Gn. nabyła tu ok. 16 ha terenu, na którym działało letnisko dla dzieci chorowitych i niedorozwiniętych. Po wojnie część D. przyłączono do Gn., a wieś przekształciła się w osiedle domków jednorodzinnych. Na terenie D. znajduje się pochodzący z poł. XIX w. okazały dwór, dawna własność Filipińskich.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Dalki, gmach Uniwersytetu Ludowego (fot. z ok. 1920)

DALKY SQUAD, formacja hip-hopowa powstała w Gn. w 2001 w składzie: Szymon Dzionek, Jakub Inerowicz i Bartosz Inerowicz. Podczas występów prezentowała własne teksty do podkładów muzycznych Jakuba Dzionka. Zrealizowała nagrania dla Szajse Records. S. Dzionek działał później w Pure-crime (Boras, Rezi – perkusja, Bolson – gitara) i innych projektach.

DANAFEL JAN (ur. b.d., zm. 10 IX 1750 w Gn.), kantor, kapelmistrz, nauczyciel. W 1721 sprowadzono go z Szamotuł i powierzono mu funkcję kantora katedralnego, a potem kapelmistrza. Pełnił ją do śmierci. Uczył też instrumentalistów i śpiewaków, kopiował nuty. W 1735 został poczmistrzem gnieźnieńskim.

DANIEL MARIAN (ur. 29 X 1906 w Poznaniu, zm. 2 VII 1982 w Gn.), lekarz medycyny, oficer Wojska Polskiego. Studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego ukończył w 1935. Do 1939 pracował w szpitalach w Poznaniu i Więcborku oraz jako lekarz rejonowy w Gn., Jabłonowie Pomorskim, Częstochowie i Pakości. Lata okupacji spędził w Łaskarzewie (pow. Garwolin), praktykując prywatnie. l XI 1944 wcielony został do I Armii Wojska Polskiego, w której jako lekarz pułkowy służył w stopniu kapitana. Ze służby zwolniony został w 1947. Od l I 1947 pracował w Gn. jako lekarz rejonowy, równocześnie pełniąc funkcję kierownika → Pogotowia Ratunkowego. W latach 1949-50 kierował Przychodnią Rejonową w Gn. Od 1953 do 1960 pełnił dyżury lekarskie na oddziale wewnętrznym Szpitala Miejskiego w Gn. Był także lekarzem szkolnym w kilku placówkach oświatowych Gniezna.

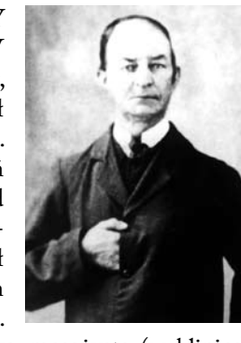

DANIELEWICZ IGNACY (ur. 7 II 1827 w Gn., zm. 8 IV 1901 w Sevenhill), zakonnik, misjonarz. W 1856 wstąpił do zakonu jezuitów w Austrii. 2 II 1863 opuścił Wiedeń i wyjechał do Londynu, skąd wypłynął na statku „Berwickshire" do Australii. Mieszkał w Melbourne, a po krótkim czasie przeniósł się do płd. Australii. Pracował jako szewc, masażysta (w klinice), kucharz, ogrodnik, sanitariusz, zakrystian, prefekt, a nawet zatrudniony był w hotelu. Pracował w gimnazjum w Sevenhill. W ramach działalności misyjnej przebywał w następujących miejscach: Norwood, Burra, Kooringa,

Manoora, Jamestown i Georgetown. Śladem obecności I.D. w Australii jest wykonana przezeń własnoręcznie niewielka, kamienna kapliczka, zbudowana ku czci św. Ignacego Loyoli, stojąca na jednym ze wzgórz w pobliżu klasztoru w Sevenhill w płd. Australii. W 1896 otrzymał obywatelstwo australijskie. Pochowany został w podziemiach kościoła w Sevenhill.

DANKOWSKI WOJCIECH (ur. ok. 1760, zm. po 1800), skrzypek, kompozytor i kapelmistrz. Nie rozstrzygnięto kwestii, czy pochodził z Czech, na co wskazywałoby nazwisko Danek, którym się czasem podpisywał, czy z Wielkopolski. W 1779 był muzykiem w klasztorze Cystersów w Obrze. W latach 1787-90 pełnił funkcję kapelmistrza kapeli katedry gnieźn. Wprowadził do niej nowe instrumenty: klarnety, fagoty, clarini, corni i timpano. Prawdopodobnie ok. 1792 wyjechał do Lwowa, gdzie działał jako kompozytor kościelny, teatr. i altowiolista tamtejszej orkiestry operowej. Ok. 1800 związał się z kapelą katedry pozn. Komponował oparte na wzorach klasycznych symfonie oraz utwory kościelne na chór mieszany, orkiestrę i organy: motety, psalmy, litanie i msze. Spośród jego utworów zachowały się m.in. *Symfonia D-dur* i *Symfonia Es-dur*. Jego utwory religijne, w tym m.in. 39 mszy, 27 nieszporów, 8 litanii, 5 oficjałów żałobnych, stawiające go w rzędzie najlepszych pol. kompozytorów tego nurtu, cechował głównie styl homofoniczny. Jego twórczość zawierała w większości syntezę obiegowych elementów muzyki włoskiej, klasycyzmu i pol. muzyki ludowej. Był kopistą nut, dopisywał do niektórych partytur głosy instrumentalne.

DARMOSZEWO, wieś w gm. Kiszkowo, par. Dąbrówka Kościelna, 8 mieszkańców. Nazwa pochodzi od staropolskiego imienia Darmosz. Wieś utworzono 15 IX 1836 w wyniku regulacji dóbr w Łubowiczkach. Pod koniec XIX w. należała do parafii w Dąbrówce. W latach 80. XIX w. liczyła 3 domy, 30 mieszkańców (3 ewangelików, 27 katolików), w tym 18 analfabetów.

DAWIDOWSKI EDWARD (ur. 2 VIII 1931 w Opalenicy, zm. 30 XI 2002 w Gn.), lekarz specjalista psychiatra. Studiował psychologię, a następnie medycynę. Dyplom lekarski uzyskał w 1961 na Akademii Medycznej w Poznaniu. Od 1961 do 1997 pracował w Wojewódzkim Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn. Od 1968 pełnił funkcję ordynatora oddziału psychiatrycznego. Był propagatorem terapii zajęciowej dla chorych. Stworzył w szpitalu unikatową galerię malarstwa chorych psychicznie. Wieloletni biegły sądowy.

DĄBROWSKI HENRYK (ur. 10 X 1929 w Poznaniu, zm. 28 V 2008 w Gn.), lekarz specjalista w zakresie neurologii i psychiatrii. Studia med. w Akademii Medycznej w Poznaniu (1950-55). W grudniu 1955 rozpoczął pracę w Wojewódzkim Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn., gdzie uzyskał specjalizację pierwszego stopnia, a następnie drugiego stopnia z psychiatrii i neurologii. W 1965 powołany na stanowisko ordynatora oddziału psychiatrycznego, a w 1968 ordynatora oddziału neurologicznego. Na stanowisku tym pracował do przejścia na emeryturę 31 I 1996. Wykształcił 14 lekarzy specjalistów w zakresie neurologii.

DĄBRÓWKA KOŚCIELNA, wieś parafialna w gm. Kiszkowo, ob. 185 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 437,27 ha. Parafia liczy 875 wiernych, księgi metrykalne od 1743. Była własnością rodu Nałęczów z Dzwonowa i Szamotuł do XVI w. Wieś wzmiankowana w 1348. W 1580 należała do Mikołaja Żdżarowskiego z rodu Porajów z Żurawity. Pierwszy drewniany kościół wybudowany i uposażony przez Nałęczów prawdopodobnie już w XIII w. Pierwszym znanym proboszczem był Wit, występujący w dokumencie z 1348. W 1735 będący w ruinie kościół rozebrano, a w jego miejscu wybudowano nowy, który spłonął od uderzenia pioruna w 1774. Kościół został odbudowany, niestety spłonął w nocy z 9 na 10 X 1925. Obecny kościół pw. Wniebowzięcia NMP, murowany w stylu neogotyckim, powstał w latach 1930-36, stanowi sanktuarium obrazu Matki Bożej. Obraz jest kopią XVII-wiecznego obrazu, który słynął z cudownej mocy. Znajduje się w ołtarzu gł. z 1956, koronowany w 1969. Miejscowość pielgrzymkowa w XVII i XVIII w. W okresie zaborów miejsce podtrzymujące polskość tych terenów. W latach 80. XIX w. było tu 19 domów, 258 mieszkańców (76 ewangelików, 182 katolików), w tym 77 analfabetów. Co roku do kościoła na święto Narodzenia Matki Bożej przybywają licznie okoliczni mieszkańcy. Przy kościele plebania z 1890. Na terenie wsi znajduje się również dwór z ok. 1880. Majątek ziemski w 1926 liczył 210 ha, w 1930 należał do Władysława Dąbrowskiego. W latach 70. XX w. w ramach odtwarzania dawnej zagrody młynarskiej przeniesiono stąd do Punktu Etnograficznego w Moraczewie nad jez. Lednica drewnianą stodołę z 1801.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DEFENESTRACJA GNIEŹNIEŃSKA 1936 ROKU, 17 XII 1936 grupa ok. 500 bezrobotnych z Gn., wspierana przez Związek Pracowników Komunalnych i Instytucji Użyteczności Publicznej, zebrała się przed ratuszem miejskim na ul. Chrobrego 41 (ob. siedziba Urzędu Stanu Cywilnego). Domagano się wypłaty zasiłków w pieniądzu lub naturze. Delegację bezrobotnych po wielu godzinach oczekiwania przyjął wiceprezydent Izydor → Gałęzewski. W wyniku szarpaniny doszło do pobicia wiceprezydenta Gałęzewskiego, Izydora Floriana oraz 2 sekretarzy: Zenona Gajewskiego i Ignacego Andrzejaka. Zgromadzony tłum domagał się wyrzucenia urzędników przez balkon, czemu zapobiegł Edward Szczepaniak. Ostatecznie wybito szyby, uszkodzono portret marszałka Piłsudskiego, a z okien wyrzucono wyposażenie biur i meble. Rozochocony tłum przez wiele godzin demolował ulice miasta. Policja stłumiła zajścia dopiero wieczorem. Straty magistra-

tu oszacowano na 1960 zł. W trwającym od lutego 1937 procesie uczestniczyło 51 oskarżonych w wieku od 16 do 46 lat. Inspiratorom zajść, Szczepanowi Kołodziejczakowi i Janowi Ratajowi, działaczom komunistycznym, wymierzono kary 4,5 roku więzienia. Skutkiem wystąpień bezrobotnych było zwiększenie limitu robót publicznych opłacanych z Funduszu Pracy. Oficjalne statystyki z lat 1936-37 podają liczbę 6412 bezrobotnych w Gnieźnie.

DENAR GNEZDVN CIVITAS, denar Bolesława Chrobrego z napisem GNEZDVN CIVITAS jest monetą srebrną o średnicy ok. 18,5 mm i wadze 1,668 g. Mimo niewielkich rozmiarów jest niezwykle cennym pomnikiem historii z początków państwa polskiego. Obecnie jest jednym z najcenniejszych eksponatów Gabinetu Numizmatycznego Muzeum Narodowego w Krakowie. Został on nabyty w 1852 przez M. Krasickiego w bawarskim Wolfennbüttel, a następnie przeszedł do zbioru hr. Skórzewskiego w Lubostroniu, z czasem zaś Emeryka hr. Huttena-Czapskiego do Stańkowa. O historii tego cennego znaleziska wspomina m.in. w jednej ze swych publikacji Z. Zakrzewski, cytując list J. Lelewela do M. Krasickiego, właściciela Karczewa w Wielkopolsce:

„Szanowny Ziomku

Dzięki za uprzejme słowa i za udzielanie wiadomości o pojawionej monetce. Jeśli znalezioną została między Toruniem i Bydgoszczą (wymieniono również Grudziądz – ale został wykreślony), dziwnym losem dostała się do Wolfennbüttel skąd wraca na swą ziemię.

Naprzód tedy winszuję żeście ją ze studni niemieckiej wydobyli. Słusznie numizmatyków zajmuje. Mają zasoby, młodzieńcze zdolności, krzepkie, nieprzerwaną wprawę, pewnie tedy objaśnić zdołają. Mnie już niepodobna w ten zawód się puszczać.

Śliska jest rzecz przypomnieniu się powierzać, wzrok nie służy aby się rozpatrywać. Wycisk jakiście przysłali, zdaje bardzo się udał. Pewny jestem żeście nie chybili w wyczytaniu napisów; nie zdaje mi się tedy, i widzę niepodobieństwo aby GNEZDUN mogło być Gdecz Giecz. Jakkolwiek ten przestarzały gród mógł być znaczący, trudno przypuścić aby w czasach bicia tej monety mógł być uczczony mianem civitatis. Nieda się Gnezdun odnieść ani do Gecza, ni do Gostynia ni do Kościanu: jest to **civitas** posada wielka stołeczna, jakoby **urbs**.

Koło popiersia jest BOLIZAUZ rozpuszczeniem głoski L. Jeśli tedy tę sztuczkę znawcy za polską uznają, może Jim się podoba, podobne głosek opuszczenie w odwrotnym też napisie dostrzec a w takim razie **Gnezduncivitas** (a może Gezdus) wyjdzie na Gnezdun civitas: słowem Gnezdno. Wiadomo zaś, że Gniezna pisano Gnezda a pono i Gnezdna. A mnie się widzi, że nim list mój rąk Waszych Obywatelu dojdzie niejeden już okoliczny numismatiki miłośnik, marzył podobnym przez Gniezno wykładzie. A jiny fuknął na ten koncept lada jaki, a niewyrozumiałą sztuczkę czeskim przekazał Bolesławom.

Chciejcie przyjąć obywatelskiej czci wyrazy pozdrowienia braterskie i służby.

Lelewel Jo.
Bruxelles, 23 ars 3-4 1857"

Denar GNEZDVN CIVITAS, awers i rewers

W piśmie wspomniano o rejonie odkrycia tej cennej dla pol. historii monety – między Toruniem a Bydgoszczą, nie wiadomo jednak, jak do tego doszło i w jaki sposób moneta została wywieziona do Bawarii. W pol. literaturze numizmatycznej istnieją również wzmianki o 2 podobnych, zaginionych dziś egzemplarzach: jednym pochodzącym z nieznanego wykopaliska Rychnowskiego, będącym w posiadaniu krak. numizmatyka o nazwisku Bochenek; drugim znajdującym się w zbiorach czeskich. Jedyny przechowywany w krak. Muzeum Narodowym egzemplarz charakteryzuje się dużą starannością wykonania. Świadczy o tym zarówno „realistyczne" odwzorowanie profilu władcy z uchwyceniem pewnych elementów jego fizjonomii, diademem na głowie oraz naszyjnikiem, jak i ładny (przejrzysty) krój liter na legendzie otokowej. Wybicie tej monety najprawdopodobniej wiąże się ze szczególnym wydarzeniem w dziejach wczesnopiastowskiego państwa pol., jakim niewątpliwie był rok 1000 i Zjazd Gnieźnieński. Tak też należałoby ją datować. Nierozstrzygnięta pozostaje jednak kwestia siedziby samej mennicy, choć istnieje duże prawdopodobieństwo, że oprócz znaczenia manifestacyjnego emitenta monety – Bolesława Chrobrego, napis GNEZDVN CIVITAS może wskazywać również miejsce jej wybicia.

Opis denara GNEZDVN CIVITAS: awers: pole monety – w obwódce ciągłej głowa w lewym profilu, zwieńczona diademem (?) z 5 punktów, na szyi łańcuch złożony z 5 punktów; legenda otokowa – w obwódce ciągłej, pisane odwrotnie ROLIZAVS; rewers: pole monety – w obwódce ciągłej krzyż o rozszerzających się ramionach, między nimi 3 punkty i 1 słabo widoczny trójkąt; legenda otokowa – GNEZDVN CIVITAS.

DERENGOWSKI EDMUND (ur. 4 IX 1920 w Gn., zm. 27 VI 2009 w Gn.), aktor, reżyser, działacz społeczny i kulturalny. W latach 1938-39 uczył się śpiewu w Wielkopolskiej Szkole Muzycznej w Poznaniu. Działał w Katolickim Stowarzyszeniu Młodzieży, którego zespół teatralny 5 III 1939

wystawił w sali Hotelu Europejskiego dramat *Judasz z Kariothu* K.H. Rostworowskiego w reż. M. Markiewiczowej (Derengowski zagrał rolę Jana) oraz inne sztuki. W 1939 wstąpił do Straży Obywatelskiej utworzonej przez ks. mjra M. Zabłockiego. Podczas wojny pracował m.in. na kolei. Należał do grupy osób organizujących w niedzielne przedpołudnia, w domach zaufanych rodzin, czytanie utworów z literatury polskiej. W latach 1945-49 współorganizował służbę kolejową w Gn. i był przewodniczącym Związku Zawodowego Kolejarzy. Działało przy nim koło teatralne wystawiające spektakle w reż. E. Derengowskiego. W 1946 na bazie tego zespołu, wspólnie z władzami miasta, zawodowymi reżyserami, scenografami i aktorami współtworzył w Gn. Teatr Miejski i jako adept grał w nim od 1947. W latach 1952-53 mieszkał i pracował w Nowym Tomyślu. W 1954 krótko grał w Państwowym Teatrze Lalek w Gdańsku. Wrócił do Gn. i w latach 1954-90 był aktorem → Państwowego Teatru im. A. Fredry. W 1963 uzyskał dyplom aktora dramatycznego, w 1969 uprawnienia reżyserskie. Na scenie gnieźn. teatru stworzył ok. 240 ról, m.in. w komediach A. Fredry: Rejenta i Cześnika w *Zemście*, Jowialskiego w *Panu Jowialskim*, Geldhaba w *Panu Geldhabie*, Radosta w *Ślubach panieńskich* oraz Doktora Ranka w *Norze* H. Ibsena, Króla Teb w *Bachantkach* Eurypidesa, Jana Kochanowskiego w *Drodze do Czarnolasu* A. Maliszewskiego, Pagatowicza w *Grubych rybach* M. Bałuckiego, Aktora w *Na dnie* M. Gorkiego, Bogumiła w *Stanisławie i Bogumile* M. Dąbrowskiej, Alfreda w *Romansie z wodewilu* W. Krzemińskiego, Heroda i Józefa w *Pastorałce* L. Schillera. Ostatnią w jego karierze była rola Gajowca w *Przedwiośniu* S. Żeromskiego. Wyreżyserował kilkanaście sztuk, gł. dla młodzieży, m.in. *Szaleństwa panny Ewy* i *O dwóch takich, co ukradli księżyc* K. Makuszyńskiego, *Ania z Zielonego Wzgórza* L.M. Montgomery. W latach 60. pisał scenariusze i reżyserował widowiska prezentowane w Gn. z okazji rocznic i świąt państw., tworzył i prowadził zespoły recytatorskie w gnieźn. domach kultury. W 1966 uczestniczył w Kongresie Kultury Polskiej jako delegat ziemi gnieźn. Współzałożyciel Towarzystwa Miłośników Teatru i Towarzystwa Przyjaciół Miasta Gniezna. W latach 1973-90 był radnym miasta Gn. Należał do najważniejszych postaci → życia teatralnego w Gn. Odznaczony m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1976) i Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski (1984), otrzymał też tytuł Gnieźnianin Roku 1984 i Zasłużony Członek Związku Artystów Scen Polskich (2002).

DESKUR MARIA (ur. 11 VII 1920 w Warszawie, zm. 26 III 1994 w Poznaniu), aktorka i reżyserka. W 1938 rozpoczęła studia polonistyczne na Uniwersytecie Poznańskim. W czasie wojny została wysiedlona z Poznania do Generalnej Guberni. Powróciła w 1945. W latach 1948-49 uczyła się w teatr. studium Emila Chaberskiego w Poznaniu. Debiutowała w Teatrze Polskim w Poznaniu. Następnie w latach 1949-51 grała w Teatrze im. S. Żeromskiego w Kielcach. Potem pracowała w Państwowym Teatrze Ziemi Rzeszowskiej w Rzeszowie (1951-53) i Państwowym Teatrze Dolnośląskim w Jeleniej Górze (1953-54). W latach 1954-60 grała w Teatrze im. A. Fredry, debiutując na gnieźn. scenie rolą Donny Diany w *Zielonym gilu* J. Tuwima – T. de Moliny w reż. S. Milskiego. W latach 1961-66 była aktorką Teatru Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu. W latach 1966-90 (do końca swej kariery artyst.) grała i reżyserowała w Teatrze im. A. Fredry. Przygotowywała adeptów aktorskich do egzaminów eksternistycznych. Jej najważniejsze role na gnieźn. scenie to m.in. Dulska w *Moralności pani Dulskiej* G. Zapolskiej w reż. H. Mozera, tytułowa rola w *Marii Stuart* F. Schillera w reż. M. d'Alphonse, tytułowa rola w *Balladynie* J. Słowackiego w reż. S. Cegielskiego, Nora w *Domu lalki* H. Ibsena w reż. J. Grudy, Bernarda Alba w *Domu Bernardy Alba* F.G. Lorki w reż. M. Ehricha, Orgonowa w *Damach i huzarach* A. Fredry w reż. W. Boratyńskiego i Matka w *Przedwiośniu* S. Żeromskiego w reż. R. Kordzińskiego. W 1980 i 1989 uhonorowana Białym Bzem, nagrodą publiczności dla najlepszego aktora gnieźn. teatru. Wyróżniona tytułem Zasłużonej Artystki Związku Artystów Scen Polskich.

DETALE Z GIPSU JASTRYCHOWEGO zob. katedra gnieźnieńska.

DĘBINA, wieś w gm. i par. Witkowo, ob. 117 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 124,02 ha. Osada znana od lat 20. XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DĘBŁOWO, wieś w gm. Mieleszyn, par. Modliszewo, ob. 114 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 413 ha. Znana już w czasach Bolesława Pobożnego (1221-79). Wzmiankowana w dokumencie z 1474. Do końca XVIII w. oddawała dziesięcinę na rzecz kościoła św. Jerzego w Gn. Dawniej wieś podzielona była na 3 odrębne miejscowości: Dębłowo Królewskie, Dębłowo Szlacheckie i Dębłowo dominium. W latach 70. XIX w. znajdowało się tu łącznie 18 domów, 169 mieszkańców (4 ewangelików, 165 katolików), w tym 101 analfabetów, majątek ziemski liczył ok. 259 ha. W 1. poł. XIX w. własność rodziny Lubomęskich, w latach późniejszych przeszła w ręce niemieckie.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DĘBNICA, wieś parafialna w gm. Kłecko, ob. 517 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 979,55 ha. Parafia liczy 1993 wiernych, księgi metrykalne zachowane od 1795. W latach 70. XIX w. wieś liczyła 33 domy, 261 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 74 analfabetów; dominium liczyło ok. 650 ha ziemi, 9 domów, 209 mieszkańców (32 ewangelików, 177 katolików), w tym 106 analfabetów. Położona w dolinie Małej Wełny, nad niewielkim Jeziorem Dębnickim. W średniowieczu podzielona była na kilka części. Dębnicę Rodowita posiadał już w 1136 (wraz z 5 znanymi z nazwiska kmieciami:

Dębnica, kościół pw. św. Mikołaja i św. Jadwigi z 1726 r.

Smarczkiem, Domanem, Siedlewitem, Łokaną i Wieściną) arcybiskup gnieźn. W 1325 wieś przeszła na własność kapituły gnieźn. Książęcą część D. w 1236 darował książę Władysław Odonic bpowi pozn. Pawłowi. Kolejne części D. należały m.in. do Piotra Ojerowicza i Bogusza z Porajów. Nienależące do Kościoła części D. połączyli w XV w. w jedną całość Ojerze Czestkowie z Porajów. Od tego czasu D. podzielona była na Dębnicę Kościelną, gdzie były 2 dwory, i Dębnicę Wyższą, zwaną później Mniejszą, gdzie był jeden dwór. Od XVI w. do początków XVIII w. należała do Latalskich, m.in. w 1555 do starosty człuchowskiego, a w 1580 do wojewodzica pozn. Jerzego Latalskiego. W 1907 majątek liczył 435 ha i należał do Heinricha von Sprengera. Pierwszy kościół wybudowali tutaj i uposażyli prawdopodobnie w XIII w. Porajowie. Pierwszy znany proboszcz Wisław pojawia się w dokumentach z 1392. Obecny kościół pw. św. Mikołaja i św. Jadwigi pochodzi z 1726, ufundowany przez Eleonorę z Działyńskich Latalską, rozbudowany w latach 1937-38 (dobudowano wówczas wieżę). Przy kościele znajduje się dzwonnica z 2 zabytkowymi dzwonami, jeden z nich pochodzi z przełomu XIII i XIV w., drugi z 1556. Kościół w stylu barokowym, przede wszystkim wnętrze – ołtarz, ambona, chrzcielnica. Obok kościoła znajduje się tablica poświęcona mieszkańcom D., którzy zginęli podczas II wojny światowej. Na cmentarzu pomnik poległych żołnierzy z lat 1919-20 oraz fragmenty murów – pozostałość obronnego dworku Latalskich.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DĘBÓWIEC, wieś w gminie Gn., parafia Strzyżewo Kościelne, ob. 119 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 345,67 ha. Położone nad Jeziorem Piotrowskim na płd. krańcu Lasu Królewskiego. W lesie znajduje się grób żołnierza wojsk napoleońskich.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DIE GRUPPE, pol.-niem. formacja artyst., zał. w 1989 przez E. Krausego, fotografika i podróżnika z Essen, A. Vomberg, malarkę z Akwizgranu, oraz gnieźn. miłośnika sztuki i lalkarza J. Mikołajczyka. Po ogłoszeniu w Kaliszu *Manifestu Obokrealnego* grupa zrzeszała kilkanaście osób zajmujących się malarstwem, fotografią, teatrem i muzyką. Nazwa „obokrealizm" jest odpowiednikiem stworzonego przez E. Krausego niem. określenia „Nebenrealismus". Wyraża ona raczej postawę artyst. członków grupy dystansującą się od wszelkich ideologii niż konkretny kierunek estetyczny. Gruppowicze zakładają jednak służebność sztuki wobec rzeczywistości i ludzkich stanów emocjonalnych. Mimo różnorodności postaw łączy ich stawanie obok, bez angażowania uprawianej dziedziny sztuki w walki formalne i ideologiczne. Po kilkunastu udanych wystawach w Polsce i w Niemczech oraz kilku większych happeningach grupa zawiesiła działalność. Odrodzenie D.G. nastąpiło w 1999, kiedy do formacji dołączyła najpierw malarka A. Gross-Mikołajczyk, której prace pokazywane były w Amsterdamie, Londynie i Essen, a potem malarz i muzyk M. Pietruszewski. W 2002 E. Krause, J. Mikołajczyk, M. Pietruszewski i A. Gross-Mikołajczyk, otwierając wystawę w gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury, ogłosili oficjalny renesans grupy. Na przełomie 2002 i 2003 odbyła się największa trasa wystawienniczo-artystyczna, zatytułowana *Trasa Obokrealna*. Oprócz stałych członków grupy udział wzięła w niej także gnieźnianka E. Binkowska, wybitna plastyczka i ilustratorka, oraz S. Stachnik, artystka malująca pastelami. Trasa objęła Toruń, Brzeg, Katowice, Wrocław, Warszawę, Berlin, Gn., Akwizgran. W jej trakcie prezentował się też Die Gruppe Theater w spektaklu *Monochromatyczna muzyka*. Wernisażom towarzyszyły koncerty muzyki elektronicznej i muzyki preparowanej w wykonaniu M. Stocka, ucznia mistrzów elektronicznej awangardy z Kolonii, m.in. K. Stockhausena i M. Schmicklera. Pokazano także prace A. Vomberg i A. Sionkowski z Koblencji. W 2005 gruppowicze otwierali Międzynarodowy Festiwal Teatralny w Płocku, Festiwal Filmowy „Europrowincjonalia" w Słupcy. Uczestniczyli w warsztatach artyst. w Boppardzie, Lipsku, Kolonii.

DIXIE BUSKERS, zespół jazzowy, zał. w Gn. pod koniec 1993 z inicjatywy Z. Łuczaka, współzałożyciela grupy Prowizorka Dżez Będ. W jego skład weszli: R. Przybylski – trąbka, W. Mrzygłód – klarnet, J. Janisz – kontrabas, K. Kuczyński – puzon i W. Wędzikowski – śpiew i perkusja. Zadebiutował w 1994 na festiwalu jazzu tradycyjnego „Złota Tarka" w Iławie. Później wystąpił w III programie TVP. Grał podczas rejsów promu „Polonia". W latach 1994-96 zespół koncertował w Salonikach. Współpracując od 1997 z niem. Agencją „Music Service", często prezentował się publiczności w Niemczech i Holandii. W 2000 wystąpił w programie telewizyjnym TVP *A to Polska właśnie* i witał przy gnieźn.

ratuszu prezydentów państw europejskich, przybyłych na obchody rocznicy Zjazdu Gnieźnieńskiego. W 2001 ponownie wziął udział w festiwalu „Złota Tarka". W 2002 występował podczas Swing Festival w Salzburgu i reprezentował woj. wlkp. na prezentacji kulturalnej w Papenburgu. Sporadycznie stałego basistę zastępował W. Krystkowiak, a perkusistę B. Simiński, który grywał w zespole również na tarze. Zespół występował na zabawach i balach, imprezach plenerowych, bankietach, paradach ulicznych, uroczystościach rodzinnych, w przedszkolach, szkołach, na kościelnych rekolekcjach i w zakładzie karnym w Gębarzewie k. Gniezna.

DNI FREDROWSKIE, przegląd teatr., organizowany przez Teatr im. A. Fredry i Towarzystwo Miłośników Teatru w Gn. Pierwsza edycja odbyła się od 18 do 22 VI 1976 z okazji 30-lecia powstania gnieźn. teatru. Wzięły w niej udział: Teatr Ateneum z Warszawy (*Śluby panieńskie*), teatry z Zielonej Góry (*Dwie blizny*), Koszalina (*Damy i huzary*) i z Płocka (*Mąż i żona*). W sesji popularnonaukowej uczestniczyli: J. Maciejewski, S. Inglot, M. Witkowski i B. Zakrzewski. Kolejny przegląd odbywał się od 11 do 13 V 1979 z udziałem Teatru Powszechnego z Warszawy (*Zemsta* w reż. Z. Huebnera) i Teatru Polskiego z Bydgoszczy (*Mąż i żona* w reż. B. Korzeniewskiego). Referaty prezentowali teatrolodzy ze środowiska wrocławskiego. Trzecia edycja miała miejsce od 25 do 28 V 1984 z udziałem: Teatru Dramatycznego z Legnicy (*Mąż i żona*), Teatru im. A. Fredry (*Damy i huzary* w reż. J. Glapy) i amatorskiego teatru z Osiedla Poznańskiego k. Gorzowa Wlkp. Referaty prezentowali: F. Fornalczyk, K. Grajewska, T. Kajan i M. Misiorny. W trakcie Dni Fredrowskich na scenie gnieźn. wystąpili znakomici aktorzy pol., m.in. A. Śląska, J. Świderski, A. Seweryn, A. Seniuk, B. Pawlik i W. Kowalski.

DNI GNIEZNA, cykl imprez przybliżający walory turystyczne miasta, powstał w ramach obchodów „Roku Wielkopolski" w 1937 w Poznaniu. Początkowo nosił nazwę Tydzień Gniezna. Patronat nad nim objęli: B. → Kasprowicz i inż. I. → Gałęzewski, wiceprezydent Gn. Odbywał się od 24 IV do 4 V, jego najważniejszą częścią był odpust św. Wojciecha. Z tej okazji wydano okolicznościowy datownik pocztowy z widokiem wież katedry, z napisem pod stemplem: „Rok Wielkopolski", a w otoku „Gniezno zaprasza". Odbywały się imprezy towarzyszące, jak np.: odsłonięcie tablicy harcerskiej na kościele pw. św. Jerzego, loty szybowcowe, zawody: biegi przełajowe, hippiczne, wycieczki krajoznawcze. Do tradycji obchodów Tygodnia Gniezna powrócono w 1947, zmieniły się jedynie nazwa – Dni Gniezna i termin – czerwiec. Szczególnie uroczyście Dni Gniezna obchodzono w 1966. Symbolem tego jest istniejący budynek I LO wraz z Muzeum Początków Państwa Polskiego i pomnikami Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Uroczystości milenium chrztu uświetniły: hejnał z budynku starego ratusza, wystawa filatelistyczna i fotograficzna *Dokumenty tysiąclecia*, finał rajdu motocyklowego na stadionie (ob. im. F. Hynka), żakinada Związku Młodzieży Socjalistycznej, widowisko hist. w amfiteatrze przy jez. Jelonek. W latach 1976-79 Urząd Miejski w Gn. zorganizował w ostatnich dniach sierpnia cykl imprez historyczno-folklorystycznych pod nazwą „Gniezno Rodu Piastów". Otwierał je korowód historyczny, podczas którego klucze i pieczęcie miejskie przekazywano przedstawicielom rzemiosła. W programie znalazł się też Jamark Bartłomiejski – kiermasz handlowy rzemiosła i twórców ludowych, organizowany w miejscu dawnych targowisk miejskich. Punktem kulminacyjnym było zawsze plenerowe widowisko historyczne „Legendy Znaku Polan", wystawiane w scenerii jezior Winiary i Jelonek.

Znak graficzny imprez Dni Gniezna pod nazwą „Gniezno Rodu Piastów"

Po 1989 Dni Gniezna ponownie obchodzone są w okresie kwietniowym i wiążą się z uroczystościami świętowojciechowymi. Od 2003 dodatkowym akcentem święta są dni → miast partnerskich w Gnieźnie.

Zaproszenie na cykl imprez „Gniezno Rodu Piastów"

DOBIEJEWO, wieś sołecka w gminie Mieleszyn, parafia Łopienno, ob. 84 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 245 ha. W latach 70. XIX w. wieś liczyła 24 domy, 174 mieszkańców (6 ewangelików, 168 katolików), w tym 63 analfabetów. W XIII w. Bolesław Pobożny nadał dziesięcinę z D. kościołowi św. Jerzego w Gn. W latach 1342-76 D. oddawało dziesięcinę do kościoła w Łopiennie. W latach 1519-33 właścicielem wsi był burgrabia krak. Andrzej Zakrzewski.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DOBROGOST Z NOWEGO DWORU (ur. ok. 1335 w Nowym Dworze Mazowieckim, zm. 14 IX 1401 w Chełmie k. Uniejowa), biskup poznański, arcybiskup gnieźnieński, legat papieski na Litwie. Zdaniem Jana Długosza był synem rycerza Tomisława z mazowieckiej gałęzi rodu Nałęczów. Przeznaczony do stanu duchownego, w 1360 ukończył z tytułem doktora dekretów studia prawnicze we Włoszech. Karierę publiczną rozpoczął na dworze księcia mazowieckiego Siemowita III, będąc w latach 1368-74 jego kanclerzem. Po objęciu w 1370 tronu pol. przez Ludwika Węgierskiego zabiegał o przychylność nowego władcy. W 1373 wystąpił jako kapelan Ludwika, w tymże roku posłował do Rzymu, gdzie w imieniu monarchy referował papieżowi plany chrystianizacji Litwy. Osiągnął wiele godności kościelnych w Królestwie i na Mazowszu, m.in. prepozyturę (1367) i dziekanię krak. (1375); był członkiem kapituł gnieźn. i płockiej. Dobre stosunki z Ludwikiem Węgierskim pogorszyły się, gdy w 1382 kapituła gnieźn. wybrała D. na arcybiskupa. Elekcja była efektem zabiegów księcia Siemowita, który posunął się do oblężenia arcybiskupiego Łowicza, by wywrzeć nacisk na kapitułę. Ludwik Węgierski obawiał się jednak wzrostu wpływów księcia mazowieckiego, który nie ukrywał swych ambicji odnośnie do aspirowania do tronu pol. po spodziewanej śmierci króla bez męskiego potomstwa. Przeciwko D. w samej Wielkopolsce występował też możny ród Grzymalitów, skłócony z Nałęczami. Na życzenie Ludwika udający się do Rzymu po zatwierdzenie papieskie arcybiskup elekt został uwięziony w Treviso, a papież Urban VI mianował na stolec gnieźn. kandydata królewskiego. Uwolniony po rychłej śmierci króla, D. usiłował dochodzić swych praw w kurii i ostatecznie jako rekompensatę otrzymał z rąk papieża biskupstwo pozn. (1384) oraz funkcję kolektora danin papieskich w Polsce. Po powrocie do kraju związał się z dworem królowej Jadwigi, w 1386 uczestniczył w ceremonii chrztu i koronacji męża królowej – Władysława II Jagiełły. W latach 1387-88 jako poseł nowego władcy uzyskał w Rzymie uznanie papieskie dla Jagiełły oraz zgodę Stolicy Apostolskiej na akcję misyjną i utworzenie podległej arcybiskupstwu gnieźn. organizacji kościelnej na Litwie. Mianowany w 1388 legatem papieskim dla zorganizowania biskupstwa wileńskiego, wywiązał się z tego zadania, ustanawiając w tym samym roku w Wilnie kapitułę oraz powołując pierwszego biskupa – Andrzeja Wasiłę. W tymże 1388 D. został ponownie wybrany przez kapitułę na arcybiskupa gnieźn., nie uzyskał jednak zatwierdzenia papieskiego. O prowizję Stolicy Apostolskiej wystarał się bowiem awanturniczy książę opolski i dotychczasowy bp włocławski Jan Kropidło. Prawdopodobnie jako nagrodę za zasługi stryja bratankowie D. otrzymali w zastaw królewskie miasta Zbąszyń i Kębłów, dając początek rodzinom Zbąskich i Kębłowskich. W 1394, dzięki poparciu króla, D. objął wreszcie arcybiskupstwo gnieźn. i przypadło mu zadanie uporządkowania spraw archidiecezji, pogrążonej w chaosie po burzliwej próbie przejęcia stolca arcybiskupiego przez → Jana Kropidłę. Rządy D. oraz twarde sprawowanie urzędu kolektora danin papieskich przysporzyły mu licznych wrogów. Ok. 1399 podjęto nawet nieudaną próbę zamachu na życie arcybiskupa. W 1400 D. zwołał synod prowincjonalny w Łęczycy. Wbrew zdaniu dawniejszej historiografii zmarł nie w 1402, lecz już 14 IX 1401. Jego szczątki spoczęły w katedrze gnieźnieńskiej.

Lit.: J. Nowacki, *Analecta Gnieźnieńskie. Do chronologii arcybiskupów gnieźnieńskich XIV i XV wieku*, „Roczniki Historyczne" 11, 1935, s. 62-65.

DOM MAŁYCH DZIECI, zał. z inicjatywy Towarzystwa Opieki nad Dziećmi, otwarty w 1924 w Gn. przy ul. Łącznica. W dniu oficjalnego otwarcia (15 X) w zakładzie znajdowało się 13 dzieci, a 9 dochodziło z miasta i przebywało w nim od godz. 7.00 do 18.00. Placówka przeznaczona była zasadniczo dla sierot i dzieci do lat 3, pozbawionych opieki z przyczyn społecznych. Funkcje opiekuńcze i pielęgnacyjne sprawowały siostry ze Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo. W 1933 rozwiązano Towarzystwo Opieki nad Dziećmi i całkowity zarząd oddano zgromadzeniu. W 1940 placówkę przejęli Niemcy, pozostawiając do opieki nad dziećmi 1 siostrę zakonną. W 1945 zarząd powrócił w ręce sióstr. W 1952 w zakładzie ustanowiono administrację świecką, a w 1971 opiekę nad nim w całości przejął personel świecki. W 1981 zakład przeniesiono do nowych pomieszczeń przy ul. Paczkowskiego. Nadal przebywały w nim na 3 oddziałach dzieci do lat 3. Dom dysponował 60 miejscami. Wśród podopiecznych duży odsetek stanowiły dzieci niepełnosprawne. W 1993 zmieniono nazwę zakładu na Dom Dziecka, podniesiono też górną granicę wieku pensjonariuszy do lat 10 i zmniejszono liczbę miejsc do 50. W kwietniu 2004 w zakładzie przebywało 42 dzieci, w tym 14 niepełnosprawnych.

DOM MATKI I DZIECKA, ośrodek rehabilitacyjny, terapeutyczny i wychowawczy w Gn. mieszczący się w wybudowanym w latach 1989-93 nowoczesnym obiekcie na os. Orła Białego. 20 XI 1993 budynek został poświęcony przez Prymasa Polski kard. J. Glempa i oddany do użytku w obecności jego fundatorki B. Piaseckiej-Johnson, zamieszkałej w USA. Projekt opracowała U. Wachowska z Gn., wykonawcą było Przedsiębiorstwo Wielobranżowe „Relex" z Poznania pod kierunkiem W. Jędraszewskiego. Nadzór budowlany sprawował J. Waleriańczyk. W obiekcie utworzono 4 oddziały przedszkolne, w tym 2 dla dzieci specjalnej troski, 12 pokoi dla samotnych matek i cele dla sióstr zakonnych. W grudniu 1999, po zaprzestaniu działalności przedszkolnej, utworzono w tym miejscu Ośrodek Miłosiernego Samarytanina, poświęcony przez abpa H. Muszyńskiego, Metropolitę Gnieźnieńskiego. Urządzono salę rehabilitacyjną, gabinet kinezyterapii, świetlicę integracyjną przeznaczoną na zajęcia terapeutyczne. Priorytetem jest rehabilitacja dzieci i młodzieży z porażeniem mózgowym i opóźnieniami w rozwoju psychomotorycznym. W obiekcie działają poradnie: rehabilitacji, opieki paliatywnej i hospicyjnej. Spotykają się tam

członkowie Polskiego Towarzystwa Stwardnienia Rozsianego. Obiektem administruje „Caritas" Archidiecezji Gnieźnieńskiej, a służbę pełnią siostry Zgromadzenia Najświętszej Rodziny z Nazaretu.

DOMAGAŁA MARIA JANINA (ur. 14 VII 1922 w Bydgoszczy, zm. 27 XI 2006 w Gn.), pracownik umysłowy, siostra zakonu świeckich. Córka starszego sierżanta zawodowego Wojska Polskiego Stanisława i Stanisławy z d. Hejdrych. W 1938 ukończyła 2-letnią szkołę handl. w Bydgoszczy. Potem pracowała jako księgowa w mleczarni niem. państwa Kluge, z których rodziną w 1940 została wywieziona na roboty przymusowe do Ninburga nad Bezerą w Niemczech, gdzie nadal pracowała w ich mleczarni. Podczas okupacji niem., 3 IX 1942, zginął jej ojciec więziony we Wronkach. W 1947 przybyła do Gn. i podjęła pracę w szpitalu dziecięcym Sióstr Miłosierdzia w Gn. na ul. Lecha. Następnie pracowała jako księgowa w krochmalni w Bronisławiu k. Strzelna. 1 I 1951 została zatrudniona w Gnieźnieńskich Zakładach Odzieżowych (później „Polanex" Gniezno) w sekretariacie jako maszynistka przepisywania tekstów i korespondencji. 1 III 1979 przeszła na emeryturę. 9 I 1949 przyjęła habit siostry III Zakonu Świeckich przy kościele i klasztorze oo. Franciszkanów w Gn., a 2 IX 1951 złożyła profesję (przysiężenie), przyjmując imię Klara. W zakonie pełniła funkcję: przełożonej od 1 III 1987 do 6 X 1990, sekretarza od 7 X 1990 do 30 IX 1997 oraz kronikarza od 1 I 1988 do 30 IX 1997 i od 3 XII 2000 do III 2004. III Zakon św. Franciszka założono w Gn. w 1929.

DOMAŃSKI JULIAN (ur. 21 III 1874 w Przytarni k. Chojnic, zm. 23 VI 1941 w Krakowie), lekarz. Gimnazjum ukończył w Chełmnie. Studiował na Wydziale Lekarskim uniwersytetu w Berlinie. W 1904 ukończył studia oraz obronił pracę doktorską. Wrócił do Chełmna. W latach 1910-12 mieszkał i pracował jako lekarz w Łobżenicy. W 1912 przeniósł się do Kłecka, gdzie założył rodzinę. W latach 1920-21 pracował jako lekarz wojsk. w Szpitalu Wojskowym przy ul. św. Jana 9 w Gn. Był w stałym kontakcie z drem J. → Musiełem. Od 15 do 31 VII 1921 pełnił urząd komisaryczny burmistrza Kłecka. Za swoje wynagrodzenie, wyznaczone przez wojewodę, ufundował ochronkę w Kłecku, sprowadzając siostry służebniczki z Pleszewa. Siostry zakonne zajmowały się prowadzeniem przedszkola i pielęgnacją chorych. Od chwili utworzenia Kasy Chorych w Gn. do II wojny światowej był lekarzem i leczył pracowników rolnych w Działyniu i Zakrzewie. W pierwszych dniach wojny leczył rannych i chorych w punkcie sanitarnym zorganizowanym w Szkole Powszechnej w Kłecku. W czasie okupacji hitlerowskiej opiekował się chorymi w magistracie, przytułku i szpitalu św. Ducha, a następnie został zabrany do obozu koncentracyjnego. W 1930 odznaczony Odznaką Honorową PCK II stopnia. Po wojnie wysiedlony wraz z całą rodziną do Krakowa, gdzie zmarł. W 1948 jego ciało przewieziono do Kłecka i pochowano na tamtejszym cmentarzu.

DOMINIK Z SECEMINA, kanonik i kanclerz gnieźn., dr teologii i obojga praw; był powiernikiem abpa gnieźn. Jana → Łaskiego; w 1515 pielgrzymował do Jerozolimy i Palestyny; w trakcie podróży przez Morze Śródziemne do Ziemi Świętej w latach 1515-16 zwiedził Włochy.

Lit.: M. Borowiak, *Cierpienia w drodze do grobu Chrystusa*, „Kulisy Gnieźnieńskie" 1993, nr 32; J. Bystroń, *Polacy w Ziemi Świętej, Syrji i Egipcie 1147-1914*, Kraków 1930; S.A. Korwin, *Stosunki Polski z Ziemią Świętą*, Warszawa 1958; J. Pertek, *Polacy na szlakach morskich świata*, Gdańsk 1957.

DORSZEWSKI KAZIMIERZ (ur. 19 II 1826 w Powidzu, zm. 28 XI 1915 w Gn.), ksiądz, wykładowca seminarium duchownego w Poznaniu, administrator generalny archidiecezji gnieźn. W 1846 ukończył gimnazjum w Trzemesznie, a następnie wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu. W 1848 jako kleryk wystąpił w kościele w Trzemesznie z mową nakłaniającą Polaków do powstania. Po tym zdarzeniu władze pruskie zmusiły go do opuszczenia Polski, wyjechał z Poznania i udał się na dalsze studia do Niemiec, gdzie zdobył licencjat z teologii, a 22 III 1850 przyjął święcenia kapłańskie. W latach 1850-54 wykładał egzegezę Pisma św., a także opiekował się biblioteką seminarium duchownego w Poznaniu. W latach 1854-68 z powodu kłopotów zdrowotnych pełnił posługę w parafii w Ryszewce k. Rogowa. Tam od 1863 sprawował urząd dziekana. W 1869 otrzymał kanonikat kapituły pozn. oraz funkcję kaznodziei katedralnego. W 1872 został radcą ordynariatu arcybiskupiego oraz pielgrzymował do Palestyny. W 1886 został wybrany na dziekana prałata kapituły pozn. W 1893 otrzymał godność prepozyta Kapituły Prymasowskiej w Gn. W 1897 włączył się w przygotowywanie obchodów jubileuszu 900-lecia śmierci św. Wojciecha. W latach 1906-14 zarządzał archidiecezją gnieźn. jako wikariusz kapitulny. W 1915 otrzymał godność papieską protonotariusza apostolskiego. Od 1870 był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, publikował w jego rocznikach, należał także do Towarzystwa Pomocy Naukowej, które wspierał swoimi funduszami. W tym samym roku zaczął wydawać *Lekcje i ewangelie na niedziele i święta z objaśnieniami*.

DORSZEWSKI MACIEJ (ur. 24 II 1804 w Koźminie, zm. 4 I 1880 w Gn.), ksiądz, powstaniec listopadowy, duszpasterz i dobroczyńca ubogich. Ukończył gimnazjum w Poznaniu. Przez 3 lata służył w wojsku pruskim. W 1828 wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu. W 1830 uczestniczył w powstaniu listopadowym w 4. Pułku Piechoty. W 1831 nauczał prywatnie w Tomicach k. Konina. 7 IV 1832 wrócił na studia teologiczne do Gn. W 1832 został skazany na 10 miesięcy więzienia za udział w powstaniu listopadowym. 17 IX 1833 otrzymał święcenia kapłańskie i wikariat w farze gnieźn. W 1834 został powołany na stanowisko wikariusza penitencjarza katedry w Gn. W latach 1835-55 administrował seminarium duchownym w Gn. Od 1839 był adwokatem sądu duchowne-

go. 12 VII 1855 mianowany kanonikiem gremialnym kapituły gnieźn. i radcą konsystorza arcybiskupiego. W 1867 został wikariuszem generalnym i oficjałem, a także został zaliczony w poczet prałatów domowych Piusa IX. W 1854 zainicjował powstanie pierwszej w Gn. ochronki połączonej ze szwalnią dla ubogich dziewcząt, które wspierał finansowo. Od 1855 wspierał sierociniec, a także przyczynił się, wraz z ks. F. → Kozłowskim i innymi dobroczyńcami, do budowy przystosowanego do potrzeb tej instytucji gmachu przy ul. św. Wojciecha, funkcjonującego do dziś. Prace budowlane rozpoczęto w 1870. W latach 1860-80 należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

DRACHOWO, wieś w gminie i parafii Niechanowo, ob. 122 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 369,63 ha. D. dawniej należało do parafii św. Wawrzyńca w Gn. W latach 70. XIX w. było tu 13 domów, 129 mieszkańców (98 ewangelików, 31 katolików), w tym 28 analfabetów. Najstarsza wzmianka pochodzi z 1377. Ok. 1443 wieś była własnością Marcina Gurowskiego, wikariusza gnieźn. Ok. 1521 oddawała dziesięcinę do kościoła św. Wawrzyńca w Gn. W czasie zaboru 19 VII 1798 dziesięcinę zamieniono na czynsz w wysokości 50 zł.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DRAMAT, amatorska grupa teatr., zał. w Gn. w 1999 przez T. Kujawskiego, działająca w ramach koła teatralnego w Młodzieżowym Domu Kultury. Spektakle D. cechuje silna ekspresja ruchu. Grupa zdobyła nagrodę Złoty Gwóźdź na II Regionalnym Mityngu Teatralnym w Gn. w 2002.

DROGOSŁAW, nieistniejąca dziś wieś w okolicach Gn. W latach 70. XIX w. liczyła 4 domy, 24 mieszkańców (17 ewangelików, 7 katolików), w tym 10 analfabetów.

DRUGI BURMISTRZ, stanowisko we władzach miejskich Gn. utworzone w 1906. Pierwszy burmistrz H. Schoppen od 1912 nosił tytuł Oberbürgermeister. Od 1914, gdy H. Schoppen został okupacyjnym burmistrzem Łodzi, dotychczasowego d.b. Heinricha Nollnera tytułowano „bürgermeister", choć oficjalny awans na pierwszego burmistrza otrzymał dopiero 16 I 1917. Po wyłączeniu Gn. z powiatu w 1925 dotychczasowy burmistrz otrzymał tytuł → prezydenta miasta. Jego zastępcy od tej pory nosili tytuł wiceprezydenta. Stanowisko to istniało także w latach 1945-50 oraz 1975-90. Od 1990 istnieje stanowisko zastępcy prezydenta.
Stanowisko drugiego burmistrza i wiceprezydenta sprawowali: Richard Putzner (1906-1 X 1909), Oskar Behrens (1 X 1909-1913), Heinrich Nollner (28 V 1913--16 I 1917), Maksymilian → Hensel (1923-31 X 1935, od lutego 1925 wiceprezydent), Izydor → Gałęzewski (20 X 1936-24 VIII 1939), Władysław Szlaferek (1 II 1945-16 V 1947), Franciszek Szczerbal (21 V-14 VIII 1947), Jan Kordys (20 VIII 1947-3 VI 1950), Henryk → Jasiński (1 VII 1975-31 XII 1977), Józef Delgiado (1 VII 1975-30 IX 1983), Czesław Wąsowicz (1 IX 1976-16 III 1978), Jan Socha (1 IX 1983-30 IX 1990), Marian Górny (1 IV 1982-31 VIII 1983), Władysław Staszewski (1 XII 1983-31 VIII 1990).
Stanowisko zastępcy prezydenta pełnili: Paweł Arndt (22 VI 1990-18 XI 1998), Jerzy Waleriańczyk (1 VII 1990-28 VI 1994), Andrzej Grzelak (1 VII 1993-30 VI 2003), Jan Budzyński (19 XI 1998-19 XI 2002), Robert Andrzejewski (od 12 V 2003).

DRUKTEINIS EDMUND (ur. 25 VII 1925 w Gn., zm. 12 II 1999 w Gn.), wybitnie uzdolniony rzemieślnik, zajmujący się stolarstwem artyst. i posługujący się unikatową techniką intarsji. Na początku lat 40. rozpoczął terminowanie w stolarni, ucząc się meblarstwa i intarsji – sztuki wykładania przedmiotów drewnianych (mebli, szkatułek, pudełek) kawałkami kolorowego forniru i tworzenia z nich określonego wzoru lub wizerunku. W 1946 został czeladnikiem. Ukończył swą pierwszą pracę intarsjową *Madonna* i rozpoczął intarsjowanie *Koronacji Bolesława Chrobrego*, zakończone w 1949. Pracę tę zaprezentował w 1949 podczas wystawy z okazji Kongresu Związków Zawodowych w Warszawie. W 1954 powstał *Chrzest Polski*, a w latach 50. poświęcona Gn. praca *Bądź znakiem grodu i państwa.* W latach 1962-68 wykonywał intarsję Drzwi Gnieźnieńskich (w skali 1 : 2), a proces powstawania tego dzieła stał się tematem telewizyjnego reportażu *Delegacja do Gniezna*. W 1971 rozpoczął intarsjowanie kopii ołtarza Wita Stwosza (w skali 1 : 4). W latach 70. pracował jako stolarz w zakładach „Polanex" w Gn. Uczył też młodych stolarzy w Cechu Stolarzy Swarzędzkich. Pierwsza wystawa jego prac w Gn. odbyła się w 1949, a następną zorganizował oddział Stowarzyszenia PAX w listopadzie 1976. W 1975 wystąpił w programie TVP *Progi i bariery*. W 1980 prezentował swoje dzieła w Niemczech na wystawie pol. rzemiosła artyst. w Kassel. Z okazji 40-lecia swej pracy w 1984 wystawiał w gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury. Jego dzieła, w większości poświęcone Gn., znajdują się w kolekcjach prywatnych i muzeach byłego ZSRR, Belgii, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii, Czechosłowacji, USA, Australii i Watykanu. Należał do nielicznych w świecie mistrzów intarsji. Za swą twórczość uhonorowany został medalem „XII Wieków Gniezna" i wieloma innymi wyróżnieniami.

DRZAŻDŻYŃSKI STANISŁAW (ur. 25 IV 1850 w Gn., zm. 2 X 1927 w Poznaniu), pedagog. Był uczniem gnieźn. gimnazjum, gdzie w 1869 otrzymał świadectwo dojrzałości. Studiował filologię klasyczną na uniwersytecie we Wrocławiu. Po uzyskaniu prawa nauczania języków starożytnych w szkole średniej, pol., franc. i niem. w 1875 zaczął pracę pedagogiczną w Głubczycach na Śląsku. Tam z krótką przerwą pracował do 1919. Prócz pracy zawodowej zajmował się topografią miast śląskich. Wydał 2 rozprawy nauk. (*Die slavischen Ortsnamen des Kreises Leobschutz* oraz *Die slavischen Ortsnamen Schlesiens*). Był także autorem haseł do *Wielkiej encyklopedii*

powszechnej ilustrowanej. Po uzyskaniu niepodległości przez Polskę powrócił do Gn., gdzie objął kierownictwo gimnazjum. Za czasów jego dyrekcji nastąpiła szybka polonizacja szkoły, utrzymano jej tradycyjny, klasyczny charakter. W 1925, na 50-lecie swej pracy pedagogicznej, został kawalerem Orderu Polonia Restituta. Ostatnie lata życia spędził w Poznaniu.

DRZEWICKI MACIEJ (ur. 22 II 1467 w Drzewicy k. Opoczna, zm. 22 VIII 1535 w Łowiczu), kanclerz koronny, biskup przemyski i włocławski, arcybiskup gnieźnieński, humanista i dyplomata. Syn kasztelana żarnowieckiego Jakuba Drzewickiego herbu Ciołek i jego żony Katarzyny Libiszowskiej. Kształcił się we Włocławku i Krakowie. Został uczniem, a następnie sekretarzem Filipa Kallimacha, który wprowadził go w krąg humanistów krak. oraz na dwór królewski. W 1486 towarzyszył Kallimachowi w poselstwie do cesarza Fryderyka III. Zbliżył się do królewicza Jana Olbrachta, za którego panowania (1492-1501) zrobił karierę w kancelarii królewskiej. Piastował najpierw urząd pierwszego sekretarza, a od 1501 podkanclerzego. Po śmierci króla został oskarżony o defraudację i przejściowo uwięziony, utrzymał jednak urząd. W 1503 objął z polecenia króla Aleksandra Jagiellończyka biskupstwo przemyskie (sakrę biskupią przyjął w 1505), ale ponowny wzrost znaczenia M.D. nastąpił dopiero po wstąpieniu na tron Zygmunta I Starego (1506-48). Był zwolennikiem polityki prohabsburskiej. Toczył z tego powodu ostrą walkę z kanclerzem Janem → Łaskim, którego pozycję zdołał stopniowo podkopać. W 1511 po przejściu J. Łaskiego na arcybiskupstwo gnieźn. przejął złożoną przezeń godność kanclerza. W 1513 król wyznaczył go na biskupstwo włocławskie. M.D. usiłował łączyć tę godność biskupią z urzędem kanclerskim, pod naciskiem sejmu musiał jednak w 1515 złożyć pieczęć. Nadal odgrywał jednak dużą rolę polityczną. Uczestniczył w rokowaniach z Habsburgami zakończonymi w 1515 układem dynastycznym w Wiedniu, który w niedalekiej przyszłości miał im otworzyć drogę do tronu Czech i Węgier. Jako poseł Zygmunta Starego, stryja i opiekuna małoletniego króla Czech Ludwika Jagiellończyka dysponującego głosem elektorskim, odegrał wybitną rolę podczas elekcji cesarskiej w 1519, w dużym stopniu przyczyniając się do zwycięstwa Karola V Habsburga w rywalizacji z królem Francji Franciszkiem I. Uczestniczył w licznych misjach dyplomatycznych do Wiednia, Wenecji, na Węgry. Jako biskup włocławski usiłował przeciwdziałać postępom reformacji w swojej diecezji, prowokując w rezultacie rozruchy uliczne w Gdańsku (1524). Sytuację w mieście uspokoiła dopiero wizyta Zygmunta Starego w 1526. M.D. towarzyszył królowi i starał się umocnić pozycję Kościoła w Prusach Królewskich. Popierał przy tym zamiar sekularyzacji zakonu krzyżackiego i oddania Prus Zakonnych w lenno Albrechtowi Hohenzollernowi (traktat krakowski w 1525). Zwalczał tym samym inkorporacyjne plany J. Łaskiego. W polityce wewnętrznej był zwolennikiem wzmocnienia autorytetu króla i senatu oraz przeciwnikiem wzrostu znaczenia izby poselskiej. Sprzeciwiał się tym samym wysuwanemu przez średnią szlachtę programowi reform (ruch egzekucyjny). Przyczynił się do elekcji i koronacji Zygmunta II Augusta na króla Polski za życia ojca (1530). Gdy w 1527 poważnie chory abp gnieźn. J. Łaski poprosił króla o desygnowanie koadiutora z prawem następstwa w Gn., monarcha wyznaczył M.D. Stało się to gł. za sprawą królowej Bony, do której stronnictwa zaliczał się od pewnego czasu biskup włocławski. Mimo niechęci samego J. Łaskiego, od dawna skłóconego z M.D., Zygmunt Stary nie cofnął już desygnacji. Po zgonie poprzednika M.D. objął arcybiskupstwo 4 VIII 1531. W 1532 zwołał synod prowincjonalny, którego statuty ogłosił następnie drukiem. W ostatnich latach życia rezydował gł. w arcybiskupim Łowiczu, tam też zmarł w 1535. Pochowano go w katedrze gnieźn. Dla samego miasta i archidiecezji niczym szczególnym się nie zasłużył.

M.D. przejawiał zainteresowania literackie i naukowe, zgromadził bogaty księgozbiór, dla którego polecił wykonać pierwszy w Polsce ekslibris (1516). Prowadził obszerny dziennik, zachowany dla lat 1499-1515. Był kontynuatorem Długoszowego katalogu biskupów włocławskich, w którym zamieścił również własną biografię. Na podstawie ksiąg kościelnych sporządził rodowód swojej rodziny. Zachowały się także jego liczne listy. Przyczynił się do rozwoju gosp. dóbr biskupich w diecezjach, którymi zarządzał, interesował się górnictwem i hutnictwem. Wprowadził zasadę stosowania szyfrów w korespondencji dyplomatycznej pol. kancelarii królewskiej.

Lit.: H. Rybus, *Prymas Maciej Drzewicki. Zarys biografii*, „Studia Theologica Varsaviensia" 2, 1964, z. 1/2, s. 79-308.

DRZEWIECKA HELENA (ur. 28 X 1908 w Poznaniu, zm. 31 VIII 1988 w Gn.), aktorka teatralna. W latach 1948-71 była aktorką Teatru im. A. Fredry. Współpracowała jeszcze z tym teatrem do 1974. Na gnieźn. scenie zagrała m.in. Mariannę w *Domu lalki* H. Ibsena w reż. J. Grudy, Panią Dyndalską w *Damach i huzarach* A. Fredry w reż. M. Deskur, Lichorydę w *Peryklesie księciu Tyru* W. Szekspira w reż. E. Aniszczenki, Panią Jowialską w *Panu Jowialskim* A. Fredry w reż. E. Aniszczenki, Starą kobietę w *Matce Courage* B. Brechta w reż. J. Perza, Babcię w *Taka to historia* R.M. Grońskiego w reż. B. Radeckiej.

DRZEWIECKI ALFONS (ur. 4 I 1898 we Wrześni, zm. 9 IX 1966 w Poznaniu), hokeista na trawie i działacz sportowy. W 1946 po walkach w armii pol. na Zachodzie wrócił do Wielkopolski i osiadł w Gn. Zajął się handlem oraz organizowaniem i sponsorowaniem odradzającego się po wojnie życia sportowego. Reaktywował sekcję hokeja na trawie w KS → Stella. Doświadczenia wyniesione z dłuższego pobytu w Kilonii, gdzie zapoznał się z nowoczesnymi strukturami hokeja i formami treningu, przekazywał wybranym młodym zawodnikom. Po doskonałej selekcji stworzył bardzo silny zespół, który w latach 1947-74 14 razy sięgnął po tytuł mistrza Polski (później jako Spójnia i Sparta). Wycho-

wał znakomitych zawodników, m.in. A., H. i J. Fliników (→ Flinik Alfons), braci A. i H. Adamskich, R. → Marca, N. → Maciaszczyka, J. → Małkowiaka, B. Pawlickiego. Na 11 zawodników, którzy znaleźli się w składzie hokejowej reprezentacji Polski na Igrzyska Olimpijskie w Helsinkach w 1952, 10 to podopieczni A.D. Położył on podwaliny pod powojenny pol. i gnieźn. hokej na trawie. Sam jeden raz reprezentował Polskę w meczu międzypaństwowym.

DRZWI GNIEŹNIEŃSKIE zob. katedra gnieźnieńska.

DUBIS JAN (ur. 12 X 1932 w Poraju, zm. 19 VI 1999 w Gn.), lekarz specjalista psychiatra. Dyplom lekarski uzyskał w 1960 w Akademii Medycznej w Szczecinie. Pracował w Klinice Psychiatrii Akademii Medycznej w Poznaniu, a następnie od 1965 do 1998 w Wojewódzkim Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn. Od 1969 pełnił funkcję ordynatora oddziału psychiatrycznego.

DULIŃSKI ANTONI (ur. 8 V 1866 w Chełmży, zm. 2 VI 1925 w Aleksandrowie), ksiądz, duszpasterz, oficjał i katecheta. W 1889 zdał maturę w Toruniu. Studiował filozofię i teologię w Monasterze, Poznaniu i Gn. 5 III 1893 otrzymał święcenia kapłańskie, a następnie został wikariuszem w parafii pw. św. Marcina w Poznaniu. W 1896 został proboszczem, prefektem i kapelanem wojsk. w Rawiczu. W 1900 został przeniesiony przez władze pruskie na probostwo do Pogorzelicy. Od 1910 mieszkał w Gn. Otrzymał godność kanonika gremialnego Kapituły Kolegiackiej pw. św. Jerzego na Zamku Gnieźn. Pełnił funkcje penitencjariusza w katedrze, dyrektora kancelarii konsystorza, egzaminatora prosynodalnego, obrońcy majątku kościelnego, cenzora ksiąg religijnych. W latach 1914-30 i w 1921 był notariuszem sądu duchownego, promotorem sprawiedliwości i oficjałem. Od 1920 uczył religii w Gimnazjum Żeńskim im. bł. Jolenty w Gn. W latach 1911-21 był autorem corocznego urzędowego wykazu kleru i parafii archidiecezji gnieźn. Należał do Towarzystwa Pomocy Naukowej i Zwalczania Gry Hazardowej.

DURZYŃSKI STEFAN (9 I 1886 w Poznaniu, 12 III 1981 w Gn.), infułat, kurialista, kaznodzieja, poeta. Syn Stanisława i Marii. Studia teologiczne odbył w Poznaniu, a duszpasterskie w Gn, gdzie 14 IX 1909 przyjął święcenia kapłańskie. Do 1914 był wikarym w Ostrzeszowie, Wolsztynie, Mokronosie i kapelanem elżbietanek w Poznaniu. W latach 1915-23 urlopowany z pracy duszpasterskiej z powodu choroby. W latach 1917-21 w Poznaniu prowadził zajęcia w gimnazjach i na kursie pomocniczych sił nauczycielskich. Od 1918 był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w latach 1919-20 współpracował z „Gazetą Narodową", w 1920 z wydawnictwami Chrześcijańskiej Demokracji. W 1923 był notariuszem sądu duchownego, w 1929 kanclerzem Kurii Arcybiskupiej w Poznaniu i referentem Prymasa Polski w Poznaniu, gdzie jako wybitny znawca klasyki i łaciny tłumaczył akta przesyłane do Rzymu. W 1934 został radcą duchownym, w latach 1923-39 działał w duszpasterstwie akademickim, publikował artykuły z prawa małżeńskiego i kanonicznych podstaw nauki religii i wychowania. W latach 1939-45 ukrywał się w Poznaniu, duszpasterzując z narażeniem życia, w latach 1945-46 podjął duszpasterstwo i odbudowę kościoła Bożego Ciała w Poznaniu. W 1946 przeniesiony do Gn., gdzie do 1954 był referentem Kurii Metropolitalnej, a w latach 1949-59 kaznodzieją katedralnym. W 1958 mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły Prymasowskiej i infułatem. Pełnił funkcję spowiednika kleryków i sióstr zakonnych. Obdarzony łatwością słowa i kulturą wymowy wnosił dawny styl kaznodziejski przeplatany łacińskimi słowami, wyrażeniami i zdaniami. Kazania publikował w „Bibliotece Kaznodziejskiej". Pisał wiersze religijne w języku pol. publikowane w „Przewodniku Katolickim" i „Wiadomościach Archidiecezji Gnieźnieńskiej", wydał tomik w języku łacińskim stanowiący wybór jego wierszy (1947), większość jego poezji pozostała w rękopisach. F. Nowowiejski skomponował melodię do wiersza *W Chrystusa wierzymy*. Często spacerował ulicami Gn., odwiedzając kościoły, a obchodząc katedrę na Wzgórzu Lecha, odmawiał różaniec.

DUSZNO, wieś parafialna w gminie Trzemeszno, ob. 91 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 611,28 ha. Parafia liczy 435 wiernych, księgi metrykalne od 1808. W 1880 było tu 87 mieszkańców (11 ewangelików, 76 katolików), w tym 29 analfabetów; folwark należał do Tadeusza Bronisza. Dawna własność kapituły gnieźn. W 1338 kustosz gnieźn. Benedykt procesował się z klasztorem trzemeszeńskim o prawo do jez. Głęboczek. Abp Janisław zasądził je klasztorowi. Pierwszy drewniany kościół wybudowali i uposażyli kustosze kapituły gnieźn. prawdopodobnie ok. XIII w. Pierwszy znany proboszcz Mikołaj, wzmiankowany w dokumencie z 1419. W 1429 jako uposażenie kościoła wymieniana jest Wola Młyńska (prawdopodobnie dzisiejsze Wydartowo). Ok. poł. XV w. z tej parafii wydzielono parafię kruchowską. Ostatni drewniany kościół został ufundowany przez kustosza gnieźn. Franciszka Ksawerego Rydzyńskiego w 1782. Murowany neogotycki kościół pw. św. Doroty wybu-

Między łamami: kościół pw. św. Doroty w Dusznie

dowano w 1965. Wewnątrz kościoła ołtarz gł. z 1730 oraz rokokowe ołtarze boczne i rzeźby Piotra i Pawła z ok. 1730. Przy kościele brama – dzwonnica z 1865.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DYBEK IRENA (ur. 14 XII 1912 w Czerniejewie k. Gn., zm. b.d.), pielęgniarka, chłopiec pokładowy, płatnik w Polskiej Marynarce Handlowej. Żona kpt. żeglugi wielkiej Tadeusza Dybka. Jedna z 40 kobiet zatrudnionych w Polskiej Marynarce Handlowej w latach 1939-45 (na statkach). Wykształcona w zawodzie pielęgniarki (sanitariuszki) przed 1939 pływała na statkach pasażersko-drobnicowych „Sobieski" i „Pułaski"; po 1939 wydostała się z Polski przez rumuńską granicę, przyjechała do Anglii. Od 26 VI 1941 do 22 I 1945 członek załogi frachtowca „Kromań" (dowódca kpt. żeglugi wielkiej T. Dybek). Zyskała rozgłos wśród flot sojuszniczych dzięki odwadze, a jej wojenne przygody podczas walk na Atlantyku zostały szeroko spopularyzowane na łamach prasy brytyjskiej i polonijnej. Nosiła przydomek „Perła Oceanu" i „Pierwsza Dama Floty Alianckiej". W styczniu 1945 w Stanach Zjednoczonych zeszła z „Kromania", zamieszkała w Baltimore. W 1946 po przeprowadzce do Annapolis wspólnie z mężem prowadziła studio fotograficzne „Foto Studio Albatros". Po śmierci męża w grudniu 1963 powróciła do Polski i zamieszkała w Gdyni. Odznaczona Medalem Morskim.
Lit.: W. Bartosiak, *Od Repek do Miami Beach*, w: *Na morze po chleb i przygodę*, Warszawa 1972; M. Borowiak, *Skruszone serce wilka*, „Kulisy Gnieźnieńskie" 1995, nr 6; idem, *Westchnienia do żony kapitana*, „Kulisy Gnieźnieńskie" 1995, nr 2; K.O. Borchardt, *Krążownik spod Somosierry*, Gdynia 1963; A. Fiedler, *Dziękuję ci, kapitanie*, Warszawa 1956; J.K. Sawicki, *Zdrada alianckiej bandery*, Gdynia 1991; J. Pertek, *Druga mała flota*, Poznań 1983; T. Sulatycki, *Stary, dzielny „Kromań"*, w: *Ku chwale bandery. Marynarskie wspomnienia z lat wojny...*, Warszawa 1992; K. Tarasiewicz, *Na „Kromaniu" i w Londynie*, Warszawa 1992.

DYCZEK MARIAN (ur. 9 VII 1923 w Środzie Wlkp., zm. 27 I 2001 w Gn.), prezes gnieźn. Towarzystwa Krzewienia Kultury Fizycznej (TKKF) w latach 1948-60, kierownik świetlicy sportowej TKKF przy ul. Konopnickiej w Gn., organizator imprez masowych dla zakładów pracy i mieszkańców Gn., członek władz wojewódzkich TKKF w Poznaniu, współzałożyciel sekcji: kometki, tenisa stołowego, gimnastyki sportowej i kulturystyki w TKKF.

DYDYŃSKI JÓZEF (ur. 25 IX 1819 w Bydgoszczy, zm. 9 II 1897 w Kłecku), ksiądz, proboszcz kłecki w poł. XIX w. W 1858 wydał *Wiadomości historyczne o mieście Kłecku* będące prawdziwą skarbnicą wiedzy o mieście i jego mieszkańcach od czasów najdawniejszych do współczesnych. Z okazji przypadającego w 2005 jubileuszu 750-lecia lokacji miasta wydany został reprint tego dzieła.

DYSIEK, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Kamieniec, 36 mieszkańców. W dokumencie z 1103 wzmiankowana jest osada Dysz, prawdopodobnie obecny Dysiek. Do 1793 własność klasztoru w Trzemesznie, co potwierdza protokół klasztorny z tego roku. W latach 80. XIX w. było tu 9 domów, 102 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 24 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DZIADKOWO, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Popowo Ignacewo, ob. 63 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 590 ha. Położone nad Jeziorem Dziadkowskim. Dawna własność rodu Grzymalitów. Wzmiankowana w 1392. W dokumencie z 1394 własność skarbnika Świętosława z D. i Brzozogaju. Od 2. poł. XIX w. D. było własnością niem., wcześniej należało do rodziny Koszuckich. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 7 domów, 57 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 41 analfabetów; dominium liczyło ok. 673 ha, 8 domów i 83 mieszkańców (6 ewangelików, 77 katolików), w tym 52 analfabetów. W 1907 majątek liczący 668 ha należał do Tadeusza Janczakowskiego. Zachował się zabytkowy spichlerz z poł. XIX w. oraz niewielki dworek z końca XIX w. otoczony niewielkim parkiem.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Dziadkowo, spichlerz z 1. poł. XIX w.

DZIADKÓWKO, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Popowo Ignacewo, ob. 48 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 203 ha. Położona nad Jeziorem Dziadkowskim. Wieś wzmiankowana w 1789. W poł. XIX w. liczyła się 7 domów, 60 mieszkańców (31 ewangelików, 29 katolików), w tym 29 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DZIAŁYŃ, wieś w gminie Kłecko, parafia Dębnica, ob. 830 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 726,37 ha. Położona w dolinie Małej Wełny, nad Jeziorem Działyńskim (ok. 24 ha) i Jeziorem Biskupickim. Odkryto tutaj ślady osadnictwa kultury pomorskiej z 550 r. p.n.e. Początkowo wieś nosiła nazwę Pępice; wzmiankowana w dokumencie z 1336. Od poł. XVI do XVIII w. własność rodziny Latalskich. Na terenie Pępic w 1777 Działyńscy, ówcześni właściciele wsi, założyli miasto, które-

Działyń, od lewej u góry: dworek zwany rządcówką z 1890 r.; spichlerz z 1. poł. XIX w.; dwór z ok. 1880 r.; Heinrich von Sprenger, właściciel dóbr działyńskich

mu od swojego nazwiska nadali nazwę Działyń; wkrótce jednak D. utracił prawa miejskie. Późniejszymi właścicielami były rodziny Wołłowiczów i von Sprengerów. W latach 80. XIX w. gmina D. składała się z 3 miejscowości: Działynia, folwarku Kopydłowo i młyna Opieczki. Było tu 12 domów, 206 mieszkańców (61 ewangelików, 145 katolików), w tym 97 analfabetów, majątek ziemski miał ok. 1057 ha. W 1926 dobra działyńskie, w skład których wchodziły majątki: D., Kopydłowo, Gajki, Bojanice, Brzozogaj, Dębnica, Obora, Bielawy i Pruchnowo, liczyły 2775 ha. Ostatni niem. właściciel Heinrich von → Sprenger w 1938 sprzedał D. pochodzącemu z Gołunia k. Pobiedzisk Zygmuntowi Pągowskiemu. Ppor. rezerwy Z. Pągowski (ur. 18 VII 1916) zginął na polu chwały we wrześniu 1939. Pochowany został w grobowcu rodzinnym na cmentarzu parafialnym w Pobiedziskach. W parku z 1. poł. XIX w. (ok. 4,1 ha) zachował się mocno przebudowany pałac z ok. 1880 oraz dwór z ok. 1890, a wśród zabudowań gosp. klasycystyczny spichlerz z 1. poł. XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DZIEĆMIARKI, wieś w gminie Kłecko, parafia częściowo w Waliszewie, Dębnicy i Kłecku, ob. 156 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 522,94 ha. Najstarsza wzmianka dotycząca wsi pochodzi z 1378. W średniowieczu własność rodu Porajów. Później wieś należała m.in. do rodziny Krzyżanowskich, w latach 40. XIX w. do hrabiego Albina Węsierskiego, prekursora badań archeol. na Ostrowie Lednickim. Od 2. poł. XIX w. własność niemiecka. W latach 70. XIX w. gmina składająca się z folwarku Słępowo oraz dominium Dziećmiarki liczyła ok. 531 ha, 14 domów, 175 mieszkańców (2 ewangelików, 173 katolików), w tym 96 analfabetów. Oskar Kolberg przebywający w D. w 1858 opisał zaobserwowany tutaj obyczaj ludowy o nazwie „wilk", dotyczący przyjmowania do grona parobków młodych chłopców wykonujących swoją pierwszą męską pracę. Przy dawnych zabudowaniach folwarcznych resztki parku, w którym do 1974 stał XIX-wieczny dworek (do jego budowy miały być użyte gotyckie cegły z rozebranego w 1. poł. XIX w., a położonego w Gn. nad jez. Jelonek, dawnego zamku arcybiskupa gnieźn.). W 1907 majątek wraz z folwarkiem Słępowo liczył 532 ha i był własnością Witalisa Waltera.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

DZIEKANKA, dawniej folwark należący do dziekanów kapituły gnieźn., od których wziął swoją nazwę. W 1938 włączony w sferę interesów miejskich, a od 1 I 1951 do Gn. W latach 70. XIX w. folwark liczył ok. 23 ha, 2 domy, 56 mieszkańców (7 ewangelików, 49 katolików), w tym 30 analfabetów. W 1891 utworzono tutaj szpital dla psychicznie i nerwowo chorych przeznaczony dla 1000 pacjentów. Był to jeden z najnowocześniejszych zakładów tego typu w kraju. Zabudowania szpitalne razem z parkiem zajmowały ok. 25 ha. Do szpitala należało ok. 100-hektarowe gospodarstwo przyszpitalne oraz gospodarstwo z 32 ha ziemi w Modliszewie.

„**DZIEKANKA**”, szpital, ob. Wojewódzki Szpital dla Nerwowo i Psychicznie Chorych im. A. Piotrowskiego „Dziekanka” w Gn. W 1889 Sejmik Krajowy w Poznaniu zadecydował o budowie zakładu psychiatrycznego. W 1890 dokonano lokalizacji przyszłego szpitala we wsi Dziekanka k. Gn. Pierwszych chorych przyjęto w 1894. W 1895 ukończono budowę kaplicy z 2 ołtarzami (dla katolików i ewangelików), ob. kościół pw. bł. Michała Kozala. W 1898 liczba pacjentów przekroczyła 700. Przebywali oni w 21 pawilonach. Stałym problemem był brak lekarzy (pracowało ich zwykle 4-5) i personelu pielęgniarskiego. Do 1939 pacjenci byli podzieleni na klasy, różniące się wysokością opłat, a co za tym idzie, standardem pobytu. Koszty ponosiły rodziny lub prywatne ubezpieczalnie. Jedynie za najuboższych (IV klasa) opłaty wnosiły gminy, starostwa powiatowe lub kasy chorych. W latach 1914-18 część szpitala przeznaczono na lazaret wojskowy. Rekwizycje, głodowe racje żywnościowe oraz brak środków finansowych spowodowały w tym okresie radykalne pogorszenie poziomu funkcjonowania placówki. Pierwszym dyrektorem „Dziekanki” był dr medycyny J. Kayser. W 1919 pierwszym pol. dyrektorem został A. → Piotrowski – dr medycyny i filozofii, reformator opieki psychiatrycznej. W tym czasie szpital liczył ok. 700 łóżek. Zatrudnienie wzrosło do 133 osób. Nadal jednak brakowało lekarzy. Pracowało 2-3 lekarzy i kilku praktykantów lekarskich. W 1933 liczba łóżek osiągnęła 1128 w 21 oddziałach. Po śmierci A. Piotrowskiego funkcję dyrektora objął dr W. Ratka. Do wybuchu II wojny światowej kontynuował działalność swego poprzednika. Wprowadził też nowe metody leczenia. Po wkroczeniu do Gn. wojsk hitlerowskich przyjął on obywatelstwo niemieckie. Został członkiem NSDAP i wykonawcą planu zagłady chorych psychicznie (→ eksterminacja chorych psychicznie). Po wkroczeniu wojsk radz. w styczniu 1945 w szpitalu przebywało 750 chorych. Po ucieczce personelu niem. pozostało 3 lekarzy (S. Galon, K. Skrzypiec, B. → Orlicki). 5 III 1945 funkcję dyrektora objął dr medycyny J. Gallus. Po kilku miesiącach pracy w skrajnie ciężkich warunkach przywrócono możliwości działania szpitala, m.in. uruchomiono laboratorium analityczne (kierownikiem została dr medycyny A. → Zakrzewska). W 1946 otwarto oddziały: dziecięcy (wieloletnim ordynatorem był lekarz medycyny W. → Borak) i neurologiczny (kierowany przez lekarza medycyny Z. → Błaszkiewicza, a następnie lekarza medycyny H. Dąbrowskiego). W 1947 powstała szkoła specjalna dla dzieci z niedorozwojem psychicznym. Od 1953 do 1958 dyrektorem „Dziekanki” był dr C. Tracewski, następnie w latach 1958-62 dr B. Szymborski. Baza łóżkowa i zaplecze gosp. nie uległy w tym czasie istotnym zmianom. Mimo dużej fluktuacji wzrosła liczba zatrudnionego personelu medycznego. Ze względu na ograniczone możliwości lecznicze czas pobytu chorych w szpitalu był bardzo długi. Powodowało to przekroczenie liczby etatowych łóżek i nadmierne zagęszczenie chorych. W tym okresie rozpoczęto stosowanie pierwszych leków rzeczywiście leczących zaburzenia psychiczne. W 1962 otwarto oddział internistyczny dla

Szpital „Dziekanka” – budynek administracji szpitala i pomnik dr. A. Piotrowskiego

pacjentów oddziału psychiatrycznego, pierwszy tego typu oddział w szpitalnictwie psychiatrycznym w Polsce. Organizatorem i pierwszym ordynatorem była lekarz medycyny Z. Andrycz-Staręga. W 1964 na stanowisko dyrektora powołany został dr nauk med. M. → Jaska. Był to okres olbrzymiego przepełnienia szpitala. Przy liczbie łóżek etatowych wynoszącej 1250 w oddziałach przebywało nawet 1500 chorych. W latach 1966-68 M. Jaska we współpracy z prof. S. Dąbrowskim (ówczesnym kierownikiem Kliniki Psychiatrii AM w Poznaniu) opracował nowy system organizacji opieki psychiatrycznej – subrejonizację. Polegał on na ścisłym powiązaniu jednostek terytorialnych (powiatów, dzielnic) z poszczególnymi oddziałami szpitala. Zespoły terapeutyczne oddziałów obejmowały chorych również opieką ambulatoryjną lub ściśle współpracowały z lekarzami poradni. System od 1969 przyjął się stopniowo we wszystkich dużych szpitalach psychiatrycznych w Polsce. Nastąpiło zmniejszenie liczby pacjentów przebywających na oddziałach. Nadal jednym z gł. problemów był niedobór wykształconej kadry medycznej. W latach 60. i 70. przeprowadzono kapitalne remonty i modernizacje większości oddziałów. W 1966 z inicjatywy B. → Borak obok szpitala wybudowano nowoczesną Przyszpitalną Szkołę Podstawową im. J. Korczaka, zajmującą się dziećmi z zaburzeniami osobowości i deficytami rozwojowymi. Ob. szkoła jest samodzielną jednostką oświatową, ściśle współpracującą ze szpitalem. W 1971 oddano do użytku nowoczesny 4-oddziałowy budynek szpitalny. Działania te pozwoliły poprawić warunki pobytu chorych w placówce. W tym samym roku nadano szpitalowi imię A. Piotrowskiego. W latach 1967-87 wybudowano 8 budynków mieszkalnych (ponad 130 mieszkań pracowniczych) oraz mieszkania hotelowe i rotacyjne. Dzięki temu znacznie wzrosła w tym czasie liczba fachowych pracowników medycznych. Rozbudowano znacznie fizykoterapię, pracownię radiologiczną, laboratorium z pracownią mikrobiologii oraz zaplecze socjalne. W 1976 nastąpiło otwarcie szpitala dla pacjentów bez zaburzeń psychicznych. Ze względu na brak łóżek w oddziale wewnętrznym Szpitala Miejskiego do oddziału wewnętrznego „Dziekanki” zaczęto przyjmować chorych internistycznie z 6 gmin położonych wokół Gn. W latach 80. z powodu kryzysu finansowego rozbudowa i modernizacje szpitala praktycznie ustały. Na przełomie lat 70. i 80. wielokrotnie występowały w szpitalu proble-

my z zaopatrzeniem w leki, sprzęt i żywność. Kryzys państwa miał odbicie w działalności szpitala. Zmiany polit. w 1980 doprowadziły do powstania w szpitalu Komisji Zakładowej NSZZ „Solidarność” oraz Związku Zawodowego Lekarzy. Działał ponadto Związek Zawodowy Pracowników Służby Zdrowia. Od stycznia do czerwca 1982 w oddziale wewnętrznym leczono internowanych z zakładu karnego w Gębarzewie. W 1989 powstała w Gn. delegatura Izby Lekarskiej, a w 1991 Izba Pielęgniarska. W ich tworzeniu brali udział pracownicy „Dziekanki”. W 1996 funkcję dyrektora szpitala objęła lekarz medycyny B. Trafarska. W ostatnich latach w związku ze zmianami systemu opieki zdrowotnej w „Dziekance” nastąpiły znaczne przeobrażenia. W odpowiedzi na zmieniające się zapotrzebowanie na usługi med. utworzono wiele wyspecjalizowanych oddziałów (m.in. geriatryczny, psychogeriatryczny, wewnętrzny psychosomatyczny z salą intensywnego nadzoru, detoksykacyjny, psychiatryczny dla dzieci i młodzieży, leczenia uzależnień dla młodzieży, rehabilitacji neurologicznej). W oddziale neurologicznym przeprowadzono gruntowną modernizację, organizując wyposażone w nowoczesny sprzęt sale intensywnego nadzoru neurologicznego. Szpital „Dziekanka” liczy ob. 25 oddziałów. Składa się na nie 8 oddziałów psychiatrycznych ogólnych (4 żeńskie, 4 męskie), 2 psychiatryczne dla przewlekle chorych, psychiatryczny psychosomatyczny, psychiatryczny dla dzieci i młodzieży, detoksykacyjny dla uzależnionych od alkoholu, psychogeriatryczny, leczenia uzależnień, leczenia uzależnień dla młodzieży, psychiatryczny rehabilitacyjny, psychiatryczny dla chorych na gruźlicę, 2 oddziały dziennego pobytu (psychiatryczny i psychogeriatryczny) oraz oddział neurologiczny, rehabilitacji neurologicznej, wewnętrzny psychosomatyczny i oddział geriatryczny. Ogólna liczba łóżek wynosi 900, ponadto funkcjonuje 30 miejsc w oddziałach dziennych. Baza diagnostyczna obejmuje m.in. pełnoprofilowe laboratorium analityczne, pracownię rentgenodiagnostyki, pracownię elektroencefalografii (EEG) i elektrokardiografii (EKG); pracownia diagnostyczna oddziału psychosomatycznego i geriatrii wykonuje badania USG, w tym dopplerowskie naczyń i echokardiografię, spirometrię i badania EKG wysiłkowe. Zapewniony jest stały dostęp do tomografii komputerowej (prywatna pracownia na terenie szpitala). W szpitalu działają specjalistyczne poradnie: zdrowia psychicznego, geriatryczna i psychosomatyczna. W szpitalu pracuje 650 osób, w tym 68 lekarzy, 42 osoby z wyższym wykształceniem med. (m.in. psychologowie, rehabilitanci, farmaceuci), 325 osób personelu pielęgniarskiego, 83 osoby ze średnim wykształceniem med. (terapeuci, rehabilitanci, technicy RTG, EKG i in.), 59 salowych, 33 pracowników obsługi technicznej oraz 40 osób administracji. W szpitalu stosowano prawie wszystkie metody terapii chorób psychicznych, które opisywano w fachowej literaturze światowej w ostatnim stuleciu. Nie stosowano jedynie metod neurochirurgicznych. Niektóre działania miały charakter nowatorski, np. w 1897 likwidacja krat w oknach oddziałów z wyjątkiem pawilonów dla chorych niespokojnych, w 1906 początek opieki rodzinnej nad chorymi psychicznie. Do lat 20. XX w. leczenie polegało gł. na izolacji i unieruchamianiu chorych niespokojnych. Pacjenci spokojni zajmowani byli pracą, gł. w należącym do szpitala gospodarstwie rolnym oraz w warsztatach rzemieślniczych. Leczenie farmakologiczne polegało na podawaniu środków uspokajających. Od 1919 nacisk położono na leczenie zajęciowe. Dzięki działalności dyrektora A. Piotrowskiego zlikwidowano brutalne formy izolacji i unieruchamiania pacjentów niespokojnych, znacznie ograniczono podawanie leków uspokajających. Podstawowe filary leczenia to: prawidłowe odżywianie, higiena, systematyczne wychowanie do pracy i psychoterapia. Terapia zajęciowa obejmowała: prace rolnicze, rzemieślnicze, biurowe, prace artystyczne i zajęcia nieproduktywne (dla chorych otępiałych i zniedołężniałych). W latach 30. wprowadzono śpiączki insulinowe, stosowano terapię malarią oraz leczenie fizykalne (kąpiele, naświetlania, elektroterapię). Chorych spokojnych kierowano do opieki rodzinnej. W okresie powojennym stosowano elektrowstrząsy (w niektórych przypadkach metoda stosowana z dużą skutecznością do dzisiaj). Ponadto leczono śpiączkami kardiazolowymi, kontynuowano śpiączki insulinowe oraz leczenie przedłużonym snem (te metody nie są obecnie stosowane). Początek lat 50. przyniósł pierwsze zastosowanie leków znoszących objawy psychotyczne. Od tego czasu notuje się szybki rozwój farmakoterapii. Ob. szeroko stosowane są w szpitalu leki psychiatryczne najnowszych generacji. Nadal bardzo duży nacisk kładzie się na psychoterapię i terapię zajęciową. Szeroko wykorzystuje się różne formy arteterapii. Mniejsze znaczenie ma obecnie terapia pracą. Duży udział, zwłaszcza w rehabilitacji i profilaktyce, ma fizjoterapia i kinezyterapia. W oddziałach somatycznych prowadzi się leczenie zgodne z obowiązującymi standardami, przy uwzględnieniu specyfiki schorzeń geriatrycznych oraz psychosomatycznych. W szpitalu prowadzona jest od początku jego istnienia działalność nauk.-szkoleniowa. W 1896 odbyły się pierwsze kursy dla personelu pielęgniarskiego. Od 1909 prowadzono wykłady dla lekarzy Akademii Poznańskiej, a później Uniwersytetu Poznańskiego oraz dla kleryków i profesorów seminarium duchownego w Gn. W szpitalu odbywały się regularne zebrania nauk.-szkoleniowe z udziałem lekarzy z Gn. i zapraszanych gości. Biblioteka szpitalna w 1924 liczyła 4677 tomów (w tym naukowa 1200). Dostępnych było ok. 70 pol. i zagranicznych czasopism nauk. Od 1923 do 1933 wydawano w szpitalu czasopismo naukowe → „Nowiny Psychiatryczne”. Lekarze szpitala opublikowali ponad 100 prac naukowych. W okresie powojennym ok. 100 lekarzy zdobyło w szpitalu specjalizacje z zakresu psychiatrii, psychiatrii dziecięcej, neurologii i chorób wewnętrznych, organizacji ochrony zdrowia, rentgenodiagnostyki, geriatrii. 3 osoby uzyskały stopień doktora nauk med., a 1 doktora farmacji. W czasopismach specjalistycznych opublikowano kilkadziesiąt prac i artykułów naukowych. Na kilkudziesięciu krajowych i międzynar. zjazdach towarzystw nauk. przedstawiono szereg prezentacji badań. Od 2000 w szpitalu corocznie odbywa się międzynar.

konferencja nauk.-szkoleniowa, poświęcona aktualnym problemom psychiatrii i psychogeriatrii. Od początku istnienia szpitala w ramach zajęć z psychiatrii szkolą się w nim studenci medycyny z Poznaniu.
Lekarze związani z „Dziekanką": Anna → Bartoszak, Edward → Dawidowski, Henryk → Dąbrowski, Jan → Dubis, Dionizy → Giżewski, Jacek → Marciniak, Aldona → Ptaszyńska, Kazimierz Filip → Wize.

DZIEKANOWICE, wieś parafialna w gminie Łubowo, ob. 418 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 897,12 ha. Parafia liczy 1040 wiernych, księgi metrykalne od 1950. Wieś położona na terenie utworzonego 26 V 1988 Lednickiego Parku Krajobrazowego (7652 ha) po wsch. stronie jez. Lednica (ok. 339 ha, 7,3 km dł., od 100 do 825 m szer., głębokość do 15 m, 5 wysp o łącznej powierzchni 9,4 ha, w tym 2 dawniej zamieszkiwane), z którego wypływa uchodząca do Warty na terenie Poznania (okolice mostu Lecha) rz. Główna (ok. 30 km). Odkryto tutaj ślady osadnictwa kultury pomorskiej z ok. 550 p.n.e. W latach 70. XIX w. wieś liczyła 43 domy, 460 mieszkańców (21 ewangelików, 439 katolików), w tym 156 analfabetów; folwark posiadał ok. 242 ha, a probostwo ok. 103 ha ziemi. Wzmiankowana w 1357 jako własność kościelna. Nazwę zawdzięcza swoim dawnym właścicielom, dziekanom kapituły gnieźn., którzy byli w jej posiadaniu do końca XVIII w. Później stanowiła własność niem. Pierwszy kościół wybudowany i uposażony przez dziekanów gnieźn. prawdopodobnie w czasie lokacji wsi na prawie średzkim na przełomie XIII i XIV w. Pierwszy proboszcz Maciej, wzmiankowany w dokumentach z lat 1434-38. Ostatni drewniany kościół wybudowano w 1749; spłonął w 1850. Obecny murowany pw. św. Marcina pochodzi z 1856; obok plebania z 1860. Przy kościele pomnik z tablicą upamiętniającą mieszkańców parafii, którzy polegli w czasie I i II wojny światowej oraz w powstaniu wielkopolskim. Na cmentarzu parafialnym znajdują się groby Jerzego Łomnickiego (1920-81), założyciela i pierwszego dyrektora Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, oraz Franciszka Wawrzyniaka, tutejszego proboszcza w latach 1923-40, wybitnego botanika algologa, autora dzieła *Flora jezior wielkopolskich* oraz broszury *Ostrów Lednicki* (1936). W centrum wsi chata chłopska z 1. poł. XIX w., odnowiona w 1987, oraz XIX-wieczna figura św. Benona, zniszczona w czasie II wojny światowej, jej części zakopano w okolicach wsi, zrekonstruowana w 1994 z wykorzystaniem odnalezionych fragmentów. Na zach. skraju wsi w otoczeniu dawnego parku dworskiego biurowiec z lat 70. XX w., wybudowany w miejscu dawnego dworu, ob. siedziba dyrekcji Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Obok dawne zabudowania folwarczne, zaadaptowane na hale wystawowe z ekspozycją poświęconą dawnemu osadnictwu na Ostrowie Lednickim. Na płd.-wsch. krańcu wsi przy drodze prowadzącej z centrum D. do trasy pozn. znajduje się Wielkopolski Park Etnograficzny, będący odziałem Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Założony w 1975 (udostępniony zwiedzającym w 1982), zajmuje obszar ok. 24 ha, na którym docelowo ma się znaleźć ok. 70 obiektów (do tej pory przeniesiono 60). Przenoszone są tutaj gł. XVIII- i XIX-wieczne zabudowania wiejskie z różnych stron hist.

Dziekanowice, od lewej: figura św. Benona, zrekonstruowana w 1994 r.; kościół pw. św. Marcina

Wielkopolski w celu odtworzenia wyglądu dawnej wsi wielkopolskiej. Ekspozycję zaplanowano zgodnie z typowym podziałem dawnej wsi na 3 części: wieś chłopską, zespół dworski i folwark. Odtworzony został plan wsi zwany owalnicą, zgodnie z którym zagrody chłopskie zbudowane są wokół owalnego placu, na którego środku (w tym przypadku) stoi kościół z 1719, przeniesiony tutaj z Wartkowic k. Poddębic. Wśród zabudowań znajdują się również: kuźnia z końca XVIII w., XVIII-wieczna karczma ze zdobionym podcieniem wspartym na 5 słupach, chata garncarza z 1750, XIX-wieczny drewniany młyn wodny, przeniesiony z pobliskiej Wierzenicy, w którym 12 VI 2003 otwarto stałą ekspozycję pt. „Człowiek i przyroda w dziejach Ostrowa Lednickiego", 3 typy wiatraków (paltrok z 1887, koźlak z 1801 i XIX-wieczny wiatrak typu holenderskiego), XIX-wieczna figura św. Rocha, przydrożny krzyż z 1935, przeniesiony z Żegrza (obecnie dzielnica Poznania), szkoła, plebania, dzwonnica, remiza oraz chaty i zagrody chłopów o różnej zamożności, a wśród nich przykład typowej zabudowy olęderskiej i chata chłopska z 1602, przeniesiona ze Zdroju k. Grodziska Wlkp., będąca najstarszym obiektem w skansenie. Zespół dworski jest rekonstrukcją układu zabudowań dworskich z 2. poł. XVIII w., w jego skład wchodzą: kopia XVIII-wiecznego dworu ze Studzieńca k. Rogoźna, 2 kopie oficyny z Łomnicy k. Zbąszynia (1770). Obok jedyny obiekt niepochodzący z Wielkopolski: kaplica z Otłoczyna k. Aleksandrowa Kujawskiego z 1765 (dar ks. prymasa Stefana Wyszyńskiego). Przy kaplicy cmentarz, na którym prezentowane są różne formy pochówków. Folwark składa się z XVIII-wiecznego lamusa, owczarni z XIX w., kopii XIX-wiecznego domku inwentarskiego, spichlerza z 2. poł. XVIII w., gołębnika z 1927 oraz 3 XIX-wiecznych stodół. Droga biegnąca na północ wzdłuż częściowo zaadaptowanych na kąpielisko brzegów jez. Lednica wiedzie do okazałej, stylizowanej na średniowieczną, bramy z 1973 prowadzącej na teren tzw. → Małego Skansenu, będącego częścią Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Na początku 2000 teren skansenu otoczono częstokołem. Prowadzone badania archeol. doprowadziły do odkrycia tutaj śladów osadnictwa z epoki żelaza, wykorzystującego lokalne rudy darniowe. Na terenie skansenu znajdują się: najstarszy w Wielkopolsce wiatrak z 1585, przeniesiony w 1967 z Gryżyny k. Krzywinia, kopia XVIII-wiecznej chaty chłopskiej z zagrodą wiejską, przeniesiona z pobliskiego Imielna, drewniany XVIII-wieczny spichlerz dworski ze stałą ekspozycją pt. „Nekropolia Lednicka" oraz murowany „skarbczyk" będący pomniejszoną kopią pozn. kościoła św. Jana Jerozolimskiego. W „skarbczyku" wystawa najcenniejszych miejscowych znalezisk archeologicznych. Znajduje się tutaj m.in. jedna z najbogatszych w kraju kolekcja militariów z X i XI w. Ze skansenu kursuje prom na wyspę Ostrów Lednicki.

„DZIENNIK GNIEŹNIEŃSKI", pierwszy nr pisma zbliżonego politycznie do Polskiej Partii Socjalistycznej, ukazał się 1 III 1925. Siedziba redakcji mieściła się początkowo przy ul. Dąbrówki 13, potem przy ul. Chrobrego 15, a na końcu przy ul. Mieczysława 6. Redaktorem naczelnym był T.B. Mikołajczak, później J. Poturalski. Dziennik drukowany w Poznaniu, ukazał się po raz ostatni 31 XII 1928.

DZIERWA BOLESŁAW (ur. 14 VII 1926 w Kłecku, zm. 11 II 2003 w Gn.), ksiądz, duszpasterz, konserwator zabytków i muzealnik. W 1949 ukończył Liceum Pedagogiczne w Wągrowcu. 25 IV 1955 otrzymał święcenia kapłańskie w Gn. Do 1963 pracował jako wikariusz w Janowcu Wlkp., Bydgoszczy i w Toruniu, pełniąc funkcje katechety i kapelana domu opieki społecznej. Jednocześnie studiował na Wydziale Konserwacji i Zabytkoznawstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Krótko pełnił funkcje ekonoma i wykładowcy w seminarium duchownym w Gn. oraz konserwatora zabytków w katedrze gnieźn. W latach 1970-89 był proboszczem parafii św. Andrzeja Boboli w Szubinie. Pomagał proboszczom przysposabiać wnętrza świątyń w duchu reformy posoborowej. Od 1989 pełnił funkcję kustosza zbiorów sztuki katedry gnieźn. Od 1991 był dyrektorem Muzeum Archidiecezji Gnieźn. Osobiście przeprowadzał konserwacje kaplic katedralnych i rzeźb w muzeum. W Radiu Plus przedstawiał wydarzenia związane z historią Bazyliki Prymasowskiej. W 1988 został mianowany kanonikiem honorowym Kapituły Kolegiackiej św. Jerzego na Zamku Gnieźn., a w 1994 kanonikiem gremialnym Kapituły Prymasowskiej.

DZIERZGOWSKI MIKOŁAJ (ur. ok. 1490 w Pawłowie k. Ciechanowa, zm. 18 I 1559 w Łowiczu), biskup chełmski i włocławski, arcybiskup gnieźnieński. Syn kasztelana ciechanowskiego Pomścibora Dzierzgowskiego oraz jego żony Katarzyny Wilkanowskiej, córki rotmistrza Adama Wilkanowskiego. Wywodził się ze szlachty mazowieckiej, rodzina pieczętowała się herbem Jastrzębiec. Wcześnie przeznaczony do kariery kościelnej, przed 1514 był już kanonikiem warszawskim. W tymże 1514 podjął studia na Uniwersytecie Krakowskim, które w 1539 uzupełniał w Padwie. Po zakończeniu nauki w Krakowie objął w 1518 posadę notariusza w kancelarii królewskiej, co zawdzięczał swemu krewnemu Wawrzyńcowi Międzyleskiemu, biskupowi kamienieckiemu. Był on jednym ze stronników byłego kanclerza i ówczesnego prymasa Jana → Łaskiego, co również M.D. popchnęło ku tzw. obozowi narodowemu, skupionemu wokół prymasa. Postulował on potrzebę reformy państwa, wzmocnienia związków z Litwą i Prusami Królewskimi oraz oparcia rządów na współpracy ze średnią szlachtą. Podobne poglądy propagował później M.D., przemawiały do niego również antyniemieckie akcenty programu J. Łaskiego. W 1522 Mikołaj otrzymał kanonię płocką, wobec zaznaczającej się w życiu polit. przewagi przeciwników J. Łaskiego (zwłaszcza obozu prohabsburskiego) przez dłuższy czas nie miał jednak szans na dalsze awanse. Możliwości kariery otwarły się przed M.D. dopiero w 1538, gdy otoczył go opieką ówczesny bp płocki Piotr Gamrat, zaufany człowiek królowej Bony, już wkrótce

biskup krak. i arcybiskup gnieźn. Powierzył on M.D. opróżnioną przez siebie dziekanię płocką, w 1539 wysłał go do Włoch (gdzie Mikołaj przebywał w Padwie i prawdopodobnie uzupełniał studia). Po powrocie do kraju Piotr Gamrat polecił M.D. królowej Bonie jako kandydata na wakujące biskupstwo kamienieckie. Król Zygmunt Stary zaproponował w 1541 tę kandydaturę Stolicy Apostolskiej, ostatecznie jednak Mikołaj objął w początkach 1542 opróżnione tymczasem biskupstwo chełmskie. W międzyczasie, w 1541, Gamrat powierzył M.D. kanonię gnieźn. W 1543 król nadał Mikołajowi za sprawą królowej Bony wakujące biskupstwo włocławskie. Jako biskup włocławski starał się zwalczać postępy reformacji (w 1544 zmuszony był jednak ugiąć się w Gdańsku przed zrewoltowanym tłumem) oraz ograniczyć napływ Niemców do instytucji kościelnych na Kujawach i Pomorzu (prawo nadzorowania klasztorów i ustanawiania w nich pol. administratorów, uzyskane od króla w 1545). Równocześnie popierał wraz z P. Gamratem plany przeprowadzenia reformy skarbowo-militarnej i ustanowienia stałego wojska. Gdy po rychłej śmierci P. Gamrata w 1545 doszło do zaciętej rywalizacji o opróżnione przez niego arcybiskupstwo gnieźn. oraz biskupstwo krak., król Zygmunt Stary kompromisowo rozdzielił te godności między czołowe postacie obozu prohabsburskiego i narodowego. M.D. przypadł tron arcybiskupi w Gn., biskupstwo krak. objął jego polit. rywal kanclerz Samuel Maciejowski. Ten ostatni nie wahał się później intrygować przeciwko arcybiskupowi w Stolicy Apostolskiej.

Niemal cały pontyfikat arcybiskupi upłynął M.D. na walce z postępami reformacji oraz uporczywym torpedowaniu planów zwołania soboru narodowego i oderwania Kościoła pol. od Rzymu. Te ostatnie podnosili zwolennicy reformacji oraz wielu przedstawicieli ruchu egzekucyjnego średniej szlachty (nurtu polit. postulującego reformę państwa i ukrócenie przewagi magnatów). Arcybiskup spotykał się przy tym z obojętnością dużej części episkopatu, niezainteresowanego np. wysłaniem delegacji na otwarty w 1545 sobór powszechny w Trydencie. Ostatecznie w 1550 król Zygmunt II August wyznaczył do tej roli z inicjatywy arcybiskupa wybitnego teologa Stanisława Hozjusza. M.D. słusznie widział w tym ostatnim gł. ostoję katolicyzmu wśród ogólnego postępu reformacji w Polsce. Sam również starał się mu przeciwdziałać, nie wahał się wytaczać procesów przed sądami kościelnymi i zatwierdzać surowych wyroków. Na zwołanym w 1551 synodzie prowincjonalnym rozważano sposoby przeciwstawienia się reformacji, sam arcybiskup zalecał reformę obyczajów i podniesienie poziomu kleru. Synod ten natchnął biskupów pol. nową energią w działaniach przeciwko reformacji.

Na poczynania prymasa na polu kościelnym nałożył się w tym czasie gwałtowny konflikt polit. związany z potajemnym małżeństwem młodego króla Zygmunta II Augusta z Barbarą Radziwiłłówną. Arcybiskup ostro sprzeciwił się uznaniu małżeństwa i koronacji Barbary, po burzliwej dyskusji z królem podczas sejmu piotrkowskiego w 1548 demonstracyjnie opuścił obrady i odsunął się od dworu. Ostatecznie jednak, widząc zagrożenie dla Kościoła w planowanym zwołaniu soboru narodowego, poszedł na ustępstwa wobec monarchy. 7 XII 1550 koronował w Krakowie śmiertelnie już chorą Barbarę Radziwiłłównę, w zamian za co uzyskał w grudniu 1550 edykt dający podstawy prawne do ścigania herezji przez sądy kościelne. Próba zastosowania w praktyce tych postanowień napotkała jednak gwałtowne sprzeciwy szlachty i sejmu, w związku z czym arcybiskup czasowo zawiesił jurysdykcję sądów kościelnych w sprawach o herezję. W zamian szlachta zobowiązała się nie wprowadzać wyznania reformowanego w podległych jej kościołach. Ten chwilowy kompromis nie zapobiegł jednak dalszym zatargom, które wypełniły ostatnie lata życia prymasa. W 1555 M.D. usiłował zaakcentować zwierzchność metropolitalną Gn. wobec biskupstwa lubuskiego, szedł tu zresztą w ślady swego dawnego mistrza – Jana Łaskiego.

M.D. zmarł po kilkumiesięcznej chorobie w początkach 1559. Przyczyną śmierci była puchlina wodna. Zwłoki sprowadził do Gn. i pochował w katedrze jego następca na tronie arcybiskupim – Jan → Przerębski.

Za życia M.D. przebywał w swojej stolicy tylko okazyjnie. Rezydował gł. w Łowiczu, o którego rozwój troszczył się, wydając dla miasta specjalne ordynacje. Rozbudował i upiększył zamek w Łowiczu, czyniąc go świetną rezydencją prymasowską. Arcybiskup utrzymywał liczny dwór, roztaczał stosowny dla godności prymasa przepych. Było to zgodne z duchem epoki, zaczynało już jednak budzić krytykę, także ze strony kół dążących do odnowy Kościoła. Postać M.D. oceniano na ogół surowo. Współcześni zarzucali mu otaczanie się przepychem oraz braki w wykształceniu. Za złe miano mu jednak przede wszystkim ustępstwa i kompromisy w kwestii zwalczania reformacji. W tym duchu krytykował arcybiskupa współczesny mu historyk kościelny Stanisław Górski (nazywając go wręcz „głupcem"), nurt ten podjęli też późniejsi pisarze związani z kontrreformacją. Zdawali się oni nie dostrzegać istotnych zasług prymasa dla Kościoła. Działając w niezwykle trudnych warunkach, zmuszony do licznych kompromisów, zdołał jednak utrzymać związki Kościoła pol. z Rzymem i zapobiegł zwołaniu reformatorskiego soboru narodowego. Jego aktywność natchnęła innych hierarchów do stawiania oporu postępom reformacji. Dostrzegł wielkie talenty Stanisława Hozjusza i patronował początkom jego kariery. Należy też docenić popieranie przez hierarchę planów reformy państwa oraz jego zabiegi o ograniczenie żywiołu niem. w Kościele pol. i próby przypomnienia o dawnych związkach ziemi lubuskiej z Polską.

Lit.: W. Pociecha, *Arcybiskup gnieźnieński Mikołaj Dzierzgowski, prymas polski około 1490-1559*, „Nasza Przeszłość" 2, 1947, s. 37-102.

DZIERZGOWSKI WOJCIECH (ur. 20 III 1928 w Lesznie, zm. 25 IV 2001 w Inowrocławiu), ksiądz, duszpasterz, wychowawca kleru, pielgrzym maryjny. 25 IV 1955 przyjął święcenia kapłańskie w Gn. W tym samym roku został skierowany na wikariat do Miłosławia. W 1957 został wikariuszem oraz prefektem

szkół średnich we Wrześni. W tym samym roku został przeniesiony do parafii katedralnej w Gn., gdzie pełnił posługę kapelana Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka". Od 1959 studiował teologię moralną i ascetykę na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (uzyskał licencjat). W latach 1962-70 był penitencjarzem w Bazylice Prymasowskiej i ojcem duchownym w seminarium duchownym. W latach 1971-84 był proboszczem w Powidzu. W 1984 przeszedł na probostwo parafii Zwiastowania NMP w Inowrocławiu. Był kapelanem Klubu Inteligencji Katolickiej, moderatorem Sodalicji Mariańskiej oraz członkiem Towarzystwa św. Wojciecha. W latach 1990-93 pełnił funkcję dziekana. W 1980 otrzymał godność honorowego kanonika Kapituły Kolegiackiej św. Jerzego na Zamku Gnieźn., a w 1994 gremialnego kanonika Kapituły Kolegiackiej Świętych Piotra i Pawła w Kruszwicy. W latach 1959-2000, związany z duszpasterstwem młodzieży, uczestniczył nieprzerwanie w pielgrzymkach z Gn., Powidza i Inowrocławia na Jasną Górę.

DZWONY KATEDRY GNIEŹNIEŃSKIEJ

Z kroniki Kosmasa – czeskiego kronikarza żyjącego na przełomie XI i XII w. – wynika, że już w XI w. katedra gnieźn. miała 2 dzwony, które w 1038 książę Brzetysław w wyniku najazdu na państwo pols. i złupienie Gn. wywiózł do Pragi. Nie pomogła ostra skarga wniesiona przez arcybiskupa gnieźn. do Stolicy Apostolskiej, w której domagał się zwrotu skradzionych świętości. Dzwony do Gn. nie powróciły. Po tej zapisce urywa się dokumentacja dzwonów gnieźn. na prawie 5 wieków i dopiero zachowany opis odbudowy katedry po wielkim pożarze z 1613 zawiera dane o wydatkach na przelewanie dzwonów. Dzieło to wykonywali różni ludwisarze, niezbyt rzetelnie, bo już w 1616 znowu odlewano jakieś dzwony. Dalsze ich dzieje wiążą się już z obiektami, które się do dziś zachowały. Można je podzielić na 3 grupy. Do pierwszej należy tzw. wielki Wojciech – największy ze wszystkich gnieźn. dzwonów, który tradycyjnie rozbrzmiewał sam. Do drugiej grupy zaliczyć można 4 dzwony służące do zwykłego kultu, do trzeciej – dzwony zegarowe.

Dzwon św. Wojciecha (duży), znacznie góruje wielkością i wagą nad pozostałymi. Średnica dolna wynosi 208 cm, wys. z koroną 214 cm, waga samego dzwonu 5910 kg, a jego serca 370 kg. Został on dokładnie zważony i obmierzony w 1974. Dzwon odznacza się bogatą ornamentyką sięgającą do motywów renesansowych. Koronę dzwonu zdobi 6 głów satyroidalnych, na szyi wytłoczono wzór, w którym powtarzają się podobne twarze. Tym ornamentem obramiono napis wykonany literami majuskułowymi o wys. 3,5-4 cm. Tekst jego brzmi: PER MERITA SANCTI ADALBERTI CHRISTI NOS EXAUDI ATQUE EIUS PRECIBUS NOBIS SUCCURRE MISERIS. Niżej nieco mniejszymi literami w 2 wierszach: DIVINO AUXILIO FUDIT ME MICHAEL WITTWERCK GEDANENSIS ANNO 1726 GNESNAE, co oznacza: „Przez zasługi św. Wojciecha, wysłuchaj nas, Chryste, a za przyczyną Bożą ulał mnie Michał Wittwerck, gdańszczanin, w roku 1726 w Gnieźnie". Na płaszczu dzwonu mieści się obraz św. Wojciecha trzymającego w prawej ręce pastorał, a w lewej – narzędzie męczeństwa – wiosło. Pod nim podpis S. ADALBERTUS – św. Wojciech. Nieco niżej widnieją inicjały, herb abpa Stanisława Szembeka oraz zawołanie LOQUITUR ROSAS, tj. „Głos przyjemny wydaje", a pod nim skróty nazwiska i godności abpa Teodora Potockiego (**T**HEODORUS **P**OTOCKI **A**RCHIEPISCOPUS **G**NESNENSIS **L**EGATUS **N**ATUS **R**EGNI **P**OLONIAE **M**AGNIQUE **D**UCATUS **L**ITHUANIAE **P**RIMAS **P**RIMUS **P**RINCEPS **A**BBAS **T**YNECENSIS). Trzeci herb oraz inicjały odnoszą się do faktycznego twórcy dzwonu Wojciecha – Stawowskiego (**A**DALBERTUS **S**TAWOWSKI **E**PISCOPUS **P**ETRENSIS **S**UFFRAGANEUS **G**NESNENSIS). Dwa hasła mówią o roli dzwonu w kościele: FUGITE AEREAE POTESTATES – „Uchodźcie potęgi powietrza" – i STIMULAMUS AD ARAS – „Wzywamy do ołtarzy". Napis na dolnym jego obwodzie podaje szczegóły z dziejów dzwonu: REQUIEM ALBERTO STAWOWSKI SUFRAGANEO GNESNENSI 1687 PRIMO CONDITORI. REQUIEM STANISLAO SZEMBEK ARCH. GNESN. BENEFACTORI; AEVITER NOS ET IN NUBES LOQVAR ANNOS THEODORO POTOCKI ARCHIEPISCOPO GNESNENSI QUI HAC FORMA ET VITA ME REANIMAVIT 1726 – „Wieczny odpoczynek Wojciechowi Stawowskiemu, sufraganowi gnieźnieńskiemu 1687, pierwszemu fundatorowi, wieczny odpoczynek Stanisławowi Szembekowi arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, dobroczyńcy. Wiekuiście pod obłoki głosić będą lata Teodora Potockiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, który mi ten kształt i życie przywrócił 1726 r.". Interesującą, rzadko spotykaną w ludwisarstwie ciekawostką są wytłoczone w kilku miejscach odciski monet z XVII i XVIII w. Na szyi dzwonu odciśnięto rewers srebrnego talara Ludwika XIV z lat 1690-91. Na płaszczu zaś znajdują się talary cesarza Ferdynanda III Habsburga z 1726. Trudno ustalić, czy chciano przez to oznaczyć czas powstania dzwonu, czy też ktoś wrzucił te monety do stopionego metalu, aby poprawić dźwięk dzwonu.

Dzwon św. Wojciecha (duży), fot. z ok. 1920 r.

Dzwon św. Wojciecha przechodził niezwykłe koleje losu. Został odlany w Moskwie, skąd wraz z innymi zdobyczami wojennymi królewicz

pol. Władysław, późniejszy król Władysław IV Waza, syn Zygmunta III Wazy, wracając z wyprawy na Moskwę podjętej w 1617, a zakończonej rozejmem w Dywilinie w 1618, przywiózł do Polski. Postanowił go pod wpływem proboszcza gnieźn. ks. Andrzeja Szołdrskiego przeznaczyć dla katedry gnieźn., aby świadczył wiecznie o jego czynach zbrojnych. Ks. A. Szołdrski zobowiązał się osobiście zająć techniczną stroną przewozu dzwonu do Gn. Spławił go Niemnem do Tylży, gdzie został załadowany na statek kupiecki, który przewiózł go do Gdańska. Następnie krypą przetransportowano go Wisłą i Brdą do Bydgoszczy, skąd furmankami drogą lądową dostarczono w 1621 do Gn. Gniezno po pożarze z 1613 przedstawiało smutny widok. Spłonęły: ratusz, większość kościołów, szpitale, pałac arcybiskupi, kurie kanonickie, dach na katedrze i 2 wieże z zegarem i dzwonami. Dzięki pomocy prymasów Wojciecha → Baranowskiego i Wawrzyńca → Gembickiego oraz prałatów i kanoników zaczęto odbudowywać wieże kościelne. Północną wykończono w 1638, południową – zegarową – dopiero za czasów rządów prymasa Macieja → Łubieńskiego w 1641. Po przywiezieniu dzwonu do Gn. umieszczono go w zbudowanej w 1616 obok katedry dzwonnicy, gdzie były już 4 dzwony, odlane przez Jana z Pułtuska z kruszców stopionych przez pożar. W 1638 4 dzwony przeniesiono do wieży katedralnej. W 1739 również wielki dzwon przeniesiono do nowej murowanej dzwonnicy. W 1670 dzwon pękł i bp W. Stawowski zajął się jego przetopieniem na jeszcze okazalszy. Zarządzono zbiórkę miedzi, a po 17 latach tenże biskup zawarł umowę z gdańskim ludwisarzem Absalomem Wittwerckiem na odlanie nowego dzwonu. Proces odlewania przeciągnął się do 1692. Dzwon uzyskał 2 imiona: Michał i Wojciech. W 1719 dzwon pękł ponownie, a jego przetopienie powierzono synowi pierwszego ludwisarza, Michałowi, który dokonał swego dzieła w Gn. w 1726. 15 X 1932 dzwon św. Wojciecha zawieszono w płn. wieży katedralnej. Przez 1,5 godziny 8 robotników przy użyciu dźwigów wyniosło dzwon na wys. 35 m i umieściło w wieży. Został on następnie opuszczony na żelbetonowy strop u stóp żelaznej konstrukcji, na której zawisł. Po raz pierwszy gnieźnianie mogli posłuchać jego głosu 22 X 1932. Inicjatywa przeniesienia dzwonu na wieżę katedralną wypłynęła od ks. bpa Antoniego → Laubitza. Techniczną stroną przedsięwzięcia zajmował się pozn. inżynier Łucjan → Ballenstaedt, który kierował miejscowymi robotnikami pracującymi pod nadzorem Wincentego Groblewskiego. Dzwon w 1945 uniknął stopienia podczas pożaru katedry. Spadł z zawieszenia, zatrzymał się na podłodze, a tylko serce przebiło sklepienie i zatrzymało się w Bibliotece Katedralnej. Dzwon zawieszono ponownie w wieży po 1945, lecz 22 X 1948 serce urwało się z wieszadła. Zdjęto go z wieży 19 III 1974. Po ponownym zawieszeniu w dzwonnicy w lutym 1975 w maju tegoż roku po raz wtóry zerwało się serce, a 24 X 1976 dzwon spadł z osi, na której wisiał. W czasie odpustu św. Wojciecha, 23 IV 1978, dzwon odezwał się ponownie. Jeszcze raz dzwon zdjęto w 1978, aby ulepszyć zawieszenie. Wiadomo jest, iż dwukrotnie odkuwano nowe serce dzwonu. Raz w 1843, a drugi raz w pozn. fabryce Hipolita Cegielskiego ok. 1975, po czym dolną część serca obcięto. Gdy przekonano się, że dzwon nie wydaje właściwego głosu, obcięty kawałek przyspawano.

Dzwon św. Wojciecha (mały), ma on wys. 162 cm, średnicę 156 cm, waży 2300 kg i wydaje dźwięk des. Wykonał go w Gn. pozn. ludwisarz Jan Zachariasz Neuberdt, o czym informuje napis na czapie dzwonu. Dzwon ma koronę z główkami aniołków. Na środku płaszcza znajdują się płaskorzeźby przedstawiające Matkę Bożą i św. Wojciecha oraz herb kapituły gnieźn. Łaciński napis po przeciwnej stronie mówi słowami Pisma św.: „W roku Pańskim 1760 dnia 25 sierpnia/ Zniszczył oraz spalił i zamienił w proch (4, Król. 23,15)./ A w tym samym roku dnia 18 grudnia/ Wskrzesił ducha mojego (Jeremiasz 29,15)".

Dzwon św. Bogumiła, został uszkodzony podczas pożaru w 1945. Ma wyrwaną głowicę, koronę zdobią główki aniołów. Dzwon ma 108 cm wys., 135 cm średnicy pierścienia odsercowego i waży 1450 kg. Wydawał ton es. Został odlany w 1761 w Gn. przez ludwisarza Jana Zachariasza Neuberdta, co uwidoczniono na czapie między pasem ornamentacyjnym. Po jednej stronie płaszcza znajduje się płaskorzeźba przedstawiająca bł. Bogumiła trzymającego w ręce krzyż i odpowiedni podpis: „Bł. Bogumił, arcybiskup gnieźnieński". Napisy umieszczone na środku płaszcza mówią o jego przeznaczeniu: „Stałem się jako spiż brzmiący (I Koryntian 13,1)/ Dając chwałę Bogu (Rzymian 4,20)/ Dla ozdoby miejsca (II Machabejska 5,16)/ Odstąpić". Obecnie dzwon jest ustawiony przy płd. murach katedry.

Dzwon św. Stanisława, ma 113 cm wys., średnicę wieńca 105 cm, waży 900 kg i wydaje dźwięk ges. Odlał go również Jan Zachariasz Neuberdt w 1761 w Gn. Koronę zdobią główki aniołków. Na środku płaszcza przedstawiony został św. Stanisław z Piotrowinem oraz podpis: „Św. Stanisław, biskup krakowski". Po przeciwnej stronie umieszczone zostały łacińskie cytaty z psalmów, które określają rolę dzwonu: „Przyjdźcie, Wyśpiewujcie, Składajcie ofiary, Śpiewajcie psalmy, Chwalcie Pana wszystkie ludy". Umieszczono na nim także herb kapituły gnieźn., fundatora dzwonu.

Dzwon św. Floriana, ma 99 cm wys., średnicę pierścienia odsercowego 98 cm i waży 540 kg. Wydaje dźwięk as i jest również dziełem J.Z. Neuberdta z 1761. Na środku płaszcza przedstawiono św. Floriana trzymającego w jednej ręce chorągiewkę, a w drugiej wiaderko na wodę do gaszenia ognia. Znajdujący się na płaszczu łaciński napis w tłumaczeniu brzmi: „Gdy mnie wprawiają w ruch, poruszam serca śmiertelnych ku pierwszemu motorowi, którego kult jest w sercu moim". Dodatkowym elementem jest tu herb kapituły gnieźn., fundatora dzwonu.

Wszystkie dzwony odlane przez J.Z. Neuberdta konsekrował w 1762 bp Krzysztof Dobiński. Tonacje dzwonów podano według zapisu ks. kanonika Stanisława → Tłoczyńskiego z 1938. Po zdjęciu dzwonów w marcu 1974 z płn. wieży katedry dokonano różnych pomiarów:

zostały zważone w miejscowej cukrowni, zmierzono je i wykonano liczne zdjęcia.

Katedra ma jeszcze 2 inne dzwony. Pierwotnie znajdowały się one w dzwonnicy obok wielkiego Wojciecha i spełniały funkcję sygnaturek. Razem z nim zostały przeniesione do wieży płn., a po 1945 zawieszono je w wieży płd., gdzie pełnią funkcję dzwonów zegarowych w miejscu zniszczonych w pożarze w 1945. Te dzwony nie zostały jeszcze zważone ani zmierzone. Na większym dzwonie wydającym ton H można odczytać napis: „Dźwięczę: Jezus Maryja, Jezus Maryja". Jest to najstarszy dzwon gnieźn. i jeden z nielicznych gotyckich dzwonów z XV w. zachowanych na terenie Polski. Mniejszy dzwon, wybijający kwadranse, nie ma żadnych napisów.

Akord wszystkich dzwonów, licząc od największego, składał się z tonów: as, baso, des, ges, as. Brak w nim pierwotnego tonu es na skutek uszkodzenia dzwonu św. Bogumiła.

Dzwonnica katedralna, na placu na Wzgórzu Lecha, w pobliżu płn. murów katedry stoi dzwonnica. Z archiwaliów wynika, że o dzwonnicach przykatedralnych wspomina w aktach wizytacyjnych Wincenty de Seve w 1608. W tym czasie po płd. stronie katedry stała drewniana dzwonnica. W tej niszczejącej budowli wisiały mniejsze dzwony. Budowano wówczas murowaną dzwonnicę po płn. stronie katedry. Przed 1602, zapewne z inspiracji prymasa Stanisława → Karnkowskiego, postanowiono przenieść dzwony z drewnianej dzwonnicy do płd. wieży katedry, naprawionej za czasów tegoż prymasa ok. 1595. Nie wykonano tego jednak z uwagi na niestabilność gruntu, na jakim stała płd. wieża katedry. Dopiero po odbudowaniu katedry spalonej w 1760 cztery dzwony przeniesiono do płn. wieży katedry. W murowanej dzwonnicy stojącej po płn. stronie katedry zawieszono dzwon pochodzący z Moskwy, a darowany katedrze w 1621 przez Władysława IV. W 1793 trzeba było przebudować dzwonnicę, ponieważ jej fundamenty i mury okazały się zbyt słabe. Budowla stała na wczesnośredniowiecznym wale drewniano-ziemnym, otaczającym pierwsze podgrodzie. Drewno stanowiące jądro wału z biegiem lat uległo rozkładowi, a stojące na nim budynki podlegały destrukcji. Wg przypuszczenia biskupa A. Laubitza przebudowy dzwonnicy podjął się w XVII w. Pompeo Ferrari. Była to budowla barokowa na planie kwadratu. Wchodziło się do niej po schodach. Otwór drzwiowy był tak duży, aby można było przezeń wnieść dzwon św. Wojciecha. Na wysokości piętra rozmieszczone były 4 duże otwory osłonięte drewnianymi żaluzjami, przez które wydobywał się głos dzwonów, rozchodzący się nisko po mieście. Kopułę pokrytą blachą miedzianą wieńczył balkonik otoczony ażurową kratą. Ta ceglana, nietynkowana dzwonnica przetrwała do 1933. Zdjęty z dzwonnicy 12 X 1932 dzwon św. Wojciecha 3 dni później zawieszono we wzmocnionej w tym celu płn. wieży katedry. W rozbieranej dzwonnicy zauważono, że w XVIII-wiecznych murach zachowały się jeszcze fragmenty wcześniejszych budowli. W 1973 dokonano w tym samym miejscu odbudowy dzwonnicy na wzór XVIII-wiecznej, wg zachowanych rysunków inż. Józefa Śmieleckiego z 1933, z tym że teraz ją otynkowano. W tej odbudowanej dzwonnicy zawisł ponownie w 1975 dzwon św. Wojciecha, 3 mniejsze i nowa sygnatura. Nad wejściem do dzwonnicy została umieszczona tablica upamiętniająca fundatora. Są na niej herb i napis: „Kardynał Stefan Wyszyński, Prymas Polski".

Dzwonnica katedralna

Ludwisarze związani z Gnieznem, w sztuce średniowiecznej dominowała anonimowość, gdyż twórcy wielu dzieł pojmowali je jako swoją ofiarę, wyrzeczenie się siebie dla Boga. Stąd też na gotyckich dzwonach znajdują się pobożne sentencje, rok powstania, a rzadko inicjały ludwisarza. Można przypuszczać, że tak było też w przypadku dawnych, zniszczonych w pożarach, dzwonów gnieźn. Pierwszym ludwisarzem, którego nazwisko zachowało się, jest Jakub Poniatowski, mieszkaniec Koła, który przelewał dzwon po pożarze Gn. w 1613. Odlany przez niego dzwon był nieforemny, miał usterki i pękł już w 1614, dlatego też ludwisarz musiał go na swój rachunek na nowo przelać. Drugim ludwisarzem jest Jan z Pułtuska, który odlewał bliżej nieokreślone dzwony w 1616. Więcej informacji mamy o twórcach wielkiego Wojciecha – odlewali go gdańscy ludwisarze z rodziny Wittwerców. Rozpoczął to dzieło Absalom odlaniem wielkiego dzwonu Michała-Wojciecha, na podstawie umowy z 1687. Odlewanie odbywało się w Gn. obok katedry. Po Absalomie warsztat ludwisarski przejął jego syn Michał, który w 1726 przetopił dzwon

w Gn. po jego pęknięciu w 1719. Po Michale warsztat przejął Emanuel Wittwerck. O znaczeniu, jakie sobie ci mistrzowie przypisywali, może świadczyć forma umowy z 1687, którą zarówno bp W. Stawowski, jak i Absalom Wittwerck opatrzyli własnymi pieczęciami – pierwszy czerwoną z herbem Jelita, drugi – niebieską z dzwonami. Kolejnym ludwisarzem związanym z Gn. jest poznaniak Jan Zachariasz Neuberdt. Zyskał on sławę w Wielkopolsce, gdyż odlewał dzwony dla kościołów w Opalenicy, Uzarzewie, Kędzierzynie, Pniewach, a w Gn. dla kościołów św. Wawrzyńca i św. Krzyża. Oczywisty więc był fakt powierzenia jemu po wielkim pożarze w 1760 odlania 4 stopionych dzwonów z wieży płn. oraz 2 zegarowych. Mówi o tym zachowana do dzisiaj umowa, którą w imieniu katedry podpisał A. Tomasz Adamaszyński, profesor Szkoły Gnieźnieńskiej.

DŻUR STANISŁAW, ukończył Akademię Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie, w latach 1926-36 był lekarzem weterynarii w garnizonie wojskowym Gniezno, miał stopień majora.

E

EKSPRESJA, dziewczęca grupa tańca nowoczesnego, zał. w 1988 przez I. Piechocką-Jóźwiak, autorkę układów choreograficznych, złożonych z elementów disco, hip-hopu, funky i jazzu. W swych programach grupa prezentowała urozmaicone formy taneczne: od kankana przez disco po rozbudowane układy sceniczne. Występowała w kilkunasto- i kilkuosobowym składzie. W swoim repertuarze ma także układy duetów i solistek. Od 2000 działa w Miejskim Ośrodku Kultury. Grupa odnosiła sukcesy na ogólnopolskich turniejach tańca, zdobywając m.in. tytuł II wicemistrza kraju w kategorii formacje disco freestyle we Wrocławiu w 2002 i 2003.

EKSTERMINACJA CHORYCH PSYCHICZNIE W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ W GNIEŹNIE, w latach 1939-45 szpital → „Dziekanka" stał się miejscem realizacji zbrodniczej polityki hitlerowskiej wobec chorych psychicznie. W październiku i listopadzie 1939 wszyscy pol. lekarze i większość personelu pielęgniarskiego zostali zwolnieni z pracy, a część wysiedlono z Gn. Dotychczasowy dyrektor szpitala W. Ratka przyjął obywatelstwo niem. i sprowadził personel niem. (m.in. dr Bause, nadpielęgniarz Reich, później dr Nikolajew i nadpielęgniarz Jobst). Byli oni w „Dziekance" gł. realizatorami planu likwidacji chorych psychicznie, inspirowanego i kierowanego przez powołaną rozkazem A. Hitlera organizację o kryptonimie „T-4". Mordowanie chorych odbywało się pod pozorem transportu i przenoszenia do innych szpitali. Pierwsza wywózka i egzekucja miały miejsce 7 XII 1939. Do 12 I 1940 oddział SS „Sonderkommando-Lange" rozstrzelał i zamordował gazami spalinowymi w samochodach-kontenerach 1043 z 1172 chorych przebywających w chwili wybuchu wojny w szpitalu. Na ich miejsce przywożono chorych z Ukrainy, Litwy, Łotwy oraz Niemiec, gł. z Nadrenii. Masowe egzekucje trwały do 1943. Ustalono dotychczas listę 3586 nazwisk zamordowanych pacjentów. Do dzisiaj nie odnaleziono mogił ofiar tych bestialskich mordów. Nieustalona jest również liczba chorych zmarłych z niedożywienia i zaniedbania. Nie jest znany los dzieci przywiezionych z Kliniki Dziecięcej w Poznaniu i z nieznanych szpitali w Niemczech. Brak jest informacji o chorych psychicznie lub podejrzanych o dezercję żołnierzach niem., przywożonych do Gn. od 1942. Po krótkim pobycie pod dozorem oddziału SS byli wywożeni w nieznanym kierunku. Nieustalona liczba chorych została zamordowana na oddziałach przez podawanie trucizn, doustnie lub w zastrzykach (gł. oprawcy to W. Ratka i Jobst). Wg relacji naocznego świadka liczba pochówków sięgała nawet 80 dziennie. Podobne działania planowano i przeprowadzono na terenie całych Niemiec i w krajach okupowanych. „Dziekanka" była również przedstawiana jako fikcyjne miejsce zgonu i pochówku chorych zamordowanych w innych szpitalach. Zachowała się lista 1506 nazwisk osób rzekomo ewakuowanych do „Dziekanki", tu zmarłych i pochowanych na przyszpitalnym cmentarzu. Rodziny pomordowanych otrzymywały fikcyjne świadectwa zgonu z nieistniejącego w rzeczywistości Urzędu Stanu Cywilnego w „Dziekance". Podawano nawet kwatery na cmentarzu i pobierano opłaty za utrzymanie grobu. Dokumenty dla zmarłych autentycznie przebywających w szpitalu wystawiał Urząd Gminy w Gn. W chwili wkroczenia wojsk radz. w szpitalu przebywało 1035 pacjentów, w tym 612 Niemców. Większość chorych pochodzenia niem. została w latach 1947-48 przewieziona do byłej NRD transportami PCK. Pamięć pomordowanych uczczono w 1948 tablicą wmurowaną w ścianę kaplicy szpitalnej.

ELANTKOWSKA KRYSTYNA (ur. 6 XII 1934 w Lesznie, zm. 2 X 2000 w Gn.), sportsmenka i nauczycielka. Studia wyższe ukończyła na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza. Pracowała w SP im. R. Berwińskiego w Poznaniu. Prowadziła zajęcia metodyczne dla studentów Akademii Wychowania Fizycznego. W latach 1951-57 wyczynowo uprawiała gimnastykę sport. w KS Warta Poznań. W swojej dyscyplinie miała klasę mistrzowską. Uczestniczyła w Światowym Festiwalu Młodzieży i Studentów (dzisiejsze Akademickie Mistrzostwa Świata). Za pracę w sporcie i szkolnictwie została odznaczona Krzyżem Kawalerskim i odznaczeniami sportowymi.

ENGLER STEFAN (ur. 26 VI 1917 w Gn., zm. 16 VI 1995 w Gn.), malarz, projektant wnętrz, mozaik, witraży i metaloplastyki. W 1933 ukończył pierwszą klasę Miejskiej Szkoły Przemysłowo-Handlowej w Gn. i został przyjęty w 1934 do Państwowej Szkoły Sztuk Zdobniczych i Przemysłu Artystycznego w Poznaniu. W 1939 uzyskał absolutorium na Wydziale Malarstwa Dekoracyjnego i Witrażownictwa pod kierunkiem prof. W. Gosienieckiego. Po II wojnie światowej studiował w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych

w Sopocie. W 1949 otrzymał absolutorium na Wydziale Malarstwa Architektonicznego pod kierunkiem prof. J. Studnickiego i prof. J. Żuławskiego, a w 1951 dyplom. W latach 1945-49 wykonywał prace w kościołach w Jordanowie, Żydowie, Mielżynie i Kiszkowie. Wrócił do Gn. i utworzył Koło Plastyków, któremu prezesował. W latach 1951-53 wraz z prof. W. Gosienieckim pracował nad wnętrzem kościoła św. Józefa w Tczewie. Zaprojektował i wykonał wystrój wnętrz kina Lech (1957), kawiarni Esplanada i restauracji Teatralna w Gn. Swoje obrazy olejne: pejzaże, kwiaty, martwe natury i akty, prezentował w latach 1946-55 na wystawach zbiorowych w Poznaniu, Warszawie, Olsztynie i Zielonej Górze. W latach 1965-73 zaprojektował i wykonał (m.in. techniką sgraffito) wystrój wnętrz kościołów w Swarożynie, Strzałkowie, Kwieciszewie, Ostrowitem Prymasowskim, Gniewkowie, Szubinie, Murzynnie, Szaradowie, kościoła Księży Werbistów w Laskowicach Pomorskich, pałacu w Niechanowie, a także sgraffito *Chrzest Mieszka I* w Gn. Projektował i wykonywał wystrój wnętrza AM w Białymstoku, mieszczącej się w pałacu Branickich. Wykonywał także prace konserwatorskie, m.in. kościoła farnego w Gn. (1972). W latach 1972-82 pracował w Ośrodku Usług Turystyczno-Łowieckich w Czerniejewie i w PGR w Żydowie jako gł. specjalista ds. konserwacji plastycznej, zajmując się urządzaniem i wystrojem wnętrz pałacu w Arcugowie oraz dworku myśliwskiego i zespołu pałacowego w Czerniejewie. W latach 1984-90 współpracował z H. Kotem, projektując i wykonując wystrój wnętrz kościołów w Giżycach, kościoła św. Krzyża w Szamotułach, kościoła w Mazewie, w Dźwiersznie Wielkim, Ostrowitem, Grabkowie, kościołów św. Doroty i św. Jakuba Starszego w Wielninie oraz pałaców, m.in. w Czerniejewie. W sumie wykonał prace w ok. 35 kościołach i w ok. 125 kawiarniach, kinach i innych punktach usługowo-handlowych w kraju. W ostatnim okresie swojej twórczości malował akwarele. Należał do Związku Polskich Artystów Plastyków Okręgu Poznańskiego.

ENOCH BEN ABRAHAM (zm. po 1662), talmudysta i kaznodzieja; pochodził ze znanej pozn. rodziny. W 1649 opuścił Kraków, gdzie głosił nauki w synagogach, i udał się do Gn., gdzie został rabinem. Później objął urząd dajjana (sędziego) w Poznaniu. Ok. 1652 udał się do Niemiec i osiadł w Oettingen, gdzie został rabinem. Pozostał tam prawdopodobnie do śmierci. Enoch był autorem kilku dzieł wydanych pośmiertnie, w tym *Vikku'ah Yosef we-ha Shevatim*, będącego zbiorem jego kazań (1680), *Reshit Bikkurim*, zawierającego 3 obszerne kazania o istnieniu Boga (1708), *Hinnuk Bet Yehudah*, zawierającego responsa jego autorstwa, jego syna Judy i wnuka, wydrukowane razem (1708).

Lit.: J.H. Haberman, *Enoch ben Abraham*, w: *Encyclopedia Judaica*, wyd. 2, t. 6, 2007, s. 445; J.M. Heimann, *Or ha-Hayyim*, Frankfurt am Main 1892, nr 906; *Jewish Encyclopedia* (online edition); J. Perles, *Geschichte der Juden in Posen*, Breslau 1865, s. 82-83; J.E. Sokolow, *Gan Perahim*, Warszawa 1890, s. 120; M. Steinschneider, *Catalogue of the Hebrew Books in the Bodleian Library*, nr 4724.

F

FABRYKA WÓDEK, LIKIERÓW, KONIAKÓW I WIN BOLESŁAWA KASPROWICZA, zał. w Gn. w 1888 jako destylarnia ze sklepem detalicznym i wyszynkiem, była pierwszą pol. fabryką w zaborze pruskim wyrabiającą napoje alkoholowe na owocach, korzeniach, ziołach i kwiatach bez dodatku naturalnych olejków eterycznych. Wcześniej w branży tej dominowali wytwórcy niem. i żydowscy. W 1890 zaczęto wypalać koniak, sprowadzając wina z Francji, Rumunii, Włoch i Kalifornii. W 1912 została uruchomiona gorzelnia koniaku w Cognac (Francja) oraz składy główne w Paryżu i Warszawie. Firma zatrudniała w tym czasie 60 pracowników i 3 prokurentów handl., przerabiała 3 wagony spirytusu tygodniowo i miała filie w Poznaniu i w Berlinie, 11 placówek depozytowych w Europie i USA. W latach 1920-22 uruchomiono 2 oddziały w Gn. Zatrudniano 180 pracowników stałych i 120 sezonowych. Pracowano na 2 zmiany. Oferowano 120 wyrobów o różnych smakach: likiery, wódki wytrawne, słodkie i zdrowotne, koniaki, winiaki, wypalanki, rum, arak, śliwowicę, wina, miody pitne i napoje bezalkoholowe. Wówczas firma poszerzyła liczbę swych ekspozytur krajowych, m.in. o Łódź, Lwów, Kraków i Wilno. Właściciel Bolesław → Kasprowicz osobiście przygotowywał receptury wyrobów. Chodziło o ich oryginalność i smak. Wyroby wypracowywane metodą labolatoryjno-kucharską kwalifikowano do galanterii spożywczej, opartej na indywidualnych koncepcjach. Nieprzypadkową wymowę miało nazewnictwo wyrobów. Nazwy likierów to m.in.: Biesiada, Lechówka, Mazepa, Precjoza, Tatrzański, Nastojka, Zagłoba; nazwy wódek: Bojar, Drużba, Elektorska, Kujawianka, Pałuczanka, Starogniezńieńska, Soplica, Żubrówka; nazwy miodów pitnych: Lech, Maślacz, Reformat, Słowiański; zaś nazwy win: Medicinal, Moskatel, Złota, Parmena, Polski Wermut, Winiak. Stosowano też nazwy europejskie: Curaçao, Cherry, Brandy, Cacao Choi. Barwne etykiety obrazowały dawne legendy, zwyczaje, stroje regionalne. Fabryka w latach 1893-1939 posiadała 104 prawnie zastrzeżone nazwy pod 2 znakami ochronnymi przedstawiającymi wieże pałaców, kościołów i klasztorów oraz rybę z napisem „Pod Karpiem" z literami B.K. Oznaczano je gwiazdkami, koronami (od 1 do 5) i klasztorami (od 1 do 3). Wódki zdrowotne i lecznicze korzenno-ziołowe były prawnie zastrzeżone w Urzędzie Patentowym RP. Wyroby B. Kasprowicza konsumowano w pałacach królewskich i dworach, na stołach dostojników państw. i polityków, używano ich na pol. statkach w dalekomorskich rejsach, w domach mieszczańskich i chłopskich. Wytwórca reklamował wyroby systematycznie w formie afiszów, ulotek, ogłoszeń w prasie i w wydawnictwach krajowych i zagranicznych. Producent uczestniczył w wystawach, targach krajowych i międzynar., gdzie bywał osobiście. Fabryka gnieźn. jako jedna z nielicznych pol. placówek uzyskała 93 wyróżnienia (73 do 1914), w tym dyplomy, listy gratulacyjne, 7 złotych medali państw., Nagrodę Króla

Szwecji (1914), grand prix w Paryżu (1902) i Berlinie (1905). W latach 1939-45 fabryka pracowała pod nazwą „B. Kasprowicz Gnesen Likör- und Weinbrennerei". Niemcy doceniali wartość wyrobów znanej firmy, która wówczas zatrudniała 50-100 osób. Tygodniowo przerabiano 2000 l spirytusu, produkując gł. zwykłą białą wódkę Ostbranntwein dla Wehrmachtu oraz szlachetne trunki (17 rodzajów), które dostarczano do miejscowego kasyna. Od października 1945 firma „B. Kasprowicz Fabryka Wódek i Likierów SA" produkowała 40 gatunków pod ścisłą kontrolą Polskiego Monopolu Spirytusowego. Załoga składająca się z 50 osób przerabiała 350 l spirytusu miesięcznie. W 1952 mimo rentowności fabrykę upaństwowiono. Obiekty przejęte zostały przez państw. przedsiębiorstwa, a Miejskie Przedsiębiorstwo Przemysłu Terenowego, potem przemianowane na Zarząd Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego, produkowało wina owocowe i aperitify. W latach 1950-60 Poznański Zarząd Przemysłu Spirytusowego „Polmos" produkował kilka gatunków wódek B. Kasprowicza, lecz na skutek zaniechania importu niezbędnych surowców utrzymano tylko produkcję wódki Soplica, sprzedawanej w kraju, oraz Złotniak Goldwasser, eksportowanej do USA, i Gnesnania Boonekamp, eksportowanej do Kanady przez firmy Pewex i Baltona. Fabryka B. Kasprowicza jest najbardziej znaną firmą w historii Gniezna.

FAŁKOWO, wieś w gminie i parafii Łubowo, ob. 757 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 901,94 ha. Dawna własność rodu Wczelów-Chwałkowskich. Wcześniejsza nazwa Chwałkowo przetrwała do 1921. Wieś wzmiankowana w 1420. W 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Łubowie. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 26 domów, 255 mieszkańców (70 ewangelików, 185 katolików), w tym 99 analfabetów; dominium składające się z Fałkowa (niem. Weissenburg) i Chwałkówka (niem. Worth), liczące 923 ha, 16 domów, 250 mieszkańców (123 ewangelików, 127 katolików), w tym 99 analfabetów, było własnością Skarbu Państwa Pruskiego. W latach międzywojennych własność Skarbu Państwa Polskiego. We wsi znajduje się dwór z końca XIX w., przy którym zachowały się resztki dawnego parku krajobrazowego. W latach 70. XX w. przeniesiono stąd do skansenu w Dziekanowicach zagrodę chłopską, tzw. poniatówkę (nazwa od Juliusza Poniatowskiego, ministra rolnictwa w okresie międzywojennym, pomysłodawcy projektu budowy drewnianych zagród dla parcelantów wg jednego wzoru) z lat 30. XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

FAN ART, amatorski zespół muz., zał. w 1969 w Domu Kultury Dzieci i Młodzieży z inicjatywy akustyka J. Krzyżanowskiego. Jego skład osobowy i styl muz. podlegały w trakcie jego istnienia częstym i głębokim zmianom. Pierwszy skład zespołu tworzyli uczniowie gnieźn. szkół średnich: W. Huebner – organy, J. Cholewa – gitara, E. Rzyski – gitara basowa, H. Tyranowski – saksofon tenorowy, H. Kempiak – saksofon altowy, J. Grzymski – perkusja i W. Skrzeczkowski – śpiew. W swym repertuarze miał pol. i zagraniczne przeboje muzyki popularnej oraz własne utwory. W 1969, wraz z zespołem wokalnym → Lechitki, zaprezentował się na Wojewódzkim Przeglądzie Amatorskich Grup Młodzieżowych w Chodzieży, zajmując 1. miejsce. W następnym roku, podczas prestiżowego ogólnopolskiego przeglądu „Wrocławski Maj", nowy gitarzysta A. Andrzejewski otrzymał wyróżnienie dla najlepszego instrumentalisty. Zespół wyróżniono zaś na Wielkopolskich Rytmach Młodych w Jarocinie. Od poł. 1971 zespół tworzyli: A. Andrzejewski – gitara, W. Huebner – organy, M. Tomczak zamiennie z E. Bąkowskim – gitara basowa, P. Frąckowiak – instrumenty perkusyjne, M. Jóźwiak – perkusja i M. Kujawa – śpiew. W tym składzie Fan Art zdobył Brązową Lampkę Górniczą podczas Rytmów Zagłębia w Koninie. Zmienił się styl zespołu, w tym okresie pozostającego pod wpływem brytyjskiej grupy Deep Purple. Krótko potem w nowym składzie: K. Springer – śpiew, H. Owczarski – organy, M. Frąckowiak – gitara, T. Pacyński – gitara basowa i P. Frąckowiak – perkusja, wystąpił podczas kościańskich Konfrontacji Muzycznych. W 1972, uzupełniony o wiolonczelistę F. Piaska i wokalistę M. Mosickiego, ponownie wziął udział w Wielkopolskich Rytmach Młodych, zdobywając nagrodę Srebrny Kameleon. Osiągnięcie to powtórzył 2 lata później, a po kolejnym roku sięgnął po najwyższe trofeum tego festiwalu – Złotego Kameleona. W 1973 wziął udział w Festiwalu Młodzieżowej Muzyki Współczesnej w Kaliszu. W 1973 w zespole śpiewała A. Caputa. Fan Art występował w programach telewizji pozn.: *Muzyczne wizerunki miast*, *Muzykują i pracują* i *Studio muzyki rozrywkowej*. Swój styl kształtował wtedy pod wpływem amer. grupy Grand Funk Railroad. W latach 1971-74 zrealizował nagrania w pozn. radiu. W poł. lat 70. uczestniczył w Polskich Targach Estradowych „Poltest" w Łodzi jako jedyny zespół amatorski. W tym czasie skład tworzyli: A. Andrzejewski – gitara, skrzypce, M. Frąckowiak – gitara basowa, harmonijka, T. Kuźdeba – śpiew, P. Frąckowiak – perkusja, W. Wędzikowski – trąbka, H. Kempiak – saksofon altowy i H. Tyranowski – saksofon tenorowy. Zespół uczestniczył trzykrotnie w prestiżowych Poznańskich Muzykaliach. W plebiscycie czytelników „Gazety Poznańskiej" dwukrotnie zdobywał miano najlepszej grupy w Wielkopolsce. Za swoje sukcesy w latach 70. wielokrotnie

Zespół muzyczny Fan Art

Fabryka Wódek, Likierów, Koniaków i Win B. Kasprowicza w Gnieźnie (1888-1952)

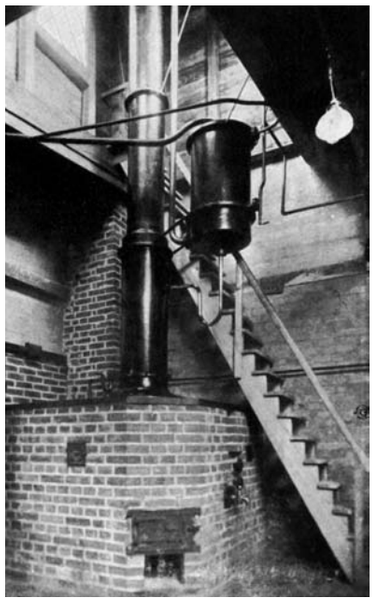

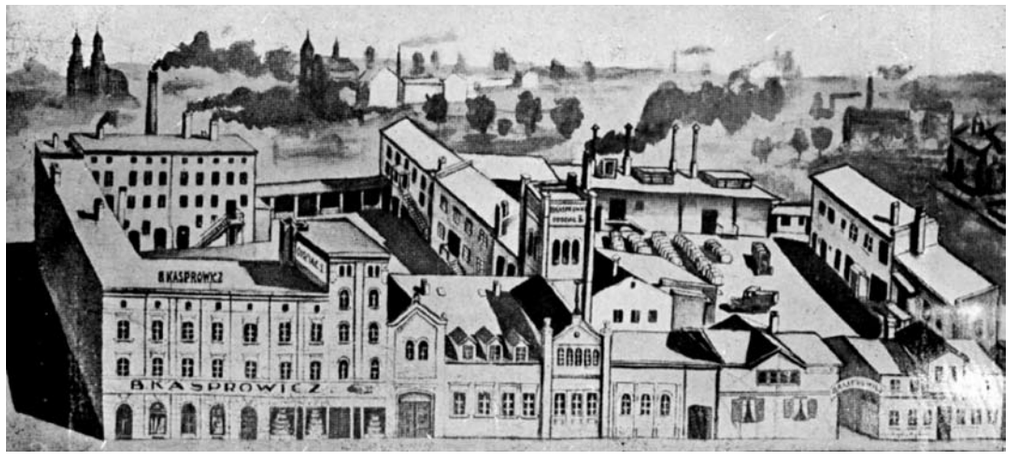

Od lewej od góry:
- etykieta wódki „Śliwowica" produkowanej z okazji jubileuszu 60-lecia firmy w latach 1945-48;
- kolaż rysunkowy budynków fabryki;
- destylarnia wódek;
- wytwórnia wódek, oddział nr 2 przy ul. Dąbrówki;
- główny budynek fabryki ze sklepem przy ul. Bolesława Chrobrego (dziś Pietrak Hotel);
- dyplom uznania dla zasłużonego pracownika destylarni (25 IV 1896);
- rozlewanie i etykietowanie alkoholi

otrzymywał nagrody od władz miasta. W 1976 niektórzy muzycy odeszli z zespołu i założyli własne grupy, a on sam swoją działalność przeniósł na 2 lata do Świnoujścia, grając tam w składzie: A. Cichocka – śpiew, A. Tomczak – gitara, M. Frąckowiak – gitara basowa i P. Frąckowiak – perkusja. W latach 1978-81 muzykiem zespołu był M. Tomczak – instrumenty klawiszowe. Fan Art występował wtedy m.in. w NRD i RFN. W poł. 1981 w skład zespołu wchodzili: M. Tomczak – instrumenty klawiszowe, A. Tomczak – śpiew, J. Floor – gitara, śpiew, T. Rossa – gitara basowa, śpiew i P. Strzeszyński – perkusja. Od 1982 w zespole następowały kolejne zmiany. W jego skład wchodzili muzycy z różnych miast Polski, a zespół kontynuował swoje występy w Niemczech. W 1987 się rozwiązał. W 2002 na kilka miesięcy reaktywował się w składzie: K. Woźniak – śpiew, M. Frąckowiak i C. Olszewski – instrumenty klawiszowe, P. Strzeszyński – perkusja.

FARMACJA W GNIEŹNIE, pierwszym dokumentem o aptekarzu w Gn. jest uchwała kapituły z 23 V 1527 zobowiązująca kanonika gnieźn. Tuliszka do urządzenia apteki i zatrudnienia aptekarza. Mikołaj z Tuliszkowa, zw. Tuliszkiem, był profesorem teologii i doktorem medycyny, u prymasa Jana Łaskiego pełnił funkcję lekarza domowego. Dr Tuliszek wywiązał się z przyjętego na siebie obowiązku i sprowadził do stolicy metropolitalnej potrzebnego aptekarza. W 2. poł. XVI w. była już w Gn., urządzona na koszt kapituły, apteka, która dzięki staranności i zapobiegliwości kanoników medyków pomyślnie się rozwijała, zaopatrując w leki duchowieństwo i ludność cywilną. W 1535 w księgach cechu ogólnego pojawił się aptekarz Marcin, który był radnym, a w 1537 aptekarz Salomon. W 1544 miasto nabyło obok ratusza miejsce na założenie apteki, o której istnieniu zaświadcza wiadomość z 1580. W 1588 w Gn. pracował aptekarz Tobias – T. Opala, zadziorny pieniacz, znany z przynajmniej 20 procesów sądowych, który otrzymał list od króla Stefana Batorego, własnoręcznie przez niego podpisany, z różnymi przywilejami. W 1605 było w Gn. 2 aptekarzy: Gabriel i Szymon, obaj radni miasta. W 1613 pracowało 5 aptekarzy; każdy z nich płacił po 3 zł czynszu gruntowego. W latach 1610-32 w Gn. przebywał aptekarz Marek, który miał dom i aptekę na Rynku, obok kamienicy dra medycyny Jasińskiego. Uzyskał zezwolenie króla Zygmunta III Wazy na postawienie przed domem straganu, na którym prowadził swobodny handel. Niezłe dochody pozwalały mu m.in. na zakup książek. Miał cenne dzieła medyczne dra J.B. Solfy (1483-1564), kanonika wrocławskiego i krak., doktora sztuk i medycyny, lekarza króla Zygmunta I i Zygmunta Augusta. U dra J.B. Solfy zasięgał rady Mikołaj Kopernik jako lekarz kapituły warmińskiej. Dzieła J.B. Solfy po ostatnim właścicielu – aptekarzu Marcinie – zostały przekazane Bibliotece Kapitulnej. Niektórzy aptekarze byli równocześnie cukiernikami. W 1623 w pielgrzymce do Gn. przybył król Zygmunt III wraz z królową małżonką i synem Władysławem, by odwiedzić grób św. Wojciecha. Miasto ofiarowało królowi cukry, za które zapłacono aptekarzowi 12 zł. Aptekarze gnieźn. często zajmowali wysokie stanowiska w mieście królewskim. W 1617 i 1618 aptekarz J. Chudziński piastował funkcję burmistrza miasta Gn., a w 1636 J. Biernacki był nie tylko aptekarzem, ale też kupcem i piwowarem. W tym też okresie (1. poł. XVII w.), ze względu na zbyt małą liczbę przedstawicieli tego zawodu, aptekarze należeli do wspólnego cechu z piwowarami i mydlarzami. Do tego samego cechu należeli wtedy również lekarze i chirurdzy. O obywatelskiej postawie aptekarzy świadczą: wysokie opodatkowanie się na rzecz miasta po wielkim pożarze w 1613 i po wojnie szwedzkiej, pozostawanie w mieście w czasie największych epidemii dżumy i udzielanie pomocy najbiedniejszym. W 1653 w Gn. było 2 aptekarzy i 2 chirurgów. Pierwsi aptekarze gnieźn. pochodzili z różnych stron Polski, gł. z Poznania – Szymon i Łukasz, z Krakowa – Chudziccy (Chudzińscy), Jan ze Żnina, Biernaccy i Fredrowie z Małopolski. W XVII w. w Gn. było od 3 do 5 aptekarzy jednocześnie. Po wojnie szwedzkiej, aż do poł. XIX w., liczba aptekarzy zmniejszyła się do 2. W 1717 było 2 aptekarzy i 2 chirurgów; aptekarze płacili po 10 zł podatków, a chirurdzy po 6 zł. Właściciele aptek jako jedni z bogatszych w lokalnej społeczności, obok złotników i kupców, w XVII, XVIII i XIX stuleciu często zasiadali we władzach miejskich (J. Chudziński w 1617-18 jako burmistrz, K.B. Kupler w 1791 jako członek sądu apelacyjnego, D. Elsner w 1819 jako kanclerz miejski, E.K.J. Brunner w 1836 jako członek magistratu i w 1845 jako sędzia polubowny, J.J. Kugler w 1847 jako przewodniczący Rady Miejskiej deputowany do sejmu krajowego). Niewątpliwie świadczyło to o ich wysokiej pozycji społecznej. Niektórzy z nich wysyłali dzieci na studia. Kasper, syn aptekarza Chudzińskiego, w poł. XVII w. pobierał nauki w Akademii Krakowskiej. Po studiach wrócił do Gn. i został kanonikiem.

Między łamami: etykieta leku z apteki „Pod Lwem" z 1943 r.

Zob. też: Giżewski Dionizy, Kotecka Maria, Mikołajczak Franciszek.

Apteka „Pod Orłem", zał. w 1781 przez K.B. Kuglera. W 1791 był on członkiem tzw. sądu apelacyjnego wydziału wolnych miast woj. gnieźn. jako zastępca sędziego. Po przeprowadzonej sekularyzacji dóbr kościelnych i klasztornych w Prusach Płd., mocą pruskiego dekretu z 28 VII 1796, po zredukowaniu liczby prałatów i kanoników oraz dokonaniu kasaty kurii doktoralnej kapituła gnieźn. sprzedała urządzenia apteki kapitulnej wraz z zapasami aptekarzowi K.B. Kuglerowi. W 1798 otrzymał on od burmistrza i Rady Miejskiej urzędowe poświadczenie, że od 1780 osiadł jako aptekarz w Gn., a 9 II 1799 od pruskiego kolegium medycynalnego w Berlinie dodatkową aprobację na aptekarza II kla-

sy, której dotychczas nie miał. Po śmierci K.B. Kuglera w 1811 aptekę prowadziła jego żona pod zarządem administratorów. W 1816 pozwolenie na administrowanie apteką K.B. Kuglera w Gn. otrzymał aptekarz Liskowski, od 1818 aprobowany przez ministra na aptekarza w Środzie. Po pożarze w 1819 aptekę wydzierżawiono na rok za 300 talarów. W 1822 kompletnie urządzoną aptekę Kuglerowej otwarto w nowo wybudowanym dwupiętrowym domu przy Rynku. W 1827 przejął ją w dzierżawę syn Jan Jakub, aptekarz II ki., a w 1831 za 9000 talarów na własność. 3 I 1844 spaliła się górna część domu aptecznego, w tym materialnia i zielarnia. W 1847 J.J. Kugler był przewodniczącym Rady Miejskiej i deputowanym do sejmu krajowego. W następstwie tego zgłosił w ministerstwie wniosek, aby jego aptekę uznano za uprzywilejowaną. Ministerstwo przyznało mu wtedy tylko prawo apteki sprzedażnej i dziedzicznej. Do początków XIX w. jedynym prawem tytułu do prowadzenia apteki były przywileje – dotyczyły możliwości handlu dodatkowymi towarami, sprzedaży czy dziedziczenia apteki. Następnie zostały wprowadzone koncesje, i to z zasady wszędzie osobiste. W 1863 następcą J.J. Kuglera był K.E.A. Kugler, który wybudował dom przy ul. Farnej 1. Przez półtora wieku rodzina Kuglerów przekazywała zawód z ojca na syna. Spolonizowani z niem. rodzin byli fanatycznymi Polakami, w aptece „Pod Orłem" wytrwale reprezentowali polskość. Kamienicę przy ul. Farnej 1 wraz ze znajdującą się tam apteką w 1906 przejął zięć Kuglera – S. → Gantkowski ożeniony z Kuglerówną. Pracował tam 35 lat, do śmierci w 1931. W czasie II wojny światowej apteka została zamknięta przez okupanta, urządzenia wywieziono, a medykamenty podzielono na pozostałe apteki. Po wojnie, 4 II 1946, staraniem rodziny po byłym właścicielu Gantkowskim apteka została ponownie uruchomiona. Dzierżawiła ją dr farmacji I. Kiedrowska. Była ona pierwszą kobietą, która uzyskała stopień doktora farmacji na Uniwersytecie Poznańskim. Po wejściu w życie ustawy z 1951 o upaństwowieniu aptek apteka „Pod Orłem" została zlikwidowana, ob. nie istnieje.

Apteka „Pod Lwem", zał. przez D.B. Elsnera. W 1796, jako dotychczasowy właściciel apteki na Chwaliszewie w Poznaniu, otrzymał on koncesję od Fryderyka Wilhelma na założenie drugiej apteki w – Gn., zobowiązał się do płacenia 10 talarów rocznego podatku do kasy miejskiej. Apteka została otwarta w dwupiętrowej kamienicy narożnej przy Rynku nr 82 i nosiła nazwę „Pod Czarnym Orłem". Po pożarze w 1819 przeniesiono ją na ul. Wilhelmowską, do masywnej dwupiętrowej kamienicy. Od tej chwili do czasów współczesnych nosi nazwę „Pod Lwem". D.B. Elsner sprawował urząd kanclerza miejskiego z pensją 200 talarów rocznie. W 1928 aptekę przejął na własność jego syn Leopold. W 1836 właścicielem został E.K.J. Brunner, który był członkiem magistratu, a w 1845 został sędzią polubownym, czyli rozjemcą. Następcami jego byli: w 1857 K.G. Roth, w 1873 C.T. Blumel, w 1875 G. Janusch, w 1879 Mamehldorf, w 1888 E. Grieben, w 1908 E. → Grieben jr. W czasie II wojny światowej aptekę prowadził E. Grieben; nosiła wówczas niem. nazwę „Apotheke zum Löwen" i mieściła się przy Wilhelmstrasse 1, tel. 103. Apteka zatrudniała pol. pracowników, m.in. w latach 1940-45 pracował tu Jerzy → Szymański. Po wojnie, jesienią 1945, E. Grieben został wysiedlony z Gn. Apteka została przejęta przez Zarząd Miejski z zadaniem zapewnienia ludności tanich lekarstw. W 1949 Zarząd przejął Centrosan, tj. Centralę Handlowo-Farmaceutyczno-Sanitarną, powstałą w tymże roku w Poznaniu. Funkcję kierownika pełnił F. Rynkiewicz, który po wejściu w życie ustawy z 8 I 1951 powołany został przez ministra zdrowia na stanowisko pełnomocnika Centrali Aptek Społecznych (CAS) na woj. poznańskie. W tym okresie pracownikiem była M. Chrzan, która dyplom magistra farmacji uzyskała w 1950, a w 1951 nakazem pracy została przeniesiona do Apteki nr 94 w Szamocinie. Do Apteki nr 78 przy ul. Dąbrówki 1, należącej już do Poznańskiego Przedsiębiorstwa Aptek, następnie do Zarządu Aptek, powróciła w latach późniejszych. Podstawowym miejscem zatrudnienia M. Chrzan od 1 XII 1964 była apteka Szpitala Miejskiego w Gn. W latach 1951-52 funkcję jej kierownika pełnił J. Szymański, następnie J. Jaśkowiak. W 1965 w tejże aptece podjęli pracę magistrowie farmacji J. i E. Apanasowie (→ Apanas Edmund), którzy pełniąc funkcje kierownicze, prowadzili aktywną działalność placówki. W 1990 apteka została sprywatyzowana i funkcjonuje nadal jako apteka „Pod Lwem" przy ul. Dąbrówki 1. Ob. jest najstarszą placówką w Gn.

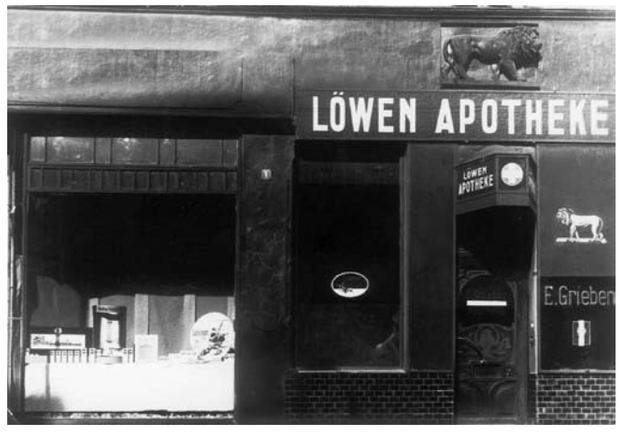

Od lewej: apteka „Pod Lwem" E. Griebena przy ul. Dąbrówki, fot. z ok. 1910 r.; pracownicy Apteki Miejskiej (dawniej E. Griebena), fot. z 1945 r.

Apteka „Św. Wojciecha”, zał. przez K. Schwittaya. W 1907 ogłoszono konkurs na otwarcie trzeciej apteki. Pomimo znaczącej liczby mieszkańców (Gn. zamieszkiwało wówczas 25 441 osób) właściciele dotychczasowych aptek złożyli energiczny protest. Konkurs unieważniono, a koncesję K. Schwittay uzyskał dopiero w 1911. Oddał on aptekę do publ. użytku w końcu grudnia 1911. Po zrezygnowaniu przez K. Schwittaya z prowadzenia apteki koncesja przyznana została 24 XII 1920 aptekarzowi L. Waniorkowi. Apteka pod nazwą „Św. Wojciecha” mieściła się w narożnikowym budynku przy ul. Warszawskiej 14, a w 1926 przeniesiona została do kamienicy pod nrem 12, również na ul. Warszawskiej. W 1939, po wybuchu II wojny światowej, aptekarz L. Waniorek wywieziony został do obozu w Niemczech i tam rozstrzelany. Apteka pod nazwą „Adalbert-Apotheke” prowadzona była przez Niemca, a po zakończeniu wojny należała do córki L. Waniorka, Wandy; nadzór fachowy w tym okresie sprawowała J. Jaśkowiak. Po upaństwowieniu aptek w 1951 pracę w tejże aptece podjęła J. → Fischer, która 1 XII 1952 została jej kierownikiem, którą to funkcję sprawowała przez 29 lat, do przejścia na emeryturę w 1981. Apteka przy ul. Warszawskiej 12 jako Apteka nr 8 należała do Zarządu Aptek, następnie do Cefarmu Poznań. W 1991 apteka została sprywatyzowana i funkcjonuje nadal pod tym samym adresem jako apteka „Św. Wojciecha”.

Apteka im. Jana Pawła II, wcześniej Centralna Apteka, zał. przez mgra farmacji mjra F. Wierzchaczewskiego, który otrzymał od wojewody pozn. koncesję na otwarcie czwartej apteki w Gn. Uruchomienie nastąpiło 9 XII 1930, apteka otrzymała nazwę Centralnej Apteki i zlokalizowana została przy ul. Prymasa Łubieńskiego 8 – narożnik ul. Chrobrego. Urządzono ją wg panujących wówczas wymagań; prowadziła szeroki asortyment leków krajowych, zagranicznych, zioła, homeopatię, leki weterynaryjne, wykonywała analizy w laboratorium chem. W czasie II wojny światowej została przejęta przez Niemców – funkcjonowała jako „Wandalen-Apotheke”, prowadził ją mgr farmacji A. Semmel. Ówczesny adres: Poststrasse 1 (przed 1945 ul. Pocztowa, ob. Łubieńskiego, apteka mieściła się na odcinku ul. Bolesława Chrobrego do ul. Dąbrówki). W czasie wojny rodzina właściciela została wywieziona do Piotrkowa Trybunalskiego. Po wojnie Centralna Apteka na krótki okres powróciła do rodziny F. Wierzchaczewskiego, w 1951 na mocy

Wnętrze apteki „Św. Wojciecha” przy ul. Warszawskiej 12

ustawy została upaństwowiona. W latach 50. funkcjonowała jako Apteka Społeczna nr 9 w Poznańskim Przedsiębiorstwie Aptek, następnie w Zarządzie Aptek, a od 1976 w Przedsiębiorstwie Zaopatrzenia Farmaceutycznego „Cefarm Poznań”. W 1997 apteka otrzymała imię Jana Pawła II i jako apteka cefarmowska czynna jest do dziś przy ul. Łubieńskiego 8 (narożnik ul. Chrobrego).

Apteka nr 7, uruchomiona w 1958 przy ul. Jasnej. W 1974 powstała apteka na os. Tysiąclecia, a w 1987 na os. Jagiellońskim.

W okresie powojennym, od momentu upaństwowienia w 1951, apteki oraz istniejące punkty apteczne przy ul. Wesołej i Dąbrówki należały do Poznańskiego Zarządu Aptek, później Cefarmu. Jest to firma z ponad 50-letnią tradycją, wywodzi się od powstałej w 1949 Centrali „Centrosan” z siedzibą w Poznaniu przy ul. Garbary. W latach 1951-89 przedsiębiorstwo wielokrotnie zmieniało nazwę, strukturę i przynależność organizacyjną. W 1976 ustalono nazwę na Przedsiębiorstwo Zaopatrzenia Farmaceutycznego „Cefarm Poznań”. W 1961 firma przeniosła swoją siedzibę na ul. Bułgarską, gdzie funkcjonuje do dziś. Od 1997 jest spółką akcyjną.

W Gn. oprócz aptek otwartych działalność prowadzą 2 apteki szpitalne mieszczące się w Wojewódzkim Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych „Dziekanka” przy ul. Poznańskiej 15 i w szpitalu ZOZ przy ul. św. Jana 9.

Fiora, fabryka chem.-farmaceutyczna uruchomiona w Gn. w czasie wojny przy ul. Witkowskiej, na terenie zrabowanej przez Niemców fabryki S. Nakulskiego. Produkowała m.in. olejek do włosów na zamówienie Wehrmachtu. Po wojnie, uchroniona w całości, wznowiła działalność 22 III 1945. Pod koniec 1945 przeniesiona

Od lewej: Apteka Społeczna nr 9 przy ul. Bolesława Chrobrego (dziś: Apteka im. Jana Pawła II), fot. z lat 50. XX w.; pracownicy Apteki Społecznej nr 9, fot. z lat 50. XX w.

Pracownicy fabryki „Fiora"z lat 1945-59

na ul. Paderewskiego. Wytwarzała tzw. konfekcję farmaceutyczną: maści, syropy oraz chemikalia. Zajmowała się również tabletkowaniem substancji własnych i przekazywanych przez zleceniodawców. Towar dostarczała hurtowniom w Poznaniu, Warszawie oraz odbiorcom indywidualnym. W 1949 Ministerstwo Przemysłu podjęło decyzję o likwidacji produkcji farmaceutycznej w zakładach podległych pozn. Dyrekcji Przemysłu Miejscowego.

Lit.: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 319, 750; D. Giżewski, *Marcus Aurelius Rotundus Patricanus Aromatorius z Gniezna i jego skarb*, Warszawa 1973, „Terapia i Leki" 9/1973, s. 421-422; D. Giżewski, *Z dziejów lecznictwa w Gnieźnie*, Warszawa 1972, „Farmacja Polska" 2/1972, s. 176-178; Z. Karpiński, *O Wielkopolsce, zlocie i dalekich podróżach. Wspomnienia 1860-1960*, Warszawa 1971, s. 69; J. Korytowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolii gnieźnieńskiej*, 1883, s. 143; L. Kostrzeński, *Materiały do historii Aptek Wielkopolskich*, t. 1, Warszawa 1929, s. 46-52; S. Pic, *Od bagdadzkich dakainów do aptek współczesnych*, Poznań 2003, „Biuletyn Wlkp. Izby Aptekarskiej" 1/2003, s. 33-49.

FESTIWAL POEZJI ŚPIEWANEJ I PIOSENKI TURYSTYCZNEJ „WIBRAMY", pomysłodawcami i pierwszymi organizatorami festiwalu byli instruktorzy i harcerze starsi z 16. Kręgu Akademickiego wraz z Komendą Hufca ZHP Gn. Jego pierwsza edycja odbyła się w grudniu 1998, a laureatem konkursu został zespół → ZiP z Gn. Po raz drugi festiwal odbył się 4 XII 1999. W konkursie zwyciężyła B. Osytek z Poznania, a gościnnie wystąpiły zespoły: Saskie, Krążek i Nic Wielkiego oraz Jarosław Wasik. Po raz trzeci „Wibramy" odbyły się 2 XII 2000, a gwiazdą był zespół Stare Dobre Małżeństwo. Kolejna edycja festiwalu zorganizowana została w styczniu 2003 w ramach finału Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy i miała charakter przeglądu. Wystąpili m.in. M. Zgaiński i J. Drażewski. W festiwalu często brały udział gnieźn. zespoły → Kredyt Zaufania, ZiP, Mimo Wszystko, → Nieporozumienie oraz Siedem i Pół Promila ze Środy Wlkp.

FIGURY PRZYDROŻNE W GNIEŹNIE, niekubaturowe obiekty sakralne, wolno stojące dzieła rzeźbiarskie, przejawy zbiorowego i prywatnego kultu Chrystusa, NMP i świętych ustawiane były w Gn. od stuleci. Funkcjonują one jako dary wotywne, dziękczynne. Miewają także charakter obrzędowy.

Figury Matki Boskiej i św. Józefa z Dzieciątkiem, usytuowane w parku na zapleczu Towarzystwa Czytelni Ludowych przy ul. ks. A. Ludwiczaka, na pniach na 2 klombach.

Figura Matki Boskiej z Metalowym Krzyżem, postawiona na miejscu byłego cmentarza niem. u zbiegu

Figury przydrożne od lewej od góry: Matki Boskiej i św. Józefa z Dzieciątkiem w parku na zapleczu Towarzystwa Czytelni Ludowych przy ul. A. Ludwiczaka, umieszczone na dwóch pniach; Matki Boskiej z Krzyżem u zbiegu ul. Leśnej z Drogą do Osińca; Matki Bożej Niepokalanej, ul. Gajowa; Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus w ogródku przy ul. Wrzesińskiej 7; Najświętszego Serca Jezusa, ul. Kłeckoska; Serca Pana Jezusa u zbiegu ul. Jaśminowej i ul. A. Ludwiczaka

ul. Leśnej i ul. Droga do Osińca, umieszczona na kamiennym fundamencie.

Figura Matki Bożej Niepokalanej, cementowa figura przy ul. Gajowej, usytuowana na wysokim murowanym cokole, przedstawiająca Matkę Bożą Niepokalaną naturalnej wielkości, stojącą na kuli ziemskiej i depczącą węża. Ufundowana została w 1945 przez mieszkańców os. Dalki jako wotum za przeżycie II wojny światowej. Stanowi obiekt kultu okolicznej ludności.

Figura wotywna Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus na lewym ręku, ustawiona przy ul. Wrzesińskiej 7, wykonana z cementu, usytuowana na cokole murowanym o wys. 1,5 m w ogródku przydomowym. Ufundowana została ok. 1900 przez M. i S. Kubickich, właścicieli posesji. Przetrwała okres zaboru pruskiego. Zdemontowana i przechowywana przez Niemca katolika w okresie II wojny światowej, w 1945 powróciła na swoje miejsce.

Figura wotywna Najświętszego Serca Jezusa, zlokalizowana przy ul. Kłeckowskiej, ponadnaturalnej wielkości rzeźba z cementu, usytuowana na cokole o wys. 4 m, otoczona metalowym opłotowaniem. Ufundowana została w 1946 przez właściciela majątku rolnego w Piekarach k. Gn., mjra K. Żelaznego, i jego pracowników jako dziękczynienie za przeżycie II wojny światowej. W latach 1947-54 stała się figurą obrzędową Stowarzyszenia Młodych Polek, organizującego przy niej okresowe nabożeństwa w maju i czerwcu każdego roku.

Figura wotywna Serca Pana Jezusa, umieszczona u zbiegu ul. Jaśminowej i ul. ks. A. Ludwiczaka; wykonana z cementu rzeźba naturalnej wielkości, usytuowana na cokole o wys. 2,5 m. Ufundowana została w 1946 przez S. i M. Tomaszewskich z wdzięczności za przeżycie II wojny światowej i powrót do Gn. z wygnania w okolicach Chełma Lubelskiego.

FIRLEJ HENRYK (ur. 1574, zm. 25 II 1626 w Skierniewicach), podkanclerzy koronny, biskup łucki i płocki, arcybiskup gnieźnieński, syn marszałka wielkiego koronnego Jana Firleja oraz jego żony Barbary, córki podkomorzego koronnego Mikołaja Mniszcha. Wywodząca się z ziemi lubelskiej rodzina Firlejów herbu Lewart należała do kręgu czołowych możnowładców polskich XVI-XVII w. Ojciec przyszłego arcybiskupa był gorliwym wyznawcą kalwinizmu, osierocił jednak syna w kołysce. Matka wychowywała Henryka w duchu katolickim, a po jej śmierci w 1580 linię tę kontynuowali także opiekunowie. Młody H.F. otrzymał bardzo staranną edukację. Studiował w akademiach jezuickich w Ingolstadt i Grazu (w Bawarii), następnie w Padwie i Rzymie. Przebywając w Rzymie, zdecydował się pod wpływem Marcina Szyszkowskiego na przyjęcie święceń kapłańskich. Pozyskał przychylność papieża Klemensa VIII i objął za jego sprawą wiele godności i beneficjów, był m.in. scholastykiem krak. oraz prałatem domowym papieża. W 1596 H.F. wrócił do kraju z listami polecającymi Klemensa VIII. Król Zygmunt III Waza uczynił go sekretarzem w swej kancelarii i zlecał następnie misje dyplomatyczne do Stolicy Apostolskiej (np. w 1601). Otrzymał kolejne beneficja, m.in. kanonię sandomierską i prepozyturę płocką. W 1606 objął wpływowy urząd sekretarza wielkiego koronnego. Podczas rokoszu Zebrzydowskiego (1606-07) działał jako poseł króla do rokoszan. W latach wyprawy smoleńskiej Zygmunta III Wazy H.F. przebywał w Wilnie (1609-10), w otoczeniu królowej Konstancji Habsburżanki. Darzyła ona sekretarza dużym uznaniem. Prawdopodobnie za sprawą monarchini H.F. otrzymał w 1611 bogatą prepozyturę miechowską, a w 1613 podkanclerstwo koronne. Jako podkanclerzy nie odgrywał jednak wybitniejszej roli w kreowaniu polityki państwowej. W 1616 został biskupem łuckim, w 1617 przeszedł na biskupstwo płockie. Wraz z objęciem tej drugiej stolicy zmuszony był, wbrew swej woli, złożyć w 1619 podkanclerstwo. W Płocku dał się poznać jako dobry administrator i gorliwy duszpasterz. W 1621 wystawił na wojnę turecką znaczny oddział wojska. W 1624 Zygmunt III Waza polecił H.F. na wakujące arcybiskupstwo gnieźn. Kapituła przeprowadziła wybór kandydata 25 IV 1624, a l IX 1624 zatwierdził go papież. Nowy arcybiskup objął rządy przez pełnomocnika w końcu 1624. Z obawy przed trapiącą wówczas Polskę zarazą odkładał jednak osobisty przyjazd do Gn. i ingres do archikatedry. Wkrótce nastąpiło też pogorszenie się stanu zdrowia hierarchy. Z tego powodu nie był on w stanie zająć się energiczniej sprawami archidiecezji. Rezydował gł. w Łowiczu. Po dłuższej chorobie zmarł w lutym 1626, nie pojawiwszy się w swej stolicy. Pochowano go w kolegiacie łowickiej, gdzie, czując zbliżającą się śmierć, polecił wybudować marmurowy grobowiec. H.F. zapisał się w pamięci potomnych kilkoma fundacjami kościelnymi, szczególnie utworzeniem w Łowiczu szpitala zakonu bonifratrów, dla którego sprowadził z Rzymu relikwie św. Wiktorii. Związki arcybiskupa z samym Gn. były natomiast raczej nikłe. Współcześni podkreślali zgodnie wielką pobożność oraz łagodny charakter hierarchy.

FISCHER JADWIGA (ur. 1919 w Żninie, zm. 2 IV 2004 w Gn.), aptekarz gnieźn. Dyplom magistra farmacji otrzymała w 1948 na Wydziale Farmacji Uniwersytetu Poznańskiego. Praktyki studenckie odbywała w Piotrkowie Trybunalskim, w aptece mgra B. Tyca, następnie w Gn., w 1945 w aptece „Pod Lwem", w latach 1946-48 w Centralnej Aptece. 1 II 1949 jako magister farmacji została zatrudniona w Centralnej Aptece, która po upaństwowieniu otrzymała nazwę Apteka Społeczna nr 9; 1 XII 1952 objęła kierownictwo Apteki nr 8 przy ul. Warszawskiej 12 i sprawowała je do emerytury w 1981. Już jako emerytka w niepełnym wymiarze czasu pracy zatrudniona była w aptekach 63-068 i 63-066 (poprzednio nr 9 i nr 7). Otrzymała odznakę „Za Wzorową Pracę w Służbie Zdrowia".

FISZEROWA WIRYDIANNA z Radolińskich Kwilecka (ur. 1761, zm. 1826), autorka pamiętnika *Dzieje moje własne i osób postronnych*. Po pierwszym, nieudanym małżeństwie poślubiła gen. S. Fiszera, adiutanta T. Kościuszki i szefa sztabu wojska Księstwa Warszawskiego. Nauczyła się języka franc., aby móc osobiście poroz-

mawiać z Napoleonem. Była osobą bardzo towarzyską, wykształconą, o żywym i chłonnym umyśle, znaną z błyskotliwej inteligencji i dowcipu. Jej pamiętnik pisany po franc. przez 150 lat nie był znany publiczności, a nawet historykom. Napisany żywo i z humorem, z właściwym autorce temperamentem, przedstawia galerię malowniczych portretów rodzinnych i postaci hist., panoramę burzliwej epoki, w której przypadło jej żyć, oraz śmiały i daleki od konwencjonalnego obraz obyczajów jej środowiska. Często gościła w Działyniu, będącym wtedy kluczem majątków rodziny Wołłowiczów. Jeśli wierzyć tablicy pamiątkowej znajdującej się w kościele parafialnym w Dębnicy, pochowana jest w krypcie tego kościoła.

FLASH BOYS, grupa tańca breakdance, zał. w 1986 przez tancerzy pochodzących z innych gnieźn. zespołów, m.in. z działającej od lutego 1984 w Miejskim Ośrodku Kultury Flash Group, która w 1985 zajęła 6. miejsce w mistrzostwach Polski w tej formie tańca. W pierwszym składzie Flash Boys znaleźli się: J. Jeżek – kierownik i choreograf, R. Rossa, A. Piątek, S. Woźnicki, R. Mruczyk, R. Jarzębowski, T. Kiszka i K. Kozłowski. Podkłady muz. do układów tanecznych tworzone były ze zmiksowanych fragmentów nagrań w stylu hip-hop. W 1987 grupa wygrała prestiżowy konkurs w Krajence, a potem sięgnęła po mistrzostwo Polski w tańcu breakdance w Piotrkowie Trybunalskim, w kategorii zarówno formacji, jak i solistów (zwyciężył R. Rossa, a 3. miejsce zajął A. Piątek). Osiągnięcie to powtórzyła rok później, z tą tylko zmianą, że A. Piątek zajął 4. miejsce, a nowy członek grupy M. Prusak – 6. W 1989 zespół, w składzie z R. Wiśniewskim, zdobył tytuł wicemistrza Polski. Wielokrotnie triumfował na ogólnopolskich turniejach w Wałczu, Chełmnie i Łasku. W 1990 grupę rozwiązano.

FLINIK ALFONS (ur. 16 XII 1926 w Gn., zm. 9 II 2003 w Gn.), hokeista na trawie, z wykształcenia księgowy, Zasłużony Mistrz Sportu, wychowanek A. → Drzewieckiego, napastnik obdarzony doskonałą techniką. Grał w drużynie Stelli. 43 razy reprezentował barwy Polski w oficjalnych meczach międzypaństwowych (6 strzelonych bramek). Dwukrotny olimpijczyk (Helsinki 1952, Rzym 1960). 2 VII 1952 w Amsterdamie reprezentował Europę w meczu z Indiami. Był trenerem i wychowawcą młodzieży oraz prezesem Gnieźn. Klubu Olimpijczyka. Jako działacz oddany był bez reszty swojej dyscyplinie sportu. Nowo otwarty stadion hokejowy w Gn. przy ul. Paczkowskiego otrzymał we wrześniu 2003 jego imię.

FLISIAK BOLESŁAW (ur. 25 I 1925 w Gn., zm. 16 VIII 1990 w Gn.), sportowiec i trener, pięściarz startujący w wadze piórkowej. Reprezentował barwy KS Stella. Był także reprezentantem okręgu poznańskiego. Na mistrzostwach Wojska Polskiego wywalczył tytuł najlepszego pięściarza wojsk lotniczych. Jako trener wychował wielu obiecujących zawodników. Od 1994 co roku w Gn. rozgrywany jest → Memoriał Pięściarski Bolesława Flisiaka.

FOLUSZ, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, 78 mieszkańców. W latach 80. XIX w. F. wchodził w skład okręgu wiejskiego Niewolno, liczył 2 domy i 27 mieszkańców. Zachował się budynek młyna z 1864.

FOLWARK, wieś należąca do gminy i parafii Witkowo, ob. 167 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 409,13 ha. Wieś powstała w miejscu karczunku dawnej Puszczy Mokowskiej. Wzmiankowana w 1674. W latach 70. XIX w. było tutaj 26 domów, 248 mieszkańców (10 ewangelików, 238 katolików), w tym 98 analfabetów. W centrum wsi skromny dworek z końca XIX w.

FORMANOWICZ LEON (ur. 26 II 1878 w Szubinie, zm. 4 V 1942 w Dachau), kanonik katedralny gnieźn. Święcenia kapłańskie otrzymał 1 XII 1902 w Gn., od 1 I 1903 był wikariuszem w kościele parafialnym św. Trójcy. Obok pracy duszpasterskiej od razu zajął się działalnością narodową i społeczną. Występował publicznie w obronie ziemi pol., piętnował sprzedawanie jej Niemcom, nawoływał do popierania rodzimego handlu. Współdziałał w założeniu (11 II 1906) w Gn. Towarzystwa Wstrzemięźliwości „Wyzwolenie". Należał do Związku Księży Abstynentów. Od 1904 był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Od 1 IV 1906 pełnił funkcję administratora w probostwie w Modliszewku k. Gn. Za poparcie protestów dzieci wrzesińskich przeciw germanizacji został skazany na 3 tygodnie więzienia. W 1910 wszedł do Rady Nadzorczej nowo powstałego Banku Ziemskiego w Gn. Należał do Powiatowego Komitetu Wyborczego i brał udział w zorganizowanym przez ten komitet wiecu protestacyjnym przeciw uchwale o wywłaszczaniu chłopów. Zamiłowaniem do studiów hist. i bibliotekoznawstwa zwrócił na siebie uwagę ks. bpa Antoniego → Laubitza i ks. prymasa Augusta → Hlonda w czasie kilkakrotnych wspólnych wizytacji w Modliszewku. Na wniosek ks. prymasa papież Pius XII mianował ks. Leona kanonikiem gremialnym katedry prymasowskiej w Gn. (18 II 1927) oraz bibliotekarzem i archiwariuszem kapitulnym. L.F. uporządkował księgozbiór i w znacznej części zinwentaryzował zbiory archiwalne. Dzieje gnieźn. Biblioteki Kapitulnej nakreślił w pracy naukowej *Biblioteka kapitulna w Gnieźnie* (1929). Wydał katalog poloników XVI-wiecznych oraz katalog inkunabułów znajdujących się w bibliotece. Przez całe życie zbierał starodruki, ekslibrisy i obrazki święte, których tylko niewielka część ocalała po wojnie. Najstarsze święte obrazki w zbiorach kolekcjonera pochodziły aż z XV w. 22 VIII 1949 został aresztowany przez gestapo, trafił do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen, następnie do Dachau (nr obozowy 22502), gdzie zginął w komorze gazowej. Na tablicy upamiętniajcej pomordowanych kapłanów archidiecezji

gnieźn., znajdującej się w katedrze gnieźn., figuruje również nazwisko ks. Leona Formanowicza.

Lit.: *Księża społecznicy w Wielkopolsce. 1894-1919*, w: *Słownik biograficzny*, t. 1, red. M. Wojciechowska, Gniezno 1997.

FOTOGRAFIA W GNIEŹNIE, najstarsze wzmianki o fotografach działających w Gn. pochodzą z poł. XIX w. Upowszechnianiem nowej techniki utrwalania wizerunków ludzi i ich otoczenia zajmowali się przede wszystkim pasjonaci, którzy wędrując z miasta do miasta, oferowali swoje usługi. Do Gn. dotarli: F. Hennig (1853), J. Hirschberg z Londynu (1854), F. Kosack (1855), S. Levy (1856), L.C. Rother ze Szczecina (1860), M. Rappold (1864-65), F. Kessler (1865, 1868, 1869, 1881), bracia Majewscy z Poznania (1866 i 1868), T. Joop z Bydgoszczy (1869). H. Pirrss dość szybko dostrzegł konieczność uruchomienia w Gn. zakładu fotograficznego, dostępnego przez cały rok. 17 lat po oficjalnym ogłoszeniu tego wynalazku w Paryżu zajął się sporządzaniem dagerotypów, panotypii, a później fotografii. Od 11 X 1856 działał w Gn. na stałe. Jego autorstwa było słynne, a niezachowane do dzisiaj zdjęcie przedstawiające widok byłego klasztoru Klarysek, wykonane tuż przed jego rozebraniem w 1869. Tradycję istniejącego do 1889 zakładu H. Pirrssa kontynuowała w latach 1889-1913 jego córka I. Pirrss wraz z mężami, W. Hausmannem i L. Singlem, oraz synem z W. Hausmannem. Ciągłe doskonalenie techniki fotograficznej sprzyjało zwiększonemu zainteresowaniu profesjonalnym wykonywaniem zdjęć. Na terenie Gn. próbowali swych sił fotografowie: A. Liebert (1875-83), A. Repie (1875-79), P. Eitner-Gdeczyk (1879-1921), L. → Mąke (1882-1917), L. Janowski (1895-97), A. Sikorski (1897-1905/06), H.Ch. Hansen (1897-1919), E. Nossen (1897/98-1921), R. Feder (1902-04), B. Düring (1904-05). Na trwałe w pamięci mieszkańców Gn. zapisali się jedynie P. Eitner-Gdeczyk, L. Mąke, H.Ch. Hansen i E. Nossen. Ich też zdjęć zachowało się zdecydowanie najwięcej. P. Eitner-Gdeczyk (ur. 1852, zm. 1930), począwszy od 31 V 1879, przez 42 lata pracowała jako fotograf. L. Mąke (ur. 1847, zm. 1917) zajmowała się fotografią nieco krócej. Przez 35 lat prowadziła atelier, które uruchomiła 22 VI 1882. Ich umiejętności zauważono dość wcześnie, doceniając zarówno talent, jak i artystyczną dojrzałość. P. Eitner-Gdeczyk w 1884 uhonorowano specjalną premią na Wystawie Rzemieślniczo-Przemysłowej w Pleszewie, a L. Mąke przyznano złoty medal na podobnej wystawie w Gn. w 1896. Przygotowane do sporządzania portretów fotograficznych w formacie wizytowym i gabinetowym wykonywały je masowo. Dały się również poznać jako wnikliwe rejestratorki wszystkiego, co w Gn. było ważne i godne upamiętnienia. Utrwalały ciekawe krajobrazy miasta, jego reprezentacyjne ulice i budowle użyteczności publ., a przede wszystkim liczne świątynie. Do dziś poziomem wykonania zachwycają fotografie z 1897, pokazujące panoramę miasta, widzianą od strony jez. Jelonek, ul. Tumską z katedrą, ul. Chrobrego wraz z kościołem ewangelickim, pocztą czy ochronką. Niektóre z nich publikowano w przewodnikach reklamujących Gn. Z okazji 900-lecia śmierci św. Wojciecha (1897) P. Eitner-Gdeczyk i L. Mąke podjęły się dokumentacji fotograficznej najważniejszego gnieźn. zabytku – katedry. W okolicznościowym albumie zamieszczono 46 zdjęć przedstawiających katedrę wraz z wyposażeniem (drzwi spiżowe, ołtarz gł., konfesja św. Wojciecha, stalle, nawy, metalowe kraty do kaplic, nagrobki, krzyże ołtarzowe czy miniatury ze Złotego Kodeksu). 16 fotografii autorstwa L. Mąke zamieszczono w albumie *Jubileuszowe Gniezno – 1897*, który za niewielką opłatą dostępny był w miejscowych księgarniach. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości portretowanie mieszkańców miasta należało już do młodszego pokolenia specjalistów. Rzemieślnicy wykształceni w zakładach o długoletniej tradycji z różnym skutkiem konkurowali z fotografami, którzy przybywali do Gn. z zewnątrz. Konkurencja była bardzo duża. Nie wystarczało legitymować się świadectwem ukończenia stosownej szkoły, długoletnią praktyką i posiadaniem karty rzemieślniczej, zezwalającej na samodzielne prowadzenie atelier. Obok systematycznego wdrażania najnowszych nowinek techn. równie ważna była umiejętność reklamowania własnych możliwości. Działający w tamtym okresie w Gn. fotografowie to: W. Kuklińska z mężem A. Wierzchosławskim (1917-23/24), M. i F. Sawiccy (1913-26), A. Tchorż (1921-39), J. Jesiołowski (1922-36), M. Kupś (1920?-36), B., L. i F. Jelonkowie (1923-39), W. Kowalczyk (1923/24-26), M. Olszewska (1926-30), W. Mazurkiewicz (1927), W. → Nowicki (1928-39), J. Jankowiak (1930-39), B. Sokulska (1932-33), S. Birecki (1933-39), L. Proc (1933-36), W. Tchorż (1934-39). Do dotychczasowych obowiązków doszły nowe. Fotografowie aktywnie włączali się w życie miasta. Zobligowani do uczestnictwa w najróżniejszych imprezach kult., sport., polit. i innych, dokumentujące je zdjęcia zamieszczali na łamach gnieźn. prasy. Podpisywali je zazwyczaj A. Tchorż, J. Jesiołowski, W. Nowicki i M. Kupś.

Fotografia artystyczna po 1945 roku, gnieźn. miłośnicy fotografii rozpoczęli ożywioną działalność zaraz po zakończeniu II wojny światowej. 28 VI 1945 powstało w Gn. pierwsze w Polsce Stowarzyszenie Miłośników Fotografii, które w tym samym roku zorganizowało wystawę w Domu Kupieckim. W 1947 w Towarzystwie Miłośników Miasta Gniezna rozpoczęła działalność Sekcja Miłośników Fotografii przekształcona w 1949 w gnieźn. oddział Polskiego Towarzystwa Fotograficznego, jedyny istniejący w mieście niewojewódzkim, od 1950 mający swoją siedzibę przy ul. Dąbrówki 22. Istniał on do 1961, a jego prezesem był S. Kubacki. W gnieźn. oddziale aktywnie działali m.in. R. Skibiński, P. Birecki, A. → Jeśmontowicz i A. Szłapczyński. Zorganizował on wiele wystaw fotograficznych. W 1949 w III Gnieźnieńskiej Wystawie Fotograficznej uczestniczyli wybitni pol. fotograficy T. Cyprian i J. Bułhak, a swe prace wystawiali m.in. E. Hartwig i J. Myszkowski. W 1957 prezentowano wystawę prac E. Steichera *Rodzina człowiecza*. W 1971 S. Bartkowiak założył koło fotograficzne w zakładach „Polania". W 1974 w Gnieźnieńskich Zakładach Garbarskich B. Gadziński zorganizował koło fotograficzne,

prowadzone przez R. Górczaka, a od 1979 przez Z. Stoltmana. W 1974 koło nawiązało współpracę ze znanym fotografikiem J. Nowackim, który zorganizował kurs dla fotografów amatorów. Współpracę tę kontynuował także w latach następnych. W 1975 odbyły się pierwsze warsztaty fotograficzne, a rok później pierwsza w Gn. plenerowa wystawa prac. Koło fotograficzne zakładów „Polania" w 1977 zorganizowało plener w Powidzu oraz wystawę malarsko-fotograficzną w Miejskim Ośrodku Kultury. W latach 1977-81 przy Gnieźnieńskich Zakładach Garbarskich działał Fotoklub „Cyklop". Jego członkami byli: P. Kostusiak, M. Nowak, Z. Stoltman, B. Zaborowski i J. Żuralski. W 1979 powstał → Fotoklub „Format". W latach 1984-91 z inicjatywy J. Nowackiego i H. Maćkowiaka odbywały się Gnieźnieńskie Dekady Fotografii. W latach 1986-90 istniał Klub „Foto 86". Jego członkami byli: A. Góralczyk, P. Kostusiak, Z. Marcińczyk, K. Owczarzak, D. Panas, P. Ulatowski i J. Żuralski. Prezentowali oni swą twórczość podczas wystaw przeglądowych i Dekady Fotografii Artystycznej. Opiekunem grupy był artysta fotografik L. Morawski. W 1989 za osiągnięcia w dziedzinie fotografii H. Maćkowiak i W. Nielipiński otrzymali pamiątkowe medale „150 Lat Fotografii". W 1990 odbyła się wystawa prac V Międzynarodowego Biennale Fotografii Artystycznej „Dziecko". W 2000 utworzono → Gnieźnieńskie Towarzystwo Fotograficzne. W 2002 powstała w MOK-u Gnieźnieńska Akademia Fotografii Amatorskiej (→ GAFA). W historii powojennej fotografii gnieźn. w szczególny sposób zapisali się A. → Jeśmontowicz, związany z Teatrem im. A. Fredry, oraz W. → Nowicki. Od początku lat 60. fotografią prasową, reportażową oraz reklamową zajmował się J. Chlasta, współpracujący m.in. z „Głosem Wielkopolskim" i „Przemianami Ziemi Gnieźnieńskiej". Jego zdjęcia trafiły na okładki takich czasopism jak „Panorama Północy". Swoje prace prezentował m.in. na wystawie indywidualnej Centralnej Agencji Fotograficznej w Warszawie (1976). J. Andrzejewski zajmuje się profesjonalnie m.in. fotografią muzealną, dokumentuje życie Gn., w tym Kościoła. Jest autorem prac zamieszczonych w licznych albumach (m.in. wydawnictw Arkady i Ossolineum), katalogach pol. muzeów (m.in. Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Początków Państwa Polskiego, Muzeum Archidiecezjalnego) oraz uczelni (m.in. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Wrocławskiego, Uniwersytetu Warszawskiego). Jako fotograf prasowy debiutował M. Skrzypkowski. W 1984 został fotografem Teatru im. A. Fredry, od 1991 współpracuje z „Głosem Wielkopolskim". Publikował swoje prace w prasie krajowej i zagranicznej, wystawiał m.in. w Pradze i Bukareszcie oraz w kraju. Wydał 3 autorskie albumy fotograficzne. Prezes pozn. oddziału Związku Artystów Fotografików Polskich, czł. kapituły Stowarzyszenia Twórców „Fotoklub Rzeczpospolitej Polskiej". Nagrodzony brązowym medalem „Zasłużony Kulturze – Gloria Artis" oraz srebrnym medalem „Zasłużony dla Fotografii Polskiej". W Gn. urodzili się znany ze swoich prac nie tylko w Polsce fotografik i fotoreporter Mariusz Stachowiak oraz K. → Mikuła. Wiele widoków powojennego Gn. utrwalił, m.in. na szklanej kliszy, E. Starczewski. M. Frankowski oprócz fotografii atelierowej uprawia fotografię reportażową. Do znaczących gnieźn. fotografów należał J. Sieczkowski (1957-2002), specjalizujący się m.in. w starych technikach fotograficznych. W Gn. działa wielu fotografów amatorów prezentujących swe prace m.in. na lokalnych wystawach.

Lit.: E. Kowalska, *Dorobek gnieźnieńskich fotografów z lat 1919-1939*, „Kronika Wielkopolska" 2003, nr 1 (105); E. Kowalska, *Gnieźnieńskie zakłady fotograficzne w latach 1853-1919*, w: *Gniezno, studia i materiały historyczne*, t. 4, Gniezno 1995.

FOTOKLUB „FORMAT", klub fotograficzny, zał. w listopadzie 1979 w Wielkopolskich Zakładach Obuwia „Polania" w Gn. w celu integracji gnieźn. środowiska fotografów oraz pomocy miejscowym fotoamatorom w rozwijaniu ich umiejętności. Tworzyli go m.in. B. Majewski, L. Domański, P. Grzywaczewski, J. Górka, K. Makowski, A. Nowik, S. Bartkowiak, J. Kurek. Jego pierwszym prezesem został W. Nielipiński. W 1983 klub stał się sekcją Miejskiego Ośrodka Kultury, a funkcję prezesa objął H. Maćkowiak. Zrzeszając najbardziej aktywnych i dojrzałych miłośników fotografii, klub organizował spotkania, plenery i warsztaty fotograficzne. Dla prezentacji prac swych członków stworzył galerie fotograficzne: „Galerię Uliczną" w oknach restauracji Gwarna przy ul. Chrobrego, „Pod Piątką" w bistro przy ul. Tumskiej, „Promyk" w Centrum Rehabilitacyjno-Kulturalnym przy ul. Sobieskiego i w klubie Spółdzielni Mieszkaniowej „Rozmaitości" przy ul. Budowlanych. Jego członkowie uczestniczyli w krajowych i międzynar. konkursach i wystawach. Kilkuletnia współpraca klubu z pozn. fotografikiem J. Nowackim zaowocowała rozwojem gnieźn. fotografii amatorskiej. Z jego pomocą organizowano w latach 1984-91 Gnieźnieńskie Dekady Fotograficzne, które stały się znaczącymi wydarzeniami w życiu kult. miasta. W 1989 jubileusz 10-lecia klubu stał się okazją do zorganizowania wielu imprez, w tym wystawy fotograficznej i zabytkowego sprzętu *Gniezno i jego mieszkańcy w fotografii do 1939 r*. Wydano też specjalny numer gazety „Głos Załogi", poświęcony fotografii gnieźn. Od 1996 klub organizował ogólnopolski konkurs „Na Szlaku Piastowskim", a w 1999, z okazji swego jubileuszu, ogólnopolski plener „Lednica – Gn. – Powidz". Wspólnie z Wydawnictwem Dragon z Mogilna opracował i opublikował 4 edycje przewodników i folderów prezentujących zabytki regionu. W 1996 klub otrzymał wyróżnienie za zasługi w popularyzacji miasta przy wyborze Gnieźnianina Roku. Do klubu należą m.in. Z. Siwiński, którego prace nagrodzono np. w konkursie fotografii przyrodniczej „Jungner Preiss Microthe" w Hanowerze w 1983 i 1989, R. Górczak, M. Michałowski i M. Dudko. Ich prace prezentowane były na wielu wystawach w kraju i za granicą. Klub należy do najbardziej aktywnych klubów fotograficznych w kraju.

FRANCZAK KAZIMIERZ (ur. 2 II 1906 w Mieszkowie, zm. 30 I 1978 w Gn.), muzyk i dyrygent. Od wczesnej młodości uczył się gry na skrzypcach, później także na trąbce. Został muzykiem orkiestry kolejowej,

a stamtąd trafił do orkiestry wojsk. → 69. Pułku Piechoty. Podczas wojny w stopniu plutonowego brał udział w kampanii wrześniowej. Dostał się do niewoli, z której wkrótce wrócił do domu. Po wojnie został muzykiem orkiestry wojsk. Rejonowej Komendy Uzupełnień. Później pracował na kolei. Do 1973 był kapelmistrzem orkiestry kolejowej.

FRĘŚKO ROMAN (ur. 24 II 1907 w Brzeziu w pow. średzkim, zm. 21 V 1982), ksiądz prałat. Syn Romana i Marii Bartkowiak. Od 6. roku życia uczęszczał najpierw do szkoły przygotowawczej w Poznaniu, a następnie do tzw. wyższej szkoły w Środzie, którą ukończył w 1921. W tym samym roku rozpoczął naukę w gimnazjum klasycznym w Jarocinie, uwieńczoną zdaniem 15 V 1928 matury. Idąc za głosem powołania, wstąpił do seminarium duchownego w Gn. Po ukończeniu 2-letnich studiów filoz. w Gn. przeszedł do seminarium duchownego w Poznaniu na 3-letnie studia teologiczne. 12 VI 1933 otrzymał święcenia kapłańskie z rąk kard. A. → Hlonda. Po święceniach był wikariuszem w Wysokiej, Łeknie, a od l VII 1937 w Witkowie. Czas okupacji spędził w Krakowie, dokąd został wysiedlony na początku grudnia 1939. Do Witkowa wrócił 10 II 1945 i objął parafię osieroconą przez ks. proboszcza B. → Kaźmierczaka, który zginął śmiercią męczeńską. Uporządkował kościół, zamieniony przez okupanta na magazyn, i 17 II 1945 odprawił w nim pierwszą po wojnie mszę św. Pracował nad remontem kościoła, budynków parafialnych i ogrodzenia cmentarza rozebranego przez okupanta oraz nad rozbudzeniem życia religijnego. Oprócz parafii witkowskiej powierzono mu jeszcze administrację parafii powidzkiej. Przez kilka lat pracował sam, zapraszając co miesiąc do pomocy, z racji 1. piątku, kapłanów dekanatu. W wyniku jego pracy z miesiąca na miesiąc coraz bardziej ożywiało się życie religijne. W 1955 podjął się odnowienia kościoła, który był wymalowany olejną farbą i wskutek różnic temperatur po ścianach ściekała skroplona para – odbił stary tynk i nowy pomalował techniką wapienną. Polichromie oraz sgraffito wykonali Torwitowie oraz J. Hoppen. W dowód zasług 2 III 1962 ks. R.F. został mianowany szambelanem Ojca Świętego. W parafii witkowskiej pracował do września 1968, kiedy to na własne życzenie przeszedł na stanowisko proboszcza do Wilkowyi pod Jarocinem. Po roku zrezygnował jednak z pracy i przeszedł w stan spoczynku. Ostatnie lata życia spędził w Skalmierzycach Nowych, w Pleszewie, a końcu w Wągrowcu. 24 V 1982 został pochowany w Witkowie. Pogrzebowej mszy św. przewodniczył bp J. → Czerniak, a słowo Boże wygłosił ks. kan. H. Jankiewicz. Kondukt pogrzebowy z ok. 70 księżmi, wśród których było wielu kolegów kursowych, prowadził na cmentarz bp J. → Michalski, przyjaciel zmarłego, który też przemówił nad grobem, podkreślając jego zasługi, jak również polecając jego duszę miłosierdziu Bożemu.

FRYDERYK JAGIELLOŃCZYK (ur. 27 IV 1468 w Krakowie, zm. 14 III 1503 w Krakowie), królewicz polski, kardynał, arcybiskup gnieźnieński i biskup krakowski. Najmłodszy syn króla Polski i wielkiego księcia Litwy Kazimierza IV Jagiellończyka oraz Elżbiety Habsburżanki, córki Albrechta II, króla Niemiec, Czech i Węgier. Był 6. synem pary królewskiej. Otrzymał imię związane z dynastycznymi projektami ojca wobec opróżnionych przez Habsburgów tronów czeskiego i węgierskiego. Przeznaczono go jednak do stanu duchownego. Do 12. roku życia wychowywał się pod kierunkiem historyka Jana Długosza. W wieku zaledwie 20 lat, nie mając uprzednio żadnych święceń, otrzymał w 1488 biskupstwo krakowskie. Popierany przez ojca, zabiegał w następnym roku o objęcie biskupstwa warmińskiego, co miało umocnić wpływy pol. w Prusach Królewskich. Starania te udaremnił poprzedni bp Mikołaj Tungen, przeprowadzając tuż przed własną śmiercią wybór kanonika Łukasza Watzenrode na swego następcę. Po śmierci ojca w 1492 F.J. czynnie poparł kandydaturę brata, Jana Olbrachta, na tron polski. Dowodził wystawionym przez matkę oddziałem 600 zbrojnych, ochraniających zjazd elekcyjny w Piotrkowie. Wobec demonstracyjnej opozycji ze strony abpa gnieźn. Zbigniewa → Oleśnickiego młodszego, popierającego kandydaturę księcia mazowieckiego Janusza II, F.J. jako drugi w porządku godności kościelnych hierarcha pol. przejął przewodniczenie zjazdowi i przeprowadził elekcję brata. Dzięki poparciu nowego króla objął w następnym roku stolec arcybiskupi (po śmierci podeszłego już wiekiem Zbigniewa) oraz otrzymał z rąk papieża kapelusz kardynalski. Specjalnym przywilejem papież Aleksander VI zezwolił przy tym F.J. zatrzymać biskupstwo krak., co było ewenementem w dziejach Kościoła polskiego. Jako kardynał, prymas i zwierzchnik 2 najważniejszych diecezji młody Jagiellon zajmował zupełnie wyjątkową pozycję w jego strukturach. Dbał o dochody Kościoła oraz dyscyplinę kleru, równocześnie jednak obsadzał godności kościelne oddanymi sobie ludźmi i łamał wszelkie próby opozycji. Wspierał finansowo politykę braci oraz skutecznie domagał się od duchowieństwa kontrybucji na rzecz skarbu królewskiego. W praktyce podporządkował poczynania Kościoła polskiego polityce państwa i dynastii. W ostatnich miesiącach życia Jan I Olbracht (zm. 1501) powierzył F.J. rządy namiestnicze w kraju. Kardynał okazał się wówczas zwolennikiem rządów sprawowanych z poparciem wąskiej grupy czołowych możnowładców, niechętnie odnosił się natomiast do postulatów średniej szlachty i jej programu wzmocnienia ustroju demokracji szlacheckiej. Po śmierci Jana Olbrachta F.J. przygotował elekcję na tron pol. kolejnego z braci – dotychczasowego wielkiego księcia litewskiego – Aleksandra Jagiellończyka (1501). Wykorzystał w tym celu środki finansowe zebrane w pol. prowincji kościelnej z okazji jubileuszu 1500 roku. Kardynał zmarł w 1503, po kilkumiesięcznych dolegliwościach, w których dopatrywano się objawów choroby wenerycznej. Zasłynął z zamiłowania do wystawnych uczt, z których nie zrezygnował nawet w trakcie choroby. Pomimo sprawowania godności arcybiskupiej w Gn. pojawiał się niezwykle rzadko i nie zajmował się bezpośrednio sprawami swej stolicy. Przebywał najczęściej w Krakowie przy dworze królewskim.

Pochowano go w katedrze wawelskiej, gdzie jego szczątki spoczywają do dziś.

Lit.: F. Papee, *Kandydatura Fryderyka Jagiellończyka na biskupstwo warmińskie*, w: *Studia i szkice z czasów Kazimierza Jagiellończyka*, Warszawa 1907; H. Rybus, *Królewicz kardynał Fryderyk Jagiellończyk jako biskup krakowski i arcybiskup gnieźnieński*, Warszawa 1935.

FUNDACJE EDUKACYJNE, organizacje osób prywatnych w Kapitule Metropolitalnej w Gn., służące wspieraniu uczącej się młodzieży. Pierwsze z nich zostały zał. pod koniec XVI w. Działały do 1939. Ich twórcami byli m.in.: prymas S. → Karnkowski (zm. 1662), kanonik B. Pstrokoński (zm. 1793), bracia F. i J. Radojowie z Gromadna (1. poł. XIX w.), ks. A. Tarnowski (zm. 1861), bp W. Brodziszewski (zm. 1866), kanonik M. Jarosz (zm. 1871). Zajmowały się one gromadzeniem kwot pieniężnych, składanych w bankach, a następnie przeznaczanych na stypendia szkolne. Celem fundacji było wspieranie niezamożnej młodzieży pol., gł. pochodzenia chłopskiego. Osoby ubiegające się o stypendium musiały: złożyć pisemną prośbę, przedłożyć korzystne świadectwo szkolne oraz poświadczenie prefekta o wyznawaniu wiary rzym.-kat. Uczniom wypłacano stypendium, które przeznaczane było na pokrycie kosztów egzaminu maturalnego, wsparcie bytowe, zakup książek, pomocy naukowych. Uczniów zamiejscowych przyjmowano do konwiktu arcybiskupiego. Tym, którzy nie wykazywali postępów w nauce lub nieodpowiednio zachowywali się w szkole i poza nią, zmniejszano kwotę świadczenia albo wstrzymywano jego wypłatę. Wspomagano też młodzież podejmującą studia za granicą lub w seminarium duchownym. Stypendiów nie przydzielano uczniom korzystającym z pomocy Towarzystwa Pomocy Naukowej. Od 1919 fundusze zmalały na skutek zmian waluty. Decyzją Kapituły Metropolitalnej fundusze zostały przeznaczone na potrzeby alumnów. Po 1945 przestały istnieć.

FUNDACJE ŻYDOWSKIE

Fundacja Juliusza Methnera, powstała ok. 1888 z inicjatywy nauczycieli i absolwentów, którzy w 25. rocznicę powstania gimnazjum męskiego w Gn. przeprowadzili zbiórkę pieniędzy – po odliczeniu kosztów obchodu uroczystości jubileuszowych pozostało z nich 1000 marek niem. Kwota ta została zwiększona przez radnych miejskich o 500 marek i całą sumę odłożono do kasy oszczędnościowej z przeznaczeniem na kapitał fundacji dra Juliusza Methnera w uznaniu jego zasług. J. Methner był nauczycielem gimnazjum leszczyńskiego, w 1863 powołanym na stanowisko dyrektora nowo powstałego gimnazjum męskiego (od 1866 Gimnazjum Królewskie). 15 X każdego roku odsetki z kapitału założycielskiego wypłacano zdolnym i potrzebującym uczniom tego gimnazjum. Z pomocy tej korzystali katolicy, ewangelicy i żydzi. Fundacja działała aż do 1929.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 318, 319, 418; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, Posen 1918.

Fundacja rodziny Heilbronnów, powstała w 1871, gdy kupiec J. Heilbronn i jego żona Henriette, z d. Gertsmann, przekazali miastu Gn. 1100 talarów z przeznaczeniem na fundację, którą chcieli pozostawić po sobie jako pomnik pamięci. Sumę tę podzielono na cele 3 fundacji. Fundacja 600 talarów: corocznie 1 IV odsetki od tej sumy przeznaczano dla 2 biednych i uzdolnionych uczniów gimnazjum, z których jeden miał być wyznania katolickiego, drugi mojżeszowego. W szczególnych wypadkach mogła zapaść decyzja o przyznaniu całej sumy jednemu wybitnie uzdolnionemu uczniowi. Fundacja 300 talarów: corocznie 1 IV odsetki od tej sumy miały być wypłacane jako zapomoga podróżnicza dla jednej biednej żydowskiej rodziny, która zmuszona jest wyjechać do Ameryki. Zakładano, że gdyby przez 10 lat nie było takowej, kapitał tej fundacji dołożony ma być do kapitału fundacji wspomagającej uczniów gimnazjum. Fundacja 200 talarów: corocznie 1 IV odsetki od tej sumy wypłacane miały być żonie burmistrza, członkini Koła Pomocy Dzieciom, z przeznaczeniem na cele tego koła. Z momentem ustania członkostwa żony burmistrza w fundacji odsetki miały być wypłacone ubogiej służącej o nieposzlakowanej opinii bez względu na wyznanie. W skład zarządu tych fundacji wchodzili m.in.: burmistrz miasta Gn., przewodniczący pow. gnieźn., dyrektor gimnazjum i kilka szanowanych osobistości.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 310, 311, 312.

Fundacja Józefa Krzywonosa, powstała w latach 80. XIX w. z inicjatywy radnego J. Krzywonosa, który przekazał gminie darowiznę w postaci kapitału w wysokości 3000 marek i zadecydował o przeznaczeniu 5% odsetek od tej darowizny na następujące cele: 1/10 na szkołę ewangelicką w Gn., 1/10 na stowarzyszenie „Ochronka", 1/5 na żydowskie stowarzyszenie przeciwko przemocy domowej, 1/5 dla gminy Gn. z przeznaczeniem na biednych, wypłacane corocznie w dniu śmierci fundatora, oraz 2/5 na gminę żydowską. W 1906 J. Krzywonos zmienił swoje postanowienia dotyczące darowizny. Postanowił, że 10% odsetek ma powracać do kapitału fundacji, a reszta odsetek ma trafiać przez burmistrza do inwalidów wojennych lat 1866, 1870/71 lub późniejszych wojen, a w razie ich braku pieniądze mają być wypłacane tutejszym biednym bez względu na wyznanie. Decyzję o tym, komu zostanie przyznana pomoc, podejmował burmistrz. Rozdzielenie pieniędzy zgodnie z wolą fundatora miało się rozpocząć od dnia jego śmierci, pomocy udzielano od 1907 do prawdopodobnie 1922; ostatnie wzmianki pochodzą z 1926.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 320, 321.

Fundacja Roberta Hirschberga, powstała w 1888, gdy rentier R. Hirschberg przekazał sumę 1600 marek na założenie fundacji nazwanej jego imieniem. Pieniądze te podzielił na 2 fundacje. Fundacja 1000 marek: corocznie 1 IV odsetki od tej sumy przeznaczano dla 2 biednych i uzdolnionych uczniów gnieźn. Gimnazjum Królewskiego, z których jeden miał być wyznania mojżeszowego, a drugi ewangelickiego bądź katolickiego. Uczniowie musieli być urodzeni w Gn. i uczęszczać do III lub wyższej klasy. W szczególnych przypadkach pomoc mogła zostać przekazana dwóm uczniom z trzech pierwszych klas szkoły męskiej. W skład kuratorium

tej fundacji wchodzili: burmistrz m. Gn., starosta pow. gnieźn., dyrektor gimnazjum lub kierownik instytucji, tutejszy rabin oraz brat fundatora – kupiec S. Hirschberg. Członkowie kuratorium zgodnie z własnym sumieniem i wiedzą mieli wyznaczać uczniów, którym zostanie przyznana pomoc. W szczególnych okolicznościach wsparcie mogło zostać przyznane jednemu uczniowi instytucji. Fundator zastrzegł sobie również możliwość wyboru ucznia, któremu zostanie udzielona pomoc. W razie wyprowadzki z Gn. lub śmierci brata S. Hirschberga fundator zastrzegł sobie także prawo mianowania nowego członka kuratorium. W przypadku śmierci obu Hirschbergów nowego członka kuratorium wybierało spośród mieszkańców gminy żydowskiej. Fundacja 600 marek: corocznie na dzień przed urodzinami cesarza i króla, tj. 27 I, odsetki od kwoty 600 marek były wypłacane potrzebującemu biedakowi bez względu na wyznanie. Skład kuratorium jak wyżej bez dyrektora gimnazjum. W 1923 uchwałą magistratu miasta wstrzymano wypłacanie pieniędzy; odsetki wracały do kapitału fundacji, gdyż czekano na przeprowadzenie waloryzacji funduszu, ostatnie wzmianki pochodzą z 1930.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 317.

Fundacja Marianny Bonowskiej, powstała na podstawie testamentu M. Bonowskiej, z d. Wende, wdowy po S. Bonowskim, sporządzonego 10 X 1885, z którego wynikało, że jej siostrzenica M. Korytowska zostanie całkowitą spadkobierczynią po spełnieniu następujących warunków: 3000 marek ma wypłacić siostrze fundatorki, 1500 marek wdowie M. Schwarz, z d. Bonowskiej, zamieszkałej w Poznaniu, 150 marek przeznaczyć ma na rzecz miejskiej kasy zapomogowej w Gn., 150 marek na sierociniec zwany „Ochronką" z siedzibą w Gn., 600 marek na kościół farny w Gn. z zaznaczeniem, by corocznie w dzień śmierci odprawiano mszę za jej duszę i duszę jej męża. Ponadto wszelkie sprzęty domowe przekazuje siostrom: Dorocie i Rozalii, 450 marek ma zostać wydane na godny pochówek M. Bonowskiej. Testament wszedł w życie 5 III 1892. W 1923 zaprzestano wypłacać pomoc ze względu na znikomą wartość kwot, jakie przedstawiały odsetki od legatów (wysłanników cesarskich), i uchwalono dopisywanie ich do kapitału.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 332, 333.

Fundacja wdowy Albertyny Lichwald, założona przez wdowę A. Lichwald z d. Thsen 4 I 1896 w celu sprawowania opieki i utrzymania w należytym stanie grobów rodzinnych radcy miejskiego Januszka, który był mężem siostry fundatorki. A. Lichwald przeznaczyła pieniądze na wybudowanie grobowca, w którym oprócz rodziny Januszków miała spocząć także ona oraz jej córka H. Hekle, oraz 6000 marek na utrzymanie go w dobrym stanie. Ostatnie wzmianki o sprawowaniu opieki nad grobem pochodzą z 1928.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 337, 338.

Fundacja Samuela Jaffego, zał. przez radcę handlowego i miejskiego m. Poznania S. Jaffego, który zmarł 13 I 1885. Przekazał on w testamencie 100 000 marek niem. na rzecz potrzebujących mieszkańców m. Poznania i powiatu (w tym także Gn.). Fundacja otrzymała osobowość prawną 1 IV 1886 i miała swoją siedzibę w Poznaniu. Jej celem była pomoc ubogim. W dzień śmierci fundatora, 13 I, każdego roku, począwszy od 1886, 50 osób wyznania mojżeszowego i 50 katolików otrzymywało jednorazową zapomogę z odsetek od kapitału fundacji. Podanie należało złożyć najpóźniej 2 miesiące przed przyznaniem zapomogi wypłacanej przez gł. kasę miejską. Początkowo zapomoga wynosiła 35 marek, zwiększyła się z upływem czasu. Udokumentowana działalność fundacji sięga roku 1934.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 314, 315.

Fundacja Abrahama Nadelmanna, A. Nadelmann – długoletni radny m. Gn. – w 1892 zał. fundację sygnowaną własnym imieniem i nazwiskiem jako dowód pamięci działalności w gminie i wspólnocie gnieźn. W 1892 przeznaczył na cele dobroczynne fundusz w wysokości 1500 marek niem. Pieniądze zostały wpłacone do gnieźn. kasy powiatowej na dwóch książeczkach oszczędnościowych: po 1000 i 500 marek. Zgodnie z wolą fundatora odsetki od 1000 marek miały być wypłacane z kasy powiatowej każdego roku w Wielkanoc (od 1892) tutejszemu Ojczyźnianemu Związkowi Kobiet (Vaterländischer Frauen-Zweig-Verein), tak by wesprzeć ubogich katolików i ewangelików, oraz Izraelickiemu Związkowi Kobiet (Jüdischer Frauenverein), by wesprzeć ubogich pochodzenia żydowskiego. Reszta funduszu w wysokości 500 marek miała stanowić kapitał podstawowy dla Kasy Wdów i Sierot, prowadzonej przez urzędnika miejskiego. Kasa ta miała prowadzić pomoc finansową dla ubogich wdów. W sytuacji, gdyby Ojczyźniany Związek Kobiet oraz Izraelicki Związek Kobiet przestały istnieć, a Kasa Wdów i Sierot połączona została z inną instytucją dobroczynną, decyzję w sprawie rozdziału funduszy podejmować miał samodzielnie urząd miasta. W takim wypadku pieniądze z fundacji trafiać miały do ubogich, niezależnie od wyznania i narodowości. Fundusze wypłacane były ubogim bez przerwy do 1920. W tymże roku zawieszona została działalność Ojczyźnianego Związku Kobiet – w jego miejsce powołano nowe i odrębne towarzystwo – Deutscher Frauenverein (Niemiecki Związek Kobiet – już niezwiązany z fundacją). Jeszcze do 1931 odsetki wpłacane były do kasy miejskiej. W tym też roku fundacja oficjalnie zakończyła swoją działalność.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 327, 328.

Fundacja Fryderyka Karola Wolffa, powstała na podstawie testamentu gnieźnianina F.K. Wolffa (zm. 27 IX 1890), sporządzonego 4 VI 1879, a opublikowanego w Berlinie 20 X 1890. Wolff był tajnym naczelnikiem poczty. Na mocy testamentu w przypadku śmierci jego spadkobierczyń (żona Sophie i córka Maria) i niepozostawienia przez nich testamentu biedni w Gn. mieli otrzymać 6000 marek. Jednak 3 III 1915 żona zmarłego opublikowała swój testament, w myśl którego większość majątku przeznaczyła rodzinie, jedynie 300 marek przekazała na rzecz biednych w parafii św. Jana w Moabicie.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 326.

Fundacja Franciszka Ksawerego Dobrowolskiego, powstała na mocy testamentu sporządzonego przez

F.K. Dobrowolskiego 24 X 1887, a opublikowanego 6 IX 1889. Na spadkobierców wyznaczył swoje dzieci (Edmunda, Helenę, Leona, Władysławę, Marię). Częścią spadku Edmunda, który tonął w długach, miał zarządzać pan Jaworski, a po jego wyjeździe do Rosji – T. Kosicki. Edmund raz na 3 miesiące miał dostawać odsetki od swojej części spadku. Po śmierci syna Edmunda pieniądze miały być przekazane dzieciom córki Marii w równych częściach. Oprócz tego F.K. Dobrowolski przekazał pieniądze: na kościół św. Wawrzyńca – 300 marek, a odsetki od tej kwoty miały być corocznie przeznaczone na mszę żałobną w dniu śmierci jego żony (13 VIII); gminie miejskiej – 300 marek na pomoc biednym; na utrzymanie szpitala św. Jana – 300 marek; swojej gospodyni W. Kozłowicz – 100 marek; dzieciom swojej córki M. Maj – 4000 marek, od których odsetki miały być przeznaczone na ich utrzymanie i wychowanie. Pieniądze miały być wypłacone dzieciom dopiero w roku uzyskania przez nie pełnoletniości.

Źródło: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 322, 323.

FUNERALIA LEDNICKIE, warsztaty archeol.-antropologiczne, odbywające się cykliczne w → Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, multidyscyplinarne spotkania poświęcone zwyczajom pogrzebowym, wierzeniom sepulkralnym i interpretacjom zjawisk obserwowanych podczas badań cmentarzysk dawnych i współczesnych społeczeństw tradycyjnych różnych kręgów kulturowych. Warsztaty odbywają się dzięki współpracy pozn. oddziału Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich, Polskiego Towarzystwa Antropologicznego i MPPnL. Gromadzą zwykle ponad 100 specjalistów z dziedzin: archeologii, antropologii, historii, tanatologii, filozofii czy filologii. Po raz pierwszy odbyły się w 1994. Do 2003 zrealizowano 6 spotkań. Materiały z trzech opublikowano w tomach zbiorowych: *Czarownice. Funeralia Lednickie 2*, red. J. Wrzesiński (2000) – poświęcone anomaliom pochówkowym, *Popiół i Kość. Funeralia Lednickie 4*, red. J. Wrzesiński (2002) – poświęcone przemianom ciałopalnego i szkieletowego obrządku pogrzebowego, *Kobieta – Śmierć – Mężczyzna. Funeralia Lednickie 5*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński (2003) – poświęcone badaniu płci, wzajemnym relacjom pochówków kobiet i mężczyzn oraz obrzędowości sepulkralnej dotyczącej obu płci.

G

GADOMSKI WACŁAW I (ur. 4 IV 1892 w Braciszewie pod Gn., zm. 17 IX 1939 w Puszczy Rudzkiej), artylerzysta, major Wojska Polskiego. Urodzony w rodzinie dzierżawcy majątku ziemskiego Stanisława i Stanisławy z Teskich. Po śmierci ojca zamieszkał w Poznaniu z matką i rodziną, gdzie ukończył gimnazjum i równocześnie uczęszczał na tajne kursy języka polskiego. W latach 1909-12 uzyskał kwalifikacje drogeryjne. Należał do pol. klubów sportowych, m.in. był organizatorem klubu sport. Posnania. W 1913 wcielono go do wojska niem., z przydziałem do 5. Pułku Artylerii Lekkiej w Szprotawie. Od 1914 przebywał na froncie zach., m.in. walczył pod Verdun. 22 XII 1918 zwolniono go z wojska w stopniu wachmistrza. Na wieść o powstaniu przybył do Poznania i zgłosił się w punkcie rekrutacyjnym artylerzystów (w koszarach przy ul. Solnej). Od 12 I 1919 jako ogniomistrz szef formował baterie artylerii. 18 II wyruszył z 5. baterią 3. Pułku Artylerii Lekkiej na front zach. pod Zbąszyń, zajmując pozycję pod Chrośnicą, a od 5 V w rejonie Czarnkowa, później Rogoźna. Dekretem Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej nr 52 (z 16 V 1919) mianowany podporucznikiem, odkomenderowany do Poznania, gdzie sformował 7. baterię 3. Pułku Artylerii Lekkiej, z którą wyruszył (3 IX) na front litewsko-białoruski. W 3. Pułku Artylerii Lekkiej (później 14. Pułk Artylerii Lekkiej) przeszedł kampanię wojenną 1920. 1 IV 1920 mianowano go porucznikiem. 17 IV 1920 w bitwie pod Jakimowską Słobodą, kiedy to 3. baon 56. Pułku Piechoty Wielkopolskiej w ciężkiej walce z 5 pułkami bolszewickimi przechodził do licznych kontrataków, ppor. W.G. z odległości 300-500 m przed linią nieprzyjacielską prowadził ogień z działa. Swą odwagą i spokojem dodawał otuchy kanonierom i strzelcom. Po zajęciu Jakimowki wyjechał z plutonem na brzeg Berezyny i z otwartej pozycji zmusił baterię bolszewicką do milczenia. W 14. Pułku Artylerii Lekkiej służył do marca 1931. 1 IV 1924 mianowano go kapitanem. W marcu 1931 w stopniu majora przeniesiony został do 20. Pułku Artylerii Lekkiej w Prużanach (na Polesiu). Dowodził 3. dyonem, następnie był kwatermistrzem pułku i zastępcą dowódcy ds. gospodarczych. W wojnie 1939 dowodził nadwyżkami 20. Pułku Artylerii Lekkiej. 17 IX 1939 poległ w Puszczy Rudzkiej. Odznaczony m.in. Orderem Virtuti Militari V klasy oraz Medalem Niepodległości, Krzyżem Walecznych (trzykrotnie), Medalem Pamiątkowym za Wojnę 1918-1921. Związek małżeński zawarł z Marią Siewrukówną. Małżeństwo było bezdzietne.

Lit.: CAW, Akta personalne 3045; TU NRL nr 15 z 2 VI 1919, s. 67; R. Kryska-Karski, *Straty Korpusu Artylerii Wojsk Polskich 1939-1945*, Londyn 1979, s. 18; S. Uziembło, *Zarys historii wojennej 14 pułku artylerii polowej wielkopolskiej*, Warszawa 1928; A. Wesołowski, *Organizacja i działania artylerii wielkopolskiej*, Kościan 1975, s. 240-243, 246, 250-254.

GAFA (Gnieźnieńska Akademia Fotografii Amatorskiej), powstała w Miejskim Ośrodku Kultury w Gn. w 2002. Skupia kilkudziesięciu fotografików amatorów, których prace prezentowane są podczas indywidualnych i zbiorowych wystaw w Gn. i w innych miastach. Do wyróżniających się członków zespołu należą Anna Farman, Marcin Słowiński, Aleksandra Anna Jastrzębska, Remigiusz Kosmala, Mariusz Jakubowski, Jarosław Grzybkowski.

GAJ, wieś w gminie Witkowo, parafia Ostrowite Prymasowskie, ob. 83 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 620,81 ha. W skład okręgu wiejskiego G. wchodziło 8 osad: Gaj, Makówki, Brzozówka (dawna niem.

nazwa Birkenfelde), Miatki, Zalesie, Zazdrość, Kordos Młyn, Rudki. Wieś wzmiankowana w 1564-65. W latach 80. XIX w. było tu 18 domów, 224 mieszkańców (20 ewangelików, 204 katolików), w tym 99 analfabetów. W latach 80. XX w. przeniesiono stąd do skansenu w Dziekanowicach drewnianą chatę chłopską o konstrukcji sumikowo-łątkowej z 2. poł. XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GALERIA A, B i C, Galeria A powstała w 1967 w mieszczącym się wówczas przy ul. Kościuszki Powiatowym Domu Kultury w Gn. Powołali ją do życia 2 historycy sztuki: dyrektor Powiatowego Domu Kultury S. Pasiciel i pracownik Muzeum Narodowego w Poznaniu A. Kostołowski. W ich zamierzeniach galeria miała prezentować różnorodnych twórców sztuki współczesnej. W latach 1967-72 odbyły się w niej wystawy znanych twórców: J. Berdyszaka (malarstwo i rzeźba), J. Bersza (malarstwo), T. Kalinowskiego (malarstwo streficzne), N. Skupniewicza (malarstwo), K. Racinowskiego (rysunki z Afryki), B. Kraśniewskiego (malarstwo i rysunek), A. Hoffmanna (malarstwo), A. Cyronek (malarstwo), A. Brzezińskiego (malarstwo), J. Dobkowskiego (malarstwo i formy przestrzenne), S. Fijałkowskiego, S. Gierowskiego i J. Nowosielskiego (obrazy), A. Wiśniewskiego (*Gniezno Object d'art*), W. Borowskiego (*IX Pokaz synkretyczny*), A. Urbanowicza (malarstwo), H. Wańka (malarstwo), A. Bereziańskiego, Z. Jurkiewicza i J. Kałuckiego (zbiorowa wystawa prac), J. Kozłowskiego (*Zbiór*). W 1972, z powodu remontu budynku Powiatowego Domu Kultury i odejścia ze stanowiska dyrektora S. Pasiciela, działalność galerii przerwano. W 1973 w foyer Teatru im. A. Fredry powołano do życia Galerię B. Pierwszą jej ekspozycją była wystawą portretów S.I. Witkiewicza z kolekcji E. Kuźnickiej. Następnie pod patronatem galerii wydano manifest T. Kantora *Teatr niemożliwy* i bibliofilski reprint *Regulaminu firmy portretowej Stanisława Ignacego Witkiewicza*. Pierwsza z tych publikacji wiązała się z planowanym w Gn. spektaklem teatru Cricot 2, który ostatecznie nie doszedł do skutku. W 1975 działalność galerii zakończyła wystawa reliefów i propozycji działań J. Rosołowicza. Dzięki zaangażowaniu artysty plastyka J. Marosza, pracownika Miejskiego Ośrodka Kultury, w 1981 powstała tam Galeria C. Zorganizowano tam wystawę prac M. Sobocińskiego (*Nierysunki*) oraz zdjęć T. Zarzyckiego, dokumentujących plenerowe występy E. Benesz, która na placu przed katedrą zaprezentowała autorski *Spektakl wg Rilkego*. Dalsze plany wystawiennicze galerii pokrzyżowało wprowadzenie stanu wojennego. W 1999 Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. zorganizowało wystawę *Gnieźnieńska Galeria ABC – przypomnienie i kontynuacja*, prezentującą prace wystawiane w galeriach: A, B i C. W latach 70. galerie te należały do nielicznych tak szeroko prezentujących sztukę współczesną.

GALIŃSKI LEON (ur. 10 IV 1922 w Raszkowie, zm. 3 IV 1999 w Gn.), artysta ludowy, muzyk i plastyk. Wychowywał się i mieszkał w różnych miejscach, m.in. w Ostrowie Wlkp., Piotrkowie Trybunalskim, Pleszewie, powiatach jarocińskim i żnińskim. Od dziecka obcował z muzyką, której uczył go ojciec – kowal, dudziarz i skrzypek. Od 10. roku życia grywał z nim w domu, a potem także na jasełkach i podkoziołkach. Podczas wojny mieszkał w Strzyżewie k. Dobrzycy, gdzie na spotkaniach towarzyskich grywał pol. pieśni lud. i piosenki. W 1951 przeniósł się do Gn. Wraz z ojcem grywał w kapeli podczas licznych imprez folklorystycznych. Grą na dudach zajął się poważnie od 1959. Był działaczem kultury i instruktorem w klubie zakładowym w garbarni i Miejskim Ośrodku Kultury. W latach 80., po przejściu na emeryturę, zainteresował się malarstwem. Jego najważniejszą pracą jest *Ludzka obora*, wystawiana m.in. w Holandii. Zajmował się też rzeźbą, ceramiką i gobelinem. Zgromadził obszerny zbiór tekstów piosenek lud., przyśpiewek, a także legend i gawęd. Przekazywał swe umiejętności uczniom gnieźn. szkoły muzycznej. W 1984 na IX Ogólnopolskich Konfrontacjach Kapel Dudziarskich w Poznaniu prowadzona przez niego kapela zdobyła puchar, a jej członkowie D. Januchowski i G. Wincek nagrody i wyróżnienia. W 1986 podczas II Prezentacji Młodych Muzyków odbywających się w Państwowej Szkole Muzycznej w Opolu D. Januchowski wykonał *Tryptyk na dudy*. Uczniami L.G. byli m.in. dudziarze: L. Malach, bracia Górscy i M. Halama. Jego pierwszy instrument, unikatowe dudy pochodzące z Lenartowic, trafiły do Muzeum Instrumentów Muzycznych w Poznaniu. L.G. nawiązał współpracę z tą placówką, przekazując jej zrobione przez siebie wartoły, piszczałki, trombity. Posiadał ogromną wiedzę o ich konstrukcji, użytkowaniu i historii. Za pasję w kultywowaniu sztuki lud. uhonorowany został tytułem Gnieźnianin Roku 1986. W 1996 obchodził jubileusz 60-lecia pracy artystycznej. Był aktywnym działaczem Klubu Górskiego „Ornak".

L. Galiński z ojcem Michałem, „Topienie marzanny", Powidz, wiosna 1971 r.

GALL ANONIM, używany umownie w historiografii przydomek autora najstarszej kroniki polskiej (→ *Kronika* Galla Anonima, → lista dynastyczna), stanowiącej niezastąpione źródło pisane do poznania wczesnośredniowiecznej historii Polski, wprowadzony przez historyka Jana Herburta (ok. 1524-77). Wysuwano przypuszczenia, że autor mógł pochodzić z Francji i być benedyktynem w węgierskim opactwie w Somogyvár, dokąd miał przybyć z prowansalskiego opactwa w St. Gilles. Z Węgier miał udać się wraz z Bolesławem Krzywoustym do Polski, gdzie na zamówienie księcia przystąpił w latach 1112-16 do zredagowania pierwszej rodzimej kroniki, będącej apologią władcy oraz jego dynastii. Ostatnio Tomasz Jasiński wykazał, że Gall jest

tożsamy z autorem weneckiego dzieła *Historia o translacji św. Mikołaja Wielkiego*, napisanego przez anonimowego mnicha z klasztoru św. Mikołaja na wyspie Lido obok Wenecji, stąd badacz ten łączy pochodzenie G.A. z rejonem Wenecji lub wybrzeża Dalmacji.

GALLUS JAN (ur. 22 III 1908 w Tarnowie, zm. 1979 w Krakowie), działacz PCK. Dyplom lekarza uzyskał w 1928 na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. 4 VI 1945 objął stanowisko dyrektora Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn. Mimo ogromnie trudnych warunków dzięki jego inwencji i zaradności organizatorskiej, z pomocą całego personelu, udało się poprawić ciężkie położenie, a zwłaszcza opanować głód wśród chorych. Przyczyniła się do tego wydatna pomoc Ministerstwa Zdrowia oraz Poznańskiego Wojewódzkiego Związku Samorządowego i Oddziału PCK w Gn., który od kwietnia 1945 przekazywał dary otrzymywane z UNNRA. J.G. zajął się organizowaniem średniego personelu medycznego, składającego się z pielęgniarek powracających z wygnania i sióstr PCK. Oddział PCK w Gn. pomagał w pozyskiwaniu lekarstw i żywności, co miało wpływ na poprawę sytuacji bytowej chorych. W tych pracach bardzo mocno był zaangażowany S. Urbański – działacz PCK w Gn. W 1948 J.G. przyjął stanowisko ordynatora szpitala i wspólnie z Oddziałem PCK w Gn. w latach 1950-51 zorganizował na terenie szpitala kurs młodszych pielęgniarek i przyjął funkcję prezesa Zarządu Powiatowego PCK w Gn., którą pełnił do 1952. W marcu 1952 zorganizował drugi Państwowy Kurs Pielęgniarski dla sióstr PCK. Bardzo dużo serca wkładał w leczenie chorych i opiekę nad nimi. Raz w tygodniu wizytował oddziały szpitala. W czasie działalności w PCK duży nacisk położył na szkolenie młodszego personelu med., opiekę nad samotnymi i chorymi oraz rozwój działalności czerwonokrzyskiej wśród młodzieży. W swoich zamierzeniach dążył do organizowania kół PCK w szkołach i zakładach pracy. 13 X 1952 odszedł ze szpitala „Dziekanka", ponieważ przyjął stanowisko dyrektora Szpitala Psychiatrycznego w Kobierzynie pod Krakowem. W 1955 odznaczony został Odznaką Honorową PCK III stopnia.

GAŁĘZEWSKI IZYDOR FLORIAN (ur. 27 III 1905 w Mogilnie, zm. 23 XI 1955 w Gliwicach), inżynier, architekt, wiceprezydent Gn. Syn Antoniego i Teodozji z d. Wróblewskiej. W 1924 zdał maturę w gimnazjum w Trzemesznie. Studiował architekturę w Wyższej Szkole Technicznej w Gdańsku, którą ukończył w 1930. Dyplom inżyniera nostryfikował na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej 23 I 1936. W latach 1928-35 pracował na różnych budowach w Gdyni. Kandydaturę I.F.G. na stanowisko wiceprezydenta Gn. zgłosił Radzie Miejskiej Klub Radnych Stronnictwa Narodowego. Zatwierdzony na stanowisko przez ministra spraw wewnętrznych 20 X 1936. Obok funkcji wiceprezydenta sprawował stanowisko decernenta Zakładów Miejskich i Wydziału Technicznego Zarządu Miejskiego. Od 1938 pełnił równocześnie funkcję rzeczoznawcy budowlanego na terenie Gn. Sprawował ogólne kierownictwo nad budową wszelkich budynków, dróg i urządzeń kanalizacyjnych wykonywanych przez władze miejskie oraz opiniował projekty budowli i urządzeń prywatnych na terenie miasta. Opracował projekt Szkoły Podstawowej przy ul. Cymsa oraz przebrukowanie Targowiska. W latach 1936-39 pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Rady Miejskiej. Opuścił Gn. 24 VIII 1939, po powołaniu do wojska. Po kampanii wrześniowej przebywał do 1945 w niewoli, ostatnio w oflagu w Doessel. Po zakończeniu wojny w 1945 wyjechał do Paryża, do brata ks. Augustyna, prokuratora seminarium duchownego w Gn. We Francji pracował jako kierownik robót przy odbudowie zniszczeń wojennych. W 1948 powrócił do Polski. Osiedlił się w Gliwicach, gdzie pracował w Hutniczym Przedsiębiorstwie Remontowym na stanowisku kierownika Działu Inżynieryjno-Budowlanego i Działu Produkcji. Pochowany w Gn. na cm. św.św. Piotra i Pawła. Żonaty z Krystyną z d. Szałkowską, miał czworo dzieci: Annę (ur. 1949), Elżbietę (ur. 1950), Wojciecha (ur. 1951) i Jerzego (ur. 1954).

GAMRAT PIOTR (ur. 1487 w Samoklęskach k. Jasła, zm. 27 VIII 1545 w Krakowie), biskup kamieniecki, przemyski, płocki i krakowski, arcybiskup gnieźnieński. Syn Stanisława Gamrata, wójta w Osieku i Pilznie, oraz Katarzyny Balówny z Nowego Tańca. Ojciec Piotra był szlachcicem herbu Sulima i obok wójtostw w Osieku i Pilznie dzierżył też pewne królewszczyzny w Małopolsce. Będąc jednym z młodszych synów, wybitnie przy tym uzdolnionym, Piotr przeznaczony został do kariery kościelnej. W 1500 podjął studia w Akademii Krakowskiej, przerwał je jednak w nieznanym bliżej momencie i nie uwieńczył tytułem naukowym. Dzięki protekcji przyjaciół trafił w 1507 na dwór bpa płockiego Erazma Ciołka. Towarzyszył następnie hierarsze w jego kilkakrotnych długoletnich poselstwach do Rzymu. Nawiązał wówczas wiele znajomości w kurii papieskiej. Za sprawą biskupa uzyskał pierwsze beneficja kościelne, m.in. scholasterię płocką w 1521. Po śmierci E. Ciołka w Rzymie Piotr powrócił w końcu 1522 do Polski, trafiając do otoczenia królowej Bony. Prawdopodobnie zalecił go monarchini jeszcze zmarły biskup płocki, cieszący się jej przychylnością jako jeden z architektów małżeństwa Bony z Zygmuntem I Starym. W służbie królowej P.G. szybko wykazał swe zalety (talenty dyplomatyczne, znajomość języków, kontakty we Włoszech), stając się jednym z jej najbardziej zaufanych współpracowników. Za sprawą władczyni uzyskał też kolejne beneficja, wśród nich kanonię gnieźn. (1526), dziekanię płocką (1528) i scholasterię warsz. (1529). W 1531 powierzono mu biskupstwo kamienieckie, z powodu zajęć publicznych nie pojawił się jednak nigdy w tej oddalonej od stolicy diecezji, nie odbył nawet ingresu. W latach 1532-38 sprawował urząd administratora dóbr królewskich na Mazowszu. W 1535 otrzymał biskupstwo przemyskie, którym za-

rządzał przez wikariuszy generalnych. W początkach 1538 objął z kolei bardziej prestiżowe i lepiej uposażone biskupstwo płockie. Jego pontyfikat w Płocku okazał się bardzo krótki, zaznaczył się jednak ufundowaniem przez P.G. kościoła św. Marii Magdaleny w Pułtusku. W tymże 1538 Piotr obrany został z nominacji królewskiej biskupem krakowskim. Powróciwszy do stolicy, sprawował energiczne rządy w diecezji. Przeciwstawiał się postępom reformacji, do jej zwalczania utworzył urząd inkwizytora i nie wahał się przed zatwierdzaniem surowych wyroków (do spalenia na stosie włącznie). Starał się wzmocnić dyscyplinę kleru, nałożył na kanoników obowiązek wygłaszania kazań, zreformował administrację dóbr biskupich. Nie obyło się przy tym bez konfliktów z kapitułą. W 1541 P.G. obrany został z polecenia króla arcybiskupem gnieźn., zezwolono mu zachować biskupstwo krak. (początkowo otrzymywał od Stolicy Apostolskiej kilkakrotne zezwolenia tymczasowe, w 1544 dożywotnie). O połączeniu godności przesądziła wola królowej Bony, dla której Piotr był wówczas jednym z gł. doradców i która nie chciała przystać na jego wyjazd z Krakowa. Rządy w Gn. nowy arcybiskup objął przez pełnomocnika 23 V 1541, uroczysty ingres P.G. nastąpił dopiero 22 X 1543. W Gn. nie rezydował, wolał bowiem przebywać przy dworze królewskim w Krakowie. Archidiecezją administrował przez pełnomocników. Rozwinął jednak energiczną akcję mającą na celu zwalczanie postępów reformacji oraz podniesienie poziomu umysłowego i moralnego kleru (synod w 1542). Czynił starania o rozwój Akademii Krakowskiej, postulował zwiększenie wynagrodzeń tamtejszych profesorów i sprowadzenie wybitnych uczonych z zagranicy. Dobrowolnie przeznaczał na potrzeby uczelni 100 dukatów rocznie, wzywał do tego samego króla i innych biskupów. Był protektorem humanistów, wspierał finansowo zagraniczne studia uzdolnionej młodzieży, zgromadził bogatą bibliotekę. Był też kolekcjonerem dzieł sztuki, w tym szczególnie licznych sprzętów kościelnych. Jako polityk należał do najwierniejszych członków stronnictwa skupionego wokół królowej Bony, popierał plany pary królewskiej zmierzające do osłabienia pozycji izby poselskiej oraz oparcia rządów na senacie i warstwie możnowładczej. Dostrzegał jednak potrzebę reform, zwłaszcza wystawienia stałego wojska. W polityce zagranicznej był zwolennikiem nawiązania dobrych stosunków z Turcją. Krytykę współczesnych wywoływało mało budujące życie prywatne hierarchy. Otaczał się bardzo licznym dworem, prowadził wystawny tryb życia, słynął z rozrzutności, zamiłowania do uczt i obżarstwa. Zwalczając niemoralne prowadzenie się podległego sobie kleru, sam utrzymywał kochanki. Szczególne zgorszenie budziła jego długoletnia zażyłość z Dorotą Dzierzgowską, zresztą powiernicą królowej Bony. Ze stolicą gnieźn. P.G. nie czuł się szczególnie związany, nawet po śmierci spoczął nie w archikatedrze, lecz w jednej z kaplic katedry krak. na Wawelu. Za sprawą królowej Bony wystawiono tam pomnik nagrobny hierarchy, dłuta Jana Marii Padovano.

GANINA, wieś w gminie Gn., parafia Strzyżewo Kościelne, ob. 128 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 247,27 ha. Początkowo stanowiła część Strzyżewa. Wyodrębniona ok. XV w., otrzymała nazwę od rz. Goniny, zwanej również Ganiną, nad którą jest położona. Wzmiankowana w 1489. W latach 80. XIX w. było tu 14 domów i 115 mieszkańców. W latach 70. XX w. w ramach zagospodarowywania terenów nad jez. Lednica przeniesiono stąd do Rybitw wiatrak – koźlak z początku XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GANTKOWSKI PAWEŁ (ur. 28 XII 1869 w Gn., zm. 11 X 1938 w Poznaniu), lekarz, naukowiec, działacz społeczny. Po ukończeniu gimnazjum w Gn., w latach 1889-95 studiował medycynę we Wrocławiu, Monachium i Würzburgu. Po studiach pracował w Witkowie. W 1895 uzyskał tytuł doktora medycyny. Od 1896 brał udział w licznych zjazdach lekarzy przyrodników, higienistów i antyalkoholowych. Od 1897 zaczął publikować w ukazujących się w Poznaniu „Nowinach Lekarskich". W 1900 wszedł w skład komitetu redakcyjnego tego pisma, a od 1923 został jego red. naczelnym. W 1901 został docentem w pozn. seminarium duchownym. W 1907 został prezesem Związku Polskich Stowarzyszeń Abstynenckich na Rzeszę Niemiecką. W latach 1907-38 organizował stacje opiekuńcze dla alkoholików w Poznaniu i kierował nimi. Organizował kursy dla pielęgniarek i kursy higieny społecznej. Z ramienia administracji miejskiej był lekarzem ubogich, higieny zawodowej i fabrycznej. Był członkiem tajnej organizacji Obrona Narodowa. Działał w Towarzystwie Wykładów Ludowych. Podczas I wojny światowej działał w Międzypartyjnym Kole Politycznym, prowadzącym działalność niepodległościową i zjednoczeniową. W 1918 został mężem zaufania, lekarzem naczelnym Ubezpieczalni Krajowej w Poznaniu i organizatorem służby sanitarnej w byłej Dzielnicy Pruskiej. Kierował Wydziałem Zdrowia Publicznego w komisariacie Naczelnej Rady Ludowej, a w latach 1919-20 był dyrektorem Departamentu Zdrowia Publicznego w byłej Dzielnicy Pruskiej. Czynił starania o utworzenie Uniwersytetu Poznańskiego i został profesorem honorowym Wydziału Lekarskiego na tej uczelni, kierując jednocześnie Zakładem Higieny Społecznej. W 1922 uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego. Był członkiem honorowym Krakowskiego Towarzystwa Lekarskiego, Warszawskiego Towarzystwa Higieny, Warszawskiego Stowarzyszenia Lekarzy i Lubelskiego Towarzystwa Lekarskiego. W 1929 został członkiem Państwowej Rady Zdrowia. W latach 1930-31 był dziekanem Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego. W latach 1928-35 był prezesem Izby Lekarskiej Poznańsko-Pomorskiej, od 1934 kuratorem Domu Akademickiego w Poznaniu. Był prezesem komitetu Poznańskiego Towarzystwa Pomocy Naukowej, Zarządu Okręgowego Zjednoczenia Zawodowego „Praca Polska" i Zarządu Okręgowego PCK. Opublikował wiele artykułów w czasopismach fachowych i popularnych („Praca", „Kurier Polski" „Dziennik Polski")

na temat walki z gruźlicą i alkoholizmem, higieny społ. i leczenia uzdrowiskowego. W 1927 ukazała się jego praca *Medycyna pastoralna*, poruszająca zagadnienia związane z religią i medycyną.

GANTKOWSKI STEFAN (ur. 6 VII 1863 w Gn., zm. 10 I 1931 w Gn.), aptekarz gnieźnieński. W 1906 po swoim teściu Kuglerze przejął aptekę „Pod Orłem" przy ul. Farnej 1. Dzięki pracowitości i sumienności zaskarbił sobie szacunek mieszkańców Gn. Przez wiele lat był członkiem oraz wiceprzewodniczącym Rady Nadzorczej Banku Kredytowego. Jego syn W. Gantkowski (1904-73), również aptekarz, studiował farmację na Uniwersytecie Poznańskim. W 1945 uczestniczył w działaniach bojowych 2. Armii Wojska Polskiego. W okresie powojennym długie lata pracował w Aptece nr 8 przy ul. Warszawskiej.

GARBARNIA GRABSKIEGO, zakład przemysłu skórzanego przy ul. Wrzesińskiej. Powstała w 1920 przy gnieźn. → cukrowni „Grabski, Jeschek i Spółka". W latach 1921-22 nosiła nazwę „Cukrownia w Gnieźnie, Grabski, Jeschek i Spółka, oddział fabrykacji pasów zapędowych dla przemysłu cukrowniczego", po 1922 – „Garbarnia przy Cukrowni w Gnieźnie, Grabski, Jeschek i Spółka". Fabryka była czynna do 1925. Zajmowała się produkcją „skór meblowych, faledrów oraz pasów napędowych" (te ostatnie – na potrzeby cukrowni). W latach 1926-27 przeprowadzono likwidację zakładu ze względu na nieopłacalność produkcji. Nie pozbyto się jednak maszyn i urządzeń. W latach 1936-38 kierownictwo cukrowni przedsięwzięło nieudaną próbę jej ponownego uruchomienia. Zakład pod nazwą „Garbarnia Grabski i S-ka" zajmować się miał produkcją skór na potrzeby wojska. Z właścicielem cukrowni – Edwardem → Grabskim współpracował płk Stanisław → Wrzaliński. Do uruchomienia fabryki nie doszło z powodu trudności finansowych.
Zob. też zakłady i usługi w Gn. (aneks)

Budynek dyrektora garbarni, postawiony w latach 20. XX w.

GARCZYŃSKI STEFAN (ur. ok. 1690, zm. 24 IX 1755), kasztelan gnieźnieński, pisarz polityczny. Uczył się na Śląsku. Już w 1706 walczył ze Szwedami i stronnikami Leszczyńskiego pod Kaliszem w 1706 i pod Koniecpolem w 1708. W latach 1713-14 był kilkakrotnie marszałkiem sejmików wlkp. W czasie konfederacji tarnogrodzkiej był zwolennikiem Augusta II, choć nie brał aktywnego udziału w życiu politycznym. W grudniu 1717 mianowany chorążym wschowskim. W 1726 na sejmie grodzieńskim bronił praw księcia kurlandzkiego Ferdynanda Kettlera. W latach następnych brał udział w rokowaniach z Austrią na temat sporów granicznych i z Prusami o wykup starostwa drahimskiego i obwodu elbląskiego. 14 V 1729 awansowany na kasztelana gnieźn. Choć przywiązany do domu Wettinów, nie poparł pseudoelekcji Augusta III i podpisał elekcję Leszczyńskiego. Po pacyfikacji odzyskał zaufanie dworu, w 1737 awansowany na kasztelanię kaliską, w 1748 na kasztelanię pozn. W roku następnym został wojewodą kaliskim, a w 1750 wojewodą pozn. W 1748 napisał traktat *Anatomia Rzeczypospolitej Polskiej*. Postulował wprowadzenie jednego dnia w tygodniu wolnego od pańszczyzny, wysokich podatków od Żydów i dysydentów, założenia szkoły ludowej w każdej wsi, potępienia zrywania sejmów jako grzechu. Nagła śmierć w gwałtownych boleściach wzbudziła podejrzenia o otrucie S.G. Przeprowadzone śledztwo nie potwierdziło oskarżeń.

GARDO RYSZARD (ur. 25 III 1923 w Poznaniu, zm. 6 XI 1974 w Poznaniu), kompozytor muzyki teatr., muzykolog. Od 1940 uczył się gry na fortepianie, organach i teorii muzyki. Ukończył studia muzykologiczne na Uniwersytecie Poznańskim i kompozytorskie w Państwowej Wyższej Szkole Muzycznej u prof. T. Szeligowskiego. W 1945 rozpoczął współpracę z Teatrem Miejskim w Poznaniu, a w latach 1945-53 był kierownikiem muzycznym Teatru Marionetek w Poznaniu. W latach 1946-51 współpracował jako kompozytor i autor opracowań muz. z Teatrem Młodego Widza i Teatrem Lalki i Aktora w Poznaniu. W latach 1952-61 współpracował z Teatrem Nowym, Teatrem Polskim i Teatrem Komedii Muzycznej w Poznaniu. Współpracował również z teatrami z Torunia, Zielonej Góry, Kalisza, Szczecina i Gdańska. W latach 1961-75 był kierownikiem muzycznym Teatru im. A. Fredry, debiutując jako kompozytor muzyki do sztuki *Achilles i panny* A.M. Swinarskiego w reż. K. Tyszarskiej. Oprawiał muzyką wystawiane na gnieźn. scenie spektakle, takie jak m.in. *Kaprysy Marianny* A. de Musseta w reż. H. Drygalskiego, *Edyp w Kolonie* Sofoklesa w reż. E. Aniszczenki, *Stanisław i Bogumił* M. Dąbrowskiej w reż. P. Zielińskiego, *Maria Magdalena* F. Hebbla w reż. J. Perza, *Krosienka* I. Krasickiego w reż. J. Perza, *Ania z Zielonego Wzgórza* L.M. Montgomery w reż. E. Derengowskiego, *Diabeł bez maski* J. Maasa i H. Reinholda w reż. E. Derengowskiwgo i *Fircyk w zalotach* F. Zabłockiego w reż. B. Forda-Hanaoki. W latach 1972-74 był kierownikiem muzycznym Teatru Polskiego w Poznaniu. Skomponował muzykę do ponad 150 utworów scenicznych. Jego

kompozycje wykonywane były podczas festiwalu muzyki współczesnej Poznańska Wiosna Muzyczna.

GARNIZON WOJSKOWY, stacjonował w Gn. od czasów zaborów. W latach 80. XIX w. wybudowano, a następnie oddano do użytku koszary przy ul. Sobieskiego (1881), które zajmował 49. Pułk Piechoty Pruskiej. W 1892 zakończono budowę i zasiedlono kompleks koszarowy na ul. Wrzesińskiej (zajmował go 12. Pułk Dragonów Pruskich). Silny garnizon był dla władz gwarancją niem. panowania. W chwili wybuchu powstania wielkopolskiego 27 XII 1918 zwolennicy walki zbrojnej w Gn. nie dysponowali bronią i byli pozbawieni dowództwa. Przygotowania do starcia zbrojnego ograniczone były do tajnych, regularnie prowadzonych ćwiczeń w ramach Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" i powstałej we wrześniu 1918, działającej również w podziemiu, Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). W mieście nie utworzono oddziału Służby Straży i Bezpieczeństwa ani Straży Ludowej. Jedyną więc możliwość zaopatrzenia się w broń dawał powstańcom atak na koszary. Jako pierwsze zdobyto 28 XII 1918 budynki koszarowe przy ul. Sobieskiego, a następnego dnia – przy ul. Wrzesińskiej. Dowództwo nad placówką objął M. → Wachtel. Zdobyty kompleks koszarowy stał się ważnym miejscem formowania oddziałów powstańców wielkopolskich, a następnie stacjonowania regularnych jednostek Wojska Polskiego. Już na początku stycznia 1919 M. Wachtel rozpoczął organizację kompanii piechoty, a 6 I komenda gnieźn. wydała pierwszy rozkaz o tworzeniu szwadronu kawalerii. Stał się on trzonem organizowanego od początku lutego 1919 (rozkaz nr 25 Dowództwa Gł. z 2 II 1919) 2. Pułku Ułanów Wielkopolskich (10 II zmieniono numerację pułku na 3.). Jego dowódcą został właściciel ziemski, oficer 4. Pułku Huzarów ppor. E. → Grabski, który natychmiast otworzył biuro werbunkowe. Pierwszy szwadron sformowano zaledwie w ciągu kilkunastu godzin. W poł. stycznia 1919 tworzenie pierwszego i drugiego szwadronu było zakończone. Ułani powoływani byli z powiatów: gnieźn., witkowskiego, wrzesińskiego, pleszewskiego i jarocińskiego. W tym okresie kończono również formowanie kompanii piechoty M. Wachtla, która wyruszyła na front 31 I 1919. Po walkach pod Rynarzewem i śmierci dowódcy oraz części żołnierzy pozostała część kompanii została wcielona do innych oddziałów i do Gn. już nie powróciła. Samodzielnym gospodarzem koszar zostali ułani. Pierwsze dwie przysięgi odbyły się już 9 i 28 II 1919 z udziałem głównodowodzącego powstaniem gen. J. Dowbora-Muśnickiego, kapelana ks. mjra M. → Zabłockiego i mieszkańców miasta. W tym czasie zorganizowane zostały również szwadrony 3. i 4. Po sformowaniu szwadronu sztabowego, karabinów maszynowych i techn. oraz włączeniu w kwietniu 1919 Szwadronu Nadgoplańskiego – organizacja pułku ułanów została zakończona. Od poł. stycznia 1919 Dowództwo Główne powołało wiele instytucji wojsk., które swoje siedziby znalazły w Gn. Na szczeblu miasta władza wojsk. należała do komendanta miasta. Pierwszym komendantem Rada Ludowa w porozumieniu z Radą Żołnierską mianowała Z. → Kittla (w nocy z 28 na 29 XII 1918). Od 29 I 1919 funkcję komendanta pełnił M. Dziembowski, a 27 II powierzono ją ppor. Z. Buczkowskiemu. Komendzie w Dowództwie Głównym podlegała Komenda Dworcowa (pierwszym komendantem został ppor. W. Grochowski, od 29 II – ppor. B. Rychlicki). Zaopatrzenie w prowiant oddziałów powstańczych należało do Prowiantury. Dostarczała go ona dla powiatów gnieźn., witkowskiego, wrzesińskiego i jarocińskiego. Intendenturę dla całego Okręgu Wojskowego utworzono w maju 1919. Nie mniej ważną funkcję sprawowały komendy etapowe, które organizowały prawidłowe zaopatrzenie wojska w broń, amunicję, umundurowanie, wyekwipowanie oraz nadzór nad komunikacją, łącznością, służbą sanitarną i garnizonową. W Gn. utworzono Komendę dla Okręgu Płn. Tu umieszczono również siedzibę Wojskowego Sądu Doraźnego, a od czerwca 1919 Sądu Wojskowego dla Okręgu Płn. mieszczącego się w koszarach piechoty. 9 VI 1919 miasto stało się siedzibą Sztabu Dowództwa Okręgu Płn. Prowadzenie walk i tworzenie od podstaw pol. wojska wymagało prowadzenia stałego poboru. Do 17 I 1919 pobór miał charakter ochotniczy, od 23 I – przymusowy dla Polaków urodzonych w latach: 1897, 1898 i 1899. Biura werbunkowe zastąpione zostały przez Obwodową Komisję Uzupełnień (OKU), której zadaniem była rekrutacja poborowych do wojsk powstańczych. Po połączeniu oddziałów powstańczych z regularnym Wojskiem Polskim komisja powoływała poszczególne roczniki poborowych do odbycia zasadniczej służby wojsk., a rezerwistów celem przeszkolenia. Prowadziła ona działalność związaną z planami mobilizacyjnymi. Do czerwca 1919 powstało wiele pododdziałów piechoty wlkp., a część przeszkolonych rekrutów kierowano również do innych oddziałów

Od lewej: koszary wojskowe przy ul. Sobieskiego, reprodukcja pocztówki z ok. 1899 r.; koszary wojskowe przy ul. Wrzesińskiej, reprodukcja pocztówki z ok. 1899 r.

17. Pułk Ułanów Wielkopolskich na placu apelowym z ok. 1920 r.

na terenie Poznania i Wielkopolski. Oddziały gnieźn. i witkowskie weszły w skład kilku pułków piechoty, kompania gnieźn.-wrzesińska ppor. P. → Cymsa dała początek 1. Pułkowi Grenadierów Kujawskich, jako 1. kompania batalionu. Dowodził nią ppor. M. Słabęcki, a na dowódcę wyznaczono ppor. P. Cymsa. Z oddziału gnieźn. batalionu powstańczego utworzono 3. batalion 4. Pułku Strzelców Wlkp. Po skierowaniu na front 2 pierwszych batalionów powstał w Gn. batalion zapasowy i oddział telefonistów. Z najstarszego oddziału ckm-ów utworzonego przez S. Trojanowskiego utworzono tzw. sztabowy (pułkowy) oddział ckm-ów 9. Pułku Strzelców Wlkp. Do pułku wcielono też kompanię gnieźn.-żnińską ppor. M. → Cieślewicza. Z Gn. wywodził się również 3. Pułk Ułanów Wielkopolskich (później → 17. Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego), który razem z 1. Pułkiem Ułanów wszedł w kwietniu 1919 w skład 1. Brygady Jazdy Wielkopolskiej. Dowódcą brygady został ppłk W. Mosiewicz. W okresie stacjonowania w Gn. dowódcami 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich byli: por. E. Grabski (1919), płk K. Raszewski (1919), płk W. Rasiewicz (1919), płk W. Żychliński (1919-20) i płk E. Stablewski (1920-22). Kolejną jednostką stacjonującą w koszarach przy ul. Wrzesińskiej był 17. Pułk Artylerii Polowej, który 16 XI 1921 przybył do Gn. jako miejsca stałego postoju. Jednostka rozpoczęła formowanie 20 II 1919 jako 2. Pułk Artylerii Lekkiej Wielkopolskiej. W lutym 1919 sformowano pierwsze 2 dywizjony, w marcu 1919 przystąpiono do organizowania 3. i 4. Jednostka została zakwaterowana w obozie ćwiczebnym w Biedrusku, gdzie przeszła intensywne szkolenie. Część oddziałów została skierowana na front wielkopolski. Po 2-miesięcznych walkach pułk rozmieszczono: dowództwo – w Jarocinie, pododdziały w: Ostrowie, Przygodzicach, Czachorowie, Konarach, Ujeździe, Bolęcinie, Godziszewie i Żytowiecku. W końcu stycznia 1920 rozkazem dowództwa frontu wlkp. opartym na rozkazie Ministerstwa Spraw Wojskowych otrzymał on nazwę 17. Pułku Artylerii Polowej (z zachowaniem w nawiasach hist. nazwy – 2. Pułk Artylerii Lekkiej Wielkopolskiej). Na przełomie stycznia i lutego 1920 pododdziały pułku skierowane zostały na front wschodni. Do Wielkopolski powróciły w grudniu 1920, zajmując kwatery w rejonie Biedrusko – Rogoźno – Połajewo. Po zakończeniu walk powstańczych garnizon w Gn. stał się siedzibą powracającego z pola walki → 69. Pułku Piechoty, który zajął koszary przy ul. Chrobrego, oraz 17. Pułku Artylerii Polowej, który swoją siedzibę znalazł w budynkach koszarowych przy ul. Wrzesińskiej. Oprócz obu pułków w mieście stacjonowało dowództwo 17. Wielkopolskiej Dywizji Piechoty, 17. kompania łączności, 17. Dywizjon Artylerii Ciężkiej (w 1939), OKU, urzędy i zakłady wojskowe. Taki stan utrzymał się aż do wybuchu II wojny światowej. Żołnierze garnizonu brali aktywny udział w życiu Gn. Uczestniczyli w uroczystościach państw., kościelnych i wojsk., defiladach i paradach. → Orkiestry wojskowe regularnie występowały z koncertami w parku Miejskim, kadra oficerska i podoficerska prowadziła zajęcia z przysposobienia wojsk. w gnieźn. szkołach. Wyrazem przywiązania garnizonu do miasta było umieszczenie herbu Gn. na odznakach pułkowych. W okresie przygotowań do działań obronnych 17. Dywizja Piechoty, rozkazem Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych, weszła w skład armii „Poznań". 17. Pułk Artylerii Lekkiej znajdował się w odwodzie tejże armii. Plan obronny Wielkopolski zakładał usytuowanie w Gn. centralnego ośrodka dowodzenia armią „Poznań". W związku z tym przygotowane zostały kwatery dla sztabu gen. T. Kutrzeby oraz sztabu lotnictwa armijnego. Same jednostki w początkach września 1939 dostały rozkaz zgrupowania w rejonach koncentracji i opuściły miasto. Żołnierze z 69. Pułku Piechoty uczestniczyli w działaniach obronnych, walcząc m.in. w rejonach Kutna, Ozorkowa, Sochaczewa, Modlina. W bitwie nad Bzurą poszczególne dywizjony 17. Pułku Artylerii Lekkiej wspierały natarcie piechoty na Łęczycę i Górę św. Małgorzaty, Czerchów i Janów. Po bitwie nad Bzurą armia „Poznań" praktycznie przestała istnieć. Jej formalne rozwiązanie nastąpiło 21 IX 1939. W Gn. opuszczonym we wrześniu 1939 przez wojsko tworzono oddziały

Odznaka pamiątkowa 17. Pułku Artylerii Polowej

Żołnierze 17. Pułku Artylerii Polowej, fot. pamiątkowa z lat 20. XX w.

porządkowe, a potem organizowano samoobronę. Uczestnik powstania wielkopolskiego ks. mjr M. Zabłocki zorganizował Straż Obywatelską. Jesienią 1939 w konspiracji utworzono w Gn. Wielkopolską Organizację Wojskową (zdekonspirowaną przez Niemców już w 1940), Tajną Organizację Narodową, Narodową Organizację Wojskową (dekonspiracja komendy w 1941), Związek Walki Zbrojnej (ZWZ), którego szeregi zasiliły żołnierze przedwojennych pułków 69. i 17., oraz Gnieźnieński Batalion Polskiej Armii Powstania (zał. w 1943). Po wyzwoleniu miasto stało się ponownie miejscem stacjonowania jednostek Wojska Polskiego. W lutym 1945 powołano tu do życia Rejonową Komendę Uzupełnień (RKU). Jej siedziba znajdowała się w ob. SP nr 2 przy ul. Łubieńskiego. W 1950 RKU przekształcono w Wojskową Komendę Uzupełnień (WKU) z siedzibą na ul. Chrobrego. 1 II 1965 minister obrony narodowej powołał w Gn. Powiatowy Sztab Wojskowy (PSW), w skład którego weszła Wojskowa Komenda Rejonowa oraz Komenda Miejska Terenowej Obrony Przeciwlotniczej. Siedzibą PSW został budynek przy ul. Pocztowej 9. Szef Sztabu Śląskiego Okręgu Wojskowego 20 VI 1975 w miejsce PSW powołał WKU. W latach 1946-51 Gn. było miejscem stacjonowania 12. Łużyckiej Brygady Artylerii Ciężkiej, przeformowanej z 2. Dywizji Artylerii, w której skład wchodziły 3 pułki: 68. i 70. Pułk Artylerii Haubic (powstałe z 6. i 7. brygady). Rozmieszczono je odpowiednio w koszarach przy ul. Sobieskiego i na os. Grunwaldzkim. 67. Pułk Artylerii Ciężkiej (powstały z 8. Brygady Artylerii) zakwaterowano w koszarach przy ul. Wrzesińskiej. W tym okresie pułki artylerii przeciwpancernej rozwinięto do brygad. W Gn. powstała 28. Brygada Artylerii Przeciwpancernej, w jej skład weszły: 91. Wejherowski Pułk Artylerii Przeciwpancernej z Kołobrzegu, który zajął kompleks koszarowy przy ul. Wrzesińskiej, 92. pułk z Bolesławca usytuowany w koszarach przy ul. Sobieskiego i 93. pułk powstały w Gn. z zalążków wydzielonych z 91. i 92. pułku, który swoją gł. siedzibę znalazł w budynkach na os. Grunwaldzkim, natomiast pomieszczenia garażowe, kasyno i inne użytkował wraz z 91. pułkiem na ul. Wrzesińskiej. W 1956 w wyniku redukcji Sił Zbrojnych 28. Brygada Artylerii Przeciwpancernej została zreformowana. Pułki 92. i 93. rozwiązano. Kadra po części zasiliła szeregi 91. pułku, część przeszła do innych jednostek lub zakończyła służbę wojskową. 31 V 1960 szef Sztabu Generalnego podjął decyzję o zorganizowaniu w koszarach przy ul. Sobieskiego jednostki inżynieryjno-budowlanej (pierwotnie batalion, a od 8 VI 1967 – pułk). 2 VIII 1972 rozkazem ministra obrony narodowej Służba Inżynieryjno-Budowlana została rozwiązana, a pułk (do stycznia 1987) podporządkowany Dowódcy Pomorskiego Okręgu Wojskowego. Od 14 I 1987 pułk (Jednostka Wojskowa 1125) podlegał Dowódcy Śląskiego Okręgu Wojskowego (ŚOW). W 1989 w ramach restrukturyzacji Sił Zbrojnych pułk inżynieryjno-budowlany został przeformowany na 27. Zakład Budowlany i 256. Oddział Obrony Cywilnej (OC), a w 1991 na Wojskowy Zakład Remontowo-Budowlany. Budynki koszarowe

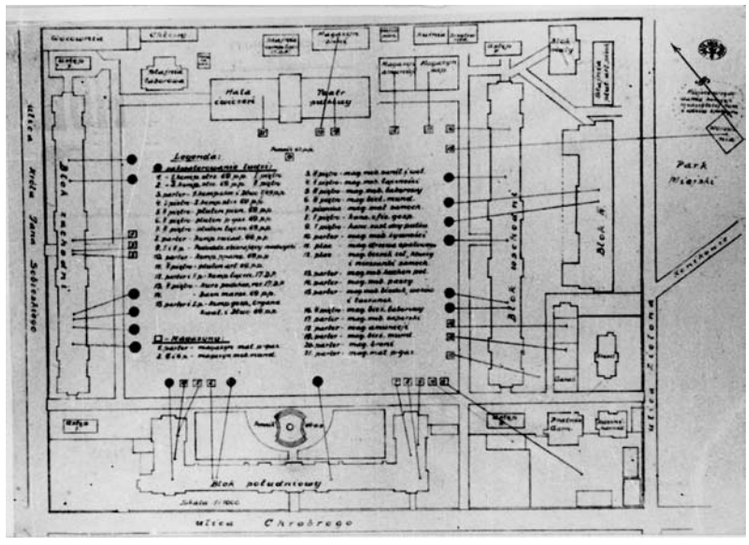

Plan koszar 69. Pułku Piechoty przy ul. Sobieskiego z lat 20. XX w.

opuszczone przez żołnierzy przeszły pod zarząd Urzędu Rejonowego (obecnie Starostwa Powiatowego w Gn.). W czasie swego istnienia jednostka wykonała wiele prac, zarówno na terenie miasta (hala sportowa, basen, pawilony handl., magazyny, ulice itp.), jak i na terenie kraju. Od początku istnienia dowodził nią płk A. Żołądź (1960-77), po nim przejął dowodzenie płk J. Golasik (1978-87), a następnie ppłk F. Bobrowski (1988-89). Na bazie 91. ppanc. wyrosły w Gn. 2 jednostki (zarządzenie szefa Sztabu ŚOW z 28 XI 1963): 91. Wejherowski Pułk Artylerii Przeciwpancernej oraz Podoficerska Szkoła Artylerii Przeciwpancernej nr 9. Organizację szkoły powierzono mjrowi A. Litobarskiemu. W 1968 rozkazem ministra obrony narodowej nadano szkole imię „Obrońców Kłecka". W tym samym roku wręczono jej sztandar ufundowany przez mieszkańców ziemi gnieźn. Zadaniem szkoły było kształcenie podoficerów zasadniczej służby wojsk. dla pododdziałów artylerii przeciwpancernej. W chwili rozformowania szkoły podoficerskiej w 1986 pododdziały szkolne zostały włączone w skład 91. Wejherowskiego Pułku Artylerii Przeciwpancernej jako dywizjon szkolny pułku. Do końca istnienia szkoły podoficerskiej obie jednostki stacjonowały w koszarach przy ul. Wrzesińskiej. Do 1974 trzecią jednostką kwaterującą w tymże obiekcie była Jednostka Wojskowa 2844

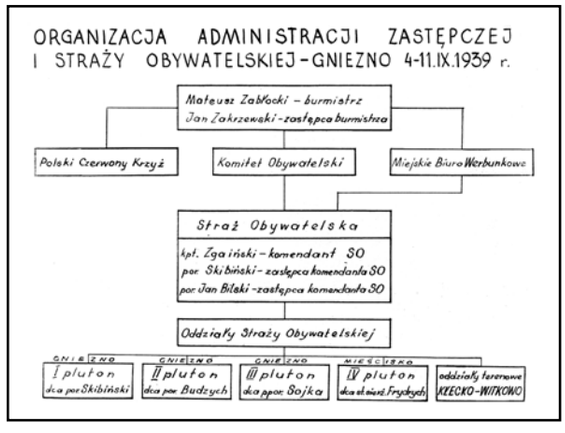

Schemat organizacji Straży Obywatelskiej miasta Gniezna, wrzesień 1939 r.

Od lewej: koszary przy ul. Wrzesińskiej; koszary przy ul. Sobieskiego

– Obrony Terytorialnej Kraju, której kolejnymi dowódcami byli: płk S. Pinkowski, płk J. Katorosz i płk S. Jermak. Po rozformowaniu w Gn. została ona przeniesiona do Poznania. W 1963 przeformowano 91. pułk z systemu dywizjonowego na bateryjny. W skład jednostki weszły: sztab, bateria dowodzenia, 5 baterii ogniowych i pluton transportowy. Żołnierze pułku wnosili swój wkład w rozwój regionu, uczestnicząc w realizacji zadań szkoleniowo-produkcyjnych, czynów społ. oraz likwidacji klęsk żywiołowych. Wiele prac wykonywanych było również dla samej jednostki, m.in. wybudowanie strzelnicy, otwarcie kina garnizonowego „Piast", modernizacja obiektów koszarowych, rozbudowa bazy szkoleniowej. W 1995 91. Wejherowski Pułk Artylerii Przeciwpancernej przeformowany został na 17. Pułk Artylerii Przeciwpancernej im. Króla Bolesława Chrobrego. Nowy sztandar ufundował jednostce Społeczny Komitet Fundatorów Sztandaru Miasta Gn. i Ziemi Gnieźn. Swe święto pułk obchodził 16 IX (rocznica bitwy kampanii wrześniowej pod Ruszkami). Dokładnie 3 lata później dzień 16 IX stał się okazją do odbycia uroczystego apelu, na którym dowódca pułku – ppłk dypl. M. Szerszeń dokonał aktu pożegnania sztandaru. Decyzją Ministra Obrony Narodowej podjęto tryb rozformowania gnieźn. garnizonu. Formalnie Jednostka Wojskowa 1496 przestała istnieć 31 XII 1998. Zawodowi żołnierze opuścili Gn., a rozdysponowaniem budynków koszarowych zajęła się Agencja Mienia Wojskowego (AMW). 27 XII 2002 Rada Miasta podjęła uchwałę wyrażającą wolę nabycia nieruchomości położonej przy ul. Wrzesińskiej 43-45 (teren byłych koszar), a 30 XII prezydent J. Dziel podpisał akt notarialny finalizujący nabycie kompleksu koszarowego przez miasto. Dowódcy 17. Pułku Artylerii Lekkiej (w okresie stacjonowania w Gn.): ppłk S. Więckowski, ppłk W. Młodzianowski, płk S. Springer, płk S. Piwakowski. Dowódcy 69. Pułku Piechoty: płk A. Kuczewski (1919), płk L. Billewicz (1919), kpt. L. Sikorski (1919), mjr S. Thiel (1920), ppłk S. → Taczak (1920), kpt. W. Nowaczyński (1920), mjr S. Powroziński (1920), kpt. B. Kość (1920), ppłk W. Kluczyński (1920-35), ppłk dypl. S. Dworzak (1935-39), mjr S. Maydanowicz (1939). Dowódcy 91. Wejherowskiego Pułku Artylerii Przeciwpancernej (od chwili sformowania): mjr M. Trojanowski (1949), mjr W. Prackiewicz (1949-53), mjr J. Sołtan (1953-54), mjr K. Kejnar (1955-56), mjr W. Prackiewicz (1956-57), płk A. Śliwocki (1957-61), p.o. mjr dypl. Z. Kułakowski (1961-62), ppłk dypl. J. Szyszkowski (1963-65), ppłk dypl. J. Lewiński (1965-69), ppłk dypl. W. Sołtyszewski (1969-75), mjr dypl. K. Klimek (1975-78), mjr dypl. C. Borowski (1978-80), mjr dypl. T. Maciaszczyk (1980-86), mjr dypl. A. Juszczak (1986-90), ppłk dypl. J. Krug (1990-97), ppłk dypl. M. Szerszeń (1998). Dowódcy Podoficerskiej Szkoły Artylerii Przeciwpancernej nr 9 im. Obrońców Kłecka: mjr A. Litobarski (1963-65), ppłk M. Ilnicki (1965-77), kpt. J. Miłogrodzki (1977-86), ppłk S. Sajewski (1986). Stopnie wojsk. poszczególnych dowódców podano na dzień obejmowania przez nich stanowiska.

Lit.: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Zarys dziejów*, Warszawa–Poznań 1983; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; *Gniezno i Ziemia Gnieźnieńska. Walka o wolność narodową i społeczną 1918-1945*, red. J. Topolski, B. Polak, Gniezno 1978; *Gniezno. Zarys historii garnizonu*, oprac. J. Leszczyński, Gniezno 1991; „Przemiany na Szlaku Piastowskim" 1998, nr 39 (199); Z. Wygocki, *Gniezno i powiat gnieźnieński w Powstaniu Wielkopolskim 1918-1919*, Poznań 1988.

GAWRYCH GRAŻYNA, z d. Banaszewska (ur. 7 I 1940 w Gn., zm. 20 XI 1997 w Gn.), nauczycielka. Ukończyła LO im. Bolesława Chrobrego w Gn. W latach 1957--62 studiowała filologię polską na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Pracę zawodową podjęła 1 IX 1962 w II LO na stanowisku nauczyciela języka polskiego. Jako wychowawca wielu pokoleń uczniów zdobyła sobie ich przychylność i przywiązanie. Wymagała wiele od siebie i od uczniów, była jednak sprawiedliwa w ocenianiu ich wiadomości. W latach 1974-84 była opiekunem sekcji języka pol. Młodzieżowego Towarzystwa Przyjaciół Nauk Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Od 1975 była wizytatorem metodykiem języka pol. Ośrodka Metodycznego podległego Ministerstwu Oświaty i Wychowania w Poznaniu. Od września 1985 pełniła funkcję dyrektora II LO im. Dąbrówki w Gn. Funkcję tę pełniła do dnia swej nagłej śmierci, tj. 20 XI 1997. Została pochowana na cmentarzu św. Krzyża w Gn. Za osiągnięcia w pracy pedagogiczno-wychowawczej i społ. została odznaczona m.in. Złotym Krzyżem Zasługi (1983) i Medalem Edukacji Narodowej (1989).

GAWORZEWSKI STANISŁAW (ur. 8 V 1891 w Witkowie, zm. 1940 w Mauthausen-Gusen), działacz społeczny. W czasie I wojny światowej powołany do służby w niem. marynarce wojennej. W listopadzie 1918

wrócił ze zbuntowanej Kilonii do Witkowa, gdzie stanął na czele utworzonej 12 XI 1918 Rady Robotniczo-Żołnierskiej, która przejęła władzę w mieście. W okresie międzywojennym był dyrektorem Banku Ludowego. Po zniesieniu pow. witkowskiego był honorowym burmistrzem Witkowa. Zaangażował się w zabudowę zach. ściany rynku, tworzył domy dla ubogich, unowocześnił i rozszerzył linię telefoniczną, umożliwił szerszy dostęp do sieci elektrycznej. W 1939 aresztowany przez Niemców, na skutek donosu, za działalność powstańczą w 1918 i wywieziony wraz z 2 synami do obozu koncentracyjnego w Dachau. Zamordowany w 1940 w obozie Mauthausen-Gusen. Pochowany na cmentarzu w Witkowie.

Lit.: J. Cieślawski, *Powstanie Polski. Opis rewolucji w Witkowie w 1918 r.*, Krotoszyn 1925.

GĄSIOREK JAN WOJCIECH (ur. 19 IV 1935 w Grabach, zm. 26 VII 1997 w Gn.), doktor hab. nauk medycznych. Po maturze w LO im. Bolesława Chrobrego w Gn. odbył studia w Akademii Medycznej w Poznaniu, które ukończył w 1961. Tytuł doktora medycyny uzyskał w 1976, zaś doktora hab. nauk medycznych w 1996. Od 1963 pracował na oddziale laryngologicznym Szpitala Miejskiego w Gn., najpierw jako asystent, potem zastępca ordynatora, a od 1988 ordynator. Równocześnie pełnił funkcję lekarza zakładowego Gnieźnieńskich Zakładów Graficznych, a następnie lekarza specjalisty i kierownika Poradni Laryngologicznej w Gn. Zmarł tragicznie, ugodzony nożem w swoim gabinecie przez psychicznie chorego pacjenta. Stale wdrażał w swojej pracy nowoczesne metody leczenia, pogłębiał swoją wiedzę i poszerzał kwalifikacje.

GDECZYK PELAGIA (ur. 21 XII 1852 w Popowicach k. Inowrocławia, zm. 1 VIII 1930 w Gn.), fotograf. W 1878 uczyła się fotografii u B. Mirskiej w Poznaniu. Potem praktykowała w zakładzie fotograficznym E. i A. Rivolich. W 1879 otworzyła w Gn. własne atelier. Oprócz portretów wykonywanych usługowo fotografowała także krajobrazy i zabytki Gn. i Trzemeszna. Swoje prace prezentowała na wystawach rolniczo-przemysłowych w Wielkopolsce. W 1884 otrzymała wyróżnienie na wystawie w Pleszewie. Była jedną z niewielu kobiet w Wielkopolsce mających w tym okresie dyplom mistrzowski zawodowego fotografa.

GDECZYK STANISŁAW (ur. 31 III 1843, zm. 11 X 1893 w Gn.), ksiądz, działacz społeczny, publicysta. W 1868 otrzymał święcenia kapłańskie. Od 1870 mieszkał w Gn., był sekretarzem, archiwariuszem i prokuratorem Kapituły Metropolitalnej. W 1875 był przez 6 tygodni więziony za udział w tajnej administracji archidiecezji gnieźn. W 1886 został penitencjarzem katedry gnieźn. Był radcą Konsystorza Generalnego, mansjonarzem i kanonikiem gremialnym Kapituły Kolegiackiej św. Jerzego na Zamku Gnieźn. W 1883 został członkiem, a w 1886 prezesem → Towarzystwa Przemysłowców w Gn. Wygłaszał odczyty o tematyce hist. i ekonomicznej. W 1877 napisał *Przewodnik historyczny po Gnieźnie i jego kościołach* (wyd. 2 w 1891), który w 1892 ukazał się w wersji niemieckiej. Jako korektor dzieł ks. J. → Korytkowskiego wraz z ks. A. Kanteckim przygotował w 1877 do druku I tom jego książki *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 do 1821*.

GEMBICKI KRZYSZTOF (zm. 1659), kasztelan gnieźnieński, właściciel dóbr Gembice i Łabiszyn. Karierę rozpoczął jako dworzanin królewski. Za usługi na dworze uzyskał w 1623 starostwo stawiszyńskie. W 1625 studiował w Bolonii, w 1632 był starostą gnieźn., w 1634 burgrabią krak. i podczaszym poznańskim. W 1636 został podstolim koronnym, a stolnikiem koronnym w 1638. 26 IV 1653 mianowany kasztelanem gnieźn. W roku swojej śmierci mianowany wojewodą inowrocławskim, ale nie wiadomo, czy objął ten urząd. W latach 1633-34 brał udział w wojnie moskiewskiej, na elekcji w 1648 był posłem ze strony elekta Jana Kazimierza. W 1653 posłował do Siedmiogrodu i na Wołoszczyznę, by odwieść ich władców od sojuszu z Kozakami i Szwedami. Utrzymywał bliskie stosunki ze swym krewnym, prymasem Wawrzyńcem → Gembickim. Żonaty z Krystyną Sapieżanką, starościanką uświacką, wdową po Stanisławie Radziejowskim, wojewodzie łęczyckim, miał syna Andrzeja i córkę.

GEMBICKI WAWRZYNIEC (ur. 5 VIII 1559 w Gembicach k. Czarnkowa, zm. 10 II 1264 w Łowiczu), kanclerz wielki koronny, biskup chełmiński i włocławski, arcybiskup gnieźnieński. Syn Pawła Gembickiego i jego żony Anny Łowęckiej. Rodzina Gembickich pieczętowała się herbem Nałęcz i zaliczała do średniej szlachty. Wawrzyniec uczył się początkowo w szkole różnowierczej w Czarnkowie, po 3 latach na jego własną prośbę ojciec przeniósł go do Akademii Lubrańskiego w Poznaniu, a następnie do kolegium jezuickiego w tym mieście. W latach 1576-77 studiował w akademii jezuickiej w Ingolstadt w Bawarii. Po powrocie do kraju kontynuował studia w Akademii Krakowskiej. Po śmierci ojca pozostawał pod opieką krewnego, kanonika krak. Jana Piotrowskiego. Mógł też liczyć na zainteresowanie ze strony dalszego krewnego, kanclerza wielkiego koronnego Jana Zamojskiego. Pod wpływem J. Piotrowskiego zdecydował się na przyjęcie święceń kapłańskich, a protekcja kanonika zapewniła mu miejsce w kancelarii podkanclerzego koronnego Wojciecha Baranowskiego. Doskonała znajomość łaciny zadecydowała o mianowaniu W.G. sekretarzem królewskim jeszcze za panowania Stefana Batorego. Prawdziwą karierę zrobił jednak dopiero za rządów kolejnego władcy, Zygmunta III Wazy (1587-1632). Z poparciem J. Zamojskiego objął w 1595 wpływowy urząd sekretarza wielkiego koronnego. W tym czasie otrzymał też liczne beneficja kościelne, m.in. kanonie krak. i pozn. (1594) oraz kanclerstwo w kapitule gnieźn. (1595). Wielkim sukcesem W.G. okazało się poselstwo do Rzymu w 1596. Wymowny, a zarazem stanowczy poseł zdołał przekonać nieprzychylnie usposobionego papieża Klemensa VIII o fałszywości oskarżeń

dotyczących rzekomego współdziałania Polski z Turcją w sprawach Mołdawii i Wołoszczyzny. Nagrodzony został prepozyturą krak. (1598) oraz biskupstwem chełmińskim (1600). Jako biskup chełmiński W.G. działał nader energicznie, odnawiał i wizytował kościoły parafialne, zaopatrywał je w sprzęty liturgiczne, ponownie sprowadził do luterańskiego Torunia wypędzonych stamtąd jezuitów. W 1605 odbył synod diecezjalny. Nie zaprzestał też działalności politycznej. W 1607 mianowany został podkanclerzym, a w 1609 kanclerzem wielkim koronnym. W tymże roku Zygmunt III Waza nominował W.G. na biskupstwo włocławskie, które objął w 1610, po zatwierdzeniu papieskim. Wbrew obowiązującemu prawu, ale za zgodą stanów, zachował przy tym kanclerstwo koronne. Popierał politykę królewską wobec Rosji, osobiście towarzyszył monarsze w pochodzie pod Smoleńsk (1609). Następnie sprawował rządy w kraju w charakterze namiestnika. Witał króla po zwycięskim powrocie z wojny w 1611 uroczystą przemową i procesją triumfalną w Warszawie. Na sejmie opowiadał się gorąco za kontynuowaniem wojny i kolejnymi wyprawami na Moskwę, odrzucał układ z bojarami przewidujący objęcie panowania w Rosji przez królewicza Władysława Wazę po jego uprzednim przejściu na prawosławie. Żądał osadzenia na tronie carów Wazy katolika. Niepowodzenia militarne na wschodzie w latach 1612-13 dały powód do ostrej krytyki W.G. i jego linii politycznej. Zmuszony był wówczas złożyć urząd (1613). Odtąd zajmował się gł. sprawami powierzonych sobie diecezji. Jako biskup włocławski zreorganizował struktury tamtejszego Kościoła, walczył z luterańskimi władzami Gdańska i zainstalował jezuitów na jednym z przedmieść. W 1612 odbył synod diecezjalny we Włocławku. Życzliwość króla oraz własna aktywność w sprawach Kościoła przyniosły W.G. nominację na wakujące arcybiskupstwo gnieźn. (12 X 1615). Zatwierdzenie papieskie uzyskał 8 V 1616. Nowy arcybiskup dbał o kościoły, szkoły i seminaria w archidiecezji. Jego szczególną zasługą było ukończenie odbudowy katedry gnieźn., zniszczonej częściowo przez pożar w 1613. Poważnie zasilił księgozbiór kapituły. W 1621 przeniósł z Kalisza do Poznania działające w tym pierwszym mieście seminarium duchowne. Motywem tej decyzji była chęć przeszkodzenia planowanemu utworzeniu akademii jezuickiej w Poznaniu. W.G. miał to jakoby uczynić z szacunku dla Akademii Krakowskiej, by nie czynić jej konkurencji. Odtąd na terenie archidiecezji działało tylko jedno seminarium – w Gn. Sprawa ta wywołała spory arcybiskupa z jezuitami. Otaczał ich wprawdzie na ogół opieką, osobiście jednak preferował zakon bernardynów. Hierarcha odnowił zamek prymasowski w Łowiczu, wzniósł też nowy pałac w Skierniewicach. Właśnie w tych 2 miastach oraz w Uniejowie rezydował najchętniej. Dbał o rozwój i dochodowość dóbr arcybiskupich, przeznaczając jednak zarazem znaczne sumy dla własnych krewnych oraz na utrzymanie licznego dworu arcybiskupiego. W ostatnich latach życia opowiadał się za zachowaniem pokoju z Turcją, nie poskąpił jednak środków na wojsko, gdy doszło do wojny w 1620-21. Po śmierci arcybiskup spoczął w archikatedrze gnieźn. (jako pierwszy prymas od czasów Mikołaja → Dzierzgowskiego, tj. od ponad 60 lat). Pochowano go w tzw. kaplicy Latalskich, nazwanej później kaplicą Gembickich. Bratanek, bp krak. Piotr Gembicki (zawdzięczający zresztą stryjowi karierę), wystawił zmarłemu okazały, marmurowy grobowiec. Współcześni oceniali arcybiskupa bardzo wysoko, widząc w nim wybitnego męża stanu i księcia Kościoła. Późniejsze opracowania przedstawiają dokonania W.G. dużo bardziej krytycznie, wskazując na liczne błędy i meandry jego linii politycznej.

GERMANIZACJA SPOŁECZEŃSTWA GNIEŹNIEŃSKIEGO W 2. POŁOWIE XIX WIEKU I W POCZĄTKACH XX WIEKU, po zjednoczeniu w 1871 Rzeszy Niemieckiej pod berłem Hohenzollernów Otto von Bismarck zdecydowanie wystąpił przeciwko żywiołom opozycyjnym reprezentowanym gł. przez elementy katolickie. Rozpoczął się kulturkampf (walka o prymat państwa nad Kościołem). W zaborze pruskim przyjął on formę walki z pol. językiem. Germanizowano w tym czasie szkolnictwo, administrację, sądownictwo i prześladowano prasę. W Gn. zniemczono programy i nauczycieli miejscowego gimnazjum. 6 XII 1872 minister oświaty Albert Falk wydał rozporządzenie uznające naukę języka pol. za nadobowiązkową w gimnazjach: gnieźn., inowrocławskim, leszczyńskim i śremskim. Zakazano wygłaszania na uroczystościach przemówień po polsku. Od 1875/76 programy wydawano tylko po niemiecku. Rozpoczęto akcję przesiedlania w głąb Rzeszy pol. nauczycieli. W ciągu kilku lat (1872-75) Gniezno musieli opuścić profesorowie gimnazjum: dr Ignacy Paczkowski, dr Konrad Kubicki, dr Ignacy Henrykowski, dr Władysław Marski, Mikołaj Rutkowski i Józef Jankowiak. Na ich miejsce przybyli nauczyciele niemieccy. Z personelu pol. pozostali tylko dr Władysław Kozłowski i Wincenty → Krzymieniewski. W 1873 wprowadzono w gimnazjach Poznańskiego naukę religii po niemiecku. Wyraził na to zgodę abp gnieźn.-pozn. Mieczysław → Ledóchowski, z zastrzeżeniem, iż objęte tym mają być tylko starsze klasy, czego zresztą władze pruskie nie respektowały. Z powodu braku wykładowców do 1891 jedynie w latach 1874-1875 przedmiot ten był prowadzony przez Niemca, ks. Józefa Tascha. Prześladowania spadły również na kler katolicki. Wielu księży gnieźn. zostało skazanych na kary pieniężne i więzienie, kilku z nich zostało uwięzionych, wśród nich m.in. sufragan Józef → Cybichowski, ks. Walenty Wojciechowski, ks. Jan → Korytkowski, który również przebywał na wygnaniu w Berlinie i Kołobrzegu. Przez dłuższy czas parafie św. Trójcy i św. Wawrzyńca pozbawione były duszpasterzy. Seminarium duchowne zaprzestało swej działalności do 1886. Sytuacja zaostrzyła się, gdy 26 IV 1886 utworzono Komisję Kolonizacyjną. Niemcy podjęli próbę zahamowania cofania się żywiołu niem. w wielu miastach zaboru pruskiego. Polem tego eksperymentu miało być m.in. Gn. Rozpoczęto wykup ziemi z rąk pol. chłopów. Akcja ta przyniosła znaczne sukcesy – w 1886

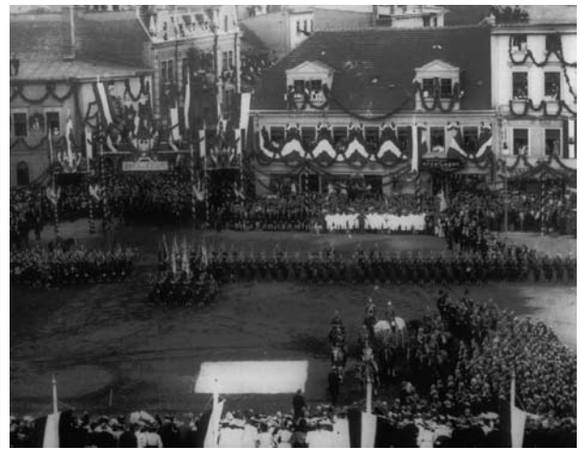

Po lewej i poniżej: wizyta cesarza Wilhelma II w Gnieźnie 9 VIII 1905 r.

zakupiono 2082 ha, w tym 5 majątków (Komorowo, Łubowo, Sokolniki, Świniarki, Świniary) i 3 gospodarstwa chłopskie. Do 1893 Komisja Osadnicza przyjęła w pow. gnieźn. w sumie 6118 ha. Wkrótce Komisji Kolonizacyjnej przybyła konkurencja – pozn. Spółka Ziemska (zał. w 1890) i Bank Parcelacyjny (zał. w 1897). Do 1907 Komisja Kolonizacyjna skupiła w sumie 19 715 ha (35,1% powierzchni powiatu). Polskie organizacje skupiły z rąk junkrów pruskich 3600 ha. Należy nadmienić, że część ziemi zakupionej przez Komisję Osadniczą pochodziła od chłopów niem., którzy wcześniej zostali na te ziemie sprowadzeni z Prus. Wynikało to z tego, że gospodarstwa junkrów często nie wytrzymywały konkurencji z gospodarstwami chłopów wielkopolskich. W rezultacie pol. stan posiadania zmniejszył się tylko o 7160 ha. Komisja Osadnicza zmuszona była do zakupywania gruntów niem. w obawie przed tym, by nie przeszły one w ręce polskie. Działalność ta była w pewnym sensie zaprzeczeniem celów stawianych przez organizację. Akcja kolonizacyjna nie przyniosła takich efektów, jakich oczekiwano. Do 1906 na nabytej ziemi osadzono 918 niem. rodzin chłopskich przy równoczesnej emigracji z tego terenu 29 junkrów i 25 włościan. W efekcie wzrosła liczba Niemców poza miastami i w pow. gnieźn. z 3683 w 1885 do 7840 w 1905, liczba Polaków zaś spadła z 19 143 do 18 464. Niem. własność ziemska zyskała przewagę. W wyniku działalności Komisji Osadniczej Gn. otoczone zostało wieńcem wsi niemieckich. W 1887 kolejnym ciosem dla Polaków było usunięcie z programu szkół elementarnych nauki języka polskiego.

W Gn. powstał także oddział Hakaty (Związku Marchii Wschodnich). Liczył on ok. 300 członków, a długoletnim prezesem był pastor Bruno Stahr. Na zebraniach podsycano nastroje szowinistyczne. Wygłaszano liczne odczyty, zapraszano czołowych teoretyków i praktyków walki z polskością. W 1909 był w Gn. Fritz Vossberg, sekretarz zarządu Hakaty w Poznaniu, a zarazem autor pracy *Die Stadt Gnesen*. Poza Hakatą działały w Gn. liczne niem. towarzystwa kult. i oświatowe mające na celu podsycać waśnie narodowe między Polakami a Niemcami.

Opinię publiczną gnieźn. Niemców reprezentowały 2 dzienniki: → „Gnesener Zeitung" i → „Gnesener General Anzeiger". Pierwszy z nich, założony przez Franciszka Baenscha w 1883, reprezentował tendencje umiarkowane, zbliżone do konserwatystów, i unikał napastliwego tonu wobec Polaków. Liczył on 1000 abonentów. Dziennikiem utrzymanym w tonie skrajnego szowinizmu był powstały w 1890 „Gnesener General Anzeiger" – nieoficjalny organ narodowych liberałów. Nakład wynosił ok. 900 egzemplarzy. Oba pisma stały na niezłym poziomie. Poza wiadomościami aktualnymi zawierały artykuły o charakterze popularnonaukowym i kult.; były bogato ilustrowane. Władze, by wzmocnić liczebnie stopniowo kurczący się żywioł niem., stworzyły z Gn. silny ośrodek administracyjno-wojskowy. W ich planach urzędnicy, nauczyciele, oficerowie i podoficerowie stanowić mieli awangardę niemczyzny. Nie były to jednak warstwy decydujące o obliczu społeczności miejskiej, której jądro stanowili kupcy, rzemieślnicy i robotnicy związani ze swoim warsztatem pracy. W odróż-

nieniu od urzędników, nauczycieli i wojskowych, którzy w Gn. przebywali tymczasowo, licząc na osiedlenie się w Poznaniu czy Bydgoszczy, kupcy i rzemieślnicy od lat związani materialnie i uczuciowo z miastem jako rynkiem zbytu nawiązywali kontakty zawodowe, a nieraz towarzyskie z mieszczaństwem polskim. W Polakach widzieli też swoich klientów. Hasła szowinistyczne znalazły niewielu gorących zwolenników wśród mieszczaństwa niemieckiego.

By zahamować odpływ Niemców, władze na przełomie XIX i XX w. przystąpiły do tzw. Hebungspolitik. Polegała ona na krzewieniu kultury germańskiej we wsch. prowincjach państwa, aby mieszkający tu Niemcy czuli się jak w głębi Rzeszy. Wzniesiono wiele gmachów, m.in. zamek cesarski w Poznaniu, budowano domy dla urzędników i nauczycieli, np. w Gn. dla urzędników kolei blok mieszkalny obok cukrowni. Istniał specjalny fundusz dla organizacji i osób prywatnych zasłużonych w dziele germanizacji.

9 VIII 1905 do Gn. przybył na inspekcję 8. Pułku Piechoty cesarz niemiecki Wilhelm II. W tym dniu przybyły na spotkanie setki kolonistów z okolicznych wsi. Cesarza uroczyście powitał na Rynku nadburmistrz Schoppen. Monarcha w dłuższej wypowiedzi wiele miejsca poświęcił „kulturalnej misji niemieckiej na wschodzie". Z pretensjami zwrócił się do niektórych „moich Polaków", niechcących zrozumieć, że znajdują opiekę i sprawiedliwość pod berłem Hohenzollernów. Do walki z polskością w Gn. zmobilizowano wszystkie środki.

Lit.: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, rozdz. XX *Rozwój kapitalistycznego miasta* (*1871-1918*).

Walka gnieźnian z germanizacją

Utrzymanie odrębności narodowej wymagało od społeczeństwa pol. w Gn. dużego wysiłku organizacyjnego, finansowego i hartu ducha. Pierwszoplanową sprawą było zminimalizowanie, choć w pewnym stopniu, przewagi ekonomicznej Niemców. W 1871 powstała w Gn. spółka pożyczkowa – na jej czele stanął Teofil Theurich, a najbliższym współpracownikiem został A. Jankowski. Miała ona za zadanie udzielać korzystnych kredytów Polakom, w szczególności chłopom, a nawet ziemiaństwu. Na kapitał spółki składały się często niewielkie oszczędności rzemieślników, włościan i robotników. Liczba członków wzrastała szybko – w 1899 było ich 1150, w 1911 już 1785. Na przełomie XIX i XX w. trudno było sobie wyobrazić jakiekolwiek przedsięwzięcie gosp. prowadzone przez Polaków bez współudziału spółki pożyczkowej. W zarządzie spółki zasiadali wyłącznie przedstawiciele mieszczaństwa, inteligencji i posiadaczy ziemskich. Spółka była instytucją czysto gospodarczą, unikającą jakichkolwiek kontaktów z klerem. Stanowisko spółki nie było na rękę Kościołowi, który obawiał się zmniejszenia swego wpływu w społeczeństwie. Z tego tez powodu w 1875 duchowieństwo założyło spółkę „UL" – Wzajemna Pomoc. Dyrektorem został ks. Pasikowski, a na czele Rady Nadzorczej stanął ks. Laskowski. Obie spółki rywalizowały ze sobą, co nie wychodziło na dobre żadnej ze stron. Dopiero po pewnym czasie „UL" zrezygnował z rywalizacji i przestawił się na udzielanie pożyczek rzemieślnikom, prowadzenie handlu świecami i lombardu. Możliwości finansowe „UL" były skromne, a liczba członków w 1900 wynosiła 212, w 1911 natomiast – 541. Oprócz wymienionych organizacji ekon. działał zał. przez ks. Piotra Wawrzyniaka „Rolnik", zajmujący się sprzedażą płodów rolnych i hodowlanych, uniezależniający okolicznych chłopów pol. od handlarzy niemieckich. W 1910 powstał Bank Ziemski – nie przejawiał jednak większej aktywności i został rozwiązany w 1913.

I. Trepiński, prezes gnieźnieńskiego „Sokoła"

Systematyczna germanizacja w dziedzinie oświaty i kultury mogła doprowadzić do wynarodowienia społeczeństwa. Ważna rola spoczywała na barkach istniejących stowarzyszeń. Jednym z nich było Towarzystwo Przemysłowe (→ Towarzystwo Przemysłowców). Skupiało w swych szeregach od 104 do 132 członków. Kierowali nim księża, długoletnim prezesem był ks. Stanisław → Gdeczyk. Organizowano odczyty, przeważnie o tematyce hist. i ekon., oraz przedstawienia amatorskie. Powstało nawet koło śpiewacze. Dobrze działała biblioteka licząca w 1884 431 tomów. W 1908 otwarto wystawę przemysłową – większość eksponatów wykonali gnieźn. rzemieślnicy. Wewnątrz towarzystwa narastał jednak konflikt spowodowany postawą bogatszych rzemieślników dystansujących się od biednych rękodzielników i czeladników. Spowodował on wystąpienie z towarzystwa kilkudziesięciu członków i założenie przez nich Towarzystwa Młodych Przemysłowców, skupiającego przede wszystkim drobnych rzemieślników. Towarzystwo zaczęło rozwijać się pomyślnie i w 1885 liczyło 170 członków. Prowadziło ożywioną działalność kult.-oświatową. Na jego czele stanął ks. Jan → Piotrowicz. Długoletnim prezesem był mecenas Stanisław Sczaniecki. Wystawiano sztuki teatr., prowadzono kursy zawodowe, założono biblioteczkę i abonowano pol. czasopisma. Oba towarzystwa nie były jednak organizacjami masowymi – skupiały w swych szeregach rzemieślników i nieliczną inteligencję. Towarzystwo Czytelni Ludowych, prowadzące 3 biblioteki: w parafiach św. Michała, św. Wawrzyńca i farze, liczące 200 członków, także nie zdobyło większej popularności wśród miejscowych uboższych warstw społecznych. Wyjątkowym zjawiskiem była Czytelnia dla Dzieci zał. w 1907, którą kierowali ofiarni społecznicy: mecenas Antoni → Karpiński i dr Ignacy → Trepiński. Korzystało z niej regularnie ok. 300 dziewcząt i chłopców, przy czym każde z dzieci czytało rocznie od 12 do 15 pol. książek. Był to szczególnie budujący fakt w obliczu narastającej akcji germanizacyjnej.

W 1902 w celu zaradzenia brakowi pol. szkolnictwa powołano do życia Towarzystwo Samopomocy Naukowej, stawiające sobie za cel wspólne kształcenie się w ję-

zyku ojczystym, historii i literaturze. Na czele stanęli: dr Tadeusz Ulatowski, Tadeusz → Powidzki (wydalony z gimnazjum za działalność patriotyczną) i pomocnik biurowy Józef Jabłoński. Na kursy uczęszczało od 50 do 80 osób wywodzących się z młodzieży robotniczej, rzemieślniczej i kupieckiej. Oprócz wykładów organizowano również przedstawienia teatr. i wieczorki taneczne. Założono własną bibliotekę liczącą 600 tomów. Dzięki Towarzystwu Samopomocy Naukowej, które działało do 1918, ok. tysiąca młodych ludzi nauczyło się poprawnie pisać po polsku oraz zapoznało się z historią i literaturą ojczystą. Obok tej organizacji skupiającej młodzież męską od 1903 działało w Gn. Towarzystwo Samopomocy Żeńskiej, z Marią Ulatowską, Marcelą Powidzką i Felicją Gosieniecką na czele. Oparte ono było na tych samych zasadach co organizacja męska, z tym że wprowadzono dodatkowe zajęcia z pedagogiki. Liczyło ono 80 stałych członkiń rekrutujących się przeważnie z warstw rzemieślniczych, robotniczych, inteligenckich i wyjątkowo z kupieckich. Na ciekawsze wykłady przychodziło 180-200 osób. Urządzano obchody rocznic narodowych i koncerty. Niemcy szukali pretekstu do szykan w stosunku do obu towarzystw. Spadły one na stowarzyszenie żeńskie. Przyczyną było przysłanie przez zarząd towarzystwa statutu w języku pol. mimo monitów o jego tłumaczenie. Cały zarząd (8 osób) skazany został na grzywnę i 3-4 dni aresztu. Nie zahamowało to jednak jego działalności. Od 1907 istniała w Gn. kobieca organizacja zawodowo-oświatowa Stowarzyszenie Kobiet Pracujących w Handlu i Konfekcji. Pozostawało ono pod wpływem duchowieństwa, a patronem jego był ks. Jan → Kammer, natomiast funkcję przewodniczącej pełniła Franciszka Szafarkiewicz. Dla 200 członkiń odbywały się wykłady oświatowe o tematyce religijnej, społ. i hist. oraz kursy zawodowe przygotowujące do egzaminu czeladniczego i mistrzowskiego. Stowarzyszenie posiadało własną bibliotekę liczącą 1100 tomów.

W 1887 zał. w Gn. → Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół". Organizacja ta nie ograniczała się wyłącznie do prac na polu sportowym, ale prowadziła też działalność oświatową utrzymaną w duchu narodowym. Na czele zarządu stanął Maksymilian Kulesza. Towarzystwo rozwijało się dość powoli – liczba członków od 1887 do 1905 wzrosła z 42 do 95, z tego połowa brała udział w ćwiczeniach gimnastycznych. Poza odczytami o tematyce hist. organizowano wieczory artyst. połączone z ćwiczeniami fizycznymi. W 1904 powstało Żeńskie Towarzystwo Gimnastyczne z Marią Borońską na czele. Prusacy zaniepokojeni działalnością obu organizacji wytoczyli im proces o przekroczenie ustawy o stowarzyszeniach i rozwiązali je na mocy wyroku sądowego w styczniu 1905. Polacy nie rezygnowali z reaktywowania organizacji. 21 VIII 1905 dr Ignacy Trepiński zwołał zebranie, na którym powołano do życia „Sokoła", teraz już oficjalnie jako towarzystwo nie tylko gimnastyczne, ale również polit., pracujące nad rozwojem narodu polskiego. Prezesem został I. Trepiński, który w 1901 odbył karę więzienną za działalność konspiracyjną w środowisku gimnazjalnym i akademickim. Dzięki ofiarnej pracy zawodowej i społ. zdobył sobie ogólne zaufanie i szacunek, pomimo nieukrywanych przez niego antyklerykalnych poglądów. Liczba członków „Sokoła" w 1912 przekroczyła 100 osób. W 1911 wznowiono pracę wśród kobiet, zakładając Towarzystwo Gimnastyczne Żeńskie. Oprócz gimnastyki uprawiano lekkoatletykę i gry zespołowe. Nie zaniechano pracy kult.-oświatowej. M.in. zorganizowano obchody 500. rocznicy bitwy pod Grunwaldem. Władze robiły wszystko, by rozwiązać „Sokoła". Zarzucano tej organizacji, że przyjmuje w swoje szeregi młodzież poniżej 18. roku życia. Niemcy przegrali proces, na dodatek „Sokół" zaskarżył policję o zakaz odbywania pochodów na ulicach miasta i w tym przypadku Polacy odnieśli sukces. W sądzie „Sokoła" reprezentował jego członek – mecenas A. Karpiński. Pod względem ideologicznym „Sokół" pozostawał pod wpływem Narodowej Demokracji, której czołowym miejskim działaczem był właśnie A. Karpiński. Po wybuchu I wojny światowej pod wpływem szykan ze strony władz towarzystwo zaprzestało swojej działalności. W 1918 próbowano wznowić działalność „Sokoła". Niemcy nie udzielili jednak pozwolenia – w tej sytuacji działacze pracowali w konspiracji, wychowując patriotycznie młode pokolenie gnieźnian. Oprócz wymienionych działały w Gn. jeszcze inne organizacje kult.-oświatowe, takie jak: → Towarzystwo Muzyczne, Towarzystwo Naukowej Pomocy, Stowarzyszenie Młodych Kupców czy Klub Sportowy → „Stella". Towarzystwa te skupiały sporą część społeczeństwa i w 1912 liczyły w sumie 1634 członków. Niepowodzeniem zakończyła się próba powołania organizacji nadrzędnej, kierującej życiem ekon., społ. i politycznym. W 1905 Józef Kościelski założył Straż, która miała koordynować poczynania narodowe w zaborze pruskim. W Gn. powstała filia Straży, na której czele stanął mecenas A. Karpiński. Wstąpiło do niej 120 osób. Entuzjazm szybko wygasł, dodatkowo abp Florian Stablewski zakazał księżom udziału w Straży. W tej sytuacji organizacja zakończyła działalność w 1912.

Nie tylko same towarzystwa kult.-oświatowe przyczyniły się do rozbudzenia ducha narodowego. W chwilach szczególnie ważnych zwoływano wiece, zebrania, wygłaszano publiczne odczyty, związane m.in. z obchodami rocznic narodowych.

W 2. poł. XIX w. dochodziło w Gn. do pierwszych wieców protestacyjnych, w których brało udział od 200 do 600 osób. Wyrażano na nich sprzeciw, oburzenie na politykę germanizacyjną. Szczególnie liczne były zebrania w obronie mowy ojczystej. Brali w nich udział: mieszczanie, obszarnicy, inteligencja, robotnicy i księża. W 1900 ok. 800 osób protestowało przeciwko rozporządzeniu ministra Studta, eliminującemu całkowicie język pol. ze szkolnictwa ludowego. Setki osób brały udział w uroczystościach narodowych. W 1883 na odczyt dra Wieczorka poświęcony dwusetnej rocznicy odsieczy wiedeńskiej przyszło 600 słuchaczy. Wspaniale wypadły setne rocznice urodzin Adama Mickiewicza, Juliusza Słowackiego, Fryderyka Chopina i Zygmunta Krasińskiego. Szczególnie podniosły charakter miały obchody związane z 50. rocznicą powstania styczniowego.

Organizatorzy: Ignacy Trepiński, Władysław Pawlicki i Adam Blaszka skazani zostali na kary pieniężne lub areszt.

Gn. przez wiele lat pozbawione było swego organu prasowego. Dopiero w 1895 miejscowy przemysłowiec Zenon → Lewandowski rozpoczął 1 X wydawanie dziennika „Gazeta Gnieźnieńska", który wkrótce przyjął nazwę → „Lech". Redaktorem został znany publicysta, autor popularnych książeczek o tematyce hist.-moralizatorskiej Józef → Chociszewski. Program streszczał się w jednym zdaniu: „Dążność Gazety Gnieźnieńskiej będzie polsko-katolicka w umiarkowanym kierunku ludowym". „Lech" w krótkim czasie znalazł się pod silnym wpływem kół klerykalnych. Współpraca z J. Chociszewskim nie trwała długo, gdyż wydawcy obawiali się zbyt ostrego tonu w wyrażaniu opinii o polityce zaborczej, z jakiego słynął nowy redaktor, co mogło w efekcie prowadzić do procesów i konfiskat oraz związanych z tym strat finansowych. W lutym 1896 J. Chociszewski został odsunięty od redakcji „Lecha", do końca swego życia mieszkał w Gn. (zm. w 1914). Początkowo sytuacja materialna pisma była dość trudna. Musiano zainwestować znaczne kapitały w nowo założonej drukarni. Dla ratowania pisma powołano do życia Spółkę Akcyjną „Lech". Poważny wpływ zyskał w niej ks. Sołtysiński. Z jego inicjatywy czasopismo coraz wyraźniej angażowało się po stronie obozu konserwatywnego, czemu zawdzięczało nawet błogosławieństwo abpa gnieźn. Floriana Stablewskiego. Pracami redakcyjnymi kierował emerytowany nauczyciel Józef Ulatowski. W 1898 liczba prenumeratorów wynosiła 1250. Z biegiem czasu niechęć do podejmowania kwestii narodowych oraz nieudolność redaktora spowodowały duży spadek prenumeratorów. Kierownictwo spółki zdecydowało się na zmiany nie tylko personalne, ale i merytoryczne pisma. Od 1902 redakcję „Lecha" przejęli młodzi działacze patriotyczni: T. Powidzki, Tomasz Grzesiewicz i Jan → Szwemin. Od tej pory ukazywały się artykuły wstępne poruszające najaktualniejsze zagadnienia społ. i polit., a samo czasopismo coraz wyraźniej programem zbliżało się do Narodowej Demokracji. Krytykowało wynaradawiającą politykę zaborców i odegrało znaczną rolę w demaskowaniu germanizatorskiej działalności niektórych przedstawicieli kleru katolickiego. Przedmiotem ataków było duchowieństwo pochodzenia niem., a także osoba abpa F. Stablewskiego, gdy ten opowiedział się przeciw Straży. Walka z germanizacją narażała dziennik na szykany ze strony władz. Konfiskowano nakłady pisma, a redaktorów skazywano na kary pieniężne i areszt. Mimo prześladowań ze strony zaborców i nieukrywanej wrogości najwyższej hierarchii duchownej „Lech" zyskał tysiące czytelników i urósł do rangi jednego z poważniejszych dzienników wielkopolskich. Na łamach gazety ukazywały się artykuły popularnonaukowe, drukowano powieści wielkich pisarzy pol. (*Lalka* Prusa, *Ludzie bezdomni* Żeromskiego). W chwili wybuchu I wojny światowej rzetelnie informowano o sytuacji na frontach, korzystając nie tylko z oficjalnych źródeł, ale także z czasopism ukazujących się w państwach neutralnych. Niemcy uznali to za działalność antypaństwową i zakazali wydawania „Lecha" w grudniu 1914. „Lech" wznowił swoją działalność dopiero po odzyskaniu niepodległości w 1918.

Na polu gospodarczym również toczyła się walka między drobną burżuazją obu narodowości o rynek zbytu. Polscy rzemieślnicy i kupcy znajdowali się w gorszej sytuacji, gdyż byli słabsi ekonomicznie od Niemców. W rękach niem. znajdowały się najbardziej zyskowne gałęzie handlu i drobnej wytwórczości, mogli oni liczyć też na przychylność niem. władz. Aby skutecznie konkurować na rynku, założono spółki pożyczkowe. Przekonywano także Polaków, by kupowali towary tylko w sklepach pol. od Polaków i zatrudniali tylko pol. rzemieślników. Miał to być patriotyczny obowiązek każdego Polaka. Na łamach „Lecha" piętnowano każdego, kto ośmielił się wejść do sklepu czy warsztatu „wrogów naszych". Policja za tego typu artykuły więziła redaktorów. Efekty tych działań dały pozytywne rezultaty – często zdarzało się, że nawet Niemcy kupowali towary w pol. sklepach. Również rzemiosło pol. z powodzeniem walczyło z konkurencją, stopniowo wypierając ją z rynku. Dzięki pomyślnej koniunkturze kupiectwo pol. dorównywało niemieckiemu, niestety poważniejsze przedsiębiorstwa handl. nadal pozostawały w rękach niemieckich. Mieszczaństwo pol. znajdowało się w ofensywie. Stan ten potwierdza rozpaczliwy list landrata Dionysiusa do Regencji z 2 V 1914, w którym prosił o pomoc dla ludności niem. znajdującej się na skutek prężności gosp. Polaków w bardzo trudnym położeniu.

Obok rywalizacji na polu ekonomicznym między Niemcami i Polakami toczyła się walka polityczna. Jej przejawem były zabiegi o pozyskanie większości w Radzie Miejskiej. Organ ten obierano na podstawie ordynacji z 1853, opartej na cenzusie majątkowym. W 1881 na 13 826 mieszkańców prawo wyborcze miało tylko 674 obywateli, w 1914 na 26 762 mieszkańców tylko 2442 było uprawnionych do głosowania. Polacy nie mieli szans na uzyskanie mandatów w Radzie Miejskiej. Początkowo zdołali utrzymać kilka miejsc w samorządzie miejskim. W 1872 na 12 deputowanych było 7 Niemców, 3 Żydów i tylko 2 Polaków. Pewna poprawa nastąpiła w 1873, gdy podniesiono liczbę radnych do 18 i osiągnięto kompromis w sprawie rozdziału mandatów. Ustalono, że każda z narodowości będzie miała 6 reprezentantów w radzie. Przez kilkanaście lat praca pol. komitetu wyborczego, na którego czele stał wybitny działacz gosp. Teofil Theurich, ograniczała się do zapewnienia jak najliczniejszego udziału Polaków w wyborach, co traktowano jako zachowanie kompromisu. Miejscowym nacjonalistom nie na rękę był udział pol. deputowanych w Radzie Miejskiej. Na łamach „Gnesener General Anzeiger" ukazał się artykuł nawiązujący do wypowiedzi Ottona von Bismarcka (nakazywał on zdecydowaną walkę o wsch. prowincje Rzeszy), wzywający do solidarnego wystąpienia przeciw Polakom. W zbliżających się wyborach do Rady Miejskiej w 1897 i 1899 Niemcy wzięli liczny udział i Polacy ponieśli klęskę. Polacy wprowadzili do Rady tylko 2 deputowanych. W 1899 ze względu na przyrost ludności podniesiono

liczbę radnych do 30. Wybory nowych radnych odbyły się w 1900. Polacy nie zdobyli ani jednego mandatu. W 1901 Polacy utracili 2 ostatnie miejsca w Radzie – doszło więc do tego, że 14 tys. Polaków nie miało reprezentanta w samorządzie miejskim. Próbowano temu zaradzić przez organizowanie wieców, namawianie do licznego udziału w głosowaniach, ale niewiele to pomogło. W tej sytuacji wielu wyborców, widząc beznadziejność zabiegów, nie brało udziału w głosowaniach, a nawet w 1903 i 1917 nie wystawiano kandydatów polskich. Na tym polu Polacy ponieśli całkowitą porażkę. Polacy i Niemcy rywalizowali również ze sobą w powoływaniu posłów do sejmu pruskiego i parlamentu Rzeszy. Również tutaj obowiązywała ordynacja oparta na cenzusie majątkowym. Niemcy, w większości należący do warstw zamożnych, byli na pozycji uprzywilejowanej. Mimo to okręg gnieźn.-witkowski, mający przewagę ludności pol., reprezentowany był w sejmie przez Polaka. Dopiero sprowadzenie przez Komisję Kolonizacyjną osadników z Rzeszy pozwoliło na wybranie Niemca, landrata Dionysiusa. W wyborach do parlamentu Rzeszy Polacy mieli przewagę, gdyż stanowili większość w Gn. i okręgu gnieźn.-witkowsko-wągrowieckim, tak więc ich przedstawiciel zasiadał w parlamencie. Przez długi okres udział gnieźnian w wyborach ograniczał się do głosowania na zaproponowanych przez Komitet Powiatowy kandydatów. Najbardziej eksponowane stanowisko w organizacji wyborczej i fotele poselskie opanowali przedstawiciele sfer ziemiańskich. Okazało się, że mieszczaństwo nie było jeszcze przygotowane do odegrania samodzielnej roli politycznej. Z biegiem lat pozycja obszarnictwa w pow. gnieźn. stawała się coraz słabsza. Wielu sprzedało majątki Komisji Kolonizacyjnej lub rozparcelowało je za pomocą pol. instytucji finansowych i przeniosło się w inne strony. Wchodząc w kontakty z Niemcami, obszarnictwo poważnie nadwerężyło swój autorytet, który miało wśród społeczeństwa. Wykorzystała to Narodowa Demokracja, partia, która wywierała duży wpływ na życie społeczeństwa polskiego. Oficjalnie zawiązana była w Wielkopolsce w 1909, chociaż jej początki sięgały przełomu XIX i XX w. W 1909 na czele endecji stanął mecenas A. Karpiński. Przejął on funkcję zastępcy delegata powiatowego. Jego przyjaciel, dyrektor cukrowni Leon → Grabski, był od wielu lat posłem do sejmu i parlamentu. Mimo poparcia A. Karpińskiego i I. Trepińskiego L. Grabski nie cieszył się sympatią mieszkańców. Zbyt arbitralne traktowanie wyborców i wyzysk stosowany w fabryce, której był dyrektorem, nie zjednywały mu zwolenników. Niechętnie odnosiło się też do niego duchowieństwo, przeciwne jego współpracy z Narodową Demokracją. Rozpoczęto agitację przeciw L. Grabskiemu. Jego kontrkandydatem, popieranym przez obóz klerykalny, był producent wódek i likierów Bolesław → Kasprowicz. 12 XI 1911 odbył się w Gn. wiec wyborczy, na którym przedstawiono 2 listy – mecenas Kasprowicz (endecja) proponował na posłów do Reichstagu L. Grabskiego, mecenasa Wojciecha Trąmpczyńskiego i Kasprowicza. Ogromna większość odrzuciła tę propozycję, a przyjęła listę, na której znaleźli się: Kasprowicz, ks. Piotrowicz i Chociszewski. Było to zwycięstwo obozu klerykalnego. L. Grabski w okręgach witkowskim i wągrowieckim dostał większość głosów i został zatwierdzony przez Komitet Prowincjonalny. Zwolennicy Kasprowicza, nie chcąc, by im zarzucono zdradę narodową, głosowali na L. Grabskiego i on został posłem do Reichstagu, pokonując o kilka tysięcy głosów landrata Dionysiusa (7730 do 1592 głosów).

Ważną rolę w zmaganiach z germanizacją odgrywała walka o język ojczysty. Kiedy minister oświaty nakazał najpierw usunięcie języka pol. ze szkół ludowych, a następnie w lipcu 1900 nakazał uczenie religii w języku niem. – w Wielkopolsce rozpoczęły się strajki. Strajkowały również w 1906 dzieci gnieźn., nie bacząc na kary chłosty i areszty. Represjonowani byli również rodzice i krewni strajkujących dzieci. W obronie dzieci stawali dorośli, protestując na wiecach przeciw polityce germanizacyjnej. Kiedy strajk się zakończył (marzec-kwiecień 1907), organizowano potajemnie lekcje języka pol. dla dzieci i młodzieży. Prowadzący te lekcje po zdekonspirowaniu również byli represjonowani. Walka z germanizacją toczyła się również w konspiracji. Wiosną 1894 powstała w gnieźn. gimnazjum tajna organizacja uczniowska im. Tomasza Zana (→ Towarzystwo Tomasza Zana). Była powiązana z podobnymi stowarzyszeniami działającymi w zaborze pruskim. Zadaniem jej było krzewienie ducha patriotycznego przez studiowanie literatury, historii ojczystej i organizowanie uroczystości narodowych, zaś ostatecznym celem było wywalczenie niepodległości. Kolejnymi prezesami gnieźn. TTZ byli: Ksawery Zakrzewski, Walenty → Gierlacki, Jan → Szwemin i Tadeusz Powidzki. W lutym 1902 władze wpadły na ślad stowarzyszenia. Przeprowadzono rewizje w mieszkaniach uczniów i po zdekonspirowaniu pseudonimów ustalono ich właścicieli: wszyscy oni najpierw zostali zawieszeni w prawach ucznia, a następnie wydaleni ze szkoły. W czerwcu 1902 władze wpadły na trop członków TTZ z lat poprzednich: m.in. J. Szwemina, Mieczysława Estkowskiego i Stanisława Wesołowskiego. W listopadzie 1902 przed sądem stanęło 24 oskarżonych. Zapadły wyroki od 1 dnia do 6 tygodni aresztu oraz kary nagany. Rozbicie TTZ nie zakończyło pracy konspiracyjnej wśród młodzieży gimnazjalnej. Podjęli ją młodsi koledzy skazanych. W 1904 czołowymi działaczami odrodzonego TTZ byli: Graczykowski, Figlarz, Wiśniewski i Ślebioda. W latach 1911-13 prezesem TTZ był Zygmunt Zalewski. Wydawano również w rękopisach konspiracyjny organ „Echo".

W omawianym okresie walka o utrzymanie odrębności narodowej była najważniejszym zadaniem, jakie stało przed ludnością polską. Brały w niej udział szerokie rzesze społeczeństwa gnieźn. Głównymi hasłami były: solidaryzm narodowy, popieranie własnego handlu i rzemiosła. Propagowanie tych haseł niestety nie przeszkadzało pol. drobnej burżuazji w wyzyskiwaniu pracowników w swoich przedsiębiorstwach.

Zob. też udział gnieźnian w walkach narodowowyzwoleńczych.

Lit.: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, rozdz. XIX i XX.

GĘBARZEWO, wieś sołecka w gminie Czerniejewo, parafia Żydowo, ob. 135 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 571,23 ha. Na przełomie XIV i XV w. własność rodu Leszczyców. Wzmiankowana w 1344. W latach 80. XIX w. było tutaj 17 domów, 152 mieszkańców (17 ewangelików, 135 katolików), w tym 41 analfabetów. W latach 70. XX w. przeniesiono stąd do Punktu Etnograficznego w Moraczewie nad jez. Lednica drewnianą chałupę chłopską z 1829 w ramach odtwarzania dawnej zagrody młynarskiej. Na terenie wsi znajduje się zakład karny o lekkim rygorze, w którym w latach 1981-82 przetrzymywano internowanych działaczy „Solidarności".
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GIERLACKI WALENTY (ur. 29 XII 1879 w Gn., zm. 30 IX 1954 w USA), ksiądz, duszpasterz Polonii, lingwista. Syn Wojciecha, robotnika kolejowego. W latach 1893-98 i 1900 stypendysta fundacji edukacyjnych Kapituły Metropolitalnej w Gn. Prymus gimnazjum gnieźn. – otrzymał ufundowaną przez cesarza premię dla szczególnie dobrych uczniów. W latach nauki należał do tajnego → Towarzystwa Tomasza Zana (TTZ), którego w latach 1897-99 był prezesem. W 1900 zdał maturę w Gn. (był zwolniony z egzaminu ustnego); tegoż roku wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu i nadal był członkiem TTZ. 13 III 1902 po dekonspiracji i rewizji w seminarium znaleziono w jego pokoju 20 książek o tematyce polonistycznej i publ. ocenzurowanych, m.in. pismo propagandowe Kongresu Zjednoczeniowego Polskiej Młodzieży w Antwerpii. Ratując się ucieczką z częścią literatury do kotłowni (w której chciał ją spalić), naraził się na zarzut czynnego oporu wobec władzy pruskiej w instytucji kościelnej – alumn W.G. musiał opuścić seminarium. Wyjechał do Belgii, gdzie studiował teologię na uniwersytecie katolickim w Lowanium. W 1903 był poszukiwany listem gończym w rejencji bydgoskiej. Po święceniach kapłańskich w USA głosił kazania w 11 językach. Co roku za pośrednictwem firmy W. Chałas przesyłał pieniądze dla m. Gn. na węgiel dla ubogich; w 1932 przekazał 2212 zł dla Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu jako zwrot swego stypendium. Był proboszczem pol. parafii pw. św. Michała w Cohoes, New York w diecezji Albanny, gdzie zmarł. W testamencie zapisał 1000 dolarów dla biednych.

GIERŁOWSKI JÓZEF (ur. 11 III 1872 w Ostrowie Wlkp., zm. 11 V 1935 w Łopiennie), ksiądz, duszpasterz, działacz społeczny. W 1893 zdał maturę w Ostrowie Wlkp. Studia filozof.-teologiczne odbył w Poznaniu i w Gn. 11 VII 1897 otrzymał święcenia kapłańskie. Został posłany na wikariat do parafii św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Był członkiem Towarzystwa Kolonii Wakacyjnych i Stacji Sanitarnej „Stela". W 1903 został proboszczem w Łopiennie oraz pełnił funkcję dziekana. W latach 1907-25 działał jako prezes Rady Nadzorczej Banku Ludowego w Janowcu Wlkp. W latach 1908-14 był prezesem Kółka Rolniczego i patronem Katolickiego Towarzystwa Robotników Polskich w Łopiennie. Od 1916 należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Sprowadził do Łopienna siostry elżbietanki, prowadzące w tej miejscowości dom dziecka.

GIGANTKA LEDNICKA, pochówek odkryty w 1977 podczas badań archeol. na → Ostrowie Lednickim. Szkielet z racji swego dobrze zachowanego stanu i masywnej budowy poddany został licznym specjalistycznym badaniom. W wyniku analizy uznano, iż należy on do kobiety zmarłej w 25.-30. roku życia. Jej wzrost sięgał 215,5 cm. Nadmierna wysokość ciała przy jego proporcjonalnej budowie dowodzi, że kobieta z Ostrowa Lednickiego cierpiała z powodu poważnych zaburzeń przysadki mózgowej. Zaburzenia te w młodym wieku spowodowały gigantyzm, a po okresie rośnięcia – akromegalię. W konsekwencji doprowadziło to do jej śmierci. Kobieta cierpiała na zaburzenia słuchu i równowagi. Gigantyzm spowodował m.in. skostnienia wiązadeł i przyczepów mięśniowych, a zmiany degeneracyjne, skolioza oraz złamania były następstwem przeciążenia (wagę kobiety oblicza się na ok. 120-130 kg). Kobieta ta przeszła zapalenie płuc, a niektóre zmiany sugerują jej okresowe niedożywienie.

GIMNAZJUM I LICEUM IM. BOLESŁAWA CHROBREGO, należy do najstarszych szkół średnich w Polsce. Starania o utworzenie szkoły średniej w Gn., rozpoczęte w 1827, zakończyły się sukcesem dopiero w 1862, kiedy to burmistrz miasta uzyskał zgodę na budowę gimnazjum. Otwarcie nastąpiło 15 X 1863 w budynku przy ul. Horna, ob. Mieszka I. Pierwszym dyrektorem został dr Juliusz → Methner. W 1866 szkoła została upaństwowiona i odtąd nosiła nazwę Królewskie Gimnazjum Gnieźnieńskie (do 1918). Pierwszy egzamin dojrzałości odbył się w 1867. Zdawało go 4 uczniów. Uczyli w niej Polacy i Niemcy. Język pol. był coraz bardziej ograniczany. W 1894 w szkole zawiązało się → Towarzystwo Tomasza Zana (TTZ). W 1911 utworzono przy gimnazjum seminarium pedagogiczne (jedyna tego typu placówka obok Poznania w Poznańskiem). Uczniowie gimnazjum wzięli udział w powstaniu wielkopolskim. Po odzyskaniu niepodległości pol. szkoła od 1932 nosiła nazwę Państwowe Gimnazjum i Liceum Męskie im. Bolesława Chrobrego. Pierwszym dyrektorem Polakiem został Stanisław → Drzażdżyński (maturzysta tej szkoły z 1869). W okresie międzywojennym wznowiło swą działalność TTZ, które od 1929 wydawało miesięcznik „Brzask". W latach 1939-45 w budynku szkoły mieściła się niem. Państwowa Wyższa Szkoła dla chłopców. Po wyzwoleniu gimnazjum rozpoczęło pracę w lutym 1945. Od września 1952 szkoła stała się koedukacyjna. W szkole działa od 1957 koło byłych wychowanków. 1978 był rokiem przełomowym w historii szkoły, która przeniosła się wtedy do nowoczesnego gmachu przy ul. Kostrzewskiego. Powołano Zespół Szkół Ogólnokształcących im. Mieszka I i Bolesława Chrobrego. W jego skład weszło I LO i Szkoła Podstawowa nr 3. W 1984 nastąpiła kolejna zmiana. W miejsce istniejącej struktury powołano Zespół Szkół Ogólnokształcących i Pedagogicznych. Od

Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego, od lewej: gmach gimnazjum męskiego w 1900 r., budynek gimnazjum ok. 1920 r.

1992 szkoła znowu funkcjonowała samodzielnie jako I LO im. B. Chrobrego. Szkoła ma własny ceremoniał szkolny, którego składnikami są: sztandar szkolny, hymn i uroczystości kultywowane przez kolejne roczniki, np. Apel Poległych czy Święto Patrona Szkoły. Spośród organizacji działających w szkole wyróżnić należy działający od 1968 Szkolny Klub Wodny „Chrobry". Obecnie w liceum są klasy akademickie, w których zajęcia prowadzą także wykładowcy z pobliskiego Kolegium Europejskiego (→ Collegium Europaeum Gnesnense). Od 1995 szkoła należy do Stowarzyszenia na rzecz Najstarszych Szkół w Polsce. W ciągu swego długiego istnienia miała wielu wspaniałych absolwentów. Dyrektorami szkoły byli: Juliusz → Methner (1863-91), H. → Schröder (1891-96), Karol → Martin (1896-1906), K. Schluter (1906-09), Reinhold Heinrich (1909-19), Stanisław → Drzażdżyński (1919-25), Jan Paweł → Birgfellner (1923-39), Józef Sosna (1945-50), Tadeusz Maslow (1950-51), Mieczysław Rajewski (1952-55), Edmund Justynowicz (1955-57), Józef Sosna (1957-60), Marian Bittner (1960-71), Władysław Sobczak (1971-78), Paweł Kiczyłło (1978-86), Ryszard Karmoliński (1986-91), Bożena Politowicz (1991-2001), Bogusława Młodzikowska (od 2001).

GIMNAZJUM NR 2, mieści się w budynku byłej Szkoły Podstawowej nr 4. Szkoła ta powstała w 1932 i początkowo zajęcia odbywały się w budynku Szkoły Podstawowej nr 2. Dopiero w 1958 szkoła otrzymała własną siedzibę, w budynku pokoszarowym przy ul. Zielonej, ob. Pocztowej. W roku następnym szkole nadano imię Powstańców Wielkopolskich, którzy w 1918, zdobywszy ten budynek, ruszyli do walki z okupantem niemieckim. W szkole powstała sala tradycji, w której gromadzone są pamiątki po powstańcach i ich rodzinach oraz związane z uczniami szkoły podchorążych 17. Dywizji Piechoty, która mieściła się w tym budynku. W budynku szkoły znajduje się Schronisko Młodzieżowe PTSM. Do 2006 była tutaj filia Wojewódzkiej Biblioteki Pedagogicznej w Poznaniu. Od września 1999 w gmachu tym znajduje się Gimnazjum nr 2. Dyrektorami gimnazjum byli: Tadeusz Wolkiewicz (1999-2001), Jerzy Gozdowski (2001-06). Od 2006 obowiązki dyrektora pełni Jan Kowalski.

GIMNAZJUM NR 3, w gmachu przy ul. Paczkowskiego do 1999 mieściła się Szkoła Podstawowa nr 7. W latach 1959-76 szkoła miała swą siedzibę wspólnie z „czwórką" przy ul. Pocztowej. Nowy budynek przy ul. Paczkowskiego przekazano szkole w 1979. Gimnazjum nr 3 zostało utworzone w 1999. W szkole odbyła się ogólnopolska inauguracja roku szkolnego 1999/2000. W 2004 szkoła otrzymała imię prof. Eugeniusza Witolda Piaseckiego (lekarza, patrioty i społecznika, żyjącego w latach 1872-1947). Specyfiką tego gimnazjum jest wychowanie i edukowanie przez sport oraz rozszerzona nauka języków obcych. Dyrektorami Szkoły Podstawowej nr 7 byli: Edmund Justynowicz (1959-78), Marian → Tyczyński (1979), Kazimierz Witt (1979-91), Andrzej Grzelak (1991-94), od 1994 szkołą kieruje Jerzy Imbierowicz.

GIMNAZJUM NR 4 IM. POLSKICH NOBLISTÓW, gimnazjum to mieści się w budynku byłej Szkoły Podstawowej nr 10, która utworzona została w 1980 na Winiarach. Początkowo zajęcia odbywały się w kilku miejscach, m.in. w budynku szkoły w fabryce obuwia „Polania". Pierwsza część obiektu została oddana do użytku w 1982, natomiast cały budynek był gotowy w 1983. Imię Aliny i Czesława Centkiewiczów szkoła otrzymała w 1990. Wskutek reformy oświaty w 1999 w Szkole Podstawowej nr 10 utworzono Gimnazjum nr 4. 10 XII 2004 odbyły się w szkole uroczystości związane z nadaniem imienia Polskich Noblistów. Gimnazjum prowadzi klasy integracyjne z dziećmi niepełnosprawnymi fizycznie. Dyrektorami Szkoły Podstawowej nr 10 byli: Tadeusz Goździ (1981-85), Eugeniusz Frąckowiak (1991-2000), od powołania gimnazjum – Maria Maćkowiak.

GIŻEWSKI DIONIZY (ur. 15 IX 1916 w Kębłowie pod Wrześnią, zm. 2 I 1986 w Gn.), aptekarz gnieźnieński. Ukończył klasyczne gimnazjum we Wrześni, farmację studiował na Uniwersytecie Poznańskim. Po wybuchu II wojny światowej skierowany ze stalagu do prac rolnych w Nadrenii-Palatynacie; uciekł do kraju i resztę lat okupacji spędził w Miłosławiu i Wrześni, gdzie pracował w aptekach i włączył się do pol. życia podziemnego. W latach powojennych przybył do Gn. i podjął pracę w aptece Wojewódzkiego Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka". Przez 35 lat pełnił funkcję kierownika w tejże aptece. Przez 2 lata był asystentem mikologa – prof. J. Alkiewicza w Poznaniu, utrzymywał kontakt z wybitnym botanikiem – prof. Z. Czubińskim. 20 lat prowadził laboratorium mikrobiologiczne w Powiatowej Stacji Sanitarno-Epi-

demiologicznej w Gn. Kierował sekcją przyrodniczą Towarzystwa Przyjaciół Gniezna, był delegatem Ligi Ochrony Przyrody. Przez pewien czas prowadził zajęcia dydaktyczne na kursach pielęgniarskich i felczerskich w Liceum Medycznym. Pracował społecznie, szczególnie w Polskim Towarzystwie Historii Medycyny i Farmacji oraz w sekcji historycznej Polskiego Towarzystwa Farmaceutycznego w Poznaniu, referując na zebraniach wyniki swych poszukiwań historycznych. Przez ostatnie 15 lat swojego życia pracował nad hist. zagadnieniami farmacji i medycyny polskiej. Zestawił 14 inkunabułów med. znajdujących się w Gn. i zarejestrował ich marginalia. Odnalazł nieznany wolumen, dotyczący XVII-wiecznego prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego J. Tońskiego. Zajmował się również odkryciem ang. anatoma i fizjologa W. Harveya. Na podstawie jego ustaleń można dziś nieco lepiej ocenić stan pol. medycyny w okresie baroku. Za tę pracę D.G. uzyskał w 1980 stopień doktora nauk farmaceutycznych w Akademii Medycznej w Poznaniu. W ostatnich latach swego życia najwięcej uwagi poświęcił dziełom med. Tomasza z Wrocławia (1267-ok. 1378), gł. *Opusculum meum* (znane dawniej pod nazwą *Mihi competit*). Niezwykle ciekawe artykuły hist. dotyczące m.in. początków medycyny i farmacji w Gn. publikował w fachowych czasopismach farmaceutycznych („Terapia i Leki" oraz „Farmacja Polska").

GLISZCZYŃSKI JÓZEF (2. poł. XVIII w.), cześnik i podczaszy gnieźnieński. Syn Macieja, pisarza ziemskiego kaliskiego, i Rozalii Cywińskiej. Uczył się w pozn. kolegium jezuickim. Wraz z woj. kaliskim uczestniczył w elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1764. 15 III 1768 został cześnikiem gnieźn. Poseł na sejm w 1775. Zajmował się na nim określeniem granic wielkopolskich posiadłości biskupstwa pozn. oraz załatwianiem prywatnych spraw szlachty wielkopolskiej. 18 XII 1777 awansował na podczaszostwo gnieźn., a w 1779 na poznańskie. 8 V 1783 otrzymał kasztelanię biechowską i Order św. Stanisława. Podpisał akt konfederacji 1788, pod którą rozpoczął obrady Sejm Wielki. Początkowo zwolennik Konstytucji 3 maja. W 1792 otrzymał Order Orła Białego. Już 12 VIII 1792 należał do grona 12 osób, które w Środzie zawiązały konfederację targowicką województw wielkopolskich, i od marszałka Łukasza Bnińskiego odbierał przysięgę. Zmarł w czasach Księstwa Warszawskiego. Dwukrotnie żonaty. Pierwszy raz z Zofią Tomicką, wdową po Józefie Grodzickim, drugi raz z Elżbietą Bieńkowską. Z drugą żoną miał syna Antoniego i córki Katarzynę i Franciszkę.

GLOCKZIN ALFRED (ur. 1895 w Rogoźnie, zm. 1970 w Braunschweigu w Niemczech), syn rolnika Ottona Glockzina. Uczestnik I wojny światowej, 3-krotnie ranny. W 1925 objął majątek ziemski (296 ha) → Strychowo k. Gn., będący w rodzinie od 1913. Posiadał znaczącą w Polsce hodowlę trzody, ponad 1000 sztuk rasy yorkshire i edelschwein. Mięso eksportowano do Anglii i Niemiec przez firmę „Becon" z Gn. Od 1925 członek powiatowej i okręgowej komisji, przewodniczył „Deutsche Verein" w okręgu gnieźn. W 1928 mianowany do Rady Rolniczej. W 1929 odznaczony przez prezydenta I. Mościckiego złotym medalem na wystawie krajowej w Poznaniu za osiągnięcia hodowlane. W 1939 komisaryczny zarządca cukrowni w Gn. Po 1945 wyjechał do Braunschweigu, tam w latach 1954-63 pracował jako kierownik Centralnej Spółdzielni Hodowlanej Bydła.

GŁEMBALSKI MARCIN (ur. 28 XI 1941 w Puszczykówku, zm. 12 VII 2001 w Gn.), lekarz dentysta. Odbył studia na Oddziale Stomatologicznym Wydziału Lekarskiego Akademii Medycznej w Poznaniu w latach 1964-69. Dyplom lekarza dentysty uzyskał 23 III 1970. Od 22 IV 1970 pracował w ZOZ-ie w Gn., początkowo w Przychodni Przyzakładowej Wielkopolskich Zakładów Obuwia „Polania", później w Poradni Obwodowej przy ul. kard. Wyszyńskiego. Pochowany na cmentarzu przy ul. Witkowskiej w Gnieźnie.

GŁĘBOKIE, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Sławno, ob. 145 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 760,13 ha. Wzmiankowana w 1391. W 1415 własność Ozajasza. Ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Sławnie i co trzeci rok dziesięcinę snopową z tzw. pola Romanowo do kościoła w Węglewie. W latach 80. XIX w. było to dominium, w którego skład wchodził folwark Berkowo, liczące ok. 662 ha. Było tu 15 domów, 252 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 70 analfabetów. W XIX w. G. należało do rodziny Radońskich, następnie Chełmickich i Leitgeberów. W 1939 własność Czesława Leitgebera, majątek nadal liczył 662 ha. Znajdująca się we wsi dawna oficyna z ok. poł. XIX w. została siedzibą właścicieli majątku po spaleniu się dworu w czasie I wojny światowej.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GŁOŻYNA, wieś w gminie i parafii Czerniejewo, 21 mieszkańców. Znajduje się tu siedziba Nadleśnictwa Czerniejewo.

GMINA WYZNANIOWA EWANGELICKA W GNIEŹNIE W XIX I XX WIEKU, do końca XVIII w. ludność niem. w Gn. nie stanowiła stałego elementu osadniczego. W zachowanych źródłach archiwalnych z XV-XVIII w. występują wzmianki o zasiadaniu Niemców w Radzie Miejskiej Gn., jednak jako większa społeczność nie została odnotowana w dokumentach i księgach miejskich. Gn. w 1793 liczyło ogółem 3350 mieszkańców, w tym 61 ewangelików. Po 1793 włączone zostało do Prus Południowych, należało pod względem administracyjnym do departamentu pozn., było siedzibą pruskich władz powiatowych i stacjonował w nim → garnizon wojskowy. W związku z tym zwiększył się napływ ludności niem. do Gn., zwłaszcza urzędników i zawodowych wojskowych, którzy przybywali z całymi rodzinami i byli wyznania protestanckiego. W 1815 w Gn. było 285 ewangelików, w 1870 – 2890, a w 1914 – 9925, co stanowiło 37,4% ogółu mieszkańców m. Gn.

Administracja pruska starała się wszelkimi sposobami popierać ludność niem., m.in. udzielając dogodnych kredytów na zakup gruntów budowlanych i zakładanie różnego rodzaju fabryczek i warsztatów. Na przełomie XVIII i XIX w. zawiązała się niem. loża masońska, która dla swych potrzeb wybudowała w latach 1805-06 budynek (ob. siedziba Miejskiego Ośrodka Kultury) przy ul. św. Mikołaja (ob. ul. M. Łubieńskiego). W 1799 gmina ewangelicka w Gn. odprawiała swe nabożeństwa co 6 tygodni w nieistniejącym ob. kościele pw. św. Mikołaja, który usytuowany był naprzeciw MOK przy ul. M. Łubieńskiego, oraz w kościele św. Jana. Nabożeństwa w obrządku ewangelicko-augsburskim odprawiał pastor Kaulfuss z Czerniejewa. W latach 1802-03 król pruski przekazał społeczności niem. wyznania ewangelickiego środki pieniężne na budowę zboru, pastorówki i szkoły ewangelickiej, które ukończono pod koniec 1806, a budynki zlokalizowane były na terenach należących do Wójtostwa, pomiędzy ob. ul. M. Łubieńskiego i ul. H. Sienkiewicza. Budynki nie były trwałe. Poświęcenie zboru ewangelickiego nastąpiło 3 VIII 1806. W okresie Księstwa Warszawskiego zmniejszyła się liczba ludności niem., co ujemnie wpłynęło na działalność gminy ewangelickiej w Gn. Budynki zboru i pastorówki przeznaczone zostały na cele wojsk., a pastor opuścił Gn. w 1808. Po okresie Księstwa Warszawskiego i ponownym zajęciu Wielkopolski w 1815 przez Prusy Gn. pod względem administracyjnym należało do rejencji w Bydgoszczy i było siedzibą powiatu. Nastąpił ponowny napływ do Gn. ludności niem. wyznania ewangelickiego. W 1838 gmina ewangelicka otrzymała od Fryderyka Wilhelma 17 500 talarów, które przeznaczono na budowę nowego zboru przy ul. Lindenstrasse 13 (ob. ul. Bolesława Chrobrego). Położenie kamienia węgielnego pod nowy zbór nastąpiło 15 X 1838. Plany architektoniczne dla nowego budynku zboru opracował niem. architekt W. Schildner, a poprawki naniósł K.F. Schinkel, architekt pracujący w rejencji bydgoskiej. Pierwsze nabożeństwo w nowym zborze odbyło się 7 X 1842. Funkcję pastorów w Gn. pełnili: w latach 1804-08 i 1817-23 F. Schramm, następnie Werner, M. Sydow, a pod koniec XIX w. B. Stahr, który udzielał się w Powiatowej Komisji Kolonizacyjnej w Gn. Po 1919 pastorem gminy ewangelickiej był Heyser. Nadmienić należy, że gmina podjęła starania o uprawomocnienie się Zarządu w latach 1805-06, które nastąpiło pod koniec 1806. Gmina używała pieczęci, w której polu był umieszczony ołtarz, na nim Biblia oraz napis pierwotnie w języku niem., a po 1919 w języku polskim. Odciski pieczęci gminy w Gn. z końca XIX w. i z lat 1919-36 zachowały się w zbiorach archiwalnych Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. i Archiwum Państwowym w Gn. W latach 1896-97 zbór ewangelicki w Gn. powiększono przez dobudowę naw bocznych. Obok zboru mieścił się budynek (ob. siedziba Szkoły Podstawowej nr 5), w którym znajdowały się biura Zarządu. Po 1919 budynek Zarządu został powiększony oraz dobudowano salę gimnastyczną. Przebudowana została również wieża zboru. W styczniu 1927 pastor gminy ewangelickiej w Gn. Heyser poświęcił nowe budynki. Na początku XX w., gdy liczba protestantów w Gn. przekroczyła 30% mieszkańców, czyniono starania, by wybudować drugi zbór. W maju 1918 wykonano, zatwierdzony przez inspektora budowlanego F. Bollmanna, plan nowej świątyni protestanckiej. Zlokalizowano ją na skwerze u zbiegu ul. Wrzesińskiej i ul. Witkowskiej. Dł. projektowanego kościoła wynosiła 45,5 m, a szer. 28 m. Zbór miał być ozdobiony wieżą od strony torów. Obok świątyni planowano wybudować dom parafialny. Do realizacji planów nie doszło, gdyż po 1919 z Gn. wyjechała większość Niemców protestantów.

Budynek loży masońskiej powstałej w 1804 r.

Na terenie Gn. mieściła się również siedziba Superintendentury Kościoła Ewangelickiego. Superintendent sprawował nadzór nad działalnością administracyjną i życiem religijnym kościołów ewangelickich w obwodach liczących po kilka lub kilkanaście parafii.

Kościół ewangelicki wybudowany w Gnieźnie w latach 1838-42

Pierwszym superintendentem od lat 20. XIX w. był M. Sydow, a od 1901 godność tę sprawował pastor Kabulach. Gnieźnieńskiej superintendenturze podlegały następujące parafie ewangelickie: w Świniarach, Gn., Gołaszewie, Janowcu, Kłecku, Lednogórze, Łubowie, Rogowie, Skokach, Czerniejewie, Strzałkowie, Kiszkowie, Witkowie, Powidzu i Osieku. Ogółem na terenie superintendentury pracowało w tym czasie 17 pastorów i dodatkowo, jako kapelan wojsk. w Gn., pastor Gerwin. Gnieźn. gminie ewangelickiej podlegały również szkoły stopnia elementarnego i średniego. W zborze ewangelickim w Gn. działał dozór kościelny, który prowadził sprawy administracyjne i majątkowe gminy wyznaniowej. Członków wybierano spośród wiernych gminy.

Ewangelicka gmina wyznaniowa w Gn. prowadziła dla społeczności niem. szkoły elementarne i średnie, do których uczęszczały dzieci urzędników i wojskowych przybyłych do Gn.. Pod koniec XVIII w. władze pruskie zorganizowały dla dzieci niem. naukę szkolną, a budynek szkolny wybudowano w 1806 przy ob. ul. B. Chrobrego (ob. Szkoła Podstawowa nr 5). W 1825 zorganizowano na nowych zasadach szkołę ewangelicką oraz utworzono dozór szkolny, na którego czele stanął ówczesny burmistrz Gn. – J. Zembrzuski. W wyniku działań ewangelickiego dozoru szkolnego w 1827 utworzono 2-letnią szkołę ewangelicką i zatrudniono 2 nauczycieli. Coraz większy napływ ludności niem. do Gn. spowodował, że gmina ewangelicka w 1834 utworzyła kolejne klasy, tzw. realne, o profilu ścisłym. Ordynariuszem i jednocześnie rektorem szkoły był pastor Werner. W 1845 zorganizowano w szkole 4 klasy, w tym 2 koedukacyjne. Do ewangelickiej szkoły w 1835 uczęszczało 237 dzieci, w 1882 naukę pobierało 491 uczniów, a w 1902 było 585 uczniów. Liczba nauczycieli wykazywała tendencję wzrastającą: od 4 w 1835 do 10 zatrudnionych w 1902. W 1875 wybudowano nowy budynek szkoły ewangelickiej przy ul. Pocztowej (ob. ul. M. Łubieńskiego, przy której mieści się Szkoła Podstawowa nr 2). Autorem projektu architektonicznego był P. Schlarbaum. Nowa szkoła była jednopiętrowa, a w bocznej elewacji umieszczony został posąg kobiety trzymającej snop zboża. Wnętrze szkoły było na owe czasy wyposażone w najnowocześniejsze pomoce nauk. i sprzęt. W nowej ewangelickiej szkole zatrudniono najlepsze nauczycielki, toteż przychodziły tu dzieci ze szkoły ewangelickiej z Arkuszewa i Wełnicy. Szkoła ewangelicka przetrwała I wojnę światową. W latach 20. XX w. jej rektorem był B. Assmann. W 1926 Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego zarządziło zamknięcie gnieźn. szkoły ewangelickiej z powodu niskiej liczby dzieci. Natomiast w III Publicznej Szkole Powszechnej (tzw. świętomichalskiej) przy ul Żwirki i Wigury otwarto wówczas oddział z niem. językiem wykładowym, a przedstawiciel gnieźn. ewangelików R. Langsfeld wszedł w skład rady szkolnej. W 1926 nastąpiła likwidacja szkoły ewangelickiej, a dzieci niem. pobierały nauki w szkole świętomichalskiej do 1 VIII 1933, kiedy to została zlikwidowana przez pozn. kuratorium z powodu zbyt małej liczby dzieci. Społeczność ewangelicka, w przeważającej większości niem., opuściła Gn. i okolice po 1945. Dawny zbór ewangelicki w Gn. stał się kościołem garnizonowym wyznania katolickiego.

Od początku XIX w., czyli od czasu, gdy w Gn. zaczęła wzrastać liczba ludności wyznania ewangelickiego, zarząd gminy ewangelickiej czynił starania o pozyskanie terenu na cmentarz protestancki (→ cmentarze). Pierwszy cmentarz ewangelicki usytuowany był poniżej kościoła pw. św. Krzyża przy ul. Świętokrzyskiej. Data jego powstania jest nieznana; wiadomo ze źródeł archiwalnych, że istniał przed 1804. Jeszcze w 1881 zbierano składkę na utrzymanie cmentarza ewangelickiego i sąsiadujących cmentarzy katolickich. W latach 1810-20 gmina ewangelicka zakupiła teren na wschód od miasta z przeznaczeniem na cmentarz. Obejmował on powierzchnię 78 arów i był usytuowany na terenie ob. parku Miejskiego przy ul. Jana Sobieskiego, naprzeciwko ogrodnictwa miejskiego. Pod koniec XIX w. cmentarz protestancki się zapełnił i gmina zmuszona została do zakupu nowego terenu na pochówki. W latach 1885-90 w Gn. zakupiła nowy teren przeznaczony na cmentarz przy ul. Trzemeszeńskiej 52 (ob. ul. Roosevelta), który znajdował się obok wówczas już istniejącego cmentarza żydowskiego. Na terenie cmentarza usytuowana była kaplica, która została rozebrana po 1955. Na cmentarzu ewangelickim pochowano wielu znanych protestantów z Gn. i okolic. W XIX w. w Dalkach istniał cmentarz ewangelicki o powierzchni ok. 24 arów, którym zarządzała gmina ewangelicka w Gn. Wszystkie cmentarze ewangelickie w Gn. zostały zlikwidowane po II wojnie światowej. Ludność ewangelicka, w większości narodowości niem., opuściła m. Gn. w latach 1944-48. Pastor gnieźn. wyjechał w styczniu 1945. Nieliczni protestanci Polacy, którzy pozostali w Gn. i okolicy, chowani byli na cmentarzach katolickich.

W archiwum Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. zachowały się plany sytuacyjne z XIX w., na których zaznaczone są budynki zboru, pastorówki oraz cmentarze ewangelickie. Zachowały się rysunki architektoniczne elewacji zboru ewangelickiego, szkoły ewangelickiej, pastorówki z końca XIX w. i okresu dwudziestolecia międzywojennego.

Lit.: E. Scholtz, M. Szczepaniak, *Gnieźnianina żywot codzienny*, Gniezno 2002; E. Scholtz, M. Szczepaniak, *Cmentarze gnieźnieńskie*, „Studia Gnesnensia", t. 100.

GMINA WYZNANIOWA ŻYDOWSKA W GNIEŹNIE, trudno precyzyjnie wskazać moment osiedlenia się pierwszych Żydów w Gn., choć nastąpiło to z pewnością przed nadaniem miastu prawa magdeburskiego. Kupcy żydowscy przebywali w Gn. czasowo, zatrzymując się podczas wypraw kupieckich. Wyobrażenie Żydów handlujących jeńcami wojennymi (niezwiązane bezpośrednio z Gn.) znajduje się na drzwiach w katedrze. Wg jednej z legend znanych z nowożytnych przekazów Żydzi mieli przybyć do Gn. za panowania księcia Leszka w 893, a w 905 otrzymać pozwolenie na zbudowanie domu modlitwy. Prawdopodobnie przybyli jednak w większej liczbie i osiedlili się za panowania księcia

Mieszka III Starego. Dzieje gminy żydowskiej można opisać fragmentarycznie, gdyż dawne materiały archiwalne zostały zniszczone podczas kilku wielkich pożarów miasta (np. w 1511, 1613, 1819). Żydzi w Gn. otrzymywali przywileje od królów i ich przedstawicieli oraz od arcybiskupów gnieźn. Z wielu takich dokumentów można wymienić przywilej abpa kard. Fryderyka Jagiellończyka, wystawiony 22 VI 1499, dotyczący spraw finansowych gminy. Wcześniejsze przywileje zostały potwierdzone dokumentem królewskim z 19 II 1637. Król Jan Kazimierz odnowił dawne przywileje dla gminy w 1660, zezwalając na handel wełną 9 V 1667. Gmina żydowska w Gn. wymieniona została w „Taxa Judeorum in civitatibus et opidis Regni existentibus" – podatku koronacyjnym króla Zygmunta I z 1507. W 1579 podatek pogłówny zapłaciło 110 podatników żydowskich, a wielkość całej gminy oszacować można na ok. 500 osób. W Gn. kilkakrotnie obradował sejm Żydów wlkp. (galil), m.in. w 1580, 1632, 1635, 1640, 1642. Żydzi byli aktywni przede wszystkim w handlu i kupiectwie, prowadząc nieraz rozległe interesy. W pozn. księgach rad miejskich wymienieni są w 1561 gnieźn. kupcy żydowscy: Joseph Sloma i Salomo. W 1585 doszło do tumultu, podczas którego mieszczanie napadli na synagogę, wybili okna, połamali drzwi i sprofanowali zwoje Tory. Podobne zajścia miały miejsce w 1620, kiedy okradzione zostały także sklepy żydowskie. Z kolei w 1610 franciszkanie skarżyli się na Żydów, którzy znieważyli ich podczas chodzenia po kolędzie. W 1616 Żydzi płacili staroście rocznie 40 złp., należało do nich 15 domostw. W 1654 Jakob ben Naftali został wysłany do Rzymu ze skargą gminy żydowskiej na cierpienia i prześladowania. Podczas wojny pol.-szwedzkiej miasto zostało splądrowane przez wojska Karola X latem 1655. Dzielnica żydowska została później ograbiona przez wojska pol., synagoga zniszczona, a gmina żydowska uległa rozproszeniu. Żydzi osiedlili się w Gn. ponownie dopiero w 1661. W 1680 obradował w Gn. lokalny sejm Żydów wielkopolskich. W latach 1586-1609 wymieniany był w źródłach cyrulik żydowski Paweł Szayslicht, który przyjął chrzest i otrzymał nowe nazwisko Trzaskoryski, w 1607 – Hanusz Kernsztok, a w 1699 – Józef, także neofita. Ok. 1715 Naftali ben Jakob Levi z Gn. działał jako korektor tekstów w drukarni hebrajskiej w Berlinie. Ok. 1744 żyło w Gn. ok. 60 Żydów. Wg spisu ludności z 1789 w Gn. było 296 Żydów (liczba znacznie zaniżona), którzy zamieszkali wokół ul. Żydowskiej (za bramą Toruńską), gdzie znajdowała się także synagoga. Według pruskiego spisu z 1793 w Gn. mieszkało 685 Żydów, a w 1800 – 761. Większość Żydów trudniła się handlem i rzemiosłem. W 1793 wśród 57 krawców aż 53 było Żydami. Oficjalnie posiadali oni 43 domostwa, co powodowało znaczne przeludnienie dzielnicy żydowskiej i konieczność wynajmowania domów od chrześcijańskiej ludności. W 1797 władze pruskie wprowadziły tzw. Generalny Regulamin dla Żydów w Wielkopolsce, zawierający wiele zakazów dotyczących handlu i osiedlania, preferujący bogatszych i znających język niemiecki. W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego nadane Żydom prawa i przywileje w 1808 zawieszono i nigdy nie zostały one szeroko wprowadzone w życie. Po ponownym przyjęciu Wielkopolski przez Prusy w 1815 przywrócono tzw. Generalny Regulamin. W 1819 w dzielnicy żydowskiej wybuchł wielki pożar, który zniszczył połowę budynków w mieście. Konieczność odbudowy dała szansę gruntownej przebudowy infrastruktury miejskiej. Żydzi mogli osiedlić się przy innych ulicach poza średniowiecznymi granicami miasta. 1 VI 1833 władze pruskie wprowadziły w życie ustawę o naturalizacji Żydów w Wielkim Księstwie Poznańskim, dzieląc ich na 2 grupy: naturalizowanych (bogatszych i mających prawa obywatelskie) i tolerowanych (biedniejszych i niemających praw obywatelskich). Podział ten został zniesiony na mocy ustawy z 23 II 1847. W 1837 przeprowadzono pierwsze wybory samorządowe według nowego statutu miejskiego, podczas których wybrano Radę Miejską. Weszło do niej 6 Polaków, 3 Niemców i 3 Żydów, co oddaje ówczesny skład etniczny Gn. W 1847 w Gn. mieszkało blisko 2000 osób pochodzenia żydowskiego, co stanowiło ok. 27% całej populacji (najwyższy procent w dziejach Gn.). Emancypacja Żydów w Wielkim Księstwie Poznańskim spowodowała wielorakie przemiany społ. i ekonomiczne. Gmina w Gn. (podobnie jak wiele innych w Wielkopolsce) podzieliła się na 2 ugrupowania: ortodoksyjne i postępowe. Wpłynęło to na funkcjonowanie szkoły żydowskiej oraz budowę nowej synagogi (Tempel). Miejsce ortodoksyjnego rabina M. Waldsteina zajął zwolennik myśli postępowej J. Gebhardt. W 1825 otwarto szkołę żydowską, która mieściła się w domu rabina i utrzymywana była przez gminę. W 1837 władze miejskie przekazały gminie budynek byłego szpitala wojsk., który przebudowano na

Zarząd gminy żydowskiej w Gnieźnie z lat 1896-1908

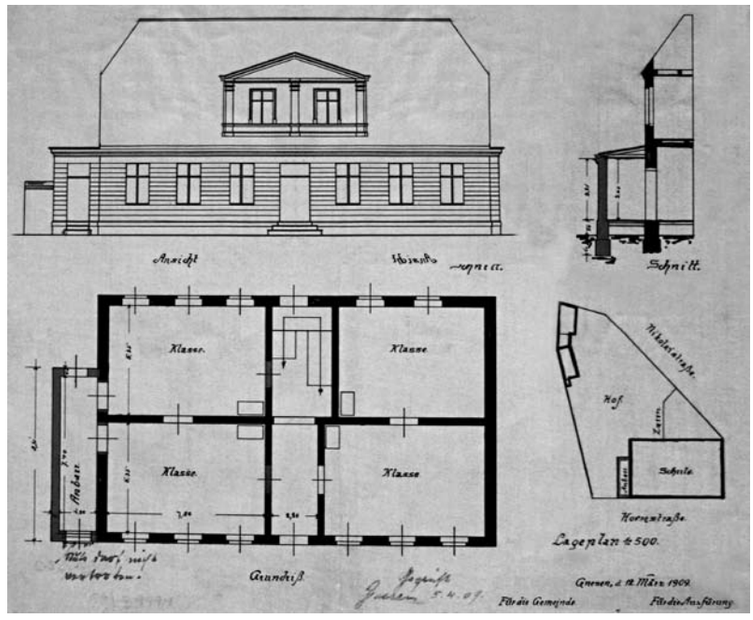

Plan sytuacyjny posesji z 1909 r. z budynkiem szkoły żydowskiej przy ul. Mieszka I 8

szkołę. W 1847 do trzyklasowej szkoły uczęszczało ok. 340 dzieci i pracowało w niej 6 nauczycieli. W 1864 do gimnazjum męskiego w Gn. uczęszczało 250 uczniów, w tym 61 pochodzenia żydowskiego. W XIX w. powstało i działało w gminie ponad kilkanaście towarzystw i związków społ., np.: Żydowskie Bractwo Pogrzebowe, Stowarzyszenie Kobiet Żydowskich, Stowarzyszenie Panien Żydowskich, Związek Młodych Kupców, Towarzystwo Krzewienia Żydowskiej Literatury i Historii (Verein für jüd. Geschichte und Literatur). Obok synagogi zbudowano siedzibę gminy (ob. budynek szkoły muz.), oddaną do użytku w maju 1898. W 2. poł. XIX w. można zaobserwować stopniowy proces emigracji Żydów z Gn. do miast niem., a także do innych krajów (gł. USA). W 1816 mieszkało w Gn. 692 Żydów (na 3034 mieszkańców), w 1830 – 1395 osób, które tworzyły 288 gospodarstw domowych, w 1840 – 1750 osób (400 rodzin), w 1903 – 1127 osób (252 gospodarstw domowych), a w 1905 – 1065 osób. Na początku XX w. do zarządu gminy należeli: L. Siemkiewicz, adwokat Türk, B. Cohn, L. Kurtzig oraz M. Bat. Przewodniczącym reprezentantów był dr Wolff. W Radzie Miejskiej zasiadali m.in. Emil Wollenberg, L. Siemkiewicz, Türk, L. Kurtzig, dr Wolff. W wojnie prusko-duńskiej w 1864 brali udział: Josef Steinheim i Moritz Kaboischin (?), w wojnie prusko-austriackiej w 1866: dr Leopold Paradies, Josef Steinhardt, Heinrich Heyne, Leopold Hirschberg i jego brat, Manasse Lachmann, Moritz Laboschin i Wolf Toller. W wojnie z Francją w 1870-71 brało udział 42 Żydów z Gn., z których 2 otrzymało odznaczenie Żelazny Krzyż. Na początku XX w. znaczenie i wpływy ludności żydowskiej znacznie spadły, gł. na skutek emigracji. W 1902 do żydowskiej szkoły powszechnej uczęszczało 57 uczniów i pracowało w niej 4 nauczycieli. W 1915 w gimnazjum uczyło się tylko 7 uczniów pochodzenia żydowskiego. W latach 1919-21 większość żydowskich mieszkańców Gn. wyjechała do Niemiec, korzystając z prawa opcji, a odsetek pozostałych oscylował do 1939 wokół 0,5%. Ostatni raz przedstawiciel żydowski został wybrany do Rady Miejskiej w kadencji 1919-21. Z powodu tak znacznego spadku ludności żydowskiej zamknięto w 1920 szkołę żydowską, a dzieci żydowskie uczęszczały do szkoły ewangelickiej. Według Rozporządzenia Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1932 utworzono w Wielkopolsce 11 żydowskich gmin (likwidując mniejsze gminy), a do gminy w Gn. przyłączono Żydów z powiatów: gnieźn., wrzesińskiego i żnińskiego. Zmusiło to gminę w Gn. do finansowego utrzymania i opieki nad tamtejszymi cmentarzami i synagogami. Po zajęciu Gn. przez Niemców 11 IX 1939 rozpoczęto represje wobec Żydów. Zimą 1939/40 wszyscy żydowscy mieszkańcy (w sumie 137 osób) zostali wywiezieni z Gn., a władze hitlerowskie przystąpiły do niszczenia zabytków kultury żydowskiej.

Rabini. W 1645 rabin Scheftel z Gn., który nazwany jest rabinem krajowym Wielkopolski, wydał pozwolenie na druk dzieła נחלת יעקב → Jacoba ben Naftalego z Gn., które ukazało się ostatecznie w Amsterdamie w 1652. W 1680 rabin gnieźn. Elieser → Ashkenazi wydał w Hadze dzieło מעשי די. W 1657 opuścił Gn. rabin Enoch (Chanoch) ben Abraham, autor kilku książek wydanych w Amsterdamie, Pradze i Frankfurcie nad Menem. Więcej informacji zachowało się o rabinach z okresu zaborów. Urząd ten sprawowali: rabin Abraham ben Jehuda, rabin Joel Heilbronn (ur. 1750, od 1802 rabin w Gn., dokąd przybył z Poznania), rabin Moses Waldstein (ur. 1792, od 1816 w Gn., dokąd przybył z Rawicza), rabin Heimann Hirsch (ur. 1800, od 1826 w Gn., dokąd przybył z Książa), dr Julius Gebhardt, dr Moses Samuel Zuckermandel (ur. 1836), rabin Schaje (Jesaja) Pulvermacher (1792-1874, od 1826 w Gn., dokąd przybył z Poznania), dr M. Horovitz (od 1874 w Gn., później we Frankfurcie nad Menem), dr Nathaniel Ehrenfeld (ur. 1843, od 1878 w Gn., a od 1889 w Pradze), dr Moses Jacobsohn (od 1890 do 1920 w Gn.). Ostatnim rabinem gnieźn. (od 1922) był dr Krauz, pochodzący z Ostrzeszowa.

Synagoga. Najwcześniejsze dokumenty stwierdzają istnienie synagogi przy rogu ul. Żydowskiej i ul. Tumskiej. W 1582 rozpoczęto wznoszenie murowanej synagogi (tynkowana, bielona), podobnej do synagogi poznańskiej. Budowę nadzorował murarz Dawid, a prace miał ukończyć do 1584. W wielkim pożarze w 1819 zniszczona została także ówczesna synagoga. 21 IX 1843 położono uroczyście kamień węgielny pod budowę nowej synagogi (przy ob. ul. Mieszka I), a 8 X 1846 nastąpiło jej poświęcenie. Uroczystościom przewodził rabin z Wrześni dr Julius Gebhardt. Koszt budowy świątyni został wyceniony na 12 000 talarów i pokryty w większości przez

Od lewej: synagoga żydowska w Gnieźnie, fot. z lat 30. XX w.; wnętrze gnieźnieńskiej synagogi, pocz. XX w.

gminę żydowską. Okazały budynek z dwoma wieżami został rozebrany przez Niemców podczas okupacji.

Cmentarze. Data założenia średniowiecznego cmentarza (kirkutu) nie jest pewna (→ cmentarze). Znajdował się poza murami miejskimi, w pobliżu bramy Pyzdrskiej, na gruncie należącym do starosty. Prawdopodobnie był to teren znanego z późniejszych źródeł cmentarza znajdującego się przy ul. Warszawskiej. Późniejszy cmentarz znajdował się między ob. ul. Bolesława Chrobrego a ul. Zieloną (za budynkiem Straży Pożarnej). W 1903 zakupiono nowy teren (przy ob. ul. Roosevelta), gdzie otwarty został nowy cmentarz z domem przedpogrzebowym i domem grabarza. Cmentarze zostały zniszczone przez Niemców podczas okupacji.

Lit.: D. Avron, D. Dombrowska, *Gniezno*, w: *Encyclopaedia Judaica*, t. 7, wyd. 2, 2007, s. 650; M. Bersohn, *Słownik biograficzny uczonych Żydów polskich XVI, XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1905 (reprint 1980); *Deutsche im Gnesener Land* (*ehemalige Kreise Gnesen und Witkowo*), oprac. W. Gerke, Hannover 2001; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; *Führer durch Gnesen. Seine Geschichte und seine Sehenswürdigkeiten*, Gnesen 1912; *Germania Judaica*, t. 1: *Von den ältesten Zeiten bis 1238*, Tübingen 1963, s. 114-115; *Gesänge zu der am 8ten October 1846 stattfindenden Einweihung der neuen Synagoge zu Gnesen*, Krotoschin 1846; I. Halperin, *Pinkas wa'ad arba aracot. Likutej takanot ketuwim ureszumot. Acta Congressus Generalis Iudeaorum Regni Poloniae 1580-1764*, Jerozolima 1945; A. Heppner, J. Herzberg, *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüdischen Gemeinden in den Posener Landen*, Koschmin 1904-1929, s. 405-413; M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce z 1507 r.*, „Biuletyn ŻIH" 1974, nr 3 (91), s. 11-15; *Ilustrowany przewodnik po Gnieźnie i okolicy wraz z planem miasta*, Gniezno 1929; M. Jacobson, *Das jüdische Haus. Eine Predigt in Versen*, Gnesen 1894; S. Karwowski, *Gniezno*, „Roczniki PTPN" 19, 1892, s. 75-545 (odbitka, Poznań 1892); *Katalog cmentarzy żydowskich w Wielkopolsce*, oprac. T. Palacz, D. Matyaszczyk, w: *Miejsca i obiekty kultu w Wielkopolsce. Prahistoryczne, chrześcijańskie i judaistyczne*, Poznań 1996; S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815-1848. Przeobrażenia w łonie żydostwa polskiego pod panowaniem pruskim*, przekł. oprac. i posł. opatrzył K. Makowski, przeł. Z. Choderny-Loew, Poznań 2001; L. Lewin, *Die Landessynode der grosspolnischen Judenschaft*, Frankfurt am Main 1926; L. Lewin, *Jüdische Ärzte in Großpolen*, „Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft" 9, 1911; K.A. Makowski, *Siła mitu. Żydzi w Poznańskiem w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004; *Naród żydowski do współobywateli Polaków. Bracia Polacy!* (odezwa gminy żydowskiej w Gn. z 23 III 1848); S. Nawrocki, *Hitlerowska okupacja Wielkopolski w okresie zarządu wojskowego. Wrzesień-październik 1939 r.*, Poznań 1966; *Pamiątki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, zebrał, oprac. i wstępem opatrzył P. Burchard, Warszawa 1990, s. 112; S. Pasiciel, *Gniezno. Widoki miasta 1505-1939*, Warszawa–Poznań 1989; M. i K. Piechotkowie, *Oppidum Judeorum. Żydzi w przestrzeni miejskiej dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 121-122; A.B. Posner, *Le-Korot kehillat Gnesen*, Jerusalem 1958; *Predigt des Herrn Rabbiner Dr. Ehrenfeld zu Gnesen, gehalten am Sonnabend, den 13. Januar 1883 ... in der Synagoge von Hannover*, Hannover 1883; E. Scholtz, M. Szczepaniak, *Gnieźnieńskie cmentarze wyznaniowe*, „Studia Gnesnensia" 10, 1995, s. 169-180; E. Scholtz, M. Szczepaniak, *Materiały źródłowe dotyczące gnieźnieńskiej społeczności żydowskiej w XIX i XX wieku w zbiorach Archiwum Państwowego i Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny" 5, 1998, s. 33-44; Z. Szypuliński, J. Konat-Marczyńska, J. Cwaliński, *Miejsca pochówku ludności żydowskiej w województwie poznańskim*, „Kronika Wielkopolski" 1991, nr 3-4 (59) [druk Poznań 1992]; J. Topolski, *Gniezno. Zarys dziejów*, Poznań 1979; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, Posen 1918; M.S. Zuckermandel, *Zwei Predigten gehalten am Friedensfeste 11 November 1866 und am Sabbat Teruma 1867*, Gnesen [1867?].

Tablica upamiętniająca XIX-wieczny cmentarz żydowski, położony u zbiegu ulic Bolesława Chrobrego i Pocztowej

GMINNE RADY NARODOWE – organy władzy państw. i samorządu społecznego. Jako terenowe organy władzy państw. kierowały całością życia społ. i gosp. na swoim terenie, oddziałując na wszystkie jednostki administracji i gospodarki. Jako organy samorządu społecznego były zobowiązane do zaspokajania potrzeb

miejscowej ludności. Funkcjonowały od 1973 do połowy 1990. Na terenie pow. gnieźn. funkcjonowały następujące g.r.n.: Gminna Rada Narodowa w Gn. licząca 50 członków, Gminna Rada Narodowa w Kiszkowie – 40 członków, Gminna Rada Narodowa w Łubowie – 40 członków, Gminna Rada Narodowa w Mieleszynie – 30 członków, Rada Narodowa Miasta i Gminy w Czerniejewie – 40 członków, Rada Narodowa Miasta i Gminy w Kłecku – 50 członków i Rada Narodowa Miasta i Gminy w Witkowie – 50 członków. Członkowie g.r.n. wybierani byli przez miejscową ludność. Na zewnątrz reprezentowane były przez prezydium. Przewodniczący prezydium otwierał sesje rad i posiedzenia prezydium, przewodniczył im oraz podejmował czynności w imieniu prezydium w zakresie mu poruczonym.

„**GNESENER GENERAL ANZEIGER**", dziennik, ukazywał się w latach 1890-1918 z wyjątkiem poniedziałków i dni następujących po świętach państwowych. Wydawcą był Rudolf Grösser. Redakcja mieściła się przy Machatiusstraße 4a (ob. ul. Moniuszki). Gazeta docierała do mieszkańców Gn. i okolic, w tym do Witkowa i Mogilna. Liczyła 4 strony (niedzielne wydania miały niekiedy dwustronicowy dodatek z reklamami) podzielone na 3 łamy. Pierwsze 3 strony zawierały wiadomości ze świata, z Niemiec, w tym z Berlina, a także informacje wojsk., lokalne i komunikaty Urzędu Miejskiego. Ostatnią stronę zajmowały reklamy i ogłoszenia drobne. Na łamach gazety ukazywały się także powieści w odcinkach oraz opisy osób i miejsc związanych z Rzeszą Niemiecką. Gazeta związana była z narodowymi liberałami. Do marca 1911 jej cena wynosiła 1,65 marki za kwartał z dostawą do domu (1,50, jeżeli odbierana była osobiście). Od marca 1911 odpowiednio 1,25 i 1,00 (1,20, jeżeli odbierana była na poczcie), a od września 1913 – 1,50; 1,20; 1,25.

„**GNESENER KREISBLATT**", gazeta ukazująca się w granicach administracyjnych dzisiejszego pow. gnieźn. w okresie istnienia zaboru pruskiego; wydawana przez landraturę gnieźn., przeważnie w 2 językach: pol. i niem.; w pierwszej wersji nazwa gazety brzmiała „Tygodnik Powiatu Gnieźnieńskiego"; drukowana w drukarni J. Langego w Gn. Początkowo tygodnik, potem częstotliwość ukazywania wzrosła do 2 dni w tygodniu; charakter ściśle ogłoszeniowo-informacyjny, znajdowały się tam obwieszczenia i zarządzenia władz, które dotyczyły aktualnych wydarzeń lub stanu prawnego; na stronach tygodnika zamieszczano reklamy usług, ogłoszenia o kupnie i sprzedaży nieruchomości oraz raporty policyjne o popełnionych przestępstwach, o zaginięciu osoby lub mienia; swoje informacje umieszczała w gazecie również poczta powiatowa. Objętość ok. 10 stron, na pierwszej z nich tytuł w obu językach (lub tylko niem.), herb Wielkiego Księstwa Poznańskiego lub Cesarstwa Niemieckiego, aktualna data, rok wydania, rocznik; poniżej drukowano *Rozporządzenia i obwieszczenia Radcy Ziemiańskiego* (landrata), które umieszczano na dalszych 2 lub 3 stronach, dalej *Rozporządzenia i obwieszczenia innych władz.* Dalsze 2 albo 3 strony zajmowały aktualne informacje z obszaru powiatu dotyczące np. spraw kryminalnych; na końcu zamieszczano ogłoszenia i reklamy. Gazetę wydawano w latach 1852-1919; do 1854 ukazywała się co piątek, następnie co sobotę, a od 1877 w środy i soboty; w latach 70. zwiększono format czasopisma o ok. 100%; od kwietnia 1880 gazeta miała tylko jeden tytuł w języku niem.; od 2. poł. lat 70. zredukowano znacznie liczbę tekstów pol., gł. do ogłoszeń i reklam w związku z nasiloną wówczas akcją germanizacyjną na ziemiach pol.; w latach 60. nadano szacie graficznej większą ozdobność, a od lat 80. zaczęto wzbogacać ją ilustracjami; w latach 90. pojawiły się duże, kolorowe wkładki z ogłoszeniami i reklamami; w kwietniu 1919 zmieniono tytuł na „Orędownik na Powiat Gnieźnieński"; odtąd gazeta stopniowo traciła dwujęzyczny charakter i zaczęła ukazywać się wyłącznie w języku polskim.

„**GNESENER ZEITUNG**", gnieźn. niemieckojęzyczna gazeta codzienna, zał. w 1872. Ukazywała się od października 1920, codziennie z wyjątkiem poniedziałków i dni poświątecznych. Redakcja mieściła się przy Lindenstrasse 16 (ob. ul. Bolesława Chrobrego).

Gnesener
General-Anzeiger
Gelesenste deutsche Tageszeitung am Platze
Nr. 191. Gnesen, Dienstag, den 17. August 1909. 19. Jahrgang

Gnesener Kreisblatt.
Tygodnik powiatu Gnieźnieńskiego.
Zweiter Jahrgang. Drugi rocznik.
№ 15. Freitag, den 15. April. w Piątek, dnia 15. Kwietnia. 1853

Od lewej: winieta dziennika „Gnesener General Anzeiger"; winieta tygodnika „Gnesener Kreisblatt", wydanie dwujęzyczne polsko-niemieckie z 1853 r.

Nr. 16. Gnesen, den 24. Februar 1910.
Gnesener Kreisblatt.

Nummer 168. Donnerstag, den 20. Juli 1916. 44. Jahrgang.
Gnesener Zeitung.
Anzeige-Blatt für Stadt und Land.
Organ für deutsche Interessen.
Amtlicher Anzeiger der Stadt Gnesen.

Od lewej: winieta tygodnika „Gnesener Kreisblatt", wydanie w jęz. niemieckim z 1910 r.; winieta gazety codziennej „Gnesener Zeitung"

Redaktorem naczelnym był F. Baensch, do 1903 był on też odpowiedzialny za druk. Następnie funkcję tę przejął Wnukowski. Cena jednostkowa dla kwartalnych abonentów przez cały okres ukazywania się gazety wynosiła 1,50 marki. Do końca XIX w. pismo to uznawano za najstarszą gazetę w Gn., z największą liczbą abonentów. Układ gazety nie zmienił się przez cały okres jej ukazywania się i zawierał: obwieszczenia urzędowe, informacje lokalne, informacje ze świata, informacje różne, powieści w odcinkach zróżnicowane tematycznie, ale gł. z kanonu literatury niem. oraz reklamy i ogłoszenia towarzyskie.

GNIEWKOWO, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Dąbrówka Kościelna, ob. 67 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 441,88 ha. Wieś wzmiankowana w 1255. W 1580 oddawała dziesięcinę do kościoła w Sławnie. W latach 80. XIX w. było tu 10 domów i 98 mieszkańców; stanowiła własność Augusta Lubomęskiego. W 1907 majątek liczył 145 ha i był własnością Antoniego Błociszewskiego.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

„GNIEZNO", masowiec, rudowęglowiec, typ B-32/VII; sygnał rozpoznawczy – SPLY, zbudowany w 1957 w Stoczni Szczecińskiej, zwodowany 22 VI 1957, w służbie od 23 XI 1957; pojemność statku brutto 2556 BRT, netto 1408 NRT, nośność 3200 DWT; dł. 94,7 m, szer. 13,6 m, zanurzenie 5,5 m; parowiec, 1 maszyna tłokowa podwójnego rozprężania 4-cykl. systemu Christiansen Mayer, moc silników 2000 KM, 1 śruba, prędkość 12 węzłów; 1 pokład, 4 ładownie o pojemności 4338 m^3 (dla przechowywania ziarna), 8 wind ładunkowych, 30 ludzi załogi, 2 miejsca dla pasażerów; pływał w Polskiej Żegludze Morskiej w trampingu bliskiego i średniego zasięgu, obsługiwał tzw. most węglowy między Szczecinem a Kopenhagą; po 814 rejsach statek zakończył służbę w żegludze handl.; w 1978 sprzedany armatorowi z Florydy, P. Hallowi, prowadzącemu przedsiębiorstwo zarejestrowane na brytyjskich Kajmanach; statek nazwany „Aztec", port macierzysty George Town, po modernizacji został przystosowany do podróżowania z rodziną oraz wożenia różnych ładunków na wodach Morza Karaibskiego.

Lit.: M. Borowiak, *Wielkopolska na morzu* [maszynopis]; C. Kowalska, *Jakie są losy statku „Gniezno"?*, „Głos Załogi" 1983, nr 254-255; J. Miciński, S. Kolicki, *Pod polską banderą*, Gdynia 1962; [J.M.] *„Gniezno" na Kajmanach*, „Morze" 1978, nr 8; J. Piwowoński, *Flota spod biało-czerwonej*, Warszawa 1989 [zbiory prywatne autora].

GNIEZNO gmina. Jednostkę administracyjną na szczeblu gminy wprowadzono po raz pierwszy w okresie Księstwa Warszawskiego. Na czele gminy stał wówczas wójt sprawujący obowiązki miejscowej administracji. Wójt mógł ustanowić swojego zastępcę – sołtysa. Organem doradczym i kontrolującym wójta była rada wiejska. Nie zachowały się dokumenty dotyczące gm. G. w tym czasie. Władze pruskie dopiero w 1833 wprowadziły zmiany w dotychczasowej organizacji wójtostw. Wprowadzono wówczas urząd wójta obwodowego, mianowanego przez rejencję, a zatwierdzanego przez prezesa prowincji. Obwód wójtowski składał się z gmin miejscowych (najczęściej jednowioskowych), które stanowiły poszczególne osady, wsie i miasteczka. Na czele gmin miejscowych stali przełożeni gmin – sołtysi lub burmistrzowie. Sołtysów wybierał dziedzic, a zatwierdzał → landrat. Okręgi wójtowskie liczyły ok. 2-6 tys. mieszkańców. Podziału powiatu na obwody wójtowskie dokonywał landrat, a zatwierdzał naczelny prezes prowincji. W 1836 zlikwidowano urzędy wójtowskie, wprowadzając na ich miejsce urząd komisarza obwodowego (lub okręgowego). Nowe okręgi liczyły 6-9 tys. mieszkańców. W skład obwodów wchodziły gminy wiejskie, na których czele stali sołtysi, gminy miejskie z burmistrzami na czele oraz obszary dworskie, którym

Mapka z miejscowościami gminy Gniezno

Dolina rzeki Wełny w okolicach leśnictwa Brody

przewodzili przełożeni obszarów dworskich. Do obowiązków komisarzy należało zarządzanie obwodem, publikowanie ustaw i zarządzeń, dbałość o rozwój rolnictwa i hodowli. Ponadto kierowali oni policją budowlaną, drogową i wodną, zajmowali się poborem do wojska i rozkładem podatków wśród mieszkańców. Uprawnienia komisarzy były ograniczone na terenie dóbr rycerskich. Ich właściciele (lub tzw. wyręczyciele) sprawowali na swoim terenie jurysdykcję policyjną z uprawnieniami komisarzy obwodowych. W 1891 dotychczasowe kompetencje sołtysów zostały przejęte przez komisarzy. Ograniczono uprawnienia przełożonych dóbr rycerskich, pozostawiając im niektóre kompetencje policyjne. Do 1874 Komisariat Obwodowy Gn. stanowił całość administracyjną. Funkcję komisarza obwodowego pełnił w latach 1871-74 Bohn. W 1874 dotychczasowy jeden obwód podzielono na dwie jednostki: Komisariat Obwodowy Gn. I i Komisariat Obwodowy Gn. II. Funkcję komisarza w obwodzie Gn. I pełnili: Struck (1874-po 1877), Nicol (1880), H. Maslowski (przed 1892-1901), Glokke (1901-02), von Bernstorff (1902-07), J.B. Belling (od 1908). W obwodzie Gn. II komisarzami obwodowymi byli: Bohn (1874-po 1883), Nicol (przed 1893-99), Landwüst (1901), Goedecke (1901-02), Reuss (1902-05), J.B. Lülsdorff (1906), Thum (1907-po 1913).

Po odzyskaniu niepodległości, w 1919, odebrano właścicielom dóbr rycerskich władzę policyjną, przekazując ją komisarzom obwodowym. Funkcję komisarzy w obwodzie Gn. I pełnił w tym czasie W. Chełmikowski (23 IV 1919-30 VI 1928). W obwodzie Gn. II komisarzami obwodowymi byli: J. Płażalski (po 5 I 1919), S. Przybylski (przed 1924-20 II 1925), B. Brączkowski (1925-6 V 1927), W. Chełmikowski (p.o. 6 V 1927-30 VI 1928).

W 1928 zlikwidowano istniejące w woj. pozn. komisariaty obwodowe, wprowadzając wójtostwa obwodowe. Terytorialnie pokrywały się one z dotychczasowymi komisariatami. Na czele wójtostwa stał wójt mianowany przez wojewodę spośród kandydatów przedstawionych mu przez sejmik powiatowy. Wójt sprawował na terenie wójtostwa obwodowego władzę policyjną w zakresie spraw dotyczących bezpieczeństwa i porządku publ., budownictwa, pożarnictwa, rybołówstwa, rolnictwa, leśnictwa, spraw sanitarnych, weterynaryjnych, drogowych i wodnych. Do jego uprawnień należało również egzekwowanie kar administracyjnych oraz prowadzenie na polecenie starosty lustracji gmin i kas gminnych. W 1933 zniesiono jednowioskowe gminy wiejskie, tworząc na ich miejsce gminę zbiorową składającą się z kilku lub kilkunastu miejscowości. Obszar gminy, jeśli nie stanowił jednej miejscowości, dzielił się na gromady. Gromadę stanowiła z reguły każda miejscowość (osiedle, wieś, sioło, kolonia, miasteczko, zaścianek, folwark itp.). Równocześnie zniesiono obszary dworskie. Organem stanowiącym i kontrolującym w gminach stała się rada gminna, zaś organem zarządzającym i wykonawczym zarząd gminy (dotychczasowe wójtostwo obwodowe), na którego czele stał wójt. Członkowie rad nazywani byli radnymi, natomiast członkowie zarządu – ławnikami. Wójta i jego zastępcę podwójciego wybierali radni, a zatwierdzali ich wojewodowie. Po wprowadzeniu wójtostw obwodowych pozostawiono nadal niezmienione dwa obwody – Gn. I i Gn. II. W latach 1928-34 funkcję wójta obwodu Gn. I pełnili: T. Gruszczyński (1 VII 1928-6 VII 1929), B. Kołodziejski (od 28 XI 1929), A.W. Metzger (18 V 1933-16 VII 1934), K. Szcześniak (16 VII 1934-31 VII 1934), wójtem komisarycznym obwodu Gn. II od 1 VII 1928 do 16 VII 1934 był Kubicki. Od 1 VII 1934 połączono obydwa obwody, tworząc jedną g.G. Jej wójtem od 1 VIII 1934 do wybuchu II wojny światowej był K. Szcześniak.

W 1945 utworzono zarządy gminne o tej samej organizacji, jaką miały przed 1939. Obok nich powstały gminne rady narodowe. Do ich kompetencji należało planowanie działalności publ., ustalanie budżetu oraz planu świadczeń w naturze, kontrola pracy zarządu gminy z punku widzenia legalności i zgodności z linią działalności Krajowej Rady Narodowej, powoływanie samorządowych organów wykonawczych (prezydiów gminnych rad narodowych), zawieranie umów w sprawie zaciągnięcia pożyczki, zbycia, zamiany lub obciążenia majątku nieruchomego gminy. Na czele zarządu gminy stał wójt, na czele gromady – sołtys, a na czele gminnej rady narodowej jej przewodniczący. Funkcję wójta gm. G. w latach 1945-50 pełnili: R. Gramse (do 25 II 1945, jako tymczasowy wójt), J. Staszak (25 II 1945-18 IX 1946), P. Szymski (18 IX 1946-10 VIII 1948), A. Górny (10 IX 1948-18 XII 1948), S. Gozdowski (p.o. wójta 19 XII 1948-29 IV 1949), W. Mróz (29 IV 1949-24 VIII 1949), B. Wasielewski (10 X 1949-30 V 1950). Przewodniczącym Gminnej Rady Narodowej w Gn. w latach 1945-50 byli: W. Karolczyk (25 II 1945-15 X 1949), M. Dominiak (15 X 1949-24 V 1950, formalnie do 9 V 1950 jako zastępca przewodniczącego).

W 1950 zniesiono istniejący do tej pory samorząd gminny, wprowadzając na jego miejsce administrację państwową. Zlikwidowano dotychczasowe związki samorządu terytorialnego, zarządy gminne, stanowiska wójta i podwójciego. Jedynymi „terenowymi organami jednolitej władzy państwowej" w gminach stały się rady narodowe. Organami wykonawczymi i zarządzającymi rad narodowych były ich prezydia. W gm. G. prezydium składało się z przewodniczącego, jego zastępcy i sekretarza. Do kompetencji gminnych rad narodowych należało kierowanie działalnością gosp., społ. i kult., zapewnienie ochrony mienia i porządku publ., wybieranie i odwoływanie prezydium rady narodowej oraz powoływanie komisji rady narodowej, uchwalanie terenowych planów gosp. i nadzór nad ich wykonaniem, sprawowanie kontroli społ. nad działalnością urzędów, przedsiębiorstw i instytucji oraz stanowienie o terenowych daninach, opłatach i świadczeniach. Tak zorganizowane gminne rady narodowe i ich prezydia działały do 1954. W Gn. funkcję przewodniczącego Prezydium Gminnej Rady Narodowej pełnił M. Dominik (5 VI 1950-27 X 1954, formalnie do wprowadzenia gromad 29 IX 1954). W 1954 gminy jako jednostki podziału terytorialnego kraju zniesiono, tworząc na ich miejsce → gromady.

W 1972 zlikwidowano gromady, tworząc na ich miejsce ponownie gminy jako podstawowe jednostki podziału administracyjno-gosp. kraju. Organem władzy państwowej i podstawowym organem samorządu społ. na terenie gminy stała się gminna rada narodowa. W Gn. w momencie powstania liczyła ona 52 radnych, w momencie likwidacji w 1990 – 40 radnych. Kadencja rady wynosiła 4 lata. Gminne rady narodowe zapewnić miały warunki wykonania planów gosp. i społ. Działały do 1990. Na ich czele stał przewodniczący. W Gn. funkcję przewodniczącego w latach 1973-90 pełnili: T. Szkudlarek (5 I 1973-21 XII 1973), Z. Kaczmarek (21 XII 1973-24 IX 1975), S. Sosiński (9 X 1975-22 II 1982), J. Ignasiak (22 II 1982-28 VI 1984), F. Priebe (28 VI 1984-28 VI 1988), S. Kiełpiński (28 VI 1988-30 V 1990). Organem wykonawczym i zarządzającym w latach 1973-90 był → naczelnik gminy.

W 1990 przywrócono gminy jako wspólnoty samorządowe. Do zakresu działań gmin należą od tej pory wszystkie sprawy publ. o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone na rzecz innych podmiotów. Zadania gmin obejmują sprawy z zakresu gospodarki terenami, ochrony środowiska, dróg, ulic i mostów, wodociągów, transportu lokalnego, ochrony zdrowia, pomocy społ., budownictwa mieszkaniowego, oświaty i kultury, kultury fizycznej, targowisk, cmentarzy komunalnych, porządku publ., ochrony przeciwpożarowej, utrzymania obiektów i urządzeń użyteczności publ. Organem uchwałodawczym gminy jest rada gminy. W czasie piątej kadencji od 2006 liczy ona 15 radnych. Na czele rady gminy stoi przewodniczący. Funkcję przewodniczącego Rady Gminy Gn. po 1990 pełnili: J. Ruminiecki (6 VI 1990--19 XI 2002), M. Słomczewski (od 19 XI 2002). Organem wykonawczym gminy jest zarząd. Do jego zadań należy przygotowywanie projektów uchwał rady gminy, określanie sposobu wykonywania uchwał, gospodarowanie mieniem komunalnym, wykonywanie budżetu, zatrudnianie i zwalnianie kierowników gminnych jednostek organizacyjnych oraz wykonywanie zadań zleconych. Przewodniczącym Zarządu gm. G. jest wójt. Funkcję tę pełnili: H. Szyda (8 III 1990-4 III 2002, zrezygnował z dalszego sprawowania funkcji), W. Leman (od 4 III 2002). Zarząd wykonuje zadania za pomocą Urzędu Gminy. Urząd gm. G. mieści się przy ul. Reymonta 2.

GNIEZNO MIASTO LOKACYJNE, powstało na terenie Wzgórza Panieńskiego, gdzie przed lokacją istniała otwarta osada typu targowego. Korzystne położenie na splocie kilku dróg handl. sprawiało, że odgrywała rolę ośrodka w kompleksie gnieźn. Lokacji miasta na prawie niem. dokonano z inicjatywy księcia Władysława Odonica, prawdopodobnie w 1238 lub na początku 1239. Miastotwórczej funkcji nie mógł spełnić gród gnieźn. na Wzgórzu Lecha ze względu na niemożliwość rozszerzenia kompleksu grodowego, który otoczony był wałami obronnymi. Dodatkowo rozwój ograniczały warunki naturalne (jeziora, mokradła i rzeczka, wskutek błędnego odczytania map z XVIII w. nazwana Srawą). Nie jest też wykluczone, że zniszczony w licznych potyczkach zbrojnych między dzielnicowymi książętami gród nie nadawał się do odbudowy. Zasięg terytorialny nowej gminy miejskiej wyznaczony został kształtem terenowym Wzgórza Panieńskiego. Lokowane miasto większe było od starego kompleksu grodowego, z natury miało też charakter obronny (wzgórze i rzeczka). Jej płn.-zach. granica (ob. ul. Podgórna i część ul. Wawrzyńca) biegła prawie równolegle do granicy kompleksu grodowego. Skręcając na południe, obejmowała niewielkim łukiem (który od połowy trzymał się ob. ul. Stromej) kościół farny św. Trójcy, następnie po przecięciu drogi na Wrześnię i Pyzdry (ob. ul. Warszawska) dochodziła prawie do ul. Rzeźnickiej, skręcała w kierunku płn.-wsch. Z kolei granica miasta przecinała jeszcze wlot drogi z Kruszwicy i Trzemeszna (ob. ulica Dąbrówki) i zachowywała, na krótkim odcinku, kierunek ul. Grzybowo, by dojść do rzeczki tworzącej płn. kraniec miasta. Zarysowany bieg granic lokowanego Gn. to zarazem bieg murów miejskich i fosy wykopanej przed nimi. Zgodnie ze zwyczajem praktykowanym we wszystkich miastach średniowiecznych lokowane miasto miało również charakter obronny. Nie wiadomo, czy umocnienia wzniesiono zaraz po wystawieniu tzw. aktu lokacyjnego, gdyż informacje źródłowe o murach miejskich pochodzą ze znacznie późniejszego okresu, bo z XVI w. W murach miejskich znajdowały się bramy: Poznańska (zw. Tumską), Toruńska i Pyzdrska (zw. Warszawską) – nazwy te miały związek z kierunkiem wychodzących z nich dróg. Wewnętrzne rozplanowanie Gn. nie odbiegało od ogólnego schematu spotykanego później w innych miastach wlkp. objętych akcją lokacyjną. Punktem newralgicznym założenia przestrzennego Gn. był wydłużony plac targowy (ob. Rynek), usytuowany poprzecznie do centralnej drogi z Poznania, która łagodnym łukiem wpadała przez bramę Poznańską do obwarowanego miasta, nosząc prawdopodobnie nazwę ul. Poznańskiej i Tumskiej. W obrębie miasta wchłaniał ją plac targowy i dalszy ciąg tego szlaku otwierał się na nowo u jego płn.-wsch. końca krótkim odcinkiem wąskiej uliczki, zdążając do obwarowań miejskich, by po ich opuszczeniu przez bramę Toruńską biec nieco załamaną linią na Trzemeszno i dalej na płn. wschód. Z placu targowego wychodziło 6 lub 7 krótkich, wąskich uliczek, lecz nie według regularnego schematu, jak później w Poznaniu. Np. cały długi płd.-wsch. bok placu pozbawiony był ulicznego rozgałęzienia – załamana uliczka zmierzająca od płd.-wsch. wierzchołka placu targowego ku bramie Pyzdrskiej (ob. ul. Farna) stanowiła fragment drogi na Pyzdry i Wrześnię. Gnieźn. plac targowy nie leżał dokładnie w samym centrum miasta. Jego płd.-wsch. krawędź, od której biegła tylko jedna uliczka, i to dopiero z płd.-wsch. wierzchołka (ob. ul. Dąbrówki), przysunięto najbliżej granicy znaczonej murami i fosą. Pomiędzy tymi dwoma elementami, tj. bokiem placu a obwarowaniami, zgrupowane były mniej więcej jednakowych rozmiarów parcelki osadnicze, dochodzące aż do murów. Wyznaczono je również wokół pozostałych boków wydłużonego placu, włączając w ten schemat ist-

Plan Gniezna ze średniowiecznymi osadami, przedmieściami, jurydykami położonymi wokół zespołu grodowego i lokowanego miasta

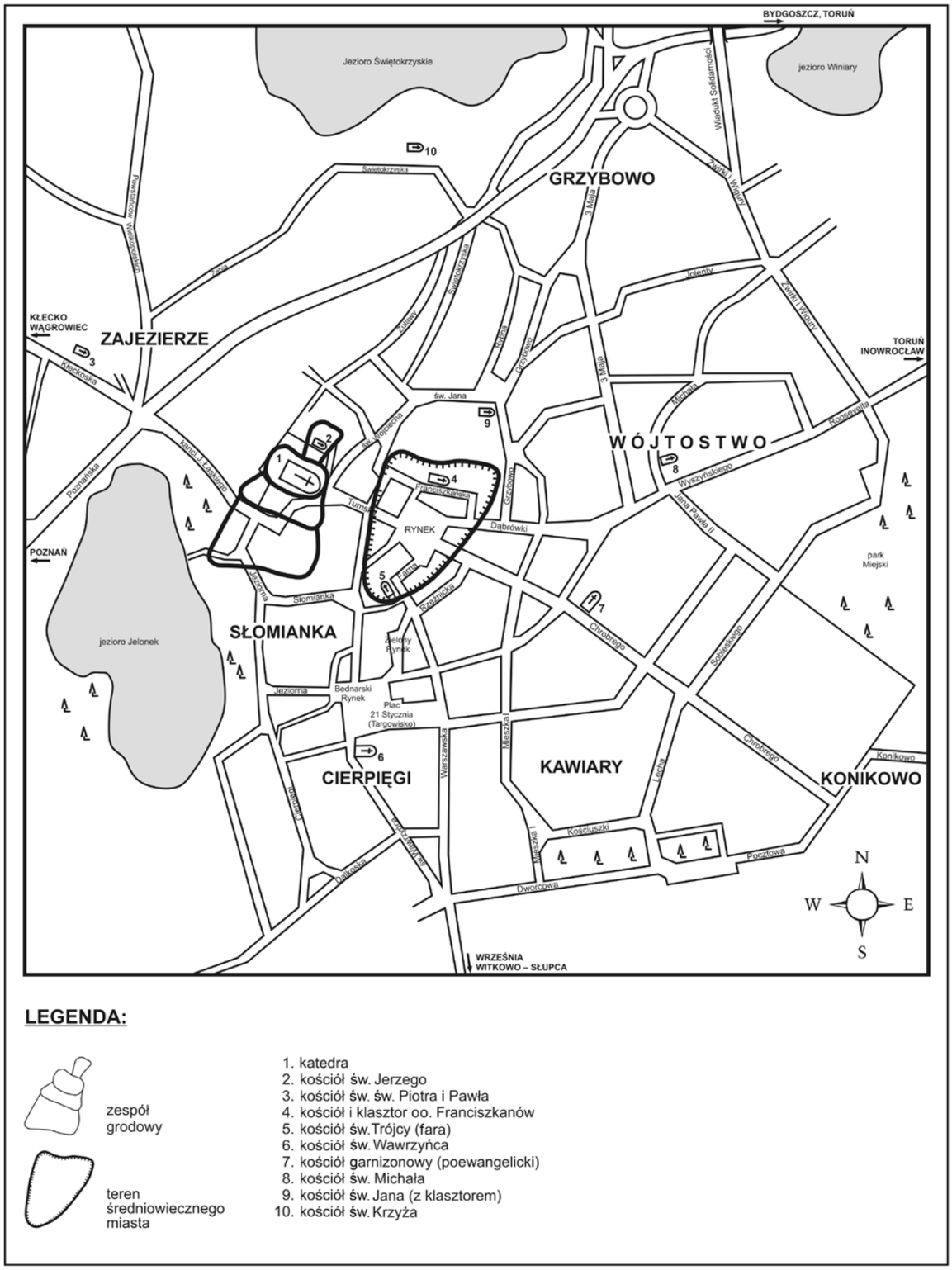

niejące już tutaj formy osadnictwa. W tych partiach przestrzeń dzieląca plac od granic miasta była znacznie mniejsza i parcele mieszkalne raczej nie wypełniły jej ciasno. Charakterystyczną budowlą dla każdego lokowanego miasta był ratusz. W Gn. wzniesiono go jednak dopiero po ukonstytuowaniu się Rady Miejskiej. Pierwsza wzmianka o budynku, w którym obradowała Rada Miejska, pochodzi z 1388, ale poprzedza ją wiadomość

o istnieniu tejże rady z 1371. Można się domyślać, że burmistrz i rajcowie zostali wyłonieni znacznie wcześniej i dlatego moment wybudowania ratusza należy także przełożyć na wcześniejszy okres. Budynek ratusza został zbudowany w płn. części placu targowego; był restaurowany i odbudowywany przez kilka wieków, a dopiero na skutek pożaru z 1819 zniknął całkowicie wraz z innymi budynkami i urządzeniami targowymi z powierzchni miasta. Dopiero z XIV, XV i XVI w. pochodzą informacje o istnieniu na Rynku różnych budowli. W pobliżu ratusza znajdowała się waga miejska. Nie wiadomo, czy od razu po lokacji powstał oddzielny dom handl., gdzie kupcy nie tylko dokonywali poważniejszych transakcji, lecz również magazynowali cenniejsze artykuły do wymiany. Podziemia tego domu, jak również ratusza, służyły jako więzienie. Nie tylko świeckie budowle wyrosły na terenie Wzgórza Panieńskiego objętym prawem niem. i otoczonym obwarowaniami. W niezabudowanym płn. pasie miasta wzniesiono przed 1259 kościół i klasztor, w którym osiedlili się w 1259 franciszkanie, sprowadzeni przez Bolesława Pobożnego. Dochodziło się doń łamaną uliczką (Żydowską) z Rynku. Przed 1284 wybudowano tuż przy zach. murach wspomnianego kościoła klasztor Klarysek, ufundowany i uposażony przez Przemysła II. Placówka ta, zaszczycona wstąpieniem w jej mury wdowy po Bolesławie Pobożnym, księżnej Jolenty, cieszyła się szczególną łaską panujących. W praktyce w najbliższych latach po przeprowadzeniu lokacji miasta uzyskiwały prawo organizowania cechów zrzeszających samodzielnych rzemieślników. Brak źródeł uniemożliwia jednak śledzenie tworzenia się gnieźn. → cechów, najstarsze zachowane o nich wiadomości pochodzą bowiem dopiero z poł. XV w. Wyraźniej natomiast widoczna jest handlowa rola miasta. Dla Gn. polokacyjnego żywotną arterią przebiegającą przez jego terytorium, także przed lokalizacją, był szlak handl. prowadzący z ziem krzyżackich przez Włocławek, Gn., Poznań i Zbąszyń w kierunku na Gubin, Lubusz i dalej na ziemie niemieckie. Przechodził on przez lokowaną część miasta i przez prastare podgrodzie. Każda lokowana gmina, zapewne także Gn., otrzymywała uposażenie w ziemi. Brak jednak dokumentów mówiących o tym, ile wsi podmiejskich przyznano gminie gnieźn. w latach 1238-39. Rozsiane wokół otoczonego murami miasta przedmieścia w XVI i XVII w., oprócz Targowiska i wójtowskiego Wójtostwa, należały do arcybiskupa, kapituły jako całości i jej kolegium penitencjarzy oraz księży wikariuszy, klasztorów Bożogrobców i Klarysek. W XIII w. stosunki własnościowe we wsiach podmiejskich były inne i mamy prawo domyślać się, że któreś z nich przyznano miastu w momencie dokonania lokacji. Wydaje się, że Targowisko było oficjalnie przydzielone gminie gnieźn. dokumentem przebudowującym jej ustrój, gdyż już wcześniej miało ścisłe powiązania gosp. z centralną osadą podgrodziową. Wątpliwe jednak, aby na tej jednej wsi kończyło się uposażenie gminy gnieźn., siedziby stołecznej Władysława Odonica. W końcu XIII w. Przemysł II obdarował wójta gnieźn. oraz klasztor Klarysek wsiami położonymi tuż pod miastem. Trudno przesądzać, czy to były wsie, do których miasto straciło prawo własności, czy też książę miał je cały czas w posiadaniu. Należy przyjąć, że gmina swój podmiejski stan posiadania, oprócz Targowiska, stopniowo traciła na korzyść rozszerzającej się własności bogatych i zapobiegliwych instytucji kościelnych. Możliwe, że prawa własnościowe do przydzielonych, a domniemanych aktem lokacyjnym wsi były teoretyczne, uzależnione od wielu, ostatecznie niespełnionych, warunków, a przede wszystkim nie tyle od stopnia skolonizowania tych terenów, ile od objęcia ich gospodarką towarową. Zaprzepaszczenie supremacji gosp. i jurysdykcyjnej nad podmiejskimi wsiami odebrało Gn. szansę przestrzennego rozwoju w wiekach następnych. Dokument lokacyjny Gn. zaginął w pożarze w 1512 i dlatego trzeba odnosić się do zachowanych dokumentów lokacyjnych innych miast, przede wszystkim do Poznania. Dzięki temu można podjąć próby odtworzenia praw gosp., a raczej uprawnień, które uzyskali mieszczanie gnieźn. w konsekwencji uwolnienia ich od ciężarów prawa książęcego. Było to niewątpliwie prawo budowania młynów, swobodnego wyrębu drzew na własny użytek, prawo polowania we wsiach podmiejskich, korzystania z pastwisk i łąk itp. Należy sądzić, że obywatele Gn. uzyskali te same (co obywatele poznańscy) ulgi w opłatach celnych i menniczych. Była to bowiem dzielnica Władysława Odonica. Poza analizą treści aktu lokacyjnego trzeba przypomnieć, że prawidłowością polokacyjnego ustroju miast było powstawanie rady miejskiej. Podczas gdy wójt wybrany przez księcia był właściwie jego urzędnikiem feudalnym, i to w dodatku obdarzonym dziedzicznym urzędem, członków rady wybierała gmina. Radę miejską nazwać można prawdziwym organem samorządu miejskiego. Członkowie rady, czyli rajcy, z burmistrzem na czele, przejęli przede wszystkim funkcje ustawodawcze i administracyjne, a z czasem zdobyli także wysokie uprawnienia w sądownictwie, wójt zaś pozostał przy sądownictwie karnym i cywilnym, sprawowanym wespół z ławą. O rywalizacji między tymi dwoma czynnikami władzy w mieście informują źródła późniejsze, a gdy antagonizm postępował, chętnie rejestrowany był przez władzę państw., która w osobie starosty interweniowała już przypuszczalnie w końcu XV w. przy wyborze rady.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GNIEZNO I ZIEMIA GNIEŹNIEŃSKA W DZIEJACH POLSKI, obszar istniejący już w państwie pierwszych Piastów, potwierdzony w źródłach pisanych. Gród w Gn. opisał w legendzie dynastycznej Piastów Gall Anonim w najstarszej pol. kronice. Wg niej w grodzie gnieźn. rezydował legendarny zły władca – Popiel, a na podgrodziu gnieźn. skromny rataj Piast, na którego z woli niebios przeszło błogosławieństwo i którego syn – Siemowit – zasiadł na tronie wygnanego Popiela. W zniekształconej, ale możliwej do identyfikacji formie Gn. pojawia się w najstarszym, sięgającym schyłku panowania Mieszka I, dokumencie pol. *Dagome iudex*,

jako nazwa grodu-państwa (*civitas Schinesghe*), który władca ofiarowuje św. Piotrowi. Gn. stanowi w tym dokumencie ośrodek nowej wspólnoty polit., od którego rozpoczyna się opis granic tego państwa i do którego powraca na końcu. Jest miejscem wiecznego spoczynku pierwszego patrona Polski – męczennika św. Wojciecha, było celem pielgrzymki cesarza Ottona III w 1000, stolicą metropolii i miejscem koronacji królów pol., mimo że leżało z dala od ważnych w budowie państwowości ówczesnych dalekosiężnych szlaków, zarówno wodnych, jak i lądowych. Jedynie niewielkie cieki włączały ten obszar w lokalne powiązania wodne – rzeczka Srawa, płynąca u podnóża Góry Lecha, wpadała do Strugi, która uchodząc do Wrześnicy, umożliwiała połączenie z Wartą. Badania archeol. ostatnich dziesięcioleci wykazały, że zasiedlenie okolic Gn. w czasach przedpaństwowości było słabe. Na terenie samego Gn. zarejestrowano niezbyt wiele stanowisk, i to pochodzących raczej ze schyłku tego okresu. Nieco więcej śladów zasiedlenia stwierdzono na południe od Gn. w rejonie Pawłowa i Niechanowa, a jedynie pojedyncze stanowiska zlokalizowano na wschód i północ od Gn. Nowsze badania, zwłaszcza analizy dendrochronologiczne drewna z wałów grodu, wykonane przez M. Krąpcala z Krakowa, wykazały również, że gród na Górze Lecha nie sięga, jak dawniej przypuszczano, VIII czy IX w. (zatem trudno by było umieszczać tam władców znanych z legendy). Znaczenie Gn. w początkach formowania się państwa Piastów musiało więc mieć inne przyczyny.

Badania archeol., wsparte studiami porównawczymi, przybliżyły odpowiedź na to pytanie. Dużo dało zwłaszcza odtworzenie pierwotnej konfiguracji centrum Gn., znacznie przekształconej później pracami ziemnymi, podejmowanymi od czasów piastowskich. W początkach wczesnego średniowiecza w obrębie rozległej kotliny otoczonej jeziorami i rozlewiskami, dobrze widocznymi jeszcze na opublikowanej u schyłku XIX w. mapie, wyodrębniało się wiele mniej lub bardziej widocznych wzniesień. Jedno z nich – wyniosłe wzgórze, leżące tuż przy później zanikłym Jeziorze Świętym, uzyskało prawdopodobnie dopiero w XIX w. nazwę Góra Lecha. W jego obrębie pierwotnie istniały 2 kulminacje, z których wyższa i bardziej stroma znajdowała się na północy, w okolicy obecnego kościoła św. Jerzego, a druga, niższa i rozleglejsza, po płd. stronie – pod ob. katedrą. Dalej w kierunku płd. teren łagodnie opadał, a na najdalszym skraju Góry Lecha zaznaczają się 2 kolejne, rozdzielone parowem pagórki. Całe to wzniesienie było wyraźnie wyodrębnione z otoczenia, od zachodu i częściowo od północy Jeziorem Świętym, od płd. zachodu jez. Jelonek, a od pozostałych stron i od sąsiednich wyniesień terenami podmokłymi i dodatkowo dziś już zanikłą, niewielką rz. Srawą, co sprawiało, iż stanowiło ono swego rodzaju wyspę wypiętrzoną wśród wód i mokradeł.

Na najwyższej, stromej kulminacji Góry Lecha, pod kościołem św. Jerzego, odsłonięto w latach 1986-99 zalegającą na warstwie spalenizny konstrukcję ułożoną z luźnych, niepowiązanych kamieni, obejmującą zapewne cały szczyt, zatem szacunkowo o średnicy u dołu sięgającej 20-30 m. Na jej obrzeżach stwierdzono ślady palenisk i pozostałości uczt: rozbite naczynia, kości zwierzęce. Również na łagodniej ukształtowanym, sąsiednim, niższym wyniesieniu Góry Lecha odkryto w latach 70. XX w. kilkuwarstwową kamienną platformę, a na jego kulminacji i zwłaszcza na zboczu – liczne przewarstwiające się warstewki spalenizny i popiołów. Fragmenty naczyń glinianych pozwalają datować opisane urządzenia na 1. poł. X w., najdalej na schyłek IX w. W nizinnym krajobrazie Wielkopolski, w krainie jezior, wyniosły stromy szczyt, podwyższony jeszcze nasypem kamiennym, mógł odpowiadać wyobrażeniom łączonym ze „świętą górą", która stanowiła, jak wynika ze studiów porównawczych, ważny element sakralny krajobrazu pogańskich Słowian. W tej części Wielkopolski niewiele jest miejsc, które mogłyby konkurować z Gn. Nie znaczy to, iż było to jedyne miejsce kultowe w Wielkopolsce czy nawet w ziemi gnieźn. Ale z uwagi na późniejszą rolę Gn. w państwie pierwszych Piastów można domniemywać, że szczyt Gniezdzień – jak brzmiała zapewne, zdaniem językoznawcy J. Nalepy, pierwotna nazwa Góry Lecha – miał znaczenie ponadlokalne. Był miejscem wyniesionym i odosobnionym, z towarzyszącym mu zespołem urządzeń kultowych. Na niższym wzniesieniu pod św. górą znajdowało się zapewne pole wiecowe otaczające wspomnianą platformę kamienną. Znalezione materiały ceramiczne, zarówno w samej konstrukcji kamiennej, jak i w otaczających ją nawarstwieniach, wskazują, iż niezależnie od początków takiej roli św. góry w Gn., sięgających być może odleglejszej przeszłości, miejsce to było intensywnie wykorzystywane w czasie bezpośrednio poprzedzającym i zapewne częściowo współbieżnym z podjętą przez Piastów akcją formowania państwa. Miejsce to było na tyle ważne, że Piastowie musieli uczynić je ośrodkiem nowej wspólnoty, opartej na innych zasadach ustrojowych; punktem, z którym powiązali następnie swą legendę dynastyczną. W ziemi gnieźn. nie ma przy tym tak wyraźnego, jak w innych partiach Wielkopolski, a wiążącego się z umacnianiem państwa piastowskiego, planowego niszczenia uprzedniej, plemiennej struktury osadniczej z jej punktami kluczowymi – grodami. Zatem ziemia gnieźn. musiała zostać podporządkowana władzy Piastów nie przez podbój, lecz w odmienny sposób, zapewne przez uznanie ich za ród książęcy w skali ponadlokalnej, pokrywającej się z zasięgiem oddziaływania gnieźn. ośrodka kultowego. Prowadziło to do wzniesienia tam przez Piastów własnego grodu. Pomyślna budowa państwa wymagała zawłaszczenia przez księcia miejsca wyznaczającego mityczny „środek ziemi" dla społeczności plemiennej.

Pierwszy gród w Gn. wybudowano w momencie, gdy podporządkowanie tej ziemi nowej dynastii i przekształcenie jej w tak ważny w tworzeniu nowego państwa obszar centralny było już faktem. Manifestacją władzy Piastów w ziemi gnieźn. stały się ich grody w Gieczu (gdzie ok. 940 przebudowano wcześniejszy gródek – domniemaną siedzibę rodu Piastów), Grzy-

bowie, na Ostrowie Lednickim oraz nad Wartą – w Poznaniu na Ostrowie Tumskim i w Lądzie. Gród w Gn. zaczęto wznosić ok. 940. W tym czasie zapewne funkcje kultowe wyższej kulminacji Góry Lecha zostały utrzymane, otoczono ją jedynie wałem. Właściwy gród pobudowano na niższej, bardziej wypłaszczonej kulminacji. W ten sposób Gn. stało się ośrodkiem tworzonego przez Piastów państwa, miejscem wyróżnionym i świętym, „gdzie zaczęła się historia ludu, a także jego dynastii" (wg sformułowania J. Banaszkiewicza), nadrzędnym w stosunku do innych miejsc wyznaczających mityczny ład przestrzenny formującego się państwa.

Mieszko I przyjął chrześcijaństwo w czasie, gdy nowa struktura przestrzenna ziemi gnieźn. – centrum państwa – oparta w pewnej mierze na dawnych, sięgających czasów plemiennych, miejscach wyznaczających mityczną przestrzeń ludzi tam żyjących, była już skonsolidowana. Chrześcijańska sakralizacja przestrzeni musiała zatem nałożyć się na dawną – pogańską. W wypadku Gn. utrudnieniem była zarówno ranga tego ponadlokalnego ośrodka kultowego, jak i same warunki topograficzne: stromy szczyt, zupełnie nienadający się na posadowienie tam grodu, z pobudowaną w jego wnętrzu choćby niewielką świątynią chrześcijańską.

Działania podjęte w Gn. imponują rozmachem i determinacją. Kultowa konstrukcja kamienna została pokryta co najmniej metrową, a w niższych partiach ponadmetrową, warstwą niwelacyjną. Dla poszerzenia powierzchni wnętrza grodu strome stoki wzniesienia obudowywano kolejnymi pierścieniami zwartej konstrukcji drewniano-ziemnej. W wyniku tych działań powiększono powierzchnię grodu na szczycie wyższej kulminacji Góry Lecha prawie dwukrotnie. Nie była to akcja jednorazowa i co jakiś czas ponawiano prace, opasając gród kolejnym pierścieniem konstrukcji lub przynajmniej nową odsadzką wzmacniającą całą konstrukcję. W tym samym czasie rozbudowywano i uzupełniano nowymi członami gród zajmujący dalsze partie Góry Lecha.

Najstarszą świątynią chrześcijańską była, ufundowana wg tradycji przez chrześcijańską żonę Mieszka I – Dąbrówkę, odkryta pod katedrą prosta rotunda. W grodzie książęcym nad kultową konstrukcją kamienną zbudowano → palatium z kaplicą pw. św. Jerzego, przebudowaną następnie na istniejący dziś kościół.

Równolegle z powstaniem grodu książęcego formowało się jego zaplecze osadnicze, zapewniające funkcjonowanie tego ważnego ośrodka państwa pierwszych Piastów. Porównanie mapy osadnictwa z czasów przedpaństwowych z mapą osiedli z czasów wczesnych Piastów przekonuje, że nastąpił skokowy wzrost zasiedlenia. Zarówno na terenie samego Gn. i najbliższej okolicy, jak i w promieniu od ok. 10 do kilkunastu km w różnych kierunkach od Gn. obserwować można znaczne zagęszczenie śladów osad lub innej działalności ludzkiej, nasilające się w miarę upływu czasu. Osiedla te lokują się wzdłuż rzek i jezior, zajmując i zagospodarowując żyzne tereny, co było planową kolonizacją, prowadzoną przez Piastów w okolicy grodu gnieźn. Osiedlano tu ludność z innych regionów Wielkopolski, a także ludność jeniecką, o czym mogą świadczyć nazwy, tj. Pomarzanki, Pomarzanowice. Mieszkańcy powstałego w ten sposób okręgu grodowego Gn. nie tylko zaopatrywali mieszkańców grodu, a więc księcia i jego najbliższe otoczenie oraz członków drużyny książęcej w żywność i konie, lecz również wykonywali rozmaite posługi dla grodu, m.in. brali udział w transporcie surowców, np. drewna czy kamieni, w pracach budowlanych, ponadto wytwarzali różne produkty niezbędne w ówczesnej gospodarce, np. żelazne narzędzia i niektóre prostsze elementy uzbrojenia. Były to początki rozwijanej w następnych wiekach organizacji służebnej, systemu umożliwiającego w ówczesnych warunkach zaspokajanie potrzeb aparatu władzy państwowej. Utworzona w czasach pierwszych Piastów gęsta sieć osadnicza najbliższego zaplecza Gn. stała się podstawą sieci wsi średniowiecznych i zadecydowała o dalszym rozwoju regionu. Pojęcie „ziemia gnieźn." było we wczesnym etapie formowania się państwa pierwszych Piastów szersze niż okręg grodowy związany bezpośrednio z grodem na Górze Lecha, szersze nawet niż jądro państwa – wspomniany obszar centralny, ograniczony od zachodu i południa kolanem Warty, od wschodu – rynną goplańsko-notecką i Wełną od północy. Wspomniany najstarszy dokument pochodzący z ostatnich lat rządów Mieszka I (*civitas Schinesghe*) nazywa Gnieznem bezimienne wciąż państwo. Prawdopodobnie tak zostały określone ziemie podległe bezpośredniej władzy tego księcia, w odróżnieniu od wymienionych w tym dokumencie tzw. pertynencji, luźniej z tym państwem powiązanych. Zasięg państwa gnieźn., jak w literaturze nazwano ten etap w procesie formowania się państwa pol. (por. np. H. Łowmiański 1973, s. 595 i n., ryc. 11), pomagają nam określić m.in. grody budowane przez Mieszka I w latach 60. i 70. X w. na jego peryferiach. Dzięki tym inwestycjom można stwierdzić, że państwo gnieźn. pokrywało się w znacznym stopniu z najdalszym zasięgiem hist. Wielkopolski, obejmując ziemie od Noteci po Barycz i od Odry do środkowej Wisły.

W trakcie budowy, a zwłaszcza poszerzania terytorium państwa piastowskiego w różnych kierunkach, uaktywniania szlaków komunikacyjnych wiodących ku bogatym emporiom nadmorskim na Pomorzu Zachodnim grody leżące nad Wartą, a przede wszystkim Poznań, mogły wysunąć się na pierwsze miejsce w hierarchii ważności grodów centralnych. Gn. nie przestawało jednak pełnić funkcji ideowego zwornika państwa piastowskiego. Może zatem dziwić, że – jak wskazano dawno w lit. (por. np. W. Abraham 1890), a potwierdzono jednoznacznie nowszymi analizami źródeł archeol. – nie w Gn. znalazł siedzibę pierwszy biskup polski. Zapewne zbyt żywa i silna tradycja pogańskiego ośrodka kultowego w Gn. skłoniła Mieszka I do umieszczenia pierwszego biskupstwa w Poznaniu. Jednak wykupione od Prusów ciało męczennika, św. Wojciecha, Bolesław Chrobry złożył w Gn., choć nie było tam w tym czasie okazalszej budowli sakralnej. Tym samym Bolesław Chrobry potwierdził, że Gn., a nie Poznań, jest gł. ośrodkiem jego

Rozmieszczenie grodów w państwie pierwszych Piastów

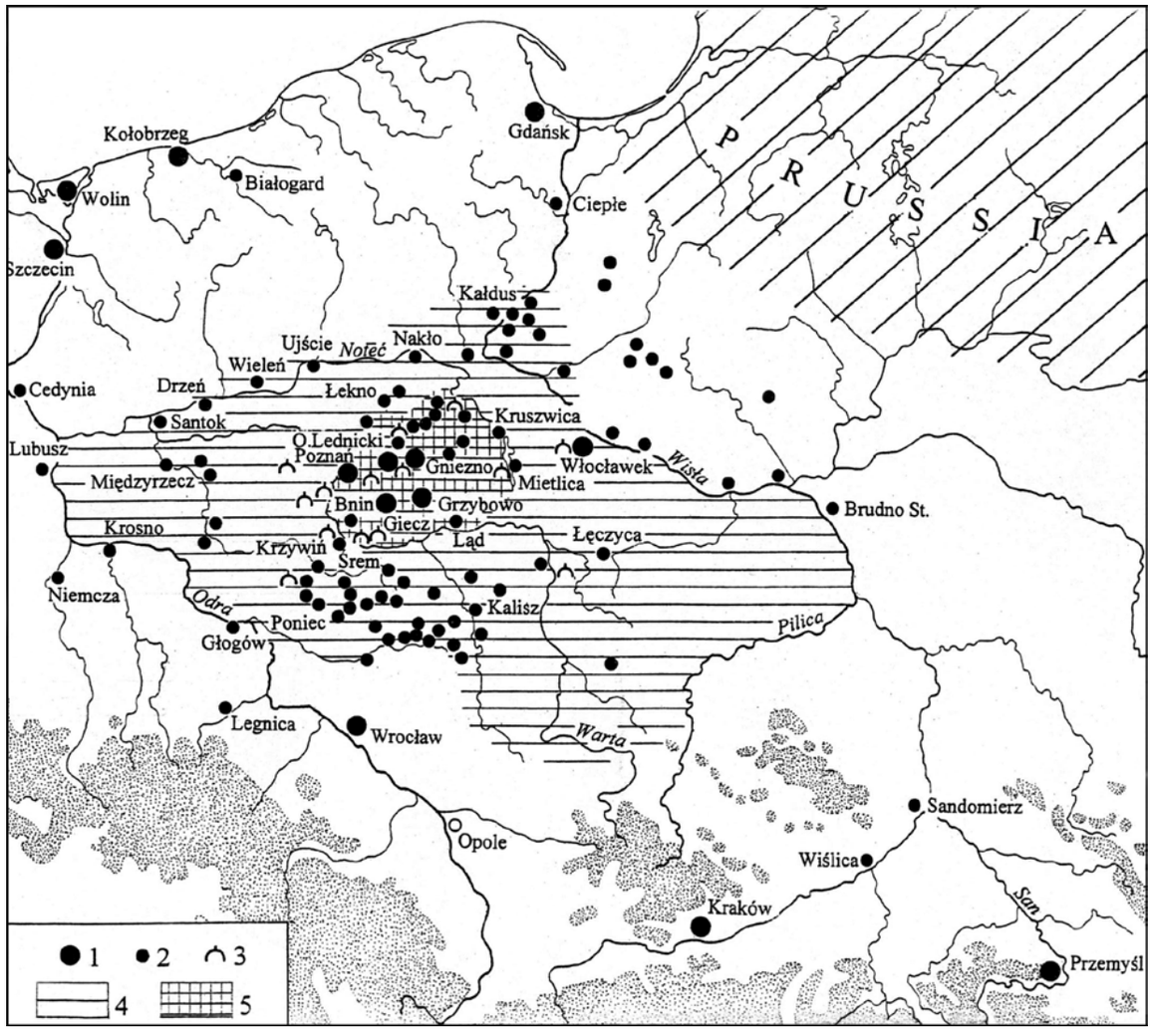

Oprac. wg Z. Kurnatowskiej, rys. J. Sawicka

Legenda: 1 – główne grody wczesnopiastowskie, 2 – inne grody wczesnopiastowskie, 3 – znaleziska uzbrojenia wczesnopiastowskiego, 4 – zasięg „państwa gnieźnieńskiego", 5 – zasięg obszaru centralnego, tj. ziemi gnieźnieńskiej, w państwie Mieszka I

państwa, tym ośrodkiem, gdzie z dawien dawna odbywał się pod św. górą obrzęd intronizacji księcia. Fakt złożenia w Gn. relikwii św. Wojciecha przesądził o lokalizacji tam stolicy pol. metropolii kościelnej. Towarzysząca temu doniosłemu aktowi pielgrzymka cesarza Ottona III do grobu św. Wojciecha jest dobrze znana ze źródeł pisanych. Fakt ustanowienia metropolii zadecydował z kolei o miejscu Gn. w dalszych dziejach Polski. Niekorzystne położenie sprawiło, że nie powstało tam miasto o większym znaczeniu ani nie powstał ważny zamek królewski. Mimo to stolica metropolitalna, obejmująca swym zasięgiem przez długie wieki także ziemie, które znalazły się poza granicami Polski, była najważniejsza w strukturze Kościoła polskiego. I choć sam obrzęd koronacji przeniesiono z czasem (w XIV w.) z różnych przyczyn do Krakowa, koronatorem pozostawał nadal prymas – arcybiskup gnieźn., a nowy król udawał się z reguły w pierwszą swą podróż do metropolitalnego Gniezna. Zob. też zarys dziejów Gniezna.

Lit.: W. Abraham, *Organizacja kościoła w Polsce do poł. w. XII*, Lwów 1890; J. Banaszkiewicz, *Podanie o Popielu i Piaście. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznym tradycjami dynastycznymi*, Warszawa 1986; J. Banaszkiewicz, *Jedność porządku przestrzennego, społecznego i tradycji początków ludu.* (*Uwagi o urządzeniu wspólnoty plemienno-państwowej u Słowian*), „Przegląd Historyczny" 77, 1988; W. Hensel, *Najdawniejsze stolice Polski. Gniezno – Kruszwica – Poznań*, Warszawa 1960; T. Janiak, *Problematyka wczesnych faz kościoła katedralnego w Gnieźnie*, w: *Początki architektury monumentalnej w Polsce. Materiały z sesji naukowej, Gniezno, 20-21 listopada 2003 roku*, red. T. Janiak i D. Stryniak, Gniezno 2004; T. Janiak, C. Strzyżewski, *Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Gniezna i w jego regionie*, w: *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001; E. Kortowicz, *Gniezno. Szkic topograficzny* (*z mapą*), „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego" 15, 1887; Z. Kurnatowska, *Początki Polski*, Poznań 2002; B. Kürbis, *Dagome iudex – studium krytyczne*, w: eadem, *Na progach historii II*, Poznań 2001; G. Labuda, *Mieszko I*, Wrocław 2002; idem, *Przeniesienie koronacji królewskich z Gniezna do Krakowa w XIV wieku*, w: *Cracovia – Polonia – Euro-*

pa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej, Kraków 1995; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 5, Warszawa 1973; J. Nalepa, *Gnieździeń i Gniezno – nazwa najstarszej stolicy Polski. Deliberacje*, „Slavia Antiqua" 46, 2005; T. Sawicki, *Badania przy kościele św. Jerzego w Gnieźnie*, w: *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001; idem, *Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie*, w: *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001; J. Strzelczyk, *Mieszko Pierwszy*, Poznań 1992; idem, *Naukowe pokłosie milenium śmierci św. Wojciecha*, „Nasza Przeszłość" 98, 2002; F. Woliński, *Sieć hydrograficzna regionu gnieźnieńskiego w wiekach średnich*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza" 14, 1980.

GNIEZNO W FILMIE, fakt, że Gn. funkcjonuje w świadomości Polaków przede wszystkim jako siedziba pierwszych Piastów oraz miejsce o szczególnej wadze dla historii pol. Kościoła, znajduje odzwierciedlenie w poświęconych mu realizacjach filmowych. Godne odnotowania jest to, iż sporej grupie filmów dokumentalnych nie towarzyszą równie liczne realizacje fabularne, którym przecież fascynujące dzieje miasta dostarczyłyby materiału scenariuszowego najwyższej próby. Z ubogiej grupy fabuł opartych na dziejach Gn. przykładami wartymi uwagi są 2 produkcje: film historyczny J. Rybkowskiego *Gniazdo* oraz serial *Najdłuższa wojna nowoczesnej Europy* w reż. J. Sztwiertni. Film J. Rybkowskiego opowiada o losach Mieszka I od początku jego rządów aż po bitwę pod Cedynią. Reżyser, używając klamry kompozycyjnej, opowiedział o fascynującym i pełnym dramatycznych zdarzeń życiu księcia słowiańskich plemion. W noc przed bitwą pod Cedynią ciężko chory, majaczący w gorączce Mieszko wspomina swą drogę do władzy. Akcja cieszącego się dużą popularnością serialu *Najdłuższa wojna nowoczesnej Europy* rozgrywa się w plenerach Wielkopolski, zaś 7. odcinek tego serialu pt. *Powołanie* opowiada o M. Ledóchowskim, biskupie Poznania i Gn. (kreacja I. Przegrodzkiego). Filmy dokumentalne związane z tematyką gnieźn. próbują uchwycić fenomen pierwszej stolicy Polski, utrwalić na taśmie ducha minionego czasu. Stanowią też materiał promocyjny, zachęcający Polaków i obcokrajowców do zwiedzania zabytków Gn. Już w 1923 powstał wyprodukowany przez Central European Press Syndicate przy współudziale inż. Strzeleckiego i inż. Krogulskiego dokument fabularyzowany *Polska w obrazach*, opowiadający o wędrówce młodego Amerykanina po Polsce. W dokumencie jako atrakcja turystyczna pojawiły się obrazy Poznania, Grudziądza, Torunia, Gn. i Kalisza. Zdjęcia Gn. oraz innych miast i zabytków Polski znalazły się w pochodzącym z 1924 filmie *Odrodzona Polska* w reż. Z. Wesołowskiego. Film został odnaleziony przez M. i M. Hendrykowskich w 2000 w Paryżu. W okresie międzywojennym obrazy Gn. często pojawiały się w *Tygodniku Filmowym PAT*, czyli późniejszej cotygodniowej *Kronice Filmowej PAT*, zawierającej przegląd najważniejszych wydarzeń z kraju i ze świata. W nrze 44. z 1929 można odnaleźć zdjęcia z uroczystości święta Bożego Ciała w Gn. Z kolei w następnym numerze z tego samego roku utrwalono akt odsłonięcia pomnika Bolesława Chrobrego w Gn. Zdjęcia z pierwszej stolicy Polski znajdują się także w nrze 81. z 1930. Dramatyczny dla mieszkańców Gn. rok 1939 przyniósł, wyprodukowany przez Polską Agencję Telegraficzną, film dokumentalny *Uroczystości święta wojciechowego w Gnieźnie*. Lata wojny stanowią tragiczną przerwę w działalności filmowej Gn. i całej Polski. Powstające po wojnie filmy związane z Gn. ponownie odwołują się do dychotomicznego sposobu patrzenia na owo miasto – jako na atrakcję turystyczną i skarbnicę wiedzy o pol. tożsamości narodowej. Zrealizowany przez J. Jaraczewskiego film *Pierwsze odwiedziny (Polonia)*, podobnie jak dokument z 1923, opisuje walory turystyczne miasta. Jest to reportaż z wizyty Polonii amer. w Polsce. W akcie II obok zdjęć Poznania i Kórnika pojawiły się ujęcia z Gn. Film zrealizowano na zamówienie i przy współpracy Towarzystwa Łączności z Wychodźstwem „Polonia". W 1963 powstał natomiast film *Odwiedzajmy Polskę*. Film zrealizowano na zamówienie Polskich Linii Lotniczych LOT, skierowany do środowisk polonijnych, zawiera ujęcia z zabytkami Gn. W 1979 powstał film A.W. Wróblewskiego *Pałac i kuria arcybiskupia w Gnieźnie*. W filmie o zabytkach sakralnych Gn. opowiadają ks. W. → Ziętarski i ks. M. → Aleksandrowicz. Do grupy filmów próbujących odszyfrować tajemnicę i fenomen pradawnego miasta należą dokumenty znanego i nagradzanego dokumentalisty J. Popiel-Popiołka. W jego dokumentach można odnaleźć fascynację historią i mijającym czasem, który w Gn., jak nigdzie w Polsce, pozostawił wyraźne ślady. Wszystkie filmy związane z tematyką gnieźn. J. Popiel-Popiołek zrealizował we współpracy z operatorem W. Prejsem. Filmy wyprodukowała Wytwórnia Filmów Oświatowych. Należy tu wymienić: *Bullę gnieźnieńską* (1975), *Skarby Katedry Gnieźnieńskiej* (1975), *Kazania gnieźnieńskie* (1976), *Złoty Kodeks* (1976), *Miniatury „Ewangeliarza kruszwickiego"* (1981), *Drzwi Gnieźnieńskie* (1981). Warto dodać, iż najsłynniejszy zabytek Gn. – drzwi katedry gnieźn. – doczekał się aż 2 filmów dokumentalnych jemu poświęconych, bowiem historia żywotu św. Wojciecha utrwalona w odlewie z brązu zafascynowała wcześniej T. Jaworskiego, który w 1957 zrealizował film *Drzwi Gnieźnieńskie*. Podobnym inspiracjom poddali się inni pol. dokumentaliści, którzy historię miasta uczynili tematem swoich filmów. Należy wspomnieć pochodzący z 1960 dokument *Z pradziejów Polski* (scenariusz i reż. E. Czurko). Dokument stanowi filmowy wykład archeol. (zdjęcia grodu i katedry gnieźn., grób Mieszka I w katedrze pozn. i inne znaleziska – zbroje, ubiory, naczynia). Godnym uwagi przedsięwzięciem okazało się wyprodukowanie filmu *Gniezno znaczy gniazdo* (reż. L. Skrzydło). Film, zrealizowany przy współpracy Muzeum Początków Państwa Polskiego, Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, Kurii Metropolitalnej w Gn. oraz Towarzystwa Miłośników Gniezna, stanowi filmową monografię Gn. i jego najbliższych okolic. Przedstawia dzieje pierwszej stolicy Polski od czasów legendarnych, zabytki architektury sa-

kralnej, sztuki, piśmiennictwa i materialne ślady przeszłości. Ponadto wykorzystano ujęcia Ostrowa Lednickiego z jego palatium i rotundą oraz Wielkopolskiego Parku Etnograficznego. W Czerniejewie sfotografowano pałac i stadninę koni, natomiast w Powidzu – ośrodek wczasowy. W filmie obok zdjęć konkretnych zabytków i uszlachetnionych znakiem czasu przedmiotów w dość paradoksalny, z dzisiejszego punktu widzenia, sposób umieszczono ujęcia gloryfikujące peerelowskie budownictwo, fabryki oraz zakłady pracy. Orzeł Biały jako symbol i godło Rzeczypospolitej stał się inspiracją do nakręcenia w 1990 filmu *Dzieje Orła Białego* (scenariusz i realizacja L. Skrzydło). Film został zrealizowany na podstawie ikonografii i zbiorów m.in. Wawelu, Muzeum Narodowego w Warszawie, Muzeum Narodowego w Krakowie, a także muzeum diecezjalnego w Gn., katedr wawelskiej i gnieźn. Nie sposób opowiedzieć dziejów Polski bez wspominania Gn. Dwie serie o tym samym tytule – *Dzieje kultury polskiej* – odwołują się wielokrotnie do istotnych zdarzeń z życia narodu, których świadkiem była pierwsza stolica Polski. W ramach pierwszej z nich, wyprodukowanej przez Wytwórnię Filmów Oświatowych w Łodzi, został nakręcony film w reż. J.J. Kolskiego pt. *Słowiański świt. Początki Polski.* Reżyser ukazał proces osiedlania się na pol. ziemiach pradawnych plemion oraz pieczołowicie odtworzył rodowód Mieszka I. Kolejny film w tej serii został zatytułowany *Korona Pierwszych Piastów.* L. Skrzydło – reżyser filmu – pokazał dorobek kultury materialnej i duchowej żyjących wtedy Polaków na tle skomplikowanych i trudnych do odtworzenia i weryfikacji faktów hist. dotyczących powstającego państwa pierwszych Piastów. Druga seria *Dziejów kultury polskiej* została wyprodukowana przez I program TVP. Cała seria stanowi wykład na temat gł. procesów kult. zachodzących w Polsce na przestrzeni wieków, a początek owego wywodu zatytułowany *Narodziny* jedno ze źródeł odnajduje w pradawnych losach Gn. Ujęcia z Gn. zawiera także materiał przygotowany z okazji pierwszej wizyty papieża Jana Pawła II w Polsce. Nawet zabiegi cenzury, mające na celu zmniejszenie rangi owego zdarzenia, nie były w stanie odebrać potęgi słowom, które Jan Paweł II wypowiedział w 1979 do mieszkańców Gn. Ujęcia z omawianej pielgrzymki do Polski zostały wykorzystane również w ciekawym, obfitującym w metaforyczne i refleksyjne sceny dokumencie *Pielgrzym* (reż. A. Trzos-Rastawiecki). Wypada wspomnieć również o Polskiej Kronice Filmowej, której kolejne części były nadawane w okresie powojennym przed każdym filmem kinowym. W obrazach Gn. z powojennych kronik widać, że nadal postrzega się owo miasto jako kolebkę państwa i katolicyzmu pol. W Gn. wyraźnie widać pieczołowitą i entuzjastyczną troskę o pamięć i dziedzictwo hist. Urokowi miasta ulegają nie tylko reżyserzy przyjeżdżający do Gn., by szukać tutaj inspiracji. Również wśród mieszkańców Gn., wśród ludzi zajmujących się kulturą i historią miasta, można odnaleźć osoby, które za pomocą języka ruchomych obrazów próbują opowiedzieć o wyjątkowości tego miejsca. W 1993 E. Scholtz przygotował dla telewizji kablowej materiał zatytułowany *Herb i pieczęcie miasta Gniezna.* A rok później wraz z M. Szczepaniakiem i W. Występskim dokument *Cmentarze gnieźnieńskie.* Okazuje się, że taśma filmowa jest odpowiednim materiałem, by opowiedzieć o legendzie najstarszej stolicy Polski za pomocą nie tylko słów, ale przede wszystkim – dźwięku i obrazu.

Lit.: M. Hendrykowska, *Filmy, których nie ma...* „Odrodzona Polska", „Iluzjon. Kwartalnik Naukowy Filmoteki Narodowej" 1987, nr 2, s. 47-54; eadem, *Historia i dramat „Odrodzonej Polski"*, „Przegląd Wielkopolski" 1987, nr l, s. 13-18; M. Hendrykowska, M. Hendrykowski, *Film w Poznaniu i Wielkopolsce 1896-1996*, Poznań 1996.

Filmografia: *Bulla gnieźnieńska*, 1975, reż. J. Popiel-Popiołek, zdjęcia W. Prejs, barwny, 1 akt, 115 m, 4 min 27 s, produkcja: Wytwórnia Filmów Oświatowych; *Drzwi Gnieźnieńskie*, 1957, w: *Sztuka romańska w Polsce*, scenariusz i realizacja T. Jaworski, zdjęcia K. Mucha, muzyka Z. Turski, czarno-biały, 2 akty, 16 min, produkcja: Wytwórnia Filmów Oświatowych, wersja pol. i hiszp.; *Drzwi Gnieźnieńskie*, 1981, w: *Skarby kultury polskiej*, reż. J. Popiel-Popiołek, zdjęcia W. Prejs, opracowanie muz. H. Rogala, dźwięk Z. Grzelka, redakcja W. Tomczak, montaż: K. Głuszek, J. Kopania, kierownictwo produkcji S. Miechotek, barwny, 35 i 16 mm, 301 m, produkcja: Wytwórnia Filmów Oświatowych; *Dzieje kultury polskiej*, 1997-97, reż. M. Malec, redakcja R. Grupiński, producent P. Gieburowski, produkcja: Telewizja Polska – I Program (Telewizja Edukacyjna), współfinansowanie: Ministerstwo Edukacji Narodowej; *Dzieje Orła Białego*, 1990, scenariusz i realizacja L. Skrzydło, współpraca realizatorska: A.B. Czulda, W. Chmielewski, J. Duszyński, W. Kaźmierczak, zdjęcia J. Czecz, muzyka P. Hertel, dźwięk Z. Kucharska-Kowalik, montaż E. Skrzydło, konsultacja: A. Nadolski, S. Kuczyński, redakcja T. Oziemska, kierownictwo produkcji: G. Denys, W. Krzak, produkcja: Wytwórnia Filmów Oświatowych; *Gniazdo*, reż. J. Rybkowski, scenariusz A. Ścibor-Rylski, zdjęcia M. Nowicki, muzyka J. Maksymiuk, montaż W. Otocka, kierownictwo produkcji U. Orczykowska, produkcja: Studio Filmowe (d. Zespół Filmowy) „Kadr", obsada aktorska: W. Pszoniak (Mieszko I), M. Bargiełowski (Czcibór, brat Mieszka), W. Neumann (Dobrawa, żona Mieszka), F. Pieczka (Mrokota), B. Płotnicki (Ziemiomysł, ojciec Mieszka), H. Bąk (Bolesław I Okrutny, ojciec Dobrawy), T. Białoszczyński (margrabia Geron), J. Bylczyński (margrabia Hodon), W. Maciudziński (Świętopełk, brat Mieszka), C. Wołłejko (Otton I Wielki), A. Szalawski (Odolan, wuj Mieszka), I. Mayr (wiedźma; w czołówce nazwisko: Mayer), E. Fetting (brat Krystian, syn Bolesława I Okrutnego), K. Kowalewski (Bolesław, syn Bolesława I Okrutnego), L. Ordon (Radost), L. Pietraszak (Zygfryd, rycerz Hodona), R. Pietruski (Derwan); *Gniezno znaczy gniazdo*, 1989, scenariusz, realizacja i komentarz L. Skrzydło, współpraca reż. A.B. Czulda, zdjęcia J. Duszyński, opracowanie muz. H. Rogala, dźwięk Z. Kucharska-Kowalik, redakcja T. Oziemska, montaż E. Skrzydło, kierownictwo produkcji G. Denys, konsultacja: W. Kiełbowski, S. Pasiciel, 35 mm, 1184 m, 43 min, produkcja: Wy-

twórnia Filmów Oświatowych; *Kazania gnieźnieńskie*, 1976, reż. J. Popiel-Popiołek, zdjęcia W. Prejs, barwny, 1 akt, produkcja: Wytwórnia Filmów Oświatowych; *Korona Pierwszych Piastów*, 1987, reż., scenariusz, komentarz L. Skrzydło, współpraca reż. A.B. Chulda, zdjęcia J. Duszyński, montaż E. Skrzydło, kierownictwo produkcji G. Denys, wystąpili: A. Nadolski, T. Paradowicz, A. Głoskowski; *Miniatury „Ewangeliarza kruszwickiego”*, 1981, reż. J. Popiel-Popiołek, zdjęcia W. Prejs, 8 min, produkcja: Wytwórnia Filmów Oświatowych; *Najdłuższa wojna nowoczesnej Europy*, 1982, reż. J. Sztwiertnia, współpraca reż.: N. Sikorska, N. Toman, M. Szczypińska (odcinki: 1-10), W. Banaś (odcinki: 2-10), E. Krzyżanowska (odcinki: 8-10), J. Brunak (odcinki: 11-13), scenariusz A. Twerdochlib (odcinki: 1-7), S. Bratkowski (odcinki: 8-13), dialogi: A. Twerdochlib, J. Sztwiertnia, muzyka A. Sławiński, zdjęcia A. Ramlau, operator kamery D. Skóra, montaż A. Wilska, produkcja: CWPiFTV Poltel (Warszawa); *Odrodzona Polska*, 1924, reż. Z. Wesołowski, scenariusz: K.M. Krotoski, S. Zabrzeski, produkcja: Filmotwórnia Stanisława Martynowskiego – Poznań; *Odwiedzajmy Polskę*, 1963, realizacja i zdjęcia F. Fuchs, współpraca J. Kobiela, kierownictwo produkcji M. Kobiela, czarno-biały, 2 akty, 423 m, produkcja: Wytwórnia Filmów Dokumentalnych; *Ojciec Święty Jan Paweł II w Polsce*, 1979, scenariusz i reż. M. Chrzanowski, J. Kędzierzawski, zdjęcia: R. Golc, W. Jabłoński, J. Kuźniarski, H. Makarewicz, Z. Skoczek, S. Sławkowski, C. Makowski, R. Trzeszewski, L. Winnicki, montaż obrazu G. Kociniak, montaż dźwięku K. Tunicka-Palluth, operator dźwięku: K. Grabowski, N. Wołk-Łaniewski, komentarz A. Howzan, kierownictwo produkcji B. Witanowski, barwny, 35 mm, 9 aktów, 2118 m, produkcja: Wytwórnia Filmów Dokumentalnych; *Pałac i kuria arcybiskupia w Gnieźnie*, 1979, scenariusz i realizacja A.W. Wróblewski, 10 min, produkcja: Ośrodek TVP w Poznaniu; *Pielgrzym*, 1979, reż. A. Trzos-Rastawiecki, zdjęcia: B. Dziworski, J. Mierosławski, J. Petrycki, W. Stok, J. Zaleski, W. Dąbal, K. Ptak, współpraca operatorska: P. Sobociński, T. Raczyński, muzyka B. Schaeffer, dźwięk M. Grzelak, montaż B. Kosiedowska, kierownictwo produkcji A. Machnowski, barwny, 35 i 16 mm, 2200 m, 80 min, produkcja: Stolica Apostolska, Episkopat Polski; *Pierwsze odwiedziny* (*Polonia*), 1957, scenariusz J. Pilecki, realizacja J. Jaraczewski, zdjęcia: W. Jabłoński, R. Wróblewski, W. Prejs, montaż L. Godzjaszwili, komentarz K. Gryczełowska, czarno-biały, 3 akty, 726 m, produkcja: Wytwórnia Filmów Dokumentalnych; *Polska w obrazach*, 1923, produkcja: Central European Press Syndicate przy współudziale inż. Strzeleckiego i inż. Krogulskiego; *Polska Kronika Filmowa*: PKF 31 B/1960 „16. rocznica wyzwolenia Gniezna”; PKF 17A/1966 „Obchody Tysiąclecia Państwa Polskiego, uroczystości w Poznaniu. Ostrów Lednicki, zabytki Gniezna”; PKF 48 A/1967 „Wystawa projektów pomnika Mieszka I i Bolesława Chrobrego w Gnieźnie”; PKF 7A/1975 [wydanie barwne] „Kronika poznańska” (życie we współczesnym Poznaniu i województwie poznańskim; katedra gnieźnieńska; zdjęcia plenerowe Rogalina; elektrownia w Koninie); PKF 4/1977 [wydanie barwne] „Polska dzisiejsza” (wizyta szacha Iranu Rezy Pahlawiego w Poznaniu; Zakłady Cegielskiego; MTP; zdjęcia z Gniezna); PKF 41 A/1981 „Gniezno wita prymasa Polski Józefa Glempa”; PKF 25/1983 „Zbiory katedralne w Gnieźnie”; PKF 20/1987 „Włamanie w Katedrze Gnieźnieńskiej”; *Skarby Katedry Gnieźnieńskiej*, 1975, w: *Skarby kultury polskiej*, reż. J. Popiel-Popiołek, zdjęcia W. Prejs, opracowanie muz. J. Gogolewski, dźwięk J. Rybicki, montaż K. Głuszek, U. Bloch, barwny, 35 mm, 2 akty, 17 min, produkcja: Wytwórnia Filmów Oświatowych; 1976 – III nagroda „Brązowy Pegaz”, Zakopane (PF o Sztuce); 1977 – Srebrny Światowid, Łódź (FF Dydaktycznych); *Słowiański świt. Początki Polski*, 1986, reż. i scenariusz J.J. Kolski, zdjęcia: J.J. Kolski, P. Lenar, montaż J. Rudnicka-Kopania, kierownictwo produkcji K. Sułek, wystąpili: S. Urbańczyk, B. Gediga, J. Szydłowski, Z. Woźniak, M. Pietrzak, narrator Z. Szczepaniak, obsada aktorska G. Błęcka-Kolska (nie występuje w czołówce); *Uroczystości święta wojciechowego w Gnieźnie*, 1939, produkcja: Polska Agencja Telegraficzna; *Złoty Kodeks*, 1976, reż. J. Popiel-Popiołek, zdjęcia W. Prejs, barwny, 35 mm, 1 akt, 171 m, 6 min 15 s, produkcja: Wytwórnia Filmów Oświatowych; *Z pradziejów Polski*, 1960, scenariusz i reż. E. Czurko, zdjęcia W. Prejs, muzyka K. Serocki, konsultacja: G. Labuda, K. Żurowski, B. Kostrzewski, A. Nadolski, barwny, 35 mm – 606 m, 16 mm – 243 m, 22 min, produkcja: Wytwórnia Filmów Oświatowych.

GNIEŹNIANIE, amatorski zespół folklorystyczny, zał. w 1991 przez S. Hinczewskiego, działający w Młodzieżowym Domu Kultury. Jego członkami są uczniowie II LO im. Dąbrówki w Gn. W swych pracach artyst. zespół prezentuje tańce i przyśpiewki z regionu Wielkopolski oraz pol. tańce narodowe. Występuje w strojach lud. pochodzących z okolic Gn. Tancerzom akompaniuje kapela złożona ze skrzypka, akordeonisty i kontrabasisty lub dudziarz. Choreografię dla zespołu opracowuje W. Wróblewski, muzykę J. Kusz. Zespół występował na wielu imprezach, m.in. w ramach gnieźn. obchodów milenijnych i podczas Jarmarku Świętojańskiego w Poznaniu. Koncertował w Veendam, Speyer, Roskilde, Esztergom. Brał udział w Międzynarodowym Festiwalu Folkloru i Strojów Ludowych w Karlsruhe. W 2002 wystąpił na prestiżowym festiwalu Folklores du Monde w Saint-Malo.

„GNIEŹNIANIN”, pismo ukazywało się od 3 XII 1929 – we wtorki, czwartki i soboty z wyjątkiem dni świątecznych. Redaktorem odpowiedzialnym był Sylwester Gawrych, drukowała je Drukarnia Narodowa w Gn. Pismo to było odbitką ukazującej się w Poznaniu „Gazety Zachodniej”, do której dodawano gnieźn. wiadomości lokalne. Po pół roku „Gnieźnianin” został połączony w jedną całość administracyjną i redakcyjną z „Gazetą Zachodnią”.

GNIEŹNIEŃSKA GRUPA POETYCKA „DRZEWO”, inaczej Grupa Literacka „Drzewo”, od czerwca 1980 Niezależna Grupa Poetycka „Drzewo”, od wrze-

śnia 1987 Familia „Drzewo", formacja lit. istniejąca od poł. 1977 do 1995. W różnym czasie, poza stale obecnymi w grupie jej współzałożycielami K. Kuczkowskim i K. Szymoniakiem, z D. współpracowali: M. Bigoszewska-Juruś (do 1979), P. Kaczmarek (w 1978), P. Soroka (do 1978), E. Juszczak (w 1979), T. Sobkowiak – malarz (od marca 1978 do końca istnienia grupy), E.C. Laskowska, później Kuczkowska (od września 1979 do końca istnienia grupy), D. Nowacki – malarz (od czerwca 1980 do końca istnienia grupy), K. Grzechowiak (od 1981 do końca istnienia grupy). Była to pierwsza grupa lit. w Gn. Skupiała poetów z roczników 1953-58. Oficjalnie zainicjowała swoją działalność w listopadzie 1977, ogłaszając wyniki lokalnego konkursu na poezję i prozę, rozpisanego wcześniej przez Bibliotekę Publiczną Miasta Gniezna. Współzałożyciele grupy K. Kuczkowski i K. Szymoniak (ten pierwszy wymyślił nazwę grupy i był od początku jej lit. ideologiem) ukończyli II LO w Gn., a potem polonistykę na UAM i przez pewien czas, do poł. lat 80., działali i pracowali w gnieźn. prasie lokalnej oraz Miejskim Ośrodku Kultury. Z Gn. pochodzi także malarz (absolwent pozn. ASP) D. Nowacki, który wspólnie z T. Sobkowiakiem, malarzem pochodzącym z Poznania (również absolwentem ASP), animował działania plastyczne grupy oraz swoimi pracami ilustrował grupowe wydawnictwa. Pochodząca z Sopotu E.C. Kuczkowska ukończyła romanistykę na UAM, a z grupą związała się przez swego męża K. Kuczkowskiego. K. Grzechowiak, wrześnianin, studiował polonistykę na UAM i był poetą aktywnie uczestniczącym w życiu literackim Gn. i Poznania. K. Kuczkowski wyjechał wraz z żoną do Sopotu, gdzie wydaje kolejne książki poetyckie i gdzie redaguje ogólnopolski dwumiesięcznik lit. „Topos". Grupa nie ogłosiła nigdy programu literackiego. Próbą jego sformułowania był *Manifest: światopogląd dyskursywny*, powstały w sierpniu 1979, ogłoszony w Gn. podczas II Piastowskiego Lata Poezji. Tekst autorstwa K. Kuczkowskiego i K. Szymoniaka miał być podstawą *Programu literackiego: poezja dyskursywna*. Do jego zredagowania jednak nie doszło, ponieważ grupa ostatecznie postawiła na swobodę twórczą swych członków. D. proponowało jednak m.in. pojmowanie poezji jako metodę organizowania wyobraźni i jednocześnie formę światopoglądu. Ideą współczesnej poezji miał stać się człowiek dynamiczny, argumentujący swoje miejsce w realnej rzeczywistości, poddany presji historii i codzienności, walczący o zachowanie wyższej sfery intymności, swojego ja w zmieniających się warunkach kult. i społecznych. Grupa odrzucała hasło „kryzysu istotnych wartości w poezji". Pod projektem programu podpisali się: E.C. Laskowska, K. Kuczkowski, K. Szymoniak i T. Sobkowiak. W 1985 K. Kuczkowski ogłosił na łamach miesięcznika „Nurt" komunikat pt. *Nos familii Drzewo*, w którym wykazywał, że D. nie jest de facto grupą literacką. Wymieniając dziedziny twórczości artyst. uprawianej przez poszczególnych członków ugrupowania (poezja, proza, malarstwo) i wskazując na fakt istnienia dużej rzeszy sympatyków, K. Kuczkowski twierdził, iż w wypadku D. należy mówić raczej o familii. W sierpniu 1978 grupa związała się z BPMG, co w latach 1978-82 zaowocowało zorganizowaniem z inicjatywy D. 4 ogólnopolskich zjazdów poetyckich pod nazwą → Piastowskie Lato Poezji. Ostatnia edycja imprezy (17 i 18 IX 1982) zbiegła się z 5-leciem grupy, co uczczono wydaniem plakatu poetyckiego oraz zorganizowaniem happeningu poetycko-plastycznego D. (D. Nowacki, T. Sobkowiak, K. Grzechowiak, E.C. Laskowska, K. Kuczkowski, K. Szymoniak). Po 1982 Piastowskie Lata Poezji były nadal organizowane, ale już bez udziału organizacyjnego grupy. Osobną, zasługującą na podkreślenie formą aktywności D. była kilkuletnia artyst. współpraca z bydgoską Galerią Autorską J. Kai i J. Solińskiego, która zaowocowała m.in. wspólnymi działaniami poetycko-malarskimi oraz współpracą wydawniczą. Innym rodzajem działalności D. były liczne spotkania autorskie w Gn. i Poznaniu. Ponadto poszczególni członkowie grupy uczestniczyli w wielu ogólnopolskich imprezach poetyckich i przedsięwzięciach literackich. Zbiorowe publikacje grupy przypadają na lata 1977-87. Po rezygnacji z opieki BPMG i zmianie nazwy na Niezależna Grupa Poetycka „Drzewo" wydawano arkusze poetyckie członków na prawach rękopisu, m.in. w Galerii Autorskiej J. Kai i J. Solińskiego (*Pornografia* K. Kuczkowskiego), a także w Sopocie (*Sanatorium zmierzchu* E.C. Laskowskiej i *Diabelskie…* K. Kuczkowskiego) oraz w Gn. (*Żony poetów* i *Oszustwo* K. Szymoniaka; *Wersja ostateczna* K. Grzechowiaka). Do historii wydawnictw opublikowanych w nieoficjalnym obiegu przeszedł almanach D. *Dopóki jesteśmy razem...*, wydany z ilustracjami D. Nowackiego i T. Sobkowiaka w 1982 oraz w 1985. Malarze – członkowie grupy – D. Nowacki i T. Sobkowiak prezentowali swoje prace w galeriach Gn., Poznania i Sopotu, natomiast wiersze E.C. Laskowskiej, K. Grzechowiaka, K. Kuczkowskiego i K. Szymoniaka trafiły do wielu czasopism o zasięgu krajowym oraz kilku ogólnopolskich antologii i almanachów. Grupa zakończyła działalność w 1995, po wydaniu przez K. Kuczkowskiego i K. Szymoniaka książki poetyckiej *Stado. Nasza mała metafizyka* (z reprodukcjami prac plastycznych D. Nowackiego). Ostatnim jej wspólnym wystąpieniem, będącym jednocześnie promocją książki, był wieczór autorski w Dworku Sierakowskich w Sopocie. Spotkaniu towarzyszyła wystawa prac plastycznych D. Nowackiego.

GNIEŹNIEŃSKA KOLEJ WĄSKOTOROWA, kolejowe przedsiębiorstwo przewozowe obsługujące płd. część pow. gnieźn. i istniejący do 1927 powiat witkowski. W ciągu swego istnienia kilkakrotnie zmieniała nazwę: 1883-93 – Kolej Cukrowni „Grabski, Jeschek i Spółka", 1893-1919 – Kleinbahn des Kreises Witkowo, 1919-27 – Witkowska Kolej Powiatowa, 1927-39 – Gnieźnieńska Kolej Powiatowa, 1939-45 – Gnesener Kreisbahn, 1945-49 – Gnieźnieńska Kolej Powiatowa, 1949-92 – Kujawskie Koleje Dojazdowe (w ramach PKP), 1992-2003 – Gnieźnieńska Kolej Dojazdowa (w ramach PKP), 2003 – Gnieźnieńska Kolej Wąskotorowa. Powstała w 1883 jako kolej prywatna należąca do gnieźn. Cukrowni „Grabski, Jeschek i Spółka". Pierwsza

linia długości 18 km łączyła Gn. z Odrowążem i przeznaczona była do zwózki buraków cukrowych. Kolej miała prześwit torów 900 mm. Linię obsługiwały 2 dwuosiowe parowozy monachijskiej fabryki Georg Krauss und Co., 110 otwartych wagonów towarowych i 1 wagon inspekcyjny. W 1893 kolej wykupiona została przez samorząd pow. witkowskiego i otrzymała nazwę Witkowska Kolej Powiatowa. Pierwszym dyrektorem został Wilhelm Lickfett z Witkowa. W 1895 zmieniono prześwit torów na 600 mm i przystąpiono do rozbudowy kolei: 1895 – odcinki Niechanowo – Witkowo (6,7 km), Odrowąż – Mielżyn (1,74 km), Arcugowo – Kleparz (6,6 km), 1896 – odcinek Witkowo – Powidz (11,65 km), 1897 – Mierzewo – Stanisławowo (4 km), 1911 – Powidz – Anastazewo (10,21 km), 1916 – Grotkowo – Czeluścin – Czerniejewo (9 km). W 1895 uruchomiono ruch osobowy. Bezpośrednio przed I wojną światową odcinek Gn. – Witkowo obsługiwały 4 pociągi na dobę, Witkowo – Powidz – 2 pociągi (w okresie letnim – 4), odcinek Gn. – Niechanowo – Mielżyn – 2 pociągi, Gn. – Kleparz – 1 pociąg na dobę. W 1926 kolej osiągnęła szczyt przewozów pasażerskich, przewożąc w ciągu roku 123 679 osób. W 1927 po likwidacji pow. witkowskiego kolej przejął samorząd pow. gnieźn. i przedsiębiorstwo zmieniło nazwę na Gnieźnieńska Kolej Powiatowa. W tymże roku odcinki Mierzewo – Kleparz i Mierzewo – Stanisławowo przeszły na własność pow. wrzesińskiego. Przez cały okres międzywojenny kolej przeżywała trudności finansowe, co doprowadziło do rozebrania w 1925 nierentownego odcinka Czeluścin – Czerniejewo. W 1949 Gnieźnieńska Kolej Powiatowa została przejęta przez PKP. W okresie tym osiągano rekordowe przewozy towarowe: 1500-2000 ton ładunków dziennie. W 1957 po raz drugi przekuto tory, tym razem na prześwit 750 mm. W latach 1967-68 wprowadzono pierwsze lokomotywy spalinowe. Mimo prób unowocześnienia taboru, przy wzrastającej konkurencji komunikacji autobusowej, liczba przewozów zarówno pasażerskich, jak i towarowych systematycznie spadała. Było to przyczyną zamknięcia, a następnie rozbiórki nierentownych odcinków torów. W 1970 rozebrano odcinek torów Mierzewo – Stanisławowo, w 1973 odcinek Grotkowo – Czechowo, w 1984 odcinek Arcugowo – Mielżyn, a w 1988 Mierzewo – Niechanowo. W 1986 wprowadzono do eksploatacji rumuńskie spalinowe zespoły trakcyjne. W marcu 2003 przejęta przez Starostwo Powiatowe w Gn. i przekazana w użytkowanie Towarzystwu Miłośników Miasta Gniezna. Prowadzeniem przedsiębiorstwa zajmuje się Biuro Utrzymania i Eksploatacji Gnieźnieńskiej Kolei Wąskotorowej.

GNIEŹNIEŃSKA METROPOLIA I ARCHIDIECEZJA. Metropolia to prowincja kościelna (a także jej stolica), łącząca pod zwierzchnictwem metropolity (zazwyczaj arcybiskupa) kilka lub więcej diecezji. Archidiecezja to diecezja pozostająca pod bezpośrednimi rządami arcybiskupa (zwykle też metropolity), wykonującego na jej obszarze władzę biskupią. Metropolia i archidiecezja gnieźn. ustanowione zostały w roku 1000 podczas → Zjazdu Gnieźnieńskiego. Decyzja o utworzeniu tych instytucji zapadła w Stolicy Apostolskiej już wcześniej, zapewne w 999, i miała na celu uhonorowanie przechowywanych w Gn. relikwii (ciała) niedawno kanonizowanego św. → Wojciecha – ogłoszonego patronem Kościoła gnieźn. W sprawę kanonizacji bpa praskiego Wojciecha, zabitego 23 IV 997 przez pogan podczas misji w Prusach, zaangażował się osobiście cesarz rzymsko-niem. → Otton III, na którym postać i działalność męczennika wywarły olbrzymie wrażenie. Formalnie decyzję o ustanowieniu metropolii i archidiecezji wydał papież Sylwester II, zabiegał o nią również z pewnością książę pol. Bolesław I Chrobry (który odniósł z tego powodu największe korzyści polit. i prestiżowe), nie ulega jednak wątpliwości, iż utworzenie nowej prowincji kościelnej ze stolicą w Gn. byłoby niemożliwe bez aprobaty cesarza. Podjęte wcześniej postanowienia wprowadzono w życie podczas odbytego ok. 7-15 III 1000 spotkania Ottona III i Bolesława Chrobrego w Gn., któremu towarzyszył synod obradujący pod przewodnictwem legata Roberta. Na synodzie rozpatrzono protest dotychczasowego bpa pol. Ungera (historiografia nie jest zgodna, czy przed 1000 był on biskupem misyjnym w Polsce, czy też biskupem diecezjalnym w Poznaniu), prawdopodobnie niezadowolonego z pominięcia go przy obsadzie nowego arcybiskupstwa. Po odrzuceniu podnoszonych zastrzeżeń Unger musiał poprzestać na godności biskupa pozn. i dożywotniej niezależności od nowej metropolii. Niem. kręgi kościelne, niezadowolone z ustanowienia pol. prowincji, podważały legalność tego aktu, czego śladem jest niechętna opinia współczesnego kronikarza Thietmara. Roszczenia do zwierzchnictwa nad Kościołem pol. podnieśli wkrótce arcybiskupi magdeburscy, w ciągu następnych 150 lat usiłujący kilkakrotnie poddać swej władzy

Zabytkowy parowóz Gnieźnieńskiej Kolei Wąskotorowej

Gn. i jego sufraganie. Utworzona w 1000 metropolia gnieźn. obejmowała obok samej archidiecezji powołane równolegle do życia biskupstwa w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu oraz biskupstwo pozn. (zdaniem części historiografów utworzone już w 968, zdaniem innych badaczy dopiero w 1000) – które jednak poddano Gn. dopiero po zgonie Ungera w 1012. Granice nowej prowincji pokrywały się z ówczesnymi granicami państwa pol., granice samej archidiecezji i jej poszczególnych sufraganii nie są znane – prawdopodobnie wyznaczały je granice ziem plemiennych.

Pierwszym arcybiskupem gnieźn. został brat św. Wojciecha – → Radzym Gaudenty. Wiadomości o jego aktywności jako metropolity i arcybiskupa są bardzo skąpe, podobnie zresztą jak o dziejach samej metropolii i archidiecezji. W niedługim czasie upadło pod naporem pogan biskupstwo kołobrzeskie (ok. 1005?), być może zastąpione ok. 1027 biskupstwem w Kruszwicy (fakt istnienia oraz ewentualny czas i okoliczności utworzenia biskupstwa w Kruszwicy budzą liczne kontrowersje w historiografii). W 1024 lub 1025 katedra gnieźn. była miejscem pierwszej w dziejach koronacji króla Polski – godność królewską przyjął w niej wówczas Bolesław Chrobry, a po jego rychłej śmierci syn – Mieszko II. Kryzys państwa piastowskiego w latach 30. XI w., wydarzenia tzw. reakcji pogańskiej (w istocie buntu ludowego przeciwko uciskowi aparatu państw., którego częścią był ówczesny Kościół pol.) oraz najazd czeskiego księcia Brzetysława w 1038 lub 1039 doprowadziły do faktycznego upadku stolicy gnieźn. Czesi zdobyli i ograbili katedry w Gn. i Poznaniu; z Gn. wywieziono m.in. szczątki św. Wojciecha. Opuszczone katedry przez kilkadziesiąt lat miały pozostawać w ruinie. Wobec przejściowego zajęcia Wrocławia przez Czechów jedynym biskupstwem pol. działającym nieprzerwanie po 1038/1039 było biskupstwo krakowskie. Tamtejszemu bpowi Aaronowi Stolica Apostolska przyznała być może paliusz arcybiskupi i pewne uprawnienia metropolity, o czym późniejsi biskupi krak. mieli w przyszłości często przypominać. Pierwsze kroki celem odnowienia pol. prowincji kościelnej podjął książę Kazimierz I Odnowiciel (1034-58). Za jego panowania rozpoczęto prawdopodobnie prace przy odbudowie zniszczonych gmachów katedralnych w Gn. i Poznaniu. Ok. 1050 przywrócił on także władzę pol. nad Śląskiem i Wrocławiem, ówczesne losy biskupstwa wrocławskiego i jego pasterzy nie są jednak jasne. Pełna odbudowa metropolii gnieźn. nastąpiła za sprawą Bolesława II Śmiałego (1058-79) przy aprobacie papieża Grzegorza VII. Widział on we władcy pol. sojusznika w swej walce z cesarzem rzymsko-niem. Henrykiem IV i poparł plan przywrócenia pol. prowincji kościelnej. Wysłani przez papieża legaci odnowili w 1075 metropolię i archidiecezję gnieźn. oraz biskupstwo poznańskie. Prawdopodobnie utworzono też wówczas nowe biskupstwo w Płocku, także poddane metropolitalnej władzy Gn. Restytuowane w 1075 instytucje Kościoła pol. trwały już odtąd nieprzerwanie na przestrzeni dziejów. W 1076 ówczesny abp → Bogumił I koronował w Gn. Bolesława Śmiałego. W 1097 konsekrowano odbudowaną katedrę, w 1127 odnaleziono i uroczyście umieszczono w niej głowę św. Wojciecha, jakoby ukrytą niegdyś przed Czechami. Na przełom XI i XII w. przypadają też początki usamodzielniania się kapituły gnieźn., dotąd osobistego otoczenia arcybiskupów, z czasem niezależnej korporacji kleru katedralnego, mającej własną osobowość prawną i uposażenie oraz współdecydującej w sprawach archidiecezji. Pełniejsze i bardziej precyzyjne wiadomości o kapitule gnieźn. pochodzą zresztą dopiero z XIII w. Zmieniła się również podstawa materialna funkcjonowania archidiecezji. Początkowo, podobnie jak cały Kościół pol., utrzymywana była ze środków książęcych (książę wydzielał w ramach dziesięciny 1/10 własnych dochodów), w czasach Bolesława Śmiałego, Władysława Hermana (1079-1102) oraz Bolesława III Krzywoustego (1102-38) doszły do tego rozległe nadania dóbr ziemskich z ręki monarchy. W przypadku arcybiskupstwa gnieźn. były to prawdopodobnie dobra w okolicach Łęczycy, Łowicza i Żnina. W kolejnych dekadach XII w. nadania dóbr ziemskich czynili również możnowładcy świeccy, a obowiązek uiszczania dziesięciny przenoszono stopniowo na ogół ludności.

W związku z podjętym przez Bolesława Krzywoustego podbojem i chrystianizacją Pomorza przeprowadzono w latach 1123-25 reorganizację pol. prowincji kościelnej. Dokonał jej przebywający wówczas w Polsce legat papieski, kard. Idzi z Tusculum. Utworzono nowe biskupstwa w Lubuszu i Włocławku (to drugie połączono wkrótce z biskupstwem kruszwickim – jak już zaznaczono, kwestia jego istnienia jest mocno dyskusyjna), rozgraniczono też na nowo poszczególne diecezje. Archidiecezja gnieźn. obejmowała odtąd wydłużony pas ziem ciągnących się od Nakła na północy po Małogoszcz i Wieluń na południu, zajmując skrawki Pomorza, wsch. Wielkopolskę, ziemię sieradzko-łęczycką oraz część zach. Mazowsza. Granice archidiecezji znane z 1. poł. XII w. nie podlegały odtąd większym zmianom aż do epoki rozbiorów (w latach ok. 1227-1307 do archidiecezji należał przejściowo archidiakonat słupski, a bezpośrednia władza arcybiskupów gnieźn. sięgała wybrzeży Bałtyku). Rozciągnięcie wpływów Kościoła pol. na Pomorze i częściowo na Połabie (diecezja lubuska) wywołało kontrakcję Kościoła niem., zwłaszcza bezpośrednio zainteresowanych tymi ziemiami arcybiskupów magdeburskich. W 1133 skutkiem zabiegów abpa magdeburskiego św. Norberta z Xanten papież Innocenty II zniósł gnieźn. prowincję kościelną, a wszystkie diecezje pol. podporządkował Magdeburgowi. Za cenę pewnych ustępstw polit. wobec Niemiec Bolesław Krzywousty zdołał jednak doprowadzić do cofnięcia tej decyzji i przywrócenia metropolii gnieźn. W 1136 otrzymała ona bullę protekcyjną papieża Innocentego II (→ Bulla gnieźnieńska), w której potwierdzono fakt jej istnienia oraz pełne prawa metropolitalne. W bulli opisano też szczegółowo ówczesne uposażenie archidiecezji; z powodu bardzo licznych w tekście dokumentu nazw i imion własnych jest on zarazem ważnym zabytkiem języka polskiego. Bulla protekcyjna z 1136 zakończyła

ostatecznie zabiegi o niezależność gnieźn. prowincji kościelnej, której odtąd już nie kwestionowano. Po śmierci Bolesława Krzywoustego mocą decyzji papieskiej utworzono odrębną diecezję dla schrystianizowanego przez księcia Pomorza Zachodniego ze stolicą w Wolinie (1140). Podlegała ona wówczas władzy metropolitalnej Gn. Z czasem jej siedzibę przeniesiono do Kamienia Pomorskiego, a w 1188 tamtejsi biskupi uniezależnili się od Gn. i podlegali odtąd bezpośrednio papieżowi. Pomimo późniejszych zabiegów metropolitów gnieźn. ten stan rzeczy już się nie zmienił.

Wraz z początkiem epoki rozbicia dzielnicowego (1138-1320) metropolia gnieźn. oraz jej arcypasterze znaleźli się w nowej rzeczywistości politycznej. Z dotychczasowych sług i współpracowników monarchy zaczęli stawać się arbitrami wśród coraz liczniejszych i nieustannie skłóconych książąt piastowskich oraz symbolami jedności rozbitego na dzielnice państwa. Kościół, podobnie jak możnowładcy świeccy, popierał zresztą przez długi czas postępujący proces podziałów dynastycznych, licząc na uzyskanie od słabych i skłóconych książąt korzyści materialnych oraz przywilejów politycznych. Abp → Jakub ze Żnina opowiedział się w 1146 po stronie książąt juniorów, a przeciwko usiłującemu przywrócić jedność Władysławowi II Wygnańcowi. Jego osobista interwencja i wyklęcie oblegającego w Poznaniu swych młodszych braci Władysława Wygnańca w dużym stopniu przyczyniły się do klęski i upadku księcia. Politykę popierania juniorów kontynuowali też następcy Jakuba, ignorując m.in. nałożone na Polskę przez Stolicę Apostolską klątwę i interdykt (kara za usunięcie Władysława Wygnańca). Starający się o poparcie Kościoła książęta odwdzięczali się kolejnymi nadaniami i przywilejami. Podczas zjazdu w Łęczycy w 1180, w obecności abpa → Zdzisława i wszystkich biskupów pol., zabiegający o potwierdzenie władzy zdobytej w wyniku zamachu stanu w Krakowie Kazimierz II Sprawiedliwy nadał Kościołowi pol. pierwszy zbiorowy przywilej, zwalniając dobra duchowne od niektórych świadczeń, a samych biskupów od tzw. prawa łupu (praktyki zajmowania przez księcia ruchomości po zmarłych hierarchach). Był to pierwszy krok na drodze do uformowania się stanu duchownego jako grupy wyodrębnionej pod względem prawnym spośród ogółu społeczeństwa. Zarazem był to też pierwszy krok na drodze formowania się w Polsce społeczeństwa stanowego. Decydujący dla przyszłości Kościoła pol. okazał się pontyfikat abpa Henryka → Kietlicza (1199-1219). Dążył on do wprowadzenia w Polsce zasad reformy gregoriańskiej, obowiązujących na zachodzie Europy od ponad 100 lat (wyzwolenie Kościoła spod przewagi władzy państw., podniesienie poziomu umysłowego i moralnego kleru). Dzięki zręczności polit. zdołał zbudować skupiony wokół siebie obóz młodszych książąt dynastii i uzyskać od nich zbiorowe przywileje dla kościołów w Borzykowej (1210) i Wolborzu (1215). Książęta zrezygnowali na ich mocy z inwestytury (obowiązującego dotąd prawa mianowania biskupów przez monarchę), przyznali Kościołowi własne sądownictwo oraz rozległy immunitet ekon. i sądowy w dzierżonych dobrach ziemskich. Przywileje te stały się podwaliną niezależności Kościoła pol., który przestał być częścią machiny państw. i zajął samodzielną, silną pozycję w państwie i społeczeństwie. Wybór biskupów miał od tej pory należeć do kapituły; oczywiście wola książąt nadal znacząco wpływała na elekcję. Henryk Kietlicz podjął plany misji wśród pogańskich Prusów. Jako pierwszy z arcybiskupów gnieźn. utrzymywał stałe kontakty ze Stolicą Apostolską, dotąd sporadyczne i dość przypadkowe.

XIII stulecie to czas szybkiego rozwoju struktur kościelnych w archidiecezji gnieźn. oraz w podległych Gn. sufraganiach, a także okres szczytowego znaczenia i samodzielnej roli polit. arcybiskupów. Wyrastali oni często ponad drobnych, skłóconych książąt i stawali się nosicielami idei jedności państwa. W pełni uformowała się już wówczas kapituła archidiecezjalna w Gn., licząca w XIII w. 6 prałatów (prepozyt, dziekan, archidiakon, kantor, kustosz, scholastyk) i 26 kanoników. W XIV w. liczbę prałatów podniesiono do 7 (w 1331 doszedł kanclerz kapituły), a liczbę kanonii ograniczono do 24 (1354). Ustalony wówczas skład osobowy kapituły utrzymał się aż do początków XIX w. Najważniejszym uprawnieniem kapituły był wybór arcybiskupa. Nie obywało się przy tym bez polit. nacisków monarchów oraz wewnętrznych rozgrywek w łonie samej kapituły. W rezultacie zdarzały się długotrwałe wakaty na stolicy gnieźn.; najdłuższy z nich przypadł na lata 1271-83. Terytorium archidiecezji podzielone było od XIII w. na poszczególne archidiakonaty, powstające stopniowo do początków XVI w. Ich liczba ustaliła się ostatecznie na 8 (w kolejności ustanowienia: gnieźn., łęczycki, kaliski, rudzki = wieluński, uniejowski, kurzelowski, kamieński, łowicki). W skład poszczególnych archidiakonatów wchodziły dekanaty – w początkach XVI w. istniało ich w archidiecezji 14, w latach 1583-89 ich liczbę powiększono do 40, a w poł. XVIII w. funkcjonowały 43 dekanaty. Już w średniowieczu wykształcił się zasadniczy zrąb organizacji parafialnej. W początkach XVI w. archidiecezja liczyła ich 610. Liczba parafii ulegała pewnym wahaniom wobec upadku części kościołów w dobie reformacji, ogólnie jednak rosła. W poł. XVIII w. funkcjonowało ich 715. Rozrastały się również dobra ziemskie będące uposażeniem archidiecezji. W 1136 bulla Innocentego II wyliczyła w ręku arcybiskupów 148 miejscowości, w 1314 uposażenie archidiecezji obejmowało 2 miasta i 259 wsi, a w 1512 – 14 miast i 313 wsi. W epoce nowożytnej dobra ziemskie arcybiskupstwa powiększały się już nieznacznie. Od XIV w. osady arcybiskupie zorganizowane były w poszczególne klucze majątkowe (19 w 1512); największy kompleks dóbr skupiało tzw. księstwo łowickie (obejmujące 7 kluczy majątkowych).

Wśród wybitnych arcybiskupów gnieźn. epoki rozbicia dzielnicowego wyróżnia się zwłaszcza postać → Jakuba Świnki (1283-1314), wytrwałego propagatora idei zjednoczenia Królestwa Polskiego – inspirującego w tym względzie kolejnych książąt. Przeprowadził on w katedrze gnieźn. 2 koronacje królów Polski (Przemysła II w 1295 i Wacława II w 1300). Bronił języka pol., naka-

zując w statutach synodalnych, by duchowni obejmujący stanowiska kościelne związane z nauczaniem i głoszeniem kazań byli urodzeni w Polsce i znali miejscowy język. Był też jednak pierwszym arcybiskupem, który niezbyt często rezydował w swojej stolicy. Zamiast w Gn. wolał przebywać w Żninie, któremu nadał prawa miejskie, a ostatnie lata pontyfikatu spędził z przyczyn polit. w sieradzko-łęczyckich dobrach arcybiskupich (pozostawał w konflikcie z rządzącymi wówczas w Wielkopolsce książętami głogowskimi).

W zjednoczonym królestwie po 1320 samodzielna rola polit. arcybiskupów zmalała, spadło również znaczenie samego Gn. i tamtejszej katedry. Centrum życia polit. przeniosło się do Małopolski i Krakowa, symboliczne znaczenie miała sama koronacja królewska Władysława Łokietka, kończąca w 1320 okres rozbicia dzielnicowego. Wprawdzie dokonał jej ówczesny abp → Janisław, ale odbyła się w katedrze krak. na Wawelu. Odtąd to Kraków stał się miejscem koronacji (oraz pochówku) królów Polski, a arcybiskupi gnieźn. dokonywali tego obrzędu w katedrze wawelskiej (co niekiedy rodziło zatargi z jej gospodarzami). Kolejni arcybiskupi tej doby byli zaufanymi ludźmi poszczególnych monarchów, często mającymi za sobą pracę w kancelarii królewskiej oraz pontyfikaty na innych stolicach biskupich (tzw. karuzela biskupstw). Władcy w nieoficjalny sposób polecali ich elekcję kapitule, a ta spełniała zazwyczaj życzenia monarchów. W razie potrzeby panujący nie wahali się zresztą przed wywarciem nacisku, np. Ludwik Węgierski uwięził w 1382 elekta kapituły → Dobrogosta z Nowego Dworu (który zresztą został później arcybiskupem w 1394). Zajęci działalnością publ. arcybiskupi przebywali najczęściej w Krakowie na dworze królewskim lub w położonych geograficznie korzystniej niż Gn. dobrach ziemi sieradzko-łęczyckiej czy na Mazowszu. Ich ulubionymi siedzibami stały się Łęczyca, Skierniewice, a zwłaszcza Łowicz – gdzie posiadali okazały dwór. Pod nieobecność hierarchów rosła rola kapituły gnieźn. Mając odrębną osobowość prawną, własne uposażenie oraz zagwarantowany prawnie udział w rządach archidiecezją, pozostawała ona często w opozycji do arcybiskupów (narzucanych jej zwykle przez monarchów), sprzeciwiając się zwłaszcza ich powolności wobec królewskich żądań finansowych oraz przeznaczaniu majątku i dochodów Kościoła dla krewnych kolejnych hierarchów. Konflikty te tym bardziej zniechęcały arcybiskupów do rezydowania w Gn. Ten stan rzeczy trwał także w epoce nowożytnej i nie zmieniło go wzniesienie przez abpa Jana → Łaskiego (1510-31) okazałego → zamku arcybiskupiego w Gn. (rozebranego w końcu XVIII w.).

W późnym średniowieczu i epoce nowożytnej nastąpiły istotne zmiany w kształcie terytorialnym metropolii gnieźn. Poza granicami zjednoczonego w XIV w. Królestwa Polskiego znalazły się stolice biskupie we Wrocławiu (należał do Czech) oraz w Lubuszu (należał do Brandenburgii). Związki tych diecezji z Gn. uległy stopniowemu rozluźnieniu. Król Czech Karol IV usiłował przyłączyć biskupstwo wrocławskie do świeżo utworzonej metropolii praskiej, Kościół pol. zdołał jednak z pomocą króla Kazimierza Wielkiego odeprzeć te roszczenia (1362). Niemniej podległość obydwu diecezji wobec Gn. stawała się coraz bardziej formalna. Diecezja lubuska uniezależniła się w 1424 i utrzymała ten stan rzeczy (pomimo zabiegów późniejszych metropolitów gnieźn.) aż do końca swego istnienia. Skasowano ją w 2. poł. XVI w. w związku z postępami reformacji. Diecezja wrocławska pozostała przy metropolii gnieźn. aż do ok. 1750, gdy uzyskała status biskupstwa zależnego bezpośrednio od Stolicy Apostolskiej (oficjalnie potwierdzono to w 1821). Granice metropolii poszerzyły się jednak równolegle w kierunku wsch., co miało bezpośredni związek z chrystianizacją Litwy (1387) i ekspansją Kościoła pol. na ziemie litewsko-ruskie. Status utworzonej w 1387 diecezji wileńskiej nie był początkowo jednoznacznie określony, w 1409 podporządkowano ją jednak na zwykłych zasadach metropolii gnieźn. Podobnie ustanowiona w 1417 diecezja żmudzka od 1436 podlegała Gn. Do metropolii gnieźn. włączono też diecezję inflancką ze stolicą w Wenden (utworzona w 1585, podporządkowana Gn. w 1621) i smoleńską (podlegała Gn. od chwili erekcji w 1636). Na przełomie XVI i XVII w. pod zwierzchnictwo metropolitów gnieźn. przeszła też drogą zwyczaju diecezja łucka (nie wydano w tej sprawie oficjalnego postanowienia), podlegająca od XIV w. metropolii lwowskiej (halickiej). W kierunku płn. metropolia gnieźn. powiększyła się o diecezję chełmińską. Utworzono ją w 1243 z ziem diecezji płockiej i początkowo podlegała Gn., jednak w 1255 zakon krzyżacki wystarał się o przeniesienie diecezji w obręb metropolii ryskiej. O zmianę tego stanu rzeczy kolejni metropolici gnieźn. starali się od chwili odzyskania ziemi chełmińskiej z rąk zakonu po II pokoju toruńskim w 1466, zabiegi zakończyły się powodzeniem dopiero w 1569 (w związku z likwidacją metropolii w Rydze). Nie zdołano natomiast poddać Gn. pobliskiej diecezji warmińskiej (której terytorium także pozostawało od 1466 w granicach państwa pol.). W XV-XVI w. zachowała ona status sufraganii metropolii ryskiej, a następnie podlegała bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Biskupi warmińscy brali jednak udział w synodach metropolitalnych gnieźn. W ten sposób w 2. poł. XVIII w. metropolia gnieźn. obejmowała obok samej archidiecezji 10 podlegających jej biskupstw: pozn., krak., płockie, włocławskie, wileńskie, żmudzkie, chełmińskie, inflanckie, smoleńskie i łuckie. Biskupi inflanccy i smoleńscy rezydowali przy tym poza swoimi stolicami (utraconymi przez Rzeczpospolitą w 1621 i 1654).

Na zajętych w XIV w. przez Polskę ziemiach Rusi Halickiej utworzono w 1375 odrębną metropolię ze stolicą w Haliczu, przeniesioną w 1412 do Lwowa. Funkcjonowanie na obszarze państwa 2 metropolii zmusiło arcybiskupów gnieźn. do podjęcia starań o potwierdzenie pierwszeństwa własnej stolicy w Kościele polskim. Aktywny na soborze w Konstancji (1414-18) abp Mikołaj → Trąba otrzymał w 1417 od papieża Marcina V oficjalne prawo używania przez arcybiskupów gnieźn. tytułu prymasa Polski. Z kolei prymas Jan Łaski, obecny

w Rzymie podczas V Soboru Laterańskiego, uzyskał w 1515 od papieża Juliusza II godność stałego legata (*legatus natus*) dla siebie i swych następców w Gn. Uprzednio, w 1360, metropolici gnieźn. przyjęli tytuł książęcy. Pomimo tych formalnych podstaw pierwszeństwa metropolitów w Kościele pol. zmuszeni oni byli rywalizować w późnym średniowieczu z biskupami krakowskimi. Faktyczna rola tych ostatnich w życiu polit. i kościelnym wzrosła w związku ze stałą obecnością w stolicy i na dworze królewskim. Biskupi krak. przypominali też o dawnych uprawnieniach Aarona, obdarzonego w poł. XI w. paliuszem arcybiskupim. Szczególnie ostra walka o pierwszeństwo w radzie królewskiej rozegrała się w poł. XV w. między abpem Władysławem Oporowskim a bpem krak. i kard. Zbigniewem Oleśnickim starszym. Król poparł ostatecznie arcybiskupa, który utwierdził się na pozycji pierwszego członka rady królewskiej (w przyszłości pierwszego senatora Rzeczypospolitej). Niemniej stolec krak. uważano za bardziej nawet wpływowy od stolca prymasowskiego, a przejście z biskupstwa krak. na arcybiskupstwo gnieźn. (nominalny awans) było często przejawem niełaski i utraty wpływów (Zbigniew Oleśnicki starszy kilkakrotnie odmówił przejścia z Krakowa do Gn.). Konflikty te uległy załagodzeniu w XVI w., gdy zarówno Gn., jak i Kraków (podobnie jak pozostałe stolice biskupie w Polsce) były faktycznie obsadzane z nominacji królewskiej i zajmowali je kolejno ludzie związani z dworem, często wywodzący się z kancelarii królewskiej i mający już za sobą pontyfikaty w mniej ważnych diecezjach (tzw. karuzela biskupstw). Arcybiskupi gnieźn. zasiadali wówczas zwyczajowo na pierwszym miejscu w senacie Rzeczypospolitej, często zastępując nieobecnego króla w prowadzeniu obrad. Praktyka ta spowodowała, iż w dobie bezkrólewia i pierwszej wolnej elekcji po śmierci Zygmunta II Augusta (1572-73) wykształcił się urząd interreksa, obejmującego władzę po zgonie króla oraz kierującego przygotowaniami do elekcji nowego władcy. Godność tę sprawował z urzędu aktualny prymas. Jako pierwszy wystąpił w tej roli w latach 1572-73 abp Jakub → Uchański.

W epoce nowożytnej na stolicy gnieźn. zasiadało wielu wybitnych mężów stanu (np. Jan Łaski, 1510-31; Stanisław → Karnkowski, 1581-1603), mecenasów twórczości nauk. i artyst. czy utalentowanych twórców (poeci: Andrzej → Krzycki, 1535-37; Ignacy Krasicki, 1795-1801). Ich związki z Gn. miały jednak często charakter formalny. Metropolici tej doby rezydowali najchętniej w Łowiczu, położonym bliżej ośrodka życia polit. – Krakowa, a następnie Warszawy. Tylko niektórzy z nich położyli większe zasługi dla samego miasta i katedry. Obok wspomnianego już Jana Łaskiego, który wybudował w Gn. zamek arcybiskupi, wymienić tu można Stanisława Karnkowskiego (założyciela seminarium duchownego w Gn. w 1602), Wawrzyńca → Gembickiego (1616-24, który odbudował katedrę i wiele kościołów gnieźn. zniszczonych w pożarze z 1613) czy Macieja → Łubieńskiego (1641-52) i Stanisława Szembeka (1706-21) – przeznaczających znaczne środki finansowe na remonty i upiększenie katedry. Zdarzały się też na tronie gnieźn. postacie o dwuznacznej sławie, np. Michał Poniatowski (1785-94) – brat króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zyskał on wśród współczesnych opinię miłośnika życia światowego i wielbiciela urody kobiecej. Okazał się przy tym dobrym administratorem archidiecezji.

Epoka rozbiorów i ostateczny upadek państwa pol. w 1795 oznaczały dla metropolii i archidiecezji gnieźn. początek poważnego kryzysu, podczas którego zagrożone zostało istnienie obydwu instytucji. Władze pruskie, w których ręku od 1793 pozostawało Gn., dążyły do likwidacji metropolii i archidiecezji, a przynajmniej do ich znacznego okrojenia terytorialnego (podobną postawę prezentowały też władze ros.). Gdy po I rozbiorze Polski w 1772 Lwów znalazł się pod panowaniem austriackim, prymas Michał Poniatowski podjął starania o podporządkowanie Gn. dotychczasowych sufraganii Lwowa, pozostających jeszcze w granicach państwa pol.: biskupstw: chełmskiego, kamienieckiego i kijowskiego. Uzyskał aprobatę części zainteresowanych biskupów i kapituł, zmian tych nie zatwierdziła jednak Stolica Apostolska. Wobec rychłego upadku państwa plan ten stał się bezprzedmiotowy. Równolegle w 1783 skasowano na życzenie Rosji diecezje inflancką i smoleńską. Już po III rozbiorze Polski władze pruskie doprowadziły do utworzenia w latach 1798-99 na zajętych przez to państwo ziemiach pol. diecezji warszawskiej, wigierskiej i supraskiej. Mimo iż ich terytoria podlegały dotychczas metropolitalnej władzy Gn., przyznano im status diecezji podporządkowanych bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. W tym samym czasie metropolia gnieźn. utraciła pozostałe jej jeszcze sufraganie na wschodzie. Mocą dekretu delegata papieskiego z 1798 diecezje znajdujące się w zaborze ros.: wileńska, łucka i żmudzka, zostały podporządkowane metropolii w Mohylewie. W 1807 papież Pius VII wyłączył z kolei z metropolii gnieźn. diecezję krak., podporządkowując ją metropolii lwowskiej. Dalsze zmiany nastąpiły po przesunięciach granic państw., przeprowadzonych na kongresie wiedeńskim (1815), i utworzeniu związanego z Rosją Królestwa Polskiego. W 1818 Pius VII wyjął spod metropolitalnej władzy Gn. biskupstwa płockie i włocławskie, po czym przyłączył je do nowo utworzonej metropolii warszawskiej. Stolica Apostolska wysuwała wówczas projekt połączenia Gn. i Warszawy unią personalną, odrzucony jednak w 1816 przez władze pruskie. Te ostatnie dążyły bowiem do skasowania metropolii w Gn. i utworzenia na jej miejscu metropolii we Wrocławiu. Wobec zdecydowanego oporu społeczeństwa pol. i podjętych w tej sprawie zabiegów w Rzymie planu tego nie zdołano przeprowadzić. W 1821 Pius VII połączył natomiast Gn. unią personalną z nowo kreowaną metropolią w Poznaniu. Połączonej metropolii gnieźn.-pozn. podlegała jako sufragania diecezja chełmińska, ostatnia z dawnych diecezji metropolii gnieźn. Władze pruskie jeszcze kilkakrotnie podejmowały plany skasowania metropolii (m.in. w 1828 i 1864), jednak bez powodzenia.

Znaczne straty terytorialne poniosła także sama archidiecezja gnieźn. Już po I rozbiorze Polski w 1772 władze pruskie usiłowały oderwać od archidiecezji tę jej

część, która znalazła się wówczas w granicach Królestwa Prus (na obszarze Krajny). Plany te nie zostały wówczas zrealizowane. Po ostatecznym upadku państwa pol. terytorium archidiecezji znalazło się pod panowaniem Prus i Austrii. Państwa te dążyły do dostosowania granic archidiecezji do przebiegu granicy państw. W 1805 Pius VII podzielił archidiecezję, przenosząc jej ziemie płd.-wsch. (6 dekanatów i 84 parafie) do nowo utworzonej diecezji kieleckiej. Kolejne uszczuplenie archidiecezji nastąpiło skutkiem ponownego przesunięcia granic państw. po kongresie wiedeńskim w 1815. Aż 398 parafii podlegających dotąd Gn. znalazło się w granicach związanego z Rosją Królestwa Polskiego, 178 w podporządkowanym Prusom Wielkim Księstwie Poznańskim, a 31 na Pomorzu, w granicach zaboru pruskiego. Dostosowując granice kościelne do tej sytuacji, Stolica Apostolska w 1818 przeniosła parafie leżące w Królestwie Polskim do archidiecezji warsz. i diecezji kujawsko-kaliskiej. Z kolei w 1821 31 parafii pomorskich przeszło do diecezji chełmińskiej. Równocześnie do archidiecezji gnieźn. przeniesiono z diecezji kujawsko-kaliskiej 30 parafii w okolicach Kruszwicy. W okrojonych w ten sposób granicach archidiecezja posiadała od 1821 210 parafii, z których wszystkie leżały na obszarze Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Zmiany sieci parafialnej w okresie zaborów były minimalne, dopiero na przełomie XIX i XX w. władze pruskie zezwoliły na utworzenie 3 nowych parafii. Okrojenie granic archidiecezji doprowadziło też do utraty bądź likwidacji większości archidiakonatów; formalnie rozróżniano w XIX w. 3 archidiakonaty (gnieźn., niegdyś kaliski i kruszwicki), podziału tego zaniechano w 1869. Dopiero w 1957 prymas Stefan → Wyszyński przywrócił archidiakonat gnieźn. jako jedną z godności w kapitule.

Wstrząsy związane z upadkiem państwa i zmianami granic archidiecezji odbiły się także na pozycji arcybiskupów oraz kapitule archidiecezjalnej. Sam tron arcybiskupi bywał przez dłuższy czas nieobsadzony (np. w latach 1801-06). W 1793 władze pruskie zabroniły metropolitom gnieźn. używania tytułu prymasa Polski, a w 1822 pozbawiły ich tytułu książęcego. W 1796 państwo pruskie przejęło dobra ziemskie Kościoła gnieźn., wyznaczając w zamian stałą pensję (ograniczoną w 1821). Od 1925 arcybiskupi gnieźn. otrzymywali pensję od państwa pol., przewidzianą zawartym wówczas konkordatem. Utrata dóbr ziemskich wymusiła ograniczenie składu osobowego kapituły archidiecezjalnej. W 1810 zmniejszono ją do 7 prałatur i 15 kanonii, a od 1830 zasiadało w kapitule zaledwie 7 osób (prepozyt i 6 kanoników). Wobec połączenia unią personalną archidiecezji gnieźn. i pozn. arcybiskupi doby rozbiorowej rezydowali zazwyczaj w Poznaniu, tam też działały niektóre wspólne dla obu archidiecezji instytucje. W okresie utraty niepodległości nie odbywały się synody archidiecezjalne.

W latach niewoli Kościół pol. i archidiecezja stały się na ziemiach zaboru pruskiego ostojami polskości i nosicielami ducha narodowego. Władze niem., dostrzegając tę rolę archidiecezji, podejmowały kilkakrotne wspomniane wyżej próby jej skasowania. Symbolem oporu wobec władz zaborczych stała się zwłaszcza postać kard. abpa Mieczysława → Ledóchowskiego (1866-86), którego pontyfikat przypadł na szczególnie trudny dla Kościoła i Polaków w zaborze pruskim okres kulturkampfu – podjętej przez kanclerza Niemiec Bismarcka akcji zmierzającej do ograniczenia wpływów Kościoła katolickiego w państwie, a w wypadku ziem pol. także do ich germanizacji (→ germanizacja społeczeństwa gnieźnieńskiego w II połowie XIX wieku i w początkach XX wieku). W 1873 arcybiskup sprzeciwił się zarządzeniom władz wprowadzającym język niem. na lekcjach religii. Wytoczono mu wiele procesów, nałożono wysokie kary finansowe, zażądano ustąpienia z urzędu. Po odmowie złożenia godności został aresztowany i pozbawiony w 1874 arcybiskupstwa. Stolica Apostolska nie uznała tego aktu, a papież Pius IX mianował w 1875 uwięzionego arcybiskupa kardynałem. W 1876 metropolita wyjechał do Rzymu i przebywał odtąd na wygnaniu. W 1886 władze pruskie wprowadziły na tron arcybiskupi Niemca, Juliusza Dindera, uzyskawszy uprzednio rezygnację M. Ledóchowskiego. Nowy arcybiskup zawiódł jednak nadzieje władz na germanizację struktur archidiecezji. Postawa abpa M. Ledóchowskiego zapewniła mu wielką popularność w społeczeństwie pol. i uczyniła go symbolem oporu narodowego przeciwko zaborcy.

Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 nastąpiła znacząca reorganizacja struktur Kościoła pol., związana też z zawartym w 1925 konkordatem między Stolicą Apostolską a państwem polskim. W stosunkowo niewielkim stopniu dotyczyła ona jednak archidiecezji gnieźn., pomimo wysuwania przez Konferencję Episkopatu Polski różnorodnych propozycji (od zdegradowania Gn. do roli zwykłego biskupstwa do znacznego powiększenia granic metropolii). Ostatecznie w 1925 papież Pius XI potwierdził unię gnieźn.-pozn., a do metropolii tej przyłączył oprócz diecezji chełmińskiej także diecezje włocławską (dotąd w metropolii warsz.). Nastąpiły też pewne korektury graniczne między archidiecezjami gnieźn. i poznańską. Od 1919 arcybiskupi gnieźn.-pozn. zaczęli ponownie używać tytułu prymasa (przez pewien czas, wbrew zakazowi władz pruskich, posługiwał się nim M. Ledóchowski). W 1930 zmieniono skład osobowy kapituły gnieźn., liczyła odtąd 3 prałatów (prepozyt, dziekan, kustosz) oraz 4 kanoników. W 1938 w granicach archidiecezji funkcjonowało 261 parafii, zgrupowanych w 21 dekanatach.

W latach II wojny światowej terytorium archidiecezji gnieźn. znalazło się na obszarach Polski wcielonych bezpośrednio do Rzeszy Niemieckiej. Do 1941 władze okupacyjne całkowicie zlikwidowały struktury terytorialne archidiecezji. Działały one częściowo w konspiracji, wielu księży padło ofiarą prześladowań, wielu zostało aresztowanych i zamordowanych przez okupanta. Abp August → Hlond w pierwszych dniach wojny wyjechał za granicę (zresztą w porozumieniu z nuncjuszem apostolskim). Krok ten spotkał się z powszechną krytyką. Arcybiskup czynił następnie bezskuteczne starania u władz niem. o umożliwienie mu powrotu do Gn. i Poznania. W 1944 został aresztowany przez Niemców

w płn. Włoszech. Po odmowie współpracy internowano go w Niemczech, gdzie w kwietniu 1945 uwolniły go wojska amerykańskie. W lipcu 1945 wrócił do Poznania. W 1946 zrealizowano postulowany już w okresie przedwojennym projekt unii personalnej metropolii gnieźn. i warszawskiej. Papież Pius XII rozwiązał wówczas unię gnieźn.-pozn., a abp A. Hlond, zachowując arcybiskupstwo gnieźn., objął też arcybiskupstwo warszawskie. Zatrzymał także tytuł prymasa. Unia gnieźn.-warsz. miała teoretycznie charakter tymczasowy i wymagała odnawiania przy każdej nominacji kolejnych metropolitów. Kontynuowali ją jednak papieże Pius XII (mianując w 1948 abpa S. Wyszyńskiego) oraz Jan Paweł II (mianując w 1981 abpa Józefa Glempa). Kolejni metropolici używali osobno tytułu metropolity gnieźn. i metropolity warsz., rezydowali gł. w Warszawie. Początkowo planowano, iż podlegające do 1946 metropolii gnieźn.-pozn. diecezje chełmińska i włocławska przypadną metropolii pozn., ale na skutek protestu abpa A. Hlonda zachowała je ostatecznie metropolia gnieźn. W 1972 papież Paweł VI włączył formalnie w obręb metropolii 2 nowe diecezje powstałe po II wojnie światowej na Ziemiach Zachodnich: szczecińsko-kamieńską i koszalińsko-kołobrzeską. Uprzednio nie miały one statusu pełnoprawnych diecezji; Stolica Apostolska nadała go im po unormowaniu w 1970 stosunków polit. między Polską a Republiką Federalną Niemiec. Bulla Pawła VI poddała nadto Gnieznu biskupstwo gdańskie, istniejące od 1925 jako podległe bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Granice samej archidiecezji gnieźn. nie ulegały natomiast po II wojnie światowej większym zmianom. W 1976 liczyła ona 303 parafie, zgrupowane w 28 dekanatach. W 1957 abp S. Wyszyński zreorganizował kapitułę gnieźn., która liczyła odtąd 4 prałatów i 8 kanoników.

Większa część pontyfikatu S. Wyszyńskiego upłynęła pod znakiem uporczywej obrony praw i niezależności Kościoła pol., ograniczanego w tym względzie oraz pozbawianego możliwości działania przez komunistyczne władze państwowe. Prymas usiłował początkowo dojść do porozumienia z władzami państw. (porozumienie z 1950, zastępujące wypowiedziany przez państwo konkordat), wobec nagminnego łamania przez komunistów poczynionych ustaleń zmuszony był jednak do zgłoszenia protestu. W rezultacie został aresztowany i był przetrzymywany w izolacji od 1953 do 1956. Nie wytoczono mu przy tym procesu ani nie przedstawiono formalnych zarzutów. Po krótkotrwałej poprawie stosunków, co było związane z odwilżą październikową 1956, doszło wkrótce do kolejnych konfliktów. Dotyczyły one konkurencyjnych (państw. i kościelnych) obchodów w 1966 tysięcznej rocznicy chrztu Polski i początków państwa pol., a także wystosowanego w 1965 przez biskupów pol. pojednawczego listu do biskupów niem. („przebaczamy i prosimy o przebaczenie"). Ta inicjatywa episkopatu Polski, torująca drogę do normalizacji stosunków pol.-niem., spotkała się wówczas z ostrą reakcją władz komunistycznych. Postawa prymasa S. Wyszyńskiego i opór wobec prześladowań uczyniły go wyrazicielem patriotycznych poglądów większości społeczeństwa oraz zapewniły wielką popularność i szacunek jemu samemu i całemu Kościołowi.

W 1992 papież Polak Jan Paweł II przeprowadził kolejną reorganizację struktur Kościoła polskiego. W jej ramach zniesiono unię gnieźn.-warsz., co jednak oznaczało dla stolicy gnieźn. utratę godności prymasowskiej. Zachował ją bowiem kard. J. Glemp, będący od tej pory tylko arcybiskupem warszawskim. Uzasadnieniem tego stanu rzeczy jest sprawowanie przez niego funkcji kustosza relikwii św. Wojciecha w Gn. Samodzielną odtąd metropolię gnieźn. objął abp Henryk Muszyński. Metropolia utraciła w 1992 większość podległych jej dotąd sufraganii: Gdańsk podniesiono do rangi odrębnej metropolii, której podporządkowano dawną diecezję chełmińską (ob. pelplińską), nową metropolią stało się też dotychczasowe biskupstwo szczecińsko-kamieńskie z podległą jej od 1992 diecezją koszalińsko-kołobrzeską. Przy Gn. pozostała ob. tylko diecezja włocławska.

Wykaz arcybiskupów gnieźnieńskich: Radzym Gaudenty (1000-?), Hipolit (?-1027), Stefan (1027-?), Bogumił I (1076-92), Marcin (1092-ok.1115), N.N., (ok.1115--ok. 1124), Jakub ze Żnina (ok. 1124-48), Jan (Janik) z Brzeźnicy (1149-67), Zdzisław (?-po 1180), Bogumił II (po 1180-przed 1191), Piotr (przed 1191-98), Henryk Kietlicz (1199-1219), Wincenty z Niałka (1220-32), Pełka (1232-58), Janusz (1259-71), Jakub Świnka (1283-1314), Borysław (1317), Janisław (1317-41), Jarosław Bogoria ze Skotnik (1342-74), Janusz Suchywilk (1374-82), Bodzanta (1382-88), Jan Kropidło (1389-94), Dobrogost z Nowego Dworu (1394-1401), Mikołaj z Kurowa (1402-11), Mikołaj Trąba (1411-22, od 1417 prymas Polski), Wojciech Jastrzębiec (1422-36), Wincenty Kot z Dębna (1437-48), Władysław Oporowski (1449-53), Jan Odrowąż ze Sporowy (1453-64), Jan Gruszczyński (1466-73), Jakub ze Sienna (1473-80), Zbigniew Oleśnicki młodszy (1481-93), Fryderyk Jagiellończyk (1493-1503), Andrzej Róża Boryszewski (1503-10), Jan Łaski (1510-31), Maciej Drzewicki (1531-35), Andrzej Krzycki (1535-37), Jan Latalski (1537-40), Piotr Gamrat (1541-45), Mikołaj Dzierzgowski (1546-59), Jan Przerębski (1559-62), Jakub Uchański (1562-81), Stanisław Karnkowski (1581-1603), Jan Tarnowski (1604), Bernard Maciejewski (1606-08), Wojciech Baranowski (1608-15), Wawrzyniec Gembicki (1616-24), Henryk Firlej (1624-26), Jan Wężyk (1627-38), Jan Lipski (1638-41), Maciej Łubieński (1641-52), Andrzej Leszczyński (1653-58), Wacław Leszczyński (1659-66), Mikołaj Prażmowski (1666-73), Kazimierz Florian Czartoryski (1673-74), Andrzej Olszowski (1674-77), Jan Stefan Wydżga (1679-85), Michał Radziejowski (1688-1705), Stanisław Szembek (1706-21), Teodor Potocki (1723-38), Krzysztof Antoni Szembek (1739-48), Adam Komorowski (1749-59), Władysław Aleksander Łubieński (1759-67), Gabriel Podoski (1767-77), Antoni Kazimierz Ostrowski (1777-84), Michał Poniatowski (1785-94), Ignacy Krasicki (1795-1801), Ignacy Raczyński (1806-18).

Wykaz arcybiskupów gnieźnieńskich i poznańskich (1821-1946): Tymoteusz Gorzeński (1821-25), Teo-

Tablica z wykazem arcybiskupów-prymasów Polski w podziemiach katedry gnieźnieńskiej

fil Wolicki (1828-29), Marcin Dunin (1831-42), Leon Przyłuski (1845-65), Mieczysław Ledóchowski (1866-86), Juliusz Dinder (1886-90), Florian Stablewski (1891-1906), Edward Likowski (1914-15), Edmund Dalbor (1915-26), August Hlond (1926-48).

Wykaz arcybiskupów gnieźnieńskich i warszawskich (1946-92): Stefan Wyszyński (1948-81), Józef Glemp (1981-92).

Wykaz arcybiskupów gnieźnieńskich (od 1992): Henryk Muszyński (od 1992).

GNIEŹNIEŃSKA WYŻSZA SZKOŁA HUMANISTYCZNO-MENEDŻERSKA „MILENIUM”, powstała w Gn. 21 XI 2002. Jest to pierwsza niepubliczna uczelnia w tym regionie. Powstała na bazie działającego od 1993 w Kaliszu → Studium Doskonalenia Menedżerów Oświaty – niepublicznej placówki prowadzącej różne formy kształcenia i doskonalenia nauczycieli. Uczelnia prowadzi 3-letnie studia I stopnia, których absolwenci otrzymują wyższe wykształcenie zawodowe. Dzięki współpracy z uczelniami akademickimi z Poznania i Bydgoszczy większość absolwentów „Milenium” kontynuuje naukę na studiach II stopnia. Ob. w tej gnieźn. uczelni studiuje ponad 1400 osób na 3 wydziałach. Na Wydziale Zarządzania i Marketingu (dziekan: prof. nadzw. dr hab. Zygmunt Waśkowski) można studiować na 4 specjalnościach: zarządzanie w administracji publicznej, marketingowe zarządzanie małymi i średnimi przedsiębiorstwami, zarządzanie zasobami ludzkimi z elementami psychologii, logistyka w przedsiębiorstwie. Wydział Pedagogiki (dziekan: prof. GWSHM dr Krystyna Zielińska) obejmuje 5 specjalności: edukacja elementarna z terapią pedagogiczną, profilaktyka i terapia pedagogiczna, resocjalizacja i pomoc społeczna, promocja zdrowia z arteterapią i socjoterapią, pedagogika społeczna w zakresie bezpieczeństwa publicznego i edukacji dla bezpieczeństwa. Najmłodszy Wydział Nauk o Kulturze i Turystyce (dziekan: dr Klaudiusz Święcicki) oferuje naukę na 6 specjalnościach: kultura audiowizualna i media, kultura muzyczna, kulturowa komunikacja biznesowa z public relations, obsługa ruchu turystycznego, hotelarstwo i agroturystyka, turystyka zdrowotna z rekreacją ruchową i odnową biologiczną. Na Wydziale Studiów Podyplomowych (pełnomocnik rektora: mgr Iwona Gawrecka) uczą się przede wszystkim nauczyciele zainteresowani doskonaleniem zawodowym oraz osoby zdobywające nowe kwalifikacje. Hasło przewodnie placówki brzmi: „Uczelnia wymagająca, ale przyjazna studentowi”; misją uczelni jest przygotowywanie studentów do życia w XXI w., do pracy przede wszystkim w formie samozatrudnienia. Kadrę uczelni tworzą 2 grupy wykładowców. Jedna to renomowani nauczyciele akademiccy, gł. z uczelni poznańskich. Druga to doświadczeni praktycy, przygotowani do wyposażania studentów w umiejętności zawodowe. Warto podkreślić, że uczelnia pozyskała kadrę pedagogiczną również z regionu gnieźn. Podejmowane są też działania w kierunku rozwoju własnej kadry nauk.-dydaktycznej, zwłaszcza zdobywania stopni i tytułów naukowych. GWSHM „Milenium” dąży też do współpracy z regionem oraz prowadzenia prac i analiz problemów społ. oraz ekon. dotyczących Gn. i powiatu. Uczelnia dysponuje własnym budynkiem przy ul. Pstrowskiego, w którym znajdują się nie tylko sale wykładowe i ćwiczeniowe, ale także multimedialne laboratorium informatyczne. W 2007 uczelnia zakupiła kolejny budynek, do którego przeniesiono skomputeryzowaną bibliotekę

Od lewej: logo Gnieźnieńskiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Menedżerskiej „Milenium” w Gnieźnie, budynek – siedziba uczelni przy ul. Pstrowskiego

z czytelnią, a w najbliższym czasie w całości zostanie on zaadaptowany do celów dydaktycznych. Studenci „Milenium" są organizatorami licznych imprez kulturalno-rekreacyjnych, takich jak juwenalia czy urodziny uczelni, rajdy, wystawy, imprezy dla dzieci. W uczelni aktywnie działa chór akademicki, Klub Uczelniany AZS, wolontariat studencki oraz koła naukowe. Uczelnia zatrudnia 57 pracowników akademickich i administracyjnych na etacie, a z ponad 150 wykładowcami współpracuje. Założycielem i rektorem GWSHM „Milenium" jest prof. nadzw. dr Lechosław Gawrecki, natomiast funkcję kanclerza pełni mgr Krzysztof Gawrecki.

GNIEŹNIEŃSKI KLUB TURYSTYKI WODNEJ PTTK „HORYZONT", 15 I 1968 kilkunastu ludzi w różnym wieku, reprezentujących różne zawody, ale o wspólnym zainteresowaniu – turystyka żeglarska, postanowiło się zorganizować i utworzyć klub żeglarski. Założenia były takie – uprawiamy turystykę żeglarską na własnym sprzęcie i za własne pieniądze. Mecenasem zostało Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, a inicjatorami całego przedsięwzięcia byli: Mieczysław Gruszczyński oraz Bronisław Białopolski, Kazimierz Droliński, Marian Herzog, Włodzimierz Jaworski, Kazimierz Kleczkowski, Bogdan Kubiak, Andrzej Nowak, Eugeniusz Szczepański, Irena Gruszczyńska. Klub liczył wtedy 15 członków, a prezesował mu M. Gruszczyński. W tymże roku przeprowadzono rekonesans (pod kątem potrzeb klubu) na jez. Lednica, Jeziorze Powidzkim, jez. Niedzięgiel. Powstały projekty budowy przystani i wspólnego jachtu. W latach 60. klub zrzeszał 5 żeglarzy i 2 sterników jachtowych oraz 11 członków bez patentu, posiadał 4 łodzie żaglowe typu BM i PIRAT. Organizowano wtedy imprezy dla „Głosu Załogi" i innych klubów. Regaty „O Błękitną Wstęgę Jeziora Powidzkiego", zorganizowane z okazji 22 Lipca, na stałe weszły do kalendarza imprez klubu, a później gminy Powidz. Klubowicze odbywali spływy Gopłem i Wartą do Lądu. Żeglowali na Mazurach i Kaszubach, niektórzy także po Morzu Bałtyckim, Morzu Północnym i kanale La Manche. W sierpniu 1979 przeprowadzono szkolenie na żeglarza i sternika jachtowego w wymiarze 55 godzin dla 18 osób (gł. z ZPO „Polanex"). Tam też powstała sekcja żeglarska „Szanty", potem usamodzielniła się i przekształciła w klub żeglarski. Przewodził mu Jerzy Kądziela. Dysponowano 3 „Makami" i 3 bączkami wiosłowymi. Próbowano też sił w imprezach motorowodnych i w nurkowaniu swobodnym. Na przełomie roku 1979 i 1980 powstała sekcja bojerowa z własnoręcznie wykonanymi bojerami DN. Najbardziej sprzyjającym dla tej działalności był sezon 1995/96, kiedy to dopisały warunki lodowe. Przez okres zimy spotykano się na tafli Jeziora Powidzkiego, zdobywano umiejętności nawigowania ślizgów lodowych klasy DN. Uczestniczyli w tych treningach: M. Gruszczyński, Janusz i Szymon Malinowscy, Marian i Adam Fajfrowie, Marian, Adrian i Przemysław Suszczewiczowie, Paweł, Anna i Błażej Czudowscy, Stanisław Matławski i inni sympatycy tego sportu, nienależący do klubu. Bliskie kontakty z Bogdanem Kramerem doprowadziły do zorganizowania z Flotą DN 30 i 31 III 1996 Międzynarodowych Mistrzostw Polski Seniorów i Juniorów w Klasie DN. Uczestniczyły w nich 43 ślizgi DN. Duży wkład w organizację tych mistrzostw mieli M. Gruszczyński i P. Czudowski. Następne sezony nie były już tak korzystne lodowo, co odbiło się na rozwoju tej sekcji. W 1993 klub obchodził 25-lecie działalności. Przez ten okres zorganizowano 53 imprezy regatowe z udziałem 677 jednostek pływających i 1618 osób. W latach 1985-95 zorganizowano 8 rejsów morskich po Morzu Bałtyckim do Morza Północnego. Od 7 V 1996 działał w klubie zarząd w składzie: P. Czudowski – komandor, M. Suszczewicz – skarbnik, Kamil Kamyszek – sekretarz, Mirosław Kluczka, Szymon Malinowski i Ilona Gruszczyńska – członkowie. 16 i 17 VI 1997 klub zorganizował regaty, eliminacje do mistrzostw Polski klasy narodowej „Omega". Duże poparcie i pomoc uzyskał w tym czasie od gminy Powidz. Klub zrewanżował się gminie, organizując w latach 1996 i 1997 regaty z okazji Dni Powidza. Były to regaty w klasach jednostek: kabinowych, otwartopokładowych i Omega. Startowało w nich: 42 jednostki i 150 żeglarzy. W 1999 klub utracił bazę, która znajdowała się na terenie prywatnym, ale nie zaprzestał działalności – spotykano się systematycznie co miesiąc u K. Kamyszka w barze Pod Piątką przy ul. Tumskiej. W 2002 członkowie brali udział w spływie kajakowym po rz. Brdzie i jeziorach Zaborskiego Parku Krajobrazowego oraz rejsie śródlądowym po jez. Gopło i Kanale Ślesińskim. K. Kamyszek pływał po Wielkich Jeziorach Mazurskich i po Adriatyku. W 2003 odbyły się dwa 3-dniowe rejsy w lipcu i sierpniu po Jeziorze Charzykowskim i Brdzie. M. Gruszczyński i M. Suszczewicz pływali po Jeziorze Powidzkim. P. Czudowski, R. Nawrocki, K. Turza pływali po jez. Lednica. R. Ryszkowski w sezonie 2003 przepłynął Pętlę Wielkopolską. Następne sezony też zapowiadają się bardzo atrakcyjnie, jest dużo planów i chętnych żeglarzy. Przez klub przewinęło się 126 osób, a najdłużej w nim wytrwali: Irena i Mieczysław Gruszczyńscy, Paweł Czudowski, Szymon Malinowski, Piotr Stanisławski. 9-11 IX 2005 klub zorganizował wspólnie z PTTK Oddział Ziemi Gnieźnieńskiej ogólnopolski Zlot i Kurs Przodowników Turystyki Żeglarskiej PTTK w Gnieźnie.

GNIEŹNIEŃSKI TURNIEJ TAŃCA NOWOCZESNEGO, turniej organizowany od 2002 przez Miejski Ośrodek Kultury wg pomysłu Iwony Piechockiej-Jóźwiak, rozgrywany w kategoriach: disco dance, hip-hop i inne formy tańca, z udziałem zawodników z całego kraju. W 2008 w miejsce turnieju odbyły się Mistrzostwa Polski IDO „Street Dance Show" i zarazem eliminacje do mistrzostw Europy i świata, na których wystąpili mistrzowie świata Shock Dance ze Szczecina i inne czołowe grupy taneczne. Po raz pierwszy w Polsce rozegrano wtedy konkurencję w kategorii adult 2.

GNIEŹNIEŃSKI ZESPÓŁ GRODOWY, najstarszym dokumentem dotyczącym Gn. jest → *Dagome iudex* ze schyłku X w., który zaznacza władztwo Mieszka I nad miastem-państwem (civitas Schinesghe). Doku-

ment ten wyraźnie podkreśla centralne położenie Gn. w systemie państwa piastowskiego. Tę szczególną pozycję potwierdza także → denar z GNESDVN CIVITAS, datowany na pierwsze lata panowania Bolesława Chrobrego (po 992). Wiele informacji przekazał także Gall Anonim w swej *Kronice polskiej* (→ *Kronika* Galla Anonima). Wymienione są tam m.in. 4 gł. grody państwa gnieźn. z ok. 1000 z zaznaczeniem kontyngentu wojskowego przez nie wystawianego. Gn. przodowało, dając 1500 pancernych i 5000 tarczowników. Kronikarz omówił także zniszczenie Gn. przez księcia czeskiego Brzetysława w 1038. Pochowanie św. Wojciecha w Gn., ustanowienie tam siedziby arcybiskupstwa, wizyta → Ottona III w 1000 wyznaczają temu grodowi pierwszorzędną rolę w państwie piastowskim. Pozycja grodu gnieźn. wynikała także z jego położenia geograficznego: w pobliżu szlaków komunikacyjnych, na z natury obronnym wzgórzu, otoczonym zewsząd wodami jezior. Także wielkość grodu gnieźn. była imponująca. W formie rozwiniętej zajmował on powierzchnię 4,6 ha i składał się aż z 4 członów. Żaden gród wlkp. nie osiągnął tak wielkich rozmiarów i tak potężnych wałów obronnych. Silnie utrwalony obraz dawnego Gn. opracowano w latach 60. Obecnie na podstawie wyników nowszych badań archeol. (→ archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego) wprowadzono zasadnicze zmiany dotyczące datowania osadnictwa wczesnośredniowiecznego, czasu powstania poszczególnych członów zespołu grodowego, ich zasięgu itp. Uzyskano także nowe dane na temat najdawniejszej architektury kamiennej. Datowania archeol. zostały wsparte dendrochronologią. Umożliwiło to wypracowanie nowego poglądu na 4 wyróżnione fazy rozwojowe Gn. W fazie I (VIII/IX w.-ok. 940) na Górze Lecha istnieje osada otwarta. Wykluczono dotychczasowy pogląd, iż powstanie osadnictwa w Gn. datować można już na VII-VIII w. Nie potwierdzono jednocześnie istnienia grodu z okresu plemiennego. Góra Lecha miała 2 szczyty – jeden niższy ze stojącą tam obecnie katedrą, drugi wyższy i bardziej stromy z kościołem św. Jerzego. Na pierwszym z nich zarejestrowano domniemane pogańskie paleniska kultowe. Natomiast na drugim szczycie, pod kościołem św. Jerzego, odkryto rozległą konstrukcję kamienną wiązaną z miejscem kultu pogańskiego z IX i 1. poł. X w. Faza II (ok. 940-980) to czas wielkich przemian ośrodka. Ok. 940 powstają potężne drewniano-ziemne wały obronne okalające gród. Po przyjęciu chrztu w 966 prawdopodobnie w centrum grodu zostaje wybudowany przez księcia Mieszka I i Dobrawę kościół. Po płn. zaś stronie grodu w 2. poł. X w. powstaje mniejszy gródek otoczony wałem z licującym murkiem kamiennym. Ten typ budownictwa obronnego wykazuje powiązania z południem, tj. Czechami, Śląskiem i Łużycami. Gródek ten obejmował teren dawnej kulminacji z konstrukcją kamienną, która została zasypana, a na jej miejscu wzniesiono z fundacji książęcej świątynię chrześcijańską (kaplicę i palatium?). Prawdopodobnie u schyłku tej fazy po płd. stronie grodu powstaje kolejny człon – podgrodzie II, o równie potężnych wałach jak przy najstarszym grodzie. Przez mosty i bramy tego podgrodzia przebiegał trakt na osi wschód – zachód. Rozwija się osadnictwo po płd. stronie podgrodzia II, nad jez. Jelonek. Pod koniec omawianej fazy teren ten mógł uzyskać już palisadę z fosą – tworzy się zalążek III podgrodzia. Rozwija się osada targowa na Wzgórzu Panieńskim. Powstają także osady wokół zespołu grodowego. Faza III (ok. 980-1038) to dalsza rozbudowa zespołu grodowego. Dwukrotnie wzmocniony zostaje wał obronny grodu (tzw. podgrodzie I). Po raz pierwszy masywną odsadzką zewnętrzną ok. 983, po raz drugi w 1026, kiedy to dostawiono do poprzedniej jeszcze jedną, mniejszą odsadzkę. Szerokość tych wałów osiąga znaczne rozmiary (20-30 m), wys. do 12 m. Na początku XI w. w płn. części wzgórza na miejscu gródka powstaje dwukrotnie większy gród. Jego potężne wały jednocześnie nadbudowywały wzgórze, powiększając prawie dwukrotnie (!) przestrzeń życiową. Ich szerokość u podstawy wynosiła od 40 do 75 m. Do schyłku 1. ćwierci XI w. teren III podgrodzia otacza tzw. druga palisada, zastępująca pierwszą. Ok. 1026 zamiast palisady wybudowany zostaje odcinkowy wał obronny (tylko między wzniesieniami). Na majdanie stały budynki drewniane, jedno- lub dwuizbowe, z paleniskami we-

Rys. J. Gryguć (3)

Powyżej po prawej: rekonstrukcja wału obronnego grodu z pocz. XI w.

Od lewej: rekonstrukcja osady otwartej na Wzgórzu Lecha z VIII/IX w. wg J. Sawickiego; rekonstrukcja grodu gnieźnieńskiego z ok. 980-1038 r. wg J. Sawickiego

Gnieźnieński zespół grodowy – zabytki wczesnośredniowieczne

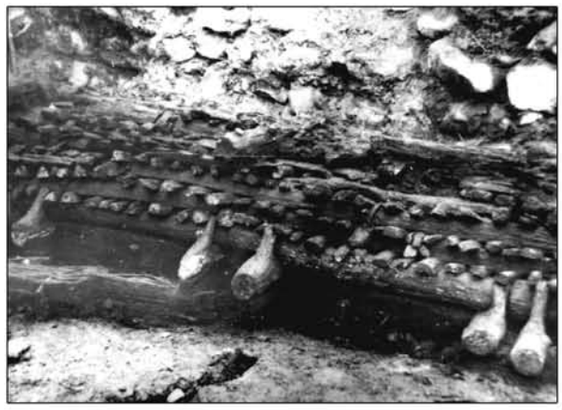

Od lewej:
wał obronny konstrukcji hakowej z X/XI w.;
podwaliny drewnianej chaty na 3. podgrodziu z XI-XIII w.

Od lewej:
łaźnia na 3. podgrodziu z X/XI w.;
okładzina rogowa z płaskorzeźbą dwóch gryfów

Poniżej od lewej:
sprzączki do pasa z XI w.;
rewers denara Bolesława Chrobrego z napisem: GNEZDVN CIVITAS;
wisiorek dzwoneczkowaty z XII w.;
dzwono szprychowego koła drewnianego z XI-XIII w.

Od lewej:
okładziny z kości i poroża z XI-XII w.;
okładzina rogowa pobocznicy uprzęży konia z XII w.

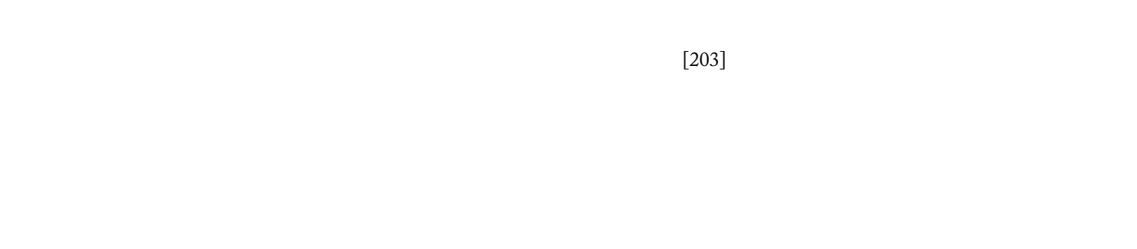

Od lewej:
naczynia wczesnośredniowieczne z Gniezna;
kubek rogowy z pokrywką z XI w.

wnątrz. Stawiano je w konstrukcji zrębowej (mieszkalne) lub plecionkowej (gospodarcze). Od X/XI w. ulice w grodach są wykładane drewnem. W XI w. zabudowa zaczyna mieć charakter planowy. Znaleziska archeol. i istnienie dużej osady targowej na Wzgórzu Panieńskim potwierdzają szerokie kontakty handl. Gniezna. Rozwija się miejscowa wytwórczość. Dynamiczny rozwój Gn. przerywają niepokoje społ. i najazd księcia czeskiego Brzetysława w 1038. Okres 2. poł. X i początku XI w. to czas wielkich przemian o charakterze państwowotwórczym. Najważniejsze z nich to wprowadzenie chrześcijaństwa w 966 i przybycie Ottona III do Gn. w 1000. Do realizacji tych zamierzeń niezbędne były działania w zakresie kultury umysłowej, szkolnictwa, a także budownictwa kamiennego. Przyjęcie chrześcijaństwa przynosi Gn. i Polsce m.in. pismo – niezbędną zdobycz cywilizacyjną. Prawdopodobnie najstarsza gnieźn. szkoła powstała przy katedrze w 1000, jednocześnie z erygowaniem arcybiskupstwa. Pozostałości najstarszych budowli kamiennych na Górze Lecha są szczątkowo zachowane i nie pozwalają na ich pełną rekonstrukcję. Można przyjąć, iż istniały pierwotnie 2 kościoły: kościół, w którym w 977 pochowano Dobrawę, a 20 lat później św. Wojciecha (od

Rys. J. Gryguć

Rekonstrukcja romańskiego kościoła pw. św. Jerzego wg T. Sawickiego i E. Soroki

1000 w randze archikatedry), oraz – w obrębie gródka – kościół św. Jerzego (*ecclesia in arce*) – palatium (?). Kolejnym dowodem na istnienie kościoła w początkach XI w. jest płyta gipsowa z łacińską inskrypcją będąca nagrobkiem braci eremitów zamordowanych w 1003. W 1038 kościół, będący katedrą koronacyjną, został zrujnowany najazdem Brzetysława. Rozbito święte grobowce i wywieziono relikwie św. Wojciecha, jego brata Gaudentego, braci męczenników oraz złotą obudowę ołtarza, drogocenne sprzęty i księgi. Gn. powoli odbudowuje się (IV faza). Na miejscu zrujnowanego kościoła powstaje trójnawowa katedra, konsekrowana w 1064. Spalonych wałów nie odnawia się – zostają zajęte przez budynki mieszkalne i pracownie. W 2. poł. XI i na początku XIII w. następuje ponowny dynamiczny rozwój ośrodka. Osada targowa na Wzgórzu Panieńskim przekształca się w osadę typu wczesnomiejskiego. Gn. odzyskuje swoją znaczącą rolę w państwie, ale już jako metropolia kościelna.

GNIEŹNIEŃSKIE POROZUMIENIE DLA DZIECKA I RODZINY, skupia działaczy Katolickiego Stowarzyszenia „Civitas Christiana" oraz wszystkich ludzi dobrej woli, którzy z inspiracji Katolickiego Stowarzyszenia „Civitas Christiana" włączają się do działania na rzecz dobra rodziny, zgodnie z ewangelicznymi zasadami, wyróżnionymi m.in. w *Karcie praw rodziny*. Podstawą działań porozumienia jest integrowanie osób i środowisk, które stoją na stanowisku, że życie ludzkie powinno być chronione od momentu poczęcia do naturalnej śmierci, a rodzina ma naturalne prawo do godnego życia i rozwoju. Porozumienie to swoją aktywność rozumie jako służbę na rzecz rodziny, obronę jej podmiotowości w życiu społ. i politycznym. Powyższe cele pragnie realizować poprzez: koordynowanie przez swoich przedstawicieli działań organizacji i instytucji opiekuńczo-wychowawczych oraz Kościoła na rzecz rodzin; pobudzanie rodzin do aktywności w kierunku tworzenia zarówno dóbr duchowych, jak i dóbr materialnych, pozwalających rozwijać się rodzinie; traktowanie człowieka jako jedność duchowo-materialną osoby, zatem podmiotowo; realizację potrzeb ludzkich we właściwych proporcjach, budujących zdrową fizycznie i moralnie rodzinę. Członkiem może być osoba fizyczna lub organizacja, która przez swojego pełnomocnika potwierdzi na piśmie przyjęcie przedstawionych założeń. Porozumienie podejmuje decyzje przez: ogólną akceptację, w głosowaniu jawnym, zwykłą większością głosów. Merytoryczną odpowiedzialność za jego działanie bierze → Katolickie Stowarzyszenie „Civitas Christiana" Oddział Terenowy w Gnieźnie.

GNIEŹNIEŃSKIE RYTMY MŁODYCH, festiwal zespołów rockowych organizowany przez Młodzieżowy Dom Kultury w Gn. Powstał jako kontynuacja przeglądu lokalnych zespołów tego gatunku z 2001. Pierwsza edycja GRM jako ogólnopolskiej imprezy odbyła się w maju 2002, kolejne w latach 2003-07. W części konkursowej brali udział młodzi, początkujący muzycy rockowi. Jego laureatami były m.in. zespoły: Kombajn do Zbierania Kur po Wioskach z Nowego Dworku (2001), Shaft ze Świebodzina (2002), Pigment z Głogowa (2003), Feedback z Białegostoku (2005), Ro-Slina z Głogowa (2006), Nienerwowo z Katowic (2007), a gwiazdami grupy: Guess Why, Turbo, Puto Diablo z Danii i SchniPoSa z Niemiec.

GNIEŹNIEŃSKIE SPOTKANIA CHÓRALNE „STĄD NASZ RÓD", festiwal chóralny powstały z inicjatywy Z. Cieślińskiego. Po raz pierwszy odbył się w Miejskim Ośrodku Kultury 3 IV 1989 z udziałem 3 gnieźn. chórów: „Metrum", „Szpaki" i Chóru Archikatedralnego. Powtórnie w 1994 z udziałem chórów „Dzwon", „Szpaki", „Metrum", Schola im. Ojca Pio parafii św. Trójcy oraz „Camerata" i „Lutnia" z Wrze-

śni. Od 1995 festiwal organizowany był przez chór męski „Dzwon" i MOK. Podczas kolejnych, corocznych spotkań występowały chóry i towarzystwa śpiewacze gł. z woj. wielkopolskiego. Koncerty odbywały się w MOK-u, w auli Medycznego Studium Zawodowego, katedrze oraz w kościołach pw. bł. Jolenty i Chrystusa Wieczystego Kapłana. Jedyny odbywający się cyklicznie w Gn. festiwal chóralny.

GNIEŹNIEŃSKIE SPOTKANIA MUZYKUJĄCYCH RODZIN, festiwal rodzinnych zespołów muz., odbywający się w Gn. w latach 1978-81. Rodzinne muzykowanie spopularyzowane zostało w tym okresie przez znany program TVP *Studio 2* oraz Ogólnopolskie Spotkania Muzykujących Rodzin, organizowane od 1977 we Wrocławiu. Impreza gnieźn. zrodziła się na fali tej popularności z inicjatywy działaczy Towarzystwa Miłośników Miasta Gniezna i Gnieźnieńskiego Ośrodka Kultury pod patronatem „Głosu Wielkopolskiego". Ożywiła ona amatorski ruch muz. w mieście i regionie. Pierwsza edycja festiwalu odbyła się w restauracji „Europejska", a 3 następne w Teatrze im. A. Fredry. Koncerty nasycone były atmosferą radości płynącej ze wspólnego, amatorskiego uprawiania muzyki. Podczas kolejnych edycji doszło do spotkań wielu rodzin, nie tylko z Gn. i okolic, uprawiających wspólne muzykowanie. Wśród nich znalazły się m.in. rodziny: Pilarskich, Czerniejewskich, Galińskich, Kaczmarków, Kuczyńskich, Poczekajów, Wittów, Echaustów, Oberów, Jóźwiaków czy Bartlizów. Część z nich w 1980 uczestniczyła w IV Ogólnopolskich Spotkaniach Muzykujących Rodzin we Wrocławiu. Rodzina Kuczyńskich wystąpiła wtedy w programie Studio 2 wraz ze znanymi później z krajowej sceny muzyki popularnej rodzinami Steczkowskich i Pospieszalskich.

GNIEŹNIEŃSKIE STOWARZYSZENIE AMAZONEK, zawiązało się we wrześniu 2005, osobowość prawną uzyskało w maju 2006. Powstało z inicjatywy dyrektor Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Gn. – Wandy Kujawy. Koordynatorem była Agnieszka Anna Horoszczak. Celem stowarzyszenia jest poszukiwanie form i metod pełnej rehabilitacji fizycznej i psychicznej kobiet po zabiegu mastektomii. Podejmowane działania: roztaczanie opieki nad kobietami oczekującymi na zabieg, praca ochotniczek, prowadzenie działań profilaktycznych w społeczności lokalnej, organizowanie różnych form pomocy dla osób wymagających szczególnej opieki w zakresie profilaktyki, terapii, rehabilitacji i integracji społecznej. Działalność stowarzyszenia opiera się na pracy społecznej. Terenem działania jest m. Gn. i pow. gnieźn. Prezesem stowarzyszenia od chwili założenia pozostaje Krystyna Lubińska-Palicka. W skład Zarządu wchodzą: wiceprezes Urszula Brauza, skarbnik Danuta Forkiewicz, sekretarz Barbara Adamczak, członkinie Barbara Drzazgowska i Jadwiga Błaszkowska.

GNIEŹNIEŃSKIE STOWARZYSZENIE „KONFRATERNIA TEATRALNA", istnieje w Gn. od 2005, zarejestrowane w 2007, zrzesza osoby i grupy działające w różnych dziedzinach kultury niszowej. W jego skład wchodzą m.in.: → Teatr Wizji „Czerwona Główka", formacja → Die Gruppe, Pracownia Konserwacji Bajek – Jarosława Mikołajczyka, → Teatr „Dramat" i Teatr „Żart", Europe & Asia Sound Theatre. Prezesem jest Marzena Szczerkowska, której pracownia konserwacji zabytków Verso stała się miejscem wielu zdarzeń artyst. (prezentacja małych form teatr., spotkania literackie) organizowanych przez stowarzyszenie.

GNIEŹNIEŃSKIE TOWARZYSTWO FOTOGRAFICZNE, stowarzyszenie fotografików, utworzone w 2000 w Gn. przez członków → Fotoklubu „Format": M. Dudko, Z. Siwińskiego, H. Maćkowiaka – prezesa, R. Górczaka oraz M. Michałowskiego i R. Warczyńskiego. Co roku towarzystwo organizowało w Gn. (m.in. w Klubie „Pod Piątką", w Miejskim Ośrodku Kultury i Porkomie) i Trzemesznie wystawy fotograficzne i plastyczne, plenery i warsztaty fotograficzne. Do najważniejszych należały: wystawa *Piękno Ziemi Gnieźnieńskiej* (2001), wystawa *Portfolio GTF* (2001), plener fotograficzny *Trzemeszno i okolice* (2002) i konkurs *Reportaż z wakacji* (2002). Oficyna Wydawnicza „Kandela" wydała album M. Michałowskiego i R. Górczaka *Gniezno i powiat gnieźnieński – widoki dawne* (2001), a Wydawnictwo Kropka *Gniezno i powiat gnieźnieński – widoki dawne i współczesne* (2003). R. Górczak opracował też 5 informatorów i przewodników po Gn. i → Szlaku Piastowskim, ilustrowanych własnymi zdjęciami.

GNIEŹNIEŃSKIE TOWARZYSTWO JAZZOWE, wzięło swój początek od zał. w Miejskim Ośrodku Kultury w 1980 Jazz Clubu „Amok". Powstał on z inicjatywy J. Ratajczaka, Z. Łuczaka i R. Jastrzębskiego, który został pierwszym prezesem klubu. 3 XII 1980 w kawiarni MOK-u odbył się pierwszy klubowy koncert jazzowy zespołu saksofonisty J. Muniaka. W 1982 podczas Dni Gniezna klub zorganizował maraton muz. z udziałem zespołów J. „Ptaszyna" Wróblewskiego i Z. Namysłowskiego oraz E. Mielczarek, a otwierający imprezę, wzięty z nowoorleańskiej tradycji, jazzowy pochód poprowadził dziecięcy zespół Remiza Juniors Marching Band z Krotoszyna. W 1983 Jazz Club „Amok" przekształcił się w GTJ, które latem tego roku zorganizowało piknik jazzowy z udziałem m.in. Vistula River Brass Band oraz działających przy towarzystwie Old Dixieland Players i → Prowizorka Jazz Band. Podczas pikniku zrodził się pomysł zorganizowania w Gn. ogólnopolskich warsztatów jazzu tradycyjnego. Zrealizowano go z pomocą finansową Urzędu Miasta, dzięki osobistemu zaangażowaniu prezydenta Gn. M. Górnego i kierownika Wydziału Kultury Urzędu Miasta M. Staszewskiego, pod patronatem Polskiego Stowarzyszenia Jazzowego. Pierwsze warsztaty odbyły się 1-10 VI 1984. Zajęciom dla młodych muzyków z całego kraju towarzyszyły koncerty zespołów: Blues Fellows, Gold Washboard, Beale Street Band i Prowizorka Jazz Band, wystawa fotograficzna Z. Marcińczyka oraz wspólne jam sessions wykładowców i uczniów. W kolejnych warsztatach, trwających

od 29 VI do 6 VII 1985, udział wzięły zespoły: Paradise Jazz Band z Holandii, Louisiana Repertory Jazz Ensamble z USA, Vistula River Jazz Band, Old Timers, Kwartet J. „Ptaszyna" Wróblewskiego, After Action Satisfaction i Prowizorka Jazz Band. Trzecie i ostatnie warsztaty odbyły się w sierpniu 1986 z udziałem zespołów: Old Timers, Blues Fellows, kwartetu J. Zabieglińskiego i Prowizorka Jazz Band. Dzięki warsztatom zawiązał się znany zespół jazzowy Old Dixieland Players z Mogilna. Późniejsza działalność towarzystwa ograniczała się do prezentowania gnieźn. publiczności znanych jazzmanów i zespołów jazzowych, takich jak kwartet J. Strobla, A. Kawończyk i R. Styła. W maju 1988, podczas obchodów 5-lecia towarzystwa, odbyły się koncerty grup: Standard, Old Dixieland Players, T.P.Z.Z. i Mr. Bari oraz pokazy filmów muzycznych. W następnych latach dość systematycznie organizowano koncerty zespołów i wykonawców pol. i zagranicznych, m.in. Tolvan Big Band ze Szwecji, Paradise Jazz Band, Laboratorium, P. Lemańskiego (także w duecie z trębaczem R. Majewskim), S. Sojki, Harry's Jazz and Blues Band z Holandii, String Connection, Spiritual and Gospel Singers, M. Maleńczuka oraz zespołów rockowych. Odbywały się one m.in. w MOK-u, w kawiarni „Cechowa", Domu „Polania", Klubie Kultury Kolejarza i MPiK-u. W poł. lat 80. w ramach towarzystwa działał zespół jazzu tradycyjnego For Sale. Grali w nim m.in. kontrabasista J. Mikołajczak i perkusista P. Biskupski. Uczestniczył on w prestiżowych festiwalach Jazz Jantar i Old Jazz Meeting. Drugą grupą wyrosłą z towarzystwa był wykonujący mainstream jazz Forward, który w 1985 na Międzynarodowym Festiwalu Jazzowym „Jazz nad Odrą" we Wrocławiu zdobył Nagrodę PR i TVP, a jego muzyk P. Biskupski nagrodę indywidualną. Od 1985 funkcje prezesów pełnili kolejno: Z. Marcińczyk, J. Kałwak i Z. Łuczak, od maja 1990 – K. Gronikowski. W latach 90. towarzystwo organizowało wieczory muz., najpierw w klubie osiedlowym „Jagielonka" na os. Winiary, a później w kawiarence przy tzw. wieczerniku kościoła bł. Radzyma Gaudentego. Podczas nich prezentowano płyty i filmy muz. Odbywały się wystawy i spotkania z ludźmi z kręgu muzyki oraz sporadyczne koncerty. Towarzystwo organizowało, nawet kilkakrotnie w ciągu roku, cieszące się sporym zainteresowaniem bale jazzowe, podczas których występowali wykonawcy jazzu i bluesa. Z pomocą sponsorów, pod patronatem prezydenta miasta i starosty powiatu towarzystwo organizowało w auli I LO koncerty jazzowe. W latach 2002-06 wystąpiły tam zespoły m.in. W. Nahornego, M. Dutkiewicza, M. Sikały, J. „Ptaszyna" Wróblewskiego, W. Karolaka, Simple Accoustic Trio T. Stańki, A. Jagodzińskiego, M. Napiórkowskiego, T. Szukalskiego i SBB. Od 2003 współorganizuje je Agencja Artystyczna „JazzGra". Trwająca ponad ćwierć wieku działalność towarzystwa stała się niezwykle ważna dla popularyzacji → jazzu w Gnieźnie.

GNIEŹNIEŃSKIE WIECZERNIKI RODZIN, ruch ten powstał w Gn. i tu się rozwija, zyskując aprobatę władz kościelnych i uznanie społeczności gnieźn. Korzysta z bazy Katolickiego Stowarzyszenia „Civitas Christiana". Swoją drogę formacyjno-apostolską opiera na inspiracji i duchowości św. W. Pallottiego, prekursora apostolatu świeckich i założyciela Zjednoczenia Apostolstwa Katolickiego z siedzibą w Rzymie. W 1992 została wydana broszurka *Wieczerniki Rodzin* z imprimatur gnieźn. Wikariusza Generalnego JE ks. bpa B. Wojtusia, zawierająca fundamentalne założenia i drogę formacyjną Wieczerników Rodzin. Tę datę ruch wieczernikowy w Gn. przyjął za zakończenie okresu poszukiwań swej drogi formacyjnej w Kościele i włączenie w szeroki nurt kościelnych wspólnot formacyjno-apostolskich. GWR to Rodziny Wieczernikowe oraz Wieczernikowi Apostołowie Miłości Miłosiernej. Rodziny Wieczernikowe to te, z których przynajmniej jedna osoba jest Wieczernikowym Apostołem Miłości Miłosiernej. To rodziny, do których przenoszone są wartości Wieczernika Jerozolimskiego i na jego wzór formowane są przez osoby z tych rodzin, zw. Wieczernikowymi Apostołami Miłości Miłosiernej. Rodzina Wieczernika to także środowisko aktualnej obecności Apostołów Miłości Miłosiernej. Wieczernikowi Apostołowie Miłości Miłosiernej wezwani są indywidualnie do dawania świadectwa Miłości Miłosiernej w duchu wieczernikowym, na wzór Apostołów z Wieczernika Jerozolimskiego, sami wzrastając, jednocześnie apostołują w swoich środowiskach świadectwem wiary, nadziei i miłości. Droga formacyjna Wspólnoty Apostołów Miłości Miłosiernej odnosi się do wydarzeń w Wieczerniku Jerozolimskim, przy czym wydarzenia te w procesie formacyjnym traktowane są jako organiczna jedność i całość. Należą do nich: Ostatnia Wieczerza, przeniesiona na comiesięczne msze św. Wspólnoty Apostołów Miłości Miłosiernej; Wieczernikowe Spotkania Apostołów (w czasie od Zmartwychwstania Pańskiego do Zesłania Ducha św.), przeniesione na cotygodniowe spotkania Wspólnoty Apostołów Miłości Miłosiernej; Zesłanie Ducha św., przeniesione na wypełnianie zadań apostolskich swego powołania osobistego w Duchu św. Od 2004 GWR należą do światowej organizacji świeckich katolików – Zjednoczenia Apostolstwa Katolickiego, założonego przez św. W. Pallottiego, prekursora apostolstwa świeckich.

GNIEŹNINEK zob. grodziska.

GOCZAŁKOWO, wieś w gminie i parafii Niechanowo, ob. 72 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 348,96 ha. Najstarsza wzmianka pochodzi z 1359. Właścicielami wsi byli Nowinowie, później Porajowie. Lustracja parafii przeprowadzona ok. 1520 wykazała, że wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Niechanowie i w Kędzierzynie na przemian co drugi rok. Do 1608 właścicielami G. byli 2 bracia: Adam i Mikołaj Jaskłowscy. Po ich śmierci spadkobiercą wsi został Tyburcjusz Jaskłowski, proboszcz kościoła św. Jana w Gn. Nowy właściciel dokonał w 1610 podziału wsi. Jedną trzecią majątku przekazał na potrzeby powstającego wówczas na Zajezierzu w Gn. szpitala św. Marty. Pozostałe 2 części wsi odsprzedał księżom penitencjarzom, którzy do-

chody z tych części również przeznaczyli na utrzymanie szpitala św. Marty w Gn. W latach 80. XIX w. było tu 16 domów i 157 mieszkańców (3 ewangelików, 154 katolików), w tym 81 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GOLIMOWO, wieś w gminie i parafii Czerniejewo, ob. 52 osoby, okręg geodezyjny obejmuje 235,16 ha. Najstarsza wzmianka pochodzi z 1404. W 1580 wieś należała do rodu Porajów. W latach 80. XIX w. Golimowo-Wieś, Golimowo-Olędry (zwane Golimówkiem i Folwarkiem) liczyły 9 domów i 166 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 52 analfabetów; majątek wchodził w skład dóbr Zygmunta Skórzewskiego.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GOŁAŹNIA, osada należąca do wsi Dębówiec w gminie Gn. W dokumencie z 1381 występuje Piotr z Gołaźni. Wzmiankowana również w 1846. W latach 80. XIX w. liczyła 1 dom i 9 mieszkańców.

GOŁĄBKI, wieś w gminie Trzemeszno, parafia pw. św. Marii Magdaleny w Ryszewku, ob. 88 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 211,21 ha. Dawna własność rodu Porajów. Wzmiankowana w 1399. Ok. 1520 mieszkańcy wsi oddawali dziesięcinę na rzecz kościoła w Strzyżewie Kościelnym. Na początku XIX w. powstała tu kolonia osadników niemieckich. Jeszcze w latach 80. XX w. były tutaj po dawnych osadnikach 2 chaty chłopskie z 2. poł. XIX w. i stodoła z datą na bramie 1833. W pobliżu wsi 2 śródleśne jeziora: Łomno Wielkie i Przedwieśnia.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GORANIEC, wieś w gminie Czerniejewo, część wsi należy do parafii w Czerniejewie, a pozostała część do Pawłowa, ob. 117 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 267,42 ha. Dawna własność rodu Porajów. Wzmiankowana w 1580. Do 1921 urzędowa nazwa Czerniejewko. W latach 80. XIX w. było tu 8 domów i 78 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 29 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GORANIN, wieś w gminie Czerniejewo, parafia Pawłowo, 143 osoby. Wzmiankowana w 1271. W dokumencie z 1275 wspomina się istniejące tu wówczas grodzisko. W 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Pawłowie. Przed 1520 właścicielami był ród Porajów. We wsi znajduje się mocno przebudowany XIX-wieczny dworek. W latach 80. XIX w. było tu 12 domów i 177 mieszkańców (1 ewangelik i 176 katolików), w tym 126 analfabetów. Na terytorium G. w 1. poł. XIX w. powstała osada olęderska, która w latach 80. XIX w. liczyła 9 domów i 73 mieszkańców (11 ewangelików i 62 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GORANINEK, wieś już nieistniejąca; ob. terytorium i pozostałe zabudowania w granicach wsi Przyborowo w gminie Łubowo. Wieś wzmiankowana w 1497. Dawna niem. nazwa Amwald. W latach 80. XIX w. było tu 5 domów i 42 mieszkańców (39 ewangelików, 3 katolików), w tym 1 analfabeta.

GORGOLEWSKI MARIAN, w 1931 ukończył studia w Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie. Po odbyciu rocznego stażu w 1932 rozpoczął praktykę prywatną w gminie Witkowo, która była bardzo rozwinięta pod względem rolniczym i hodowli zwierząt gospodarskich. W miejscowej rzeźni Gminnej Spółdzielni, a także w prywatnych warsztatach rzeźnickich badał zwierzęta po uboju.

GORKIEWICZ JAN, Jan Górkiewicz (ur. 1811, zm. 20 VI 1889), organista, dyrygent, nauczyciel. Organista w kościele św. Michała w Gn. W 1847 został organistą kościoła oo. Franciszkanów w Gn. Uczył też śpiewu. Założył Towarzystwo Śpiewacze „Św. Cecylia". Ok. 1880 został dyrygentem i organistą w Mariazell (Austria). Publikował artykuły w czasopiśmie „Muzyka Kościelna".

GORZELNIASKI IGNACY (ur. 6 VII 1866 w Jutrosinie, zm. 29 XII 1913 w Gn.), organista, kompozytor, dyrygent i nauczyciel. Syn K. Gorzelniaskiego, organisty i dyrygenta chórów kościelnych w Kostrzynie Wlkp. Od 12. roku życia uczył się prywatnie gry na fortepianie. W wieku 18 lat koncertował w sali hotelu Bazar w Poznaniu oraz we Wrocławiu, Berlinie, Gdańsku, Bydgoszczy i Gn. W latach 1885-88 studiował muzykę w Berlinie, w Królewskim Konserwatorium Muzycznym u F. Kullaka i L.Ph. Scharwenki, a później doskonalił swą grę pod kierunkiem K.H. Bartha i A. Koeniga oraz Mittaga. Został organistą i dyrygentem chóru kościoła św. Cecylii w Trzemesznie. Pełnił funkcję organisty w Pelpinie (1890-91) i Babimoście (1893-94). W latach 1894-1913 był organistą w gnieźn. katedrze. W 1896 został także dyrygentem zespołu katedralnego. W 1896 z jego inicjatywy zorganizowano w Gn. świeckie Koło Śpiewackie. Dwa lata później utworzył Szkołę Muzyki Kościelnej dla Organistów. W 1901 wszedł w skład komisji egzaminacyjnej dla kandydatów organistowskich. W 1904 akompaniował na harmonium przy wykonaniu oratorium Mettenleitera *Ostatnie siedem słów Pana Jezusa*, m.in. w Wągrowcu, a w 1912 przy wykonaniu kantaty *Powrót taty* Kazimierza Kleina. Należał do niem. Związku Dyrygentów Muzycznych we Wrocławiu. Skomponował 3 msze na chór mieszany, 10 motetów do tekstów liturgicznych na chór mieszany z towarzyszeniem organów oraz utwory fortepianowe. Jest też autorem 3 utworów scenicznych na tematy pol. melodii ludowych. Nie zachowały się zapisy jego dzieł.

GORZUCHOWO, wieś w gminie i parafii Kłecko, ob. 280 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 666,55 ha. Najstarsza wzmianka dotycząca wsi pochodzi z 1388. Ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Modliszewku. W 1761 ówcześni właściciele wsi, bracia Szeliscy, oskarżyli 10 kobiet, w tym 13-letnią dziewczynkę, o uprawianie czarów. Wyrokiem sądu z Kiszkowa 30 IX 1761 skazano je na śmierć przez spalenie na stosie. Wyrok został wykonany pod lasem Kuś, pomiędzy G. a Wilkowyją. Był to jeden z ostatnich tego rodzaju procesów. W 1776 sejm zakazał sądzenia za czary. Z procesem tym związana jest legenda, która głosi, że jedna z kobiet tuż przed śmiercią rzuciła klątwę na Kiszkowo. Według niej miasto miało na powrót zostać wsią i utracić swą nazwę. Klątwa spełniła się, gdyż Kiszkowo pod koniec XIX w. utraciło prawa miejskie, a władze niem. zmieniły nazwę Kiszkowo na Welnau. W 1872 wykopano tu skarby pochodzące z czasów pierwszych Piastów. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 11 domów i 84 mieszkańców (7 ewangelików, 77 katolików), w tym 33 analfabetów; dominium G. obejmujące 492 ha liczyło 13 domów i 140 mieszkańców (8 ewangelików, 132 katolików), w tym 40 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GORZYKOWO, wieś parafialna w gminie Witkowo, ob. 315 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 631,56 ha. Parafia liczy 450 wiernych, księgi metrykalne zachowane od 1868. W 1461 abp Jan Odrowąż Sprowski ufundował i uposażył kościół parafialny w sąsiednim Odrowążu. Do tej parafii należały wówczas wsie Gorzykowo i Odrowąż. Wieś wspominana w 1520 w dokumentach dotyczących dziesięciny. W 1866 podczas wichury kościół został zniszczony, a zarząd parafii objął proboszcz w Witkowie. W 1958 w G. na potrzeby kultu religijnego parafii adaptowano przebudowany budynek gospodarczy. W 1981 został on rozebrany, a na jego miejscu wybudowano nowy kościół. W latach 80. XIX w. wieś obejmowała 22 domy zamieszkałe przez 173 osoby w części chłopskiej i 102 w części folwarcznej. Sam majątek liczył 1881 mórg i należał do Michała Chrzanowskiego. We wsi znajduje się zabytkowy gospodarczy budynek szachulcowy z XIX w.

GOSIENIECKI WIKTOR (ur. 19 XII 1881 w Strzelnie, zm. 29 VIII 1956 w Gdańsku), artysta plastyk i nauczyciel. Ukończył gimnazjum w Gn. W 1898 wyjechał do Włoch i Francji, gdzie uczył się malarstwa ściennego i witrażownictwa. Studiował w Berlinie i Monachium. W latach 1905-12 mieszkał w Gn. Potem przeniósł się do Poznania, gdzie w 1919 założył Szkołę Sztuk Zdobniczych i był jej dyrektorem, prowadząc do 1939 Wydział Malarstwa Dekoracyjnego i Witrażownictwa. Od 1946 kierował Pracownią Witrażownictwa Państwowego Instytutu Sztuk Plastycznych w Poznaniu. Uczył także w liceum plastycznym. W swej twórczości zajmował się malarstwem dekoracyjnym i grafiką użytkową. Wykonał wiele polichromii, m.in. w Zakopanem, Bydgoszczy, Gn. (w kościele św. Wawrzyńca), Kcyni, Mogilnie, oraz prac malarskich w kościołach i innych budynkach, m.in. w Tczewie, Sopocie i Bydgoszczy. Tematem jego prac był folklor wlkp., prezentowany m.in. w opublikowanych tekach litografii: *Zabytki sztuki rodzimej Polski Zachodniej* i *Dwory i dworki poznańskie* (1934). Współpracował ze S. Witkiewiczem nad stylem zakopiańskim. Był pionierem wlkp. ekslibrisu.

GOŚLINOWO, wielokulturowa osada (stan. 3), odkryta na powierzchni 5 ha, poddana ratowniczym badaniom wykopaliskowym na trasie budowy gazociągu Jamał (kier. Henryk Machajewski 1995). Położenie: na terasie zalewowej nad pradoliną Strugi Gnieźnieńskiej, na zachód od wsi Łabiszynek. Zarejestrowano pozostałości osadnicze 5 faz chronologicznych: 1) najstarsza faza – osadnictwo związane z wpływami kultur trzcinieckiej i przedłużyckiej (koniec II okresu epoki brązu); 2) związane z kulturą łużycką (III i IV okres epoki brązu), stałe i długotrwałe osadnictwo (4 ziemianki, piec-mielerz, 4 paleniska, liczne jamy gospodarcze; fragmenty ceramiki, brązowy grot strzały, brązowy kolczyk i półwytwory krzemienne); 3) nieliczne ślady osadnictwa kultury pomorskiej z okresu lateńskiego A i B (ziemianka i 2 jamy gospodarcze); 4) osada z okresu wpływów rzymskich (f. B2/C1-C2) – pozostałości obiektów mieszkalnych (5 ziemianek, 11 palenisk, 8 jam, piec gospodarczy, liczne doły posłupowe) oraz pozostałości obiektów związanych z procesem wytopu i obróbki żelaza (9 ognisk dymarskich, piec szybowy typu kotlinkowego, palenisko będące miejscem okuwania żużla; liczna ceramika, żelazne zapinki, przęśliki, igły brązowe, kościane szydło oraz liczne kości zwierzęce); 5) z okresem wczesnego średniowiecza z poł. X w. związane są nieliczne obiekty będące reliktem dalekiej peryferii osady lub sezonowej penetracji stanowiska (jama i palenisko, fragmenty ceramiki).

GOŚLINOWO, wieś w gminie Gn., parafia pw. bł. Radzyma Gaudentego w Gn., ob. 311 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1090,77 ha. G. założone zostało na przełomie XVI i XVII w. W latach 80. XIX w. było tu 15 domów, 92 mieszkańców (10 ewangelików, 82 katolików), w tym 31 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GÓRNY FELIKS (ur. 21 III 1916 w Osińcu, zm. 29 I 1986 w Gn.), motocyklista i żużlowiec. Zrekonstruował motocykl marki NSU, na którym tuż po wojnie brał udział w wyścigach ulicznych i trawiastych. Należał do najlepszych zawodników okręgu poznańskiego. W 1948 na pierwszych motocyklach żużlowych startował w rozgrywkach ligowych z H. → Cieślewiczem, K. Krupą, B. Oleskim, Z. Małkowskim i H. Ryczkow-

skim. Reprezentował Start w rozgrywkach ligowych. Największą skutecznością odznaczył się w 1952 (średnia meczu: 9 pkt na 12 możliwych).

GÓRNY JAN (ur. 24 XII 1953 w Gn., zm. 8 XI 1977 w Gn.), pięściarz. Ukończył szkołę zawodową jako mechanik samochodowy, pracownik PKS Gniezno. Od 15. roku życia związany z pięściarstwem, najpierw w KKS → Stella, następnie Legia Warszawa (1972-74), ponownie Stella i Carbo Gliwice. Wagi: papierowa i musza. Ogółem stoczył 171 walk, z czego przegrał 26. Zawodnik pierwszo- i drugoligowej reprezentacji Polski. Brązowy medal Mistrzostw Polski w Gdańsku (1974) i srebrny medal Mistrzostw Polski w Poznaniu (1976). Przyczynił się do uzyskania tytułu Mistrza Polski przez Legię Warszawa w 1973. Zwyciężał w międzynarodowym turnieju „Gryfa Szczecińskiego". Uczestnik międzynarodowych turniejów, m.in. z Czechosłowacją, Finlandią, Węgrami i Jugosławią. Odniósł znaczące sukcesy w mistrzostwach armii zaprzyjaźnionych, pokonując mistrza Koreańskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej – Kim In Ho. Odbył udane tournée z reprezentacją Polski po USA i Kanadzie. Uznany za najlepszego boksera wagi muszej w Polsce i jednego ze 110 najlepszych pięściarzy w Europie w 1975 wg czytelników i redakcji „Przeglądu Sportowego".

GRABOWO, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Kruchowo, ob. 74 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 609,4 ha. Wzmiankowana w 1433. G. oddawało wówczas dziesięcinę do kościoła w Dusznie. W 1463 właścicielami wsi byli właściciele Rybna, z rodu Sulimów. Dawna niem. nazwa urzędowa Buchenfelde. W latach 80. XIX w. było tu 15 domów i 131 mieszkańców (86 ewangelików, 45 katolików), w tym 41 analfabetów.

GRABSKI EDWARD (ur. 8 VII 1883 w Kruszy Podlatowej w pow. strzelińskim, zm. 8 III 1951 w Poznaniu), organizator → 3. (17.) Pułku Ułanów Wielkopolskich, ziemianin i dyrektor → cukrowni, rotmistrz Wojska Wolskiego. Ur. w ziemiańskiej rodzinie Mariana i Heleny z Broniszów. Ukończył gimnazjum realne w Bydgoszczy, następnie studiował rolnictwo w Lipsku. Służbę wojsk. odbył w wojsku niem., w 4. Pułku Huzarów (1904-05). Następnie zajął się rolnictwem, gospodarował w majątku Bieganowo (k. Gn.), był wspólnikiem i gł. akcjonariuszem cukrowni gnieźn., współakcjonariuszem cukrowni w Mątwach i Wrześni. Współorganizował strajk szkolny we Wrześni, na który łożył pieniądze – dla nauczycieli i najbiedniejszych dzieci. 2 VIII 1914 został zmobilizowany do wojska niem., z przydziałem do 46. Pułku Piechoty. 26 X 1914 mianowano go podporucznikiem. Od 22 V do 7 IX 1915 hospitalizowany w Poznaniu, służył następnie w 5. Oddziale Trenów w Poznaniu jako dowódca szwadronu i II adiutant (IX 1915-XI 1918). Po wybuchu powstania w Wielkopolsce zwrócił się do Dowództwa Głównego w Poznaniu z zapotrzebowaniem na broń, zgłaszając jednocześnie gotowość sformowania szwadronu kawalerii. W gnieźn. koszarach 12. Pułku Dragonów przystąpił do organizowania pułku ułanów (2 I 1919) i już 6 I istniał zawiązek szwadronu, który uczestniczył w walkach pod Szubinem, Żninem i Łabiszynem (11-15 I). Rozkazem dziennym Dowództwa Głównego nr 25 zlecono mu sformowanie 2. Pułku Ułanów w Gn. (2 II). Czasowo miał również sprawować obowiązki dowódcy pułku. 9 II odbyła się uroczystość zaprzysiężenia oddziałów gnieźn., w tym 2 szwadronów pułku ułanów. Rozkazem dziennym Dowództwa Głównego nr 43 (z 6 II 1919) zmieniono numerację pułku na 3. Pułk Ułanów, a jego dowódcą, po zwolnieniu z funkcji na własną prośbę E.G., ustanowiono ppłka K. Raszewskiego. E.G. objął adiutanturę pułku, organizując kolejne szwadrony. Dekretem Komisariatu NRL nr 20 poz. 55 (z 30 III 1919) mianowano go porucznikiem (ze starszeństwem od 1 VII 1917), a dekretem nr 131 (z 6 VI 1919) przesunięto starszeństwo od 1 VII 1915. 25 VIII 1919 został zwolniony ze służby wojskowej. Ponownie w szeregi 17. Pułku Ułanów zgłosił się 10 VII 1920 i przydzielony został do Powiatowej Komendy Uzupełnień w Gn. jako zastępca komendanta. W 1921 przeniesiono go do rezerwy. 30 III 1924 awansowany został do stopnia rotmistrza. Gospodarował w Bieganowie, kierując nadal cukrownią w Gn., był jednym z inicjatorów Stowarzyszenia Byłych Żołnierzy 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich. Koło zawiązało się w 1938, E.G. został jego prezesem; stowarzyszenie liczyło prawie 500 członków w Gn. i Lesznie. Zatrudniał bezrobotnych ułanów w cukrowni gnieźn., jak również finansował wiele akcji społ. tego stowarzyszenia. W 1939 jako ochotnik zgłosił się do Wojska Polskiego. Przydzielony został do oddziałów zapasowych Wielkopolskiej Brygady Kawalerii. W czasie okupacji wysiedlono go z rodziną do Warszawy (1939-44). Po upadku powstania warszawskiego został osadzony w obozie w Pruszkowie, a następnie wywieziony do obozu w Badenii. W 1946 wrócił z rodziną do Polski. Pozbawiony środków utrzymania, zatrzymał się najpierw w Tarnowie, potem w Krakowie. Od 1950 mieszkał w Poznaniu. Został pochowany na Cmentarzu Górczyńskim. Odznaczony Krzyżem Niepodległości, Orderem Odrodzenia Polski IV klasy, medalami i odznakami. Był szambelanem papieskim. Związek małżeński zawarł z Marią Prądzyńską, miał dzieci: Helenę (1912), Marię (1914-63), Jana (1916-71), Leona (1919-44), Edwarda (1921-44), Barbarę (1922), Bolesława (1926-26) i Teresę (1926-45).

Lit.: CAW, Akta personalne 3572, KN t. 127-24-4547, Oop I.170.1, t. 1; SPW, s. 107-108ł TU NRL nr 3 z 4 IV 1919 r., s. 11; P. Bauer, B. Polak, *17 Pułk Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego w obronie Ojczyzny*, Gostyń 1939; *Szlakiem Ułanów Chrobrego*, Londyn 1973; J. Wasiutyński, *Zarys historii wojennej 17-go Pułku Ułanów Gnieźnieńskich*, Warszawa 1929.

GRABSKI LEON VON (ur. 1 VII 1853 w Skotnikach w pow. Września, zm. 10 X 1918 w Gn.), przemysłowiec, poseł do parlamentu niemieckiego. Syn Stefana i Marii z d. Doszkowskiej. Naukę odbywał w Bydgoszczy, a studia handl. w Antwerpii. Kształcił się praktycznie w Londynie, Królewcu i Warszawie, specjalność cukiernictwa zdobył w cukrowniach na Śląsku. W 1882 założył → cukrownię w Gn., która była spółką komandytową. Fabryka posiadała rafinerię cukru, kostkownię i suszarnię wytłoków buraczanych. W latach 1884-88 był radnym, a w latach 1888-94 członkiem magistratu; należał do Wydziału Powiatowego w Gn. Od 1895 jako radca zasiadał we władzach Izby Przemysłowo-Handlowej w Bydgoszczy. Od 1898 wybierany jako deputowany do sejmu pruskiego oraz parlamentu Rzeszy przez kilka kadencji z okręgu gnieźn.-wągrowiecko-witkowskiego, gdzie był czynny w radach Koła Polskiego. Uznawany był za znawcę w kwestiach ekonomicznych. Jedna z ulic Gn. nosiła jego imię (ob. ul. Pstrowskiego).

GRABSKI WAWRZYNIEC (ur. 1801, zm. 24 XII 1871 w Gn), organista, śpiewak. W latach 1823-47 był organistą w kościele oo. Franciszkanów. W latach 1832-34 śpiewał podczas koncertów katedralnych. Od 1843 do końca życia uczył śpiewu w seminarium duchownym w Gn. W latach 1847-71 był organistą w katedrze gnieźn. Oprac. na podstawie starych ksiąg liturgicznych śpiewnik kościelny *Cantionale ecclesiasticum*, wydawany w latach: 1864, 1873 i 1895 przez J.B. Langego. Jego żona, C. Grabska, była etatową śpiewaczką → kapeli katedralnej.

GRABY, wieś w gminie i parafii Czerniejewo, ob. 169 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1184,97 ha. Położona na skraju Borów Czerniejewskich. Wzmiankowana w 1426. Do 1921 wieś nazywała się Grabowo. W latach 80. XIX w. liczyła 32 domy i 326 mieszkańców (249 ewangelików, 77 katolików), w tym 112 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GRACZYK ALBIN (ur. 18 XI 1921 w Gn., zm. 6 XI 1997 w Gn.), muzyk. W 1936 został członkiem orkiestry wojsk. → 69. Pułku Piechoty (→ orkiestry wojskowe w Gnieźnie 1918-1939), do 1939 uczył się gry na waltorni i skrzypcach. Podczas kampanii wrześniowej dostał się do niewoli. W czasie okupacji przebywał na robotach przymusowych Po powrocie do Gn. w 1945 pracował w zespołach muzycznych. W latach 1946-81 był pracownikiem PKP i muzykiem orkiestry kolejowej.

GRACZYK ZBIGNIEW (ur. 16 IX 1913 w Poznaniu, zm. 8 IX 1992 w Poznaniu), aktor, śpiewak i tancerz. Na scenach teatrów pozn. występował już jako gimnazjalista. Po maturze, w 1931, rozpoczął pracę w Teatrze Nowym w Poznaniu, debiutując w *Księżniczce czardasza* I. Kálmána. Po wojnie grał w Teatrze Wielkim w Poznaniu i w Teatrze im. W. Bogusławskiego w Kaliszu. W latach 1947-49 pracował w Teatrze Nowym w Poznaniu, a następnie w kilku teatrach w Poznaniu i w Teatrze im. S. Jaracza w Olsztynie. W latach 1965-79 był aktorem Teatru im. A. Fredry. Zagrał m.in. Papkina w *Zemście* A. Fredry w reż. S. Domańskiej, Pana Geldhaba w *Panu Geldhabie* A. Fredry w reż. J. Ciecierskiego, Majora w *Damach i huzarach* A. Fredry w reż. W. Boratyńskiego, Radosta w *Cudzoziemczyźnie* tego samego autora w reż. S. Brejdyganta i Clarina w *Życie jest snem* Calderóna w reż. W. Boratyńskiego. Potem grał m.in. w teatrach w Poznaniu i Gorzowie Wlkp. Na scenie partnerował m.in. M. Ćwiklińskiej i L. Solskiemu.

GRIEBEN EMIL (ur. 1868 we Wschowie, zm. wiosną 1948 prawdopodobnie w Meklemburgii). Do Gn. przybył w 1888 wraz ze swym ojcem Ernestem – aptekarzem. Początkowo prowadził w Gn. niewielką, dziś już nieistniejącą, aptekę przy ówczesnej Wilhelmstrasse 4 (ob. ul. Dąbrówki 4). Jego ojciec od 1888 był właścicielem „Apotheke zum Löwen" (apteki „Pod Lwem"). Po śmierci ojca w 1905 połączył obydwie apteki i zmodernizował je. W 1918, po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, E.G. jako tzw. optant przyjął obywatelstwo pol. Był aktywnym członkiem PPTF (Polskiego Powszechnego Towarzystwa Farmaceutycznego). Często, nawet mimo podeszłego wieku, dojeżdżał na zebrania towarzystwa do Poznania. O jego stosunku do nowo wybranej ojczyzny dobitnie może świadczyć fakt dokonania w 1936 wpłaty niebagatelnej kwoty 200 zł na FON (Fundusz Obrony Narodowej). W 1939, kiedy zaawansowany wiek, ze względów prawnych, nie pozwalał mu już na prowadzenie apteki, przyjął jako zarządzającego Polaka, mgra farmacji A. Wiertla. Podczas okupacji E.G. zmuszony był ponownie przyjąć obywatelstwo niemieckie. Podkreślenia wymaga jednak fakt, że w jego aptece zatrudnionych wówczas było ok. 20 Polaków. Był wobec nich niezwykle przyjaznym pracodawcą, co często narażało go na kłopoty ze strony władz niemieckich. Pod koniec wojny pracownicy zapewniali E.G., że nie musi uciekać do Niemiec przed zbliżającym się frontem. Przekonany przez nich pozostał w Gn. i ubiegał się o przywrócenie obywatelstwa polskiego. Władze lokalne były jednak nastawione do jego prośby negatywnie i mimo odwołań nie przywróciły obywatelstwa. Stracił też zatrudnienie w swojej aptece, która po wyzwoleniu Gn. krótko nosiła nazwę Apteka Miejska. Późną jesienią 1945 został wysiedlony z Gn. do Wschodniej Strefy Okupacyjnej w Niemczech.

GROBOWIEC GAUDENTEGO, obiekt archeol. w podziemiach (rezerwacie archeol.-architektonicznym) katedry gnieźn. Przedromański grobowiec tumbowy, da-

Od lewej: grobowiec abpa Radzyma Gaudentego w podziemiach katedry gnieźnieńskiej; grobowiec Pięciu Braci Męczenników w podziemiach katedry

towany na 1. poł. XI w., odkryty w okresie międzywojennym przez bpa A. → Laubitza w trakcie amatorskich prac wykopaliskowych i określony przez niego mianem „grób Gaudentego"; powtórnie odsłonięty w trakcie badań milenijnych przez G. → Mikołajczyk w 1963 (oznaczony nrem 41). Obiekt zbudowany z okrzesków kamiennych i łupanych kamieni (gł. piaskowca kwarcytycznego) ma postać prostokątnej, kamiennej tumby (skrzyni) długości ok. 2,3 m, pierwotnie częściowo wystającej ponad poziom posadzki. Komora grobowa jest licowana powierzchniami łupanych kamieni oraz częściowo tynkowana. Pierwotnie zamknięta była u góry pozornym sklepieniem kamiennym, po którym zachowały się wyraźne ślady. Znamienna jest lokalizacja omawianego grobowca na przedłużeniu osi symetrii przedromańskiej konfesji św. Wojciecha (tzw. konfesji II), w zaszczytnym miejscu, określanym terminem *ad sanctos*, co świadczy o wzajemnym powiązaniu obu tych przedromańskich obiektów. Jednocześnie grobowiec znajduje się na osi gł. najstarszej przedromańskiej bazyliki, na przejściu nawy w prezbiterium, w miejscu zarezerwowanym dla fundatorów i najwyższych dostojników kościelnych. Z tego względu identyfikacja omawianego obiektu jako grobowca abpa → Radzyma Gaudentego, przyrodniego brata św. Wojciecha, pierwszego abpa metropolity gnieźn., jest bardzo prawdopodobna i podzielana przez wielu badaczy. W 1038 doczesne szczątki Radzyma Gaudentego zostały stąd wywiezione do Czech przez księcia Brzetysława (wraz z relikwiami św. Wojciecha). 16 IX 2006 z okazji milenium śmierci Radzyma Gaudentego ks. abp Henryk Muszyński poświęcił pamiątkową tablicę przy grobowcu, upamiętniającą miejsce pierwotnego pochówku Radzyma Gaudentego. Napis na tablicy brzmi: HOC IN LOCO | PRIMUS ARCHIEPISCOPUS GNESNENSIS | RADIM GAUDENTIUS | FRATER SANCTI ADALBERTI | EUISQUE MARTYRII TESTIS | SEPULTUS EST | MONUMENTUM HOC | ANNO MILLESIMO A DIE MORTIS | POSITUM | MVI – MMVI [W TYM MIEJSCU / PIERWSZY ARCYBISKUP GNIEŹNIEŃSKI / RADZYM GAUDENTY / BRAT ŚWIĘTEGO WOJCIECHA / I ŚWIADEK JEGO MĘCZEŃSTWA / ZOSTAŁ POCHOWANY / TABLICA TA / W TYSIĘCZNĄ ROCZNICĘ JEGO ŚMIERCI / ZOSTAŁA UMIESZCZONA / 1006-2006].

GROBOWIEC PIĘCIU BRACI MĘCZENNIKÓW, obiekt archeol. w podziemiach (rezerwacie archeol.-architektonicznym) katedry gnieźn. Grobowiec odkryty w 1959 przez G. → Mikołajczyk w trakcie systematycznych badań archeol. prowadzonych przez Pracownię Archeologiczną Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Gn. pod kierunkiem prof. K. → Żurowskiego w aneksie dobudowanym od północy do romańskiego prezbiterium. Górną jego część stanowi nagrobek wystający ponad powierzchnię terenu, mający postać niskiego cokołu o ściankach licowanych romańskimi ciosami granitowymi. Wolną przestrzeń wnętrza nagrobka między ciosami wypełniono zwykłymi kamieniami polnymi. Na tak przygotowany cokół wylano grubą warstwę zaprawy gipsowej, tworzącej rodzaj płyty o długości ok. 120-130 cm i szerokości 55-70 cm, na której wyryto ostrym narzędziem napis, składający się z 4 lub najprawdopodobniej z 5 wierszy wykonanych majuskułą kapitałową i uncjalną (→ inskrypcja gnieźnieńska *ossa trium*). Początkowo przyjęto w nauce datowanie tego obiektu na początek XI w., stąd też okrzyknięto znajdujący się na nim napis jako „najstarszy dochowany polski zabytek pisany" albo „samotny świadek istnienia epigrafiki w Polsce przed połową XII wieku" (B. Kürbis). Bezpośrednio pod nagrobkiem znajduje się dolna część grobowca, zagłębiona w ziemi, mająca formę jamy obudowanej murkiem kamiennym z pojedynczego rzędu ciosów romańskich, nadbudowanego płytkami kamiennymi. Stwierdzono, że wewnątrz jamy znajduje się zbiorowa mogiła (*ossuarium*), zawierająca wymieszane kości z kilkunastu pochówków. Przyjęte datowanie grobowca na początek XI w. oraz rekonstruowana treść pierwszego wersu napisu mówiąca, jakoby grób skrywał kości 3 braci: *ossa trium tumulo fra*[trum], przyczyniły się do wysunięcia hipotezy przez Brygidę Kürbis z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, że mamy tu do czynienia z wtórnym miejscem pochówku (zdeponowania) relikwii 3 spośród Pięciu Braci Męczenników, zamordowanych w 1003 w bliżej niezlokalizowanym eremie (Międzyrzecz?). Najnowsze badania wykazały jednak, że nagrobek ma charakter obiektu romańskiego, który można datować ogólnie na wiek XII (ze wskazaniem raczej na 2. poł. tego stulecia). Najprawdopodobniej omawiany grobowiec nie miał nigdy nic wspólnego z kultem Pięciu Braci Męczenników.

GRODZISKA

Chłądowo, grodzisko zwane: Okop Szwedzki lub Góra Szwedzka. Położenie: na styku granic (punkt graniczny przypada w środku grodziska) wsi: Kamionka, Strzyżewo Witkowskie, Wiekowo i Chłądowo; 600 m na południe od Kamionki; 1200 m na płn. wschód od Strzyżewa Witkowskiego; na lewym brzegu strugi, pośród częściowo podmokłych łąk (od południa) i pól (od północy). Wczesnośredniowieczne nizinne pierścieniowate grodzisko wklęsłe. Nie stwierdzono śladów fosy ani wału zewnętrznego. Wymiary zewnętrzne ok. 52 × 55 m, wewnętrzne (majdan) 25 × 30 m. Zachowana wys. wałów 3-4,5 m nad powierzchnię terenu. Obwód grodziska górą – 126 m, dołem na zewnątrz – 190 m. Już przed I wojną światową odkryto w części płn.-zach. bruk kamienny i węgle drzewne. W obrębie grodziska występuje ceramika wczesnośredniowieczna, górą obtaczana, zdobiona wałkami poziomymi i pasmami linii falistych, datowana na 2. poł. IX i 1. poł. X w. W trakcie prac wykopaliskowych w Gn. w 1966 badaniami objęto wewnętrzną część wału i fragment wnętrza grodu. Wyróżniono 5 warstw kulturowych z niewielką liczbą zabytków. Zarejestrowano szczątkowo zachowane konstrukcje drewniano-ziemne wału i pozostałości budynków mieszkalnych w typie półziemianek z zachowanym paleniskiem. Chronologia: VIII/IX-poł. X w. (f. B-C). Grodzisko w Chłądowie jest zbliżone datowaniem, formą i wielkością do grodziska Gnieźninek.

Gnieźninek, Gnieźnienice, Schweden Schanze, grodzisko w Gn. (stan. 18), obiekt zabytkowy wpisany do rejestru zabytków. Znajduje się we wsch. części parku Miejskiego; tuż przy zach. stoku grodziska przebiega bocznica kolejowa do dawnej Rzeźni Miejskiej (ob. kompleks handlowy Albert). Wokół grodziska wcinającego się w dawną dolinę strugi, zwanej od XIX w. Srawą, rozciągały się silnie zabagnione tereny. Obiekt zachowany względnie dobrze, ma kolisty kształt i strome zbocza. Średnica obiektu u podstawy ok. 60 m, wys. względna od podstawy wynosi do 8 m. Szerokość korony wału ok. 4 m. W górnej partii grodziska dobrze widoczny jest zaklęśnięty majdan o średnicy ponad 20 m. Pośrodku niego znajduje się wyraźne, późniejsze wyniesienie o średnicy ok. 12 m. i wys. względnej do 2 m. Największe zniszczenie obiektu nastąpiło w latach 70. XX w., kiedy częściowo rozwieziono nasyp wału, przygotowując kulochwyt strzelnicy LOK-u. Pozostałością po strzelnicy są 2 równoległe ziemne wały, biegnące od płn. strony wzgórza. Zasadnicze sondażowe badania archeol. przeprowadziła G. Mikołajczyk (1971-72). W wyniku badań okazało się, że grodzisko określane w dotychczasowej literaturze jako stożkowate należy określić jako pierścieniowe. Ma ono wał, częściowo spalony, o konstrukcji drewniano-ziemnej przekładkowej z warstw drewna dębowego. Od zewnątrz wał chroniony był warstwą gliny. U podnóża grodziska znajdowała się fosa. Na majdanie udało się uchwycić pozostałość spalonego budynku mieszkalnego w postaci paleniska. G. miał powstać w XI-XII w.; niedługo po wybudowaniu uległ zniszczeniu wskutek pożaru, po którym nie został odbudowany. Zdaniem C. Strzyżewskiego grodzisko może pochodzić nawet z IX w. (okres plemienny, przedpiastowski), jednak hipoteza ta jest ryzykowna i wymaga weryfikacji w przyszłości. W 2006 teren G. uporządkowano, udostępniając go turystom.

Kłecko – grodzisko na „Barbarze", obiekt zabytkowy wpisany do rejestru zabytków archeol. dawnego woj. pozn. (nr Dec. 1352 A). Grodzisko pierścieniowe, dolinne, znajdujące się przy szosie Kłecko – Wągrowiec, pomiędzy Jeziorem Gorzuchowskim i Jeziorem Kłeckim, na wysokości łączącej je Wełenki. Obiekt obecnie silnie zniszczony, owalny, o zachowanych wymiarach 40 × 35 m (pierwotnie zapewne 40 × 75 m); resztki wału osiągają wys. do 3 m. Grodzisko powstało w 2. poł. X w., obiekt funkcjonował do XIV w.; w XIII w. wybudowano na nim niewielki zamek, zniszczony w XIV w. Badania wykopaliskowe przeprowadził w 1937 (dzięki zaangażowaniu ówczesnego burmistrza J. Garskiego) W. Hensel oraz krótkotrwale K. → Łukaszewicz pod ogólnym kierunkiem naukowym prof. J. → Kostrzewskiego. Zdjęcia wykopów z balonu wykonał W. Kóčka. Z planowanych kilku sezonów badawczych zrealizowano tylko jeden, podczas którego rozkopano ok. 640 m^2. Badania te (wraz z wykopaliskami w Gn., Poznaniu i Biskupinie) miały duże znaczenie dla rozwoju badań archeol. nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce. Omawiany obiekt składa się ze starszego grodu i podgrodzia. Gród obwiedziony był wałem o konstrukcji rusztowej, w górnej partii być może z wykorzystaniem konstrukcji półjarzmowej. Stwierdzono istnienie wysuniętej na zewnątrz bramy o szer. ok. 2,5 m, z drogą moszczo-

Od lewej: Gnieźninek, grodzisko wczesnośredniowieczne w parku Miejskim; Kłecko, fragment wykopalisk prowadzonych w grodzisku na „Barbarze" w 1937 r.

ną drewnem. Przed wałem znajdowało się dodatkowe umocnienie (rodzaj przedwala). Do wału grodu dostawiony był później wał podgrodzia w konstrukcji skrzyniowej. Wewnątrz grodu, jak też wzdłuż wału wewnątrz podgrodzia, biegła droga moszczona drewnem. Stwierdzono także obecność budynku zrębowego i opłotowania plecionkowego. Znaleziono narzędzia, części strojów, przedmioty codziennego użytku, ciężarek do wagi, duże ilości fragmentów naczyń glinianych. W XIII w. wewnątrz grodziska pobudowano zamek, po którym zachowały się fundamenty muru obronnego oraz baszty. Zdaniem W. Hensla mógł on zostać zniszczony przez Krzyżaków w 1331. Do dalszej degradacji grodziska przyczyniało się wielowiekowe użytkowanie tego terenu, m.in. podczas stawiania tu w 1616 drewnianego kościółka św. Barbary i założenia cmentarza katolickiego, użytkowanego do 1852, a także w trakcie budowy szosy do Wągrowca oraz stadionu sportowego. Dużych zniszczeń dokonali także celowo hitlerowcy w 1941. Gród w Kłecku zbudowany za czasów Mieszka I stanowił jeden z istotnych punktów w systemie obronnym i administracyjnym państwa wczesnopiastowskiego. Powstał on w ważnym strategicznie miejscu, przy trakcie wiodącym na Pomorze, a jednocześnie w centrum znacznego skupiska osadniczego w okresie wczesnego średniowiecza.

Lubiń, grodzisko położone na płn. brzegu Jeziora Popielowskiego, 400 m na południe od skrzyżowania linii kolejowej Trzemeszno – Inowrocław z szosą tego kierunku; w podmokłej okolicy, nad strumieniem. Wczesnośredniowieczne podkowiaste grodzisko wklęsłe z fosą. Średnica ok. 50 m, wys. wałów 6-7 m, głębokość fosy do 2 m, a szer. 8 m. W obrębie grodziska występuje ceramika wczesnośredniowieczna górą i całkowicie obtaczana. Pierwsza – o grubej domieszce i nieznacznie wychylonych brzegach – jest zdobiona głębokimi rowkami w formie pasm falistych, pasm nakłuć pionowych wykonanych trójzębnym narzędziem oraz linii krzywych i pionowych zrobionych patykiem. Ceramika całkowicie obtaczana ma drobniejszą domieszkę, jest staranniej wypalona aniżeli grupa poprzednia. Jej brzegi są silniej wywinięte. Zdobiny to rowki poziome i ukośne nakłucia. Znaleziono tu też kości zwierzęce, m.in. koni, wołów, świni, psów owiec i kóz. W pobliżu grodziska zarejestrowano obecność osady wczesnośredniowiecznej i być może cmentarzyska. Wg relacji okolicznych mieszkańców w obrębie grodziska (majdanu) przygodni „poszukiwacze skarbów" natrafili na znaleziska monet szwedzkich z XVII w. Ten fakt może tłumaczyć lokalną nazwę grodziska – Szwedzki Okop i wskazuje jednocześnie na wykorzystywanie starych grodzisk przez wojska szwedzkie. Chronologia: IX-ok. poł. XI w. (f. C-D).

Małachowo Złych Miejsc, grodzisko zwane: Łysa Góra lub Okop Szwedzki. Położenie: 500 m na północ od szosy Gniezno – Witkowo; 1100 m na wschód od skrzyżowania dróg Witkowo – Niechanowo z drogą Arcugowo – Kołaczkowo; pośród pól uprawnych. Położone na równinie wczesnośredniowieczne grodzisko wklęsłe o zarysie ósemkowatym, otoczone fosą wypełnioną wodą. Grodzisko to składa się z 2 podkowiastych w zarysie części – północnej i nieco większej południowej. Północna jest głębsza i ma wyższy wał, o ścianach bardziej spadzistych niż część południowa. Bardziej rozłożysta część południowa ma wał zaopatrzony w odsadzkę (terasę) o szer. ok. 2 m usytuowaną w przybliżeniu w połowie jego wysokości. W miejscach połączenia obu konstrukcji, zwróconych do siebie otwartymi częściami, znajdują się 2 przerwy między końcówkami wałów (miejsca po bramach?). Wymiary wnętrza 30 x 48 m, obwód zewnętrzny wału 220 m (obwód u podstawy ok. 350 m), szer. wału – 12 m (górą) i szer. podstawy wału 16 m, szer. rowu (fosy) – 9 m. Chronologia: 2. poł. IX-1. poł. X w. (f. C). W pobliżu grodziska znajdują się pozostałości osady przygrodowej datowanej wstępnie na X/XI w. (f. D).

Małachowo Złych Miejsc, grodzisko zwane Łysą Górą

Moraczewo, grodzisko (gmina Łubowo), najstarsze wzmianki źródłowe o M. pochodzą z 1310. Znajduje się tutaj dobrze zachowane, dwuczłonowe grodzisko wczesnośredniowieczne (stan. 1) o pierścieniowatym narysie wałów, których szer. u podstawy wynosi obecnie ok. 30 m, a wys. sięga jeszcze 7-11 m. Maksymalne wymiary wnętrza warowni zamykają się w przedziale 75 na 40 m; powierzchnia obiektu (łącznie z wałami i fosą) wynosi 1,8 ha. Gród został pobudowany na rozległym wyniesieniu moreny czołowej, wśród bagnistych rozlewisk rz. Głównej (prawobrzeżny dopływ Warty). Grodzisko w M. należy do nielicznych wczesnośredniowiecznych warowni Wysoczyzny Gnieźnieńskiej, które rozpoznano dzięki planowym badaniom archeol. (C. Strzyżewski 1977-81). Uzyskano dane dotyczące chronologii oraz charakteru nawarstwień wnętrza gro-

Wczesnośredniowieczne grodzisko w Moraczewie

du, jak również reliktów jego umocnień. Dotychczas gród w M. datowano przeważnie na VIII-1. poł. X w. Zwykle upatrywano w nim siedziby lokalnego księcia plemiennego, którego władzę zlikwidowali Piastowie w X w. drogą ekspansji militarnej, kładąc w ten sposób podwaliny pod scentralizowane państwo gnieźnieńskie. Ponowna analiza materiałów wykopaliskowych pozwoliła zanegować te ustalenia, m.in. w odniesieniu do metryki grodu, który uznaje się obecnie za obiekt piastowski, pochodzący z najstarszego stadium formowania się państwa, czyli sprzed chrztu Mieszka I. Stwierdzono, że wzgórze grodowe penetrowane było „osadniczo" już pod koniec starożytności (V/VI w. n.e.). Informują o tym nieliczne skorupy glinianych naczyń ludności kultury przeworskiej, wydobyte z warstwy tzw. humusu pierwotnego przykrywającego calec. Najstarszy gród – o maksymalnych wymiarach ok. 100 na 70 m – pobudowany został bezpośrednio na wspomnianej warstwie próchnicy, w zach. części wzgórza. Majdan o średnicy ok. 40 m otaczał pierścieniowaty wał szeroki u podstawy ok. 11 m, poprzedzony od strony zewnętrznej przykopą (fosą). Drewniany korpus obwarowania osadzony był na kamiennym fundamencie, o szer. ok. 3-7 m i zachowanej wys. ok. 1 m, w formie bruku licowanego na obu dłuższych krawędziach suchymi murkami. Zły stan zachowania bierwion wyklucza identyfikację konstrukcji obwarowania, uniemożliwia też określenie pierwotnej wys. wału (ponad 2 m). Stosy korpusu obwarowania (ułożone w pierścienie o niemal pionowej ścianie wewnętrznej, obramowane z obu stron kamiennymi murkami, należącymi do fundamentu wału) nakrywał ziemny nasyp, który wyznaczał też front obwarowania. Nasyp od strony zewnętrznej przykryty był w celach stabilizacyjnych „płaszczem" kamiennym. Tuż przy granicy wewnętrznego lica wsch. odcinka wału odkryto relikty naziemnego budynku w konstrukcji słupowo-zrębowej. Nie stwierdzono innych towarzyszących mu budowli. Ten wyjątkowo obszerny (jak na standardy wczesnego średniowiecza) budynek drewniany miał dł. co najmniej 15 m i szer. ok. 12 m. Zlokalizowany był niemal na osi grodu, prawie w centrum majdanu. Budowla składała się prawdopodobnie z 2 pomieszczeń: większego – ulokowanego po stronie wschodniej oraz mniejszego – wypełniającego część zachodnią. We wnętrzu odnotowano 2 duże paleniska o wymiarach ok. 1,8 na 1,3 m i co najmniej 1,1 na 0,7 m. Z nawarstwień majdanu, w tym z wnętrza opisanego obiektu, pozyskano bardzo liczne fragmenty kości zwierzęcych (gł. młodych świń), pokawałkowane w celach konsumpcyjnych, oraz nie mniej liczne zespoły ceramiki naczyniowej, typowe dla 1. poł. i początku 2. poł. X w. W większości stwierdzono ułamki naczyń obtaczanych górą słabo formująco, ornamentowanych, jak też niezdobionych, zazwyczaj wykonanych starannie. W obu przypadkach są to wyroby wyspecjalizowanego rękodzieła sezonowego. Jedynie nieliczne, źle wykonane naczynia gliniane, zwykle nieornamentowane, można łączyć z prymitywną produkcją domową. Nieznaczną domieszkę w zespołach stanowią fragmenty zdobionych naczyń obtaczanych całkowicie silnie formująco, o średnim lub dobrym standardzie wykonania, których technika wskazuje na związek z warsztatem rzemieślniczym. Ponadto odkryto m.in. fragment żelaznego noża, osełkę z diabazu oraz uszkodzony przęślik z różowego łupku lub mułowca (może „import"). Wymienione zabytki zalegały wraz z ceramiką w nawarstwieniach majdanu oraz w reliktach dużego budynku zrębowego pośrodku grodu. Podobne przedmioty znane są z innych wlkp. grodzisk wczesnośredniowiecznych. Sugerowana wskazaniami ceramiki chronologia warowni w M. (IX/X-pocz. X w.) zyskała podbudowę w rezultatach analizy ^{14}C AMS węgli drzewnych z grodziska, wykonanej w Poznańskim Laboratorium Radiowęglowym. Próby pobrane z paleniska centralnego budynku zrębowego zostały wydatowane w kalibrowanym przedziale czasu Anno Domini 910-980 (z prawdopodobieństwem 68,2%, na poziomie ufności 56,7%; datowanie niekalibrowane 1130±30BP). Nieco starsze okazały się fragmenty zwęglonego drewna z wału grodu, które zostały wydatowane w kalibrowanym przedziale czasu Anno Domini 770-900 (z prawdopodobieństwem 95,4%, na poziomie ufności 83,1%; datowanie niekalibrowane 1180±30BP).

W 2. ćwierci X w. nastąpiła gruntowna modernizacja warowni. Obiekt powiększono ok. 50 m w kierunku wschodnim. Wzniesiono wówczas drugi człon grodu o wymiarach wnętrza ok. 40 na 20 m, pobudowany bezpośrednio na calcu. Ufortyfikowano go odrębnym wałem podkowiastym w konstrukcji rusztowej bądź przekładkowej nakrytej nasypem ziemnym (o wys. 6-7 m). Nową fortyfikację dostawiono do ramion starszej, usuwając uprzednio wsch. część tej ostatniej, w związku z czym przebudowany gród przypominał narysem niedomkniętą wewnętrznie ósemkę. Na przedwalu nowego obwarowania wykopano fosę (przykopę). Odrestaurowano też zach., starszą partię wału, który wyodrębniał odtąd zach. człon grodu, przy czym wysokością (prawdopodobnie co najmniej 11 m) górował on nad nowo pobudowanym wałem wsch. członu grodu. W zach. części warowni odsłonięto duży, naziemny budynek zrębowy o wymiarach ok. 14 na 10 m. Obiekt postawiono na reliktach starszej budowli zrębowej, próbując zachować orientację poprzedniego założenia oraz jego oś. We wnętrzu budynku odkryto 3 duże, sąsiadujące ze sobą paleniska o wymiarach 2 na 1,9 m, 1,2 na 1 m i 2,5 na 1,5 m. Pozostałości drewnianej zabudowy stwierdzono też we wsch. członie grodu. Tam przy wewnętrznym licu wału odkryto niewielki fragment drewnianej półziemianki, w której wnętrzu zarysowały się 2 paleniska. Gród był nadal słabo zabudowany. Centralnym obiektem pod względem lokalizacji oraz gabarytów pozostał (wzorem fazy poprzedniej) duży budynek zrębowy umieszczony w zach. członie warowni. Z osadniczych nawarstwień przebudowanego grodu pozyskano bardzo liczne fragmenty kości zwierzęcych (gł. młodych świń) oraz pokaźną liczbę fragmentów glinianych naczyń, co przypomina sytuację odnotowaną w reliktach starszej warowni. Większość ceramiki zalegała we wnętrzu dużego budynku zrębowego. Wyróżniają się: niewielkie czarki oraz duże naczynia zasobowe do przechowywania pokarmów

płynnych bądź sypkich (np. mleka, miodu, zboża, kaszy). Nie odnotowano istotnych różnic między zbiorami ceramiki naczyniowej z nawarstwień grodów młodszego i starszego, co pozwala umieszczać przebudowę warowni przed poł. X w., zapewne w 2. ćwierci stulecia (zważywszy na to, że starszą wzniesiono najprawdopodobniej na początku X w.). W nawarstwieniach majdanu opisywanego grodu, zwłaszcza w pozostałościach dużego budynku zrębowego, odkryto ponadto noże, półkosek, szydło oraz okucia wykonane z żelaza, a także gliniane przęśliki, osełkę z kwarcytu, kamienne gładzidło, zdobiony tzw. kolec z poroża oraz fragment misternie ornamentowanej okładziny rogowej, prawdopodobnie element luksusowej szkatułki z X w. proweniencji skandynawskiej. Na szczególną uwagę zasługują znalezione we wspomnianym budynku 2 żelazne posrebrzane ostrogi (z parą sprzączek) z X w. oraz żelazne wędzidło końskie nie noszące śladów używania, które zostały zapewne zdeponowane w charakterze 2 odrębnych ofiar zakładzinowych budowli. Na ofiarę zakładzinową natrafiono też w podwalinie wału wschodniego członu grodu, gdzie stwierdzono zawinięte w płótno 2 noże żelazne w towarzystwie żeleźca topora/siekiery, typowego dla X-XII w.

Przypuszcza się, że zarówno starszy, jak też młodszy dwuczłonowy gród w M. nie był zasiedlony przez większą wspólnotę ludzką, o czym świadczą charakter odkrytej zabudowy oraz stosunkowo skromny zestaw znalezisk ruchomych, złożony przede wszystkim z ceramiki oraz pokawałkowanych kości zwierzęcych, jak też brak kościanych szydeł, igieł oraz tzw. kolców – artefaktów typowych dla ówczesnych osiedli. Związana z grodem ludność (o wysokim statusie społecznym) zamieszkiwała co najmniej jedną z kilku otwartych osad rozpoznanych w pobliżu obiektu (np. Moraczewo, stan. 3). W tej aglomeracji niezasiedlona warownia pełniła najprawdopodobniej funkcję ponadlokalnego miejsca obrzędowo-kultowego – obwarowanego, otoczonego bagnami i mokradłami. Warto zwrócić uwagę na wyjątkowo duże ilości odkrytych kości zwierzęcych, ofiary zakładzinowe oraz liczne potłuczone naczynia gliniane (m.in. zasobowce na żywność oraz czarki), związane przede wszystkim z pozostałościami 2 dużych, nawarstwionych na siebie budynków słupowo-zrębowych, które niewątpliwie wyznaczały centralne miejsce grodu. Wspomniane obiekty, o powierzchni ok. 150-200 m^2, mają bliskie analogie w halach biesiadno-kultowych, użytkowanych m.in. na ziemiach pol. od starożytności po średniowiecze (co najmniej do poł. XII w.). Odkryte w M. budynki „halowe" służyły prawdopodobnie cyklicznym zebraniom księcia z możnymi oraz być może z członkami tzw. ścisłej drużyny, którzy pozostając w swoistej komunii z bogami i zmarłymi, sprawowali podczas uczty rytuały konstytuujące lub utrwalające porządek oraz dobrobyt wspólnoty, a przy okazji decydowali z księciem o ważnych kwestiach społeczno-politycznych. Zapewne nie był to jedyny tego rodzaju obiekt w granicach ziemi gnieźn. Zbliżone funkcje mogły pełnić również współczesne Moraczewu piastowskie grody w Gieczu, Gn. czy Poznaniu. Gród w M. został całkowicie zniszczony (wraz z otaczającymi go osadami otwartymi) przez pożar, wywołany najprawdopodobniej intencjonalnie po przesiedleniu mieszkańców z nakazu księcia w rejon pobliskiego → Ostrowa Lednickiego, gdzie na początku lat 60. X w. powstał z inicjatywy Mieszka I prężny okręg grodowy z rozległą warownią na wyspie. Ta ostatnia inwestycja miała już – w przeciwieństwie do grodu w M. – charakter stricte chrześcijański. Wiadomo też, że zastąpiła pogański gród-sanktuarium na Ostrowie Lednickim, funkcjonujący w zespole z obrzędowo-kultowym grodem w M. Spalona warownia moraczewska nigdy nie została odbudowana; stwierdzono jedynie ślady nieokreślonej penetracji grodziska po roku 1000.

Lit.: C. Strzyżewski, M. Łastowiecki, M. Kara, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Moraczewie pod Ostrowem Lednickim*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne" t. 6, 2003, s. 76-93; M. Kara, *Najstarsze państwo Piastów – rezultat przełomu czy kontynuacji? Studium archeologiczne*, Poznań 2009, s. 203 i n.

GRODZKA-TUBACKA SEWERYNA (b.d.), aktorka, działaczka społeczna. Od lipca 1945 mieszkała w Gn. Prowadziła z członkami Związku Młodzieży Wiejskiej działalność zmierzającą do utworzenia w mieście teatru. Przez ogłoszenie prasowe pozyskała grono osób, m.in. Mariana Gołembowskiego i Bolesława Nowaka, stworzyła z nich zespół aktorski i w swym mieszkaniu oraz budynku Starostwa Powiatowego rozpoczęła próby do spektaklu *Krakowiacy i górale*, którego ostatecznie nie wystawiono. Do końca listopada 1949 była aktorką Teatru Miejskiego w Gn.

GROMADY NA TERENIE POWIATU GNIEŹNIEŃSKIEGO, w latach 1954-72 najniższe jednostki podziału terytorialnego. W XVII-XVIII w. gromady wiejskie funkcjonowały szczególnie w Małopolsce jako ograniczony samorząd wiejski pod zwierzchnictwem dziedzica. W zaborze pruskim od 1794 gromada stała się jednostką samorządu wiejskiego i otrzymała osobowość publicznoprawną. W XIX w. na ziemiach pol. zaboru pruskiego funkcjonowała na ogół gmina jednowioskowa, a nazwa gromada jako określenie organu samorządu wiejskiego zanikła. Po odzyskaniu niepodległości w 1933 zniesiono jednowioskowe gminy wiejskie, tworząc zamiast nich gminę zbiorczą składającą się z kilku lub kilkunastu miejscowości. Obszar gminy wiejskiej dzielił się na gromady. Osobną gromadę stanowiła z reguły każda miejscowość (osiedle, wieś, sioło, kolonia, miasteczko, zaścianek, folwark itp.) wchodząca w skład gminy. Na czele gromady stał sołtys. Zakres działania gromady obejmował zarząd majątkiem i dobrem gromadzkim. Reforma administracji z 1950 zniosła organy administracji samorządowej, wprowadzając zamiast nich terenowe organy jednolitej władzy państwowej. Najniższym ich szczeblem stały się → gminne rady narodowe, a najmniejszą jednostką podziału administracyjnego kraju – gminy. W 1954 kolejna reforma podziału administracyjnego wprowadziła wybierane na 3 lata gromadzkie rady narodowe jako organy władzy państw., a najmniejszą jednostką podziału administra-

Gromady powiatu gnieźnieńskiego w latach 1954-72

Gromada	Czas istnienia gromady	Tereny przejęte po zlikwidowanych gromadach	Tereny przekazane gromadzie
Czerniejewo	1954-72	1960 Szczytniki Czerniejewskie	–
Dębnica	1954-61	–	1962 Kłecko
Ganina	1954-59	–	1960 Jankowo Dolne
Gorzykowo	1954-61	–	1962 Witkowo
Goślinowo	1954-61	–	1962 Skiereszewo
Jankowo Dolne	1954-72	1960 Ganina 1962 Szczytniki Duchowne	–
Jarząbkowo	1954-61	–	1962 Żydowo
Kiszkowo	1954-72	1959 Turostowo 1962 Łagiewniki Kościelne (część)	–
Kłecko	1954-72	1960 Ułanowo 1962 Dębnica 1962 Łagiewniki Kościelne (część)	–
Komorowo	1954-61	–	1962 Sławno
Lednogóra	1954-68	–	1968 Łubowo
Łagiewniki Kościelne	1954-61	–	1962 Sławno, Kiszkowo, Kłecko (po części)
Łubowo	1954-72	1960 Wierzyce 1962 Pierzyska 1968 Lednogóra	–
Mieleszyn	1954-72	1960 Popowo Tomkowe 1960 Świątniki Małe	–
Mielżyn	1954-61	–	1962 Witkowo
Niechanowo	1954-72	–	–
Pierzyska	1954-61	–	1962 Łubowo
Popowo Tomkowe	1954-59	–	1960 Mieleszyn
Powidz	1954-72	1960 Smolniki Powidzkie 1960 Wiekowo	–
Skiereszewo	1954-72	–	–
Sławno	1954-71	1962 Komorowo 1962 Łagiewniki Kościelne (część)	1972 Kiszkowo, Kłecko (po części)
Smolniki Powidzkie	1954-59	–	1960 Powidz
Sokołowo	1954-68	–	1968 Witkowo
Szczytniki Czerniejewskie	1954-59	–	1960 Czerniejewo
Szczytniki Duchowne	1954-61	–	1962 Jankowo Dolne
Świątniki Małe	1954-59	–	1960 Mieleszyn
Turostowo	1954-58	–	1959 Kiszkowo
Ułanowo	1954-59	–	1960 Kłecko
Wiekowo	1954-59	–	1960 Powidz
Wierzyce	1954-59	–	1960 Łubowo
Witkowo	1954-72	1962 Gorzykowo 1968 Sokołowo	–
Zdziechowa	1954-61	–	1962 Skiereszewo
Żydowo	1954-72	1962 Jarząbkowo	–

cyjnego kraju stała się gromada. Powoływane przez gromadzkie rady narodowe komisje miały zapewniać kontrolę społ., zaś organem wykonawczym były prezydia. W skład prezydium wchodził przewodniczący i 5 członków. Prezydium gromadzkiej rady narodowej podporządkowane było własnej radzie i właściwemu → prezydium powiatowej rady narodowej. Wykonywaniem zadań zajmowało się biuro gromadzkie, w którego skład wchodzili: sekretarz, rachmistrz, referent skupu, referent podatkowy, starszy księgowy, referent USC i referent administracyjny. Nowo utworzone gromady miały mieć od 100 do 3000 mieszkańców i od 15 do 50 km² powierzchni. Nowy podział terytorialny przystosowano do warunków, które miały powstać w przyszłości. Po całkowitej zmianie stosunków własnościowych na wsi obszar jednej gromady miał pokrywać się z obszarem działania spółdzielni produkcyjnej. Na terenie pow. gnieźn. utworzono w 1954 33 gromady. Niepowodzenie programu kolektywizacji przekreśliło uzasadnienie istnienia gromad. Od 1958 rozpoczęto akcję likwidacji najmniejszych gromad ze względu na ich niewydolność organizacyjną i brak odpowiedniej infrastruktury. W wyniku przeprowadzonej w 1972 reformy podziału administracyjnego kraju zlikwidowano istniejące dotychczas gromady i ponownie wprowadzono gminy.

GRONKOWSKI WITOLD (ur. 30 VIII 1900 w Trzemesznie, zm. 3 III 1964 w Gn.), ksiądz, biblista, wykładowca egzegezy Pisma św. W 1922 ukończył gimnazjum w Trzemesznie. Studia filoz. odbył w Poznaniu. W 1924 studiował teologię na uniwersytecie w Strasburgu. 17 X 1926 przyjął święcenia kapłańskie w Gn. W 1930 uzyskał doktorat z teologii w Strasburgu. W latach 1930-34 odbył specjalistyczne studia w zakresie nauk biblijnych w Papieskim Instytucie Biblijnym w Rzymie, zakończone licencjatem. Studiował także w Ecole Biblique w Jerozolimie, gdzie był kapelanem Domu Polskiego. W latach 1934-39 wykładał wstęp do Pisma św. Starego i Nowego Testamentu oraz archeologię biblijną w seminarium duchownym w Poznaniu. Opracował nowy pol. przekład Pisma św. Starego Testamentu, Księgę Rodzaju. Wydał ok. 20 prac naukowych. W 1939 został wysiedlony do Sokołowa Podlaskiego, gdzie pracował w duszpasterstwie. W czasie wojny zginęły jego materiały nauk., notatki i dokumenty do egzegezy wykładanej w latach 1936-37. Od 1945 mieszkał w Gn., gdzie wykładał w seminarium duchownym. W 1946 został mianowany kanonikiem-kustoszem Kapituły Prymasowskiej. W 1947 w stopniu infułata był promotorem sprawiedliwości. W 1948 został dyrektorem Związku Misyjnego Kleru w archidiecezji gnieźn. W latach 1956-62 wykładał Pismo św. w Instytucie Księży Salezjanów w Lądzie.

GROTKOWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Jarząbkowo, ob. 196 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 316,67 ha. Wzmiankowana w 1298, należała wówczas do zakonu klarysek, który ufundowany został w XIII w. w Gn. W 1615 wieś liczyła: 4 kmieci, 1 zagrodnika i 7 czeladzi z rodzinami. W czasie wojny ze

Grotkowo, dworek z 1886 r.

Szwecją liczyła 5 mieszkańców. Do lat 70. XIX w. G. należało do rodziny Chotomskich. W latach 80. przeszło w ręce niem. rodziny Wincklerów, która w 1886 wybudowała istniejący do dziś dwór z czerwonej cegły. W tym czasie majątek liczył 309 ha, było tu 9 domów, 129 mieszkańców (23 ewangelików, 106 katolików), w tym 52 analfabetów. W latach międzywojennych majątek został przejęty przez pol. rodzinę Grudzielskich. Ostatnim właścicielem G. w 1939 był Alfons Grudzielski.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GROTOWSKI MARIAN (ur. 2 VI 1918 w Gn., zm. 28 X 1985 w Gn.), hokeista na trawie i trener. Karierę sport. rozpoczynał przed II wojną światową. Grał na pozycji obrońcy. Najdłużej reprezentował barwy Kolejarza Gn. (był jednym z jego założycieli w 1949). Po zakończeniu kariery zawodniczej został szkoleniowcem i wychował wielu dobrych zawodników.

GROTOWSKI STEFAN (ur. 24 I 1891 w Warszawie, zm. 7 V 1968 w Gn.), kotlarz, działacz polityczny, przewodniczący → Miejskiej Rady Narodowej w Gn. Najstarszy z czwórki dzieci Wiktora Antoniego (robotnika fabrycznego) i Józefy z d. Błaszczyk. W czasie I wojny światowej służył w armii rosyjskiej. W 1914 został ranny i dostał się do niewoli austriackiej. Przebywał w obozach jenieckich na Węgrzech, w Bośni i w Czechach. Od 1905 związany z ruchem robotniczym. Do 1919 członek Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy (SDKPiL) w Warszawie. Od 1920 pracował w parowozowni PKP w Gn. jako przodownik kotlarski; równocześnie działał społecznie w Związku Zawodowym Kolejarzy. Od 1922 był działaczem gnieźn. Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). W latach 1925-33 przewodniczący Klubu Radnych PPS w Radzie Miejskiej w Gn. Członek Towarzystwa Uniwersytetów Robotniczych. W czasie kampanii wrześniowej w 1939 przebywał w Warszawie, gdzie był zastępcą komendanta straży pożarnej na dworcu głównym. W październiku 1939 wrócił do Gn. Po zajęciu Gn. przez Rosjan w styczniu 1945 był współorganizatorem → Tymczasowego Komitetu Ludowego, a następnie Rady Narodowej w Gn. Podczas przekształcenia TKL w RN występował jako przedstawiciel PPS. W lutym 1945 wstąpił do Polskiej Partii Robotniczej (PPR). Od 21 II 1945 do 1950 pełnił funkcję przewod-

niczącego Rady Narodowej w Gn. 3 VI 1950 wybrany przez Miejską Radę Narodową w Gn. na przewodniczącego jej Prezydium. Równocześnie od kwietnia 1945 był członkiem Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu. 31 X 1952 z uwagi na niepomyślny stan zdrowia złożył rezygnację ze stanowiska przewodniczącego Miejskiej Rady Narodowej w Gn. Żonaty z Aleksandrą z d. Rosołowicz, miał 2 synów i 3 córki.

GRÓB DĄBRÓWKI, rzekomy grobowiec Dąbrówki, żony Mieszka I, zm. w 977, znajdujący się w prezbiterium katedry gnieźn. na osi gł. ołtarza. W rzeczywistości jest tu gotycka (najwcześniej XIV-wieczna), ceglana krypta grobowa, składająca się z 2 pomieszczeń, do których prowadzi wspólny ganek ze schodkami. Większe pomieszczenie, o dł. 2,90 m, szer. 2,36 m i wys. 2,36 m, znajduje się bliżej ołtarza gł., wzmocnione jest wewnątrz 4 żelaznymi klamrami (ankrami). Mniejsza i niższa komora znajduje się od strony nawy gł. i ulokowana jest nieco wyżej. Grób odkryty został przypadkowo w 1802 po zapadnięciu się posadzki w prezbiterium na skutek częściowego zawalenia się sklepienia ganku. Dokonana wówczas na polecenie kapituły lustracja wnętrza grobowca ujawniła obecność w większej komorze drewnianej trumienki zawierającej: szkielet osoby dorosłej, części ubioru (fragmenty 2 rodzajów jedwabnych tkanin oraz fragment galonu – tasiemki przetykanej złotymi nićmi) oraz przybitą do trumny ołowianą tabliczkę z inskrypcją, której treść odczytał miejscowy palestrant Bekanowski w sposób budzący dzisiaj uzasadnione wątpliwości: „Dąbrówka, żona Mieczysława króla" (tabliczka zaginęła). Od tego czasu miejsce to zaczęto uważać za grób Dąbrówki i oznaczono je małym krzyżykiem wyrytym na marmurowej płytce posadzkowej. Powtórnie otworzono grobowiec na skutek starań hr. E. Raczyńskiego w 1842 w obecności ówczesnego abpa M. Dunina. Wydobyto wówczas kości, traktowane jako szczątki Dąbrówki, przełożono je ze spróchniałej trumny do trumienki z siwego granitu, przykrytej wypukłym wiekiem, i wstawiono z powrotem do krypty. Fragmenty drewna i tkanin przełożono zaś do 2 urn – glinianego dzbana z 2 uchami pokrytego szkliwem, nakrytego płaską fajansową pokrywką, oraz fajansowej, białej wazy – i także włożono je do grobowca, stawiając jedną na drugiej. Na powierzchni posadzki zejście do krypty oznaczono prostokątną płytą z wapienia. Trzeci raz otworzono grobowiec w 1906, kiedy wymieniono starą płytę na nową, fundacji bpa A. Andrzejewicza, która zachowała się do dziś. Jest to prostokątna płyta granitowa, wykonana w pracowni kamieniarskiej Michalskiego w Poznaniu, zaopatrzona w złocony napis „Dąbrówka"; pod imieniem umieszczono koronę królewską. Ostatnich oględzin grobowca dokonano 15 XII 1931 w obecności prymasa ks. kard. A. Hlonda, bpa A. Laubitza, kapituły, konserwatora wojewódzkiego oraz antropologów Uniwersytetu Poznańskiego (prof. A. Wrzoska i doc. M. Ćwirko-Godyckiego). Pobrano wówczas do badań materiał kostny oraz fragmenty szat. Okazało się, że w grobie znajdował się prawdopodobnie szkielet mężczyzny, a badania tkaniny dokonane w 1932 przez S. Komornickiego wykazały, że pochodzi ona z XIV (lub XIII) w. Z argumentacją tą zgodził się częściowo bp A. Laubitz, sugerując, że pierwotny grób Dąbrówki znajdował się w krypcie kaplicy Potockich, gdzie odkryto w 1926 kamienny grobowiec. Badania archeol. T. Janiaka w tejże krypcie (1999) wykazały jednak, że jest to grobowiec romański, o ścianach zbudowanych z ciosów granitowych, z wrębem na płytę wierzchnią, który można datować na koniec XII, XIII w. Należy dodać, że pochówek Dąbrówki w katedrze gnieźn. jest poświadczony dopiero w XV w. przez J. Długosza.

Od lewej: płyta pamiątkowa z 1906 r. w posadzce katedry gnieźnieńskiej, symboliczny grób Dąbrówki; ołtarz z konfesją i relikwiarzem bł. Jolenty w kościele oo. Franciszkanów w Gnieźnie

GRÓB JOLENTY, miejsce pierwotnego pochówku i żywego kultu zmarłej w opinii świętości księżnej wlkp. bł. → Jolenty, wdowy po Bolesławie Pobożnym, od ok. 1279 klaryski, od 1283 przebywającej w gnieźn. klasztorze Klarysek (być może jako ksieni), zmarłej po 1304, zaliczonej w poczet błogosławionych w 1827. Po śmierci została pochowana pośrodku dolnej kondygnacji → oratorium Klarysek, w ceglanym grobowcu wziemnym. Nad grobowcem wznosiła się drewniana konfesja, widoczna zarówno z wnętrza kościoła przez kratę, jak również z zewnątrz, przez zakratowane okno w ścianie północnej oratorium. Konfesja składała się

z drewnianego, czworobocznego cokołu, na którym znajdował się drewniany posąg bł. Jolenty w pozycji leżącej, z modlitewnie złożonymi rękoma i pierścieniami na palcach, ubrany w czarny habit zakonny, jedwabny, przepasany sznurem z agatowymi paciorkami. Głowę okrywała jedwabna zasłona, a na głowę włożona była mitra ozdobiona różnymi klejnotami. Nad posągiem znajdował się baldachim na 4 rzeźbionych kolumienkach, a wokół konfesji stało 40 świeczników ze świecami. Dodatkowo ze sklepienia zwisały 4 srebrne świeczniki misternej roboty. Przy konfesji znajdowały się również tablice z inskrypcjami objaśniającymi oraz portrety przedstawiające Bolesława Pobożnego, bł. Salomeę, św. Kingę oraz córki książąt związane wg tradycji z klaryskami gnieźn. Z boku po prawej stronie znajdowały się małe drzwiczki, zamykane na kłódkę, do sięgania z miejsca grobu ziemi jako relikwii. Na konfesji było zawieszonych wiele srebrnych wotów, przy czym najstarsze odnotowane egzemplarze pochodziły z 1500. Pierwszych oględzin wnętrza grobowca dokonała w 1631 komisja beatyfikacyjna, powołana przez prymasa Jana Wężyka. Stwierdzono wówczas obecność w ceglanym grobowcu kości Jolenty oraz szczątków jej habitu i trumny obitej atłasem lub aksamitem, gęsto nabijanej drobnymi ćwiekami. Znaleziono także paciorki różańca i mały drewniany talerzyk, z którego rzekomo Jolenta jadała. Zebrane i obmyte kości przełożono do nowej trumienki i włożono z powrotem do grobowca. Powtórnego otwarcia dokonano w 1697, kiedy to prowincjał oo. franciszkanów o. Walerian Karwacki przełożył szczątki błogosławionej i inne przedmioty z nią związane do trumny cynowej. Bezcenne znaczenie dla udokumentowania elementów wystroju konfesji bł. Jolenty mają akta procesowe komisji beatyfikacyjnej, powołanej przez prymasa Gabriela Jana Podolskiego, działającej w latach 1776-79. Po raz kolejny otwarto grób w 1834 celem dokonania podniesienia relikwii przy okazji oficjalnego ogłoszenia beatyfikacji Jolenty (dokonanej 7 lat wcześniej przez papieża Leona XII). Kości zostały wtedy przełożone do trumny drewnianej, o oszklonych bokach, którą przeniesiono na ołtarz do górnej kaplicy Klarysek. Na miejscu dawnego grobu umieszczono napis wyryty w drewnie. Do obecnego relikwiarza bł. Jolenty szczątki błogosławionej przełożono w 1891. Ustawiono go na nowym marmurowym cokole z białego marmuru w górnej kaplicy dawnego oratorium. Po zlikwidowaniu w latach 1930-32 górnej kaplicy Klarysek i połączeniu ich oratorium z kościołem Franciszkanów cokół wraz z relikwiarzem ustawiono jako ołtarz boczny w nawie bocznej po płn. stronie kościoła franciszkańskiego. W 1954 wykonano tu duże retabulum, licowane piaskowcem, w formie dużej wnęki gotyckiej, w której do dziś znajdują się marmurowa konfesja i relikwiarz bł. Jolenty. Warto wspomnieć, że zachowała się płyta drewniana z inskrypcją informacyjną z 1. poł. XVIII w., wisząca pierwotnie nad oknem w ścianie północnej oratorium, przez które do późnych godzin można było oglądać konfesję z zewnątrz. Grób Jolenty nawiedzili m.in. król Władysław Łokietek, królowa węgierska Elżbieta, król Zygmunt I Stary, król Zygmunt III Waza.

GRÓŹNIAK WALERIAN (ur. 26 XI 1907 w Gn., zm. 16 VIII 1972 w Kłębowcu w pow. Wałcz), inżynier, publicysta. Syn dekarza Ignacego i Wiktorii z d. Chuda. W 1931 ukończył Państwową Szkołę Przemysłową w Bydgoszczy. W latach 1932-35 studiował na Politechnice Lwowskiej, uzyskał tytuł inżyniera chemii. Jego naukę sfinansował L. von → Grabski, właściciel cukrowni w Gn. Roczną praktykę odbył w cukrowni Przeworsk. Od 1936 podjął pracę zawodową w cukrowni Gn. Przeszedł różne stanowiska, w 1938 uzyskał stanowisko dyrektora technicznego, które sprawował do 1954, również podczas okupacji niemieckiej. Potem został powołany na stanowisko gł. mechanika w Zjednoczeniu Przemysłu Cukrowniczego w Poznaniu, a od 1963 pracował w Biurze Projektów Przemysłu Cukrowniczego „Cukroprojekt” Warszawa Oddział w Poznaniu. W latach 1959-60 wydelegowany do budowy cukrowni w Mosulu w Iraku. W 1966 mianowany generalnym projektantem rozbudowy cukrowni w Opalenicy. Pracę zawodową zakończył w 1972. Był członkiem Naczelnej Organizacji Technicznej i Stowarzyszenia Techników Cukrowników. Opracowywał podręczniki i instrukcje do obsługi urządzeń cukrowniczych, drukowane przez Wydawnictwa Naukowo-Techniczne w Warszawie w latach 1963-72.

GRUPA WIDOWISK HISTORYCZNYCH „COMES”, powstała w 2000 jako jednostka prywatna z przekształcenia utworzonej w 1996 z inicjatywy Mirosława Dudki Drużyny Wojów Gnieźnieńskich „Gniazdo”. Drużyna wraz z aktorami Teatru im. A. Fredry wzięła udział w spektaklu historycznym *Przyjazd cesarza Ottona III do Polski*, prezentowanym w 1999 podczas uroczystości państw. na Ostrowie Lednickim. Po reorganizacji prowadzona przez Macieja Kuźniewskiego, wg którego pomysłów i scenariuszy zrealizowała hist. pokazy muzyczno-wizualne: *Wojowie przybywają*, *Święte gody*, *Narodziny wodza* i *Inicjacja wojownika*. Uczestniczyła w wielu festiwalach i festynach hist. oraz archeol., w inscenizacjach bitew, turniejach rycerskich, paradach hist. oraz różnych imprezach plenerowych w kraju, Niemczech, Szwecji, Rosji i na Litwie. Prowadziła działalność edukacyjną w szkołach. Wystąpiła w programach edukacyjnych i dokumentalnych zrealizowanych dla TVP, Polsatu i TV Gniezno, a także w filmie *Stara baśń. Kiedy słońce było bogiem* (2002) w reż. Jerzego Hoffmana. Na podstawie wiedzy hist. i etnograficznej prezentuje rekonstrukcje zasobów słowiańskiej kultury średniowiecza: obrzędów, obyczajów, świąt, rzemiosła, w tym wykonanych przez jej członków strojów i broni z epoki. W 2006 utworzyła przy ul. Powstańców Wielkopolskich w Gn. Ośrodek Kultury Słowiańskiej „Gród”. Jest pomysłodawcą i współorganizatorem Ogólnopolskich (od 2005 – Międzynarodowych) Zjazdów Wojów Słowiańskich, odbywających się od 1999, najpierw w Lednicy, a następnie w Grzybowie k. Wrześni. Jest realizatorem i gł. wykonawcą gnieźn. Jarmarku Średniowiecznego.

GRUSZCZYŃSKI ADAM herbu Poraj (zm. 14 V 1712), kasztelan gnieźnieński. Syn Wojciecha i Barbary Bronikowskiej. Poseł na sejm elekcyjny w 1697 z woj. kaliskiego. Był stronnikiem Francji, ale popadł w ostry konflikt z Leszczyńskimi. Posłował na sejm koronacyjny po wyborze Augusta II. 24 VI 1698 otrzymał kasztelanię nakielską. W czasie zjazdu delegatów województw w Warszawie w sprawie targów ze Szwedami awansował 15 IX 1702 na kasztelanię gnieźn. W czasie wojny północnej mało aktywny. W czerwcu 1709 poręczał Szwedom na swoich dobrach ryczałt, jaki miały płacić województwa wielkopolskie. Podziękował mu za to sejmik w Miłosławiu w lutym 1710. Latem tegoż roku otrzymał kasztelanię kaliską. Trzykrotnie żonaty, miał 3 córki.

GRUSZCZYŃSKI JAN (ur. ok. 1405, zm. 8 X 1473 w Krakowie), kanclerz koronny, biskup włocławski i krakowski, arcybiskup gnieźnieński. Syn chorążego sieradzkiego Jana z Gruszczyc herbu Poraj i Małgorzaty z Naramic (albo Naramowic). Pochodził ze średniozamożnej rodziny szlacheckiej. Przeznaczony do kariery kościelnej przyjął święcenia kapłańskie i od ok. 1430 pracował jako sekretarz w kancelarii królewskiej. Obowiązki kancelaryjne łączył z podjętymi w 1431 studiami na uniwersytecie w Krakowie. W latach 1440-44 przebywał z Władysławem III Warneńczykiem na Węgrzech. Z łaski tego monarchy objął w 1440 godność archidiakona w Egerze (na Węgrzech), a następnie wiele beneficjów kościelnych w Polsce: probostwo w Sieradzu, kanonię kolegiaty św. Jerzego na Wawelu i kanclerstwo kapituły pozn. w 1442, kustodię krak. w 1443, kanonię gnieźn. w 1444. Często podróżował wówczas do Polski jako poseł Władysława Warneńczyka. Do kraju powrócił na stałe po śmierci Władysława w bitwie pod Warną. Na podstawie uprzednich nominacji królewskich objął prepozyturę kaliską (1445) i kanonię pozn. (1446). Szybko związał się z dworem koronowanego w 1447 nowego władcy Polski, Kazimierza IV Jagiellończyka, i od 1448 pracował w jego kancelarii. Stał się jednym z najbardziej zaufanych współpracowników króla. W 1449 król Kazimierz wymógł jego wybór na biskupa włocławskiego (rywalizacja z kandydatem papieskim przeciągnęła instalację do 1451). Od 1450 biskup pełnił obowiązki sekretarza królewskiego, a w 1455 przeszedł na urząd kanclerza. Był prawdziwym filarem stronnictwa dworskiego, w pełni popierał politykę monarchy w dobie wojny trzynastoletniej z zakonem krzyżackim (w latach 1454-66) oraz zamiar włączenia Prus do Polski (diecezja włocławska obejmowała m.in. Pomorze Gdańskie). Prowadził związane z wojną rokowania dyplomatyczne (m.in. w sprawie wykupu Malborka z rąk zaciężnych wojsk krzyżackich w 1457). W 1460 Kazimierz wyznaczył go jako swego kandydata na wakujące biskupstwo krak., wskazania tego nie zaakceptowała jednak kapituła, która poparła nominata papieskiego → Jakuba z Sienna. Zatarg ten przekształcił się w otwarty konflikt króla z kapitułą, popieraną przez część możnowładztwa małopolskiego (1460-63). Nie cofając się przed użyciem siły oraz interweniując w Stolicy Apostolskiej, monarcha doprowadził ostatecznie do zatwierdzenia J.G. jako biskupa krak. (czerwiec 1463). Rządy nowego biskupa w Krakowie nie trwały jednak długo, już bowiem w następnym roku został on z polecenia króla obrany przez kapitułę gnieźn. na wakujące arcybiskupstwo (3 VII 1464). Godność tę objął w grudniu 1464. Jako arcybiskup nadal realizował politykę królewską, zabiegał o świadczenia pieniężne duchowieństwa na potrzeby wojny, nie bacząc na opór kapituły, ofiarował na ten cel kosztowności kościelne. Zajęty działalnością polit. rzadko przebywał w Gn. i nie zajmował się zbytnio sprawami diecezji. W 1466 uczestniczył w zawarciu II pokoju toruńskiego kończącego wojnę trzynastoletnią. W 1469 złożył rezygnację z urzędu kanclerza, prawdopodobnie z powodu złego stanu zdrowia. Pomimo choroby i częściowego paraliżu nadal jednak przebywał przy dworze i uczestniczył w sprawach państwa. Zmarł nagle, wkrótce po zakończeniu kolejnego zebrania rady królewskiej. Korzystając z majątku Kościoła, J.G. w krótkim czasie zbudował fortunę własnej rodziny, dla której nabył rozległe dobra we wsch. Wielkopolsce. Ich ośrodkiem uczynił Iwanowice na pograniczu kalisko-sieradzkim, tamtejszy kościół parafialny wsparł szeregiem fundacji. Krewni zmarłego hierarchy zamierzali pochować go właśnie w Iwanowicach, ostatecznie spoczął jednak w katedrze gnieźn. – tradycyjnym miejscu pochówku arcybiskupów. Fortuna Gruszczyńskich nie przetrwała długo po zgonie J.G. Współczesny arcybiskupowi historyk Jan Długosz przekazał bardzo negatywny osąd jego osoby – zarzucał mu nepotyzm i grabież majątku Kościoła (zwłaszcza gnieźn.), a także rozwiązłość i gorszący tryb życia. Faworyzowanie krewnych stanowiło istotnie stały element poczynań hierarchy, na surową ocenę dziejopisa mogła jednak wywrzeć wpływ osobista animozja, zrodzona w czasach konfliktu o obsadę biskupstwa krakowskiego. Współczesna historiografia dostrzega zasługi arcybiskupa w działalności publicznej.

GRUSZCZYŃSKI MIECZYSŁAW (ur. 29 III 1933 w Radawcu k. Lublina, zm. 3 VI 2005 w Gn.), instruktor żeglarstwa. Do Gn. przyjechał w 1953. Żeglarstwo uprawiał od 1957, najpierw jako członek, a w dalszych latach aktywista i działacz w LPŻ na przystani przy ul. Jeziornej. W tym czasie wyszkolił bardzo wielu żeglarzy oraz wybudował kilka wiosłówek, BM-ek, Piratów. Od 1962 miał patent instruktora żeglarstwa i sternika jachtowego. W 1968 był inicjatorem założenia klubu żeglarskiego. Mecenasem zostało Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, klub przyjął nazwę → Gnieźnieński Klub Turystyki Wodnej PTTK „Horyzont", który działa do dziś. W 1979 pomagał założyć sekcję żeglarską ZPO „Polanex" , która potem przekształciła się w samodzielny klub. Był komandorem klubu „Horyzont", zasiadał we władzach PTTK Oddział Ziemi Gnieźnieńskiej, Zarządu Wojewódzkiego oraz Poznańskiego Związku Żeglarskiego. Zbudował bojer klasy DN oraz pomagał budować następne; od 1979 w klubie „Horyzont" rozwijał zainteresowanie innych bojerami. W sezonie 1995/96 był inicjatorem zorganizowania Międzynarodowych Mistrzostw Polski Seniorów i Juniorów DN z Flotą

DN. Był konstruktorem, szkutnikiem, żaglomistrzem, bosmanem służącym pomocą wszystkim, którzy budują żaglówki. Sam wybudował ok. 40 sztuk różnych łodzi i jachtów, był armatorem jachtu „Horyzont" typu Delfin. Za wkład w rozwój żeglarstwa na ziemi gnieźn. był wielokrotnie wyróżniany („Zasłużony Działacz Żeglarstwa PZŻ", Srebrna Odznaka PTTK, „XII Wieków Gniezna" oraz liczne odznaczenia i dyplomy PTTK, POZŻ, Urzędu Wojewódzkiego i m. Gn.). Najwięcej satysfakcji sprawiało mu wyszkolenie tylu ludzi na żeglarzy – wysłał ich w szeroki świat, do marynarki wojennej, handl., gdzie pracują jako wykładowcy na uczelniach oraz w innych dziedzinach życia cywilnego Polski. Na wieczną wachtę, w ostatni rejs do Hilo, odpłynął 3 VI 2005.

GRUSZKA LUDWIK (ur. 29 VII 1903 w Wągrowcu, zm. 27 X 1943 w Rawiczu), pierwszy komendant i współzałożyciel Tajnego Harcerstwa Gnieźnieńskiego (26 X 1939), od 1940 komendant Tajnego Harcerstwa „Rój" Gn. – miasto. Syn Jana Gruszki (młynarza) i Rozalii z d. Ozminkowskiej. Do 1937 przebywał w Wągrowcu, od 15 IX 1937 w Gn. Ukończył szkołę powszechną i zawodową w Wągrowcu, tam też podjął pracę w zawodzie ślusarza w firmie R. Liska. W latach 1926-39 pracownik PKP w Wągrowcu i Gn. jako ślusarz maszynowy i maszynista. Służbę wojsk. odbył w latach 1924-26 w wojskach lotniczych, w kompanii balonów w Toruniu. We wrześniu 1939 zmobilizowany w ramach PKP do obsługi transportów wojskowych. Z niewoli niem. powrócił w pierwszych dniach października 1939. Od października 1939 do 16 IX 1942 pracował w węźle kolejowym Gn. W 1933 zawarł związek małżeński z Mieczysławą z d. Beim, mieli troje dzieci: Jerzego (ur. 1934), Leszka (ur. 1939) i Wandę (ur. 1941). Do ZHP, do Drużyny im. T. Kościuszki w Wągrowcu, wstąpił 1 VII 1920, podharcmistrzem został mianowany 8 XI 1933, harcmistrzem 10 VI 1938. W latach 1922-37 pełnił funkcje drużynowego, przybocznego hufca oraz instruktora Harcerskich Hufców PW w Wągrowcu. 16 I 1938 objął kierownictwo Środowiska Trzecich Drużyn Harcerskich im. H. Sienkiewicza w Gn. W 1931 otrzymał Brązowy Krzyż Zasługi (Dz.U. RP nr 62, poz. 458). Od pierwszych dni okupacji włączył się do pracy w ZWZ AK i z ramienia sztabu Związku Odwetu (ZO) kierował plutonem harcerskim ZO, który dokonywał aktów sabotażu na liniach kolejowych węzłów Gn. i Wągrowiec. Aresztowany przez gestapo 16 IX 1942 został stracony przez powieszenie w więzieniu w Rawiczu.

GRZĘDZIANKA-CHAMIEC ALEKSANDRA (ur. 15 VI 1930 w Gn., zm. 25 III 2008 w Gn.), aktorka. Po zdaniu egzaminu do warsz. szkoły teatralnej została przyjęta od razu na drugi rok, jednak ze względów osobistych przerwała studia. Debiutowała na scenie teatralnej w Gn. w latach: 1950-52. Następnie grała w Gn. w latach: 1958-59, 1967, 1969, 1971-75. Była również aktorką Teatru im. W. Bogusławskiego w Kaliszu (1954), Teatru Polskiego i Teatru Współczesnego w Szczecinie (1956-58), Teatru Satyry (Estrada Satyryczna) w Poznaniu (1959-62), Teatru im. J. Osterwy w Gorzowie Wlkp. (1964-65, 1976-78), Teatru im. W. Siemaszkowej w Rzeszowie (1981), Lubuskiego Teatru im. L. Kruczkowskiego w Zielonej Górze (1982-85), Teatru Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu (1986-88), Teatru Dramatycznego w Elblągu (1989-90).

GRZYBOWO, miasteczko w bezpośrednim sąsiedztwie Gn., dzielące się na 2 odrębne jurydyki: G. Świętojańskie będące własnością zakonu bożogrobców i G. Panieńskie należące do zakonu klarysek. Władzę w G. Panieńskim sprawował wójt wybierany przez ławę i całe pospólstwo, a zatwierdzany przez ksienię. Wójt dobierał sobie 5 ławników, pisarza i szafarza. Apelacje od wyroków wydawanych przez ławę kierowane były do ksieni. W G. Świętojańskim wybierano burmistrza, który dobierał 4 asesorów do rozsądzania spraw, 2 szafarzy, prokuratora i 2 cechmistrzów piwowarskich. Wyboru dokonywali rajcowie i przedstawiali go pospólstwu, a zatwierdzał proboszcz kościoła św. Jana. On także był dla mieszczan sądem drugiej instancji. Miasteczko miało własne cechy. Oprócz cechu piwowarskiego w G. Świętojańskim istniał cech garncarzy. Rynek miasteczka znajdował się w miejscu ob. skweru między ulicami: św. Jana, Grzybową i Rybną. Ratusz stał przy jego wsch. pierzei. Odrębność jurydyk zlikwidowała deklaracja z 27 VI 1791 o włączeniu ich do miast właściwych. Na jej podstawie magistrat gnieźn. zażądał złożenia w ratuszu gnieźn. wszystkich akt i przywilejów wydanych dotychczasowym jurydykom. Żądanie spełniono do października 1791. Ostateczna likwidacja jurydyk nastąpiła już po przyłączeniu Wielkopolski do Prus, po upadku powstania kościuszkowskiego. Władza policyjna magistratu gnieźn. została wówczas rozciągnięta także na przedmieścia. Aż do 1803 G. podlegało jurysdykcji urzędu domen w Trzemesznie z siedzibą w Ryszewie. Urząd burmistrza G. Świętojańskiego sprawowali m.in.: P. Głuskiewicz (1738), A. Szafranowicz (1754-55), J. Opicz (1755-56), W. Kwieciński (1757-58), A. Szafranowicz (1760), W. Witkowski (1762-63), J. Opicz (1763-65), B. Boiński (1765-67), K. Gryzyngier

Od lewej: odcisk gipsowy pieczęci jurydyki Grzybowo Panieńskie z 1671 r.; odcisk gipsowy pieczęci jurydyki Grzybowo Świętojańskie z 1638 r.

(1767-68), M. Dłużewski (1771-80), A. Łabuziński (1785-87), T. Gorczyński (1787-90), A. Kuszczyński (1790-91).

Lit.: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; S. Karwowski, *Gniezno*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego", t. 19, Poznań 1892, s. 75-545.

GUROWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Żydowo, ob. 88 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 221,80 ha. Wzmiankowana w 1397. Dawna własność rodu Wczelów. Przed 1443 właścicielem G., podobnie jak Drachowa, Skiereszewa, Cielimowa i Królikowa, był wikariusz gnieźn. Marcin Gurowski z rodu Wczelów. Gurowscy w XIV lub XV w. ufundowali w G. kościół pw. Nawiedzenia NMP. W 1520 został on włączony pod zarząd kościoła św. Wawrzyńca w Gn. W XVIII w. kościół został zniszczony. Na jego miejscu w 1743 powstał nowy, drewniany kościół, ufundowany przez miejscowego owczarza Jana Palucha. W 1784 administratorem diecezji gnieźn. był Melchior Gurowski z G. Opis urzędowy z 1802, sporządzony dla departamentu skarbowego Prus Południowych, stwierdzał, że kościół w G. nie posiadał żadnych dochodów, a ziemie kościelne przywłaszczone zostały przez właścicieli tamtejszego dworu. W wyniku tego uregulowano dochody kościoła i wprowadzono w zamian za dziesięcinę opłatę w wysokości 80 zł. Kościół w G. słynął z cudownego obrazu Matki Boskiej, do którego przybywała okoliczna ludność. Obraz (z XVII w.) ob. znajduje się w kościele pw. św. Stanisława BM w Żydowie. Kościół w G. spłonął w 1885 i nigdy już nie został odbudowany. W latach 80. XIX w. właścicielem majątku liczącego 227 ha był Bolesław Chełmicki, było tu 6 domów, 117 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 57 analfabetów. Na skraju wsi znajduje się nieczynny ob. cmentarz katolicki, gdzie znajdują się grobowce rodziny Chełmickich herbu Nałęcz i Szczepkowskich, właścicieli majątku gurowskiego w latach międzywojennych.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GUROWSKI ALEKSANDER herbu Wczele (ur. 10 XII 1719, zm. 10 XII 1790), podkomorzy gnieźnieński. Ur. w Murowanej Goślinie, syn kasztelana pozn. Melchiora i Zofii Przyjemskiej. W 1737 zwiedził Francję pod opieką wuja Przyjemskiego. W 1764 był jednym z konsyliarzy konfederacji województw pozn. i kaliskiego. W czasie konfederacji barskiej, podobnie jak starsi bracia, związał się z działającym w Wielkopolsce ros. pułkownikiem Rönne. Nakładał na szlachtę obowiązek prowiantowania wojsk ros. i rozdzielał zapłaty za te dostawy. Jego działalność osłabła po nieudanym zjeździe szlachty do Poznania 3 V 1768. Po utworzeniu na sejmie 1768 nowego województwa gnieźn. wraz z hierarchią urzędów został 1 IX mianowany podkomorzym gnieźn. Posłował na sejm rozbiorowy 1772, gdzie wszedł w skład delegacji do podpisania traktatu rozbiorowego. Wypowiadał się przeciw dożywotności urzędów, wzywał do wyrównania królowi strat poniesionych po odpadnięciu części starostw w wyniku rozbioru, koszty wyprawienia posłów na dwory mocarstw rozbiorowych chciał przerzucić na opatów. Radzie Nieustającej chciał przyznać prawo łaski, zwalczał zabobony i wiarę w czary. Radził nie sprzedawać dóbr pojezuickich, ale je wydzierżawiać. Wszedł do komisji rozdawniczej tych majątków i wyjednał dla siebie w 1774 nadanie Kościelca w pow. kaliskim, za co miał płacić Komisji Edukacyjnej 4704 zł rocznej dzierżawy. W tym samym roku został jednym z delegatów do ułożenia z ambasadorami innych krajów praw kardynalnych oraz członkiem m.in. komisji do ustalenia nowych granic z Austrią. W maju 1776 zabiegał o miejsce w senacie, ale zmuszony był wyjechać do Gn. na sejmik. Gdy tam ciężko zachorował, w staraniach o kasztelanię rogozińską ubiegł go Stanisław Rogaliński. W czasie Sejmu Czteroletniego został w 1790 jednym z komisarzy dla woj. gnieźn. celem znalezienia ofiary z dóbr ziemskich i duchownych. Nie założył rodziny.

GUROWSKI MELCHIOR (zm. 1703/04), kasztelan gnieźnieński. Syn Samuela i Zofii Chełkowskiej. Pochodził z drobnoszlacheckiej rodziny osiadłej w pow. gnieźn. Przez długie lata był klientem Leszczyńskich, którzy pomogli mu zrobić karierę. W 1668 był sekretarzem osobistym kanclerza wielkiego koronnego Jana Leszczyńskiego, w 1672 przeszedł na służbę do Rafała Leszczyńskiego. W 1674 bawił ze swym protektorem we Francji. Za zgodą Leszczyńskiego przyłączył się do poselstwa Andrzeja Chryzostoma Załuskiego udającego się do Hiszpanii. Po niepowodzeniu powrócił na dwór Leszczyńskiego i wraz z nim wrócił do kraju. Sejm koronacyjny wyznaczył go na członka komisji do wytyczenia granic między Wielkopolską a Brandenburgią. Posłował na sejm w styczniu 1683. Został wówczas wybrany m.in. na komisarza do wytyczenia granic wlkp.-śląskich i do pertraktowania o sojusz z Leopoldem I. W 1685 otrzymał starostwo wałeckie, w 1689 został kasztelanem międzyrzeckim. W 1695 otrzymał kasztelanię gnieźn. i z tym tytułem podpisał 29 VIII 1696 konfederację warsz. po śmierci Jana III. Na sejmie konwokacyjnym we wrześniu 1696 domagał się lokowania wojsk w starostwach pogranicznych i dobrach duchownych, wydania wici na pospolite ruszenie i szybkiego wyznaczenia terminu elekcji. Na sejmie elekcyjnym przewodził zwolennikom Augusta II, gdy przedstawiciele Wielkopolski podzielili się na 2 obozy. Na sejmie koronacyjnym w 1697 mianowany kasztelanem poznańskim. Posiadał dobra w ziemi wschowskiej, pow.: kaliskim, kościańskim, konińskim i w woj. pomorskim. W 1695 zwolnił za wykupem z poddaństwa mieszkańców swoich 2 wsi. Pozostawił synów: Melchiora (kasztelana pozn.), Jana (starostę obornickiego), Józefa Bernarda (opata przemęckiego) oraz 4 córki.

GUROWSKI RAFAŁ herbu Wczele (ur. 1716, zm. 1797), kasztelan gnieźnieński. Syn kasztelana pozn. Melchiora i Zofii Przyjemskiej. W młodości wysłany przez ojca na naukę do Francji. W 1764 podpisał z woj. kaliskiego elekcję Stanisława Augusta. W tymże

roku został kasztelanem przemęckim. Wtedy posiadał już starostwo kolskie odziedziczone po ojcu. Z jego mieszkańcami toczył ciągłe spory. W 1779 wszystkie wsie starostwa wystąpiły przeciwko niemu do sądu referendarskiego z oskarżeniem o nadmierny ucisk i bicie. Mieszkańcy miast Brdowo i Koło oskarżali go o zmuszanie ich do odrabiania pańszczyzny w niedzielę. Spór, w którym R.G. uciekał się do egzekucji wojsk., nie został rozstrzygnięty do końca Rzeczypospolitej. Na sejmie rozbiorowym w 1773 wybrany został do składu delegacji podpisującej traktat rozbiorowy. Na sejmie energicznie występował w obronie jezuitów. Domagał się, by w traktacie rozbiorowym z Prusami zagwarantowano jezuitom utrzymanie ich dóbr i prawo do nauczania w kolegiach. Proponował ponadto wstrzymanie kasaty zakonu na ziemiach polskich. Występował także w obronie władzy królewskiej, prerogatyw senatu i przeciwko utworzeniu Rady Nieustającej. W 1776 został kasztelanem lędzkim, 11 X 1782 kasztelanem gnieźn., w 1786 kasztelanem kaliskim, a w 1790 kasztelanem poznańskim. W 1787 wystarał się o indygenat śląski z dziedzicznym tytułem hrabiego i pruską odmianą w herbie. Był porywczy i gwałtowny w stosunku do chłopów i mieszczan, pewien swojej bezkarności przed sądami. Opublikował *Dzieje Pisma Świętego* dedykowane Stanisławowi Augustowi. Miał 2 synów: Jana Nepomucena i Władysława.

GURÓWKO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Żydowo, ob. 89 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 263,621 ha. Wieś wzmiankowana w 1491. Ok. 1521 oddawała dziesięcinę do kościoła św. Wawrzyńca w Gn. W 1802 dziesięcinę zamieniono na opłatę w wysokości 30 zł podatku. W latach 80. XIX w. właścicielem majątku obejmującego 236 ha był Józef Majewski, znajdowało się tu 9 domów, 97 mieszkańców (4 ewangelików, 93 katolików), w tym 53 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

GUZIAŁEK EDMUND (ur. 21 X 1900 w Gn., zm. w 1937 lub 1940), działacz ruchu robotniczego w Gdyni. Pochodził z rodziny kolejarskiej. Ze względu na trudne warunki życiowe rodzina wyjechała do Nadrenii, gdzie E.G. spędził młodość. Po 1918 wrócił do Gn. W 1920 podjął pracę w miejscowej fabryce wyrobów metalowych i rozpoczął działalność w Związku Zawodowym Metalowców. W latach 1921-23 odbywał służbę wosk. w marynarce wojennej. W 1923 powrócił do Gn., podjął pracę zarobkową i związkową. Dał się poznać jako energiczny działacz Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS). Podobną działalność prowadził w Grudziądzu. W 1926 na bieżąco informował działaczy PPS o wydarzeniach majowych w Warszawie i dokonanym tam przewrocie. Agitował za kandydaturą J. Piłsudskiego na prezydenta, za rozwiązaniem sejmu i senatu, jak również za przeprowadzeniem nowych wyborów oraz za demokratyzacją życia społ.-polit. w państwie. W 1928 za organizowanie strajków zastosowano wobec niego areszt. Był redaktorem tygodnika „Pochodnia”, pisma PPS. Od 1929 mieszkał w Gdyni. Prowadził tam pertraktacje ze Związkiem Armatorów Polskich w sprawie zawarcia umowy zbiorowej dla marynarzy. W 1930 został sekretarzem Związku Zawodowego Transportowców. Nawiązał łączność z Międzynarodową Federacją Transportową oraz Międzynarodową Federacją Marynarzy i Robotników Portowych. W latach 1932-33 przewodził strajkom marynarzy w Gdańsku i Gdyni, po czym został dwukrotnie – łącznie na rok – aresztowany. W 1934 za namową przyjaciół opuścił Polskę i udał się prawdopodobnie do Szwecji lub Danii. W 1936 miał przebywać w Hiszpanii, gdzie zasilał szeregi wojsk republikańskich. W 1937 ślad po E.G. zaginął. Inna wersja wydarzeń podaje, że z Danii przeniósł się do Francji, gdzie stracił życie w 1940 z rąk okupanta niemieckiego.

H

HABEL ANTONI (ur. 1760 prawdopodobnie w Gn., zm. 6 X 1831 w Gn.), muzyk i kompozytor. W latach 1794-1811 był pierwszym skrzypkiem → kapeli katedralnej, a w latach 1794-1809 kierował nią. W latach 1811-18 pracował jako rejestrator w sądzie ziemskim. Do zespołu wrócił w 1818. Zajmował się kopiowaniem nut dla kapeli, a także komponowaniem dla niej. Stawiany jest w szeregu najwybitniejszych kompozytorów gnieźn. Jego dzieła to m.in.: ośmiogłosowa *Symfonia D-dur* i *Jutrznia pro festo Pentecostes* z 1795, *Sinfonia ex F* i *Te Deum* z 1796. Nie zachował się zapis jego *Mszy C-dur*.

HAENISCH JERZY, Niemiec, w 1910 ukończył studia medycyny weterynaryjnej z tytułem doktora w Berlinie, staż lekarski odbył w Poznaniu. Po 1918 prowadził prywatną praktykę weterynaryjną w Gnieźnie.

HAK Z GŁOWĄ „DZIKA”, wykonany z drewna dębowego; dł. 90 cm, wys. do 36 cm. Został odkryty podczas wykopalisk prowadzonych w 1935 pod kierownictwem bpa A. → Laubitza na dziedzińcu tzw. kolegiat znajdujących się na Górze Lecha, na głębokości ok. 8 m i na dł. 18 m. Był jednym z haków podtrzymujących poziome kłody konstrukcji zinterpretowanej jako wał obronny, wyróżniał się rzeźbą przedstawiającą demoniczną gło-

Hak z wału obronnego, X/XI w.

wę. „Z boku wydawał się niby łeb pochylonego do napaści byka... Paszcza tego potwora, zakończona czymś w rodzaju tępego ryja, ma po obu stronach, od góry łba począwszy, wyrzeźbione w zakręt, pod szczękę przechodzące na palec grube zafałdowanie... Na mordzie, doskonale gładzonej, zauważyć się dała połyskująca srebrnym połyskiem łuszczka o bardzo delikatnej błonce, która niestety nie znosząc powietrza, odpryskiwała” (wg opisu A. Laubitza). W uzupełnieniu opisu haka W. Dalbor napisał: „Belka jest ociosana ze wszystkich stron, a w przekroju odpowiada mniej więcej prostokątowi. Z przodu przecięta jest ukośnie ku górze, a z boków spłaszczona, tak że ostatek belki kończy się spiczasto”. Forma jej odpowiada wyglądowi rysiów w drewnianym budownictwie ludowym. Podczas przeprowadzanych w latach powojennych badań wykopaliskowych natrafiono na haki, przeważnie ułożone parami, przytrzymujące końce belek biegnących wzdłuż wału, na których układano poprzecznie krótsze bierwiona. Takie haki znajdowano głównie w dolnej partii wału, odgałęzieniem ku górze. Nierzadko występowały także wewnątrz konstrukcji, hakiem zwrócone ku dołowi, tak jak to było w przypadku usytuowania haka z rzeźbą. Żaden inny hak nie nosił śladów obróbki rzeźbiarskiej ani podobnych wycięć. Badania dendrochronologiczne wykazały, że drewno użyte do wykonania haka ścięto ok. roku 1000 (998-1005), a więc w czasach Bolesława Chrobrego. Znalezienie tej jedynej w swoim rodzaju, najwcześniejszej na terenie Gn., drewnianej rzeźby wzbudziło zainteresowanie wśród archeologów i historyków architektury. Interpretacje zmierzają w 2 kierunkach – uznania wtórnego zastosowania haka, pierwotnie stanowiącego fragment budowli drewnianej o konstrukcji zrębowej (W. Dalbor, T. Żurowski, G. Mikołajczyk), lub nadania mu w systemie obronnym wału specjalnych funkcji apotropaicznych i obronnomagicznych (W. Hensel, A. Gieysztor) albo dekoracyjnych – dla podkreślenia monumentalności wału (A. Abramowicz).

HALLER JÓZEF (ur. 13 VIII 1873 w Jurczycach pod Krakowem, zm. 4 VI 1960 w Londynie), polityk, generał, harcmistrz, przewodniczący Związku Harcerstwa Polskiego. Postanowieniem Naczelnej Rady Harcerskiej, przyjętym na XIX Zjeździe 27 IV 1924, generał otrzymał wszystkie harcerskie odznaczenia honorowe i stopień honorowego harcerza Rzeczypospolitej. Był pierwszym przewodniczącym ZHP. Swoją pracą przyczynił się do rozwoju harcerstwa w Wielkopolsce. Utrzymywał bliski kontakt z drużynami harcerskimi do ostatnich lat swojego życia. Interesował się ich pracą, uczestniczył w uroczystościach rocznicowych drużyn i hufców. Szczególnym uczuciem darzył pierwszą stolicę Polski – miasto-pomnik dziejów Polski. Cenił Gn. za dokonania arcybiskupstwa w okresie renesansu. Gn. było też bliskie sercu generała ze względu na wiernych Polsce żołnierzy – halerczyków, których wielu wywodziło się z tego miasta i którzy mieli tu też siedzibę. W Gn. generał był kilkakrotnie: święcił sztandar na Rynku, wizytował 17. Pułk Ułanów. Papież Benedykt XV w marcu 1919 ufundował i poświęcił sztandar dla Błękitnej Armii gen. J. Hallera (z jednej strony znajduje się wizerunek Matki Bożej Częstochowskiej – Hetmanki Wojsk Polskich, z drugiej – Biały Orzeł na czerwonym tle z napisem „Bóg – Honor – Ojczyzna”); sztandar został wręczony przez specjalnego kuriera tuż przed wyruszeniem armii z Francji do Polski; był to jedyny w dziejach przypadek, kiedy Ojciec Święty ofiarował sztandar formacji wojskowej. Jako dowódca frontu pomorskiego odzyskał Pomorze dla Polski i 10 II 1920 w Pucku dokonał symbolicznych zaślubin Polski z morzem. Za swe zasługi był odznaczony m.in. Orderem Orła Białego, Krzyżem Virtuti Militari V klasy, czterokrotnie Krzyżem Walecznych, estońskim Krzyżem Wolności II klasy, francuską Legią Honorową II klasy, Krzyżem Wojennym oraz włoskim Orderem Korony Włoch II klasy.

Gen. Józef Haller (drugi od prawej) z wizytą w Gnieźnie w 1933 r.

HANSZ JÓZEF (ur. 12 II 1890 w Gn., zm. 27 III 1970 w Poznaniu), chorąży Wojska Polskiego. Ur. w rodzinie Jana Walentego (stolarza) oraz Wiktorii z d. Solarek. Po ukończeniu szkoły ludowej w Pawłowie (pow. Gn.) uczył się ciesielstwa, następnie w poszukiwaniu pracy wyjechał do Westfalii, gdzie działał społecznie w pol. organizacjach patriotycznych: w → Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół” i w kole śpiewaczym. W październiku 1911 powołany do służby w armii niem. (54. Pułk Piechoty w Kołobrzegu); po jej odbyciu pracował w przedsiębiorstwach budowlanych na Pomorzu. W 1914 zmobilizowany (54. Pułk Piechoty), walczył m.in. na froncie franc. Jesienią 1918 wcielony do oddziału Grenzschutzu, skąd zdezerterował (28 XI 1918). W Gn. wstąpił do Rady Robotniczo-Żołnierskiej. Od 28 XII 1918 w szeregach 4. kompanii gnieźn. uczestniczył w wyzwalaniu miasta. W styczniu 1919 dowodził grupą powstańczą, walcząc pod Zdziechową, Szubinem (od 11 I 1919), Rynarzewem i Nakłem. W kwietniu 1919 wraz z oddziałem wcielony do 4. kompanii formującego się 4. Pułku Strzelców Wielkopolskich (10. kompania 58. Pułku Piechoty). Od sierpnia 1919 brał udział w wojnie pol.-bolszewickiej na froncie litewsko-białoruskim. 26 IX 1919 awansował do stopnia plutonowego, a 26 II 1920 do stopnia sierżanta; został dowódcą plutonu. Brał udział w walkach odwrotowych (lipiec 1920) oraz w bitwie warsz., m.in. pod Garwolinem (15 VIII 1920). 25 VIII 1920 na czele plutonu pod ostrzałem karabinów maszynowych zdobył

brawurowym atakiem silnie obsadzony folwark Bielowszczyznę, biorąc jeńców i sprzęt wojenny. Za czyn ten otrzymał Krzyż Virtuti Militari V klasy (26 VIII 1920), a w lipcu 1921 awansował do stopnia chorążego. Po wojnie pozostał w czynnej służbie (57. Pułk Piechoty). W 1926 przeniesiony do Korpusu Ochrony Pogranicza (4. kompania, 4. baon „Dederkały"), dowodził strażnicą w miejscowości Białozurka w pow. krzemienieckim na Wołyniu. W 1935 przeniesiony w stan spoczynku, zamieszkał w Dusznikach Wlkp. (pow. Szamotuły). Zmobilizowany w sierpniu 1939, brał udział w obronie Warszawy. W okresie okupacji przebywał wraz z rodziną w Dusznikach, zajmując się rolnictwem. W 1950 zamieszkał w Poznaniu. Pochowany na cmentarzu sołackim przy ul. Lutyckiej. Odznaczony m.in.: Krzyżem Walecznych (1921), Medalem 10-lecia, Wielkopolskim Krzyżem Powstańczym (1958).

HARCERSKI POMNIK PAMIĘCI W GNIEŹNIE, inicjatorami ufundowania pomnika w 1981 byli: Krąg Instruktorów Seniorów Hufca ZHP Gniezno, druh Ildefons Aleksy, harcmistrz Zenon Wiśniewski. Wsparcia rzeczowego udzielił Komitet Odbudowy Pomnika Bolesława Chrobrego w Gn., przekazując materiał (piaskowiec). Koszty budowy pokryli harcerze, społeczeństwo m. Gn., ofiarodawcy z całej Polski w ramach akcji „Obelisk" oraz Janusz Sekulski. Pomnik składa się z 3 pylonów o podstawie trójkąta, odlanych z barwionego betonu, głowicy i 3 płyt z piaskowca. Całość stoi na cokole tworzącym koło. Napisy głoszą: „Oddali Polsce swe życie młode, broniąc Ojczyzny, praw i honoru", „Harcerzom Ziemi Gnieźnieńskiej pomordowanym i poległym za Ojczyznę", „70-lecie Harcerstwa Gnieźnieńskiego 1913-1983 Hufiec im. Bolesława Chrobrego". Pomnik znajduje się przy skwerze Orląt Lwowskich, u zbiegu ul. Żwirki i Wigury i ul. ks. prymasa Stefana Wyszyńskiego. Autor projektu i wykonawca: artysta rzeźbiarz mgr Jerzy Sobociński. Pracy nad pomnikiem podjęły się nieodpłatnie firmy: „Remobud", Fabryka Płyt Bukowskiego i Jednostka Remontowo-Budowlana Wojska Polskiego z Gn. Uroczystego odsłonięcia dokonano 20 IX 1986.

Między łamami: Harcerski Pomnik Pamięci, skwer Orląt Lwowskich (autor J. Sobociński)

HARCERSTWO W GNIEŹNIE, na początku 1911 we Lwowie narodził się pol. skauting. Od razu zaczął się prężnie rozwijać w zaborze austriackim. W 1912 został zaszczepiony również w Wielkopolsce – w Poznaniu powstała pierwsza drużyna skautowa „Piast". Pod wpływem tych informacji wśród działaczy Towarzystwa Samopomocy Naukowej pojawiła się myśl zorganizowania na terenie Gn. skautingu polskiego. W 1913 Gn. odwiedził T. Strumiłło, który spotkał się z przedstawicielami organizacji narodowych. Owocem tego spotkania było powołanie 10 III 1913 1. Drużyny Skautowej „Lech", na której czele stanął P. Sebel. Dla odwrócenia uwagi władz pruskich, a w szczególności policji, drużyna oficjalnie nosiła nazwę „Klub Sportowy »Lech«". Członkowie drużyny na tajnych zbiórkach oprócz ćwiczeń w terenie (terenoznawstwo, sygnalizacja, musztra), prowadzonych na Dalkach, uczyli się historii i języka polskiego. 14 II 1914 w szkole tumskiej na ręce druha P. Sebla pierwsi gnieźn. skauci złożyli przyrzeczenie skautowe. 1 VI drużyna uczestniczyła w Pierwszym Zlocie Skautów Wielkopolskich w Głuszynie. Po wybuchu I wojny światowej władze pruskie zakazały działalności wszystkim organizacjom polskim. Mimo to skauting rozwijał się dalej. W 1915 powstała druga drużyna skautów, nosząca imię Tadeusza Kościuszki. Skupiała ona w swoich szeregach młodzież rekrutującą się ze starszych klas miejscowego gimnazjum. Jej organizatorem i pierwszym drużynowym był druh C. Wiza. W 1916 powstała kolejna drużyna skautowa, nosząca imię Henryka Sienkiewicza. Należała do niej młodzież pozaszkolna. Jej gł. organizatorem i pierwszym drużynowym został druh S. Raźniak. W tym samym roku powstała w Gn. Komenda Drużyn Miejscowych, na której czele stanął drużynowy 1. DH „Lech" – druh J. → Krysiński. W maju 1917 została utworzona na terenie Gn. 1. Drużyna Skautek, która przyjęła nazwę „Wandy – Jadwigi". Jej drużynową została druhna W. Grodzka. W sierpniu tegoż roku drużyna zmieniła nazwę na 1. Żeńską Drużynę Skautową im. Królowej Jadwigi. Skautki nie miały mundurów, ale latem na spotkaniach i wycieczkach nosiły kolorowe chusteczki na głowie i dlatego Niemcy nazwali drużynę „związkiem chusteczkowym". Oficjalnie drużyna była zarejestrowana jako „Klub Sportowo-Wycieczkowy". 3 III 1918 odbyło się pierwsze przyrzeczenie skautek gnieźn., połączone z poświęceniem sztandaru drużyny. 13 VIII 1917 powołano do życia w Witkowie 1. Drużynę Skautów im. Tadeusza Kościuszki. Jej założycielami byli: ks. B. Jaśkowski, F. Świerkowski, H. i J. Rydlewscy oraz H. Cegielski. Pod koniec 1917 zarządzeniem pruskiego dowódcy okręgu wojsk. w Szczecinie skauting gnieźn. został rozwiązany jako organizacja działająca na szkodę państwa pruskiego. Drużyny skautowe działające w Gn. rozpoczęły pracę w konspiracji. W 1918 i 1919 skautki i skauci wzięli czynny udział w powstaniu wielkopolskim. Po opanowaniu Gn. i zwycięstwie w bitwie pod Zdziechową gnieźn. harcerze walczyli pod Inowrocławiem, Szubinem i Rynarzewem. Po zakończeniu powstania 20 harcerzy zaciągnęło się do Poznańskiego Batalionu Harcerskiego i wyruszyło na odsiecz Lwowa. W 1920 harcerze walczyli w wojnie polsko-bolszewickiej.

W okresie międzywojennym w Gn. działały prężnie 2 hufce: Hufiec Harcerzy ZHP i Hufiec Harcerek ZHP. Działania kadry instruktorskiej wspierane były przez Ruch Przyjaciół Harcerstwa (pierwsze Koło RPH powołano w maju 1920). Po odzyskaniu niepodległości systematycznie rosły szeregi harcerzy i harcerek; w szkołach podstawowych, gimnazjach i szkołach średnich powstawały nowe drużyny. Efektem wzrostu liczby harcerek było utworzenie w listopadzie 1919 żeńskiego hufca harcerek gnieźn. Na jego czele stanęła W. Grodzka. Rozwijało się również harcerstwo poza Gn. W 1932 z zastępu działającego przy 2. Drużynie Harcerzy im. Zawiszy Czarnego, skupiającego chłopców z Kłecka, powstała 9. Drużyna Harcerzy im. Mieszka I w Kłecku. W okresie międzywojennym na wezwanie władz ZHP do uprawiania sportów wodnych odpowiedzieli również gnieźn. harcerze. Już w 1928 powstała Drużyna „Wilków Morskich". Gromadziła ona niezbędny sprzęt do uprawiania sportów wodnych i propagowała żeglarstwo w środowisku gnieźn. W latach 30. kilku harcerzy wzięło udział w kursie żeglarskim w Gdyni. Na zakończenie kursu wyruszyli w 2 rejsy po Bałtyku, brali udział w Zlocie Skautów w Lelupe (Łotwa) oraz Torgan (Szwecja). Obydwa rejsy odbyły się na flagowym statku ZHP – Zawiszy Czarnym – i pod dowództwem legendarnego gen. M. Zaruskiego. Nie zabrakło również reprezentacji harcerzy gnieźn. na Międzynarodowym Zlocie Skautów Wodnych w Garczynie k. Kartuz w 1932. Drużyny gnieźn. prowadziły aktywną działalność na forum miasta i organizacji. 30 V 1929 uczestniczyły w uroczystościach odsłonięcia pomnika Bolesława Chrobrego w Gn. i defiladzie przed Prezydentem RP I. Mościckim. Delegacja hufca uczestniczyła w II Narodowym Zlocie w Poznaniu, który odbył się 12-23 VII 1929 na tzw. wyspie tumskiej. 16 VIII 1933 pol. harcerzom złożył wizytę Skaut Naczelny – gen. R. Baden-Powell. Odwiedził Gdynię, gdzie był witany przez władze związku oraz przedstawicieli harcerzy i instruktorów z całego kraju.

Od lewej: 1. Drużyna Skautowa im. Lecha, fot. z 1914 r.; komendy dwóch hufców ZHP: Harcerzy i Harcerek, fot. z 1924 r.

Od lewej: harcerze cykliści pod pomnikiem Żołnierzy Polskich w parku Kościuszki, fot. z 1932 r.; Drużyna „Wilków Morskich" na „Orle Białym" na jez. Jelonek w Gnieźnie, fot. z 1932 r.

Od lewej: kuchnia polowa gnieźnieńskich harcerzy na zlocie w Spale, fot. z 1935 r.; przemarsz Hufca Gnieźnieńskiego ul. Bolesława Chrobrego, fot. z 1935 r.

Byli tam również harcerze gnieźn. – pięcioosobowa delegacja z 1. Drużyny Harcerskiej „Lech" i 3. Drużyny Harcerskiej im. Henryka Sienkiewicza. W 1935 gnieźn. harcerze brali udział w Jubileuszowym Zlocie Harcerstwa w Spale. Na czele gnieźn. reprezentacji harcerek i harcerzy stanęli: harcmistrz J. Krysiński i harcmistrz K. Leśniak. Podczas zlotu harcerze brali udział w harcach, czyli obowiązkowych zajęciach, które obejmowały biegi harcerskie, wycieczki i ćwiczenia z technik harcerskich. Wieczorami spotykali się na wspólnych ogniskach. 25 IV 1937 na Wzgórzu Lecha w Gn. odbyły się obchody 25-lecia Chorągwi Wielkopolskiej Harcerzy. W uroczystościach uczestniczyło ponad 500 harcerzy i harcerek z całej Wielkopolski. Obchody rozpoczęły się uroczystą mszą św. w kościele św. Jerzego, podczas której poświęcono marmurową tablicę upamiętniającą 25-lecie harcerstwa wielkopolskiego. Została ona wmurowana w prezbiterium kościoła, w którym odbyło się nabożeństwo. 10 VIII 1937 bp A. → Laubitz w imieniu Kapituły Metropolitalnej przekazał harcerstwu wlkp. kościół św. Jerzego „na zamku" jako ośrodek religijny. W 1938 z wielkim rozmachem zorganizowano pielgrzymkę harcerską, w której uczestniczyło ok. 500 harcerzy. Jej uczestnicy pieszo pokonali trasę z Lednogóry do Gn. W Skiereszewie pielgrzymów powitała harcerska orkiestra z Poznania – wszyscy udali się do grobu św. Wojciecha. W latach 30. zwyczajem stały się uroczyste obchody dnia patrona harcerzy – św. Jerzego. Trwały one zwykle cały dzień. Stałe elementy to apel i msza św., a wieczorem obchody kończyły się ogniskiem, na które zapraszano przedstawicieli władz Gn., rodziców i mieszkańców Gn. Znakomicie układała się współpraca harcerzy gnieźn. z miejscową jednostką wojsk. → 69. Pułkiem Piechoty. Drużyny harcerskie były stałymi gośćmi na uroczystościach obchodzonych przez pułk. Wojsko również wspierało większość imprez organizowanych przez gnieźn. hufiec. Od 1936 jednostka przyjęła oficjalną opiekę nad Środowiskiem Drużyn im. H. Sienkiewicza. Rok 1939 to okres, kiedy harcerze gnieźn. przygotowywali się do wojny. Wzmogły się kursy i ćwiczenia wojskowe. Ten rok hufiec rozpoczął od wysłania 2 harcerzy na kurs specjalistów „Radio" (nasłuch). Kurs zorganizowała GK Harcerzy i odbył się on 28 XII-3 I 1939 w Płocku. W lutym i marcu 1939 drużyny hufca uczestniczyły w kursie obrony przeciwlotniczej i gazowej (OPLiG). Po jego ukończeniu i złożeniu egzaminów przed Komendą Miejską OPLiG poszczególne grupy otrzymały przydziały służb. W okresie wiosny i zimy starsze roczniki drużyn harcerskich podlegały przyspieszonemu szkoleniu PW.

Od 1 IX 1939 harcerze z hufca gnieźn. aktywnie uczestniczyli w Pogotowiu Wojennym. Najstarsi harcerze pełnili służbę jako oddział służby dozorowania na posterunku obserwacyjno-meldunkowym na nadbudówce dachu Szkoły Powszechnej św. Michała (dziś Szkoły Podstawowej nr 6). Harcerze ci prowadzili obserwacje nieba i przesyłali meldunki do artylerii przeciwlotniczej. Poza tym pełnili służby pomocnicze w punktach mobilizacyjnych. Byli gońcami i łącznikami w Komendzie

Harcerze gnieźnieńscy podczas kopania okopów w 1939 r.

Miejskiej OPLiG oraz kierowali oddziałami (dzielnicowymi i blokowymi) OPLiG na terenie Gniezna. Harcerze i harcerki z Kłecka wzięli udział 8 i 9 IX w obronie swojego miasta. Harcerki z 9. Drużyny Harcerek im. Dąbrówki weszły w skład drużyny PCK, której zadaniem była opieka nad uchodźcami, a później pomoc rannym obrońcom. Harcerze z 9. Drużyny Harcerzy im. Mieszka I zaangażowali się w obronę miasta. 8 IX poległ druh S. → Śliwiński w czasie patrolu w Polskiej Wsi. 9 IX za udział w obronie Kłecka rozstrzelani zostali bracia W. i S. Mężyńscy. W obronie Żydowa 10 IX uczestniczyli harcerze z 10. Drużyny Harcerzy im. Tadeusza Kościuszki. Wspierani przez harcerzy z ewakuowanych z Poznania rodzin kolejowych pełnili służbę łącznikowo-wywiadowczą. Harcerze dostarczali amunicję z rozbitych wagonów kolejowych do stanowisk obrony i gasili pożary. W trakcie wykonywania tych służb poległ druh N. Pawlak. W Gn. starsi harcerze byli również członkami Straży Obywatelskiej utworzonej 5 IX po wycofaniu się władz wojsk. i cywilnych. Pełnili swoją służbę do 11 IX, gdy do miasta wkroczyły oddziały niemieckie. Już 26 X 1939 powstała Komenda Tajnego Harcerstwa Gnieźnieńskiego. Na jej czele stanęli: harcmistrz L. → Gruszka, podharcmistrz J. Sedlewski i podharcmistrz W. → Pawlak. Szybko zostały nawiązane kontakty z pozn. komendą Szarych Szeregów. W krótkim czasie tajne harcerstwo rozwinęło działalność na terenie Łopienna, Powidza, Witkowa, Janowca Wielkopolskiego, a nawet Wągrowca. Ostatecznie gnieźn. Szare Szeregi objęły swoim zasięgiem Mogilno, Żnin, Wągrowiec i Września. W październiku 1940 nastąpił podział hufca tajnego harcerstwa na: Gniezno miasto pod komendą harcmistrza L. Gruszki oraz Gniezno powiat prowadzony przez podharcmistrza J. Sedlewskiego i podharcmistrza W. Pawlaka. Gł. zadaniami tajnego harcerstwa były: prowadzenie nasłuchu radiowego i kolportaż zdobytych w ten sposób informacji, rozprowadzanie tajnej prasy, służba wywiadowcza – polegająca na zbieraniu informacji o dyslokacji wojsk niem., udzielanie pomocy wysiedlonym i przebywającym na terenie ziemi gnieźn. jeńcom wojennym oraz zabezpieczanie dokumentacji i mienia harcerskiego oraz szkolnego. Harcerze odbywali również szkolenia wojskowe. W ramach organizacji harcerskich działał pluton Związku Odwetu Armii Krajowej. Prowadził on działania dywersyjne i sabotażowe na szlakach kolejowych. Ta grupa harcerzy operowała gł. na

dworcu kolejowym i na liniach kolejowych Wągrowiec – Gn. oraz Gn. – Września – Jarocin – Krotoszyn. Działalność gnieźn. Szarych Szeregów została zahamowana w 1942. W związku z dekonspiracją inspektoratu AK w Gn. nastąpiły liczne aresztowania również w obrębie współpracującej z AK grupy harcerzy. Aresztowanych zostało 16 osób, wśród nich m.in. W. Pawlak, L. Gruszka, J. Sedlewski, S. Leonard i T. → Banach. Więzieni byli w Rawiczu, gdzie zmarło lub zostało straconych 14 instruktorów i harcerzy. Po tych aresztowaniach poszczególne grupy harcerzy zmuszone były do przejścia w głębszą konspirację, by chronić się przed dalszymi aresztowaniami.

Gn. zostało wyzwolone spod okupacji niem. 21 I 1945. Pierwsze spotkanie kadry harcerskiej odbyło się 20 IV 1945 – zwołane przez przedwojennego hufcowego harcmistrza F. Szeszułę (wrócił on wtedy do pracy w szkolnictwie). W wyniku tej narady reaktywowano działalność pierwszych 4 drużyn męskich. Po raz pierwszy gnieźn. harcerze wystąpili publicznie 31 V 1945 w procesji Bożego Ciała. W maju 1945 reaktywował swoją działalność również gnieźn. Hufiec Harcerek. Powołano do życia komendę hufca, odbyły się zbiórki organizacyjne drużyn. Na czele hufca stanęła przedwojenna komendantka harcmistrzyni J. Jax. W pierwszych miesiącach po wyzwoleniu drużyny harcerskie wykonywały wiele ważnych dla społeczeństwa służb. W czerwcu prowadzono prace porządkowe na terenie szkół, w których mieściły się w ostatnich miesiącach wojny szpitale wojskowe. W odpowiedzi na apel władz kościelnych drużyny brały udział w pracach porządkowych i zabezpieczających nawę główną spalonej w styczniu katedry. Latem harcerze uczestniczyli w akcji żniwnej. Dni 25 i 26 XI 1945 były w Gn. dniami żałoby. Hufce gnieźn. uczestniczyły w uroczystościach pogrzebowych 78 pomordowanych przez okupanta mieszkańców Gn. – w tym 14 harcerzy z Szarych Szeregów. Szczątki pomordowanych zostały złożone we wspólnej mogile na cmentarzu garnizonowym przy ul. Witkowskiej. Podstawową służbą wykonywaną przez harcerki była służba dziecku. Druhny przygotowywały zabawki, zbierały odzież, żywność i słodycze, pomagały w zorganizowaniu placówek społ. – przedszkoli, żłobków i sierocińców. 16 XII Hufiec Harcerek zorganizował kiermasz zabawek i ozdób choinkowych. Uzyskane ze sprzedaży fundusze przeznaczono na paczki dla dzieci z przedszkola. Do końca 1945 harcerki przekazały na rzecz sierocińców ponad 50 000 zł. W 1946 obydwa hufce nadal pomyślnie się rozwijały, zwiększając stan liczbowy i polepszając jakość pracy. Wreszcie udało się zorganizować prawdziwe obozy harcerskie. We wrześniu 1946 hufiec męski liczył 20 jednostek organizacyjnych – w tym 10 drużyn miejskich, 9 drużyn w powiecie (Kłecko, Kiszkowo, Łagiewniki Kościelne, Karniszewo, Łubowo, Czerniejewo, Żydowo, Witkowo) oraz krąg instruktorski w seminarium duchownym. Hufiec Harcerek na koniec roku składał się z 16 drużyn – w tym 12 drużyn w Gn. oraz 4 poza Gn. (Witkowo, Kłecko, Powidz i Września). Bardzo prężnie działającym środowiskiem był w tych latach 3. Szczep Drużyn im. Henryka Sienkiewicza. 17 XI 1946 obchodził 30-lecie istnienia. W skład szczepu wchodziły: drużyna „Wędrowców" – drużynowy Z. Starybrat, drużyna harcerzy – drużynowy I. Aleksy, gromada zuchów – drużynowy J. Filary. Komendantem szczepu był C. Promiński. W kwietniu 1947 reaktywowano działalność Koła Przyjaciół Harcerstwa. Przewodniczącym został Prezydent m. Gn. B. Kubacki. W październiku 1947 została powołana do życia 40-osobowa harcerska orkiestra dęta, która za swojego patrona przyjęła I. Paderewskiego. Pierwszy raz wystąpiła publicznie w dzień św. Jerzego 1948, gdy po uroczystej mszy hufce, z orkiestrą harcerską na czele, przemaszerowały ulicami Gn. Niestety w 1948 coraz mocniej narastała interwencja komunistycznych władz w działalność obu hufców. Zakazywano m.in. udziału w uroczystościach kościelnych. Jednak dopiero rok 1949 przyniósł decyzje zmierzające do stopniowej likwidacji ZHP. W wyniku uchwały władz naczelnych z dniem 20 I 1949 ograniczono wiek harcerzy do 16 lat. Z ZHP należało zwolnić wszystkich starszych, którzy nie pełnią funkcji wychowawczych lub administracyjnych. W hufcu męskim zwolniono z przyrzeczenia i członkostwa w ZHP 157 harcerzy. Działalność drużyn powiązano ze szkołami, w których funkcjonowały. Zmieniono też numerację drużyn – dostosowując ją do numerów szkół. 10 V 1949 nastąpiło połączenie Hufca Harcerzy i Hufca Harcerek w jeden Hufiec Harcerstwa – Gniezno. W momencie połączenia hufiec żeński liczył 525 harcerek w 11 drużynach i 2 gromadach zuchowych, hufiec męski liczył 631 harcerzy w 16 drużynach i 195 zuchów w 9 gromadach. Komendantem nowego hufca został harcmistrz F. Szeszuła. W maju 1950 z funkcji komendanta hufca zrezygnował harcmistrz F. Szeszuła. Równocześnie na mocy decyzji administracyjnych nauczyciele przejęli kierownictwo we wszystkich drużynach. W tym momencie faktycznie zakończyło się istnienie hufca gnieźn. 1 I oficjalnie przestaje istnieć ZHP – jego miejsce zajmuje Organizacja Harcerska Związku Młodzieży Polskiej (od 1955 – Organizacja Harcerska Polski Ludowej – OHPL) – poza nazwą z harcerstwem niemająca większych związków. Harcerze nie zakończyli jednak swojej działalności. Grupy harcerskie spotykały się nielegalnie i próbowały prowadzić namiastkę działań harcerskich. Instruktorzy i młodzież harcerska przechowywali pamiątki harcerskie: sztandary, kroniki, zdjęcia, dokumentację – narażając się przy tym na prześladowania ze strony Urzędu Bezpieczeństwa. Instruktorzy i harcerze działający w tzw. II konspiracji wywodzili się gł. z 3. Drużyny Harcerskiej im. H. Sienkiewicza i w ramach konspiracji tworzyli zastęp wędrowniczy „Dęby". Kadrę zastępu stanowili druhowie: C. Promiński, I. Aleksy, Z. Starybrat. Pozostali to: J. Chojnacki, Z. Maćkowiak, E. Kurzewski, C. Bartoszak, E. Szymański i Z. Stephan. Zjazd działaczy harcerskich w Łodzi dokonał reaktywowania Związku Harcerstwa Polskiego w grudniu 1956. W Gn. 16 XII 1956 odbyło się spotkanie byłych instruktorów i działaczy ZHP. Jednogłośnie na komendanta odradzającego się hufca wybrano harcmistrza F. Szeszułę – upoważnia-

jąc go do powołania Komendy Hufca ZHP – Gniezno. Równocześnie mianowano osoby odpowiedzialne za reaktywowanie tradycyjnych drużyn harcerzy i harcerek na terenie Gn. Po reaktywowaniu harcerstwa w Gn. i pow. gnieźn. dotkliwie odczuwano brak kadry do pracy z drużynami. Sytuację pogorszył fakt odejścia sporej liczby „przodowników" (instruktorów OHPL), którym zezwolono na pracę z młodzieżą pod sztandarem ZHP. W związku z zaistniałą trudną sytuacją kadrową komenda hufca postanowiła położyć duży nacisk na szkolenie nowych, młodych drużynowych oraz przygotowanie dotychczasowej kadry, gł. nauczycieli, do pracy z harcerzami w nowych realiach. Hufiec włączył się do szkoleń prowadzonych przez komendę chorągwi oraz sam organizował kursy drużynowych i zastępowych. Dużą wagę przywiązywano do efektów prac komisji weryfikacyjnej. Miała się ona przyczynić do podniesienia poziomu „moralnego i intelektualnego" korpusu kadry instruktorskiej przez usuwanie z szeregów ZHP „nierobów, moralnie wypaczonych i dających zły przykład, ideowo odmiennych". W sytuacji braku instruktorów chcących pełnić funkcje drużynowych, szczególnie na wsi, ratowano się pozyskiwaniem pieniędzy na etaty i ryczałty związane z prowadzeniem drużyn. Innym problemem nowo powstałych drużyn był brak harcówek. Przepełnione szkoły gnieźn., które pracowały w trybie dwuzmianowym, nie były w stanie wygospodarować dodatkowych pomieszczeń na harcówki dla drużyn. Zmianę miało przynieść dopiero pozyskanie budynków na nowe szkoły, a tym samym rozluźnienie dotychczasowych placówek oświaty. Intensywnie szkolono kadrę – latem 1957 zorganizowano 2 obozy szkoleniowe: dla harcerzy w Mielnie i dla harcerek w Powidzu. W listopadzie 1957 hufiec liczył 2265 członków zorganizowanych w 53 drużynach. Na początku 1958 komenda hufca ogłosiła apel do mieszkańców Gn. w sprawie reaktywowania Koła Przyjaciół Harcerstwa, które wznowiło działalność 23 IV 1958. Jego przewodniczącym został harcmistrz J. Krysiński, a zastępcą T. Szymandera (kierownik Wydziału Oświaty MRN), natomiast skarbnikiem T. Bubacz. Tymczasem w ZHP nastąpiło odejście od linii przyjętej na zjeździe łódzkim. Do głosu doszli instruktorzy dawnego OHPL. Podobna sytuacja miała miejsce w Gn. 14 X 1959 z funkcji komendanta hufca został odwołany harcmistrz F. Szeszuła. Nowym komendantem został M. Kubicki, a zastępcą J. Sypniewski (obaj byli instruktorami Organizacji Harcerskiej Związku Młodzieży Polskiej). Po przejęciu władzy przez instruktorów wywodzących się z OHPL następowało coraz mocniejsze upolitycznienie działalności harcerskiej. Po decyzji A. Kamińskiego o odejściu z organizacji część instruktorów również opuściła ZHP. Nie widzieli możliwości prowadzenia normalnej działalności harcerskiej (niektórzy z nich powrócili do harcerstwa w latach 80.). Inni pozostali, by próbować prowadzić działalność jak najbardziej zgodną z harcerskimi ideałami, czasami za cenę „pójścia na kompromis". Dzięki nim ZHP przetrwało burzliwe czasy indoktrynacji jako jedyna organizacja o charakterze skautowym w Europie Środkowo-Wschodniej. I jedni, i drudzy przyczynili się do przechowania wartości harcerskich – każda grupa na swój sposób. W latach 60. w poszczególnych środowiskach występowały duże różnice. Tam, gdzie działali instruktorzy wychowani na dobrych wzorcach harcerstwa przedwojennego i harcerstwa pierwszych lat powojennych, nadal utrzymywały się enklawy rzeczywistej działalności harcerskiej. W innych drużynach działalność oparta była gł. na obchodzeniu kolejnych rocznic (najczęściej związanych z ideologią socjalistyczno-rewolucyjną) i realizacji corocznych alertów naczelnika ZHP. Ważnym elementem pracy drużyn były nadal obozy i kolonie letnie. Tu również występowały zasadnicze różnice. Organizowano tradycyjne obozy z pionierką, nauką technik harcerskich, zdobywaniem stopni i sprawności oraz harcerskimi obrzędami. Część obozów miała jednak charakter kolonii z dużą liczbą wycieczek, plażowania się i zabaw. Działalność harcerska poddana była skrupulatnej kontroli ze strony władz oświatowych, milicji i SB. Przykładem mogą być odwiedziny harcerzy z „Błękitnej Trzynastki" u ks. abpa pozn. A. Baraniaka w jego rezydencji w Lechlinie, które skończyły się śledztwem prowadzonym przez organy bezpieczeństwa. Na szczęście trzynastacy przed wizytą zdjęli z mundurów chusty, co skutecznie uniemożliwiło ich rozpoznanie przez funkcjonariuszy obserwujących rezydencję. W 1963 hufiec otrzymał sztandar. Uroczyste wręczenie nastąpiło na obchodach pierwszomajowych. Wręczył go I sekretarz Komitetu Powiatowego PZPR. Sztandar ten służył hufcowi aż do maja 2003. Pod koniec lat 60. nastąpiło umasowienie organizacji. Prowadziło to do dalszego spadku jakości pracy harcerskiej. Dobre drużyny stanowiły coraz mniejszy odsetek faktycznie istniejących drużyn. We wrześniu 1967 na terenie szkół podstawowych przeprowadzona została akcja „Każdy uczeń harcerzem". Akcję tę prowadziły dyrekcje szkół na podstawie odgórnego nakazu. Hufiec powiększył się do 5300 członków zorganizowanych w 107 drużynach. W marcu 1967 nowym komendantem hufca został dotychczasowy zastępca harcmistrz J. Sypniewski. We wrześniu 1968 hufiec był organizatorem zlotu harcerskiego w Kłecku związanego z nadaniem miastu Krzyża Grunwaldu – za obronę w 1939. W zlocie uczestniczyło ponad tysiąc osób, gł. z Chorągwi Wielkopolskiej. W kwietniu 1971 szczególnym wydarzeniem był VII Alert Naczelnika ZHP – „Naszej Biało-Czerwonej". Harcerze realizowali zadania pod trzema hasłami: „Pamięć" – spotkania z ludźmi zasłużonymi w walce i pracy; „Sprawność" – biegi i gry terenowe sprawdzające umiejętności harcerzy i ich sprawność; „Czyn" – przez czyny społ. zbieranie funduszy na budowę Centrum Zdrowia Dziecka. W styczniu 1972 nowym komendantem hufca został harcmistrz B. Frankowski. W tym samym roku reprezentacja hufca uczestniczyła w zlocie Chorągwi Wielkopolskiej na Sołaczu w Poznaniu. Kadra instruktorska z Hufca Gniezno przygotowała dla uczestników zlotu bieg harcerski. Lata 70. to czas dalszego umacniania „wartości socjalistycznych" w ZHP. W latach 1974-75 wydzielono w szkołach ponadpodstawowych drużyny

Harcerskiej Służby Polsce Socjalistycznej (HSPS). Dążyły one do umasowienia harcerstwa w szkołach średnich i nasycenia programu działania treściami ideologii socjalistycznej. W 1978 w Hufcu Gniezno miasto było 2004 członków drużyn HSPS. Temu celowi mieli służyć również „poprawni politycznie" patroni nadawani drużynom i szczepom. W kwietniu 1969 3. Szczep otrzymał imię „Ludowego Wojska Polskiego", 6. Szczep przyjął imię „gen. Karola Świerczewskiego", to samo imię przyjął 15. Szczep. 17. Szczep za bohatera obrał sobie Związek Walki Młodych. Pozytywnie skończyły się natomiast zabiegi o dobrego patrona dla hufca. 27 V 1973 hufiec otrzymał imię Bolesława Chrobrego. Imię nadano uchwałą Miejskiej Rady Narodowej w Gn. Przy okazji sztandar hufca został udekorowany Krzyżem Zasługi dla ZHP. Uroczystości odbyły się na Rynku i były ukoronowaniem długich przygotowań. W wyniku zmian administracyjnych w Polsce w 1975 (likwidacja powiatów i podział państwa na 49 województw) ZHP zostało podzielone. Utworzono 49 chorągwi z granicami zgodnymi z nowym podziałem administracyjnym państwa. Hufiec Gniezno został podzielony na mniejsze. W Chorągwi Poznańskiej pozostały hufce: Gniezno miasto, Gniezno gmina, Czerniejewo, Kiszkowo, Kłecko, Łubowo, Mieleszyn, Niechanowo. Według spisu harcerskiego z 1978 liczyły one: Gniezno miasto – 4889 członków, Gniezno gmina – 780, Czerniejewo – 251, Kiszkowo – 385, Kłecko – 330, Łubowo – 353, Mieleszyn – 227, Niechanowo – 217. Niestety podział na małe hufce bardzo negatywnie wpłynął na poziom pracy harcerskiej. Komendantem Hufca Gniezno miasto został harcmistrz A. Kaszyński. W październiku 1976 po raz pierwszy zorganizowano Rajd Hufca „Szlakami Wojska Polskiego", który później organizowany był co roku. Pierwsza edycja rajdu z metą w Żydowie zgromadziła ponad 400 uczestników na 5 trasach pieszych i 2 rowerowych. Prężnie działały w hufcu kręgi instruktorskie. Krąg działający w komendzie Hufca Gniezno miasto przyjął nazwę „Lech", kontynuując tradycje 1. DH. W 1977 instruktorzy z Hufca Gniezno tłumnie uczestniczyli w I Rajdzie Kręgów Instruktorskich Chorągwi Poznańskiej. Na 600 uczestników rajdu 118 przyjechało z Gn.. W III Rajdzie Kręgów Instruktorskich „Lech" zajął 1. miejsce. Jesienią 1980 na fali przemian spowodowanych strajkami i powstaniem „Solidarności" zaczęły się zmiany w ZHP. W Gn. zapoczątkowali zmiany przede wszystkim ci instruktorzy i seniorzy, którzy swe korzenie harcerskie wywodzili z lat 1945-49 i 1956-59. Część z nich była aktywnymi instruktorami działającymi w strukturach hufca. Część skorzystała z odwilży w harcerstwie i powróciła do ZHP. W listopadzie 1980 została utworzona Komisja Historyczna, a w sierpniu 1981 Krąg Instruktorów Seniorów. Obydwie jednostki (zresztą przenikające się personalnie) miały podobne cele – przez przybliżenie wspaniałej historii harcerstwa gnieźn. wpłynąć na obecnie pracujące drużyny. Działania te były możliwe dzięki przychylnej postawie komendy hufca, która również dążyła do wprowadzenia zmian w gnieźn. harcerstwie. Najważniejszą inicjatywą w tym okresie było zorganizowanie obchodów 70-lecia harcerstwa. Uroczystości odbyły się w październiku 1981. Wystawę historyczną „70 lat ZHP w dokumencie i fotografii" przygotowaną przez podharcmistrza I. Aleksego można było oglądać w listopadzie 1981. Jesienią 1981 w Komisji Historycznej hufca zrodziła się inicjatywa budowy obelisku ku czci poległych i pomordowanych gnieźn. harcerzy. 8 VI 1982 odbyła się Konferencja Łączeniowa Hufców, na którą przybyli delegaci ze wszystkich hufców dawnego pow. gnieźn. należących do Chorągwi Poznańskiej. Powstał jeden wspólny Hufiec ZHP Gniezno im. Bolesława Chrobrego. Komendantem hufca został podharcmistrz M. Kaźmierczak. Jubileuszowy zlot 70-lecia odbył się na Dębówcu 16-18 IX 1983. W czasie zlotu zorganizowano: pokazy drużyn, zawody sportowe, biegi na orientację, konkurs piosenki marszowej, wystawę osiągnięć drużyn. Wręczono również 180 odznak 70-lecia hufca. Obchodom rocznicowym towarzyszyła wystawa „70 lat Harcerstwa Ziemi Gnieźnieńskiej" przygotowana tradycyjnie przez druha I. Aleksego. 24 XI 1984 odbyła się konferencja sprawozdawczo-wyborcza hufca gnieźn. Nową komendantką hufca została podharcmistrzyni E. Jastrzębska. W czasie konferencji artysta rzeźbiarz J. Sobociński przedstawił model pomnika harcerskiego. W 1986 po rezygnacji z funkcji podharcmistrzyni E. Jastrzębskiej komendantem hufca został harcmistrz J. Sekulski. Nowe władze hufca doprowadziły do szczęśliwego zakończenia akcji obelisk. 20 IX 1986 naczelnik ZHP odsłonił pomnik harcerski. Przy okazji budowy obelisku została odnowiona i przebudowana siedziba komendy hufca przy ul. Wyszyńskiego 26. Lata 80. to okres, gdy drużyny z Gn. coraz śmielej pokazywały się na arenie związkowej. Szczególnie głośne były działania prowadzone przez 5. Szczep Harcerski im. Króla Władysława Warneńczyka, którym kierował harcmistrz E. Górniak. Słynne stały się wyprawy po Polsce 5. Drużyny Konnej im. 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich. Znana w ZHP była też drużyna minikarowa. Drużyny gnieźn. uczestniczyły w Zlocie Grunwaldzkim w 1988: 4. DHS im. Baonu „Zośka", 5. Drużyna Konna i 13. KDHS im. Stefana Żeromskiego. Wszystkie otrzymały tytuł Drużyny Grunwaldzkiej. Kilkakrotnie udział w Operacji „Bieszczady 40" wzięły: 13. KDHS i 4. DSH im. Alka Dawidowskiego. Harcerze z tych drużyn otrzymali wyróżnienia „Zasłużonemu Bieszczadom". W wielu imprezach na terenie całej Polski brali udział starsi harcerze z 4. DSH – drużyny sztandarowej hufca, kierowanej przez harcmistrzynię E. Zacholską. Na konferencji sprawozdawczo-wyborczej w listopadzie 1988 na kolejnego komendanta hufca wybrano harcmistrza Z. Wiśniewskiego. Hufiec został odznaczony honorową odznaką „Za Zasługi dla Województwa Poznańskiego".

Wiosną 1989 w całym kraju zachodziły istotne zmiany. W marcu powstał Związek Harcerstwa Rzeczypospolitej, w kolejnych miesiącach inne organizacje harcerskie. ZHP zaczęło funkcjonować jako w pełni niezależna, demokratyczna organizacja. W Gn. nie powstały inne organizacje harcerskie. W poprzednich latach nie było

szykanowania niepokornych i drużyny prowadziły dość swobodną działalność wychowawczą i programową – nieskrępowaną ideologicznym gorsetem. 21 IX odbyło się spotkanie instruktorów Hufca Gniezno, które przyniosło duże zmiany. Powołano Radę Hufca z harcmistrzem J. Sekulskim na czele jako najwyższą władzę uchwałodawczą w hufcu. Nowym komendantem hufca został harcmistrz A. Zacholski. Wraz ze zmianami w kraju zmieniało się harcerstwo – przede wszystkim w zakresie finansów. Kurczyły się dotacje na akcję letnią, przy coraz bardziej rosnących kosztach organizacji obozów. Na początku lat 90. zlikwidowano dotacje państw. na działalność harcerską. Od tej chwili hufiec musiał radzić sobie sam pod względem finansowym. Zlikwidowano etaty w komendzie hufca i działalność harcerska w 100% spoczęła na barkach wolontariuszy. Zmiany w Polsce umożliwiły w pełni powrócenie do harcerskich tradycji i ideałów. 11 XI 1989 harcerze po raz pierwszy legalnie mogli obchodzić Święto Niepodległości. W kwietniu 1990 ponownie uczestniczyli w procesjach w dniu św. Wojciecha, a we wrześniu w ogólnopolskiej pielgrzymce harcerzy na Jasną Górę. W ramach obchodów Święta Bohatera Hufca 2-3 VI 1990 w Gn. odbywał się Ogólnopolski Zlot Drużyn Kolejowych. W trakcie zlotu poświęcono pomnik harcerski. Jesienią 1990 odbyły się po raz pierwszy 2 imprezy, które na trwałe znalazły się w kalendarzu najważniejszych przedsięwzięć hufca. Pierwszą z nich był zorganizowany pod koniec września Rajd „Kedywu", nawiązujący do tradycji szaroszeregowych. Druga to powstały z przekształcenia Festiwalu Harcerskiego „Złota Nutka" – Harcerski Jarmark Kulturalny. Zmiany w ZHP sprzyjały uporządkowaniu spraw związanych z rozwojem duchowym i religijnym harcerzy. W 1991 z inicjatywy harcmistrza A. Sekulskiego wznowiono tradycyjne pielgrzymki piesze szlakiem Ottona III i Bolesława Chrobrego z Lednicy do Gn. Reaktywowany został krąg harcerski w seminarium duchownym. W 1992 abp H. Muszyński mianował pierwszym kapelanem Hufca Gniezno ks. podharcmistrza M. Stawickiego. W sierpniu 1991 drużyny z Gn. miały możliwość uczestniczenia w Białej Służbie związanej z kolejną wizytą w Polsce Ojca Świętego. Harcerze z 4. DH „Alek" i 16. DH pełnili taką służbę w Koszalinie. Harcerze starsi z 4. DSH „Krzemień 66" pełnili Białą Służbę w trakcie Dni Młodzieży w Częstochowie. Równocześnie reprezentowali hufiec na Zlocie Harcerstwa Polskiego w Pająku k. Częstochowy. W sierpniu 1992 w Jubileuszowym Zlocie 80-lecia Harcerstwa Wielkopolskiego w Poznaniu na Malcie uczestniczyła reprezentacja hufca składająca się gł. z harcerzy z 14. i 4. Szczepu. W trakcie zlotu ponownie powstała jedna Chorągiew Wielkopolska obejmująca teren hist. Wielkopolski. Najważniejszym wydarzeniem roku 1993 był Zlot Jubileuszowy 80-lecia Harcerstwa Gnieźnieńskiego, który odbył się 28-30 V w Skorzęcinie. Okazją do ponownego spotkania się całej wspólnoty hufcowej było odsłonięcie tablicy harcerskiej na kościele św. Jerzego. Tablica została tam umieszczona z inicjatywy harcmistrza A. Sekulskiego i nawiązywała do innej tablicy – z 1938, zniszczonej podczas II wojny światowej. Uroczystość odbyła się 24 V, udział w niej wziął ks. prymas J. Glemp. W sierpniu 1994 reprezentacja hufca pod komendą harcmistrza A. Zacholskiego wzięła udział w Zlocie Skautów Duńskich. W sierpniu 1995 odbył się Światowy Zlot Harcerstwa Polskiego w Zegrzu. Hufiec Gniezno reprezentowało 44. ŚDH „KLAN" pod wodzą podharcmistrza R. Polaszewskiego. 32 harcerzy i instruktorów przez 2 tygodnie propagowało idee zorganizowania kolejnego zlotu harcerskiego w Gn. w 2000. Harcerze z Gn. wystąpili 14 VIII w czasie uroczystości odsłonięcia pomnika Marszałka Józefa Piłsudskiego jako reprezentacyjna drużyna ze sztandarem ZHP. We wrześniu 1995 Zjazd Hufca przyjął wieloletni program rozwoju harcerstwa gnieźn. – „Hufiec Gniezno 2000". Zdecydowano, że ważną rolę w działaniach hufca odegrają przygotowania do Światowego Zlotu Harcerstwa Polskiego „Gniezno 2000". W latach 90. szczególnie aktywne na forum ogólnokrajowym były drużyny starszoharcerskie z Gniezna. 13. Kolejowa Drużyna Harcerzy Starszych im. Stefana Żeromskiego reprezentowała Chorągiew Wielkopolską na corocznych pielgrzymkach harcerskich do Częstochowy. W 1999 była organizatorem drogi krzyżowej w Częstochowie, a w czasie pielgrzymki 2001 roku wystawiła poczet sztandarowy związku. W czerwcu 1995 44. DSH „Krzemień 66" im. hm. Floriana Marciniaka odgrywała rolę drużyny sztandarowej ZHP na uroczystościach wmurowania kamienia węgielnego pod budowę cmentarza wojennego w Katyniu. W sierpniu 1997 „Krzemień" reprezentował ZHP na Zlocie Skautów Rosyjskich w Moskwie i przy okazji odwiedził Tatarstan. W lipcu 1997 harcerze z 1. SH i 13. KDHS wzięli udział w uroczystościach z okazji 200-lecia *Mazurka Dąbrowskiego* we Włoszech. Odwiedzili również pol. cmentarz wojsk. na Monte Cassino. 17. DSH „BI-PI" im. gen. Roberta Baden-Powella odebrała w imieniu ZHP Betlejemskie Światło Pokoju z rąk skautów słowackich na granicy na Łysej Polanie w grudniu 1998. 17. DSH i 44. DSH były współorganizatorami XIV i XV Polowych Zbiórek Harcerstwa Starszego w Perkozie (1997) i Jeżowie Sudeckim (1998). Od 1995 hufiec aktywnie uczestniczył w finałach Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy (WOŚP). W latach 1996-2005 instruktorzy komendy hufca kierowali kolejnymi finałami WOŚP w Gn. W 2003 jako jedyny sztab harcerski otrzymał honorowy medal 10-lecia WOŚP. W 1997 komenda hufca była gł. organizatorem Białej Służby związanej z przyjazdem Ojca Świętego do Gn. Dzięki współpracy szefa BS ZHP harcmistrza R. Polaszewskiego i byłego kapelana hufca ks. podharcmistrza A. Zakrzewskiego udało się doprowadzić do wspólnego pełnienia służby przez harcerzy i instruktorów z ZHP oraz Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej. W czasie pobytu w Gn. Jan Paweł II otrzymał najwyższe wyróżnienie harcerskie – laskę skautową „Niezawodnemu Przyjacielowi". 20 XII 1997 z inicjatywy A. i J. Sekulskich nastąpiło odsłonięcie tablicy pamiątkowej ku czci

K. → Zakrzewskiego. Tablica ta została umieszczona w Goślinowie, przed domem, w którym urodził się i wychował założyciel wlkp. skautingu. W marcu 1999 po 10 latach z funkcji komendanta zrezygnował harcmistrz A. Zacholski. Nowym komendantem hufca został podharcmistrz M. Andrzejczak. Podstawowym zadaniem nowej komendy stało się wypracowanie wieloletniej strategii rozwoju hufca. Została ona przyjęta na Zjeździe Hufca we wrześniu 1999 pod nazwą „Hufiec Gniezno 2007". Najważniejszym wydarzeniem roku 2000 był oczekiwany od kilku lat Zlot Harcerstwa Polskiego „Gniezno 2000". Hufiec w aktywny sposób uczestniczył w przygotowaniach i przeprowadzeniu zlotu. Najważniejszym przedsięwzięciem w czasie trwania zlotu była organizacja Dnia Gnieźnieńskiego. 8 VIII 2000 do Gn. zjechali wszyscy uczestnicy zlotu. Gnieźn. harcerze zorganizowali bieg po mieście, uroczystą mszę św., jarmark programowy i koncert. W 2000 reaktywowano działalność harcerską poza Gn. Rozpoczęła ją podharcmistrzyni E. Polaszewska, odnawiając harcerstwo w Kłecku i doprowadzając do powstania tam 3 drużyn i odbudowania szczepu. Kolejne drużyny powstawały w Witkowie, Kiszkowie, Żydowie, Czerniejewie, Łubowie i Zdziechowie. Po 1989 kilku instruktorów z Hufca Gniezno pełniło funkcje we władzach ZHP i Chorągwi Wielkopolskiej. Od 1989 harcmistrz A. Sekulski pełnił funkcję przewodniczącego Komisji Rewizyjnej Chorągwi Poznańskiej, a od 1992 – Chorągwi Wielkopolskiej. W 1989 hm. J. Sekulski został członkiem Centralnej Komisji Rewizyjnej ZHP. W następnej kadencji zastąpił go harcmistrz A. Zacholski. Od 1997 do 1999 członkiem Rady Naczelnej ZHP był harcmistrz R. Polaszewski. Od 1999 do 2001 pełnił funkcję członka Głównej Kwatery ZHP. W latach 2002-04 zespół redakcyjny z 44. DSH „Krzemień" prowadził ogólnopolski miesięcznik internetowy „Na Tropie". W maju 2003 z okazji 90-lecia harcerstwa gnieźn. odbył się zlot hufca. Kulminacyjnym momentem zlotu było wręczenie hufcowi nowego sztandaru. W tym czasie hufiec gnieźn. liczył 500 zuchów, harcerzy, harcerzy starszych, instruktorów i seniorów. W październiku 2003 na funkcję komendanta hufca powołano harcmistrzynię I. Rusin.

HAUSHALTUNGSSCHULE HUWE, szkoła zał. w 1920 przez Mietę Huwe. Pierwsza siedziba mieściła się przy Hornstraße 27, później przy Kaiser-Friedrich-platz 16 (ob. park Kościuszki). Ostateczna liczba uczennic wynosiła 28. Wywodziły się one z dobrze sytuowanych niem. rodzin. Nauka trwała jeden rok. Składała się z zajęć praktycznych (gotowanie, usługiwanie przy stole, prowadzenie domu, prace w ogrodzie, szycie, prace ręczne, muzyka) i teoretycznych (savoir-vivre, opieka medyczna). Współpraca z pol. władzami miasta układała się dobrze, choć co roku było konieczne uzyskanie zgody na działalność (z powodu braku takiej zgody pensjonat dla uczennic zamknięto w 1934). Na końcu każdego roku odbywała się wystawa, na którą zapraszano honorowych gości, zarówno Niemców, jak i Polaków. Organizowano też bal absolwentów. W pierwszym roku II wojny światowej działalność szkoły została zawieszona. Od 1940 znowu funkcjonowała, ale na jej czele stała siostra poprzedniej dyrektorki – Agata Huwe. Szkołę ostatecznie rozwiązano w 1945.

Lit.: G. von Sprenger, H. Opitz, *Deutsche im Gnesener Land*, Hannover 1981.

HAZENA W GNIEŹNIE, gra zespołowa, stworzona w Czechach, przypominająca piłkę ręczną, uprawiana prawie wyłącznie przez kobiety. W latach 20. i 30. w Gn. hazenę uprawiały panie pracujące w jednostkach wojsk. i żony oficerów Wojska Polskiego. Rozgrywki prowadzone były tylko okazjonalnie.

HEŁMSKI LUDWIK, właśc. Głód (ur. 2 VIII 1883 w Lubli w pow. Strzyżów, data i miejsce śmierci nieustalone), burmistrz Gn. W 1905 zdał maturę w gimnazjum w Jaśle. W tymże toku wyjechał do USA do ojca. W 1908 wrócił do kraju po śmierci ojca i podjął studia prawnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pierwszą pracę podjął w magistracie m. Krakowa. W 1916 zwerbowany do armii austriackiej. W listopadzie 1918 przeszedł do wojska pol., gdzie pełnił służbę do końca stycznia 1919. Po zwolnieniu z wojska powrócił do służby w magistracie krakowskim. 14 I 1920 wybrany przez Radę Miejską Gn. komisarycznym burmistrzem, od 24 IV 1920 stałym (na dwunastoletnią kadencję). Równocześnie pełnił funkcję przewodniczącego miejscowej Rady Szkolnej i przewodniczącego Urzędu Rozjemczego do spraw najmu. 9 II 1922 zawieszony w prawach burmistrza wskutek oskarżenia o bezprawne używanie stopnia nauk. doktora. Zrzekł się stanowiska 22 II 1922 i wyjechał do Krakowa. W maju 1923 podjął pracę w Śląskim Urzędzie Wojewódzkim w Katowicach. Żonaty z Heleną Kras, miał córkę, również Helenę (ur. 22 X 1921).

HENSEL MAKSYMILIAN (ur. 1 X 1880 w Gostyniu, zm. 7 X 1943 w Warszawie), inżynier, radca budowlany, wiceprezydent Gn. Syn Walentego (właściciela cegielni w Gostyniu) i Marii z d. Stelmaszykiewicz. Od 1906 pracował w magistracie pozn., gdzie był m.in. współautorem projektu mostu św. Rocha. W 1920 wybrany przez Radę Miejską w Gn. na stanowisko radcy budowlanego, a w 1923 na drugiego burmistrza z obowiązkiem prowadzenia urzędu budowlanego. W 1926 mianowany członkiem deputacji szkolnej. Od marca do maja 1929 faktycznie kierował Miejskimi Zakładami Światła, Siły i Wody. Brał udział w wytyczaniu nowych i modernizacji dotychczasowych ulic Gn. W latach 1931-35 dwukrotnie obwiniony o zaniedbania został oczyszczony od większości zarzutów. Miał poparcie endeckiej większości w Radzie Miejskiej. Popadł w konflikt z prezydentami Gn.: L. → Barciszewskim i jego następcą prezydentem S. → Wrzalińskim. 1 XI 1935 przeszedł na emeryturę. W 1936 wyprowadził się do Poznania. Z małżeństwa z Marią Farmanowicz miał dzieci: Mirosławę (ur. 26 V 1902), Felicję (ur. 24 V 1903), Mariana (ur. 28 VII 1904), Izabelę (ur. 18 III

1906), Janinę (ur. 6 IV 1907), Sabinę (ur. 3 VII 1912), Romualda (ur. 30 X 1914) i Witolda (ur. 29 III 1917).

HERALDYKA GNIEŹNIEŃSKA, podstawę programu heraldycznego w Gn. stanowi katedra gnieźn., w której umieszczono ponad 50 herbów szlacheckich oraz herby dostojników kościelnych związanych z katedrą. Prócz tego w mieście można znaleźć herby szlacheckie i kościelne umieszczone na różnych budynkach. Najważniejszą rolę heraldyczną odgrywa jednak katedra gnieźn., która ze względu na swoją rolę historyczną i rangę stała się miejscem, gdzie swoje znaki rodowe pragnęli pozostawić najznamienitsi Polacy. W zależności od okresu hist. w katedrze umieszczano herby określonych frakcji polit. związanych bądź z dostojnikiem kościelnym (biskupem czy arcybiskupem), bądź z opcją polit., która akurat dominowała w Wielkopolsce. Najlepszym przykładem może tu być program heraldyczny prezentowany na zwornikach sklepienia katedry. Znajdują się tam herby kolejnych arcybiskupów gnieźn. – budowniczych katedry: np. Grzymała abpa → Janusza Suchywilka, Bogoria abpa → Jarosława ze Skotnik Bogorii. Przedstawione herby bardzo wyraźnie ukazują sympatie polit. dostojników kościelnych. Umieszczone nieprzypadkowo w okresie zaciętej walki o koronę pol. po śmierci ostatniego Piasta, Kazimierza Wielkiego, wskazywały na skłanianie się ku polityce popierającej na tronie Ludwika Andegaweńskiego. Posiłkując się kroniką Janka z Czarnkowa i obserwując kolejne herby, można pokusić się o odtworzenie wydarzeń hist., które doprowadziły na tron pol. Ludwika Andegaweńskiego, w następstwie czego wkrótce pojawiła się w Polsce nowa dynastia – Jagiellonów. O ile umieszczenie herbu Ludwika Andegaweńskiego da się wytłumaczyć jawnymi sympatiami polit., o tyle umieszczenie tam herbu władców Czech było spowodowane raczej faktem przebywania na tronie pol. Wacława Czeskiego i dowodem pewnej lojalności ze strony kapituły gnieźn. Podstawę heraldyczną katedry gnieźn. stanowią jednak herby szlacheckie. Ich liczba może najlepiej świadczyć o znaczeniu bazyliki gnieźn. na przestrzeni wieków. Możliwość umieszczenia swoich znaków rodowych była nobilitacją i wyróżnieniem oraz podkreśleniem znaczenia rodu nie tylko w Wielkopolsce, ale też w całej Rzeczypospolitej. Choć znajdujące się w katedrze tablice i epitafia dotyczą przede wszystkim dostojników kościelnych, należeli oni jednak również do najznakomitszych rodów szlacheckich, dla których sam fakt posiadania w rodzinie członka kapituły gnieźn. był powodem do dumy. Prócz nich w katedrze upamiętnieni zostali również przedstawiciele najznamienitszych rodów wlkp. (np. Niechanowscy czy Brudzyńscy). Należy pamiętać, że większość herbów występujących w katedrze gnieźn. pochodzi ze średniowiecza, wiele z nich zostało ujętych w najstarszych dla pol. heraldyki spisach i herbarzach, takich jak: *Codex Bergshammar*, *Wapenboek* Gelrego czy *Herbarz z Bellenville*. Choć nie są one rdzennie pol., stanowią ważny wkład w historię pol. heraldyki. Co prawda nie mają bezpośredniego związku z Gn., podobnie jak fryz heraldyczny z kaplicy św. Jakuba w Lądzie, należy jednak o nich pamiętać i wspomnieć, pisząc o herbach z Gn. Choćby dlatego, że są to jedne z najstarszych zabytków tego typu w Europie, a herby znajdujące się w tych spisach umieszczone również w Gn. świadczą o wieku, historii i znaczeniu heraldyki gnieźn. na tle heraldyki Polski. Prócz herbów szlacheckich pochodzących z poprzednich wieków, z okresu, kiedy herb szlachecki był synonimem statusu społ. i przynależności do stanu decydującego o losach kraju, można też znaleźć w katedrze gnieźn. herby współczesne. Są to herby najważniejszych dostojników kościelnych związanych z Gn., z papieżem Janem Pawłem II na czele.

Herby dawne

Bogoria, w polu czerwonym 2 srebrne rogaciny, w słup ostrzami od siebie. Zawołanie: Bogoryja. Inną nazwą tego herbu była Boguryja. Herb występował również w odmianach z inną barwą pola tarczy lub strzałami zwróconymi w innych kierunkach. Należy do grupy najstarszych herbów pol., umieszczonych w takich herbarzach, jak *Wapenboek* Gelrego z XIV w. oraz sztokholmski *Codex Bergshammar* z XV w. Został również wymieniony w *Herbarzu z Bellenville*. W Polsce najstarsze wizerunki tego herbu umieszczone zostały na fryzie heraldycznym w Lądzie. Występuje w odmianach różniących się przede wszystkim barwą tarczy herbowej. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1326 – archidiakona krak. Jarosława z Bogorii. W 1359 pieczętował się tym herbem Świętosław (Świesław) lub Świętomir – kantor gnieźn., a w 1368 Mikołaj z Bogorii – prepozyt gnieźn. W Gn., a zwłaszcza w katedrze gnieźn. herb B. związany jest bez wątpienia z osobą abpa → Jarosława Bogorii ze Skotnik. Ślad jego znaku rodowego zachował się na pieczęci z 1343, pod dokumentem, który sygnował abp Bogoria, jak również na pieczęci z 1359. Jego działalność w Gn. koncentrowała się przede wszystkim przy odbudowie katedry. Jako jeden z bardziej zaufanych dostojników państwa za panowania Kazimierza Wielkiego brał udział w kodyfikacji prawa w Polsce oraz prawa kościelnego. Herb ten można zobaczyć w katedrze na jednym ze zworników pod sklepieniem katedry.

Ciołek, w polu srebrnym czerwony ciołek, ze złotymi rogami i kopytami. Zawołanie: Biała, Ciołek. Herb nosił również nazwę Taurus. Występował też w innych barwach pola i figury. Jest to jeden ze starszych pol. herbów, występuje w XV-wiecznym *Codex Bergshammar*. Najstarsze wzmianki o nim pochodzą z 1409. W Gn. herb ten związany jest przede wszystkim z prymasem Maciejem → Drzewickim, który w 1531 został konsekrowany na arcybiskupa gnieźn. Pochowany został w katedrze gnieźn. Herbem tym pieczętował się również

kanonik Tomasz Josicki (Jossicyusz), który własnym sumptem odremontował w katedrze kaplicę św. Łazarza, gdzie następnie został pochowany. Dziś kaplica ta nosi miano doktorskiej. Herb ten można zobaczyć w katedrze, na płycie nagrobnej abpa M. Drzewickiego i na nagrobku kanonika T. Josickiego.

Dębno, w polu czerwonym srebrny krzyż z łękawką tej samej barwy w lewym dolnym rogu. Zawołanie: Dębno. W niektórych wizerunkach tego herbu łękawka umieszczona była po przeciwnej stronie. Zdarzało się również, że występował krzyż grecki. Herb ten należy do najstarszych w Polsce, pochodzi prawdopodobnie z XII lub XIV w. Pierwsze wizerunki znajdują się na pieczęciach z 1406 i 1422 oraz 1413 – pieczęć Dobiesława z Oleśnicy. Został również umieszczony w *Codex Bergshammar* z XV w. W Gn. związany jest z osobą Zbigniewa Oleśnickiego, którego ród pieczętował się tym znakiem. Zbigniew → Oleśnicki młodszy został w 1482 arcybiskupem gnieźn. Za panowania Kazimierza Jagiellończyka odgrywał olbrzymią rolę na dworze królewskim, miał wielki wpływ na politykę wewnętrzną kraju. Został pochowany w katedrze gnieźn. Inną osobistością, z którą związany jest ten herb, jest abp gnieźn. → Jakub z Sienna, który na tym urzędzie poprzedzał Z. Oleśnickiego. Wizerunki herbu D. znajdują się też na jego pieczęci pochodzącej z 1477. W katedrze herb ten można zobaczyć na epitafium prymasa Z. Oleśnickiego, na epitafium Jakuba z Sienna, na krzyżu relikwiarzowym powstałym w latach 1473-80, znajdującym się w muzeum katedralnym, na relikwiarzu św. Urszuli z 1481.

Doliwa, w polu błękitnym srebrny skos w lewo, na którym 3 czerwone róże. Zawołanie: Doliwa. Herb ten nosił też nazwy: Doliwczyk, Dolwita, Tres Rosae. Występuje również w innych barwach pola. Należy do najstarszych w Polsce, został umieszczony w XV-wiecznym *Codex Bergshammar*. Pierwszy wizerunek pochodzi z pieczęci z 1311. Pierwsza wzmianka pisana – 1383. Herb ten przedstawiony jest również na pieczęci abpa → Wincentego Kota pochodzącej z 1443. W katedrze gnieźn. związany jest z osobą kanonika Kaspra Chudzińskiego, który został pochowany w kaplicy doktorów. Herbem tym pieczętował się również ród Głębockich, który był związany z ziemią gnieźn. Kanonikiem z tego rodu, który wszedł w skład kapituły gnieźn. przed 1472, był Władysław Głębocki, choć niektóre źródła wskazują, że pieczętował się herbem Łodzia. W 1621 w skład kapituły wszedł kolejny członek rodu Aleksander Głębocki, który wraz z bratem Stefanem, wojskim kaliskim, został pochowany w katedrze gnieźn. W katedrze herb ten można zobaczyć na: nagrobku kanonika Tomasza Josickiego, płycie nagrobnej wojskiego kaliskiego Serafina Głębockiego (w podziemiach katedry), epitafium wojskiego kaliskiego Serafina Głębockiego, epitafium kanonika gnieźn. A. Głębockiego, epitafium bpa chełmskiego Jana Różyckiego, płycie nagrobnej pochodzącej sprzed wejścia do dawnej kaplicy Różyckiego (w podziemiach katedry), epitafium kanonika gnieźn. K. Chudzińskiego, kracie prowadzącej do nowego kapitularza.

Dołęga, w polu błękitnym srebrna podkowa z krzyżykiem kawalerskim na jej barku, takiej samej barwy; pośrodku podkowy srebrna strzała rosochą w dół. Zawołanie: Dołęga. Herb ten przedstawiano również ze strzałą zwróconą rosochą do góry, czasem herb miał srebrną bordiurę. Został opisany w *Herbarzu Złotego Runa*. Jest jednym z najstarszych pol. herbów, jego pierwszy znany wizerunek pochodzi z pieczęci z 1345, pierwsze wzmianki pisane – z 1402. W katedrze gnieźn. herb ten nie występuje samodzielnie, był umieszczany obok innych herbów na epitafium kanoników gnieźn. Feliksa i Jana Rembelińskich, na epitafium kanonika gnieźn. Marcina Miruckiego.

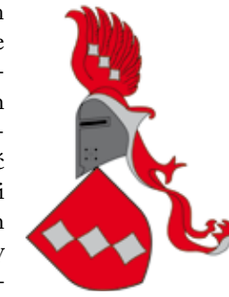

Dryja, w polu czerwonym 3 srebrne romby, ułożone w skos (czasem romby się stykają). Jest jednym ze starszych i rzadziej występujących herbów pol. Najstarsza pieczęć z jego wizerunkiem pochodzi z 1352. W źródłach pisanych pojawił się po raz pierwszy w 1395. Jest wymieniany w *Codex Bergshammar* z XV w. W Gn. herb ten związany był z osobą kanonika Jan Żernickiego, który zasłynął przede wszystkim z pełnienia funkcji generalnego prokuratora kapituły w latach 1533-40. Pełniąc tę funkcję, dokonał lustracji wszystkich dóbr kapitulnych. Został pochowany w katedrze gnieźn. Herb D. występuje w katedrze obok innych herbów na epitafium Anny z Niechanowskich Tomickiej, na epitafium kanoników gnieźn. Jana i Klemensa Rudnickich, na epitafium kanonika J. Żernickiego, na epitafium sufragana gnieźn. Franciszka Kraszkowskiego.

Dulicz, w polu czerwonym pół złotego pierścienia, zwróconego barkami do góry, nad nim stoi litera tau lub T. Jest jednym z rzadziej występujących herbów w Polsce. W katedrze gnieźn. herb ten nie występuje samodzielnie; można go zobaczyć na pomniku abpa Macieja → Drzewickiego.

Gąska (Paparona), w polu błękitnym gęś srebrna siedząca na czerwonej poduszce. Herb ten nosi też nazwę Paparona. Czasem przedstawiany był z inną barwą pola

tarczy, również gęś nie zawsze spoczywa na poduszce. Herb ten nie jest pochodzenia pol.; trafił do Polski ok. 1386. W XV-wiecznym *Codex Bergshammar* występuje już jako herb polski. W pol. źródłach pojawia się po raz pierwszy w 1402. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie; można go znaleźć na epitafium kanoników gnieźn. Jana i Klemensa Rudnickich.

Glaubicz, w polu czerwonym srebrna ryba łukiem w skos. Prawdopodobnie herb ten przywędrował do Polski z Niemiec, a dokładniej ze Śląska. Jest rzadko spotykany w Polsce – po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawił się dopiero w XVI w. Jego najstarszy wizerunek pochodzi z pieczęci z 1326. W Gn. herb ten związany jest z kanonikiem Piotrem Glaubicz-Rokosowskim, który w 1754 został kantorem gnieźn., po śmierci pochowany w katedrze gnieźn. Herb G. można zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. P. Glaubicz-Rokosowskiego i na epitafium kanonika gnieźn. Maksymiliana Skrzetuskiego.

Godziemba, w polu czerwonym złota sosna o 3 rosochach i 5 korzeniach. Herb ten przedstawiany był z inną barwą pola tarczy. Należy do najstarszych herbów pol., pierwszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1363. W źródłach pisanych pojawił się po raz pierwszy w 1403. Został też umieszczony w *Codex Bergshammar* z XV w. Nie występuje w katedrze gnieźn. samodzielnie; można go zobaczyć na nagrobku burgrabiego kcyńskiego Marcina Brudzyńskiego i na nagrobku kanonika gnieźn. Wojciecha Brudzyńskiego.

Gozdawa, w polu czerwonym srebrna lilia w zielonym kielichu. Zawołanie: Gozdawa, Gozdawo, Śmiara. Herb ten nosił również nazwy: Gozdawita, Gozdowa, Gozdowita, Gozdowo, Lilium. Występował z inną barwą pola tarczy oraz innym kształtem lilii. Najstarsza pieczęć z jego wizerunkiem pochodzi z 1308. Pierwsze wzmianki pisane pochodzą z 1402. W katedrze gnieźn. herb ten związany jest z osobą kanonika gnieźn. Jana Grota, który został kanonikiem w 1505, cieszył się zaufaniem abpa Jana → Łaskiego i wielokrotnie reprezentował kapitułę na synodach prowincjonalnych. Został pochowany w katedrze. Herb G. można zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. Jana Grota.

Gryf, w polu czerwonym uskrzydlony, wspięty, srebrny gryf o złotym dziobie, języku i złotych szponach. Zawołanie: Po trzy na gałąź, Świeboda. Herb ten występował również w innych barwach zarówno pola tarczy, jak i figury. Po raz pierwszy jego wizerunek na pieczęci pojawił się w 1366, w źródłach pisanych – ok. 1401. Można go również odnaleźć w XV-wiecznym *Codex Bergshammar*. W katedrze gnieźn. herb G. związany jest z osobą dziekana metropolitalnego gnieźn. Jana Krobanowskiego, który działał w XVIII w. Został pochowany w katedrze gnieźn. Herb G. nie występuje samodzielnie, można go zobaczyć w towarzystwie innych herbów związanych z rodziną J. Krobanowskiego lub Zbigniewa Oleśnickiego na epitafium dziekana metropolitalnego gnieźn. J. Krobanowskiego i epitafium prymasa Z. Oleśnickiego.

Grzymała, w polu złotym czerwony mur z 3 wieżami o 3 blankach każda i otwartą bramą. Herb ten nosił również nazwy: Grzymalita, Ślasa. Zawołanie: Grzymała. W katedrze gnieźn. można go zobaczyć w jednej z odmian z otwartą bramą. Występują też odmiany z bramą zamkniętą, 3 bramami lub z bramą mającą odrzwia i bronę oraz odmiany o innych barwach. Herb został umieszczony w XV-wiecznym *Codex Bergshammar*. Jest uważany za jeden z najstarszych herbów polskich. Jego najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1343, zaś pierwsze wzmianki pisane – z 1377. Zobaczyć go można również na pieczęciach abpa → Janusza Suchywilka z 1375 i 1381. Heraldycy nie są zgodni co do jego pochodzenia; jedni uważają, iż pochodzi z Mazowsza, inni z kolei – że przywędrował do Polski z Niemiec. W katedrze gnieźn. zobaczyć go można występującego samodzielnie na 2 zwornikach. Umieszczony tam został na polecenie abpa J. Suchywilka. Prócz tego herb ten nie występuje samodzielnie i zobaczyć go można na płycie nagrobnej Jana Kokolewskiego i na epitafium kanoników gnieźn. Jana Gałczyńskiego i Gabriela Wysockiego.

Jastrzębiec, w polu błękitnym srebrna podkowa, ocelami zwrócona ku górze, w jej środku srebrny krzyż kawalerski. Zawołanie: Bolesta, Kamiona, Lubrza, Łazęka, Nagody, Nagórę, Zarazy. Herb ten należy do najstarszych w Polsce, wzmianki o nim pochodzą już z XIV w. Pierwszy znany wizerunek pochodzi z 1319 i umieszczony został na pieczęci Adama z Kamiona. J. znalazł się również na pieczęciach abpa → Wojciecha Jastrzębca (1424 i 1456). Pojawia się w 2 najznakomitszych pomnikach heraldyki

średniowiecznej w Europie: XIV-wiecznym *Wapenboek* Gelrego i XV-wiecznym *Codex Bergshammar*. Jest herbem najczęściej spotykanym w Polsce, występującym w wielu odmianach. Pieczętowało i pieczętuje się nim wiele pol. rodów szlacheckich, m.in.: Dzierzgowszy, Baranowscy, Skrzetuscy. W katedrze gnieźn. występuje w swojej podstawowej, najczęściej spotykanej odmianie. Można go zobaczyć na nagrobku abpa Mikołaja → Dzierzgowskiego, na nagrobku abpa Wojciecha → Baranowskiego, na płycie nagrobnej abpa W. Baranowskiego, w portalu kaplicy abpa W. Baranowskiego, w portalu kaplicy Matki Boskiej Częstochowskiej, na nagrobku sufragana gnieźn. Stanisława Falenckiego, na epitafium kanonika gnieźn. Aleksandra Michała Gembarta, na epitafium kanonika gnieźn. Maksymiliana Skrzetuskiego (obok herbów: Wczele, Nowina, Glaubicz). W Gn. herb ten umieszczono także na pochodzącym z XV w. zworniku w kościele św. Michała.

Jelita, w polu czerwonym 3 złote kopie o srebrnych grotach, w gwiazdę, środkowa na opak w słup. Herb nosił również nazwy: Hastae, Jelito, Koźlarogi, Koźle Rogi, Tres Hastae. Zawołanie: Jelita, Nagody. Pierwsze wzmianki o nim pochodzą z 1398. Pierwszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1316. Został również zamieszczony w *Codex Bergshammar*, na fryzie heraldycznym w Lądzie i w *Herbarzu z Bellenville*. Herb J. jest jednym z bardziej znanych znaków rodowych w Polsce, pieczętowały się nim takie rody jak Zamojscy. Choć rody te nie są związane z Gn., warto o nich wspomnieć choćby ze względu na rolę, jaką odegrały w historii Polski. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie, można go zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. Jakuba Zaksińskiego i na dzwonie św. Wojciecha.

Junosza, w polu czerwonym srebrny baran ze złotymi rogami. Herb ten nazywano również: Agnus, Baran. Zawołanie: Junosza. Jego najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1335; w tym samym roku pojawiają się również pierwsze wzmianki w źródłach pisanych. Herb został ujęty w *Codex Bergshammar*. W Gn. związany jest z prymasem Michałem Radziejowskim, synem XVII-wiecznego banity Hieronima Radziejowskiego. W kronikach prymas M. Radziejowski zapisał się przede wszystkim jako osoba zajmująca się gł. polityką kosztem spraw Kościoła i arcybiskupstwa. Herb J. można zobaczyć w katedrze gnieźn. na pomniku prymasa M. Radziejowskiego.

Korab, w polu czerwonym złoty korab, na nim tej samej barwy maszt z 3 blankami. Zawołanie: Korab. Odmiany tego herbu różnią się czasem sposobami przedstawienia korabia oraz stroną, w którą zwrócony jest jego dziób. Jest bez wątpienia jednym ze starszych herbów występujących w pol. heraldyce. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1299. W źródłach pisanych po raz pierwszy pojawił się w 1409. Znalazł się również w *Codex Bergshammar* oraz w *Herbarzu Złotego Runa*. Pojawia się również w rękopisie z 1418 (w Archiwum Archidiecezjalnym w Gn.) – jest tam tylko elementem zdobiącym jeden z inicjałów. Zdobi również kartę tytułową *Commune Regni Poloniae privilegium* abpa gnieźn. Jana → Łaskiego (wyd. w 1506). Legendy herbowe wywodzą jego początki z Anglii. W katedrze gnieźn. herb ten związany jest z rodem Łaskich. Przede wszystkim należy wspomnieć o abpie gnieźn. J. Łaskim. Zasłynął on gł. z działalności polit. w czasach panowania Zygmunta I. Do historii przeszedł gł. za sprawą ułożenia w 1506 księgi ustaw i praw obowiązujących, które znane są pod nazwą *Statut Łaskiego*. Został pochowany w katedrze gnieźn. Innym członkiem rodu Łaskich był kustosz i prałat gnieźn. Andrzej → Łaski, który po śmierci w 1512 został pochowany w Gn. Herb K. można zobaczyć w katedrze gnieźn. na płycie nagrobnej abpa J. Łaskiego, na płycie nagrobnej kustosza i prałata gnieźn. A. Łaskiego, na kracie wejściowej do kaplicy św. Walentego.

Korczak, w polu czerwonym 3 srebrne wręby. Herb ten nazywano również: Ciffus, Ciphus, Karpie, Trzy Wręby, Wrębowie. W źródłach pisanych pojawił się w 1413. Występuje również w średniowiecznych spisach heraldycznych, takich jak: *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz Złotego Runa* czy *Codex Bergshammar*. Historycy początki tego herbu wywodzą z Węgier. W katedrze gnieźn. znak ten związany jest z abpem gnieźn. Adamem Komorowskim. Jego ród pieczętował się herbem K. i – jak uważają niektórzy heraldycy – pochodził właśnie z Węgier. Abp A. Komorowski zasłynął w XVIII w. jako wybitny ekonomista i „mąż w interesach ojczyzny biegły". W katedrze gnieźn. herb ten można zobaczyć na epitafium abpa A. Komorowskiego.

Korczbok, w polu czerwonym 3 złote karpie w pas, jeden nad drugim. Herb ten nazywano również: Korczbog. Można go spotkać w innych barwach, w polu srebrnym umieszczone 3 czarne karpie jeden nad drugim. Najstarsza pieczęć pochodzi z 1322. W źródłach pisanych pojawił się stosunkowo późno, w latach 1466-80. Nie występuje w katedrze gnieźn. samodzielnie; można go zobaczyć na płycie nagrobnej Jana Kokolewskiego, płycie nagrobnej abpa Zbigniewa Oleśnickiego, epitafium kanoników gnieźn. Jana Gałczyńskiego i Gabriela Wysockiego.

Korwin, w polu błękitnym czarny kruk ze złotą toczenicą w dziobie. Inną spotykaną nazwą jest Corvus. W źródłach pisanych pojawia się bardzo późno, bo dopiero w XVI w. Nie ma jednak wątpliwości co do jego średniowiecznego pochodzenia. W katedrze gnieźn. związany jest z osobą kanonika gnieźn. Wincentego Oczko, który ukończył Akademię Krakowską i uniwersytet w Padwie, gdzie zdobył tytuły doktorskie w zakresie medycyny i filozofii. Zasłynął przede wszystkim jako lekarz i opiekun ubogich chorych. Po śmierci w 1626 został pochowany w Gn. Herb K. w katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie, można go zobaczyć na nagrobku kanoników Tomasza Josickiego i W. Oczko.

Kotwic, w polu srebrnym czerwony pas. Znany jest również pod nazwą Kotwicz. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1357. W przekazach pisanych pojawił się dopiero w poł. XV w. Herb ten prawdopodobnie pochodził z Austrii, skąd w XIV w. przywędrował do Wielkopolski i na Śląsk. Nie występuje w katedrze gnieźn. samodzielnie, można go zobaczyć na pomniku abpa Zbigniewa Oleśnickiego.

Leliwa, w polu błękitnym złoty księżyc, barkami zwrócony ku górze, nad nim tej samej barwy gwiazda sześcioramienna. Inną spotykaną nazwą tego herbu jest Leliwita. Zawołanie: Leliwa. Znak ten pojawił się na pieczęci już w 1324. Znane są również odmiany tego herbu różniące się przede wszystkim polem tarczy (czerwone) i barwą figur (zarówno złote, jak i srebrne). W źródłach pisanych po raz pierwszy znalazła się o nim wzmianka w 1399. Znany jest też z takich średniowiecznych spisów herbowych, jak: *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz* Gelrego, *Herbarz Złotego Runa*, *Codex Bergshammar*. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie; można go zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. Adriana Żernickiego i na pomniku abpa Macieja → Drzewickiego.

Leszczyc, w polu czerwonym złoty bróg, wsparty na 4 żerdziach. Herb ten nazywano też: Acervus, Brog, Cerulus, Laska. Zawołanie: Laska. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1343. Po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawił się w 1397. Znany jest z wielu średniowiecznych przekazów, takich jak: fryz heraldyczny w Lądzie, *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz Złotego Runa*, *Codex Bergshammar.* W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie; można go zobaczyć na epitafium sufragana gnieźn. Jana Gniazdowskiego.

Lis, w polu czerwonym srebrna rogacina, dwukrotnie przekrzyżowana. Herb ten spotykany był pod nazwami: Bzura, Vulpis. Zawołanie: Lis, Orzy Orzy, Strzepacz. Występował również w odmianach różniących się przede wszystkim kształtem figury heraldycznej. Na niektórych wizerunkach rogacina jest tylko raz przekrzyżowana. Jest to jeden z najstarszych pol. herbów i – jak uważają niektórzy pol. heraldycy – wywodzi się ze znaków własnościowych, spotykanych we wczesnym średniowieczu. Najstarszy wizerunek herbu L. na pieczęci pochodzi z 1306. Pierwszy raz w źródłach pisanych pojawił się w 1413. Znane są również opisy pochodzące z: *Herbarza* Gelrego, *Herbarza Złotego Runa*, *Codex Bergshammar.* W katedrze gnieźn. herb Lis związany jest z kanonikami Janem i Klemensem Rudnickimi, pieczętującymi się tym znakiem herbowym. Jan po ukończeniu Akademii Krakowskiej pracował w Kurii Rzymskiej jako współpracownik papieża Leona X. Po śmierci w 1535 został pochowany w katedrze gnieźn. Klemens Rudnicki zasłynął przede wszystkim jako wybitny znawca prawa. Swoją wiedzę i umiejętności wykorzystał m.in. na sądach królewskich w Piotrkowie, gdzie bronił interesów kapituły. Po śmierci w 1582 został upamiętniony epitafium. Herb L. można zobaczyć w katedrze na epitafium kanoników gnieźn. J. i K. Rudnickich.

Lubicz, w polu błękitnym srebrna podkowa, na jej barku zaćwieczono złoty krzyżyk kawalerski, taki sam krzyżyk również pośrodku. Herb ten występował też pod nazwami: Libicz, Luba. Zawołanie: Luba, Lubicz. Można go spotkać w odmianie z czerwonym polem tarczy herbowej. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1348. W źródłach pisanych pojawił się w 1396. W katedrze gnieźn. związany jest z kanonikami Janem i Feliksem Rembelińskimi, pieczętującymi się tym herbem. Szczególnie znany był Feliks, który pełnił funkcje administracyjne oraz reprezentował interesy kapituły w sądach. Po śmierci w 1600 pochowano go w katedrze. Herb L. można zobaczyć na epitafium kanoników gnieźn. F. i J. Rembelińskich, na epitafium kanonika gnieźn. Marcina Miruckiego.

Łodzia, w polu czerwonym złota łódź. Herb ten występował też pod nazwami: Navis, Nawa. Zawołanie: Łodzia. Pierwszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1303. W źródłach pisanych pojawił się w 1411. O herbie tym wspominały też średniowieczne herbarze: *Herbarz Złotego Runa* i *Codex Bergshammar*. Jego początki pol. heraldycy wywodzą z Czech, choć wielu uważa, że jest to

herb rdzennie polski. W katedrze gnieźn. można zobaczyć go na nagrobku Anny z Niechanowskich Tomickiej. Herbem tym pieczętowała się po mężu. Tomiccy zaś byli jednym z bardziej znanych i zamożnych rodów wielkopolskich. Byli też związani z katedrą gnieźn. Piotr z Tomickich pełnił funkcję kantora w XV w., zaś Jan Niechanowski i Marcin z Brzostkowa, bliscy krewni Anny z Niechanowskich Tomickiej, byli w XV w. kanonikami gnieźn. Herb Ł. można zobaczyć w katedrze gnieźn. na epitafium Anny z Niechanowskich Tomickiej.

Nabram, pole dzielone w 6 słupów czarnych i srebrnych. Herb ten nosił również nazwy: Nabra, Kłobuk, Stańcowie, Waldorf. Zawołanie: Nabra. Występował w odmianie z siedmioma pasami w słup, na przemian niebieskimi i srebrnymi, raz ze złotą belką nad nimi. Pierwszy raz w źródłach pisanych pojawił się w 1408. W katedrze gnieźn. związany jest z osobą abpa gnieźn. Teofila Wolickiego, który na tronie arcybiskupim zasiadł dopiero w 1829. Zasłynął przede wszystkim wielką troską o język pol., gł. w szkołach, co w okresie zaborów, a zwłaszcza w zaborze pruskim, zasługuje na szczególną uwagę. Herb N. można zobaczyć w katedrze gnieźn. na płycie pamiątkowej abpa T. Wolickiego.

Nałęcz, w polu czerwonym srebrna nałęczka (pomłość) o końcach związanych u dołu. Herb ten występował również pod nazwami: Łęczuch, Nałęczyta. Zawołanie: Nałęcz, Nałęcz Jezioro. Można go spotkać w odmianie z nałęczką barwy białej lub złotej. Jest jednym z najbardziej znanych pol. herbów. Wspominają o nim takie średniowieczne herbarze, jak: *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz* Gelrego, *Herbarz Złotego Runa*, *Codex Bergshammar*, *Herbarz Lyncenich*. Wizerunek N. znajduje się również jako inicjał w rękopisie z ok. 1417, znajdującym się w Bibliotece Kapituły w Gn.: *Disputationes et consilia varia Federici de Senis*, oraz na pieczęci abpa → Dobrogosta z Nowego Dworu, pochodzącej z 1396. Nałęcz jest jednym z najstarszych pol. herbów, pierwszy raz na pieczęci pojawił się w 1293. Wizerunek tego znaku rodowego znajduje się również na pieczęci komesa Tomisława, kasztelana gnieźn., pochodzącej z 1343. W źródłach pisanych herb N. pojawił się w 1398. W katedrze gnieźn. związany jest z osobą sufragana gnieźn. Franciszka Kraszkowskiego, którego związki z archidiecezją gnieźn. zaczęły się u schyłku XVII w. Sufraganem gnieźn. został w 1718; zasłynął z działalności charytatywnej. Po śmierci w 1731 został pochowany w kaplicy św. Krzyża w katedrze. Kolejną osobą pieczętującą się herbem N. był abp gnieźn. Wawrzyniec → Gembicki (arcybiskupem gnieźn. został w 1615, zm. w 1624). Herb N. w katedrze gnieźn. można zobaczyć na nagrobku burgrabiego kcyńskiego Marcina Brudzyńskiego, na nagrobku kanonika gnieźn. Wojciecha Brudzyńskiego, na nagrobku abpa W. Gembickiego, na zewnętrznej tablicy z herbami budowniczego kaplicy Gembickich, na płycie nagrobnej Jana Kokolewskiego, na płycie nagrobnej kanclerza metropolitalnego Stanisława Słowińskiego, nad wejściem do kaplicy Gembickich, nad wejściem do kaplicy pw. św. Stanisława, na epitafium sufragana gnieźn. Franciszka Kraszkowskiego i na ołtarzu w kaplicy Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny.

Nieczuja, w polu błękitnym srebrny ostrzew, w słup, na nim 8 sęków, na szczycie ostrzewia srebrny krzyżyk kawalerski. Herb ten nazywano również: Cielech, Ostrew. Zawołanie: Cielech, Nieczuja. Herb N. występował w odmianie z czerwonym polem tarczy. Pierwsze wzmianki pisane o nim pojawiły się w 1397. Według pol. heraldyków przywędrował do Polski z Czech. Można go zobaczyć na relikwiarzu św. Barbary pochodzącym z lat 1484-93, znajdującym się w katedrze gnieźn. W katedrze nie występuje samodzielnie. Można go zobaczyć na płycie nagrobnej kanonika gnieźn. Erazma Mielińskiego.

Niesobia, w polu dwudzielnym w pas, od czoła srebrnym rogacina złota w słup, od podstawy barwy czarnej, na nim ogon orła złoty. Inna nazwa: Złodzieje. Występował też w odmianie, w której górne pole tarczy było barwy czerwonej, dolne złotej. Herb ten był wymieniany w najbardziej znanych średniowiecznych herbarzach, takich jak *Herbarz Złotego Runa* czy *Codex Bergshammar*. N. widnieje również na fryzie heraldycznym w Lądzie. Najstarszy wizerunek herbu zachowany na pieczęci pochodzi z 1352. W katedrze gnieźn. można go zobaczyć na zworniku sklepienia pochodzącym z XIV w. i na epitafium sufragana gnieźn. Franciszka Kraszkowskiego.

Nowina, w polu czerwonym między ramionami srebrnej zawiasy kotłowej barkiem w dół zaćwieczony krzyż kawalerski, również srebrny. Zawołanie: Nowina. Występował w odmianach, gdzie krzyż kawalerski zastępowano krzyżem łacińskim, czasem pole tarczy było błękitne. Wzmianki o nim można znaleźć w *Herbarzu Złotego Runa* oraz *Codex Bergshammar*. Najstarszy wizerunek herbu na pieczęci pochodzi

z 1293, w źródłach pisanych pojawił się po raz pierwszy w 1392. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie. Można go zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. Jana Gałczyńskiego i na epitafium kanonika gnieźn. Maksymiliana Skrzetuskiego.

Odrowąż, w polu czerwonym na zawiasie kotłowej srebrnej rogacina tej samej barwy w słup. Zawołanie: Odrowąż. Był jednym z najbardziej znanych i rozpowszechnionych herbów w Polsce. Wspominały o nim herbarze średniowiecza: *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz* Gelrego, *Herbarz Złotego Runa*, *Codex Bergshammar*, *Herbarz Lyncenich*. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1350, w źródłach pisanych pojawił się po raz pierwszy w 1423. W katedrze gnieźn. herb O. związany był z kanonikiem Gabrielem Wysockim, który został kanonikiem gnieźn. w 1588, pełnił funkcję podskarbiego kapituły i prefekta fabryki. Po śmierci w 1613 został pochowany w katedrze gnieźn., we wspólnym grobie wraz z kanonikiem Janem Gałczyńskim. Herb O. można zobaczyć w katedrze gnieźn. na tablicy erekcyjnej kaplicy Bożego Ciała pochodzącej z 1460 (ufundowana przez abpa Jana Odrowąża ze Sprowy), na epitafium kanoników gnieźn. J. Gałczyńskiego i G. Wysockiego oraz na epitafium kanonika gnieźn. Adama Rogaczewskiego.

Ogończyk, w polu czerwonym na barku srebrnej połutoczenicy srebrna rogacina w słup. Herb ten nazywany był też: Ogon, Hogon, Powała. Zawołanie: Powała, Sudkowicz. Spotykany był również herb z innym przedstawieniem strzały znajdującej się w polu tarczy. Figura heraldyczna przybierała czasem barwy czerni i złota. Ogończyk należy do najstarszych herbów w Polsce, wspominany był przez większość średniowiecznych herbarzy, m.in. przez: *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz Złotego Runa*, *Herbarz* Gelrego, *Herbarz Lyncenich*, *Codex Bergshammar*. Herb O. został też umieszczony na fryzie heraldycznym w Lądzie. Najstarsza pieczęć z wizerunkiem tego znaku pochodzi z 1384, pierwsze wzmianki pisane pojawiły się w 1394. W katedrze gnieźn. herb ten nie występuje samodzielnie. Można go zobaczyć na epitafium dziekana metropolitalnego gnieźn. Jana Krobanowskiego.

Oksza, w polu czerwonym srebrna oksza ze złotym toporzyskiem. Herb ten występował też pod nazwami: Ascia, Bradacica, Brodacica, Hoksza, Kołda. Zawołanie: Kołda. Wspomina o nim średniowieczny *Herbarz Złotego Runa*. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1320, pierwsze wzmianki pisane pojawiły się w 1411. Herb ten zdaniem heraldyków przywędrował do Polski prawdopodobnie z Czech. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie, można go zobaczyć na epitafium dziekana metropolitalnego gnieźn. Jana Krobanowskiego.

Orla, w polu srebrnym pod czerwoną gwiazdą sześciopromienną takiż saszor. Występował też pod nazwą: Opala. Zawołanie: Opala. Można znaleźć o nim wzmianki w takich średniowiecznych herbarzach, jak: *Herbarz Złotego Runa*, *Herbarz Lyncenich*, *Codex Bergshammar*. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1343, pierwsza wzmianka w źródłach pisanych pojawiła się w 1400. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie, można go zobaczyć na epitafium kanoników gnieźn. Jana Gałczyńskiego i Gabriela Wysockiego.

Ostoja, w tarczy o polu czerwonym między dwoma księżycami złotymi barkami ku sobie w pas złoty ćwiekowany krzyżyk kawalerski u czoła. Występował też pod nazwami: Hostoja, Mościc. Zawołanie: Hostoja, Ostoja. Przedstawiano go również z figurami heraldycznymi innej barwy: srebrnej bądź czarnej (krzyżyk kawalerski). Zdarzały się także wizerunki, gdzie krzyżyk kawalerski zastępowany był przez krzyż grecki. Herb O. należał do bardziej znanych znaków polskich. Wzmianki o nim można znaleźć w najbardziej znanych herbarzach średniowiecznych, takich jak: *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz* Gelrego, *Herbarz Złotego Runa*, *Herbarz Lyncenich*, *Codex Bergshammar*. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1358, pierwsza wzmianka w źródłach pisanych pojawia się w 1383. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie, można go zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. Adama Rogaczewskiego.

Pilawa, w polu błękitnym półtrzecia złotego krzyża. Herb ten można było spotkać pod nazwą: Zet. Zawołanie: Pilawa. Ma stosunkowo wiele odmian, wynika to prawdopodobnie z jego ewolucji z pierwotnego znaku własnościowego. Podstawowe odmiany różnią się kształtem krzyża, u jego podstawy umieszczano literę Z, czasem figura heraldyczna w polu tarczy miała barwę srebrną. Początki tego herbu heraldycy wywodzą z czasów panowania Bolesława Krzywoustego, pierwszy znany wizerunek na pieczęci pochodzi z 1386. W katedrze gnieźn. herb P. związany jest z osobą abpa Teodora Potockiego. Został on arcybiskupem gnieźn. w 1722, był żywo zaangażowany w sprawy polit. kraju; w czasie zamieszania koronacyjnego w czasach saskich popierał kandydaturę

do tronu pol. Stanisława Leszczyńskiego. Został przez to uwięziony, zmarł w 1738 w Warszawie, pochowany w Gn. W katedrze gnieźn. herb P. można zobaczyć na nagrobku abpa T. Potockiego, nad wejściem do kaplicy Potockich, na dzwonie św. Wojciecha.

Pobóg, w polu błękitnym srebrna podkowa, barkiem do góry, na nim zaćwieczony srebrny krzyżyk kawalerski. Herb ten znany był też pod nazwami: Pobodze, Pobożanie, Pobożany, Pobożenie, Pobożeny. Zawołanie: Pobodze. Występował również w odmianach, najczęściej różnica polegała na barwie pola tarczy: czerwone lub czarne. Herb P. znalazł swoje miejsce w średniowiecznych herbarzach, takich jak: *Herbarz Złotego Runa*, *Herbarz Lyncenich*, *Codex Bergshammar*. Jego najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1396, w źródłach pisanych pojawił się po raz pierwszy w 1403. W katedrze gnieźn. można go zobaczyć na epitafium Barbary Łubieńskiej z Zapolic, matki abpa Macieja → Łubieńskiego.

Pomian, w polu złotym czarna głowa żubra ze złotymi rogami i takim kolcem w nozdrzach, przebija ją srebrny miecz w lewy skos. Czasem ten sam herb przedstawiany jest nieco inaczej: miecz nie przebija głowy, jest tylko przełożony między rogami. Odmiany herbu różnią się również barwą pola tarczy, która bywa srebrna. Zawołanie: Pomian, Nowiny. Był jednym z bardziej znanych herbów pol., wzmianki o nim można znaleźć w herbarzach średniowiecznych, takich jak: *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz Lyncenich*, *Herbarz Złotego Runa*, *Codex Bergshammar*, oraz na fryzie heraldycznym w Lądzie. W źródłach pisanych po raz pierwszy wspomniano o nim w 1402. W katedrze gnieźn. jest najczęściej reprezentowany spośród wszystkich znaków rodowych. Zawdzięcza to przede wszystkim działalności abpa gnieźn. Macieja → Łubieńskiego, który zasłynął jako świetny administrator i zarządca i przyczynił się do odbudowy spalonej w 1613 katedry. Opowiadał się za porozumieniem z innowiercami, co w ówczesnych czasach było rzeczą bez precedensu. Po śmierci w 1652 został pochowany w katedrze gnieźn. Innym przedstawicielem rodu pieczętującego się herbem P. był kanonik Szymon Kołudzki. Jako przedstawiciel kapituły gnieźn. zasiadał w trybunale koronnym. Odrestaurował zniszczoną kaplicę Dryów, przekształcając ją w kaplicę rodową Kołudzkich. Po śmierci w 1656 pochowano go w rodowej kaplicy w katedrze gnieźn. Kolejnym przedstawicielem Pomianów, którego herb widnieje w katedrze, był kanonik Stanisław Grabiński. W czasie pełnienia swych obowiązków w kapitule wielokrotnie był jej prokuratorem; po śmierci w 1683 został uhonorowany w katedrze epitafium. Herb P. można zobaczyć na nagrobku abpa M. Łubieńskiego, na płycie nagrobnej kanonika gnieźn. S. Kołudzkiego, na tablicy fundacyjnej kaplicy Kołudzkich, na tablicy fundacyjnej kaplicy Łubieńskich, na epitafium dziekana metropolitalnego gnieźn. Jana Krobanowskiego, na ołtarzu w kaplicy Kołudzkich, na epitafium kanonika gnieźn. Adriana Żernickiego, na epitafium archidiakona gnieźnieńskiego S. Grabińskiego, nad wejściem do kaplicy Kołudzkich, nad wejściem do nowego kapitularza, między oknami kaplicy Łubieńskich (na brązowej pozłacanej płycie). Herb P. znajduje się również na zewnątrz katedry, w widocznym z daleka kartuszu między wieżami katedralnymi.

Poraj, w polu czerwonym srebrna róża o 5 płatkach ze złotymi listkami między nimi i złotym dnem. Herb ten nosił również nazwy: Rosa, Rosa Alba, Róża, Una Rosa. Zawołanie: Poraj. Występował w odmianach, na których róża miała 4 płatki lub pole tarczy było srebrne. Można znaleźć wzmianki o nim w *Herbarzu Złotego Runa*. Został również umieszczony na fryzie heraldycznym w Lądzie. Po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawił się w 1386. Znajduje się też na pieczęciach abpa Jana Gruszczyńskiego z 1465. Heraldycy pol. uważają, że przywędrował do Polski z Czech. Poraj jest herbem bardzo często reprezentowanym w katedrze gnieźn. Pieczętował się nim m.in. abp gnieźn. Andrzej → Boryszewski. Swój urząd objął w 1504. Cieszył się zaufaniem królów: Kazimierza Jagiellończyka, Jana Olbrachta czy Aleksandra. Bardzo często był w ich imieniu wysyłany w poselstwach do cesarza Fryderyka czy hospodara wołoskiego Stefana. Po śmierci w 1510 został pochowany w katedrze gnieźn. Kolejnym reprezentantem Porajów był kanonik gnieźn. Jakub Zaksiński. Zajmował się przede wszystkim sprawami ekon. kapituły. Zmarł w 1510 i został pochowany w katedrze. Poraj był herbem rodowym również abpa gnieźn. Jana Gruszczyńskiego. Swój urząd objął w 1464. Zasłynął jako polityk, a nie duchowny. Po śmierci został pochowany w katedrze. Kolejnym przedstawicielem herbu był kanonik gnieźn. Marcin Mirucki. Kanonikiem został w 1600. Był bliskim współpracownikiem prymasa Macieja → Łubieńskiego. Po śmierci został pochowany w katedrze. Herb P. można zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. J. Zaksińskiego, na płycie nagrobnej abpa gnieźn. J. Gruszczyńskiego, na epitafium kanonika gnieźn. M. Miruckiego, na płycie nagrobnej kanonika gnieźn. Erazma Mielińskiego, na nagrobku św. Wojciecha, na epitafium sufragana gnieźn. Jana Gniazdowskiego, na bruku przed wejściem do pałacu prymasowskiego, na dzwonnicy w kościele św. Trójcy.

Prawdzic, w polu błękitnym mur czerwony z 4 lub 3 blankami, zza którego wyskakuje złoty lew. Herb ten występował również pod nazwami: Prawda, Prawdita, Prawdziany. Zawołanie: Prawda, Prawdzic. Odmiany tego znaku różnią się przede wszystkim barwą, która jest czerwona lub srebrna. Prawdzic znany i wymieniany był w wielu średniowiecznych herbarzach, takich jak: *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz Złotego Runa*, *Herbarz* Gelrego,

Codex Bergshammar. Pierwszy raz źródła pisane wspominają o nim w 1405. W katedrze gnieźn. herb P. związany jest z osobą abpa Jana → Latalskiego. Arcybiskupem gnieźn. został w 1537 dzięki poparciu królowej Bony. Mimo zarzutów życia w nadmiernym przepychu bardzo dbał o archidiecezję. Po

śmierci został pochowany w katedrze. Herb P. można zobaczyć na nagrobku abpa gnieźn. J. Latalskiego, na nagrobku burgrabiego kcyńskiego Marcina Brudzyńskiego, na epitafium kanonika gnieźn. Wojciecha Brudzyńskiego, na epitafium kanoników gnieźn. Jana i Feliksa Rembelińskich, na epitafium kanonika gnieźn. Marcina Miruckiego.

Prus II, w polu czerwonym 2 srebrne, krzyżujące się wilcze kosy, nad nimi srebrny półtorakrzyż. Herb ten występował również pod nazwami: Falcastrum Lupinum, Lupinorum, Falcastrum, Słubica, Wilcza Kosa, Wilcze Kosy. Zawołanie: Nagody, Na Pole, Prus. W odmianach tego herbu czasem występowały wilcze kosy w barwie czarnej i zamiast półtorakrzyża krzyż łaciński. W źródłach pisanych herb pojawił się pierwszy raz w 1401. Pochodzenie tego znaku heraldycy pol. określają jako obce, jednak nie potrafią określić kraju jego pochodzenia. W katedrze gnieźn. można go zobaczyć na epitafium kanoników gnieźn. Jana i Klemensa Rudnickich i nad wejściem do kaplicy Olszowskich.

Rawa, w polu złotym przedstawiono na kroczącym niedźwiedziu pannę z rozpostartymi ramionami, w czerwonej szacie i ze złotą koronną na głowie. Herb ten można było spotkać pod nazwami: Miedźwiada, Miedźwioda, Niedźwiada, Niedźwieda, Niedźwioda, Rawic, Rawita. Zawołanie: Rawa. Wspominały o nim takie herbarze średniowieczne, jak: *Herbarz Złotego Runa*, *Codex Bergshammar*. Jest to jeden ze starszych herbów, najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1306. Po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawił się w 1394. Prawdopodobnie herb R. przywędrował do Polski z Czech. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie. Można go zobaczyć na epitafium sufragana gnieźn. Jana Gniazdowskiego i na epitafium kanonika gnieźn. Jan Gałczyńskiego.

Rogala, na tarczy podzielonej w słup, z prawej w polu czerwonym srebrny róg tura, z lewej czerwony róg jelenia o pięciu rosochach w polu srebrnym. Herb ten nazywano również: Jeleni Ząbrz, Rogalita. Zawołanie: Rogala. Występował w wielu odmianach. Najbardziej znane z nich nie miały pola tarczy dzielonej na pół, barwa pola była zielona bądź błękitna. Czasem pod rogami znajdowała się korona. Zdarzały się również odmiany, na których pole dzielone było na pół, odwrócone były tylko barwy: z prawej strony barwa srebrna, z lewej czerwona. Herb R. należał do najbardziej znanych herbów pol., potwierdzają to liczne

herbarze średniowieczne, np.: *Herbarz* Gelrego, *Herbarz Lyncenich*, *Herbarz Złotego Runa*, *Herbarz z Bellenville*, *Codex Bergshammar*, oraz fryz heraldyczny w Lądzie. W katedrze gnieźn. herb R. związany jest z osobą abpa gnieźn. Ignacego Krasickiego. Ten jeden z bardziej znanych pol. poetów i pisarzy został arcybiskupem gnieźn. w 1795. Nie zajmował się działalnością polit., po rozbiorach nie przebywał w Gn. Zmarł w Berlinie w 1801. Dzięki staraniom Juliana Ursyna Niemcewicza w 1829 zwłoki abpa I. Krasickiego sprowadzono do Gn. i pochowano w kaplicy Potockich. Herb R. można zobaczyć w katedrze gnieźn. na epitafium kanoników gnieźn. Jana i Feliksa Rembelińskich, epitafium kanonika gnieźn. Jana Miruckiego, epitafium abpa gnieźn. I. Krasickiego.

Rola, w czerwonym polu trzy srebrne kroje płużne, w rosochę, między nimi pośrodku srebrna róża o złotym dnie. Herb ten nazywano również: Agricola, Rolanin, Rolic. Zawołanie: Rola. Zdarzał się również w odmianie z dwoma krojami zamiast trzech. O herbie R. wspominał średniowieczny

Herbarz Złotego Runa. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1330. W źródłach pisanych pierwszy raz pojawił się w 1335. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie; można go zobaczyć na epitafium dziekana metropolitalnego gnieźn. Jana Krobanowskiego.

Samson, w polu błękitnym mąż w czerwonej szacie siedzący na lwie złotym i rozdzierający mu paszczę. Występował również pod nazwami: Sampson, Samsun. W źródłach pisanych pojawił się po raz pierwszy w 1401. Prawdopodobnie herb ten przywędrował do Polski z Księstwa Litewskiego. W katedrze gnieźn.

związany jest z osobą kanonika gnieźn. Jana Kokolewskiego. Został on kanonikiem w 1536, pełnił funkcję administratora archidiecezji, dokonał też lustracji dóbr archidiecezji. Zmarł w 1550, pochowano go w katedrze. Herb S. można zobaczyć w katedrze gnieźn. na płycie nagrobnej kanonika gnieźn. J. Kokolewskiego.

Sokola, w polu zielonym czarny pół dzik, pół niedźwiedź. Herb ten występował również pod nazwą Sokoł. Po raz pierwszy na pieczęci pojawił się w 1406, w źródłach pisanych – w 1411. W katedrze gnieźn. związany

jest z osobą kanonika gnieźn. Jana Gałczyńskiego. Swoją karierę zaczął jako sekretarz króla Stefana Batorego, któremu też zawdzięczał stanowisko kanonika gnieźn. O jego działalności kościelnej niewiele wiadomo, ponieważ rzadko bywał w Gn. Zmarł w 1599 i pochowany został w katedrze, we wspólnym grobowcu z kanonikiem gnieźn. Gabrielem Wysockim. Herb S. w katedrze gnieźn. można zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. Marcina Gałczyńskiego, epitafium kanoników gnieźn. J. Gałczyńskiego i G. Wysockiego.

Sulima, w polu czerwonym pod srebrną głowicą, z której wyskakuje czarny orłek, 3 złote kamienie w roztrój. Herb ten występował również pod nazwą Sulimita. Zawołanie: Sulima. Występowały też odmiany herbu różniące się przede wszystkim barwami. W niektórych orłek był przedstawiany na polu złotym. Występowała też odmiana, w której 3 kamienie barwy srebrnej były umieszczone na złotym polu. Herb S. jest bez wątpienia jednym z bardziej znanych pol. znaków rodowych. Stało się tak gł. za sprawą Zawiszy Czarnego, najsłynniejszego pol. rycerza pieczętującego się tym herbem. O S. wspominają również herbarze średniowieczne: *Herbarz Złotego Runa*, *Herbarz Lyncenich*, *Codex Bergshammar*. Pierwszy raz w źródłach pisanych pojawił się w 1397. W katedrze gnieźn. związany był z kanonikiem gnieźn. Adamem Rogaczewskim. Został on członkiem kapituły gnieźn. w 1619 dzięki poparciu abpa Wawrzyńca Gembickiego. Po śmierci w 1622 kanonik został pochowany w katedrze. W katedrze gnieźn. herb S. można zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. A. Rogaczewskiego oraz na płd. ścianie katedry na zewnątrz (obok herbu nieznanego), nad dachem nowego kapitularza (został tam umieszczony, by zaznaczyć działalność prymasa Piotra → Gamrata na rzecz katedry).

Szeliga, w polu czerwonym złoty półksiężyc, zwrócony barkiem ku dołowi; nad nim złoty krzyż łaciński. Zawołanie: Szeliga. Najstarsza pieczęć z tym herbem pochodzi z 1366. Pierwsze wzmianki w źródłach pisanych pojawiły się w 1395. W katedrze gnieźn. herb ten związany jest z osobą abpa → Bodzanty, na którego pieczęciach pochodzących z lat 1383-85 przedstawiono wyobrażenie tego znaku rodowego. Bodzanta został arcybiskupem dzięki nominacji króla Ludwika Węgierskiego. Był jednak najsilniej związany z królem Władysławem Jagiełłą. To właśnie on ochrzcił pierwszego z Jagiellonów i koronował go na króla Polski. O wpływach Bodzanty świadczy zapewne jego herb umieszczony na zworniku pod sklepieniem. Herb S. można również zobaczyć w katedrze gnieźn. nad wejściem do kaplicy doktorów pw. św. Jana Nepomucena.

Szembek, pole tarczy podzielone w lewy skos żółtym pasem, na którym 3 czerwone róże, nad pasem pole niebieskie, na nim koza w biegu zwrócona w lewą stronę; taka sama koza pod pasem w polu czerwonym. Początki tego herbu wiążą się jeszcze z czasami panowania Karola Wielkiego, nie był więc on rdzennie polski. Przywędrował do Polski z Prus, uznany został za panowania króla Zygmunta Augusta. W katedrze gnieźn. herb ten związany jest z osobą abpa Stanisława Szembeka. Został on arcybiskupem gnieźn. w 1705. Dbał o prawa i przywileje Kościoła w Polsce. Współcześni zarzucali mu jednak nepotyzm i zbytnie wywyższanie swojej rodziny. Po śmierci w 1721 został pochowany w katedrze. Herb S. można zobaczyć w katedrze gnieźn. na epitafium abpa gnieźn. S. Szembeka i na dzwonie św. Wojciecha.

Śreniawa, w polu czerwonym srebrna krzywaśń, na której od czoła został umieszczony złoty krzyżyk kawalerski (zaćwieczony). Herb ten znany był również pod nazwami: Śrzeniawita, Śrzeniawa, Śrzeniewita. Zawołanie: Ocele, Śrzeniawa. Wspominał o nim średniowieczny *Herbarz Złotego Runa*. Po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawił się w 1403. Z 1404 pochodzi pieczęć abpa Mikołaja Kurowskiego. Heraldycy pol. początki tego herbu wynoszą jeszcze z czasów pogańskich, choć wydaje się to mało prawdopodobne. W katedrze gnieźn. herb Ś. nie występuje samodzielnie. Można go zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. Adriana Żernickiego i na epitafium kanonika gnieźn. Jakuba Zaksińskiego.

Świnka, w polu czerwonym czarna głowa dzika ze srebrnymi szablami, dolną szczękę ściska lewica w błękitnym rękawie, obszytym od dołu złotymi dzwonkami. Herb ten nazywano również: Parvus, Sus, Porcaria. Zawołanie: Świnka. Występował w odmianie ze złotą barwą pola tarczy. Herb Ś. należy do grupy herbów częściej występujących w średniowiecznych herbarzach, takich jak: *Herbarz* Gelrego, *Herbarz Złotego Runa*, *Herbarz z Bellenville*, *Herbarz Lyncenich*, *Codex Bergshammar*. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1352; po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawił się w 1405. W katedrze gnieźn. związany jest z osobą kanonika gnieźn. Andrzeja Czackiego. Został on kanonikiem w 1600. Zajmował się gł. prawem. Był

członkiem trybunału koronnego, zajmował się korektą prawa na sejmach, trzykrotnie z ramienia kapituły był prezydentem trybunału koronnego. Po śmierci w 1612 został pochowany w katedrze. W katedrze gnieźn. herb Ś. można zobaczyć na epitafium kanonika gnieźn. A. Czackiego i na epitafium kanonika gnieźn. Adama Rogaczewskiego.

Topór, w polu czerwonym srebrny topór w słup ze złotym toporzyskiem. Herb ten nosił również nazwy: Bipenna, Bipennis, Starza, Starża, Wścieklica. Zawołanie: Starza. Zdarzała się także odmiana, w której ostrze toporzyska skierowane było w dół. Jest to bez wątpienia jeden z najstarszych pol. herbów. Wspominały o nim *Herbarz Złotego Runa* i *Codex Bergshammar.* Najstarsza pieczęć z jego wizerunkiem pochodzi z lat 1282-85. W źródłach pisanych pojawił się po raz pierwszy w 1408. W katedrze gnieźn. herb T. nie występuje samodzielnie. Można go zobaczyć na epitafium prymasa Zbigniewa Oleśnickiego, na epitafium kanonika gnieźn. Jakuba Zaksińskiego i na epitafium Anny z Niechanowskich Tomickiej.

Wąż, w polu czerwonym pełzający srebrny wąż w złotej koronie, pożerający złote jabłko. Herb ten nosił również nazwy: Wężyk, Anguis, Serpens. Zawołanie: Wężyk, Zachorz. Najstarsza pieczęć z jego wizerunkiem pochodzi z 1389; z tego samego roku pochodzi pierwsza wzmianka w źródłach pisanych. W katedrze gnieźn. związany jest z abpem Janem → Wężykiem. J. Wężyk został arcybiskupem w 1627. Działalność kościelną dzielił z działalnością polit., po śmierci Zygmunta III był interreksem, zasłynął również jako kodyfikator prawa prowincjonalnego. Dzięki jego staraniom udało się przebudować w latach 30. XVII w. zakrystię kościelną, co zostało upamiętnione wizerunkiem herbu inicjatora przebudowy nad portalem wejściowym w zakrystii, dzielącym zakrystię wikarych od zakrystii prałackiej.

Wczele, pole tarczy szachowane czterorzędowe w 8 pól biało-czarnych. Herb ten nosił również nazwy: Szachownica, Szczela, Wczela, Wszczele, Wszczelic, Lębno. Zawołanie: Wczele, Wszczele. Występował w wielu odmianach. Bardzo często spotykane było pole szachowane w 3 rzędach, składające się z 6 cegieł, na przemian srebrnych i błękitnych, czasem złotych i srebrnych lub błękitnych i złotych. Zdarzała się również szachownica srebrno-czerwona. Herb ten został opisany w średniowiecznym *Herbarzu Złotego Runa*. Najstarszy wizerunek na pieczęci pochodzi z 1368. Można go również zobaczyć na pieczęci kanonika gnieźn. i archidiakona łęczyckiego Bogusława, pochodzącej z 1374. W źródłach pisanych pojawił się po raz pierwszy w 1401. W katedrze gnieźn. herb W. związany jest z sufraganem gnieźn. Janem Gniazdowskim. Objął on swoje stanowisko w 1583. Reprezentował kapitułę na sejmach w Warszawie, jak również w 1587 na sejmie elekcyjnym. Po otrzymaniu zgody kapituły przebudował stary skarbiec na kaplicę grobową, która od tego czasu nosi nazwę: Sufragańska. W kaplicy tej został pochowany po swojej śmierci w 1608. Innym dostojnikiem kościelnym pieczętującym się herbem W. był kanonik gnieźn. Erazm Mieliński. On także został pochowany w katedrze w 1574. Herb W. można zobaczyć w katedrze gnieźn. na płycie nagrobnej kanonika gnieźn. E. Mielińskiego, na epitafium sufragana gnieźn. J. Gniazdowskiego, na epitafium kanonika gnieźn. Maksymiliana Skrzetuskiego i na epitafium kanonika gnieźn. Jana Gałczyńskiego.

Zaręba (Zaremba), w polu czerwonym pod srebrną głowicą, z której wyskakuje czarny lew, 3 złote kamienie, 2 w pas i 1 u podstawy. Herb ten nosił również nazwę: Zarębczyc. Występował w wielu odmianach, najczęściej różniących się barwami pola tarczy (srebrna bądź błękitna), czasem kamienie są czarne. Herb ten znany był w średniowieczu i opisany w wielu herbarzach, takich jak: *Herbarz Złotego Runa*, *Herbarz Lyncenich*, *Codex Bergshammar*. Umieszczony również został na fryzie heraldycznym w Lądzie. Po raz pierwszy w źródłach pisanych pojawił się w 1395. Nie jest rdzennie pol., heraldycy uważają, że przywędrował do Polski z Niemiec lub Czech. W katedrze gnieźn. nie występuje samodzielnie, można go zobaczyć na epitafium Anny z Niechanowskich Tomickiej.

Lit.: A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 1-16, Warszawa 1899-1912; M. Czyżak, *Kapituła katedralna w Gnieźnie w świetle metryki z lat 1408-1448*, Poznań 2003; J.S. Dunin-Borkowski, *Spis nazwisk szlachty polskiej*, Lwów 1887; T. Gajl, *Polskie rody szlacheckie i ich herby*, Białystok 2000; S. Górzyński, J. Kochanowski, *Herby szlachty polskiej*, Warszawa 1990; M. Koczerska, *Zbigniew Oleśnicki i Kościół krakowski w czasach jego pontyfikatu* (*1423-1455*), Warszawa 2004; P. Hudyma, *Herbarz katedry gnieźnieńskiej*, Gniezno 2004; *Katedra Gnieźnieńska*, red. A. Świętochowska, Poznań 1968; J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prałaci i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, Poznań 1888; idem, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej*, Gniezno 1883; S. Kozierowski, *Ród Doliwów. Studia nad pierwotnym rozsiedleniem rycerstwa wielkopolskiego*, Poznań 1923; idem, *Ród Orlów. Studia nad pierwotnym rozsiedleniem rycerstwa wielkopolskiego*, Poznań 1918; S. Krzyżanowski, *Słownik heraldyczny*, Kraków 1870; Z. Leszczyc, *Herby szlachty polskiej*, Poznań 1908; J. Łojko, *Idea fundacji katedry gnieźnieńskiej w świetle analizy heraldycznej rzeźby architektonicznej*, w: *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. l, Warszawa–Poznań 1984; idem, *Średniowieczne herby polskie*, Poznań 1985; G. Mikołajczyk, *Sanktuarium św. Wojciecha w roku 1000-lecia jego męczeńskiej śmierci*, Gniezno 1997; P. Morozowski, *Imago potestatis na pieczęci abpa Jana Gruszczyńskiego*, w: *Heraldyka i okolice. Studia dedykowane Stefanowi*

K. Kuczyńskiemu, Warszawa 2003; idem, *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa 1994; idem, *Polskie tablice erekcyjne z wieków XIV i XV*, „Studia Źródłoznawcze" XXXII-XXXIII, 1990; K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 1-10, Lipsk 1836-1846; F. Piekosiński, *Herbarz szlachty polskiej wieków średnich*, Kraków 1905; idem, *Pieczęcie polskie wieków średnich*, cz. 1 *Doba piastowska*, Kraków 1899; idem, *Pieczęcie polskie wieków średnich i doby piastowskiej* (*uzupełnienie*), Kraków 1936; J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993; Z. Świętochowski, *O właściwą interpretację programu heraldycznego zworników w katedrze gnieźnieńskiej*, „Studia Źródłoznawcze" XXXII-XXXIII, 1990; *Teki Dworzaczka*, wydanie elektroniczne CD1, Biblioteka Kórnicka oddział w Poznaniu 1997; T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej*, Poznań 1881.

Herby współczesne

W katedrze gnieźn. znajdują się herby współczesne. Są to tzw. herby własne i należą bądź należały do dostojników kościelnych związanych z archidiecezją gnieźn. Są wśród nich herby: papieski Jana Pawła II, kard. Augusta → Hlonda, kard. Stefana → Wyszyńskiego, kard. Józefa Glempa oraz abpa Henryka Muszyńskiego. Wszyscy wymienieni dostojnicy kościelni byli i są bardzo mocno związani z archidiecezją gnieźn. przez swoją działalność w archidiecezji oraz przez zasługi, jakie położyli dla Kościoła w Polsce.

Herb Jana Pawła II (na organach w katedrze gnieźn., po prawej stronie pomnika prymasa Wyszyńskiego znajdującego się w nawie bocznej katedry gnieźn.): w polu błękitnym złoty krzyż, w dolnym lewym narożniku również złota litera M.

Herb prymasa A. Hlonda (nad wejściem do budynku Wydawnictwa Gaudentinum przy ul. Kanclerza J. Łaskiego): pole dzielone na 3 części, z lewej strony w polu białym u dołu 3 zielone pagórki, nad nimi złota kotwica, nad nią złota sześcioramienna gwiazda, ponad nią czerwone serce, pole z lewej strony podzielone na 2 części, u góry w polu błękitnym 3 złote lilie, u dołu w polu czerwonym na mieczu ostrzem do dołu klucze św. Piotra: jeden srebrny, drugi złoty, skrzyżowane na mieczu ostrzem w dół.

Herb prymasa S. Wyszyńskiego (nad pomnikiem prymasa znajdującym się w nawie bocznej katedry gnieźn., nad wejściem do dzwonnicy przy katedrze gnieźn., na organach katedralnych): pole tarczy dzielone w rosochę, u góry w polu czerwonym wizerunek Madonny Jasnogórskiej, z lewej strony u dołu głowa św. Jana ze złotą aureolą w polu białym na półmisku, z prawej strony 3 lilie złote w polu błękitnym.

Herb prymasa J. Glempa (na frontowej ścianie podstawy prawego filaru konfesji św. Wojciecha, od strony obejścia): pole dzielone w rosochę, u góry w polu białym złote słońce, z jego obu stron po 3 złote gwiazdy, z prawej strony w polu żółtym św. Wojciech, z lewej w polu czerwonym postać Chrystusa.

Herb abpa H. Muszyńskiego (na frontowej ścianie podstawy lewego filaru konfesji św. Wojciecha, od strony obejścia): w polu dzielonym w pas od góry czerwonym otwarta księga ze słowami „Ecce Venio", od podstawy błękitnym łódź z wiosłem.

Herb prymasa Edmunda Dalbora (w kaplicy Bogorii, na epitafium znajdującym się na ścianie na wprost wejścia do kaplicy, ob. kaplica nosi nazwę kaplica Matki Boskiej Częstochowskiej): w polu dzielonym w rosochę u góry w polu białym krzyż wywyższony, u dołu z prawej w polu błękitnym 3 złote lilie, z lewej w polu czerwonym na mieczu ostrzem do dołu skrzyżowane klucze św. Piotra: jeden srebrny, drugi złoty.

HERB MIASTA GNIEZNA, podstawowym źródłem do ustalenia herbu miejskiego są zachowane pieczęcie miejskie. Zamieszczane na pieczęciach godło jest jedynym wyobrażeniem herbowym danego miasta. Pieczęcie miejskie pochodzące z różnych wieków mają na ogół to samo godło. Występować mogą drobne różnice, wynikające z obowiązujących w różnych epokach stylów. Władze miejskie w związku z ponownym potwierdzaniem przywilejów miejskich niejednokrotnie wprowadzały drobne zmiany i dodatki, lecz nie zmieniały godła i tarczy herbowej.

Historia. Pieczęć miejska pojawia się, gdy miasto uzyskuje prawa miejskie; staje się wówczas wyrazem samorządu miejskiego i symbolem władzy miejskiej. Miasta w Wielkopolsce otrzymywały samorząd miejski przeważnie w formie prawa magdeburskiego. Budowały ratusz i organizowały magistrat – organ wykonawczy radę miasta. Magistrat urządzał kancelarię, która w imieniu rady i magistratu wystawiała dokumenty. Po otrzymaniu praw miejskich i ich zatwierdzeniu przez panującego rada miasta stawała się jednostką prawną, która załatwiała różnorodne sprawy mieszczan. Dokumenty i akta wystawiane przez władze miejskie musiały mieć atrybut wiarygodności, którym była pieczęć miejska. Po lokacji władze miejskie musiały ustalić i wyszukać dla pieczęci odpowiednie godło, czyli herb napieczętny, napis w otoku, oraz zlecić u grawera lub złotnika wykonanie stempla, czyli tłoku. Nadmienić należy, że dla Gn. nie zachowały się tłoki pieczętne od XIII do XVIII w. Zniszczone zostały zapewne podczas licznych pożarów miasta, w tym ratusza w Rynku, gdzie znajdowało się archiwum miejskie. W XIII-XIV w. kształt pieczęci miejskich z reguły był okrągły, a tylko wyjątkowo ostro-

Od lewej: herb i pieczęć prymasa S. Wyszyńskiego, herb Jana Pawła II, herb prymasa J. Glempa, herb abpa H. Muszyńskiego

owalny lub tarczowy. Wielkość pieczęci wahała się od 25 do 90 mm. Były one przywieszane do dokumentów lub wyciskane na dokumencie, zazwyczaj w czerwonym laku. Po 1600 zaczęto stosować odciski papierowe, czyli pieczęcie opłatkowe. Tłoki wykonane były ze srebra, brązu lub żelaza.

Forma. Na wizerunek każdej pieczęci składa się jej wyobrażenie – godło lub herb – i napis, czyli legenda. W polu pieczęci mogły być kontury murów miejskich, święci – patroni miasta albo wyobrażenie króla lub księcia, który obecny był przy lokacji miasta. Częstym godłem na pieczęciach miast pol. były orły: pol., śląski, brandenburski lub gryf pomorski. Ważną częścią pieczęci jest jej legenda, czyli napis otokowy, który umieszczony był między dwoma obwódkami. Każdy napis zaczynał się od znaku krzyża, po którym następował wyraz *Sigillum* (łac. rzeźba na pieczęci, pieczęć), a po nim nazwa pieczęci – miejska (civitatis) lub ławnicza, po której umieszczano nazwę miasta. Od XVI w. dodawano w skrócie określenie rodzaju miasta, np. królewskie lub prywatne.

Herb Gniezna. Gn. uzyskało prawa miejskie prawdopodobnie w 1238 lub 1239. Zostało lokowane na prawie magdeburskim za czasów Władysława Odonica. Było miastem królewskim i siedzibą arcybiskupów. Od XIV do XIX w. Gn. trawiły liczne pożary, które zniszczyły ratusz – siedzibę władz miejskich. Zniszczone zostały dokumenty, część ksiąg wójtowskich i sądu miejskiego, a także pieczęcie miejskie i tłoki pieczętne. O wyglądzie herbu Gn. i pieczęci miejskich można uzyskać wiadomości pośrednio z literatury przedmiotu. Z opisu herbu wynika, że w XIV w. w polu na tle czerwonym znajdował się orzeł biały z głową skierowaną w prawo, na której znajdowała się korona, ogon był rozłożony, skrzydła rozpostarte, a nad tarczą była głowa z koroną, co oznaczało, że Gn. jest miastem królewskim. Autorzy publikacji heraldycznych przytaczają opis najstarszej pieczęci m. Gn.: w polu znajdowała się sylwetka króla na tronie, w rękach miał berło i jabłko, natomiast o nogi oparta była tarcza z orłem polskim. Panuje przypuszczenie, że pieczęć taka powstała w kancelarii miejskiej w okresie panowania Przemysława, w 1296, przetrwała do 1331 i mogła być zniszczona podczas najazdu Krzyżaków na Gn. Następna opisana pieczęć miejska Gn. pochodzi z poł. XIV w. Miała w otoku napis: „S + CIVITATIS – GNEZNENSIS" (o średnicy 37 mm), w polu znajdowały się krzyżyki oraz trójkątna tarcza z orłem pol., a nad nią głowa królewska w koronie. Sfragistycy i heraldycy uważają, że pieczęć powstała po 1333, w okresie panowania Karola Wielkiego. W zbiorach archiwalnych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie zachowała się pieczęć m. Gn. z 1425, która w polu ma orła pol. w tarczy, nad tarczą głowę królewską, a w otoku napis „+ CIVITATIS GNEZNENSIS, 1425". W 1416 pieczęć m. Gn. umieszczono w traktacie zawartym między Mazowszem a Krzyżakami. W polu pieczęci był orzeł biały z małą koroną na głowie, a nad tarczą znajdowała się głowa ludzka w koronie. W Archiwum Państwowym w Poznaniu, w zespole „Akta m. Gn. z l. 1298-1808", wśród dokumentów są ślady pieczęci m. Gn. Większość pieczęci lakowych jest bardzo zniszczona i nieczytelna. Wśród akt miejskich z XVI-XIX w. zachowały się wyciski pieczętne magistratu gnieźn., tzw. papierowe pieczęcie opłatkowe. W polu pieczęci opłatkowych m. Gn. uwidoczniony jest orzeł pol., z głową zwróconą w prawo, ogon jest rozpostarty, a skrzydła rozwinięte. Pod koniec XVI w. na wyciskach pieczęci opłatkowych zanika głowa z koroną, znajdująca się nad tarczą, a pozostaje tylko sama korona. W księdze m. Gn. z 1778 zachował się namalowany herb m. Gn., prawdopodobnie autorstwa sekretarza miejskiego. W czerwonym polu usytuowany jest orzeł biały z koroną na głowie. Orzeł w nogach miał jabłko i berło – insygnia władzy królewskiej. Jest to jedyny zachowany herb m. Gn. znajdujący się w aktach m. Gn. Ponadto w Archiwum Państwowym w Poznaniu wśród gnieźn. akt cechowych zachowała się pieczęć m. Gn. odciśnięta w czerwonym laku w 1525 (o średnicy 35 mm). Napis w otoku brzmi „+ CIVITATIS GNEZNENSIS". W tarczy znajduje się orzeł bez korony na głowie, która występuje nad tarczą. Podobne godła pieczętne pochodzą z 1642 i 1665. W Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie znajduje się kilka dokumentów wystawionych przez władze miejskie Gn. w XVIII w., które zawierają pieczęcie opłatkowe. Średnica pieczęci wynosi 35 mm, a napis w otoku brzmi „Pieczęć miasta I G K M C I – GNIEZNO", w tarczy znajduje się orzeł bez korony, która umieszczona została nad orłem, w polu otokowym. W okresie Księstwa Warszawskiego władze państw. dążyły do unifikacji i wywarły nacisk na władze lokalne, aby herb państw. był herbem władz miejskich. Od 1811 wszystkie pieczęcie miejskie zaopatrzone zostały w herb Księstwa, tj. tarczę sasko-pol. W polu pieczęci m. Gn. tarcza podzielona była na 2 pola, w jednym znajdował się herb saski, a w drugim orzeł pol. oraz napis „PIECZĘĆ MIASTA GNIEZNA – 1811 ROK". W zaborze pruskim od 1815 do ok. 1840 rząd pruski zezwolił magistratowi gnieźn. na używanie pieczęci z dawnym herbem miasta – w tarczy orzeł biały na polu czerwonym, ale bez korony i berła. Po 1850 władze pruskie nakazały umieścić w tarczy orła pruskiego, a nad tarczą głowę królewską w koronie. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 władze miejskie w Gn. odrzuciły niem. herb i wygląd pieczęci. Na posiedzeniu Rady Miasta w Gn. w 1923 przyjęto jednogłośnie herb, na którym w polu czerwonym umieszczony był orzeł biały z koroną, a nad tarczą głowa z koroną królewską. Po raz drugi w 1933 na posiedzeniu Rady Miasta w Gn. postanowiono powrócić do herbu miasta z XVI w. Herb miał następujący wygląd: na czerwonym polu umieszczono białego orła bez korony, która znajdowała się nad tarczą herbową, zwieńczona krzyżykiem. Herb został zatwierdzony przez władze centralne w 1936. Od września 1939 do stycznia 1945 okupant hitlerowski w herbie Gn. umieścił orła niem. Po wyzwoleniu Gn. 21 I 1945 ówczesne władze m. Gn. przyjęły herb miasta, który został wprowadzony w 1936. W związku z reorganizacją władzy administracyjnej w latach 1949-50 przyjęto nowy herb m. Gn. i nowe pieczęcie. W tarczy herbowej na

Herb miasta Gniezna

Od lewej od góry: pieczęć miasta Gniezna z 1331 r.; pieczęć miasta Gniezna z 1425 r.; odcisk gipsowy pieczęci miasta Gniezna z 1545 r.; pieczęć lakowa magistratu miasta Gniezna z 1771 r.; herb miasta Gniezna z księgi Rady Miejskiej z 1778 r.; herb miasta Gniezna z okresu zaboru pruskiego z ok. 1880 r.; herb miasta Gniezna zatwierdzony w 1936 r.; herb miasta Gniezna używany od 1966 r.

czerwonym tle znajdował się orzeł biały. Od 1966 nad tarczą umieszczono koronę zwieńczoną krzyżem. Herb obowiązuje do dzisiaj. Należy nadmienić, że w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego znajduje się XVI-wieczny kafel piecowy z wyobrażeniem herbu miasta królewskiego Gn. Ponadto w gnieźn. muzeum z XVIII-XX w. są odciski opłatkowe z herbem Gn. i druki z okresu 1919-39 zawierające herb miasta.

Lit.: M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960; idem, *Pieczęcie i herby miast Wielkopolskich*, Poznań 1932; E. Scholtz, *Herb i pieczęcie miasta Gniezna*, Gniezno 1993.

HERBOWIE, amatorski zespół muz., zał. w 1966 w Domu Kultury Dzieci i Młodzieży w Gn. przez muzyków z Gn. i Poznania: W. Huebnera – organy, H. Tyranowskiego – saksofon tenorowy, A. Papsę – gitara,

R. Kąsa – gitara basowa i J. Grzymskiego – perkusja. Grupa zaczynała od wykonywania muzyki tanecznej, by wkrótce potem wprowadzić do swego repertuaru utwory amer. i brytyjskich, uznawanych wówczas za progresywne, formacji rockowych, takich jak Blood Sweat and Tears, Jefferson Airplane czy The Spencer Davis Group. W 1968 miejsce R. Kąsa zajął E. Rzyski, a drugim saksofonistą, altowym, został J. Kempiak. W programie wykonywanym przez zespół znalazły się utwory: Cz. Niemena, Czerwono-Czarnych, Niebiesko-Czarnych, E. Presleya i Procol Harum oraz utwory W. Hübnera komponowane do wierszy A. Asnyka. Zespół występował m.in. w amfiteatrze nad jez. Jelonek oraz jako akompaniator żeńskiej grupy → Lechitki podczas koncertów z okazji uroczystości państ. W lipcu 1969, w czasie obozu szkoleniowego dla muzyków w Powidzu, doszło do kolejnych zmian. Do zespołu dołączył gitarzysta M. Tomczak, który wcześniej opuścił grupę → Fan Art. W tym samym roku zespół przestał istnieć, a część jego muzyków znalazła się w grupie Fan Art.

HERNES NIKODEM (ur. 9 II 1914 w Gn., zm. 12 IX 1939), oficer marynarki wojennej, żołnierz kampanii wrześniowej. Pochodził z rodziny o dużych tradycjach muzycznych. W 1934, po uzyskaniu świadectwa maturalnego, złożył pomyślnie egzaminy i rozpoczął naukę w Szkole Podchorążych Marynarki Wojennej w Toruniu. 15 X 1936 został promowany na podporucznika marynarki w korpusie morskim. Następnie ukończył kurs aplikacyjny dla podporucznika marynarki i był dowódcą plutonu rekruckiego w kadrze floty. Na przełomie 1937 i 1938 pozostawał w kadrze flotylli rzecznej w Pińsku. W latach 1938-39 był słuchaczem kursu oficerskiego pływania podwodnego. W 1939 służył w Dywizjonie Okrętów Podwodnych. Od 1 do 12 IX 1939 przydzielony do załogi zapasowej Dywizjonu Okrętów Podwodnych jako dowódca plutonu, poległ podczas pierwszego natarcia pod Mostami. Pochowany został na cmentarzu w Redłowie (grób nr 229). Z zamiłowaniem grał na wiolonczeli. Ze względu na swój głos (tenor) uważany był za najlepszego śpiewaka wśród marynarzy.

HETNAŁ JÓZEF, lekarz weterynarii, ukończył studia w Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie, od 1936 pracował jako lekarz weterynarii w stopniu porucznika w garnizonie wojsk. w Gnieźnie.

HEYMANN ISAAC H. (ur. ok. 1834 w Anras, zm. 1906), holenderski kantor i kompozytor, syn Pinchasa Heymanna. Po kilku podróżach po Węgrzech I.H. został zatrudniony jako kantor kolejno w Wieleniu, Grudziądzu i Gn. W 1856 wrócił do Amsterdamu, gdzie był gł. kantorem aż do śmierci. Był powszechnie nazywany „Gnesener Chazzan" (gnieźn. kantor). W 1898 ukazał się zbiór jego kompozycji *Shire Todah la-El*, dedykowany królowej holenderskiej Wilhelminie z okazji jej koronacji. Syn I.H., Karl, był pianistą i kompozytorem, podobnie córka Johanna, a dwie pozostałe (Louise i Sophia) były śpiewaczkami.

Lit.: „Allgemeine Zeitung des Judenthums", 26 V 1863; M. Herzveld, *Isaac Heymann*, Wien 1881; „Der Israelit", 14 VIII 1901; „Joodsche Courant", 29 V 1903; *Jüdisches Lexikon*, t. 2 (1927, reprint 1982), kol. 1588; *Jewish Encyclopedia* (online edition); „Neue Zeitschrift für Musik", 2 X 1901.

HLOND AUGUST (ur. 5 VII 1881 w Brzęczkowicach – ob. dzielnica Mysłowic, zm. 22 X 1948 w Warszawie), biskup katowicki, arcybiskup gnieźnieńsko-poznański, następnie gnieźnieńsko-warszawski, prymas Polski, kardynał. Syn dróżnika kolejowego Jana oraz Marii z Imielów. Pochodził z wielodzietnej rodziny robotniczej. August oraz 4 jego braci wstąpili do zakonu salezjanów, co umożliwiło im zdobycie rozległego wykształcenia. Przyszły arcybiskup rozpoczął naukę w gimnazjum w Mysłowicach, już w wieku 12 lat wyjechał jednak razem ze starszym bratem Ignacym do kolegiów salezjańskich w Valsalice i Lombriasco we Włoszech. W 1896 rozpoczął nowicjat w zgromadzeniu salezjanów w Fogliz-zo, po roku złożył śluby zakonne. Kontynuował naukę w Rzymie, uzyskując w 1899 stopień doktora filozofii na Uniwersytecie Gregoriańskim. W 1900 wrócił do kraju i objął stanowisko nauczyciela w pierwszym domu salezjańskim w Polsce, utworzonym w Oświęcimiu. W 1905 przyjął święcenia kapłańskie i został przeniesiony do Krakowa, gdzie pełnił obowiązki kapelana w Zakładzie im. ks. Lubomirskiego. Zajmował się młodzieżą ze środowisk rzemieślniczych, redagował „Wiadomości Salezjańskie". Równolegle podjął studia na kierunku filologia polska na Uniwersytecie Jagiellońskim. W latach 1907-09 był przełożonym placówki salezjanów w Przemyślu, jednocześnie kontynuował naukę we Lwowie. W 1909 przeniesiono go do Wiednia, gdzie objął kierownictwo tamtejszego zakładu salezjańskiego. Przyczynił się do osiągnięcia wysokiego poziomu przez wiedeńskie gimnazjum salezjańskie, co stało się ważkim argumentem przemawiającym za oficjalnym zatwierdzeniem zgromadzenia salezjanów na terenie Austo-Węgier (1912). W 1919 A.H. objął zwierzchnictwo nad niemiecko-austriacko-węgierską prowincją zgromadzenia. Podczas pobytu w Wiedniu zetknął się z wpływowym kardynałem Rattim, który wysoko ocenił jego działalność. Uznanie to przyczyniło się do późniejszej kariery kościelnej Hlonda. W 1922 Stolica Apostolska powierzyła A.H. stanowisko administratora części diecezji wrocławskiej przypadłej państwu polskiemu. Na siedzibę administratora wyznaczono Katowice. Hlond położył duże zasługi w zreorganizowaniu struktur kościelnych w pol. części Górnego Śląska. Utworzył kurię biskupią, w której wprowadził jako urzędowy język pol., zreformował administrację, erygował nowe parafie i dekanaty. W 1925 papież Pius XI mianował A.H. bisku-

pem nowo utworzonej diecezji katowickiej (konsekracja na biskupa 3 I 1926). Kilka miesięcy później, po śmierci abpa Edmunda Dalbora, Stolica Apostolska powołała dotychczasowego biskupa katowickiego na opróżnione arcybiskupstwa gnieźn. i pozn. (24 IV 1926), połączone unią personalną. Z zasiadaniem na tronie gnieźn. łączyła się godność prymasa Polski. W 1927 arcybiskup otrzymał nominację kardynalską. Jako arcybiskup gnieźn.-pozn. oraz prymas Polski A.H. rozwinął ożywioną działalność organizacyjną i duszpasterską. Powołał do życia Kancelarię Prymasa Polski, dążył do integracji rozbitych wiekiem niewoli struktur Kościoła pol. Przywiązywał wielką wagę do kształcenia kleru i wychowania młodzieży w duchu katolickim. Zreorganizował studia seminaryjne, umożliwił zdolnym absolwentom kontynuowanie nauki za granicą. Powołał do życia wiele instytucji nauk.-wychowawczych, m.in. Katolicką Szkołę Społeczną (1927) czy Wyższy Instytut Wychowawczy (1933). Starał się o dobre kontakty ze środowiskami intelektualnymi, ustanowił Radę Społeczną przy Prymasie Polski (1933), która propagowała m.in. zasady reformy rolnej. Powołał do życia Akcję Katolicką (1930), organizację mającą ożywić duszpasterstwo wśród świeckich, a zarazem poszerzyć wpływy Kościoła. Akcja skupiła się jednak w dużej mierze na zwalczaniu organizacji lewicowych i robotniczych, nieuznających kierownictwa kleru. Prymas dbał o rozwój kontaktów z Polonią, uczestniczył w zjazdach polonijnych, erygował w Poznaniu Seminarium Zagraniczne (1929). Zreorganizował sądownictwo kościelne, zrezygnował w 1935 z pobierania obowiązkowych podatków, zastępując je dobrowolnymi daninami wiernych. Aktywnie uczestniczył w życiu Kościoła europejskiego. Szeroko zakrojoną i owocną działalność A.H. przerwał wybuch II wojny światowej. Już w pierwszych dniach wojny prymas wyjechał z Poznania, 14 IX przekroczył granicę rumuńską. 11 IX został lekko ranny podczas bombardowania. Decyzję o wyjeździe z kraju podjął w porozumieniu z nuncjuszem apostolskim oraz władzami państw., być może pod ich wpływem. Projekty powierzenia prymasowi eksponowanego stanowiska w strukturach władz emigracyjnych, podnoszone we wrześniu 1939, spotkały się z niezbyt przychylnym odzewem, sam arcybiskup również nie wyraził zgody. Wyjechał ostatecznie do Włoch, a następnie do Francji. Decyzja opuszczenia okupowanego kraju spotkała się z powszechną krytyką różnych środowisk społecznych. Prymas podejmował następnie bezskuteczne starania u władz niem. o zgodę na powrót do Gn. i Poznania. Po ich ostatecznym niepowodzeniu osiadł w Lourdes, gdzie prowadził działalność duszpasterską wśród emigracji polskiej. Starał się też informować opinię światową o sytuacji w okupowanej Polsce. W 1943 przeniósł się do opactwa benedyktynów w Hautecombe. W lutym 1944 został aresztowany przez Niemców. Po odmowie podjęcia współpracy prymasa internowano w Alzacji, a następnie w Westfalii – w Wiedenbrück. W tej ostatniej miejscowości doczekał wyzwolenia przez wojska amer. (1 IV 1945). Po krótkim pobycie w Paryżu i Rzymie wrócił do Polski 20 VII 1945 i zatrzymał się w Poznaniu. Przystąpił natychmiast do odbudowy zniszczonych struktur kościelnych. 15 VIII 1945, korzystając z przyznanego mu przez Stolicę Apostolską upoważnienia, ustanowił pol. administrację kościelną na Ziemiach Odzyskanych. 4 III 1946 papież Pius XII zniósł dotychczasową unię personalną archidiecezji gnieźn. i pozn. August Hlond utracił wówczas tron arcybiskupi w Poznaniu, zachował jednak stolec gnieźn., przy jednoczesnym objęciu arcybiskupstwa warszawskiego. Jako arcybiskup gnieźn.-warsz. (łączenie tych stolic w jednym ręku kontynuowano do 1992) pozostał prymasem Polski. Rezydował odtąd w Warszawie. Nadal energicznie działał na rzecz odtworzenia struktur kościelnych – powołana w 1947 Rada Prymasowska zajmowała się odbudową zniszczonych podczas wojny kościołów. Prymas starał się ograniczyć do niezbędnego minimum kontakty z komunistycznymi władzami państw., odmówił też wszelkiej dalej idącej współpracy. Postawę tę zachował aż do śmierci w 1948. Został pochowany w warsz. katedrze św. Jana.

Pochłonięty kierowaniem całokształtem życia kościelnego w Polsce, ożywioną działalnością organizacyjną oraz aktywnością na forum ogólnoeuropejskim prymas A.H. w mniejszym stopniu zajmował się sprawami archidiecezji gnieźn. Zawsze jednak okazywał szacunek archikatedrze gnieźn. i jej patronowi św. Wojciechowi, podkreślając, iż tam właśnie tkwi źródło jego godności prymasowskiej. W 1929 przywrócił do życia kapitułę kolegiacką przy kościele św. Jerzego w Gn., a w roku następnym zreorganizował kapitułę archikatedralną. W jej skład wchodziło odtąd 3 prałatów (prepozyt, dziekan i kustosz) oraz 4 kanoników. Postać prymasa A.H. była różnie oceniana przez współczesnych oraz historiografię. Podkreślić należy jego wielkie zasługi dla rozwoju Kościoła pol. w okresie międzywojennym, zarówno na Śląsku, jak i w skali całego kraju. Także po II wojnie światowej prymas działał aktywnie na rzecz odbudowy struktur kościelnych. Jego odmowa kontaktów z komunistycznymi władzami zyskała mu szacunek wiernych, była jednak mało realistyczna w istniejącej sytuacji politycznej (linię tę zmienił następca A.H. – Stefan → Wyszyński). Na wizerunku prymasa cieniem położyła się decyzja o opuszczeniu we wrześniu 1939 najechanego przez Niemców kraju. Późniejsza działalność A.H. na emigracji oraz odmowa współpracy z Niemcami zdołały częściowo zatrzeć to wrażenie.

HO!, zespół muz., utworzony w Gn. w 1998, początkowo jako trio Ene Due, w składzie: M. Janas – gitara, K. Święcichowski – gitara basowa i A. Górski – perkusja. Krótko potem dołączyła do nich wokalistka z Torunia – A. Dąbrowska. W następnym roku wokalistką została H. Zajączkowska i zespół przyjął nazwę Ho!. Pierwszym sukcesem było wyróżnienie dla zespołu i H. Zajączkowskiej od wytwórni Sony Music podczas V Superprzeglądu Amatorskich Zespołów Muzycznych SPAZM 2000 w Kaliszu. Kolejnymi – wysokie miejsca zajmowane podczas odbywającej się w Gołańczy Ogólnopolskiej Ostoi Artystycznej „Baszta" w 2000 i 2001. W 2001 Ho! występował w finale Ogólnopolskiego Przeglądu Zespo-

łów Rockowych w Szczecinie, zwyciężył w II edycji Piramidy, czyli Wielkiej Inwentaryzacji Talentów Estrady w Budzyniu, i wystąpił w finale Rockowych Ogródków w Płocku. Rok później znalazł się w finale Rock & Rock Festiwal w Warszawie. W 2003 występował m.in. na festiwalach: Europe by Music w Speyer, FAMA w Świnoujściu, gdzie otrzymał nagrodę Rady Artystycznej, i Studenckim Festiwalu Piosenki w Krakowie, z którego wrócił z wyróżnieniem. W Gn. występował m.in. podczas finału Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy i Juwenaliów w 2003. Od ok. 2005 działa we Wrzesińskim Ośrodku Kultury. Wykonuje modern rocka, opierając swój repertuar na kompozycjach K. Święcichowskiego i M. Janasa do tekstów M. Jeż.

HOFFMANNOWIE, rodzina ogrodników od 5 pokoleń, która od 3 pokoleń mieszkała w Gn. Ok. 1730 na folwarku w Tarniach k. Freystadt na Śląsku urodził się Gottfried Hoffmann, który został ogrodnikiem. Jego syn Gottlieb – również ogrodnik – opuścił Śląsk, emigrując 200 km na północ. Osiedlił się w Działyniu, został „ogrodnikiem dworskim i artystycznym". Jak głosi zapis w metryce ślubu syna Gottlieba, Wilhelma Augusta, był on ogrodnikiem „artystycznym i handlowym". To właśnie Wilhelm August nabył grunty w Gn. ciągnące się wzdłuż ul. Trzemeszeńskiej. Tutaj rozbudował swój zakład ogrodniczy, obejmujący wiele upraw i szkółek. Dom rodzinny H. znajdował się przy ul. Trzemeszeńskiej 69 i stał w pobliżu zabudowań gosp., szklarni, inspektów, stawu i dużego jesionu. Wychowywało się w nim ośmioro rodzeństwa. Najstarszy z nich, Robert August, po zakończeniu pobierania nauk przygotowujących do zawodu ogrodnika zaczął uczęszczać do wyższej szkoły ogrodniczej w nadreńskim Geisenheim. Właśnie Wilhelm August prowadził dalej rodzinny interes. Konieczność wypłacenia spadku po śmierci ojca w 1895 doprowadziła do sprzedania części gruntów i przeniesienia zakładu na granice miasta, tj. na ul. Trzemeszeńską (róg z ul. Piaski – ob. ul. Libelta) naprzeciw nowego cmentarza ewangelickiego. Tam się osiedlił i nabył nieruchomości. Zakład obejmował 100 ha szkółki, zatrudnionych w nim było ok. 150 ogrodników, uczniów i pomocników. Już przed I wojną światową firma August Hoffmann cieszyła się dużą sławą, czego dowodem było powierzenie jej świątecznego przybrania pozn. pałacu na okoliczność wizyty cesarza Wilhelma III. Do Poznania przywieziono tysiące róż, roślin doniczkowych i słoneczników. Po przegranej wojnie Niemcy od dawna zamieszkali w Polsce zmuszeni byli ją opuścić. Wilhelm August, nie chcąc utracić zakładu, zrzekł się obywatelstwa niemieckiego. Mimo bardzo trudnych lat rozbudowywał firmę i dokupował ciągle nowe grunty, brał udział w światowej wystawie w Poznaniu, a za szeroki asortyment róż otrzymał srebrny medal. W latach 30. XX w. prawie niemożliwością było zakupienie przez Niemca gruntu od Polaka, dlatego też August Hoffmann dokonywał zakupów od Niemców i dzięki temu powiększył swoje gospodarstwo m.in. o ziemie w Pyszczynku, na Róży i w Zdziechowie. Na Róży powstała firmowa kuźnia przeznaczona nie do podkuwania koni, lecz do budowy konstrukcji żelaznych służących do wznoszenia szklarni wg instrukcji Augusta Hoffmanna. Wytwarzano też w niej siatkę drucianą. Firma zaopatrywała w drzewa owocowe i alejowe, krzewy, drzewa iglaste, byliny oraz dalie nie tylko Wielkopolskę, ale także cały kraj. Klientami firmy byli zarówno Polacy, jak i Niemcy. Szkółce drzew wielkie szkody wyrządziły srogie mrozy, szczególnie w zimie 1939/40, w wyniku których doszło do przemarznięcia drzewek (trzeba było spalić pół miliona drzew owocowych). Podobna sytuacja powtórzyła się w 1944. Lata wojny przyniosły wiele zmian. W związku z przegrywaniem wojny przez Niemcy i brakiem żołnierzy do wojska coraz częściej powoływano niem. ogrodników. Mimo wszystko szkółka w latach wojennych nadal się rozwijała. August Hoffmann chciał po wojnie pozostać w Gn. i dalej prowadzić firmę. Niestety zmarł w 1945.

HOKEJ NA LODZIE W GNIEŹNIE, pojawienie się h.n.l. w Gn. wiąże się z założeniem w 1887 → Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", które skupiało usportowioną młodzież miasta. W ramach „Sokoła" powstała sekcja h.n.l. Pierwsze treningi i mecze rozgrywane były w prymitywnych warunkach: lodowisko nie miało band, było preparowane ze śniegu polewanego wodą i dokładnie wygładzanego. Dopiero z czasem sytuacja się poprawiła. W 1917 powstał KS → Stella, a w jego ramach z inicjatywy A. → Drzewieckiego, F. Maciejaka, F. Eliksa i S. → Zgóreckiego zorganizowano sekcję h.n.l., jako drugą po sekcji piłki nożnej. Szkolenie w sekcji prowadzono profesjonalnie, choć niezmiennie doskwierały braki infrastrukturalne i sprzętowe (konieczność każdorazowego montażu i demontażu band przed rozegranym meczem i po nim, brak butów z łyżwami, kijów hokejowych i odpowiedniego ubioru). Pojedynki rozgrywane przez Stellę i „Sokoła" cieszyły się sporym zainteresowaniem publiczności. Najlepsi gnieźn. zawodnicy tego okresu to: J. → Olejniczak, J. i H. Dzianottowie, R. Henzel, P. Danek, A. Drzewiecki, A. Wengierek, S. Górecki, Z. → Kasprzak i bramkarz S. Przyłuski. W latach 1946-51 reaktywowana sekcja h.n.l. prowadziła działalność w nieco lepszych warunkach. Meczom towarzyszyło duże zainteresowanie publiczności. Toczono pojedynki z AZS Poznań, zespołami z Wrześni, Torunia, Bydgoszczy i Inowrocławia. W skład zespołu wchodzili: C. Majerowicz, E. Wadzyński, A. Graczyk, J. Sas, Z. Drzewiecki, T. i Z. Tomkowiakowie i bramkarz W. Rasiewicz. Najlepsi zawodnicy z Gn. często zasilali reprezentację Poznania na spotkaniach międzyokręgowych z Katowicami, Krakowem, Bydgoszczą i Toruniem. Drużyna przetrwała w systemie rozgrywek do 1952.

HOKEJ NA TRAWIE W GNIEŹNIE, gnieźn. hokeiści w latach 20. rozpoczęli treningi w barwach → Stelli. Pierwszymi rywalami drużyny w spotkaniach kontrolnych były: KH Siemianowice Śląskie, Venetia Ostrów Wlkp., Poznańskie Towarzystwo Hokejowe i Chojnice; 2 mecze zostały wygrane, 2 przegrane. Skład drużyny był następujący: F. Maciejak, B. Ciemnoczołow-

ski, Kanarek, Jerzyk, Konic, Walkowiak, Gracz, Kapela, M. Grotowski, M. Zyk, B. Panek i Zieliński. W 1935 KS Stella zajął 2. miejsce w rozgrywkach ligowych, a 2 lata później 3. W 1946 częściowo nowa drużyna Stelli ponownie zajęła w lidze 2. miejsce. Rok później Stella sięgnęła po pierwszy tytuł mistrza Polski. W 1948 stelliści powtórzyli sukces, a ZZK Gn. zajęło 2. miejsce. Drużyna hokejowa Stelli, nieco później Spójni, aż wreszcie Sparty w latach 1947-74 aż 14 razy sięgała po tytuł mistrza Polski. Twórcą potęgi gnieźn. hokeja był A. → Drzewiecki, który wrócił do Gn. po walce w armii pol. na Zachodzie w 1946. Z h.n.t. zapoznał się w Kilonii. Przywiózł stamtąd sprzęt sport. i doświadczenie szkoleniowe. Reaktywował sekcję h.n.t. w KS Stella. Stał się jednocześnie menedżerem, trenerem i wychowawcą. Był twórcą potęgi nie tylko gnieźn., ale także pol. hokeja na trawie. Podstawą sukcesów były dokładna selekcja i specjalistyczne treningi. Zbudował znakomity zespół. Wychował zawodników, którzy startowali na Igrzyskach Olimpijskich w Helsinkach (na 11 grających w pierwszym składzie 10 było jego wychowankami). W skład zespołu wchodzili: bracia J.H. i A. Flinikowie (→ Flinik Alfons), bracia J. i M. Małkowiakowie (→ Małkowiak Jan), bracia H. i A. Adamscy, M. → Nowaczyk, B. Pawlicki, L. Wiśniewski, N. → Maciaszczyk, R. → Marzec, E. Czajka oraz zawodnicy, którzy uzupełniali drużynę mistrzów Polski: W. Zieliński, E. Majchrzak i J. Hajduszak. Drużyna mistrzów Polski mecze rozgrywała na boisku klepiskowym przy wieży wodociągowej. W latach 1948-51 aż 5 gnieźn. klubów grało w I lidze, wśród nich: Chrobry, prowadzony przez Z. → Staniszewskiego, plasował się zwykle w okol. 6. miejsca w tabeli; drużyna Zrywu, prowadzona przez J. Olejniczaka, a później przez reprezentanta Polski i olimpijczyka M. Małkowiaka. W Zrywie wychowali się: K., J. i S. Kubiakowie, S. Kasprzyk, B. Czaiński, A. Powałowski, reprezentacyjny bramkarz Z. Karpiński oraz L. Hensler, P. i J. Bogajewscy. Wszyscy byli wielokrotnymi reprezentantami Polski, a S. Kasprzyk i B. Czaiński olimpijczykami. Ponadto grały też Start, Kolejarz i Stella. Na Igrzyska Olimpijskie do Helsinek w 1952 wyjechali: A. Adamski, E. Czajka, R. Marzec, B. Pawlicki, M. Małkowiak, J. Małkowiak, N. Maciaszczyk oraz A., H. i J. Flinikowie. Drużyna pol. wywalczyła 6. miejsce. Znakomita gra A. Flinika sprawiła, że został on powołany przez Światową Federację Hokeja na Trawie do reprezentacji Europy na mecz z Indiami. Mecz ten odbył się 2 VII 1952 w Amsterdamie. Lata 1955-60 przyniosły sukcesy gnieźn. drużyn w I lidze i Pucharze Polski. Gnieźn. hokeiści wygrali też wiele meczów międzynarodowych. Na Igrzyska Olimpijskie w Rzymie wraz z pol. drużyną wyjechało 7 zawodników z Gn.: A., H. i J. Flinikowie, K. Dąbrowski, N. Maciaszczyk, R. Marzec i L. Wiśniewski. Na olimpiadzie w Monachium w 1972 Polskę reprezentowali także gnieźnianie: A. Ciążyński, H. Grotowski, S. Kasprzyk, B. Czaiński i bramkarz S. Wegnerski. Pierwszoplanowymi postaciami gnieźn. h.n.t. byli M. Małkowiak i A. Flinik, uznawani za jednych z najlepszych hokeistów w Europie. Nowego impulsu do gry w h.n.t. dostarczyło oddanie do użytku w 1999 nowoczesnego boiska ze sztuczną trawą, stanowiącego obiekt GOSiR. Stadion ma sztuczne oświetlenie, trybuny na tysiąc osób oraz nagłośnienie. Wszystko to pozwoliło na uzyskanie międzynarodowej licencji. Do realizacji tak wielkiej inwestycji przyczynili się: poseł T. Tomaszewski, wiceprezydent Gn. A. Grzelak, prezes Polskiego Związku Hokeja na Trawie prof. J. Smorawiński, prezes Sparty Gn. H. Gędek, znakomity hokeista A. Flinik i sekretarz klubu Sparta S. → Piwowarski. H.n.t. okazuje się sportem chętnie uprawianym przez rodzeństwa i dziedziczonym z pokolenia na pokolenie, a Gn. obfituje w znane rodziny hokejowe. Są to rodziny: Grotowskich (Marian, Henryk, Ryszard, Marek, Robert, Marcin, Hubert, Mirosław i Rafał), Fliników (Alfons, Henryk, Jan), Adamskich (Antoni, Heliodor, Jan), Małkowiaków (Maksymilian, Jan). Najlepsi gnieźn. strzelcy w barwach narodowych do 2002 to: L. Hensler (219 meczów, 26 bramek), R. Grotowski (202/51), W. Klatt (111/17), H. Grotowski (90/53), P. Mikuła (79/15), N. Maciaszczyk (50/5), S. Kasprzyk (49/2), A. Powałowski (44/6), A. Flinik (43/4), H. Flinik (40/4), J. Flinik (40/26). Ob. w reprezentacji Polski grają gnieźnianie: R. Grzeszczak, A. i P. Mikułowie, M. Gromadzki oraz R. Grotowski. Dużym sukcesem było zajęcie przez drużynę Startu Gn., prowadzoną przez W. Jankowskiego, 3. miejsca w rozgrywkach ligowych w sezonie 2001/2002. Sekcja h.n.t. kobiet została założona przez GKS Sparta w 1987. Już wcześniej w 1967 jako trener Polonii Wrocław obecność Gn. w żeńskim h.n.t. zaznaczył olimpijczyk R. Marzec. Pierwszym trenerem Sparty został A. Flinik. Sekcja organizacyjnie wzmocniona została funkcją wiceprezesa, którym został W. Lieske, i kierownika sportowego – J. Jankowskiego. W 1990 po S. Piwowarskim funkcję kierowniczą w klubie objął H. Gędek. Pracą szkoleniową kierowali: S. Kasprzak, J. Michałowski i A. Trzaskawka. Władze klubu utworzyły UKS Dyszkę – sport. sekcję dziewcząt w Szkole Podstawowej nr 10 w Gn. Z najmłodszymi pracuje D. Kowalska. Szkoleniem centralnym objętych zostało 15 zawodniczek, w tym 5 w kadrze narodowej. Najlepsze to: J. Jankowska, J. Wypijewska, M. Graczyk, D. Antkowiak i K. Sobczak. W centralnym szkoleniu znalazły się także: K. Lieske, J. Jędrzejowska-Kasprzak oraz bramkarka M. Wencel. Najlepsze zawodniczki z Gn. znalazły uznanie w oczach trenerów niem. W Bundeslidze grały J. Jankowska i J. Wypijewska. Gnieźnianki walczyły o najwyższe miejsca w pol. lidze. Hokeistki Sparty nie zdobyły nigdy tytułu mistrza Polski, ale wiele razy znajdowały się na 2. i 3. miejscu. Tytuł mistrza Polski zdobyły w rozgrywkach halowych. Osiągnięciem indywidualnym J. Jankowskiej i J. Wypijewskiej było zdobycie „Złotej Laski", nagrody „Przeglądu Sportowego" dla najlepszej hokeistki polskiej. Juniorki młodsze Sparty 3 razy wywalczyły mistrzostwo ogólnopolskiej olimpiady młodzieży. Praca szkoleniowa i organizacyjna H. Gędka, W. Lieske i S. Kasprzaka pozwoliły wywalczyć prawo gry w rozgrywkach europejskich. W 1995 na turnieju w Wiedniu gnieźnianki zajęły 4. miejsce.

HOLAS ALEKSANDER (ur. 6 XII 1911 w Jutrosinie w pow. Rawicz, zm. 27 VI 1993 w Żabikowie k. Poznania), mgr inż. architekt, konserwator, wykładowca. Ukończył gimnazjum w Trzemesznie, studiował architekturę na Wydziale Architektury Politechniki Lwowskiej (absolutorium w 1939; dyplom uzyskał na Politechnice Gdańskiej w 1948). W okresie okupacji pracował w zakładach lotniczych w Mielcu. W 1945 osiadł w Trzemesznie, a w 1946 w Gn., gdzie objął stanowisko architekta w Zarządzie Miejskim. Prace podjęte na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Poznaniu Z. → Kępińskiego: zabezpieczenie i odbudowa kościoła d. kanoników regularnych w Trzemesznie (1945-52) i rotundy św. Prokopa w Strzelnie (1945, 1948-53), skierowały zainteresowania A.H. ku architekturze zabytkowej. Podczas prac renowacyjnych w Trzemesznie dokonał odkrycia 2 romańskich kolumn i reliktów bazyliki z XII w., co stało się asumptem do przeprowadzenia w latach następnych systematycznych badań archeol.-architektonicznych (K. → Józefowiczówna). Podobne poszukiwania w ponorbertańskim kościele w Strzelnie pozwoliły w 1946 dokonać odkrycia wraz z prof. Z. Kępińskim słynnych rzeźbionych kolumn romańskich. W 1953 w tymże kościele odsłonił płn. romański tympanon z Chrystusem na Majestacie. W 1946 podjął się na zlecenie ks. prymasa S. → Wyszyńskiego kierownictwa prac regotyzacyjno-konserwatorskich katedry w Gn., trwającego ponad 20 lat. Od 1949 związał się na stałe z Poznaniem, gdzie został kierownikiem Pracowni Architektonicznej Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, którą w 1951 na polecenie ministra kultury i sztuki zreorganizował, tworząc w Poznaniu Oddział P.P. Pracownie Konserwacji Zabytków; pracował także w Inwestprojekcie (do końca 1968). Równocześnie był architektem i członkiem Komisji Diecezjalnych Budownictwa Sakralnego Kurii Metropolitalnych w Gn. (1948-86) i w Poznaniu (1969-80). Lista zabytkowych obiektów, które znalazły się w gestii prac inwentaryzatorskich, projektowych czy konserwatorskich A.H., obejmuje 44 budowle z XII-XIX w., sakralne i świeckie, z Wielkopolski, Kujaw, Śląska (Wrocław, Bytom Odrzański, Świdnica). W latach 1955-61 przywrócił do stanu pierwotnego romańską kolegiatę w Kruszwicy oraz zespół budowli staromiejskich Poznania z renesansowym ratuszem, Odwachem, pałacem Górków wraz z zabudową całej kwatery kamienic i pałacem Działyńskich na czele, odbudowanych w latach 1949-61. W Gn. oprócz regotyzacji katedry zaprojektował, jako architekt kurialny, rewaloryzację i częściową rekonstrukcję zespołu zabytkowych budowli w najbliższym sąsiedztwie katedry: barokowej dzwonnicy, budynku kolegiat, XVIII-wiecznych kanonii (ul. Tumska 7 i 8) oraz rozbudowanego na biura pałacu arcybiskupiego. Pracę pedagogiczną prowadził w latach 1948-55 w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych w Poznaniu i na Wydziale Historii Sztuki Uniwersytetu Poznańskiego. Drugą pasją A.H. była twórcza działalność na polu współczesnej architektury sakralnej. Wg jego projektów wzniesiono 45 kościołów (m.in. w Gn.: pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana na os. Grunwaldzkim i pw. św. Bogumiła na os. Tysiąclecia), 13 kaplic, domów katechetycznych, ośrodków parafialnych, klasztorów, domów księży emerytów (Poznań, Gn., ul. Chociszewskiego). Projektował też wnętrza sakralne. Projekty powstały gł. w latach 70. i 80., częściowo w ramach działalności własnej pracowni projektowej, utworzonej w 1973, z narażeniem kariery zawodowej w okresie walki ustroju z Kościołem. W dorobku A.H. znalazły się także projekty miejskich obiektów przemysłowych (Poznań, Konin, Trzcianka, Słotwiny) i spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego (Poznań, Grudziądz, Nowa Sól). Laureat wielu nagród, m.in. złotej odznaki Ministerstwa Kultury i Sztuki „Za Opiekę nad Zabytkami" (1976), medalu Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu „Za Ochronę Zabytków Województwa Poznańskiego" (1988), złotej odznaki papieskiej Pawła VI „Pro Ecclesia et Pontifice" za regotyzację katedry gnieźn. (1968). Członek Stowarzyszenia Historyków Sztuki, opublikował kilka artykułów nauk. poświęconych zabytkowej architekturze.

HOŁOGA LEON (ur. 1 III 1916 w Gn., zm. 8 V 2006 w Gn.), porucznik w stanie spoczynku, sowiecki więzień, uczestnik bitwy pod Monte Cassino. Służbę zasadniczą odbył przed wojną w 68. Pułku Piechoty we Wrześni wchodzącym w skład gnieźn. Dywizji Piechoty. W chwili wybuchu wojny został zmobilizowany i wcielony do Korpusu Ochrony Pogranicza; znalazł się na Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej. 18 IX 1939 dostał się do sowieckiej niewoli i został zesłany na Sybir. W 1941 wstąpił do organizującej się armii Andersa i wyszedł z nią w 1942 z terenu Związku Radzieckiego. Przez Iran dostał się do Afryki Płn. W 1944 jako żołnierz kierowca brał udział w bitwie pod Monte Cassino, a następnie walczył o Ankonę i Bolonię. W 1947 powrócił do kraju i podjął pracę w swoim zawodzie jako fryzjer. Był aktywnym członkiem Związku Sybiraków, Związku Inwalidów Wojennych i związków kombatanckich. Za wybitne zasługi bojowe i bohaterstwo na polu walki został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Walecznych pod Monte Cassino, medalem II Korpusu, Krzyżem Bojowym Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, Krzyżem Sybiraków, Medalem Wojny Obronnej 1939 oraz medalem Ministerstwa Obrony Narodowej i odznaczeniami regionalnymi.

HORN KARL (ur. 26 X 1807 w Berlinie, zm. 18 V 1889 w Berlinie), ur. w rodzinie profesora uniwersyteckiego. Studiował prawo w Berlinie i Heidelbergu. Karierę zawodową rozpoczął w Sądzie Najwyższym w Berlinie. W 1839 przeszedł do pracy w administracji. W latach 1863-69 był naczelnym prezesem Prowincji Poznańskiej. W 1865 otrzymał dziedziczny tytuł szlachecki.

Od 1869 do 1882 stał na czele połączonych prowincji Prusy Wschodnie i Prusy Zachodnie. W 1882 przeszedł w stan spoczynku. W okresie sprawowania funkcji naczelnego prezesa Prowincji Poznańskiej interweniował w Górnośląskiej Dyrekcji Kolei Żelaznych, dzięki czemu linia kolejowa Poznań – Bydgoszcz poprowadzona została przez Gn. W 1862 popierał utworzenie w Gn. wielowyznaniowego gimnazjum męskiego. Wdzięczni gnieźnianie przemianowali ul. Żydowską na Hornstrasse. Nazwa ta obowiązywała do 1919, a następnie w okresie okupacji hitlerowskiej (ob. ul. Mieszka I). W 1867 otrzymał tytuł Honorowego Obywatela Gniezna.

HOROVITZ (HOROWITZ) MARKUS (ur. 14 III 1844 w Ladány k. Tokaju na Węgrzech, zm. 1910 we Frankfurcie nad Menem), niemiecki rabin i historyk. Wywodził się z rodziny zasłużonej na polu nauki. Studia rabinackie odbył w jeszybotach w miastach: Ujhely, Verbé i Eisenstadt. W latach 1868-71 studiował filozofię i języki orientalne na uniwersytetach w Wiedniu, Budapeszcie i Berlinie, a doktorat uzyskał na uniwersytecie w Tybindze. W grudniu 1871 objął urząd rabina w Lęborku na Pomorzu, a w 1874 – w Gn. Przebywał tam do września 1878, kiedy to przeniósł się do Frankfurtu nad Menem i rozpoczął aktywną działalność reformującą szkoły religijne. Był jednym z przywódców niem. związku rabinów (Deutsche Rabbinerverband) oraz kierownikiem niem. sierocińca dla dzieci żydowskich w Jerozolimie. M.H. był autorem kilku prac nauk., w tym: *Zur Geschichte der Jüdischen Gemeinde in Eisenstadt* (wyd. 1869), *Jose ben Jose* (wyd. w czasopiśmie „Jüdische Presse" w 1873), 4 tomy *Frankfurter Rabbinen* (wyd. 1882-85), *Jüdische Aerzte in Frankfurt am Main* (wyd. 1886), *Die Wohltätigkeitspflege bei den Juden im Alten Frankfurt* (wyd. 1896), *Zur Statistik der Jüdischen Bevölkerung im Alten Frankfurt* (wyd. 1896), *Die Frankfurter Rabbinerversammlung vom Jahre 1603* (wyd. 1897), *Die Inschriften des Alten Friedhofes der Israelitischen Gemeinde zu Frankfurt am Main* (wyd. 1901); spośród popularnych prac wymienić można: *Maṭṭeh Lewi* (książka napisana po hebrajsku o listach rozwodowych, wydana we Frankfurcie nad Menem w 1891), opowiadania o początkach osadnictwa żydowskiego na Węgrzech (drukowane w czasopiśmie „Izraelita Kőzlőny" w 1869).

Lit.: *Markus Horovitz*, „Allgemeine Zeitung des Judenthums" 1910, nr 14, s. 164-165; J. Horowitz, *Horowitz Markus*, „Jüdisches Jahrbuch für Hessen-Nassau und Adreßbuch der Gemeindebehörden, Organisationen und Vereine" 1932/33; *Jüdisches Lexikon*, t. 2 (1927, reprint 1982), kol. 1670-1671; *Jewish Encyclopedia* (online edition); *Encyclopedia Judaica*, t. 8, kol. 981-982; M. Horovitz, *Frankfurter Rabbiner*, Frankfurt am Main 1969, s. 339-376 (tu pełna bibliografia jego prac); *Encyclopedia Judaica* (wyd. 2, 2007), t. 9, s. 529-530.

HOTEL „DU NORD", najstarsze wzmianki o hotelu pochodzą z poł. XIX w. (wg rysunku F. Pacelta z 1861). Budynek mieścił się na narożniku ob. ul. Mieszka I i ul. Dąbrówki; początkowo był w posiadaniu Żyda Krzywonosa (Krzywynosa). Od 1918 właścicielem hotelu był przybyły do Gn. nauczyciel, publicysta i działacz oświat.-kult. E. Biernacki (1875-1939), ojciec przyszłego bpa L. Biernackiego, który kupił go od emigrującego Niemca Fiebiga. Właściciel po wybuchu powstania wielkopolskiego w 1918 wziął udział w potyczce pod Zdziechową. Aby upamiętnić odzyskanie niepodległości przez Polskę, zmienił nazwę hotelu na „Polonia" i przebudował go wg projektu J. Wellengera. Budynek miał na parterze restaurację, na piętrze 14 pokoi gościnnych i małą salkę kinową. W 1935 hotel kupił B. Solibieda (1908-86) i użytkował go do września 1939. Po II wojnie światowej w ramach nacjonalizacji hotel przejęła (w 1955) Administracja Domów Mieszkalnych. Działalność prowadziły tu Państwowe Zakłady Gastronomiczne. Restaurację nazwano „Robotnicza", a po 1980 „Dąbrówka". W 1991 urodzona we Francji córka ostatniego właściciela T. Solibiedy odzyskała obiekt i przystosowuje go do pierwotnej eksploatacji, któremu przywróci nazwę „Du Nord".

Hotel „Du Nord"

HOTEL „POLONIA" zob. Hotel „Du Nord".

HUTA TRZEMESZEŃSKA, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 29 mieszkańców. Nazwa Huta była nadawana nowo tworzonym osadom przemysłowym zajmującym się produkcją metalu lub szkła. Do nazwy Huta dodawano nazwę wsi, na której gruntach osada została założona. Wzmiankowana w 1789 jako Huta Duchowna. Własność klasztoru w Trzemesznie do 1793. W latach 80. XIX w. terytorium wsi liczyło 228 ha,

było tu 13 domów, 119 mieszkańców (18 ewangelików, 101 katolików), w tym 37 analfabetów.

HYBZA FRANCISZEK, lekkoatleta, specjalista w rzutach. Szczególnie dobre wyniki osiągał w pchnięciu kulą 6 i 7,25 kg. W latach 1930-35 należał do najlepszych miotaczy w kraju. W Poznaniu stoczył pasjonujący pojedynek z rekordzistą świata w tej konkurencji Z. Heliaszem. Przegrał, uzyskując jednak znakomity wynik: 13,27 m. Zginął zamęczony w obozie koncentracyjnym.

HYNEK FRANCISZEK (ur. 1 XII 1897 w Krakowie, zm. 8 IX 1958 w Szatarpach), podpułkownik Wojska Polskiego, pilot balonowy, dwukrotny zwycięzca w Międzynarodowych Zawodach Balonowych o Puchar Gordona Bennetta (w 1933 w Chicago z Z. Burzyńskim i w 1934 w Warszawie z W. Pomaskim). 8 IX 1958 w ramach obchodów Święta Lotnictwa startował na balonie SP-BZB Poznań z placu 21 Stycznia w Gn. do swojego ostatniego tragicznego lotu. Zginął nieoczekiwanie w niewyjaśnionych do końca okolicznościach pod Kościerzyną w nocy z 8 na 9 IX. Uchwałą Miejskiej Rady Narodowej w Gn. z 1 VII 1959 stadion miejski (żużlowy) przy ul. Wrzesińskiej otrzymał imię płka Hynka.

I

IBRAHIM IBN JAKUB (ur. w Tortosa (?) w Hiszpanii), kupiec, podróżnik, dyplomata żydowski. W latach 965-71 odbył podróż po zach. i środkowej Europie (m.in. do Obodrytów i do Czech), z której pozostawił relację, znaną ze streszczenia zamieszczonego w XI-wiecznej *Księdze dróg i królestw* Al-Bakriego. Stanowi ona ważne źródło informacji o państwie Mieszka I; określił je jako najrozleglejsze z państw zachodniosłowiańskich, a Mieszka nazwał królem Północy. Podał także informacje na temat liczebności wojsk Mieszka, opieki księcia nad drużyną, bogactw jego państwa, a także sposobu budowy grodów przez Słowian i niektórych ich zwyczajów.

IDRISI AL (ur. 1100, zm. 1165), geograf i kartograf żydowski. Po podróżach w Afryce Płn. i Europie osiadł w 1138 na dworze króla Sycylii Rogera II, gdzie przystąpił do sporządzania mapy świata. Komentarz do rytej w srebrze mapy, tzw. *Księga Rogera*, zawiera m.in. opis Polski. A.I. podał, że znajdują się tutaj miasta: Ikraku (Kraków), Ginazna (Gniezno), Ratislaba (Wrocław), będące silnymi centrami, gromadzącymi dostatki z różnych krajów. Kraków i Gn. miały mieć blisko siebie stojące budowle, podobną wielkość i wygląd. Gn. określone zostało jako miasto ludne i piękne.

IGNALIN, osada w gminie Trzemeszno, parafia Kruchowo, ob. niezamieszkała. W XIX w. folwark należący do gminy Ławki. Właścicielem I. w XIX w. był Mielęcki, potem Ignacy Moszczeński. W latach 80. XIX w. I. liczył 2 domy, 45 mieszkańców.

IMIELENKO, wieś w gminie Łubowo, parafia Imielno, 154 mieszkańców. Nazwa wywodzi się od imelników, czyli łowców ptaków. Dawna własność rodu Wczelów. Ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Imielnie. W 1580 własność S. Jemielińskiego. W 1976 odkryto na terenie I. 2 cmentarzyska należące do kultury łużyckiej i wejherowsko-krotoszyńskiej. Badania wykazały, że wieś zamieszkiwana była już ponad 5000 lat temu. Dawniej na skraju wsi znajdował się dwór rodziny Surowieckich. W latach 80. XIX w. było tu 15 domów, 110 mieszkańców (106 ewangelików, 4 katolików), w tym 17 analfabetów. W okresie międzywojennym na terenie wsi znajdowały się 2 wiatraki. W centrum znajdują się: szachulcowa chata z poł. XIX w. oraz liczne zabudowania z 2. poł. XIX i początku XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Imielenko, chata wiejska z poł. XIX w.

IMIELNO, wieś parafialna w gminie Łubowo, ob. 146 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 645 ha. Parafia pw. Narodzenia NMP, 617 wiernych, księgi metrykalne od 1796. W 1243 Przemysł I i Bolesław Pobożny nadali wieś klasztorowi Bożogrobców w Gn. Dawny ród wsi Wczelów w XIII lub XIV w. ufundował kościół, w którym mieścił się słynący z cudownej mocy obraz Najświętszej Marii Panny. W 1865 kościół wraz z cudownym obrazem spłonął. Do naszych czasów zachowała się kopia obrazu pochodząca jeszcze sprzed 1860. Mieści się ona w kościele imieleńskim, wybudowanym w 1870 z fundacji rodziny Moraczewskich. W latach 80. XIX w. było tu 13 domów, 108 mieszkańców, w tym 33 analfabetów. Na terenie wsi znaleziono ślady osad dymarkowych z okresu rzymskiego. Prawdopodobnie był to jeden z największych ośrodków hutnictwa na terenie Wielkopolski. W pobliżu, w Nowej Wsi Lednogórskiej (ob. Imielno), znajduje się XIX-wieczny dworek.

Rys. brakteatu z czasów Mieszka III Starego (2. poł. XIII w.) z postacią św. Wojciecha; monetę znaleziono na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Imielnie

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

IMIOŁKI, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Waliszewo, ob. 69 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 265,13 ha. Dawna własność rodu Porajów. W 1580 I. funkcjonowały pod nazwą Jemiełowicze. Na płd. krańcu znajduje się pozostałość po średniowiecznym grodzisku stożkowatym i jest to miejsce pochówku żołnierzy szwedzkich poległych w bitwie pod Brzozogajem w 1656. W początkach XIX w. był to folwark liczący 369 ha, należący do hr. A. Węsierskiego. W latach 80. XIX w. własność Chełmickich. Było tu 9 domów i 93 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 53 analfabetów. W lesie na skraju wsi znajduje się stanica harcerska. W 1997 na polach I. powstała z inicjatywy oo. dominikanów z Poznania → Brama Trzeciego Tysiąclecia. Jest to konstrukcja metalowa ważąca 5,5 tony, mająca 12 m wys. i 39 m dł. W czasie wizyty Ojca Świętego w 1997 przedstawiciele młodzieży pol. dokonali symbolicznego wejścia chrześcijaństwa w III tysiąclecie. W 2000 na polach lednickich zbudowano dzwonnicę z dzwonem ufundowanym przez gminę Tarnowo Podgórne. Od 2002 trwa budowa klasztoru i Domu Pielgrzyma. Miejsce corocznych lednickich spotkań młodzieży z całej Polski.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Imiołki, brama stanicy harcerskiej

INSKRYPCJA GNIEŹNIEŃSKA „OSSA TRIUM...", odkryta w 1959 przez Gabrielę → Mikołajczyk podczas prac wykopaliskowych prowadzonych pod kierunkiem Kazimierza → Żurowskiego w katedrze gnieźn., wyryta w zaprawie gipsowej i zachowana jedynie częściowo

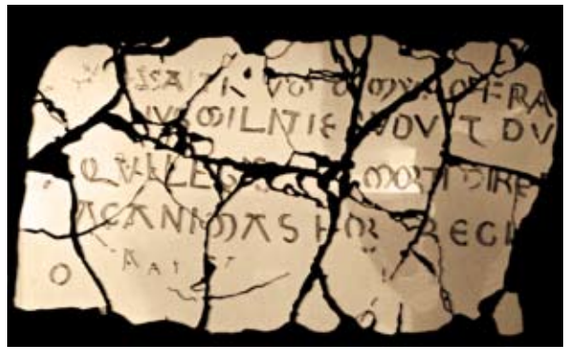

Nagrobna płyta gipsowa z inskrypcją w podziemiach katedry gnieźnieńskiej

wierszowana inskrypcja o charakterze nagrobnym. Pierwotnie datowana była na 1. poł. XI w. i w związku z tym uważana za najstarszy zachowany na ziemiach polskich zabytek literacki. Najnowsze badania archeol. (Tomasz Janiak) zdają się wykazywać, że → grobowiec Pięciu Braci Męczenników, w którym jest zlokalizowana, pochodzi z XII w.
Inskrypcja wykonana jest pismem majuskułowym przeważnie o charakterze kapitały kwadratowej; tzw. uncjalną postać ma 9 liter (na 64 zachowane), z czego 3 E (na 4), 5 M (na 5) oraz 1 T (na 5); dwukrotnie pojawia się ligatura OR, jeden raz znak suspensji. Litery inskrypcji nie wykazują wielkiego podobieństwa do liter inskrypcji kamiennych z XII w. znanych z terenów Polski (słup koniński, tympanony fundacyjne z Wrocławia i Strzelna itp.); najbliższą paralelę literniczą dla inskrypcji gnieźn. stanowi inskrypcja na patenie z Łęczycy z 2. poł. XI-1. poł. XII w.
Inskrypcja składa się z 4 wierszy, z których każdy – zachowany w mniej więcej połowie lub dwóch trzecich – stanowi heksametr daktyliczny o stosunkowo poprawnej budowie metrycznej. Tekst przedstawia się następująco (z restytucją lakun w sytuacjach ewidentnych i z podziałem na stopy metryczne):
OSSA TR[I]|VM T[V]MV|LO FRA| [TRVM...]
[..]NVS | MILITI|E PVDV|[I]T DV[...]
QVI LEG[I]S | [...] MOR|TI DI|RE[...]
AC ANI|MAS HO|R(um) RE|GI[...]
Kości trzech w grobie braci ...
... NVS (MVNVS – obowiązek?) służby zawstydził DV...
Ty, który czytasz, ... śmierci DIRE... (DIREPTOS – wyrwanych?)
A ich dusze królowi ...
Próby rekonstrukcji całości tekstu inskrypcji gnieźn. dokonała Brygida Kürbis, łącząc go z opisem męczeństwa Pięciu Braci, pióra Brunona z Kwerfurtu; jest to jednak rekonstrukcja co najmniej częściowo błędna. Pewne propozycje w tej sprawie, jak również pewne paralele formularzowe między inskrypcją gnieźn. a nagrobnymi inskrypcjami zachodnioeuropejskimi przedstawił Tomasz Płóciennik (*L'inscription „Ossa trium..." à la cathédrale de Gniezno,* „Cahiers de civilisation médiévale").

IZBY PORODOWE, zakłady zamkniętej opieki lekarskiej, podległe właściwym ośrodkom zdrowia, mające za zadanie udzielanie pomocy położniczej przy porodach prawidłowych, pielęgnowanie położnic i noworodków oraz kierowanie rodzącej do szpitala w razie porodu nieprawidłowego. Na terenie pow. gnieźn. powstały 2 izby: w Kłecku i Niechanowie. Ich uroczyste otwarcie odbyło się 22 VII 1956. Dysponowały one 6 łóżkami etatowymi, jednak niejednokrotnie zmuszone były przyjmować więcej pacjentek. Rocznie odbywało się w obu izbach porodowych do 800 porodów fizjologicznych, a w 1969 tylko w izbie w Kłecku odbyło się ponad 500 porodów. Nad przebiegiem porodu czuwały wykwalifikowane położne, wśród których należy wymienić S. Zwolankiewicz

i K. Wasilewską z Kłecka oraz S. Szturomską z Niechanowa. Nadzór lekarski nad izbą w Kłecku sprawowali: dr med. W. Bujarski, dr M. Tobolski, dr K. Gonet i dr med. L. Pawłowski. W izbie w Niechanowie nadzór lekarski sprawowali: dr med. W. → Szałkowski, dr K. Gonet i dr H. Ksycki. Pracę izb koordynował powiatowy inspektor położnictwa, znakomity lekarz i organizator służby zdrowia F. → Burian. Z powodu zmniejszającej się liczby porodów oraz zwiększenia liczby łóżek w szpitalach izby zamknięto – w Niechanowie w 1981, a w Kłecku w 1986. Izby porodowe odgrywały doniosłą rolę edukacyjną w nieufnych wobec instytucji medycznych społecznościach wiejskich, a przez stworzenie matce w trakcie jej pobytu w placówce możliwości bliskiego kontaktu z noworodkiem oraz bliskimi stały się prekursorami zmian we współczesnym położnictwie.

IZYDY FIGURKA, pełnoplastyczny posążek siedzącej bogini Izydy, trzymającej na kolanach małego Horusa, odlany z brązu; wys. 19,5 cm. Miał zostać znaleziony podczas kopania kopca na ziemniaki na polu tuż przy wsi Małachowo (ob. Małachowo Złych Miejsc) w 1860 lub 1861 na głębokości 10 stóp. Zabytek przekazany został przez radcę Ulatowskiego do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk: przechowywany następnie do 1945 w Muzeum Wielkopolskim (w dziale prehistorycznym), zaginął w czasie II wojny światowej. Kult egipskiej bogini macierzyństwa, darzącej życiem i płodnością, był szeroko rozpowszechniony w okresie hellenistycznym w cesarstwie rzymskim. Bogini ta cieszyła się dużą popularnością w starożytnym Rzymie, wprowadzona oficjalnie do panteonu rzymskiego na początku III w. Kult Izydy i Horusa rozwinął się także za Aleksandra Sewera nad Morzem Czarnym w Olbii (nad Bohem), gdzie znaleziono wiele wyrobów egipskich. Stąd też posążek z Małachowa traktowano przez długi czas jako unikatowy na ziemiach pol. (nie licząc rzekomego znaleziska główki Izydy w Kartuzach) import figurki Izydy z obszaru państwa rzymskiego lub z terenów nadczarnomorskich z Olbii, który zapewne jako łup wojenny miał dotrzeć na ziemie pol. w starszym okresie wpływów rzymskich (pierwsze wieki n.e.). Pojawiła się nawet hipoteza (autorstwa prof. W. Szafrańskiego), że omawianą figurkę intencjonalnie pozbawiono pogańskich atrybutów kultowych przez odłamanie sterczących rogów: co miało służyć wtórnej adaptacji wyobrażenia bóstwa egipskiego do potrzeb kultu chrześcijańskiego, tzn. jako wyobrażenie Madonny z Dzieciątkiem. Współcześnie kwestionuje się wartość poznawczą większości posążków i amuletów egipskich z terenów środkowej i wsch. Europy, pochodzących rzekomo z okresu wpływów rzymskich. Dotyczy to również figurki z Małachowa, którą zalicza się do kategorii zabytków niepewnych zarówno co do chronologii, jak i co do okresu, kiedy nastąpiła jego depozycja w ziemi. Składa się na to kilka przyczyn. Zwraca się uwagę, że większość rzekomych przedmiotów pochodzenia egipskiego, znalezionych w tej części Europy, pochodzi z XIX-wiecznych odkryć, kiedy to zabytki egipskie były powszechnym przedmiotem kolekcjonerstwa. Udokumentowano przypadki podrzucania wtedy takich zabytków, przywożonych z Egiptu, uważanych za szczególnie cenne znaleziska archeologiczne. Mogło to służyć realizacji różnych celów pseudonaukowych, negocjowaniu wyższej ceny sprzedaży przez znalazcę; odkrycia mogły też dotyczyć przedmiotów przywiezionych z Egiptu i zgubionych przez kolekcjonera. Bardzo podobna figurka Izydy karmiącej Horusa znana jest z XIX-wiecznego odkrycia 7 posążków egipskich w miejscowości Szwekszznie na Litwie: przy czym współcześnie wykazano, że przedmioty te zostały wówczas podrzucone (ustalenia J. Kolędy). Nie można również jednoznacznie stwierdzić, czy zabytek z Małachowa jest antykiem, czy tylko dziewiętnastowieczną podróbką.

Małachowo Złych Miejsc, posążek bogini Izydy z Horusem

J

JACOB BEN NAFTALI, talmudysta pochodzący z Gn., który działał w poł. XVII w. Jego ojciec (zm. w 1646) był wybrany do sejmu Żydów wielkopolskich. J.b.N. w pożarze stracił majątek i swoje książki, co zmusiło go do podróżowania. W 1652 wydał w Amsterdamie zbiór symbolicznych wierszy *Nahalat Ya'acob Melizot*, zawierający dialogi między ciałem i duszą, pieśni na błogosławieństwo zwojów Tory oraz hymny poświęcone ofiarom pogromów kozackich w 1648. Był także zaangażowany jako korektor w wydanie książki Nathana Hanovera *Yewen Mehulah*, która ukazała się w Wenecji w 1653. Przed udaniem się do Rzymu w 1654 otrzymał list rekomendacyjny dla tamtejszych gmin żydowskich od Mojżesza Zacuto. Podróż do Rzymu związana była z prośbą skierowaną do papieża o wystawienie listu protekcyjnego przeciwko oskarżeniom o mordy rytualne oraz przeciwko napaściom na synagogi, jakich dopuszczali się w Wielkopolsce uczniowie kolegiów jezuickich.

Lit.: *Encyclopedia Judaica*, t. 9, kol. 1222; *Encyclopedia Judaica* (wyd. 2, 2007), t. 11, s. 35; *Jewish Encyclopedia* (online edition); D. Kaufmann, *Eine Blutschuldigung um 1654 in Großpolen und Jakob b. Naftali aus Gnesen als Sendbote zum Papste nach Rom*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums" 38, 1894, s. 89-96; M. Steinschneider, *Catalogue of the Hebrew Books in the Bodleian Library*, kol. 1242.

JAKOWICZ KAZIMIERZ (ur. 25 XI 1888 w Wilnie, zm. 10 II 1971 w Gn.), lekarz medycyny, oficer Wojska Polskiego. Studia medyczne odbył na uniwersytecie w Dorpacie. Dyplom doktora wszech nauk lekarskich otrzymał w 1917 na uniwersytecie w Kijowie. W latach 1916-18 odbył służbę wojsk. w armii ros., a w latach 1920-22 w Wojsku Polskim. Był oficerem legionów

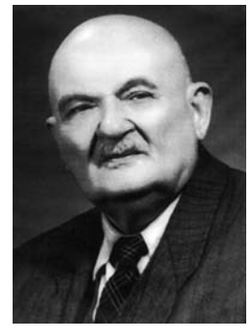

J. Piłsudskiego i uczestnikiem wojny 1920. W latach 1918-20 był lekarzem cukrowni i gminy żydowskiej w Dziunkowie (Ukraina), w latach 1922-45 lekarzem Ubezpieczalni Społecznej, do 1932 w Miłosławiu, a następnie w Strzałkowie. Od 1946 do 1960 pracował jako lekarz domowy Ubezpieczalni Społecznej, a później Miejskiej Przychodni Obwodowej w Gn. Przyjmował również pacjentów w prywatnym gabinecie.

JAKUB ŚWINKA (zm. 4 III 1314 w Uniejowie), arcybiskup gnieźnieński. Rycerski ród Świnków wywodził się ze Śląska. Stryj Jakuba dzierżył kasztelanię spicymierską w ziemi sieradzkiej. Sam Jakub rozpoczął w nieznanym bliżej czasie karierę kościelną przy archikatedrze gnieźn., osiągając godność kantora w tamtejszej kapitule. Był już wówczas znany książętom wielkopolskim Bolesławowi Pobożnemu i Przemysłowi II oraz księciu krakowskiemu – Bolesławowi Wstydliwemu, którym oddał nieokreślone bliżej usługi. Dzięki poparciu Przemysła II w 1283 objął tron arcybiskupi w Gn. Nastąpiło to po 12-letnim wakansie na stolicy gnieźn., ciągnącym się od śmierci abpa → Janusza w 1271. Niemożność osadzenia następcy wynikała z różnicy zdań w tej kwestii pomiędzy kapitułą i książętami wielkopolskimi a Stolicą Apostolską. Spowodowało to wzajemne utrącanie kilku kolejnych kandydatów. Elekcja Jakuba przeprowadzona została w 1. poł. 1283 przez kapitułę, z poparciem Przemysła II, lecz wbrew woli Kurii Rzymskiej. Arcybiskup elekt udał się osobiście do Rzymu i zdołał uzyskać zatwierdzenie papieża Marcina V (30 VII 1283). Objęcie godności arcybiskupiej przez J.Ś. było dużym sukcesem Kościoła gnieźn. i księcia wielkopolskiego.

Pierwsze lata pontyfikatu upłynęły J.Ś. na porządkowaniu zaniedbanych spraw archidiecezji. Zwołał szereg synodów (m.in. w 1285 i 1287 w Łęczycy, w 1290, 1298 i 1309 w Gn.), na których wydawał statuty zmierzające do przywrócenia dyscypliny oraz podniesienia poziomu umysłowego i moralnego kleru. Zdecydowanie wystąpił przeciwko rosnącemu naporowi duchowieństwa niem., obsadzającego urzędy i beneficja w pol. prowincji kościelnej. Statuty łęczyckie z 1285 nakazywały, by stanowiska kościelne związane z nauczaniem i głoszeniem kazań zajmowały tylko osoby urodzone w Polsce i znające miejscowy język. W oczach późniejszych historyków przyniosło to arcybiskupowi sławę obrońcy języka polskiego. Umocnił wpływy stolicy gnieźn. na Pomorzu, gdzie szczególnie opiekował się przynależnym do archidiecezji archidiakonatem słupskim. Podjął bezskuteczne kroki zmierzające do przywrócenia Gn. zwierzchności nad ziemią chełmińską, w której działała podległa w praktyce zakonowi krzyżackiemu diecezja w Chełmnie. Propagował kult św. Wojciecha, z jego polecenia spisano nowy żywot świętego, arcybiskup zalecił również regularne uwzględnianie imienia patrona archidiecezji w liturgii. Usiłował w ten sposób przeciwdziałać osłabianiu pozycji św. Wojciecha przez związany z Krakowem kult nowego patrona kraju – św. Stanisława. J.Ś. dbał o zachowanie niezależności Kościoła pol. wobec miejscowych książąt, w razie potrzeby nie wahał się też jednak interweniować w Rzymie przeciwko niesłusznym, jego zdaniem, decyzjom legatów papieskich.

Pierwszym wielkim wyzwaniem o charakterze kościelno-polit., przed którym stanął arcybiskup, był długotrwały konflikt pomiędzy bpem wrocławskim Tomaszem II a księciem wrocławskim Henrykiem IV Prawym. Jako głowa polskiej prowincji kościelnej wspierał biskupa, walczącego o prawa i przywileje Kościoła. Arcybiskupa niepokoił też fakt opierania się księcia na duchowieństwie niem. i zdarzające się na Śląsku próby wyłamywania się tamtejszych instytucji kościelnych z podległości wobec pol. archidiecezji. Zajmował jednak stanowisko umiarkowane i ostatecznie udało mu się doprowadzić do ugody pomiędzy Tomaszem II a Henrykiem Prawym. Być może popierał plany księcia wrocławskiego związane z zajęciem Krakowa i podjętymi staraniami o przywrócenie w Polsce godności królewskiej. Przerwała je przedwczesna śmierć Henryka w 1290. Mocą testamentu zmarłego księcia Kraków przypadł władcy wielkopolskiemu Przemysłowi II, którego aspiracje zjednoczeniowe i królewskie arcybiskup popierał w całej pełni, a zapewne i sam rozbudzał. Po wymuszonym przez króla czeskiego Wacława II usunięciu się Przemysła II z Krakowa (1291) J.Ś. zaangażował się w zabiegi o uzyskanie dla księcia wielkopolskiego korony królewskiej. Jego poparcie zaważyło na pozytywnej decyzji papieża Bonifacego VIII w tej sprawie. Koronacja królewska Przemysła II, przeprowadzona przez arcybiskupa w katedrze gnieźn. 26 VI 1295, była triumfem zarówno Przemysła II, jak i J.Ś. Po ponad dwóch wiekach nawiązał on do wczesnopiastowskiej tradycji koronowania królów Polski właśnie w katedrze gnieźn. Na wyraźne życzenie arcybiskupa w ceremonii uczestniczyła większość episkopatu polskiego (nieobecni biskupi wrocławski i krakowski nadesłali pisemne zgody i usprawiedliwienia). Rychłe zamordowanie Przemysła II w lutym 1296 uniemożliwiło rozwinięcie tego sukcesu, do dzisiaj trwają też spory historyków o znaczenie ideowe i zasięg terytorialny królestwa Przemysła II (królestwo ogólnopolskie czy partykularne – wielkopolskie).

W walce o spadek po Przemyśle II J.Ś. sprzyjał początkowo księciu głogowskiemu Henrykowi, zmuszony był jednak uznać rządy księcia kujawsko-sieradzkiego Władysława Łokietka, który ostatecznie objął władzę w Wielkopolsce w 1296. Utrzymał ją do przełomu 1299 i 1300, gdy dawne władztwo Przemysła II zajął król Czech Wacław II. Był on obecnie bezpośrednim panem Małopolski, Wielkopolski, Pomorza Gdańskiego oraz ziemi sieradzko-łęczyckiej, jego zwierzchnictwo uznawało też wielu książąt śląskich i kujawskich. W sierpniu 1300 koronował się w Gn. na króla Polski, aktu koronacji dokonał ponownie J.Ś. W tym kroku arcybiskupa starsza historiografia widziała często dziwne załamanie dotychczasowej linii polit. i trudne do wytłumacze-

nia ustępstwo wobec wielkiego wroga Polski. Obecnie zmienił się sam osąd panowania Wacława II w Polsce i dostrzeżono znaczące zasługi tego władcy (m.in. zaprowadzenie porządku, zreformowanie administracji, wprowadzenie lepszej monety). W tym świetle zrewidowano też poglądy dotyczące postawy arcybiskupa. Samo skłonienie Wacława do przyjęcia tytułu króla Polski, w sytuacji gdy i tak posiadał on już większość ziem kraju, było znaczącym sukcesem, gdyż podkreślało odrębność i niezależność Królestwa Polskiego wobec Korony Czeskiej. Kolejna koronacja w Gn. wzmacniała przy tym rangę i pozycję archikatedry (miała to być ostatnia już koronacja króla pol. przeprowadzona w tym miejscu). Współpraca arcybiskupa z nowym królem nigdy nie była jednak zbyt ścisła i już podczas samego aktu koronacji nie obyło się bez pewnych zadrażnień. Wkrótce J.Ś. zraził się zresztą do rządów czeskich (nowe władze faworyzowały przybyszów z Niemiec, Czech i Śląska) i od ok. 1302 pracował nad ich obaleniem. W 1304 poparł powracającego do kraju Władysława Łokietka, który opanował Małopolskę, Kujawy, ziemię sieradzko-łęczycką i Pomorze Gdańskie. Samą Wielkopolskę po rychłej śmierci Wacława II (1305) i jego syna Wacława III (1306) zajął książę głogowski Henryk. J.Ś. pozostał jednak w bliskich kontaktach z Władysławem Łokietkiem, rządy głogowskie raziły go faworyzowaniem cudzoziemców. Wyrazem wsparcia udzielanego nowemu księciu krakowskiemu stała się seria procesów kościelnych wytoczonych przez arcybiskupa bpowi krakowskiemu Janowi Muskacie. Zarzucono mu liczne przewinienia kościelne i nieposłuszeństwo wobec arcybiskupa. Winą J. Muskaty było jednak przede wszystkim jego oddanie dla rządów czeskich, które wspierał jako starosta Wacława II, ścigając Władysława Łokietka i prześladując jego zwolenników – także wśród duchowieństwa. Trwający od 1306 proces doprowadził w 1308 do ekskomunikowania i zawieszenia biskupa, wobec apelacji Jana w Stolicy Apostolskiej nie przyniósł jednak ostatecznego rozstrzygnięcia konfliktu. Niemniej dał księciu podstawę prawną do faktycznego usunięcia J. Muskaty z Krakowa. W ostatnich latach życia J.Ś. przebywał w dobrach arcybiskupich w ziemi sieradzko-łęczyckiej i wystąpił otwarcie przeciwko wielkopolskim rządom książąt głogowskich, synów zmarłego w 1309 Henryka. Ekskomunikował ich w 1312, po czym z zadowoleniem powitał zajęcie dzielnicy przez Władysława Łokietka na przełomie 1313 i 1314. Był to ważny krok na drodze do zjednoczenia kraju i wstęp do starań Władysława o koronę królewską. Sam arcybiskup nie odegrał już jednak żadnej roli w nowej epoce, zmarł bowiem w marcu 1314. Zwłoki sprowadzono do Gn. i pochowano w kościele św. Jerzego.

Jakuba Świnkę słusznie uważa się za jedną z najwybitniejszych postaci w galerii arcybiskupów gnieźn., nie tylko w okresie średniowiecza, lecz i w całych dziejach archidiecezji. Obejmując rządy po długoletnim wakansie, zdołał uporządkować sprawy podległego sobie Kościoła. Z wielką energią zaangażował się w życie polit. swojej epoki, stając się gł. propagatorem i szermierzem idei zjednoczenia państwa oraz odrodzenia godności królewskiej w Polsce. Konsekwencją i oddaniem tej sprawie wyraźnie przewyższał współczesnych sobie książąt. Walczył o zachowanie praw i pozycji Kościoła gnieźn. oraz o utrzymanie pol. charakteru archidiecezji. Znacząco przyczynił się do rozbudowy dóbr ziemskich arcybiskupstwa, podejmując w nich także akcję lokacyjną. Dzięki niemu prawa miejskie otrzymał m.in. Żnin (w nieznanym dokładnie roku). Miasto to stało się ulubioną siedzibą arcybiskupa, który niezbyt chętnie rezydował w samym Gnieźnie.

Lit.: W. Karasiewicz, *Jakub II Świnka arcybiskup gnieźnieński 1283--1314*, Poznań 1948; K. Gołąb, T. Silnicki, *Arcybiskup Jakub Świnka i jego epoka*, Warszawa 1956.

JAKUB Z BOKSIC (Boksica, Bokszyca, Bokszycki) (ur. ok. 1440 we wsi Boksicze, w pow. opatowskim, zm. w listopadzie 1497), profesor teologii, doktor medycyny, kanonik gnieźnieński, pielgrzym. W 1474 jeszcze jako kanonik św. Floriana na Kleparzu udał się drogą morską, przez Włochy, do Jerozolimy i Palestyny. Będąc duchownym, w 1477 we Włoszech uzyskał stopień doktora medycyny; był człowiekiem wybitnym i wykształconym w duchu nowych prądów. W 1478 mianowany kanonikiem gnieźn.; w 1483 podjął starania u arcybiskupa i kapituły na kolejną pielgrzymkę do Ziemi Świętej, którą miał odbyć jeszcze w tym samym roku. Po śmierci kanonika zachowało się kilkanaście ksiąg w bibliotece archidiecezjalnej w Gn.: są to dzieła teologiczne i prawnicze.

Lit.: M. Borowiak, *Cierpienia w drodze do grobu Chrystusa*, „Kulisy Gnieźnieńskie" 1993, nr 32; J. Bystroń, *Polacy w Ziemi Świętej, Syrji i Egipcie 1147-1914*, Kraków 1930; D. Giżewski, *Lekarze w Gnieźnie do czasów rozbiorów*, „Gniezno. Studia i Materiały historyczne", Warszawa-Poznań 1984; S.A. Korwin, *Stosunki Polski z Ziemią Świętą*, Warszawa 1958; I. Kwilecka, *Jakub z Boksic*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, Warszawa-Poznań 1981; J. Pertek, *Polacy na morzach i oceanach*, t. 1 do roku 1795, Poznań 1981; S. Zieliński, *Mały słownik pionierów polskich kolonialnych i morskich*, Warszawa 1932.

JAKUB ZE SIENNA (ur. 1413, zm. 4 X 1480 w Łowiczu), biskup włocławski i arcybiskup gnieźnieński, dyplomata. Syn wojewody sandomierskiego Dobiesława ze Sienna oraz Katarzyny, córki podskarbiego Dymitra z Goraja. Studiował w Rzymie teologię i prawdopodobnie prawo. Karierę zawdzięczał kuzynowi – kard. i bpowi krak. Zbigniewowi → Oleśnickiemu, który zapewnił młodemu krewniakowi stanowisko w kancelarii królewskiej oraz szereg beneficjów kościelnych, m.in. kantorię (1435) i prepozyturę krak. (1442). Działalność dyplomatyczną J. zapoczątkował w 1442 udziałem w rokowaniach z węgierskimi przeciwnikami elekcji Władysława III Warneńczyka na tron tego kraju. W następnych latach J. przebywał na Węgrzech w otoczeniu królewskim (1444). Po objęciu tronu pol. przez Kazimierza Jagiellończyka (1447) utrzymał stanowisko w kancelarii i otrzymał nawet za sprawą króla nowe beneficja kościelne: kantorię i prepozyturę gnieźn. (1452 i 1456), pozostał jednak stronnikiem Z. Oleśnickiego. W jego imieniu posłował w 1448 do

papieża Mikołaja V, starając się bez większego powodzenia usprawiedliwić biskupa z poparcia okazywanego soborowi bazylejskiemu i antypapieżowi Feliksowi V. W narastającym konflikcie między królem a skupionymi wokół Z. Oleśnickiego panami małopolskimi J. znalazł się w obozie kardynała i aktywnie przeciwstawiał się polityce królewskiej, broniąc zwłaszcza przywilejów Kościoła. Licząc na przychylne stanowisko przyjaznego niegdyś Z. Oleśnickiemu (zm. w 1455) papieża Piusa II, król wyznaczył J. jako posła na poświęcony problemowi krucjaty antytureckiej kongres w Mantui (1459). W obliczu trwającej właśnie wojny trzynastoletniej z zakonem krzyżackim (1454-66) J. zabiegał o zdjęcie klątwy z miast pruskich i wysunął projekt przeniesienia zakonu na pogranicze tureckie. W kontaktach z Piusem II zyskał osobistą przychylność papieża, który w 1460 wyznaczył go na wakujące biskupstwo krak. Nominat otrzymał poparcie ze strony możnowładztwa małopolskiego oraz kapituły, której pierwotny kandydat – Jan Lutek z Brzezia – ustąpił pod presją króla pragnącego narzucić własnego człowieka – Jana Gruszczyńskiego. Wobec zdecydowanej postawy króla J. schronił się wraz z częścią kapituły w zamku Oleśnickich w Pińczowie, gdzie w 1461 przyjął święcenia biskupie. Zagrożony oblężeniem przez nadciągające oddziały królewskie, zmuszony został do ucieczki. Gdy pod dyplomatycznym naciskiem Kazimierza Jagiellończyka Pius II cofnął nominację, J. zrezygnował ostatecznie z biskupstwa i zdał się na łaskę monarchy (1463). Zawiedziony nieskutecznością protekcji papieskiej zbliżył się do obozu królewskiego i w 1465 przyjął ofiarowane biskupstwo włocławskie. Jako biskup wspierał politykę królewską w końcowym okresie wojny trzynastoletniej, zabiegał o świadczenia finansowe duchowieństwa i sam udzielał władcy znacznych pożyczek. Uczestniczył w rokowaniach pokojowych i podpisaniu II pokoju toruńskiego (1466). W charakterze królewskiego pełnomocnika organizował nową administrację w przyznanych Polsce Prusach Królewskich (Pomorze Gdańskie wchodziło zresztą w skład jego diecezji). Brał następnie udział w licznych misjach dyplomatycznych, związanych z zabiegami o trony czeski i węgierski dla synów królewskich (w latach 1473-79). Dzięki poparciu Kazimierza Jagiellończyka przeszedł w 1474 na arcybiskupstwo gnieźn., także na tym stanowisku realizując politykę króla. Dbał o rozwój gosp. dóbr biskupich w zarządzanych kolejno diecezjach, wzniósł kilka kościołów. Interesował się prądami humanistycznymi i zgromadził bogatą bibliotekę, ofiarowaną następnie Akademii Krakowskiej oraz katedrom w Gn. i Włocławku. Zamawiał w kraju i sprowadzał z zagranicy liczne wyroby rzemiosła artyst., które wzbogaciły skarbce katedralne. Po śmierci pochowany został w katedrze gnieźnieńskiej.

JAKUB ZE ŻNINA (zm. ok. 1140), arcybiskup gnieźnieński. Zdaniem piszącego w XV w. Jana Długosza miał on wywodzić się z rodziny plebejskiej osiadłej w Żninie. Współczesna historiografia uznaje go jednak za przedstawiciela możnowładztwa pol., członka rodu Porajów-Różyców lub Pałuków. O młodości i początkach kariery J. wiadomo niewiele. Miał wykształcenie teologiczne i prawnicze, zdobyte zapewne za granicą (może w Laon we Francji). Wg Jana Długosza godność arcybiskupią miał objąć w 1120, po zmarłym w 1120 Marcinie. Jeszcze w 1124 J. występował jednak jako prepozyt gnieźn., goszcząc w tym charakterze udającego się z misją na Pomorze Ottona z Bambergu. Obecnie przyjmuje się, że J. zasiadł na stolicy gnieźn. ok. 1124, zajmując ją po śmierci nieznanego z imienia następcy Marcina (przypuszczalne lata pontyfikatu 1115-24). Godność objął z nominacji księcia Bolesława III Krzywoustego i blisko współpracował z tym władcą aż do końca jego panowania. Być może już na czas pontyfikatu J. przypadła legacja do Polski kard. Idziego z Tuskulum, który ok. 1123-25 zreorganizował pol. prowincję kościelną w związku z chrystianizacją świeżo opanowanego Pomorza. Utworzono wówczas nowe biskupstwa we Włocławku i Lubuszu, wytyczono też na nowo granice diecezji polskich. W kolejnych latach J. zmuszony był stawić czoło zakusom abpa magdeburskiego Norberta z Xanten (przyszłego św.), który korzystając ze schizmy w Rzymie, uzyskał w 1133 bullę papieża Innocentego II nadającą Magdeburgowi prawa zwierzchnie nad Kościołem polskim. Być może zaważyło tu domniemane poparcie Polski dla antypapieża Anakleta II. W ścisłej współpracy z księciem Bolesławem abp J. podjął kontrakcję Kościoła polskiego. Zabiegi o cofnięcie bulli ułatwiła śmierć św. Norberta w 1134 oraz pewne ustępstwa polit. Bolesława Krzywoustego wobec Niemiec. 7 VII 1136 Innocenty II wystawił bullę protekcyjną dla arcybiskupstwa gnieźn. (→ *Bulla gnieźnieńska*, złota bulla), potwierdzającą jego istnienie i przywileje. Przy okazji wyliczono w niej również uposażenie Kościoła gnieźn. Z powodu zapisanych w tekście bulli licznych pol. imion i nazw własnych jest to zarazem ważny zabytek dokumentujący rozwój języka polskiego. W 1138 arcybiskup był obecny przy wydaniu przez zbliżającego się do kresu życia Bolesława Krzywoustego statutu sukcesyjnego (tzw. testamentu Bolesława Krzywoustego) i wraz z innymi dostojnikami świeckimi oraz kościelnymi zaprzysiągł jego treść. Wkrótce poparł jednak juniorów, młodszych synów zmarłego Bolesława Krzywoustego, zagrożonych pozbawieniem dzielnic przez starszego Władysława II Wygnańca – księcia zwierzchniego (princepsa). W interesie Kościoła oraz warstwy możnowładczej leżało bowiem utrwalenie rozbicia kraju na dzielnice i osłabienie władzy monarszej. W 1141 arcybiskup uczestniczył w zwołanym przez juniorów i ich matkę, księżnę wdowę Salomeę, zjeździe w Łęczycy. Jego postanowienia były wyraźnie wymierzone przeciwko Władysławowi II i stały się przyczyną wybuchu pierwszej wojny między braćmi. W toku kolejnych walk w latach 1144-46 J. również stanął po stronie młodszych książąt. Gdy w 1146 Władysław oblegał swych braci przyrodnich – Bolesława Kędzierzawego i Mieszka Starego w grodzie pozn., arcybiskup przybył do obozu princepsa i usiłował pośredniczyć w korzystnej dla juniorów ugodzie. Po odrzuceniu tej propozycji rzucił na

Władysława klątwę. Towarzyszyły temu dramatyczne okoliczności, gdyż sędziwy i schorowany już arcybiskup przewożony był na wózku, a opuszczając namiot książęcy, zawadził o podtrzymujący go słup i spowodował zawalenie się całej konstrukcji. Uznano to powszechnie za zapowiedź rychłej klęski Władysława. Istotnie, jego armia dała się wkrótce zaskoczyć niespodziewaną odsieczą i została rozbita w bitwie pod obleganym grodem. Opuszczony przez wszystkich Władysław uszedł do Niemiec, a przebywając na wygnaniu, miał się skarżyć, że gł. sprawcą jego upadku był właśnie arcybiskup. Niedługo po tych wydarzeniach J. zmarł, najpóźniej w 1148.

J. ma duże zasługi w rozwoju struktur Kościoła gnieźn. Obok wspomnianej już reorganizacji prowincji przeprowadzonej przez legata Idziego oraz skutecznej walki w obronie niezawisłości arcybiskupstwa można tu wskazać utworzenie w 1140 biskupstwa pomorskiego w Wolinie (pozostało ono w prowincji gnieźn. do 1188) czy podjęcie budowy okazałej kolegiaty w Tumie pod Łęczycą (1140). Ukończona w 1161, jest ob. jednym z najwspanialszych zabytków architektury romańskiej w Polsce. Arcybiskup popierał kult św. Wojciecha. W 1127 w Gn. świętowano uroczyście odnalezienie głowy męczennika (ukrytej podczas najazdu czeskiego w 1038/1039). Arcybiskupowi przypisuje się też autorstwo antyfony skomponowanej ku czci świętego. Starsza historiografia usiłowała łączyć z osobą J. wykonanie brązowych Drzwi Gnieźnieńskich przedstawiających sceny z życia św. Wojciecha oraz powstanie tzw. *Tempore illo* – poświęconej Wojciechowi legendy brewiarzowej. Obecnie jednak obydwa te dzieła wiąże się z 2. poł. XII w. Arcybiskup popierał rozwój życia monastycznego w Polsce, za jego czasów pojawił się w kraju zakon cystersów (początki fundacji w Jędrzejowie i Łeknie). Uważa się go również niekiedy za autora zaginionego dzieła *Excerpta ex theologia et iure canonico*.

JAKUBOWSKI EWARYST (ur. 20 X 1928 w Gn., zm. 3 V 2008 w Gn.), lekarz medycyny, specjalista chorób wewnętrznych i medycyny ogólnej. Dyplom lekarza uzyskał w 1953 na Wydziale Lekarskim Akademii Medycznej w Poznaniu. W latach 1953-57 pełnił służbę w Wojsku Polskim, zwolniony do cywila w stopniu kapitana. W 1955 rozpoczął pracę w lecznictwie otwartym społ. służby zdrowia w Gn. W 1958 objął funkcję kierownika przychodni specjalistycznej, a w 1959 kierownika Miejskiej i Powiatowej Przychodni Obwodowej. W 1963 uzyskał specjalizację I stopnia w zakresie chorób wewnętrznych, w 1968 specjalizację II stopnia w zakresie medycyny ogólnej, a w 1975 specjalizację II stopnia w zakresie chorób wewnętrznych. Z chwilą powstania Zespołu Opieki Zdrowotnej w 1973 objął funkcję kierownika Działu Podstawowej Opieki Zdrowotnej. Równocześnie pracował w szpitalu na oddziale chorób wewnętrznych, początkowo jako asystent, starszy asystent, później zastępca ordynatora. Od 1979 prowadził dodatkowo Poradnię Medycyny Pracy. Przez wiele lat był członkiem Komisji Lekarskiej Wojskowej Komendy Uzupełnień. Po przejściu na emeryturę nadal pełnił dyżury lekarskie na oddziale chorób wewnętrznych do 2001. Zasłużył się dla Gn. jako doskonały organizator i koordynator placówek lecznictwa otwartego w mieście i powiecie.

JAKUBOWSKI TEODOR (ur. 20 IX 1895 w Volkstädt w Niemczech, zm. 13 X 1943 w Rawiczu), skrzypek, puzonista i kapelmistrz. W młodości uczył się gry na skrzypcach, a następnie na wiolonczeli i fortepianie. Studiował w konserwatorium muzycznym w Berlinie. W latach 1915-17 służył w armii niem., walcząc na froncie zachodnim podczas I wojny światowej. Swoje umiejętności rozwijał w orkiestrze wojsk., uczył się też grać na puzonie. Uczestniczył w powstaniu wielkopolskim. W 1919 zamieszkał w Gn. Od 1920 był muzykiem orkiestry wojsk. 17. Pułku Artylerii Lekkiej. W latach 1923-39 był jej kapelmistrzem. Pod jego kierownictwem orkiestra osiągnęła bardzo wysoki poziom. Po kampanii wrześniowej wrócił do Gn. Pracował jako rzemieślnik i od 1941 działał w konspiracyjnym Związku Walki Zbrojnej. Aresztowany 15 X 1942, więziony w Gn. i Rawiczu, został skazany na karę śmierci i stracony w więzieniu w Rawiczu.

JAN KROPIDŁO (ur. ok. 1360 w Opolu, zm. 3 III 1421 w Opolu), arcybiskup nominat gnieźnieński, książę opolski, biskup poznański, włocławski, kamieński i chełmiński. Syn księcia opolskiego Bolesława III oraz jego żony, nieznanej bliżej Anny. Był najstarszym spośród kilku braci, już w młodości przeznaczono go jednak do stanu duchownego. Przydomek „Kropidło" zawdzięczał nie obraniu kariery kościelnej, lecz bujnej czuprynie. Studiował w Bolonii prawo i teologię, jeszcze jako student otrzymał pierwsze godności kościelne na Węgrzech (1379). Awanse te zawdzięczał protekcji stryja, księcia Władysława Opolczyka, zaufanego doradcy króla Ludwika Węgierskiego i jego namiestnika w Polsce oraz na Rusi. Jan pozostawał pod wpływem stryja aż do jego śmierci w 1401. Pomimo braku święceń oraz młodego wieku otrzymał za sprawą króla nominację papieską na biskupstwo pozn. (1382), z którego przeszedł następnie na stolicę biskupią we Włocławku (1384). W czynnościach liturgicznych zastępowali go sufragani, dopiero w 1389 przyjął sakrę biskupią. Wobec otwartej wrogości Władysława Opolczyka i innych książąt z linii opolskiej w stosunku do nowego króla Polski Władysława II Jagiełły możliwości dalszej kariery Jana w Kościele pol. wydawały się po 1386 mocno ograniczone. Związał się w tej sytuacji z nowym królem Węgier Zygmuntem Luksemburskim, któremu służył jako dyplomata. Zyskał także znaczne wpływy w Kurii Rzymskiej, gdzie często przebywał. Popierany przez Zygmunta otrzymał w 1388 nominację papieża Urbana VI na wakujące arcybiskup-

stwo gnieźn. Objęciu przez Jana tej godności sprzeciwiła się kapituła, wybierając na stolec arcybiskupi → Dobrogosta z Nowego Dworu. Przeciwny intronizacji księcia był także Władysław Jagiełło. Ten ostatni słusznie dopatrywał się w nominacji Jana wymierzonej przeciwko sobie intrygi Zygmunta Luksemburskiego i Władysława Opolczyka. Korzystając ze zbrojnej pomocy stryja i braci, nominat usiłował przemocą wejść w posiadanie urzędu arcybiskupiego. Doprowadziło to do kilkuletnich walk i całkowicie zdezorganizowało życie diecezji. Zabiegając o poparcie, książę arcybiskup hojną ręką rozdawał godności i dobra kościelne. Akcja Jana zbiegła się z otwartym zerwaniem Władysława Jagiełły z książętami opolskimi, przeciwko którym zorganizowano w 1393 i 1396 regularne wyprawy zbrojne i których siłą usunięto z pewnych ziem Królestwa, powierzonych im jeszcze przez Ludwika Węgierskiego. Władysław Opolczyk zdążył zresztą zastawić niektóre z tych posiadłości Krzyżakom. Wobec militarnych niepowodzeń książąt opolskich oraz ich sojuszu z niepopularnym w Polsce zakonem krzyżackim szanse Jana na utrzymanie tronu arcybiskupiego gwałtownie zmalały. Ostatecznie nie zdołał umocnić się w Gn. i w początkach 1394 ustąpił z godności. Tron arcybiskupi objął wówczas kandydat kapituły i króla, Dobrogost z Nowego Dworu. Przez następnych kilka lat zmuszony był on porządkować sprawy archidiecezji, zagmatwane awanturniczymi poczynaniami Jana.

Dalsze losy księcia biskupa również ułożyły się burzliwie. Nie mając powrotu na opróżnione przez siebie i obsadzone tymczasem biskupstwo włocławskie, zachował jednak przychylność Zygmunta Luksemburskiego oraz wpływy w Kurii Rzymskiej. Z nominacji papieskiej obejmował kolejno biskupstwa w Kamieniu Pomorskim (1394), Chełmnie (1398/99) i ponownie we Włocławku (1402). Nie chcąc dopuścić Jana do stolicy w Chełmnie, Władysław Jagiełło więził go przez pewien czas w Kaliszu (1398). Przeciwko tej nominacji protestował też zakon krzyżacki, na którego terytorium leżała diecezja chełmińska. Dało to początek długoletniemu konfliktowi Jana z zakonem krzyżackim, nasilonemu jeszcze po ponownym objęciu przez księcia biskupa diecezji włocławskiej (w jej granicach pozostawało m.in. należące do Krzyżaków Pomorze Gdańskie). Złe stosunki Jana z zakonem oraz śmierć Władysława Opolczyka w 1401 otworzyły z kolei drogę do pogodzenia się Jana z Władysławem Jagiełłą. Król nie sprzeciwił się objęciu przezeń diecezji włocławskiej w 1402, a biskup oddał ze swej strony pewne usługi wywiadowcze podczas Wielkiej Wojny z zakonem krzyżackim w latach 1409-11. Wzywał też wówczas swych diecezjan z Pomorza do uznania władzy polskiej. Dzięki protekcji Zygmunta Luksemburskiego (od 1411 także króla Niemiec) uniknął represji zakonu. Nadal toczył zresztą z Krzyżakami spory kościelno-majątkowe, udzielał też stronie polskiej dyplomatycznego poparcia w Kurii Rzymskiej oraz na forum soboru w Konstancji (1414-18). Po śmierci w 1401 stryja Władysława Opolczyka Jan podzielił się z młodszymi braćmi władzą w księstwie opolskim, zachowując jednak dla siebie samą stolicę. Odtąd często rezydował w Opolu, gdzie wzniósł nowy zamek książęcy. Poczynił w mieście liczne fundacje dewocyjne i dobroczynne. Ponieważ po soborze w Konstancji stosunki Jana z Władysławem Jagiełłą uległy ponownemu pogorszeniu, biskup wycofał się z Włocławka do Opola, gdzie zmarł w 1421. Pochowano go w miejscowym klasztorze Dominikanów.

W ślad za XV-wiecznym dziejopisem Janem Długoszem starsza historiografia pol. oceniała Jana bardzo negatywnie, widząc w nim karierowicza, awanturnika i nieomal zdrajcę Królestwa. Współcześnie dostrzega się jednak również pozytywne aspekty działalności księcia-biskupa, jego uporczywą walkę z Krzyżakami oraz fakt, iż był na ogół dobrym administratorem powierzonych mu diecezji. Porządkował ich sprawy prawno-majątkowe, z własnej szkatuły wspierał studia uniwersyteckie i pracę naukową duchownych. Ukończył budowę gotyckiej katedry włocławskiej. Trzeba jednak zaznaczyć, że archidiecezja gnieźn. nie doświadczyła tych jaśniejszych stron działalności Jana. Jego nie w pełni legalny, burzliwy pontyfikat arcybiskupi upłynął pod znakiem walk i sporów oraz poważnie zaburzył życie Kościoła gnieźnieńskiego.

Lit.: A. Prochaska, *Książę Jan, biskup włocławski*, „Kwartalnik Historyczny" 19, 1905, s. 8-29, 195-227.

JAN ODROWĄŻ ZE SPROWY (zm. 14 IV 1464), arcybiskup gnieźnieński. Syn starosty sandomierskiego Jana Odrowąża ze Sprowy i jego żony Anny. Pochodził z mniej zamożnej linii możnowładczej rodziny małopolskiej, osiadłej też na Rusi Czerwonej. Karierę kościelną zawdzięczał królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi, którego wiernym stronnikiem pozostawał od chwili objęcia przezeń tronu pol. w 1447. Od 1450 pracował jako sekretarz królewski, w 1449 otrzymał kanonię pozn., a w 1451 prepozyturę sandomierską. W 1453 część kapituły obrała J.O. na wakujące arcybiskupstwo gnieźn., występując przeciwko Tomaszowi Strzempińskiemu, popieranemu przez kard. i bpa krak. Zbigniewa → Oleśnickiego. W spór zaangażował się osobiście Kazimierz Jagiellończyk, zwalczający wówczas skupioną wokół kardynała opozycję możnowładztwa małopolskiego. Dzięki silnemu naciskowi króla J.O. zasiadł ostatecznie na stolcu arcybiskupim, konsekrowany 24 IV 1453. W tymże roku koronował w Krakowie poślubioną królowi Elżbietę Habsburżankę (doszło wówczas do gorszącej kłótni z gospodarzem katedry krak. – bpem Zbigniewem Oleśnickim). W następnych latach arcybiskup wytrwale wspierał politykę królewską, zwoływał synody, na których uchwalano świadczenia kleru na potrzeby wojny trzynastoletniej z Krzyżakami, przekazał też na ten cel naczynia kościelne. Bronił praw zwierzchnich metropolii gnieźn. wobec biskupstwa wrocławskiego, kilkakrotnie występował z ramienia króla jako sędzia polubowny w zatargach granicznych. Pontyfikat J.O. był jednak raczej bezbarwny, arcybiskup nie odgrywał samodzielnej roli w życiu polit. Współczesny mu Jan Długosz potraktował jego postać bardzo skrótowo w swym katalogu arcybiskupów. Hierarcha niezbyt czę-

sto przebywał też w samym Gn. Krytykę budziło faworyzowanie krewnych i przekazywanie im w dożywocie dóbr arcybiskupich. Brata J.O., Eustachego, oskarżano o zagarnięcie po śmierci arcybiskupa klejnotów kościelnych. Na uwagę zasługuje natomiast uposażenie przez J.O. dwóch kanonii w katedrze gnieźn., które zastrzegł dla osób pochodzenia plebejskiego.

JAN Z BRZEŹNICY, Janik (zm. 11/12 III między 1167 a 1177), arcybiskup gnieźnieński. Syn Klemensa i jego żony Anny (?). Pochodził z możnowładczego rodu Świebodów-Gryfitów. Imiona jego rodziców podał dopiero w XV w. Jan Długosz i nie są one pewne, zwłaszcza imię matki. O młodości i początkach kariery J. brak wiadomości. Prawdopodobnie kształcił się za granicą, o czym świadczą jego erudycja i docenianie roli dokumentu pisanego jako aktu prawnego. Próbowano identyfikować przyszłego arcybiskupa z kanclerzem Janem, świadkującym na dokumencie kard. Humbalda w 1145, jest to jednak wątpliwe. W tym czasie J. był już biskupem wrocławskim, którą to godność objął po przeniesieniu do Krakowa Roberta II w 1142. Na biskupstwo wrocławskie mianował go prawdopodobnie princeps (książę zwierzchni dynastii) i władca Śląska Władysław II Wygnaniec. Mimo to J. opowiedział się po stronie młodszych braci Władysława II, którzy obalili princepsa w 1146. Podzielał w tym względzie stanowisko swego zwierzchnika, abpa gnieźn. → Jakuba ze Żnina. Po rychłej śmierci Jakuba przeszedł na stolicę gnieźn., zapewne w 1149. Jak można przypuszczać, mianowali go zgodnie książęta juniorzy: nowy princeps Bolesław Kędzierzawy i książę wlkp. Mieszko III Stary. Jako arcybiskup J. kontynuował linię polit. Jakuba ze Żnina i wspierał politykę młodszych książąt. W interesie Kościoła i możnowładztwa pol. leżało bowiem wówczas utrwalenie podziału dzielnicowego i osłabienie władzy monarszej. J. skutecznie obronił juniorów przed klątwą i interdyktem, które w obronie wygnanego Władysława II nałożył na Polskę legat Gwido w 1149, a zatwierdził w 1150 papież Eugeniusz III. Wobec postawy arcybiskupa i całego episkopatu Polski akt ten nie wywołał w Polsce większych konsekwencji, a z czasem Stolica Apostolska zmuszona była pogodzić się z istniejącym stanem rzeczy. Wydarzenia te wykazały zarazem wzrost znaczenia i pozycji Kościoła w stosunku do władzy książęcej.

J. rozwinął szeroką działalność fundacyjną. Jeszcze jako biskup wrocławski współdziałał w tym zakresie z wojewodą Piotrem Włostowicem, obdarzając dziesięcinami i poświęcając w 1149 założony przez Piotra klasztor św. Wincentego na Ołybinie we Wrocławiu. Wspierał wkraczający do Polski zakon cystersów. Wspólnie z bratem Klemensem ufundował i uposażył dobrami rodowymi klasztor cysterski w Brzeźnicy (Jędrzejowie). Nastąpiło to prawdopodobnie w latach 40. XII w. i było jedną z pierwszych fundacji cysterskich w Polsce (obok klasztoru w Łeknie). Działalność fundacyjną J. kontynuował także po objęciu godności arcybiskupiej. Jego inicjatywie przypisuje się powstanie kolegiaty św. Pawła w Kaliszu, uposażonej przez Mieszka III Starego w 2. poł. XII w. Arcybiskup ukończył budowę monumentalnej kolegiaty w Tumie pod Łęczycą, konsekrowanej w 1161. Obiekt ten, którego budowę rozpoczął jeszcze Jakub ze Żnina, jest ob. jednym z najwspanialszych zabytków architektury romańskiej w Polsce. Z innych fundacji arcybiskupich wskazać można szpital w Jędrzejowie (1152).

J. przywiązywał dużą wagę do utrwalania na piśmie praw i przywilejów Kościoła, był jednym z prekursorów wprowadzania dokumentu do pol. praktyki cywilnoprawnej. Był prawdopodobnie autorem dokumentów fundacyjnych klasztorów w Jędrzejowie i Łeknie, ich eleganckie dyktaty wykazują wiele podobieństw. Dokument dla klasztoru w Łeknie, wydany w 1153 przez arcybiskupa w imieniu właściwego fundatora – komesa Zbyluta, jest jednym z najstarszych zachowanych w oryginale dokumentów polskich. Przywieszona na nim pieczęć abpa J. to najstarszy przykład pieczęci dostojnika kościelnego w Polsce. O ogólnym uznaniu dla uczoności i erudycji arcybiskupa świadczy fakt, że piszący w początkach XIII w. kronikarz Wincenty Kadłubek uczynił go jedną z dwóch postaci prowadzących dialog o dawnych dziejach Polski. Wypowiedzi włożone w usta hierarchy są przy tym pełne odniesień do historii antycznej.

J. usilnie propagował kult patrona archidiecezji, św. Wojciecha. Poświęcił mu m.in. własną fundację klasztoru w Jędrzejowie. Jest jednym z częściej wskazywanych, hipotetycznych fundatorów Drzwi Gnieźnieńskich w miejscowej katedrze. Mogłyby za tym przemawiać szczególny szacunek arcybiskupa dla św. Wojciecha oraz oryginalny, erudycyjny pomysł przedstawienia dziejów świętego. Nowsze badania przesuwają jednak zazwyczaj czas powstania dzieła już na lata po śmierci arcybiskupa i wiążą je z abpem → Zdzisławem. Był on następcą J., występującym od 1177. Rok ten jest zarazem najpóźniejszą możliwą datą śmierci J., który żył jeszcze w 1167. Data dzienna śmierci arcybiskupa przekazana została przez nekrologi klasztorne.

JANISŁAW (zm. 4 XII 1341 w Łęczycy), arcybiskup gnieźnieński. Pochodził z rodziny rycerskiej herbu Korab (wg Jana Długosza) lub Sulima. O młodości i początkach kariery J. wiadomo niewiele. Zdobył wykształcenie prawnicze, co otwarło mu drogę do urzędu oficjała gnieźn. za pontyfikatu abpa → Jakuba Świnki. W tym charakterze od 1306 aktywnie uczestniczył w procesie wytoczonym przez arcybiskupa poplecznikowi rządów czeskich w Polsce i wrogowi Władysława Łokietka – bpowi krak. Janowi Muskacie. Prawdopodobnie jeszcze za życia J. Świnki objął godność archidiakona gnieźn. Po śmierci Jakuba towarzyszył w 1314 nowemu abpowi elektowi Borzysławowi w jego podróży do kurii w Awinionie. Gdy Borzysław zmarł w jej trakcie, przebywający w Awinionie J. został w 1317 nominowany i konsekrowany przez papieża Jana XXII na wakujące arcybiskupstwo. Jako bliski współpracownik J. Świnki, uzyskał akceptację księcia Władysława Łokietka. J. kontynuował linię polit. J. Świnki i pozostawał w dobrych stosunkach z księciem. Popierał starania Władysława

o koronę królewską i 20 I 1320 osobiście koronował go na króla Polski w katedrze krakowskiej. Była to pierwsza koronacja przeprowadzona w Krakowie – wszyscy poprzedni królowie pol. otrzymywali koronę w Gn. Ustanowiona w ten sposób zasada dokonywania aktów koronacji w katedrze krak. przetrwała aż do upadku państwa w XVIII w. i stanowiła widoczny przejaw utraty znaczenia przez stolicę arcybiskupią na rzecz stołecznego biskupstwa w Krakowie. J. zaangażował się w poczynania polit. Władysława Łokietka, szczególną aktywność rozwinął na polu stosunków pol.-krzyżackich. Jako kolektor świętopietrza pobierał tę daninę papieską także na opanowanym przez zakon Pomorzu Gdańskim i w ziemi chełmińskiej, podkreślając przynależność tych obszarów do Królestwa Polskiego. Z nominacji Jana XXII był jednym z sędziów w procesie pol.-krzyżackim w Inowrocławiu (1320-21) i doprowadził do wydania wyroku skazującego zakon – niezatwierdzonego jednak następnie przez papieża. Bezskutecznie zabiegał o włączenie do archidiecezji gnieźn. biskupstwa pomorskiego z siedzibą w Kamieniu. Po śmierci Władysława Łokietka J. bezzwłocznie koronował w kwietniu 1333 jego syna Kazimierza III Wielkiego. Akt ten ponownie odbył się w katedrze krak., z pominięciem archikatedry gnieźn. Przy boku nowego króla arcybiskup nadal aktywnie działał na arenie politycznej. W 1337 prowadził pertraktacje z Krzyżakami, w 1339 zeznawał jako świadek na kolejnym procesie pol.-krzyżackim w Warszawie. Skarżył wówczas zakon, także we własnym imieniu, o szkody poczynione Kościołowi gnieźn. podczas najazdu w 1331. W ostatnich latach życia nie aprobował linii polit. króla, zmierzającego do zawarcia pokoju z Krzyżakami za cenę ustępstw w sprawie Pomorza. W zakresie działalności kościelnej arcybiskup zwalczał ruchy podejrzewane o herezję (beginki i begardzi), wspierał natomiast zakony franciszkanów i dominikanów. Na synodzie w Uniejowie w 1326 wydał szereg praw dotyczących Kościoła polskiego. W 1331 podniósł urząd kanclerza kapituły gnieźn. do rangi prałatury. Był to przejaw szerszej dbałości arcybiskupa o staranną dokumentację działalności urzędów kościelnych. W latach swego pontyfikatu J. niezbyt często przebywał w stolicy archidiecezji, zajęty sprawami publicznymi. Po śmierci arcybiskupa jego ciało przewieziono do Gn. i pogrzebano w archikatedrze. Zyskał przychylną opinię zarówno współczesnych, jak i historiografii. Uznaje się go za dobrego pasterza diecezji oraz wybitnego polityka współpracującego z Władysławem Łokietkiem i Kazimierzem Wielkim w dziele zjednoczenia i umocnienia Królestwa Polskiego.

JANKO (JAN) Z CZARNKOWA (ur. ok. 1320 w Czarnkowie Wlkp., zm. ok. 1387 prawdopodobnie w Gn.), archidiakon gnieźnieński, podkanclerzy, autor kroniki. Syn wójta czarnkowskiego Bogumiła. Należał do stanu mieszczańskiego, aczkolwiek jego pochodzenie kwestionowane jest niekiedy w literaturze przedmiotu. W młodości odbył studia prawnicze, prawdopodobnie we Włoszech, nie uzyskując jednak stopnia naukowego. Karierę kościelną i polit. rozpoczął u boku Andrzeja z Wiślicy, prepozyta pozn., a od 1348 biskupa diecezji szweryńskiej w Meklemburgii. J. był prawą ręką biskupa, pełnił urzędy kanclerza biskupiego i wikariusza generalnego, otrzymał też kilka beneficjów kościelnych w Meklemburgii. Jako zaufany współpracownik biskupa nawiązał kontakty w Kurii Awiniońskiej, gdzie przebywał wraz z bpem Andrzejem w 1355. Po śmierci protektora (1356) powrócił do Polski, uprzednio już zabiegając o zamianę beneficjów meklemburskich na prebendy w kraju. W 1356 występował już jako kanonik gnieźn. i pozn., w kolejnych latach otrzymał też następne godności kościelne. Najważniejszą z nich był objęty w 1367 archidiakonat gnieźn. W tym okresie życia J. niezbyt często przebywał jednak w Gn., zajęty obowiązkami kościelnymi i publicznymi. Zyskał zaufanie biskupów pol., w których imieniu kilkakrotnie posłował do Awinionu (1362-66). Szczególną przychylność okazywał Janowi abp gnieźn. → Jarosław ze Skotnik Bogoria. Dzięki poparciu kanclerza → Janusza Suchywilka (krewnego abpa Jarosława) Janko objął w 1366 urząd podkanclerzego królewskiego. Wakował on po odsunięciu Jana z Buska, oskarżonego o zaniedbywanie interesów króla. Prawdopodobnie kanclerz widział w J. zwolennika i utalentowanego realizatora swojej polityki sprzyjającej książętom pomorskim oraz planów przyszłej sukcesji tronu przez księcia słupskiego Kaźka, wnuka Kazimierza Wielkiego. Jako podkanclerzy J. odegrał istotną rolę w centralizacji administracji państw., zastępując i usuwając w cień wpływowych dotąd kanclerzy dzielnicowych. Jego aktywna działalność na nowym stanowisku przyczyniła się do stopniowego przekształcenia podkanclerstwa z urzędu nadwornego w ogólnopaństwowy oraz do osiągnięcia przez podkanclerzego rangi formalnego i rzeczywistego współzarządcy kancelarii królewskiej i jednego z kierowników polityki państwa. Odsunięcie dygnitarzy dzielnicowych, usilne zabiegi o kolejne beneficja kościelne oraz szybka rozbudowa odziedziczonych po ojcu dóbr ziemskich (m.in. wzniósł gród Lubosz w pobliżu Czarnkowa) przysporzyły Janowi licznych wrogów. Po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 J. znalazł się w obozie zwolenników Kaźka słupskiego i przeciwników sukcesji Ludwika Andegaweńskiego. W niewyjaśnionych do końca okolicznościach oskarżono go o sprofanowanie grobu zmarłego króla i kradzież złożonych w nim insygniów królewskich (1371), z domniemanym zamiarem przeprowadzenia przy ich użyciu koronacji księcia Kaźka. Uwięziony na rozkaz królowej Elżbiety Łokietkówny, matki Ludwika Węgierskiego i regentki Królestwa, przyznał się częściowo do stawianych mu zarzutów i utracił podkanclerstwo. Przejął je jeden z gł. oskarżycieli – Zawisza z Kurozwęk. Kanclerz J. Suchywilk, pogodzony już z rządami andegaweńskimi, nie próbował osłaniać dawnego protegowanego. J. zachował natomiast przychylność części episkopatu Polski, zwłaszcza abpa Jarosława, który uznał go za niewinnego. Dwór i oskarżyciele wytoczyli wówczas J. proces przed specjalnie powołanym sądem komisarskim, który pod przewodnictwem bpa pozn. Jana V skazał go na konfiskatę majątku, utratę beneficjów i banicję (10 VI 1372). J. przebywał

kolejno we Wrocławiu, Pradze i Lubuszu. Dzięki staraniom protektorów w 1374 pozwolono mu powrócić do kraju, a nawet przywrócono mu w następnym roku archidiakonat gnieźn. Odsunięty od bieżącego życia politycznego J. osiadł odtąd na stałe w Gn. przy archikatedrze. Zajmował się zbieraniem materiałów hist. oraz pracą pisarską.

Właśnie w Gn. prawdopodobnie w latach 1376-87 powstała *Kronika* (*Chronicon Polonorum*) autorstwa Janka z Czarnkowa. Zachowały się jej XV-wieczne odpisy, m.in. w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz w Bibliotece Watykańskiej. Trzy rozdziały wstępne, dotyczące panowania Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego, są prawdopodobnie innego autorstwa i zostały później dołączone do zasadniczego trzonu dzieła. Właściwą część *Kroniki* (pozbawioną zresztą wstępu i zakończenia) autor poświęcił czasom andegaweńskim i zamknął w latach 1370-84. *Kronika* nie ma typowych cech dzieła tego gatunku i jest raczej czymś w rodzaju pamiętnika polit., pisanego z pasją i zaangażowaniem przez aktywnego uczestnika wydarzeń. Autor bardzo krytycznie opisał rządy andegaweńskie w Polsce, ukazując zarazem barwny obraz życia ówczesnego społeczeństwa oraz charakteryzując wiele wpływowych osobistości. Jako źródło historyczne dla dziejów polit. *Kronika* przedstawia natomiast zbyt jednostronną i subiektywną wersję wydarzeń. W szczególnie niejasny sposób opisane zostały wypadki związane z aferą kradzieży insygniów Kazimierza Wielkiego. Starsza historiografia przypisywała niekiedy J. zamiar stworzenia szerszego dzieła, poświęconego całości dziejów Polski. Dyskutowano również tezę o jego domniemanym autorstwie tzw. *Kroniki wielkopolskiej*, uznawanej jednak ob. za powstałą w 2. poł. XIII w.

Lit.: Edycje tekstu *Kroniki*: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, wyd. J. Szlachtowski, Lwów 1872, s. 601-756 (tłum. na język pol.: *Kronika Janka z Czarnkowa…*, Lwów 1907); *Kronika Jana z Czarnkowa…*, oprac. i tłum. J. Żerbiłło, Warszawa 1905, wyd. 2, popr., oprac. M.D. Kowalski, Kraków 1996; J. Dąbrowski, *Janko z Czarnkowa i jego kronika*, Sprawozdania PAU 33, 1928, z. 6-8; idem, *Sprawa Janka z Czarnkowa i jego utwór*, „Studia Źródłoznawcze" 4, 1959, s. 33-57; B. Kürbis, *Dziejopisarstwo wielkopolskie w XIII i XIV wieku*, Warszawa 1959.

JANKOWO DOLNE, wieś parafialna w gminie Gn., ob. 546 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1055,87 ha. Parafia pw. św. św. Ap. Szymona i Judy Tadeusza, 690 wiernych, księgi metrykalne od 1998. W okolicach wsi znajduje się dawne grodzisko stożkowate. W średniowiecznych dokumentach zwane Nankowem. Dawna własność Porajów, którzy na przełomie XII i XIII w. ufundowali tu pierwszy kościół. Wieś wzmiankowana w 1317 jako własność Bogufała. W 1356 Jarosław ze Skotnik wybudował nowy kościół i utworzył przy nim parafię. Pierwszym znanym z imienia proboszczem był Dytmar (1416). Pod koniec XVIII w. parafię zniesiono i przyłączono do parafii w Strzyżewie Kościelnym. Kościół został rozebrany w poł. XIX w. Przełom XVII i XVIII w. charakteryzował się zaostrzonym poddaństwem, nie dopuszczano do swobodnego przechodzenia chłopów ze wsi do miasta. W 1701 chłopi z Jankowa zbiegli do miasta Gn. Rozpoznani przez swego dziedzica musieli przysiąc, że nie będą mu więcej szkodzić, nie spalą jego zabudowań i wiernie będą mu służyć. W latach 80. XIX w. było tu 16 domów i 234 mieszkańców. Właścicielem majątku był wówczas N. Koszucki. Pod koniec XIX w. został wybudowany pensjonat z przeznaczeniem dla osób z problemami dróg oddechowych. Budynek pensjonatu istnieje do dziś. Na terenie wsi znajduje się zachowany korpus wiatraka typu holenderskiego z 1896 z widniejącym nazwiskiem H. Tonn. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 majątek został rozparcelowany. Od 1921 nazwa wsi Jankowo Dolne, wcześniej Jankowo. Ob. nad Jeziorem Jankowskim znajduje się ośrodek wypoczynkowy i kąpielisko.

Rodowa siedziba Porajów, Jankowo Dolne (zw. dawniej: Nankowo, Nancowo, Niankowo, Nyankowo, a w XVIII w. jako Jankowo Większe) w średniowieczu było siedzibą jednej z linii Porajów. Sąsiadowali oni przez rzekę z Porajami ze Strzyżewa (znanymi w XIII w.), którzy mieli związki z Porajami z Dębnicy (gmina Kłecko, wymienionymi już w XII w.). Jankowo jest wspomniane w dokumencie z 1317, w którym są wymienieni spadkobiercy po Bodzęcie z Wrześni, Białkowa itd. Był on synem Stefana – wojewody w 1211 i 1212 na dworze Władysława Odonica. Z Jankowa pisał się bp krak. Bodzęta (syn Bodzęty z Wrześni), wymieniany w źródłach od 1320 (zm. 1366). Odzyskał on dla rodziny posiadłości utracone podczas walk o zjednoczenie królestwa, w tym Białków i późniejszą gł. siedzibę rodową – Bierzglin k. Wrześni. Wiemy, że biskup polecił wybudować w Jankowie murowany zamek i ufundował kościół erygowany przez abpa Jarosława Bogorię-Skotnickiego. Po nim Jankowo i inne miejscowości przejął w spadku jego bratanek – Jan, kasztelan kaliski (wymieniany w źródłach w latach 1365-89), a następnie synowie kasztelana, w tym podsędek kaliski Dobiesław (wymieniany do 1429). W 1434 jest wzmiankowany z Jankowa kanonik Bodzęta, a w 1440 i 1450 – Jan Jankowski, burgrabia gnieźnieński.

Jankowo Dolne, korpus wiatraka typu holenderskiego

Zespół stanowisk archeol. związanych z pozostałościami rodowej siedziby Porajów w Jankowie Dolnym odkryto w trakcie badań powierzchniowych w ramach AZP (1986); wieloletnie badania wykopaliskowe prowadził tu C. → Strzyżewski (1990-2000). Stanowiska (18-21) znajdują się na 4 sąsiednich wzgórzach, zlokalizowanych na zach. krawędzi doliny Wełny i Jeziora Jankowskiego, na południe od szosy do Trzemeszna. Miejsce to było zamieszkane już we wczesnym średniowieczu (ceramika z XI-XIII w.). Najciekawszego odkrycia C. Strzyżewski dokonał na stan. 21, gdzie odsłonił rumowisko spalonego dworu rycerskiego Porajów z XIV-XV w. Dwór usytuowany na osi NW-SE zbudowany był w konstrukcji drewniano-glinianej (być może strychulcowej). Jego ściany wspierały się na podwalinach kamiennych i drewnianych oraz na słupach drewnianych. Dach dworu pokrywały dachówki. W części południowej budowli znajdowało się prostokątne, reprezentacyjne pomieszczenie o dł. ponad 10 m i szer. niespełna 5 m, mające glinianą podłogę. Na niej odsłonięto zalegające *in situ* gruzowisko gotyckiego pieca (tzw. Piec 1), w którym znaleziono bezcenny zbiór piecowych → kafli gotyckich: ponad 200 zróżnicowanych egzemplarzy kafli garnkowych, ażurowych i płytowych (ok. 70 sztuk względnie dobrze zachowanych). Dzięki temu odkryciu pojawiła się niezmiernie rzadka możliwość zbadania cech zespołu elementów tworzących pierwotnie jeden, konkretny gotycki piec. Kafle pokryte były szkliwem barwy żółtej, pomarańczowej, brązowej i zielonej oraz miały bogatą ornamentykę. Na gł. dekorację pieca składały się sceny religijne, heraldyczne, dworskie, rodzajowe oraz alegoryczno-symboliczne. Wśród motywów religijnych są sceny: Kuszenie Adama i Ewy w Raju, Zwiastowanie, Pokłon Trzech Króli, Ukrzyżowanie, Pelikany karmiące pisklęta i Święta Małgorzata. Wizerunki patronów rycerstwa – św. Jerzego i św. Marcina – stanowiły zapewne przejście do tematyki heraldycznej. Wyodrębniono blisko 35 herbów, w tym: Polski, Litwy, Jagiellonów, królowej Anny Cylejskiej, Zygmunta Luksemburskiego, kapituły gnieźn., arcybiskupów gnieźn. Wojciecha Jastrzębca i Jana ze Sprowy Odrowąża oraz ziemi dobrzyńskiej. Są wśród nich również herby rodów: Poraj, Dryja, Grzymała, Jastrzębiec, Leszczyc, Nałęcz, Orla, Ogończyk, Sulima, Topór, Zaremba i inne znaki. Na kilkunastu kaflach występują sceny dworskie z trębaczami, zaślubinami książąt, giermkami z koniem, dworzanami, polowaniami w lesie. Na mniej więcej 20 kaflach są wyobrażenia zwierząt i stworów fantastycznych. Wystawienie Pieca 1 można wiązać z Dobiesławem, którego brat i syn byli kanonikami, albo z jego synami (1. poł. XV w.).

Jankowo Dolne, budynek dawnego pensjonatu z końca XIX w.

Na północ od spalonej izby odkryto dobrze zachowany ceglany piec grzewczy typu *hypokaustum*, służący do ogrzewania podłogowego; znaleziony w nim denarek pochodzi z końca XIV w. Bardziej na północ, na złożu wtórnym, zlokalizowano mocno rozdrobnione pozostałości jeszcze jednego pieca (tzw. Piec 2), pochodzącego z 2. poł. XV w. Powierzchnie kafli z tego pieca były pokryte przeważnie polewami zielonymi, białymi i brunatnymi. Zwieńczenia pieca miały kształt blanek murów obronnych oraz kwiatu lilii. Dekoracja kafli była podobna jak w poprzednio omówionym piecu. Znaleziono ułamki okazów z postaciami świętych. Wśród herbów występują: Pogoń, Jastrzębiec, Korzbok, Leliwa, Odrowąż, Przosna, Śreniawa, Wadwicz, Wieniawa i inne znaki. Są też ułamki kafli ze scenami dworskimi, rodzajowymi, postaciami fantastycznymi, z architekturą i plecionką. Rysunki na kaflach są przeważnie niedopracowane i uproszczone. Kafle są silnie okopcone i wyraźnie wtórnie przepalone, zapewne podczas pożaru dworu. Oprócz dworu XV-wiecznego udało się odsłonić zarys dworu XVI-wiecznego w postaci wieży mieszkalnej z piwniczką oraz fragment dworu nowożytnego (XVIII w.). W trakcie wykopalisk oprócz kafli znaleziono również liczne inne przedmioty, ilustrujące życie w wiejskiej siedzibie rycerskiej w XV-XVIII w. Na sąsiednim wzgórzu (stan. 20), w odległości ok. 50 m od dworu, był usytuowany cmentarz przykościelny. Odkryto pochówki szkieletowe, a także pozostałości po zniszczonym kościele parafialnym, erygowanym w 1356, którego ruiny istniały jeszcze u schyłku XIX w. (fragmenty płytek posadzkowych, szkła okiennego, dachówek).

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

JANKÓWKO, wieś w gminie Gn., parafia pw. bł. Bogumiła w Gn., ob. 157 mieszkańców. Wieś wzmiankowana w 1481. W czasie zaborów nosiła niem. nazwę Morgenau. W latach 80. XIX w. było tu 10 domów i 100 mieszkańców (83 ewangelików, 17 katolików), w tym 29 analfabetów.

JANUCHOWSKI ALOJZY (ur. 11 VI 1936 w Dziećmiarkach, zm. 1 XI 1992 w Gn.), animator życia muzycznego. Był absolwentem studium muzycznego w Łodzi oraz pedagogiki na Uniwersytecie Wrocławskim. W latach 1956-64 pracował jako nauczyciel w szkole podstawowej w Gn. Od 1964 był kierownikiem Domu Kultury Dzieci i Młodzieży, a od 1972 dyrektorem tej samej placówki, lecz funkcjonującej pod nazwą Młodzieżowy Dom Kultury. Założyciel młodzieżowych zespołów muz., animator życia muz., instruktor i harcmistrz Związku

Harcerstwa Polskiego. Za osiągnięcia w rozwoju kultury w Gn. odznaczony został m.in. Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Medalem Komisji Edukacji Narodowej, Złotym Krzyżem Zasługi i Medalem Miasta Gniezna.

JANUSZ (zm. między 26 VIII a 20 IX 1271), arcybiskup gnieźnieński, kanclerz kujawsko-łęczycki. Prawdopodobnie pochodził z małopolskiego rodu Tarnawów. Młodość i początki jego kariery nie są znane. Miał zapewne wykształcenie prawnicze, nie wiadomo jednak, gdzie i kiedy zdobyte. Przez wiele lat pracował w otoczeniu abpa → Pełki, przy którym pełnił funkcję kanclerza (1232-52). Był faktycznym organizatorem kancelarii arcybiskupiej. Zachowała się pewna liczba zredagowanych przez J. dokumentów, których styl został przejęty przez inne kancelarie wielkopolskie. Sztuki redagowania dokumentów J. nauczał zresztą w gnieźn. szkole katedralnej. W 1252 przeszedł do służby księcia kujawskiego i sieradzko-łęczyckiego Kazimierza I Konradowica, obejmując urząd kanclerza książęcego. Nie zerwał jednak związków z Gn., zachowując otrzymane za sprawą abpa Pełki miejsce w kapitule katedralnej (był kolejno dziekanem i prepozytem). Po śmierci Pełki w 1258 gremium to obrało J. następcą arcybiskupa. Po zatwierdzenie wyboru udał się do Stolicy Apostolskiej i 1 III 1259 został konsekrowany w Anagni przez papieża Aleksandra IV. Jako arcybiskup J. angażował się w bieżące życie polit., odgrywając rolę mediatora w częstych wówczas konfliktach między książętami piastowskimi. Starał się ograniczyć wpływy krzyżackie w Polsce. Usiłował również łagodzić spory między duchowieństwem a świeckimi, związane z rosnącymi przywilejami finansowymi i sądowymi kleru (dziesięciny, szeroka jurysdykcja sądów kościelnych). W sprawach wewnątrzkościelnych dbał o dyscyplinę oraz poziom moralny i umysłowy duchowieństwa. Odbył szereg synodów prowincjonalnych (w 1258, 1262, 1265, 1267, 1269, 1270 i 1271), na których wydawał statuty utwierdzające zasady reformy gregoriańskiej w Polsce. Zwalczał podejrzewany o herezję ruch biczowników. Skutecznie wspierał starania o kanonizację św. Jadwigi Śląskiej – aktu tego dokonał w 1267 papież Klemens IV. Był ostatnim chyba arcybiskupem gnieźn. rezydującym w miarę często w swojej stolicy. Po śmierci J. spory w łonie kapituły oraz interwencje książąt przez wiele lat uniemożliwiały skuteczny wybór i zatwierdzenie następcy. Spowodowany tymi okolicznościami wakat na arcybiskupstwie trwał aż do 1283, gdy na stolicy gnieźn. zasiadł ostatecznie → Jakub Świnka.

Lit.: F. Sikora, *Janusz, kanclerz arcybiskupa Pełki i księcia Kazimierza Konradowica, księcia kujawsko-łęczyckiego* (*1232-1252 i 1252/53-1258*), „Nasza Przeszłość" 24, 1966, s. 87-125.

JANUSZ SUCHYWILK (ur. ok. 1310 w Strzelcach w ziemi sandomierskiej, zm. 5 IV 1382 w Żninie), kanclerz krakowski, arcybiskup gnieźnieński, siostrzeniec → Jarosława ze Skotnik Bogorii. Pochodził z małopolskiej linii rodu Grzymałów, wujowi arcybiskupowi zawdzięczał prawdopodobnie studia prawnicze w Bolonii oraz początki kariery. Od 1336 pracował w kancelarii królewskiej Kazimierza Wielkiego, otrzymał również liczne prebendy kościelne: prepozyturę gnieźn., kanonię pozn., włocławską i krak., dziekanię krak. (1357). W 1356 został kanclerzem ruskim, a w 1357 krak., stając się tym samym rzeczywistym zwierzchnikiem ogólnopolskiej kancelarii królewskiej. Jako bliski współpracownik Kazimierza Wielkiego aktywnie uczestniczył w przedsięwzięciach zmierzających do ujednolicenia i umocnienia aparatu władzy państwowej. Brał czynny udział w kodyfikacji prawa pol. i przygotowaniu w latach 50. i 60. XIV w. statutów wielkopolskich i małopolskich, zredagował akt erekcyjny Akademii Krakowskiej (1364), której został urzędowym zwierzchnikiem jako kanclerz Królestwa. Współdziałał przy reorganizacji wielickich żup solnych (najpewniejszego odtąd źródła dochodów królewskich) i utworzeniu na zamku krak. sądu wyższego prawa niem. (instytucji apelacyjnej dla miast i mieszczan, odwołujących się dotąd często do sądów prawa niem. poza granicami kraju, zwłaszcza do sądu magdeburskiego). Z kanclerstwem J.S. wiąże się wprowadzenie do urzędowej nomenklatury kancelarii terminu *Corona Regni Poloniae* (symbolu jedności państwa i nienaruszalności jego praw, w późniejszych latach również w oderwaniu od osoby króla). Kanclerz popierał plany sukcesyjne Kazimierza Wielkiego związane z księciem Kaźkiem słupskim (wnukiem monarchy), spisał testament królewski przyznający Kaźkowi część ziem Królestwa i został wyznaczony na jego egzekutora. Po śmierci króla w 1370 bronił praw księcia słupskiego do dziedzictwa po dziadku, testament Kazimierza został jednak obalony przez możnych małopolskich, działających w myśl poprzednich ustaleń – przewidujących następstwo króla Węgier Ludwika Andegaweńskiego. Po koronacji Ludwika J.S. pogodził się z faktami (inaczej niż jego protegowany – podkanclerzy → Janko z Czarnkowa) i starał się utrzymywać poprawne stosunki z nowym władcą oraz królową matką Elżbietą Łokietkówną, regentką Polski. Jako przywódca tzw. legistów – obozu polit. stojącego ściśle na gruncie układów sukcesyjnych zawartych jeszcze przez Kazimierza Wielkiego – sprzeciwiał się jednak przeniesieniu praw do tronu na córki Ludwika, co ostatecznie skompromitowało go w oczach dworu. Aby usunąć go z kanclerstwa, zabiegano o przeniesienie go na arcybiskupstwo gnieźn., z którego dotknięty ślepotą Jarosław ze Skotnik już w 1371 złożył oficjalną rezygnację. Wobec konieczności wyjaśnienia sprawy w Kurii Awiniońskiej, pojawienia się kontrkandydatów oraz oporu kapituły J.S. objął godność arcybiskupią dopiero w 1374. Po utracie kanclerstwa nie miał już bezpośredniego wpływu na politykę państw., nadal jednak opierał się sukcesji Andegawenów w linii żeńskiej. Sprzeciwiał się również poborowi poradlnego z dóbr kościelnych. Ustąpił dopiero w 1381, pod wpływem nalegań swego krewnego – starosty wlkp. Domarata z Pierzchna. Jako arcybiskup J.S. energicznie zarządzał archidiecezją, dbał o umocnienie Kościoła pol. i dyscyplinę kleru. Zdecydowanie przeciwstawił się

kolejnej próbie oderwania biskupstwa wrocławskiego od gnieźn. prowincji kościelnej, podjętej w 1376 przez cesarza i króla Czech Karola IV Luksemburskiego. Wyremontował katedrę gnieźn. Po rozpoczęciu Wielkiej Schizmy Zachodniej w 1378 dochował wierności papieżowi rzymskiemu Urbanowi VI. Po śmierci pochowany został w katedrze gnieźn., gdzie jego szczątki spoczywają do dziś.

W opinii współczesnych J.S. uchodził za najwybitniejszego z doradców i współpracowników Kazimierza Wielkiego. Doceniając jego zasługi dla umocnienia i centralizacji państwa, kronikarz i podkanclerzy Janko z Czarnkowa zarzucił jednak dawnemu protektorowi, a późniejszemu przeciwnikowi, chciwość i faworyzowanie krewnych.

Lit.: K. Hoszowski, *Jan ze Strzelec Suchywilk*, Kraków 1883; J. Łojowska, *Arcybiskup Suchywilk w historii Kościoła w Polsce*, „Collectanea Theologica" 20, 1939, s. 1-58.

JARMARKI, Gn. miało już od czasów średniowiecznych 3 jarmarki: na św. Wojciecha (23 IV), na św. Trójcę (w niedzielę po Zielonych Świątkach) i na św. Bartłomieja (24 VIII). W 1581 król Stefan Batory z uwagi na to, że istniejące dotychczas jarmarki przynosiły niewielką korzyść miastu, ustanowił czwarty jarmark: na dzień św. Andrzeja (30 XI i kilka dni po nim w tygodniu następującym), przyznając jednocześnie miastu prawo pobierania z tej okazji targowego, które ma być obracane na restaurację (odbudowę) miasta. Z tych 4 jarmarków jedynie 2: na św. Wojciecha i na św. Bartłomieja, zyskały szeroki rozgłos. W czasie jarmarków panowała wolność handlowa i każdy kupiec czy rzemieślnik mógł przywieźć swój towar i wystawić go na sprzedaż. Normalnie handlem w Gn. mogli zajmować się jedynie członkowie cechu kupieckiego. Wg statutu cechu całkowita wolność handl. dla obcych kupców dotyczyła jarmarków św. Wojciecha i św. Bartłomieja, natomiast w czasie jarmarku św. Andrzeja wolność handl. obowiązywała tylko w pierwszym dniu jarmarku, a w czasie jarmarku św. Trójcy – tylko od niedzieli do środy. Wolność handl. nie oznaczała zwolnienia od różnych opłat, typu cło i myto. Kupcy jadący do Poznania lub wracający z Gn. płacili cła państwowe. W Gn. zaś obowiązywały cła starościńskie pobierane na rzecz starosty. Handel jarmarczny odbywał się w pomieszczeniach zamkniętych lub bezpośrednio na placu targowym, gdzie rozkładano towary. Znaczna część transakcji miała w części lub w całości charakter kredytowy. Najczęściej spotykany był kredyt na tzw. cyrograf – czyli swego rodzaju skrypt dłużny. W cyrografach nie udzielało się prowizji pożyczkowych, prawdopodobnie były to pożyczki bezprocentowe, mające na celu przesunięcie w czasie płatności za towar. Jedną z gł. kategorii osób aktywnie uczestniczących w handlu jarmarcznym byli furmani, którzy pełnili funkcję przedsiębiorców transportowych oraz kupców. Wyprawa kupiecka na jarmark gnieźn. nie była przedsięwzięciem łatwym. Z Mohylewa trzeba było do Gn. jechać ok. 2-3 tygodni. W drodze kupiec musiał utrzymać siebie, ewentualnie pomocników i konie. Podobnie w drodze powrotnej.

Handel północny. Dominowali tu kupcy z Gdańska stanowiący ok. 50% kupców pomorskich spotykanych w Gn. Gdańszczanie dowozili do Gn. przede wszystkim sukno ang., prawdopodobnie sukno włoskie i tańsze sukno, tzw. karazję, w części ang., w części gdańskie. Przywożono również inne tkaniny z lnu, bawełny i wełny. Osobną grupą towarów były artykuły kolonialne i śledzie. Kupcy gdańscy kupowali w Gn. futra, wyroby futrzane oraz skóry przywożone z Litwy i Rosji. Transakcje były często duże – jedna ze znanych transakcji dotyczyła 100 cetnarów juchtu (ok. 5 ton). Udział kupców z Torunia był znacznie mniejszy niż z Gdańska. Ok. 10% stanowili kupcy z Pomorza Zachodniego, Szczecina, Lęborka i Stargardu. O atrakcyjności jarmarków gnieźn. świadczy fakt pojawienia się w ostatnim dwudziestoleciu XVI w. kupców z Hamburga i Holandii.

Handel zachodni i południowy. Na czoło zdecydowanie wysuwa się handel ze Śląskiem. Połowa handlujących wywodziła się z Wrocławia, czwarta część z Głogowa. Na kontakty z ziemią lubuską, Wschową i Zgorzelcem przypadało ok. 30% kupców. Reszta, ok. 30%, dotyczyła miast zagranicznych, gł. niemieckich. Z Wrocławia do Gn. przywożono przede wszystkim sukna i inne tkaniny, takie jak barchan, tkaniny bawełniane lub lniane oraz kosy i sierpy z metali. Głogowianie przywozili sukno i duże ilości płótna. Z Góry Śląskiej przywożono różnego rodzaju tkaniny, w tym karazję. Obok Śląska gł. dostawcami sukna i płótna na jarmarki gnieźn. były: Zielona Góra, Świebodzin, Krosno, Szprotawa, Skwierzyna, Żagań. Do Gn. przybywali też kupcy z Frankfurtu nad Odrą, a od 2. poł. XVII w. z Lipska, który stał się najważniejszym ośrodkiem handlu skórami w Europie. (Gn. natomiast było najważniejszym ośrodkiem tego handlu w Polsce oraz miejscem tranzytu skór z Wielkiego Księstwa Litewskiego). Do Gn. docierali też kupcy z Norymbergi, Augsburga i Fryburga. Ożywione kontakty Gn. miało z Czechami i Morawami.

Handel wschodni. Wraz z Poznaniem Gn. można by traktować jako jeden wielki rynek na towary wsch., przede wszystkim na futra i skóry. Kupcy przybywali do Gn. gł. z Wilna, Mohylewa i Mińska. Najwięcej kupowano w Gn. różnego rodzaju sukna, przede wszystkim pospolitego i średniego gatunku, tkaniny bawełniane, jedwabne i tekstylne, wyroby gotowe (pończochy, skarpety, czapki i obrusy). Kupowano również wyroby kolonialne, wyroby szklane, papier i noże z metalu. Ogólny roczny zakup tkanin dokonywany w Gn. przez kupców litewsko-białoruskich można oszacować na 193 tys. m tkanin. Gn. przewyższało liczbą sprzedanych futer wyroby archangielskie, a równało się z obrotami Narwi, Rygi, Królewca i Gdańska, musiało więc być ważnym etapem pośrednim dalszej wędrówki tych futer, a jednocześnie centrum, skąd zaopatrywał się w nie kraj. O ile na jarmark św. Wojciecha przywożono gł. futra, o tyle na jarmark św. Bartłomieja udawano się z różnego rodzaju wyrobami futrzanymi i skórzanymi. Wśród licznych kupców biorących udział w jarmarkach gnieźn. blisko połowę stanowili kupcy z różnych miast Rzeczypospolitej. Najliczniejszą grupą byli kupcy pozn., którzy mie-

li szczególnie duży udział w handlu futrami i skórami. Obok nich spotykano kupców ze Wschowy, posiadali oni w Rynku swój dom na wprost wagi miejskiej, handlowali nie tylko swoim suknem, ale również suknem śląskim, a kupowali wełnę i inne towary. Również w Gn. handlowali kupcy z Wrześni i Leszna. Dla dużych rzesz uczestników jarmarków potrzeba było sporo piwa, które dowożono z Wągrowca i Żnina, a wolno je było sprzedawać w kamieniczce miejskiej leżącej za bramą Toruńską. Gn. miało kontakty handlowe z Mazowszem, Małopolską (Lublin i Zamość), Lwowem.

W 2. poł. XVII w. nastąpił upadek znaczenia miasta dla handlu międzynarodowego. W omawianym okresie dla ros. handlu ważniejszą rolę niż droga lądowa przez Polskę zaczyna odgrywać droga morska przez Archangielsk, która nie miała już nic wspólnego z Gn. Osłabieniu ulegają również zach. kontakty Gn. Jednocześnie stopniowy upadek gosp. znaczenia Poznania, Gdańska i Szczecina wpłynął negatywnie na Gn. Za czasów pruskich Gn. nie rozwijało się gospodarczo, a raczej podupadało. Czyniono starania, aby miasto osiągnęło pewien zysk z targów na wełnę. Wełna nie była jednak przerabiana na terenie Gn., ale sprzedawana w innych miastach Wielkopolski. W XIX w. Gn. zyskało dużą popularność jako miejsce targów zwierzęcych, gł. końskich. Odbywały się one 4 razy w roku: w poniedziałek po Trzech Królach, na św. Wojciecha (23 IV), na św. Anny (26 VII) i św. Franciszka (9 IX). Poza jarmarkiem św. Wojciecha, który połączony z wielkim odpustem trwał 8 dni, pozostałe trwały po 2 dni i z braku większego popytu na konie traciły stopniowo swoje znaczenie. Targi na św. Wojciecha były nadal, jak od wieków, najważniejszym wydarzeniem w roku. Miały one znaczenie międzynarodowe, gdyż przybywali na nie hodowcy i kupcy z całego zaboru pruskiego, Kongresówki, Galicji i Rosji. Nabywcami poza Polakami byli przede wszystkim Niemcy z Prus, Saksonii, Nadrenii, Westfalii, Szlezwiku i innych krajów Rzeszy Niemieckiej, a także kupcy z Anglii i Włoch. Jarmarki świętowojciechowe odbywały się w miarę regularnie od 1816 – wtedy na sprzedaż sprowadzono 1000 koni. W 1837 było 5150 koni, a w 1850 – 6293. Po 1850 stopniowo spadała liczba koni przeznaczonych na sprzedaż. Ciekawy był fakt, że jarmarki świętowojciechowe przestały być rewią luksusowych wierzchowców, które zostały wyparte przez konie robocze. Zdecydował o tym wzrost zapotrzebowania na siłę pociągową dla rozwijającego się rolnictwa. Popyt kształtował się przeciętnie na poziomie od 60 do 70% sprowadzonych na jarmark koni. Targi na konie nie miały wyłącznie charakteru handl., odbywały się na nich wyścigi i konkursy rasowych wierzchowców. Dla szlachty były okazją do zacieśnienia kontaktów towarzyskich, nie brakowało więc uczt i hucznych zabaw. W 1860 zorganizowano z okazji jarmarku pierwszą wystawę wyrobów przemysłowych wyprodukowanych przez miejscowych wytwórców. Reprezentowane były również firmy spoza Gn., m.in. Hipolita Cegielskiego z jego maszynami rolniczymi. W dwudziestoleciu międzywojennym odbywały się 2 razy w tygodniu targi na Rynku, Targowisku i Zielonym Rynku. Przyjeżdżała na nie ludność z podmiejskich, a nawet dalszych okolic. Prawie co miesiąc organizowano jarmarki na bydło, konie i trzodę chlewną. Najbardziej popularnym i mającym największe znaczenie handl. był jarmark św. Wojciecha, na który spędzano konie niemal ze wszystkich stron Polski – sprzedawano na nim w latach 1921-25 od kilkuset do ponad tysiąca koni. 23 III 1945 zorganizowano pierwszy Jarmark Wielki Wiosenny, który miał ograniczyć spekulacje w Gnieźnie. Rada Narodowa ustaliła stałe terminy wielkich targów. Początkowo miano sprzedawać na nich bydło, a w 1946 również można było sprzedawać nierogaciznę, płody i narzędzia rolnicze, warzywa, towary tekstylne, galanteryjne i rzemieślnicze. Targi i jarmarki odgrywały znaczącą rolę w życiu gosp. miasta: w okresie prosperity przyspieszały one proces wymiany towarowej, a w latach kryzysu hamowały tempo obniżania się poziomu produkcji przemysłowej oraz obrotów handlowych.

Lit.: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965.

JAROCZEWSKI FRYDERYK, studia w Akademii Medycyny Weterynaryjnej ukończył w Berlinie z tytułem doktora. W 1895 został dyrektorem Rzeźni Miejskiej w Gn., która świadczyła usługi uboju zwierząt rzeźnych na terenie pow. gnieźn. i dla rzeźników. Ubite zwierzęta po zbadaniu przez lekarzy organoleptycznie oraz przez personel pomocniczy na trychiny (włośnie) zabierano do warsztatów celem przerobu na wędliny i sprzedaż elementów mięsnych. F.J. przygotował po przeszkoleniu grupę tzw. oglądaczy (trychinoskopistów) do badań mikroskopowych na obecność włośni. Byli nimi: Stefan Rosołek, Franciszek Głuchowski, Jan Nowakowski, Michał Rasiewicz, Nikodem Cieśliński, Szczepan Konieczny, Stanisław Hermes, Franciszek Śmigórski, Franciszek Kuch, Marian Gliński, Stanisław Bukalski. Zostali zatrudnieni w rzeźni oraz w gminnych obwodach badania mięsa. Zgodnie z zarządzeniem wojewódzkiego inspektora zatrudniano również z terenu miasta i powiatu lekarzy weterynarii – pomocniczych do badań ubijanych zwierząt i tusz mięsnych, tzw. badań uzupełniających. Przed ubojem każda sztuka była identyfikowana przez sprawdzanie miejsca pochodzenia. Był to druk ścisłego zarachowania wydawany przez starostę. Przestrzeganie zarządzeń weterynaryjnych było kontrolowane przez starostwo i policję. Zapobiegało to rozszerzaniu się chorób zakaźnych: posocznicy bydła, zarazy płucnej, ospy, wąglika, wścieklizny, nosacizny, różycy, salmonelli. W Gn. w latach 1905-06 wybuchła epidemia cholery u ludzi. W 1930 F.J. został obwodowym lekarzem weterynarii rejonu Gniezno.

JAROSŁAW ZE SKOTNIK BOGORIA (ur. ok. 1276 w Skotnikach w ziemi sandomierskiej, zm. 17 IX 1376 w Kaliszu), arcybiskup gnieźnieński. Syn wojewody krak. Piotra. Pochodził z małopolskiego rodu Bogoriów, jego brat Wojciech piastował urząd wojewody sandomierskiego. W latach 1316-22 J. odbył studia prawnicze i teologiczne na Uniwersytecie Bolońskim (wybrano go na jednego z rektorów). Po powrocie do kraju zrobił

szybką karierę kościelną, zostając kolejno kanonikiem krak., kanclerzem bpa krak. Nankera (1323-25), archidiakonem krak. (1326) oraz kanonikiem włocławskim (przed 1334) i gnieźn. Już Władysław Łokietek zwrócił uwagę na jego wykształcenie i zdolności, a Kazimierz Wielki uczynił go jednym ze swoich najbliższych współpracowników. W latach 1331-37 J. piastował urząd kanclerza kujawskiego. W 1335 Kazimierz wysłał go do Kurii Awinionskiej w sprawach pol.-krzyżackich, a w 1339 ustanowił swym pełnomocnikiem w procesie z zakonem. Z protekcji królewskiej objął w 1342 arcybiskupstwo gnieźn., wakujące po śmierci abpa → Janisława (konsekrację otrzymał w Awinionie z rąk papieża Klemensa VI). Brał czynny udział w rokowaniach z Krzyżakami, zakończonych zawarciem pokoju kaliskiego w 1343. Uczestniczył następnie w wytyczaniu granicy pol.-krzyżackiej (1349), a w latach 1358-63 zarządzał pograniczną kasztelanią nakielską. Wiedzę prawniczą Jarosława Kazimierz Wielki wykorzystał w pracach nad przeprowadzoną w latach 50. i 60. kodyfikacją prawa polskiego. Arcybiskup był prawdopodobnie redaktorem wydanych wówczas statutów wielkopolskich i małopolskich. Współdziałał także z królem przy zakładaniu Akademii Krakowskiej (1364), był sędzią rozjemczym w zatargu monarchy z bpem krak. Bodzętą (1361). J. rozwinął również aktywną działalność na forum wewnątrzkościelnym. Pełnił obowiązki kolektora świętopietrza w archidiecezji gnieźn., zabiegał o dyscyplinę duchowieństwa, wydał zbiór przepisów dla kleru katedry gnieźn. (1354). Przeprowadził kodyfikację pol. ustawodawstwa kościelnego, ogłaszając w 1357 na synodzie w Kaliszu pierwszy urzędowy zbiór statutów synodalnych prowincji gnieźn. (tzw. synodyk Jarosława). Wspólnie z królem skutecznie walczył o utrzymanie przynależności diecezji wrocławskiej do pol. prowincji kościelnej. Popierał plany misyjne na Wschodzie i starania o utworzenie łac. arcybiskupstwa dla opanowanej przez Kazimierza Wielkiego Rusi Halickiej. W 1343 rozpoczął przebudowę katedry gnieźn. w stylu gotyckim. Zabiegał o rozwój gosp. dóbr arcybiskupich, w których lokował liczne osady na prawie niem., scalał majątki, rozsądzał spory o dziesięciny itp. Ufundował i uposażył wiele kościołów (m.in. w Kurzelowie, Uniejowie, Opatowie), w porozumieniu z królem wzniósł kilka zamków (w Łowiczu, Uniejowie i Opatowie), zbudował dwory biskupie w Gn., Kaliszu, Wieluniu i Łęczycy. Okres największej aktywności budowlanej J. to lata 1357-65. W sporach o sukcesję po Kazimierzu Wielkim arcybiskup reprezentował stronnictwo niechętne Andegawenom. W 1370 koronował jednak w Krakowie Ludwika Węgierskiego, w zamian za niedotrzymaną obietnicę powtórzenia ceremonii w Gn. Dotknięty ślepotą oraz niechętnie widziany przez nowego władcę, wycofał się w 1371 z życia publicznego i złożył na ręce papieża rezygnację z arcybiskupstwa. Wobec sporów wokół osoby następcy sprawował jednak urząd aż do 1374, gdy ostatecznie ustąpił na rzecz siostrzeńca → Janusza Suchywilka. Ostatnie lata życia spędził w klasztorze Cystersów w Lądzie. Zmarł w Kaliszu jako stuletni starzec (wg Janka z Czarnkowa). Pochowany został w katedrze gnieźn., w której jego szczątki spoczywają do dzisiaj. Sylwetkę arcybiskupa bardzo pozytywnie przedstawił w swojej kronice współczesny mu Janko z Czarnkowa. Nowsza historiografia również podkreśla zasługi J. dla umocnienia państwa i Kościoła polskiego.

Lit.: Z. Kowalska-Urbankowa, *Jarosław ze Skotnik Bogoria arcybiskup gnieźnieński. Prawodawca i dyplomata* (*zm. 1376*), „Nasza Przeszłość" 63, 1985, s. 53-96; B. Nowicka, *Rola polityczna arcybiskupów gnieźnieńskich za Kazimierza Wielkiego i ich stosunek do króla*, „Ateneum Katolickie" 28, 1931, s. 340-365; S. Szczur, *Uwagi o działalności dyplomatycznej arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława*, „Nasza Przeszłość" 67, 1987, s. 237-248.

JARZĄBKOWO, wieś parafialna w gminie Niechanowo, ob. 247 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 530,28 ha. Parafia pw. św. Marcina, 1540 wiernych, księgi metrykalne od 1725. Dawna własność rodu Awdańców, wzmiankowana w 1399. Ród ten prawdopodobnie wybudował w XII w. pierwszy kościół, który uległ zniszczeniu. Przed 1520 odbudowano kościół murowany, który restaurowano w 1864, a następnie w 1929. W 1498 właścicielami wsi byli Jan Czechowski z żoną Katarzyną ze Świniar. Następnie do poł. XVI w. stanowiła własność Słomowskich. W latach 80. XIX w. było tu 19 domów, 203 mieszkańców (11 ewangelików, 192 katolików), w tym 56 analfabetów. Pod koniec XIX w. majątek należał do rodziny Chrzanowskich i liczył 268 ha. Na cmentarzu przykościelnym znajduje się zabytkowy, pochodzący z 1847 nagrobek Marcjanny Prądzyńskiej.
Zob też: archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego, kościół pw. św. Marcina w Jarząbkowie.

JASIŃSKI HENRYK WŁADYSŁAW (ur. 1 VI 1941 w Gn., zm. 27 II 2001 w Poznaniu), wiceprezydent, prezydent m. Gn. Syn seminaryjnego ogrodnika Henryka i Władysławy. W 1964 ukończył studia na Wydziale Towaroznawstwa Spożywczego Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Poznaniu. Pracę zawodową podjął 1 III 1964 w przedsiębiorstwie Miejski Handel Detaliczny w Gnieźnie. 1 II 1966 przyjęty na stanowisko zastępcy przewodniczącego Miejskiej Komisji Planowania Gospodarczego w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gn. Od stycznia 1968 do września 1972 był kierownikiem Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej PMRN. 1 X 1972 stanął na czele Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej, skąd 1 I 1974 przeniósł się na stanowisko dyrektora Powiatowego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Gn. W lutym 1974 podjął studia doktoranckie w Wyższej Szkole Ekonomicznej w Poznaniu na kierunku ekonomika transportu, ale ich nie ukończył. W tym samym czasie (do 31 V 1975) pełnił społecznie funkcję zastępcy naczelnika miasta i powiatu w Gn. Od 1 VII

1975 do 31 XII 1977 był etatowym wiceprezydentem Gn. 1 I 1978 objął funkcję dyrektora Wielkopolskich Zakładów Obuwia „Polania". Od 1 II 1981 do 31 VII 1983 był prezydentem Gniezna. Od 1 VIII 1983 był naczelnikiem Urzędu Skarbowego Poznań-Stare Miasto, a od 1996 Poznań-Śródmieście. Wspierał darowiznami gnieźn. instytucje charytatywne. Pochowany na cmentarzu św. Krzyża w Gn. Odznaczony m.in. Złotym Krzyżem Zasługi i odznaką „Za Zasługi dla Rozwoju Województwa Poznańskiego". Z małżeństwa z Anną miał córkę Dorotę.

JASKA MARIAN (ur. 15 XII 1929 w Boczkach Chełmońskich, zm. 25 V 1999 w Gn.), doktor nauk medycznych, lekarz specjalista psychiatrii i chorób wewnętrznych. Studia med. odbył w Ołomuńcu i Brnie (Czechosłowacja) oraz w Akademii Medycznej w Poznaniu. Dyplom lekarski uzyskał w 1954. Od 1954 do 1957 pracował w szpitalu → „Dziekanka" w Gn. Następnie do 1964 kierował Wydziałem Zdrowia i Opieki Społecznej w Gn. Był inicjatorem powstania i współorganizatorem Liceum Medycznego w Gn., otwartego w 1963. 1 IV 1964 został dyrektorem Wojewódzkiego Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka". Równocześnie był ordynatorem oddziału wewnętrznego. Przeprowadził remonty i modernizację wielu oddziałów szpitala, budowę domów mieszkalnych i hotelu dla pracowników. Dzięki temu poprawiły się znacznie warunki pobytu chorych, możliwości diagnostyczno-lecznicze i wzrosła liczba personelu medycznego. Był współtwórcą (wraz z prof. S. Dąbrowskim) nowej struktury organizacyjnej w lecznictwie psychiatrycznym – subrejonizacji. Polegała ona na powiązaniu jednostek terytorialnych (gmin, powiatów, dzielnic) z poszczególnymi oddziałami i zespołami lekarzy i terapeutów. Opublikował kilkanaście prac dotyczących gł. organizacji lecznictwa psychiatrycznego. W 1970 uzyskał stopień doktora. Wyszkolił liczną grupę lekarzy specjalistów. Był redaktorem i współautorem monografii *Dzieje szpitala „Dziekanka" 1894-1994*. M.in. z jego inicjatywy doszło w 1989 do podpisania umowy o współpracy szpitala „Dziekanka" z Kliniką Psychiatrii w Gütersloch. W 1998 Polskie Towarzystwo Psychiatryczne nadało M.J. godność członka honorowego. Od 1967 przez wiele lat działał w Miejskiej Radzie Narodowej w Gn. Przez 3 kadencje był jej przewodniczącym.

JASKULSKI KAROL, w 1931 ukończył studia w Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie. Po odbyciu stażu w 1932 rozpoczął prywatną praktykę w gminie Czerniejewo, która była bardzo rozwinięta pod względem rolniczym i hodowli zwierząt gospodarskich. Badał zwierzęta w miejscowej rzeźni Gminnej Spółdzielni, a także u prywatnych rzemieślników i rolników.

JASTRZĘBOWO, wieś parafialna w gminie Trzemeszno, ob. 241 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 641,11 ha. Parafia pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, 362 wiernych, księgi metrykalne od 1964. Dawna własność rodu Porajów. Wzmiankowana w 1447. Ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Strzyżewie. W latach 80. XIX w. było tu 13 domów, 159 mieszkańców (148 ewangelików, 11 katolików). W 1920 wybudowano kościół ewangelicki. Parafię katolicką utworzono w 1947.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Jastrzębowo, kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, dawniej kościół ewangelicki

JAŚKOWSKI BOLESŁAW (ur. 19 XII 1884 w Łobżenicy w pow. wyrzyskim, zm. 10 XI 1939 pod Zajezierzem w gminie Gniewkowo), kapłan, działacz narodowy i społeczny. Syn Franciszka (lekarza medycyny) oraz Amandy z d. Sprenger. Na skutek przedwczesnej śmierci ojca jego wychowaniem zajął się stryj Mikołaj, długoletni proboszcz parafii Dziekanowice, weteran powstania styczniowego. B.J. po ukończeniu gimnazjum w Wągrowcu (1905) wstąpił do seminarium duchownego w Gn., gdzie 14 II 1909 otrzymał święcenia kapłańskie. Działalność duszpasterską rozpoczął w Łagiewnikach Kościelnych nieopodal Kłecka. Po upływie 3 miesięcy został przeniesiony na krótko (czerwiec-lipiec 1909) do parafii Parlin (pow. mogileński), a następnie do leżącej po sąsiedzku Chomiąży Szlacheckiej (pow. żniński). B.J. zorganizował tam praktycznie od podstaw parafię, pozbawioną od 20 lat kapłana. Ożywił życie kult., zakładając czytelnię ludową i Towarzystwo Młodzieży.

Wszystkiego dokonał bez zaniedbywania podstawowych obowiązków religijnych. W 1911 mianowano go wikariuszem substytutem parafii św. Mikołaja w Gn. (1 X 1911-28 II 1912), zaś po upływie kolejnych 5 miesięcy objął wikariat w Strzelnie (luty 1912). Również tam rozwinął bogatą działalność patriotyczną, kult., oświatową, a nawet gospodarczą. Jako katecheta w tajemnicy przed pruską policją gromadził każdej niedzieli dzieci szkolne, ucząc je w trakcie wesołych gier i zabaw pol. piosenek. Założył bibliotekę oraz pierwszą w mieście drużynę harcerską noszącą imię Tadeusza Kościuszki. Przez 5 lat stał na czele → Towarzystwa Przemysłowców, działał w Związku Towarzystw Przemysłowych, Towarzystwie Czeladzi Katolickiej. Od 1916 był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Po nagłym zgonie księdza prałata Władysława Wolińskiego przez pół roku samodzielnie kierował parafią. 1 V 1917 przeniesiono go do Witkowa, gdzie podczas 1,5-rocznej bytności pozostawał poza posługą duszpasterską. Pracował wyłącznie na niwie społecznej. 1 XI 1918 objął swoje pierwsze probostwo w miejscowości Zduny (pow. krotoszyński). 70% tamtejszych mieszkańców stanowiła ludność etnicznie niem. Dlatego też B.J. podjął iście heroiczny trud ratowania polskości. Piastując funkcję prezesa Rady Ludowej, rozwinął energiczną propagandę narodową. Zorganizował m.in. 4 I 1919 uroczyste przyjęcie Wojska Polskiego. Ponieważ kwestia przyszłości Zdun nie była wówczas jeszcze ostatecznie przesądzona, wysyłał stosowne memoriały do Komisji Koalicyjnej w Paryżu i Komisji Ententy w Katowicach. Przyłączenie Zdun do Polski jest w dużym stopniu jego zasługą. Gdy Polska odzyskała niepodległość, podjął interwencję dotyczącą zwolnienia pol. jeńców wojennych z obozu Neuhammer. Dzięki staraniom B.J. w 1921 wystawiono w Zdunach pomnik upamiętniający śmierć 17 powstańców wlkp., rozbudowano Dom Sierot, do którego przyjęto 60 dzieci emigrantów pol. z Japonii i Kresów Wschodnich. Był członkiem magistratu w Zdunach. Jako pierwszy otrzymał tytuł Honorowego Obywatela Miasta Zduny. Świątynię wyposażył w nowe dzwony i organy, wymienił wiązania dachowe. 1 XI 1926 archidiecezjalna władza duchowna ustanowiła go proboszczem inowrocławskiej parafii farnej św. Mikołaja. Jednostka zajmowała 2 miejsce pod względem wielkości. Oprócz proboszcza pracowało w niej 4 księży. Zrzeszała wiernych ze znacznej części miasta, nadto 8 okolicznych wsi. Łącznie 12 tys. dusz. Farze podlegał kościół filialny w Szymborzu skupiający 2,5 tys. wiernych. Zasługą B.J. było założenie 24-morgowego cmentarza leżącego przy ul. Marulewskiej, uznawanego wówczas za jedną z najładniejszych nekropolii ziemi wlkp.-kujawskiej. Przeprowadził zewnętrzną restaurację budynku kościoła (tynki, okna, witraże), wewnątrz którego odnowił ambonę tudzież ołtarze Pana Jezusa i św. Antoniego. Rozkwit zawdzięcza mu także chór parafialny, zaliczony do zespołów śpiewaczych I kategorii. Przy chórze działały biblioteka i kółko muzyczne. Jako pierwszy w kraju zorganizował coroczne rekolekcje zamknięte dla poszczególnych stanów. Prowadzono je w Zakładzie im. Focha, usytuowanym na terenie parku zdrojowego. B.J. bardzo wiele uwagi i pracy poświęcał funkcjonowaniu różnorodnych towarzystw. Założył: Ligę i Akcję Katolicką, Pomoc Duszpasterską, Trzeci Zakon i Towarzystwo Opieki nad Rodakami za Granicą. Był prezesem Rady Związkowej Stowarzyszenia Młodych Polek, Towarzystwa Robotników Polsko-Katolickich, wiceprezesem Związku Stowarzyszeń Polskich, członkiem zarządów Ligi Morskiej i Kolonialnej, Związku Kapłanów UNITAS i Zarządu Powiatowego. Sporo uwagi poświęcał rozszerzonym formom życia religijnego. Dbał o wszechstronny rozwój ruchu liturgicznego w parafii, co przyczyniało się do głębszego zrozumienia ducha nabożeństw, zwłaszcza ofiary mszy św. Należał do grona współzałożycieli Towarzystwa Ogrodów Działkowych (późniejsze Pracownicze Ogródki Działkowe). Założył i redagował „Miesięcznik Parafii Farnej św. Mikołaja" (nakład 4 tys. egz.), wydawany w latach 1933-39. Dzięki inwencji B.J. oddano do użytku w Mątwach (1931) nowy kościół postawiony kosztem 220 tys. zł. W lutym 1933 z części parafii św. Mikołaja wyodrębniono samodzielną parafię mątewską. Uczestniczył jako jeden z chrzestnych w otwarciu i poświęceniu lotniska cywilnego w Inowrocławiu (1933). Częstokroć zasiadał w różnego typu gremiach społ., powstających samorzutnie przy okazji rocznic, względnie jubileuszy. Można przykładowo wymienić: Komitet Obchodów 150-lecia śmierci Kazimierza Puławskiego, Komitet Honorowy Obchodów 10-lecia Istnienia Bursy Ziemi Kujawskiej czy komitet powstały dla uczczenia 16. rocznicy oswobodzenia miasta. Z okazji srebrnego jubileuszu pełnienia posługi duszpasterskiej (1934) ks. B.J. otrzymał nominację na kanonika honorowego kapituły kruszwickiej. Program uroczystych obchodów obejmował śpiewy, przemówienia, składanie życzeń, deklamacje, Pierwszą Komunię Świętą, kazanie, korowód, aspersję oraz 40-godzinne nabożeństwo trwające nieprzerwanie od Środy Popielcowej do niedzieli. Uczestnikami byli przedstawiciele 9 towarzystw, związków, cechów, gł. jednak liczne tłumy wiernych. Snuł plany budowy Domu Katolickiego, na który zdążył zebrać pokaźne środki finansowe oraz materiały. Wybuch II wojny światowej całkowicie pokrzyżował to zamierzenie. Gdy 8 IX 1939 Inowrocław zajęły wojska Wehrmachtu, nawoływał społeczeństwo do zachowania rozwagi, dyscypliny i spokoju. Został ostrzeżony przez rzeźnika Keppela, Niemca życzliwego Polakom, że znajduje się na liście osób przeznaczonych do stracenia. Miasta jednak nie opuścił. 10 IX został aresztowany pod zarzutem uprawiania antypruskiej działalności w okresie zaborowym. W miejscowym więzieniu sądowym (Gerichtgefängnis Hohensalza) bestialsko go katowano. 10 XI został rozstrzelany w lesie pod Zajezierzem, łącznie z 500 innymi więźniami (Polakami i Żydami). Ciała zamordowanych spalono na drewnianym stosie oblanym łatwopalną cieczą. Wierni Inowrocławia ufundowali 2 płyty memoracyjne: jedną w kościele, drugą na cmentarzu parafialnym. Ponadto odcinek dawnej ul. Staropoznańskiej uchwałą Miejskiej Rady Narodowej w Inowrocławiu przemianowano w poł. lat 80. na ul. ks. Jaśkowskiego.

JAWOROWO, wieś w gminie Witkowo, parafia Mielżyn, ob. 362 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 349,41 ha. Wzmiankowana w 1271. Ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Mielżynie. W XV w. toczył się spór między chłopami z J. a plebanem z Mielżyna o wysokość dziesięciny i mesznego (tzw. mszonego – oddawanie dziesięciny w gotówce w zamian za odprawianie przez księdza mszy). Za przeciwstawienie się plebanowi chłopi zostali ekskomunikowani. Sąd uznał rację chłopów. W J. znajduje się zespół pałacowo-dworski. W latach 80. XIX w. wieś miała 14 domów, 94 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 45 analfabetów; dominium liczące 520 ha miało 11 domów, 146 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 77 analfabetów. Pod koniec XIX w. majątek stanowił własność Zygmunta Jaraczewskiego. Następnymi właścicielami byli Skarbkowie-Malczewscy i Sczanieccy. Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

JAWORSKI TADEUSZ (ur. 25 V 1914 w Witkowie, zm. 9 III 1945 w Buchenwaldzie), pseudonim „Gont", podporucznik rezerwy broni pancernej. Ukończył szkołę powszechną w Witkowie, gimnazjum w Trzemesznie. Studiował prawo w Poznaniu (nieukończone ze względu na wybuch wojny). W 1939 przydzielony do 17. Dywizji Piechoty. Po klęsce wrześniowej internowany na Węgrzech. We Francji walczył w 3. Dywizji Piechoty. Po klęsce Francji przedostał się do Anglii i otrzymał przydział do 10. Brygady Kawalerii Pancernej. Przeszkolony w dywersji i zaprzysiężony 29 XII 1942. Przydzielony do Kedywu Okręgu AK Lwów jako dowódca ośrodka dywersyjnego „Zachód" we Lwowie. Skok do kraju wykonał w nocy z 17 na 18 II 1943. W niewyjaśnionych okolicznościach aresztowany przez Niemców 14 IX 1943 we Lwowie. Zginął w Buchenwaldzie. Odznaczony Krzyżem Orderu Virtuti Militari V klasy.

Lit.: J. Tucholski, *Cichociemni*, Warszawa 1988; idem, *Powracali nocą*, Warszawa 1988.

Między łamami: cichociemny T. Jaworski (pierwszy z prawej)

JAZZ W GNIEŹNIE, w repertuarze zespołów grających w latach 50. w gnieźn. lokalach gastronomicznych znajdowały się tematy jazzowe. Ok. 1960 powstał pierwszy gnieźn. zespół jazzowy Jazz Boys, którego muzykami byli m.in. J. Jóźwiak – gitara i śpiew, J. Wilczyński – fortepian i R. Nowicki – saksofon tenorowy. Krótkotrwała działalność powstałego w 1969, zarządzanego przez prezesa M. Nowickiego Jazz Clubu „Synkopa", który zdążył zorganizować koncert grupy organowej K. Sadowskiego w Teatrze im. A. Fredry, a także pewną liczbę spotkań z jazzem prezentowanym z płyt, ujawniła spore zapotrzebowanie w Gn. na taki rodzaj muzyki. Zał. zostały wówczas: trio pianisty E. Kaczmarka z udziałem gitarzysty basowego M. Tomczaka i perkusisty J. Cholewy, wykonujące standardy w konwencji mainstream jazzu, oraz grupa Serca i Dusze w składzie z wokalistą i gitarzystą J. Izbińskim, a także M. Tomczakiem i J. Cholewą. Krótko potem J. Izbiński wyjechał z Gn., stając się znanym i cenionym wokalistą jazzowym i bluesowym. W 1974 został laureatem Międzynarodowych Spotkań Wokalistów Jazzowych w Zamościu. Od tego czasu współpracował z wieloma wykonawcami, występując na estradach koncertowych w kraju i za granicą. Jazzowym wydarzeniem w Gn. ok. 1970 był koncert Asocjacji Hagaw z A. Rosiewiczem. W 1980 utworzono → Gnieźnieńskie Towarzystwo Jazzowe, które przez pierwsze 3 lata funkcjonowało jako Jazz Club „Amok". Organizowało ono też w latach 1984-86 Ogólnopolskie Warsztaty Jazzu Tradycyjnego, podczas których występowało wiele znanych zespołów pol. i zagranicznych. W 1981 powstał zespół → Prowizorka Jazz Band, który z czasem stał się najbardziej znaną, odnoszącą sukcesy w kraju i za granicą gnieźn. formacją jazzową. W 1. poł. lat 80. wystąpiło w Gn. kilku najpopularniejszych w tym okresie pol. wykonawców bluesowych, takich jak P. Ostafil, Recydywa Blues Band, E. Mielczarek, J. „Kyks" Skrzek i Sesja Bluesowa Ireneusza Dudka. Od 1993 istniała jazzowa grupa → Dixie Buskers. W latach 1992-95 koncerty wykonawców bluesa i jazzu organizowało Stowarzyszenie Kulturalne „Szuflada". W poł. lat 90. rozpoczęła działalność → Piwnica Jazzowa „Pod Piątką", stając się miejscem częstych spotkań z jazzem i bluesem. Od 2001 krótko działał klub „Jazzgot".

Lit.: D. Piątkowski, *Encyklopedia jazzu*, t. 2, Poznań 1999; R. Wolański, *Leksykon polskiej muzyki rozrywkowej*, Warszawa 1995.

JAŻDŻEWSKI KONRAD (ur. 23 XI 1908 w Kluczborku, zm. 21 IV 1985 w Łodzi), archeolog, uczony, wykładowca, muzealnik, współtwórca Uniwersytetu Łódzkiego. Syn Henryka i Cecylii z Łuckich. Z powodu przeprowadzek rodziców naukę w gimnazjum odbywał w Kluczborku, w Trzemesznie (1919), Poznaniu, Grudziądzu, a następnie w Gn. (1922-26). Studiował archeologię na Uniwersytecie Poznańskim pod kierunkiem prof. J. Kostrzewskiego (1926-30). Po skończeniu studiów pracował jako asystent w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. W 1935 obronił pracę doktorską *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*, a w 1939 habilitacyjną *Cmentarzysko kultury wstęgowej i związane z nim ślady osadnictwa w Brześciu Kujawskim*. W czerwcu 1939 został mianowany profesorem nadzwyczajnym w Katedrze Prehistorii Uniwersytetu Wileńskiego, ale z powodu wybuchu II wojny światowej stanowiska tego nie objął. W czasie okupacji pełnił obowiązki kierownika Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Po upadku powstania warszawskiego zdołał zbiec do Pruszkowa. W 1945 wyjechał z rodziną do Łodzi, gdzie współtworzył Uniwersytet Łódzki i w jego ramach Katedrę Archeologii. W kwiet-

niu 1945 został prof. nadzwyczajnym, a w 1957 zwyczajnym. Jednocześnie w 1945 został dyrektorem Miejskiego Muzeum Prehistorycznego, a po jego połączeniu z Muzeum Etnograficznym (w 1956) objął dyrekcję Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi (do 1970). Kierował także w latach 1948-60 placówkami naukowymi w Gdańsku i Łęczycy, podległych Kierownictwu Badań nad Początkami Państwa Polskiego i następnie Instytutowi Historii Kultury Materialnej PAN. Organizował badania archeol. i kierował nimi na licznych stanowiskach, m.in. w Polsce środkowej, na Pomorzu, Kujawach i w Małopolsce. Jest autorem ok. 300 pozycji nauk., w tym pomnikowego dzieła *Pradzieje Europy Środkowej* (1981); był redaktorem periodyków, m.in. „Z Otchłani Wieków", „Acta Archeologica Lodziensia", „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi". Był członkiem wielu krajowych i zagranicznych towarzystw nauk., m.in. Łódzkiego Towarzystwa Naukowego, Rady Stałej Międzynarodowej Unii Nauk Prehistorycznych i Protohistorycznych, Polskiego Komitetu Narodowego Międzynarodowej Unii Nauk Antropologicznych i Etnograficznych, Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego. Otrzymał liczne odznaczenia, m.in. Krzyż Kawalerski, Krzyż Oficerski, Krzyż Komandorski Orderu „Polonia Restituta". Od papieża Pawła VI otrzymał order „Pro Ecclesia et Pontifice". W 1985 Uniwersytet Łódzki nadał mu tytuł doktora honoris causa. K.J. zapisał się w dziejach archeol. badań nad przeszłością Gn. jako ich pionier. Będąc jeszcze uczniem gimnazjum, mając pisemne upoważnienie ówczesnego konserwatora wojewódzkiego Z. Zakrzewskiego, nadzorował teren miasta (m.in. w trakcie niwelacji Rynku w 1925 w ramach przygotowań do jubileuszu 900-lecia koronacji Bolesława Chrobrego), odnotowywał miejsca znalezienia materiałów archeologicznych. Opublikowany przez niego w „Przeglądzie Archeologicznym" wykaz znalezisk archeol. z terenu Gn. z podaną lokalizacją i numeracją stanowisk (1933) był pierwszym tego typu zestawieniem dla miasta; z uzupełnieniami i zmianami aktualny jest on do dziś.

JEDLINA-JAKOBSON WOJCIECH (ur. 14 IV 1885 w Starogardzie na Pomorzu, zm. 9 X 1961 w Londynie), major, lekarz. Ur. w rodzinie lekarza Gorgoniusza i Pauliny z Koenigów. W czasie nauki w szkole średniej w Starogardzie był członkiem Towarzystwa Tomasza Zana. W 1910 na uniwersytecie we Wrocławiu uzyskał dyplom lekarski. Był członkiem Związku Polskiej Młodzieży Akademickiej i Bratniej Pomocy. Praktykował najpierw w Poznaniu i Wrocławiu, gdzie w 1912 doktoryzował się, uzyskując tytuł doktora medycyny i chirurgii. Podjął pracę w szpitalu św. Józefa w Gn. W 1913 uzyskał patent podporucznika lekarza, 1 VIII 1914 zmobilizowany do armii niemieckiej. W 1917 awansowany na porucznika. W końcu 1918 był lekarzem 49. Pułku Piechoty w Gn. Nawiązał kontakt z Komisariatem Naczelnej Rady Ludowej (KNRL). Na polecenia KNRL 19 XII 1918 oczekiwał bezskutecznie na przybycie armii gen. J. Hallera. Po wybuchu powstania w Wielkopolsce uczestniczył w tworzeniu oddziałów w Gn., przyczynił się do zajęcia miasta i rozbrojenia ekspedycji niem. w rejonie wsi Zdziechowa (29-30 XII 1918). Organizował służbę sanitarno-medyczną dla potrzeb wojsk powstańczych. Był lekarzem garnizonu gnieźn., a od 22 II 1919 lekarzem 4. baonu 4. Pułku Strzelców Wielkopolskich. 19 V 1919 awansowany na kapitana. W czasie wojny pol.-bolszewickiej był m.in. lekarzem odcinka obronnego pod Radzyminem i lekarzem na statkach sanitarnych na Wiśle. Awansowany na majora, 5 V 1922 został zwolniony do rezerwy. Za męstwo okazane w powstaniu wielkopolskim został odznaczony Virtuti Militari V klasy (nr 4721). W latach 1922-39 zajmował się praktyką lekarską. Był też prezesem Związku Powstańców Wlkp. Oddział w Toruniu i działaczem wielu innych organizacji. W 1939 jako lekarz baonów Obrony Narodowej walczył w armii „Pomorze" na Pomorzu i nad Bzurą, brał udział w obronie Warszawy. Przedostał się do Francji, a następnie do Wielkiej Brytanii. Po wojnie działał w Związku Polskich Ziem Zachodnich. Odznaczony był Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Walecznych (dwukrotnie), Srebrnym Krzyżem Zasługi, medalem „Za Ratowanie Ginących". Żonaty z Lucyną Miecznikiewicz (rozwiedziony) i z Emilią Bojarską. Synowie: Zbigniew (ur. 1914) i Andrzej (ur. 1919).

JELITOWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Jarząbkowo, ob. 210 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 269,66 ha. Wzmiankowana w 1398. W 1580 właścicielem wsi była rodzina Jelitowskich. W poł. XIX w. należała do rodziny Chrzanowskich. W latach 80. XIX w. wieś i dominium Jelitowo miało 11 domów, 133 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 60 analfabetów, majątek liczył 218 ha. W latach międzywojennych wieś była własnością Tomasza Łyskowskiego. W J. znajduje się dwór zbudowany ok. 1890.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

JELONEK, leśnictwo w gminie Niechanowo, parafia pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana w Gn., 26 mieszkańców. W poł. XIX w. leśnictwo Jelonek należało do majątku w Żelazkowie. W latach 80. XIX w. liczyło 2 domy, 22 mieszkańców. W Lesie Jelonek znajduje się pomnik Męczeństwa i Chwały, upamiętniający ofiary II wojny światowej pomordowane w tym lesie.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

JERZYKOWO, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Trzemżal, ob. 34 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 147,1 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1389, dotyczącym rozgraniczenia z wsią Ostrowite Prymasowskie. W 1397 wieś nazywała się Gerzykowo. W dokumentach z 1565 występuje już pod nazwą Jerzykowo. W latach 80. XIX w. było tu 7 domów, 87 mieszkańców (16 ewangelików, 71 katolików), w tym 25 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

JEŚMONTOWICZ ANTONI (ur. 19 VI 1916 w Uznodze na Litwie, zm. 26 I 2002 w Gn.), fotograf i aktor, z wykształcenia rolnik, w czasie II wojny światowej żołnierz Armii Krajowej. W 1948 był krótko zatrudniony jako aktor Teatru Miejskiego, a następnie Państwowego Teatru im. A. Fredry. Był stałym fotografem teatru. W 1956 otworzył własny zakład fotograficzny. Należał do najwybitniejszych fotografów atelierowych w Wielkopolsce.

JEZIERSKI ANTONI (ur. 22 II 1905 w Jarocinie, zm. 19 IX 1978 w Gn.), lekarz medycyny, specjalista w zakresie ginekologii i położnictwa. Dyplom lekarski uzyskał w 1932 na Uniwersytecie Poznańskim. W latach 1932-35 pracował w szpitalach w Tarnowskich Górach i Strzelnie. W 1935 przeniósł się do Gn., gdzie do wybuchu II wojny światowej pracował w Szpitalu Miejskim, Ubezpieczalni Społecznej i Przychodni PKP. Lata okupacji spędził w Piotrkowie Trybunalskim. W 1945 rozpoczął pracę jako ordynator oddziału położniczo-ginekologicznego Szpitala Miejskiego w Gn., który to oddział zorganizował. Równocześnie pełnił funkcję lekarza rejonowego i kierownika Przychodni PKP w Gnieźnie.

JEŹDZIECTWO W GNIEŹNIE, początki jeździectwa wiążą się ze staropolską sztuką jazdy konnej. Kultywowano ją w różnych ośrodkach pol. pod zaborami, m.in. w Gn. Prowadzone były ćwiczenia jazdy na oklep oraz wyścigi włościańskie. Ziemianie z pewnością brali udział w organizowanych od 1849 wyścigach konnych w Poznaniu. Działalność tę prowadziło Towarzystwo Ulepszania Hodowli Koni, Bydła i Owiec. Po Poznaniu właśnie Gn. i Kościan były najsilniejszymi w Wielkopolsce ośrodkami hodowli koni oraz organizowania wyścigów z okazji regionalnych wystaw zwierząt hodowlanych. W 1885 kierownikiem Państwowego Stada Ogierów (PSO) w Gn. został rotmistrz rezerwy Kieckenbusch. On i jego następcy (K. → Prądzyński 1919-28, B. Walicki 1945-50) w sposób systematyczny rozwinęli hodowlę koni w Gn. Powstały nowe stajnie i zaplecza hodowlane. Największym osiągnięciem było wzniesienie krytej ujeżdżalni. Sport konny uprawiany jest w PSO dopiero od 1950. Ówczesne zarządzenia umożliwiły wykorzystanie koni hodowlanych do działalności sportowej. Już w 1953 C. → Matławski na koniu Alchemik zdobył tytuł mistrza Polski w skokach przez przeszkody. W tym samym czasie barw Gn. z powodzeniem bronił J. Grabowski, na zawodach w Gn. startował płk K. Ruml, sława jeździectwa pol. i europejskiego, a z bazy szkoleniowej PSO korzystał wielokrotny mistrz Polski M. Babirecki. W 1967 A. Matławski na koniu Plon wywalczył tytuł mistrza Polski juniorów w skokach przez przeszkody. T. Szymoniak w 1969 zdobył tytuł wicemistrza Polski we Wszechstronnym Konkursie Konia Wierzchowego, a rok później powtórzył to osiągnięcie w skokach przez przeszkody. Gnieźn. sport jeździecki największe triumfy święcił w powożeniu zaprzęgami. Podniesienie tej dyscypliny na światowy poziom było możliwe dzięki działalności zasłużonego dyrektora PSO (1952-74) C. Matławskiego (także zawodnika, trenera i sędziego klasy międzynarodowej) oraz talentowi i pracy Z. → Szymoniaka. W latach 50. Z. Szymoniak odnosił sukcesy na zawodach wojewódzkich i krajowych w różnych typach konkursów hippicznych. W latach 60. rozpoczął karierę sport. w powożeniu zaprzęgami 4-konnymi. W 1970 w Münsterze zdobył tytuł wicemistrza świata. Na zaproszenie komitetu organizacyjnego podczas Igrzysk Olimpijskich w Monachium w 1972 wykonał pokaz jazdy zaprzęgiem 4-konnym. W 1974 na Mistrzostwach Świata we Frauenfeld zdobył brązowy medal. 3 lata później w Donaueschungen został wicemistrzem Europy. W latach 1993-97 już jako trener przygotowywał zaprzęgi do wielkich imprez międzynarodowych. Najbardziej znanymi zawodnikami w historii gnieźn. PSO byli: C. Matławski, M. Zimny, K., L. i Z. Szymoniakowie, B. i C. Ratajewscy oraz E. Kruk.

JOLENTA (ur. ok. 1244 w Ostrzyhomie, zm. 1298 w Gn.), błogosławiona, księżna wielkopolska, klaryska, córka króla węgierskiego Beli IV i cesarzówny bizantyjskiej Laskaris. Przybyła do Krakowa jako kilkuletnia dziewczynka na dwór swojej siostry Kingi, żony Bolesława Wstydliwego. W 1256 poślubiła księcia kalisko-gnieźn. Bolesława Pobożnego. Wychowała 3 córki: Elżbietę – żonę Henryka V, księcia legnickiego, Jadwigę – poślubioną Władysławowi Łokietkowi, królową Polski oraz Annę – klaryskę. Wraz z mężem ufundowała męskie klasztory franciszkańskie w Kaliszu, Gn., Obornikach

Błogosławiona Jolenta z córkami, reprodukcja współczesnego obrazu P. Moskala z kościoła pw. bł. Jolenty w Gnieźnie

Wlkp., Pyzdrach, Śremie oraz żeńskie w Kaliszu, Gn. i Śremie. Opiekowała się biednymi i chorymi. W 1279 po śmierci męża wstąpiła do zakonu klarysek w Starym Sączu. W 1285 przeniosła się do klarysek w Gn., przyjmując funkcję przełożonej tego klasztoru. W 1298 umarła jako czcicielka Męki Pańskiej. 14 VI 1827 papież Leon XII ogłosił ją błogosławioną. Jest patronką Wielkopolski i archidiecezji gnieźn. Jej relikwie złożone są w Gn., w klasztorze oo. Franciszkanów, na ołtarzu w kaplicy nazwanej jej imieniem. Zachowało się kilka pisanych źródeł hist. z XIII w. wspominających Jolentę.Do jej grobu i kaplicy, w której Jolenta modliła się i miała widzieć ukrzyżowanego Chrystusa, przybywali wierni z Gn. i Wielkopolski, a także królowie, święci i osoby publiczne, np.: w 1372 jej wnuczka Elżbieta, żona Karola Roberta, króla Węgier; w 1512 król Zygmunt I Stary; w 1623 król Zygmunt III Waza; w 1754 Maria Karolina, żona króla Francji Ludwika XV, która listownie prosiła klaryski w Gn., aby modliły się za szczęśliwe narodziny następcy tronu; w 1772 bł. R. Chyliński; w 1892 abp F. Stablewski, który osobiście przełożył zachowane relikwie bł. J. do złoconego relikwiarza w kształcie kościółka z wieżą zawierającą sceny z jej życia; w 1933 o. M. Kolbe; w 1958 prymas Polski kard. S. Wyszyński, który osobiście dokonał rewizji jej relikwii; 12 III 2000 prezydent Węgier Arpad Gőncz. Szczególną czcią bł. J. otaczali: Przemysł II w podzięce za wymodloną koronę dla królestwa Polski, Władysław Łokietek, Kazimierz Wielki, Jadwiga i Władysław Jagiełło, Władysław IV, Jan Kazimierz, Michał Wiśniowiecki, Jan III Sobieski, Fryderyk August, Stanisław Poniatowski, który prosił papieża o przyspieszenie beatyfikacji J., kard. M. Ledóchowski. Relikwie bł. J. poza Gn. znajdują się także w Kaliszu i w Sieradzu. 12 V 1981 została erygowana w Gn.-Arkuszewie parafia pod jej wezwaniem. Kult bł. J. w Gn. pozostawał w cieniu kultu św. Wojciecha, patrona Polski, ale pozostał on żywy do dziś na terenie całej Wielkopolski. Przy relikwiach bł. Jolenty odprawia się Eucharystie. Modlitwy z prośbami i dziękczynieniem za otrzymane łaski wpisywane są do ksiąg.
Zob. też grób Jolenty, kościoły w Gn., oratorium klarysek.

JÓZEFOWICZÓWNA KRYSTYNA (21 XI 1917 w Cielcach w pow. tureckim, zm. 30 XI 1985 w Poznaniu), historyczka sztuki, badaczka wczesnej architektury piastowskiej. W ostatnich latach przed II wojną światową studiowała romanistykę na Uniwersytecie Warszawskim, w latach 1945-49 studiowała historię sztuki u ks. prof. Szczęsnego Detloffa na Uniwersytecie Poznańskim. Od 1946 pracowała w Muzeum Wielkopolskim, od 1947 w biurze Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Już w tych latach odbyła pierwsze praktyki wykopaliskowe, m.in. w katedrze gnieźn. Od 1949 związała się na trwałe z badaniami wczesnej architektury sakralnej w Wielkopolsce. Prowadziła (1949-50) wspólnie ze Zdzisławem → Kępińskim badania wykopaliskowe w Trzemesznie i w Strzelnie, a w latach 1951-56 – początkowo jako zastępca kierownika, a następnie samodzielnie – prace badawcze w katedrze poznańskiej. W latach 1951-53 była starszym asystentem w Katedrze Historii Sztuki Uniwersytetu Poznańskiego, skąd odeszła po usunięciu z Uniwersytetu jej mistrza – prof. S. Detloffa. Znalazła zatrudnienie w Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN. W latach 1979-83 wzięła udział w badaniach zespołu klasztornego w Lubiniu. Oprócz licznych artykułów dotyczących gł. rozmaitych szczegółowych wyników badań wykopaliskowych opublikowała: *Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu* (1963), *Trzemeszno – klasztor św. Wojciecha* (1978), pierwsze syntetyczne ujęcie sztuki wczesnoromańskiej i romańskiej w *Dziejach Wielkopolski* (1969) i rozdział dotyczący 3 najstarszych klasztorów w *Studiach z dziejów Ziemi Mogileńskiej* (1978). Zarysowała też syntetyczny obraz *Kultury artystycznej na przełomie antyku i wczesnego średniowiecza* w tomie *Italia* (1980) z serii „Kultura Europy Wczesnośredniowiecznej". Jej prace, oparte na analizie pionierskich w tych latach odkryć pozostałości wczesnej architektury, wsparte doskonałą znajomością europejskiej sztuki romańskiej, były pierwszą wizją architektury wczesnopiastowskiej, ujawniającą bliskie nieraz związki z ówczesną kulturą łacińskiego Zachodu. Mimo iż nie wszystkie jej ustalenia utrzymały się w nauce, jej nazwisko wpisało się na trwałe w poczet wybitnych znawców i badaczy wczesnej architektury Wielkopolski.

JÓŹWIAK BOGDAN (ur. 18 XII 1942 w Gn., zm. 11 VI 2003 w Gn.), tenisista stołowy, trener piłki ręcznej i nauczyciel wychowania fizycznego, absolwent Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu. Jako trener prowadził drużyny MKS Gn. i Sparty Gn., z którą awansował do II ligi. Pracował także z młodzieżą w Mieszku Gn., gdzie wychował wielu bardzo dobrych piłkarzy i piłkarek ręcznych.

JÓŹWIAK WACŁAW (ur. 12 XII 1919 w Rogoźnie, zm. 5 VI 2000 w Gn.), ksiądz, duszpasterz i kanonista. W 1937 ukończył gimnazjum w Gn. Studia w gnieźn. seminarium duchownym przerwał z powodu wybuchu II wojny światowej. 2 II 1947 otrzymał święcenia kapłańskie w Poznaniu, a następnie został wikariuszem w Nakle nad Notecią, a potem w parafii katedralnej w Gn., gdzie pełnił jednocześnie funkcję notariusza Kurii Metropolitalnej. Od 1950 studiował prawo kanoniczne na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, gdzie w 1953 uzyskał licencjat. Krótko administrował w parafii Szadłowice k. Inowrocławia, a następnie został notariuszem Trybunału Metropolitalnego w Gn. W 1954 obronił doktorat z prawa kanonicznego na KUL. W latach 1955-67 wykładał prawo małżeńskie w seminarium duchownym w Gn. W 1958 został referentem ds. sakramentalnych kurii i obrońcą węzła małżeńskiego w Trybunale Metropolitalnym. W latach 1963-94 pełnił obowiązki oficjała, a od 1964 również sędziego w trybunale. W 1968 został mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły Pryma-

sowskiej. W latach 1973-89 jako kustosz skarbca katedralnego zajmował się organizacją Muzeum Archidiecezjalnego. W 1994 przeszedł na emeryturę.

JURASZ ALICJA BARBARA (ur. 1941 w Gn., zm. 1985 w Poznaniu), absolwentka II LO w Gn., studia na Wydziale Lekarskim Akademii Medycznej w Poznaniu, staż w szpitalach Gn. Od 1967 do śmierci pracowała w Szpitalu im. F. Raszei w Poznaniu, na oddziale otolaryngologii, uzyskała 2 stopnie tej specjalizacji (1970, 1973) jako starsza asystentka. Zm. tragicznie, zamordowana przez pacjenta na oddziale szpitala. Pozostawiła męża i 3 synów. Pośmiertnie odznaczona Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

JURASZEK JAN (ur. 10 I 1891 w Gn., zm. 6 II 1962 w Gn.), muzyk i nauczyciel. Gry na skrzypcach uczył się prywatnie u J. Żągatowskiego. Od 15. roku życia grał w orkiestrze katedralnej. W latach 1908-10 uczył się w szkole muzycznej w Słupsku. Później zamieszkał w Gn. Podczas służby wojsk. grał na altówce w orkiestrze 17. Pułku Artylerii Lekkiej. Po I wojnie światowej pracował jako urzędnik w magistracie i uczył prywatnie gry na skrzypcach, gitarze i cytrze. Grywał w zespołach muz., m.in. w kwartecie z J. → Pawlakiem, ks. S. → Tłoczyńskim i ks. J. → Chilomerem. Jego uczniami byli m.in. późniejsi nauczyciele gnieźn. szkoły muzycznej.

K

KACZMAREK HIERONIM (ur. 18 IV 1930 w Chodzieży, zm. 24 II 2007 w Gn.), nauczyciel, działacz społeczny i sportowy. Ukończył Gimnazjum i Liceum im. B. Chrobrego w Gn. Absolwent Studium Nauczycielskiego im. S. Żeromskiego w Poznaniu na 2 kierunkach: zajęcia praktyczno-techniczne i wychowanie plastyczne oraz fizyka z chemią. W latach 1951-71 nauczyciel w Szkole Podstawowej nr 4 w Gn., w latach 1969-71 kierownik administracyjny szkoły. Od 1971 do 1990 był kierownikiem Wydziału Kultury, później Wydziału Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gn. Jeden z gł. inicjatorów → Międzynarodowego Młodzieżowego Turnieju Pięściarskiego „O Złoty Pas Aleksandra Polusa" w latach 1972-89 w Gn.; współorganizator I → Biegu Lechitów (1978). Nadzorował budowę stadionu piłkarskiego przy ul. Strumykowej. Wielokrotnie odznaczany za zasługi dla krzewienia sportu w Gn. i Wielkopolsce. Ordery i odznaczenia: Złoty Krzyż Zasługi (1978), Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski (1988), złota odznaka „Zasłużony Działacz Kultury Fizycznej" (1990), złota odznaka „Za Zasługi dla Wielkopolskiego WOPR". Medale: Milenium 997-1997 (1997), XII Wieków Gniezna.

KACZOR MAREK (ur. 24 X 1958 w Gn., zm. 5 VI 1997 w Gn.), szczypiornista i lekkoatleta. Studia wyższe ukończył w Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu. Reprezentował MKS Gn. i Start Gn. w rozgrywkach ligi wojew. piłki ręcznej. Powoływany do reprezentacji Wielkopolski na mecze międzyokręgowe i międzynarodowe. Jako lekkoatleta reprezentował Gn. w licznych imprezach krajowych.

KAFLE GOTYCKIE Z GNIEZNA, kafle gotyckie (XV-wieczne) pozyskiwano w trakcie wykopalisk i badań ratowniczych w różnych punktach Gn., poczynając od 1948, jednak do 1990 ich kolekcja w Muzeum Początków Państwa Polskiego liczyła zaledwie pojedyncze egzemplarze i fragmenty. Przełomem okazały się dopiero badania Czesława → Strzyżewskiego w Jankowie Dolnym (1990-2000), na terenie dawnej siedziby rycerskiej Porajów (stan. 21, → Jankowo Dolne), gdzie udało się odsłonić *in situ* na glinianej podłodze spalonego dworu unikalne gruzowisko gotyckiego pieca z 1. poł. XV w. (Piec 1), z którego pozyskano ponad 200 egzemplarzy kafli (w tym ok. 70 sztuk względnie dobrze zachowanych). Nieopodal na złożu wtórnym odnaleziono kilkadziesiąt fragmentów kafli z innego pieca gotyckiego z 2. poł. XV w. (Piec 2). Dalsze rewelacyjne odkrycia kafli miały miejsce w Gn. w trakcie badań na terenie zasypanego Jeziora Świętego (stan. 22), prowadzonych pod kierunkiem Tomasza Sawickiego (1993-96). W dawnej strefie brzegowej jeziora natrafiono na skupiska k.g. i → kafli renesansowych, będących destruktami pieców, zrzucanymi do wody ze znajdujących się tu pomostów. Zbiór pozyskanych stąd k.g. płytowych liczył ok. 114 egzemplarzy względnie dobrze zachowanych. Owocne okazały się także badania C. Strzyżewskiego na terenie dawnego średniowiecznego dworu w Strzyżewie Paczkowym (stan. 37) oraz na terenie Kłecka (stan. 3) poszerzające zbiór kafli o kilkanaście egzemplarzy oraz wiedzę o zasięgu oddziaływania gnieźn. warsztatów garncarskich, wytwarzających kafle w XV w. Kafle gotyckie można podzielić typologicznie na 2 grupy: 1) kafle formowane na kole garncarskim: kafle garnkowe o okrągłych lub czworobocznych otworach, zwróconych na zewnątrz pieca, kafle ażurowe – mające rodzaj ażurowej przesłony zasłaniającej otwór; 2) kafle formowane w matrycach zwanych płytowymi, mające płytkę licową, najczęściej zdobioną reliefowo, i dolepioną z tyłu komorę do osadzenia kafla w piecu. Występują także elementy wieńczące piec, pełniące funkcje zdobnicze oraz dociążające całą konstrukcję pieca od góry, najczęściej w formie sterczyn, zaopatrzonych od tyłu w kołnierz umożliwiający ich nasadzanie na trzpień lub trójkątne elementy zaopatrzone w ażurową przesłonę. Kafle i elementy wieńczące bywały często pokrywane szkliwem, najczęściej barwy zielonej, brązowej, żółtej lub białej. Zdaniem Tomasza Janiaka można zrekonstruować 3 typy gotyckich pieców, uzyskujących pierwotnie wys. ok. 3 m, przy czym we wszystkich dolna skrzynia miała formę prostopadłościanu: typ A – piece konstruowane bez użycia kafli gzymsowych; typ B – uskoki brył pieca uzyskane przez zastosowanie kafli gzymsowych, górna skrzynia w formie prostopadłościanu, wzbogaconego wizualnie przez użycie rzędu kafli garnkowych; typ C – zbliżony

Kafle gotyckie z XV w., z wyobrażeniami: Zwiastowania (Jankowo Dolne), św. Jana Chrzciciela i św. Barbary (Gniezno), sądu Parysa (Gniezno), herbu Kujaw (Gniezno), rycerza z mieczem (Gniezno), herbu Trąba (Strzyżewo Paczk.), syrena grającego na szałamai (Jankowo Dolne), triumfu śmierci (Gniezno), herbu Orzeł Biały (Gniezno)

do typu B, ale z zastosowaniem bardzo efektownych fryzów z użyciem rzędów kafli garnkowych i wyżej – kafli osłonowych, mających skierowane ku dołowi ozdobne elementy, nakrywające otwory kafli garnkowych znajdujących się poniżej. Bryła pieca miała postać wieży, zwieńczonej niekiedy krenelażem z zamarkowanymi strzelnicami oraz z wyobrażeniami maswerków okiennych. Grupa kafli płytowych jest szczególnie atrakcyjna ze względu na bogaty wachlarz reliefowych motywów ornamentalnych, stosowanych do ich dekoracji. W ornamentyce k.g. można wyróżnić: 1) dominujące przedstawienia heraldyczne – tworzące unikalny „herbarz", zawierający kilkadziesiąt herbów: państwowych (Orzeł, Pogoń), ziemskich, kościelnych (kapituła gnieźn.), rycerskich, niekiedy występujących wraz z klejnotem lub w układach złożonych, czasem w towarzystwie dodatkowych elementów, np. trzymaczy; 2) przedstawienia religijne – sceny biblijne ze Starego Testamentu (m.in. Adam i Ewa kuszeni w raju, Jonasz w paszczy ryby, Samson) i Nowego Testamentu (m.in. Zwiastowanie, pokłon Trzech Króli, kuszenie Chrystusa), postaci świętych (m.in. św. Małgorzata Antiocheńska, św. Jerzy, św. Jan Chrzciciel, św. Barbara, św. Marcin) i aniołów, alegorie religijne (m.in. baranek z koroną na głowie, pelikan karmiący młode); 3) przedstawienia o tematyce dworskiej lub rycerskiej (m.in. sceny tańca, polowanie, król na łowach z sokołem); 4) przedstawienia o znaczeniu moralizatorskim lub symbolicznym – wyobrażenia zwierząt (m.in. jeleń, zające, psy, niedźwiedź grający na dudach, lis przemawiający do gęsi), fantastycznych stworów i hybryd (m.in. syrena, jednorożec, smok), symbole astrologiczne; 5) motywy architektoniczne, maswerki okienne; 6) motywy geometryczne. Do wyjątkowo unikalnych należy zaliczyć m.in. kafle z przedstawieniem: triumfu śmierci, sądu Parysa, a zwłaszcza z Matką Boską Apokaliptyczną w otoczeniu natkniętej na drzewo głowy św. Wojciecha i pilnującego jej orła – widoczne tu wyraźne nawiązanie do kwatery Drzwi Gnieźnieńskich. Analiza motywów zdobniczych kafli pozwala sądzić, że były one zestawiane w piecu wg pewnych reguł. W de-

koracji gotyckiego pieca respektowano przeciwstawne symboliczne sfery świata: strefie światła i świętości, wyobrażanej w górnej partii pieca, przeciwstawiona była dolna, ziemska strefa ciemności. Niektóre kafle ułożone obok siebie tworzyły scenę o określonej treści (np. polowanie). Na odczucie estetyczne pieca wpływała nie tylko różnorodność dekoracji figuralnej kafli (postaci ludzkie, zwierzęce, fantastyczne itp.), ale także stosowanie ujęć dynamicznych w motywach zdobniczych (postaci idące w jakimś kierunku), spotęgowanych zmiennością kierunku ruchu, a także obecność motywów odwołujących się do wrażeń słuchowych (przedstawienia postaci grających na instrumentach muz.). Do tego dochodziły efekty związane ze zróżnicowaną kolorystyką kafli oraz forma przestrzenna bryły pieca, mającego postać wieży. Wykazano, że pierwowzory niektórych motywów ikonograficznych k.g. oparto na ówczesnej ulotnej grafice oraz dostępnych wzornikach.

Zbiór kafli w Muzeum Początków Państwa Polskiego liczy obecnie ok. 199 egzemplarzy kafli płytowych względnie dobrze zachowanych, 7 kafli ażurowych, 22 egzemplarze kafli garnkowych oraz elementy konstrukcyjne pieców, m.in. gliniane pierścienie otworów dymnych, i jest największą tego typu kolekcją w Polsce, należy też do znaczących w Europie Środkowej.

KAFLE RENESANSOWE Z GNIEZNA, piecowe kafle renesansowe (XVI w.) pozyskiwano z wykopalisk w różnych miejscach starego Gniezna. Były to nieliczne ułamki różnych typów kafli ozdobionych najczęściej wypukłym reliefem o tematyce roślinnej. Dopiero 2 kolejne ważne odkrycia wielkich skupisk kafli: w 1992 na ul. Mieszka I przy Bibliotece Publicznej i na terenie Jeziora Świętego w latach 1993-95, przyniosły kilka tysięcy fragmentów i kilkadziesiąt całych okazów i stały się podstawą cennej kolekcji. Przy pierwszym znalezisku kafle wystąpiły w rozległej jamie jako odpady pochodzące zapewne z pobliskiej pracowni ceramicznej (pracownie chętnie lokowano na zach. obrzeżu dawnego Wójtostwa, ale jednocześnie w bezpośredniej bliskości miasta). Potwierdzeniem miejscowego wykonawstwa kafli są znalezione tam kawałki matryc ceramicznych służących do ich formowania. Pracowni tych było w okolicach ul. Mieszka I więcej. Wskazuje na to znalezisko fragmentu kolejnej matrycy, oddalonej o 70 m na północ od dotychczasowych odkryć. Pod względem form i typu najliczniej są reprezentowane kafle kasetonowe, zdobione motywami roślinnymi z centralnym wątkiem fantazyjnego kwiatu (owocu), rozety lub kwiatonu. Boki kasetonu przyozdobiono motywami roślinnymi lub geometrycznymi. Kolejne typy kafli to okazy fryzowe z ornamentyką roślinną, sporadycznie z motywem roślinno-zoomorficznym i figuralnym oraz kafle gzymsowo-okapowe, zdobione motywami geometrycznymi i roślinno-geometrycznymi, a także kafle gzymsowe o profilowanej gładkiej płycie. Dalsze kafle to okazy wieńczące, których typowym przykładem jest egzemplarz narożnikowy z wyobrażeniem giermka trzymają-

Renesansowe kafle z Gniezna, od lewej: św. Jerzy walczący ze smokiem, tarczownik z herbem Orzeł Biały

cego tarczę z herbem Orzeł. Piece zdobione były także niewielkimi ażurowymi sterczynkami w formie koronek o motywach lilii lub czwórliścia, a także „makówkami" osadzanymi na narożnikach. Do unikatowych kafli, stanowiących elementy kolebkowego sklepienia pieca, zaliczyć można kilka dużych prostokątnych okazów, łukowatych w przekroju podłużnym. Są one ozdobione motywem winorośli lub geometryczno-palmetowym. Natrafiono również na ułamkowo zachowaną, półkolistą, zdobioną płytę ceramiczną, stanowiącą zaślepienie kolebki pieca. Tak dobrze zachowane kafle kolebkowe są unikatowe w skali Polski. Podobne okazy znajdują się w Czechach. Szczególne miejsce ze względu na swe walory ikonograficzne mają kafle nadstawy pieca. Jedne przedstawiają pełną postać pielgrzyma (św. Jakuba?) stojącego na podeście między pilastrami arkady, następne to: kafel niszowy z maswerkiem z wyobrażeniem ukrzyżowanego Chrystusa i dość duży kafel płytowy ze sceną walki św. Jerzego ze smokiem (podobny jest wmurowany w wieżę kościoła farnego w Gn.). Do rzadkich należą kafle górą półokrągłe, np. jeden dużych rozmiarów, uszkodzony, niegdyś przedstawiał herb Jastrzębiec. Pozostałe, mniejsze i wąskie, zostały ozdobione motywem roślinnym. Przegląd kafli z pracowni na ul. Mieszka I uzupełniają kafle w formie płaskiego niezdobionego kasetonu, a następnie kafle miskowe, występujące w 2 odmianach: z koncentrycznymi kryzami na dnie i gładkimi ściankami oraz z gładkim dnem i dookolną kryzą na ściance.
Drugie znalezisko dostarczyło bardzo licznych i dobrze zachowanych kafli piecowych. Kafle te pochodzą z rozbiórek pieców stanowiących prawdopodobnie wyposażenie gotyckich kanonii, stojących dawniej w pobliżu katedry. Są wśród nich rozliczne, charakterystyczne dla renesansu typy kafli, m.in. wypełniające, narożnikowe, gzymsowe, wieńczące i sterczynowe. Szczególną uwagę zwracają duże i masywne egzemplarze niszowe, ozdobione maswerkiem z wyobrażeniem giermka trzymającego tarczę z herbem Orzeł lub w innej wersji – Odrowąż. Kolejne okazy niszowe wyobrażają Matkę Bożą z Dzieciątkiem, Dobrego Pasterza czy św. Krzysztofa. Liczne i typowe dla renesansu kafle kasetonowe są zdobione przeważnie motywami roślinnymi, często fantazyjnymi, ale zdarzają się też np. wielobarwne przedstawienia popiersi władców, np. cesarza Karola V. Występują także kafle płytowe z przedstawieniami królów. Uwagę zwracają stosunkowo nieliczne kafle herbowe, np. Luksemburgów, lub kafle wieńczące z giermkami trzymającymi tarcze z herbami rycerstwa polskiego. Równie częste są rozmaite odmiany kafli miskowych, silnie zagłębionych, z rozetami na dnie, o ściankach ukośnie „fałdowanych" lub gładkich z dookolną kryzą. Mniej liczne są kafle niszowe gładkie, przypominające pionowo przepołowiony walec. Pozyskano też płytkie kasetony powleczone zielonym szkliwem. Równie dużą różnorodność odmian wykazują kafle gzymsowe, często zdobione motywami roślinnymi i geometrycznymi lub mieszanymi. Rzadkie są natomiast kafle wieńczące – sterczynowe. Najbardziej imponujący z nich przedstawia postać dworzanina w renesansowym stroju.

Kafle renesansowe z Gn. są dziełem miejscowych garncarzy. Odznaczają się wysokim poziomem wykonania i dużą różnorodnością form, często powlekane są szkliwem jedno- i wielobarwnym. Z tych kafli montowano piece w siedzibach gnieźn. mieszczan, księży oraz zamożnej okolicznej szlachty, np. w Strzyżewie Paczkowym czy w dworze Porajów w Jankowie Dolnym pod Gn. Kolekcja kafli renesansowych zgromadzonych w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. należy do czołowych w Polsce.

KALINA, wieś w gminie Gn., parafia Jankowo Dolne, ob. 100 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 224,52 ha. Wzmiankowana w 1816. W latach 80. XIX w. liczyła 1 dom, 15 mieszkańców. Ob. tereny działkowe ROD „Kalina" obejmujące 500 działek. W sezonie wypoczywa tu blisko 2000 ludzi.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KAMIENIEC, wieś w gminie Kłecko, parafia Pomarzany, ob. 55 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 611,32 ha. Był własnością Bolesława Pobożnego, który w 1271 podarował wieś braciom: Jakubowi, Wojciechowi i Andrzejowi Miłostanom w nagrodę „za wierne i nader pożyteczne usługi". Bracia Miłostanowie podczas wojny ukryli Bolesława Pobożnego, ratując mu w ten sposób życie. W 1735 wieś była własnością woźnych królewskich, którym nadano przywileje podobne do przywilejów szlacheckich. Przed 1608 mieszkańcy K. z własnych dochodów wybudowali drewniany kościół, który istniał aż do 1851. Dzwon z tego kościoła (pochodzący z 1634) znajduje się ob. w kościele w Pomarzanach. W latach 80. XIX w. K. liczył 52 domy, 408 mieszkańców (31 ewangelików, 377 katolików), w tym 110 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KAMIENIEC, wieś parafialna w gminie Trzemeszno, ob. 229 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 722,87 ha. Parafia pw. św. Jakuba Większego, 854 wiernych, księgi metrykalne od 1909. Wieś położona nad Jeziorem Kamienieckim (d. Kamion). Na wsch. brzegu jeziora znajduje się grodzisko wczesnośredniowieczne. Wieś wzmiankowana w 1145 jako własność kanoników regularnych z Trzemeszna. W XIII w. wieś lokowana była na prawie średzkim. W tym czasie kanonicy z klasztoru w Trzemesznie wybudowali tu kościół. Pierwszy znany z imienia proboszcz parafii, Maciej, występuje w dokumencie z 1404. Proboszcz ten toczył spór o dziesięcinę z sołtysem z Płaczkowa. W 1520 kościół był pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, później św. Marcina. Do tej parafii należały wówczas wsie: Miława, Płaczkowo i nieistniejące dziś wsie: Robakowo, Kamionek, Kątny Młyn. Dzięki staraniom ks. Jana Cieńskiego w 1722-24 na miejscu starego kościoła powstał obecny. Wyposażenie kościoła pochodzi z XVIII w. W pobliżu znajduje się skromny dworek z przełomu XIX i XX w. W latach 80. XIX w. było tu 13 domów, 115 mieszkań-

ców (wszyscy katolicy), w tym 38 analfabetów. Folwark proboszczowski liczył 527 ha, 8 domów, 91 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 49 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KAMIEŃSKI ŁUCJAN, Łucjan Kamieński-Dołęga (ur. 7 I 1885 w Gn., zm. 28 VII 1964 w Toruniu), dyrygent, kompozytor, pianista i muzykolog. Uczył się muzyki we Wrocławiu, gdzie w 1903 ukończył gimnazjum klasyczne. W latach 1903-09 studiował w Berlinie na Uniwersytecie Humboldta, muzykologię u H. Kretschmara i J. Wolfa, kompozycję w Królewskiej Akademii Muzycznej u M. Brucha i R. Kahna oraz filozofię, historię, literaturę i historię sztuki. Wtedy też powstały jego pierwsze prace nauk. i pierwsze kompozycje – 60 pieśni solowych *Arbeitslider*, do których sam napisał słowa. W 1910 uzyskał tytuł doktora filozofii. W latach 1909-18 pracował jako redaktor działu muz. „Königsberg Allgemeine Zeitung" w Królewcu. Cały czas komponował, m.in. stworzył dramat muz. *Thamar* z własnym librettem, operę komiczną *Tabu*, poemat symfoniczny *Bajka*, 2 kantaty z orkiestrą, i prowadził badania w dziedzinie historii muzyki. Represjonowany za agitację propolską podczas plebiscytu na Mazurach i organizację pol. ruchu studenckiego powrócił do Berlina. Tam był kapelmistrzem operetek i akompaniatorem. Na początku lat 20. przybył do Poznania i do 1939 kierował Katedrą Muzykologii na tamtejszym uniwersytecie. Równocześnie wraz ze skrzypkiem, dyrygentem, kompozytorem i muzykologiem H. Opieńskim zorganizował Państwową Akademię i Szkołę Muzyczną w Poznaniu, której w latach 1920-22 był wicedyrektorem. Następnie jako zastępca profesora Uniwersytetu Poznańskiego utworzył seminarium muzykologiczne. W 1922 uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego, a w 1932 zwyczajnego. W swych badaniach zajmował się pol. muzyką lud. i w 1930 utworzył na Uniwersytecie Poznańskim Regionalne Archiwum Fonograficzne. W okresie międzywojennym kierował kursami dla muzyków wojskowych. Opublikował wiele tekstów popularyzujących muzykę ludową. W latach 1920-28 był recenzentem muz. „Kuriera Poznańskiego", wygłaszał też prelekcje radiowe. W ostatnim roku akademickim przed wybuchem II wojny światowej był dziekanem Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Poznańskiego. W okresie międzywojennym w swej twórczości kompozytorskiej inspirował się gł. polskim folklorem i tradycją narodową. Podczas okupacji pracował w Bibliotece Raczyńskich i Bibliotece Miejskiej jako pracownik techniczny. Ze względu na częściowo niem. pochodzenie i małżeństwo z Niemką trafił na niem. listę narodową bez praw obywatelskich, co stało się powodem zarzutu współpracy z okupantem. W 1946 został za to skazany na 3 lata więzienia, ale krótko potem go ułaskawiono. W latach 1949-57 był nauczycielem w Państwowej Średniej Szkole Muzycznej w Toruniu. Skomponował m.in. operę komiczną z własnym librettem, opartym na komedii A. Fredry *Damy i huzary* (prawykonanie w operze pozn. w 1938), *Symfonię wielkanocną* na chór, orkiestrę i sopran solo, fantazję symfoniczną *Oczepiny*, śpiewogrę *Czarne i białe*, kilkaset pieśni solowych i chóralnych oraz utwory instrumentalne oparte na lud. muzyce polskiej. Jest autorem opracowań licznych pieśni lud., m.in. *Pieśni ludu pomorskiego* (1936), a także wielu prac nauk. i popularyzatorskich. Tworzył podstawy badań nauk. nad pol. folklorem, dla których bazą stało się zał. przez niego Regionalne Archiwum Fonograficzne.

KAMIŃSKI WŁODZIMIERZ MARIAN (ur. 12 I 1930 w Gn., zm. 9 IV 1993 w Poznaniu), muzykolog, instrumentolog, konserwator i kolekcjoner instrumentów. W 1939 wraz z rodziną został wysiedlony do Cielkina k. Jasła. W latach 1950-54 studiował muzykologię na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W 1962 uzyskał stopień doktora. W 1951, jeszcze jako student, rozpoczął pracę w Muzeum Narodowym w Poznaniu, w oddziale instrumentów muzycznych. Od 1951 był jego kierownikiem, od 1962 kustoszem, a od 1975 kuratorem samodzielnego już Muzeum Instrumentów Muzycznych. Przyczynił się do powiększenia jego zbiorów i powstania pracowni konserwatorskiej. W efekcie szerokich poszukiwań w kraju zgromadził cenną kolekcję instrumentów lutniczych, w której obok dzieł dawnych mistrzów pol. znalazły się instrumenty najwybitniejszych przedstawicieli lutnictwa europejskiego, eksponowane m.in. na wystawie *V wieków sztuki lutniczej*. Wzbogacił również kolekcję fortepianów o instrumenty zbudowane przez pol. mistrzów XIX w. Był autorem wielu wystaw instrumentów w siedzibie muzeum oraz na terenie kraju, m.in. wystawy *1000 lat muzyki polskiej* (1966). Prowadził także badania nauk. dotyczące podstaw teoretycznych dla studiów nad ewolucją instrumentarium muz. oraz – wspólnie z archeologami – badania dziejów instrumentów muz. na ziemiach polskich. Ponadto zajmował się historią pol. lutnictwa, kontynuując badania zapoczątkowane przez Z. Szulca, twórcę oddziału instrumentów muz. w Muzeum Narodowym. Prace te pozwoliły na udokumentowanie istnienia 5-pokoleniowej lutniczej rodziny Grobliczów, działającej od XVI do XVIII w. w Krakowie, Poznaniu i Warszawie, oraz na rozbudowanie hipotezy Z. Szulca o związku skrzypiec z pol. instrumentarium ludowym. Badania dotyczące instrumentów muz. prowadził też w Chinach (1965), Mongolii (1971), ZSRR (1972) i Wietnamie. Od 1952 brał udział w organizacji Międzynarodowego Konkursu Skrzypcowego im. H. Wieniawskiego w Poznaniu. Był organizatorem (od 1957) i przewodniczącym jury (w latach 1972-91) Międzynarodowych Konkursów Lutniczych w Poznaniu oraz od 1962 Konkursu Kompozytorów Lutników i Wykonawców w Poznaniu. Zasiadał w jury konkursów

lutniczych w takich miastach, jak: Cremona, Hradec Králové, Moskwa i Sofia. Był inicjatorem międzynar. seminariów sztuki lutniczej. Od 1960 kierował pozn. Zespołem Muzyki Dawnej, od 1968 działającym jako Collegium Musicum Posnaniensium, udostępnił mu zabytkowe instrumenty, pochodzące ze zbiorów muzeum. Koncertował z nim w kraju i za granicą, rejestrował nagrania radiowe i płytowe. W 1973 utworzył w liceum muzycznym w Poznaniu sekcję lutnictwa, przyczyniając się do rozwoju szkolnictwa lutniczego w tym mieście. Od 1978 prowadził sekcję lutnictwa artyst. w Katedrze Instrumentów Smyczkowych i Kameralistyki Akademii Muzycznej w Poznaniu. Był wykładowcą muzykologii na UAM (od 1974) i w Akademii Muzycznej w Poznaniu (od 1978). W 1991 otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego, a rok później profesora sztuk muzycznych. Prowadził badania dotyczące zagadnienia pol. instrumentów muz., ich historii i rozwoju oraz znaczenia w dziejach europejskiego instrumentarium muzycznego. Zajmował się też praktyką wykonawczą i twórczością lutniczą. W latach 1962-93 prezesował Związkowi Polskich Artystów Lutników. Należał do wielu krajowych i zagranicznych towarzystw naukowych. Opublikował ponad 200 prac nauk. w kraju i za granicą, zaprezentował 60 referatów podczas konferencji lutniczych i muzykologicznych. Opracował hasła dla wielu publikacji encyklopedycznych. Współredagował czasopismo „Lutnictwo". Zorganizował wiele wystaw popularyzujących instrumentologię. Był konsultantem nauk. podczas realizacji 11 filmów fabularnych, m.in. *Krzyżaków* i *Kazimierza Wielkiego*, także współpracownikiem radia i telewizji. Za swą pracę uhonorowany został nagrodami i odznaczeniami państw.: Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1980), Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski (1986).

KAMIONEK, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Sławno, ob. 48 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 216,73 ha. Wzmiankowana w 1391. W 1396 właścicielem wsi była rodzina Witów, a w 1415 Ozajasz. W latach 80. XIX w. było tu 5 domów, 68 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 38 analfabetów. Folwark Kamionek należał wówczas do rodziny Chełmickich.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KAMIONKA, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 79 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 269,09 ha. Wieś wzmiankowana w 1846. W latach 80. XIX w. było tu 9 domów, 81 mieszkańców (11 ewangelików, 70 katolików), w tym 14 analfabetów.

KAMMER JAN (ur. 30 IV 1870 w Jarocinie, zm. 22 IX 1916 w Gn.), ksiądz, duszpasterz i działacz społeczny. 14 XII 1898 przyjął święcenia kapłańskie. Od 1901 administrował parafią w Miasteczku Krajeńskim. W 1908 został przeniesiony na probostwo do parafii farnej w Gn. Był patronem Stowarzyszenia Kobiet Pracujących w Handlu i Konfekcji, sekretarzem komitetu Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk na powiat gnieźn. Był członkiem komisji powiatowej i prezesem Towarzystwa „Żłobek". Ze składek publ. wybudował w Gn. żłobek. Wzniósł monumentalny metalowy krzyż u zbiegu ulic Świętokrzyskiej i Rybnej, który w 1941 zniszczyli Niemcy, a którego zachowane fragmenty przechowują obecnie oo. franciszkanie w swym kościele. W 1945 krzyż wzniesiono ponownie, a w 1980 – podczas budowy obwodnicy drogowej – został on przeniesiony na cmentarz św. Krzyża.

KAPELA KATEDRALNA W GNIEŹNIE, chóry śpiewaków kościelnych powstające w XVI w. (najpierw we Włoszech), istniejące przy dworach i katedrach, nazywano kapelami. W ich skład wprowadzono wkrótce instrumentalistów akompaniujących chórowi. Już w 2. poł. XVI w. istniała w Gn. wokalno-instrumentalna Capellae Musices. Do końca tego stulecia jej instrumentarium składało się z cytry, skrzypiec (pierwszym odnotowanym w 1594 skrzypkiem był muzyk Andrzej), fletu i puzonu. W latach 1618-59 rozszerzone zostało o regał – małe organy, lirę, pomort, sztort i szałamaję. Na początku XVII w., staraniem arcybiskupów chcących mieć w Gn. zespół na odpowiednio wysokim poziomie, nastąpił rozwój kapeli. Wiązało się to zapewne również z tym, że zatrudniano muzyków na etacie. W latach 1622-29 pierwszym kapelmistrzem był Maciej z Popielewa, ksiądz, kantor szkoły katedralnej, nauczający w niej muzyki. Kapela otrzymała nazwę Capellae Musices Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis. Okazjonalnie posiłkowała się muzykami pochodzącymi z Gn. i innych miast. Na początku XVII w. zespół prowadził magister szkoły katedralnej, kantor lub organista. W 1630 kapela kierowana przez kantora A. Szymanowicza składała się z organisty S. Olszanowicza, etatowego kantora, trębacza i skrzypka oraz seminarzystów i adstantes – wspomagających kantora chóralistów. W 1650 do kapeli przyjęto J. Radosnego, grającego na lirze i cytrze, oraz A. Durowicza, cytrzystę i późniejszego kantora. Po najeździe Szwedów na Gn. w 1655 mniejsze zasoby finansowe ograniczyły jej występy. W 1662 organistą i kapelmistrzem został M. → Kotkowski, przyczyniając się do rozwoju kapeli, zaopatrując ją w instrumenty i nuty. Muzykami kapeli byli wówczas: J. Błocki, A. Góralski, L. Sanguer, J. Wulpeski, J. Jeżewski, B. Luberski, A. Zabrocki i J. Kotkowski. Pod koniec XVII w. muzyce śpiewanej przez chór podczas liturgii towarzyszyły, oprócz organów, jeszcze inne instrumenty. W tym czasie w skład kapeli liczącej 8 osób wchodzili m.in. trębacze. Nieznany jest bliżej repertuar z końca XVII i początku XVIII w. W 1701 kapelę tworzyli: organista i kapelmistrz M. Kotkowski, kantorzy: S. Gubarzewicz, A. Błocki, Wikliński, dyszkancista P. Luberski, altysta A. Gniewkowski, 3 studenci klerycy oraz instrumentaliści: J., B. i T. Luberscy oraz J. Nagrodzki. Rok później, po śmierci M. Kotkowskiego, organistą został J. → Luberski. Kapela prezentowała wysoki poziom artyst., występując podczas uroczystości kościelnych, świąt czy ingresów. Muzycy byli jednakowo ubrani w żupan, kontusz, pas, czapkę i buty. W 1713 jej skład przedstawiał się następująco: kapelmistrz i orga-

nista J. Luberski, kantorzy W. Zawilski i K. Kozłowski, dyszkantysta W. Skiwski, altysta S. Stablewski, lutniści: J. Mroczkowski, P. Maxylewicz i K. Zgórecki, trębacze M. Czechowicz i A. Slatarski. Dopełniał ją zespół wokalny Scholi Cantorum, złożony z uczniów szkoły katedralnej, seminarzystów i niższego duchowieństwa. Od 1737, ponad 100 lat po kapeli krak., gnieźn. kapela katedralna zaczęła wykonywać muzykę wokalno-instrumentalną. Lata 1733-60, do czasu pożaru katedry, były okresem dalszego rozwoju zespołu, wzbogacania jego repertuaru i zakupu nowego instrumentarium. W tym czasie kapelę prowadzili J. Danaffel, S. Płotowski i M. → Zwierzchowski, któremu zespół zawdzięczał wzbogacenie repertuaru o nowe nuty, w tym również o jego utwory. Od poł. stulecia liczyła ona 11 muzyków. Prowadzony przez M. Zwierzchowskiego zespół miał w swym repertuarze: msze, motety gradualne i ofertoryjne, nieszpory, jutrznie, pasje, litanie, pastorałki oraz koncerty i symfonie. W 1760 członkami kapeli byli: M. Zwierzchowski, lutniści P. Brożyński i F. Myślęcki, trębacze W. Czechowicz i J. Brzezicki, kantorzy: B. Pakulski, M. Karczewski i K. Gryzyngier. Podczas pożaru katedry w 1760 spłonął zbiór rękopisów nut zawierający 1408 kompozycji, które stanowiły repertuar kapeli od początku jej istnienia. W 1770 z powodu braku funduszy, spowodowanego m.in. koniecznością odnowienia katedry po pożarze, i na skutek śmierci M. Zwierzchowskiego rozwiązano kapelę. W latach 1775-84 na ważniejsze okazje sprowadzano pobliskie kapele, m.in. z Czerniejewa i Trzemeszna. W 1786 utworzono nowy zespół, w składzie: organista W. Mroczyński, kantorzy M. Dutkiewicz i J.F. Schollin, skrzypek J. Lange, lutnista W. Chęciński. Dołączyli do niej wkrótce lutnista W. → Dankowski, krótko prowadzący zespół, oraz organista F. Haak. W 1799 oprócz organisty zatrudniano 2 kantorów (jednym z nich był F. Głębocki), 2 skrzypków (jednym z nich był A. → Habel, w latach 1794-1809 kierujący kapelą) i 2 trębaczy. Rozwój zespołu wokalno-instrumentalnego nastąpił dzięki specjalnemu funduszowi, stworzonemu przez biskupów i kanoników. Oprócz instrumentów tradycyjnych, takich jak trąbki, waltornie, oboje, organy i pozytywy, wprowadzono nowe: klarnety, flety poprzeczne, skrzypce, altówki i kontrabas. Na początku XIX w. nowe przepisy prawne wprowadzone przez władze pruskie przyniosły zarekwirowanie majątków ziemskich, dotąd zasilających finansowo zespół muzyczny. W 1810 kapela zmieniła nazwę na Bursa Musicorum, a rok później tworzyli ją: 2 kantorzy, 2 skrzypkowie, organista i dyszkantka-sopranistka. Jej dyrektorem muz. został w 1810 A. Gawerski. Występowała gł. podczas różnych uroczystości religijnych. Do lat 30. XIX w. zredukowaną osobowo kapelę tworzyli m.in. kantor, organista, dyszkantka i 3 skrzypkowie. W 1832 dyrektorem zespołu, po śmierci A. Habla, został F. Głębocki. Wspólnie z organistą A. Ślósarkiewiczem i skrzypkiem M. Barczem – twórcą zrębów powstającej od 1832 szkoły muzycznej w Gn., odnowił jego instrumentarium. Zakupiono nowe utwory i powiększono skład do 14 muzyków. W latach 30. XIX w. zaczęto uczyć muzyki uzdolnioną młodzież. W latach 1834-46 kapela działała pod dyrekcją F. Ścigalskiego i miała w swym repertuarze także utwory świeckie, m.in. J.S. Bacha, L. van Beethovena, W.A. Mozarta i G. Rossiniego, wykonywane podczas uroczystości kościelnych. W 1835 Bursę Musicorum przemianowano na Chór Kościoła Metropolitalnego w Gn., w 1837 składający się z 20 muzyków i organisty. Następcą Ścigalskiego został w 1846 skrzypek S. → Kortowicz. Pod jego kierownictwem zespół występował również na uroczystościach świeckich, m.in. w 1847 razem z teatrem amatorskim czy w 1850 na balu w pol. kasynie. W poł. XIX w. dyrygowali nią Czech F. Klinghor i Bawarczyk S. Lechner. W latach 1875-86 rząd pruski przestał finansować kapelę i musiano zwolnić etatowych muzyków, pozostawiając jedynie organistę i kantora. Mimo to istniał zespół prowadzony nadal przez S. Kortowicza, uświetniający uroczystości katedralne. W 1886 S. Kortowicz utworzył na nowo zespół i został jego dyrygentem. Po nim w 1894 funkcję tę przejął katedralny organista I. → Gorzelniaski. Pod koniec XIX w. w jej repertuarze przeważała muzyka kompozytorów niem. i czeskich. W 1914 po decyzji gnieźn. komisji liturgicznej, w ramach reformy cecyliańskiej ograniczającej udział w liturgii zespołów wokalno-instrumentalnych i zalecającej powrót do tradycji wykonywania muzyki wyłącznie wokalnej, ks. S. → Tłoczyński powiększył chór, rozwiązując kapelę. Repertuar zespołu wokalno-instrumentalnego, o czym świadczy bogaty zbiór muzykaliów, zawierał wiele różnorodnych kompozycji muzyki kościelnej: msze, requiem, litanie, nieszpory, psalmy nieszporne, koncerty na Boże Narodzenie, koncerty żałobne, sonaty i motety. Wśród nich znalazły się utwory najwybitniejszych kompozytorów: L. van Beethovena, J. Haydna, W.A. Mozarta, I. Pleyela, a także kompozytorów pol.: M. Zwierzchowskiego, W. Dankowskiego, F. Ścigalskiego, J. Wańskiego, J. Zeidlera, J.K. Elsnera, J. Kozłowskiego, K. Kurpińskiego, A. Habla, T. Szajkiewicza, K. Kleina, czeskich: J.K. Vaňalla, V. Pilcha, F. Brixiego, i niem.: K. Aiblingera, F. Bühlera, R.L. Eyblera, A. Diabellego, D. Müllera, J.B. Schiedermayera i J.I. Schnabela. W okresie blisko 300-letniej działalności muzycy, którzy przewinęli się przez kapelę, wnieśli ogromny wkład do muz. życia Gniezna.

KAPLICZKI W GNIEŹNIE, te niewielkie budowle kultowe – wznoszone przy drogach, na rozdrożach, fundowane jako dary wotywne i dziękczynne, spełniające funkcje obrzędowe, rozpowszechnione w formie wolno stojącego domku z wnękami lub skrzynki zawieszonej na drzewie – są z reguły tworami artystów ludowych. Powstawały spontanicznie jako przejawy zbiorowej lub prywatnej dewocji.

Kapliczka maryjna, budowla ufundowana w 1922 przez bł. ks. S. → Kubskiego jako wotum za odzyskanie przez Polskę niepodległości i zwycięstwo w Bitwie Warszawskiej, zlokalizowana przy kościele św. Trójcy, zniszczona podczas II wojny światowej. Ob. istniejąca w tym miejscu kapliczka z mozaikowym wizerunkiem Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus na lewej ręce, wykonana przez ks. H. Kaszyckiego z Bydgoszczy, została poświęcona

Od lewej: kapliczka maryjna przy kościele pw. św. Trójcy; kapliczka wotywna u zbiegu ulic Roosevelta i Wschodniej; kapliczka z figurą przy skrzyżowaniu ulic Orzeszkowej i Swarzędzkiej; dwie kapliczki wzdłuż ul. Zamiejskiej

przez abpa H. Muszyńskiego 16 X 1997. Stanowi ona wotum wdzięczności za obecność papieża Jana Pawła II w Gn. w 1979 i 1997. Fundatorem jest ks. J. Kasprowicz.

Kapliczka wotywna z figurą Najświętszego Serca Jezusa, ustawiona w niszy za szybą, murowana budowla z czerwonej, fugowanej cegły, wystawiona w 1946 u zbiegu ulic Roosevelta i Wschodniej jako wotum wdzięczności za przeżycie II wojny światowej.

Kapliczka z figurą Serca Jezusa, usytuowana wewnątrz oszklonej niszy, 2-poziomowa, murowana i otynkowana budowla, zlokalizowana obok gospodarstwa rolnego, opodal skrzyżowania ulic Orzeszkowej i Swarzędzkiej. Służy celom obrzędowym.

Kapliczki z figurkami Matki Bożej Niepokalanej, 2 budowle zlokalizowane przy ul. Zamiejskiej; pierwsza: murowana z czerwonej, fugowanej cegły, druga: murowana z otynkowaniem, obydwie bez napisów i dat. Figury Matki Bożej umieszczone są za szybą.

KAPTURCZAK ZBIGNIEW (ur. 24 V 1943 w Mińsku Mazowieckim, zm. 5 V 2009 w Gn.), ksiądz, budowniczy kościoła, dziekan, społecznik. Syn nauczyciela Henryka i Barbary z d. Barczyńskiej. W 1960 ukończył LO w Żninie i wstąpił do Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gn., gdzie ukończył studia filoz.-teologiczne. 14 IV 1966 przyjął święcenia kapłańskie w katedrze gnieźn. W latach 1966-80 jako wikariusz i prefekt młodzieży pracował w Barcinie, Bydgoszczy i Gn.; w tym czasie odbył pięcioletnie studia specjalistyczne w Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie i uzyskał tytuł magistra teologii-katechetyki. 1 VII 1980 został mianowany wikariuszem parafii św. Michała w Gn. z zadaniem podjęcia starań o przygotowanie warunków utworzenia nowej parafii w dzielnicy Gn.-Winiary. 1 IX 1981 został mianowany przez prymasa Polski J. Glempa proboszczem parafii pw. bł. Radzyma Gaudentego, gdzie był duszpasterzem do końca życia. W latach 1983-99 organizował budowę kościoła w bryle okrągłego, z attyką dachu głównej nawy w formie stylizowanej korony o łącznej wys. 28 m, równocześnie w latach 1984-88 budowano dom parafialno-katechetyczny. W latach 1989-93 ksiądz prymas powierzył mu, jako proboszczowi miejsca, prowadzenie budowy Archidiecezjalnego Domu Matki i Dziecka im. Barbary Piaseckiej-Johnson (fundatorki zamieszkałej w Stanach Zjednoczonych). Z.K. jako pierwszy w archidiecezji gnieźn. otworzył swoją parafię na inicjację chrześcijańską w formie Drogi Neokatechumenalnej, zawiązanej w 1984. Jest pierwszym proboszczem w archidiecezji, który razem ze swoją wspólnotą skończył w 2009 Drogę Neokatechumenalną, uczestnicząc w obrzędzie trzeciego skrutynium i wręczenia białych szat. Był asystentem kościelnym Drogi Neokatechumenalnej w archidiecezji gnieźn. W 1981 utworzył Parafialny Zespół „Caritas". W 1991 założył działalność gosp. – drukarnię „Scriptor", od tego też roku wydawany jest tygodnik parafialny „Winnica". Od 1994 w parafii posługują Nadzwyczajni Szafarze Komunii Świętej. Parafia prowadzi filmotekę i bibliotekę ogólnie dostępną, działa w niej kilkanaście stowarzyszeń i organizacji kościelnych (Z.K. był animatorem i opiekunem niektórych z nich). Parafia liczy ok. 15 tys. dusz i jest największą w Gn. W 2003 Z.K. sprowadził z Pragi relikwie bł. Radzyma. Na szczeblu archidiecezjalnym pełnił funkcje: spowiednika alumnów, duszpasterza służby liturgicznej, był członkiem rad kurialnych: duszpasterskiej, kapłańskiej i ekonomicznej. W poł. lat 90. został wicedziekanem, a w 2000 dziekanem dekanatu Gniezno II. Prowadził duszpasterstwo: od 1992 koła Polskiego Związku Niewidomych w Gn., którego członkiem nadzwyczajnym został w 2003; od 1998 Komisji Emerytów i Rencistów NSZZ „Solidarność" Gniezna i pow. gnieźn. W 1994 wyniesiony do godności kanonika honorowego Kapituły Prymasowskiej. W 2006 Rada Miasta Gniezna przyznała mu odznakę honorową „Za Zasługi dla Miasta Gniezna".

KARATE W GNIEŹNIE, z inicjatywy Miejskiego Ośrodka Kultury karate w różnych swych odmianach pojawiło się w Gn. w 1993. Pierwszym instruktorem był K. Stupecki. W 1997 sekcję przejął P. Drejza, a od 1999 prowadzi ją z dużym powodzeniem A. Skrzypczak.

KARCZEWKO, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Dąbrówka Kościelna, ob. 34 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 204,42 ha. Położona nad Jeziorem Turostowskim. Wzmiankowana w 1789 jako Hollędry Karczewskie. Znajduje się tu osiedle domków letniskowych powstałych w latach 80. i 90. XX w.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KARCZEWO, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Dąbrówka Kościelna, ob. 82 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 449,1 ha. Wieś wzmiankowana w 1348. W 1580 oddawała dziesięcinę do kościoła w Dąbrówce. W latach 80. XIX w. był to folwark i osada olęderska będące własnością Wasilewskich, liczyły 19 domów, 160 mieszkańców (156 ewangelików, 4 katolików), w tym 38 analfabetów. Majątek ziemski liczył 393 ha. Następnym właścicielem był Franz Berckholtz. W latach międzywojennych majątek powrócił w ręce pol. i należał w 1939 do Adama Filipowskiego. We wsi znajduje się skromny dworek z ok. 1880.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KAREJA (w gwarze gnieźn. – ul. Bolesława Chrobrego), nazwa z okresu międzywojennego, używana także od 1945 aż do dzisiaj, zwłaszcza wśród młodzieży. Po chodnikach ulicy w godzinach popołudniowych przechadzała się młodzież obojga płci od ul. Lecha do Rynku. Spacerujący prezentowali aktualną modę młodzieżową – w zależności od pory roku – jak również ubiory obowiązujące wśród panien i kawalerów. W trakcie spacerów młodzieńcy podrywali dziewczyny.

KARŁOWSKI WIKTOR (ur. 21 XII 1848 w Poznańskiem, zm. 25 IV 1896 w Stanach Zjednoczonych), emigrant, dziennikarz, pisarz. Jako uczeń gimnazjum w Trzemesznie w 1863 dołączył do walczących w powstaniu styczniowym, pod rozkazami Wierzbińskiego. Na skutek rozbicia oddziału W.K. wrócił do Poznańskiego, gdzie był zatrzymany przez władze pruskie i osadzony na 3 miesiące w więzieniu. Relegowany z gimnazjum trzemeszeńskiego, pobierał naukę w zawodzie mierniczego, lecz na skutek wydarzeń polit. wyjechał do Francji. Zaciągnął się do Legii Cudzoziemskiej i został wysłany do Algierii; dalej uczestniczył we franc. wyprawie do Meksyku. Ok. 1871 wyemigrował do Stanów Zjednoczonych, gdzie pracował w różnych pol. czasopismach, od 1886 w redakcji „Gazety Polskiej" wydawanej w Chicago. Znany jako autor pamiętnika *Z przygód tułacza* (1884, 1906), powieści historycznej *W oczach śmierci* (1885) i książki o polonusach w Oregonie zatytułowanej *Na dalekim Zachodzie* (1885). Poza działalnością dziennikarsko-pisarską był również posłem z ramienia partii robotniczej stanu Illinois w Springfield; był członkiem tzw. Gwardii Pułaskiego oraz Związku Narodowego Polskiego i Towarzystwa Jana III Sobieskiego. Zginął pod kołami pociągu.

Lit.: E. Kozłowski, *Karłowski Wiktor*, PSB, t. 13, Wrocław 1966-1967; W. Kruszka, *Historya polska w Ameryce*, t. 4, Milwaukee 1905; W., T. Słabczyńscy, *Słownik podróżników polskich*, Warszawa 1992.

KARNISZEWO, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Sokolniki, ob. 350 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 979 ha. Wieś wzmiankowana w 1367. Ok. 1520 mieszkańcy oddawali dziesięcinę do kościoła w Sokolnikach. Przed 1880 własność W. Trzebińskiego. W latach 80. XIX w. było 11 domów, 183 mieszkańców (14 ewangelików, 169 katolików), w tym 104 analfabetów. Majątek ziemski liczył 655 ha.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KARNKOWSKI JAN herbu Junosza, zwany Polak (ur. 1428, zm. prawdopodobnie 7 VI 1503), kasztelan gnieźnieński. Syn rajcy krak. i rotmistrza królewskiego Jana z Duszny i Karnkowa w ziemi dobrzyńskiej, też noszącego przydomek Polak. Młodość spędził w Niemczech, gdzie m.in. służył w wojsku cesarskim. Po powrocie do kraju był od 1478 rotmistrzem obrony potocznej. W 1485 jako hetman zaciężnych wysłany został do Mołdawii z pomocą dla hospodara Stefana przeciwko Turkom. Brał wówczas udział w zwycięskiej bitwie nad jez. Katlabuga. Po powrocie stanowisko dowódcy obrony potocznej objął królewicz Jan Olbracht. J.K. sprawował wówczas skromny urząd skarbnika inowrocławskiego, ale współpraca z Olbrachtem pomogła mu w dalszej karierze. W 1490 wziął udział w jego wojnie z bratem Władysławem. Gdy Olbracht otrzymał od Władysława księstwo głogowskie, J.K. został jego starostą generalnym. W trudnej sytuacji wobec oporu Węgrów, Czechów i mieszczan głogowskich J.K. potrafił zabezpieczyć interesy Olbrachta. W 1497 uczestniczył w wyprawie Olbrachta do Mołdawii, w roku następnym brał udział w przygotowaniach do niedoszłej wyprawy przeciwko Turkom i Tatarom na Ruś. Dowodem zaufania, jakim cieszył się u króla, są liczne nadania dóbr w Wielkopolsce, ziemi dobrzyńskiej, ziemi płockiej i w księstwie głogowskim. Po zwróceniu Głogowa Władysławowi Jagiellończykowi Olbracht nadał Karnkowskiemu Koło z przyległościami i kasztelanię lędzką. W 1500 J.K. dowodził pol. wojskami zaciężnymi walczącymi z Moskwą po stronie litewskiej pod Smoleńskiem i Połockiem. Za panowania Aleksandra nadal służył wśród dworzan królewskich. 7 X 1501 podpisał akt odnowienia unii pol.-litewskiej. W tymże roku uczestniczył w naradach nad sprawą wielkiego mistrza krzyżackiego, który odmawiał złożenia Aleksandrowi hołdu. 3 II 1502 został kasztelanem gnieźn. i w tymże roku starostą międzyrzeckim. W lutym 1503 przebywał u boku króla w Wilnie, skąd wyjechał na sejm piotrkowski. Wkrótce po sejmie zmarł.

KARNKOWSKI STANISŁAW (ur. 10 V 1520 w Karnkowie, zm. 8 VI 1603 w Łowiczu), biskup włocławski i arcybiskup gnieźnieński. Syn Tadeusza Karnkowskiego i jego żony Elżbiety Olszewskiej z Kanigowa. Wywodził się z rodziny średniej szlachty pieczętującej się herbem Junosza. Wychowywał się w Krakowie, na dworze stryja Jana → Karnkowskiego, biskupa włocławskiego. W 1539 podjął studia w Akademii Krakowskiej, dzięki funduszom stryja kontynuował je następnie w Padwie i Wittenberdze. Prawdopodobnie uzyskał tytuł doktora obojga praw. Po powrocie do kraju został w 1550 kanclerzem biskupa chełmskiego Jana Drohojowskiego, a ok. 1555 przeszedł do służby królewskiej jako jeden z sekretarzy Zygmunta II Augusta. W 1563 awanso-

wał na urząd sekretarza wielkiego, ważny w kancelarii królewskiej. Specjalizował się w sprawach Prus Królewskich i polityki bałtyckiej. Nawiązał bliskie kontakty z biskupem warmińskim Stanisławem Hozjuszem, wybitnym zwolennikiem kontrreformacji. W trakcie pracy w kancelarii królewskiej S.K. otrzymał wiele beneficjów kościelnych, m.in. kanonię i scholasterię gnieźn. (1558) oraz kantorię gnieźn. (1560). Wyższe święcenia kapłańskie przyjął jednak dopiero w 1564, licząc na karierę biskupią. W 1567 król wyznaczył go na biskupstwo włocławskie, po szybkim zatwierdzeniu papieskim nominat został konsekrowany w styczniu 1568. W zagrożonej postępami reformacji diecezji włocławskiej nowy biskup rozwinął energiczną działalność. Bezpośrednio po ingresie, w marcu 1568, zwołał synod diecezjalny, na którym przyjęto uchwały zakończonego w 1563 Soboru Trydenckiego. Diecezja włocławska przodowała pod tym względem wśród biskupstw polskich. 16 VIII 1569 S.K. erygował pierwsze w Polsce seminarium duchowne (powoływanie tych uczelni nakazał sobór). Ostro występował przeciwko Gdańskowi i tamtejszym władzom miejskim, głównej ostoi reformacji w diecezji włocławskiej. Otaczał natomiast opieką Włocławek, sprawnie administrował dobrami biskupimi. Pozostawał w ścisłym kontakcie ze S. Hozjuszem. Bezkompromisowa postawa S.K. budziła jednak niekiedy zaniepokojenie nawet najbardziej zagorzałych zwolenników kontrreformacji (pomysł ekskomunikowania króla Zygmunta Augusta przez Stolicę Apostolską). Usilna walka przeciwko reformacji nie przeszkodziła biskupowi w realizowaniu polityki królewskiej wobec Gdańska. W 1568 stanął na czele komisji mającej uporządkować stosunki monarchy z tym miastem. Efektem jej prac były wydane w 1570 tzw. *Statuty Karnkowskiego*, wzmacniające władzę króla w Gdańsku oraz demokratyzujące ustrój wewnętrzny miasta. Również w przyszłości, do ostatnich dni życia, hierarcha wykazywać miał osobiste zainteresowanie polityką morską państwa. Po śmierci Zygmunta Augusta, w latach pierwszego bezkrólewia (1572-73), S.K. występował jako nieoficjalny przywódca stronnictwa katolickiego. Stolica Apostolska nie ufała bowiem podejrzewanemu o sprzyjanie reformacji prymasowi Jakubowi → Uchańskiemu, z którym zresztą biskup włocławski pozostawał w bardzo złych stosunkach. S.K. przyczynił się w dużym stopniu do przeforsowania zasady bezpośredniej elekcji króla przez szlachtę (elekcja viritim), zamiast głosowania województwami. Zasada ta okazała się w przyszłości niebezpieczna dla stabilności państwa, dawała jednak przewagę głosów licznej i mieszkającej w pobliżu Warszawy (miejsca elekcji) szlachcie mazowieckiej – na ogół wiernej katolicyzmowi. Zaangażowany osobiście w wybór na króla księcia francuskiego Henryka Walezego, S.K. głęboko przeżył jego ucieczkę z Polski niespełna pół roku po koronacji (1574) i nosił się nawet z zamiarem ustąpienia z godności biskupiej oraz usunięcia się z życia publicznego. Ostatecznie jednak dołączył na początku 1576 do obozu nowo wybranego króla Stefana Batorego. Wobec opozycji abpa J. Uchańskiego, zwolennika Maksymiliana Habsburga, S.K. sprawował obowiązki interreksa (czasowego zastępcy króla) oraz dokonał w Krakowie koronacji Stefana oraz Anny Jagiellonki (1 V 1576). Część zwolenników króla postulowała wówczas usunięcie z prymasostwa J. Uchańskiego i wyniesienie S.K. na tron arcybiskupi w Gn. Ostatecznie jednak do tego nie doszło. Niemniej S.K. usilnie starał się o następstwo po niemłodym J. Uchańskim. Zabiegał o poparcie opinii szlacheckiej oraz Stolicy Apostolskiej. Po śmierci J. Uchańskiego w 1581 istotnie otrzymał nominację królewską na wakujące arcybiskupstwo, które po zatwierdzeniu papieskim objął na początku 1582. Uroczysty ingres do archikatedry gnieźn. odbył jednak dopiero 23 IV 1583. Jako arcybiskup nadal działał aktywnie na arenie publ., angażował się w rozgrywki sejmowe, starał się zwalczać wpływy reformacji. W latach 1586-87 pełnił po śmierci Stefana Batorego obowiązki interreksa. Z pewnymi wahaniami przystąpił do obozu zwolenników królewicza szwedzkiego Zygmunta III Wazy i 27 XII 1587 koronował go w Krakowie na króla Polski. Nie cieszył się jednak szczególnym zaufaniem monarchy, który zresztą szybko zraził do siebie większość zwolenników. Ostatnie lata pontyfikatu upłynęły S.K. na dalszych sporach polit. z różnowiercami oraz na zwalczaniu wpływów kanclerza i hetmana Jana Zamojskiego.

Arcybiskup zajęty sprawami polit. stosunkowo rzadko przebywał w Gn., rezydował gł. w Łowiczu i w Warszawie. Dbał jednak o sprawy diecezji, odbył 4 synody archidiecezjalne. Z kapitułą gnieźn. kontaktował się przez pełnomocników, miał też w jej szeregach zaufanych ludzi (m.in. 3 synowców). Tylko kilkakrotnie pojawiał się osobiście na kapitułach generalnych. Kanonicy zarzucali arcybiskupowi samowolę i naruszanie jej praw. W 1600 kapitule udało się wymusić na S.K. zawarcie układu w sprawie jurysdykcji. Niezadowolenie kapituły budziły też działania arcybiskupa w dobrach kościelnych, faworyzowanie krewnych oraz skupianie uwagi na osobistych fundacjach. S.K. dbał wprawdzie o upiększenie archikatedry i otaczał opieką szkołę katedralną, całym sercem zaangażował się jednak w fundację pierwszego w archidiecezji seminarium duchownego. Arcybiskup ustanowił je przy tym nie w stolicy archidiecezji, lecz w Kaliszu (w 1598, działało do 1621). Oddał seminarium w ręce zakonu jezuitów, dla których uprzednio w latach 1583-96 wybudował w Kaliszu kościół i gmach kolegium. W 1601 ufundował dodatkowo w tym mieście szpital i powołał do życia bractwo miłosierdzia. To faworyzowanie Kalisza budziło oczywiście protesty kapituły. Reakcją na nie była decyzja arcybiskupa o utworzeniu w 1602 drugiego w archidiecezji seminarium – tym razem już w Gn.

Hierarcha zaangażował się mocno w działalność kontrreformacyjną. Finansował wiele wydawnictw (m.in. przekład na język pol. Pisma św. autorstwa Jakuba Wujka), opłacał autorów i polemistów katolickich. Wielu z nich przebywało w bezpośrednim otoczeniu prymasa, na utrzymywanym przezeń licznym dworze. Znaleźli się wśród nich wybitni pisarze związani z kontrreformacją (Maciej Pstrokoński, Wawrzyniec → Gembicki, przy-

szły abp Bernard → Maciejowski). Niektóre dzieła S.K. publikował nawet pod własnym nazwiskiem (np. prace jezuity A. Jungi). Sam także sięgał zresztą po pióro, wydał broszury poświęcone reformie ustroju państwa oraz bieżącym problemom politycznym. W 1578 opublikował wybór własnej korespondencji, co miało służyć jego ówczesnym zabiegom o arcybiskupstwo gnieźn. Hierarcha protegował licznych krewnych, których wychowywał i kształcił na własny koszt i którym powierzał w zarząd dobra kościelne. Po śmierci, zgodnie z wyrażanym uprzednio życzeniem, pochowany został nie w archikatedrze, lecz w kościele Jezuitów w Kaliszu. W 1611 wykonano tam barokowy nagrobek arcybiskupa.
S.K. był niewątpliwie wybitnym politykiem i mężem stanu. Szczególnie dalekowzroczna była jego aktywność w dziedzinie polityki bałtyckiej państwa. W sprawach kościelnych wykazywał się zaangażowaniem i skutecznością w zwalczaniu reformacji, czym zdecydowanie różnił się od poprzednika na tronie arcybiskupim – J. Uchańskiego. Gorliwość i bezkompromisowość S.K. w tej sferze była jednak niekiedy nadmierna, co budziło zaniepokojenie Stolicy Apostolskiej i innych zwolenników kontrreformacji w Polsce.

KARPIŃSKI ANTONI (ur. 24 X 1855 w Środzie Wlkp., zm. 22 VI 1941 w Warszawie), adwokat, działacz społeczny i samorządowy, obrońca w procesach politycznych. Po ukończeniu gimnazjum w Śremie studiował prawo w Bonn i Berlinie. Praktyki referendarskie odbył w Torgawie i Aschersleben w Niemczech. W 1883 zamieszkał w Gn., gdzie prowadził praktykę adwokacką. Działał również w organizacjach społ. i polit.: od 1894 w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, a w latach 1895-1907 w Dozorze Szkoły Katolickiej. W latach 1905-12 prezesował gnieźn. filii „Straży" – organizacji scalającej antygermanizacyjny opór Polaków zrzeszonych w różnych towarzystwach i związkach. W 1907 w ramach Towarzystwa Czytelni Ludowych ufundował bibliotekę dziecięcą, którą kierował wraz z drem medycyny I. → Trepińskim. W 1908 stanął na czele komitetu wyborczego do sejmu Rzeszy. W 1909 pełnił funkcje w Radzie Głównej Polskiego Towarzystwa Demokratycznego, a następnie przewodniczył radzie nadzorczej spółki wydającej gazetę gnieźn. → „Lech". W 1918 był członkiem Miejskiej i Powiatowej Rady Ludowej. W marcu 1919 został wybrany na przewodniczącego Rady Miasta, a w kwietniu 1919 objął nadzór nad sądem i prokuraturą. Przeprowadził proces polonizacji organów miejskich. Został pierwszym pol. prezesem Sądu Okręgowego w Gn. Na tym stanowisku pozostał do przejścia na emeryturę w 1927. W 1932 otrzymał Honorowe Obywatelstwo Miasta Gniezna. Jako prawnik bezpłatnie udzielał porad i bronił mieszkańców Gn. i okolic w sądach pruskich. W 1902 wraz z B. Chrzanowskim i W. Celichowskim bronił 24 gimnazjalistów gnieźn. oskarżonych o przynależność do tajnej organizacji samokształceniowej → Towarzystwa Tomasza Zana. Podczas rozprawy wygłosił patriotyczną mowę, w której obnażył metody pruskiego aparatu urzędniczego w walce z polskością, ukazał brak humanizmu i podkreślił premedytację władz zaborczych, realizujących antypolski program. Dzięki tak przeprowadzonemu procesowi wyroki nie były wysokie. W latach 1930-31 w piśmie „Niepodległość" opublikował artykuł *Sądownictwo niemieckie w byłym zaborze pruskim* oraz dokument *Do polityki antypolskiej Niemiec*. W grudniu 1939 został wysiedlony z Gn. i zamieszkał w Warszawie, gdzie zmarł. W 1947 rodzina sprowadziła jego prochy i złożyła je w grobie rodzinnym na cmentarzu św. Piotra w Gnieźnie.

KARSEWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Gorzykowo, ob. 145 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 521,11 ha. Dawna własność Leszczyców i Porajów. Wieś wzmiankowana w 1369. Ok. 1520 płaciła dziesięcinę do kościoła św. Jakuba w Niechanowie. We wsi znajduje się dworek, który w latach międzywojennych należał do pol. rodziny Roeslerów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Dworek rodziny Roeslerów w Karsewie

KARTEL, formacja hip-hopowa, powstała w Gn. pod koniec lat 90. w składzie: Pieczar, Królik, Ciuro. Pierwsze nagrania zrealizowała w → Camey Studio. Nagrała albumy: *Wynikiem sesji* (2003) i *Energia potencjalna* (2005), które powstały z udziałem różnych gnieźn. muzyków. Występowała i nagrywała razem z → Kryminazz i Krzykiem Ulicy jako Toncrube (TCB). Królik pod szyldem Kroolik Kartel Reprezentant zrealizował płytę *Wesołe i nie tylko wesołe melodyjki* (2004).

KARW, osada w gminie i parafii Czerniejewo, 3 mieszkańców. Leśniczówka Rakowo.

KASPROWICZ BOLESŁAW junior (ur. 2 XII 1895 w Gn., zm. 9 XII 1982 w Sopocie), profesor nauk polityczno-ekonomicznych. Syn Bolesława Michała (→ Kasprowicz Bolesław Michał), znanego przemysłowca i działacza społ.; wychowany w patriotycznej rodzinie.

Będąc uczniem gimnazjalnym, brał udział w młodzieżowym tajnym ruchu niepodległościowym. W 1911 znalazł się wśród założycieli Towarzystwa Tomasza Zana w Wyższej Szkole Handlowej w Berlinie, związany z tą organizacją wygłaszał prelekcje. W 1918 zasłużył się w walkach o wyzwolenie Gn. i Trzemeszna w czasie powstania wielkopolskiego. Po studiach w Berlinie kontynuował edukację na Uniwersytecie Poznańskim i w 1923 jako pierwszy z Polaków otrzymał doktorat nauk ekon.-polit. u prof. E. Taylora. Podjął pracę w przedsiębiorstwie handlu zagranicznego, współpracował z pol. instytucjami i organizacjami w Wolnym Mieście Gdańsku. Od grudnia 1930 mieszkał na stałe w Gdyni, wtedy został dyrektorem Biura Rady Interesantów Portu w Gdyni. Współtworzył Towarzystwo Naukowe, był współwydawcą dziesięciu „Roczników Rady...". Pracował jednocześnie w Instytucie Handlu Morskiego, zasiadał w Radzie Miejskiej Gdyni oraz przewodniczył sekcji morskiej Polskiego Zrzeszenia Dziennikarzy i Publicystów. Mimo zawieruchy wojennej w latach 1939-45 prowadził wykłady dla słuchaczy Instytutu Morskiego Tajnego Uniwersytetu Ziem Zachodnich. W tym czasie zrodziła się koncepcja morskich uczelni, którą B.K. zrealizował po wojnie. Na Wybrzeże wrócił po 1945 i wykładał w Wyższej Szkole Handlu Morskiego w Gdyni (WSHM). W 1948 został dyrektorem WSHM, powołał do życia Katedrę Ekonomiki Portów. Po przemianowaniu WSHM na Wyższą Szkołę Ekonomiczną piastował stanowisko rektora w latach 1948-51 oraz 1962-65. W 1946 zawiązał oddział Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego. Od 1958 do 1966 był prezesem oddziału Polskiej Izby Handlu Zagranicznego. W 1963 został profesorem zwyczajnym; w 1975 Uniwersytet Gdański nadał mu tytuł doktora honoris causa, w podobny sposób postąpiła niem. uczelnia w Rostocku. Profesor przekazywał nie tylko swą ogromną wiedzę, ale również umiłowanie morza. Był członkiem PAN-u. W jego dorobku jest ponad 200 pozycji wydawniczych, 11 książek i 6 skryptów, głównie z dziedziny handlu morskiego, a także liczne wspomnienia. Wydał książkę *Byłem juniorem* (1965), która przedstawia losy portu gdyńskiego. Organizował rozwój pol. portów morskich. Był prezesem Polskiego Towarzystwa Naukowego. Jego wolą było, by po śmierci cały bogaty księgozbiór nauk. otrzymała Biblioteka Główna Uniwersytetu Gdańskiego w Sopocie; od 2 VII 1987 placówka ta nosi imię prof. Kasprowicza. Odznaczony Wielkim Krzyżem Powstańczym, Orderem „Polonia Restituta", Srebrnym Krzyżem Zasługi. Pochowany na cmentarzu komunalnym w Sopocie.

Lit.: M. Borowiak, *Dwie nieszczęśliwe siódemki*, „Kulisy Gnieźnieńskie" 1995, nr 19; idem, *Porty w „małym palcu"*, „Kulisy Gnieźnieńskie" 1993, nr 37; G. Danielewicz, *Naukowiec i wychowawca*, „Dziennik Bałtycki", 5-7 VII 1985; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; B. Kasprowicz, *Byłem juniorem*, Gdynia 1965; Z. Machaliński, *Czasopiśmiennictwo morskie II Rzeczypospolitej*, Gdańsk 1969; J. Pertek, *Związki Wielkopolski z morzem*, cz. 2, „Nurt" 1987, nr 8; A. Piskozub, *Polska morska. Czyn XX wieku*, Gdańsk 1986; A. Piskozub, Z. Sójka, *Bolesław Kasprowicz*, Gdańsk 1971; Z. Wygocki, *Gniezno i powiat gnieźnieński w Powstaniu Wielkopolskim 1918-1919*, Poznań 1988; W. Występski, *Profesor Bolesław Kasprowicz junior*, „Kroniki Wielkopolski" 1997, nr 1.

KASPROWICZ BOLESŁAW MICHAŁ (ur. 29 IX 1859 w Czempiniu, zm. 15 X 1943 w Warszawie), kupiec, przemysłowiec, działacz narodowy, społecznik. Syn kupca Dionizego i Salomei z d. Kuczyńskiej, ojciec Bolesława (→ Kasprowicz Bolesław) i Haliny (→ Kasprowicz-Murawska Halina). Ukończył trzyletnią Zawodową Szkołę Handlową w Poznaniu. Od 1876 odbywał praktykę w przemyśle wódczanym w Toruniu, a od 1880 pracował w pozn. firmie tej branży jako akwizytor – podróżował po Niemczech, Austrii, Danii, Francji i Holandii. W 1888 założył w Gn. pierwszą pol. destylarnię wódek w zaborze pruskim. W swojej fabryce produkował 120 gatunków wódek i likierów oraz 11 rodzajów koniaków z pol. nazwami. Posiadał również hurtownie w Poznaniu i Berlinie, składy gł. w Warszawie i Paryżu, placówki depozytowe w wielu krajach Europy i w USA. Do 1939 uzyskał na wystawach i targach krajowych oraz zagranicznych 93 wyróżnienia i nagrody: od złotych i srebrnych medali do grand prix. Współpracował z ośrodkami przemysłowymi w Westfalii i Nadrenii. W latach 1905-10 był jednym z założycieli Związku Towarzystw Kupieckich i Fabrykantów w Poznaniu, pełniąc w nim rozmaite funkcje. Zainicjował wydawanie czasopisma „Kupiec", napisał *Historię Towarzystw Kupieckich*. W 1918 został członkiem rad ludowych w Gn. i w Poznaniu. Był jednym ze współorganizatorów powstania wielkopolskiego. W latach 1919-21 był radnym miejskim i członkiem magistratu gnieźn. W latach 1920-29 pełnił funkcję prezesa Izby Przemysłowo-Handlowej w Bydgoszczy, której był radcą od 1906. W 1929 został jej Prezesem Honorowym z tytułem Prezydenta. Działał w Związku Izb Przemysłowo-Handlowych w Polsce oraz współdziałał z izbami w Austrii i Szwecji. Doprowadził do otwarcia giełdy drzewnej i rolnej oraz liceum handlowego w Bydgoszczy. Wraz z ministrem E. Kwiatkowskim zaangażował się w budowę portu i Instytutu Handlu Morskiego. Prezesował Radzie Interesantów Portu w Gdyni. W 1920 był współzałożycielem Targów Poznańskich, dla których ufundował budynek biurowy, od 1925 był członkiem deputacji targów międzynarodowych. W 1926 był członkiem kurateli Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu. W latach 1909-21 przewodniczył w Gn. Radzie Nadzorczej Spółdzielni „Rolnik". W latach 1909-31 należał do gnieźn. Towarzystwa Kupców i Przemysłowców. W 1920 ufundował gimnazjum żeńskie, w którym przez 2 lata opłacał nauczycielom pensje i ponosił koszty eksploatacji budynku. Od 1931 był członkiem Komitetu ds. Bezrobotnych, a od 1933 prezesem Polskiego Towarzystwa Krajo-

znawczego. Od 1938 uczestniczył w pracach komitetu wykonawczego Funduszu Dozbrojenia Armii. Od 1893 żonaty z E. Bachmat-Rudlicką, prezeską Pań Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo w powiecie gnieźn., a od 1946 w archidiecezji gnieźn. Wspólnie wspierali wiele zamierzeń oświatowych i charytatywnych, m.in.: Kasę Bratniej Pomocy Studenckiej, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Stowarzyszenie Inwalidów Wojennych i Wdów. Opłacali również monachijskie studia S. Wachowiaka, późniejszego dyrektora Górnośląskich Kopalni Węgla, oraz naukę i badania archeologiczne J. → Kostrzewskiego. B.K. otrzymał Honorowe Obywatelstwo Miasta Gniezna. Został odznaczony Orderem „Polonia Restituta".

KASPROWICZ-MURAWSKA HALINA (ur. 4 V 1897 w Gn., zm. 11 VII 1984 w Gn.), pedagog, lingwista. Kształciła się w szkole sióstr urszulanek w Londynie. W latach 20. pracowała we Lwowie jako nauczycielka. Tam też uczyła się gry na fortepianie. W latach 30. uzupełniała naukę muzyki w Wiedniu, relacjonując stamtąd życie muz. i teatr. dla pol. czasopism. W latach 1939-45 działała w prawicowym ruchu oporu. Od 1945 mieszkała w Gn., gdzie udzielała lekcji języków obcych: ang., franc. i niemieckiego. W 1960 była współzałożycielką Koła Przewodników PTTK, a w 1976 została prezesem tej instytucji. Oprowadzała turystów i pielgrzymów po Gn. i okolicy oraz po Szlaku Piastowskim i Wielkopolsce. Oprowadziła 2662 wycieczki.

KASPRZAK ZBIGNIEW (ur. 1908 w Kostrzynie Wlkp.), weterynarz. W 1934 ukończył studia w Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie z tytułem doktora. Został asystentem na Wydziale Technologii Spożywczej. Od 22 III do 31 XII 1945 pełnił obowiązki powiatowego lekarza weterynarii w Gn. Od 1957 był kierownikiem nadzoru sanitarno-weterynaryjnego w zakładach mięsnych Bacon Export w Gn., które eksportowały produkty mięsne gł. do Anglii, Niemiec i innych krajów Europy oraz do Stanów Zjednoczonych. W czasie studiów brał aktywny udział jako zawodnik w hokeju na lodzie. Był reprezentantem Polski na olimpiadach w Berlinie (1936) i Sankt Moritz (1948). W Gn. aktywnie działał w szkoleniu młodzieży.

KASZTELAN, urzędnik w dawnej Polsce; wykształcił się zapewne ok. poł. XII w., gdy ośrodkami władzy terenowej były grody-kasztele (łac. *castellum* – zamek). W XII-XIII w. urząd kasztelana stał się podstawowym urzędem w zakresie zarządu lokalnego. Kasztelan pełnił w tym czasie funkcję przełożonego grodu lub zamku oraz dowódcy wojskowego. Zarządzał również podległym mu okręgiem grodowym – kasztelanią – podstawową jednostką podziału terytorialnego kraju. Do jego obowiązków należało także pobieranie podatków i danin, ściganie przestępców i sprawowanie sądów w imieniu panującego. W XIII w. rozbudowano aparat władzy i wzrosła liczba grodów kasztelańskich. W tym samym okresie wskutek coraz częstszego wyłączania przez panujących grup ludności spod rygorów prawa książęcego kasztelanowie tracili swoje uprawnienia skarbowe i większość sądowych. Pozostałe istotne funkcje urząd kasztelański utracił po wprowadzeniu na początku XIV w. urzędu starosty, a resztki kompetencji sądowych przeszły do sądów ziemskich w 1454. Z funkcji wojskowych kasztelana utrzymało się gromadzenie pospolitego ruszenia na terenie kasztelanii i odprowadzanie go do wojewody. W dobie kształtowania się staropolskiego sejmu stanowego kasztelanowie jako dawni członkowie rady królewskiej weszli w skład senatu. Nastąpił wówczas podział urzędów kasztelańskich w zależności od miasta, w którym rezydowali lub którego tytuł nosili, na większe – prowincjonalne, zwane popularnie krzesłowymi – i mniejsze – powiatowe, zwane drążkowymi. Podział ten istniał do 1775, kiedy to zniesiono nierówności wśród kasztelanów.

Urząd kasztelana gnieźn. należał do najstarszych w Polsce. Gród gnieźn. do poł. XIII w. był czołowym grodem Wielkopolski. Zasięg terytorialny kasztelanii gnieźn. określić można pośrednio, wymieniając grody kasztelańskie leżące w najbliższym sąsiedztwie Gniezna. Pod koniec XIII w., gdy liczba grodów kasztelańskich w samej Wielkopolsce przekroczyła trzydziestkę, należały do nich: Biechowo, Giecz, Kwieciszewo, Ląd, Poznań i Rogoźno. Po ustaleniu hierarchii senatu kasztelan gnieźn. zaliczał się do tzw. kasztelanów większych, prowincjonalnych, choć województwo gnieźn. w tym czasie nie istniało. W kolejności kasztelanów zajmował 8. miejsce. Kasztelanowie gnieźnieńscy: Ilik (1195), Bogufał (1195), Bronisz (1298, 1216), Bogumił Biezdrowic (1235-36), Ciecierad (1237-44), Przedpełk (1246-48), Chwał Nałęcz (1248/1249 [?]), Jarost (1250), Dzierżykraj Nałęcz (1250-52), Szymon, syn Alberta (1253-74), Przecław z Żernik (1275-88), Beniamin Zaremba (1290-92), Tomisław (1293-96), Zbylut, syn Strasza (1296), Kiełcz, syn Tomisława z Szamotuł (1297-99), Przecław, syn Mroczka z Gułtów (1311), Dobrogost z Szamotuł (1314), Piotr z Miłosławia (1316, 1322), Henryk z Rynarzewa (1325-35), Mikołaj (1335-41), Tomisław (1343), Zbylut Pałuka (1346), Beniamin (Zaremba z Uzarzewa) (1348-53), Paszek z Benic, Wolicy (1354-60), Wincenty z Biechowa (1360-77), Dziersław (Dzierżek) z Iwna (1381, 1383), Sędziwój Świdwa z Szamotuł (1387-92), Mikołaj z Królikowa (1393, 1395), Jan (Janusz) z Sokołowa, Jutrosina (1398, 1407), Jan (Janusz) z Królikowa (1410, 1424), Piotr z Bnina (1428, 1448), Stanisław z Ostroroga (1450-53), Jakub z Kobylan (1453-54), Jan Czarnkowski (1454-66), Bartłomiej Gruszczyński z Iwanowic (1467-68), Dobrogost z Ostroroga, Lwówka (1468-78), Jan Świdwa z Szamotuł (1479-81), Mikołaj z Górki (ok. 1482), Andrzej z Szamotuł (1484-87), Sędziwój Czarnkowski (1487-94), Rafał → Leszczyński (1496-1500), Mikołaj Gardzina → Lubrański (1501), Jan „Polak" → Karnkowski (1502-03), Janusz → Latalski (1503-15), Wincenty Szamotulski (1518-28), Mikołaj Tomicki (1528-29), Janusz (Jan) → Latalski (1529-35), Piotr → Opaliński (1535-50), Erazm → Kretkowski (1551-58), Mikołaj Trzebuchowski (1558-63), Jan

→ Tomicki (1563-75), Jan → Zborowski (1576-1601), Andrzej → Przyjemski (1603-15), Łukasz → Mielżyński (1616-28), Mikołaj → Mielżyński (1628-37), Adam Olbracht → Przyjemski (1640-44), Jan Leszczyński (1644-53), Krzysztof → Gembicki (1653-58), Aleksander → Sielski (1659-81), Stanisław Tuczyński (1682-94), Melchior → Gurowski (1696-97), Hieronim → Poniński (1697-1700), Andrzej Aleksander → Radomicki (1702), Adam → Gruszczyński (1702-10), Michał Kazimierz → Raczyński (1710-20), Ludwik Szołdrski (1720-22), Adam → Poniński (1722-29), Stefan → Garczyński (1729-37), Franciszek Skaławski (1737), Melchior Gurowski (1738-48), Andrzej Zakrzewski (1748-49), Aleksander Łubieński (1749-53), Karol Grudziński (1754-56), Roch Zbijewski (1756-63), Józef Starzeński (1763-80), Franciszek Ksawery → Kęszycki (1781-82), Rafał → Gurowski (1782-85), Franciszek Salezy → Miaskowski (1786-93).

KATEDRA GNIEŹNIEŃSKA (Bazylika Prymasowska, sanktuarium św. Wojciecha), zwana matką polskich katedr, nekropolia arcybiskupów gnieźn. i prymasów, należy do najcenniejszych zabytków w Polsce. Jest miejscem kultu św. Wojciecha – apostoła, misjonarza i patrona Królestwa Polskiego oraz koronacji pierwszych pięciu królów polskich. Ze względu na swe wartości hist., religijne i artyst. stała się symbolem tradycji królewskiej państwa polskiego. Usytuowana na Wzgórzu Lecha, zwanym też Wzgórzem Królewskim, u wylotu ul. Tumskiej, prowadzącej do Rynku. Od strony południowej przed świątynią rozciąga się plac z pomnikiem Bolesława Chrobrego, od zachodu teren ogranicza stroma skarpa, od wschodu sąsiaduje z zabudową miejską, a od północy z zespołem kanonii, kościołem św. Jerzego i dzwonnicą. Pomiędzy katedrą a kościołem odsłonięto relikty kaplicy grobowej pw. św. Stanisława ufundowanej przez prymasa Jana Łaskiego w 1522 i rozebranej w końcu XVIII w.

Archeologia (stan. 14). Badania archeologiczne: przypadkowe odkrycie tzw. → grobu Dąbrówki (1802) – badania hr. E. Raczyńskiego (1842); amatorskie wykopaliska bpa A. → Laubitza metodą podziemnych chodników (1926-31); weryfikacyjne badania W. Hensla i B. → Kostrzewskiego (1948); systematyczne, szerokopowierzchniowe wykopaliska pod kier. K. → Żurowskiego przy udziale G. → Mikołajczyk i I. Sikorskiej (1957-60 i 1962-64), a także K. Szurkowskiej (1985-89) i T. Janiaka (1999-2000, 2006-2007, 2010). Wykopaliska znacznie poszerzyły wiedzę o dziejach osadnictwa w tym rejonie oraz o historii samej budowli. Znaleziono lub odkryto: 1) toporek kamienny kultury łużyckiej; 2) ślady osadnictwa kultury pomorskiej; 3) ceramikę z osady wczesnośredniowiecznej otwartej (IX-1. poł. X w.); 4) bardzo liczny materiał związany z powstaniem grodu i podgrodzia w latach 40. X w.: stwierdzono wały obronne w konstrukcji rusztowo-przekładkowej, mające wewnątrz drewniane komory spełniające zapewne funkcje mieszkalno-magazynowe; rzekome palenisko kultowe w drewnianej ramie i 2 inne paleniska; pozyskano liczne fragmenty ceramiki, przęśliki gliniane i kamienne, narzędzia z kości i poroża, osełki, sprzączki żelazne i z brązu, grocik żelazny do strzały i inne zabytki; 5) liczne relikty archeol.-architektoniczne w postaci fundamentów i murów z ciosów oraz kamienne detale architektoniczne (m.in. łuk archiwolty portalu, fragmenty żeber sklepiennych z XIII w.), pozwalające na rekonstrukcję zasadniczych etapów budowlanych katedry w okresie przedromańskim i romańskim; późnoromańską posadzkę z ceramicznych płytek szkliwionych; detale z gipsu jastrychowego; 6) pozostałości konfesji św. Wojciecha (przedromańskich, romańskich, gotyckiej, barokowej), ulokowanych pośrodku katedry, oraz → grobowiec Gaudentego; 7) rzekomy → grobowiec Pięciu Braci Męczenników z płytą gipsową z tzw. → inskrypcją *ossa trium*; 8) fragmenty romańskiej nekropolii arcybiskupów gnieźn. w postaci kamiennych oraz kamienno-ceglanych grobowców oraz liczne pochówki z okresu wczesnego, późnego średniowiecza i nowożytności, część w ceglanych grobowcach; 9) elementy wyposażenia grobowego od okresu romańskiego po okres nowożytny, m.in. romańskie i wczesnogotyckie: 2 złote pierścienie (z szafirem, z topazem), srebrny kielich z pateną, fragmenty kielichów ołowianych, 2 okrągłe plakietki zdobione dekoracją z emalii, pektorał z brązu na złotym późnoantycznym łańcuchu (→ złotnictwo), 3 krzywaśnie pastorałów (kościana, z ołowiu i pozłacana, zdobiona koralami); gotyckie: pełne wyposażenie grobu arcybiskupiego z 2. poł. XV w., w tym ornat, infuła, pastorał, krzyż, woskowy kielich; nowożytne: ołowiana tabliczka z inskrypcją, medaliki; 10) wczesnośredniowieczny oraz późnośredniowieczny cmentarz przykatedralny (pierścionki, sprzączka brązowa do pasa); 11) liczny ruchomy materiał zabytkowy od średniowiecza po nowożytność: gotyckie elementy architektoniczne (fragmenty maswerków okiennych, detali ze sztucznego kamienia), fragmenty dzwonu z brązu, dachówkę z ołowiu, witraże i ołowiane ramki do osadzenia witraży, ceramikę budowlaną oraz 36 pojedynczych monet (XI-XVII w.).

Kościół grodowy – rotunda NMP (2. poł. X w.) w obrębie podgrodzia I (teren ob. katedry gotyckiej), ufundowany został – jak wynika z *Pasji z Tegernsee* – za życia Mieszka I, a więc przed rokiem 992 (według tradycji przekazanej przez Jana Długosza fundatorką miała być Dąbrówka, rzekomo pochowana tu w 977). Odkryte relikty przedromańskiego kościółka grodowego, zachowane w rezerwacie archeol.-architektonicznym w podziemiach katedry, pozwalają określić jego formę przestrzenną jako tzw. rotundę prostą składającą się z kolistej nawy o zewn. średnicy ok. 9 m i apsydy wsch. Od strony płn. do rotundy dostawiony był aneks (tzw. aneks płn.), być może o charakterze grobowym. Całość tego niewielkiego założenia sakralnego była ściśle orientowana na osi wschód–zachód.

Kolejną fazę budowlaną reprezentuje drugi aneks, dobudowany do nawy rotundy od strony płd.-zach. (tzw. aneks płd.-zach.). Rzut poziomy tej dobudówki miał formę wycinka koła, o średnicy zewn. równej średnicy nawy rotundy, a więc ok. 9 m. Zewn., łukowata ściana tego aneksu opierała się na prostoliniowej ścianie szczytowej,

dostawionej prawie prostopadle do nawy rotundy. Dobudówkę tę ze względu na ukształtowanie przestrzenne i wielkość interpretujemy jako aneks grobowy o szczególnym przeznaczeniu, w którym pochowano w roku 997 wykupione przez Bolesława Chrobrego relikwie św. → Wojciecha. Wykonano ją w pośpiechu – ławę fundamentową nie tworzyły warstwy kamieni, lecz wylana wprost do wkopu fundamentowego zaprawa, na której po stwardnieniu układano ścianę z płytek kamiennych, której fragment udało się odsłonić. Wewnątrz aneksu, przy wewnętrznej stronie ściany na osi długiej całej rotundy, widoczny jest spąg kamiennego fundamentu, który wstępnie uznajemy za domniemaną pozostałość pierwotnej, kamiennej, przedromańskiej konfesji św. Wojciecha z roku 997 (tzw. Konfesja I). Forma architektoniczna tego pierwszego mauzoleum Męczennika jest bliżej nieokreślona, jednak należy założyć, że składało się ono z ołtarza, zespolonego z grobem, zawierającym relikwie. Niewykluczone, że opisaną świątynię z grobowym aneksem od zachodu oglądał w 1000 roku cesarz Otton III podczas swojej wizyty u grobu św. Wojciecha w Gnieźnie; być może – zgodnie z przekazem Thietmara – osobiście złożył on relikwie Męczennika we wspomnianym wyżej mauzoleum.

Pierwsza bazylika – przedromańska (1. poł. XI w.), W roku 1000 dotychczasowy kościół grodowy uzyskał status katedry arcybiskupiej. Przesłanki archeol. pozwalają założyć, że już w 1 poł. XI w. w miejscu rotundy przystąpiono do budowy kamiennej bazyliki. Prawdopodobnie był to trójnawowy, beztranseptowy kościół bazylikowy, zamknięty od wschodu 3 apsydami, z nową przedromańską konfesją św. Wojciecha (tzw. Konfesja II). Prawdopodobnie nie posiadał wyróżnionego przęsła prezbiterialnego oraz pozbawiony był masywu zach. (bazylika bezwieżowa). Konfesja św. Wojciecha (II) ulokowana była w mistycznym i geometrycznym środku całej budowli (*in medio ecclesiae*), stanowiąc ideowy zwornik świątyni gnieźn. Miała postać grobowej kaplicy, wytyczonej na planie kwadratu o bokach ok. 4,7 m, o obniżonym poziomie użytkowym wzgl. nawy gł. Wewnątrz niej przy ścianie wsch. znajdował się ołtarz z grobem z relikwiami. Boki tego ołtarza mogły ozdabiać trzy złote tablice, uwiezione w Gniezna – zgodnie z opisem Kosmasa – przez Brzetysława w 1038. Na pograniczu nawy gł. i prezbiterium znajdował się tumbowy → grobowiec Gaudentego (dobrze zachowany do dziś w podziemiach katedry). Po płn. stronie prezbiterium odkryto półkolisty fundament, być może ambony. Długość całkowita budowli wynosiła ok. 37,5 m.

Druga bazylika – okres budowy (poł. XI w.-1064). Znacznie lepiej zachowane są archeol. relikty trójnawowego wczesnoromańskiego kościoła bazylikowego, powstałego w okresie odbudowy katedry po zniszczeniach spowodowanych najazdem Brzetysława w 1038. Kościół bazylikowy stanął na nowych fundamentach, ale odtwarzających zarys poprzedniej budowli a więc posiadał taką samą formę przestrzenną. W rezerwacie archeol.-architektonicznym w podziemiach katedry zachowały się do dziś znaczne partie fundamentów kościoła z tej fazy budowlanej, m.in. „starsza" apsyda gł., apsyda płd., fundamenty międzynawowe.

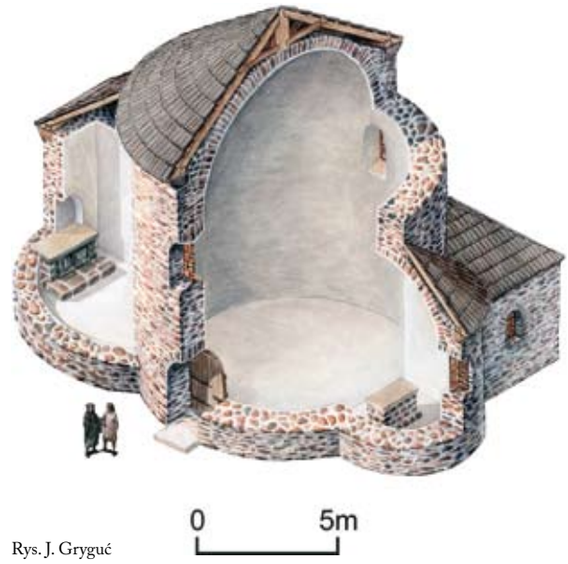

Rekonstrukcja rotundy NMP z 2. poł. X w. wg T. Janiaka

Rys. J. Gryguć

Odbudowana świątynia została konsekrowana w 1064 za rządów Bolesława Śmiałego, który zapewne w tymże kościele koronował się w 1076.

Druga bazylika – okres rozbudowy „hermanowskiej" (4 ćwierć XI w.-1097/1099 rok). Kolejny bardzo czytelny etap przemian architektonicznych katedry wiąże się z jej rozbudową, zakończoną powtórną konsekracją za Władysława Hermana w 1097 (lub w 1099 według ustaleń J. Powierskiego). Polegała ona na wydłużeniu kościoła w dwóch kierunkach: na wschód poprzez wybudowanie nowego prezbiterium z nową apsydą gł. (apsyda „młodsza") i sporządzeniu nowego ołtarza głównego, postawieniu aneksu (zapewne o funkcjach zakrystyjnych) między apsydą płn. i płn. ścianą nowego prezbiterium a także wydłużeniu kościoła w kierunku zach. poprzez wybudowanie masywu zach. zapewne z 2 wieżami. Znajdowała się tutaj empora, przeznaczona dla panującego księcia i jego najbliższych. Fakt rozbudowy prezbiterium katedry można tłumaczyć względami liturgicznymi, związanymi m.in. z powiększającym się gronem kapituły.

Katedra uzyskała w tej fazie swoją pełną formę romańską i posiadała łączną dł. ok. 48 m; szer. łącznie z murami części nawowej wynosiła ok. 26 m. Zastosowane wtedy rozwiązanie wsch. partii kościoła, zamkniętego trzema apsydami, ale z wyodrębnionym przęsłem prezbiterialnym, zapoczątkowały w Polsce lokalną tradycję budowlaną, przyswajającą wzory zachodnie. W podziemiach zachowały się zapewne z tej fazy m.in. fundamenty partii prezbiterialnej oraz dolne partie murów z ciosów granitowych, w tym dwuuskokowe przejście prezbiterium w łuk „młodszej" apsydy" oraz fundament stipesu ołtarza gł.

W rozbudowanej katedrze powstała, być może już w XII w., nowa, romańska konfesja św. Wojciecha (tzw. Konfesja III). Znajdowała się ona w środkowej części nawy gł. w centrum romańskiej bazyliki; miała postać

Katedra gnieźnieńska – zabytki archeologiczne

Od lewej: romańska apsyda główna i fundament ołtarza romańskiego (widok od strony zachodniej); romańska apsyda południowa

Od lewej: romańska posadzka ze szkliwionych płytek ceramicznych z XII/XIII w.; nagrobna płyta gipsowa z inskrypcją z XII w.

Przerys romańskiej płaskorzeźby – główki gipsowej z XII w.

Od lewej: krzywaśnie pastorałów z XII i XIII w. z grobów katedralnych; cmentarzysko pod kaplicą Łubieńskich z XIV-XV w.

monumentalnej konstrukcji – cokołu, zbudowanego na planie prostokąta o szerokości ponad 4 m i rekonstruowanej dł. ok. 6 m. We wschodniej jego partii znajdowała się komora grobowa na planie kwadratu o boku ok. 1,7 m i takiej zapewne wysokości, licowana od wnętrza ciosami. Komora grobowa, zapewne przesklepiona, stawała się namiastką krypty. Nad nią znajdował się z pewnością ołtarz, ulokowany na wyniesionym nad poziom posadzki cokole.

Tuż na zachód od konfesji III znajdowała się nekropola abp. gnieźn., po której zachowało się zgrupowanie kilku dużych, reprezentacyjnych romańskich grobowców wziemnych, usytuowanych w jednym rzędzie. Wskazują one na fakt, że pasterze archidiecezji mieli prawo do pochówku w szczególnie uprzywilejowanej przestrzeni katedry *ad Sanctos* – a więc przed konfesją swojego ideowego poprzednika, w niewielkiej odległości od jego relikwii. Z omawianą fazą katedry chronologicznie powiązane jest również rzędowe, wielowarstwowe, szkieletowe cmentarzysko przykatedralne, a także odkryte w 1999 w krypcie kaplicy Potockich pozostałości zabudowań monasterium, przylegających do płn. ściany katedry, zawierających być może kapitularz, refektarz, a także szkołę katedralną.

Bazylika w okresie późnoromańskim (2. poł. XII w.--poł. XIV w.). Z przekazu źródłowego wiadomo, że w 2. poł. XII w. Mieszko Stary pokrył ołowiem dachy i wieże katedry. Prawdopodobnie w tym okresie ufundowano też Drzwi Gnieźnieńskie (datowane na lata 70.–80. XII w.). U schyłku XII w. (1192 r.) katedra uległa wraz z sąsiadującymi zabudowaniami pożarowi, po którym nastąpiły pewne zmiany architektoniczne. Rozebrano wtedy m.in. aneks zakrystyjny między apsydą płn. i płn. ścianą prezbiterium, a w jego miejsce pojawiła się zbiorowa mogiła, tzw. → grobowiec Pięciu Braci Męczenników z płytą gipsową z tzw. → inskrypcją *ossa trium*. Nastąpiła także destrukcja zabudowań monasterium. Wewnątrz świątyni zmienił się nieco układ przestrzeni liturgicznej. W nawie gł. po skuciu konfesji III wybudowano nowe mauzoleum św. Wojciecha (tzw. konfesja IV), przesuwając je do wschodniego przęsła, sąsiadującego z prezbiterium, gdzie później znajdowały się również kolejne konfesje gotyckie i nowożytne. Konfesja IV była wydłużoną strukturą na planie prostokąta o szerokości ok. 1,7 m i dł. niespełna 3,5 m. Nie zawierała ona prawdopodobnie elementu wziemnej komory grobowej, lecz przeznaczona była do ostentacji relikwiarza Świętego powyżej poziomu użytkowego katedry. Relikwie mogły być eksponowane w sarkofagu architektonicznym, umieszczonym ponad ziemią na cokole, do którego od zachodu dochodził zapewne ołtarz.

Na wysokości konfesji IV w nawie płn. oraz płd. znalazły się kolejne monumentalne grobowce wziemne o konstrukcji kamiennej i kamienno-ceglanej, stanowiące młodszą chronol. fazę nekropoli abpów gnieźn.

W rejonie nawy płn. nastąpiły również wyraźne zmiany przestrzeni liturgicznej. Odnalezione relikty fundamentowe wskazują, że wschodnie zakończenie nawy płn. zostało wyraźnie oddzielone od reszty nawy specjalnym murkiem – wydzielona przestrzeń pełniła zapewne specjalne funkcje, np. zakrystyjne. Odkryty w nawie płn. relikt stipesu bocznego ołtarza może natomiast wskazywać na względną samodzielność tej przestrzeni świątyni, która mogła pełnić odrębne funkcje liturgiczne.

Rys. J. Gryguć

Rekonstrukcja drugiej bazyliki (4. ćwierć XI w. do 1097/1099) wg T. Janiaka

Odkopany w krypcie kaplicy Potockich późnoromański grobowiec z wrębem na umieszczenie płyty nagrobnej, ulokowany tuż przy ścianie płn. romańskiej bazyliki, może wyznaczać położenie płn. portalu katedry, zw. *porta mortuorum*. Położenie pochówku w tym miejscu może bowiem wynikać z praktyki ekspiacyjnej umieszczania grobowców przed portalami tak, aby wierni deptali po nich. Czy gł. portal katedry z Drzwiami Gnieźnieńskimi (tzw. *porta regia*) znajdował się na osi *porta mortuorum* od strony południowej, czyli na wysokości trzeciego przęsła od zachodu, pozostaje pytaniem bez odpowiedzi.

Z bazyliką późnoromańską wiąże się zagadnienie przestrzeni podemporowej, zawartej pomiędzy romańską wieżą płn. i płd., eksponowanej obecnie w podziemiach katedry. Prace archeol. prowadzone przez A. Laubitza, który spodziewał się tutaj krypty podobnej do obiektu w Mogilnie, doprowadziły do odkrycia reliktów zach. chóru romańskiej katedry prosto zamkniętego, z zachowanymi fragmentami dolnych partii detali architektonicznych z piaskowca w formie uskoków z wtopioną kolumną. Hipotezie J. Zachwatowicza – zwracającego uwagę na dwudzielny i niesymetryczny podział tej krypty – jakoby stanowiła ona model grobu Chrystusa, przeciwstawiają się nowsze badania. Wykazały one, że przestrzeń międzywieżowa, o szer. równej nawie gł. i obniżonej względem niej powierzchni użytkowej, podzielona była na dwa nierównej wielkości pomiesz-

czenia i zapewne otwierała się na kościół dwoma arkadami, zbiegającymi się na osi gł. bazyliki. Zmniejszenie rozmiarów pomieszczenia płn. mogło wynikać z pogrubienia ściany wieży płn., w grubości której mogły być umieszczone schody na emporę. Datowanie zachowanych detali piaskowcowych w przestrzeni międzywieżowej ustala się obecnie na początek XIII w. (Z. Świechowski). Niewykluczone, że pomieszczenie to przybrało swoją formę po odnotowanej w źródłach pisanych pod rokiem 1220 katastrofie jednej z wież.

Wnętrze świątyni wyłożono w tym okresie nową posadzką ze szkliwionych różnobarwnie płytek ceramicznych. Szczególnie piękne wzory, m.in. z motywem czteroramiennych gwiazd czy przeplatanych wstęg, uzyskano w niej w pasie przęseł zachodnich naw poprzez zastosowanie różnych ceramicznych kształtek. Wystrój katedry z tej fazie budowlanej uzupełniały polichromie, odkryte na niewielkich fragmentach tynków, → witraże wczesnośredniowieczne oraz detale z gipsu jastrychowego, również polichromowane.

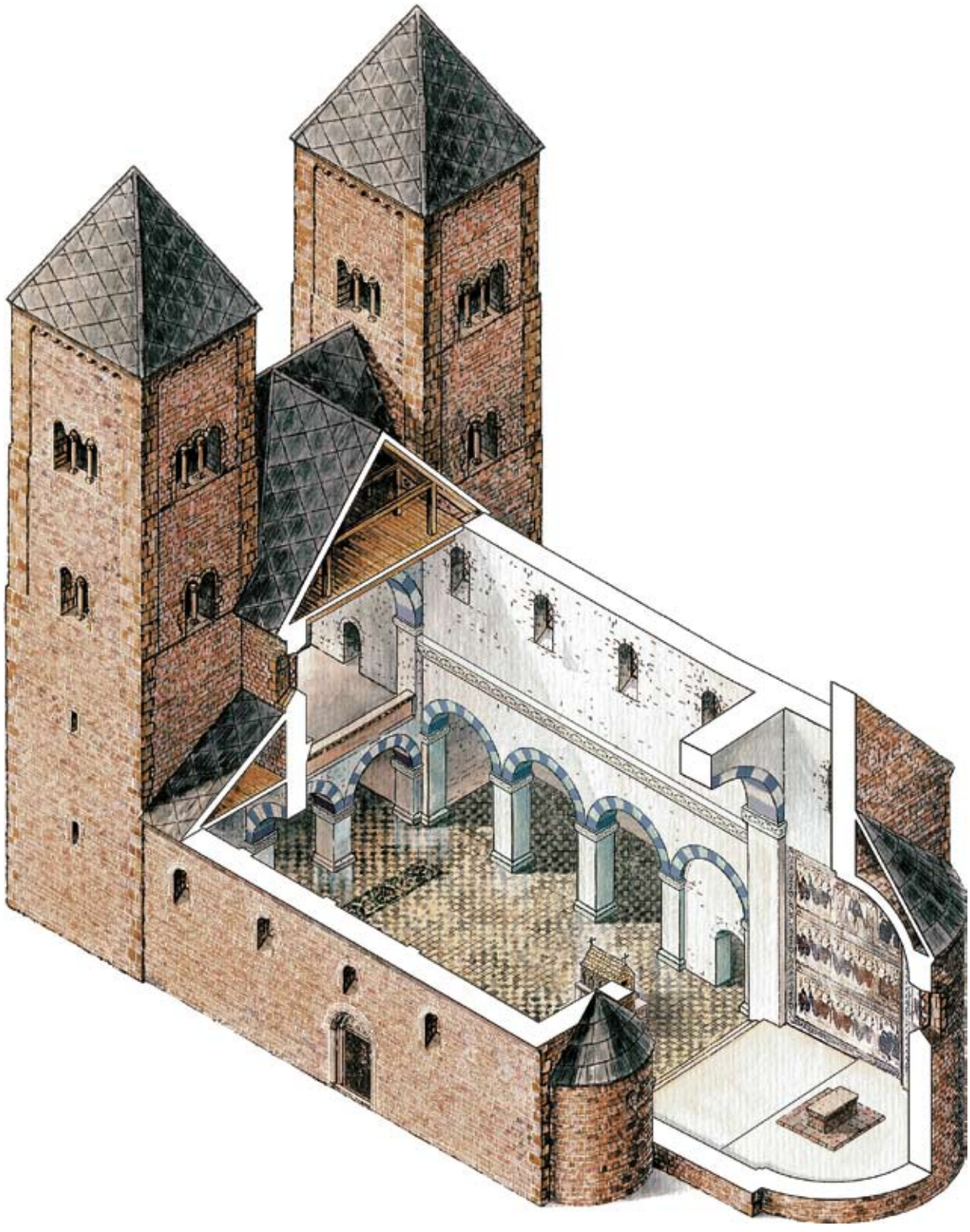

Aksonometria romańskiej bazyliki trójnawowej z XII w. do poł. XIV w. wg T. Janiaka; rys. J. Gryguć

Prace budowlane kontynuowano w XIII w., zwłaszcza po katastrofie z 1220. Z tego okresu pochodzą odkryte fragmenty żeber sklepiennych, świadczące o przynajmniej częściowym przesklepieniu katedry. Zachowała się umowa z cieślą Bertoldem z 1287 na wykonanie nowej konstrukcji dachowej nad całą katedrą, świadcząca o trosce o metropolitalną świątynię ze strony kapituły i abpa Jakuba Świnki. Wczesna historia architektury katedry gnieźn. wskazuje na dbałość arcypasterzy oraz władców o wygląd reprezentacyjnej świątyni królestwa, miejsca kultu patrona Kościoła i państwa.

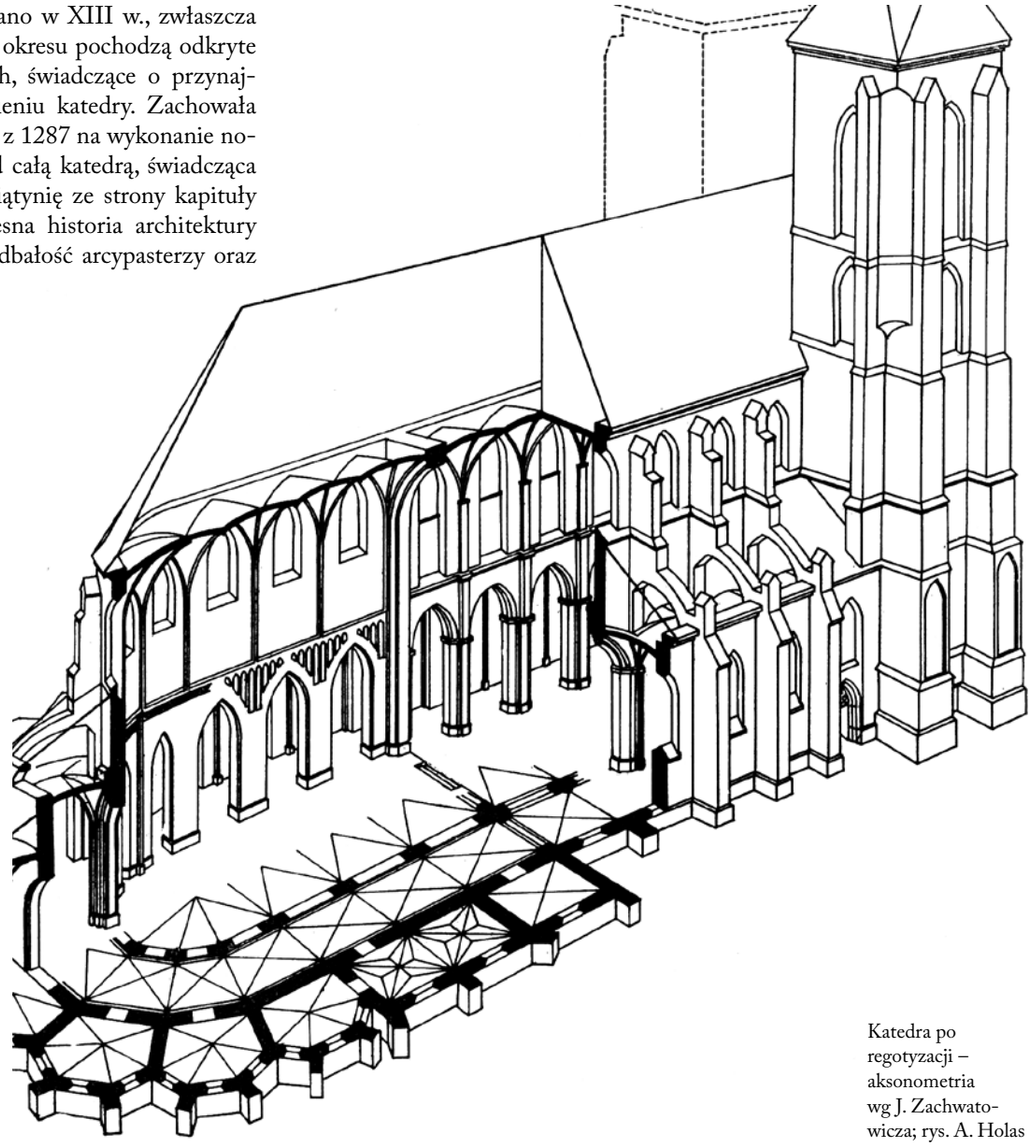

Katedra po regotyzacji – aksonometria wg J. Zachwatowicza; rys. A. Holas

Gotycka historia katedry gnieźnieńskiej, w znacznym stopniu zbarokizowanej w XVII i XVIII w., została na nowo odkryta po pożarze 23 I 1945, tj. dwa dni po wejściu armii radzieckiej do miasta i ostrzelaniu katedry z Rynku do rzekomo ukrywających się tam na jednej z wież żołnierzy niemieckich. Zniszczenia ujawniły liczne elementy gotyckiej struktury wnętrza, co stało się powodem podjęcia decyzji przez ówczesnych arcypasterzy: kard. Augusta → Hlonda o odbudowie, a prymasa Stefana → Wyszyńskiego o regotyzacji katedry. Powojenne odkrycia i prace konserwatorskie oraz archeol. przywróciły budowlę o niezwykle interesującym programie architektonicznym, ciekawej formie i bardzo indywidualnym charakterze. Dokonania te zostały opublikowane w monumentalnej pracy zbiorowej pod red. Aleksandry Świechowskiej z obszernymi studiami napisanymi przez Jana Zachwatowicza i Zygmunta Świechowskiego. Jej dzieje rozpoczęły się w 1342, gdy po śmierci abpa → Janisława powołany został na urząd metropolity Jarosław Bogoria ze Skotnik, dotychczasowy kanonik gnieźn., kujawski i krak., archidiakon kościoła NMP w Krakowie. Dostrzegając duży kontrast pomiędzy XI-wieczną katedrą w Gn. a nowo zbudowanymi chórami katedry wawelskiej, wrocławskiej, pozn. czy włocławskiej, postanawia rozebrać starą, a na jej miejscu wybudować nową, gotycką. Podczas pobytu w Awinionie w 1343 uzyskał papieski odpust dla tych, którzy wspomogą dzieło budowy nowej katedry. Świadomy pozycji tej świątyni, „gniazda Polaków", zaangażował architekta, wystawił najpierw w części wschodniej wydłużony trzyprzęsłowy chór z zamknięciem w kształcie siedmiu boków z dwunastoboku i wielobocznym obejściem – jak we Francji i w arcybiskupim Magdeburgu – a wkrótce i dobudowywanymi kaplicami grobowymi. Prezbiterium to – ze ścianami podzielonymi poziomym gzymsem na 2 kondygnacje: arkadową i okienną – tchnie surową ascezą, wyniosłością ducha, właściwą dla miejsca sprawowania Eucharystii. Efekty te uzyskano dzięki zwężeniu prześwitów arkad w wielobocznym zamknięciu chóru i ich wysmukleniu oraz wzmocnieniu podziału poziomego przez wprowadzenie fryzu taflowego pod gzymsem. System konstrukcyjny chóru katedry gnieźn. stanowi kombinację układu filarowo-skarpowego z łukami oporowymi poprowadzonymi pod dachem obejścia. Wschodnia część katedry gnieźn. wykonana została z kamienia ciosowego i cegły, przy czym cegły użyto tylko w ścianie wypełniającej. Dolna kondygnacja wysokiego chóru oraz wszystkie detale górnej kondygnacji i obejścia są wykonane z piaskowca. Duża liczba znaków kamieniarskich wskazuje na udział ok. 30 kamieniarzy w budowie chóru katedry. Piaskowiec pochodził z kamieniołomów śląskich. Arcybiskup Jarosław Bogoria-Skotnicki, prowadząc budowę katedry

przez 32 lata, świadomie wybiera inną strzechę budowlaną dla korpusu nawowego: rozbiera starą część nawową, w której spoczywało ciało św. Wojciecha, i wznosi na jej miejscu nawy dla wiernych, które będą jakby ozdobnym relikwiarzem dla ciała patrona i jak święta uczta dla cielesnego wzroku pobożnych wiernych. Nawy te wyglądają tak, jakby wyrosły z ziarna starej katedry. Te nawy ze spiętrzonymi lizenami oplatają na żebrach sklepień i gzymsach rzeźbione rośliny, które widnieją na spiżowych drzwiach, najstarszej pamiątce życia i śmierci św. Wojciecha. Z takim sposobem formalnego kontrastowania chóru i korpusu spotkać się mógł Jarosław Bogoria ze Skotnik podczas swoich studiów w Bolonii, w tamtejszym kościele franciszkańskim. Zróżnicowanie takie odpowiada funkcjonalnemu wyodrębnieniu chóru przeznaczonego dla kleru od korpusu użytkowanego przez wiernych. Korpus nawowy swoim bogactwem formy architektonicznej i wielką liczbą przedstawień rzeźbiarskich, jak w południowych kościołach Niemiec i Austrii, pozwala wiernym, niewprawionym w medytację, tę drogę zbliżania się do Boga rozpoczynać od piękna i rozmaitości doświadczanych najpierw zmysłowo. Do dziś gotycka katedra gnieźn. zadziwia niespotykanymi gdzie indziej formami spiętrzonych lizen i obfitą dekoracją, która ciągnie się po wszystkich gzymsach, kapitelach, a nawet po wszystkich żebrach sklepień naw, niemających odpowiedników w całej gotyckiej Europie. Z tym bogactwem kontrastuje niezwykła surowość prezbiterium wzniesionego w formach typowych dla płd. części obszaru środkowoeuropejskiego, preferowanych w kościołach cysterskich i franciszkańskich. Przedstawienie Jarosława Bogorii wraz z jego architektem umieszczone zostało na gzymsie południowego filaru korpusu, przystawionego do łuku tęczowego. W ten sposób podkreślono nie tylko jego udział przy budowie chóru, ale także decydującą rolę w stworzeniu koncepcji całej katedry. Nie było mu dane dokończyć budowy katedry. W wieku 98 lat, dotknięty ślepotą, 2 lata przed śmiercią, ustąpił ze stanowiska, przekazał je swojemu następcy → Januszowi Suchywilkowi, który w latach 1374-82, piastując godność arcybiskupa, dokończył budowę korpusu nawowego i jego przesklepienia. Budowa sklepień przeciągnęła się jeszcze w czasy abpa → Bodzanty, który zmarł w 1389. Budowę zakończono ok. 1390. Splendor katedralnej architektury podnosiły dzieła rzeźbiarskie, malarskie i niegdyś bez wątpienia witraże. Z katedry romańskiej zachowały się brązowe drzwi, stanowiące wspaniałe wprowadzenie do relikwiowego programu katedry. W katedrze gotyckiej tradycyjne miejsce grobu św. Wojciecha znalazło się w drugim od wschodu przęśle nawy głównej i tam powstawały konfesje. Poza brązowymi drzwiami, odnoszącymi się do miejscowej, gnieźn. tradycji, podstawowy zespół dekoracji rzeźbiarskiej został rozmieszczony w 2 portalach usytuowanych na wysokości zach. przęsła nawy. W portalu od strony południowej w tympanonie przedstawiono scenę Sądu Ostatecznego, po stronie zaś północnej Ukrzyżowanie. We wnętrzu drobna dekoracja rzeźbiarska skupiona została w korpusie nawowym na kapitelach filarów, archiwoltach arkad międzynawowych i niektórych kaplic, także chórowych, powstających w trakcie budowy korpusu nawowego. Elementów powtarzalnych ze sztucznego kamienia użyto do konstrukcji żeber sklepiennych, archiwolt międzynawowych arkad i portalu południowego. W tej dekoracji nastąpiło odwołanie się i przetworzenie wzorów bordiury romańskich drzwi brązowych. Z biegiem czasu gotycka katedra, obrastając w kaplice, gromadziła coraz więcej monumentalnej rzeźby nagrobnej. W gotyckiej katedrze nie udało się przywrócić obrzędu królewskiej koronacji. Po zjednoczeniu Polski i koronacjach w katedrze wawelskiej Władysława Łokietka w 1320 i Kazimierza Wielkiego w 1333 czy Ludwika Węgierskiego koronatorem królów polskich pozostawał nadal arcybiskup gnieźnieński. O gotyckiej katedrze gnieźn., choć już niekoronacyjnej, można mówić nadal jako o katedrze królewskiej przypominającej architekturę świątyń koronacyjnych w zach. Europie. Świadczy o tym także ufundowanie przez Kazimierza Wielkiego kaplicy królewskiej, który to gest potwierdza uznanie tej rangi katedry przez króla.

Katedra gnieźn. jest miejscem szczególnym i wyjątkowym w dziejach narodu polskiego. Usytuowana nieco na zachód od dzisiejszego Rynku, na Wzgórzu Lecha, góruje nad współczesnym i dawnym Gn. Historycznie jest to teren dawnego grodu sąsiadujący z → palatium księcia i kościołem grodowym (ob. kościół św. Jerzego). Katedra gnieźn. była w przeszłości aulą koronacyjną królów polskich i miejscem wielu znaczących wydarzeń historycznych. Jest do dziś kościołem arcybiskupów gnieźn. i miejscem grobu pierwszego patrona Polski – św. Wojciecha Biskupa i Męczennika. Dzieje katedry są długie i bardzo burzliwe, często naznaczone tragicznym piętnem, podobnie jak cała historia Polski. Wielokrotnie

Widok na katedrę w Gnieźnie od strony południowej

była niszczona na skutek najazdów czy klęsk dotykających miasto i jego mieszkańców, ale zawsze podnosiła się z gruzów, aby stanowić godną oprawę dla klejnotu, jakim jest grób św. Wojciecha. Kolejni arcybiskupi i prymasi, znaczące rody wielkopolskie, członkowie kapituły zawsze starali się, aby ten kościół był najlepszą wizytówką na miarę czasów – dlatego zatrudniano najlepszych architektów i artystów. Obecna, gotycka katedra z barokowym wieńcem kaplic jest nie tylko perłą architektoniczną, ale również swoistym muzeum – zbiorem dzieł sztuki z różnych epok, których autorami są niejednokrotnie powszechnie znani artyści.

Drzwi Gnieźnieńskie, w kruchcie południowej znajduje się gotycki portal z 2. poł. XIV w., w którym osadzono monumentalne, dwuskrzydłowe Drzwi Gnieźnieńskie, zwane również Porta Regia (Drzwi Królewskie). Jest to unikalny zabytek romańskiej sztuki odlewniczej. Wykonano je prawdopodobnie za czasów Mieszka Starego, ok. 1175. Nie jest znane imię twórcy. Na pionowej listwie obramienia lewego skrzydła można odczytać słabo widoczny napis, który należy zinterpretować jako: *Luitinus vel Latinus Me Fecit*, czyli „Luitinus albo Latinus mnie uczynił". Techniczna niedoskonałość odlewu sugeruje, że dzieło powstało w rodzimym warsztacie ludwisarskim. Dopuszcza się także możliwość udziału w pracach doświadczonych mistrzów odlewniczych znad Mozy. Fundatorem mógł być szlachcic Piotr Wszeborowic. Drzwi składają się z 2 skrzydeł, różnej wielkości. Na każdym skrzydle umieszczono 9 płaskorzeźbionych scen figuralnych otoczonych ornamentacyjną bordiurą, zbudowaną z wici roślinnej, w którą wpleciono realne postacie ludzkie i zwierzęta oraz fantastyczne stwory rodem ze średniowiecznych bestiariuszy. Sceny przedstawiają historię życia i męczeńskiej śmierci św. Wojciecha. Ukazują jego życie, poczynając od pierwszej kwatery u dołu lewego skrzydła, ku górze, przez prawe skrzydło od góry ku dołowi. Życie męczennika ukazane zostało jako odbicie życia Chrystusa.

Konfesja św. Wojciecha, gł. akcent w prezbiterium archikatedry, zawierająca srebrny wczesnobarokowy relikwiarz. Obecnie istniejąca barokowa konfesja była budowana w kilku etapach. Marmurowe elementy wykonano w 1680. Drewniany, ażurowy baldachim na kręconych kolumnach powstał w 1681. Natomiast srebrna trumienka jest wcześniejsza, została ufundowana i wykonana w 1662. Postacie symbolizujące poszczególne stany powstały w 1897 z okazji 900-lecia śmierci św. Wojciecha. Srebrna trumienka powstała z fundacji bpa Wojciecha Pilchowicza w gdańskim warsztacie Piotra van der Renena. Orły, na których spoczywa konfesja, oznaczone są puncą HPJ i herbem Gdańska, ponieważ wykonał je gdański złotnik Hans Paul Jung. Ks. Konstanty Lipski i bp Albert Stawowski zobowiązali się sfinansować kolejny etap przedsięwzięcia i prace zaczęły nabierać realnych kształtów. Prace kamieniarskie wykonał *magister lapidarius* z Krakowa, a snycerskie *artifex sculptor* z Warszawy. Nazwiska projektanta i wykonawców nie zachowały się do naszych czasów. Odlew 4 postaci wykonano w warsztacie berlińskim wg projektu Władysława Marcinkowskiego. Najistotniejszym elementem całej konfesji jest srebrny relikwiarz w kształcie trumienki spoczywającej na 6 orłach, którą dźwigają postacie symbolizujące 4 stany: chłopstwo, mieszczaństwo, duchowieństwo i rycerstwo. Na wieku i bokach trumienki, w owalnych medalionach, przedstawiono 10 scen z życia św. Wojciecha. Dekorację trumny dopełniają medaliony z napisami fundacyjnymi i dewocyjnymi. Srebrny relikwiarz na czarnym marmurowym cokole dekoracyjnie obejmuje złocony baldachim na kręconych kolumnach, spięty lambrekinami. Całość wieńczą woluty podtrzymujące kulę ziemską z krzyżem. Na kolumnach umieszczono smukłe postacie aniołów z girlandami.

Tumba Wojciechowa, tuż za konfesją, we wsch. części prezbiterium znajduje się obecnie zrekonstruowany, współczesny cenotaf, odtwarzający częściowo średniowieczną tumbę św. Wojciecha z oryginalną późnogotycką płytą nagrobną. Płyta nagrobna oraz częściowo zachowane tablice z bocznych ścian powstały ok. 1480. Wiadomo na podstawie akt kapitulnych, że prace nad tumbą i baldachimem trwały jeszcze do 1493 lub 1499. Twórcą jest gdański rzeźbiarz Hans Brandt, o czym informuje dokument z 30 I 1486, wg którego abp Oleśnicki uwięził artystę za to, że nie wykończył grobu Wojciechowego. Ślady

Drzwi Gnieźnieńskie, brązowy odlew z 2. poł. XII w.
Poniżej: barokowa konfesja ze srebrną trumną – relikwiarzem św. Wojciecha

sporu między arcybiskupem a rzeźbiarzem są widoczne na samej płycie nagrobnej w postaci niedokończonego modelunku psa leżącego u stóp św. Wojciecha. Fundatorem i pomysłodawcą tej gotyckiej konfesji upamiętniającej grób św. Wojciecha był abp → Jakub ze Sienna, który zmarł w trakcie prac. Dzieło kontynuował jego następca, abp → Oleśnicki. Płyta nagrobna z wizerunkiem św. Wojciecha przedstawia biskupa ubranego w uroczysty strój pontyfikalny: albę, dalmatykę, ornat i mitrę. Męczennik trzyma w prawej ręce krzyż procesyjny, a w lewej pastorał opleciony sudarium. Głowa, rzeźbiona bardzo naturalistycznie i z mistrzowsko opracowanym detalem oczu, ust, zmarszczek i bruzd policzkowych, spoczywa na ozdobnej poduszce. Pod stopami świętego umieszczony jest kartusz z jego herbem Poraj, podtrzymywany przez wyrzeźbione psy. Jeden z nich, podobnie jak postać Chrystusa na krzyżu procesyjnym, jest niedokończony. Rzeźba sprawia wrażenie bardzo spokojnej i dostojnej, niemniej jednak zawiera sporo detali ożywiających i dynamizujących. Możemy zaliczyć do nich kontrasty form i kierunków płaskorzeźby wyrażające się m.in. zestawieniem spokojnego spływu ornatu i dalmatyki z dynamicznym, wręcz nerwowym układem fałd alby. Efekt ten wzmacnia dodatkowo wysunięcie niektórych elementów poza obramienie, np. fragment poduszki, mitry, figura psa. Płyty ze sceną chrztu św. Stefana i męczeństwa św. Wojciecha są zachowane częściowo i dlatego trudno opisać ich kompozycję. Upamiętniają one początek misji św. Wojciecha wśród Węgrów, a także jego męczeńską śmierć.

Detale z gipsu jastrychowego, elementy dekoracji architektonicznej wnętrza romańskiej bazyliki katedralnej w Gn., prawdopodobnie z 4. ćwierci XII w., z gipsu, pozyskane w trakcie badań archeol. Łącznie znaleziono ok. 30 sztuk drobnych fragmentów dawnej dekoracji, powstałej przez nakładanie kilku warstw gipsu, a następnie wykonanie w nich wgłębnego reliefu przy użyciu cyrkla i narzędzi rzeźbiarskich, takich jak noże lub małe „kielenki". Dekorację tworzyły prawdopodobnie gzymsy, zdobione reliefowymi motywami geometryczno-roślinnymi oraz figuralnymi motywami ornamentalnymi, pokryte polichromią. Do tej kategorii można zaliczyć słynną gipsową główkę ludzką, znalezioną w wykopie II w nawie głównej, datowaną na XII w. Ma ona wymiary 8,5 x 6,6 cm i niewielki stopień wypukłości. Jest to fragment płaskorzeźby przedstawiającej twarz młodzieńca w ujęciu „trzy czwarte", z zaczesanymi do tyłu włosami. Zdaniem J. Zachwatowicza zabytek ten może pochodzić z dekoracji romańskiej konfesji św. Wojciecha, zlokalizowanej w nawie głównej. Ten sposób artyst. wyposażenia wnętrza sakralnego z okresu romańskiego jest na terenie Polski bardzo rzadki; jedyną analogię znamy z badań wykopaliskowych na terenie dawnego kościoła klasztornego Cystersów w Łeknie (stan. 3).

Płyta nagrobna abpa Zbigniewa Oleśnickiego, wspaniała późnogotycka płyta nagrobna przedstawiająca arcybiskupa gnieźn. i prymasa Polski, wmurowana na ścianie zach., w nawie głównej pod chórem. Autorem płyty jest Wit Stwosz, zwany niekiedy Stoszem lub Sztosem. Jego gmerk umieszczono w lewym górnym narożniku. Postać prymasa w stroju pontyfikalnym z krzyżem procesyjnym w ręku ukazana została na tle kotary podtrzymywanej przez 2 anioły. Cała kompozycja ujęta w trójlistny łuk z bogato rozrzeźbioną wicią roślinną wyraźnie wskazuje na późnogotyckiego ducha.

Płyta nagrobna abpa Jakuba ze Sienna, wmurowana na ścianie zach., w nawie głównej po przeciwnej stronie wejścia do kapitularza. Płyta składa się z 4 jednakowych, podłużnych kwater odlanych ze stopu mosiężnego, zmontowanych na ścianie w jedną kompozycyjną całość. Centralną część zajmuje wyryta stojąca postać prymasa w stroju pontyfikalnym, trzymająca w rękach pastorał i krzyż procesyjny. Zmarły stoi w otoczeniu bogato zdobionej architektury gotyckiej, gdzie uwagę zwracają postacie apostołów, patriarchów i świętych, a w narożnikach płyty medaliony z symbolami ewangelistów.

Grupa płyt fundacji prymasa Łaskiego, dzięki rzymskim kontaktom z kardynałem Bakocsem abp Ostrzyhomia zamówił w 1515 u rzeźbiarza Jana Florentyńczyka 6 płyt nagrobnych: dla siebie, brata Andrzeja, prymasów poprzedników Jana → Gruszczyńskiego i Andrzeja → Boryszewskiego, kanclerza Kurozwęckiego i bpa krak. Jana Radlicy. Cztery pierwsze z wymienionych płyt umieszczono na ścianie płn., w obejściu katedry gnieźn., po obu stronach zakrystii. Reprezentują one wysoką klasę artyst. i doskonały warsztat rzeźbiarski. Wszystkie płyty charakteryzują się jednolitą kompozycją. Centralną część zajmuje kartusz herbowy zmarłego otoczony wieńcem z liści i owoców. U dołu inskrypcja informująca o dokonaniach zmarłego.

Kaplica Potockiego, zbudowana przy płn. murach katedry na wysokości drugiego i trzeciego przęsła od strony zachodniej. Do kaplicy prowadzą 2 marmoryzowane portale, opatrzone kutą regencyjną kratą ozdobioną motywami roślinnymi. Sama kaplica założona jest na planie prostokąta, zwieńczona owalną kopułą z latarnią. Jej wystrój nawiązuje do znakomitych rozwiązań rzymskiego baroku. Wewnętrzne ściany kopuły pokryto w 1728 malowidłami pędzla Macieja Jana Meyera z Lidzbarka przedstawiającymi personifikację Ośmiu Błogosławieństw oraz postacie 4 ewangelistów. Do cenniejszych elementów wyposażenia tej kaplicy należą: stiukowy ołtarz stojący przy wsch. ścianie (projektu P. Ferrariego), gipsowy pomnik klęczącego fundatora w stroju pontyfikalnym umieszczony na przeciwległej ścianie w niszy z 2 kolumnami oraz napis sławiący zasługi zmarłego, znajdujący się poniżej, na złoconej blaszce.

Kaplica Bożego Ciała, najstarsza kaplica katedry gnieźn. Zbudowano ją jako pierwszą przy ścianie północnej. Do wnętrza prowadzi barokowy, marmurowy portal dłuta Wilhelma Richtera z 1654, zwieńczony medalionem z motywem eucharystycznym. Po bokach personifikacje Wiary i Nadziei, a powyżej nich siedząca postać z dziećmi, symbolizująca *Caritas*. W portalu osadzono kutą, żelazną kratę z XV w., z elementami dodanymi w XVII w. Wewnątrz znajduje się wczesnoklasycystyczny drewniany ołtarz zaprojektowany przez Efraima Schoegera ok. 1781. Na ścianach wschodniej i zachodniej umieszczono

epitafia arcybiskupów Stanisława Szembeka (1706-21) i Michała Radziejowskiego (1687-1705).

Kaplica Doktorów, gotycka kaplica powstała w XIV w. z fundacji abpa Bodzanty. Do wnętrza prowadzi stiukowy portal z 1792. Osadzona w nim krata jest kompilacją kilku obiektów z XVI i XVII w. W wewnętrznych ościeżach zachowały się fragmenty gotyckiego fryzu obiegającego dawniej prawdopodobnie całą ostrołukową arkadę, która stanowiła wejście do tej kaplicy. Do cenniejszych zabytków wnętrza należą stiukowy, rokokowy ołtarz z 1750 i renesansowe epitafium doktorów Josickiego i Oczki z 1612.

Zakrystie, usytuowane w wieńcu kaplic po stronie płn., na wysokości prezbiterium. Zakrystia wikariuszowska jest większa i została postawiona na planie prostokąta. Prałacka z kolei przybrała kształt ośmioboku z kopulastym sklepieniem. Z nawy do wnętrza pomieszczenia dla wikariuszy prowadzi monumentalny wczesnobarokowy portal, zwieńczony herbem kapituły gnieźn. z koroną książęcą i kapeluszem kardynalskim. Został ufundowany w 1726 przez ówczesnego proboszcza Aleksandra Kołudzkiego z okazji ingresu nowego abpa Teodora Potockiego.

Kaplica św. Walentego, usytuowana po stronie płn., tuż za zakrystiami. Polichromia na zachodniej ścianie przedstawia św. Walentego błogosławiącego małżonków Sarpię i Sabino. Kaplica ta ma proweniencję gotycką sięgającą 2. poł. XIV w. Portal prowadzący do wnętrza został wykonany ok. 1785. Krata zwieńczona herbem Korab jest wcześniejsza, z ok. 1613. Wewnątrz przykuwa uwagę późnobarokowy ołtarz, murowany, tynkowany i polichromowany, z przedstawieniem św. Walentego, a nad nim w tondzie podobizna św. Rozalii. Na ścianie zach. widnieje barokowe epitafium kanonika Kaspra Chudzyńskiego z czarnego i brązowego marmuru, z malowanym na blasze portretem zmarłego w 1698.

Kaplica Pana Jezusa, jej mury posadowiono na wczesnośredniowiecznym wale obronnym. Do wnętrza prowadzi wczesnobarokowy portal (1654). Wewnątrz znajduje się barokowy (1740-46), murowany i marmoryzowany ołtarz. W centralnym polu umieszczono kutą, srebrną blachę z 1732 w kształcie winnego krzewu, w którą wkomponowano drewnianą, gotycką rzeźbę Ukrzyżowanego, od lat czczoną przez wiernych. Prawdopodobnie przed tym krucyfiksem, ustawionym w polowym ołtarzu w czerwcu 1657, modliły się pol. wojska podczas pamiętnej wojny ze Szwedami. Po pokoju oliwskim krzyż wrócił do kaplicy. Ponadto w kaplicy św. Krzyża znajdują się jeszcze: wczesnobarokowe, brązowe epitafium kanonika Świętosława Strzałkowskiego, epitafium z białego i czarnego marmuru w formie tryptyku poświęcone prałatowi Janowi Ziemkiewiczowi oraz epitafium abpa Adama Komorowskiego (1759), zmarłego i pochowanego w Łowiczu.

Kaplica Gembickiego, znajduje się dokładnie na osi katedry. Do wnętrza prowadzi barokowy (ok. 1640) marmurowy portal. Krata jest nieco starsza – XVI-wieczna. Wewnątrz kaplicy znajdują się: drewniany, złocony ołtarz z XVII w. z centralnym przedstawieniem NMP Niepokalanie Poczętej oraz 2 wyjątkowe nagrobki umieszczone w przeciwległych ścianach: renesansowy, wykonany z piaskowca, poświęcony abpowi Janowi Latalskiemu (1540); nad nim wmurowano wczesnobarokowe epitafium kanonika Marcina Miruckiego w 1623 oraz nagrobek barokowy z czarnego marmuru i alabastru, wykonany, podobnie jak portal, w warsztacie Sebastiana Sali, poświęcony pamięci abpa Wawrzyńca Gembickiego.

Kaplica Kołudzkich, jedna ze starszych kaplic katedry. Znajduje się w obejściu prezbiterium, po wsch. stronie. Obecnie, jako jedyna, ma niepowtarzalny, jednorodny charakter wnętrza. XVII-wieczny wystrój nie został zakłócony żadnymi późniejszymi dodatkami. Ściany zostały prawie w całości pokryte czarnym dębnickim marmurem, co wprowadza do wnętrza bardzo spokojny i mistyczny klimat. Portal z kolorowych marmurów wykonano w gdańskim warsztacie Richtera ok. 1652. Wnętrze prezentuje się bardzo okazale. Ołtarz z czarnego marmuru z białymi alabastrowymi elementami dekoracyjnymi został wyrzeźbiony ok. 1656 w tym samym warsztacie co portal. Naprzeciw ołtarza, dość wysoko ponad posadzką, umieszczono barokową, blaszaną tablicę fundacyjną z 1652, a poniżej epitafium kanonika Szymona Kołudzkiego. Sklepienie polichromowane (ok. 1763) przedstawia personifikacje 4 stron świata, składające hołd Stwórcy.

Kaplica Olszowskiego, kaplica, w której zachowała się nienaruszona dekoracja gotyckiej arkady z 2. poł. XIV w., przedstawiająca sceny z historii zbawienia i motywy zwierzęce. Portal wejściowy zwieńczony jest postacią św. Andrzeja z uniesionymi ku górze rękami. Wnętrze utrzymane w ciemnoczerwonej (ceglastej) tonacji nawiązuje do oryginalnej barokowej kolorystyki ścian. Na ich tle doskonale prezentuje się czarny, marmurowy ołtarz (1734) z alabastrową płaskorzeźbą św. Andrzeja oraz takiż sam czarny nagrobek abpa Andrzeja Olszowskiego (1677) z klęczącą postacią zmarłego prymasa. Ponadto w kaplicy znajdują się XIX-wieczne epitafium bpa Krzysztofa Janiszewskiego (1891) oraz 2 barokowe epitafia: kanonika Franciszka Kraszkowskiego (1731) i dziekana Jana Korbanowskiego (1737).

Kaplica Matki Boskiej Częstochowskiej, znajduje się na wysokości prezbiterium po stronie południowej. Pierwotnie mieściła się w niej biblioteka kolegium penitencjarzy, którą pod koniec XVII w. przeniesiono do kaplicy Gembickiego. Powstała w poł. XIV w., niemalże równolegle z budową prezbiterium katedry. Portal wiodący do kaplicy wykonano z wielobarwnych marmurów w 1691. Widoczna jest także gotycka archiwolta i 2 kapitole wieńczące służki z wizerunkiem Adama i Ewy. Krata jest kompilacją 3 starszych obiektów z XV, XVI i XVII w. Ściany zdobi polichromia z 1886, związana z dziejami obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej. W późnobarokowym, murowanym i marmoryzowanym ołtarzu znajduje się XVII-wieczna kopia obrazu jasnogórskiego, jedna z najstarszych w Polsce, ozdobiona koroną z motywami męki Pana Jezusa, tzw. *arma Christi*.

Kaplica św. Stanisława, na początku kaplica św. Stanisława przeznaczona była na skarbiec, nad którym

mieściła się kapliczka z Najświętszym Sakramentem. W 1591 skarbiec został zamieniony na właściwą kaplicę. Portal z kolorowych marmurów wraz z kratą, stanowiącą kompilację wcześniejszych elementów, wykonano w poł. XVII w. Wewnątrz znajduje się stiukowy ołtarz z 1757 z nieco wcześniejszym (ok. 1650) olejnym obrazem przedstawiającym św. Stanisława z Piotrowinem przed sądem królewskim. W kaplicy umieszczono liczne epitafia i tablice pamiątkowe.

Kaplica Baranowskiego, powstała obok skarbca, na miejscu dawnej kaplicy Doliwów. Wyróżnia się ona od zewnątrz wieńczącą ją kopułą. Założono ją na planie zbliżonym do kwadratu, kopuła natomiast otrzymała z lekka owalny zarys. Proporcje są wyważone i harmonijne. Do wnętrza prowadzi jeden z najwcześniejszych portali, zbudowany ok. 1626. Wystrój wnętrza zdominował drewniany, bogato zdobiony ołtarz z lat 1630-40, ze znakomitymi rzeźbami św. Jerzego i niezidentyfikowanego biskupa oraz malowanymi na płótnie scenami Ukrzyżowania i Złożenia do grobu. Drugą równie silną dominantą jest wczesnobarokowy nagrobek abpa Wojciecha Baranowskiego (1615), wykonany z marmuru i alabastru.

Kaplica Dzierzgowskiego, została zbudowana w 2. poł. XIV w. Do wnętrza prowadzi skromny portal zbudowany z cegieł, otynkowany i pomalowany. Wewnątrz: późnobarokowy, stiukowy ołtarz z olejnym XVIII-wiecznym obrazem ukazującym *Śmierć św. Franciszka Ksawerego na Formozie*, nad nim umieszczono owalne przedstawienie św. Mikołaja. W kaplicy znajdują się ponadto dwa nagrobki. Pierwszy – renesansowy – należy do abpa Mikołaja → Dzierzgowskiego (1559). Zmarłego ukazano w pozycji leżącej, w stroju pontyfikalnym. Po bokach we wnękach stoją figury św. Wojciecha i św. Mikołaja. W zwieńczeniu umieszczono tondo z płaskorzeźbą Maryi z Dzieciątkiem. Drugi nagrobek należy do wybitnego humanisty epoki renesansu, poety, literata, sekretarza królowej Bony – abpa Andrzeja → Krzyckiego (1537).

Kruchta południowa, stanowiła na przemian wejście do katedry bądź kaplicę. Pierwotnie w tym miejscu było wejście do katedry, nad którym mieściły się biblioteka i lektorium. Portal jest kopią XVII-wiecznego portalu z kaplicy Bożego Ciała, w zwieńczeniu widnieje płaskorzeźba starca czytającego księgę. Na ścianie wsch., powyżej zniesionej mensy ołtarzowej, znajduje się dawne stiukowe retabulum z przedstawieniem *Śmierci św. Józefa* (ok. 1780). Naprzeciwko umieszczono wczesnoklasycystyczne epitafium kanonika Skrzetuskiego. Na tle rozpostartego heraldycznie płaszcza zwieńczonego baldachimem przedstawiono owalny, namalowany na blasze, portret zmarłego. Obok wejścia wmurowano medalion z popiersiem abpa Marcina Dunina (1842). Ściany i sklepienie ozdobione są polichromią (ok. 1790) poświęconą życiu św. Józefa.

Kaplica Łubieńskich, prowadzą do niej 2 XVII-wieczne portale. Nad pierwszym od strony wsch. zachowała się ostrołukowa, gotycka arkada z płaskorzeźbionymi reliefami w podłuczu, przedstawiającymi sceny biblijne (nie do końca jeszcze zinterpretowane) i postacie starotestamentowych proroków. Wnętrze zdobi jednolita klasycystyczna kompozycja sztukatorsko-malarska z charakterystycznym dla tego okresu sklepieniem zwierciadlanym. Gł. elementami wyposażenia określającymi klimat wnętrza są: późnobarokowy ołtarz w stylu Ludwika XIV z cennym obrazem *Ofiarowanie w świątyni* oraz umieszczony naprzeciwko marmurowy, klasycystyczny chór muzyczny z XVIII stulecia. Poza tym w kaplicy znajdują się: barokowe epitafium typu inskrypcyjnego prymasa Łubieńskiego (1652) z alabastrowym popiersiem zmarłego oraz tablica z białego marmuru, przykrywająca urnę z sercem kard. Augusta Hlonda (1948).

Nowy kapitularz, do kapitularza prowadzi marmurowy portal z herbem Pomian. Wejście zamyka bogato zdobiona krata z 2. poł. XVII w., zachowująca jednak jeszcze stylistykę późnorenesansową. Wewnątrz znajdują się kręcone schody ze zdobioną balustradą, wykonane w latach 1784-88, prowadzące do pomieszczenia kapitularza, w którym jeszcze do niedawna mieściła się część zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego i Biblioteki Katedralnej.

Stary kapitularz, usytuowany na osi katedry, w przęśle międzywieżowym, pod obecnym chórem muzycznym. Do wnętrza prowadzi marmurowy portal z 1726. Nad portalem znajduje się wykuta w licu nisza z figurą św. Jana Nepomucena, która miała przypominać kanonikom uczestniczącym w zebraniach kapituły o powinności dotrzymania tajemnicy. Samo pomieszczenie kapitularza ma jeszcze 2 boczne aneksy. Jeden pełnił niegdyś funkcję skarbca, a drugi archiwum. Wnętrze prezentuje się dość okazale. Sklepienie kolebkowe z lunetami zdobią barokowe malowidła gdańskiej proweniencji z poł. XVII w. Przedstawiają one alegorie cnót teologicznych (wiara, nadzieja i miłość) oraz kardynalnych (sprawiedliwość, roztropność, umiarkowanie i męstwo) ze stosownymi łacińskimi maksymami. W boczne ściany, ograniczone od góry łukiem sklepienia, tzw. tarczowe, wkomponowano 2 obrazy skopiowane w 1777. Pierwszy z nich przedstawia śmierć bpa krak. św. Stanisława, a drugi ukazuje Pięciu Braci Męczenników z Barnabą i Aniołem.

Zob. też: dzwony katedry gnieźnieńskiej, grobowiec Gaudentego, grobowiec Pięciu Braci Męczenników, grób Dąbrówki, inskrypcja gnieźnieńska *ossa trium*.

KATOLICKI DOM SIEROT I OCHRONKA ŚW. WOJCIECHA, zał. przez ks. Feliksa → Kozłowskiego w 1853. Pierwsze dzieci umieszczone zostały w tymczasowym domu przy ul. św. Wojciecha. Dzięki poparciu ks. abpa Mieczysława → Ledóchowskiego i ks. Macieja → Dorszewskiego w 1870 rozpoczęto budowę domu, którą ukończono w ciągu 2 lat. Dom prowadziły początkowo siostry św. Wincentego à Paulo. Zakład ten przyjmował opuszczone lub zaniedbane pol. dzieci katolickie w wieku od 2 do 14 lat. Kilka lat później siostry zostały wydalone z Gn., a dziećmi opiekowały się osoby świeckie. W 1880 domem zaopiekowały się

siostry służebniczki z Pleszewa. Było to zgromadzenie zał. przez Edmunda Bojanowskiego dla opieki nad biednymi dziećmi. Siostry prowadziły również ochronkę i żłobek. Do domu przy ul. św. Wojciecha przychodzili także biedni i chorzy z miasta i okolicy – zawsze otrzymywali pomoc. Po II wojnie światowej władze zaczęły odbierać siostrom zakonnym prowadzone przez nich placówki. Pozostawiono zakonnicom jedynie opiekę nad osobami upośledzonymi i kalekami. W 1954 dom dziecka w Gn. został przemianowany na Specjalny Ośrodek Opiekuńczo-Wychowawczy. Dzięki pomocy płynącej także z Europy znacznie poprawiły się warunki przebywających w nim dzieci. W latach 90. dobudowano skrzydło do istniejącego budynku. W zakładzie przebywają dziewczęta z terenu Wielkopolski, w wieku od 7 do ponad 20 lat.

KATOLICKIE STOWARZYSZENIE „CIVITAS CHRISTIANA", organizacja, której gł. celem i zadaniem jest formowanie aktywnych postaw katolików świeckich w życiu publ. – szczególnie w zakresie samorządności, prorodzinnej polityki społ., kultury i edukacji, problemów ustrojowo-prawnych – zgodnie z katolicką nauką społ. oraz wartościami chrześcijańskimi i narodowymi. Swoją działalnością stowarzyszenie służy: człowiekowi, rodzinie, środowisku lokalnemu, rozwojowi kultury chrześcijańskiej. Realizacja jego programu odbywa się także we współdziałaniu z innymi ruchami i organizacjami katolickimi, samorządem lokalnym, organizacjami społ. i pozarządowymi oraz przedstawicielami środowisk kult., duchownych i świeckich. Te zadania statutowe, wsparte zachętą Ojca św. Jana Pawła II, by „budować civitas christiana", oddział gnieźn. podjął z wielką gorliwością. Na czoło wysuwa się działalność na rzecz rodziny i kultury oraz w obszarze budowania więzi narodowo-katolickich. Działalność ta była prowadzona również w czasach PRL-u, gdy groziły za to poważne konsekwencje, i określana była przez regionalną prasę jako „eksperyment gnieźn.", działalność „unikalna w skali krajowej". Działania stowarzyszenia w Gn. obejmują 3 pola aktywności społ., których inspiratorami i moderatorami są 3 zespoły formacyjno-zadaniowe: Zespół ds. Rodziny, Zespół ds. Kultury i Nauki, Zespół ds. Samorządu. Całością kieruje Zarząd Miejski, z jego przewodniczącym na czele.
Działania Zespołu ds. Rodziny: Gnieźnieńskie Dni Rodziny, comiesięczne spotkania formacyjno-zadaniowe Wieczerników Rodzin, cotygodniowe spotkania edukacyjno-formacyjne studium Verbum et res, comiesięczne spotkania edukacyjno-zadaniowe Porozumienia dla Dziecka i Rodziny, spotkania modlitewno-patriotyczne Godziny Miłosierdzia, czuwania przed Najświętszym Sakramentem dla odrodzenia sumień, akcje charytatywne.
Działania Zespołu ds. Kultury i Nauki: ogólnopolskie sympozja pod nazwą „Stąd Nasz Ród" (począwszy od 1985) połączone z pielgrzymkami do grobu św. Wojciecha, comiesięczne spotkania dialogowo-edukacyjne „Dialogi Społeczne", comiesięczne spotkania Forum Polskiej Racji Stanu, comiesięczne spotkania Ośrodka Formacji Katolicko-Społecznej.
Działania Zespołu ds. Samorządu: comiesięczne spotkania Forum Nasz Głos, Młodzieżowy Wolontariat Samorządowy, Integracyjny Blok Samorządowy oraz Wspólnota Wspólnot Katolickich.
Oddział terenowy w Gn. mieści się przy ul. Tumskiej 13, liczy 105 członków (2005). Został obdarowany licznymi dyplomami oraz medalami: „Za Wkład w Rozwój Archidiecezji Gnieźnieńskiej", „Za Wkład w Rozwój Województwa Poznańskiego", „Za Wkład w Rozwój Miasta Gniezna", XII Wieków Gniezna, srebrną odznaką Katolickiego Stowarzyszenia „Civitas Christiana" oraz medalem przyznanym przez sejmik wojewódzki w Poznaniu.

KATOLICKIE STOWARZYSZENIE MŁODZIEŻY „SAMOPOMOC", stowarzyszenie żeńskie w parafii św. Wawrzyńca, mające na celu religijne, patriotyczne, fizyczne i społeczne wychowanie. Powstało w 1920. Działało pod patronatem ks. J. → Chilomera.

KAWIARY, dawniej wieś, ob. w granicach Gn. Wzmiankowana w 1503. Ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła pw. św. Trójcy w Gn. W 1580 występuje jako Kawiori. W latach 80. XIX w. liczyła 21 domów, 198 mieszkańców (19 ewangelików, 179 katolików), w tym 114 analfabetów.

KAZANIA GNIEŹNIEŃSKIE, papierowy kodeks formatu małego folio, liczący 190 kart, przechowywany w Bibliotece Katedralnej w Gn. (sygnatura Ms 24). Zawiera 10 kazań w języku pol., 95 kazań w języku łac. oraz kilka wyjątków ze *Złotej legendy* (najsłynniejszego średniowiecznego zbioru żywotów świętych) Jakuba de Voragine. Oprócz tego znajduje się tam wkładka (wszyta już po oprawieniu rękopisu) z pol. tekstami modlitewnymi z końca XV w. Kodeks powstał na obszarze diecezji krakowskiej. Według nowszych badań pol. kazania zostały zapisane krótko po 1409, łac. nieco wcześniej. Teksty kazań wyszły spod pióra 4 kopistów, z których jeden zapisał wszystkie kazania polskie. Skrupulatne badania filologiczne i komparatystyczne ujawniły, że 70 (spośród 95) kazań łac. to odpisy ze zbioru kazań *de sanctis* (na uroczystości świętych) Peregryna z Opola, a jedno – odpis kazania z jego cyklu *de tempore* (cyklu kazań niedzielnych). Autorstwa pozostałych do dziś nie udało się ustalić. Peregryn z Opola, śląski dominikanin, przeor konwentu w Raciborzu (1303) i we Wrocławiu (1305), następnie dwukrotnie prowincjał (przełożony) pol. prowincji dominikanów (1305-13, 1322-27) i inkwizytor na diecezje wrocławską i krak., był autorem popularnych w całej ówczesnej Europie kazań, opracowanych w latach 1297-1304. Kazania łac. w kodeksie gnieźn. zawierają liczne pol. glosy (nadpisane wyrazy i ich połączenia), które świadczą o tym, że i one były wygłaszane po polsku (kaznodzieja nadpisywał sobie pol. odpowiedniki trudniejszych do przetłumaczenia wyrazów i połączeń wyrazowych tekstu łac., by nie poszukiwać ich nerwowo w pamięci w trakcie wygłaszania kazania).

Zbiór 10 kazań polskich kodeksu obejmuje następujące kazania: 1) na Boże Narodzenie, 2) na Boże Narodzenie, 3) o św. Janie Chrzcicielu, 4) o św. Marii Magdalenie, 5) o św. Wawrzyńcu, 6) o św. Bartłomieju, 7) na Boże Narodzenie, 8) na Boże Narodzenie, 9) o św. Janie Ewangeliście, 10) o św. Janie Ewangeliście. Kazanie 2. to przekład kazania Peregryna z Opola, 10. jest oparte na innym jego kazaniu, podstawą 7. było kazanie Hieronima z Pragi ze zbioru *Exemplar salutis*. Pozostałe wykazują mniej lub bardziej wyraźne zależności od różnych popularnych wówczas kazań łac., m.in. ze zbiorów Jakuba de Voragine i Konrada Waldhausena. Choć oparte na obcych wzorach, kazania pol. dowodzą dużego stopnia samodzielności ich autora. Był nim najprawdopodobniej (hipoteza J. Wolnego) Wielkopolanin (stąd tekst kazań wykazuje wlkp. właściwości językowe, jak np. *-ew-* po spółgłosce (wówczas) miękkiej: wężewie, wężewy, ogniewi itp., nagłosowa grupa *chw-*: chwała, chwila itp., spójnik *iż(e)* itd.) Łukasz z Wielkiego Koźmina, bakałarz Uniwersytetu Praskiego (1395), magister (1403), profesor i rektor (1411) Akademii Krakowskiej, zmarły zapewne w 1412. Kazania były prawdopodobnie wygłaszane w kościele parafialnym w Beszowej (w Kieleckiem), którego rektorem był ks. Łukasz.

W starszej literaturze przedmiotu przeważa pogląd o prymitywizmie językowym i stylistycznym pol. kazań. Uważa się je za rozwlekłe, pod względem składniowym nieporadne, a pod względem leksykalnym nieliterackie, zbliżone do języka potocznego czy nawet ludowego (stara teza B. Erzepkiego). Wyniki najnowszych badań każą jednak ten pogląd zweryfikować. Szczegółowa analiza tekstu kazań ujawnia w nich obecność takich środków retoryczno-stylistycznych, jak podziały liczbowe (najczęstsze są schematy trójkowe, rzadsze dwójkowe i wielorakie), połączone z charakterystycznymi zwrotami wyliczeniowymi, a zakończone konkluzją i podsumowaniem, swoiste konstrukcje szkatułkowe (wyliczenie wewnątrz wyliczenia), organizacja składniowa wypowiedzeń złożonych oparta na zasadzie trójki lub jej wielokrotności, paralelizmy składniowe (od dosłownego powtórzenia po określony schemat i szablon składniowy, zwykle modyfikowany jedynie pod względem szyku), paralelizmy i przeciwstawienia semantyczne, stopniowania, rym (wprawdzie zwykle gramatyczny, ale w średniowieczu traktowany jako pełnowartościowy), rytm i zdania, wyrazy i wyrażenia-refreny, wreszcie porównania – zarówno potoczne, jak i bardzo rozbudowane, kunsztowne. Słownictwo kazań zawiera ponad 20% (wg niektórych badaczy nawet 30%) wyrazów o treści abstrakcyjnej, związanych z kulturą intelektualną i służących intelektualizacji tekstu. Jest to znaczny odsetek. Nie może się więc utrzymać teza o potocznym czy lud. charakterze języka kazań. Natomiast ich rozwlekłość okazuje się w świetle wyników najnowszych badań celowa i zamierzona. Ich autor stosował różne sposoby wydłużania tekstu: stałe używanie partykuł *ci*, *ć*, nadużywanie zaimków osobowych, nadużywanie zaimków wskazujących *ten*, *on* itp., niepotrzebne używanie spójnika *więc* po *gdy*, *kiedy*, rozbudowywanie zaimka *ten* partykułą *to* lub wyrazem *jisty*, używanie zamiast spójnika *i* połączeń *i takież*, *i teże*, niepotrzebne używanie spójnika *iże*, *iżeć* i stałe

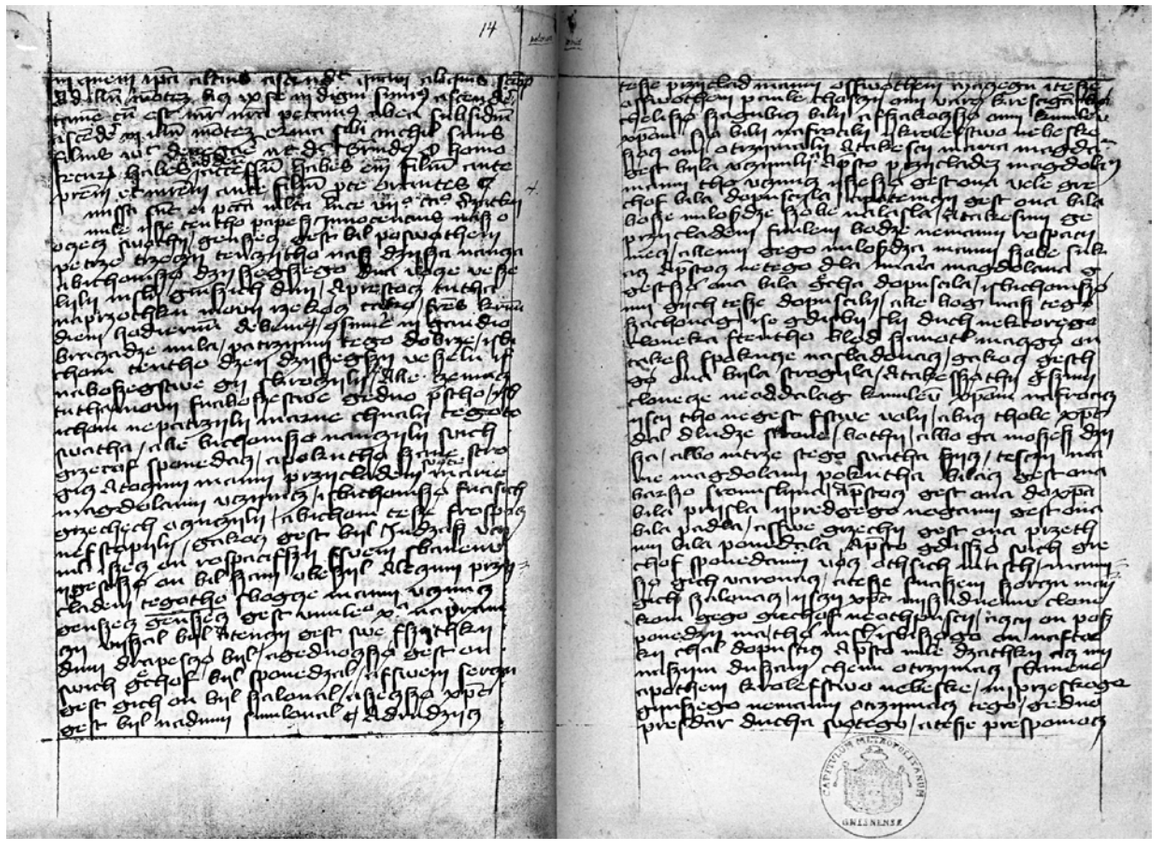

Fragment *Kazań gnieźnieńskich*, karty 14 verso oraz 15 recto

używanie czasu przeszłego podwójnie złożonego (form typu *jest był uczynił* zamiast regularnego *jest uczynił* lub coraz częstszego już wówczas *uczynił*). Używał tych środków celowo: po części dla ekspresji i utrzymania kontaktu ze słuchaczami (w tym celu stosował gł. partykuły *ci*, *ć*), po części dla ułatwienia sobie paralelizowania i rytmizacji tekstu, przede wszystkim jednak w funkcji retardacyjnej (opóźniającej, spowalniającej) jako środków rozgęszczających tekst i tym samym ułatwiających jego recepcję przez słuchaczy. Wynika z tego, że wyraźnie zależało mu na możliwie najlepszym, najpełniejszym odbiorze kazań przez wiernych.

Lit.: Wydania: T.A. Działyński, *Zabytek dawnej mowy polskiej*, Poznań 1875; W. Nehring, *Kazania gnieźnieńskie. Tekst i glosy*, Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności, Wydział Filologiczny XXV, 1897, s. 1-114; S. Vrtel-Wierczyński, *Kazania gnieźnieńskie. Podobizna. Transliteracja. Transkrypcja*, Poznań 1953. Opracowania: A. Bańkowski, *O szczątkach stp. zaimka* si, sia, sie *i zaimkach pochodnych*, „Język Polski" LXVIII, 1988, s. 11-24; T. Brajerski, *Latynizmy w „Kazaniach gnieźnieńskich"*, w: *Studia językoznawcze poświęcone profesorowi doktorowi Stanisławowi Rospondowi*, Wrocław 1966, s. 97-104; E. Kownacki, *Z problematyki grafii i fonetyki staropolskiej* (*artykulacja* v *przed półotwartymi i po spółgłosce bezdźwięcznej*), „Slavia Occidentalis" 33, 1976, s. 11-35; I. Kwilecka, *O swobodnych średniowiecznych przekładach biblijnych* (*na przykładzie tłumaczeń francuskich, czeskich i polskich*), „Język Polski" LVIII, 1979, s. 87-98; eadem, *Średniowieczna Biblia francuska a najstarsze zachodniosłowiańskie przekłady biblijne*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" XVIII, 1979, s. 209-231; B. Matuszczyk, *W sprawie pisowni typu* krolefniy, paniy *w Kazaniach gnieźnieńskich*, „Roczniki Humanistyczne" XXIX-XL, 1991-1992, z. 6, Językoznawstwo, s. 167-171; E. Ostrowska, *Nieznane fakty dialektyczne w polszczyźnie średniowiecznej. 1. Fonetyka śródwyrazowa przed spółgłoskami półotwartymi*, „Język Polski" XLVIII, 1968, s. 334-347; eadem, *Fonetyczna osobliwość Kazań gnieźnieńskich* f domiech, prafda, Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych Polskiej Akademii Nauk, Oddział w Krakowie XIV, 1971, s. 60-61; K. Pisarkowa, *O składni Kazań gnieźnieńskich: partykuła ć,* ci, w: *Studia z polskiej składni historycznej I*, Wrocław 1976, s. 7-31; eadem, *Tekst o tekście w Kazaniach gnieźnieńskich*, w: *Studia z polskiej składni historycznej II*, Wrocław 1978, s. 5-27; Z. Stieber, *O stylu „Kazań gnieźnieńskich"*, „Prace Polonistyczne" X, 1952, s. 9-12; G. Stone, *O jednym nawiązaniu łużycko-wielkopolskim w Kazaniach gnieźnieńskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" XXII, 1985, s. 101-102; S. Urbańczyk, *U progu polszczyzny literackiej*, „Slavia Pragensia" IV, 1963, s. 537-541; S. Vrtel-Wierczyński, *Z rozważań nad kodeksem Kazań gnieźnieńskich* (*Ms 24*), „Slavia Occidentalis" 20, 1960, cz. 2, s. 215-220; B. Walczak, *Jeszcze o stylu „Kazań gnieźnieńskich"*, w: *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, t. 4, red. M. Białoskórska, Szczecin 1998, s. 113-137; S. Wielgus, *Średniowieczna literatura biblijna w języku polskim*, Lublin 1991, s. 37-38.

KAŹMIERCZAK BRONISŁAW (ur. 13 VI 1886 w Kopydłowie, zm. 21 IX 1940 w Sachsenhausen), ksiądz proboszcz, inspektor powszechnej nauki religii w szkołach powszechnych, asesor dekanatu Września na powiat gnieźn., działacz społeczny i wychowawca młodzieży. Syn Jana (rządcy wsi Kopydłowo) i Stanisławy z Jarantowskich. 30 I 1910 otrzymał święcenia kapłańskie, od 28 IX 1921 do 26 VIII 1940 był proboszczem parafii witkowskiej (do dnia aresztowania). Aresztowany 26 VIII 1940 i uwięziony w Szczeglinie, od 29 VIII 1940 więziony w niem. obozie koncentracyjnym Sachsenhausen pod Oranienburgiem, gdzie został zamęczony. W 1949 prochy sprowadzono do Witkowa i złożono je przed granitowym obeliskiem ufundowanym przez społeczeństwo parafii miasta Witkowa.

KĄKOLEWSKI ZBIGNIEW (22 II 1919 w Bochum, 22 VIII 1989 w Gn.), poligraf, harcmistrz, krajoznawca, przewodnik PTTK. Syn Stefana i Marii z d. Hoffmann. Przed 1939 i po 1945 czynnie działał w Związku Harcerstwa Polskiego. Pracował w Gnieźnieńskich Zakładach Graficznych. W 1954 wstąpił do PTTK; w 1968 zdał egzamin na przewodnika terenowego PTTK na woj. pozn. oraz na Kotlinę Kłodzką i Kotlinę Jeleniogórską, a także Trasę Kopernikańską; w latach 1970-72 był sekretarzem, w latach 1973-81 skarbnikiem zarządu PTTK oddział Gniezno, a w latach 1976-89 prezesem Koła Przewodników PTTK w oddziale Gniezno; oprowadził 1548 wycieczek. Miał uprawnienia: kontrolera ruchu turystycznego (1980), instruktora przewodnictwa i krajoznawstwa z prawem szkolenia na kursach przewodnickich (1983). Był opiekunem przyrody. Uczestniczył w pracach organizacji turystycznych przy wojew. zarządzie PTTK w Poznaniu: należał do zespołu szkoleniowo-wydawniczego i filmowego (1978), od 1979 był członkiem komisji przewodnickiej. Spisał kronikę koła przewodników gnieźn. za lata 1960-76 (pozostała w rękopisie), drukował opracowania w turystycznym piśmie „Wielkopolska". Za pracę zawodową uhonorowany Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Odznaką 100-lecia Turystyki w Polsce, złotą i srebrną Honorową Odznaką PTTK.

KĄPIEL, wieś w gminie Czerniejewo, parafia Czerniejewo, ob. 71 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 243,48 ha. Wieś wzmiankowana w 1357, 1580. Należała wówczas do kapituły gnieźn. W latach 80. XIX w. było tu 10 domów, 106 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 50 analfabetów.
Zob. też: archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego, skarb wczesnośredniowieczny z Kąpieli.

Kędzierzyn, kościół pw. św. Andrzeja Apostoła z 1840 r.

KĘDZIERZYN, wieś parafialna w gminie Niechanowo, ob. 191 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 662,24 ha. Parafia pw. św. Andrzeja Apostoła, 1552 wiernych, księgi metrykalne od 1849. Nazwa pochodzi od kmiecia Kędziory lub Kędzierzy. Wieś wzmiankowana w 1327. Lokowana na prawie średzkim. Kościół zbudowano w XIII lub XIV w. W dokumentach z 1413 kościół ten jest określany jako stary i zniszczony. Pierwszy znany z imienia proboszcz Jakub występuje w dokumentach z lat 1413-18. W 1717 abp Stanisław Szembek ufundował nowy drewniany kościół. Obecny murowany wybudowano w 1840. Obok kościoła XIX-wieczna plebania, kaplica i grobowiec rodziny Gruszczyńskich. W latach 80. XIX w. było tu 26 domów, 304 mieszkańców (2 ewangelików, 302 katolików), w tym 75 analfabetów.
Zob. też: archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego, kościół pw. św. Andrzeja Apostoła w Kędzierzynie.

KĘPIŃSKI ZDZISŁAW (ur. 9 IV 1911 w Pruszkowie, zm. 24 I 1978 w Poznaniu), historyk sztuki, konserwator, wykładowca. Studiował filologię polską (1930-31), a następnie historię sztuki (od 1933, magister historii sztuki w 1937) na Uniwersytecie Poznańskim. Doktorat z historii sztuki obronił na podstawie pracy „Początki architektury polskiej doby wczesnofeudalnej w świetle wykopalisk gnieźnieńskich". Profesorem nadzwyczajnym został w 1954, profesorem zwyczajnym w 1973. Początkowo pracował w Katedrze Historii Sztuki Uniwersytetu Poznańskiego (1938-39, też jako wolontariusz i wykładowca w Państwowym Instytucie Sztuki). W czasie wojny był wykładowcą na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich w Częstochowie (1943-44). Po wojnie został naczelnikiem Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych Ministerstwa Kultury i Sztuki (1945), od kwietnia 1945 do 1948 był wojewódzkim konserwatorem zabytków w Poznaniu. Z inicjatywy Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego kierował badaniami w Trzemesznie z A. → Holasem (1947-53) i w Poznaniu-Katedrze wraz z K. → Józefowiczówną (1947-56); potem badaniami Stacji Poznań-Katedra Instytutu Historii Kultury Materialnej (1954-56); w latach 1948-51 był dyrektorem Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków i profesorem Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Pracował także w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych w Poznaniu (1946/47-75), w Katedrze Historii Sztuki Uniwersytetu Poznańskiego – Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1953-66, wykłady 1972/73-76), w Muzeum Narodowym w Poznaniu (1945-48 – zastępca dyrektora, 1956-66 – dyrektor) oraz w Instytucie Kulturoznawstwa UAM (1977-78). Prowadził badania architektoniczno-archeol. na najważniejszych i najstarszych obiektach architektonicznych Wielkopolski, dokonując niejednokrotnie spektakularnych odkryć o dużej randze dla nauki: w katedrze w Gn., w Trzemesznie i Strzelnie, w katedrze w Poznaniu. Sprawował nadzór przy odbudowie innych obiektów zabytkowych, m.in. kolegiaty w Kruszwicy (wraz z A. Holasem; w 1954 odkrycie polichromii romańskich). Był autorem koncepcji rekonstrukcji przedromańskich budowli sakralnych pod katedrą gnieźn. W Trzemesznie wraz z A. Holasem odsłonił romańskie kolumny oraz fragmenty ciosowych ścian, co przyczyniło się do podjęcia badań archeol. przez K. Józefowiczównę. W Strzelnie odkryli oni m.in. słynne kolumny, pokryte wyjątkową w skali europejskiej płaskorzeźbioną dekoracją alegorii cnót i występków. Opublikował m.in. *Impresjonizm* (1973), *Sztuka polskiego Odrodzenia jako wyraz ideologii społecznej* (z G. Chmarzyńskim, 1953), *Drzwi Gnieźnieńskie* (1959, rozdz. *Symbolika Drzwi Gnieźnieńskich*), współautor podręcznikowego opracowania zbiorowego *Sztuka polska czasów średniowiecznych* pod red. G. Chmarzyńskiego (1953, rozdz. *Architektura wczesnoromańska*).

KĘSZYCKI FRANCISZEK KSAWERY herbu Nałęcz (ur. 1742, zm. 1789 we Wschowie), kasztelan i wojewoda gnieźnieński. Syn Michała i jego drugiej żony Elżbiety Błociszewskiej. W 1773 otrzymał po swoim dwukrotnym teściu Konstantym Kwileckim starostwo mosińskie. Drogą różnorodnych transakcji wchodził w posiadanie wielu dóbr, gł. w woj. pozn. i kaliskim. W czasie sejmu rozbiorowego współpracował z Adamem → Ponińskim, stryjecznym bratem żony. 16 XI 1773 w pozn. kolegium był członkiem komisji, która odczytała jezuitom bullę kasacyjną i przystąpiła do jej wykonania. Posłował z woj. pozn. na sejmy w latach 1776 i 1778. Od 1781 do 1782 pełnił funkcję marszałka Trybunału Koronnego. 18 IX 1781 otrzymał nominację na kasztelanię gnieźn., 22 XI 1783 na kasztelanię kaliską, wreszcie 6 II 1786 na woj. gnieźnieńskie. Po raz ostatni pełnił funkcję posła na sejm w 1786. Rzekomo odmówił przyjęcia proponowanego mu w 1789 pruskiego tytułu hrabiowskiego. Współcześni zarzucali mu zbytni ucisk poddanych. Dwukrotnie żonaty – z Ludwiką Kwilecką, a następnie z jej siostrą Barbarą, z którą miał córki Nepomucenę i Teofilę oraz synów: Jakuba, Kaliksta i Jana Augusta.

KIDASZEWSKI ANDRZEJ (ur. 12 XI 1801 w Pyzdrach, zm. 23 VIII 1849 w Strzelnie), ksiądz, rektor seminarium. Po maturze uzyskanej w 1823 w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu studiował do 1830 teologię i filozofię dzięki uzyskanemu stypendium na Uniwersytecie Wrocławskim. Po bezskutecznych staraniach o przyjęcie do seminarium duchownego w Poznaniu w 1832 wstąpił do seminarium w Pelplinie. Święcenia kapłańskie otrzymał 4 XI 1832; następnie pracował 2 lata jako wikariusz w Chełmnie, w 1834 powołany na profesora religii w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu (1835 inkardynowany do archidiecezji pozn.), wykładał także łacinę, język hebrajski i matematykę. W latach 1836-37 pełnił równocześnie funkcję kierownika konwiktu dla chłopców pragnących się poświęcić służbie Bożej. W 1837 powołany na stanowisko wiceregensa i wykładowcy seminarium praktycznego w Gn. Aktywnie uczestniczył w walce o prawa Kościoła i polskości w sporze między rządem pruskim a abpem M. Duninem (1838-39). W 1841 mianowany regensem seminarium gnieźn., dokonał nowelizacji statutów se-

minaryjnych; równocześnie prowadził bezinteresownie naukę religii w szkole św. Jana w Gn. oraz szeroko zakrojoną akcję charytatywną. Od 1849 był proboszczem i prałatem-prepozytem w Kruszwicy, dokąd dojeżdżał z odległego o 12 km Strzelna. Zmarł podczas epidemii cholery, pochowany, zgodnie z życzeniem, w poprzek ganku cmentarza w Strzelnie.

KIERZKOWO, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 33 mieszkańców. Wieś wzmiankowana w 1434. W latach 80. XIX w. liczyła 3 domy, 36 mieszkańców (24 ewangelików, 12 katolików), w tym 17 analfabetów.

KIETLICZ HENRYK (zm. 22 III 1219), arcybiskup gnieźnieński. Rodzina Kietliczów wywodziła się z Łużyc, skąd w poł. XII w. przeniosła się przez Śląsk do Wielkopolski. We współczesnych źródłach występował Henryk Kietlicz, zwolennik księcia wlkp. Mieszka III Starego i przejściowo kasztelan krak. w 1191. Starsza historiografia utożsamiała go niekiedy z przyszłym arcybiskupem, ob. uważa się go raczej za ojca lub stryja hierarchy. Związek rodzinny kasztelana z arcybiskupem nie jest zresztą pewny. Młodość i początki kariery przyszłego arcybiskupa nie są znane. Wysuwane niekiedy hipotezy o zagranicznych studiach i możliwej znajomości z Lotarem z Segni – przyszłym papieżem Innocentym III – nie mają żadnego potwierdzenia w źródłach. Po śmierci abpa Piotra w 1198 Henryk został jego następcą na stolicy gnieźn., najprawdopodobniej z nominacji księcia Mieszka III Starego – korzystającego z tradycyjnego prawa inwestytury. Wskazuje to na bliskie związki H.K. z księciem, tym bardziej iż nie dysponował on poparciem możnych krewnych. Urząd objął po 23 III 1199. Współpraca H.K. ze zmarłym w 1202 Mieszkiem III układała się poprawnie, a przynajmniej brak wiadomości o zatargach. Arcybiskup popadł natomiast w konflikt z synem i następcą Mieszka III Starego – Władysławem Laskonogim. Szerszym tłem sporu było dążenie Henryka do wprowadzenia w Kościele polskim zasad reformy gregoriańskiej, od ponad 100 lat obowiązujących w Europie Zachodniej. Dotyczyły one zarówno zreformowania i podniesienia poziomu samego kleru (celibat, wykształcenie, podległość wobec biskupa), jak i stosunków Kościoła z władzą państw. i świeckimi (swobodny wybór biskupów przez kapituły zamiast inwestytury książęcej, własne sądownictwo kleru, immunitet ekon. i sądowy dla dóbr i poddanych Kościoła, podporządkowanie biskupom tzw. kościołów prywatnych – dotąd własności fundatorów, uiszczanie dziesięciny). Władysław Laskonogi okazał się obrońcą starych porządków w Kościele pol., uzyskał zresztą poparcie sporej części samego duchowieństwa (np. bpa pozn. Arnolda). Bezpośrednią przyczyną wybuchu konfliktu stały się nadużycia finansowe wobec Kościoła, których książę dopuścił się, gromadząc środki do walki o odzyskanie stołecznego Krakowa. W 1206 arcybiskup rzucił na Władysława Laskonogiego klątwę, po czym zmuszony był uciekać z Gn. i Wielkopolski. Po krótkim pobycie u popierającego go księcia śląskiego Henryka I Brodatego udał się do Rzymu, gdzie zabiegał o pomoc papieża Innocentego III. Przeniknięty ideami teokracji papieskiej Innocenty III osobiście zainteresował się sprawami pol. i odtąd wytrwale popierał arcybiskupa. W styczniu 1207 kancelaria papieska wystawiła ok. 30 dokumentów dotyczących Polski, w których Stolica Apostolska wspierała postulaty H.K., udzielała mu specjalnych pełnomocnictw oraz wzywała książąt i duchowieństwo do udzielenia hierarsze pomocy. Z aktów tych można poznać program reform proponowanych przez Henryka oraz dotychczasowy przebieg konfliktu. Od tej pory można też zauważyć wyraźne nasilenie regularnych kontaktów Polski z papiestwem, uprzednio raczej przypadkowych i sporadycznych. Po powrocie do kraju arcybiskup doszedł do chwilowego porozumienia z Władysławem Laskonogim na zjeździe w Głogowie, zorganizowanym w Boże Narodzenie 1207 przez Henryka I Brodatego. Hierarcha zdjął klątwę z księcia i mógł powrócić do Gn. Nadal jednak w kraju ścierały się obozy zwolenników i przeciwników reformy. H.K. zdołał przyciągnąć do swego stronnictwa grupę skonfliktowanych z Władysławem Laskonogim młodszych przedstawicieli dynastii: księcia krak. Leszka Białego (rywalizującego z Laskonogim o Kraków), księcia mazowieckiego Konrada (brata Leszka Białego) oraz Władysława Odonica (bratanka Władysława Laskonogiego, żądającego od stryja własnej dzielnicy w Wielkopolsce). Szukający poparcia Kościoła i papieża Leszek Biały zezwolił w 1207 w Krakowie na pierwszy w Polsce wybór biskupa przez kapitułę. Został nim przyszły kronikarz Wincenty Kadłubek. Tymczasem w 1210 nie do końca zorientowany w sprawach pol. Innocenty III wystawił bullę nakazującą przywrócenie w kraju zasady senioratu, ustanowionej jeszcze w 1138 statutem Bolesława Krzywoustego (Stolica Apostolska była gwarantem tego aktu). Zasada senioratu przewidywała zajmowanie stołecznego tronu krak. przez najstarszego przedstawiciela dynastii piastowskiej. Akt ten godził w Leszka Białego, oddanego zwolennika obozu reform. Wydany został na prośbę nieokreślonego bliżej „księcia śląskiego" (Henryka Brodatego?, Mieszka Plątonogiego z Opola?, z inspiracji Władysława Laskonogiego?). W obliczu niespodziewanego zagrożenia arcybiskup zgromadził swych zwolenników na zjeździe w Borzykowej w 1210, na którym z rąk Leszka Białego, Konrada Mazowieckiego i Władysława Odonica (panującego od 1208 w części Wielkopolski) otrzymał rozległy przywilej immunitetowy dla Kościoła pol. (tzw. przywilej trzech książąt), którego treść nie jest dokładnie znana. Obecny w Borzykowej Henryk Brodaty uchylił się od sygnowania tego dokumentu, zaniepokojony nadmiernymi aspiracjami polit. i materialnymi Kościoła. W zamian za otrzymane swobody arcybiskup zobowiązał się ponownie udać do Stolicy Apostolskiej i zabiegać o cofnięcie postanowień bulli Innocentego III. Istotnie, poinformowany prawdopodobnie przez H.K. o aktualnej sytuacji w Polsce, papież przestał domagać się realizacji swych uprzednich rozporządzeń. Zdaniem niektórych historyków uczestnicy zjazdu w Borzykowej mieli zresztą ulec Innocentemu III i oddali władzę w Krakowie księciu opolskiemu Mieszkowi Plątonogiemu, najstarszemu

aktualnie Piastowi. Nie jest jednak pewne, czy istotnie objął on Kraków na mocy postanowień borzykowskich czy opanował go siłą w końcu 1210. Zmarł zresztą już w maju 1211 i do Krakowa powrócił Leszek Biały. Syn zmarłego Mieszka Plątonogiego, Kazimierz I Opolski, przystąpił do obozu H.K. W następnych latach arcybiskup rozwinął aktywną działalność organizacyjną, ogłaszał zasady reformy na zwoływanych przez siebie synodach, m.in. w Mstowie w 1212 i w Wolborzu w 1215. To ostatnie zgromadzenie zajęło się również kwestią przygotowań do udziału delegacji pol. w zapowiedzianym soborze powszechnym (IV Sobór Laterański). Henryk postanowił udać się na sobór osobiście, na czele większości biskupów polskich. Prawdopodobnie właśnie w 1215 w Wolborzu zebrani przy okazji synodu książęta nadali kolejny przywilej Kościołowi polskiemu. Jego treść i osoby wystawców znamy z późniejszego potwierdzenia papieskiego, niepodającego jednak czasu i miejsca wystawienia pierwowzoru. Leszek Biały, Konrad Mazowiecki, Władysław Odonic oraz Kazimierz I Opolski przyznali duchowieństwu prawo do własnego sądownictwa (*privilegium fori*) i tym samym wyłączyli tę grupę społ. spod sądownictwa monarszego, nadali majętnościom i poddanym Kościoła rozległy immunitet ekon. (zwolnienie od ciężarów państwowych prawa książęcego) i sądowy (zwolnienie od sądownictwa książęcego – jurysdykcję przejęły sądy właścicieli dóbr, w tym wypadku Kościoła), ograniczyli nadto pewne zwyczajowe świadczenia materialne Kościoła gnieźn. wobec panujących. Ten tzw. przywilej czterech książąt stał się podstawą wolności Kościoła pol. i umożliwił uformowanie się stanu duchownego. Był tym samym ważnym krokiem na drodze do powstania w Polsce społeczeństwa stanowego (podzielonego na stany – grupy ludności cieszące się określonymi przywilejami i różniące się między sobą statusem prawnym).

W 2. poł. 1215 H.K. na czele delegacji pol. wziął udział w obradach IV Soboru Laterańskiego. Był to pierwszy przypadek pojawienia się na soborze powszechnym delegacji Kościoła polskiego. W niektórych z kanonów uchwalonych przez sobór dopatrzyć się można odbicia stosunków panujących w Polsce – jest to zapewne ślad aktywności arcybiskupa i jego towarzyszy. Okres IV Soboru Laterańskiego stał się szczytowym punktem kariery arcybiskupa. Po niespodziewanej śmierci Innocentego III w poł. 1216 H.K. utracił potężnego i wytrwałego protektora. W Polsce zorganizowany przez arcybiskupa obóz reform uległ stopniowej dezintegracji. Umocniony na tronie krak. Leszek Biały nie potrzebował już wsparcia hierarchy, Władysław Odonic utracił w 1217 lub 1218 swoją dzielnicę w Wielkopolsce, a Henryk Brodaty coraz wyraźniej dystansował się od polityki arcybiskupa i bronił na Śląsku uprawnień władzy książęcej wobec Kościoła. Uaktywnili się nadto przeciwnicy H.K. wśród duchowieństwa. Skonfliktowany z nim od dawna bp płocki Gedko wysłał nawet wraz z kapitułą obszerną skargę na arcybiskupa do nowego papieża Honoriusza III. Kietliczowi zarzucono w niej stronnicze szykanowanie diecezji i kleru płockiego, wymuszanie bezprawnych opłat i nadużycia sądowe, brak chrześcijańskiej pokory, wystawny tryb życia, podróżowanie z licznym dworem na wzór monarszy, żądanie czołobitnych hołdów od osób zarówno świeckich, jak i duchownych. Wszczęty na tej podstawie proces przed sądem papieskim zakończył się odrzuceniem skargi i poparciem przez Honoriusza III stanowiska arcybiskupa usiłującego wprowadzać w życie zasady reformy i postanowienia soboru. Ogólna pozycja H.K. uległa jednak osłabieniu i nie odgrywał on już w ostatnich latach pontyfikatu tak istotnej roli w życiu kraju jak uprzednio.

W kwestiach wewnątrzkościelnych arcybiskup położył znaczne zasługi dla rozwoju sieci parafialnej i struktur administracyjnych archidiecezji, pokrywając ją siecią archidiakonatów. Stał się gorącym rzecznikiem planu podjęcia misji chrystianizacyjnej wśród pogańskich Prusów, opartej na klasztorze Cystersów w Łeknie. Papież nadał mu w tej kwestii w 1210 specjalne kompetencje, a następnie przyznał uprawnienia legata. Propagowana przez arcybiskupa misja przyniosła pewne efekty (na soborze prezentowano w 1215 grupę nawróconych Prusów), okazały się one jednak nietrwałe. W ostatnich tygodniach życia Henryka został on odwołany przez Honoriusza III ze stanowiska legata ds. misji pruskiej, wiadomość o tym rozporządzeniu papieskim dotarła jednak do Gn. już po śmierci hierarchy.

Wątpliwości historiografii budzi miejsce pochówku arcybiskupa. W ślad za piszącym w XV w. Janem Długoszem uważano na ogół, iż H.K. pogrzebano w katedrze gnieźn. Niedawne badania archeol. w kolegiacie w Tumie pod Łęczycą sugerują jednak, że odkryty tam grób może zawierać szczątki hierarchy. Tezę tę przyjmują najnowsze opracowania. H.K. był zresztą związany z kolegiatą łęczycką, na której rzecz poczynił uprzednio pewne nadania.

W chwili śmierci arcybiskupa w 1219 jego dzieło reform mogło wydawać się zagrożone, podstawowe zdobycze Kościoła pol. z okresu jego pontyfikatu okazały się jednak trwałe (kanoniczny obiór biskupów, własne sądownictwo, immunitety). W poszczególnych dzielnicach (Wielkopolska, Śląsk) trzeba było przy tym nadal walczyć o wprowadzenie w życie i respektowanie tych zasad. Postać hierarchy budziła żywe emocje i kontrowersje wśród współczesnych. Potomni docenili jego wielkie talenty polit., energię, trwałość osiągniętych rezultatów oraz szerokość horyzontów ogarniających całą Polskę. W tym ostatnim przewyższał współczesnych sobie książąt piastowskich. Pontyfikat H.K. okazał się przełomem w dziejach Kościoła pol. i z tego powodu jego osobę należy zaliczyć do najwybitniejszych arcybiskupów gnieźn., niezależnie od chwilowych niepowodzeń czy stawianych hierarsze zarzutów.

Lit.: W. Baran-Kozłowski, *Arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz* (*1199-1219*). *Działalność kościelna i polityczna*, Poznań 2005; J. Umiński, *Henryk arcybiskup gnieźnieński, zwany Kietliczem* (*1199-1219*), Lublin 1926.

KILIŃSKI JAN (ur. 1 XII 1760 w Trzemesznie, zm. 28 I 1819 w Warszawie), szewc, działacz społeczny. Syn majstra murarskiego Augustyna i Marcjanny. Uczył się

w trzemeszeńskiej szkole. O fakcie tym z dumą pisze w swoich pamiętnikach. Po wyjściu ze szkoły, stosownie do rad ojca, zajął się bardzo popularnym w Trzemesznie szewstwem. Następnie wyjechał do Poznania i u swego brata Baltazara, również szewca, doskonalił się w wybranym przez siebie fachu. W Warszawie zamieszkał ok. 1780. W 1788 uzyskał papiery mistrzowskie i jako majster cechowy otworzył swój zakład szewski. W tym czasie wszedł w związek małżeński z Marianną Rucińską. W 1788 zamieszkał na ul. Szeroki Dunaj 5/145. Ciesząc się poparciem stołecznego mieszczaństwa, 5 VIII 1791 został wybrany na deputata Starej Warszawy na zebranie wydziałowe, a już 15 IV następnego roku na radnego miasta Warszawy. W okresie powstania kościuszkowskiego odegrał wybitną rolę w przygotowaniu insurekcji w Warszawie. 17 i 18 IV wszedł w skład Rady Zastępczej Tymczasowej jako jedyny przedstawiciel rzemiosła z przydziałem do Wydziału Skarbowego. Później jako jeden z nielicznych mieszczan został zastępcą w Radzie Najwyższej Narodowej. 2 VII 1794 otrzymał nominację na pułkownika milicji Księstwa Mazowieckiego i upoważnienie do organizacji nowego, 20. regimentu piechoty, z którym uczestniczył w obronie Warszawy. Był dwukrotnie ranny. Po Maciejowicach próbował organizować wygasające powstanie w Poznaniu. Tam został aresztowany. Był więziony w twierdzy pietropawłowskiej w Petersburgu. Napisał wtedy swój pierwszy pamiętnik. Po zwolnieniu z twierdzy petersburskiej zatrzymał się w Wilnie, skąd wskutek zamieszania w sprzysiężenie E. Ciecierskiego wywieziony został w głąb Rosji. Ok. 1798 powrócił do Warszawy i prowadził dalej warsztat szewski. Tu także w latach 1814 i 1818 napisał swój drugi pamiętnik. Do końca życia działał w ruchu spiskowym. W okresie Księstwa Warszawskiego był znów radnym miejskim w stolicy. Pochowany został w Warszawie, która pożegnała go wspaniałym pogrzebem, wzięło w nim udział ok. 30 tys. mieszkańców.

KINO W GNIEŹNIE, kino było istotnym elementem kultury w Gn. od lat 20. XX w. Wówczas powstały na terenie miasta 2 kina: Apollo i Luna. Kino Apollo początkowo działało przy ul. Bolesława Chrobrego 32, a w 1929 zostało przeniesione do nowo wybudowanego gmachu Hotelu Francuskiego. Nowa siedziba kina Apollo była często wykorzystywana do organizacji bali, potańcówek, spektakli i wieczornic. Seanse filmowe odbywały się tam codziennie, a repertuar zmieniano 2 razy w tygodniu. Kino Luna mieściło się pierwotnie w budynku przy ul. Warszawskiej 4, a w 1928 zmieniło siedzibę na nowo wybudowany lokal na skrzyżowaniu ulic Warszawskiej i Dalkowskiej. Dysponowało od tej pory ekranem o wymiarach 4,25 na 3,25 m oraz salą na 500 osób, w której odbywały się 2 seanse dziennie w dni powszednie i aż 4 w soboty i niedziele. W 1935 nowy właściciel kina zmienił jego nazwę na Światowid. W okresie międzywojennym przez krótki okres działały jeszcze 2 inne kinoteatry: Nowość i Polonia. Kino Nowość otwarto 7 XII 1927. Miało ono swoją

Kino „Polonia" przy ul. Bolesława Chrobrego

siedzibę w budynku przy ul. Grzybowo 18. Oferowało gnieźn. publiczności 2 seanse dziennie w dni powszednie, a 4 w soboty i niedziele. Działało wyłącznie w okresie zimowym. Kinoteatr Polonia rozpoczął swoją działalność w 1929, zajmując pomieszczenia (po przeprowadzce kina Apollo do Hotelu Francuskiego) w budynku przy ul. Bolesława Chrobrego 32. W pierwszym okresie jego istnienia wyświetlano filmy przez cały rok, jednak z czasem kino ograniczyło swoją działalność wyłącznie do okresu jesienno-zimowego – od października do kwietnia. Istnienie takiej liczby kin spowodowało, że między ich właścicielami rozpoczęła się walka o widza. Dla podniesienia konkurencyjności kin sprowadzano z Warszawy rewie, a premiery filmowe starano się uatrakcyjnić obecnością gwiazd. W noc sylwestrową 1932/33 w kinie Luna pojawili się światowej sławy komicy Pat i Pataszon. W kinie Apollo z okazji premiery filmu *Jasnowłosy sen* gościła odtwórczyni gł. roli – Lilian Harvey. Te atrakcje szybko jednak spowszedniały gnieźn. publiczności. W marcu 1933 kina: Apollo, Luna i Polonia zmuszone były połączyć się w jedno kino Słońce, które działało w dawnym gmachu kina Apollo. Ta fuzja nie trwała jednak długo, już pół roku później funkcjonowały ponownie 3 kina: Słońce (d. Apollo), Luna i Polonia. Oprócz wymienionych kin działały jeszcze krótko inne: Olimpia na Saskiej Kępie (od 1921) oraz Kopernik (od 1922). Istniały poza tym kina przeznaczone dla określonych grup społ.: od 1920 działało kino pułkowe, a w 1926 uruchomiono kinoteatr szkolny, który prezentował filmy przeznaczone dla młodej widowni. W 1930 na ekran kina Luna dotarł pierwszy pol. film dźwiękowy *Moralność pani Dulskiej*. Brak odpowiedniej aparatury uniemożliwił widzom wysłuchanie nagranych dialogów i śpiewu, pozostawała tylko ilustracja muzyczna. 7 X 1930 w kinie Polonia gnieźn. publiczność miała okazję zobaczyć (uważany za pierwszy na świecie film dźwiękowy) obraz *Śpiewający błazen* z Alem Jolsonem w gł. roli. W 1931 już wszystkie gnieźn. kina wyposażone były w aparaturę dźwiękową. Po II wojnie światowej Zarząd Miejski przekazał gmach kina Słońce przy ul. Bolesława Chrobrego na działalność Teatru Miejskiego. W budynku u zbiegu ulic Bolesława Chrobrego i Lecha działało kino Polonia. Jego kierownikiem przez wiele powojennych lat był J. Święcicki. Odbywały się w nim 3 seanse dziennie. Do tradycji należały niedzielne poranki, na których prezentowano filmy dla

Kino „Piast" przy ul. Jana Pawła II

najmłodszych. W czasach stalinowskich każdego roku w październiku odbywał się Festiwal Filmu Radzieckiego. W trakcie uroczystości kościelnych, szczególnie obchodów uroczystości św. Wojciecha, organizowano seanse pod gołym niebem, wystawiając na targowisku ekran. Na terenie powiatu działało również kino objazdowe, które na sale kinowe adaptowało przede wszystkim pomieszczenia szkolne lub rynki pobliskich miasteczek. Kino Lech (wcześniej kino Apollo), którego kierownikiem był R. Nowak, mieściło się przy ul. Warszawskiej i istniało do 1980. Działało w nim kino studyjne prowadzone przez A. Ciążyńskiego, który w 1973 założył DKF Światowid. Klub powstał przy Gnieźnieńskim Ośrodku Kultury, a jego siedziba znajdowała się przy ul. Marchlewskiego 11 (dziś M. Łubieńskiego). Zrzeszał 15 członków z różnych środowisk, przeważnie młodzieży pracującej i środowisk robotniczych. Każdy seans poprzedzała krótka prelekcja, która miała wprowadzić widza w tajniki sztuki filmowej. W 1954 pod egidą Miejskiego Domu Kultury rozpoczął działalność Amatorski Klub Filmowy, dając początek amatorskiemu ruchowi filmowemu w Gn. W 1960 i 1961 wyprodukowano 7 filmów, w 1964 powstały już tylko 4. Sprawozdanie kierownictwa klubu wspomina ponadto, że w 1961 uruchomiono w Klubie Kulturalnego Wypoczynku kino oświatowe Orzeł. W okresie powojennym gnieźn. kina dysponowały skromną liczbą zaledwie 600 miejsc. W latach 70. wzrosła liczba telewizorów, co pociągnęło za sobą spadek zainteresowania kinem. Większość kin została zamknięta w latach 80., tak stało się m.in. z kinami Polonia i Lech. W 2007 zamknięto kino Piast, które działało przy ul. Jana Pawła II. Powstało ono z wcześniejszego kina wojsk. i do 2003 prowadzone było przez pozn. firmę Art Film. Obecnie budynek będący własnością Kurii Metropolitalnej użytkowany jest przez prywatnego dzierżawcę. W sali liczącej 205 miejsc obok codziennych seansów raz w tygodniu odbywały się spotkania Dyskusyjnego Klubu Filmowego, podczas których prezentowano repertuar niekomercyjny. W czerwcu 2005 powstał multipleks Kinoland, stanowiący część centrum handl. wybudowanego przy ul. Pałuckiej. Składa się on z 2 nowocześnie wyposażonych niewielkich sal na 120 oraz 150 osób i prezentuje gł. kino komercyjne.

Lit.: A. Ciążyński *Kultura Gniezna w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 588-693; M. Hendrykowska, M. Hendrykowski, *Film w Poznaniu i Wielkopolsce 1896-1996*, Poznań 1996; E. Scholtz, M. Szczepaniak, *Gnieźnianina żywot codzienny*, Gniezno 2002; J. Topolski, *Gniezno. Zarys dziejów*, Poznań 1979.

Mapka z miejscowościami gminy Kiszkowo

KISZKOWO, wieś gminna i parafialna, ob. 1089 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 617,78 ha; parafia pw. św. Jana Chrzciciela, 1947 wiernych, księgi metrykalne z 1945. Wzmiankowana w 1383 jako jedna ze znaczniejszych miejscowości na ziemi gnieźn. Przez prawie 500 lat K. było miastem. Data nadania praw miejskich nie jest dokładnie znana; pewne jest, że nastąpiło to przed 1395. Prawa miejskie K. utraciło pod koniec XIX w. Nazwa miasta pochodzi od założyciela i właściciela – Kiszka, herbu Nałęcz, ulubieńca króla Kazimierza Wielkiego. Pierwszy kościół ufundowali Nałęczowie. W 1397 właścicielem był Mikołaj z Wenecji, który otrzymał Kiszkowo i Rybno w wyniku sporu ze swoją siostrą Małgorzatą z Dobrska. W XV w. dziedzicem K. była rodzina Korzboków-Kiszkowskich, później miasto przechodziło w ręce rodów: Niemojewskich, Bojanowskich, w XVIII w. Radzimińskich i Zastrowów. Wzmianka z rejestru poborowego z 1580 wymienia podatników: 4 komorników, 2 rybaków oraz 11 rzemieślników. Podczas wojny pol.-szwedzkiej miasto zostało zniszczone. Odbudowano je w 1733 dzięki staraniom proboszcza Jana Wypijewskiego, który również ufundował obecny drewniany kościół pw. św. Jana Chrzciciela. W 1761 wydarzył się przykry incydent. Sąd grodzki w K. skazał 10 kobiet na śmierć przez spalenie na stosie za uprawianie czarów (→ Gorzuchowo). K. słynęło z surowych i często niesprawiedliwych wyroków sądowych. W 1875 mieszkańcy K. mogli korzystać z istniejącej tu szkoły elementarnej, urzędu pocztowego

i kursującego do Pobiedzisk dyliżansu. K. miało przywilej organizowania 4 jarmarków rocznie. W 1871 było tu 60 domów, 589 mieszkańców (212 ewangelików, 311 katolików, 66 żydów), w tym 164 analfabetów; w 1875 – 619, w 1909 – 770 mieszkańców. Na początku XX w. były 2 oberże i drogeria.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KITTEL ZYGMUNT (ur. 28 I 1877 w Nowym Mieście na Pomorzu, zm. 15 VI 1960 w Toruniu), inżynier cukrownik, współorganizator i dowódca powstania w Gnieźnie. Syn przemysłowca Maksymiliana i Zuzanny ze Skuszewiczów. W 1897 ukończył gimnazjum w Brodnicy (nad Drwęcą). W 1905 w Berlinie-Charlottenburgu otrzymał dyplom Wydziału Mechanicznego. Ukończył także szkołę cukrowniczą w Brunszwiku. Od 1911 do 1919 pracował na stanowisku dyrektora technicznego cukrowni „Gniezno". W latach 1897-98 odbywał służbę wojsk. w 141. Pułku Piechoty w Grudziądzu, w 1900 przeniesiono go do Neumünster, do 163. Pułku Piechoty; tam też odbywał ćwiczenia wojsk., 1 X 1897 złożył egzamin na oficera rezerwy, z równoczesnym przydziałem do 128. Pułku Piechoty (Gdańsk). Po wybuchu I wojny światowej 2 VIII 1914 został w stopniu zastępcy oficera przydzielony do 1. baonu 49. Pułku Piechoty w Gn. W następnym roku przeniesiono go do Inspekcji IX Armii na stanowisko oficera inspekcyjnego. 22 XI 1914 mianowany podporucznikiem, od kwietnia 1915 reklamowany z wojska przez zarząd cukrowni i ze względu na stan zdrowia. Od lat młodzieńczych zaangażowany w pol. tajny ruch narodowy. W gimnazjum brodnickim należał do Towarzystwa Tomasza Zana, w Berlinie wstąpił do Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". Po 11 XI 1918 zaczął formować szeregi „Sokoła" w Gn. Po wybuchu walk w Poznaniu początkowo należał do zwolenników ograniczenia tego ruchu, uznanego przez Komisariat Naczelnej Rady Ludowej za przedwczesny, toteż w tym dniu jako kontroler landrata odrzucił plan działaczy gnieźn. „Sokoła", przewidujący zdobycie miejscowego magazynu broni. 28 XII przychylił się jednak do tego planu, wskutek nacisków ze strony przysłanych z Poznania wysłanników M. Palucha. Odtąd był już w ścisłej czołówce powstańczych działaczy w Gn. Z 28 na 29 XII 1918 na mocy porozumienia między Naczelną Radą Ludową i Radą Żołnierską został komendantem miasta. Kiedy 29 XII Niemcy zajęli Zdziechowę, z zamiarem przygotowania uderzenia na Gn., usiłował pertraktować, początkowo doprowadzając tym do osłabienia garnizonu (wycofanie posiłków przysłanych z Wrześni). Działalność kontynuował 30 XII, co wywołało pogłoski o planach zdjęcia go ze stanowiska komendanta Gn. Pobudziło go to do czynu i zachęciło do udziału w potyczce pod Zdziechową. Swoje postępowanie usiłował usprawiedliwić w wydanych w 1919 w Gn. pamiętnikach: *Oswobodzenie Gniezna i trzy tygodnie dalszych potyczek* (*28 XII 1918–17 I 1919*). W tym czasie doszło też do konfliktu kompetencyjnego z W. → Jedliną-Jakobsonem oraz I. Skwerensem; dotyczył on gł. przebiegu walk pod Zdziechową (polemika z I. Skwerensem trwała jeszcze u schyłku lat 40.). Jako dowódca 2 kompanii powstańców gnieźn. uczestniczył w walkach o Szubin (8-11 I 1919); dowodząc grupą osłonową, opanował Samoklęski, 13 I zaś kierował zdobyciem Rynarzewa. 20 I 1919 objął stanowisko dowódcy Okręgu Wojskowego IV (Gn.), a 29 I funkcję komendanta Gn. przekazał ppor. M. Dziembowskiemu. Był współorganizatorem 4. Pułku Strzelców Wielkopolskich (później 58. Pułku Piechoty). 25 II 1919 wytypowany przez rejencję pozn. na stanowisko starosty, 23 III został zwolniony ze służby na froncie płn., a 15 IV 1919 przeniesiony do rezerwy. Starostą gnieźn. był do marca 1920, kiedy powrócił do pracy w cukrownictwie i objął stanowisko dyrektora cukrowni „Żnin", które zajmował do wybuchu II wojny światowej. Od 25 IV 1934 był członkiem Związku Weteranów Powstań Narodowych RP, w październiku 1931 został prezesem Związku Rezerwistów i Byłych Wojskowych w Żninie oraz założył tam koło Związku Strzeleckiego. W 1937 został zwolniony od powszechnego obowiązku wojskowego. W czasie okupacji hitlerowskiej pod przybranym nazwiskiem ukrywał się w Warszawie i na Lubelszczyźnie. W 1945 powrócił do Żnina i ponownie był dyrektorem cukrowni, aż do przejścia na emeryturę (1950). Przeniósł się wtedy do Torunia i tam napisał pracę (*Wyżymanie i suszenie wysłodków*, Warszawa 1956). Odznaczony był m.in. Orderem Odrodzenia Polski V klasy, Krzyżem Walecznych, Wielkopolskim Krzyżem Powstańczym, Krzyżem Niepodległości, Złotym Krzyżem Zasługi, medalem „Za Wojnę 1918-1921", Krzyżem Żelaznym II klasy. Zawarł związek małżeński z Ireną Jadwigą Kazubińską, z którą miał syna Andrzeja. Drugie małżeństwo, z Marią z Daszkowskich Ostenową, było bezdzietne.

KLASZTOR FRANCISZKANÓW W GNIEŹNIE, archeologia – teren klasztoru znajduje się w płn. partii Wzgórza Panieńskiego (stan.: 37, 37a, 12). Badania wykopaliskowe: K. → Żurowski (1955) na dziedzińcu (stan. 37); E. Rogowska i K. Szurkowska (1983-84) przy kościele i na wirydarzu oraz na płd. od kościoła, na ul. Franciszkańskiej (stan. 37b); T. Janiak (1999-2000, 2005) na płn. (stan. 37) i na zach. od dawnego → oratorium Klarysek (stan. 12), przy granicy z dawnym klasztorem Klarysek (stan. 12), przy zach. skrzydle klasztoru Franciszkanów (stan. 37). Wybrane odkrycia archeol.: 1) kabłąk fibuli brązowej z okresu wczesnorzymskiego; 2) pozostałości osady targowo-produkcyjnej wczesnośredniowiecznej (od 1. poł. X w., czyli równocześnie z fazą budowy → gnieźnieńskiego zespołu grodowego na sąsiedniej Górze Lecha, do ok. końca XII w. w tej części Wzgórza Panieńskiego); na charakter produkcyjny wskazują żużle żelazne związane z obróbką żelaza; znaleziono też m.in. liczną ceramikę, żelazne grociki strzał, noże, zabytki kościane, kamienne osełki; 3) duże wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe, rzędowe, wielowarstwowe; pochówki dorosłych i dzieci, niektóre w trumnach, ułożone na osi wsch.-zach., głowami na zachód; z wyposażenia grobowego znaleziono

kabłączek skroniowy, pierścionek ze szklanym oczkiem, fragment grzebienia; zabytki pozwalają datować cmentarzysko na koniec XII w.; zapewne było ono związane z funkcjonowaniem hipotetycznego kościoła św. Bartłomieja z końca XII w., zapewne kamiennego z ciosów granitowych, powstałego w przedlokacyjnej osadzie targowo-rzemieślniczej; po lokacji miasta ok. 1239 kościół ten prawdopodobnie pełnił funkcje parafialne dla gminy miejskiej, a następnie został przekazany franciszkanom; 4) fundament zapewne najstarszego, wsch. skrzydła klasztoru Klarysek z 2. poł. XIII w. oraz późnośredniowieczny ceglany mur w wątku gotyckim, oddzielający posesję franciszkanów od klarysek (stan. 12); 5) fundamenty kamienno-ceglane pierwotnego założenia kościoła Franciszkanów z 2. poł. XIII w. (m.in. niezrealizowanego transeptu); 6) kilka poziomów użytkowych terenu wokół klasztoru od średniowiecza po czasy współczesne; uchwycono m.in. późnośredniowieczny ceglany piec gospodarczy; pozyskano liczne zabytki ruchome, m.in. ceramikę budowlaną (np. XVI-wieczne szkliwione płytki posadzkowe), naczyniową, fragmenty kafli: gotyckich, renesansowych i nowożytnych, zabytki z brązu (w tym pierścionki), żelazne, drewniane, szklane, bursztynowe, fragmenty witraża, pojedyncze monety nowożytne; 7) 2 fazy chronologiczne zach. skrzydła klasztornego franciszkanów (XVI (?) i XVII w.), przy czym w młodszej zadokumentowano obecność systemu grzewczego typu *hypokaustum*; 8) część odkrytych pochówków może pochodzić z okresu późnego średniowiecza i nowożytności, związana z funkcjonowaniem cmentarza klasztornego (świadczyć może o tym m.in. obrączka cynowa); 9) rzekomy skarb srebrny, znaleziony na terenie przy kościele Franciszkanów po rozebraniu klasztoru Klarysek w XIX w.; miano wykopać z ziemi kubek z napisem hebrajskim, zawierający srebro; bliższych danych brak; 10) luźne znalezisko srebrnego denara Rudolfa Habsburga (1582); 11) pozostałości z czasów II wojny światowej: hełm niem., łuski nabojowe.
Zob. też kościoły w Gn.

KLEIN KAZIMIERZ (ur. 9 II 1871 w Poznaniu, zm. 23 III 1927 w Ostrowitem Prymasowskim), ksiądz, organista, kapelmistrz, kompozytor, działacz muzyczny. W dzieciństwie śpiewał w chórze katedralnym w Poznaniu i uczył się muzyki pod kierunkiem ks. J. Surzyńskiego. Później był uczniem Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, skąd z powodu zatargu z nauczycielem na tle narodowościowym przeniósł się do gimnazjum w Międzyrzeczu. Po ukończeniu seminarium duchownego w Poznaniu i Gn. otrzymał święcenia kapłańskie w 1898. Był najpierw wikariuszem i precentorem (kapelmistrzem) w katedrze gnieźn., później prokuratorem seminarium duchownego w Gn., wreszcie podkustoszym i rządcą parafii archikatedralnej. Od 1898 wchodził w skład komisji diecezjalnej egzaminującej organistów. Aktywnie uczestniczył w życiu społ. miasta. W 1904 objął probostwo w Brzyskorzystwi pod Żninem. Od 1911 aż do śmierci był proboszczem w Ostrowitem Prymasowskim. Działał aktywnie w Związku Kół Śpiewackich oraz w towarzystwach organistowskich. Jego twórczość kompozytorska cieszyła się znaczną popularnością w Wielkopolsce, przede wszystkim wśród chórów kościelnych. Niektóre jego utwory miały liczne wydania (m.in. nakładem K.T. Barwickiego). Skomponował kilka mszy, m.in. *Mszę polską* (1903), *Triumfalną mszę polską* (1913) i *Mszę pasterską* (1925). Tworzył kantaty, m.in. *Powrót taty* (1912), *Pogrzeb Kościuszki* (1917), *Manifest ludu* (1926), a także motety, sekwencje, preludia organowe oraz pieśni świeckie.

Klasztor
z kościołem
oo. Franciszkanów

KLERYKA, dawny folwark, ob. w granicach Gn. W latach 80. XIX w. K. liczyła 3 domy, 30 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 14 analfabetów.

KLOSKE WILHELM ATANAZY (ur. 10 I 1852 w Naczysławkach na Górnym Śląsku, zm. 12 V 1925 w Gn.), biskup. Syn Antoniego i Henryki z d. Fuks. Maturę uzyskał w Głubczycach, w 1873 podjął studia teologiczne we Wrocławiu, a w 1875 w Pradze, gdzie 15 VII 1877 przyjął święcenia kapłańskie. W okresie kulturkampfu (1877-82) był nauczycielem domowym rodziny Mycielskich w Somogorzowie pod Gostyniem. 1 VII 1882 został sekretarzem delegata biskupiego w Berlinie, ks. Asmanna. Od 1 XII 1884 do 1887 pracował jako wikariusz w kościele św. Michała w Berlinie i nauczyciel religii w szkole realnej. W styczniu 1888 przeniósł się do Poznania, gdzie został profesorem religii w Gimnazjum św. Marii Magdaleny. 1 I 1902 posłany na probostwo w Jaksicach. 24 VI 1903 mianowany kanonikiem Kapituły Metropolitalnej w Gn., a 27 VII rektorem seminarium duchownego w Gn., tam w latach 1908-11 pełnił również obowiązki oficjała i radcy konsystorza, w latach 1904-11 kaznodziei katedralnego, w latach 1910-15 sędziego i egzaminatora prosynodalnego, a od 1912 cenzora ksiąg religijnych. 29 X 1910 mianowany biskupem sufraganem gnieźnieńskim. 27 II 1915 wybrany na wikariusza kapitulnego archidiecezji gnieźn. Od 12 IX 1915 do 12 V 1925 był wikariuszem generalnym. Z pochodzenia Niemiec, bardzo przychylny Polakom.

KLUB „BEST”, klub muz. otwarty przez Rafaela i Tomasza Wojciechowskich we wrześniu 1999 na os. Jagiellońskim 46 w Gn. W swojej działalności popularyzuje muzykę klubową (house), disco i dance. Organizuje cykliczne imprezy, m.in. House Sexy Party, House 4ever i Female Party. Występowali w nim cenieni w świecie wykonawcy muzyki house, tacy jak: Jesse Saunders z USA, DJ Antoine i Mad Mark ze Szwajcarii, Danzel i Conga Squad aka C-mos z Belgii, Eddie Thoneick z Niemiec, Shena (singer) z Wielkiej Brytanii, Wet Fingers i WaWa z Polski.

KLUB LITERACKI, powstał w poł. lat 80. XX w. w gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury z inicjatywy kilku osób związanych literacko lub towarzysko z Niezależną Grupą Poetycką „Drzewo” (→ Gnieźnieńska Grupa Poetycka „Drzewo”). Opiekunem klubu był K. Szymoniak, którego w działaniach wydawniczych wspierała T. Młodzieniak, związana etatowo z MOK-iem. Pierwszy arkusz poetycki *Trzy pokolenia literackie*, wydany pod winietą K.L. MOK, ukazał się w 1985 i zawierał 3 części. Pierwsza, *Czy istnieje młoda gnieźnieńska literatura?*, autorstwa K. Szymoniaka zawiera próbę opisu i diagnozy sytuacji literackiej Gn., przy uwzględnieniu faktu, że wiele dobrego uczyniły wówczas dla środowiska instytucje miejskie (→ Biblioteka Publiczna Miasta Gniezna, MOK, redakcja tygodnika „Przemiany Ziemi Gnieźnieńskiej”) oraz konkretne osoby z tymi instytucjami związane (J. Maćkowiak, M.M. Kozłowski, M. Górny, K. Jóźwiak). Część druga tej publikacji, *Sami o sobie*, zawiera krótkie teksty będące rodzajem manifestów poetyckich przedstawicieli 3 pokoleń młodoliterackich Gn. W części trzeciej, *Oddajmy głos poezji*, K. Grzechowiak, K. Szymoniak, M. Krzyżan, J. Mikołajewicz, S. Kuczkowski i K. Pelc zaprezentowali swoje wiersze. Następny zeszyt klubu, *My z prowincji*, ukazał się w 1986 jako pokłosie VI → Piastowskiego Lata Poezji. W tej publikacji zaprezentowano teksty K. Grzechowiaka, S. Kuczkowskiego, R. Góralczyk, P. Zielińskiego, A. Trzaskawki, J. Kałwaka i K. Szymoniaka. Innymi obiecującymi poetami skupionymi w klubie byli J. Błaszczyk, M. Wiśniewska i A. Zakęs. Klub, funkcjonujący wg prawideł zaproponowanych przez Niezależną Grupę Poetycką „Drzewo”, działał z powodzeniem do końca lat 80. W tym czasie, obok aktywności edukacyjnej i animacyjnej, młodzi uczestnicy zajęć szukali własnych sposobów na osiągnięcie satysfakcji twórczej i sukcesu literackiego. Do najważniejszych wówczas publikacji klubowych należał arkusz poetycki K. Szymoniaka *Oszustwo* (1987). Ten okres zamknęły 2 tomiki poetyckie, wydane przez MOK wspólnie z BPMG: K. Grzechowiaka *Opis walki* (1989) i K. Szymoniaka *Czarna rzeka* (1990).

KLUB LITERACKO-ARTYSTYCZNY, działał w Gn. w 1. poł. lat 30. XX w. Jego prezesem była Z. Barciszewska. Organizował wieczory poezji C.K. Norwida, K. Przerwy-Tetmajera, a także spotkania poświęcone takim tematom, jak jesień, Poznań w literaturze współczesnej, twórczość młodych kompozytorów z Gn., satyryczne spojrzenie na współczesność. Klub popularyzował kulturę słowa i kulturę artyst., prezentując m.in. pokazy tańca w wykonaniu uczennic prof. Wiechowiczowej z Poznania.

KLUB MIĘDZYNARODOWEJ PRASY I KSIĄŻKI, powstał w 1963 i istniał do końca lat 80. Jego zadaniem było szerzenie oświaty i kultury z nastawieniem na popularyzację prasy, książki i szeroko pojętej publicystyki polit.-społecznej. Klub prowadził działalność propagandową, wystawienniczą i handlową. Organizowano cykliczne imprezy, takie jak Przemysłowa Wizytówka Gniezna, które były prezentacją dorobku poszczególnych zakładów. W klubie Na Piętrze można było przeczytać prasę pol. i zagraniczną. Ogromną popularnością cieszyły się koncerty, wystawy i spotkania ze znanymi ludźmi ze świata kultury czy polityki. Klub prowadził ciągłą informację fotograficzną o wydarzeniach międzynarodowych dostępnych w tamtych czasach. Szczególnie ożywioną działalność prowadzono pod kierownictwem Marii Szczerkowskiej. Na początku lat 90. z dawnego klubu pozostała księgarnia, działająca na parterze budynku, a w 1997 uruchomiono w dawnych pomieszczeniach klubu szkołę języków obcych.

KLUB MUZYCZNY „MŁYN”, otwarty przez Piotra Żelazowskiego w 2003 przy ul. Roosevelta 50 w Gn., w pochodzącym z lat 20. XX w. starym młynie. W swojej działalności prezentował wykonawców różnych nurtów

muzyki popularnej, gł. rocka, reggae i bluesa, stając się ważnym miejscem popularyzacji tej muzyki i spotkań jej miłośników. Występowały w nim m.in. zespoły: Voo Voo, Hey, Daab, T. Love, Mech oraz Tomek Lipiński, Maciej Maleńczuk i Lech Janerka.

KŁECKO, miasto gminne i parafialne, ob. 2756 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 961,45 ha. Położone nad Jeziorem Kłeckim i Jeziorem Gorzuchowskim, połączonymi Małą Wełną. Na terenie K. odnaleziono ślady osadnictwa z czasów kultury grobów kloszowych, która rozwijała się na przełomie okresu halsztackiego i lateńskiego ok. 500 lat p.n.e. W okresie średniowiecza K. leżało na ważnym szlaku handl. prowadzącym do Kołobrzegu. W X w. na podmokłych terenach między Jeziorem Gorzuchowskim a Jeziorem Kłeckim powstał gród obronny z podgrodziem, którego pozostałości są do dziś obok boiska sportowego. Nazwa Kłecko w źródłach pisanych pojawia się w 1243. Akt lokacyjny miasto otrzymało już w 1255 od księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego. Przywilej ten potwierdzili królowie: Kazimierz Jagiellończyk w 1450, Zygmunt I Stary w 1527, Jan Kazimierz w 1668 i Michał Korybut Wiśniowiecki w 1672. Pierwszym wójtem miasta był Henryk Strophisus. W 1331 miasto królewskie najechali Krzyżacy, którzy wymordowali większość mieszkańców. Rycerze, którzy polegli w K. w walce z Krzyżakami, wg mieszczanina Mikołaja ze Skopka

Polska Rzeczpospolita Ludowa

W uznaniu dla bohaterskiej postawy mieszkańców w walce z hitlerowskim najeźdźcą we wrześniu 1939 r.

Rada Państwa

nadaje

Order Krzyża Grunwaldu III klasy

miastu Kłecko w powiecie gnieźnieńskim

Przewodniczący Rady Państwa

Marian Spychalski

Marszałek Polski

Sekretarz Rady Państwa

Julian Horodecki

Warszawa, dnia 2 września 1968 r.

Akt nadania Orderu Krzyża Grunwaldu III klasy miastu Kłecku (2 IX 1968)

pochowani zostali w katedrze gnieźn. i w kościele franciszkańskim. Pod koniec XIV w. K. zostało zniszczone przez walkę Grzymalitów z Nałęczami. W poł. XV w. powstała pierwsza szkoła. Przed 1503 wybudowano w mieście szpital dla ubogich mieszczan, a w 1517 kościół pw. św. Ducha (rozebrany w 1943). Przed 1521 wybudowano jeszcze 2 kościoły: pw. św. Krzyża (rozebrany w 1811) i pw. św. Jadwigi (niegdyś św. Jerzego i św. Jadwigi). W 1616 powstał trzeci, drewniany kościół pw. św. Barbary (ob. teren boiska), rozebrany w 1788. Na miejscu byłego kościoła św. Barbary utworzono cmentarz. W 1501 pożar zniszczył miasto. W 1510 zbudowano ratusz. K. miało przywilej organizowania 4 jarmarków rocznie. W 1656, w czasie wojny ze Szwecją, mieszczanin z Kłecka, piwowar Tatak, dowodził oddziałem mieszczan u boku Czarnieckiego w bitwie pod Brzozogajem. Po przegranej Polaków Szwedzi najechali, splądrowali i zniszczyli miasto. W 1811 nastąpiła regulacja zabudowy i ulic. Po 1866 powstały: Biblioteka im. św. Wincentego à Paulo i pol. teatr amatorski. W 1868 założono Towarzystwo Pożyczkowe dla Polaków. Pod koniec XIX w. kursował omnibus z K. do Janowca. Na początku XX w. w mieście były 4 oberże, 1 aptekarz i 1 lekarz. Na przełomie lat 1905 i 1906 doszło tu do strajku dzieci szkolnych, spowodowanego decyzją władz niem. o likwidacji języka pol. w nauczaniu religii. Rodzice i dzieci zdecydowali się na protest. Polegał on na tym, że dzieci nie uczyły się, nie mówiły w szkole po niemiecku, nie odpowiadały na pytania w języku niemieckim. Nauczyciele różnymi sposobami starali się złamać opór uczniów, ale bezskutecznie. Nie pomagało bicie, zastraszanie, wyśmiewanie. Sprawa trafiła do sądu. Strajk ten miał szeroki zasięg. Najbardziej znane są wypadki we Wrześni i stąd w historii pojawia się nazwa: strajk dzieci wrzesińskich. Zaczęły się przesłuchania i aresztowania dorosłych, szukano prowodyrów zajścia. Wg wspomnień uczestników wykorzystano śmierć woźnego szkoły i właśnie na niego zrzucono winę. W tej sytuacji śledztwo zostało umorzone. Najdłużej, bo aż do wiosny 1906, w walce wytrwało 5 dzieci. W 1914 wybudowano kolej łączącą miasto z Gn. Mieszkańcy K. odznaczyli się w walce z okupantem w 1919 i 1939. Za wielkie poświęcenie miasto uhonorowano w 1960 orderem Krzyża Grunwaldu III klasy. W 1986 K. przyjęto w poczet członków Polskiego Komitetu Miast Męczeńskich – Miast Pokoju. W 1871 było tu 1843 mieszkańców (288 ewangelików, 1382 katolików, 168 żydów, 5 chrześcijan innego wyznania), w tym 654 analfabetów; w 1875 – 1909 mieszkańców.

Zabytki. Najcenniejszym zabytkiem miasta jest obecny, parafialny, późnogotycki kościół św. Jerzego i św. Jadwigi z początku XVI w. (przebudowany w 1930). Z dokumentu lokacyjnego wiadomo, że istniał już w 1255, wówczas pw. św. Jerzego, drewniany. Został zniszczony prawdopodobnie w wielkim pożarze miasta w 1510. Następna świątynia została zbudowana w stylu gotyckim, później przebudowana. Pozbawiono ją sklepienia i wieży. W 1521 patronką kościoła, który miał 5 ołtarzy, została św. Jadwiga. Ołtarz gł. w stylu renesansowym został zbudowany w 1596 przez obywatela pozn. Kos-

syora. W środku znajduje się obraz św. Jadwigi, powyżej św. Jerzego, a po bokach sceny z życia NMP. Bardzo ciekawa architektonicznie jest zakrystia z beczkowym sklepieniem. Przed przebudową rozpoczętą w 1934 na dziedzińcu stała drewniana dzwonnica, a w niej 3 dzwony, które zostały zarekwirowane w 1941 i których już nie odnaleziono. Przebudowę świątyni zainicjował ks. kanonik M. Koncewicz, który został przez Niemców rozstrzelany za organizowanie obrony cywilnej miasta. Przebudowę zaprojektował pozn. architekt Michałowicz. Wzniesiono wieżę i dobudowano kaplicę, w prezbiterium postawiono ławki i stalle, wykonano ozdobne kandelabry i balustradę. W czasie II wojny światowej kościół został zamieniony na magazyn; poważnie z tego powodu ucierpiał. W kaplicy kościoła można obejrzeć na belce tęczowej zabytki z kościoła św. Ducha oraz obraz Zesłania Ducha Świętego. Znajduje się tam też ołtarz z obrazem MB z Dzieciątkiem w srebrnych sukienkach, a przy nim wota z 1. poł. XVIII w. oraz chrzcielnica z przełomu XVII i XVIII w. Kościół św. Ducha ob. nie istnieje. Mały, drewniany, usytuowany był w samym centrum miasta, na skrzyżowaniu ulic Domańskiego i Karniszewskiej. Został zbudowany w 1517, w 1833 w wieżę uderzył piorun i nigdy jej już nie odbudowano. Przy wejściu zostały powieszone 2 zabytkowe dzwony. Był to kościół przyszpitalny, jego zadaniem stała się opieka nad ubogimi mieszczanami. Do świątyni należała ziemia, z której utrzymywano przytułek (szpital), schronienie dla ubogich mieszczan. W 1943 Niemcy rozkazali kościół rozebrać. O losach pozostałości jeszcze do dziś krążą legendy, jednak prawdopodobnie posłużyły one do zbudowania domów dla rodzin niem. przybywających do K. ze wschodu.

Małkowo, dzielnica K., teren nad brzegami Jeziora Kłeckiego i Jeziora Gorzuchowskiego. Nazwa pochodzi od staropolskiego słowa „mokwa", czyli chlapa, plucha, słota. Oznaczała więc prawdopodobnie tereny podmokłe, nad jeziorami. Do Małkowa zalicza się też tereny dawnego grodu i podgrodzia. Stał tu kościół św. Krzyża i św. Marcina, który istniał już przed 1521. Jego fundatorami byli prawdopodobnie mieszkańcy. Zachowała się legenda o bogatym rzeźniku, fundatorze kościoła, pragnącym zachować pamięć o swoim synu, który utopił się w pobliskim jeziorze. Świątynia była drewniana, miała ozdobne wieże i 3 ołtarze: św. Marcina, św. Walentego i gł. – Chrystusa Ukrzyżowanego. Ok. 1657 kościół przeniesiono na Rynek i usytuowano w jego płd.-zach. części. Świątynia zaczęła podupadać w XVIII w. Podjęto decyzję o jej rozbiórce. W 1811 spłonęła w pożarze miasta. Prawdopodobnie pewne jej elementy zostały przeniesione do kościoła św. Ducha. Na Małkowie w poł. XIX w. przypadkiem zaleziono niezwykle cenny zbiór srebrnych monet.

Synagoga, ob. nie istnieje, przed II wojną światową K. było miejscem, gdzie stykały się 3 kultury: pol., żydowska i niemiecka. Nie było między nimi nieporozumień, żyły obok siebie bez nienawiści. Żydzi zajmowali się drobnym handlem, byli właścicielami kamienic przy Rynku i mieszczących się tam sklepów; przy ul. Kościelnej znajdowała się ich świątynia. Po wkroczeniu wojsk hitlerowskich synagoga została całkowicie zniszczona. Nie ma żadnych dokumentów, które by mogły pokazać, jak wyglądała. Wg wspomnień mieszkańców był to duży, jasny, okazały dom z gwiazdą Dawida na froncie. Wokół niego znajdował się wysoki płot i mnóstwo zieleni. Budynek usytuowany był bokiem do ulicy. Przy synagodze stał, jak wspominają mieszkańcy, dom kantora, który w dni święte dla Żydów przewodził modlitwie. Naprzeciwko mieszkał rzeźnik żydowski, który w specjalny sposób przyrządzał koszerne pożywienie. Po kulturze żydowskiej nie zachowały się w K. żadne ślady, nie zachował się też cmentarz żydowski – kirkut.

Kościół ewangelicki, ob. nie istnieje, stał w miejscu dzisiejszego Urzędu Gminy. Zbudowany pod koniec XIX w. w stylu neogotyckim, smukły, z czerwonej cegły, z wieżami. Na jednej był zegar, na drugiej metalowy kogut. Duże okna ozdobione były pięknymi witrażami. Za kościołem stał dom kościelnego, a obok do dziś jeszcze stoi „pastorówka", czyli dom pastora. Ze zborem związana jest historia o Niemcu, który musiał wyjechać z K. na wojnę i zostawił w mieście narzeczoną. Ona jednak na niego nie czekała i wkrótce miała wziąć ślub z innym. Podczas uroczystości do świątyni wszedł porzucony narzeczony i zastrzelił najpierw dziewczynę, potem niedoszłego męża, a na końcu siebie. Po wojnie kościół zamieniono na magazyn, z biegiem lat niszczał coraz bardziej. W 1972 zapadła decyzja o jego rozbiórce. W samym K. Niemców nie było zbyt dużo, natomiast okolica była niemal całkowicie zniemczona – do Niemców należały otaczające miasto majątki. W święta wszyscy zjeżdżali wystrojonymi bryczkami pod kościół. W pamięci starszych ludzi pozostał fakt, że z tej pięknej

Kłecko, kościół pw. św. Jerzego i św. Jadwigi

wieży kościoła we wrześniu 1939 syn pastora strzelał do mieszkańców miasteczka. Dziś i po tej kulturze nie ma w mieście śladów. Nie ma kościoła, a niem. cmentarz jest bardzo zniszczony.
Cmentarz parafialny z ładną, małą kaplicą na planie krzyża greckiego znajduje się przy wjeździe do miasta od strony płd. (ul. Dworcowa). W głębi po lewej stronie są 3 miejsca pamięci: pomnik poległych i pomordowanych obrońców K. w 1939, pomnik ku czci powstańców wielkopolskich oraz mogiła harcerzy zamordowanych w 1939. Na cmentarzu pochowano wielu zasłużonych dla miasta mieszkańców, znajdują się tu liczne stare grobowce.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KŁECKO, gmina należąca do pow. gnieźn., obejmująca miasto (2 osiedla) i najbliższe okolice (23 wsie, 21 sołectw), rozciągająca się w płn.-wsch. części woj. wielkopolskiego, na terenie Pojezierza Gnieźnieńskiego, w odległości 16 km od Gn., 25 km od Wągrowca, 55 km od Poznania. Sąsiaduje z gminami: Gn., Łubowo, Kiszkowo, Skoki, Mieścisko i Mieleszyn. Obszar gminy wynosi 131,89 km^2 (122,28 km^2 wsie, 9,61 km^2 miasto), liczy 7769 mieszkańców (stan na 31 XII 2006, miasto – 2728 mieszkańców, wsie – 5041 mieszkańców).
Położenie geograficzno-przyrodnicze. Kłecko z okolicą (podobnie jak Gn.) leży na terenie dawnego jeziora plioceńskiego, na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej, na najwyższej jej części, którą stanowi Wysoczyzna Gnieźnieńska. Krajobraz jej urozmaicają w niektórych miejscach dość znaczne zróżnicowania ukształtowania terenu, będące wynikiem długotrwałego działania lodowców, które pokrywały ten teren w epoce lodowcowej. Pozostały po nich grube pokłady moren o miąższości od 40 do 200 m. Skutkiem ostatniego postoju lodowca na linii Pniewy – Poznań – Gn. – Konin powstał pas charakterystycznych pagórków moreny czołowej, a wśród nich, w zagłębieniu terenu, utworzyły się jeziora. Z tego czasu pochodzą oprócz gnieźnieńskich również obydwa jeziora pod Kłeckiem. W krajobrazie gminy, przeciętym dolinami rynnowymi rzeki Mała Wełna, występuje wiele akwenów: Jezioro Kłeckie (powierzchnia 179 ha), Jezioro Gorzuchowskie (94 ha), część jez. Lednica (teren Lednickiego Parku Krajobrazowego – strefa ciszy), Jezioro Działyńskie (26 ha), Jezioro Biskupickie (24 ha), Jezioro Mistrzewskie (15 ha), Jezioro Dębnickie (8 ha), jez. Bakorce (7 ha, teren Lednickiego Parku Krajobrazowego), jez. Linie (7 ha, teren Lednickiego Parku Krajobrazowego).
Herb, od 1990 tarcza herbowa z mitrą książęcą i rogiem myśliwskim. Wzór herbu określiła Uchwała Rady Miasta i Gminy Kłecko z 15 XII 1990 nr VI/61/90 w sprawie ustalenia herbu gminy.

Mapka z miejscowościami gminy Kłecko

KŁECKO – GRODZISKO NA „BARBARZE” zob. grodziska.

KŁONIECKI FELICJAN (ur. 28 V 1909 w Osowcu w pow. bydgoskim, zm. 27 X 1990 w Gn.), infułat, naukowiec, kaznodzieja. Syn rolnika Mikołaja i Teofili z d. Gordon. W 1928 ukończył gimnazjum klasyczne w Bydgoszczy; studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym w Gn. i Poznaniu, gdzie przyjął święcenia kapłańskie 10 VI 1936. Do 1936 był wikariuszem w Inowrocławiu. W 1939 uzyskał stopień licencjata teologii na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie, tam w Instytucie Biblijnym także licencjat nauk biblijnych. W listopadzie 1939 trafił do więzienia w Inowrocławiu. Od stycznia do czerwca 1940 był w obozie wysiedleńczym w Lądzie nad Wartą. Do 1945 przebywał w Generalnej Guberni, gdzie był katechetą w szkole gospodarstwa domowego i kapelanem sióstr służebniczek, pomagał w duszpasterstwie na terenie diecezji tarnowskiej. W lutym 1945 objął administrację parafii w Jarocinie, a od października 1945 do 1990 wykładał egzegezę Nowego Testamentu oraz teologię moralną i ogólną w seminarium duchownym w Gn.; w latach 1947-53 prowadził nauki biblijne Starego i Nowego Testamentu w Poznaniu, w latach 1954-56 był tam rektorem seminarium duchownego. Od 1946 pracował w sądzie duchownym jako sędzia prosynodalny, jednocześnie w kurii gnieźnieńskiej pełnił funkcje egzaminatora i cenzora ksiąg religijnych, od 1956 był członkiem Rady Administracyjnej, w latach 1959-62 Komisji Prymasowskiej dla Seminariów Zakonnych i wizytatorem, od 1965 delegatem wizytacji domów zakonnych, od 1966 przewodniczącym Komisji Ekumenicznej, w latach 1971-74 wizytatorem parafii dziekańskich. W 1956 mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły

Prymasowskiej, był jej kustoszem i dziekanem. W 1985 otrzymał godność protonotariusza apostolskiego. Doktorat z teologii uzyskał na Uniwersytecie Jagiellońskim. Od 1947 był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Opracowywał teksty do wydań Pisma św. i encyklopedii biblijnych, recenzował przekłady tekstów polskich biblistów, publikował teksty w pismach kościelnych, takich jak: „Ateneum Kapłańskie", „Homo Dei", „Przewodnik Katolicki", „Tygodnik Powszechny", „Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej", brał udział w kongresach i sympozjach polskich biblistów. Od 1960 w Gn. organizował rekolekcje wielkopostne na wyższym poziomie intelektualnym w kościele św. Jerzego i głosił kazania podczas nowenny do Matki Bożej Nieustającej Pomocy w katedrze, od 1980 prowadził pielgrzymki do Ziemi Świętej i Rzymu, wygłaszał konferencje i referaty religijne na spotkaniach stowarzyszeń kościelnych. Był spowiednikiem Zgromadzenia Sióstr Służebniczek, prowadzącego Dom Dziecka pw. św. Wojciecha w Gn., przygotowywał dzieci niedorozwinięte do I Komunii Świętej, wspomagał je materialnie.

KOKOSZKI, dawna wieś, ob. w granicach Gn. Wzmiankowane w 1846. W latach 80. XIX w. dzieliły się na Kokoszki Stare (liczące 10 domów, 86 mieszkańców), Kokoszki Nowe (11 domów, 130 mieszkańców) i folwark (123 ha, 4 domy, 77 mieszkańców).

KOLANOWSKA EWA (ur. 1 V 1921 w Gn., zm. 4 III 1989 w Gn.), z d. Mikołajczak, pseud. „Emilia", n.o. Zofia Wrząsowska, żołnierz Armii Krajowej, Kedywu – kierownik kancelarii Sztabu Dywersji „Sad" Inspektoratu Piotrków Trybunalski Okręg Łódź, dyplomowana ekonomistka. Najstarsza córka Łucjana i Marii z d. Jaroszewskiej. Miała 2 młodsze siostry: Marię i Irenę. Rodzice byli właścicielami drogerii, którą też sami prowadzili. Jej ojciec był członkiem Stronnictwa Narodowego, „Sokoła" i bractwa kurkowego, matka działała w różnych organizacjach społ. i charytatywnych. E.K. wychowana została w tradycji patriotycznej i w poszanowaniu dla pracy nie tylko zawodowej, ale także społecznej. Od 1931 do 1939 uczęszczała do Gimnazjum i Liceum im. bł. Jolenty w Gn. W tej właśnie szkole zetknęła się z harcerstwem, które decydująco wpłynęło na jej charakter i postawę życiową i któremu pozostała wierna do końca. Od 1933 przeszła przez wszystkie stopnie doskonalenia harcerskiego, by już w 1936 zostać drużynową najlepszej w Hufcu Gnieźnieńskim 2. Drużyny im. E. Plater. Swoje obowiązki pełniła z gorliwością, brała również udział w pracach hufca i chorągwi, ponadto udzielała się w Sodalicji Mariańskiej, będąc od 1938 jej prezeską. W maju 1939 zdała maturę. Krótko po wkroczeniu Niemców do Gn. ojciec Ewy został aresztowany, a 11 XI okupanci rozpoczęli akcję wysiedleńczą, w której wyniku jej rodzina została internowana w obozie przesiedleńczym w gnieźn. garbarni. 8 XII 1939 Niemcy zorganizowali specjalny transport kolejowy i po dokładnej rewizji (także osobistej) wywieźli wszystkich przebywających w obozie do Piotrkowa Trybunalskiego. W tym czasie E.K. skupiała się gł. na pomaganiu znajomym, którzy dostali się do obozów jenieckich. Systematycznie wysyłała im paczki, lekarstwa, utrzymywała z nimi kontakt listowny. W październiku 1942 poznała A.H. Moraczewskiego „Morusa", który przekazał jej maszynę zrzutową z niem. czcionką. Pracę w podziemiu zaczęła od pisania na niej dyktowanych jej meldunków, nocnych przepustek, dowodów osobistych na zmienione nazwiska. Stopniowo wciągała się w nurt życia organizacji akowskiej: przenosiła broń i amunicję, a także – dzięki znajomości dyrektora NBP, gnieźnianina – wymieniała pieniądze zrzutowe na serie będące w obiegu w Generalnym Gubernatorstwie. Na początku 1943 złożyła przysięgę w AK, przybierając pseudonim „Emilia" – wymowny dowód harcerskiego rodowodu jej działalności patriotycznej. Została szefem łączności konspiracyjnej kobiet oraz kierownikiem kancelarii Kedywu Sztabu Dywersji „Sad" w Piotrkowie Trybunalskim. Podlegała bezpośrednio komendantowi Kedywu na Obwód Piotrkowski (25 pp AK) – por. A.H. Moraczewskiemu „Morusowi", a w czasie jego nieobecności komendantowi Kedywu na Okręg Łódzki – mjrowi A. Trybusowi „Gajowi". Oficjalnie pracowała wówczas w przedsiębiorstwie melioracyjnym na stanowisku księgowej, co pozwoliło jej na przechowywanie dokumentów sztabowych w służbowym biurku, w szufladach z podwójnym dnem.

Faktycznie była prawą ręką kpt. „Morusa" na terenie Piotrkowa i okolicy. Utrzymywała stały kontakt z oddziałami leśnymi 25 pp („Burza", „Wicher", „Błyskawica") przez pisanie rozkazów, zbieranie meldunków, organizowanie kwater dla żołnierzy i łączników. Robiła wywiady o ruchach wojsk niem., o przewozach amunicji, o obsadzie posterunków, dzięki czemu doszły do skutku różne akcje dywersyjne, np. odbijanie Polaków z transportów do obozów, minowanie torów kolejowych, rozbrojenia posterunków żandarmerii lub granatowej policji. Jej szczególną zasługą było zorganizowanie zespołu kobiet – łączniczek, do którego należała także jej siostra Maria. W końcu 1944 podczas jednej z akcji gestapowskich E.K. i jej siostra zostały aresztowane. Wypuszczone wkrótce na wolność musiały natychmiast z całą rodziną opuścić Piotrków Trybunalski. Na polecenie dowództwa Kedywu zostały wysłane do Rawy Mazowieckiej, a potem do Wolborza, gdzie ukrywały się jako Zofia i Krystyna Wrząsowskie. 23 I 1945 E.K. powróciła do Gn. i podjęła pracę zawodową w odzyskanej drogerii, upaństwowionej w 1950. Studiowała równocześnie w Wyższej Szkole Ekonomicznej w Poznaniu, którą ukończyła w 1951. W 1949 wyszła za mąż za J. Kolanowskiego, magistra ekonomii. Urodziła dwoje dzieci: córkę Annę i syna Piotra, oraz doczekała się sześciorga wnucząt. Jej pracowite życie wypełniały nie tylko praca zawodowa (gł. jako księgowa w różnych przed-

siębiorstwach w Gn.) i obowiązki rodzinne, ale przede wszystkim niezwykle bogata działalność społeczna. Zaangażowała się w odbudowę organizacji harcerskiej na terenie miasta. Dzięki niej już 4 VII 1945 rozpoczął pracę hufiec żeński. Początkowo była jego sekretarką, potem zastępową zastępu drużynowych hufca. Organizowała drużyny w gnieźn. szkołach oraz obozy letnie dla młodzieży harcerskiej w okolicach Gn. W 1947 odbyła kurs podharcmistrzowski w Warszawie, a w latach 70. brała udział w pracach Komisji Historycznej Hufca. Szczególnie angażowała się w pracę w związkach zawodowych i stowarzyszeniach kombatanckich. Za swe dokonania została uhonorowana Krzyżem Walecznych i brązowym Krzyżem Zasługi z Mieczami, a także odznaczeniami kombatanckimi i państwowymi. Pochowana została na cmentarzu św. Krzyża w Gnieźnie.

Lit.: APAK – 1841/WSK; „Biuletyn Informacyjny Zarządu Okręgu Wielkopolska" nr 4/200; *By nie odeszły w mrok zapomnienia*, Warszawa 1976, s. 172; H. Kępińska-Bazylewicz, *Łączniczka Kora*, Warszawa 1994, s. 64, 87; M. Kopa, A. Arkuszyński, H. Kępińska-Bazylewicz, *Dzieje 25 pp Armii Krajowej*, Łódź 2001, s. 75, 436; H. Nowakowski, *Walczyli o Niepodległą Polskę – Wierna Harcerskiemu Przyrzeczeniu*, Gniezno 1998; *Rok Jubileuszowy Hufca Harcerskiego im. Bolesława Chrobrego*, Gniezno 1981, s. 15-17; E. Wawrzyniak, *Na Rubieży Okręgu Łódź*, Łódź 2001, s. 21.

KOLANOWSKI JAN (ur. 10 IX 1919 w Czerniejewie, zm. 21 I 2008 w Gn.), ekonomista. Syn Zygmunta i Marii z d. Siemiątkowskiej. Absolwent Liceum im. H. Poincarégo w Nancy we Francji (1937) oraz Liceum i Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Gn. (1939). Wcielony do wojska wziął udział w wojnie obronnej 1939. Potem uczestniczył w ruchu oporu. W 1949 ukończył studia na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu z dyplomem magistra ekonomii. Zawodowo pracował jako gł. ekonomista w Poznańskim Zjednoczeniu Budownictwa, a od 1961 w Gnieźnieńskich Zakładach Garbarskich. Zajmował się organizacją przedsiębiorstw i ich zarządzaniem, jednocześnie wykładał na kursach w tej dziedzinie. Opracował strukturę organizacyjną dla garbarni w Radomiu i zakładów przemysłu skórzanego w Słupsku. Udzielał się aktywnie w Polskim Towarzystwie Ekonomicznym, Towarzystwie Naukowym Organizacji i Kierownictwa oraz w Towarzystwie Miłośników Gniezna. Był założycielem koła byłych wychowanków Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego w Gn., w którym pełnił funkcje sekretarza i przewodniczącego. Zainicjował powstanie Komitetu Odbudowy Pomnika Bolesława Chrobrego oraz pomników Pamięci Harcerzy Hufca Gnieźnieńskiego i św. Wojciecha w Gn. Został uhonorowany: Złotą Odznaką Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego (1967), odznaką honorową „Za Zasługi dla Województwa Poznańskiego" (1972), Krzyżem Zasługi dla Związku Harcerstwa Polskiego (1986). Przez Towarzystwo Miłośników Gniezna został wybrany Gnieźnianinem Roku 1987 (wraz z żoną Ewą).

KOLARSTWO W GNIEŹNIE, początek kolarstwu w Gn. dało założone w 1916 Towarzystwo Cyklistów, choć gnieźnianie jeździli na rowerach już co najmniej od lat 90. XIX w. Od 1918 organizowano małe formy wyścigów kolarskich. Zapoczątkowany został także cykl wycieczek rowerowych. W 1929 Towarzystwo Cyklistów zorganizowało wyścig kolarski na liczącej 100 km trasie Gn. – Inowrocław – Toruń – Bydgoszcz. Zwyciężył reprezentant Sokoła Inowrocław S. Orczyk. Nagrody dla najlepszych wręczone zostały dzień po zakończeniu wyścigu w Hotelu Europejskim w Gn. Odbył się wówczas także wyścig dla kolarzy na rowerach turystycznych na trasie Gn. – Witkowo – Gn. W 1946 powstała sekcja kolarska przy KS Kolejarz. Działacze tego klubu organizowali pierwsze wyścigi szosowe: Gn. – Września i Gn. – Krotoszyn. W 1946 w wyścigu „O Puchar Polskiego Związku Kolarskiego" 3. miejsce zajął H. → Pełczyński. W latach 1947-48 H. Pełczyński i S. Butkiewicz reprezentowali Gn. w wyścigach szosowych i na torach kolarskich Kalisza, Szczecina, Poznania i Bydgoszczy. Najczęściej sukcesy odnosili w wyścigach na torach płaskich, szczególnie w wyścigach amer. i australijskich. W 1949 H. Pełczyński ukończył 12-etapowy wyścig Tour de Pologne, którego trasa prowadziła przez Gn. Najbardziej znanym kolarzem związanym z Gn. był J. Kowalski, zawodnik LZS Gn., potem LKS Wielkopolska, mieszkający w Lednogórze. W późniejszych latach był reprezentantem Legii Warszawa, członkiem kadry narodowej i olimpijskiej. W latach 1974 i 1976 reprezentował Polskę w Wyścigu Pokoju. W 1976 zdobył 1. miejsce w Tour de Pologne. W 1974 w Montrealu zdobył tytuł indywidualnego mistrza świata amatorów w wyścigu szosowym ze startu wspólnego. W Wyścigu Pokoju z reprezentacją Polski wywalczył w klasyfikacji drużynowej 1. miejsce w 1974 i 3. w 1976. Do dziś J. Kowalski związany jest z Wielkopolską, Gn. i rodzinną Lednogórą.

KOLEJ W GNIEŹNIE, Gn. należało do tej grupy miast wlkp., które najdłużej czekały na poprowadzenie przez nie linii kolejowej. Pierwsze plany powstały w czasie budowy linii Wrocław – Poznań, w poł. lat 50. XIX w. Planowano wówczas przedłużenie linii kolejowej do Bydgoszczy. Ponieważ istniało kilka wariantów trasy, na początku 1855 zawiązał się komitet na rzecz poprowadzenia szlaku przez Gn. W jego skład wchodził m.in. ówczesny burmistrz F. → Machatius, radca dworu Grotkowski, a także kupcy i właściciele ziemscy. Istotną rolę odegrał J. Russak, będący autorem obszernego memoriału uzasadniającego wybór wariantu trasy przez Gn. Wywody zawarte w tym memoriale uzupełniono argumentami techn. opracowanymi przez rządowego geodetę von Arnima. Tekst memoriału wydrukowano i rozesłano do pruskich władz cywilnych i wojskowych. Starania komitetu miał promować pisarz Lens w gazetach na Śląs-

Od lewej: dworzec kolejowy, budynek od frontu, fot. z ok. 1906 r.; dworzec kolejowy, fot. z ok. 1906 r.

sku, gdzie mieściło się odpowiedzialne za budowę Górnośląskie Towarzystwo Kolei Żelaznych, a poparcia idei udzielili m.in. prymas L. Przyłuski oraz Izba Handlowa w Poznaniu. Również magistrat Gn. zwrócił się o pomoc do króla Prus Fryderyka Wilhelma IV. Jesienią 1856 nastąpiło pozytywne dla miasta rozstrzygnięcie, które ostatecznie potwierdzone zostało rozporządzeniem rządu ze stycznia 1857. W tym samym czasie Rosja i Prusy zamierzały połączyć koleją Warszawę z Wielkopolską. Jednym z rozważanych wariantów było połączenie Łowicz – Gn., na rzecz którego optował ponownie J. Russak. W myśl przedstawionych planów Gn. miałoby odgrywać rolę centralnego punktu przeładunkowego w handlu z Prusami. Rozpoczęte starania nie tylko u władz pruskich, ale także u ros. namiestnika Królestwa Polskiego i u cara Rosji nie przyniosły jednak pozytywnego skutku i ostatecznie linię poprowadzono z Warszawy do Torunia. W 1859 Górnośląskie Towarzystwo Kolei Żelaznych zostało przejęte przez państwo pruskie i odstąpiło od przyznanej koncesji na budowę linii przez Gn. Równocześnie pojawiły się problemy z wywłaszczaniem ziemi pod projektowaną inwestycję. W rezultacie zbiegu niekorzystnych okoliczności plany budowy zostały odłożone na okres 10 lat. Dopiero energiczne starania naczelnego prezesa Prowincji Poznańskiej K. → Horna zaowocowały powierzeniem inwestycji Górnośląskiej Dyrekcji Kolei, która ją sfinalizowała w 1872. W końcu lat 70. XIX w. rozpoczęto budowę linii Oleśnica – Gn., którą ukończono w 1882. Istniały wówczas w Gn. 2 odrębne dworce, które połączono w całość w 1884. W 1887 zakończono budowę linii do Nakła nad Notecią. Odtąd Gn. stało się węzłem, w którym przecinały się szlaki Poznań – Bydgoszcz/Toruń oraz Oleśnica – Nakło. W końcu XIX w. szybko wzrastała liczba przewozów pasażerskich i handl. oraz liczba zatrudnionego personelu (w 1890 100 osób, a w 1906 już 225). Kolejną inwestycją była budowa linii Gn. – Kłecko – Skoki, która miała się przyczynić do ekon. rozwoju płn. części powiatu. Oprócz linii normalnotorowych w Gn. rozpoczynała się linia wąskotorowa do Powidza i Mielżyna, służąca pierwotnie do transportu buraków cukrowych, a w 1895 odkupiona przez pow. witkowski i przekształcona w linię handl.-pasażerską. Po odzyskaniu niepodległości (1918) linia ta została przedłużona do Anastazewa, w związku z czym miasto uzyskało połączenie z licznymi miastami kujawskimi (m.in. z Włocławkiem, Sompolnem). W II RP do momentu wybudowania nowej linii kolejowej Poznań – Warszawa to właśnie przez Gn. prowadził szlak łączący oba te miasta. Przed wybuchem II wojny światowej przez Gn. przejeżdżały pociągi dalekobieżne krajowe i międzynar., przy czym trasę do Poznania pokonywały nawet w 38 minut. Działania wojenne z lat 1939-45 nie przyniosły większych zniszczeń, a ponadto okupant rozbudował znacznie węzeł kolejowy. W okresie powojennym Gn. było przez wiele lat siedzibą Dyrekcji Rejonowej PKP oraz lokomotywowni o znaczeniu ogólnopolskim. Obie te instytucje zostały zlikwidowane w trakcie zmian organizacyjnych w PKP. Do dzisiaj w Gn. znajduje się Biuro Przejazdów Bezbiletowych. W latach 60. XX w. wybudowano nowy budynek dworca kolejowego, a w poł. następnej dekady zakończono proces elektryfikacji linii Poznań – Inowrocław oraz Gn. – Jarocin. W latach 80. i 90. zlikwidowano szlaki podrzędne i wąskotorowe. Do dzisiaj zachowała się linia Gn. – Anastazewo, na której kursują pociągi turystyczne i którą opiekuje się Sekcja Miłośników Kolei Towarzystwa Miłośników Gniezna. W ostatnich latach na szlakach normalnotorowych w związku z brakiem modernizacji obniżają się prędkości uzyskiwane przez pociągi. Na linii Gn. – Jarocin drastycznie zmniejszyła się liczba połączeń, a w miejsce tradycyjnych pociągów wprowadzono tańsze w eksploatacji autobusy szynowe.
Zob. też zakłady i usługi w Gn.

Lit.: Z. Czartoryski, *O drogach żelaznych podrzędniejszych i najodpowiedniejszej szerokości toru dróg żelaznych wąskotorowych*, wyd. 2, Poznań 1894; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; M. Matuszewski, *Z dziejów Gnieźnieńskiej Kolei Dojazdowej 1896-1986*, Poznań 1987; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, Poznań 1918; F. Zitzlaff, *Preußische Städte im Gebiete des polnischen Nationalitätenkampfes*, Lipsk 1909.

KOLEJOWA ORKIESTRA DĘTA, zespół muz., zał. we wrześniu 1921 w Stowarzyszeniu Kolejarzy z inicjatywy inż. S. Matuszewskiego. Jej pierwszym kapelmistrzem był do 1933 A. Dudniczak. Po nim do 1937 funkcję tę pełnił muzyk orkiestry J. Rzetelski, a następnie (po półrocznym zawieszeniu jej działalności) do wybuchu II wojny światowej T. Wawrowski. W październiku 1921 debiutowała występem podczas otwarcia gnieźn. dworca kolejowego. Koncertowała regularnie podczas świąt państw., branżowych, miejskich, na pogrzebach

Kolejowa Orkiestra Dęta Gnieźnieńskiego Węzła PKP, fot. z lat 30. XX w.

i zabawach, a także podczas I Krajowej Wystawy Powszechnej w Poznaniu. W 1930 składała się z 28 muzyków. W 1945 J. Stręk reaktywował ją, a rok później licząca 29 muzyków, gł. pracowników PKP, orkiestra przeszła pod patronat Związku Zawodowego Kolejarzy, stając się orkiestrą reprezentacyjną miasta. Do 1979 dyrygentem był K. → Franczak, a do 1988 znany pozn. kapelmistrz H. Beimcik. Po nim dyrygentem został M. Paczkowski. Następnie do 1996 był nim B. Tomaszewski, a do 2002 C. Pieczyński. Orkiestra grała podczas uroczystości państw., zabaw i imprez rozrywkowych. Odnosiła sukcesy w eliminacjach i przeglądach orkiestr dętych. Na jej repertuar składały się marsze, uwertury, fantazje, utwory kompozytorów pol. (F. Chopina, S. Moniuszki) i obcych (P. Czajkowskiego) oraz opracowania popularnych melodii ludowych. Po wojnie przewinęło się przez nią ok. 40 muzyków. Byli to m.in. saksofonista J. Breliński, trębacz K. Chudziński, kornecista J. Miczyński, tubiści J. Chlasta i M. Lewandowski, klarnecista C. Pieczyński, saksofoniści E. Czak i A. Staniszewski, waltornista J. Fikus i perkusista Z. Pienta. Za osiągnięcia odznaczona została m.in. Medalem Miasta Gniezna.

KOLIBER, amatorski zespół muz., zał. w 1962 w Powiatowym Domu Kultury mieszczącym się przy ul. Dąbrówki. Do pierwszego składu należeli: grający od 1960 w grupie Jazz Boys J. Jóźwiak – gitara, śpiew, R. Nowicki – saksofon tenorowy i J. Wilczyński – fortepian oraz J. Cieślewicz – klarnet, saksofon tenorowy, J. Sytek – kontrabas i J. Węglewski – perkusja. Repertuar zespołu zawierał standardy jazzowe i swingowe. Występował gł. w swojej siedzibie podczas odbywających się tam 3 razy w tygodniu tanecznych „five'ów", na które chodziła tłumnie młodzież i podczas których zespół zasilał studiujący w Poznaniu gnieźn. muzyk, saksofonista i klarnecista M. Dachtera. Kolibra słuchano na wielu imprezach odbywających się w mieście. Miejscem jego występów był też amfiteatr nad jez. Jelonek, a także pozn. kluby studenckie. Występował też w innych miastach woj. poznańskiego. W 1964 nowym pianistą został E. Kaczmarek, a perkusistą J. Cholewa. Do zespołu dołączyła też wokalistka K. Pieckielon, która w 1964 za wykonanie piosenki *Daj mi zachować wspomnienia* zdobyła III nagrodę w pozn. konkursie „Piosenka polska dwudziestolecia". W 1965 zespół nagrodzono na wojew. przeglądzie w Chodzieży. W tym składzie dotrwał on do 1966, wykonywał oprócz jazzowych standardów przeboje P. Anki, T. Steela, The Animals, Czerwono-Czarnych, Niebiesko-Czarnych i C. Niemena. W 1966 w składzie K. znaleźli się: gitarzysta basowy J. Przybylski oraz wokalista i gitarzysta J. Izbiński, rozszerzający jego repertuar o klasykę rock and rolla. Rok później zespół rozwiązał się. K. Pieckielon podjęła współpracę z Estradą Poznańską, występowała m.in. z duetem D. Rinn i B. Czyżewski oraz ze Z. Sośnicką, a E. Kaczmarek i J. Cieślewicz grali w zespole Miron Band.

Zespół muzyczny „Koliber"

KOŁACZKOWO, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 408 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 379,97 ha. Wieś wzmiankowana w 1399. W 1520 K. wraz z dworem oddawało dziesięcinę do kościoła św. Mikołaja w Witkowie. W 1703 do wsi przyjechał kat gnieźn., który za swe usługi pobrał kwotę 24 złp. W parku krajobrazowym znajduje się neogotycki dwór w stylu ang. z XIX w. W latach 80. XIX w. Kołaczkowo wieś i folwark miały 19 domów, 229 mieszkańców (4 ewangelików, 225 katolików), w tym 107 analfabetów. Pod koniec XIX w. majątek stanowił własność spolonizowanej rodziny niem. baronów von Graeve i liczył 685 ha. Później własność Prądzyńskich, a od 1906 do 1939 rodziny Mukołowskich.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

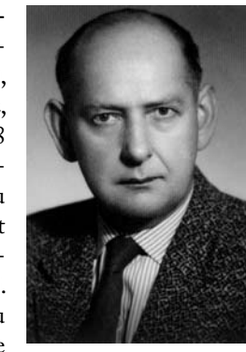

KOŁACZKOWSKI ZDZISŁAW (ur. 9 III 1910 w Żerkowie, zm. 6 VI 1985 w Gn.), profesor medycyny, lekarz, naukowiec i pedagog. W 1928 rozpoczął studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego, jako student III roku podjął pracę w Zakładzie Anatomii Opisowej. Brał udział w prowadzeniu ćwiczeń prosektoryjnych ze studentami I roku. Przygotował unikatowe preparaty stawów i więzadeł, przez kilka dekad wykorzystywane w pracy dydaktycznej. Dyplom lekarski uzyskał w 1934. Do 1939 pracował jako starszy asystent w Zakładzie Anatomii, równocześnie specjalizował się w dziedzinie chorób skórnych w Klinice Dermatologii Uniwersyte-

tu Poznańskiego. Podczas kampanii wrześniowej służył jako lekarz eskadry liniowej lotnictwa. Po miesięcznym pobycie w niewoli powrócił do Gn. W 1945 ponownie objął swoje stanowisko w Zakładzie Anatomii Opisowej Uniwersytetu Poznańskiego. W latach 1947-51 pełnił funkcję lekarza naczelnego Ubezpieczalni Społecznej w Gn. Od 1952 do 1953 wykładał anatomię w 2-letniej szkole felczerskiej w Gn. W 1953 objął stanowisko adiunkta w Zakładzie Anatomii i Biomechaniki Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Poznaniu. W 1963 uzyskał stopień docenta, a w 1974 tytuł profesora nadzwyczajnego nauk medycznych. Od 1965 do 1983 pełnił funkcję kierownika Zakładu Anatomii Czynnościowej Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego. Był współautorem *Podręcznika do ćwiczeń anatomicznych* (1967), autorem podręcznika *Anatomia funkcjonalna w zakresie studiów wychowania fizycznego* (1965). Opublikował ponadto 45 prac nauk. i poglądowych. Był znakomitym pedagogiem i promotorem prac naukowych.

KOŁO ARTYSTYCZNO-DRAMATYCZNE IM. LUDWIKA SOLSKIEGO, powstało w marcu 1946 w Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącym im. Bolesława Chrobrego w Gn. z inicjatywy Konstantego Gliszczyńskiego, wieloletniego opiekuna koła. W początkowym okresie działalności wystawiło m.in. *Powrót posła* J.U. Niemcewicza (także na scenie Teatru Małego w Poznaniu) i II część *Dziadów* A. Mickiewicza. W 1. poł. lat 50. przedstawiło adaptacje literatury socrealistycznej (*Młoda Gwardia* A. Fadiejewa czy *Jak hartowała się stal* W. Ostrowskiego) oraz wieczorki słowno-muzyczne i konkursy recytatorskie, a w 2. poł. tej dekady kontynuowało wystawianie klasyki literatury światowej. Od 1963 krótko opiekował się kołem aktor Teatru im. A. Fredry Jerzy Siech. Działało aktywnie do początku lat 70., a następnie jego rolę przejął szkolny klub → Proscenium.

KOŁO MŁODZIEŻY POLSKIEGO CZERWONEGO KRZYŻA W SZKOLE IM. ŚW. MICHAŁA W GNIEŹNIE, organizacja zał. w 1924 w Gn. Inicjatorem jej powstania i założycielem był Czarnota. Stworzono 6 sekcji: 1) korespondencyjną – zajmowała się listowną wymianą doświadczeń i informacji z kołami młodzieży PCK w Polsce, Czechosłowacji i USA; 2) ogrodową – jej zadaniem była pielęgnacja roślin w ogródkach szkolnych; 3) higieniczną – dbającą o czystość dzieci; 4) zabawową – przygotowującą uroczystości, tańce i przedstawienia; 5) ratowniczą; 6) dożywiania – jej członkowie dostarczali śniadania najuboższym dzieciom. Prezesami koła byli: Dąbrowska, Mulewska, Lubińska, Kurkowiakówna, Pawlak, Wesołowski, Latuskówna. W 1934 popularne wśród młodzieży szkolnej koło liczyło 190 członków, 16 członków wspierających (tzn. grono nauczycielskie) oraz 1 członka honorowego – ks. Napierałę.

KOŁO OŚWIATOWE IM. JULIUSZA SŁOWACKIEGO, pierwotnie Kółko Samokształcące im. J. Słowackiego; statut tej organizacji pochodzi z marca 1921. Celem koła było „ogólne kształcenie umysłowe i rozszerzanie zakresów wiadomości dotychczas nabytych". Utrzymywano czytelnię i bibliotekę, w której znajdowały się potrzebne książki, organizowano wykłady, spotkania towarzyskie i wycieczki. Szczególnie propagowano postać patrona, organizując odczyty poświęcone życiu i twórczości J. Słowackiego. Członkiem – czynnym, nieczynnym lub honorowym – mógł zostać każdy Polak po ukończeniu 16 lat. Opiekunem koła w 1921 był prof. gimnazjum T. Borczowski.

KOŁO TOWARZYSKIE, organizacja zał. 27 XII 1860 przez dra J. → Tyca, Petrykowskiego i ks. Ławniczaka. Początkowo był to ośrodek ruchu konspiracyjnego, działający pod płaszczykiem organizacji o charakterze oświatowo-kulturalnym, mający na celu krzewienie patriotyzmu. W 1919 wznowił działalność. W myśl statutu gł. celem koła było pielęgnowanie kontaktów towarzyskich oraz dbałość o kwestie społeczne. Wpisowe wynosiło 3 marki, a miesięczna składka 1 markę. 26 II 1919 towarzystwo zwróciło się do miejscowej policji z prośbą o jego zalegalizowanie. W skład zarządu koła weszli: prezes Ch. Jurek, zastępca prezesa Z. → Musiełowa, sekretarz F. → Wierzchaczewski, zastępca sekretarza W. Samberger, skarbnik J. Krentinger, zastępca skarbnika T. Kozłowska oraz radni: J. → Musieł, W. → Szafarkiewicz, ks. S. → Tłoczyński, Z. Samberger.

KOŁO WŁOŚCIANEK, organizacja zrzeszająca 640 członkiń w 29 kołach. Działalność K.W. rozwijała się w różnych kierunkach. Organizowane były kursy, pokazy, konkursy, rekolekcje, dziecińce. Koło utrzymywało 12 dziecińców, w tym 3 stałe. Umożliwiało dziewczętom kształcenie się w Żeńskiej Szkole Gospodarstwa Wiejskiego przez fundowanie stypendiów. Włościanki zasiadały w radach gromadzkich, organizowały świąteczne przyjęcia i obdarowywały biednych. Wykazywały wrażliwość patriotyczną. Na pierwszy plan wysuwały udział w kursach Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej, zbiórkę pieniędzy na cele Funduszu Obrony Narodowej oraz przygotowanie kobiet na wypadek wojny. Prowadziły różnego rodzaju kursy z zakresu hodowli, ogrodnictwa i higieny.

KOMISJA KOLONIZACYJNA DLA PRUS ZACHODNICH I POZNAŃSKIEGO (Ansiedlungskommission für Westpreussen und Posen), działała od 21 VI 1886 do 10 V 1919 (w Polsce) i do 10 III 1924 (w Niemczech). Instytucja utworzona i finansowana przez rząd niemiecki. Jej celem było zwiększenie liczebności ludności niem. i niem. stanu posiadania w Wielkopolsce oraz w Prusach Zachodnich. Siedzibą komisji był Poznań. Swoje zadania komisja realizowała przez zakup ziemi i osiedlanie w nowych lub w już istniejących wsiach niemieckich kolonistów. Tworzone gospodarstwa rolne oddawano niem. osadnikom za rentę lub w dzierżawę. Gn. oraz jego najbliższe otoczenie szybko stały się celem akcji kolonizacyjnej komisji. Pierwszych zakupów w pow. gnieźn. dokonano jeszcze w trakcie

organizowania agend komisji. Zakupiono majątki: Komorowo (15 V 1886) oraz Łubowo (30 VII 1886). Ok. 1906 w trójkącie Gn. – Żnin – Wągrowiec znajdował się wielki, liczący ok. 100 wsi kompleks osad kolonizacyjnych. Gn. objęte zostało również programem tzw. miast osadniczych. Polegał on na otoczeniu wybranego miasta osadami komisji. Wokół Gn. znalazło się kilka wsi komisji: Arkuszewo, Dalki, Kawiary, Konikowo, Kustodia, Piekary. Skutecznym konkurentem dla komisji były pomocnicze instytucje Banku Ziemskiego, tzw. spółki ziemskie oraz Bank Parcelacyjny. Zmierzały one do wzmocnienia chłopskiego stanu średniego przez parcelację zakupionych gruntów. W wyniku ich działalności komisja zmuszona została do kupowania ziemi również od Niemców, z obawy, by nie stała się ona własnością Polaków. Łącznie w pow. gnieźn. własność komisji oscylowała wokół 35-39% jego powierzchni. W 1919 Komisariat Naczelnej Rady Ludowej przekształcił komisję w pol. Urząd Osadniczy, który zarządzał majątkiem zlikwidowanej w Polsce komisji. W Niemczech ekspozytura komisji działała do 1924.

Lit.: *Denkschrift über die Ausführung des Gesetzes, betreffend die Beförderung deutscher Ansiedlungen in den Provinzen Westpreussen und Posen*, vom 26. April 1886 und seiner Nachträge vom 20. April 1898, 1. Juli 1902, 20 März 1908 und 28. Mai 1913 in Jahren 1913, (?) 1914; W. Jakóbczyk, *Pruska Komisja Osadnicza 1886-1919*, Poznań 1976;

Wsie i grunty zakupione przez komisję na terenie ziemi gnieźnieńskiej

Nazwa miejscowości (także nieistniejących)	Data zakupu	Powierzchnia zakupionych gruntów w ha	Data zakończenia osadnictwa	Liczba gospodarstw kolonizacyjnych	Od kogo zakupiono (P – Polak, N – Niemiec)
1	2	3	4	5	6
Arkuszewo	1893	463	1897	20	P
Baranowo	1887	25	1887	1	P
Birkenhof (majątek ziemski k. Kowalewa)	1906	104	brak danych	brak danych	N
Biskupice Jeziorne	1887 1904 1905	39 120 87	1 (1887) 16 (1908)	17	P N N
Braciszewo	1886	17	1886	1	P
Brudzewko	1909	112	1911	6	P
Bystrzyca	1906	45	1908	6	N
Charbowo	1904 1904	306 174	1907	30	P N
Chlebowo (nie istnieje, k. Michalczy)	1903 (patrz Michalcza)	patrz Michalcza	patrz Michalcza	patrz Michalcza	patrz Michalcza
Chłądowo	1887	508	1896	25	P
Cytrynowo	1908	92	1912	21	P
Czechy	1889	255	1901	15	P
Dalki	1906	338	1909	57	P
Dąbrowa (nie istnieje)	1912	6,5	brak danych	brak danych	N
Drachowo	1905 1905	25 98	1907	9	brak danych P
Duszno	1901 (razem z Lubiniem, Rolandeseckiem (?) i Wydartowem) 1902 1913	patrz Wydartowo 93 33	patrz Wydartowo brak danych	patrz Wydartowo brak danych	N brak danych P
Dziadkowo	1904	9	1907	patrz Popowo Tomkowe	N
Dziadkówko	1908	43	1909	3	P
Dziekanowice	1909	62	1910	4	P
Florentynowo	1904	58	1906	8	N
Gaj	1887 (patrz Rudki)	patrz Rudki	patrz Rudki	patrz Rudki	patrz Rudki

1	2	3	4	5	6
Gorzykowo	1897 (patrz Gorzykówko)	patrz Gorzykówko	patrz Gorzykówko	patrz Gorzykówko	patrz Gorzykówko
Gorzykówko	1897 (razem z Gorzykowem) 1898	472 0,2	1899	31	P
Goślinowo	1909	1778	1910	35	N
Grabowo-Wykno	1913	138	brak danych	brak danych	P
Gulczewo (nie istnieje, k. Charbowa)	1904 (patrz Charbowo)	patrz Charbowo	patrz Charbowo	patrz Charbowo	patrz Charbowo
Gurówko	1906	284	1909	13	N
Jankowo Dolne	1898	755	1903	32	N
Jankówko	1898 1898 1904	111 29 55	1898 1898 1905	1 1 2	N
Jastrzębowo	1902	104	1905	4	N
Jerzykowo	1906	113	1908	7	N
Kamieniec	1906	18	1907	1	P
Karniszewo	1903	663	1907	34	N
Karsewo	1899	293	1911	19	N
Kawiary (ob. Gniezno)	1906	125	brak danych	brak danych	brak danych
Kleryka (ob. Gniezno)	1911	106	1913	24	N
Kłecko	1902 1902 1904 1906 1906 1906 1908	43 19 0,2 215 3 11 18,5	1905 1905 1904 1909 1909 1909 1909	19	N N P N N P N
Kołaczkowo	1907 (patrz Witkówko)	patrz Witkówko	patrz Witkówko	patrz Witkówko	patrz Witkówko
Komorowo	1886 1905	299 14	1890 1905	16	P N
Konikowo	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
Kowalewo	1904 (patrz Popowo Tomkowe) 1905	17 129	1907 1905	patrz Popowo Tomkowe 1	N N
Kozłowo	1900 1904 1909	62 71 76	1901 1905 brak danych	9	P N N
Krzyszczewo	1904 (patrz Modliszewo) 1905	patrz Modliszewo 56	patrz Modliszewo 1908	patrz Modliszewo 5	patrz Modliszewo N
Kustodia	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
Lednogóra	1888 (razem z Wojnowem)	940	1902	40	P
Lipe	1887 (patrz Ruchocin)	patrz Ruchocin	patrz Ruchocin	patrz Ruchocin	patrz Ruchocin
Lubiń	1901 (patrz Duszno)	patrz Duszno	patrz Duszno	patrz Duszno	patrz Duszno

1	2	3	4	5	6
Lulkowo	1906 1906 1907 1909 1908 1910	70 96 46 77 113 38	1908	31	P N P P P P
Łabiszynek	1909	1773	brak danych	brak danych	N
Łagiewniki Kościelne	1904	435	1908	39 (razem z Olekszynem)	N
Ławki	1910	387	brak danych	17	P
Łopienno	1904	815	brak danych	brak danych	N
Łubowo	1886 1886 (razem z Łubówkiem)	468 269	1890	41	P N
Łubówko (nie istnieje)	1886 (patrz Łubowo)	patrz Łubowo	patrz Łubowo	patrz Łubowo	patrz Łubowo
Malenin	1903 1903 1903 1906	28 18 14 142	1907	14	P P P N
Małachowo Kępe	1888	238	1896	13	P
Mączniki	1887 1906	11 44	1887 1906	1 2	P N
Mąkownica	1903 1905	150 1,5	1903 1906	13 1	P
Miaty	1914	180	brak danych	brak danych	N
Michalcza	1887 1903 (razem z Chlebowem)	324 282	1890 1910	32	P N
Mieleszyn	1892	430	1896	39	P
Mielżyn Stary	1906 1906 1906 1906 1906 1906	293 324 16 13 18 25	1908	20	P
Mnichowo	1887 1903	15 409	1887 1905	28	N P
Modliszewo (razem z Krzyszczewem i Napoleonowem)	1904	944	1908	38	P
Napoleonowo	1904 (patrz Modliszewo)	patrz Modliszewo	patrz Modliszewo	patrz Modliszewo	patrz Modliszewo
Obora	1906 1906	74 17	1908 1906	2 1	P N
Olekszyn	1898	218	1903	patrz Łagiewniki Kościelne	N
Osiniec	1904 1906 1906 1906 1906 1906	38 125 30 26 125 58	1904/1907	39	N N N N P P
Ostrowite	1886	610	1890	20	P

1	2	3	4	5	6
Owieczki	1896	549	1903	38	N
Piekary	1905 1906 1906	179 24 154	1909	37	N
Pierzyska	1904	175	1905	15	N
Polska Wieś	1907	190	1908	16	P
Popielewo	1906	82	1908	5	P
Popkowice	1906	125	brak danych	brak danych	brak danych
Popowo Tomkowe	1903 1904 1904 1904 (razem z Kowalewem) 1904 (razem z Dziadkowem)	442 107 16 17 9	1907	39	— — N N N
Potrzymowo	1903 1905 1909	56 64 1,6	1908	7	N N P
Pustachowa (razem z Szewcami)	1906	60	brak danych	brak danych	brak danych
Pyszczyn	1887 1887	21 20	1887	2	P
Ruchocin	1887 1887 (razem z Lipem)	953 256	1896	41	P
Rudki (nie istnieje, k. Chłądowa; razem z Gajem)	1887	89	1891	3	P
Rybno Wielkie	1891	898	1898	51	P
Rzegnowo	1895 1906 (razem z Żydówkiem)	421 222	1900 1906	45	N
Skiereszewko	1904 (patrz Skiereszewo)	patrz Skiereszewo	patrz Skiereszewo	patrz Skiereszewo	patrz Skiereszewo
Skiereszewo (razem ze Skiereszewkiem)	1904	224	1908	18	N
Skrzetuszewo	1904 1904 (razem z Witakowicami)	200 467	1908	40	N
Sokolniki	1886	336	1889	18	P
Sroczyn	1906	241	1907	17	N
Strychowo	1907 1909/1910	519 3	1909	25	N
Strzyżewo Paczkowe	1888	340	1894	18	P
Strzyżewo Smykowe	1898	456	1901	26	N
Strzyżewo Witkowskie	1905	98	1908	4	P
Szewce (k. Osińca; razem z Pustachową)	1906 (patrz Pustachowa)	patrz Pustachowa	patrz Pustachowa	patrz Pustachowa	patrz Pustachowa
Świniarki	1886 (patrz Świniary)	patrz Świniary	patrz Świniary	patrz Świniary	patrz Świniary

1	2	3	4	5	6
Świniary Dolne i Górne (razem ze Świniarkami)	1886 1886 (razem ze Świniarkami)	588 273	1890	35	P
Trzemeszno	1909	29	brak danych	brak danych	N
Trzemżal	1896 1901 1902	472 24 25	1901/1902	35	N N P
Turostowo	1903	566	1906	29	P
Ujazd	1907 1908	1,5 221	1909	14	grunty szkolne P
Ułanowo	1892	531	1903	29	P
Waliszewo	1890 1990	182 177	1897 1903	17	N
Wełnica	1904	27	1904	1	P
Węgorzewo	1906 1906 1906	406 125 13	1910	34	N
Wilkowyja	1903 1905	386 382	1905 1908	45	własność państwowa
Winiary	1905	90	1905	1	N
Witakowice (k. Skrzetuszewa)	1904 (patrz Skrzetuszewo)	patrz Skrzetuszewo	patrz Skrzetuszewo	patrz Skrzetuszewo	patrz Skrzetuszewo
Witkowo	1897 1904	22 10	1909 1908	7 3	N P
Witkówko (razem z Kołaczkowem)	1907	157	1909	11	N
Wola Skorzęcka	1887	66	1887	1	P
Woynowo	1888 (patrz Lednogóra)	patrz Lednogóra	patrz Lednogóra	patrz Lednogóra	patrz Lednogóra
Woźniki	1886 1903	31 176	1886 1904	21	P N
Wydartowo	1901 (razem z Dusznem) 1902 1904 1905	546 93 61 124	1908	63	N
Zdziechowa	1886 1906	63 44	1909	2	P
Żółcz	1887	13	1887	1	P
Żydówko	1906	56	1905	1	P
Żydówko (folwark k. Rzegnowa)	1906 (patrz Rzegnowo)	patrz Rzegnowo	patrz Rzegnowo	patrz Rzegnowo	patrz Rzegnowo

L. Trzeciakowski, *Walka o polskość miast Poznańskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 1964; idem, *Rozwój kapitalistycznego miasta* (*1871-1918*), w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 529-585; dane w tabeli wg: Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gnieźnie, Komisja Kolonizacyjna dla Prus Zachodnich i Poznańskiego w Poznaniu, sygn. I 10, I 11, I 12, V 3665.

KOMITET TARGÓW KOŃSKICH, organizacja utworzona 23 IV 1925 w Gn. Jej zadaniem było organizowanie targów koni szlachetnych i użytkowych wraz z różnego rodzaju pokazami i zawodami sport., połączonymi z loterią. Komitet był sądownie zapisanym towarzystwem. W 1936 zmienił nazwę na Gnieźnieńskie Towarzystwo Jeździeckie. Prezesem był I. Łyskowski.

KOMITET WYKONAWCZY TYMCZASOWEGO KOMITETU LUDOWEGO, wybrany 23 I 1945 na posiedzeniu Tymczasowego Komitetu Ludowego, pełnił funkcję Zarządu Miasta. Pracami komitetu kierował Czesław Kończak. Skład wg stanu na dzień

23 I przedstawiał się następująco (zebranie poranne): Ignacy Andrzejak, Jan Bogdas, Tadeusz Dajewski, Zefiryn Engler, Klaudiusz Górski, Stanisław Jakubowski, Wawrzyniec Jakubowski, Stefan Kaczmarek, Stanisława Kaczmarkowa, Stanisław Kamiński, Czesław Kończak, Dominik Kończak, Mieczysław Kunicki, Stanisław Maciaszczyk, Roch Ostrowski, Edward Pikutowski, Andrzej Piwarski, Franciszek Podwatrasiewicz, Władysław Ratajczak, Roman Sobczak, Kazimierz Tomaszewski, Roman Żmudzki. W miarę potrzeb poszerzano jego skład osobowy. 23 I (wieczorem) do komitetu włączono: Wincentego Gastę, Stanisława Gadzińskiego i Andrzeja Wenzla.

Lit.: Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gnieźnie, Akta miasta Gniezna, sygn. 2673; *Organizowanie oswobodzonego Gniezna w świetle faktów*, „Nowy Czas" 1945, nr 3, 5, 9; J. Wisłocki, *Kształtowanie socjalistycznego Gniezna*, w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 730-754.

KOMOROWO, wieś w gminie Kłecko, parafia Waliszewo, ob. 160 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 393,36 ha. Wzmiankowane w 1357, należało wówczas do kapituły gnieźn. Ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do Waliszewa, wzmiankowana również w 1580. W latach 80. XIX w. liczyła 13 domów, 156 mieszkańców (32 ewangelików, 124 katolików), w tym 66 analfabetów. Znajduje się tu dwór z przełomu XIX i XX w.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KONFESJA ŚW. WOJCIECHA zob. katedra gnieźnieńska

KONGRES KRAJOZNAWSTWA POLSKIEGO W GNIEŹNIE, **V**. Kongres odbył się w jubileuszowym roku 2000 (8-10 IX). Kongresy krajoznawcze są gł. zgromadzeniami programowymi pol. krajoznawców. Pierwszy kongres odbył się w 1929 w Poznaniu. Kolejne w 1970 w Gdańsku, w 1980 w Płocku, w 1990 w Opolu. Hasłem przewodnim kongresu w Gn. było „Krajoznawstwo źródłem tożsamości narodowej". Główne obrady toczyły się w auli Liceum im. Bolesława Chrobrego. Uczestniczyło w nim 600 osób, gł. z kraju, ale i z zagranicy: działacze PTTK, towarzystw regionalnych, pracownicy nauk. wyższych uczelni, nauczyciele. Gośćmi byli m.in. przedstawiciele władz centralnych, podsekretarz stanu B. Labuda, wojewoda poznański S. Tamm, marszałek woj. wielkopolskiego S. Mikołajczak, prezydent m. Gn. B. Trepiński, generalny konserwator zabytków M. Rubnikowicz. Gościem honorowym był premier Brandenburgii M. Stolpe. Listy okolicznościowe skierowali m.in. prezydent RP A. Kwaśniewski, marszałek sejmu M. Płażyński, minister edukacji E. Wittbrodt i minister gospodarki T. Domocik. W toku obrad plenarnych wygłoszono 6 referatów, w czasie obrad 4 zespołów – 17 referatów. Ich autorami byli pracownicy nauk. wyższych uczelni, krajoznawcy, działacze społeczni. Obradom kongresu towarzyszyły liczne imprezy i spotkania. Kongres uchwalił 2 dokumenty oraz Rezolucję Programową. Stanowić one miały wytyczne programowe działalności krajoznawczej na najbliższe 10-lecie. W rezolucji stwierdzono potrzebę pogłębiania poczucia tożsamości narodowej oraz umiejętnego znajdowania miejsca w zjednoczonej Europie zarówno przez państwo polskie, jak i przez Polaków.

Znak graficzny Kongresu PTTK w Gnieźnie (8-10 IX 2000)

KONIKOWO, dawny folwark należący do wsi Kawiary, ob. w granicach Gn. Wzmiankowane w 1243 jako własność klasztoru Bożogrobców w Gn. W latach 80. XIX w. było tu 5 domów, 58 mieszkańców.

KONSYSTORZ GNIEŹNIEŃSKI W ŚREDNIOWIECZU, nazwa „konsystorz" (z łac. *consistorium*) oznacza zgromadzenie doradcze duchownych oraz miejsce zebrania się tego zgromadzenia. W średniowieczu nazwa ta obejmowała sąd (*iuridicium*) i urząd, kancelarię (*officium*) oficjała – stałego sędziego biskupa na terenie diecezji. Oznaczała zatem, zgodnie ze swym pierwotnym znaczeniem, zespół osób duchownych i świeckich skupionych wokół oficjała, a także miejsce sprawowania sądów i załatwiania spraw niespornych, spisywania dokumentów, ksiąg. Pojawienie się instytucji oficjalatu biskupiego w Polsce należy wiązać z uzyskaniem przez duchowieństwo pol. na początku XIII w. przywileju osobnego sądownictwa stanowego – *privilegium fori*. Sądownictwo to powinien sprawować biskup diecezji – ten jednak ze względu na liczne zajęcia i wyjazdy nie zawsze mógł szybko rozsądzać sprawy należące do jego sądownictwa (*forum*). Stąd też konieczność powołania w stolicy diecezji stałego sędziego biskupa, oficjała. Urząd oficjała wprowadziła w Polsce uchwała synodu prowincjonalnego odbytego we Wrocławiu w 1248 pod przewodnictwem legata papieskiego Jakuba z Troyes. Nakazywała ona biskupom pol. powołanie oficjała z siedzibą w stolicy diecezji, przy katedrze, i przekazanie mu swej władzy sądowniczej we wszystkich sprawach należących do forum kościelnego. Ponawiała to postanowienie konstytucja synodalna legata papieskiego Gwidona, wydana na synodzie we Wrocławiu w 1267. W międzyczasie *privilegium fori* zostało faktycznie uznane przez książąt dzielnicowych (przywileje potwierdzające osobne sądownictwo stanowe dla duchowieństwa), dlatego też wzrosła liczba spraw rozpatrywanych przez sądy kościelne i konieczne stało się usprawnienie biskupiego sądownictwa. Pierwszym znanym oficjałem gnieźn. był najprawdopodobniej Ulryk, oficjał arcybiskupa → Jakuba Świnki (wspominany w 1287), kolejnym – już pewnym – Andrzej, oficjał tego samego arcybiskupa (wspominany w latach 1298-99).

Na czele konsystorza stał oficjał: sędzia mianowany przez biskupa (arcybiskupa) i przez niego odwoływany. Zakres jego kompetencji określały szczegółowo akty nominacyjne, była to jednak zazwyczaj jurysdyk-

cja zwyczajna, taka sama jaka przysługiwała biskupowi, z wyjątkiem spraw zastrzeżonych przez mocodawcę (np. spraw prałatów i kanoników kapituły). Obejmowała wszystkie sprawy należące do forum kościelnego, tj. przede wszystkim sprawy cywilne i karne duchownych (sprawy cywilne o beneficja, o dziesięciny, sprawy karne o konkubinat, zaniedbywanie obowiązków plebańskich), a także sprawy, w których jedną ze stron był duchowny (spory ze szlachtą o dziesięciny, zabór mienia kościelnego, zranienie, uwięzienie, zabicie osób duchownych), oraz sprawy małżeńskie, testamentowe, o lichwę, o herezję – do forum kościelnego należało też sądownictwo nad świeckimi w sprawach wiary. Oficjał miał również prawo nakładania i zdejmowania kar kościelnych: ekskomuniki i interdyktu. Jego kompetencje terytorialne obejmowały przede wszystkim archidiakonat gnieźn., skąd spływały sprawy licznego w Gn. duchowieństwa katedralnego, duchownych z podmiejskich parafii i z okolicznych miejscowości. Oficjał gnieźn. rozpatrywał także, choć – jak pokazuje lektura ksiąg konsystorskich – już nie tak często, sprawy spoza archidiakonatu, z terenu całej archidiecezji. Jako sędzia arcybiskupa metropolity był jednocześnie instancją drugą: odwoławczą, dla spraw zarówno z archidiakonatu gnieźn., jak i z całej archidiecezji (spływających z 8 istniejących w XV w. oficjalatów okręgowych) oraz z całej prowincji gnieźn. (z poszczególnych diecezji). Rozsądzał także sprawy w trzeciej instancji zlecone przez Stolicę Apostolską, w których jedna ze stron odwoływała się od wyroku oficjała diecezjalnego do Kurii Rzymskiej, a kuria przekazywała sprawę oficjałowi gnieźn. jako swemu sędziemu komisarycznemu (*causae apostolicae*). Arcybiskup powoływał swego sędziego z grona otaczających go duchownych, najczęściej spośród prałatów i kanoników kapituły katedralnej lub niższego kleru katedralnego. Od 2. poł. XV w. oficjałowie mieli już z reguły wykształcenie uniwersyteckie, najczęściej w zakresie prawa kanonicznego, zdobyte w Krakowie lub na uniwersytetach włoskich. Wcześniej wystarczała zazwyczaj znajomość prawa kanonicznego i postępowania sądowego, nabyta w czasie praktyki w konsystorzu, choć wśród oficjałów 1. poł. XV w. zdarzali się też duchowni z tytułem mistrza sztuk wyzwolonych czy doktora prawa, wychowankowie uniwersytetów w Pradze i w Krakowie. Od 2. poł. XV w. oficjałowie pełnili jednocześnie funkcję wikariuszy generalnych arcybiskupa, a zatem zastępowali go w jego czynnościach administracyjnych (z wyjątkiem święceń o konsekracji zastrzeżonych dla posiadacza święceń biskupich, na terenie diecezji). Na czas wyjazdu, nieobecności oficjał powoływał swego zastępcę, nazywanego surogatem lub lokumtenensem. Jego kompetencje określał szczegółowo w akcie nominacyjnym wpisywanym do księgi konsystorskiej – zazwyczaj przekazywał mu pełnię swej władzy, poza prawem wyrokowania ostatecznego w sprawach odwoławczych drugiej i trzeciej instancji. W kancelarii konsystorskiej pracowali także notariusze – duchowni mający kreację notarialną – egzamin uprawniający ich do wystawiania dokumentów (instrumentów notarialnych) o charakterze wiary publicznej, mających pełną moc dowodową przed sądami, szczególnie kościelnymi.

Wg badań Izabeli Skierskiej i Antoniego Gąsiorowskiego w konsystorzu gnieźn. – największej kancelarii konsystorskiej w średniowiecznej Polsce – pracowało w XV w. łącznie 30 notariuszy (jednocześnie kilku). Prowadzili oni księgi konsystorskie, redagowali w formie instrumentów notarialnych oświadczenia stron biorących udział w sporze, wyroki oficjała. Niekiedy osobiście spisywali dokumenty, niekiedy zaś tylko je redagowali, przekazując zadanie spisania pisarzowi (skrybie) konsystorza. Do urzędników oficjalatu należał także oskarżyciel z urzędu – instygator.

Z konsystorzem związana była także spora grupa zawodowych adwokatów (jednocześnie kilkanaście osób), tj. prokuratorów, powoływanych przez strony (rzadziej powód lub pozwany uczestniczyli w sprawie osobiście). Duchowni lub świeccy, zazwyczaj – notariusze publiczni, prowadzili przed sądem z dużą biegłością sprawy swoich klientów. Nie byli jednak urzędnikami konsystorza, ale jedynie reprezentantami stron procesowych. Audiencje sądowe odbywały się najczęściej w dworach (kuriach) oficjałów lub też w domach surogatów, np. na początku XV w. w obszernym domostwie Mikołaja Strzeszkowica z Łagiewnik, długoletniego oficjała (zm. 1419), inicjatora powstania zachowanej do dziś księgi formularzowej dokumentów procesowych. W izbach notariuszy prowadzących księgi dokonywano wpisów spraw niespornych (ustanawianie prokuratorów, oświadczenia o dokonanych transakcjach finansowych: kupnie, sprzedaży dziesięcin), a z czasem przy katedrze pojawiło się specjalnie do tego celu przeznaczone pomieszczenie – kancelaria.

Działanie konsystorza – sądu i urzędu – poznajemy przez źródła, które pozostały po jego działaniu. Najważniejszym produktem działania kancelarii konsystorskiej obok dokumentów są księgi: *Acta causarum consistorii*, zawierające zapisy z przebiegu spraw rozsądzanych przez oficjała (m.in. informacje o ustanowieniu prokuratorów, zeznania stron, wyroki), a także wpisy spraw niespornych. Dla średniowiecza (właściwie dla XV w.) zachowało się blisko 80 ksiąg, każda z nich obejmuje rok, rzadziej 2 lata. Najstarsza rozpoczyna się w grudniu 1403 (rok zaczynano od Bożego Narodzenia). Kolejne serie ksiąg to *Depositiones testium*, zeznania świadków zachowane od 1458 (5 ksiąg dla średniowiecza), *Prolatoria sententiarum*, wyroki oficjałów zachowane od 1433 (3 księgi) i *Constitutiones procuratorum*, wpisy urzędowego ustanawiania pełnomocników przez strony procesowe, zachowane od 1440 (2 księgi).

Lit.: M. Aleksandrowicz, *Źródła rękopiśmienne do dziejów archidiecezji gnieźnieńskiej w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie,* w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 419-432; A. Gąsiorowski, I. Skierska, *Średniowieczni oficjałowie gnieźnieńscy*, „Roczniki Historyczne" 61, 1995, s. 37-85; I. Skierska, *Konsystorz gnieźnieński w XV wieku*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 193-215; A. Vetulani, *Początki oficjalatu biskupiego w Polsce*, „Nova Polonia Sacra" 3, 1939, s. 1-56.

KONWIKT ARCYBISKUPI PW. ŚW. STANISŁAWA BISKUPA I MĘCZENNIKA, zał. w 1895 przez abpa Floriana Stablewskiego w trosce o kształcenie ubogiej młodzieży katolickiej. Podobne placówki odpowiadające po części dzisiejszym internatom szkolnym powstały w Poznaniu i w Ostrowie. W konwikcie wybudowanym tuż obok gmachu seminarium mieszkali katoliccy uczniowie Królewskiego Gimnazjum (czyli liceum) Gnieźnieńskiego. Na założenie i utrzymanie konwiktu łożyli: arcybiskup oraz liczni ofiarodawcy. Placówka miała 38-39 miejsc. Wnioski o przyjęcie, poparte m.in. opinią proboszcza i ostatnim świadectwem szkolnym, składali ojcowie (względnie opiekunowie) chłopców. Opłaty za utrzymanie były dużo niższe niż za stancje prywatne, a wielu najuboższych wychowanków zwalniano z nich. W konwikcie mieściły się: mieszkanie prefekta, pokój wychowawcy i 4 pomieszczenia dla chłopców. Placówka miała własne urządzenia gosp., w których hodowano zwierzęta, nadto łąkę i ogród warzywny. Budynek zelektryfikowano na przełomie 1914 i 1915, a po I wojnie światowej dobudowano pralnię i suszarnię oraz zainstalowano kanalizację. W 1920 założono bibliotekę. Konwikt znajdował się pod ścisłą kontrolą arcybiskupa. Z jego upoważnienia zarządzało nim kuratorium z podlegającym mu prefektem. Pierwszym przewodniczącym kuratorium był ks. oficjał Simon. Gremium to dbało o wypełnianie celów statutowych konwiktu, tj. pobożne wychowanie i pomoc w wykształceniu młodzieży. Stąd starało się o pomoc stowarzyszeń dobroczynnych i osób prywatnych w opłaceniu nauki szkolnej dla najuboższych, organizowało wraz z prefektem korepetycje dla najsłabszych uczniów, wizytowało konwikt, przyjmowało co kwartał relacje prefekta o wszystkich konwiktorzystach oraz prowadziło korespondencję z petentami. Z powodu dużej liczby chętnych na przyjęcie trzeba było czekać nierzadko 2-3 lata. Pierwszeństwo przy przyjmowaniu mieli chłopcy pragnący poświęcić się stanowi duchownemu. Uczniów usuwano za brak promocji do następnej klasy oraz za złe zachowanie. Porządek dnia przewidywał pobudkę o godzinie 6 latem, a o 6.30 zimą, następnie mszę św., śniadanie, poranne lekcje w szkole, obiad, naukę własną i udział w popołudniowych lekcjach gimnazjalnych, ponownie naukę własną oraz czas wolny, kolację i modlitwy wieczorne o godzinie 21. Po niej młodsi szli spać, a starsi mogli się uczyć do godziny 22. Uczniom wolno było przebywać poza konwiktem tylko w związku ze szkołą, w innych zaś wypadkach za zgodą prefekta. Przepisy zobowiązywały uczniów do co najmniej trzykrotnej spowiedzi w ciągu roku, przewidywały też medytacje i konferencje duchowe. Konwikt zakończył działalność jako świecki internat w 1925, kiedy to został przyłączony do seminarium duchownego. Odtąd aż do wybuchu II wojny światowej służył wyłącznie chłopcom pragnącym poświęcić się życiu kapłańskiemu.

Konwikt odegrał w latach zaborów znaczącą rolę w wychowaniu katolickim oraz podtrzymywaniu polskości na ziemi gnieźn. dzięki dbaniu o pol. mowę, kulturę i modlitwę.

Lit.: Archiwum Archidiecezjalne w Gn., AKM Generalia, sygn. 355, 412, 425, 457, 458, 460, 476; A. Kozłowska, A. Kurzeja, M. Sołomieniuk, J. Szymczak, *Konwikt Arcybiskupi w Gnieźnie*, „Zeszyty MTPN" Poznań 1990, s. 75-91.

Budynek konwiktu, założonego w 1895 r.

KOPCZYŃSKI ONUFRY, właśc. Andrzej Kopczyński (ur. 30 XI 1735 w Czerniejewie, zm. 14 II 1817 w Warszawie), ksiądz, pijar, językoznawca, pedagog. W 1752 złożył śluby zakonne w Podlińcu. Od 1758 pracował jako nauczyciel gramatyki, poezji i retoryki w Radomiu, Piotrkowie, Podlińcu, Rzeszowie i Złoczewie oraz jako nauczyciel wymowy w Collegium Nobilium. W latach 1780-92 był członkiem Komisji Edukacji Narodowej i Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, od 1802 członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. Na zlecenie Komisji Edukacji Narodowej napisał podręcznik *Gramatyka dla szkół narodowych* (wyd. 1778-84) wraz z metodycznymi *Przypisami* dla nauczycieli. Wprowadził w nim pol. terminologię gramatyczną i sformułował reguły gramatyczne. Określa się go mianem prawodawcy języka polskiego. Jego dzieło było pierwszym w Polsce nowoczesnym ujęciem gramatyki, odchodzącym od wyłącznie pamięciowego opanowywania reguł, obejmującym zagadnienia powstania i rozwoju języka, łączącym funkcję kształcącą z wychowawczą, opartym na wzorach zachodnioeuropejskich, a zarazem podnoszącym rangę języka ojczystego. O.K. podkreślał wielkie walory języka pol. i jego wyższość nad innymi językami. Jego gramatyka odegrała doniosłą rolę w zachowaniu tożsamości narodowej Polaków pod zaborami. O.K. ma wielkie zasługi w porządkowaniu księgozbioru Biblioteki Załuskich. Działał czynnie na rzecz powstania kościuszkowskiego. W 1798 został aresztowany przez Austriaków i do 1802 był więziony w klasztorach w Nikols-

Czerniejewo, pomnik O. Kopczyńskiego

burgu i Freudentahl. W 1804 został jednym z 6 inspektorów liceum warszawskiego. Od 1807 pracował w Izbie Edukacyjnej, Dyrekcji Edukacyjnej oraz Towarzystwie Przyjaciół Nauk. Został mianowany wizytatorem szkół. Krótko przed śmiercią podjął się opracowania słownika języka polskiego. Ostatecznie twórcą tego dzieła stał się S.B. Linde. O.K. oprócz *Gramatyki* opracował także wiele innych podręczników, m.in.: *Naukę czytania i pisania w elementarzu dla szkół parafialnych i narodowych* (1785), pozycję nowatorską zarówno w treści, jak i pod względem metodycznym (nawiązywał w niej do realiów codziennego życia dziecka wiejskiego), *Zbiór nauki chrześcijańskiej i obyczajowej* (1786), używany jeszcze na początku XIX w., *Prawidła przystojności i obyczajowości dla uczniów* (1806). O.K. jest autorem wielu okolicznościowych wierszy łac., m.in. na cześć Katarzyny II, Stanisława Augusta i Konstytucji 3 maja. Pochowany został najpierw w kościele pijarskim przy ul. Długiej w Warszawie, a następnie na Powązkach. W miejscu urodzenia O.K. – Czerniejewie – znajduje się pomnik upamiętniający tego wielkiego Polaka. Usytuowany jest on przed kościołem św. Jana Chrzciciela.

KOPYDŁOWO, wieś w gminie Kłecko, parafia Dębnica, 73 mieszkańców. Wzmiankowana po raz pierwszy w 1346. W latach 80. XIX w. folwark należący do Działynia, były tu wówczas 3 domy, 94 mieszkańców (24 ewangelików, 70 katolików), w tym 44 analfabetów.

KORMORANY, amatorski zespół muz. powstały ok. 1963 w Powiatowym Domu Kultury w Gn. w składzie: Cezary Olszewski – organy, śpiew, Wojciech Miczyński – saksofon tenorowy, Aleksander Pajkert – gitara, Ryszard Różański – kontrabas i Janusz Kucharski – perkusja. Istniał do 1966. Wykonywał utwory z repertuaru popularnych wtedy wykonawców pol. i zagranicznych, takich jak Czerwone Gitary, P. Szczepanik, The Beatles i The Animals. W latach 1969-71 W. Miczyński grał w znanym zespole bigbitowym Czerwono-Czarni.

KORDOS, dawniej młyn i folwark należący do wsi Gaj w gminie Witkowo, ob. w granicach wsi Gaj. W latach 80. XIX w. liczył 119 ha, 3 domy, 51 mieszkańców.

KORECZNO, dawniej folwark należący do dóbr modliszewskich, ob. leśnictwo należące do okręgu wiejskiego Modliszewo. W latach 80. XIX w. K. liczyło 2 domy, 44 mieszkańców.

KORTOWICZ SEWERYN (ur. 9 I 1840, zm. 25 I 1892 w Gn.), skrzypek i dyrygent. W latach 1832-39 uczył się muzyki w gnieźn. katedralnej szkole muzycznej, w latach 1839-41 we Wrocławiu u B. Hanha, a od 1842 w Dreźnie u K. Lipińskiego. W 1846 wrócił do Gn. i został pierwszym skrzypkiem oraz zastępcą dyrektora → kapeli katedralnej. W 1847 był jednym ze współzałożycieli Gnieźnieńskiego Towarzystwa Muzycznego. W 1849 objął stanowisko dyrektora kapeli, uczynił z niej jeden z najlepszych zespołów kościelnych regionu. Pełnił tę funkcję do 1875, kiedy władze pruskie zwolniły go z pracy wraz z całym chórem i kapelą. Mimo tych trudności nadal prowadził nieetatowy zespół, biorący udział w uroczystościach katedralnych. W 1886 poprowadził reaktywowaną kapelę.

KORYTKOWSKI JAN IGNACY (ur. 31 XII 1824 w Gn., zm. 14 V 1888 w Gn.), biskup nominat, historyk Kościoła, publicysta. Syn kucharza Ignacego i Marii z d. Wleklińskiej. W 1847 ukończył gimnazjum w Trzemesznie i wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu. W latach 1849-51 odbył studia w Münsterze zakończone licencjatem teologii. 30 VI 1851 przyjął święcenia kapłańskie w Poznaniu. Pracował w wikariatach w Śremie, Strzelnie i Krotoszynie; w latach 1855-72 był proboszczem w Trzcinicy k. Kępna, od 1868 – dziekanem i inspektorem szkół parafialnych oraz cenzorem ksiąg religijnych na diecezję poznańską. W latach 1856-57 współredagował pismo „Przyjaciel Ludu Katolickiego", przetłumaczył na język polski G. Trenta *Kazania na Wielki Post* (1869), opublikował mowy żałobne, *Wybór nauk na uroczystość N. Panny Marii* (1876) oraz książeczki do nabożeństwa *Poradnik niebieski* (1876) i *Perła niebieska* (1889). W 1871 został mianowany kanonikiem Kapituły Metropolitalnej w Gn., w 1872 radcą konsystorza, w 1874 wiceoficjałem gnieźn. i delegatem apostolskim archidiecezji gnieźn. w czasie kulturkampfu – z tego powodu więziony 9 miesięcy (1874-75) w Trzemesznie przez władze pruskie za nielegalne sprawowanie urzędu. Potem pracował jako bibliotekarz i archiwista kapituły gnieźn.; do 1878 skatalogował 9-tysięczny księgozbiór, uporządkował 3200 listów, pieczęci, opracował zamieszczone w przypisach komentarze hist., geograficzne i heraldyczne. Jest autorem: żywota prymasa Jana Łaskiego, katalogu arcybiskupów gnieźn. (1881), rozprawy *Prałaci i Kanonicy Katedry Metropolitalnej Gnieźnieńskiej od roku 1000 do dni naszych* (t. 1-9, 1883), dziejów kapituły i ponad 2800 biogramów *Arcybiskupi Gnieźnieńscy, Prymasowie i Metropolici Polscy od roku 1000 do 1821* (t. 1-5, 1887), *Krótkiego opisu historyczno-geograficznego Kościoła Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Poznańskiej* (1888) zawierającego 69 biogramów – te monumentalne dzieła stanowią ogromny materiał do dziejów Kościoła gnieźn., umożliwiły innym badaczom dostęp do zbiorów archiwalnych. Od 1878 jako członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu aktywnie uczestniczył w pracach Wydziału Historycznego – przedstawiał swoje dokonania i publikował w rocznikach towarzystwa. W 1887 został wybrany na członka korespondenta Akademii Umiejętności w Krakowie i otrzymał dyplom honorowego doktora teologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. W 1886 został mianowany oficjałem, a w 1888 otrzymał nominację na biskupa sufragana gnieźn., sakry nie otrzymał z powodu rychłej śmierci.

KORYTKOWSKI PIOTR herbu Mora (zm. 1786), podsędek ziemski gnieźnieński. Syn Antoniego i Barbary Jezierskiej. Na rozdwojonym sejmiku w Środzie w 1764 był sędzią kapturowym poznańskim. W tymże

roku wziął udział w elekcji Stanisława Augusta. 16 VIII 1768 został podsędkiem w ziemstwie gnieźnieńskim. Na sejmie rozbiorowym w 1773 był posłem kaliskim z pow. konińskiego, wchodził również w skład delegacji sejmowej w latach 1773-75. W trakcie jej obrad ściśle współdziałał z podkomorzym gnieźn. Aleksandrem → Gurowskim. Na wniosek P.K. do pojezuickiej Komisji Rozdawniczej woj. gnieźn. powołano Augusta → Sułkowskiego. Przeciwnikom podpisania traktatu rozbiorowego tłumaczył, że utratę części terytorium kraju zrekompensować powinno wprowadzenie lepszych praw. Po sejmie rozbiorowym konstytucją „Nagroda zasłużonym" otrzymał emfiteutyczne starostwo kłeckie w pow. gnieźnieńskim. Posłował na sejm w 1776, wzywał wówczas do zaufania dla polityki króla, który zmierza do wyprowadzenia kraju z nierządu. W 1782 jako poseł gnieźn. został wybrany na sędziego sejmowego. Żonaty z Anną Malczewską. Miał córki: Rozalię, Franciszkę i Weronikę oraz syna Melchiora.

KOSMOWO, wieś w gminie Czerniejewo, parafia Żydowo, ob. 129 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 171,74 ha. Wzmiankowana w 1398. W latach 80. XIX w. folwark należał do Żydowa, liczył wówczas 5 domów, 67 mieszkańców. Znajduje się tu w XIX-wieczny dwór otoczony zadbanym parkiem.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KOSOWO, wieś w gminie Czerniejewo, parafia Żydowo, ob. 129 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 342,12 ha. Wzmiankowana w 1883. W latach 80. XIX w. było tu 17 domów, 156 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 44 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KOSTRZEWSKI BOGDAN (ur. 2 VIII 1915 w Poznaniu, zm. 12 IV 1971 w Poznaniu), archeolog, wykładowca, muzealnik. Studia na Uniwersytecie Poznańskim ukończył w 1939, uzyskując w 1945 tytuł magistra filozofii, prehistorii, antropologii i etnografii. Doktorat na Uniwersytecie Poznańskim uzyskał w 1949; tytuł docenta w 1956. Pracował początkowo jako asystent w Zakładzie Prehistorii – Katedrze Prehistorii Uniwersytetu Poznańskiego (1945-50), następnie w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu (od 1945 – kustosz i zastępca dyrektora muzeum, od 1 IX 1958 do 31 V 1968 – dyrektor muzeum, ustąpił ze względu na stan zdrowia). Prowadził badania z inicjatywy Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949-53 – kierownik badań w Gieczu), następnie był kierownikiem Stacji Giecz Zakładu Archeologii Polski IHKM do 1962. Prowadził wykłady na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1958-63) i na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (1962-66). Był redaktorem naczelnym czasopism „Z Otchłani Wieków" (1947--70) i „Fontes Archaeologici Posnanienses" (1960-68). Był współtwórcą muzeum w Gn. – oddziału Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, powstałego w 1956 → Muzeum Początków Państwa Polskiego i Rezerwatu Archeologicznego w Gieczu. Uczestniczył w licznych pracach terenowych: Biskupin, Gn. (1937-38, w 1948 w katedrze); Chobienice, pow. Wolsztyn (1946); Konin (1946); Wymysłowo (1947); Nowawieś, pow. Szamotuły (1949); Giecz (kierownik badań, 1949-56 i 1964-66); Lipienica, pow. Sulęcin (1957); Stara Kopemia, pow. Żagań (1961); liczne stanowiska badane przez Muzeum Archeologiczne w Poznaniu: Domaradzice, Czacz, Kokorzyn, Pięczkowo; Pysząca, Łomnica, pow. Trzcianka (1962); Smuszewo (grodzisko, 1958). Publikacje książkowe: współautor opracowań zbiorowych: *Gród prasłowiański w Biskupinie. Sprawozdanie...* (1938), *Gniezno w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk* (1939); autor licznych prac popularnych, m.in. *Gród piastowski w Gieczu* (1966), oraz przewodników po wystawach objazdowych, m.in. *Pradzieje Polski Zachodniej* (1960), *Pradzieje Wielkopolski* (1971).

KOSTRZEWSKI JÓZEF (ur. 25 II 1885 w Węglewie pod Pobiedziskami, zm. 19 X 1969 w Poznaniu), pierwszy wielkopolski archeolog z wykształceniem uniwersyteckim. Studiował w Krakowie (1909-10) i Berlinie (1911-14). Twórca pozn. ośrodka archeologicznego. Od 1914 zatrudniony w Muzeum im. Mielżyńskich w Poznaniu. Jeden z organizatorów Uniwersytetu Poznańskiego (1919). Od 1919 profesor prehistorii tegoż uniwersytetu, kierował Katedrą Prehistorii (Archeologii) do 1960, z przerwą w latach wojny, gdy musiał ukrywać się pod obcym nazwiskiem w płd. Polsce, i w latach 1950-56, gdy został odsunięty przez władze komunistyczne. Wychowawca wielu pokoleń archeologów polskich. Organizator i kierownik Działu Archeologicznego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu, od 1950 do 1958 – Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Integrował badaczy prehistoryków z różnych stron Polski w utworzonym przez siebie Polskim Towarzystwie Prehistorycznym (1920), założyciel i redaktor m.in. „Przeglądu Archeologicznego", „Z Otchłani Wieków". Niestrudzony popularyzator archeologii, inicjator Powszechnych Wykładów Uniwersyteckich, kursów dla nauczycieli, a także – w dwudziestoleciu międzywojennym – tajnych wykładów w Prusach Wschodnich. Stworzył podstawy chronologiczne i klasyfikacyjne pradziejów ziem polskich. Rozwijał i propagował teorię autochtonizmu Słowian na ziemiach pol., polemizując z poglądami uczonych niemieckich. Rozpoczął badania i kierował w latach 1934-50 (z przerwą wojenną) ekspedycją wykopaliskową badającą gród kultury łużyckiej w Biskupinie, skupiając tam po raz pierwszy na taką skalę przedstawicieli różnych dyscyplin i rozsławiając pol. ar-

cheologię w świecie. W ostatnich latach przed II wojną światową rozpoczął badania wczesnośredniowiecznych grodów w Gn. i Poznaniu, kontynuowane następnie po wojnie w ramach Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego. W czasie wojny opracował pierwszy zarys kultury okresu wczesnego średniowiecza w Polsce. Członek wielu pol. i zagranicznych towarzystw naukowych. Gł. prace: *Wielkopolska w czasach prehistorycznych* (1914, 1923, 1955 – *Wielkopolska w pradziejach*), *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów* (w: *Prehistoria ziem polskich*, 1939-1948), *Prasłowiańszczyzna* (1946), *Kultura prapolska* (2 wyd.: 1947, 1949, wyd. franc. *Les origines de la civilisation polonaise* – 1949), *Pradzieje Polski* (1949), *Dzieje polskich badań prehistorycznych* (1949), *Kultura łużycka na Pomorzu* (1958), *Zagadnienie ciągłości ziem polskich* (1961), *Pradzieje Pomorza* (1966); redaktor pozycji: *Gród prasłowiański w Biskupinie* (1938), *Gniezno w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk* (1939), *III Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Biskupinie za lata 1938-1939 i 1946-1948* (1950). Upamiętniony w Gn. ulicą, przy której mieści się Muzeum Początków Państwa Polskiego oraz Collegium Europaeum Gnesnense.

KOSZUTSKI HILARY (ur. 31 XII 1822 we wsi Rydzyny w ziemi szamotulskiej, zm. 1896), ksiądz kanonik. Uczęszczał do gimnazjum w Chojnicach (1833-38), w latach 1838-42 uczeń gimnazjum we Wrocławiu, gdzie uzyskał maturę. 19 IX 1846 otrzymał święcenia kapłańskie. Studiował w Berlinie. 2 XI 1851 objął parafię w Mielżynie i Odrowążu, gdzie pozostał aż do śmierci. W latach 1873-95 był dziekanem dekanatu powidzkiego, w 1886 otrzymał godność honorowego kanonika katedralnego w Poznaniu. Przez 45 lat był proboszczem parafii w Mielżynie, gdzie prowadził szeroką działalność kościelno-religijną i oświatową. Aktywnie pracował społecznie. Od 1860 zajmował się pisaniem (monografia *Obrazek historyczny Mielżyna i kościoła parafialnego w Mielżynku*). W swych utworach poruszał sprawy wychowawcze. Zorganizował nowoczesne na ówczesne czasy duszpasterstwo, obejmujące sferę sakralną i rozległy obszar pracy społ., był wielkim patriotą. Założył czytelnię dla dzieci szkolnych i parafian, dbał o religię, kulturę, szkolnictwo. Należał do prekursorów misji społ. Kościoła, która pojawiła się w Wielkopolsce po encyklice papieża Leona XIII *Rerum novarum* z 1891. Kapelan w czasie powstania w 1848, solidaryzował się z ruchem wyzwoleńczym pod zaborem carskim.

KOSZYKÓWKA W GNIEŹNIE, pierwsze wzmianki o k. w Gn. datowane są na 1926. Wśród grających w tych latach zawodników wyróżniali się: R. Kapera, L. Nory, W. Kopaczewski, M. Raduła, S. Micuła, E. Paulus oraz wspierający zespół lekkoatleci K. Michalak i B. Idziński. W 1930 drużyna gnieźn., uzupełniona o M. Dziela i Z. Kasprzaka, stanowiła już skonsolidowany zespół. Wygrywał on spotkania z drużynami z Ostrowa Wlkp., Krotoszyna, Wrześni, Inowrocławia i Poznania. W latach 1946-50 powstała bardzo silna drużyna Kolejarza Gn., która pod kierownictwem świetnego zawodnika, trenera i organizatora L. → Birgfellnera przystąpiła do rozgrywek mistrzowskich, wojew. i krajowych. W składzie zespołu znajdowali się: L. Birgfellner, L. Nowicki, E. Rajewski, M. Dziel, E. Jańczak, A. Graczyk, C. Majerowicz, R. Józefowicz, M. Jaśkowiak, Z. Kapela, R. Pater i Narękiewicz. Po zwycięskim zakończeniu rozgrywek na szczeblu okręgu oraz zajęciu 1. miejsca w strefie zach.-płn. Kolejarz Gn. przystąpił do walki o awans do I ligi. Przegrał jednym punktem rozegrany w Krakowie, decydujący mecz z Polonią Warszawa. Od 1950 drużyna występowała w II lidze. Zespół grał w składzie: H. Blechacz, J. Dziel, B. Spachacz, W. Bilski, A. Paulus, R. Lieske, E. Graczyk, W. Arciszewski, R. Blaszkowski i B. Kusz. Drużyna spadła do III ligi, lecz odniosła sukces w rozgrywkach o Puchar Polski, w których zwycięstwa nad Polonią Leszno, Astrą Bydgoszcz i KS Nowa Sól doprowadziły Kolejarza do finału strefowego. W III lidze zespół radził sobie bardzo dobrze. Do składu dołączyli J. Rzepczyński, T. Bogajewski i B. Michalak. Do rozgrywek mistrzowskich w 1955 zgłosiły się 2 zespoły gnieźn.: KS Stella i KS Start. Wśród gnieźn. koszykarzy pojawiły się nowe twarze, m.in.: A. Mrówczyński, T. Zasada, Z. Antoszak, M. Wiśniewski, J. Chojnicki, J. Kil, R. Sowiński, J. Skotarczak i bardzo młody, utalentowany M. Łopatka. W większości młodzi koszykarze grali bardzo dobrze i odnosili sporo zwycięstw na parkietach Poznania, Inowrocławia, Bydgoszczy, Gdańska i Gdyni. Najzdolniejszym zawodnikiem okazał się M. Łopatka, który zrobił wielką karierę w pol. koszykówce. Dostrzeżony przez pozn. szkoleniowców z J. Paczykontem na czele rozpoczął występy w pierwszoligowej drużynie Lecha Poznań, by później przenieść się do Śląska Wrocław. Powołany został do kadry narodowej i olimpijskiej. W latach 1960-72 czterokrotnie reprezentował Polskę na igrzyskach olimpijskich. Występował na mistrzostwach świata w Montevideo i został najlepszym strzelcem tej imprezy. M. Łopatka jest najwybitniejszą postacią koszykówki gnieźn. i jedną z najważniejszych w historii koszykówki polskiej. KS Start w latach 1956-58 grał w składzie: R. Sowiński, J. Nowicki, J. Chojnicki, J. Kaczmarek, L. Gruszka, M. Kuszak, E. Szociński, B. Kowalczewski, T. Zasada, Z. Radziszewski i M. Kostencki. Odnosił sukcesy w walce o mistrzostwo woj. poznańskiego. Mecze w klasie A rozgrywane były w hali WP przy ul. Wrzesińskiej i w hali sport. Stelli przy ul. Konopnickiej. W tej samej klasie KS Stella grała w składzie: B. Michalak, S. Jeliński, J. Wesołowski, Z. Antoszak, J. Kędziora, J. Furmaniak, C. Ratajczak i W. Poczekaj. W latach późniejszych nastąpił regres w gnieźn. koszykówce i dopiero praca trenera T. Bogajewskiego w 1982 stworzyła możliwości przygotowania i zgłoszenia drużyny do rozgrywek wojew., jak się okazało, na krótki okres. Najlepszymi koszykarzami w tamtym okresie byli: W. Czajka, S. Sztube, J. Michalak, J. Piątek. Powrót do uprawiania tej dyscypliny w Gn. wiąże się z osobą M. Szczepanowskiego, nauczyciela wychowania fizycznego i instruktora koszykówki. Urzeczywistnił on swój pomysł, tworząc Gnieźnieńską Ligę Koszykówki. Pierwsza edycja ligi odbyła się w 1993. Inauguracja nastąpiła w hali GOSiR przy ul. Paczkow-

skiego. Reprezentacja nauczycieli miasta Gn. rozegrała mecz z dziennikarzami sportowymi. Do rozgrywek ligi zgłosiło się 27 drużyn. Pierwszym zwycięzcą został zespół Retro-Team w składzie: J. Skotarczak B. Michalak, R. Śmigielski, ks. J. Stefański, R. Siwicki. W trzecim sezonie rozgrywek dokonano podziału na I i II ligę. W każdej z nich startuje po 10 drużyn. Rozgrywkami kierują M. Szczepanowski i W. Brykczyński. Cieszą się one dużym zainteresowaniem publiczności. Mecze finałowe są wielkimi widowiskami. Towarzyszą im występy zespołów artyst., organizuje się konkursy rzutów i wsadów. Zwycięzcy otrzymują nagrody. Mecze finałowe poprzedzane były spotkaniami reprezentacji Gn. z Lechem Poznań, Astorią Bydgoszcz i innymi znanymi klubami koszykarskimi. W jednym z takich meczów po raz pierwszy występował w Gn. gracz z przeszłością w amer. lidze NBA, Keith Williams, oprócz niego pojawiali się gracze tak wielkiej klasy jak J. Jechorek i gnieźnianin B. Tomaszewski, wielokrotny reprezentant Polski i zawodnik klubów pierwszoligowych. Patronat nad imprezami obejmował prezydent miasta Gniezna.

KOŚCIOŁY W GNIEŹNIE

Kościół katedralny pw. Wniebowzięcia NMP zob. katedra gnieźnieńska (Bazylika Prymasowska, sanktuarium św. Wojciecha)

Kościół pw. św. Jerzego, usytuowany w płn.-wsch. części Wzgórza Lecha kościół kolegiacki wyróżniający się późnobarokową fasadą i bryłą architektoniczną odrestaurowaną na milenijne uroczystości świętowojciechowe. Zbudowany na pozostałościach kamiennego kopca, będącego do X w. ważnym obiektem kultu pogańskiego. Po przyjęciu chrztu w 966 książę Mieszko I obrał to symboliczne miejsce na siedzibę, wznosząc tu swoją rezydencję z kaplicą. Spalone w 1192 przez wojska Kazimierza Sprawiedliwego podczas jego odwetowej wyprawy na Gn. Na ich miejscu wzniesiono nową siedzibę z małym kościołem św. Jerzego, pełniącym funkcję kościoła grodowego. Od XIII w. do 1815 był to kościół kolegiacki, ponownie przywrócony do tej godności przez prymasa Stefana Wyszyńskiego. Po pożarze w 1613 odbudowany w latach 1615-32. Gruntownie odrestaurowany i zbarokizowany w 1782 dzięki staraniom kanonika Baltazara Pstrokońskiego wg projektu architekta Bernarda Landwerbera z Poznania. Odnowiony w 1936. Murowany z ciosów granitowych, uzupełnionych w górnych partiach cegłą. Ciosy odsłonięte, mury ceglane otynkowane. Kościół jednonawowy, z węższym i niższym prezbiterium, zamkniętym wielobocznie, nawa trzyprzęsłowa ze sklepieniem żaglastym. Chór muzyczny podsklepiony żaglasto, wsparty na 3 arkadach. Nad barokowym portalem w fasadzie zachodniej w półkolistej niszy rzeźba św. Jerzego dłuta Marcina → Rożka z 1936. Dachy dwuspadowe, kryte dachówką. Wewnątrz ołtarz główny i 2 boczne barokowe. Na ścianie płd. w nawie wtórnie osadzone w 2006 po odrestaurowaniu marmurowe epitafium byłego rektora seminarium duchownego bpa pomocniczego gnieźn. Józefa → Cybichowskiego. Kościół obecnie jest kościołem rektorskim, nad którym opiekę sprawuje Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne w Gnieźnie.

Kościół oo. Franciszkanów pw. Wniebowzięcia NMP i św. Antoniego, w 1259 książę Bolesław Pobożny osadził przy północnej stronie Rynku przybyłych do Gn. franciszkanów, budując tam ok. 1270 nowy kościół i klasztor. Po jego śmierci w 1279 następca Przemysł II wybudował zespół klasztorny klarysek, w którym schronienie miała znaleźć wdowa po Bolesławie – bł. Jolenta (zm. 1304). Jej grób stał się celem licznych, także królewskich, pielgrzymek. Dopiero później dokończył budowę klasztoru Franciszkanów. Klasztor w późniejszym barokowym stylu istnieje do dziś. Świątynię i klasztor kilkakrotnie przebudowywano, gł. po pożarach w 1613,

Od lewej: Wzgórze Lecha, kościół pw. św. Jerzego; kościół oo. Franciszkanów pw. Wniebowzięcia NMP i św. Antoniego

a następnie w latach 1755-72 oraz pod koniec XVIII w. Po przeprowadzonej kasacie franciszkanów w 1836 i klarysek w 1837 gmach klasztoru zajęło na pewien czas wojsko, kościół oddano do użytku katolikom niemieckim, zaś zabudowania klarysek rozebrano przed 1875 i zbudowano tam gmachy sądu i więzienia. Przebudowy kościoła po pożarach zatarły jego pierwotną formę. W prezbiterium zachowało się jednak oryginalne gotyckie sklepienie z efektownie malowanymi żebrami. Kościół ma dość jednolite barokowe i rokokowe wyposażenie. Nawa boczna, czyli dawne → oratorium Klarysek, do którego pierwotnie dobudowano kościół Franciszkanów, powstała w wyniku połączenia tych świątyń po powrocie franciszkanów w 1928 do Gn. w ramach prowadzonych w latach 30. XX w. prac remontowych. W ołtarzu tejże nawy, w neoromańskim relikwiarzu z końca XIX w. z fundacji abpa Floriana Stablewskiego, wykonanym przez Gabriela Hermelinga z Kolonii, spoczywają relikwie bł. Jolenty, którą beatyfikowano w 1827. W ołtarzu głównym prezbiterium umieszczony jest pochodzący z XVII w. obraz Pani Gniezna, zwanej Matką Bożą Pocieszenia, będący kopią wizerunku Matki Boskiej Śnieżnej z bazyliki Marii Maggiore w Rzymie. Obraz ukoronował w 1997 papież Jan Paweł II. Kościół franciszkański ze względu na kult Matki Najświętszej został ustanowiony w 1998 sanktuarium maryjnym archidiecezji. Od uroczystości milenijnych archidiecezji, tj. od 2000, prowadzone są gruntowne prace konserwatorskie bryły kościoła i klasztoru, finansowane przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków, miasto i parafię. Proboszczem parafii i gwardianem klasztoru jest o. Jacek Korsak OFM Conv. Parafia liczy 3656 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno I.

Zob. też klasztor Franciszkanów w Gn.

Kościół rektorski pw. św. Jana Chrzciciela, Bożogrobców, najcenniejszy po katedrze gnieźnieński zabytek gotycki, zwany gotycką perełką, tworzył niegdyś całość z budynkami klasztornymi oraz pierwszym w Gn. szpitalem. Fundatorami kościoła i klasztoru na Wzgórzu Krzyżackim na przedmieściu Gn., zwanym Grzybowo, byli w 1243 Przemysł I i Bolesław Pobożny. Kanonicy regularni Grobu Chrystusa (bożogrobcy) opiekowali się nim aż do kasaty zakonu w 1821. Najstarszą częścią kościoła jest dwubocznie zamknięte prezbiterium, przypuszczalnie funkcjonujące początkowo jako kaplica otwarta na salę szpitalną. Niewielką nawę główną dobudowano w 2. poł. XIV w., wieżę zaś w XV w. Interesujące jest wnętrze kościoła nakryte gotyckim sklepieniem krzyżowo-żebrowym, wyodrębnione wydatnymi żebrami jarzmowymi. Wsporniki żeber w prezbiterium są w kształcie ostrosłupów, w nawie o bogato rzeźbionej, figuralnej i zwierzęcej dekoracji. W prezbiterium znajduje się unikatowa w skali europejskiej polichromia z lat 1340-60, wykonana w technice *al secco* na cienkiej pobiale wapiennej, która ukazuje 17 głów królów, proroków i sybille zapowiadających przybycie, życie, mękę i zmartwychwstanie Zbawiciela. Dzieła dopełniają sceny z życia Matki Bożej i św. Jana Chrzciciela oraz postacie innych świętych. W nawie wzniesionej w 2. poł. XIV w. można zobaczyć w sztucznym kamieniu żebra sklepień z motywami roślinnymi, w zwornikach herby, a na wspornikach maski ludzkie i symboliczne sceny uosabiające cnoty i grzechy główne. Widać tu wpływ drugiego warsztatu budującego katedrę gotycką. Gruntowna restauracja kościoła i częściowa przebudowa klasztoru nastąpiły na przełomie XVII i XVIII w. Po kasacie zakonu kościół przejściowo użytkowali protestanci. Obecnie jest kościołem rektorskim na terenie parafii oo. Franciszkanów. W budynku klasztornym, w którym mieści się Ośrodek Szkolno-Wychowawczy, przygotowywane jest muzeum Polonii. Rektorem kościoła jest ks. kanonik dr Kazimierz Kociński, ekonom archidiecezji.

Kościół farny pw. Świętej Trójcy, kościół ufundowany zapewne w 2. poł. XII w. Obecny zbudowany w latach

Od lewej: kościół rektorski pw. św. Jana Chrzciciela, bożogrobców; kościół farny pw. Świętej Trójcy

1420-30 staraniem proboszcza Mikołaja Grossmana (pochodzącego z Waliszewa) w pobliżu Rynku, na Wzgórzu Panieńskim, gdzie rozrosło się średniowieczne miasto. Otoczony murem od południa i wschodu z częściowym wykorzystaniem gotyckich obwarowań miejskich oraz od północy przy jednej z trzech bram miasta – Pyzdrskiej, zwanej Farską lub Warszawską. Odbudowany po pożarze w 1613 i konsekrowany w 1632 przez sufragana gnieźn. bpa Andrzeja Gembickiego. Odnawiany w latach: 1687, 1787 i 1895, a ostatnio w latach 1994-2004. Odrestaurowany, i to zarówno w swej bryle architektonicznej (dachy, mury, okna), jak i we wnętrzu wraz z historycznym wyposażeniem oraz otoczeniem, łącznie z okalającymi go murami, staraniem ks. kanonika Jana Kasprowicza. Kościół późnogotycki, orientowany. Murowany z cegły gotyckiej w układzie polskim z nawą czteroprzęsłową, z nieco węższym i niższym prezbiterium dwuprzęsłowym, zamkniętym trójbocznie. Przy prezbiterium od północy zakrystia i przy nawie od północy wieża na rzucie kwadratu, z kruchtą w przyziemiu, przerobioną w 1929 wg projektu architekta Lucjana Michałowskiego z Poznania na kapliczkę św. Teresy, otwartą do nawy. Między wsch. ścianą wieży a zach. ścianą zakrystii wbudowano w 2. poł. XIX w. kaplicę ku czci św. Antoniego. Przy nawie od południa – kaplica Bractwa Literackiego wzniesiona w 1611, dwuprzęsłowa na planie prostokąta. W prezbiterium sklepienie kolebkowo-krzyżowe z 1. poł. XVII w., w nawie żaglaste z ok. 1787 na zdwojonych gurtach spływających na przyścienne opilastrowane filary. W zakrystii sklepienie kolebkowe, w kaplicy Bractwa Literackiego kolebkowo-krzyżowe, w kaplicy św. Antoniego żaglaste. Arkada tęczowa do prezbiterium zamknięta półkoliście. Chór muzyczny z końca XVIII w., wsparty na 3 opilastrowanych arkadach filarowych, o lekko wklęsłej balustradzie, podsklepiony żaglasto. W kościele fragmenty zachowanej polichromii. W prezbiterium na ścianie płn. iluzjonistycznie rozmalowany ołtarz barokowy z 1. poł. XVII w., w którym umieszczono zachowany z tego czasu obraz Matki Boskiej Śnieżnej wraz z późnogotyckimi zacheuszkami po bokach, zaś w łuku tęczowym ornamentacyjna polichromia młodopolska. Nadto fragmenty polichromii Stanisława Poznańskiego z lat 1955-56. Z zewnątrz kościół oskarpowany. Wieża opięta wysokimi trójuskokowymi skarpami, trzykondygnacyjna, nadmurowana po 1613 i zwieńczona barokowym hełmem z 1687 z 2 latarniami, krytym blachą. We wnętrzu ołtarz główny w stylu neogotyckim fundacji ks. Ludwika Sołtysińskiego z 1896; z tegoż czasu witraże wykonane w Berlinie z przedstawieniem Trójcy Świętej, św. Rocha i św. Wawrzyńca oraz inne wykonane w poznańskiej „Polichromii". Na belce łuku tęczowego do prezbiterium osadzono po konserwacji w 2000 krucyfiks z 1622. W nawie głównej zwracają uwagę: późnobarokowa ambona z 1787 w kształcie łodzi z postaciami apostołów i 4 ołtarze: po stronie płn. Świętej Rodziny przy posiłku (XVII w.) i św. Józefa, a po stronie płd. z obrazem św. Mikołaja (XVII w.) i z rzeźbionymi postaciami Ukrzyżowanego z Marią i Janem, a w kaplicy Literackiej ołtarz z obrazem Koronacji Marii (XVII w.). Na chórze muzycznym z końca XVIII w. późnobarokowe organy mechaniczne, 14-głosowe z prospektem w stylu regencji. Kościół farny, prowadzący duszpasterstwo mieszczan rzemieślników, stał się pod koniec XVI w. kościołem stacyjnym, z którego ingresy do katedry odbyło kilkunastu arcybiskupów prymasów. Tutaj posługę duszpasterską jako proboszczowie pełnili: bł. ks. Stanisław → Kubski (1917-23) i ks. dziekan Mateusz → Zabłocki (1923-39) – znany społecznik, duszpasterz, powstaniec wielkopolski, obrońca miasta Gn. we wrześniu 1939 – oraz ks. Jan Kasprowicz – konserwator diecezjalny (1989-2004), inicjator budowy w 2000 zegara wieżowego z kurantem jako wotum tysiąclecia archidiecezji. Zainteresowaniem turystów i mieszkańców Gn. cieszy się zamontowana w wieży postać św. Wojciecha, która w południe wychodzi na zewnątrz i podnosi rękę w geście błogosławieństwa. Dzieła te oraz gruntowne odrestaurowanie świątyni farnej i jej otoczenia zostały dokonane z pomocą władz konserwatorskich, dzięki wielkiemu zaangażowaniu wiernych i rzemieślników, jak również zaprzyjaźnionego z parafią Norwega – dra Ottona Tokwama. W zabytkowym murze przy ul. Warszawskiej zrekonstruowano w 1997 zniszczoną przez okupanta kapliczkę z mozaiką przedstawiającą Maryję Matkę Kościoła – dla upamiętnienia 2 pielgrzymek papieża Jana Pawła II do Gn., zaś z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Wschodnich umieszczono w 2005 od strony kościoła tablicę ku czci ofiar Katynia. Od 2004 proboszczem był ks. kanonik dr Zenon Rubach (zm. 16 V 2011). Parafia liczy 6871 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno I.

Kościół pw. św. Michała Archanioła, położony przy trakcie świętowojciechowym łączącym Gn. z Trzemesznem, w dawnej podmiejskiej osadzie Wójtostwo, której powstanie wiąże się z nadaniem w 1286 przez księcia Przemysła II wójtowi gnieźn. Piotrowi Winiarczykowi

Kościół pw. św. Michała Archanioła

wsi Wągielniki i Łagiewniki za pomoc w ucieczce z Gn. – spod opieki stryja Bolesława Pobożnego. Z czasem powstała z nich odrębna osada zwana Wójtostwem lub Gródkiem Zbaru, położona na wzgórzu, w miejscu dzisiejszego kościoła, będąca do 1659 samodzielną jednostką administracyjną poza jurysdykcją królewskiego miasta, połączoną z miastem Gn. dopiero w XIX w. Pierwszym kościołem tej parafii była drewniana budowla powstała przed 1316. W 1. ćwierci XV w. wzniesiono obecny, trójnawowy, halowy, gotycki kościół. Restaurowany po pożarze w 1613 oraz gruntownie w latach 1811-15 staraniem ks. Michała Jasienieckiego. Wieżę dobudowano w 1900. Prezbiterium zachowało oryginalne gotyckie sklepienie krzyżowo-żebrowe w sztucznym kamieniu, które tak jak w katedrze ozdobiono plastycznymi przedstawieniami ze scenami polowań, ze wspornikami z dekoracją figuralną i roślinną oraz zwornikami z herbem Jastrzębiec (być może abpa → Wojciecha Jastrzębca zm. w 1436). Wnętrze kryje XIX-wieczne ołtarze z obrazami i barokowymi rzeźbami. U wejścia do prezbiterium po prawej stronie kamienna gotycka chrzcielnica, w kruchcie bocznej zaś drewniany krucyfiks (z łuku tęczowego?) z 1. poł. XVI w. Z tego kościoła, jak odnotowują kroniki, odbywały się też ingresy 11 arcybiskupów prymasów do archikatedry. Ostatnim był ingres prymasa Józefa Glempa 13 IX 1981. Do kościoła św. Michała w czasie odpustu ku czci św. Wojciecha przenoszone są w procesji relikwie na nocną adorację i następnie w niedzielny ranek na plac św. Wojciecha na gł. celebrację tychże uroczystości. Świątynia i jej otoczenie od 2000 poddawane są gruntownej restauracji finansowanej przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Urząd Marszałkowski, miasto i parafię. Proboszczem od 1985 do 25 VI 2011 był ks. kanonik dr Jan Kubicki. Parafia liczy 3200 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno II.

Kościół pw. św. Wawrzyńca, ufundowany już w XII w. na terenie samodzielnej niegdyś osady zwanej Targowiskiem. Spalony w 1331 w czasie najazdu Krzyżaków, co odbiło się echem w Kurii Awiniońskiej papieża Benedykta XII. W miejscu drewnianej świątyni wzniesiono w 1. poł. XVI w. kościół ceglany, z którego zachowała się późnogotycka fasada od zachodu z malowniczą wieżą. W 1896 dobudowano nawy boczne i wieżyczkę od strony południowej. Neobarokowy korpus świątyni (prezbiterium i nawę poprzeczną ze sklepieniami kolebkowymi) wzniesiono w latach 1935-36 wg projektu architekta Lucjana Michałowskiego. W 1946 kościół odnowiono, w 1947 przyozdobiono w prezbiterium i transepcie polichromią figuralną Wacława Taranczewskiego. Niestety, przy kolejnym odnawianiu kościoła w latach 80. XX w. została ona zamalowana. Wnętrze wielokrotnie przebudowywane, zatraciło wartości zabytkowe. Uwagę zwracają figura Chrystusa frasobliwego z XVII w. o cechach późnogotyckich oraz XVIII-wieczne obrazy, w tym św. Wawrzyńca z widokiem Gn., oraz witraże z postaciami świętych z XX w. Warto wspomnieć, iż w tym kościele posługiwali w XX w.: ks. Mieczysław Bielawski, współzałożyciel cmentarza przy ul. Witkowskiej oraz ochronki parafialnej, ks. Józef → Chilomer, inicjator rozbudowy kościoła, czy bł. ks. Stanisław → Kubski, tutejszy proboszcz w latach 1910-16, wyniesiony na ołtarze w 1999 przez papieża Jana Pawła II. Od 1988 proboszczem jest ks. kanonik dr Jan Szrejter, z którego inicjatywy przeprowadzono prace restauratorskie całej bryły architektonicznej kościoła oraz jadłodajni dla ubogich. Parafia liczy 5000 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno I.

Kościół pw. św. Krzyża, pierwszy, drewniany kościół ufundował w 1179 Przecław, kanonik gnieźnieński, na wzgórzu nad jeziorem Bielidło (zwanym także Świętokrzyskim), powierzając go opiece zakonu bożogrobców. Obecny, murowany, w stylu neogotyckim, wzniesiono w latach 1834-36 wg projektu Elsnera. Smukłą wieżę dobudowano w 1890. Murowany z cegły, otynkowany na rzucie prostokąta, salowy z niszą otwartą łukiem ostrym do nawy, mieszczącą ołtarz główny. W nawie 2 ołtarze boczne z ok. 1700. Prospekt organowy z ornamentami barokowymi. Ołtarz główny barokowy, datowany na 1. ćwierć XVIII w., przerobiony, z krucyfik-

Od lewej: kościół pw. św. Wawrzyńca; kościół pw. św. Krzyża

sem z początku XVI w. Warto dodać, iż krucyfiks ten dwukrotnie wykorzystano do ołtarza polowego: podczas mszy św. z okazji 1000-lecia chrztu Polski 14 IV 1966 na placu za katedrą i podczas mszy św. w uroczystość 1000-lecia śmierci św. Wojciecha na zboczu Wzgórza Lecha, którą sprawował papież Jan Paweł II 3 VI 1997. Na okalającym kościół cmentarzu znajduje się kilka grobowców z ok. poł. XIX w. Pochowano tu także poetkę Marię → Springer i autora powieści historycznych Józefa → Chociszewskiego.

Kościół pw. Świętych Apostołów Piotra i Pawła, fundowany zapewne w XIII w., być może przez kapitułę katedralną, na terenie historycznego ośrodka osadniczego zw. Zajezierzem lub Piotrowem, ukształtowanego w XII lub XIII stuleciu przy dawnym trakcie w kierunku Kłecka. Wzmiankowany w 1357 kościół drewniany, spalony w czasie pożaru miasta w 1613. Na jego miejscu wzniesiono kościół, także drewniany, konsekrowany w 1669. Kościół murowany w obecnym kształcie zbudowany w latach 1780-1800 za czasów proboszczów Stanisława Trelińskiego i Tomasza Załuskiego. Pierwotnie pełnił funkcję kościoła parafialnego. Od 1833 został przydzielony jako filialny parafii farnej, zaś dekretem kard. Augusta Hlonda z 25 XI 1945 jako pomocniczy parafii archikatedralnej. Zbudowany w stylu późnego baroku jako budowla salowa, trójprzęsłowa, z niewyodrębnionym prezbiterium, za którym zlokalizowana jest nieco węższa od nawy zakrystia. Wewnątrz sklepienie żaglaste, na gurtach spływających na przyścienne pilastry. Chór muzyczny wsparty na arkadzie. Okna prostokątne, zamknięte łukiem półkolistym, z witrażami w części prezbiterialnej z przedstawieniem Świętych Piotra i Pawła w popiersiach ujętych w medaliony z motywem ornamentu roślinnego, w nawie zaś tylko z ornamentem roślinnym z początku XX w. Elewacje zewnętrzne tynkowane, pod względem artykulacyjnym zorganizowane w podziale ramowym, utworzonym przez odsadzkę cokołową i gzymsy oraz pilastry. Szczyty fasady zachodniej i zakrystii od wschodu są zwieńczone trójkątnymi frontonami. Dach dwuspadowy, kryty dachówką. Kościół ze względu na hist. wartości architektoniczne został wpisany do rejestru zabytków pod nrem 413/A decyzją wojewódzkiego konserwatora zabytków w Poznaniu 28 XI 1968. W latach 2006-10 z inicjatywy ks. kanonika Jana Kasprowicza, proboszcza parafii archikatedralnej, przy znaczącej współpracy parafian, a także mecenatu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz służb konserwatorskich województwa, został gruntownie odrestaurowany z wykorzystaniem zabytkowego wyposażenia, z nową aranżacją prezbiterium, zgodnie z wymogami liturgii Soboru Watykańskiego II. Uroczystego poświęcenia 14 II 2010 dokonał ks. abp Henryk Muszyński.

Kościół parafii wojskowej pw. NMP Królowej Polski, poewangelicki, najbardziej charakterystyczny w nowej dzielnicy powstałej po pożarze miasta w 1819, dziś przy ul. Chrobrego. Po pierwszych nieudanych próbach organizowania parafii ewangelickiej w 1798 przystąpiono w tym miejscu do budowy pierwotnego zboru, uzyskawszy patronat Fryderyka Wilhelma III. Kościół ten poświęcono 3 VIII 1806, w dniu urodzin króla. Nadwątloną pożarem konstrukcję budowli na planie kwadratu z kopułą i sygnaturką rozebrano. Staraniem pastora von Sydowa u władz pruskich w Poznaniu świątynię rozbudowano w latach 1838-42 wg projektu architekta Schildnera i uroczyście poświęcono 25 IX 1842. Budowie patronował król Fryderyk IV. Dalsza rozbudowa nastąpiła w latach 1896-97. Świątynia jest budowlą murowaną z cegły, na planie prostokąta, z prezbiterium od północy, zamkniętym półkoliście. W fasadzie połu-

Od lewej: kościół pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła; kościół parafii wojskowej pw. NMP Królowej Polski

dniowej wieża czterokondygnacyjna, zwieńczona stożkowym hełmem umocowanym w 1842. Dzwony ufundował Herbert Wendorff. W drzwiach fasady medaliony z aniołami wg projektu architekta Karola Fryderyka Schinkla z lat 1820-30. Ostateczna przebudowa w końcu XIX w. zachowała pierwotną formę wieży. Wzniesiono wówczas prezbiterium, 2 boczne zakrystie, znacznie podwyższono nawę główną kościoła. Uległy zmianie: forma dachu i drewniany zachowany do dziś strop oraz witraże z postaciami ze Starego i Nowego Testamentu wraz z ornamentyką. Z tego czasu pochodzą także krucyfiks w zakrystii, chrzcielnica w kruchcie i stacje drogi krzyżowej. Tymczasowy Zarząd Państwowy w Poznaniu oddał 15 X 1945 nieruchomość po zborze ewangelicko-unijnym pod dozór dowództwa Okręgu Wojskowego w Poznaniu z jurysdykcją duszpasterską parafii św. Trójcy w Gn. 15 VI 1948 stała się kościołem dla garnizonu m. Gniezna, co ostatecznie potwierdza protokół zdawczo-odbiorczy z 22 VIII 1950. Akt nadania tytułu kościoła NMP Królowej Polski odbył się 16 IX 1945 w obecności ks. dra Aleksego Brasse, kanonika gremialnego Kapituły Metropolitalnej w Gn. 1 I 1990 na podstawie umowy między Generalnym Dziekanem WP a Kurią Metropolitalną w Gn. została poszerzona działalność duszpasterska w kościele garnizonowym dla dobra parafii św. Trójcy w Gn. W 1991 przy tym kościele utworzono parafię wojskową personalną (Gn., Witkowo). Proboszczem jest ks. ppłk Mariusz Stolarczyk. Parafia liczy 5985 mieszkańców.

Kościół pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana, parafia na os. Grunwaldzkim, w płd. części miasta, erygowana została w 1957 przez kard. Stefana Wyszyńskiego. Kościół budowany w latach 1974-80. Pierwszym proboszczem i budowniczym świątyni był ks. dr Stanisław → Sobczak, wychowawca i profesor Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gn. Parafia borykała się z dużymi problemami związanymi z uzyskaniem pozwolenia na budowę kościoła. Najpierw władze komunistyczne uwarunkowały wydanie zgody od zgromadzenia odpowiednich funduszy, a kiedy je zebrano, jedną arbitralną decyzją pozbawiono parafię środków zgromadzonych na koncie bankowym. W poł. lat 60. I sekretarz partii poinformował księdza prymasa, że gdyby znalazł się ksiądz, który potrafiłby wyprodukować materiały budowlane, to z pewnością kościół można by wybudować. Z inicjatywy proboszcza na terenie parafii powstała wkrótce cegielnia i rozpoczęto produkcję cegły. Gdy planowany teren budowy wypełniono cegłami, w nocy „nieznani sprawcy" wywieźli trzy czwarte zgromadzonego materiału. Wniosek o pozwolenie na budowę kościoła ponownie oddalono. Prace budowlane rozpoczęto dopiero w 1974. Plac budowy odwiedził z modlitwą ks. kard. Karol Wojtyła, późniejszy papież. Uroczystej konsekracji dokonał ks. prymas Stefan Wyszyński 7 X 1980. Od 1995 urząd proboszcza pełni ks. dr Andrzej Grzelak, z którego inicjatywy umieszczono w prezbiterium mozaikę przedstawiającą spotkanie Chrystusa zmartwychwstałego z apostołami oraz witraże zaprojektowane i wykonane przez Magdalenę i Marcina Czeskich. W świątyni znajdują się kaplice: Maryi Niepokalanej i Bożego Narodzenia. Natomiast w 25. rocznicę konsekracji kościoła umieszczono pamiątkową tablicę ku czci jego budowniczego jako wyraz wdzięczności mieszkańców osiedla. Parafia liczy 6000 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno I.

Kościół pw. bł. Radzyma Gaudentego, starania o pozwolenie na budowę kościoła w rozbudowującej się dzielnicy Winiary przy drodze na Bydgoszcz trwały od 1975. Parafia została erygowana przez prymasa Stefana Wyszyńskiego 1 VII 1981. Kościół staraniem ks. proboszcza Zbigniewa → Kapturczaka i dzięki ofiarnej współpracy parafian wzniesiono wraz z budynkami domu parafialnego w latach 1983-95 wg projektów architektów z Poznania: Marii i Jana Godlewskich. W bryłę świątyni zbudowanej na planie centralnym wpisuje się korona o wartościach symbolicznych. 17 XII 1995 kościół otwarto dla wiernych, poświęcenia dokonał metropolita gnieźn. ks. abp Henryk Muszyński, który 10 XII 2000 uroczyście go konsekrował jako wotum Roku Jubileuszowego Archidiecezji. 9 IV 2003 kard. Miroslav Vlk, prymas Czech, przekazał parafii w swej rezydencji na Hradczanach w Pradze relikwie bł. Radzyma, które z katedry w Gn. oficjalnie przeniesiono w uroczystość św. Wojciecha, 26 IV 2003, do kościoła parafialnego. Na uwagę zasługuje rzadko spotykane rozwiązanie posoborowe architektury wnętrza, symbolizujące Ciało Chrystusa mistycznie obecne w ludzie Bożym i Kościele. Miejsce przewodniczenia uobecnia

Od lewej: kościół pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana; kościół pw. bł. Radzyma Gaudentego

Chrystusa – głowę zgromadzenia. Lektorium – miejsce proklamowania słowa Bożego – to jakby Jego usta. Ołtarz – stół eucharystyczny – symbol Ciała, zwłaszcza serca Chrystusa, z którego rodzą się wszystkie sakramenty. Chrzcielnica – sadzawka (prawdopodobnie pierwsza w Polsce), w której można chrzcić w sposób tradycyjny oraz przez zanurzenie w wodzie, symbolizuje łono Kościoła, w którym rodzą się jego nowi członkowie. Znaczącymi akcentami przesłań ideowych świątyni są: kompozycja Ukrzyżowanego z Maryją w brązie na ścianie czołowej prezbiterium jako obraz rodzącego się Kościoła wg projektu prof. Józefa Petruka z ASP w Poznaniu; witraż patrona parafii bł. Radzyma Gaudentego i droga krzyżowa autorstwa artysty plastyka Marka Rona z Bydgoszczy; relikwiarz patrona – postać błogosławionego wraz z kasetą na relikwie u podstawy w kształcie bryły świątyni – autorstwa artysty rzeźbiarza Wawrzyńca Sampa z Gdańska. Dopełnieniem ideowych przesłań jest urządzenie kaplicy Najświętszego Sakramentu wg projektów plastyka Michała Jacoszka z Gn. i konsultacji teologicznych grona kapłańskiego na kanwie encykliki papieża Jana Pawła II *O Eucharystii w życiu Kościoła*, w nawiązaniu do przesłania ikony Trójcy Świętej Rublowa. W zespole architektonicznym obiektów parafialnych na uwagę zasługują: dekoracja frontowej ściany domu parafialnego, epitafijna płaskorzeźba w brązie z przedstawieniem Prymasa Tysiąclecia – kard. Stefana Wyszyńskiego jako duchowego ojca parafialnej rodziny, trzymającego w dłoniach ryngraf z zarysem kościoła, w podstawie płyty umieszczono stylizowany fragment sceny z Drzwi Gnieźnieńskich, przedstawiającej bł. Radzyma Gaudentego odprawiającego mszę św. i św. Wojciecha (patronów tej parafii i miasta), tablicę-epitafium poświęcono 28 XI 2001; kapliczka zwana Grotą Fatimską w pobliżu kościoła z wierną kopią Matki Bożej Fatimskiej przywiezioną z pielgrzymki do Fatimy w 1998. Proboszczem parafii od 1981 był ks. kanonik Zbigniew Kapturczak (zm. 5 V 2009). Ob. proboszczem jest ks. dr Andrzej Szczęsny. Parafia liczy 14 100 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno II.

Kościół pw. św. Bogumiła, usytuowany na os. Ustronie, między os. Tysiąclecia a Różą. Parafię erygował kard. Stefan Wyszyński 15 IX 1980, mianując proboszczem ks. Stanisława Pietrzaka. Kościół zbudowano w latach 1981-89 wg projektu architekta Aleksandra Holasa jako dwupoziomowy na planie dwóch półkoli o konstrukcji żelbetowo-stalowej. Nawa kościoła na 2000 osób, o układzie centralnym, jednoprzestrzenna o średnicy 38 m, z wywyższonym prezbiterium i ołtarzem widocznym ze wszystkich miejsc oraz chórem muzycznym, usytuowanym z boku. W kościele dolnym znajduje się kaplica codziennego użytku z pomieszczeniami katechetycznymi, zakrystiami, magazynami i sanitariatami. Od strony północnej wieża kościoła o wys. 27 m. Wnętrze kościoła wg projektu Artura Świtalskiego z ASP w Poznaniu. Dzięki zastosowaniu różnobarwnych granitów i marmurów zarówno w prezbiterium, jak i na ścianach bocznych oraz posadzkach rysuje się – patrząc z góry – zarys gołębicy – symbol Ducha Świętego. Głowę gołębicy

Kościół pw. św. Bogumiła

stanowi prezbiterium, które wieńczy wewnętrzna wieża, obłożona marmurami i zwieńczona krzyżem z dwumetrową postacią Chrystusa z drzewa dębowego, autorstwa Tomasza Grabowskiego. W centrum umieszczona jest płaskorzeźba w brązie przedstawiająca postać patrona, a niżej relikwiarz św. Bogumiła wykonany z czarnego dębu, ozdobiony agatami, oraz usytuowane niżej, po prawej stronie, wolno stojące tabernakulum, przyozdobione bursztynami i koralami. Po prawej stronie prezbiterium, jakby na skrzydle gołębicy, chrzcielnica ukazująca kościół i sakramenty, a obok pomnik następcy św. Piotra – Jana Pawła II, do którego podchodzą rodzice z dziećmi; z lewej zaś Maryja – Świątynia Ducha Świętego uosobiona w obrazie MB Nieustającej Pomocy i bliżej ołtarza w rzeźbie postać MB Sykstyńskiej z drzewa lipowego na tle metalowej polichromii w brązie. Patrząc na posadzkę z góry, można ujrzeć w części ganku wachlarz ogona gołębicy, który prowadzi wiernych do źródła, do Boga. Na chórze muzycznym znajdują się organy mechaniczne, dziewięciogłosowe, wykonane w Gn. w 1937. Do stanu używalności doprowadził je organomistrz Bernard Berndt z Wałcza. W dzwonnicy obok kościoła są 3 dzwony: Bogumił – 650 kg, Stefan – 350 kg i Józef – 260 kg, o głosach A, C, E, odlane w pozn. ludwisarni Saturnina Skubiszyńskiego. Dopełnieniem wystroju wnętrza świątyni są witraże: wielki o powierzchni 170 m^2, naprzeciw prezbiterium, w barwach tęczy, z motywem krzyża greckiego wpisanego w koło, od którego rozchodzą się promienie. Kolejne – uzupełniające po bokach oraz w miejscu łączenia się ścian bocznych z wieżą. Witraże projektu Artura Świtalskiego wykonała Pracownia Witraży Marcina Czeskiego z Wagowa k. Pobiedzisk. Po zachodniej stronie kościoła usytuowany jest dom administracyjno-mieszkalny. Proboszczem jest ks. kanonik Stanisław Pietrzak. Parafia liczy 8475 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno II.

Kościół pw. bł. Jolenty, parafia została erygowana 1 VII 1981 w dzielnicach Arkuszewo i Konikowo (we wsch. części miasta) na mocy dekretu ks. kard. Stefana Wyszyńskiego. Pierwszym proboszczem i budowniczym kościoła był ks. Ryszard Balik. Autorem projektu, zatwierdzonego przez Kurię Metropolitalną w Gn., była mgr inż. architekt Izabela Klimaszewska. Kamień węgielny poświęcił papież Jan Paweł II podczas pielgrzym-

Kościół pw. bł. Jolenty

ki do Polski w Poznaniu 20 VI 1983. 20 VI 1986 parafia otrzymała z rąk ks. bpa Jana Czerniaka relikwie bł. Jolenty. Świątynię konsekrował 15 VI 2000 ks. abp Henryk Muszyński. Kościół zbudowany na planie centralnym w kształcie spirali, kaskadowo wznoszącej się do najwyższego punktu – prezbiterium. Wokół nawy głównej umieszczono m.in. zakrystię, wnęki na konfesjonały i kaplice: Chrystusa Miłosiernego i Matki Bożej Fatimskiej, oraz wejście na chór. Drugą kondygnację przeznaczono na chór i balkony. Proboszczem jest ks. kanonik Ryszard Balik. Parafia liczy 3400 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno II.

Kościół pw. bł. Michała Kozala BM

Kościół pw. św. Maksymiliana Kolbego, w 1980 parafia pw. św. Michała Archanioła wybudowała przy ul. Kwiatowej dom katechetyczny pw. św. Maksymiliana. Budynek został uroczyście poświęcony przez kard. Stefana Wyszyńskiego. Kiedy katechizacja została przywrócona w szkole, budynek przestał pełnić swoje dotychczasowe funkcje, kard. Józef Glemp 27 VI 1989 erygował parafię pw. św. Maksymiliana, a dotychczasowy budynek katechetyczny miał być wykorzystany jako świątynia parafialna i mieszkanie dla księży. Pierwszym proboszczem został ks. dr Zenon Rubach. Na kaplicę adaptowano 2 połączone ze sobą sale katechetyczne. W październiku 1997 przystąpiono do przebudowy budynku i adaptacji na kościół. Obecnie proboszczem jest ks. Jacek Orlik. Parafia liczy 2850 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno II.

Kościół pw. bł. Michała Kozala BM, kościół wybudowany w stylu neogotyckim w latach 1894-95 jako kaplica szpitala psychiatrycznego w dzielnicy Gniezna – Dziekance. W świątyni znajdują się 2 prezbiteria i 2 ołtarze, służące sprawowaniu kultu dla katolików i ewangelików. Na zewnętrznej ścianie znajduje się tablica upamiętniająca pacjentów szpitala zamordowanych przez hitlerowców w czasie okupacji. Świątynia pełni funkcję kościoła parafialnego od 1989 na mocy dekretu ks. kard. Józefa Glempa. Do tej pory kościół pełnił funkcję kościoła filialnego parafii katedralnej. W ostatnich latach zbudowano na zapleczu szpitala nową plebanię wraz z biurem parafialnym. Proboszczem jest ks. Sławomir Jessa. Parafia liczy 4456 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno I.

Kościół pw. Matki Bożej Miłosierdzia, parafia erygowana 1 VII 1996 w zach. części miasta, na os. Pustachowa. Służba Boża sprawowana jest w tymczasowej kaplicy oddanej do użytku 1 IX 1996. Nowy kościół jest w budowie. Pierwszym proboszczem i budowniczym jest ks. Piotr Dworek. Parafia liczy 2336 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno I.

Kościół pw. Matki Zbawiciela, kaplica tymczasowa znajduje się w dzielnicy Dalki, w XIX-wiecznym dworku w stylu eklektycznym, siedzibie Towarzystwa Czy-

telni Ludowych. Parafia erygowana w 1997. Pierwszym proboszczem był ks. kanonik Alojzy Święciechowski, od 2009 jest nim ks. Konstanty Kostek. Parafia liczy 1250 mieszkańców i należy do dekanatu Gniezno I.

KOŚCIÓŁ (KAPLICA) ŚW. BARTŁOMIEJA W GNIEŹNIE zob. oratorium Klarysek

KOŚCIÓŁ PW. ŚW. ANDRZEJA APOSTOŁA W KĘDZIERZYNIE, datę powstania kościoła szacuje się na rok 1413. Został zniszczony, a w 1840 przystąpiono do budowy nowego. Fundatorem pierwszego drewnianego kościoła był abp gnieźn. Stanisław Szembek. W 1321 świątynia erygowana przez abpa Janisława. W latach 1413-18 probostwo objął ks. Jakub – kurator z Kędzierzyna. Ok. 1819 zamknięcie kościoła przez abpa Marcina Dunina. W 1887 parafia liczyła 2048, w 1947 – ok. 2165 parafian. Od 1868 funkcję proboszcza sprawował ks. Teodor Neuman (ur. 1820, zm. 23 III 1891 w Kędzierzynie, pochowany na przykościelnym cmentarzu, w pamięci społeczeństwa zapisał się jako dbający o dobro parafian, o poziom życia religijnego oraz sakramentalnego); w 1882 dokonał realizacji pierwotnego planu renowacji budowli. Od 1892 proboszczem był ks. Walenty Roesler (zm. 1921 w Poznaniu), który przystąpił do prac remontowych kościoła i plebanii. 10 VII 1914 zrezygnował z probostwa z powodów zdrowotnych, lecz dymisja nie została przyjęta i do końca wojny sprawował pieczę nad parafią. Po 1921 nowym opiekunem parafii został ks. Witold Nowakowski (zm. 12 III 1935 w Kędzierzynie), dokonał rozbudowy zamieszkiwanej wówczas plebanii. 1 VII 1935 parafię objął ks. Bruno Steuer (zm. 9 VI 1937). 1 VII 1937 proboszczem został ks. Mieczysław Figas, 26 VIII 1940 aresztowany przez gestapo i wywieziony do obozu w Dachau, w 1945 powrócił do parafii i rozpoczął wdrażanie religii w życie parafian. W 1961 wprowadził zmiany w wyglądzie kościoła, dotyczące bocznych ołtarzy. Do 1877 architektura świątyni przypominała styl klasyczny: wzniesiona z palonej cegły, szczyty zwieńczone po obu stronach żelaznymi krzyżami oraz drewnianą dzwonnicą z 2 dzwonami. Po 1887 nastąpiły prace restauracyjno-budowlane (styl późnoklasycystyczny). W 1927 sprowadzono nowy dzwon. Zmiany wewnątrz kościoła: gł. ołtarz pw. św. Andrzeja Apostoła, 2 boczne: św. Rocha i Matki Boskiej. Z 1892 pochodzą: chrzcielnica, organy, stacje drogi krzyżowej. Nawę główną od prezbiterium oddzielała balustrada wykonana z żelaza. W centralnym, drewnianym ołtarzu znajdował się witraż z postacią św. Andrzeja Apostoła z krzyżem w ręku (podczas najazdu hitlerowskiego wnętrze oraz wyposażenie świątyni zostało zniszczone), zastąpiony obrazem malowanym. W 1975 utworzono nowy, posoborowy ołtarz. Do 1983 kościół był zmieniany: zdjęto dachówkę i przykryto dach płytami eternitowymi, a sufit pokryto płytą pilśniową. W 1983 na terenie parafii znajdowały się: 3 figury Matki Bożej, 3 figury Świętych Pańskich, 1 figura Serca Pana Jezusa oraz 9 krzyży. Cmentarz parafialny pochodzi z 1849. Zabytki: obraz z XVIII w. św. Jana od Krzyża, monstrancja rokokowa z 1782. Pieczęcie używane w latach 1869-1987: Sigillum Ecclesiae Parochialis Kędzierzyniensis – pieczęć okrągła stosowana w latach 1935-39; Kierchenvorstand Katholischen Pfarcemeinde zu Kędzierzyn Kreis Gnesen – używana w latach 1869-1935; Rada Parafialna kościoła rzymskokatolickiego, Kędzierzyn – stosowana od zakończenia II wojny światowej; Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej w Gnieźnie, Oddział Kędzierzyn – okrągła pieczęć organizacji działającej w Kędzierzynie w latach 1936, 1947/1948; Sigillum Parochiae S. Andreae, Kędzierzyn – używana po II wojnie światowej. 31 VII 1987 proboszcz ks. M. Figas odszedł na emeryturę, zastąpił go ks. H. Sobierajski. W 1993 oddano do użytku kaplicę przedpogrzebową, wybudowaną przy kościele; w latach 1994-97 wyremontowano wieżę kościoła i dach – pokrycie miedzią; w 1998 odnowiono elewację zewnętrzną; w latach 2001-02 założono nową instalację elektryczną i nowe tynki wewnątrz kościoła; w 2006 zakończono zdejmowanie olejnej farby z elementów drewnianych sufitu, dokonano renowacji witraży w prezbiterium przy gł. ołtarzu.

KOŚCIÓŁ PW. ŚW. JAKUBA APOSTOŁA W NIECHANOWIE, prawdopodobnie w latach 1200-70 rodzina Różyców (Porajów) ufundowała kościół; znajduje się on w centrum Niechanowa, w pobliżu pałacu. W 1395 funkcję proboszcza pełnił ks. Damian, w 1411 ks. Jakub, w 1430 ks. Wacław, w 1517 ks. Michał z Lusowa, w 1591 ks. Wojciech, w 1600 ks. Błażej z Siekierek, w 1608 wizytacja archidiakona gnieźn. De Sewego; w 1631 proboszczem został ks. Jeremiasz z Kłecka, w 1635 skradziono srebrną koronę obrazu Matki Boskiej oraz inne wartościowe przedmioty. W 1650 proboszczem był ks. Adam Wardęski, w tym samym czasie odbyła się wizytacja ks. kanonika Strzałkowskiego z Gn. Swym staraniem w 1668 rodzina Działyńskich wzbogaciła majątek kościelny o relikwię św. Maksyma oraz obraz Pana Jezusa Cierpiącego. W 1689 probostwo objął ks. Wawrzyniec Lochman, w 1697 wizytacja przeprowadzona przez ks. kanonika Lipskiego z Gn. W 1705 proboszczem został ks. Wojciech Stanisław Karwacki, następnie w 1710 ks. Marcin Serafiński, w 1718 ks. Jasiński z Kędzierzyna. W 1727 wizytacja ks. prałata Kraszkowskiego z Gn. W 1748 Działyńscy sprzedali dobra kościelne hr. Brühlowi (minister królów Augusta I i Augusta III). W 1751 odbyło się uroczyste powitanie nowego abpa prymasa Adama Komorowskiego na dworze hr. Brühla. Do Niechanowa przyjechali: biskupi, wojewodowie pozn. i inowrocławski, zastępcy senatorów i rycerstwa polskiego. Pochód udał się do Gn. Nowym proboszczem w 1753 został ks. Wawrzyniec Wolski (otrzymał niezbędne żelazo i drewno do odbudowy zrujnowanego kościoła od Onufrego Breza, Brühla i ekonoma Patrykowskiego). W 1763 kolejnym proboszczem był ks. Melchior Kiełkowicz (założyciel bractwa św. Józefa, kanonik prymasowski w Łowiczu; przyczynił się do odnowy świątyni). W 1778 witano nowego abpa prymasa Kazimierza Ostrowskiego. W 1780 wizytacja ks. kanonika Michała Kociałkowskiego, który

dokonał zapisu majątku kościelnego, zauważywszy jego dobry stan. W 1790 wizytacja pasterska ks. kanonika Murzynowskigo z Gn. Tego roku wikarym był ks. Antoni Babiński. 2 X 1799 wybuchł pożar w plebańskiej szkole. Z 6 na 7 X 1806 w kościele dokonano grabieży. W 1811 wizytacja ks. kanonika Nehringa z Gn. W 1833 na stanowisko proboszcza powołano ks. Jerzego Lunę. W 1834 wizytacja przeprowadzona przez ks. Suchatskiego z Gn. 28 X 1859 dokonano poświęcenia cmentarza. W 1868 w wyniku huraganu spadł krzyż z wieży świątyni. W tym samym roku hr. F. → Żółtowski zakupił w Rzymie figurę Najświętszej Marii Panny Niepokalanie Poczętej, wykonaną przez rzeźbiarza Oscara Sosnowskiego. W 1906 wizytacja ks. bpa Andrzejowicza z Gn. W 1915 wizytacja pasterska dokonana przez ks. bpa Kloskego z Gn. Probostwo w 1920 objął ks. Mrugas (zał. Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej). W 1908 nastąpiła rozbudowa i przebudowa kościoła wg projektu Lutscha z Berlina. Kościół konstrukcji zrębowej, drewniany, orientowany, jednonawowy z prostokątnym prezbiterium zamkniętym wielobocznie. Od strony płn. przeniesiono wieżę z przylegającą do niej kruchtą, od płd. przy prezbiterium mieści się zakrystia. Pierwotnie nawa prawie kwadratowa, później przedłużono tę część kościoła w kierunku wschodnim o murowaną, nieco szerszą część, w której znajdował się chór muzyczny. Od płd. przy nawie znajdowała się kruchta. Wnętrze pokryte stropem, dach – gontem. Wieża z wydatnym zadaszeniem. W kościele znajduje się rzeźba przyścienna św. Szczepana z XVIII w. Ołtarz główny z XVIII w., charakterystyczny dla stylu późnobarokowego, drewniany z obrazem św. Jakuba Apostoła i rzeźbami: św. Piotra, św. Jana z 1925. W zwieńczeniu obraz Serca Jezusa, w 1925 przywrócono pierwotną kolorystykę ołtarza. Ponadto 2 ołtarze boczne: jeden z XVII w. w stylu barokowym, drewniany, z obrazem Matki Boskiej Śnieżnej i rzeźbami: św. Apollonii i św. Barbary, w zwieńczeniu obraz Opieki św. Józefa; drugi ołtarz pochodzący z XVII/XVIII w. z obrazem Chrystusa Boleściwego z napisem dewocyjnym po włosku (VIENI DE VIENI O PECCATORE INCRATO DENTRO AL COSTATO MIO DENTRO AL MIO CVORE VENDRAI COME PER TE ARDE DI AMORE IL TUO AMANTE GIESV TUTTO PLACATO), z rzeźbami: św. Stanisława biskupa i Benona, a w zwieńczeniu św. Franciszka z XIX w. Rokokowa ambona o korpusie podtrzymywanym przez anioła, chrzcielnica z poł. XVIII w., odtworzona w 1926, z rzeźbami: Adama i Ewy przy drzewie rajskim, Mojżesza, w zwieńczeniu z krzyżem. Dwa konfesjonały rokokowe z XVIII w., dwa berła procesyjne i świecznik na paschał. Ołtarz boczny: obraz Chrystusa Boleściwego wykonany na płótnie, przywieziony z Włoch przez rodzinę Działyńskich. Krucyfiks powstały w 3. ćwierci XIX w., reprezentujący styl neobarokowy, wykonany z odlewu z mosiądzu. Obraz Matki Boskiej Bolesnej i Adoracji św. Józefa z 2. poł. XVIII w., styl późnobarokowy. Świecznik na paschał w stylu klasycystycznym, balustrada z poł. XVIII w. (rokoko) ufundowana przez ks. Kiełkowicza. Stalle rokokowe z poł. XVIII w., złożone z 2 złączonych ze sobą segmentów, na przedpiersiach ornament roślinny, zapleczki zwieńczone ażurową dekoracją, kartuny zakończone koroną, a w środku serce, kotwica i krzyż. Konfesjonał z 2. poł. XVIII w. (rokoko), zdobiony ornamentem płomienistym. Ławki przedstawiające styl rokokowy z poł. XVIII w., dekorowane kogucimi grzebieniami i liśćmi akantu, pierwotnie były złocone. Rzeźba św. Szczepana (późny barok) z XVIII w., święty trzyma w ręku książkę, a na niej kamienie, pozycja stojąca. Rzeźba przyścienna św. Antoniego (późny barok) z XVIII w., święty w pozycji stojącej, na ramieniu trzyma Dzieciątko. Berło procesyjne (styl klasycystyczny) z XVIII w., wykonane z drewna. Puszka ze srebra (neoklasycyzm) z 2. poł. XIX w. Monstrancja rokokowa z 3. ćwierci XVIII w., ornat złoty z kompletem z 2. poł. XIX w., ornat zielony, barokowy, z kompletem, pochodzący z 1. ćwierci XVIII w., przedstawiający fragment pergoli kamiennej na tle drzew, wiązanka kwiatów z jednym czerwonym na pierwszym planie. Obraz św. Małgorzaty – kopia z Rafaela Santi. Na terenie cmentarza przy kościele mieści się nagrobek z 1848 Jana Krasickiego (gen. Wojska Polskiego, oficer napoleoński) z Siecina; nagrobek charakterystyczny dla stylu późnoklasycystycznego, pomnik o skromnej dekoracji, na płycie grobowej znajduje się napis: „Jan Krasicki ur. 24 czerwca 1785, um. 31 grudnia 1848". Pły-

Niechanowo, kościół pw. św. Jakuba Apostoła

ta epitafijna ks. Melchiora Kiełkowicza, powstała po 1792, wykonana z marmuru, prezentująca styl barokowy, w kształcie trapezu, na niej widnieje napis (obecnie zatarty): „Tu leży ciało x Melchiora Kiełkowicza ...tego Kościoła przez 29 lat Pasterza pamiętaj na duszę jego, Umarł roku 1792 dnia 12.8. bris.". Płyta umieszczona jest w ścianie kościoła na zewnątrz świątyni, od strony cmentarza przykościelnego. Nagrobek F. i Z. Żółtowskich z poł. XIX w. w stylu neorenesansowym; wg tradycji został sprowadzony przez Żółtowskich z Wenecji. Na zdobionej płycie znajduje się napis: „S.P. Franciszek Żółtowski dziedzic z Niechanowa, ur. 3-go paźdz. 1818 r. w Ujeździe zm. 1-go czerwca 1894 r. w Poznaniu. Zofia z Zamoyskich Żółtowska, żona jego ur. 5-go września 1825 r. w Warszawie, zm. 27 marca 1853 r. w Niechanowie. Prochy ich spoczywają w tym kościele. Światłość wiekuista niechaj im świeci". Funkcję proboszcza parafii pełnili: ks. J. Szlachta (1929-41), ks. M. Heliński (1945-51), ks. J. Michalski (1951-56, od 1975 biskup pomocniczy Gn.), ks. F. Staszak (1956-77), ks. kanonik Głów (1977-80), ks. J. Szerment (od 1980 do chwili obecnej).

KOŚCIÓŁ PW. ŚW. MARCINA W JARZĄBKOWIE, najstarszym właścicielem był ród Awdańców, który w XII w. przyczynił się do budowy kościoła. W późniejszym czasie kościół został zniszczony. Ok. 1520 nastąpiła odbudowa murowanej świątyni (styl późnogotycki). W 1846 został wyremontowany. W 1929 został sporządzony plan budowy nowego kościoła przez architekta Stawskiego z Poznania, następnie ks. proboszcz Maksymilian Mrugas przystąpił do budowy. W 1930 do parafii przybył ks. Łucjan Berger w celu dokończenia przebudowy oraz dobudowy wieży. Podczas okupacji budynek wykorzystano na magazyn. Po wojnie proboszczem został ks. Ignacy Wachowiak, który doprowadził świątynię do stanu używalności. W 1958 proboszcz Franciszek Kontka dokonał zelektryfikowania kościoła. Kościół wymalowany przez artystę plastyka Bartłomieja Kurka z Poznania. Ok. 1960 nastąpiło konsekrowanie kościoła przez ks. bpa Lucjana Bernackiego. W latach 1966-74 funkcję proboszcza objął ks. Leon Winczewski. W 1974 ks. proboszcz Andrzej Zamysłowski i parafianie przystąpili do odnowy wnętrza. 3 IX 1984 odbyło się poświęcenie parafii przez prymasa Polski Józefa Glempa. Świątynia ma 2 kaplice: św. Teresy od Dzieciątka Jezus oraz Matki Boskiej Częstochowskiej. Do dzieł zabytkowych należą: obraz Matki Boskiej Śnieżnej z 1833, krucyfiks z XVI w., chrzcielnica kamienna z XVII w., obraz św. Anny Samotrzeciej z XVII/XVIII w., krzyż ołtarzowy z XVIII w., obraz *Pieta*, św. Piotra z XIX w., św. Pawła z XIX w. Na terenie Jarząbkowa znajduje się zabytkowy nagrobek Marcjanny Prądzyńskiej (z 1847).

KOŚCIÓŁ PW. ŚW. MARCINA W PAWŁOWIE, pierwotny kościół parafialny istniał zapewne już w XIII w. Wzmianki na jego temat pojawiły się w 1239 i w 1409. Obecny kościół zbudowany został w 1762 z fundacji kapituły gnieźn. i kantora gnieźn. K.H. Szembeka. Dwa razy, w 1856 i ok. 1880, podlegał gruntownej renowacji. W latach 1928-32 dobudowano wieżę, a kruchtę zmieniono w kaplicę. Obiekt remontowany był w 2002. Jest to kościół orientowany, drewniany, konstrukcji zrębowej, obustronnie szalowany, jednonawowy, z węższym i nieco niższym, zamkniętym wielobocznie prezbiterium, z zakrystią, wieżyczką i sygnaturką. Dach dwuspadowy, kryty dachówką i częściowo gontem. We wnętrzu znajdują się 3 ołtarze z fragmentami rzeźbiarskimi (XVIII w.), przerobione w 1856, płaskorzeźba Świętej Rodziny (1. poł. XVI w.), rzeźby 2 biskupów, krucyfiks i 2 anioły (XVIII w.), dzwony przeniesione z kościoła w Gurowie (XVIII w.). W ołtarzu głównym znajduje się kopia obrazu Matki Bożej del Pascalo z 1878, z kościoła oo. Bazylianów w Rzymie. W kościele są także liczne obrazy, malowane przez ks. F. Dziadzię, duszpasterza parafii w Pawłowie, zamęczonego w Dachau.

Od lewej: Jarząbkowo, kościół pw. św. Marcina z ok. 1930 r.; Pawłowo, kościół pw. św. Marcina z 1762 r.

Od lewej: Żydowo, kościół pw. św. Stanisława z lat 1843-45; Czerniejewo, kościół pw. św. Jana Chrzciciela

KOŚCIÓŁ PW. ŚW. STANISŁAWA W ŻYDOWIE, pierwszy, drewniany, kościół parafialny powstał w 1515 z fundacji rodziny Żydowskich. Nowa świątynia o konstrukcji szachulcowej została wzniesiona w 1754 z fundacji A.A. Smoleńskiego, cześnika ciechanowskiego. Kościół spłonął w 1811. Śladem jego istnienia są pozostałości cmentarza parafialnego. Obecny kościół wzniesiony został w latach 1843-46 z fundacji P. Chełmickiego i miejscowego proboszcza W. Grzeszkiewicza. Konsekracja odbyła się 18 X 1846, a dokonał jej bp gnieźn. A. Brodziszewski. Kościół rozbudowany został w 1920, a następnie w 1927. Powstała wówczas kaplica św. Antoniego z kryptą dla zmarłych z fundacji Chełmickich oraz kaplica dla obrazu Matki Bożej ze spalonego kościoła w Gurowie. W 1992 przeprowadzono prace renowacyjne, powiększono prezbiterium i zakrystię oraz zakupiono nowe organy. W 2000 dokonano zakupu 5 nowych dzwonów, które wraz z dzwonami XVIII-wiecznymi umieszczone zostały w tymczasowej dzwonnicy. Kościół jest budowlą orientowaną, późnoklasycystyczną, salową, z kruchtą i wieżą. W 1998 wpisano go do rejestru zabytków. We wnętrzu znajduje się obraz Matki Bożej z Dzieciątkiem z poł. XVII w., obraz Nawiedzenia NMP (2000), wota w 2 gablotach (niektóre z XVIII w.), obraz św. Stanisława z poł. XVIII w. w ołtarzu bocznym, figura św. Józefa z Dziecięciem, krzyż procesyjny z poł. XVIII w. Ołtarz główny i ołtarz boczny oraz sprzęty liturgiczne pochodzą z XIX w., a dzwony z 1717, 1753 oraz 2000.

Łubowo, kościół pw. św. Mikołaja z ok. 1660 r.

KOŚCIÓŁ ŚW. JANA CHRZCICIELA W CZERNIEJEWIE, kościół parafialny, wzniesiony w poł. XVI w. z fundacji bpa pozn. U. Górki, konsekrowany 20 X 1567 przez opata sulejowskiego ks. S. Falęckiego. Uległ zniszczeniu w czasie potopu szwedzkiego. Przebudowany został w XVIII w. staraniem właścicieli Czerniejewa, rodzin Koźmińskich i Lipskich. W latach 1904-08 z inicjatywy kolejnych właścicieli majątku, rodziny Skórzewskich, dobudowano nawę boczną oraz kaplicę kolatorską. Ob. jest to budowla w zrębie późnogotycka, o zmienionej adaptacjami sylwetce, dwunawowa, orientowana, z prezbiterium i 2 kaplicami. Późnobarokowa architektura nawy głównej i prezbiterium związana jest z XVIII-wieczną przebudową kościoła. We wnętrzu znajdują się m.in.: ozdobione herbem Górków kute drzwi do zakrystii z blachy żelaznej z 1594, w kaplicy neorenesansowy nagrobek Z. Skórzewskiego z popiersiem zmarłego, wykonany przez K. Laszczkę, witraż z wyobrażeniem Matki Boskiej z Dzieciątkiem i 2 boczne witraże herbowe Potulickich i Skórzewskich z początku XX w., tablica epitafijna W., W. i K. Skórzewskich z rzeźbionym medalionem portretowym K. Skórzewskiej i tarczami herbowymi Potulickich i Skórzewskich. Na filarze, po lewej stronie nawy głównej, umieszczono tablicę upamiętniającą J.Z. Alkiewicza, uczestnika powstania styczniowego. Tablicę ozdabia płaskorzeźba M. Rożka.

KOŚCIÓŁ W ŁUBOWIE, parafia z kościołem istniała już w XII w. Pierwotny kościół ufundowała rodzina Sobiejuchów. Wiek XV przynosi zapiski, w których Łubowo widnieje jako miasto, ale w wieku XVII znowu jest wsią. W 1656 podczas wojny ze Szwedami kościół został podpalony i całkowicie spłonął. Obecny kościół został konsekrowany w 1660 przez Stanisława Dzianotta, sufragana kijowskiego, kanonika gnieźn. i przełożonego zakonu maltańskiego (stąd na wieży kościoła znajduje się krzyż maltański). W 1720 ówcześni właściciele wsi, Lutomscy, dobudowali kaplicę boczną, a w 1750 wieżę kościoła. Kościół zbudowany z drewna dębowego, w stylu barokowym, konstrukcji zrębowej, kryty gontem, jest jednym z najcenniejszych zabytków sakralnych Wielkopolski. Ołtarz główny pochodzi z ok. poł. XVII w. z obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem

oraz z figurami św. Stanisława i św. Wojciecha po bokach. W kościele znajdują się 2 ołtarze boczne z XVII w. oraz kamienna, renesansowa chrzcielnica z XVI w. i figura św. Benona – patrona pasterzy z XVII w. Na belce tęczowej rzeźby Chrystusa ukrzyżowanego, Matki Boskiej Bolesnej i św. Jana z 2. poł. XVII w.

KOTECKA MARIA (ur. 31 VII 1911 w Gn., zm. 8 VI 2003 w Gn.), aptekarz gnieźnieński. Studia farmaceutyczne odbywała na Uniwersytecie Poznańskim, tytuł magistra farmacji uzyskała w 1935. Pierwszym miejscem jej pracy zawodowej była apteka w Pucku, następnie wróciła do Gn., gdzie w latach 1935-36 pracowała w aptece „Pod Lwem". W latach 1936-39 podjęła pracę w aptece w Grodzisku Wlkp., następnie w aptece Ubezpieczalni Społecznej w Bydgoszczy, która 1 IX 1939 przekształcona została w punkt ratowniczo-sanitarny. M.K. ułatwiała zaopatrywanie ruchu oporu w leki i opatrunki. W latach 1940-45 pracowała w Gn., w aptece prowadzonej przez Niemca E. Hessa. Po wyzwoleniu była zatrudniana w różnych placówkach Gn.: w 1945 w Centralnej Aptece, w latach 1946-68 w aptekach Ubezpieczalni Społecznej i Zarządu Aptek, w latach 1960-65 w aptece szpitalnej na stanowisku kierownika. Jej ostatnim miejscem pracy była apteka Wojewódzkiego Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka", gdzie jako zastępca kierownika pracowała do grudnia 1975.

KOTKOWSKI MIKOŁAJ (ur. b.d., zm. 19 VI 1702), organista, kapelmistrz. W latach 1662-1702 był kapelmistrzem → kapeli katedralnej, a od 1664 także organistą w katedrze. Dzięki jego staraniom zwiększyła się liczba etatowych muzyków kapeli katedralnej. Prawdopodobnie był także kompozytorem. Pod koniec życia przekazał kapeli katedralnej swoje nuty i instrumenty. W latach 1678-87 był wicewójtem. Jego działalność miała znaczny wpływ na rozwój muzyki w Gn. pod koniec XVII w.

KOWALEWKO, osada należąca do Kowalewa w gminie Mieleszyn, parafia Popowo Ignacewo.

KOWALEWO, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Popowo Ignacewo, wraz z Kowalewkiem liczy 122 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 485 ha. Wieś wzmiankowana w 1366. W XVI w. właścicielem był ród Dryjów. W 1580 wzmiankowana jako Kowaliewo. W latach 80. XIX w. K. liczyło 22 domy, 168 mieszkańców (48 ewangelików, 120 katolików), w tym 82 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KOWALSKI KAZIMIERZ JÓZEF (ur. 2 III 1896 w Gn., zm. 6 V 1972 w Częstochowie), biskup, żołnierz, naukowiec i duszpasterz. W 1914 zdał maturę w gimnazjum w Gn. W latach 1914-15 i w 1918 był wcielony do wojska niem., w którym awansował do stopnia porucznika pułku artylerii. W latach 1918-19 uczestniczył w powstaniu wielkopolskim, walcząc na froncie w okolicach Leszna, jako dowódca oddziału artylerii ciężkiej. W czerwcu 1919 rozpoczął studia teologiczne w Poznaniu. W latach 1920-22 studiował teologię w Münsterze i Strasburgu. W październiku 1922 przyjął w Gn. święcenia kapłańskie. W latach 1922-25 studiował na uniwersytecie w Lowanium w Belgii. Studia ukończył jako doktor filozofii. W tym samym czasie prowadził duszpasterstwo wśród robotników polskich. W latach 1925-26 słuchał wykładów filoz.-teologicznych w Rzymie, Fryburgu i w Monachium. W 1926 wykładał filozofię i etykę w seminarium duchownym w Poznaniu, a w 1927 został wicerektorem tej uczelni. W 1930 uzyskał habilitację na Wydziale Teologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. W 1935 został mianowany rektorem seminarium duchownego w Poznaniu. W 1937 habilitował się powtórnie na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego. W latach 1929-39 zajmował się ruchem misyjnym osób duchownych i świeckich. W latach 1939-45 z powodu wydanego nań wyroku śmierci przebywał pod nazwiskiem J. Powelski w Generalnym Gubernatorstwie. W latach tych był kapelanem książąt Czartoryskich w diecezji przemyskiej. Udzielał się w tajnym nauczaniu i głosił rekolekcje. Duszpasterzował w Pełkini k. Jarosławia. Od marca 1945 pełnił funkcję rektora seminarium duchownego w Gn. W maju 1946 został mianowany biskupem chełmińskim w Pelplinie. Od 1947 prowadził wykłady z misjologii. Stworzył Dyr. Dzieł Misyjnych. Przewodniczył 3 komisjom episkopatu Polski. Pracował także w Krajowej Unii Apostolskiej Kleru i należał do Komisji Studiów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. W 1950 został internowany. Od 1960 był konsultantem w komisji liturgicznej i misjologicznej, przygotowującej materiały do II Soboru Watykańskiego. W latach 1962-65 uczestniczył w pracach tego soboru. Od 1923 opublikował 500 pozycji w formie książkowych rozpraw nauk., artykułów, recenzji z zakresu teologii, filozofii w duchu szkoły lowiańskiej i misjologii, odezw, listów pasterskich i kazań. Od 1930 redagował „Studia Gnesnensia", a także „Teologię Praktyczną" i „Annales Missiologicae". Organizował krajowe i międzynar. zjazdy tomistyczne.

KOWALSKI LEON (ur. 1855 w Łobżenicy, zm. 1934), zasłużony pedagog i działacz społeczny. Ukończył seminarium nauczycielskie w Kcyni. W 1875 objął pierwszą posadę w Pakości, skąd po 2 latach został przeniesiony na stanowisko kierownika szkoły w Dobrzyniewie. Jako wychowawca umiał zjednać sobie młodzież, wśród której krzewił ducha narodowego, za co niejednokrotnie był karany przez władze szkolne. W 1895 na własną prośbę został przesiedlony do Gn. Uczył religii w języku pol. i przez 30 lat pełnił obowiązki wychowawcy. Miesiąc przed przeniesieniem w stan spoczynku obchodził jubileusz 50-lecia pracy nauczycielskiej. Był członkiem Sodalicji Mariańskiej i Ligi Katolickiej parafii św. Wawrzyńca. Należał do Towarzystwa Pszczelarzy, w którym przez długie lata piastował godność prezesa, a później prezesa honorowego. Był również członkiem dozoru

kościelnego i opiekunem młodzieży zrzeszonej w Stowarzyszeniu Misjologów Polskich.

KOWALSKI SEWERYN (ur. 3 I 1890 w Pleszewie, zm. 9 XII 1956 w Gn.), ksiądz, naukowiec, publicysta, uczestnik powstania warszawskiego, więzień obozów koncentracyjnych. W 1910 zdał maturę w Gimnazjum św. Jana we Wrocławiu. 1 III 1914 przyjął święcenia kapłańskie po studiach odbytych w seminarium duchownym w Poznaniu i w Gn. Pracował jako wikariusz w Rynarzewie i Obrzycku k. Obornik Wlkp. W latach 1916-18 studiował filozofię na Uniwersytecie Wrocławskim. W 1918 jako prefekt uczył religii i katechizacji w Gimnazjum im. Dąbrówki w Poznaniu. W 1925 uzyskał doktorat z teologii na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie. W latach 1925-26 studiował w rzymskim Instytucie Biblijnym. W latach 1926-39 wykładał Pismo św. w seminarium duchownym w Poznaniu. Był sędzią prosynodalnym i egzaminatorem nauki religii w szkołach średnich ogólnokształcących i nauczycielskich. Brał udział w zjazdach nauk. w Holandii, Niemczech, Grecji, Egipcie i w Palestynie. W latach 1928-39 był członkiem zwyczajnym Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1938 habilitował się na uniwersytecie we Lwowie. 9 XI 1939 został aresztowany przez Niemców i uwięziony w Kazimierzu Biskupim. Stamtąd wywieziono go do obozu koncentracyjnego w Dachau, a następnie do kamieniołomów w Gusen. W 1942 został zwolniony z pracy w kamieniołomach. Leczył się na gangrenę nogi w Wiedniu. Stamtąd przedostał się na kurację do Katowic. Przebywał również w Poznaniu u bpa W. Dymka. W latach 1943-44 mieszkał w Warszawie, gdzie wykładał na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich. Został dziekanem Wydziału Teologii Katolickiej, a następnie uczestniczył w powstaniu warszawskim, podczas którego odprawiał codzienne msze św. u sióstr urszulanek szarych przy ul. Tamka, asystował na pogrzebach powstańców i ludności cywilnej, modlił się w domach i udzielał rozgrzeszenia. W trakcie opuszczania Warszawy dzięki interwencji u oficera niem. zdołał wydostać kilkanaście dziewcząt z rąk żołnierzy ukraińskich. Po opuszczeniu Warszawy znalazł się w obozie w Pruszkowie. Do zakończenia działań wojennych przebywał w Kielcach. W 1945 objął administrację parafii w Pawłowie i Żydowie, dojeżdżał z wykładami do seminarium duchownego w Gn. W październiku 1945 objął Katedrę Nauk Biblijnych w Akademii Teologii Katolickiej, a także wykładał egzegezę Pisma św. Nowego Testamentu w Gn. W 1947 otrzymał tytuł profesora nadzwyczajnego. Opracował przekłady z języka greckiego Listów św. Pawła, a później Nowego Testamentu (wyd. 1955 i 1965). 30 VI 1954 otrzymał tytuł profesora zwyczajnego. 8 XII 1956 skończył kadencję profesora Akademii Teologii Katolickiej, przechodząc na emeryturę. Był człowiekiem szczególnie głębokiej wiary.

KOZIEROWSKI STANISŁAW (ur. 28 IX 1874 w Trzemesznie, zm. 1 II 1949 w Winnogórze), ksiądz, historyk, językoznawca. Po ukończeniu progimnazjum w Trzemesznie w 1893 skończył Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. W Poznaniu i Gn. studiował teologię i filozofię. W 1899 otrzymał święcenia kapłańskie. Był wikariuszem we Wronkach i Gostyniu, proboszczem w Siemianicach, Skórzewie i Winnogórze. W kwietniu 1931 został honorowym kanonikiem metropolitalnym kapituły w Gn. Przez całe życie prowadził badania archiwalne w zakresie onomastyki, genealogii i heraldyki. Pierwszą rozprawę *Wojewody poznańskiego Przedpełka potomkowie, pierwotni dziedzice Gostynia 1275-1337* przedstawił w 1903 w Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk. W latach 1913-33 publikował kolejne monografie hist.-genealogiczne: *Studia nad pierwotnym osiedleniem rycerstwa wielkopolskiego*. Od 1914 zaczęły ukazywać się kolejne tomy najbardziej znanej pracy S.K. – *Badań nazw topograficznych archidiecezji gnieźnieńskiej*. Był redaktorem Roczników PTPN, członkiem Polskiego Towarzystwa Heraldycznego (od 1937 jego wiceprezesem). Jest uznawany za współtwórcę Uniwersytetu Poznańskiego. Brał udział w obradach Komisji Organizacyjnej uniwersytetu w Poznaniu, obok J. → Kostrzewskiego i M. Sobeskiego. Na uniwersytecie tym uzyskał habilitację, prowadził zajęcia z nauk pomocniczych historii średniowiecznej. Był członkiem korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności oraz od 1938 profesorem tytularnym na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego. Ogromny księgozbiór i rękopisy, także niewydanych prac nauk., zapisał Archiwum Państwowemu w Poznaniu. Pochowany został w rodzinnym grobowcu w Trzemesznie.

Między łamami: koziołek lednicki, rzeźba z XIX w.

KOZIOŁEK LEDNICKI, niewielka rzeźba drewniana o wys. 10 cm, uchodząca za znalezisko z okresu wczesnego średniowiecza. Pojawiła się w XIX w., a w licznych publikacjach podawano różne miejsca jej znalezienia. Bardzo często służyła jako przykład figurki związanej z pogańskimi wierzeniami Słowian. W rzeczywistości jest to XIX-wieczna rzeźba, znajdująca się niegdyś w kolekcji hrabiego A. Węsierskiego w Zakrzewie.

KOZŁOWO, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Jastrzębowo, ob. 95 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 653,37 ha. Najstarsza wzmianka pochodzi z 1370 (wieś wzmiankowana jako Koszlowo). Dawna własność rodu Porajów, który w 1404 przekazał wieś klasztorowi w Trzemesznie. Wieś oddawała wówczas dziesięcinę do parafii w Strzyżewie. W latach 80. XIX w. było tu 13 domów, 160 mieszkańców.

KOZŁOWSKI FELIKS (ur. 22 VI 1803 w Lechlinie, zm. 14 XI 1872 w Gn.), ksiądz, bibliotekarz, powstaniec, filozof moralista, publicysta. Uczęszczał do gimnazjów w Poznaniu i Kaliszu, gdzie w 1827 zdał maturę. Od 1828 studiował prawo na Królewskim Uniwersytecie Warszawskim. W 1831 uczestniczył w powstaniu listopadowym, podczas którego awansował do rangi podpo-

rucznika piechoty. W 1832 przebywał w Heidelbergu i Fryburgu, gdzie w 1834 uzyskał doktorat obojga praw. W tym samym czasie pracował również w bibliotece uniwersyteckiej. W latach 1848-52 był żonaty z A. von Berg. Po jej śmierci obrał stan duchowny i 25 V 1861 otrzymał święcenia kapłańskie. Wykładał filozofię w seminarium duchownym w Gn. Tam został mianowany archiwariuszem Konsystorza Metropolitalnego. Był egzaminatorem prosynodalnym, obrońcą węzła małżeńskiego w sądzie duchownym. Od 1868 objeżdżał Wielkopolskę, Górny Śląsk i Galicję, kwestując na rzecz zakładu opieki nad sierotami i ubogimi w Gn., popierając tym samym dzieło kanonika M. → Dorszewskiego. Był krytykiem poglądów filozofii i pedagogiki narodowej B. Trentowskiego. W latach 1842-70, jako apologeta i polemista, publikował artykuły i rozprawy nauk.-filoz. i teologiczne w duchu doktryny katolickiej. Przełożył z języków obcych książkę do nauki i nabożeństwa kościelnego i domowego oraz *Dzieje Starego i Nowego Testamentu* dla szkół, które w latach 1872-74 doczekały się 13 wydań.

KOZŁOWSKI LUDWIK (ur. 21 VIII 1918 w Gn., zm. 27 II 1996 w Gn.), doktor medycyny dentystycznej, absolwent Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego w Gn. (1938). W 1950 ukończył Akademię Medyczną w Poznaniu z tytułem lekarza dentysty. Na podstawie pracy *Zawartość fluoru w wodzie a próchnica zębów u dzieci w wieku szkolnym na terenie miast Poznania i Kalisza* uzyskał w 1952 tytuł doktora medycyny dentystycznej. Od tego roku pracował w Katedrze i Zakładzie Stomatologii Zachowawczej Akademii Medycznej w Poznaniu jako starszy asystent, od 1967 – adiunkt, następnie w latach 1975-80 – kierownik Samodzielnej Pracowni Badań Techniczno-Laboratoryjnych Instytutu Stomatologii AM w Poznaniu. Był specjalistą II stopnia w zakresie stomatologii zachowawczej; pracował także w Obwodowej Przychodni Lekarskiej PKP w Gn. Pochowany na cmentarzu przy ul. Witkowskiej w Gnieźnie.

KOZŁOWSKI MAKSYMILIAN (4 X 1909 w Kłecku, zm. 23 VIII 1989 w Gn.), bankowiec, krajoznawca, przewodnik PTTK, społecznik. Syn Władysława i Marianny z d. Rembowskiej. Długoletni pracownik Narodowego Banku Polskiego Oddział Gniezno – do przejścia na emeryturę w 1974. Jednocześnie zaangażowany w ruch turystyczny ziemi gnieźn. i woj. pozn.; przed 1939 i w latach 1945-50 należał do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego; w latach 1951-65 pełnił funkcję skarbnika Zarządu PTTK Oddział Gniezno; w 1956 zdał egzamin na przewodnika miejskiego PTTK; w 1960 był współzałożycielem Koła Przewodników Turystycznych PTTK przy Oddziale Gniezno; w 1968 poszerzył uprawnienia przewodnickie do prowadzenia wycieczek na woj. pozn. oraz na Kotlinę Kłodzką i Kotlinę Jeleniogórską, miał uprawnienia na język niemiecki; w latach 1967-81 pełnił funkcję prezesa Zarządu PTTK Oddział Gniezno; oprowadził 3554 wycieczki. Miał uprawnienia kontrolera ruchu turystycznego (1980) oraz instruktora przewodnictwa i krajoznawstwa z prawem szkolenia na kursach przewodnickich; był społecznym opiekunem zabytków, uczestniczył w pracach organizacji turystycznych przy Wojewódzkim Zarządzie PTTK w Poznaniu: w 1978 należał do zespołu szkoleniowo-wydawniczego i filmowego, był członkiem Komisji Rewizyjnej i Przewodnickiej (1979). Wyróżniony: medalem „XII Wieków Gniezna", odznakami: 100-lecia Turystyki w Polsce, „Zasłużony Działacz Turystyki" w st. złotym, złotą i srebrną Honorową Odznaką PTTK.

KOZŁÓWKO, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 53 mieszkańców. Wzmiankowana w 1773. W poł. XIX w. wieś i folwark należące do rodziny Śliwińskich. W latach 80. XIX w. było tu 9 domów, 105 mieszkańców.

KÓČKA WOJCIECH, Wojciech Koczka (ur. 13 X 1911 w Wownjowie k. Budziszyna na Łużycach, zm. 18 XI 1965 w Poznaniu), archeolog, antropolog, wykładowca, działacz społeczno-polityczny. Studiował na Wydziale Pedagogicznym politechniki w Dreźnie (1931), a następnie na Uniwersytecie Poznańskim (1932-36) – uzyskał tytuł magistra filozofii, prehistorii, antropologii i etnografii. Doktorat nauk biologiczno-antropologicznych uzyskał na uniwersytecie we Wrocławiu w 1948, habilitację – na Uniwersytecie Poznańskim w 1958; docent od 1954; profesor od 1959. Pracę jako asystent rozpoczął w Instytucie Prehistorii Uniwersytetu Poznańskiego (1936-39). Po wojnie został sekretarzem Związku Serbołużyczan „Domowina" w Budziszynie na Łużycach (1945-46); następnie zatrudniony był w Muzeum Śląskim we Wrocławiu (1947); na Uniwersytecie Wrocławskim w Katedrze Antropologii (luty 1947-1955 – adiunkt, docent) oraz jako wykładowca w Wyższej Szkole Wychowania Fizycznego we Wrocławiu. Prowadził badania z inicjatywy Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949-53); w latach 1954-59 był kierownikiem Stacji Archeologicznej Instytutu Historii Kultury Materialnej (IHKM) we Wrocławiu, należącej od 1956 do Zakładu Archeologii Polski IHKM w Poznaniu; od 1 XI 1955 do 18 XI 1965 był kierownikiem Zakładu Archeologii Polski – Zakładu Archeologii Wielkopolski i Pomorza IHKM w Poznaniu. Jednocześnie pracował w Katedrze Archeologii Polski Uniwersytetu Poznańskiego – Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1 IX 1955-1965, od 1 X 1960 – jako kierownik katedry). Prowadził prace terenowe w miejscowościach: Biskupin (1934-39), Gn. (1936-38), Poznań-Ostrów Tumski (1938, 1956-65), Opole (1948, kierownik prac wraz z R. Jamką), Wrocław-Ostrów Tumski (1947/9-1959), Poznań-Stare Miasto (1956-65), Bnin, Radacz. Był inicjatorem i wykonawcą nowatorskich lotniczych zdjęć wykopalisk (wykonywanych z balonu) przed 1939 (m.in. Biskupina, Kłecka, Gn., Poznania). Był także twórcą nowych metod badawczych w archeologii (statystyki, m.in. do obliczania pojemności naczyń metodą korelacji). Opublikował m.in.: *Wstęp do antropologii* (skrypt, 1954), *Uwagi do zagadnień metodyki wykopalisk* (z E. Ostrowską, 1954, wyd. w serii „Zapiski Archeologiczne", z. 5),

Zagadnienia etnogenezy ludów Europy (1958), współautor opracowania zbiorowego pod red. J. Kostrzewskiego *Gród prasłowiański w Biskupinie*... (1938), *Gniezno w zaraniu dziejów w świetle wykopalisk* (1939).

KÓŁKA ROLNICZE, organizacja o charakterze świecko-religijnym, zał. w 1873 przez hrabiego Franciszka → Żółtowskiego. Celem było podniesienie wiedzy rolników i obrona przed zalewem niemczyzny. Za swą działalność w 1920 otrzymała wyrazy uznania od prezydenta RP Ignacego Mościckiego. Patronem kółek rolniczych był Maksymilian Jackowski. W 1932 w Kędzierzynie odbyło się poświęcenie sztandaru Kółka Rolniczego. 15 VII 1923 w Niechanowie odbył się zjazd z okazji 50-lecia założenia Kółka Rolniczego (udział wzięły kółka rolnicze z powiatów gnieźn. i wrzesińskiego; program szkolenia obejmował: plan szkolenia rolniczego, wniesienie do produkcji nowości rolnych z dziedziny hodowli zwierząt, nawożenia roślin i upraw oraz upowszechnianie mechanizacji rolnej). Na uroczystym spotkaniu został przedstawiony przez lekarza weterynarii z Gn. referat *Otrzymanie higienicznego mleka oraz kontrola mleka targowego*. Organizacja szerzyła kulturę rolną. W 1968 zaczęły powstawać kółka rolnicze na terenie gminy Niechanowo, w takich miejscowościach, jak: Czechowo (22 członków), Drachowo (28), Goczałkowo, Gurówko, Jarząbkowo (33), Karsewo (24), Kędzierzyn (27), Miroszka (17), Nowa Wieś (27), Potrzymowo (16), Trzuskołoń (40), Żelazkowo (12). Niechanowo w 1896 obejmowało 47 członków, Mierzewo w 1971 liczyło 27 członków, Arcugowo w 1984 – 16 członków. Obecnie Spółdzielcze Kółko Rolnicze znajduje się w Niechanowie z siedzibą w Żelazkowie. SKR wchodzi w skład Gminnego Związku Kółek i Organizacji Rolniczych. Dziś SKR świadczy usługi rolne.

KRAKOWSKI SALON POEZJI, powołany do życia przez Annę Dymną w 2002 w Teatrze im. J. Słowackiego w Krakowie, organizowany w Gn. przez Miejski Ośrodek Kultury i Zenonę Golc. Prezentuje poezję gł. polskich twórców. Na jego pierwszej gnieźn. edycji w styczniu 2006 wystąpili Anna Dymna i Andrzej Malicki, podczas kolejnych aktorzy: Maria Rybarczyk-Dębicka, Witold Dębicki, Emilia Krakowska, Michał Chorosiński, Tomasz Szymański, Wojciech Kalinowski, Katarzyna Czubkówna, Leszek Długosz, Tatiana Kołodziejska, Krzysztof Bień, Tadeusz Drzewiecki, Lech Gwitt, Andrzej Lajborek oraz poeci Urszula Kozioł i Feliks Przybylak. Oprawa muz. w wykonaniu Agaty i Szymona Musiołów.

KRASOŃ JÓZEF (ur. 14 III 1886 w Gorzkowicach w pow. Piotrków Trybunalski, zm. 28 II 1968 w Gn.), nauczyciel, historyk, regionalista. Ukończył studia hist.-filoz. na Uniwersytecie Poznańskim. Jego praca magisterska ukazała się drukiem w 1935 pt. *Zbąszyń do przełomu wieku XVI i XVII*. Po studiach podjął pracę w Okręgowej Bibliotece Pedagogicznej w Poznaniu na stanowisku kierownika. Doprowadził do unowocześnienia wyposażenia biblioteki i powiększenia jej zbiorów. W czasie II wojny światowej w obawie przed aresztowaniem wraz z rodziną opuścił Poznań. W konspiracji był wykładowcą tajnego Uniwersytetu Ziem Zachodnich w Częstochowie. Po zakończeniu wojny mieszkał początkowo w Katowicach, gdzie był kierownikiem Centralnej Biblioteki Pedagogicznej. W następnych latach był dyrektorem liceów w Jeleniej Górze i Świdnicy. W 1950 doktoryzował się na podstawie rozprawy *Uposażenie klasztoru Cystersów w Obrze w wiekach średnich*, napisanej pod kierunkiem prof. Kazimierza Tymienieckiego. W latach 1953-60 był dyrektorem LO w Łasku. Wydał wówczas pierwszy tom monografii *Z dziejów Łasku*. Nie zachował się opracowany rękopis tomu drugiego. J.K. przygotował wystawę *Łask w dokumencie historycznym*. Po wyjeździe z Łasku podjął pracę w filii Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu, a następnie jako nauczyciel historii w II LO w Gn. Pełnił wówczas ponadto funkcję prezesa Gnieźnieńskiego Towarzystwa Kulturalnego. Interesował się malarstwem. Pozostawił po sobie wiele prac olejnych i akwarel, przedstawiających gł. obiekty zabytkowe. Pochowany został na cmentarzu przy ul. Witkowskiej. Żonaty z Heleną (1908-97), miał 3 córki: Dobrogniewę (1932-2003), Rościsławę (ur. 1936) i Jaromirę (ur. 1944).

KRAUSE IGNACY (ur. 9 VI 1896 w Mielnie k. Gn., zm. 31 VIII 1984 w Araucarii w Brazylii), biskup, misjonarz. Syn Jana i Agnieszki z Zabłockich. Od 1900 wraz z rodziną zamieszkał w Górze k. Żnina, tam też pobierał pierwsze nauki; w 1908 wstąpił do Małego Seminarium Zgromadzenia Księży Misjonarzy w Krakowie, a w roku następnym powrócił do Żnina, by zakończyć naukę w szkole powszechnej. W Krakowie ukończył gimnazjum i wstąpił do Zgromadzenia Księży Misjonarzy. 22 VI 1919 otrzymał święcenia kapłańskie. W grudniu 1920 wyjechał do Brazylii, by w osadzie Prudentopolis w stanie Parana prowadzić działalność misyjną; w 1929 opuścił Brazylię, na krótko przyjechał do Krakowa, a następnie z grupą księży misjonarzy wyprawił się do Chin; przebywał w Czengting, a w kolejnym roku w Shunteh utworzył pierwszą pol. prefekturę misyjną w Chinach; wraz z innymi misjonarzami z Polski postawił mały murowany kościół, budynek szkolny z internatem, szpitalik i niewielkie budynki gospodarcze. Ze względu na trudności finansowe kilkakrotnie wyjeżdżał do Europy, Stanów Zjednoczonych i Kanady, gdzie podczas spotkań i prelekcji zbierał środki na utrzymanie ośrodków misyjnych w Chinach. 23 IV 1944 otrzymał sakrę biskupią, a 2 lata później w Shunteh utworzono diecezję; tam też stanęły: małe seminarium duchowne, szkoła średnia oraz przyszpitalna szkoła pielęgniarska. W 1946, na skutek działalności komunistycznej w Chinach, został aresztowany i więziony do 1949, kiedy to wydalono go z kraju; przyjechał do Stanów Zjednoczonych i zamieszkał w domu Zgromadzenia Księży Misjonarzy w Whitestone (Nowy Jork). W 1952 wyjechał na stałe do Brazylii i początkowo pozostawał w stanie Santa Catarina; przeniesiony do stanu Parana pełnił obowiązki administratora apo-

stolskiego wielkiego okręgu kościelnego, prałatury nullius Laranjeires do Sul, i był zobligowany do powołania 2 nowych diecezji – Campo Mourão i Toledo. Od 1960 mieszkał w Kurytybie. Władał biegle kilkoma językami. Został pochowany w Araucarii.

Lit.: M. Paradowska, *Ksiądz biskup Ignacy Krause*, „Żnińskie Zeszyty Historyczne" 1992, nr 5.

KREDYT ZAUFANIA, amatorski zespół muz., zał. w Gn. w 1996 z inicjatywy M. Cybułki. Do pierwszego składu weszli: E. Serocka – śpiew, S. Kowalska – śpiew, A. Sawicka – gitara, M. Romel – gitara, śpiew. W 1998 do zespołu dołączył S. Ćwiłło – gitara, a w 1999 A. Hołoga – fortepian. W 2000 w skład wchodzili: M. Romel, A. Hołoga i S. Ćwiłło. Od 2003 zespół tworzą: M. Romel – kompozytor i autor tekstów oraz grający w nim okazjonalnie muzycy. Zespół występował i odnosił sukcesy na ogólnopolskich festiwalach: Tramp-Song w Dąbrowie Górniczej (1. miejsce w 1998), Yapa w Łodzi (wyróżnienie w 2000), Bazuna (wyróżnienie w 2000) i Wrzosowisko w Kędzierzynie-Koźlu (2001).

KRETKOWSKI ERAZM herbu Dołęga (ur. 1508, zm. 6 V 1558 w Padwie we Włoszech), kasztelan brzeski, gnieźnieński, podróżnik. Syn wojewody brzeskiego Mikołaja i Anny z Pampowa; po ojcu odziedziczył część ziem dobrzyńskich i był właścicielem kilku miejscowości w powiatach radziejowskim i brzeskim. Nie jest znane miejsce, gdzie pobierał nauki początkowe; jako młodzieniec studiował w Padwie, która była ośrodkiem nauk humanistycznych epoki odrodzenia. Pod koniec lat 30. XVI w. należał do najbardziej oświeconych ludzi w Polsce; jego pasja podróżowania daje podstawy przypuszczać, że był z natury niespokojny, żądny przygód i niebezpieczeństw. W maju 1538 posłował w imieniu Zygmunta Augusta do sułtana tureckiego. W 1543 zaręczony z damą dworu królowej Bony Zuzanną Myszkowską, córką Marcina, kasztelana wieluńskiego; umowa została jednak przez Myszkowskiego zerwana. 8 VI 1551 dzięki poparciu abpa Mikołaja → Dzierzgowskiego otrzymał kasztelanię gnieźn.; prawdopodobnie w tym też czasie odbył najwięcej podróży, gdyż od tej pory aż do chwili śmierci nie było go w kraju; przypuszczalnie z portu w Lizbonie udał się do Indii i był pierwszym polonusem żeglującym na szlaku korzennym; z podróży tej nie ma jednak żadnej relacji, choć niewątpliwie musiała ona w owym czasie wywołać niemałą sensację. O licznych peregrynacjach E.K. świadczy Jan Kochanowski w *Epitaphium Cretcovii*. Za fakt można przyjąć, iż Dunaj i Dniestr oglądał przy okazji poselstwa do Turcji, a wyprawy do Niemiec, Francji, Portugalii, dalej do Indii i Afryki przypadają na ostatnie lata jego życia. Wg J. Kochanowskiego E.K. znalazł się nad rzekami Ganges i Tag, które w owym stuleciu należały do ważniejszych portów łączących się ze szlakiem europejskim; jeśli dosłownie zacytować poetę z Czarnolasu, to należałoby przyjąć, że kasztelan odkrył Nil Biały; ową hipotezę wypada chyba zaliczyć wyłącznie do fantazji poety, gdyż żaden historyk dotychczas nie wypowiedział się autorytatywnie na temat autentyczności dotarcia E.K. do Nilu. E.K. nie pozostawił żadnej relacji ze swoich podróży; brak jest dowodów stwierdzających, jak długo przebywał w Indiach i czy do Europy wrócił także drogą morską dookoła Afryki, czy też przez Arabię, Egipt i Morze Śródziemne. Został pochowany przez przyjaciół w bazylice św. Antoniego w Padwie, gdzie znajduje się jego nagrobek z brązowym popiersiem i epitafium pióra J. Kochanowskiego.

Lit.: M. Borowiak, *Kasztelan odkrywcą Nilu?*, „Kulisy Gnieźnieńskie" 1993, nr 33; K. Hartleb, *Polskie dzienniki podróży w XVII w. jako źródła do współczesnej kultury*, Lwów 1920; H. Kowalska, *Kretkowski Erazm h. Dołęga*, PSB, t. 15, Wrocław 1970; B. Kuźmiński, *Przygody polskich obieżyświatów na morzach i lądach*, Gdańsk 1973; J. Pertek, *Polacy na szlakach morskich świata*, Gdańsk 1957; W. Pobóg-Malinowski, *Polska i Polacy w cywilizacjach świata*, t. 1, z. 2-3, Warszawa 1939; W. Podgórski, *XVI-wieczne podróże morskie Polaków*, „Morze" 1964, nr 6; W. Słabczyński, *Polscy podróżnicy i odkrywcy*, Warszawa 1988; T. Ulewicz, *„Epitaphium Cretcovii", czyli najstarszy dziś wiersz drukowany Jana Kochanowskiego*, w: *Księga pamiątkowa ku czci S. Pigonia*, Kraków 1961.

KRĘGLARSTWO W GNIEŹNIE, w Gn. w 1920 powstał pierwszy klub kręglarzy. Toczenie kręgli na tzw. szachownicy odbywało się wówczas w obiekcie restauracyjno-wypoczynkowym Patera (późniejsza nazwa „U Leona") w dzielnicy Dalki.

Klub Kręglarzy w Gnieźnie, fot. z ok. 1920 r.

KRISTELLER SAMUEL (ur. 26 V 1820 w Książu, zm. 15 VI 1900 w Berlinie), niemiecki lekarz i działacz społeczny. W 1844 uzyskał dyplom lekarski na uniwersytecie w Berlinie i osiadł w Gn., gdzie w 1847 na prośbę gminy żydowskiej opracował petycję do sejmu krajowego w sprawie emancypacji Żydów wielkopolskich. Od 1850 piastował funkcję lekarza okręgowego (Kreisphysikus) jako jeden z nielicznych wówczas Żydów na takim stanowisku. W 1851 przeniósł się do Berlina, gdzie mieszkał i pracował do śmierci. W 1854 S.K. założył Berlińską Kasę Pomocy Lekarskiej (Berliner Ärztliche Unterstützungskasse), będącą dobrowolnym towarzystwem zrzeszającym lekarzy. W 1879 przekształciło się ono w Wilhelm-August-Stiftung. W 1855 otworzył

prywatny szpital ginekologiczny, a w 1860 jako prywatny docent rozpoczął wykłady o ginekologii na Uniwersytecie Berlińskim. Został zmobilizowany i brał udział w wojnach w 1866 i w latach 1870-71. W 1867 otrzymał tytuł urzędowy Sanitätsrath, a w 1873 – Geheimers Sanitätsrath. Oprócz działalności lekarskiej S.K. brał także aktywny udział w życiu społeczności żydowskiej. Należał do Deutsch-Israelitische Gemeindebund, był jego przewodniczącym w latach 1882-96; pracował także na rzecz niesienia pomocy Żydom w Rosji i w Rumunii. Był autorem kilku prac popularnych, drukowanych w czasopismach medycznych, oraz przekładów poezji hebrajskiej (w tym traktatu *Pirke Avuot*) na język niemiecki.

Lit.: *Die Landtagsverwaltungen über die bürgerliche Stellung der Juden in Preußen, mit Beziehung auf Österreich*, Leipzig 1847; J.L. Pagel, *Biographisches Lexikon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts*, Wien 1901; *Jüdisches Lexikon*, t. 2 (1927, reprint 1982), kol. 908; *Jewish Encyclopedia* (online edition); Suessmann Muntner, *Kristeller Samuel*, w: *Encyclopedia Judaica* (2. wyd., 2007), t. 12, s. 363.

KROLL JÓZEF JERZY (ur. 14 XII 1873 w Pogorzelicach, zm. 26 VI 1960), lekarz chirurg, oficer Wojska Polskiego. Dyplom doktora wszech nauk lekarskich uzyskał w 1898 na uniwersytecie w Gryfii (Greifswald) w Niemczech. Specjalizował się w radiologii u niem. fizyka W.C. Roentgena. Od 1900 pracował w szpitalach w Poznaniu, Lwowie, Dreźnie i ponownie w Poznaniu. W latach 1908-27 praktykował jako chirurg m.in. w Ubezpieczalni Społecznej w Poznaniu z przerwą wojenną 1914-18, kiedy to pełnił funkcję ordynatora oddziału chirurgicznego w niem. szpitalach wojsk. na różnych frontach. Po wojnie wstąpił do tworzącej się armii pol., gdzie w latach 1919-22 pracował również jako ordynator chirurg w szpitalach wojsk. w Poznaniu. Osiągnął rangę podpułkownika. Równocześnie prowadził w Poznaniu własną klinikę chirurgiczną. W latach 1924-26 był ordynatorem chirurgiem w Lecznicy Kolejowej w Poznaniu. Od kwietnia 1927 do 1939 pełnił funkcję ordynatora oddziału chirurgicznego i zarazem dyrektora Szpitala Miejskiego w Gn. W czasie okupacji praktykował we własnym gabinecie. Po wojnie aż do 1958 praktykował jako chirurg z własnym personelem pomocniczym w ambulatorium chirurgicznym, początkowo w ramach umowy z Ubezpieczalnią Społeczną, a po jej likwidacji z Miejską Przychodnią Obwodową w Gn. Działalność zawodową ukończył w wieku 85 lat.

KRONIKA GALLA ANONIMA, najstarsza polska kronika, powstała prawdopodobnie w latach 1112-16. Imię oraz pochodzenie autora dzieła nie jest znane; umownie określa się go w historiografii mianem → Gall Anonim. Dzieło napisane łacińską rytmiczną prozą rymowaną (o nowatorskiej w skali europejskiej rytmice) składa się z 3 ksiąg. Gł. celem dzieła było ukazanie czynów i chwały księcia Bolesława Krzywoustego (poświęcona mu jest II i III księga) oraz dziejów jego ojczyzny i przodków (księga I). Autor zawarł wiele bezcennych informacji hist., m.in. → listę dynastyczną władców piastowskich, łączącą ich z Gn.; opis → Zjazdu Gnieźnieńskiego (1000), zniszczeń Wielkopolski w trakcie najazdu Brzetysława czeskiego (1038), konfliktu Bolesława Śmiałego z bpem krak. Stanisławem (1079); datę drugiej konsekracji katedry gnieźn. (1097) i wiele innych. Kronika stanowi główne, niezastąpione źródło pisane do poznania wczesnośredniowiecznej historii Polski.

KRÓLEWIEC, wieś w gminie Witkowo, parafia Grzybowo, ob. 65 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 276,43 ha. Wzmiankowana w 1513. W latach 80. XIX w. było tu 5 domów, 70 mieszkańców. Był to folwark należący do dóbr Mierzewo, własność rodziny Kaczkowskich; później Brzeskich, którzy byli w posiadaniu tego majątku do 1939. W 1926 majątek liczył 260 ha. Znajduje się tu XIX-wieczny dwór.

KRUCHOWO, wieś parafialna w gminie Trzemeszno, ob. 901 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1088,5 ha. Parafia pw. Wszystkich Świętych, 1129 wiernych, księgi metrykalne od 1947. Położona nad Jeziorem Kruchowskim. Wzmiankowana w 1389. Dawna własność rodu Sulimów, którzy na przełomie XIII i XIV w. ufundowali kościół parafialny. Od 1419 do 1433 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Dusznie. W 1498 właścicielem K. był Stanisław Kruchowski z rodu Sulimów wraz z synami Bogusławem i Janem. W 1844 dziedzicem wsi był Adolf Malczewski, patriota walczący w partyzantce przeciw Prusakom, który w 1852 na własną rękę rozpoczął na terenie K. badania archeologiczne. Odkrył m.in. fundamenty dawnego dworu pochodzącego z 1. poł. XVI w., należącego do Bogusława, herbu Sulima – jednego z nielicznych w ówczesnych czasach absolwentów Uniwersytetu Jagiellońskiego pochodzących z terenu pow. gnieźn. W odkopanych fundamentach A. Malczewski odnalazł 2 garnce z monetami pochodzącymi z czasów Kazimierza Jagiellończyka. W 1727 właściciel K., Adam Rosen, w miejscu starego wybudował nowy drewniany kościół. We wsi znajdują się kościół z 1957 – powstały na miejscu starego kościoła, który spłonął – i drewniana dzwonnica z XIX w. Od 1900 właścicielem wsi był Nikodem Dokowicz, później Łuniewscy. W 1582 Aleksander Mieliński, dworzanin Zygmunta Augusta, wybudował renesansowy dwór, wielokrotnie później przebudowywany stoi do dziś. W 1766 dwór przebudował i dobudował drugą kondygnację właściciel K., Józef Rosen. Kolejna przebudowa nastąpiła w 1921, dobudowano wówczas wsparty na 4 kolumnach portyk zwieńczony trójkątnym frontonem. W latach 80. XIX w. Kruchowo wieś i młyn liczyły 22 domy, 181 mieszkańców (47 ewangelików, 134 katolików), w tym 58 analfabetów; majątek Kruchowo liczący 700 ha miał 19 domów, 264 mieszkańców (25 ewangelików, 239 katolików), w tym 59 analfabetów. Ob. pałac

Kruchowo, od lewej: dwór po przebudowach w 1766 i 1921 r.; zabytkowa dzwonnica przy kościele parafialnym

otacza zdewastowany park, w którym mieścił się kort tenisowy. Za dworem stoi spichlerz z przełomu XVIII i XIX w.
Zob. też: akwamanila z Kruchowa, archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KRUKOWSKI STANISŁAW (ur. 11 III 1894 w Żółkowie, zm. 5 II 1935 w Gn.), lekarz, żołnierz, społecznik. Od 1907 przebywał na stancji w konwikcie arcybiskupim, ucząc się w gnieźn. gimnazjum. W czasie nauki należał do Towarzystwa Tomasza Zana. W 1915 zdał maturę. Studia medyczne odbywał w Lipsku, Monachium i Wrocławiu, a następnie pracował jako lekarz domowy we Lwowie. Brał udział w wojnie pol.-radzieckiej. W 1921 zamieszkał w Gn., gdzie pracował jako lekarz szkolny i prowadził ożywioną działalność społeczną. Był sekretarzem Koła Związku Lekarzy RP, prezesem Koła Przyjaciół Harcerstwa, Koła Abstynentów przy Akcji Katolickiej parafii farnej. Jako członek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" prowadził odczyty z zakresu medycyny, a także spisał historię towarzystwa do 1929. Bezinteresownie pełnił opiekę lekarską w Domu Sierot św. Wojciecha. Należał do Stronnictwa Narodowego.

KRUSZCZYŃSKI SEWERYN (ur. 25 XII 1910 w Łagiewnikach Kościelnych, zm. 2 VIII 1982 w Poznaniu), pedagog, naukowiec, publicysta, ekonomista. Syn robotnika rolnego Józefa i Agnieszki z d. Król. W 1929 zdał maturę w gnieźn. gimnazjum, w 1933 ukończył Wyższą Szkołę Handlową w Poznaniu, w 1937 został asystentem w tejże szkole. W latach 1939-45 przebywał we Włocławku, pracując jako księgowy w kilku gospodarstwach rolnych w okolicy. W 1945 kontynuował staż asystencki i studia, w 1946 uzyskał magisterium nauk ekon.-handl. w Akademii Handlowej, a później nauk ekon.-polit. na Uniwersytecie Poznańskim. W 1949 otrzymał doktorat nauk ekon.-polit. Uniwersytetu Poznańskiego; po odbyciu stażu nauk. w Moskwie od 1950 kierował Katedrą Planowania Gospodarki Narodowej; w 1955 uzyskał stanowisko docenta, w 1971 tytuł profesora zwyczajnego. Był zamiłowanym pedagogiem, troszczył się o podnoszenie poziomu wiedzy i dobre przygotowanie pracowników nauk. i absolwentów: pod jego kierunkiem prace magisterskie napisało 150 studentów, a doktorskie 16 doktorów. Prace nauk.-badawcze obejmowały teorię ekonomii, politykę ekon. i planowanie gospodarki narodowej, rozwój regionu, studia empiryczne, wdrożeniowe, modelowe; jego zespół prowadził unikatowe badania nad produkcją i strukturą gosp. Wielkopolski. S.K. był redaktorem 14 tomów prac badawczych. Na uczelni pełnił następujące funkcje: prodziekana (1950-51), prodziekana ds. nauki (1951-52), rektora (1954-56), kierownika Katedry Ekonomii Politycznej (1951-69), kuratora Katedry Planowania i Polityki Ekonomicznej we Wrocławiu (1965-69), kierownika Instytutu Planowania i Ekonomiki Regionu WSE w Poznaniu (1969-76). Brał także udział w pracach instytucji nauk.: Komitecie Nauk Ekonomicznych, Komitecie Nauki i Techniki PAN-u oraz radach: Planowania w Radzie Ministrów, Szkolnictwa Wyższego, GUS-u. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk; otrzymał kilka odznaczeń.

KRUSZKA LEON (ur. 1889 w Gn., zm. 31 III 1929 w Janowcu Wlkp.), działacz PCK. Do szkoły parafialnej i gimnazjum uczęszczał w Gn. Studia medyczne na Wydziale Lekarskim ukończył w Poznaniu. W wieku 25 lat został zmobilizowany do wojska; podczas I wojny światowej ożenił się z sanitariuszką Marią i wyprowadził do Janowca Wlkp. Z chwilą wybuchu powstania wielkopolskiego aktywnie włączył się w organizowanie Drużyny Sanitarno-Medycznej i osobiście nią dowodził, utrzymując ścisłą współpracę z drem J. → Musiełem i mgrem F. → Wierzchaczewskim oraz działaczami Oddziału PTCK w Gn. W 1921 powierzono mu opiekę nad wozem sanitarnym. W latach 1925-29 był sekretarzem Komisji Rewizyjnej w Oddziale PTCK. Na terenie Gn. znany był jako „lekarz z Janowca", ponieważ codziennie dojeżdżał do pracy z Janowca Wlkp. Dłuższy czas był prezesem gniazda „Sokoła" w Janowcu, członkiem tamtejszego Bractwa Strzeleckiego i utrzymywał ścisłą łączność ze Związkiem Oficerów Rezerwy jako kapitan

rezerwy Wojska Polskiego. Zmarł w wieku 40 lat. Ciało przeniesiono ze Szpitala Miejskiego („Bethesda") do kościoła św. Michała z udziałem strażaków i społeczeństwa. Po nabożeństwie żałobnym, odprawionym 4 IV w kościele św. Michała przez ks. proboszcza Kruszkę z Grodziska, który mocno podkreślił zasługi zmarłego w Czerwonym Krzyżu i jego dobroć serca oraz pomoc materialną udzielaną biednym i chorym, zwłoki zostały złożone na cmentarzu św. Krzyża w Gn. Kondukt żałobny na cmentarz prowadziła orkiestra 69. Pułku Piechoty oraz oficerowie z 69. Pułku Piechoty i 17. Pułku Artylerii Lekkiej, lekarze, społeczeństwo Gn. i Janowca, Z. Kittel ze Żnina. Ks. dziekan Nowak z Janowca pożegnał zmarłego słowami: „Niech ta ziemia, której za życia użył tyle bólu, lekka Mu będzie" („Lech. Gazeta Gnieźnieńska" nr 78 z 4 IV 1929, nr 81 z 7 IV 1929). Uhonorowany Krzyżem Powstańczym, Odznaką PCK (1927) i innymi odznaczeniami.

KRYGICZ MAKSYMILIAN, doktor weterynarii. Studia ukończył w Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie, uzyskał doktorat. W czasie I wojny światowej jako lekarz weterynarz służył w armii austriackiej. Od 1922 był wojewódzkim inspektorem w Poznaniu. Zasłużył się jako dobry organizator dla podległych starostw, również dla Gn. W latach 1947-51 był wojewódzkim lekarzem weterynarii w Poznaniu. Praktykę zawodową prowadził do 1959.

KRYMINAZZ, formacja hip-hopowa powstała ok. 2002 w Gn. w składzie: TJ Marchewa (Piotr Marchlewicz) i Czapir. Współpracował z nią Gieru. Wydała płyty: *Podaj dalej* (jako Marchew & Czapir), *200% ciężkiego zjeżenia* i *Kwaśna sobota* z udziałem Hieronima. Tworzyła projekty m.in. z Kartelem jako TCB Kryminazz/Kartel, ze Skrzydłem jako (SS) Kryminazz i ETC SS Kryminazz.

KRYSIŃSKI JÓZEF (ur. 2 III 1897 w Gąsawie w pow. Żnin, zm. 19 II 1965 w Gn.), harcmistrz, wieloletni komendant Hufca ZHP Gn. Syn sekretarza pocztowego Michała Krysińskiego i Anny z d. Wilkosz. Ukończył 7-letnią szkołę powszechną oraz 3-letnią szkołę przemysłowo-handl. w Gn. W 1916 podjął pracę w Urzędzie Pocztowym w Gn. Od 1920 zajmował kolejne stanowiska: od asystenta do naczelnika. W 1950 przeniesiony do Konina, a w 1952 do Powiatowego Zarządu Łączności we Wrześni. W latach 1929-39 był przewodniczącym Koła Związku Pracowników Poczt, Telegrafów i Telefonów w Gn. Za pracę zawodową i społ. odznaczony w 1936 Srebrnym Krzyżem Zasługi. Do Drużyny Skautów im. Lecha w Gn. wstąpił 1 III 1913, rok później został zastępowym. Z chwilą wybuchu I wojny światowej, z powodu poboru do wojska, praca w drużynie ustała. W 1914 ponownie zorganizował drużynę i został jej kierownikiem. W 1916 został komendantem drużyn miejscowych (Lecha, T. Kościuszki i H. Sienkiewicza). W 1917, po rozwiązaniu skautingu przez władze pruskie, prowadził w podległych mu drużynach pracę w konspiracji, współpracował z Polską Organizacją Wojskową w Poznaniu, przygotowywał skautów do czynnej walki o niepodległość. W 1918 współpracował z kierownictwem „Sokoła" i powstałą 17 XI 1918 Miejską Radą Ludową – prowadził akcję werbunkową i szkolenia przydatne wojskowo. 28 XII 1918, w dniu wybuchu powstania w Gn., jako pracownik poczty został przez Radę Ludową i „Sokoła" skierowany do uruchomienia centrali telefonicznej, w której wraz z 3 skautami pracował do poł. lutego 1919. Za działalność niepodległościową w latach 1914-18 został odznaczony Medalem Niepodległości. W 1920 został harcmistrzem, odznaczonym odznaką ZHP „Za Zasługę". W latach 1930-37 był komendantem Hufca ZHP Gn., do 1939 członkiem komendy hufca. W latach 1945-48 oraz 1957-58 działał aktywnie w Hufcu Gn. Pochowany został w grobie rodzinnym na cmentarzu św. Piotra w Gnieźnie.

KRYSIŃSKI ROMAN (ur. 26 VII 1905 w Gn., zm. 5 X 1973 w Gn.), lekarz pediatra. Dyplom lekarski uzyskał w 1936 i po odbyciu obowiązkowych praktyk w szpitalach w Poznaniu, Kaliszu i Bydgoszczy pracował w latach 1936-39 jako asystent etatowy w Klinice Chorób Dziecięcych Uniwersytetu Poznańskiego pod kierunkiem K. Jonschera. Okupację spędził na Lubelszczyźnie. 1 X 1944 został powołany do służby wojskowej. Pełnił kierownicze funkcje w szpitalach polowych, a także funkcję ordynatora oddziału wewnętrznego i zakaźnego w szpitalu garnizonowym w Gorzowie Wlkp. Po zdemobilizowaniu w 1946 rozpoczął pracę w Ubezpieczalni Społecznej w Gn. jako lekarz domowy w Kiszkowie. W lutym 1947 podjął pracę jako lekarz szkolny i lekarz zakładowy Domu Małych Dzieci, dojeżdżał równocześnie do Kliniki Chorób Dziecięcych w Poznaniu, gdzie pracował jako asystent wolontariusz. W 1948 został powołany na stanowisko kierownika Stacji Opieki nad Matką i Dzieckiem przy Miejskim Ośrodku Zdrowia w Gn. W 1950 został mianowany ordynatorem nowo powstałego oddziału dziecięcego. Funkcję tę pełnił przez 20 lat. Nadal pracował w Domu Małych Dzieci, w Stacji Opieki nad Matką i Dzieckiem, a po jej likwidacji w Poradni Dziecięcej. Podjął również pracę w żłobku Gnieźnieńskich Zakładów Odzieżowych z chwilą jego wybudowania. Jako ordynator oddziału dziecięcego wyszkolił wielu pediatrów, pracujących w lecznictwie dziecięcym otwartym

i zamkniętym. Pełniąc funkcję inspektora ds. pediatrii, nadzorował pracę poradni dziecięcych w zakresie profilaktyki i lecznictwa na terenie miasta i pow. gnieźn. Był jednym z pionierów organizacji profilaktyki dziecięcej na terenie Gn. i pow. gnieźnieńskiego.

KRYSZAK FRANCISZEK (ur. 26 XII 1913 w Retkowie k. Szubina, zm. 14 IX 1970 w Łubowie), ksiądz, duszpasterz, homileta, historyk, wykładowca, publicysta. Gimnazjum ukończył w Bydgoszczy, potem odbył studia filoz.-teologiczne w Gn. i Poznaniu. Święcenia kapłańskie otrzymał 22 V 1939 i rozpoczął wikariat w Pleszewie, gdzie 12 III 1940 został aresztowany i osadzony w obozie internowanych w Bruczkowie. Od 12 VI 1940 przebywał w Generalnej Guberni, mieszkał w Radomiu, pomagał w duszpasterstwie i zajmował się działalnością pisarską. Opracował podręcznik do nauki religii dla dzieci. Od 16 III 1945 administrował parafiami w Czerminie i Broniszewicach (pow. Pleszew). Powołany 1 VIII 1949 na proboszcza w Łubowie k. Gn., gdzie duszpasterzował do końca życia. Jednocześnie był notariuszem Sądu Metropolitalnego w Gn., sędzią prosynodalnym, członkiem wydziału duszpasterskiego Kurii Arcybiskupiej i komisji ds. budowy i konserwacji obiektów sakralnych. Doktorat z teologii uzyskał na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. 25 II 1957 mianowany wykładowcą historii Kościoła w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym, gdzie wykładał homiletykę. Swoje kazania drukował w „Głosie Katolickim" i „Wiadomościach Duszpasterskich". Historią interesował się już jako kleryk, napisał *Dzieje Miasta Pleszewa* i wydał je nakładem „Orędownika Pleszewskiego" w 1938. Opublikował 2 zbiory kazań (1947) oraz *Czytanki majowe i październikowe*. Zbliżające się uroczystości 1000-lecia chrztu Polski skierowały jego zainteresowania na początki Kościoła w Polsce. W latach 1957-60 opublikował w „Wiadomościach Archidiecezji Gnieźnieńskiej" w cyklu *W obliczu Tysiąclecia* 28 artykułów nauk., poświęconych dziejom Kościoła gnieźn., św. Wojciechowi, bł. Radzymowi Gaudentemu i arcybiskupom gnieźn. w czasach Piastów. Przygotował dokumentację związaną z obchodami Sacrum Millenium Poloniae. Recenzował 2 prace nauk. o arcybiskupach gnieźn. Jakubie Śwince i Wincentym Kocie. Pozostawił w maszynopisie (15 stron) pracę „Ocena materiałów historycznych pierwszego arcybiskupa gnieźnieńskiego Radzima Gaudentego i jego kult". Pisywał też na inne tematy. Ogółem wydrukowano 36 jego opracowań w „Naszej Przeszłości", „Miesięczniku Kościelnym Archidiecezji Poznańskiej", „Kronice Diecezji Włocławskiej", „Orędowniku Diecezji Chełmińskiej", „Tygodniku Powszechnym", „Przewodniku Katolickim", „Kulturze". Wyróżniony godnością kanonika gremialnego Kapituły Kolegiaty św. Jerzego na Zamku Gnieźnieńskim.

KRYSZTAFKIEWICZ ANDRZEJ (ur. 6 X 1947 w Gn., zm. 31 I 2010), profesor. Studiował na Wydziale Matematyki, Fizyki i Chemii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W 1970 uzyskał tytuł magistra chemii i podjął pracę na Wydziale Chemicznym Politechniki Poznańskiej. W 1978 uzyskał stopień doktora nauk chemicznych na Wydziale Chemii UAM w Poznaniu, a w 1991 stopień doktora habilitowanego nauk technicznych w dziedzinie technologii chemicznej na Politechnice Szczecińskiej. W 2001 postanowieniem prezydenta RP został profesorem nauk chemicznych. W trakcie swojej długoletniej pracy sprawował funkcje dyrektora i zastępcy dyrektora Instytutu Technologii i Inżynierii Chemicznej. Był pełnomocnikiem rektora Politechniki Poznańskiej ds. organizacji i kształcenia politechnicznego w Gn. Był członkiem Senatu i prorektorem ds. studiów Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Gn. w latach 2004-05. Był wybitnym, światowej klasy specjalistą w dziedzinie technologii nieorganicznej, chemii i technologii nieorganicznych związków krzemu, fizykochemii powierzchni ciała stałego. Był autorem wielu publikacji, patentów, opracowań dla przemysłu oraz wdrożeń. Prowadził ożywioną działalność nauk., uczestniczył w międzynarodowych i krajowych konferencjach. Wyniki swoich badań publikował w czasopismach krajowych i zagranicznych. Przez prawie 40 lat był wychowawcą młodej kadry nauk. i wielu pokoleń inżynierów chemików, promotorem 12 prac doktorskich i ponad 130 prac magisterskich i inżynierskich. Za swoje liczne osiągnięcia odznaczony został Złotym Krzyżem Zasługi, Medalem Komisji Edukacji Narodowej, odznaką honorową „Zasłużony dla Miasta Poznania". Pochowany na cmentarzu Świętych Piotra i Pawła w Gnieźnie.

KRZEŚKIEWICZ STANISŁAW (ur. 11 X 1868, zm. 17 IX 1944 w Gn.), ksiądz, wychowawca i wykładowca dla kleru diecezjalnego, infułat. 9 III 1893 ukończył gimnazjum w Krotoszynie, w tymże roku wstąpił do seminarium duchownego; studia specjalistyczne odbył na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim, zakończone licencjatem filozofii. W 1897 przyjął święcenia kapłańskie i zaczął wikariat w Kotlinie; w latach 1898-1900 zarządzał parafią we Wronczynie; był proboszczem w Modliszewku (1901-05) i w Uzarzewie (1906-08). Od l XI 1908 do 13 I 1927 pełnił w seminarium duchownym w Gn. funkcje: ojca duchownego, prokuratora, od 1910 wicerektora. Od 1927 do 1939 wykładał filozofię i prowadził lektorat z języków włoskiego i franc.; jednocześnie pracował w Kurii Arcybiskupiej (od 12 IX 1915 do 1939) jako egzaminator prosynodalny i cenzor ksiąg o treści religijnej; od 1929 w radzie administracyjnej, zasiadał też w sądzie duchownym jako sędzia prosynodalny i od 31 V 1920 do 10 XI 1933 jako obrońca węzła małżeńskiego, od 1 XII 1933 promotor sprawiedliwości. Od 1927 był członkiem Miejskiej Rady Szkolnej w Gn. Obdarzony następnie godnościami kościelnymi: kanonika gremialnego Kapituły Kolegiackiej św. Jerzego na Zamku Gnieźn. (od 1908 do 7 III 1922), kanonika gremialnego Kapituły Metropolitalnej (1922); do 15 VIII 1929 pełnił funkcję kaznodziei katedralnego (wspominany jako złotousty mówca), 9 IX 1929 mianowany prałatem infułatem, 29 III 1930 wybrany na dziekana kapituły.

KRZYCKI ANDRZEJ (ur. 7 VII 1482 w Krzycku Małym k. Wschowy, zm. 10 V 1537 w Krakowie), biskup przemyski i płocki, arcybiskup gnieźnieński, poeta i dyplomata. Syn Mikołaja Krzyckiego i jego żony Anny, córki chorążego pozn. Mikołaja Tomickiego. Pochodził z rodziny należącej do średniej szlachty. Wcześnie osierocony, pozostawał początkowo pod opieką brata Mikołaja, proboszcza pozn. i podskarbiego kard. → Fryderyka Jagiellończyka. W pierwszych latach XVI w. udał się na studia do Bolonii, gdzie w 1504 uzyskał tytuł doktora praw. Już w trakcie studiów otrzymał w 1501 od kard. Fryderyka pierwsze beneficjum kościelne – dziekanię łęczycką. Po powrocie do kraju trafił na dwór bpa pozn. Jana Lubrańskiego. W 1504 przyjął święcenia kapłańskie i otrzymał kanonię pozn., a w 1507 został kanclerzem tamtejszej kapituły. Dalsze awanse zawdzięczał protekcji J. Lubrańskiego oraz robiącemu szybką karierę wujowi Piotrowi Tomickiemu (brat matki), przyszłemu podkanclerzemu i biskupowi krakowskiemu. Dał się już wówczas poznać jako utalentowany poeta i krasomówca. Tworzył w języku łac., a większość jego utworów miała charakter okolicznościowy. Pierwsze znane próbki poezji A.K. były panegirykami na cześć kard. Fryderyka Jagiellończyka. Kolejne beneficja zajmowane przez A.K. to m.in. scholasteria pozn. (1511), kanonia krak. (1512), prepozytura św. Floriana w Krakowie (1518), prepozytura pozn. (1519). W 1512 trafił na dwór królewski jako sekretarz królowej Barbary Zápolyi. Po jej śmierci w 1515 został dzięki poparciu P. Tomickiego sekretarzem króla Zygmunta I Starego. W latach 1517-18 uczestniczył w pertraktacjach poprzedzających małżeństwo króla z Boną Sforzą. Szybko zyskał przychylność nowej królowej, poświęcił jej kilka wierszy pochwalnych. Należał odtąd do kręgu zaufanych ludzi Bony, cieszył się też jej protekcją. Talenty literackie i dyplomatyczne A.K. wykorzystywano w licznych misjach dyplomatycznych oraz w propagandzie. W liście otwartym do nuncjusza papieskiego w 1525 bronił m.in. decyzji o sekularyzacji zakonu krzyżackiego. W 1522 król wyznaczył A.K. na biskupstwo przemyskie, które zajął w 1523. W Przemyślu bywał rzadko, w 1525 odbył synod diecezjalny. Bez powodzenia zabiegał w następnych latach o biskupstwa pozn. i płockie. Królowa Bona przeznaczyła bowiem tę ostatnią godność Janowi → Latalskiemu, co spowodowało czasowe ochłodzenie stosunków A.K. z władczynią (napisał wiele paszkwili na królową i J. Latalskiego). A.K. był też zdeklarowanym przeciwnikiem abpa gnieźn. Jana → Łaskiego, reprezentującego odmienną linię polit. niż protektor A.K. – P. Tomicki oraz stronnictwo skupione wokół królowej Bony. Poeta atakował arcybiskupa w wielu ostrych utworach satyrycznych. W 1527 A.K. otrzymał wreszcie biskupstwo płockie. Zaabsorbowany sprawami polit., zaczął rezydować w nowej stolicy dopiero w 1531. Dbał jednak o sprawy diecezji, w 1528 odbył synod, zwalczał postępy reformacji. Po 1531 otoczył się w Płocku renesansowym dworem, który stał się ośrodkiem życia kult. (biskup opiekował się m.in. wybitnym poetą Klemensem Janickim, którego uczynił kustoszem swej bogatej biblioteki). W 1532 podjął budowę nowej, renesansowej katedry, przebudował zamek biskupi w Płocku. Związany z Płockiem A.K. bez szczególnego entuzjazmu przyjął desygnację Zygmunta Starego na arcybiskupstwo gnieźn. po śmierci Macieja → Drzewickiego (z inspiracji królowej Bony). Obrany przez kapitułę 29 X 1535, ingres odbył 21 IV 1536. Sprawami archidiecezji zbytnio się nie interesował, w okresie swego pontyfikatu przebywał w Gn. tylko przez 2 tygodnie (21 IV-5 V 1536). Bez powodzenia zabiegał o możliwość łączenia w swym ręku arcybiskupstwa z biskupstwem płockim, które pragnął zachować. Małą aktywność A.K. w Gn. może częściowo usprawiedliwiać zły stan zdrowia arcybiskupa, który chorował już od końca 1534. Choroba nie przeszkadzała mu jednak udzielać się w życiu politycznym. Hierarcha, osłabiony przeziębieniem, zmarł, nie bez winy lekarzy. Pochowano go w katedrze gnieźn. Pozostawił obszerny testament, w którym poczynił wiele zapisów na korzyść kapituły płockiej. Wywołało to wzburzenie kapituły gnieźn., która oprotestowała ważność tych legatów. Król jednak zatwierdził ostatecznie testament. Jego beneficjentami byli też krewni zmarłego, których A.K. wspierał wytrwale jako biskup płocki i arcybiskup gnieźn.

Poglądy polit. A.K. były nacechowane realizmem. W wewnętrznych rozgrywkach na dworze Zygmunta Starego należał na ogół do stronnictwa skupionego wokół królowej Bony, unikał jednak otwartych zadrażnień i zajmował zazwyczaj stanowisko kompromisowe. Z tego powodu pozostawał raczej w cieniu innych osobistości związanych z obozem królowej. W pamięci współczesnych i potomnych zapisał się raczej jako poeta i orator. Był jednym z najbardziej utalentowanych poetów łacińskojęzycznych pol. renesansu. Pisał dużo i szybko, większość jego utworów to teksty panegiryczne lub satyry i paszkwile związane z bieżącą sytuacją polityczną. Tworzył też jednak wiersze liryczne i erotyki. Zgodnie z upodobaniami epoki pisał również przeznaczone do publikacji listy oraz liczne mowy okolicznościowe (był m.in. właściwym autorem wielu mów wygłoszonych przez P. Tomickiego). Ślady pióra A.K. widać także w wykwintnym stylu oficjalnych dokumentów opuszczających kancelarię królewską. Hierarcha był mecenasem ludzi kultury, utrzymywał kontakty z najwybitniejszymi przedstawicielami europejskiego odrodzenia (m.in. z Erazmem z Rotterdamu czy Filipem Melanchtonem). Zdecydowanie występował przeciwko postępom reformacji, zarówno jako biskup kolejnych diecezji, jak i jako literat. W 1524 opublikował wymierzoną przeciwko Marcinowi Lutrowi satyrę (*Encomia Lutheri – Pochwała Lutra*). Jak na ironię, tytuł wzorowany na dziele Erazma z Rotterdamu *Pochwała głupoty* spowodował, iż utwór ten trafił w przyszłości do kościelnego *Indeksu ksiąg zakazanych*. Poezje A.K. były bardzo cenione przez współczesnych, z upodobaniem czytywał je Zygmunt Stary. Po śmierci autora rozproszone utwory poetyckie planowano zebrać i wydać drukiem, nastąpiło to jednak dopiero w 1888. Do tego czasu powstały liczne rękopiśmienne zbiory poezji A.K., zawierające często wiele utworów mylnie przypisywanych Andrzejowi. Mało krytyczne wydanie z 1888 przejęło wiele spośród nich.

Lit.: A. Barszcz, *A. Krzycki – poeta, dyplomata, prymas*, Gniezno 2005.

KRZYMIENIEWSKI WINCENTY (ur. 1831 w Gołańczy, zm. b.d.), malarz i pedagog. Nie wiadomo, gdzie uczył się malarstwa. Od 1863 do 1900 był nauczycielem rysunku, języka pol., geografii, kaligrafii i śpiewu w Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Gn. Uczył także w szkole świętojańskiej (m.in. Joannę Lange). Mieszkał w Gn. jeszcze w 1913, nie wiadomo, kiedy zmarł ani gdzie został pochowany. W 1885 jego prace wystawione były na wystawie sztuk pięknych w pałacu Działyńskich w Poznaniu. W Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. znajduje się jego akwarela *Krajobraz nadbrzeżny z okrętem żaglowym* (sygn. GWK; w Muzeum Narodowym w Poznaniu – *Stare lustro*, sygn. W.K.1882) i *Schowanko* (sygn. GWK). W zbiorach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk znajdował się jego obraz olejny *Mysia wieża w Kruszwicy* (sygn. GWK), ale zaginął w czasie wojny.

KRZYSZCZEWO, wieś w gminie Gn., parafia pw. bł. Radzyma Gaudentego w Gn., ob. 91 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 211,69 ha. Wzmiankowana w 1411. W 1520 kmiecie z tej wsi płacili dziesięcinę do kościoła św. Michała w Gn. Wzmiankowana również w 1784. W latach 80. XIX w. było tu 11 domów, 91 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

KRZYŚLAK EDMUND (ur. 8 V 1887 w Gn., zm. 21 I 1968 w Poznaniu), lekarz weterynarz. 18 II 1904 zdał maturę w Królewskim Gimnazjum w Gn.; w 1909 rozpoczął studia w Akademii Medycyny Weterynaryjnej w Dreźnie. W 1913 odbywał jako lekarz roczną służbę w szkole podchorążych w 12. Pułku Dragonów w Gn. W 1914 został zmobilizowany do armii niem. jako lekarz i wysłany na front ros. do Siedmiogrodu i Rumunii, do walki o Krym, gdzie przebywał 23 miesiące. 25 VI 1915 awansowany do stopnia podporucznika. Po uzyskaniu zwolnienia ze służby wojskowej niemieckiej wrócił do Polski, gdzie szefostwo służby weterynaryjnej skierowało go do wojska wlkp. w Wągrowcu w stopniu majora. Potem otrzymał przydział do 3. Pułku Ułanów Wielkopolskich w Gn. W styczniu 1920 z pułkiem uczestniczył w zdobyciu Wilna. Następnie z → 17. Pułkiem Ułanów Wielkopolskich wziął udział w ofensywie na Ukrainie, doszedł aż do Dniepru. Podczas sierpniowych zwycięskich walk pułk poniósł duże straty i wrócił do Gn. E.K. dostał przydział do 17. Pułku Artylerii Polnej w Biedrusku i brał czynny udział w powstaniu i utrwalaniu zwycięstwa powstańców wielkopolskich. 1 VII 1925 na własną prośbę zwolniony ze służby wojsk., objął stanowisko powiatowego lekarza w Chełmie Pomorskim i zwalczał groźną dla ludzi i zwierząt epizorcję nosacizny i różne zoonozy, takie jak wścieklizna i zaraza płucna bydła. Inne lekarskie obowiązki spełniał bezinteresownie. W 1933 wrócił do rodzinnego Gn., gdzie 1 II objął funkcję dyrektora Rzeźni Miejskiej oraz pełnił nadzór nad bekoniarnią i wytwórnią konserw. W 1937 został odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi RP. Dzięki posiadanemu certyfikatowi na eksport bekonów i konserw do Anglii pracował na tym stanowisku do 1957. Do swojej nagłej śmierci pracował ofiarnie w nadzorze sanitarno-weterynaryjnym w przetwórni wędlin w Roztworowie.

KRZYŚLAK HENRYK JÓZEF (ur. 20 VIII 1920 w Stuttgarcie, zm. 1 IX 1990 w Poznaniu), doktor medycyny dentystycznej. Absolwent Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego w Gn. w 1938. W latach 1938-39 studiował na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. W latach 1944-46 kontynuował studia na Polskim Wydziale Lekarskim uniwersytetu w Edynburgu, w latach 1946-47 na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. Studia ukończone dyplomem lekarza medycyny. Do 1950 praca w społ. służbie zdrowia w Gn. i praktyka prywatna. Od 1950 do 1954 lekarz dentysta powołany do służby w wojsku. Od 1954 praca w Miejskiej Przychodni Obwodowej w Gn. 23 III 1966 obronił pracę doktorską na Wydziale Lekarskim Akademii Medycznej w Poznaniu i uzyskał tytuł doktora medycyny dentystycznej. W 1972 został kierownikiem Poradni Protetyki Stomatologicznej i Pracowni Protetycznej, pełnił jednocześnie funkcję powiatowego inspektora stomatologicznego do 1981. Pochowany na cmentarzu św. Piotra w Gnieźnie.

KRZYŚLAK HENRYK TADEUSZ (ur. 14 I 1890 w Gn., zm. 15 IV 1960 w Gn.), uprawniony technik dentystyczny. Nauka zawodu w Stuttgarcie od 1906 do 1910. W latach 1910-21 prywatna praktyka dentystyczna w Stuttgarcie. Od 1921 do 1956 prywatna praktyka dentystyczna w Gn. przy ul. Chrobrego. Pochowany na cmentarzu św. Piotra w Gnieźnie.

KSIĘGARNIE, pierwszą księgarnię otworzył w Gn. E. Günther w 1840 jako filię swego zakładu w Lesznie, przysyłając tu J.B. → Langego, który od 1849 prowadził już pod własnym nazwiskiem drukarnię i księgarnię z antykwariatem przy Rynku nr 8. Po jego śmierci w 1881 firmę prowadziła żona Joanna, potem wnuczki Kozłowskie (córki Marii). Firma działała do II wojny światowej. W 1864 niem. księgarz J. Rothmann otworzył naprzeciwko synagogi antykwariat i wypożyczalnię książek. W 1869 przy ul. Farnej otworzyli księgarnię K. Baensch i A. Wnukowski. W 1902 księgarnię prze-

niesiono na ul. Lipową 16. Wtedy firmował ją już tylko K. Baensch. Do najstarszych księgarń założonych jeszcze w XIX w. należała księgarnia M.H. Neufeldta, zał. w 1878, funkcjonująca najpierw przy ul. Mieszka I, później przeniesiona na ul. Dąbrówki, tuż u wylotu ul. Grzybowo. Przy ul. Chrobrego księgarnię z antykwariatem prowadził żyjący w latach 1860-98 A. Johansmann. Po jego śmierci do 1905 zakład prowadziła żona Paula. Potem księgarnia przeszła w ręce O. Pabsta. Na początku XX w. przy ul. Mieszka I księgarnię prowadził F. Ebbecke. Książkami i materiałami piśmienniczymi na przełomie XIX i XX w. handlował na ul. Tumskiej J. Wiśniewski. Po I wojnie światowej powstały nowe księgarnie. Przy ul. Chrobrego swój sklep prowadziła W. Lebiedzińska (wcześniej P. Rauch). Również na ul. Chrobrego działała księgarnia należąca do H. Mallowa. Także przy tej ulicy księgarnię prowadził J. Weiss. Po 1945 w Gn. działali m.in. J. Weiss, W. Lebiedziowa. Przy ul. Chrobrego prowadził księgarnię E. Czarnota. Od 1966 działała księgarnia na narożniku ulic Chrobrego i Mieszka I, przeniesiona później na Rynek. W 1989 otwarta została Księgarnia Archidiecezjalna przy ul. Łaskiego. Na os. Jagiellońskim od 1990 prywatną księgarnię prowadzi T. Buczkowski. Najmłodszą księgarnią w Gn. była należąca do firmy Matras księgarnia przy ul. Tumskiej (czynna do 2009).

KUBSKI STANISŁAW (ur. 13 VIII 1876 w Książu k. Strzelna, zm. 18 V 1942 w Hartheim w Austrii), błogosławiony, ksiądz, działacz społeczny i patriotyczny, wybitny samorządowiec, więzień obozów koncentracyjnych. Uczęszczał do gimnazjów w Trzemesznie i w Wągrowcu, gdzie zdał maturę w 1897. Studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym w Poznaniu i w Gn. 25 XI 1900 przyjął święcenia kapłańskie. W latach 1900-10 był wikariuszem w Śremie, angażował się w pracę społ. i obronę polskości. W 1904 stanął na czele Banku Parcelacyjnego. W 1906 poparł strajk szkolny, związany z nauczaniem religii po polsku. W 1910 otrzymał probostwo parafii św. Wawrzyńca w Gn. W 1917 przejął gnieźn. farę pw. św. Trójcy, a następnie został jej dziekanem. W latach 1918-19 należał do organizatorów powstania wielkopolskiego. Był członkiem Miejskiej Rady Ludowej, pracował w komisji oświatowej i politycznej. W latach 1919-23 zasiadał w Radzie Miasta Gn. z ramienia ugrupowań narodowo-chrześcijańskich. W latach 1919-22 pełnił funkcję kapelana Wojska Polskiego. W 1920 został mianowany sędzią prosynodalnym. Od 1923 duszpasterzował w parafii Najświętszej Marii Panny i św. Józefa w Inowrocławiu. Był wizytatorem nauki religii i delegatem arcybiskupa na egzaminach z religii do seminarium nauczycielskiego. Przyczynił się do odrestaurowania zrujnowanego kościoła romańskiego, a także przebudował w 1909 zapadłą ścianę świątyni Zwiastowania NMP, którą oddano do użytku w listopadzie 1929. Rozwijał działalność charytatywną. W 1925 został mianowany radcą duchownym. W 1935 otrzymał godność kanonika gremialnego Kapituły Kolegiackiej pw. Świętych Piotra i Pawła w Kruszwicy. 2 IX 1939 został aresztowany przez hitlerowców i przewieziony do Piły, a stamtąd do obozu koncentracyjnego w Dachau. Od 21 XI 1939 pracował w kamieniołomie w Buchenwaldzie, a następnie ponownie przebywał w Dachau. W maju 1942 został uznany za niezdolnego do pracy w obozie. Tzw. transportem inwalidów został przewieziony do Hartheim, a 18 V 1942 zamordowany w komorze gazowej. 13 VI 1999 w Warszawie został beatyfikowany przez Jana Pawła II.

KUCHARSKI JERZY MACIEJ (ur. 23 I 1921 w Łodzi, zm. 3 VII 1981 w Gn.), lekarz medycyny, chirurg, urolog, żołnierz kampanii wrześniowej. Z chwilą wybuchu II wojny światowej wstąpił jako ochotnik do 10. Zgierskiej Kolumny Pancernej, a po jej rozbiciu przedostał się do Warszawy, gdzie został przydzielony do 36. Pułku im. Legii Akademickiej dla Obrony Pragi. Po kapitulacji Warszawy został wzięty do niewoli i jako jeńca wojennego wywieziono go do obozów w Nordhorn i Hanowerze. W grudniu 1940 uciekł z obozu i po kilku dniach wrócił do Łodzi. Po zakończeniu wojny w 1945 rozpoczął studia medyczne w Łodzi. Po uzyskaniu absolutorium rozpoczął pracę w Łasku. W 1952 został wcielony do służby zawodowej w Wojsku Polskim, gdzie pracował jako starszy lekarz w Gubinie, a następnie został przeniesiony do Gn. Bezpośrednio po zwolnieniu z wojska rozpoczął pracę na oddziale chirurgicznym Szpitala Miejskiego w Gn. Tutaj uzyskał specjalizację w zakresie chirurgii (1962) i w zakresie urologii (1972). Jednocześnie pełnił funkcję kierownika pogotowia ratunkowego, które rozbudował i unowocześnił.

KUCHNIA LUDOWA PRZY UL. KILIŃSKIEGO 17, TANIA KUCHNIA MIEJSKA, w latach 1919-39 budynek parterowy należący do gminy miejskiej Gn. Na posiedzeniu Deputacji dla Ubogich, działającej przy Radzie Miejskiej w Gn., 1 IX 1926 podjęto uchwałę o przebudowie parterowego domu na kuchnię dla biednych. W październiku 1926 Rada Miasta Gn. podjęła uchwałę o powołaniu placówki pod nazwą Tania Kuchnia Miejska (po 1930 używano nazwy Kuchnia Ludowa) oraz o remoncie budynku. Lokal kuchni dla biednych miał powierzchnię 95 m^2, znajdowało się w nim pomieszczenie kuchenne wyposażone w piec gazowy i 3 kotły o objętości 900 l. Kuchnia mogła dziennie przygotowywać 600 porcji dla biednych, ubogich i bezrobotnych, którzy spożywali dania w pomieszczeniu jadalnym.

KUCZKOWSKI SŁAWOMIR (ur. 22 VI 1965, zm. 29 IV 2009 w Gn.) – poeta, twórca teatralny, animator kultury. Jako poeta debiutował na łamach „Toposu" w 1993. W 2009 opublikował tom wierszy zatytułowany *Piętno* (wyd. Galeria Autorska w Bydgoszczy oraz dwu-

miesięcznik literacki „Topos"). Założyciel działającego od 1990 → Teatru Wizji „Czerwona Główka", w którym prezentował instalacje oraz działania przestrzenne o charakterze medytacyjnym (m.in. *Spektakl niedokończony*, *Królewska Droga Krzyża*, *On Jest*, *Komora*). Swoje działania przedstawiał m. in. na festiwalach i przeglądach w Toruniu, Nowej Soli i Warszawie. Zrealizował 99 autorskich odcinków „Radiowej Kawiarni Literackiej" – nadawanej przez Radio Gniezno audycji poświęconej współczesnej literaturze. Był współtwórcą Regionalnego Mityngu Teatralnego oraz współzałożycielem Gnieźn. Stowarzyszenia Konfraternia Teatralna. Przez większą część swojej zawodowej drogi był związany z Młodzieżowym Domem Kultury w Gn.

Lit.: *Twórczość u źródeł powinna mieć posłuszeństwo...* Ze Sławkiem Kuczkowskim rozmawia Maciej Jung, „Zeszyty Poetyckie" 5, 2005, z. 5; *Sławek Kuczkowski* (*1965-2009*), „Topos" 2009, nr 3, s. 146-149; Z. Zarębianka, *Ambiwalencja piętna i wybrania: notatki z wierszy Sławomira Kuczkowskiego*, „Topos" 2009, nr 6, s. 95-98.

KULTURYSTYKA W GNIEŹNIE, dzięki pracy i popularyzatorskiej działalności instruktora D. Szymczaka kulturystyka pojawiła w Gn. na początku lat 80. Zawodnicy (D. Szymczak, Z. Michałowicz, P. Mikuła i P. Mikuła) podjęli regularną pracę treningową i rozpoczęli starty w zawodach. W 1981 kadra Gn. wystartowała w okręgowych zawodach w Poznaniu i osiągała sukcesy. W 1983 Z. Michałowicz wywalczył brązowy medal mistrzostw Polski w trójboju. W 1988 w Otwartych Mistrzostwach Polski zwyciężył P. Mikuła, a K. Kwieciński i P. Podgórski zdobyli 2 srebrne medale.

„KURIER GNIEŹNIEŃSKI", ukazywał się 6 razy w tygodniu w 1922, jako mutacja „Kuriera Poznańskiego". Redaktorem odpowiedzialnym był Mikołaj Skiba. Kurier drukowany był w Drukarni Narodowej Towarzystwa Akcyjnego w Gnieźnie.

„KURIER WIELKOPOLSKI", dziennik ukazujący się w Gn. od 1932 do sierpnia 1939. Wydawany był przez przywódców tzw. narodowego bloku gospodarczego. Drukowała go Drukarnia „Dziennika Poznańskiego" 6 razy w tygodniu. Wiadomości dotyczące Gn. umieszczane były w „Kronice Miejskiej". Pismo wydawało specjalny dodatek dla dzieci i młodzieży. Redaktorem odpowiedzialnym był do 1937 Bolesław Łukaszewicz, a następnie Jarogniew Kaniasty. Pismo to, o wyraźnym charakterze sanacyjnym, miało stanowić przeciwwagę dla → „Lecha".

KURKOWE BRACTWO STRZELECKIE W GNIEŹNIE, rodowód bractw kurkowych wywodzi się ze średniowiecznych, wysoko rozwiniętych miast hanzeatyckich. Zasadniczym celem tych stowarzyszeń było „wprawianie się do używania broni i celnego strzelania, aby tą bronią mogli mieszczanie w razie potrzeby miasto osłonić od nieprzyjaciół". Na ziemiach pol. tradycja „strzelania do ptaka" (kura zrobionego z drewna, który służył za cel dla strzelających) rozpowszechniła się głównie dzięki prowadzonej (szczególnie w XIII w.) akcji lokowania miast na prawie magdeburskim. Stąd z historią miasta i jego mieszkańców ściśle związane są dzieje gnieźn. bractwa kurkowego. Powstałe tu bractwo spełniało swoją podstawową funkcję, którą była obrona miasta. W dawnej literaturze często sprowadza się działalność bractwa kurkowego do miana „pogotowia wojennego mieszczan" bądź „milicji obywatelskiej". Początkowo wybitnie militarno-obronny charakter bractwa zmieniał się na przestrzeni lat. Podobnie zresztą zmienna była jego nazwa. Najstarsze, sięgające średniowiecza jest określenie *contuberinum/fraternitas sagittariorum* (bractwo łuczników). Wraz z wprowadzeniem broni palnej upowszechnia się nazwa *fraternitas iaculatorum* (bractwo strzeleckie), w XIX w. przekształcona na zamiennie stosowane określenia *Schützengilde* i Giełda Strzelecka, a po uzyskaniu niepodległości w 1919 – Kurkowe Bractwo Strzeleckie. Dotychczas odszukane dokumenty potwierdzają istnienie w Gn. bractwa w 1615 (dokument wystawiony dla Gn. przez Zygmunta III Wazę w kwietniu 1615). Są pewne przesłanki (zwłaszcza w ekscerptach dokumentów), które pozwalają odnosić początki gnieźn. bractwa do czasów ostatnich Jagiellonów, a zwłaszcza Zygmunta I Starego (ok. 1520). Mniej problematyczne zdaje się ustalenie daty końcowej funkcjonowania bractwa w Gn. Utarło się stwierdzenie, że II wojna światowa położyła kres tej działalności, jednak ostateczny cios bractwom w Wielkopolsce zadało niepublikowane zarządzenie władz woj. pozn. z 1950.

Od początku istnienia bractw strzeleckich ich wielkim orędownikom – królom polskim – zależało bardzo na umasowieniu tych organizacji. Wydawać by się mogło, że bractwa strzeleckie były organizacjami powszechnie dostępnymi, masowymi, reprezentującymi szerokie warstwy społ., gł. ze względu na ich ożywioną działalność towarzyską i imprezową. Jednak wydatki związane z przynależnością do bractwa w dużym stopniu określały liczbę ich członków. Do końca XVIII w. wielu członków bractwa (określanych tytułem *spectabiles*) wywodziło się przede wszystkim spośród bogatych kręgów kupców i rzemieślników. Zasadę tę naruszyły w XIX w. władze pruskie, by móc skutecznie prowadzić politykę germanizacyjną. 4 VI 1728 przedstawiciele braci kurkowej – A. Mielżewski i M. Krzywda – przedłożyli 22 artykuły bractwa do zatwierdzenia przez burmistrza i Radę Miasta Królewskiego Gn. Potwierdzone i nadane statuty przez magistrat gnieźn. były dalej transumowane i zatwierdzane przez królów Polski – Augusta II (2 VII 1728) i Augusta III (1 III 1759). Ostateczny przywilej Augusta III nadany bractwu w Gn. erygowany był 6 X 1759.

Dzięki zatwierdzonemu w 1728 statutowi wiadomo, że organizacja bractwa była podobna do cechów rzemieślniczych. Członkami mogli zostać tylko obywatele, którzy złożyli przysięgę obywatelską. Opłata członkowska wynosiła 6 guldenów. Obywatele sąsiednich miast mogli również zostać członkami, ale musieli wnieść podwójną opłatę (w XVII w. 1 gulden = 2/3 talara = 1 zł). Z grona wszystkich członków wybierano co roku czterech (stanowili radę), z których dwóch pełniło funkcję starszych

Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Gnieźnie

Od lewej: krzyż II rycerza z 1902 r.; listownik stanowiący szyld z nazwą i znakiem graficznym (tarczą); Bractwo Strzeleckie po strzelaniu o godność króla i rycerzy (1926). M. Nowak, król strzelecki za 1926 r., siedzi w pierwszym rzędzie w środku, przybrany łańcuchem; krzyż strzelecki z łańcucha rycerskiego (1929)

Od lewej: S. Mojecki, król kurkowy z 1906 r.; A. Galantowicz, król kurkowy z 1933 r., w asyście rycerzy: Z. Nakulskiego (z lewej) i J. Malskiego (z prawej)

Bractwo na tle nowej hali strzeleckiej (4 VIII 1928)

Od lewej: powitanie prezydenta RP I. Mościckiego w Gnieźnie przez L. Barciszewskiego, prezydenta miasta Gniezna (1929). Asystę powitania stanowi KBS z pocztem sztandarowym; poczet sztandarowy z komendantem K. Graneckim (pierwszy z lewej) i adiutantem L. Ptschyodym (pierwszy z prawej)

bractwa. Dorocznym świętem było strzelanie o tytuł króla. Zazwyczaj rozpoczynało się w niedzielę po dniu św. Małgorzaty. Król strzelecki z poprzedniego roku odbierany był spod swojego mieszkania i w uroczystym pochodzie z orkiestrą i wszystkimi członkami przechodził do kościoła farnego na mszę (wotywę). Po nabożeństwie cała brać na czele z królem i orkiestrą szła na strzelnicę (celstat). Po drodze zapraszano do uczestnictwa starostę gnieźn. i burmistrza. Strzelanie rozpoczynał starosta, oddając pierwszy strzał do tarczy. Drugim strzelającym był burmistrz, a trzecim król strzelecki. Staroście i burmistrzowi przysługiwały po 3 strzały, a każdemu bratu kurkowemu 5 strzałów. Każdy musiał strzelać z własnej strzelby (rusznicy). Kto uzyskał najlepszy wynik, zostawał na rok następny królem strzeleckim (kurkowym). Z tą godnością związane były korzyści materialne. Król kurkowy przez cały rok piastowania tej godności zwolniony był ze wszystkich podatków na rzecz państwa i miasta. Cały rok mógł w nieograniczonym wymiarze wykonywać intratny zawód piwowara. Zobowiązany był podarować klejnot do noszonego łańcucha o wartości co najmniej 1 dukata, wpłacić do kasy brackiej (tzw. skrzynki) 20 guldenów (jeżeli był zamiejscowy – 30 guldenów) oraz do kilkukrotnego w roku goszczenia piwem (na swój koszt) całej braci kurkowej. Drugie, mniejsze strzelanie odbywało się w dniu Piotra i Pawła. Nagrodą był klejnot, którego zdobywca również przez cały rok nabywał prawo warzenia piwa. 1 III 1759 Rada M.K. Gn. zarządzeniem wzorowanym na innych miastach dokonała zmiany terminów strzelań. Strzelanie o tytuł króla kurkowego przeniesiono na termin od poniedziałku do środy po Zielonych Świątkach (strzelanie zielonoświąteczne), a o klejnot – na poniedziałek po Niedzieli Krzyżowej. Strzelnica bractwa znajdowała się przy targowisku (ob. pl. 21 Stycznia). Na czas strzelania stawiano zadaszenie z desek. Podczas wojny siedmioletniej (1756-63) na strzelnicy w wypadku zginął żołnierz rosyjski. Stanęła wtedy na placu remiza – dom strzelecki. Wzmiankuje o tym lustracja z 5 V 1765. Z nastaniem zaboru pruskiego i przyłączeniem Gn. do Prus Południowych w 1799 zezwolono bractwu na kontynuowanie działalności i wykonywanie strzelań. Postawiono warunek, że pierwsze strzały oddawane będą w intencji i na cześć ówczesnego następcy tronu pruskiego, księcia Fryderyka Wilhelma Ludwika (późniejszy król Fryderyk Wilhelm III). Z czasem władze pruskie zainteresowały się korzyściami króla kurkowego płynącymi ze zwolnień od podatków. Oszacowano je na 333-800 talarów rocznie. 18 VII 1800 wydanym zarządzeniem zwolniono króla kurkowego od zapłaty podatków miejskich tylko do kwoty 3 talarów i 18 gr. W latach 30. XIX w. bractwo liczyło niespełna 40 członków. 2 VII 1840 radni miejscy uchwalili, że królowi kurkowemu przysługiwać będzie 50 talarów premii pod warunkiem, że cała brać strzelecka podczas strzelań nosić będzie zielone myśliwskie mundury. Na ich zakup każdemu członkowi bractwa przyznano kwotę 5 talarów. W 1844 do bractwa wstąpiło 36 nowych członków, m.in. starosta, burmistrz, podkomorzy i wielu obywateli Gn. 3 III 1847 za zgodą władz pruskich bractwu przydzielono sztandar, który w poniedziałek po Zielonych Świątkach poświęcili wspólnie proboszcz fary oraz superintendent M. → Sydow. W 2. poł. XIX w. liczebność członków bractwa gnieźn. wzrastała. Listy członków z 1850 zawierają 74 nazwiska, a z 1861 – 79 nazwisk. Wiązało się to z konsekwentnie realizowanym przez władze pruskie planem germanizacji. W przypadku bractwa polegał on na uzyskaniu niem. przewagi liczbowej w pol. organizacji strzeleckiej. Dwudziestolecie międzywojenne stanowi okres szczególnego rozwoju bractwa w Gn. Fakt odzyskania niepodległości dawał możliwość wskrzeszenia idei strzeleckich i wzbogacenia ich o treści narodowe i patriotyczne. Pozwalał na odwołanie się do dawnych, a konsekwentnie tępionych w latach zaboru, pol. tradycji bractwa. Lista członków w 1921 obejmowała 159 nazwisk, z tego: 138 to Polacy, 6 – Niemcy i 15 – pozostali. W 1928 bractwo w Gn. liczyło 103, a w 1936 – ok. 80 członków. Przytoczone liczby najwymowniej świadczą o tym, że mimo olbrzymiej popularności wśród społeczeństwa Gn. bractwo pozostawało nadal organizacją elitarną. Działalności organizacji strzeleckiej przyświecało hasło „Ćwicz oko i dłonie w ojczyzny obronie". Realizując tę ideę, pożyteczną sztukę strzelania łączono z zabawą i rozrywką. Gnieźn. bractwo dysponowało domem z restauracją i strzelnicą przylegającą do rozległego kompleksu parkowo-rekreacyjnego utworzonego w 1898. W sierpniu 1928 otwarto i poświęcono nową halę strzelecką. Uroczystość połączona była ze Zjazdem Braci Kurkowej Okręgu Bydgoskiego. Ceremonię otwarcia zaszczycili obecnością m.in. L. → Barciszewski – pierwszy powojenny prezydent m. Gn., B. → Kasprowicz – znany działacz gospodarczo-samorządowy, E. → Grabski – właściciel cukrowni i garbarni, ks. kapelan M. → Zabłocki. Imprezy organizowane przez bractwo cieszyły się zawsze dużą popularnością i renomą. Bractwo uświetniało także uroczystości państw. i religijne. Przed wybuchem II wojny światowej do najaktywniejszych członków należeli: L. Karpiński – prezes (producent), M. Nowak – wiceprezes (dyrektor banku), S. Cerekwicki – sekretarz (kierownik Wydziału Kontroli Finansów Miasta), S. Skalski – zastępca sekretarza (właściciel drukarni), K. Granecki – komendant (mistrz pozłotniczy), J. Mikołajczak – strzelmistrz (właściciel drogerii), J. Cieślewicz – skarbnik (właściciel restauracji), F. Streich – właściciel piekarni, J. Malski – dentysta, A. Galantowicz – właściciel ubojni i sklepu mięsnego, F. Perlikiewicz – zegarmistrz, L. Ptschyody – właściciel sklepu ze skórami, L. Kaszyński – dekarz, Z. Pełczyński – właściciel ogrodnictwa, A. Malka – właściciel piekarni.

Lista królów kurkowych z lat 1804-1939: 1804 – M. Heyduchowski, 1846 – Zambrzuski, 1861 – M. Kossowski, 1876 – T. Theurich, 1878 – M. Kossowski, 1880 – F. Bratke, 1883 – C. Holly, 1885 – J. Jerzykiewicz, 1886 – Z. Ritter, 1887 – C. Holly, 1888 – E. Grodzki, 1889 – M. Jeżewski, 1890 – A. Tyrocke, 1891 – Z. Święcicki, 1892 – B. Gosieniecki, 1893 – L. Niedźwiedziński, 1894 – M. Dymczyński, 1902 – L. Śmielecki, 1903 – T. Danecki, 1906 – S. Mojecki, 1908 – F. Milbrandt, 1920 – Ł. Mikołajczak, 1921 – S. Szwarc, 1922 – W. Dybizbański, 1925 – W. Just, 1926 – M. Nowak, 1928 – I. Pawlak,

1929 – L. Ptschyody, 1930 – F. Galantowicz, 1931 – K. Granecki, 1932 – J. Mikołajczak, 1933 – A. Galantowicz, 1934 – L. Ptschyody, 1935 – A. Malka, 1936 – F. Streich, 1937 – S. Szymczak, 1938 – J. Malski, 1939 – Z. Pełczyński.

Agresja Niemiec hitlerowskich na Polskę we wrześniu 1939 i zajęcie Gn. przez okupanta przerwały działalność bractwa. Konfiskacie podlegała broń braci strzeleckiej. Władze okupacyjne zajęły strzelnicę i nieruchomości kurkowe. Rozproszone zostały część archiwaliów, klejnoty i pamiątki kurkowe. Niektóre z nich, przezornie przechowane, szczęśliwie przetrwały noc okupacyjną (sztandar, kronika z fotografiami). Bezpowrotnie utracone zostały: insygnia króla strzeleckiego, I i II rycerza, trofea strzeleckie (krzyże, medale, odznaki, puchary, kubki, plakietki), księgi, skrzynka, a także kurtki mundurowe z ozdobnymi akselbantami, szarfy i kapelusze oraz ryngrafy i tarcze. W rozproszonych aktach (przechowywanych w różnych archiwach) znajdują się wydane drukiem dwujęzyczne statuty z 7 III 1846, z 15 IX 1867, z 1899 (zawiera 55 paragrafów oraz regulamin strzelania) i z 1921, a także listy z wykazami członków Giełdy/Bractwa z 1850, 1861, 1921. Są też zezwolenia władz na noszenie mundurów i oznak (22 II 1936). Ciekawy jest 16-punktowy porządek strzelania o premię i wolne strzelanie (25-27 V 1913). Uboga jest spuścizna dziejowa gnieźn. bractwa. Do naszych czasów z majętności bractwa zachował się jedynie budynek przy skrzyżowaniu ulic króla J. Sobieskiego i F.D. Roosevelta (po wojnie Dom Harcerza, a później MDK). W 2004 wyburzono dawną halę strzelecką (po wojnie magazyny MHD, Arged, a teraz stacja paliw Shell Polska). Jedynym do dziś przekazem są zachowane fotografie. Ukazane są na nich różnorodne formy działalności gnieźn. bractwa, m.in. udział w pochodach, procesjach, pogrzebach, powitaniach dostojników państwowych. Cenny przekaz stanowią nieliczne fotografie zbiorowe członków bractwa oraz indywidualne królów strzeleckich.

Lit.: Akta AAG – dyplomy, sygn. 1119 a, b, c; Akta m. Gniezna (1562-1808), WAP, inw. sygn. I/18 (1609-1783), WAP, inw. sygn. I/27; Akta m. Gniezna (1774-1939), APG, sygn. 231; Giełda Strzelecka w Gn. (1920-1939), WAP Pń, sygn. 506; Lustracja z 5 V 1765 z oryg. taryfy woj. kaliskiego na rekwizycję m. Gniezna wydana, WAP, inw. sygn. I/29, s. 4a; opracowania: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; S. Karwowski, *Gniezno*, „Roczniki Tow. Przyj. Nauk Poznań" t. 19, Poznań 1892; *Kurkowe Bractwa Strzeleckie w Wielkopolsce. Katalog wystawy*, oprac. T.A. Jakubiak, Muzeum Narodowe, Poznań 1978; *Kurkowe Bractwa Strzeleckie w Polsce. Katalog wystawy, Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno 1986; S. Pasiciel, *Gniezno – widoki miasta 1505-1939*, Warszawa–Poznań 1989, s. 191; Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesnen*, Posen 1918; T. Wroński, *Krakowskie Towarzystwo Strzeleckie, Bractwo Kurkowe*, Kraków 1984.

KUROWSKI MIKOŁAJ (ur. prawdopodobnie w Kurowie pod Bochnią, zm. 7 IX 1411 w Ropczycach), arcybiskup gnieźnieński. Syn kasztelana żarnowieckiego Klemensa z Kurowa i jego żony Katarzyny. Kurowscy zaliczali się do średniozamożnych, małopolskich rodzin rycerskich. Drogę do kariery otwarły Mikołajowi własne zdolności oraz zdobyte w Pradze wykształcenie uniwersyteckie. Studiował w tym mieście w latach 80. XIV w., w 1389 uzyskał magisterium sztuk wyzwolonych. Źródła podkreślają przy tym młody wiek nowo wypromowanego magistra. W trakcie studiów Mikołaj nawiązał wiele znajomości z osobami, które odgrywały znaczącą rolę w życiu polit. i umysłowym Polski. Kontakty te ułatwiły mu wstęp do kancelarii królewskiej, w której podjął pracę po powrocie do kraju. W 1393 objął w niej ważny urząd protonotariusza. Zyskał uznanie Władysława II Jagiełły i szybko awansował, gromadząc też kolejne godności kościelne. W 1393 otrzymał kantorię gnieźn. W 1394 król poparł kandydaturę Mikołaja na biskupstwo pozn., musiał on jednak rywalizować z nominatem papieskim, księciem opolskim → Janem Kropidło. Dopiero w 1395, po osobistej podróży do Rzymu, uzyskał zatwierdzenie papieża Bonifacego IX. W 1399 dzięki protekcji króla został przeniesiony na bogatsze biskupstwo włocławskie, na co ponownie dał zgodę Bonifacy IX. Powierzone sobie diecezje M.K. odwiedzał bardzo rzadko, nadal przebywając na dworze i pracując w kancelarii. Po śmierci abpa → Dobrogosta z Nowego Dworu na życzenie króla kapituła gnieźn. wybrała M.K. na następcę zmarłego. Zatwierdzenie papieskie uzyskał 23 I 1402. Nowy arcybiskup zjeżdżał do Gn. tylko na obrady kapituł generalnych, nadal zajęty sprawami politycznymi. Był uznanym specjalistą w kwestii krzyżackiej, brał udział w rozmowach w Raciążu w 1404, kilkakrotnie posłował do Malborka. W przededniu Wielkiej Wojny z zakonem z lat 1409-11 zagroził wielkiemu mistrzowi wojną z Polską, jeśli Krzyżacy zaatakują Litwę. To ostre wystąpienie M.K. w Malborku, różnie oceniane w historiografii, było najpewniej spełnieniem tajnych instrukcji królewskich. W latach Wielkiej Wojny M.K. przebywał w Krakowie, z tytułem generalnego zastępcy króla. Brał udział w rokowaniach pol.-krzyżackich, zakończonych w lutym 1411 zawarciem I pokoju toruńskiego, następnie prowadził pertraktacje z królem Węgier i sojusznikiem zakonu – Zygmuntem Luksemburskim.

Arcybiskup rzadko przebywał w Gn., potrafił jednak ułożyć poprawne stosunki z kapitułą i znaleźć w jej szeregach utalentowanych pełnomocników. W administrowaniu archidiecezją wyręczał go wikariusz generalny Mikołaj Strzeżkowic z Łagiewnik. Hierarcha zwołał też kilka synodów prowincjonalnych (m.in. w Kaliszu w 1406 i w Łęczycy w 1408). Wydano na nich statuty dotyczące dyscypliny kościelnej oraz kwestii organizacyjnych. Wobec soboru pizańskiego, powołania papieża soborowego i próby likwidacji wielkiej schizmy zachodniej arcybiskup zajął w 1409 stanowisko wyczekujące. Przeprowadził kilka fundacji, m.in. wzniósł 2 kościoły w Łowiczu, w jednym z nich osadził dominikanów. Katedrę gnieźn. wzbogacił o ołtarz św. Trójcy i NMP własnej fundacji. M.K. okazał się dobrym gospodarzem dóbr kościelnych, obdarzonym przy tym talentem do interesów. Z powodzeniem zabiegał o przywileje dla miast arcybiskupich, popierał lokacje osad na prawie niem., posiadał własne statki handlowe, na których wysyłał na zachód Europy produkty rolne z dóbr Kościoła gnieźn. Zgromadził też znaczny majątek osobisty. Osiągnięte wpływy na dworze i zdobyte bogac-

twa przysporzyły mu licznych wrogów, którzy oskarżyli arcybiskupa o romans z królową Anną Cyllejską (drugą żoną Władysława Jagiełły). Nie pogorszyło to jednak jego relacji z królem. Zmarł na skutek obrażeń odniesionych przy upadku z konia. Pochowano go w katedrze gnieźn. Był w większym stopniu politykiem niż człowiekiem Kościoła, przedkładał służbę królewską nad obowiązki duszpasterskie. Pomimo częstej nieobecności w Gn. potrafił jednak zadbać o sprawny zarząd archidiecezji oraz o rozwój podstaw materialnych Kościoła gnieźnieńskiego.

KURZEGRZĘDY, osada w gminie Trzemeszno, parafia Jastrzębowo, 2 mieszkańców. W 2. poł. XIX w. folwark należał do parafii Kruchowo i gminy Grabowo. W latach 80. XIX w. K. liczyły 2 domy, 21 mieszkańców.

KUSTODIA, dawniej folwark, ob. w granicach Gn. Wzmiankowany w 1846. W latach 80. XIX w. folwark liczył 76 ha, 3 domy, 49 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 25 analfabetów; wówczas własność Kazimierza Wilkońskiego.

KWIATKOWSKI ADAM (ur. 11 XII 1908, zm. 25 X 1972 w Gn.), uprawniony technik dentystyczny. W latach 60. (do 1972) kierował Pracownią Protetyki Stomatologicznej w Miejskiej Przychodni Obwodowej.

KWIATKOWSKI MILAN (ur. 15 III 1938 w Poznaniu, zm. 22 VI 1999 w Poznaniu), scenarzysta teatralny, publicysta, animator ruchu teatralnego. W 1960 ukończył polonistykę na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza. Przez kilka lat pracował jako nauczyciel w szkole średniej i prowadził teatr młodzieżowy. W latach 1970-73 był kierownikiem literackim w Teatrze im. A. Fredry. Od 1971 działał w pozn. Towarzystwie Kultury Teatralnej, którego został prezesem. W 1972 zainicjował przy Teatrze im. A. Fredry Międzyszkolny Ruch Miłośników Teatru → „Proscenium". W ramach tego ruchu organizował m.in. takie przedsięwzięcia, jak „Kuchnia teatralna" i „Peregrynacje teatralne", przybliżające młodzieży kulisy i problemy teatru. W latach 1973-99 był kierownikiem literackim w Teatrze Nowym w Poznaniu, w latach 1982-83 konsultantem programowym Teatru im. A. Fredry. Napisał scenariusze do spektakli: *Ojczyzna chochołów*, *Opłatki polskie* i *Aktorka* wystawionych w Teatrze Nowym w Poznaniu.

KWIATKOWSKI WŁODZIMIERZ (ur. b.d., zm. 28 VIII 1948 w Gn.), dyplomata, literat, animator ruchu teatralnego. Po II wojnie światowej trafił do Gn. Został przewodniczącym Sekcji Teatralnej Towarzystwa Przyjaciół Gniezna i wraz z grupą miłośników teatru zajął się tworzeniem gnieźn. sceny. Był pierwszym kierownikiem literackim Teatru Miejskiego w Gn. Jego sztuki, takie jak *Czekaj... ja wrócę* czy *Tam, wśród gór*, pisane pod pseudonimem Michał Wadzyński, grane były w gnieźn. teatrze.

L

LABOSCHIN SIEGFRIED (ur. 1868 w Gn., zm. 1929 we Wrocławiu), niemiecki malarz, grafik, artysta i krytyk. Studiował w berlińskiej Kunstakademie pod kierunkiem Antona Alexandra von Wernera, a później w monachijskiej Kunstakademie u Friedricha Fehra i Hugona von Habermanna. W 1892 osiadł we Wrocławiu, gdzie założył prywatną szkołę artystyczną. Współpracował także z lokalnymi gazetami, pisząc felietony poświęcone sztuce. Zasłynął jako malarz pejzaży i architektury, ale także jako portrecista i autor ekslibrisów.

Lit.: *Siegfried Laboschin*, „Ost und West" 1918, z. 7, s. 213-218; A. Grotte, *S. Laboschin*, „Menorah" 1926, z. 5, s. 294-295; *S. Laboschin*, Zum 5/6. Oktober 1922. *Der Gesellschaft der Bibliophilen gewidmet von der Schlesischen Gesellschaft der Bücherfreunde*, Breslau [1922]; *Jüdisches Lexikon*, t. 3 (1927, reprint 1982), kol. 952; D.C. Adelman, *Der Maler Siegfried Laboschin*, „Jüdische Familien-Forschung. Mitteilungen der Gesellschaft für Jüdische Familien-Forschung" t. 30 z 21 VII 1928, nr 20 (Beilage zu Nr. 25), s. 155; *Jewish Encyclopedia* (online edition); M. Gniazdowska, *Siegfried Laboschin*, „Przyjaciel Ludu" 1994, t. 80, nr 5-6, s. 31-32.

LABUDA GERARD (ur. 28 XII 1916 w Nowej Hucie k. Kartuz, zm. 1 X 2010 w Poznaniu), profesor, wybitny polski historyk, mediewista, znawca dziejów Słowiańszczyzny zachodniej, twórca cenionych rozpraw poświęconych historii Pomorza, Kaszub i Wielkopolski, badacz wczesnych dziejów państwa i Kościoła w Polsce oraz kontaktów słowiańsko-niemieckich, źródłoznawca i edytor, historyk historiografii. Był synem Stanisława i Anastazji z Baranowskich. Edukację rozpoczął w 1924 w czteroklasowej szkole powszechnej we wsi Luzino na Kaszubach. Ukończył klasyczne Gimnazjum im. J. Sobieskiego w Wejherowie. W 1936 rozpoczął studia hist. na Uniwersytecie Poznańskim, gdzie m.in. pod kierunkiem Kazimierza Tymienieckiego, Józefa Widajewicza oraz Leona Bogusława Koczego kształtował swój naukowy warsztat. Już w trakcie studiów napisał i opublikował prace, które weszły do kanonu pol. historiografii (*Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku*, wyd. 1937, *Magdeburg i Poznań. Założenie arcybiskupstwa magdeburskiego i biskupstwa poznańskiego na tle wschodniej polityki misyjnej Ottona Wielkiego*, wyd. 1938). W 1938 otrzymał stypendium rządu pol. i wyjechał na uniwersytet w Lund, gdzie zapoznawał się z materiałami źródłowymi do dziejów średniowiecznej Słowiańszczyzny oraz krajów basenu Morza Bałtyckiego. Po wy-

buchu II wojny światowej zmuszony do opuszczenia rodzinnych Kaszub, przybył do Krakowa, aby kształcić się na tajnym Uniwersytecie Jagiellońskim. W okresie tym utrzymywał także ścisłe kontakty z ordynacją Wielopolskich w Chrobrzu, gdzie pracował jako archiwista, a następnie – po zlikwidowaniu ordynacji przez hitlerowskich okupantów – jako księgowy w jej niem. zarządzie. Doktoryzował się na przełomie 1943 i 1944 na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich. W 1944 został wykładowcą w kieleckiej filii tegoż uniwersytetu. Habilitował się w kwietniu 1946 na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego na podstawie rozprawy *Studia nad początkami państwa polskiego* (wyd. Poznań 1946) i – jako zastępca profesora – objął kierownictwo Katedry Historii Słowiańszczyzny Zachodniej. W 1950 otrzymał profesurę nadzwyczajną, a w 1956 zwyczajną. W 1952 objął kierownictwo Katedry Historii Polski. W latach 1957-61 kierował Katedrą Historii Polski Feudalnej do Połowy XVIII w. W 1962 stanął na czele Katedry Historii Powszechnej Średniowiecznej. Po zmianach organizacyjnych, których efektem była likwidacja katedr, objął w 1969 kierownictwo Zakładu Historii Powszechnej i Polski do XV w. W 1951 został członkiem korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności. Od 1964 związany z Polską Akademią Nauk. Najpierw jako członek korespondent, a od 1966 jako członek rzeczywisty. W latach 1956-58 był wicedyrektorem, a następnie (1958-61) dyrektorem Instytutu Zachodniego w Poznaniu. Szczególną rolę odegrał w powojennych dziejach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, którego aktywnym członkiem był od 1948. Był sekretarzem generalnym (1961-71), a w latach 1972-75 oraz 1980-81 pełnił funkcję prezesa towarzystwa. W 1961 jego osobista interwencja u najwyższych władz państw. uratowała PTPN przed likwidacją. W maju 1962 został (na mocy jednogłośnej uchwały akademickiego Senatu) powołany na stanowisko rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Dzięki jego staraniom 20 XII 1962 powstało Kolegium Rektorów Uczelni Poznańskich, które nieprzerwanie działa do dziś. Po zakończeniu kadencji rektorskiej w 1965 Labuda nadal kierował Katedrą Historii Powszechnej Średniowiecznej, nie unikając działalności organizacyjnej i społecznej. W 1970, w wyniku represji władz PRL za udział jego synów w wydarzeniach marcowych 1968 roku, został zmuszony do pracy tylko na etacie w Polskiej Akademii Nauk. Nie chcąc tracić bezpośredniego kontaktu z UAM, Labuda wystąpił o bezpłatny, bezterminowy urlop, co umożliwiło mu zachowanie dotychczasowego statusu uniwersyteckiego profesora oraz kierowanie zakładem w Instytucie Historii UAM aż do przejścia na emeryturę w 1986. Był członkiem Prezydium PAN (1972-94), prezesem Oddziału PAN w Poznaniu (1972-80), wiceprezesem PAN (1984-89), członkiem Komitetu Nauk Historycznych PAN i Komitetu Slawistyki PAN, przewodniczącym Komitetu Badania Polonii PAN (1973-80), Rady Upowszechniania Nauki PAN (1988-99), Rady Towarzystw Naukowych PAN (1984-89). Kierował Zakładem Historii Pomorza Instytutu Historii PAN (1953-86) i był członkiem jego Rady Naukowej (1953-86). W latach 1989-94 pełnił zaszczytną funkcję prezesa reaktywowanej Polskiej Akademii Umiejętności, a następnie był jej prezesem honorowym. Należy wspomnieć także o przewodniczeniu Radzie Naukowej Biblioteki Kórnickiej PAN (1965-2000) oraz Radzie Naukowej Instytutu im. O. Kolberga (1976-2008). Był członkiem wielu towarzystw nauk., m.in. Société Européenne de Culture (od 1961), Historische Kommission zu Berlin (od 1981) oraz New York Academy of Science (od 1993). Za swoje osiągnięcia był wielokrotnie nagradzany (m.in. Nagroda Fundacji Alfreda Jurzykowskiego, USA, 1983; Nagroda im. J.G. Herdera, Austria, 1991) i odznaczany (m.in. Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski, 1955; Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski, 1960; Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski, 1976; Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski z Gwiazdą, 1986; Krzyż Wielki Orderu Odrodzenia Polski, 1996). Pośmiertnie został odznaczony przez prezydenta RP Bronisława Komorowskiego Orderem Orła Białego. Otrzymał tytuł doktora *honoris causa* Uniwersytetu Gdańskiego, Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Warszawskiego, Uniwersytetu Szczecińskiego, Uniwersytetu Wrocławskiego. W 1996 Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu uroczyście odnowił Gerardowi Labudzie doktorat, a w 2000 roku uhonorował go odznaczeniem Palmae Universitatis Studiorum Posnaniensis. Przyznano mu także tytuły Honorowego Obywatela gminy Luzino, powiatu wejherowskiego oraz miast – Gdańska, Poznania, Szczecina i Gniezna (Uchwała nr XXVII/309/2008 Rady Miasta Gniezna z 29 X 2008). Był pierwszym laureatem Nagrody Lednickiego Orła Piastowskiego przyznawanej przez marszałka województwa wielkopolskiego (wręczenie 17 XI 2009). W 2010 roku → Towarzystwo Miłośników Gniezna uhonorowało Gerarda Labudę tytułem Gnieźnianina Roku 2009.

Na jego ogromny i różnorodny dorobek nauk. złożyło się ok. 1900 publikacji, z czego ponad 30 pozycji stanowią obszerne monografie, a większość weszła na trwałe do kanonu polskiej historiografii. W tak bogatej, opartej na kwerendach źródłowych w najważniejszych archiwach i bibliotekach europejskich, spuściźnie wyodrębnić można kilka gł., uzupełniających się nurtów. Pierwszy z nich był związany z początkami i najwcześniejszymi dziejami państwa, społeczeństwa i Kościoła w Polsce. Potwierdzeniem tych zainteresowań są prace o ogromnym znaczeniu dla nauki polskiej – m.in. *Studia nad początkami państwa polskiego* (1946; poszerzone reedycje w 1987 i 1988), *Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski* (1960), *Święty Wojciech biskup-męczennik, patron Polski, Czech i Węgier* (2000; wyd. 2 – 2004), *Mieszko I* (2002), *Szkice historyczne X i XI w. Z dziejów organizacji Kościoła w Polsce we wczesnym średniowieczu* (2004). Drugim, równie ważnym obszarem badawczym, były szeroko pojmowane „starożytności słowiańskie" i historia średniowiecznej Słowiańszczyzny zachodniej. W tym kontekście warto wymienić trzytomową edycję

Fragmentów dziejów Słowiańszczyzny zachodniej (1960, 1964, 1975; jednotomowe wydanie w 2002) oraz monumentalny, ośmiotomowy *Słownik starożytności słowiańskich* (1961-96), którego Labuda był współredaktorem i współautorem. Zainteresowanie relacjami pol.-niem. zaowocowało m.in. takimi pracami jak *Polska granica zachodnia. Tysiąc lat dziejów politycznych* (1971; wyd. 2 – 1974) oraz *Polsko-niemieckie rozmowy o przeszłości. Zbiór rozpraw i artykułów* (1996). Nurt poszukiwań związany z metodologią badań hist. oraz źródłoznawstwem reprezentują m.in. prace: *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny* (1961), *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych* (1999; wyd. 2 2003), *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych* (1957, reedycja 2010) oraz liczne artykuły i studia poświęcone żywotom św. Wojciecha, *Kronice polskiej* Anonima zwanego Gallem, mistrzowi Wincentemu Kadłubkowi i Janowi Długoszowi. Gerard Labuda opublikował także prace poświęcone dziejom zakonu krzyżackiego (m.in. *Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. Pisma wybrane*, 2007; *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*, 1986, wspólnie z Marianem Biskupem). Był redaktorem i współautorem wielotomowej *Historii Pomorza* (1969-2001), *Dziejów Szczecina* (1963-1998) oraz monumentalnej *Historii dyplomacji polskiej* (t. 1-5, 1980-1999). Osobny i najbardziej osobisty nurt jego naukowych zainteresowań wiązał się z dziejami i kulturą rodzinnych Kaszub. Mówił o sobie, iż jest „poznaniakiem z Kaszub", podkreślając w ten sposób głęboką duchową więź łączącą go z miejscem urodzenia. Opublikował w tym zakresie pionierskie i niezwykle ważne w dziejach polskiej historiografii prace – *O Kaszubach, o ich nazwie i ziemi zamieszkania* (1991), *Kaszubi i ich dzieje. Pisma wybrane* (1996; wyd. 2 – 2000), *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, t. 1: *Średniowiecze* (2006), *Dzieje wsi Luzino do schyłku XIX wieku* (1995).

Profesor wielokrotnie akcentował w swoich publikacjach i wystąpieniach szczególne znaczenie Gn. w dziejach państwa polskiego. Zdecydowanie polemizował z badaczami negującymi stołeczną rolę Gn. w państwie Piastów. Podkreślał, iż Gn. było „głównym ośrodkiem formującego się w IX i X wieku państwa polskiego". Pisał: „Wszystkie wypowiedzi źródłowe bezpośrednie i pośrednie wskazują na Gniezno jako pierwotną siedzibę dynastii, zachowaną przede wszystkim w *Kronice polskiej* tzw. Galla Anonima (ks. I, rozdz. 1). Mamy jednak zapisy bardziej zbliżone czasem do okresu panowania Mieszka I i Bolesława Chrobrego, które nie pozostawiają wątpliwości, iż państwową stolicą było Gniezno. W roku prawdopodobnie 990/991 książę Mieszko w perspektywie zbliżającej się śmierci postanowił wraz ze swą drugą żoną Odą zapewnić spokojne dziedzictwo dla swych synów z tego małżeństwa, oddając swe państwo, nazwane w stosownym regeście kurii papieskiej: Schinesghe, Schignesne (mylny odczyt pierwszej litery: S zamiast G), pod protekcję Stolicy Apostolskiej. Przy ówczesnym ubóstwie źródeł powyższy zapis Gniezna jako symbolu państwa Mieszkowego można uznać za akt poświadczenia *stołeczności* tego miasta w państwie pierwszych Piastów. O jego wyjątkowej roli już w tym czasie świadczy złożenie ciała św. Wojciecha w r. 997 w świątyni, którą *ufundował Mieszko*, jak donosi współczesna księga męczeństwa św. Wojciecha. Jeszcze bardziej o stołeczności Gniezna świadczy zwołanie tam synodu, na którym utworzono arcybiskupstwo gnieźnieńskie w marcu 1000 roku. Przebywającego tam cesarza Ottona III witał *biskup tego miasta* Unger, którego jurysdykcji podlegał cały ten kraj".

Gerard Labuda, zgodnie z ostatnią wolą, został pochowany (9 X 2010) na ukochanych przez siebie Kaszubach, na cmentarzu parafialnym w Luzinie. Prezydent RP Bronisław Komorowski w kondolencyjnym liście (datowanym 8 X 2010) skierowanym do rodziny profesora pisał: „Odszedł nestor polskich nauk historycznych, wybitny mediewista, ostatni z tych najznakomitszych badaczy, którzy przenieśli w okres powojenny etos i tradycje akademickie dwudziestolecia, zapewniając ciągłość formacji kolejnych pokoleń intelektualistów polskich".

Lit.: G. Labuda, *Czy to jest kaplica Dobrawy?*, „Gazeta Wielkopolska", dodatek lokalny do „Gazety Wyborczej" z 4 IX 2009; idem, *Gdy serce Polski biło w Gnieźnie*, „Tygodnik Powszechny" 2008, nr 24, s. 26-27; idem, *Gniezno stolicą wczesnopiastowskiego Państwa Polskiego*, w: *Gniezno na europejskim szlaku milenijnym 1997 i 2000. Studia i materiały*, red. A.W. Mikołajczak, Gniezno 2002, s. 13-27; *Naukowe dzieło Profesora Gerarda Labudy*, red. J. Dobosz, Poznań 2006; J. Strzelczyk, *Profesor Gerard Labuda* (*1916-2010*), „Nauka" 2010, nr 4, s. 185-188; J. Wyrozumski, *Prof. Gerard Labuda, 28 grudnia 1916 – 1 października 2010*, „Alma Mater", nr 130–131, s. 95-96.

LANDRATURA (Landratsamt), urząd pruskiej administracji państw. podległy landratowi. Na terenie pow. gnieźn. istniał w latach: 1793-1806, 1815-1918, 1939-45.

1793-1806. Landrat sprawował część władzy administracyjnej na terenie powiatu. W starych prowincjach pruskich oraz w Prusach Zachodnich działał także szlachecki sejmik powiatowy, a landrat jako reprezentant stanu szlacheckiego był wybierany spośród zgłoszonych przez sejmik kandydatów. Na ziemiach włączonych do Prus w wyniku II i III rozbioru Polski nie powoływano szlacheckich sejmików powiatowych, a landrat był mianowany przez zwierzchni urząd – Kamerę Wojen i Domen, jej też podlegał. Władza landrata ograniczała się do nadzoru czynności urzędowych właściciela dóbr, do którego w dalszym ciągu należała właściwa władza administracyjna na wsi. Spod kompetencji landrata wyłączone ponadto były domeny i lasy królewskie podlegające Kamerze Wojen i Domen. Nie podlegały mu także miasta, które poddano władzy → radcy podatkowego. Do kompetencji landrata należały sprawy podatków, ich rozkład i ściąganie, współdziałanie w poborze rekruta oraz sprawy związane z przemarszem i zaopatrzeniem wojska. Urząd landrata pełnili wówczas: w pow. gnieźn. I. Koszutski (1793-94?), w pow. powidzkim A. Żychliński (od 1793).

1815-1918. W 1815 Wielkopolskę, po ponownym przyłączeniu jej do Prus, podzielono na 2 rejencje: pozn. i bydgoską. Gn. po raz pierwszy znalazło się w granicach rejencji bydgoskiej i pozostało w niej do 1918. Rejencje dzieliły się na mniejsze jednostki – powiaty, na czele których stali landraci. Podległe im urzędy nazywano landraturami. Landraci byli reprezentantami władzy państw. na terenie powiatu. Do ich kompetencji należały sprawy polit., społ.-gosp. i kult., sprawy zewnętrzne szkół i kościołów, tj. budowa i naprawa budynków szkolnych i kościelnych, oraz sprawy uposażenia duchownych i nauczycieli. W okresie reform uwłaszczeniowych odpowiadali za ich przeprowadzenie i uregulowanie stosunków wiejskich na swoim terenie. Uprawnienia landratów określała ustawa o organizacji administracji terenowej z 1879. Po utworzeniu w 1890 organów wykonawczych samorządu powiatowego, → wydziałów powiatowych, landraci stali na ich czele. W latach 1886-1912 sprawowali także nadzór nad wykonywaniem ustawy o ubezpieczeniach socjalnych. Zasięg terytorialny władzy landrata gnieźn. został uszczuplony po utworzeniu w 1887 nowego pow. witkowskiego. W 2. poł. XIX w. urząd mieścił się przy ul. Lipowej. Urząd landrata gnieźn. sprawowali: A. Zakrzewski (1815-16), Lekszycki (1816-17), I. Nowacki (1818-31), von Gumpert (1837-35), Wolański (1836-38), von Gravenitz (1838-47), A.F. von Schliess (1847-48), Stahlberg (1848-27 X 1862), O. Nollau (27 X 1862-22 III 1895), Rötger (23 III 1895-19 IX 1895), R.L.G. Coeler (19 IX 1895-4 IV 1904, od 6 IV 1903 zastępował go Poll), T.L. Dionysius (15 IV 1904, formalnie od 3 XI 1906 do 30 VI 1919). Urząd landrata witkowskiego pełnili: von Zawadzki (1887-31 III 1902), Schack (1 IV 1902-23 VIII 1912), R. Jessen (23 VIII 1912-1919).

Do końca XIX w. siedziba gnieźn. landratury mieściła się przy ul. Lipowej (ob. ul. Bolesława Chrobrego), idąc od Rynku – dwa budynki za pocztą. W latach 1898-1901 pruskie władze wybudowały przy Bahnhofstrasse 6 (ob. ul. Lecha 6) budynek dla potrzeb władz powiatowych, tzw. dom powiatowy – ob. siedziba gnieźn. Urzędu Miejskiego. Budynek był dwupiętrowy, z licznymi dekoracjami architektonicznymi w części szczytowej. Od strony ul. Lecha znajdowało się wejście dla interesantów, a od ul. T. Kościuszki – wjazd na teren posesji. Po 1902 władze niem. dobudowały do budynku landratury dodatkowe pomieszczania (w tym samym stylu architektonicznym), w których rozpoczęła działalność Powiatowa Kasa Oszczędności pow. gnieźn. Po 1919 (do września 1939) w tym budynku działały urząd starosty powiatowego oraz wspomniana Powiatowa Kasa Oszczędności. W archiwum Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. z lat 1919-39 zachowały się plany sytuacyjne ul. Lecha i ul. T. Kościuszki, dotyczące gmachu starostwa powiatowego i jego elewacji.

1939-1945. Hitlerowskie zarządzenie urzędu administracji ogólnej wprowadzone zostało na mocy dekretu z 8 X 1939. Landrat był kierownikiem administracji państw. i samorządu, a najczęściej również powiatowym kierownikiem partii NSDAP (Kreisleiter). W Gn. landrat sprawował ponadto urząd nadburmistrza (Oberbürgermeister). Funkcję landrata pełnili w tym czasie: W. Henkel (15 IX 1939-15 II 1940), J.T. Lorenzen (15 II 1940-22 I 1945).

Gmach dawej landratury, wybudowany w 1901 r.

LANGE JAN BERNARD (ur. 21 IX 1817 w Osieku k. Strzegomia, zm. 30 I 1881 w Gn.), księgarz, drukarz, wydawca. Po ukończeniu szkoły wydziałowej w Kaliszu przez 5 lat pracował w księgarni T.J. Jenisza. Potem zaczął pracę w księgarni E. Günthera w Lesznie. W 1841 założył w Gn. filię leszczyńskiej oficyny. Wykupiona od Günthera w 1849 firma nosiła nazwę J.B. Lange Księgarnia i Drukarnia w Gn. Lange zakupił nowe maszyny, wprowadził litografię. Przy księgarni otworzył antykwariat, skład nut i dewocjonalia oraz wypożyczalnię książek pol., niem. i francuskich. Księgarnia i drukarnia mieściły się na Rynku. J.B.L. brał czynny udział w życiu miasta. Był aktywnym członkiem Towarzystwa Pomocy Naukowej, dyrektorem Ligi Obwodowej. W czasie Wiosny Ludów dowodził oddziałem strzelców i brał udział w bitwie pod Wrześnią. Po powstaniu odbywał karę więzienia w Gn. Do końca XIX w. drukarnia Langego wydała ok. 200 książek. Książki o treści religijnej to

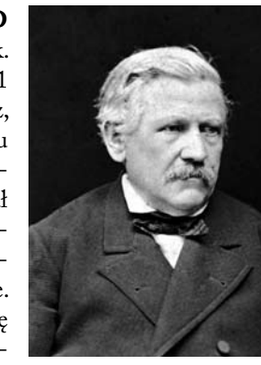

książeczki do nabożeństwa (duniny), żywoty świętych, kazania. Wydawano także pol. podręczniki szkolne – elementarze, katechizmy, podręczniki gramatyki niem. i łac. W gnieźn. oficynie drukowano prace nauk. z zakresu filozofii, socjologii, historii, takie jak np.: F. Antoniewicza *Historia polska w zarysie*, J. Łaskiego *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej* (1880-1881), J. Polkowskiego *Katedra gnieźnieńska*, J. → Korytkowskiego *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej*. Dla szerokiego kręgu odbiorców przeznaczone były

publikacje z zakresu prowadzenia gospodarstwa, medycyny popularnej, poezje (m.in. M. → Springer) oraz tzw. książki dla ludu (m.in. autorstwa J. → Chociszewskiego). Z drukarni Langego wychodziły także czasopisma: od 1850 urzędowy → „Gnesener Kreisblatt", „Witkower Kreisblatt" czy przeznaczony dla mieszkańców wsi „Rok Wiejski". Po śmierci Jana firmę objął jego syn Romuald, który praktykował w firmie Brockhausa w Lipsku. Od 1892 prowadzenie firmy po śmierci syna przejęła wdowa po Janie – Joanna Lange (zwana „babcią Lange"). W 1912 księgarnię i drukarnię przejęła córka Joanny – A. Kozłowska. Firma działała do 1939. W tymże roku jej spadkobierczyni Z. Kozłowska (wnuczka J.B. Langego) otworzyła księgarnię pod własnym nazwiskiem przy ul. Chrobrego.
Zob. też wydawnictwa Jana Bernarda Langego.

LATALSKI JAN (Janusz) herbu Prawdzic (zm. między 1516 a 1518), kasztelan gnieźnieński. Syn Jana z Latalic (pow. gnieźn.), komornika sądowego w Gn. i w Kcyni. Uczestniczył w wojnie trzynastoletniej, brał udział m.in. w oblężeniu wojsk krzyżackich w Starogardzie Gdańskim. Ok. 1475 został burgrabią nakielskim, a w 1486 gnieźn., który to urząd sprawował do 1493. W 1494 został kasztelanem biechowskim i wszedł w skład senatu. W 1502 awansował na kasztelanię lędzką, a 23 VI 1503, za wstawiennictwem królowej wdowy Elżbiety, na kasztelanię gnieźn. Po uzyskaniu tego urzędu zrezygnował ze sprawowanego od ok. 1494 stanowiska sędziego ziemskiego kaliskiego. W 1505 kupił Dębnicę, do XVIII w. główną siedzibę Latalskich. Działalność publiczna J.L. koncentrowała się na gruncie lokalnym, gł. w sądach komisarskich. Dwukrotnie żonaty: z Katarzyną z Oleśnicy i Zofią Skocką. Synem J.L. z pierwszego małżeństwa był m.in. Jan, późniejszy arcybiskup gnieźn. (→ Latalski Jan).

LATALSKI JAN (ur. w 1463 w Latalicach k. Pobiedzisk, zm. 29 VIII 1540 w Skierniewicach), biskup poznański i krakowski, arcybiskup gnieźnieński. Syn kasztelana gnieźn. Jana (Janusza) → Latalskiego i jego żony Katarzyny z Oleśnicy (k. Chodzieży). W młodości J.L. studiował prawdopodobnie w Akademii Krakowskiej, na co brak jednak bezpośrednich dowodów. Od 1488 pracował w pozn. sądzie konsystorskim, w 1492 objął stanowisko sekretarza bpa Uriela Górki. Zajmował je do śmierci hierarchy w 1498. W tym czasie otrzymał pierwsze beneficja kościelne, m.in. kanonię pozn. (1495). Po zgonie bpa Uriela trafił na dwór królewski jako kanclerz królowej wdowy Elżbiety Habsburżanki (1498-1505). Od 1504 był również sekretarzem królewskim w kancelarii Aleksandra Jagiellończyka, a następnie Zygmunta I Starego. Z polecenia kolejnych władców brał udział w licznych misjach dyplomatycznych (rokowania z Krzyżakami, sprawy węgierskie i mołdawskie). Jako reprezentant królewski uczestniczył często w sejmikach prowincjonalnych oraz zjazdach duchowieństwa. W okresie pracy na dworze królewskim otrzymał wiele beneficjów, m.in. prepozytury: gnieźn. (1500), krak. (1503) i pozn. (1523). Zyskał uznanie królowej Bony, żony Zygmunta Starego. Dzięki jej protekcji objął w 1525 biskupstwo poznańskie. O diecezję tę starał się wówczas inny protegowany królowej, Andrzej → Krzycki. Stał się on odtąd zdeklarowanym wrogiem J.L., a jako utalentowany poeta zwalczał biskupa w licznych paszkwilach i utworach satyrycznych. Rządy J.L. w diecezji pozn. okazały się bardzo udane. Biskup przebywał na ogół we własnej diecezji, co było rzadkością wśród ówczesnych hierarchów. Odbywał synody diecezjalne i wydawał statuty. Dokończył restaurację katedry, dał się poznać jako protektor humanistów. Sekretarzem J.L. był wówczas Andrzej Frycz Modrzewski. Biskup wspierał działalność założonej w Poznaniu przez jednego z poprzedników Akademii Lubrańskiego. Sprowadzał do niej jako nauczycieli wybitne postacie europejskiego humanizmu, ukończył budowę gmachu akademii. Nadal brał też udział w życiu polit.; w 1526 był jednym z komisarzy uśmierzających w Gdańsku rozruchy luterańskie, a w 1527 został członkiem komisji przejmującej w imieniu Korony Księstwo Mazowieckie. W 1536 król desygnował J.L. na wakujące biskupstwo krakowskie. Jego pontyfikat w Krakowie był jednak krótki i nie wyróżniał się niczym szczególnym. Już w 1537 Jan otrzymał bowiem wakujące po śmierci A. Krzyckiego arcybiskupstwo gnieźn. Oficjalną nominację otrzymał 12 VII 1537, o powierzeniu mu tej godności zadecydował Zygmunt Stary pod wpływem królowej Bony. Nowy arcybiskup złożył z tej okazji parze królewskiej bardzo bogate podarunki, na które zapożyczył się w kapitule gnieźnieńskiej. W czerwcu 1539 J.L. odbył synod w Piotrkowie. W przeciwieństwie do uprzedniego pontyfikatu w Poznaniu nie zasłużył się jednak szczególnie dla Gn. i archidiecezji. Prowadził wystawny tryb życia i otaczał się wspaniałym dworem. Hierarcha słynął zresztą z zamiłowania do uczt, współcześni nadali mu złośliwy przydomek „Kufel". Pochowano go 7 X 1540 w katedrze gnieźn., w kaplicy Gembickich. Nagrobek wykonano z piaskowca.
Współcześni nie mieli o J.L. najlepszej opinii, zaważyły na niej przede wszystkim paszkwile A. Krzyckiego. Należy natomiast docenić zasługi biskupa dla diecezji poznańskiej. W Gn. działał już z mniejszym zaangażowaniem.

LATALSKI JANUSZ (Jan) herbu Prawdzic (zm. 1557), kasztelan gnieźnieński. Syn kasztelana gnieźn. Jana (Janusza) → Latalskiego i jego drugiej żony Zofii Skockiej, brat przyrodni abpa gnieźn. Jana → Latalskiego. W 1509 w zastępstwie ojca wziął udział w wyprawie wołoskiej. W 1513 w Rzymie został pasowany przez papieża na *militus auratos* razem z innymi Polakami udającymi się na pielgrzymkę do Jerozolimy. W 1516 został starostą inowrocławskim. W 1520, już jako kasztelan lędzki, podpisał postanowienia dotyczące sukcesji w Księstwie Mazowieckim. 11 VIII 1529 został kasztelanem gnieźn., w tym samym roku uczestniczył w niefortunnej wyprawie na Oczaków. Dostał się wówczas do niewoli tatarskiej, z której wykupił go brat Jan. W 1530 był obecny na sejmie koronacyjnym Zygmunta Augusta. W lipcu 1535

z polecenia Zygmunta I wspólnie z innymi senatorami organizował obronę Wielkopolski wobec groźby napadów ze strony rozbójników śląskich. W listopadzie tego roku został wojewodą inowrocławskim, a w kwietniu 1538 wojewodą poznańskim. W tym roku brał też udział w rozmowach dotyczących małżeństwa Zygmunta Augusta z córką Ferdynanda I – Elżbietą. Misję tę wynagrodzili mu Habsburgowie w 1538, przyznając dziedziczny tytuł Hrabiów Świętego Państwa Rzymskiego. W 1540 uczestniczył w ślubie Zygmunta Augusta i Elżbiety oraz koronacji młodej królowej. Początkowo przeciwny następnemu małżeństwu króla z Barbarą Radziwiłłówną, w 1550 przeszedł do obozu królewskiego. Na sejmie w Piotrkowie w 1552 ostro atakował jurysdykcję duchowieństwa. Po ojcu odziedziczył część miasta Skoki i część wsi Dębnica w pow. gnieźn. Dzięki zapobiegliwej gospodarce rozbudował majątek do znacznych rozmiarów, gł. w woj. inowrocławskim i w płn. części woj. kaliskiego. Po otrzymaniu tytułu od cesarza mianował się „hrabią z Łabiszyna", co kontynuowali jego potomkowie. W 1537 wystarał się o ustanowienie w Łabiszynie 3 jarmarków, a w 1540 ufundował w tym mieście szpital. Z małżeństwa z poślubioną przed 1538 Barbarą Kretkowską miał 3 synów: Stanisława, Janusza i Jerzego.

LAUBITZ ANTONI (ur. 7 VI 1861 w Pakości, zm. 17 V 1939 w Gn.), biskup, sufragan gnieźnieński, publicysta, działacz charytatywny i społeczny. Uczył się w Inowrocławiu, Trzemesznie i w Poznaniu, gdzie uzyskał maturę w Gimnazjum św. Marii Magdaleny. Tam też zaprzyjaźnił się z Janem Kasprowiczem. Studia teologiczne odbył w Würzburgu (1884-87) i w seminarium duchownym w Gn. (1887-88). Święcenia kapłańskie przyjął 11 III 1888 w Poznaniu. Najpierw pracował w Inowrocławiu jako wikariusz i nauczyciel religii w gimnazjum (parafia farna św. Mikołaja), w 1895 został administratorem tej parafii, 4 lata później proboszczem kościoła pw. Panny Maryi. W Inowrocławiu założył ochronkę parafialną, przytułek dla starców i kalek oraz żłobek. Dzięki jego staraniom wzniesiono pomnik św. Wojciecha. Z jego też inicjatywy odbudowano w Inowrocławiu zniszczoną przez pożar romańską świątynię pw. Imienia NMP, wzniesiono kościół Zwiastowania NMP, kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa oraz przebudowano kościół farny. W 1906 odważnie wystąpił w obronie uczestników strajku szkolnego przeciwko polityce germanizacyjnej zaborcy. Przyczynił się do powstania i rozwoju „Dziennika Kujawskiego". Pełnił także funkcję prezesa Rady Nadzorczej Banku Ludowego (1906-09 i 1916-22). Był założycielem, protektorem i działaczem wielu stowarzyszeń: Związku Kapłanów „Unitas", Towarzystwa Młodzieży Katolickiej św. Stanisława Kostki, Towarzystwa Robotników Katolickich, Towarzystwa Rolniczego Inowrocławsko-Strzelińskiego, Towarzystwa Upiększania Miasta, organizacji zawodowej pracujących kobiet. W latach 1910-13 stał na czele Kółka Rolniczego, czynnie zaangażował się w rozwój chłopskiego ruchu spółdzielczego. Nie tylko prowadził działalność oświatową wśród włościan, ale także angażował się w konspirację niepodległościową. W 1920 został mianowany proboszczem parafii archikatedralnej w Gn., prepozytem Kapituły Metropolitalnej oraz wikariuszem generalnym. 8 XI 1924 otrzymał godność biskupa, sufragana gnieźn. Jego konsekracja odbyła się 18 I 1925. Biskup Laubitz doprowadził do renowacji Bazyliki Prymasowskiej i konserwacji księgozbioru Biblioteki Katedralnej. Dzięki niemu rozbudowano gmach seminarium duchownego, podjęto prace remontowe w kościele św. Jerzego. Organizował muzeum archidiecezjalne, przyczynił się do remontu pałacu arcybiskupiego, zbudował dom rekolekcyjny dla świeckich, ośrodek dla księży emerytów, nowy alumnat w Trzemesznie, konwikt w Wągrowcu i w Gn. Podczas prac na Wzgórzu Lecha bp Laubitz natknął się na fragmenty wału grodowego i ślady przedchrześcijańskich budowli, co dało początek badaniom archeol. wokół katedry. W poł. lat 20. zaangażował się w przedsięwzięcie budowy pomnika Bolesława Chrobrego na Wzgórzu Lecha, który został odsłonięty przez prezydenta Stanisława Wojciechowskiego. Dużą wagę przywiązywał do działalności charytatywnej i społ.: wspomagał „Caritas", ufundował 3 ochronki dla 256 dzieci potrzebujących pomocy, założył fundusz na rzecz Gniezna dla najbiedniejszych, z którego zbudowano 9 domków dla 18 rodzin bezrobotnych. Fundacja ta przyjęła nazwę Towarzystwo Ogrodów Działkowych im. ks. biskupa A. Laubitza „Gniezno-Róża". Wygłaszał referaty i publikował artykuły z dziedziny archeologii, geologii, historii sztuki i zagadnień społecznych. W dowód uznania ogromnych zasług Ojciec Święty mianował bpa Laubitza asystentem tronu papieskiego z tytułem Hrabia Rzymski (1931), rząd pol. natomiast odznaczył go Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1928), wyróżnił Wielką Wstęgą „Polonia Restituta" (1938) oraz harcerską Odznaką Wdzięczności. Był też Honorowym Obywatelem Gn., Inowrocławia i rodzinnej Pakości. Jego imieniem nazwano jedną z ulic Gn. (1939). Biskup Laubitz był bez wątpienia wzorem kapłana i biskupa, mądrym i oddanym ojczyźnie Polakiem, wybitnym budowniczym. Jego szczątki spoczywają w katedrze gnieźnieńskiej.

Lit.: P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce w latach 965-1999*, Warszawa 2000; E. Scholtz, M. Szczepaniak, *Gnieźnianina żywot codzienny. Od rozbiorów do wybuchu II wojny światowej*, Gniezno 2002; K. Śmigiel, *Biskup Antoni Laubitz 1861-1939*, Gniezno 1994.

LAZAROWICZ JÓZEF (ur. 6 I 1893 w Jaśle, zm. 23 I 1960 w Gn.), doktor medycyny, działacz społeczny. Od 1912 studiował na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Dyplom lekarski uzyskał w 1921. W latach 1914-16 służył w armii austro-węgierskiej, zaś w latach 1918-20 w Wojsku Polskim. Pracował w szpitalu we Lwowie (1921-23), jako

lekarz okręgowy w Piwnicznej (1923-25) oraz jako lekarz rejonowy Ubezpieczalni Społecznej i Przychodni PKP w Wągrowcu. Od 1934 do 1939 pełnił funkcję lekarza rejonowego Ubezpieczalni Społecznej i Przychodni PKP w Gn. W latach okupacji prowadził praktykę prywatną w Bieczu k. Jasła. W 1941 został aresztowany przez gestapo za działalność polityczną. Przebywał w więzieniu w Jaśle. 22 V 1941 po przekupieniu niem. urzędników został uwolniony z transportu do obozu w Oświęcimiu. W lutym 1945 ponownie podjął pracę w Gn., w Ubezpieczalni Społecznej i Przychodni PKP. Od marca 1946 do października 1946 oddelegowany był na Ziemie Zach. dla zorganizowania służby zdrowia na terenach zasiedlanych przez Polaków. Objął stanowisko dyrektora szpitala w Złotym Stoku, pracował również jako lekarz Ubezpieczalni Społecznej oraz Spółki Brackiej. Po powrocie do Gn. nadal pracował na poprzednio zajmowanych stanowiskach. Został także lekarzem zakładowym Gnieźnieńskich Zakładów Przemysłu Odzieżowego. Pracował w → pogotowiu ratunkowym (w 1952 kierował Stacją Pogotowia Ratunkowego). W okresie powojennym współorganizował punkty lekarskie w Czerniejewie, Łubowie, Żydowie i Mielnie. W latach 1947-48 był przewodniczącym Związku Zawodowego Pracowników Służby Zdrowia.

LEBIECKI FRANCISZEK ALOJZY (ur. 21 VIII 1907 w Pikiszkach, zm. 20 I 1984 w Gn.), brat zakonny, franciszkanin konwentualny, żołnierz. Po zdaniu matury w Wilnie 8 XII 1926 wstąpił do zakonu oo. franciszkanów w Grodnie, gdzie odbył nowicjat. Nie podjął jednak dalszej nauki i zrezygnował z kapłaństwa. Pracował w Kalwarii Pacławskiej i we Lwowie. W 1932 złożył śluby wieczyste, tzw. profesję zakonną. W 1939 przekroczył granicę Polski, a następnie przez Rumunię i Jugosławię przedostał się do Francji i Anglii. Walczył w brygadzie gen. S. Maczka. Z Holandii wrócił do Polski w stopniu kaprala. Ufundował dla kościoła oo. Franciszkanów w Gn. dzwon, który nazwano jego imieniem. W 1948 zamieszkał w Gn., gdzie przebywał do końca życia z przerwą w latach 1965-68, kiedy pracował w Skarżysku-Kamiennej. W klasztorze gnieźn. pełnił funkcję zakrystiana oraz prowadził Koło Ministrantów. Czas wolny przeznaczał na pracę w ogrodzie, który założył na skarpach okalających klasztor. W 1970 podróżował do Wilna i Lwowa. W 1976 odbył pielgrzymkę do Rzymu. Od 1981 chorował, pełnił jednak swoje obowiązki w zakrystii. Uznawano go za najpopularniejszego franciszkanina okresu powojennego w Gnieźnie.

„LECH”, „Lech – Gazeta Gnieźnieńska”, gazeta zaczęła się ukazywać z inicjatywy przemysłowca Zenona → Lewandowskiego 1 X 1895 jako „Gazeta Gnieźnieńska”, później dodano nazwę „Lech”. Pierwszym redaktorem „Lecha” został Józef → Chociszewski. Z powodu zbyt ostrych w tonie artykułów skierowanych przeciw zaborcom gazeta narażona była na kary i konfiskaty, dlatego J. Chociszewski musiał odejść. Założono spółkę akcyjną „Lech”, a redakcję przejął Józef Ulatowski. Od 1902 w redakcji zaczęli pracować młodzi działacze, m.in. Tomasz Grzesiewicz, Tadeusz → Powidzki i Jan → Szwemin, którzy w swych artykułach przedstawiali problemy nurtujące ówczesne społeczeństwo. Za krytykę antypolskiej polityki zaborcy oraz pol. lojalistów redakcja narażona była na szykany i konfiskaty nakładów gazety. Redaktorzy angażowali się na rzecz strajków szkolnych, przemawiali na licznych wiecach w Gn. i na terenie powiatu. Na łamach gazety drukowali swe powieści w odcinkach Stefan Żeromski, Henryk Sienkiewicz i Bolesław Prus. Redakcja „Lecha” mieściła się najpierw przy ul. Węglowej 2, Zielonej 2, a na początku XX w. przy ul. Tumskiej 4 i 5. Wspomnieć należy o specjalnych numerach gazety – w 1897 ukazał się numer poświęcony św. Wojciechowi, a 15 VII 1910 rocznicy bitwy pod Grunwaldem. Po wybuchu I wojny światowej, kiedy „Lech” informował o wojennych wydarzeniach, Niemcy uznali jego działalność za antypaństwową i zakazali wydawania gazety od grudnia 1914. Wydawanie wznowiono po odzyskaniu niepodległości. Tytuł brzmiał: „Lech. Gazeta Gnieźnieńska. Codzienne pismo polityczne dla wszystkich stanów”. Do gazety pisywali korespondenci zagraniczni, m.in. z Chin, Boliwii i Ameryki. W grudniu 1924 ukazał się dodatek niedzielny „Lechita” z fotografiami ze świata, natomiast od stycznia 1931 zaczęto wydawać dodatek dla dzieci „Leszek”. Redakcja wydawała „Ka-

Winiety „Gazety Gnieźnieńskiej”: „Lech”, „Lechita” i „Leszek”

lendarze Lecha”, a także powieści w zeszytach. Od 1928 redakcja posiadała własną agencję telegraficzną, mogła więc zamieszczać informacje z całego świata. Dwa razy w tygodniu ukazywała się „Kronika Wrzesińska”, w której zamieszczano informacje z Wrześni i okolic. Przed 1939 redaktorami byli Kazimierz Jaźwiecki i Stanisław Miklejewski, a redakcja mieściła się przy ul. Chrobrego 30. Ostatni numer „Lecha” ukazał się 3 IX 1939.

LECHITKI, dziewczęcy zespół wokalny, zał. w 1965 przez A. → Januchowskiego w Domu Kultury Dzieci i Młodzieży, na wzór popularnych wtedy Filipinek. Śpiewały w nim m.in. E. Lisiecka, H. Łacińska, T. Młodzieniak, M. Maciejewska, U. Musiał, H. Nowaczyk, E. i M. Poczekaj, M. Stelmaszyk i K. Szaranek. Lechitki występowały na wielu imprezach, również z okazji świąt państw., często z zespołem → Słowianie. Brały udział w ogólnopolskich przeglądach w Poznaniu, Jeleniej Górze, gdzie w 1966 zdobyły II nagrodę, i w Chodzieży, gdzie 3 lata później zwyciężyły. Zespół istniał do 1970.

LEDNICKA PLAKIETKA Z ORŁEM, trójkątna tarczka wykonana z blachy brązowej o wymiarach 2,48 na 1,9 cm. Na jej powierzchni widoczny jest wytłoczony orzeł, umieszczony centralnie w układzie heraldycznym.

Plakietka z orłem

Znaleziona została podczas badań Ostrowa Lednickiego, prowadzonych w latach 1932-35. Dokładna lokalizacja miejsca znalezienia plakietki nie jest możliwa do ustalenia ze względu na niekompletną dokumentację tych badań. Wizerunek orła i forma tarczy pozwalają datować ten przedmiot na początek XIV w.

LEDNICKI KOŚCIÓŁ II, budowla o charakterze sakralnym, usytuowana w płn.-zach. partii lednickiego grodu. Odkryta podczas badań archeol. prowadzonych w latach 1961-65 przez ekipę archeologów pozn. kierowanych przez A. Nowaka i pod nadzorem konserwatorskim J. → Łomnickiego. Budynek o zarysie czworokąta z prostokątną apsydą. Powierzchnia nawy wynosi 8,60 na 8,20 m, zaś wymiary apsydy to 3 na 5,10 m. Odsłonięte fundamenty kościoła mają szer. ok. 80 cm, a ich

Relikty kościoła grodowego II na Ostrowie Lednickim

głębokość nie jest regularna i waha się od 40 do 70 cm. Również wypełnisko fundamentu nie jest jednorodne. W kilku miejscach występują kamienie (otoczaki łączone gliną), ale zasadniczo są to na przemian leżące warstwy próchniczej ziemi i gliny. Przy samych granicach fundamentów stwierdzono obecność pionowo wbitych słupów. Ślady słupów zarejestrowano także na zewnątrz kościoła, w odległości ok. 70 cm od krawędzi fundamentów. Wewnątrz kościoła znajdowała się gliniana posadzka, potem zastąpiona gipsową wylewką. Dzięki ostatnim badaniom nauk. czas budowy można określić dość precyzyjnie na 3. ćwierć X w. Przypuszczalnie budynek kościelny na Ostrowie Lednickim został postawiony w związku z przybyciem tutaj księżniczki czeskiej Dąbrówki. Z uwagi na brak rumowiska kamiennego, a także warstw budowlanych charakterystycznych dla obiektów kamiennych należy przyjąć, iż obiekt ów miał drewniane, tynkowane ściany. Jego pierwsze zniszczenie wiąże się z najazdem księcia czeskiego Brzetysława (1038). Odbudowany w 2. poł. XI w., powiększony został o 3 kamienne aneksy po płn. stronie nawy i apsydy. Zniszczony po raz drugi na przełomie XI i XII w. uległ całkowitemu zapomnieniu, a teren, na którym się znajdował, zaczęto użytkować osadniczo – stawiano budynki mieszkalne i gospodarcze. We wnętrzu kościoła stwierdzono obecność 2 kamiennych grobowców z 2. poł. XI w. W jednym, większym grobowcu złożona została osoba dorosła. W drugim, mniejszym, nie stwierdzono ludzkich szczątków. W obu grobowcach znajdowały się drewniane trumny z żelaznymi okuciami. Za płn. murami kościoła znajduje się rumowisko powstałe w wyniku zniszczenia podczas najazdu czeskiego. W warstwy rumowiskowe wkopano płytkie fundamenty aneksów, a także kilka grobów. W rumowisku tym znalazły się → sakralia lednickie tworzące unikatowy zespół przedmiotów związanych z wprowadzaniem chrześcijaństwa na ziemie polskie.

LEDNICKI PARK KRAJOBRAZOWY (LPK), utworzony w 1988 na ziemiach rozciągających się wokół jez. Lednica stanowiącego oś parku, pomiędzy linią kolejową Poznań – Inowrocław na południu a rz. Mała Wełna na północy. Był to pierwszy park w ówczesnym woj. poznańskim. W wyniku korekty granic, przeprowadzonej w 1998, jego powierzchnia powiększyła się do 7652 ha. Jest to jeden z najmniejszych parków krajobrazowych w Polsce. Większa część obszaru LPK leży w pow. gnieźn. (ponad 95%) i należy do gmin: Kiszkowo, Kłecko i Łubowo, a mały fragment w pow. pozn., w gminie Pobiedziska. LPK należy do Zespołu Parków Krajobrazowych Województwa Wielkopolskiego z siedzibą w Poznaniu. Przez pierwszych 10 lat swego istnienia był zarządzany przez Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy (MPPnL). Park ten powstał w celu ochrony unikalnego w skali kraju obszaru, bogatego w zabytki osadnictwa z okresu formowania się państwa pol. i fragmentu typowego dla Wielkopolski krajobrazu. Na największej wyspie jez. Lednica → Ostrowie Lednickim, w wodach jeziora i wokół brzegów odkryto zabytki do-

kumentujące historię i znaczenie tego obszaru we wczesnym średniowieczu: na wyspie relikty monumentalnych budowli kamiennych, relikty 2 mostów drewnianych łączących wyspę z lądem, największy w Polsce zespół militariów, łodzie dłubanki. Wokół Ostrowa Lednickiego stwierdzono niezwykłą koncentrację hist. osad, m.in. w Moraczewie (grodzisko), Lednogórze, Skrzetuszewie, Waliszewie i Imielenku. Nadanie temu obszarowi statusu parku krajobrazowego służy kompleksowej ochronie wszystkich jego wartości, przekazaniu go w niezmienionym stanie przyszłym pokoleniem oraz dalszym badaniom naukowym. W krajobrazie parku, ukształtowanym w wyniku działalności lądolodu vistuliańskiego, przeważają rozległe równiny z nielicznymi pagórkami morenowymi i położonymi w rynnach jeziorami polodowcowymi. W pobliżu wsi Waliszewo na równinnym terenie zwraca uwagę pojedynczy wzgórek polodowcowy (125 m n.p.m.), a na płd.-zach. od wsi Lednogóra ciąg wzgórz polodowcowych, przeciętych drogą Poznań – Gniezno. Północna część LPK ma zdecydowanie bardziej urozmaiconą rzeźbę terenu. Dominantą w krajobrazie parku jest położone południkowo, długie (ok. 7,3 km) i wąskie jez. Lednica (339 ha). Na jeziorze znajdują się 4 wyspy o łącznej powierzchni 9,4 ha, leżące w najszerszej, płd. części akwenu: Ostrów Lednicki, Ledniczka i Wyspa Mewia (inaczej Ptasia) oraz znajdująca się w części płn. wyspa bez nazwy. Największa z wysp, Ostrów Lednicki, mieściła siedzibę pierwszych władców Polski, której pozostałością są cenne zabytki: wały grodu, kamienne relikty palatium książęcego z kaplicą-baptysterium i kościoła grodowego oraz relikty 2 mostów drewnianych, w średniowieczu łączących wyspę z lądem. Na sąsiedniej Ledniczce znajduje się grodzisko stożkowe. Ślady osadnictwa odkryto także na Wyspie Mewiej. Jez. Lednica wypełnia płd. część rynny polodowcowej Lednogóra – Łopienno. Dalszą, leżącą na obszarze LPK, część tej rynny zajmują jeziora: Linie (5,8 ha), Bachorce (6,0 ha) i Kamionek (3,0 ha). W bocznej odnodze rynny leżą: Jezioro Głębokie (25,2 ha) i jez. Sławno (15,9 ha). Największymi ciekami na terenie LPK są: wypływająca z płd. krańca jez. Lednica rz. Główna, prawy dopływ Warty, oraz płynąca wzdłuż płn. granicy parku rz. Mała Wełna, dopływ Wełny. Obszar ten został niemal całkowicie wylesiony w wyniku osadnictwa trwającego tu od neolitu, a nasilonego szczególnie w średniowieczu. W krajobrazie dominują pola uprawne i łąki z ciągami zadrzewień rosnących wzdłuż dróg, miedz i rowów oraz kępami śródpolnymi. Lasy zajmują zaledwie 9% powierzchni, a ich gł. kompleks znajduje się w płn. części parku. Na tym terenie stwierdzono występowanie 528 gatunków roślin naczyniowych, w tym kilku gatunków rzadkich, podlegających całkowitej ochronie (m.in. grzybienie białe, grążel żółty, lilia złotogłów) lub częściowej (m.in. konwalia majowa, kocanki piaskowe i pierwiosnka lekarska). Świat fauny reprezentuje ponad l00 gatunków lęgowych. Dwa z nich, bąk i czajka, należą do gatunków zagrożonych wyginięciem. W płn. części parku można obserwować żurawie. Na Wyspie Mewiej znajduje się kolonia kormorana czarnego. Najbardziej okazałe drzewa uznano za pomniki przyrody. Jest ich 39. Skupione są gł. w parkach dworskich (Głębokie, Dziećmiarki, Zakrzewo) i na cmentarzu w Sławnie. Na szczególną uwagę zasługują dęby rosnące w lesie przy drodze Imiołki – Kamionek, noszące imiona postaci z najdawniejszej historii Polski, np. Mieszko I, Chrobry, Jordan, Kazimierz Odnowiciel. LPK jest terenem atrakcyjnym ze względu na cenne znaleziska archeol., nad którymi pieczę sprawuje MPPnL. W jego zbiorach znajdują się zabytki odkryte na Ostrowie Lednickim, w wodach jeziora i na całym terenie parku. Działem MPPnL jest → Wielkopolski Park Etnograficzny, zajmujący obszar ponad 24 ha, położony na płd.-wsch. brzegu jez. Lednica. Gromadzi on charakterystyczne dla regionu budynki mieszkalne i gosp. z XVIII i XIX w., eksponowane wraz z wyposażeniem. Poza Wielkopolskim Parkiem Etnograficznym, zwanym Dużym Skansenem, w najbliższej okolicy zgromadzono jeszcze 3 kolekcje etnograficzne. Są to: tzw. → Mały Skansen (usytuowany przy przeprawie promowej na Ostrów Lednicki, z najstarszym wiatrakiem w Polsce), wiatraki i chata w Moraczewie oraz obiekty w Rybitwach. Na terenie LPK stwierdzono istnienie ponad 300 stanowisk archeologicznych. Wśród nich są grodziska w Moraczewie, Imiołkach oraz na wyspach Ostrów Lednicki i Ledniczka. Otoczone parkami dwory i folwarki z XIX w. znajdują się w Lednogórze, Sławnie, Komorowie, Dziekanowicach, Myszkach, Siemianowie i Sulinie. Najpiękniejszym założeniem pałacowo-par-

Lednicki Park Krajobrazowy – widok z lotu ptaka

Logotyp Lednickiego Parku Krajobrazowego

kowym na tym terenie jest obiekt w Zakrzewie. Zabytkowe obiekty budownictwa sakralnego to: pochodzący z 1759, drewniany kościół pw. św. Katarzyny w Waliszewie, młodsza o 25 lat kaplica cmentarna pw. św. Rozalii, XIX-wieczny kościół pw. św. Mikołaja w Sławnie oraz kościół pw. św. Marcina w Dziekanowicach. Na terenie LPK znajdują się 2 stare cmentarze katolickie z cennym drzewostanem: w Dziekanowicach i w Sławnie. Charakterystycznymi obiektami ubogacającymi krajobraz kulturowy parku są kępy zadrzewień towarzyszące dawnym cmentarzom ewangelickim. Na obszarze jednostki jest ich 6. Rejon jez. Lednica z MPPnL i Wielkopolskim Parkiem Etnograficznym jest znaną atrakcją turystyczną regionu, leżącą na często odwiedzanym → Szlaku Piastowskim. Od 1997 nowym obiektem przyciągającym tysiące przybyszów jest usytuowana na polu we wsi Imiołki → Brama Trzeciego Tysiąclecia – Ryba.

Mapa Lednickiego Parku Krajobrazowego. Po prawej poniżej: Ledniczka, wyspa na jeziorze Lednica, zwana też Kucharką

W płn. części parku wytyczono ścieżkę przyrodniczą (7 km), biegnącą od płn. krańca jez. Lednica przez lasy, wzdłuż brzegów 2 mniejszych jezior. Nad jez. Lednica w Imiołkach usytuowana jest stanica harcerska Chorągwi Wielkopolskiej. Bazę noclegową zapewniają: hotel w Łubowie, schronisko młodzieżowe w Siemianowie i liczne gospodarstwa agroturystyczne (m.in. w Sławnie, Rybitwach, Waliszewie i Żylicach).

Lit.: *Atlas jezior Polski*, red. J. Jańczak, t. l, Poznań 1996; A. Choiński, *Katalog jezior Polski*, cz. 3, *Pojezierze Wielkopolsko-Kujawskie*, Poznań 1996; M. Chojnacka, B. Raszka, *Lednicki Park Krajobrazowy*, Poznań 2003; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, z. 3: *Powiat Gnieźnieński*, Warszawa 1966, t. 5, z. 20: *Dawny powiat poznański*, Warszawa 1977; B. Raszka, M. Chojnacka, *Ścieżka przyrodnicza w Lednickim Parku Krajobrazowym*, Poznań 1998; *Tymczasowy wykaz współczesnych i kopalnych roślin oraz awifauny Lednickiego Parku Krajobrazowego*, red. K. Tobolski, Poznań 1993.

LEDNICZKA, wyspa na jez. Lednica, w dawniejszych publikacjach znana też jako Kucharka lub Kuchnia Polska. Na wyspie o powierzchni 1,3 ha znajduje się nasyp ziemny wyniesiony ok. 7 m ponad lustro wody. Średnica kolistej podstawy wynosi 40 m, a płaskiego szczytu 20 m. W wyniku badań archeol. z 1966 i lat 1989-90 na szczycie nasypu stwierdzono istnienie zabudowy drewnianej, której czas użytkowania można odnieść do przełomu XIV i XV w. Obecnie na nasypie znajduje się drewniana XVIII-wieczna dzwonnica z Sokołowa Budzyńskiego.

LEDNOGÓRA, wieś w gminie Łubowo, parafia Dziekanowice, ob. 422 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 790,34 ha. Wzmiankowana w 1399. Znajduje się tu neogotycki kościół z końca XIX w. W XIX w. dziedzicem wsi była rodzina Moraczewskich, później Brudzewskich. W latach 80. XIX w. znajdowały się tu gorzelnia i olejarnia, Lednogóra wieś wraz z folwarkiem Wojnowo liczyła 31 domów, 302 mieszkańców (38 ewangelików, 264 katolików), w tym 58 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

LEDNOGÓRSKA NOWA WIEŚ, dawniej odrębna wieś, ob. w granicach wsi Imielno. W latach 80. XIX w. liczyła 6 domów, 68 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 28 analfabetów. Ob. na terenie wsi znajduje się niezbyt okazały dwór z końca XIX w.

LEDÓCHOWSKI MIECZYSŁAW, właśc. Mieczysław Halka-Ledóchowski (ur. 29 X 1822 w Górkach k. Klimontowa, zm. 22 VII 1902 w Rzymie), arcybiskup

gnieźnieński i poznański, kardynał, dyplomata papieski. Syn Józefa Zachariasza Ledóchowskiego oraz jego żony Rozalii z Zakrzewskich. Wywodził się z zamożnej rodziny ziemiańskiej herbu Szaława, osiadłej w ziemi sandomierskiej, obdarzonej w początkach XIX w. tytułem hrabiowskim. Naukę rozpoczął w gimnazjach w Radomiu i Warszawie. Przeznaczony do kariery kościelnej, ukończył następnie seminarium świętokrzyskie w Warszawie (1841-43). Przyjął wówczas niższe święcenia kapłańskie. Dzięki wpływom matki został przyjęty do elitarnych szkół kościelnych w Rzymie, studiował m.in. teologię na Uniwersytecie Gregoriańskim. W 1847 obronił doktoraty z teologii oraz prawa. W 1845 przyjął wyższe święcenia kapłańskie. Swoją przyszłość wiązał z pracą w dyplomacji papieskiej. W latach 1852-56 był audytorem nuncjatury w Lizbonie, w latach 1857-61 pełnił natomiast funkcję delegata papieskiego w Kolumbii. Od 1862 był nuncjuszem w Belgii. W 1856 otrzymał godność prałata domowego papieża, a w 1861 tytularny urząd arcybiskupa tebańskiego. W 1864 papież Pius IX wysunął kandydaturę M.L. na koadiutora ówczesnego abpa gnieźn.-pozn. Leona → Przyłuskiego. Zaawansowane negocjacje w tej sprawie z rządem pruskim przerwała śmierć abpa Przyłuskiego w 1865. M.L. stał się wówczas kandydatem Stolicy Apostolskiej na wakujące trony arcybiskupie w Gn. i Poznaniu. Wobec forsowania jego kandydatury przez Piusa IX rząd pruski przystał na osobę Ledóchowskiego, choć nie bez pewnych oporów. Przeważyły konserwatywne poglądy kandydata oraz jego dotychczasowa obojętność wobec kwestii polskiej. Niechęć kapituł gnieźnieńskiej i poznańskiej wobec M.L. przełamali dopiero specjalni wysłannicy papiescy. Obydwie kapituły dokonały wyboru 16 XII 1865, a papież Pius IX zatwierdził go 6 I 1866. Po złożeniu przysięgi wierności wobec króla pruskiego Wilhelma I M.L. objął godność arcybiskupa gnieźn.-poznańskiego. 24 IV 1866 (obydwie stolice arcybiskupie były wówczas połączone unią personalną). Nowy arcybiskup niechętnie przybywał do Wielkopolski, nominacja przerwała bowiem jego karierę w służbie dyplomatycznej. Bez szczególnego entuzjazmu przyjęło go także miejscowe społeczeństwo polskie. Widziano w nim nominata Rzymu, wykazującego obojętność dla sprawy narodowej, oraz skrajnego konserwatystę, uległego wobec rządów pruskich. Pierwsze lata pontyfikatu zdawały się potwierdzać te opinie. M.L. ściśle współpracował z władzami, odżegnywał się od działalności narodowej i zakazywał jej podległemu sobie klerowi. Zabronił odprawiania nabożeństw o charakterze narodowym (m.in. wykonywania pieśni *Boże, coś Polskę* czy mszy okolicznościowych za króla Kazimierza Wielkiego – po odnalezieniu w 1869 jego szczątków). Zwiększył liczbę osób pochodzenia niem. wśród duchowieństwa diecezjalnego, m.in. w 1872 mianował Niemca rektorem pozn. seminarium duchownego. Zwalczał działaczy pol. o nastawieniu liberalnym, popadł m.in. w konflikt z Karolem Libeltem. Polityka arcybiskupa przyniosła mu uznanie władz i dworu, czego przejawem stało się odwołanie w 1869 nieprzychylnego Ledóchowskiemu nadprezesa Prowincji Poznańskiej K. → Horna. W sprawach wewnątrzkościelnych dbał o podniesienie poziomu duszpasterstwa, regularnie wizytował parafie, organizował kongregacje dekanalne i konferencje dziekanów.

Postawa arcybiskupa zaczęła się zmieniać w początkach lat 70. Uczestnicząc w 1869 w pracach Soboru Watykańskiego I, używał tytułu prymasa Polski (zakazanego przez władze pruskie i pomijanego dotąd przez Ledóchowskiego), co wzbudziło niezadowolenie w Berlinie. Niechętnie przyjęto również podejmowane przez arcybiskupa próby interwencji na rzecz utrzymania świeckiej władzy papieża (w 1870 Państwo Kościelne zostało włączone do Włoch). Gł. przyczyną zadrażnień stało się jednak zaostrzenie kursu polityki władz pruskich po zjednoczeniu Niemiec i proklamowaniu w 1871 Cesarstwa Niemieckiego. Sprawujący faktyczną władzę w państwie kanclerz Bismarck zainicjował wówczas politykę kulturkampfu, zmierzającą do ograniczenia w Rzeszy Niemieckiej wpływów i niezależności Kościoła katolickiego. W przypadku ziem polskich walka z Kościołem – gł. ostoją polskości – oznaczała zarazem nasilenie akcji germanizacyjnej. Arcybiskup zajął początkowo postawę ugodową i starał się o kompromis z władzami. Przystał m.in. na wprowadzenie języka niem. do nauczania religii w czterech wyższych klasach gimnazjalnych (1873). Opowiedział się jednak równocześnie za utrzymaniem języka pol. w nauczaniu religii w klasach młodszych. Wywołało to otwarty spór z władzami, zaostrzony oporem arcybiskupa wobec kolejnych zarządzeń uderzających w samodzielność Kościoła (kontrola państwa nad kształceniem kleru, nakaz wydania dokumentów seminariów duchownych, decydujący wpływ władz na obsadę stanowisk kościelnych). W odpowiedzi władze wprowadziły wiele represji, zamknęły seminaria w Poznaniu (1873) i Gn. (1875), wstrzymały wypłatę dotacji dla arcybiskupa i archidiecezji, nałożyły wysokie kary finansowe. M.L. został aresztowany (3 II 1874), postawiony przed sądem za niezgodne z prawem sprawowanie urzędu i skazany w kilku procesach na ponad 5 lat pozbawienia wolności. Wobec odmowy rezygnacji z arcybiskupstwa został oficjalnie pozbawiony urzędu wyrokiem trybunału ds. kościelnych (15 IV 1874). Stolica Apostolska nie uznała tych decyzji, a więziony w Ostrowie M.L. został 15 III 1875 mianowany kardynałem. Po 2 latach więzienia, 3 II 1876, arcybiskupa przewieziono do Berlina, a następnie zmuszono do wyjazdu za granicę (pod groźbą internowania). Po krótkim pobycie w Pradze i Krakowie (gdzie społeczność polska witała go jak bohatera) M.L. udał się do Rzymu. W obawie przed ekstradycją przez rząd włoski zamieszkał na stałe w Watykanie. Nadal nie rezygnował z urzędu arcybiskupiego i zarządzał archidiecezją przez tajnych pełnomocników (m.in. księży J. Koźmiana i W. Maryańskiego). Osoba Ledóchowskiego stanowiła przedmiot przetargów między Stolicą Apostolską a rządem niemieckim. Bismarck żądał rezygnacji arcybiskupa jako jednego z warunków zakończenia kulturkampfu i porozumienia z Kościołem. W tej sytuacji na wyraźne życzenie papieża Leona XIII M.L. złożył 2 II 1886 rezygnację z arcybiskupstwa. Li-

czył, że jego następcą zostanie Polak. Urząd objął jednak Niemiec – Juliusz Dinder. Trzeba zresztą przyznać, iż zawiódł on nadzieje władz na zgermanizowanie obydwu archidiecezji.

Pozostałe lata życia kard. Ledóchowski spędził w Watykanie, w 1892 objął urząd prefekta Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Brał czynny udział w przedsięwzięciach Stolicy Apostolskiej zmierzających do unii z Kościołami prawosławnymi w Rosji i na Bałkanach. Wykazywał zresztą dużą nieufność w stosunku do Rosji, popierał natomiast bałkańską politykę Austro-Węgier. Kontaktował się z kołami konserwatywnymi w Polsce, popierał linię ugodowej polityki wobec poszczególnych zaborców. Starał się zwalczać rozwój ruchu ludowego, występując m.in. przeciwko działającemu w Galicji księdzu J. Stojałowskiemu.

Po śmierci kard. Ledóchowskiego jego szczątki spoczęły w Rzymie, przy kościele św. Wawrzyńca. Zgodnie z życzeniem zmarłego jego ciao zabalsamowano, a wyjęte serce umieszczono w specjalnej urnie, którą złożono w archikatedrze gnieźn., w krypcie pod kaplicą Łubieńskich. Władze niem. nie zezwoliły natomiast na pogrzebanie zwłok w archikatedrze pozn., czego życzył sobie kardynał. Wystawiony w 1903 za pieniądze zebrane przez społeczeństwo wielkopolskie sarkofag pozostawał pusty aż do 1927. Dopiero wówczas, już w niepodległej Polsce, ciało M.L. złożono uroczyście w archikatedrze pozn. (26 IX 1927).

Początkowa niechęć społeczeństwa pol. do arcybiskupa przełamana została jego postawą wobec władz pruskich w epoce kulturkampfu. Pomimo swych raczej ugodowych poglądów zmuszony został do stawienia oporu zbyt daleko idącym żądaniom władz państwowych. Uwięzienie, procesy i represje uczyniły z arcybiskupa bohatera i męczennika sprawy narodowej. Zyskały mu też olbrzymie uznanie społeczeństwa polskiego. Trzeba jednak zaznaczyć, że do końca życia kardynał wspierał nurt konserwatywny oraz siły polit. dążące do ugody z zaborcami, zwalczał natomiast poglądy liberalne i narodowowyzwoleńcze.

Lit.: W. Klimkiewicz, *Kardynał Ledóchowski na tle swej epoki 1822-1902*, t. 1-3, Poznań 1939-1987.

LEICHT Z., Niemiec, ukończył studia medycyny weterynaryjnej w Hanowerze. W latach 1939-45 był dyrektorem Rzeźni Miejskiej w Gn. i jednocześnie pełnił funkcję lekarza powiatowego.

LEKARZE W GNIEŹNIE, pojawiali się w Polsce od zarania państwowości. Władcy pierwszej pol. stolicy potrzebowali ich zwłaszcza w czasie wojen. Brakuje jednak dokumentów i informacji na ten temat. Jedynie na Śląsku zachowały się źródła o początkach medycyny w Polsce i o lekarzach tam działających, odwiedzających też Gn. Należeli do nich: Jan z Grotkowa i Jan Staszko (ze Śląska), M. Kuncze, P. Soldadini (z Krakowa), A. Grodzicki, J. Chróściejewski (z Poznania), Herbord i Hierowski (z Torunia), K. Cebrowski (z Łowicza), W. Oczko (z Warszawy), czasem przybywali też medycy z zagranicy. Rola lekarzy w dawnym Gn. zmieniała się wraz z warunkami społ., ekon. i politycznymi. Pierwotnie lekarz należał do służby dworskiej, dbał o zdrowie swego pana – króla, księcia, możnowładcy, później lekarzami byli przeważnie duchowni dochodzący do godności kanonika; ich obowiązkiem była troska o zdrowie kleru. Odbywali studia we Włoszech (Padwa), Francji (Montpellier), Niemczech, Niderlandach, ale rozpoczynali je zwykle na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pierwszym w Polsce i zarazem w Gn. lekarzem miał być smard z dworu Mieszka I o imieniu Jan, który później przeszedł na służbę księcia kijowskiego Włodzimierza I. Mieszko korzystał też z pomocy bpa augsburskiego Udalryka (późniejszy święty), który wyleczył jego ranę postrzałową. Mikołaj z Polski – wieloletni profesor na uniwersytecie w Montpellier – leczył Leszka Czarnego i Przemysła II. Inny Mikołaj, lub ten sam, towarzyszył Henrykowi Głogowczykowi. Łokietek miał się zatrzymać w Gn. z lekarzem Marcinem. Pod koniec XIV w. praktykował w Gn. Jan z Grotkowa – wykształcony w Montpellier kanonik gnieźn. Janko z Czarnkowa w swej kronice nie pomijał wątków lekarskich, ale czy zajmował się leczeniem – nie wiadomo. W XV w. lekarzem abpa gnieźn. Jana Sprowskiego był Albert z Opatowa, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego – astronom i astrolog, a także Jan Stanko. Lekarze świeccy pojawili się w Gn. w poł. XV w.: Jan z Bazylei, Jakub → Boksica (Bokszyca, Boksicki), Piotr i Mikołaj Dębniccy. Krótko przed śmiercią przebywał w Gn. lekarz królewski Władysława, Kazimierza i Fryderyka Jagiellończyków – Jakub z Zalesia. Arcybiskupowi Zbigniewowi Oleśnickiemu towarzyszył Herbord z Magdeburga. W Gn. praktykowali także: A. Grodzicki, Maciej z Błonia, K. Żegrowski, J. Boloński, J. Pontyficjusz Biskupski, M. Tuliszek, Ł. Morecki i Szymon z Łowicza. Niemiecki lekarz chirurg J. Boehm wzywany był do leczenia dostojników zakonu krzyżackiego. Żyd Abraham leczył społeczność żydowską. Wśród lekarzy kapituły pojawiły się nazwiska obcokrajowców, np. M. Kuncze, E. Canobio, J.B. Homodeus. W XVII w. praktykowali w Gn.: A. Rzepiński, J. Szulc, M. Grabacki, W. Mitkowski, B. Hierowski, J. Chróściejewski, W. Oczko, A.K. Cebrowski. Hierowski (Hierowius, Kościołek) był jednym z nielicznych lekarzy, którzy zajmowali się chirurgią. W czasie epidemii dżumy zasłynął lekarz świecki J. Zagórski, który nie opuścił miasta, zaraził się dżumą i zmarł na posterunku. W 1. poł. XVII w. pomagali tu leczyć lekarze niezwiązani z miastem: W. Golemowski, Jakub Filip z Bafingi, J. Łoza. Po potopie szwedzkim tylko kilku lekarzy odwiedzało Gn.: J. Ligęza z Poznania, niejaki Mejer i K. Boehm. Rolę lekarzy przejęli → cyrulicy zwani chirurgami. Już w wiekach średnich nastąpiło ograniczenie zakresu działania lekarza, który wcześniej był internistą, chirurgiem i aptekarzem. Lekarze przestali dokonywać zabiegów operacyjnych i modnych upustów krwi, a zajęli się leczeniem chorób wewnętrznych, a także alchemią, astronomią, astrologią, filozofią. Cała chirurgia przez ok. 500 lat znajdowała się w rękach rzemieślników: cyrulików-balwierzy, łaziebników, a nawet katów. Wyższe

studia dla chirurgów i aptekarzy wprowadzono dopiero pod koniec XVII w. Na początku XVIII w. dwaj lekarze kapitulni: M. Żaliński i W. Waśniewicz, nie prowadzili większej praktyki w wyludnionym przez dżumę mieście. Pod koniec istnienia RP praktykowali przy kapitule: J. Jelonek, P. Soldadini, F. Stefański i S. Skiwski.

LEKKOATLETYKA W GNIEŹNIE, pierwsze wzmianki o sekcji lekkoatletycznej w Gn. pochodzą z 1918. Zawody okręgu gnieźn. (tzw. zawody rejonu) rozegrane zostały w 1920. Propagatorem lekkoatletyki w Gn. był ks. prof. L. Łagoda. W 1919 organizował on biegi uliczne i przełajowe. W następnych latach powstały sekcje lekkoatletyczne w → Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół", KS → Stella i KS Kolejarz. Animatorem rozwoju lekkoatletyki był S. Miklejewski, późniejszy dziennikarz sport. w Poznaniu. W latach 1920-21 nowo powstałe sekcje organizowały wiele zawodów lekkoatletycznych. W latach 1923-25 największe osiągnięcia mieli biegacze: B. Mallow, Dondolewski i S. Dajewski, którzy reprezentowali Gn. w imprezach ogólnokrajowych. W 1923 B. Mallow wygrał bieg na dystansie ok. 3 km w Lesznie oraz Kryterium „Kuriera Łódzkiego" w Łodzi. W następnym roku S. Dajewski zwyciężył w wielkim biegu ulicznym „Kuriera Poznańskiego" w Poznaniu. Drugie miejsce zajął w nim Dondolewski. W latach 1924-30 sztandarowymi postaciami gnieźn. lekkoatletyki pozostawali B. Mallow i S. Dajewski, który był rekordzistą Polski w biegu na 10 km (rekord odebrał mu J. Kusociński). Dołączył do nich F. Hybza, który startując w konkurencji pchnięcia kulą 7,25 kg, osiągnął rezultat 13,27 m i toczył pasjonujący pojedynek z Z. Heliaszem, późniejszym rekordzistą świata w tej konkurencji. Innymi znanymi lekkoatletami tamtego okresu byli: P. Danka, B. Idziński, S. Zakrzewski, P. Shmidt oraz K. Michalak. Mekką lekkoatletyki w Gn. był stadion „Sokoła" przy ul. Konopnickiej. Gn. należało wówczas do organizatorów zawodów okręgowych, w których występowali lekkoatleci z Trzemeszna, Wągrowca, Środy Wlkp., Jarocina i Pleszewa. Do odrodzenia gnieźn. lekkoatletyki po II wojnie światowej przyczynili się nauczyciele szkół średnich: L. → Świtalski, J. → Olejniczak, Z. → Staniszewski, a także działacze i zawodnicy: H. → Sporakowski, F. → Walczyk, R. Chełmikowski. W tym czasie najlepsze rezultaty uzyskiwali: Z. Saskowski w biegach na średnich dystansach (na 1500 m pokonał rekordzistę Polski W. Kiełczewskiego), H. Gulczyński w biegach na dystansach od 400 do 1000 m, C. Bagrowski w rzutach (posiadacz najlepszego wyniku w Polsce w rzucie granatem wojsk. – 82,60 m), Z. Rolewicz w biegach średnich, A. Graczyk w biegach ulicznych, J. Posłuszny w rzutach. Do czołowych zawodników okręgu zaliczyć należy także: H. Sporakowskiego (skok wzwyż i w dal), R. Kozłowskiego i R. Chełmikowskiego (biegi sztafetowe), Z. Tomkowiaka, L. Górskiego, J. Kaczmarka (biegi sprinterskie). Startowano wówczas w bardzo prymitywnych warunkach: zwykle w tenisówkach, na bieżniach żużlowych, bez bloków startowych, zastępowanych przez dołki. W 1955 znakomite wyniki uzyskali: B. Kowalczyk (Kluczbork, 50,8 s w biegu na 400 m) i P. Kiczyłło (Kraków, 1 min 52 s w biegu na 800 m). Obaj powołani zostali do kadry narodowej juniorów, a później także seniorów. Wielokrotnie reprezentowali barwy Polski w meczach międzypaństwowych. B. Kowalczyk ustanowił 3 rekordy Polski juniorów. P. Kiczyłło zajął 3. miejsce w Pucharze Narodów w Lipsku i 2. miejsce w akademickich mistrzostwach świata w Wiedniu. Brał udział w meczach Polski z USA, RFN, Jugosławią, Szwecją i Rumunią. Kolejnymi znanymi lekkoatletami gnieźn. byli: W. Hartwich, wicemistrz Polski w skoku w dal, oraz P. Gruszczyński, wicemistrz Polski w biegu na 5 km. W latach 1975-77 swą obecność w historii gnieźn. i pol. lekkoatletyki zaznaczyły 4 biegaczki MKS Gn.: A. Nowak wystąpiła w finale mistrzostw Polski w biegu na 100 m, B. Przybysławska została rekordzistką Polski młodziczek w biegu na 1000 m (3 min 3 s), A. Cieślewicz odniosła ten sam sukces w biegu na 1500 m (4 min 40,5 s), a A. Wawrzyniak uzyskała rekord Polski juniorek młodszych w biegu na 800 m (2 min 18 s). Do najwybitniejszych lekkoatletów w historii Gn. należą: D. Kruczkowski, wielokrotny reprezentant Polski, multimedalista, biegający na dystansach: 3, 5 i 10 km, startujący na bieżni, w biegach przełajowych, ulicznych i w hali, oraz A. Krzyścin, reprezentant Polski, biegacz na długich dystansach i maratończyk, startujący w Europie i na świecie. Cenne zwycięstwa odniósł w Japonii (Kawaguchi 1995), Polsce (Poznań 2001) i USA (Austin i Cleveland 2002), poza tym znane biegi maratońskie wielokrotnie kończył w pierwszej dziesiątce. Do wyróżniających się lekkoatletów zaliczyć należy także: A. Gromadzińskiego, J. Owczarzaka, W. Dzięcielaka, P. Karasiewicza, T. Toffla, P. Gruszczyńskiego oraz P. Kowalskiego. Osiągnęli oni liczące się wyniki na arenach krajowych i zagranicznych. Gnieźn. sprinter P. Kowalski po zakończeniu kariery zawodniczej prowadził działalność nauk. we wrocławskiej Akademii Wychowania Fizycznego, gdzie pełnił także funkcję rektora. W biegach długich na wielkich imprezach Gn. reprezentował K. Kozłowski, startujący wielokrotnie w gnieźn. → Biegu Lechitów. W tej samej imprezie startowali: A. Gromadziński, P. Karasiewicz, T. Toffel i P. Gruszczyński. Dystans 20 km w Biegu Lechitów 20 razy pokonali amatorzy biegania, gnieźnianie H. Borowczyk i W. Wesołowski. Twórcami i organizatorami pierwszego w Polsce biegu długodystansowego, jakim stał się Bieg Lechitów, byli: H. Fijał, H. Sypniewska, P. Kiczyłło, J. Michałowski, Z. Kowalski, S. Hinczewski, Z. Cendrowski i A. Elantkowski. Gniezno, poza Biegiem Lechitów, zorganizowało dwukrotnie międzynarodowy Bieg Milenijny ulicami miasta na dystansie 10 km. Obie edycje wygrał reprezentant Polski – gnieźnianin D. Kruczkowski.

LESZCZYŃSKI ANDRZEJ (ur. ok. 1608 prawdopodobnie w Gołuchowie k. Kalisza, zm. 15 IV 1658 w Skierniewicach), kanclerz wielki koronny, biskup kamieniecki i chełmiński, arcybiskup gnieźnieński. Syn kanclerza wielkiego koronnego Wacława Leszczyńskiego oraz jego żony Anny z Rozdrażewskich. Wywodził

się z możnej rodziny wielkopolskiej herbu Wieniawa. Już we wczesnej młodości przeznaczony został do kariery kościelnej, mimo iż był najstarszym synem kanclerza Wacława. Kształcił się początkowo u jezuitów w Kaliszu, następnie studiował prawo i filozofię w Ingolstadt (w Bawarii) oraz w Sienie. Już w trakcie studiów przyjął w 1621 niższe święcenia kapłańskie, pomimo młodego wieku otrzymał też wówczas wiele beneficjów kościelnych (m.in. kanonię krak. w 1623 oraz prepozyturę łęczycką przed 1628). Po powrocie do kraju przyjął w 1633 wyższe święcenia kapłańskie i trafił do służby królewskiej. W 1636 objął urząd kanclerza królowej Cecylii Renaty, żony Władysława IV Wazy. W 1641 otrzymał z nominacji królewskiej biskupstwo kamienieckie, z którego w 1646 przeszedł na biskupstwo chełmińskie. Sprawami powierzonych sobie diecezji zajmował się sporadycznie, uwagę A.L. pochłaniała kariera polityczna. Jego ówczesne dochody uzupełniały ofiarowane mu przez króla stanowiska opatów komendatoryjnych kilku czołowych klasztorów pol. (m.in. benedyktyńskiego w Tyńcu, cysterskiego w Przemęcie i kanoników regularnych w Czerwińsku). W 1645 objął urząd podkanclerzego koronnego. Był przeciwnikiem planów wojny tureckiej w ostatnich latach życia Władysława IV. Po wybuchu w 1648 powstania Bohdana Chmielnickiego na Ukrainie opowiadał się za zdecydowaną postawą wobec Kozaków i stłumieniem ich wystąpienia siłą. Podczas bezkrólewia po śmierci zmarłego w tymże 1648 Władysława IV sprzyjał początkowo kandydaturze księcia Karola Ferdynanda Wazy, następnie jednak zainicjował jego pojednanie z obranym królem Janem Kazimierzem Wazą. W 1650 awansował na urząd kanclerza wielkiego. Nadal przeciwny był układom z Kozakami i radził szukać przeciwko nim pomocy Rosji. W 1652 Jan Kazimierz wyznaczył A.L. na wakujące arcybiskupstwo gnieźn. Po uzyskaniu zatwierdzenia papieskiego nominat objął stolec arcybiskupi 20 II 1653. Wkrótce złożył urząd kanclerza, nadal jednak aktywnie uczestniczył w życiu politycznym. Dbał o gospodarkę w dobrach arcybiskupich, odnowił pałac prymasowski w Skierniewicach. Okres efektywnego zajmowania się przez A.L. sprawami archidiecezji przerwał wybuch wojny ze Szwecją i wkroczenie wojsk tego państwa do Polski w 1655 (potop szwedzki). Prymas starał się bez powodzenia zapobiec tej wojnie, a przynajmniej doprowadzić uprzednio do przerwania rozpoczętej w 1654 wojny z Rosją. Wiosną 1655 wzywał sejmującą szlachtę do uchwalenia podatków na obronę kraju. W ucieczce przed wojskami szwedzkimi towarzyszył Janowi Kazimierzowi najpierw do Krakowa, następnie na Śląsk. Przebywając na wygnaniu, stracił nadzieję na uratowanie Polski jej własnymi siłami i negocjował z Habsburgami oraz z księciem siedmiogrodzkim Jerzym Rakoczym, oferując im w zamian za wsparcie tron polski. Apelował o pomoc do Stolicy Apostolskiej, nie odrzucał też jednak ewentualnego kompromisu z władcą Szwecji Karolem X Gustawem za cenę uznania go królem Polski. Wobec narastającego w kraju ruchu antyszwedzkiego prymas zmienił swe stanowisko i od listopada 1655 zaangażował się w walkę z najeźdźcą, wzywał szlachtę i lud do stawiania oporu Szwedom. Przebywając na Śląsku w otoczeniu królowej Ludwiki Marii, przejął od niej zamysły reformy państwa i wzmocnienia władzy królewskiej. Występował odtąd przeciwko zasadzie liberum veto. Zarazem jednak wysunął projekt wygnania z Polski arian, których oskarżono o sprzyjanie najeźdźcy. Do kraju powrócił dopiero latem 1656. Z powodu zniszczenia wszystkich rezydencji arcybiskupich zmieniał często miejsce pobytu. Nadal uczestniczył w życiu polit., zwoływał obrady senatu i przewodniczył im. W ostatnich miesiącach 1657 podupadł jednak na zdrowiu i ograniczył aktywność polityczną. Zmarł po dłuższej chorobie wiosną 1658. Pochowano go w kolegiacie łowickiej. Kuzyn i następca Andrzeja na arcybiskupstwie – Wacław → Leszczyński – wystawił poprzednikowi pomnik nagrobny. A.L. był bardziej politykiem niż duszpasterzem, niezbyt się przejmował sprawami powierzonych sobie diecezji. W Gn. bywał rzadko, w rozwinięciu większej aktywności w archidiecezji przeszkodził mu zresztą najazd szwedzki. Pomimo dużej aktywności w życiu publicznym nie odgrywał większej roli polit., trudno też uznać go za wybitnego męża stanu.

LESZCZYŃSKI JAN herbu Wieniawa (ur. 1603, zm. 1678), kasztelan gnieźnieński. Syn wojewody brzesko-kujawskiego Andrzeja i jego trzeciej żony Zofii Opalińskiej. W 1626 po raz pierwszy posłował z sejmiku średzkiego na sejm. W 1627 studiował na uniwersytecie w Padwie, w 1641 był marszałkiem sejmiku średzkiego. W 1644 został kasztelanem śremskim. Jeszcze w tym samym roku awansował na kasztelana gnieźn., a w 1653 na wojewodę łęczyckiego. Opowiadał się wówczas za porozumieniem z Bohdanem Chmielnickim. Latem 1655 prowadził rokowania ze Szwedami w Sztokholmie. Początkowo zwolennik porozumienia się ze Szwedami, nawet kosztem oddania Inflant i rezygnacji Jana Kazimierza z tronu szwedzkiego, zmienił następnie zdanie, stając się zwolennikiem podjęcia walki z wojskami Karola Gustawa. W 1656 wysłany do Wiednia, gdzie zabiegał o pomoc u cesarza Ferdynanda III. Po powrocie przebywał u boku Jana Kazimierza, pod koniec roku ponownie wysłany do Wiednia. W tymże 1656 awansował na wojewodę poznańskiego. Na początku 1657 częściowo przebywał w Wielkopolsce, częściowo na Śląsku. Pod koniec tego roku wysłany przez Jana Kazimierza do Berlina na rokowania z elektorem w sprawie udziału jego wojsk w walce ze Szwedami, przebywał tam do poł. lutego 1658. Brał aktywny udział w rokowaniach w Oliwie. W 1661 mianowany podkanclerzym koronnym. W sprawie zamysłów dynastycznych dworu – przeprowadzenia elekcji vivente rege – prowadził bardzo zmienną politykę, raz popierał plany królewskie, raz był w zdecydowanej wobec nich opozycji. Na sejmie w 1666 został kanclerzem wielkim koronnym. Po wyborze Michała Korybuta Wiśniowieckiego niechętnie ustosunkowany do nowego króla. Po zdobyciu przez Turków Kamieńca w 1672 zabiegał u elektora brandenburskiego o objęcie przez niego protektoratu nad Wielkopolską. Od elekcji

wrogo usposobiony do króla Jana III Sobieskiego, któremu miał za złe prowadzenie polityki antybrandenburskiej. W 1678 zrzekł się stanowiska kanclerza i został wojewodą krakowskim. Żonaty z Cecylią Elżbietą Kołaczkowską, nie pozostawił potomstwa.

LESZCZYŃSKI RAFAŁ herbu Wieniawa (zm. 28 VI 1501), kasztelan gnieźnieński. Syn kasztelana przemęckiego Rafała i Anny. Ok. 1455 został dworzaninem cesarza Fryderyka III. Dwukrotnie posłował od cesarza do Kazimierza Jagiellończyka. Przed 1483 powrócił do Polski, gdzie wkrótce stał się jednym z zaufanych królewicza Jana Olbrachta. W 1483 został kasztelanem spicymierskim, a w 1489 marszałkiem nadwornym. W latach 80. i 90. wielokrotnie wykorzystywany w misjach dyplomatycznych. 29 I 1496 awansował na kasztelanię gnieźn. W 1497 był z królem na wyprawie mołdawskiej. Na przełomie 1500 i 1501 otrzymał kasztelanię poznańską. Żonaty z Małgorzatą Śmigelską herbu Łodzia, zostawił syna Rafała, zwanego Marszałkowiczem.

LESZCZYŃSKI WACŁAW (ur. 15 VIII 1605 w Baranowie Sandomierskim, zm. 1 IV 1666 w Łyszkowicach k. Skierniewic), biskup warmiński, arcybiskup gnieźnieński, syn wojewody brzesko-kujawskiego Andrzeja Leszczyńskiego oraz jego żony Zofii, córki kasztelana rogozińskiego Jana Opalińskiego. Wywodził się z możnej rodziny wielkopolskiej herbu Wieniawa, posiadającej też dobra w Małopolsce. Ojciec przyszłego arcybiskupa był zagorzałym wyznawcą kalwinizmu, wcześnie jednak osierocił syna, którego matka wychowała w duchu katolickim. Młody W.L. rozpoczął naukę w kolegium jezuickim w Poznaniu, później studiował prawo we Włoszech. Już w latach 20. XVII w. przyjął niższe święcenia kapłańskie. Po powrocie do kraju został sekretarzem na dworze króla Zygmunta III Wazy. W 1633 otrzymał kanonię krak., a w 1635 prepozyturę łęczycką. W 1635 po raz drugi wyjechał na studia, do Włoch i Francji. Po ponownym powrocie do kraju zdecydował się ostatecznie na obranie kariery kościelnej i ok. 1637 przyjął wyższe święcenia. Rezydował w Krakowie jako członek kapituły katedralnej, reprezentował ją też podczas prac Trybunału Koronnego. Wykształcenie prawnicze Wacława zwróciło uwagę króla Władysława IV, który w 1643 uczynił go referendarzem koronnym. W 1644 król wyznaczył W.L. na biskupstwo warmińskie, objęte przez nominata w 1645. Jako biskup warmiński Wacław zajmował się gł. działalnością polit., posłował do Francji z upoważnienia Władysława IV, zaangażował się w sprawy stanów pruskich. Bronił praw i autonomii Prus Królewskich, był zwolennikiem usunięcia arian z tej prowincji. Odnowił zamek biskupi w Reszlu. Po wybuchu w 1648 powstania Bohdana Chmielnickiego wystawił własnym kosztem silny oddział wojska na wojnę kozacką. Gdy w 1655 wojska szwedzkie wkroczyły do Polski (potop szwedzki), W.L. optował za oddaniem się Prus Królewskich pod opiekę elektora brandenburskiego i księcia pruskiego Fryderyka Wilhelma. Przyczynił się do zawarcia stosownego układu przez stany pruskie i uznał zwierzchnictwo elektora (listopad 1655). W Polsce oskarżano go z tego powodu o zdradę. Dobre stosunki z Fryderykiem Wilhelmem umożliwiły następnie odegranie przez W.L. roli pośrednika w rokowaniach króla Jana Kazimierza z elektorem. Biskup był obecny podczas zawierania traktatu w Welawie (wrzesień 1657), na mocy którego Fryderyk Wilhelm przechodził wprawdzie do obozu antyszwedzkiego, ale za cenę rezygnacji Rzeczpospolitej ze zwierzchnictwa nad Prusami Książęcymi. Trzeba zaznaczyć, iż rola W.L. podczas ostatecznych rozmów w Welawie okazała się niewielka i nie można obarczać go wyłączną winą za wybitnie niekorzystny dla Polski kształt tego traktatu. Wiosną 1658, po śmierci abpa Andrzeja → Leszczyńskiego (kuzyna Wacława), król Jan Kazimierz wyznaczył biskupa warmińskiego na wakujący stolec arcybiskupi w Gn. Kapituła przeprowadziła wybór nominata 5 V 1658, w lutym 1659 papież zatwierdził Wacława na arcybiskupstwie, a przejęcie rządów w archidiecezji nastąpiło w maju 1659. Nowy arcybiskup zbliżył się do stronnictwa dworskiego i popierał plany zmian ustrojowych w państwie, do których wstępem miała być elekcja nowego władcy (księcia franc.) jeszcze za życia Jana Kazimierza. W 1660 prymas podpisał stosowne oświadczenie w tej sprawie. Plany dworu wywołały jednak niezadowolenie mas szlacheckich, na których czele stanął skłócony z królem marszałek wielki koronny Jerzy Lubomirski. Arcybiskup początkowo opowiedział się za pozbawieniem go urzędów i skazaniem na banicję (1664), po zbrojnym wkroczeniu J. Lubomirskiego w granice kraju usiłował bezskutecznie odegrać rolę mediatora i zapobiec otwartemu konfliktowi. Wysiłki te nadszarpnęły zdrowie schorowanego od dawna W.L. i przyspieszyły jego śmierć. Prymas zmarł wiosną 1666, przed definitywnym rozstrzygnięciem rozpalającej się wojny domowej. Pochowano go w kolegiacie łowickiej. W.L. okazał się w większym stopniu politykiem (niezbyt zresztą utalentowanym) niż duszpasterzem. W sprawy Gn. i archidiecezji angażował się w niewielkim stopniu. W zgodnej opinii współczesnych był człowiekiem łagodnego charakteru, życzliwym i hojnym. Ulegał jednak zarazem wpływom otoczenia i nie był zdolny do samodzielnej, bardziej energicznej akcji. Być może jednym z powodów takiej postawy hierarchy były przewlekłe problemy zdrowotne. Przez wiele lat cierpiał na podagrę i artretyzm, bywał regularnie na kuracjach w Badenie. Szczególną zasługą W.L. dla historiografii było finansowe wsparcie udzielane wybitnemu historykowi Prus Królewskich Joachimowi Pastoriusowi.

LEŚNICTWO W POWIDZU, organ administracyjny zajmujący się gospodarką leśną na przeważającej części pow. powidzkiego w latach 1793-1806. Po zajęciu Wielkopolski przez Prusy w wyniku II rozbioru w 1793 dawne lasy królewskie podporządkowano urzędom leśnym (Forstämter). Podlegały one urzędnikowi Kamery Wojen i Domen noszącemu tytuł „nadinspektor lasów" (Oberforstmeister). W granicach pow. gnieźn. z 1793 istniały 2 urzędy leśne – w Trzemesznie i w Gn. Obszar kompetencji terytorialnych urzędów leśnych nie po-

krywał się z granicami administracyjnymi ówczesnych powiatów. Obszar podlegający urzędowi leśnemu dzielił się na obwody (leśnictwa), a te z kolei na rewiry leśne (Forstrevier). Teren Leśnictwa w Powidzu, które podlegało Urzędowi Leśnemu w Trzemesznie, obejmował rewiry: Kornaty, Ostrowite, Powidz, Skorzęcin, Szczytniki i Trzemeszno.

LEŚNIEWO, wieś w gminie i parafii Łubowo, ob. 119 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 651,26 ha. Wzmiankowana w 1239. Należała wówczas do Władysława Odonica, który w 1239 zamienił ją na osadę Wełnę. Od tego roku właścicielem był Izajasz Mikołajewic. Wieś oddawała wówczas dziesięcinę do kościoła w Łubowie, a do kościoła św. Jerzego w Gn. aż do czasu rozbiorów. W latach 80. XIX w. należała do spolonizowanej rodziny niem. Lossow, majątek liczył 553 ha, 11 domów, 108 mieszkańców (2 ewangelików, 106 katolików), w tym 44 analfabetów. Ostatni właściciel Roman Lossow został zamordowany przez Niemców w 1944. We wsi znajdował się dworek z 2. poł. XIX w., który został rozebrany ok. 2003.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Leśniewo, dworek z końca XIX w. (rozebrany w 2002/03)

LEWANDOWSKI ZENON (ur. 29 VII 1859 w Niewólnie, zm. 23 III 1927 w Poznaniu), chemik, farmaceuta, działacz społeczny i polityczny. Studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Jako magister chemii i farmacji podjął pracę asystenta sądowego w Berlinie. Po powrocie z Niemiec osiadł w Gn., gdzie prowadził drogerię. Od 1 X 1885 wydawał dziennik „Gazeta Gnieźnieńska", który wkrótce przyjął nazwę → „Lech". W 1899 jako delegat Polskiego Towarzystwa Emigracyjnego udał się do Brazylii. Podczas 2-letniego pobytu przebywał w stanach Rio Grande do Sul i Parana, gdzie starał się nieść pomoc rodakom przy zagospodarowywaniu się w nowym środowisku. Był świadkiem ciężkich warunków podróży emigrantów drogą morską i ich życia w tymczasowych pomieszczeniach. W 1902 opublikował pracę *Wychodźstwo polskie i stan Parana w Brazylii* na łamach Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu. W 1918 objął funkcję konsula generalnego RP w Olsztynie. Był posłem na sejm.

LEWICKI BOLESŁAW (ur. 31 V 1933 w Gn., zm. 1 XII 1997 w Gn.), działacz sportowy. Pracował jako naczelnik parowozowni w Gn. W latach 1984-93 był prezesem KS → Stella. Wspomagał szczególnie sekcję bokserską i tenisa stołowego. Bezinteresownie angażował się w pracę z młodzieżą. Odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski.

LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCE DLA DOROSŁYCH, powstało w 1946 jako Prywatne Gimnazjum i Liceum dla Dorosłych Związku Samopomocy Chłopskiej. Do 1950 utrzymywane było z czesnego i pomocy finansowej Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska", potem przekształcono je w Państwowe LO dla Dorosłych. Pierwszą dyrektorką szkoły była Z. Puchałowa. Szkoła kilkakrotnie zmieniała siedziby. Początkowo mieściła się w Gimnazjum i Liceum im. B. Chrobrego, później, do 1963, w obecnym II LO. Najdłużej, bo aż 32 lata, szkoła mieściła się w SP nr 1 przy ul. św. Jana. Od 1994 liceum mieści się w budynku po byłych koszarach wojsk. przy ul. Sobieskiego. Wraz z III LO tworzy Zespół Szkół Ogólnokształcących (ZSO). Utworzone w 1946 liceum miało służyć głównie tym wszystkim, których edukację przerwała wojna. Później coraz więcej było młodych uczniów tworzących klasy młodzieżowe. Po Z. Puchałowej kolejno dyrektorami byli: A. Słomińska, B. → Maciejewska, T. Góźdź, A. Smolenko, I. Sikorski. Obecnie dyrektorką jest A. Basińska-Sucharska.

LINERY, leśnictwo w gminie i parafii Czerniejewo, 4 mieszkańców. Dawna nazwa Lindery.

LIPCZYŃSKA WALERIA z d. Główczyńska (ur. najprawdopodobniej 15 X 1846 w Trzemesznie, zm. 16 II 1930). Dwa lata po ślubie (Trzemeszno, 1867) z Janem Lipczyńskim wyemigrowała z mężem do Stanów Zjednoczonych. Małżeństwo osiedliło się Grand Rapids w stanie Michigan. Zaraz po osiedleniu się w Grand Rapids W.L. została korespondentem polskich gazet w USA: „Wiarus", „Kuryer Polski", „Zgoda", „Dziennik Chicagowski". Działała wspólnie z mężem na niwie narodowej i społecznej. Lipczyńscy zaangażowali się w stworzenie „Funduszu dla polskiego kościoła" i utworzenie pierwszej pol. parafii w Grand Rapids. W.L. powołała Towarzystwo Polek Narodowych, pomagała w tworzeniu „Sokoła" w Grand Rapids, zakładała stowarzyszenie Żniwiarki, które działało na rzecz parafii i społeczności pol., a także Ladies Welfare Society (Stowarzyszenie Pań Działających Społecznie). Pracowała na rzecz Polish National Alliance (Związek Narodowy Polski). Była pierwszą w historii kobietą, która weszła do zarządu tej organizacji i została jej wiceprezydentem. Spotykała się z prezydentami USA: Teodorem Rooseveltem oraz Williamem Hovardem Taftem. Lobbowała na rzecz Polonii amerykańskiej i odzyskania przez Polskę niepodległości. W czasie

I wojny światowej wspierała Czerwony Krzyż i zachęcała Polaków do wspomagania Stanów Zjednoczonych. Pomagała w utworzeniu oddziału, który służył w armii gen. Hallera, za co otrzymała medal, tzw. Miecz Hallerowski. Dzięki swej działalności społecznej była nazywana w pol. środowisku „ciotką" lub „cioteczką", także „Królową Polaków" oraz „Aniołem Miłosierdzia". Działalność W.L. na rzecz społeczności pol. w Stanach Zjednoczonych oraz wysiłek włożony na rzecz utworzenia niepodległej Polski dostrzeżono w ojczyźnie. W 1927 została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi. Podczas uroczystości pogrzebowych 19 II 1930 do grobu wrzucono 3 garście ziemi: z Warszawy, z Krakowa oraz z Poznańskiego. Na trumnie Walerii Lipczyńskiej jej przyjaciel Józef Kachnowski rozsypał ziemię z jej ukochanego Trzemeszna.

LIPKI, wieś w gminie i parafii Czerniejewo, 52 mieszkańców. Wzmiankowana jako folwark w 1789.

LIPSKI JAN (ur. w 1589 w Lipiach k. Rawy Mazowieckiej, zm. 13 V 1641 w Łyszkowicach k. Łowicza), biskup chełmiński i arcybiskup gnieźnieński. Syn sędziego ziemskiego rawskiego Wawrzyńca Lipskiego oraz jego żony Anny z Plichów. Wywodził się ze średniozamożnej rodziny szlacheckiej herbu Lada. Ponieważ rodzice nie dysponowali środkami na wykształcenie licznego potomstwa, przeznaczonym do kariery kościelnej Janem zaopiekował się zamożny stryj, kanonik gnieźn. Franciszek Lipski. Wysłał on bratanka na naukę w kolegium jezuickim w Kaliszu, następnie na studia teologiczne i prawnicze do Włoch i Niemiec. Podczas studiów w Rzymie młody J.L. zaprzyjaźnił się z Albrechtem Radziwiłłem, przyszłym kanclerzem wielkim litewskim. Po powrocie do kraju przyjął ok. 1616 święcenia kapłańskie i za sprawą stryja Franciszka otrzymał miejsce w kancelarii królewskiej. Zyskawszy uznanie Zygmunta III Wazy oraz królowej Konstancji Habsburżanki, szybko awansował, z czasem został referendarzem koronnym (1632). Zajmował wówczas wiele beneficjów kościelnych, m.in. kanonie włocławską (1618) i gnieźn. (1624) oraz prepozyturę krak. (1624). Z upoważnienia Zygmunta III, a następnie Władysława IV Wazy, uczestniczył w misjach dyplomatycznych, m.in. w rokowaniach pokojowych z Rosją w 1634 oraz w poselstwie do Wiednia w 1637 w sprawie małżeństwa królewskiego. W 1635 został z nominacji Władysława IV biskupem chełmińskim. Ingres do katedry w Chełmży odbył dopiero w końcu 1636, okazał się jednak gorliwym duszpasterzem oraz dobrym administratorem diecezji chełmińskiej i przyłączonej do niej diecezji pomezańskiej. Były one w dużej mierze zamieszkane przez protestantów, a tamtejsze struktury kościelne zostały w poprzednich dekadach mocno nadwyrężone. Nowy biskup energicznie przystąpił do ich odbudowy, skutecznie zabiegał o odzyskanie z rąk protestantów kościołów parafialnych, przeprowadzał regularne wizytacje, ożywił kult świętych patronów obydwu diecezji (Doroty z Mątew, Jutty z Chełmży). Wspierał działania zakonu jezuitów. Zreorganizował i odbudował zniszczone podczas wojny ze Szwecją dobra kościelne, odrestaurował zamek biskupi w Lubawie. W 1638 Władysław IV nominował J.L. na wakujące arcybiskupstwo gnieźn. W ostrej walce stronnictw polit. o opróżniony stolec prymasowski Jan zawdzięczał nominację wpływowi królowej Cecylii Renaty, której małżeństwo z Władysławem IV przeprowadził jako poseł królewski w Wiedniu w 1637. Rządy archidiecezji przejął 26 III 1639, a uroczysty ingres do archikatedry odbył 22 VIII 1639. Jako arcybiskup zabiegał o rozwój kultu bernardyna Rafała z Proszowic, którego szczątki przeniósł uroczyście do Warty k. Sieradza. Prowadził prace budowlane w rezydencjach prymasowskich w Łowiczu i Warszawie, ulubioną siedzibą J.L. stał się jednak wzniesiony przez niego dwór w Łyszkowicach k. Łowicza. Od spraw archidiecezji odciągał prymasa udział w życiu polit., obrady kolejnych sejmów oraz prowadzone w 1639 przewlekłe zabiegi o uwolnienie uwięzionego we Francji brata królewskiego Jana Kazimierza Wazy. Jako poseł królewski J.L. wydał wówczas ostre oświadczenie potępiające króla Francji Ludwika XIII za aresztowanie królewicza pol. (uwięziono go, gdyż zamierzał zaciągnąć się do armii hiszpańskiej, podczas gdy Francja i Hiszpania pozostawały w stanie wojny). Arcybiskup zmarł w stosunkowo młodym wieku, po zaledwie 2 latach pontyfikatu. Przyczyną zgonu była niezidentyfikowana choroba żołądka. Pojawiły się też plotki o otruciu hierarchy przez protestantów, których zwalczał na polu kościelnym i politycznym. Wersji tej nie potwierdzają jednak współcześni autorzy bliscy zmarłemu prymasowi (np. Albrecht Radziwiłł). J.L. pochowany został w ufundowanej przez siebie kaplicy w kolegiacie łowickiej (tzw. kaplica Lipskich).
Hierarcha wydatnie wspierał swoją liczną rodzinę: powierzał jej członkom zarząd dóbr biskupich oraz torował im drogę do kariery świeckiej i kościelnej. Będąc jeszcze pracownikiem kancelarii królewskiej, próbował swych sił jako literat, publikował okolicznościowe utwory panegiryczne z okazji śmierci Zygmunta III i innych członków dynastii Wazów. Nie mają one jednak większej wartości źródłowej czy artystycznej.

LISTA DYNASTYCZNA władców piastowskich, spis legendarnych, a być może częściowo autentycznych, imion przodków Mieszka I z dynastii Piastów, zachowany w tradycji ustnej do czasów Bolesława Krzywoustego i zapisany przez → Galla Anonima w jego → *Kronice* (księga I) na początku XII w. Protoplastą dynastii piastowskiej miał być legendarny ubogi oracz Piast, syn Chościska, mieszkający wraz z żoną Rzepichą na gnieźn. podgrodziu. Ich syn Siemowit miał zostać ogłoszony księciem w miejsce dotychczasowego władcy gnieźn. Popiela, wygnanego z kraju. Kolejno na tronie książęcym następowali Leszek (Lestek), Siemomysł i Mieszko I (ok. 930-992), który jest pierwszym pol. władcą udokumentowanym historycznie w źródłach pisanych. Wiarygodność listy jest przedmiotem dyskusji: uznaje się ją albo za fikcję, mającą uwiarygodnić tradycję dynastyczną Piastów (Jacek Banaszkiewicz), albo za przekaz

trzech (lub czterech) autentycznych imion przodków Mieszka I, zachowanych w tradycji ustnej. Łączenie początków dynastii piastowskiej z Gn. potwierdza wyjątkowe znaczenie tej miejscowości w początkach państwa polskiego.

LOKACJA MIASTA GNIEZNA. Spisane prawo miejskie, rozwinięte na zachodzie Europy, Polska przyjęła za pośrednictwem Niemiec, stąd zwykło się je nazywać niemieckim, a samo przeniesienie z prawa ziemskiego na miejskie – lokacją. W starych podgrodziowych miastach i tych zupełnie wyjątkowych – nowo założonych – lokacja powodowała przede wszystkim wyłączenie spod jurysdykcji ziemskiej i zwolnienie z uciążliwych świadczeń prawa książęcego. W ślad za tym immunitetem szły różnorakie przywileje gosp. i zmiany ustrojowe. Gn. jako pierwsze z miast uzyskało tzw. akt lokacyjny. Niestety dokument potwierdzający lokację nie zachował się, zginął bowiem w pożarze w 1512. Nie jest znana data ukończenia pierwszego etapu wprowadzania prawa miejskiego w Gn., przywilejów i uposażenia gosp. przyznanych miastu jako całości, jego wójtowi i ludności. W sprawie daty lokacji Gn. historycy trzymali się dotąd słusznie 2 przesłanek źródłowych i starali się na ich podstawie jak najbardziej zbliżyć się do momentu wystawienia aktu lokacyjnego. W 1243 najmłodszy syn Władysława Odonica – Bolesław wystawił dokument lokacyjny dla Powidza. Książę podkreśla w nim wyraźnie, że w mieście tym ma obowiązywać takie samo prawo niem., z jakiego korzystają obywatele gnieźnieńscy. Świadczyło to o tym, że Gn. było już wtedy miastem lokowanym. Innym faktem przybliżającym ustalenie daty lokacji Gn. może być przystąpienie przez Władysława Odonica w 1243 do budowy nowego murowanego grodu nad jez. Jelonek. Zatrudnił przy tej pracy także ludność Poznania, nie wyłączając w 1237 nawet poddanych Kościoła poznańskiego. Można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że wznoszenie nowego grodu miało także związek z lokacyjnym wytyczaniem granic miasta. 26 II 1235 Władysław Odonic nabył od kapituły gnieźn. teren przylegający do grodu, określany jako sad, dając jej w zamian wieś Górki złożoną z trzech źrebów. Podobna transakcja, lecz znacznie poważniejsza – regulująca stosunki własnościowe między Przemysłem I a biskupem poznańskim – była wstępem do przeprowadzenia lokacji Poznania. Nie ulega wątpliwości, że zamiar przeniesienia Gn. z prawa pol. na prawo niem. należy przypisać Władysławowi Odonicowi, wnukowi Mieszka Starego. Fakty zapisane w latach 1234 i 1235-37 są bowiem związane z jego osobą i doskonale się mieszczą w procedurze lokacyjnej. Wiadomo jest też o licznych projektach kolonizacyjnych Władysława Odonica, których nie udało się niestety zrealizować w późniejszym okresie. Należy podnieść jeszcze jeden moment, być może przesądzający – jeśli nie o bezwzględnie ścisłej dacie rocznej, to w każdym razie o zawarciu jej pomiędzy 1238 a 1239. 25 IV 1239 Władysław Odonic wystawił dokument dotyczący spraw klasztoru w Lubiążu, opatrując go charakterystyczną lokalizacją – „in Gneznensi civitate". Przypomnieć należy, że terminem „civitas" obdarzano w źródłach nie tylko narracyjnych, lecz i dokumentowych różne polskie miasta jeszcze długo przed lokacją i jego występowanie nie może być zasadniczo trafną wskazówką do wyznaczenia chronologii. Jednakże w dokumentach książąt wlkp. zjawisko to do 1239 nie występuje; nie ma takiego określenia Gn. w żadnym dyplomie Władysława Odonica, a ten z 25 IV 1239 podaje miano „civitas" po raz pierwszy i niestety ostatni, gdyż przed śmiercią książę nie wystawił już w tym mieście innych dokumentów. W kontekście przygotowań raczej już wyraźnego przebiegu procesu lokacyjnego wszczętego przez Władysława Odonica na terenie Gn. akcent przydany miastu w 1239 ma szczególne, jak się wydaje, a nie przypadkowe znaczenie. Określenie „civitas" związane było niewątpliwie z dopiero co zaistniałym uprawomocnieniem przebiegającej lokacji odpowiednim dokumentem – aktem lokacyjnym. Wystawiono go zatem albo jeszcze w 1238, albo przed 25 IV 1239 (czyli kresem życia Władysława Odonica). Brak dokumentu lokacyjnego Gn. nakazuje sięgnąć do zachowanych dokumentów lokacyjnych innych miast, a przede wszystkim do lokowanego w 1253 Poznania. Dokument poznański jest szczególnie użyteczny przy rekonstrukcji aktu przebudowy Gn. na tzw. prawie niem., gdyż wydaje się rzeczą oczywistą, że właśnie na przykładzie Gn. wzorował się Przemysł I, wprowadzając w 1253 program lokacji Poznania. Choć lokacja wykroiła granice nowej gminy miejskiej z terenów na Wzgórzu Panieńskim, to książę Władysław Odonic, planując tak ważne przedsięwzięcie, liczył się na pewno ze stanowiskiem arcybiskupa, immunizowanego, możnego właściciela części kompleksu gnieźn. Lokacja przebiegała niewątpliwie na podstawie przyzwolenia przychodzącego od tego dostojnika kościelnego. Można przypuszczać, że w dokumencie lokacyjnym zawarta była wzmianka o wyrażonej przez arcybiskupa i może również przez kapitułę gnieźn. zgodzie na utworzenie gminy miejskiej. Oczywiste jest, że Gn. lokowano na tym samym prawie co Poznań, tzn. na prawie magdeburskim. Wiemy to z dokumentu potwierdzającego prawa Gn., wydanego przez króla Zygmunta Starego w marcu 1520. Obywatele gnieźnieńscy postarali się o sporządzenie takiego dokumentu po utracie aktu lokacyjnego i innych dokumentów w wielkim pożarze, który zniszczył miasto w 1512. W tej miniaturowej królewskiej rekonstrukcji aktu lokacyjnego zaznaczono, że Gn. zostało wyłączone spod prawa ziemskiego i nie podlega jurysdykcji sprawowanej przez urzędników państw. oraz starostów królewskich. Gnieźnianie odpowiadają w sprawie życia lub śmierci wyłącznie przed wójtem; wójt zaś z kolei odpowiada przed królem, zawezwany przed jego oblicze pieczęcią i osądzony być może tylko wg przepisów prawa magdeburskiego. Przepisy prawa magdeburskiego jednoznacznie określają istotę ustroju miast przebudowanych wg jego wzorów. Władza sądowa spoczywała w rękach wójta, feudalnego urzędnika i lennika księcia, który z reguły prowadził przed otrzymaniem tej godności wstępne prace osadzania i ściągania chętnych do osiedlania

się w nowej gminie. Był on odpowiedzialny tylko przed księciem; do pomocy w sprawowaniu jurysdykcji wójt dobierał sobie ławników. Miejski wójt otrzymywał zazwyczaj korzystne uposażenie w gruntach ornych położonych we wsiach podmiejskich, w różnych dochodach z obiektów gosp. w mieście, tj.: młynów, powstających sklepów, jatek itp., oraz opłat sądowniczych. Analizując dokument z 1235 potwierdzający transakcję gruntową w Gn. między księciem Władysławem Odonicem a kapitułą, można sądzić, że pierwszym wójtem był niejaki Andrzej, syn Wincentego. Nie jest znane jednak uposażenie, jakie on otrzymał.

Zob. też Gniezno miasto lokacyjne.

Lit.: J. Topolski, *Dzieje Gniezna*, Warszawa 1965, s. 128-148; G. Mikołajczyk, *Początki Gniezna*, Warszawa–Poznań 1972, s. 25-27, przypis 6.

LOKACJE MIAST I WSI NA PRAWIE NIEMIECKIM W ZIEMI GNIEŹNIEŃSKIEJ, proces masowego zakładania nowych lub reformowanie podstaw prawnych i układu przestrzennego już istniejących osad, przebiegający w Polsce w średniowieczu i czasach nowożytnych, zapoczątkowany został w 2. poł. XII w. Łacińskie słowo „locatio" (od *locus* = miejsce) rozumiano w średniowieczu jako osadzenie w konkretnym miejscu jakiejś instytucji, np. obdarzonej przywilejami wspólnoty osadników. W tym ostatnim znaczeniu termin „lokacja" upowszechnił się i utrwalił w języku dokumentów.

Rozpoczęty w XI-XII w. przez władców pol. proces obdarzania dobrami ziemskimi instytucji kościelnych i możnych świeckich, połączony z nadawaniem ofiarowanym posiadłościom immunitetów (zwolnień od całości lub części świadczeń na rzecz księcia oraz od sądownictwa urzędników monarszych), skłaniał formującą się klasę panów feudalnych do zabiegania o nowych osadników, zdolnych wziąć ziemię pod uprawę i świadczyć z tego tytułu określone daniny. Osłabienie organizacji państw. w następstwie rozbicia dzielnicowego (1138) i znaczne ograniczenie wypraw zewnętrznych zamknęły tradycyjny sposób zdobywania ludzi przez uprowadzanie brańców wojennych. Osadników trzeba było odtąd pozyskiwać innymi metodami, proponując im korzystne warunki uiszczania danin i świadczeń. Ciesząc się w swych dobrach immunitetem ekon., feudałowie mogli zwalniać nowych osadników z większości rozbudowanych ciężarów, pobieranych dotąd przez władzę państw. w zależności od jej aktualnych potrzeb, i oferować im uiszczanie daniny w stałej, z góry określonej wysokości. Oparte na powyższych zasadach osadzanie nowych wsi upowszechniło się w Polsce od 2. poł. XII w. Współczesna historiografia nazywa to zjawisko kolonizacją lub osadnictwem na prawie pol., przez analogię do późniejszego osadnictwa na prawie niemieckim. Ponieważ umowy pomiędzy panami gruntowymi a osadnikami na prawie pol. miały charakter ustny, obecna wiedza o szczegółach i przebiegu tego procesu jest nader skąpa. Korzystne warunki oferowane nowym osadnikom przyciągały nie tylko nieposiadających gospodarstw, tzw. gości, czy ludzi luźnych, ale także zbiegów ze starych wsi. Jedynym skutecznym sposobem zapobiegania zbiegostwu okazało się nadawanie ulg również starym osadom. Upowszechnienie się zwolnień i przywilejów oraz zbiegostwo do nowych wsi zagrażało tradycyjnym dochodom monarchy i aparatu państw., opartych na daninach i świadczeniach tzw. prawa książęcego (do których zobowiązana była ludność osad nieobdarzonych immunitetem ekon.). Niektórzy władcy, np. książę wlkp. Mieszko III Stary (1138-1202), usiłowali bezskutecznie zakazywać możnym przyjmowania nowych osadników. W tych warunkach pojawiły się pomysły sprowadzenia osadników z zagranicy, z Niemiec i innych krajów Europy Zachodniej. Sprzyjał temu trwający na Zachodzie od XI w. wzrost demograficzny, powodujący z czasem względne przeludnienie i brak ziem uprawnych. Osadnicy z Zachodu domagali się jednak gwarancji zachowania wolności osobistej i niezrównywania ich z miejscową ludnością chłopską oraz możliwości posługiwania się wewnątrz wspólnoty własnymi zwyczajami prawnymi, bez ingerencji urzędników książęcych. Zespół oferowanych przybyszom swobód osadniczych (wolność osobista i prawo wychodu, dziedziczne, zbywalne prawo do użytkowania ziemi, stały wymiar danin i czynszów – w dużej części pieniężnych, zwolnienie od świadczeń na czas zagospodarowania się – tzw. wolnizna, trwająca od kilku do ponad 20 lat, samorząd wewnętrzny), połączonych z własnym sądownictwem i możliwością stosowania w sprawach wspólnoty ojczystych zwyczajów prawnych nazwano na ziemiach słowiańskich „prawem Niemców" (*ius Theutonicorum*), a następnie „prawem niemieckim" (*ius Theutonicum*). Instytucja prawa niem. wykształciła swą rozwiniętą formę w XII w. na obszarach kolonizowanego przez niem. feudałów Połabia, korzenie swobód osadniczych sięgają jednak do kolonizacji wojskowej państwa Karolingów (IX w.) oraz początków akcji osadniczej w zach. Europie (X-XI w.). Od końca XII w. prawo niem. upowszechniało się na rozległych obszarach Europy Środkowej (w Polsce, Czechach, na Węgrzech, w państwie zakonu krzyżackiego). Terminem „lokacja" zaczęto nazywać w języku dokumentów akt nadania przez feudała przywilejów prawa niem. grupie osadników przeznaczonej do osiedlenia się w miejscu wskazanym przez pana gruntowego. Ponieważ koloniści mieli uiszczać świadczenia w stałej wysokości oraz wyłączeni byli spod władzy urzędników monarszych i mieli własny samorząd, lokację na prawie niem. można było przeprowadzić tylko na gruntach obdarzonych immunitetem, zarówno ekon., jak i sądowym. Sam akt lokacji potwierdzano zawsze pisemnym dokumentem, wystawionym przez feudała i złożonym na ręce tzw. zasadźcy. Był on właściwie organizatorem nowej osady, odpowiadał za werbowanie kolonistów, ich przemarsz do wskazanego przez feudała miejsca, wymierzenie i rozdzielenie gruntów. W zamian za swoje usługi i wyłożony często własny kapitał zasadźca otrzymywał dziedziczny urząd wójta lub sołtysa lokowanej osady, przywódcy wspólnoty i jej pośrednika w kontaktach z feudałem. Ze względu na pierwotny kraj pochodzenia pierwszych kolonistów i przyniesione przez nich zwyczaje prawne wyróżniano

kilka odmian prawa niem. (np. frankońskie, flamandzkie), zawierających jednak ten sam zasadniczy zrąb przywilejów osadniczych. Pewne różnice występowały w odniesieniu do wielkości przyznawanych osadnikom indywidualnych nadziałów ziemni ornej, tzw. łanów. Stosowany najczęściej na ziemiach pol., w tym w Wielkopolsce oraz ziemi gnieźn., tzw. łan flamandzki (zwany też łanem średzkim lub chełmińskim) miał ok. 17 ha powierzchni. Osadnicy przynosili ze sobą nowe, lepsze metody gospodarowania, zwłaszcza sposób uprawy roli zwany trójpolówką. Polegał on na podzieleniu całości ziem ornych na 3 części, które w kolejnych latach przeznaczano przemiennie pod zasiew zbóż ozimych, zbóż jarych lub ugorowano. Trójpolówka zastąpiła stosowaną uprzednio dwupolówkę (podział gruntów na 2 części, przemiennie uprawiane i ugorowane) i przyczyniła się do wzrostu wydajności gospodarki rolnej. Dostrzegając płynące stąd korzyści, książęta i feudałowie starali się rozwijać akcję kolonizacyjną. Ponieważ przynależność etniczna kandydatów na osadników nie miała z ich punktu widzenia znaczenia, a oferowane swobody były dla ludności wiejskiej bardzo atrakcyjne, prawo niem. zaczęto wkrótce przyznawać także Polakom. Jedynym sposobem zapobiegania zbiegostwu ponownie okazało się nadawanie nowego prawa osadom już istniejącym. Przy okazji zazwyczaj powiększano zarazem ich zaludnienie oraz na nowo wymierzano grunty. Efektem dopuszczenia miejscowej ludności do przywilejów nowego prawa oraz przenoszenia na nie starych osad stał się wyraźny wzrost liczby lokacji w 2. poł. XIII w. Widocznym do dziś śladem przemian związanych z akcją lokacyjną są liczne w Polsce nazwy miejscowe typu Lgota, Ligota, Wola i Wólka, nawiązujące do nadawanych poszczególnym osadom ulg i wolności osadniczych.

Spośród wszystkich ziem pol. prawo niem. dotarło najwcześniej na Śląsk, gdzie wielkim propagatorem nowego systemu gospodarowania był książę Henryk I Brodaty (1201-38). W akcję tę obok książąt włączały się często klasztory (zwłaszcza cysterskie) oraz poszczególni biskupi, dysponujący odpowiednimi środkami finansowymi oraz kontaktami na zachodzie Europy, ułatwiającymi werbowanie osadników. Do pozostałych dzielnic polskich prawo niem. dotarło nieco później, w 3. i 4. dekadzie XIII w. Szybki wzrost liczby lokacji nastąpił tam w 2. poł. XIII w. (z wyjątkiem zapóźnionego gospodarczo Mazowsza, gdzie akcja lokacyjna rozwinęła się dopiero w XIV-XV w.). Pierwsi książęta wielkopolscy doby dzielnicowej: Mieszko III Stary (1138-1202) i jego syn Władysław Laskonogi (1202-31), odnosili się raczej niechętnie do tego procesu. Obawiali się, że nadawanie immunitetów i zwalnianie nowych osad od tradycyjnych danin naruszy dochody monarsze. Nie potrafili, wzorem Henryka Brodatego, dostrzec korzyści, jakie skarb książęcy mógł odnieść z ogólnego rozwoju ekon. i upowszechniania się gospodarki towarowo-pieniężnej. Dopiero Władysław Odonic (1208-39), wnuk Mieszka III Starego i bratanek Władysława Laskonogiego, wykazał się bardziej otwartym podejściem do tego zagadnienia. Przebywając przez wiele lat na wygnaniu, na Śląsku oraz poza granicami Polski, mógł zaobserwować pozytywne skutki akcji lokacyjnej. Walcząc przez większą część życia o uzyskanie, a następnie utrzymanie własnej dzielnicy, miał on dość ograniczone możliwości rozwijania nowych form gospodarowania. Podejmował jednak w tym kierunku pierwsze w Wielkopolsce próby. Ich obiektem stała się także ziemia gnieźn., którą Władysław utrzymywał pod swym panowaniem od 1231. Politykę ojca kontynuowali – ze znacznie bardziej już widocznymi efektami – synowie Władysława Odonica Przemysł I (1239-57) i Bolesław Pobożny (1239-79) oraz syn Przemysła I – Przemysł II (1273-96).

Najstarsze znane ob. przykłady lokowania wsi na prawie niem. w ziemi gnieźn. dotyczą Panigrodza w pobliżu Kcyni (1233 – własność cystersów z Łekna), Wielatowa w okolicach Mogilna (przed 1239, własność kanoników regularnych z Trzemeszna) oraz nieokreślonych bliżej osad stanowiących własność arcybiskupów gnieźn. (zbiorowe zezwolenie na lokację wydane przez Władysława Odonica w 1234). W kolejnych dekadach XIII w. oraz w stuleciach XIV i XV liczba lokacji szybko rosła. Ustalenie dokładnej liczby wsi lokowanych w ziemi gnieźn. na prawie niem. jest niemożliwe z powodu niepełnego zachowania się źródeł, do końca wieków średnich nowym prawem obdarzona jednak została większość istniejących na tym obszarze osad wiejskich.

Nowe formy gospodarowania, wzrost liczby wsi i zamieszkującej je ludności oraz towarzyszący tym zjawiskom rozwój wymiany handl. i gospodarki towarowo-pieniężnej stwarzały podstawy do zakładania obdarzonych prawem niem. osad miejskich. Dotychczasowe osady o charakterze przedmiejskim, uformowane zazwyczaj wokół gł. grodów dzielnicy (zwłaszcza Gn.), nie były miastami w ówczesnym, zachodnioeuropejskim znaczeniu tego słowa. Od tych ostatnich różniły się zarówno układem topograficznym (szerokie rozrzucenie, brak zwartej zabudowy), natężeniem życia gosp. (ograniczony rozwój rzemiosła i handlu), jak i przede wszystkim statusem prawnym. Przed nastaniem epoki prawa niem. ludność zamieszkująca podgrodzia nie różniła się niczym pod względem prawnym od mieszkańców okolicznych wsi. I w tym wypadku wzorce przemian płynęły z Europy Zachodniej, gdzie już od XI w. postępował rozwój ekon. i przestrzenny skromnych dotąd ośrodków miejskich, mających korzenie rzymskie lub powstających wokół rezydencji monarszych, katedr biskupich itp. Ich rosnący w liczbę i zamożność mieszkańcy siłą lub drogą wykupu uzyskiwali niezależność od okolicznych feudałów i tworzyli obdarzone przywilejami wspólnoty (komuny). Lokacje osad o charakterze miejskim rozpoczęły się w Polsce w 2. dekadzie XIII w., najwcześniej na Śląsku, następnie także w innych dzielnicach. Początkowo lokacja miejska nie różniła się zbytnio pod względem prawnym od lokacji wsi. Planowany charakter nowej osady jako ośrodka życia gosp., handlu i rzemiosła wymuszał jednak nadanie jej mieszkańcom szerszego zakresu przywilejów, zwłaszcza ekonomicznych. Na ziemiach pol. przywileje oraz ustrój miast lokowanych na prawie niem. wzorowano na stosunkach panujących w kilku

czołowych miastach wschodnioniemieckich. Stąd różne typy prawa miejskiego przyznawanego poszczególnym osadom: tzw. prawo magdeburskie (wraz z jego lokalnymi odmianami: prawem średzkim i prawem chełmińskim) oraz tzw. prawo lubeckie. W Wielkopolsce, w tym w ziemi gnieźn., stosowano najczęściej prawo magdeburskie w jego czystej postaci (lepiej przystosowane do potrzeb miast śródlądowych niż przeznaczone przede wszystkim dla miast portowych prawo lubeckie) oraz jego odmianę – prawo średzkie (charakteryzujące się większym stopniem zależności miasta od pana gruntowego). Na prawie magdeburskim lokowano w XIII w. m.in. Gn. i Powidz, a na prawie średzkim np. Kłecko. Różnice pomiędzy odmianami prawa miejskiego w praktyce zatarły się już w XV-XVI w., choć miasta obdarzone prawem średzkim zachowały formalnie jego nazwę aż do reform miejskich z przełomu XVIII i XIX w.

Najstarszy zachowany akt lokacji miejskiej osady w ziemi gnieźn. dotyczy Powidza i wystawiony został 8 VI 1243 przez księcia Bolesława Pobożnego. Nie jest przy tym zupełnie jasne, czy chodziło w nim faktycznie o lokację miasta, czy też o lokację wsi (jak twierdziła część historiografii, np. K. Buczek). Wątpliwości budzi zwłaszcza perfekcyjne położenie osady oraz bardzo skromne, późniejsze ślady funkcjonowania Powidza jako miasta (o miejskim charakterze osady wspomniano powtórnie dopiero w 1352). Powidz nie był jednak najstarszym miastem lokacyjnym w ziemi gnieźn. We wspomnianym akcie zamieszczono bowiem wzmiankę o „mieszczanach" gnieźn., na których prawach wzorować się mieli mieszkańcy Powidza. Dowodzi to, iż Gn. otrzymało prawa miejskie w nieznanej dokładnie chwili przed 1243. Obecnie uważa się, że proces lokacji Gn. rozpoczął już książę Władysław Odonic, o czym mają świadczyć przedsięwzięcia podejmowane przezeń w 2. poł. lat 30. XIII w. w bezpośrednim otoczeniu grodu gnieźn. W latach 1234-37 wzniósł on w Gn. nowy murowany zamek, a w 1235 wymienił z kapitułą pewne przylegające do grodu grunty. Podporządkowanie stosunków własnościowych stanowiło zazwyczaj wstęp do przeprowadzenia w danym miejscu lokacji. Nie jest jednak pewne, czy proces rozpoczęty przez Władysława Odonica on sam uwieńczył nadaniem Gn. prawa miejskiego, czy też akt ten już po śmierci ojca w 1239 wydali jego synowie – Przemysł I i Bolesław Pobożny. Dokument lokacyjny oraz towarzyszące mu ewentualnie inne akty uległy zapewne zniszczeniu podczas pożaru Gn. w 1512. Niemniej lokacja Gn. przeprowadzona przed 1243 (może przed 1239?) uważana jest obecnie za pierwszy tego rodzaju akt w całej Wielkopolsce (po odrzuceniu dawnej hipotezy H. Likowskiego o lokowaniu w 1231 pozn. Śródki – ob. dzielnicy Poznania). Kolejne osady w ziemi gnieźn. lokowane na prawie miejskim w XIII w. to: Kcynia (1262), Kłecko (1265?), Pobiedziska (przed 1266), Żnin (przed 1271?), Żerniki (przed 1298). Były to lokacje dokonane przez panujących książąt, tylko miasto Żnin należało do arcybiskupów gnieźn., a jego założycielem był prawdopodobnie abp Janusz. W kolejnych stuleciach proces lokowania miast na prawie niem. trwał nadal, do roku 1500 (umowny koniec średniowiecza) wskazać można ok. 20 osad w ziemi gnieźn. obdarzonych prawami miejskimi. Przeważały wówczas inicjatywy feudałów duchownych, np. Kwieciszewo (1342), Trzemeszno (przed 1382), Mogilno (1398), oraz możnowładców świeckich, np. Kleczew (1366), Łabiszyn (przed 1369), Srebrna Górka (przed 1457). Pomimo wysiłków historiografii (np. opracowanie O. Langego) ogólna liczba i dokładny czas poszczególnych lokacji miejskich w ziemi gnieźn. nadal budzą wątpliwości. Niektóre inicjatywy lokacyjne kończyły się zresztą niepowodzeniem i obdarzone prawami miejskimi osady spadały po pewnym czasie do rangi wsi (np. lokowana przed 1457 Srebrna Górka występowała jako miasto tylko do początku XVI w.).

Osiedlający się w miastach koloniści byli w dużej części pochodzenia niemieckiego. Dotyczyło to zwłaszcza kupców i bogatych rzemieślników z większych ośrodków – tworzyli oni elitę gosp. i społ. osady, tzw. patrycjat. W mniejszych ośrodkach siłą rzeczy przeważali Polacy, stanowiący obok przybyszów dużą część średniozamożnych rzemieślników – podstawę warstwy tzw. pospólstwa. Miejscowego pochodzenia byli przybysze z okolicznych wsi, szukający w mieście lepszych warunków życia i zatrudniający się jako robotnicy dniówkowi, służba domowa itp. (tzw. plebs miejski). Mimo że mieszkali oni w mieście i cieszyli się osobistą wolnością, nie dopuszczano ich do prawa miejskiego i nie uznawano formalnie za „mieszczan". Nie mieli oni dostępu do urzędów i godności w mieście, płacili natomiast podatki miejskie.

Władzę w mieście lokacyjnym sprawował początkowo dziedziczny wójt, zazwyczaj dawny zasadźca – organizator miasta. Był on przedstawicielem pana gruntowego wobec wspólnoty mieszczan. Przewodniczył sądowi miejskiemu (ławie), pobierał w imieniu feudała należne mu daniny i opłaty, miał znaczne przywileje gospodarcze. Z czasem w większych ośrodkach pojawiła się rada miejska z burmistrzem na czele, organ reprezentujący samych mieszczan. Dążyła ona do przejęcia uprawnień wójta i skasowania jego urzędu (najczęściej drogą wykupu). W wielu mniejszych miastach, a takie zdecydowanie przeważały w ziemi gnieźn., rady miejskie nigdy nie osiągnęły jednak samodzielności lub nawet nie powstały. Ustrój polit., społ. i gosp. ukształtowany w miastach ziemi gnieźn. (a także w miastach innych części Polski) w dobie lokacji przetrwał bez większych zmian aż do epoki reform miejskich, przeprowadzonych na przełomie XVIII i XIX w. przez władze pol. oraz przez organy państw zaborczych, w przypadku ziemi gnieźn. – przez władze państwa pruskiego.

LOTNICTWO POLSKIE W OBRONIE ZIEM POWIATU GNIEŹNIEŃSKIEGO WE WRZEŚNIU 1939 ROKU, w nocy z 23 na 24 VIII 1939 nastąpiła tajna mobilizacja pol. sił lotniczych z częściową dyslokacją. Wojenny plan dotyczący eskadr myśliwskich przewidywał wcielenie ich w skład lotnictwa armijnego oraz użycia ich jako lotnictwa dyspozycyjnego. W nocy

z 28 na 29 VIII transportem samochodowym zostało przewiezione do Gn. dowództwo lotnicze armii „Poznań" z jego zwierzchnikiem płkiem S. Kuźmińskim i zakwaterowane w budynku szkoły św. Michała (ob. SP nr 6) – utworzono sztab armijny 3. Pułku Lotniczego „Poznań". Centralna sieć dozorowania dla terenu operacyjnego znajdowała się w Poznaniu. Następnie uruchomiono linię telefoniczną z pięcioma nadgranicznymi posterunkami, przedłużono ją z Poznania do Gn., gdzie stworzono pomocniczą zbornicę z bezpośrednim połączeniem. W przededniu wybuchu wojny nastąpiło przebazowanie eskadr lotniczych z lotniska Ławica na lotnisko polowe. 132. Eskadra Myśliwska 31 VIII odleciała na polowe lotnisko do Dzierżnicy k. Nekli w sile 12 samolotów PZL – P11c pod dowództwem kpt. pilota F. Jastrzębskiego. W fazie początkowej miała osłaniać linię kolejową Poznań – Września i Poznań – Gn. – Inowrocław. 3 IX dowódca zorganizował dodatkową zasadzkę w Gębarzewie k. Gn., wykonał w ciągu dnia kilka startów w celu zwalczania samolotów rozpoznawczych oraz przelatujących wypraw bombowych. Podchorąży J. Maliński zniszczył 1 heinkla He-111, a 4 IX ppor. P. Łuczyński 1 dorniera Do-17. 5 IX nastąpił odlot samolotów z zasadzki Gębarzewo na nowe miejsce postoju z obawy przed wykryciem (w innych źródłach podany jest dzień 6 IX). 34. Eskadra Rozpoznawcza pod dowództwem kpt. obs. J. Badowskiego została przebazowana o świcie 31 VIII z lotniska Ławica na lotnisko polowe Gulczewo k. Gn. w sile 10 samolotów PZL-23B „Karaś" oraz 1 RWD-8. 1 IX patrolowano gł. rejon Piły, Złotowa i Wałcza, w następnych dniach wykonywano loty patrolowe na rzecz armii „Poznań". 3 IX eskadra odleciała do Kazimierza Biskupiego k. Konina. 33. Eskadra Obserwacyjna w składzie 7 samolotów RWD-14 „Czapla" i 2 RWD-8 odleciała 31 VIII pod rozkazami kpt. obs. S. Zalewskiego z lotniska Ławica na lotnisko polowe w Żydowie, gdzie nastąpił podział na 2 plutony: I/33 odszedł do dyspozycji dowódcy 26. Dywizji Piechoty na lotnisko polowe Sielec k. Żnina, a II/33 na lotnisko polowe Dembe k. Kalisza do współpracy z 25. Dywizją Piechoty. 10 IX nastąpiło przesunięcie jednostki na lotnisko polowe Krośniewice, skąd wykonano po 2 zadania operacyjne w rejonie Gn. i Wrześni. Pluton Łącznikowy nr 6 por. pilota J. Mościckiego działał z lotniska Gn. w zespole 3 samolotów RWD-8, po czym został wcielony do sztabu armii „Poznań". Również gnieźnieńscy harcerze włączyli się do oddziału dozorowania w Punkcie Obserwacyjno-Meldunkowym nr 42 – 16a, umieszczonym na balkonie dachu budynku szkoły św. Michała. Oddział składał się z harcerzy 3. Drużyny Skautów im. H. Sienkiewicza; należeli do nich druhowie: K. Łaciński, F. Poterski, A. Thiel, E. Szymański, Marcinkowski, M. Wadzyński, K. Olszanowski, Z. Fuszpaniak, W. Łączny, Hutek. Inne zastępy pełniły funkcję gońców i łączników Komendy Ośrodka Obrony Przeciwlotniczej oraz brały udział w kopaniu rowów przeciwlotniczych na terenie parku Kościuszki.

Lit.: J. Pawlak, *Polskie eskadry w Wojnie Obronnej 1939*, Warszawa 1982; J. Cynk, *Polskie lotnictwo myśliwskie w boju wrześniowym*, Gdańsk 2001.

LOTNICZE ORGANIZACJE I STOWARZYSZENIA

Liga Obrony Powietrznej Państwa (LOPP) 1923-1939, masowa społeczna organizacja lotnicza powołana do życia 22 V 1923 w Warszawie pod protektoratem prezydenta RP, obejmująca swoim działaniem wszystkie województwa ówczesnego państwa. Zajmowała się propagowaniem lotnictwa, a zwłaszcza modelarstwa lotniczego, wśród młodzieży szkolnej. Od 1926 do zadań LOPP należała także budowa obiektów lotniskowych, szkolenie lotnicze, gromadzenie środków społ. na zakup sprzętu lotniczego. Organizacja ta w 1938 skupiała blisko 2 mln członków. W Gn. komitet miejsko-powiatowy LOPP powstał w 1925. Sekretarzem generalnym został S. Kupczyk, prezesem zarządu na miasto i powiat – prezydent miasta Gn. L. Barciszewski. Pierwszymi członkami LOPP-u w Gn. byli pracownicy magistratu, Miejskiego Urzędu Porządku Publicznego, Rzeźni Miejskiej, Miejskich Zakładów Siły, Światła i Wody, grono nauczycielskie i uczniowie Miejskiej Szkoły Powszechnej Koedukacyjnej, Miejskiego Gimnazjum Żeńskiego im. bł. Jolenty, Państwowego Gimnazjum Męskiego. Pierwszy kurs modelarstwa został zorganizowany w 1930 w Miejskiej Szkole Przemysłowo-Handlowej. W 1936 przy Państwowym Gimnazjum Męskim powstała modelarnia LOPP na miasto i powiat Gn., prowadzona przez Z. Staniszewskiego. Do cyklicznych zadań komitetu należała organizacja corocznego „Tygodnia LOPP" obejmującego promocję lotnictwa, zbiórkę pieniężną wśród społeczeństwa na zakup sprzętu lotniczego, wycieczki na lotnisko Ławica i do Wytwórni Lotniczej „Samolot" w Poznaniu, organizowanie lotów widokowych dla członków i sympatyków organizacji, organizowanie teoretycznych kursów szybowcowych. W Arkuszewie działało tzw. przedszkole szybowcowe, jedno z 7 tego typu placówek w kraju, gdzie gł. młodzież szkolna i harcerze zapoznawali się z podstawami teorii lotu i pilotażu szybowca.

Liga Lotnicza (LL) 1946-1953, organizacja społeczna na wzór przedwojennej LOPP. W ramach LL utworzono w Gn. koło szybowcowe, które własnymi środkami wybudowało hangar i uzyskało teren na lotnisko. W 1946 odbyło się uroczyste otwarcie lotniska w Nałęczu. Koło szybowcowe przekształciło się w Ośrodek Ćwiczebny Szybownictwa LL. Jego komendantem został L. → Szajda. Pierwszy turnus szkolenia szybowcowego odbył się w 1947. Ośrodek działał do 1949. Likwidacja pociągnęła za sobą zdemontowanie hangaru i przesłanie go do Leszna, gdzie posłużył jako zalążek przyszłego Centrum Szybowcowego Aeroklubu PRL. W dalszym ciągu działała modelarnia lotnicza LL.

Filia Aeroklubu Poznańskiego w Gnieźnie, w 1959 na mocy uchwały Miejskiej Rady Narodowej podpisano dekret o reaktywowaniu sportu lotniczego i lotniska Gn.-Nałęcz, wchodzącego w skład struktury organizacyjnej Aeroklubu Poznańskiego. Projekt zagospodarowania przestrzennego lotniska wykonał architekt K. → Soja. Obejmował on hangar o powierzchni 320 m^2 i budynek administracyjny z salą wykładową, pomiesz-

czeniami noclegowymi dla 30 kandydatów na pilotów, zaplecze gosp. oraz drogi dojazdowe. W ekspresowym tempie wybudowano te obiekty i zagospodarowano teren wokół nich. Oficjalnego otwarcia lotniska dokonano 22 VII 1960, a już w czerwcu odbyły się tu 25. Jubileuszowe Mistrzostwa Polski Modeli Latających z udziałem 270 zawodników, będące jedną z największych imprez w dziejach lotniczego sportu modelarskiego. Zawiadowcą lotniska był L. Szajda. Szkolenie lotnicze filia Aeroklubu Poznańskiego rozpoczęła w 1960 w 2 turnusach. Instruktor K. Krzyżanowski wyszkolił w pierwszym roku grupę 30 szybowników. Praktyczne szkolenie szybowcowe trwało do 1964; w tym to okresie na lotnisku odbywały się zawody oraz pokazy lotnicze. Po 1964 działalność lotniska zamarła, Nałęcz traktowano jako lądowisko trasowe – awaryjne. Tym samym wielotysięczne nakłady inwestycyjne zostały bezpowrotnie zaprzepaszczone, a młodzież Gn. pozbawiona możliwości uprawiania sportu lotniczego. W dalszym ciągu działała modelarnia lotnicza Aeroklubu Poznańskiego w Domu Kultury przy ul. Park Kościuszki, kierowana przez W. Smulskiego. Największą imprezą w lotniczych dziejach Gn. było rozpoczęcie w 1966 na miejscowym lądowisku V Samolotowego Rajdu Dziennikarzy i Pilotów, gromadzącego na starcie 41 załóg, w tym również załogi zagraniczne. Rajd poprzedziły wielkie pokazy lotnicze. Z lądowiska Nałęcz (→ Gębarzewo) korzystało nadal lotnictwo sanitarne i modelarze, aż do całkowitego przejęcia obszaru lądowiska przez wojsko na rzecz poligonu. Na terenie byłego lotniska w 1979 wylądował orszak floty powietrznej w czasie pierwszej wizyty Ojca Świętego Jana Pawła II w Gn. W latach 1999-2001 Szkolne Stowarzyszenie Sportów Lotniczych im. płka F. Hynka organizowało na byłym lotnisku pikniki lotniczo-modelarskie, gromadzące tłumy gnieźnian. Po tym okresie teren byłego lądowiska został przejęty i zalesiony przez Lasy Państwowe.

Szkolne Stowarzyszenie Sportów Lotniczych im. płka pil. bal. F. → Hynka, zarejestrowane w Gn. 21 X 1999, z siedzibą w Młodzieżowym Domu Kultury. Propaguje hist. i współczesne dokonania pol. lotnictwa. Zrzesza uczniów, instruktorów i sympatyków sportów lotniczych w 3 dziedzinach sportu lotniczego: motolotniowego, paralotniowego i modelarstwa lotniczego. W skład zarządu pierwszej kadencji weszli: H. Kolber, K. Borowiak i T. Karski.

Samoloty o imieniu Gniezno:

Samolot pasażerski PWS-20T, zbudowany został przez Podlaską Wytwórnię Samolotów w Białej Podlaskiej. Oblot samolotu nastąpił 12 III 1929, a 9 IV 1929 ochrzczono go imieniem Gn. i nadano mu znaki rejestracyjne SP-AAZ. Zabierał na pokład 8 pasażerów i 2 członków załogi, rozwijał prędkość przelotową 160 km/h przy zasięgu 800 km. W 1930 testowany w Polskich Liniach Lotniczych LOT; nie wszedł do komunikacji lotniczej ze względu na słabe osiągi eksploatacyjne.

Boeing 767-200 ER „Gniezno", powstał w zakładach koncernu The Boeing Company w Seattle w USA.

Chrzest boeinga 767-200 ER „Gniezno", Warszawa-Okęcie, 27 IV 1989 r.

Eksploatowany jest przez Polskie Linie Lotnicze LOT. Pierwszy lot zagraniczny odbył 21 IV 1989 na trasie Seattle – Vancouver w Kanadzie. Ma znaki rejestracyjne SP-LOA. Ceremonii chrztu samolotu dokonała dr G. → Mikołajczyk 27 IV 1989 na lotnisku im. F. Chopina na Okęciu w Warszawie. Samolot zabiera na pokład 18 pasażerów w klasie biznes i 190 w klasie ekonomicznej. Załogę stanowi 2 pilotów oraz 8 stewardes i stewardów. Prędkość przelotowa samolotu – 850 km/h, zasięg 12 600 km, pułap 13 000 m.

Lit.: M. Mikulski, A. Glass, *Polski Transport Lotniczy 1918-78*, Warszawa 1980; „Skrzydlata Polska" 1989, nr 22.

LOŻE MASOŃSKIE W GNIEŹNIE, powstały po 1795 w związku z napływem do Gn. – wówczas należącego do zaboru pruskiego i będącego miastem powiatowym w rejencji bydgoskiej – urzędników i zawodowych wojskowych z terenu Prus oraz innych terenów Niemiec, którzy w miejscu pracy i zamieszkania tworzyli loże, mające już wieloletnie tradycje. W mieście zostały założone 2 loże, które zbudowały swe siedziby. Pierwsza z nich, „Zum bekräntzten Kubus" (U Sześcianu Zwieńczonego), powstała w 1804 i miała swoją siedzibę przy ówczesnej ul. św. Mikołaja (ob. ul. M. Łubieńskiego). Budynek był jednopiętrowy z licznymi ozdobnymi wieżyczkami, z klinkierowej czerwonej cegły. Obiekt przetrwał do dziś; ob. ma w nim siedzibę → Miejski Ośrodek Kultury. W 1806 została założona w Gn. druga loża, która nosiła nazwę „Andreas zum Frieden" (Andrzej w Zgodzie) i która miała swój budynek przy Parkstrasse 8 (ob. ul. T. Kościuszki 8), obok

Gniezno, budynek loży masońskiej z 1804 r.

Od lewej: Gniezno, front budynku loży masońskiej z 1806 r.; Lubiń, XIX-wieczny dworek

budynku Urzędu Miejskiego w Gn. Obydwie loże były stowarzyszeniami zrzeszającymi gł. niem. urzędników i oficerów zawodowych, a w latach późniejszych również niem. kupców osiadłych na terenie Gn. lub w miejscowościach na terenie pow. gnieźn. W okresie międzywojennym obydwie loże zmieniły swe nazwy – w 1932 pierwsza nosiła nazwę „Freimaurer und Johannisloge zum bekräntzten Kubus" (Wolni mularze lub masoni i Loża Jana u Sześcianu Zwieńczonego). Ok. 1932 jej prezesem był dr W. Krüger (lekarz znany w Gn. i mieszkający wówczas przy ul. Trzemeszeńskiej), funkcję sekretarza piastował E. Wiedemeyer, a skarbnikiem był H. Hausen. Przetrwała do listopada 1938, gdy na mocy decyzji prezydenta RP zlikwidowano wszystkie loże masońskie w kraju. W momencie rozwiązania loża liczyła 34 członków i na jej czele stali: E. Grieben, właściciel apteki „Pod Lwem" przy ul. Dąbrówki 1, fabrykant M. Warm i kupiec E. Wiedemaier. Druga loża, która z czasem zmieniła nazwę na „Friedens Loge" (Loża Pokoju), miała siedzibę przy ul. M. Łubieńskiego. W 1936 sprzedała budynek Gnieźnieńskiemu Towarzystwu Kupców i Przemysłowców. W latach 1935-36 praktycznie nie prowadziła już żadnej działalności.
W zbiorach kartograficznych Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. zachowały się plany sytuacyjne z lat 1804-34, które zawierają naniesione obrysy budynku loży masońskiej w Gn. przy ul. św. Mikołaja (ob. ul. M. Łubieńskiego), a w aktach posesji znajdują się elewacje budynku z okresu międzywojennego i opis wnętrz. Wśród akt posesji znajdują się również elewacje budynku loży masońskiej przy ul. T. Kościuszki 8 z okresu zaboru pruskiego i z lat 1919-39.

LUBERSKI JAN (ur. ok. 1661, zm. 15 I 1721 w Gn.), organista, puzonista, artis musicae peritus, cytrzysta. W latach 1682-1721 był puzonistą → w kapeli katedralnej. W latach 1689-96 pełnił funkcję burmistrza Gn. Był też nadzorcą poczty gnieźn. i poczmistrzem.

LUBIŃ, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 257 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 521,43 ha. Wzmiankowana w 1348. Znajduje się tu wczesnośredniowieczne grodzisko nazywane „Pierdaska" lub „Szwedzkie Okopy" o średnicy ok. 50 m, otoczone półkoliście wałami o wys. do 7 m i fosą. Przed 1881 L. był własnością Bolesława Mlickiego, który w 1881 sprzedał go Niemcowi za 165 tys. marek. W latach międzywojennych znajdował się w rękach pol. i należał do Feliksa Zielińskiego; liczył 176 ha. W latach 80. XIX w. było tu 25 domów, 244 mieszkańców (37 ewangelików, 207 katolików), w tym 87 analfabetów. W miejscowości znajduje się dziewiętnastowieczny dworek.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

LUBOCHNIA, wieś w gminie Gn., parafia Kędzierzyn, ob. 133 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 575,64 ha. Wzmiankowana w 1357 jako Lubochna. Ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Kędzierzynie. W latach 80. XIX w. dzieliła się na 4 części: Lubochnię wieś, folwark Kujawki, Zdroje i Młyn Lubochnia, było tu 31 domów, 308 mieszkańców (78 ewangelików, 230 katolików), w tym 143 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

LUBRAŃSKI MIKOŁAJ, przydomek Gardzina, herbu Godziemba (ur. ok. 1460, zm. 21 II 1524), kasztelan gnieźnieński. Syn Lamberta vel Ruperta z Lubrańca. Matka pochodziła z rodu Boleściców. Stryj Grzegorz, podkanclerzy koronny, wprowadził Mikołaja wraz z bratem Janem na dwór królewski, co było początkiem ich kariery. W 1486 M.L. był chorążym hufca nadwornego. W latach 1490-91 towarzyszył królewiczowi Janowi Olbrachtowi w wyprawie na Węgry. Od jego koronacji szybko awansował. W 1492 został kasztelanem spicymierskim, a w 1494 kasztelanem lędzkim. W czasie wyprawy mołdawskiej w 1497 dostał się do niewoli, z której powrócił przed upływem roku. 21 V 1501 otrzymał nominację na kasztelana gnieźn. Równocześnie był wojskim łęczyckim. W tym samym roku brał udział w rokowaniach króla z wielkim mistrzem krzyżackim Fryderykiem saskim. Po śmierci Jana Olbrachta wszedł w skład ścisłej rady królewskiej przy interreksie Fryderyku Jagiellończyku. W tym czasie zrzekł się urzędu wojskiego. W czasie zawarcia unii mielnickiej w 1501 był już wojewodą kaliskim. W 1503 zwołał partykularny sejmik ziemi kaliskiej do Gn., na którym usiłował zmusić szlachtę wlkp. do płacenia nowych podatków. W odpowiedzi szlachta zwołała wspólny sejmik wlkp. do Kostrzyna i wysłała skargę na M.L. do króla. W latach 1504, 1505 i 1506 M.L. posłował na kolejne sejmy. W 1506 uczestniczył w elekcji Zygmunta I. W 1511 przeniesiony z woj. kaliskiego do woj. poznańskiego. Jako zaufany króla, w 1513 trzymał do chrztu najstarszą kró-

lewnę Jadwigę, a w czasie wesela Zygmunta I i Bony siedział najbliżej monarchy spośród wszystkich senatorów świeckich. Żonaty z Jadwigą z Zagórzyna Żychlińską, miał syna Grzegorza Gardzinę oraz 5 córek.

LUDWICZAK ANTONI (ur. 16 V 1878 w Kostrzynie Wlkp., zm. 17 VI 1942 w Linzu), działacz społeczny. Szkołę podstawową ukończył w 1891 w Poznaniu. Wstąpił do seminarium duchownego. Święcenia kapłańskie przyjął w poł. grudnia 1903 w Gn. W 1906 rozpoczął pracę wikarego w Lubaszu. Niespełna rok przebywał w Buku, 2 lata w Ostrzeszowie, w 1910 trafił do parafii w Ostrowie Wlkp. W tym samym roku stworzył pismo „Przyjaciel Dzieci". Od 1912 był proboszczem w Pniewach. Zaczął redagować „Przegląd Oświatowy". 27 XI 1917 powierzono mu kierownictwo Towarzystwa Czytelni Ludowych. Działał w stowarzyszeniu „Straż", Związku Ludowo-Narodowym, tajnym Komitecie Obywatelskim, a po jego rozwiązaniu założył Radę Ludową w Pniewach. Był prezesem Narodowego Stronnictwa Ludowego utworzonego 5 II 1919 w Poznaniu. W 1919 został posłem na sejm z okręgu wyborczego Poznań. Brał udział w akcji plebiscytowej na Warmii, Mazurach i Górnym Śląsku w latach 1920-21. Na początku lat 20. XX w. wycofał się z działalności politycznej. Rozpoczął tworzenie uniwersytetów ludowych na sposób duński. Uroczyste otwarcie jednego z nich nastąpiło 4 X 1921 w Dalkach k. Gn. Podobne uniwersytety założono później w Zagórzu k. Gdyni i Odolanowie k. Ostrowa Wlkp. Słuchacze tych placówek mieli być wychowywani w duchu katolicko-narodowym. W latach 1923-38 mieszkał w Dalkach k. Gn. Był twórcą pisma dla słuchaczy szkoły w Dalkach „Uniwersytety Ludowe", ukazującego się później pod nowym tytułem „Promień". W 1929 połączono te 2 pisma w jedno pod nazwą „Uniwersytet Ludowy – Promień". J.L. w 1933 złożył rezygnację z zajmowanego stanowiska dyrektora Towarzystwa Czytelni Ludowych. Po wygaśnięciu umowy 30 III 1938 opuścił Dalki. Został przeniesiony na stanowisko proboszcza parafii w Chełmcach. Na początku listopada 1939 został aresztowany przez gestapo. Zginął 17 VI 1942 w obozie koncentracyjnym w Linzu.

LULKOWO, wieś w gminie Gn., parafia Jankowo Dolne, ob. 194 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 806,52 ha. Wzmiankowana w 1789. W latach 80. XIX w. było tu 7 domów, 61 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 30 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Ł

ŁABĘCKI LEON (ur. 9 I 1913 w Gn., zm. 4 XII 2001 w Gn.), aktor teatralny. W 1946 rozpoczął swą aktorską karierę na deskach teatru w Gn. rolą Zdzisława w *Radcach pana radcy* M. Bałuckiego w reż. H. Barwińskiego. Do 1956 był aktorem Teatru im. A. Fredry. Następnie pracował w teatrach w Bielsku-Białej (1956-58), Grudziądzu (1958-61), Jeleniej Górze (1961-67), w latach 1967-89 ponownie w Gn. Na gnieźn. scenie zagrał m.in. Orgona w *Dożywociu* A. Fredry w reż. Z. Leńskiej, Żewakina w *Ożenku* M. Gogola w reż. E. Chaberskiego, Sarkę-Farkę w *Igraszkach z diabłem* J. Drdy w reż. A. Baniukiewicza, Pana Doolittle'a w *Pigmalionie* G.B. Shawa w reż. K. Czyńskiego, Kostylewa w *Na dnie* M. Gorkiego w reż. J. Perza, Lipowskiego w *Odwetach* L. Kruczkowskiego w reż. J. Perza, Bridaine'a w *Nie igra się z miłością* A. de Musseta w reż. I. Byrskiej, Ciaputkiewicza w *Grubych rybach* M. Bałuckiego w reż. H. Sokołowskiej-Łuszczewskiej i Skapena w *Szelmostwach Skapena* Moliera w reż. N. Młodziejowskiej-Szczurkiewicz. W swym dorobku miał ponad 200 ról.

ŁABISZYNEK, wieś w gminie Gn., parafia pw. bł. Radzyma Gaudentego, ob. 598 mieszkańców. Dawniej Ł. tworzył jedną wieś z Modliszewem. Dawna własność rodu Nowinów. W dokumencie z 1247 występuje komes Dezydery z Łabiszynka. W 1520 na polu modliszewskim, zwanym Łabiszynkiem, stał dwór, a wieś oddawała dziesięcinę do kościoła pw. św. Michała w Gn. W latach 80. XIX w. było tu 25 domów, 473 mieszkańców (113 ewangelików, 356 katolików, 4 żydów), w tym 79 analfabetów; dominium Łabiszynek liczyło 1633 ha i należało do niego leśnictwo Brody, Piotrowo oraz folwark i wieś Ławieczno; majątek był własnością rodziny Brudzewskich. W 1891 właścicielem został Niemiec Wilhelm Hermann Ortmann. W latach międzywojennych majątek należał do Teofila Galińskiego i liczył 553 ha. Znajdowały się tu browar, młyn parowy i cegielnia. Zachował się dwór z początku XIX w. z dobudowanymi pod koniec XIX w. i w latach międzywojennych skrzydłami.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŁAGIEWNIKI KOŚCIELNE, wieś parafialna w gm. Kiszkowo, ob. 337 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1128,92 ha. Parafia pw. Bożego Ciała, 579 wiernych, księgi metrykalne od 1810. Dawna własność rodu Sulimów. Wieś wzmiankowana w 1289 jako Lagewniczki. W XVI i XVII w. dziedzicem była rodzina Latalskich. Kościół powstał tu na przełomie XIV i XV w.; zniszczony. Na jego miejscu dzięki staraniom proboszcza Śliwińskiego wybudowano w 1741 nowy, drewniany

Łagiewniki Kościelne, dworek z poł. XIX w. z parkiem krajobrazowym

Łagiewniki Kościelne, kościół pw. Bożego Ciała z 1741 r. z dzwonnicą

kościół. W latach 80. XIX w. było tu 21 domów, 288 mieszkańców (23 ewangelików, 265 katolików), w tym 128 analfabetów. We wsi znajdowały się 2 duże majątki ziemskie: jeden liczący 440 ha, należący do Karola Unruha, drugi proboszczowski o powierzchni 107 ha. We wsi znajduje się dwór z 1. poł. XIX w., rozbudowany w początkach XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŁAPKA MIECZYSŁAW (ur. 10 VIII 1896 w Inowrocławiu, zm. 28 II 1971 w Gn.), ksiądz, duszpasterz. W 1917 ukończył gimnazjum w Inowrocławiu. Studiował filozofię i teologię w Monasterze i w Fuldzie w Niemczech oraz w Poznaniu i Gn., gdzie 19 II 1921 otrzymał święcenia kapłańskie. W 1921 rozpoczął pełnienie posługi wikariusza w bydgoskiej farze. Tam w 1929 został prefektem szkół średnich. W 1932 objął parafię w Janowcu Wlkp. W 1939 został uwięziony przez Niemców, a następnie wywieziony do Częstochowy. Tam w podmiejskiej parafii angażował się w pracę duszpasterską i katechetyczną. 1 III 1945 wrócił do Janowca Wlkp. Zarządzał równocześnie parafiami w Łopiennie i Kołdrąbiu. W 1946 przejął parafię św. Michała w Gn., dla której zbudował nowe schody kościelne, a także sprowadził organy. W 1962 został mianowany radcą duchownym. W 1963 otrzymał godność kanonika honorowego Kapituły Kolegiackiej św. Jerzego na Zamku Gnieźn. W latach 1963-68 był dziekanem gnieźnieńskim.

ŁASKI ANDRZEJ, herbu Korab (zm. w 1512), kustosz i prałat gnieźnieński, pielgrzym; młodszy brat abpa gnieźn. Jana (→ Łaski Jan); w 1511 podróżował do Ziemi Świętej, dowodem są zapisy w księgach kapituły; z początkiem 1512 wrócił szczęśliwie do kraju.

Lit.: M. Borowiak, *Cierpienia w drodze do grobu Chrystusa*, „Kulisy Gnieźnieńskie" 1993, nr 32; J. Bystroń, *Polacy w Ziemi Świętej, Syrji i Egipcie 1147-1914*, Kraków 1930; S.A. Korwin, *Stosunki Polski z Ziemią Świętą*, Warszawa 1958; J. Pertek, *Polacy na morzach i oceanach*, t. 1 do roku 1795, Poznań 1981; W. Słabczyński, *Polscy podróżnicy i odkrywcy*, Warszawa 1988.

ŁASKI JAN (ur. w marcu 1456 w Łasku, zm. 19 V 1531 w Kaliszu), kanclerz wielki koronny i arcybiskup gnieźnieński, syn Andrzeja Łaskiego i jego żony Barbary, prawdopodobnie z Rembieszowa. Od wczesnej młodości przeznaczony był do kariery kościelnej. Nie zdobył jednak gruntownego wykształcenia i poprzestał na naukach pobieranych w którejś ze szkół w pobliżu Łasku. Ok. 1471 przyjął niższe święcenia kapłańskie, wkrótce objął też pierwsze beneficja kościelne. Karierę zawdzięczał Krzesławowi Kurozwęckiemu, najwyższemu sekretarzowi, a następnie kanclerzowi koronnemu. Od ok. 1480 pracował pod jego zwierzchnictwem w kancelarii królewskiej, protektor wprowadził też J.Ł. na dwór Kazimierza Jagiellończyka. W następnych latach Jan objął szereg beneficjów w kapitułach i kolegiatach na obszarze całej Polski, z ważniejszych wymienić można kantorię gnieźn. (1487), kanclerstwo gnieźn. (1493), 2 kanonie krak. (1504) czy prepozyturę pozn. (1507). Awansowany na stanowisko sekretarza królewskiego, brał czynny udział w polityce wewnętrznej i zagranicznej ostatnich lat panowania Kazimierza Jagiellończyka oraz za rządów jego syna i następcy Jana Olbrachta (1492-1501). Wielokrotnie posłował do Rzymu, na Węgry oraz do innych krajów europejskich. W 1493 w imieniu króla zalecał kapitule gnieźn. obiór → Fryderyka Jagiellończyka (brata monarchy) na wakujące arcybiskupstwo. Pozycja J.Ł. uległa znacznemu wzmocnieniu pod rządami Aleksandra Jagiellończyka (1501-06). W 1502 został mianowany najwyższym sekretarzem królewskim i faktycznie zastępował zarówno kanclerza K. Kurozwęckiego, jak i podkanclerzego – Macieja → Drzewickiego. Przebywał nieustannie przy boku monarchy, często bawiącego na Litwie. Był zwolennikiem oparcia państwa na warstwie średniej szlachty, sprzeciwiał się natomiast wzrostowi znaczenia magnatów. Z tego powodu zyskał wielu wrogów wśród możnowładztwa. W początkach panowania Aleksandra umiejętne zredagowanie przez J.Ł. przywileju wydanego przez króla w 1501 w Mielniku (przyznającego wielką władzę senatowi kosztem monarchy i izby poselskiej) ograniczyło znaczenie tego wymuszonego na władcy ustępstwa. W 1503 objął po zmarłym K. Kurozwęckim urząd kanclerza. W tym samym roku zarekomendował królowi na wakujące po śmierci Fryderyka Jagiellończyka arcybiskupstwo gnieźn. dotychczasowego abpa lwowskiego, Andrzeja Różę → Boryszewskiego. Sam J.Ł. objął przy boku sędziwego arcybiskupa koadiutorię oraz uzyskał ekspektatywę (papieskie nadanie) następstwa po A. Boryszewskim. Wobec oporu licznych wrogów kanclerza potwierdzenie tych ostatnich postanowień przez Stolicę Apostolską nastąpiło dopiero w 1508.
W 1505 J.Ł. doprowadził do wydania przez sejm radomski słynnej ustawy *Nihil novi*, określającej skład i kom-

petencje poszczególnych izb sejmu oraz ustanawiającej zasadę wspólnej zgody króla, senatu i izby poselskiej na wszelkie zmiany prawne w państwie. Było to zwycięstwo króla i średniej szlachty, przekreślające korzystne dla możnowładztwa postanowienia z Mielnika. Konstytucja *Nihil novi* stała się fundamentem ustroju Rzeczypospolitej szlacheckiej. Podjęte w Radomiu uchwały J.Ł. polecił w 1506 wydać drukiem, uzupełniwszy je uporządkowanymi tekstami dawniejszych ustaw. Powstały w ten sposób tzw. *Statut Łaskiego* stał się pierwszym, powszechnie dostępnym zbiorem podstawowych aktów prawnych dotyczących ustroju Rzeczypospolitej. W polityce wewnętrznej kanclerz dążył do zacieśnienia związków Polski z Litwą oraz ograniczenia separatyzmu Prus Królewskich.

Wpływy J.Ł. zmalały po śmierci króla Aleksandra (1506) i wstąpieniu na tron Polski jego brata Zygmunta I Starego (1506-48). Kanclerz poparł wprawdzie elekcję Zygmunta w Polsce, okazał jednak niezadowolenie z uprzedniego objęcia przezeń godności wielkiego księcia Litwy (1506), co stało w sprzeczności z uprzednimi zobowiązaniami Litwinów dotyczącymi wspólnej elekcji władcy. Nowy król opierał się zresztą w swych rządach raczej na warstwie magnackiej, wprowadził też na urzędy własnych faworytów – zwłaszcza braci Szydłowieckich. Monarcha z zadowoleniem przyjął więc odejście J.Ł. na arcybiskupstwo gnieźn., co zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami nastąpiło po śmierci A. Boryszewskiego w 1510. Konsekracja Jana odbyła się 26 V w Krakowie, a uroczysty ingres do Gn. zakłóciła awantura w katedrze wywołana przez J. Orzelskiego, jednego z osobistych wrogów hierarchy (wtargnął on następnie do dworu arcybiskupiego i zabił dwóch ludzi). Równolegle 7 VI J.Ł. złożył pieczęć kanclerską. Nadal jednak pozostawał czynnym uczestnikiem życia polit., angażując się zwłaszcza w sprawy krzyżackie i węgierskie. W 1513 udał się z polecenia króla i sejmu na zwołany w Rzymie sobór powszechny (V Sobór Laterański), występując jako przewodniczący oficjalnej delegacji polskiej. Brał czynny udział w pracach soboru, a jego rzymska rezydencja stała się ważnym ośrodkiem życia towarzyskiego i intelektualnego. W 1515 uzyskał od papieża Juliusza II godność stałego legata (*legatus natus*), przysługującą odtąd J.Ł. i jego następcom na stolicy prymasowskiej. Do kraju powrócił dopiero w 1515. Pod jego nieobecność wyraźną przewagę na dworze zyskał obóz prohabsburski, który doprowadził w tymże 1515 do zawarcia niekorzystnych dla Polski i całej dynastii Jagiellonów układów z Habsburgami na kongresie w Wiedniu. W niedalekiej przyszłości otwarły one drogę do przejęcia przez Habsburgów tronów czeskiego i węgierskiego. J.Ł. jako jedyny z polityków pol. protestował przeciwko tym postanowieniom, co tym bardziej osłabiło jego pozycję na dworze. Bezskutecznie sprzeciwiał się też oddaniu w lenno Albrechtowi Hohenzollernowi Prus Zakonnych (traktat krakowski w 1525), będąc zwolennikiem włączenia ich do Korony. Kolejne lata upłynęły J.Ł. na starciach z przeciwnikami zajmującymi wysokie urzędy na dworze oraz godności kościelne (bracia Szydłowiecy, Piotr Tomicki, Maciej Drzewicki, Erazm Ciołek). Prymasowi zarzucano zwłaszcza czerpanie z funduszów Kościoła (istotnie, wkrótce po objęciu arcybiskupstwa spłacił osobiste, bardzo wysokie długi). Dochodziło też do konfliktów z kapitułą, niezadowoloną z prób wcielania niektórych beneficjów kapitulnych do dóbr stołu biskupiego oraz z popierania przez prymasa planów opodatkowania kleru na rzecz państwa. Z powyższych powodów J.Ł. niezbyt często przebywał w Gn., rezydował zazwyczaj w Łowiczu i innych dobrach arcybiskupich. W 1530 wrogowie oskarżyli prymasa o potajemne kontakty z Turkami i wspieranie ich inwazji na Wiedeń w 1529. Intrygę tę uknuli w Rzymie Habsburgowie, a oskarżeniom towarzyszyły obraźliwe inwektywy („brat Judasza", „arcydiabeł gnieźn." itp.). Prymas zdołał wprawdzie uniknąć upokarzającego stawienia się przed sądem papieskim, jednak mało zdecydowana reakcja dyplomacji pol. nie doprowadziła do dania mu pełnej satysfakcji w tej sprawie. Głęboko dotknięty, nosił się z myślą złożenia godności. Innym niepowodzeniem polit. J.Ł. w tym czasie, tym razem na arenie wewnętrznej, stało się przeprowadzenie przez króla uchwały sejmowej o koronacji jego syna Zygmunta II Augusta jeszcze za życia ojca. Arcybiskup był przeciwny temu aktowi, widział w nim bowiem naruszenie praw Rzeczypospolitej. Zaskoczony obrotem spraw, musiał jednak ustąpić i 20 II 1530 koronował w Krakowie Zygmunta Augusta. Był już wówczas mocno schorowany, od końca 1527 cierpiał z powodu nasilających się ataków astmy. Poprosił wówczas króla o wyznaczenie koadiutora. Okazało się, że został nim stary wróg J.Ł., M. Drzewicki – protegowany królowej Bony. Pomimo oporu prymasa i prób negocjacji z królową monarcha nie cofnął już desygnacji. Był to dla arcybiskupa cios tym dotkliwszy, że jako jeden z kandydatów występował też jego bratanek, Jan Łaski młodszy.

Zaangażowanie w działalność polit., rzadkie pobyty w Gn. oraz konflikty z kapitułą przeszkodziły J.Ł. w rozwinięciu pełnej aktywności w sprawach metropolii i archidiecezji. Niemniej odbył 10 synodów prowincjonalnych, polecił zredagować nowy zbiór statutów (przyjęty w 1523 przez synod w Łęczycy), uporządkował i ujednolicił liturgię (w 1529 opublikował w tym celu specjalny podręcznik dla kleru, opatrzony własną przedmową). Dbał o podniesienie poziomu moralnego i umysłowego duchowieństwa, często odbywał wizytacje własnej archidiecezji, a także podległych mu innych diecezji polskich. W Stolicy Apostolskiej uzyskał w 1521 potwierdzenie praw zwierzchnich Gn. wobec biskupstwa wrocławskiego, a w 1524 także lubuskiego. Ten drugi akt okazał się zresztą bezprzedmiotowy, gdyż biskupstwo w Lubuszu upadło wkrótce skutkiem postępów reformacji. Sam arcybiskup był człowiekiem głęboko i ortodoksyjnie religijnym, zwalczał pierwsze przejawy reformacji w Polsce (zalecał przy tym stosowanie surowych środków), usiłował również ograniczać wpływy Kościoła prawosławnego na Kresach Wschodnich. Uporządkował gospodarkę w dobrach arcybiskupich. Z polecenia prymasa sporządzono w latach 1511-22 spis osad w archidiecezji

oraz wykaz czerpanych z nich przez Kościół dochodów (tzw. *Liber beneficiorum* Łaskiego). Dokonał lokacji kilku miast i wielu wsi na prawie niemieckim.
Arcybiskup był wybitnym mecenasem ludzi nauki i kultury. Korespondował z Erazmem z Rotterdamu, czołowym wówczas myślicielem europejskim. Bez powodzenia zabiegał o unowocześnienie i zreformowanie Akademii Krakowskiej, finansował zagraniczne studia uzdolnionej młodzieży. Zamawiał dzieła mające prostować rozpowszechnione w Europie fałszywe poglądy na temat Polski i jej dziejów. W Gn. wzniósł przeznaczoną dla siebie i krewnych kaplicę grobową (usytuowaną pomiędzy katedrą a kościołem św. Jerzego, zburzoną w końcu XVIII w.). W warsztacie rzeźbiarskim Jana Florentyńczyka zamówił 6 płyt nagrobnych, przeznaczonych dla siebie i brata Andrzeja, dla poprzedników na stolcu gnieźn. – Jana Gruszczyńskiego i A. Boryszewskiego, dla K. Kurozwęckiego oraz dla żyjącego w XIV w. bpa krak. Jana Radlicy, swego odległego antenata. Cztery spośród owych płyt trafiły do Gn., noszą one wyraźne ślady bezpośrednich wpływów renesansu włoskiego i swą oryginalnością różnią się od płyt nagrobnych typu krakowskiego. Prymas rozpoczął w Gn. budowę zamku arcybiskupiego, wzniósł kościół i szpital w Skierniewicach. W rodzinnym Łasku wybudował murowany kościół, podniesiony w 1525 do rangi kolegiaty.
Schorowany arcybiskup zmarł po długiej, lecz bezskutecznej kuracji wiosną 1531 w Kaliszu. Pochowany został w Gn. Współcześni wyrażali o nim sądy bardzo różne, najczęściej wrogie. Zarzucano mu nepotyzm, chciwość i rozrzutny tryb życia. Zachował się obszerny, spisywany od 1495 i na bieżąco uzupełniany testament J.Ł., w którym bez ogródek odnotowywał konkretne sumy czerpane z dochodów Kościoła i przekazywane krewnym. Wrogowie polit. nazywali go wręcz zdrajcą króla i kraju (Andrzej → Krzycki). Z kolei Andrzej Frycz Modrzewski wspominał J.Ł. jako wielkiego i mądrego księcia Kościoła oraz Rzeczypospolitej. Dzisiejsza historiografia docenia przede wszystkim projekty szerokich reform ustrojowych J.Ł. (nie w pełni zrealizowane), a także osobistą ofiarność na rzecz państwa. Wśród współczesnych sobie polityków wyróżniał się przenikliwością i oryginalnością poglądów.

ŁAWIECZNO, nieistniejące folwark i wieś należące niegdyś do dóbr Łabiszynka. Wzmiankowane w 1503. W latach 80. XIX w. liczyło 7 domów, 11 mieszkańców.

ŁAWKI, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Kruchowo, ob. 89 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 389,57 ha. Dawna własność rodu Sulimów. Wzmiankowana w 1385 jako Lavki. W latach 1419-33 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Dusznie, a od 1439 do Kruchowa. W 1498 należała do braci: Piotra, Strzeszki i Mikołaja z rodu Sulimów. W 1753 właścicielem wsi był Paweł Żeromski, który wniósł sprawę do wójta gnieźn. przeciw swoim poddanym: Elżbiecie i Janowi Celchom z Ławek, o uprawianie czarów. Wyrokiem sądu skazano ich na stos. Elżbieta spłonęła 6 VII 1753, Jan zbiegł z więzienia. W początkach XIX w. właścicielem Ł. była S. Mielęcka, potem wieś przejął Ignacy Moszczeński. W poł. XIX w. właścicielem był Albert Krieger. W Ł. urodził się Hipolit → Cegielski. Do dziś istnieje w Ł. dom rodzinny H. Cegielskiego. W czasie przeprowadzonego remontu domu odkryto belki stropowe z 1754. W latach 80. XIX w. Ł. wraz z Ignalinem wsią i folwarkiem miały 8 domów, 164 mieszkańców (6 ewangelików, 158 katolików), w tym 77 analfabetów. W centrum wsi zabytkowe domy o typowej architekturze niem. z końca XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŁAZIENKI MIEJSKIE W GNIEŹNIE, wybudowane przez władze miejskie w 1909 nad jez. Winiary – ulubionym miejscem wypoczynku w Gn. od początku XX w. do 1939. Na płd. brzegu od strony zach. jeziora powstał drewniany budynek dla pracowników – sanitariusza i ratownika. Z obydwu narożników budynku odchodziły w stronę jeziora pomosty. Obydwa miały po 7 m długości. Dwa skrzydła łączył drewniany pomost. Do wyposażenia łazienek należało też 85 drewnianych kabin. W obrębie łazienek wydzielono 2 baseny do kąpania się – jeden dla uczących się pływać i drugi dla już umiejących pływać. W środku pomostu zewnętrznego zbudowana była trampolina, która umożliwiała skoki. Głębokość jeziora w tym miejscu wynosiła ok. 4,5 m. Z łazienek miejskich korzystali mieszkańcy Gn., a także – w wyznaczone dni – żołnierze zasadniczej służby wojsk. oraz żołnierze zawodowi wraz z rodzinami. Łazienki czynne były w zasadzie od maja do września, w zależności od pogody. Za korzystanie z nich obowiązywała opłata – inna dla dzieci i inna dla dorosłych. Jej wysokość ustalał magistrat m. Gn. Od momentu wybudowania łazienek nad jez. Winiary jego brzegi nazywano nieco na wyrost riwierą gnieźn. Po 1925 od strony wsch. jeziora wybudowano osobne łazienki wojsk., bliżej torów kolejowych, w kierunku Nakła i Damasławka. Z łazienek tych korzystały jednostki wojsk. stacjonujące na terenie Gn. Łazienki miejskie działały również po 1945, jednak w latach 70. i 80. XX w. zostały zdewastowane i całkowicie rozebrane. W zbiorach kartograficznych Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. zachował się jeden z nielicznych planów dotyczących gnieźn. łazienek nad jez. Winiary z lat 1907-28.

ŁEBSKI CZESŁAW (ur. 19 VIII 1934 w Kępnie, zm. 22 IX 1999 w Gn.), działacz sportowy, z wykształcenia politolog. Ukończył studia na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W latach 1977-82 oraz 1984-89 był prezesem KS Start. Podczas jego kadencji przy ul. Wrzesińskiej w Gn. wybudowano nowy stadion żużlowy wraz z odpowiednim zapleczem techn. i hotelem, co stworzyło lepsze warunki do uprawiania sportu żużlowego oraz organizowania wielkich imprez krajowych i międzynarodowych. W tym czasie żużlowcy Startu osiągali dobre wyniki sport. w I i II lidze.

ŁOMNICKI JERZY (ur. 10 IV 1920 w Krakowie, zm. 10 XII 1981 pod Pobiedziskami), historyk sztuki, wybitny konserwator zabytków, twórca i dyrektor → Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Naukę na poziomie gimnazjalnym rozpoczął w Trembowli, a kontynuował w Częstochowie po przesiedleniu rodziny w 1939. W czasie okupacji działał w strukturach Armii Krajowej na terenie pow. Stryj. Po zakończeniu wojny prowadził gospodarstwo w Krajewicach (pow. Gostyń). Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości w 1949 rozpoczął studia w zakresie historii sztuki na Uniwersytecie Wrocławskim. Już podczas studiów, od 1950, pracował jako instruktor w Muzeum Śląskim. W 1952 przeniósł się do Poznania, gdzie w 1953 podjął pracę jako asystent w Zakładzie Historii Sztuki Uniwersytetu Poznańskiego, a następnie w 1954 jako wojewódzki konserwator zabytków w Wydziale Kultury Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu. Początki jego pracy zawodowej przypadły na lata powojenne, na niezwykle trudny okres ratowania i dokumentowania zabytków kultury. Jako wojewódzki konserwator zabytków zabiegał o zabezpieczenie i restaurację, obok prestiżowej odbudowy Starego Miasta w Poznaniu, wielu zabytków na obszarze całego woj. poznańskiego. Z jego inicjatywy rozwinęła się działalność tzw. brygad wykonawstwa konserwatorskiego. Brygady te dały początek Przedsiębiorstwu Państwowemu „Pracownie Konserwacji Zabytków" w Poznaniu. Kierowany przez J.Ł. zespół uzyskał pełną ewidencję zabytków nieruchomych i ruchomych na terenie Wielkopolski. Prace konserwatorskie, zabezpieczające i badawcze prowadzone były na wszystkich kategoriach zabytków (zamki, pałace, budownictwo drewniane, założenia parkowe, stanowiska archeol. itd.). Dużo uwagi J.Ł. poświęcał ewidencji zabytków budownictwa drewnianego, zlecił wykonanie specjalnej inwentaryzacji ginących wiatraków. Przygotowano wówczas dokumentację projektowo-konserwatorską dla setek obiektów. Zawsze była ona poparta badaniami architektonicznymi, studiami historycznymi. Z jego inicjatywy w 1958 opublikowany został *Przegląd zabytków województwa poznańskiego*. Skrypt ten rozprowadzano wśród architektów powiatowych, kierowników wydziałów kultury i społ. opiekunów zabytków. Mimo skromnej formy wydawniczej stał się doskonałym narzędziem w propagowaniu zabytków Wielkopolski. J.Ł., z wykształcenia historyk sztuki, nie zaniedbywał archeologii. Z funduszy konserwatora prowadzono prace wykopaliskowe na stanowiskach o różnej chronologii – od epoki brązu po wczesne średniowiecze (m.in. Bruszczewo, Giecz, Łęki Małe, Nowe Miasto, Objezierze, Ostrów Lednicki, Piwonice). Z czasem jego prawdziwą pasją stał się Ostrów Lednicki – wyspa na jez. Lednica leżącym między Gn. a Poznaniem. Z racji pełnionych obowiązków wojewódzkiego konserwatora zabytków z wyspą związał się od 1955. W 1968 zrezygnował z dotychczas pełnionej funkcji i 1 I 1969 powołany został na stanowisko dyrektora początkowo rezerwatu na → Ostrowie Lednickim, a następnie zorganizowanego przez siebie Muzeum Początków Państwa Polskiego na Lednicy, które obecnie nosi nazwę → Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Na stanowisku dyrektora muzeum pozostał do września 1981. Z jego inicjatywy jeszcze w latach 50. postawiono pierwsze zadaszenie nad lednickimi ruinami. Płaski, drewniany dach, który miał być tylko prowizorycznym zabezpieczeniem, przetrwał ponad 20 lat. W końcu lat 50. zainicjował pierwsze badania podwodne na lednickim moście zachodnim. W ich rezultacie zaczęła powstawać, największa dzisiaj w Europie, kolekcja wczesnośredniowiecznych militariów związanych z jednym stanowiskiem badawczym. Rosnąca liczba zabytków i towarzyszące im zainteresowanie turystyczne nasunęło myśl utworzenia placówki muzealnej na bazie Ostrowa Lednickiego. W styczniu 1969 J.Ł. rozpoczął opiekę nad rezerwatem archeol., który wkrótce przekształcił w muzeum. Zakupił dworek w Rybitwach – na zach. brzegu jez. Lednica. Jego mieszkanie stało się pierwszą siedzibą muzeum. Rozpoczął organizowanie prowizorycznego centrum nauk. oraz bazy mieszkaniowej dla pracowników muzeum. Z myślą o nich zaczęto stawiać przeniesione z innych terenów budynki skansenowskie. W ten sposób rozpoczęła się realizacja koncepcji wioski – miejsca pracy twórczej. Z myślą o ochronie zabytków Lednicy już w latach 60. J.Ł. rozpoczął starania o utworzenie pasa ochrony, gdzie obowiązywałyby specjalne zasady. Wiele z jego poczynań miało charakter nieformalny. Przez ówczesne władze i lokalną społeczność przyjmowane były z cichą akceptacją. Na obszarze wokół jez. Lednica funkcjonował nieformalny Kraj Polan (rezerwat hist.-krajobrazowy). W 1989 na tym terenie powstał → Lednicki Park Krajobrazowy, prawnie powołany obszar o charakterze ochronnym krajobrazowo-przyrodniczym. J.Ł. uczestniczył w organizowaniu lednickiego skansenu, który miał służyć dalszemu zagospodarowaniu terenu i wzmożeniu ruchu turystycznego. Najpierw był to → mały skansen, usytuowany na wsch. brzegu jeziora, w pobliżu drewnianych reliktów wczesnośredniowiecznej przeprawy mostowej. W 1973 był współautorem pierwszej wystawy w MPPL. Była to zarówno plenerowa wystawa na samej wyspie, jak i stała ekspozycja prezentującą zabytki pochodzące z badań Ostrowa Lednickiego. Tutaj też zaprezentowano projekt → Wielkopolskiego Parku Etnograficznego, którego realizacja przewidziana została na kilka dekad. Ostatnią inicjatywą J.Ł. było zgłoszenie projektu powołania Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Orędownikiem tego projektu był już w latach 50., jednak dopiero jego propozycja zgłoszona jesienią 1980 na zjeździe konserwatorskim w Lublinie została przyjęta. Stał na czele grupy założycielskiej, z którą pracował nad statutem i rejestracją stowarzyszenia. J.Ł. pochowany został na cmentarzu w Dziekanowicach. Cechowały go: ogrom-

na aktywność zawodowa, intuicja i niebywała fantazja. Działał w sposób niekonwencjonalny, często kontrowersyjny. Podejmowane inicjatywy, dzięki niezwykłej energii, odwadze i umiejętnościom organizacyjnym, zaowocowały realizacją programu MPPL oraz badaniami wokół jez. Lednica.

ŁOPIENNO, wieś parafialna w gminie Mieleszyn, ob. 850 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1608 ha. Parafia pw. Wniebowzięcia NMP, 1750 wiernych, księgi metrykalne od 1869. Nazwa Łopienno ma pochodzenie florystyczne, pochodzi od łopianu, rośliny leczniczej z rodziny astrowatych. Na terenie wsi znajduje się grodzisko wczesnośredniowieczne. Dawna własność rodu Opalów. Wzmiankowana w dokumentach z 1283 dotyczących przynależności wsi Mieleszyn do plebanii w Łopiennie. W 1399 wieś stanowiła własność szlachecką i należała do Stefana z synem Michałem. Przed sądem konsystorskim w Gn. w latach 1414-26 toczył się spór pomiędzy plebanem Ł. a Niemierzą, ówczesnym dziedzicem Mieleszyna. W 1519 wieś Ł. dzięki staraniom właściciela Andrzeja Zakrzewskiego – dworzanina i sekretarza króla Zygmunta Starego – otrzymało prawa miejskie i przywilej organizowania cotygodniowych targów i 2 jarmarków w ciągu roku. W razie wojny miasto było zobowiązane do wystawienia 2 koni wartości 10 grzywien do wozu wojsk. lub jeźdźca zbrojnego. W 1580 żyło tu 9 rodzin rzemieślniczych, które dodatkowo utrzymywały się z pracy na roli. W 1793 liczba mieszkańców zwiększyła się i wynosiła 369 rodzin, z czego 18 rodzin dorabiało szewstwem. W 2. poł. XVII w. kupcy z Ł. skarżyli się na wysokie opłaty celne, pobierane od płótna w Gn. Na przełomie XIII i XIV w. ród Opalów wybudował kościół, który został zniszczony. W 1597 Piotr Czarnkowski wybudował nowy, murowany kościół, który spłonął w 1675, odbudowany w 1680 dzięki Piotrowi Adamowi Smuszewskiemu. Właściciele Ł. ufundowali szpital, który został odbudowany w 1780. W 1871 miasto liczyło 89 domów, 943 mieszkańców (81 ewangelików, 816 katolików, 46 żydów), w tym 275 analfabetów. Majątek, w którego skład wchodziły 3 folwarki: Łopienno, Fryrykowo i Julianowo, liczył 17 domów, 303 mieszkańców (103 ewangelików, 200 katolików), w tym 142 analfabetów. Pomimo tak wysokiej, jak na owe czasy, liczby mieszkańców Ł. pozbawione zostało praw miejskich. Pod koniec XIX w. znajdowały się tu kilkuklasowa szkoła elementarna, poczta, telegraf, gościniec, poczta dyliżansowa, omnibus kursujący z Kłecka do Janowca. Ob. we wsi znajdują się zabytkowy kościół z 1680, drewniana dzwonnica oraz XIX-wieczny dworek (mocno przebudowany), w którym usytuowany jest Dom Pomocy Społecznej dla Dzieci Zgromadzenia Sióstr św. Elżbiety.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Łopienno, kościół pw. Wniebowzięcia NMP z ok. 1680 r.

ŁUBA STANISŁAW herbu Lubicz (zm. 1791), chorąży gnieźnieński. Syn starosty piaseckiego Jakuba i Elżbiety z Sułkowskich. Karierę zawdzięczał rodzinie matki. W 1760 został pułkownikiem wojsk koronnych, a później generałem – majorem wojsk saskich. Nieprawnie wybrany na posła z woj. kaliskiego na sejm konwokacyjny w 1764. W tymże roku został starostą stawiszyńskim, a 15 III 1768 chorążym gnieźn. W 1775 podczas lustracji oddziałów kawalerii wielkopolskiej szykanował jej dowódcę – gen. Jana Lipskiego. Po jego dymisji w 1777 jako rotmistrz Kawalerii Narodowej objął 1. Wielkopolską Brygadę w Stawiszynie. W 1789 rozbudował brygadę. Za czasów jego dowództwa podupadła w oddziałach karność i obniżył się poziom szkolenia. Po śmierci S.Ł. potwierdzono nieporządki panujące w brygadzie, a ją samą oceniono jako najgorszą. Żonaty z Zofią Brzechwianką, miał syna Józefa i córkę Eleonorę.

ŁUBIEŃSKI MACIEJ (ur. 1572 w Łubnie k. Sieradza, zm. 28 VIII 1652 w Łowiczu), biskup chełmski, poznański i włocławski, arcybiskup gnieźnieński. Syn Świętosława Łubieńskiego i jego żony Barbary Zapolskiej. Przyszły arcybiskup był jednym z dziesięciorga dzieci średniozamożnej rodziny szlacheckiej herbu Pomian. Spośród pięciu braci aż czterech obrało karierę kościelną. Wobec braku środków w domu rodzinnym kształcili się oni z pomocą finansową dalszych krewnych: opata cystersów wągrowieckich Wojciecha Zajączka oraz ówczesnego referendarza koronnego i przyszłego biskupa włocławskiego Macieja Pstrokońskiego. Młody M.Ł. uczył się w kolegiach jezuickich w Kaliszu i Poznaniu, studiował następnie w Niemczech i we Włoszech, m.in. w Rzymie. Po powrocie do kraju jego dalszą karierą zajął się M. Pstrokoński. Zapewnił podopiecznemu pierwsze beneficja kościelne (kanonię pozn. w 1597 oraz kanonię gnieźn. w 1600), a następnie umieścił go w 1605 w kancelarii królewskiej. Pod wpływem krewnego M.Ł. przyjął w 1602 święcenia kapłańskie. W 1612 otrzymał kanonię krak., a w 1617 Zygmunt III Waza mianował go komendatoryjnym prepozytem bożogrobców miechowskich. Mimo że jako prepozyt komendatoryjny nie miał takiego obowiązku, zrzekł się pozostałych beneficjów, odbył nowicjat i złożył śluby zakonne (zazwyczaj komendatoryjni zwierzchnicy klasztorów ograniczali się do pobierania dochodów przypisanych do podległych im domów zakonnych). Nowy prepozyt zaangażował się w sprawy bożogrobców, przeprowadzał wizytacje, odbył

kapituły generalne w 1620 i 1625, dbał o posiadłości zakonne, prowadził prace budowlane w Miechowie, zabiegał o rozwój życia kult. i umysłowego zakonników. W 1621 M.Ł. objął z nominacji królewskiej biskupstwo chełmskie, zachowując zarazem prepozyturę miechowską. Jako biskup wyróżniał się zaangażowaniem w sprawy diecezji. Odbudował katedrę w Krasnymstawie, odbył w 1624 synod diecezjalny, przeprowadzał regularne wizytacje. W 1626 przeszedł na biskupstwo pozn., co wiązało się z rezygnacją w 1627 z prepozytury miechowskiej. W Poznaniu kontynuował odbudowę katedry, zniszczonej przez pożar w 1622, wizytował parafie, popierał zakon jezuitów (osadził ich w Wałczu). W wyniku własnych starań przeszedł w 1631 na wakujące biskupstwo włocławskie. Także w tej diecezji dał się poznać jako dobry duszpasterz i energiczny administrator. Odbył synody w 1634 i 1641, działał na rzecz rekatolicyzacji licznych na Pomorzu protestantów, upiększył katedrę oraz pałac biskupi we Włocławku. Po przyłączeniu w 1638 ziemi lęborskiej i bytowskiej do Korony Polskiej podjął kroki dla ustanowienia tam struktur Kościoła katolickiego.

Już w 1638, po śmierci Jana → Wężyka, M.Ł. zabiegał o wakujące arcybiskupstwo gnieźn. Objął je jednak wówczas Jan → Lipski. Dopiero po rychłym zgonie tego ostatniego w 1641 M.Ł. otrzymał nominację królewską. Zatwierdzenie papieskie wydano 27 XI 1641, a w styczniu 1642 M.Ł. przez pełnomocnika przejął rządy w stolicy gnieźn. Pomimo podeszłego wieku i niedomagań zdrowotnych nowy arcybiskup zaangażował się w sprawy diecezji. Osobiście odbywał wizytacje i przewodniczył synodom archidiecezjalnym oraz prowincjonalnemu w Warszawie w 1643. Wspomniany synod warszawski był ostatnim w I Rzeczypospolitej synodem gnieźn. prowincji kościelnej. M.Ł. oddany był praktykom dewocyjnym, gorliwie popierał kult świętych i kult obrazów. Szczególną estymę żywił dla obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej. W 1644 wystawił własnym kosztem w klasztorze jasnogórskim w Częstochowie nową kaplicę dla obrazu. Był tam następnie częstym gościem – pielgrzymem. Ufundował kilkanaście kościołów, a także klasztor Franciszkanów w Smardzewicach Opoczyńskich oraz kolegiatę w Kamieniu. Wspierał finansowo szkoły jezuickie, popierał też zakon w jego sporach z Akademią Krakowską.

M.Ł. rezydował zazwyczaj w Łowiczu, Uniejowie, Skierniewicach lub Warszawie. W Gn. pojawiał się niezbyt często, źle bowiem układały się stosunki arcybiskupa z kapitułą. Ta ostatnia wystarała się o dekret papieski zobowiązujący hierarchę do corocznego przeznaczania kwoty 10 tys. zł polskich na restaurację katedry. M.Ł. bezskutecznie zwracał się do Stolicy Apostolskiej o uwolnienie go od tego obowiązku lub o ograniczenie wysokości świadczeń. Niezupełnie z własnej woli sfinansował jednak w ten sposób program odnowienia i upiększenia archikatedry w stylu barokowym. Wspaniałym przykładem sztuki wczesnobarokowej stała się w szczególności ufundowana przez arcybiskupa tzw. kaplica Łubieńskich. W odróżnieniu od wielu poprzedników na stolcu arcybiskupim M.Ł. angażował się bardziej w sprawy archidiecezji niż w życie polityczne. Niemniej starał się regularnie uczestniczyć w sejmach (także jako biskup pozn. i włocławski), poparł i oficjalnie zainicjował ideę pojednania wyznaniowego (odbyte w 1645 w Toruniu tzw. *Colloqium Charitativum*). W życiu polit. przeszkadzały M.Ł. słaby głos i brak talentów oratorskich, a z czasem także podeszły wiek. W opinii współczesnych arcybiskup miał problemy z pamięcią oraz zbytnią skłonność do okazywania uczuć, lamentowania i płaczu. W ostatnich latach życia zmuszony był stanąć na czele państwa w krytycznych latach powstania kozackiego Bohdana Chmielnickiego. Po śmierci Władysława IV w 1648 objął obowiązki interreksa i był zwolennikiem kandydatury królewskiego brata – Jana Kazimierza. Po dokonanym wyborze koronował go w Krakowie 17 I 1649 oraz doprowadził do ślubu nowego monarchy z królową wdową Ludwiką Marią. Latem 1649 kierował sprawami państwa podczas nieobecności w stolicy króla walczącego na Ukrainie. Od 1650 udzielał się już mniej aktywnie, na co wpływał jego stan zdrowia. Uczestniczył jednak jeszcze w obydwu sejmach w 1652. Po śmierci pochowany został w archikatedrze gnieźn., w ufundowanej przez siebie kaplicy Łubieńskich. Zmarł w opinii świętości. Szczególną zasługą arcybiskupa dla historiografii pol. stało się sfinansowanie edycji dzieł hist. jego brata – bpa płockiego Stanisława Łubieńskiego. Ukazały się one już po śmierci zmarłego w 1640 autora. Ich publikacja przysporzyła prymasowi sporych kłopotów. Zmarły brat bez ogródek opisywał bowiem w swych pracach błędy i występki niektórych biskupów płockich, co jeszcze długo budzić miało zgorszenie historyków kościelnych.

Lit.: L. Urbanowski, *Życie Macieja Łubieńskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego*, Leszno 1854.

ŁUBIEŃSKI WŁADYSŁAW ALEKSANDER herbu Pomian (ur. 1 XI 1703 w Iwanowicach, zm. 21 VI 1767 w Warszawie), arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski oraz arcybiskup lwowski. Na kapłana wyświęcił go prymas Teodor Potocki w gnieźn. archikatedrze w 1726. 27 XI król August III mianował go arcybiskupem lwowskim, w tej sprawie wystosował pismo do Stolicy Apostolskiej. Kapituła archikatedralna w końcu stycznia 1758 dokonała elekcji po myśli króla, a papież Benedykt XIV w marcu tego roku udzielił elektowi prekonizacji. Ingres do archikatedry Wniebowzięcia NMP we Lwowie odbył się 3 VII 1758. Na początku następnego roku W.Ł. otrzymał królewską nominację na arcybiskupstwo gnieźn. i 29 III 1759 został obrany na tę godność przez Kapitułę Metropolitalną w Gn. W czerwcu tego roku odbył się jego ingres do prymasowskiej kolegiaty Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja w Łowiczu. Po śmierci Augusta III przypadła mu rola interreksa Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Popierał kandydaturę Stanisława Poniatowskiego, którego koronacji dokonał 25 XI, wyjątkowo w kolegiacie św. Jana Chrzciciela w Warszawie. W czasie mszy św. kazanie wygłosił Ignacy Krasicki, wówczas opat wąchocki, późniejszy biskup gnieźn.

Rezydował najczęściej w Skierniewicach, rzadziej w Łowiczu, często przebywał w Warszawie, aktywnie uczestniczył w życiu polit. kraju. Pochowany w podziemiach kolegiaty Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja w Łowiczu.

To właśnie jemu archikatedra gnieźn. zawdzięcza gruntowną restaurację po pożarze, który wybuchł w nocy z 25 na 26 VII 1760 na ul. Tumskiej. Niesiony wiatrem przeniósł się na Wzgórze Lecha, gdzie zniszczył 8 kanonii, szkołę tumską, następnie dostał się na dach katedry, skąd przeszedł na wieże. Straty były ogromne. Zapadła się nawa główna, zniszczone zostały: ołtarz główny, meble i marmurowa posadzka. Prymas W.Ł. sprowadził do odbudowy katedry Efraima Szregera, jednego z największych architektów wczesnego klasycyzmu w Polsce, związanego z dworem Stanisława Augusta Poniatowskiego. Przebudowa wnętrza w stylu klasycystycznym z elementami stylu barokowego trwała od 1761 do 1767. Na odbudowę i restaurację katedry W.Ł. ofiarował m.in. drewno z lasów arcybiskupich i ogromną sumę ponad 200 tys. zł.

Łubieński jako polityk i mąż stanu nie doczekał się pozytywnych ocen historyków, był człowiekiem chwiejnym i nie odegrał samodzielnej roli, ulegał wpływom innych. Podkreśla się natomiast jego zalety jako biskupa: głęboką pobożność, sumienne wykonywanie praktyk religijnych, a także pracowitość.

Lit.: K.R. Prokop, *Arcybiskupi gnieźnieńscy w tysiącleciu*, Kraków 2000; K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002.

Mapka z miejscowościami gminy Łubowo

ŁUBOWICE, wieś w gminie i parafii Kiszkowo, ob. 32 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 324,48 ha. Wzmiankowana w 1348. W 1404 wieś oddawała dziesięcinę na rzecz kościoła w Dąbrówce. W latach 80. XIX w. było tu 7 domów, 122 mieszkańców (16 ewangelików, 106 katolików), w tym 66 analfabetów. Majątek stanowił wówczas własność Kazimierza Węclewskiego. W czasie zaboru wieś nosiła nazwę Gross Lubowice. W 1907 majątek liczył 317 ha i był własnością Stanisława Pągowskiego.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŁUBOWICZKI, wieś w gminie i parafii Kiszkowo, ob. 71 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 241,29 ha. Wzmiankowana w 1348. W latach 80. XIX w. było tu 6 domów, 94 mieszkańców (8 ewangelików, 86 katolików), w tym 53 analfabetów. Właścicielem w 1881 był Gustav Carl Mahn, w 1884 Kazybski, a w 1909 Stanisław Szułdrzyński. W okresie międzywojennym majątek liczył 233 ha, do 1939 należał do Szulczewskich. Ob. we wsi znajduje się dwór zbudowany w latach 80. XIX w.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŁUBOWO, wieś gminna i parafialna, ob. 908 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 930,62 ha. Parafia pw. św. Mikołaja, 1964 wiernych, księgi metrykalne od 1865. Na terenie Łubowa w 1936 odkryto grób skrzynkowy prawdopodobnie z okresu kultury pomorskiej (ok. V w. p.n.e.). We wsch. części wsi, w okolicy tzw. małego grodu, odnaleziono w 1912 wczesnośredniowieczne cmentarzysko z X w. Natrafiono wówczas na 8 grobów, w których wśród wielu znalezionych przedmiotów znajdowały się elementy uzbrojenia typowe dla Skandynawów z X/XI w. W trakcie badań w latach 1992 i 1994 odkryto 9 kolejnych grobów. W Ł. znajdują się 2 średniowieczne grodziska stożkowate: jedno położone na północ od kościoła, wzmiankowane w 1325, drugie we wsch. krańcu wsi. Dawniej należało do rodu Dryów, którzy ufundowali tu w XIII w. kościół. W 1493 drogą zamiany jedna część wsi przypadła bpowi pozn. Urielowi Górce, druga stała się dobrem Wojciecha z Dryów. Jeszcze przed 1458 wieś otrzymała prawa miejskie, które utrzymała do końca XVI w. W latach 1608-09 w okolicach Gn. panowała zaraza, która nie ominęła również Ł., gdzie spowodowała duże straty w ludności. W 1656 miasto zostało doszczętnie ograbione i spalone przez wojska szwedzkie. Spłonął również kościół. W 1660 wybudowany został w Łubowie istniejący do dziś, drewniany kościół pw. św. Mikołaja. W 1720 dobudowano od strony północnej kaplicę. W 1820 wystawiono wieżę, którą wieńczy wielokrzyż, często mylnie rozpoznawany jako krzyż maltański. W XIX w. rząd pruski, zaniepo-

kojony nastrojami patriotycznymi wśród ludności pol., powołał kompanię pruską, która wkroczyła 2 II 1863 do Łubowa. W miejscowej karczmie doszło owego dnia do bójki oddziałów pruskich z miejscową ludnością. Na początku XVIII w. uruchomiono przebiegającą przez Łubowo linię pocztową Poznań – Toruń. Przesyłki przewożono dyliżansem, zaprzężonym w 4 konie i przeznaczonym dla 13 pasażerów. W 1823 właścicielami Ł. byli Ifflandowie, którzy zamieszkiwali dwór położony na wzgórzu, naprzeciw grodziska. Dwór otoczony był kilkuhektarowym parkiem, w którym rosły egzotyczne drzewa i krzewy. W latach 80. XIX w. Łubowo wieś liczyło 12 domów, 113 mieszkańców (8 ewangelików, 105 katolików), w tym 42 analfabetów; Łubowskie olędry miały 11 domów, 75 mieszkańców (56 ewangelików, 19 katolików), w tym 36 analfabetów; majątek Łubowo, należący wówczas do Franciszka Lewandowskiego, liczył 468 ha, 13 domów, 215 mieszkańców (24 ewangelików, 191 katolików), w tym 100 analfabetów. W 1888 w Ł. wybudowano mleczarnię i młyn, a w 1890 ukończono budowę kościoła protestanckiego z 25-metrową wieżą i szkołę. Pierwotnie budynek szkolny był lepianką pokrytą strzechą. Później pokryto ją dachówką. W 1902 szkołę rozebrano, a na tym samym miejscu wybudowano nową z czerwonej cegły, nietynkowaną. Początki istnienia gminy sięgają 1833 – wówczas w ramach pow. gnieźn. powołano w Łubowie wójtostwo.
Zob. też: archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego; kościół w Łubowie.

Łubowo, siedziba Banku Spółdzielczego

ŁUBÓWKO, dawny folwark, ob. w granicach Łubowa. Powstał w latach 80. XIX w. po parcelacji 750-hektarowego majątku należącego do pol. właściciela Łubowa Franciszka Lewandowskiego. Była to tzw. resztówka licząca 274 ha. Niemiecki właściciel wybudował tu ok. 1890 stojącą do dziś dwukondygnacyjną rezydencję, luksusowo, jak na owe czasy, wyposażoną. Dom miał bieżącą wodę, centralne ogrzewanie, łazienkę, w piwnicy kuchnię, która połączona była windą towarową z poziomem mieszkalnym. Dla pol. robotników rolnych zbudował 2 czworaki z glinianymi podłogami. W tym czasie było tu 5 domów, 39 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 14 analfabetów. W 1926 właścicielem majątku był Wilhelm Nolting.

ŁUCZAK ZBIGNIEW (ur. 12 VIII 1956 w Gn., zm. 17 XII 2007 w Gn.), muzyk, dziennikarz, działacz muzyczny. Współzałożyciel → Gnieźnieńskiego Towarzystwa Jazzowego i Jazz Clubu „Amok", w latach 1988-90 jako prezes, prowadził organizowane przez nie bale jazzowe. Współzałożyciel powstałej w 1981 gnieźn. formacji jazzowej → Prowizorka Jazz Band. W 1993 stanął na czele utworzonej przez siebie grupy dixielandowej → Dixie Buskers. Od 1996 pracował w Radiu Gniezno, później również w gnieźn. Radiu Plus i Telewizji Gniezno. Publikował w lokalnej prasie. W 2003 założył regionalny tygodnik „Reporter Gnieźnieński".

ŁUCZNICTWO W GNIEŹNIE, tradycje łucznicze sięgają z pewnością najstarszych form bractw kurkowych, zapewne także bractwa gnieźn. (→ Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Gn.), jednak początki współczesnego sportu łuczniczego datuje się na 2. poł. XIX w. i związane są one z działalnością „Sokoła". W Gn. sekcja łucznicza powołana została w KS Chrobry z inicjatywy instruktora F. Bereźnickiego w 1970. Pracę z młodzieżą rozpoczął on po zgromadzeniu sprzętu wyczynowego jeszcze w tym samym roku. W 1971 po intensywnym szkoleniu łucznicy gnieźn. wzięli udział w pierwszych zawodach. Wytypowały one grupę młodzieży, która wystartowała w pierwszym kroku łuczniczym. W kategorii chłopców zwyciężył K. Bereźnicki, a w kategorii dziewcząt A. Wojciechowska. Ta dwójka reprezentowała Gn. w telewizyjnym turnieju miast, w którym Gn. rywalizowało z Kaliszem. W 1971 Chrobry Gn. zajął 2. miejsce w młodzieżowej lidze wojewódzkiej, a 3. w klasyfikacji krajowej. W 1974 w rozgrywkach tych rewelacyjnie spisały się gnieźnianki: indywidualnie E. Lewicka sklasyfikowana była na 1. miejscu, a E. Waleńska na 2. miejscu. W 1977 łuczniczki Chrobrego awansowały do II ligi. W składzie tej drużyny znajdowały się: B. Wysocka, H. Hybza, E. Kowalska, E. Przybylska, B. Rokita i E. Lewicka. W czwórmeczu miast, między Poznaniem, Wrocławiem, Koninem a Gn., sukces odniósł J. Ciurlik, zdobywając 3. miejsce, a B. Rokita wygrała turniej miast. W rozegranych w Gn. mistrzostwach Polski seniorów B. Wysocka zajęła 6. miejsce, a J. Malczewski 7. miejsce. W 1987 w związku z problemami finansowymi sekcję rozwiązano.

ŁUKASZEWICZ KAZIMIERZ (ur. 23 II 1908 w Łopiennie, zm. 1941 w Oświęcimiu), archeolog. Syn Ludwika i Heleny Abramowiczówny. Absolwent Gimnazjum im. Bergera w Poznaniu (1930). Od 1934 był członkiem ekspedycji wykopaliskowej w Biskupinie, podjął jednocześnie studia prehistorii na Uniwersytecie Poznańskim. Uczestniczył w pracach wykopaliskowych w Gn., prowadzonych w latach 1936-38; opublikował nauk. opracowanie wykopanych przedmiotów żelaznych w monografii *Gniezno w zaraniu dziejów* (1939). W 1938 kierował przez pewien czas wykopaliskami na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, a następnie w osadzie bagiennej w Niestronnie (pow. mogileński). W tymże

roku odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi za udział w pracach wykopaliskowych w Biskupinie. W 1939 prowadził badania ratownicze w Gn. przy ul. Warszawskiej, na terenie dawnego cmentarza żydowskiego (stan. 21). W 1939 został asystentem w Muzeum Lubelskim. W 1941 aresztowany przez gestapo, wysłany do obozu w Oświęcimiu, gdzie zginął w grudniu 1941.

ŁUKASZEWKO, dawna osada młynarska, ob. osada wiejska należąca do okręgu Strzyżewo Paczkowe. Wzmiankowana w 1789. W latach 80. XIX w. liczyła 4 domy, 43 mieszkańców (26 ewangelików, 17 katolików), w tym 16 analfabetów. Ob. znajdują się tu 2 domy i XIX-wieczny wiatrak typu paltrok.

ŁYŻWIARSTWO W GNIEŹNIE, już w XIX w. próbowano uprawiać w Gn. łyżwiarstwo figurowe. Na zamarzniętej tafli jez. Jelonek panie i panowie przy dźwiękach muzyki dochodzących z kawiarni starali się kreślić koła i ósemki. Szczególnie kobiety dysponujące łyżwami „holenderkami" łączyły jazdę z podskokami i tzw. holendrowaniem. W latach 50. i 60. po rozegraniu meczów hokejowych przystępowano do amatorskich treningów jazdy figurowej. Łyżwiarstwem szybkim zainteresowała się młodzież gnieźn. w latach 70. i 80. Najlepsi reprezentowali Gn. na zawodach regionalnych i krajowych. G. Sykuła i E. Szmańda startowały nawet w finałach Centralnej Spartakiady Młodzieży w Zakopanem.

M

MACHATIUS FRANZ (ur. 7 VII 1821 w Grabowie w pow. Ostrzeszów, zm. 10 XI 1900 w Gn.), burmistrz Gniezna. Syn powiatowego królewskiego nadkontrolera. Stracił ojca, mając 10 lat. Do 1836 uczęszczał do szkoły elementarnej w Poznaniu, a następnie do 1837 do niem. wyższej szkoły obywatelskiej. W tym samym roku podjął pracę zawodową. Początkowo pracował jako prywatny sekretarz w biurze rzecznika Gierscha w Poznaniu, w latach 1842-45 w biurze radcy Boya w Sądzie Ziemiańskim w Poznaniu. W latach 1845-50 zatrudniony był w dyrekcji policji w Poznaniu. W 1850 jako biegle władający językiem pol. został skierowany przez rejencję pozn. na stanowisko tłumacza powiatowego do Środy. Od czerwca 1851 sprawował tam urząd komisarycznego burmistrza. Pod koniec tegoż roku wybrany jednogłośnie przez Radę Gminną na stanowisko burmistrza. W listopadzie 1852 wybrany na burmistrza Gniezna. Urząd objął 31 XII 1852 i pełnił go nieprzerwanie do końca 1895. Do 1865 kierował również gnieźn. policją. Członek honorowy gnieźn. Kurkowego Bractwa Strzeleckiego i wielu innych organizacji. W znacznym stopniu przyczynił się do rozbudowy i modernizacji miasta. W 1862 otrzymał zgodę władz na budowę w Gn. gimnazjum. Zabiegał o doprowadzenie do Gn. połączeń kolejowych, budowę wodociągu miejskiego i kanalizacji miasta, budowę gazowni i elektrowni miejskiej. Przyczynił się do powstania gnieźn. gimnazjum. Za zasługi dla Gn. 22 X 1895 otrzymał tytuł Honorowego Obywatela miasta. Miał syna Brunona, porucznika 4. Pułku Piechoty w Toruniu. Obecna ul. Stanisława Moniuszki w latach 1900-19 i 1939-45 nosiła nazwę: Machatiusstrasse.

MACIASZCZYK NARCYZ (ur. 17 VIII 1929 w Rogowie, zm. 15 II 1985 w Poznaniu), hokeista na trawie, wychowanek A. → Drzewieckiego, obrońca i pomocnik. Grał w drużynie Stelli, z którą wielokrotnie zdobywał mistrzostwo Polski. 50 razy występował w reprezentacji Polski (5 strzelonych bramek). Dwukrotny olimpijczyk (Helsinki 1952, Rzym 1960). Grał wspólnie z braćmi A., H. i J. Flinikami (→ Flinik Alfons), J. → Małkowiakiem, B. Pawlickim i R. → Marcem.

MACIEJ Z ROGOWA, inaczej Maciej Rogowczyk (ur. b.d., zm. 1665), cytrzysta, lutnista i flecista. W latach 1618-65 był muzykiem kapeli gnieźn. Uczył muzyki. W swoich czasach był cenionym instrumentalistą.

MACIEJEWSKA BOLESŁAWA (ur. 10 V 1913 w Gn., zm. 24 IV 2002 w Gn.), pedagog. Była uczennicą Gimnazjum bł. Jolenty, maturę i kwalifikacje pedagogiczne zdobyła w Toruniu. Pracowała w szkole w Trzebiczu k. Chełmży. W czasie wojny przebywała w Warszawie, gdzie brała udział w tajnym nauczaniu i konspiracji. Po zakończeniu wojny wróciła do Gn. Uczyła w szkołach podstawowych i średnich. Ukończyła studia hist. w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Krakowie. Szczególnie zaangażowała się w oświatę dorosłych. Od 1950 uczyła historii w → Liceum Ogólnokształcącym dla Dorosłych w Gn. Od 1957 do przejścia na emeryturę w 1972 pełniła funkcję dyrektora szkoły. Była bezpartyjną posłanką na Sejm III i IV kadencji.

MACIEJOWSKI BERNARD (ur. 1548 w Chodlu w ziemi lubelskiej, zm. 19 I 1608 w Krakowie), kardynał, biskup chełmski i krakowski, arcybiskup gnieźnieński. Syn kasztelana lubelskiego Bernarda Maciejowskiego oraz jego żony Elżbiety, córki kasztelana sanockiego Klemensa Kamienieckiego. Wywodził się z jednej z możniejszych rodzin ziemi lubelskiej, pieczętującej się herbem Ciołek. Wcześnie osierocony przez ojca, pozostawał pod opieką stryja, kasztelana sandomierskiego Stanisława Maciejowskiego. Początkowo obrał karierę świecką i dopiero w dojrzałym wieku poczuł powołanie do stanu duchownego. W latach 1563-66 uczył się w kolegium jezuickim w Wiedniu. Po powrocie do kraju otrzymał w 1572 chorążostwo koronne. W latach 1575-76 przebywał w Rzymie na dworze kard. Stanisława Hozjusza, z którym pozostawał później w bliskich kontaktach. Odznaczył się podczas wypraw moskiewskich króla Stefana Batorego w latach 1579-82, otrzymując w nagrodę starostwo borysławskie. Już podczas wojny podjął zamysł ufundowania kolegium jezuickiego i przeznaczenia na ten cel rodzinnych dóbr w Chodlu na Lubelszczyźnie. Pod wpływem Piotra Skargi kolegium umieszczono ostatecznie w Lublinie, powołano je

do życia w 1582. W kolejnych latach B.M. przeznaczył na jego rzecz dalsze darowizny. W 1582 zdecydował się ostatecznie na porzucenie kariery świeckiej, na co miały wpływ namowy S. Hozjusza i P. Skargi. Złożył starostwo borysławskie i wyjechał do Włoch. Studiował prawo oraz teologię w Padwie i Rzymie. Już z Włoch przesłał w 1583 rezygnację z urzędu chorążego koronnego. W trakcie studiów otrzymał w 1585 pierwsze beneficja kościelne: kanonię krak., dziekanię warsz. oraz kantorię gnieźn. (z tej ostatniej wkrótce zresztą zrezygnował). W 1586 przyjął święcenia kapłańskie i powrócił do kraju. Początkowo przebywał w Krakowie, podczas bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego królowa Anna Jagiellonka powierzyła mu administrowanie wakującą diecezją łucką (1587). Nowy król, Zygmunt III Waza, nominował go w tymże 1587 na biskupa łuckiego, na co szybko uzyskano zatwierdzenie papieskie. Rządy B.M. okazały się bardzo energiczne, położył on duże zasługi dla utrwalenia struktur organizacyjnych diecezji oraz wprowadzenia w życie zaleceń Soboru Trydenckiego. Planował powołanie seminarium diecezjalnego, czego jednak nie zdołał dokonać. Szczególnie gorąco zaangażował się w projekt unii z Kościołem prawosławnym. Popierany w tej kwestii przez zakon jezuitów, wytrwale dążył do porozumienia pomiędzy Kościołami, przekonując oponentów w Kościele zarówno katolickim, jak i prawosławnym. Zawarta w 1595 i ogłoszona w 1596 na synodzie w Brześciu Litewskim unia kościelna była w dużym stopniu dziełem B.M. W późniejszych latach działał aktywnie na rzecz realizacji jej postanowień. W 1597 Zygmunt III Waza wyznaczył hierarchę na biskupstwo wileńskie; pomimo zatwierdzenia papieskiego B.M. nie objął jednak tej godności. Zadecydował sprzeciw kapituły i możnowładztwa litewskiego. Nie powiodła się również próba ustanowienia B.M. koadiutorem z prawem następstwa u boku sędziwego abpa gnieźn. Stanisława → Karnkowskiego. Decyzja królewska z 1598 nie została zatwierdzona przez Stolicę Apostolską. Dopiero w 1600 B.M. awansował na wakującą stolicę biskupią w Krakowie – przeniesienie z Łucka zatwierdził papież Klemens VIII, a popierali je jezuici. Nowy biskup rozwinął w diecezji krak. energiczną działalność w duchu postanowień Soboru Trydenckiego. Jego list pasterski do duchowieństwa z 1601 stał się podstawowym w całej Polsce zbiorem zaleceń dla pracy duszpasterskiej, potwierdzonym oficjalnie przez Rzym w 1608. W 1602 biskup erygował w Krakowie seminarium diecezjalne, a w 1603 ogłosił pierwszy w Polsce kościelny indeks ksiąg zakazanych. Duża aktywność oraz poparcie króla i jezuitów przyniosły B.M. kapelusz kardynalski. Obdarzył go nim 16 VI 1604 papież Klemens VIII. Uroczystość wręczenia kapelusza odbyła się 27 XI 1604 w Krakowie, wbrew zwyczajowi przeprowadzania jej w Rzymie. Nowy kardynał zaczął wysuwać roszczenia do zajęcia pozycji najważniejszego dostojnika kościelnego w Polsce, przed prymasem i nuncjuszem papieskim.

Po śmierci abpa Jana → Tarnowskiego król mianował B.M. na wakującą stolicę gnieźn. (16 IV 1605). Elekcja przez kapitułę nastąpiła już 24 IV 1605, ale potwierdzenie papieskie wydano dopiero 31 VII 1606. Powodem zwłoki były nieudane ostatecznie zabiegi B.M. o równoczesne zatrzymanie biskupstwa krak. (były na to precedensy). Z nominatem krak. Piotrem Tylickim targował się następnie o sumę odstępnego, której żądał za ustąpienie z godności. Rządy w archidiecezji objął ostatecznie 15 IX 1606. Już jako arcybiskup przeprowadził synody w Łęczycy i Piotrkowie (1607). Stosunkowo krótki pontyfikat B.M. na stolicy gnieźn., który przypadł w dodatku na burzliwe lata rokoszu sandomierskiego, nie pozwolił arcybiskupowi na rozwinięcie szerszej działalności w archidiecezji. W testamencie przeznaczył jednak dla gnieźn. seminarium duchownego swój bogaty księgozbiór. B.M. był już przedstawicielem nowego pokolenia hierarchów kościelnych w Polsce, uformowanego w epoce potrydenckiej. Czując autentyczne powołanie do stanu duchownego, angażował się szczerze w duszpasterstwo i sprawy Kościoła. W odróżnieniu od biskupów z poprzedniej epoki w mniejszym stopniu zajmował się polityką. Pozostawał w dobrych stosunkach z królem Zygmuntem III Wazą, który powierzał mu niekiedy misje dyplomatyczne. Popierał plany interwencji zbrojnej w Rosji w obronie rzekomych praw Dymitra Samozwańca (jako biskup krak. udzielił mu w 1605 ślubu z Maryną Mniszchówną), licząc na możliwość rozszerzenia wpływów katolicyzmu w tym kraju. W trakcie rokoszu Zebrzydowskiego (sandomierskiego) starał się pośredniczyć pomiędzy dworem królewskim a szlachtą, w istocie popierał jednak króla. Po klęsce rokoszan pod Guzowem w 1607 dążył do szybkiego uspokojenia sytuacji.

Hierarcha utrzymywał liczny dwór, sprawował mecenat nad poetami i uczonymi, hojnie wspierał instytucje kościelne, szczególną opieką otaczał jezuitów. Przeznaczał też znaczące sumy na działalność charytatywną. Po śmierci pochowany został nie w Gn. (w którym zresztą nie rezydował), lecz w katedrze krak. na Wawelu. Spoczął w rodzinnej kaplicy, którą w latach 1603-08 polecił ozdobić nową polichromią.

MAĆKOWIAK EDMUND (ur. 9 XI 1887 w Poznaniu, zm. 31 XII 1942 w Oświęcimiu), prezydent Gniezna. Syn robotnika kolejowego Stanisława i Rozalii z d. Kordylewskiej. Przed wybuchem I wojny światowej był kierownikiem Centralnego Biura Obrony Prawnej Katolickiego Związku Robotników Polskich w Poznaniu. 1 VIII 1914 powołany do armii niemieckiej. Od 1 VII 1919 pracował jako komisarz obwodowy na obwód rokietnicki w pow. pozn., a następnie jako asesor w pozn. Urzędzie Wojewódzkim. Od maja 1929 do października 1929 burmistrz Kościana. 3 X 1936 wybrany przez Radę Miejską na prezydenta Gn. Obowiązki objął 24 X 1936. Na początku września 1939 opuścił Gn. Zginął w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu. Datę zgonu stwierdził Sąd Grodzki w Gn. postanowieniem z 12 VI 1946. Odznaczony 16 VII 1938 Złotym Krzyżem Zasługi. Z małżeństwa z Bogumiłą Ewą z d. Gostyniewicz miał dzieci: Bożenę Marię (ur. 31 XII 1918),

Mirosławę Urszulę (ur. 4 IX 1921) i Janusza Eligiusza (ur. 11 VII 1923).

MAKÓWKI zob. Miatki.

MALCZEWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Jarząbkowo, ob. 244 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 616,25 ha. Wzmiankowana w 1389. Dawna własność rodu Awdańców. Ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Odrowążu. Pod koniec XVIII w. własność Kaliszkowskiego. Do 1880 właścicielem był Władysław Poniński. W latach 80. XIX w. było tu 15 domów, 211 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 104 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MALCZEWSKI ADOLF IGNACY, Skarbek-Malczewski (ur. 18 VI 1813 w Michalczy k. Kłecka, zm. 29 V 1887 w Trzemesznie), powstaniec listopadowy, działacz konspiracyjny w latach 1840-46, powstaniec 1848, archeolog amator. Syn Hipolita i Justyny Zarembianki. Uczęszczał do szkół średnich w Poznaniu i Warszawie. Aktywnie uczestniczył w powstaniu listopadowym, brał udział m.in. w walkach pod Arsenałem, w bitwie pod Grochowem, Dębem Wielkim, Mińskiem i Ostrołęką; uzyskał awans na porucznika i Złoty Krzyż Virtuti Militari. Po krótkim pobycie na emigracji powrócił do Wielkopolski; w 1835 po śmierci ojca przejął dobra kruchowskie. Od 1840 aktywnie włączył się w działalność konspiracyjną pod egidą Towarzystwa Demokratycznego Polskiego; stał na czele najbardziej radykalnego skrzydła („frondy Malczewskiego"). Przygotowywał wybuch powstania w 1844, planował napady na arsenały i kasy pruskie w Gn. i Poznaniu. Po aresztowaniu i wypuszczeniu za kaucją kontynuował działalność spiskową. Od 1845 ściśle współpracował z L. Mierosławskim. Mianowany komisarzem pow. gnieźn., a następnie inspektorem płn.-wsch. powiatów nadzorował przygotowania do wybuchu powstania w 1846 – miał za zadanie opanować Gn. Ponownie aresztowany, został uwięziony w berlińskim Moabicie. Po odzyskaniu wolności wskutek berlińskiej rewolucji marcowej brał czynny udział w powstaniu 1848 w Wielkopolsce pod dowództwem L. Mierosławskiego. Uczestniczył m.in. w bitwie pod Miłosławiem; dowodził także zdobyciem Kcyni. Po upadku powstania nadal wspierał działalność konspiracyjną. Brał później także udział w akcjach społ. i charytatywnych na rzecz powstania styczniowego 1863 (w którym walczyli jego synowie). W majątku w Kruchowie prowadził amatorskie wykopaliska archeol. (częściowo wraz z Beyerem z Warszawy), dokonując spektakularnych odkryć (→ akwamanila z Kruchowa, resztki dworu i → kafle gotyckie, cmentarzysko „rzymskie"). Trudności finansowe doprowadziły w 1861 do utraty przez A.M. majątku kruchowskiego. Zmarł w biedzie i osamotnieniu, skłócony z rodziną. Utrzymywał kontakty m.in. z poetami T. Lenartowiczem i S. Duchińską, którzy dedykowali mu swoje wiersze, a także z L. Zienkowiczem. Pozostawił wspomnienia, częściowo publikowane.

MALENIN, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 177 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 305,77 ha. Wzmiankowana w 1399 jako Malenino. Wieś stanowiła dobra kościoła św. Jerzego w Gn. Ok. 1520 mieszkańcy Malenina oddawali dziesięcinę do kościoła św. Mikołaja w Witkowie. W XIX w., do ok. 1880, była własnością Koraszewskich. W latach 80. XIX w. było tu 18 domów, 170 mieszkańców (4 ewangelików, 166 katolików), w tym 76 analfabetów.

MALISZEWSKI JULIAN (ur. 1876 w Lubawi na Pomorzu, zm. 3 XI 1936 w Gn.), lekarz weterynarii, działacz społeczny, powstaniec wielkopolski. Szkołę średnią ukończył w Chełmie Pomorskim, w latach 1890-98 studiował w Akademii Medycyny Weterynaryjnej w Berlinie, gdzie uzyskał tytuł doktora weterynarii. W czasie studiów stworzył pol. organizację młodzieżową filomatów w Berlinie i na Pomorzu, gdzie krzewił wiarę w niepodległość Polski, promował towarzystwa naukowe Polaków. W 1891 za demonstracyjne wystąpienia pol. młodzieży skazany na karę więzienia. Praktykę zawodową odbył w Radzyniu Chełmińskim i Inowrocławiu, skąd był zmobilizowany do wojska pruskiego. Przebywał na froncie zachodnim i wschodnim I wojny światowej. W czasie powstania wielkopolskiego jako ochotnik w stopniu porucznika brał udział w wyzwoleniu ziemi inowrocławskiej, potem w stopniu majora w Dywizji Strzelców Wlkp. uczestniczył w oswobodzeniu Pomorza i w wyprawie na Kijów w 1920. Po przejściu do służby cywilnej od 1921 był powiatowym lekarzem weterynarii w Inowrocławiu i Działdowie. W latach 1925-36 był powiatowym lekarzem weterynarii w Gn. Pochowany na cmentarzu św. Piotra. Kondukt żałobny zasłużonego Polaka prowadził ks. mjr Mateusz → Zabłocki – powstaniec wielkopolski. J.M. odszedł jako wzór Polaka patrioty, którego najwyższym ideałem było dobro ojczyzny. Otrzymał medal „Za Wojnę 1919-20" oraz wysokie odznaczenia pułkowe.

MALLOW BOGDAN, lekkoatleta. Pochodził ze znanej gnieźn. rodziny. W 1920 jako biegacz na średnich i długich dystansach wygrywał wielkie biegi uliczne i stadionowe. Należał do wyróżniających się sportowców w Gnieźnie.

MAŁACHOWO KĘPE, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 91 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 236,69 ha. Małachowo powstało po karczunku Puszczy Mokowskiej. Początkowo była to jedna wieś Małachowo. Wzmiankowana w 1271 w dokumencie jako własność ziemianina Janusza, brata Wojsława ze Stawu. W wyniku podziału terytorium wsi uległo rozdrobnieniu. Właścicielami wsi w różnych okresach były rody: Gryfitów, Sokołów i Nałęczów. M. Kępe po raz pierwszy występuje pod datą 1352 jako własność Abrahama i Piotra. W XIV w. wieś dzieliła się na 6 części: Małachowo, Kępe, Wierzbiczany, Szemborowice, Szemborówko i Złych Miejsc. Pod datą 1439 występują Małachowo Krystkowe, a w 1533 Małachowo Filipie i Męcikowo.

Małachowo Kępe, wtedy Kępic (nazwa prawdopodobnie od staropolskiego imienia Kępa), występuje pod datą 1427. W latach 80. XIX w. właścicielem był W. Ulatowski. Wieś liczyła 8 domostw, 95 mieszkańców.

MAŁACHOWO SZEMBOROWICE, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 109 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 192,65 ha. Małachowo powstało po karczunku Puszczy Mokowskiej. Początkowo była to jedna wieś Małachowo. Wzmiankowana w 1271 w dokumencie jako własność ziemianina Janusza, brata Wojsława ze Stawu. W wyniku podziału terytorium wsi uległo rozdrobnieniu. Właścicielami wsi w różnych okresach były rody: Gryfitów, Sokołów i Nałęczów. M. Szemborowice wzmiankowane 1413. Nazwa pochodzi od imienia ówczesnego dziedzica – Sambora, który w 1426 był kasztelanem zbąskim i łowczym kaliskim. W XIV w. wieś dzieliła się na 6 części: Małachowo, Kępe, Wierzbiczany, Szemborowice, Szemborówko i Złych Miejsc. Pod datą 1439 występują Małachowo Krystkowe, a w 1533 Małachowo Filipie i Męcikowo. W latach 80. XIX w. wieś Małachowo Szemborowice, wraz z istniejącym jeszcze Małachowem Szemborówkiem, liczyła 150 mieszkańców zamieszkujących w 6 domostwach.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MAŁACHOWO WIERZBICZANY, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 234 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 305,7 ha. Małachowo powstało po karczunku Puszczy Mokowskiej. Początkowo była to jedna wieś Małachowo. Wzmiankowana w 1271 w dokumencie jako własność ziemianina Janusza, brata Wojsława ze Stawu. W wyniku podziału terytorium wsi uległo rozdrobnieniu. Właścicielami wsi w różnych okresach były rody: Gryfitów, Sokołów i Nałęczów. M. Wierzbiczany wzmiankowane w 1397; wieś nazywała się pierwotnie Małachowo Wierzbięcice, od staropolskiego imienia właściciela Wierzbięty. W XIV w. wieś dzieliła się na 6 części: Małachowo, Kępe, Wierzbiczany, Szemborowice, Szemborówko i Złych Miejsc. Pod datą 1439 występują Małachowo Krystkowe, a w 1533 Małachowo Filipie i Męcikowo. W latach 80. XIX w. Małachowo Wierzbiczany stanowiło własność W. Ossowskiego. Wieś liczyła 12 domostw zamieszkałych przez 134 osoby.

MAŁACHOWO ZŁYCH MIEJSC, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 268 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 375 ha. Małachowo powstało po karczunku Puszczy Mokowskiej. Początkowo była to jedna wieś Małachowo. Wzmiankowana w 1271 w dokumencie jako własność ziemianina Janusza, brata Wojsława ze Stawu. W wyniku podziału terytorium wsi uległo rozdrobnieniu. Właścicielami wsi w różnych okresach były rody: Gryfitów, Sokołów i Nałęczów. Małachowo Złych Miejsc wzmiankowane w 1397; nazwa wsi pochodzi od nazwiska ówczesnego właściciela – Piotra Złemięso. Czasy od przełomu ery do roku 400 n.e. nazywa się okresem wpływów rzymskich. Cała ówczesna Słowiańszczyzna prowadziła ożywione stosunki handlowe z Rzymem. Z tego też okresu pochodzi odnaleziona w XIX w. w Małachowie Złych Miejsc figurka bogini → Izydy z Horusem z III w. n.e. Na terenie wsi znajduje się → grodzisko wczesnośredniowieczne zwane Łysą Górą (→ grodziska). W XIV w. wieś dzieliła się na 6 części: Małachowo, Kępe, Wierzbiczany, Szemborowice, Szemborówko i Złych Miejsc. Pod datą 1439 występują Małachowo Krystkowe, a w 1533 Małachowo Filipie i Męcikowo. W latach 80. XIX w. wieś Małachowo Złych Miejsc stanowiła dobro F. Żółtowskiego. Obejmowała 7 domostw wraz z 168 osobami.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MAŁECKA HALINA (ur. 7 IX 1922 w Sierakowie, zm. 20 XII 2002 w Wierzchucinie Królewskim), lekarz dentysta. Studia ukończyła 28 I 1950 w Akademii Medycznej w Łodzi. Dyplom lekarza dentysty uzyskała 21 X 1954. Pracowała w Miejskiej Przychodni Obwodowej w Gn. od 1 X 1959 do 31 VII 1966, później na terenie woj. bydgoskiego.

MAŁKOWIAK JAN (ur. 20 V 1919 w Niemczech, zm. 26 VIII 1991 w Gn.), hokeista na trawie, wychowanek A. → Drzewieckiego, obrońca. 10 razy występował w reprezentacji Polski. Uczestnik Igrzysk Olimpijskich w Helsinkach w 1952. Reprezentował barwy KS → Stella, z którą zdobywał tytuły mistrza Polski. Grał z: braćmi A., H. i J. Flinikami (→ Flinik Alfons), E. Czajką, R. → Marcem, N. → Maciaszczykiem i B. Pawlickim.

MAŁY SKANSEN, obszar o charakterze parkowym przy promowej przeprawie na Ostrów Lednicki, teren zagospodarowany od 1965, dziś otoczony drewnianą palisadą. Na obszarze skansenu znajdują się: wiatrak z 1585, przeniesiony z Gryżyny, XVIII-wieczny spichlerz z Majkowa, kopia chaty z Imielna oraz murowana kopia romańskiego kościoła św. Jana Jerozolimskiego z pozn. Śródki, drewniana stylizowana brama wjazdowa, a także drewniany budynek – tzw. rybakówka. W spichlerzu oraz w kopii kościoła organizowane są czasowe wystawy archeol. o tematyce nawiązującej do badań wokół jez. Lednica. Na teranie skansenu znajduje się przystań promowa, umożliwiająca przedostanie się na Ostrów Lednicki.

Brama wjazdowa do Małego Skansenu z lat 70. XX w. – symbol Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

Mały Skansen, wiatrak z 1585 r.

MARCIN (zm. ok. 1115), arcybiskup gnieźnieński. O pochodzeniu i młodości M. brak informacji. Zdaniem piszącego w XV w. Jana Długosza miał być pierwszym Polakiem na stolcu arcybiskupim w Gn., co jest jednak mało prawdopodobne. Samo imię również nie sugeruje pol. rodowodu arcybiskupa. Na tron gnieźn. wstąpił w 1092, po śmierci → Bogumiła I. Hipoteza o sprawowaniu w latach 1180-92 urzędu arcybiskupiego przez niejakiego Henryka jest bowiem słabo udokumentowana. M. objął godność z nominacji księcia Władysława I Hermana; możliwe, że był przybyłym z Zachodu mnichem (sugeruje to zwrot *senex fidelis* – w łacinie średniowiecznej mogący oznaczać mnicha – jakim określił go współczesny kronikarz Gall Anonim). W burzliwym okresie ostatnich lat panowania Władysława Hermana M. dochowywał wierności księciu, co wskazuje na jego związki z obozem księżnej Judyty, a być może również wojewody Sieciecha. W 1097 pośredniczył w ugodzie księcia z synami Zbigniewem i Bolesławem III Krzywoustym. Na jej mocy młodzi książęta otrzymali własne dzielnice, a Sieciech został usunięty z dworu. Po śmierci Władysława w 1102 arcybiskup pośredniczył z kolei w Płocku w sporze o podział skarbca ojcowskiego między Zbigniewem a Bolesławem Krzywoustym. W kolejnych latach M. okazał się wiernym stronnikiem księcia Zbigniewa, którego pokojowa polityka bardziej odpowiadała interesom Kościoła niż wojenne plany Bolesława Krzywoustego. Gdy w latach 1106-07 doszło do otwartego konfliktu między braćmi, M. opowiedział się po stronie Zbigniewa i w 1107 został internowany przez Bolesława Krzywoustego. Książę przewiózł arcybiskupa ze Spicymierza do Łęczycy i uwolnił dopiero po zajęciu Gn. W 1108 arcybiskup tylko dzięki szczęściu uniknął z kolei niewoli lub śmierci z rąk pogańskich Pomorzan, których zagon zaskoczył go w Spicymierzu. Po tym wydarzeniu M. zniknął z kart kroniki Galla Anonima, co sugeruje, iż jego pozycja znacznie osłabła po upadku Zbigniewa i opanowaniu całego kraju przez Bolesława Krzywoustego. Wysuwano przypuszczenia, że arcybiskup rzucił klątwę na księcia, gdy ten w 1110 lub 1111 sprowadził do kraju przebywającego w Niemczech Zbigniewa, a następnie polecił go zdradziecko oślepić (co doprowadziło do zgonu księcia). Bolesław Krzywousty odbył w ramach zadośćuczynienia uroczystą pokutę, pielgrzymując m.in. do Gn., brak jednak śladów udziału M. w tych wydarzeniach.

Pontyfikat M. charakteryzował się rozwojem majątku i struktur Kościoła gnieźn. W 1097 ukończono rozbudowę katedry gnieźn. i przeprowadzono jej ponowną konsekrację. Za czasów tego arcybiskupa pojawiły się też pierwsze wzmianki o kapitule. Nie wiadomo, jaki był stosunek arcybiskupa do misji legata papieskiego Gwalona, który ok. 1103 lub 1104 złożył z urzędu 2 biskupów pol. splamionych łamaniem prawa kanonicznego (nieprzestrzeganie celibatu, symonia). Z braku wiadomości o udziale M. w akcji Gwalona wnioskowano niekiedy o jego niechęci do reformy gregoriańskiej i widziano w nim obrońcę starych porządków w Kościele polskim. Wnioski te pozbawione są jednak podstawy źródłowej. Wiadomo natomiast, że M. odmówił złożenia przysięgi wierności papieżowi, argumentując swą decyzję tym, iż przysięgę taką złożył już swojemu księciu i nie może jej powtórzyć.

Nie wiadomo, kiedy dokładnie zmarł M. i kto objął po nim urząd arcybiskupi. Jan Długosz podał jako datę śmierci M. rok 1118, a jego następcą uczynił → Jakuba ze Żnina. Wiadomo jednak, że jeszcze w 1124 Jakub ze Żnina występował tylko jako prepozyt gnieźn. Następcą M. był więc arcybiskup nieznany z imienia, który godność objął zapewne ok. 1115, gdy papież Paschalis II zażądał od niego przysięgi obediencyjnej. Na tej podstawie historiografia wnioskuje, że abp M. zmarł właśnie w tym czasie.

MARCINIAK JACEK (ur. 28 II 1951 w Lubrańcu, zm. 5 II 2001 w Gn.), lekarz psychiatra, specjalista organizacji ochrony zdrowia. Studia na Akademii Medycznej w Poznaniu ukończył w 1975. Odbył studia podyplomowe w zakresie prawa administracyjnego, ekonomiki zdrowia i zarządzania na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, w Wyższej Szkole Bankowej w Poznaniu i Akademii Ekonomicznej w Warszawie. Od 1975 do 1990 pracował w Wojewódzkim Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka". W latach 1990-98 był dyrektorem Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej i głównym lekarzem wojewódzkim w Urzędzie Wojewódzkim w Poznaniu. Od 1 I 1999 pełnił urząd starosty gnieźn. W 1980 był inicjatorem i członkiem komitetu założycielskiego NSZZ „Solidarność". W latach 1990-98 przewodniczył Zarządowi Wielkopolskiej Unii Opieki Zdrowotnej. W latach 1989-93 zajmował także stanowisko członka Prezydium Wielkopolskiej Izby Lekarskiej.

MARTIN KARL (ur. 10 II 1841 w Poniecu w pow. Gostyń, zm. 24 III 1906 w Gn.), doktor, nauczyciel gimnazjalny. Urodził się w rodzinie protestanckiej. W 1862 ukończył gimnazjum w Lesznie, studiował w Berlinie

(dysertacja w 1866 pt. *De fontibus Zosimi*), był próbnym kandydatem w gimnazjum w Sulęcinie i Gn., gdzie w 1868 został nauczycielem. W latach 1873-89 był dyrektorem progimnazjum w Kępnie, a od 1 XII 1889 dyrektorem gimnazjum w Śremie, skąd 1 X 1895 powołano go na stanowisko dyrektora gimnazjum w Gn. Jego praca wiązała się przede wszystkim z reformami systemu szkolnego. Z jego inicjatywy zaprzestano od Wielkiej Nocy 1901 nauczania języka pol. w gnieźn. gimnazjum. W 1898 był przewodniczącym niem. komitetu wyborczego, od 1900 przewodniczącym miejscowej grupy niem. Ligi Morskiej, a także wiceprzewodniczącym Towarzystwa Upiększania oraz Niemieckiego Towarzystwa Sztuki i Nauki. Był członkiem synodu powiatowego i prowincjonalnego Kościoła ewangelickiego oraz członkiem komisji egzaminacyjnej dla kandydatów na studia teologii ewangelickiej przy Królewskim Konsystorzu w Poznaniu. Zmarł na apopleksję.

Lit.: E. Meyer, *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums zu Gnesen*, Gnesen 1913, s. 15-23, 54.

MARTINUS KLECCENSIS (żył na przełomie XVI i XVII w.), ksiądz, uczony, literat. Pochodził z Kłecka, we Włoszech studiował teologię i medycynę. Zasłynął jako jeden z pierwszych uczonych piszących w języku ojczystym. Znane są jego dzieła: *Obrona przeciwko morowemu powietrzu*, *Proca na ministry i na wszystkie heretyki*, *Zwierciadło saskie albo Magdeburskie*. W latach 1590-1606 pełnił funkcję plebana w Kłecku i przyczynił się do ostatecznego wykończenia nowego kościoła farnego pw. św. Jerzego i św. Jadwigi, który spalił się w 1510.

MARYAŃSKI ALEKSANDER (ur. 24 II 1845 w Gniewkowie, zm. 12 XI 1912 w Gn.), ksiądz, katecheta, kapelan, historyk Kościoła, publicysta. Uczęszczał do gimnazjum w Trzemesznie i w Poznaniu, gdzie zdał maturę. W latach 1866-70 studiował filozofię i teologię w Poznaniu i w Gn., gdzie przyjął święcenia kapłańskie. Był katechetą szkolnym w zakładzie wychowawczym ks. J. Koźmiana w Poznaniu. W 1873 jako kapelan sióstr sercanek udał się do Lwowa. Tam w latach 1874-78 redagował pismo „Bonus Pastor" oraz rozwinął działalność publicystyczną i pisarską. W 1897 powrócił do Gn. do parafii św. Michała. Anonimowo publikował w pismach: „Warta", „Przegląd Kościelny", „Dziennik Poznański", „Gazeta Kościelna". Napisał i wydał kilka książek o tematyce religijnej i historycznej. Był członkiem korespondentem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

MARYAŃSKI MODEST (ur. 15 VI 1854 w Trzemesznie, zm. 16 XI 1914 w Gn.), inżynier górnictwa, podróżnik, eksplorator złota, publicysta. Po ukończeniu gimnazjum w Trzemesznie wyjechał na studia do Akademii Górniczej w Berlinie. Na początku 1887 wyjechał do USA. Krótko przebywał w San Francisco. Trudne warunki materialne sprawiły, że zamierzał popełnić samobójstwo. Pracował jako robotnik na budowach oraz w fabryce kotłów parowych, a wreszcie jako górnik w kopalniach w różnych regionach USA oraz w Meksyku i Kanadzie. Po kilku latach pracy w kopalniach złota Cripple Creek w Kolorado otrzymał tam stanowisko inżyniera rzeczoznawcy. W 1893 wraz z 9 Polakami zakupił starą kopalnię w Quart Hill w Kalifornii, którą nazwał Consolidated Kosciuszko Mine, i zawiązał spółkę akcyjną w Chicago. W 1895 podróżował po Europie, zwiedził Hiszpanię, Włochy, Szwecję, Norwegię, a pod koniec tego roku był w Polsce, gdzie wygłosił odczyty na temat przeprowadzonych przez siebie prac geologicznych. W 1896 wyjechał do Australii, gdzie podczas badań geologicznych natrafił na bogate ślady tellurków złota i sklasyfikował ich odmiany. Dzięki wywiadowi przeprowadzonemu przez dziennik „The West Australian" zyskał rozgłos i dużą popularność. Jego odkrycia stały się powodem napływu kapitałów do zach. Australii. W 1897 podczas prac w Kalgoorlie odkrył jako pierwszy w zach. Australii rzadką rudę amalgamatu złota, znaną także jako ruda ortęci. Mimo że był przedstawicielem 3 bogatych kopalń i reprezentował świat biznesu, wykazywał duże zainteresowanie sytuacją bytową górników. Wywierał wpływ na Królewską Komisję ds. Górnictwa, by zmieniła system podatkowy i ustawodawstwo na korzyść robotników. Apelował o uruchomienie linii kolejowych do Mount Margaret i do Esperance Bay, jak również o zakupienie przez rząd świdrów diamentowych do badań geologicznych i szukania wody na dużych głębokościach. W 1898 nabył majątek ziemski nad rz. Hay i zatrudnił tam 16 pol. emigrantów. Jeszcze w tym samym roku założył kopalnię złota „Maryanski Syndicate". Pomimo znacznych kwot pieniężnych zainwestowanych – przez M.M. oraz pozyskanych przez niego partnerów – w rozbudowę kopalni nie przyniosła ona zapowiadanych zysków i w 1906 przestała działać. Jedynym dobrym rezultatem tego przedsięwzięcia był rozwój miasteczka Donnybrook i całego okręgu. To niepowodzenie sprawiło, że M.M. na stałe wyjechał z Australii i nigdy już nie wrócił na ten kontynent. W 1903 znalazł się ponownie w USA, gdzie uruchomił swoją nieczynną kopalnię „Kościuszko" w Kalifornii i przez następne 3 lata intensywnie ją eksploatował; zatrudnił wówczas blisko 20 górników. Wydobywano tam gł. tellurki złota z rudowego kwarcu. Wyniki ekon. nie były imponujące i ostatecznie kopalnia została oddana w dzierżawę (funkcjonowała do 1920). M.M. przeniósł się do wsch. części USA. Od 1906 był redaktorem tygodnika „Praca Polska". Od 1891 miał status członka korespondenta Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wzbogacił zbiory towarzystwa licznymi darami z zakresu geologii, botaniki, zoologii i antropologii, które zebrał w Ameryce Płn. i Australii. Pisywał artykuły dla prasy pol. w Poznaniu, Lwowie i Krakowie. Wydał drukiem 2 broszury: *Z kresów Ameryki Północnej* (1891) i *O emigracji – a w szczególności o emigracji polskiej w Stanach Zjednoczonych Północnej Ameryki* (1893), oraz przewodnik pol.-ang. i słownik pol.-ang. dla wychodźców pol. i przybyszów do USA i Kanady (1905). Z darów M.M. zachowało się dotąd w Polsce tylko 18 eksponatów, zdeponowanych obecnie w Zakładzie Paleozoologii PAN

w Poznaniu. Ostatnie miesiące życia spędził u rodziny Mąke w Gn. Został pochowany na cmentarzu Świętych Piotra i Pawła w Gnieźnie.

MARYSIN, wieś w gminie i parafii Niechanowo, ob. 163 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 212,14 ha. Wzmiankowana w 1907. W czasie powstania wielkopolskiego, w 1919, pod M. rozegrała się bitwa z zaborcą niemieckim.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MARZEC RYSZARD, hokeista na trawie, wychowanek A. → Drzewieckiego, pomocnik. 60 razy występował w reprezentacji Polski (8 strzelonych bramek). Dwukrotny olimpijczyk (Helsinki 1952, Rzym 1960). Wychowanek i zawodnik gnieźn. Stelli, z którą zdobywał tytuły mistrza Polski; później zawodnik Grunwaldu Poznań. Grał z: braćmi A., H. i J. Flinikami (→ Flinik Alfons), E. Czajką, J. → Małkowiakiem, N. → Maciaszczykiem i B. Pawlickim.

MATŁAWSKI CZESŁAW (ur. 8 IV 1922 w Kaliszu, zm. 24 XI 1996 w Gn.), wieloletni dyrektor → Państwowego Stada Ogierów w Gn., jeździec i sędzia sportowy. Po ukończeniu Liceum im. A. Asnyka w Kaliszu uczestniczył w służbie pomocniczej Wojska Polskiego we wrześniu 1939. W 1942 wywieziony do Niemiec, pracował jako masztalerz w Schönbecken pod kierunkiem Clemensa von Nagela. W 1945 pracownik biura stadniny w niem. Grabau. Powrócił do kraju, gdzie podjął pracę w Kwidzynie. Po 2 latach został skierowany do Gn., gdzie od 1950 przez 42 lata – najdłużej w Polsce – pełnił funkcję dyrektora Państwowego Stada Ogierów. Prowadził znaczącą hodowlę koni. W 1956 uzyskał tytuł inżyniera. W latach 1963-76 członek zarządu Poznańskiego Związku Hodowców Koni; następnie w latach 1983-96 członek zarządu Wielkopolskiego Związku Hodowców Koni. Działał w zarządzie Poznańskiego Okręgowego Związku Jeździeckiego oraz Polskiego Związku Jeździeckiego. Założyciel gnieźn. sekcji jeździeckiej Zrzeszenia Sportowego „Ogniwo". Zdobył pierwszy powojenny tytuł mistrza Polski w skokach przez przeszkody w 1953. Inicjator sportu zaprzęgowego cztero- i parokonnego w Polsce; wieloletni trener pol. kadry, sędzia zawodów w Polsce i za granicą. Współautor międzynar. przepisów zaprzęgowych jako członek Komisji Zaprzęgów Międzynarodowej Federacji Jeździeckiej. Uhonorowany w 1985 Krzyżem Komandorskim III klasy Orderu Odrodzenia Polski, w 1995 wyróżniony medalem wojewody poznańskiego „Ad Perpetuam Rei Memoriam".

MĄCZNIKI, wieś w gminie Gn., parafia Zdziechowa, ob. 114 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 308,3 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1357 potwierdzającym przynależność wsi do parafii Sokolniki. Dawna własność rodu Wszeradów, którzy w 1405 z bożogrobcami z Gn. zamienili tę wieś na Maleczyno i Broniewo. Mączniki pozostały własnością zakonu bożogrobców w Gn. do 1767. W latach 80. XIX w. było tu 20 domów, 202 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 66 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MĄKE LUDWIKA (ur. 3 VIII 1847 w Przylubiu, zm. 11 IX 1917 w Gn.), fotograf. W latach 1882-1915 prowadziła cieszące się ogromnym powodzeniem atelier. Wykonywała portrety mieszkańców Gn. i okolic. Fotografowała widoki miasta, jego architekturę i najważniejsze zabytki katedry gnieźn. i katedry poznańskiej. Zestawy fotografii sprzedawała w gnieźn. księgarniach. Jest autorką zdjęć widoków miasta zamieszczonych w albumie *Jubileuszowe Gniezno – 1897*, opublikowanym w 1899. Jej fotografie prezentowane na wystawie rolniczo-przemysłowej w Gn. w 1896 nagrodzono złotym medalem.

MĄKOWNICA, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 210 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 495,62 ha. Wzmiankowana w 1399. W dokumencie z tego roku Władysław Jagiełło nadał Mąkownicę klasztorowi w Lądzie. W latach 80. XIX w. wieś i folwark liczyły 22 domy, 240 mieszkańców (19 ewangelików, 219 katolików, 2 żydów), w tym 42 analfabetów; stanowiły własność Ossowieckich, liczyły 145 ha, znajdowała się tam cegielnia.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MEDAL KORONACYJNY, przyznawany przez prezydenta m. Gn. osobom, organizacjom i instytucjom wyróżniającym się w działalności społ., kult., edukacyjnej dla m. Gn. oraz w promocji miasta w regionie, kraju i za granicą. Medal wykonała firma „Metaloplast" z Bytomia wg projektu artysty plastyka W. Snopkiewicza. Ma kształt koła o średnicy 69 mm w drewnianym etui. Awers przedstawia zarys grodu piastowskiego z X w. z włócznią św. Maurycego w centralnym miejscu, z napisem „Gniezno – Pierwsza Stolica Polski". Rewers przedstawia wizerunki 5 królów pol., koronowanych w Gnieźnie.

MEDAL ODBUDOWY GNIEZNA, medal upamiętniający odbudowę Gn. po pożarze w 1819, wydany przez władze miejskie Gn. w 1823 jako dowód wdzięczności mieszkańców za znaczącą królewską pomoc w odbudowie miasta. Wybity został w Berlinie, w zakładzie medalierskim Gotfryda Bernarda Loosa, wg pomysłu Tadeusza Wolańskiego, landrata inowrocławskiego. Rytownikiem medalu był berliński medalier Fryderyk Antoni Koenig. Egzemplarz wytłoczony w złocie został osobiście wręczony królowi Fryderykowi Wilhelmowi III w Berlinie przez T. Wolańskiego, który wygłosił przy tym dziękczynną przemowę w imieniu mieszkańców Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Inne egzemplarze, wybite w brązie, należą ob. do rzadkości. Awers: klęcząca postać kobieca, symbolizująca Gn., ściska dłoń ubranego w rzymski strój króla, uskrzydlona postać kobieca wkłada mu na głowę wieniec. U dołu drobny napis

Od lewej: medal pamiątkowy odbudowy Gniezna z 1823 r., awers i rewers; Medyczne Studium Zawodowe w Gnieźnie

Internat Medycznego Studium Zawodowego w Gnieźnie

w 2 wierszach: WOLAŃSKY. INV. – G. LOOS DIR./ F. KÖNIG FEC. W otoku napis: GNESNAM VETVSTAM A. DL. A LECHO FVNDATAM FLAMMIS A. MDCCCXIX. ABSVNTAM. FRIDERICVS GVILIEMVS III. LIBERALITER RESTITVIT [Prastare Gniezno w 550 r. przez Lecha założone, w 1819 r. pożarem zniszczone, Fryderyk Wilhelm III z hojnością odbudował]. Rewers: personifikacja Wielkiego Księstwa Poznańskiego wsparta na tarczy z ukoronowanym orłem, na którego piersi widnieje herb m. Gn. Postać kobieca dzierży w jednej ręce gałązki palmowe, a drugą składa ofiarę dziękczynną na ołtarzu z płomieni. Napis w łuku: RESTITVTORI i dalej mniejszymi literami w 2 wierszach u dołu: DIE III. AVGVST. A. MDCCCXXIII/ DEDICATVM [Odnowicielowi dnia 3 sierpnia 1823 dedykowane]. Brąz, średnica 59,7 mm, masa 100,6 g.
Najstarszy znany medal gnieźn., efektowny, na dobrym poziomie artyst., wykonany w stylu neoklasycystycznym. Jest to pierwszy przypadek umieszczenia herbu Gn. na medalu.

MEDYCZNE STUDIUM ZAWODOWE IM. DOKTORA KAROLA MARCINKOWSKIEGO. W 1963 powołano do życia 5-letnie Liceum Medyczne Pielęgniarstwa, którego inicjatorem, założycielem i pierwszym dyrektorem był dr Marian → Jaska. Zajęcia odbywały się w godzinach popołudniowych w SP nr 3. Od września 1964 szkoła dysponowała własnym internatem na 45 miejsc przy ul. św. Jana. W 1968 internat przeniesiony został do budynku po byłym szpitalu zakaźnym na Dalkach. W 1974 z inicjatywy dra Franciszka → Buriana, posła na Sejm RP, utworzono pomaturalne Medyczne Studium Zawodowe – Wydział Położnych, które działało do 2002; ukończyło je 545 położnych. W 1978 szkoła otrzymała własną siedzibę – budynek z 1863 po byłym LO im. Bolesława Chrobrego, którego adaptacja w związku ze złym stanem technicznym pochłonęła duże nakłady finansowe. Znacznej pomocy i zaangażowania społecznego udzieliła Jednostka Wojskowa 1125 oraz gnieźn. zakłady pracy. W 1984 patronem szkoły został dr Karol Marcinkowski. W 1987 decyzją głównego lekarza wojewódzkiego powołano Zespół Szkół Medycznych, w którego skład wchodziło Medyczne Studium Zawodowe – Wydział Położnych i Liceum Medyczne Pielęgniarstwa. W 1996 nastąpiła kolejna zmiana – decyzją Zarządu Wojewody Poznańskiego Zespołowi Szkół Medycznych nadano nazwę Medyczne Studium Zawodowe im. dra K. Marcinkowskiego. W 1996 szkoła otrzymała nagrodę II stopnia w konkursie „Na Najlepszego Użytkownika Obiektu Zabytkowego za Rok 1995", organizowanym przez ministra kultury i sztuki oraz generalnego konserwatora zabytków.
Internat, zwany Gnieźnieńską Perełką, zbudowany został z inicjatywy pracownika szkoły – Zofii Gąsiorek. Inicjatywę poparł Henryk Abramczyk, przewodniczący komitetu rodzicielskiego, wraz z członkami prezydium – Władysławem Staszewskim, Heleną Kozubińską i Janiną Witucką. W 1984 wysłali oni do władz polit.-administracyjnych prośbę o wyrażenie zgody na realizację budowy. W 1985 powołano Społeczny Komitet Budowy Internatu. Przewodniczącym został dr M. Jaska, zastępcą M. Górny, skarbnikiem J. Stępak, sekretarzem S. Jeliński, a pełnomocnikiem Z. Gąsiorek. Kamień węgielny w obecności licznie zebranych gości ze świata nauki, polityki i społeczności szkolnej wmurowany został 12 V 1990 przez wiceministra zdrowia Krystynę Sienkiewicz, a poświęcił go ks. bp Bogdan Wojtuś. Projekt architektoniczny wykonał inż. Jerzy Wróbel, pracownik biura projektów Unipol-Projekt z Poznania. Obiekt został dopasowany do gnieźn. Starówki zgodnie z wymogami wojewódzkiego konserwatora zabytków Marii Strzałko. Inicjatywę i dokumentację zatwierdził Marian Górny, ówczesny prezydent m. Gniezna, wicewojewoda Edward Sikora oraz wizytator szkół medycznych Halina Ławniczak. Społeczny komitet czynnie wspierali: posłowie na Sejm RP: Wiesława Ziółkowska, Witold Chmielewski, Bożena Urbańska, Krystyna Łybacka, Krystyna Sienkiewicz, oraz Wojciech Guglas, Katarzyna Koronka, Małgorzata Znamirowska, Andrzej Madej, ks. Andrzej Ruta, Roman Bednarski i Gabriela Rembisz z Poznania. Przez sprzedaż cegiełek czynnie do wspar-

cia budowy włączyła się młodzież i społeczność szkolna. W Międzynarodowy Dzień Pielęgniarki, 12 V 1995, minister zdrowia Jacek Ryszard Żochowski oddał internat do użytku młodzieży podczas I Międzynarodowego Kongresu Edukacji w Pielęgniarstwie „Zdrowie przez Edukację". Budynek poświęcił ks. bp B. Wojtuś. Kongres odbył się pod honorowym patronatem Akademii Medycznej w Poznaniu, organizatorem byli prof. Laura Wołowicka, dziekan Wydziału Pielęgniarstwa i Nauk o Zdrowiu, szkoła i Społeczny Komitet Budowy. Wzięło w nim udział ponad 200 osób z całej Europy. Inicjatywę budowy internatu dla szkoły medycznej poparł również prymas Polski kard. Józef Glemp, który osobiście przybył na plac budowy w 1991.
Społeczny Komitet Budowy i szkoła otrzymali nagrodę Złoty Trzos za najładniejszą budowlę oświatową w woj. poznańskim. Na zakończenie działalności Społeczny Komitet Budowy ufundował sztandar oraz pomnik patrona szkoły, odsłonięty przez wojewodę Włodzimierza Łęckiego, M. Jaskę i Ł. Rzadkiewę (dyrektora szkoły) i poświęcony przez ks. bpa Stanisława Gądeckiego. Również witraż zamontowany na półpiętrze, wykonany przez firmę Bardońska z Poznania, ufundowany został przez komitet. Wybite zostały także wg projektu Krzysztofa Burgharda medale pamiątkowe z podobizną patrona szkoły z jednej strony i z zabytkowym budynkiem szkoły z drugiej strony. Pięćdziesiąt medali wręczono osobom za czynną pomoc społeczną i finansową.
Kolejnymi dyrektorami szkoły byli: M. Jaska (1963-66), Eugenia Dąbrowska (1966-75), Dorota Drela (1975-90), Łucja Rzadkiewa (1990-2006), Elżbieta Kabzińska (od 2006).

MELLER MARIAN (ur. 29 IX 1936 w Gorzuchowie, zm. 3 III 2005 w Gn.), nauczyciel, sportowiec, przewodnik PTTK, działacz społeczny. Syn rolnika Wincentego i Praksedy z d. Kujawskiej. W 1944 wywieziony z rodziną do Niemiec; po powrocie do kraju ukończył w 1955 Liceum Pedagogiczne w Wągrowcu, w 1963 został absolwentem Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie z tytułem magistra. W latach 1958-85 jako nauczyciel wychowania fizycznego pracował w Gn.: w SP nr 5, liceach Ekonomicznym i Medycznym. W latach 1958-65 był zawodnikiem piłki siatkowej Klubu Sportowego „Stella". W 1973 został przewodnikiem miejskim PTTK na woj. pozn.; w latach 1987-2004 był członkiem zarządu Koła Przewodników, w latach 1989-92 członkiem zarządu PTTK Oddział Gniezno, oprowadził 1172 wycieczki. W 1985 przeszedł na emeryturę; jako członek Związku Nauczycielstwa Polskiego prowadził Klub Nauczyciela, gdzie skupiało się życie społeczne. Do 1997 uprawiał lekkoatletykę i biegi długodystansowe, jazdę na rowerze i pływanie; był prezesem Klubu Biegaczy Długodystansowych oraz w latach 1990-2003 prezesem Towarzystwa Triathlonowego, zdobył tytuł wicemistrza Polski w triathlonie. Za pracę zawodową uhonorowany Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, posiadał złotą i srebrną Honorową Odznakę PTTK.

MEMORIAŁ PIĘŚCIARSKI BOLESŁAWA FLISIAKA, rozgrywany cyklicznie od 1994 dla upamiętnienia wspaniałego zawodnika, trenera i działacza pięściarskiego z Gn. (→ Flisiak Bolesław). Wykaz zwycięzców: 1994 – Paweł Galantowicz – Stella Gniezno, 1995 – Tomasz Wiertel – Stella Gniezno, 1996 – Tomasz Wiertel – Stella Gniezno, 1997 – Rafał Kudławiec – Stella Gniezno, 1998 – Krzysztof Rogowski – Sokół Piła, 1999 – Roman Sadowski – Stella Gniezno, 2000 – Michał Matusz – Stella Gniezno, 2001 – Łukasz Wydra – Zagłębie Konin, 2002 – Szymon Pogorzały – Stella Gniezno, 2003 – Szymon Pogorzały – Stella Gniezno, 2004 – Adam Malikowski – KS Gorzów Wielkopolski, 2005 – Roman Eichstadt – Stella Gniezno, 2006 – Mateusz Jankowski – Stella Gniezno.
Lit.: T. Tomkowiak, *Gnieźnieński boks od podszewki w latach 1927-2006*, Gniezno 2007, s. 113.

MENDYK JAN (ur. 19 V 1892 w Jaśle, zm. 27 I 1984 w Warszawie), lekarz weterynarii. Ukończył gimnazjum w Jaśle, w latach 1909-14 odbył studia zakończone doktoratem we Lwowie. W latach 1914-18 jako lekarz weterynarii został zaciągnięty do armii austriackiej. Od grudnia 1918 do 1919 brał udział w powstaniu wielkopolskim w okolicach Ostrowa Wlkp. jako lekarz weterynarii, awansował do stopnia rotmistrza. Organizował zakupy koni. W 1920 służył w 15. Pułku Ułanów Wielkopolskich. W 1922 był powiatowym lekarzem weterynarii w Żninie. W latach 1924-38 prowadził prywatną praktykę w Gn. W 1938 przeniesiony do Gdańska jako delegat Ministerstwa Rolnictwa. W czasie okupacji od 1939 brał udział w konspiracji Armii Krajowej. W 1940 aresztowany przez gestapo i osadzony na 10 tygodni w więzieniu na Pawiaku. Od 1944 uczestniczył w powstaniu warszawskim. W grudniu 1946 przebywał w Danii jako ekspert selekcji zwierząt. Po roku wrócił do kraju, pracował w instytucjach i firmach związanych z przetwórstwem mięsnym i standaryzacją zwierząt rzeźnych. W 1970 przeszedł na emeryturę i działał w organizacjach kombatanckich ZBOWiD. Mianowany majorem został odznaczony Krzyżem Oficerskim „Polonia Restituta". Pochowany na cmentarzu Powązkowskim w kwaterze powstańców.

MENNICA GNIEŹNIEŃSKA. Historia działalności m.g. sięga początków państwa polskiego. Dziś mennica jest konkretnym, stałym miejscem produkcji pieniądza monetarnego i papierowego oraz wszelkich papierów wartościowych. Zupełnie inaczej wyglądało to we wczesnym średniowieczu, kiedy to warsztat menniczy nie miał stałej siedziby i mógł funkcjonować w sposób objazdowy. Trudno więc określić miejsce emisji pierwszych monet polskich – związanych z okresem panowania Bolesława Chrobrego (992-1025). Najczęściej wskazywana jest Wielkopolska, w której warsztaty mincerskie z pewnością okresowo działały w centralnych grodach – w Poznaniu, Gieczu czy na Ostrowie Lednickim. Wśród tych grodów szczególne znaczenie przypisać należy Gnieznu – pierwszej stolicy Polski, miejscu koronacji władców

i przechowywania relikwii św. Wojciecha oraz siedzibie pierwszego arcybiskupstwa.
Najsłynniejszą, a zarazem najwcześniejszą monetą łączoną z m.g. jest denar Bolesława Chrobrego (→ denar Gnezdvn Civitas). Większość numizmatyków zgodna jest co do okoliczności wybicia tej monety – najpewniej upamiętniającej Zjazd Gnieźnieński w roku 1000. Biorąc jednak pod uwagę wcześniejsze spostrzeżenia, nie jest jednoznacznie rozstrzygnięta sprawa miejsca jej emisji. Umieszczenie na denarze nazwy miejscowości – Gnezdvn (Gniezno) może świadczyć o jej powstaniu w lokalnej mennicy, choć nie można wykluczyć innego miejsca emisji.
Kolejne łączone z Gn. monety powstały niemal 150 lat później – w czasach panowania Bolesława Kędzierzawego (1146-73). M.g. wyemitowała wówczas kilka rodzajów dwustronnych denarów, wśród których wystąpiły m.in. takie z postacią władcy (cesarza Fryderyka Barbarossy) na jednej stronie i imieniem księcia lub św. Wojciecha na odwrocie (denar upamiętniający hołd w Krzyszkowie złożony w 1157) czy z siedzącym księciem z mieczem na kolanach i głową św. Wojciecha w relikwiarzu oraz jego imieniem na rewersie (co miało upamiętniać odnalezienie głowy świętego w 1127 w Gn.).
Nieco inaczej wyglądały monety emitowane w czasach rządów Mieszka III (1173-77 i 1181-1202). Były to jednostronne monety – tzw. brakteaty (nazwa od *bractea* – blaszka), wybijane wówczas w bardzo cienkiej blaszce srebrnej. Wśród widniejących na nich wyobrażeń zarejestrowano np.: popiersie en face między wieżami, postać z mieczem, z napisem DVX MESICO, MISICO lub MIZICO. Część typów przedstawiała popiersie lub postać św. Wojciecha. W drugim okresie panowania na monetach Mieszka III zaczęły przeważać napisy w języku hebrajskim. Najprawdopodobniej więc Żydzi w owym czasie dzierżawili m.g. oraz niewątpliwie mieli duży wpływ na projektowanie samych stempli monetarnych. Napisy hebrajskie głoszą chwałę księcia (Mieszko król Polski), są też niekiedy słowami błogosławieństwa oraz podają nazwę miejscowości (Knezden, Gndz) i imię mincerza. Niektóre z wyobrażeń zostały zapożyczone ze scen z Drzwi Gnieźnieńskich.
Prawdopodobnie również książęta Władysław Laskonogi (1202-31) oraz Władysław Odonic (1202-39), za których panowania Gniezno było stolicą Wielkopolski, prowadzili tu działalność menniczą. Na dwustronnych denarach pierwszego z nich widniał na awersie wizerunek księcia, na rewersie zaś św. Wojciecha. Drugi z kolei – Władysław Odonic – powrócił do emisji monet jednostronnych. Na wybijanych w Gn. w latach 1229-33 brakteatach występowały niezrozumiałe dziś napisy oraz słabo widoczne portrety książęce.
Kolejne stulecia pozostają do dziś niewiadomą. Mimo znacznej liczby emitowanych monet nie zarejestrowano źródeł dotyczących działalności mennicy gnieźn. Dopiero w XIX, a szczególnie w pierwszych dziesięcioleciach XX w. zaczęły się rozpowszechniać tzw. pieniądze zastępcze, będące w pewnym zakresie odpowiednikiem legalnego pieniądza państwowego. Miały one ograniczony zarówno terytorialnie, jak i czasowo obieg, który odbywał się zwykle między np. pracodawcą a pracownikiem i sklepem należącym do pracodawcy. Począwszy od przełomu lat 1916 i 1917, na prośbę Gn. wybito w Norymberdze serię monet zastępczych o wartości 5, 10 i 15 fenigów. Na ich awersie widniał bogato zdobiony herb miasta. W 1918 wyemitowano na prośbę m. Gn. kolejną serię pieniędzy zastępczych w formie papierowych bonów o nominałach: 5, 20 i 50 marek niemieckich. Zawierały one numerację, wytłoczoną pośrodku pieczęć z herbem Gn., wokół której widniał napis: „Siegel der Stadt Gnesen". Wobec braku drobnej monety zdawkowej po odzyskaniu niepodległości pojawiła się w 1919 kolejna emisja gnieźnieńska. Były to drukowane w języku pol. zdawkowe pieniądze papierowe o wartości ½, 1 i 2 marek polskich, a szatę graficzną stanowiły herb i panorama Gn. z nazwą miasta.
Podobne zdawkowe pieniądze zastępcze emitowane były dla Spółdzielni Żołnierskiej 69. Pułku Piechoty w Gn. (1927), Spółdzielni Żołnierskiej 17. Pułku Artylerii Polowej w Gn. (1927/28), Kasyna Oficerskiego 69. Pułku Piechoty w Gn. (1934-36), Kasyna Podoficerskiego 69. Pułku Piechoty w Gn. (1933-39), Stołowni Podoficerskiej 17. Pułku Artylerii Lekkiej w Gn. (1933-39).
Na początku II wojny światowej w celu wsparcia mieszkańców Gn. wydrukowano w miejskiej drukarni bony o 3 nominałach: 50 gr, 2 i 5 zł. Widniał na nich herb Gn. Zostały one szybko wycofane przez władze okupacyjne i spalone na terenie magistratu.

MESABI, amatorski zespół muz., zał. w 1984 w Miejskim Ośrodku Kultury. W składzie znaleźli się: T. Biłan – gitara basowa, D. Pajkert – gitara i śpiew oraz A. Janka – perkusja. Okazjonalnie grali w nim na gitarze 9-letni wtedy S. Brzeziński i jego brat P. Brzeziński. Pod koniec 1984 braci Brzezińskich zastąpił gitarzysta R. Kosicki, który został w zespole do końca 1985. W 1986 nowym perkusistą został R. Matyska, a zamiast D. Pajkerta na gitarze grał S. Grajek. Opiekę artyst. nad zespołem sprawował znany muzyk jazzowy J. Mikołajczak. W tym okresie zespół grał najczęściej w Gn., a także w Poznaniu. Wystąpił m.in. na Miłosławskiej Wiośnie Muzycznej i podczas przeglądu w Sulęcinie. Ostatni koncert M. odbył się w październiku 1986. Zespół przestał istnieć na początku następnego roku. W 1993 próbowano reaktywować grupę pod nazwą MPFM93. Rok później zespół zagrał w Gn. podczas finału Wielkiej Orkiestry Świątecznej Pomocy. Muzycznym wzorcem dla zespołu były grupy Lady Pank i Oddział Zamknięty. W repertuarze miał także własne utwory, takie jak: *Mały*, *Bal czarownic*, *Libacja*, *Idź stąd precz*, *Ona wie*, *Milionerzy*.

METANOIA, amatorski zespół wokalno-instrumentalny, utworzony w parafii katedralnej przez ks. A. Januchowskiego w 1996 z części grupy Adonai, działającej w parafii św. Michała. Przez rok istniał pod nazwą Zespół św. Cecylii. Debiutancki koncert zespołu odbył się w 1997 w ramach Tygodnia Kultury Chrześcijańskiej w Trzemesznie. W skład zespołu wchodzą ucznio-

wie i studenci gnieźn. szkół. W różnych okresach byli to m.in.: T. Czaja – saksofon, W. Burghard – gitara basowa, F. Burghard – gitara, M. Brenk – gitara, Ł. Pacholski – perkusja, E. Stroiwąs – skrzypce, M. Szczepaniak – flet poprzeczny, śpiew, J. Bilicka – flet poprzeczny, M. Jóźwiak – flet, D. Kabaciński – skrzypce, K. Przyborska – śpiew, P. Kuczyńska – śpiew, M. Gano – śpiew, M. Owczarzak – śpiew, A. Stefańska – śpiew, M. Kabacińska – śpiew, M. Smolarek – śpiew, M. Szczygieł – śpiew, A. Draheim – śpiew, M. Ptak – śpiew, A. Januchowski – instrumenty klawiszowe. W 1999 M. wydała płytę *Szukam Cię* z piosenkami adwentowymi, skomponowanymi przez ks. A. Januchowskiego. Drugą płytą było *Domowe kolędowanie* (2000) z kolędami i piosenkami bożonarodzeniowymi z repertuaru wykonawców muzyki popularnej. W jej nagraniu wykorzystano organy katedralne. Zespół wydał też płyty: *Aniele, przy mnie stój...* (2001), *Domowe kolędowanie II* (2003) i *Metanoia Live* (2007). Występował podczas wielu uroczystości w Gn., m.in. podczas mszy św. w Niedzielę Palmową w 2005 (do której przygotował oprawę muz.), transmitowanej przez TV Polonia.

METHNER JULIUS (ur. 1825 w Lesznie, zm. 8 II 1891 w Gn.), doktor, nauczyciel gimnazjalny. Uczęszczał do gimnazjum w Lesznie, studiował we Wrocławiu i przez 15 lat pracował jako nauczyciel gimnazjalny w Lesznie. W 1863 został pierwszym dyrektorem gimnazjum w Gn. Nauczał tutaj języka greckiego i niem. w klasach wyższych, popierał nauczanie gimnastyki. W ramach kulturkampfu musiał wprowadzić nauczanie religii w języku niem. we wszystkich klasach. Rozbudowywał gimnazjum i kierował nim przez 28 lat, do swojej śmierci, która nastąpiła krótko przed planowanym przejściem w stan spoczynku (1 IV 1891). Za swoje zasługi został odznaczony 14 I 1891 Orderem Orła II klasy z Mieczem. Dzieła: *De praepositionum Graecarum natura et usus* (Diss. Breslau, Lissa 1848), *Die ersten 25 Jahre des Gymnasiums zu Gnesen* (Schulprogramm 1888).

Lit.: E. Meyer, *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums zu Gnesen*, Gnesen 1913, s. 9-11, 51.

MIASKOWSKI FRANCISZEK SALEZY KAROL herbu Bończa (ur. 1739 w Pudliszkach, zm. 14 III 1816 w Otorowie), kasztelan gnieźnieński. Syn stolnika pozn. Kaspra i jego drugiej żony Joanny Malczewskiej. Jesienią 1760 mianowany szambelanem królewskim. Pod koniec panowania Augusta III otrzymał starostwo gnieźn. W 1764 jako poseł woj. kaliskiego podpisał elekcję Stanisława Poniatowskiego. Przystąpił do konfederacji barskiej w Wielkopolsce, ale nie brał w niej czynnego udziału. W 1770, po zajęciu Poznania przez Rosjan, ofiarował ros. pułkowi K. Rönnemu swe usługi w zwalczaniu konfederatów. Posłował na sejm rozbiorowy. Wszedł do delegacji sejmowej dzięki poparciu O. Stackelberga. Od 1775 aż do 1792 otrzymywał od ambasady ros. regularnie pensję w wysokości 400 dukatów. W 1776 dostał Order św. Stanisława, co wywołało oburzenie szlachty wielkopolskiej. W latach 1776-80 był członkiem Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej. W latach 1782-86 był ponownie członkiem Rady Nieustającej. 7 II 1786 otrzymał nominację na kasztelana gnieźn., w tymże roku otrzymał Order Orła Białego. Był jednym ze współtwórców konfederacji targowickiej. W maju 1792 przebywał w Elizabetgradzie, gdzie spotkał się m.in. ze Szczęsnym Potockim. Tam podpisał akt konfederacji. W 1793 przestał przedstawiać dla Rosji jakąkolwiek wartość i wstrzymano mu wypłacanie pensji. Żonaty od 1761 z Katarzyną z Miaskowskich, rozwiódł się przed 1777, mieli ośmioro dzieci, z których wieku dojrzałego dożyły trzy córki.

MIASTA PARTNERSKIE GNIEZNA, miasta zagraniczne, które na podstawie umów podjęły stałą współpracę z Gn. Współpraca ta obejmuje wiele płaszczyzn. Od kulturalnej (koncerty, wymiana chórów, wystawy), przez gospodarczą i handlową (kontakty przedsiębiorców), po oświatową i sportową (wymiany młodzieży). Dodatkowe aspekty partnerstwa to współpraca straży pożarnej, organów ochrony środowiska, udział oficjalnych delegacji w ważnych dla poszczególnych miast imprezach i uroczystościach. Gn. stara się o włączenie do międzynarodowego programu MECINE (sieć miast średniej wielkości w Europie).

Anagni, miasto w środkowych Włoszech, w regionie Lacjum, na płd. wschód od Rzymu, liczące ok. 25 tys. mieszkańców (2002). Osada ludu Herników, od 306 p.n.e. pod panowaniem Rzymian, rezydencja cesarzy: Marka Aureliusza, Kommodusa, Septymiusza Sewera i Karakalli. Od ok. 450 siedziba biskupstwa. W 877 zdobyte przez Arabów. W średniowieczu stało się centrum międzynar. życia polit., miejscem walki o inwestyturę. W latach 1061-1303 było oficjalną rezydencją papieży; miasto pontyfikalne Innocentego III, Grzegorza IX, Aleksandra IV i Bonifacego VIII. Zabytki to przede wszystkim: pozostałości antycznych obwarowań, katedra św. Marii (1074-1105), która zachowała swój prawie niezmieniony charakter lombardzko-romański, oraz pałac komunalny (1159-63), będący perłą architektury świeckiej. Oficjalną współpracę między Gn. a A. nawiązano 8 XI 1995. Polega ona przede wszystkim na wymianie młodzieży szkolnej. W kwietniu 2003 delegacja A. gościła na uroczystościach poświęconych św. Wojciechowi.

Esztergom (pol. Ostrzyhom), miasto w płn. części Węgier, położone nad Dunajem, liczące ok. 30 tys. mieszkańców, dawna osada celtycka i rzymska (Strigonium), od XI w. siedziba arcybiskupstwa, ważny ośrodek władzy królewskiej na Węgrzech, od 1526 pod panowaniem tureckim. Funkcjonuje tu przemysł maszynowy, ceramiczny, drzewny, spożywczy. E. jest portem rzecznym

i ośrodkiem turystycznym. Ma też status uzdrowiska, co wiąże się z występującymi na jego terenie źródłami wód mineralnych (m.in. leczenie chorób narządów ruchu). Najważniejsze zabytki E. to: pałac królewski Arpadów z X w. (później wielokrotnie przebudowywany), monumentalna klasycystyczna katedra z 1. poł. XIX w. z fragmentami pierwotnej bazyliki romańsko-gotyckiej i renesansową kaplicą Bakócza (początek XVI w.), domy mieszkalne z XVIII w. W E. odbywa się międzynar. festiwal gitarowy. Istnieje tu Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Węgierskiej. Współpraca partnerska nawiązana została 23 X 1994. Zaowocowała ona kontaktami z Polonią na Węgrzech i skierowaną pod jej adresem pomocą (zbiórki książek). W gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury powołano klub węgierski. Regularne są kontakty straży pożarnej obu miast.

Falkenberg, miasto na zach. wybrzeżu Szwecji, nad rz. Atran, między Malmö a Göteborgiem w hrabstwie Halusted, liczące ok. 19 tys. mieszkańców (w tym 0,9% Polaków). Pierwsze wzmianki na jego temat pochodzą z poł. XII w. Początkowo należało ono do Danii. Od 1645 F. przeszedł w ręce Szwedów. Szybki rozwój miasta nastąpił w czasie rewolucji przemysłowej (XVIII-XIX w.). Najważniejszy zabytek to znajdujące się w dolnym biegu rz. Atran ruiny twierdzy (XII w.). Przeważa produkcja spożywcza. Dzięki znakomitym terenom wędkarskim i plażom jest to ważny ośrodek turystyczny. Corocznie odbywają się tu spektakle teatru otwartego „Vellarnas". W F. mieści się siedziba Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Szwedzkiej. Umowa partnerska podpisana została 29 X 1990. Współpraca między Gn. a F. rozwija się przede wszystkim w dziedzinie ochrony środowiska. Wymiana doświadczeń z zakresu pomocy osobom chorym i cierpiącym jest podstawą współpracy szkół o profilu medycznym obu miast.

Radiviliskis (pol. Radwiliszki), miasto na Litwie w płd.-wsch. części powiatu Siauliai, 180 km na płn. zachód od Wilna, liczące 55,2 tys. mieszkańców, w tym 0,5% Polaków (2002). Jest centrum administracyjnym okręgu zajmującego 163,5 tys. ha. Prawa miejskie uzyskało w 1567, o czym wspomina pierwszy zapis pochodzący z księgi podatkowej ziemskiej M. Downara-Zapolskiego. W 1687 Jan III Sobieski nadał miastu prawa handlowe. Przypuszczalnie nazwa miasta pochodzi od rodu szlacheckiego Radvilos, który rządził na tym terenie w latach 1546-1764. Od XVII do XIX w. miasto było wielokrotnie niszczone przez zarazy, wojny i głód. Podczas jednej z plag zarazy w latach 1708-10 zginęli wszyscy mieszkańcy. Okres najbardziej dynamicznego rozwoju rozpoczął się wraz z budową linii kolejowej w latach 1870-73 na trasie Liepaja – Romny z odgałęzieniem na Daugavpils. R. to region uprzemysłowiony (włókiennictwo, fabryka maszyn oraz elementów do urządzeń rolniczych i części do samochodów). Miasto jest prężnym ośrodkiem kulturalnym (zespoły folklorystyczne) i edukacyjnym (55 instytucji oświatowych). To miasto wielu wyznań – znajdują się tu: kościół ewangelicko-reformowany, ortodoksyjna kaplica, synagoga i kościół katolicki. Punktem pielgrzymek pol. i litewskich jest Góra Krzyży, na której mszę św. odprawiał papież Jan Paweł II podczas pielgrzymki na Litwę w 1993. Najważniejsze zabytki: kamienny wiatrak wzniesiony na pamiątkę wojny przeciw wojskom niem.-ros. (1919), drewniana dzwonnica w parafii bł. Maryi Dziewicy Niepokalanego Poczęcia (1878, po spaleniu zrekonstruowana w 1984), rzeźba bogini Nike Zwycięskiej autorstwa P. Mazurasa (odsłonięta w 1999), dworzec kolejowy. Ulubione sporty mieszkańców to szachy i modelarstwo. Symbolami miasta są: kolej żelazna, sitowie i czarne wróble. W pobliżu, w miejscowości Burbiskis (pol. Burbiszki), znajduje się pol. dwór szlachecki. W XIX w. był on własnością rodu Bożeńskich, którzy po I wojnie światowej musieli opuścić swoje włości. Po odzyskaniu przez Litwę niepodległości majątek ten został zwrócony, jednakże wysokie koszty utrzymania dworu i otaczającego go ogromnego (30 ha) parku spowodowały zrzeknięcie się własności na rzecz gminy. Na wiosnę w parku organizowany jest Festiwal Muzyczny Kwitnących Tulipanów. Pierwotny właściciel od 1960 mieszka w Gn. Nawiązanie kontaktów partnerskich nastąpiło w maju 2005.

Roskilde, miasto w Danii, na wyspie Zelandia, liczące ok. 50 tys. mieszkańców, port nad zatoką Roskilde Fjord. Zgodnie z podaniem R. zostało założone przez króla Ro. Król Harald Sinozęby, który wystawił kamień z napisem runicznym w Jelling, był właściwym założycielem miasta. Historyczne początki R. sięgają czasów wikingów (X w.). W średniowieczu R. było gł. rezydencją królów Danii (do początku XV w.). Ok. 1020 ustanowiono tu siedzibę biskupstwa. W 1268 R. uzyskało prawa miejskie. W 1658 miejsce podpisania traktatu szwedzko-duńskiego. Ob. jest ważnym ośrodkiem hutnictwa stali, przemysłu maszynowego, papierniczego, poligraficznego i spożywczego. W 1847 połączone zostało mostem kolejowym z Kopenhagą. W pobliżu R., na półwyspie Riso, znajduje się ośrodek badań jądrowych. Najważniejsze zabytki to: katedra romańsko-gotycka (XII w.) z grobami co najmniej 38 królów i królowych duńskich, wpisana na listę dziedzictwa kultury UNESCO, kościół St. Jörgen (XI w.), pozostałości 2 kościołów z XI w. (NMP i św. Wawrzyńca), ratusz (1883-89), tzw. Łuk Absaloma (XI w.) – pozostałość dawnej rezydencji biskupiej, w miejscu której zbudowano barokowy pałac królewski (1732-33). W pobliżu R. znajduje się zamek Ledreborg (1739) z kolekcją portretów w sali rycerskiej. 11 XII 1991 formalnie nawiązana została współpraca Gn. i R. W 1998 R. obchodziło ju-

bileusz 1000-lecia istnienia. W uroczystych obchodach uczestniczyli także gnieźnianie. W 2003 zrealizowano projekt partnerski „Good Meal". Organizowane są wspólne plenery plastyczno-fotograficzne przy współudziale gnieźn. MOK-u.

Saint-Malo, miasto w zach. Francji (Bretania), przy ujściu rz. Rance do kanału La Manche w zatoce Saint-Malo, uznawane za perłę turystyczną regionu, liczące ok. 50 tys. mieszkańców (2002). Nazwa miasta pochodzi od mnicha Maclow (Malo) z Galii (VI w.), który założył tu klasztor. W XII w. uzyskało prawa miejskie i stało się siedzibą biskupstwa. Znajdowało się w centrum zainteresowania książąt Bretanii. Po przyłączeniu do Francji (1491) nastąpił szybki rozwój S., związany z odkryciami geograficznymi (baza wypraw do Ameryki Płn.). Od XVIII w. zarysował się spadek znaczenia portu. Miasto zostało poważnie zniszczone w czasie II wojny światowej. Ob. jest to międzynar. port handlowy, rybacki i pasażerski. Występuje tu przemysł rybny, elektrotechniczny i chemiczny. W S. zbudowano pierwszą w świecie elektrownię pływową (1966). S. jest znanym ośrodkiem turystycznym. Najważniejsze zabytki miasta to: katedra św. Wincentego (XII-XVIII w.), zamek (XV-XVII w.), ratusz, biblioteka, mury obronne z bramami i bastionami (XII-XIV w., odbudowane w XVIII w.) oraz domy mieszkalne (XVII-XVIII w.). Na pobliskiej wyspie Grand-Be znajduje się grób wielkiego pisarza romantycznego F.R. Chateaubrianda. Stałe kontakty między Gn. a S. istnieją od 1990, nie ma jeszcze jednak oficjalnego aktu współpracy partnerskiej. Współpraca opiera się na wspólnym udziale młodzieży w życiu sport. obu miast oraz kontaktach międzyszkolnych. Dzięki tym kontaktom w SP nr 12 w Gn. odbywa się nauka języka francuskiego.

Siergijev Posad (pol. Osada Siergieja), miasto leżące 65 km od Moskwy, liczące 113,5 tys. mieszkańców (2002), centrum duchowe prawosławnej Rosji. Na przełomie XIV i XV w. wokół monasteru troickiego stworzonego przez bł. Siergieja powstały pierwsze osady: Kokujewo, Panino i Klementowo. W 2. poł. XVI w. klasztor przekształcono w kamienną carską warownię, w 1744 wyniesiony przez carycę Katarzynę II do tytułu ławry. W 1772 nadano wolnemu obszarowi wokół klasztoru nazwę Siergijew. W 1865 dociągnięto linię kolei żelaznej dla pielgrzymów. Rozpoczęto produkcję w manufakturze słynnych zabawek matrioszek. W latach 1919-46 klasztor był zamknięty. Miasto zmieniało wielokrotnie nazwę: 1919 – Siergiejev, 1930 – Zagorsk, 1991 – ponownie Siergijev Posad. Najważniejszym zabytkiem jest Ławra Troicko-Siergijewska. 26 IX 2007 podczas obrad XII sesji Rady Miasta Gn. podjęto uchwałę o nawiązaniu współpracy, która będzie dotyczyć spraw gospodarczych, rozpowszechniania dorobku kulturalnego, projektów edukacyjnych, wymiany sport. i turystycznej.

Speyer (pol. Spira), miasto w zach. Niemczech, w Nadrenii-Palatynacie, położone nad Renem, liczące ok. 50 tys. mieszkańców (2001). Początki osadnictwa celtyckiego sięgają I w. p.n.e. Ok. 50 p.n.e. S. opanowane zostało przez Rzym. Stało się centrum osadnictwa germańskiego plemienia Nemetów. Status miejski uzyskało w I w. n.e. (Civitas Nemetum). W 496 zdobyte przez Franków, w 614 wzmiankowane jako siedziba biskupstwa. Z VI w. pochodzi pierwszy zapis współczesnej nazwy. Za czasów dynastii salickiej S. stanowiło jedno z centrów władzy cesarskiej w Rzeszy. W 1294 uzyskało status wolnego miasta Rzeszy. W latach 1526-1689 było siedzibą najwyższego sądu Rzeszy. W 1689 miasto na rozkaz Ludwika XIV zostało spalone. Po kongresie wiedeńskim S. włączono do Królestwa Bawarii, którego część stanowiło do 1945. W czasie II wojny światowej zostało w dużym stopniu zniszczone. Jest ośrodkiem turystycznym, gosp. i naukowym. Działa tu rafineria ropy naftowej, rozwija się przemysł maszynowy, chemiczny, elektroniczny, włókienniczy, spożywczy. S. jest portem śródlądowym. Istnieje tu kilka wyższych uczelni. Najważniejsze zabytki S. to: katedra romańska z XI w., przebudowywana od XVII do XIX w. (w krypcie znajdują się grobowce 4 cesarzy i 4 królów niem. z dynastii salickiej i sztaufickiej), XII-wieczna romańska mykwa – rytualna łaźnia żydowska, brama miejska (XIII w.), kościół św. Trójcy, ratusz oraz zabytkowe kamienice (XVIII w.). Umowa o partnerskiej współpracy z Gn. ratyfikowana została w 1992 przez prezydenta Gn. B. Trepińskiego i nadburmistrza S. Christiana Rosskopfa. Współpraca przejawia się w corocznym udziale członków klubu niem. (działającego od 2000 w gnieźn. MOK-u) w jarmarkach bożonarodzeniowych oraz święcie precla w Speyer. Młodzież sekcji i klubów sport. z Gn. uczestniczy w zawodach organizowanych przez władze Speyer. W kwietniu 2003 biegacze z obu miast wzięli udział w organizowanym w Gn. Biegu do Unii Europejskiej. Intensyfikuje się także wymiana nauk. i kulturalna.

Umań (pol. Humań), miasto w środkowej części Ukrainy, leżące w obwodzie czerkaskim, przy połączeniu rzek Kamionka i Umanka, liczące 91 tys. mieszkańców (1990). Początki osadnictwa sięgają okresu paleolitu, późnego brązu (scytyjskie kurhany). Od XII w. był terenem najazdów ludów mongolsko-tatarskich. Od XIV w. pod zwierzchnictwem Polski i Litwy. Pierwszy znany zapis nazwy „Umań" znajduje się w *Latopisie supraskim* z 1497. Sejm RP w 1609 podarował Umań i przyległe ziemie jako „pustynię" Walentemu Aleksandrowi Kalinowskiemu. W XVII w. w U. powstał pułk Koza-

ków (ok. 3000 żołnierzy) oraz silna pol. twierdza, która strzegła granicy przed najazdami Tatarów, zdobywana kilkakrotnie przez Kozaków, m.in. w 1768 podczas tzw. koliszczyzny. W latach 1670-74 siedziba hetmana Michała Hanenki, tymczasowa stolica prawobrzeżnej Ukrainy. Od 1793 w zaborze rosyjskim. Od XIX w., po przebudowie urbanistycznej, był jednym z centrów produkcji spożywczej, ważnym ośrodkiem kultury i nauki do I wojny światowej. Po II wojnie światowej rozwinął się przemysł maszynowy (obrabiarki), materiałów budowlanych, spożywczy. Najważniejsze zabytki: muzeum, monastyr ufundowany przez rodzinę Potockich w 1764, kościół parafialny Bogarodzicy (1. poł. XIX w.), hala targowa (2. poł. XVIII w.), Zofiówka (kompleks parkowy zał. przez Stanisława Szczęsnego Potockiego dla żony Zofii w 1796, ob. rezerwat dendrologiczny). U. to miasto wielokulturowe z widocznymi wpływami polskimi, litewskimi, ukraińskimi, żydowskimi i rosyjskimi. Miasto za pośrednictwem ambasady w Kijowie nawiązało w maju 2005 współpracę z Gn., które jest drugim pol. miastem partnerskim Umania.

Veendam, miasto w płn.-wsch. Holandii, leżące pomiędzy rzekami: Oude, Ooster i Westerdieg, liczące 29 tys. mieszkańców. Początki V. sięgają poł. XVII w. Była to osada przetwarzająca torf do uprawy ziemniaków. W XIX w. nastąpił rozwój przemysłu metalowego. W 1945 V. wyzwolone zostało przez żołnierzy 1. Dywizji Pancernej gen. Maczka. Najważniejsze zabytki to katedra oraz muzeum kolei wąskotorowej. W mieście działa chór polonijny „Grupa Polska". V. jest miastem partnerskim Gn. od 2 V 1990. We współpracy priorytet stanowi wymiana kulturalna i oświatowa. Współpraca gosp. dotyczy projektu zagospodarowania mieszkań komunalnych.

MIASTO URZĘDNICZE (Beamtenstadt), władze pruskie w celu wzmocnienia niemieckiego żywiołu narodowościowego w Gn. zwiększały liczebność ludności niem. przez sprowadzanie do miasta urzędników, nauczycieli, oficerów i podoficerów z głębi Niemiec. Mimo że ludność ta bardzo szybko opuszczała Gn., stało się ono silnym ośrodkiem administracyjnym i zyskało miano miasta urzędniczego.

Lit.: L. Trzeciakowski, *Rozwój kapitalistycznego miasta* (*1871-1918*), w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 529-585; idem, *Walka o polskość miast Poznańskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Poznań 1964.

MIATKI, dawniej osada, ob. w granicach wsi Gaj w gminie Witkowo. Zwane również Makówki. W latach 80. XIX w. liczyły 2 domy, 18 mieszkańców.

MIATY, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 295 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 709,14 ha. Opat klasztoru w Trzemesznie Menhat założył wieś w latach 1210-16. Wieś wzmiankowana w 1381, 1448, 1521 i 1580. W latach 80. XIX w. było tu 17 domów, 217 mieszkańców (11 ewangelików, 206 katolików), w tym 106 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MICHALCZA, wieś w gminie Kłecko, parafia Świniary, ob. 265 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 623,09 ha. Wzmiankowana w 1580, nazywała się wówczas Mychalcza. Stanowiła własność Bylinów-Szreniawiczów. W latach 80. XIX w. był to folwark liczący 327 ha, 9 domów, 100 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 41 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MICHALSKI JAN (ur. 6 II 1914 w Bydgoszczy, zm. 23 VIII 1989 w Poznaniu), biskup, uczestnik powstania warszawskiego, kurialista. W 1933 ukończył gimnazjum humanistyczne w Bydgoszczy. W latach 1933-39 studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym w Gn. i w Poznaniu. 3 VI 1939 przyjął święcenia kapłańskie. We wrześniu 1939 podjął pracę duszpasterską w Bydgoszczy, a w grudniu 1939 w Nakle, skąd w 1940 musiał uciekać przed aresztowaniem. W 1941 pracował w ukryciu w Inowrocławiu, Poznaniu i w Pleszewie. W latach 1942-45 przebywał w Generalnej Guberni, przeważnie w Warszawie, ukrywając się przed gestapo. Tam studiował prawo kanoniczne na konspiracyjnym Uniwersytecie Warszawskim, na którym uzyskał licencjat. Przyczynił się do powstania tajnej filii Wydziału Prawa Kanonicznego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Był tłumaczem i sekretarzem sufragana warsz. bpa A. Szlagowskiego. W czasie okupacji był kapelanem Armii Krajowej. Uczestniczył w powstaniu warszawskim. W 1945 wrócił do Gn., gdzie został notariuszem w Kurii Metropolitalnej i sekretarzem wikariusza generalnego oraz sądu duchownego. W 1946 uzyskał magisterium. W 1947 doktoryzował się na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim z prawa kanonicznego. W latach 1947-56 został mianowany obrońcą węzła małżeńskiego. W latach 1948-51 był rektorem kościoła św. Jana w Gn. Od 1950 był radcą kurii i przewodniczącym Komisji Prawnej. W latach 1951-56 był proboszczem parafii w Niechanowie. W latach 1953-77 pełnił funkcję sędziego prosynodalnego II instancji. W latach 1955-67 wykładał prawo kanoniczne i administracyjno-wyznaniowe w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gn. Jednocześnie najpierw asystował bpowi L. → Bernackiemu, a potem sam kierował odbudową i pracami nad regotyzacją katedry gnieźn. Sprawował nadzór nad konserwacją zabytków sakralnych oraz pomagał w budowie kaplic, kościołów i budynków kościelnych na terenie archidiecezji. W 1959 został mianowany kanonikiem gremialnym Prymasowskiej Kapituły Metropolitalnej. Od 1970 był jej prokuratorem, a od 1975 dziekanem. 22 X 1971 został obdarzony godnością prałata honorowego. W latach 1973-89 piastował funkcję wikariusza generalnego archidiecezji. 6 XII 1975 został

wyniesiony do godności biskupa tytularnego i sufragana gnieźn. W kurii przewodniczył Wydziałowi Gospodarczo-Budowlanemu oraz Wydziałowi Zakonnemu. Był członkiem Rady Nadzorczej Księgarni św. Wojciecha w Poznaniu i jej udziałowcem. W episkopacie Polski pełnił funkcję przewodniczącego Komisji ds. Duszpasterstwa Rolników, a także był członkiem Komisji Prawnej. Współorganizował kółka rolnicze. Sprowadzał maszyny rolne z Austrii i Niemiec. Jest zaliczany do grupy kanonistów polskich. Autor opracowań z zakresu prawa małżeńskiego. Celebrował liturgię i głosił kazania religijno-patriotyczne. W latach 1980-89 był orędownikiem związku NSZZ „Solidarność". W okresie stanu wojennego przechowywał w swoim mieszkaniu dokumenty i sztandary NZSS „Solidarność" z Bydgoszczy, Gn. i Wrześni. Bronił inwigilowanych i internowanych działaczy związku.

MIEDZIŃSKI FLORIAN (ur. 1900 w Gn., zm. 15 VIII 1982 w Poznaniu), dziennikarz, wydawca, działacz dziennikarskiego ruchu zawodowego. Uczestnik powstania wielkopolskiego. Pracę dziennikarską rozpoczął w gazetach śląskich: „Młodej Polsce", „Polaku" i „Kurierze Śląskim". Na przełomie 1929 i 1930 wyemigrował do Francji, gdzie wydawał i redagował prasę polonijną. Na obczyźnie przebywał 18 lat. Do kraju wrócił w 1948. Należał do grona założycieli „Gazety Poznańskiej", której pozostał wierny nawet po przejściu na emeryturę. Pracował też w Instytucie Zachodnim w Poznaniu. Zyskał sobie wielkie uznanie jako specjalista w dziedzinie polityki międzynar., a zwłaszcza problematyki niemcoznawczej. Drukował artykuły w „Gazecie Poznańskiej" i w innych dziennikach pozn., również w licznych czasopismach społ., polit., nauk. oraz w książkach (m.in. w *Wybitnych Wielkopolanach* i w *Dziesięciu wiekach Poznania*). Był wychowawcą kilku pokoleń dziennikarskich. Szokował środowisko nienagannymi manierami i elegancją (zawsze muszka pod szyją). Cechowały go: prawość, mądrość, tolerancja i ludzka życzliwość.

MIEJSKA RADA NARODOWA W GNIEŹNIE
1. Organ uchwałodawczy samorządu miejskiego w latach 1945-50. MRN sprawowała na swoim terenie kontrolę nad wszystkimi jednostkami pełniącymi funkcję administracji publicznej. Wybierani przez członków MRN przewodniczący, jego zastępca i trzech członków stanowili Prezydium rady. Organem wykonawczym i zarządzającym był wybierany przez MRN Zarząd Miejski, który w Gn. składał się z prezydenta, wiceprezydenta i członków. Funkcję przewodniczącego MRN w Gn. pełnił Stefan → Grotowski (1 III 1945-30 V 1950).
2. Organ władzy państwowej na terenie m. Gniezna utworzony na mocy ustawy z 28 V 1975, po zniesieniu pow. gnieźn. Jej kompetencje terytorialne ograniczały się do obszaru administracyjnego Gniezna. MRN wybierana była przez mieszkańców miasta na 4-letnią kadencję. Na czele MRN stał i reprezentował ją na zewnątrz przewodniczący. Funkcję przewodniczącego MRN w Gn. pełnili: Kazimierz Jankowski (12 VI 1975-17 IX 1981), Tadeusz Stachowiak (17 IX 1981-21 II 1983, formalnie do 26 VI 1984), Zygmunt Świerczyński (wiceprzewodniczący, p.o. przewodniczącego, 10 V 1983-26 VI 1984), Marian → Jaska (28 VI 1984-7 VI 1990).

MIEJSKA STACJA OPIEKI NAD MATKĄ I DZIECKIEM, placówka zorganizowana i otwarta w latach 30. XX w. w Gn. przy ob. ul. Sobieskiego. Sprawowała ona opiekę profilaktyczną nad dziećmi do lat 3 i nad kobietami ciężarnymi. Placówka finansowana ze środków publ., zatrudniała lekarzy (do 1939 dr Urbański, a po wojnie dr S. → Sławska-Taczakowa, dr R. → Krysiński), pielęgniarkę oraz położną. Stacja nadzorowała prawidłowy przebieg ciąży, prawidłowe żywienie dzieci, propagowała karmienie naturalne, sposoby zapobiegania chorobom niedoborowym (krzywica, anemia). Od 1948 działała kuchnia mleczna pod nazwą „Kropla Mleka", która wydawała mieszanki mleczne w butelkach, przyrządzane wg przepisu lekarzy (mleko w proszku było w owych czasach trudno dostępne). Stacja zajmowała się także rozdawnictwem w formie comiesięcznych przydziałów produktów żywnościowych (mąka, cukier, owoce, słodycze, budynie, płatki owsiane) dla najbiedniejszych i mających liczną rodzinę podopiecznych. Funkcjonowała ona także w czasie okupacji, kiedy prowadzona była przez Niemców. Zlikwidowano ją z początkiem 1953. Jej funkcje przejęła nowo utworzona Poradnia Dziecięca. Kuchnia „Kropla Mleka" działała kilka lat dłużej. Podobne placówki istniały w Kłecku, Witkowie i Czerniejewie.

MIEJSKA SZKOŁA HANDLOWO-PRZEMYSŁOWA (MSHP, Städtische Handels- und Gewerbeschule), jej budowę rozpoczęto wiosną 1899. MSHP otwarta została w 1901 w dwupiętrowym gmachu przy ul. Lipowej. Utrzymywana była przez miasto, korzystała także z dotacji władz centralnych. Prowadzono w niej kursy dla dziewcząt, chłopców i dorosłych. W 1920 w szkole uczyło 2 Polaków – W. Fischer i L. Gudawska. Po reorganizacji dyrektorem placówki został W. Fischer. Z tego okresu należy wymienić takich nauczycieli, jak: W. Rzeźniacki, B. Cendrowska, M. Preiss, K. Lewandowska, J. Dzioch, E. Łunkiewicz, M. Wróblewska. W szkole młodzież przygotowywała się do zawodów kupieckich i przemysłowych, a dziewczęta uczyły się krawiectwa, bieliźniarstwa i prowadzenia gospodarstwa domowego. W 1925 uczyło w niej 16 nauczycieli etatowych, 7 kontraktowych i 20 dochodzących. Szkoła podlegała Zarządowi Miejskiemu. Kolejne zmiany związane były z reformą szkolnictwa w 1932. Z utworzonej w 1932 Zasadniczej Szkoły Handlowej powstało w 1936 4-letnie Gimnazjum Kupieckie, przemianowane w 1939 na Miejskie Koedukacyjne Gimnazjum Kupieckie. W latach II wojny światowej w budynku szkoły mieścił się szpital wojskowy. Szkoła wznowiła pracę w lutym 1945, najpierw w gimnazjum przy ob. ul. Łubieńskiego, od września 1945 już w dawnym budynku. Organizację placówki powierzono W. Horodyskiemu. Szkoła, przystosowując się do ówczesnych wymogów oświatowych i społ.-gosp.,

Od lewej: Miejska Szkoła Handlowo-Przemysłowa, fot. od frontu z ok. 1901 r.; obecny Zespół Szkół Ekonomiczno-Odzieżowych, fot. od strony dziedzińca

nosiła nazwę Państwowy Zakład Kształcenia Administracyjno-Gospodarczy, później (od 1951) Technikum Handlowo-Gastronomiczne. W 1953 utworzono 4-letnie Technikum Handlowe i Technikum Gastronomiczne. Prócz tych szkół funkcjonowały również Zasadnicza Szkoła Handlowa i Zasadnicza Szkoła Gastronomiczna. W 1959 szkoła zmieniła nazwę na Technikum Ekonomiczne (5-letnie), powstało także 3-letnie Technikum Handlowe dla Pracujących. Od 1967 w gmachu przy ul. Chrobrego utworzono, obok działającego technikum, 4-letnie Liceum Ekonomiczne. Organizowano tam kursy 2-letnie, roczne i kwartalne. Lata 70. to kolejne zmiany wprowadzane w systemie kształcenia zawodowego. Na przełomie 1974 i 1975 połączone szkoły otrzymały nazwę Zespołu Szkół Zawodowych nr 1 w składzie: Liceum Ekonomiczne, Technikum Ekonomiczne – Wydział dla Pracujących, Zasadnicza Szkoła Zawodowa Dokształcająca nr 2 i Zasadnicza Szkoła Odzieżowa. 1 I 1993 szkoła otrzymała nową nazwę – Zespół Szkół Ekonomiczno-Odzieżowych. Szkoły gastronomiczne zostały przekazane Zespołowi Szkół Zawodowych nr 4. W roku szkolnym 1997/98 powstało 5-letnie Liceum Handlowe, a w roku następnym także 5-letnie Liceum Ekonomiczne. Wprowadzane zmiany łączyły się z nowymi programami nauczania i przedmiotami. Ob. młodzież kształci się w Liceum Profilowanym (profile: ekon.-administracyjny, zarządzanie informacją), technikum (technik ekonomista i technik handlowiec), Liceum Handlowym dla Dorosłych (technik handlowiec), Zasadniczej Szkole Zawodowej (krawiec i sprzedawca) oraz Szkole Policealnej (technik administracji, technik informatyk, technik odzieżowy, technik rachunkowości). Dyrektorami szkoły byli: W. Fischer (1920-39), W. Horodyski (1945-51), J. Kręgielska (1951-56), M. Rafiński (1956-74), K. Putz (1974-90) i J. Stachowiak (od 1990).

MIEJSKI OŚRODEK KULTURY. W kwietniu 1954 powstał Powiatowy Dom Kultury, który początkowo mieścił się przy ul. Mieszka I, później w pomieszczeniach kina Orzeł (ob. restauracja „Europejska") na ul. Dąbrówki. Wizytacje, instruktaż metodyczny i szkolenia to podstawowe formy działalności PDK w terenie. Rozszerzenie form pracy spowodowało przeniesienie placówki do budynku przy parku Kościuszki (ob. przedszkole). W 1972 PDK otrzymał nowe pomieszczenia przy ul. Łubieńskiego (wówczas J. Marchlewskiego), w którym działa do dziś. Zmieniono wtedy nazwę placówki na Gnieźnieński Ośrodek Kultury. Obiekt ten wymagał remontu, który trwał do 1980. Wtedy dom kultury otrzymał nazwę używaną do dziś – Miejski Ośrodek Kultury. Rada Miasta Gniezna na XX sesji, 27 II 2004, nadała placówce imię Klemensa → Waberskiego – kompozytora i pedagoga, gnieźnianina. Podstawą działalności MOK-u jest praca ze stałymi członkami w sekcjach i klubach. Uczestnikami działających klubów i sekcji są zarówno dzieci, młodzież, jak i dorośli. Uzupełnieniem działalności są organizowane przez MOK imprezy i usługi. W 51. sezonie kulturalnym działały w MOK-u m.in.: → chóry „Dzwon" i „Metrum", grupy taneczne, pracownie haftu artystycznego, gobelinu i malowania na szkle, klub radiestetów, → Gnieźnieńska Akademia Fotografii Amatorskiej (GAFA) i inne. W MOK-u działają dwie galerie: DUŻA, która kontynuuje tradycje działających w latach 1981-89 → Galerii A, B, C, oraz MAŁA, od 1989 w kawiarni Staromiejskiej. MOK współpracuje z innymi instytucjami kulturalnymi oraz władzami samorządowymi, m.in. koordynuje działania polegające na prezentacji → miast partnerskich. Średnio rocznie pracownicy MOK-u organizują ok. 300 imprez dla ok. 60 tys. osób.

MIEJSKI OŚRODEK KULTURY W GNIEŹNIE
im. Klemensa Waberskiego

Logo Miejskiego Ośrodka Kultury

MIEJSKIE GIMNAZJUM I LICEUM ŻEŃSKIE, założycielem i fundatorem Realnego Żeńskiego Gimnazjum w Gn. w 1919 był Bolesław → Kasprowicz, przemysłowiec i działacz społeczny. Szkołę umieszczono w budynku przy ul. Łubieńskiego, gdzie wcześniej mieściła się niem. Wyższa Szkoła Żeńska. Była to 2-pię-

Budynek II Liceum Ogólnokształcącego im. Dąbrówki

trowa kamienica z 11 salami, aulą, pokojem nauczycielskim, biurem dyrekcji i szatniami. Dr Czesław Frankiewicz powołany został na stanowisko kierownika zakładu. W związku z likwidacją gimnazjów realnych z początkiem roku szkolnego 1921/22 zmieniono nazwę szkoły na Gimnazjum Żeńskie. Prawdopodobnie wtedy dodano imię patronki bł. Jolenty. Ponieważ zarząd Gimnazjum Żeńskiego borykał się z poważnymi trudnościami finansowymi, Rada Miejska i magistrat przejęły szkołę w administrację miasta z początkiem roku szkolnego 1925/26. Aby poprawić bazę materialno-techniczną szkoły, dokupiono budynki przy ul. Łubieńskiego 5 i 6, które potem połączono i przykryto wspólnym dachem. Na mocy ustawy o reformie ustroju szkolnictwa w 1933 powstał nowy statut gimnazjum, w którym stwierdzono, że szkoła ma charakter „średniej szkoły ogólnokształcącej typu humanistycznego". W okresie do 1939 szkołą kierowali C. Frankiewicz (1920-24/25), Józef Korzeniowski (1925-26), ks. Leon Łagoda (1926-27) i Józefa Ziemska (1927-39). W pierwszym okresie działalności gimnazjum, tj. do 1939, działały w szkole kółka zainteresowań, m.in. Kółko Krajoznawcze im. A. Janowskiego, Liga Ochrony Przyrody, kółka historyczne, literackie oraz organizacje młodzieżowe, z najliczniejszym funkcjonującym od 1922 Kołem Młodzieży Polskiego Czerwonego Krzyża. Organizację harcerską reprezentowała w gimnazjum 2. Drużyna im. Emilii Plater. W 1928 powstała Sodalicja Mariańska. Szkoła wznowiła działalność 15 III 1945 jako Miejskie Gimnazjum i Liceum Żeńskie pod kierownictwem przedwojennej dyrektorki J. Ziemskiej. W lipcu tegoż roku przeprowadzono egzamin dojrzałości. Budynek szkolny był przebudowany, zniszczone zostały pomoce dydaktyczne i wyposażenie. W roku szkolnym 1948/49 szkołę przekształcono w ogólnokształcącą żeńską szkołę stopnia licealnego. W 1950 szkoła została upaństwowiona. Coraz rzadziej posługiwano się imieniem patronki bł. Jolenty. Od 1952 do szkoły przyjmowani byli również chłopcy. Kolejnymi dyrektorami placówki byli: Anna Wyrembek (1948-65), Stanisław Dukiewicz (1965-72), Teofil Mokracki (1972-85), Grażyna → Gawrych (1985-97), Robert Andrzejewski (1998-2003) oraz Danuta Bolińska (od 2003). 16 IV 1983 nadano szkole imię Dąbrówki. We wrześniu 2000 odbył się pierwszy uroczysty zjazd absolwentów z okazji 80-lecia istnienia szkoły. Szkoła w 2002 powiększyła się o nowoczesną halę sport. z zapleczem, sale lekcyjne oraz boisko ze sztuczną nawierzchnią.

MIELESZYN, wieś gminna, parafia częściowo Popowo Ignacewo, częściowo Łopienno, ob. 864 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 682 ha. Wzmiankowana w 1283. Od 1283 do 1. poł. XIV w. należała do parafii w Łopiennie, później do parafii w Sokolnikach. W 1. poł. XV w. właścicielem M. był Niemierza, który w latach 1414-26 toczył spór o dziesięcinę z proboszczem Łopienna. Pod koniec XVI w. dziedzicem wsi był Stanisław Jabłkowski, który wystawił drewnianą kaplicę z dwoma ołtarzami (w XIX w. już nie istniała). W latach 80. XIX w. było tu 10 domów, 225 mieszkańców (10 ewangelików, 215 katolików). Wieś była wówczas własnością Kazimierza Kalksteina. Majątek posiadał olejarnię i cegielnię. Ob. we wsi znajduje się wiele budynków należących niegdyś do tego majątku, m.in. kamienna stodoła z 1865 i budynek mleczarni z XIX w. Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Mapka z miejscowościami gminy Mieleszyn

MIELESZYN gmina, jako jednostka administracyjna powstała w 1975. Leży w płn. części pow. gnieźn. i graniczy z woj. kujawsko-pomorskim. Zajmuje obszar 99,2 km^2, zamieszkuje ją ok. 4100 osób. W jej skład wchodzi 19 wsi, w tym 15 sołeckich. Gmina ma charakter rolniczy. Funkcjonuje tutaj 5 placówek oświatowych: gimnazjum w Mieleszynie, szkoły podstawowe w Karniszewie, Łopiennie i Mieleszynie, przedszkole samorządowe w Mieleszynie wraz z filią w Mielnie.
Krajobraz gminy ma wyraźne cechy polodowcowe. 24% całego obszaru stanowią tereny leśne, a 3% powierzchni zajmuje 9 jezior wchodzących w skład Pojezierza Gnieźnieńskiego. Oprócz walorów turystycznych miejscowości gminy mają bogatą historię i interesujące obiekty architektoniczne. Znaleziska archeol. w różnych miejscach gminy świadczą o pradawnym osadnictwie na tym terenie. Np. w Borzątwi odkryto ślady kultury pomorskiej z ok. V w. p.n.e., m.in. kamienne skrzynie z resztkami kości, gliniane naczynia, gipsową formę do odlewania kul

oraz skarb srebrnych monet. W Dębłowie natrafiono na kamienny toporek ze schyłkowego neolitu, nóż z krzemienia i cmentarzysko z urnami z popiołem. Podobne znalezisko – 5 urn z przystawkami z okresu lateńskiego kultury łużyckiej – wydobyto w Dziadkowie. Ostatnie stanowisko archeol. zostało zlokalizowane nieopodal Popowa Podleśnego – odsłonięto tutaj grób skrzynkowy z okresu kultury pomorskiej (ok. 400 lat p.n.e.).
Herb gminy, został zatwierdzony uchwałą Rady Gminy w 1994. Swoją formą nawiązuje do piastowskiego rodowodu tych ziem oraz do powiązań hist. i terytorialnych. Na tarczy dwudzielnej w słup w prawej części na czerwonym polu znajduje się pół białego ukoronowanego orła. W lewej części na niebieskim polu umieszczony jest element herbu Łopienna, czyli pół łodzi z usytuowaną w niej pionowo buławą.

MIELNO, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Modliszewko, ob. 416 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1741 ha. Wzmiankowana w 1295. Była własnością Wczelów-Mieleńskich. W XVI w. stanowiła własność kościelną. Pod koniec XIX w. osadzono w niej 115 Niemców. Po reemigracji kolonistów niemieckich wszystkie gospodarstwa przeszły w ręce polskie. W pobliżu M. znajduje się pomnik upamiętniający ofiary hitleryzmu z czasów II wojny światowej. W latach 80. XIX w. majątek Mielno, do którego należały: Mielno folwark, Nowaszyce, karczma Biskupice (ob. nieistniejąca), cegielnia i leśnictwo, liczył 1170 ha, 20 domów, 311 mieszkańców (115 ewangelików, 196 katolików), w tym 97 analfabetów. W latach międzywojennych wieś należała do Jürgena von Wendorffa. Po wojnie majątek wielkości 1500 ha przejął Skarb Państwa, stworzył tutaj w 1953 Rolniczą Spółdzielnię Produkcyjną, którą w 1962 zastąpił PGR. Ob. folwark należy do AWRSP.
Neobarokowy pałac, zbudowany w 1904 dla Wilhelma von Wendorffa przez berlińskich architektów Erdmana i Spindlera. Budynek z cegły, na kamiennych fundamentach, wzniesiony został na rzucie prostokąta i kryty jest dachem mansardowym z facjatkami. Pałac ma jedną kondygnację, a w części środkowej – z obu stron – dwukondygnacyjny ryzalit od frontu, ujęty w pilastry z poprzedzającymi je 4 kolumnami toskańskimi, dźwigającymi balkon. Centralnie między kolumnami znajduje się otwór drzwiowy obramiony portalem, flankowany. Całość wieńczy półkolisty fronton, a w nim umieszczony jest woltowy kartusz, w którym wcześniej widniał rodowy herb właścicieli. Obecnie nałożona jest tu data 1951, upamiętniająca powstanie w budynku Państwowego Domu Opieki dla Dzieci – dzisiaj noszącego nazwę Dom Wczasów Dziecięcych. Przed pałacem znajdują się: podjazd i klomby z zielenią. Od tyłu rezydencji, w części ryzalitowej w partii wysokiego parteru, umieszczone są arkady wsparte na przyściennych filarach i 2 kolumnach toskańskich. W ich świetle widnieją ozdobne niskie kraty z motywami florystycznymi. Arkadowa loggia przechodzi w taras ogrodzony tralkową balustradą, z którego schodzi się bezpośrednio do parku krajobrazowego powstałego prawdopodobnie w 2. poł. XIX w. Znajduje się w nim cenny starodrzew: jawory, dęby, jedliny, klony, lipy, rubinie i sosny. Szczególną uwagę zwraca tutaj rzeźba Atlasa dźwigającego kulę ziemską, z datą na postumencie 1795 (być może jest śladem nieznanej historii Mielna, bądź też → Wendorffowie przywieźli ją z Prus). Wnętrze pałacu również zachowało elementy dawnej świetności: ściany holu ujęte są w pilastry, pośrodku znajdują się kolumny dźwigające gurtowe sklepienie. W kilku pomieszczeniach zachowały się stiukowe rozety sufitowe, fasety oraz ozdobne kominki. Otwory drzwiowe obramione są futrynami zwieńczonymi półkolistą płaskorzeźbą. Posadzki zrobione są z płytek kamiennych, ułożonych w dekoracyjną mozaikę. Na piętro wiedzie drewniana paradna klatka schodowa. W pobliżu pałacu położona jest oficyna pałacowa i dawne stajnie, które ob. – w znacznym stopniu przebudowane – stanowią lokale mieszkalne.
Kaplica komemoratywna rodziny Wendorffów, znajduje się w odległości 600 m na zachód od pałacu, po lewej stronie od drogi Mielno – Mieleszyn. Zbudowana została w 1927, a jej fundatorem był ówczesny właściciel majątku Edward von → Wendorff. Ściany, postawione na planie koła, zbudowane są z nieregularnych, lecz podobnych wysokością kostek granitu, a w partii portalu z regularnych, gładko ociosanych kamieni piaskowca. W granicie, tuż pod mocno wysuniętym przed lico koronującym gzymsem, znajdują się niewielkie prostokątne okienka. Otwór wejściowy obramiony jest archiwoltowym, profilowanym trójskokowo portalem, zwieńczonym płaskorzeźbionym kartuszem herbowym właścicieli majątku. Kaplica przesklepiona jest murowaną niską kopułą o półkolistym przekroju, pokrytą miedzianą blachą. Jednoprzestrzenne wnętrze kaplicy ma plan oktogonalny, betonową posadzkę i drewnianą stolarkę. Pierwotne wyposażenie zostało zniszczone w okresie powojennym. Działka wokół rotundy, na której początkowo znajdował się cmentarz ewangelicki, ogrodzona jest murem z kamienia, a od strony frontowej drewnianym parkanem. Ob. budowla pełni funkcję kaplicy filialnej rzym.-kat. kościoła parafialnego w Modliszewku i jest pod wezwaniem Matki Boskiej Różańcowej.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MIELŻYN, wieś parafialna w gminie Witkowo, ob. 653 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 784,40 ha. Parafia pw. Wszystkich Świętych, 1150 wiernych (w 1873 parafia liczyła 1105 wiernych), księgi metrykalne od 1853. Wzmiankowana w dokumencie z 1373, właścicielem był wówczas Sasin. Staraniem rodu Nowinów, dziedziców Mielżyna, wieś uzyskała pod koniec XV w. lub w początkach XVI w. prawa miejskie. Jako miasto M. wymieniony jest pod datami 1517 i 1618. Prawa miejskie utracił po 1618. Dzięki staraniom S. Ottona Trąmpczyńskiego w 1764 M. ponownie stał się miastem. Prawa miejskie po raz drugi utracił w 1908. Od XIV do XVIII w. wieś była własnością Nowinów-Mielżyńskich, następnie Romanów, Baranowskich, w 2. poł. XVIII w. stanowiła dobro Trąmpczyńskiego, a na po-

Mielżyn, od góry: kościół pw. Wszystkich Świętych z końca XVI w.; dworek z XIX w.

czątku XIX w. Gutowskich. Pierwszy kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych wzmiankowany był jako stary już w 1456. Obecny zbudowany został pod koniec XV w., konsekrowany w 1592. Ob. wyposażenie kościoła z XVI i XVIII w. W 1623 dobudowano kaplicę św. Anny, a w 1843 kaplicę św. Krzyża. Dawniej istniał w M. jeszcze jeden kościół – pw. św. Krzyża, wzmiankowany w 1610 i rozebrany w 1840. W 1831 było tu 40 domów, 388 mieszkańców (29 ewangelików, 296 katolików, 63 żydów). W latach 80. XIX w. wieś liczyła 43 domy, 537 mieszkańców (15 ewangelików, 486 katolików, 36 żydów), w tym 156 analfabetów. W tym czasie znajdowała się tu poczta, gościniec i poczta osobowa z Gn. do Słupcy. Ob. zabudowa wsi wraz z rynkiem pochodzi częściowo z XIX w. Znajduje się tu dworek z początku XIX w., przebudowany w latach 1870-80, ob. Dom Zakonny Sióstr Dominikanek.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MIELŻYNEK, dawniej wieś i majątek, ob. w granicach Mielżyna. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 27 domów, 255 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 132 analfabetów; majątek, w którego skład wchodził majątek Mielżynek i folwark Lipa, liczył 722 ha, 9 domów, 160 mieszkańców (2 ewangelików, 158 katolików), w tym 103 analfabetów. Stanowił wówczas własność Wiktora Bielażewskiego.

MIELŻYŃSKI ŁUKASZ herbu Nowina (ur. ok. 1560, zm. między 15 I a 16 II 1628), kasztelan gnieźnieński. Syn Wojciecha i Jadwigi Iwieńskiej. Pisał się z Brudzewa w woj. kaliskim. W 1589 jako dworzanin Zygmunta III brał udział w zjeździe w Rewlu. W 1590 jako sekretarz królewski posłował na sejm stanowy Prus Książęcych, gdzie uzyskał obietnicę pomocy finansowej na wojnę z Turcją. Czternastokrotnie posłował z Wielkopolski na sejm walny. 30 VI 1600 mianowany podkomorzym kaliskim. W 1606, jako regalista, podpisał w Poznaniu protest przeciwko rokoszowej uchwale sejmiku średzkiego. Pod Wiślicą wystąpił w obronie szkolnictwa jezuickiego. W 1611 wszedł do komisji zajmującej się regulacją żeglugi na Warcie. Od lutego do maja 1614 brał udział w pertraktacjach z przedstawicielami skonfederowanego wojska – przyjmował wszystkie żądania konfederatów. 28 XI 1616 mianowany kasztelanem gnieźn. Posiadał dobra w powiatach: pyzdrskim, gnieźn. i kościańskim. W 1614 odkupił od starosty gnieźn. Krzysztofa Wysockiego starostwo powidzkie, które przed śmiercią scedował swojemu synowi Łukaszowi. Z małżeństwa z Elżbietą Czacką miał synów Baltazara i Łukasza oraz córkę Annę.

MIELŻYŃSKI MIKOŁAJ herbu Nowina (zm. ok. 1640), kasztelan gnieźnieński. Syn Wojciecha i Jadwigi Iwieńskiej. Na sejmiku nadzwyczajnym średzkim w 1606 należał do regalistów i podpisał w Poznaniu protest przeciwko uchwale sprzyjającej rokoszowi. W tymże roku mianowany stolnikiem kaliskim. Sejm w 1616 wyznaczył go do komisji dla regulacji żeglugi na Warcie. 24 XI 1618 mianowany kasztelanem biechowskim. Po śmierci brata Łukasza (→ Mielżyński Łukasz) mianowany 11 II 1628 kasztelanem gnieźn. Z działu z bratem wziął Kawęczyno w pow. gnieźn. Dokupił później Szczytniki Szlacheckie w tymże powiecie oraz dobra w powiatach pyzdrskim i poznańskim. W Targowej Górce ufundował szpital i wystawił nowy drewniany kościół. Żonaty z Katarzyną Rokossowską (wdową po Adamie Witosławskim), miał córkę Annę.

MIERZEWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Jarząbkowo, ob. 287 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 993,2 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1386 jako Mirzewo. Dawna własność rodu Pawęzów-Mierzewskich. W latach 80. XIX w. M. składało się z wsi i osady olęderskiej. W Mierzewie wsi było 19 domów, 313 mieszkańców (2 ewangelików, 311 katolików), w tym 116 analfabetów; w olędrach mierzewskich było 19 domów, 150 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 53 analfabetów. W XIX w. właścicielami wsi byli Kaczkowscy. Majątek liczył 750 ha. W XX w. właścicielami byli Brzescy. Tadeusz Brzeski z Mierzewa zginął w powstaniu warszawskim. We wsi znajduje się eklektyczny pałac wybudowany dla Kaczkowskich w XIX w.; rozbudowany przez Brzeskich w 1912; zabytkowa brama wjazdowa z XIX w. oraz niewielki park dworski.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MIĘDZYNARODOWE SPOTKANIA ZESPOŁÓW FOLKLORYSTYCZNYCH „KULTURY NARODÓW”, współorganizowane w Gn. od 2005 przez Starostwo Powiatowe w Gn. i Młodzieżowy Dom Kul-

tury (razem z Zespołem Tańca Ludowego „Poznań" AWF w Poznaniu). Uczestniczyły w nich zespoły z wielu krajów europejskich, prezentując narodową kulturę muz. i taneczną.

MIĘDZYNARODOWY FESTIWAL „JAZZ POD PIĄTKĄ", pierwszy festiwal jazzowy w Gn., organizowany przez Ewę i Kamila Kamyszków. Podczas 4 edycji, które odbyły się w latach 2004-07, wystąpili na nim m.in. → Prowizorka Jazz Band, Hanna Banaszak, Urszula Dudziak, Jan „Ptaszyn" Wróblewski Quartet, Jose Manuel Vidal, Janusz Muniak Quartet, Krzysztof Ścierański, Ewa Bem, Krystyna Prońko, Sławek Wierzcholski i Nocna Zmiana Bluesa, Leszek Cichoński, Mack Goldsbury & Filary Jazz Trio i Marek Raduli. Koncerty odbywały się w ogrodzie i Piwnicy Jazzowej „Pod Piątką" przy ul. Tumskiej.

MIĘDZYNARODOWY FESTIWAL ORGANOWY „MUZYKA W MURACH KATEDRY GNIEŹNIEŃSKIEJ", organizowany od 2001 w katedrze gnieźn. przez M. Hołogę-Hauptmann i Miejski Ośrodek Kultury. Podczas odbywających się latem koncertów artyści pol. i zagraniczni, niejednokrotnie laureaci konkursów krajowych i międzynar., prezentują muzykę dawną i współczesną. W pierwszej edycji wzięli udział: K. i T. Kaliszowie, M. Wachowiak, K. Sikorska i L. Książkiewicz. W kolejnych m.in. V. Gromala, K. Ossowska, Z. Bielak, B. van Nespen, W. Abendroth, S. Surin i B. Grabowski. Festiwal stał się w Gn. najważniejszym cyklicznym wydarzeniem popularyzującym muzykę organową oraz kameralną, prezentującym akustykę gnieźn. archikatedry i walory jej organów. Do 2009 odbyło się 9 edycji.

MIĘDZYNARODOWY MŁODZIEŻOWY TURNIEJ PIĘŚCIARSKI „O ZŁOTY PAS ALEKSANDRA POLUSA", znaczący cykliczny turniej pięściarski upamiętniający wybitnego pozn. sportowca. Odbywał się w Gn. w latach 1972-90. Zorganizowany z inicjatywy Polskiego Związku Bokserskiego w Warszawie we współpracy z Bolesławem Gajnym z Okręgowego Związku Bokserskiego w Poznaniu. Za organizację miejską w Gn. odpowiedzialni byli: Hieronim Kaczmarek, Heliodor Adamski i Barbara Wiśniewska – pracownicy Wydziału Kultury Fizycznej Miejskiej Rady Narodowej. Komitetem społecznym kierował Józef Delgiado. Pierwszy z cyklu turniejów rozpoczął się w Gn. w lutym 1972, a finały stoczono w Poznaniu. Gł. trofeum w wadze piórkowej do 48 kg przypadło Janowi → Górnemu ze Stelli. W prestiżowym turnieju brały udział reprezentacje najlepszych drużyn młodzieżowych z krajów Europy i Azji: Czechosłowacji, Rumunii, Bułgarii, Węgier, Jugosławii, Francji, Mongolii, Danii, Hiszpanii, Niemieckiej Republiki Demokratycznej, republik byłego Związku Radzieckiego i Polski. Po 1990 turniej rozgrywany był w kilku miejscowościach Wielkopolski, m.in. w Koninie i Lesznie.

Między łamami: „Złoty Pas Aleksandra Polusa" – trofeum Międzynarodowego Młodzieżowego Turnieju Pięściarskiego

MIJANOWO, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Trzemżal, ob. 101 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 234,57 ha. Wzmiankowana w 1397. Dawna nazwa wsi Mjanowo. W 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Kamieńcu. W latach 80. XIX w. było tu 12 domów, 102 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 42 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MIKOŁAJCZAK FRANCISZEK (ur. 8 IX 1907 w Łagiewnikach w pow. Mogilno, zm. 19 II 1973 w Gn.), aptekarz gnieźn. Ze służbą zdrowia związany od 1928. We wrześniu 1939 w stopniu podporucznika brał udział w obronie Warszawy. Po wojnie organizował służbę zdrowia w Zielonej Górze, a potem w Międzyrzeczu. W Zarządzie Aptek Woj. Pozn. i M. Poznania od 1 XI 1959. Od 1960 do śmierci pracował jako magister farmacji na stanowisku kierownika Apteki nr 9 w Gn. Odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi. Ożeniony z Ludwiką z d. Guttbuch, miał z nią syna Aleksandra Wojciecha, profesora filologii klasycznej na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Pochowany na cmentarzu św. Krzyża w Gn.

MIKOŁAJCZYK GABRIELA (ur. 2 III 1921 w Dziekance k. Gn., zm. 3 X 2004 w Gn.), archeolog. Była uczennicą Miejskiego Gimnazjum Żeńskiego im. bł. Jolenty w Gn. Wysiedlona wraz z rodziną w czasie II wojny światowej, przebywała w Gostyninie. Ukończyła prehistorię na Uniwersytecie Poznańskim. Pracę magisterską pod kierunkiem prof. J. → Kostrzewskiego napisała na temat „Ceramika wczesnodziejowa z gnieźn. badań w latach 1948-50". Pracę zawodową rozpoczęła w Instytucie Badania Starożytności Słowiańskich Uniwersytetu Poznańskiego, w powołanej placówce w Gn. w 1948. Od 1956 była kierownikiem oddziału gnieźn. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. W 1970 uzyskała tytuł doktora nauk humanistycznych na podstawie rozprawy „Gniezno w okresie powstawania państwa polskiego". Po przekształceniu oddziału w samodzielne wielodziałowe muzeum została jego dyrektorem; wkładała wiele energii w pozyskanie nowego gmachu dla placówki. Po przeniesieniu muzeum do nowego gmachu przy ul. J. Kostrzewskiego G.M. została wicedyrektorem ds. naukowych i pracowała do przejścia na

emeryturę (1990). Prowadziła badania wykopaliskowe na terenie Gn., okolic, a także w różnych miejscowościach w Polsce. Była autorką wielu wystaw czasowych i stałych. Opublikowała ponad 140 prac i artykułów poświęconych głównie Gn. Działała w Polskim Towarzystwie Archeologicznym i Numizmatycznym, była członkiem Rady Naukowej Szlaku Piastowskiego oraz radną Rady Miejskiej w Gn. przez 2 kadencje. Wielokrotnie nagradzana za swą długoletnią pracę zawodową i działalność na rzecz miasta i województwa. W 1989 została uhonorowana tytułem Gnieźnianin Roku. Mimo postępującej choroby żywo interesowała się sprawami miasta, jego życia kulturalnego. Pochowana na cmentarzu św. Piotra.

MIKOŁAJEWICE, wieś w gminie i parafii Niechanowo, ob. 96 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 265,42 ha. Dawna własność rodu Awdańców i Węży. W XIV w. właścicielem wsi był Markward. Wzmiankowana w 1411 – pleban Jakub z Niechanowa sprzedał wówczas dziesięciny z Mikołajewic Andrzejowi, mieszczaninowi z Gn., za 10 grzywien. W 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła św. Jakuba w Niechanowie. W latach 80. XIX w. było tu 5 domów, 106 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 73 analfabetów; własność hr. Franciszka Żółtowskiego.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MIKOŁAJEWSKI MARIAN (ur. 2 II 1917, zm. 16 X 1982 w Gn.), masażysta sportowy. W latach 1930-39 pracował z lekkoatletami, tenisistami ziemnymi i piłkarzami. Po 1946 został masażystą pol. reprezentacji w piłce nożnej. Współpracował z kadrą bokserską i lekkoatletyczną. Wychował wielu znakomitych masażystów.

MIKUŁA KAROL (ur. 15 I 1974 w Gn., zm. 11 VII 2007 k. Gn.), fotografik. W Gn. ukończył szkołę średnią, później zamieszkał w Poznaniu. Absolwent Pomaturalnego Studium Fotograficznego w Warszawie, praktykę fotografika odbył w Pałacu Prezydenckim w okresie kadencji Lecha Wałęsy. Od 1996 współpracował jako fotoreporter z tygodnikiem „Wprost", z którym był związany przez kolejne lata. Jego fotografie publikowała też prasa zagraniczna. Od 1999 mieszkał w Warszawie. Współpracując z Centrum Informacji Rządowej, fotografował wiele ważnych wydarzeń polit., m.in. negocjacje związane z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej, towarzyszył delegacjom rządowym wyjeżdżającym do USA, Belgii i innych krajów, miał okazję fotografować ważne wydarzenia i stykać się ze znanymi osobistościami życia polit. w Polsce, Europie i na świecie. W 2004 wyjechał do Afganistanu. Zginął w wypadku samochodowym pod Gn., 3 tygodnie po powrocie z Afganistanu. Jego prace i fotogramy prezentowane były podczas wystaw: *Politycy w obiektywie Karola Mikuły* (2005, MOK w Gn.) i *Polska Misja Wojskowa w Afganistanie* (2007, klub „Rozmaitości" Spółdzielni Mieszkaniowej w Gn.).

MILISIEWICZ JAN JERZY (ur. 18 VI 1899 w Trzemesznie, zm. 24 III 1978 w Toronto), oficer Wojska Polskiego, żeglarz sportowy. Po ukończeniu szkoły powszechnej wyjechał do Brodnicy na Pomorzu, gdzie podjął naukę w gimnazjum. W 1918 został zmobilizowany przez armię pruską. Przeszedł przeszkolenie jako radiotelegrafista, a następnie znalazł się na froncie francuskim. Po zawieszeniu broni przedostał się do kraju, gdzie dołączył do jednostek pol. i wziął udział w wojnie pol.-sowieckiej 1919-20. Po zdemobilizowaniu rozpoczął studia na Uniwersytecie Poznańskim, lecz ze względu na trudne warunki rodzinne i finansowe musiał zrezygnować z nauki. Wstąpił do WP, do wojsk łączności. 1 VIII 1921 został mianowany porucznikiem łączności z przydziałem do Centralnego Zakładu Wojsk Łączności. Od 1932 służył w Poznaniu. W 1936 został przydzielony do komendy portu wojennego w Gdyni, na stanowisko kierownika działu radio. W 1939 odbył kurs dla oficerów sztabowych w Rembertowie i jako kapitan łączności przeniesiony został do marynarki wojennej. We wrześniu 1939 miał być skierowany do floty na Bałtyku, lecz wniosek formalny nie wpłynął i jako kapitan łączności uczestniczył w obronie Helu. W nocy z 2 na 3 X otrzymał zgodę na podjęcie próby ucieczki na kutrze motorowym „Batory" do Szwecji. Przebywał w Sztokholmie, w obozie Falun i w Mariehamn, skąd wyjechał do Anglii. Został wcielony do Polskiej Marynarki Wojennej i pracował w referacie planowania. Od maja 1944 do stycznia 1945 odbył staż w Admirality Signal Establishment, zaokrętowany na różnych jednostkach ang. i amer. celem zorientowania się w najnowszych ulepszeniach „sygnałowych"; 3 V 1945 otrzymał awans na stopień komandora podporucznika. W 1947, po rozwiązaniu Polskiej Marynarki Wojennej w Wielkiej Brytanii, wstąpił do Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia. Był jednym ze współtwórców Stowarzyszenia Marynarki Wojennej w Londynie. Pracował nad statutem tej organizacji, werbował członków, był także jej pierwszym sekretarzem. Później wyjechał do Kanady. Mieszkał w Toronto i tam zmarł. W latach 30. interesował się kajakarstwem i żeglarstwem. Od kiedy zamieszkał w Gdyni, stał się czynnym żeglarzem pełnomorskim. Prowadził kursy żeglarskie w Akademickim Związku Morskim i w organizacji YNCA. Posiadał dyplom kapitana żeglugi jachtowej. Pływał także na statkach handlowych. Odbył staż na transatlantyku „Piłsudski". Nosił się z zamiarem odbycia samotnej podróży dookoła świata. W tym celu zaczął budować 10-metrowy jacht typu „double-ender", nazwany „Flądra", jednak wybuch wojny zniweczył te plany. W Kanadzie uczył pol. harcerzy obchodzenia się z małymi jednostkami na jeziorach w Ontario. Ostatnią jego wolą było, aby jego prochy sprowadzone zostały do kraju i złożone do grobu matki na cmentarzu w Trzemesznie.

MILITARIA LEDNICKIE, największy liczebnie zbiór broni z okresu wczesnopiastowskiej Polski (ponad 300 egz. uzbrojenia) oraz jeden z większych zbiorów, jakie udało się pozyskać z terytorium Słowiańszczyzny.

Wczesnopiastowski zbiór broni zwany militariami lednickimi

Zespół uzbrojenia pozyskany został w przeważającej części z wód jeziornych otaczających Ostrów Lednicki. Lokalizacja znalezisk wodnych łączy się z linią przebiegu mostów oraz ich bliższym i dalszym sąsiedztwem. Większą część zbioru stanowi broń uznawana za luksusową: hełm, kolczuga, miecze, niektóre z włóczni i toporów (np. topór typu Laptau), oporządzenie jeździeckie i rząd koński. Hełm z nosalem oraz kolczuga jako część wyposażenia elitarnego wojownika konnego są znaleziskiem wyjątkowej klasy. Dla zbioru charakterystyczne jest wyjątkowe, na tle odkryć na innych stanowiskach archeol., nasycenie mieczami. Dwa spośród kilku mieczy pochodzą z pracowni Ulfberhta. Związek kolejnego z pracowniami nadreńskimi jest prawdopodobny. Wysoką pozycję zajmuje w grupie militariów 58 grotów włóczni, wśród których można dostrzec formy charakterystyczne dla wyrobów skandynawskich (zdobienie w płn. stylu Ringerike). Ich obecność wskazuje na potencjalne funkcjonowanie w grodzie najemnej drużyny wikingów. Wśród militariów dominują topory (155 egz.). W tej grupie uzbrojenia zwracają uwagę obiekty o pochodzeniu północnoeuropejskim. Obok nich występują także czekany (prawdopodobnie pochodzenia obcego) czy związany z obszarem bałtyckim topór typu Laptau. Część toporów stanowić mogła wyposażenie wspomnianej drużyny wojowników skandynawskich. Z kolei należące do wyposażenia jeźdźców ostrogi potwierdzają obecność w obrębie grodu wojowników konnych, w okresie zarówno wczesnopiastowskim, jak i późniejszym. W zbiorze znajdują się też strzemiona, których 2 egz. to formy bogato platerowane srebrem i brązem, wędzidła (16 egz.), wśród których egzemplarz z pobocznicami może stanowić element skandynawski. O wykorzystywaniu w walce łodzi oraz o transporcie drużyn zbrojnych świadczą licznie zalegające na dnie jez. Lednica dębowe dłubanki, w tym łódź typu bojowego, o dł. 10,5 m, datowana na 966. Ogromna większość militariów odnalezionych w pasie mostu pozn. pochodzi z okresu monarchii pierwszych Piastów (do poł. XI w.). Uzbrojenie znalezione w pasie mostu gnieźn. pochodzi z okresu od poł. X w. do końca XII w. Naukowa wartość militariów jest ogromna.

MIŁAWA, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Kamieniec, ob. 94 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 408,82 ha. Wzmiankowana w dokumencie z ok. 1520 – oddawała wówczas dziesięcinę do kościoła w Kamieńcu. W latach 80. XIX w. było tu 17 domów, 174 mieszkańców (1 ewangelik, 173 katolików), w tym 65 analfabetów.

MIŁOSTAN STANISŁAW (ur. 13 IV 1902 w Gn., zm. 7 VII 1963 w Środzie), działacz ruchu robotniczego. Syn kowala Józefa i Marii z d. Grabowskiej. Naukę rozpoczął w szkole powszechnej w Gn. Po jej ukończeniu pracował jako robotnik rolny w Pawłowie. W latach 1916-18 pracował w Berlinie jako robotnik ciesielski. Zapoznał się tam z ruchem socjalistycznym. Pod koniec 1918 powrócił do Gn. i wziął udział w powstaniu wielkopolskim. W latach 1920-24 pracował sezonowo w cukrowni w Gn. W 1921 wstąpił do Polskiej Partii Socjalistycznej. Po odbyciu w latach 1924-25 służby wojsk. w 1926 przeszedł do Komunistycznej Partii Polski i został jej współorganizatorem na terenie Gn. W maju 1928 został współzałożycielem PPS-Lewicy w Gn. Kilkakrotnie aresztowany. Podczas okupacji pracował w cukrowni w Gn. W styczniu 1945 był współorganizatorem Polskiej Partii Robotniczej w Gn., pełnił funkcję I sekretarza Komitetu Powiatowego. Takie samo stanowisko sprawował kolejno w Ostrowie, Gostyniu, Gorzowie i Środzie. W latach 1953-63 wchodził w skład Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Poznaniu, w latach 1959-63 był zastępcą członka KC PZPR. Był posłem na Sejm II i III kadencji. Żonaty z Marią Łukaszewską, miał dzieci: Stefana, Krystynę, Mariana i Jadwigę.

MIND CONTROL, amatorska grupa rockowa istniejąca w Gn. w latach 2005-07 w składzie: Adam Bieliński – wokal i gitara, Michał Matela – instrumenty klawiszowe, Dariusz Jóźwiak – perkusja. Występowała m.in. na festiwalu Union Rock w Węgorzewie (2006), w Gn., Poznaniu, Toruniu, Speyer (Niemcy) i Radwiliszkach (Litwa), wykonywała repertuar złożony z własnych utworów. Zrealizowała nagrania.

MIROSZKA, wieś w gminie i parafii Niechanowo, ob. 97 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 291,09 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1580, właścicielem był wówczas K. Tomicki. Wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Niechanowie. W XVI w. własność klasztoru w Trzemesznie. W latach 80. XIX w. był to folwark należący do dóbr Niechanowa, liczył 5 domów, 108 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 42 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MIŚKIEWICZ BENON (ur. 27 V 1930 w Baranowiczach, zm. 20 XI 2008 w Poznaniu), historyk, profesor zwyczajny w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Od 1955 rozwijał badania nauk. w 3 specjalnościach: metodyka i metodologia badań historycznych, historia wojskowa oraz dzieje szkolnictwa wyższego. W 1969 utworzył w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pierwszy w uczelniach cywilnych Zakład Historii Wojskowości, którym kierował do 1993. Był wieloletnim przewodniczącym Rady Naukowej Wojskowego Instytutu Historycznego oraz Komisji Historii Wojskowości Komitetu Nauk Historycznych PAN. Pełnił liczne funkcje w administracji akademickiej. W latach 1968-72 był prorektorem Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, a w latach 1972-81 rektorem tej uczelni. Od 1982 do 1987 piastował urzędy ministra nauki, szkolnictwa wyższego i techniki oraz ministra nauki i szkolnictwa wyższego. W latach 1987-90 przewodniczył Centralnej Komisji ds. Kadr Naukowych Prezesa Rady Ministrów. Ma obszerny dorobek nauk., na który składa się ponad 600 publikacji, w tym 16 książek, a wśród nich np.: *Studia nad obroną polskiej granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym* (1961), *Rozwój stałych punktów oporu w Polsce do połowy XV wieku* (1964), *Program rozwoju nauki historycznowojskowej w Polsce* (1976), *Z problematyki szkolnictwa wyższego. Dydaktyka i wychowanie, kształcenie kadr, organizacja* (1980), *Uniwersytet Poznański. Fakty, refleksje, wspomnienia* (1983), *Wstęp do badań historycznych* (1988), *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza 1919-1989* (1989), *Szkice z dziejów wojskowości* (1991), *Wprowadzenie do badań historycznych* (1993), *Z najnowszych polskich dziejów wojskowych* (1994), *Wprowadzenie do badań historycznowojskowych* (2001), *Polska historiografia wojskowa* (2003). Schyłek życia spędził w Komorowie (gmina Kłecko). Pochowany został na małym cmentarzu parafialnym w Sławnie (gmina Kiszkowo).

MŁODZIEŻOWY DOM KULTURY, powstał w 1951 jako placówka oświatowo-wychowawcza wychowania pozaszkolnego. Do 1954 działał jako Dom Harcerza. Pierwszym kierownikiem był W. Schmidt. Od 1952 placówką kierował M. Kubicki. W 1954 instytucja przyjęła nazwę Dom Kultury Dzieci i Młodzieży i w tym okresie skupiła swą działalność na turystyce i imprezach masowych. W latach 1964-92 placówką kierował A. → Januchowski. Działalność rozszerzono o dział artyst. i sportowy. W 1972 placówka została przemianowana na Młodzieżowy Dom Kultury. W latach 1984-88 dokonano kompleksowej rozbudowy obiektu, która w znacznym stopniu zwiększyła możliwości dydaktyczne placówki. Po reorganizacji zrezygnowano z prowadzenia zajęć sportowych. W latach 1993-98 dyrektorem był J. Budzyński, w latach 1998-99 M. Dudko. Od 1999 organem prowadzącym placówkę jest Starostwo Powiatowe w Gn., nadzór pedagogiczny sprawuje Kuratorium Oświaty w Poznaniu. Od 1999 dyrektorem jest S. Rajkowski. MDK organizuje zajęcia w stałych formach (pracownie i koła zainteresowań). Najważniejsze zespoły to: Zespół Tańca Ludowego → „Gnieźnianie", → Orkiestra Rozrywkowa Młodzieżowego Domu Kultury, zespoły wokalne (m.in. „Gama", „Wiolinki"). Placówka organizuje rocznie ok. 100 imprez masowych. Do najważniejszych należą: Wojewódzki Przegląd Małych Form Muzycznych (od ponad 20 lat), Wojewódzki Konkurs Piosenki Szkolnej (od ponad 20 lat), → Regionalny Mityng Teatralny, Integracyjny Festiwal Piosenki Dziecięcej. Obiekt wyposażony jest w 12 sal zajęciowych, salę baletową, 2 sale konferencyjne, salę widowiskową (na 160 osób) oraz amfiteatr (ok. 900 osób).

MNICHOWO, wieś w gminie Gn., parafia św. Wawrzyńca w Gn., ob. 472 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 838,52 ha. Wzmiankowana w 1408. W 1521 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła św. Wawrzyńca w Gn. W 1811 sołectwo Mnichowo zamieniono na folwark. W latach 80. XIX w. Mnichowo dzieliło się na następujące części: Mnichowo wieś i Mnichowo kolonia, liczące razem 52 domy, 509 mieszkańców (111 ewangelików, 398 katolików), w tym 258 analfabetów; mnichowskie olędry liczyły 6 domów, 45 mieszkańców (wszyscy ewangelicy), w tym 10 analfabetów. We wsi znajduje się dworek, ob. mieści się w nim szkoła.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MODELARSTWO W GNIEŹNIE, prekursorem modelarstwa w Gn. był H. → Skrzypek, instruktor I klasy tej dyscypliny sportu. Pierwszą w Gn. modelarnię otworzył on w 1951 przy ul. Warszawskiej 21. Budował przede wszystkim modele szkutnicze. Od 1957 współpracował z C. Czerniejewskim, a w latach 1961-62 wraz z C. Czerniejewskim i J. Kolberem powołał klub lotniczy w modelarni garbarni gnieźn. oraz sekcję modelarską w Spółdzielni Mieszkaniowej. Równolegle powstała sekcja modelarstwa szkutniczego prowadzona przez S. Becherta, który w 1960 zbudował mały, ultralekki samolot typu francuskiego. W 1963 funkcję instruktora sekcji lotniczej po ojcu objął H. Kolber, który wraz z K. Borowiakiem i W. Smulskim przygotował zaplecze modelarstwa lotniczego. Pod ich opieką konstruowane były modele lotnicze wolnolatające i z napędem silnikowym. H. Kolber jako zawodnik zajmował miejsca w pierwszej dziesiątce na wielkich imprezach lotniczych w kraju. Jako instruktor wychował R. Karskiego – mistrza Polski, a następnie mistrza świata w konkurencji FSR-15 (ślizgi manewrowe). T. i R. Karscy nadal odnoszą wiele sukcesów na arenach krajowych i międzynarodowych. R. Karski mistrzowski model przygotowywał prawie 10 lat. Silnik zasilany był paliwem wzbogaconym metanolem lub nitrobenzenem i wytrzymywał 4 godziny pracy, natomiast urządzenie nawigacyjne to komputer

sprzężony z modułem radiowym i sterownikiem; do jego sporządzenia potrzebne były duże nakłady finansowe.

MODLISZEWKO, wieś parafialna w gminie Gn., ob. 406 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 890,8 ha. Parafia pw. św. Jakuba Ap., 1274 wiernych (w 1873 parafia liczyła 1425 wiernych), księgi metrykalne od 1768. W źródłach bardzo trudno odróżnić wieś Modliszewko od Modliszewa. Z dużym prawdopodobieństwem wsie te stanowiły przed laty jedną organizację wiejską. Dawniej Modliszewko zwano Większym. Wzmiankowane w 1316. Dawna własność rodu Pałuków, Dryów-Sobiejuchów i Modliszewskich. W XIV w. rody Pałuków i Dryjów założyły i uposażyły tu kościół, który najprawdopodobniej uległ zniszczeniu. W 1414 proboszcz Jan z Modliszewka występuje jako świadek w sprawie dziesięciny z Mieleszyna. W XVI w. w M. były 3 dwory, a jednym z właścicieli był Boguchwał Jezierski. Istniała już wówczas szkoła parafialna. Na początku XVIII w. kolejny właściciel, Filip Kałudzki, wzniósł drewniany kościół. W 1776 dobudowano 2 kaplice. W 1988 kościół spłonął z całym uposażeniem; odbudowany w latach 1990-93 wg pierwotnego kształtu; murowany. W 1765 Bednarkiewiczowie, mieszczanie z Gn., dzierżawili w Modliszewku 2 sady, za które płacili rocznie 204 złp. W latach 80. XIX w. majątek liczył 890 ha, było tu 11 domów, 186 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 76 analfabetów. Właścicielem wsi był wówczas W. Szołdrski. We wsi była już poczta. We wsi obok kościoła znajdują się plebania z 1840 i organistówka z 1912.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MODLISZEWO, wieś w gminie Gn., parafia Modliszewko, ob. 286 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1070,91 ha. Na terenie wsi odnaleziono ślady osadnictwa przedhistorycznego. W źródłach bardzo trudno odróżnić wieś Modliszewko od Modliszewa. Z dużym prawdopodobieństwem wsie te stanowiły przed laty jedną organizację wiejską. Ok. 1520 w Modliszewie były 2 dwory. W 1580 Modliszewo zwane było Mniejszym; właścicielem był wówczas Krzysztof Mieleński. W latach 80. majątek liczył 855 ha, 22 domy, 294 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 153 analfabetów, właścicielem był Józef Żychliński do ok. 1885. Później znalazło się prawdopodobnie w rękach niemieckich. W latach międzywojennych właścicielami byli Ścińscy, a majątek liczył 465 ha. W skład majątku wchodziły 3 folwarki: Modliszewo folwark, Koreczno i Anielewo. We wsi znajduje się dwór wybudowany ok. 1880 wraz z zabudowaniami gospodarczymi z 2. poł. XIX w., wśród nich stajnia, na której widnieje rok budowy 1868 i herb Żychlińskich, oraz budynek dawnej szkoły z początku XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MORACZEWO, wieś w gminie Łubowo, parafia częściowo Dziekanowice i częściowo Węglewo, ob. 40 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 200,64 ha. Znajduje się w niej grodzisko wczesnośredniowieczne (→ grodziska) o łącznej powierzchni 2 ha. Jest to największa osada, jaką dotychczas odnaleziono. Powstała w VIII w., a rozbudowana została w X w. Jest starsza od siedziby książęcej na Ostrowie Lednickim. Wg niektórych badaczy mieściła się tu siedziba centralnej władzy wojsk. dla Ostrowa Lednickiego. Gród otoczony był wałem, szer. podstawy ok. 20 m i wys. 15 m. Zniszczony w 1038, w czasie najazdu czeskiego księcia Brzetysława. W latach 80. XIX w. było tu 14 domów, 96 mieszkańców (4 ewangelików, 92 katolików), w tym 21 analfabetów. Ob. we wsi znajdują się również 3 wiatraki typu koźlak z XVIII i XIX w. oraz zagroda młynarska. Zabytki przeniesione zostały z okolicznych miejscowości.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MORACZEWSKI JĘDRZEJ (ur. 13 I 1870 w Trzemesznie, zm. 5 VIII 1944 w Sulejówku), polityk. W Trzemesznie spędził pierwsze cztery lata swego życia, po czym przeniósł się do Pleszewa, a później do Bydgoszczy. W 1876 razem z ojcem, który wygrał konkurs na dyrektora Urzędu Budownictwa Miejskiego w Krakowie, przeniósł się do Krakowa. Był członkiem Polskiej Partii Socjalistycznej, jednym z najbliższych współpracowników Józefa Piłsudskiego. Do historii przeszedł jako pierwszy premier rządu polskiego II Rzeczypospolitej. Premierem został 18 XI 1918 i sprawował tę funkcję do 16 I 1919. Po przewrocie majowym był aktywnym członkiem sanacji. Zginął tragicznie w swoim domu w Sulejówku od przypadkowej kuli ros. żołnierza.

MOZDYNIEWICZ MIECZYSŁAW STANISŁAW (ur. 13 III 1896 w Zbyszycach w Galicji, zm. 25 X 1975 w Słupsku), żołnierz. Syn Juliana i Katarzyny. Szkołę podstawową ukończył w 1906. Maturę zdał w 1914. Był członkiem Towarzystwa „Strzelec". Po ukończeniu kursu podoficerskiego został dowódcą plutonu (1914), a następnie awansowany do stopnia chorążego. Swe losy związał z 2. Brygadą Legionów Polskich. Uczestniczył w I wojnie światowej. Awansował na stopień podporucznika, był żołnierzem Błękitnej Armii gen. J. Hallera. We wrześniu 1917 awansował na stopień kapitana. Po odzyskaniu niepodległości powrócił do kraju (31 XII 1919). Z początkiem nowego roku podjął naukę w warsz. Szkole Sztabu Generalnego. W tym samym roku poślubił Felicję Janinę Kojus. Małżeństwo trwało krótko (do 1925). Ze związku tego miał córkę Danutę, której wychowanie powierzono matce. 1 IV awansował do stopnia majora. Uczestniczył w wojnie pol.-bolszewickiej. Po przewrocie majowym mianowano go dowódcą 57. Pułku Piechoty w Poznaniu, a następnie 70. Pułku Piechoty w Pleszewie. Tutaj poznał swoją drugą żonę Anielę Janiak. Z małżeństwa tego miał dwójkę dzieci. Na początku 1930 awansował na pułkownika. Jego kolejne awanse zawodowe to stanowisko dowódcy piechoty 12 DP w Tarnopolu (1935), które pełnił do czasu przeniesienia do Katowic na dowódcę 55 DP (1939). W połowie 1939 otrzymał nomi-

nację na dowódcę 17 DP w Gn. Po ogłoszeniu mobilizacji 31 VIII 1939 otrzymał rozkaz przegrupowania 17 DP w kierunku na południe od Gn. do Czechowa. Po rozpoczęciu działań wojennych w 2. poł. września 1939 dostał się do niewoli w rejonie Bibiampola. Przebywał w 7 obozach, m.in. w Kielcach, Wrocławiu oraz w oflagu Itzehoe. Ostatnimi były: Lubeka (1942) i Dossel (1945), w drugim pozostał do lipca 1946. Z rodziną spotkał się po 7 latach niewoli. Ówczesna sytuacja polit. kraju nie sprzyjała dotychczasowemu jego zajęciu. Rozpoczął więc pracę w cywilu i zatrudnił się jako inspektor tartaku w Gorzowie Wlkp. (1947), następnie w Poznaniu objął stanowisko kierownika Wydziału Statystycznego w Dyrekcji Państwowych Nieruchomości Ziemskich. Pracował tam do 30 VI 1949, później przeniósł się do Słupska, gdzie od 1 VII 1949 znalazł zatrudnienie w Dyrekcji Okręgu Państwowych Gospodarstw Rolnych jako kierownik oddziału statystycznego. 1 I 1968 przeszedł na emeryturę.

MROCZKOWSKI BOGDAN (ur. 17 XII 1915 w Poznaniu, zm. 21 V 2007 w Toruniu), doktor medycyny, specjalista chirurg. W latach 1935-39 studiował na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. W grudniu 1939 wysiedlony przez okupanta do Warszawy, pracował jako referent PCK od maja 1940 do grudnia 1941. Dyplom lekarza uzyskał w styczniu 1942 w Warszawie. W latach 1942--45 pracował jako lekarz w szpitalu fabrycznym w Żyrardowie. W 1945 wrócił do Poznania. Kolejne miejsca pracy zawodowej: Klinika Chirurgii Uniwersytetu Poznańskiego (kwiecień 1945-grudzień 1945), oddział chirurgiczny Szpitala Sióstr Elżbietanek w Poznaniu (styczeń 1946-marzec 1948). W kwietniu 1948 powołany do służby wojsk.: początkowo w KDO w Łodzi, potem w stopniu porucznika pracował jako lekarz Pułku Lotniczego w Poznaniu. Zdemobilizowany w 1949. Od sierpnia 1949 do sierpnia 1952 pracował w Klinice Chirurgii w Poznaniu jako starszy asystent oraz w Zakładzie Lecznictwa Pracowniczego w Poznaniu jako lekarz rejonowy. Stopień doktora medycyny zdobył w 1951. W tym czasie uzyskał też tytuł specjalisty chirurga. W sierpniu 1952 powołany na stanowisko dyrektora szpitala i ordynatora oddziału chirurgicznego w Gn. Od lipca 1973, z chwilą powstania Zespołu Opieki Zdrowotnej i zlikwidowania funkcji dyrektora szpitala, pełnił funkcję kierownika Działu Opieki Specjalistycznej. Na stanowisku ordynatora oddziału chirurgicznego pracował do chwili przejścia na emeryturę w 1983. W czasie swojej pracy w szpitalu wyszkolił 12 chirurgów, z których 9 uzyskało II stopień specjalizacji. Rozbudował i unowocześnił szpital, powiększył liczbę łóżek szpitalnych z 280 do 450 przez dobudowanie skrzydła do gł. budynku przy ul. 3 Maja w Gn. Utworzył 2 oddziały: ortopedyczny i reanimacyjny. Był aktywnym działaczem społ., radnym → Miejskiej Rady Narodowej w Gn., pełnił funkcję przewodniczącego Koła Polskiego Towarzystwa Lekarskiego w Gn. Po przejściu na emeryturę pracował jako lekarz w Poradni Chirurgicznej do sierpnia 1995. Pochowany w Poznaniu na cmentarzu komunalnym (Junikowo). Wyróżniony wieloma odznaczeniami państw. i resortowymi.

MURAWSKA-CZADERSKA MARIA (ur. 17 IV 1921 w Piotrkowie Trybunalskim, zm. 31 V 1986 w Częstochowie), aktorka teatralna. Grała w teatrach Opola (1949-53), Częstochowy (1956), Kalisza (1957-59). W latach 1959-63 była aktorką Teatru im. A. Fredry, gdzie zagrała m.in. Pannę Caswell w *Pułapce na myszy* A. Christie w reż. H. Olszewskiego i Urszulę w *Gwałtu, co się dzieje* A. Fredry w reż. K. Sznerr. Potem grała w teatrach w Zielonej Górze (1965-67), Wałbrzychu (1968) i Teatrze im. A. Fredry w Gn. (1970).

MUSIEŁ JÓZEF (ur. 16 X 1876 w Jankowie Przygrodzkim w pow. Odolanów, zm. 22 V 1937 w Gn.), działacz PCK. W grudniu 1918 wszedł w skład Tajnej Organizacji Byłych Jeńców Koalicyjnych. Był czynnym lekarzem wojsk., 29 XII 1918 usunął niem. lekarzy ze szpitala wojsk. i sam objął zarządzanie szpitalem w Gn. Do współpracy powołał pol. lekarzy oraz średni personel sanitarny PCK. W latach 1918-19 był członkiem Rady Żołnierskiej, która współpracowała z Radą Robotniczą. Już w 1919 zorganizował Tymczasowy Komitet Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża (PTCK), a od maja 1919 Oddział PTCK, który oficjalnie zarejestrowany został dopiero 2 I 1920. W styczniu 1919 wręczył sztandar dla 3. Pułku Ułanów Wlkp. na ręce płka K. Raszewskiego, w obecności E. Grabskiego, organizatora 3. Pułku Ułanów Wlkp. W 1919 został naczelnym lekarzem na terenie miasta Gn. W swoich działaniach zapobiegał szerzeniu się chorób zakaźnych i społecznych. Z jego inicjatywy prace w oddziale PTCK oparto na zorganizowanych sekcjach, które swoje działania skierowały na opiekę nad chorymi i rannymi żołnierzami. W 1923 J.M. otoczył szczególną opieką dzieci – sieroty przywiezione do ochronki na Piekarach i przytuliska przy ul. Słomianki 9. W pracy wydatnie pomagali mu gnieźn. powstańcy: ks. M. → Zabłocki, Z. → Kittel, L. → Kruszka, F. → Wierzchaczewski i dr W. Jedlina-Jakobson. W 1922 przekazał przewodniczenie w Oddziale PTCK w Gn. dr J. → Szafarkiewiczowej, a sam nadal aktywnie uczestniczył społecznie we wszystkich działaniach podejmowanych przez PTCK. W wystąpieniach publ. mocno akcentował bohaterstwo i patriotyzm działaczy Czerwonego Krzyża. Zachęcał do wstępowania w szeregi tej organizacji. Bardzo często w swoich wypowiedziach przytaczał cytaty z Pisma św. o miłości bliźniego i nawoływał do niesienia pomocy rannym i cierpiącym żołnierzom. Za swoje działania był szykanowany, bo nosił mundur niem. lekarza sztabowego, a na czapce widniał pol. orzeł na czerwonym

tle. W wyniku tych szykan zamienił go na mundur powstańca ze stopniem pułkownika i odznaką powstańczą. W 1925 został powołany na stanowisko lekarza powiatowego i w związku z tym bardzo często wizytował wsie w pow. gnieźn.; kładł duży nacisk na oświatę zdrowotną, higienizację wsi i zapobieganie chorobom zakaźnym. Dzięki jego inicjatywie i staraniom w 1930 została zorganizowana Łaźnia Miejska. W 1925 Szpital Miejski przeszedł pod zarząd gnieźn. Czerwonego Krzyża i przyjął nazwę Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK). 18 V 1929, z okazji 10-lecia działalności, starosta gnieźn. W. Słaby wręczył J.M. sztandar PCK. Dzięki swojej aktywności społ. w 1930 został wybrany na prezesa Towarzystwa Pomocy Naukowej na miasto i pow. gnieźn. oraz w kadencji 1929-33 z listy nr 6 Demokratycznego Bloku Gospodarczego – na radnego Rady Miejskiej w Gn. W latach 1927-37 działał w radzie parafialnej kościoła św. Michała. Do końca swojego życia był bardzo aktywny w działalności społ., o czym świadczą piastowane przezeń stanowiska i funkcje. Zmarł po długiej i ciężkiej chorobie, pochowany został 24 V 1937 na cmentarzu św. Michała w Gn. Za pracę wyróżniono go w 1929 Odznaką Honorową PTCK II stopnia, Krzyżem Żelaznym, Krzyżem Powstańczym (1919) i wieloma innymi odznaczeniami.

MUSIEŁOWA ZOFIA (ur. 1882 w Krakowie, zm. 1962 w Stanach Zjednoczonych), działacz PCK. Wykształcenie medyczne zdobyła na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (1907). Po zawarciu związku małżeńskiego z J. → Musiełem w 1912 nadal mieszkała w Krakowie, następnie przeniosła się z rodziną do Gn. i zamieszkała przy ul. św. Michała 26. Przez kilka lat prowadziła prywatną praktykę lekarską. Z Czerwonym Krzyżem związała się dzięki mężowi, pomagając mu w niesieniu pomocy rannym i chorym żołnierzom, szczególnie w okresie powstania wielkopolskiego. W styczniu 1919 została wybrana na matkę chrzestną sztandaru ufundowanego z inicjatywy PTCK dla 3. Pułku Ułanów Wlkp. W latach 1926-29 i 1933-36 pełniła funkcję przewodniczącej Oddziału PTCK w Gn. Szczególnie zasłużyła się wraz z drem L. → Kruszką w organizowaniu drużyn sanitarnych, szkoleń sanitarnych młodzieży i ludności cywilnej. Troskliwą opieką otaczała sieroty w ochronkach i przytulisku, poświęcała im dużo czasu. W pracach Czerwonego Krzyża wyróżniała się zmysłem organizatorskim oraz podejmowaniem wielu decyzji i przedsięwzięć, osobiście brała udział w pożegnaniu wracających do ojczyzny jeńców franc., którzy wspierali działania czerwonokrzyskie w Gn. Do 1941 ściśle współpracowała z dr I. Kiedrowską, farmaceutką zatrudnioną w aptece „Pod Lwem" w Gn., i F. → Wierzchaczewskim. W 1941 z chwilą rozpoczęcia aresztowań członków organizacji społ. i zawieszenia działalności PCK w Gn. wyjechała do rodziny męża do Stanów Zjednoczonych. Po wojnie odwiedziła Polskę. Za swoją działalność w PCK została odznaczona Odznaką Honorową PCK II stopnia (1929) i wieloma innymi odznaczeniami i wyróżnieniami.

MUZEUM PIERWSZYCH PIASTÓW NA LEDNICY, ważny punkt na historycznym → Szlaku Piastowskim. Rozpoczęło swoją działalność 1 I 1969 na mocy uchwały wydanej w grudniu 1968 przez Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Gn., ustanawiającej Rezerwat Archeologiczny na → Ostrowie Lednickim. Placówkę badawczo-oświatową, powołaną do badań nad początkami państwa pol., nazwano Pomnikiem Historii Narodu Polskiego. Jej dyrektorem został historyk sztuki J. → Łomnicki, współtwórca, inicjator idei, miłośnik Lednicy. Po rocznej działalności, 31 XII 1969, rezerwat przemianowano na Muzeum Początków Państwa Polskiego na Lednicy (MPPP) i przekazano go Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu, motywując to koniecznością stworzenia placówki o szerszym oddziaływaniu społ. i znaczącym wyeksponowaniu początków państwowości polskiej. Teren muzeum stanowiła wyspa Ostrów Lednicki z bezcennymi reliktami architektury pałacowo-sakralnej wczesnego średniowiecza oraz obszar przylegający do wsch. brzegu jez. Lednica, w miejscu istnienia średniowiecznego mostu. Na ten teren w latach 1965-72 przeniesiono kilka obiektów architektury wiejskiej, m.in. najstarszy (1585) pol. wiatrak z Gryżyny k. Kościana i spichlerz z Majkowa (Kaliskie), oraz inne obiekty (kopie). Pełniły one funkcję skromnego zaplecza potrzeb muzealnych. Administracja oraz pracownie placówki mieściły się w prywatnym domu J. Łomnickiego w Rybitwach, po zach. stronie jeziora. W 1973 na wyspie powstała pierwsza wystawa plenerowa, w spichlerzu zaś z Majkowa w tzw. → Małym Skansenie zorganizowano stałą ekspozycję archeol., na której znalazły się ciekawe obiekty zabytkowe pozyskane w czasie wcześniejszych badań, w tym również podwodnych. Liczba zwiedzających w początkowym okresie działalności wynosiła ok. 5 tys. rocznie.

14 VIII 1975 nadano muzeum nowy statut i zmieniono jego nazwę z dotychczasowej na – obowiązującą do dziś – Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Instytucję uznano za samodzielną placówkę budżetową z rozbudowaną strukturą organizacyjną. Powołano m.in. nowe działy, w tym Dział Etnograficzny, któremu powierzono budowę skansenu – → Wielkopolskiego Parku Etnograficznego (WPE). Pod rozbudowę skansenu w 1974

Logo Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

Dziekanowice, budynek – siedziba dyrekcji Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

pozyskano grunty (21 ha) leżące na płd.-wsch. brzegu jez. Lednica. Szybko zaczęto przenosić na teren WPE pierwsze obiekty (do 1980 było ich 18). Umożliwiało to organizację imprez plenerowych, np. powitanie wiosny – „Marzanna" oraz powitanie lata – „Noc kupały – wianki świętojańskie ". Były one na tyle atrakcyjne i interesujące, że przyczyniły się do wzrostu zainteresowania turystów, których liczba szybko wzrosła do 35 tys. rocznie.

W 1978 palatium lednickie przykryto nową stalową osłoną. Prace przy tej inwestycji poprzedziły zakrojone na szeroką skalę ratownicze badania archeologiczne. Wyjaśniły one częściowo przebieg starszego wału istniejącego tam grodu.

Po zmianie dyrekcji w 1981 (dyrektorem został A. Kaszubkiewicz) wyznaczono dalsze ważne kierunki rozwoju. Przygotowano skansen w celu jego szybkiego udostępnienia (1 VI 1982). W pierwszym okresie zaprezentowano 3 zagrody i kontynuowano jego dalszą rozbudowę. W tym samym roku powołano pod kierunkiem prof. dr hab. Z. Hilczer-Kurnatowskiej Zespół Interdyscyplinarny do Badań Ostrowa Lednickiego i jego zaplecza, w granicach kasztelanii ostrowskiej. Skupiał on badaczy z Poznania, Torunia i Krakowa. Wśród specjalistów znaleźli się: archeolodzy, historycy sztuki, architekci, paleobotanicy, gleboznawcy, geolodzy, etnografowie. W ciągu kilkunastu sezonów badawczych odkryto mosty wsch. i zach., baseny chrzcielne, konstrukcje obronne wału, wiele elementów architektury kamiennej i drewnianej. Muzeum wzbogaciło się o cenne zabytki archeologiczne. Wśród setek eksponatów z badań podwodnych i ziemnych wyróżnić należy: kolekcję militariów, narzędzi rolniczych, sakralia, przedmioty związane z dworem, monety. Zweryfikowano starsze hipotezy, wyjaśniono zagadnienia, które z uwagi na skąpą bazę źródłową były trudne do zinterpretowania, wzbogacono tym samym wiedzę o początkach państwa. Na szczególną uwagę zasługują badania w Gieczu, w wyniku których odsłonięto relikty starszego kościoła w miejscu ob. XII-wiecznej świątyni pw. św. Mikołaja oraz kolejne wczesnośredniowieczne relikty sakralne w grodzie w Gieczu, w tym unikatową w skali kraju kryptę w części wsch. tego kościoła.

Materiał z badań prowadzonych przez pracowników muzeum publikowany jest w wielu pismach nauk. w kraju i za granicą. Muzeum powołało też własne wydawnictwo → „Studia Lednickie" (ob. 8 tomów) i „Bibliotekę Studiów Lednickich" (11 tomów) oraz zorganizowało cenne wystawy stałe i czasowe. Już w 1985 otwarto nową wystawę w spichlerzu z Majkowa pt. *Ostrów Lednicki w państwie pierwszych Piastów*. W 1990 pobudowano w Małym Skansenie tzw. skarbczyk, przeznaczony do prezentowania zabytków archeol. pozyskanych na Ostrowie Lednickim.

Mały Skansen, eklektyczna budowla zwana Skarbczykiem

Do ciekawszych wystaw zorganizowanych przez Muzeum należy zaliczyć: *Badania podwodne na Ostrowie Lednickim*, *Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród*, *Początki chrześcijaństwa w Polsce*, *Czytanie z kości*, *Otton III w Polsce*, *Rzeczpospolita w czasach Jana III Sobieskiego*, *Ostrów Lednicki – powrót do przeszłości* (eksponowana w kilku większych miastach w Polsce) i wiele innych wystaw czasowych. Od lat kontynuowana jest współpraca z instytucjami zagranicznymi, m.in. z Towarzystwem Historyczno-Regionalnym z Pulheim-Brauweiler (wspólne wystawy i publikacje) oraz z muzeum w Mikulczycach. Zbiory muzeum prezentowane były też na wystawach za granicą, np. wielka europejska wystawa pt. *Europa roku 1000* (2000). Ważnym osiągnięciem wystawienniczym na terenie WPE, wśród wielu obiektów, było udostępnienie ekspozycji w dworze ze Studzieńca oraz w kościele z Wartkowic.

W 1000-lecie śmierci Mieszka I w 1992 odbyły się na Ostrowie Lednickim centralne uroczystości transmitowane w telewizji. Pamiątką po tym wydarzeniu jest krzyż ustawiony w apsydzie kaplicy – baptysterium. W 1994 Ostrów Lednicki został wyróżniony przez prezydenta RP (w pierwszej edycji), jako jeden z piętnastu, tytułem Pomnik Historii.

Z inicjatywy muzeum w 1988 powołano → Lednicki Park Krajobrazowy (LPK), którego zadaniem była ochrona hist. krajobrazu dawnej kasztelanii ostrowskiej. Przez 11 lat, do 1999, muzeum sprawowało zarząd nad LPK, przyczyniając się w znacznej mierze do ochrony pierwotnego nieskażonego krajobrazu.

Od poł. lat 80. nastąpił znaczny rozwój terytorialny placówki. W 1984 pozyskano rezerwat archeol. w Gieczu oraz działkę z wiatrakiem holenderskim w Rogierówku. W następnych latach zakupiono działki w Rybitwach, Imiołkach, Waliszewie, Dziekanowicach, Lednogórze i Jerzykowie. Na niektórych z nich stoją obiekty zabytkowe. W 1997 wykupiono od Spółdzielni Rolniczej w Wódkach (gm. Września) wczesnośredniowieczne grodzisko pierścieniowe w Grzybowie, należące do największych w Wielkopolsce. Ob. trwają prace nad zorganizowaniem tam rezerwatu archeologicznego. Muzeum posiada grunty i obiekty w 4 powiatach: gnieźn., średzkim, wrzesińskim i pozn., o łącznej powierzchni 92,6 ha (36 działek), i dysponuje ok. 100 budynkami, w większości zabytkowymi. W 1994 przejęto w Dziekanowicach od Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa zabudowania folwarczne, budynek administracyjny oraz grunty przyległe do jeziora na okres 30-letniej dzierżawy z prawem wykupu. Obiekty te w znacznym stopniu rozwiązały problemy pomieszczeń administracyjnych, wystawienniczych i magazynowych placówki.

W 1993 nadano instytucji nowy statut uwzględniający strukturę organizacyjną, utworzono 2 oddziały: Wielkopolski Park Etnograficzny i Rezerwat Archeologiczny – Gród Piastowski w Gieczu. W związku z nowymi zadaniami zwiększono znacznie personel: z 10 etatów

w latach 70. do 82 etatów w 2006 (pod koniec lat 90. 100 etatów). Rozbudowano działalność oświatowo-dydaktyczną przez poszerzenie ekspozycji rezerwatów i skansenów oraz wystaw, powiększono liczbę organizowanych imprez plenerowych – do istniejących już „Marzanny" i „Nocy kupały" doszły ob.: „Żywy skansen", „Procesja Bożego Ciała", „Festiwal kultury wczesnośredniowiecznej", „Zjazd wojów słowiańskich", „Święto plonów", „W grodzie księcia Mieszka", „Pożegnanie lata", „Festyn pszczelarski" i in. Muzeum na Lednicy to także meta okolicznościowych rajdów samochodowych, tj. „Szlakiem Ottona – Szprotowa – Lednica" i „Szlakiem Mieszka I – Cedynia – Lednica". Organizuje ono liczne konkursy plastyczne i lit. dla młodzieży oraz zajęcia praktyczne i lekcje muzealne o różnej tematyce. Z uwagi na rangę obiektu placówkę odwiedza wiele osobistości życia polit. i społecznego. Liczba zwiedzających muzeum zwiększyła się do 125 tys. w roku.

W 1999 muzeum stało się instytucją samorządu województwa wielkopolskiego, w związku z czym został mu nadany nowy statut określający autonomiczność i osobowość prawną. Muzeum należy do największych placówek woj. wielkopolskiego. Decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 28 XII 1999 nadano placówce rejestr nr DM – IV/PRM/54/99.

Lit.: M. Fryza, *Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, „Muzealnictwo" 34, 1992, s. 28-34; A. Kaszubkiewicz, *20-lecie Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, „Studia Lednickie" 2, 1991, s. 385-389; idem, *Symbioza zespołu muzealnego z parkiem krajobrazowym na przykładzie Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy*, „Ochrona Zabytków" 1 (200), 1998, s. 47-50; J. Wrzesiński, *Ostrów Lednicki – kamienna perła Piastów*, „Z Otchłani Wieków" 55, 1, 2000, s. 46-55; „Studia Lednickie" 1-8, 1991-2005.

MUZEUM POCZĄTKÓW PAŃSTWA POLSKIEGO (MPPP), instytucja samorządu województwa wielkopolskiego. Powstanie muzeum związane jest z prowadzonymi w Gn. od 1948 badaniami archeol., których celem było poznanie historii oraz uzyskanie zabytków dokumentujących początki państwa pol. i jego pierwszej stolicy. W 1954 w pomieszczeniach prowadzącej wykopaliska Pracowni Archeologicznej Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN przy ul. Mieszka I nr 1 zorganizowano pierwszą wystawę: *Gniezno i Ostrów Lednicki w świetle wykopalisk*. Dwa lata później Ministerstwo Kultury i Sztuki powołało do życia (1 VII 1956) drugą na terenie miasta placówkę archeol. – Oddział w Gnieźnie Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (kierownik Gabriela → Mikołajczyk). Miejska Rada Narodowa w Gn. przydzieliła mu pomieszczenia w budynku przy ul. św. Jana 9. Tutaj też otwarto na rozpoczęcie obchodów milenijnych dużą, stałą wystawę *Ziemia Gnieźnieńska w okresie powstawania państwa polskiego*. 1 VII 1973 placówka ta decyzją Wydziału Kultury i Sztuki Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu stała się instytucją samodzielną, przyjęła w 1978 nazwę MPPP, rozszerzyła jednocześnie swój profil z archeologicznego na wielodziałowy – przez stworzenie obok działu archeologicznego również historycznego i historii sztuki (kolejni dyrektorzy: G. Mikołajczyk 1973-78, Ludwik Przymusiński 1978-81, Stanisław Pasiciel 1982-2007, Gerard Radecki od 2007). W 1973 rozpoczęto budowę nowego budynku muzealnego wraz z aulą przy ul. Józefa Kostrzewskiego 1 (→ zespół Pomnika Tysiąclecia Państwa Polskiego). Uroczystego otwarcia nowo wybudowanego gmachu dokonano w 1978. W marcu 1983 otwarto stałą multimedialną

Logo Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie

Gmach Muzeum przy ul. Józefa Kostrzewskiego 1

ekspozycję *Początki państwa polskiego* wg aranżacji Witolda Gyurkovicha (w latach 1993-2001: *Kultura Polski Piastów*, od 2002: *Wielkopolska średniowieczna*). MPPP jest instytucją zajmującą się gł. dziedzictwem polskiego średniowiecza oraz historią Gn. i regionu, zbiera również eksponaty do planowanego muzeum historii miasta. Posiada zbiory archeologiczne, sztuki, historyczne, biblioteczne i archiwalne; prowadzi działalność ekspozycyjną, nauk.-badawczą, wydawniczą oraz edukacyjną w ramach lekcji muzealnych. Obok wystaw stałych w muzeum organizuje się różnorodne, przekrojowe ekspozycje czasowe, poświęcone prezentacji zarówno zabytków, jak też obiektów sztuki od średniowiecza po współczesność. Muzeum gnieźn. jest jedynym w Polsce, w którym z dużą regularnością prezentuje się wystawy czasowe poświęcone kulturze i sztuce średniowiecznej. Dwukrotnie muzeum uhonorowane zostało nagrodą „Sybilla" za zajęcie 1. miejsca w corocznym, ogólnopolskim ministerialnym konkursie na najciekawsze wydarzenie muzealne roku (za lata 2000 i 2002). Godne odnotowania są prowadzone przez MPPP wieloletnie prace wykopaliskowe na terenie Gn. i powiatu, znacząco poszerzające stan badań nad historią miasta i regionu, zwłaszcza w okresie powstawania państwa polskiego. MPPP jest jednym z ważniejszych punktów na trasie → Szlaku Piastowskiego.

Archiwum Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, znajduje się w nim dokumentacja aktowa o wartości hist., dokumentacja audiowizualna – fotografie (negatywy i pozytywy), przezrocza, dokumentacja kartograficzna oraz dokumentacja techniczna. Dokumentacji aktowej o wartości hist. jest 1556 jednostek archiwalnych (teczek), czyli ok. 20,5 mb. Wspomniana dokumentacja archiwalna pochodzi z lat 1948-2004 i jest opracowana archiwalnie oraz zinwentaryzowana

– inwentarz kartkowy. Pod względem treści zachowane akta dotyczą wystawienniczej i wydawniczej działalności placówki muzealnej w Gn. oraz odzwierciedlają działalność popularyzatorską wśród uczniów szkół podstawowych i średnich na terenie Gn. Zgromadzone w archiwum akta kategorii „A" dostarczają wiele informacji na temat badań archeol. prowadzonych w Gn. na terenie Wzgórza Lecha, we wnętrzu katedry, w byłych podgrodziach, na gruntach przykościelnych gnieźn. parafii, ulicach gnieźn. i przypuszczalnych terenach osadniczych w VIII-XI w., leżących ob. w granicach miasta. Zachowane plany i sprawozdania roczne oraz materiały GUS umożliwiają prześledzenie kierunków pracy placówki muzealnej w Gn., wydatków na cele wydawnicze i organizowanie wystaw stałych i czasowych oraz wydatków na unowocześnienie muzeum i zastosowanie najnowszych metod wystawienniczych za pomocą sprzętu multiwizyjnego. W archiwum zgromadzono wycinki prasowe z lat 1975-2004 dotyczące wydarzeń kult. i uroczystości ogólnopolskich w Gn. i na terenie ziemi gnieźn. – ok. 7 tys. informacji prasowych. Obok dokumentacji aktowej w Archiwum MPPP w Gn. przechowuje się dokumentację fotograficzną. Negatywy i pozytywy stanowią dokumentację badań archeol. prowadzonych w Gn. i na Ostrowie Tumskim oraz w innych miejscowościach regionu. Ok. 40% przechowywanych negatywów i pozytywów dotyczy eksponatów archeol., sztuki i historii. Spora liczba negatywów dotyczy dokumentów pergaminowych i innych archiwaliów związanych z historią Gn., a znajdujących się w różnych krajowych placówkach muzealnych, archiwalnych oraz bibliotekach. Ponadto zgromadzona jest dokumentacja fotograficzna własnych wystaw czasowych i stałych. Są również fotografie dotyczące uroczystości państw. i religijnych odbywających się w Gn. w okresie międzywojennym i po 1945, fotografie budynków użyteczności publ., budynków przemysłowych oraz budynków mieszkalnych z terenu Gn., Kłecka, Witkowa, Trzemeszna czy Powidza. W Archiwum MPPP w Gn. przechowuje się zbiór plakatów i afiszy wydanych przez muzeum – dotyczących wystaw oraz innych placówek muzealnych i instytucji kult. Zbiór plakatów i afiszy liczy ok. 450 egzemplarzy. Archiwum MPPP w Gn. ma w swoich zbiorach dokumentację kartograficzną z lat 1789-1988: mapy topograficzne i sytuacyjno-wysokościowe dotyczące m. Gn. i powiatu, przedstawiające podziały administracyjne powiatu gnieźn. oraz przebieg ulic, urządzeń wodociągowych, kanalizacyjnych i gazowych w latach 1901-39. W zbiorze kartograficznym jest m.in. mapa woj. gnieźn. wydana w 1770 w Lipsku. W archiwum muzealnym znajduje się również zbiór rysunków architektonicznych i planów sytuacyjnych dotyczących m. Gn. z lat 1789-1939, liczący 224 karty. Plany sytuacyjne umożliwiają odtworzenie wytyczania, modernizowania i nadawania nazewnictwa gnieźn. ulicom na przestrzeni 150 lat. Rysunki elewacji budynków pozwalają odtworzyć ich wygląd od 1819 aż do 1939 i rozwój budownictwa mieszkalnego, przemysłowego, użyteczności publ., komunalnego, oświatowego, szpitalnego oraz budownictwa indywidualnego mieszkaniowego w poszczególnych rejonach miasta. Ponadto w Archiwum MPPP w Gn. znajduje się zespół archiwalny „Akta posesji m. Gn. z lat 1794-1939". Akta zostały wytworzone przez Policję Budowlaną działającą w ramach magistratu gnieźn. w okresie zaboru pruskiego i w latach 1919-39. Teczki posesji ułożone są alfabetycznie wg nazw ulic. Ogółem jest ich 1226. W poszczególnych teczkach posesji znajdują się plany sytuacyjne fragmentów ulic i posesji, rysunki elewacji budynków użyteczności publ., tj. urzędów administracji państw. i samorządowej, szkół podstawowych i średnich, szpitali, wodociągów, gazowni, elektrowni, → łazienek miejskich nad jez. Winiary, dworców kolejowych kolei normalno- i wąskotorowej. Zachowane akta posesji stanowią podstawowe źródło archiwalne do zrekonstruowania zabudowy Gn. po pożarze miasta w maju 1819, kierunków rozbudowy przestrzennej miasta oraz zmian w układzie ulic i wytyczania nowych ciągów komunikacyjnych w obrębie starego miasta i na przedmieściach leżących przy drogach prowadzących do: Bydgoszczy, Torunia, Kłecka, Poznania, Czerniejewa, Wrześni i Witkowa. Zachowane plany sytuacyjne pozwalają umiejscowić położenie ratusza jurydyki Cierpięgi na Bednarskim Rynku i ratusza jurydyki Grzybowo przy ul. św. Jana. Treść akt posesji i planów sytuacyjnych pozwala na ustalenie położenia synagogi żydowskiej po 1750, budynków zarządu gminy wyznaniowej ewangelickiej i żydowskiej lub nieistniejących już kościołów katolickich: pw. św. Mikołaja, który stał przy ob. ul. M. Łubieńskiego, naprzeciw budynku Miejskiego Ośrodka Kultury, i pw. św. Ducha, który znajdował się pomiędzy ul. Grzybowo i ul. Krzywe Koło. Wspomniane plany sytuacyjne pozwalają również odtworzyć i w niektórych przypadkach skorygować nazewnictwo ulic gnieźn. i ich przebieg lub zrekonstruować przedmieście → Zajezierze położone u podnóża kościoła św. Krzyża w 1. poł. XIX w. Zachowane teczki posesji i plany umożliwiają określenie położenia cmentarzy wyznaniowych: katolickich, ewangelickich i żydowskich, w XIX i na początku XX w., koszar piechoty oraz dragonów oraz terenów poligonowych wokół Gn. Plany sytuacyjne koszar zawierają szczegółową legendę dotyczącą przeznaczenia budynków wojskowych. Zachował się również dokładny plan sytuacyjny stacji kolejowej w Gn. z przełomu XIX i XX w. Na podstawie akt posesji można prześledzić nabywanie działek budowlanych i określić narodowość nabywców. Kilkanaście teczek posesji dotyczy obiektów przemysłowych na terenie Gn., m.in. cukrowni Grabskiego, garbarni zlokalizowanej nad jez. Jelonek, po której ob. nie zachował się żaden ślad, a która założona została przez rodzinę Rogowskich. Można zlokalizować położenie mleczarni przy ob. ul. Mieszka I i ul. Konikowo lub ul. Przedmieście Bydgoskie (ob. ul. 3 Maja). Akta pozwalają odtworzyć sieć handlową Gn., zlokalizować położenie warsztatów rzemieślniczych, młynów parowych i wiatraków, które dość licznie występowały w Gn. zarówno w XIX, jak i na początku XX w. Są również plany i elewacje drukarni „Lech", drukarni rodziny Langów oraz fabryki wódek i likierów B. Kasprowicza, która miała na terenie Gn.

kilka filii. Znajdują się także dane o tym, gdzie działały stałe i sezonowe kina w Gn., sale koncertowe oraz liczne kawiarnie, restauracje i hotele. Wszystkie zespoły archiwalne oraz rodzaje dokumentacji archiwalnej przechowywane w Archiwum MPPP w Gn. są zinwentaryzowane oraz zawierają inwentarze archiwalne opracowane wg zasad państw. służby archiwalnej.

Lit.: E. Scholtz, *Rodzaje dokumentacji archiwalnej, stan opracowania, wykorzystania oraz komputeryzacji zasobu aktowego w Muzeum PPP w Gnieźnie*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny" 2002, t. VIII/IX.

MUZYKA HIP-HOP I RAP W GNIEŹNIE, pionierską rolę w powstawaniu w Gn. środowiska wykonawców hip-hopu i rapu, które zbiegło się z modą na breakdance i jego rozkwitem w Gn., odegrało działające od 1996 → Camey Studio. Pod koniec lat 90. powstały pierwsze nagrania muzyczne formacji Kartel. Z początkiem następnej dekady podczas imprez organizowanych m.in. w Miejskim Ośrodku Kultury z udziałem uczestników z różnych części Polski prezentowali się gnieźn. wykonawcy hip-hopu. Liczącymi się w kraju spotkaniami prezentującymi taniec współczesny i hip-hop stały się Dni Prawdy (pierwsza edycja 2002) odbywające się w hali GOSiR-u z udziałem wielu cenionych tancerzy i muzyków. Założona przez Johna Wayne'a (Jakuba Dzionka) Szajse Records organizowała koncerty w Gn. i wielkopolskich klubach, a jako wydawnictwo muzyczne nagrywała i archiwizowała materiały zarejestrowane w studiu i na żywo, także innych wykonawców muzyki offowej i niezależnych. Od 2003 ważnym miejscem jej prezentacji stał się → pub „Lokomotywa". W latach 2005-07 w MOK-u odbywały się koncerty charytatywne „Rap Stacja", organizowane przez Kwiatka. W Gn. występowali popularni raperzy: Peja (2004), 52 Dębiec (2005) i Don Guralesko (2008). Do znaczących i znanych gnieźn. wykonawców tego nurtu zaliczani są: Kartel, Boras aka Stare Zwoje, → Sigmatik, Dalky Squad, → Kryminazz, DJ Dłut, DJ Sab, Ziomal aka ZML aka JayCube, Krzyk Ulicy (Kuba, Młody), Nieznani (Bergol i Kulka), Koedycja (Dariusz Grabski i Dominik Wesołowski), Kwiatek i Bergol (płyta *Z każdą jedną się dorasta*), PNP (Ziomal i Nash), Pragmatyka (Guluś i Kari), CZK i OHC (Chińczyk i Truskawa, płyta *Działać*), bitboxer Patryk „Pajdi" Pajkert, Aula (płyta *Aulantyda* 2007), Skrzydło (SS), PNP & Ginger. Wielu wykonawców okazjonalnie realizowało wspólne projekty muz., m.in. Kryminazz, ETC i Skrzydło (SS) czy Kryminazz, Kartel i Krzyk Ulicy jako Ton Crube, współpracując ze sobą podczas występów i nagrań. Swoje produkcje zamieszczali często na portalach internetowych.

MUZYKA ROZRYWKOWA I POPULARNA W GNIEŹNIE, współczesna muzyka rozrywkowa pojawiła się w Gn. w okresie międzywojennym. W latach 30. podczas balów i innych imprez taneczno-rozrywkowych występował kwintet orkiestry wojsk. prowadzony przez K. Franczaka, zespół Wawrowskiego i zespół braci Kuczyńskich. Znany był także zespół braci Majkowskich, grający regularnie w znajdującej się przy ul. Chrobrego restauracji Bristol. Jego członkami byli: L. Majkowski – fortepian, kontrabas, H. Majkowski – skrzypce, F. Cieślewicz – saksofon tenorowy, B. Tomaszewski – saksofon altowy, trąbka i Majkowski – perkusja. W tym okresie działał też inny zespół muzyki rozrywkowej, w którym grali m.in. T. Kapturczak – gitara, trąbka, P. Wilczyński – gitara i S. Wilczyński – trąbka, kontrabas, skrzypce. H. Majkowski zginął zabity przez Niemców podczas okupacji. Po II wojnie światowej zespół L. Majkowskiego grał w restauracji Teatralna do lat 50. w składzie: L. Majkowski – fortepian, T. Kapturczak – gitara, trąbka, S. Janduła – saksofon tenorowy, F. Cieślewicz – perkusja. Po śmierci L. Majkowskiego pianistą zespołu był M. Bielecki – organista kościoła św. Michała. W okresie powojennym muzykę popularną wykonywały zespoły tworzone w amatorskim ruchu muz., skupionym przy zakładach pracy. W Związku Zawodowym Kolejarzy reaktywowano w 1945 orkiestrę dętą. W latach 1954-68 działał tam zespół mandolinistów i gitarzystów, w latach 1953-57 zespół taneczny, a w 1965 powstał zespół harmonijek ustnych. W placówkach służby zdrowia istniały: zespół mandolinistów (1949-52), zespół taneczny (1952-56) i młodzieżowy zespół muzyczny. W Gnieźnieńskich Zakładach Garbarskich działały zespół taneczny (1950-57) oraz dziecięcy zespół muz. (1959), a przy PSS Społem zespół mandolinistów (1959-67). Zespoły te działały w ramach polityki animacji kultury prowadzonej przez zakłady pracy. Popularna stała się orkiestra dęta działająca w szpitalu „Dziekanka". W 1959 w istniejącym w Domu Kultury przy ul. Dąbrówki Klubie Kulturalnego Wypoczynku występował zespół Black Boys z wokalistką M. Korzeniowską, a koncerty prowadził J. Filary – aktor, lalkarz, od poł. lat 60. aktor Teatru Lalek w Olsztynie. Ważną rolę w rozwoju i utrzymaniu amatorskiego ruchu muz. odegrał prowadzony przez Z. Maerza Międzyspółdzielczy Ośrodek Kulturalno-Oświatowy. Już w 1952 powstał tam Zespół Rytmiczny E. Hurysza – akordeonisty, klarnecisty i trębacza, w którym grali m.in.: M. Majkowski – fortepian, S. Kuczyński – saksofon tenorowy, K. Kuczyński – kontrabas, S. Braciszewski – gitara. Działał tam także → Amatorski Kwartet Wokalny. W latach 1958-62 w ośrodku swoje miejsce znalazł sekstet saksofonisty tenorowego S. Kuczyńskiego, w którego składzie obok lidera grali: Z. Pakai – fortepian, T. Seiman – kontrabas, B. Lipczyński – gitara i J. Cholewa – perkusja. W 1959 zajął on 1. miejsce na Wojewódzkim Przeglądzie Ze-

Kwintet muzyczny działający w Międzyspółdzielczym Ośrodku Kulturalno-Oświatowym w Gnieźnie przy ul. Warszawskiej 21

społów Estradowych Spółdzielczości Pracy, powtórzył ten sukces 3 lata później. W 1963 powstał tam kolejny zespół – kwintet muzyki rozrywkowej z wokalistkami S. Wachowiak i B. Nadolną. Ogromną popularnością cieszyły się występy amatorskich muzyków podczas organizowanych w tej placówce cyklicznych spotkań „Mikrofon dla Wszystkich" i tzw. śród młodzieżowych. Również tam powstał w drugiej poł. lat 60. wokalny zespół dziewczęcy Bemolki i tam śpiewała K. Tylewska, laureatka wojewódzkich eliminacji Festiwalu Piosenki Radzieckiej w Zielonej Górze. W poł. lat 60. w Międzyspółdzielczym Ośrodku Kulturalno-Oświatowym grali klarnecista M. Dachtera i akordeonista W. Kaźmierczak. Dla wielu członków tych zespołów granie stało się sposobem spędzania wolnego czasu, a dla niektórych wstępem do profesjonalnej działalności muzycznej. Na początku lat 70. istniał zespół Dysonans w składzie: Z. Pakai – organy, M. Malicki – klarnet, T. Rossa – gitara, M. Mrówczyński – gitara basowa i J. Kucharski – perkusja. Uczestniczył on w przedstawieniu *Opera za trzy grosze* B. Brechta w Teatrze im. A. Fredry. W latach 1971-75 E. Kaczmarek prowadził zespół w Gnieźnieńskim Ośrodku Kultury. W jego skład obok grającego na instrumentach klawiszowych lidera wchodzili: K. Jóźwiak – śpiew, Z. Racka – recytacja, K. Kubów – akustyk. E. Kaczmarek współpracował z Teatrem im. A. Fredry przy inscenizacji sztuki R.M. Grońskiego *Historia bez końca.* Prowadził także Miron Band z saksofonistą J. Cieślewiczem, gitarzystą basowym M. Gryczą i perkusistą P. Strzeszyńskim, zespół angażowany przez Estradę Poznańską, a następnie wyjeżdżający w trasy po krajach europejskich na kontraktach znanych agencji koncertowych. W 1973 na Festiwalu Piosenki Radzieckiej w Zielonej Górze siostry E., K. i M. Poczekaj, występujące dawniej w zespole → Lechitki, zdobyły nagrodę dziennikarzy. W 1986 I. Ołów, M. Patrzak i N. Wojtkowiak zakwalifikowały się do eliminacji wojew. tego festiwalu. W latach 1978-80 odbywały się → Gnieźnieńskie Spotkania Muzykujących Rodzin. W latach 1975-80 popularny był w Gn. zespół rozrywkowy w składzie: J. Jóźwiak – gitara, W. Rzepka – saksofon tenorowy, Z. Włodarczyk – saksofon sopranowy, E. Klejna – gitara basowa, puzon, C. Plucner – perkusja. W latach 1980-85 istniała formacja The Flowers z J. Jóźwiakiem, Z. Pakaiem – instrumenty klawiszowe, A. Ciężką – śpiew, J. Wilczyńskim – saksofon, J. Przybylskim – gitara basowa i E. Kistowskim – perkusja, grająca przez 2 lata w NRD. W 1983 powstał → White Band, który przez 10 lat swego istnienia występował w krajach Europy Zachodniej. W latach 90. znaną postacią na lokalnej scenie muz. był E. Busłowicz, wokalista i gitarzysta, prezentujący m.in. wiersze J. Tuwima i B. Leśmiana z własną muzyką oraz bluesa i ballady. W nurcie stylistycznym poezji śpiewanej i ballady tworzyły zespoły: → ZiP, Mimo Wszystko, → Skrawek Cienia, → Nieporozumienie i Klamka Zapadła, wykonujące repertuar autorski. Występowały m.in. na gnieźn. → Festiwalu Poezji Śpiewanej i Piosenki Turystycznej „Wibramy". Do tradycji amatorskich zespołów wokalnych nawiązuje grupa → Retro. W 2007 powstały: grupa → Rajlender oraz Samorządowa Orkiestra Dęta Powiatu i Miasta Gniezna (prezes M. Makohoński), występująca w mundurach powstańców wielkopolskich. Fani muzyki klubowej i tanecznej spotykają się w klubie „Best". Upowszechnianiu muzyki popularnej wśród młodzieży służyły imprezy organizowane przez Młodzieżowy Dom Kultury, takie jak Ogólnopolski Konkurs Piosenki o Szkole dla nauczycieli (1989-97), Wojewódzki Przegląd Orkiestr Szkolnych (1985-2001), wojew. i regionalne przeglądy instrumentalistów amatorów (1990-2001), Przegląd Małych Form Muzycznych (od 1985) i Przegląd Piosenki Dzieci Niepełnosprawnych „Wrzawa" (od 1999), Wojewódzki Konkurs Piosenki Szkolnej (od 1978) i → Gnieźnieńskie Rytmy Młodych (od 2001).

Lit.: A. Krzywdzińska, *Klemens Waberski – pedagog, artysta, działacz społeczny*, Bydgoszcz 1999 [mpis pracy magisterskiej]; *Jest ta siła?*, „Przemiany Ziemi Gnieźnieńskiej" 1982, nr 4; K. Jóźwiak, *II Gnieźnieńskie Spotkania Muzykujących Rodzin*, Gniezno 1979 (folder); K. Jóźwiak, *III Gnieźnieńskie Spotkania Muzykujących Rodzin*, Gniezno 1980 (folder); T. Majchrzak, *25-lecie Amatorskiego Kwartetu Wokalnego*, „Ziemia Gnieźnieńska" 1960, nr 7-8; *62-lecie Orkiestry Kolejowej Węzła Gnieźnieńskiego*, Gniezno 1983 (folder).

MYSZKI, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Sławno, ob. 137 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 610,45 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1257, należała wówczas do Myszka Witowica. Dawna własność rodu Dryów. W 1411 oddawała dziesięcinę do kościoła w Sławnie. W latach 80. XIX w. wieś i majątek liczyły 17 domów, 217 mieszkańców (wszyscy katolicy), w tym 130 analfabetów. Myszki były własnością Emilii Jańczakowskiej, od 1896 – Kiedrowskich. W 1926 majątek liczył 394 ha. We wsi znajduje się dworek wybudowany w 1878 przez W. Jańczakowskiego.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

MYŚLĘCIN, wieś w gminie Łubowo, parafia Dębnica, ob. 86 mieszkańców. Dawna własność rodu Wczelów. Wzmiankowana w dokumencie z 1415, w którym pojawia się pochodzący stąd Swatergut de Mislanczino. Wzmiankowana również w 1444. W 1580 właścicielem wsi był Jerzy Latalski, wojewoda poznański. W latach 80. XIX w. było tu 9 domów, 58 mieszkańców (10 ewangelików, 48 katolików), w tym 20 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

N

NACZELNIK GMINY GNIEZNO, terenowy organ administracji państwowej na terenie gminy Gniezno, utworzony na podstawie ustawy o zmianie ustawy o radach narodowych z 1973. Istniał do momentu ukonstytuowania się nowego samorządu w 1990. Naczelnika gminy powoływał wojewoda po zaopiniowaniu kandydatów przez właściwą radę narodową. Urząd ten peł-

nili: Zdzisław Kozłowski (5 I 1973-3 VIII 1973), Józef Ignasiak (1 IX 1973-31 XII 1981), Henryk Szyda (1 I 1982-31 V 1990).

NACZELNIK MIASTA I POWIATU, organ terenowej administracji państwowej oraz wspólny organ wykonawczy i zarządzający Rady Narodowej Miasta i Powiatu w Gnieźnie. Nowelizacja ustawy o radach narodowych z 22 XI 1973 przewidywała możliwość utworzenia wspólnej rady narodowej dla miasta stanowiącego powiat, jakim było Gn., i powiatu. W Gn. → Powiatowa Rada Narodowa i → Miejska Rada Narodowa odbyły wspólne sesje 5 VII, 28 IX i 10 X 1973. Na pierwszej z nich wybrano wspólne Prezydium Powiatowej i Miejskiej Rad Narodowych. Pierwsza sesja wspólnej rady odbyła się 14 XII 1973, a pod koniec miesiąca powołano naczelnika. Funkcję tę od 23 XII 1973 do 31 V 1975 pełnił Zbigniew Kaszuba. Urzędował w budynku ratusza przy ul. Bolesława Chrobrego.

NAPIERAŁA FRANCISZEK (ur. 25 I 1878 w Gorzycach, zm. 18 V 1942 w Dachau), ksiądz, duszpasterz, więzień obozów koncentracyjnych. W 1901 ukończył Królewskie Gimnazjum w Drawsku Pomorskim. 17 XII 1904 przyjął święcenia kapłańskie, a następnie został wikariuszem w Rokitnie. W 1906 został przeniesiony do Wyskości w dekanacie Kościan, w 1907 do Modra, a w 1909 jako mansjonarz do Środy Wlkp. Od 1914 administrował parafią w Obornikach Wlkp. W 1915 został proboszczem Czerwonowsi w dekanacie Śmigiel. W latach 1917-32 należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1921 został przeniesiony do parafii św. Michała w Gn. W 1932 prowadził duszpasterstwo w rektoracie misji pol. we Francji. Był wicedziekanem Gn. W 1938 został wizytatorem nauki religii w szkołach powszechnych pow. gnieźnieńskiego. W 1940 został osadzony w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen, a od 14 XII 1940 przebywał w Dachau, gdzie został zamordowany w komorze gazowej.

NAPOLEONOWO, wieś w gminie Gn., parafia Zdziechowa, ob. 83 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 270 ha. W latach 80. XIX w. było tu 11 domów, 104 mieszkańców (1 ewangelik, 103 katolików), w tym 32 analfabetów. Wieś powstała w 1835 na gruntach należących do majątku Modliszewo. Właścicielem był Żychliński. Na skraju wsi w 1936 mieszkańcy Napoleonowa ufundowali tablicę upamiętniającą stulecie powstania tej miejscowości.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

NARODOWA PARTIA ROBOTNICZA, powstała w 1920 z połączenia Narodowego Związku Robotników z Narodowym Stronnictwem Robotniczym. Za gł. cel przyjęła realizację idei socjalizmu. Partia stała na gruncie demokracji i ustroju republikańskiego. W Gn. NPR była silnie powiązana ze Związkiem Zjednoczenia Zawodowego Polskiego. W składzie Rady Miejskiej znalazł się Z. Rabski należący do NPR. Do 1923 NPR była partią lewicową, sympatyzującą z endecją i klerem, później nastąpił rozłam. W latach 20. XX w. zarządzali nią w Gn. m.in. Grudniewicz, Szałkowski, Świerkowski i Dobrasz. Gł. tematem obrad gremiów NPR było bezrobocie, podatki i budżet państwa na 1925. Na początku sierpnia 1926 zebrani w lokalu Szymanka przy ul. Sienkiewicza 20 wykluczyli ze swych szeregów posła Ciszaka, uznali też, że wpływy partii w mieście znacznie zmalały. Po zamachu majowym NPR współpracowała z ugrupowaniem Centrolewu. Opowiedziała się w całości za związkiem z endecją i antysanacyjną NPR Prawicą. Wybory z lat 1933 i 1935 wskazują na wzrost znaczenia partii. Wzrosła liczba oddanych na nią głosów do Rady Miejskiej. W 1935 spośród 32 członków 9 należało do NPR. W Zarządzie Miejskim reprezentowały ją 2 osoby na 4 członków, natomiast w Wydziale Powiatowym na 6 członków samorządu 1 osoba legitymowała się przynależnością do partii. Centralnym organem prasowym stowarzyszenia było wychodzące 3 razy w tygodniu czasopismo „Obrona Ludu". Stronnictwo miało duże wpływy w innych stowarzyszeniach i związkach, np. w Związku Weteranów Powstań Narodowych 1918/19, Katolickim Towarzystwie Robotników, Zjednoczeniu Kolejowców Polskich, Związku Prac Budowlanych ZZP, Związku Robotników i Rzemieślników ZZP, Związku Robotników Rolnych i Leśnych. W 1936 prezesem zarządu powiatowego był L. Kubisiak. W skład zarządu okręgowego wchodzili: F. Kręglewski – prezes, W. Ratajczak – sekretarz, S. Rozmarynowicz – skarbnik. Komisję rewizyjną stanowili: S. Brzeziński, F. Fehmann i S. Pawłowski. Filią Gn. zarządzali J. Pawlak i T. Rezulak. Z NPR ściśle związany był Związek Młodzieży Pracującej „Jedność", którego prezesem był F. Kręglewski.

NAZIM TADEUSZ JUSTYN (ur. 23 VII 1903 w Lednicy Górnej, zm. 31 XII 1966 w Gn.), kapłan, franciszkanin konwentualny, publicysta, więzień obozów koncentracyjnych, misjonarz. W 1919 wstąpił do zakonu oo. franciszkanów we Lwowie. 25 III 1920 złożył śluby zakonne. W latach 1920-27 studiował filozofię i teologię w zakonnym seminarium duchownym w Krakowie. 2 IV 1927 przyjął święcenia kapłańskie. W latach 1927-28 pracował jako wikariusz w Poznaniu, a w latach 1928-31 w Gn., gdzie dał się poznać jako znakomity kaznodzieja. W latach 1931-36 przebywał w Niepokalanowie, gdzie pełnił funkcję redaktora „Rycerza Niepokalanej" i „Rycerzyka Niepokalanej". W latach 1931-32 był rektorem niższego seminarium duchownego. W 1936 objął funkcje gwardiana klasztoru i proboszcza parafii Wniebowzięcia NMP w Gn. 12 XI 1939 został wysiedlony. Pracował w Warszawie i Niepokalanowie. Tam 17 II 1941 został aresztowany wraz z późniejszym św., o. M. Kolbem, i osadzony na Pawiaku w Warszawie. 4 IV 1941 został wywieziony do Oświęcimia, a 3 V 1941 do Dachau. 29 IV 1945 wyzwolony z obozu koncentracyjnego, pracował w duszpasterstwie wśród Polaków w Hamburgu i we Frankfurcie nad Menem. 14 XII 1945 wyjechał do

USA, gdzie w latach 1946-47 pracował jako wikariusz w Detroit, a w latach 1947-49 jako misjonarz w Chicago. W 1950 został mianowany wizytatorem generalnym misji zakonnej w Japonii. W latach 1952-57 był gwardianem klasztoru w Nagasaki. W latach 1957-63 pełnił funkcję prokuratora klasztoru i zakonnego seminarium duchownego w Tokio. Do marca 1966 przebywał w Higashi Murayama. W kwietniu 1966 wrócił do Polski i zamieszkał w Gn., gdzie pomagał w pracy kapłańskiej. Poza wspomnianymi miesięcznikami publikował w „Pochodni Serafickiej" (1927-29), „Wiadomościach Prowincji Franciszkańskiej w Polsce" (1933), „Nowej Bibliotece Kaznodziejskiej" (1938). Po 1945 pisywał artykuły dla byłych więźniów, które ukazywały się w prasie zachodniej. Pozostawił rękopisy kazań.

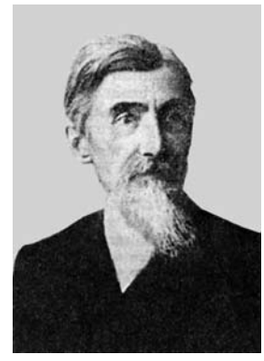

NEHRING (NERYNG) WŁADYSŁAW (ur. 23 X 1830 w Kłecku, zm. 20 I 1909 we Wrocławiu), profesor, rektor Uniwersytetu Wrocławskiego, wybitny filolog, slawista, językoznawca. Lata młodzieńcze spędził w Kłecku, tu uczęszczał do szkoły elementarnej. W 1842 podjął naukę w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. W latach 1850-55 studiował historię i filologię na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Wrocławskiego, a od 1853 również teologię. W 1856 uzyskał doktorat i zdał egzamin nauczycielski. Wrócił w rodzinne strony, rozpoczął pracę w gimnazjum w Trzemesznie, następnie w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. W 1868 został mianowany profesorem języków i literatur słowiańskich na Uniwersytecie Wrocławskim. Dwukrotnie pełnił funkcję dziekana Wydziału Filozoficznego, a w latach 1893-94 powierzono mu godność rektora Uniwersytetu Wrocławskiego. Pochowany został na cmentarzu Osobowickim w Alei Zasłużonych. Imię profesora nosi kłeckie gimnazjum.

NEY KAROL FERDYNAND (ur. 9 III 1809 w Toruniu, zm. 13 VI 1850 w Poznaniu), pedagog, literat, historyk. Był synem F. Nowotnego, z pochodzenia Czecha, zakrystiana w kościele św. Jakuba, oraz E. Rozyny z Netzów. Świadectwo dojrzałości uzyskał w gimnazjum toruńskim. W latach 1828-31 studiował filologię i filozofię na Uniwersytecie Berlińskim. W 1833 objął posadę rektora szkoły świętojańskiej w Gn. Był to pracowity okres w życiu Neya. Tu napisał pracę, poświęconą problemowi azylu w starożytności, za którą otrzymał tytuł doktora na uniwersytecie w Getyndze. Wydał także tłumaczone na język niem. prace geograficzno-hist. J. Lelewela. Interesował się zabytkami Gn., publikował na ten temat artykuły w „Przyjacielu Ludu". Często ilustrował je własnymi rysunkami. Zaliczany jest do pierwszych badaczy najstarszej przeszłości Wielkopolski. Z zakresu historii Gn. napisał pracę *Żywot błogosławionej Jolenty i kronika klasztoru zakonnic św. Klary w Gnieźnie* (1843). Prowadził wykopaliska w Gn. w poszukiwaniu posągów bóstw słowiańskich. Interesował się także pedagogiką. Opracował projekt reformy szkoły, którą kierował (*Stan obecny szkoły świętojańskiej w Gnieźnie*, 1841). Przez kilka lat redagował miesięcznik „Kościół i Szkoła". Był autorem kilku podręczników szkolnych z zakresu historii Kościoła, geografii i historii. W 1847 został przeniesiony do gimnazjum w Trzemesznie. W 1848 za udział w powstaniu został aresztowany i zwolniony z pracy. Po niespełna rocznym pobycie z rodziną w Poznaniu zmarł na tyfus.

NIDOM, wieś w gminie Czerniejewo, parafia Pawłowo, ob. 143 mieszkańców. W 1239 była własnością Izajasza i jego braci Mikołajewiców, z rodu Dryów, od 1357 – kapituły gnieźn. Wieś wzmiankowana również w 1329 i 1580. W 1520 wieś i folwark należały do dóbr w Czerniejewie. Znajdowały się tu dwór, wiatrak i 4 karczmy. Wg rejestru z 1579 był tu dwór, karczma z rolą, wiatrak, 4 zagrodników i 3 komorników. W latach 80. XIX w. było tu 8 domów, 234 mieszkańców (11 ewangelików, 223 katolików), w tym 52 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

NIECHANOWO, wieś gminna i parafialna, ob. 1560 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 945,82 ha. Parafia pw. św. Jakuba Ap., 1850 wiernych, księgi metrykalne od 1795. Wzmiankowana w dokumencie z 1395, w którym pojawia się pierwszy znany z imienia proboszcz Damian. W 1415 N. było własnością łowczego pozn. Mikołaja z Dzwonowa, później Zarębów z Brzostkowa. W 1459 właścicielem był Mikołaj Niechanowski, który prowadził spór o jakąś należność z dziekanem gnieźn. Jakubem Kotem z Dembna. Jakub Kot zabił Niechanowskiego. Po jego śmierci dziekan miał jeszcze długo nieprzyjemności z braćmi Niechanowskiego. W 1580 właścicielem N. był Krzysztof Tomicki. Pierwszy kościół pw. św. Jakuba powstał w N. na przełomie XIII i XIV w.; uległ zniszczeniu. Na jego miejscu w 1. poł. XVI w. wybudowano nowy drewniany kościół; odrestaurowany ok. 1776. W latach 1906-08 dobudowano murowaną wieżę i nawę. Z XVIII w. pochodzi rokokowe wnętrze kościoła. W Niechanowie mieści się barokowo-klasycystyczny pałac wybudowany przez Stefana Garczyńskiego w latach 1782-85. Czterokolumnowy portyk dobudowano na przełomie XVIII i XIX w. Pałac otoczony jest parkiem krajobrazowym. Obok pałacu dwie XIX-wieczne oficyny. Po Garczyńskich właścicielami N. byli Potuliccy, od 1847 do wybuchu II wojny światowej właścicielem był ród Żółtowskich herbu Okończyk. W 1939 ostatnimi właścicielami majątku liczącego 933 ha byli Leon i Władysław Żółtowscy. Władysław Żółtowski został zamordowany w Katyniu w 1940. Przez krótki okres we wsi mieszkał Józef Wybicki, twórca hymnu narodowego. W latach 80. XIX w. było tu 21 domów, 212 mieszkańców (wszyscy

Niechanowo, od lewej: kościół pw. św. Jakuba Apostoła; pałac barokowo-klasycystyczny, wzniesiony w XVIII w.

katolicy), w tym 149 analfabetów. Przy drodze wiodącej do Witkowa znajduje się budynek z początku XX w., ob. piekarnia.
Zob. też: archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego, kościół pw. św. Jakuba Apostoła w Niechanowie.

NIECHANOWO (dzieje gminy), dziedzicami N. byli kolejno: ród Porajów-Różyców, Brzostowscy, Tomiccy, Działyńscy, Garczyńscy, K. Mielżyńska, hr. Henryk Potulicki, Żółtowscy. Przypuszcza się, iż na przełomie VI i VII w. istniała mała osada słowiańska pogańskiego kultu religijnego. Ok. 1300 na terenie N. pojawił się pierwszy z rodu Różyców – Jakub. W 1413 król Władysław Jagiełło mianował go wielkim łowczym poznańskim. Ok. 1525 Jan Tomicki przyłączył do ziem niechanowskich Żelazkowo z przyległymi lasami. W 1689 pojawiły się pierwsze nazwiska w Arcugowie, Nowej Wsi oraz w Miroszce. W 1706 N. zostało dotknięte wojną północną, tzw. wojną o tron Polski; rodzina Działyńskich była sprzymierzeńcem króla Augusta II, w wyniku czego Kozacy i Moskale z nienawiści do tego rodu najechali na Niechanowo. Zapisano ogromne straty w postaci spalonych pól i mordu mieszkańców. Z zapisów kościelnych w N. wynika, że w 1711 prawdopodobnie doszło do grabieży kościoła niechanowskiego. W 1713 Nowa Wieś i Drachowo zostały dotknięte zarazą, tzw. morowym powietrzem, która doprowadziła do wyludnienia wymienionych wiosek. W 1740 Jakub Działyński sprowadził do Drachowa i Nowej Wsi niem. kolonistów wyznania luterańskiego. W 1763 Skórzewscy zakupili dobra niechanowskie. Posiadali dobra m.in. w Margoninie, Chodzieży i Lubostroniu, na dworze królewskim Fryderyka II w Berlinie. Rodzina Skórzewskich dopomogła królowi Fryderykowi II (zwłaszcza Marianna Skórzewska, która była szczególnie mile widziana na królewskim dworze) w I rozbiorze Polski. Ponadto na prośbę Marianny Skórzewskiej król Fryderyk II przyłączył ziemie margońskie i lubostrońskie po Gębice do Prus. W ten sposób rodzina ta została uznana za zdrajców. W 1796 wróciła straszna zaraza „morowego powietrza" (brak konkretnych danych na temat zmarłych). Rok 1831 przyniósł następną kradzież w świątyni niechanowskiej. W 1840 powstały nowe osiedla: Straż pod Arcugowem, Romanowo pod Drachowem, Banice pod Goczałkowem, Antelka w kierunku Gurowa. W 1842 na zarazę cholery zmarły 52 osoby. W 1847 hr. Franciszek Żółtowski do Niechanowa przyłączył Małachowo, Witkowo, Ruchocinek oraz założył folwark Marysin. W 1848 zmarł Jan Krasicki – właściciel Malczewa i Karsewa. W 1849

Mapka z miejscowościami gminy Niechanowo

na cholerę zmarło 86 osób, a w 1852 ponad 100 ludzi. W 1871 wybuchła tzw. wojna kulturalna między rządem pruskim a abpem Ledóchowskim. Mieszkańcy N. wsi brali udział w I wojnie światowej. W 1918 wybuch powstania wielkopolskiego – w zwycięstwie brała udział także społeczność niechanowska. W 1919 pod Marysinem doszło do bitwy z zaborcą niemieckim. W 1939 utworzono pomocnicze lotniska w Mierzewie i N.; Niemcy aresztowali osoby ze wsi Drachowo, które następnie rozstrzelano na Dalkach k. Gn.; wywóz rolników z Drachowa i Niechanowa I. 21 I 1945 żołnierze Armii Czerwonej oswobodzili parafię niechanowską. W 1951 w N. powstała Gminna Rada Narodowa, a w 1953 Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna. W 1955 przekształcono Gminną Radę Narodową w Gromadzką Radę Narodową, 1973 – powrót do pierwotnej nazwy. Gmina Niechanowo powstała 1 I 1973. Od 1973 uczestniczy w ogólnopolskich konkursach „Gmina – Mistrz Gospodarności". W 1974 zlikwidowano 2 sołectwa: Niechanowo II i Żółcz; Niechanowo II dołączono do Niechanowa I, Żółcz do Jelitowa. W latach 1975-90 przeprowadzono wiele inwestycji. W 1976 rozbudowano wieś budynkami gospodarczymi oraz nadano nazwy ulicom. 4 VI 1979 na terenie gminy, w miejscowości Cielimowo, wylądował Ojciec Święty Jan Paweł II, rozpoczynając pielgrzymkę po ziemi gnieźn. Miejsce lądowania upamiętniono metalowym krzyżem z tablicą pamiątkową. 15 VIII 1986 otwarto nową siedzibę Urzędu Gminy w Niechanowie przy ul. Różanej. W 1997 gmina gościła premiera RP – Włodzimierza Cimoszewicza. W październiku 2000 nastąpiło uroczyste odsłonięcie wmurowanej tablicy pamiątkowej ku czci gen. Józefa Wybickiego, mieszczącej się w pałacu niechanowskim.

Na terenie gminy N. zachowały się dworki w: Cielimowie, Czechowie, Grotkowie, Jelitowie, Karsewie, Żółczu; pałace w: Arcugowie, Mierzewie, Niechanowie.

Powstańcy wielkopolscy z gminy Niechanowo, w powstaniu wielkopolskim brali udział m.in.: Jakub Kozanecki (ur. 25 VII 1898 w Niechanowie, zm. 3 VI 1982 w Niechanowie), walczył w kampanii krotoszyńskiej, był w pułku krotoszyńskim; Mazur z Drachowa; Andrzej Sekula (kampania krotoszyńska); Skweres z Niechanowa; Czesław Stach (ur. 21 V 1901, zm. 7 X 1977, pochowany w Jarząbkowie), ochotnik oddziałów powstańczych wielkopolskich w pow. Rawicz, udział w walkach pod Szymanowem, Słupią, Żołądnicą, Kwawczem, 24 V 1972 wyróżniony za udział w powstaniu wielkopolskim stopniem podporucznika; Józef Szczepaniak (ur. 24 II 1903 w Borowie, pow. Kościan), walczył w kampanii gnieźn., na froncie płn., odznaczony Wielkopolskim Krzyżem Powstańczym, honorową odznaką „Za Zasługi w Rozwoju Województwa Poznańskiego"; Walenty Śruba (ur. 23 I 1898 w Broniszewie, zm. 1 IV 1964, pochowany w Żydowie; były mieszkaniec Mierzewa); Telesfor Wawrzynkiewicz (ur. 2 I 1886, zm. 16 I 1952), brał udział w kampanii powidzkiej; Wincenty Wesołowski (ur. 1895, zm. 28 VI 1988), udział w kampanii powidzkiej, mieszkaniec gminy Niechanowo; Walenty Wieczorek z Żelazkowa, udział w kampanii gnieźnieńskiej.

Szkolnictwo gminy Niechanowo, pierwsze wzmianki o nauczaniu dzieci i młodzieży przez ks. Michała z Lusewa otwierającego szkołę parafialną pochodzą z 1517. W 1818 rodzina Mielżyńskich postawiła szkołę murowaną, w której zajęcia odbywały się do 1911. W 1838 władze pruskie wydały instrukcję zezwalającą na tworzenie małych szkół – powstały wówczas szkoły w Kędzierzynie, Nowej Wsi, Arcugowie, Goczałkowie i w Gurówku. W 1873 hr. F. → Żółtowski założył Kółko Rolnicze kształcące dorosłych; w latach 1899-1939 L. → Żółtowski prowadził niechanowskie praktyki rolnicze; w 1908 hr. S. → Żółtowski założył Towarzystwo Robotników Katolickich. W 1911 rząd pruski wybudował nowy, piętrowy gmach szkoły w Niechanowie (zajęcia odbywają się w nim do dzisiaj). W 1922 ks. Mrugas powołał Katolickie Towarzystwo Młodzieży Polskiej w Niechanowie; w 1930 nastąpiło przekształcenie szkoły katolickiej w powszechną. W latach 1933-39 zorganizowano na terenie Niechanowa zamknięte rekolekcje dla profesorów wyższych uczelni z całej Polski. W latach 1939-45 dzieci uczęszczały do szkół prowadzonych przez Niemki w Nowej Wsi, Goczałkowie i Mierzewie. W kwietniu 1945 szkoła w Niechanowie wznowiła swoją działalność, w 1958 otwarto Szkołę Przysposobienia Rolniczego dla Dorosłych; we wrześniu 1960 wybudowano dodatkowy budynek szkolny, zwany tysiąclatką; 19 II 1970 nadano szkole imię Mikołaja Kopernika oraz wręczono sztandar, szkoła miała również swój hymn, skomponowany przez K. Waberskiego do słów J. Robaszkiewicza (kierownika szkoły w latach 1952-74). W roku szkolnym 1973/1974 powstały szkoły filialne w Gurówku, Trzuskołoniu i Kędzierzynie; w latach 1976-80 na terenie pałacu w Niechanowie funkcjonowało Zaoczne Technikum Rolnicze; 29 IX 1979 otwarto przedszkole w Niechanowie; w 1987 rozpoczęto budowę gmachu szkoły w Niechanowie; 1 IX 1995 otwarto nowy budynek szkolny; 1 IX 1997 nastąpiło oddanie do użytku nowo wybudowanej sali gimnastycznej; w roku szkolnym 1999/2000 powstały 2 szkoły: podstawowa i gimnazjum; w roku szkolnym 2000/2001 oddzielono gimnazjum od szkoły podstawowej.

SP im. M. Kopernika w Niechanowie otrzymała w 2004 certyfikat „Szkoła z klasą", 2 lata później czworo nauczycieli otrzymało tytuł „Nauczyciel z Klasą", a szkoła tytuł „Szkoła, w której Uczą Nauczyciele z Klasą". W 2005 w ramach realizowanego projektu „Wielkopolska to my – wczoraj, dziś, jutro", zainicjowanego przez Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Poznaniu, szkoła uzyskała certyfikat. Z inicjatywy szkoły stworzono wspólny, gminny projekt regionalny, zwany Dniami Niechanowa. W 2006 pozyskano dla szkoły nową pracownię komputerową ze środków MEN. Powstała kafejka internetowa, wprowadzono dodatkowe zajęcia komputerowe dla uczniów klas I-III.

W 2005 obchodzono uroczystości jubileuszowe związane z 10-leciem istnienia nowego budynku szkoły oraz 10-leciem powołania do życia jednego z pierwszych uczniowskich klubów sportowych (UKS) „Niechan". Szkoła ma bogatą kronikę historyczną, zawierającą informacje od

początków jej istnienia po czasy współczesne. W ramach działalności pozalekcyjnej w szkole w Niechanowie działają koła zainteresowań i sekcje, tj. kółko informatyczne, języka ang., teatralne, wokalno-taneczne, flażolecistek, tenisa stołowego i piłki siatkowej.
W roku szkolnym 1999/2000 zgodnie z reformą oświatową powołano gimnazjum; funkcję dyrektora przez rok pełnił H. Cieślarczyk. Dyrektorem od września 2000 jest B. Wawrowska. Gimnazjum dzieli budynek szkolny ze szkołą podstawową. W gimnazjum funkcjonują oddziały młodzieżowe i oddziały przysposabiające do pracy. Praktyczna nauka zawodu dla oddziałów przysposabiających do pracy odbywa się w Ośrodku Szkolnym i Wychowawczym w Niechanowie przy Komendzie Wojewódzkiej Ochotniczego Hufca Pracy w Poznaniu. Ważniejsze daty z historii gimnazjum: 6 X 2000 – na ścianie pałacu w Niechanowie odsłonięto tablicę upamiętniającą pobyt gen. J. Wybickiego w Niechanowie w 1768; 3-4 V 2001 – sesja popularnonaukowa na temat „Życie Józefa Wybickiego – twórcy hymnu narodowego", zorganizowana w ramach VII Rajdu Samochodowego „Wielkopolskim Szlakiem Mazurka Dąbrowskiego"; imprezie patronowali: starosta pow. chodzieskiego, burmistrz miasta Margonin, starosta pow. gnieźn., wójt gminy Niechanowo; 6 X 2001 – uroczystość nadania gimnazjum imienia gen. Józefa Wybickiego oraz wręczenie sztandaru; szkoła ma również hymn, skomponowany przez J. Meissner-Rogacz (nauczycielkę muzyki w gimnazjum od 2001) do słów I. Woźniak (nauczycielki języka pol. od 1 IX 1985); 20 III 2003 – w gimnazjum powołano Szkolny Klub Europejski; certyfikat powołaniowy wręczony został przez minister edukacji narodowej i sportu K. Łybacką podczas uroczystości w Gn.; kwiecień 2003 – utworzono UKS „Błyskawica", prezesem został T. Wojciechowski, nauczyciel wychowania fizycznego; maj 2003 – odbył się Festiwal Nauki w ramach podsumowania akcji „Szkoła z klasą"; wydano szkolny biuletyn pt. *To i owo o mało znanej gminie Niechanowo*; 10 X 2003 – szkoła otrzymała certyfikat „Szkoły z klasą", wydany na podstawie decyzji komisji przyjmującej sprawozdanie (akcja organizowana przez „Gazetę Wyborczą" oraz Fundację Centrum Edukacji Obywatelskiej pod patronatem prezydenta RP A. Kwaśniewskiego, nr certyfikatu 2235/2003); październik 2003 – szkoła otrzymała tytuł Mecenasa Fundacji „Pomóż i Ty"; listopad 2004 – szkoła wzięła udział w Międzynarodowym Zlocie Gwiaździstym Młodych Miłośników Tradycji Mazurka Dąbrowskiego w Gdańsku, zorganizowanym przez Zarząd Główny Stowarzyszenia Tradycji Mazurka Dąbrowskiego oraz Fundację Młodej Polonii; maj 2005 – szkoła otrzymała dyplom z Centrum Edukacji Obywatelskiej za udział w programie „Szkoła z klasą" – „czytam, myślę, działam" i zdobyła sprawność LEGO – „nasza szkoła uczy czytać!"; 13-15 X 2004 – wyjazd delegacji na II Międzynarodowy Zlot Młodych Miłośników Tradycji Mazurka Dąbrowskiego do Gdańska pod opieką D. Pożegowiak; 3 III 2006 – szkoła otrzymała certyfikat za uczestnictwo w projekcie edukacyjnym „Wielkopolska to My – wczoraj dziś i jutro", wydany przez Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Poznaniu; 2 IX 2006 – szkoła otrzymała z EFS środki na uruchomienie Szkolnego Ośrodka Kariery; 2 V 2006 – w szkole odbyła się druga ogólnopolska sesja popularnonaukowa na temat 80. rocznicy ustanowienia *Pieśni Legionów Polskich* hymnem państwowym; sesja zorganizowana przy współpracy SMTMD w Gdańsku z prezesem M. Skonką na czele i kierownikiem Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie H. Wawrzykiem w ramach XII Rajdu Samochodowego „Wielkopolskim Szlakiem Twórcy Mazurka Dąbrowskiego"; 4 IX 2006 – oddanie do użytku kompleksu boisk sport. przy szkole w Niechanowie oraz pracowni ICIM (internetowego centrum informacji multimedialnej) ze środków EFS.
Gimnazjum im. gen. J. Wybickiego w Niechanowie od początku swego istnienia wspiera działalność kulturalno-oświatową gminy, m.in. przez przygotowywane co roku apele: poległych, z okazji Święta Niepodległości, 3 Maja, dożynek, obchodów Dni Niechanowa i świąt Bożego Narodzenia.
Gminne koło ZBOWiD, pełna nazwa organizacji – Związek Bojowników o Wolność i Demokrację, dziś: Związek Bojowników i Byłych Więźniów RP. Powstała w 1977 na terenie gminy Niechanowo, prezesem wówczas był Zenon Piwecki. W 1977 członkowie zorganizowali akademię z okazji 60. rocznicy rewolucji październikowej, w 1978 spotkanie z okazji 33. rocznicy zakończenia II wojny światowej; w 1978 uczczono w Niechanowie 35. rocznicę bitwy pod Stalingradem, zorganizowano uroczyste wręczenie sztandaru dla koła ZBOWiD w Niechanowie z okazji 59. rocznicy powstania wielkopolskiego i 33. rocznicy wyzwolenia Gn. spod okupacji hitlerowskiej. W 1979 organizacja liczyła 79 członków zwyczajnych i 4 podopiecznych. W 1979 zebranie plenarne poświęcone 34. rocznicy wyzwolenia ziemi niechanowskiej, uroczysta akademia z okazji 60. rocznicy powstania wielkopolskiego w Niechanowie. Z okazji 40. rocznicy mordu Polaków przez niem. okupantów odbyło się uroczyste odsłonięcie pomnika Męczeństwa i Chwały. Rok 1979 przyniósł kolejne zebranie w Niechanowie poświęcone 62. rocznicy rewolucji październikowej, spotkanie w 35. rocznicę z uczestnikami walk o Monte Cassino. W 1980 spotkanie kombatantów z okazji 35. rocznicy wyzwolenia ziemi niechanowskiej. 9 V 1987 zał. Izbę Pamięci Narodowej w Niechanowie.

Las Jelonek, pomnik Męczeństwa i Chwały

NIEMCY W GNIEŹNIE, ich obecność w Polsce jest udokumentowana już w 2. poł. X w., jednak do XIII w. nie można mówić o osadnictwie niem., ale raczej o imigracji niewielu osób, np. mnichów i rycerzy. Gn., które (oprócz Poznania) pełniło funkcję nadrzędną pod rzą-

dami pierwszych Piastów, należy do najdawniejszych ośrodków kontaktów pol.-niemieckich. Dla centralnej rangi miasta najważniejsze znaczenie miało umieszczenie w nim siedziby metropolii kościelnej. Fakt ten wiązał się ze → Zjazdem Gnieźnieńskim w roku 1000, który był pierwszą próbą uregulowania stosunków pol.-niemieckich. W otoczeniu cesarza Ottona III znajdowało się wielu dostojników i duchownych niem., którzy przyczynili się do rozwoju kultury stolicy państwa wczesnopiastowskiego. Z Bolesławem Chrobrym przyjaźnił się m.in. znany pisarz, abp Bruno z Kwerfurtu, zarazem niem. misjonarz. Nie jest wykluczone, że w Gn. powstały niektóre z najdawniejszych pol. roczników, nawiązujące do niem. annałów i kronik. Ważnym czynnikiem w tym okresie były połączenia dynastyczne, np. związek małżeński Mieszka II z Rychezą, bratanicą Ottona III. Obraz z jej wizerunkiem znajduje się w opactwie benedyktyńskim Brauweiler k. Kolonii.

Ważnym wydarzeniem w relacjach pol.-niem. był akt nadania Gn. praw miejskich ok. poł. XIII w. (→ lokacja miasta Gniezna). Lokacja ta odbywała się na prawie magdeburskim, bardzo rozpowszechnionym w Wielkopolsce. Zasadniczym postanowieniem było wyłączenie gminy miejskiej spod zasięgu prawa państwowego. Jej obywatele rządzili się własnymi prawami, określonymi ogólnie w akcie lokacyjnym, a szczegółowo w odrębnych przepisach. Prawdopodobnie akt ten prowadził do imigracji Niemców do Gn. i ziemi gnieźn., ale na ten temat brak dokładnych informacji źródłowych. Sporna jest kwestia, czy pierwszy wójt, Andrzej, był pochodzenia niemieckiego. Reakcją na obecność Niemców była skarga arcybiskupa gnieźn. skierowana do papieża z powodu odmowy zapłaty przez nich świętopietrza. W dobie późnośredniowiecznej wzrost roli handl. Gn. wiązał się z aktywizacją wymiany na arenie międzynarodowej. Miasto stało się gł. ośrodkiem ponadlokalnego handlu suknem w Wielkopolsce i kontaktowało się z kupcami niem., którzy często na drodze z Frankfurtu nad Odrą czy z Wrocławia do Torunia i innych miast pol. przejeżdżali przez Gn. Źródła podają, że na przełomie XIV i XV w. obywatele pochodzenia niem. należeli do elity miejskiej. Później byli oni polonizowani, ale dzięki sztuce i handlowi utrzymywały się kontakty między krajami. Sporadycznie zdarzało się, że Niemcy zamieszkiwali w Gn., np. Jan Brandt z Torunia, twórca epitafium św. Wojciecha w katedrze, i budowniczy Hampel.

Czasy nowożytne początkowo przyniosły Gn. rozwój, a potem – od poł. XVII w. – powolny upadek. W tym okresie w społeczeństwie miejskim Niemcy odegrali rolę marginalną. Gn. nie było wybitnym centrum reformacji i dlatego jej wpływ na życie codzienne mieszkańców był niewielki. Mimo że propaganda reformacyjna była zapewne szerzona przy okazji międzynarodowych jarmarków, w „polskim Rzymie" (jak nazywano Gn.) nadal dominowała bezsprzecznie wiara katolicka. Szlachta i duchowieństwo stawiały opór imigracji i osiedlaniu się protestantów niem., uważały ich za heretyków i wrogów kraju. W czasie wojny trzydziestoletniej (1618-48) Gn. oficjalnie zamknęło swe bramy przed różnowierczymi uchodźcami. Ksenofobia powiększyła się w dobie potopu szwedzkiego (1655-60), kiedy Szwedzi okupowali miasto i splądrowali katedrę. W 2. poł. XVII i na początku XVIII w. do upadku miasta przyczyniły się także pożary i zarazy, choć nie oznaczało to raptownego zerwania dawnych kontaktów kupieckich z Gn. W 1788 w Gn. było 61 Niemców, to znaczy 1,9% ogółu mieszkańców, gdyż warunki ich osiedlania w okolicach miasta były trochę korzystniejsze. Przykładem tego było założenie 3 kolonii w lesie miejskim – Pustochowo, Stare Kokoszki i Nowe Holendry – pod rządem króla Augusta III. Takie osiedla miały status tzw. Hauländereien; mieszkali w nich przede wszystkim ewangelicy holenderscy i niemieccy. Ich ustrój bazował na samorządzie spółdzielczym z sołtysem na czele.

Centralną cezurą dziejów Gn. i ziemi gnieźn. jest pruska aneksja tego regionu w czasie II rozbioru Polski w 1793. Wówczas Gn. weszło w skład nowej prowincji pruskiej, tzw. Prus Południowych, obejmujących m.in. większość Wielkopolski. Prusacy nie chcieli zadrażniać zbytnio stosunków z mieszczaństwem, gł. wroga widzieli bowiem w szlachcie i duchowieństwie katolickim. Ze względu na skomplikowaną sytuację po wybuchu powstania kościuszkowskiego nie zdołali zapewnić sobie decydującego wpływu na bieg spraw miejskich. Dopiero po stłumieniu powstania zaczęli organizować nowy zarząd miasta z burmistrzem Prieve'em, Niemcem z Schokken (Skoki), na czele i dążyli do rozciągnięcia władzy magistratu na przedmieścia, co trwało do 1803. W pierwszym okresie pruskiego panowania (1793--1806) prowadzono pewne prace porządkowe, przede wszystkim rozbiórkowe. Planowano zasiedlenie gruntów starościńskich przez przebywające w Gn. niem. rodziny wojskowe. Dla potrzeb osadzonych Niemców ewangelików, których w 1798 było już ponad 700, zbudowano kościół, plebanię i szkołę. Byli oni gł. urzędnikami pruskimi, członkami wojska pruskiego i rzemieślnikami, którzy spodziewali się po pruskich rządach zapewnienia korzystnych warunków życiowych dla siebie i swoich krewnych. Wzniesiony w tym czasie budynek loży masońskiej wskazuje równocześnie na wzrost znaczenia gminy niem. w Gn. Pierwszym mistrzem loży był Gottlieb Frank z Poznania. Mimo napływu Niemców sytuacja gosp. miasta się pogorszyła, gł. w wyniku braku dochodów związanych z licznie zjeżdżającą się wcześniej do Gn. szlachtą, zmniejszeniem liczby odpustów przez pruską administrację i podupadnięciem tradycyjnych targów końskich. Pewnymi oznakami skromnego rozwoju były: zezwolenie kamery pozn. na budowę fabryki wagonów dla siodlarza W. Ehrenfeuchta, otwarcie filii pozn. aptekarza D. Elsnera i budowa garbarni na użytek miejscowych szewców przez burmistrza Prieve'a ok. 1800. Założenie kolonii Gostomka i Nowe Kokoszki oraz imigracja wirtemberska zorganizowana przez kpt. sztabowego F.M. von Nothardta obwieszczają działalność osiedleńczą Niemców w ziemi gnieźn. na przełomie XVIII i XIX w. W dobie Księstwa Warszawskiego wpływ i rola Niemców w gospodarce i społeczeństwie Gn. zmniejszyły się, choć nadal byli, obok Polaków,

członkami Rady Miejskiej. Po kongresie wiedeńskim Prusy ponownie uzyskały część Wielkopolski i stworzyły z tych terenów Wielkie Księstwo Poznańskie, które w okresie Wiosny Ludów było przemianowane na Prowincję Poznańską.

Ważniejsze niż wydarzenia polit. i administracyjne, przełomowe wręcz znaczenie miały dla mieszkańców Gn. skutki katastrofalnego pożaru w 1819 (w tym dla obywateli narodowości niem., np. kupców Müntzberga i Zipperta, którzy ponieśli wówczas olbrzymie straty). Odbudowę zdecydowano się powiązać z częściową przebudową układu urbanistycznego miasta. W realizowaniu tego planu Niemcy czynnie uczestniczyli i współpracowali w specjalnym komitecie pomocy pogorzelcom; jego członkami byli: pastor Schramm, sekretarz powiatowy Dresp, dyrektor poczty Musolff, fabrykant wagonów Ehrenfeucht, obywatel Jüngst i gorzelnik Mecklenburger. Ruch budowlany miał ścisły związek ze wzrostem liczby mieszkańców. W poł. XIX w. Gn. liczyło ok. 7 tys. mieszkańców. Oznaczało to wzrost w ciągu półwiecza o ok. 130%. Był on przede wszystkim efektem zmniejszającej się śmiertelności ludności, szczególnie dzieci, napływu bezrolnych mieszkańców wsi oraz przybywania do Gn. rosnącej liczby Niemców, wśród nich wielu urzędników i rzemieślników. Do 1870 liczba mieszkańców wzrosła o dalsze 2 tys., a w następnych dekadach proces ten znacznie się zintensyfikował. Liczba ludności (w tym również Niemców) w Gn. i ziemi gnieźn. wzrastała w tempie średnio 2 tys. osób w kolejnych pięcioleciach; w 1914 było ich blisko 27 tys. Jak już wspomniano, przed zaborem miasta przez Prusy mieszkało w nim niewielu mieszkańców narodowości niemieckiej. Gdy po klęsce Napoleona miasto ponownie znalazło się pod panowaniem pruskim, było w nim ok. 280 Niemców (9% ludności miejskiej). W 1822 zarejestrowano już ok. 700 (13%) osób wyznania ewangelickiego (ewangelików w ogóle można porównywać z Niemcami), a w 1870 blisko 2900 (29%). Jeśliby doliczyć do tego przynajmniej część ludności żydowskiej, uznającej się za obywateli niem., to odsetek Niemców w Gn. sięgnie 35%. W ciągu trzydziestolecia 1870-1900 liczba Niemców wzrosła do ok. 8800 osób (40% ludności miasta). W ostatnich latach przed wybuchem I wojny światowej nadal się zwiększała – do ok. 10 tys., lecz tempo wzrostu ludności pol. było tu szybsze. W 1914 Niemcy stanowili ok. 37% ogólnego zaludnienia Gn. Gdyby od podawanych liczb ludności niem. odliczyć stacjonujące w mieście wojsko, liczba mieszkańców niem. wynosiłaby ok. 7500 osób, czyli 1/3 ogólnego zaludnienia. Mimo reform i prób modernizacji ze strony administracji pruskiej ożywienie Gn. w poł. XIX w. zahamowała stagnacja handlu i przemysłu. Wiązało się to z brakiem dogodnych połączeń komunikacyjnych. Dopiero otwarcie linii kolejowej Poznań – Bydgoszcz przez Gn. w 1872 i uruchomienie nowych tras przez Września do Wrocławia i z Gn. do Nakła wywarły duży wpływ na rozwój wymiany handl. oraz zaopatrzenie miasta, choć Gn. nadal należało do biedniejszych miast w Prowincji Poznańskiej. Angażowanie się Niemców, przede wszystkim kupców i rzemieślników, we współpracę ze współobywatelami pol. i żyd. wzmacniało rozwój gospodarki miejskiej. Podobnie jak w całej Wielkopolsce, mimo liczebnej przewagi Polaków władzę w Gn., a szczególnie w Radzie Miejskiej, skupili w swych rękach silniejsi ekonomicznie Niemcy, którzy korzystali ze specjalnie skonstruowanego systemu wyborczego (Preußisches Dreiklassenwahlrecht). Do 1848 stosunki między Polakami a Niemcami w Gn. były dobre. Później sytuacja pogorszyła się, u Polaków i Niemców wzrosły bowiem nastroje nacjonalistyczne, utrudniające coraz bardziej wzajemną zgodę. Choć w 1873 w drodze kompromisu ustalono, że każda narodowość będzie reprezentowana przez 6 radnych, to jednak zabiegi władzy pruskiej w czasie kulturkampfu pogłębiły przepaść między Polakami i Niemcami, i to nie tylko w Gn. Sygnałem rosnącego zantagonizowania obu stron była pruska odmowa projektu utworzenia Księstwa Gnieźnieńskiego ze stolicą w Gn., gdzie Polacy cieszyliby się autonomią.

Podstawą działalności oświatowej i kult. było szkolnictwo. Gimnazjum gnieźn. po wielu trudnościach otwarte zostało w 1863, lecz oficjalny charakter uzyskało dopiero 2 lata później. Jego pierwszym dyrektorem był dr J. → Methner, Niemiec z Leszna. Miało ono stanowić zakład wielonarodowy, składający się z Polaków, Niemców i Żydów. Liczba uczniów gimnazjum wyraźnie się zwiększała. W pierwszym roku jego istnienia przyjęto 191 uczniów. 71 mówiło tylko po niemiecku, 87 było dwujęzycznych, a reszta mówiła wyłącznie po polsku.

Królewskie Gimnazjum w Gnieźnie (1863-1913) i niemieccy dyrektorzy szkoły

Cesarz Wilhelm II Hohenzollern z żoną i dziećmi

W następnym roku było już 250, w 1882 – 388, w 1912 – 478 i w 1915 – 530 uczniów. W ramach polityki germanizacyjnej po założeniu Rzeszy Bismarcka nauka języka pol. w gimnazjum gnieźn. uznana została za nadobowiązkową, a programy wydawano odtąd wyłącznie po niemiecku. Poza gimnazjum dużo uczniów niem. uczęszczało do szkoły elementarnej ewangelickiej, szkoły handl. i przemysłowej czy do kilku prywatnych zakładów edukacyjnych. W ostatnich dekadach przed wybuchem I wojny światowej niem. stowarzyszenia w Gn. żywo się rozwijały. Najważniejszymi organizacjami były: Flottenverein, Evangelischer Lehrerverein, Schützenverein, Verein junger Kaufleute, Vaterlandischer Frauenverein, Volksbildungsverein i gnieźn. oddział Hakaty (tzw. Ostmarkenverein), który liczył ok. 300 członków o poglądach bardziej antypolskich. → Komisja Kolonizacyjna, popierająca osadnictwo niem. w Wielkopolsce i Prusach Zachodnich, miała wykupywać ziemię od Polaków i osadzać na niej chłopów niemieckich. Jej starania w ziemi gnieźn. nie mogły się cieszyć poparciem Polaków, wzmocniły natomiast poczucie polskości. Niemcy przyczynili się do ożywienia poszczególnych gałęzi gospodarki w Gn. i jego okolicy, szczególnie w obrębie handlu i przemysłu. Do gnieźn. parafii ewangelickiej należało 51 miejscowości, wśród nich 17 gmin osiedleńczych. Wymieniono np. Latalice (Alswede) – właścicielem dworu był W. Klinksiek z Kirchlengern (pow. Herford), Świniary (Bismarcksfelde), Obórkę (Friedrichshain) – osiedleńcy (w poł. XVIII w.) pochodzili z Nadrenii-Palatynatu i byli stopniowo polonizowani, Gębarzewo (Grünfeld) – pierwsi osiedleńcy urodzili się w Badenii i Wirtembergii (nazwiska, takie jak Steinke, Lieske, Klatt, Fritz i Arndt, wskazują na późniejszą imigrację z Niemiec Płn.), Mieleszyn (Hohena) – napływ osadników z Westfalii w ramach zabiegów Komisji Kolonizacyjnej, podobnie jak Skiereszewo (Kirschdorf) i Charbowo (Kleedorf), Łagiewniki (Langenolingen) – osadnicy niem. m.in. z Galicji, Poznańskiego i Brandenburgii, Modliszewo (Modlinshagen) – osadnicy z Westfalii, Hanoweru, Pomorza Zachodniego i Nadrenii, najczęściej ewangelicy, Mączniki (Montschnik), gdzie ludność wiejska składała się z chłopów pol. i niem., Jankówko (Morgenau) z 5 dworami niem. i 2 polskimi. Przed 1914 do gnieźn. parafii ewangelickiej należało ok. 8 tys. osób. Ze względu na szybki wzrost liczby jej członków była potrzebna budowa drugiego kościoła; realizację tego planu udaremniły skutki I wojny światowej.

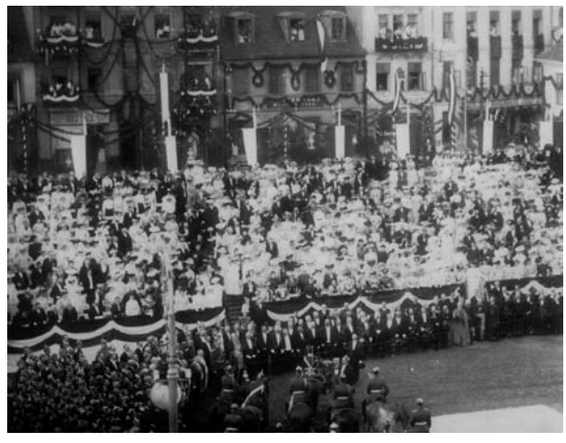

Cesarz Wilhelm II wizytuje Gniezno (9 VIII 1905). Rynek wypełniony niem. kolonistami i wojskiem pruskim

Dla Niemców zarówno w Gn., jak i w Wielkopolsce przełom polityczny pod koniec 1918 był istotną cezurą. 10 XI 1918 powstała Rada Żołnierska, w której przeważali Niemcy, gdyż garnizon wojsk. był niemiecki. Polacy natomiast skoncentrowali się bardziej na przygotowaniu powstania wielkopolskiego. W jego trakcie internowano niektórych obywateli niem., a Gn. obsadzone było powstańcami pol., którzy brali udział w wielu walkach z wycofującym się wojskiem pruskim. Po oficjalnym określeniu pol.-niem. granic w traktacie wersalskim Niemcy w Gn. i ziemi gnieźn. należeli do mniejszości narodowej w odrodzonym państwie polskim. Niemcy, którzy osiedlili się na obszarze Wielkopolski i Pomorza, nie nabywali automatycznie obywatelstwa pol. i zasadniczo ich mienie podlegało postanowieniom likwidacyjnym. Każdemu optantowi na rzecz Rzeszy Niemieckiej groziła likwidacja jego dóbr. W Gn. szczególnie intensywny odpływ Niemców, wraz ze zniemczonymi Żydami, dokonał się na przełomie 1919 i 1920, kiedy miasto opuściło kilka tysięcy ludzi. Emigracja ta przyczyniła się do drastycznej redukcji udziału procentowego Niemców w ludności miejskiej (od 40% w 1914 do 2% w 1937). Na ich miejsce wstąpili repatrianci polscy i Polacy z okolic, którzy nie byli w stanie szybko zastąpić zamożnych Niemców. W wyborach do sejmu Niemcy, którzy pozostali w Gn. i ziemi gnieźn., głosowali za blokiem mniejszości narodowych, pilnującym ich interesów w Warszawie. W maju 1923 zakazano działalności Deutschtumsbundu pod zarzutem szpiegostwa na rzecz Rzeszy Niemieckiej. Na jego czele w powiecie gnieźn. stał J. Dehring. Zamknięcie różnych niem. spółek handl., rolnych i kredytowych szkodziło nie tylko mniejszości niem., lecz także ludności polskiej. Znanymi reprezentantami niemieckości w Gn. w okresie międzywojennym byli: radca sanit. dr J. → Anders, dyrektor Szpitala Miejskiego do 1925; P. → Arndt (ur. 1887), członek zarządu różnych spółek handl. i mleczarskich w Gn.; publicysta E. Fliess – rodowity gnieźnianin, który jako redaktor „Berliner Fremdenblatt" opisywał szczególnie warunki kult. swojej małej ojczyzny; sekretarz stanu H. von Gerlach, przed I wojną światową dzierżawca domeny Paulsdorf (Polska Wieś), w latach 20. XX w. próbował doprowadzić do pojednania między Rzeszą Niemiecką i Polską na podstawie ówczesnych granic; A. → Glockzin (1896-1970), kierownik stowarzyszenia niem. w Gn. i członek sejmiku powiatowego; K. Graebe (1874-1952), gł. kierownik Deutschtumsbund, poseł na sejm i prezes Związku Stowarzyszeń Niemieckich w Eu-

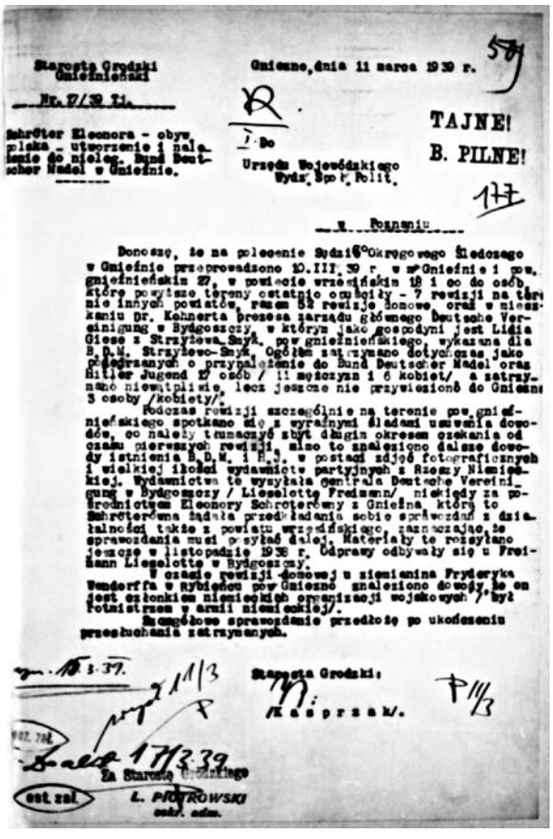

Starosta Grodzki
Gniezieńskai

Gniezno, dnia 11 marca 1939 r.

Nr. T/39 Ti.

TAJNE!
B. PILNE!

Do
Urzędu Wojewódzkiego
Wydz. Spr. Polit.
w Poznaniu

Donoszę, że na polecenie Sądu Okręgowego Miejscowego w Gnieźnie przeprowadzone 10.III.39 r. w m. Gnieźnie i pow. gnieźnieńskim 27, w powiecie wrzesińskim 12 i co do osób, który powyższe tereny ostatnio odwiedzały - 7 rewizji na terenie innych powiatów, razem 52 rewizje domowe, oraz w niezgrupowanych o przynależenie do Bund Deutscher Mädel oraz Hitler Jugend 17 osób / 11 mężczyzn i 6 kobiet/ a zatrzymano niewątpliwie, lecz jeszcze nie przywiezione do Gniezna 3 osoby /kobiety/.

Podczas rewizji szczególnie na terenie pow. gnieźnieńskiego spotkano się z wyraźnymi śladami usuwania dowodów, co należy tłumaczyć zbyt długim okresem czekania od czasu pierwszych rewizji, mimo to znaleziono dalsze dowody istnienia B.D.M. i H.J. w postaci zdjęć fotograficznych i wielkiej ilości wydawnictw partyjnych z Rzeszy Niemieckiej. Wydawnictwa te wysyłała centrala Deutsche Vereinigung w Bydgoszczy / Liesselotte Freimann/ niekiedy za pośrednictwem Eleonory Schroterowny z Gniezna, która to Schroterówna żądała przed zadaniem sobie sprawozdań z działalności takie z powiatu wrzesińskiego, zaznaczając, że sprawozdania muszą przybyć dalej. Materiały te rozsyłano jeszcze w listopadzie 1938 r. Odprawy odbywały się u Freimann Liesselotte w Bydgoszczy.

W czasie rewizji domowej u ziemianina Fryderyka Wunderlicha w Rybiegłosach pow. Gniezno znaleziono dowody, że on jest członkiem niemieckich organizacji wojskowych / był rotmistrzem w armii niemieckiej/.

Szczegółowe sprawozdanie przedłożę po ukończeniu przesłuchania zatrzymanych.

Starosta Grodzki:
Nieprzek.

Za Starostę Grodzkiego
L. PIOTROWSKI
ostat. zast. adm.

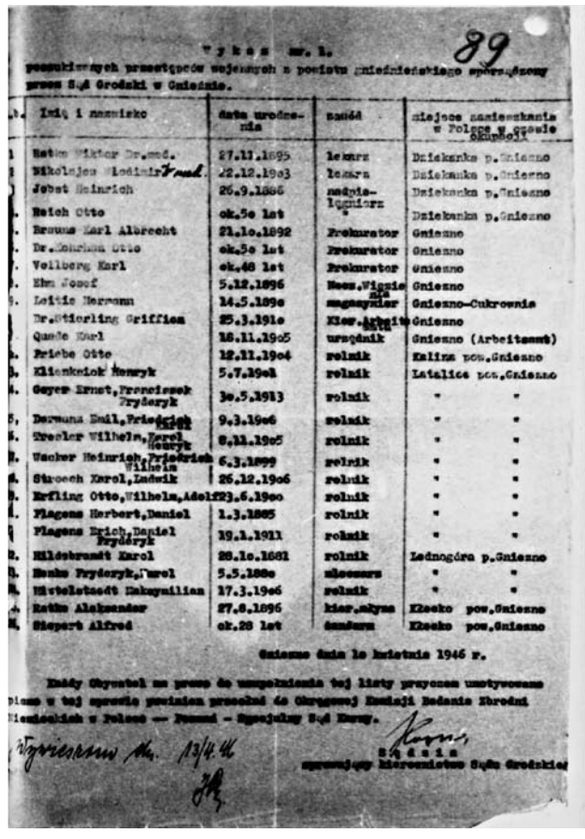

Wykaz Nr. 1.

poszukiwanych przestępców wojennych z powiatu gnieźnieńskiego sporz. przez Sąd Grodzki w Gnieźnie.

Lp.	Imię i nazwisko	data urodzenia	zawód	miejsce zamieszkania w Polsce w czasie okupacji
1	Hahn Viktor Dr.med.	27.11.1895	lekarz	Dziekanka p.Gniezno
2	Mikolajew Wladimir	22.12.1903	lekarz	Dziekanka p.Gniezno
3	Jobst Heinrich	26.9.1886	nadzie-lczniczy	Dziekanka p.Gniezno
4.	Reich Otto	ok.50 lat	"	Dziekanka p.Gniezno
5.	Brauns Karl Albrecht	21.10.1892	Prokurator	Gniezno
6.	Dr.Kaufhold Otto	ok.50 lat	Prokurator	Gniezno
7.	Vollberg Karl	ok.40 lat	Prokurator	Gniezno
8.	Ehm Josef	5.12.1896	Wacm.Wiggin	Gniezno
9.	Leitis Hermann	14.5.1898	magazynier	Gniezno-Cukrownia
10.	Dr.Stierling Griffien	25.3.1910	Kier.Arbeits	Gniezno
11.	Quade Karl	18.11.1905	urzędnik	Gniezno (Arbeitsamt)
12.	Priebe Otto	12.11.1904	rolnik	Kalina pow.Gniezno
13.	Klienkolk Henryk	5.7.1908	rolnik	Latalice pow.Gniezno
14.	Guyer Ernst, Franciszek Fryderyk	30.5.1913	rolnik	" "
15.	Dormann Emil, Friedrich	9.3.1906	rolnik	" "
16.	Troeler Wilhelm, Karol Henryk	8.11.1905	rolnik	" "
17.	Wacher Heinrich, Friedrich Wilhelm	6.3.1899	rolnik	" "
18.	Strocch Karol, Ludwik	26.12.1906	rolnik	" "
19.	Erdling Otto, Wilhelm, Adolf	23.6.1900	rolnik	" "
20.	Plagens Herbert, Daniel	1.3.1885	rolnik	" "
21.	Plagens Erich, Daniel Fryderyk	19.1.1911	rolnik	" "
22.	Hildebrandt Karol	28.10.1881	rolnik	Lednogóra p.Gniezno
23.	Henke Fryderyk, Karol	5.5.1886	mleczarz	" "
24.	Mittelstaedt Maksymilian	17.3.1906	rolnik	" "
25.	Hahn Aleksander	27.8.1896	kier.skyza	Kleszko pow.Gniezno
26.	Siepert Alfred	ok.28 lat	dentura	Kleszko pow.Gniezno

Gniezno dnia 1o kwietnia 1946 r.

Każdy Obywatel na prawo do uzupełnienia tej listy przyczem umotywowane pismo w tej sprawie powinien przesłać do Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce — Poznań - Sprzedaży Sąd Rejon.

Wyjaśniam Ma. 13/4.46

Sędzia
sprawujący Zastępstwo Sądu Grodzkiego

Od lewej: tajny meldunek z marca 1939 r. o działalności tzw. piątej kolumny; lista niemieckich przestępców wojennych (z kwietnia 1946 r.) zamieszkałych na terenie powiatu gnieźnieńskiego

ropie; W. Klinksiek, wpływowy reprezentant mniejszości niem. w Polsce. Mimo wszelkich ograniczeń Niemcy w Gn. i na ziemi gnieźn. trzymali się swoich tradycji i obyczajów. Loża masońska „Zum bekränzten Kubus" istniała do 1937. Stowarzyszenia niem., takie jak Gesangverein Witkowo, SV Wanderer Gnesen, Landwirtschaftlicher Kreisverein Gnesen-Witkowo i Verband für Handel und Gewerbe, umocniły poczucie wspólnoty. Od 1919 w szkołach państwowych językiem wykładowym był polski. Uczniowie niem. częściej uczęszczali do szkół prywatnych. Rozwiązaniem kompromisowym było otwarcie klasy niem. w Szkole św. Michała. Kierował nią A. Helmchen. Pierwszą rangę w szkolnictwie niem. w Gn. miała Höhere Deutsche Privatschule czy Paul-Gerhardt-Schule, poświęcona w styczniu 1927. Z Gn. pochodziło niewielu uczniów, najwięcej z powiatu gnieźn. i kilkoro z powiatów sąsiednich. Oprócz dyrektora Rauhuta w Paul-Gerhardt-Schule pracowali nauczyciele: Bruchmann, Buchholz, Schwarz, Wiedenhöft, Zieske, Bauer, Rhode, König, Messlin, Ohlinger, Bunk, Draeger, Böger i Felske.

Przed wybuchem II wojny światowej w Gn. mieszkało ok. 650 Niemców. Od 1934 działał tu oddział niem. organizacji polit. Deutsche Vereinigung, czynne były (w ukryciu) NSDAP oraz młodzieżowe organizacje z nią związane, takie jak Hitlerjugend czy Bund Deutscher Mädel. Rosnąca agresja hitlerowska wzniecała w Gn. napięcia między Polakami i Niemcami. Władze umocniły nadzór nad organizacjami niemieckimi. W przeciwieństwie do J. Topolskiego, który napisał, że wyroki sądów pol. były stosunkowo łagodne, i który tylko na marginesie wspomina internowanie kilkudziesięciu Niemców w Gn. i ich ewakuację pod osłoną policji w głąb kraju, publikacja *Deutsche im Gnesener Land* na podstawie zeznań świadków niem. ukazuje nadużycia i ekscesy Polaków, takie jak plądrowanie domów i mieszkań, maltretowanie i deportowanie Niemców. Po opanowaniu Gn. okupanci hitlerowscy zemścili się krwawo i w ramach planu eksterminacji zamordowali niewinnych ludzi, m.in. członków elity miejskiej i duchowieństwa katolickiego. W czasie niem. okupacji ponad 1 tys. gnieźnian – często bez wyraźnej przyczyny – straciło życie. Zaczął się proces germanizacji miasta. Starano się usunąć wszelkie widoczne ślady polskości. Od stycznia 1940 Gn. wchodziło w obręb tzw. Kraju Warty (Wartheland) i włączone zostało do rejencji inowrocławskiej. Nadburmistrzem Gn. został W. Henkel z Poczdamu, którego zastąpił wkrótce J.Th. Lorenzen z Bremerhaven. Realizując cele stopniowego wyniszczenia Polaków, prowadzono w Gn. intensywną akcję wysiedleńczą, która objęła przede wszystkim miejscową inteligencję, kupców, właścicieli przedsiębiorstw i przedstawicieli innych zawodów. Jedynie w grudniu 1939 i styczniu 1940 wywieziono stąd do Generalnej Guberni 9271 osób. Na miejsce wysiedlonych sprowadzano do Gn. Niemców z Rzeszy i – w większym stopniu – z krajów nadbałtyckich. Byli to tzw. Deutschbalten, których przybyło do Gn. ok. 3 tys. Połowa z tej liczby pochodziła z łotewskiej Mitawy. W lutym 1940 dr Schlau, dawny dyrektor gimnazjum w Mitawie, objął kierownictwo szkoły średniej w Gn., Dormann i Witte kierowali Mittelschule, Apel i Müllendorff – Berufsschule, a Kaschik, Abraham i Fi-

scher – Volksschule. Pod koniec 1940 w pow. gnieźn. było 5 tys. członków niem. listy narodowej (Deutsche Volksliste). Spośród przedstawicieli hitleryzmu trzeba wspomnieć dra G. Stierlinga, szefa gnieźn. Urzędu Pracy (Arbeitsamt, osławionej w całej okupowanej Polsce instytucji), który do 1942 kierował w całym Kraju Warty niemal niewolniczym systemem pracy. Początek 1945 przyniósł nadzieje na szybkie wyzwolenie. Styczniowa ofensywa wojsk radz. czyniła szybkie postępy. Równocześnie do panicznej ucieczki rzuciła się cywilna ludność niemiecka. W ramach ewakuacji Niemców Kraj Warty podzielono na 3 zony. Powiat gnieźn. należał do zony B. Odpowiedzialni za organizację ewakuacji w tym obszarze byli Ortsgruppenleiter Schlosser i Kreisobmann Teschke. Pierwsza grupa uciekinierów niem. opuściła Gn. 20 I 1945. Celem kilku transportów były Cottbus w Brandenburgii i Gorzów Wlkp. (Landsberg an der Warthe), a dalej miejscowości w Dolnej Saksonii. Część uciekinierów przewożono koleją na zachód. Wysiedlenie Niemców po wojnie dotyczyło tylko niewielkiej części ludności gnieźn., gdyż największa znajdowała się już na zachodzie, a inni Niemcy otrzymali obywatelstwo polskie. W ten sposób zakończyła się wielowiekowa obecność Niemców w Gn. i ziemi gnieźn. Reasumując, można potwierdzić, że współistnienie Polaków i Niemców było owocne dla obu stron. Dopiero terror hitlerowski zniszczył wszystko, co dawniejsze generacje zbudowały.

Lit.: R. Breyer, *Die Deutschen in Polen. Ein historischer Überblick*, Lüneburg 1989; *Deutsche im Gnesener Land. Ehemalige Kreise Gnesen und Witkowo*, red. W. Gerke, E. Henke, *Heimatkreisgemeinschaft Gnesen*, Hannover 1981; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; J. Rogall, *Die Deutschen im Posener Land und in Mittelpolen*, München 1993; J. Topolski, *Gniezno. Zarys dziejów*, Poznań 1979; A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen*, Posen 1918.

NIEMIECKA KLASA W SZKOLE IM. ŚW. MICHAŁA W GNIEŹNIE. Szkoła im. św. Michała była pol. placówką publiczną, która mieściła się w budynku przy wieży wodociągowej w płn. części miasta. Po I wojnie światowej drastycznie spadła liczba uczniów i nauczycieli niem. z powodu emigracji rodzin niem. na tereny Rzeszy. Kiedy latem 1926 liczba niem. uczniów spadła do 60 osób, władze postanowiły utworzyć niemiecką klasę w Szkole im. św. Michała, zarządzanej wówczas przez rektora Czarnotę. Opiekę nad niem. dziećmi objął wychowawca Arnold Helmchen, który początkowo nauczał wszystkich przedmiotów. Klasa niem. aktywnie współuczestniczyła w organizacji życia szkolnego i jej relacje z pol. częścią placówki układały się bardzo dobrze. Z początkiem roku szkolnego 1933 klasa niem. została przeniesiona do → Niemieckiej Wyższej Szkoły Prywatnej (Höhere Deutsche Privatschule), która mogła zaoferować lepsze warunki kształcenia.

Lit.: G. von Sprenger, H. Opitz, *Deutsche im Gnesener Land*, Hannover 1981, s. 111-112.

NIEMIECKA PRYWATNA SZKOŁA W ZDZIECHOWEJ (Zechau), obejmowała swoim rejonem majątek ziemski i wsie: Zdziechowę, Obórkę, Sokolniki, Mączniki, Krzyszczewo, a po rozwiązaniu miejscowych szkół również Modliszewko i Karniszewo. Szkoła istniała w latach 1921-45, od 1922 patronat nad nią sprawowało → Niemieckie Towarzystwo Szkolne. Języka polskiego nauczano od drugiego roku szkolnego, pozostałe przedmioty wykładano w języku niemieckim. W 1921 do szkoły uczęszczało 52 uczniów, w latach 1922/23 liczba spadła poniżej 40, a po przyłączeniu Karniszewa wzrosła w 1939 do ponad 50. Szkoła odgrywała istotną rolę w organizowaniu życia kulturalnego lokalnej społeczności. Od 1932 zagrożona likwidacją z powodu złego stanu budynku, w którym się mieściła, ostatecznie została zamknięta w lipcu 1939. W październiku 1939 otwarto ją ponownie, a w 1940 przeniesiono do budynku pierwotnie katolickiej (powstałej w 1910), później upaństwowionej szkoły w Zdziechowie.

Lit.: G. von Sprenger, H. Opitz, *Deutsche im Gnesener Land*, Hannover 1981, s. 111-112.

NIEMIECKA WYŻSZA SZKOŁA PRYWATNA (Höhere Deutsche Privatschule), uroczystego otwarcia prywatnej szkoły dokonano 27 I 1927. Placówce nadano nazwę Paul-Gerhardt-Schule. Pieniądze pochodziły z wpłat ofiarodawców i zbiórki wśród rodziców dzieci. Budynek był, jak na ówczesne czasy, nowocześnie wyposażony. W skład infrastruktury wchodziła m.in. hala sportowa zaopatrzona w sprzęt, a w każdej klasie znajdował się zlew. Kierownictwo sprawował od 1927 wikary niem. gminy katolickiej Rauhut. Przejął on władzę po superintendencie Heysem. Nowy dyrektor posługiwał się językiem polskim. Pod względem wyznaniowym 90% uczniów stanowili ewangelicy, 5% katolicy, 5% żydzi. Na zajęcia uczęszczało ok. 200 uczniów, z których większość nie zamieszkiwała Gniezna. Pochodziła ona z okolicznych miejscowości i przygranicznych powiatów: wrzesińskiego, wągrowieckiego, żnińskiego i mogileńskiego. W latach 1927-39 w szkole pracowało 16 nauczycieli niem., w tym dyrektor Rauhut i superintendent Heyse. Dzieci uczyły się obowiązkowo języka franc. i pol., który wykładali Polacy. Uczniowie po zajęciach mieli do dyspozycji różne kółka zainteresowań: teatralne, śpiewogry, chóralne, czytania i pisania wierszy. Latem natomiast społeczność szkolna odbywała wycieczki do okolicznych lasów, nad jeziora, jak również do dalej położonych miast. W 1937 zamknięto dwie ostatnie klasy, szkoła natomiast otrzymała status średniej. W 1939 zgodnie z nakazem władz placówka przestała funkcjonować ze względu na zbyt wąskie korytarze. Po wojnie budynek wykorzystywany był przez Polaków.

Lit.: G. von Sprenger, H. Opitz, *Deutsche im Gnesener Land*, Hannover 1981, s. 111-112.

NIEMIECKIE PLANY PRZEBUDOWY GNIEZNA Z LAT OKUPACJI HITLEROWSKIEJ, wybuch wojny 1 IX 1939 nie wpłynął w dużym stopniu na zakłócenie życia i spokoju gnieźnian. Zmieniło się to jednak już 2 IX 1939 wraz z pierwszymi nalotami wojsk nieprzyjaciela. Ich efektem były: zbombardowany dworzec kolejowy i kilka zniszczonych kamienic oraz

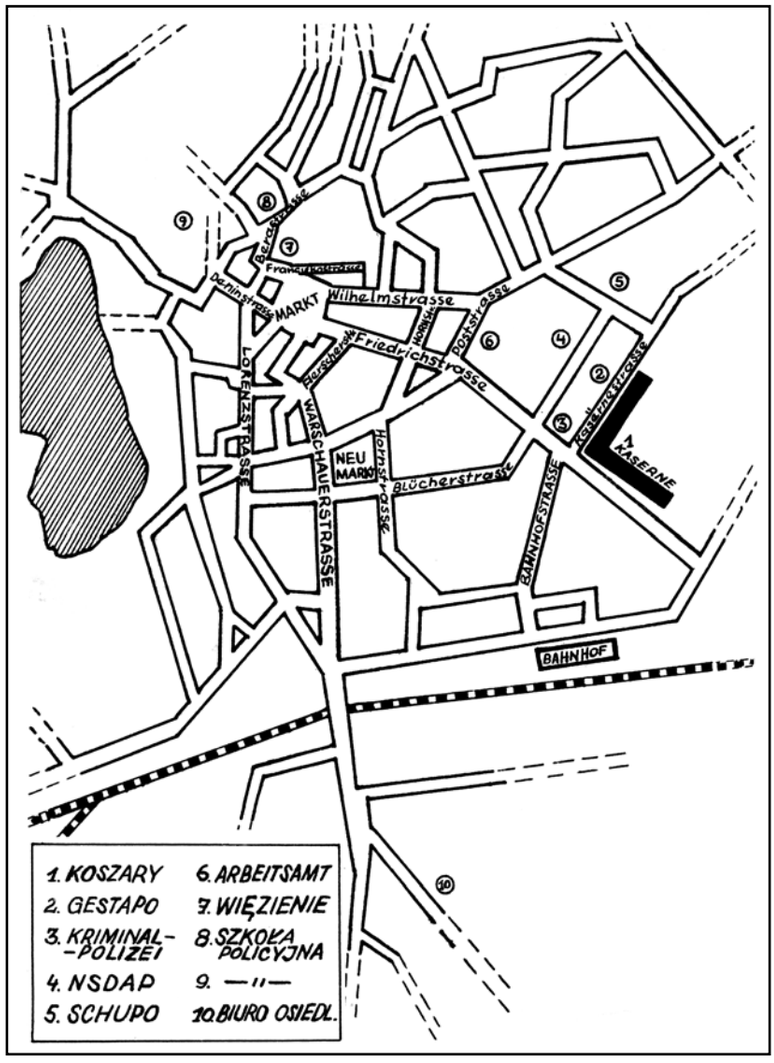

Od lewej:
plan sytuacyjny centrum Gniezna z działającymi w latach 1939-45 niemieckimi instytucjami;
J.T. Lorenzen, hitlerowski nadburmistrz Gniezna.
Poniżej:
Rynek w latach okupacji z jedną z dwóch hitlerowskich kolumn, zwieńczonych orłami

pożoga w paru punktach miasta. 10 dni później do Gn. wkroczyli Niemcy. Na mocy dekretu Hitlera Wielkopolska i Gn. zostały włączone 8 X 1939 do terytorium państwowego III Rzeszy, stwarzając tym samym podwaliny Kraju Warty. Celem Niemców było przywrócenie Gn. niemieckiego ducha i uczynienie go perłą III Rzeszy i miast niemieckich. Fakt ten najlepiej symbolizują słowa namiestnika Kraju Warty, A. Greisera, wypowiedziane do nadburmistrza Gn. Juliusa Teodora Lorenzena: „Gniezno musi być znowu niemieckie". Wg propagandy hitlerowskiej Gn. stanowiło miasto niem., a twórcy państwowości pol. – Mieszko I i Bolesław Chrobry – byli pochodzenia germańskiego. Lorenzen potraktował germanizację Gn. jako swoją gł. misję życiową i zaczął wcielać ją w życie od końca lutego 1940. Niemcy podjęli wiele prac, aby ściągnąć do Gn. swych rodaków. Jedną z ważniejszych imprez, która miała odegrać dużą rolę i zachęcić Niemców do zamieszkania w Gn., była ciesząca się wielkim zainteresowaniem wystawa *Piękne miasto*. Ukazywała ona nie tylko uroki Gn., ale także udowadniała rzekomą praniemieckość Gn. W celu upiększenia miasta Niemcy wydali surowy nakaz pracy Polakom. Utworzono Urząd Pracy i Zatrudnienia, który rozpoczął działalność już 24 XI 1939. Podjęto prace nad oczyszczeniem miasta, usunięto brud z ulic i placów, wyburzono brzydkie i zniszczone budowle. Niemcom bardzo zależało na tym, aby upiększyć przede wszystkim fronty domów ze sklepami. Zlikwidowano wszystkie pol. szyldy i gabloty, wprowadzono obowiązek umieszczania napisów wykonanych tylko niem. pismem w drewnie lub metalu. Jeżeli nie spełniało się tych wymogów, trzeba było się pogodzić ze wstrzymaniem zezwolenia na umieszczenie szyldu. Prace uliczne sprowadzono do brukowania. Wybrukowano ponad 11 km^2 powierzchni ulic i placów. Na ulicach i deptakach prowadzono kilometrowej długości odcinki krawężników, oczyszczono 2000 m rowów. Sieć kanalizacyjna została przedłużona o ok. 500 m. Aby uzyskać żwir dla celów budowy, należało otworzyć zaniedbane kopalnie żwiru, odrzucając ok. 2000 m^3 ziemi (zyskano w ten sposób ok. 6000 m^3). Gruz z domów rozebranych lub zniszczonych w wyniku bombardowania wywożono poza miasto, usuwano śmieci i oczyszczano podwórka w celu pozbycia się plagi much. Kąpielisko nad jez. Winiary było utrzymane w porządku i czystości oraz otrzymało przyjazną, biało-czerwoną kolorystykę.

Gniezno, zniszczony pomnik Bolesława Chrobrego zastąpiono fontanną

Plany Niemców skupiały się jednak przede wszystkim na gł. osi miasta, do której zaliczano: ul. Chrobrego, Rynek oraz katedrę i ulice przykatedralne. Ważną rolę odgrywał portyk kina znajdującego się przy ul. Chrobrego, który wzbogacono o 3 nowe kolumny. Po drugiej stronie widniała grupa zbombardowanych domów, na których miejscu miał niebawem stanąć hotel ozdobiony kolumnami. Zabieg ten nie był przypadkowy – hotel z kolumnami miał bowiem stanowić lustrzane odbicie znajdującego się naprzeciw niego portyku. Kolumny po obu stronach miały przypominać niejako bramę miejską, wprowadzającą do serca miasta. Ze znajdującej się po drugiej stronie drukarni „Lech" usunięto wykusz i drobne ornamenty. Za drukarnią „Lech" mieścił się hotel, były „Centralny", a za nim wielkie, piękne kino Słońce. Na terenach przyległych do kina postanowiono wybudować Dom Niemiecki, służący tutejszym Niemcom jako ośrodek kulturalny. Od strony dzisiejszej ul. Mickiewicza wykonano nowe, ozdobne, łukowate otwory, stanowiące wejście do Domu Niemieckiego. Dalej w kierunku Rynku znajduje się kościół ewangelicki. Stojącą niedaleko szkołę (ob. SP nr 2) przemianowano na Urząd Pracy i Zatrudnienia. W budynku obok umieszczono siedzibę Hitlerjugend. Teren wokół tych budynków ozdobiono zielenią i kutymi w żelazie latarniami. Za następnym narożnikiem (ob. róg ul. Mieszka I i ul. Bolesława Chrobrego), na miejscu rozebranej przez Niemców synagogi, urządzono tereny zielone. Znajdująca się naprzeciw nich Kasa Miejska otrzymała nowe, obszerne pomieszczenia. Kolejną ważną budowlą był Ratusz Miejski przy skrzyżowaniu ul. Chrobrego z ul. Rzeźnicką. W okresie okupacji Niemcy szczególną uwagę zwrócili na urządzenie wnętrz tego budynku. Znajdowały się tam: sala obrad Rady Miejskiej z drewnianymi świecznikami, pełniącymi funkcję żyrandoli, oraz sala, w której zawierano związki małżeńskie. Kolejny ważny punkt miasta stanowił Rynek, który otrzymał nazwę plac Wolności. Na osi ul. Chrobrego wzniesiono 2 potężne kolumny, ukoronowane niem. orłami. Cały plac Wolności wyłożony był płytami i miał odgrywać rolę placu świątecznego i defiladowego. Z Rynku w stronę opadającej ku katedrze ul. Tumskiej prowadziły stopnie. Niemcy nie zdecydowali się na zburzenie katedry, natomiast propaganda hitlerowska uznała zabytek za jedno z najbardziej reprezentatywnych świadectw praniemieckości Gn. Wg propagandystów hitlerowskich katedra była dziełem Niemców i w niewielkim stopniu także mistrzów włoskich; każda linia potężnej budowli zawierała niem. istotę i niem. odczucie piękna. Jej wnętrze ukrywało ponadczasowe arcydzieła Veita Stoßa oraz Petera Vischera. Oznajmiano, że również Drzwi Gnieźnieńskie z brązu, grób św. Wojciecha ze srebra oraz wiele innych skarbów kultury były pochodzenia niemieckiego. Jak twierdzono, istniały dowody na to, iż wszystko, co było w katedrze sztuczne i kiczowate, wyszło spod ręki Polaków. Podczas zaprzysięgania gnieźn. Rady Miejskiej i wprowadzania radnych niemiecki kierownik prac budowlanych zwrócił uwagę na odwieczną kontrowersyjność gnieźn. ziemi, wołając do stojących na czele administracji miejskiej notabli: „Zadbajcie o to, by katedra gnieźnieńska nabrała nowego znaczenia!". Pierwsze przejęcie katedry przez władze niem. nastąpiło 9 XI 1939, gdy gestapo zamknęło świątynię i zabrało klucze. Dopiero kilka miesięcy później katedra została przekazana władzom wojskowym. Polakom wstęp do świątyni był wzbroniony. Drugie przejęcie katedry nastąpiło 31 VII 1941, kiedy władze cywilne odebrały ją od wojska. Władze okupacyjne pasjonowały szczególnie 2 zagadnienia: po pierwsze, w jaki sposób ograbić z najcenniejszych przedmiotów skarbiec katedralny i wywieźć zabytki ruchome oraz, po drugie, jak najlepiej przekształcić katedrę na dom koncertowy. Ogołacanie świątyni z cenniejszych zabytków rozpoczęło się z chwilą pierwszego jej przejęcia przez gestapo. 6 I 1941 do Gn. przybył z Poznania konserwator Johannes z zamiarem „odhańbienia" katedry, przez co rozumiał usunięcie znamion polskości z tej „praniemieckiej" budowli. 7 I 1941 nadburmistrz Lorenzen otrzymał od Johannesa depeszę dotyczącą „odhańbienia" i odnowienia katedry. Johannes pisał z wielkim cynizmem, że trumna z relikwiami św. Wojciecha stanowi przeszkodę w użytkowaniu gł. nawy, a 5 wielkich figur gipsowych przy ołtarzu przedstawiających pod każdym względem bezwartościowe naśladownictwo może być usuniętych bez szkody i ujmy dla kościoła, mającego w przyszłości i tak spełniać funkcję ośrodka kulturalnego. Ambicją Niemców było również pozbycie się „straszliwie brzydkich polskich reliefów i polskich napisów na ścianach głównej nawy". W 1942 usunięto konfesję, a następnie całość mauzoleum św. Wojciecha. Rozebrano mensę ołtarza gł. i zniszczono znajdujące się na nim figury. Na miejscu ołtarza gł. ustawiono mały, drewniany stoliczek fabrycznej roboty, otoczony zielenią, z portretem Hitlera jako punktem centralnym. W trakcie prac nad „odhańbieniem" katedry zniszczono m.in. płaskorzeźby autorstwa ojca Efrema, ilustrujące życie i męczeństwo św. Wojciecha. W czerwcu 1944 przeprowadzono strojenie i przygotowanie organów, mających rozbrzmieć nowym dźwiękiem podczas zapowiadanych koncertów. Ustawiono i zamocowano 436 krzeseł dla słuchaczy, którzy pojawili się w katedrze 4 VI 1944, w dniu pierwszego koncertu. Sprzed katedry usunięto pomnik Bolesława Chrobrego (mimo iż według Niemców był on synem księcia wikingów Dago, którego nazywano Niedźwiedziem lub Mieczysławem) i zastąpiono

go fontanną. Przedłużenie gł. osi miasta poza katedrę stanowi kościół św. Piotra, położony na wzgórzu, nieco powyżej katedry. W dolinie, między katedrą a kościołem św. Piotra, po wyburzeniu domów przy ob. ul. Łaskiego planowano utworzyć szeroką reprezentacyjną aleję. Rozpoczynać się miała szerokimi schodami na zach. stoku Wzgórza Lecha, a kończyć takimi schodami przed kościołem św. Piotra od strony wschodniej. Po jej obydwu stronach znajdować się miały amfiteatralnie położone tereny rekreacyjne. Na południe i na północ od kościoła św. Piotra, na jego wysokości, planowano wznieść hale z pięknym tarasem widokowym na stare miasto. Ta część miasta stanowiłaby ukoronowanie planów architektonicznych nowego Gn. – perły miast III Rzeszy. Na terenie miasta stawiano nowe budowle, wybudowano promenady wokół 3 jezior, wznoszono mosty służące kontemplacji piękna krajobrazu. Wokół jezior posadzono 13 tys. drzew i krzewów, równocześnie usunięto rośliny zniszczone, zmarznięte itp. Zbocza i wzgórza nad jeziorami miały zostać zazielenione i służyć jako parki. Z zakrojonych na wielką skalę planów przebudowy Gn. niewiele zostało zrealizowanych. Rozmach niektórych planów (np. przedłużenie osi miasta na zachód od katedry) zasługuje na uwagę. Nawet dziś częściowo próbuje się do nich wracać. Część prac, jakie zdołano wykonać, możliwa była do realizacji w dużej mierze dzięki niewolniczej pracy Polaków. Równocześnie jednak niem. prace budowlane przyniosły wiele strat, gł. w katedrze, największym zabytku Gniezna.

NIEMIECKIE TOWARZYSTWO ROLNIKÓW „OSTBAUERNVEREIN”, powstało przed 1862 i działało jeszcze po 1929. Od 1924 pod nazwą Westpolnische Landwirtschaftliche Gesellschaft (Zachodniopolskie Towarzystwo Rolnicze), a od 1926 – Landwirtschaftlicher Kreis Verein (Powiatowe Towarzystwo Rolnicze). Skupiało niem. rolników z terenów powiatów: mogileńskiego, gnieźn., witkowskiego i wągrowieckiego. Jego gł. celem było podtrzymywanie i umacnianie rolnictwa niem. na terenach Gn. i okolic. Zrzeszało ok. 40 członków, z których 5 (3 rolników i 2 mieszkańców Gn.) tworzyło zarząd. Członkowie zbierali się kilka razy w roku, aby dyskutować o nowych sposobach hodowli i uprawy, kondycji rolnictwa i bieżących problemach. Spotkania odbywały się w gnieźn. hotelach (m.in. w Hotelu Europejskim, hotelu Boltze i Hotelu Szkolnym) oraz w loży (ob. siedziba MOK-u) przy budynku poczty. W latach 20. XX w. postrzegane przez miejscowe władze jako „towarzystwo polityczne o tendencjach wyraźnie antypaństwowych”.

Lit.: APP OG, Akta miasta Gniezna, sygn. 980.

NIEMIECKIE TOWARZYSTWO SZKOLNE (Deutscher Schulverein zu Gniezno), zostało powołane do życia na mocy statutu z 31 VII 1920. Składał się on z 12 paragrafów regulujących funkcjonowanie towarzystwa. W skład zarządu wchodziło 5 osób, w tym przewodniczący (o. Wilhelm Heyse), skarbnik (Max Warm) i sekretarz (Thilo Gerhardt). Liczba członków mogła wzrosnąć do 7, a decyzja o tym zapadała na walnym zgromadzeniu. Członkowie towarzystwa wybierani byli na 3 lata. Mógł nim zostać każdy, dla kogo język niem. był językiem ojczystym. Członkostwo traciło się na skutek rezygnacji bądź zwolnienia dyscyplinarnego. Zgromadzenia członkowskie zwoływane były minimum raz w roku. Za ich zwołanie i prowadzenie odpowiedzialny był przewodniczący. Na zebraniach przedstawiane były roczne raporty z działalności towarzystwa (rok fiskalny rozpoczynał się 1 IX), kontrolowano działalność finansową członków, przedstawiano roczny plan działań, zatwierdzano decyzje dotyczące nieruchomości, zmiany siedziby bądź rozwiązania towarzystwa. Decyzje na zebraniach podejmowano większością 2/3 głosów. Niezbędne kworum – 3 osoby. Celem towarzystwa było otoczenie opieką niem. szkolnictwa, jego przedstawicieli i niem. ludności na terenie Gniezna.

NIEPOROZUMIENIE, amatorski zespół muz., zał. w Gn. w 1995 jako duet w składzie R. Purol – gitara, harmonijka, śpiew i M. Dominiak – gitara. W 1996 dołączyła do nich K. Piegat – skrzypce. W 2002 zespół krótko występował w składzie 4-sobowym, poszerzonym o gitarzystę basowego M. Wierzbowskiego. Po odejściu K. Piegat powrócił składu 3-osobowego. Na repertuar N. składają się utwory z muzyką własną do tekstów J. Lechonia, B. Leśmiana i innych poetów. Zespół występował m.in. na festiwalach: Szałamaja w Kwidzynie (1996), Bazuna (1998), Yapa w Łodzi (2002).

NIEWOLNO, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 389 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 755,17 ha. Wzmiankowana w dokumentach z 1360 i 1567. W 1580 Niewolno wg rejestrów poborowych należało do klasztoru w Trzemesznie i liczyło 4 zagrodników z rodzinami. Pod koniec XIX w. wieś i gmina Niewolno składały się z następujących części: Niewolno wieś, Niewolno dworzec kolei żelaznej, Folusz młyn i folwark; było tu 30 domów, 269 mieszkańców (121 ewangelików, 142 katolików, 6 żydów), w tym 84 analfabetów.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

NIEZGODZKI ROMAN (ur. 5 VIII 1910 w Gn.), oficer, elektryk. Podczas II wojny światowej służył na statkach: „Stalowa Wola” (27 X 1939-10 IX 1941), „Batory” (11 X-24 X 1941), „Sobieski” (25 X 1941-12 X 1942), „Stalowa Wola” (5 XII-11 XII 1942), „Morska Wola” (17 XII 1942), „Stalowa Wola” (17 IV 1943-5 VII 1945); brak dalszych informacji.

Lit.: W.K. Taniewski-Elliott, *Spis personelu zatrudnionego na statkach Polskiej Marynarki Handlowej w latach 1939-1945*, Gdańsk 1981.

NONTOPER MIELONKA, grupa taneczna breakdance, zał. w 1999 w Gn. przez M. Kiełpińskiego. W jej skład wchodzili tancerze tego stylu w wieku od 11 do 26 lat. W 1999 zwyciężyła w ogólnopolskim turnieju breakdance Beat Street w Gn. Wygrywała turnieje tańca breakdance: B-boy Contest w Szczecinie i B-boy's

Battle w Kraśniku (2000), Up Rock w Koninie (2001). Wygrała eliminacje obszaru Europy Wsch. do największej światowej imprezy breakdance Battle of the Year i uczestniczyła w jej finale w 2001. W kolejnych latach wygrywała turnieje: No Drags w Mogilnie (grupowo i w pojedynkach dwójkowych), Stage Break w Rudzie Śląskiej, Pokaż Swój Styl w Gdańsku (jej tancerze Opentany i Guma otrzymali tam nagrody indywidualne), Podwójne Uderzenie Stylu w Wągrowcu (2003), Dzień Prawdy i BOTY PL (2004). Wystąpiła w teledysku, nawiązującym do tematu breakdance, wytwórni płytowej „Camey" (m.in. prezentowanym w *Teleexpressie*). Wzięła udział w dokumentalnym filmie *Blokersi* w reż. S. Latkowskiego, emitowanym w TVP i w kinach. Ma w swym dorobku udział w wielu programach telewizyjnych (m.in. *Rower Błażeja*, *Telewizjer*, Wizja TV, MTV, VIVA) oraz obsługę taneczną wielkich imprez (np. hip-hopowego Opola 2001). Angażowana była do komercyjnych przedsięwzięć renomowanych firm, m.in. Skechers, Iguana, L&M, Bols, Nokia, oraz w pokazach mody itp. Występowała na pokazach w szkołach i ośrodkach kultury oraz prowadziła warsztaty taneczne na terenie całej Polski. Od lat uznawana jest za najlepszą grupę breakdance w Polsce i Europie Wschodniej.

NOWA WIEŚ NIECHANOWSKA, wieś w gminie i parafii Niechanowo, ob. 66 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 684 ha. Wzmiankowana w 1520. W 1580 właścicielem wsi, podobnie jak Miroszki, był Krzysztof Tomicki. W 1841 planowano wcielić wieś w obręb m. Gniezna. Planu tego nie udało się zrealizować. W latach 80. XIX w. było tu 14 domów, 160 mieszkańców (80 ewangelików, 80 katolików), w tym 31 analfabetów.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

NOWA WIEŚ PUSTACHOWSKA, dawniej osada, ob. w granicach Gn. W latach 80. XIX w. należała do wsi Pustachowa; liczyła 2 domy, 13 mieszkańców. Wymieniana w rejestrze poborów pow. gnieźn. w 1580.

NOWACZKIEWICZ JÓZEF (ur. 1882, zm. 2 III 1941 w Dachau), wikariusz w kościele św. Marcina w Poznaniu, od 1921 ksiądz proboszcz parafii Mielżyn. Prowadził szeroką działalność kościelną. Założył bibliotekę w celu szerzenia oświaty wśród ludu, zorganizował Towarzystwo Misyjne (1922), Stowarzyszenie Młodzieży Katolickiej (1929), Stowarzyszenie Pań Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo, Stowarzyszenie Robotników Katolickich (1930), Stowarzyszenie Młodych Polek (1930). W czasie II wojny światowej, 26 VIII 1940, został wywieziony do Sachsenhausen, a następnie do Dachau, gdzie został zamęczony za wiarę i ojczyznę.

NOWACZYK MARIAN (ur. 1 II 1921 w Gn., zm. 16 IX 1966 w Gn.), hokeista na trawie, wychowanek A. → Drzewieckiego, bramkarz. Występował w KS → Stella, z którą wielokrotnie sięgał po tytuł mistrza Polski. Rozegrał 2 mecze w reprezentacji Polski. Grał z: braćmi A., H. i J. Flinikami (→ Flinik Alfons), E. Czajką, J. → Małkowiakiem, N. → Maciaszczykiem i B. Pawlickim.

NOWAKOWSKI JERZY, szczypiornista; reprezentant MKS Gn. Zdobył tytuł wicemistrza Polski juniorów. Powołany do kadry narodowej juniorów demonstrował najwyższe umiejętności strzeleckie, występował w imprezach międzynarodowych.

NOWASZKI, dawniej osada należąca do gminy Pustachowa, ob. w granicach Gn. W latach 80. liczyła 2 domy, 26 mieszkańców.

NOWASZYCE, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Modliszewko, ob. 21 mieszkańców. Dawna własność rodu Wczelów-Mieleńskich. Wzmiankowana w dokumencie z 1399, w którym wymieniony jest Gywan de Novoszice. Ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Modliszewku. Wg rejestru z 1580 wieś liczyła 2,5 łana i 1 zagrodnika. Od ostatnich dziesięcioleci XIX w. aż do II wojny światowej należała do rodu Wendorffów. Znajdowało się tutaj duże gospodarstwo specjalizujące się w hodowli owiec. Po wojnie okolice Nowaszyc zalesiono, a w liczącym 150 lat budynku ustanowiono siedzibę leśnictwa.

NOWICKI WIKTOR (ur. 19 XII 1898 w Poznaniu, zm. 24 IV 1981 w Gn.), fotograf. Od 1914 uczył się fotografii w zakładzie K. Szymkowiaka w Poznaniu, a następnie w innych pozn. zakładach fotograficznych. W 1928 założył w Gn. swój pierwszy zakład fotografii nowoczesnej, mieszczący się przy ul. Tumskiej 4, w którym wykonywał zdjęcia portretowe przy świetle naturalnym. W okresie II wojny światowej był wysiedlony. Wrócił do Gn. w 1946 i otworzył zakład fotograficzny przy ul. Chrobrego. W latach 60. był aktywnym członkiem gnieźn. oddziału Polskiego Towarzystwa Fotograficznego.

„NOWINY PSYCHIATRYCZNE", organ naukowy zakładów psychiatrycznych Polski zachodniej, czasopismo wydawane w latach 1924-33 w Gn., w szpitalu → „Dziekanka". Redaktorem naczelnym był dr A. → Piotrowski. Początkowo pismo ukazywało się jako dodatek do ogólnopolskich „Nowin Lekarskich", a od 1925 samodzielnie. W latach 1924-26 był to miesięcznik, od 1926 kwartalnik. Współpracownikami i autorami byli lekarze nie tylko „Dziekanki", ale także innych ośrodków psychiatrycznych, pol. i zagranicznych (z Włoch i Francji). W czasopiśmie zamieszczano prace oryginalne z zakresu teorii i praktyki psychiatrycznej, streszczenia prac autorów zagranicznych, sprawozdania z posiedzeń naukowych i zjazdów oraz działalności zakładów psychiatrycznych. Najważniejszymi autorami byli dr med. A. Piotrowski i dr med. O. Bielawski. Od 1929 dodatkiem do pisma był „Przewodnik Pielęgniarstwa Psychiatrycznego" – pierwsze w Polsce i jedno

z pierwszych w Europie czasopismo przeznaczone dla personelu pielęgniarskiego i pomocniczego zakładów psychiatrycznych. W nim opublikowano m.in. pierwszy szczegółowy model i regulamin służby pielęgniarskiej w szpitalu psychiatrycznym. Po śmierci A. Piotrowskiego w 1933 „Nowiny Psychiatryczne" wydawane były w Kościanie. Redaktorem naczelnym został dr O. Bielawski, od 1929 dyrektor Zakładu Psychiatrycznego w Kościanie.

„NOWY CZAS", pierwsza powojenna gazeta ukazująca się w Gn. Ukazała się dzięki inicjatywie osób skupionych przy Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Politycznych w Gn. Byli to: Marceli Piekarski, Stefan Lewandowski, Izydor Eichstaedt i Edmund Doberschuetz. Oni tworzyli zespół redakcyjny pisma. Pierwszy numer ukazał się 23 III 1945. Redakcja miała swą siedzibę przy ul. Chrobrego 30, czyli tam, gdzie kiedyś redagowano → „Lecha", natomiast administracja mieściła się przy ul. Mieczysława 8. Początkowo pismo ukazywało się 2 razy w tygodniu, we wtorki i piątki. Od czerwca zaczęło ukazywać się codziennie. W niedzielnym wydaniu był dodatek pt. „Przyjaciel Młodzieży". We wrześniu z powodu trudności finansowych i braku papieru zawieszono druk gazety. 2 XII 1945 wznowiono wydawanie tytułu jako dwutygodnika. Ostatni numer ukazał się z 24 II 1946. Ogółem wydano 138 numerów.

NOWY LAS, osada leśna w gminie Czerniejewo. Leśniczówka niezamieszkała.

O

OBORA, wieś w gminie Gn., parafia przy Bazylice Prymasowskiej pw. Wniebowzięcia NMP, ob. 326 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 849,77 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1295 – książę Przemysł II nadał wieś na własność klasztorowi Klarysek w Gn., które były jej właścicielkami do końca XVIII w. W 1348 mieszkańcy wsi płacili czynsz w wysokości 8 grzywien proboszczowi kościoła w Dąbrówce Kościelnej. Ok. 1520 Obora należała do parafii Świętych Piotra i Pawła w Gn. W 1615 wieś Obora liczyła 20 poddanych, którzy oddawali dziesięcinę do klasztoru. Obowiązkiem mieszkańców wsi było szynkowanie tygodniowo jednej lub dwóch beczek piwa dla klarysek. Poddani otrzymywali zapomogę: 6 czeladzi otrzymywało tygodniowo ok. 33 kg mąki na chleb, groch, a w wielkie święta świeże mięso. W tym czasie w Oborze było 7 ogrodów. Kmiecie z Obory mieli w obowiązku raz w tygodniu zawieźć do klasztoru wóz pełen jarzyn. Chłopi skarżyli się, że zakonnice nie nadążają spożywać takich ilości jarzyn, które się psuły. Z pomyjami wyrzucały drobną marchew, pietruszkę, pasternak, a z jarmużu obrywały tylko serduszka, resztę wyrzucały, zamiast odesłać z powrotem na folwark. W 1655 mieszkało w O. 7 kmieci. W 1846 majątek był własnością Niemca Bussmanna, w 1877 – Juliana Zabłockiego, a pod koniec XIX w. – Pauliny Zabłockiej. W O. dużą własność ziemską liczącą 53 ha posiadał również Andrzej Kołasiński. W 1907 własność Heinricha von Sprengera. W latach 80. XIX w. Obora wieś liczyła 26 domów, 230 mieszkańców (5 ewangelików, 225 katolików); folwark liczył 384,5 ha i posiadał cegielnię, było tu 8 domów, 116 mieszkańców (7 ewangelików, 109 katolików). Ob. we wsi znajduje się budynek szkoły z 1910 oraz pomnik poświęcony pamięci pomordowanych mieszkańców O. w latach 1939-45.

OBÓRKA, wieś w gminie Gn., parafia Zdziechowa, ob. 87 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 201,47 ha. Osada powstała na polach pyszczyńskich zwanych Obórką w XVI w. Najstarsza wzmianka dotycząca tego terenu pochodzi z 1408. Pod koniec XIX w. było tu 18 domów, 151 mieszkańców (106 ewangelików, 45 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

OBÓZ PRZEJŚCIOWY GARBARNIA, niemiecki obóz przesiedleńczy dla ludności Gn. i ziemi gnieźn. w latach 1939-40, zorganizowany przez okupanta hitlerowskiego na terenie ówczesnej garbarni przy ul. Wrzesińskiej. Byli więźniowie w 2004 uznani zostali za kombatantów. W miejscu obozu znajduje się pamiątkowa tablica z czarnego granitu, ufundowana przez Edmunda Szułczyńskiego, odsłonięta 28 IV 2005. Napis głosi: „Pamięci osób, które zginęły, i tym, którzy przeżyli niemiecki obóz przesiedleńczy w Gnieźnie w latach 1939-1940. W 60. rocznicę zakończenia wojny Stowarzyszenie Polaków Poszkodowanych przez III Rzeszę rejon Gniezno". Akcja wysiedleńcza w Gn. i pow. gnieźn. trwała od listopada 1939 do stycznia 1943. Z Gn. i okolic wywieziono w tym czasie 10 391 osób. Najintensywniejszy okres wysiedleń przypada na lata 1939-40, kiedy istniał w Gn. obóz przejściowy niem. Durchganglager, Auffanglager lub Lager Stadt Gnesen. Utworzony w październiku 1939, istniał do kwietnia 1940. Transporty kierowano w kierunku Kielc, Rzeszowa, Krosna i Łodzi do Generalnej Guberni. Nadzór prowadziło SS i Selbstschutz. Kilkadziesiąt osób, w tym małe dzieci, zmarło z powodu złych warunków.

Lit.: *Niemiecki obóz przesiedleńczy w Gnieźnie w l. 1939-1940*, red. Z.C. Wartel, Gniezno [b.d.].

Tablica upamiętnienia obozu przejściowego w gnieźnieńskiej garbarni

OBYWATELE HONOROWI MIASTA GNIEZNA

Obywatelstwo honorowe – wyróżnienie, które nadaje się wybitnym jednostkom za szczególne zasługi i przedsięwzięcia dla miasta i jego mieszkańców. Są to wyjątkowe zasługi o charakterze patriotycznym, kult., społ. i religijnym. Decyzję o nadaniu tytułu podejmuje się na wniosek prezydenta lub Rady Miejskiej. Stosowny akt nadania w postaci dyplomu wręczany jest wyróżnionemu. W okresie zaboru pruskiego obywatelstwo nadawano na podstawie § 6 pruskiej ordynacji miejskiej z 30 V 1853. Zmiany nastąpiły po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 – była to nowa ordynacja wyborcza, obowiązująca na podstawie Ustawy o zmianie ustroju samorządu terytorialnego RP z 23 III 1933. W latach 1945-47 obywatelstwo przyznawano na mocy uchwały Miejskiej Rady Narodowej. W latach 1947-88, po zmianie nazewnictwa i nie zawsze jasnym trybie nadawania, wyróżniające się osoby lub instytucje otrzymywały odznakę honorową. Do wskrzeszenia idei obywatelstwa honorowego powrócono po 1989.

Honorowi obywatele miasta Gniezna w latach 1841--2008:

1841 Anton von Osten (właściciel dóbr ziemskich) za przekazanie 1000 talarów dla ociemniałych i ubogich z Gn.,

1846 Seger (imię nieznane, dyrektor Królewskiego Sądu Ziemskiego w Gn.) za przychylność wobec miasta w czasie pełnienia funkcji dyrektora Królewskiego Sądu Ziemskiego,

1848 Hohlfeld (imię nieznane, administrator poczty pruskiej w Gn.),

1854 Friedrig Grünmüller (porucznik wojsk pruskich) za działalność charytatywną oraz wsparcie finansowe darmowych posiłków dla ubogich mieszkańców,

1856 Leon von Przyluski (→ Przyłuski Leon) z racji zasiadania w stolicy metropolitalnej,

1864 von Schleinitz (imię nieznane, baron, naczelny prezes rejencji Prowincji Poznańskiej) za przychylną politykę administracyjną podczas prezesury w regencji bydgoskiej,

1865 von Strecker (imię nieznane, dyrektor Sądu Powiatowego w Gn.) w dowód uznania zasług jako dyrektora Sądu Powiatowego w Gn.,

1866 Karl von → Horn za pomyślny rozkwit miasta Gn. i postęp intelektualny, m.in. za budowę połączenia drogowo-kolejowego Gn.-Bydgoszcz oraz powołanie pierwszego w Gn. gimnazjum,

1877 Hieronimus (Hieronim) Kellermann (od 1840 radca prawny, od 1849 komisarz Sądu Okręgowego w Gn.),

1884 Franciszek hrabia von → Żółtowski, za działalność w Powiatowej Kasie Oszczędności, której był założycielem (1859) i naczelnikiem,

1887 Otto von Nollau (w latach 1863-95 landrat Prowincji Poznańskiej w Gn.),

1894 Franz → Machatius w dowód uznania za wzrost dobrobytu mieszkańców i rozkwit gosp.-ekonomiczny miasta podczas pełnienia przez 43 lata obowiązków burmistrza,

1903 Krzywynos (Krzywonos, Krywonos) (imię nieznane, radny miasta Gn.),

1919 Józef Piłsudski, dwukrotnie występowano z wnioskiem o nadanie obywatelstwa honorowego z powodu przyjazdu do Wielkopolski; tytuł nigdy nie został oficjalnie nadany,

1931 Antoni → Laubitz za długoletnią pracę na rzecz dobra miasta i społeczności Gn.; zainicjował badania archeol. i budowę pomnika Bolesława Chrobrego w Gn.,

1932 Antoni → Karpiński w dowód uznania długoletniej pracy dla dobra ojczyzny, miasta Gn. i jego obywateli; był pierwszym przewodniczącym pol. rady miasta w 1919,

1938 Bolesław Michał → Kasprowicz w dowód uznania zasług społecznych i gospodarczych dla miasta,

1947 Michał Rola-Żymierski (generał Wojska Polskiego, marszałek Polski),

1947 Bolesław Bierut, Prezydent RP,

2003 Jan Paweł II za działania podjęte podczas dwóch pielgrzymek do pierwszej stolicy Polski mające na celu podkreślenie znaczenia Gn. jako hist. i religijnej kolebki

Od lewej: dyplom nadania obywatelstwa honorowego bp. A. Laubitzowi w 1931 r.; akt nadania honorowego obywatelstwa papieżowi Janowi Pawłowi II w 2003 r.

narodu pol. oraz ważnego ośrodka polit. na mapie jednoczącej się Europy (uchwała Rady Miasta z 29 VIII 2003, dokument wręczono na audiencji w Watykanie 4 XI 2003),
2007 Henryk Muszyński (arcybiskup gnieźn.) za szczególne zasługi dla rozwoju Gn. i działanie na rzecz pojednania między narodami: polskim, niemieckim i żydowskim (uchwała Rady Miasta z 28 III 2007),
2008 Felicja → Sieracka za pełną poświęcenia pracę na rzecz ubogich,
2008 Gerard → Labuda (uchwała nr 27/309).

Lit.: Akta miasta Gniezna, Ehrenburgerschaft, sygn. 139; protokół z posiedzenia Miejskiej Rady Narodowej z 7 VI 1947, sygn. 2675; protokół wspólnego posiedzenia Rady Miasta Gniezna i Rady Powiatu Gnieźnieńskiego z 6 X 2003; *Deutsche im Gnesener Land*, red. W. Gerke, Hannover 1981, s. 31, 34, 365, 368; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 496, 503, 506-507, 513, 522; E. Scholtz, M. Szczepaniak, *Gnieźnianina żywot codzienny*, Gniezno 2002, s. 30, 34, 81-82; W. Występski, *Honorowi obywatele Gniezna*, „Kronika Wielkopolski" 1992, nr 4, s. 17-25.

OCHOCIŃSKI STEFAN (ur. 27 VIII 1922 w Kłecku, zm. 22 II 1996 w Poznaniu), pedagog, naukowiec, znawca bankowości. W 1936 podjął naukę w gimnazjum kupieckim w Gn. W 1939 został osadzony w Inowrocławiu, gdzie zmuszono go do pracy fizycznej, a następnie skierowano do pracy w Ubezpieczalni Społecznej w Gn. W latach 1945-48 pracował w Zarządzie Miejskim w Gn. W 1946 zdał maturę w liceum kupieckim w Gn. W latach 1946-50 studiował w Akademii Handlowej w Poznaniu, gdzie uzyskał stopień magistra nauk ekon.-handlowych. W latach 1948-53 był nauczycielem w gimnazjum, a następnie w technikum handlowym w Gn. W latach 1953-92 wykładał na Akademii Ekonomicznej w Poznaniu zagadnienia finansów, kredytów i spółdzielczości. W tej samej uczelni w 1962 uzyskał stopień doktora nauk ekonomicznych. W latach 1969-72 był prodziekanem ds. studiów zaocznych oraz członkiem komisji planu gosp. i budżetu Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu. W latach 1972-74 był dyrektorem Międzywydziałowych Studiów dla Pracujących. W 1984 uzyskał tytuł doktora habilitowanego, a w 1988 profesora nadzwyczajnego. Jest autorem 3 książek, a także współautorem kilku kolejnych. Opublikował kilkadziesiąt artykułów naukowych. Opiniował projekty ustaw o spółdzielczości, sporządzał ekspertyzy dla władz ustawodawczych. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego i Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Jego badania nauk. stanowią cenny wkład do teorii i praktyki pol. ruchu spółdzielczego.

OCHODZA, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Gościeszyn, ob. 171 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 233,59 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1395 i w rejestrach gnieźn. z 1604. W latach 80. XIX w. Ochodza Królewska (tak wówczas się nazywała) łącznie z osadą Piszcz liczyła 10 domów, 145 mieszkańców (wszyscy katolicy). W 2. poł. XIX w. w zach. części wsi powstała osada, która do dziś zwyczajowo nazywana jest Ameryką.

ODEON, szkolny zespół muz., zał. przez M. Dachterę w 1999 w szkole muz. w Gn. Początkowo był to kwartet, ale później systematycznie powiększał on swój skład do 19 osób w 2004. Na instrumentach smyczkowych, dętych, fortepianie i perkusji grali w nim uczniowie szkoły muz. II stopnia. W repertuarze O. przeważały popularne uwertury, walce koncertowe, galopy i marsze. Zespół koncertował kilka razy w roku. W 2002 występował w Falkenbergu (Szwecja). Istniał do 2006.

ODROWĄŻ, wieś w gminie Witkowo, parafia Gorzykowo, ob. 67 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 514,03 ha. Wieś została założona przez abpa → Wojciecha Jastrzębca. Nazywała się wówczas Wojciechowo, od imienia jej właściciela i założyciela. W latach 1453-64 wieś należała do abpa Jana Sprowskiego herbu Odrowąż, otrzymała wówczas prawa średzkie i nową nazwę – Odrowąż. Własnością arcybiskupstwa gnieźn. pozostała do 1796. W 1461 wybudowano tu kościół. W 1643 pleban z Odrowąża Piotr Odorowski, chcąc uświetnić uroczystość odpustową w swoim kościele w dniu Świętych Piotra i Pawła, wypożyczył bogaty ornat z katedry gnieźn. W tym samym dniu po odprawionym nabożeństwie spłonął kościół, a wraz z nim ornat. Kapituła ze względu na zasługi księdza P. Odorowskiego i na to, że natychmiast na własny koszt zaczął odbudowę kościoła, który otrzymał wezwanie Wniebowzięcia NMP i św. Barbary, zwolniła go od zapłaty za spalone rzeczy. W 1866 kościół zniszczył huragan. Nie odbudowano go. Po 1796 majątek ziemski stał się własnością niem. rodziny von Tschammer, od 1803 był własnością Rokosowskich, od 1840 Gutowskich, a od 1874 Malczewskich, którzy posiadali go do 1939. W latach 1939-45 majątkiem zarządzał pochodzący z Estonii Niemiec Erdel. W latach 80. XIX w. wieś Odrowąż liczyła 14 domów, 110 mieszkańców, majątek liczył 371 ha, 6 domów, 153 mieszkańców. Ob. we wsi znajdują się liczne XIX-wieczne zabudowania gospodarcze i pozostałości parku przydworskiego.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

OGÓLNOKSZTAŁCĄCA SZKOŁA MUZYCZNA IM. FELIKSA NOWOWIEJSKIEGO W GNIEŹNIE, jej historia datuje się od 5 IV 1945, kiedy to Zarząd Miejsko-Gminny miasta Gn. powołał do życia Miejską Szkołę Muzyczną. W 1950 Ministerstwo Kultury i Sztuki przejęło szkołę i zmieniło jej nazwę na Państwowa Szkoła Muzyczna. Od 1 IX 1970 szkoła nosi imię Feliksa Nowowiejskiego. We wrześniu 1999 minister kultury i sztuki utworzył Zespół Państwowych Szkół Muzycznych. W skład zespołu wchodzą: Ogólnokształcąca Szkoła Muzyczna I stopnia im. Feliksa Nowowiejskiego w Gn. i Szkoła Muzyczna II stopnia. Utworzenie Szkoły Muzycznej II stopnia jest zwieńczeniem wieloletnich starań o to, by absolwenci szkoły

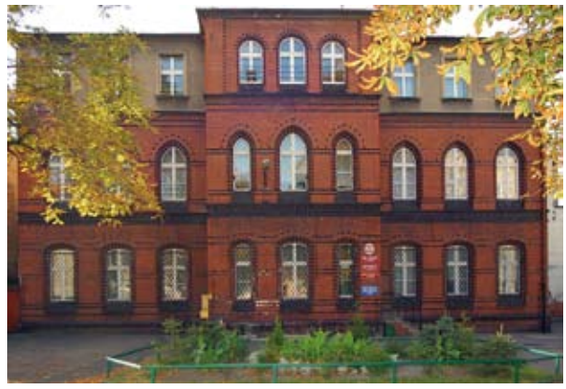

Budynek Ogólnokształcącej Szkoły Muzycznej im. Feliksa Nowowiejskiego

podstawowej mogli kontynuować naukę w Gn. Ważnym wydarzeniem w historii placówki było podpisanie 14 XII 2005 aktu własności budynku, co stało się podstawą do dalszego bezpiecznego rozwoju szkoły. Pierwsi absolwenci szkoły studiują już w akademiach muzycznych w całym kraju. Szkoła prowadzi kształcenie w następujących specjalnościach: fortepian, instrumenty smyczkowe i szarpane (skrzypce, altówka, gitara), instrumenty dęte blaszane, drewniane i perkusyjne (flet, klarnet, puzon, waltornia, perkusja), organy. W latach 1945-2005 szkołę ukończyło ponad 1000 absolwentów. Wśród nich można wskazać artystów scen polskich i wybitnych pedagogów, m.in. Urszulę Trawińską-Moroz, Jacka Weissa, Pawła Radzińskiego, Michała Skorego, Kazimierza Konarowskiego. O dobrym poziomie artyst. szkoły świadczy wysoki procent absolwentów kontynuujących naukę w różnego typu szkołach muzycznych II stopnia i akademiach muzycznych. Uczniowie biorą udział w konkursach regionalnych i ogólnopolskich. Potwierdzeniem umiejętności są liczne nagrody i wyróżnienia zdobyte przez uczniów w konkursach i przesłuchaniach, m.in. w XIV Ogólnopolskim Konkursie Wykonawczym w Poznaniu (2004), XI Ogólnopolskim Konkursie Instrumentów Dętych (Poznań 2005), Międzynarodowym Festiwalu Muzyki Współczesnej w Krakowie (2006), II Międzyszkolnym Przesłuchaniu Organowym w Olsztynie (2006). W Wielkopolsce szkoła wyróżnia się organizacją Regionalnego Konkursu Pianistycznego na dwa fortepiany i cztery ręce. W ostatnich latach szkoła prowadzi wzmożoną działalność koncertową na terenie Wielkopolski w ramach programu promocji muzyki klasycznej, który ma służyć upowszechnianiu muzyki klasycznej w środowisku lokalnym. Od momentu powstania szkoły funkcję dyrektora pełnili: mgr Kazimierz Nowicki (16 IX 1945-31 VIII 1970), mgr Wiesław Kiser (1 IX 1970-31 VIII 1988), mgr Zofia Łagiewska (15 VIII 1988-30 IV 1990), mgr Aleksandra Maciejaszek-Abramowicz (1 V 1990-31 VIII 1998), mgr Rafał Stańczak (od 1 IX 1998).

OGÓLNOPOLSKI FESTIWAL FILMÓW AMATORSKICH I NIEZALEŻNYCH „OFFELIADA”, organizowany przez Miejski Ośrodek Kultury w Gn. i Piotra Wiśniewskiego od 2007. Prezentuje filmy fabularne, dokumentalne i animowane polskich autorów niezależnych i amatorskich. W ramach festiwalu odbywają się: konkurs, warsztaty z realizacji filmowej i przegląd teatrów szkolnych. Grand prix nagrodzono filmy: *American Movie* Radosława Roziewicza (2007), *Nim powstanie mim* Anny Kasperkiewicz (2008), *Wszystko co najlepsze* Mathiasa Mezlera, *Nie oszukuj!* Kamila Brzóski (2008), *8% z niczego* Przemysława Filipowicza, *Potwierdzenie* Arcziego, *Historia pewnej promocji* Tomasza Pawlaka (2009). Podczas drugiej edycji festiwalu prezentował się Objazdowy Festiwal Filmów Dokumentalnych „Future Shorts”.

OGRODY DZIAŁKOWE W GNIEŹNIE, tereny ogrodnicze, służące rekreacji mieszkańców Gn. i okolic. Pierwszy taki ogród powstał w 1902 obok parku Miejskiego na obszarze 1,8 ha, jako ośrodek wypoczynkowy dla mieszkańców Gn. chorych na płuca. Przyjął on nazwę Towarzystwo dla Pielęgnacji Zdrowia, jego rehabilitanci mogli zażywać świeżego powietrza i kąpieli słonecznych. W 1906 zmieniono jego nazwę na Towarzystwo Ogrodów Działkowych im. dra K. Marcinkowskiego. Wybudowano w tym miejscu domek administracyjny, żelazny basen kąpielowy z urządzeniami natryskowymi, plaże dla kobiet i mężczyzn, świetlicę i muszlę koncertową. Poszczególne działki ogrodu utrzymywane były przez 53 użytkowników. Ogród był dostępny dla mieszkańców przez cały rok. Jest on najstarszym tego typu ogrodem w Wielkopolsce. W 1930 w dzielnicy Dalki wykupiono 2,75 ha ziemi dla 67 działkowców. W 1935 na powierzchni 6,5 ha po byłej cegielni wytyczono 150 działek, na których bp A. → Laubitz ufundował osiedle mieszkaniowe dla 18 rodzin wielodzietnych i bezrobotnych. Fundacja przyjęła nazwę Towarzystwo Ogrodów Działkowych im. bpa A. Laubitza Gniezno-Róża. W marcu 1949 ustawa przekształciła dotychczasowe ogrody na działki pracownicze (zakładowe), podległe Centralnej Radzie Związków Zawodowych. W latach 1949-80 powstało na obrzeżach miasta 14 kolonii ogrodów na 54 ha ziemi dla 1230 działkowców z Gn. i okolic. W maju 1981 sejm powołał Polski Związek Działkowców, zrzeszający wszystkie ogrody działkowe. Po 1981 w pobliżu powstających osiedli mieszkaniowych zagospodarowano 66 ha wolnych terenów i stworzono 7 ogrodów dla 1300 działkowców, w tym ogród podmiejski Kalina w gminie Gn. o powierzchni 27 ha dla 460 użytkowników. W 2004 w pow. gnieźn. zrzeszonych było 31 ogrodów mających 3321 działkowców gospodarujących na 192,2 ha ziemi.

OGRÓDEK JORDANOWSKI, nazwa pochodzi od H. Jordana (ur. 1842, zm. 1907), profesora ginekologii i położnictwa, lekarza rozwijającego higienę szkolną, który propagował kulturę fizyczną i zakładał ogrody do zabaw ruchowych dla dzieci i młodzieży. W Gn. był to teren w śródmieściu, między ul. 3 Maja a ul. Kilińskiego, o powierzchni ok. 1 ha, z przeznaczeniem na ogródek dziecięcy, gł. dla dzieci z rodzin wojskowych. Użytkowany od 1925 przez → Rodzinę Wojskową, którą stanowiły żony oficerów i podoficerów gnieźn. garnizonów.

Nauczyciel J. → Birgfellner – członek komitetu obchodów 10. rocznicy odzyskania niepodległości – wysunął propozycję utworzenia ogrodu szkolno-botanicznego jako żywego pomnika odrodzenia Polski. Jego przygotowaniem kierował E. Sokołowski – ogrodnik miejski. Połowę terenu przeznaczono na ogród botaniczny z pol. drzewami i krzewami podlegającymi ochronie, roślinami ozdobnymi i lekarskimi, wg programu nauczania biologii i dendrologii dla młodzieży pod nadzorem nauczycieli. Na drugiej połowie założono plac zabaw w stylu europejskim (zieleń, piaskownice, brodzik kąpielowy, huśtawki, przyrządy rozrywkowe) dla dzieci w wieku 8-12 lat. Cały plac upiększono egzotycznymi drzewami i kwiatami. Dla odpoczywających ustawiono ławki. Pieczę nad ogrodem objęła deputacja parkowa Urzędu Miejskiego.

OLBRYCHTOWICZ-ŚMIELECKA KRYSTYNA (ur. 29 VII 1924, zm. 29 VII 2002 w Gn.), doktor nauk medycznych. Ukończyła Żeńskie Liceum im. bł. Jolenty w Gn. w 1946. Studia dentystyczne rozpoczęła na Uniwersytecie Poznańskim w 1946, a ukończyła w Akademii Medycznej w Poznaniu 26 XI 1951 z tytułem lekarza dentysty. Od 1 XII 1951 pracowała w Miejskiej Przychodni Obwodowej przy ul. Roosevelta, gdzie zorganizowała i prowadziła jedną z pierwszych poradni chirurgii stomatologicznej w mieście powiatowym. 18 XII 1972 na podstawie pracy *Jama ustna w przewlekłym zatruciu tlenkiem kadmu* uzyskała tytuł doktora nauk medycznych, egzamin specjalizacyjny II stopnia z chirurgii stomatologicznej zdała 7 XI 1975 i pracowała w tej specjalności do czasu uzyskania emerytury, czyli do 30 XII 1988. Przez wiele lat pracowała dodatkowo w ambulatorium więziennym i prowadziła prywatną praktykę.

OLEJNICZAK JÓZEF (ur. 1 I 1914 w Borku, zm. 25 V 2004 w Gn.), sportowiec, nauczyciel, trener lekkiej atletyki i instruktor hokeja na trawie. W czasie swojej kariery zawodniczej w latach 1924-38 uprawiał koszykówkę, boks, hokej na lodzie oraz tenis ziemny. W latach 1946-70 pełnił funkcję prezesa MKS oraz SZS w Gn. Prowadził sekcję hokeja na trawie, która przygotowywała drużynę do udanych występów w I lidze. Był znakomitym organizatorem sportu i wychowawcą młodzieży.

OLEKSZYN, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Łagiewniki Kościelne, ob. 124 mieszkańców. Wzmiankowana w dokumencie z 1242 – sołtysem wsi był wówczas Jan z Oleksyna. W 1424 proboszcz z parafii w Łagiewnikach Marek toczył spór o dziesięcinę z sołtysem Janem z Olekszyna. W 1793 właścicielem majątku był hr. Antoni Grudziński, a od poł. XIX w. Ernest Bettcher. W latach 80. XIX w. majątek liczył 192 ha, 5 domów, 67 mieszkańców (18 ewangelików, 49 katolików).

OLEŚNICKI ZBIGNIEW młodszy (ur. ok. 1430, zm. 2 II 1493 w Łowiczu), podkanclerzy, biskup włocławski i arcybiskup gnieźnieński, syn wojewody sandomierskiego Jana Głowacza Oleśnickiego i jego żony Anny z Tęczyńskich. Od wczesnej młodości przeznaczony do stanu duchownego, początki kariery zawdzięczał stryjowi, kard. i bpowi krak. Zbigniewowi Oleśnickiemu starszemu (zm. 1455). Stryj ofiarował młodemu Zbigniewowi bogato uposażone probostwo w Piotrawinie (ok. 1451-53) oraz kantorię sandomierską. W latach 1454-60 Z.O. studiował w Akademii Krakowskiej, gdzie uzyskał tytuł magistra sztuk wyzwolonych. W przeciwieństwie do stryja już w młodości związał się z dworem Kazimierza IV Jagiellończyka, w którego kancelarii pracował od 1451. W 1470 osiągnął urząd sekretarza, a w 1472 podkanclerzego. Udział Z.O. w pracach kancelarii był bardzo czynny, zachowało się ponad 50 przygotowanych przezeń dokumentów. Wprowadził zasadę sygnowania dokumentów osobistym podpisem kanclerza, podkanclerzego lub sekretarza. W latach 70. brał udział w licznych rokowaniach i misjach dyplomatycznych, związanych gł. z polityką dynastyczną Kazimierza Jagiellończyka wobec Czech i Węgier (m.in. zjazd w Opawie w 1473, zjazd monarchów w 1474). W 1476 uczestniczył w przejmowaniu ziemi sochaczewskiej z rąk książąt mazowieckich. Otrzymał liczne beneficja kościelne, był kanonikiem krak., gnieźn. i włocławskim, scholastykiem, a następnie prepozytem krakowskim. Z woli króla objął w 1473 biskupstwo włocławskie, ale w sprawy diecezji zaangażował się dopiero po rezygnacji z podkanclerstwa (1476). Ustąpienie z urzędu nie oznaczało przy tym wycofania się z działalności politycznej. W 1478 został zastępcą starosty generalnego pruskiego i w tym charakterze reprezentował króla wobec zakonu krzyżackiego i stanów pruskich. Odegrał istotną rolę podczas konfliktu z zakonem i bpem Tungenem o biskupstwo warmińskie (tzw. wojna popia 1478-79). Sprawował ogólne kierownictwo nad działaniami zbrojnymi, przede wszystkim prowadził jednak rokowania z zakonem i bpem Tungenem oraz umacniał wierność stanów pruskich wobec króla. W 1480 wybrany został z woli monarchy na arcybiskupstwo gnieźn., wakujące po śmierci → Jakuba ze Sienna, krewnego Zbigniewa. Zajęty sprawami polit., uroczysty wjazd do Gn. odbył dopiero w 1482. Jako arcybiskup nadal zajmował się problemami Prus Królewskich, zabiegał nadto o kontrybucje pieniężne duchowieństwa na potrzeby polityki królewskiej. Nie przeszkodziło mu to jednak w regularnych objazdach archidiecezji. W ostatnich latach panowania Kazimierza Jagiellończyka stosunki arcybiskupa z królem uległy ochłodzeniu. Prawdopodobnie było to wynikiem rywalizacji z królewiczem Fryderykiem Jagiellończykiem, od 1488 biskupem krak., o przodujące miejsce w Kościele polskim. W 1489 Zbigniew poparł Łukasza Watzenrode, wybranego wbrew woli króla na biskupa warmińskiego. O biskupstwo to zabiegał również królewicz Fryderyk. Po śmierci Kazimierza Jagiellończyka (1492) Z.O. stanął na czele opozycji przeciwko elekcji jego syna, Jana Olbrachta. Podczas zjazdu elekcyjnego w Piotrkowie popierał kandydaturę księcia mazowieckiego Janusza II i demonstracyjnie odmówił przewodniczenia elekcji Jana Olbrachta. W zastępstwie arcybiskupa przeprowadził ją biskup krak. – królewicz

Fryderyk. Zbigniew dokonał wprawdzie obrzędu koronacji nowego króla (30 IX 1492), odsunął się jednak od spraw publicznych. Na jego decyzję mógł też wpłynąć zły stan zdrowia. Zmarł kilka miesięcy później w rezydencji arcybiskupów w Łowiczu.
Mimo iż stosunkowo rzadko przebywał w swej stolicy arcybiskupiej, Zbigniew pochowany został w katedrze gnieźn. Wspaniałą płytę nagrobną arcybiskupa z czerwonego marmuru wykonał Wit Stwosz. Przedstawia ona wyobrażenie postaci Z.O. i jest ob. jednym z najcenniejszych zabytków znajdujących się w katedrze gnieźnieńskiej.

OLIGO BLUES BAND, zespół amatorski, powstały we wrześniu 2004 w Gn. w składzie: Jarosław Owczarzak – gitara, Rafał Kaczmarek – organy, Sławomir Jakubowski – gitara basowa, Sławomir Rolewicz – perkusja i Tomasz Politowicz – gitara, śpiew. W repertuarze zespołu znalazły się utwory klasyków blues-rocka i bluesa, uzupełnione własnymi kompozycjami. Grał na lokalnych scenach w Gn., otwierał także występy znanych wykonawców polskiego bluesa. W grudniu 2005 J. Owczarzak opuścił zespół. W 2007 wystąpił podczas Blues Express Festival w Zakrzewie. Jest jedyną w Gn. grupą wykonującą muzykę utrzymaną w tej stylistyce.

OLIMPIJCZYCY GNIEŹNIEŃSCY, w latach 1952--2000 w igrzyskach olimpijskich brali udział następujący sportowcy: Adamski Antoni (hokej na trawie, Helsinki 1952), Babirecki Marian (Wszechstronny Konkurs Konia Wierzchowego, Rzym 1960), Ciążyski Aleksander (hokej na trawie, Monachium 1972), Czaiński Bolesław (hokej na trawie, Monachium 1972), Czajka Eugeniusz (hokej na trawie, Helsinki 1952), Dąbrowski Kazimierz (hokej na trawie, Rzym 1960), Flinik Alfons (hokej na trawie, Helsinki 1952, Rzym 1960), Flinik Henryk (hokej na trawie, Helsinki 1952, Rzym 1960), Flinik Jan (hokej na trawie, Helsinki 1952, Rzym 1960), Górny Jan (hokej na trawie, Rzym 1960), Grotowski Henryk (hokej na trawie, Monachium 1972), Grotowski Rafał (hokej na trawie, Sydney 2000), Grzeszczak Robert (hokej na trawie, Sydney 2000), Hensler Leszek (hokej na trawie, Moskwa 1980), Kasprzyk Stanisław (hokej na trawie, Monachium 1972), Kubiak Czesław (hokej na trawie, Rzym 1960), Kubiak Mariusz (hokej na trawie, Moskwa 1980), Łopatka Mieczysław Edwin (koszykówka, Rzym 1960, Tokio 1964, Helsinki 1968, Monachium 1972), Maciaszczyk Narcyz (hokej na trawie, Helsinki 1952, Rzym 1960), Małkowiak Jan (hokej na trawie, Helsinki 1952), Małkowiak Maksymilian (hokej na trawie, Helsinki 1952), Marzec Ryszard (hokej na trawie, Helsinki 1952, Rzym 1960), Mikuła Artur (hokej na trawie, Sydney 2000), Mikuła Piotr (hokej na trawie, Sydney 2000), Pawlicki Bronisław (hokej na trawie, Helsinki 1952), Tobolski Piotr (wioślarstwo, Moskwa 1980), Wegnerski Stanisław (hokej na trawie, Monachium 1972), Wiśniewski Leon (hokej na trawie, Rzym 1960).

Tablica z nazwiskami gnieźnieńskich olimpijczyków, stadion hokejowy przy ul. Paczkowskiego

Lit.: B. Tuszyński, *Polscy Olimpijczycy XX wieku. 1924–2002*, Wrocław 2003.

OPALIŃSKI PIOTR (Opaleński, Opalenicki, za młodu czasem Włoszakowski) z Bnina herbu Łodzia (zm. 1551), kasztelan gnieźnieński. Syn Piotra, kasztelana lędzkiego, i Anny Zbąskiej. Studiował na uniwersytecie w Bolonii. W 1500 uzyskał kustodię pozn., ale wyższych święceń nie przyjął. W 1508 brał na Litwie udział w wojnie z Moskwą. W 1518 witał w Ołomuńcu przybywającą do Polski Bonę, zdobył jej względy. W latach 1519-27 był generalnym poborcą ceł w Wielkopolsce, w 1528 sekretarzem królewskim. W tymże roku brał udział w rozmowach z królem rzymskim Ferdynandem Habsburgiem dotyczących stosunków z Janem Zapolyą. W 1529, za wstawiennictwem Bony, został kasztelanem lędzkim. W 1530 został ochmistrzem dworu młodego Zygmunta Augusta, uczył króla języka niemieckiego. W 1532 posłował do Stambułu na dwór sułtana Sulejmana, gdzie udało mu się zawrzeć pokój z Turcją. Od 1533 przebywał często na dworze Zygmunta Augusta w Wilnie. 25 XI 1535 dzięki protekcji królowej otrzymał kasztelanię gnieźn. W 1536 wyruszył w poselstwie do cesarza Karola V, by domagać się w imieniu Bony wyłącznego prawa własności w jej włoskich posiadłościach, przede wszystkim w księstwie Bari. Na sejmie w 1542 krytykował węgierską politykę króla, jako zbyt ustępliwą wobec Habsburgów. Ofiarowanej w tymże roku kasztelanii pozn. nie przyjął i prosił o pozostawienie go przy gnieźnieńskiej. Podczas narastającego konfliktu między Boną a Zygmuntem Augustem doszło do rozdźwięków między P.O. a młodym królem. W następnych latach często chorował. Żonaty z Jadwigą Tęczyńską (wdową po Adamie Kurozwęckim), przez wiele lat żył z nią w separacji. Małżeństwo było bezdzietne.

OPTANCI, ludność, która po zakończeniu I wojny światowej dokonała opcji na rzecz obywatelstwa niemieckiego. Możliwość ta wynikała z postanowień traktatu wersalskiego. Na terenie Wielkopolski dopuszczono możliwość jednoznacznego samookreślenia się ludności przez wybór obywatelstwa niem. i wyjazd optantów do Niemiec. W przypadku zrezygnowania z dokonania opcji pozostająca w Polsce społeczność Niemców zyskiwała status mniejszości narodowej. Liczne spory pomiędzy rządami Polski i Niemiec w kwestii opcji spowodowały, że realizację opcji kilkakrotnie zawieszano. I choć ostateczny termin jej wykonania upływał 10 I 1922, to kom-

promis pomiędzy rządami Polski i Niemiec osiągnięto dopiero w 1924. W pow. gnieźn. opcję wykonało ponad 2500 mieszkańców. W liczbie tej znalazły się także osoby, za które zdecydowali rodzice, współmałżonkowie lub prawni opiekunowie. Dla części optantów opcja miała jednak wymiar czysto symboliczny, określający tylko ich przynależność narodowościową. Pomimo prowadzonej przez władze pol. akcji wydalania optantów nie opuścili oni Polski.

Lit.: *Kto optował na rzecz Niemiec w województwie poznańskiem?*, „Strażnica Zachodnia. Miesięcznik poświęcony sprawom Kresów Zachodnich” 1922, R. 1, nr 8; M. Stażewski, *Opcja ludności niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu w latach dwudziestych*, „Przegląd Zachodni” 1994, nr 1.

ORATORIUM KLARYSEK

1. Oratorium gnieźn. Klarysek pw. św. Bartłomieja, przylegające od strony płn. do korpusu nawowego kościoła franciszkańskiego, wybudowane wraz z klasztorem Klarysek w 2. poł. XIII w. z inspiracji Bolesława Pobożnego i Jolenty; faktycznym fundatorem był Przemysł II. Konsekracji kaplicy dokonano w święto Bartłomieja Apostoła, 24 VIII 1283. Budowla ceglana (ściany w wątku wendyjskim), pierwotnie czteroprzęsłowa, salowa, nakryta sklepieniem krzyżowym. W okresie budowy kościoła franciszkańskiego na przełomie XIII i XIV w. oratorium zostało przebudowane na budowlę dwukondygnacyjną. Jednocześnie połączono ją z budynkiem klasztornym piętrowym, ceglanym gankiem z wieżą, który umożliwiał mniszkom przemieszczanie się w obręb kościelnej przestrzeni bez naruszania klauzury. W okresie przełożeństwa ksieni Katarzyny Zagajewskiej (1418-24) zakończono budowę kaplicy przylegającej od wschodu do oratorium Klarysek i jednocześnie łączącej się dużą arkadą od północy z nawą kościoła Franciszkanów. W kaplicy tej odprawiano liturgię dla mniszek, które mogły w niej uczestniczyć wzrokowo przez dużą arkadę w ścianie wsch. na wysokości górnej kondygnacji oratorium; w dolnej kondygnacji znajdowało się zamykane okienko, przez które siostry mogły przyjmować komunię. Mniej więcej pośrodku tej dolnej części oratorium znajdował się grób bł. Jolenty, będący szczególnym miejscem kultu świątobliwej fundatorki klasztoru i patronki Wielkopolski. W ciągu wieków budowla przechodziła różne kataklizmy i przebudowy. Być może jeszcze w XVI w., po pożarach, założono nowe sklepienie krzyżowe nad oratorium, zachowane obecnie w nawie bocznej kościoła Franciszkanów. Po pożarze w 1613 położono nowe sklepienie beczkowe z lunetami między dolną i górną kondygnacją oratorium, zachowane w szczątkowej formie do dziś pod emporą zachodnią w tejże nawie. Ostatni istotny etap przemian architektonicznych nastąpił w latach 1930-32. Oratorium zostało – przez wyburzenie wsch. ściany zamykającej – połączone z kaplicą w jedną całość w układzie jednokondygnacyjnym; jednocześnie zostało ono otwarte na nawę kościoła Franciszkanów przez 3 ogromne arkady, zamknięte od góry półkoliście. W ten sposób dawne oratorium Klarysek stało się nawą boczną kościoła Franciszkanów. Obecnie w miejscu dawnego wczesnobarokowego ołtarza Różańcowego w dawnej kaplicy znajduje się ołtarz boczny, wystawiony w 1954, w którego centrum znajduje się relikwiarz bł. Jolenty na marmurowym cokole. Z dawnego wyposażenia oratorium i klasztoru Klarysek pochodzą m.in.: 2 obrazy *Św. Klara* z XVII w., w tym jeden wraz z sukienką metalową, *Wizja bł. Jolenty* z XVII w. (klasztor Franciszkanów w Gn.) oraz obraz *Dobra śmierć zakonnicy* z 1623 (Muzeum Archidiecezjalne w Gn.); możliwe, że w skład wyposażenia wchodziła rzeźba *Matka Boska z Dzieciątkiem* z ok. 1500 (Muzeum Archidiecezjalne w Poznaniu); księgi liturgiczne (graduał klarysek) w Archiwum Archidiecezjalnym w Gn.; z kaplicy pochodzi obraz *Matka Boża Różańcowa* (XVII w.) oraz wyobrażenie Bolesława Pobożnego (→ klasztor Franciszkanów w Gn.). Osobną grupę stanowią pozostałości związane z kultem bł. Jolenty (→ grób Jolenty).

2. Hipotetyczny kościół pw. św. Bartłomieja z końca XII w., powstały w przedlokacyjnej osadzie targowo-rzemieślniczej w płn. partii Wzgórza Panieńskiego, który po lokacji miasta w 1239 prawdopodobnie pełnił funkcje parafialne dla gminy miejskiej. Na jego realne istnienie, pomimo braku wzmianek w źródłach pisanych, wskazuje duże cmentarzysko szkieletowe, starsze od kościoła franciszkańskiego i oratorium Klarysek, potwierdzone archeologicznie (→ klasztor Franciszkanów w Gnieźnie, archeologia). Badania T. Janiaka w 2005 dały podstawy do przypuszczeń, że była to świątynia kamienna zbudowana z ciosów granitowych, zapewne w typie niewielkiego kościółka salowego, zamkniętego od wschodu apsydą. Zdaniem S. Pasiciela w tym kościele mogli zostać osadzeni w 1259 pierwsi franciszkanie, a w 1270 był on już (za zgodą arcybiskupa gnieźn. i książęcej pary) ich własnością, skoro konwent gnieźn. właśnie w tymże roku na kapitule prowincjalnej w Złotoryi został przyjęty do struktury zakonnej prowincji czesko-polskiej. Starszy kościół parafialny funkcjonował najprawdopodobniej do ukończenia oratorium Klarysek w 1283, przy czym jego wezwanie przeszło na świątynię. Zdaniem S. Pasiciela na wyjątkowe znaczenie kultu św. Bartłomieja w Gn. wskazują powiązanie obchodów świąt tego patrona z międzynarodowymi jarmarkami (obok jarmarków na św. Wojciecha) oraz ślady osobistej dewocji Bolesława Pobożnego do św. Bartłomieja, widoczne w fakcie wystawiania dokumentów 24 VIII.

ORDER ODRODZENIA POLSKI „POLONIA RESTITUTA”, ustanowiony 4 II 1921 w celu nagrodzenia wybitnych zasług w służbie dla państwa i społeczeństwa; pierwotnie 4 klasy; od 1922 – 5 klas: Krzyż Wielki, Krzyż Komandorski z Gwiazdą, Krzyż Komandorski, Krzyż Oficerski, Krzyż Kawalerski. Prezydent RP jest kawalerem I klasy, przewodniczącym kapituły orderu. Wygląd: czerwona wstęga z białymi paskami wzdłuż brzegów, dewiza *Polonia restituta* (Polska odrodzona). Po II wojnie światowej order przetrwał na obczyźnie, nadawany przez kolejnych prezydentów RP

Od lewej: akt dekoracji miasta Gniezna dokonany na Rynku (25 V 1947). Od lewej: H. Naskręt – ówczesny prezydent Gniezna, B. Bierut – prezydent RP i M. Rola-Żymierski – marszałek Polski; prezydent Gniezna H. Naskręt (po lewej) w asyście prezentuje nadany miastu Order Odrodzenia Polski „Polonia Restituta”. Pośrodku stoją: dr F. Widy-Wirski, wojewoda poznański, i S. Grotowski, przewodniczący Miejskiej Rady Narodowej w Gnieźnie. Poniżej: Wielka Wstęga Orderu Odrodzenia Polski, nadana Gnieznu 25 V 1947 r.

na uchodźstwie; w okresie PRL został przejęty na mocy dekretu PKWN i nadawany od 1944, wygląd odznak orderowych zmieniono. W 1990 prezydent RP przyjął zwierzchnictwo nad orderem, w 1991 przywrócony w pierwotnym kształcie, od 1992 ponownie w systemie odznaczeń RP. Inicjatorem udekorowania Gniezna tym najwyższym wówczas odznaczeniem był wojewoda pozn. dr F. Widy-Wirski. Na posiedzeniu Rady Państwa 11 IV 1947 uchwalono odznaczenie Gniezna za wytrwałą, tysiącletnią walkę z naporem germańskim Wielką Wstęgą Orderu Odrodzenia Polski (II klasy). Akt nadania podpisał prezydent B. Bierut 21 V 1947. Oficjalne wręczenie nastąpiło w Gnieźnie 25 V 1947. Podczas uroczystości w Gn. obecni byli prezydent B. Bierut i marszałek M. Rola-Żymierski. Order przechowywany jest w Urzędzie Miejskim w Gn.

ORGANIZACJA BEZROBOTNYCH UMYSŁOWO PRACUJĄCYCH, organizacja zał. przez bezrobotnych 10 XII 1925. Jej celem była poprawa bytu ludzi, którzy utracili pracę. Do zarządu powołanego 17 XII 1925 weszli: Zwolski – prezes, Tmogorzewski – wiceprezes. Nowy zarząd ukonstytuował się 18 IX 1926, prezesem został Hoppe, jego zastępcą Bidziński. Gł. źródłem przychodu organizacji były urządzane przez nią zabawy taneczne. Pieniądze przeznaczano na doraźną i długotrwałą pomoc dla członków. Zebrania odbywały się najczęściej w sali Jagiellońskiej przy ul. Wrzesińskiej. Jedną z inicjatyw organizacji była rezolucja dotycząca uzyskania zatrudnienia przy pracach inwestycyjnych, wypłaty zaliczki zapomogowej, udzielania pomocy przez kasy chorych, wstrzymania eksmisji. Przedstawiono ją w imieniu wszystkich bezrobotnych premierowi rządu RP A.J. Skrzyńskiemu. W 1927 prezesem zarządu organizacji został Szajda, jego zastępcą Bidziński.

ORKIESTRA DĘTA „DZIEKANKI”, amatorska orkiestra dęta, utworzona w szpitalu → „Dziekanka” przez T. Kryszaka w 1949. Jej dyrygentem był H. Gronowski, który wcześniej prowadził działający w „Dziekance” zespół wykonujący muzykę rozrywkową. Członkami orkiestry byli pracownicy szpitala. Grała ona podczas uroczystości państw., dożynek, defilad, pogrzebów pracowników szpitala, a także w parkach, na zabawach tanecznych dla pacjentów i na przeglądach orkiestr dętych. Wielu jej muzyków było uczniami Państwowej Szkoły Muzycznej w Gn. Rozwiązana została ok. 1966.

ORKIESTRA ROZRYWKOWA MŁODZIEŻOWEGO DOMU KULTURY, zespół muz. o charakterze big-bandu. Powstała w 1983 z inicjatywy A. → Januchowskiego, ówczesnego dyrektora Młodzieżowego Domu Kultury. Organizacyjną stroną działalności orkiestry zajmował się S. Hinczewski, a artystyczną J. Barszczewski, nauczyciel Państwowej Podstawowej Szkoły Muzycznej w Gn., w latach 70. prowadzący zespół Kamerton. W orkiestrze grali uczniowie gnieźn. szkół średnich, gł. absolwenci szkoły muzycznej. Na jej instrumentarium składały się flety, klarnety, saksofony, trąbki, puzony, gitary, instrumenty klawiszowe i perkusja. Skład orkiestry w różnych okresach liczył od 12 do 20 osób. W poł. lat 80. grali w niej m.in. S. Brzeziński, późniejszy gitarzysta zespołu → Abraxas i perkusista R. Matyska. W latach 1987-2001 współpracował z nią prowadzony przez J. Barszczewskiego, złożony z 6-8 osób, zespół wokalny uczennic II LO w Gn., absolwentek szkoły muzycznej. Orkiestra i zespół byli wielokrotnymi laureatami wojew. przeglądów orkiestr szkolnych i małych form muz., wojew. i ogólnopolskich konkursów piosenki o szkole, których finały odbywały się w Gn. Orkiestra występowała m.in. w Gn., Poznaniu oraz w Holandii (1990, 1992 i 1995) i Danii (1997). W repertuarze orkiestry znalazły się utwory m.in. G. Millera i G. Gershwina.

ORKIESTRY WOJSKOWE W GNIEŹNIE 1918-39, pierwszą orkiestrę wojsk. w Gn. utworzył w 1918 S. → Pawlak przy 4. Pułku Strzelców Wlkp., przemianowanym później na 58. Pułk Piechoty. Jej pierwszym dyrygentem był K. Cichowicz, następnie m.in. T. → Wawrowski, T. Solarski i W. Kaźmierczak. Pułk stacjonował w Gn. do 1922, a następnie został przeniesiony do Poznania. W 1919 powstała utworzona i prowadzona przez por. M. Dzidka nieetatowa orkiestra 3. Pułku Ułanów Wlkp., później przemianowanego na 17. Pułk Ułanów im. Bolesława Chrobrego, który stacjonował w Gn. do 1922, kiedy to został przeniesiony do Leszna. Po nim przybył do Gn. 17. Pułk Artylerii Lekkiej z nieetatową orkiestrą. Muzycy pełnili różne funkcje wojskowe. W 1928 orkiestra pułku liczyła 21 muzyków. Jej kapelmistrzami byli: por. W. Sadowski

(1921-23) i T. → Jakubowski (1923-39). Koncertowała ona w Gn., Bydgoszczy, Inowrocławiu i innych miastach płn. Wielkopolski. W 1928 stacjonująca w Gn. orkiestra 69. Pułku Piechoty liczyła 30 muzyków. Jej kapelmistrzami byli: W. Kuliński, kpt. W. Święcki, por. W. Fronczyk, A. Kujawa i ppor. M. Sójkowski. W poł. lat 20. na koncertach w Gn. orkiestrą dyrygował ceniony kapelmistrz z Wrześni kpt. A. Szał. Pierwsi instrumentaliści orkiestr rekrutowali się spośród byłych żołnierzy armii pruskiej i niemieckiej. Później byli to uzdolnieni muzycznie elewi, absolwenci szkoły powszechnej. Przyjmowano do orkiestry chłopców od lat 14, którzy zgadzali się służyć w wojsku 4 lata. Muzycy orkiestry uczestniczyli w kursach rozwijających ich umiejętności, a następnie składali egzamin kwalifikacyjny na podoficera zawodowego – orkiestranta. Niektórzy z muzyków uczyli się w Państwowym Konserwatorium Muzycznym lub w Wielkopolskiej Szkole Muzycznej w Poznaniu. Każda z orkiestr była w dyspozycji dowódcy pułku. Występowały podczas parad, mszy polowych, uroczystości z oficjalnym udziałem wojska, zmian warty, capstrzyków, pogrzebów i koncertów na placach publicznych. Grywała też podczas projekcji niemych filmów w kinie Apollo. W latach 30. symfoniczny skład orkiestry 69. Pułku Piechoty brał udział w koncertach dobroczynnych wraz z gnieźn. chórami oraz solistami – śpiewakami i instrumentalistami. Niektóre występy były płatne, a pieniądze przeznaczano na cel charytatywny lub zakup instrumentów. Koncertowano m.in. w gnieźn. parku Kościuszki, na Rynku, w sali Hotelu Europejskiego, w sali i ogrodzie Wenecja, w kawiarniach: Wiedeńska, Esplanada i Nowy Świat. Orkiestry uczestniczyły w życiu pułków (święta pułkowe i uroczyste wręczanie sztandarów) oraz towarzyszyły wojsku podczas ćwiczeń w obozach i na zgrupowaniach taktycznych. Brały udział w konkursach sprawdzających ich poziom artyst. i stopień opanowania elementów właściwych dla tego rodzaju orkiestr, takich jak gra a vista czy musztra wojskowa. W 1923 orkiestra 17. Pułku Ułanów zajęła 3. miejsce w takim konkursie w Poznaniu. W 1926 podobny konkurs odbył się w ogrodzie Hotelu Francuskiego, a 2. miejsce zajęła orkiestra 69. Pułku Piechoty. Skład orkiestr pozwalał na przekształcenie każdej z nich z orkiestry dętej w orkiestrę symfoniczną. Podczas koncertów organizowanych z okazji wielkich uroczystości i koncertów galowych orkiestra 69. Pułku Piechoty wchodziła w skład orkiestry 17. Dywizji. W 1936 wzięła udział w prawykonaniu poematu symfonicznego E. → Burego *Św. Wojciech*. Na repertuar orkiestr składały się marsze, wiązanki melodii i arii operetkowych, walce i krótkie utwory symfoniczne. Ich działalność stanowiła istotną część życia muz. Gn. okresu międzywojennego. Liczni muzycy, którzy przeżyli wojnę, weszli później w skład orkiestry wojsk. Rejonowej Komendy Uzupełnień oraz orkiestr przyzakładowych cukrowni, szpitala „Dziekanka", PKP, oraz zespołów rozrywkowych grających w lokalach gastronomicznych. Byli też instruktorami muzycznymi.

Lit.: J. Teresiński, *Orkiestry wojskowe garnizonu gnieźnieńskiego 69 p.p. i 17 p.a.l. w latach 1919-1939*, Poznań 1990 (maszynopis w MPPP);

Orkiestra 69. Pułku Piechoty, lata 30. XX w.

idem, *Orkiestry wojskowe DOK VII w Poznaniu 1919-1939*, Poznań 1992 (maszynopis w MPPP); M. Woźniak, *Jakubowski Teodor*, w: *Encyklopedia Konspiracji Wielkopolskiej 1939-1945*, red. M. Woźniak, Poznań 1998, s. 244.

ORLICKI BOGDAN (ur. 9 I 1905 w Pyskowicach, zm. 9 VII 1983 w Gn.), lekarz specjalista psychiatra. Studia ukończył w 1933 na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. Do 1935 pracował w szpitalu psychiatrycznym w Lublińcu, a od 1936 w szpitalu → „Dziekanka" w Gn. W latach okupacji hitlerowskiej zatrudniony jako laborant. Od 1945 ordynator oddziału psychiatrycznego i jeden z organizatorów działalności szpitala „Dziekanka".

OSADA W GOŚLINOWIE zob. Goślinowo (archeologia).

OSADY SŁUŻEBNE, osady, w których ludność zobowiązana była do pełnienia wyspecjalizowanych zadań (produkcyjnych lub posług) na rzecz dworu księcia lub kasztelana (ludność służebna – *ministeriales*) w zamian za ulgi w powszechnych daninach. Składane przez ludność służebną daniny były przejmowane przez aparat władzy bez pośrednictwa rynku, zaspokajały potrzeby w zamkniętym kręgu gospodarki danego grodu czy rezydencji. Osady służebne uzupełniały system powszechnych danin i posług, który był niewystarczający dla utrzymania czołowych ośrodków władzy (podobny system gospodarki samowystarczającej funkcjonował w państwie czeskim Przemyślidów i Arpadów na Węgrzech). Po systemie osad służebnych, oprócz wzmianek z XI-XIII w., pozostały liczne ślady w toponimii (w Polsce dopatruje się ich ślady w nazwach ponad 400 miejscowości). Z nazw tych można rozpoznać istnienie ponad 40 różnych rodzajów powinności (służebności). Podstawowe znaczenie w identyfikacji na podstawie toponimów osad służebnych, które można powiązać z ośrodkiem w Gn. i na Lednicy, mają nadal ustalenia Stanisława → Kozierowskiego (1924), Gabrieli → Mikołajczyk (1972), Janusza Góreckiego (2001), a w skali państwa Piastów – Karola Modzelewskiego (1975). Z ośrodkiem kasztelańskim w Gn. można powiązać hipotetycznie następujące osady służebne: Grotkowo (gm. Niechanowo), Kowalewo (gm. Mieleszyn), Łagiewniki (gm. Kiszkowo), Łagiewniki (Gn.),

Mączniki (gm. Gn.), Piekary (Gn.), Rybaki (gm. Witkowo), Sokolniki (gm. Mieleszyn), Szczytniki Duchowne (gm. Gn.), Szczytniki Czerniejewskie (gm. Czerniejewo), Szewce (Gn.), Świniary (gm. Kłecko), Świątniki (gm. Mieleszyn), Wągielniki (Gn.), Winiary (Gn.), Woźniki (gm. Łubowo), Żerniki (gm. Gn.), które wymienione są w źródłach pisanych stosunkowo wcześnie (od 1136 do poł. XIV w.). Z kasztelanią na Ostrowie Lednickim można wiązać następujące osady: Dziećmiarki (gm. Kłecko), Owieczki (gm. Łubowo), Rybitwy (gm. Łubowo), a w gminie Pobiedziska: Bednary, Łagiewniki, Kowalskie (2 miejscowości), Złotniczki. Zachowane nazwy wskazują, iż mieszkańcy tych osad reprezentowali praktycznie wszystkie rodzaje służb: bezpośrednia obsługa dworu i zaopatrzenie (Łagiewniki, Mączniki, Piekary, Żerniki, Rybaki, Winiary), łowiectwo (Sokolniki), hodowla (Świniary), służba kościelna (Świątniki), wyrób rzemieślniczy (Szewce), w tym militariów (Szczytniki – 2 miejscowości, Grotkowo, Żerdniki), obróbka żelaza (Wągielniki, Kowalewo). Do wyjaśnienia od strony językoznawczej oraz źródłowej pozostają inne jeszcze toponimy, które można by powiązać z metalurgią żelaza, takie jak: Rudki (gm. Trzemeszno), Żelazkowo (gm. Niechanowo) czy strumień Rudnik (Struga Niechanowska). Jedną z kwestii spornych jest chronologia zachowanych w toponimach osad służebnych w rozpatrywanym gnieźn. okręgu grodowym. Należy sądzić, że pochodzą one gł. z okresu odbudowy struktur państw. i nowej organizacji podstaw gospodarczych domeny książęcej, poczynając od Kazimierza Odnowiciela (XI-XII w.); kres funkcjonowania organizacji osad służebnych nastąpił w XIII w.

OSINIEC, wieś w gminie Gn., parafia pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana w Gn., ob. 247 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 372,97 ha. W 1243 wzmiankowana jest łąka Łosinie pod Kędzierzynem. W późniejszych wiekach na tych terenach powstała wieś Osiniec. W XIX w. była to osada należąca do okręgu wiejskiego w Szczytnikach. We wsi znajduje się ceglany dwór pochodzący z przełomu XIX i XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Osiniec, dworek z przełomu XIX i XX w.

OSIŃSKI KAZIMIERZ (ur. 7 III 1914 w Gn.), starszy marynarz Polskiej Marynarki Handlowej. Od października 1939 do lipca 1944 pływał na statkach: „Stalowa Wola", „Chrobry", „Batory", „Śląsk", „Lechistan", „Kordecki", „Białystok"; w lipcu 1944 przebywał w Domu Marynarza w Brighton; od 25 VIII do 9 X 1944 na „Morskiej Woli"; od października do grudnia pozostawał w rezerwie; w styczniu 1945 wrócił na morze, zamustrowany na „Kromań"; brak dalszych przekazów.
Lit.: W.K. Taniewski-Elliott, *Spis personelu zatrudnionego na statkach Polskiej Marynarki Handlowej w latach 1939-1945*, Gdańsk 1981.

OSIŃSKI LUDWIK (ur. 24 VII 1906 w Gn.), starszy marynarz, steward w Polskiej Marynarce Handlowej. Od 1943 do 1945 na statkach „Katowice" i „Batory"; brak dalszych informacji.
Lit.: W.K. Taniewski-Elliott, *Spis personelu zatrudnionego na statkach Polskiej Marynarki Handlowej w latach 1939-1945*, Gdańsk 1981.

OSTROWITE, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 184 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 743,06 ha. Położona nad jez. Ostrowite. W 1145 komes Janusz z rodu Powałów-Okończyków darował klasztorowi trzemeszeńskiemu tereny leżące na wsch. i płn.-zach. brzegu jeziora; ob. Ostrowite Trzemeszeńskie, Jerzykowo, Bieślin i Zieleń. W 1233 Władysław Odonic w drodze zamiany przekazał jez. Ostrowite klasztorowi w Trzemesznie. W 1352 klasztor oddał sołectwo w Ostrowitem braciom Mikołajowi i Michałowi w celu osadzenia wsi na prawie niemieckim. W dokumencie z 1368 Kazimierz Wielki potwierdził, że wieś Ostrowite jest własnością klasztoru w Trzemesznie. Po 1793 wieś posiadał Klemens Dunin, a pod koniec XIX w. Władysław Zakrzewski. W latach 80. wieś liczyła 7 domów, 70 mieszkańców (wszyscy katolicy), a majątek liczył 614,5 ha, 12 domów, 176 mieszkańców (wszyscy katolicy). Na wyspie Dębowy Ostrów (jez. Ostrowite) znajduje się grodzisko wczesnośredniowieczne.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

OSTROWITE PRYMASOWSKIE, wieś parafialna w gminie Witkowo, ob. 161 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 850,13 ha. Parafia pw. św. Marcina, 947 wiernych, księgi metrykalne od 1953. W 1237 Ostrowite posiadał książę wlkp. Władysław Odonic, który miał tu swoich dziesiętników i naroczników. Część wsi darował w 1237 kanonikowi Januszowi, kanclerzowi abpa Pełki. W 1250 kanclerz Janusz przekazał tę własność w drodze zamiany abpowi Pełce. W 1265 abp Janusz herbu Tarnawa otrzymał w drodze zamiany część Ostrowitego, która była własnością Wincentego Aleksandrowica i jego synów: Piotrka, Piotra i Jana, oraz inną część, którą nadała kapitule wdowa Herkenbold. Od 1265 cała wieś znalazła się w rękach kapituły gnieźn. Od właścicieli wsi przyjęła nazwę Ostrowite Kapitulne; później Kościelne, a od 1921 Prymasowskie. Pierwszy drewniany kościół powstał tu ok. 1253. Zniszczony przez pożar w XIV w., odbudowany; spalił się w XVII w. W latach 80. XIX w. było tu 31 domów, 323 mieszkańców (35 ewangelików, 288 katolików),

Ostrowite Prymasowskie, od lewej: kościół pw. św. Marcina z 1851 r.; chata z 1. poł. XIX w.

znajdowały się tu 3 duże własności ziemskie należące do: C. Robaszkiewicz (93 ha), C. Grylewicz (155 ha) i probostwa (154 ha). Ob. murowany neoromański kościół zbudowany został w 1851. Znajdują się w nim 3 ołtarze z XVIII w. Wieżę dobudowano w 1905. Przy kościele stoi drewniana dzwonnica z 1. poł. XIX w. We wsi znajdują się dom szachulcowy z poł. XIX w. oraz dwór z 1904.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

OSTRÓW LEDNICKI, największa z 4 wysp na jez. Lednica (7,5 ha) oraz pozostałości wczesnośredniowiecznego grodu, który zajmował 2/3 jej powierzchni. Dobrze ufortyfikowany gród w okresie wykształcania się terytorialno-organizacyjnych ram monarchii wczesnopiastowskiej odgrywał rolę jednego z ośrodków stołecznych i centrów władzy. Decydowało o tym położenie O.L. pośród kilku najważniejszych grodów plemiennego państwa Polan, przy istotnej ze względów strategicznych i handlowych lądowej drodze, łączącej Poznań i Gn. Znaczenie O.L. wiąże się prawie wyłącznie z czasami wczesnego średniowiecza, choć miejsce to zasiedlono już w epoce kamienia i użytkowano je osadniczo, niemal bez przerwy, aż do przełomu XIV i XV w. W średniowiecznym zasiedleniu Ostrowa wyróżniono czytelne fazy intensyfikacji, destrukcji oraz odbudowy tego miejsca – wydzielono 7 okresów jego użytkowania. Najstarszy znany przekaz pisany, w którym wymienia się nazwę O.L., pochodzi z 1136 (→ *Bulla gnieźnieńska*). Wspominana jest ona też w *Kronice wielkopolskiej* oraz w dziele J. Długosza. Co do niektórych z tych zapisów istnieją jednak wątpliwości. Początki badań wyspy sięgają poł. XIX w. (E. Raczyński). Pierwsze opracowanie monograficzne M. Sokołowskiego pochodzi z 1876. Badania tego miejsca nabrały wielkiego tempa w latach 50. i 60. XX w. (K. Żurowska, J. Łomnicki, A. Nowak). Od początku lat 80. przebiegają one w ramach prac specjalnie powołanego interdyscyplinarnego zespołu nauk. i stanowią przykład nowoczesnego podejścia metodologicznego. Wyniki prac zespołu publikowane są w czasopiśmiennictwie krajowym (m.in. → „Studia Lednickie") i zagranicznym oraz w osobnych tomach, wydawanych w cyklu Biblioteka Studiów Lednickich (do 2004 ukazało się 9 tomów). Rezultatem tych zakrojonych na szeroką skalę badań są nowe ustalenia, pozwalające na odmienne niż dotąd odczytanie historii wyspy oraz określenie znaczenia, jakie miała ona w organizacji monarchii pierwszych Piastów. Czasy świetności tego miejsca przypadają na wspomniany okres wczesnopiastowski. Znakami tej świetności są potężne umocnienia, okalające niemal całą płd. część wyspy wraz z mostami, a także sakralna i świecka architektura wnętrza grodu wraz z towarzyszącą jej zabudową drewnianą, wewnątrzkościelna nekropolia, a w dalszej kolejności zaplecze zorganizowane na potrzeby ośrodków administracyjnych. Jak ustalono na podstawie przeprowadzonych ostatnio w wielu punktach wyspy oraz w wodach jez. Lednica badań, widoczny do dzisiaj gród z bramą, towarzyszące mu mosty z ich przyczółkami oraz przybrzeżne umocnienia wzniesiono w 2. poł. X w. Jednak to nie one wyznaczają początki grodowego zasiedlenia Lednicy, wcześniej bowiem funkcjonował znacznie mniejszy 1-dzielny gródek (o średnicy wnętrza 40 m). Z czasem powiększono go o kolejny segment wałów i w rezultacie powstała 2-dzielna fortyfikacja grodowa. Funkcjonowanie tego 1- i 2-dzielnego grodu wiąże się z okresem od końca IX do poł. X w., bowiem już w 2. poł. tego stulecia, po likwidacji wewnętrznego gródka, fortyfikacja lednicka przybrała kształt zbliżony do dzisiaj znanego. To właśnie z tym grodem łączy się rola

Próba rekonstrukcji grodu z podgrodziem na Ostrowie Lednickim

Rys. J. Gryguć

przeznaczona Lednicy przez Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Wzniesieniu wałów towarzyszyło wiele prac inżynieryjnych oraz budowlanych. Z lądem stałym zespolono wyspę dwoma mostami. To jedne z większych i najlepiej zachowanych nawodnych urządzeń komunikacyjnych na terytorium Słowiańszczyzny Środkowej. Most dłuższy, zach. (tzw. poznański), dochodził do 440 m długości, krótszy, wsch. (tzw. gnieźnieński), miał ok. 170 m długości. Zbudowana z dranic jezdnia mostu o szer. 4,5 m prowadziła z kolei ku mostowym przyczółkom wyspy, z których wschodni powstał w latach 962-963. Wzniesione w tym samym czasie co przyczółek wsch. mosty funkcjonowały do 1038, kiedy zostały wraz z całą wyspą zniszczone w wyniku czeskiego najazdu na Wielkopolskę. W systemie inżynieryjnej zabudowy wyspy funkcjonowały również konstrukcje umacniające jej brzegi, których budowę określono dzięki ekspertyzom dendrochronologicznym na lata 70. i 80. X w. We wnętrzu grodu odkryto zespół 2 przedromańskich budowli, złożony z kaplicy z podłużnym budynkiem pałacowym (tzw. → palatium lub I budowla) oraz 1-nawowego kościoła (tzw. mniejszy kościół lub II budowla, → lednicki kościół II) położonego w płn. części grodu. Obydwie budowle są jednym z najstarszych, najlepiej zachowanym i przebadanym rezydencjonalnym kompleksem architektonicznym w Polsce. Kamienna zabudowa Ostrowa funkcjonowała w określonym kontekście architektonicznym, uchwytnym na wyspie i poza nią. Pozostałością czytelną w badaniach archeol., hist. oraz osadniczych są m.in. resztki budownictwa drewnianego grodu i podgrodzia, pochówki, liczne zespoły zabytków tzw. ruchomych i całe zaplecze osadnicze grodu jako centrum administracyjnego. Z zabudową pałacową sąsiadowały budynki drewniane, często połączone z nią korytarzami. Były to m.in. duże domostwa przypałacowe. Ten typ korytarzowych budynków znany był również z otoczenia lednickiego kościoła II, przy którym wzniesiono także budynki naziemne. Budynki korytarzowe są jedną z cech charakterystycznych architektury Ostrowa. Wraz z ugruntowaniem się chrześcijaństwa oraz idei pochówku u boku Stwórcy pojawiły się groby wewnątrz mniejszego kościoła oraz związane z nim pochówki na cmentarzu przykościelnym. Wewnątrzkościelne pochówki w nawie oraz w przykościelnych aneksach reprezentują najstarszy typ wczesnopiastowskich grobów, zlokalizowanych w budowlach sakralnych. Przypuszcza się, że groby w kamiennych obudowach mogły należeć do przedstawicieli trzeciego pokolenia Piastów (księcia Bezpryma lub Ottona). Znaczenia tych pochówków dowodzi m.in. złota obrączka odkryta w mniejszym z grobów. Na Ostrowie znajduje się także młodsza nekropolia, która założona została najpewniej w XII w., początkowo w bezpośrednim sąsiedztwie przypałacowego kościoła. Stopniowo objęła ona swym zasięgiem znaczną część grodowego wnętrza. Cmentarz użytkowano do początku XIV w. Z okresem największej świetności O.L. wiążą się liczne zespoły tzw. zabytków ruchomych: sakraliów (→ sakralia lednickie), militariów (→ militaria lednickie) czy luksusowych przedmiotów, w jakie obfituje wyspa i otaczające ją wody. Wśród tych ostatnich warto wspomnieć o grupie biżuterii wykonanej w złocie (kabłączek, płytka, szpila) i srebrze oraz półszlachetnych kamieniach. Ta grupa zabytków, będących w użytkowaniu ówczesnych elit, wskazuje na wielką rolę, jaką Ostrów odgrywał na przełomie X i XI w. Z wyposażeniem pałacowej budowli związane były najpewniej brązowe misy czy resztki witrażowych szkiełek oraz mocujących je ołowianych ramek. Znaczenie O.L. w początkach państwa brało się z faktu, iż był on czasową siedzibą panującego, miejscem sprawowania sądów w okresach bytności władcy, jednym z pierwszych chrześcijańskich centrów monarchii, miejscem chrztu i pochówku elit, ważnym punktem obronnym oraz centrum militaryzacji, a wreszcie rejonem o wyjątkowo dużej skali agraryzacji. Znaczenie to potwierdzone zostało przez wydzielenie z terenu 2 sąsiadujących ze sobą okręgów (kasztelanii) – pozn. i gnieź. – odrębnej jednostki administracyjnej, powstałej w celu obsługi siedziby władcy zlokalizowanej w jej centrum. Wydzieleniu tego nowego okręgu (kasztelanii ostrowskiej) nie towarzyszyła osadnicza próżnia, ponieważ w okresie początków państwa pol. zaobserwować można wokół Lednicy ogromną dynamikę osadniczą, związaną z zasiedleniem mikroregionów, użytkowanych wcześniej w niewielkim stopniu lub też niezamieszkałych. O skali tego potencjału osadniczego świadczy odnotowana tu gęstość zaludnienia, której wskaźniki, oscylujące wokół 10,5 osoby na km^2, znacznie przewyższają zaludnienie znane w tym okresie z terenu Wielkopolski. Część tej ludności związana była z obsługą i aprowizacją grodu, jak np. złotnik, którego warsztat z X/XI w. odkryto przy moście na zach. brzegu jez. Lednica. Z czasem zlokalizowano tu służebną osadę dostarczającą na stół książęcy ryby. Inni ze służebników zamieszkiwali w osadach, których ślady zachowały się do dzisiaj w toponomastyce (Bednary, Dziećmiarki, Kowalskie, Owieczki, Sanniki, Sokolniki, Woźniki i Złotniki; → osady służebne). Wszystkie te cechy stawiają to miejsce w rzędzie znaczniejszych ośrodków władzy państwa pierwszych Piastów. Funkcjonowało ono również po odbudowie państwa w poł. XI w., jednak w odmiennej już skali (bez mostów, ale nadal z kamiennymi budowlami). Wykorzystywane najpewniej w charakterze siedziby kasztelana kamienne palatium przyjęło z czasem funkcję cmentarnego kościoła, związanego z nekropolią, w którą przekształcono dawny gród. Niejasno przedstawia się fakt zniszczenia wyspy przez Krzyżaków w 1331, o ostatnim zaś kasztelanie ostrowskim Wawrzyńcu źródła wspominają w odniesieniu do roku 1397. Podobnie jak jego poprzednicy rezydował on już jednak, jak się przyjmuje, w translokowanej na sąsiednią wyspę siedzibie zarządcy okręgu kasztelańskiego – w stożkowym gródku z wieżą.

OŚRODEK RUCHU TEATRALNEGO „POD SCENĄ”, ośrodek działań teatralnych, utworzony w 1983 w Miejskim Ośrodku Kultury w Gn. przez grupę aktorów Teatru im. A. Fredry. Ośrodek prowadził różnorodną działalność. W jego ramach istniał Kabaret

„Pod Sceną", który w 1983 zrealizował program *Gdzie pędzimy* z tekstami K. Jóźwiak, muzyką E. Rzyskiego, w reż. A. Malickiego, z udziałem J. Polkowskiej, W. Rzyskiej, B. Borek, M. Sykały, A. Rajzera, D. Budzińskiej i T. Łuczewskiego, prezentowany w kilku miastach kraju. Powstały przedstawienia dla dzieci: *Bajkowy Brzechwy Kraj* w reż. A. Rajzera (1984) i *Czerwony Kapturek – disco* J. Brzechwy ze scenariuszem i w reż. A. Malickiego, z udziałem J. Polkowskiej, D. Borzyszkowskiego, A. Malickiego i T. Wasiaka (1985). W 1983 przygotowano *Zaduszki poetyckie* w reż. A. Malickiego. Istniejący w ramach ośrodka Teatr Piosenki przedstawił widowisko poetycko-muzyczne, oparte na wierszach M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, zatytułowane *Czarownice*, z muzyką E. Rzyskiego, w reż. A. Malickiego. W 1984 na Przeglądzie Piosenki Aktorskiej we Wrocławiu grupa złożona z aktorek Teatru im. A. Fredry: D. Budzińskiej, K.A. Bień, J. Polkowskiej, W. Rzyskiej oraz K. Jóźwiak, i pianisty B. Olszaka zaprezentowała jego fragmenty i zdobyła 1. miejsce (ex aequo z E. Geppert). Widowisko zarejestrowano w ośrodku TVP w Poznaniu.

OŚRODKI ZDROWIA, placówki sprawujące opiekę zdrowotną nad ludnością zamieszkałą na określonym terenie. Jednostki takie zorganizowano w Polsce w niektórych miejscowościach już w okresie międzywojennym. Na terenie pow. gnieźn. powstały po II wojnie światowej. Ośrodek w Kłecku uruchomiono w 1950. Wydzielono w nim poradnię ogólną dla dorosłych, poradnię dla dzieci zdrowych, poradnię dla dzieci chorych oraz poradnię dla kobiet ciężarnych. Zajmował się zapobieganiem chorobom przez akcje szczepień profilaktycznych, udzielaniem porad dotyczących pielęgnacji i żywienia dzieci, szerzeniem oświaty sanitarnej, promowaniem zdrowego stylu życia. Zatrudnieni tu byli lekarze, pielęgniarki i personel pomocniczy. Lekarze udzielali porad także w domu chorego, wykonywali drobne zabiegi chirurgiczne. Pielęgniarki wykonywały zabiegi zlecone przez lekarzy. Na podobnych zasadach działały ośrodki w Czerniejewie, Żydowie, Kiszkowie, Mielnie, Łubowie i Niechanowie. Placówki te podlegały Powiatowej Przychodni Obwodowej w Gn. Jej odpowiednikiem dla Gn. była Miejska Przychodnia Obwodowa, zorganizowana w 1950, a administrująca poradnią ogólną, poradniami dla dzieci chorych i zdrowych, poradnią dla kobiet ciężarnych, a także poradniami specjalistycznymi, zlokalizowanymi w różnych punktach miasta. Przed 1950 świadczeń leczniczych w Gn. i pow. gnieźn. osobom ubezpieczonym udzielali lekarze we własnych gabinetach i w domach chorych na podstawie umów zawartych z Ubezpieczalnią Społeczną (kasami chorych). W 1950 finansowanie świadczeń leczniczych przejął Skarb Państwa, a placówki służby zdrowia stały się jednostkami budżetowymi. Od 1999 świadczeń leczniczych i niektórych profilaktycznych udzielają placówki finansowane przez instytucje zarządzające ubezpieczeniami zdrowotnymi (kasy chorych, a od 2003 Narodowy Fundusz Zdrowia) na podstawie indywidualnych lub grupowych umów z lekarzami, stomatologami, pielęgniarkami i położnymi.

OTTON III (ur. na przełomie czerwca i lipca 980 w Kessel [Keitl] k. Kleve nad dolnym Renem, zm. 23 lub 24 I 1002 w zamku Paterno w pobliżu Rawenny), król Niemiec i cesarz rzymski. Syn króla Niemiec i cesarza rzymskiego Ottona II oraz jego żony, księżniczki bizantyjskiej Teofano, siostrzenicy cesarza bizantyjskiego Jana I Tzimiskesa. Był jedynym synem i następcą Ottona II. Już w wieku niespełna 3 lat, w czerwcu 983, obrany został z polecenia ojca królem Niemiec. Koronowano go w Boże Narodzenie w Akwizgranie. Dopiero po kilku dniach dotarła tam wiadomość, iż w początkach grudnia 983 zmarł niespodziewanie w płd. Włoszech Otton II. Małoletni król został wkrótce porwany przez swego najbliższego krewnego w linii męskiej, księcia Bawarii Henryka Kłótnika. Zamierzał on przejąć regencję i faktyczną władzę w państwie. Dopiero w maju 984 zmuszono go do wydania króla w ręce matki – cesarzowej Teofano, która objęła godność regentki. Sprawowała ją aż do swej śmierci w 991, po czym regencję przejęła babka Ottona III ze strony ojca, cesarzowa wdowa Adelajda. Rzeczywistą władzę w państwie król objął w 994, po osiągnięciu wieku 14 lat, uznawanego wówczas za próg dojrzałości. Wychowywany przez matkę w duchu tradycji cesarskiego Imperium Rzymskiego, młody władca żywił ambicje odbudowy uniwersalnego imperium, a zarazem odnowienia świata chrześcijańskiego. Stolicą cesarstwa miał być Rzym, a uniwersalna władza cesarza miała się rozciągać na całe chrześcijaństwo. Podporządkowany cesarzowi papież miał być jego pomocnikiem w sprawach duchowych. Otton zrywał zarazem z postacią cesarstwa stworzoną przez jego ojca i dziadka, w której dominującą rolę odgrywało królestwo niemieckie. Plany Ottona III przewidywały stworzenie cesarstwa powszechnego, w którym poszczególne części imperium miałyby równe prawa pod rządami cesarza. Jedną z takich części miały się stać kraje słowiańskie. Równocześnie młody Otton III przejawiał głęboką, au-

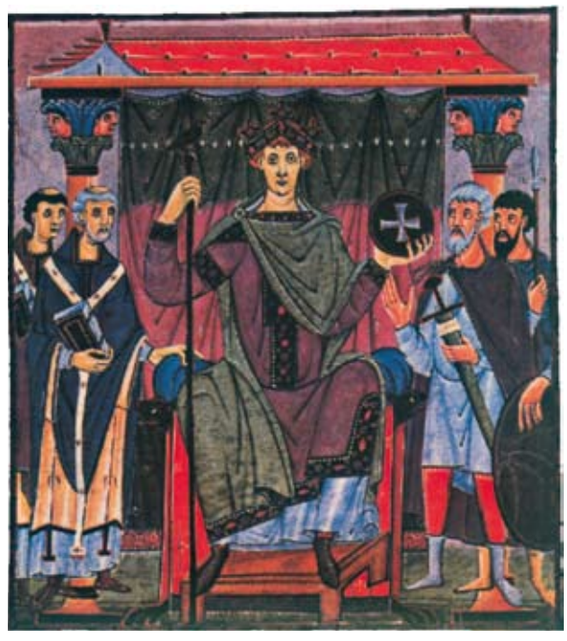

Otton III zasiadający na tronie. Reprodukcja miniatury z ewangeliarza (998)

tentyczną religijność, często oddawał się postom i innym praktykom ascetycznym.
W 996 król wyprawił się na wezwanie papieża Jana XV do Włoch, gdzie stłumił bunt wzniecony w Rzymie przez tamtejszy ród Krescencjuszy. Po rychłej śmierci Jana XV wyznaczył na tron papieski swego krewnego Brunona z Karyntii. Przyjął on imię Grzegorz V i był pierwszym Niemcem na Stolicy Piotrowej. 21 V 996 Grzegorz koronował Ottona na cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Młody cesarz powrócił do Niemiec, jednak już w końcu 997 zmuszony był ponownie przybyć do Włoch i stłumić kolejny bunt Krescencjuszy. Osiadł wówczas na dłużej w Rzymie i starał się uczynić to miasto faktyczną stolicą imperium. Wzorował się na instytucjach starożytnych oraz bizantyjskich. Przywrócił wiele tradycyjnych godności i tytułów honorowych, usiłował zreformować administrację. Po śmierci Grzegorza V wyznaczył w 999 na jego następcę wybitnego uczonego, Francuza Gerberta z Aurillac, który przyjął imię Sylwester II. Nowy papież podzielał plany cesarza, w tym jego wizję uniwersalnego państwa z dominacją władzy cesarskiej nad Kościołem.
Latem 996 Otton zetknął się w Moguncji z wygnanym bpem praskim Wojciechem Sławnikowicem. Osoba biskupa, jego głęboka i żarliwa religijność, a także odrzucanie dóbr doczesnych i materialnych wywarły na idealistycznym cesarzu olbrzymie wrażenie. Przez kilka miesięcy Wojciech towarzyszył dworowi cesarskiemu i został obdarzony osobistą przyjaźnią Ottona III. Rozstali się ostatecznie w grudniu 996 w Kolonii, skąd Wojciech udał się do Polski i na misje do kraju Prusów. Wiadomość o męczeńskiej śmierci Wojciecha z rąk pogan 23 IV 997 wstrząsnęła cesarzem. Osobiście zaangażował się w sprawę jego kanonizacji, którą w 999 przeprowadził ostatecznie Sylwester II. Władca propagował następnie kult męczennika w całej Europie.
W końcu 999 cesarz postanowił udać się z osobistą pielgrzymką do gnieźn. grobu św. Wojciecha i złożyć przy tej okazji wizytę księciu pol. Bolesławowi I Chrobremu. Przybycie cesarza do położonej na peryferiach ówczesnego świata chrześcijańskiego Polski było wydarzeniem bez precedensu i wielkim zaszczytem dla Bolesława Chrobrego. Cesarz widział w nim zresztą jednego z realizatorów planu odnowienia imperium i swego namiestnika (z tytułem królewskim?) nad jego słowiańską częścią. Znacznie bardziej pragmatyczny Bolesław potrafił natomiast wykorzystać idealizm cesarza do przeprowadzenia własnych planów polit. i kościelnych.
Cesarz opuścił Włochy w pierwszych dniach stycznia roku 1000 i przez Bawarię, Turyngię oraz Łużyce dotarł do granic Polski, gdzie w pobliżu rz. Bóbr powitał go Bolesław Chrobry. Dalsza podróż przebiegała przez dolny Śląsk i płd. Wielkopolskę. Do Gn. Otton III przybył w marcu 1000. W podróży towarzyszyło mu wielu dostojników państw. i kościelnych, w tym legat papieski Robert. W bramy grodu cesarz wkroczył jako pielgrzym, następnie 7-15 III 1000 odbyły się w Gn. obrady synodu oraz rokowania polit. z Bolesławem Chrobrym. Ich efektem było ustanowienie pol. prowincji kościelnej ze stolicą w Gn. oraz podległymi jej biskupstwami w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu (biskupstwo pozn. miało zachować niezależność aż do śmierci dotychczasowego bpa Ungera). W trakcie zjazdu doszło również do nieokreślonego bliżej wywyższenia Bolesława Chrobrego, czego symbolem stało się nałożenie mu przez cesarza zdjętego z własnych skroni diademu. Poszczególne aspekty powziętych w Gn. ustaleń oraz osobista rola cesarza w utworzeniu pol. prowincji kościelnej budzą ożywione spory w historiografii (I → Zjazd Gnieźnieński), nie ulega jednak wątpliwości, iż powołanie arcybiskupstwa w Gn. byłoby niemożliwe do przeprowadzenia bez osobistej aprobaty cesarza.
Z Gniezna Otton udał się w kierunku zachodnim bezpośrednio do Niemiec, a Bolesław odprowadził go aż do Magdeburga, gdzie wspólnie obchodzili Niedzielę Palmową (24 III 1000). Cesarz przybył następnie do Akwizgranu, gdzie polecił otworzyć grób Karola Wielkiego i wyjął z niego fragmenty stroju zmarłego oraz niektóre insygnia. W styczniu 1001 Otton zmuszony był wyprawić się ponownie do Włoch, gdzie pod jego nieobecność wybuchły kolejne zamieszki. Zdobył zbuntowane miasto Tibur, jednak łaska okazana jego mieszkańcom wzburzyła rywalizujących z nimi rzymian. W samej stolicy doszło do buntu przeciwko Ottonowi, a zrewoltowany tłum oblegał go w pałacu cesarskim. Cesarz ratował się ucieczką, a bunt w mieście, które zamierzał uczynić stolicą odnowionego imperium, dotknął go bardzo boleśnie. Schronił się w okolicach Rawenny i tam oczekiwał na posiłki z Niemiec. Zmarł nagle w początkach 1002, prawdopodobnie na malarię. Do szybkich postępów choroby przyczyniły się zapewne posty i praktyki ascetyczne osłabiające organizm cesarza. Otton nie zdążył się ożenić i nie pozostawił następcy. Po krótkiej wojnie domowej władzę w Niemczech przejął książę bawarski Henryk, syn Henryka Kłótnika. Panował jako Henryk II, zerwał z polityką Ottona III i powrócił do tradycyjnej formy Świętego Cesarstwa Rzymskiego, z królestwem niem. jako ośrodkiem dominującym.
Niezwykła postać Ottona III od dawna wzbudza zainteresowanie historiografii. Władcę oceniano bardzo różnie, widząc w nim bądź to wyprzedzającego własną epokę wizjonera, bądź to zagubionego w świecie realnej polityki idealistę. Przedwczesna śmierć nie pozwoliła Ottonowi na próbę realizacji swoich planów, które w większości pozostały w sferze zamierzeń i wizji. Bardzo pochlebnie ocenia go natomiast historiografia pol., często przedstawiając go jako jedynego przyjaznego Polsce władcę Niemiec w dobie średniowiecza i ogólnie na całej przestrzeni dziejów relacji pol.-niemieckich.
Lit.: J. Strzelczyk, *Otton III*, Wrocław 2000.

OWIECZKI, wieś w gminie Łubowo, parafia Dębnica, ob. 246 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 678,27 ha. Wzmiankowana w 1397 i 1403. Dawna własność rodu Porajów. Przed 1531 istniały tu 2 folwarki szlacheckie i kilka gospodarstw kmiecych. W 1580 właścicielem Owieczek był Jerzy Latalski, wojewoda pozn., w 1620 Mikołaj Latalski, a w 1793 Andrzej Twardow-

ski. W 1848 wieś zamieszkiwał junkier Bussmann, poseł do sejmu pruskiego. W latach 80. XIX w. był to folwark liczący 561 ha, 13 domów, 163 mieszkańców (27 ewangelików, 136 katolików); folwark prowadził hodowlę owiec, bydła i koni. W 1899 Komisja Kolonizacyjna wykupiła wieś Owieczki wraz z 485 ha.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

P

PACYNA JÓZEF (ur. 2 VII 1906 w Jankowie Przygodzkim, zm. 5 VII 1985 w Gn.), ksiądz, naukowiec, wychowawca kleru. W 1925 ukończył gimnazjum w Ostrowie Wlkp. 14 VI 1929 przyjął święcenia kapłańskie, a następnie został wikariuszem w Środzie Wlkp. 1 IX 1931 został prefektem seminarium nauczycielskiego w Lesznie. W 1937 obronił doktorat ze studiów specjalistycznych na Uniwersytecie Katolickim Lowanium w Belgii. W tym samym czasie wykładał teologię w seminarium duchownym w Gn., pełniąc jednocześnie obowiązki prefekta. W latach 1947-53 i 1956-61 oraz w 1963 był rektorem tej uczelni. Pełnił również funkcję sędziego prosynodalnego, cenzora ksiąg religijnych i egzaminatora. W latach 1963-80 i w 1982 był proboszczem parafii św. Wawrzyńca w Gn. Od 1 IX 1982 przebywał w Gn. jako rezydent. Posiadał znaczny księgozbiór. Publikował artykuły i rozprawy w kościelnych wydawnictwach. Jest autorem kilku obrazów świętych.

PACZKOWSKI JÓZEF (ur. 15 III 1861 w Kawiarach, zm. 25 X 1933 w Poznaniu), pseudonim Józef Winnicki, historyk, archiwista. Syn właściciela browaru Józefa i Eleonory z Plewkiewiczów. W latach 1867-73 uczył się w ewangelickiej Szkole Miejskiej w Gn., w latach 1873-76 w gimnazjum gnieźn., a w latach 1876-82 w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Maturę zdał z wyróżnieniem w zakresie historii i geografii. W 1882 podjął studia prawnicze na Uniwersytecie Berlińskim, lecz wkrótce przeniósł się na studia historyczne; przejściowo, w 1884, studiował także w Lipsku. Oprócz języków klasycznych władał wówczas językiem niem., ang., franc. i holenderskim. W tym czasie pisywał artykuły do „Dziennika Poznańskiego" i pod pseudonimem do ukazującego się w zaborze rosyjskim „Ateneum". W 1889 na Uniwersytecie Berlińskim uzyskał doktorat na podstawie rozprawy *Der grosse Kurfürst und Christian Ludwig von Kalkstein*. Od 5 VI 1890 pracował jako bibliotekarz w Królewskiej Bibliotece w Berlinie. Pracę tę uzyskał dzięki referencjom udzielonym mu przez Ch. von Hohenlohe, kanclerza Rzeszy i premiera Prus, u którego teściów – Radziwiłłów w Werkach porządkował jako student archiwum rodowe. W 1899 przeszedł do pracy w Archiwum Państwowym w Berlinie, gdzie zatrudniony był początkowo jako bibliotekarz, a później jako archiwista. W latach 1904-05 pracował w archiwum w Gdańsku, następnie ponownie w Berlinie. W 1907 awansował na radcę, a w 1917 na tajnego radcę archiwalnego (najwyższa ranga w pruskiej administracji państw.). W latach 1908-18 prowadził na Uniwersytecie Berlińskim zajęcia z archiwistyki i dziejów Polski. W okresie tym zajmował się również pracą nauk., publikował zarówno w pol. gazetach, jak i w niem. periodykach naukowych. Współpracował z Akademią Umiejętności w Krakowie, w latach 1896-98 był jej stypendystą. Prowadził w tym czasie kwerendy archiwalne w Warszawie, Moskwie, Petersburgu i w Archiwum Watykańskim. W czasie wojny powołany został do służby w Kwaterze Sztabu Generalnego w Berlinie, gdzie w Wojennym Urzędzie Prasowym redagował biuletyn dla pionu oświatowego armii niemieckiej. W 1915 wysłany został do Warszawy, gdzie podjął pracę nad reaktywowaniem Uniwersytetu Warszawskiego. W grudniu 1918 Naczelna Rada Ludowa w Poznaniu wezwała go do objęcia kierownictwa Archiwum Poznańskiego. W 1919 został profesorem Uniwersytetu Poznańskiego w Katedrze Historii Europy Wschodniej. W tym samym czasie zaproponowano mu objęcie kierownictwa Wydziału Archiwów Polskich w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. J.P. poprosił o urlop na uniwersytecie, przedłużany następnie do 1926. W archiwum pozn. zastępował go wicedyrektor Kazimierz Kaczmarczyk. Był faktycznym organizatorem pol. służby archiwalnej. Przyczynił się do restytucji pol. dóbr kultury z byłych państw zaborczych, uczestniczył w negocjacjach z Niemcami, Wolnym Miastem Gdańskiem, Austrią i z ZSRR. Reprezentował pol. naukę na międzynarodowych kongresach historyków w Brukseli w 1923 i w Oslo w 1928. W 1927 był współzałożycielem pol. czasopisma archiwalnego „Archeion". 30 IX 1926 złożył rezygnację z pełnienia funkcji archiwalnych. W roku akademickim 1926/27 podjął czynności dydaktyczne na Uniwersytecie Poznańskim. Prowadził wykłady z dziejów Europy Wschodniej, nauk pomocniczych historii i archiwistyki. Od 1930 chorował na astmę. Pochowany został w Poznaniu, na cmentarzu Staromarcińskim, a po jego likwidacji w czasie okupacji hitlerowskiej na cmentarzu na pozn. Świerczewie. Był odznaczony pruskim Orderem Czerwonego Orła i Krzyżem Komandorskim Orderu „Polonia Restituta". Ożeniony w 1915 z Anną z Zakrzewskich (córką Ignacego – historyka, autora *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*), miał z nią 3 synów: Bogdana, Konstantego i Przemysława.

PAKSZYN, wieś w gminie i parafii Czerniejewo, ob. 347 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 586,77 ha. W Pakszynie odnaleziono ślady kultury pomorskiej, rozwijającej się ok. 550 lat p.n.e. Dawna własność Dryów. Wzmiankowana w dokumencie z 1350 – wieś oddawała wówczas dziesięcinę do katedry w Gn. W 1365 dzięki wstawiennictwu ówczesnych właścicieli P. u króla Kazimierza Wielkiego wieś została na 12 lat zwolniona z wszelkich podatków i danin. W 1580 własność Pakszyńskich, Paleńskich i Golemowskich. W 1618 właścicielami byli: Piotr Opaliński, M. Pakszyński i Lukrecja Brączewska. Pod koniec XVIII w. Pakszyn należał do dóbr Józefa Lipskiego. W 1838 wieś podzielono na Pak-

szyn Nowy (od 1921 Pakszynek) i Stary (ob. Pakszyn), który był folwarkiem należącym do dóbr czerniejewskich, liczył 590 ha, 8 domów, 174 mieszkańców, oraz folwark Zdroje, który liczył 1 dom, 12 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

PAKSZYNEK, wieś w gminie i parafii Czerniejewo, ob. 71 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 110,03 ha. Wg rejestru z 1520 Pakszynek był już wyludnioną osadą. W XIX w. Pakszyn został podzielony na 2 części: Pakszyn Stary (od 1921 Pakszyn) i Nowy, który od 1921 otrzymał urzędową nazwę Pakszynek. W latach 80. XIX w. Pakszyn Nowy liczył 11 domów, 94 mieszkańców.

PALANT W GNIEŹNIE, gra uprawiana co najmniej od poł. XIX w., popularna wśród młodzieży szkolnej w latach 20. i 30. W latach 1921-28 w gnieźn. gimnazjach zorganizowano 65 znaczących zawodów. Gnieźnianie wywalczyli mistrzostwo prowincji i po pokonaniu reprezentacji Jarocina, Krotoszyna i Pleszewa wystąpili w finale wojew., w którym zwyciężyli Środę Wlkp., Wrześnię i Wągrowiec. Z czasem jednak dyscyplina ta straciła na znaczeniu.

PALATIUM, inaczej budowla I, lednicki kościół I, położony w płd. części → Ostrowa Lednickiego, najlepiej na ziemiach pol. zachowany zespół reliktów budownictwa kamiennego z czasów panowania Mieszka I, którego uważa się za fundatora tego obiektu. Zespół stanowią leżące na osi wsch.-zach., integralnie ze sobą związane 2 obiekty: zbudowane na planie prostokąta reprezentacyjno-mieszkalne założenie pałacowe oraz przylegająca do niego od wschodu kaplica z apsydą. Architektonicznie złożony program wnętrza tego przypałacowego kościoła wykreślono na dośrodkowym planie tzw. oktogonu (ośmioboku) krzyżowego. Naukowe zainteresowanie przedromańskim palatium lednickim trwa z większymi lub mniejszymi przerwami od 1. poł. XIX w. (m.in. A. Brodziszewski, E. Raczyński, A. Węsierski). Palatium pozostaje do dzisiaj źródłem sporów i polemik dotyczących jego rekonstrukcji (por. m.in. A. Szyszko-Bohusz, K.W. Dalbor, K. Józefowiczówna, Z. Świechowski, K. Żurowska, A. Grygorowicz, T. Rodzińska-Chorąży), genezy i analogii stylistyczno-formalnych (reprezentowane są opcje zach. oraz wsch. pochodzenia budowli, ewentualnie koncepcje pośrednie starające się łączyć wpływy z obu tych kierunków) oraz zagadnienia datowania budowli i funkcji, jakie mogła ona spełniać. Jak dotąd najpełniej przyjął się pogląd o sakralno-pałacowym charakterze budowli, tj. założeniu, którego 2 gł. człony spełniały funkcje reprezentacyjno-mieszkalne oraz sakralne i liturgiczne (J. Rozpędowski, W. Dalbor, K. Józefowiczówna, A. Nowak, J. Górecki, G. Labuda, Z. Pianowski, Z. Świechowski, P. Skubiszewski, J. Zachwatowicz, K. Żurowska – wcześniejsze publikacje). Inne interpretacje widziały w tym obiekcie budowlę sakralną (m.in. M. Sokołowski, J. Łomnicki). Wyrażano również przekonanie, że lednickie p. z kaplicą to wzór i inspiracja dla grupy zbliżonych do niego obiektów zbudowanych przez Piastów zarówno w Wielkopolsce, jak i w Małopolsce (W. Hensel, K. Józefowiczówna, J. Rozpędowski, J. Zachwatowicz, K. Żurowska – wcześniejsze publikacje). Stan wiedzy o tej budowli wzbogacił się w związku z dokonanymi w latach 1987-90 odkryciami, z których najistotniejszymi były odsłonięcie oraz interpretacja 2 niewielkich zagłębień, wykonanych w posadzce obejścia południowego i północnego centralnej kaplicy lednickiej, które w opinii autorów badań można łączyć z urządzeniami do chrztu. Budowla na wyspie zyskała więc odmienny od dotychczasowych walor interpretacyjny – uznano ją za baptysterium przeznaczone do ceremonii chrztu (K. Żurowska i inni). Okazało się jednocześnie, że ta budowla kryje w sobie nie jedną, jak dotąd sądzono, preromańską fazę budowlaną, lecz dwie takie fazy (I-II), w odróżnieniu od których kolejna z faz (romańska – III) łączy się już z ostatnią akcją budowlaną w XII w. W fazie I (ok. 965-ok. 1000) była ona jednokondygnacyjna, a jej centralną część stanowiła wieża wsparta na 4 kwadratowych filarach. W jej obejściu znajdowały się 2 baseny chrzcielne, w formie połówek równoramiennego krzyża, które po złożeniu tworzyły krzyż pełny – powielały rzut budowli. Budynek ten uznano za baptysterium. Od zachodu łączył się on z podłużną budowlą, której pomieszczenie graniczące z częścią centralną określone zostało jako narteks (II) funkcjonalnie związany z basenami do chrztu. Kolejne pomieszczenia tego budynku, tj. wąską sień i 2 pomieszczenia większe (III-V), uznano za pałac biskupi – episcopium. Faza II (ok. 1000-początek XII w.) łączyła się z przebudową oraz rozbudową i zmianą funkcji budowli – w miejsce domu biskupa i baptysterium powstała rezydencja świecka (palatium) połączona z kaplicą pałacową. Przebudowa baptysterium polegała na poszerzeniu obejścia i kształtu filarów, wprowadzeniu 2 kondygnacji (z emporą od zachodu) oraz klatki schodowej od południowego zachodu. Basen północny wówczas zasypano, jedyny zaś funkcjonujący basen południowy przebudowano z półkrzyżowego na prostokątny. Dawne episcopium podwyższono o piętro,

Relikty palatium na Ostrowie Lednickim

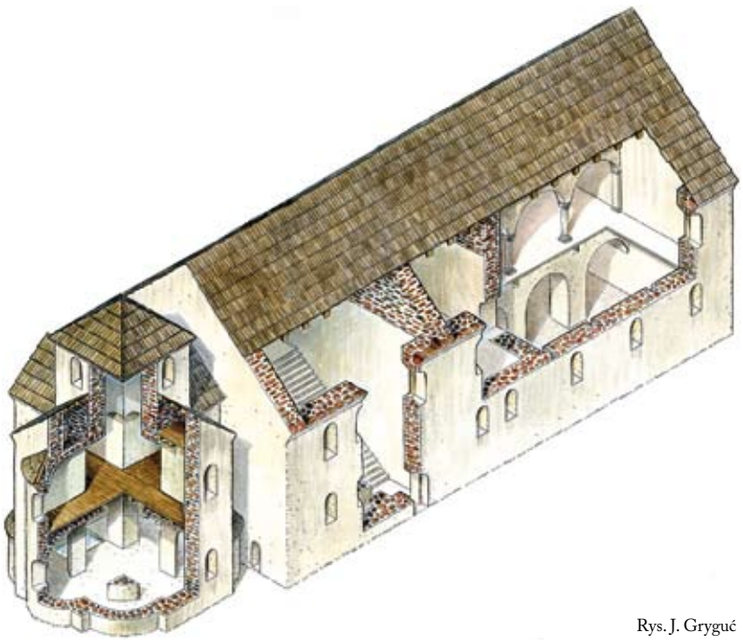

Próba rekonstrukcji palatium lednickiego z pocz. XI w.

Rys. J. Gryguć

wbudowano w starszą sień (III) schody oraz filary w pomieszczenie największe, tzw. aulę (V). W fazach I-II budowlę wykonano w typowej dla preromańskiej sztuki budowlanej technice pełnego muru płytkowego, by w kolejnej z faz (III) wbudować w jej wnętrze, w zupełnie odmiennej technice, pomieszczenie (VI) o ścianach licowanych regularną kostką i wnętrzu muru wypełnionym rumoszem. W ostatniej z faz budowlanych dobudowany do kaplicy romański czworoboczny aneks związany był z wieżą i schodami, podczas gdy kolejne pomieszczenia dawnego pałacu już nie istniały. Interpretację lednickiego baptysterium połączono z hipotezą ujmującą kamienne budowle wyspy jako jedyne na naszych ziemiach baptysterium zespolone z budynkiem uznanym za siedzibę (episcopium) pierwszego pol. bpa Jordana, z kolei niewielki kościół (II budowla) zyskał funkcję katedry biskupiej. Obydwie budowle powstały, jak przyjęto, kilka lat przed 966, by właśnie na Lednicy dokonać się mógł uroczysty chrzest władcy. Ta nowa interpretacja architektury Ostrowa Lednickiego wzbudziła głosy polemiczne (Z. Pianowski, Z. Świechowski, Z. Kurnatowska, J. Górecki), negujące wyłącznie baptyzalne przeznaczenie budowli centralnej, episkopalny charakter budynku podłużnego czy katedralną funkcję II świątyni w najstarszej z wydzielonych faz rozwoju architektury wyspy. Wg oponentów większa z budowli od samego początku mogła pełnić funkcję książęcej kaplicy, wyposażonej w basen do chrztu i połączonej z pałacem władcy. Również katedralna funkcja mniejszego kościoła jest problematyczna z uwagi na skalę i programy przestrzenne najstarszych wczesnopiastowskich kościołów katedralnych, od których kościół na Ostrowie Lednickim znacznie odbiega ze względu na swój skromny charakter. W kościele tym należy widzieć raczej jedną z pierwszych na ziemiach polskich fundację władcy, której ważną rolę podkreślają jedne z najstarszych w Polsce pochówków. Aktualne ustalenia badawcze zweryfikowały także wszystkie wcześniejsze poglądy odnoszone do proweniencji tej budowli (oraz bliskich jej architektonicznych założeń), wskazały na 2 główne linie rozwojowe (genetyczne i typologiczne) polskich palatiów (K. Żurowska, T. Rodzińska-Chorąży). Łączy się je bądź z obiektami jednotraktowymi i podzielonymi na szereg mniejszych sal (nawiązującymi do późnoantycznych willi i episcopiów), bądź z wielkimi jednoprzestrzennymi salowymi aulami pałacowymi, połączonymi z mniejszymi pomieszczeniami. Lednickie palatium wyraźnie nawiązuje do pierwszej z tych grup, jego bezpośrednim zaś, a niezrealizowanym nigdy do końca poprzednikiem i wzorcem jest, starsze od niego, palatium w Gieczu. Z kolei ostatnie prace archeologów wskazują na chronologiczny związek pałacowej architektury wyspy z 2. poł. X w., ściślej z czasami 3. ćwierci tego stulecia, kiedy to realizuje się na wyspie wszystkie z wielkich inwestycji Mieszka I. Od 1994 palatium ma status Pomnika Historii.

PALEWODZIŃSKI EDMUND (ur. 22 XI 1908 w Mysłowicach, zm. 13 X 2001 w Gn.), infułat, więzień obozów koncentracyjnych, kurialista. Syn kolejarza Stanisława i Heleny z d. Przyborskiej. Studia filoz.-teologiczne odbył w Poznaniu i Gn., gdzie przyjął święcenia kapłańskie 17 VI 1934. Do 1939 pracował jako registrator w Kurii Arcybiskupiej, jednocześnie był kapelanem biskupa. 26 VIII 1940 aresztowany w Gn. i osadzony w niem. obozie Sachsenhausen, potem 29 VIII 1940 przewieziony do obozu koncentracyjnego w Dachau, gdzie przebywał z nrem 22509 do 20 IV 1945; tam wystąpił w drużynie piłki nożnej w rozgrywce pomiędzy księżmi polskimi i niemieckimi, mecz wygrali Polacy 4 : 1. Po powrocie do Gn., 1 V 1946, wznowił pracę w Kurii Metropolitalnej jako notariusz, 15 I 1947 został penitencjarzem; potem przez 42 lata pełnił funkcję kanclerza kurii. W 1958 mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły Prymasowskiej, a w 1963 infułatem. Jednocześnie prowadził wykłady z architektury i historii sztuki sakralnej w seminarium duchownym. W 1960 opublikował w „Wiadomościach Archidiecezji Gnieźnieńskiej" artykuł *Srebrna trumna i jej fundacja*, dotyczący relikwiarza św. Wojciecha. W latach 1981-85 był członkiem społecznego komitetu odbudowy i rekonstrukcji pomnika Bolesława Chrobrego w Gnieźnie.

PALIŃSKI PIOTR (ur. 17 VIII 1853 w Fordonie, zm. 26 II 1950 w Wągrowcu), publicysta, powieściopisarz, działacz społeczny. Po ukończeniu w 1873 seminarium nauczycielskiego w Kcyni rozpoczął działalność pedagogiczną i publicystyczną na terenie Wielkopolski i Kujaw. W swojej działalności literackiej walczył z przejawami kulturkampfu, za co był wielokrotnie więziony i karany.

Pisał do „Gońca Wielkopolskiego”, „Oświaty”, „Niedzieli” oraz do „Nadgoplanina”, pisma, które założył w 1887 w Strzelnie. Za przetłumaczenie i opatrzenie własnym wstępem książki J. Bischoffa *Diabeł w szkole* został po 23 latach pracy pedagogicznej dyscyplinarnie zwolniony. W 1900 założył w Wągrowcu pismo „Pałuczanin”, a w Gn. objął redakcję gazety → „Lech”, którą kierował do 1904. W latach 1906-11 przebywał w Westfalii oraz Holandii, gdzie działał wśród wychodźców polskich. W 1919 wrócił do Polski i objął stanowisko profesora w seminarium nauczycielskim w Koźminie, następnie w Rawiczu. Po przejściu na emeryturę zamieszkał w Wągrowcu, gdzie współpracował z „Gazetą Wągrowiecką”.

PALUSZKIEWICZ EDMUND, w 1936 ukończył studia medycyny weterynaryjnej w Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Po odbyciu stażu uzyskał doktorat. W latach 1937-44 pracował w Rzeźni Miejskiej w Gn. W 1944-45 przeniesiony do gminy Strzelno na Kujawach. Od 1 VIII 1948 do 9 XII 1963 był powiatowym lekarzem weterynarii w Gnieźnie.

PAŃSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA ZAWODOWA W GNIEŹNIE (PWSZ), została utworzona 1 VII 2004 na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów z 22 VI 2004 (Dz.U. nr 150, poz. 1572). Uczelnia prowadzi studia dzienne na 4 kierunkach: ochrona środowiska, informatyka, zarządzanie i inżynieria produkcji, transport (od roku akademickiego 2006/07). Nauka trwa 3,5 roku, absolwenci uzyskują tytuł inżyniera odpowiedniej specjalności. Inżynierowie mogą kontynuować studia na poziomie magisterskim na innej uczelni akademickiej. Dzięki europejskiemu systemowi transferu punktów (ECTS) mogą także kontynuować studia na uczelniach za granicą. PWSZ o profilu inżynierskim jest w pewnym sensie kontynuatorką kształcenia prowadzonego przez Politechnikę Poznańską, które trwało tutaj od 1994 do 2003. Kształcenie tamto zainicjowane zostało i było w dużej mierze finansowane przez władze m. Gniezna. Starania o powstanie samodzielnej państw. wyższej szkoły zawodowej rozpoczęto w 2000, kiedy to grupa inicjatywna (prezydent miasta dr Bogdan Trepiński, starosta powiatu lek. med. Jacek Marciniak i radny Rady Powiatu dr Milan Swora) zwróciła się do rektora Politechniki Poznańskiej prof. Jerzego Dembczyńskiego z prośbą o wsparcie w staraniach o utworzenie w Gn. wyższej uczelni o profilu inżynierskim. Rektor oddelegował prof. Józefa Garbarczyka do prac nad opracowaniem wniosku oraz niezbędnych załączników. Procesy akredytacji i zatwierdzania uczelni trwały do lipca 2004. Pierwszym rektorem, mianowanym przez ministra edukacji narodowej i sportu na okres jednego roku, został prof. zw. dr hab. Józef Bogdan Garbarczyk. Minister nadał też uczelni statut. Rektor 15 VII 2004 ogłosił pierwszą rekrutację na 3 kierunki studiów, a następnie w krótkim czasie zorganizował niezbędną administrację uczelni. Z nominacji rektora pierwszymi prorektorami zostali: ds. studiów – prof. dr hab. Andrzej Krysztafkiewicz oraz ds. nauki i rozwoju – prof. dr hab. Bronisław Susła. Rekrutację przeprowadzono we wrześniu 2004 i w jej wyniku z 457 kandydatów na studia zakwalifikowano 257 osób. Pierwsza uroczysta inauguracja roku akademickiego odbyła się 18 X w Teatrze Miejskim. Uroczystości w teatrze poprzedzone były mszą św. w katedrze, celebrowaną przez metropolitę gnieźn. ks. abpa prof. dr. hab. Henryka Muszyńskiego. Inaugurację zaszczycili swoją obecnością m.in.: poseł na Sejm RP Tadeusz Tomaszewski, wojewoda wielkopolski Andrzej Nowakowski, starosta pow. gnieźn. Jacek Kowalski, prezydent miasta Gniezna Jaromir Dziel, ks. abp Henryk Muszyński, były wieloletni prezydent miasta Bogdan Trepiński i wielu innych znakomitych gości. Zajęcia rozpoczęto 4 X, a wobec braku własnych pomieszczeń prowadzono je w pomieszczeniach wynajętych w różnych szkołach średnich, w tzw. konwikcie na terenie seminarium duchownego, a także w Młodzieżowym Domu Kultury i Miejskim Ośrodku Kultury. Administracja uczelni w początkowym okresie pracowała w Urzędzie Miasta i dopiero w grudniu 2004 uzyskano budynek przy ul. Prymasa Wyszyńskiego 38, w którym mieszczą się władze uczelni z administracją, jedno laboratorium komputerowe oraz biblioteka. Po uzyskaniu od starostwa części budynku administracyjnego Zespołu Szkół Zawodowych przy ul. Słowackiego 45/47 przystąpiono do organizacji laboratoriów, niezbędnych w nauczaniu inżynierów. Po przeprowadzeniu prac remontowo-adaptacyjnych w II semestrze roku akademickiego 2004/05 uruchomiono w tym budynku 2 laboratoria chemiczne, 1 komputerowe, 1 geochemiczne i elektrotechniczne oraz wyposażono 2 sale audytoryjne na 60 i 90 osób. W pierwszym okresie zatrudnionych zostało 20 nauczycieli akademickich, w tym 11 z tytułem profesora lub doktora habilitowanego, a administracja liczyła 5 osób. Po pierwszym roku kadencji zgodnie ze statutem przeprowadzono wybory władz uczelni. Konwent i Senat PWSZ na stanowisko rektora ponownie wybrał prof. J. Garbarczyka, natomiast prorektorami zostali prof. B. Susła – ds. rozwoju uczelni oraz dr inż. Wacław Kawczyński – ds. studiów. We wrześniu 2005 prezydent miasta Gniezna przekazał uczelni zespół 8 budynków pokoszarowych przy ul. Wrzesińskiej. Są to obiekty powstałe w 1895 i zostały uznane za zabytkowe. Do 1998 stacjonowały tam wojska artyleryjskie, po ich wyjściu budynki pozostawały nieużytkowane i w związku z tym ulegały niszczeniu. Władze uczelni niezwłocznie przystąpiły do prac nad przystosowaniem tych obiektów do celów dydaktycznych. W roku akademickim 2006/07 odremontowano pierwszy budynek, w którym urządzono 2 specjalistyczne laboratoria informatyczne, 1 dla zarządzania i inżynierii produkcji oraz 3 dla ochrony środowiska. Urządzono również 2 sale wykładowe na 90 i 60 osób z wyposażeniem audiowizualnym.

Logo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej

PAŃSTWOWE STADO OGIERÓW W GNIEŹNIE (PSO), władze pruskie, popierające hodowlę koni, ze względów wojskowych wybrały Gn. na miejsce jego powstania w 1884. Tego roku wzniesiono pierwsze stajnie, budynki gosp., administracyjne i domy mieszkalne poza terenem stada. W 1885 przejęto z Sierakowa 148 ogierów różnych ras i 35 stacji kopulacyjnych. Od 1886 program hodowlany obejmował dobór osobników wg rodowodów, łączenie koni wychowanych w podobnych warunkach, uszlachetnianie pogłowia, wzmacnianie ciała i kośćca, unikanie chowu w pokrewieństwie. Po 1900 liczba koni wzrosła do 200, więc zbudowano następne stajnie, domy mieszkalne, budynki pomocnicze, stodołę i obszerną krytą ujeżdżalnię. Urządzono park, plac treningowy, tor roboczy, okólniki dla ogierów i ogródki pracownicze. Do 1909 było średnio 214 ogierów, które pokrywały 14 199 klaczy rocznie. W latach 1913-18 było ich 247-270 sztuk różnych ras z hodowli niemieckich. Do I wojny światowej rejon działania PSO obejmował tereny Wielkopolski, część Pałuk, Kujaw, Krajny i Bydgoszcz. W okresie międzywojennym stan koni utrzymywał się na poziomie 210-245, gdyż dołączono powiaty: Słupca, Konin, Koło, Turek i Kalisz. Połowę stanowiły ogiery hodowli pozn., dalej grupy wschodniopruska i półkrwi arabów oraz angloarabów kilkunastu ras. Od 1922 stadnina należała do największych w Polsce. W latach 1939-44 pod zarządem niemieckim hodowano 180-210 koni wschodniopruskich, trakeńskich i hanowerskich. Pod koniec wojny Niemcy dokonali ewakuacji ogierów i personelu. W 1945 było 61 ogierów państw. i prywatnych w 13 punktach kopulacyjnych, w okresie 1947-89 – ok. 200 koni rocznie kilku ras pochodzących ze stacji wielkopolskich. Stadnina obsługiwała średnio 60 punktów kopulacyjnych, a pokrywano 8350 klaczy rocznie. Corocznie wyhodowywano od 11 do 44 koni licencjonowanych. Konie oddawano też w dzierżawę hodowcom indywidualnym. Dyrekcja stada współpracowała z Poznańskim Wojewódzkim Związkiem Hodowców Koni. W 1963 zatwierdzono nową rasę wielkopolską. Stadnina odgrywała czołową rolę w hodowli na terenie Wielkopolski. Od lat 70. wraz z mechanizacją rolnictwa zaczęła się zmieniać rola koni pociągowych. Konia używa się do powożenia rekreacyjnego. Po 1990 Stado Ogierów Skarbu Państwa prowadziło nadal działalność na obszarze woj. wielkopolskiego, hodowano ok. 120 ogierów zarodowych. Do wysoko licencjonowanych zaliczają się ogiery rasy wielkopolskiej i grupy trakeńskiej. Konie z Gn. – hodowlane, wierzchowe, sportowe, cwałowe – nadal wystawiane na aukcjach zdobywają nabywców w kraju i za granicą: w Europie, Kanadzie, Stanach Zjednoczonych. Stadnina organizuje pokazy koni i konkursy hippiczne. Na terenie stadniny utworzono do zwiedzania powozownię z 215 cennymi pojazdami i uprzężami. Kilka eksponatów jest unikatowych. Wozy są wypożyczane na okolicznościowe uroczystości, a bryczki na przejażdżki. W latach 50.-80. XX w. zawodnicy, przeważnie pracownicy, notowali w sportach konnych osiągnięcia w kraju i za granicą w skokach przez przeszkody i powożeniu zaprzęgami,

Budynek administracji Państwowego Stada Ogierów w Gnieźnie

zdobywając tytuły mistrzów krajowych i narodowych. Zasłynęli: Czesław i Andrzej Matławscy (→ Matławski Czesław), bracia: Kazimierz, Leon i Zygmunt Szymoniakowie (→ Szymoniak Zygmunt), potem synowie Zygmunta Tadeusz i Jarosław oraz Jerzy Grabowski, Edward Kruk, Mieczysław Zimny, Henryk Helak. Stadnina patronuje istniejącej przy niej Sekcji Jeździeckiej „Lech ". Nadal hoduje najlepsze rozpłodniki ogierów rasy wielkopolskiej i tzw. szlachetnej półkrwi. Od 2003 weszła w spółkę z o.o. ze Stadem Ogierów w Sierakowie. Ob. posiada 60-70 koni. Ogiery corocznie od stycznia do lipca przebywają w punktach rozrodczych. W umowie kooperacyjnej z Danią od 2007 przybyło 21 ogierów z Danii, które są w Gn. trenowane. Stadem ogierów kierowali: rotmistrz rez. Kieckebusch (od 1885), Reinersdorff (1911-18), Stefan Idziński (1918 z ramienia Rady Ludowej), Stanisław Szulczewski ze Słupowa (1919), Kazimierz → Prądzyński (1 VII 1919-1 IV 1928 i III-X 1933), dr wet. Edward Land (1928-33), mjr Tadeusz Korbel (1933-39), mjr von Allwerden (IX 1939-1945), inż. Andrzej → Prądzyński (II-VII 1945), inż. Bronisław Walicki (1945-50), inż. Czesław Matławski (1950-92), inż. Andrzej Matławski junior (od 1992).

Medal wybity na 100-lecie Państwowego Stada Ogierów w 1985 r., proj. J. Kuśmierowski, awers i rewers

PAŃSTWOWY TEATR IM. ALEKSANDRA FREDRY W GNIEŹNIE, instytucja kult., powołana do istnienia 2 II 1946 przez Radę Miejską i Zarząd Miejski jako Teatr Miejski, z inicjatywy miłośników teatru: reż. H. → Barwińskiego, pierwszego kierownika literackiego W. → Kwiatkowskiego, którego sztuki podpisywane pseudonimem Michał Wadzyński grano na scenie teatru, oraz zajmującego się organizowaniem bazy techn. J. Różewicza. Teatr znalazł siedzibę w gmachu przy ul. Chrobrego, zbudowanym wg projektu W. Cybichowskiego w 1928 i funkcjonującym do wybuchu wojny jako kinoteatr. Podczas okupacji istniał tam Deutsches Haus,

Gmach Państwowego Teatru im. Aleksandra Fredry w Gnieźnie od strony ul. A. Mickiewicza

przystosowany przez Niemców do produkcji scenicznych. Pierwsi pracownicy teatru wywodzili się z 17-osobowej sekcji teatr. Towarzystwa Przyjaciół Miasta Gniezna. Wśród aktorów znaleźli się m.in.: T. → Wargułowa, F. Wargulanka, S. Grodzka-Tubacka (aktorka szczególnie zasłużona dla utworzenia teatru w Gn.), L. Nowakowska-Szajdowa, E. Frąszczakówna, M. Kempska, H. Włodarczak-Fonecka, B. Żmijewska, M. Markiewiczowa, H. Bielawska, M. Mikołajczak, E. Derengowski, M. Gołembowski, H. Wrotkowski, S. Banaszak, L. Łabędzki, B. Nowak, J. → Chełmicki, L. Rajewski i R. Kajetanowicz. Wkrótce dołączyli do nich: H. → Drzewiecka, J. i A. Chętkowie, B. Bukowski i A. → Jeśmontowicz. Wielu z nich po latach pracy w teatrze składało egzaminy aktorskie. Kierownikiem artyst. i gł. reżyserem został H. Barwiński. Premiera pierwszego spektaklu *Stary kawaler* J. Korzeniowskiego odbyła się 1 V 1946. Od początku zespół teatr. działał na scenie stacjonarnej w Gn. i objazdowej, gdzie grał najwięcej przedstawień. Występował m.in. w Toruniu, Koszalinie, Olsztynie, Szczecinie, Zielonej Górze, Poznaniu, Jeleniej Górze oraz wielu małych miastach i wsiach. Po odejściu H. Barwińskiego w 1947 kierownikiem artyst. i gł. reżyserem została na krótko N. Młodziejowska-Szczurkiewiczowa, znana m.in. jako dyrektor teatrów w Wilnie (1906-10) i Poznaniu (1912-14), aktorka kijowskiego Teatru Studya S. Wysockiej (1916-17). Podczas swej pracy w Gn. stworzyła nieformalne studium teatr., uczyła sztuki teatr. aktorów, którzy dopiero w 1951 zdobyli pierwsze profesjonalne dyplomy. Po jej odejściu funkcję dyrektora pełnił J. Andrzejewski (1947-48). Pozbawiony dotacji teatr działał na własny rachunek, adresował swój repertuar, przeważnie komedie o małej wartości artyst., do najszerszego grona odbiorców. Kiedy w 1948 kierownikiem artyst. została H. → Sokołowska-Łuszczewska, w repertuarze pojawiło się więcej pozycji znaczących dla światowej sztuki dramatycznej, klasycznych (m.in. *Amfitrion* Plauta z 1949) i współczesnych. Teatr zyskał większą renomę i rozpoczął współpracę z wykwalifikowanymi aktorami, reżyserami (m.in. J. → Perzem, R. Szerzeniewskim, E. Chaberskim, K. Czyńskim), scenografami i kompozytorami. 1 XII 1949 teatr został upaństwowiony i stał się teatrem zawodowym. W kwietniu 1952 stanowiska dyrektora i kierownika artyst. na 1 sezon objął A. Uramowicz, reżyser m.in. *Komedii omyłek* W. Szekspira. W latach 1953-55 teatrem kierowała M. d'Alphonse, która pozyskała do współpracy wielu znanych i utalentowanych aktorów (m.in. S. Milskiego i A. Fogla), scenografów (m.in. J. Feldmanna) i reżyserów (m.in. J. Maciejowskiego). 1 III 1955 zarządzeniem Ministra Kultury i Sztuki teatr otrzymał nazwę Państwowy Teatr im. A. Fredry. W tym samym roku kierownictwo artyst. objął S. Cegielski. W 1957 dyrektorem teatru został jego dotychczasowy kierownik literacki E. → Aniszczenko. Doprowadził on do podniesienia poziomu repertuarowego i aktorskiego sceny, zaangażował utalentowanych reżyserów: J. Grudę, Z. Kopalko. Podczas remontu teatru w latach 1959-61 przedstawienia odbywały się w sali Hotelu Europejskiego. Uznanie krytyki zyskała pol. prapremiera *Peryklesa, księcia Tyru* W. Szekspira w inscenizacji E. Aniszczenki (1960). W 1962 *Irkucka historia* A. Arbuzowa w reż. współpracującej często z teatrem A. Obidniak została wyróżniona Nagrodą Ministra Kultury i Sztuki podczas II Kaliskich Spotkań Teatralnych. Na tym festiwalu w latach 1961-66 związani ze sceną gnieźn. aktorzy (A. Horanin, T. Władarski i J. Hodorska), reżyserzy i scenografowie (J. Berdyszak i R. Strzembała) otrzymali nagrody i wyróżnienia. W latach 1963-67 teatr prowadził aktor P. Zieliński. Do najważniejszych spektakli zrealizowanych w tym czasie należały: *Na pełnym morzu* S. Mrożka w reż. A. Madeja, wyróżniony na Kaliskich Spotkaniach Teatralnych (1963), *Edyp w Kolonie* Sofoklesa w reż. E. Aniszczenki (1963), *Bohater bez chorągwi* S. Piętaka w reż. O. Koszutskiej (1966), *Fedra* J. Racine'a w reż. P. Zielińskiego (1966), *Pan Geldhab* A. Fredry w reż. J. Ciecierskiego (1966). W 1966 teatr przygotował przedstawienie plenerowe *Stanisława i Bogumiła* M. Dąbrowskiej w reż. P. Zielińskiego. W 1964 teatr zdobył II nagrodę w ogólnopolskim konkursie popularyzującym sztukę teatralną „Wieś bliżej teatru". W latach 1967-70 dyrekcję przejął J. Perz. W tym okresie do najbardziej znaczących należały spektakle: *Maria Magdalena* F. Hebbla (1968), spektakl nagrodzony za reżyserię J. Perza i scenografię Z. Strzeleckiego na Festiwalu Teatrów Polski Północnej w Toruniu i przeniesiony do Teatru Telewizji; *W noc lipcową* B. Gorczyńskiego w reż. J. Perza i *Kordian* J. Słowackiego w reż. A. Obidniak (1969). W 1969 teatr otworzył filię w Pile, gdzie już od 1961 prezentował niektóre swoje spektakle. W 1969 premierą *Urodziłem się w małej wiosce* J. Wojciechowskiego w reż. J. Perza, prezentowaną również w Teatrze Telewizji, zainicjowano Scenę Faktu. W latach 1969-71 teatr organizował konferencje problemowe w ramach konkursu upowszechniania kultury teatralnej „Bliżej teatru". Finał tego konkursu w 1972 przyniósł teatrowi I nagrodę. W latach 1970-73 kolejnym dyrektorem był aktor i reżyser H. Olszewski, który wcześniej pełnił tę funkcję w Teatrze Polskim w Poznaniu. Na gnieźn. scenie zagrał m.in. Łatkę w *Dożywociu* A. Fredry we własnej reżyserii (1970) i Dolskiego w *Wielkim człowieku do małych interesów* A. Fredry w reż. H. Rozena (1972). W latach 1973-80 był dyrektorem Teatru Muzycznego w Poznaniu, a później pracował w teatrach Poznania. W latach 1986-88 pełnił funkcję konsultanta artyst. teatru w Gn. i reżyserował na tej scenie. W 1989 w Gn.

Medal wybity na jubileusz 30-lecia Państwowego Teatru im. Aleksandra Fredry w Gnieźnie w 1976 r., awers i rewers

obchodził jubileusz 45-lecia pracy scenicznej, grając Przeora w *Dniu gniewu* R. Brandstaettera. W latach 1970-73 wystawiono w gnieźn. teatrze m.in. *Klucze* M. Kundery w reż. W. Jesionki (1971), kontrowersyjnego polit. *Chłopca z orłem* M. Kowalskiego w reż. W. Hellwiga-Górzyńskiego (1971), *Operę za trzy grosze* B. Brechta w reż. K. Rościszewskiego (1971), *Wielkiego człowieka do małych interesów* A. Fredry w reż. H. Rozena (1972) i *Las* A. Ostrowskiego w reż. H. Olszewskiego (1972). W latach 1973-81 funkcję dyrektora pełnił W. Boratyński. Powstały wtedy m.in. spektakle: *Fircyk w zalotach* F. Zabłockiego w reż. B. Forda-Hanaoki (1974), *Tango* S. Mrożka w reż. W. Boratyńskiego z udziałem D. Szaflarskiej (1974), *Mindowe* J. Słowackiego w reż. B. Forda-Hanaoki, z muzyką C. Niemena i J. Zelnikiem w roli tytułowej, nagrodzony za reżyserię, scenografię R. Gajewskiego i muzykę na Konfrontacjach Teatralnych w Opolu (1975), i *Szewcy* S.I. Witkiewicza – nagrody indywidualne dla aktorów: I. Karamona, S. Lewandowskiego i M. Czyżewskiego na Konfrontacjach Teatralnych w Opolu (1976). W 1976 w ramach obchodów 30-lecia sceny zorganizowano pierwsze → Dni Fredrowskie, kontynuowane w latach 1979 i 1984. W latach 1981-82 teatrem kierował P. Sowiński. Po nim stanowisko dyrektora objął J. Glapa (1982-90). W tym czasie powstały m.in. przedstawienia: *Chrobre pieśni* H.T. Czarneckiego i T. Kajana w reż. H.T. Czarneckiego, w oprac. muz. E. Rzyskiego (1984), prezentowane na placu przed katedrą podczas restytucji pomnika Bolesława Chrobrego, a potem w wersji scenicznej, uhonorowane nagrodą MON, *Kwiaty polskie* J. Tuwima w reż. R. Kordzińskiego (1987), *Największa świętość* I. Druce w reż. R. Kordzińskiego (1987), *Dzień gniewu* R. Brandstaettera w reż. P. Basińskiego (1989). W latach 1986-91 z powodu remontu gmachu teatru spektakle prezentowano m.in. w Poznaniu, Koninie, Inowrocławiu, Pile, Lesznie, a w Gn. grano m.in. w auli I LO, klubie WZO „Polania", MOK-u i kościele oo. Franciszkanów. Do 1990 w zespole teatru znaleźli się m.in. aktorzy: H. Bielawska (1948-56), M. Czarska (1952-57), M. → Deskur (1966-90), H. Drzewiecka (1948-71), A. Grzędzianka-Chamiec (1950-52, 1958-59, 1967-76), K. Hebda (1974-75), A. Pewnicka (1960-64 i 1970-82), W. Rzyska (1976-77, 1982-85, 1987-88), H. Sobolewska (1973-76), Z. Bojarczuk (1965-69, 1978-86), A. → Chętko-Chęciński (1948-58), J. → Chrobak (1966-77), S. Elsner (1967-72), Z. → Graczyk (1965-79), L. → Łabęcki (1946-56, 1967-89), L. → Polessa (1966-72), S. → Posselt (1964-88), J. → Strumiński (1970-76). Na gnieźn. scenie gościnnie występowali: W. Stanisławska-Lothe (1982), K. Chamiec (1953), W. Gryń (1959, 1960, 1961 i 1962), K. Kołbasiuk (1977), T. Władarski (1959-62). Pracowali tu cenieni w kraju reżyserzy: I. Byrska (1970-71), S. Brejdygant (1967), J. Gruda (1957), Z. Kopalko (1959, 1961-62), H. Mozer (1977-80, 1986-87, 1989), K. Rościszewski (1970-71), i scenografowie: K. Zachwatowicz (1958), S. Bąkowski (1965), R. Grajewski (1967-86), W. Wigura (1967, 1969, 1986). Muzykę do spektakli tworzyli m.in.: R. → Gardo (1961-74), P. Hertel (1961), W. Michniewski (1975), M. Święcicki (1972), J. Wasowski (1962), A. Zarycki (1973). W latach 1970-73 kierownikiem literackim był M. → Kwiatkowski – inicjator ruchu → Proscenium. Przez 41 lat pracował w teatrze E. → Derengowski, aktor i reżyser. W 1990 dyrektorem został T. Szymański, reżyser, autor scenariuszy teatr., animator młodzieżowego ruchu teatr., inicjator i współtwórca pozn. Teatru Ósmego Dnia, kierownik artyst., reżyser i aktor tego teatru do 1968. Wspólnie ze S. Barańczakiem, L. Raczakiem i A. Duczmal wystawił m.in. *Wielki testament* F. Villona (1965). Po rozstaniu z Teatrem Ósmego Dnia reżyserował w teatrach Gorzowa Wlkp., Zielonej Góry, Płocka, Legnicy, Łodzi, Poznania i Gn. (1984). Od 1991 teatr gnieźn. przestał pełnić funkcję sceny objazdowej. Do wyróżniających się w latach 1991-2003 przedstawień należały: *Rapsod o św. Wojciechu*, wg tekstu i w reż. T. Szymańskiego (1990), prezentowany na Przeglądzie Sztuk o Tematyce Religijnej w Częstochowie, *Sen nocy letniej* W. Szekspira w reż. H. Tomaszewskiego (1992), *Świętoszek* Moliera w reż. Z. Wardejna, z udziałem P. Nowisza (1992), *Przypowieści* w scenografii i reż. H. Tomaszewskiego i T. Szymańskiego (1993), spektakl prezentowany na Międzynarodowym Festiwalu Teatralnym „Malta" w Poznaniu, *Spór* P. de Marivaux w reż. H. Tomaszewskiego (1995), *Moralność pani Dulskiej* G. Zapolskiej w reż. Z. Wardejna (1996), *Balladyna* J. Słowackiego w reż. T. Szymańskiego (1997), *Igraszki z diabłem* J. Drdy w reż. J. Jasielskiego (1997), *Śmierć porucznika* S. Mrożka w reż. A. Malickiego (1998), *Antygona* Sofoklesa w reż. J. Jasielskiego (1998), *Mieszczanin szlachcicem* Moliera w reż. T. Szymańskiego (1998), *Kartoteka* T. Różewicza w reż. P. Kruszczyńskiego (1999), wyróżniona na Festiwalu Sztuki Reżyserskiej „Interpretacje" w Katowicach w 2001, *Kordian* J. Słowackiego w reż. J. Jasielskiego (1999), *Bolesław Śmiały* S. Wyspiańskiego w reż. T. Szymańskiego (2000), *Trzy siostry* A. Czechowa w reż. P. Kruszczyńskiego (2001), *Wesołe kumoszki z Windsoru* W. Szekspira w reż. T. Szymańskiego (2001), *Kubuś i jego pan* M. Kundery w reż. Z. Wardejna (2002), *Rewizor* M. Gogola w reż. J. Jasielskiego (2002), *Skąpiec* Moliera w reż. L. Raczaka (2003), *Szewcy* S.I. Witkiewicza w reż.

J. Jasielskiego (2003) i *Transatlantyk* W. Gombrowicza w reż. L. Raczaka (2004), *Poskromienie złośnicy* W. Szekspira w reż. T. Szymańskiego (2005), *Szkarłatna wyspa* M. Bułhakowa w reż. M. Ehrlicha (2006), *Wesele* S. Wyspiańskiego w reż. T. Szymańskiego (2007), *Pan Tadeusz* A. Mickiewicza w adaptacji i reż. J. Jasielskiego, *Z rączki do rączki* M. Cooneya w reż. T. Szymańskiego (2008), *Mała apokalipsa* T. Konwickiego w adaptacji i reż. L. Raczaka (2009).

Teatr brał udział w 2005 w Międzynarodowym Festiwalu Teatralnym „Malta", w 2006 w festiwalu Sarajewska Zima w Sarajewie (Bośnia i Hercegowina) i w 2007 w Tuzlańskich Dniach Teatru (Bośnia i Hercegowina). Od 1991 ustabilizowany w swym składzie zespół aktorski tworzyli m.in.: K. Czubkówna (od 1994), J. Kulczyńska (od 1995), B. Mrowińska (1990-2002), J. Polkowska (od 1975), I. Sapa (od 1993), J. Skawina (od 1985), A. Wojtaszak (1992-94 i od 1996), D. Zybalanka-Jaśko (1975-1994), T. Drzewiecki (1992-96), A. Malicki (od 1976), B. Ferenc (od 1989), M. Fludra (od 1994), M. Frydrych (od 1994), E. Nowakowski (od 1992), P. Urbaniak (od 1989), L. Wojtaszak (1988-94 i od 1996). Gościnnie grał L. Łotocki (1993), W. Matuszak (1972-75), reżyserował i grał Z. Wardejn (1988, 1992, 1996, 2004). Z teatrem współpracowali scenografowie: B. i L. Zachmocowie (od 1991) i K. Wiśniak (1995), oraz kompozytorzy i muzycy: A. Borowski (1990-94) i M. Matuszewski (od 1995). Do 2006 teatr miał w swym dorobku blisko 400 premier i 50 prapremier. W ramach sceny impresaryjnej prezentowano na jego deskach m.in.: *Dożywocie* A. Fredry w reż. O. Lipińskiej (lata 80.), *Jeremiasza* K. Wojtyły w reż. M. Mokrowieckiego, w wykonaniu Teatru Polskiego z Bydgoszczy (1984), *Świadków* T. Różewicza w wykonaniu Amatorskiego Teatru Współczesnego „Metamorfozy" (1989), *Samotnika* E. Ionesco w reż. M. Zapaśnika (1990), *Ptaśka* W. Whartona w reż. A. Sroki (1994), *Kontrabasistę* P. Süskinda w wykonaniu i reż. J. Stuhra (1995), *Spróbujmy jeszcze raz* M. Schisgal w wykonaniu A. Seniuk i J. Kobuszewskiego (1996), *Zgagę* w wykonaniu D. Stalińskiej (2000), *Scenariusz dla nie istniejącego aktora instrumentalnego* B. Schaeffera w wykonaniu J. Peszka (2003) i *Kaczo* B. Schaeffera w wykonaniu m.in. J. Gończaka, M. Wójcik i J. Jankowskiego (2003). W teatrze występował także Polski Teatr Tańca – Balet Poznański E. Wycichowskiej, m.in. ze spektaklami: *Carmen* (1995), *Tango z lady M.* (2000) i *Niebezpieczne związki* (2000), oraz Teatr Pantomimy H. Tomaszewskiego ze spektaklem *Cardenio i Celinda* (1991). W 1980 powstała w teatrze Scena Inicjatyw Aktorskich, w ramach której zrealizowano m.in. *Poemat powszedni* wg S. Barańczaka, w reż. A. Malickiego (1981), *Ziarno czy iskra* E. Pietryka w reż. T. Szymańskiego (2001), *Podróż do siebie* wg scenariusza i w wykonaniu B. Mrowińskiej (2002), *Przypadek dla Freudenthala* A. Swerlinga w reż. T. Szymańskiego (2003).

PARKI W GNIEŹNIE, celowo wydzielone obszary zadrzewione lub duże ogrody będące terenami rekreacyjnymi. Nazwa wprowadzona we franc. sztuce ogrodowej XVII-XVIII w. Ze względu na funkcje rezydencjalne wyróżnia się parki przy dworach i pałacach, a także publiczne, miejskie; w Polsce występują także parki ang.-chińskie.

Park Miejski, zał. w 1898 na obszarze 11 ha. Teren ten już od 1837 obsadzano różnymi gatunkami drzew, w 1902 został poszerzony i uzupełniony drzewostanem staraniem Towarzystwa dla Pielęgnacji Zdrowia. Zawiera bogaty, urozmaicony drzewostan, m.in. drzewa egzotyczne, na jego terenie znajdują się 2 stawy, 2 groty i pagoda – chińska altanka, a we wsch. części zachował się książęcy zabytkowy grodek refugialny z XI-XII w., znany jako Gnieźnienice, zw. Gnieźninkiem. W dwudziestoleciu międzywojennym od strony płn. urządzono kort tenisowy; we wsch. części były szkółki drzewek. Od 1945 do 1990 nosił imię gen. K. Świerczewskiego. Jest najlepszym miejscem do spacerów i wypoczynku.

Park Kościuszki, wcześniej (w 1895) nazwany był pl. Cesarza Fryderyka III (wzniesiono tam jego pomnik), po 1918 parkiem Dworcowym. Po 1884 był tam plac przed dworcem kolejowym; ten niezagospodarowany 2-hektarowy teren wykorzystywano do ćwiczeń wojskowych. W 1929 nazwany imieniem T. Kościuszki (od przyległej ulicy); ob. przedzielony ul. Lecha, jest enklawą zieleni w Gn.

Park Piastowski, zał. w latach 1959-63, w dużej mierze dzięki czynom społ., w których uczestniczyli mieszkańcy Gn. i gnieźn. zakłady pracy. Położony nad jez. Jelonek na obszarze 15 ha, na dawnych polach uprawnych szpitala „Dziekanka". Zlokalizowano tam amfiteatr na ok. 1200 miejsc i miasteczko z kolejką dziecięcą, a w latach 1970-78 zbudowano na ich miejscu obiekty LO i Muzeum Początków Państwa Polskiego. Od południa do parku przylega zbudowany w ramach czynów społ. w latach 1960-68 stadion sportowy klubu „Mieszko". Park z oświetloną promenadą wokół jez. Jelonek (13,7 ha) i z bogatym drzewostanem jest miejscem wypoczynku i spacerów mieszkańców Gn.

Park XX-lecia, urządzony na osiedlu mieszkaniowym Tysiąclecie. Od 1965 obejmuje teren 4 ha, w większości po zlikwidowanych w 1964 cmentarzach ewangelickim i żydowskim przy ul. Roosevelta. Zlokalizowano tam plac zabaw dziecięcych i miejsce wypoczynku wśród zieleni.

Park XXV-lecia, powstawał w latach 1969-73 w czynie społ., na obszarze 20 ha nad płd. stokiem jez. Winiary o powierzchni 18 ha. Od 1909 budowano na tym terenie → łazienki miejskie z kabinami, pomostami i trampoliną; w 1925 przy wsch. brzegu jeziora powstały łazienki wojskowe. Ob. istniejące kąpielisko miejskie i enklawa zieleni porośnięta krajowym drzewostanem stanowią teren spacerowy z promenadą okalającą jezioro i miejsce wypoczynku dla mieszkańców osiedli: Tysiąclecie, Ustronie i Winiary. Po stronie płn. jeziora znajdują się ogródki działkowe; niedaleko zlokalizowano halę sportową i boisko tartanowe do hokeja na trawie.

Park Leśny w Dalkach, powstawał od końca XIX w., kiedy w tym regionie zbudowano drewniany budynek z restauracją i ogrodem o powierzchni 510 m^2 dla wy-

Od lewej: park Miejski w Gnieźnie, staw z fontanną (z ok. 1915); park im. T. Kościuszki, widok od ul. Lecha

cieczkowiczów. W dwudziestoleciu międzywojennym gmina miejska wykupiła 16 ha ziemi z lasem, gdzie powstał park, będący miejscem wypoczynku, zwłaszcza w soboty i niedziele. Dla starszej młodzieży organizowano tam zabawy i festyny na powietrzu i w restauracji L. Jabłońskiego, gdzie podawano domowe dania obiadowe oraz chleb z masłem lub smalcem, pieczywo drożdżowe i kawę zbożową z mlekiem. Po 1945 działało tam schronisko turystyczne z kawiarenką; do 1958 obiekt jako Dom Wycieczkowy działał pod zarządem PTTK, potem jako restauracja i kawiarenka „Wypoczynek" prowadzone pod szyldem Gnieźnieńskich Zakładów Gastronomicznych przez rodzinę p. Owczarzaków. Ob. ładny las sosnowo-brzozowy o powierzchni 8 ha służy nadal rekreacji.

Las Miejski, o powierzchni 526 ha, rozciąga się na południe od miasta. Bogaty w drzewostan liściasty i iglasty, jest terenem odpowiednim do spacerów i wypoczynku, wykorzystywanym również do zbierania jagód, a w mniejszym stopniu grzybów. Znajduje się tam kilkunastokilometrowa otwarta ścieżka rowerowa i liczne ścieżki leśne do spacerów. Na leśnej polanie odbywają się festyny i zabawy stowarzyszeń gnieźn.

Las Jelonek, położony w płd. dzielnicy miasta, przy drodze do Witkowa, stanowi teren rekreacyjny. Już od 1920 urządzano tam festyny stowarzyszeń, a instytucje charytatywne i zakłady pracy organizowały kolonie letnie dla dzieci niewyjeżdżających z Gn. na wakacje. Trasę odbywano przeważnie pieszo lub kolejką wąskotorową; odpoczywano indywidualnie i rodzinnie, a okoliczne lokale konsumpcyjne serwowały domowe dania.

PASIEKA, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 20 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 426 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1394, była własnością klasztoru w Trzemesznie. W latach 80. XIX w. było tu 8 domów, 77 mieszkańców.

PATALAS LUDWIK (ur. 4 VIII 1897 w Gn., zm. 6 X 1923 w Pucku), porucznik, lotnik. Powołany 7 XI 1916 do armii niem., został wcielony do 86. Pułku Fizylierów, na froncie zach. przebywał do 1917, po czym przeniesiono go do szkoły lotniczej w Grudziądzu, a następnie do szkół w Elblągu i Bydgoszczy. Do lotnictwa pol. zgłosił się 25 VI 1919 na Stację Lotniczą „Ławica". Skierowany do 1. Grupy Lotniczej w Wilnie. Walczył na froncie litewsko-białoruskim i w Bitwie Warszawskiej. Po wojnie został przydzielony do 1. pułku lotniczego jako pilot 12. eskadry w stopniu porucznika. Następnie aż do śmierci służył w Morskim Dywizjonie Lotniczym w Pucku. Zmarł podczas lotu służbowego. Odznaczony Orderem Virtuti Militari, dwukrotnie Krzyżem Walecznych.

PAWLAK JÓZEF (ur. 26 XII 1894 w Gn., zm. 13 I 1983 w Poznaniu), organista, dyrygent, nauczyciel, publicysta muzyczny. W latach 1905-07 studiował muzykę w Gn. u I. → Gorzelniaskiego, w latach 1908-10 w Poznaniu u W. Gieburowskiego, a w latach 1910-11 i 1922-23 w Berlinie, m.in. u J. Kromolickiego. Od 1913 pracował w Grodzisku Wlkp. jako organista i dyrygent chóru kościelnego. W 1920 zamieszkał w Ostrowie Wlkp. W 1923 został organistą kościelnym w Poznaniu. W latach 1924-28 był altowiolinistą orkiestry Opery Poznańskiej. Od 1925 dawał koncerty organowe, m.in. w Oliwie, Wrocławiu, Kamieniu Pomorskim, Bydgoszczy i Szczecinie. W jego repertuarze znalazły się utwory kompozytorów romantyzmu i współczesnych, takich jak O. Messiaen, M. Reger i Ch. Widor. W 1926 razem z S. Siedlewskim założył miesięcznik „Muzyka Kościelna", w którym publikował. Od 1927 był nauczycielem gry na organach w Państwowym Konserwatorium Muzycznym w Poznaniu, a w latach 1933-39 w Konserwatorium Miejskim w Bydgoszczy. Prezesował Związkowi Organistów i działał w Związku Chórów Kościelnych. W latach 1940-44 był więźniem obozów koncentracyjnych w Dachau i Gusen. W 1945 zamieszkał w Poznaniu. Wykładał w klasie organów w tamtejszej Państwowej Wyższej Szkole Muzycznej. W latach 1961-65 pełnił funkcję dziekana Wydziału Wokalnego tej uczelni. Od 1945 był też organistą w pozn. farze i katedrze, a także rzeczoznawcą ds. organów w Kurii Metropolitalnej. Koncertował w całym kraju i przed mikrofonami Polskiego Radia. Wykształcił wielu wybitnych instrumentalistów, m.in. R. Sroczyńskiego i S. Sibilskiego.

PAWLAK STANISŁAW (ur. 25 X 1885 w Gn., zm. 17 IX 1955 w Poznaniu), skrzypek, dyrygent i nauczyciel. W 1903 w Poznaniu rozpoczął studia muz. u E. Jahnkego, które w latach 1906-08 kontynuował w Królewskiej Akademii Muzycznej w Monachium u L. Vollnhal-

sa, później, w latach 1909-10, w Konserwatorium Muzycznym w Dreźnie u H. Petriego i wreszcie w 1911 u R. Zeilera w Berlinie. W latach 1912-14 był koncertmistrzem Teatru Polskiego w Poznaniu. Podczas I wojny światowej służył w armii niemieckiej. W 1918 zorganizował i prowadził orkiestrę wojsk. 4. Pułku Piechoty w Gn. W latach 1919-39 był koncertmistrzem orkiestry Opery Poznańskiej, a w latach 1931-39 także Miejskiej Orkiestry Symfonicznej w Poznaniu. Uczył gry na skrzypcach w Poznańskim Konserwatorium Muzycznym W. Brzostowskiego (1920), Państwowym Konserwatorium Muzycznym (1921-24) i Wielkopolskiej Szkole Muzycznej w Poznaniu (1926--39). W 1921 założył Kwartet Wielkopolski. W latach 30. koncertował w Gn., m.in. w duecie z pianistą F. Łukasiewiczem. W czasie okupacji przebywał w Poznaniu, ucząc prywatnie gry na skrzypcach i teorii muzyki. Po wojnie wrócił na stanowisko koncertmistrza orkiestry Opery Poznańskiej. Równocześnie uczył w Państwowej Szkole Umuzykalnienia. Występował podczas wielu koncertów jako solista i członek zespołów kameralnych, m.in. w kwartecie z wiolonczelistą M. Wojakiewiczem i altowiolinistą ks. S. Tłoczyńskim, także w Polskim Radiu. Znany był ze znakomitej interpretacji muzyki P. Czajkowskiego i H. Wieniawskiego.

PAWLAK WALERIAN (ur. 29 IX 1919 w Löwenbergu, Neu Brandenburg w Niemczech, zm. 27 X 1943 w Rawiczu), podharcmistrz, współzałożyciel Tajnego Harcerstwa Gnieźnieńskiego (26 X 1939). Syn urzędnika kolejowego Tomasza Pawlaka i Stanisławy z d. Ciesielczyk. Do Gn. przybył wraz z rodzicami w grudniu 1919. Do 1942 mieszkał przy ul. Lecha 5 i 12. W 1926 podjął naukę w Szkole Podstawowej św. Jana w Gn., a w roku szkolnym 1929/30 w Państwowym Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego, które ukończył w 1937 (świadectwo dojrzałości nr 13 z 25 V 1937). W 1937 podjął studia na Uniwersytecie Poznańskim, na Wydziale Prawno-Ekon. (legitymacja L-24691 z 5 X 1937). W okresie okupacji pracował jako pracownik fizyczny w fabryce luster Warm Gniezno przy ul. Lecha 12 do czasu aresztowania 29 VII 1942. W 1931 wstąpił do ZHP, do 2. Drużyny im. Zawiszy Czarnego w Gn., a w 1937 ukończył kurs podharcmistrzowski; w tym samym roku objął funkcję drużynowego 13. Drużyny im. S. Żeromskiego w Gn. (przy Rodzinie Kolejowej) i pełnił ją do wybuchu wojny w 1939. Jednocześnie był członkiem Komendy Hufca ZHP Gn. i wszedł w skład Komendy Obwodu ZWZ AK Gn. W 1940, po podziale Hufca Tajne Harcerstwo na hufiec miasto i powiat, został komendantem Hufca Tajne Harcerstwo Gn. powiat i pełnił tę funkcję do czasu aresztowania, tj. 29 VII 1942. Stracony przez powieszenie w więzieniu w Rawiczu.

PAWŁOWO, wieś parafialna w gminie Czerniejewo, ob. 312 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 772,3 ha. Parafia pw. św. Marcina, 770 wiernych, księgi metrykalne od 1732. Wzmiankowana w dokumencie z 1239, w którym Władysław Odonic nadał wsi przywilej lokacyjny. Stanowiła wówczas własność Izajasza i jego braci Mikołajewiców, prawdopodobnie z rodu Dryów. W 1243 Przemysł I i Bolesław Pobożny uposażyli dobrami z Pawłowa klasztor i szpital Bożogrobców w Gn. Własność ta została potwierdzona w 1280 przez Przemysła II. Przed 1357 wieś należała już do kapituły gnieźn., która wybudowała i wyposażyła tu kościół. W następnych stuleciach kościół uległ zniszczeniu. Na jego miejscu, dzięki staraniom kanonika gnieźn. K. Szembeka, w 1762 wzniesiono istniejący do dziś kościół drewniany pw. św. Marcina. W latach 1928-32 dobudowano wieżę, a w 2005 przeprowadzono gruntowny remont dachu. W 1543 we wsi Pawłowo było kilka sołectw i 6 karczm. W latach 1773-75 sejm wyznaczył komisję do rozgraniczenia Pawłowa z dobrami czerniejewskimi. W latach 80. XIX w. było tu 31 domów, 327 mieszkańców (19 ewangelików, 308 katolików). W tym czasie znajdowały się tu 3 duże własności ziemskie: Bienecka (143 ha), J. Paczkowskiego (116 ha) i J. Ćwiklińskiego (59 ha). We wsi znajduje się dworek z przełomu XIX i XX w.
Zob. też: archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego, kościół pw. św. Marcina w Pawłowie.

PEŁCZYŃSKI HENRYK (ur. 2 I 1923 w Gn., zm. 28 VI 1992 w Gn.), kolarz. Wywodził się z usportowionej rodziny. W wieku 15 lat rozpoczął uprawianie turystyki kolarskiej. W 1939 rozpoczął treningi kolarskie. W czerwcu tego roku stanął na starcie wyścigu szosowego Bydgoszcz – Gn., w którym zajął 2. miejsce. W 1946 startował w Kaliszu w wyścigu „O Puchar Polskiego Związku Kolarskiego". Zajął tam 3. miejsce. Jego największym osiągnięciem było ukończenie Tour de Pologne w 1949.

PEŁKA (**FULKO**) (zm. 5 IV 1258 w posiadłości pod Łęczycą), arcybiskup gnieźnieński. Pochodził z małopolskiej rodziny rycerskiej. Według piszącego w XV w. Jana Długosza należała ona do rodziny Lisów, obecnie przeważa pogląd o posiadaniu przez arcybiskupa herbu Półkozic. Nieznany z imienia ojciec P. już po jego urodzeniu wstąpił do stanu duchownego, co wywołało w przyszłości podejrzenia o nieślubne pochodzenie syna. W 1220 P. oczyściła specjalna komisja, a jego prawowite pochodzenie potwierdził oficjalnie papież Honoriusz III. W tym czasie P. wstąpił już na drogę kariery kościelnej.

Był kanonikiem krak. i wiślickim, następnie związał się z katedrą gnieźn. i abpem Henrykiem → Kietliczem. W latach 1213-29 zajmował godność kantora gnieźn. Według źródeł pochodzących z XVI w., przed 1232 miał przejść na archidiakonat, nie jest to jednak potwierdzone w zapiskach wcześniejszych. Kariera P. w Gn. sugeruje jego akceptację przeprowadzanych przez H. Kietlicza reform w Kościele pol., zmierzających do jego uniezależnienia od władzy monarszej oraz podniesienia dyscypliny kleru. Po śmierci Henryka w 1219 P. potrafił się jednak odnaleźć również pod rządami jego następcy, → Wincentego z Niałka (1220-32), zwolennika starych porządków w Kościele polskim. O ówczesnym znaczeniu P. świadczy jego obecność na zjazdach kościelno-polit., m.in. na spotkaniu księżnej sandomierskiej Grzymisławy z księciem mazowieckim Konradem odbytym w 1229 nad Pilicą. Po śmierci Wincentego w początkach 1232 kapituła gnieźn. obrała P. jego następcą. W charakterze arcybiskupa wystąpił już na Wielkanoc 1232, odbywając w Łowiczu zjazd z Konradem Mazowieckim. Obiór P. był możliwy dzięki mającemu miejsce kilka lat wcześniej ostatecznemu upadkowi rządów księcia wlkp. Władysława Laskonogiego i jego rychłej śmierci w 1231. Książę był gł. przeciwnikiem zmian w Kościele i antagonistą H. Kietlicza. Nowy władca Wielkopolski, Władysław Odonic – bratanek Laskonogiego, szukał natomiast poparcia ze strony Kościoła. Umożliwiło to P. podjęcie zarzuconego w czasach Wincentego z Niałka programu reform. Dał temu wyraz w skargach na postępowanie książąt pol. i łamanie swobód Kościoła, jakie bezzwłocznie po objęciu godności wystosował do papieża Grzegorza IX. Latem 1233 zwołany przez arcybiskupa synod prowincjonalny w Sieradzu wydał statuty nakazujące przestrzeganie założeń reformy (m.in. obowiązku rezydowania plebanów w parafiach oraz regularnych wizytacji przeprowadzanych przez archidiakonów).

Arcybiskup bardzo aktywnie zaangażował się w życie polit. kraju. Wobec postępującego podziału Polski na dzielnice i ciągłych konfliktów między książętami zajął stanowisko rozjemcy. Starał się godzić zwaśnionych książąt, a zdobyty tą drogą autorytet wykorzystywał do zabiegów o rozszerzenie wolności i przywilejów Kościoła. Wkrótce stał się czołową postacią pol. sceny polit. i wręcz symbolem jedności rozpadającego się na coraz liczniejsze dzielnice państwa. W 1234 gościł w Luchani nad Wartą książąt śląskich Henryka I Brodatego i jego syna Henryka II Pobożnego, Konrada Mazowieckiego z synem Bolesławem oraz księżnę sandomierską Grzymisławę. Za pośrednictwem arcybiskupa zawarli oni wówczas trwały pokój. Dzięki kolejnej interwencji P. w tymże roku część dzielnicy wielkopolskiej zdołał utrzymać Władysław Odonic, zagrożony przez Henryków śląskich. Książę odwdzięczył się, wydając w 1234 wielki przywilej immunitetowy dla Kościoła. Interwencja ta pogorszyła jednak stosunki arcybiskupa z Henrykiem Brodatym, z którym popadł w ostry konflikt – związany także z obroną przez księcia śląskiego tradycyjnych uprawnień monarszych wobec Kościoła. Spór ten oparł się o sąd papieski, nie został jednak rozstrzygnięty aż do śmierci Henryka Brodatego w 1237. Dopiero jego syn Henryk II Pobożny pogodził się z arcybiskupem, idąc na wiele ustępstw. Kolejny spór dotyczył księcia Konrada Mazowieckiego, naruszającego wolności dóbr kościelnych (także arcybiskupich). W 1239 nakazał on nadto egzekucję swego oskarżonego o zdradę kanclerza Jana Czapli, scholastyka płockiego i włocławskiego. Obłożony ekskomuniką książę zmuszony był ukorzyć się i zadośćuczynić nadaniem kolejnych przywilejów dla Kościoła. Zyskał w zamian poparcie P. w swych zabiegach o tron krakowski. O bliskiej w tym czasie współpracy P. z Konradem świadczy współpieczętowanie przez arcybiskupa kilku dokumentów książęcych. Rozluźnienie stosunków nastąpiło w 1243, gdy Konrad utracił Kraków na rzecz Bolesława Wstydliwego – syna Leszka Białego i Grzymisławy. Odtąd P. występował wyraźnie w roli protektora młodego Bolesława, m.in. osobiście uczestniczył w jego intronizacji. Bliskie stosunki łączyły też arcybiskupa z młodymi książętami wielkopolskimi Przemysłem I i Bolesławem Pobożnym, synami zmarłego w 1239 Władysława Odonica. Hierarcha z zadowoleniem obserwował stopniowe odzyskiwanie przez nich płd. i zach. Wielkopolski z rąk książąt śląskich, co nastąpiło po śmierci Henryka II Pobożnego w bitwie z Tatarami pod Legnicą w 1241. Arcybiskup asystował m.in. przy pasowaniu młodego Bolesława Pobożnego na rycerza oraz przy zaślubinach siostry książęcej Salomei z księciem śląskim Konradem. W ostatnich miesiącach życia P. zmuszony był zaangażować się w kolejny spór kościelno-polit., związany z uwięzieniem bpa wrocławskiego Tomasza I przez księcia legnickiego Bolesława II Rogatkę (syna Henryka II Pobożnego). Obłożył księcia klątwą i, za zgodą papieża Aleksandra IV, na zwołanym przez siebie synodzie w Łęczycy ogłosił w 1256 wyprawę krzyżową przeciwko Bolesławowi Rogatce. Książę legnicki zmuszony został do uwolnienia biskupa i odbycia upokarzającej, publicznej pokuty we Wrocławiu.

P. rozwinął również dużą aktywność na polu kościelnym. W 1245 brał udział w obradach soboru powszechnego (I Sobór Lioński). Od kolejnych papieży uzyskał wiele specjalnych uprawnień i godności honorowych, stanowiących wyraz uznania dla walki arcybiskupa o respektowanie w Polsce zasad reformy gregoriańskiej i wolności Kościoła. W 1238 Grzegorz IX dał P. i jego następcom na arcybiskupstwie przywilej noszenia przed nimi krzyża na obszarze całej prowincji gnieźn. Innocenty IV przyznał arcybiskupowi i kapitule prawo swobodnego dysponowania podległymi im niższymi beneficjami. Na Soborze Liońskim arcybiskupa ustanowiono oficjalnym protektorem pol. i czes. klasztorów dominikańskich oraz opiekunem klasztoru Cystersów w gdańskiej Oliwie. W 1248 P. odbył wraz z legatem papieskim Jakubem, archidiakonem w Leodium (Liège), ważny synod we Wrocławiu, na którym uregulowano wiele spraw dyscyplinarno-organizacyjnych Kościoła pol. (m.in. obowiązek rezydowania biskupów w diecezji i opatów w klasztorach, zakaz kumulacji urzędów, nakaz powoływania oficjałów – urzędników sądowych biskupa). Arcybiskup odegrał istotną rolę w procesie kanonizacyjnym św. Sta-

nisława. Stał na czele 3-osobowej komisji, która na polecenie Innocentego IV przesłuchała w latach 1250-51 świadków cudów św. Stanisława. Po przeprowadzonej w 1253 kanonizacji P. osobiście przewodniczył w Krakowie uroczystościom na cześć nowego świętego (8 V 1254). Innym polem działalności arcybiskupa była misja chrystianizacyjna wśród pogańskich Litwinów i Jaćwingów. W 1253 konsekrował pierwszego biskupa misyjnego na Litwie – Wita. W 1257 miał, za zgodą Aleksandra IV, organizować wyprawę krzyżową przeciwko Litwinom i Jaćwingom.

Arcybiskup przyczynił się do rozwoju terytorialnego dóbr Kościoła gnieźn., uzyskał nadania przynajmniej kilkunastu wsi – gł. od zobowiązanych wobec siebie książąt. W czasie jego pontyfikatu zorganizowano kancelarię arcybiskupią, w czym największe zasługi położył kanclerz → Janusz – przyszły następca P. na arcybiskupstwie. Po śmierci hierarcha pochowany został w katedrze gnieźn.

P. był z pewnością wybitnym politykiem i administratorem. Wyraźnie przerastał szerokością horyzontów i ogólnopolską perspektywą swych poczynań współczesnych sobie książąt dzielnicowych. Był faktycznym przywódcą i kierownikiem polityki polskiej poł. XIII w., nie odczuwał jednak jeszcze potrzeby zjednoczenia kraju. Osiągnięte wpływy wykorzystał dla poszerzenia swobód Kościoła pol., czym przyczynił się do ugruntowania zasad reformy gregoriańskiej. Zaangażowany w sprawy kościelne i polit., wiele podróżujący po kraju, niezbyt często przebywał w samym Gn., chętniej rezydował w posiadłościach arcybiskupich w okolicach Łęczycy i Łowicza.

PERZ JAN (ur. 1 XII 1918 w Siedlcach, zm. 7 II 1992 w Łodzi), reżyser, aktor, tłumacz. Od 1942 studiował polonistykę na konspiracyjnym Uniwersytecie Warszawskim. Studia ukończył w Lublinie po zakończeniu wojny. Tam też kształcił się w studium dramatycznym. Potem studiował reżyserię w Państwowej Wyższej Szkole Teatralnej w Warszawie u L. Schillera. W latach 1948-49 grał w Teatrze WP w Łodzi. Jego reżyserskim debiutem był spektakl *Niemcy* L. Kruczkowskiego w Teatrze Współczesnym w Szczecinie, gdzie pracował w latach 1949-51. W latach 1953-59 był dyrektorem Estrady Rzeszowskiej. W 1955 reżyserował w Teatrze Satyryków w Poznaniu. Od 1959 pracował w Teatrze Polskim i Teatrze Nowym w Poznaniu. Reżyserował też w innych teatrach, m.in. w Teatrze Narodowym w Warszawie. W latach 1967-70 był dyrektorem Teatru im. A. Fredry, reżyserował m.in. spektakle: *Matka Courage* B. Brechta, *Na dnie* M. Gorkiego i *Odwety* L. Kruczkowskiego. Po raz pierwszy reżyserował na tej scenie w 1950. W latach 1970-78 był dyrektorem Teatru Ziemi Łódzkiej. W 1981 reżyserował w Teatrze im. A. Fredry *Zemstę* A. Fredry. W swej karierze zrealizował wiele prapremier, m.in. *Niewolnika* B. Czerwińskiego, *Tragedię Eumenesa* T. Rittnera czy *Achillesa i panny* A.M. Swinarskiego. Dokonał scenicznej adaptacji tekstów kilku utworów epickich, m.in. *Ludzi bezdomnych* S. Żeromskiego. Jest autorem (wraz z M. Maciejewską) przekładu *Marii Magdaleny* F. Hebbla, wyreżyserowanej przez siebie w Gn. w 1968. Spektakl ten otrzymał nagrody za reżyserię na festiwalach w Kaliszu i Toruniu. Przełożył także *Oszałamiający zapach świeżego siana* R. Strahla. Przywrócił pol. scenie utwory zapomniane, sięgał po sztuki nowe i nietłumaczone dotąd na język polski.

PERŻ KAZIMIERZ (ur. 23 XII 1899 w Jaskółkach w pow. Ostrów Wlkp., zm. w Katyniu), powstaniec wielkopolski, adwokat, porucznik rezerwy Wojska Polskiego. Syn Franciszka i Julianny z d. Biczysko. Członek Towarzystwa Tomasza Zana, uczestnik powstania wielkopolskiego i wojny pol.-bolszewickiej w 1920. Absolwent Wydziału Prawa Uniwersytetu Poznańskiego. Prowadził kancelarię adwokacką w Gn. przy ul. Kilińskiego 9. W 1937 awansowany do stopnia porucznika i odznaczony Medalem Niepodległości. W 1939 zmobilizowany, uczestniczył w II wojnie światowej. Był jeńcem obozu w Kozielsku (ZSRR). Zginął w Katyniu, zidentyfikowany w 1943 w mogile czwartej, nr PCK 02598.

PIASKI, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 63 mieszkańców. Piaski należały do dóbr klasztoru w Trzemesznie. W latach 80. XIX w. było tu 5 domów, 45 mieszkańców (wszyscy katolicy).

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

PIASKI, dawniej folwark franciszkański, ob. w granicach Gn. Do końca XVIII w. własność klasztoru Franciszkanów z Gn., później własność prywatna. W latach 80. XIX w. okręg wiejski Piaski liczył 11 domów, 139 mieszkańców (29 ewangelików, 110 katolików).

PIASTOWSKIE LATO POEZJI, cykliczne spotkania młodych twórców poezji, teoretyków, krytyków i miłośników literatury, powstałe z inicjatywy → Gnieźnieńskiej Grupy Poetyckiej „Drzewo". Pierwsza edycja odbyła się 26-28 VII 1978. Jej współorganizatorami były m.in. Urząd Miasta w Gn., Biblioteka Publiczna Miasta Gniezna oraz Towarzystwo Miłośników Miasta Gniezna. Podczas seminarium na temat *Generacje literackie w polskiej poezji współczesnej* odczyty przedstawili: S. Kryska, K. Gąsiorowski, A. Nowak, K. Kuczkowski, R. Danecki i J. Marszałek. W zakładach pracy na terenie miasta odbyły się spotkania autorskie m.in. J. Himilsbacha i R. Śliwonika. Spektakl poezji śpiewanej zaprezentowała krak. grupa Pracownia. Towarzyszący imprezie turniej jednego wiersza wygrał K. Kuczkowski. W drugiej edycji (2-7 IX 1979) udział wzięli m.in.: A. Rymkiewicz, M. Słyk, R. Śliwonik, S. Jerzyna, A. Tchórzewski, R. Danecki, J. Grupiński, S. Pastuszewski i M. Orzechowski. Spotkania autorskie zorganizowano w zakładach pracy miasta i w kilku gminach powiatu gnieźn. Odbył się też maraton poetycki. Zaprezentowano prace plastyka T. Sobkowiaka. W kolejnej imprezie (8-11 IX 1980) wzięli udział m.in.: J. Wieliński, J. Machynia, M. Lot-Fliegier i M. Chrzanowski. Prezentowa-

no spektakl sceny Horyzont z Warszawy *Jak iść tą drogą* autorstwa Gnieźnieńskiej Grupy Poetyckiej „Drzewo" w reż. W. Brzozowicza, pokaz plastyka K. Solińskiego oraz prace J. Berdyszaka. Odczyty prezentowali E. Sebastian i M. Spik. Odbyły się też spotkania autorów z młodzieżą szkolną i pracownikami zakładów pracy. W następnej, najkrótszej i najskromniejszej programowo, edycji (17-18 IX 1982) uczestniczyli m.in. A. Sandauer i P. Kuncewicz. Podczas piątej edycji (19-21 IX 1985) odczyty prezentowali: M. Obarski, L. Żuliński, B. Urbankowski i A. Kaliszewski. Laureatem konkursu jednego wiersza został M. Porzycki. Warsztaty literackie prowadzili R. Danecki i F. Fornalczyk. Odbyło się także spotkanie z N. Chadzinikolau. W następnych latach w imprezie uczestniczyli: A. Nawrocki, L. Żuliński, Z. Morawski, W. Jamroziak, M. Wawrzkiewicz, D. Lebioda, J. Leszin-Koperski i N. Chadzinikolau, którego *Pieśni Safony* prezentowali aktorzy Teatru Nowego z Poznania. Pokazano widowisko poetyckie *Kavafis* w wykonaniu Teatru Poetyckiego z Poznania i spektakl *Poezja Papuszy* w inscenizacji E. Kuńczyckiej z Gorzowa Wlkp. Laureatami konkursu byli E. Juszczak i J. Kałwak. Odbyły się też wieczory autorskie E. Filipczuk i M. Zgaińskiego. Ostatnią, IX edycję zorganizowano 19-20 IX 1991. Odbył się wówczas maraton poetycki i spotkania z młodzieżą szkolną. Wśród uczestników dominowało lokalne środowisko literackie. Swą twórczość prezentowali: A. → Piskurz, W. Rzepa, J. Kałwak, K. Grzechowiak, D. Zybalanka-Jaśko, B. Jankowska, K. Szymoniak, B. Antkowiak-Manc i E. Błachowiak.

PIECHOWIAK ALFRED BRONISŁAW (ur. 1 IX 1926 w Gn., zm. 20 II 2004 w Poznaniu), marynarz, absolwent uniwersytetu w Oksfordzie, nauczyciel, pracownik nauk., marynista. Syn Edmunda i Stefanii Cecylii z Langowskich. W latach 1933-39 uczęszczał do szkoły powszechnej w Gn., Grudziądzu i Bydgoszczy; w lipcu 1939 wraz z matką wyjechał na wakacje do Francji; od października 1939 chodził do pol. Gimnazjum im. C.K. Norwida w Paryżu; w 1940 uczeń franc. gimnazjum w Byères, a od 1941 słuchacz pol. gimnazjum i liceum w Villard de Lans. W czerwcu 1944 wstąpił do franc. organizacji konspiracyjnej FFI w St. Agrève; we wrześniu 1944 wypłynął z Marsylii na ang. statku „Western Prince" do Anglii, gdzie jako ochotnik wstąpił do Polskiej Marynarki Wojennej (PMW); po okresie rekruckim uzyskał specjalność sternika i służył na niszczycielu ORP „Garland", a pod koniec wojny na krążowniku ORP „Conrad"; w lipcu 1947, w stopniu starszego marynarza, po rozwiązaniu PMW na Zachodzie pozostał na obczyźnie i pracował w agencji ubezpieczeniowej Lloyda oraz w redakcji „Wiadomości" w Londynie; w 1951 przeszedł do brytyjskiej marynarki handl. i przez kilka lat pływał na dalekomorskim holowniku ang. „Danube VIII". W 1955 zdał maturę i poszedł na studia hist. na uniwersytecie w Oksfordzie, Brasenose College; od 1958 pracował w Instytucie Studiów Słowiańskich Uniwersytetu Londyńskiego; autor m.in. publikacji *The Anglo--Russian Expedition to Holland in 1799* (1962); nauczyciel historii w gimnazjum żeńskim w Oksfordzie; od 1965 nauczyciel akademicki na uniwersytecie oksfordzkim i pracownik Biblioteki Bodlejeńskiej (Bodleian Library) w Oksfordzie; przez wiele lat był członkiem Zarządu Głównego Stowarzyszenia Marynarki Wojennej (SMW) w Londynie i redaktorem pisma SMW – „Nasze Sygnały". W 1980 swój zabytkowy, pochodzący z XV w. dom w Oksfordzie przekazał na rzecz fundacji charytatywnej Domus Universitatis Posnaniensis, będącej zaczątkiem Collegium Polonorum w Oksfordzie, a po jej rozwiązaniu zebrane pieniądze ofiarował na budowę nowego Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni. W 1990 wrócił do kraju, mieszkał w Poznaniu; jako starszy wykładowca uczył historii Anglii w Instytucie Anglistyki Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i w Akademii Marynarki Wojennej w Gdyni (podczas rejsów morskich na okrętach szkolnych OORP „Iskra" i „Wodnik" uczył podchorążych i kadetów morskiego języka ang.); uczestnik spotkań Klubu Inteligencji Lewicowej w Poznaniu; współautor książek: *Marynarka Wojenna. Dokumenty i opracowania* (1968), *XXX lat Stowarzyszenia Marynarki Wojennej* (1975). Odznaczony Odznaką Grunwaldzką, Srebrnym Medalem Morskim, 1939-45 Star, Italy Star (Meditterranean), War Medal, Defence Medal, Medaille Française de la Guerre 1939-45, Croix du Combatant Volontaire, Medaille de la Liberation oraz Złotą Odznaką Stowarzyszenia Marynarki Wojennej. Uczestnik Światowych Zjazdów Kombatantów. Pochowany na cmentarzu Świętych Piotra i Pawła w Gnieźnie.

Lit.: T. Bartkowiak, *„Collegium Polonorum" w Oxfordzie?*, „Gazeta Poznańska", 24 XI 1986; M. Borowiak, *Marynarz i oksfordczyk*, „Gazeta Gnieźnieńska" 1991, nr 19; idem, *Zetknięcie z legendą*, „Kulisy Gnieźnieńskie" 1993, nr 36; R. Danecki, *Marynarz z Oxfordu*, „Dziennik Poznański", 19 VIII 1994; J.S. Mac, A. Bogusz, *Bitwa o prawdę*, „Wprost" 2000, nr 895; A. Ryba, *Pamięci Alfreda Piechowiaka*, w: M. Borowiak, *Admirał. Biografia Józefa Unruga*, Gdańsk 2005; E. Stączek, *Villardczycy. Słownik biograficzny*, Wrocław 2000; E. Valentin-Stączek, *Villardczycy. Życiorysy*, Wrocław 2004; M. Wiśniewska, *Kłopotliwa darowizna*, „Poznaniak" 1995, nr 48; nekrolog, „Głos Wielkopolski" 23 i 25 II 2004.

PIEKARY, wieś w gminie Gn., parafia przy Bazylice Prymasowskiej pw. Wniebowzięcia NMP, ob. 394 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 642 ha. Była to pierwotnie wieś służebna. W 1615 zamieszkiwało tu 2 zagrodników wraz z rodzinami. We wsi były 3 ogrody i 2 stodoły. Ludność zajmowała się hodowlą. Pogłowie zwierząt hodowlanych w 1615 wynosiło: 50 sztuk bydła, 24 świnie, 34 gęsi, 7 indyków i 300 owiec. We wsi znajdował się browar. Mieszkańcy Piekar dostarczali klaryskom z Gn. nabiał i 2 razy do roku śmietanę. W 1665 Piekary zamieszkiwało tylko 2 chałupników z rodzinami. W latach 80. XIX w. folwark Piekary liczył

326 ha, 10 domów, 123 mieszkańców (19 ewangelików, 104 katolików). Po II wojnie światowej część wsi została włączona w granice Gniezna.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

PIELGRZYMKI, indywidualne lub grupowe odwiedzanie miejsc uświęconych. W ujęciu religijnym jest to udanie się do sanktuarium lub miejsca świętego z wiarą w cudowną moc dokonywanych tam aktów pobożności lub pokuty, wyłączenie się pielgrzyma z dotychczasowego miejsca stałego pobytu, uwolnienie od codziennych uwarunkowań i odniesień, odczucie żywej i nowej obecności porządku świętego, wreszcie przekształcenie wewnętrzne i zewnętrzne w relacji wspólnotowej z innymi pielgrzymami i powrót do domu przemienionym oraz odnowionym. Jest to czas święty. Gnieźnianie mają swoją tradycję w ruchu pielgrzymkowym przez: piesze pielgrzymki z Gn. do Częstochowy, piesze pielgrzymki do Dąbrówki Kościelnej w gm. Kiszkowo, gdzie znajduje się sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia Siewnej, oraz rowerowe pielgrzymki z Gn.
W latach 1930-39 wychodziło do Częstochowy 40-60 pielgrzymów na trasę liczącą 500 km w obie strony. Czas pielgrzymowania trwał 20-21 dni z dwudniowym pobytem w Częstochowie, drogą przez Mielżyn – Słupcę – Kalisz – Wieluń, w miesiącach od czerwca do sierpnia. Uczestniczyły w nim osoby w wieku 13-70 lat z Gn. i okolicy oraz z Poznania i Szamotuł. Organizatorem i przewodnikiem był ks. J. → Chilomer (1885-1942), proboszcz parafii św. Wawrzyńca w Gn. Od 1959 przez kilka lat dawny zwyczaj kontynuował ks. W. → Dzierzgowski (1928-2001), podróżował z grupą młodzieży duchownej (klerycy) i świeckiej na Jasną Górę trasą liczącą 260 km, która wiodła bocznymi drogami. Marsz odbywał się w małych grupach, wybierano hasła pątnicze, np. „Młodzież Gniezna zawsze wierna". W 1966 władze administracyjne przerwały i zakazały wędrowania, jednak bez publ. rozgłosu pielgrzymkę kontynuowano. Od 1983 kontynuatorką poprzednich wędrówek jest pielgrzymka zwana „Promienistą". Na przełomie lipca i sierpnia rozpoczyna się z kilkunastu miejscowości archidiecezji gnieźn. Pielgrzymi wędrują 7-10 dni różnymi szlakami, niosąc fragment krzyża pielgrzymkowego, który pod wałami Jasnej Góry tworzy wielki znak zbawienia. W ostatnich latach pielgrzymowało ok. 1800 osób. Ob. pielgrzymce przewodniczy ks. Z. Rubach, jej uczestnik od 35 lat. Od 1983 w dniu 2 VIII z gnieźn. Wzgórza Lecha wyrusza Archidiecezjalna Piesza Pielgrzymka. Jej trasa liczy 300 km i prowadzi przez Września, Biechowo, Żegocin, Tursko, Kalisz, Klonową, Działoszyn, Miedźno, Białą na Jasną Górę. Pielgrzymi z 20 grup dekanalnych spotykają się w Gn., dlatego dla niektórych grup czas pątniczy wydłuża się o 1-4 dni. Dotychczas odbyły się 22 pielgrzymki.
W latach 1930-39 do Dąbrówki Kościelnej z kościoła pw. św. Wawrzyńca w Gn. wyruszało kilkuset pielgrzymów, którym przewodniczył ks. J. Chilomer, na trasę liczącą w obie strony 65 km. Pielgrzymka odbywała się po 8 IX, kończyła się tego samego dnia wieczorem. Od 2001 zwyczaj ten kontynuuje w sierpniu Oddział Dzienny Wojewódzkiego Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w ramach ogólnopolskiego programu „Schizofrenia – otwórzcie drzwi". Pielgrzymują pacjenci z rodzinami, a także inne osoby. Dzięki niej następuje integracja ludzi chorych ze zdrowymi. Duchową posługę sprawuje kapelan szpitala ks. S. Jessa, proboszcz parafii pw. bł. bpa M. Kozala.
W latach 1930-39 pątnicy cykliści pielgrzymowali do Dąbrówki Kościelnej w niedzielę rano po 8 IX, wracali tego samego dnia. W pielgrzymce uczestniczyło zazwyczaj kilkudziesięciu cyklistów. Organizatorem był Polski Klub Kolarzy z siedzibą w Gn. W latach 60. do Dąbrówki Kościelnej przyjeżdżał wraz z młodzieżą ks. S. Bryll.

PIEPRZYCKI HENRYK LUTOSŁAW (ur. 15 IX 1917 w Gn., zm. 5 IX 1998 w Gn.), franciszkanin konwentualny, kapłan, prowincjał, misjonarz, działacz polonijny. W latach 1931-35 uczył się w Niższym Seminarium Misyjnym w Niepokalanowie. W 1935 wstąpił do zakonu, otrzymał imię Lutosław. W 1937 zdał maturę w Gimnazjum S. Batorego we Lwowie. W latach 1938-41 studiował teologię w Krakowie. 20 VII 1941 w wyniku dyspensy papieskiej przyjął święcenia kapłańskie. W latach 1942-44 przebywał w Warszawie, gdzie na tajnych kompletach studiował teologię. W 1944 podczas powstania warszawskiego niejednokrotnie udzielał pomocy mieszkańcom miasta. W 1945, po wycofaniu się wojsk niem., objął klasztory w Łagiewnikach k. Łodzi i w Gn. W latach 1945-47 wykładał geografię w Niższym Seminarium Duchownym w Niepokalanowie. W latach 1947-50 odbywał studia doktoranckie na Uniwersytecie Warszawskim. Od 1950 był gwardianem w Kwidzynie. W latach 1954-62 był proboszczem, gwardianem i rektorem studium filozoficznego we Franciszkańskim Seminarium Duchownym w Łagiewnikach. W latach 1962-65 był gwardianem w Gn. W tym samym czasie został powołany przez prymasa Polski na członka Komitetu Obchodów Milenijnych Chrztu Polski. W latach 1965-68 pełnił funkcję prowincjała zakonu, rezydował w Warszawie. W latach 1968-70 był gwardianem w Poznaniu. W latach 1971-96 przebywał w Montrealu jako kustosz kapituły. Do 1986 był rektorem i proboszczem Misji św. Wojciecha i kapelanem kilku organizacji: Kongresu Polonii Kanadyjskiej „Quebec", Skrzydła 310 „Wilno", Klubu Pol. Ziem Zachodnich, Związku Byłych Więźniów Politycznych. W 1981 współpracował z Funduszem Milenijnym, a także z Komitetem Pomocy Polsce przy Grupie NSZZ „Solidarność". Był współzałożycielem Polskiej Fundacji Społeczno-Kulturalnej. Propagował idee spółdzielczości, wygłaszał pogadanki i komunikaty w radiowej Polskiej Fali. W 1972 jako wicepostulator przeprowadził proces informacyjny i apostolski do beatyfikacji o. M. Kolbego. Pisał artykuły w pismach polonijnych. W 1996 powrócił do Polski. Zamieszkał w Gn. Zostawił po sobie dorobek nauk., dotyczący przede wszystkim postaci bł. Jolenty. W 1996 podarował Bazylice Prymasowskiej figurę Matki Bo-

żej, którą sam nazywał „Nyke Gnieźnieńską". Katedrze gnieźn. ufundował schody granitowe u wejścia północnego i południowego. W 1986 wsparł materialnie odrestaurowanie sprofanowanego relikwiarza św. Wojciecha. Archiwum Archidiecezjalnemu w Gn. ofiarował XVIII-wieczny rękopis i trudno dostępne, zagraniczne druki. W 1991 został odznaczony Orderem „Polonia Restituta" przyznanym przez prezydenta RP Lecha Wałęsę.

PIERZYSKA, wieś w gminie i parafii Łubowo, ob. 149 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 338,33 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1239, który dotyczył zamiany Pierzysk należących do Władysława Odonica na wieś Wełnę, dziedzictwo synów Mikołaja. W dokumencie Zygmunta Augusta z 14 III 1564 Pierzyska zostały wymienione jako dobra należące do kościoła św. Jerzego w Gn. Własnością kościelną były aż do schyłku XVIII w. W latach 80. XIX w. był to folwark liczący 208 ha, 5 domów, 64 mieszkańców, właścicielem był wówczas Bolesław Krzyżański. Folwark zajmował się hodowlą owiec merynosów, posiadał własną mleczarnię. Dworca kolejowego wówczas nie było. Najbliższa stacja mieściła się w Chwałkowie (dziś Fałkowie), oddalonym o 5 km od wsi.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

PIETROWICZ STEFAN (ur. 31 VIII 1895 w Żydowie, zm. 23 IV 1945 w Mauthausen), adwokat, żołnierz, powstaniec wielkopolski, działacz narodowy, więzień obozów koncentracyjnych. W 1914 ukończył gimnazjum w Gn. W czasie nauki należał do Towarzystwa Tomasza Zana. W latach 1914-16 studiował prawo w Berlinie, gdzie był prelegentem pol. organizacji akademickich, rzemieślniczych i kupieckich. W 1916 służył w armii niem. w Królewcu i w Wilnie, pełniąc funkcje sekretarza administracji komunalnej i tłumacza języka pol. i ros. w sądzie wojennym. W 1918 został sekretarzem Urzędu Policyjnego w Mińsku. W latach 1918-19 działał w Radzie Ludowej Gn. W okresie walk o niepodległość Polski wziął udział w bitwie pod Zdziechową i Rogowem. W 1919 służył w Wojsku Polskim, w sztabie 1. Dywizji Strzelców Wlkp. w Poznaniu. W tym samym roku ukończył studia na Wydziale Prawno-Ekonomicznym Uniwersytetu Poznańskiego. W marcu 1920 pracował w Urzędzie do Walki z Lichwą i Spekulacją w Ostrowie Wlkp. Brał udział w wojnie pol.-radz., walczył na Pomorzu pod Działdowem i Brodnicą. W listopadzie 1920 został zdemobilizowany i skierowany do prac plebiscytowych na Górnym Śląsku. W latach 1920-22 praktykował w Sądzie Powiatowym i Sądzie Okręgowym, w Prokuraturze w Poznaniu, a także w sądach powiatowych w Pobiedziskach, Stargardzie i w Witkowie. Od 1924 mieszkał w Gn., zasiadał w izbie adwokackiej. Bronił w procesach polit. działaczy Stronnictwa Narodowego. Był dziennikarzem gazety gnieźn. → „Lech". W latach 1927-35 organizował komitety wyborcze z listy katolicko-narodowej, a także działał w Zarządzie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". W listopadzie 1939 został aresztowany przez Niemców i uwięziony w Gn., a następnie wywieziony do Piotrkowa Trybunalskiego. Tam organizował tajne nauczanie, a także był radcą prawnym gminy żydowskiej. W latach 1942-43 był kilkakrotnie więziony i zwalniany, osadzany w obozach w Oświęcimiu i w Mauthausen.

PIŁKA NOŻNA HALOWA PIĘCIOOSOBOWA W GNIEŹNIE, w Gn. gra się w nią od 1992. Pierwsza sekcja powstała z inicjatywy Z. Siudzińskiego, działacza i sędziego piłki nożnej. Jej powołanie uzyskało poparcie w Okręgowym Związku Piłki Nożnej w Poznaniu, przede wszystkim u działaczy na co dzień zajmujących się rozwojem tej dziedziny. Do stworzenia rozgrywek ligowych w Gn. przyczynili się w szczególności: Z. Siudziński, K. Gandurski, W. Paluszak, M. Wodniak i Z. Jastrzębski. W 1996 w Jaworznie mistrzem Polski został zespół Opał Gn., który po wygraniu eliminacji i półfinałów w finale pokonał Opole 5 : 1. Dwóch zawodników z Gn. wystąpiło w reprezentacji Polski: I. Furmaniak 10 razy, R. Zamiar – 40. Gnieźnianie grali na boiskach Chorwacji, Czech, Słowenii, Hiszpanii i Brazylii. W Gnieźnieńskiej Lidze Halowej tytuły mistrzowskie zdobywały drużyny: Metro Parys, Lexus, Transkop, Opał, Wodociągi i U Klymy. Rozgrywki ligowe zyskały uznanie goszczącego w Gn. kierownictwa PZPN: prezesa M. Listkiewicza i wiceprezesa H. Apostela. Z okazji 10-lecia tej dyscypliny w Gn. W. Paluszak i Z. Siudziński zorganizowali ogólnopolski turniej Poczty Polskiej.

Hala GOSiR (30 I 1993), mecz kadry Polski z reprez. Gniezna (5 : 2). W środku M. Listkiewicz – sędzia zawodów, prezes PZPN; z prawej J. Kupcewicz – trener kadry; z lewej Z. Siudziński – inicjator meczu

PIŁKA NOŻNA W GNIEŹNIE, pierwszym w Gn. klubem piłkarskim był zał. w 1915 KS → Stella. Inicjatorami powstania Stelli byli młodzi rzemieślnicy, ekspedienci sklepów oraz uczniowie liceów i gimnazjów. Na prezesa wybrany został W. Wrześniewicz. We władzach piłkarskich Wielkopolski znalazł się reprezentant Gn. J. Mallow. Od 1922 Stella brała udział w rozgrywkach ligowych. Jej rywalami były m.in.: Warta Poznań, Unia Poznań, Sokół Toruń, Ostrowia Ostrów Wlkp. i HCP Poznań. Spotkania piłkarskie rozgrywane były w Gn. na boisku przy wieży wodociągowej i cieszyły się dużą popularnością. W latach 1945-46 Stella Gn. znalazła się w ligowych rozgrywkach okręgowych, rozgrywała też

dużo spotkań towarzyskich. Najlepszym piłkarzem tamtego okresu był S. → Zgórecki. Obok niego grali również: A. Kolibabka, S. Adamski, S. Sikorski, Raggy, Kowalski, Wicherski, Mierkiewicz, Weiss, Szlaferek, Kędziora, w późniejszym czasie: Opitz, Gierak, Michałowski, A. Ciesielski i E. Dąbrowski. W uczestniczącym także w rozgrywkach wojewódzkich KS Kolejarz występowali: Raczek, Paluszak, Tomkowiak, Zywert, Aleksy, Worbs, Borkowicz, A. Graczyk, Marcinkowski, Tomkowiak. Po 1950 Stella, przemianowana później na Spójnię i Spartę, brała udział w rozgrywkach III ligi. W 1975 powstał KS Mieszko, który zakwalifikowany został do rozgrywek w lidze międzywojewódzkiej. W latach 1979 i 1980 piłkarze Mieszka zajmowali 2. miejsca i uzyskiwali prawo walki o wejście do II ligi. Intensywna praca trenerów M. Paska i E. Kola nie przyniosła rezultatów – szans nie wykorzystano. Połowa lat 80. to bardzo dobra gra w rozgrywkach ligowych pod wodzą Z. Antkowiaka, także jednak nieuwieńczona wymiernym sukcesem. Od 1989 drużynę prowadził były zawodnik Stelli M. Pokładecki. W 1990 doszedł on z nią, po pokonaniu Śląska Wrocław i Szombierek Bytom, aż do ćwierćfinału Pucharu Polski, w którym Mieszko przegrał z Legią Warszawa. W tym samym czasie zaliczył on też passę 17 kolejnych meczowych zwycięstw. Mieszko Gn. w 1991 rozegrał mecz towarzyski z reprezentacją Wysp Owczych, który zakończył się remisem 1 : 1. Na stanowisku trenera M. Pokładeckiego zastąpił W. Jakubowski. W drużynie gnieźn. grali: E. Domin, E. Rajewicz, B. Schmidt, A. Sporakowski, E. Dąbrowski, K. Młodzieniak, E. Melewski, W. Graczyk i W. Lesiewicz. Wychowankami Mieszka lub zawodnikami krótko grającymi w tym klubie byli znani piłkarze: P. Urbaniak (Lech Poznań, Widzew Łódź, młodzieżowy reprezentant Polski), A. Radomski (Lech Poznań, holenderskie Herenven, reprezentant Polski), A. Grajewski (Zawisza Bydgoszcz), M. Antkowiak (kluby niem., Warta Poznań), M. Sporakowski (Aluminium Konin), R. Cieślewicz (reprezentant Polski do lat 16) oraz R. Zamiar (kluby z Wysp Owczych). Drużyna Mieszko-Faber Gn. w walce o awans do III ligi w sezonie 2002-03 grała w składzie: Staszewski, Kruk, Zibert, Sporakowski, Camara, Kaliński, Landskowski, Brauza, Malczewski, Zaporowski, Robiński, Szuba, Jakubiak, Tarnogrodzki z trenerem J. Włodarkiem, który prowadził drużynę na początku sezonu. Duży wkład w awans miał grający trener D. Kuryło, pod którego wodzą drużyna stała się rewelacją rozgrywek. Klubem kierowali: prezes J. Owczarzak i wiceprezes W. Bartkowiak.

PIŁKA RĘCZNA W GNIEŹNIE, uprawianie tej dyscypliny rozpoczęli w Gn. w 1928 gimnazjaliści i licealiści. Grali w prymitywnych warunkach na boisku „Sokoła" i przy nasypach kolejowych, niedaleko stacji kolejki wąskotorowej. Pierwsi znani z nazwiska zawodnicy to: E. Trzaskawka, C. Majerowicz, R. Józefowicz, J. Szalaty, J. Furman, P. Posłuszny. W latach 1945-51 w Gn. istniały 2 sekcje piłki ręcznej. Tworzyły je KS Kolejarz i SKS Chrobry przy I LO. W Gn. pierwsze mecze w piłce ręcznej 11-osobowej organizowali w 1946 L. → Świtalski, L. → Birgfellner i A. Hołoga. W turnieju 4 drużyn, z udziałem m.in. HCP Poznań, zespół Kolejarza zajął 1. miejsce, a Chrobrego 3. W 1947 na boisku przy wieży wodociągowej odbył się mecz Poznań – Gniezno, wygrany przez gnieźnian 10 : 8. W skład drużyny Gn. wchodzili: E. Jańczak, W. Arciszewski, L. Birgfellner, C. Majerowicz, N. Maciaszczyk, bracia L. i E. Rajewscy, A. Graczyk, S. Staude, A. Kolibabka i A. Elantkowski. W latach 1947-51 w składzie uzupełnionym przez E. Trzaskawkę, R. Józefowicza, L. Nowickiego, J. Furmaniaka, Z. Rolewicza, W. Arciszewskiego i J. Posłusznego Kolejarz Gn. walczył o wejście do I ligi, a po uzyskaniu awansu grał z najlepszymi drużynami kraju. Trenerem i najlepszym zawodnikiem był L. Birgfellner. Mecze ligowe, rozgrywane na pełnowymiarowych boiskach piłkarskich, w Gn. odbywały się na obiekcie przy ul. Jolenty. W latach 1949-51 Kolejarz Gn. walczył z AZS Poznań o prymat w Wielkopolsce. Tylko 1 zespół mógł reprezentować okręg pozn. na szczeblu centralnym. W pierwszym sezonie triumfował Kolejarz, a 2 następne należały do AZS. Od 1950 zaczęła rozwijać się w Gn. piłka ręczna 7-osobowa. Z inicjatywy T. Perczyńskiego i J. Nowaka powołana została drużyna Startu, która od razu zanotowała wiele zwycięstw na szczeblu wojewódzkim, a następnie w strefie zach.-płn., bezskutecznie walcząc o awans do I ligi. Awans ten wywalczyła w 1958 po zwycięskich meczach w okręgu, wygranym półfinale i triumfie w turnieju finałowym w Chorzowie. Przygotowując się do sezonu ligowego, Start rozegrał towarzyskie mecze międzynar. z drużynami ze Szwecji i NRD. W zespole Startu występowali: E. i A. Graczykowie, R. Sowiński, E. Włoszyński, M. Łopatka, B. Spychacz, J. Dziel, T. Bogajewski, N. Maciaszczyk, A. Mrówczyński, A. Paulus, A. Elantkowski oraz młodsi zawodnicy: E. Andrzejczak, J. Nowakowski, J. Nowicki, W. Dmitriew i A. Szczudło. Start w początkowej fazie drugiego sezonu występów w I lidze zajmował 3. miejsce w tabeli. Juniorki i juniorzy MKS Gniezno, prowadzeni przez A. Elantkowskiego, zdobyli tytuły wicemistrzów Polski: chłopcy w 1958, dziewczęta w 1959. W skład drużyny męskiej wchodzili: A. Szczudło, J. Ogórkiewicz, B. Popek, W. Dmitriew, J. Stołowski, M. Kuszak, M. Bartz i kapitan J. Nowicki. Drużyna żeńska to: E. Rożek, K. Echaust, B. Ziętek, B. Urbańska, M. Janas, L. Puchalska, L. Sypniewska i A. Staszewska. Drużyny te zdobyły Puchary Milenium, zespół juniorek wygrał ogólnopolską spartakiadę młodzieży, a zawodnicy MKS-u wygrali szereg turniejów międzynar. w kraju i za granicą. W latach 60. w pracy z młodzieżą wyróżniali się szczególnie: Z. Wójcicki, C. Napieczyński, A. Januchowski, a nieco później także M. Wacyk, R. Radecki i K. Witt. W tym okresie duże osiągnięcia zanotowało 5 zawodniczek: R. Salwin, J. Ubermanowicz, M. Pióro, B. Wójcicka i B. Majewska. Reprezentowały one MKS Gn., Spartę Gn., drużynę Wielkopolski, a 2 ostatnie były członkiniami kadry narodowej. W latach 1968-70 pracę szkoleniową w piłce ręcznej kobiet prowadzili w Gn.: J. Imbierowicz, M. Górny, M. Kaczor, E. Pokładecka, B. Jóźwiak, a pomagali im: E. Andrzejczak, E. Frącko-

wiak i A. Bogucki. Drużyny piłki ręcznej w tym okresie startowały w lidze okręgowej. Drużyna męska Startu Gn. w składzie: A. Szczudło, W. Dmitriew, E. Włoszyński, E. Andrzejczak, J. Imbierowicz, J. Skotarczak, A. Bogucki, E. Frąckowiak, R. Glinkowski, W. Kubś i Z. Rurek. Trenerami byli J. Imbierowicz i M. Górny. Czołową postacią tego okresu był R. Popek, junior, doskonały zawodnik Startu, w latach 90. reprezentant pierwszoligowych klubów: Grunwaldu Poznań, Nielby Wągrowiec i Metalplastu Oborniki Wlkp. W KS Mieszko Gn. z bardzo dużym poparciem prezesa S. Piwowarskiego szkoleniowcy: R.Radecki, K. Witt i B. Jóźwiak zbudowali silną drużynę żeńską, którą wprowadzili do II ligi i walczyli wśród najlepszych drugoligowych zespołów w Polsce. W składzie drużyny znajdowały się: M. Dudzik, R.Edling, W. Muszyńska, J. Zielińska, H. Kazimierczak, A. Budniak, A. Witczak. A w trakcie rozgrywek doszły: M. Bodo, E. Rożek, J. Osińska, A. Stypa, A. Wolska, A. Cyprianska, A. Kwiatkowska, B. Tarnogrodzka, B. Gajewska i H. Wichrowska. Drużyna gnieźn. zwyciężała Juvenię Szczecin, Wartę Gorzów Wlkp., Spójnię Świdnica, Unię Świebodzin, AZS Koszalin i AZS Poznań. Gnieźnianki wygrywały turnieje krajowe i zagraniczne. Brak własnej hali spowodował, że drużynę gnieźn., pomimo dobrych wyników sport., wycofano z rozgrywek.

PIOTR (zm. 19/20 VIII 1198), arcybiskup gnieźnieński. Wywodził się z możnowładczego rodu Łabędziów i był potomkiem (przypuszczalnie wnukiem) żyjącego w poł. XII w. wojewody Piotra Włostowica. O młodości i początkach kariery przyszłego arcybiskupa brak wiadomości. Współcześni uważali go za wykształconego, prawdopodobnie nie odbył jednak poważniejszych studiów. Hipoteza identyfikująca przyszłego arcybiskupa ze znanym z 1189 Piotrem, kanclerzem księcia krak. Kazimierza II Sprawiedliwego, nie zyskała szerszego uznania. P. objął bowiem najpewniej stolec gnieźn. z nominacji księcia wlkp. Mieszka III Starego, wówczas jeszcze wroga Kazimierza Sprawiedliwego. Jest więc mało prawdopodobne, by książę ten powierzył godność kanclerzowi swego brata i rywala.

Dokładny czas objęcia arcybiskupstwa przez P. nie jest znany. Nastąpiło to z pewnością po 1180, gdy po raz ostatni wystąpił abp → Zdzisław. Wg ustaleń współczesnej historiografii na okres po śmierci Zdzisława przypadł nadto krótki pontyfikat → Bogumiła II. P. mógł więc zasiąść na tronie arcybiskupim raczej w końcu lat 80. XII w., najpewniej dopiero ok. 1190. Po raz pierwszy wystąpił w tym charakterze w 1191. Zaangażował się wówczas w pogodzenie książąt Mieszka III Starego i Kazimierza II Sprawiedliwego. Dzięki interwencji arcybiskupa Kazimierz uwolnił jednego z synów Mieszka Starego oraz grupę Wielkopolan, wziętych do niewoli po przejściowym opanowaniu grodu krak. przez zwolenników księcia wielkopolskiego (1190/91). Był to wstęp do szerszej ugody oraz uznania przez Mieszka panowania Kazimierza w Krakowie i jego pozycji princepsa (zwierzchnika dynastii), zagarniętej niegdyś przez młodszego brata. Wyrazem tego porozumienia stał się ogólnopolski zjazd biskupów związanych z obydwoma książętami, odbyty 8 IX 1191 w Sandomierzu. Arcybiskup P. konsekrował wówczas ufundowaną przez Kazimierza Sprawiedliwego kolegiatę sandomierską. Nie wiadomo, jakie stanowisko zajął hierarcha wobec wojny domowej o tron krakowski, do której doszło po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego w 1194. Po nieudanej próbie opanowania przez Mieszka Starego Krakowa (1195), w którym miejscowi możni osadzili na tronie małoletniego syna zmarłego – Leszka Białego, arcybiskup był zarazem jednym z twórców kolejnej ugody pomiędzy książętami, ustanowionej w 1195/96.

Poza działalnością polit. arcybiskup zaangażował się także w proces reformowania podupadłych instytucji kościelnych oraz nowe fundacje. W 1193, wspólnie z innymi potomkami Piotra Włostowica, doprowadził do usunięcia zeświecczonych benedyktynów z klasztoru św. Wawrzyńca na Ołybinie we Wrocławiu (dawnej fundacji wojewody Piotra) i zastąpienia ich kanonikami regularnymi (norbertanami). W Wielkopolsce zabiegał o utrzymanie ufundowanego przez Mieszka Starego klasztoru Cystersów w Lądzie, którego likwidację nakazała w 1191 kapituła generalna zakonu. Po cofnięciu tej decyzji w 1193 arcybiskup współuczestniczył w ponownej fundacji klasztoru. Nadał też pewne dziesięciny klasztorowi Cystersów w Łeknie.

Współczesny P. kronikarz Wincenty Kadłubek podkreślał dobre wykształcenie arcybiskupa i jego opiekę nad ośrodkami kultury umysłowej. Zapewne chodziło tu gł. o gnieźn. szkołę katedralną. Piotrowi przypisuje się też niekiedy udział w ufundowaniu i stworzeniu programu ideologicznego brązowych Drzwi Gnieźnieńskich w miejscowej katedrze. Równie często wymienia się jednak w tej roli także kilku kolejnych poprzedników arcybiskupa.

Datę roczną śmierci arcybiskupa wnioskuje się na podstawie faktu, iż w marcu 1199 tron arcybiskupi zajmował już Henryk → Kietlicz. Wiele problemów przy badaniu biografii P. stworzyła pomyłka starszej historiografii, która często utożsamiała tego arcybiskupa z jego poprzednikiem Bogumiłem II, błogosławionym i pustelnikiem. Obecnie jednoznacznie odróżnia się te postacie.

PIOTROWICZ JAN (ur. 1861, zm. 1947), ksiądz, działacz społeczny i patriotyczny. 10 VIII 1890 przyjął święcenia kapłańskie. Od 1891 był wikariuszem w parafii św. Wojciecha w Poznaniu. W 1898 otrzymał probostwo parafii farnej w Gn. W 1903 opowiedział się za powstaniem w Gn. filii Polskiego Związku Zawodowego. W latach 1904-24 należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1905 na związkowym wiecu robotników poparł, wraz z superintendentem protestantów Kritzingerem, żądania podwyżki płac oraz negocjował z pracodawcami. Stanął na czele Towarzystwa Młodych Przemysłowców. 23 IX 1901 przemawiał na wiecu w Gn. przeciw nauczaniu religii po niemiecku. Dwukrotnie, 28 X i 17 XII 1906, przewodniczył wiecom protestacyjnym kobiet w tej samej sprawie, w obecności posłów L. Grabskiego i M. Mielżyńskiego. Przez władze

pruskie został uznany za jednego z przywódców strajków szkolnych. W 1907 został przeniesiony na probostwo do Skalmierzyc. Był sędzią prosynodalnym, cenzorem ksiąg o treści religijnej, radcą duchownym. W 1932 został mianowany kanonikiem honorowym Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu.

PIOTROWSKI ALEKSANDER (ur. 18 XII 1878 w Berlinie, zm. 12 XII 1933 w Gn.), doktor habilitowany nauk medycznych, doktor filozofii, muzykolog. Studiował w Berlinie i Rostocku. W czasie studiów zaangażowany w działalność pol. kół młodzieżowych. W 1905 zdał lekarski egzamin państwowy. Pracował w szpitalach i klinikach psychiatrycznych i neurologicznych w Rostocku, Wiesbaden, Obornikach Śląskich, Ilten, Berlinie-Moabicie. W 1906 uzyskał stopień doktora nauk medycznych. W 1910 obronił doktorat z dziedziny muzyki średniowiecznej. Prawdopodobnie zajmował się również działalnością kompozytorską. 1 VII 1919 został pierwszym pol. dyrektorem i naczelnym lekarzem Krajowego Zakładu Psychiatrycznego → „Dziekanka" pod Gn. Odbudował szpital po dewastacji wojennej. Wprowadził radykalne zmiany w traktowaniu i leczeniu chorych psychicznie. Znacznie zredukował przymus fizyczny. Zlikwidował mury wokół oddziałów, kraty w oknach, brutalne metody izolacji chorych niespokojnych. Ograniczył stosowanie środków chemicznych i narkotycznych. Zorganizował i rozwijał nowoczesny system terapii zajęciowej, leczenia pracą i psychoterapii. Jako muzykolog i kompozytor wprowadził na szeroką skalę muzykoterapię. Zainicjował i rozwinął systematyczne badania laboratoryjne. Od początku kierowania „Dziekanką" organizował kursy dla personelu pielęgniarskiego oraz regularne zebrania nauk. lekarzy. Wykładał psychiatrię dla studentów Uniwersytetu Poznańskiego. W 1924 założył i wydawał → „Nowiny Psychiatryczne" – organ nauk. zakładów psychiatrycznych Polski zachodniej. Od 1929 zainicjował wydawanie dla personelu średniego „Przewodnika Pielęgniarstwa Psychiatrycznego" jako dodatku do „Nowin Psychiatrycznych". W czasie podróży zagranicznych poznawał funkcjonowanie szpitali w innych krajach. Opublikował ponad 50 artykułów i prac naukowych. Zajmował się zaburzeniami psychotycznymi, gł. schizofrenią, ale też problemami alkoholizmu i historią psychiatrii. Najwięcej jego prac dotyczyło jednak organizacji lecznictwa psychiatrycznego oraz psychiatrii sądowej. Odkrył patologiczny odruch mięśnia piszczelowego przedniego, nazywany w literaturze odruchem Piotrowskiego. Napisał podręcznik diagnostyki psychiatrycznej dla studentów i lekarzy. Przez wiele lat był członkiem Zarządu Polskiego Towarzystwa Psychiatrycznego. Od 1971 jest patronem Wojewódzkiego Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych „Dziekanka" w Gnieźnie.

PIRRSS HUGO (ur. 1819, zm. 1889 w Gn.), fotograf. Jest prawdopodobnie pionierem w zakresie usług fotograficznych w Gn. Pierwsze atelier otworzył w 1856 przy ul. Warszawskiej. Przenosił je kilkakrotnie w różne miejsca. Zajmował się fotografią portretową i fotografował architekturę Gn. Wykonywał zdjęcia i dagerotypy. Wykonywał też usługi malarskie i tapetowanie, sprzedawał artykuły malarskie i tapety. W zbiorach prywatnych zachowało się kilka jego zdjęć.

PISKURZ ANNA MAŁGORZATA (ur. 1 XI 1957 w Poznaniu, zm. 23 X 2003 w Gn.), poetka, prozaiczka, teolog. Większość życia spędziła w Gn. Autorka tomików: *Wyznania* (1988), *Listy Tobą pisane* (1989), *Wypędzonym z raju* (1989), *Do...* (1990), *Widziałam rzeczy niepojęte* (1991), *Nie czekam na natchnienie* (1995). Laureatka licznych konkursów poetyckich i prozatorskich, m.in. Konkursu im. M. Hłaski w Wiedniu (1990). Swoje teksty publikowała np. w „Słowie Powszechnym", „Życiu Literackim", „Odrze", „Znaku", „W Drogę", „Za i Przeciw". Za twórczość religijną uhonorowana Medalem bł. Brata Alberta. Na temat jej twórczości powstały 2 prace krytycznoliterackie.

PISZCZ (Piściec), dawniej osada, ob. w granicach wsi Ochodza w gminie Trzemeszno. Wzmiankowana w dokumencie z 1370, w którym występuje Jędrzej, ojciec Michała z Czacza. Wymieniana w rejestrze z 1523 jako własność klarysek z Gn. (do XVIII w.). W 1618 były tu 2 młyny; jeden z nich o nazwie Płociczny był własnością bożogrobców z Gn. Pod koniec XVIII w. istniało tu leśnictwo o tej samej nazwie. W 1831 Piszcz liczył 4 domy i 31 mieszkańców, w latach 80. 1 dom i 9 mieszkańców.

PIWNICA JAZZOWA „POD PIĄTKĄ", klub muz. prowadzony przez Ewę i Kamila Kamyszków, mieszczący się przy ul. Tumskiej 5. Działalność rozpoczął 16 II 1995 koncertem tria: Strzelczyk, Lemański, Wrombel. W kolejnych latach występowali w nim polscy i zagraniczni muzycy jazzowi i bluesowi, m.in. Jan „Ptaszyn" Wróblewski, Jacek Niedziela, Marek Napiórkowski, Jarosław Śmietana, Maciej Strzelczyk, Zbigniew Wegehaupt, Tomasz „Szakal" Szukalski, Wojciech Karolak, Zbigniew Lewandowski, Krzysztof Zawadzki, Piotr Baron, Krzysztof Ścierański, Janusz Skowron, Ewa Uryga, Bernard Maseli, Joachim Mencel, Jorgos Skolias, Bronisław Duży, Cezary Konrad, Nippy Noya, Thomas Sanchez, Jose Torres, Mfa Kerra, Mike Russell, Steve Logan, Brad Terry, Keith Dunn, Roman Puchowski, zespoły: The Globetrotters, → Prowizorka Jazz Band, Walk Away, Sweet Brothers, Polish American Summer Dream i Nocna Zmiana Bluesa. Piwnica stała się ważnym miejscem popularyzacji jazzu i bluesa w Gn., spotkań miłośników tych nurtów muzycznych.

PIWO GNIEŹNIEŃSKIE, dzieje browarnictwa na terenie Gn. sięgają wieków średnich. Wyrabiane przez zakonników, nie podlegało publicznemu obrotowi. Dopiero rozwój przemysłowy w XVIII i XIX w. upowszechnił złoty trunek. Pierwsze browary w Gn. znamy z XIX w. Jeden mieścił się przy ul. Witkowskiej 6, należał do braci Koteckich (zał. 1897), produkował piwo Zdrój Gnieźnieński; drugi, na ul. Wrzesińskiej, był kierowany przez I. Weberskiego. Piwa z Gn. miały uznanie

w całym kraju, np. złoty medal na wystawie przyrodniczo-lekarskiej w Krakowie w 1900, złoty medal i grand prix w Paryżu. W początkach XX w. działał browar Beckera na Neustrasse 7 (ob. ul. A. Mickiewicza). W okresie międzywojennym działała składnica piw i wyrobów chmielowych przy ul. Dąbrówki 19, będąca własnością I. Sowińskiego. Kolejne piwo, o nazwie Gnieźnieńskie, pojawiło się w 1974. Jego produkcją zajmował się browar w Niechanowie. Piwo Gnieźnieńskie miało 5 odmian: Full Light, Pelikan, ciemne Tur, bezalkoholowe Rubin i Kryształ. Z jęczmienia krajowego i chmielu ang. produkowano odmiany Gold Brewes. Od 1995 nazwa Gnieźnieńskie przestała istnieć.

PIWOWARSKI STANISŁAW (ur. 26 IX 1920 w Wasielkowie, zm. 11 X 1999 w Poznaniu), działacz sportowy. Osiedlił się w Gn. po zakończeniu II wojny światowej. Był organizatorem życia gosp. i sport. w mieście. Pełnił funkcję prezesa GKS Sparta. Pracował we władzach wojewódzkich Federacji Sportu i Polskiego Związku Hokeja na Trawie. W 1996 został wybrany na sekretarza Gnieźn. Klubu Olimpijczyka (GKO). Był współorganizatorem imprez dla niepełnosprawnych.

PLEWIŃSKI BERNARD (ur. 25 VIII 1912 w Gn., zm. 28 II 1960 w Gn.), lekarz. Ur. w rodzinie ziemiańsko-kupieckiej. Od 1919 uczęszczał do szkoły podstawowej i gimnazjum, po którego ukończeniu w 1934 rozpoczął studia na Wydziale Medycyny Uniwersytetu Poznańskiego. Od 1938 odbywał praktyki lekarskie w Szpitalu Miejskim w Gn., okres okupacji spędził, pracując w Buku k. Poznania. Po wojnie pracował w przychodni miejskiej i w szpitalu. Prowadził praktykę w Damasławku, Wągrowcu oraz w przychodni kolejowej w Gn. Językoznawca języka łac., niem. i angielskiego. Społecznik i aktywny działacz PCK, szczególnie w zakresie szkolenia sanitarnego. Został pochowany w Gnieźnie.

PŁACZKOWO, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Kamieniec, ob. 159 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 310,72 ha. Dawniej własność klasztoru trzemeszeńskiego aż do jego likwidacji w 1793. Należała do parafii w Kamieńcu od początku jej istnienia. Wzmiankowana w dokumentach z 1404 dotyczących sporu pomiędzy Maciejem, ówczesnym proboszczem parafii Kamieniec, a sołtysem z Płaczkowa. Proboszcz zarzucał sołtysowi, że nie oddaje wszystkich należnych kościołowi danin, sołtys z kolei powoływał się na przywilej otrzymany od prepozyta trzemeszeńskiego, który zwalniał go z części tych obciążeń. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 289 ha, 6 domów, 80 mieszkańców (6 ewangelików, 74 katolików).

PŁASKORZEŹBA STEFANA KARDYNAŁA WYSZYŃSKIEGO, umieszczona na frontowej ścianie Domu Parafialnego parafii pw. Radzyma Gaudentego w Gn. przy ul. Gdańskiej 85. Płaskorzeźba przedstawia dostojną postać Prymasa Tysiąclecia Metropolity Archidiecezji Gnieźnieńskiej i Warszawskiej o pogodnej twarzy i pełnym dobroci spojrzeniu. Postać wyrasta z kadru Drzwi Gnieźnieńskich przedstawiającego bł. Radzyma Gaudentego sprawującego mszę świętą i stojącego za nim św. Wojciecha z pastorałem w dłoni. Prymas prawą ręką błogosławi przechodniom i parafii, a lewą dłonią osłania świątynię. U podstaw płaskorzeźby wmurowano kamienie pobrane ze Wzgórza Lecha. Autorem dzieła jest artysta rzeźbiarz prof. Wawrzyniec Samp z Gdańska. Odlew monumentalnej płaskorzeźby o wymiarach 6 na 1,2 m i wadze ok. 850 kg wykonała Pracownia Brązownicza „Stop-Met" II. Poświęcenia i wmurowania kamienia węgielnego dokonał 10 XII 2001 sufragan gnieźn. bp Bogdan Wojtuś w obecności prezydenta i przewodniczącego Rady Miasta Gniezna, duchowieństwa oraz licznie zebranych parafian.

PŁAWCZYK WŁODZIMIERZ, studia ukończył w Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie. Od 9 XII 1963 do 1968 był powiatowym lekarzem weterynarii w Gnieźnie.

PŁAWNIK, dawniej osada, ob. w granicach Gn. W latach 80. XIX w. liczyła 3 domy, 18 mieszkańców. Wchodziła w skład okręgu wiejskiego Pustachowa.

PŁETWONURKOWANIE W GNIEŹNIE, początki płetwonurkowania w Gn. wiążą się z postacią R. Tyblewskiego, zawodnika KS Aquanauta w Poznaniu. W 1967, po uzyskaniu uprawnień do szkolenia nurkowego oraz patentu III klasy mistrzowskiej, rozpoczął on działalność w gnieźn. Lidze Obrony Kraju. Powołał sekcję p. w Witkowie, członków rekrutował spośród oficerów Wojska Polskiego. Potrzeby obronne wymagały założenia sekcji w Gn. R. Tyblewski powołał klub Akwalung, którego został prezesem. Wykonywał szkolenia płetwonurków dla potrzeb wojskowych. W 1980 do Gn. przybył J. Bultrowicz, kolejny instruktor płetwonurkowania. Szkolenia przyniosły rezultaty: na Jeziorze Powidzkim nurkowie zagłębiali się do poziomu 50 m. W 1988 w Gn. znalazł się trzeci licencjonowany płetwonurek – K. Robakowski. Wszyscy pracowali wspólnie do 1992. K. Robakowski w 1992 założył Klub Płetwonurków „Viking", który w 1996 przekształcił się w Stowarzyszenie Płetwonurków i Ratowników Wodnych „Podwodniak". Zrzesza ono ok. 400 członków, w tym 16 instruktorów i 30 ratowników wodnych z uprawnieniami. Wyprawy podwodne odbywają się na największych i najgłębszych jeziorach w Polsce. Bardziej doświadczeni wykonywali zadania w akwenach całej Europy, a najlepsi nurkowali w Morzu Śródziemnym i Atlantyku.

PŁYTA NAGROBNA ROMAŃSKA Z TRZEMESZNA, prostokątna piaskowcowa płyta o wymiarach: dł. 122, szer. 51, grubość 23 cm, przeznaczona

pierwotnie do zamontowania nad grobem w posadzce lub do wpuszczenia we wrąb w górnej partii kamiennego grobowca wziemnego. Datowanie zabytku ogranicza się do przedziału 2. poł. XII-2. poł. XIII w. Głównym motywem ideowo-dekoracyjnym na górnej powierzchni płyty jest ryte wyobrażenie krzyża procesyjnego, którego trzon wspiera się na półkolistej podstawce. Motyw ten miał głębokie znaczenie symboliczne jako znak zwycięstwa Chrystusa nad śmiercią, a tym samym wyrażał przekonanie chrześcijan o ich osobistym zbawieniu. Dodatkowo wzdłuż brzegów płyty biegnie ornament krzyżykowy, wykonany techniką cięć wgłębnych, nadający całości charakter dekoracyjny. Płyta została odkryta przypadkowo w 1972; odwrócona licem do dołu służyła jako stopień schodów prowadzących do budynku przy ul. Kosmowskiego nr 6. Niewątpliwie pochodzi ona z dawnego zespołu klasztornego kanoników regularnych w Trzemesznie. Stan zachowania zabytku po odkryciu był zły; lico zostało uszkodzone głębokim wkuciem, ponadto częściowo zniszczone zostały boki i narożniki płyty. Zabytek należy do grupy dość nielicznych w Polsce romańskich płyt nagrobnych, zaopatrzonych w motyw krzyża procesyjnego, świadczących o rozwoju sztuki sepulkralnej w okresie dojrzałego romanizmu.

PŁYWANIE W GNIEŹNIE, początki pływania w Gn. przypadły na lata 1927-39. Miejscem spotkań i wypoczynku połączonego z pływaniem amatorskim oraz nauką pływania były wzniesione w 1927 → łazienki miejskie, położone nad jez. Winiary. Obiekt ten, wyposażony w wysokie pomosty i dwa 50-metrowe baseny, służył przez wiele lat wypoczynkowi gnieźnian. W 1932 dodatkowo zbudowano wieżę o wys. 5 m oraz 3-metrową trampolinę. Od 1928 ratownicy gnieźn., tzw. bademajstrowie, organizowali gry i zabawy w wodzie dla dzieci oraz wyścigi na 25 i 50 m dla osób umiejących pływać. W latach 1929-38 nieliczna grupa pływaków reprezentowała Gn. w imprezach sportowych. Byli wśród nich: J. Baranowski, J. Dąbrowski, H. Krysztofkiewicz, L. Stocki, bracia S. i K. Szymkowiakowie, M. Pyszny. W 1935 rozegrano mecz pomiędzy Sokołem Poznań a Sokołem Gn. W 1937 po raz pierwszy rozegrane zostały oficjalne mistrzostwa Gn. W 1947 powstała sekcja pływacka Ogniwa, wspierana finansowo przez władze miejskie. Pracami organizacyjnymi i szkoleniowymi kierował W. Kazimierczak. Sekcja skupiała ok. 32 zawodniczek i zawodników. Najlepszymi pływaczkami w tym okresie były: E. Kamińska, I. Mikołajczak, K. Kąs, H. Kędzierska, J. Pokojska, M. Ciążyńska i M. Stręk. Wśród mężczyzn przewodzili: E. Nowak, B. → Cieślewicz, E. Ciężki, bracia Kasprzakowie, R. Kędzierski, R. Urban, Z. Knychalski, S. Sekulski, Z. Liberkowski, B. Liberkowski, B. Mirski, Z. Kazimierczak, Z. Łabędzki, Z. Gielniak oraz Sikorski, Pancewicz i Krośniewski. W latach 1947-55 sekcja organizowała otwarte pływackie mistrzostwa Gn., na które przyjeżdżali zawodnicy z Krotoszyna, Kalisza, Wrześni, Ostrowa Wlkp. i Poznania. E. Nowak i E. Ciężki reprezentowali Wielkopolskę w Pucharze Miast we Wrocławiu i Krakowie. Dużą popularnością cieszyły się zawody pływackie połączone z festynami. Panie pływały na dystansach 50 i 100 m, panowie na 100, 200 i 400 m stylem klasycznym, grzbietowym i dowolnym. Widowiskową konkurencją były sztafety 4 x 50 m. Najlepsi gnieźnianie występowali w zawodach: „Pod Mostami Poznania", „Spływ Kanałami Szczecina", „Pływamy na Jeziorze Kierskim". W trójboju wojsk. znakomicie spisywał się B. Cieślewicz. Był najlepszy w Polsce w pływaniu na 50 m z granatem w ręku. W latach 1947-55 w skokach z trampoliny i wieży najlepsi byli: B. Sekulski, Szalaty, Makowski i Jabczyński. Po 10 latach regresu pływanie reaktywowano w Młodzieżowym Klubie Międzyszkolnym. Budowano sekcję pływacką od podstaw. Instruktorami byli: U. Wojciechowska, T. Ciężki i E. Andrzejczak. Po wnikliwej selekcji wyłoniono kilkoro dobrych zawodników i zawodniczek, m.in.: P. Pomorskiego, R. Ciężkiego, R. Sosnę, P. Surdziela, J. Kamińskiego, P. Kowalskiego oraz J. Frąckowiak, B. Kubiciel i K. Grzechowiak. Grupa ta startowała w kilku poważniejszych zawodach, osiągając dobre wyniki. W 1980 w Gn. pojawiają się doświadczeni trenerzy: G. Cabaj-Grycman (była wicemistrzyni, reprezentantka i rekordzistka Polski) oraz J. Grycman (były wicemistrz Polski). Gwarantowali oni dalsze szkolenie młodych pływaków w Gn. i stworzenie silnej sekcji pływackiej. W latach 1990-92 sekcja pracowała pod szyldem GOSiR-u, startowała w licznych zawodach krajowych i międzynar. (w Holandii i Niemczech). W 1992 zawodnicy sekcji przenieśli się do klubu Gnieźnieńskiego Towarzystwa Triathlonowego „Diament".

PNIEWSKI WIKTOR (ur. 5 XII 1891 w Kłecku, zm. 13 VIII 1974 w Koźminie k. Maciejowa), powstaniec wielkopolski, sierżant pilot, pierwszy komendant Stacji Lotniczej „Ławica" w Poznaniu (1919-20), podporucznik dowódca 1. Wielkopolskiej Eskadry Polnej (1919), major komendant bazy 6. Pułku Lotniczego we Lwowie (1932-35), podpułkownik pilot, zastępca szefa Kierownictwa Lotnictwa w Warszawie (1936-39), komendant obozu żołnierskiego Polskich Sił Powietrznych w Wielkiej Brytanii (1940-47), pułkownik pilot, dowódca pułku bombowego w Ławicy (1948-49), szef Wydziału Wojskowego w Państwowym Instytucie Hydrologiczno-Meteorologicznym (1950-52). Syn Stanisława i Anny z Chrzanowskich. W latach nauki w szkole handlowej w Poznaniu od 1906 związał się z konspiracyjnym Towarzystwem Tomasza Zana. W 1911 powołano go do pruskiej służby wojsk., którą odbył w 9. Pułku Huzarów w Strasburgu. W 1913 trafił do 4. Batalionu Lotniczego jako mechanik. Od 1916 do 1917 kształcił się w szkole lotniczej w Koszalinie, został absolwentem tej szkoły w stopniu feldfebla – sierżanta pilota. Przydzielony jako pilot do 224. niem. eskadry lotniczej artylerii na froncie zach., został ranny. Po opuszczeniu szpitala wojsk. skierowany w październiku 1918 do Stacji Lotniczej „Ławica". W porozumieniu z Polską Organizacją Wojskową brał udział w organizowaniu pol. powstańczych grup bojowych. Po wybuchu powstania

wielkopolskiego 27 XII 1918 w Poznaniu brał udział w walkach ulicznych, a następnie uczestniczył w zdobyciu lotniska „Ławica"; po jego zajęciu mianowany został pierwszym komendantem Stacji Lotniczej „Ławica". 14 III 1919 formował 1. Wielkopolską Eskadrę Polną, którą skierowano na front wsch. pod Przemyśl, w rejon walk wojny pol.-radzieckiej. Po powrocie do Poznania w 1920 organizował Zapasowy Dywizjon Lotniczy. Po zakończeniu walk o granice odrodzonej Polski kpt. W.P. został zastępcą dowódcy Centralnej Składnicy Lotniczej w Warszawie. Następnie sprawował kolejno funkcje: oficera taktycznego pułku w 3. Pułku Lotniczym w Poznaniu (1927-32), komendanta 6. Pułku Lotniczego we Lwowie (1932-35), a później w stopniu podpułkownika – kierownika Centrum Wyszkolenia Lotnictwa nr 1 w Dęblinie (1935-36). Od 1936 do 1939 zastępca szefa Kierownictwa Zaopatrzenia Lotnictwa w Warszawie. 18 IX 1939 przekroczył granicę pol.-rumuńską, a następnie dotarł do Francji, gdzie na lotnisku Lyon-Bron dowodził eskadrą oficerską. Ewakuowany do Wielkiej Brytanii, został komendantem obozu żołnierskiego Polskich Sił Powietrznych w Dunholme-Lodge (1940-47). Do Polski powrócił w 1947 i rozpoczął służbę w lotnictwie. Od 1947 do 1952 pełnił funkcje: szefa Wydziału Planowania Dowództwa Wojsk Lotniczych, dowódcy pułku bombowego w Ławicy i szefa Wydziału Wojskowego w Państwowym Instytucie Hydrologiczno-Meteorologicznym. Po przejściu na emeryturę był członkiem Klubu Seniora Lotnictwa w Aeroklubie PRL. Pochowany został w Rozdrażewie. Odznaczony m.in. Srebrnym Krzyżem Orderu Virtuti Militari, Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski, Wielkopolskim Krzyżem Powstańczym.

POCHODZENIE NAZWY GNIEZNO, nazwa tego starego grodu polańskiego (wykopaliska archeol. dowodzą istnienia osadnictwa już w VIII w.) od wczesnego średniowiecza budziła zainteresowanie kronikarzy, a później historiografów. Pierwsze objaśnienie etymologiczne nazwy pochodzi od → Galla Anonima, który w swojej → *Kronice* z początku XII w. napisał: „in civitate *Gneznensi* quae *nidus* interpretatur sclavonice" (czyli: w mieście *Gnieźnie*, co się po słowiańsku wykłada *gniazdo*). W późniejszych kronikach pojawia się legenda o Lechu, który znalazł w tym miejscu gniazdo orląt i wypowiedział do swoich współplemieńców słowa: „Gnieźdźmy się tu!", na skutek czego od tego czasu herbem Polski jest Orzeł Biały. W podobnym duchu, choć ostrożniej, pisał Marcin Kromer: „Sześć mil od Warty rzeki Lech miasto postawił i *Gnieznem* je zwał; snadź od *gniazda*; że abo na miejscu onym, na którym się ptastwo dzikie *gnieździć* miało, zamek miał stanąć, abo iż na nim orle *gniazdo* zastał był". Jeszcze Ignacy Krasicki nawiązał do średniowiecznej legendy motywującej wywód etymologiczny: „Nie od orlich *gniazd*, ale od pierwszego naszego w tym miejscu *zagnieżdżenia się* osadę Lechową z czasem nazwano *Gnieznem*". Powtórzył kronikarskie domysły wielce dla pol. onomastyki zasłużony (pozbawiony jednak systematycznego wykształcenia językoznawczego) zbieracz nazewnictwa geograficznego, ks. Stanisław → Kozierowski: „*Gniezno* (dawniejsze *Gniezdno*), czoło plemienia, gniazdo, z którego się rozrosło". Jako niejęzykoznawca, powtórzył tę etymologię, chyba już ostatni raz, Józef Staszewski w *Słowniku geograficznym*.

Ze względu na rolę denominantu jako ważnego ośrodka polit., gosp. i kulturalnego jego nazwę obficie notują wczesnośredniowieczne źródła historyczne. Niepewny (mimo różnych hipotez wciąż nie wiadomo, do jakiego denominantu się odnosi) jest zapis *Schinesghe* (z innych wersji rękopiśmiennych *Schignesne*, *Schinesne*) *de provincia Polonorum* z najstarszego pol. dokumentu państwowego → *Dagome iudex* (994-996) – wg najbardziej chyba rozpowszechnionej hipotezy miałby to być kontaminacyjny zapis odnoszący się do Szczecina i Gniezna. Niewątpliwie do Gniezna odnoszą się zapisy (przytoczone tutaj tylko w wyborze): *Gnezdvn civitas* (z denara Bolesława Chrobrego, ok. roku 1000 → denar Gnezdvn civitas), *Gnesin*, *in suburbio Gnezni* (z kroniki Thietmara z XI w.), *Gnezen* (1133), *de Gnezden* (z → *Bulli gnieźnieńskiej* z 1136), *apud Genezen civitatem* (1146), *in Gnezna* (1243), *apud Gnezdnam* (1311), *in Gnezna* (1357), *in Gnezdna* (1364), *de Gnezne* (1394), *wgneszne* (1418), *Gniezno* (1674), *Gniezno* (1881), *Gniezno*, niem. *Gnesen* (1921), *Gniezno*, *gnieźnieński* (1967); do XVI w. przymiotnik od nazwy miasta brzmiał *gnieździeński*.

W świetle tych zapisów związek nazwy z wyrazem *gniazdo* (z prasłowiańskiego **gnězdo*) jest niewątpliwy. Nazwa Gniezno jest z pochodzenia przymiotnikiem w formie tzw. prostej lub rzeczownikowej od apelatywu *gniazdo*. W języku prasłowiańskim najstarszym, odziedziczonym z praindoeuropejskiego typem odmiany przymiotników była odmiana rzeczownikowa – przymiotniki, podobnie jak w starych, najwcześniej zapisanych językach indoeuropejskich (jak greka czy łacina), nie miały odrębnej, sobie właściwej odmiany, lecz odmieniały się jak rzeczowniki. Dopiero później pojawiła się odmiana zaimkowo-przymiotnikowa, która ostatecznie zdominowała, a z czasem usunęła z użycia pierwotną odmianę rzeczownikową (jej relikty przetrwały do dziś w polszczyźnie w postaci form typu *ciekaw*, *godzien*, *gotów*, *pełen*, *rad*, *wart*, *wesół*, *zdrów*, zakończonych na spółgłoskę, jak rzeczowniki).

Utworzone za pomocą przyrostka *-n-* mianownikowe formy przymiotnika od *gniazdo* w odmianie rzeczownikowej miały postać *gnieździen* (jak *godzien* czy *pełen*), *gniezdna*, *gniezdno*. Forma rodzajowa przymiotnika w nazwach miejscowych zależała pierwotnie od apelatywnego określenia rodzaju denominatu, które z czasem zanikło (i nazwa ustaliła się w postaci urzeczownikowionego już pierwotnego przymiotnika), np. rzeczownik *gród* wymagał przymiotnika w rodzaju męskim, rzeczownik *wieś* – w rodzaju żeńskim, a rzeczownik *siodło* ('osiedle'; późniejsza forma *sioło* jest wynikiem wpływu ruskiego) czy *siedlisko* – rodzaju nijakiego. Gniezno było ważnym grodem, stąd wśród najstarszych zapisów przeważa forma rodzaju męskiego *Gnieździen* (*gród*). Trzeba dodać, że *e* w przyrostku *-en* jest ruchome (jak w *dzień* – *dnia*), gdyż rozwinęło się z wcześniejszej półsamogłoski,

tzw. jeru. Ok. roku 1000 półsamogłoski jeszcze istniały w języku pol. i być może najdawniejszy zapis *Gnezdvn* z denara Bolesława Chrobrego jest świadectwem zapisania półsamogłoski za pomocą znaku samogłoski wąskiej *u* (w alfabecie łacińskim *u* i *v* były pierwotnie tylko graficznymi wariantami jednej litery). Powstała pod grodem osada mogła się nazywać *Gniezdno* (*siodło*) i z czasem jako nazwa miasta ustaliła się nie nazwa grodu, lecz osady (podgrodzia) w formie rodzaju nijakiego.

Istnieje też jednak inna możliwość objaśnienia różnicy rodzajowej sugerowanej przez zapisy typu *Gnieździen* i typu *Gniezdno*. Może to być mianowicie różnica pozorna, spowodowana wpływem substytucyjnej grafii niemieckiej. Najdawniejsze zapisy nazwy Gniezno powstały pod piórem cudzoziemców, gł. Niemców, którzy (jak świadczy analiza zapisów słowiańskich nazw na obszarach później zgermanizowanych) słowiańskie nazwy zakończone na *-no* zapisywali zwykle przez *-en*, substytuując w miejsce przyrostka słowiańskiego swój własny. Być może więc w ustach Polaków nazwa od początku brzmiała tylko *Gniezdno* i jedyną zmianą, jaka w niej zaszła w ciągu wieków, było uproszczenie grupy spółgłoskowej *-zdn-* w *-zn-* (podobne do tego, jakie zaszło np. w nazwie *Leszno*, pierwotnie *Leszczno*; do dziś przymiotnik *leszczyński*).

Pozostaje do wyjaśnienia motywacja nazwy. Niewątpliwy jest jej związek z wyrazem pospolitym *gniazdo*, ale co by on miał tu znaczyć? Innymi słowy, o jakie *gniazdo* tu chodzi?

Średniowieczni kronikarze, a za nimi dawni historycy, a nawet pierwsi autorzy prac onomastycznych widzieli tu *gniazdo* orle bądź *gniazdo* metaforyczne jako 'pierwotne siedlisko plemienia czy rodu'. Jest to jednak typowa etymologia ludowa. Naukowe objaśnienia są dwa. Autorem pierwszego, najbardziej przekonującego i najszerzej przyjmowanego, jest Stanisław Rospond. Ponieważ przygniatająca większość nazw na *-no* to tzw. nazwy topograficzne, motywowane ukształtowaniem i właściwościami terenu (jak *Brodno*, *Chełmno* – od *chełm* 'wzgórze', *Górno/Górzno*, *Mogilno* – od *mogiła* 'wzgórze', *Rudno* – od *ruda* 'bagnisko'), a zwłaszcza szatą roślinną (jak *Brzeźno*, *Dębno*, *Jaworzno*, *Lipno*, *Trzemeszno* – od *trzemcha* 'czeremcha', *Wierzbno*), S. Rospond szukał dla nazwy *Gniezdno* motywacji topograficznej i zaproponował topograficzne znaczenie apelatywu *gniazdo* jako 'wgłębienie o podłożu gnilnym, żyznym i urodzajnym, być może ugniecionym, o kształcie miskowatym, nadwodne, otoczone wzgórzami' (wiąże się to z reinterpretacją etymologiczną prasłowiańskiego **gnězdo*, które Rospond łączy z czasownikami **gniti* (pol. *gnić*) i/lub *gnětiti* (pol. *gnieść*). Za taką motywacją przemawia topografia najdawniejszego Gniezna i paralele nazewnicze (np. spiska nazwa *Gniezno*, odnosząca się do miejscowości położonej nad Popradem i otoczonej wzgórzami).

Drugie objaśnienie, autorstwa Piotra Bąka, motywuje nazwę *Gniezdno* hipotetyczną kolonią gniazd czapli lub kormoranów, która miałaby występować gdzieś nad jeziorami otaczającymi gród i osadę. Kazimierz Rymut, zrazu zdeklarowany zwolennik hipotezy S. Rosponda, później uznał to objaśnienie za przekonujące. W jednym i drugim wypadku *Gniezno* jest nazwą topograficzną, czyli motywowaną właściwościami terenu.

Lit.: O. Balzer, *Stolice Polski*, Lwów 1916, s. 8-10; P. Bąk, *Pochodzenie nazwy Gniezno*, „Poradnik Językowy" 1979, z. 2, s. 71-78; A. Brückner, *Dzieje kultury polskiej*, t. 1, Warszawa 1957, s. 63; idem, *O nazwach miejscowych*, Kraków 1935, s. 1; B. Chlebowski, *Pochodzenie i znaczenie nazwy Gniezno*, „Przegląd Historyczny" IV, 1904, s. 127; S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań 1914, s. 76; M. Malec, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Kraków 2003, s. 86-87; *Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany*, red. K. Rymut, t. 3: G-I, Kraków 1999, s. 193; S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 95-96; idem, *Ze studiów nad polską toponomastyką: LX. Gniezno*, „Język Polski" XLI, 1961, z. 5, s. 332-342; K. Rymut, *Nazwy miast Polski*, wyd. 2 uzup., Wrocław 1987, s. 76-77; J. Staszewski, *Słownik geograficzny*, Warszawa 1959, s. 96; S. Urbańczyk, *Nazwy naszych stolic*, Wrocław 1965, s. 21-24; Z. i K. Zierhofferowie, *Nazwy miast Wielkopolski*, Poznań 1987, s. 36-50.

POCZTA W GNIEŹNIE, w czasach Bolesława Chrobrego istniał sprawny system przekazywania wiadomości na odległość, tzw. narok lub wici. W 1558 król Stanisław August wydał decyzję o tworzeniu instytucji poczty przy gł. traktach handl. w państwie. Gn. wchodziło w skład traktu toruńskiego. W 1743 – wzmianka o poczcie kurierskiej z Warszawy do Gn. W latach 1764-92 reorganizacja poczty przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, powołanie w Gn. urzędu Pocztamtu na jednym z 18 najważniejszych szlaków pocztowych w państwie polskim. Od 1793 Gn. pod zarządem niem., tzw. Prusy Południowe. W latach 1807-14 – poczta w Gn. pod zarządem francuskim, budynki przy ul. Toruńskiej i ul. Pocztowej. Lata 1915-18 pod zarządem pruskim. W 1819 zastosowano pierwsze stemple. Od 1846 Urząd Pocztowy Gn. był jednym z 11 urzędów podległych Poczcie Głównej w Poznaniu. Od ok. 1850 jednostka Urzędu Pocztowego w Gn. miała własny numer – 500 i podlegała już Poczcie Głównej w Bydgoszczy. Dyliżans pocztowo-osobowy (poczta kołowa) odchodził z Gn. w 6 kierunkach. Kolejna siedziba poczty mieściła się w latach 1860-64 w budynku obecnego II LO przy ul. ks. Prymasa M. Łubieńskiego. Od lat 1870-72 działały kolejno: stacja telegraficzna i poczta kolejowa. W 1897 władze pruskie wydały zgodę na budowę Kaiserliche Post- und Telegraphamt przy ul. Lipowej (ob. ul. Chrobrego 36). Otwarcia dokonano w 1901. Pierwszym dyrektorem był Hugo Struk. Zatrudniano ogółem 100 pracowników. 28 XII 1918 Urząd Pocztowy przejęty został przez powstańców wielkopolskich. Pierwszym polskim dyrektorem został Władysław Frankowski. W 1926 ufundowano pierwszy sztandar. Nastąpił rozwój podziemnej sieci telekomunikacyjnej, w 1938 wyodrębniono osobny oddział telefoniczno-telegraficzny. 4 IX 1939 ewakuacja Urzędu Pocztowego w kierunku Kutna. Wznowienie działalności – styczeń 1945, do zadań należały: samodzielna obsługa pocztowa, telekomunikacyjna (od 1968 – 2 centrale) i nadawanie audycji programu I Polskiego Radia. W latach 1945-84 pod zarządem Poczty Polskiej Telegraf i Telefon jako Gmin-

Od lewej: gmach poczty przy ul. Bolesława Chrobrego; pracownicy poczty, fot. z 1920 r.

ny Urząd Pocztowy i Telegraficzny w Gn. Ufundowano nowy sztandar, który wręczono z okazji Dnia Pocztowca 18 X 1964. W latach 1984-91 pod nazwą Obwodowy Urząd Pocztowo-Telefoniczny; od 1992 wydzielono z niego jako odrębną jednostkę Urząd Telekomunikacji, który przeniesiono do nowego budynku na ul. Mieszka I 35. Największy rozkwit usług pocztowych w Gn. w 1992: działało 8 miejskich i 36 powiatowych urzędów pocztowych, zatrudniano ok. 260 pracowników. W 1999 pełna komputeryzacja urzędów. Od 2004 wszystkie urzędy w Gn. są jednostkami podległymi centrali w Poznaniu. W 2007 na terenie Gn. działały 4 urzędy pocztowe, zatrudniające 150 osób.

Działalność oświatowo-kulturalna: w latach 1918-39 Pocztowa Kasa Oszczędności, Pocztowe Przysposobienie Wojskowe, chór, własna biblioteka, 2 związki zawodowe pracowników. W okresie 1945-2007: działalność sportowa przy TKKF, własna świetlica, edukacja młodzieży w Technikum Ekonomicznym, założenie NSZZ Pracowników Łączności oddział w Gn. (1981), wsparcie działań Polskiego Związku Hodowców Gołębi Pocztowych, kolportaż prasy, wydawanie okolicznościowych datowników i znaczków, m.in. przy okazji obchodów Milenium Państwa Polskiego (1966), wizyty Jana Pawła II w Gn. (1979 i 1997), 1000-lecia Zjazdu Gnieźnieńskiego (2000).

Lit.: *Zarys historii Poczty i 100 lat Telefonów w poznańskim okręgu poczty i telekomunikacji*, Poznań 1985; *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Lipsk 1846; *Poczta i filatelistyka w Wielkopolsce*, red. A. Karwacki, Poznań 1993, artykuł z „Ostdeutscher Beobachter", 10 X 1943; L. Zimowski, *Geneza i rozwój komunikacji pocztowej na ziemiach polskich*, Warszawa 1972; E. Scholtz, M. Szczepaniak, *Gnieźnianina żywot codzienny*, Gniezno 2002.

PODLASZEWSKI WOJCIECH MARCIN (ur. 5 V 1897 w Gn., zm. 22 III 1980 w Gn.), malarz, konserwator i pedagog. Ukończył gimnazjum w Gn. W wieku 15 lat wystawiał swe obrazy w Stowarzyszeniu Artystów w Poznaniu. Studiował malarstwo w Akademii Sztuk i Rzemiosła Artystycznego we Wrocławiu u prof. F. Pautscha i prof. Dieza oraz technologię malarstwa na politechnice w Monachium u prof. Eibnera. Od 1921 uczył malarstwa, rysunku, technologii malarstwa i historii sztuki. W latach 1923-25 mieszkał w Gn., malował, zorganizował jedną z pierwszych w okresie międzywojennym wystaw plastycznych w mieście. W latach 1925-37 wykonywał liczne prace konserwatorskie w Toruniu i na Śląsku, gdzie w 1938 zamieszkał. Przed wybuchem II wojny światowej prezentował swe prace na wystawach indywidualnych w Gn., Bydgoszczy, Toruniu, Inowrocławiu, Gdańsku i Brodnicy. Prowadził pracownię malarstwa artyst., pozłotnictwa i sztuki kościelnej. Od 1940 przebywał w Dachau. Po wojnie osiedlił się w Sosnowcu. Od 1949 pracował w sosnowieckim oddziale Związku Plastyków Polskich, przez 3 kadencje pełnił funkcję jego prezesa. Od 1959 był członkiem Ogólnopolskiej Grupy Artystów Plastyków „Zachęta", uprawiającej malarstwo realistyczne. Wystawiał swe prace na wystawach zbiorowych w Polsce. Wykonał wiele prac konserwatorskich, m.in. kościoła w Cynkowie, oraz polichromie kościołów i projekty witraży. Malował portrety, martwe natury i pejzaże. Jego prace znajdują się m.in. w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. Został uhonorowany Złotym Krzyżem Zasługi.

PODNOSZENIE CIĘŻARÓW W GNIEŹNIE, najstarsze pokazy ciężarowców w Gn. wiążą się z występami wędrownych grup cyrkowych. Regularne pokazy odbywały się w Poznaniu i Gn. od 1880. Atleci podnosili beczki, kule zawieszone na metalowym drążku lub odważniki. Uprawianie podnoszenia ciężarów jako dyscypliny sportu zapoczątkowano w 1961. R. Urban zawiązał sekcję podnoszenia ciężarów, w której przez kilka lat sam odnosił sukcesy i szkolił utalentowaną młodzież. Dzięki współpracy ze Zrzeszeniem Wojewódzkiej Rady LZS w Poznaniu otrzymał odpowiednie fundusze na powstanie sekcji w KS Chrobry. Zajmował się 65 zawodnikami. W pracy tej pomagali: J. Tryniak, H. Adamski i M. Dyczek. Sekcja na dobre zadomowiła się w salce sportowej TKKF przy ul. Konopnickiej w Gn. Sukcesy odnosili: H. Mucha (mistrzostwo okręgu w wadze średniej), R. Małowiński, J. Krajeński, K. Cieślak i B. Rozmarynowicz. Od 1965 w Gn. występował Z. Trojanowski,

najlepszy sztangista gnieźn. tamtego okresu i znakomity trener. W szerokiej kadrze narodowej znalazł się jego podopieczny P. Podgórski (mistrz Polski do lat 23). Sam Trojanowski walczył na pomostach z legendami pol. ciężarów – W. Baszanowskim i Z. Kaczmarkiem. W latach 90. Chrobry zajął 1. miejsce w mistrzostwach okręgu. Zawodnicy gnieźn. startowali w turniejach indywidualnych i odnosili sukcesy w walce z zawodnikami z Ostrowa, Inowrocławia, Swarzędza, Bydgoszczy i Poznania. W tym czasie świetnie spisywali się P. Podgórski i T. Sieradzki – mistrzowie Polski juniorów. Powołani zostali do szerokiej kadry olimpijskiej przed igrzyskami w Seulu w 1988. Z. Trojanowski wychował także: J. Nowakowskiego, M. i T. Szmerków oraz A. Gruszczyńskiego. Najlepsi ciężarowcy gnieźn. byli angażowani przez zamożniejsze kluby polskie.

POGOTOWIE RATUNKOWE, instytucja powołana do udzielania pomocy medycznej na miejscu wypadku lub nagłego zachorowania oraz stacjonarnie – pomocy ambulatoryjnej. W Gn. zorganizowano Powiatową Stację Pogotowia Ratunkowego 1 VII 1950. Wcześniej pomocy wyjazdowej i stacjonarnej udzielali lekarze rejonowi Ubezpieczalni Społecznej – pełnili wg ustalonego harmonogramu wraz z personelem pomocniczym dyżury całodobowe w gabinetach lekarskich zlokalizowanych na ogół w mieszkaniach lekarzy. Od 1950 Stacja Pogotowia Ratunkowego mieściła się w budynku przy ul. Wyszyńskiego 4 w trzech pomieszczeniach na parterze. Dysponowała kilkoma zespołami wyjazdowymi złożonymi z lekarza, sanitariusza i kierowcy lub przewozowymi (sanitariusz i kierowca). Organizatorem i pierwszym kierownikiem Pogotowia Ratunkowego był dr med. Józef → Wójtowski. W latach 60. XX w. wybudowano nowe pomieszczenia na zapleczu istniejącego budynku przy ul. Wyszyńskiego. Była to zasługa ówczesnego kierownika Pogotowia Ratunkowego dra Jerzego Kucharskiego, który korzystał przy budowie stacji ze wsparcia rzeczowego (materiały budowlane) i osobowego (żołnierze) jednostki wojsk. w Gn. W 1973 Pogotowie Ratunkowe znalazło się w strukturach Zespołu Opieki Zdrowotnej w Gnieźnie. 1 XII 1998 zarejestrowano w Urzędzie Wojewódzkim w Poznaniu Samodzielny Publiczny Zespół Opieki Zdrowotnej, a Pogotowie Ratunkowe przemianowano na Oddział Pomocy Doraźnej tegoż zespołu, który mieści się nadal przy ul. Wyszyńskiego. W skład oddziału wchodzą następujące komórki: biuro wezwań i informacji (przyjmowanie i realizacja wezwań oraz informowanie o pacjentach, którym udzielono pomocy), ambulatorium całodobowe, zespoły wyjazdowe z lekarzami i przewozowe. Wraz z postępem medycyny zmienił się zakres i jakość świadczonych usług. Najwyższy poziom usług zapewniają zespoły reanimacyjne wyposażone w sprzęt do ratowania życia. W skład zespołu wchodzą: lekarz anestezjolog, pielęgniarka, sanitariusz i kierowca. Karetki są zradiofonizowane, mają połączenia telefoniczne z policją, strażą pożarną, izbami przyjęć szpitali i innymi funkcyjnymi jednostkami. W 2005 ze struktur Oddziału Pomocy Doraźnej wydzielono Transport Sanitarny, Ambulatoryjną Opiekę Lekarską Nocną i Świąteczną, Wyjazdową Opiekę Nocną i Świąteczną. Oddział Pomocy Doraźnej współpracuje ściśle ze Szpitalnym Oddziałem Ratunkowym mieszczącym się przy ul. 3 Maja, a także z pozostałymi oddziałami szpitala. Docelowo dąży się do zorganizowania zespołów ratunkowych zlokalizowanych w obrębie szpitala i zintegrowanych z jednostkami policji, straży pożarnej oraz z oddziałami intensywnej opieki medycznej.

POKRYWKA-BRZEZIŃSKI JÓZEF (ur. 18 III 1877 w Poznaniu, zm. 16 V 1951 w Gn.), aktor i reżyser teatralny. Debiutował w wieku 19 lat na scenie we Lwowie. W latach 1897-1903 był aktorem Teatru Polskiego w Poznaniu, z którym w 1904 odbył tournée po Rosji. Później występował w teatrze w Lublinie i w warsz. teatrach letnich. W latach 1904-14 prowadził własny teatr objazdowy, występował w Poznańskiem, na Pomorzu i Śląsku. Od 1915 przebywał w Krakowie, gdzie założył Teatr Powszechno-Popularny i teatr objazdowy. W latach 1918-39 występował w różnych pol. teatrach. Podczas wojny 4 lata spędził w obozach koncentracyjnych w Oświęcimiu i Buchenwaldzie. W latach 1947-51 pracował w Teatrze im A. Fredry. Reżyserował m.in. *Damy i huzary* A. Fredry.

POLEROWICZ FRANCISZEK (ur. 29 I 1911 w Żydowie, zm. 22 XII 1992 w Gn.), muzyk, żołnierz. Po ukończeniu szkoły powszechnej w 1925 został muzykiem orkiestry wojskowej 69. Pułku Piechoty w Gn. Grał w niej na saksofonie tenorowym i skrzypcach. Walczył w kampanii wrześniowej. Podczas okupacji został wywieziony do pracy przymusowej w ZSRR i Niemczech. W 1945 powrócił do kraju. Był muzykiem gnieźn. orkiestry kolejowej.

POLESSA LESZEK (ur. 31 VII 1935 w Łuniniecu na Ukrainie, zm. 10 X 1997 w Grudziądzu), aktor teatralny. Debiutował w Teatrze im. A. Fredry, grał w nim w latach 1966-72. Wystąpił m.in. w roli Mackie Majchra w *Operze za trzy grosze* B. Brechta w reż. K. Rościszewskiego. Potem grał w Teatrze Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu (1972-76) i w latach 1976-77 ponownie w Teatrze im. A. Fredry. Później był aktorem Teatru Muzycznego w Poznaniu (1977-79), Teatru Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu (1979-86), Lubuskiego Teatru w Zielonej Górze (1986-90), Teatru Polskiego w Bydgoszczy (1990-95).

POLITOWICZ NORBERT (ur. 26 IV 1909 w Poznaniu, zm. 4 II 1975 w Gn.), uprawniony technik dentystyczny. Po ukończeniu szkoły średniej i uzyskaniu zawodu technika dentystycznego pracował w latach międzywojennych w gabinecie lekarza dentysty W. Kluczyńskiego w Gn. Był jednym z pierwszych pracowników uruchomionej po II wojnie światowej Miejskiej Przychodni Obwodowej przy ul. Roosevelta, gdzie pracował do śmierci. Pracował również w Ośrodku Zdrowia w Łubowie i w jednostce wojsk. oraz prowadził

prywatny gabinet dentystyczny przy ul. Warszawskiej 5. Pochowany na cmentarzu przy ul. Witkowskiej.

POLSKA PARTIA SOCJALISTYCZNA W GNIEŹNIE, jedna z większych i bardziej znaczących partii polit. w Polsce. W Gn. rozpoczęła swoją działalność na początku XX w., kiedy miejscowi działacze socjalistyczni zwołali pierwszy wiec. W ówczesnym czasie było ok. 46 członków partii. Działalność utrudniał brak siedziby. Większego znaczenia partia nabrała w końcu 1919 na skutek uformowania się ruchu zawodowego. Wówczas pojawił się też organ prasowy partii „Tygodnik Ludowy". Pismo to wychodziło w latach 1919-21. Siedziba redakcji mieściła się w domu tokarza S. Wierbińskiego przy ul. Krzywe Koło 50. Wierbiński został wybrany na przedstawiciela byłej dzielnicy pruskiej do Rady Naczelnej PPS wraz z piłsudczykiem S. Żakiem. W 1920 liczba członków wzrosła do ok. 150. W 1921 w wyniku konfliktu między Wierbińskim i Żakiem zarząd PPS w Gn. złożył oświadczenie o odseparowaniu się od Żaka i jego komunistycznej działalności. Wielu członków PPS z Żakiem na czele przeszło do Polskiego Klasowego Związku Zawodowego. Z chwilą śmierci Wierbińskiego w 1922 działalność partii zamarła. PPS odtworzono 18 IX 1923. Liczyła wówczas 60 członków. W skład zarządu weszli: Dębiński – przewodniczący, Wojtkowiak – sekretarz, Chudy – skarbnik. 2 lata później na czele partii stanął Guziałek. 18 X 1925 odbyły się wybory do Rady Miasta. Zwyciężył Komitet Obywatelski, który mógł obsadzić 17 miejsc. PPS wprowadziła po raz pierwszy swoich przedstawicieli – 10 radnych. Radni PPS w deklaracji przedstawili m.in. reformę podatków z korzyścią dla robotników, budowę tanich mieszkań, plany robót publ. i upowszechnienia oświaty. W 1926 odbyła się uroczystość przyjęcia sztandaru przez miejscowe koło PPS. Uczestniczyła w niej senator D. Kłuszyńska. Udział w wiecu wzięło 300 osób. W tym samym roku rozpoczęła swoją działalność PPS-Lewica licząca 200 członków. Rozwijała się kosztem PPS oraz klasowych związków zawodowych. Zamach stanu z 12 V 1926 udał się dzięki PPS-owskim kolejarzom, którzy uniemożliwili przybycie z pomocą dla rządu stacjonujących w Wielkopolsce oddziałów Wojska Polskiego. Na wieść o tym wydarzeniu ugrupowania lewicowe z PPS na czele zorganizowały 14 V pochód z hasłami popierającymi przewrót. Udział wzięło ponad 1000 osób. Policja rozbiła demonstrację, aresztowano 14 uczestników. 24 V 1926 PPS zorganizowała zebranie, na którym Guziałek przedstawił przebieg wydarzeń w Warszawie i zaprotestował przeciw wprowadzeniu stanu wyjątkowego i brutalnemu zachowaniu policji. W następnych dniach prowadzono agitację na rzecz zamachu i jego przywódcy J. Piłsudskiego. W czasie dyskusji nad nowelizacją konstytucji 1921 partia zaczęła opowiadać się przeciwko niektórym pomysłom rządu, podkreślając swoją ideową odrębność od obozu sanacji. Powstało zamieszanie w Radzie Miasta. Usunięto z niej radnych PPS, a przewodniczący organizacji został aresztowany. Sytuacja poprawiła się na początku 1927. Zorganizowano pochód z okazji 1 Maja, w którym wzięło udział ok. 270 osób. Wybory do sejmu w 1928 z powodu zmiany numeru listy wyborczej PPS z 2 na 37 wprowadziły zamieszanie, którego konsekwencją było niezdobycie przez partię ani jednego głosu. Wyniki wyborów zostały przez partię zaskarżone i decyzją sądu z 1929 unieważnione. O silnej pozycji PPS świadczy duża liczba otrzymanych głosów, z niewielką tylko przewagą na korzyść endecji. Mimo to PPS utraciła swoją pozycję w Radzie Miejskiej. Na przełomie lat 20. i 30. XX w. gnieźn. PPS kierowali A. Antoszak, S. Grotowski, J. Rożek, Wilczek. 1 V 1929 doszło do starcia pomiędzy PPS a PPS-Lewica. PPS była partią legalną, liczącą ok. 40 członków. Koło PPS-Lewicy liczące ok. 50 osób zostało rozwiązane w Gn. na początku 1931. Komuniści pozbawieni zostali możliwości legalnego działania. Na wiecu w Żydowie pod Gn. jeden ze zwolenników PPS przedstawił skład obecnego rządu i stwierdził, iż nie jest on wybrany z woli narodu. Wybory uzupełniające do sejmu przeprowadzono w poł. 1930. PPS wszedł na listę Centrolewu. Otrzymał jednak małą liczbę głosów. Wpływy PPS zaczęły maleć. W następnych wyborach w 1933 partia nie wystawiła własnej listy wyborczej i agitowała za Narodowym Blokiem Gospodarczym. PPS zniknęła z Rady Miasta. W latach 1935-36 zacieśniła się współpraca między komunistami i socjalistami. Partie przyjęły jednolity front działania w sprawie bezrobocia i poprawy bytu robotników. PPS uzyskała wpływy w różnych stowarzyszeniach i związkach, np. w Związku Zawodowym Pracowników Kolejowych RP, Związku Zawodowym Drukarzy i Pokrewnych Zawodów, Związku Zawodowym Pracowników Samorządowych i Instytucji Użyteczności Publicznych, Związku Zawodowym Pracowników Rolnych RP. Na 32 członków zasiadających w Radzie Miejskiej 2 należało do PPS. Prezesem partii w 1936 był adwokat K. Langer, jego zastępcą S. Kołodziejczak. W skład zarządu wchodzili: J. Włodarczyk – sekretarz, P. Tomaszewski – skarbnik. Komisję rewizyjną stanowili M. Piekarski, J. Klejs i J. Żak. Spośród 60 członków 35 było aktywnych. Partia wznowiła swoją działalność po 1945 i działała w coraz trudniejszych warunkach do 1948.

POLSKA WIEŚ, wieś w gminie i parafii Kłecko, ob. 203 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 450,27 ha. W średniowieczu należała do nielicznych wsi lokowanych na prawie polskim, w przeciwieństwie do powszechnej lokacji na prawie niemieckim. Wieś wzmiankowana w dokumencie z 1448, w którym występuje pochodzący stąd Symon de Polska Wyess. Od XVI do końca XVIII w. należała do niegrodowego starostwa kłeckiego, które miało tu swoje grunty. Wieś wielokrotnie zmieniała właścicieli, należała m.in. ok. 1570 do Czarnkowskich, w 1771 do podkomorzego inowrocławskiego Antoniego Mirosławskiego, a w 2. poł. XIX w. do Stanisława Fischbacha. W latach 80. XIX w. wieś razem z folwarkiem liczyła 20 domów i 219 mieszkańców (47 ewangelików, 172 katolików); folwark miał 130 ha

gruntów i cegielnię. Na początku XIX w. utworzono tu z gruntów należących wcześniej do zlikwidowanego starostwa kłeckiego tzw. Domenę Królewską, nazwaną Pauldorf, która w latach 80. XIX w. liczyła 8 domów i 135 mieszkańców (32 ewangelików, 103 katolików), obejmowała 462 ha gruntu; zajmowano się tu gł. hodowlą bydła i tuczem świń. Ob. znajduje się tu XIX--wieczny wiatrak typu paltrak. Piaszczyste wzniesienie niedaleko Polskiej Wsi, zwane Łysą Górą, jest miejscem, gdzie wg lokalnej legendy „czarownice z diabłami tańcowały".
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

POLSKI BIAŁY KRZYŻ W GNIEŹNIE, organizacja społeczna zał. 14 X 1931, działająca także na terenie Gn. Pierwszoplanowym celem organizacji była likwidacja analfabetyzmu wśród żołnierzy. Organizowano kursy oświatowe, na których wykładowcami byli nauczyciele z miejscowych szkół powszechnych oraz bezrobotni nauczyciele. Towarzystwo zajmowało się organizacją zabaw, festynów, poranków muzycznych. Dochód z imprez przeznaczany był w całości na rzecz szerzenia oświaty wśród żołnierzy. Prezesem miejscowego koła został Suska, do komisji rewizyjnej wybrano Nowakowskiego i Pilarskiego.

POLSKI CZERWONY KRZYŻ W GNIEŹNIE. Początki działania Czerwonego Krzyża na terenie Gn. datują się od listopada 1918, kiedy społeczeństwo Wielkopolski przygotowywało się do rozprawienia się z zaborcą. Już 30 XI 1918 członkowie różnych organizacji charytatywnych działających jeszcze w okresie niewoli, jak i nowo powstałego Czerwonego Krzyża postanowili utworzyć w Gn. Stację Sanitarną.
Na wieść o wybuchu powstania wielkopolskiego i krwawych walkach, w wyniku których wielu rannych i chorych potrzebowało pomocy, przeszkoleni działacze Czerwonego Krzyża w Gn., należący do Drużyny Sanitarnej utworzonej przez dra L. → Kruszkę, pośpieszyli z pomocą. 29 XII 1918 płk dr J. → Musieł, który wcześniej był lekarzem sztabowym w Armii Pruskiej, usunął ze szpitala wojsk. w Gn. przy ulicy św. Jana niem. lekarzy i zastąpił ich pol. personelem medycznym (lekarze, pielęgniarki i sanitariusze), a sam przejął zarządzanie szpitalem. Na terenie Gn. czynne były 3 szpitale i 2 oddziały szpitalne, które szybko zapełniły się rannymi z powstania wielkopolskiego. 2 I 1919 w Hotelu Centralnym przy ul. Bolesława Chrobrego odbyło się pierwsze zebranie w celu zwerbowania kandydatów do pracy i utworzono nieoficjalny Komitet Tymczasowy Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża (PTCK), który oficjalnie rozpoczął działanie 2 I 1920. Przewodniczącym komitetu został płk dr J. Musieł. W początkowym okresie, wraz z opieką med., na drugim peronie dworca kolejowego zorganizowano punkt sanitarno-odżywczy, za który odpowiedzialna była P. Gdeczykowa, a pomagali jej: F. → Wierzchaczewski, dr J. → Szafarkiewicz, dr Z. → Musiełowa, Frankowska i Z. Kluczyńska. Dla osieroconych dzieci powstało przytulisko przy ul. Słomianka i ochronki na Piekarach, w parafiach św. Wawrzyńca i św. Wojciecha. Na pierwszego prawnego opiekuna sierot wybrano ks. mjra M. → Zabłockiego.
Praca organizacyjna uzależniona była od liczby chętnych oraz pozyskanych środków rzeczowych i finansowych, przeznaczonych na pomoc biednym i bezrobotnym. W 1920 działało 13 sekcji utworzonych przez członków PTCK. Miejscowy oddział PTCK zrzeszał 1220, a w 1924 – 2066 członków. Najaktywniejszymi były: sekcja kuchni dworcowej (podawała posiłki przejeżdżającym żołnierzom), sekcja uchodźców kresowych (pomagała w uzyskaniu mieszkania, pośredniczyła w wyszukiwaniu pracy, przygotowywała i podawała posiłki, umieszczała sieroty po uchodźcach w ochronce na Piekarach), sekcja darów i składnica (zbierały dary, rozdzielały je między żołnierzy oraz urządzały święcone i gwiazdkę), sekcja uroczystościowa (urządzała przedstawienia, rauty i kwesty na cele Czerwonego Krzyża), sekcja dla inwalidów, wdów i sierot (opiekowała się nimi, otworzyła biuro porad i pomocy; pracą sekcji kierował ks. S. Bielawski, B. → Kasprowicz, J. Grabska, H. Jaczyńska), sekcja propagandy (urządzała dni werbowania nowych członków do pracy), sekcja szwalni (szyła bieliznę dla wojska), sekcja sanitariuszek (organizowała 3-miesięczne kursy dla sióstr i pań Czerwonego Krzyża, na których wykładali płk dr J. Musieł, dr Z. Musiełowa, dr W. Szatkowski, dr H. Krysiński, dr J. Szafarkiewiczowa i F. Wierzchaczewski), sekcja jeńców (załatwiała sprawy związane z wymianą i przyjazdem jeńców z Francji, Anglii i Niemiec oraz prowadziła korespondencję z władzami), sekcja informacyjna (pośredniczyła między rodzinami rannych, chorych i zaginionych), sekcja zubożałej inteligencji, sekcja biblioteczna (zajmowała się zbiórką książek i czasopism dla żołnierzy przebywających w szpitalu), sekcja sanitarna (opiekowała się chorymi w szpitalu).
W 1921 kilka z tych sekcji zlikwidowano, ale jednocześnie powstawały nowe i na bieżąco realizowały wyznaczone zadania. W 1923 zajmowały się 50 ociemniałymi jadącymi na zjazd do Ostrowa oraz organizowały Dzień Kwiatka, podczas którego zbierano środki na zakupienie domu dla

Drużyna Sanitarna Czerwonego Krzyża w Gnieźnie (1919)

Drużyna Sanitarno-Medyczna PCK w Gnieźnie (1930)

ociemniałych w Bydgoszczy i wozu sanitarnego.

W 1922 przeprowadzono oficjalne wybory i na przewodniczącego Oddziału Miejscowego PTCK wybrano dr J. Szafarkiewiczową, na zastępcę dr Z. Musiełową, na skarbnika Z. Kluczyńską oraz sekretarzy: A. Karpińskiego, B. Kasprowicza i 24-osobowy zarząd, którego członkami byli ks. M. Zabłocki i ks. S. Bielawski. Działacze PTCK służyli wiernie i ofiarnie, obejmowali stanowiska wszędzie tam, gdzie istniało zagrożenie dla zdrowia i życia ludzkiego. Działalność oparta była na założeniach zawartych w statucie PTCK, zatwierdzonym 15 IV 1919 przez pol. MSW. W latach 1925-27 Szpital Miejski przy ul. 3 Maja za zgodą władz Okręgu Wielkopolskiego PTCK w Poznaniu nosił imię Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK) i został przekazany pod zarząd CK w Gn. W 1927 prezydent I. Mościcki zmienił nazwę PTCK na PCK. W 1930 z myślą o biednych dzieciach zorganizowano pierwsze kolonie letnie na terenie ogródków działkowych przy ul. Laubitza. W 1933 siedziba Oddziału PCK została przeniesiona z zakładu fotograficznego Pelagii Gdeczykowej do oficyny wydawniczej J.B. Langego przy ul. Farnej 7. W latach 1934-37 odbywały się intensywne szkolenia służb sanitarnych, przeciwgazowych, przeciwlotniczych i kursy udzielania pomocy w razie wypadku. Przeszkolono ok. 3000 osób.

Okres II wojny światowej i okupacji hitlerowskiej (1939-45) był tragicznym czasem dla PCK. Działacze PCK pomagali rannym żołnierzom i ludności cywilnej. W 1941 oficjalna działalność została zabroniona. Wielu działaczy wywieziono do obozów i na roboty do Niemiec, a inni opuścili miasto. W tym trudnym okresie szczególnie zasłużyła się dr I. Kiedrowska, farmaceutka pracująca w aptece „Pod Lwem" przy ul. Dąbrówki. Potajemnie dostarczała leki chorym Polakom przez mgra F. Wierzchaczewskiego, lekarzy i członków PCK. Wojna zabrała wielu ludzi związanych z PCK; zginęli w obozach zagłady, więzieniach czy na froncie.

Zakończenie II wojny światowej otwiera trzeci etap działalności PCK, w którym dominuje niesienie pomocy powracającym z obozów pracy przymusowej w Niemczech. W 1945 powołano pełnomocnika PCK – M. Dyament i rozpoczęto organizację biura w Hotelu Europejskim. Utworzona wtedy Lotna Brygada Pań odwiedzała szpitale, punkty opatrunkowe, dworcowe i współpracowała ze służbą zdrowia. Pracą brygady kierowały J. Grabska i Z. Strancówna. Sekcja informacyjna przekształciła się w Biuro Informacji PCK, które zbierało i przekazywało informacje o zaginionych, prowadziło ewidencję strat oraz przyjmowało w depozyt pamiątki po poległych i zmarłych. Za pośrednictwem władz w Poznaniu i Warszawie poszukiwano rodzin i dzieci polskich rozproszonych po wielu krajach. Wyszkolone ekipy czerwonokrzyskie prowadziły kursy dla pielęgniarek, wyszukiwały chorych i potrzebujących oraz szerzyły oświatę sanitarną.

Czwarty etap pracy PCK obejmuje lata od 1946 do chwili obecnej. Jest to okres działalności w pokoju, związany z organizowaniem pomocy społ., opiekuńczej, edukacją młodzieży i propagowaniem honorowego krwiodawstwa. W 1947 odbył się Krajowy Zjazd Pełnomocników PCK w Warszawie, na którym uchwalono *Deklarację ideowo-programową PCK*. W zjeździe uczestniczyła M. Dyament. W 1950 odbył się I Zjazd Wojewódzki PCK w Poznaniu, na którym delegatami z Gn. byli: H. Małecka, S. Urbański i K. Aleksy. W 1951 odbył się I Krajowy Zjazd PCK w Warszawie, w którym uczestniczyło 3 delegatów z Gn., będących wcześniej delegatami zjazdu wojewódzkiego. Szkolenie młodzieży i edukacja miały na celu przygotowanie do działania na wypadek klęsk żywiołowych, takich jak powódź w 1997 i 2001. Działania PCK prowadzone są na podstawie zatwierdzonego przez Krajową Radę Reprezentantów PCK *Programu pomocy PCK dla poszkodowanych w wyniku klęsk i katastrof na lata 2004-2010*. Swoją pomocą obejmuje ofiary klęsk i katastrof za granicą. W 1997 Zarząd Rejonowy reaktywował organizowanie bali karnawałowych, z których cały dochód przeznaczony jest na cele statutowe. W pracy z młodzieżą i społeczeństwem położony jest szczególny nacisk na kształtowanie świadomości prozdrowotnej, dotyczącej zagrożeń i zapobiegania patologii. Każdego roku prowadzone były „Eskulapiady", a obecnie „Olimpiady Zdrowego Stylu Życia" i „Eliminacje Udzielania Pierwszej Pomocy" na szczeblu rejonowym i okręgowym dla młodzieży gimnazjalnej i szkół ponadgimnazjalnych. Za działalność na przestrzeni lat 1919-2004 PCK w Gn. został wyróżniony: w 1969 medalem „XII Wieków Gniezna", a w 2000 odznaką „Za Zasługi dla Miasta Gniezna".

Pierwszy sztandar dla Oddziału PTCK został ufundowany przez społeczeństwo miasta i powiatu z okazji 10-lecia działania. Uroczystość wręczenia odbyła się 18 V 1929 w sali widowiskowej Hotelu Europejskiego. Sztandar wręczył starosta gnieźn. na ręce płka dra J. Musieła, asystowali przy tym B. Kasprowicz i dr J. Szafarkiewiczowa, a poświęcił go ks. mjr M. Zabłocki; matkami chrzestnymi były: Z. Klunder, P. Gdeczykowa i W. Gardowa. Drugi sztandar został ufundowany przez społeczeństwo miasta i powiatu gnieźn. oraz Miejski Komitet

Frontu Jedności Narodu (FJN) z okazji 50-lecia PCK i wręczony 24 V 1969. Przewodniczący FJN – dr M. Jaska wręczył go prezesowi PCK – dr J. Paszczakowi, a towarzyszyli mu mjr A. Springer i C. Ochotny. Trzeci sztandar ufundowali M. Wichniewicz oraz A. i L. Michalakowie z Czerniejewa z okazji 85-lecia PCK; został wręczony 14 V 2004 prezesowi drowi J. Paszczakowi i wiceprezesowi Wielkopolskiego Zarządu Okręgowego PCK w Poznaniu – R. Klupieciowi. Rodzicami chrzestnymi byli: T. Tomaszewski – poseł ziemi gnieźn., J. Kowalski – starosta gnieźn., J. Dziel – prezydent m. Gn., K. Chlasta – dyrektor Spółdzielni „Dozór", S. Gąsior – firma „Gabis", T. Kimura – dyrektor Philips Matsushita Batery Poland SA, D. Kozłowski – PPHU w Gn., Z. Kujawa – prezes Spółdzielni Mieszkaniowej, A. Łozowski – wójt gminy Łubowo, H. Ostrzycka – członek ZRPCK Gn., E. Nawrocka-Wydro – prezes firmy „Trepko", T. Kaszyński – prezes, K. Zalita – członek ZR PCK Gn. Sztandar poświęcił ks. kanonik J. Kasprowicz, proboszcz parafii pw. św. Trójcy.

Młodzież zrzeszona jest od 1921 w kołach młodzieży PCK. Pierwszymi opiekunami kół w latach 1921-29 byli: A. Migdałkówna, ks. S. Napierała i dr Z. Musiełowa; w latach 1929-41 ks. S. Napierała i kierownik Szkoły Powszechnej nr 1 w Gn. F. Wrzeszczyński. W 1933 w Gn. odbył się Zjazd Opiekunów Kół Młodzieży PCK Okręgu Poznańskiego. W 1939 działało 18 kół młodzieży PCK, które zrzeszały 1280 członków, w tym 580 dziewcząt i 700 chłopców. Po odzyskaniu niepodległości rozwijano działalność oświatowo-zdrowotną i uczono udzielania pierwszej pomocy przedlekarskiej. Młodzież zrzeszona w kołach uczestniczyła w zbiórkach ulicznych i imprezach charytatywnych. Duży nacisk położony został na kształtowanie aktywnej postawy obywatelskiej i wyrabianie patriotyzmu, miłości do ojczyzny oraz szacunku do człowieka. Z chwilą zmiany nazwy na szkolne koła PCK działaniami kierowała Rada Młodzieżowa. Przy zarządzie działały Komisja Oświaty Zdrowotnej, Komisja Opieki Społecznej, Komisja Przysposobienia Sanitarnego. W Komisji Przysposobienia Sanitarnego aktywnie działali: C. Ochotny, kpt. T. Spychaj, S. Wołczko, Z. Starybrat, mjr R. Starczewski, mgr L. Barczyńska. Funkcję przewodniczącego Komisji Młodzieżowej PCK powierzono Z. Kręgielskiej, a członkiniami były: A. Knitter, L. Barczyńska, J. Barełkowska i G. Witenbeck. Od 1978 funkcję przewodniczącego przejęła H. Ostrzycka. W 1982 Komisja Młodzieżowa PCK przekształciła się w Radę Młodzieżową PCK i rozszerzyła zakres działania, włączając do współpracy członków grupy Społecznych Instruktorów Młodzieżowych (SIM). W 1994 odbyło się szkolenie nauczycieli opiekunów SK PCK i Klubów Wiewiórka zorganizowane przez H. Sajewską. Kluby Wiewiórka działają od 1965 i skupiają dzieci szkół podstawowych z klas I-III oraz w wieku przedszkolnym. Celem działalności jest kształtowanie właściwych nawyków zdrowotnych i higienicznych. PCK należy do Stowarzyszenia Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężyca, współpracuje z tą najstarszą i największą organizacją humanitarną na świecie. W ramach współpracy upowszechnia międzynarodowe prawo humanitarne (MPH). Działalność edukacyjna oparta jest na przekazywaniu informacji o MPH i rozpoczyna się od młodzieży przez międzynar. obozy, szkolenia i prelekcje. Rada Młodzieżowa w 2004 prowadziła działalność w 34 szkolnych kołach PCK, które skupiały 310 członków i 3060 wolontariuszy.

Honorowe krwiodawstwo to jedna z najpiękniejszych kart historii PCK. Idea ta zrodziła się z potrzeby niesienia pomocy drugiemu człowiekowi. W 1935 w Łodzi powstał pierwszy Ośrodek Przetaczania i Konserwacji Krwi PCK. W okresie wojny i powstania warszawskiego wiele osób przeżyło dzięki krwi od anonimowych dawców. Od 1958 PCK prowadziło planową działalność organizacyjną honorowego krwiodawstwa. W 1960 powstały pierwsze Kluby Honorowych Dawców Krwi (HDK). Na terenie Gn. pierwszy Klub HDK PCK powstał w 1968 przy węźle PKP; liczył 25 członków, a jego przewodniczącym był dr W. Błaszyński, który współpracował z drem A. Jezierskim – kierownikiem Kolejowej Służby Krwi. W latach 1968-88 nastąpił dynamiczny rozwój klubów HDK PCK, zwanych Bankami Krwi, które współpracowały z powiatowymi komisjami poborowymi. W tych latach na terenie Gn. działało 46 klubów. W 1968 przy Zarządzie Powiatowym PCK powołano Komisję Krwiodawstwa, której przewodniczył dr B. → Orlicki, a następnie dr W. Bałszyński. W 1974 powstała Rejonowa Rada HDK PCK, której przewodniczącym był dr R. Rakowski. Od 8 VI 2005 przewodnicz. Rady HDK jest lek. med. J. Dziel. W 1988 z uwagi na restrukturyzację zakładów zmniejszyła się liczba klubów i honorowych dawców krwi. Na terenie Gn. w 2004 działało 8 klubów HDK PCK: Klub HDK PCK CARGO przy węźle PKP w Gn., Klub HDK PCK przy Urzędzie Miejsko-Gminnym w Witkowie, Klub HDK PCK przy cukrowni w Gn., Klub HDK PCK w Kłecku, Klub HDK PCK Medycznego Studium Zawodowego w Gn., Klub HDK PCK Zarządu Rejonowego PCK w Gn., Klub HDK PCK Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gn., Klub HDK PCK przy firmie Izopol „Kropelka" w Trzemesznie. W 2004 kluby HDK PCK zrzeszały 220 krwiodawców i 184 wolontariuszy.

Od 22 do 26 XI obchodzone są Dni Honorowego Krwiodawstwa, a od 2004 Międzynarodowa Federacja Organizacji Dawców Krwi (FIODS) ustanowiła 14 VI Światowym Dniem Honorowego Krwiodawstwa. Od 1983 honorowi krwiodawcy i działacze PCK za wybitne zasługi wyróżniani są Kryształowym Sercem. Pierwsze wyróżnienie wręczono w 1988 drowi J. Paszczakowi i drowi R. Rakowskiemu. Po oddaniu 25 litrów krwi 18 honorowych krwiodawców wyróżniano odznaczeniem państw. „Zasłużony dla Zdrowia Narodu". Zasłużonym krwiodawcom wręczane są Złote, Srebrne i Brązowe Krzyże Zasługi oraz Krzyże Kawalerskie Orderu Odrodzenia Polski. Wszystkich honorowych dawców krwi po oddaniu 6, 12 i 18 l krwi wyróżnia się odznaczeniem „Zasłużony Honorowy Dawca Krwi".

Od 1969 do 1992 PCK prowadził Punkt Opieki nad Chorym w Domu. Opieką objął rodziny i osoby znaj-

dujące się w trudnej sytuacji materialnej. Świadczył pomoc osobom chorym, wspomagał paczkami żywnościowymi, udzielał zapomóg i dożywiał dzieci w szkołach. W pierwszych latach Punktem Opieki nad Chorym w Domu kierowała M. Domagalska i kierownik biura T. Weisskopf. W 1963 zatrudniano 15 sióstr PCK, a już w 1971 pracowało 46 osób przeszkolonych i przygotowanych do pracy opiekuńczej. Potrzeby były bardzo duże i do współpracy przystąpiła „Pomoc sąsiedzka". Współpraca z Domem Pomocy Społecznej w Gn. dała możliwość prowadzenia specjalistycznych kursów dla sióstr PCK. Od 1979 do 1992 kierownikiem punktu była I. Woźniak. 31 XII 1962 został on zlikwidowany, a siostry PCK i pracownice zatrudnił Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej (MOPS) w Gn.

Działacze PCK w Gn.: R. → Antczak, L. Barczyńska, H. → Bujarska, J. → Domański, J. → Gallus, L. → Kruszka, J. → Musieł, Z. → Musiełowa, R. → Starczewski, W. → Szafarkiewicz, J. → Szafarkiewiczowa, B. → Szymborski, F. → Wierzchaczewski, F. → Wrzeszczyński, M. Chudy-Chudziński, R. → Krysiński, J. Kostenska, K. Trojanowski, C. Ochotny, C. Michałowicz, A. Springer, Z. Starybrat, Z. Oleksy, K. Aleksy, E. Szulc, A. Wieszczeciński, T. Stefańska, J. Jóźwiak, A. Szuba, M. Rubel, L. Kroenke, A. Abel, E. → Apanas.

Prezesami PCK w Gn. byli: dr J. Musieł – przewodniczący Komitetu i Oddziału PTCK (1919-22), dr J. Szafarkiewicz (1922-26), dr Z. Musiełowa (1926-29), prok. Horda (1929-32), dr Z. Musiełowa (1933-36), F. Wierzchaczewski (1937-38), dr J. Wójtowski (1938-39), dr Z. Musiełowa (1939-IX 1941), działalność zawieszona (1941-45), M. Dyament – pełnomocnik Oddziału PCK (VI-VIII 1945), M. Mańkowska – pełnomocnik Okręgu Wielkopolskiego na Oddział PCK w Gn. (IX 1945-46), dr S. Skibski – pełnomocnik (1946-47), W. Gryglewicz – pełnomocnik (1947-48), dr J. Wójtowski – prezes ZP PCK (1949-51), dr J. Gallus – prezes (1951-52), dr J. Wójtowski – prezes (1952-58), dr B. Szymborski – prezes (1958-62), dr L. Szafraniec – p.o. prezesa (XII 1962-29 III 1963), dr J. Paszczak – prezes Zarządu Powiatowego, Miejskiego, Lokalnego i Rejonowego PCK (30 III 1963-2 IX 2004), H. Sajewska – p.o. prezesa (3 IX 2004–8 VI 2005), dr W. Pilarczyk (od 9 VI 2005).

Kierownikami biura PCK w Gn. byli: M. Dyament (1945), M. Mańkowka (1945-48), M. Chudziński (1949-53), K. Kaszubkiewicz (1954-59), Z. Starybrat (1960-61), K. Maciejewska (1961-63), W. Karpiński (1963-65), T. Weisskopf (1965-69), C. Michałowicz (1969-73), K. Trojanowski (1973-74), A. Kujawa (1974-77), T. Knast (1978-86), K. Król (1986-25 II 2004).

Nazwy placówki PCK: Tymczasowy Komitet Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża w Gn. (1919-20), Oddział Miejscowy Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża w Gn. (1920-26), Oddział Miejski PCK w Gn. (1927-30), Oddział PCK w Gn. (1930-41), Oddział Powiatowy PCK w Gn. (1945-75), Zarząd Miejski PCK w Gn. (1975-77), Placówka Terenowa PCK w Gn. (1977-84), Zarząd Rejonowy PCK w Gn. (1984-93), Zarząd Lokalny PCK w Gn. (1993-97), Zarząd Rejonowy PCK w Gn. (od 1997 do chwili obecnej).

Siedziby Zarządu PCK: Szpital Miejski w Gn., ul. 3 Maja 11 (1919), Skład Artystyczno-Kościelny J. Przybyszewskiego, ul. Farna 9 (1921), zakład fotograficzny P. Gdeczykowej na skrzyżowaniu ul. Mieczysława i ul. Mickiewicza 6 (1925), księgarnia J.B. Langego, Rynek 8 (1931), Hotel Europejski, ul. Dąbrówki 27 (1935), Hotel Europejski, ul. Dąbrówki 27 (1945), budynek przy ul. Sienkiewicza 28, I piętro (1946), Hotel Dworcowy, ul. Lecha 15 (1958), barak przy Terenowej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej, ul. św. Wawrzyńca 27 (1960), budynek przy ul. Chrobrego 16/19 (1968), barak przy ul. Krótkiej 8, gdzie w pożarze spłonęły akta Zarządu Powiatowego PCK (1969), budynek przy ul. Chrobrego 40/41 (1977), budynek przy ul. Walki Młodych (ob. ul. Jana Pawła II), siedziba Starostwa Powiatowego (1980), budynek PSS przy ul. Chrobrego 2, I piętro (1983), zaplecze Starego Ratusza, ul. Chrobrego 40/41, wejście od ul. Rzeźnickiej 1 (od 1995 do chwili obecnej).

Oddziały Polskiego Czerwonego Krzyża w powiecie gnieźnieńskim od roku 1919, miejscowe oddziały PTCK powstawały z inicjatywy instytucji społ. i dobrej woli osób prywatnych. Intensywność pracy oddziału zależała od liczby członków i środków finansowych.

Oddział Miejscowy w Kłecku, wielu rannych powstańców biorących udział w powstaniu wielkopolskim potrzebowało pomocy i właśnie to było fundamentem zorganizowania oddziału Czerwonego Krzyża, który oficjalnie został zarejestrowany 22 VIII 1920 z inicjatywy działaczek gnieźn. PTCK: dr J. Szafarkiewiczowej, dr Z. Musiełowej, W. Gdeczykowej i L. Kasprowiczowej oraz oddziału Stowarzyszenia Charytatywnego św. Wincentego à Paulo przy parafii w Kłecku. Natychmiast chorych otoczono opieką i zorganizowano kwestę dla ociemniałych żołnierzy. W 1921 powstało Koło Młodzieży PCK. Oddział PTCK w latach 1920-24 liczył 698 członków. Pierwszą przewodniczącą oddziału była A. Domańska, córka kierownika szkoły A. Lubińskiego i żona miejscowego lekarza J. Domańskiego. Sekretarzem oddziału PTCK była nauczycielka J. Matyszakowa, a skarbnikiem A. Szulczykowa. W pracy społ. wydatnie pomagał ks. J. Wierzbicki. Przy oddziale utworzono Drużynę Sanitarno-Medyczną, do której włączono członków Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół": H. Bukowskiego, A. Śmierzchalskiego, M. Bukowską, J. Szulczykową, H. Zobel, J. Miedzianowskiego. Działalność PCK w 1940 została oficjalnie zawieszona, a dr J. Domański wraz z córką H. Domańską, studentką medycyny, w pierwszych dniach okupacji w szkole powszechnej przy ul. Gnieźnieńskiej 7 zorganizowali izbę chorych, w której opatrywano rannych i chorych. Z pomocą H. Domańskiej spieszyły harcerki: M. Kuśnierkiewicz-Gołębiowska, M. Kozłowska, M. Wierzbicka, które 8 IX 1939 przyniosły do miasteczka pierwszego poległego w obronie Kłecka – 17-letniego harcerza S. Śliwińskiego. W zorganizowanej izbie chorych opatrywano rannych, a w 1940 z rozkazu władz okupacyjnych chorych umieszczano w szpitalu w Gn. Po wyzwoleniu w 1945

H. Domańska, później żona dra W. Bujarskiego, reaktywowała Koło Młodzieży PCK i kierowała pracą drużyn harcerskich i sanitarnych PCK. Na polecenie Oddziału PCK w Gn. zorganizowano na terenie Kłecka szkolenia sanitarne z zakresu udzielania pierwszej pomocy oraz zajęcia oświatowo-zdrowotne. W 1947 zostało zorganizowane koło PCK dorosłych przy Ośrodku Zdrowia w Kłecku, które współpracowało z Przodownicami Zdrowia. Przewodniczącą koła była dr H. → Bujarska i z jej inicjatywy w 1967 zorganizowano Punkt Opieki nad Chorym w Domu, którym kierowała H. Pawlicka. W 1972 w Kłecku zorganizowano powiatowe obchody Tygodnia PCK i wyróżniono najbardziej zasłużonych za pracę społ.: H. Bujarską, M. Szymkowiak, A. Kraczka, W. Wieruszewską, M. Kozłowską-Rubel, F. Lechmana, L. Kroenke, W. Piskorz, M. Wierzbicką, M. Baumert, P. Szymul, E. Szulca i D. Przybysza. W latach 80. została utworzona Terenowa Drużyna Samoobrony, która brała udział w eliminacjach powiatowych i wojewódzkich, zajmując czołowe miejsca. W latach 1980-82 na terenie szkół bardzo prężnie działały SK PCK: w Kłecku, Świniarach, Dębnicy, Działyniu i w Michalczy. Uczniowie tych szkół brali udział w licznych konkursach i akcjach organizowanych przez PCK. W 1988 SK PCK w Świniarach otrzymało Sztandar PCK wykonany przez M. Malerowicz i S. Smykowską. Dyrektorowi szkoły H. Sajewskiej sztandar wręczył dr I. Kliks – prezes Zarządu Wojewódzkiego PCK w Poznaniu. Uczniowie SP w Świniarach uczestniczyli w ogólnopolskich konkursach: „Mówmy o zdrowiu", „Nasza szkoła czysta i zdrowa", „Młodość i trzeźwość", i na szczeblu wojew. zajmowali pierwsze miejsca. Utrzymywany był ścisły kontakt z seniorami PCK i kombatantami. Ob. w szkołach na terenie Kłecka i gminy działają SK PCK i Kluby „Wiewiórka", a młodzież uczestniczy w olimpiadzie „Zdrowy styl życia". W 1974 powstał klub HDK PCK, który skupiał 23 członków, a jego przewodniczącą była E. Januchowska. W 1998 zmarła dr H. Bujarska. Była odznaczona wieloma odznaczeniami państw., Odznaką Honorową PCK wszystkich stopni, nadano jej także godność Członka Honorowego PCK. Po jej śmierci obowiązki przejęła E. Sip.

Oddział Miejscowy w Trzemesznie, powstał w 1919 jako filia oddziału PTCK w Mogilnie z inicjatywy J. Przyjemskiej i M. Chojnackiej, a samodzielny stał się w 1920. W latach 1921-25 członkowie PTCK opiekowali się inwalidami wojennymi i dziećmi repatriantów, które umieszczano w prywatnych domach na wsi. Efektywnie pomagano w utrzymaniu zorganizowanej kuchni dożywczej w Mogilnie, ochronce w Gn. i ociemniałym w Bydgoszczy. W latach 1923-29 w trzemeszeńskim gimnazjum utworzono Koło Młodzieży PCK. Dzięki wydatnej pomocy działaczy PCK i rodziców młodzież zorganizowała na terenie szkoły „Pomoc koleżeńską", która później zmieniła nazwę na „Bratnią pomoc". Pomagano niezamożnym kolegom, a środki finansowe pozyskiwano z loterii fantowych, kursu tańca, przedstawień i wypożyczania podręczników. W latach 30. dla uczniów na terenie szkoły PCK zorganizował ciepły posiłek. W 1934 PCK utworzył Drużynę Sanitarną i z udziałem K. Dubskiej na szeroką skalę organizował kursy sanitarne i szkolenia z zakresu oświaty zdrowotnej dla młodzieży i dorosłych, a w 1938 szkolono dorosłych w zakresie ratownictwa ogólnego. Przewodniczącymi Oddziału Miejscowego PTCK byli: W. Siuda (1919-23), M. Lusiewiczowa (1924-26), J. Plucińska (1927-34), F. Kuleczka (1935-40), J. Wojciechowski (1945-60); aktywnymi działaczami byli: J. Wojciechowski, F. Błaszak, T. Dubska, K. Dubska, T. Trzcińska. W chwili założenia Oddział PTCK liczył 475, a w 1924 tylko 147 członków. W okresie okupacji działalność oddziału została zawieszona, a chorym udzielano pomocy potajemnie w godzinach nocnych. Tę trudną misję wykonywały siostry Teresa i Kazimiera Dubskie. K. Dubska została wywieziona na roboty do Niemiec. W 1945 Oddział PCK rozpoczął działalność przy pl. J. Kilińskiego w prywatnym domu rodziny państwa Zawodnych. W jednym pomieszczeniu urządzono izbę chorych na 3 łóżka dla rannych żołnierzy, opatrunki dostarczali mieszkańcy. Izbą chorych kierowali K. Dubska i J. Wesołowski. W tym czasie zorganizowano Pogotowie Ratunkowe udzielające doraźnej pomocy. Kierownikiem pogotowia była dr L. Halka. W 1946 otwarto nowy lokal PCK w budynku Zarządu Miejskiego w Trzemesznie przy ul. Szkolnej 2, który poświęcił ks. J. Sarniewicz. W 1948 biuro PCK przeniesiono do Ośrodka Zdrowia i tam zorganizowano kuchnię mleczną. W 1950 biuro PCK przeniesiono na ul. gen. Dąbrowskiego. Kobiety szkoliły się na kursach Młodszej Pielęgniarki w Gn., zorganizowanych przez M. Pilarowską. W 1963 otwarto Punkt Opieki nad Chorym w Domu PCK i objęto opieką samotne i chore osoby na terenie miasta i okolicznych wsi. Pozyskane środki finansowe z kwest ulicznych przeznaczano na pomoc dla biednych, dożywianie dzieci i odbudowę spalonej katedry. W szkołach aktywnie działały szkolne koła PCK, którym przewodniczyli Z. Jaśkiewicz i I. Chojecki. W 1975 Oddział PCK został administracyjnie podporządkowany Mogilnu i ponownie od 2001 Trzemeszno należy do powiatu gnieźn. Na terenie Trzemeszna działa Klub HDK PCK „Kropelka" przy zakładzie Izopol (od 1982), zrzesza ob. 30 członków, a przewodniczącym klubu jest L. Antas. W szkołach podstawowych, gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych działają SK PCK, a młodzież uczestniczy w olimpiadach „Zdrowy styl życia".

III Oddział PTCK w Witkowie, powstał w 1919 z inicjatywy S. Dutkiewiczowej i początkowo skupiał 36 członków, w 1925 liczba członków wzrosła do 311 osób. Członkowie Oddziału PTCK udzielali pomocy socjalnej chorym w Szpitalu Miejskim w Gn. i organizowali pomoc dla ludności Górnego Śląska i mieszkańców Witkowa. W 1921 na terenie szkół w Witkowie i w okolicznych wsiach zostały zorganizowane Koła Młodzieży PCK. Z udziałem dorosłych organizowano pokazy i szkolenia z zakresu ratownictwa. W okresie okupacji działalność PCK została zawieszona. W latach 1945-75 bardzo aktywnie rozwijała się oświata zdrowotna na wsi i w mieście, a pomocą służyły Przodownice Zdrowia oraz przewodniczący dr Stanisław Lewiński. W 1965 zorganizowano Punkt Opieki nad Chorym w Domu. Od

1975 Oddział PCK w Witkowie został administracyjnie podporządkowany woj. konińskiemu. W latach 1980-98 w szkołach i przedszkolach działały SK PCK i Kluby „Wiewiórka". Bardzo prężnie działało SK PCK w Technikum Rachunkowości Rolnej, którego opiekunem była B. Piasecka, a działalność oświatowo-zdrowotną wśród młodzieży wspierał dyr. T. Gościniak. Młodzież prowadziła Posterunek Medyczno-Sanitarny i uczestniczyła w eliminacjach Drużyn Medyczno-Sanitarnych w Słupcy i Koninie. Członkowie koła PCK dorosłych Urzędu Miejsko-Gminnego w Witkowie uczestniczyli w kwestach ulicznych i akcjach pomocowych dla Domu Dziecka w Mielżynie i Domu Małego Dziecka w Gn. Aktywnymi członkami koła PCK byli S. Antoszczyszyn i J. Banaś. W SP nr 1, 2, 3 uczniowie wraz z opiekunami SK PCK włączali się do wszystkich konkursów prozdrowotnych, tj.: „Młodość, trzeźwość – sami o sobie", „Nasza szkoła czysta i zdrowa", brali udział w festiwalach piosenki o zdrowiu i audycjach słowno-muzycznych. Opiekun SK PCK SP nr 1 H. Kuszak organizowała gwiazdkę dla dzieci i osób starszych; systematycznie otaczano opieką osoby samotne i chore z terenu Witkowa. W ramach współpracy z Zakładem Wychowawczym organizowano występy i przygotowywano upominki dla trudnej młodzieży. SP nr 1 za pracę w dziedzinie zdrowia została wyróżniona w 1995 Medalem Jakuba Szymkiewicza. W 1997 uczniowie tej szkoły na festiwalu piosenki o zdrowiu w Turku zajęli 2. miejsce w województwie. Prelekcje o honorowym krwiodawstwie dla młodzieży wygłaszali krwiodawcy, m.in. J. Mazurkiewicz. W 2001 Witkowo powróciło do struktur organizacyjnych ZR PCK w Gn. Od 1979 na terenie Witkowa prężnie działa Klub HDK PCK przy Urzędzie Miejsko-Gminnym, który skupia 20 członków. Pierwszym przewodniczącym klubu był Z. Kolasiński (1979-89), następnie: A. Głębiak (1990-92), Z. Kolasiński (1992-97), J. Stoliński (1997-2000), J. Krystyjanc (2000 i nadal). Krwiodawcy organizowali otwarte i wyjazdowe akcje poboru krwi do Centrum Zdrowia Dziecka w Warszawie i Szpitala Matki Polki w Łodzi oraz na terenie Witkowa. W gminie Witkowo w szkołach podstawowych, gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych działają nadal SK PCK i Kluby „Wiewiórka", a młodzież uczestniczy w olimpiadzie „Zdrowy styl życia".

Lit.: J. Aleksandrowicz, *50 lat działalności Polskiego Czerwonego Krzyża w Inowrocławiu* (*1929-1969*), Inowrocław 1969; Z. Abramek, *65 lat PCK w wybranych dokumentach*, Warszawa 1984; Z. Abramek, *Odznaki i oznaki PCK oraz jego prekursorów*, Warszawa 1994; H. Dunant, *Wspomnienie Sorferino*, MKCK 1983; M. Gumowski, *Dzieje PCK w Wielkopolsce 1919-1928*, Poznań 1930; B. Ratyńska, *Pół w. w służbie narodu i idei*, Warszawa 1974; „Lech", nr 30, 31 z 1919; nr 31, 58 z 1921; nr 17 z 1922; nr 62, 100 z 1923; nr 296 z 1924; nr 32 z 1935; nr 46, 134, 280, 301 z 1926; nr 3, 5, 23, 29, 258 z 1927; nr 128, 222, 30 z 1928; nr 7, 70, 124, 113, 125 z 1920; nr 16, 65, 287 z 1930; nr 19, 51, 289 z 1931; nr 133 z 1934; nr 59 z 1936; nr 116, 121, 134 z 1937; nr 38, 53, 138 z 1938; nr 30, 31, 41, 63, 67, 125, 126, 128, 130 z 1939.

POLSKI ZWIĄZEK HODOWCÓW KANARKÓW I PTAKÓW EGZOTYCZNYCH W GNIEŹNIE, działająca w Gn. w latach 20. XX w. ogólnopolska organizacja społeczna zrzeszająca osoby zainteresowane upowszechnieniem hodowli kanarków szlachetnej krwi i ptaków egzotycznych. Związek współdziałał z władzami i instytucjami nauk. w zakresie prowadzonych doświadczeń hodowlanych, udzielał fachowych porad dotyczących hodowli, ułatwiał zbyt ptaków za granicą. Zaopatrywał członków w obrączki rodowe, akcesoria hodowlane, pokarmy, lekarstwa i odżywki witaminowe dla ptaków. Organizował ogólnokrajowe konkursy i wystawy w miastach wojew. Polski oraz wycieczki na wystawy do pokrewnych związków zagranicznych. Związek wydawał czasopisma i literaturę fachową, organizował zebrania, odczyty, propagując w ten sposób zasady etyki hodowlanej. Zebrania związku w Gn. odbywały się raz w miesiącu. Członkowie spotykali się u skarbnika S. Kuczyńskiego przy ul. 3 Maja 13. W 1936 w skład zarządu wchodzili: Kuljawski – prezes, L. Kuczyński – sekretarz, S. Kuczyński – skarbnik.

POLSKI ZWIĄZEK ZAWODOWY, organizacja zrzeszająca pol. robotników w zaborze pruskim. Filia w Gn. została założona 16 VIII 1903. Początkowo w jej skład wchodziły 23 osoby. Zebrania członków odbywały się w Domu Katolickim przy ul. Słomianka 7. Z czasem liczba członków wzrosła, na co wpływ miało poparcie kleru. W 1910 na zebrania regularnie uczęszczało ok. 200 osób. Tematami zebrań były wykłady i dyskusje dotyczące bieżących problemów. Jednym z pierwszych założycieli był Olszewski. Organizacja postawiła sobie za cele: popieranie duchowych i materialnych interesów swych członków i udzielanie im obrony prawnej oraz szerzenie oświaty. Członkiem organizacji mogła zostać każda osoba, która ukończyła 17. rok życia. Wpisowe wynosiło 50 pfn., natomiast tygodniowa składka 20 pfn. Organizacja wypłacała odszkodowania rodzinom zmarłych członków.

Lit.: Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gnieźnie, Akta miasta Gniezna, sygn. 930.

POLSKIE TOWARZYSTWO NUMIZMATYCZNE, w 1953 przy Muzeum Archeologicznym działało Polskie Towarzystwo Archeologiczne Oddział w Gn. (PTA). Celem towarzystwa była popularyzacja wiedzy o początkach państwa pol. i Gn. Założycielami i działaczami PTA byli prof. K. → Żurowski i dr G. → Mikołajczyk. Koło Numizmatyczne oddziału Towarzystwa Archeologicznego powstało w 1963. Na prezesa zarządu wybrano Józefa Raburskiego. Od 1978 Sekcja Numizmatyczna stanowi integralną część PTAiN Oddział w Gn. Oddział gnieźn. był organizatorem wielu wystaw, na których pokazywano własne zbiory numizmatyczne, jego członkowie wygłaszali prelekcje oraz inicjowali wydawanie okolicznościowych emisji. Publikowali także swoje prace i materiały w ogólnopolskich czasopismach numizmatycznych. Wieloletnim prezesem oddziału był publicysta i numizmatyk Andrzej → Schmidt. Siedzibą towarzystwa było muzeum, najpierw przy ul. św. Jana, później zaś przy ul. Kostrzewskiego. Obecnie comiesięczne zebrania odbywają się w Bibliotece Publicznej Miasta Gn. Od 2001 skład zarządu przedstawia się na-

stępująco: Roman Kokott – prezes, Ludwik Krumrey – zastępca, Andrzej Leśniewski – sekretarz, Teresa Kurzeja – skarbnik i Jan Pawelec – skarbnik. Wg stanu z 2002 oddział liczy 37 członków.

POLSKIE TOWARZYSTWO TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZE, ogólnopolska organizacja powstała w 1950 z połączenia Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (zał. w 1873) i Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (zał. w 1906). W Gn. w 1933 z inicjatywy ówczesnego starosty gnieźn. Juliana Suskiego powstał Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK). Zapoczątkowało to zorganizowaną działalność turystyczną i krajoznawczą, stawiającą sobie za cel poznanie i popularyzację ziemi gnieźn. Utworzono delegatury w Dziekanowicach, Kłecku i Witkowie. Powołano do życia komisje: turystyki, rewizyjną, przewodnicką oraz opiekunów kół młodzieży szkolnej. Pierwszym prezesem został znany przemysłowiec gnieźn. Bolesław → Kasprowicz. Siedziba towarzystwa mieściła się przy ul. Łubieńskiego 4. Od 1934 w strukturach PTK działali przewodnicy, oprowadzający turystów i pielgrzymów po Gn. i okolicy. Zimą 1935 został zorganizowany kurs przewodnicki dla 20 kandydatów na przewodników. Dużym osiągnięciem gnieźn. Oddziału PTK było oddanie w 1936 schroniska dla turystów na → Ostrowie Lednickim. Fakt ten połączony został z uroczystym poświęceniem na wyspie ruin → palatium książęcego z kaplicą, z udziałem prezydenta RP Ignacego Mościckiego i prymasa Augusta Hlonda. W 1946 entuzjaści krajoznawstwa pod kierunkiem Stefana Springera uporządkowali ruiny na Ostrowie Lednickim. Została wyremontowana chata służąca za schronisko archeologom i turystom. Oddział nabył łodzie rybackie i organizował przewozy turystyczne na wyspę. W 1950 Oddział PTK przekształcony został w Oddział Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (PTTK). Obecnie oddział realizuje zadania związane z upowszechnianiem i rozwojem turystyki, krajoznawstwa, przewodnictwa, ochrony przyrody oraz zabytków. W strukturach Oddziału PTTK działają koła i kluby: Koło Przewodników PTTK (liczące 70 osób), Klub Górski „Ornak" (130 członków), Klub Żeglarski „Horyzont", a także komisje: turystyki pieszej, górskiej, wodnej, krajoznawcza, ochrony przyrody, opieki nad zabytkami, młodzieżowa, przewodnicka. W ostatnich latach powstało 6 szkolnych kół turystyczno-krajoznawczych. Koła rozwijają zamiłowanie do wędrownictwa wśród młodzieży szkół podstawowych i ponadpodstawowych. Oddział zajmuje się organizowaniem rajdów, wypraw górskich, wycieczek szkoleniowych, prowadzi pogadanki w szkołach. Istotną rolę odgrywa propagowanie turystyki masowej, rodzinnej i dla osób niepełnosprawnych. W 1968 została uchwalona oficjalna nazwa: Oddział PTTK Ziemi Gnieźnieńskiej. W oddziale działa liczna kadra programowa towarzystwa: przewodnicy terenowi, piloci, przodownicy turystyki pieszej i górskiej, znakarze szlaków turystycznych. W ostatnich latach oddział był współorganizatorem dużych imprez ogólnopolskich: XXX Centralnego Zlotu Krajoznawców (sierpień 2000) i V → Kongresu Krajoznawstwa Polskiego (wrzesień 2000). Do cyklicznych imprez organizowanych przez oddział należą: rajd „Śladami św. Wojciecha", Rajd Królewski, Rajd Niepodległości, rajd „Śladami Starej Baśni", Rajd Zimowy, rajd „Jesień na Ziemi Gnieźnieńskiej". Z inicjatywy PTTK w Gn. powstała w 2004 wieża – punkt widokowy na Wale Wydartowskim w Dusznie. W 2003 oddział obchodził jubileusz 70-lecia działalności, podczas którego towarzystwo otrzymało sztandar, a na kamienicy przy ul. Łubieńskiego 4 wmurowano pamiątkową tablicę. Dwoje działaczy Oddziału PTTK w Gn. otrzymało godność Członka Honorowego PTTK: Kazimiera Helmin (2001) i ks. Tadeusz Hanelt (2005).

Karta uczestnictwa w V Kongresie Krajoznawstwa Polskiego w Gnieźnie (wrzesień 2000)

POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE, RZEŹBA TERENU, BUDOWA GEOLOGICZNA, wg podziału Polski na mezoregiony fizyczno-geograficzne Gniezno położone jest na obszarze Pojezierza Gnieźnieńskiego (ok. 4300 km^2 powierzchni), które jest środkową częścią Pojezierza Wielkopolskiego. Pod względem geomorfologicznym Gn. znajduje się na obszarze Wysoczyzny Gnieźnieńskiej, rozległego fragmentu Niziny Wielkopolskiej, położonego między Pradoliną Warszawsko-Berlińską na południu a Pradoliną Toruńsko-Eberswaldzką na północy i przełomową doliną Warty na zachodzie a płd. odcinkiem doliny Noteci i Gopła na wschodzie. Jest to pologa wyniosłość urozmaicona pagórkami morenowymi i rynnami glacjalnymi z licznie występującymi jeziorami. 85% powierzchni wysoczyzny leży na wys. 100-125 m n.p.m., pozostała część na wys. 125-150 m n.p.m. Wysoczyzna Gnieźnieńska została podzielona na 15 subregionów. Gn. leży w rejonie, w którym zbiegają się 3 subregiony: Równina Gnieźnieńska, Pagórki Gnieźnieńskie, Równina Wrzesińska. Równina Gnieźnieńska – dennomorenowa równina o falistej powierzchni, pocięta przez rynny jeziorne o orientacji gł. południkowej. Pagórki Gnieźnieńskie ciągną się pasem szer. 2-3 km od wsi Obora przez Jankowo Dolne do Trzemeszna, gdzie łączą się z obszarem Pagórków Mogileńskich. Kulminacją Pagórków Gnieźnieńskich jest wzniesienie o wys. 147,2 m n.p.m. na zachód od wsi Huta Trzemeszeńska. Równina Wrzesińska opadająca w kierunku płd., prawie bezjezierna równina morenowa, cechująca się monotonią krajobrazu. Rzeźba okolic Gn.

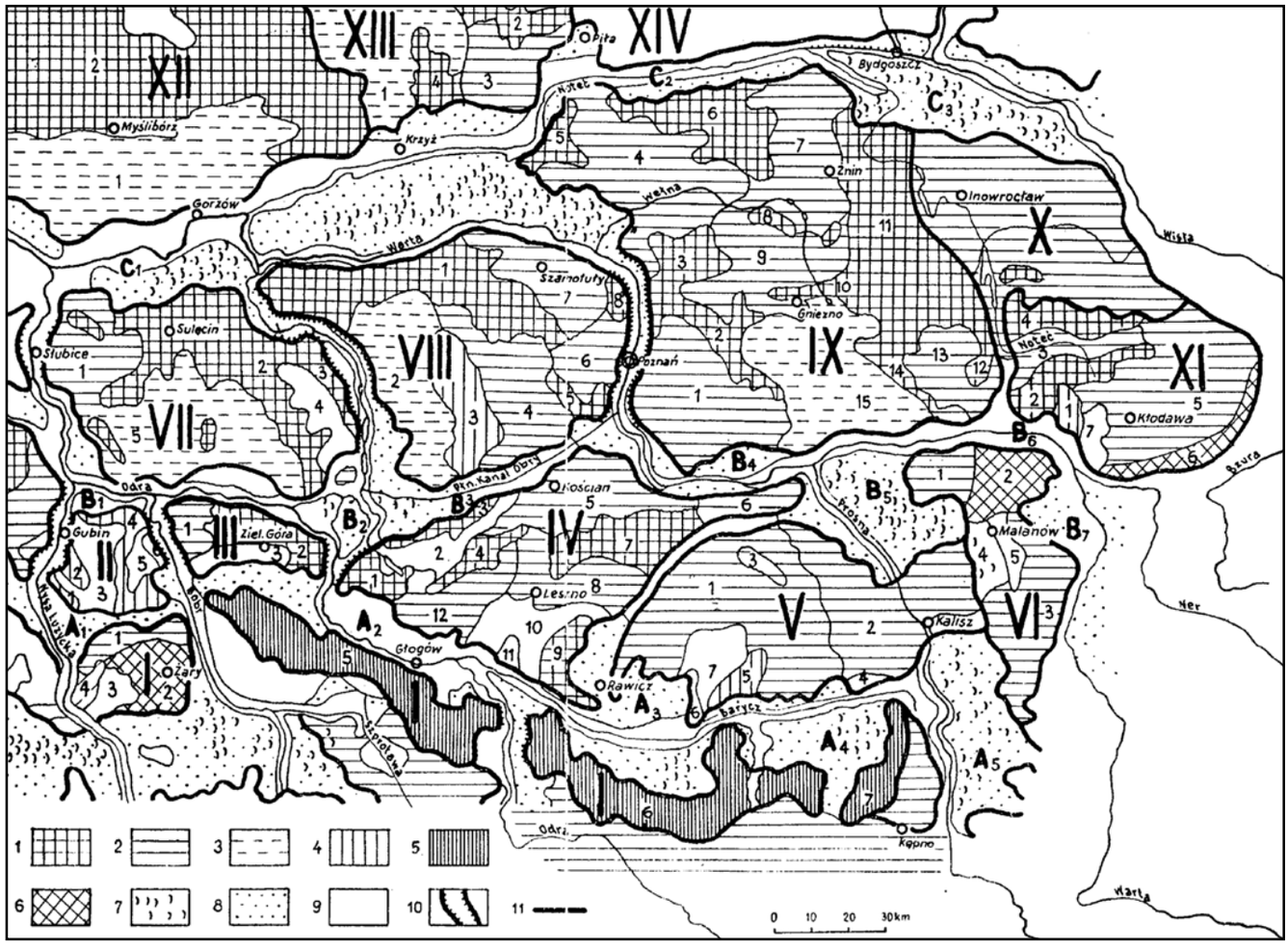

Regiony geomorfologiczne Wielkopolski: 1 – pagórki moreny czołowej (morena pagórkowata), 2 – równina dennomorenowa, 3 – równiny sandrowe, 4 – wały typu ostańcowego, 5 – wzgórza, 6 – pagórki czołowomorenowe o większym rytmie, 7 – wydmy, 8 – terasy: środkowe, wysokie, 9 – dna dolin, 10 – doliny przełomowe, 11 – granice subregionów; I – Wysoczyzna Żarska, II – Ostańce Gubińskie, III – Wysoczyzna Zielonogórska, IV – Wysoczyzna Leszczyńska, V – Wysoczyzna Kaliska, VI – Wysoczyzna Turecka, VII – Wysoczyzna Lubuska, VIII – Wysoczyzna Poznańska, IX – Wysoczyzna Gnieźnieńska, X – Wysoczyzna Kujawska, XI – Wysoczyzna Kłodawska, XII – Pomorski Pas Wysoczyznowy, XIII – Pojezierze Drawsko-Wałeckie, XIV – Wysoczyzna Krajeńska lub Złotowska, A – Pradolina Barycko-Głogowska, B – Pradolina Warszawsko-Berlińska, C – Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka

i całej Wysoczyzny Gnieźnieńskiej jest wynikiem działalności lądolodu północnopolskiego (bałtyckiego) oraz jego wód roztopowych. W morfologii regionu widoczne są ciągi moren czołowych, współwystępujące z nimi sandry oraz długie i kręte rynny glacjalne. W okolicy Gn. i w granicach miasta przebiegają 2 ciągi moren czołowych typu spiętrzonego: 1) fazy poznańskiej na południu, 2) oscylacji gnieźnieńskiej na północy. Pomiędzy ciągami moren znajdują się wysoczyzna dennomorenowa oraz sandr związany z oscylacją gnieźnieńską. W krajobrazie miasta widoczne są głębokie rynny glacjalne: 1) orientacji południkowej, ciągnie się od Modliszewka do dzielnicy Gn. Pustachowa, 2) przebieg NE – SW – od Strzyżewa Kościelnego do Jeziora Świętokrzyskiego, gdzie łączą się ze sobą. Dzisiejszą powierzchnię Gn. i okolic budują osady zlodowacenia północnopolskiego (bałtyckiego; piaski i żwiry różnej frakcji, gliny morenowe) oraz osady holoceńskie (torfy, gytie). Głębsze podłoże geologiczne zostało rozpoznane wierceniami.

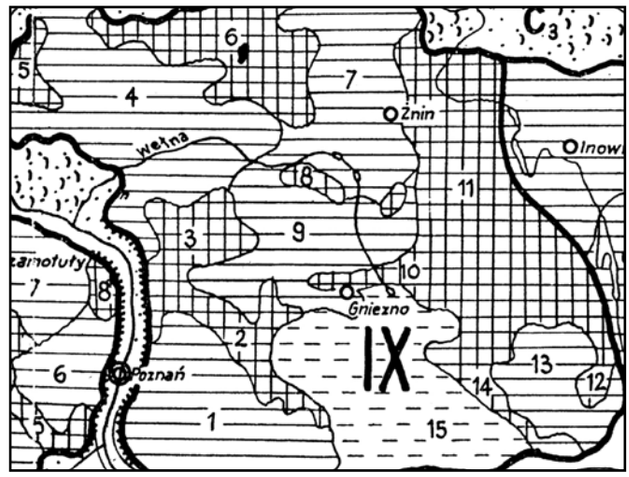

Wysoczyzna Gnieźnieńska – subregiony: 1 – Równina Średzka, 2 – Pagórki Kostrzyńskie, 3 – Pagórki Poznańskie, 4 – Równina Wągrowiecka, 5 – Pagórki Czarnkowskie, 6 – Pagórki Chodzieskie, 7 – Równina Żnińska, 8 – Pagórki Janowieckie, 9 – Równina Gnieźnieńska, 10 – Pagórki Gnieźnieńskie, 11 – Pagórki Mogileńskie, 12 – Pagórki Skulskie, 13 – Równina Kleczewska, 14 – Pagórki Powidzkie, 15 – Równina Wrzesińska

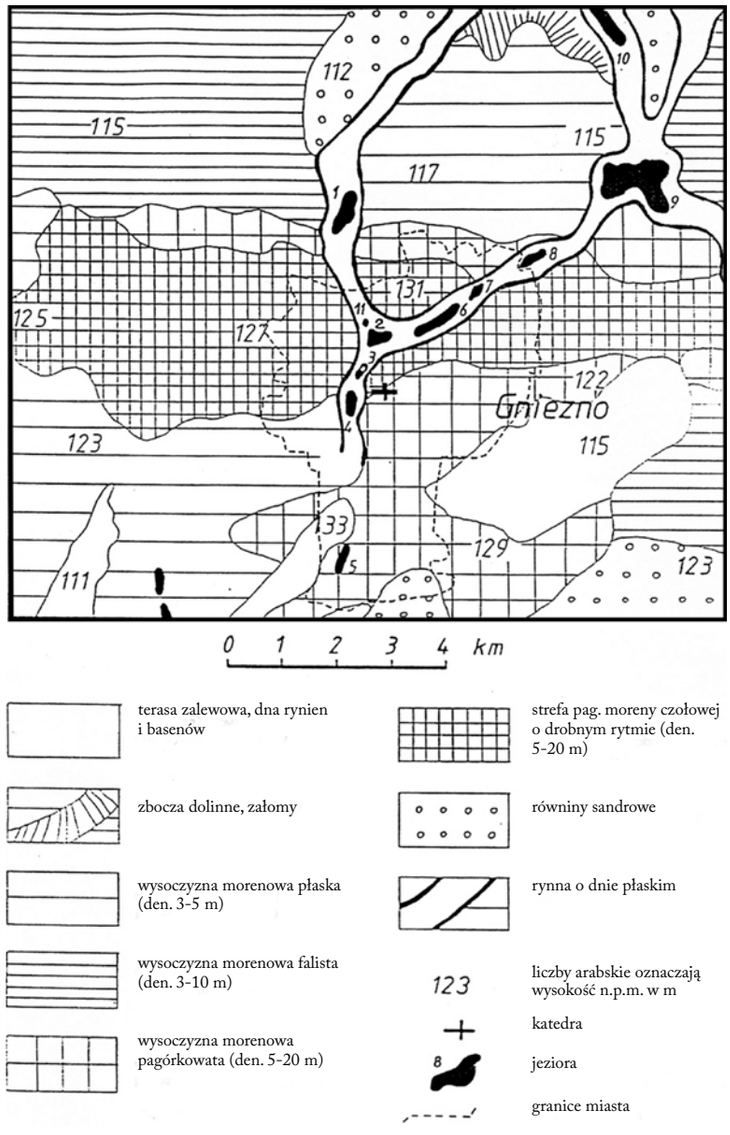

Jeziora: 1. Pyszczynek, 2. Świętokrzyskie, 3. staw po Jez. Świętym, 4. Jelonek, 5. Zacisze, 6. Winiary, 7. Koszyk, 8. Wełnickie, 9. Strzyżewskie, 10. Piotrowskie, 11. Bielitko

Mapa geomorfologiczna okolic Gniezna

Najstarsze utwory w okolicy Gn. (dolny karbon) nawiercono na głębokości 5904 m w otworze Września IG-1 – dolny karbon: zlepieńce, piaskowce, mułówce. Młodsze, triasowe utwory osiągnięto na głębokości 1509 m w odwiercie Komarowo – Owieczki.

Lit.: P. Karnkowski et al., *Wielkopolski basen ropo-gazonośny*, „Nafta – Gaz" 1993, 5, s. 124-132; J. Kondracki, *Geografia Polski. Mezoregiony fizyczno-geograficzne*, Warszawa 1994; S. Kozarski, *Recesja ostatniego lądolodu z północnej części Wysoczyzny Gnieźnieńskiej a kształtowanie się Pradoliny Noteci – Warty*, „Prace Komisji Geograficzno-Geologicznej", t. 2, z. 3, PTPN, Poznań 1962; B. Krygowski, *Geografia fizyczna Niziny Wielkopolskiej*, cz. 1, *Geomorfologia*, Poznań 1961.

POMARZANY, wieś parafialna w gminie Kłecko, ob. 101 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 712,72 ha. Parafia pw. Opieki Matki Boskiej, 294 wiernych, księgi parafialne od 1893. Osada powstała w wyniku osadzenia tu jeńców z Pomorza. Wzmiankowana w dokumencie z 1284 jako własność kasztelana pozn. Tomisława z Szamotuł. W 1431 własność Olszyca, w 1448 Mikołaja Brody Pomorzańskiego, w 1486 Stanisława Dołęgi, a w następnym wieku Pobogów-Pomorzańskich. Na przełomie XIII i XIV w. ród Nałęczów ufundował tu pierwszy drewniany kościół. W 1758 miejscowy proboszcz Jan Śliwiński wybudował w miejscu starego nowy, drewniany. Został on rozebrany na początku lat 90. XIX w. W 1892 dzięki staraniom Wiktora Chełmickiego powstał, istniejący do dziś, nowy, murowany kościół. W 1773 Pomarzany były własnością Mikołaja Węsierskiego, następnie Miaskowskich i Rogalińskich. Pod koniec XIX w. właścicielem był radca sądu ziemskiego Wiktor Chełmicki. W latach 80. wieś Pomarzany liczyła 4 domy, 30 mieszkańców (20 ewangelików, 10 katolików); majątek liczył 243 ha, 13 domów, 174 mieszkańców. Na terenie majątku była kopalnia torfu i gliny. Ob. we wsi znajduje się założony w 1. poł. XIX w. duży park krajobrazowy. W parku jest XIX-wieczna kapliczka. Zachowały się również stare zabudowania folwarczne, w tym kuźnia z 1. poł. XIX w. i oficyna z końca XIX w. W kościele znajduje się dzwon z 1634, pochodzący z nieistniejącego kościoła w Kamieńcu. Wyposażenie kościoła z XVI i XVIII w. Przy drodze wiodącej do Kłecka stoi legendarny głaz św. Wojciecha. Na jego powierzchni zauważyć można liczne wgłębienia. Wg legendy są to odciśnięte łokcie i modlitewnik św. Wojciecha, który miał się przy nim modlić.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

POMIN TADEUSZ (ur. 10 X 1920 w Gn., zm. 23 IX 1985 w Poznaniu), ksiądz, znakomity duszpasterz i zasłużony organizator życia kościelnego w archidiecezji gnieźn. W 1938 ukończył gimnazjum humanistyczne w Gn., a następnie wstąpił do seminarium duchownego. W latach 1939-41 pracował jako robotnik budowlany. W latach 1942-45 był pracownikiem firmy węglowej i księgowym. W latach 1945-48 kontynuował studia filoz.-teologiczne. 21 II 1948 przyjął święcenia kapłańskie w Poznaniu. W latach 1948-51 i w 1953 pracował jako wikariusz w bydgoskiej farze. Od 1951 był prefektem średnich szkół zawodowych, a także kapelanem sióstr franciszkanek od Najświętszego Sakramentu. W latach 1954-56 i w 1957 pełnił obowiązki proboszcza w Popowie Ignacewie w gminie Mieleszyn. W latach 1957-71 pracował w parafii św. Stanisława bpa w Bydgoszczy. Od 31 VIII 1959 prowadził duszpasterstwo służby zdrowia. Od 1970 był członkiem Rady Duszpasterskiej Archidiecezji Gnieźn. W 1971 objął probostwo parafii św. Michała Archanioła w Gn., gdzie od 1978 był wizytatorem katechizacji parafialnej. Na prośbę prymasa Polski nawiązał współpracę duszpasterską z parafią św. Klemensa w Viersen w diecezji Aachen w Niemczech. 1 V 1979 został dziekanem gnieźn. W latach 1979-81 uczestniczył w tworzeniu nowych parafii gnieźn.: bł. Jolenty w dzielnicy Arkuszewo, bł. Radzyma Gaudentego w dzielnicy Winiary, bł. Bogumiła na os. Tysiąclecia. W 1980 otrzymał godność kanonika honorowego ka-

pituły kolegiackiej. We wrześniu 1980 ukończył budowę domu katechetycznego przy ul. Kwiatowej. Brał udział w życiu społ. miasta, współorganizował kolonie dla dzieci z rodzin wielodzietnych i obiady dla najbiedniejszych. Od sierpnia 1980 włączył się w ruch antykomunistyczny, związany z NSZZ „Solidarność".

POMNIKI GNIEŹNIEŃSKIE

Pomniki gnieźnieńskie od XIX wieku do 1945 roku, pomniki jako forma upamiętnienia wybitnych osób lub ważnych wydarzeń hist., zlokalizowane na zewnątrz budynków, pojawiły się w Gn. dopiero w poł. XIX w. i przedstawiały postacie świętych. Na skwerze między ul. Grzybowo i Łącznicą stała **figura św. Wawrzyńca**, która miała chronić mieszkańców przed pożarami i zarazami, czego patronem był św. Wawrzyniec. W lipcu 1851 jego figura została zniszczona przez piorun. Parafia pw. św. Trójcy zwróciła się do magistratu gnieźn. o zgodę na ustawienie nowej. Władze miejskie wyraziły zgodę, więc figura świętego została odbudowana i widnieje na zachowanym planie posesji z 1869. Czas powstania figury i data jej rozebrania są nieznane, brak bowiem danych źródłowych w aktach parafialnych oraz w aktach m. Gn. W XIX w. przy ul. ks. kard. Stefana Wyszyńskiego, na murze okalającym cmentarz przy kościele pw. św. Marcina, stała druga figura św. Wawrzyńca. O figurze wspominają akta parafialne z 1857. Na zachowanym do dziś cokole stoi postać Chrystusa, a poniżej umieszczona jest płaskorzeźba przedstawiająca św. Jerzego na koniu. Trzecia, XIX-wieczna figura św. Wawrzyńca stała przy ul. J. Łaskiego. W 1898 Fabryka Maszyn Rolniczych M. Osmalskiego ogrodziła figurę metalowym parkanem, a we wrześniu 1934 ze względu na regulację ul. J. Łaskiego została ona przeniesiona na ul. Kłeckoską. W czerwcu 1793 mieszczanin gnieźn. P. Gostomski ufundował **figurę Bożej Opatrzności**, zwaną przez mieszkańców miasta figurą „Boże Oko". Pomnik ustawiono przy rozwidleniu dróg do Witkowa i Wrześni i uważano go za płd. granicę miasta – do tego miejsca odprowadzano wyruszających na wojnę mężczyzn. W XIX w. przy figurze śpiewane były pobożne pieśni przez powracające z majówek wycieczki. Ze względu na budowę wiaduktu kolejowego figurę rozebrano i ustawiono na skrzyżowaniu ul. Warszawskiej i ul. Dworcowej. Wysmukły obelisk zwieńczony u góry krzyżem stał na postumencie na planie kwadratu i ogrodzony był metalowym parkanem. Został rozebrany przez hitlerowców podczas II wojny światowej.

Najstarszym świeckim pomnikiem gnieźn. był **pomnik Poległych na Wojnie Francusko-Pruskiej** w latach 1870-71. Z inicjatywą jego ustawienia wystąpił 12 XII 1871 dowódca stacjonującego w Gn. 6. Pomorskiego Pułku Piechoty nr 49. Magistrat m. Gn. zaakceptował propozycję i w 1872 wyznaczono lokalizację pomnika przy skrzyżowaniu ul. Bolesława Chrobrego (Lindenstrasse) i ul. M. Łubieńskiego (ul. Pocztowa), przy skwerze przylegającym do zboru ewangelickiego. W 1877 władze miejskie wykupiły teren od gminy wyznaniowej i pomnik został ustawiony. Miał kształt korynckiej kolumny umieszczonej na prostopadłościanie, na której znajdował się pruski orzeł z rozpostartymi skrzydłami. Na cokole umieszczona była płyta z tablicą pamiątkową. Wspomniany pomnik stał do maja 1919, kiedy to pol. magistrat m. Gn. powziął decyzję o jego rozebraniu, a teren zwrócono gminie ewangelickiej.

Pomnik Poległych na Wojnie Francusko-Pruskiej (1870-71)

W 1895 w zach. części parku przed dworcem kolejowym (ob. park im. T. Kościuszki) postawiono **pomnik Fryderyka III**. Autorem projektu był pochodzący z Düsseldorfu rzeźbiarz Müsch. Postać cesarza ustawiona była na wysokim cokole. Park i plac nazwano Kaiser Friedrich Platz. Po odzyskaniu niepodległości w 1918 pol. władze miejskie rozebrały wspomniany pomnik, a park nazwano imieniem T. Kościuszki.

Z inicjatywy Towarzystwa Upiększania Miasta Gn. w 1900 przy skrzyżowaniu ul. Dąbrówki i ul. M. Łubieńskiego ustawiono **fontannę zwaną Źródełkiem Trojga Dzieci**, ozdobioną 3 figurami dzieci. Stała ona na niewielkim skwerze ozdobionymi kwiatami. Została rozebrana po 1954.

Od lewej: pomnik (obelisk) Opatrzności Bożej; fontanna zwana Źródełkiem Trojga Dzieci

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1919 powstała wśród społeczeństwa gnieźn. myśl uczczenia poległych w walkach żołnierzy pol. odpowiednim monumentem. Przystąpiono do budowy 2 pomników. Pierwszy z nich poświęcony był poległym żołnierzom stacjonującego w Gn. → 69. Pułku Piechoty i zlokalizowany został na placu apelowym koszar przy ul. Jana III Sobieskiego. Uroczystość odsłonięcia pomnika odbyła się 11 XI 1923 przy licznym udziale społeczeństwa gnieźn. W uroczystościach odsłonięcia wzięli udział m.in. płk S. Taczak i gen. K. Raszewski. **Pomnik** przedstawiał **powstańca wielkopolskiego**, umieszczonego na wysokiej kolumnie. W okresie międzywojennym przed pomnikiem odbywały się obchody święta 3 V, Dnia Wojska Polskiego, 15 VIII i Święta Niepodległości – 11 XI. Podzielił on los innych pomników pol. podczas okupacji hitlerowskiej – został rozebrany. Myśl budowy drugiego **pomnika żołnierzy polskich** podjęła Rada Miasta w Gn. w 1919. W tym celu powołano Komitet Budowy Pomnika Poległych Bohaterów, na którego czele stanął W. Bysikiewicz. Członkami komitetu byli m.in.: B. Kasprowicz, J. Przybyszewski, dr Ch. Jurek, M. Hensel, dr Z. Rabski. Autorem projektu pomnika był L. Drzewiecki, a honorarium i koszt budowy miały być pokryte ze składek społeczeństwa oraz różnorodnych imprez organizowanych przez komitet na terenie miasta. W sierpniu 1923 Rada Miasta podjęła decyzję o lokalizacji pomnika w parku im. T. Kościuszki pomiędzy budynkiem Starostwa Powiatowego a dworcem kolejowym. Uroczyste wmurowanie aktu erekcyjnego w fundamenty pomnika odbyło się 11 XI 1923 z udziałem przedstawicieli władz wojsk., duchownych i cywilnych. W uroczystości odsłonięcia pomnika 1 V 1924 uczestniczył prezydent RP S. Wojciechowski, który dokonał aktu odsłonięcia. Uroczystość miała bogatą oprawę, jej celem było uczyć młodzież patriotyzmu i szacunku dla czynu żołnierskiego. Pomnik miał kształt obelisku z umieszczonym na szczycie płomieniem. Na cokole znajdował się napis: „Bohaterom poległym za Wiarę i Ojczyznę – Gród Lecha 1923". Na pomniku wyryto 51 nazwisk poległych żołnierzy. W następnych latach przy pomniku odbywały się 28 XII 1918 uroczystości związane z wyzwoleniem Gn.

Między łamami: pomnik Pierwszego Króla Polski Bolesława Chrobrego

W 1923 zawiązał się komitet budowy **pomnika Pierwszego Króla Polskiego Bolesława Chrobrego**. Wykonanie projektu zlecono rzeźbiarzowi M. Rożkowi. Ustalono również lokalizację pomnika na placu pomiędzy katedrą a pałacem prymasowskim. W maju 1925 odbyła się uroczystość odsłonięcia gipsowej makiety pomnika, której dokonał prezydent RP S. Wojciechowski. 4 lata później firma braci Łopieńskich z Warszawy wykonała spiżowy odlew sylwetki króla. Uroczyste odsłonięcie pomnika Bolesława Chrobrego nastąpiło 29 V 1929, a udział w nim wzięli prymas Polski A. Hlond i prezydent RP – I. Mościcki. Zburzenie pomnika przez okupanta hitlerowskiego nastąpiło wiosną 1940.

25 X 1929 na zapleczu Hotelu Francuskiego przy ul. B. Chrobrego 32 nastąpiło otwarcie kinoteatru. Przed wejściem do gmachu umieszczono **sylwetkę Apolla**. Autorem posągu był rzeźbiarz J. Juszczyk. Okupanci rozebrali posąg w latach 1941-42.

Pomnik Żołnierzy Polskich w parku im. T. Kościuszki, fot. z lat 20. XX w.

Pod koniec lat 20. zawiązał się w Gn. komitet budowy **pomnika Poległych Powstańców Wielkopolskich**. Pomnik zlokalizowany został w płn.-wsch. części cmentarza św. Piotra, na placu otoczonym 52 mogiłami powstańców. Utworzono komitet wykonawczy budowy pomnika, w którego skład wchodzili m.in.: ks. dziekan M. Zabłocki, J. Śmielecki, J. Bilski, B. Mallow. Powołano również komitet honorowy. Protektorat nad budową pomnika objął ks. bp A. Laubitz, a pomnik ukończono w 1933. Uroczyste odsłonięcie pomnika Powstańców Wielkopolskich na cmentarzu św. Piotra nastąpiło 1 XI 1933, a jego poświęcenia dokonał bp A. Laubitz. Bryła pomnika przed-

Od lewej: pomnik ku czci poległych w Powstaniu Wielkopolskim; pomnik w Lesie Miejskim ku czci Polaków pomordowanych przez hitlerowców w latach 1939-45

stawiała krzyż z Orłem Białym. Na cokole umieszczono napis: „Poległym w obronie Wiary i Ojczyzny 1918-19 wdzięczni Rodacy". Podczas okupacji hitlerowskiej pomnik został zburzony; odbudowano go dopiero po 1945.

Pomnik poległych powstańców wielkopolskich był ostatnim pomnikiem wzniesionym w Gn. w okresie II Rzeczypospolitej. Okupanci hitlerowscy, dążąc do nadania miastu germańskiego charakteru, przystąpili w latach 1939-42 do wyburzania pol. pomników wzniesionych po 1919. W czasie okupacji niem. akcentem architektonicznym Gn. były obeliski z hitlerowskim orłem ustawione u wylotu ul. Tumskiej i ul. Bolesława Chrobrego. W latach 1940-44 na Rynku odbywały się manifestacje i wiece organizacji nazistowskich. Wspomniane obeliski rozebrane zostały w 1945. Budowane w XIX i w 1. poł. XX w. pomniki oprócz funkcji estetycznych spełniały również funkcje ideologiczne. Stąd przy każdym przewrocie polit. burzono monumenty dotychczas stojące, a na ich miejsce stawiano inne, poświęcone innym bohaterom lub symbolom. Z pomników wybudowanych w latach 1877-1933 w oryginalnym kształcie nie zachował się ani jeden. Jedynie pomnik Bolesława Chrobrego i pomnik Poległych Powstańców Wielkopolskich odbudowane zostały po II wojnie światowej w ich dawnej postaci.

Pomniki gnieźnieńskie po 1945 roku stały się bardzo popularną formą upamiętniania ważnych zdarzeń i postaci hist. Pomniki gnieźn. przybierały formy rzeźbiarskie (posąg, obelisk) lub architektoniczne (kompleks obiektów lub budynków). W kolejnych latach uroczystości ich odsłonięcia często miały charakter manifestacji patriotycznych i religijnych.

Pomnik ku czci pomordowanych Polaków, zlokalizowany w Gn. przy końcu ul. Grunwaldzkiej, na skraju Lasu Miejskiego, zbudowany staraniem kombatantów gnieźn., murowany na wysokości 4 stopni z napisem na granitowej tablicy: „Pomordowanym przez hitlerowców w latach 1939-1945. Mieszkańcy Gniezna". Pierwszy obelisk w kształcie stożka z kamieni polnych stanął w tym miejscu w 1946.

Pomnik „Ludziom Morza", umieszczona naprzeciw budynku Urzędu Miejskiego w Gn., przy ul. Lecha, oryginalna kotwica ze statku morskiego, ustawiona na niskiej podstawie, odsłonięta w 1968. Przypomina ona związki Gn. z morzem.

Pomnik „Ludziom Morza" na skwerze vis-à-vis gmachu Urzędu Miejskiego

Pomnik Twórców Państwa Polskiego Mieszka I i Bolesława Chrobrego, usytuowany na skarpie dziedzińca I LO w Gn. przy ul. J. Kostrzewskiego, odsłonięty 4 IX 1978. Nowoczesny, w stylizowanej formie, odlany z brązu monument przedstawia Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Postacie o wys. ok. 6 m stoją na 3-metrowym, kamiennym cokole z napisem: „Twórcy Państwa Polskiego". Pomnik jest dziełem artysty rzeźbiarza J. Kopczyńskiego z Poznania.

Pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego, zlokalizowany przy ul. Kostrzewskiego kompleks budynków o nowoczesnej formie architektonicznej, mieszczący się przy I LO im. Bolesława Chrobrego oraz MPPP. Zespół ten, budowany od 1970, został oddany do użytku 4 IX 1978 podczas uroczystej inauguracji zreformowanego systemu nauczania w szkole 8-letniej. Projekt opracowywali B. Celichowski, J. Schmidt i W. Wojciechowski, pracownicy WSSP w Poznaniu. Przy budowie składających się na kompleks 3 budynków zastosowano duże ilości kamieni naturalnych. Większość powierzchni ścian zewnętrznych licowana jest kremowym trawertynem,

Między łamami: pomnik Twórców Państwa Polskiego Mieszka I i Bolesława Chrobrego

a część cokołów wyłożono piaskowcem i granitem. W bocznej części dziedzińca usytuowano 12 kamiennych postumentów z napisami przypominającymi ważne w dziejach Polski wydarzenia z lat 963-1952. Pomnik stanowi upamiętnienie milenium państwa pol. w jego pierwszej stolicy.

Pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego – kompleks obiektów zlokalizowany przy ul. J. Kostrzewskiego (4 IX 1978)

Pomnik „Męczeństwa i Chwały", usytuowany w Lesie Jelonek, przy trasie Gn. – Witkowo. Pomnik ten poświęcony jest pamięci Polaków zamordowanych przez niem. okupantów (1939-45). Wzniesiony w czynie społ. przez członków Koła Gminnego Związku Bojowników o Wolność i Demokrację z Niechanowa. Pomysłodawcą projektu był mgr Zenon Piwecki (żołnierz II wojny światowej). 2 IX 1979 odbyło się uroczyste odsłonięcie pomnika. 3 IX 1989 z okazji 50. rocznicy groźnej napaści hitlerowskiej na Polskę przy pomniku „Męczeństwa i Chwały" Zarząd Koła Gminnego ZBOWiD zorganizował manifestację społeczeństwa ziemi niechanowskiej. Zob. też Niechanowo (dzieje gminy).

Pomnik dra Aleksandra Piotrowskiego, odsłonięty 20 IX 1980 na terenie Wojewódzkiego Szpitala „Dziekanka" ku czci pierwszego polskiego dyrektora tej placówki.
Zob. też „Dziekanka".

Pomnik Bolesława Chrobrego, monument dominujący na placu przed katedrą gnieźn. Inicjatorem jego powstania był bp A. Laubitz, a pierwowzór wykonał wybitny rzeźbiarz wlkp. M. Rożek (1885-1944). Odsłonięty został 30 V 1929 przez prezydenta RP I. Mościckiego. Materiał na odlanie pomnika uzyskano, przetapiając niem. działa, zdobyte podczas powstania wielkopolskiego, oraz złomowane pomniki pruskie, wzniesione na ziemiach polskich. Pomnik zniszczyli Niemcy wiosną 1940. Po wielu staraniach, datujących się od 1945, w efekcie działań społ. komitetu, powołanego w 1981, jego replikę odtworzył pozn. artysta rzeźbiarz J. Sobociński. Odlew wykonały Zakłady Urządzeń Technicznych w Gliwicach. Odsłonięcia ponad 4-tonowego monumentu z brązu dokonano 9 V 1985. Postać króla o wys. 4,75 m stanęła na cokole z czerwonego piaskowca szydłowieckiego o wys. 3,95 m. W ściany cokołu wmurowano 4 płaskorzeźby. Frontowa ściana zawiera panoplię z napisem: „Bolesław Chrobry 1025-1925", zach. przedstawia misję św. Wojciecha u Prusów, wsch. obrazuje sąd króla pod dębem, płn. zaś upamiętnia koronację Bolesława Chrobrego. Poniżej wykuto napis o genezie pomnika: „1929 r. wzniesiony wolą Narodu Polskiego przez Marcina Rożka, 1940 r. zburzony przez najeźdźców w czasie II wojny światowej, 1985 r. przywrócony ofiarnością społeczeństwa ku chwale Ojczyzny. Odtworzony dłutem Jerzego Sobocińskiego".

Pomnik ku czci poległych w latach 1939-1945, odsłonięty 9 V 1986 w parku im. T. Kościuszki, zaprojektowany przez B. Kasznia i E. Olechowskiego obelisk wykonany z żelbetonu o wys. 15 m, w kształcie stylizowanego orła bez lewego, oderwanego skrzydła, wykonany przez Spółdzielnię Budowlaną „Remobud" z Gn. Na pomniku umieszczono płaskorzeźby 5 głów żołnierskich przedstawiających formacje Ludowego Wojska Polskiego, poniżej zaś napis z metalowych liter: „Z pokorą wobec poległych, z czcią dla zamordowanych, z myślą o przyszłych 1939-1945".

Pomnik pamięci harcerzy poległych za ojczyznę zob. Harcerski Pomnik Pamięci.

Pomnik Aleksandra Fredry, usytuowany przy ul. Mickiewicza na placu przed wejściem do Teatru im. A. Fredry monument, wykonany ze sztucznego kamienia, przedstawiający ustawioną na kolistym cokole postać poety

Od lewej: odbudowany w 1985 r. pomnik króla Bolesława Chrobrego (autor J. Sobociński); pomnik ku czci poległych w latach 1939-45 w parku im. T. Kościuszki (9 V 1986); pomnik Aleksandra Fredry przed teatrem jego imienia (autor J. Sobociński, 1997)

omotanego kurtyną teatralną. Wysokość całości sięga 3,5 m. Odsłonięcie nastąpiło 16 X 1992 w obecności prawnuczki pisarza E. Wejman i jej wnuka A. Naganowskiego. Pomnik jest dziełem J. Sobocińskiego.

Pomnik pamięci więźniów Obozu Jenieckiego w Gnieźnie i pomordowanych Polaków, zlokalizowany przy ul. M. Wachtla na placu okalającym świątynię pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana, wzniesiony do wys. ok. 6 m w formie ściany betonowej z otwartym prześwitem krzyża i wklęsłym napisem: „Większej miłości nad tę nie ma, by kto oddał życie za przyjaciół swoich". Poniżej znajduje się napis: „Wieczna pamięć pomordowanym w Lesie Miejskim i na Jelonku oraz poległym i umęczonym Polakom w latach 1939-1945 RIP". W dolnej części umieszczono marmurową tablicę o treści w języku ang. i pol.: „Dla upamiętnienia Obozu Jeńców Wojennych na os. Grunwaldzkim w Gnieźnie. W latach 1942-45 w niewoli niemieckiej Kompania Brytyjskich Jeńców Wojennych w liczbie 120 osób więziona była w bloku przy obecnej ul. 17. Dywizji Piechoty. Druga grupa 200 osób więziona była w miejscowości Szczytniki Duchowne. Ku pamięci mieszkańcy Gniezna-Południe AD 1993". Inicjatorem powstania tego pomnika był ks. S. Sobczak (1920-99), budowniczy tej świątyni i długoletni proboszcz parafii, zasłużony społecznik.

Od lewej: pomnik pamięci więźniów Obozu Jenieckiego w Gnieźnie i pomordowanych Polaków przy ul. M. Wachtla; pomnik św. Wojciecha (autor J. Sobociński, 1997)

Pomnik św. Wojciecha, usytuowany na skwerze przy kościele garnizonowym, u zbiegu ul. Bolesława Chrobrego i ul. Prymasa M. Łubieńskiego, monument wykonany przez artystę rzeźbiarza J. Sobocińskiego z Poznania, uroczyście odsłonięty oraz poświęcony i pobłogosławiony przez papieża Jana Pawła II podczas jego wizyty w Gn. 2 VI 1997. Święty ukazany został w ruchu jako biskup mnich i misjonarz, ubrany w habit benedyktyński, z rozwianym szkaplerzem zawieszonym na szyi, w niskiej mitrze na głowie i w sandałach na nogach. Postać lewą ręką wspiera się na pastorale, a w prawej trzyma otwartą księgę Ewangelii. Jest to monumentalna rzeźba z brązu, o wys. 4,3 m, odlana w częściach i zespawana w całość w pracowni R. Sobocińskiego w Szymanowie. Osadzona została na czerwonym, granitowym cokole wys. 1,5 m, wykonanym przez zakład M. Grysia z Kościana. Napis na cokole głosi: „Świętemu Wojciechowi Patronowi Polski i Gniezna w 1000-lecie śmierci 997-1997". Pomnik wzniesiono z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Miasta Gn. przy poparciu ks. abpa H. Muszyńskiego. Komitet honorowy jego budowy stanowiło 14 osób, pod przewodnictwem senatora RP A. Struzika i prymasa Polski kard. J. Glempa.

Pomnik Karola Marcinkowskiego (26 VI 1997)

Pomnik Karola Marcinkowskiego, odsłonięty 26 VI 1997. Jest ustawiony na 3-metrowym cokole z czerwonego marmuru przy ul. Mieszka I, przed budynkiem Zespołu Szkół Medycznych, popiersie z brązu wg projektu artysty plastyka J. Kaliszana z Kicina. Odlewu dokonał R. Sobociński z Szymanowa, prace kamieniarskie wykonał J. Klapiszewski z Wągrowca. Wykute napisy informują – na stronie frontowej: „Patronowi szkoły Komitet Budowy Internatu i społeczność szkolna", z prawej: „lekarz, działacz społeczny, niestrudzony szermierz spraw naro-

dowych" i z lewej: „Ojczyzna – Nauka – Cnota – Męstwo – Praca – Zgoda".

Pomnik Milenium Zjazdu Gnieźnieńskiego, zlokalizowany przy ul. J. Kostrzewskiego kompleks budynków o nowoczesnej formie architektonicznej, mieszczący Collegium Europaeum Gnesnense, jednostkę nauk.-dydaktyczną Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Projekt opracował zespół Pracowni Architektonicznej „Projektant" w Poznaniu pod kierownictwem K. Frąckowiaka. Przy budowie zastosowano dużą ilość kamieni naturalnych. Obiekt obejmuje budynek dydaktyczny, akademik oraz budynek stołówki, a w bliskiej przyszłości ma być powiększony o kolejny akademik, salę gimnastyczną i boisko sportowe. Prace budowlane wykonała firma Interbud-West z Gorzowa Wlkp. w latach 2001-03. Pomnik jest darem państwa pol., upamiętniającym hist. spotkanie cesarza Ottona III z pol. władcą Bolesławem Chrobrym u grobu św. Wojciecha w Gnieźnie. Zob. też Collegium Europaeum Gnesnense UAM w Gnieźnie im. Jana Pawła II.

Pomnik z tablicą upamiętniającą miejsce egzekucji 24 Polaków stawiających opór wchodzącym oddziałom niemieckim w 1939, usytuowany pod krzyżem w parku Uniwersytetu Ludowego na os. Dalki. Pomnik, ufundowany przez ks. A. Święciochowskiego, został odsłonięty i poświęcony w 2004. Na tablicy podano imiona, nazwiska oraz daty urodzin pomordowanych.

Pomnik z tablicą upamiętniającą miejsce egzekucji 24 Polaków

PONIŃSKI ADAM herbu Łodzia (zm. 1732), kasztelan gnieźnieński. Był synem Hieronima Adama i Teresy z Chociszewskich. W czasie panowania Jana III Sobieskiego uczestniczył w walkach z Turkami i Tatarami. Podobnie jak wszyscy Ponińscy był zdecydowanym przeciwnikiem Augusta II. W 1704 wspólnie z innymi stronnikami Stanisława Leszczyńskiego prowadził rozmowy ze Szwedami. W 1715 sejmik średzki wyznaczył go na posła do króla z żądaniem zwołania sejmu pacyfikacyjnego. W 1717 został podstolim, a w 1719 stolnikiem poznańskim. Rok później awansował na kasztelana nakielskiego, w 1721 na przemęckiego, a 9 XII 1722 na kasztelana gnieźn. Z sejmu grodzieńskiego w 1726 wszedł do komisji dla traktowania z Prusami o wykup starostwa drahimskiego. W 1729 awansował na kasztelanię poznańską. Dobra posiadał gł. w zach. części woj. poznańskiego. Przyczynił się do wystawienia nowego murowanego kościoła w Babimoście. Pochowany w kościele Jezuitów w Poznaniu. Żonaty od 1697 z Ludwiką Mielżyńską, wdową po Rafale Tworzyjańskim, miał synów: Aleksandra, Józefa, Franciszka, Stanisława, Macieja oraz córki: Teresę, Elżbietę i Eufrozynę.
Zob. też kasztelan.

PONIŃSKI HIERONIM JAROSŁAW herbu Łodzia (zm. 1702), kasztelan gnieźnieński. Syn Aleksandra i jego drugiej żony Anny z Zakrzewskich. W latach 1658-59 uczestniczył prawdopodobnie w walkach dywizji Stefana Czarnieckiego w Danii. Dalszą karierę robił, korzystając z protekcji Leszczyńskich. W 1667 sprzeciwiał się elekcji vivente rege, w 1674 uczestniczył w elekcji Jana III Sobieskiego. W 1683 otrzymał starostwo babimojskie, w 1688 kupił od Rafała Leszczyńskiego za zgodą króla i 100 000 zł odstępnego starostwo wschowskie, a 2 lata później otrzymał starostwo kopanickie. W 1694 został kasztelanem rogozińskim, 2 X 1697 awansował na kasztelanię gnieźn. W 1699 brał udział w pracach komisji powołanej do załatwienia sporów na granicy Wielkopolski i Śląska. Posiadał dobra w powiatach kościańskim i pyzdrskim. Żonaty od 1663 z Teresą z Chociszewskich, miał synów: Franciszka, Karola, Władysława, Adama oraz córkę Barbarę.

POPIELEWO, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 143 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 530,18 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1145, w którym Mieszko Stary nadał wieś klasztorowi w Trzemesznie. Popielewo było własnością klasztoru aż do jego likwidacji w końcu XVIII w. Wzmiankowane w dokumencie z 1364, w którym Michał sprzedał Marcinowi sołectwo w Popielewie. W 1364 znajdowała się tu karczma. W latach 80. XIX w. było tu 18 domów, 199 mieszkańców (34 ewangelików, 165 katolików). W tym czasie największa własność ziemska należała do Roberta Grotkego (89 ha). W centrum wsi znajduje się kapliczka z XX w., w której umieszczona jest rzeźba z nieznanym świętym, pochodząca z końca XVIII w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

POPOWO IGNACEWO, wieś parafialna w gminie Mieleszyn, ob. 177 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 479 ha. Parafia pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, 1299 wiernych, księgi metrykalne od 1945. Wieś zwana również Popówkiem. Wzmiankowana w gnieźn. aktach grodzkich z 1399, występuje w nich najprawdopodobniej pochodzący z Popowa Ignacewa Gynacius de Popowo. Przed 1523 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła pw. św. Michała w Gn. i Kołdrąbu, co potwierdzają rejestry kościelne z tego roku. W 1580 liczyła 3 komorników i 1 rzemieślnika. W dokumencie z 1589 ówczesny właściciel wsi Wawrzyniec Gliński upominał się o 3 swoich poddanych, którzy zbiegli do Gn. W 1793 wszystkie Popowa należały do skarbnika gnieźn. Jana Gozimirskiego. W 1881 Popowo Ignacewo było własnością Szymona Drzeńskiego. W 1887 wieś wraz z 234 ha była własnością Towarzystwa „Kaiser Wilhelms Spende"

(„Dar Cesarza Wilhelma"), w 1926 – rodziny Laskowskich, a w 1938 – Franciszka Saskowskiego (majątek liczył 284 ha). W 1871 wieś Popowo Ignacewo liczyła 4 domy, 36 mieszkańców (6 ewangelików, 30 katolików); majątek liczył 242 ha, 5 domów, 37 mieszkańców (wszyscy katolicy). We wsi znajduje się dwór z przełomu XIX i XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

POPOWO PODLEŚNE, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Popowo Ignacewo, ob. 27 mieszkańców. Wieś zwana była również Popowem Większym. W XIV w. należała do kapituły gnieźn. W 1580 własność Przyjemskich i Mieleńskich, w 1618 – Jana i Krzysztofa Mieleńskich. W 1793 wszystkie Popowa stanowiły własność skarbnika gnieźn. Jana Gozimirskiego. W latach 80. XIX w. właścicielem majątku był Atanazy Jordan, majątek liczył 239 ha, 6 domów, 95 mieszkańców (12 ewangelików, 83 katolików). W 1909 własność Tomasza Siemieńskiego, a w okresie międzywojennym Kowalskich (majątek liczył 230 ha). We wsi znajduje się dwór z przełomu XIX i XX w.

POPOWO TOMKOWE, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Popowo Ignacewo, ob. 226 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 684 ha. Wieś zwana była Popowem Mniejszym. Znana przed 1523. W 1580 własność Popowskich i Mieleńskich. Część Popowskich liczyła 2 zagrodników i 1 rzemieślnika, a część Mieleńskich 1 zagrodnika. W 1618 we wsi był wiatrak i mieszkało w niej 3 zagrodników, stanowiła własność Aleksandra Popowskiego. W 1793 wszystkie Popowa należały do Jana Gozimirskiego. Ok. 1845 wieś należała do Borzęckich. W 1881 własność Niemca Caesaera Arndta. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 3 domy, 26 mieszkańców (wszyscy katolicy); majątek liczył 416 ha, 9 domów, 158 mieszkańców (20 ewangelików, 138 katolików); był tu młyn, a majątek specjalizował się w tuczu bydła. W latach międzywojennych nie było tu większej własności ziemskiej. We wsi znajduje się dwór z przełomu XIX i XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

PORADNIA PSYCHOLOGICZNO-PEDAGOGICZNA, w 1958 z inicjatywy Towarzystwa Przyjaciół Dzieci powstała Poradnia Społeczno-Zawodowa, zatrudniająca jedną osobę. W latach 1972-73 nastąpił dalszy rozwój placówki – zatrudnionych było wtedy 9 osób. Od 1999 organem prowadzącym jest starostwo powiatowe, a nadzór merytoryczny sprawuje wielkopolski kurator oświaty. Poradnia obsługuje 83 placówki, w tym: szkoły, przedszkola, specjalne ośrodki szkolno-wychowawcze, domy dziecka oraz zakłady opiekuńczo-lecznicze. Swoim działaniem obejmuje placówki miasta Gn. oraz 5 gmin, tj. gminy: Niechanowo, Czerniejewo, Witkowo, Trzemeszno, Gn. Celem poradni jest udzielanie pomocy psychologiczno-pedagogicznej, w tym pomocy logopedycznej, pomocy w wyborze kierunku kształcenia i zawodu, udzielanie rodzicom i nauczycielom pomocy psychologiczno-pedagogicznej związanej z wychowywaniem i kształceniem dzieci i młodzieży. Poradnia obejmuje swą opieką także dzieci i młodzież niesłyszącą oraz słabo słyszącą. Obecnie placówką kieruje Małgorzata Wadzyńska.

POSSELT STEFAN BOLESŁAW (ur. 1 VII 1924 w Łodzi, zm. 14 II 1990 w Poznaniu), aktor teatralny. Grał w Teatrze Polskim w Poznaniu (1948-55, 1958-64), Państwowym Teatrze Satyry w Poznaniu (1955-58), Bałtyckim Teatrze Dramatycznym w Koszalinie (1958-59). W latach 1964-88 był aktorem Teatru im. A. Fredry. Zagrał w tym czasie m.in. Murzyna w *Ladacznicy z zasadami* J.P. Sartre'a w reż. K. Wydrzyńskiej, Stanisława w *Stanisławie i Bogumile* M. Dąbrowskiej w reż. P. Zielińskiego, Browna w *Operze za trzy grosze* B. Brechta w reż. K. Rościszewskiego, Antonia w *Burzy* W. Szekspira w reż. W. Boratyńskiego, Generała w *Słowiku* E. Brylla w reż. W. Boratyńskiego, Dyndalskiego w *Zemście* A. Fredry w reż. J. Perza i Ojca Panny Młodej w *Weselu u drobnomieszczan* B. Brechta w reż. P. Sowińskiego.

POTRZYMOWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Jarząbkowo, ob. 52 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 286,67 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1397 jako własność Mścigniewa. W latach 1580-1618 Potrzymowo należało do Krzysztofora Iwieńskiego, a u schyłku XVIII w. do S. Garczyńskiego, dziedzica z Niechanowa. W latach 80. XIX w. było tu 9 domów, 78 mieszkańców (66 ewangelików, 12 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

POWIADACZE, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Kruchowo, ob. 51 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 432,95 ha. Dawniej wieś należała do dóbr Kruchowa. W 2. poł. XIX w. właścicielem wsi był Albert Krieger. W latach 80. XIX w. liczyła 3 domy, 19 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

POWIAT GNIEŹNIEŃSKI, jednostka podziału terytorialnego państwa od XV do XVIII w., jednostka podziału administracyjnego kraju od XIX w. Powstał u schyłku XIV w. jako jednostka organizacji szlacheckiej. Powiat obejmował obszar, z którego szlachta zjeżdżała na wiece, zwłaszcza sądowe, odbywające się w najważniejszym mieście regionu. W XIV-XV w. w Gn. jako stolicy powiatu zbierały się dość regularnie sądy ziemskie, które stały się stopniowo samorządowymi sądami stanu szlacheckiego. W tym czasie powiat nie two-

rzył zwartego terytorium. Wyłączone z niego były miasta mające własny statut prawny i dobra duchowne. W XV w. powiat stał się tożsamy z podstawową jednostką podziału państwa. W Gn. działały urząd i kancelaria grodzka. W następnych wiekach w ramach powiatów zbierało się pospolite ruszenie i prowadzono spisy podatkowe. Od XV w. przedstawicielem władzy państw. w powiecie był mianowany każdorazowo przez starostę generalnego burgrabia. Jego znaczenie już w XV w. zaczęło słabnąć. Zdarzały się wypadki, że burgrabiego gnieźn. zastępowali wybitniejsi mieszczanie. Od XV do XVIII w. nie przeprowadzano większych zmian granic pow. gnieźn. Jego powierzchnia wynosiła ok. 2100 km^2, powiat wchodził w skład woj. kaliskiego. Granica wsch. dochodziła do górnej Noteci, granica płn. do środkowej Wełny, zach. przebiegała w okolicach Pobiedzisk, a płd. koło Wrześni. Po pierwszym rozbiorze płn.-wsch. część powiatu odeszła do Prus. W wyniku II rozbioru dotychczasowy pow. gnieźn. włączono do Prus. Północno-zachodnią część jego terytorium włączono do nowo utworzonego pow. wągrowieckiego, a resztę podzielono na 2 powiaty: powiat gnieźnieński, obejmujący łącznie 234 miejscowości, i → powiat powidzki z 220 miejscowościami. Obydwa powiaty należały do departamentu poznańskiego. Władzę administracyjną na terenie powiatu sprawował landrat. W pow. gnieźn. funkcję tę sprawował Ignacy Koszutski, a na terenie pow. powidzkiego Aleksander Żychliński. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego granic powiatów nie zmieniono. Na ich czele stali podprefekci. W 1809 wprowadzono podział powiatów na mniejsze jednostki – gminy, na których czele stali wójtowie. Po likwidacji Księstwa Warszawskiego i ustaleniu na kongresie wiedeńskim nowych granic mocarstw rozbiorowych wschodnia część dotychczasowego pow. powidzkiego znalazła się w granicach należącego do Rosji Królestwa Polskiego. Na ziemiach zajętych przez Prusy przeprowadzono reorganizację administracji i utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie. Dzieliło się ono na 2 rejencje – poznańską, składającą się z 17 powiatów, i bydgoską, w której skład wchodziło 9 powiatów, w tym gnieźnieński. Na czele powiatu stał landrat. Podległe im urzędy nazywano landraturami (Landratsamt, → landratura). Z przyłączonej do Prus części dawnego pow. powidzkiego tereny położone na północ od linii Szydłowiec – Słowikowo – Ostrowite – Jankowo przyłączono do nowo utworzonego pow. mogileńskiego, resztę włączono do pow. gnieźnieńskiego. W pow. mogileńskim znalazły się też tereny należące wcześniej do pow. gnieźn., położone na płn. wschód od górnej Wełny aż do Niestronna. Równocześnie na terenie pow. mogileńskiego utworzono należącą do pow. gnieźn. enklawę obejmującą Strzyżewo Smykowe i Łukaszewko. Południowo-zachodnią część pow. gnieźn., położoną na zachód od linii: płd. kraniec jez. Lednica na południe do drogi Kostrzyn – Nekla, przyłączono do pow. poznańskiego. W 1833 podzielono terytoria powiatów na obwody wójtowskie. W pow. gnieźn. urzędy wójtowskie powstały w Witkowie, Modliszewie, Powidzu, Niechanowie, Czerniejewie, Mnichowie, Kiszkowie i Kłecku. Nie obejmowały one swoim zasięgiem miasta Gniezna. Ustawa z 1887 dokonała nowego podziału Prowincji Poznańskiej i Prus Zachodnich, powstało 17 nowych powiatów. Z terenów położonych na południe od linii Imielno – Pawłowo – Kędzierzyn utworzono nowy → powiat witkowski. Powierzchnia pow. gnieźn. wynosiła 565 km^2, a pow. witkowskiego 588 km^2. Od 1828 na terenie powiatu działał organ samorządu – sejmik powiatowy (Kreistag). W 1890 utworzono jego organ wykonawczy → wydział powiatowy (Kreisausschuss). W 1925 wydzielono miasto Gniezno, tworząc

Mapa powiatu gnieźnieńskiego z gminami

odrębny powiat miejski Gniezno. W 1927 zlikwidowano pow. witkowski, włączając większość jego terytorium do pow. gnieźn. Na terenie pow. wrzesińskiego pozostała niewielka enklawa położona na płd. wschód od Marzenina, obejmująca część lasów należących do ordynacji czerniejewskiej. W następnych latach dokonano kolejnych drobnych korekt granic pow. gnieźn. W 1934 z pow. obornickiego przyłączono gminę Dąbrówka Kościelna, a z pow. mogileńskiego gminy: Dębowiec, Ganina, Lulkowo, Strzyżewo Kościelne i Strzyżewo Paczkowe. Tym samym zlikwidowano leżącą na terenie pow. mogileńskiego od 1815 enklawę należącą do pow. gnieźn. Równocześnie do pow. gnieźn. przyłączono należące wcześniej do pow. poznańskiego gminy wiejskie: Głębocko, Latalice i obszary dworskie Głębokie i Rybitwy. Kolejną korektę granic pow. gnieźn. przeprowadzono w 1939. Przyłączono parcele z gromady Zielonka-Nadleśnictwo w pow. pozn. do gminy Kiszkowo, parcele z obrębu Latalice w pow. pozn. do gminy Łubowo, parcele z gminy Mieścisko w pow. wągrowieckim do gminy Mieleszyn oraz parcele z obrębu Radomice w pow. wrzesińskim do gminy Czerniejewo. Równocześnie przekazano do pow. wrzesińskiego parcele z gmin miejskiej i wiejskiej Czerniejewo, do pow. żnińskiego parcele leśne z obrębu Gołąbki Leśne oraz parcele z obrębów: Pustachowa, Skiereszewo i Arkuszewo do pow. miejskiego Gniezno. Na czele administracji państwowej szczebla powiatowego stał w okresie międzywojennym starosta. Podległy mu urząd nosił nazwę → starostwo powiatowe. Organami samorządu powiatowego były → sejmiki powiatowe, a od 1933 → rady powiatowe jako organy stanowiące i kontrolujące oraz wydziały powiatowe jako organy zarządzające i wykonawcze. W okresie okupacji hitlerowskiej urzędem administracji ogólnej szczebla powiatowego była → landratura (Landratsamt), na której czele stał landrat. Po II wojnie światowej pierwszych zmian granic pow. gnieźn. dokonano w 1954. Do pow. miejskiego Gniezno przyłączono wówczas parcele z gromady Arkuszewo, Winiary i Winiary-Folwark. Równocześnie z pow. pozn. przyłączono wieś Wagowo i przysiółek Czachurki. Pow. gnieźn. przekazał do pow. wrzesińskiego osiedle Radłowo z obrębu Skorzęcin-Las, a do pow. pozn. parcele ze wsi Latalice. W 1956 do pow. gnieźn. przyłączono część wsi Latalice do wsi Rybitwy. W 1959 do pow. pozn. odeszły miejscowości: Czachurki, Jezierce, Wagowo i Wiśniewo. Następna zmiana granic pow. gnieźn. nastąpiła w 1961, kiedy to przyłączono z pow. wągrowieckiego wsie: Julianowo, Łopienno, Łopiennica-Probostwo i Wilamów. Ostatnia korekta nastąpiła w 1963, kiedy do pow. miejskiego Gniezno odeszły kolejne parcele z obrębu Winiary i Winiary-Folwark. W tym kształcie pow. gnieźn. dotrwał do momentu likwidacji powiatów w 1975. Liczył wówczas 1132 km^2 powierzchni. Powiat miejski liczył w tym czasie 28 km^2 powierzchni. Do 1950 na czele powiatu stał starosta jako szef lokalnej administracji ogólnej. Organem uchwałodawczym samorządu powiatowego była → powiatowa rada narodowa. Zmiany wprowadzono w 1950. Organem władzy państwowej szczebla powiatowego stało się wówczas → prezydium powiatowej rady narodowej funkcjonujące do 1973. Do 1954 teren pow. gnieźn. dzielił się na 9 gmin: Czerniejewo, Gniezno, Kiszkowo, Kłecko, Łubowo, Mieleszyn, Niechanowo, Powidz i Witkowo. W 1954 zlikwidowano gminy, tworząc na ich miejsce → gromady. Na terenie pow. gnieźn. utworzono 33 gromady: Czerniejewo, Dębnica, Ganina, Gorzykowo, Goślinowo, Jankowo Dolne, Jarząbkowo, Kiszkowo, Kłecko, Komorowo, Lednogóra, Łagiewniki Kościelne, Łubowo, Mieleszyn, Mielżyn, Niechanowo, Pierzyska, Popowo Tomkowo, Powidz, Skiereszewo, Sławno, Smolniki Powidzkie, Sokołowo, Szczytniki Czerniejewskie, Szczytniki Duchowne, Świątniki Małe, Turostowo, Ułanowo, Wiekowo, Wierzyce, Witkowo, Zdziechowa i Żydowo. W latach następnych liczba gromad zaczęła spadać. Od 1973 nowymi organami władzy państwowej i „organami samorządu społecznego" najniższego szczebla stały się → gminne rady narodowe. Od 1973 na terenie pow. gnieźn. funkcjonowało ponownie 9 gmin z siedzibami w tych samych miejscowościach co do 1954. Równocześnie terenowym organem administracji państwowej na terenie gminy stał się → naczelnik gminy, a na terenie pow. gnieźn. i miasta Gniezna → naczelnik miasta i powiatu. Powiatowa Rada Narodowa w Gn. i Miejska Rada Narodowa w Gn. podjęły uchwałę, na której podstawie z dniem 1 VII 1973 powołano ich wspólny organ wykonawczy → Prezydium Powiatowej i Miejskiej Rad Narodowych w Gnieźnie. Pow. gnieźn. istniał do 31 V 1975, tj. do momentu wprowadzenia dwustopniowego podziału administracyjnego państwa. Ponownie utworzono pow. gnieźn. na początku 1999. Składa się on z 9 gmin: Czerniejewo, Gniezno, Kiszkowo, Kłecko, Łubowo, Mieleszyn, Niechanowo, Trzemeszno i Witkowo, oraz miasta Gniezna. Powierzchnia powiatu wynosi 1254,3 km^2. Od płd. wschodu graniczy z pow. słupeckim, od południa z pow. wrzesińskim, od zachodu z pow. pozn., od płn. zachodu z pow. wągrowieckim, od płn. wschodu z dwoma powiatami woj. kujawsko-pomorskiego – żnińskim i mogileńskim. Organem stanowiącym i kontrolnym jest → rada powiatu, a organem wykonawczym – zarząd powiatu. Pow. gnieźn. zajmuje środkową część Wysoczyzny Gnieźnieńskiej. Jego teren osiąga wys. 100-120 m n.p.m., osiągając kulminację na Wale Wydartowskim – 167 m n.p.m. Krajobraz ukształtowany został przez środkowopoznańską morenę czołową. Występują liczne jeziora polodowcowe rynnowe, 16% powierzchni zajmują lasy. Na południu pow. gnieźn., w Lasach Czerniejewskich, występują rezerwaty przyrody: „Wiązy w Nowym Lesie", „Bielawy" k. Goranina i „Modrzew Polski" w Noskowie. W skład powiatu wchodzi gmina miejska Gniezno, gminy miejsko-wiejskie: Czerniejewo, Kłecko, Trzemeszno i Witkowo oraz gminy wiejskie: Gniezno, Kiszkowo, Łubowo, Mieleszyn i Niechanowo. Na terenie powiatu leżą miasta: Gniezno, Czerniejewo, Kłecko, Trzemeszno i Witkowo. W 2005 liczba ludności wynosiła 140 262 osoby, z czego 51,1% stanowili mężczyźni. W miastach mieszkało 91 136 osób, co stanowiło 64,9% wszystkich mieszkańców.

POWIAT POWIDZKI, utworzony przez władze pruskie w 1793, po wcieleniu dotychczasowego pow. gnieźn. do Prus. Obejmował jego wsch. część od linii Niestronno – Jankowo – Niechanowo na zachodzie do granicy z pierwszym zaborem na wschodzie. Obejmował łącznie 220 miejscowości. Na jego terenie leżały miasta: Mielżyn, Powidz, Skulsk, Trzemeszno, Wilczyn i Witkowo. Pow. powidzki należał do departamentu poznańskiego. Landratem był Aleksander Żychliński. Z niezmienionym terytorium przetrwał okres Księstwa Warszawskiego. Po przyjętym na kongresie wiedeńskim nowym podziale ziem pol. w 1815 terytorium powiatu podzielone zostało między Rosję i Prusy, a sam Powidz znalazł się nad pruską granicą państwową biegnącą wzdłuż Jeziora Powidzkiego. Pow. powidzki zlikwidowano. Część pozostałą przy Prusach podzielono na 2 części: północną włączono do nowo utworzonego pow. mogileńskiego, południową – do → powiatu gnieźnieńskiego.

POWIAT WITKOWSKI, utworzony w 1887 na mocy ustawy z 6 VII 1887. W jego skład weszła płd. część pow. gnieźn. o łącznej powierzchni 588 km^2. Na jego terenie znalazły się miasta: Czerniejewo, Mielżyn, Powidz, Witkowo. Istniał do 1927, kiedy to na podstawie rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z 16 II został zlikwidowany. Większość terytorium włączono do → powiatu gnieźnieńskiego, natomiast wsie: Barczyzna, Grzybowo-Chrzanowice, Jarząbkowo, Marzenin, Mystki, Noskowo, Pakszynek, Sobiesiernie, Strzyżewo Czerniejewskie, Mierzewo i obszary dworskie: Czeluścin, Grzybowo-Rabieżyce, Gulczewko, Gulczewo Kawęczyn, Kleparz, Radomice, Wódki i Królewiec włączono do pow. wrzesińskiego. Landraci pow. witkowskiego w latach 1887-1919: von Zawadzki (1887-31 III 1902, początkowo jako Landrathsamtsverweser, od 7 VIII 1888 – landrat), Schack (1 IV 1902-23 VIII 1912), Roberti-Jessen (23 VIII 1912-1919). Starostowie pow. witkowskiego w latach 1919-1927: Chrzanowski (30 IV 1919-1 XII 1921), Bereta (1 XII 1921-31 III 1927).

POWIATOWA RADA NARODOWA, samorządowy organ kontroli społecznej. Działał na podstawie ustawy KRN z 11 IX 1944 o organizacji i zakresie działania rad narodowych (Dz.U. nr 5 z 1944, poz. 22). Zasięg kompetencji terytorialnych gnieźn. PRN obejmował pow. gnieźn. bez miasta Gniezna. Zebranie konstytucyjne odbyło się 1 III 1945. PRN w Gn. podlegało 9 gminnych rad narodowych i 3 miejskie rady narodowe. Udział w tworzeniu rad narodowych brały tylko zarejestrowane stowarzyszenia i organizacje. Liczba członków PRN nie mogła przekraczać 50. Rady wybierały ze swego grona prezydium złożone z przewodniczącego, zastępcy i 3 członków. Do kompetencji rad narodowych należało ustalanie budżetu, planu świadczeń, powoływanie i kontrola organów wykonawczych. W zakresie kontroli miały prawo wyłaniania komisji do poszczególnych spraw z prawem wzywania świadków i rzeczoznawców oraz przesłuchiwania stron zainteresowanych. Posiedzenia odbywały się obowiązkowo przynajmniej raz na miesiąc, mogły także być zwoływane w każdym czasie na wniosek prezydium lub 1/4 członków. Do prawomocności uchwał potrzebna była zwykła większość głosów przy obecności przynajmniej 1/3 liczby członków. Posiedzenia były jawne. Rada mogła jednak uchwalić tajność posiedzeń. Gminne i miejskie rady narodowe delegowały ze swego prezydium po jednym przedstawicielu do PRN, a ta 2 przedstawicieli do wojewódzkiej rady narodowej. Powiatowe rady narodowe działały na takich zasadach do 1950, tj. do przejęcia kompetencji starostw powiatowych przez prezydia powiatowych rad narodowych. Funkcje przewodniczących PRN w Gn. pełnili: Wincenty Szymański (1 III 1945-16 X 1945), Stanisław Kaszuba (p.o. przewodniczącego, 16 X 1945--23 XI 1945), Michał Kurczych (23 XI 1945-25 IX 1947), Zygmunt Leichert (25 IX 1947-po 17 VII 1948), Stanisława Kaczmarkowa (przed 23 IX 1948 – po 28 II 1949), Franciszek Kubiaczyk (1 III 1949-31 V 1950).

POWIDZKI PARK KRAJOBRAZOWY, istnieje od 16 XII 1998 i obejmuje różnej wielkości naturalne zbiorniki wodne, lasy, zadrzewienia, łąki, pola uprawne oraz tereny osadnicze. Kreśląc granice parku, brano pod uwagę przede wszystkim konieczność ochrony nie tylko przyrody ożywionej tego terenu, lecz także wód zlokalizowanych tam jezior. Powierzchnia parku wynosi 24 600 ha, z czego na terenie gminy Witkowo znajduje się 4900 ha. Zróżnicowane warunki geologiczno-geomorficzne i wodne umożliwiły wykształcenie się na tym obszarze bardzo różnorodnych typów i gatunków gleb. Wśród rozległych kompleksów gleb hydrogenicznych występują gleby torfowe o różnej trofii, murszowe, glejowe i czarne ziemie. Na podłożach mineralnych (glinach różnego typu, piaskach i żwirach) wykształciły się gleby brunatne właściwe, brunatne wyługowane, płowe oraz bielicowe i rdzawe. Charakterystyczną cechą większości gleb tego terenu jest obecność węglanu wapienia. Jeziora parku leżące na terenie gminy Witkowo to: 1) Jezioro Czarne, w przeważającej części zarośnięte, powierzchnia ok. 25 ha; 2) Jezioro Białe, na wys. 103,8 m n.p.m.; średnia głębokość 4,7 m, maksymalna 10,2 m; 3) jez. Niedzięgiel (Jezioro Skorzęcińskie), średnia głębokość 5,5 m, maksymalna 21,6 m; ma szczególnie bogato rozwiniętą linię brzegową, jego kształt jest nieregularny, a brzegi stosunkowo płaskie, w wielu miejscach przechodzące w zabagnienia; w zbiornik ten wcinają się 2 duże półwyspy; w pobliżu brzegów najwyższym wzniesieniem jest Orla Góra (119 m n.p.m.); na jeziorze spotyka się liczne wypłycenia oraz małe, ekologicznie ważne wysepki, z których największa, o nazwie Znicz, pokryta jest drzewostanem; 4) jez. Piłka, powierzchnia 4 ha, w pobliżu występują zabagnienia i piaszczyste wzniesienia do wys. 116,6 m n.p.m.; 5) Jezioro Ostrowickie, średnia i maksymalna głębokość to 8,3 m oraz 27 m; leży wśród pól uprawnych, przeważnie bardzo żyznych. Na podstawie badań roślinności przeprowadzonych w latach 1997 i 1998 stwierdzono występowanie tam 216 różnych zbiorowisk, w tym 24 zbiorowisk leśnych i zaroślowych, 78 zbiorowisk wodnych i bagiennych, 9 krótkotrwałych zbiorowisk wilgociolubnych tero-

fitów, 31 zbiorowisk trwałych użytków zielonych, muraw i wrzosowisk, 32 zbiorowisk okrajkowych i porębowych oraz 41 zbiorowisk ruderalnych i segetalnych. Na terenie parku wyznaczono 192 okazałe drzewa, w znacznej części pomniki przyrody, i dokonano ich pomiarów. Określono rośliny podlegające ochronie ścisłej: goździk piaskowy, bluszcz pospolity, lilia złotogłów, purchawka olbrzymia, sromotnik bezwstydny, chrobotek leśny, chruścik skupiony; oraz rośliny podlegające ochronie częściowej: paprotka zwyczajna, konwalia majowa, porzeczka czarna, kalina koralowa, turówka leśna. W rzekach, jeziorach i stawach występują różne gatunki ryb, w znacznej części odławiane przez wędkarzy i zawodowych rybaków, np.: sielawa, sieja, szczupak, karaś, leszcz, kleń, krąp, jelec, karp, węgorz, okoń, piskorz, sandacz, ciernik. Stwierdzono występowanie płazów następujących gatunków: traszka grzebieniasta, rzekotka drzewna, traszka zwyczajna, żaba wodna, kumak nizinny, żaba trawna, grzebiuszka ziemna, żaba moczarowa, ropucha szara, ropucha zielona. Gady są reprezentowane przez 5 gatunków: jaszczurka zwinka, zaskroniec zwyczajny, gniewosz plamisty, padalec zwyczajny, jaszczurka żyworodna. Różnorodność środowisk, a szczególnie jeziora, sprawiają, że na terenie tym występuje wiele gatunków ptaków z różnych grup systematycznych. W czasie przelotów spotyka się przede wszystkim duże skupiska ptaków wodnych. Oto niektóre gatunki: bocian czarny i biały, kuropatwa, sowa uszata, przepiórka, krzyżówka, bażant, jastrząb, żuraw, kukułka, lelek, słowik szary, dzięcioł szary, zielony i duży. Wśród ssaków można wyróżnić następujące gatunki: zając szarak, jeż, kret, mysz domowa, lis, dzik, borsuk, wiewiórka, wydra, jeleń, daniel, sarna.

POWIDZKI TADEUSZ (ur. 27 IX 1880 w Brodnicy, zm. 23 IV 1960 w Poznaniu), dziennikarz, działacz społeczny i polityczny. Uczęszczał do gimnazjum w Gn. Był skarbnikiem, następnie prezesem → Towarzystwa Tomasza Zana w latach 1900-02. Za tę działalność wydalono go ze szkoły tuż przed maturą. Osadzony wraz z innymi gimnazjalistami, w 1903 skazany został na karę 6 tygodni więzienia. W tymże roku zaczął pracę dziennikarską w gnieźn. → „Lechu". Studiował na politechnice w Darmstadt. W 1908 zamieszkał w Poznaniu. Pracował w „Orędowniku" i „Kurierze Poznańskim". Jednocześnie działał w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół" w Poznaniu i w Gn. Był aktywnym członkiem Stronnictwa Narodowego. Należał do organizatorów powstania wielkopolskiego. W Ostrowcu Świętokrzyskim, dokąd został wysiedlony w 1939, prowadził tajne nauczanie. Po wojnie uczył w szkole budowlanej, pracował jako sekretarz w redakcji → „Kuriera Wielkopolskiego". W latach 1947-57 był pracownikiem Biblioteki Uniwersyteckiej UAM. Autor pracy *Sokół Wielkopolski w dążeniu do niepodległości*, przetłumaczył z norweskiego książkę E. Bolstada *Spekulant* i z duńskiego *Rodzinę polską* J.C. Haucha.

POWSTANIE WIELKOPOLSKIE NA ZIEMI GNIEŹNIEŃSKIEJ (27 XII 1918-16 II 1919). Jesienią 1918 ruch patriotyczny w Gn. skupiał się wokół organizacji jawnych (→ Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół", kluby sportowe, stowarzyszenia kupieckie i rzemieślnicze) oraz tajnych (skauting, Polska Organizacja Wojskowa byłego Zaboru Pruskiego – POWZP). Z gnieźn. koszar wynoszono broń i amunicję, z pozostałych karabinów wykręcano zamki. Biorący udział w gromadzeniu broni Józef Politowicz i Paweł Watschon zostali aresztowani i postawieni przed sądem, który skazał ich na karę śmierci. Pod naciskiem Rady Robotniczej obaj oskarżeni w ciągu 48 godzin zostali uwolnieni. Wydarzenia te miały miejsce już po wybuchu rewolucji w Niemczech. W Gn. i na terenie powiatu powstały rady ludowe, rady żołnierskie i robotnicze. W radach żołnierskich początkowo dominowali Niemcy, natomiast w gnieźn. Radzie Robotniczej dominowali Polacy, w większości członkowie POWZP; rada była robotnicza tylko z nazwy, gdyż w jej skład wchodziło tylko 2 robotników, poza nimi: 10 rzemieślników, 5 kupców; reszta to przedstawiciele inteligencji, w tym doktor ekonomii, inżynier dyplomowany i fabrykant. Podobnie było w Kiszkowie i Kłecku. Z inicjatywy Rady Ludowej w Gn. i „Sokoła" przystąpiono do tworzenia Straży Ludowej. Ćwiczenia wojsk. odbywały się w 3 grupach wiekowych pod pozorem zajęć „Sokoła". Bardzo opornie szło spolszczanie urzędów. Sprzeciwiali się temu Niemcy, brakowało też wykwalifikowanych urzędników – Polaków. Najczęściej urzędnikom niem. przydzielano pol. kontrolerów. Od poł. grudnia 1918 niem. rady traciły bardzo szybko znaczenie. Wyjątkiem było Witkowo, gdzie Niemcy próbowali stworzyć fakty dokonane, ściągając 25 XI 1918 do miasteczka oddział 200 żołnierzy Heimatschutzu z Bydgoszczy – poradzono sobie z nimi, udzielając żołnierzom przepustek na powrót do domów. Polskie rady ludowe umacniały swoją pozycję, przejmując lokalną władzę. Wybrano delegatów na Sejm Dzielnicowy w Poznaniu; przy okazji przeprowadzono wybory uzupełniające do powiatowych rad ludowych. Ziemię gnieźn. na sejmie reprezentowało 22 posłów: 12 z pow. gnieźn., 10 z witkowskiego. Na sejmie do Naczelnej Rady Ludowej wybrano Bolesława → Kasprowicza i Alojzego Świnarskiego z Towarzystwa Katolickich Robotników Polskich. Pod względem narodowym społeczeństwo Gn. było dobrze przygotowane na wypadek wybuchu zbrojnego powstania, czego nie można powiedzieć o organizacji. Między „Sokołem", POWZP i grupami zdemobilizowanych żołnierzy brakowało koordynatora. Nie utworzono na wzór Poznania Służby Straży i Bezpieczeństwa, nieliczne były oddziały porządkowe, np. Straży Ludowej.

Sztandar z okresu Powstania Wlkp. 1918/1919

28 XII 1918 z Poznania do Gn. przyjechał sierż. Piotr Walczak z pozn. Rady Żołnierskiej z wezwaniem do

powstania. Po naradzie w domu B. Kasprowicza zdecydowano się na zaatakowanie koszar 49. Pułku Piechoty. Żołnierze niemieccy poddali się jednak bez walki, zajęto magazyny broni, m.in. przejęto 7 lekkich i 8 ciężkich karabinów maszynowych. W tym czasie spontanicznie organizujące się grupy powstańców rozważały możliwość opanowania koszar 12. Pułku Dragonów Pruskich, które znajdowały się 2 km za miastem. Grupa powstańców pod dowództwem zastępcy oficera marynarki wojennej Mariusza → Wachtla, uzbrojona w 1 lekki karabin maszynowy, wyruszyła w kierunku koszar. Noc przeczekali jednak w cukrowni. O świcie o godz. 7.00 dwiema grupami dowodzonymi przez M. Wachtla i Jana Grabińskiego w ubezpieczonym szyku podeszli pod koszary. Po rozbrojeniu wartowników powstańcy wbiegli na teren koszar i opanowali je. W tym samym czasie inne grupy powstańców opanowały pocztę oraz dworzec kolejowy. Rada Ludowa w porozumieniu z Radą Żołnierską mianowała w nocy z 28 na 29 XII komendantem miasta ppor. rez. Zygmunta → Kittla. 29 XII komendant miasta wraz z Radą Ludową zawarli porozumienie z niem. Radą Żołnierską w sprawie uwolnienia zatrzymanych żołnierzy. Tymczasem Niemcy nie zamierzali rezygnować z Gn.; z Bydgoszczy do Zdziechowy wysłali oddział żołnierzy w sile ok. 400 ludzi z baterią dział. Niemcy rozlokowali się w majątku Herberta Wendorffa, zaciekłego hakatysty. Od Gn. Niemców dzieliło tylko 8 km. W części mieszkańców Gn. fakt ten wywołał nastroje defetystyczne; miasto wymarło, poznikały wywieszone wcześniej biało-czerwone flagi. Nowe władze pol. zwróciły się o pomoc do komend powstańczych w sąsiednich powiatach, przede wszystkim we Wrześni. Telefonowano o pomoc także do Poznania. Z Wrześni na pomoc wysłano 300 ludzi (Wiewiórowski), ze Strzałkowa 400, z Poznania ok. 80 pod dowództwem kpt. W. Szczanieckiego. Tymczasem negocjacje z Niemcami prowadził Z. Kittel, dr B. Szulczewski z KNRL, J. Wierbiński, jak też Niemcy z gnieźn. Rady Robotniczej. Zwolennicy siłowego rozwiązania skupili się wokół ppor. Pawła → Cymsa. W mieście odbywały się burzliwe wiece. Najczęściej po bezowocnych naradach ich uczestnicy rozchodzili się do domów i oczekiwali nadejścia posiłków. 31 XII o 3.00 przybyły oddziały wrzesińskie pod dowództwem Wiewiórowskiego i Nowaka, dotarł też kpt. W. Szczaniecki. Negocjacje z Niemcami traciły sens, gdyż dowódca grupy zażądał od powstańców wydania 1,5 tys. karabinów, groził ostrzałem Gn.

W mieście zawrzało, rosła liczba ochotników gotowych do walki. 31 XII między 12.00 a 13.00 do Zdziechowy wyruszyły kolumną czwórkową pierwsze grupy powstańców. Po drodze spotkano powózkę z delegacją negocjatorów, którzy wracali do Gn. Za namową Z. Kittla część ochotników wróciła do Gn., inni byli zdecydowani na walkę. Dołączył do nich dr Wojciech → Jedlina-Jakobson, który w południe wrócił do Gn. We mgle podeszli do Zdziechowy. Ok. 18.00 padły pierwsze strzały, wywiązała się obustronna, nieskoordynowana strzelanina, choć Niemcy wystrzelili 7 pocisków armatnich. Część Niemców (8 oficerów, 50 szeregowych) złożyła broń, ale gł. siły nadal znajdowały się we dworze i w budynkach gospodarskich. Ostatecznie sytuację rozsądnie rozwiązał Z. Kittel, który z posiłkami i powstańcami Gn. wymusił na Niemcach złożenie broni. W sumie zdobyto przeszło 300 karabinów ręcznych, 12 ciężkich i kilkanaście lekkich karabinów maszynowych, tabor, 89 koni. Zginął Wincenty Dyszdajewski z 1. kompanii wrzesińskiej; z powodu ran zmarł Ignacy Łuczyk we Wrześni, a w wypadku zginął Szczepan Kostrzewski, także powstaniec wrzesiński. Kilku powstańców odniosło rany. Jeńców niem. odesłano z dworca gnieźn. do Poznania pod eskortą powstańców. Nie udało się przejąć baterii dział, a parlamentariuszy – ks. Mateusza → Zabłockiego i Skwerensa – żołnierze niemieccy uprowadzili. Bateria zmyliła pościg i przez Żnin – Łabiszyn dotarła do Bydgoszczy. Fiasko ekspedycji niem. do Zdziechowy było niewątpliwym sukcesem powstańców gnieźn. i wpłynęło na rozwój akcji powstańczej w regionie. Na ostateczny wynik negocjacji z Niemcami wpłynął fakt opanowania przez powstańców kłeckich stacji kolejowej w Łopiennie (30 XII). W ciągu 4 dni (28-31 XII 1918) powstańcy opanowali ziemię gnieźn., Kłecko, Witkowo, Powidz i tym samym wpłynęli na aktywizację działań powstańczych w płn. Wielkopolsce i na Kujawach, czynnie w tej akcji uczestnicząc. Już 1 I 1919 z Gn. na Kujawy wyruszyła 3. Kompania Bernarda Kropidłowskiego, mając w swo-

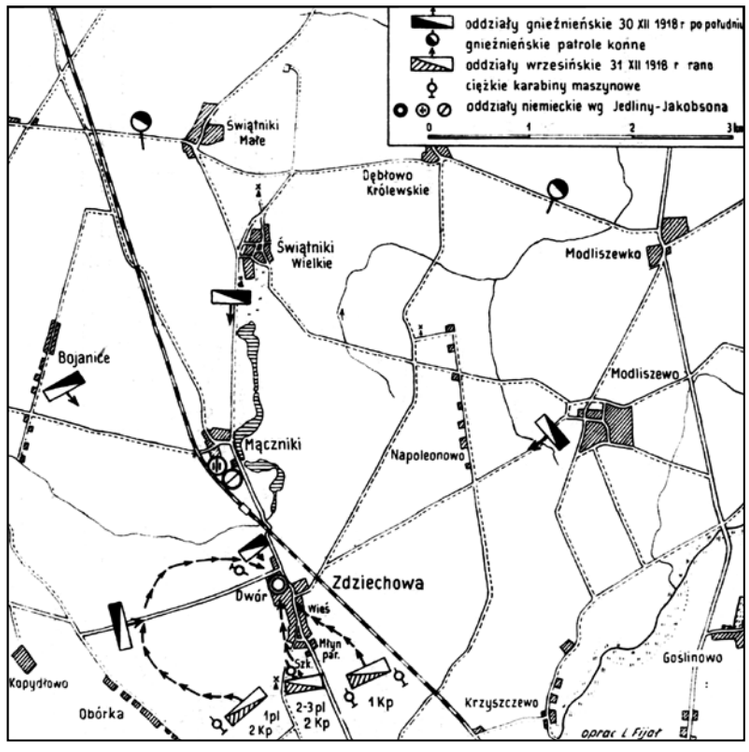

Potyczka pod Zdziechową 30-31 XII 1918 r.

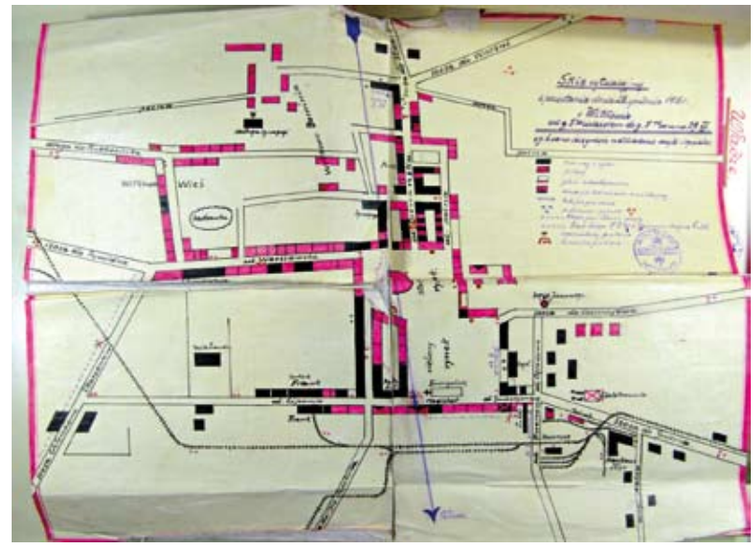

Harcerski plan miasta Witkowa sporządzony 28 XII 1918 r.

im składzie ochotników z Wrześni, Miłosławia, Witkowa itd. Dowództwo tworzyli P. Cyms, Mieczysław → Słabęcki, Szymański. Piechotę wspierał oddział karabinów maszynowych Kazimierza Kapeli, służba sanitarno-medyczna, tabory. Kompania wyruszyła z Gn. koleją i o 14.30 wyładowała się w Trzemesznie. Oddział powstańców z tego miasta dołączył do kompanii gnieźn. i wspólnie wyruszono w kierunku Mogilna, gdzie na wieść o zbliżaniu się oddziałów powstańczych miejscowi powstańcy bez rozlewu krwi – w zamian za gwarancję bezpiecznego wyjazdu – rozbroili oddział Grenzschutzu; uzyskano ok. 100 karabinów ręcznych i 5 karabinów maszynowych. Powstańców zakwaterowano w salach szkolnych, budynkach urzędowych i u mieszkańców. Do ppor. P. Cymsa dołączyli też powstańcy z Gębic, a 2 I 1919 przybył z Gn. oddział kawalerii pod dowództwem Stanisława Chełmickiego. Kolejnym celem wyprawy powstańców gnieźn. było Strzelno. Starcia z załogą Strzelna trwały od 15.30 do 17.30. Niemców zmuszono do ucieczki. Tylko z wieży widokowej Niemcy bronili się do następnego dnia, ostatecznie skapitulowali pod silnym ostrzałem gnieźn. oddziału karabinów maszynowych. W Strzelnie Niemcy stracili 2 poległych, 35 jeńców, 5 karabinów maszynowych, 30 ręcznych. Na stacji zajęto pociąg z dwoma wagonami amunicji. Zdobycie Strzelna powstańcy okupili stratą 3 powstańców; z kompanii gnieźn. polegli Czesław Plewiński i Stanisław Pachowiak; ciężko ranny został K. Kapella. Kruszwica, kolejne miasto na szlaku oddziałów gnieźn., oswobodziła się 2 godziny przed przybyciem powstańców Cymsa. 4 I 1919 w Kruszwicy P. Cyms organizował batalion i na godz. 20.00 wyznaczono zbiórkę w Mątwach, aby podjąć dalszy marsz na Inowrocław, gdzie 2 I doszło do starć ulicznych. Oddziały zebrały się ok. 23.00; 5 I o godzinie 1.00 odbyła się narada dowódców oddziałów. Godzinę później z Mogilna wrócił P. Cyms i wtedy ustalono ostateczny plan uderzenia na Inowrocław. Jego załogę stanowił 140. Pułk Piechoty mjra Grollmanna o nieznanej liczbie żołnierzy. Oddziały powstańcze liczyły ok. 900 ludzi skoncentrowanych w Mątwach, pod dowództwem ppor. P. Cymsa, niejednolicie uzbrojonych. Zamiarem ogólnym było zdobycie dworca kolejowego (w celu odcięcia załodze niem. drogi odwrotu i dowozu posiłków z Bydgoszczy), otoczenie i opanowanie koszar 140. Pułku Piechoty, a następnie zajęcie całego miasta. Rozpoznanie sił niem. było bardzo słabe. Ponadto akcja zmierzająca do zdobycia Inowrocławia była sprzeczna z decyzjami i zaleceniami KNRL oraz postanowieniami zawartego dzień wcześniej w mieście rozejmu. Jedynym atutem

Grupa powstańców witkowskich

planowanej akcji było zdecydowanie i determinacja powstańców. W Mątwach doszło do spotkania P. Cymsa z przedstawicielem NRL Feliksem Koszutskim. Zamierzono, realizując wyniki pertraktacji z Niemcami, powstrzymać marsz P. Cymsa. Przeważyły nastroje wśród powstańców i wiadomości o represjach, jakie Niemcy zastosowali wobec Polaków po nieudanej próbie opanowania miasta 4 I. Podjęto decyzję walki o Inowrocław.

Ppor. P. Cyms w Mątwach dokonał podziału posiadanych sił na 2 grupy: Grupa I – dowódca: kpt. Michał Zabdyr, skład: 1. kompania 31. Pułku Piechoty – ok. 120 ludzi, oddział witkowski (dowódca Stanisław Połczyński) – ok. 50 ludzi, oddział miłosławski (dowódca Stanisław Pluciński) – ok. 30 ludzi, kompania kruszwicka (dowódca Ignacy Nowak) – ok. 120 ludzi, kompania strzeleńska (dowódca Stefan Rożnowicz) – ok. 100 ludzi (dołączyła już w Inowrocławiu); razem ok. 420 żołnierzy, uzbrojenie: karabiny, dubeltówki, 2 ckm-y; zadanie: wkroczyć do Inowrocławia od południa ulicami Poznańską i Szymborską, zająć koszary artylerii na wsch. skraju miasta, opanować centrum i kontynuować atak w kierunku koszar piechoty, ponadto: przeciąć linię kolejową prowadzącą ku Toruniowi; Grupa II – dowódca: ppor. P. Cyms, skład: 2. kompania

Między łamami: Leon Stodoliński w mundurze szeregowca wojsk wielkopolskich (1919-poł. 1920)

31. Pułku Piechoty – ok. 120 ludzi, kompania gnieźn.-wrzesińska (dowódca M. Słabęcki) – ok. 90 ludzi, oddział trzemeszeński (dowódca Władysław Wleklński) – ok. 50 ludzi, oddział z Młynów (dowódca Józef Owczarski) – ok. 90 ludzi, oddział mogileński (dowódca Stanisław Roloff) – ok. 50 ludzi, razem ok. 400 żołnierzy; uzbrojenie: karabiny, 3 ckm-y, 3 lkm-y, zadanie: ześrodkować się w rejonie warzelni soli (na zachód od miasta), zaatakować i zdobyć dworzec kolejowy, następnie wspólnie ze zmobilizowanymi w Mogilnie 300 ludźmi I. Włodarka oraz oddziałem barcińskim Aleksandra Jakubowskiego zaatakować koszary 140. Pułku Piechoty. Oddział kawalerii S. Chełmickiego został wysłany do Jaksic z zadaniem zerwania torów kolejowych między Jaksicami i Złotnikami Kujawskimi. Akcją na Inowrocław dowodził ppor. P. Cyms. Oddziały polskie wyruszyły z Mątew 5 I 1919 o godzinie 14.00. Grupa kpt. M. Zabdyra miała wkroczyć do akcji o godzinie 7.00, grupa ppor. P. Cymsa – godzinę później.

Pierwsza grupa zgodnie z opisanym planem szybko opanowała śródmieście i podeszła pod koszary 140. Pułku Piechoty. Po drodze stoczono walkę m.in. o budynek poczty. Koszary próbowano atakować od strony ul. Dworcowej oraz cmentarzy ewangelickiego i żydowskiego. Silny ogień niemiecki zatrzymał jednak powstańców. Atak drugiej grupy udał się tylko częściowo. Wprawdzie zdobyto dworzec, ale Niemcy skutecznym kontratakiem dwóch kompanii odzyskali go, a nawet wzięli do niewoli część oddziałów z Młynów i Gn. Ostatecznie dworca już nie odzyskano. Niemieckie posiłki z Bydgoszczy nie dotarły do Inowrocławia, gdyż w tamtejszym garnizonie doszło do buntu (m.in. służących tam Polaków). Ponadto wysłana 6 I rano odsiecz została wycofana zgodnie z żądaniem dowódcy 140. Pułku Piechoty mjra Grollmana, który już rozpoczął pertraktacje z powstańcami. Oddziałek kawalerii wysłany w celu zerwania toru między Złotnikami i Jaksicami wykonał wyznaczone zadania i odciął miasto. Ok. południa walki w mieście ustały, ale dworzec i koszary 140. Pułku Piechoty wciąż jeszcze były w rękach niemieckich. Z Mogilna, Barcina i Pakości przybyły kolejne oddziałki powstańcze w łącznej sile ok. 500 ludzi. Jedna z kompanii 31. Pułku Piechoty wciąż pozostawała w odwodzie. W rezultacie zarówno dworzec, jak i koszary były blokowane przez oddziały powstańcze i odcięte od możliwości pomocy z zewnątrz. Kontrataki wychodzące z koszar kończyły się niepowodzeniem. Początkowo poza plecami dowódców powstańczych działacze Rady Ludowej zawarli z Niemcami wstępne porozumienie, ustalające podział miasta na część wschodnią – polską – i zachodnią – niemiecką (uwzględniające dworzec i koszary). Kpt. M. Zabdyr zaakceptował to porozumienie. Dopiero ok. godziny 16.00 ppor. P. Cyms anulował te ustalenia. W nocy z 5 na 6 I 1919 zawarto formalne zawieszenie broni, przewidujące opuszczenie miasta przez Niemców z bronią w ręku. 6 I 1919 o godzinie 22.00 Inowrocław był wolny. Straty po stronie powstańczej wynosiły: 47 żołnierzy i 6 osób cywilnych zabitych, 120 osób rannych. Zdaniem Z. Wygockiego sukces powstańcy okupili stratą ponad 30 powstańców, w tym 11 z Gn. Po stronie niem. – 14 zabitych i nieznana liczba rannych. Zdobyto kilkanaście karabinów maszynowych, 1550 karabinów, 4 samochody, 3 tys. kompletów umundurowania, dużą ilość amunicji i granatów. W wyniku akcji miasto zostało wyzwolone przy stosunkowo dużych stratach, osiągnięto więc cel ostateczny walk o Inowrocław. Charakter operacji był zgodny z nastrojami polskiej ludności, ale nie odpowiadał realiom wojskowym i politycznej sytuacji regionu. W rezultacie z chwilą powrotu do Włocławka kpt. M. Zabdyr musiał ponieść konsekwencje samowolnego przekroczenia granicy, a w stosunku do ppor. P. Cymsa rozważano ewentualność postawienia go w stan oskarżenia za niesubordynację i spowodowanie zbędnego przelewu krwi. Poza tym Dowództwo Główne, tworząc inowrocławski okręg wojskowy, wyznaczyło na stanowisko dowódcy kpt. Napoleona Kaczorowskiego, nieuczestniczącego w walkach o Kujawy, a pominęło rolę ppor. P. Cymsa. Po inspekcji oficerów Dowództwa Głównego w Inowrocławiu 13 I 1919 utworzono nowy VIII Okręg Wojskowy pod dowództwem ppor. P. Cymsa.

W trakcie marszu P. Cymsa na Kujawy z Gn. wysłano posiłki m.in. do Janówca w pow. żnińskim; powstańcy kłeccy sierż. Józefa Lubińskiego 7 I 1919 walczyli o Wysoką w pow. wyrzyskim, tracąc swego dowódcę. 7-8 I powstańcy z Gn. i Kłecka wzięli też udział w walkach w rejonie Ślesina – Nakła (pluton sierż. Stanisława Szalińskiego z Gn.). Walki o Ślesin (8 I) były ciężkie, zdobywano dom po domu. Potyczka zakończyła się zajęciem tej miejscowości. W czasie tzw. operacji szubińskiej zaplanowanej przez Dowództwo Główne, której celem było opanowanie możliwie największego obszaru w płn. Wielkopolsce (od 9 do 15 I 1919), zgrupowanie ppłka K. Grudzielskiego liczyło 14 oficerów, 76 podoficerów, 1835 szeregowców, 316 koni. Na uzbrojenie składało się 8 dział i 14 ciężkich karabinów maszynowych. Oddziały inowrocławskiej grupy ppor. P. Cymsa otrzymały zadanie zdobycia Złotnik Kujawskich przez działanie z 2 kierunków, siłami ok. 640 ludzi, wspartych czterema ckm-ami. Załoga niem. liczyła ok. 200 żołnierzy, miała 2 działa i 10 karabinów maszynowych. Nieprzyjacielowi udało się odeprzeć kilka ataków powstańców, uległ dopiero ok. północy z 11 na 12 I. W walce poległo 3, a zostało rannych 31 powstańców. Zdobyto 2 działa, 1 miotacz min i 10 ckm-ów. Także w trakcie działań oddziałów ppłka K. Grudzielskiego ppor. Maksymilian Bartsch z grupą 11 powstańców spalił most na Noteci w Białośliwiu k. Nakła, uniemożliwiając przejście odwodowych oddziałów niemieckich. Niezależnie od działań grupy P. Cymsa do walk w rejonie Szubina skierowano oddział S. Szalińskiego. Działania te 8 I zakończyły się klęską powstańców, utratą Łabiszyna i Żnina. W Gn. i powiecie ogłoszono alarm. Siły pol. skoncentrowane w nocy z 10 na 11 I w Kcyni podzielone zostały przez sztab zgrupowania na 2 grupy uderzeniowe. Na gł. kierunku operować miała grupa dowodzona przez ppor. Śliwińskiego w sile 700 ludzi, wzmocnionych plutonem ckm-ów i półbaterią armat. Pomocnicze uderzenie miał

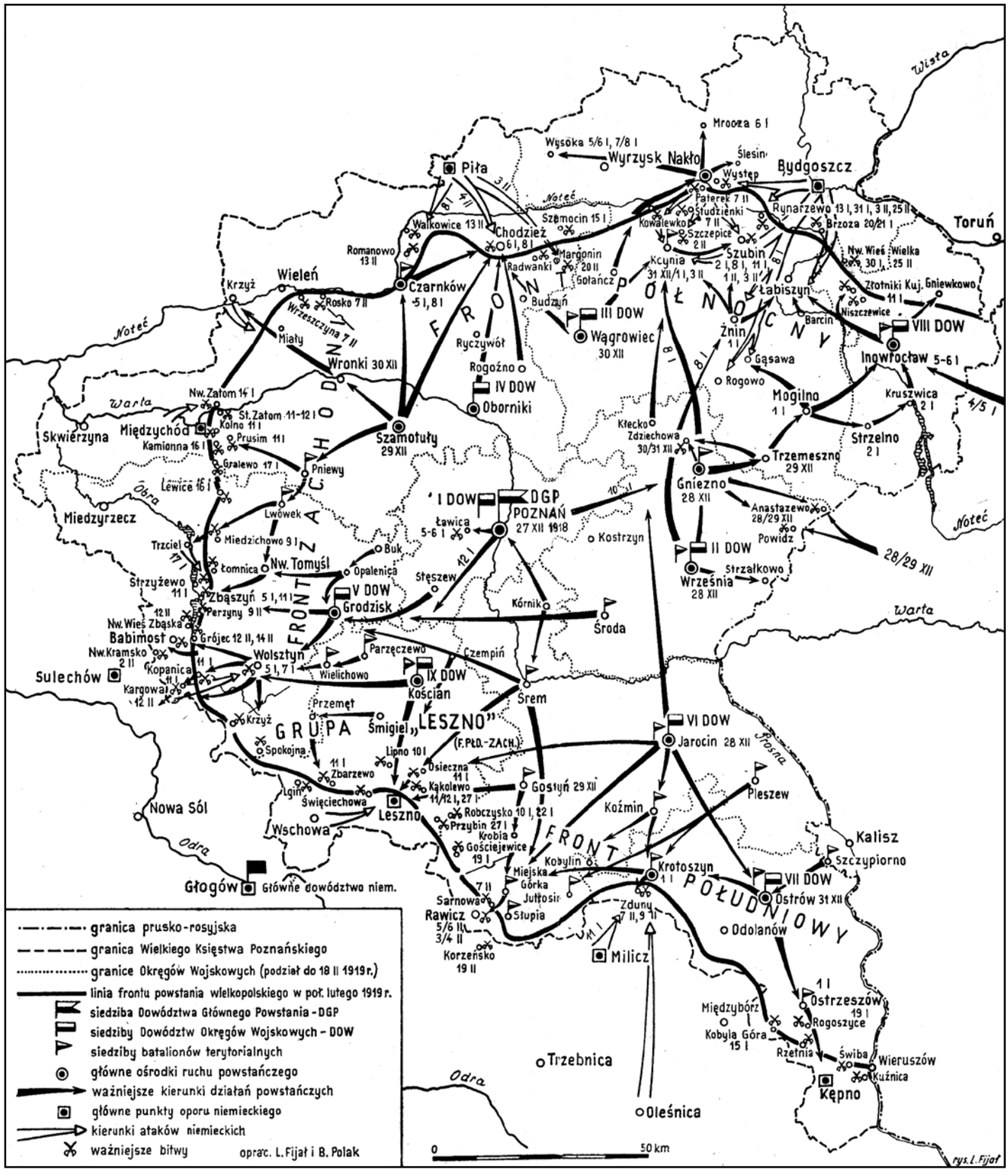

Rozwój Powstania Wlkp. – walki na froncie wielkopolskim do dnia 18 II 1919 r.

wykonać oddział T. Spychały wraz z półbaterią haubic. Wydzielono też grupę osłonową, którą stanowił oddział gnieźn. Z. Kittla oraz szwadron pozn. Kazimierza Ciążyńskiego. Z oddziałów gnieźn. do wykonania operacji skierowano: półbatalion Z. Kittla w składzie: kompania Glessmana (125 ludzi), kompania kłecka Rogalskiego (125 ludzi), oddział ckm-ów Prussa (31 ludzi); oddział gnieźn.-witkowsko-żniński Marcelego Cieślickiego (252 ludzi); oddział powidzki Józefa Bliskiego (128 ludzi) jako osłona dowództwa grupy; oddział kawalerii ppor. F. Grabskiego z Gn. (ok. 50 kawalerzystów); drużynę sanitarną dra Dreckiego z Gn. Niemcy w Szubinie

zgrupowali ok. 400 żołnierzy piechoty dysponujących 8 ckm-ami i 9 lkm-ami oraz baterią artylerii polowej. Kierunek gł. uderzenia prowadził wzdłuż szosy Godzimierz – Szubin z płd. skraju lasu jako podstawy wyjściowej, a uderzenie pomocnicze wzdłuż szosy Wolmark – Szubin. Natarcie rozpoczęło się o godz. 15.00 w 2 rzutach na odcinku szer. od 2 do 2,5 km. W odwodzie znajdowały się 1 pluton i półbateria haubic. Początkowo tyraliera polska została powstrzymana silnym ogniem ckm-ów z wysuniętych pozycji niem., znajdujących się na cmentarzu i w cegielni. Cmentarz zdobyto szturmem po wysunięciu do przodu 6 polskich ckm-ów. Następnie zdobyto wieś Szubin. Natarcie w mieście prowadzone było wzdłuż ul. Glinnej. Silny punkt oporu nieprzyjaciela w hotelu „Pod Czarnym Orłem" opanowany został z pomocą pol. mieszkańców miasta. Dalej natarcie prowadzono ul. Nakielską, także z pomocą mieszkańców Szubina. Tymczasem zapadający zmrok nakazywał przyspieszyć rozstrzygnięcie walki. Zadecydowała o tym śmiała decyzja skierowania ognia haubic na ostatni silny punkt oporu – zbór protestancki. Dwa celne pociski zmusiły Niemców do poddania się, a tylko części udała się ucieczka. Walki zakończyły się na stacji kolejowej, odparto tam odsiecz niem. pociągu pancernego z Bydgoszczy. Trwały też sporadyczne starcia, ale ok. godziny 20.00 miasto zostało zdobyte przez Polaków w całości.

W odróżnieniu od akcji na Szubin siły powstańcze przeznaczone do walk o Żnin nie były liczne – nie przekraczały liczby 350 ludzi. Znajdowały się w rejonie Podgórzyn – Gąsawa. Dowódcą tzw. wschodniej grupy uderzeniowej był starszy szeregowy Marceli Cieślicki, a zachodniej ppor. Jan Tomaszewski. Grupa M. Cieślickiego składała się z 3 oddziałów. Najsilniejszym był oddział żnińsko-witkowsko-gnieźn. pod dowództwem M. Cieślickiego i jego pomocnika ppor. Konrada Golniewicza. O dowództwie zadecydował fakt, że K. Golniewicz nie potrafił wówczas dobrze posługiwać się językiem polskim. Drugim oddziałem była kompania mogileńska Stanisława Roloffa, a liczącym 40 kawalerzystów plutonem dowodził wicewachmistrz Mazurek z Gn. Załoga niem. w Żninie liczyła ok. 300 ludzi, uzbrojonych m.in. w 12 karabinów maszynowych i 1 działo polowe. W nocy z 10 na 11 I M. Cieślicki z dowództwa otrzymał instrukcję polecającą wstrzymanie natarcia na Żnin. Z niewyjaśnionych przyczyn M. Cieślicki zdecydował się na zajęcie Żnina. Akcja przeprowadzona została następująco: ok. 120 powstańców pod dowództwem M. Cieślickiego zajęło pozycję wyjściową na lewo od szosy Podgórzyn – Żnin, jedna sekcja pod Józefem Nowickim w rejonie wsi Rydlewo, reszta pod dowództwem K. Golniewicza na prawo od szosy Żnin – Białożewin. Pluton S. Pluciński wyruszył równocześnie na północ w kierunku na wieś Górę. Po osiągnięciu przez oddział prawoskrzydłowy toru Żnin – Barcin Niemcy rozpoczęli wzdłuż całego frontu ogień, m.in. z cmentarza, tartaku oraz wzdłuż szosy do dworca. Zlikwidowano przede wszystkim placówki nieprzyjaciela wbijające się klinem w pozycje polskie. Mimo to dalsze posuwanie się okupiono stratami, gdyż Niemcy obsadzili piechotą nasyp kolejki wąskotorowej i ogniem broni maszynowej razili atakujących. W międzyczasie S. Pluciński z resztą swego plutonu zajął wieś Górę. O godzinie 11.00 sytuacja wyglądała następująco: oddział żnińsko-gnieźn. był rozciągnięty w długą linię tyraliery i otaczał Żnin od Małego Jeziora do Dużego Jeziora, mając w odwodzie oddział mogileński. W tym czasie załamał się atak lewego skrzydła, posuwającego się torfowiskiem, i większość powstańców wycofała się do Podgórzyna. Najpomyślniej rozwinął się atak plutonu z Góry. Po zajęciu Góry S. Pluciński wysłał jedną sekcję z 1 ckm-em brzegiem Dużego Jeziora, a drugą szosą Góra – Żnin, także z 1 ckm-em. Sekcje te zajęły cukrownię, wsparte plutonem Andrzejczaka. Dalszy atak załamał się w rejonie dworca kolejowego. O godz. 11.30 ranny został M. Cieślicki, a dowództwo przejął K. Golniewicz. Poderwani przez K. Golniewicza do ataku powstańcy, nie zważając na straty, zdobyli tartak. O godzinie 14.00 do ataku poszedł oddział S. Roloffa. Niestety, Niemcy wzmocnieni uciekinierami z Szubina zmusili powstańców ok. godziny 17.00 do odwrotu na pozycje wyjściowe w Podgórzynie. W nocy przybył tam oddział powstańców z Trzemeszna. W nocy z 11 na 12 I załoga niem. bez dalszych strat wycofała się ze Żnina, dokąd w godzinach nocnych wkroczyli powstańcy.

Tzw. druga bitwa szubińska, dobrze zaplanowana i przeprowadzona, zakończyła się sukcesem i pokonaniem Niemców m.in. w Żninie, Łabiszynie i Złotnikach Kujawskich. Zajęto nie tylko 522 km^2 powierzchni Wielkopolski. Najważniejsze było znaczenie operacyjne tego obszaru dla dalszych losów powstania. 25 I 1919 dowództwo frontu płn. przeniesione zostało z Gn. do Wągrowca. W Gn. mieściło się dowództwo II Okręgu Wojskowego pod komendą por. Z. Kittla. Oddziały gnieźn. i witkowskie weszły w skład kilku pułków piechoty. Słynna kompania gnieźn.-wrzesińska ppor. P. Cymsa dała początek 1. Pułkowi Grenadierów Kujawskich, jako 1. kompania 1. batalionu. Kompanią dowodził sierż. (później ppor.) M. Słabęcki z Gn. Na dowódcę pułku wyznaczono ppor. P. Cymsa.

4. Pułk Strzelców Wlkp. pod dowództwem mjra Brezanego utworzony został 6 III 1919 z oddziałów: wrzesińskich, gnieźn., witkowskich i wągrowieckich. Batalion 1. utworzony został z batalionu wągrowieckiego ppor. W. Kowalskiego. Jako 4. kompanię do tego batalionu przydzielono oddział powstańców powidzkich Józefa Bliskiego. Kompania kłecka wraz z 2. kompanią rogozińską utworzyły 6. kompanię 2. batalionu. Kompanią dowodził ppor. Antoni Skotarczak z Rogoźna. Batalion 3. można nazwać gnieźnieńskim, gdyż utworzony został z oddziałów gnieźn. batalionu powstańczego. Kompania 9. batalionu to 2. kompania gnieźn. dowodzona przez zastępcę oficera Józefa Glessmana, natomiast kompanię 10., dawną 4. kompanię gnieźn., zorganizował zastępca oficera M. Wachtel. Do kompanii wcielono także oddział juncewski. Sierż. S. Szaliński utworzył 1. kompanię gnieźn., którą wraz z kompanią pozn. zorganizowano w reducie Grolmanna – przemianowane zostały na 11. kompanię 3. batalionu. Gnieźn. kompanię ckm-ów zorganizował także S. Szaliński.

Utworzono z niej 3. kompanię ckm-ów. Bataliony 4. pułku obsadziły III i IV odcinek frontu północnego. W kwietniu 1919 dwa pierwsze bataliony zostały uzupełnione w Gn. i ponownie skierowane na front. W tym czasie powstał też w Gn. batalion zapasowy i oddział telefonistów. 5 V pułk utrzymał linię frontu od Kowalewa do Dąbrówki, a 2 tygodnie później przesunięty został do odwodu 2. dywizji w rejon Ninina, a następnie Ryczywołu. Najstarszym oddziałem ckm-ów 9. Pułku Strzelców Wlkp., dowodzonego przez płka Juliusza Skorupkę-Padlewskiego, był gnieźn. oddział ckm-ów utworzony i dowodzony przez Sylwestra Trojanowskiego. Z kompanii tej utworzono tzw. sztabowy (pułkowy) oddział ckm-ów. Do pułku wcielono też kompanię gnieźn.-żnińską ppor. M. Cieślewicza, od 1 III – 2. kompania pułku. Z Gn. wywodzi się jeden z najbardziej zasłużonych pułków jazdy, a mianowicie 3. Pułk Ułanów Wlkp., późniejszy → 17. Pułk Ułanów Wlkp. im. Króla Bolesława Chrobrego.

W 3. dekadzie stycznia 1919 Niemcy otrząsnęli się z niepowodzeń, ściągnęli dodatkowe siły i zaatakowali na kilku odcinkach frontu wielkopolskiego, zwłaszcza na północy. Już 27 I powstańcy kłeccy na placówce w Gromadnie zostali zaatakowani przez przeważające siły niem. i 30 I musieli wycofać się do Kcyni. Niemcy zamordowali rannego sekcyjnego Marcina Chudego. Następnego dnia w Nowej Wsi poległ Franciszek Drzażdżyński ze Świniar, wcześniej w Szczepicach poległ Wojciech Będziński z Kłecka. 6 II z Gn. do Budzynia wyjechała kolejna kompania, licząca 200 ludzi 4. kompania M. Wachtla. 1 II obsadziła Rynarzewo, stanowiące podstawę do ataku na Szubin, gdzie 18 II w walce z niem. pociągiem pancernym poległo 14 powstańców gnieźn. z dowódcą M. Wachtlem.

16 II 1919 wszedł w życie rozejm w Trewirze, choć nie oznaczało to wcale ustania walk na froncie wielkopolskim i dalszych ofiar (m.in. od 19 II do 31 VIII 1919 poległo 64 żołnierzy 2. Dywizji Strzelców Wlkp., w skład której wchodziły dawne oddziały powstańcze z Gn. i ziemi gnieźn.). Wysiłek powstańców dokumentują pomniki i okolicznościowe tablice, imiona nadane szkołom i jednostkom wojskowym.

Lit.: *Gniezno i Ziemia Gnieźnieńska. Walka o wolność narodową i społeczną 1918-1945*, red. B. Polak, J. Topolski, Gniezno 1978; G. Łukomski, B. Polak, *Powstanie wielkopolskie 1918-1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium*, Koszalin–Warszawa 1995; B. Polak, *Wojsko wielkopolskie 1918-1920*, Koszalin 1990; idem, *Rola działań powstańczych na Kujawach w kształtowaniu frontu powstania wielkopolskiego 1918-1919*, „Rocznik Kasprowiczowski" XI, 2006, s. 18-26; Z. Wygocki, *Gniezno i powiat gnieźnieński w powstaniu wielkopolskim 1918-1919*, Poznań 1988.

POZNAŃSKI ARTUR (ur. 1872 w Gn., zm. 1938 w La Paz), historyk, archeolog. W młodym wieku opuścił Polskę. Studiował w Paryżu i Londynie. W 1910 dotarł do Boliwii, gdzie prowadził eksploracje archeologiczne. Plonem tych badań było odkrycie reliktów epoki przedhistorycznej w ruinach miasta Tiahuanaco, położonego w pobliżu jez. Titicaca. Odkrył na półwyspie w pobliżu Guagui ruiny pod dzisiejszym zwierciadłem wód jez. Titicaca. Przeprowadził szczegółowe badania Calasasaya – świątyni dawnego bóstwa. Poza Boliwią prowadził badania archeol. w Meksyku, Kolumbii, Wenezueli i Brazylii. Osiągnięcia w tej dziedzinie postawiły go wśród czołowych archeologów południowoamerykańskich oraz wybitnych znawców Inków. Szczególnie zaznaczył się jako popularyzator kultury Tiahuanaco. Ogłosił następujące prace: *Das Treppenzeichen in den amerikanischen Metropolen in Südamerika* (1914), *El Ekeko (Alacita), Contribucion al. folklore boliviano* (1918) i *Tihuanaca, the cradle of America man* (1945). W La Paz posiadał też fabrykę figurek dawnych bożków indiańskich. Mimo że brak jest danych o jego kontaktach ze środowiskiem pol., to geograf peruwiański E. Romero nazywa go „polskim archeologiem". W źródłach zagranicznych A.P. figuruje jako Arthur Posnansky.

POZORSKI TEODOR (ur. 22 IX 1908 w Berlinie, zm. 27 XI 1991 w Gn.), lekarz internista, wieloletni ordynator oddziału chorób wewnętrznych Szpitala Miejskiego w Gn. W latach 1927-34 studiował na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. Do 1939 pracował w szpitalach w Chojnicach i Toruniu. 19 IX 1939 dostał się do niewoli niemieckiej. Pracował w szpitalach dla jeńców wojennych kolejno w Łodzi, Ostrzeszowie i Limburgu. Po przyjeździe do Gn. w 1942 podjął pracę jako asystent na oddziale chorób wewnętrznych Szpitala Miejskiego pod kierunkiem niem. lekarzy. Po zakończeniu wojny w 1945 objął ordynaturę tegoż oddziału. Funkcję tę pełnił do 1978. Później, na emeryturze, przez kilka lat pracował w Poradni Chorób Płuc w Gn. Jako ordynator oddziału chorób wewnętrznych wyszkolił wielu lekarzy internistów. Pod jego kierunkiem dokonała się kilkakrotnie modernizacja oddziału zgodnie z postępem medycyny w zakresie diagnostyki i leczenia.

PRADZIEJE ZIEMI GNIEŹNIEŃSKIEJ, umownie utożsamianej z obszarem ob. powiatu gnieźn. Niniejszy zarys opiera się na najnowszym i najpełniejszym dotąd opracowaniu pradziejów tego rejonu autorstwa C. → Strzyżewskiego (2001).

1. Społeczeństwa łowiecko-zbierackie, najstarsze, pochodzące ze schyłkowego paleolitu (10000-8000 lat p.n.e.) i mezolitu (8000-4500 lat p.n.e.), ślady obecności człowieka na ziemi gnieźn. W tym czasie nastąpiło ostateczne ustąpienie zlodowacenia, które wpłynęło na charakterystyczną rzeźbę Pojezierza Gnieźnieńskiego. Panujący wówczas chłodny klimat powodował wykształcenie się na tym terenie krajobrazu tundry z charakterystyczną ubogą roślinnością. Do warunków bezleśnej tundry właściwy model przystosowawczy reprezentuje krąg kultur liściakowych (czyli ostrzy trzoneczkowatych, interpretowanych jako groty strzał). Spośród nich

odnotować należy na tym terenie przedstawicieli kultury archeologicznej – kultury Lyngby (m.in. liściak z Modliszewka), a zwłaszcza kultury świderskiej, zaliczanej do tzw. cyklu mazowszańskiego (m.in. obozowisko na zachodnim brzegu jez. Jelonek w Gn.; Siemianowo i Waliszewo nad jez. Lednica). Ludność tę stanowiły grupy myśliwych specjalizujących się w polowaniach na renifery oraz mniejsze zwierzęta. Stąd przeważał gł. koczowniczy tryb życia, związany z przemieszczeniami stad reniferów. Wraz z końcem plejstocenu i początkiem ery holoceńskiej rozpoczęła się na terenach Europy Środkowej nowa epoka – mezolit. Znaczne przemiany klimatyczne (klimat preborealny, borealny i początki atlantyckiego) występujące w tym okresie, zmierzające w kierunku stopniowego ocieplenia i zwiększania się wilgotności, doprowadziły do całkowitego zaniku tundry i pojawienia się gęstych lasów, początkowo gł. iglastych, oraz znacznych obszarów bagiennych. Środowisko obfitowało w zwierzynę (jelenie, sarny, dziki), ryby, ptactwo i owoce lasu. W tych warunkach wykształcił się dość jednorodny model kultury ludzkiej, związany z doskonałą adaptacją do środowiska lasów wczesnoholoceńskich. Gospodarka opierała się na myślistwie, w którym gł. rolę odgrywało polowanie indywidualne, oraz na zbieractwie i rybołówstwie. Osadnictwo ludzkie grupowało się najchętniej na wyniesionych, suchych wydmach śródlądowych. W inwentarzach krzemiennych pojawiają się masowo zminiaturyzowane (tzw. mikrolityzacja), zgeometryzowane zbrojniki (wkładki do strzał i narzędzi): trójkąty, trapezy, tylczaki. Na terenie ziemi gnieźn. zarejestrowano w starszym okresie mezolitu przedstawicieli kultury komornickiej, charakterystycznej dla Polski zach., a w młodszym okresie – kultury janisławickiej. Większość stanowisk (41) określa się tylko ogólnie jako mezolityczne. Są to pozostałości obozowisk zlokalizowanych na wyniesieniach przy brzegach jezior polodowcowych lub wzdłuż cieków wodnych. Spośród nich należy wspomnieć o mezolitycznych znaleziskach z terenu Gn., znad jez. Jelonek, a także znad jez. Wierzbiczany, jez. Lednica, z dorzecza Wełny (Wełnica, Strzyżewo Kościelne, Jankowo Dolne), Małej Wełny, Wrześnicy oraz Wrześnianki.

2. Społeczeństwa najstarszych rolników (neolit), oparte na nowym modelu gosp., związanym ze świadomą uprawą ziemi i hodowlą udomowionych zwierząt („rewolucja neolityczna"). Istota neolitu wiąże się więc gł. z przejściem od gospodarki przyswajalnej do wytwórczej. Sprzyjało temu optimum klimatyczne holocenu (klimat atlantycki – ciepły i wilgotny). Za wyznaczniki neolitu przyjmuje się z pewnym uproszczeniem: przejście do bardziej osiadłego trybu życia, umiejętność gładzenia narzędzi kamiennych, wyrobu glinianych naczyń oraz tkactwo. Te nowe wzorce kulturowe rozpowszechniły się na terenach pol. wraz z docierającymi z południa (gł. z dorzecza Dunaju) nowymi ugrupowaniami ludzkimi o charakterze wczesnorolniczym. Byli to przedstawiciele tzw. kultur wstęgowych; w 1. poł. IV tys. p.n.e. dotarły z południa ugrupowania późnowstęgowe, związane z 2 cyklami kultur: lendzielskim, formującym się na terenie zach. Węgier, i polgarskim, rozwijającym się w dorzeczu Cisy. Najchętniej zajmowały one żyzne tereny – w naszej strefie niżu czarne ziemie Kujaw, Pałuk czy płd.-zach. Wielkopolski. Dużą rolę w gospodarce tych ludów odgrywała uprawa zbóż (pszenicy, jęczmienia, żyta), grochu, soczewicy i lnu oraz hodowla zwierząt (bydło, trzoda chlewna, owce i kozy), natomiast myślistwo i zbieractwo nie miały większego znaczenia. Ziemia gnieźn. znalazła się poza obszarami gł. skupisk osadniczych, stanowiła teren przemieszczania się owych grup ludzkich. Stąd też tylko w płd.-wsch. części omawianego terenu natrafiono na ceramikę kultury ceramiki wstęgowej oraz jej młodszej kontynuacji – kultury lendzielskiej (Popielewo, Niewolno, Szydłowo). Oprócz tego znaleziono luźno 16 charakterystycznych dla wstęgowców wygładzonych narzędzi kamiennych, takich jak motyki kamienne stosowane w kopieniaczej uprawie pól, topory odpowiednio przewiercone oraz siekierki. Narzędzia te wykonano z rozmaitych rodzajów skał: z bazaltu, amfibolitu, serpentynitu i nefrytu. W 2. poł. IV tys. p.n.e. na rozległych obszarach Niżu Środkowoeuropejskiego wykrystalizowała się w kilku ośrodkach nowa formacja – kultura pucharów lejkowatych. Sądzi się, że powstała ona na podłożu lokalnych społeczności mezolitycznych w wyniku tzw. akulturacji, czyli długotrwałego oddziaływania ugrupowań rolniczych, wstęgowych. Jednym z obszarów, gdzie miały następować powyższe procesy, jest teren kujawsko-północnowielkopolski; stąd też uważa się kulturę pucharów lejkowatych za pierwszą kulturę neolityczną w Polsce o miejscowej genezie. Stanowiska tych społeczności wyznaczają równocześnie maksymalny zasięg osadnictwa neolitycznego na ziemiach polskich. Inwentarz ceramiczny omawianej kultury charakteryzuje się występowaniem pucharu lejkowatego, amfor, flasz z kryzą, mis, pokrywanych ornamentem stempelkowym w układach geometrycznych, uzupełnianym (w tzw. fazie wióreckiej) motywem odciskanego sznura. Bardzo wysoki poziom osiągnęła obróbka surowca kamiennego, czego przykładem jest szeroki asortyment kamiennych toporów i krzemiennych siekier. Na terenie ziemi gnieźn. można odnotować w tym okresie skokowy przyrost punktów osadniczych, zakwalifikowanych jako należące do kultury pucharów lejkowatych (łącznie ok. 340 stanowisk). W samym Gn. zlokalizowano je w wielu miejscach, m.in. nad jez. Jelonek, na Kustodii, na Dalkach, nad jez. Koszyk i Jeziorem Wełnickim. Największe ich skupisko (ok. 70) stwierdzono wzdłuż Strugi Gnieźnieńskiej i jej dopływów. Natomiast najbogatszy zbiór ceramiki pucharowej w regionie gnieźn. odkryto w Osińcu (w pobliżu płd. granicy Gn.), z fazy wióreckiej omawianej kultury. Z innych skupisk osadniczych kultury pucharów lejkowatych na terenie ziemi gnieźn. należy wymienić: grupę ok. 20 stanowisk w rejonie Szczytnik Duchownych, ponad 30 stanowisk w rejonie Modliszewa-Zdziechowy, ok. 60 stanowisk w dolinie Wełny i jej dopływów pomiędzy Jeziorem Wierzbiczańskim a jez. Zioło, niemal 40 stanowisk wzdłuż Małej Wełny (od Łubowa po Kłecko). Skupiska osadnicze stwierdzono również na terenach gmin:

Kiszkowo, Niechanowo i Czerniejewo. W poł. III tys. p.n.e. pojawiły się plemiona kultury amfor kulistych, mające zasięg podobny do ludności kultury pucharów lejkowatych, znane jednak głównie z terenów niżowych. Sądzi się, że wykształciły się one na podłożu ugrupowań pucharowych, przystosowujących swój system gospodarowania do warunków środowiska Niżu, preferowały gł. hodowlę (sezonowe osadnictwo). Poświadczają to m.in. groby zwierząt, np. podwójne pochówki krów, wskazujące na istnienie rozwiniętego kultu zwierząt. Z Polski znany jest również najstarszy w Europie pochówek konia (być może pierwszy ślad udomowienia tego gatunku). Wśród naczyń najbardziej charakterystyczne są amfory o kulistym dnie, misy, naczynia wazowate, pokryte ornamentem stempelkowym o podobnych motywach jak w kulturze pucharów lejkowatych, ale w układach zwielokrotnionych. Na terenie ziemi gnieźn. odnotowano ok. 100 stanowisk tej kultury, w tym z samego Gn. jedynie 3 stanowiska. Skupiska śladów osadniczych omawianej kultury zarejestrowano nad jez. Lednica, w okolicach Modliszewa, nad Małą Wełną w okolicach Kłecka i Kiszkowa, jak też nad Wrześnicą k. Czerniejewa oraz w rejonie Niechanowa, Witkowa i Trzemeszna. Największą osadę kultury amfor kulistych odkryto w Lubochni nad Jeziorem Wierzbiczańskim. Z tą kulturą wiąże się też luźne znaleziska 8 siekierek i 1 dłuta, wykonanych z miejscowego krzemienia bałtyckiego, importowanego krzemienia pasiastego i czekoladowego, oraz 1 topora kamiennego. Na terenach płn.-wsch. Polski rozwijały się równolegle autochtoniczne plemiona neolityczne, wyrosłe na wcześniejszym podłożu mezolitycznym, związane z kręgiem kultury grzebykowo-dołkowej. Ludność ta, bytując gł. w środowisku leśnym, zajmowała się gospodarką myśliwsko-rybacko-zbieracką. O jej neolitycznym charakterze świadczy umiejętność wytwarzania naczyń. Najbardziej charakterystyczne były kształtu jajowatego, o spiczastym dnie, bez uch, zdobione na całej powierzchni pasmami, wykonanymi grzebykiem, przecieraniem, w strefie podkrawędnej zaś ornamentem głęboko wyciskanych dołków. Ludność tej kultury docierała okresowo w rejon Polski zachodniej, odgrywając marginalną rolę w kulturze tego obszaru. Z terenu ziemi gnieźn. znane jest tylko 1 obozowisko, odkryte w Skorzęcinie nad jez. Niedzięgiel. W poł. III tys. p.n.e. na rozległych terenach Niżu Europejskiego, od Ukrainy po Ren, rozprzestrzenili się w szybkim tempie przedstawiciele kultury ceramiki sznurowej. W najstarszej fazie, stosunkowo jednorodnej, zwanej paneuropejską (ogólnoeuropejską), horyzontem kultury ceramiki sznurowej, znanej gł. ze stanowisk grobowych, występowały charakterystyczne amfory o jajowatych brzuścach i pucharki, zdobione przede wszystkim ornamentem odciskanego sznura, oraz kamienne topory łódkowatego kształtu, z ostrzem opadającym ku dołowi i żeberkiem na grzbiecie. Stąd też ludność wczesnej fazy tej kultury nazywana bywa także nosicielami kultury toporów bojowych. Trwa dyskusja, czy społeczności te zajmowały się rolnictwem z różnym udziałem hodowli, czy też gospodarką hodowlano-pasterską, pozwalającą na szybkie przemieszczanie się na znacznych obszarach. W obrządku pogrzebowym dominowały pochówki szkieletowe, nakrywane nasypami ziemnymi (groby kurhanowe), często otaczane kolistym rowkiem. W naszym rejonie znaleziska kultury ceramiki sznurowej są stosunkowo nieliczne (ok. 35 stanowisk), z tego tylko 13 stanowisk dostarczyło ułamków naczyń zdobionych odciskami sznura. Wyjątkowo cennym spośród nich jest osada odkryta w Pakszynie, datowana na fazę staroszsznurową, będąca jedynym stanowiskiem z tego okresu w tej części Wielkopolski. Pozostałe stanowiska to luźne znaleziska: 6 toporów kamiennych, 15 toporków, 1 siekiera krzemienna. Kultura ceramiki sznurowej, istniejąca jeszcze w okresie wczesnej epoki brązu, wpłynęła na oblicze wielu ówczesnych kultur, tzw. wczesnobrązowych.

3. Społeczeństwa epoki brązu i wczesnego żelaza, kształtowały się na Bliskim Wschodzie już w V tys. p.n.e., a w IV tys. p.n.e. metalurgia brązowa została szeroko rozpowszechniona. Tam właśnie uzyskiwano brąz, będący stopem miedzi (do 90%) i cyny (do 10%), zastępowanej niekiedy arsenem lub antymonem. Stąd umiejętność ta dotarła poprzez Anatolię do krajów bałkańskich, m.in. Grecji, gdzie powstała wysoko rozwinięta cywilizacja epoki brązu (kultura egejska). W wyniku migracji ludności pochodzenia bałkańskiego lub anatolijskiego na północ w basenie dolnego i środkowego Dunaju, zwłaszcza w Kotlinie Karpackiej, na początku II tys. p.n.e. uformowała się dynamiczna kultura wczesnobrązowa. Wyróżnić w niej można kilka ośrodków, bazujących na lokalnych złożach miedzi i cyny, promieniujących na ościenne tereny: ośrodek sasko-turyński, unietycko-straubiński (Czechy, Bawaria), transylwański (siedmiogrodzki). Na oblicze tych formacji wpływały również widoczne wpływy z ośrodków kaukaskich, docierających przez stepy nadczarnomorskie. W I okresie brązu (1800-1500 p.n.e.) na ziemiach pol. zamieszkiwali przedstawiciele 3 kręgów kulturowych: schyłkowej kultury sznurowej (prawy brzeg Wisły), kultury unietyckiej (zach. Polska) i w płn. strefie – przeżywających się społeczności leśnych grzebykowo-dołkowych. Kultura unietycka uformowała się gł. na terenie Moraw i Czech oraz zapewne Śląska na podłożu społeczności wczesnobrązowych, przy udziale kultury pucharów dzwonowatych i sznurowców. Bazując na własnych złożach miedzi i cyny, wytworzyła ona silny ośrodek metalurgii brązowej, charakteryzującej się własnym stylem. W Polsce występowała na Dolnym i Środkowym Śląsku oraz w Wielkopolsce. Ludność zajmowała się rolnictwem i hodowlą. W ceramice dominowały naczynia ostro profilowane, o nisko położonym załomie brzuśca i oszczędnym zdobieniu ornamentem linii rytej. Wytwarzano broń, m.in. płaskie, zdobione sztylety i tzw. berła sztyletowe – oznaki władzy (?), narzędzia (siekierki z podniesionymi brzegami) oraz ozdoby (bransolety, naramienniki, nagolenniki, naszyjniki, szeroki asortyment szpil). W naszej strefie Wielkopolski gł. skupiska tej ludności, przybywającej z południa, zarejestrowano na żyznych terenach Kujaw i Pałuk. Na ziemi gnieźn. występują one sporadycznie. Wymienić tu można pojedyncze stanowiska wzdłuż Strugi Gnieźnieńskiej i Wełny, a także w po-

bliżu Mieleszyna, nad Wrześnicą i Małą Wełną. Oprócz nielicznych fragmentów naczyń pozyskano 8 toporków kamiennych. W zasięgu wpływów kultury unietyckiej na lokalne społeczności, na terenach Kujaw, Pałuk i Krajny, wykształciła się kultura iwieńska, z której znana jest, odkryta w Biskupinie, zagroda dla bydła, otoczona rowem (tzw. kraal), świadcząca o dużej roli hodowli w gospodarce. Ludność tej wczesnobrązowej kultury zasiedlała wsch. brzeg jez. Lednica, a z terenu Gn. znany jest fragment ceramiki znad jez. Jelonek oraz złoty kolczyk, znaleziony na wtórnym złożu we wczesnośredniowiecznym wale obronnym. Z tego okresu pochodzą też: fragmenty naczyń z Rzegnowa i Dziećmiarek, krzemienny grot oszczepu ze Strzyżewa Paczkowego oraz krzemienna siekierka z Kłecka. Na przełomie I i II okresu brązu (ok. 1500 p.n.e.) nastąpiły w Europie Środkowej poważne przemiany kulturowe, związane z załamaniem się w dorzeczu Dunaju wczesnobrązowych kultur, w tym zwłaszcza kultury unietyckiej, reprezentujących ludy o osiadłym, rolniczo-hodowlanym typie gospodarki. Było to spowodowane ekspansją społeczności odmiennego kręgu kulturowego, zwanego zespołem kultur mogiłowych (od charakterystycznych znalezisk grobowych pod nasypami kurhanowymi). Ludność ta wywodzi się z terenów dorzeczy górnego i środkowego Renu oraz górnego Dunaju; przesuwając się wzdłuż Dunaju, zepchnęły one społeczności wczesnobrązowe na płd., na Półwysep Bałkański. Z kompleksem kultur mogiłowych wiąże się w Polsce kultura przedłużycka (kleszczewsko-masłowska – 1500-1300 p.n.e.). Zajmowała ona zach. część naszego kraju: Śląsk, Wielkopolskę, Kujawy, częściowo Pomorze Zachodnie i płn. Małopolskę. Pod względem gospodarczym były to ludy o przewadze zajęć hodowlanych nad uprawą ziemi, odznaczające się ruchliwością. Omawiana kultura znana jest gł. ze znalezisk grobowych; typowe są w niej kurhany z wewnętrznymi konstrukcjami kamiennymi w postaci nasypu (jądra) z pochówkiem centralnym, dookolnego wieńca i łączących je promieni. Panował obrządek szkieletowy, pozycja zmarłego wyprostowana; wśród darów grobowych spotyka się wyroby brązowe i z kamienia. W ceramice występowały naczynia z guzami, powstałe pod wpływem płd., formy wazowate o pionowo żłobkowanym brzuścu, tzw. ceramika tekstylna – o powierzchni chropowaconej odciskami tkanin. Zasadniczo broń i narzędzia były wykonywane już z brązu. Znane są m.in. sztylety, pierwsze w Polsce brązowe groty oszczepów, grociki strzał, czekany, siekierki, a w późniejszej fazie pojawiają się pierwsze miecze. Z brązu odlewano też wiele ozdób, prawdopodobnie również w warsztatach na terenie Wielkopolski. Charakterystyczne są zwłaszcza szpile dużych rozmiarów z rozmaicie uformowanymi główkami, bransolety otwarte, naramienniki z tarczkami spiralnymi, diademy. Wyroby brązowe często były bogato zdobione. Spośród wyrobów kamiennych znajdowane są buławy i topory. Z obszaru ziemi gnieźn. znamy dotąd jedynie kilka stanowisk kultury przedłużyckiej: w Lednogórze, Rybitwach, Żydówku, Ostrowie i Goślinowie. Z Kłecka pochodzi brązowa siekierka. Z II okresu brązu pochodzi również osada odkryta na krawędzi doliny dopływu Wełny w Dębówcu. Na terenach na wschód od zespołu kultur mogiłowych wykrystalizowały się ugrupowania kultury trzcinieckiej (1500-1300 p.n.e.), które powstały na lokalnym podłożu wczesnobrązowych kultur postsznurowych, kultur leśnych grzebykowo-dołkowych, przy wyraźnych wpływach kultury iwieńskiej oraz zakarpackiej kultury otomani. W zależności od środowiska geograficznego wśród zajęć dominowało rolnictwo, hodowla lub zbieractwo i łowiectwo. Na ziemi gnieźn. zarejestrowano jedynie pojedyncze stanowiska kultury trzcinieckiej w Goślinowie. W ciągu III okresu brązu miały miejsce w Europie Środkowej bardzo wyraźne przemiany kulturowe i społ.-ekon., związane prawdopodobnie z rozprzestrzenianiem się nowych wierzeń religijnych i praktyk kultowych, wywodzących się z płd. wschodu, ze środowiska bałkańsko-anatolijskiego. Zmiany te manifestowały się upowszechnieniem ciałopalnego obrządku pogrzebowego oraz pojawieniem się dużych cmentarzysk, składających się z płaskich grobów popielnicowych. W wyniku zachodzących procesów wytworzył się, gł. na podłożu kultur mogiłowych, nowy typ kultury, zwany kulturą pól popielnicowych. Do tego kręgu zalicza się dużą terytorialnie jednostkę, zwaną kulturą łużycką, występującą we wsch. Niemczech (Saksonia, Łużyce, wsch. Brandenburgia), w całej Polsce, na Morawach, w Czechach, Słowacji, częściowo na Węgrzech. Na naszym terenie wykształciła się ona na podłożu kultur przedłużyckiej i trzcinieckiej, prowadząc do ujednolicenia obrazu kulturowego; z drugiej strony znajduje się w niej wiele jednostek terytorialnych o lokalnym charakterze. Ludność utrzymywała się przede wszystkim z zajęć rolniczych i hodowli, była to więc typowa kultura o stacjonarnym, wiejskim charakterze. Stosowano udoskonaloną, sprzężajną uprawę roli kilkoma typami nieokutych radeł. Najczęściej wysiewano proso i pszenicę oraz jęczmień, w mniejszym stopniu żyto; uprawiano też rośliny strączkowe (groch), bób, soczewicę, len, rzepę i inne. Do zbioru plonów używano brązowych sierpów. W hodowli przeważało bydło rogate, na dalszym miejscu plasował się chów świń, owiec i kóz oraz koni. Ludność omawianej kultury osiągnęła stan pełnego zasiedlenia terenu Polski, zajmując obszary niemal wszystkich typów gleb. Oprócz dużych osad i pozostałości małych obozowisk w młodszych fazach epoki brązu oraz we wczesnej epoce żelaza pojawiają się duże grody, niekiedy ze zwartą zabudową, budowane w miejscach z natury obronnych. Charakterystyczne były duże cmentarzyska ciałopalne z płaskimi grobami, zawierającymi urny (popielnice) oraz tzw. przystawki (naczynia z darami). Groby szkieletowe oraz kurhany występowały jedynie w niektórych lokalnych grupach. Wśród form ceramiki znajdowały się naczynia dwustożkowate, amfory z ornamentem guzowym, stopniowo zanikającym, wazy, czerpaki, misy i miseczki. Pojawiły się naczynia zoomorficzne, pucharki w kształcie rożków, buta, naczyńka złożone, piętrowe. Dużą rzadkością są przykłady antropomorficznej i zoomorficznej plastyki figuralnej, m.in. bogaty zestaw form grzechotek, figurek ptaszków, zwierząt

i stylizowanych postaci ludzkich. Niezwykły rozwój przechodziła metalurgia brązowa na bazie importowanego surowca; duży asortyment wyrobów sprowadzany był również z zewnątrz. Dużą rolę odgrywał m.in. ośrodek nordyjski z rejonu Jutlandii i płd. Skandynawii, który charakteryzował się szczególnie bogatą i oryginalną wytwórczością brązową. Spośród „łużyckich" wyrobów z brązu wymienić należy: ozdoby – zróżnicowane typologicznie naszyjniki, zapinki jedno- i dwuczłonowe, zawieszki, diademy, zausznice, kolczyki, bransolety, naramienniki, nagolenniki, pierścionki, różnorakie szpile; narzędzia brązowe – siekierki z tulejką i uszkiem, zdobione pionowymi żeberkami, sierpy z guzkami, noże, brzytwy, tzw. garnitury toaletowe; militaria – różnorodne typy mieczy i sztyletów, groty oszczepów i grociki strzał, elementy rzędu końskiego, wózki kultowe. Wyroby z brązu były często pokrywane dekoracją, złożoną z rozbudowanych motywów geometrycznych. Na teren kultury łużyckiej docierały również ozdoby ze złota, należące do wielkiej rzadkości.

Ok. 700 roku p.n.e. na obszar kultury łużyckiej w Polsce dotarły wpływy kultury halsztackiej, wyznaczające początek wczesnej epoki żelaza na naszym terenie (Hallstatt C i D; 700-400 p.n.e.). Kultura halsztacka rozwinęła się na znacznych obszarach środkowej Europy (od Francji po dorzecze górnego i środkowego Dunaju), na podłożu ugrupowań pól popielnicowych oraz impulsów idących ze strony cywilizacji śródziemnomorskich (greckiej i etruskiej), jak również oddziaływań ze stepów nadczarnomorskich (Kimerowie). Nastąpił tu znaczący rozwój wytwórczości, zwłaszcza metalurgii brązu oraz obróbki nowo rozpowszechniającego się metalu – żelaza. Oddziaływanie ośrodka halsztackiego przejawiało się w kulturze łużyckiej ziem pol., osiągającej w tym czasie apogeum swojego rozwoju, m.in. rozpowszechnieniem techniki grafitowania naczyń, inkrustowania białą masą, zdobieniem ich ornamentem figuralnym w formie scen narracyjnych, a zwłaszcza malowaniem ceramiki z użyciem typowych dla kręgu halsztackiego symboli solarnych i roślinno-geometrycznych (trójkąty, spirale, romby). Czytelne są dowody intensyfikacji dalekosiężnego handlu, m.in. bursztynem. W zespołach zabytków pojawiła się znaczna liczba zabytków żelaznych, w większości lub całkowicie importowanych (sierpy, siekierki z tulejką, czekany, noże z nitami, groty strzał, naszyjniki, szpile), oraz paciorki fajansowe i szklane.

Na terenie ziemi gnieźn. obserwować można zgodny z ogólną tendencją w tym zakresie ogromny przyrost stanowisk związanych z kulturą łużycką, oznaczający stabilizację osadnictwa (na ziemi gnieźn. ok. 1000 stanowisk). Największe ich zagęszczenie występuje wzdłuż Strugi Gnieźnieńskiej i dopływów Wełny. Duże skupiska występują także wzdłuż Małej Wełny (okolice Łubowa, Kłecka i Kiszkowa), w dolinie jez. Lednica oraz wzdłuż Wrześnicy (okolice Czerniejewa i Niechanowa). Na terenie Gn. również odnotowano liczne ślady kultury łużyckiej, m.in. na Górze Lecha, na wyspie dawnego Jeziora Świętego, nad Jeziorem Świętokrzyskim, w parku Miejskim oraz na terenie dzielnic: Skiereszewo, Dalki, Pustachowa, Pyszczynek, Pszczyn, Winiary, Róża, Arkuszewo i Osiniec. Poza tym należy stwierdzić, że praktycznie na całym obszarze pow. gnieźn. występują skupiska stanowisk łużyckich.

Z omawianego obszaru znany jest jedynie 1 gród kultury łużyckiej typu biskupińskiego – w Ostrowitem Trzemeszeńskim. Położony jest on na wyspie Jeziora Ostrowickiego; do dziś zachował się owalny wał ziemny. Spośród osad „łużyckich" najlepiej przebadana została osada w → Goślinowie, gdzie odkryto pozostałości ziemianki, mielerza, paleniska, a z zabytków m.in. brązowy grot strzały i brązowy kolczyk. Oprócz bardzo licznych pozostałości osad znamy także cmentarzyska ciałopalne, m.in. w Modliszewie (z IV-V okresu epoki brązu). Z okresu halsztackiego pochodzi skarb przedmiotów z brązu odkryty w Rzegnowie (gmina Łubowo), naszyjniki brązowe i szpila z okolic Witkowa oraz naramiennik brązowy znaleziony w Czechach (gmina Kłecko). Na cmentarzysku w Jerzykowie oraz w osadzie w Myszkach znaleziono charakterystyczną dla okresu halsztackiego ceramikę malowaną i inkrustowaną. W okresie halsztackim D rozpoczął się nie do końca wyjaśniony proces opuszczania grodów i zaniku kultury łużyckiej. Przypuszcza się, że było to efektem kilku czynników, oddziałujących w tym samym czasie. Wskazuje się z jednej strony na niszczące najazdy koczowniczych ludów scytyjskich, wywodzących się znad stepów nadczarnomorskich, a także na kryzys gosp., wywołany na początku okresu lateńskiego odcięciem dostaw surowców do produkcji brązu na skutek ekspansji Celtów w środkowym dorzeczu Dunaju. Z drugiej strony podkreśla się niekorzystne zmiany klimatyczne, które wówczas nastąpiły. Przejście z klimatu subborealnego do subatlantyckiego, do którego prawdopodobnie doszło stosunkowo szybko, wiązało się z ochłodzeniem się klimatu i ze zwiększeniem się jego wilgotności, a więc z podniesieniem się wód i zalaniem grodów łużyckich.

Z lokalnej grupy kaszubskiej kultury łużyckiej na Pomorzu Wschodnim wykrystalizowała się w okresie halsztackim D kultura pomorska (zwana też wejherowsko-krotoszyńską, wschodniopomorską, grobów skrzynkowych, urn twarzowych – 500-150 p.n.e.). Ekspandując na tereny zasiedlane dotąd przez ugrupowania łużyckie, stopniowo zajęła ona całe Pomorze, a w okresie lateńskim (następny chronologiczny odcinek epoki żelaza) – Wielkopolskę, Kujawy i Śląsk. Zmiany społ.-gosp. w kulturze pomorskiej przejawiły się m.in. brakiem grodów oraz wielkich cmentarzysk, co interpretuje się jako efekt rozpadu systemu wielkich rodów patriarchalnych, i w konsekwencji rozdrobnieniem osadniczym. Dominującą formą pochówku stały się rodzinne groby ciałopalne, popielnicowe w skrzyniach budowanych z płyt kamiennych. Wśród popielnic zdarzają się tzw. urny twarzowe, zawierające niekiedy realistyczne wyobrażenie twarzy ludzkiej, zaopatrzone w brązowe kolczyki, wyobrażenia ozdób kobiecych lub broni oraz w sceny narracyjne. Kultura pomorska charakteryzowała się pewnym obniżeniem ogólnego poziomu kultury w stosunku do ugrupowań łużyckich. Do typowych ozdób metalowych należą

tu przede wszystkim napierśniki brązowe, składające się z kilku naszyjników, brązowe oraz żelazne fibule (zapinki), w tym typu certosa (agrafowate) – charakterystyczne dla okresu lateńskiego, szpile (zwłaszcza z okrągłą tarczką), naszyjniki, zausznice. W późniejszym okresie dominują groby podkloszowe, w których zamiast skrzyni kamiennej wykorzystywano duże naczynie zasobowe, odwrócone do góry dnem, czyli tzw. klosz. Na terenie ziemi gnieźn. odnotowano ponad 150 stanowisk kultury pomorskiej, z czego aż 57 to cmentarzyska. Odkryto na nich groby skrzynkowe z obwarowaniami oraz groby podkloszowe, a także pojedyncze pochówki popielnicowe i jamowe. Znaleziska grobowe dostarczyły wielu zabytków, w tym licznych ozdób z brązu i żelaza oraz szklanych paciorków. Największą liczbę stanowisk „pomorskich" zarejestrowano w dorzeczu Małej Wełny (rejon Kiszkowa, Kłecka) oraz nad jez. Lednica. W grobie skrzynkowym w Dziekanowicach odkryto cenny import w postaci celtyckiego naczynia brązowego, a w grobie w Lednogórze dużą główkę szpili żelaznej z okuciem ze złotej blachy. W Imiołkach wykopano natomiast „skarb odlewcy" z fragmentami ozdób z brązu. Jako ciekawostkę można podać, że z naszego terenu znamy z grobów fragmenty popielnic twarzowych (Dziekanowice, Lednogóra, Turostówko, Duszno). W Wierzycach odkryto osadę z jednymi z najstarszych w Polsce piecami hutniczymi typu dymarkowego, świadczącymi o przejęciu już w tym okresie od Celtów umiejętności wytopu żelaza z miejscowej rudy darniowej.

4. Społeczeństwa u schyłku starożytności, rozwijały się w późnym okresie lateńskim (150 p.n.e.-początek n.e.) pod wpływem wysoko rozwiniętej cywilizacji Celtów (czyli kultury lateńskiej). Zauważalna we wczesnym (400-250 p.n.e.) i środkowym (250-150 p.n.e.) okresie lateńskim pewna prymitywizacja ogólnego poziomu kultury, która nastąpiła wraz z zanikiem kultury łużyckiej, ustąpiła miejsca wpływom wysoko rozwiniętej cywilizacji Celtów (kultury lateńskiej), a następnie rzymskiej. Celtowie to lud, którego pierwotne siedziby znajdowały się nad górnym Renem i Dunajem. W początkach IV w. p.n.e. rozpoczął się ich wielki pochód m.in. wzdłuż Dunaju do Czech, Kotliny Karpackiej i dalej na Bałkany. Ślady ich osadnictwa (o charakterze wyspowym) występują też w Polsce: na Śląsku środkowym i górnym, w Małopolsce i na Kujawach; apogeum osiągnęło ono na ziemiach pol. na przełomie środkowego i późnego okresu lateńskiego. Znaczenie Celtów wynikało gł. z faktu opanowania przez nich metalurgii żelaza oraz innych zdobyczy cywilizacji śródziemnomorskich: stosowanie koła garncarskiego, żaren rotacyjnych, okutej radlicy, wprowadzenie monet, budowy dużych osiedli obronnych, tzw. oppidów, sztuka (m.in. styl geometryzacji wątków roślinnych, plastyka figuralna). W rozwoju społeczeństw środkowej Europy kultura lateńska odegrała więc ogromną rolę. Początkowo na terenie Polski występowały stosunkowo nieliczne importy lateńskie. Dopiero w późnym okresie lateńskim intensywne oddziaływania ze strony kręgu ugrupowań celtyckich (tzw. latenizacja) doprowadziły do wykrystalizowania się z podłoża kultury pomorskiej nowych formacji, przede wszystkim kultury przeworskiej (II/I w. p.n.e.-V/VI w. n.e.). Gospodarka tej ludności miała charakter typowo orny i stabilny, co manifestowało się obecnością dużych, wielozagrodowych osad. Żelazne narzędzia (żelazne okucia radlic, sierpy) poszerzyły możliwości eksploatacji środowiska. W uprawach nastąpiło wówczas upowszechnienie żyta. Powszechne stały się żelazne przybory użytku osobistego (igły, nożyki, szczypczyki, sprzączki do pasa), a także militaria (groty włóczni, obosieczne miecze, tarcze drewniane z żelaznymi okuciami, umbami i imaczami). Nadal znaczenie miały wyroby z brązu, gł. ozdoby, ale także militaria, np. ostrogi. Wpływ cywilizacji rzymskiej na tereny pol. wzrósł od przełomu er i trwał do IV w. n.e. (tzw. okres wpływów rzymskich). Dużą rolę odgrywał wtedy szlak handlowy prowadzący od rzymskiego miasta Aquileia nad Adriatykiem, poprzez terytoria środkowoeuropejskiego Barbaricum, aż do ujścia Wisły (szlak bursztynowy).

W II-III w. część Wielkopolski (w tym ziemia gnieźn.) znalazła się przejściowo w obrębie osadnictwa ludności gocko-gepidzkiej, która przybyła na teren Polski z północy, pokonując na łodziach Morze Bałtyckie. Uważa się ich za nosicieli archeol. kultury wielbarskiej. Początkowo ludność ta zajęła tereny górnej Wisły i północne połacie Pomorza Środkowego i Wschodniego, a po roku 70 n.e. zaczęła przemieszczać się dalej; zajęła m.in. płn. Wielkopolskę, całe Pomorze Wschodnie i Środkowe oraz częściowo Pomorze Zachodnie. W 1. poł. III w. n.e. z nieznanych bliżej przyczyn Goci przemieścili się w kierunku płd.-wsch. Polski, a następnie ku Morzu Czarnemu. Na ziemi gnieźn. zarejestrowano ok. 650 stanowisk związanych z okresem „rzymskim" (a więc przeworskich i wielbarskich), z tego na terenie Gn. 17 stanowisk. Z centrum miasta pochodzą głównie znaleziska luźne (zapinki, monety rzymskie, ceramika), natomiast na przedmieściach zarejestrowano skupiska stanowisk kultur przeworskiej i wielbarskiej, dotąd niepoddanych badaniom archeologicznym. Spośród licznych skupisk śladów kultury przeworskiej poza Gn. do największych należy to w rejonie Strugi Gnieźnieńskiej (ponad 60 stanowisk) oraz wzdłuż pradoliny Wełny. Warte wyszczególnienia jest tu zgrupowanie stanowisk w okolicach Jeziora Wierzbiczańskiego. W osadzie w Lubochni odkryto, oprócz pozostałości budowli słupowych, kamienny piec do wypalania wapna, niezbędnego w procesie wytopu żelaza w piecach dymarkowych. Podobny piec odkryto także w Jankowie Dolnym. Miejscową produkcję żelaza w postaci żużli potwierdzono w licznych innych miejscach na terenie ziemi gnieźn., koncentrujących się zwłaszcza w dolinie rzek Głównej i Wrześnicy. Można tu mówić o zagłębiach hutniczych z okresu wpływów rzymskich, bazujących na lokalnym surowcu, tj. rudzie darniowej. Osadę z piecami dymarkowymi (hutniczymi) z II-IV w. n.e. odkryto także w Goślinowie. Wyjątkowym znaleziskiem jest odkrycie w osadzie w Pawłowie (III-V w. n.e.), w pozostałościach jednej z budowli mieszkalnych, paleniska kultowego z dekorowanym klepiskiem glinianym. Drugi rejon koncentracji stanowisk „rzymskich"

Imielno, kultura wielbarska, od lewej: grzebień kościany, ostroga z brązu

Od lewej: zapinki z brązu, kultura wielbarska (Imielno); denar cesarza Hadriana, II w. n.e. (Lubochnia)

można zarejestrować wzdłuż Małej Wełny w gminie Kiszkowo oraz w rejonie jez. Lednica. Należy zaznaczyć, że hutnictwem żelaza zajmowała się także ludność kultury wielbarskiej. Z terenu ziemi gnieźn. znanych jest kilkanaście stanowisk tej kultury, na których występują żużle żelazne, w tym lepiej zbadana jest osada w Imielnie o powierzchni ok. 10 ha – odkryto tam oprócz pozostałości obiektów mieszkalnych również piece hutnicze. Cmentarzyska kultury przeworskiej, zakładane zazwyczaj w pobliżu osad, były w obrządku ciałopalnym. Z czasem zapewne większość z nich uległa jednak zniszczeniu wskutek orki. Przetrwały natomiast głębiej wkopywane szkieletowe groby kultury wielbarskiej. Być może charakter „mieszany" miało badane jeszcze w XIX w. cmentarzysko w Kruchowie, skąd pochodzi bogate wyposażenie grobowe w postaci zapinek, bransolet, umba tarczy, zdobionego grotu oszczepu, ostrogi czy popielnicy zdobionej typowym dla kultury wielbarskiej ornamentem „wilczych zębów". Do lepiej zachowanych cmentarzysk kultury wielbarskiej należy nekropola o obrządku birytualnym w Imielnie, gdzie zarejestrowano 26 grobów szkieletowych i ciałopalnych. W grobach ciałopalnych przepalone szczątki ludzkie składano bezpośrednio w jamie lub w popielnicy. Groby szkieletowe orientowane były na osi płn.-płd. W zwyczajach pogrzebowych ludności kultury wielbarskiej widoczny jest zakaz wkładania do grobów narzędzi pracy i broni, występują natomiast zapinki, grzebienie, sprzączki do pasa, naczynia. W pobliżu cmentarzyska w Imielnie zlokalizowano także wspomnianą wyżej osadę kultury wielbarskiej. Cmentarzysko szkieletowe omawianej kultury odkryto również w Skrzetuszewie, skąd pochodzi wisiorek z muszli kauri, a cmentarzysko ciałopalne w Osińcu. Intensyfikację kontaktów handlowych z Południem ilustrują liczne importy, w tym monety rzymskie. Znane są one m.in. z Gn., Lubochni, Trzemeszna, Ostrowa Lednickiego, Skrzetuszewa, Małachowa, Jarząbkowa i Świniar. Kontrowersje interpretacyjne budzi egipski posążek z brązu → Izydy z Horusem, znaleziony przypadkowo jeszcze w XIX w. w Małachowie-Szemborowicach.

W okresie późnorzymskim (koniec IV-V w. n.e.) rejestruje się wyraźne zmniejszenie się liczby punktów osadniczych, co może świadczyć o masowej migracji i opuszczeniu tego terenu przez dotychczasowych mieszkańców. Ich miejsce zaczęli zajmować przybywający ze wschodu Słowianie, z którymi wiąże się początek kolejnej epoki, czyli wczesnego średniowiecza.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Lit.: J. Gąssowski, *Kultura pradziejowa na ziemiach polski. Zarys*, Warszawa 1985; K. Godłowski, J.K. Kozłowski, *Historia starożytna ziem polskich*, wyd. 6, Warszawa 1985; *Prahistoria ziem polskich*, red. W. Hensel, t. 1-5, Wrocław 1975-1981; K. Jażdżewski, *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław 1981; *Pradzieje ziem polskich*, red. J. Kmieciński, t. 1-2, Łódź 1989; J. Kruk, S. Milisauskas, *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków 1999; C. Strzyżewski, *Zasiedlenie Gniezna i jego okolicy w pradziejach i w starożytności*, w: *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje*, red. Z. Kurnatowska, Poznań 2001, s. 11-44.

PRASA, tradycje prasowe w Gn. sięgają 1860, kiedy w drukarni Jana Bernarda → Langego wydano „Rok Wiejski" z podtytułem „Książeczka zielonoświątkowa". Było to czasopismo ukazujące się z okazji ważniejszych świąt, przeznaczone dla czytelników ze wsi. Redagowali je ks. Hilary → Koszutski i Edmund Bojanowski. Później wydawano „Rok Wiejski" w Ostrowie. W oficynie tej okresowo wydawano jeszcze inne czasopisma – urzędowy → „Gnesener Kreisblatt" (od 1850), w latach 1881-93 „Pszczelarza" oraz w latach 1889-91 „Wiadomości Księgarskie i Wydawnicze". W 1895 z inicjatywy przemysłowca Zenona → Lewandowskiego zaczęto

wydawać pierwszy gnieźn. dziennik „Gazetę Gnieźnieńską". Początkowy tytuł został wkrótce uzupełniony o nazwę → „Lech". Dla społeczności niem. wydawano w Gn. 2 czasopisma: → „Gnesener Zeitung" i → „Gnesener General Anzeiger". W latach 1910-12 → Towarzystwo Tomasza Zana wydawało konspiracyjne pismo „Echo". W Gn. w latach 1918-39 ukazywało się 6 czasopism, w tym 2 mutacje. Wychodziły czasopisma, które z braku funduszy czy czytelników po pewnym czasie znikały z rynku wydawniczego. Były to → „Kurier Wielkopolski", → „Kurier Gnieźnieński", → „Dziennik Gnieźnieński" czy → „Gnieźnianin". W okresie międzywojennym ukazywał się także „Tygodnik Ludowy", organ PPS na Wielkopolskę i Pomorze, redagowany przez Czesława Porankiewicza (1919-21). W 1945 zaczęto wydawać w Gn. → „Nowy Czas", który publikowany był kilkanaście miesięcy. Od 1952 ukazało się kilka jednodniówek, pierwszą wydał Zenon Wiśniewski (kierownik oddziału redakcji „Gazety Poznańskiej" w Gn.). Henryk Śmigielski, Marceli Piekarski i Marian Rafiński zaczęli wydawać w 1956 „Gazetę Gnieźnieńską", którą po 3 latach zastąpił miesięcznik „Ziemia Gnieźnieńska". Ostatni, podwójny, numer „Ziemi Gnieźnieńskiej" ukazał się w grudniu 1963. 21 I 1965 dwaj dziennikarze wywodzący się z redakcji „Głosu Wielkopolskiego" przygotowali pierwszy numer „Przemian Ziemi Gnieźnieńskiej", gazety, która wychodzi do dziś pod tytułem „Przemiany na Szlaku Piastowskim". Od grudnia 1992 wydawano tygodnik „Kulisy Gnieźnieńskie". Od 1972 wydawana była gazeta

Gnieźno
Środa
Września
przemiany
ZIEMI GNIEŹNIEŃSKIEJ
Tygodnik społeczno - informacyjny
6 LISTOPADA 1983 32 (246) ROK XIX CENA 10 ZŁ
10 VIII 1983 R.
NR 1617 (254, 255)
ROK XII
CENA 4 ZŁ
GNIEZNO
GŁOS
ZAŁOGI
— GAZETA MIĘDZYZAKŁADOWA —
POLANIA • POLANEX • GNIEGAR • LECH • VITROCER

Od lewej winiety: tygodnika „Przemiany Ziemi Gnieźnieńskiej", gazety międzyzakładowej „Głos Załogi"

międzyzakładowa „Głos Załogi". Biuro poselskie Tadeusza Tomaszewskiego jest wydawcą „Posłańca Gnieźnieńskiego", który istnieje na rynku wydawniczym od 1998. Gnieźnieńska Spółdzielnia Mieszkaniowa wydaje od 1998 bezpłatny miesięcznik „Lokator". Natomiast od sierpnia 1991 parafia pw. bł. Radzyma Gaudentego wydaje tygodnik „Winnica". Ob. wychodzą w Gn. jeszcze 2 prywatne tygodniki, oba od 2004 – „Przegląd Gnieźnieński" i „Wiadomości Gnieźnieńskie".

PRĄDZYŃSKI ANDRZEJ (ur. 18 XI 1909 w Podzamczu w pow. Garwolin, zm. 8 XII 1974 w Poznaniu), miłośnik i hodowca koni, wykładowca, publicysta. Syn Kazimierza (→ Prądzyński Kazimierz) i Jadwigi z d. Daszewskiej. W 1934 ukończył Wyższą Szkołę Rolniczą w Cieszynie z tytułem inżyniera. Od czerwca 1935 do lutego 1937 odbywał praktykę w stadninie koni w Janowie Podlaskim, od 1 IV 1937 do 31 VIII 1939 był inspektorem Poznańskiego Związku Hodowców Koni. W latach 1940-44 przebywał w Warszawie, w stadninie koni w Białce k. Krasnegostawu i administrował majątkiem rolnym Wielopole. Od września 1944 do stycznia 1945 pracował w Powiatowym Biurze Rolnym Związku Hodowli Koni w Lublinie; od lutego do lipca 1945 organizował → Państwowe Stado Ogierów w Gn.; od września 1945 do 30 IX 1948 był dyrektorem PSO w Stargardzie Gdańskim, a od października 1948 do 31 I 1950 był wicedyrektorem PSO w Liskach k. Bartoszyc, potem do marca 1962 wicedyrektorem i zootechnikiem PSO w Pępowie k. Gostynia, gdzie oprócz hodowli koni założył sekcję jeździecką Ludowych Zespołów Sportowych. 1 IV 1962 został zootechnikiem i wicedyrektorem PSO w Gn. przy boku dyrektora C. → Matławskiego; działał w Związku Hodowców Koni, organizował pokazy hodowlane, był wykładowcą kadr młodych hodowców w Racocie, społecznie szkolił masztalerzy, został powołany do oceny koni na pokazach i aukcjach przez ministra rolnictwa, pisał artykuły do czasopism „Jeździec" i „Hodowla". Został zapamiętany jako hodowca o nieomylnych sądach dotyczących wartości koni; najbliższa była mu rasa wielkopolska. W 1974 za całokształt pracy przy hodowli koni został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi.

PRĄDZYŃSKI JÓZEF (ur. 2 III 1877 w Żołędowie w pow. Bydgoszcz, zm. 27 VI 1942 w Dachau), ksiądz, działacz społeczny i polityczny, senator, więzień obozu koncentracyjnego. Syn ziemianina Maksymiliana i Władysławy z d. Beneszkiewicz, brat Kazimierza (→ Prądzyński Kazimierz). W 1898 ukończył gimnazjum w Chełmnie pomorskim, gdzie działał w Towarzystwie Filomatów i był więziony w Bydgoszczy. Od kwietnia 1898 do marca 1901 studiował w seminarium duchownym w Poznaniu; 15 XII 1901 otrzymał święcenia kapłańskie w Gn.; wikariat rozpoczął w Potulicach k. Nakła. Będąc wikarym w Strzelnie od września 1902 do grudnia 1911, włączył się w nurt pracy społ. jako patron stowarzyszeń kościelnych i świeckich; od 1 III 1912 do 15 XI 1917 był proboszczem parafii św. Michała w Gn. Jako gorący propagator idei skautingu należał do inicjatorów powstania w 1913 Drużyny Skautów „Lech", stworzył komitet opiekuńczy, który w 1917 pomógł w utworzeniu Drużyny Skautek im. Wandy-Jadwigi. Należał do Rady Nadzorczej „Rolnika" i do redakcji → „Lecha – Gazety Gnieźnieńskiej", był prezesem Towarzystwa Samopomocy Oświatowej, patronem Stowarzyszenia Kobiet Pracujących w Handlu i Konfekcji, Towarzystwa Robotników Polskich. Redagował tygodnik „Wiadomości Parafialne" parafii gnieźn., w kurii pełnił funkcję egzaminatora prosynodalnego i kuratora konwiktu arcybiskupiego dla młodzieży uczącej się w gimnazjum; przeniesiony do Poznania na probostwo kościo-

ła farnego, działał dalej w stowarzyszeniach kościelnych, świeckich i politycznych. W 1919 podczas powstania wielkopolskiego został członkiem Naczelnej Rady Ludowej, był dziekanem generalnym wojska wlkp.; udzielał się na rzecz repolonizacji szkolnictwa, obrony społ., powstania Ligi Katolickiej. W latach 1920-34 duszpasterz akademicki, redagował miesięcznik „Pochodnia", „Wiadomości dla Duchowieństwa", miesięcznik homiletyczny „Nowa Biblioteka Kaznodziejska". Kapelan → Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół"; należał także do Zarządu Okręgowego ZHP, dyrekcji Księgarni i Drukarni św. Wojciecha, był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, przewodził Sodalicji Mariańskiej archidiecezji gnieźn. i poznańskiej. Należał do Stronnictwa Narodowego i od 1930 do Obozu Wielkiej Polski. W latach 1926-27 zasiadał w Komisji Oświatowej Senatu RP; w latach 1929-38 był radnym m. Poznania z Klubu Narodowego. W 1920 otrzymał godność prałata-kustosza Kapituły Kolegiackiej św. Marii Magdaleny, w 1932 prałata domowego Piusa XI, w 1938 infułata Kapituły Metropolitalnej w Poznaniu. W 1939 był inicjatorem powstania Tajnej Organizacji „Ojczyzna", kryptonim „Omega", angażował się w prace Delegatury Rządu na Kraj. 3 V 1941 aresztowany i więziony w Forcie VII, a 26 IX 1941 wywieziony do obozu w Dachau. Pośmiertnie odznaczony Krzyżem Virtuti Militari przez gen. W. Sikorskiego.

PRĄDZYŃSKI KAZIMIERZ (ur. 4 X 1875 w Żołędowie w pow. Bydgoszcz, zm. 15 XI 1936 w Poznaniu), hodowca koni, znany organizator. Syn ziemianina Maksymiliana i Władysławy z d. Beneszkiewicz, brat Józefa (→ Prądzyński Józef), ojciec Andrzeja (→ Prądzyński Andrzej). Był plenipotentem dóbr ostrożeckich Augusta hrabiego Ledóchowskiego, gdzie hodowano konie remontowe. Od 1 VII 1917 do 30 III 1928 jako koniuszy został kierownikiem → Państwowego Stada Ogierów w Gn.; w tym czasie w hodowli przekształcono typ konia wschodniopruskiego masywnego w typ szlachetnego konia poznańskiego. W 1920 przewodził Zarządowi Związku Hodowców Konia Szlachetnego w Wielkopolsce; w 1925 został przewodniczącym komisji klasyfikacji ogierów i współzałożycielem w Gn. Komitetu Targów Końskich koni szlachetnych i użytkowych, na którego czele stanął T. Łyskowski, starosta gnieźn. K.P. urządzał pokazy z loterią na konie, międzynar. zawody konne podczas słynnych jarmarków św. Wojciecha; stado gnieźn. w tym czasie było najliczniejsze w Polsce, gdyż miało ok. 250 reproduktorów. Od 1 IV 1928 do 30 III 1933 prowadził Stado Ogierów w Łącku. 1 IV 1933 wrócił do Gn., powiększał dalej stado ogierów. Był sędzią przysięgłym w Sądzie Okręgowym w Gn. 1 XI 1933 przeszedł na emeryturę, a w latach 1934-35 administrował majątkiem Widuchowo Zofii hrabiny Mycielskiej, gdzie hodowano folbluty i konie remontowe. W 1929 został odznaczony przez ministra rolnictwa Medalem 10-lecia Odzyskania Niepodległości, posiadał także franc. odznaczenie „Merita Agricole" – „Zasłużony dla Rolnictwa".

PRĄDZYŃSKI TEODOR (ur. 7 IV 1877 w Siemianowie, zm. 30 I 1937 w Poznaniu), prawnik, powstaniec wielkopolski, działacz społeczno-gospodarczy. Syn Adama i Marii z d. Lossow. W latach 1893-95 uczył się w gimnazjum w Trzemesznie, a w latach 1895-98 w Wągrowcu, gdzie zdał maturę. Od 1898 do listopada 1901 studiował prawo w Berlinie i Wrocławiu, potem osiadł w Inowrocławiu. W 1914 został powołany w stopniu porucznika rezerwy do armii niem. i walczył na froncie wschodnim. W latach 1915-16 był komisarycznym burmistrzem m. Kalisza, które odbudował po bombardowaniu i spaleniu, podniósł je pod względem gosp. i finansowym, w listopadzie 1916 wznowił wydawanie „Gazety Kaliskiej". Od 1918 do marca 1919 był dowódcą gnieźn. Batalionu Zapasowego Piechoty w powstaniu wielkopolskim. 1 VI 1919 otrzymał awans na majora rezerwy i przeniósł się do Poznania, gdzie został radcą krajowym i pierwszym pol. wicestarostą krajowym. Od czerwca 1922 organizował prokuraturę w woj. śląskim, od sierpnia 1922 pełnił funkcję pierwszego pol. prokuratora Sądu Apelacyjnego w Katowicach; w 1924 został dyrektorem zarządu „Westy" – Towarzystwa Wzajemnych Ubezpieczeń od Ognia i Gradobicia z centralą w Poznaniu; zasłużył się w rozwoju i upowszechnianiu ubezpieczeń w Wielkopolsce i kraju. Pochowany na cmentarzu św. Piotra w Gnieźnie.

PREZYDENT MIASTA GNIEZNA, od momentu wydzielenia miasta ze związku gnieźnieńskiego powiatu ziemskiego i utworzenia odrębnego powiatu miejskiego I burmistrz (→ burmistrz) i II burmistrz (→ drugi burmistrz) otrzymali tytuły prezydenta i wiceprezydenta miasta. Prezydenci i wiceprezydenci miasta angażowani byli przez Radę Miejską na okres 10-12 lat. W latach 1945-1950 prezydent stał na czele zarządu miasta. Wszystkie jego zarządzenia podlegały akceptacji → miejskiej rady narodowej. Prezydent składał przed MRN sprawozdania ze swoich czynności i przyjmował polecenia, o których wykonaniu MRN była przez niego szczegółowo informowana. Ustawa o terenowych organach jednolitej władzy państwowej z 20 III 1950 zniosła resztki samorządu komunalnego i stanowisko prezydenta miasta zostało zlikwidowane. Ponownie utworzono je w 1975. Ustawa wprowadzająca dwustopniowy podział administracyjny państwa z 28 V 1975 postanawiała, że terenowym organem administracji państwowej w miastach liczących powyżej 50 tys. mieszkańców jest prezydent miasta. Kompetencje pozostawiono takie, jakie miał dotychczasowy → naczelnik miasta i powiatu. W Gn. dotychczasowy naczelnik został mianowany prezydentem. W 1990 wprowadzono ponownie samorząd terytorialny. Organem wykonawczym wspólnoty samorządowej, jaką jest gmina, stał się zarząd. Na czele zarządu w miastach liczących powyżej 100 tys. mieszkańców stoi prezydent. Dotyczy to również miast, w których do dnia wejścia w życie ustawy prezydent miasta był organem wykonawczo-zarządzającym. Prezydent miasta Gniezna organizuje pracę zarządu i jest kierownikiem Urzędu Miejskiego. Od 2002 wybierany jest w wybo-

rach bezpośrednich przez mieszkańców miasta. Stanowisko to piastowali: Leon → Barciszewski (16 X 1924 – formalnie 10 XII 1932, do lutego 1925 jako burmistrz), Edmund Lauterer (14 X 1932-13 IV 1934, jako komisaryczny prezydent), Julian → Suski (13 IV 1934-21 VI 1934, jako komisaryczny prezydent), Stanisław Mikołaj → Wrzaliński (21 VI 1934-24 X 1936, jako tymczasowy prezydent), Edmund → Maćkowiak (24 X 1936-4 IX 1939), Czesław Kończak (1 II 1945-4 VIII 1945), Bronisław Kubacki (17 VIII 1945-21 V 1947), Henryk Naskręt (21 V 1947-20 VIII 1947), Wojciech Wydra-Nawrocki (20 VIII 1947-3 VI 1950), Zbigniew Kaszuba (1 VI 1975-15 XII 1980), Henryk → Jasiński (9 I 1981-31 VII 1983), Marian Górny (5 VIII 1983-9 VI 1990), Bogdan Trepiński (9 VI 1990-19 XI 2002), Jaromir Dziel (19 XI 2002-5 XII 2006), Jacek Kowalski (od 5 XII 2006).

PREZYDIUM MIEJSKIEJ RADY NARODOWEJ W GNIEŹNIE, od 1950 terenowymi organami władzy państwowej były rady narodowe. Realizowały one swoje zadania przez podległe im prezydia. Prezydia rad narodowych sprawowały na podległym sobie terenie wszystkie funkcje wykonawcze władzy państwowej w ramach obowiązujących przepisów. PMRN w Gn. znajdowało się w budynku ratusza na ul. Bolesława Chrobrego. Funkcję przewodniczącego PMRN w Gn. pełnili: Stefan → Grotowski (3 VI 1950-31 X 1952, od 19 IX 1952 przewodniczył pracom zastępca przewodniczącego Józef Matelski), Tadeusz → Sobieralski (17 XII 1954-3 X 1969), Joanna Krumrey (4 X 1969-18 XII 1969), Zdzisław Barański (18 XII 1969-5 VII 1973).

PREZYDIUM POWIATOWEJ I MIEJSKIEJ RAD NARODOWYCH W GNIEŹNIE, wspólny organ wykonawczy → Powiatowej Rady Narodowej w Gn. i → Miejskiej Rady Narodowej w Gn., powołany na ich pierwszej wspólnej sesji 5 VII 1973, która odbyła się w sali Komitetu Powiatowego PZPR w Gn. przy ul. Walki Młodych. Kolejne sesje odbywały się w sali obrad PPiMRN w Gn. przy ul. Lecha 6 i w sali KP PZPR. 5 VII 1973 obie rady dokonały wyboru liczącego 7 osób prezydium. PPiMRN w Gn. istniało do 31 V 1975, tj. do wprowadzenia dwustopniowego podziału administracyjnego kraju i likwidacji powiatów. Funkcję przewodniczącego pełnili: Zbigniew Kaszuba (5 VII 1973-14 XII 1973), Kazimierz Jankowski (14 XII 1973-31 V 1975).

PREZYDIUM POWIATOWEJ RADY NARODOWEJ W GNIEŹNIE, organ jednolitej terenowej władzy państwowej szczebla powiatowego. Utworzony na podstawie ustawy z 20 III 1950. PPRN pełniło funkcje wykonawczo-zarządzające w → powiatowej radzie narodowej mającej uprawnienia uchwałodawcze. PPRN przejęło władzę na terenie pow. gnieźn. po zlikwidowanym → Starostwie Powiatowym. Podstawę prawną działalności PPRN stanowiły uchwały i zarządzenia naczelnych władz państw., Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu oraz uchwały miejscowej Powiatowej Rady Narodowej. Zakres kompetencji i strukturę organizacyjną PPRN określała ustawa o radach narodowych z 1958. Prezydium reprezentowało radę na zewnątrz, przygotowywało i zwoływało sesje rady, uchwalało projekt planu gosp. i budżetu, rozpatrywało sprawozdania z ich wykonania, nadzorowało działalność zakładów i instytucji na swoim terenie, określało kierunek działalności wydziałów PPRN i podległych przedsiębiorstw. W gestii PPRN znajdowały się sprawy budownictwa, przemysłu i handlu, rolnictwa i leśnictwa, gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, komunikacji, zdrowia i opieki społ., skupu i obowiązkowych dostaw, oświaty i kultury, planowania gosp., dróg lokalnych, finansów i ewidencji ludności. Ustawa z 1958 pozbawiła rady narodowe prawa uchylania decyzji własnego prezydium i prezydiów niższego szczebla. Prezydium wewnątrz własnej struktury organizacyjnej powoływało wydziały i określało zakres ich działania. Liczba wydziałów i ich kompetencje ulegały zmianom. Przy tworzeniu wydziałów brano pod uwagę wykazy ogłaszane przez Radę Ministrów, jednak prezydia miały w tym względzie dużą swobodę. Na czele wydziałów od 1950 stali członkowie prezydium, tzw. decernenci. Zależność wydziałów od prezydium była bezpośrednia i pełna. W sierpniu 1958 Powiatowa Rada Narodowa w Gn. przyjęła uchwałę w sprawie zmian struktury organizacyjnej PPRN. Zlikwidowano wówczas samodzielne jednostki: Powiatowy Zarząd Architektoniczno-Budowlany, Powiatową Komendę Straży Pożarnej, Powiatowy Zarząd Rolnictwa, Powiatowy Komitet Kultury Fizycznej, Wydział Handlu, Wydział Komunikacji Drogowej, Wydział Oświaty, Oddział Społeczno-Administracyjny, Oddział Wojskowy, Oddział Organizacyjny, Oddział Ogólnogospodarczy, Oddział Kultury, Referat Przemysłu, Referat Rent, Pracy i Pomocy Społecznej, Referat Wodny w Komórce Melioracyjnej Powiatowego Zarządu Rolnictwa, Referat Leśnictwa, stanowiska pracy: powiatowy instruktor kadrowy, statystyk powiatowy i inspektor ds. gospodarki komunalnej i mieszkaniowej. Zadania wykonywane przez te jednostki powierzono nowo utworzonym wydziałom, referatom lub innym, równorzędnym jednostkom organizacyjnym. Przejmując od tego momentu niektóre czynności leżące dotychczas w gestii prezydiów, wydziały stały się samodzielnymi organami administracji państwowej kierującymi poszczególnymi działami administracji w terenie. Zmiany struktury organizacyjnej w latach 1960-73 przeprowadzane były wielokrotnie. Uchwały dotyczące tych zmian podejmowało Prezydium PRN. Niektóre wydziały były wspólne dla PPRN w Gn. i → Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gn. Działały one w ramach struktury organizacyjnej jednego z prezydiów. PPRN podlegały: Wydział Oświaty i Kultury, Wydział Rolnictwa i Leśnictwa oraz Wydział Przemysłu Spożywczego i Skupu. Prezydium Miejskiej Rady Narodowej podlegały: Wydział Zatrudnienia, Wydział Zdrowia i Opieki Społecznej oraz Komitet Kultury Fizycznej i Turystyki. Na terenie pow. gnieźn. działał także Wydział Gospodarki Wodnej i Ochrony Powietrza, którego siedziba mieściła się w PPRN w Wągrowcu. W skład struktury organizacyjnej PPRN wcho-

dziły także komisje Powiatowej Rady Narodowej. Stałe komisje problemowe powoływane były dla różnych dziedzin. Komisje niestałe powoływano w miarę potrzeb do rozwiązywania zadań doraźnych. Komisje podlegały Powiatowej Radzie Narodowej, a prezydium miało udzielać im pomocy przy rozwiązywaniu ich zadań i włączać je do udziału w przygotowywaniu ważniejszych uchwał. Przy PPRN w Gn. działały: Komisja Budżetu i Planu Gospodarczego, Komisja Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa, Komisja Rolnictwa i Leśnictwa, Komisja Budownictwa i Gospodarki Komunalnej, Komisja Zaopatrzenia Ludności, Komisja Oświaty i Kultury, Komisja Zdrowia, Zatrudnienia i Pomocy Społecznej, Komisja Komunikacji i Mandatowa. Przy PPRN w Gn. działał także Konwent Seniorów. W jego skład wchodzili: przewodniczący sesji, sekretarz sesji, przewodniczący klubów radnych i przewodniczący komisji. Do zadań konwentu należało ustalanie projektu planu pracy Powiatowej Rady Narodowej, ustosunkowywanie się do terminów i planów porządku obrad sesji, współdziałanie w przygotowaniu sesji, rozpatrywanie informacji na temat zakładów i wadliwej pracy organów Powiatowej Rady Narodowej oraz skarg i postulatów ludności. W skład PPRN w Gn. wchodzili: przewodniczący prezydium, zastępca przewodniczącego, sekretarz i 3 członków spośród radnych Powiatowej Rady Narodowej. Funkcję przewodniczącego Powiatowej Rady Narodowej pełnili: Jan Wielgosz (1 VI 1950-21 V 1953), Jan Jęczkowiak (21 V 1953-28 XI 1957), Stefan Kuroszczyk (10 II 1958-29 XII 1960), Stanisław Staszak (29 XII 1960-27 X 1967), Józef Ignasiak (27 X 1967-5 VII 1973). PPRN w Gn. działało do 5 VII 1973, tj. do utworzenia → Prezydium Powiatowej i Miejskiej Rad Narodowych w Gnieźnie.

PROEBSTEL LUDWIG, właściciel powstałej po I wojnie światowej farbiarni i pralni chemicznej Dr. Proebstel i S-ka mieszczącej się w Gn. przy ul. Trzemeszeńskiej. W okresie międzywojennym firma miała 24 filie w Prowincji Poznańskiej i zatrudniała 140-170 pracowników. W czasie II wojny światowej zakład świadczył dodatkowo usługi w zakresie czyszczenia odzieży dla armii niem., co spowodowało jego rozbudowę i modernizację.

Lit.: G. von Sprenger, H. Opitz, *Deutsche im Gnesener Land*, Hannover 1981, s. 226-227.

PROSCENIUM, ruch miłośników teatru, powstały w Gn. 27 III 1972 z inicjatywy Okręgowego Ośrodka Metodycznego w Poznaniu, Towarzystwa Miłośników Teatru w Gn. oraz M. → Kwiatkowskiego, kierownika literackiego Teatru im. A. Fredry, jako Międzyszkolny Klub „Proscenium". Skupiał nauczycieli i młodzież szkół ponadpodstawowych. Zajmował się rozwijaniem zainteresowań teatr., kształtowaniem kompetentnych odbiorców, upowszechnianiem wiedzy o teatrze, inicjowaniem amatorskich grup teatr. i organizowaniem wyjazdów do innych ośrodków teatralnych. Przy P. powołano Studium Wiedzy o Teatrze. Podczas spotkań członków ruchu odbywały się pokazy sceniczne, próby otwarte, dyskusje z ludźmi teatru, wyświetlano materiały filmowe. Miejscem spotkań był Teatr im. A. Fredry. We wrześniu 1973 centrum ruchu, który tymczasem zyskał zasięg ogólnopolski, wraz z przejściem M. Kwiatkowskiego na stanowisko kierownika literackiego Teatru Nowego w Poznaniu, przeniosło się do tej instytucji. W Gn. działały nadal koła P. w I LO (opiekun S. Gawrych), II LO (opiekunka M. Reszko), Liceum Medycznym (opiekunka A. Giżewska), Zasadniczej Szkole Odzieżowej (opiekun B. Szymankiewicz) i Zespole Szkół Zawodowych przy ul. Cieszkowskiego (opiekunka B. Czerwińska). Prezesem Zarządu Międzyszkolnego był K. Szymoniak. Do najaktywniejszych działaczy ruchu należał M. Szczerkowski. W 1984 zorganizowano przegląd scen fredrowskich. W 1993 w rocznicę urodzin A. Fredry szkolne kluby P. uczestniczyły w konkursowym przeglądzie jednoaktówek patrona gnieźn. teatru. W następnych latach intensywność tego ruchu w Gn. zmalała. W 2001 zorganizowano sesję poświęconą twórczości H. Tomaszewskiego.

PROWIZORKA JAZZ BAND, zespół jazzu tradycyjnego, zał. pod nazwą Prowizorka Dżez Będ w 1981 przy gnieźn. Jazz Clubie „Amok". Do pierwszego składu weszli: T. Sacha – śpiew, kazoo, szklanka, gębofon, J. Kalinowski – gitara, harmonijka, grzebień i Z. → Łuczak – kontrabas, śpiew. Krótko potem dołączył Z. Gromadzki – fortepian, akordeon, a potem J. Ratajczak – tara i J. Budziszak – perkusja, którego później zastąpił P. Soroka. Zaplanowany na 13 XII 1981 debiutancki koncert nie odbył się z powodu wprowadzenia stanu wojennego. W listopadzie 1982 w konkursie festiwalu Złota Tarka w Warszawie T. Sacha otrzymał wyróżnienie, a zespół nagrodę specjalną Polskich Nagrań w postaci sesji nagraniowej. Udział w Złotej Tarce w następnych latach przyniósł kolejne sukcesy: wyróżnienie zespołowe i solowe dla T. Sachy (1983) i nagrodę publiczności (1984). Zespół występował w składzie: T. Sacha, J. Kalinowski, Z. Łuczak, W. Kuś, K. Marszałek. W 1985 zdobył na tym festiwalu nagrodę gł. i nagrodę publiczności. Zwycięstwo na Złotej Tarce zaowocowało wyjazdem na konkurs jazzowy do Dunkierki i na festiwal Jazz Dagen do Eindhoven. W grudniu 1985 zespół nagrał dla prestiżowej holenderskiej wytwórni Timeless swój pierwszy album *Moonlighting*. Od tego czasu występował w klubach jazzowych, salach koncertowych i teatrach w Anglii, Szwecji, Niemczech, Szwajcarii, Belgii, Francji, we Włoszech, w Austrii, Portugalii, Luksemburgu i Holandii oraz na wielu festiwalach międzynar., m.in.: North

Zespół Prowizorka Jazz Band

Sea Jazz Festival w Hadze, Jazz Mecca w Maastricht, Internationales Dixie & Jazz Festival w Sargans, Jazzfest w Gronau, McEvans Festival w Edynburgu, Dixieland Festival w Dreźnie. W latach 1986-90 w zespole na stałe grali T. Sacha i J. Kalinowski. Pozostali muzycy się zmieniali. Do 1986 byli to: W. Kuś – klarnet i K. Marszałek – bandżo, a po nich H. Stefański oraz R. Kwaśniewski – klarnet i saksofon sopranowy, a później S. Piotrowski – kontrabas. W 1987 podczas koncertu w Amsterdamie powstała kolejna płyta grupy *As Good As Live*, pierwszy kompaktowy album w historii pol. jazzu. W swej karierze zespół zrealizował recitale dla radia i telewizji w Polsce, Niemczech, Belgii i Holandii, a w Eindhoven miał swój fan club. W 1991 zespół wystąpił na festiwalu Jazz Jamboree w Warszawie. W latach 1991-94 na bandżo grał P. Tartanus. W 1996 i 1997 w prestiżowej ankiecie miesięcznika „Jazz Forum" zajął 1. miejsce w kategorii jazzu tradycyjnego. W 1997 zespół reprezentował wykonawców pol. jazzu tradycyjnego w cyklu koncertów Europejskiej Unii Radiofonicznej podczas koncertu transmitowanego na żywo przez 17 europejskich rozgłośni radiowych. W repertuarze grupy znajdują się nie tylko utwory dixielandowe i bluesowe, ale także swingowe, bebopowe, a nawet tematy zaczerpnięte z muzyki klasycznej i rozrywkowej, grane w stylu charakterystycznym tylko dla Prowizorki. Na ten styl składają się nie tylko umiejętności muzyków, ale przede wszystkim oryginalne brzmienie, oparte na harmonice i rytmice instrumentów strunowych, oraz jazzowe poczucie humoru. Klasą dla siebie stał się T. Sacha, wirtuoz scatu i imitator głosu jazzowej trąbki. Zespół występował podczas wspólnych koncertów z takimi sławami jazzu, jak m.in. Acker Bilk, Chris Barber, Papa Bue's Viking Jazz Band, Louisiana Repertory Jazz Ensamble New Orlean i wielu innych. W latach 1996-98 w skład zespołu wszedł P. Cieślikowski, saksofon tenorowy i sopranowy. Od 1998 tworzyli go: T. Sacha – wokal, kazoo, J. Kalinowski – gitara, L. Szczerba – saksofon tenorowy i sopranowy, S. Piotrowski – kontrabas, J. Korohoda – gitara. Po śmierci T. Sachy 30 XII 2006 zespół zawiesił działalność. Kontynuował ją od poł. 2007, występując m.in. ze skrzypkiem M. Strzelczykiem i trębaczem T. Kudykiem. Grupa wydała albumy: *Moonlighting* (1986), *Makeshift Forever* (1986), *As Good As Live* (1987), *Humoresque* (1989), *Vital* (1990), *Prowizorka Jazz Band* (1991, również w wytwórni Timeless), *Prowizorka Jazz Band No 4* (1992), *Crazy Rhythm* (1997), *East Connection* (1998), *New Live* (2007). Jej nagrania znalazły się też na składankowych wydawnictwach festiwali, m.in. Hereford Jazz Festival, Old Jazz Meeting – Gold Washboard, Dixieland Jazz Festival Harlem. Zespół zrealizował recitale dla radia i telewizji w Polsce, Niemczech i Belgii.

PRUCHNOWO, wieś w gminie Kłecko, parafia Dębnica, ob. 128 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 306,80 ha. W latach 80. XIX w. folwark Pruchnowo liczył 4 domy, 95 mieszkańców (13 ewangelików, 82 katolików); wieś należąca wówczas do barona von Sprengera, właściciela majątku Działyń.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

PRZEDSIĘBIORCY GNIEŹNIEŃSCY OD POŁOWY XIX WIEKU DO KOŃCA LAT 30. XX WIEKU. Gniezno w tym czasie było miastem rozwijającym się gospodarczo na poziomie średnim. W okresie zaboru pruskiego przybywali osadnicy pochodzenia niem. i wyznania mojżeszowego, by sprawować władzę i tworzyć gospodarkę. Po wielkim pożarze w 1819 miasto otrzymało nowy układ przestrzenny. Zbudowano gmachy administracyjne, szkoły i 2 obiekty koszar artylerii i piechoty. Przeprowadzono linie kolejowe z Poznania do Bydgoszczy oraz z Gn. do Nakła nad Notecią i przez Wrześnię – Jarocin do Oleśnicy i Wrocławia. Kursowała też powiatowa kolejka wąskotorowa do Witkowa z rozgałęzieniem do Powidza i Mielżyna. Brukowano szosy i drogi o znaczeniu lokalnym i regionalnym, m.in. z Poznania przez Gn. do Torunia. Miało to wpływ na wymianę handlową. Osadnicy nabywali parcele, by budować murowane domy mieszkalne ze sklepami w parterowej kondygnacji. Budowali też fabryki. Również pol. mieszkańcy z korzystnych kredytów rozbudowywali swoje posesje do prowadzenia rzemiosła, handlu i zakładów wytwórczych. Większy rozwój pol. placówek gospodarczych nastąpił w okresie międzywojennym w latach 1920-39. Polacy kupowali po 1920 opuszczane posesje niem. i żydowskie. Realizowano wówczas hasło wielkopolskich organiczników „swój do swego" – kupujmy towary polskiego kupca i rzemieślnika, a nie obcego. W tym okresie zanotowano trzykrotny wzrost liczby ludności w Gn. Pod względem ekonomicznym Gn. było największym ośrodkiem poza Poznaniem i Bydgoszczą. Wskazane jest przybliżyć nazwiska niektórych kupców, rzemieślników i fabrykantów.

Adwokaci

S. Pietrowicz, adwokat, ul. Tumska 15.

Dr Z. Rabski, adwokat i notariusz, kancelaria przy Rynku 7.

Aptekarze

K. Kugler, właściciel S. Gantkowski, ul. Farna 1, królewska uprzywilejowana apteka „Pod Białym Orłem".

Leon Waniorek, ul. Farna, potem Warszawska 13, Apteka św. Wojciecha.

Franciszek Wierzchaczewski, mgr farmacji, ul. Bolesława Chrobrego, róg Łubieńskiego, Apteka Centralna, już w 1931.

Architekci

B. Gust, ul. Dąbrówki 11, Biuro Techniczne, Instalacje Elektryczne i Sanitarne.

J. Wellenger, gnieźn. architekt i budowniczy.

Drogerzyści

M.S. Chrzan, Rynek 19, centralna drogeria i laboratorium chemiczne, poleca Smol-proszek do tuczenia świń i bydła, już w 1907.

W. Chwiałkowski, ul. Warszawska 14, drogeria.

Piotr Gatniejewski, Rynek 17, drogeria „Centralna" oraz wyroby pszczelarskie.

L. Hoffmann, drogeria „Wiktorja", opatrunki chirurgiczne, środki dezynfekcyjne, perfumeria, oleje, smary, już w 1913.

Bernard Kropidłowski, dawniej P. Zwierzyński, ul. B. Chrobrego 42, drogeria „Pod Aniołem".
Zenon Lewandowski, mgr farmacji i aptekarz Cesarsko-Królewskiej Wszechnicy Jagiellońskiej w Krakowie, ul. Fryderykowska 141, drogeria „Pod Aniołem", zał. 1892.
Kazimierz Macioszek, ul. Bolesława Chrobrego 37, róg św. Mikołaja, drogeria „Fortuna", już w 1939.
Łucjan Mikołajczak, ul. Warszawska 11, potem Trzemeszeńska 2, drogeria „Gloria".
Aleksander Muller, ul. Fryderykowska 14, drogeria „Pod Gwiazdą", sole do kąpieli, wody mineralne, amol – środek na wszystkie dolegliwości.
Roman Skibiński, ul. Warszawska 4, drogeria „Sanitas", już w 1936.
S. Smodlibowski, Bednarski Rynek 8, drogeria „Pod Kotwicą" i skład chemikaliów, perfumerii, kosmetyków, sole i ługi do kąpieli, już w 1910.
Florian Szymanek, ul. Bolesława Chrobrego 7, drogeria-perfumeria, artykuły fotograficzne i fotolaboratorium.
W. Trojanowski od 1908, dawniej Neugebauer, zał. 1881, ul. Warszawska 6, drogeria ze specjalnością oliwy, smary, tłuszcze, artykuły gumowe.
Piotr Zwierzyński i T. Mayer, dawniej Z. Lewandowski, ul. Fryderykowska, drogeria „Pod Aniołem".

Fotografowie

Stanisław Birecki, ul. Farna, zakład fotograficzny.
Piotr i Emilia Dreżewscy, już w 1863.
Pelagia Gdeczyk, ul. Horna, róg Nowej, ob. Mieszka I, róg Mickiewicza, zakład fotograficzny, zał. 1879.
Jadwiga Jankowiak, Zielony Rynek 11, zakład fotograficzny.
L. Janowski, ul. Mickiewicza 7.
Jan Jesiołowski, ul. Mickiewicza 6, zakład artystyczny fotograficzny.
Ludwika i Eufemia Mąke, ul. Tumska 5 i Filia Witkowo, zakład fotograficzny, zał. 1882.
Wiktor Nowicki, ul. Tumska 4, potem Bolesława Chrobrego, nowoczesna fotografia, zał. 1925.
Mieczysław i Franciszek Sawiccy.
A. Sikorski, ul. Koszarowa 21.
Bronisława Sokulska, ul. Bolesława Chrobrego, zakład fotograficzny.
Edmund Starczewski, ul. Bolesława Chrobrego 6, Foto-„Marylka", zakład fotografii i portretów, poradnia dla fotoamatorów.
Aleksander Thorż, ul. św. Mikołaja, zakład fotograficzny, od 1921 ul. Tumska 5, dawniej L.E. Mąke.

Hotelarze, właściciele placówek kulturalnych i innych

Edmund Bernacki, ul. Mieczysława 1, hotel „Polonia" i restauracja od 1920, przedtem hotel „Du Nord".
R. Beyer, ul. Lecha 13, Hotel Dworcowy, już w 1925.
F. Białecki, potem W. Samborski, ul. Bolesława Chrobrego, Hotel Francuski.
Antoni Bobrowicz, ul. Rzeźnicka 6, pośrednik, ogłoszenia zgonu, już w 1937.
J. Dzierżanowski, ul. Bolesława Chrobrego, 2. kolektura.
Feliks Ganowicz, ul. Dąbrówki 19, Hotel Europejski.
A. Hass, ul. Bolesława Chrobrego, róg ul. Mieczysława, Losy Loterii Państwowej.
Bronisław Hofmann, przy parku Miejskim dom spedycyjny – wysyłka i przewóz towarów, przeprowadzki, zał. w 1877.
Felicja Kaschowa, Rynek 4, Losy III klasy Loterii Państwowej, już w 1931.
Kinoteatr „Nowości", otwarty w 1927.
Kinoteatr „Olimpia", otwarty w 1921
Albert Lange, ul. Grzybowo, gościniec i restauracja, już w 1905.
P. Majewicz, ul. Horna 30, pośrednictwo w zakupie, sprzedaży i wydzierżawienia, zał. 1896.
Mikulski – firma przewozowa.
Ignacy Mroczyk, ul. Moniuszki, hotel „Wiktoria".
H. Pampuch, ul. Warszawska 14, przewoźnik, już w 1938.
Józef Politowicz, ul. Bolesława Chrobrego, róg Mickiewicza, kinoteatr „Apollo", otwarty w 1929.
J. Prusiewicz, potem Szczepan Szymański, ul. Mieczysława, hotel „Centralny".
Kazimiera Tarkowa, ul. Warszawska, kinoteatr „Łuna", zał. 1928.

Księgarze

Karol Kozłowski, ul. Bolesława Chrobrego 12, księgarnia J.B. Lange.
J. i W. Lebiedź (dawniej P. Rauch), ul. B. Chrobrego 37, księgarnia i skład papieru, W. Lebiedzińska.
K. Lisiecka, ul. Farna 8, księgarnia – książki szkolne, galanteria papiernicza, plecaki, sztuczne kwiaty, już w 1928.
M. Mallow, ul. Bolesława Chrobrego 14, księgarnia, skład papieru i artykułów piśmiennych, już w 1923.
Józef Weiss, ul. Bolesława Chrobrego 38, księgarnia z wypożyczalnią książek, już w 1935.
Jan Wiśniewski, ul. Tumska 2, księgarnia – mszały, brewiarze, książki o treści teologicznej, religijnej, historycznej, szkolne i gospodarcze oraz nuty i szkoły na fortepian, skrzypce, organy, żurnale, czytelnia, już w 1892.

Kupcy

C. Adamski, ul. Dąbrówki 5, skład artykułów męskich tudzież dla duchowieństwa – kapelusze, birety, pasy jedwabne, kołnierzyki oraz reperacje i czyszczenie z wysyłką poza Gniezno.
Stefan Baranowski, ul. Dąbrówki 4, skład towarów żelaznych i materiałów budowlanych, już w 1924.
M.Z. Bieniszewska, ul. Mieczysława 37 (ob. Mieszka I), do 1939 prowadziła drogerię „Pod Białym Orłem".
W. Biskupski, ul. Bolesława Chrobrego 39, specjalny skład towarów krótkich, bielizny, swetrów; torebki i walizki.
W. Bednarkiewicz, ul. Farna 3, skład żelaza, narzędzia, sprzęt kuchenny, już w 1937.
Józef Brzeziński, ul. Tumska 14, winiarnia i handel win węgierskich i francuskich „Veritas".
Mikołaj Chałas, ul. Moniuszki 1a, handel opałem i materiały budowlane.
P. Chmielewski, ul. Wilhelmowska 2, ob. ul. Dąbrówki, najstarszy pol. skład piwa w Gnieźnie.
S. Choynacki, Rynek 2, materiały na suknie i kompletne wyprawy.

K. Dopierałówna, ul. Bolesława Chrobrego 33, kwiaciarnia „Flora", już w 1933.
Alfons Drzewiecki, ul. Bolesława Chrobrego, hurtownia odzieży, już w 1910.
W. Dutkiewicz, Zielony Rynek 7, zał. 1899, dom wysyłkowy towarów kolonialnych, delikatesów, herbat i kaw, cygar i papierosów oraz świec woskowych dla bractw, cechów i kościołów.
H. Dymkowski, ul. Bolesława Chrobrego 40, magazyn szkła, porcelany, fajansów.
Elantkowscy, Zielony Rynek 12, Gnieźnieńska Hurtownia Spożywcza, zał. 1859. Oddział w Koninie.
S. Gawałkiewicz, ul. Mieczysława, róg Dąbrówki, dom towarowy.
F. Głazowski, ul. Bolesława Chrobrego 8, radioaparaty, przybory elektroniczne, instrumenty, maszyny do pisania.
M. Górny, ul. Wilhelmowska 28, handel towarów kolonialnych, win i cygar, zał. 1884.
Walenty Graczyk, ul. Dąbrówki 25 i filia ul. Warszawska, róg Targowiska, skład papierniczy, tapet, artykuły biurowe i szkolne, był już w 1904.
W. Groblewski, ul. Warszawska 2, magazyn gotowej garderoby męskiej i dla chłopców, materiały, pracownia ubrań na miarę.
Antoni Hernes, ul. Warszawska 39, skład obuwia męskiego i damskiego, wyrób na miarę i reperacje.
Edmund Holka, Rynek 1, dom bławatów i konfekcji oraz całkowitych wypraw, zał. 1914.
F. Jagodziński, dawniej A. Waldstein, ul. Warszawska, interes zbożowy.
Telesfor Jagodziński, ul. Warszawska 31, skład towarów białych, krótkich i wełnianych, trykotaże.
A. Jakubowski, narożnik Mieczysława, ob. Mieszka I i Dąbrówki, handel win, cygar i papierosów.
Jan Jankowski, ul. Grzybowo 11, skład rzeźnicko-wędliniarski.
K. Jarociński, ul. Bolesława Chrobrego 1, hurtownia bławatów.
S. Jeżewski, ul. Farna 8, towary krótkie dla krawcowych, bielizna damska, męska i dziecięca, trykotaże, wyprawki dla niemowląt.
S. Kamińska, ul. 3 Maja 7, skład kolonialny, już w 1936.
J.A. Karge, ul. Warszawska 5, skład towarów stalowych, szczotkarskich i koszykarskich, szlifiernia elektryczna.
A. Kizierowski, dawniej S. Baranowski, ul. Dąbrówki 4, skład żelaza, przyborów kuchennych i artyk. budowlanych.
Stanisław Kłosowski, Zielony Rynek, sklep nasion, kwiatów i warzyw, już w 1881.
A. Koczorowski, ul. Warszawska 7, potem Bolesława Chrobrego 3, skład obuwia i na zamówienie wg miary, zał. 1880.
W. Koczorowski, ul. Fryderykowska 21, obuwie salonowe, balowe, do konnej jazdy i polowania.
Wincenty Konieczka, ul. Grzybowo 5, sklep nabiału.
A. Konieczna, właściciel Antonina Czyżewska, ul. Bolesława Chrobrego 43, skład bławatów, towarów krótkich i artykułów męskich.
W. Konkiewicz, Rynek 2, skład fabryczny i sprzedaż odzieży na lato i zimę.
S. Kostencki, ul. Bolesława Chrobrego 7a, bielizna i galanteria.
Bolesław Koszewski, ul. Warszawska 34, ubiory męskie i chłopięce oraz bławaty, już w 1938.
Kazimira Kruczkowska, ul. Warszawska 35, skład strojów i towarów krótkich oraz kapeluszy damskich i dziecięcych.
Michał Krukowski, św. Wawrzyńca 11, skład opału.
Jan Nepomucen Kruszka, następcy Aniela i Stanisław Picowie, Rynek 17, handel towarami kolonialnymi, delikatesowymi, winami, cygarami, flakami do wyrobów mięsnych oraz destylarnia, zał. 1908.
Maksymilian Krysztafkiewicz, ul. Dąbrówki 2, skład i pracownia obuwia, reperacje i wyrób kruponów.
W. Krzymiński, krawiec damski, ul. Warszawska 6, peleryny, kabaty, płaszcze, kostiumy sportowe i do jazdy konnej.
F. Kuczkowski, skład żelaza i maszyn gospodarskich Fabryki H. Cegielski w Poznaniu, lane piece, smoły i tektury, zał. 1873.
J. Kujawski, ul. Warszawska 26a, skład maszyn i narzędzi rolniczych oraz maszyny do prania i szycia PFAFFA.
P. Kulesza, ul. Warszawska 3, skład tekstylny i konfekcja męska, damska i dziecięca, zał. 1897.
Stanisław Kwiatkowski, ul. Moniuszki 5, składnica bławatów i towarów krótkich, już w 1927.
A. Langiewicz, ul. Warszawska 4, magazyn bławatów i towarów z białych skór.
S. Langiewicz, ul. Warszawska 3, skład cygar, fabryka rosyjskich i tureckich papierosów.
W. Lewandowski, ul. Fryderykowska 21, zał. 1884, hurtownia i detal wyrobów tytoniowych oraz losy loteryjne.
Józef Liersch, ul. Fryderykowska 17, ob. Bolesława Chrobrego, sprzedaż lamp elektrycznych, gramofonów i płyt oraz ich reperacje.
Wincenty Łyczyński, Rynek 19, skład bławatny i konfekcji damskiej, zał. 1912.
R. Małuski i Z. Piątkowski, ul. Bolesława Chrobrego 39, skład artykułów technicznych „Ogniwo", żyrandole, artykuły muzyczne.
Zygmunt Migdałek, hurtownia spożywcza „Mercu".
K. Mikołajczak, dawniej Schumann, Rynek 3, towary krótkie, wełny, nici, twesty.
S. Morawski, Końskie Targowisko 1, handel towarów kolonialnych, win, cygar, wygodny, obszerny zajazd.
L. Niedźwiedziński, Rynek 10, hurtownia win, wódek, wypalanek, zaprzysiężony rzeczoznawca win mszalnych, zał. 1887.
Edmund Nowaczyk, ul. Warszawska, róg Moniuszki, sklep wyrobów szklanych i fajansowych.
M. Nowak, dawniej T. Danecki, ul. św. Wawrzyńca 30, sklep towarów kolonialnych i delikatesowych, restauracja.
Stanisław Nyka, dawniej K. Kugler, hurtowy handel win, zał. 1809.
I. Ollech, potem właściciel Jan Szuwalski, ul. Warszawska 8, skład żelaza i wyroby żelazne, latarki, klatki ptasie, maszyny do masła i konwie do mleka, kuchnie westfalskie.
Edmund Pater, ul. Bolesława Chrobrego 6, delikatesy i towary kolonialne, palarnia kawy.

Ignacy Pawłowski, ul. Warszawska 40, skład mebli, już w 1937.
Jan Pawłowski, ul. Fryderykowska 2, „Import" – hurtownia i detal delikatesów i tytoniu, zał. 1904.
Nikodem Pełczyński, Końskie Targowisko, ob. plac 21 Stycznia, zał. 1900, skład ogrodniczy i skład nasion, wybór drzew owocowych i krzewów, potem syn Zefiryn Pełczyński od 1927.
L. Pioch, ul. Warszawska 10, skład żelaza, okucia, łańcuchy, podkowy, piece, sprzęty kuchenne.
Lucjan Piotrowski, ul. Dąbrówki 27, hurtowy i detaliczny handel wyrobów tytoniowych, fajek, tabakierek oraz instrumentów muzycznych, gramofonów i płyt, także zabawki.
K. Piskorski, ul. Warszawska, handel win i delikatesów, na zamówienie zwierzyna, świeże ryby i homary, od 1908 S. i M. Piskorscy, ul. Mieczysława 26.
Stanisław Piskorski, ul. Mieczysława 26, skład soli.
M. Pogłodziński, ul. Warszawska 2, hurtowy handel polski, artykuły kolonialne, skład cygar, miód staropolski własnego wyrobu, destylacja i fabryka likierów.
Adam Polcyn, ul. Tumska 2, potem ul. Warszawska 36, sklep artykułów papierniczych, już w 1937.
W. Promiński, ul. Tumska, potem Rynek, skład towarów krótkich i galanteryjnych, pracownia i reperacje parasoli, potem Hipolit Promiński i Józef Promiński.
Karol Ptschyody, ul. Dąbrówki 9, skóry i przybory obuwnicze, pasy napędowe.
K. Purol, Rynek 18, skład mebli.
C. Radziejewski, ul. Bolesława Chrobrego 8, bławaty i galanteria.
Bolesław Różakolski, Rynek 5, do 1939 prowadził sklep z maszynami rolniczymi, maszynami do szycia, wirówkami i rowerami.
K. Różakolski, ul. Poznańska 11 (ob. Łaskiego), skład narzędzi rolniczych różnych fabrykantów i wyrób własny, maszyny do szycia, kołowce, magle, rowery, wirówki tzw. centryfugi.
T. Rudawski, ul. Bolesława Chrobrego 2, sklep torebek i galanterii.
Edmund Samberger, ul. św. Mikołaja 2, ob. Łubieńskiego, materiały budowlane, zał. 1877.
Franciszek Samolik, ul. Warszawska 40, skład mebli.
Paweł Schmeling, ul. Sienkiewicza 4, skład drzewa i jego obróbka, węgiel i materiały opałowe, już w 1933.
A. Skalski, ul. Warszawska 35, skład materiałów piśmiennych i galanteryjnych, wyrób pocztówek narodowych i artyst., handel świec woskowych, prowadził drukarnię już w 1904.
W. Sławiński, ul. Wilhelmowska 11, piekarz i cukiernik.
Aleksander Lis, ul. Farna 3, skład szkła, porcelany i sprzętów kuchennych.
A. Smitkowski, Rynek Bednarski 7, handel towarów kolonialnych i delikatesów – winiarnia i restauracja.
Ignacy Sowiński, ul. Bolesława Chrobrego i Dąbrówki 19, hurt i handel win i spirytusów, probiernia, wytwórnia wód mineralnych, już w 1924.
Z. Sowiński, ul. Bolesława Chrobrego 4, dom bławatów, był już w 1931.
Franciszek Specyał, ul. Mieczysława 4, skład towarów żelaznych.
Józef Stabrowski, ul. Tumska 16, magazyn gotowych ubiorów męskich dla młodzieńców i chłopców oraz pracownia tychże.
Ignacy Stelmaszyk, ul. Warszawska 36, skład maszyn do szycia, wózków dziecięcych, instrumentów muzycznych.
M. Sulicki, ul. Farna 2, skład futer damskich i męskich, kołnierzy, mufek, rękawiczek, wytwórnia czapek.
A. Susicki, ul. Warszawska, skład rowerów i maszyn do szycia, już w 1923.
Bracia Szczepańscy, Rynek, skład rowerów, motocykli, broni i amunicji.
S. Szłapczyński, ul. Warszawska 26, skład towarów kolonialnych, palone kawy i herbaty.
K. Szymankiewicz, Targowisko 8, sklep sprzętu kuchennego ze szkła, fajansu i porcelany.
A. Szymczak, ul. Farna 3, zał. 1889, skład obrazów religijnych i historycznych, lustra, figury białe i kolorowe, książki do nabożeństwa i powieściowe, dewocjonalia i materiały piśmienne, oprawa obrazów.
Kazimiera Ślachciak, ul. Trzemeszeńska 78, towary krótkie i artykuły piśmienne, już w 1934.
A. Trzeciak, ul. Grzybowo 25, skład artykułów kolonialnych.
Józef Wellenger, ul. Warszawska 20, architekt budowniczy, rzeczoznawca budowlany, prowadził sklep towarów budowlanych, opracowywał projekty budowlane, sporządzał obliczenia budowlane, oszacowania oraz taksy sądowe.
Karol Wengerek, ul. Bolesława Chrobrego 43, skład żelaza w okresie międzywojennym.
Michał Wesołowski, ul. Dąbrówki 29, skład kapeluszy i rzeczy futrzanych.
Michał Wesołowski, ul. Dąbrówki 29, skład kapeluszy i rzeczy futrzanych.
A. Wierzbicki, handel towarów kolonialnych, rumów i araków, zał. 1862, od 1888 dom rolniczo-komisowy.
Stanisław Witkowski, ul. Poznańska 2, handel zbożem, sprzedaż nasion pastewnych i ogrodniczych, nawozów sztucznych i materiałów opałowych.
J. Wiza, Rynek 6, filia Inowrocław, Rynek 10, skład sukna i garderoby męskiej dla chłopców i duchowieństwa, zamówienia na miarę, krój rewerend.
M. Władarczak, ul. Dąbrówki, Centralny Bazar Obuwia dla Dorosłych i Dzieci.
S. Wojciechowski, ul. Warszawska 9, towary spożywcze, delikatesy, łakocie, zwierzyna, drób, ryby, winiarnia i śniadalnia.
Teofil Wojtkowiak, ul. Farna 9, skład obuwia zał. 1881.
W. Wrzesiński, ul. Horna, ob. Mieszka I, skład towarów kolonialnych, już w 1871.
Lech Zbiranek, ul. Grzybowo 4, pracownia obuwia.
K. Żurek, ul. Farna 8, skład powroźniczy, już w 1927.
Leon Żychliński, ul. Farna 8, bławaty, galanteria-kołnierzyki, dery na konie.

Przemysłowcy

Franciszek Bieniaszewski, ul. Mieczysława 37 (ob. ul. Mieszka I), do 1939 prowadził Chemiczno-Techniczne Zakłady „Czar".

Jan Bilski, ul. Bolesława Chrobrego, fabryka octu fermentacyjnego, specjalność ocet ziołowy, zał. 1877.
B. Bogajewski, ul. Tumska 3, fabryka mebli giętych, zał. 1910.
Ludwik Bukalski, ul. Krzywe Koło, Gnieźnieńska Parowa Fabryka Wyrobów Cukrowych, zał. w 1890; ul. Mieczysława 3 (ob. ul. Mieszka I) – skład detaliczny po 1919.
W. Bysikiewicz (właściciel), ul. 3 Maja 18 – Fabryki Wyrobów Glinianych w Gn.
W. Czajkowski, ul. Witkowska 48, tartak parowy; ul. Warszawska 22/23, skład drewna, już w 1934.
S. Czerniak, ul. św. Wawrzyńca 21, fabryka machin i siatki drutowej, zakład wodociągów podwórzowych, zał. 1886, od 1927 reperacje samochodów.
Jan Drobnicki i Franciszek Budischowski, ul. Wrzesińska, fabryka skór i pasów „Granit", zał. 1933.
Drukarnia Polska, ul. Moniuszki 4a.
T. Engler, ul. Nollaua 7, ob. 3 Maja, wielki wybór trumien metalowych, dębowych i imitowanych z dekoracją pogrzebową.
Leon Foltynowicz, ul. Mickiewicza, róg Bolesława Chrobrego, młyn parowy, potem drukarnia „Lech".
M. Frankenberg, ul. Tumska 10, fabryka mebli, skład luster, zał. 1865.
Leon Grabski i Jeschek, ul. Wrzesińska, → cukrownia, zał. 1882.
C. Jankowski, przy ul. Trzemeszeńskiej 5 (ob. ul. S. Wyszyńskiego) – zakład „Budownictwo Podziemne i Roboty Inżynieryjne", okres międzywojenny.
Franciszek Jaskólski, ul. Warszawska 21, wymiana zboża na mąkę, otręby i śrut, już w 1934.
Ludwik Karpiński, ul. Warszawska 15, fabryka wódek, win i soków, zał. 1910.
Bolesław Kasprowicz, ul. Bolesława Chrobrego i Dąbrówki, słynna w świecie fabryka przednich wódek i koniaków, winiaków i araków, która zdobyła 93 nagrody, wyróżnienia, medale i dyplomy w latach 1896-1929 w tym: grand prix Paryża i Berlina oraz medal króla Szwecji, zał. 1888 (→ fabryka wódek, likierów, koniaków i win Bolesława Kasprowicza).
A. Kańczuła, ul. Trzemeszeńska 39, z filią w Kłecku, fabryka wyrobów cementowych, dachówki, płyty, flizy i rury.
Józef Konieczny i synowie, ul. Moniuszki 1, potem Mieczysława 52, fabryka maszyn rolniczych, specjalność parniki „Joko".
F. Konstanczak, browar, zał. 1893.
Franciszek Koronka, ul. Rzeźnicka 6, zakład ślusarski, fabryka i naprawa wag wszystkich systemów, już w 1926.
Bracia Koteccy, ul. Witkowska 2, browar piwa, piwo lecznicze „Klasztorne", zał. 1897.
O. Kubale, inżynier budowy młynów, fabryka maszyn i ludwisarnia, zał. 1862.
L. Kukla, przedtem Z. Nowak, ul. Mickiewicza 7a, fabryka musztardy „Smakosz" i olejarnia, oleje jadalne, techniczne, pokosty.
Bernard Lange, Rynek 8, drukarnia i księgarnia, zał. 1840.
Leśniczak i Marcinkowski, ul. Lecha 13 i Mickiewicza 2, fabryka wyrobów z miedzi i mosiądzu, odlewnia mosiądzu i spiżu, budowa aparatów destylacyjnych dla gorzelni i zbiorników wszelkich do wody i pary.
Z. Majewski, największa fabryka powozów w Księstwie Wielkopolskim, prowadziła sprzedaż powozów innych fabryk oraz reperacje, zał. 1889.
B. Miedziński, ul. św. Wawrzyńca 14, fabryka powozów, prowadzi reperacje.
S. Nakulski, ul. Witkowska 80 – fabryka broni myśliwskiej, zał. w 1882, Rynek 9 – sprzedaż.
M. Osmólski, fabryka maszyn i narzędzi rolniczych, już w 1911.
W. Piechocki, ul. Horna, fabryka świec z wosku pszczelego.
Karol Pistel, ul. Młyńska 3, cegielnia parowa, już w 1924.
S. Różakolski, ul. Trzemeszeńska 21, fabryka wirówek i centryfug, zał. 1909.
Salecki, ul. Nowe Miasto, ob. Sienkiewicza, odlewnia żeliwa i fabryka maszyn, zał. już w 1865.
F. Schmeling (właściciel) przy ul. Trzemeszeńskiej 56 (ob. ul. Roosevelta) – Gnieźnieńska Fabryka Krzeseł.
M. Sieczkowski, ul. Trzemeszeńska 80, ob. kard. S. Wyszyńskiego, fabryka i składnica powozów, bryczek i wozów roboczych, była już w 1934.
J. Sikorski, Gniezno-Piaski, ob. ul. Roosevelta, fabryka wyrobów cementowych, pokrywanie dachów dachówką.
Józef Silski, ul. Chociszewskiego 28, fabryka mebli, już w 1924.
Bracia Szczepańscy, ul. Witkowska 3, firma „Herkules".
Józef Szymański i synowie, ul. Konikowo, mleczarnia polska, ostatnio zakłady rybne.
Józef Śmielecki, budowniczy, ul. 3 Maja; przejął w 1928 i prowadził zakład budowlany zał. w 1888.
A. Tomaszewski, ul. Warszawska 30, fabryka likierów deserowych i innych napojów alkoholowych.
W. Tomczak, ul. Mickiewicza 5, fabryka świec kościelnych, brackich i domowych we wszystkich rodzajach i gatunkach, już w 1919.
K. Trzciński, ul. Bydgoska 57, fabryka kapeluszy pilśniowych, jedwabnych i czapek, filia fabryki Adamskiego z Poznania założonej w 1880.
Bracia Waberscy, ul. Wrzesińska, browar piwa, zał. przed 1900.
Bracia Waberscy, ul. Witkowska 3, zakłady przemysłowe: produkcja powozów, naprawy podwozi i karoserii samochodów, zwłaszcza „Forda", sprzedaż ciągników rolniczych, zał. 1910.
L.M. Wesołowski, pracownia budowniczego, porady, zał. 1872.
W. Wyrybkowski, fabryka wyrobów chemicznych, towarzystwo z ograniczoną odpowiedzialnością.
M. Zdrojewski, Rynek 5, fabryka mebli wyścielanych i wyrobów tapicerskich.
Piotr Zwierzyński, róg ul. Bolesława Chrobrego i ul. Rzeźnickiej, fabryka mydeł i chemiczno-technicznych wyrobów.

Restauratorzy

A. Bogacki, Zielony Rynek, restauracja, specjalność flaki.

W. Cieślewicz, ul. Bolesława Chrobrego 39, kawiarnia i restauracja.

F. Ganowicz, ul. Trzemeszeńska, restauracja „Strzelnica", ob. Młodzieżowy Dom Kultury.

Edward Gawell i Stanisław Berchiet, restauracja „Wenecja", nad jez. Jelonek.

E. Grabowski, ul. Bolesława Chrobrego 13, restauracja „Logis", już w 1915.

Adam Jaroszewski, narożnik ul. Pocztowej i ul. Wilhelmowskiej, jadłodajnia przy Starej Poczcie, ciepłe i zimne potrawy, obiady w domu i poza domem, skromne i wykwintne, także w abonamencie, już w 1915.

Wawrzyn Malczewski, ul. Mieczysława 8 (ob. Mieszka I), do 1939 w posesji była kawiarnia pana Brożka.

W. Napierała, restauracja na dworcu kolejowym.

Jan Ozimkiewicz, ul. Bolesława Chrobrego 41, restauracja „Pod Bramką".

A. Posłuszny, ul. Warszawska, cukiernia i kawiarnia – specjalny interes wysyłkowy, już w 1915.

Restauracja „Metropol", Targowisko, ob. plac 21 Stycznia.

Józef Różycki, Rynek 9, restauracja i winiarnia.

S. Schulz, ul. Warszawska 13, restauracja i destylacja, towary kolonialne.

Anna i Bolesław Smętkowscy, ul. Warszawska, róg Moniuszki, kawiarnia i cukiernia „Warszawska", specjalność torty.

Sujkowski Tomasz, ul. św. Wawrzyńca 29, restauracja i bilard francuski.

S. Swędrzyński, ul. Warszawska 11, potem Bolesława Chrobrego, kawiarnia „Wiedeńska" od 1895.

Leon Szłapczyński, Rynek 11, restauracja, towary spożywcze i delikatesy.

Szymanek, ul. Sienkiewicza 2, restauracja „U Szymanka".

T. Tubacki, Targowisko 2, restauracja „Pod Dzwonem", już w 1931.

Józef Wymysłowski, ul. Łubieńskiego 1, kawiarnia „Esplanada".

Rzemieślnicy

Marcin Alwin, ul. Dąbrówki 6, prowadził warsztat rzeźniczy.

Sylwester Bergmann, w okresie międzywojennym przy ul. Dąbrówki 2 prowadził warsztat rzeźniczy.

Marta Bogacka, ul. Rybna 19, potem św. Jana 7, prasowaczka koszul, kołnierzyków, mankietów, przodków i innych ubiorów.

J.S. Bogacki, ul. Witkowska 96, nowoczesna palarnia kawy z napędem elektrycznym.

Józef Bogacki, ul. Grzybowo 29, malarz dekoracyjny.

K. Borczyński, rzeźbiarz i budowniczy ołtarzy, wykonuje meble kościelne i do pałaców, zał. 1894.

W. Buczyński, mistrz garncarski, ul. Flory 2, skład pieców, już w 1913.

Franciszek Burek, ul. Podgórna 7, zakład rzeźbiarski, już w 1934.

W. Bysikiewicz, mistrz garncarski-cechmistrz, ul. Trzemeszeńska 2, skład pieców kaflowych i przenośnych, cegieł szamotowych, już w 1911.

W. Caliński, budowniczy organów, strojenie i naprawy, już w 1914.

A. Cebulski, rymarz, ul. Warszawska 13, szory, walizki, kufry do podróży, towary siodlarskie.

Jan Cieślewicz, ul. Warszawska 20, kotlarnia i instalacje c.o. i wodociągowe, spawanie metali, już w 1925.

Bronisława Ćwiklińska, ul. Fryderykowska 17, kapelusze damskie na sezony całego roku i żałobne.

W. Durski, ul. Słomianka, pralnia garderoby damskiej i męskiej, już w 1875.

Klemens Dymkowski, ul. Farna 9, zał. 1887, wielki wybór trumien.

Ignacy Fudziński, ul. Dalkowska, zakład budowlany, wyrób murowanych i betonowych nagrobków (formy i tumby), już w 1919.

A. Galantowicz, ul. św. Wawrzyńca 29, potem ul. Warszawska 7, skład wszelkiego mięsa, codzienny wyrób kiszek.

A. Galczewski, ul. Fryderykowska, polski zakład zegarmistrzowsko-złotniczy i optyczny.

Wanda Gdeczyk, ul. Tumska 10, pracownia artystyczna, wyrób i odnawianie chorągwi, szat liturgicznych i bielizny kościelnej.

K. Granecki, ul. Tumska 5 do 1912, potem Warszawska 6, zakład artystyczny i szklarski, zał. 1907.

Edmund Günther, ul. Trzemeszeńska 5 (ob. ks. kard. S. Wyszyńskiego), prowadził biuro budowlane do 1939.

Bolesław Gust, ul. Dąbrówki 11, biuro techniczne w zakresie elektryczności, ogrzewania, wodociągów, członek Związku Firm Elektroinstalacyjnych w Poznaniu, już w 1932.

Jakubowski i Schockin, ul. Mieczysława 14a, spółka stolarska, już w 1929.

Cyryl Jankowski, Biuro Techniczne melioracji rolnych i budownictwa podziemnego, fabryka wyrobów cementowych.

Franciszek Kaczmarek, ul. Podgórna 3, zakład stolarski, budowli i mebli kościelnych, potem ul. Trzemeszeńska 79 i Łubieńskiego 4, składnica mebli.

A. Karge, ul. Bolesława Chrobrego 10, zakład szlifierski, już w 1900.

Jan Kaszyński, ul. Warszawska 27, warsztat kowalsko-ślusarski „Ogniwo".

L. Kaszyński, mistrz blacharski i instalatorski, zakład przy ul. Mieczysława 55 (ob. ul. Mieszka I).

Kiersznowski, organmistrz, strojenie i reperacja, już w 1910.

K. Kmiecikowski, introligatornia, wyrób abażurów, tytek, opraw tekturowych, zał. 1904.

E. Kostencki, ul. Świętokrzyska 1b, sprzedaż mięsa i wyrób kiszek, już w 1935.

F. Kozłowski i K. Sikorski, ul. Warszawska 5, warsztat naprawy samochodów, już w 1929.

Stanisław Krysztafkiewicz, ul. Farna 8, mistrz szewski, skład obuwia, wyrób na miarę, reperacje.

Leon Krzymiński, mistrz garncarski, ul. Jeziorna 1a, ustawianie pieców i reperacje, sprzedaż kafli i pieców ramowych.
J. Krzywonos, ul. Horna, zakład kamieniarski – płyty nagrobne, już w 1888.
Krzyżaniakowa, ul. Warszawska 36, pracownia tytoniowa.
Zygfryd Krzyżanowski, mistrz rzeźbiarsko-stolarski.
J. Lewandowski, ul. Warszawska 19, wykonuje wozy robocze, bryczki, powozy, ich reperacje, warsztat maszyn rolniczych oraz kucie koni.
Zygmunt Leśniczak, mistrz kotlarski, ul. 3 Maja 30, już w 1933.
Józef Liersch, Fryderykowska 17, polski skład zegarmistrzowski, złotniczy i optyczny, towary srebrne i alfenidowe, reperacje.
Jan Maciejewski, ul. św. Wawrzyńca 23, piekarnia mechaniczna, zał. 1931.
S. Majewicz, ul. Fryderykowska 17, skład zegarmistrzowski, jubilersko-optyczny, zał. 1903.
Czesław Majewski, ul. Grzybowo 36, zakład ślusarski, już w 1929.
Antoni Malka, ul. Mieczysława 35, piekarnia i cukiernia.
Czesław Małolepszy, ul. Pocztowa 3, pracownia obuwia tylko ręcznego wyrobu i własnego kroju w wielu fasonach, kanony dla duchowieństwa i warsztat reparacyjny.
Hilary Marcinkowski, mistrz pozłotniczy i szklarski, ul. Warszawska 34, wytwórnia ram owalnych i stylowych, skład obrazów i dewocjonaliów, szklarnia artystyczna, już w 1935.
Marcin Marcinkowski, Rynek 3, pracownia wyrobów koszykarskich i szczotkarskich, handel sprzętów kuchennych.
Władysław Mielcarek, mistrz fryzjerski, Rynek 14, Salon dla Pań i Panów.
Franciszek Młotek, Rynek 6, zegarmistrz i złotnik.
M. Morawski, ul. Warszawska 14, zakład elektrotechniczny i radiowy, instalacje, laboratorium radiowe.
Stanisław Muller, mistrz stolarski, ul. Warszawska 26a, wykonuje okna, drzwi, największy skład trumien.
Zygmunt Musiałowicz, ul. Tumska 15, zakład elektroradiotechniczny, ładowanie akumulatorów.
Maksymilian Nieczkowski, mistrz blacharsko-dekarski, Bednarski Rynek 1, najstarszy zakład blacharski i dekarski, zakład instalatorski z biurem technicznym, zał. 1860.
Franciszek Niemann, ul. Warszawska 40, piekarnia i cukiernia.
M. Nowak, ul. 3 Maja 29, mechaniczna stolarnia budowli i mebli.
K. Nowicki, ul. św. Wawrzyńca 21a, zakład murarsko-ciesielsko-budowniczy, zał. 1900.
Karol Nowicki, ul. Trzemeszeńska 8, elektrotechnik.
Teodor Otulakowski, mistrz kowalski, ul. Słomianka 3, zakład powoźniczo-kowalski, wyrób bryczek dla gospodarzy i reperacje.
Józef Pankowski, mistrz kowalski, ul. Słomianka 8.
Władysław Pawlicki, ul. Horna 37, mistrz fryzjerski.
Franciszek Perlikiewicz, ul. Warszawska 7, jubiler, rzeczoznawca, już w 1929.
Władysław Perlikiewicz, ul. Bolesława Chrobrego 37, autoryzowane miejsce sprzedaży zegarków „Omega", optyk z badaniem wzroku, już w 1920.
Walerian Piechocki, mistrz pozłotniczy i szklarski, ul. Rzeźnicka 4.
Nepomucen Polewski, zakład pozłotniczy, już w 1816.
A. Posłuszny, ul. Warszawska 8, cukiernia i kawiarnia.
J. Przybyszewski, pozłotnik i dekorator kościołów, ul. Farna 2, sklep obrazów i dewocjonalia, handel dziełami sztuki, zał. 1896.
Feliks Rączkowski, ul. Garbarska 9, interes blacharsko-dekarski i instalacyjny.
S. Rączkowski, mistrz dekarski, ul. św. Wawrzyńca 32, kosztorysy i pomiary.
B. Rauan, ul. Warszawska 32, zakład blacharsko-dekarski.
Wojciech Rollof, ul. św. Wawrzyńca 40, zakład blacharsko-budowlany.
Bracia Rosińscy, ul. Dąbrówki 14, skład mebli i trumien.
Jan Różyński, mistrz koszykarski, Targowisko 2.
Jan Sander, ul. Poznańska 12, potem Targowisko 5, pracownia siodlarsko-tapicerska, wyroby galanteryjne ze skóry.
A. Skalawski, ul. Bolesława Chrobrego 44, wytwórnia naczyń blaszanych i skład sprzętów kuchennych.
Franciszek Sobański, mistrz dekarski, ul. Warszawska 5.
L. Sobieralski, ul. Kilińskiego 3, wytwórnia materacy.
Leon Sobieralski, mistrz ślusarski, Targowisko 3, ślusarnia budowlana i artystyczna, już w 1922.
Jan Sommerrey, pozłotnik, ul. Tumska 2, zakład artystyczno-dekoratorski kościołów, renowacja figur, oprawa obrazów, szklarstwo budowlane, zał. 1851.
Karol Splonskowski, ul. Mieczysława 14a, zakład elektrotechniczny i naprawy maszyn elektrycznych.
S. Splonskowski, ul. Bolesława Chrobrego 37, zał. 1847, zakłady elektrotechniczne „Elektra", budowa radioaparatów.
Stanisław Szwarc, ul. Horna, ob. Mieszka I, pierwsza polska parowa piekarnia w Gn.
Władysław Szymankiewicz, siodlarz i rymarz, ul. Warszawska 37.
Bronisław Śrama, Zielony Rynek 3, piekarnia, już w 1938.
Władysław Świtalski, mistrz malarski, ul. Wilhelmowska 5, wykonywał wszelkie prace w zakresie malarstwa, sprzedawał tapety i przybory dekoracyjno-malarskie.
Józef Zakrzewski, mistrz stolarski, ul. Moniuszki 4 – warsztat stolarski w Gn. w okresie międzywojennym. Reklama głosiła, że posiadał maszyny napędzane siłą elektryczną.
M. Zdrojewski, ul. Farna 8 i Kaszarska 1, potem Warszawska 3, introligatornia i zakład robót galanteryjnych.
M. Zdrojewski, Rynek 5, pracownia mebli wyścielanych i przyborów tapicerskich.
B. Zwolski, mistrz malarski, ul. Wilhelmowska 15, wykonywanie wszelkich prac z zakresu malarstwa.

PRZERĘBSKI JAN (ur. ok. 1519, zm. 12 I 1562 w Łowiczu), podkanclerzy, arcybiskup gnieźnieński. Syn kasztelana sieradzkiego Jana Przerębskiego i jego żony Zofii, córki kasztelana wiślickiego Piotra Szafrańca z Pieskowej Skały. Przeznaczony od młodości do kariery kościelnej, już w 1530 podjął naukę w Krakowie. W 1542 kontynuował studia w Padwie. Po powrocie do kraju zyskał uznanie podkanclerzego i przyszłego bpa krak. Samuela Maciejowskiego. Za jego sprawą trafił przed 1545 do kancelarii królewskiej, w tymże 1545 otrzymał też kanonię krakowską. W 1547 awansował na prepozyturę, był też kanonikiem gnieźn. Gdy w 1548 zmarł król Zygmunt I Stary, J.P. udał się z polecenia S. Maciejowskiego do Wilna, by wezwać młodego króla Zygmunta II Augusta do Krakowa. W Wilnie był świadkiem otwartego ogłoszenia potajemnego dotąd małżeństwa króla z Barbarą Radziwiłłówną. Ponieważ S. Maciejowski jako jeden z nielicznych dostojników państw. poparł ten związek i królewskie plany koronacji Barbary, również J.P. zajął podobne stanowisko. Zapewniło mu to osobistą przyjaźń króla i otwarło drogę do dalszej kariery. Po rychłej śmierci S. Maciejowskiego został wybrany na administratora diecezji krakowskiej. Wobec ostrej rywalizacji o opróżniony stolec biskupi wakans w Krakowie przeciągnął się aż do 1551. Jako administrator diecezji J.P. starał się zwalczać postępy reformacji, czym naraził się na niechęć szlachty (sprawa procesu Mikołaja Oleśnickiego z powodu usunięcia paulinów z Pińczowa). Oskarżano go też o rabunkową gospodarkę w dobrach biskupich; z tego powodu pozostawał później w złych stosunkach z nowym bpem Andrzejem Zebrzydowskim. Po ustaniu administratury w Krakowie J.P. otrzymał w lutym 1552 urząd podkanclerzego. Stał się odtąd aktywnym realizatorem polityki państw., działał w sprawach pruskich i inflanckich, posłował do Wiednia w związku z małżeństwem króla z Katarzyną Habsburżanką (1553). Utrzymywał bliskie kontakty z wybitnym teologiem i zwolennikiem kontrreformacji Stanisławem Hozjuszem, biskupem warmińskim. Mając pewien wpływ na króla, starał się przeciwdziałać planom zwołania reformatorskiego soboru narodowego, mógł też przyczynić się do wydania przez monarchę kilku edyktów wydalających z kraju szczególnie gorliwych propagatorów reformacji.

Już w 1553 J.P. otrzymał od papieża Juliusza III obietnicę objęcia pierwszego wakującego w Polsce biskupstwa. W 1556 król postanowił uczynić J.P. koadiutorem z prawem następstwa u boku starzejącego się abpa Mikołaja Dzierzgowskiego. Zatwierdzenie tej nominacji przez Stolicę Apostolską znacznie się jednak przeciągnęło. Tymczasem, wobec śmierci bpa włocławskiego Jana Drohojowskiego w 1557, otworzyła się przed J.P. możliwość natychmiastowego objęcia biskupstwa. W wyniku kilku przesunięć na stolicach biskupich król przeznaczył Janowi diecezję chełmińską. J.P. uchylił się przy tym przed zajęciem stolca we Włocławku, wskazując na wysokie opłaty związane z objęciem tego biskupstwa oraz niemożność łączenia go z podkanclerstwem, które pragnął zachować. Z tych względów wolał zadowolić się biskupstwem chełmińskim i koadiutorią w Gn. Sprawa zatwierdzenia tych nominacji przez Rzym napotkała jednak nieoczekiwaną przeszkodę. Okazał się nią nominat na biskupstwo włocławskie Jakub Uchański (przyszły arcybiskup). Ciążyły na nim oskarżenia o sprzyjanie reformacji i herezję. Z powyższych powodów Stolica Apostolska wstrzymała się z uznaniem wszystkich przesunięć na stolicach biskupich w Polsce, związanych z objęciem przez J. Uchańskiego stolca włocławskiego. Dotknęło to zwłaszcza J.P., którego dopiero w końcu 1558 papież Paweł IV potwierdził jako koadiutora w Gn. z prawem następstwa (po oddzieleniu tej sprawy od nominacji na stolec w Chełmnie). Nowy koadiutor zainstalował się w Gn. 2 I 1559 (przez pełnomocnika). Kilkanaście dni później, podczas sejmu w Piotrkowie, zastała go wiadomość o śmierci prymasa M. Dzierzgowskiego (18 I 1559). Już 19 I 1559 przejął podczas obrad miejsce i obowiązki arcybiskupa gnieźn., naradzał się też z obecnymi w Piotrkowie biskupami nad sposobami zwalczania reformacji. W styczniu 1559 złożył też podkanclerstwo. Bezpośrednio po zamknięciu obrad sejmu udał się do siedziby prymasowskiej w Łowiczu, gdzie jako egzekutor testamentu poprzednika zajął się przewiezieniem jego zwłok do Gn. i pogrzebem w katedrze (20 II 1559). 21 II 1559 odbył uroczysty ingres na stolec arcybiskupi, wkrótce jednak wyjechał z Gn. W swojej stolicy pojawił się po raz drugi i ostatni wiosną 1561, kiedy przewodniczył obradom kapituły. Jako arcybiskup nadal uczestniczył w życiu polit., w 1560 posłował do Wiednia w sprawach węgierskich. Udzielał wsparcia J. Uchańskiemu w jego zabiegach o oczyszczenie się z zarzutów herezji i potwierdzenie na biskupstwie włocławskim. W marcu 1561 odbył ważny synod prowincjonalny w Warszawie, na którym nakreślono obszerny i przemyślany program odnowy Kościoła polskiego. Nie udało się jednak J.P. sprowadzić do Polski zakonu jezuitów. Początkowo planował założenie 2 kolegiów jezuickich finansowanych ze środków arcybiskupich, okazały się one jednak niewystarczające do pokrycia niezbędnych kosztów, a synod warszawski nie poparł w tym punkcie planów prymasa. W 2. poł. 1561 J.P. planował udać się osobiście na sobór powszechny, którego trwające od kilkunastu lat obrady w Trydencie wchodziły w decydującą fazę. Zrezygnował jednak z podróży ze względu na pogorszenie się swego stanu zdrowia i ostatecznie wysłał pełnomocnika. Po dłuższej chorobie zmarł w początkach 1562; za przyczynę zgonu stosunkowo młodego arcybiskupa uznano febrę. Prymas czuł się bardziej związany z Łowiczem niż z Gn. Zgodnie z wolą wyrażoną w testamencie pochowano go w kolegiacie łowickiej, po prawej stronie gł. ołtarza. Rodzina Przerębskich wystawiła tam następnie pomnik nagrobny, wykonany przez Hieronima Canavesiego (zachowany fragmentarycznie).

Arcybiskup utrzymywał świetny dwór, przejęty w spadku po poprzedniku. Położył znaczne zasługi dla usprawnienia administracji i podniesienia dochodowości dóbr stołowych. Było to niezbędne wobec utraty przez Kościół drugiego gł. źródła dochodów – dziesięciny (sym-

patyzująca z reformacją szlachta odmawiała świadczenia jej ze swych włości). Dochody arcybiskupie i tak okazały się jednak niewystarczające do realizacji wszystkich planów J.P. (sprowadzenie jezuitów), nie był też on w stanie wspierać zbyt wydatnie własnej, licznej rodziny. Cieszył się osobistym uznaniem króla Zygmunta Augusta, który głęboko przeżył śmierć prymasa. Gł. zasługą J.P. dla Kościoła pol. było przeprowadzenie starannie przygotowanego synodu warszawskiego w 1561, którego postanowienia wskazały drogę odnowy i skutecznej walki z reformacją.

PRZYBOROWO, wieś w gminie i parafii Łubowo, ob. 9 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 623,88 ha. Dawna własność Sulimów. Wzmiankowana w dokumencie z 1406-12, w którym wymieniony jest Ozjasz z Przyborowa. W 1416 wieś podzielona była na 4 działy. Właścicielami jednego z działów byli Sulimowie-Przyborowscy. W 1438 proboszcz z Łubowa sądził się o dziesięciny z Przyborowa. W 1521 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Łubowie. W 1523 nie było tu żadnego kmiecia, a szlachta sama uprawiała ziemię. W 1580 własność Przyborowskich. W 1618 należała do Pawła Przyborowskiego, a pod koniec XVIII w. do Piotra Kaliszkowskiego. W latach 80. XIX w. folwark Przyborowo liczył 217 ha, 6 domów, 64 mieszkańców (2 ewangelików, 62 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

PRZYBORÓWKO, dawniej osada, ob. w granicach Przyborowa. Pod koniec XVIII w. należała do Piotra Kaliszkowskiego. W XIX w. osada olęderska, zwana Przyborowskie Holendry. W 1880 było tu 8 domów, 77 mieszkańców (63 ewangelików, 14 katolików).

Przyborówko, zwane Przyborowskie Holendry, dawne gospodarstwo olęderskie

PRZYBYTKI, dawniej osada, ob. w granicach Gn. W latach 80. XIX w. liczyła 2 domy, 17 mieszkańców. Wchodziła w okręg wiejski Pustachowa.

PRZYJEMSKI ADAM WOJCIECH (Olbracht) herbu Rawicz (zm. 1644), kasztelan gnieźnieński. Syn marszałka nadwornego koronnego Andrzeja (→ Przyłuski Andrzej) i Zofii z Balińskich. W 1615, będąc dworzaninem królewskim, dostał w cesji od ojca starostwo kowalskie. W 1621 mianowany oboźnym koronnym. Jego rota husarska brała udział w bitwie pod Chocimiem, on sam przebywał w tym czasie w Wielkopolsce. Podczas popisu pow. konińskiego powierzono mu prowadzenie pospolitego ruszenia z powodu nieobecności kasztelana lędzkiego. Sejm warszawski w 1627 powołał go do komisji rozpatrującej spory graniczne Wielkopolski ze Śląskiem. W styczniu 1633 posłował na sejm koronacyjny Władysława IV, który wybrał go do komisji dla uregulowania granic z Węgrami, Śląskiem i marchią brandenburską. Sejm 1638 wybrał go do komisji do sprawy budowy kościoła i domu jezuitów w Poznaniu. 29 IV 1640 mianowany kasztelanem gnieźn. W 1641 mianowany przez sejm do komisji dla granic ze Śląskiem, marchią brandenburską i Pomorzem. Posiadał miasto Osieczna z przyległymi wsiami w pow. kościańskim. Z jego inicjatywy sprowadzono tam oraz do Miejskiej Górki, innej jego posiadłości, zakonników reformatów. W 1638 założył miasto Rawicz, do którego sprowadził osadników protestantów zbiegłych z Niemiec w czasie wojny trzydziestoletniej. Dwukrotnie żonaty. Z pierwszą żoną Zofią Grzymułtowską, wdową po Andrzeju Russockim (od 1619), miał córkę Zofię Teresę. Drugie małżeństwo od 1628 z Anną Konstancją Grudzińską było bezdzietne.

PRZYJEMSKI ANDRZEJ herbu Rawicz (zm. 1618), kasztelan gnieźnieński. Syn kasztelana lędzkiego Wojciecha i Anny Korzbokówny-Witkowskiej. Od 1577 kształcił się w akademii w Ołomuńcu. Po powrocie do kraju krótko związany z Górkami i Zborowskimi. W czasie bezkrólewia w 1587 czynny w stronnictwie kanclerskim. Przez sejmik średzki wybrany na posła na sejm koronacyjny. W 1589 uczestniczył w zwołanym przez prymasa Stanisława → Karnkowskiego zjeździe w Łęczycy dla omówienia obrony województw południowo-wschodnich. W 1590 był już w obozie antykanclerskim. W 1592 stryj Stanisław scedował mu starostwo kowalskie, a w 1594 – konińskie. W 1595 wyjechał do Włoch, gdzie przebywał do 1597. 20 XII 1603 mianowany kasztelanem gnieźn. W 1606 wysłany przez sejm do rozmów z Mikołajem Zebrzydowskim. W tymże roku jako regalista podpisał na sejmiku w Środzie uchwałę antyrokoszową. W 1608 podczas sądów grodzkich w Poznaniu podpisał list do króla wzywający do załatwienia pretensji żołnierzy inflanckich i uspokojenia kraju. Na wyprawę moskiewską w 1610 wystawił poczet 22 husarzy. Sam nie brał udziału w wojnie. Jesienią 1614 uczestniczył w pracach komisji nad wypłaceniem żołdu wojsku smoleńskiemu. Jesienią 1615 został jednym z komisarzy w rokowaniach pokojowych ze Szwecją w Szczecinie. W 1617 mianowany marszałkiem nadwornym, otrzymał kolejne starostwa – inowrocławskie i bydgoskie. W 1618 wyjechał do Włoch na kurację. Po działach braterskich odziedziczył wsie w pow. pyzdrskim. Kupił dobra w pow. kościańskim: Witkowo, Małachowo, oraz część Małachowa, Kępicz, w pow. gnieźn. Żonaty od 1589 z Zofią z Chomiąży Balińską, miał z nią synów Adama Wojciecha (Olbrachta), kasztelana gnieźn. (→ Przyjemski Adam Wojciech), i Stanisława.

PRZYŁUSKI LEON herbu Lubicz (ur. 1789 w Strzeszynku pod Poznaniem, zm. 1865 w Poznaniu), w latach 1811-13 studiował we Wrocławiu, od 1814 proboszcz, prokurator kapituły pozn. w Tarnowie Podgórnym; w 1823 doktorat obojga praw w Rzymie, od 1833 probostwo kapitulne w Gn. W 1845 konsekrowany na arcybiskupa Gn. i Poznania; członek pol. deputacji do Berlina (1848), poseł do sejmu pruskiego (1849), poliglota, dbał o budynki świątynne oraz poziom nauczania w seminarium w Gn., fundator darmowej kuchni, inicjator powołania Towarzystwa św. Wincentego à Paulo w Gn. (1856), zwolennik pracy organicznej. W związku z pełnieniem posługi metropolitalnej w Gn. rajcy miasta przyznali mu tytuł Obywatela Honorowego (1856).

PRZYSIEKA, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Popowo Ignacewo, ob. 228 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 517 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1243, w którym Przemysł I nadał wieś klasztorowi Bożogrobców w Gn. Po 29 latach stała się własnością rycerską. Najstarszym właścicielem Przysieki był ród Awdańców, potem był tu komes Lupus w 1272, a w 1381 Michał z rodu Dryjów. W 1416 Przybysław, dziedzic Przysieki, przyznał dziesięcinę z tej wsi na rzecz kościoła św. Michała w Gn. W 1580 właścicielem wsi był Milewski, w 1618 Aleksander Popowski, w 1686 Jan Płaczkowski, a w 1698 Jan Paruszewski. W XVIII w. była własnością Godzimirskich i Młodzianowskich. W poł. XIX w. weszła w skład klucza mieleszyńskiego Kalksteinów z Mieleszyna. W 1881 właścicielem P. został dr Teodor Dionysius. W latach międzywojennych spadkobiercy T. Dionysiusa oddali majątek w dzierżawę Wendorffom, a później im go odsprzedali. W 1946 majątek liczący 610 ha rozparcelowano. W 1963 utworzono PGR. W latach 80. XIX w. folwark liczył 4 domy, 110 mieszkańców, a cały okręg wiejski Przysieka – 12 domów, 207 mieszkańców (29 ewangelików, 178 katolików). We wsi znajduje się dwór, którego najstarsza część pochodzi z 2. poł. XVIII w.; rozbudowany ok. 1900.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

PTASZYŃSKA ALDONA (ur. 22 V 1932 w Gn., zm. 25 II 2008 w Gn.), lekarz specjalista psychiatra. W 1953 ukończyła szkołę felczerską. Uzyskała dyplom lekarza w 1962 w Akademii Medycznej w Szczecinie. Od 1963 zatrudniona w Wojewódzkim Szpitalu dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn. W 1969 zdobyła specjalizację II stopnia w psychiatrii. Od 1971 do przejścia na emeryturę w 1991 była ordynatorem oddziału psychiatrycznego.

PUB „LOKOMOTYWA", znajduje się w Gn. przy ul. Dworcowej 13, zał. przez Marcina Mameta. Od 2003 miejsce spotkań wykonawców i fanów hip-hopu i rapu, m.in. podczas imprez Szajse Records Showcase i innych znaczących wydarzeń z kręgu niszowej kultury muzycznej, takich jak techno, deep-house, minimal, electro, tech-house. Występowali w nim m.in. RR Brygada, Jay Shepheard, Nagły Atak Spawacza, Trzeci Wymiar.

PUCHALSKI BOGUSŁAW (ur. 15 V 1927 w Gn., zm. 16 III 2002 w Gn.), lekarz dentysta. Absolwent Liceum im. Bolesława Chrobrego w Gn. (1948). W latach 1948-52 studiował na Oddziale Stomatologicznym Wydziału Lekarskiego Akademii Medycznej w Poznaniu. Od 1952 do 1956 pracował jako lekarz dentysta w Ośrodku Zdrowia w Czerniejewie, od 1957 w Powiatowej Przychodni Obwodowej w Gn. i równocześnie jako powiatowy inspektor stom. W 1976 przeszedł do pracy w Obwodowej Przychodni Lekarskiej PKP w Gn., gdzie pracował do 1991, czyli do przejścia na emeryturę. Stopnie specjalizacji zdobył kolejno w 1974 z zakresu stomatologii ogólnej i w 1975 z protetyki stomatologicznej II stopnia. Spoczywa na cmentarzu przy ul. Witkowskiej w Gnieźnie.

PUCHALSKI WITOLD (ur. 12 IX 1914 w Strzelnie, zm. 16 XI 1990 w Gn.), uprawniony technik dentystyczny. Uprawnienia zawodowe uzyskał 20 VIII 1949. Zatrudniony od 16 VI 1946 jako jeden z pierwszych w nowo powstałej Miejskiej Przychodni Obwodowej w Gn. przy ul. Roosevelta 4, a po reorganizacji w Miejskiej Przychodni ZOZ-u do 30 XII 1988. Po przejściu na emeryturę zatrudniony w zmniejszonym wymiarze godzin aż do śmierci. Spoczywa na cmentarzu przy ul. Witkowskiej.

PUCHAŁA STANISŁAW (ur. 1 X 1890 w Krakowie, zm. 5 X 1970 w Gn.), nauczyciel. Ukończył Gimnazjum św. Anny w Krakowie. Studiował filologię klasyczną na Uniwersytecie Jagiellońskim. 1 IX 1923 Zofia i Stanisław Puchałowie przenieśli się do Gn., gdzie oboje zaczęli pracę nauczycielską – Stanisław w Gimnazjum i Szkole Realnej im. Bolesława Chrobrego, Zofia w Gimnazjum im. bł. Jolenty. S.P. uczył języka łac., greckiego oraz historii starożytnej. Pełnił także funkcję bibliotekarza. W 1939 Puchałowie zostali wysiedleni do Krakowa. Do Gn. powrócili w końcu lutego 1945. W marcu 1945 S.P. wrócił do pracy nauczycielskiej w gimnazjum. Żywo interesował się pracą samorządową uczniów. Organizował wyprawy tematyczne i obozy żeglarskie w Powidzu. Przez cały okres pracy zawodowej gromadził materiały źródłowe, opracowania dotyczące historii gimnazjum B. Chrobrego. Ogromny zbiór został przekazany przez rodzinę Bibliotece Kórnickiej. W 1952 S.P. przeszedł na przymusową emeryturę. Do końca życia opracowywał i porządkował źródła, przygotowując się do napisania monografii gimnazjum.

PULKOWSKI MARIAN (ur. 13 IV 1888 we Wrotkowie, zm. 3 VII 1921 w Gn.), ksiądz, duszpasterz i społecznik. 14 II 1909 otrzymał święcenia kapłańskie, a następnie został skierowany jako wikary na zastępstwo proboszcza do parafii Panienka w dekanacie Borek Wlkp. W 1911 został wikariuszem w Szamotułach i prefektem religii w szkole rolniczej. W 1917 objął probostwo

parafii św. Michała w Gn. 20 XI 1918 został wybrany do Miejskiej Rady Ludowej do komisji oświatowej. Na jednym z zebrań wygłosił prelekcję *Pojęcia demokracji*. Pracując w Szamotułach i Gn., zaangażował się społecznie w ruch przeciwalkoholowy, działał w Towarzystwie „Wyzwolenie" oraz w Towarzystwie Młodzieży Żeńskiej „Zorza", rozwijającym amatorski ruch teatralny.

PUSTACHOWA, dawniej wieś, ob. w granicach miasta Gn. Położona na płd. krańcu Gn. W latach 80. XIX w. było tu 17 domów, 153 mieszkańców. Wieś tworzyła okręg wiejski, w którego skład wchodziły: Kokoszki Stare i Kokoszki Nowe, Pławnik, Nowa Wieś Pustachowska, Gostomka, Nowaszki, Szewce i Przybytki. Okręg liczył 51 domów, 501 mieszkańców (74 ewangelików, 427 katolików). W granice Gn. wieś włączona w latach 50. i 60. XX w. Ob. osiedle domów jednorodzinnych.

PYSZCZYN, wieś w gminie Gn., parafia pw. bł. Radzyma Gaudentego w Gn., ob. 132 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 387,34 ha. Bulla Innocentego II z 1136 wymienia Pyszczyn jako własność arcybiskupa gnieźn. Wzmiankowana w dokumencie z 1298 dotyczącym zamiany, dokonanej przez abpa Jakuba II, Pyszczyna na Urbanowo, Brodno i Piechcin. Kazimierz Wielki w przywileju z 1357 potwierdził P. jako własność arcybiskupa w Gn. W 1579 było tu 6 łanów osiadłych i 5 komorników. W 1811 P. należał do parafii św. Michała w Gn. W latach 80. XIX w. było tu 13 domów, 146 mieszkańców (19 ewangelików, 127 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

PYSZCZYNEK, wieś w gminie Gn., parafia przy Bazylice Prymasowskiej pw. Wniebowzięcia NMP, ob. 191 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 346,22 ha. Pyszczynek przed 1357 był już własnością kapituły gnieźn. i pozostał nią aż do 1793. W latach 80. XIX w. liczył 24 domy, 210 mieszkańców (35 ewangelików,175 katolików). W 1907 majątek liczył 258 ha i był własnością Adelajdy Hüser.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

R

RACZKIEWICZ STANISŁAW (ur. 17 I 1945, zm. 5 VII 1997 w Poznaniu), aktor teatralny. W latach 1966-68 grał w Teatrze Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu. W latach 1970-72 pracował w Teatrze im. A. Fredry, grał m.in. Karola w *Wielkim człowieku do małych interesów* A. Fredry w reż. H. Rozena i Oktawiana w *Nie igra się z miłością* A. de Musseta w reż. K. Sznerr. Potem był aktorem teatrów w: Jeleniej Górze (1972-75), Elblągu (1977), Legnicy (1979). W latach 1980-87 pracował w Teatrze Polskim w Poznaniu. W latach 1987-90 ponownie grał na gnieźn. scenie, m.in. Emanuela Blatta w *Dniu gniewu* R. Brandstaettera w reż. P. Basińskiego i Króla w *Iwonie, księżniczce Burgunda* W. Gombrowicza w reż. H. Adamka.

RACZYŃSKI MICHAŁ KAZIMIERZ herbu Nałęcz (ur. 1650, zm. 1737), kasztelan gnieźnieński. Syn starosty grodzkiego nakielskiego Zygmunta i jego trzeciej żony Katarzyny Teresy z Jełowickich. Rodzina była osiadła w ziemi nakielskiej. W 1669 brał udział w elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego. W 1674 posłował na sejm konwokacyjny z woj. pomorskiego, w 1684 został stolnikiem wieluńskim. W tymże roku wpisał się na uniwersytet w Padwie. W 1685 wysłany do Portugalii w celu pozyskania ręki infantki dla królewicza Jakuba. Na dwór portugalski dotarł, gdy sprawa przestała być aktualna. W 1688 wysłany w misji dyplomatycznej do Wiednia w celu zorientowania się w możliwości zawarcia pokoju z Turcją. Rozmowy z przedstawicielami Turcji prowadził także w roku następnym. W czerwcu 1696 został podsędkiem poznańskim. Na elekcji w 1697 głosował na elektora saskiego. Do 1703 zaliczany do stronników Augusta II. Wobec wzrostu w Wielkopolsce nastrojów proszwedzkich usiłował zająć stanowisko neutralne. W tym czasie pochłaniały go sprawy majątkowe. W 1704 został wydelegowany na elekcję Stanisława Leszczyńskiego, prawdopodobnie nie wziął w niej udziału. Na arenę polit. powrócił w 1709 po klęsce Szwedów pod Połtawą. Był współorganizatorem sejmiku średzkiego w 1710, na którym szlachta wielkopolska przeszła na stronę Augusta II. Działalność na rzecz Augusta II przyniosła mu 12 VI 1710 awans na kasztelanię gnieźn. W następnych latach, lojalny wobec dworu, ostrzegł króla przed związkiem wojskowym na Litwie i przed zamiarami szlachty zwołania pospolitego ruszenia. Dość blisko związał się z podskarbim koronnym Janem Przebendowskim. W czasie konfederacji tarnogrodzkiej wierny Augustowi II, w czasie Sejmu Niemego w 1717 wyznaczony na rezydenta u boku króla. W lutym 1720 awansował na kasztelanię kaliską, zaś 14 V 1729 został wojewodą kaliskim. Na elekcji w 1733 opowiedział się za Stanisławem Leszczyńskim, ale nie angażował się w jego obronę i uznał ostatecznie za króla Augusta III. W zamian został w lipcu 1737 nominowany na palację poznańską. We wrześniu 1737 zachorował, leczył się w Poznaniu. Miał znaczne zdolności ekonomiczne. W momencie podziału majątku ojcowskiego jego część oceniano na 47 tys. zł, w momencie śmierci był on wart przeszło 1 mln zł. Przed 1737 ufundował w Skokach trzynawowy kościół. Przez prawie całe życie gromadził książki, z których część weszła później w skład Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu. Z małżeństwa z Krystyną Teofilą z Krassowskich (od 1688) miał czworo dzieci: Wiktora, Leona, Kazimierę i Konkordię.

RADA MIASTA GNIEZNA, organ uchwałodawczy samorządu terytorialnego obejmujący swoimi kompetencjami terytorialnymi obszar miasta Gniezna. Została wybrana przez obywateli miasta na podstawie ustawy o samorządzie terytorialnym i ordynacji wyborczej do rad gmin w pięcioprzymiotnikowych wyborach. W mo-

mencie utworzenia w 1990 rada liczyła 36 radnych. Rada V kadencji, która rozpoczęła funkcjonowanie w 2006, liczy 22 radnych. Posiedzenia rady odbywają się w sali posiedzeń Urzędu Miejskiego. Funkcję przewodniczącego rady pełnili: Andrzej Ciążyński (7 VI 1990--18 IV 1991), Władysław Suwalski (18 IV 1991-28 VI 1994), Włodzimierz Pilarczyk (28 VI 1994-3 XI 1998), Andrzej Główka (1 I 1999-19 XI 2002), Robert Gaweł (19 XI 2002-26 X 2006), Jerzy Stachowiak (5 XII 2006-4 IX 2009).

RADA MIASTA W GNIEŹNIE 1919-1939, organ samorządowej władzy uchwałodawczej, reprezentujący interesy miejscowej ludności – w myśl pruskiej ordynacji miejskiej z 1853, która obowiązywała przez pewien okres w Gn. po 1919. Rada sprawowała również władzę prawodawczą w sprawach, które podlegały jej kompetencji, stanowiła organ kontrolny wobec administracji miasta i dokonywała wyboru członków magistratu. Reprezentowała miasto na sejmikach powiatowym i wojewódzkim, sprawowała kontrolę nad działalnością zakładów miejskich, finansami miejskimi, uchwalała budżet miasta, wybierała burmistrza, a od 1925 prezydenta i wiceprezydenta oraz ustalała wysokość uposażenia urzędników miejskich. Uchwały i decyzje podejmowała na posiedzeniach, których w ciągu roku było od 12 do 14. Organami rady w Gn. były: Prezydium, Wydział Rady, komisje oraz deputacje. Kadencja prezydium trwała rok. Na ogół prezydium w tym samym składzie urzędowało przez cały 4-letni okres kadencji, a jego skład osobowy zmieniał się po wyborach nowej rady. Przewodniczący reprezentował radę na zewnątrz, zwoływał posiedzenia i ustalał porządek obrad. Posiedzenia dzieliły się na zwyczajne i nadzwyczajne. Przewodniczący zobowiązany był zwoływać posiedzenia, jeśli zażądała tego 1/3 radnych lub magistrat.

Stałym miejscem posiedzeń RM w Gn. w okresie międzywojennym była aula Miejskiej Szkoły Przemysłowo-Handlowej w Gn. przy ul. Bolesława Chrobrego 23. Posiedzenia odbywały się w godzinach popołudniowych. Początkowo rozpoczynały się o godzinie 16, a od 1922 o 17 lub 18. Obrady trwały przeciętnie 4 godziny. Uchwały podejmowano większością głosów, a przy równej liczbie głosów rozstrzygał głos przewodniczącego. Członkowie RM pracowali w komisjach oraz deputacjach. W skład komisji wchodzili wyłącznie radni. Natomiast do deputacji wchodzili radni RM, członkowie magistratu oraz obywatele miasta, którzy mieli prawo wyborcze.

Na pierwszym posiedzeniu RM wybierano Komisję Rewizyjną, która liczyła 12 osób, a jej przewodniczącym był każdorazowo przewodniczący RM. Do 1937 RM w Gn. stosowała regulamin obrad opracowany w okresie zaboru pruskiego. Dopiero na posiedzeniu 1 X 1937 uchwalony został nowy regulamin obrad. Podstawę prawną do jego uchwalenia stanowiła ustawa o częściowej zmianie ustroju samorządu z 1933. W myśl nowego regulaminu obrad nowo wybrana RM powinna się ukonstytuować na pierwszym posiedzeniu. Przewodniczącym obrad RM był prezydent lub wiceprezydent m. Gn., który zwoływał posiedzenia oraz ustalał porządek obrad, a także czas i miejsce posiedzeń. Nadmienić należy, że nowy regulamin ograniczał rolę RM jako organu uchwałodawczego na rzecz organu wykonawczego, czyli magistratu. W latach 1919-32 RM w Gn. liczyła 36 radnych, a od 1933 ich liczba została zmniejszona do 32 osób.

W okresie międzywojennym gnieźn. RM wybierana była 6-krotnie na kadencje w latach: 1919-21, 1921-25, 1925-29, 1929-33, 1933-35 oraz 1935-39. Do pierwszych wyborów na kandydatów na radnych zgłoszono A. → Karpińskiego, O. Schillinga i M. Deutschmanna. W kolejnych wyborach do gnieźn. RM kandydatów na radnych zgłaszały następujące partie polit., ugrupowania społ.-polit., związki zawodowe: Związek Ludowo-Narodowy, Narodowa Partia Robotnicza, Stronnictwo Mieszczańskie, Koło Urzędników Kolejowych, Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Pracy, Obóz Pracy, Polska Partia Socjalistyczna, Rada Związków Zawodowych, Grupa Kolejarzy Gnieźnieńskich, Komitet Obywatelski, Koło Byłych Wojskowych, Chrześcijańska Demokracja, Związek Inwalidów Wojennych RP, Demokratyczny Blok Pracy Gospodarczej, Narodowy Blok Gospodarczy, Obóz Narodowy, Narodowe Zjednoczenie Pracy Samorządowej.

Podczas pierwszej kadencji RM w Gn. w latach 1919-21 funkcję przewodniczącego pełnił znany adwokat gnieźn. A. Karpiński. Pierwszymi sekretarzami byli I. Ollech i H. Idziński, a drugim K. Szymański. Funkcję sekretarzy sprawowali T. Konieczny i W. Namysł. Po wyborach do RM 27 XI 1921 na przewodniczącego wybrano A. Śmieleckiego, a wiceprzewodniczącymi byli: B. Szałkowski, a od 1924 K. Szymański. Funkcję I sekretarza przez całą kadencję pełnił W. Bysikiewicz, a II sekretarzem był M. Bukowski. Protokolantami tej kadencji byli L. Jeżewski i W. Namysł.

Kolejne wybory do RM w Gn. odbyły się 18 X 1925. Na przewodniczącego wybrano dra Z. Rabskiego, a od 1928 funkcję tę sprawował Ch. Jurek. Wiceprzewodniczącymi RM byli kolejno: F. Chojecki, a od 1928 M. Nowak. Funkcję I sekretarzy pełnili kolejno: B. Szałkowski, J. Trafalski i B. Nowak, a II sekretarzami byli S. Żak i J. Zdrojewski. Protokolanci w tej kadencji to: W. Namysł, a od 1926 M. Goeldner.

W kadencji RM w Gn. w latach 1930-33 funkcję przewodniczącego pełnili: T. Styczyński, od maja 1930 A. Mielecki, a od października 1933 E. Lauterer, komisaryczny prezydent m. Gn. Przez cały okres kadencji wiceprzewodniczącym był M. Nowak. Funkcję I sekretarza kolejno pełnili: J. Zdrojewski, W. Wesołowski i A. Galantowicz, a II sekretarza – L. Szczepaniak i J. Dobrasz. Przez cały okres kadencji protokolantem był I. Andrzejak.

W ostatniej kadencji RM przed II wojną światową, w latach 1934-39, funkcję przewodniczącego sprawowali kolejno: tymczasowy prezydent m. Gn. S. → Wrzaliński, od 1935 J. → Suski, a od listopada 1936 nowo mianowany prezydent m. Gn. E. → Maćkowiak. Przez całą kadencję wiceprzewodniczącym był I. → Gałęzew-

ski. Protokolantami przez całą kadencję byli Z. Gajewski oraz I. Andrzejak.

Początek działalności RM w Gn. w okresie międzywojennym związany był z kwestią repolonizacji. Obowiązująca pruska ordynacja wyborcza powodowała, że do 1918, mimo przewagi w Gn. ludności pol., większość w RM mieli Niemcy. Działająca od listopada 1918 Rada Ludowa domagała się zmiany ordynacji wyborczej i repolonizacji RM. Z ideą spolszczenia RM wystąpiła również gnieźn. gazeta codzienna → „Lech", która domagała się, aby do 36-osobowej rady weszło 26 Polaków i aby językiem administracji miejskiej był język polski.

Do polonizacji administracji i szkolnictwa przystąpiono w Gn. pod koniec grudnia 1918; proces ten trwał do czerwca 1919. Niem. RM w Gn. została rozwiązana w styczniu 1919, a jej funkcje na podstawie dekretu Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu przejęła Tymczasowa Rada Robotnicza, a później Rada Ludowa w Gnieźnie. 11 I 1919 Komisariat Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu wydał zarządzenie w sprawie przeprowadzenia wyborów do rad miejskich. Opracowano nową ordynację wyborczą, a liczbę radnych w poszczególnych radach miejskich ustalano na podstawie liczby mieszkańców. Na podstawie ordynacji wyborczej ustalono, że RM w Gn. będzie liczyła 36 radnych. Do pierwszych pol. wyborów do rad miejskich w 1919 komisarzy wyborczych na dane miasto mianował prezes rejencji pozn. lub starosta powiatowy. Do pierwszej Komisji Wyborczej na m. Gn. weszli: ks. S. Kubski, S. Wierbiński, A. Janowski, P. Zwierzyniecki oraz A. Karpiński jako przewodniczący. Pierwsze wybory do RM w Gn. ustalono na 23 III 1919. Na terenie miasta utworzono 10 obwodów wyborczych. W pierwszych wyborach do RM w Gn. w 1919 wybrano 26 Polaków, 9 Niemców i 1 Żyda. W skład pierwszej wybranej w okresie międzywojennym RM w Gn. weszli: A. Karpiński, ks. S. Kubski, dr W. Szałkowski, W. Bysikiewicz, W. Dąbrowski, A. Świniarski, W. Frankowski, S. Wierbiński, J. Zakrzewski, B. Kasprowicz, J. Przybyszewski, A. Galantowicz, H. Czarnecki, K. Szymański, M. Mantas, B. Murawski, A. Śmielecki, I. Waberski, dr Z. Rabski, I. Ollech, F. Neumann, M. Andrzejewski, M. Nowak, dr J. Szafarkiewicz, H. Sobczyńska, M. Splonskowski. Z niem. listy wyborczej do RM weszli: O. Schilling, W. Rome, K. Hildenbrandt, K. Gerhard, R. Göhring, A. Hansen, O. Kwiatkowski, R. Pfitzner. Ludność żydowską zamieszkałą w Gn. reprezentował M. Deutschmann. Pierwsze uroczyste posiedzenie RM w Gn. odbyło się 8 IV 1919, na jej przewodniczącego wybrano A. Karpińskiego.

Nadmienić należy, że w wyborach do RM w Gn. w latach 1919-35 reprezentacja lewicowych ugrupowań polit. wyraźnie malała, natomiast wzrastała rola i reprezentacja ugrupowań prawicowych. Proces ten nie był zjawiskiem tylko gnieźn., można było go zaobserwować na terenie całej Wielkopolski. Wpływy lewicy w społeczeństwie wlkp. były umiarkowane, natomiast po 1928 wzrastała siła Narodowej Demokracji. Pod względem społ.-zawodowym w poszczególnych kadencjach RM w Gn. w latach 1919-39 wybierane były: inteligencja – 50%, kupcy – 32%, rzemieślnicy – 11%, robotnicy – 7%. RM w Gn. w latach 1919-39 zajmowała się wieloma problemami. W pierwszych latach jej działalności dominowały sprawy związane z repolonizacją administracji i szkolnictwa, zmianą nazw ulic z niem. na pol., wymianą pracowników w zakładach komunalnych z Niemców na Polaków oraz sprawy aprowizacji na terenie miasta. W latach 1921-25 najistotniejszą sprawą było wyłączenie m. Gn. z powiatu. Pierwszą uchwałę w tej sprawie RM podjęła 1 X 1920; zobowiązała magistrat do podjęcia kroków w celu wyłączenia miasta z powiatu i ustanowienia z terenu miasta powiatu miejskiego. Jak podkreślała uchwała, przemawiały za tym względy hist., administracyjne i finansowe. Ostatecznie rozporządzenie Rady Ministrów z 27 V 1925 wyłączyło m. Gn. z powiatu i utworzyło powiat miejski.

Podczas posiedzeń zwyczajnych i nadzwyczajnych RM Gn. w latach 1919-33 zajmowała się m.in. sprawami ubogich, subwencjami dla bezrobotnych, zagadnieniami komunalnymi oraz awansowaniem i uposażaniem urzędników miejskich; sprawowała opiekę nad miejscami pamięci narodowej, przyznawała dotacje dla szkół organizacyjnie podległych miastu. W latach 1924-26 zajmowała się powiększaniem obszaru miasta. W 1922 w granice miasta włączono teren Róży, a 19 II 1926 gminy podmiejskie: Piekary, Winiary, Osiniec, Arkuszewo, Żerniki, Pustachowę, Mnichówko, Dalki i Skiereszewo, w wyniku czego obszar miasta wzrósł do 1250 ha, a liczba mieszkańców wynosiła 26 365 osób.

Na posiedzeniach RM w Gn. podejmowano uchwały w sprawie przyznania → honorowego obywatelstwa m. Gn. W okresie 1919-39 przyznano honorowe obywatelstwo miasta następującym osobom: ks. bpowi A. Laubitzowi (10 VI 1931), A. Karpińskiemu – pierwszemu pol. przewodniczącemu RM (3 XI 1932), B. → Kasprowiczowi – przewodniczącemu Rady Ludowej w Gn. w 1918, aktywnemu działaczowi w okresie powstania wielkopolskiego, społecznikowi i członkowi RM w Gn. w pierwszej kadencji (8 IV 1938).

W poł. lat 20. na posiedzeniach RM dyskutowano o podatkach komunalnych, zorganizowaniu taniej kuchni dla ubogich, którą wkrótce uruchomiono przy ul. J. Kilińskiego 17, oraz o konieczności rozbudowy sieci wodociągowej, gazowej i kanalizacyjnej na terenie miasta. Częstym tematem obrad była sprawa zatrudnienia bezrobotnych przy robotach publicznych. W następnych latach na posiedzeniach dominowały sprawy gosp.-finansowe dotyczące miasta. Dostrzegano konieczność budowy mieszkań komunalnych, ulepszania nawierzchni ulic, a także utrzymania czystości i porządku na gł. ulicach miasta oraz terenach zielonych. Oceniano funkcjonowanie zakładów miejskich, dostrzegano potrzebę modernizacji szkolnictwa miejskiego. Na posiedzeniach często zajmowano się kwestią przywrócenia Gimnazjum Żeńskiemu im. bł. Jolenty pełnych praw, jakie przysługiwały gimnazjum państwowemu. W 1936 podjęto również uchwałę o utworzeniu przy Miejskiej Szkole Przemysłowo-Handlowej 4-klasowego Gimnazjum Kupiectwa, które rozpoczęło swą działalność od 1 IX 1936.

Podjęto również uchwałę o budowie nowej szkoły przy ul. Cymsa – Szkoły Powszechnej nr 8, która rozpoczęła działalność w 1938, oraz utworzono szkołę powszechną dla dzieci niedorozwiniętych przy szkole powszechnej świętomichalskiej.

Wykazy radnych Rady Miejskiej w Gnieźnie w latach 1919-1939

Kadencja 1919-21

Lista A. Karpińskiego – 26 radnych: A. Karpiński, ks. S. Kubski, W. Bysikiewicz, dr W. Szałkowski, W. Dąbrowski (do VI 1920, potem M. Sieczkowski), A. Świniarski, W. Frankowski, S. Wierbiński (do V 1919, potem Z. Romanowski), J. Zakrzewski, B. Kasprowicz (do V 1919, potem W. Wachowiak), J. Przybyszewski, A. Galantowicz, H. Czarnecki, K. Szymański, M. Mantas, B. Murawski, A. Śmielecki, I. Waberski, dr Z. Rabski, I. Ollech, F. Neumann, M. Andrzejewski, J. Szafarkiewicz, H. Sobczyńska (do IV 1920, potem J. Kubicki), M. Nowak, M. Splonskowski (do V 1919, potem W. Górski).

Lista O. Schillinga – 9 radnych: E. Schilling, W. Röme, K. Hildebrandt (do VI 1919, potem J. Gesell), K. Gerhard (do III 1920, potem J. Riedek), R. Göhring, A. Hansen, M. Bruchmanówna, O. Kwiatkowski (do XII 1919, potem K. Świderski), R. Pfitzner (do XII 1919, potem A. Martin).

Lista M. Deutschmanna – 1 radny: M. Deutschmann.

Kadencja 1921-25

Lista nr 1. Związek Ludowo-Narodowy – 9 radnych: J. Przybyszewski (do X 1925, potem W. Smętkowski), W. Bernaciak, ks. M. Bielawski (do II 1922, potem F. Chyży), dr W. Szałkowski, J. Waga (do III 1924, potem F. Wiśniewski), K. Szymański, M. Siebauer, Z. Migdałek, B. Murawski (do III 1922, potem M. Nowak).

Lista nr 2. Narodowa Partia Robotnicza – 11 radnych: dr Z. Rabski (do XII 1923, potem L. Chmielewski), F. Stasiński (do XI 1923, potem J. Rosiński), S. Grudniewicz (do X 1923, potem I. Kaźmierski), T. Kiersztan, P. Frankowski, B. Szałkowski, F. Adamski (do X 1923, potem W. Gast), F. Chudaś (do IV 1923, potem F. Grabarczyk), J. Stranz (do XII 1923, potem J. Breliński), A. Świniarski (do IV 1923, potem Sz. Świątkowski), W. Naparstek (do X 1923, potem M. Biskupski).

Lista nr 3. Stronnictwo Mieszczańskie – 5 radnych: W. Bysikiewicz, I. Waberski, A. Śmielecki, W. Frankowski (do V 1925, potem T. Andersz), J. Zakrzewski.

Lista nr 4. Koło Urzędników Kolejowych – 1 radny: M. Bukowski.

Lista nr 5. Koło Ludu Pracy – 5 radnych: S. Żak, M. Kulczyński (do XII 1921, potem L. Pawlak), F. Gajewski (do XII 1931, potem M. Mantas), J. Światlak, W. Wesołowski.

Lista nr 6. Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Pracy – 5 radnych: ks. S. Kubski (do VI 1922, potem W. Frąckowiak), A. Loster, F. Fudziński, W. Mrowiński (do IV 1923, potem M. Piniarski), J. Malinowski.

Kadencja 1925-29

Lista nr 1. Obóz Pracy – 5 radnych: dr K. Droszcz (do VI 1926, potem A. Świniarski), B. Szałkowski (do XI 1926, potem P. Kozieł), P. Frankowski (do IV 1926, potem K. Bittner), S. Żak, F. Garbarczyk (do I 1926, potem W. Gast).

Lista nr 2. Polska Partia Socjalistyczna i Rada Związków – 10 radnych: J. Włódarczyk, S. Grotowski, F. Chojecki, M. Woźniak, S. Ciesielski, L. Kończal (do X 1926, potem F. Warda), P. Tomaszewski (do II 1926, potem J. Zobel), M. Nowak, Sz. Wilczek, A. Rydzyński (do IX 1926, potem I. Szczublewski).

Lista nr 3. Koło Urzędników Kolejowych – 2 radnych: M. Bukowski (do VI 1926, potem W. Karaśkiewicz), W. Bernaciak.

Lista nr 4. Komitet Obywatelski – 13 radnych: I. Kusza (do X 1926, potem F. Warda), ks. M. Zabłocki (do VIII 1926, potem J. Wierbiński), dr S. Piotrowicz, A. Śmielecki, J. Zakrzewski, W. Kostencki, Z. Michałek, J. Zdrojewski, W. Lewandowski, A. Janicki, M. Nowak, K. Szymański, T. Andersch.

Lista nr 5. Koło Byłych Wojskowych – 1 radny: L. Szczepaniak.

Lista nr 6. Chrześcijańska Demokracja – 1 radny: Ch. Jurek.

Lista nr 7. Narodowa Partia Robotnicza – 4 radnych: dr Z. Rabski, T. Kiersztan, S. Świerkowski (do IX 1926, potem B. Nowak).

Kadencja 1929-33

Lista nr 1. Obywatelska – 4 radnych: L. Urbański, W. Kostencki, dr S. Dzianot, F. Perlikiewicz.

Lista nr 2. Polska Partia Socjalistyczna i związki zawodowe – 5 radnych: S. Grotowski, A. Antoszak, M. Nowak, L. Józefowicz (do II 1930, potem J. Rożek), M. Woźniak (do XII 1929, potem S. Ciesielski).

Lista nr 4. Związek Inwalidów Wojennych RP – 2 radnych: L. Szczepaniak, E. Frąckowiak.

Lista nr 5. Obóz Narodowy – 18 radnych: ks. S. Styczyński, A. Śmielecki, J. Zakrzewski, Z. Migdałek, dr W. Szałkowski, B. Bogajewski, J. Zdrojewski, B. Nowak, J. Sypniewski, T. Andersch, A. Janicki, A. Bibrowicz, B. Różakolski, S. Śrama, S. Hartwisch, B. Szałkowski, M. Nowak, M. Waberski.

Lista nr 6. Demokratyczny Blok Pracy Gospodarczej – 3 radnych: dr J. Musieł, M. Biskupski, S. Kolczyński.

Lista nr 7. Narodowa Partia Robotnicza – 4 radnych: T. Kiersztan, F. Chudaś, W. Gast, E. Rozwadowski (do XII 1929, potem J. Breliński).

Kadencja 1933-35

Lista nr 1. Narodowy Blok Gospodarczy – 8 radnych: Cz. Mielcuszny, K. Dyczyńska (do XII 1934, potem J. Musieł), E. Kasprowicz, S. Witorzewicz (do II 1934, potem E. Lauterer), Z. Rekłjtys, B. Jańczak (do VI 1934, potem K. Urbański), L. Szczepaniak, M. Jakubowska.

Lista nr 2. Obóz Narodowy – 16 radnych: M. Żurawska, dr W. Szałkowski, F. Słodzinka, B. Różakolski, F. Burek, E. Łukaszyk, J. Bilski, S. Cieślak (do XI 1934, potem T. Rezulak), W. Ławniczak, dr S. Pietrowicz, A. Janicki, A. Bibrowicz, M. Nowak, E. Elantkowski, S. Kostuchowski, S. Hartwisch.

Lista nr 3. Narodowa Partia Robotnicza – 8 radnych: S. Brzeziński, P. Krawczyk, J. Rezulak, W. Hudański,

Ł. Czerniak, J. Meller (do V 1934, potem A. Troszak), L. Seemann, S. Kaniewski (do VI 1934, potem W. Ratajczak).

Kadencja 1935-39

Lista nr 1. Narodowa Partia Robotnicza – 9 radnych: S. Brzeziński, W. Adamski, A. Troszak (do V 1937, potem S. Gadziński), J. Rezulak, W. Gast, L. Seemann, W. Ratajczak, S. Rozmarynowicz, R. Szymczak (do XI 1937, potem F. Perczyński).

Lista nr 2. Narodowe Zjednoczenie Pracy Samorządowej – 5 radnych: Cz. Mielcuszny, W. Kluczyński (do III 1936, potem Sz. Gawałkiewicz), M. Jakubowska, W. Krause, J. Jenek.

Lista nr 3. Polska Partia Socjalistyczna i Związki Zawodowe – 2 radnych: K. Langer (do XI 1936, potem L. Józefowicz), J. Włódarczyk (do XII 1938, potem M. Breliński).

Lista nr 4. Obóz Narodowy – 16 radnych: L. Ptschyody, T. Zgaiński, dr W. Szałkowski, M. Kowalski (do IX 1938, potem A. Sawicki), J. Śmielecki, dr S. Pietrowicz, B. Różakolski, K. Perz, Z. Migdałek, F. Perlikiewicz, K. Jaźwiecki, E. Elantkowski, S. Hartwisch (do III 1937, potem J. Rasiewicz), Z. Smelkowski, T. Rezulak, S. Kowalski.

RADA POWIATU GNIEŹNIEŃSKIEGO, organ stanowiący i kontrolny samorządu powiatowego. Kontroluje działalność zarządu oraz powiatowych jednostek organizacyjnych. W pow. gnieźn. liczy 27 radnych, pracę organizuje i obradami kieruje przewodniczący. Funkcję tę pełnili: Milan Swora (1 I 1999-31 V 2000), Jerzy Nadoliński (31 V 2000-26 X 2006), Danuta Winiarska (od 5 XII 2006).

RADCA PODATKOWY, urzędnik pruski w okresie Prus Południowych (1793-1806). Stał na czele inspekcji podatkowej. W zakresie jego kompetencji leżały sprawy podatkowe oraz nadzór nad gospodarką i władzami miast. Podobne uprawnienia na terenach wiejskich miał landrat (→ landratura). Gnieźnieńskiej inspekcji podatkowej podlegało 25 miast: Czerniejewo, Gn., Janowiec, Kazimierz, Kiszkowo, Kłecko, Kleczew, Łekno, Łopienno, Mieścisko, Mielżyn, Powidz, Pobiedziska, Rogowo, Skoki, Skulsk, Ślesin, Słupca, Trzemeszno, Witkowo, Wągrowiec, Września, Wilczyn, Żerniki, Żydowo. Od maja 1793 do kwietnia 1797 urząd gnieźn. radcy podatkowego pełnił Rhau.

RADIO W GNIEŹNIE (1925-2004), idea radiofonizacji ziemi gnieźn. ma swoje początki w dwudziestoleciu międzywojennym. W maju 1926 powstał Radioklub, którego prezesem został J. Baczyński, sekretarzem W. Jędrychowski; siedzibą klubu był lokal przy ul. św. Wawrzyńca 18. Idea utworzenia w Poznaniu stacji nadawczej radiowej wysunięto w 1926 (spółka „Polskie Radio" miała 40% udziałów, resztę miałyby pokrywać zainteresowane miasta w ramach subkoncesji). Koncesji udzielił minister E. Kwiatkowski w grudniu 1925. Inicjatorami utworzenia rozgłośni byli: starosta zachodniopoznański Ziołecki, dr Hempowicz, naczelnik wydziału woj. pozn., oraz starosta pow. pozn. i prezes Związku Powiatów Wielkopolskich T. Kłos. W 1928 Gn. przystąpiło do tworzącej się spółki „Radio Poznańskie", udzielając wsparcia finansowego w ramach akcji radiofonizacji Wielkopolski. Spółka „Radio Poznańskie", mieszcząca się na placu Wolności 11 w Poznaniu, zarejestrowana przez sąd w marcu 1927 w Warszawie, rozpoczęła rok później działalność. Zarząd nad „Radiem Poznańskim" sprawowało kuratorium, w którego skład wchodzili m.in.: L. → Barciszewski (w tym czasie zastępca prezydenta m. Gn.) oraz udziałowiec starosta Gn. J. → Suski. Jedną z pierwszych publicznych audycji była relacja z uroczystości odsłonięcia pomnika Bolesława Chrobrego w Gn. Jesienią 1933 zaczęła się likwidacja spółki „Radio Poznańskie", która trwała do wybuchu II wojny światowej. W 1946 mieszkańcy Gn. słuchali audycji początkowo z lokalnego, miejskiego radiowęzła. Organizatorem akcji w Gn. byli delegat rządu A. Kostaszak i H. Sporakowski. Pierwszym kierownikiem radiowęzła został S. Olszewski. Audycja trwała 1,5 godziny każdego wieczora. Działalność radiowęzła inspirował Społeczny Komitet Radiofonizacji Wielkopolski. W latach 50. XX w. za pomocą systemu linii napowietrznej i głośników, tzw. kołchoźników, „Radiowęzeł Gniezno" był odbierany w pobliskich miejscowościach. Sygnał nadawany był z budynku Poczty Głównej przy ul. Bolesława Chrobrego 36 do lat 70. XX w. W grudniu 1996 zabrzmiało pierwsze prywatne Radio Gniezno (właściciel E. Błachowiak; redaktor naczelny Z. Kwiatkowski, początkowo na częstotliwości 73,73 MHz/UKF, ob. 104,3 FM; siedziba: budynek przy ul. Sobieskiego 20). Przez kilka miesięcy audycje nadawano przez 18 godzin, później całodobowo, zasięg – pow. gnieźn. W tym samym okresie powołano do życia drugie radio – Święty Wojciech, po kilku latach przejęte przez sieć Radia Plus, częstotliwość 89,5 MHz/UKF, siedziba: budunek Muzeum Archidiecezjalnego, ul. Kolegiaty 2, zasięg – pow. gnieźnieński.

RADOMICKI ANDRZEJ (JĘDRZEJ) ALEKSANDER herbu Kotwicz (ur. przed 1660, zm. 24 XII 1726 w Konarzewie), kasztelan gnieźnieński. Syn kasztelana kaliskiego Kazimierza Władysława i jego pierwszej żony Zofii z Ossowskich. Początkowo uczył się w szkole w Widawie, następnie studiował na uniwersytetach w Krakowie i Pradze. Na sejmiku średzkim w 1694 wybrany do komisji skarbowej wielkopolskiej w Poznaniu. Na elekcji 1697 głosował na elektora saskiego, a później był sojusznikiem Augusta II. W 1698 był marszałkiem sejmiku średzkiego, gdzie mimo jego zabiegów szlachta poparła prymasa Michała Radziejowskiego, stojącego na czele opozycji antykrólewskiej. Na kolejnych sejmikach średzkich, również jako marszałek, występował jako stronnik królewski. 16 VIII 1702 otrzymał, dzięki poparciu Jana Przebendowskiego, nominację na kasztelanię gnieźn. Już 13 IX 1702 awansował na kasztelanię kaliską. W 1703 na sejmie lubelskim udzielił pełnego poparcia Augustowi II, co przyniosło mu 9 II 1704 awans na kasztelanię poznańską. Po pokoju altransztadzkim i ab-

dykacji Augusta II nie uznał Stanisława Leszczyńskiego. W sierpniu 1709 A.R. witał wracającego do kraju Augusta II. Wierność A.R. została wynagrodzona awansem na palację kaliską. W 1711 awansował na urząd wojewody poznańskiego. W latach 1715-16 stał po stronie Augusta II i skutecznie odwodził szlachtę wielkopolską od przystąpienia do antykrólewskiej konfederacji tarnogrodzkiej. W 1717 zabiegał o ewakuację wojsk ros. z Wielkopolski. W następnych latach często chorował i stopniowo wycofywał się z czynnej działalności politycznej. W styczniu 1726 ustąpił urząd wojewody pozn. swemu bratu Maciejowi. A.R. posiadał dobra głównie w pow. poznańskim. Z małżeństwa z Franciszką z Czarnkowskich miał syna Jana Antoniego.

RADZIMIŃSKI (RADZYMIŃSKI) JÓZEF herbu Lubicz (zm. 1820), sędzia ziemski gnieźnieński, ostatni wojewoda gnieźn. Syn Antoniego i Teresy Baranowskiej. 1 IX 1768 otrzymał urząd sędziego ziemskiego gnieźnieńskiego. Posłował na sejm rozbiorowy w latach 1773-75 z pow. kcyńskiego. Popierał opozycję sejmową, która próbowała nie dopuścić do powołania delegacji mającej zatwierdzić rozbiór Rzeczypospolitej. Po powołaniu delegacji został do niej dołączony. W 1775 otrzymał starostwo pobiedziskie. Na sejm 1782 posłował z woj. kaliskiego, a w 1786 z woj. gnieźn. W tym samym roku otrzymał Order św. Stanisława. Na pierwszą kadencję Sejmu Czteroletniego wybrany z woj. gnieźn. W pracach sejmowych dość aktywny. 13 XI 1790 został wojewodą gnieźn. i w czasie drugiej kadencji Sejmu Czteroletniego zasiadał w senacie. W 1791 sprzeciwił się dopuszczeniu mieszczan do zasiadania w sejmie i przyznania im prawa nabywania dóbr ziemskich. W tymże roku otrzymał Order Orła Białego. W maju 1793 występował w pozn. uroczystościach homagialnych na rzecz króla pruskiego i przemawiał jako wojewoda gnieźn. W 1806 uczestniczył w powitaniu Napoleona w Poznaniu. 16 XII 1807 powołany przez Fryderyka Augusta na członka Senatu Księstwa Warszawskiego, a 9 III 1810 na senatora-wojewodę. Godność tę zachował także w Królestwie Polskim. Żonaty z Michaliną Złotnicką, miał z nią synów Piotra i Jakuba oraz córki: Mariannę, Łucję i Franciszkę.

RADZYM GAUDENTY (zm. 12 lub 14 X ok. 1006 lub po 1011), pierwszy arcybiskup gnieźnieński. Syn czeskiego władcy Libic Sławnika, przyrodni brat św. Wojciecha. Od młodych lat był towarzyszem życia i działalności św. Wojciecha. Nie jest pewne, czy razem z bratem pobierał nauki w magdeburskiej szkole mistrza Otryka. Gdy jednak w 988 Wojciech porzucił sprawowane od 983 biskupstwo praskie i udał się do Rzymu, Radzym towarzyszył mu w tej podróży i razem z bratem wstąpił do klasztoru św. Aleksego i św. Bonifacego na Awentynie. Prawdopodobnie przyjął tam święcenia kapłańskie oraz zakonne imię Gaudenty. Zobligowany rozporządzeniem papieskim Wojciech powrócił w 992 do Pragi, ale w 995 ponownie opuścił urząd biskupi. Wymordowanie rodziny Sławnikowiców przez księcia czeskiego Bolesława II w tymże 995 zamknęło obydwu braciom możliwość powrotu do Czech. Radzym towarzyszył odtąd Wojciechowi w jego podróżach, a następnie w misji wśród pogan, którą biskupowi zezwolono podjąć zamiast powrotu do Pragi. Na przełomie 996 i 997 drogą przez Węgry przybyli do Polski na dwór Bolesława I Chrobrego. Udali się do Prus, gdzie Wojciech poniósł śmierć z rąk pogan (23 IV 997). Radzym ocalał i powrócił do Polski, skąd natychmiast wyruszył do Rzymu, wysłany zapewne przez Bolesława Chrobrego. Prawdopodobnie odegrał istotną, nieznaną jednak bliżej rolę w kanonizacji św. Wojciecha (999). Uważano niegdyś, iż był autorem spisanego wówczas w Rzymie żywota świętego; ob. przeważa pogląd, iż zrelacjonował tylko przebieg życia i ostatniej podróży misyjnej brata zawodowemu pisarzowi. Gdy w 999 podjęto w Rzymie decyzję o utworzeniu arcybiskupstwa pol., Radzym przeznaczony został na pierwszego pasterza nowej archidiecezji. Już w grudniu 999 występował w Rzymie z tytułem „arcybiskupa św. Wojciecha". Historiografia nie jest zgodna, czy był kandydatem popieranym przez Bolesława Chrobrego, czy też narzuconym wbrew woli księcia pol. przez cesarza Ottona III. Intronizacja na metropolię gnieźn. nastąpiła w marcu 1000, dokonał jej legat papieski w obecności Ottona III i Bolesława Chrobrego podczas zjazdu w Gn. Nieprzyjemnie zaskoczony pominięciem własnej osoby przy obsadzie arcybiskupstwa był dotychczasowy bp polski Unger (prawdopodobnie biskup misyjny), czemu dał wyraz, składając formalny protest podczas obrad zjazdu-synodu w Gn. Protest został jednak oddalony i Unger zmuszony był zadowolić się biskupstwem pozn. oraz osobistą, dożywotnią niezależnością od nowej metropolii.

O działalności Radzyma jako arcybiskupa brak bliższych wiadomości. Późniejsze zapiski rocznikarskie wspominają o sprowadzeniu przezeń benedyktynów z czeskiego klasztoru w Brevnowie. Z pomocą Bolesława Chrobrego osadzono ich w Międzyrzeczu lub może w Łęczycy. Piszący w początkach XII w. kronikarz Gall Anonim przekazał tradycję o rzekomych konfliktach arcybiskupa z Bolesławem Chrobrym. Radzym miał jakoby rzucić klątwę na księcia i opuścić Polskę, co stało się przyczyną późniejszych klęsk państwa za czasów Mieszka II – syna Bolesława Chrobrego. Kwestia historyczności rzucenia klątwy i wyjazdu arcybiskupa nie jest zresztą pewna. Domniemany konflikt z księciem oraz brak bliższych informacji o działalności organizacyjnej czy chrystianizacyjnej Radzyma (w okresie rządów Bolesława Chrobrego stosunkowo dobrze oświetlonym w źródłach) mogą sugerować, iż w codziennej pracy duszpasterskiej arcybiskup nie sprawdził się, podobnie jak uprzednio jego brat w Pradze.

Nie jest znana data śmierci Radzyma. Źródło czeskie przekazało jako dzień śmierci arcybiskupa 12 X, a źródło niem. dzień 14 tegoż miesiąca. Datę roczną podał dopiero piszący w XV w. Jan Długosz, określił ją na 1006. Część historyków przyjmuje tu możliwą pomyłkę któregoś z kopistów i przesuwa śmierć arcybiskupa na 1016, inni idą w ślad za Władysławem Abrahamem,

który na podstawie różnych przesłanek pośrednich uznał, iż zmarł on po 1011. Jego szczątki spoczęły w katedrze gnieźn. (co przeczyłoby tradycji o definitywnym wyjeździe z kraju), jednak podczas najazdu księcia Brzetysława w 1038 lub 1039 zostały wywiezione do Czech (o czym informuje czeski kronikarz Kosmas), gdzie następnie zaginęły. W XII w. narodziła się w Gn. tradycja, jakoby duchowieństwo katedralne umyślnie podsunęło Czechom szczątki arcybiskupa, które najeźdźcy wzięli za poszukiwane przez siebie ciało św. Wojciecha.
W XI i XII w. Radzym stał się obiektem nieoficjalnego kultu, który jednak nigdy nie został zatwierdzony przez Stolicę Apostolską, a w kolejnych stuleciach stopniowo wygasał. Pewne jego pozostałości przetrwały dłużej tylko u benedyktynów, zwłaszcza tynieckich. W samym Gn. brak natomiast od późniejszego średniowiecza śladów kultu pierwszego arcybiskupa.

RAITER HENRYK (ur. 12 X 1906 w Jadownikach, zm. 6 III 1983 w Gn.), ksiądz, duszpasterz, uczestnik ruchu oporu, oficer Wojska Polskiego, pedagog, wykładowca. Uczęszczał do gimnazjum w Wągrowcu i w Inowrocławiu, gdzie w 1924 zdał maturę. W latach 1924-29 studiował filozofię i teologię w Gn. i w Poznaniu. 16 VI 1929 w Poznaniu przyjął święcenia kapłańskie. Do 1931 był wikariuszem w parafii św. Mikołaja w Inowrocławiu. W latach 1931-39 pełnił funkcję prefekta Żeńskiego Katolickiego Gimnazjum w Bydgoszczy. Od 1936 był moderatorem Sodalicji Mariańskiej oraz kapelanem klarysek. W 1938 współorganizował regionalny zjazd nauczycielstwa katolickiego w Bydgoszczy. W 1939 zmobilizowany jako kapelan Wojska Polskiego uczestniczył w walkach, a po klęsce wrześniowej przebywał w Piotrkowie Trybunalskim jako jeniec wojenny. Tam został tłumaczem zarządu szpitala. W latach 1939-44 pracował w duszpasterstwie jako wikary i kooperator, włączył się do ruchu oporu Armii Krajowej pod pseudonimem „Henio". Tłumaczył i redagował pisma konspiracyjne. W 1944 był więziony w Radomiu. W 1945 organizował życie religijne w parafiach: Gniewkowo, Szydłowice, Murzynno, Rojewie, Ostrowo. W 1945 administrował parafią farną w Gn. Od 1946 pełnił posługę w Kurii Metropolitalnej w Gn., gdzie sprawował funkcje: referenta szkolnego, wizytatora nauczania religii, egzaminatora prosynodalnego, dyrektora Dzieła Powołań Kapłańskich. Od 1946 wykładał pedagogikę i katechetykę w seminarium duchownym w Gn. W latach 1948-49 studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, gdzie uzyskał tytuł magistra teologii. W 1949 został członkiem Komisji Duszpasterskiej Kurii. W latach 1954-56 został zwolniony z funkcji kurialnych. Zmuszony był do częstego przebywania poza diecezją, gł. w Zaniemyślu i w Częstochowie, ponieważ nie złożył zeznania w Wydziale Wyznań Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu. W tym czasie głosił rekolekcje, pomagał w duszpasterstwie, prowadził korespondencję z uwięzionym w Komańczy kard. S. Wyszyńskim. W latach 1956-81 duszpasterzował jako proboszcz parafii archikatedralnej w Gn., pełniąc równocześnie funkcje kurialne. W latach 1968-70 i w 1976 był dziekanem gnieźn. Od 1970 był dyrektorem Unii Apostolstwa Kleru. W 1981 przeszedł na emeryturę. W 1946 otrzymał powołanie do Kapituły Prymasowskiej, w 1963 został mianowany prałatem-infułatem, w 1982 wyróżniony jako prałat-kustosz Kapituły Prymasowskiej, w 1962 przyjęty do Konfraterni Zakonu Paulinów z Jasnej Góry.

RAJEWSKI ERYK (ur. 30 IV 1921 w Gn., zm. 28 VIII 2001 w Gn.), sportowiec, zawodnik Kolejarza Gn. w piłce ręcznej i koszykówce. Startował w rozgrywkach I ligi szczypiorniaka 11-osobowego. Był jednym z nielicznych fachowców w województwie mających umiejętności szycia skórzanych piłek i wymiany dętek.

RAJLENDER, zespół zał. w Gn., od 2007 działający w składzie: Łukasz Frankowski – śpiew, gitara, tamburyn, Aleksander Schmidt – gitara, harmonijka, śpiew, Adam Szczepaniak – akordeon, instrumenty klawiszowe, śpiew, Zdzisław Kotecki – gitara basowa, śpiew, Piotr Strzeszyński – perkusja, śpiew. Łączy folklor, głównie z Wielkopolski (oryginalne teksty), z elementami muzyki pop, rocka i jazzu, we własnych aranżacjach. Oprócz utworów ludowych ma w repertuarze też swoje piosenki. Występował w wielu miastach w Polsce oraz na Przystanku Woodstock (2008). Laureat konkursu „Piastowski Rytm", nagrał utwór *W samym sercu Wielkopolski* promujący pow. gnieźn. W 2010 wydał płytę *Wielkopolska Mooza*.

RAJSZYC WIKTOR, studia medycyny weterynaryjnej ukończył z tytułem doktora w Wilnie. Od 1 I 1946 do 15 VII 1948 był powiatowym lekarzem weterynarii w Gn. Jako mikrobiolog weterynarii został przeniesiony do Zakładu Higieny Weterynaryjnej w Poznaniu.

RAKOWO, wieś w gminie i parafii Czerniejewo, ob. 30 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 360,99 ha. Wieś wzmiankowana w dokumencie z 1386, w którym król Władysław Jagiełło darował wieś wojewodzie kaliskiemu Sędziwojowi Pałuce z Szubina. Właścicielami wsi byli m.in.: w 1520 Górkowie, w 1618 Piotr Opaliński, a pod koniec XVIII w. Józef Lipski, później Skórzewscy. W latach 80. XIX w. było tu 15 domów, 118 mieszkańców (94 ewangelików, 24 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

RASIEWICZ JULIAN (ur. 14 III 1903, zm. 24 II 1964 w Gn.), uprawniony technik dentystyczny. Pracował jako dentysta w szpitalu → „Dziekanka" w Gn., w gabinecie dentystycznym PKP oraz praktykował prywatnie. Pracę rozpoczął w Gn. w 1925, od 8 II 1940 do 17 I 1945 przebywał w niem. oflagu ZEK jako jeniec wojenny. Po wyzwoleniu pracował w Gn. do śmierci.

RATZ FRANCISZEK (ur. 28 IX 1845 w Poznaniu, zm. 1 IV 1917 w Gn.), ksiądz, duszpasterz i oficjał. 8 VIII 1869 przyjął święcenia kapłańskie. Był wikariu-

szem parafii św. Wawrzyńca w Gn. i kapelanem szpitala → „Dziekanka". W 1891 został penitencjarzem katedry gnieźn. W 1893 był mansjonarzem i kanonikiem Kapituły Kolegiackiej św. Jerzego na Zamku Gnieźn. Pełnił również funkcje wizytatora nauki religii oraz egzaminatora prosynodalnego. Prowadził księgowość fundacji edukacyjnych Kapituły Metropolitalnej.

REGIONALNY MITYNG TEATRALNY, kilkudniowe spotkania teatralne organizowane od 2001 przez niezależnych twórców stowarzyszonych w Gnieźnieńskiej Konfraterni Teatralnej, Starostwo Powiatowe w Gn. i Młodzieżowy Dom Kultury. Do trzeciej edycji impreza nosiła nazwę Powiatowy Mityng Teatrów Szkolnych i Młodzieżowych. Impreza składa się z części konkursowej oraz z Popołudniówki Teatrów Niszowych, na której goszczą teatry krajowej sceny off. Jej stałym gościem od 2003 był Teatr Terminus a Quo E. Gramonta z Nowej Soli. Występowały również: Teatr 24 z Kalisza oraz Teatr Fieter z Ozimka oraz teatry uliczne. W części konkursowej uczestniczą zespoły szkolne i młodzieżowe, prezentujące różnorodne formy sceniczne po daleko idące działania o charakterze eksperymentu teatralnego. Występowały teatry z Trzemeszna, Działynia, Mielżyna, Wągrowca, Witkowa, Damasławka, Słupcy, Łekna, Chodzieży, Dobieszczyzny, Czarnego Lasu, Sąpolna, Inowrocławia, Konina, Poznania, Ostrowa Wlkp. i Gn. Laureaci części konkursowej honorowani są nagrodą Złoty Gwoździ, wyróżnieniami oraz nagrodą specjalną im. J. → Bogusza. Mityng (do 2009 odbyło się 9 edycji) popularyzuje amatorski ruch teatr., integruje środowisko, stanowi okazję do wymiany doświadczeń wśród instruktorów tego ruchu.

REJEWSKA URSZULA (ur. 21 X 1877 w Strzyżewie Paczkowym, zm. 5 V 1974 w Gn.), pedagog, lingwista. Córka Walentego i Józefy. Ukończyła szkoły pedagogiczne, przebywała na dworze hrabiostwa Wężyków w Roszycach k. Ostrzeszowa. Podróżowała do Niemiec, Austrii i Francji. Zamieszkała w Gn. i zajmowała się wychowaniem pensjonarek. Po 1920 uczyła w Liceum i Gimnazjum Żeńskim im. bł. Jolenty. Była przewodniczącą koła absolwentów tej szkoły. W okresie okupacji hitlerowskiej mieszkała przy ul. 3 Maja i prowadziła tajne nauczanie. Po 1945 zamieszkała przy ul. Warszawskiej 30. Uczyła języka ang. i prowadziła sekretariat szkoły w gimnazjum żeńskim w Gn. oraz nadal kierowała pensjami dla dziewczyn. Prowadziła też lektorat języków obcych w miejscowym seminarium duchownym. Od 1952 władze administracyjne utrudniały jej prowadzenie stancji przez zmniejszenie o połowę powierzchni mieszkaniowej.

RETRO, amatorska grupa wokalna, zał. w 2003 przez Alinę Jóźwiak, działająca w składzie: A. Jóźwiak, Maria Maruszewska, Henryka Antczak, Irena Wieczorek, Danuta Lapis, Krystyna Kwaśniewska, Grażyna Zamiela, Anna Kulewicz, pod kierownictwem muzycznym Edmunda Kaczmarka. Na jej repertuar składają się piosenki z okresu międzywojennego i 2. poł. lat 50. XX w., kolędy i pastorałki. Występowała najczęściej w Gn., a także w innych miastach w kraju oraz w Niemczech i na Węgrzech.

ROCK W GNIEŹNIE. Powstające w Polsce w latach 60. formacje muz., wykonujące tzw. muzykę młodzieżową, określano mianem zespołów bigbitowych. W wielu przypadkach muzyka ta stanowiła w zasadzie połączenie rock and rolla z elementami muzyki pop i trudno zaliczyć je do rocka sensu stricto. Występ w gnieźn. kinie Pocisk najbardziej wtedy popularnej w Polsce grupy bigbitowej Czerwono-Czarni w 1961 wywarł ogromne wrażenie na żywiołowo reagującej publiczności i miał wpływ na tworzenie pierwszych młodzieżowych zespołów w mieście. Na fali popularności bigbitu w 1. poł. lat 60. zaczęły w Gn. powstawać przy świetlicach zakładowych, klubach i domach kultury amatorskie zespoły wykonujące ten rodzaj muzyki. Składały się z samouków i absolwentów szkoły muzycznej. Poziom tych zespołów był różny, a ich repertuar opierał się gł. na przebojach wykonawców pol. i zagranicznych oraz własnych utworach. Występowały przy różnych okazjach, cieszyły się ogromnym powodzeniem wśród młodych słuchaczy, którzy często w liczbie nawet kilku tysięcy zjawiali się na plenerowych koncertach w amfiteatrze nad jez. Jelonek. Niemal wszystkie występy tych zespołów zapełniały widownią sale domów kultury i świetlic zakładowych. Takim był Dom Kultury Dzieci i Młodzieży, którego dyrektor A. → Januchowski stał się opiekunem wielu działających wtedy w mieście zespołów młodzieżowych. W gnieźn. domach kultury powstały i występowały zespoły: → Koliber, → Słowianie, → Kormorany, → Fan Art, → Herbowie, Podgrodzianie czy działające krótko Cyklony (istniał on od 1963 w Domu Kultury Dzieci i Młodzieży, w składzie C. Olszewski – organy, M. Tomczak – gitara basowa, A. Bluege – gitara, E. Dymel – bas i L. Fronczak – perkusja). Innym zespołem był Piast zał. w 1965 przez saksofonistę tenorowego J. Wilczyńskiego. Jego członkami byli m.in. J. Lawrentz – śpiew, Z. Pakai – fortepian i J. Przybylski – gitara basowa. Grupy te brały udział w odbywających się w Teatrze im. A. Fredry, cieszących się wielkim zainteresowaniem przeglądach amatorskich zespołów muz., organizowanych przez Wydział Kultury Powiatowej Rady Narodowej w Gn. W 2. poł. lat 60. coraz częściej występowali w Gn. najbardziej znani w tym czasie pol. wykonawcy muzyki adresowanej do młodych słuchaczy. W lutym 1966 w kinie Pocisk koncertowała brytyjska rockandrollowa grupa The Original London Beat, co było wtedy dużym wydarzeniem w życiu muz. miasta. W 1966 były to także Filipinki i P. Szczepanik, a w następnych latach m.in. Czerwono-Czarni, na których 2 koncerty w Teatrze im. A. Fredry bilety rozeszły się błyskawicznie. W zorganizowanych przez Zarząd Miejski Zw. Młodzieży Socjalist. Dniach Młodości w 1968 udział wzięli Niebiesko-Czarni i Skaldowie. Na przełomie lat 60. i 70. w amfiteatrze nad jez. Jelonek występowały pol. zespoły rockowe, takie jak Polanie czy Grupa ABC, oraz zagra-

niczne grupy z Czechosłowacji i Szwecji przyjeżdżające na trasy koncertowe do Polski. Sporadycznie koncertowali też w Gn. pol. wykonawcy progresywnego rocka, tacy jak Breakout, czy muzyki pop – Wiatraki R. Poznakowskiego. Na początku lat 70. działała w Gn. grupa Impuls w składzie: J. Gałęzewski – gitara, J. Konieczny, W. Tyranowski – saksofon, G. Tomczak – gitara i P. Strzeszyński – perkusja. Kilka lat później G. Tomczak został laureatem jednej z edycji Festiwalu Piosenki Studenckiej w Krakowie i znanym twórcą gatunku zwanego poezją śpiewaną oraz repertuaru takich wykonawców, jak rockowy Mr. Zoob czy M. Rodowicz. Na początku lat 70. powstał zespół Seid w składzie P. Bartlitz – fortepian i śpiew, K. Czekalski – gitara, M. Śmigiel – gitara basowa i P. Strzeszyński – perkusja, działający przy MOK, a występujący m.in. w pozn. klubach studenckich Piekłoraj i Medyk oraz na krak. Juwenaliach. Istniała też grupa → Altair. W latach 80. gnieźn. gitarzysta basowy B. Rutkiewicz grał w pozn. grupie rockowej Turbo. W tym czasie w Gn. działały m.in. zespoły → Mesabi oraz Oxi w składzie: A. Franczak – gitara, śpiew, R. Muniak – gitara basowa, M. Dziurleja – organy i R. Matyska – perkusja, który w 1989 wziął udział w ogólnopolskim przeglądzie zespołów młodzieżowych w warsz. klubie Hybrydy. Wśród zespołów preferujących różne odmiany rocka wyróżniały się: istniejący w latach 1983-84 Natrysk, grający w składzie: T. Malewicz – śpiew, T. Żółtowski – gitara, kompozycje, M. Jóźwiak – gitara basowa, J. Dróżdż – instrumenty klawiszowe i S. Danielski – perkusja, a wykonujący muzykę do tekstów E. Stachury, oraz Werner Herzog z gitarzystą i wokalistą R. Augustynowiczem i wokalistką M. Polerowicz, istniejący w latach 1989-90, prezentujący spektakl psychodeliczno-dadaistyczny. W 1987 powstał bydgosko-gnieźn. → Abraxas, najbardziej znany i mający na swym koncie największe sukcesy artyst. zespół rockowy, w którego składzie grali gnieźn. muzycy. W latach 1988-90 istniała postpunkowa grupa Banbura w składzie J. Błaszczyk – gitara, śpiew, R. Muniak – gitara basowa i M. Matyska. W latach 1989-94 działała hardrockowa grupa Death Rose w składzie: S. Grajek – gitara, Z. Grajek – gitara, M. Naparstek – śpiew, gitara, M. Łagoda – gitara basowa i W. Czerniawski – perkusja. Najbardziej interesującymi i dojrzałymi artyst. formacjami stały się → Anyway Chambers i → HO!, który w latach 90. zaczął odnosić największe sukcesy. W 1990 powstał zespół Nas Margherita w składzie: R. Augustynowicz – gitara, śpiew, W. Mąka – perkusja, P. Pinskwar – gitara basowa, R. Kaczmarek – saksofon tenorowy, wyróżniający się surrealistyczno-psychodelicznymi tekstami i muzyką R. Augustynowicza. W latach 1990-92 istniała grupa Dzieci Elektryka Gienija w składzie: R. Kaczmarek – gitara, instrumenty klawiszowe, T. Politowicz – śpiew, gitara, W. Pawlicki – bas, M. Mak – perkusja, wykonująca standardy blues-rockowe oraz własne kompozycje. Tylko przez rok istniały formacje: Fragile w składzie: D. Charłampowicz – śpiew, teksty, S. Brzeziński – gitara basowa, A. Schmidt – gitara i K. Ochody – perkusja (1994), oraz Cytryna Słońca z R. Augustynowiczem – śpiew, gitara, M. Matelą – instrumenty klawiszowe, K. Matysem – gitara i M. Kubackim – gitara basowa. Dwa lata istniał zespół → Cocaine Bells. W latach 1994-2000 grał zespół → Braindead. W 2000 część jego muzyków utworzyła grupę Arden. W latach 1995-98 działała rockowa grupa Tyjaoni w składzie: A. Schmidt – gitara, śpiew, K. Święcichowski – gitara, M. Janas – gitara basowa, B. Pacholski – perkusja. W latach 1996-97 istniał heavymetalowy Pump up the volume. Dwa lata później pochodzący z niego muzycy wokalista i gitarzysta D. Hajder i basista R. Zbiranek utworzyli grający w tym stylu Relikt. Powstała w 2000 grupa Mahia Via Combo w składzie: J. Owczarzak – gitara, E. Busłowicz – gitara, śpiew, R. Kaczmarek – instrumenty klawiszowe, S. Rolewicz – perkusja, K. Kaczmarek – gitara basowa, występowała w klubach Alpha i Jazzgot, barze Róża i w Zakładzie Karnym w Gębarzewie. W latach 2000-01 istniała grupa Kino Oko, utworzona przez muzyków Abraxas: S. Brzezińskiego – gitara basowa, J. Pająkiewicza – gitara, M. Matyskę – perkusja i K. Bogdańską – śpiew; pozostawiła po sobie 10 nagrań demo. W 1999 debiutował wykonawca muzyki elektronicznej M. Braciszewski, laureat konkursu na hejnał pow. gnieźn. W 2007 wydał płytę *Moonlight* z autorską muzyką elektroniczną. Istniejący krótko, thrashmetalowy Shadows of Dead wystąpił w latach 2004-05 na kilku pol. rockowych festiwalach. W 2004 powstały: Antykwariat, grupa wykonująca postpunkowego rocka, z elementami reggae i folku, oraz → Oligo Blues Band, wykonująca rhythm and bluesa, bluesa i soul. W latach 2005-07 działał → Mind Control. Puste Kieszenie, powstały w 2005 jako Bapkins, w składzie: G. Kilkowski – wokal, gitara, A. Chudy – gitara basowa, S. Chudziński – perkusja, wykonuje postpunkowego rocka połączonego z rytmami ska. Na początku lat 90. klub Posejdon przy ul. Warszawskiej w budynku dawnego kina Lech stał się miejscem regularnych występów znanych pol. wykonawców rocka, m.in. M. Ostrowskiej, Lombardu, Maanamu, Bajmu i Budki Suflera. W tej i następnej dekadzie często koncertowali w Gn. znani pol. artyści rockowi (m.in. Czesław Niemen, Józef Skrzek, Stanisław Sojka, Marek Biliński, zespoły Myslovitz i Wilki), gł. podczas imprez plenerowych organizowanych na Rynku i pl. św. Wojciecha przez władze miasta i powiatu. Wydarzeniem artyst. stał się w 2009 koncert brytyjskiej grupy The Brew. W latach 2001-07 odbywał się w MDK festiwal → Gnieźnieńskie Rytmy Młodych. W 2003 rozpoczął działalność klub muz. Młyn, prezentujący różne odcienie rocka i pokrewnej muzyki na żywo.

Lit.: J. Kałwak, *Był beat*, cykl artykułów opublikowanych w „Przemianach Ziemi Gnieźnieńskiej" w 1986; L. Gnoiński, J. Skaradziński, *Abraxas*, w: *Encyklopedia polskiego rocka*, Poznań 2002.

RODZINA KOLEJOWA, branżowa organizacja społeczna powstała w lipcu 1934. Zgodnie ze statutem była to instytucja charytatywna. Udzielała pożyczek członkom, dbała o dożywianie biednych dzieci, organizowała im kolonie letnie oraz świąteczne przyjęcia dla wdów i sierot. W 1936 prezesem organizacji został Krause.

Członkami zarządu byli: Bąk, Haberko, Jędraszczyk, Kaczmarek, Klatt, Ławniczak, Owoc i Strzyżewski, ich zastępcami: Rydzyński, Grotowski i Nowak. Komisję rewizyjną tworzyli: Baranowski, Jeliński i Piechocki.

RODZINA WOJSKOWA, organizacja zał. w Gn. w lutym 1925. Jej gł. zadaniem było przygotowanie kobiet na wypadek wybuchu wojny. Działała na polu społ. i charytatywnym. Jej członkinie zbierały pieniądze na Fundusz Obrony Narodowej oraz dozbrojenie armii. Na ten cel ofiarowywały obrączki ślubne i inną biżuterię. Stowarzyszenie działało w kilku sekcjach. Kierowana przez T. Wargułową sekcja opieki społ. organizowała kolonie letnie, wydawała śniadania i obiady dla najbiedniejszych dzieci miasta. Zadaniem sekcji opieki nad dzieckiem było utrzymywanie przedszkoli. Kierowała nią Z. Wiewiórkowska. Organizacją wykładów zajmowała się, kierowana przez Jakubowską, sekcja uświadomienia obywatelskiego. Sekcję gosp. prowadziła Kowalska. Zadaniem sekcji były zabiegi o tanie źródła zakupów dla organizacji i jej członków oraz opieka nad kościołem garnizonowym. Chudzikiewicz kierowała sekcją sport., która organizowała różnego rodzaju zbiórki, imprezy, zabawy i wycieczki. Zadaniem sekcji przysposobienia do obrony kraju było organizowanie wykładów, szkoleń sanitarnych i kursów strzelectwa. Działała również sekcja kult.-oświatowa kierowana przez Zygmuntową, sekcja zdrowia z dr Pajzderską na czele oraz sekcja finansowa prowadzona przez Patarzycę. Osobą, która znacznie przyczyniła się do rozwoju organizacji, była jej długoletnia prezes Rogójska. Podkreślała ona współpracę organizacji z innymi towarzystwami mającymi na celu przysposobienie do obrony państwa. W 1939 zarząd tworzyły: Szystowska, Saurowa i Springer.

RODZIŃSKA JULIA (b.d.), siostra dominikanka. W latach 1920-22 pracowała w Mielżynie jako nauczycielka i wychowawczyni. Była jedną z sióstr tworzących mielżyński klasztor i Dom Pomocy Społecznej. Zginęła w czasie II wojny światowej w obozie koncentracyjnym w Stutthofie. W 1999 papież Jan Paweł II zaliczył ją w poczet błogosławionych wraz ze 108 innymi męczennikami za wiarę.

ROGACZ STANISŁAW (ur. 4 XII 1919 w Gn., zm. 26 II 1979 w Gn.), działacz sportowy. Współtworzył sekcję piłkarską KS Kolejarz. W latach 1946-56 prezes KS → Stella. Po 1956 pracował w pozn. Lechu.

ROGALSKI EDMUND (ur. 22 X 1891 w Kłecku, zm. 3 VII 1961 w Jarocinie), organizator i dowódca kompanii kłeckiej, kapitan Wojska Polskiego, pamiętnikarz powstania wielkopolskiego. Po ukończeniu szkoły ludowej w Kłecku uczęszczał do gimnazjum w Gn. Za przynależność do → Towarzystwa Tomasza Zana został relegowany w czasie strajku szkolnego (1906). Dwie ostatnie klasy ukończył w Niemczech, a maturę zdał eksternistycznie w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. W latach 1912-14 rozpoczął studia w Berlinie. W 1914 został powołany do armii niemieckiej. Walczył na froncie niem.-belgijskim. Wkrótce został podporucznikiem, dowodził kompanią, został ranny. Pod koniec 1918 przebywał na urlopie w Kłecku. Tutaj zastał go wybuch powstania wielkopolskiego. Został dowódcą kompanii kłeckiej, początkowo liczącej 27 ochotników. W ciągu jednej nocy na ich czele zajął miasto. Kompania rozrosła się do ok. 70 ludzi. 30 XII 1918 brawurowym atakiem zajął dworzec kolejowy w Łopiennie, odcinając znaczne siły Niemców zgrupowane w Zdziechowie i usiłujące zdobyć Gn. W styczniu 1919 sformował z ochotników z Gn., Kłecka i Janowca oddział liczący 127 osób, wcielony następnie do baonu gnieźn., do jego 3. kompanii. Ze swoją kompanią walczył pod Szubinem, Rynarzewem i Szczepicami. Brał udział w wojnie pol.-bolszewickiej. 31 XII 1922 na własną prośbę przeniesiony został do rezerwy. Został dyrektorem Powszechnej Kasy Chorych w Gnieźnie. 1 V 1925 został wybrany na burmistrza Jarocina. Działał społecznie, przede wszystkim w środowiskach kombatanckich. We wrześniu 1939 aresztowany przez Niemców, został umieszczony w obozie przejściowym w Cerekwicy. W 1945 ranny odłamkiem bomby podczas nalotu radzieckiego. Pomimo 75% inwalidztwa nie otrzymał renty. Nauczył się pisać lewą ręką i aby utrzymać rodzinę, podejmował pracę w różnych przedsiębiorstwach. Pochowany został na cmentarzu w Jarocinie. Wielokrotnie odznaczany orderami, odznaczeniami i odznakami pułkowymi (tylko przed wojną). Swój udział w powstaniu wielkopolskim opisał we wspomnieniach *Kompania kłeckoska*. W 1985 w Kłecku odsłonięto tablicę pamiątkową na budynku, w którym odbyło się pierwsze zebranie powstańców.

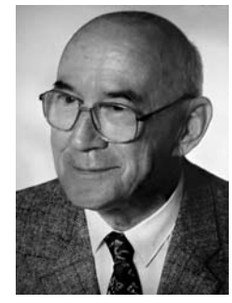

ROLEWICZ ZENON HENRYK (ur. 24 IV 1930 w Bojanicach, zm. 23 IV 2003 w Bydgoszczy), prokurator. Mieszkał z rodzicami i trojgiem rodzeństwa w Gn., gdzie uczęszczał do szkół. W latach 1946-50 odnosił znaczące sukcesy sportowe w lekkiej atletyce i grach zespołowych, był m.in.: mistrzem Gn. z 1948 na dystansie 3000 m z czasem 10:32; mistrzem woj. pozn. z 1949 w Biegu Narodowym w Poznaniu na 1000 m z czasem 2:48,02. W 1950 zdał egzamin dojrzałości w Szkole Ogólnokształcącej Stopnia Licealnego im. Bolesława Chrobrego w Gn. Następnie ukończył studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, z tytułem magistra. W 1955 wszedł w związek małżeński z Danutą z d. Alwin, z którą miał jedno dziecko. Nakazem pracy skierowany do Prokuratury Rejonowej w Inowrocławiu jako asesor. W 1957 mianowany referendarzem śledczym, a w 1958 prokuratorem Prokuratury Rejonowej. Od grudnia 1959 oddelegowany do Prokuratury Powiatowej w Żninie, gdzie awansował w 1968 na wiceprokuratora, a w 1971 został powołany na funkcję zastępcy prokuratora powiatowego w Żninie. W latach 1972-73 oddelegowany

do prokuratur powiatowych w Mogilnie i Włocławku, gdzie pełnił obowiązki prokuratora powiatowego. Od lipca 1975 przeniesiony do Prokuratury Rejonowej w Bydgoszczy. Tam w 1978 objął stanowisko zastępcy prokuratora Prokuratury Rejonowej w Bydgoszczy. Od 1 I 1980 pełnił funkcję wiceprokuratora Prokuratury Wojewódzkiej w Bydgoszczy oraz naczelnika Wydziału Postępowania Karnego. W latach 1985-96 powołany na stanowisko prokuratora Prokuratury Wojewódzkiej w Bydgoszczy. Od 1996 na emeryturze. Pochowany na cmentarzu św. Józefa.

ROMANOWSKI HENRYK (ur. 2 VIII 1926, zm. 23 I 1982 w Gn.), działacz sportowy. Pracował zawodowo w wydziale śledczym MO w Gn. Był kierownikiem sekcji żużlowej gnieźn. Startu. Jako jeden z pierwszych w Polsce zaproponował przygotowania ogólnosprawnościowe dla żużlowców. Był członkiem Okręgowego Związku Motorowego w Poznaniu.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA GNIEZNA W LATACH 1793-1939, pod koniec XIX w., w momencie wkroczenia do Gn. wojsk pruskich w 1793, powierzchnia miasta była taka sama jak w okresie lokacji i zgodna z planem miasta z 1787. Pod względem terytorialnym miasto nie stanowiło jednolitego obszaru. Teren właściwego miasta należący do władz miejskich był bardzo mały. Przedmieścia miasta należały do kapituły i zgromadzeń zakonnych. Zachowało się niewiele źródeł kartograficznych do dziejów Gn. z końca XVIII w. Częste pożary miasta od XVI w. do 1819 spowodowały kilkakrotne spalenie się ratusza na Rynku, w którym mieściło się archiwum miejskie. Wiele akt miejskich i planów miasta spłonęło, co w dużej mierze utrudnia odtworzenie rozplanowania ulic i usytuowania budynków w wiekach poprzednich. Ze źródeł kartograficznych z końca XVIII w. zachował się jeden plan Gn., wykonany przez geometrę królewskiego K. Kirschensteina w październiku 1787 na zlecenie Komisji Dobrego Porządku. Plan nosi tytuł: *Mapa z położeniem ogrodów i placów do miasta Gniezna przynależnych.* Autor planu zastosował skalę prętową, w której pręt równał się 376,6 cm. Plan Gn. z 1787, którego kopia znajduje się w Muzeum Początków Państwa Polskiego, zawiera dane topograficzne dotyczące przebiegu ulic w obrębie murów miejskich oraz poza bramami Toruńską i Warszawską. Zaletą planu jest to, że rozplanowano na nim działki należące do obywateli miasta zarówno w obrębie murów miejskich, jak i poza nimi oraz podano nazwiska właścicieli gruntów. Naszkicowane są ulice – Trakt Toruński (ob. ul. Dąbrówki) i Warszawska. Na planie zaznaczono parcele należące do Rady Miasta, a także należące do ludności żydowskiej. Naniesiono zarysy murów kościołów: św. Trójcy, św. Ducha, św. Mikołaja i cmentarzy przykościelnych. Zaznaczony jest zespół budynków należących do oo. franciszkanów, kościoła św. Jana i kościoła św. Wawrzyńca, a także budynek synagogi. Na planie naniesiono również położenie wiatraków na wzgórzach wokół Gn. Mankamentem planu jest brak nazewnictwa ulic w obrębie miasta. Na planie kolorowym z 1834 naniesione są budynki loży masońskiej przy ul. św. Mikołaja (ob. ul. M. Łubieńskiego), zboru ewangelickiego przy ul. Bolesława Chrobrego i synagogi. Na podstawie planu K. Kirschensteina oraz akt miejskich można ustalić, że na przełomie XVIII i XIX w. na obszarze gminy miejskiej znajdowało się 65 budynków, w tym tylko 18 murowanych. Poza murami miejskimi znajdowały się 354 budynki mieszkalne i gosp. pobudowane z drewna.

Plan miasta Gniezna wykonany przez K. Kirschensteina w 1787 r.

Miasto królewskie otoczone murami obronnymi sąsiadowało z osadami położonymi w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Gn. królewskie rozciągało się od klasztorów Franciszkanów i Klarysek na północy do kościoła św. Trójcy i ob. ul. Stromej na południu. Zach. granica miasta przebiegała w poprzek ob. ul. Tumskiej na wysokości skrzyżowania ul. Wawrzyńca i ul. Podgórnej. Od strony wsch. miasto sięgało do ob. ul. Rzeźnickiej. Na północ od miasta za rzeczką Srawą było położone miasteczko Grzybowo, składające się z 2 części: świętojańskiej – należącej do klasztoru Joannitów – i panieńskiej – stanowiącej przed rozbiorami własność klasztoru Klarysek. Na wschód od miasta rozciągały się tereny Wójtostwa, stanowiącego odrębną jednostkę administracyjną. Na południe od miasta znajdowało się miasteczko Cierpięgi, którego ratusz stał na Bednarskim Rynku. Nadmienić należy, że obydwa Grzybowa i Wójtostwo miały także swe ratusze. Między Cierpięgami a katedrą znajdowała się osada Słomianka. Na zachód od Gn. rozciągały się tereny kościelne z katedrą, ruinami zamku arcybiskupiego i domami kanoników. W latach 1800-04 administracja pruska planowała założyć na terenach Wójtostwa, w rejonie ob. ul. Sienkiewicza, nową dzielnicę pod nazwą Nowe Miasto. Planowano wytyczenie

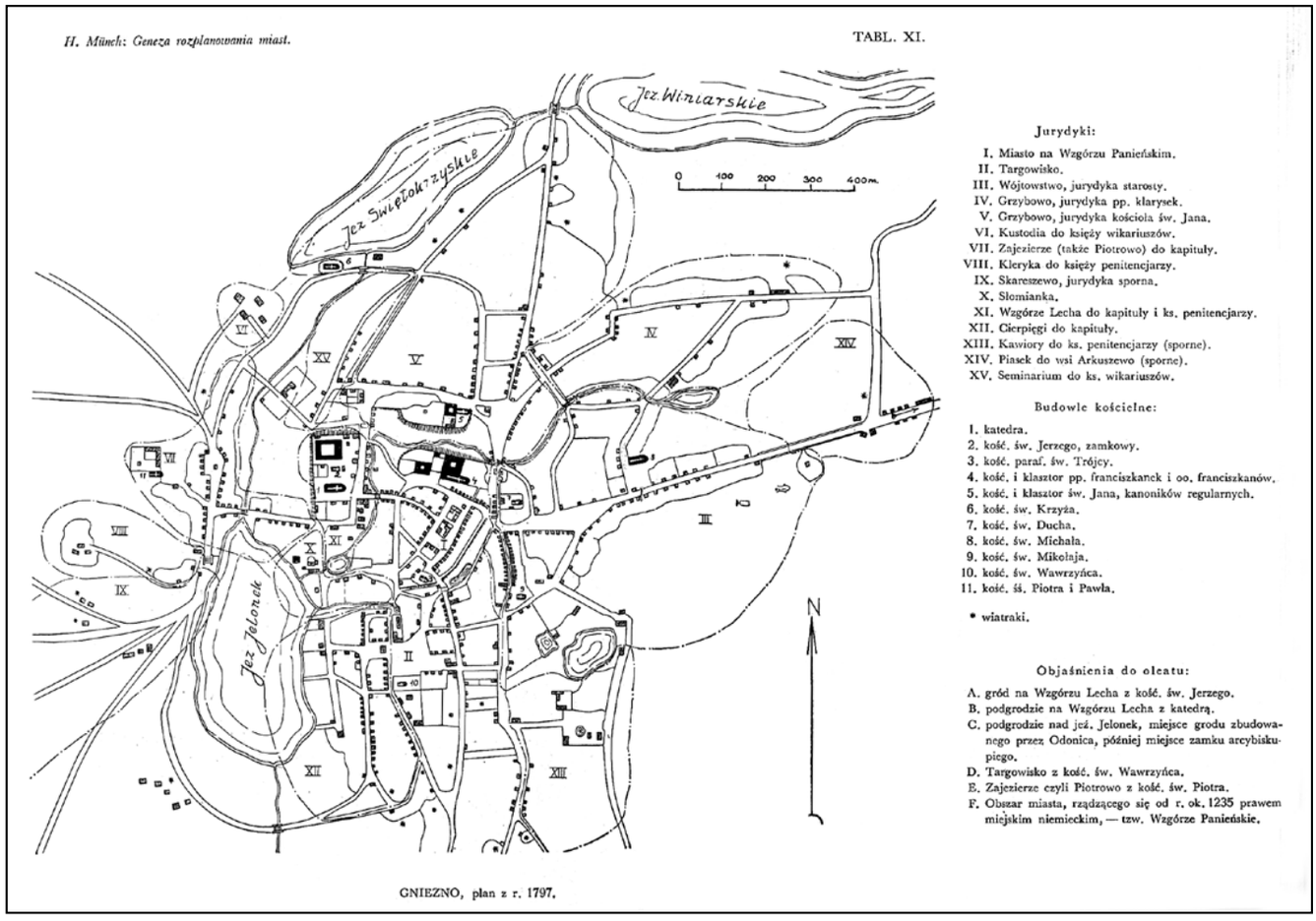

Gniezno, plan z 1797 r.

3 nowych ulic i ok. 45 parcel pod zabudowę mieszkalną. Autorem zagospodarowania przestrzennego był geometra Peschel. Do realizacji planu nie doszło ze względu na trudności terenowe – był to teren bagnisty. Władze pruskie po przejęciu władzy dążyły do włączenia miasteczek i przedmieść Gn. w obręb jednego organizmu miejskiego. Pod koniec XVIII w. przystąpiono do rozbiórki bram i murów miejskich. Na przeszkodzie realizacji ambitnych planów przebudowy Gn. stanęły wojny napoleońskie, a później powstanie Księstwa Warszawskiego. Do czasu ponownego zajęcia Gn. przez Prusy w 1815 obszar miasta i jego zabudowa nie uległy zmianie. W mieście przeważały domy drewniane, często kryte strzechą. Rynek zajmował zrujnowany ratusz, którego stan techn. groził zawaleniem. W 1818 pruskie władze budowlane przeprowadziły inspekcję budowlaną miasta. Stwierdzono, że w Gn. znajdowało się ogółem 451 budynków, w tym 32 murowane, 113 konstrukcji szachulcowej i 306 domów drewnianych. Przewaga budynków drewnianych w Gn. spowodowała, że pożar, który wybuchł 27 V 1819 w rejonie ul. Żydowskiej (Mieszka I), objął przyległe posesje i ulice. W jego wyniku spłonęło prawie całe centrum wraz z ratuszem, budynkiem odwachu, probostwem i szpitalem św. Ducha oraz domem rabina. Ocalały: katedra i murowane kościoły. Spaliło się ogółem 245 budynków. Po pożarze, 30 V 1819, zawiązał się Związek ku Wsparciu Pogorzelców Miasta Gn. oraz powołano Komitet Odbudowy. Pożar spowodował straty, które wyceniono na 331 525 talarów, a odszkodowania przyznano na sumę 95 116 talarów. Mieszkańcy Wielkiego Księstwa Poznańskiego przekazywali pogorzelcom z Gn. wydatną pomoc, zarówno materialną, jak i w postaci artykułów żywnościowych. Przedstawiciele Urzędu Budowlanego w Bydgoszczy: Backhoff, Crusius i Windisch, przystąpili do opracowania planu odbudowy i zabudowy m. Gn. Po długich i żmudnych dyskusjach, kilkakrotnych zmianach planów odbudowy przyjęto koncepcję, że nowa oś przestrzenna miasta przebiegać będzie od katedry do zboru ewangelickiego. Plan zakładał również regulację urbanistyczną Rynku i wychodzących z niego ulic. Ośrodkiem miasta pozostał Rynek o kształcie zbliżonym do prostokąta. Nie zaplanowano odbudowy ratusza w Rynku, kwartały wokół Rynku przybrały kształt prostokątów, wytyczono ul. Fryderykowską (ob. ul. Bolesława Chrobrego). W zbiorach kartograficznych MPPP są mapy i plany sytuacyjne z lat 1820-23 opracowane przez Backhoffa, Crusiusa i Windischa, dotyczące wytyczenia i przebiegu nowych ulic, plany nowych działek budowlanych, a także profili terenów Rynku i terenów przyległych. Mapy są sporządzone w skali prętowej, a podkład stanowił plan autorstwa K. Kirschensteina. Geometrzy – autorzy planów odbudowy Gn. – wyprostowali ul. Tumską tuż przed katedrą w kierunku płn.-wsch., zaznaczyli szkic ul. Fryde-

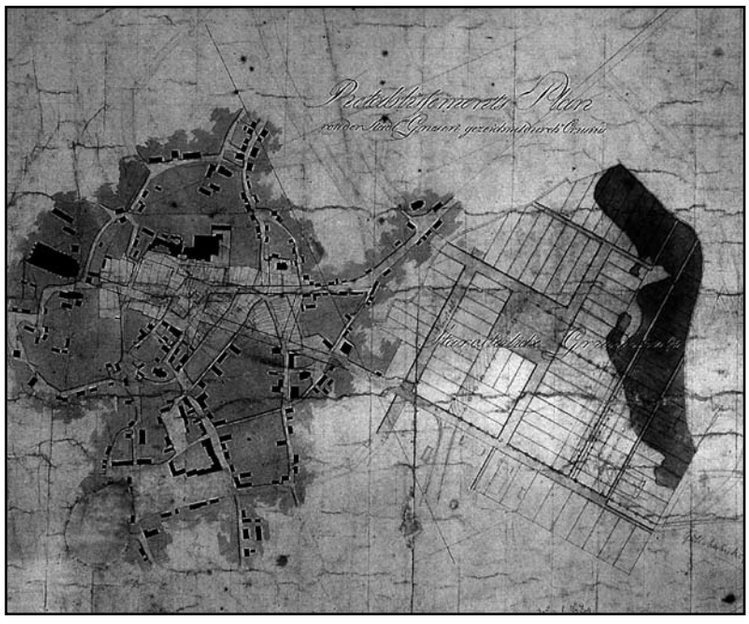

Retablishements – plan z 1819 r.

rykowskiej oraz zagospodarowanie terenów ówczesnej ul. Nowe Miasto (ob. ul. Sienkiewicza) w kierunku ul. Koszarowej (ob. ul. Jana III Sobieskiego). Z planów wynika, że nastąpiło obniżenie placu Rynku od 2 do 3 m; działki miały szer. 10-15 m, a głębokość 22-30 m. Przy ul. Bolesława Chrobrego budowano przeważnie budynki mieszkalne jednopiętrowe. Pod koniec 1824 większość wypalonego centrum została odbudowana. Budynki były z cegły i przeważały jednopiętrowe, a na przedmieściach parterowe. Domy miały sień przelotową, mieszkania były dwuizbowe, a piętrowe miały 3 izby. W 1830 przy ul. B. Chrobrego 39 zakończono budowę nowego budynku ratusza, który stał się siedzibą magistratu. Autorem projektu ratusza był K. Schindler. W latach 1824-36 zabudowa mieszkalna przy ul. Nowe Miasto przebiegała opieszale. W poł. XIX w. na Starym Mieście wybudowano 70 murowanych domów, a na Nowym Mieście zaledwie 24. Preferowano budowę budynków murowanych, krytych dachówką. W trakcie prac regulacyjnych zasypano fosy i rozebrano bramy miejskie. Zachowano niektóre fragmenty starej zabudowy, co spowodowało, że uliczki przyrynkowe były krótkie, a bryły domów niejednolite. Zabudowa z tego okresu w większości zachowała się do czasów obecnych. Odbudowa Gn. po 1819 sprawiła, że ulice były szersze, co znacznie usprawniło komunikację z przedmieściami. Przy budowie domów dbano o ich funkcjonalność oraz przepisy przeciwpożarowe i sanitarne. Wybudowano także nową ulicę (ob. Mickiewicza), która łączyła Nowe Miasto z Targowiskiem. Podobną funkcję miały spełniać ul. Moniuszki i ul. Rzeźnicka, przy której pobudowano jatki mięsne i rybne. W latach 1830-36 uporządkowano plac przed katedrą, a architekt Schinkl zaprojektował budynek nowego pałacu arcybiskupiego, którego budowę zakończono w 1836. Ok. 1846 zakończył się pierwszy etap budowy nowych domów na Rynku, przy ulicach: Bolesława Chrobrego, Dąbrówki, Tumskiej i Farnej. W poł. XIX w. m. Gn. miało już 476 budynków, w tym 324 drewniane, gł. na przedmieściach, a rozbudowa szła w kierunku wschodnim. Na Nowym Mieście (ob. ul. Jana Pawła II) wybudowano szpital – ob. jest to siedziba policji. Wzniesiono nowy zbór ewangelicki oraz synagogę, a w 1863 budynek gimnazjum męskiego. W 2. poł. XIX w. zmienił się charakter zabudowy. Coraz częściej powstawały kilkupiętrowe kamienice czynszowe, gł. przy ulicach: Wilhelmińskiej (ob. ul. Dąbrówki), Krzywe Koło, Fryderykowskiej (ob. ul. Bolesława Chrobrego), placu Cesarza Fryderyka (ob. ul. T. Kościuszki), Dalkoskiej i Bahnhofstrasse (ob. ul. Lecha).

W 2. poł. XIX w. powiększył się obszar miasta. Na początku lat 70. powstał dworzec kolejowy kolei normalnotorowej i wybudowano ul. Dworcową (ob. ul. Lecha). W 1881 zbudowano rozległy kompleks koszar piechoty, przy których wytyczono ul. Koszarową (ob. ul. Jana III Sobieskiego). Ponadto przy ul. Wrzesińskiej pobudowano koszary dragonów. We wsch. części miasta, przy ul. Lipowej (ob. ul. Bolesława Chrobrego), niedaleko torów kolejowych powstały zakłady przemysłowe – najpierw gazownia w 1872, następnie elektrownia w latach 1892-1901, wodociągi wraz z wieżą ciśnień w latach 1881-1901 oraz budynek szpitala u zbiegu ulic Bydgoskiej (ob. Grzybowo) i 3 Maja. Pod koniec XIX w. w celu odciążenia ul. Grzybowo, którą odbywał się ruch kołowy w stronę Bydgoszczy, drogę polną ku Wójtostwu przebudowano na ulicę i nazwano Nollaustrasse (ob. ul. 3 Maja). Wytyczanie drogi nazywanej okrężną rozpoczęto od ul. Trzemeszeńskiej; wiodła ona ku Bydgoszczy, a w późniejszym okresie nadano jej nazwę Żwirki i Wigury. W części płn.-wsch. miasta w 1895 ukończono budowę kompleksu Rzeźni Miejskiej przy ul. Przy Rzeźni (ob. ul. Jana III Sobieskiego). Płd. granicę miasta stanowiły w zasadzie tory kolejowe, poza którymi wybudowano w 1882 cukrownię i dworzec kolejki wąskotorowej w 1895, dowożącej m.in. buraki cukrowe do cukrowni z kierunku Witkowa, Powidza, Anastazewa, Arcugowa, Mielżyna. Rozwój przemysłowy Gn. wymuszał konieczność budowy nowych gmachów użyteczności publicznej. Do najbardziej charakterystycznych powstałych w tym okresie należały: budynek Sądu Powiatowego, kompleksy koszarowe, rzeźnia, dom powiatowy, siedziba landratury, czyli Starostwa Powiatowego, a ob. Urzędu Miejskiego, oraz poczta. Budynki pobudowane były z czerwonej cegły klinkierowej, odznaczały się solidnością wykonania, jednak nie stanowiły ciekawych rozwiązań architektonicznych. Rozbudowa miasta wymusiła zakupienie w 1908 wsi Kawiary i majątku Konikowo, które włączono do Gn. W 1902 powstała pierwsza gnieźn. Spółdzielnia Mieszkaniowa. Dzięki pomocy finansowej państwa pruskiego do 1914 wybudowano 7 budynków mieszkalnych z 73 mieszkaniami. Wszystkie budynki spółdzielcze wybudowane zostały przy ul. Wrzesińskiej. Po 1919 Spółdzielnia Mieszkaniowa przejęta została przez Polaków. Nadzór nad ruchem budowlanym w Gn. sprawowała w okresie zaboru pruskiego policja budowlana działająca w magistracie. Do jej zadań należało m.in. wydawanie zezwoleń na budowę oraz przeprowadzanie kontroli przestrzegania przepisów sanitarnych i przeciwpożarowych w budynkach oraz porządku wokół posesji. W 1884 na terenie

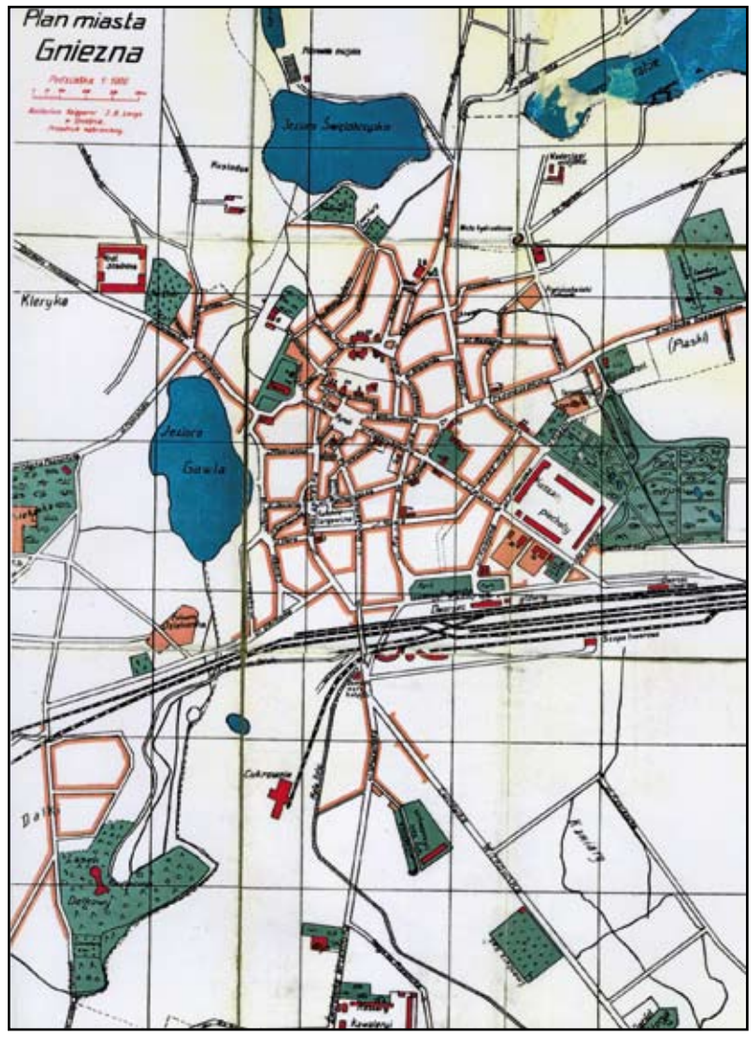

Plan miasta Gniezna z lat 20. XX w.

miasta Gn. uporządkowano numerację budynków. Domy przy każdej ulicy otrzymywały odrębne numery. Numerację domów zmieniano jeszcze kilkakrotnie, a uregulowano ją ostatecznie dopiero w latach 1928-29. W 1. poł. XIX w. autorami zabudowy Gn. byli geometrzy i architekci, m.in. Adler, Rottenberg, Kessler, Windisch, Schindler, Schinkel i Crusius, a w 2. poł. m.in. Kado, F. Schmeling, F. Milbrandt, A. Tyrocke, W. Ballenstedt i K. Ballenstedt.

W latach 1920-24 na terenie Gn. wybudowano 15 domów mieszkalnych, 79 budynków gosp. i 8 fabrycznych. W tym samym czasie przebudowano 101 domów. Najwięcej mieszkań wzniosło gnieźn. Towarzystwo „Osada". W okresie międzywojennym powstały dzielnice willowe w Arkuszewie i Konikowie. Budynki jednorodzinne budowane były przy ul. Wrzesińskiej i ul. Witkowskiej. Zabudową mieszkalną objęto również przedmieście Pustachowa. W latach 1933-38 wytyczano nowe ulice i działki budowlane. Na tereny budowlane parcelowano grunty należące do osób prywatnych i do parafii św. Wawrzyńca. W 1938 Rada Miejska do strefy interesów miejskich włączyła podmiejskie gminy – Piekary, Dalki, Dziekankę, Osiniec, Skiereszewo, Winiary, Wełnicę, Pustachowę i Arkuszewo. We wsch. części miasta, za cmentarzem protestanckim przy ul. Roosevelta, powstało kilka domów mieszkalnych, tworzących tzw. os. Laubitza. Projektowano zmodernizować ul. Słowackiego i ul. Libelta, skanalizować ul. Witkowską, wybudować kanał burzowy wzdłuż ul. Żuławy oraz wymienić bruk na ul. Lecha, ul. Wawrzyńca oraz na Rynku. Władze samorządowe musiały zrezygnować z realizacji ambitnych planów z powodu braku funduszy. Kontynuowano budowę szkoły powszechnej przy ul. Cymsa. Wydział Budownictwa w magistracie robił wszystko, by podnosić standard miejskich budynków. Systematycznie doprowadzano sieć wodociągową i kanalizacyjną oraz elektryfikowano budynki w odleglejszych przedmieściach miasta. Po 1920 czołowym architektem w Gn. był J. Wellanger, który prowadził swą firmę przy ul. Warszawskiej 20, oraz budowniczowie i architekci, m.in. L. Śmielecki, S. Wesołowski, S. Cybichowski. Mimo wielu trudności i kłopotów władze miejskie przywiązywały dużą wagę do wyglądu miasta. Zob. też ulice w Gnieźnie do 1945.

ROŻAK MARCIN (ur. 21 VII 1954 w Gn., zm. 8 VI 1977 w Tarnowie), żużlowiec, wychowanek KS Start; członek młodzieżowej kadry narodowej. Zdobywał cenne punkty dla drużyny drugoligowej i w turniejach młodzieżowych (Młodzieżowe Drużynowe Mistrzostwo Polski, Srebrny i Brązowy Kask). 8 VI 1977 podczas półfinału Srebrnego Kasku w Tarnowie uległ śmiertelnemu wypadkowi. Corocznie na torze w Gn. rozgrywany jest Turniej Indywidualny im. Marcina Rożaka i Grzegorza → Smolińskiego.

ROŻEK MARCIN (ur. 15 X 1885 w pow. międzyrzeckim, zm. 10 IV 1944 w Oświęcimiu), powstaniec, rzeźbiarz. Ur. w rodzinie robotnika kolejowego Andrzeja i Katarzyny Anres. Po ukończeniu szkoły powszechnej (1900) rozpoczął naukę zawodu u artysty rzeźbiarza P. Gruzickiego w Poznaniu. W 1904 otrzymał stypendium Towarzystwa Naukowej Pomocy im. K. Marcinkowskiego, co umożliwiło mu podjęcie studiów w Berlinie, w Szkole Rzemiosł Artystycznych. W latach 1905-09 studiował w Akademii Sztuk Pięknych w Monachium, a w latach 1910-11 przebywał w Paryżu. W 1913 osiadł w Poznaniu, gdzie m.in. wyrzeźbił popiersie T. Kościuszki. Zwolniony z obowiązku odbycia służby wojsk. w latach 1914-16 przebywał w Gryżynie (pow. kościański). W 1916 wrócił do Poznania i otworzył własną pracownię. Po wybuchu powstania w koń-

cu grudnia 1918 zgłosił się do oddziału mielżyńskiego i walczył w szeregach powstańców łabiszyńskich. W listopadzie 1919 zwolniony z wojska, z grupą artystów zorganizował w Poznaniu Szkołę Sztuk Zdobniczych, objął w niej Wydział Rzeźby. W 1933 przeniósł się na stałe do Wolsztyna. Do 1939 wyrzeźbił m.in. pomnik Bolesława Chrobrego w Gn., postać Chrystusa, medaliony frontowej strony pomnika Serca Jezusowego w Poznaniu, pomnik Moniuszki, Chopina i wiele innych. Malował też obrazy. W 1939 Niemcy zniszczyli większość jego dzieł, m.in. w Gn. Ścigany przez gestapo, ukrywał się w Błotnicy, a następnie pod przybranym nazwiskiem Roman Marcinkowski wrócił do Wolsztyna i ukrywał się w mieszkaniu przyjaciela. Następnie ukrywał się w Objezierzu, Poznaniu i Tarnowie Podgórnym, gdzie został rozpoznany i aresztowany w 1941. Osadzono go w Forcie VII. Skatowany za odmowę namalowania portretu Hitlera, został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, gdzie zmarł. Rodziny nie założył. W Wolsztynie po 1945 powstało muzeum jego imienia.

Lit.: L. Wilkowa, *Marcin Rożek 1885-1944*, Poznań 1974 i 1985; eadem, *Rzeźbiarz wielkopolski – Marcin Rożek 1885-1944*, „Kronika Miasta Poznania" 1974, nr 2, s. 114-134; J. Rożek, *Marcin Rożek – rzeźbiarz, malarz i powstaniec wielkopolski*, s. 3 (maszynopis).

ROŻNOWSKI (ROŻNOSKI) ANTONI herbu Nowina (zm. po 26 IV 1809), podsędek gnieźnieński. Syn łowczego latyczowskiego Aleksandra i Marianny Sawczyńskiej (bądź Suffczyńskiej). 22 VII 1786 otrzymał nominację na pisarza ziemskiego gnieźn. W 1788 został posłem na sejm z woj. gnieźn. Należał do grona posłów najczęściej zabierających głos, gł. na tematy majątkowe i podatkowe. W styczniu 1789 był za zniesieniem Rady Nieustającej jako mającej zbyt duże uprawienia. Popierał wprowadzenie do senatu metropolity unickiego ze względu na równouprawnienie w Rzeczypospolitej obydwu obrządków. W grudniu 1789 popierał alians pruski. W tym samym czasie wystąpił z obroną Adama → Ponińskiego. 30 V 1791, po rezygnacji z urzędu pisarza ziemskiego, awansował na podsędka gnieźn. W 2. poł. 1791 częściej przebywał poza Warszawą. 5 X 1791 został przyjęty do Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej 3 Maja. 3 II 1792 otrzymał Order św. Stanisława. Do konfederacji targowickiej, z pewnymi zastrzeżeniami, przystąpił w Środzie 23 VIII 1792. Żonaty z Jadwigą z Polewskich, miał synów: Floriana, Michała i Tadeusza oraz córki Katarzynę i Magdalenę.

RÓŻA, dawniej wieś i folwark, ob. w granicach Gn. W XVIII w. wchodziła w skład dóbr Arkuszewa. W 1793 była własnością starosty gnieźn. Józefa Skórzewskiego. W latach 80. XIX w. wieś i folwark liczyły 162 ha, 10 domów, 92 mieszkańców (17 ewangelików, 75 katolików). W tym czasie folwark należał do rodziny Moszczeńskich.

RUCHOCIN, wieś w gminie Witkowo, parafia Mielżyn, ob. 205 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1229,73 ha. Wieś wzmiankowana w 1399 jako własność rodu Drogosławiców. W późniejszych latach własność Pomianów, później Ł. Mielżyńskiego. W 1618 wieś stanowiła własność rodziny Logów, a w 1793 J. Trąmpczyńskiego. Rodzina Gutowskich w XIX w. posiadała w R. fabrykę cygar. Ostatnią właścicielką R. była R. Gutowska, która w 1880 sprzedała wieś pruskiej Komisji Kolonizacyjnej. W latach 80. XIX w. były tu cegielnia, wiatrak, 12 domów, 214 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

RUCHOCINEK, wieś w gminie Witkowo, parafia Powidz, ob. 376 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 825,85 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1523 – wieś oddawała wówczas dziesięcinę do kościoła w Powidzu. W 1579 stanowiła własność Mielżyńskich. W 1703 przyjechał do R. kat gnieźn., który za swe usługi pobrał opłatę w wysokości 24 złp. W 1793 część wsi była dobrem Wojciecha Zbyszewskiego, potem Jakuba Bieńkowskiego. W latach 80. XIX w. znajdowała się tu kopalnia rudy żelaza. Występowały glina i margiel wapienny. Istniała również cegielnia. Właścicielem R. był Żółtowski, który sprzedał go pruskiej Komisji Kolonizacyjnej. Wieś liczyła 9 domów, 163 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

RUDKI, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 342 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 522,32 ha. Dawna własność klasztoru trzemeszeńskiego. W 1447 znajdował się tu młyn należący do zakonu kanoników w Trzemesznie. W 1773 opat Michał Kosmowski przekazał dochody ze wsi Rudki na utrzymanie szpitala i gimnazjum w Trzemesznie. W latach 80. XIX w. było tu 9 domów, 106 mieszkańców (15 ewangelików, 91 katolików). W 1884 była własnością Antoniego Meissnera.

RUDKI, dawna osada, ob. w granicach wsi Gaj w gminie Witkowo. W latach 80. XIX w. należała do okręgu wiejskiego Gaj, liczyła 3 domy, 54 mieszkańców.

RYBA zob. Brama Trzeciego Tysiąclecia.

RYBIENIEC, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Łagiewniki Kościelne, ob. 84 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 470,37 ha. Wcześniej Rybno Małe, od 1921 Rybieniec. Istniała już przed 1523. W 1580 była własnością Wojciecha Koszutskiego i liczyła 1 zagrodnika. W 1618 właścicielem był Wacław Koszutski, w 1793 Barbara ze Złotnickich Białobłocka, później Skaławscy. W latach 80. XIX w. zajmowano się hodowlą bydła, była tu maślarnia, wieś liczyła 11 domów, 133 mieszkańców (5 ewangelików, 128 katolików). Właścicielem był wówczas Henryk Zabłocki. We wsi znajduje się dwór z 1910. Majątek w 1926 liczył 478 ha. W 1930 właścicielem był Friedrich von Wendorff.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

RYBIENKO, dawniej osada olęderska, ob. w granicach wsi Rybno Wielkie w gminie Kiszkowo. Położona w zach. części wsi. W XIX w. znane jako Rybińskie Holendry. W 1830 osada wchodziła w skład dóbr kiszkowskich, było tu 5 domów, 35 mieszkańców (33 ewangelików, 2 katolików). W latach 80. XIX w. liczyła 2 domy, 37 mieszkańców (7 ewangelików, 30 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

RYBITWY, wieś w gminie Łubowo, parafia Węglewo, ob. 94 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 391 ha. Położona nad jez. Lednica. Wzmiankowana w dokumencie z 1136. W latach 1136-1357 należała do arcybiskupa gnieźn., później wchodziła w skład starostwa pobiedziskiego. Ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Węglewie. W 1793 wójtostwo wsi miał Andrzej Twardowski, dziedzic Owieczek. Ok. 1877 R. należały do rodziny Pągowskich. W latach 80. XIX w. liczyły 4 domy, 45 mieszkańców (6 ewangelików, 39 katolików). Ob. w Rybitwach przy drodze prowadzącej do Sławna znajduje się Punkt Etnograficzny. W latach 70. XX w. przeniesiono tu z terenu Wielkopolski zabytkowe obiekty. Można tu zobaczyć: szachulcowy budynek dawnej szkoły ludowej z XIX w., stodołę z 2. poł. XIX w., drewniany lamus z XVIII w., wiatrak koźlak z początku XIX w. i dom mieszkalny osadnika olęderskiego z 1737. Nad jez. Lednica znajdują się 2 dwory. Jeden z końca XIX w., w którym mieszkał pierwszy dyrektor Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy J. → Łomnicki, drugi – pochodzący z lat 20. XX w.

RYBNO WIELKIE, wieś w gminie i parafii Kiszkowo, ob. 834 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 941,84 ha. Dawniej własność rodu Sulimów, zwana Rybnem Sawickim lub Sławskim. W 1397 właścicielem był Mikołaj z Wenecji, który otrzymał Kiszkowo i Rybno w wyniku sporu ze swoją siostrą Małgorzatą z Dobrska. W 1490 własność Korzboków, w 1618 Niemojewskiego, później rodziny Radzimińskich, w latach 80. XIX w. hr. Potworowskiego. Znajdowała się tu gorzelnia parowa, zajmowano się hodowlą owiec merynosów i bydła holenderskiego. Rybno wraz z folwarkiem Żurawitą liczyło 15 domów, 281 mieszkańców (21 ewangelików, 260 katolików). We wsi znajduje się dwór z ok. 1. poł. XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Rybno Wielkie, dworek z 1. poł. XIX w.

RYTM ULICY, ogólnopolski turniej tańca w stylu breakdance, electric boogie i hip-hop, będący kontynuacją Breakowiska. Jego pierwszą edycję D. Foerster i M. Burzyński zorganizowali 1-3 V 1993 w klubie dyskotekowym Ciżma. Od 1997 kolejne turnieje odbywały się w klubie Fantom. W 1997 turniejowi towarzyszyły występy wokalnych zespołów hip-hopowych: Nagłego Ataku Spawacza, Slums Attack i gnieźn. Cathedral Hill. Wzięła w nim również udział czołowa pol. grupa zajmująca się twórczością graffiti United Clean. Muzykę, do której tańczyli uczestnicy turnieju, skomponował M. Sierakowski. W 1998 w turnieju wystąpili m.in. scratchowcy, DJ Decks i DJ L. Seven. W 2000 w konkursie wzięło udział ponad 500 tancerzy, a jedną z nagród był Puchar Prezydenta Miasta dla najlepszego solisty. Po rocznej przerwie w 2002 D. Foerster przeniósł turniej do Piły.

RZEGNOWO, wieś w gminie i parafii Łubowo, ob. 256 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 657,35 ha. Dawniej nosiła nazwę Żegnowo. Wzmiankowana w dokumencie z 1398. W 1426 wieś była własnością rodu Dryjów. W 1793 dziedzicem wsi był Antoni Gutowski.

Po lewej u góry: Rybitwy, dworek z lat 20. XX w. Poniżej od lewej: Rybitwy, drewniany lamus z XVII w.; Rzegnowo, dworek z ok. poł. XIX w.

W 1881 Rzegnowo należało do Niemca Paula Petzela. Majątek liczył wtedy 431 ha. W latach 80. XIX w. Rzegnowo wieś liczyła 36 domów, 332 mieszkańców (14 ewangelików, 318 katolików) i należała do parafii w Dębnicy. Wieś dworska liczyła 9 domów, 128 mieszkańców (12 ewangelików, 116 katolików) i należała do parafii w Łubowie. Majątek liczył 340 ha. Ob. we wsi znajdują się zbudowany ok. poł. XIX w. dwór oraz kapliczka z 1937.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

RZEMIOSŁO ARTYSTYCZNE W GNIEŹNIE PO 1945, po II wojnie światowej w Gn. działalność w zakresie rzemiosła artyst. prowadzili twórcy zrzeszeni w Cechu Rzemiosł Różnych. Najbardziej znanym ze swych prac przedstawicielem gnieźn. rzemiosła artyst. był mistrz intarsji E. → Drukteinis. Jego prace wystawiane były w całej Polsce i za granicą. Rzemiosło artyst. uprawiają jednak także inni twórcy gnieźn. W. Szymoniak uprawiał snycerstwo. Kowalstwem artyst. od lat 70. zajmuje się W. Kaczmarek. Jego prace znajdują się m.in. w katedrze gnieźn., w zamkach w Kórniku, Rogalinie i Poznaniu, a także w kościele w Licheniu. W jego pracowni działa też inny utalentowany kowal P. Sosna. Ta sama dziedzina twórczości jest polem działania K. Napierały. Cenione są prace złotnika A. Witczaka. Z. Krzyżanowski jest autorem miedziorytowych replik obrazów malarzy pol.: rodziny Kossaków, J. Matejki i A. Grottgera. Twórczość w skórze, a także malarstwo (pejzaże Gn. i okolic) uprawia P. Lewicki, R. Banaś-Perek tworzy ceramikę, zaś K. Kujawski artystyczny haft. Ozdoby ze sznurka wykonuje powroźnik W. Łuczak, rogownik S. „Piachu" Piasecki – ozdoby, biżuterię, rzeźbione rękojeści noży, szachy i inne przedmioty użytkowe z rogu.

RZEŹNIACKI WOJCIECH (ur. 14 IV 1890 w Gn., zm. 15 II 1954 w Bydgoszczy), nauczyciel, lingwista, dziennikarz, redaktor, publicysta, krajoznawca. W 1911 zdał maturę w gimnazjum klasycznym w Gn. Przed I wojną światową pracował w Warszawie jako korespondent i tłumacz kilku języków staro- i nowożytnych, które poznał w szkole i doskonalił jako samouk. Znał stenografię pol., niem. i angielską. Internowany i przewieziony do Orenburga w Rosji pracował jako prywatny nauczyciel do 1918. W 1919 uczył języków obcych i stenografii w Miejskiej Szkole Handlowej w Gn. W latach 1923-28 został mianowany radcą Izby Przemysłowo-Handlowej w Bydgoszczy. W latach 1924-30 był dziennikarzem gazety gnieźn. → „Lech". W latach 1925-28 i 1929-30 pełnił funkcję jej redaktora naczelnego. Działał społecznie w → Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół" i Narodowej Partii Robotniczej. W 1939 wraz z byłym prezydentem Gn. L. → Barciszewskim przeniósł się do Bydgoszczy. Pracował w Zarządzie Miejskim, zajmował się turystyką. W tym samym roku wstąpił do Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, został przewodnikiem i współorganizatorem imprez turystycznych na Pomorzu i w Wielkopolsce. Publikował artykuły w prasie bydgoskiej i gnieźn. W 1936 organizował spływy po Brdzie zaprojektowanymi przez siebie tratwami po 15-kilometrowej trasie z Koronowa do Smukały oraz z Rudzkiego Mostu k. Tucholi przez Koronowo do Bydgoszczy. Jest autorem przewodnika *Bydgoszcz i jej powiaty* oraz *Małej encyklopedii turystycznej* (1938). W latach 1939-45 pracował fizycznie. W 1945 objął funkcję księgowego w Spółdzielni „Społem". W 1947 został sekretarzem redakcji dziennika „Ilustrowany Kurier Polski", a jako przewodnik zajmował się turystyką pieszą. PTTK uczciło pamięć R.W., nazywając jego imieniem 11 km zielonego szlaku nad Kanałem Bydgoskim.

S

SAENGER FRANCISZEK, Polak, studia weterynaryjne ukończył w Giessen z tytułem doktora. W Gn. był wolno praktykującym lekarzem, jednocześnie był zatrudniony w Rzeźni Miejskiej przy badaniu tusz mięsnych. Pełnił obowiązki powiatowego lekarza weterynarii od 1910 do 19 XI 1925 oraz w latach 1936-39. Był odpowiedzialny za zwalczanie chorób zakaźnych i w tej dziedzinie podporządkowani mu byli lekarze weterynarii w powiecie. Zginął w Katyniu w stopniu pułkownika.

SAKRALIA LEDNICKIE, zabytki chrześcijańskiego kultu należące do niewielkiej grupy najwcześniejszych na ziemiach pol. śladów wprowadzenia oraz ugruntowywania się nowej religii po chrzcie Mieszka I w 966. Odnalezione na wyspie (w najbliższym sąsiedztwie budowli pałacowej oraz mniejszego kościoła), pochodzą z okresu między poł. X a poł. XI w. i reprezentują najwyższy poziom artyst. i warsztatowy kunszt. Potwierdzają ważną rolę Ostrowa Lednickiego na mapie pierwszych ośrodków chrześcijaństwa w państwie. Wśród sakraliów najcenniejszy jest pektorał (stauroteka) z pozłacanej blachy brązowej. Uformowany on został w kształcie krzyża (z krzyżowym wycięciem w środku) oprawionego w gagat (czarny bursztyn) i skórzany futerał. Ten relikwiarz, noszony na piersi przez osobę o najwyższym statusie społ. (duchowną lub świecką), ozdabiały 4 rozetki oraz wygrawerowany w języku greckim hierogram Chrystusa (litery XC na prawym ramieniu krzyża). Stauroteki przeznaczone były do deponowania najświętszych relikwii, najczęściej fragmentu Krzyża Świętego. Przypuszcza się, że pochodzące z Lednicy znalezisko pierwotnie zawierało fragment takiej relikwii. Do naszych czasów zachował się jedynie niewielki wycinek tkaniny, w którą zawinięta była relikwia przechowywana w pektorale. Skórzany futerał relikwiarza ozdobiono wizerunkiem ukrzyżowanego Jezusa w aureoli. Mistrzowski styl warsztatowy znaleziska nawiązuje do najlepszych realizacji złotniczych z kręgu pracowni Cesarstwa Bizantyjskiego lub Wschodniofrankijskiego, gdzie wzory orientalne były

Między łamami: stauroteka, relikwiarz w kształcie krzyża, przeznaczony do deponowania relikwii Krzyża Świętego (2. poł. X w. – 1. poł. XI w.)

w ówczesnej epoce szczególnie popularne. Sądzi się, iż stauroteka mogła stanowić dar, który otrzymał Bolesław Chrobry z rąk cesarza Ottona III, gdy ten w drodze do Gn. zatrzymał się na Lednicy. Kolejnym z s.l. jest zapinka (okucie) księgi ozdobiona motywem płynącej wici roślinnej. To jeden z najpiękniejszych zabytków sztuki okresu panowania pierwszych Piastów. Wykonane z pozłacanej blachy brązowej okucie zaopatrzono w uszko służące do zamknięcia księgi. Wraz z innymi okuciami wykonanymi w brązie może ono poświadczać istnienie na Ostrowie Lednickim jednej z wczesnych dworskich bibliotek lub skryptoriów. Wyjątkowym znaleziskiem jest również, znaleziony w pobliżu pozostałości preromańskiego kościoła, jednoczęściowy grzebień z kości słoniowej, jedyny taki okaz z obszaru ziem polskich. Surowiec, technika, w której wykonano zabytek, jego ornamentyka oraz wycięte na skrajach grzebienia figurki lwów wskazują na jego szczególną funkcję kultową, którą łączyć można z osobami najwyższych dostojników kościelnych. Grzebień należy do niewielkiej ilościowo na terytorium Europy oraz krajów basenu Morza Śródziemnego grupy grzebieni liturgicznych, których najstarsze formy pochodzą z Egiptu (V w. n.e.). Okaz lednicki pochodzi najpewniej z Bizancjum, a na wyspę mógł trafić, analogicznie jak stauroteka, jako jeden z cesarskich darów, złożonych w roku 1000. Listę zabytków kultu chrześcijańskiego wzbogacają fragmenty kościanych okładzin, zdobione ornamentem falistej plecionki oraz ażurowej rozety, pokrywające pierwotnie niewielką drewnianą skrzyneczkę. Obiekty takie odnajdywane są także w innych wczesnośredniowiecznych pol. grodach, np. w Poznaniu, Gn. i Gieczu. Kościane szkatułki, które produkowano gł. na terenie Italii oraz Hiszpanii, w ówczesnej Europie służyły do przechowywania relikwii. Zdobnictwo lednickiej skrzyneczki artyst. kunsztem nawiązuje do wyrobów realizowanych w stylu longobardzkich warsztatów północnowłoskich, skąd trafić ona mogła do lednickiego kościoła, w którym ją odnaleziono. W kręgu przedmiotów związanych z kultem funkcjonowały również trójramienny uchwyt do zawieszania kadzielnicy czy krzyżyk o rozklepanych ramionach zdobiący oprawę liturgiczną księgi. Z kolei jeden z luksusowych przedmiotów, tj. nóż inkrustowany 3 złotymi krzyżykami, do którego najbliższą analogią jest egzemplarz z Rusi Kijowskiej, akcentował związek jego właściciela z chrześcijaństwem.

SAUER HUBERT LESŁAW (ur. 2 X 1943, zm. 21 VIII 1964), podporucznik pilot. Absolwent LO im. Bolesława Chrobrego w Gn., wychowanek Oficerskiej Szkoły Lotniczej w Dęblinie. Służył w 51. Pułku Lotnictwa Myśliwsko-Szturmowego w Pile. Zginął w czasie lotu ćwiczebnego samolotem Lim 5m. Pochowany na cmentarzu w Gn. przy ul. Witkowskiej.

SĄD OBWODOWY W GNIEŹNIE (niem. Amtsgericht), rozpoczął działalność w 1879. Budynek sądowy wybudowano w 1881 przy ul. Franciszkańskiej 9. Obejmował swoim zasięgiem 6 sądów powiatowych – w Gn., Mogilnie, Wągrowcu, Witkowie, Wrześni i Trzemesznie. Prezesem sądu gnieźn. był Lindenberg. W sądzie pracowało 2 dyrektorów, 7 sędziów obwodowych, rewizor rachunkowy, 6 pisarzy sądowych, 2 kancelistów, służący i kasztelan. W gnieźn. Sądzie Powiatowym prezesem był Giese. Sąd Powiatowy zatrudniał w tym okresie 2 sędziów, kierownika kasy sądowej, rendanta, 7 tłumaczy, 4 egzekutorów, 2 służących i kasztelana, który wzywał strony do wejścia na salę rozpraw. Gnieźn. aresztem śledczym kierował inspektor Goy. W areszcie pracowało 2 kancelistów i 1 służący. Dozór nad aresztantami pełniło 5 strażników, w tym 4 mężczyzn i 1 kobieta. W gnieźn. więzieniu pod koniec XIX w. i w okresie międzywojennym przebywało średnio ok. 60 aresztantów. W latach 70. XX w. w Gn. zlikwidowano areszt, który przeniesiono do Gębarzewa niedaleko Gniezna.

Gmach gnieźnieńskiego Sądu Obwodowego, obecnie Sąd Rejonowy

SCHINKEL KARL FRIEDRICH (ur. 13 III 1781 w Neuruppin, zm. 9 X 1841 w Berlinie), jeden z najwybitniejszych niem. architektów okresu klasycyzmu. Uczęszczał do szkoły w Berlinie, tam podjął studia w Akademii Budownictwa pod kierunkiem F. Gilly'ego. Studiów nie ukończył. W 1803 wyjechał do Francji i Włoch. Po powrocie do Berlina w 1805 zajmował się malarstwem. Po 1815 owocem jego zainteresowań malarskich stały się stworzone przez niego projekty dekoracji teatralnych. Od 1810 w coraz większym stopniu zajmował się architekturą. W tymże roku uzyskał nominację na stanowisko radcy budowlanego, w 1815 tytuł Geheimer Oberbaurat, a w 1830 został kierownikiem Państwowego Urzędu Budowlanego. Od 1820 był członkiem Akademii Sztuk w Berlinie. Jego najwybitniejsze dzieła powstały w latach 1816-30. Spośród nich najbardziej znane to: Nowy Odwach przy Unter den Linden w Berlinie (1816), Stare Muzeum (1823-30) oraz liczne budynki użyteczności publicznej, kościoły i pałace. Jego projekty nawiązywały do architektury greckiej i rzymskiej, choć wiele z nich wskazuje także wpływy architektury romańskiej i gotyckiej. W Gn. zaprojektował w latach 1830-36 pałac arcybiskupi. Jest to jednopiętrowy, dziewięcioosiowy budynek, zbudowany na planie prostokąta. Nad wejściem głównym balkon na pierwszym piętrze. Budynek otynkowany z boniowaniem. Ściany szczytowe zwieńczone frontonami z akroteriami. Przypisuje się mu także autorstwo 2 położonych w pobliżu pałacu kanonii oraz wprowadzenie poprawek do wykonanego przez bydgoskiego architekta Schild-

nera projektu kościoła ewangelickiego. Kościół w nadanym mu wówczas kształcie się nie zachował. W latach 1896-97 został rozbudowany przez dodanie naw bocznych. Od 1809 K.F.S. był żonaty z Susanne Berger.

SCHLAGETER KARL (ur. 20 IX 1872 w Sackingen nad Renem, zm. b.d.), inżynier, dyrektor elektrowni miejskiej w Gn. Syn mechanika maszyn Ferdynanda. Po ukończeniu w Berlinie studiów na kierunku budowa maszyn w 1900 pracował w Zakładach Gazu i Elektryczności w Hanau nad Menem. W tymże roku przeniósł się wraz z żoną do Gn., gdzie uzyskał stanowisko dyrektora powstającej elektrowni miejskiej. W latach 1900-01 zaprojektował i nadzorował powstawanie budynków elektrowni. Od 1905 do 1908 kierował pracami nad budową sieci kanalizacyjnej i wodociągowej Gn. W 1912 przyczynił się do modernizacji gnieźn. gazowni. Kierował rozbudową instalacji gazowej, kanalizacyjnej i elektrycznej. Pracował w Gn. do lipca 1920, po czym wyjechał do Niemiec. Żonaty od 14 IX 1899 z Rosą Farkel, miał córkę i syna. W latach 1939-45 obecne ulice Chociszewskiego i Jasna nosiły nazwę Schlageterstrasse.

SCHMIDT ANDRZEJ (ur. 27 X 1935 w Gn., zm. 10 IV 1995 w Gn.), absolwent Męskiego Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Gn. W latach 1984-95 prezes gnieźn. oddziału Polskiego Towarzystwa Numizmatycznego. Dyplomowany ekspert PTN w zakresie numizmatyki. Mimo wykształcenia politechnicznego poświęcił się historii, badał dzieje pieniądza polskiego, a w szczególności związanego z Gn. i regionem gnieźn. Autor licznych publikacji, które cechuje głęboka znajomość prezentowanej tematyki i znakomite opanowanie warsztatu naukowego. Uznanie historyków przyniosła mu nowa interpretacja napisu GNEZDVN CIVITAS (państwo gnieźnieńskie) na denarze Bolesława Chrobrego (→ denar Gnezdvn Civitas). Autor *Katalogu monet lokalnych ziem polskich 1916-1922*. Wyróżniony pośmiertnie przez Towarzystwo Miłośników Gniezna nagrodą za najlepszą publikację w Gn. w 1995.

SCHRAMM FRIEDRICH WILHELM (ur. 27 X 1772, zm. 5 II 1823), pastor gnieźnieński. Po zdaniu ostatnich egzaminów uroczyście ordynowany na pastora 17 VIII 1803. Na urząd pierwszego pastora gnieźn. wprowadzony przez seniora powiatowego Drechslera z Rogoźna. Gnieźnieńska gmina ewangelicka skupiała w tym czasie wyznawców z Gn., Jankowa, Jankówka, Drogosławia, Mnichowa, Obórki i Kaliny. 3 VIII 1806 F.W.S. dokonał poświęcenia nowego gnieźn. kościoła ewangelickiego. Jesienią 1806, po opuszczeniu przez wojska pruskie Wielkopolski, gmina ewangelicka w Gn. upadła, a Schramm już 5 XII prosił departament w Poznaniu o wypłacenie pensji, gdyż z braku wiernych nie miał środków na utrzymanie. W 1808 wyjechał z Gn. do Barcina. Przez pewien okres przebywał w Witkowie i w Czerniejewie. W 1810 prefektura w Poznaniu zażądała odeń deklaracji, czy będzie nadal pełnił funkcję pastora w Gn. Z powodu braku odpowiedzi stanowisko to powierzono pastorowi Königowi z Pobiedzisk. Schramm skarżył się księciu warsz. Fryderykowi Augustowi, że nastąpiło to bez jego wiedzy. Powrócił do Gn. 16 XI 1817 i ponownie objął stanowisko tutejszego pastora. W 1820, po zamknięciu pierwszej świątyni ewangelickiej, nabożeństwa odprawiano przez pewien czas w jego mieszkaniu.

SCHRÖER HEINRICH (ur. 5 VII 1843 w Warmen, w Westfalii, zm. b.d.), doktor, nauczyciel gimnazjalny. Uczęszczał do gimnazjum w Monasterze (Münster), studiował w Monachium i Bonn, gdzie w 1867 uzyskał tytuł doktora na podstawie pracy *De Studiis Anglicis in regno Siciliae et Alemanniae adipiscendo collocatis a 1250-1257*. Na przełomie 1867 i 1868 był nauczycielem na rok próbny w gimnazjum w Rheine (Westfalia). Później pracował jako nauczyciel gimnazjalny w Chojnicach, Chełmnie i Ostrowie Wlkp. Przez 2 lata był dyrektorem gimnazjum w Wągrowcu. 2 VI 1891 został dyrektorem gimnazjum w Gn., jednak już 15 V 1895 przejął kierownictwo Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, 1 IV 1912 przeszedł na emeryturę. W 1900 odznaczony został Orderem Orła IV klasy, a w 1913 Orderem Korony II klasy.

Lit.: E. Meyer, *Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums zu Gnesen*, Gnesen 1913, s. 11, 54.

SEJMIK POWIATOWY

1. Kreistag – organ uchwałodawczy samorządowej administracji pruskiej. Utworzony na podstawie *Statutu dla Wielkiego Księstwa Poznańskiego* z 20 XII 1828. Do jego kompetencji należało wydawanie opinii na temat podatków i kontrola wydatków pieniędzy publicznych na potrzeby powiatu. Ściśle związany z pruską administracją rządową. Na posiedzeniach przewodniczył landrat (→ landratura), któremu prawo głosu przypadało tylko w przypadku posiadania mandatu deputowanego. Do obowiązków landrata należało również zwoływanie posiedzeń sejmiku powiatowego, przynajmniej raz w roku. W skład sejmiku wchodzili właściciele dóbr szlacheckich położonych na terenie powiatu, po 1 deputowanym od każdego położonego w powiecie miasta i 3 deputowanych jako przedstawiciele gmin wiejskich. W 1869 na terenie → powiatu gnieźnieńskiego było 90 właścicieli dóbr szlacheckich, po utworzeniu zaś → powiatu witkowskiego – 52. Prawo ubiegania się o mandat deputowanego przysługiwało mężczyznom wyznania chrześcijańskiego, w wieku powyżej 24. roku życia, cieszących się nieskazitelną opinią. Wybór deputowanych w miastach przysługiwał magistratom. W gminach wiejskich po podziale powiatu przez landrata na 3 okręgi i pod jego nadzorem reprezentanci gmin wybierali po 1 deputowanym w każdym okręgu. Kadencja deputowanych trwała 6 lat, co 3 lata wymieniała się połowa składu członków sejmiku powiatowego. Uchwały przyjmowano zwykłą większością głosów. O powziętych uchwałach

zawiadamiano urząd rejencji, uchwały wprowadzające nowe przepisy administracyjne lub nakładające nowe obowiązki na mieszkańców powiatu podlegały zatwierdzeniu przez rejencję. Sejmiki powiatowe (Kreistag) działały na stałych zasadach do 1918.
2. Samorządowy organ stanowiący i kontrolujący, działający na terenach byłego zaboru pruskiego w latach 1919-33. W kwietniu 1919 Naczelna Rada Ludowa w Poznaniu rozwiązała pruskie sejmiki powiatowe (Kreistag) i wydziały powiatowe (Kreisausschuss) na terenach zajętych przez oddziały powstańcze. Funkcje tych organów przekazano powiatowym radom ludowym. Powstająca w następnych miesiącach, m.in. w pow. gnieźn., struktura organizacyjna pol. samorządu powiatowego oparta była na przepisach prawnych z okresu zaboru pruskiego. Zmiany w zakresie działania i wybierania organów samorządu powiatowego wprowadziło rozporządzenie Ministerstwa Byłej Dzielnicy Pruskiej z 12 VIII 1921. Wybory do sejmików powiatowych odbywały się pośrednio (w miastach, części gmin wiejskich) lub bezpośrednio (w gminach wiejskich i obszarach dworskich). Kadencja sejmiku trwała 4 lata. Prawa wyborcze przysługiwały wszystkim obywatelom polskim (bez różnicy płci i wyznania), którzy ukończyli 21. rok życia i mieli pełnię praw obywatelskich. Na każdych 1500 mieszkańców powiatu przypadał 1 członek sejmiku. Do 1925 sejmik pow. gnieźn. składał się z 37 członków wraz z przewodniczącym, którym z urzędu był starosta. Z tej liczby 17 członków sejmiku reprezentowało Gn., pozostali inne miejscowości powiatu. Po wyłączeniu z dniem 1 VII 1925 miasta Gniezna z powiatu liczba członków sejmiku spadła do 21. Po przyłączeniu w 1927 pow. witkowskiego liczba członków wzrosła do 39. Sejmiki powiatowe pozostawały stanowiącymi i kontrolującymi organami samorządu powiatowego. Zmiana ustrojowa samorządu powiatowego nastąpiła w 1933. Rozwiązano wówczas sejmiki powiatowe, a na ich miejsce wprowadzono rady powiatowe.

SEKULSKI JAN (ur. 20 XI 1933 w Gn., zm. 24 X 2002 w Gn.), tenisista ziemny. Wielokrotnie zdobywał tytuł mistrza Gn. W parze z R. → Zabłockim stanowił bardzo silny debel. Grywał z najlepszymi zawodnikami Wielkopolski. Reprezentował Gn. w rozgrywkach II ligi. Po 1960 grywał z I. Troińskim oraz A. Bartosikiem. Brał udział w meczach z reprezentantami NRD, ZSRR, Czechosłowacji, Holandii i Rumunii.

SEMINARIUM DUCHOWNE W GNIEŹNIE, zał. przez abpa Stanisława → Karnkowskiego 26 XI 1602. Był to nowy dom na placu mansjonarzy, niedaleko katedry. Arcybiskup ofiarował seminarium przedmieście Gn. – Cierpięgi oraz inne dobra ziemskie. Król Zygmunt III zatwierdził seminarium w 1603, Stolica Apostolska zaś 2 lata później. Na początku XVII w. seminarium zostało zniszczone, kiedy 28 IV 1613 wybuchł w Gn. pożar. Spłonął wówczas drewniany dom seminaryjny. Dlatego abp Wojciech → Baranowski postanowił pobudować nowy gmach z cegieł i kamieni, dach zaś pokryć dachówką. Prace postępowały wolno ze względu na brak materiału budowlanego. Kolejny arcybiskup – Wawrzyniec → Gembicki – zmienił miejsce budowy na plac w pobliżu katedry, ale kapitule nie udało się znaleźć odpowiedniego terenu. Abp W. Gębicki zaproponował wykorzystanie na seminarium placu o nazwie Rymanowskie wraz z zabudowaniami, ziemią uprawną, łąkami, ogrodem i Jeziorem Świętym. W 1623 do seminarium w Gn. zostało przeniesione seminarium kaliskie, co spowodowało zwiększenie uposażenia uczelni o 3 majątki: Mazowo, Romartowo i Łęka. Kiedy w 1624 wybuchła w mieście zaraza, kleryków i wykładowców przeniesiono do Niestronna (25 km od Gn.), skąd wrócili w końcu 1625. Następne lata (1625-37) naznaczone były trudnościami finansowymi. Rozwój seminarium nastąpił w latach 1638-55. Spłacono długi, a w 1642 przeprowadzono generalny remont budynku. W czasie wojny pol.-szwedzkiej niemal całkowicie zniszczone zostały majątki seminaryjne. W latach 70. XVII w. likwidowano zniszczenia wojenne. Brak funduszy na remonty spowodował jednak ruinę budynku. Za czasów abpa Stanisława Szembeka podjęto próbę odbudowy seminarium, a zarząd nad nim przejęli misjonarze św. Wincentego à Paulo (przez 118 lat). Seminarium przeżywało wówczas swój rozkwit, poprawiła się także jego sytuacja finansowa. Ujemną stroną był zbyt krótki okres przygotowania do kapłaństwa (pół roku). Dopiero abp Ignacy Raczyński wprowadził obowiązkowe 4-letnie studia teologiczne. Kolejny kryzys seminarium przeżyło w latach 70. XVIII w. Gmach był bardzo zniszczony, dlatego abp Antoni Ostrowski wybudował w latach 1782-83 nowy budynek, który kilkakrotnie przebudowywano. Obecne najstarsze kondygnacje seminarium pochodzą z tego właśnie okresu. W czasie zaborów władze pruskie próbowały kilkakrotnie zamknąć seminarium. Nie udało się tego zrobić dzięki interwencji abpa Ignacego Krasickiego i kapituły, a abp Marcin Dunin na mocy unii personalnej archidiecezji gnieźn. i pozn. wprowadził formację do kapłaństwa w Poznaniu (3 lata), potem zaś w Gn. (rok studiów praktycznych). Wtedy misjonarze św. Wincentego à Paulo opuścili Gn. i od 1836 na czele seminarium stanął rektor. Połączenie

Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne. Widok z wieży katedralnej

2 seminariów spowodowało zwiększenie liczby kleryków, dlatego w poł. XIX w. nadbudowano drugie piętro nad środkową częścią dzisiejszego budynku. W okresie kulturkampfu 11 IV 1875 zamknięto seminarium; otwarto je po 11 latach przerwy. W latach 1893-94 i w 1910 powiększono gmach. Seminarium funkcjonowało normalnie w okresie I wojny światowej. Dwudziestolecie międzywojenne przyniosło ogromny wzrost powołań, dlatego prymas August → Hlond rozbudował seminarium o trzecie piętro oraz 2 trzypiętrowe skrzydła. Powstały mieszkania dla 6 wykładowców, sióstr zakonnych, służby i 120 kleryków. Przewidziano także refektarz, 2 sale wykładowe, bibliotekę, czytelnię i salę rekreacyjną. Nastąpiła reorganizacja studiów seminaryjnych. W 1927 przeniesiono do Gn. 2-letnie studia filoz. dla kandydatów z archidiecezji gnieźn. i pozn., dalsze zaś 3 lata teologii odbywały się w seminarium poznańskim. Prymas Hlond dokonał jeszcze jednej zmiany: od 1933 wydłużył studia teologiczne do 4 lat. Cała zatem formacja do kapłaństwa trwała 6 lat. Po I wojnie światowej posługę w seminarium rozpoczęły siostry elżbietanki, a od 1929 rektorem był ks. Michał Kozal, późniejszy męczennik z Dachau i błogosławiony. W czasie II wojny światowej zamknięto seminarium i utworzono w nim szkołę policyjną. Dopiero w kwietniu 1945 wznowiono zajęcia dydaktyczne. Do 1947 w Gn. odbywały się pełne 6-letnie studia filoz. i teologiczne dla obu archidiecezji, później zaś, do 1953, formacja do kapłaństwa odbywała się na starych zasadach: 2 lata filozofii w Gn. i 4 lata teologii w Poznaniu (do czasu rozwiązania unii personalnej Gn. i Poznania). W 1965 uczelnia otrzymała dzięki kard. Stefanowi → Wyszyńskiemu nazwę Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne zamiast nazwy Arcybiskupie Seminarium Duchowne (jest to jedyne seminarium w Polsce, które nosi taki tytuł), a w 1974 kościół św. Jerzego, który do dzisiaj służy celom dydaktyczno-duszpasterskim. W okresie PRL-u seminarium dotknęło aresztowanie i uwięzienie prymasa Polski kard. S. Wyszyńskiego, usunięcie rektora i ojca duchownego, częste przeszukiwanie budynku przez funkcjonariuszy SB, powoływanie kleryków do wojska. Mimo to liczba powołań była duża, znacznie natomiast wzrosła po nawiedzeniu kopii obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej i pielgrzymce Jana Pawła II do Gn. w 1979. Zgłosiło się wówczas na pierwszy rok ponad 50 kandydatów. Dlatego podjęto decyzję o wybudowaniu nowego gmachu seminarium, obok starego. Dzieła tego podjął się ks. rektor Bogdan Wojtuś. Prace rozpoczęły się 8 VII 1982. Poświęcenia i wmurowania kamienia węgielnego dokonał prymas Polski Józef Glemp 15 XI 1982. Budowę nowego gmachu ukończono w 1988, z wydatną pomocą finansową Fundacji im. Kardynała Józefa Glempa z Holandii (Kardinal Glemp Stiftung) i całej archidiecezji gnieźn. Po zagospodarowaniu i urządzeniu wnętrza za czasów ks. rektora Teofila Wilskiego klerycy wprowadzili się do nowego gmachu (stary budynek był także używany), a jego poświęcenie nastąpiło 4 X 1990. Dzięki staraniom ks. rektora Jana Nowaka 10 XII 1975 seminarium zawarło umowę z Papieskim Wydziałem Teologicznym w Poznaniu, na mocy której klerycy zdobywali stopnie nauk. z zakresu teologii. W czasie posługi abpa Henryka Muszyńskiego w 1994 seminarium zostało afiliowane do Papieskiego Wydziału Teologicznego w Poznaniu, a 30 XI 1998 włączone do Wydziału Teologicznego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, przy zachowaniu własnej osobowości prawnej i odrębności organizacyjnej. Dzięki temu wykładowcy mają możliwość zdobywania kolejnych stopni nauk., a klerycy zapewnione magisterskie studia teologiczne. 16 XI 2002 seminarium obchodziło uroczysty jubileusz 400-lecia swojego istnienia pod przewodnictwem kard. Zenona Grocholewskiego – prefekta Kongregacji Wychowania Katolickiego.

Wykaz chronologiczny rektorów gnieźnieńskich: ks. Michał Sabinus (?-1616), ks. Jakub Dubius (1616-24), ks. Bartłomiej Januszewicz (1624-28), ks. Jakub Dubius (1628-38), ks. Maciej Burszowic (1638-43), ks. Wojciech Łańcucki (1643-46), ks. Adam Piątkowicz (1646), ks. Kacper Paweł Chudziński (1647-65), ks. Stefan Damalewicz (1665-66), ks. Marcin Łękowski (1666-68), ks. Jan Kursiński (1668-?), ks. Jan Modrzyński (?-1687), ks. Kazimierz Pathun (1687-94), ks. Sebastian Jeliński (1694-99), ks. Mateusz Jagielski (1700-03), ks. Józef Mniszkiewicz (1712-?), ks. Kruszyński (1717-18), ks. Jakub Stanisław Mroczek (1718-25), ks. Piotr Potyralski (1726-28), ks. Jan Więckowski (1728-34), ks. Stanisław Skrzeszewski (1734-36), ks. Walenty Stanisław Jankowski (1736-37), ks. Maciej Kazimierz Kowalski (1737-41), ks. Jan Konstanty Kossobucki (1741-51), ks. Jakub Włodarski (1751-54), ks. Józef Maszterowski (1754-62), ks. Michał Józef Ziemiakiewicz (1762-68), ks. Kajetan Narzymski (1768-76), ks. Jan Długaj (1776-95), ks. Józef Jakubowski (1795-96), ks. Adolf Józef Faltynowski (1796-1828), ks. Antoni Kupczyński (1828-36), ks. Jan Kanty Dąbrowski (1836-41), ks. Andrzej Kidaszewski (1841-49), ks. Józef Frasunkiewicz (1849-53), ks. Franciszek Ksawery Duliński (1853-66), ks. Józef Cybichowski (1867-75), ks. Antoni Andrzejewicz (1886-90), ks. Jan Nepomucen Łukowski (1890-92), ks. Ignacy Goczkowski (1892-1903), ks. Wilhelm Atanazy Kloske (1903-14), ks. Jerzy Beyer (1915-24), ks. Stanisław Kopernik (1924-27), ks. Aleksander Żychliński (1927-29), ks. Michał Kozal (1929-39), ks. Antoni Banaszak (1939), ks. Kazimierz Józef Kowalski (1945-46), ks. Aleksy Wietrzykowski (1946-47), ks. Józef Pacyna (1947-63), ks. Kazimierz Więckowski (1963-70), ks. Jan Nowak (1970-82), ks. Bogdan Wojtuś (1982-88), ks. Teofil Wilski (1989-95), ks. Andrzej Kozakowski (1995-99), ks. Wojciech Polak (1999-2003), ks. Bogdan Czyżewski (2003-07), ks. Wojciech Rzeszowski (od 2007).

Lit.: M. Aleksandrowicz, *Początki Seminarium Duchownego w Gnieźnie*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602-2002*, Gniezno 2002, s. 17-23; T. Hanelt, *Budowa nowego seminarium*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego*, s. 101-102; T. Łukszczyk, *720 dni na Warmii i Mazurach. Pamiętnik kleryka w wojsku*, Bartoszyce 1970-72, Mrocza 1988 [mps AAG]; R. Nurski, *Zarys dziejów Prymasowskiego*

Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie, w: *Pokłosie Jubileuszu 400-lecia Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie*, Gniezno 2003, s. 125-129; C. Pest, *Losy Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Gnieźnie w czasie niewoli narodowej i w niepodległej ojczyźnie* (*do 1953*), w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego*, s. 43-76; idem, *Zarys dziejów seminarium*, w: *Rektorzy Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602-2005*, Gniezno 2005, s. 25-46; W. Polak, *Akademicki charakter studiów w Prymasowskim Wyższym Seminarium Duchownym w Gnieźnie*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego*, s. 87-94; S. Rospond, *Formacja alumnów w polskich seminariach diecezjalnych pod zarządem Zgromadzenia Księży Misjonarzy* (*1675-1835*), w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego*, s. 24-42; B. Wojtuś, *Budowa nowego gmachu Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie*, w: *Księga Jubileuszowa Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego*, s. 95-100; Z. Zieliński, *Objęcie seminarium gnieźnieńskiego przez Księży Misjonarzy w roku 1718*, w: *Pokłosie Jubileuszu 400-lecia Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie*, Gniezno 2003, s. 63-71; IPN, UWS, sygn. IPN Po 20/3.

SENATOR HERMANN (ur. 6 XII 1834 w Gn., zm. 1911 w Berlinie), niemiecki lekarz kliniczny i uczony. Ukończył studia medyczne w 1857. Rok później rozpoczął praktykę lekarską w Berlinie, a do 1868 wykładał medycynę i farmakologię jako prywatny docent. W 1875 został profesorem i do 1888 pełnił obowiązki ordynatora szpitala im. Cesarzowej Augusty. W 1881 został także ordynatorem szpitala Charité. Po śmierci prof. Frerichsa w 1885 prowadził przez jeden semestr pierwszą klinikę uniwersytecką, a w 1888 jego oddział w szpitalu Charité stał się trzecią kliniką uniwersytecką, prowadzoną przez niego. W 1899 został mianowany profesorem i Geheimer Medicinalrath. Przez 15 lat zasiadał także we władzach gminy żydowskiej w Berlinie. Od 1872 był jednym z wydawców czasopisma „Zentralblatt für die Medizinische Wissenschaft". Był autorem licznych artykułów i książek o fizjologii, różnego rodzaju patologiach i ich terapiach. Wśród nich można wymienić: *Untersuchungen über den fieberhaften Process und seine Behandlung* (1873), *Die Krankheiten des Bewegungs-Apparates* (1875), *Diabetes Mellitus und Insipidus*, w: *Handbuch der speziellen Pathologie* (1879), *Die Albuminurie im Gesunden und Kranken Zustande* (1882, przetłumaczone na wiele języków) czy *Die Erkrankungen der Nieren*, w: *Nothnagel's Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie* (1896).

Lit.: J.L. Pagel, *Biographisches Lexikon hervorragender Ärzte des neunzehnten Jahrhunderts*, Wien 1901; *Jewish Encyclopedia* (online edition); R. Wrede, *Das Geistige Berlin. Ein Enzyklopädie des geistigen Berlin*, Berlin 1898; *Meyers Konversations-Lexikon*; *Brockhaus Konversationslexikon*; *Jüdisches Lexikon*, Bd. 4/2 (1927, reprint 1982), kol. 371-372; S.R. Kagan, *Jewish Medicine*, Boston 1952, s. 295; Suessmann Muntner, *Senator Hermann*, w: *Encyclopedia Judaica* (wyd. 2, 2007), t. 18, s. 287.

SĘDZIWÓJ Z CZECHLA herbu Korab (ur. ok. 1410, zm. 8 IX 1476 prawdopodobnie w Kłodawie), kanonik gnieźnieński, prepozyt klasztoru Kanoników Regularnych w Kłodawie, dyplomata i historiograf. Syn Budka z Czechla (k. Kalisza). Przeznaczony od wczesnej młodości do kariery kościelnej, studiował w latach 1423-29 w Krakowie, gdzie uzyskał tytuł magistra sztuk wyzwolonych. Wykładał następnie na tamtejszym uniwersytecie astronomię i optykę. Napisał kilka traktatów poświęconych tym dziedzinom wiedzy, w których wykazał się znajomością dzieł autorów arabskich. Dzięki protekcji starszego brata Jana, dziekana kapituły gnieźn., uzyskał przed 1432 kanonię przy tamtejszej katedrze. Jako wysłannik abpa gnieźn. → Wincentego Kota przebywał na soborach w Ferrarze (1438), a następnie w Bazylei (1441). Dał się poznać jako gorliwy stronnik soboru bazylejskiego w jego konflikcie z papieżem Eugeniuszem IV. Żarliwym zwolennikiem idei koncyliaryzmu (poglądu o wyższości soboru powszechnego nad papieżem) pozostał do końca życia. W latach 1441-44 studiował teologię na uniwersytecie paryskim. Prowadził tam również własne wykłady, wysoko ocenione przez współczesnych. Jako nieoficjalny wysłannik arcybiskupa gnieźn. i Akademii Krakowskiej nawiązał wówczas dobre kontakty z licznymi osobistościami Kościoła i nauki francuskiej. Po powrocie do Polski (1445) wykładał teologię w gnieźn. szkole katedralnej. W latach 1449-53 sprawował urząd wikariusza generalnego abpa Władysława Oporowskiego. W latach wojny trzynastoletniej z zakonem krzyżackim (1454-66) dał się poznać jako gorący zwolennik kontynuowania walki aż do zwycięstwa i, będąc delegatem kapituły na kolejnych synodach prowincjonalnych, opowiadał się za uchwaleniem przez kler dobrowolnych podatków na cele wojenne. Na zjeździe piotrkowskim w 1456 starł się w tej kwestii z bpem krak. Tomaszem Strzempińskim i zmusił go swą argumentacją do zmiany stanowiska. W 1458 ustąpił z kanonii i wszystkich godności w kapitule (kanonię przekazał młodszemu bratu), po czym wstąpił do klasztoru Kanoników Regularnych w Kłodawie. Wkrótce został jego prepozytem (1459). Przez większą część życia gromadził materiały historiograficzne i hagiograficzne. Już w Kłodawie powstał z nich tzw. *Kodeks Sędziwoja*, największa pol. kolekcja hist. z okresu średniowiecza. Przechowywany ob. w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie *Kodeks* zawiera m.in. teksty: *Kroniki* Galla Anonima, *Kroniki węgiersko-polskiej*, *Opisania świata* Marca Polo, tzw. *Roczniki Traski*, obszerne materiały dotyczące konfliktu pol.-krzyżackiego i wojny trzynastoletniej oraz liczne żywoty świętych. W *Kodeksie* znajduje się również tekst oryginalnego rocznika, nazywanego umownie przez XIX-wiecznych historyków *Rocznikiem Sędziwoja*. Nowsze badania wykazały, że jego autorem był istotnie Sędziwój. Spisywał go od 1456, wykorzystywał liczne starsze kroniki, roczniki, żywoty świętych oraz prawdopodobnie tradycję ustną. W latach 1463-66 tekst rocznika wpisano do *Kodeksu*, po czym był on jeszcze wielokrotnie uzupełniany i poprawiany przez autora. Kolejnym dziełem S. była kolekcja hagiograficzna zawierająca liczne żywoty świętych, zwłaszcza żywoty św. Wojciecha. Prawdopodobnie jej autor nosił się z zamiarem opisania życia świętego, nie wiadomo jednak,

czy ukończył pracę. Rękopis tej kolekcji, tzw. *Kodeks ryński*, był znany i wykorzystywany przez historyków jeszcze w 2. poł. XIX w., po czym zaginął przed 1898. Na przełomie 1462 i 1463, przypuszczalnie na życzenie króla Kazimierza Jagiellończyka, S. napisał traktat hist.-genealogiczny, uzasadniający prawa Korony Polskiej do Mazowsza. Wiązało się to z przejęciem przez króla części ziem mazowieckich po śmierci książąt Siemowita VI i Władysława II (1462). Jako rzeczoznawca S. uczestniczył w rokowaniach związanych z zakończeniem wojny trzynastoletniej i zawarciem II pokoju toruńskiego (1466). S. znał Jana Długosza i przyjaźnił się z nim, udostępniał mu zebrane przez siebie materiały. Prawdopodobnie współdziałali przy pracy nad katalogiem arcybiskupów gnieźn. (obydwaj są autorami dzieł zawierających biogramy kolejnych hierarchów). Pozostawione w bibliotece klasztornej w Kłodawie księgi i rękopisy zostały w większości zniszczone w 1656, podczas rabunku klasztoru przez wojska szwedzkie.

SIATKÓWKA W GNIEŹNIE, pierwsze wzmianki o siatkówce w Gn. pochodzą z 1933. Wówczas powstają zespoły siatkówki męskiej i żeńskiej, które wzięły udział w zawodach „pierwszego kroku" gier zespołowych w Poznaniu. Obie drużyny nieoczekiwanie wywalczyły 1. miejsca. W latach 1936-37 mimo wysiłku szkoleniowego zaplanowane miejsca w rozgrywkach nie zostały osiągnięte. W marcu 1945 rozpoczęły się treningi drużyny męskiej KS Kolejarz z opiekunem L. → Birgfellnerem, a drużyny żeńskiej z C. Tabaczanką. Pierwsze mecze zespoły te rozegrały w 1946 z Jarocinem i Pleszewem. W 1948 zespół męski Kolejarza wystartował w rozgrywkach wojewódzkich. W 1957 siatkarze awansowali do III ligi. W 1958 kierownikiem sekcji został S. Koperski, a trenerem S. Durak. Drużyna awansowała do ligi międzywojewódzkiej, gdzie grała ze zmiennym szczęściem. Wspaniałe mecze zawodnicy z Gn. rozegrali w Poznaniu, Szczecinie i Warszawie. 19 III 1959 z połączenia KS Włókno i KS Stella powstał Kolejowy Klub Sportowy „Stella". Prezesem został K. Sepota. Odmłodzona drużyna siatkarzy startowała w rozgrywkach Centralnej Rady Związków Zawodowych i na kilkanaście zespołów zajęła 3. miejsce. Drużyna żeńska zajęła 1. miejsce w rozgrywkach wojewódzkich. Opiekunami zespołów w tym czasie byli R. Poczekaj i C. Piskorz. W sezonie 1960-61 siatkarze walczyli w rozgrywkach finału strefowego Pucharu Polski. Trzon drużyny stanowili: S. Koperski, Z. Graczyk, S. Dąbrowski, W. Wrześniewski, R. Sowiński, E. Szopny, J. Byszewski i M. Meller. W latach 1961-74 sekcją kierują S. Koperski i grający trener Z. Graczyk. Drużyna ze zmiennym szczęściem występowała w III lidze. Skład drużyny: Z. Gerlach, S. Pawlak, T. Wieczorek, J. Przybylski, W. Wacyk, M. Wodniak, A. Gralak, R. Kabaciński, S. Kozłowski i R. Malinger. W latach 1974-92 seniorów prowadził M. Woźniak, a juniorów A. Gralak. W 1994 funkcję trenera objął M. Leśniczak. Dokonał on naboru młodzieży, odmłodził zespół i uczestniczył we wszystkich możliwych rozgrywkach. Do zespołu dołączyli: M. Kaszyński, K. Wojciechowski, P. Koperski, J. Drela, M. Przybyszewski, J. Adam i J. Ciurlik. Drużyna seniorów grała w lidze okręgowej, a juniorów w lidze wojewódzkiej. W 2000 woj. wielkopolskie zrezygnowało z prowadzenia lig sportowych niższego szczebla. Trenerzy organizują liczne turnieje dla młodzieży w mieście i powiecie, a także cykl wojew. rozgrywek szkolnych.

SIDEŁKO SEWERYN, ukończył Akademię Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie w 1905. Po odbyciu stażu prowadził wolną praktykę w Witkowie, a następnie w pow. gnieźn., który był bardzo rozwinięty pod względem rolniczym i przodujący w hodowli zwierząt gospodarskich. Liczne majątki folwarczne i gospodarstwa rolne były dobrym źródłem dochodów lekarza weterynarii. Poza wolną praktyką był również zastępcą dyrektora Rzeźni Miejskiej w Gn. do 1925.

SIELSKI ALEKSANDER herbu Lubicz (zm. 1682), kasztelan gnieźnieński. Rodzina posiadała niezbyt rozległe dobra w województwach łęczyckim i sieradzkim. Za młodu służył w chorągwi kozackiej. W latach 1626-29 walczył przeciw Szwedom. Od 1630 do 1631 pod dowództwem Stanisława Koniecpolskiego brał udział w tłumieniu powstania Tarasa Fiodorowicza. Uczestniczył w kampanii smoleńskiej 1632-34. 28 IV 1639 otrzymał od Władysława IV miecznikostwo różańskie. W 1639 po raz pierwszy posłował na sejm z woj. kaliskiego. W 1642 otrzymał urząd podstolego poznańskiego. W Wielkopolsce związał się z rodziną Leszczyńskich. Był marszałkiem dworu bpa warmińskiego Wacława Leszczyńskiego. W 1645 wziął udział w poselstwie do Francji po Ludwikę Marię Gonzagę, narzeczoną Władysława IV. Od 1646 posłował na sejmy wyłącznie z woj. łęczyckiego. Sprzeciwiał się planom królewskim dotyczącym wojny z Turcją. W 1648 posłował na sejm konwokacyjny, wyznaczony do komisji wojewody bracławskiego Adama Kisiela, mającej prowadzić rokowania z Kozakami. Poparł i podpisał elekcję Jana Kazimierza. W 1649 uczestniczył w kampanii zborowskiej. Na sejmie 1649/50 wybrany na komisarza do rozgraniczenia Wielkopolski ze Śląskiem, lustracji królewszczyzn w Małopolsce i do komisji skarbowej. W 1650 otrzymał starostwo stężyckie jako rekompensatę za pożyczkę udzieloną Władysławowi IV. Na sejmie nadzwyczajnym w 1652, mimo niezadowolenia dworu, wybrany na marszałka izby poselskiej. W 1654 otrzymał kasztelanię krzywińską. W maju 1655 awansował na kasztelanię łęczycką. W okresie potopu wierny Janowi Kazimierzowi. Towarzyszył królowi w Głogówku, uczestniczył w radzie senatu w Krośnie i w Łańcucie. W styczniu 1656 wysłany do pomocy Stefanowi Czarnieckiemu z zadaniem wzniecenia powstania szlachty na Lubelszczyźnie. W lutym tego roku walczył pod Gołębiem, był świadkiem zdobycia Warszawy. We wrześniu 1657 podpisał ratyfikację traktatu z Danią. 20 II 1659 otrzymał kasztelanię gnieźn. Ok. 1660 uważany za przeciwnika planów dworu dotyczących przeprowadzenia elekcji vivente rege, w lutym 1661 pod wpływem kró-

lowej zmienił zdanie. Na sejmie 1664 nie występował w obronie Jerzego Lubomirskiego, głosował jednak za najniższym wymiarem kary. W okresie wojny domowej zbliżył się do dworu. W lipcu 1665 uzyskał deklarację Litwinów popierającą Jana Kazimierza. Na sejmie konwokacyjnym 1668 wyznaczony został do komisji rewizji żup wielickich i bocheńskich. Za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego usunął się z życia publicznego. Na elekcji 1674 głosował na Jana Sobieskiego. Uczestniczył w sejmie koronacyjnym w 1676. Dzierżawił liczne królewszczyzny w województwach: kaliskim, sieradzkim, łęczyckim, brzeskim, kujawskim i sandomierskim. Żonaty zapewne z krewną Leszczyńskich, prawdopodobnie miał córkę Aleksandrę.

SIEMIANOWO, wieś w gminie Łubowo, parafia Dziekanowice, ob. 144 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 406,12 ha. Dawna własność książęca. W przywileju z 1266 Bolesław Pobożny nadał sołectwo Antoniemu i nakazał mu osadzić wieś na prawie niemieckim. W 1357 S. było własnością kapituły gnieźn., potwierdza to przywilej własności wydany przez Kazimierza Wielkiego. W 1417 wieś nabył kanonik gnieźn. Mikołaj Łagiewnicki. Później ponownie stała się własnością kapituły, aż do XVIII w. W latach 80. XIX w. było tu 30 domów, 249 mieszkańców (12 ewangelików, 237 katolików). Właścicielem majątku liczącego 174 ha był wówczas Adam Prądzyński.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

SIERACKA FELICJA (ur. 22 XII 1915 w Poznaniu, zm. 6 II 2008 w Gn), szarytka, dyplomowana pielęgniarka, społeczniczka. Córka stangreta Andrzeja i Heleny z d. Nowak. W okresie międzywojennym zamieszkała z rodzicami w Tłokach k. Wolsztyna, gdzie ojciec pracował w majątku hrabiostwa Mycielskich. Po ukończeniu szkoły podstawowej odbyła w latach 1934-35 roczny Kurs Pielęgnacji Niemowląt w klinice uniwersytetu w Poznaniu. Nabyła też umiejętności haftu, szycia i maszynopisania. W latach 1936-37 w Barłowie k. Ostrowca Świętokrzyskiego zajmowała się pielęgnowaniem 2-letniej Jadwigi, córki księcia Ksawerego Druckiego-Lubeckiego i Jadwigi Karoliny hrabiny Oppersdorff pochodzącej ze Śląska. Dyplom pielęgniarki uzyskała w 1949. Do Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo wstąpiła 4 VI 1938. Przedtem odbyła kilkumiesięczny postulat w szpitalu Przemienienia Pańskiego w Poznaniu. Po ukończeniu nowicjatu została posłana 30 VI 1939 do Gn. i podjęła posługę wśród dzieci w szpitaliku dziecięcym przy ul. Lecha 11, w budynku będącym własnością zgromadzenia. Podczas okupacji niem. w latach 1939-45 siostra Felicja z drugą zakonnicą pracowała w szpitaliku i kuchni. Do końca 1962 była zatrudniona w szpitalu pod zarządem miejskim. Zwolniona w 1963 z pracy w szpitalu, jako pielęgniarka nie zrezygnowała z opieki nad dziećmi i chorymi, odwiedzała ich w mieszkaniach. Jednocześnie pracowała w biurze parafii pw. św. Trójcy w Gn. i zajmowała się bielizną kościelną oraz prowadziła akcje charytatywne. Zgromadziła przy sobie grupę pań, które w miarę swoich możliwości pomagały chorym i biednym. Organizowała punkty medyczne podczas uroczystości kościelnych w Gn., Biechowie k. Wrześni i innych sanktuariach, gdzie gromadziły się tłumy wiernych. Od 23 X 1968 do 19 XII 1977 i od 23 I 1981 do 25 VII 1990 sprawowała urząd przełożonej domu zakonnego w Gn. Od 6 VII 1982 do 6 III 1985 była radną prowincjonalną, w latach 1973, 1984 i 1990 członkinią konwentu prowincjonalnego z urzędu oraz w 1979 delegatką na konwent prowincjonalny. Tego roku założyła parafialną grupę „Dzieci Maryi". Po osiągnięciu wieku emerytalnego, kiedy w swoim budynku przy ul. Lecha 11 szarytki zaczęły prowadzić przedszkole, doprowadziła do otwarcia w 1 IX 1990 kuchni dla ubogich. Przygotowywano śniadania dla 50 dzieci oraz kilkadziesiąt obiadów dla dorosłych. Na okresy zimowe wydawano gorącą herbatę, śniadania i kolacje. W Gn. zbierała w piekarniach, sklepach, na targowiskach towary spożywcze i warzywa. Raz w miesiącu kwestowała przy kościołach farnym lub garnizonowym, zbierała datki pieniężne na ciepłą strawę. Z inicjatywy siostry Felicji w 1992 zostało reaktywowane i zarejestrowane Gnieźnieńskie Stowarzyszenie Miłosierdzia, które niesie pomoc ubogim i potrzebującym. W uznaniu medyczno-charytatywnej posługi została uhonorowana: medalem papieskim „Pro Ecclesia et Pontifice", wręczonym przez prymasa Polski Stefana Wyszyńskiego 10 VIII 1980; srebrnym medalem nadanym 29 IX 1991 przez kard. Józefa Glempa z okazji 10-lecia jego prymasostwa; pamiątkowym medalem „XII Wieków Gniezna", przyznanym przez prezydenta Gniezna 23 IV 1994; nagrodą specjalną 30 XII 1993 – od Towarzystwa Miłośników Gn. za długoletnią działalność charytatywną; tytułem Gnieźnianina Roku 1999; Honorowym Obywatelstwem Miasta Gniezna nadanym pośmiertnie 27 II 2008 przez Radę Miasta. Była osobą wyjątkową, wierną ślubowi służenia ubogim, mówiono o niej „nasza Matka Teresa". Spoczęła na gnieźn. cmentarzu św. Piotra.

F. Sieracka na audiencji papieskiej u Jana Pawła II

SIGMATIK, grupa wykonująca hip-hop i rap, powstała w 2001 w Gn. w składzie: „BeDe" (Ireneusz Kuźlak), tworzący podkłady i realizujący nagrania, i „Mumia" (Marcin Kuźlak). Debiutancką płytę z materiałem w stylu psychorapu *Pierwsze uderzenie* wydała w 2003, a rok później *Sigmatik w świecie rymów*. W 2005 do-

łączył do niej „Miszak" (Michał Pokorny), który wziął udział w nagraniu płyty *Sigmatik w mieście* i nagrał własny projekt *Wykaz rzeczy nielegalnych*.

SIKORSKI CZESŁAW KAZIMIERZ (ur. 4 I 1943 w Gn., zm. 31 III 1995 w Inowrocławiu), archeolog, historyk, starszy kustosz Muzeum im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu, miejski konserwator zabytków w Inowrocławiu. Syn Hieronima i Marii z d. Jaxa. Szkołę średnią ukończył w Gn.; następnie studiował archeologię na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (dyplom magistra archeologii 1967). Pracę rozpoczął w Muzeum Okręgowym w Bydgoszczy, a od 1 IV 1968 związał się na stałe z Muzeum im. J. Kasprowicza w Inowrocławiu (starszy kustosz od 1984). Pełnił także obowiązki miejskiego konserwatora zabytków w Inowrocławiu (od 1983). Prowadził badania archeol. na Kujawach i Pałukach, m.in. w Inowrocławiu, Łagiewnikach, Szarleju-Arturowie, Marcinkowie, oraz nadzory archeol. w rejonie Polanowic, Sławska Wielkiego, Kobylnik, Kołdrąbia i Murczyna. Dzięki ratowniczym badaniom archeol. na terenie dawnego kościoła Franciszk. w Inowrocławiu (1972) połączył umiejętnie w całej swojej przyszłej pracy warsztat archeologa i historyka, co zdarza się nieczęsto. W kolejnych latach prowadził badania w zamku w Jasińcu, Słaboszewie, w kościele parafialnym w Górze, a najdłużej w zamku w Wenecji k. Żnina. Te ostatnie prace uwieńczył publikacjami: *Zamek w pałuckiej Wenecji* (1986), na podstawie której uzyskał tytuł doktora nauk humanistycznych (1987), oraz *Zamek w Wenecji* (1994). Pasjonowały go dawne systemy obronne, a także uzbrojenie, zwłaszcza broń palna. Przedmiotem jego rozprawy habilitacyjnej (której nie zdążył ukończyć) były warownie archidiecezji gnieźn. Zajmował się dziejami średniowiecznych i nowożytnych zabytków ziemi kujawsko-pałuckiej, m.in. zabytkami Strzelna, Żnina, Gniewkowa, Inowrocławia, Kościelca Kujawskiego, Kruszwicy, Pakości. Był także muzealnikiem organizującym wystawy. Za katalog i wystawę *6000 lat Szarleja* (1975) otrzymał Nagrodę Ministra Kultury i Sztuki. Spośród kilkudziesięciu publikacji warto wymienić jeszcze: *Miasto na soli: zarys historii Inowrocławia do roku 1919* (1988), *Zarys dziejów Żnina* (1990), *Kościół imienia Najświętszej Maryi Panny w Inowrocławiu* (1991), *Kalwaria Pakoska: przewodnik* (1992), *Świadkowie 800-lecia: encyklopedia wiedzy o zabytkach Inowrocławia* (2002). Nie stracił nigdy kontaktu z rodzinnym Gn., współpracował m.in. z Archiwum Archidiecezjalnym oraz Muzeum Początków Państwa Polskiego. Jest autorem opracowania ważnego dla problematyki zamków gnieźn.: *Uwagi o gnieźnieńskim zamku arcybiskupim* („Gniezno. Studia i Materiały Historyczne" 1990, t. 3).

SKARB WCZESNOŚREDNIOWIECZNY Z KĄPIELI (gmina Czerniejewo), odkryty przypadkowo przez Franciszka Malingera w trakcie orki w 1932, wydobyty w 1933 przez ówczesnego delegata Państwowego Urzędu Konserwatorskiego w Wielkopolsce, znanego archeologa i numizmatyka prof. Zygmunta Zakrzewskiego. Pozostał nieopracowany, a zabytki zaginęły. Ponownie odkryty i zbadany w 2001, publikowany w 2005. Jeden ze starszych i jednocześnie najcenniejszych depozytów wczesnośredniowiecznych odkrytych w Polsce. Dominują w nim monety orientalne (dirhemy arabskie) i fragmenty ozdób – naszyjników, naramienników, bransolet, paciorków kolii, kolczyków i różnego typu zawieszek, np. brakteatowych oraz kaptorg. Wśród monet europejskich najliczniejsze są denary niem. (z kręgu bawarsko-szwabskiego), saskie, frankońskie, lotaryńskie i fryzyjskie. Wystąpiły także liczne monety czeskie oraz włoskie, angielskie i burgundzka. Cechą wyróżniającą jest tu również znaczny odsetek ozdób i monet pochodzenia skandynawskiego (półbrakteatów duńskich). Skarb ten jako jeden z nielicznych ma ob. pełne dane dotyczące miejsca i sposobu ukrycia, bardzo znaczną, reprezentatywną próbę elementów inwentarza i dane o kontekście kulturowym i środowiskowym. Depozyt, na który składało się ok. 3 kg gł. siekanego srebra, ukryto w czasach Mieszka I, krótko po 985, poza terenem ówcześnie zamieszkałym, w naczyniu glinianym, w płytkiej jamie obok paleniska, które nie było użytkowane gospodarczo i nie zawierało materiału datującego. Autorzy opracowania depozytu wiążą skarby z X-XI w. – wbrew dotychczasowym poglądom – z pobytem na ziemiach pol. wikingów w służbie pierwszych Piastów, jako odbicie pewnych aspektów ich wierzeń związanych ze zwyczajami pogrzebowymi.

SKARBEK-MALCZEWSKI TADEUSZ (ur. 16 XII 1873, zm. 2 X 1929), ksiądz dziekan. Ur. się w wlkp. rodzinie ziemiańskiej, w 1904 został proboszczem parafii witkowskiej i był nim do 1921. Wspólnie z wikarym podjął się zrzeszenia młodzieży pol. i 12 IX 1917 założył Koło Młodzieży Polskiej. Przyczynił się także do powstania Drużyny Skautów im. T. Kościuszki. Był delegatem na pow. witkowski tajnego Komitetu Obywatelskiego (KO) zmierzającego do przejęcia administracji przez Polaków po przegranej Niemiec. Sieć placówek KO powstała w Wielkopolsce w 2. poł. 1918. Został przewodniczącym zarządu powstałej 25 XI 1918 w Witkowie Powiatowej Rady Ludowej. W krótkim czasie zebrano pokaźną sumę pieniędzy na powstały Fundusz Narodowy, a także zorganizowano grupę kilkunastu ochotników, którzy zasilili szeregi tworzących się oddziałów biorących udział w powstaniu wielkopolskim. Po wzmocnieniu przez posiłki z okolicznych miejscowości oddziały powstańcze w Witkowie liczyły ok. 80 osób. Ich wsparcie pozwoliło usunąć z miasta oddziały niem., po czym Rada Ludowa mogła przywrócić w Witkowie początki pol. administracji (język pol., pol. nazwy i lokalne pieniądze).

SKARBY KRUSZCOWE, zespoły wartościowych przedmiotów (m.in. ozdób, monet, półproduktów z metali szlachetnych) celowo ukrytych, najczęściej w ziemi. Pozyskane przez naukowców są niezwykle cennym źródłem badań archeol. i historycznych. Już od wczesnego średniowiecza ziemia gnieźn. obfitowała w kruszec. Dowodem na to są odkrywane (najczę-

ściej przypadkowo) zarówno bardzo duże skarby monet i ozdób, jak też niewielkie zbiory, stanowiące rodzaj „podręcznej gotówki".

Skarby z Gniezna

1. Gniezno-okolica, odkryty przed 1875, monety arabskie, ozdoby (w tym fragmenty zausznic), sztabki srebrne; chronologia: IX-1. poł. X w.
2. Odkryty w 1902, zawiera 89 całych oraz 119 g fragmentów monet (ang., duńskich, niem. i czeskich) oraz ok. 50 g ozdób srebrnych; chronologia: po 1003.
3. Odkryty pod miastem po ok. 1920, zawiera monety niem. oraz prawdopodobnie pol. denar palatyna Sieciecha; chronologia: koniec XI w.
4. Osiniec – odkryty ok. 1930, ponad 250 g monet (arabskich, ang. i niem.) oraz ozdób (paciorków, wisiorków, zausznic); chronologia: po 991.
5. Odkryty na trasie kolei Gniezno – Trzemeszno ok. 1870, ok. 300 monet niem., pol. i czeskich; chronologia: po 1037.
6. Odkryty przed 1847, skarb, z którego znane są 2 pol. monety Mieszka III lub jego synów; chronologia: po 1173.
7. Gniezno-okolica – przed 1847, skarb, z którego znanych jest 8 monet (w tym z Gotlandii); chronologia: po ok. 1210-1220.
8. Odkryty w kwietniu 1907, skarb, z którego znanych jest 116 monet węgierskich; chronologia: po 1458.
9. Odkryty 9 VI 1987, ok. 900 monet, z których znanych jest 10 (pol. i niem.); chronologia: po 1432.
10. Gniezno-okolica – odkryty przed 1884, skarb, z którego znana jest część monet (krzyżackie, niem., śląskie); chronologia: 1. poł. XV w. (?).
11. Gniezno-okolica – garnuszek pełen małych, miedzianych monet; chronologia: po 1660.
12. Odkryty w parku Miejskim w 1966, 5 monet miedzianych; chronologia: po 1666.
13. 13 monet miedzianych; chronologia: po 1666.

Skarby ziemi gnieźnieńskiej

1. Borzątew, gmina Mieleszyn – odkryty przed 1910, monety srebrne datowane na wczesne średniowiecze.
2. Gorzuchowo, gmina Kłecko – odkryty w 1872, 3 paciorki srebrne zniekształcone w ogniu oraz stop srebrny i brązowy; chronologia: wczesne średniowiecze.
3. Kąpiel, gmina Czerniejewo – odkryty w 1932 oraz 2001, ponad 2,5 kg monet całych i we fragmentach (arabskie, ang., niem., czeskie) oraz wyroby srebrne (w tym naszyjniki); chronologia: po 983.
4. Kłecko I, gm. loco – odkryty w 1856, ok. 60 monet całych i we fragmentach (ang., niem., czeskie, węgierskie) oraz fragment placka srebrnego; chronologia: po 1063.
5. Kłecko II, gm. loco – odkryty przed 1875, monety perskie oraz ozdoby srebrne (zausznice, łańcuszki, brosze); chronologia: 1. poł. X w.
6. Lednogóra, gmina Łubowo – odkryty w 1850, ponad 70 g monet (duńskich, niem., pol. i czeskich); chronologia: po 1018.
7. Skrzetuszewo, gmina Kiszkowo – odkryty w 1879, monety rzymskie (fragmenty denarów M. Aureliusza), arabskie i niem.; chronologia: po 983.
8. Szczytniki Duchowne, gmina Gniezno – odkryty w 1938, monety niem. oraz „srebro"; chronologia: po 995.
9. Ostrów Lednicki, gmina Łubowo – odkryty w 1996, kilkadziesiąt fragmentów monet (arabskich, czeskich, niem., duńskich i nieokreślonych) oraz fragmenty ozdób srebrnych; chronologia: po 985.
10. Ostrów Lednicki, gmina Łubowo – odkryty w 1999, 6 fragmentów monet (ang. i nieokreślone) oraz kabłączek skroniowy; chronologia: przełom XI i XII w.
11. Głębokie, gmina Kiszkowo – odkryty 3 X 1872, ok. 3000 monet, z których znanych jest ponad 2000 (monety pol., niem. oraz nieokreślone); chronologia: ok. 1195.
12. Imielno, gmina Łubowo – odkryty w marcu-kwietniu 1989, znanych jest 131 monet (czeskich); chronologia: po 1340.
13. Kłecko, gm. loco – odkryty w 1918 lub wcześniej; nieznanej wielkości skarb monet czeskich; chronologia: po 1380.
14. Ostrów Lednicki, gmina Łubowo – 5-6 XI 1986, skarb zawierał monety czeskie i śląskie (65 lub 74); chronologia: ok. 1320-1331.
15. Turostówko, gmina Kiszkowo – odkryty w 1898, monety pruskie; chronologia: po 1841.

Zob. też archelogia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Lit.: S. Kubiak, *Znaleziska monet z lat 1146-1500 z terenu Polski. Inwentarz*, Poznań 1998; M. Męclewska, A. Mikołajczyk, *Skarby monet z lat 1650-1944 na obszarze Polski. Inwentarz II*, Wrocław 1991; J. Slaski, S. Tabaczyński, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski. Materiały*, Warszawa–Wrocław; A. Tabaka, *Skarb czy zguba? O kruszcowym znalezisku na przyczółku mostu gnieźnieńskiego*, „Studia Lednickie" 2002, t. VII, s. 51-59.

SKIERESZEWO, wieś w gminie Gn., parafia pw. bł. Michała Kozala BM w Gn., ob. 169 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 297,19 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1424 lub 1425, wówczas wieś oddawała dziesięcinę do kościoła św. Wawrzyńca w Gn. W 1579 było tu 3 zagrodników i 1 komornik z rodzinami. W 1618 właścicielami wsi byli Jan i Krzysztof Mielęccy. W XVIII w. S. należało do kapituły gnieźn. W 1797 toczył się spór o dochody ze wsi S. pomiędzy nieznanym właścicielem a proboszczem kapituły. W 2. poł. XIX w. majątek należał do rodziny Baranowskich, a po nich do Amandusa Blocha. Folwark zajmował się hodowlą owiec i bydła. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 205 ha, 12 domów, 101 mieszkańców (2 ewangelików, 99 katolików), a część dworska – 238 ha, 5 domów, 84 mieszkańców (7 ewangelików, 77 katolików). W latach 50. XX w. część wsi S. została włączona w granice miasta Gniezna.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

SKORY KAZIMIERZ (ur. 4 III 1864 w Trzemesznie, zm. 7 III 1935 w Grand Rapids), ksiądz. Najmłodszy syn z pięciorga dzieci Kazimierza i Teresy z d. Rejman. W wieku 11 lat wraz z rodziną wyemigrował do Stanów

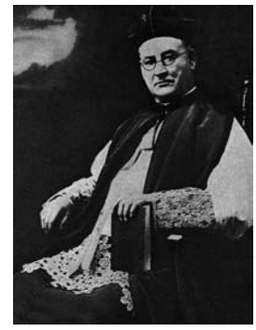

Zjednoczonych. W 1881 rozpoczął studia w seminarium w Rzymie, gdzie wstąpił do zakonu ojców zmartwychwstańców. W grudniu 1882 zaczął studia na Uniwersytecie Gregoriańskim. Wyświęcony na kapłana 31 III 1888. Po zakończeniu studiów powrócił do USA, gdzie dał się poznać jako dobry zarządca parafii, budowniczy kościołów oraz polski patriota. W 1904 został proboszczem parafii św. Wojciecha w Grand Rapids w stanie Michigan, która została założona w 1881 staraniem rodzin przybyłych do Grand Rapids z Trzemeszna. Tutaj wraz z parafianami zbudował nowy kościół, wzorowany na trzemeszeńskim kościele poklasztornym (bazylika trzemeszeńska). Projekt budowy ogłoszono w 1906, prace ruszyły rok później. Koszt budowy wyniósł ok. 150 tys. dolarów. Kościół ten do dziś uznawany jest za jedną z najpiękniejszych budowli w stanie Michigan. Inne przedsięwzięcia budowlane ks. Skorego w Grand Rapids to dom dla sióstr i gmach szkolny, który stał się miejscem nauki oraz centrum parafialnym i miejscem rozrywki – znajdowały się tam m.in. audytorium, basen i kręgielnia. Całość przedsięwzięć budowlanych uzupełniła budowa nowej plebanii w 1922. Działalność K.S. została zauważona przez papieża Piusa XI, który 5 IX 1925 ustanowił ks. Skorego prałatem. W tym samym roku bp Kelly mianował go tzw. nieusuwalnym pasterzem. Wielki kryzys dotknął boleśnie parafię ks. Skorego, która zaczęła mieć problemy ze spłatą zaciągniętych pożyczek. Kłopoty finansowe spowodowały w grudniu 1934 usunięcie ks. Skorego z funkcji proboszcza parafii w Grand Rapids. Kłopoty odbiły się na zdrowiu księdza, który 25 II 1935 trafił do szpitala, gdzie po kilku dniach zmarł. Pogrzeb odbył się 11 III 1935 w Grand Rapids.

SKORZĘCIN, wieś w gminie Witkowo, parafia częściowo Ostrów, częściowo Witkowo, ob. 336 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 685,69 ha. 13 X 1392 wieś została nadana przez króla Władysława Jagiełłę klasztorowi w Lądzie. Ok. 1520 mieszkańcy S. oddawali dziesięcinę do kościoła w Ostrowitem Prymasowskim.

Skorzęcin, leśniczówka „Stary Dwór" z pocz. XX w.

W latach 80. XIX w. wieś liczyła 24 domy, 260 mieszkańców (8 ewangelików, 252 katolików); właścicielem był wówczas Stanisław Moszczeński. W 1909 majątek liczył 107 ha i był własnością Franciszka Mądrego, a w 1930 Leopolda Krenza. Ob. we wsi znajdują się dwór i zabudowa folwarczna z przełomu XIX i XX w. Na skraju wsi stoi budynek nadleśnictwa z początku XX w. (zwany „Stary Dwór") i drewniana leśniczówka z okresu międzywojennego. Przy drodze do Sokołowa rosną dęby o obwodzie 430 cm, będące pomnikami przyrody. Na wschód od wsi, pomiędzy jez. Niedzięgiel (638 ha) i Jeziorem Białym (46 ha), znajduje się ośrodek wypoczynkowy z dużą piaszczystą plażą.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

SKOWRON JÓZEF (ur. 24 I 1917 w Ostrowitem Prymasowskim, zm. 17 VIII 1995). Uczeń gimnazjum w Trzemesznie, przed wojną pracownik umysłowy. Służbę w wojsku rozpoczął w 3. Pułku Lotniczym w Poznaniu, dalsze szkolenie przerwała wojna. Po internowaniu na Węgrzech dostał się do Francji, następnie do Anglii; po ukończeniu kursów specjalistycznych w lipcu 1942 otrzymał stopień wojenny i przydział do Dywizjonu Bombowego nr 300 im. Ziemi Mazowieckiej. Brał udział w bombardowaniach Niemiec i celów strategicznych we Francji. Po wojnie latał z Anglii do Maroka i Algierii z zaopatrzeniem dla baz wojskowych. Do kraju powrócił w 1947; był szykanowany przez władze, inwigilowany przez Służbę Bezpieczeństwa. Pracował w gnieźn. i słupeckim oddziale PZU, Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska". Odznaczony m.in. Srebrnym Krzyżem Orderu Virtuti Militari V klasy oraz trzykrotnie Krzyżem Walecznych. Pochowany w Witkowie.

Lit.: *Warrant oficer szykanowany*, „Gazeta Słupecka" z 29 I 2002.

SKÓRZEWSCY, właściciele Czerniejewa od 1824 do 1939. Majętność czerniejewska pod ich zarządem stale się rozwijała i wzbogacała. R. Skórzewski, właściciel Czerniejewa w latach 1824-59, doktor prawa i filozofii, odnowił pałac w Czerniejewie, zgromadził w nim bogaty księgozbiór, m.in. rękopis z XIII w., ok. 50 inkunabułów (dzieła T. de Brache, J. Keplera, M. Kopernika, kroniki J. Długosza i W. Kadłubka), oraz liczne dzieła sztuki, m.in. replikę popiersia Napoleona dłuta Canovy, obrazy pędzla A. Dürera, rząd turecki spod Wiednia, żelazną chorągiewkę z XIII w., a także bogatą kolekcję myśliwską. W 1840 z majętności utworzył ordynację. Był prezesem Towarzystwa Rolniczego, organizatorem komitetu obywatelskiego w Czerniejewie w okresie Wiosny Ludów. Z. Skórzewski, właściciel Czerniejewa w latach 1859-1901, powiększył zbiory pałacowej biblioteki, przyczynił się do rozbudowy kościoła parafialnego pw. św. Jana Chrzciciela, organizował pomoc dla zdolnej i ubogiej młodzieży. W 1895 ufundował pomnik ku czci ks. O. Kopczyńskiego w 60.

rocznicę jego urodzin. Był członkiem pruskiej Izby Panów. Zasłużył na miano obrońcy polskości. W. Skórzewski, właściciel Czerniejewa w latach 1901-13, dokonał renowacji pałacu, sporządził projekt jego przebudowy, dokonał przebudowy kościoła św. Jana Chrzciciela. Kolejny właściciel, Z. Skórzewski, zarządzający majątkiem w latach 1913-39, w latach 1926-28 przeprowadził rozbudowę pałacu. Był uczestnikiem powstania wielkopolskiego, działaczem społ.-kult., mecenasem miejscowego kościoła. Współorganizował ochronkę dla dzieci w Czerniejewie. Opuścił Polskę we wrześniu 1939, zmarł na obczyźnie w 1974.

SKRAWEK CIENIA, amatorski zespół muz., zał. w 2000 w Gn. przez muzyków istniejącego krótko pod koniec lat 90. zespołu Mimo Wszystko. W składzie zespołu znaleźli się: N. Braciszewska – śpiew, skrzypce, bongosy, flażolet, A. Stefańska – śpiew, K. Szczygieł – śpiew, altówka, fortepian, S. Ćwiłło – gitara, K. Dzikowski – gitara i Ł. Wilczyński – gitara. W repertuarze pojawiły się piosenki z muzyką N. Braciszewskiej do wierszy m.in. M. Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, A. Asnyka, K. Przerwy-Tetmajera oraz G. Turnaua. Zespół debiutował na festiwalu „Wibramy" 2000, na którym później występował kilkakrotnie. Od 2003 N. Braciszewska okazjonalnie występuje jako solistka.

SKRZETUSZEWO, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Sławno, ob. 281 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 687,18 ha. Dawna własność rodu Porajów. W 1398 wieś była własnością braci: Pawła, Macieja i Piotra. Ok. 1520 S. oddawało dziesięcinę do kościoła w Sławnie. Wg rejestru w 1523 wieś była niezamieszkała. W 1590 właścicielami byli Jan Borzejowski, który posiadał 1 łan gruntu i 2 zagrodników, oraz Głębocki, który miał tu 1 łan gruntu. W 1618 Anna Skrzetuska posiadała tu 1 łan i 2 zagrodników. W XVIII w. właścicielem był Józef Polewski, który toczył spór graniczny z Ksawerym Jasińskim, właścicielem sąsiednich wsi: Witakowic i Wolanek. Ob. obydwie te wsie znajdują się w granicach Skrzetuszewa. Kolejni właściciele to Anna Przeradzka i rodzina Jankiewiczów. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 3 domy, 66 mieszkańców (wszyscy katolicy); właścicielem był wówczas Piotr Radoński.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

SKRZYNKA, dawniej wieś, ob. w granicach Gn. Położona w płn.-wsch. części Gn. Wymieniana w rejestrach kapituły gnieźn. z 1523. Własność kapituły do 1793. W latach 1579-1618 był tu 1 komornik i 1 zagrodnik. W latach 80. XIX w. teren wsi obejmował 155 ha. Było tu 26 domów, 220 mieszkańców (26 ewangelików, 194 katolików). W tym czasie znajdowała się tutaj szkoła. Wieś należała do parafii św. Michała.

SKRZYPCZAK MARIAN (ur. 15 IV 1909 w Janowcu Wlkp., zm. 5 X 1939 w Płonkowie), ksiądz, błogosławiony, duszpasterz i męczennik. Jako dziecko mieszkał w Gn., gdzie jego ojciec prowadził drogerię. W 1930 ukończył gimnazjum. W latach 1930-35 studiował filozofię i teologię w Poznaniu i Gn. 15 VI 1935 otrzymał święcenia kapłańskie. Mszę prymicyjną odprawił w kościele św. Michała w Gn. W 1935 został wikariuszem w Rogowie, a w 1936 w Płonkowie. Angażował się w pracę z młodzieżą w organizacjach religijnych. 1 XI 1938 został administratorem parafii w Glinnie Wielkim. Tam, korzystając z pomocy ojca, wybudował plebanię. W 1939 został rozstrzelany przez hitlerowców. 13 VI 1999 został beatyfikowany przez Jana Pawła II w Warszawie.

SKRZYPEK HENRYK (ur. 12 V 1932 w Rawiczu, zm. 12 IX 1968 w Gn.), prekursor sportu modelarskiego w Gn., inicjator powstania pierwszych modelarni, autor kilkunastu modeli latających i pływających. W 1947 wstąpił do Ligi Lotniczej, w ramach której ukończył wiele kursów modelarskich. Podczas Okręgowych Zawodów Modeli Latających w Kobylnicy w 1948 zajął 5. miejsce, a 22 IX 1950 był uczestnikiem I Ogólnopolskich Zawodów Modeli Balonowych. 1 IV 1951 jako instruktor modelarstwa stworzył przy Domu Harcerza w Gn. modelarnię lotniczo-szkutniczą i organizował jej pracę. W 1952 był organizatorem i uczestnikiem Powiatowych Zawodów Modeli Latających w Gębarzewie. W styczniu 1956 objął funkcję kierownika Klubu Wodnego Ligi Przyjaciół Żołnierza (LPŻ) oraz instruktora modelarstwa. Po ukończeniu kolejnych kursów w Gdyni i Poznaniu uzyskał uprawnienia instruktora modelarstwa I klasy. Od 12 do 21 X 1956, w ramach działalności LPŻ, zorganizował nad jez. Jelonek pokaz modeli pływających oraz w ramach Dni Morza od 21 VI do 1 VII 1957 wystawę prac modelarskich, podczas której zaprezentowano 15 modeli pływających, wykonanych niezwykle profesjonalnie, w tym jego sztandarową pracę – model niszczyciela (kontrtorpedowiec) ORP „Wicher". Na przełomie 1959 i 1960 uczestniczył w organizowaniu modelarni w Miejskim Domu Kultury. W maju 1962 współtworzył modelarnię szkutniczą i lotniczą przy Spółdzielni Mieszkaniowej w Gn. oraz pełnił w niej funkcję instruktora. W czerwcu 1962 w II Wojewódzkich Zawodach Modeli Pływających o puchar „Gazety Poznańskiej" zajął 3. miejsce w klasie IV modeli żaglowych. Wykonał następujące modele: 1) lotnicze: AIPX – 5 szt., BIPX – 6 szt., AIRX – 1 szt., BIRX – 4 szt., BISX – 1 szt., CIPX – 3 szt., BISY – 1 szt.; 2) szkutnicze: Olimpia (kl. M) – 9 szt., Fin – 4 szt., żaglowy (kl. IV) – 2 szt., 1 kuter rybacki (kl. VII), ORP „Wicher" (kl. VI) – 1 szt., Ślizg (kl. A 5-2,5) – 5 szt.

SKUPIN MIECZYSŁAW (ur. 3 XII 1925 w Strychowie k. Gn., zm. 25 III 1998 w Gn.), absolwent LO im. Bolesława Chrobrego w Gn.; po ukończeniu Wydziału Architektury Szkoły Inżynierskiej w Poznaniu otrzymał tytuł inżyniera architekta. W latach 1959-76 kierował wspólnym miejskim i powiatowym działem gospodarki komunalnej; lata 1976-81 to okres działalności restauracyjnej zabytkowych dworków i pałaców w Wielko-

polsce, np. w Bugaju, Uzarzewie, Czerniejewie. M.S. był także zaangażowany w nadzór i budowę kościołów na terenie Gn. i powiatu np.: w Modliszewie, bł. Jolenty w Gn. Jako członek Towarzystwa Miłośników Gniezna kierował całością prac budowlanych przy pomniku Bolesława Chrobrego (1985) i pomniku św. Wojciecha (1997). Odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotą Odznaką Ministra Kultury i Sztuki.

SŁABĘDZKI MIECZYSŁAW (ur. 18 X 1896 w Łojewie w pow. inowrocławskim, zm. 2 VI 1930), dowódca kompanii w Gn. Ur. w rodzinie robotnika Wojciecha i Franciszki z Halegierów. W szkole powszechnej w Łojewie brał udział w strajku szkolnym. Początkowo uczęszczał do gimnazjum w Inowrocławiu, później do VII klasy gimnazjum w Gn., gdzie należał do koła samokształceniowego Towarzystwa Tomasza Zana. Od czerwca 1915 służył w niem. 1. Pułku Strzelców Konnych w Poznaniu. Po ukończeniu przeszkolenia aspirantów oficerskich w Biedrusku (15 I 1917) walczył jako dowódca placu w 330. Pułku Piechoty we Francji i Belgii. W czasie walk na froncie wsch. od lipca 1917 do 1 II 1918 przebywał w ros. niewoli. Od maja do października 1918 służył w 37. Pułku Piechoty w Krotoszynie. Zgłosił się na ochotnika do powstania wielkopolskiego. 28 XII brał udział w rozbrojeniu 49. Pułku Piechoty niem. w Gn., zajęciu koszar i dworca. 30 XII w potyczce pod Zdziechową dowodził prawym skrzydłem oddziałów powstańczych, 1 I 1919 wyruszył z Gn. w kierunku Trzemeszna, Mogilna, Strzelna i Kruszwicy z oddziałem powstańczym. Walczył w potyczce z Niemcami w rejonie Strzelna. 5 I 1919 w walce o Inowrocław dowodził 9-osobową kompanią gnieźn.-wrzesińską. Dziełem jego kompanii było też zdobycie w operacji szubińskiej Złotnik Kujawskich (11 I 1919). 19 I 1919 jego kompania weszła w skład 1. Pułku Strzelców Wielkopolskich, dowodzonego przez ppor. P. → Cymsa. M.S. był inspiratorem akcji powstańczej na Bydgoszcz i Toruń. Od 15 I do 23 III 1919 pełnił funkcję adiutanta operacyjnego, 18 II uzyskał stopień podporucznika, 14 X 1920 – porucznika. Do 2 VI 1920 służył w 5. Pułku Strzelców Wielkopolskich. Od lipca do października 1919 był gł. oficerem oraz instruktorem w szkole oficerskiej w Poznaniu. Uchodził za oficera sumiennego, pilnego i obowiązkowego, ale „niejednakowo usposobionego". Brał udział w wojnie pol.-bolszewickiej (1920), był ranny nad Bugiem. Potem dowodził baonem frontowym 64. Pułku Piechoty (6 VIII-31 X 1920). Po zakończonej wojnie był dowódcą kompanii 84. Pułku Piechoty. W 1925 służył w Centrum Szkolenia Specjalistów w Toruniu, później był referentem w Dowództwie Okręgu Korpusu VII (16 I-24 VIII 1926), a od 8 XII 1928 dowódcą jednej ze szkół podoficerskich. Odznaczony Orderem Virtuti Militari V klasy, Krzyżem Walecznych II klasy. Był żonaty i miał troje dzieci: Alicję (1926), Jacka (1927) i Wojciecha (1930).

Lit.: A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie wielkopolskie 1918-1919. Zarys dziejów*, Warszawa–Poznań 1978 (wyd. 2, Poznań 1983); *Gniezno i ziemia gnieźnieńska. Walka o wolność narodową i społeczną 1918-1945*, red. J. Topolski, B. Polak, Gniezno 1978, s. 118, 126, 127, 152, 163 (pisany jako Słabęcki Mieczysław).

SŁAWNO, wieś parafialna w gminie Kiszkowo, ob. 395 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 994,59 ha. Parafia pw. św. Mikołaja, 1280 wiernych, księgi metrykalne od 1773. We wsi znajduje się średniowieczne grodzisko stożkowe. Na jego zboczach powstał cmentarz, a na szczycie w 1785 została wybudowana z fundacji ks. Józefa Sztolzmana kaplica cmentarna pw. św. Rozalii. Przed 1219 wieś była własnością abpa Henryka Kietlicza, który przekazał ją arcybiskupstwu. Po jego śmierci (1219) S. zajął książę Władysław Laskonogi. Dopiero Władysław Odonic w 1235 zwrócił wieś abpowi Pełce. Stanowiła własność kapituły gnieźn. do 1764. W 1331 została spalona i splądrowana przez Krzyżaków. Ok. 1252 wybudowano tu pierwszy kościół pw. św. Mikołaja; uległ zniszczeniu. Kasztelan gnieźn. Aleksander Łubieński wzniósł w 1764 nowy, drewniany kościół. W 1777 Mikołaj Teodor Węsierski dobudował murowaną kaplicę. Kościół spłonął w 1803. Nowy, murowany, istniejący do dziś wybudowano w 1844. W 1579 w Sławnie było 3 zagrodników. W 1618 wieś dzierżawił Paweł Koszutski. W 1697 powstał z fundacji Mikołaja Kamieńskiego szpital dla 12 ubogich. W 1703 przyjechał do Sławna kat z Gn., który za swe usługi pobrał opłatę w wysokości 24 złp. W 1764 w wyniku zamiany właścicielem wsi został kasztelan Aleksander Łubieński, później Mikołaj i Teodor Węsierscy. W dokumentach XVIII-wiecznych S. określane jest jako miasto. W latach 80. XIX w. dzieliło się na: wieś i folwark z leśniczówką. Wieś

Sławno, od lewej: kościół pw. św. Mikołaja z 1844 r.; kaplica cmentarna pw. św. Rozalii z 1785 r.

liczyła 22 domy, 199 mieszkańców (wszyscy katolicy), a folwark z leśniczówką liczył 8 domów, 120 mieszkańców (9 ewangelików, 111 katolików). Właścicielem majątku liczącego 512 ha był Wojciech Chełmicki z Zakrzewa. Ob. we wsi znajdują się: grodzisko, zabytkowy kościół, kaplica, dworek z przełomu XIX i XX w., na cmentarzu pomnik nagrobny majora Wojska Polskiego Dionizego Dobrogojskiego z 1856 i pomnik upamiętniający mieszkańców parafii Sławno, którzy zginęli lub zostali zamordowani w czasie II wojny światowej.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

SŁAWSKA-TACZAKOWA STANISŁAWA (ur. 30 IV 1907 w Gn., zm. 28 XII 1981 w Gn.), lekarz pediatra, organizatorka profilaktyczno-leczniczej opieki nad małymi dziećmi. Dyplom lekarski uzyskała w 1933 na Uniwersytecie Poznańskim. W latach 1933-34 odbywała praktyki w szpitalach poznańskich. W 1934 otrzymała prawo praktyki lekarskiej i rozpoczęła specjalizację z chorób dziecięcych, początkowo w szpitalu św. Józefa, później w Klinice Chorób Dziecięcych w Poznaniu pod kierunkiem K. Jonschera. Przed wybuchem II wojny światowej i w czasie okupacji pracowała jako lekarz Ubezpieczalni Społecznej w Zaniemyślu i w Poznaniu, od 1946 jako hospitantka w Klinice Chorób Dziecięcych w Poznaniu. W 1947 rozpoczęła pracę jako lekarz szkolny w Gimnazjum i Liceum Żeńskim im. bł. Jolenty w Gn. Zorganizowała w Gn. → Miejską Stację Opieki nad Matką i Dzieckiem, w której pracowała jako lekarz pediatra. Placówka mieściła się przy ul. Sobieskiego, finansowana była z budżetu państwa i świadczyła bezpłatne usługi profilaktyczne dzieciom do lat 3, nadzorując prawidłowe żywienie dzieci, propagując karmienie naturalne i sposoby zapobiegania chorobom niedoborowym. Działająca w jej obrębie kuchnia mleczna pod nazwą „Kropla Mleka" wydawała mieszanki mleczne w butelkach, przyrządzane wg przepisów lekarzy. Działalność ta była szczególnie ważna w okresie tużpowojennym, kiedy mleko w proszku było towarem trudno dostępnym. Równocześnie S.S.T., na podstawie umowy z Ubezpieczalnią Społeczną, prowadziła własny gabinet pediatryczny. W 1950 została kierownikiem nowo utworzonej Poradni Dziecięcej. W 1953 zlikwidowano Stację Opieki nad Matką i Dzieckiem i powołano w jednym budynku przy parku Kościuszki poradnię dla dzieci zdrowych i chorych do lat 3. W tym samym budynku poradnia funkcjonuje do chwili obecnej, obejmuje opieką dzieci i młodzież do lat 18. S.S.T. była ordynatorem oddziału noworodków Szpitala Miejskiego w Gn. od chwili jego wyodrębnienia z oddziału położniczo-ginekologicznego. Wcześniej sprawowała opiekę nad noworodkami jako konsultant. Z funkcji ordynatora zrezygnowała w 1960 ze względów zdrowotnych. W latach 1955-76 pracowała w poradni dziecięcej PKP. Była jednym z pionierów organizujących opiekę profilaktyczno-leczniczą na terenie Gn. i pow. gnieźn. w trudnych latach powojennych.

SŁOMIANKA, początkowo niewielka osada, wciśnięta między teren dawnego → gnieźnieńskiego zespołu grodowego, miasto na Wzgórzu Panieńskim, Cierpięgi i jez. Jelonek. Taką samą nazwę nosiły znajdujące się tam grobla oraz młyn wodny, od których powstała nazwa dla całej osady. Zapis jej spotykamy w źródłach po raz pierwszy w 1472. Cała osada, będąca jurydyką arcybiskupią, była prawdopodobnie dość luźno zabudowana. Na dawnych planach w miejscu styku ob. ulic Jeziornej i Słomianki jest widoczny staw. Prace wykopaliskowe, prowadzone w ogrodzie między ul. Wawrzyńca a wsch. odcinkiem wału podgrodzia, doprowadziły do odsłonięcia w tym miejscu resztek wodnego młyna z poł. XVI w., używanego do 2. poł. XVII w. Był to jedyny młyn wodny w Gn., należący do miasta i dobrze prosperujący, a w związku z tym – dający duże dochody. W XVIII w. jeden z domów oddany został do dyspozycji muzykom. Od 1721 mieszkał w nim śpiewak i muzyk Jan → Danafel, późniejszy kapelmistrz kapeli gnieźn. Na tym terenie i w tym samym czasie inny z budynków przeznaczony był na szpital. W S. zbudowano zamek arcybiskupów gnieźn., rozebrany w XIX w. Słomiankę wraz z innymi jurydykami złączono w jedno miasto w 1791. Odtąd jest to już jedna aglomeracja o wspólnej nazwie Gn. z dzielnicami o różnych nazwach.

SŁOWIANIE, amatorski zespół muz., zał. ok. 1964 przy Domu Kultury Dzieci i Młodzieży. Jego pierwszy skład tworzyli: M. Tomczak – gitara basowa, A. Bluege – gitara, E. Dymel – gitara basowa i L. Fronczak – perkusja. W 1964 dołączył E. Kaczmarek – organy. W 1965 w skład zespołu wchodzili: C. Olszewski – organy, M. Tomczak, E. Dymel i W Kempiak – perkusja. Występowali wtedy regularnie m.in. w Domu Kultury i kinie Bajka. W 1966 S. zajęli 2. miejsce w organizowanym przez redakcję muz. PR i TVP we Wrocławiu ogólnopolskim festiwalu zespołów amatorskich w Jeleniej Górze i zarejestrowali kilka nagrań we wrocławskiej rozgłośni PR. W tym czasie kilku muzyków zespołu odbywało służbę wojsk. i w składzie grywali okazjonalnie różni muzycy, m.in. A. Pajkert. W 1968 grupa zajęła 2. miejsce na ogólnopolskim przeglądzie w Chodzieży, występując w składzie: C. Olszewski, E. Dymel, H. Kępiak – saksofon tenorowy, H. Tyranowski – saksofon tenorowy i W. Kempiak – perkusja. W zespole grał też perkusista J. Grzymski. W tym czasie S. wzorowali się przede wszystkim na C. Niemenie i Niebiesko-Czarnych. Uczestniczyli w organizowanych w Poznaniu tzw. meczach bigbitowych, podczas których rywalizowały ze sobą zespoły z całej Wielkopolski. W latach 1970-71 uczestniczyli w odbywającym się w Jarocinie festiwalu Wielkopolskie Rytmy Młodych. Występowali też m.in. w gnieźn. amfiteatrze obok najlepszych wtedy pol. zespołów rockowych, takich jak Polanie, Tajfu-

ny i Niebiesko-Czarni. Po rozwiązaniu zespołu w 1971 C. Olszewski wyjechał na kontrakty zagraniczne.

SMOGULECKI STANISŁAW (ur. 13 VI 1886 w Gn., zm. prawdopodobnie 1939), malarz, dekorator wnętrz, konserwator. W latach 1905-10 studiował w Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie. Studia uzupełniał w Padwie, Florencji i Rzymie. Podczas I wojny światowej był żołnierzem armii niemieckiej. Brał udział w powstaniu wielkopolskim. Malował techniką olejną, pastelami i akwarelą. Wystawy jego prac: portretów, krajobrazów, martwych natur, kwiatów, odbyły się w Poznaniu (1937), Krakowie i Warszawie. S.S. zajmował się też malarstwem dekoracyjnym, wystrojem wnętrz, restaurowaniem malarstwa i polichromią kościołów. Wykonał polichromię kościoła w Dusznikach (1913), kaplicy Dąbrowskiego w Winnogórze (1918), kościoła w Środzie (1929-35), kościoła w Borku (1930), kościoła w Kartuzach (1934-35), katedry w Chełmnie. W latach 1930-32 odnawiał malowidła kaplicy Bożego Ciała w katedrze gnieźn. Zaprojektował wystrój kościoła w Poznaniu przy ul. Obozowej. Po aresztowaniu przez gestapo w listopadzie 1939 został stracony w nieustalonym miejscu.

Między łamami: tablica z 2005 r. na cześć ks. S. Sobczaka w kościele pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana

SMOLARY, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Jastrzębowo, ob. 77 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 227,05 ha. W latach 80. XIX w. było tu 6 domów, 71 mieszkańców (42 ewangelików, 29 katolików). Smolary były wówczas folwarkiem należącym do Kruchowa, liczącym 224 ha.

SMOLIŃSKI GRZEGORZ (ur. 2 II 1967 w Gn., zm. 12 IV 1987 w Poznaniu), żużlowiec, wychowanek gnieźn. Startu, członek kadry narodowej juniorów. 12 IV 1987 na torze w Poznaniu podczas rozgrywania czwórmeczu międzypaństwowego pomiędzy Polską, Szwecją, Danią i RFN uległ śmiertelnemu wypadkowi. Corocznie na torze w Gn. rozgrywany jest Turniej Indywidualny im. Marcina → Rożaka i Grzegorza Smolińskiego.

SMULSKI JAN, właśc. Jan Jakiński (ur. 1867 w Trzemesznie, zm. 1928 w Chicago), prawnik, dziennikarz, bankier, działacz polonijny. W 1881 wraz z rodzicami znalazł się w Ameryce Płn. Tam też uzupełnił wykształcenie. Najpierw uczęszczał do szkoły kolegium zmartwychwstańców w Kitchener w Kanadzie, później studiował prawo na chicagowskim uniwersytecie North Western. Krótko pracował w urzędach państwowych. W 1890 otworzył kancelarię adwokacką. Pisywał artykuły, gł. do prowadzonej przez ojca, chicagowskiej „Gazety Katolickiej". Był prezesem kilku spółek i firm handlowych. W wielu wypadkach pomagał rozwijać się małym zakładom polonijnym. Był prezesem Związku Polaków w Ameryce. W 1906 jako pierwszy Polak w Chicago założył bank North Western Trust. Swojej pracy nie ograniczał do środowiska polonijnego. Był m.in. członkiem Rady Miasta Chicago (1906), syndykiem miejskim, a także skarbnikiem stanu Illinois. Po 1896 należał do najwybitniejszych postaci Ligi Narodowej i endecji w USA. Pochowany w Chicago.

SOBCZAK STANISŁAW (ur. 30 IV 1920 w Piekarzewie k. Pleszewa, zm. 30 VIII 1999 w Gn.), ksiądz, działacz społeczny, budowniczy kościoła. W 1938 ukończył gimnazjum w Pleszewie i wstąpił do seminarium duchownego w Gn. W latach 1939-44 pracował jako robotnik w cegielni Kowalewo, w której potajemnie dokształcał pracowników. W latach 1945-49 studiował filozofię i teologię. 11 VI 1949 przyjął święcenia kapłańskie w Gn. W lipcu 1949 został wikariuszem w Bydgoszczy. W latach 1949-52 odbywał studia specjalistyczne z teologii moralnej, które uwieńczył doktoratem na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, a także uzyskał absolutorium z filozofii chrześcijańskiej. W latach 1952-67 podjął pracę dydaktyczno-wychowawczą (prefekt i wykładowca) oraz administracyjną (prokurator) w seminarium duchownym w Gn. W 1953 bez zezwolenia władz państw. rozbudował seminarium od strony południowej. Od stycznia 1957 organizował parafię pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana na os. Grunwaldzkim w Gn. W latach 1974-80 nadzorował budowę dwupoziomowej świątyni. W latach 1957-95, pełniąc posługę kapłańską na terenie os. Gn.-Południe, włączył się do współpracy z samorządem mieszkańców, władzami miejskimi i wojewódzkimi. Współpracował z osobami o różnych poglądach polit. i społecznych. Jego autorytet, predyspozycje i inicjatywy przyczyniły się do rozbudowania szkoły podstawowej z salą gimnastyczną oraz do wybudowania domu użyteczności publ., mieszczącego przychodnię lekarską, aptekę, pocztę, bibliotekę z czytelnią i salą osiedlową. Wraz z parafianami angażował się w wykonywanie prac komunalnych: dróg i chodników, oświetlenia i gazyfikacji. Pomagał także rozwiązywać problemy społ. i kulturalne. Zajmował się sprawą upamiętnienia ang., franc. i amer. jeńców wojennych przebywających w obozie jenieckim zorganizowanym w latach II wojny światowej na ob. terenie parafii. Ufundowaną przez S.S. tablicę pamiątkową w 1993 odsłonił attaché ambasady Wielkiej Brytanii w Polsce. W 1978 S.S. został mianowany przez prymasa Polski kanonikiem gremialnym Kapituły Kolegiackiej św. Jerzego na Zamku Gnieźn. W grudniu 1993 został odznaczony przez prezydenta RP Lecha Wałęsę Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski „Polonia Restituta".

SOBIERALSKI TADEUSZ FRANCISZEK WAWRZYNIEC (ur. 21 I 1920 w Krasinku w pow. Czarnków, zm. 3 X 1969 w Gn.), działacz polityczny, przewodniczący → Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gn. Syn nauczyciela szkoły powszechnej Władysława i Agnieszki z d. Łukaszyk. Po ukończeniu szkoły powszechnej uczęszczał do Państwowego Gimnazjum im. Przemy-

sława w Rogoźnie, które ukończył w lutym 1939. W lipcu 1946 odbył kurs wakacyjny dla czynnych niekwalifikowanych nauczycieli z cenzusem licealnym, organizowany przez Państwowe Pedagogium w Poznaniu, i uzyskał kwalifikacje do nauczania w szkołach podstawowych. Maturę z zakresu przedmiotów pedagogicznych uzupełnił jako eksternista w Państwowym Liceum Pedagogicznym w Poznaniu w grudniu 1946. W maju 1947 ukończył kurs dla kierowników świetlic, zorganizowany przez Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego. Podczas okupacji hitlerowskiej, w latach 1940-43, pracował jako robotnik malarski w Połajewie, a następnie w Czarnkowie. W 1943 został wywieziony do pracy w Niemczech, gdzie w miejscowości Ausbach pracował jako robotnik w kamieniołomach. Do Polski powrócił w sierpniu 1945. 30 VIII 1945 objął posadę nauczyciela tymczasowego w Połajewie, gdzie od 15 X 1945 pełnił funkcję nauczyciela kontraktowego. W maju 1949 starał się o przeniesienie do pow. obornickiego, a od czerwca 1949 do Roska w pow. czarnkowskim, gdzie w miejscowym przedszkolu miała pracować jego przyszła żona. 1 IX 1949 przeniesiony został do szkoły podstawowej w Boruszynie w pow. Czarnków, gdzie objął obowiązki kierownika szkoły. W tym czasie był już lokalnym działaczem polit. i spółdzielczym. Do PPR wstąpił we wrześniu 1945. W 1949 był członkiem Rady Nadzorczej Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska" i radnym Gminnej Rady Narodowej w Połajewie. 18 X 1950 został wybrany na przewodniczącego Prezydium Gminnej Rady Narodowej w Połajewie. Od tego czasu korzystał z bezpłatnego urlopu w szkole. Od 1 II 1951 pełnił funkcję przewodniczącego Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Lesznie. W tym samym czasie był przewodniczącym Miejskiego Zarządu Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej w Lesznie. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu we wrześniu 1954 wyznaczyło S.S. na stanowisko przewodniczącego Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Gn. Jednogłośny wybór przez MRN nastąpił 30 IX, a objęcie urzędowania 17 XII 1954. Jako przewodniczący MRN przyczynił się do budowy w Gn. os. Tysiąclecia i os. Winiary, Wielkopolskich Zakładów Obuwia „Polania", stacji pogotowia ratunkowego i innych placówek użyteczności publicznej. Odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi 1959, Medalem X-lecia PRL-u 1954, Oficerskim Krzyżem Orderu Odrodzenia Polski. Żonaty z Bożeną z d. Lehman (30 VIII 1949), wychowawczynią przedszkola. Miał córkę Iwonę Magdalenę (ur. 5 IV 1950).

SOBOCIŃSKI JERZY (ur. 15 III 1932 w Pniewach, zm. 1 XI 2008 w Poznaniu), artysta rzeźbiarz. Absolwent PWSSP w Poznaniu. W 1970 został stypendystą rządu włoskiego. Organizator dziesięciu Biennale Małych Form Rzeźbiarskich w latach 1977-95. Swoje prace prezentował w Arezzo, Baku, Barcelonie, Berlinie, Budapeszcie, Monte Carlo, Paryżu, Rawennie, Rzymie i Sztokholmie. Jego twórczość cechuje konsekwentna praca nad formą rzeźbiarską i doskonałością warsztatu, zarówno w wielkich dziełach pomnikowych, jak i w kameralnej rzeźbie. W 1967 otrzymał II nagrodę za projekt pomnika Przemysła I w Poznaniu, w 1973 – I nagrodę za projekt pomnika Dzieci Wrzesińskich we Wrześni, w 1980 – I nagrodę za projekt pomnika Juliusza Słowackiego w Warszawie, w 1989 – Nagrodę Ministra Kultury i Sztuki za „Portret Ojca" (wystawa *Drogi do Niepodległości*) w Poznaniu. Za całość twórczości otrzymał nagrodę I stopnia od ministra kultury i sztuki. W Gn. znajdują się jego prace: pomnik Bolesława Chrobrego (1985), pomnik Harcerzy (1987), pomnik św. Wojciecha (1997), pomnik Aleksandra Fredry (1997).

J. Sobociński, fot. w pracowni artysty

SOJA KAZIMIERZ (ur. 21 VI 1927 w Gn., zm. 27 VII 1989), architekt miejski m. Gniezna, uczeń pilot szybowcowy Ośrodka Ćwiczebnego Szybownictwa w Kobylnicy k. Poznania w 1947, członek Ligi Lotniczej w Gn. Od 1948 elew Oficerskiej Szkoły Lotniczej w Dęblinie, usunięty bezpodstawnie ze szkoły w marcu 1950. Aresztowany za przynależność do oddziałów Armii Krajowej (łącznik, pseudonim „Romulus"). Więziony w Warszawie, Poznaniu i Gn. Zwolniony z więzienia 19 V 1951. Wyjechał do Wrocławia, gdzie podjął studia na Politechnice Wrocławskiej; ukończył je w 1958 z dyplomem magistra inżyniera architektury i podjął pracę w Poznaniu. Na wniosek przewodniczącego Miejskiej Rady Narodowej w Gn. został przeniesiony do Gn., gdzie ponownie aktywnie włączył się w nurt działalności lotniczej. Współorganizator filii Aeroklubu Poznańskiego w Gn. w 1959, projektant urbanistycznej zabudowy lotniska sportowo-sanitarnego Gniezno – Nałęcz. Autor najstarszej zachowanej dioramy lotniczej w Polsce zatytułowanej *Załadunek chorego na samolot sanitarny Po-2 z pola spółdzielni produkcyjnej*, wystawionej na ogólnopolskiej wystawie modelarskiej Ligi Lotniczej w 1951 w Warszawie.

SOJKA KAZIMIERZ (ur. 20 XII 1911 w Wągrowcu, zm. 30 IX 1995 w Gn.), ksiądz, duszpasterz, patriota. Syn oficera Wojska Polskiego Stanisława i Stanisławy z d. Nowak. W 1930 ukończył gimnazjum klasyczne w Gn. 15 VI 1935 otrzymał święcenia kapłańskie po studiach odbytych w seminariach duchownych w Gn. i Poznaniu; wikariat odbył w Podgórzu (dekanat Gniewkowo) i Inowrocławiu; w styczniu 1940 w mieszkaniu Heleny Pokorskiej w Gn. jako kapelan odebrał odnowienie przyrzeczenia na wierność ojczyźnie grupy harcerzy na sztandar

Żeńskiej Drużyny im. Królowej Jadwigi przez składanie na nim po kropelce własnej krwi. W 1945 duszpasterzował w Kruszwicy; 1 VII 1949 objął probostwo w Kcyni – w sanktuarium Krzyża Świętego; w 1972 przeniesiony do parafii św. Trójcy w Gn., był członkiem deputacji ds. zarządu majątkiem kościelnym. 1 VII 1989 przeszedł na emeryturę, jako rezydent parafii św. Wawrzyńca przebywał w Gn., podjął stały dyżur spowiedniczy w katedrze.

SOKOLNIKI, wieś parafialna w gminie Mieleszyn, ob. 188 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 303 ha. Parafia pw. św. Stanisława Biskupa, 850 wiernych, księgi metrykalne od 1797. Wzmiankowana w dokumentach pochodzących z lat 1221-79, w których Bolesław Pobożny nadał dziesięcinę ze wsi Sokolniki kościołowi św. Jerzego w Gn. W 1284 właścicielem wsi był ziemianin Stosz, pochodzący ze znanej rodziny śląskiej. W 1360 dziedzicem był Dobiesław z rodu Awdańców. Od 1380 aż po XVII w. Sokolniki były własnością rodziny Sokolnickich. W 1618 część wsi należąca do S. Sokolnickiego liczyła 4 zagrodników i 1 rzemieślnika. W tej części znajdował się również wiatrak. Druga część wsi należała do S. Załuskowskiego, było tu 2 zagrodników. W XVIII w. wieś była własnością Gliszczyńskich, następnie Sokołowskich. W XIX w. przeszła w ręce Sawickich. Pierwszy kościół w Sokolnikach powstał ok. XIII w. W latach 80. XIX w. wieś z wiatrakiem liczyła 93 ha, 5 domów, 43 mieszkańców (wszyscy katolicy), dwór liczył 340 ha, 8 domów, 98 mieszkańców (wszyscy katolicy); ówczesnym właścicielem był F. Kruszyński, który sprzedał majątek Komisji Kolonizacyjnej. Pierwszy kościół w Sokolnikach powstał w XIII w. Pierwszy znany z imienia proboszcz, Marcin, występuje w dokumencie z 1404. Ob. drewniany kościół wzniesiony został w latach 1682-1712 z fundacji proboszcza A. Grudowicza i W. Kłosowskiego. W 1770 z inicjatywy ks. A. Kosmacińskiego dobudowano wieżę i kaplice. W 1886 przeprowadzono gruntowny remont. Wyposażenie kościoła – XVII- i XVIII-wieczne. Na skraju wsi, ok. 0,5 km od kościoła, znajduje się imponujących rozmiarów głaz narzutowy.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Sokolniki, kościół pw. św. Stanisława z lat 1682-1712

SOKOŁOWO, wieś w gminie Witkowo, parafia Ostrowite Prymasowskie, ob. 126 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 387,06 ha. Wieś znana w XIII w. Bolesław Pobożny nadał Sokołowo kościołowi św. Jerzego w Gn. W latach 1580-1618 wieś liczyła 1 zagrodnika. W 1523 stanowiła dobro klasztoru w Lądzie. Później właścicielami wsi byli Zbąscy, Mielińscy i Borzęccy. W 1793 stanowiła własność Zabłockich, a w 1860 Onufrego Skarżyńskiego. W latach 80. XIX w. właścicielem był Michał Moszczeński; wieś liczyła 389 ha, 19 domów, 167 mieszkańców (wszyscy katolicy), folwark liczył 169 ha. We wsi znajduje się dworek z przełomu XIX i XX w.

SOKOŁOWSKA-ŁUSZCZEWSKA HALINA (ur. 30 XII 1895 w Żytomierzu, zm. 17 X 1970 w Skolimowie), aktorka, reżyser teatralny, pedagog. W 1913 podjęła studia aktorskie w klasie dramatycznej Warszawskiego Towarzystwa Muzycznego. Debiutowała w Teatrze Polskim w Kijowie i była jego aktorką w latach 1914-18. W 1919 została aktorką objazdowego Teatru Dramatycznego w Wielkim Księstwie Poznańskim. Później grała w Teatrze Polskim w Poznaniu (1919-23), Teatrze Lubelskim (1923-25), Teatrze Polskim w Bydgoszczy (1925-27) i objazdowym Teatrze Wielkopolskim B. Brzeskiego (1927-29). W latach 1929-39 mieszkała w Gdyni, zajmowała się edukacją teatr. i pracą w oświacie. Podczas II wojny światowej brała udział w ruchu oporu. Aresztowana, przebywała w więzieniu na Pawiaku, a potem w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück. W 1945 pracowała m.in. jako bibliotekarka i wykładowca kursów oświatowych w Gdańsku. W 1948 została pierwszym dyrektorem Teatru Miejskiego w Gn., jego współorganizatorką, kierownikiem artyst., reżyserem i aktorką. Przyczyniła się też do upaństwowienia tego teatru. Przygotowała do zawodu aktorskiego wielu jego adeptów. Reżyserowała m.in. *Amfitriona* Plauta i *Fircyka w zalotach* F. Zabłockiego. Grała na gnieźn. scenie w latach 1948-52. W latach 1952-54 pracowała w Teatrze im. W. Bogusławskiego w Kaliszu, w latach 1955-57 w Teatrze im. J. Osterwy w Lublinie. W latach 1957-65 ponownie grała i reżyserowała w Teatrze im. A. Fredry. Jej najważniejsze role to: Panna Małgorzata w *Ciotuni* A. Fredry we własnej reżyserii, Babka w *Drzewa umierają stojąc* A. Casony w reż. K. Tyszarskiej, Matka w *Balladynie* J. Słowackiego w reż. K. Tyszarskiej, Dorota w *Grubych rybach* M. Bałuckiego w reż. W. Stommy. Po przejściu na emeryturę od 1966 mieszkała w Schronisku Artystów Weteranów Scen Polskich w Skolimowie. Zagrała w filmach K. Kutza: *Milczenie* (1963) i *Ktokolwiek wie* (1966).

SOKOŁOWSKI EDMUND (ur. 23 X 1894 w Małych Jeziorach, zm. 10 V 1975 w Gn.), ogrodnik miejski, powstaniec wielkopolski, działacz społeczny. W la-

tach 1909-11 uczył się ogrodnictwa w Lokoabidorf w Niemczech. W latach 1911-14 praktykował w zakładach ogrodniczych w Koninie i w Poznaniu. W latach 1915-17 wcielony do wojska niem., brał udział w I wojnie światowej. W latach 1918-19 uczestniczył w powstaniu wielkopolskim na froncie Szubin – Bydgoszcz. W latach 1919-21 służył w Wojsku Polskim, w 17. Pułku Artylerii. W latach 1921-39 pracował jako inspektor ogrodnictwa w Zarządzie Miejskim w Gn. Był członkiem Towarzystwa Ogrodników oraz Towarzystwa Jedwabniczego, promującego hodowlę morwy. Z ramienia magistratu gnieźn. sprawował nadzór nad ogrodami działkowymi w Dalkach i Róży. W latach 1923-24 był słuchaczem Państwowej Szkoły Ogrodniczej w Poznaniu. W latach 1939-45 pracował w ogrodnictwie miejskim pod zarządem niemieckim. W latach 1945-53 pełnił funkcję ogrodnika miejskiego w Gn. W latach 1949-53 był prezesem Ogrodu Działkowego im. K. Marcinkowskiego. W 1952 uzyskał stopień inżyniera ogrodnika w zakresie kształtowania terenów zielonych, nadany przez Państwową Komisję przy Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. W latach 1953-57 był represjonowany za brak przynależności partyjnej. Zwolniony z funkcji ogrodnika, pracował jako sprzedawca dewocjonaliów w sklepie Ars Christiana w Gn. 16 II 1957 został zrehabilitowany i powrócił na pierwotne stanowisko. W 1964 przeszedł na emeryturę.

SOSNA LESZEK (ur. 13 IX 1958 w Gn., zm. 4 VI 2002 w Gn.), piłkarz ręczny. Grał w KS Chrobry Gn., MKS Gn. i KS Start Gn. Reprezentant młodzieżowej kadry Wielkopolski w rozgrywkach centralnych i spartakiadach. Uczestnik spotkań międzynarodowych. Znakomity strzelec i rozgrywający.

SPAR- UND DARLEHNSVEREIN, stowarzyszenie oszczędnościowo-pożyczkowe zał. w Gn. 13 III 1901. W jego skład wchodziło 65 członków różnych zawodów, w tym 3 Polaków. Stowarzyszenie to miało ograniczoną odpowiedzialność. Kasy i banki oszczędnościowo-pożyczkowe powstawały na terenie całego pow. gnieźn. Najstarsza tego typu instytucja została utworzona w Łubowie w 1890, a najmłodsza w miejscowości Owieczki w 1913. Spar- und Darlehnskassen i Spar- und Darlehnsbanken wchodziły w skład różnych innych stowarzyszeń niem., które razem tworzyły Związek Niemieckich Stowarzyszeń istniejący od 2. poł. XIX w. Na terenie pow. gnieźn. stowarzyszenia te zaczęły działać po 1886, kiedy to pruska Komisja Kolonizacyjna przeprowadziła parcelację gruntów i ustanawiała nowe wsie. Kasy i banki oszczędnościowo-pożyczkowe miały gł. na celu udzielanie pomocy finansowej rolnikom i małym przedsiębiorcom przez przydział kredytów z pieniędzy pochodzących ze składek członkowskich. Organizacje te także łączyły rolników, mieszczan i drobnych przedsiębiorców w samopomocowe stowarzyszenia lub spółdzielnie. Idea ta zrodziła się w Niemczech w poł. XIX w. Działalność kas i banków trwała do początku lat 30. XX w. Do tego czasu banki opiekowały się domami towarowymi, które zajmowały się kupowaniem produktów rolnych (pasze, nawozy) oraz węgla. W latach 30. doszło do fuzji towarzystw kredytowych z kasami i bankami oszczędnościowo-pożyczkowymi.

SPAW, organizacja o charakterze kulturalno-oświatowym. Zrzeszała urzędników i pracowników administracji wojskowej. Powstała w Gn. w 1934. Prezesem był Nadolski.

SPECJALNY OŚRODEK SZKOLNO-WYCHOWAWCZY NR 1, powołany został w 1976 w budynku po internacie Zasadniczej Szkoły Zawodowej przy ul. Żwirki i Wigury 27. Wówczas była to jedyna tego typu placówka w województwie. Prowadzone były 3 szkoły: dla uczniów upośledzonych w stopniu lekkim, w stopniu umiarkowanym i dla dzieci leżących w Szpitalu Miejskim. W internacie mieszkali chłopcy, natomiast dziewczęta w zakładzie „Caritas" przy ul. św. Wojciecha. Od roku szkolnego 1978/79 szkoła zmieniła swój profil i stała się ośrodkiem szkolno-wychowawczym dla uczniów upośledzonych umysłowo w stopniu umiarkowanym. Rozpoczęto realizację programu szkoły 10-letniej. Obecnie ośrodek jest placówką dla dzieci i młodzieży z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym, znacznym i głębokim w wieku od 3 do 24 lat. Gł. zadaniem ośrodka jest przygotowanie wychowanków do samodzielnego udziału w życiu społ., w integracji ze środowiskiem. Ośrodek jest placówką szkolno-wychowawczą. W skład ośrodka wchodzą: Szkoła Podstawowa nr 13, Gimnazjum nr 13 oraz internat dla uczniów zamieszkałych poza siedzibą ośrodka.

SPECJALNY OŚRODEK SZKOLNO-WYCHOWAWCZY NR 2, z początkiem roku szkolnego 1950/51 utworzona została Zasadnicza Szkoła Zawodowa Specjalna, której dyrektorem został Roman Poliński. Starania o nowy budynek szkolny zakończyły się otwarciem w 1968 kompleksu szkolnego na wzgórzu przy ul. Powstańców Wielkopolskich. Mieściły się tam szkoła, sala gimnastyczna, internat, warsztaty szkolne i mieszkania dla nauczycieli. W 1972 szkoła zmieniła nazwę na Specjalny Ośrodek Szkolno-Wychowawczy nr 2. Do ośrodka przyłączono szkołę podstawową – klasy starsze przeniosły się na ul. Powstańców Wielkopolskich, natomiast młodsze dzieci nadal uczyły się w budynku przy kościele św. Jana. Po reformie oświaty w 1999 ośrodek został podzielony na Zespół Szkół Specjalnych (szkoła podstawowa i gimnazjum) oraz Zasadniczą Szkołę Zawodową Specjalną i Szkołę Przysposabiającą do Pracy. W 2004 wszystkie szkoły wchodzące w skład ośrodka otrzymały nr 14. Uczniowie uczą się zawodu stolarza, ślusarza, malarza, krawca i kucharza małej gastronomii. Uczniowie kierowani są do placówki przez poradnie psychologiczno-pedagogiczne. Od 1992 dyrektorem ośrodka jest Andrzej Kabaciński.

SPEEDROWER W GNIEŹNIE, pierwsze wyścigi na rowerach BMX odbyły się na torze żużlowym gnieźn. Startu w 1989. Zainspirowały one gnieźnian

do stworzenia klubu speedrowerowego, który powstał 2 lata później. Pierwszym prezesem KS Orzeł i gł. animatorem tej dyscypliny w Gn. został S. Tamborski. W 1991 w mistrzostwach okręgu Orzeł zajął 2. miejsce. W 1995 powołane zostało w Rawiczu Polskie Towarzystwo Speedrowerowe i utworzona została liga krajowa. W mistrzostwach Polski par klubowych zwyciężyli zawodnicy Orła Gniezno R. Kuliński i T. Szwajerek. 9 VIII 1995 w Gn. rozegrany został mecz Gniezno – Reszta Świata. Drużynę Reszty Świata reprezentowali zawodnicy z Australii, Anglii, Holandii, Szkocji i Walii. Mecz zakończył się sensacyjną wygraną gnieźnian 51 : 39. W 1996 Orzeł zdobył tytuł wicemistrza Polski, a indywidualnie Ł. Kokott w rozegranych w Lesznie mistrzostwach Polski zajął 3. miejsce. W tym samym roku zawodnicy Orła, R. Kuliński i Ł. Kokott, startowali na mistrzostwach świata w Anglii. Rok później Orzeł ponownie sięgnął po srebro drużynowych mistrzostw Polski. Najlepsi zawodnicy Orła to: Ł. Kokott, P. Szmalec, R. Kuliński, M. Tymczewski, P. Kozłowski, P. Kwapich, M. Puk, T. Szwajerek, A. Kierejewski, R. Wencel, M. Hartung oraz R. Sieradzki. Największe sukcesy drużyna Orła odniosła w 1999, kiedy zdobyła mistrzostwo Polski. Od strony szkoleniowej twórcami sukcesów gnieźn. speedroweru byli: R. Szczerba, R. Grajkowski, W. Orłowski i były żużlowiec W. Zawiński. Natomiast wśród działaczy wyróżnili się: S. Tamborski, D. Bała, T. Gniatkowski, M. Kwinecki, J. Trąbczyński.

SPORAKOWSKI HILARIUSZ (ur. 26 XI 1920 w Gn., zm. 30 IX 2004 w Gn.), sportowiec. Ukończył Technikum Telekomunikacyjne w Poznaniu, następnie pracownik Urzędu Telekomunikacji w Poznaniu. Najbardziej utytułowany i wszechstronny gnieźn. lekkoatleta lat 1935-47. Zawodnik Kolejowego Przysposobienia Wojskowego (1936-39) i Kolejowego Klubu Sportowego (1945-47). Wielokrotny triumfator w mistrzostwach Gniezna i zawodach organizowanych przez Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego. Znaczące wyniki osiągał w dyscyplinach: bieg na 100 m – 12,8 s, skok w dal – 5,80 m, trójskok – 12,92 m, skok wzwyż – 1,75 m, pięciobój mężczyzn – 2043 punkty.

SPORTY MOTOROWODNE W GNIEŹNIE, pierwszym gnieźnianinem, który zainteresował się s.m., był P. Blaszyński. Startował on w KS LOK Poznań. Wraz z ojcem skonstruował łódkę standardową i zamontował w niej silnik przystosowany do startów w klasie 0-250. Osiągał coraz lepsze wyniki na imprezach krajowych i międzynarodowych. W 1982 przesiadł się na łódź produkcji amer., zaopatrzoną w silnik Königa. 22 lata startów przyniosły mu wiele sukcesów, ale też wielokrotnie na skutek wypadków znajdował się w sytuacjach zagrożenia życia. W 1985, po wygraniu strefowego etapu mistrzostw Polski, w finale krajowym zajął 3. miejsce. Najlepszy okres jego kariery przypadł na lata 1992-95. W 1992 został wicemistrzem Polski w klasie 0-250. Powtórzył ten wyczyn 2 lata później. W 1995 w zawodach międzynar. w Námestovie na Słowacji zajął 1. miejsce. W tym samym roku w Trzciance Lubuskiej wygrał wielkie międzynar. zawody o puchar Polski oraz zajął 2. miejsce w warsz. turnieju „O Puchar Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej". W 1994 zajął 7. lokatę w mistrzostwach świata. Na tej samej imprezie występował także rok później. Jego ostatni start odbył się w 1997 podczas międzynar. zawodów w Szwecji, w miejscowości Nora. P. Blaszyński wybrany został w 1992 w plebiscycie „Głosu Wielkopolskiego" na najlepszego sportowca Gniezna.

SPORTY SIŁOWE W GNIEŹNIE, tzw. strong man, w Gn. dyscyplina ta zaistniała w 1998 dzięki zaangażowaniu założyciela i prezesa Towarzystwa Sportowego „Spartakus" D. Szymczaka i jego zastępcy R. Temczuka. Najlepsi gnieźn. zawodnicy to: A. Walczak (członek kadry narodowej), T. Perek, P. Budziszewski, D. Borowiak oraz S. Wilczyński. W 2002 A. Walczak wygrał międzynar. zawody w Gn., a w dobrze obsadzonej imprezie na Słowacji zajął 4. miejsce.

SPOTKANIA Z POEZJĄ W PODZIEMIACH KATEDRY, organizowane od 2004 przez parafię archikatedralną i Miejski Ośrodek Kultury w Gn. cykliczne prezentacje poezji pol. w recytacjach m.in. Zenony Golc (autorki scenariuszy i realizatorki spotkań), Agnieszki Habicht, Andrzeja Malickiego, Justyny Polkowskiej-Malickiej, Bogdana Ferenca, Grzegorza Krawczyka, Wojciecha Siedleckiego. W spotkaniach uczestniczyły też: Chór Mieszany „Metrum" pod dyrekcją Jarosława Kreza, Kameralny Zespół Męski „Szpaki", uczniowie ZPSM w Gn., Schola im. św. Ojca Pio.

SPÓŁDZIELCZOŚĆ W GNIEŹNIE

Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska" w Gn., rozpoczęła działalność, jako pierwsza z dziewięciu w powiecie, 10 X 1945. Kontynuatorka przedwojennej Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik". Założyciele: Bronisław Bączkowski, Władysław Golla, Igłowicz, Władysław Karolczyk, Kubiaczyk, Kurczyk vel Kurczycha, Nowacki, Nowicki, Mazurek, Józef Staszak i Szymski vel Szymański. Pierwszy zarząd tworzyli: Kasprzak, Kurczyk, Nowicki. Zasięg działania – gmina Gn., tj. 33 wsie sołeckie i miasto Gn. Podstawowa działalność: skup i sprzedaż płodów rolnych, mleka i żywca. W 1945 zatrudniała 50, w 1975 – 280 pracowników zrzeszonych w Związku Pracowników Handlu i Spółdzielczości. Od 1958 siedzibą zarządu był biurowiec przy ul. Roosevelta 106, poza tym bocznica kolejowa i magazyny przejęte po PZGS przy ul. Reymonta. W latach 1975-76 zdobyła 1. miejsce w woj. pozn. we współzawodnictwie gminnych spółdzielni; w 1975 2. miejsce w Polsce w konkursie „Mistrz Gospodarności i Kultury"; w 1976 tytuł Mistrza Gospodarki i Kultury. Po zmianach w 1989 i wprowadzeniu gospodarki rynkowej funkcjonuje w mniejszym zakresie do dziś.

Gnieźnieńska Spółdzielnia Pracy, pierwsza po II wojnie światowej spółdzielnia w Gn., powstała w 1948 w obiekcie przy ul. Jeziornej 13a. Założyło ją 114 członków, którym przez rok prezesowała H. Komka (1902-65),

społeczniczka organizacji kobiecej. Potem spółdzielnia przyjęła nazwę Spółdzielnia Pracy Odzieżowa, w 1950 Spółdzielnia Pracy Krawieckiej „Strój". Przez lata borykała się z trudnościami lokalowymi (lokale dzierżawione), utrudniającymi produkcję, i odgórnie ustalanymi reorganizacjami. W latach 1964-75 rozwijająca się spółdzielczość powodowała powstawanie zakładów usługowych różnych branż w mieście i pow. gnieźn. Modernizowano zakłady fryzjerskie i krawieckie. 1 I 1964 przejęto Spółdzielnię Fryzjerów, od 1971 Rzemieślniczą Spółdzielnię Branży Skórzanej, a następnie Spółdzielnię „Czystość", wykonującą usługi malarskie, dekoracyjne i porządkowe, przez co zatrudnienie zwiększyło się do 320 osób. Przyjęto nazwę Powiatowa Spółdzielnia Pracy Usług Wielobranżowych. Po reorganizacji administracyjnej Polski, zlikwidowaniu powiatów i utworzeniu 49 województw w 1976 nadano jej nazwę Wojewódzka Usługowa Spółdzielnia Pracy Oddział Gn.; dołączono do niej zakłady usługowe z terenu woj. pozn., a zatrudnienie wzrosło do 580 osób. Produkowano odzież, obuwie domowe, galanterię skórzaną, systemem chałupniczym: laurki z papieru i pamiątki ze słomy; zrzeszano 63 zakłady rzemieślnicze, świadczące usługi w 80% dla ludności i w 20% dla jednostek gospodarki uspołecznionej. W 1979 nastały sprzyjające warunki do usamodzielnienia się i powstała GSP im. 35-lecia PRL. Od 1980 przejęto produkcję waliz i neseserów, zaczęto szycie odzieży na eksport tzw. przerobowy, uruchomiono filie szycia odzieży roboczej w Czerniejewie i 2 sklepy własne: łącznie prowadzono 53 zakłady usługowe (typowych i specjalistycznych branż), w których zatrudniano 402 osoby. Transformacja ustrojowo-ekon. w 1990 spowodowała prywatyzację usług i produkcji. Spółdzielnia przyjęła znowelizowany statut i nazwę GSP. Utrzymano produkcję odzieży roboczej, obuwia domowego, galanterii skórzanej i zakład rymarski, ale zatrudnienie zmalało do 75 osób. W 1991 podjęto eksport przerobowy dla niem. firmy Job Kleidung w Mönchengladbach, specjalizującej się w handlu ochronnymi spodniami męskimi z kordu i sztruksu w kilkunastu wzorach i kolorach. Szyje się też kamizelki, marynarki z tych tkanin i koszule z tkanin bawełnianych. Unowocześniono park maszynowy japońskiej firmy Juki i urządzenia firm niemieckich. Aktualnie załoga liczy 42 pracowników, którzy szyją 58 500 wyrobów rocznie. GSP zlokalizowana jest przy ul. 17. Dywizji Piechoty.

Powiatowy Związek Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska" w Gn. (PZGS), utworzony 21 II 1948. Wchodził w skład struktury Wojewódzkiego Związku Gminnych Spółdzielni i Centrali Rolno-Spożywczej w Warszawie. Prezydium pierwszej Rady Nadzorczej PZGS tworzyli: Józef Różański – prezes, Wojciech Wydra-Nawrocki – wiceprezes, Franciszek Kubiaczyk – sekretarz. Siedziba dawnej Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik" przy ul. Mieszka I 34. W 1950 otwarto w Gn. Wiejski Dom Towarowy. W 2. poł. lat 50. XX w. zakupiono parcelę przy ul. W. Reymonta na potrzeby składowo-magazynowe. Stan posiadania PZGS w pow. gnieźn. w 1957: 818 pracowników, 11 818 zrzeszonych członków, 46 użytkowanych obiektów, 174 sklepy wielobranżowe, 132 punkty skupu, 24 zakłady produkcyjne. Przez kolejne lata rozrastała się baza własna PZGS. W wyniku zmian gospodarki rynkowej restrukturyzowano i podzielono majątek PZGS. Od 1990 działają w powiecie gminne spółdzielnie, np. Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska" w Gn.

„Społem", Powszechna Spółdzielnia Spożywców w Gn. Już w pierwszych dniach po wyzwoleniu spod okupacji hitlerowskiej przystąpiono do zorganizowania spółdzielni w Gn. Inicjatorami jej założenia byli: J. Kaszyński, M. Andersohn, S. Nieborak, następnie dołączyli do nich J. Komka i C. Mikołajczyk. Od 25 I 1945 zaczęto werbować członków i otwierać pierwsze sklepy, zorganizowano również pierwszą hurtownię przy ul. Warszawskiej 5. Pierwsze walne zgromadzenie członków spółdzielni odbyło się 12 II 1945. Wówczas spółdzielnia przyjęła nazwę Gnieźnieńska Spółdzielnia Powszechna i została zarejestrowana przez Sąd Okręgowy 3 VII 1945. Z końcem 1945 spółdzielnia zrzeszała 2196 członków i zatrudniała 116 pracowników oraz prowadziła działalność w 15 sklepach. W latach 1952-53 nastąpiła reorganizacja w handlu i spółdzielnia musiała przekazać 4 zakłady na rzecz Gnieźnieńskich Zakładów Gastronomicznych oraz 8 sklepów mięsno-wędliniarskich na rzecz nowo powołanego przedsiębiorstwa państwowego – Miejskiego Handlu Mięsem w Gn. W 1976 nastąpiła kolejna reorganizacja handlu polegająca na przekazaniu do handlu państwowego sklepów przemysłowych, a przejęciu od tego sektora całej sieci spożywczej, gastronomicznej oraz handlu artykułami nieżywnościowymi codziennego użytku i częstego zakupu. Pod koniec 1976 spółdzielnia prowadziła 147 sklepów, całą sieć gastronomiczną oraz piekarnie, ciastkarnie, wytwórnie napojów, zakład pracy nakładczej i wiele punktów usługowych. Przez 15 lat spółdzielnia w Gn. trwała w strukturach WSS „Społem" w Poznaniu, będąc jej oddziałem. 20 I 1983 podjęto decyzję o przekształceniu dotychczasowych oddziałów WSS w samodzielne powszechne spółdzielnie spożywców. W 1985 spółdzielnia posiadała 135 sklepów i punktów detalicznych, 38 zakładów i punktów gastronomicznych, 14 zakładów produkcyjnych i 19 punktów usługowych. Zrzeszała 13 840 członków oraz zatrudniała 1232 pracowników, prowadziła również w powiązaniu ze szkołą zawodową naukę zawodu. Wskutek zmian ustrojowych w 1990 lawinowo zaczęła kurczyć się sieć sklepów, zakładów gastronomicznych i produkcyjnych oraz spadało zatrudnienie. Na koniec 2005 sytuacja ustabilizowała się; obecny stan posiadania to: 30 sklepów, piekarnia, ciastkarnia i zakład garmażeryjny. Spółdzielnia zatrudnia ponad 300 pracowników, zrzesza 520 członków. Prezesi spółdzielni w latach 1945-2005: 1945-67 – Józef Komka, 1967-72 – Stefan Pawlik, 1972-82 – Stanisław → Piwowarski, 1982-91 – Henryk Dąbrowski, 1991-96 – Walenty Kaźmierczak, 1996-2003 – Kazimierz Wiśniewski, 2003-05 – Aniela Gic, od 2006 – Szymon Fabisiak.

Spółdzielnia Mieszkaniowa, tradycje gnieźn. spółdzielni wywodzą się od niem. spółdzielni mieszkaniowej Deutscher Beamten Haftplicht, Gnesen, utworzonej i za-

rejestrowanej w gnieźn. Sądzie Okręgowym w 1902. Do 1920 spółdzielnia ta wybudowała 7 domów z 73 mieszkaniami. Po uzyskaniu niepodległości do maja 1920 udziały w spółdzielni wykupili Polacy, którzy zarejestrowali 22 XI 1920 Polską Spółdzielnię Mieszkaniową w Sądzie Okręgowym w Gn. Do II wojny światowej brak kapitału inwestycyjnego nie pozwolił powiększyć zasobów spółdzielni, jej działalność gosp. ograniczała się do eksploatacji przejętych nieruchomości. Po wybuchu II wojny światowej i zajęciu Gn. Niemcy zlikwidowali spółdzielnię, a jej budynki przekazali pod zarząd państwowy. 18 III 1945 spółdzielnia reaktywowała swoją działalność. W latach 1952-54 zbudowano tylko 1 blok z 27 mieszkaniami, zlokalizowany przy ul. Roosevelta 65. Nazwa spółdzielni zmieniała się w tym okresie trzykrotnie: w 1947 SM Pracowników Kolejowych, w 1949 – SM Pracowników PKP, a po 1950 SM w Gn. Przełomowy inwestycyjnie okazał się 1957. W końcu 1969 spółdzielnia miała 38 budynków z 1193 lokalami mieszkalnymi oraz 4 pawilony handlowe. Najlepszym czasem rozwoju spółdzielni były lata 70. i 80. W 1979 oddano do użytku 520 mieszkań. Pierwsze lata gospodarki rynkowej (1991-94) były okresem eksploatacji i administrowania. Od 1994 spółdzielnia ponownie podjęła proces inwestycyjny, budowano mieszkania na zasadzie spółdzielczego własnościowego prawa do lokalu ze środków własnych członków.

Spółdzielnia Mleczarska w Gnieźnie, w 1933 spółdzielnia weszła na rynek miasta Gn., zakładając początkowo 3 sklepy nabiałowe oraz wypierając prywatnego dostawcę mleka i wyrobów mleczarskich do szpitali miejskich. W 1937 Polska Mleczarnia Spółdzielcza zwiększyła stan posiadania o nową placówkę w Gn. przy ul. 3 Maja. W 1938 placówka ta zmieniła nazwę na Okręgowa Mleczarnia Spółdzielcza Gniezno-Łubowo. Wybuch II wojny światowej i hitlerowska okupacja przerwały działalność spółdzielni. Jej reaktywacja nastąpiła w 1945. Zmiana ustroju państwowego stwarzała spółdzielni mleczarskiej inne warunki działania. W 1948 ze Związku Gospodarczego Spółdzielni RP i Związku Rewizyjnego Spółdzielni wyodrębnione zostały branżowe centrale spółdzielni, które zrzeszały wszystkie spółdzielnie mleczarskie. Zwiększyła się jednak ingerencja centrali w działalność poszczególnych spółdzielni. 1 I 1951 majątek wszystkich spółdzielni mleczarskich przekazany został na rzecz Skarbu Państwa. W 1952 wprowadzone zostały obowiązkowe dostawy mleka, co nie sprzyjało jego produkcji w gospodarstwach. Rok 1957 zaznaczył się pozytywnymi decyzjami – zniesiono system obowiązkowych dostaw i zadecydowano o wznowieniu działalności spółdzielni mleczarskich. Komitety Założycielskie Spółdzielni w Gn. i Łubowie zadecydowały o założeniu jednej spółdzielni. 1 VIII 1957 spółdzielnia rozpoczęła działalność pod nazwą Okręgowa Mleczarnia Spółdzielcza Gniezno-Łubowo z siedzibą w Łubowie, jednak w 1958 zmieniła nazwę określającą siedzibę spółdzielni w Gn., a w 1960 przyjęła nazwę Spółdzielnia Mleczarska w Gn. W 1958 zarząd spółdzielni podjął decyzję o budowie Zakładu Mleczarskiego w Gn. i już 18 VII 1962 nastąpiło uruchomienie tego zakładu przy ul. Spokojnej (ob. Chudoby), dokąd przeniesiono również siedzibę zarządu i administrację spółdzielni. 1 I 1970 do spółdzielni przyłączone zostały Spółdzielnia Mleczarska „Sroczyn-Rybno Wielkie", a rok później Spółdzielnia w Polskiej Wsi. 1 III 1976 powołano Wojewódzką Spółdzielnię Mleczarską dzięki połączeniu wszystkich spółdzielni w granicach nowego województwa. Dotychczasowe spółdzielnie stały się zakładami. Taki stan organizacyjny trwał do końca 1980. 18 XI 1980 zwołane zostało Zebranie Założycielskie Spółdzielni, które określiło rejon działania – WSML, przyjęło nazwę Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska w Gn. 1 I 1981 firma rozpoczęła działalność gospodarczą. Specjalnością gnieźnieńskiego zakładu były sery pleśniowe typu camembert i brie oraz twarde z gatunku salami. Za swoje wyroby została nagrodzona wieloma wyróżnieniami na Targach Przemysłów Spożywczych. Po restrukturyzacji 1 VII 2001 mleczarnia w Gn. na podstawie prawa spółdzielczego została przyłączona do Rolniczej Spółdzielni Mleczarskiej „Rolmlecz" w Radomiu.

Spółdzielnia Rolniczo-Handlowa „Rolnik", powołana do życia 11 III 1906 w Gn. z inicjatywy ks. Piotra Wawrzyniaka. Gł. założycielami byli: ks. P. Wawrzyniak, ks. Tyrakowski, Leonard Filipiński, Józef Grządzielski, Walenty Królewczyk, Tomasz Kostencki, Edward Cegielski, Walenty Wiczyński, Stanisław Kubicki, Franciszek Jóźwiakowski, Feliks Jagodziński, Walenty Herbst, dr Stanisław Chrzanowski, Michał Gallas, Ignacy Lawrenc, Franciszek Owczarek, Wawrzyn Chudy, Jan Priebe i Wawrzyn Noska. Prezesem pierwszej Rady Nadzorczej został ks. Tyrakowski. Początkowo celem były skup i sprzedaż płodów rolnych, później udzielanie kredytów towarowych. Przed 1914 „Rolnik" był przodującą spółdzielnią w Wielkopolsce. W latach I wojny światowej wchodził w skład niem. firmy Waldstein. Od 1918 siedziba zarządu przy ul. Warszawskiej 14. W 1922 zbudowano okazały gmach biurowo-mieszkalny przy ul. Mieczysława 34. Największy obrót finansowy w 1923 – 7 623 146 polskich marek. W 1928 zakup jednej z pierwszych w Polsce niem. maszyn do selekcji nasion „Nowosiew". Największa liczba członków – 320 osób – w 1930. W 1935 „Rolnik" otworzył składnicę towarową w pobliskiej wsi Kiszkowo. Po okresie okupacji hitlerowskiej 17 IV 1945 wznowiono działalność. Wielkie zasługi w dziele rozwoju oświaty ogólnej, edukacji narodowej i zawodowej, wsparcie finansowe placówek oświatowych, kościelnych i szpitalnych w Gn. Najbardziej znanym członkiem i prezesem był Bolesław → Kasprowicz. W marcu 1948 spółdzielnia weszła w skład Powiatowego Związku Gminnych Spółdzielni.

SPRENGER HEINRICH WILHELM (ur. 31 V 1872 w Nassow w pow. Koszalin, zm. 2 I 1939 w Gn.), zamieszkał w majątku swojego dziadka, który zakupił w 1853 od hr. Działyńskiego dobra ziemskie i wieś → Działyń. Heinrich Wilhelm powiększył posiadłości. W 1914 w ich skład wchodziły wsie: Działyń, Dębnica z folwarkiem, Gajki, Bojanice, Brzozogaj, Kopydłowo, Pruchnowo i od 1900 wieś Obora, do której kazał poprowadzić linię kolejową z Gn. Razem ok. 2800 ha. Działała gorzelnia, prowadzo-

no hodowlę koni pociągowych i owiec; uprawiano wielkie plantacje ziemniaków i buraków cukrowych. Ziemie w okolicach wsi Mielno sprzedano rodzinie Wendorffów. Heinrich Wilhelm przekazał za darmo ziemię pod linię kolejową Gn. – Nakło nad Notecią, za co wybudowano mu 2 stacje. Skutecznie sprzeciwiał się władzom pruskim żądającym zmiany pol. nazwy Działyń. Za zasługi dla państwa pol. i Polaków odznaczony przez prezydenta orderem „Polonia Restituta", pochowany na nieistniejącym ob. cmentarzu ewangelickim. Rodzina Sprengerów opuściła Gn. na początku 1945.
Zob. też Działyń.

SPRINGER MARIA (ur. 24 XI 1824 w Bydgoszczy, zm. 6 II 1872 w Gn.), pseudonim Maria z Gn., poetka. Ojciec Adolf był sędzią, a od 1825 adwokatem w Krotoszynie. Po śmierci męża matka Marii – Nepomucena z Jelińskich – opuściła wraz z córkami (Marią i jej siostrą Gabrielą) Krotoszyn i zamieszkała w Gn., gdzie przez długi okres była nauczycielką w szkole świętojańskiej. Maria przez 5 lat uczęszczała do szkoły świętojańskiej, gdzie K. → Ney dostarczał jej odpowiednich lektur: od Kochanowskiego po Mickiewicza. K. Ney i ówczesny rektor seminarium duchownego ks. A. Kinaszewski mieli duży wpływ na kształtowanie osobowości przyszłej poetki. W 1848 Maria wraz z matką i siostrą założyły sklep z bławatami oraz magazyn strojów i krawiectwa damskiego. Na pisanie wierszy pozostawało Marii niewiele czasu. Jej pierwsze drukowane wiersze pochodzą z lat 1845-46. Pierwszy zbiór poezji *Poezje Marii z Gniezna* z 1849 został wydany w gnieźn. drukarni, a dedykowany był K. Neyowi. Drugi tomik poezji religijnej ukazał się w 1854 w Poznaniu. W 1857 oficyna J.B. Langego wydała 2 tomiki poezji poświęcone kultowi maryjnemu. Poetka znana była z działalności charytatywnej, pomagała biednym i sierotom, wspierała uczącą się młodzież. Pochowana została w rodzinnym grobowcu na cmentarzu św. Krzyża w Gnieźnie.

SROCZYN, wieś w gminie i parafii Kiszkowo, ob. 170 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 406,88 ha. Dawna własność rodu Nowinów. Wzmiankowana w dokumentach z 1396, w których wymieniony jest właściciel Sroczyna – M. Sroczyński. W 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Węglewie. W 1523 własność Jakuba Sławińskiego, wieś liczyła wówczas 4 zagrodników i 3 komorników. W 1618 było tu 3 zagrodników, a właścicielem był Andrzej Jezierski. Ok. 1793 własność Świniarskich, Morkowskich, Koczorowskich i Stęszewskich. Majątek składał się wówczas z dworu, Holendrów Sroczyńskich, folwarku Ptaszkowo i młyna Kapałki. W 1886 spółka właścicieli Sroczyna założyła dużą mleczarnię. Mieszkańcy zajmowali się hodowlą bydła i owiec. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 248 ha, 5 domów, 127 mieszkańców (26 ewangelików, 101 katolików). Odkryto tu cmentarzysko przedhistoryczne.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

STACHOWIAK MARIUSZ (ur. 17 VII 1956 w Gn., zm. 10 I 2006 w Poznaniu), fotografik, fotoreporter. Specjalizował się w reportażu i fotografii teatralnej. Na przełomie lat 80. i 90. współpracował z tygodnikiem „Wprost", a następnie z „Dziennikiem Poznańskim". W 1988 zrealizował reportaż z trzęsienia ziemi w Czeczenii. Współpracował m.in. z Teatrem Nowym w Poznaniu, Teatrem im. J. Szaniawskiego w Wałbrzychu i Teatrem im. A. Fredry w Gn. Opublikował albumy fotograficzne *W stronę Leara* (1993), dokumentujący próby sztuki *Król Lear* w reż. Eugeniusza Korina w pozn. Teatrze Nowym, i *Światło i znak* (1999). Od 2003 organizował w Poznaniu Ogólnopolskie Forum Fotografii Teatralnej. Na swoich fotografiach utrwalił m.in. festiwal rockowy w Jarocinie, postacie antykomunistycznej opozycji, polityków i bezdomnych mieszkających na dworcach.

STACJA SANITARNO-EPIDEMIOLOGICZNA W GNIEŹNIE, rozpoczęła swoją działalność w 1953 na mocy decyzji Państw. Woj. Inspektora Sanitarnego w Poznaniu oraz Miejskiej Rady Narodowej. Na terenie woj. pozn. powstały jako pierwsze: Miejska Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna (z pierwszym kierownikiem, drem J. Wójtowskim) i Powiat. Kol. Sanitarno-Epidemiologiczna (z pierwszym kierownikiem, drem J. Kordońskim). Obaj podlegali kierownikowi Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej Rady Narodowej. Początkowo stacja liczyła 30 pracowników i prowadziła działalność nadzorującą i badawczą na terenie miasta Gn. i pow. gnieźn. Zbudowano laboratoria żywienia i żywności oraz bakteriologiczne i higieny komunalnej; powołano Zespół Nadzoru Terenowego. W latach 1955-60 trwało scalanie poszczególnych laboratoriów, a ostatecznie w 1962 obie instytucje połączono pod nazwą Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna dla Miasta Gn. i Pow. Gnieźn. Długoletnim kierownikiem stacji (1963-98) był J. Paszczak. W 1975 przemianowano ją na Terenową Stację Sanitarno-Epidemiologiczną. Objęła wówczas działaniem: m. Gn., Kłecko, Łubowo, Kiszkowo, Mieleszyn, Mieścisko, Skoki, Neklę, Niechanowo i Czerniejewo oraz filię we Wrześni (1975-99). W 1978 stacja w Gn. zatrudniała ogółem 82, a w 1983 – 87 pracowników. W 1984 zorganizowała w Gn. wyjazdowe posiedzenie Polskiego Towarzystwa Higienicznego (PTH), a w 1992 – X Krajowy Zjazd Mikologiczny. Ob. stacja zatrudnia 60 pracowników, nadzorem obejmuje Gn. i 9 gmin (1254,39 km^2, 142 tys. mieszkańców). W skład stacji wchodzą: 4 oddziały, 3 sekcje oraz 6 stanowisk: ds. higieny dzieci i młodzieży, oświaty zdrowotnej i promocji zdrowia, zapobiegawczego nadzoru sanitarnego, ds. pracowniczych, radcy prawnego i obrony cywilnej, ds. przeciwpożarowych i BHP. Za swoje zasługi stacja otrzymała: zbiorową odznakę honorową „Za Zasługi

dla Miasta Gniezna" (1983), Złotą Odznakę Honorową PTH (1984), medal pamiątkowy „XII Wieków Gniezna" (1993). Od początku swego istnienia stacja działa w budynku z 1898 przy ul. św. Wawrzyńca 18.

STAGRACZYŃSKI JÓZEF (ur. 4 VII 1840 w Odolanowie, zm. 6 IX 1905 w Gn.), ksiądz, publicysta, wydawca czasopism, działacz pszczelarstwa. W 1859 zdał maturę w Ostrowie Wlkp. W 1863 otrzymał święcenia kapłańskie w Gn. Pracował jako nauczyciel domowy w Pawłowie Skockim oraz pomagał proboszczowi w Dąbrówce Kościelnej. W latach 1863-64 pełnił posługę wikariusza w Pniewach. W 1865 uczył religii w szkole pedagogicznej w Wieleniu, był także wychowawcą w konwikcie ks. J. Koźmiana w Poznaniu. Od 1866 był mansjonarzem przy farze w Poznaniu oraz przejął redakcję i wydawnictwo „Tygodnika Katolickiego", jedynego wówczas czasopisma kościelnego w Wielkopolsce. W 1874 został skazany na 6 miesięcy więzienia za opublikowanie artykułu *Dwie antytezy*, zaś pismo zostało zamknięte. W latach 1870-94 wydawał dwumiesięcznik dla księży „Biblioteka Kaznodziejska". Był cenzorem ksiąg o treści religijnej. W latach 1883-87 redagował i wydawał własnym sumptem miesięcznik „Pasiecznik". W latach 1872-88 był proboszczem w Wonieściu w pow. Kościan, a w latach 1888-97 w Łeknie k. Wągrowca. W 1898 został przeniesiony na probostwo do Szydłowic. Od 1904 z powodu choroby mieszkał w Kawiarach. W latach 1865-68 publikował opowiadania: *Wycieczka w świat daleki*, *Ojcze nasz*, *Zdrowaś Maria*, *Godzina śmierci*. Wydawał książki religijne: *Kolęda na każdy rok Pański* (1865), *Historia biblijna dla rodzin chrześcijańskich* (1894). Przetłumaczył z języka niem. 5-tomowe *Nauki katechizmowe o prawdach wiary i obyczajach katolickich Kościoła* (1886) oraz dzieło ks. F. Hattlera *Chleb duchowy* (1902-03) w 8 tomach.

STANISŁAW Z GNIEZNA (ur. ok. 1410 w Gn., zm. przed 4 VIII 1459), muzyk i nauczyciel. W 1429 pojawił się w Pradze jako uczeń i podopieczny Marcina z Łęczycy, rektora szkoły przy kościele Najświętszej Dziewicy na Tynie, gł. kościoła husytów. W 1442 uzyskał stopień bakałarza i był znaną postacią wśród bakałarzy Uniwersytetu Praskiego. W 1445 zdał egzamin na stopień magistra i od lutego 1446 rozpoczął nauczanie. W kwietniu 1448 został wybrany na dziekana Wydziału Nauk Humanistycznych i pełnił te obowiązki przez rok. Rezydował w najstarszym domu dla mistrzów Collegium Carolinum i został wybrany na jego rektora przed grudniem 1448. Po raz ostatni publicznie wystąpił w czerwcu 1458. Jest autorem dzieła *Tractatus de simplici cantu*, będącego podręcznikiem do nauki śpiewu i muzyki, zachowanego w bibliotece Uniwersytetu Praskiego. Ponadto na wielu książkach z tego okresu zachowały się notatki robione jego ręką.

STANISZEWSKI CEZARY (ur. 15 I 1951 w Gn., zm. 14 XII 2000 w Poznaniu). Absolwent I LO im. Bolesława Chrobrego w Gn., studiował na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Pod koniec lat 70. w klubie Riviera-Remont w Warszawie był organizatorem klubu dyskusyjnego, na którego forum prezentowało poglądy wielu pol. intelektualistów. W latach 1983-89 prowadził warsz. Galerię RR, wystawiał prace współczesnych pol. artystów. Sam tworzył w nurcie Nowej Ekspresji – odmianie neofowizmu. Razem z Andrzejem Mitanem i Emmettem Williamsem, liderem międzynarodowego ruchu artystycznego FLUXUS, zorganizował w maju 1987 w Warszawie Międzynarodowe Seminarium Sztuki ETC. Od początku lat 80. zajmował się tworzeniem książek artyst., a w latach 90. poświęcił się gł. temu zajęciu. Od 1987 współpracował z niem. wydawnictwem Rainer Verlag (opublikował w 1989 *Diagnosis*), a następnie Stop Oper Press (opublikował w 1994 *All pages are blue but some more than others*). Do jego najważniejszych prac należą m.in. *Rondo* i *Bolero* z lat 1994-95. Jego książki unikatowe nie były tradycyjnymi książkami z tekstem, ale książkami-obiektami, w których na każdej ze stron pojawiały się abstrakcyjne znaki i obrazy. Wiele z nich to swoiste partytury (zapisane alfabetem Morse'a lub supełkami zawiązanymi na sznurku), wykonywane w specjalnie zaaranżowanej przestrzeni, m.in. przez znanego artystę performance Andrzeja Mitana, z którym przez wiele lat współpracował. Jest autorem kilku okładek płyt winylowych Mitana. Wraz z nim w 1988 w Art Assiciation w Berlinie zrealizował *Eine kleine Nachtmusik* i inne artyst. projekty. Staniszewski traktował książki jako niezależny obiekt sztuki, wykonywał swoje dzieła ręcznie, np. rapidografem. Jego dzieła „nawiązują do sztuki analitycznej, do refleksji konceptualnej czy do abstrakcji geometrycznej, jak również korespondują z myślą filozoficzną F. Nietzschego, J.P. Sartre'a czy L. Wittgensteina" (T. Wilmański, *Doświadczenie książki przez Cezarego Staniszewskiego*, w: katalog wystawy *Książka i co dalej* – edycja 3. Galeria AT, ASP, Poznań 2000). W latach 1978-98 prezentował swoje prace podczas kilkunastu wystaw indywidualnych i zbiorowych, m.in. w Warszawie, Poznaniu (Galeria AT), Krakowie oraz Niemczech, na Węgrzech, w Szwecji i USA. Wiele z nich znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego w Poznaniu oraz zbiorach prywatnych w wielu krajach świata.

Lit.: T. Wilmański, *Cezary Staniszewski 1951-2000*, „Czas Kultury" 2000, nr 6, s. 110; M. Polak, *Nie do czytania*, „Gazeta Wyborcza", 21 VI 2000.

STANISZEWSKI ZYGMUNT (ur. 22 X 1904 w Lublinie, zm. 9 XI 1995 w Gn.), nauczyciel, trener i sędzia, pasjonat hokeja na trawie. Pracował w I LO w Gn. jako specjalista rysunku technicznego. Prowadzona przez niego drużyna Chrobrego Gn. w latach 1947-52, grając w I lidze, zajmowała środkowe miejsca w tabeli.

STANKOWSKI ANTONI (ur. 1899 w Ostrowie Wlkp., zm. 6 II 1989 w Gn.), nauczyciel. Do gimnazjum uczęszczał w Ostrowie Wlkp. Był członkiem → Towarzystwa Tomasza Zana. W wieku 16 lat, jeszcze przed zdaniem matury, został zmobilizowany do armii pruskiej. Po przeszkoleniu w Szprotawie trafił na front francuski.

Wykorzystał fakt pobytu w szpitalu po zranieniu w czasie bitwy i podczas przejazdu przez Poznań zdezerterował z armii pruskiej. Po powrocie do Ostrowa wstąpił do tworzącego się Wojska Polskiego. Brał udział w walkach powstania wielkopolskiego: w bitwie pod Szczypiornem i na południu pow. ostrowskiego. W 1919 na krótko powrócił do kończenia edukacji szkolnej, został jednak powtórnie wcielony do wojska pol. i wziął udział w walkach na Wołyniu i Podolu. Po powrocie w 1921 zdał maturę w LO im. Bolesława Chrobrego w Gn. Po maturze podjął studia najpierw prawnicze, a następnie historyczne z geografią. Początkowo studiował we Wszechnicy Piastowskiej w Poznaniu, a następnie na Uniwersytecie Warszawskim. Po uzyskaniu stopnia magistra podjął pracę pedagogiczną w gimnazjum i liceum w Trzemesznie, gdzie po kilku latach pracy i zdaniu egzaminu uzyskał państw. tytuł profesora gimnazjalnego. Profesor A.S. bardzo aktywnie uczestniczył w życiu społ., był częstym mówcą na patriotycznych zgromadzeniach. Po wkroczeniu wojska niem. do Trzemeszna (1939) był poszukiwany przez Niemców; uniknął rozstrzelania, gdyż wskutek mobilizacji był poza Trzemesznem. Formowanie artyleryjskiej jednostki A.S. przeprowadzono w okolicach Wilna. Nie zdążyła ona podjąć walki z Niemcami, a po wkroczeniu Związku Sowieckiego na tereny Polski z rozkazu naczelnego dowództwa przekroczyła granice Litwy i została internowana. Po włączeniu Litwy do ZSRR A.S. stał się więźniem polit. i po sfingowanym procesie otrzymał wyrok 8 lat więzienia ze zsyłką. Latem 1941 znalazł się w okolicy Murmańska, gdzie pomagał przy budowie polowego lotniska wojskowego. Udało mu się dostać do pol. armii gen. Władysława Andersa i przeszedł z nią szlak przemieszczania się tej armii przez okolice Saratowa, następnie przez dolinę Fergany, wreszcie przez Morze Kaspijskie do Persji. Jeszcze przed ewakuacją armii Andersa z ZSRR A.S. został przeniesiony do I Szkoły Junaków przy Armii Polskiej. Odtąd przez kilka lat zajmował się dydaktyką w szkole, której siedziba mieściła się w Palestynie. Gdy w 1947 przenoszono Szkołę Junaków do Anglii, A.S. wystąpił z wojska i przez Włochy, już jako cywil, wrócił do Polski. Przez rok uczył w Gn. w liceum żeńskim, od roku szkolnego 1948/49 przez 2 lata pełnił funkcję dyrektora LO w Trzemesznie. W trudnym czasie lat stalinowskich A.S., obawiając się represji za swoją patriotyczną postawę i walkę w oddziałach armii Andersa, zrezygnował z funkcji dyrektora i począwszy od roku szkolnego 1950/51, nieprzerwanie do emerytury był nauczycielem I LO im. Bolesława Chrobrego w Gn. Niewątpliwym osiągnięciem profesora było stworzenie szkolnej pracowni geograficznej, jednej z najlepszych w Wielkopolsce. Na emeryturze, wraz z żoną Haliną, prywatnie udzielał lekcji języka niemieckiego.

STARCZEWSKI RYSZARD (ur. 1927 na ziemi opoczyńskiej, zm. 14 IV 2004 w Gn.), działacz PCK. W 1947 ukończył szkołę średnią, a w 1948 wraz z rodziną przeniósł się na Ziemie Odzyskane, do woj. legnickiego, i tam podjął pracę jako księgowy w Państwowym Gospodarstwie Rolnym. W 1949 został powołany do czynnej służby wojsk. i do 1967 pełnił kolejne funkcje w Wojsku Polskim. W 1968 podjął pracę w Powiatowym Sztabie Wojskowym w Gn. na stanowisku oficera operacyjnego. W latach 1975-86 był komendantem Wojskowej Komendy Uzupełnień w Gn., gdzie został mianowany do stopnia pułkownika WP. Od 1968 na stałe związał się z Powiatowym Zarządem PCK w Gn. i z jego ramienia opiekował się Terenowym Kołem PCK w Kiszkowie. Przez wiele lat pełnił funkcję przewodniczącego Komisji Przysposobienia Sanitarnego, a w czasie eliminacji drużyn sanitarnych był członkiem komisji sędziowskich. W latach 1978-92 pełnił funkcję wiceprezesa Zarządu Miejskiego, Lokalnego i Rejonowego PCK w Gn. Był bardzo aktywny, sumienny i odpowiedzialny we wszystkich swoich działaniach, wniósł wiele innowacji w działalność PCK w Gn. Wspierał prezesa Zarządu Rejonowego PCK dra J. Paszczaka i członków Zarządu w ich działaniach. W 1994 nadano mu godność Członka Honorowego PCK. Za służbę w WP i działania społ. odznaczony został najwyższymi odznaczeniami państw.: Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotym Krzyżem Zasługi, Złotym Medalem za Obronność Kraju (1939) oraz Odznakami Honorowymi PCK wszystkich stopni, Kryształowym Sercem, Medalem 50-lecia PCK.

STAROSTWO POWIATOWE, urząd administracji ogólnej szczebla powiatowego w latach 1919-39, 1945-50 i po 1999.

Logotyp Starostwa Powiatowego w Gnieźnie

Lata 1919-39. Urząd kierowany przez starostę. Swoimi kompetencjami terytorialnymi obejmował obszar powiatu. Po zniesieniu w Wielkopolsce w 1919 pruskiego podziału administracyjnego powołano pol. starostwa powiatowe, których zasięg pokrywał się zasadniczo z zasięgiem terytorialnym byłych pruskich urzędów landrackich. Na ziemi gnieźn. zmianę wprowadzono w 1927, likwidując pow. witkowski i włączając go niemalże w całości do pow. gnieźn. W 1930 ukazało się rozporządzenie ministra spraw wewnętrznych w sprawie wewnętrznej organizacji starostw oraz trybu ich urzędowania. Wg tych przepisów starosta był przedstawicielem rządu w powiecie i równocześnie szefem administracji ogólnej. Czuwał nad porządkiem publicznym i bezpieczeństwem, współdziałał z władzami wojsk. w zakresie poboru rekruta, zaopatrzenia i spraw mobilizacyjnych, orzekał w sprawach postępowania przymusowego w administracji, nadzorował działalność organów samorządowych. Ponadto był przewodniczącym wydziału powiatowego. Urząd starostwa dzielił się na referaty: ogólny, organizacyjny, bezpieczeństwa, administracyjny, wojskowy, karno-administracyjny, opieki społecznej, sanitarny, weterynaryjny, spraw inwalidów wojennych, ochrony lasów i budowlany. W 1933 doszły jeszcze 2 referaty: rolnictwa i melioracyjny. Kompetencje terytorialne gnieźn. Starostwa Powiatowego w zasadzie ograniczały się do terenu

pow. gnieźn. bez miasta wydzielonego Gniezna. Referat ochrony lasów obejmował swoim zasięgiem powiaty: gnieźn., chodzieski, mogileński, obornicki, wągrowiecki, wrzesiński i żniński. Kompetencje terytorialne referatu budowlanego ograniczały się do powiatów: gnieźn., średzkiego i wrzesińskiego. Siedzibą starostwa był dawny budynek → landratury, tzw. → Dom Powiatowy przy ul. Lecha 6. Urząd starosty gnieźn. w okresie międzywojennym sprawowali: Theohdor Ludwig Dionysius (landrat, naczelnik powiatu, 3 XI 1906-30 VI 1919), Zygmunt → Kittel (1 VII 1919-31 XII 1919, od 5 V 1919 zastępca naczelnika powiatu), Tomasz Łyskowski (1 I 1920-30 IX 1928), Władysław Słaby (3 X 1928-po 10 X 1932), Julian → Suski (przed 8 XI 1932-25 VIII 1936), Feliks Kasprzak (26 VIII 1936-4 IX 1939).
Starostowie witkowscy → powiat witkowski
Lata 1945-50. Po zakończeniu II wojny światowej starostwa powiatowe zostały przywrócone jako organy administracji ogólnej pierwszej instancji. Statut organizacyjny starostw woj. pozn. z 1945 oraz inne przepisy regulujące tok pracy w starostwach wzorowane były na przepisach obowiązujących w okresie międzywojennym. Zasadniczą różnicą było włączenie w 1948 w skład starostwa komórek organizacyjnych dawnego → Wydziału Powiatowego, które od tej pory tworzyły tzw. Dział Samorządowy Starostwa. Starosta pełnił równocześnie funkcję przewodniczącego Wydziału Powiatowego, mając w swoich kompetencjach całość spraw prowadzonych przez Dział Samorządowy. Struktura organizacyjna Starostwa składała się początkowo z 23 referatów, a po zmianach w 1948 z 22. Urząd starosty pow. gnieźn. w latach 1945-50 piastowali: Piotr Frączek (29 I 1945-30 IV 1947), Leon Rolke (przed 7 VI 1947-3 IV 1948), Julian Cerkaski (2 IX 1948-po 4 I 1950), J. Chmielarz (przed 25 II 1950-31 V 1950). Urząd Starostwa Powiatowego zarówno w okresie międzywojennym, jak i w latach 1945-50 mieścił się w budynku przy ul. Lecha 6.
Po 1999. Od momentu przywrócenia powiatów starostwa powiatowe stanowią jeden z organów powiatowej administracji zespolonej. Na ich czele stoi starosta, który organizuje pracę samorządu i starostwa powiatowego, kieruje bieżącymi sprawami powiatu oraz reprezentuje powiat na zewnątrz. Siedziba Starostwa Powiatowego w Gn. znajduje się przy ul. Jana Pawła II 9/10. Urząd starosty pow. gnieźn. po 1999 sprawowali: Jacek Marciniak (1 I 1999-5 II 2001), Krzysztof Ostrowski (15 III 2001-19 XI 2002), Jacek Kowalski (20 XI 2002-5 XII 2006), Krzysztof Ostrowski (od 5 XII 2006).

STASZAK STEFAN (ur. 26 VIII 1912 w Mielżynie, zm. 5 VI 1991 w Gn.), nauczyciel. Szkołę wydziałową ukończył w Poznaniu w 1926. W latach 1926-31 kształcił się w Państwowym Seminarium Nauczycielskim w Słupcy. Od 16 XII 1931 pracował jako nauczyciel w pow. wieluńskim, a od 1938 w Karwinie na Zaolziu. W 1939 walczył jako oficer kawalerii w armii „Łódź". Przebywał w kilku obozach jenieckich, m.in. w oficerskim w Woldenbergu (Dobiegniew). Tam ukończył wyższy kurs nauczycielski języka pol. i historii. Po powrocie do Polski od września 1946 pracował jako nauczyciel w szkole podstawowej i zawodowej w Witkowie. W latach 1958-68 wicedyrektor witkowskiej szkoły rolniczej. Do 1972 nauczał języka pol., historii i wychowania fizycznego. Współorganizator budowy stadionu sportowego w Witkowie. Odznaczony m.in. medalem „Za Udział w Wojnie Obronnej 1939". Pochowany na cmentarzu w Witkowie.

STEIN DONAT (ur. 5 XII 1903 we Wrześni, zm. 28 XI 1955 w Gn.), doktor medycyny, oficer Wojska Polskiego, uczestnik kampanii wrześniowej. Dyplom lekarski z promocją doktorską otrzymał w 1929 na Uniwersytecie Poznańskim. Do sierpnia 1930 był asystentem wolontariuszem na oddziale chirurgicznym Szpitala Miejskiego w Poznaniu. Po odbyciu obowiązkowej służby wojsk. w latach 1932-35 pracował jako lekarz asystent w Szpitalu Powiatowym w Świeciu nad Wisłą, a później w latach 1936-39 jako starszy asystent w Klinice Chirurgicznej Uniwersytetu Poznańskiego. W 1939 wziął udział w wojnie obronnej. Służył w stopniu porucznika. W 1942 został skierowany do pracy w Szpitalu Miejskim i Ubezpieczalni Społecznej w Gn. Od 1945 do 1952 był ordynatorem oddziału chirurgicznego i dyrektorem Szpitala Miejskiego w Gn. Po przerwie spowodowanej chorobą popromienną w 1954 podjął na krótko pracę jako lekarz w Zakładach Mięsnych i Miejskiej Pralni i Farbiarni.

STELLA, z łac. gwiazda, klub sportowy zał. w 1915 przez: Stefana Kunickiego, Stanisława Manickiego i Józefa Michalskiego. Na prezesa wybrano Wacława Wrześniewicza. Skupiał kilkanaście sekcji dla młodzieży i dorosłych. Do 1939 największe sukcesy notowały sekcje: lekkoatletyki, piłki nożnej, boksu, hokeja na lodzie i hokeja na trawie. W okresie okupacji zawieszono działalność. S. reaktywowała się 12 IV 1945. Kierownictwo zarządu tworzyli: Stanisław → Piwowarski – prezes, Stanisław Gumienny, Zygmunt Igłowicz oraz Teresa Nowicka – sekretarz. Treningi odbywały się w sali Hotelu Europejskiego, sali sportowej przy ul. Konopnickiej, dawnej siedzibie Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", na boisku przy wieży wodociągowej. Zdarzały się również występy na deskach Teatru im. Aleksandra Fredry oraz w dawnej ujeżdżalni wojsk. przy ul. Wrzesińskiej, na stadionie hippicznym oraz dziedzińcu SP TPD – dziś SP nr 5. W latach 1945-50 klub S. zmieniał nazwy: 1947-49 – „Związkowiec", 1951 – „Spójnia". W 1959, po fuzji z KS Włókno, przyjęto nazwę Kolejowy Klub Sportowy „Stella". Po 1945 największe sukcesy klub odnosił w dyscyplinach: → hokej na trawie, → tenis stołowy i → boks.

STELTER JANUSZ (ur. 30 X 1934 w Gn., zm. 15 VII 1995 w Gn.), absolwent LO im. Bolesława Chrobrego w Gn., ukończył Wydział Prawa Uniwersytetu im.

Adama Mickiewicza w Poznaniu. W czasie swojej pracy sędzia Sądu Rejonowego, radny → Miejskiej Rady Narodowej (1988-92), członek Rady ds. Rodziny przy Prezydencie m. Gn., członek Rady Nadzorczej Wojewódzkiego Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn., członek założyciel Gnieźnieńskiego Klubu Katolików pw. św. Wojciecha. Odznaczony m.in.: Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Srebrnym Krzyżem Zasługi, medalem „XII Wieków Gniezna".

STOMATOLOGIA W GNIEŹNIE, po raz pierwszy wspomniana w Aktach miasta Gniezna w 1925. Na terenie miasta pracowało wówczas 2 lekarzy dentystów: M. Dajski, praktykujący przy ul. Trzemeszeńskiej 81, oraz W. Kluczyński, mający swój gabinet lekarsko-dentystyczny przy ul. Dąbrówki 12. Zarejestrowanymi technikami dentystycznymi byli wtedy: K. Bartusz – gabinet przy ul. Chrobrego 35, K. Kasch – gabinet przy ul. Chrobrego 14, K. Klatt z ul. Moniuszki 5 i J. Malski z ul. Warszawskiej 11. W 1927 oprócz wymienionych praktykowali: lekarz dentysta P. Gumpert, a także technicy dentystyczni: I. i M. Makowskie – gabinet przy ul. Targowiska 2, K. Kozicki przy ul. Warszawskiej 14, J. Kozłowski przy ul. Mieczysława 5 i uprawniony technik dentystyczny H. Krzyślak przy ul. Mieczysława 6, a także J. Rasiewicz. Uprawnieni technicy dentystyczni (bez wyższego wykształcenia) wg Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 10 VI 1927 mieli ograniczone prawo do wykonywania zabiegów na uzębieniu z zakazem leczenia chorób jamy ustnej, zarówno zachowawczego, jak i chirurgicznego. Po II wojnie światowej na nich, ze względu na braki kadrowe wśród lekarzy dentystów, opierało się gł. odbudowywanie struktur opieki dentystycznej. Początkowo uprawnieni technicy dentystyczni przyjmowali pacjentów ubezpieczonych w swoich prywatnych gabinetach, by później, w latach 50., przejść do powstałej Miejskiej Przychodni Obwodowej z gabinetami dentystycznymi mieszczącymi się na I piętrze przy ul. Roosevelta 4. Wśród pierwszych techników dentystycznych byli: N. → Politowicz, W. → Puchalski, M. → Chwiałkowski, wśród lekarzy dentystów: K. → Olbrychtowicz-Śmielecka i K. → Wierzchaczewska.
Zob. też: Banaszkiewicz Anna, Głembalski Marcin, Kozłowski Ludwik, Krzyślak Henryk Józef, Krzyślak Henryk Tadeusz, Kwiatkowski Adam, Małecka Halina, Puchalski Bogusław, Rasiewicz Julian, Szelmeczko Włodzimierz.

STOWARZYSZENIE ABSOLWENTÓW SZKÓŁ HANDLOWYCH, organizacja społeczna powstała w Gn. 20 IV 1926. Jej celem było zachęcanie absolwentów szkół handl. do pracy społ.-kult. i doskonalenia zawodowego. Organizowano zebrania, odczyty, wykłady, sesje z teorii i praktyki nauk ekon., prawnych i handlowych. Stowarzyszenie co roku nawiązywało kontakty z absolwentami gnieźn. szkoły handl., zapoznawało ich ze starszymi rocznikami i dzieliło się nabytym doświadczeniem, zacieśniało jednocześnie więzy koleżeńskie.

STOWARZYSZENIE KOLEJARZY, branżowa organizacja społeczna, zał. w Gn. w lipcu 1920. W skład zarządu weszli: J. Wieczorek – przewodniczący, W. Bernaciak – zastępca, C. Nyrembek – sekretarz, S. Zieliński – zastępca sekretarza, S. Hartwick – skarbnik. Pozostali członkowie zarządu to Kujawa i Podemski. Organizacja miała charakter oświatowo-kult. i humanitarny. W 1920 liczyła ok. 1114 członków. Uroczyste poświęcenie sztandaru odbyło się 21 XI 1920 w kościele św. Wawrzyńca. Stowarzyszenie organizowało zabawy dla emerytów, rencistów, sierot i wdów po kolejarzach. W 1925 inicjatywę przejął powstały przy stowarzyszeniu Komitet Humanitarny. Stowarzyszenie brało udział w uroczystościach narodowych, pochodach. Organizowało wycieczki dla swych członków, udzielało im pożyczek bezprocentowych. Działała przy nim biblioteka, orkiestra kolejowa, która bezpłatnie brała udział w uroczystościach kościelnych i narodowych oraz pogrzebach członków. Przy stowarzyszeniu działało Koło Oświatowe powstałe 16 IV 1929. Celem koła było urządzanie przedstawień teatr. i odczytów oraz pielęgnowanie życia towarzyskiego. Założycielami koła byli: Jędraszczyk, Warda, Grotowski, Grajewski, Woźniak, Stręk, Zagrodzki, Polus, Pasiński. W 1928 do stowarzyszenia został przyłączony chór kolejowy „Halka". W latach 30. liczba członków zmalała do ok. 1018. Funkcję prezesa pełnił w tym czasie Taberski.

STRAJK DZIECI GNIEŹNIEŃSKICH W 1906 ROKU, odrębny rozdział w zmaganiach z germanizacją (→ germanizacja społeczeństwa gnieźnieńskiego w II połowie XIX wieku i w początkach XX wieku) stanowiła walka o język ojczysty. Apogeum osiągnęła w pierwszych latach XX w. Stopniowo usuwano język polski ze szkolnictwa ludowego. Ostatnim przedmiotem wykładowym po polsku była religia. W lipcu 1900 minister oświaty Konrad Studt wydał rozporządzenie nakazujące wprowadzenie na wyższym i średnim stopniu szkoły elementarnej w Poznaniu naukę religii w języku niemieckim. Istniało realne zagrożenie, że zarządzenie to obejmie szkoły w całej prowincji, w tym również Gniezno. 23 IX odbył się wiec z udziałem 800 osób. Przemawiali redaktor „Lecha" Paliński, ks. J. → Piotrowicz, kupiec Gieburowski i J.→ Chociszewski. 1 IV 1901 usunięto język polski w szkole wrzesińskiej. Odpowiedzią był strajk dzieci. Mieszkańcy Gn. interesowali się tymi wydarzeniami, tym bardziej że sąd gnieźn. prowadził sprawę przeciwko rodzicom dzieci wrzesińskich. W Gn. toczył się również proces przeciwko członkom komitetu organizującego pomoc dla ofiar wrzesińskich. Oskarżonych bronił miejscowy adwokat dr Stanisław Tomaszkiewicz. W 1. poł. 1906 coraz powszechniej wprowadzano rozporządzenie Studta. W ostatnich dniach czerwca 1906 w Miłosławiu wybuchł strajk szkolny i śladem dzieci z Miłosławia 3 VIII 1906 zastrajkowała młodzież gnieźn. Strajk rozpoczął się w I klasie, gdzie jeden z uczniów oświadczył nauczycielowi, że rodzice zakazali mu się uczyć religii po niemiecku. Po stronie kolegi opowiedzieli się uczniowie z klasy III. Większość dzieci po-

łożyła przed szkołą niem. katechizmy. Przedłużający się opór dzieci próbowano złamać chłostą i aresztem. W tej sytuacji część młodzieży odstąpiła od strajku. W październiku 1906 w klasie III na 59 chłopców 20 broniło mowy polskiej. Szczególnie wytrwale walczyli uczniowie pochodzenia robotniczego i drobnomieszczańskiego. Personel pedagogiczny posunął się do sadystycznych praktyk – nauczyciel Mende skatował ucznia Witkowskiego, a 13-letni syn miejscowego rzeźnika Ignacego Cabańskiego w obawie przed powtarzającą się chłostą próbował popełnić samobójstwo, zażywając kwas karbolowy. Natychmiastowa pomoc lekarska uratowała chłopcu życie. Ze strajkującymi dziećmi solidaryzowali się gimnazjaliści, 6 z nich odmówiło odpowiedzi w języku niem. na lekcji religii, za co wydalono ich ze szkoły. Władze stosowały także represje w stosunku do krewnych strajkującej młodzieży: usuwano z pracy osoby zatrudnione w zakładach użyteczności publicznej. Podobny los spotkał 8 gimnazjalistów i 2 uczennice wyższej szkoły żeńskiej, których rodzeństwo sprzeciwiło się germanizacji programów nauczania. Starsi wiekiem mieszkańcy popierali działania dzieci. Wysłano petycję do abpa Stablewskiego z prośbą o pomoc w utrzymaniu nauczania religii po polsku, nie doczekano się jednak żadnej odpowiedzi. 28 X 1906 zwołano wiec protestacyjny z udziałem posłów Macieja Mielżyńskiego i Leona Grabskiego, a 17 XII 1906 zebranie kobiet. Obu przewodniczył ks. Piotrowicz. Wzywał on do trwania w oporze. Komisarz Boehme uznał wiec z 17 XII za niebezpieczny politycznie i rozwiązał go. Policja interweniowała, aresztowano 3 kobiety. Ks. Piotrowicz nawet z ambony zachęcał do kontynuowania strajku. Podobny charakter miały artykuły zamieszczane w „Lechu". Strajk w Gn. zakończył się prawdopodobnie w marcu lub kwietniu 1907. Niemogące legalnie uczyć się po polsku dzieci uczęszczały na prywatną naukę języka pol. i wspólne zabawy połączone ze śpiewem pieśni narodowych. Niemcy surowo karali osoby prowadzące te zajęcia. W 1909 skazano Jadwigę Wróblewską, a w 1911 Felicję Gosieniecką na 100 marek grzywny lub 10 dni aresztu.

STRAŻ POŻARNA W GNIEŹNIE, początki wiążą się z utworzeniem regulaminu „Porządek ogniowy" w 1819, który obowiązywał do lat 70. XIX w. W 1871 powstało Stowarzyszenie Dobrowolne Miejscowej Straży Ogniowej. Remiza znajdowała się u zbiegu dzisiejszych ulic św. Wawrzyńca i Dalkoskiej. W 1897 w Sądzie Miejskim zarejestrowano „Freiwilige Feuerwehr Gnesen" – Towarzystwo Ochotniczej Straży Pożarnej w Gn. Straż pożarna miała ograniczone kompetencje i stanowiła organ pomocniczy policji. Gaszenie pożarów do 1887 miało charakter spontaniczny. Po wprowadzeniu w życie przepisów ogniowych zobowiązano rzemieślników miejskich do zabezpieczania sektorów miasta i uczestnictwa w prowadzeniu działań gaśniczych. Dodatkowo po zmroku pełnili dyżury nocni stróże. Sprzęt gaśniczy: sikawki konne, węże gumowe i parciane oraz drabiny, zakupiono z funduszy miasta. Strażacy działali w zespołach: ochotniczym, obowiązkowym i popierającym. W latach 1901-02 oddano nową remizę w obecnym jej miejscu przy ul. Bolesława Chrobrego. W 1908 zbudowano nowy, czterokondygnacyjny obiekt z garażami i wspinalnią z drabinami hakowymi do ćwiczeń oraz kanał rewizyjny jako zbiornik wody. Konie do transportu sprowadzano ze stajni miejskiej przy ul. Konikowo (ob. ul. Pocztowa). Po 1918 władzę nad strażą krótko sprawowali bogaci mieszczanie pochodzenia niemieckiego. Ochotnicza Straż Pożarna w latach 1920-25 skupiała 51 członków. 20 VIII 1920 nastąpiło uroczyste poświęcenie sztandaru Ochotniczej Straży Pożarnej. W 1930 rozporządzeniem wojewody powołano obowiązkową straż pożarną w Gn. Uchwalono statut organizacji. Wyposażenie: wozy konne z drabinami typu Szczerbowskiego, wysuwane, o dł. 14 i 21 m na samochodach „Fiat" z motopompą i „Magirus". Alarm ogłaszano przez telefon, uliczne przyciski, osobiste informowanie lub dźwięk syren. Początkowo centralka przycisków znajdowała się w budynkach gazowni i elektrowni (Zakłady dla Siły i Światła), przeniesiona do budynku na ul. Bolesława Chrobrego w 1936. Od 1936 datuje się utworzenie zawodowej straży pożarnej w Gn. Ćwiczenia strażaków odbywały się co środę od kwietnia do października. Okres II wojny światowej to modernizacja parku sprzętowego z konnego na samochodowy. 1 I 1940 władze okupacyjne powołały zawodową straż pożarną. Do wyposażenia straży wprowadzono karetki pogotowia. W styczniu 1945 całość sprzętu Niemcy ewakuowali w głąb Rzeszy. Pierwszym powojennym komendantem (1945-48) był Paweł Czajkowski. W 1948 powołano Miejską Komendę SP, w której pełniono służbę przez 24 godziny na 24 godziny wolnego. Co 14 dni jedna służba była wolna. Do 1950 ochotniczą straż stanowili gł. pracownicy cechu kominiarskiego, podlegali bezpośrednio prezydentowi miasta. Od 1958 unowocześniano jednostkę, zakupiono wozy gaśnicze na podwoziu samochodów „Star". W latach 1955-66 z połączenia Miejskiej i Powiatowej Komendy SP utworzono Rejonową Komendę SP. Od 1966 można było w straży odbyć zastępczą służbę wojskową. W 1985 powołano społ. komitet fundacyjny sztandaru, który wręczono 23 V 1986 wraz ze Złotym Znakiem Związku OSP oraz Honorową Odznaką Miasta Gniezna. Od 1991 na wniosek MSW powołano Państwową Straż Pożarną z podziałem na 3 szczeble: wojewódzką, powiatową i gminną. W latach 1992-2001 trwała wymiana sprzętu gaśniczego, pojazdów ratownic-

Budynki Komendy Powiatowej Państwowej Straży Pożarnej w Gnieźnie

twa drogowego, wodnego i chemicznego marek: Ford, Iveco i Renault. Straż w Gn. w 1996 jako pierwsza w województwie wprowadziła system selektywnego alarmowania jednostek OSP. Od 1 I 1999 w wyniku reformy administracyjnej kraju objęła obszarem działania cały powiat. W styczniu 2005 wmurowano akt erekcyjny pod budowę Centrum Powiadamiania Ratunkowego.

STROPHISUS HENRYK (b.d.), zasadźca Kłecka i pierwszy wójt dziedziczny, lennik księcia wlkp. Bolesława Pobożnego. Akt lokacyjny wydany został na zamku w Rogoźnie w 1255, ustalał przywileje i obowiązki wobec księcia oraz zapewniał prawa i wolność wójtowi oraz mieszkańcom miasta. Zbiorowość miejska otrzymywała na własność grunty okolicznych wsi. Zostały one podzielone wśród mieszczan, którzy corocznie w dniu św. Marcina (11 XI) byli zobowiązani płacić czynsz do książęcego skarbca. Ponadto mieszczanie otrzymali 8 łanów wolnego pastwiska, mogli wybudować w mieście młyn, ale z zastrzeżeniem wolnego przemiału zboża książęcego. Mieli także prawo połowu ryb (małymi sieciami) oraz wolnego wyrębu w borach książęcych.

STRUMIŃSKI JÓZEF (ur. 18 X 1921 w Tortkowie, zm. 12 VII 1997 w Poznaniu), aktor teatralny. Debiutował w 1948 w Teatrze Młodego Widza w Poznaniu. Grał w Teatrze Dramatycznym Domu WP w Warszawie (1949-50), Teatrze Polskim w Poznaniu (1950-55), Starym Teatrze w Krakowie (1955-56), Teatrze Satyry w Poznaniu (1956-60), Teatrze im. S. Jaracza w Olsztynie (1960-69). W latach 1970-76 był aktorem Teatru im. A. Fredry, gdzie zagrał m.in. Jerzego Neczasa w *Kluczach* M. Kundery w reż. W. Jasielskiego, Jurgę w *Spazmach modnych* W. Zabłockiego w reż. H. Olszewskiego i Człowieka w *Szachach* S. Grochowiaka w reż. W. Boratyńskiego. Uprawiał też malarstwo i poezję.

STRYCHOWO, wieś w gminie Łubowo, parafia Dębnica, ob. 213 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 427,26 ha. Wzmiankowana w dokumentach z 1510. W 1523 była własnością Jerzego Latalskiego i Andrzeja Reja, następnie Kazimierza Gądkowskiego, Andrzeja Twardowskiego i Chylewskich. Przed 1881 własność Niemca Carla Richtera. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 90 ha, 7 domów, 41 mieszkańców (7 ewangelików, 34 katolików); część dworska – 3 domy, 41 mieszkańców. W 1926 majątek liczył 268 ha, miał gorzelnię, a właściciel Niemiec Otton Glockcin zajmował się hodowlą trzody chlewnej rasy yorkshire. Otton Glockcin nazywany był „królem hodowców świń". We wsi znajduje się dwór zbudowany w latach 80. XIX w.; potem przebudowany.

STRZELECTWO W GNIEŹNIE, w Gn. rozwój strzelectwa wiąże się z tradycjami bractwa kurkowego (→ Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Gnieźnie) oraz obecnością jednostki wojskowej. W 1931 pierwszą konkurencją, w której rozegrano zawody na terenie jednostki wojsk. przy ul. Wrzesińskiej, był trójbój sportowy (bieg, rzut granatem i strzelanie z karabinka sport.). Trzecią lokatę uzyskał P. Schmidt, gnieźnianin, reprezentant Sokoła (zdobył 2431 punktów na 3000 możliwych). Turnieje strzeleckie organizowano też w → Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół" przy ul. Konopnickiej. Po 1945 strzelectwo propagowano w ogniskach TKKF. Strzelano także na obiekcie strzeleckim wybudowanym w parku Miejskim. W szkołach średnich z chwilą wprowadzenia przysposobienia obronnego jako obowiązkowego przedmiotu nauczania program strzelecki miał znaczące miejsce. O Srebrny Muszkiet walczyły 2 szkoły: I i II LO. Znakomitymi organizatorami byli nauczyciele S. Hinczewski i F. → Antoszewski. Na szczeblu wojew. triumfował zespół S. Hinczewskiego. W latach 1986-90 istniała sekcja strzelecka przy Młodzieżowym Domu Kultury. Patronowali jej: A. → Januchowski, instruktor strzelectwa A. Radliński oraz działacze: płk M. Mruk, A. Trygalski, M. Kaszyński, T. Manuszak, H. Olszewski. Sekcja liczyła 25 członków. W rozgrywanych w tym okresie mistrzostwach Wielkopolski triumfowała J. Słowik. W pistolecie sport. i karabinku sport. wywalczyła w Poznaniu 2 złote medale. A. Bugajewski w karabinku sport. w Głuchowie wywalczył 2. miejsce, także E. Leśna w Poznaniu w konkurencji pistoletu sport. zdobyła srebrny medal. W 1988 pojawiła się kolejna grupa strzelców, przygotowana przez A. Radlińskiego. Byli to mistrzowie Wielkopolski R. Wędzikowski i P. Kiełpiński. B. Wasylik i A. Radlińska wygrały zawody w Głuchowie, a A. Kozłowska zajęła tam 3. miejsce. A. Radliński w latach 1988-90 dwa razy został mistrzem Wielkopolski w kbks-ie. A. Wędzikowski zdobył mistrzostwo okręgu, J. Ejsak zajął 3. miejsce. A. Radliński po odniesionych sukcesach powołany został do reprezentacji Polski na mistrzostwa Europy. Później strzelectwo rozwijało się w ośrodku Ligi Obrony Kraju, której prezesem był w tym czasie M. Olejnik. W latach 1991-2003 rozgrywano zawody indywidualne i drużynowe o mistrzostwo Gn., rejonu, mistrzostwa Wielkopolski i strefowe eliminacje do mistrzostw Polski. W mistrzostwach Polski kolejarzy sukcesy odnosili: E. Leśna, A. i A. Radlińscy, A. Bugajewski i W. Januszak. Z młodego pokolenia na wyróżnienie zasługuje R. Radliński.

STRZYŻEWO KOŚCIELNE, wieś parafialna w gminie Gn., ob. 217 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 390,67 ha. Parafia pw. Zwiastowania NMP, 745 wiernych, księgi metrykalne od 1882. Na terenie wsi odkryto cmentarz z czasów osadnictwa przedhistorycznego. Dawna własność rodu Porajów. Wieś wzmiankowana w przywileju Przemysła II z 1285 jako własność łowczego książęcego – Mikołaja Zęba, który wybudował tutaj kaplicę. Wówczas stanowiła jeszcze całość ze Strzyżewem Smykowym i Paczkowym. W 1358 własność Ptolemeusza, w 1370 Strzeszki, w 1390 należała do Spytki, a później do Strzeszewskich. Od XIV w. należała do klarysek w Gn. W 1418 z inicjatywy proboszcza Stanisława i ksieni klarysek z Gn. Katarzyny z Zagajewa wybudowano nowy młyn wodny, utworzono sadzawkę i usypano groblę. W 1615 wieś liczyła 4 kmieci, młyna-

Strzyżewo Kościelne, kościół pw. Zwiastowania NMP z 1848 r.

rza i 4 czeladzi wraz z rodzinami; mieściły się tu: młyn o 2 kołach, z prasą olejową, 3 ogrody i 6 uli. Mieszkańcy szynkowali tygodniowo 2-3 beczki piwa dla zakonnic. W 1360 dzięki fundacji klarysek oraz rodu Porajów wybudowano w Strzyżewie Kościelnym kościół, który później został zniszczony. W dokumentach z 1408 występuje pierwszy znany z imienia proboszcz Paweł. Dzięki staraniom proboszcza Wojciecha Szablikowskiego w 1721 wybudowano nowy, drewniany kościół. W miejsce drewnianego kościoła w 1848 wybudowano murowany. Obok Strzyżewa Kościelnego, Paczkowego, Smykowego istniało Strzyżewo Księchowe i Ganina – późniejsza wieś Ganina. W latach 80. XIX w. terytorium wsi liczyło 417 ha, 39 domów, 317 mieszkańców (35 ewangelików, 282 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

STRZYŻEWO PACZKOWE, wieś w gminie Gn., parafia Strzyżewo Kościelne, ob. 219 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 947,62 ha. Dawniej zwane Paskowym. Wieś zmiankowana w dokumencie z 1285, stanowiła wówczas własność rodziny Porajów. W 1459 i ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Dębnicy i Strzyżewie Kościelnym. W 1579 własność Jana Radeckiego (było tu wówczas 2 zagrodników) i Mikołaja Mielińskiego. W latach 1618-20 właścicielami byli: Marcin Radecki, który miał w Strzyżewie Paczkowym 2 zagrodników, Mikołaj Mieliński i Wawrzyniec Bieganowski – 2 zagrodników. W XIX w. wieś należała do Malczewskich z Kruchowa, następnie do Walentego Rajewskiego, a pod koniec XIX w. właścicielem majątku była niem. Komisja Kolonizacyjna. W latach 80. XIX w. było tu 8 domów, 102 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

STRZYŻEWO SMYKOWE, wieś w gminie Gn., parafia Strzyżewo Kościelne, ob. 151 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 425,36 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1285, była własnością rodziny Porajów. W 1459 i ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Dębnicy i Strzyżewie Kościelnym. W 1469 pleban dębnicki Jan z Zagajewa pożyczył od swego ojca Jana 100 dukatów za udostępnienie mu na 2 lata dziesięcin w Strzyżewie Smykowym, Paczkowym i innych osadach. W 1579 właścicielami wsi byli Wojciech Strzyżewski, który posiadał 1 łan osiadły, 5 zagrodników i 1 rzemieślnika, oraz Wojciech Małachowski – 1 łan osiadły i 1 zagrodnika. W 1618 własność Stanisława i Wojciecha Strzyżewskich. W 1793 posiadali Strzyżewo Smykowe: Franciszek Koszkowski jedną część i Józef Skórzewski drugą. W 1881 własność Niemca Ulricha Bernharda, majątek liczył wówczas 691 ha. W latach 80. XIX w. było tu 9 domów, 179 mieszkańców (21 ewangelików, 158 katolików); majątek dworski obejmował 694 ha. We wsi znajduje się dwór z 2. poł. XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

STRZYŻEWO WITKOWSKIE, wieś w gminie Witkowo, parafia Marzenin, ob. 115 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 272,46 ha. Dawniej zwane Strzyżewem Skorzęcińskim lub Królewskim. W 1362 Kazimierz Wielki potwierdził uposażenie kościoła w Powidzu, określając daniny, jakie wieś ma składać proboszczowi. W 1523 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Witkowie. W latach 80. XIX w. było tu 15 domów, 133 mieszkańców (2 ewangelików, 131 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

STRZYŻEWSKI CZESŁAW (ur. 22 IV 1943 w Gn., zm. 9 III 2002 w Gn.), archeolog, pracownik naukowy, muzealnik. Syn Mieczysława i Stanisławy z d. Kaczorek. W 1961 ukończył LO w Gn., następnie odbył studia na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, na Wydziale Filozoficzno-Historycznym (1961-66), gdzie uzyskał tytuł magistra archeologii. Od 5 IX 1966 do 31 X 1969 był zatrudniony przez → Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu w Wydziale Kultury jako starszy inspektor. Jednocześnie w 1967 został powołany na asystenta nauk badawczych w Zakładzie Archeologii Wielkopolski i Pomorza PAN Oddział w Poznaniu w Instytucie Historii Kultury Materialnej (1 VIII 1967-31 XII 1967). Od 1 X 1969 do 30 IX 1974 wykładał jako starszy asystent nauk.-dydaktyczny w Katedrze Archeologii Polski UAM w Poznaniu. Jego zainteresowania i wykłady koncentrowały się na archeologii wpływów rzymskich i okresu wędrówek ludów. Od 1 X 1974 do 30 IX 1984 jako adiunkt, kustosz i kierownik działu okresu późnolateńskiego i wpływów rzymskich pracował w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu. Od 1 X 1984 do 2002 pełnił funkcję kustosza i archeologa w → Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. Znakomity terenowiec, prowadził prace badawcze na licznych stanowiskach archeol. na Pomorzu i w Wielkopolsce od okresu lateńskiego po czasy nowożytne: Kruszwica, Michelin (pow. Włocławek), Konikowe (pow. Koszalin), Grabów i Gostków (pow. Bytów), oraz weryfikację grodzisk na Pomorzu Środkowym (1963-65), w miejscowościach: Słupia Kapitulna (pow. Rawicz 1967), Kowałki (pow. Białogard 1970), Dębczyno (pow. Białogard 1970-71), Bogucin (pow. Kołobrzeg 1970-72), Biała (pow. Trzcianka 1973-76), Moraczewo (1977-80), Kocanowo (1981-84), Góra (1982-83).

Od 1984 liczne badania ratownicze w rejonie Gn., Pobiedzisk i Kłecka, m.in. Pawłowo (gm. Czerniejewo 1985-87), Pobiedziska (1987), Modliszewko (gm. Gn. 1989), Imielno (gm. Łubowo 1991-92), Jankowo Dolne (gm. Gn. 1990-2000), Lubochnia (gm. Gn. 1994, 1996), Strzyżewo Paczkowe (gm. Gn. 1994, 1998), Wierzyce (gm. Łubowo 1995-96), Polska Wieś (gm. Kłecko, 1989), Kłecko (2000). Zajmował się też powierzchniowymi badaniami weryfikacyjnymi, kontynuowanymi następnie w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski. Autor kilku wystaw, m.in. kurator największej w Polsce wystawy poświęconej dawnemu kaflarstwu w Polsce, eksponowanej w MPPP (1993). Autor artykułów nauk. publikowanych w czasopismach i publikacjach zbiorowych, m.in. *Kafle gotyckie z ruin dworu w Jankowie Dolnym, gm. Gniezno, woj. poznańskie, stan. 21* (Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 1993), *Zasiedlenie Gniezna i jego okolicy w pradziejach i w starożytności* (w: *Gniezno w świetle ostatnich badań archeologicznych. Nowe fakty. Nowe interpretacje* 2001). Archeolog niezwykle zasłużony dla badań nad przeszłością ziemi gnieźn. i Gniezna: m.in. odkrywca „zagłębia" hutniczego, osad i cmentarzysk z okresu wpływów rzymskich w dorzeczu rz. Głównej, wczesnosłowiańskiego osadnictwa w rejonie Kłecka, kilku osad i cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Gn., a przede wszystkim późnośredniowiecznej i nowożytnej posiadłości rycerskiej Porajów w Jankowie Dolnym, z której pozyskano niezwykle bogaty zbiór piecowych → kafli gotyckich. Zainicjował naukowe „warsztaty kaflarskie" (1994, 1996), zorganizowane w MPPP we współpracy ze Stowarzyszeniem Naukowym Archeologów Polskich (Oddział w Poznaniu), które wpłynęły na rozwój badań nad dawnym kaflarstwem w Polsce.

„STUDIA LEDNICKIE", periodyk publikowany przez → Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy od 1989, redagowany przez zespół pod kierunkiem prof. Z. Kurnatowskiej. Pismo prezentuje wyniki prac interdyscyplinarnej grupy nauk., powołanej w 1982 do badań zespołu osadniczego regionu Lednicy. Do 2003 ukazało się 7 tomów. Od 1991 w ramach „Biblioteki Studiów Lednickich" MPPnL wydaje monografie prezentujące wyniki badań prowadzonych wokół Lednicy.

Publikacje „Biblioteki Studiów Lednickich":

t. 1, *Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego*, red. K. Kobolski, Poznań 1991,

t. 2, *U progu chrześcijaństwa w Polsce. Ostrów Lednicki*, red. K. Żurowska, Kraków 1993,

t. 3, *Historia roślinności północnej części Lednickiego Parku Krajobrazowego ze szczególnym uwzględnieniem czynnika antropogenicznego*, red. A. Filbandt-Czaja; *Historia działalności człowieka w okolicach Giecza i Wagowa w świetle analizy pyłkowej*, red. K. Milecka, Poznań b.d.,

t. 4, *Paleoekologiczne studium późnoglacjalnych osadów jeziora Lednica w Imiołkach* (*Lednicki Park Krajobrazowy*), red. K. Tobolski, Bydgoszcz 1998,

t. 5, *Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. Mosty traktu gnieźnieńskiego*, red. Z. Kurnatowska, Lednica–Toruń 2000,

t. 6, *Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne*, red. D. Makowiecki, Poznań 2001,

t. 7, *Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej*, red. J. Górecki, Poznań b.d.,

t. 8, *Wielkopolski Park Etnograficzny. Między tradycyjną wsią a teorią i praktyką skansenologiczną*, red. A. Pełczyk, Poznań 2002.

STUDIUM DOSKONALENIA MENEDŻERÓW OŚWIATY, istnieje w Gn. od 2004. Jest to największy w kraju niepubliczny ośrodek doskonalenia kierowniczej kadry placówek oświatowych oraz nauczycieli. Początki tej uczelni sięgają roku 1993, kiedy to w Kaliszu utworzono pierwszą w Polsce placówkę specjalizującą się w menedżerskim kształceniu dyrektorów placówek oświatowych. Studium założył prof. Lechosław Gawrecki, który do dziś jest jej dyrektorem. Współautorami koncepcji menedżerskiego kształcenia dyrektorów szkół byli profesorowie Wacław Strykowski (pierwszy rektor → Gnieźnieńskiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Menedżerskiej „Milenium" 2003-07) oraz Józef Orczyk (pierwszy rektor PWSZ w Koninie 1999-2006). W pierwszych latach działalności skoncentrowano się przede wszystkim na zapoznawaniu kadry kierowniczej z nieznanymi wcześniej w Polsce technikami menedżerskimi; przygotowywano ją do samodzielnego zarządzania szkołą. Studium bardzo szybko się rozwinęło – po 4 latach wydano dyplom tysięcznemu absolwentowi, a w 2006 – świadectwo i certyfikat menedżerski otrzymał pięciotysięczny absolwent studiów podyplomowych. Tak ogromna popularność tej placówki wynika w znacznym stopniu ze znakomitej kadry wykładającej. Zajęcia prowadzi tu czołówka pol. specjalistów w tej dziedzinie, m.in. profesorowie: Wacław Strykowski, Henryk Mruk, Gabriel Łasiński, Maria Strykowska, Lechosław Gawrecki, a także doktorzy: Józef Pielachowski, Tadeusz Komorowski, Danuta Elsner, Stefan Wlazło oraz Irena Dzierzgowska. Szybki rozwój placówki pod względem zarówno bazowym, jak i kadrowym stał się podstawą działań zmierzających do powołania własnej, niepublicznej uczelni wyższej. Wybrano Gn., gdzie nie było do tej pory takiej placówki i gdzie szybko uzyskano akceptację władz miasta oraz powiatu. Na początku, w 2000, utworzono w pierwszej stolicy Polski filię kaliskiego studium, którą 2 lata później przekształcono w Gnieźnieńską Wyższą Szkołę Humanistyczno-Menedżerską „Milenium". W 2004 powstała w Gn. oddzielna placówka SDMO. Od tego czasu studium działa w 2 miastach. Centrala mieści się w Gn., gdzie utworzono Centrum Menedżerskiego Kształcenia Kierowniczej Kadry Oświaty, które prowadzi różne formy menedżerskiego doskonalenia kadry kierowniczej placówek oświatowych, a dla kandydatów na stanowiska kierownicze – studia podyplomowe, kursy i seminaria. W Kaliszu natomiast – w ramach SDMO – powołano Centrum Nadzoru, Ewaluacji i Mierzenia Jakości Placówki Oświatowej CENIMO, w którym organizowane są studia podyplo-

mowe oraz kursy w tym zakresie. SDMO, które w Gn. funkcjonuje przy ul. Pstrowskiego, jest ogólnopolską placówką o wysokim prestiżu w oświacie. Słuchacze nie tylko tu studiują, ale także spotykają się z różnymi osobistościami świata nauki, polityki i kultury, m.in. z ministrem i wiceministrami edukacji narodowej, a także z wiceprezesem Najwyższej Izby Kontroli. Ponadto studium organizuje dla słuchaczy praktyki zagraniczne w krajach Unii Europejskiej.

STYCZYŃSKI TADEUSZ (ur. 13 IV 1870 w Śremie, zm. 6 II 1942 w Dachau), ksiądz, zasłużony kapłan i doświadczony parlamentarzysta. 19 V 1891 ukończył Królewskie Gimnazjum w Demminie. W latach 1891-94 studiował w seminarium duchownym w Poznaniu i Gn. 16 XII 1894 otrzymał święcenia kapłańskie w Gn. W latach 1895-31 i w 1909 pracował jako wikariusz w Pobiedziskach, Inowrocławiu, Gn. oraz w Grodzisku Wlkp. W latach 1908-16 był posłem Koła Polskiego w Reichstagu, w którym dwukrotnie przemawiał w sprawie niepodległości Polski. W latach 1908-29 należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W latach 1910-13 był proboszczem w Wytomyślu k. Nowego Tomyśla, a od 1913 w Grodzisku Wlkp. W 1921 został posłem do Sejmu Ustawodawczego RP z okręgu Ostrowa Wlkp. W 1924 wygłosił referat na V Zjeździe Katolickim w Poznaniu. W 1925 został mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły Metropolitalnej w Gn. Pracował w Kurii Arcybiskupiej. W 1927 został członkiem Rady Administracyjnej Archidiecezji Gnieźn. W 1929 został promotorem Metropolitalnego Sądu Duchownego. W 1933 otrzymał godność infułata. W latach 1940-41 administrował parafią farną w Gn., skąd został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Dachau.

SULIN, wieś w gminie Kłecko, parafia Dębnica, ob. 134 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 342,31 ha. Dawniej stanowiła własność rycerską. Wzmiankowana w dokumentach z 1253 (występuje pod nazwą Solecz) i z 1357 (jako Sulowo). W 1415 była własnością rodu Porajów, potem Bylinowiców i Szreniawiców. W 1504 rozgraniczono Sulin od Dębnicy. W 1580 właścicielem Sulina był Jerzy Latalski, w 1620 Jan Jarychowski, a w 1793 Adam Rozbicki. Na płn. krańcu wsi, po zach. stronie drogi Komorowo – Dębnica, istniał dwór. Dziś pozostałością po nim jest zachowana część parku dworskiego. W latach 80. XIX w. właścicielem Sulina wsi i dworu była rodzina Zawadzkich; wieś liczyła 4 domy, 31 mieszkańców (wszyscy katolicy); dwór liczył 321 ha, 4 domy, 88 mieszkańców (6 ewangelistów, 88 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

SUŁKOWSKI ANTONI herbu Sulima (ur. 11 VI 1735, zm. 16 IV 1796 w Rydzynie), wojewoda gnieźnieński. Syn Aleksandra Józefa i Anny Marii zu Jettingen. Za młodu przeznaczony do stanu duchownego. W wieku 15 lat został kanonikiem katedry w Łucku, a następnie koadiutorem dekanatu poznańskiego. W 1750 udał się z bratem Augustem (→ Sułkowski August) do Rzymu. Po rezygnacji z kariery duchownej w 1757 był pułkownikiem wojsk koronnych. Jako ochotnik rosyjski wziął udział w wojnie ros.-pruskiej i w 1758 dostał się do niewoli. Po powrocie do kraju w 1761 został starostą sokolnickim, a rok później generałem lejtnantem wojsk koronnych. W elekcji 1764 popierał stronnictwo Familii. W latach późniejszych podróżował, został szambelanem na dworze wiedeńskim, a od 1767 tajnym radcą cesarskim. W dobie konfederacji barskiej współdziałał z konfederatami, a równocześnie wysługiwał się ambasadorowi ros. Repninowi. Wielokrotny poseł na sejmy z województw wielkopolskich i województwa mazowieckiego. 11 IV 1775 otrzymał po bracie Auguście nominację na palację gnieźn. Na sejmie rozbiorowym aktywny przy tworzeniu Rady Nieustającej. Zajmował się równocześnie publicystyką polit., publikował m.in. swoje mowy sejmowe. Po śmierci brata Augusta w 1784 przeniesiony na urząd wojewody kaliskiego. Przed Sejmem Czteroletnim przewidywany na przywódcę stronnictwa propruskiego. Przystąpił do konfederacji targowickiej, w 1793 został kanclerzem wielkim koronnym. Posiadał liczne dobra w Wielkopolsce, m.in. Leszno i odziedziczoną po bracie Aleksandrze ordynację rydzyńską. W 1766 poślubił Mariannę Działyńską z Kościelca, z którą się rozwiódł w 1781. Po otrzymaniu indultu papieskiego w 1784 ożenił się z Karoliną Bubną von Littitz z Czech, z którą miał syna Antoniego Pawła.

SUŁKOWSKI AUGUST herbu Sulima (ur. 15 XI 1729 w Dreźnie, zm. 7 I 1786 w Lesznie), wojewoda gnieźnieński. Syn Aleksandra Józefa i Marii Stein zu Jettingen. Do 1749 przebywał za granicą, głównie w Saksonii, Francji, Włoszech, Holandii i Prusach. W 1750 August III nadał mu starostwo nowodworskie i godność szambelana. W 1752 zakupił księstwo bielskie na Śląsku. Na sejmie 1754 przystąpił do stronnictwa Familii. W 1764 powrócił z Paryża na elekcję. Początkowo niezdecydowany wobec kandydatury Stanisława Augusta Poniatowskiego, od 1765 zabiegał we Francji o uznanie nowego władcy. W 1764 został pisarzem wielkim koronnym, a w roku następnym wicekomendantem Szkoły Rycerskiej w Warszawie. Później nawiązał bliższy kontakt z ambasadorem rosyjs. Repninem. Jego poparciu zawdzięczał otrzymanie 7 III 1768 nominacji na urząd wojewody nowo utworzonego woj. gnieźn. W latach następnych współpracował z kolejnymi ambasadorami ros. Stackelbergiem i Paninem. W okresie konfederacji barskiej przyjął postawę antykrólewską i antykonfederacką, choć jego prywatne wojska pod wodzą brata Franciszka wzięły udział w konfederacji. Brał udział w organizowaniu sejmu rozbiorowego w 1772, a następnie sejmu delegacyjnego. Dzięki jego inicjatywie przygotowywano reformę rządu Rzeczypospolitej. Jego zabiegi doprowadziły do utworzenia Rady Nieustającej, której przez rok był pierwszym marszałkiem. Dla obrony nowej formy rządu sprzymierzył się z królem, z którym współpraco-

wał w 1773 przy tworzeniu Komisji Edukacji Narodowej. Przedstawił wówczas projekt programu szkolnego przewidującego kształcenie kobiet i obowiązek szkolny dla dzieci chłopskich i mieszczańskich. Zabiegał także, wspólnie z J. Rogalińskim, o utworzenie uniwersytetu w Poznaniu. W 1775 awansował na urząd wojewody kaliskiego, a w 1778 – poznańskiego. W 1783 przekazał dobra swojej ordynacji rydzyńskiej na potrzeby Komisji Edukacji Narodowej. W Rydzynie ufundował szkołę pijarów oraz konwikt dla 12 ubogich szlachciców. Jako mecenas sztuki rozbudował zamek w Rydzynie, zorganizował tam teatr, bibliotekę i galerię obrazów. Był właścicielem księstwa bielskiego, dóbr rydzyńskich, wijewskich i posiadłości w Saksonii. Od 1766 był żonaty z Ludwiką Mniszchówną. Zmarł bezpotomnie. Jego dobra przejął brat Antoni (→ Sułkowski Antoni).

SUROWIECKI KAROL (ur. 4 II 1750 w Imielenku k. Gn., zm. 20 IV 1824 w Miedniewicach w pow. grodziskomazowieckim), kaznodzieja, pisarz religijny. Uczył się w Poznaniu. W 1768 wstąpił do zakonu franciszkanów, później przeszedł do reformatów. Był kaznodzieją, gwardianem klasztoru w Lutomiersku i Szczawinie Kościelnym. Pełnił obowiązki prefekta oraz profesora języka franc. w szkole w Pakości. W Miedniewicach k. Żyrardowa był zastępcą prowincjała. Jego publicystyka, rozwinięta w okresie Sejmu Czteroletniego, należy do najbardziej skrajnego i obskuranckiego nurtu. Był przeciwnikiem tolerancji religijnej, prób reform sejmowych i ruchów reformatorskich. Swoje dzieła wydawał bez podania nazwiska. Wydał m.in. utwory *Ksiądz z kropidłem…* (1792) oraz *Pyton, lipsko-warszawski diabeł…* (1792).

SUROWIECKI WAWRZYNIEC (ur. 4 VIII 1769 w Imielenku k. Gn., zm. 10 VI 1827 w Warszawie), pisarz, ekonomista, historyk. Uczęszczał do szkół w Kaliszu i Poznaniu. W 1807 podjął pracę w Wydziale Edukacyjnym Księstwa Warszawskiego. W latach 1812-13 wykładał w Szkole Głównej Prawa i Administracji w Warszawie. Był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie. Dużo podróżował po Europie, gdzie zapoznawał się z archiwami i bibliotekami. W latach 1817-21 był członkiem Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; w 1827 ufundował stypendium dla ubogich studentów Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Zajmował się sprawami gosp., był zwolennikiem rozwiązania kwestii agrarnej oraz popierania rzemiosła. Interesował się problematyką etnogenezy Słowian. Gł. prace: *Uwagi względem poddanych w Polsce i projekt do ich uwolnienia* (1807), *O upadku przemysłu i miast w Polsce* (1810), *O rzekach i spławach krajów Księstwa Warszawskiego* (1811), *Śledzenie początku narodów słowiańskich* (1824).

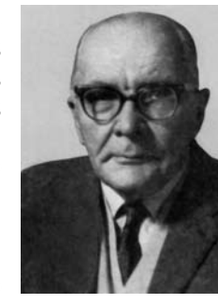

SUSKI JULIAN (ur. 20 VII 1894 w Żeraniu k. Warszawy, zm. 21 III 1978 w Calgary), prawnik, działacz polityczny, starosta Gn. i Bydgoszczy, sympatyk turystyki. Uczęszczał do gimnazjów w Walicowie i Warszawie. W latach 1910-11 działał w młodzieżowej organizacji niepodległościowej. Od 1912 do 1914 studiował na Politechnice Lwowskiej, na Wydziale Budowy Maszyn. Podróżował do Niemiec, Szwajcarii, Włoch i Francji. W latach 1914-17 służył w wojsku rosyjskim. W 1917 wstąpił do Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie. Wiosną 1918 przyjechał do Warszawy, w tym samym roku wrócił na Politechnikę Lwowską, by dokończyć studia. Działał w Polskiej Organizacji Wojskowej i uczestniczył w powstaniu Legii Akademickiej. W latach 1920-22 pracował w Komendzie Głównej Policji, w latach 1922-29 w MSW. Od 1920 studiował prawo, najpierw w Warszawie, a później w Poznaniu, gdzie otrzymał dyplom magistra praw i nauk ekonomicznych. Od maja 1929 do 1935 piastował urząd starosty Gn., a od 1936 do 26 IX 1939 starosty Bydgoszczy. W latach 1939-45 pozostawał w Wojsku Polskim na Zachodzie. W latach 1943-45 jako pracownik rządu pol. w Londynie wyjechał do Afryki i na Bliski Wschód, gdzie nawiązał kontakty ze skupiskami uchodźców polskich. Odwiedził Egipt, Kenię, Ugandę, Rodezję Płn. i Płd., Palestynę, Liban, Maroko, Sudan, Mozambik, Syrię. Po rezygnacji z posady administracyjnej na krótko podjął pracę w ang. firmie eksportowej „Quest Industrial Ltd." w Kairze. Został prezesem Związku Polaków w Egipcie. Po powrocie do Europy pracował w różnych miejscach we Francji. W 1951 wyjechał do Calgary w Kanadzie. Pracował jako kontroler autobusów międzymiastowych, później krótko w administracji publ., a od 1953 do 1969 był stałym doradcą administracyjnym miasta Edmonton. Pełnił funkcję wiceprezesa ogólnokanadyjskiego Związku Pracowników Samorządowych oraz Związku Burmistrzów Miast. Pochowany został na cmentarzu w Canmore w Górach Skalistych. Autor książki *W służbie publicznej na dwóch kontynentach* (1988).

SYDOW MICHAEL FRIEDRICH (ur. 1786, zm. 23 XII 1868), drugi pastor ewangelicki w Gn.; jako duchowny pracował początkowo jako rektor w Pyrzycach, później rektor i pomocnik kaznodziei w Bydgoszczy. Na stanowisko pastora gnieźn. gminy ewangelickiej wybrany spośród 5 kandydatów 3 XII 1823, urząd objął w Boże Narodzenie tegoż roku; w lutym 1824 objął tymczasowo stanowisko superintedenta na miejsce Christopha Kocha ze Skoków. Ostatecznie superintendentura przeniesiona została do Gn. 2 II 1826. Po objęciu funkcji pastora podjął starania o wybudowanie w Gn. świątyni ewangelickiej. Gmina ewangelicka użytkowała w tym czasie kościół św. Jana, a Sydow niechętny był przejmowaniu większego kościoła katolickiego – pofranciszkańskiego lub któregoś z parafialnych, co proponowała mu rejencja

w Bydgoszczy. W latach 1838-42 dzięki jego staraniom wybudowano nowy kościół ewangelicki wg projektu budowniczego Schildnera, poprawionego przez znanego architekta niem. Karola Henryka → Schinkla, autora m.in. projektu gnieźn. pałacu arcybiskupiego. Na uroczystość poświęcenia świątyni Sydow zaprosił członków Kapituły Metropolitalnej z Gn. Sam brał także udział w styczniu 1840 w pogrzebie gnieźn. bpa sufragana Kowalskiego. Z inicjatywy Sydowa utworzono w 1834, a w 1852 powiększono nowy cmentarz ewangelicki na terenie dzisiejszego parku Miejskiego przy ul. Jana III Sobieskiego. W latach następnych skoncentrował się na pracy duszpasterskiej. W 1852 owdowiał. Uważany był za właściwego organizatora gnieźn. gminy ewangelickiej.

SZACHY W GNIEŹNIE, w 1839 potwierdzone jest istnienie w Gn. klubu szachowego. W 1840 rozegrano korespondencyjny pojedynek Poznań – Gn., zakończony remisem. Szachiści grali w domach, klubach i kawiarniach. 8 XII 1922 powstał Gnieźnieński Klub Szachowy. Na jego czele stanął W.E. Mallow, z wykształcenia księgarz i dziennikarz. Siedzibą klubu był Hotel Europejski. Obok Gnieźnieńskiego Klubu Szachowego rozpoczęły działalność sekcje szachowe Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego oraz Szkoły Handlowo-Przemysłowej. Dalsze sekcje powstały w Stelli, Lechu, Herkulesie i Związku Strzeleckim. Pierwsze mistrzostwa Gn. rozegrane zostały 27 XII 1925. Triumfatorem był J. Bogdas. Dobrymi graczami byli również: M. Seredyński, M. Radwański, A. Czernota, F. Obarski, W. Wesołowski oraz K. Badylak, E. Schittek i T. Mallow. 1 VIII 1926 mecz Gn. – Bydgoszcz, rozegrany w Kawiarni Wiedeńskiej, zakończył się remisem 5 : 5. Z okazji 10. rocznicy założenia Gnieźnieńskiego Klubu Szachowego rozegrany został trójmecz o puchar przechodni Inowrocławia. Gnieźnianie zajęli 3. miejsce. W 2 następnych turniejach w Toruniu i Inowrocławiu triumfowali. W 1936 walczono o Srebrny Puchar Poznania. Drużyna Gn., osłabiona brakiem najlepszego szachisty J. Bogdasa, zajęła 4. miejsce. Szachiści Gn. rozegrali kolejne turnieje w kwaterze Polonia w Grudziądzu oraz w hotelu Brytanja w Poznaniu. Zwycięski zespół grał w składzie: dr E. Schittek, M. Seredyński, W. Wesołowski, Gawrych i Splonskowski. Duże sukcesy w korespondencyjnych szachach odnosili: A. Czarnota, W. Wesołowski, F. Obarski i T. Nowaczyk. Wielki sukces zanotował J. Bogdas, mistrz Gn., który wygrał 2 pojedynki z olimpijczykami Jasielskim z Warszawy i Sulikiem z Lwowa. W latach międzywojennych szachy rozwijały się dzięki zaangażowaniu: W.E. Mallowa, J. Bogdasa, A. Czarnoty, J. Eliksa, J. Czecha, E. Guttmanna, dra Jurka, dra Schittka, prezydentów: L. Barciszewskiego, Kasprowicza i inż. Hensela, starostów Łysakowskiego i Słabego, generałów: Taczaka, Malinowskiego i ks. Zabłockiego. W 1946 w pierwszych powojennych mistrzostwach Gn. zwyciężył mjr Kański przed W. Wesołowskim i T. Nowaczykiem. W meczu drużynowym pomiędzy Ogniwem Gn. i Ogniwem Poznań T. Mallow pokonał powojennego mistrza Wielkopolski Janika. Pierwszym poważniejszym sukcesem gnieźn. szachistów był awans do półfinału mistrzostw Polski w 1952. W ciągu następnych 20 lat zespół gnieźn. występował w lidze wojewódzkiej. W 1972 pod szyldem Piasta Gn. szachiści grali o awans do II ligi. Próbowano tego jeszcze w następnych latach. Swój cel szachiści osiągnęli w 1995 pod prezesurą J. Dziela. 4 sezony uczestniczyli w rozgrywkach II ligi. Grali: M. Maćkowiak, Ł. Bardeli, W. Banach, J. Dziel, I. Krygier, M. Wysocki, J., K. i Z. Kujawscy. Wspomagali ich: M. Sobczak, B. Kyciak, M. Męczeński oraz G. Grzelachowska i I. Tomczykowska. Ob. w Wielkopolskiej Lidze Szachowej dużą rolę odgrywa drużyna Chrobrego. Drugim liczącym się w Gn. klubem jest zał. w 1989 Polan-bud. Sekcja liczy 15 osób, w tym 3 kobiety. W mistrzostwach okręgu startowali: H. Biszof, P. Nawrocki, A. Walkowiak, K. Kozłowski, P. Przybylski, Ł. Bardeli, L. Kurdykowska, L. Kozłowska i J. Urban. Sekcja ta zorganizowała w 1990 Ogólnopolski Turniej Szachowy w Szachach Szybkich. Udział wzięło 43 zawodników z całej Polski. Sukcesy odnosiły dzieci i młodzież. Do wyróżniających się należeli: Ł. Bardeli, E. Wiśniewski i L. Kozłowska. W 1992 sekcja zorganizowała symultanę szachową z udziałem K. Urbana, uczestnika olimpiady szachowej na Filipinach. W 1993 zorganizowane zostały otwarte mistrzostwa Gn. z udziałem zawodników Poznania, Gn. i Wrześni. W finale mistrzostw Polski juniorów do lat 18 Ł. Bardeli zajął 30. miejsce. Ten sam zawodnik zajął 13. miejsce w V Ogólnopolskiej Olimpiadzie Szachowej. P. Przybylski odznaczony został za działalność w okręgu Honorową Odznaką Polskiego Związku Szachowego. W 1998 zorganizowany został przez P. Przybylskiego ogólnopolski turniej szachowy z rekordową liczbą 123 uczestników. Udział wziął arcymistrz W. Schmidt.

SZAFARKIEWICZ WALENTY (ur. 2 III 1862 w Poznaniu, zm. 5 V 1926), działacz PCK. Przez wiele lat pracował w szpitalu wojsk. w Gn. i był lekarzem opiekującym się klerykami w seminarium duchownym w Gn. Wraz z żoną bardzo aktywnie działał w gnieźn. Czerwonym Krzyżu. Pochowany 6 V 1926 na cmentarzu św. Piotra w Gn. Odznaczony Odznaką Honorową PCK IV stopnia.

SZAFARKIEWICZOWA JADWIGA z d. Wągrowicka (ur. 1881 w Łęczycy, zm. 1946), działaczka PCK. Ukończyła studia w Warszawie na Wydziale Lekarskim. Po zawarciu związku małżeńskiego z drem W. → Szafarkiewiczem zamieszkała w Gn. przy ul. Trzemeszeńskiej 79. W okresie powstania wielkopolskiego pomagała rannym i chorym żołnierzom. Funkcję wiceprzewodniczącej Oddziału PTCK w Gn. pełniła w latach 1919-22, a następnie od 1922 do 1926 kierowała pracą Oddziału PCK w Gn. Wspólnie z płkiem drem J. → Musiełem zorganizowała wiele sekcji, które działały na terenie miasta i powiatu. Swoją postawą i wielkim zaangażowaniem potrafiła pozyskać do pracy duże grono działaczy, młodzież, duchownych i fabrykantów. Bardzo zabiegała o pozyskanie środków finansowych na pomoc dla najbiedniejszych. Wraz z F. → Wierzchaczewskim

była organizatorką punktów sanitarno-odżywczych na dworcu kolejowym, na drugim peronie. Bardzo aktywnie działała w PCK do chwili wybuchu II wojny światowej. W pierwszych dniach okupacji w obawie przed represjami wyjechała i w ten sposób zostały zerwane jej kontakty z Gn. W 1929 została odznaczona Odznaką Honorową PCK II stopnia i wieloma innymi odznaczeniami oraz Krzyżem Powstańczym.

SZAFRAŃSKI ZDZISŁAW (ur. 21 X 1933 prawdopodobnie w Aleksandrowie Kujawskim, zm. 19 VI 1990 w Poznaniu), sportowiec, trener i nauczyciel. Studia wyższe ukończył w Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu, uzyskując dyplom trenera boksu. Pracował jako nauczyciel wychowania fizycznego i przysposobienia obronnego w I LO w Gn. Jako pięściarz był zawodnikiem Olimpii Poznań. Stoczył wiele zwycięskich pojedynków w wadze półciężkiej (m.in. z wicemistrzem olimpijskim Z. Pietrzykowskim). Startował w mistrzostwach Polski i wielu imprezach międzynarodowych. Po zakończeniu kariery zawodniczej został trenerem KS → Stella. Wychował wielu bardzo dobrych zawodników.

SZAJDA LUDWIK (ur. 6 VIII 1909 w Trzemesznie, zm. 25 I 1975 w Gn.), pracownik Miejskiego Zakładu Siły, Światła i Wody w Gn., pilot szybowcowy, instruktor. Syn Wojciecha. Wychowanek Szkoły Szybowcowej Poznańskiego Okręgu Wojskowego LOPP w Fordonie z 1937 i Szkoły Szybowcowej Aeroklubu Lwowskiego w Bezmiechowej z 1939, absolwent kursu instruktorskiego Instytutu Szybownictwa Ministerstwa Komunikacji w Aleksandrowicach (Bielsko-Biała). Założyciel w 1946 Koła Szybowcowego Ligi Lotniczej w Gn. Od 3 II 1946 do 30 XI 1949 kierownik szkoły szybowcowej na lotnisku Gniezno-Nałęcz. Pracownik Zarządu Ruchu Lotniczego i Lotnisk Komunikacyjnych na stanowisku zawiadowcy lotniska niekomunikacyjnego Gniezno od 6 XI 1961 do 31 I 1965. Twórca i koordynator wszystkich poczynań lotnictwa sport. w całym okresie funkcjonowania lotniska sport.-sanitarnego Gniezno-Nałęcz.

SZAŁKOWSKI WALERY (ur. 16 XII 1884 w Inowrocławiu, zm. 8 I 1960 w Gn.), doktor medycyny, oficer Wojska Polskiego. W czasie nauki szkolnej był członkiem Towarzystwa Tomasza Zana. Studia medyczne odbył w Berlinie i Monachium. Doktorat obronił w 1913 Kilonii. W 1914 jako lekarz wcielony został do armii niemieckiej. W 1919 wstąpił do Wojska Polskiego. W randze majora brał udział w wyprawie na Kijów i w wojnie pol.-ros. w latach 1920-21. Od 1921 pracował jako lekarz rejonowy Kasy Chorych w Gn., prowadził też praktykę prywatną. Od 1935 pełnił również funkcję lekarza seminarium duchownego w Gn. Prowadził działalność społ. i polit. w Towarzystwie Gimnastycznym „Sokół" i w Stronnictwie Narodowym. Był członkiem zarządu Poznańskiej Izby Lekarskiej i Związku Lekarzy Państwa Polskiego. Kilkakrotnie wybierano go do Rady Miejskiej Gn. Pełnił w niej funkcję przewodniczącego Klubu Stronnictwa Narodowego. Po wojnie pracował jako lekarz Ubezpieczalni Społecznej, a następnie Miejskiego Ośrodka Zdrowia, przemianowanego w 1953 na Miejską Przychodnię Obwodową. Kontynuował też opiekę medyczną nad seminarium duchownym.

SZCZERKOWSKI MACIEJ (ur. 14 II 1954 w Gn., zm. 1 XII 2002 w Gn.), animator życia kulturalnego, twórca form teatralnych, nauczyciel, działacz polityczny. Ukończył filologię polską na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Aktywny uczestnik ruchu teatralnego → Proscenium przy Teatrze im. A. Fredry w Gn. Podczas studiów razem z Ewą Kubacką założył w 1974 studencką grupę teatralną „Exiles", związaną ze środowiskiem Teatru Ósmego Dnia i Studenckim Komitetem „Solidarności", która przygotowała kilka premier, m.in. spektakl *Równiania*, i wystąpiła podczas festiwalu studenckich teatrów „Start" w Zielonej Górze. → Teatr „Exiles" pracował metodami opartymi na treningach aktorskich Jerzego Grotowskiego, łącząc specyficzną formę teatru poezji z teatrem ubogim. W jego skład wchodził m.in. Jan Tabaka, późniejszy twórca Teatru Tanto w Wiedniu. Działania teatru „Exiles" i M.S. stały się najważniejszymi dokonaniami teatru offowego lat 70. i 80. XX w. w Gn. Po usunięciu Stanisława Barańczaka z uczelni (UAM) za działalność opozycyjną Szczerkowski współtworzył Studencki Komitet „Solidarności" (listopad 1977), w którym działał m.in. z żoną Ewą. Słuchacz opozycyjnych Uniwersytetów Latających. Działacz pierwszych struktur „Solidarności" w Gn. Od 1981 przewodniczący Międzyszkolnej Komisji Oświaty i Wychowania NSZZ „Solidarność" w Gn. W stanie wojennym autor i kolporter wydawnictw podziemnych oraz depozytariusz biblioteki „Solidarności" nauczycielskiej.

SZCZYTNIKI CZERNIEJEWSKIE, wieś w gminie Czerniejewo, parafia Marzenin, ob. 376 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 665,49 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1311 – ówczesny właściciel Niemir sprzedał część swoich własności klasztorowi w Lądzie za kwotę 20 grzywien wagi pyzdrskiej. W 1361 wieś płaciła dziesięcinę do arcybiskupa w Gn. Pod koniec XIV w. właścicielami wsi byli Szczytniccy. W 1412 i 1418 proboszcz z Marzenina procesował się z dziedzicem Szczytnik o dziesięcinę. W 1580 wieś zamieszkiwało wraz z rodzinami 8 zagrodników i 2 komorników. W tym czasie znajdowało się tu 5 karczm. W 1620 właścicielami wsi byli Mikołaj Mielżyński i Marcin Szczytnicki, a w 1793 Józef Lipski. W latach 80. XIX w. było tu 11 domów, 240 mieszkańców (24 ewangelików, 216 katolików); właścicielem był wówczas Zygmunt Skórzewski. We wsi znajdują się XIX-wieczne zabudowania gospodarcze oraz dwór z początku XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

SZCZYTNIKI DUCHOWNE, wieś w gminie Gn., parafia częściowo Kędzierzyn, częściowo Gn. – kościół pw. bł. Jolenty, ob. 390 mieszkańców, okręg geodezyjny

obejmuje 762,28 ha. Przed 1319 Szczytniki Duchowne były własnością S. Kopaszyna, który sprzedał wieś abpowi gnieźn. Janisławowi za 20 grzywien toruńskich. W 1520 Szczytniki oddawały dziesięcinę do kościoła w Kędzierzynie. W latach 80. XIX w. wraz z Osińcem tworzyła jeden okręg wiejski, było tu 37 domów, 429 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

SZELMECZKO WŁODZIMIERZ (ur. 14 II 1915 w Janowcu Wlkp., zm. 27 III 1991 w Gn.), lekarz dentysta. Dyplom uzyskał 5 X 1953 po ukończeniu studiów w Akademii Medycznej w Poznaniu. W 1953 rozpoczął pracę zawodową na terenie woj. bydgoskiego, m.in. w ruchomych ambulansach dentystycznych. Od 2 V 1960 do 29 II 1980 pracował w Miejskiej Przychodni Obwodowej w Gn., a później do 28 XII 1990 w Zakładowych Gabinetach Stomatologicznych na terenie Gnieźnieńskich Zakładów Garbarskich i Przemysłu Terenowego ZOZ Gn. Pochowany na cmentarzu przy ul. Witkowskiej.

SZEWCE, dawniej osada, ob. w granicach Gn. W latach 80. XIX w. liczyła 2 domy, 30 mieszkańców. Parafia w Gn. pw. św. Trójcy.

SZKOLNICTWO PODSTAWOWE, najstarszą szkołą, która powstała w Gn., była → szkoła katedralna. Od XII do XVIII w. powstawały przykościelne szkoły parafialne. W różnych okresach działały szkoły parafialne w parafiach: św. Wawrzyńca, św. Trójcy, św. Michała, św. Piotra. Program tychże szkół obejmował naukę czytania, pisania, arytmetyki i zasad wiary. Poszerzony program miały szkoły miejskie. W czasach działalności Komisji Edukacji Narodowej (1773-94) w Gn. istniała jedynie szkoła katedralna, która spadła do poziomu szkoły elementarnej. Wiek XIX przyniósł powolny rozwój szkolnictwa podstawowego w Gn. W 1810 powstała szkoła św. Jana (zwana → szkołą świętojańską), która szczególny rozkwit przeżywała w latach 1835-47, kiedy jej rektorem był Karol → Ney. W tym okresie swoje szkoły zaczęły utrzymywać gminy żydowska i ewangelicka. Oprócz wymienionych elementarnych szkół wyznaniowych istniały także szkoły prywatne. Jedną z pierwszych był instytut dla dziewcząt prowadzony przez wdowę Schreiber, działający jeszcze pod koniec XVIII w. W 1864 powstała → szkoła Adolfiny Boeck. Szkołę żeńską prowadziły w Gn. w latach 1868-77 urszulanki. W 1907 władze miejskie przystąpiły do budowy nowej szkoły, nazwanej świętomichalską, zlokalizowanej przy ul. św. Michała. Trzecią szkołą katolicką była szkoła prowadzona w byłym klasztorze Franciszkanów, zwana franciszkańską. W latach 20. XX w. w Gn. działały 4 szkoły katolickie – franciszkańska i świętojańska dla dziewcząt, świętojańska dla chłopców oraz koedukacyjna szkoła świętomichalska. Dla płd. części miasta wybudowano budynek szkolny przy nowo powstałej ulicy, która później została nazwana ul. Pawła Cymsa. Wymienić także należy znaną w okresie międzywojennym w Gn. szkołę pani Wnukowskiej, w 1933 przemianowaną na Miejską Koedukacyjną Szkołę Powszechną. W okresie okupacji hitlerowskiej dzieci polskie znalazły się poza szkołą. Działały jedynie 4 szkoły niemieckie, dla młodzieży niem. z Gn. i okolic. Program nauczania wypełniało jedynie tak jak w innych częściach okupowanej Polski → tajne nauczanie zorganizowane przez gnieźn. nauczycieli. Po zakończeniu działań wojennych przystąpiono do odbudowy szkół na terenie miasta. Budynki szkolne były zniszczone i ograbione. W lutym i marcu 1945 uruchomiono działające przed wojną szkoły podstawowe, w których lekcje odbywały się od 8.00 do 20.00. W latach 1958-67 w ramach idei uczczenia tysiąclecia Polski w Gn. wybudowano społecznym wysiłkiem Szkołę Podstawową nr 9. Rozrastające się osiedla mieszkaniowe na Winiarach spowodowały powstanie 2 następnych szkół: nr 10 i 12. Obecnie w Gn. działa 8 szkół podstawowych z 6-letnim cyklem nauki.

SZKOLNICTWO SPECJALNE, w 1925 przy Publicznej Szkole Powszechnej nr 6 powstał oddział specjalny. W końcu 1927 oddział ten został przeniesiony do budynku szkoły nr 1. Zajęcia były prowadzone systemem klas łączonych. W kolejnych latach liczba dzieci stale wzrastała, tak że w 1937 utworzono drugi oddział specjalny. W 1938 Rada Miejska podjęła uchwałę o utworzeniu Publicznej Szkoły Powszechnej nr 7 dla dzieci upośledzonych umysłowo w szkole nr 6. Kierownikiem został Bernard Aniszewski. Po II wojnie światowej, w 1946, do celów szkolnictwa specjalnego przeznaczony został budynek poklasztorny przy kościele św. Jana. Tam szkoła mieści się do dziś. Dzieci specjalnej troski mogą uczyć się i kontynuować naukę w → Specjalnym Ośrodku Szkolno-Wychowawczym nr 1 i w → Specjalnym Ośrodku Szkolno-Wychowawczym nr 2.

SZKOLNICTWO ŚREDNIE, szkolnictwo średnie wywodzi się z 8-letnich gimnazjów, które były kolejnym etapem edukacji po szkole elementarnej. W XIX w. najbliższe Gn. gimnazjum znajdowało się w Trzemesznie. Starania o utworzenie podobnej szkoły w Gn. rozpoczęto w 1836. Stało się to dopiero możliwe w 1863, kiedy powołano do życia gimnazjum gnieźn. Dziewczęta w 2. poł. XIX w. uczęszczały do → Wyższej Szkoły Żeńskiej A.B. Rothera lub zał. w 1864 szkoły E. Meyer. W 1894 powstała Średnia Szkoła Behrendta. W nowo wybudowanym gmachu przy ul. Chrobrego w 1901 zaczęła swą działalność → Miejska Szkoła Przemysłowo-Handlowa. W 1920 staraniem wielu obywateli miasta utworzono w Gn. gimnazjum żeńskie. W roku szkolnym 1999/2000 wprowadzono 6-letni cykl nauki w szkole podstawowej, 3-letni w nowo powstałych gimnazjach i 3-letni w liceach czy szkołach ponadgimnazjalnych.

SZKOŁA ADOLFINY BOECK, powstała w 1846 i działała jeszcze w latach 20. XX w. Uczęszczające do niej dzieci przygotowywane były do nauki w gimnazjum i → Wyższej Szkole Żeńskiej. Na początku XX w. uczyło

się w niej 105 dzieci. W 1923 A. Boeck otworzyła Niemiecką Szkołę Przygotowawczą z niem. językiem wykładowym, która mieściła się w budynku przy ul. Mieczysława 10.

SZKOŁA KATEDRALNA, instytucja szkół katedralnych (tumskich) sięga schyłku starożytności. Miały one kształcić młodzież, gł. z przeznaczeniem do miejscowego kleru (choć nie było obowiązku wstępowania do stanu duchownego), oraz zapewnić służbę liturgiczną w katedrze. Swój okres świetności szkoły przeżywały w wiekach IX-XII, następnie ich znaczenie osłabło w związku z powstaniem uniwersytetów. Tego typu szkoła powstała w Gn. w XI w., najprawdopodobniej zaraz po utworzeniu metropolii kościelnej, i dotrwała aż do XIX w. Początkowo szkołę prowadzili mnisi benedyktyńscy, a od początku XII w. kolegium kanoników, czyli kleru diecezjalnego, żyjącego wspólnie przy katedrze. Kanonik odpowiedzialny za szkołę zwany był magister, a od XII w. scholasticus. W rzeczywistości zwykle delegował on do bieżącego prowadzenia szkoły pełnomocnika (rector), a ten powoływał dodatkowych nauczycieli (socii). Wśród nich ważne miejsce zajmował cantor – nauczyciel śpiewu liturgicznego. Pierwszym znanym z imienia magistrem był w Gn. św. Otto, późniejszy bp Bambergu (zm. 1139). W XII-XIII w. kształcono przeważnie młodzież z bogatych domów rycerskich na przyszłych kanoników. Od XIV w. zaczęto przyjmować synów drobnej szlachty, mieszczan, a może nawet chłopów. Uczniowie uczestniczyli w celebracji liturgii godzin i mszy św. w katedrze oraz pobierali nauki w formie wykładów, ćwiczeń i dysput. Zajęcia rozpoczynały się na św. Grzegorza (12 III) i trwały cały rok z krótką przerwą letnią oraz z uwzględnieniem świąt kościelnych. W średniowieczu nauka odbywała się na 3 poziomach: elementarnym (trivium), średnim (quadrivium) i wyższym. Na pierwszym poziomie uczono czytania i pisania oraz rachowania. Na drugim uczono łacińskiej gramatyki i retoryki (ze szczególnym naciskiem na sztukę pisania listów i dokumentów prawniczych) oraz elementów logiki, matematyki i astronomii – w służbie kalendarza kościelnego. Do nauczania języka łacińskiego używano tekstów biblijnych, liturgicznych oraz klasycznych. Na poziomie wyższym uczono elementów filozofii arystotelesowskiej. Ważne miejsce w całym nauczaniu miał niełatwy śpiew kościelny. Niestety, nie ma źródeł pozwalających dokładnie określić zakres nauczania w Gn. W początkach XV w. wprowadzono w Gn. lektoraty teologii i prawa kanonicznego, ale analiza księgozbioru kapitulnego pozwala mniemać, że już wcześniej wykładano w szkole prawo kanoniczne, i to na wysokim poziomie. Prócz nauki i służby w katedrze uczniowie przygotowywali deklamacje i przedstawienia teatralne. Można sądzić, że gnieźn. szkoła tumska należała do najlepszych ośrodków oświatowych w kraju, przynajmniej do chwili powołania uniwersytetu w Krakowie. Na początku XVII w., w myśl zaleceń Soboru Trydenckiego, przygotowanie kandydatów do kapłaństwa przeniosło się do nowo powstających seminariów duchownych. Wówczas szkoła katedralna została zredukowana do szkoły elementarnej oraz etapu wstępnego przed studiami uniwersyteckimi lub seminaryjnymi. Jednocześnie poddała się pod opiekę wszechnicy krakowskiej i stała się jej kolonią. Wspomniana wszechnica dostarczała szkole gnieźnieńskiej profesorów i rektorów ze stopniami uniwersyteckimi, uzgadniając ich dobór z Kapitułą Metropolitalną. W poł. XVIII w. szkoła tumska miała 3 klasy i 3 profesorów: filozofii i retoryki, poezji i arytmetyki oraz gramatyki. Ostatnim przełożonym szkoły z polecenia Uniwersytetu Jagiellońskiego był prawdopodobnie ks. Andrzej Kosmaciński, doktor filozofii, kierujący placówką od 1767 przez kilka następnych lat. Z powodu braków finansowych już krótko później nie można było utrzymać prefekta po studiach uniwersyteckich; jego rolę przejął kantor katedralny, a zamiast nauczycieli zajęcia prowadzili klerycy seminarium duchownego. Wobec powstania w końcu XVIII w. szkół w pobliskich miastach i powołania w samym Gn. szkoły miejskiej oraz wobec znacznego uszczuplenia dochodów kapitulnych i arcybiskupich pod zaborem pruskim szkoła tumska spadła do poziomu szkoły elementarnej. Prowadził ją odtąd tylko jeden nauczyciel, będący zarazem kantorem. Przez jakiś czas utrzymywano ją jeszcze dla zapewnienia katedrze ministrantów i chórzystów. Ostatecznie zamknięto ją z początkiem lat 80. XIX w., a uczniów w liczbie czterdziestu wcielono do szkoły miejskiej.

Lit.: J. Korytkowski, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883, s. 475-482; J. Rył, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, Lublin 1978, s. 174-179; K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu. Studia nad kształceniem kleru polskiego w wiekach średnich*, Kraków 1994; idem, *W cieniu katedry – szkoła katedralna gnieźnieńska w wiekach średnich*, w: *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk i J. Górny, Gniezno 2000, s. 217-234.

SZKOŁA PODKUWACZY KONI, działalność rozpoczęła jeszcze przed I wojną światową przy ul. 3 Maja 3. Po przerwie spowodowanej wojną wznowiła działalność w 1926 jako Komunalna Szkoła Podkuwaczy Koni. Kurs trwał 3 miesiące, a kandydaci musieli mieć złożony egzamin czeladniczy w zawodzie kowalskim. Kierownikiem szkoły był weterynarz, a kursy prowadził mistrz kowalski, mający uprawnienia do podkuwania koni. Jak donosił „Lech" w 1934, „opłata za kurs wynosi 25 zł, przy wolnem mieszkaniu".

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 1 zob. szkoła świętojańska.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 2, w październiku 1925 odbyło się uroczyste otwarcie Państwowej Szkoły Wydziałowej. Na mszy okolicznościową homilię wygłosił ks. Mateusz → Zabłocki. Od 1933 w budynku mieściły się także klasy projektowanej publicznej szkoły. W okresie II wojny światowej władze niem. urządziły tam niem. urząd pracy (Arbeitsamt). Po zakończeniu wojny przez pewien okres mieściła się w budynku szkoły Rejonowa Komenda Uzupełnień. Od 19 III 1946

w gmachu przy ul. Łubieńskiego znajduje się Publiczna Szkoła Powszechna nr 2. Od października tegoż roku mieściła się tam także Publiczna Szkoła Powszechna nr 4. W 1961 Publiczna Szkoła Powszechna nr 2 przyjęła nazwę Szkoła Podstawowa nr 2. 28 III 2003 nadano szkole imię ks. mjra Mateusza Zabłockiego, a 13 X tego roku uroczyście poświęcono sztandar szkoły. Dyrektorami szkoły byli: Adolf Bogdanowicz (1946-64), Witold Kryszak (1964-69), Tadeusz Marek (1969-71), Romuald Polcyn (1971-91), Marian Siwkowski (1991-95), Mirosława Arndt (1995-2005), Jarosław Piotrowski (od 2005).

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 3, powstała w 1933, mieściła się wówczas w budynku szkoły nr 1 przy ul. św. Jana. Pierwszym kierownikiem był Klaudiusz Górski. Po zakończeniu działań wojennych przystąpiono do prac porządkowych umożliwiających rozpoczęcie nauki. 7 X 1961 szkoła nr 3 otrzymała własną siedzibę przy ul. Czarnieckiego. W 1963 nadano jej imię Bohaterów Ludowego Wojska Polskiego. Od tego roku w szkole mieści się także Liceum Medyczne. W roku szkolnym 1978/79 szkoła weszła w skład Zespołu Szkół Ogólnokształcących im. Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Od 1999 stała się 6-klasową szkołą podstawową. 1 IX 1984 rozwiązano zespół szkół i szkoła jest samodzielną placówką. Szkole nadano imię św. Wojciecha. Dyrektorami byli: Klaudiusz Górski (1933-39), Stefan Różycki (1945-49), Bolesław Cieśliński (1949-70), Witold Sołtysiak (1970-78), Paweł Kiczyłło (1978-84), Zbigniew Kujawski (1984-91), Bolesława Mrówczyńska (1991-2006), Radosław Sobkowiak (od 2006).

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 4, powstała w 1932 i początkowo zajęcia odbywały się w budynku Szkoły Podstawowej nr 2. Dopiero w 1958 szkoła otrzymała własną siedzibę w budynku pokoszarowym przy ul. Zielonej, ob. Pocztowej. W następnym roku nadano szkole imię Powstańców Wielkopolskich, którzy w 1918, zdobywszy ten budynek, ruszyli do walki z okupantem niemieckim. W szkole powstała sala tradycji, w której gromadzone były pamiątki po powstańcach i ich rodzinach oraz związane z uczniami szkoły podchorążych 17. Dywizji Piechoty, która mieściła się w tym budynku. Ob. od 1999 mieści się tu → Gimnazjum nr 2.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 5, w latach 20. XX w. w budynku przy ul. Chrobrego znajdowała się szkoła ewangelicka. Jej najstarsza część to miejsce m.in. dzisiejszego sekretariatu. Budowa nowego budynku połączonego ze starym wspólnym korytarzem trwała 7 lat. Zbudowano też salę gimnastyczną. Uroczyste poświęcenie nowego budynku odbyło się w styczniu 1927. W lutym 1945 uruchomiono szkołę podstawową. Pierwszym kierownikiem był Władysław Ratajczak. Od 1 IX 1949 szkoła funkcjonowała jako placówka Towarzystwa Przyjaciół Dzieci, które organizowało i prowadziło placówki o charakterze opiekuńczo-wychowawczym. Pod szyldem placówki TPD szkoła działała do 1960. W 1980 wybudowano na boisku szkolnym harcówkę. 12 XII 1987 szkoła otrzymała patrona – Arkadego Fiedlera. Wybitnymi pedagogami w dziejach szkoły byli: Halina Kowalewska, Zofia Ogara-Kamińska, Honorata Zalewska-Serocka i Marian → Meller. Kolejnymi kierującymi szkołą byli: Władysław Ratajczak (1945-49), Leonarda Olejnik (1949-50), Aleksy Mikulicz (1950/51), Apolonia Kołodziejska (1951/52), Irena Piniarska (1953), Tadeusz Czaprowicz (1955-65), Stefan Wojcieszak (1965-71), Zofia Kamińska (1971-92), Jadwiga Winnowicz (1992-2002), Anna Wójcik-Starczewska (od 2002).

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 6, w 1912 położono kamień węgielny pod budowę budynku, który był gotowy w 1915. Powstał piętrowy gmach położony przy końcu ul. św. Michała, dlatego szkołą nazywano świętomichalską. Na froncie budynku umieszczony był zegar o średnicy ok. 2 m. Podczas I wojny światowej w szkole urządzono niem. szpital wojskowy. Po wyzwoleniu Gn. PCK umieścił tam szpital dla żołnierzy Polaków. Dopiero w 1921 władze szkolne przejęły budynek i wyposażyły go w odpowiedni sprzęt. Kierownikiem szkoły został Franciszek Czarnota. W latach 1926-34 w szkole prowadzono oddział dla uczniów pochodzenia niemieckiego. Także w tym budynku umieszczono oddział specjalny dla dzieci upośledzonych umysłowo w 1935. Oddziałem tym kierował Bernard Aniszewski. W szkole działały: Koło Młodzieży PCK oraz Drużyna Harcerska im. S. Batorego (później Szarych Szeregów). W czasie II wojny światowej w budynku mieścił się szpital niemiecki. 12 III 1945 wznowiono zajęcia szkolne. W maju 1969 szkoła otrzymała imię Henryka Sienkiewicza. Podczas obchodów 50-lecia działalności dydaktycznej w 1971 szkole ufundowano sztandar (komitet rodzicielski i Gnieźnieńskie Zakłady Graficzne, które były zakładem opiekuńczym). Spośród kierujących szkołą wyróżnić należy Franciszka Czarnotę, Czesława Kurowskiego oraz Mariana Seweryna, pełniącego obowiązki dyrektora od 1975.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 7, powołana do życia w 1959, miała swoją siedzibę przy ul. Pocztowej, razem z „czwórką". W 1979 szkoła otrzymała nowo wybudowany gmach przy ul. Paczkowskiego. Działała do 1999. Ob. mieści się tu → Gimnazjum nr 3.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 8, budynek szkolny dla płd. części miasta zaczęto budować w 1936, jednakże dopiero 20 IX 1948 w szkole rozpoczęła się nauka. Pierwszym dyrektorem był Stefan Kaczmarek. W roku szkolnym 1957/58 szkoła otrzymała barak pokoszarowy, w którym umieszczono m.in. salę gimnastyczną. 27 III 1971 szkole nadano imię Mikołaja Kopernika, wtedy uroczyście wręczono też sztandar. W latach 80. budynek szkolny powiększył się o nadbudowane piętro. We wrześniu 1996 uroczyście otwarto nową halę gimnastyczną. Szkoła posiada 2 pracownie komputerowe, salę audio-wideo, archiwum szkolne. Od 1996 uczniowie współpracują ze szkołą z Nottingham i Saint-Ma-

lo. W czasie swego istnienia szkoła wychowała wielu olimpijczyków w różnych dziedzinach. 20 IX 1998 uroczyście obchodzono 50-lecie działalności szkoły przy ul. Pawła Cymsa. Dyrektorami byli: Stefan Kaczmarek (1948-49), Sylwester Jóźwiak (1949), Marian Szczepański (1949-53), Teresa Szymandera (1953-55), Tadeusz Góźdź (1955-56), Maria Cieluch (1956-57), Edmund Justynowicz (1957-59), Cyryl Barczyński (1959-72), Mirosław Kmieciak (1972-82), Janusz Eliks (1982-91) i Marek Szóstak (od 1991).

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 9, Pomnik 1000-lecia Państwa Polskiego im. Mieszka I, zbudowana została jako 988. tysiąclatka w ramach czynu budowy 1000 szkół na Tysiąclecie Państwa Polskiego. Akt erekcyjny pod budowę wmurowano 21 I 1964. Szkoła została uroczyście otwarta przez ministra oświaty i wychowania Wacława Tułodzieckiego podczas ogólnopolskiej inauguracji roku szkolnego 1966/67 w Gn. Dzięki staraniom społeczności szkolnej zebrano fundusze na sztandar dla szkoły, który przekazano w 1969. Placówka ma hymn, do którego słowa napisała uczennica Hanna Pytlowska. Osiągnięcia uczniów i nauczycieli prezentowane są w szkolnej sali tradycji. W 2004 szkoła uzyskała tytuł „Szkoła z klasą". Pierwszym dyrektorem szkoły, powołanym jeszcze w czasie jej budowy, był Tadeusz Czaprowicz (do 1989), potem Łucja Borkowska (1989-91), Marek Mardas (1991-96), Mirosława Rożek (od 1996), Arleta Wojdanowicz (od 2009).

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 10, utworzona w 1980 dla dzieci osiedla Winiary. Początkowo zajęcia odbywały się w kilku miejscach, m.in. w budynku szkoły w fabryce obuwia. Pierwsza część obiektu została oddana do użytku w 1982, natomiast cały budynek był gotowy w 1983. Imię Haliny i Czesława Centkiewiczów szkoła otrzymała w 1990. Wskutek reformy oświaty w 1999 w szkole utworzono → Gimnazjum nr 4.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 11, Zespół Szkół Specjalnych, Gimnazjum nr 11 im. Janusza Korczaka, 1 IX 1947 powstał oddział szkolny w ramach oddziału dziecięcego Państwowego Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" (podlegający kierownikowi Szkoły Podstawowej Specjalnej w Gn. mgrowi Leonowi Konstenckiemu), pierwszym nauczycielem był Zbigniew Lutomski. W 1948 powstał drugi oddział szkolny (prowadziła go Zofia Zawadzka). Od 1 III 1955 szkoła podstawowa (pierwszym kierownikiem był Izydor Kierzkowski) obejmująca 4 oddziały szkolne mieściła się w pawilonie X szpitala „Dziekanka". W 1965 w wyniku długoletnich starań mgr psychologii Bożeny → Borak rozpoczęto budowę ob. siedziby szkoły przy ul. E. Orzeszkowej. Budowę wspierał finansowo Społeczny Fundusz Odbudowy Stolicy, a wykonanie wspierały Służby Inżynieryjno-Budowlane Wojska Polskiego. Inauguracja odbyła się w 1966. Szkoła otrzymała nazwę Przyszpitalna Szkoła Podstawowa im. Janusza Korczaka. Z czasem stała się placówką oświatową niezależną organizacyjnie od „Dziekanki", stale jednak ściśle współpracującą z oddziałem dziecięcym. Początkowo – zgodnie z profilem działalności oddziału dziecięcego szpitala „Dziekanka" – szkoła zajmowała się edukacją dzieci z niedorozwojem umysłowym, a następnie ukierunkowano działania na dzieci i młodzież z zaburzeniami osobowości i nieprzystosowaniem społecznym. Placówką kierowali kolejno: W. Duda, A. Łuczak, C. Budniak, A. Kubiś, D. Pokorska, M. Napierała i L. Boguszyńska.

SZKOŁA PODSTAWOWA NR 12, naukę rozpoczęto w budującej się jeszcze placówce w 1986. Latem ukończono segment A i B, a w 1988 oddano halę sportową. Normalne zajęcia zaczęły się w roku szkolnym 1989/1990. 5 VI 1992 szkoła otrzymała imię prof. Adama Wodziczki, propagatora idei ochrony przyrody. Została otwarta sala tradycji i patrona szkoły. Szkoła posiada sale komputerowe, a od roku szkolnego 1995/1996 klasę integracyjną. Szkoła znakomicie wrosła w życie os. Winiary, na którym się znajduje. Dla mieszkańców Winiar od 10 lat odbywa się festyn pod hasłem „Baw się z nami". Czasopismo szkolne „Tuzinek" cieszy się dużą popularnością i zdobywa laury w konkursach miejskich i ogólnopolskich. Szkoła ma przygotowane przez nauczycieli, jedyne w Gn., miasteczko ruchu drogowego. W maju 2006 z okazji 20-lecia istnienia szkoła otrzymała sztandar. W ciągu 20 lat szkołę ukończyło 3959 absolwentów. Pierwszym dyrektorem placówki był Andrzej Sypniewski (1986-90), potem Grzegorz Dobek (1990-97), Marian Pokładecki (od 1997).

SZKOŁA ŚWIĘTOJAŃSKA, założona została w budynku klasztoru przy kościele św. Jana w 1810. W 1811 księża: Adrian Orogowski, Ignacy Piaskowski i Franciszek Bodziański uczyli w niej religii, moralności, czytania, pisania, rachunków, historii, geografii, języka pol., łac., franc. i niem., a zdolniejszych uczniów epistolografii i retoryki. Początkowo uczęszczały do tej szkoły wszystkie dzieci bez względu na wyznanie i narodowość. W 1825 szkołę podzielono na 3 elementarne szkoły wyznaniowe: katolicką, żydowską i ewangelicką. W katolickiej szkole świętojańskiej wzrastający ucisk zaborcy spowodował, że stopniowo większość przedmiotów wykładana była w języku niemieckim. W 1835 uczyło w niej 5 nauczycieli, w tym kobieta ucząca dziewczęta robót ręcznych. Szczególny rozkwit szkoła przeży-

Szkoła przy ul. św. Jana, obecnie gmach Gimnazjum nr 1

wała, gdy jej rektorem był dr Karol → Ney – w latach 1835-47. Zwiększenie się liczby uczniów spowodowało konieczność budowy nowego budynku dla szkoły. Nowy okazały gmach został oddany w 1904. Z powodu zwiększającej się liczby dzieci lekcje odbywały się także w salach starej szkoły św. Jana. W szkole tej, jak we wszystkich w Wielkopolsce, uczono po niemiecku, oprócz religii i śpiewu kościelnego. Przeciw nauce religii w języku niem. w 1906 wybuchł strajk szkolny, który ostro tłumiony zakończył się w kwietniu 1907. W czasie I wojny światowej budynek szkolny oddano na szpital dla wojska. Nauka prowadzona była w pomieszczeniach w innych szkołach miasta. W okresie międzywojennym szkoła została przemianowana na 7-klasową szkołę powszechną, prezentowała bardzo wysoki poziom nauczania. Okres II wojny światowej przyniósł ogromne zniszczenia w wyposażeniu szkoły. Początkowo rozlokowały się w budynku oddziały wojska. Od 1940 do czerwca 1943 mieściła się tu szkoła niemiecka początkowa, gospodarstwa domowego i szkoła rolnicza. Od września 1944 w budynku szkoły urządzono szpital wojsk., co spowodowało wywiezienie całego sprzętu. Po zakończeniu działań wojennych do budynku wrócili uczniowie. Pierwszym kierownikiem Szkoły Podstawowej nr 1 po wojnie został F. Wrzeszczyński. 27 V 1971 podczas uroczystości w Teatrze im. A. Fredry szkoła otrzymała imię Bohaterów Westerplatte. Szkoła Podstawowa nr 1 została zlikwidowana w 1999, gdy powołano do życia Gimnazjum nr 1. Dyrektorami szkoły byli: Józef Teubert (1919-29), Franciszek Wrzeszczyński (1929--49), Władysław Ratajczak (1949-54), Marian Szczepański (1954–65), Czesław Napieczyński (1965-84), Andrzej Skweres (1984-90), Aleksandra Grześkowiak (1991-2002), Andrzej Duszyński (od 2002). W październiku 2003 szkoła otrzymała tytuł „Szkoły z klasą". W kwietniu 2004 nadano jej imię Zjazdu Gnieźnieńskiego, sztandar otrzymała w maju 2005.

SZKOŁY PARAFIALNE, powstawały przy kościołach parafialnych. Były podstawowym elementem szkolnej hierarchii oświatowej od XIII do XVIII w. Program szkół parafialnych obejmował naukę czytania, pisania, arytmetyki i zasad wiary. W szkołach miejskich program nauczania był nieco szerszy. Uczono w nich także historii, geografii, muzyki. W szkole przy kościele św. Trójcy na początku XVII w. uczył bakałarz – absolwent Akademii Krakowskiej. Szkoła parafialna działała przy kościołach: św. Michała, św. Piotra i św. Wawrzyńca.

SZKOŁY PRYWATNE PORKOM, szkoły niepubliczne, prywatne, mające prawa szkoły publicznej. W 1993 założona została Placówka Oświaty Pozaszkolnej specjalizująca się w nauce obsługi komputerów. Dwa lata później powstało 2-letnie Policealne Studium Informatyczne kształcące w kierunku technik informatyk. Obecnie w szkole policealnej są nowe kierunki: rachunkowość, ekonomia, administracja, prace biurowe i fototechnika, a szkoła przyjęła nazwę Prywatne Policealne Studium. Od 2002 funkcjonuje szkoła podstawowa, a od 2003 – gimnazjum. Placówka prowadzi nauczanie w zakresie gimnazjum i liceum dla dorosłych. Oferuje szeroką gamę zajęć pozalekcyjnych, a naukę prowadzi się w klasach liczących maksymalnie do 12 osób. Założycielem i dyrektorem szkół Porkom jest Sławomir Krzyśka, szkoła mieści się przy ul. Gębarzewskiej 12.

SZLAK PIASTOWSKI, trasa turystyczna licząca ok. 130 km, prowadząca z Poznania przez Ostrów Lednicki, Gn., Strzelno i Kruszwicę do Inowrocławia. Nazwa ta po raz pierwszy pojawiła się w wydanym w 1938 przewodniku po Wielkopolsce autorstwa J. Kilarskiego. Szlak ma 3 odcinki boczne o łącznej dł. 224 km: Gn. – Biskupin – Żnin – Pakość – Inowrocław, Gn. – Trzemeszno – Orchowo – Inowrocław oraz Gn. – Czerniejewo – Giecz – Kostrzyn – Swarzędz – Poznań. Pełne poznanie szlaku zajmuje 2-3 dni. Szlak kwalifikuje się na wycieczki autokarowe, samochodowe i rowerowe; łączy miejscowości, w których skupione są relikty architektury średniowiecznej i pamiątki historii Polski związane z narodzinami państwowości. Szlak został spopularyzowany w latach 1960-66, w okresie obchodów milenium państwa pol. i chrztu Polski. Należy do najciekawszych i najliczniej odwiedzanych tras w Polsce (rocznie ok. 150 tys. turystów). Ważny element szlaku stanowi Gn. z unikatowymi zabytkami katedry i jej otoczenia. W celu ochrony zabytków i poszerzenia wiedzy o nich utworzono placówki nauk. i kult., do których należą: muzea kościelne i państw. w Poznaniu, Gn., na Ostrowie Lednickim oraz regionalne muzea w wielu innych miejscowościach. Podstawowymi punktami szlaku są: Rezerwat Archeo-

Mapka Szlaku Piastowskiego

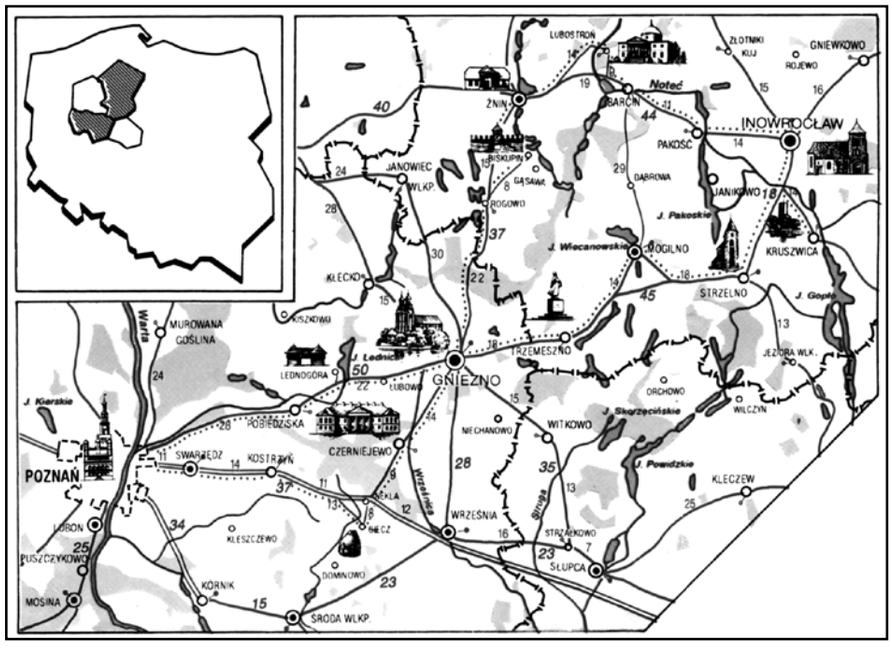

logiczny w Biskupinie (zał. 1950), Nadgoplański Park Tysiąclecia (12 684 ha) nad jez. Gopło w Kruszwicy (zał. 1967), → Wielkopolski Park Etnograficzny (28 ha) w Dziekanowicach (zał. 1975), → Lednicki Park Krajobrazowy (6202 ha, zał. 1988). Popularyzatorzy szlaku powołali Towarzystwo Szlaku Piastowskiego, działające w latach 1990-98. Od 2003 działa Lokalna Organizacja „Szlak Piastowski" z siedzibą w Gn., zrzeszająca 24 podmioty integrujące środowiska turystyczne i samorządowe w celu skoordynowania działań promujących region, przez który przebiega szlak.

SZLAKI PIESZE POWIATU GNIEŹNIEŃSKIEGO

Szlak żółty: Jelonek – Las Miejski – Dalki – dworzec PKP (14,4 km). Z pętli MPK nr 9 przy ul. Witkowskiej podąża do połączenia ze szlakiem czerwonym, dalej za znakami żółtymi – do mogiły 3 nieznanych osób zamordowanych we wrześniu 1939 i dochodzi do stacji uzdatniania wody (4 km), dalej prowadzi w kierunku miasta, opuszcza las po 7,4 km i mija maszt radiotechniczny na wzgórzu (z drogi znakomity widok na Gn.), dochodzi do dzielnicy Dalki (10,3 km), następnie po okrążeniu jez. Jelonek od zachodu i po minięciu katedry gnieźn. dociera do dworca PKP w Gn.

Szlak czerwony: PKS Dziekanowice – Fałkowo – Pierzyska – Gn. – Kędzierzyn – Trzemeszno – Duszno, do granic powiatu (56,4 km). Z przystanku PKS Dziekanowice, nieopodal Wielkopolskiego Parku Etnograficznego, za znakami prowadzi do Fałkowa (3,4 km), przechodzi Łubowskie Olendry i mija stację PKP w Pierzyskach (9,3 km), prowadzi na wschód wzdłuż torów kolejowych do przejazdu w Woźnikach (11,6 km), za Woźnikami skręca się do Skiereszewa (15,6 km), po przejściu tej dzielnicy Gn. wchodzi w ul. Kostrzewskiego, przy której mieści się Muzeum Początków Państwa Polskiego i Collegium Europaeum Gnesnense (18,8 km), przechodzi obok katedry gnieźn., a następnie obok kościołów św. Jana oraz św. Michała i dociera do dworca PKP (22,2 km), skąd prowadzi do Lasu Jelonek (26,9 km), potem krótko łączy się ze znakami szlaku żółtego, po wyjściu z lasu mija eklektyczny kościół we wsi Kędzierzyn (31,2 km), Nową Wieś Niechanowską (33,5 km) i wkracza do lasu, przechodzi obok leśniczówki Krzyżówka (39,1 km) i osiąga skrzyżowanie ze szlakiem zielonym, wkrótce dochodzi do Trzemeszna (46,2 km), prowadzi wśród zabytków tego miasta i dociera do dworca kolejowego (47,4 km), po przejściu wsi Niewolno dochodzi do dawnego folusza (53,4 km) i wsi Wydatowo z kuźnią z XIX w., dalej wkracza do Duszna, w którym znajduje się najwyższe w pow. gnieźn. wzniesienie (167 m n.p.m.).

Szlak niebieski: PKP Gn. – Strzyżewo Kościelne (10,2 km). Z dworca, po przejściu przez prawie całe miasto, szlak wędruje wzdłuż Jeziora Winiarskiego, w pewnej odległości od jego brzegów, po opuszczeniu wsi Wełnica (5,9 km) kieruje się brzegiem Jeziora Strzyżewskiego, położonego w malowniczej rynnie polodowcowej. Szlak dochodzi do przystanku PKS w Strzyżewie Kościelnym (10,2 km). Można tu zwiedzić XIX-wieczny kościół, a na cmentarzu zbiorowy grób ofiar hitlerowskiego terroru.

Szlak zielony: Skorzęcin – Gaj – Jankowo Dolne – Dziadkowo (46,5 km). Szlak ten we wsi Skorzęcin wychodzi z pow. słupeckiego, z przystanku PKS podąża w kierunku plaży nad Jeziorem Skorzęcińskim, a następnie do leśnej osady Piłka (7,5 km), mija po drodze malownicze fragmenty lasów sosnowych i mieszanych, dochodzi do wsi Gaj i dalej do skrzyżowania ze szlakiem czerwonym we wsi Krzyżówka (17,1 km), następnie za stacją Jankowo Dolne (23,7 km), w odległości 300 m mija ośrodek GOSiR-u i pole namiotowe, obchodząc Jezioro Jankowskie od strony zach., gdzie na półwyspie znajdują się 2 pomniki przyrody – brekinie, na mostku rz. Wełny spotyka się ze znakami szlaku niebieskiego i za nimi dociera do Strzyżewa Kościelnego, do przystanku PKS, skąd ponownie za znakami zielonymi dochodzi do wsi Dębówiec i tzw. Lasów Królewskich, za Wełną mija leśniczówkę Brody (36,3 km), dociera wkrótce do jez. Głęboczek (40,7 km) i zajazdu Drogorad, przekracza szosę, prowadzącą w kierunku Bydgoszczy, i mija przystanek PKS, aby dojść do Mielna (42,5 km), gdzie można obejrzeć grupę starych dębów, zakwalifikowanych do pomników przyrody, dalej kieruje się do Dziadkowa (46,5 km) i tam, 2 km za wsią, szlak opuszcza granicę pow. gnieźn.

Szlak czarny: Skorzęcin – Piłka – Skorzęcin (9 km). Szlak na pograniczu powiatów gnieźn. i słupeckiego, ma układ pętli, biegnie pięknymi partiami lasów, stanowi świetną rekreacyjno-poznawczą trasę dla wczasowiczów przebywających w Skorzęcinie, swój początek ma na przystanku PKS Skorzęcin-Plaża, prowadzi do leśniczówki Popielarze, a następnie do wsi Piłka (3,2 km), dalej podąża do zach. brzegów jez. Niedzięgiel i kończy się w Skorzęcinie.

Szlak żółty: gajówka Starzenina – leśniczówka Daniele – Czerniejewo – Pierzyska (21,2 km). Szlak zaczyna się poza granicami pow. gnieźn., na jego terenie prowadzi do gajówki Starzenina, do rezerwatu „Modrzew Polski" w Noskowie (1,9 km), następnie do leśniczówki Daniele, a stamtąd do kościoła i pałacu w Czerniejewie (6,6 km), prowadzi do nadleśnictwa Czerniejewo i przechodzi obok rezerwatów „Bielawy" (11,8 km) i „Wiązy w Nowym Lesie" (13,3 km), potem dochodzi do drewnianego kościoła w Pawłowie i przez Baranowo kieruje się do stacji PKP w Pierzyskach (21,2 km).

Szlak żółty: Trzemeszno PKP – Ławki – Drogorad – Kowalewo (33 km). Ze stacji kolejowej Trzemeszno prowadzi najpierw do wsi Kierzkowo (2,5 km), a następnie do Kruchowa (6 km), stamtąd do wsi Powiadacze i dalej do Ławek (9,5 km), gdzie znajduje się dom, w którym urodził się H. Cegielski, i poświęcona mu tablica pamiątkowa, następnie przed Ochodzą szlak mija ośrodek wypoczynkowy nad jez. Wielkie Łomno (12,5 km), dociera do zajazdu Drogorad (25 km), a potem do Kowalewa, za tą wsią opuszcza teren pow. gnieźn.

Szlak czerwony: Drogorad – Kłecko – Sławno – Dziekanowice (43,9 km). Szlak biegnie za znakami zielonymi i żółtymi sprzed Drogoradu, aby za skrzyżowaniem

szosy bydgoskiej i drogi do Mielna skręcić w las i po minięciu leśniczówki Nowarzyce dojść do rozwidlenia w Sokolnikach (11 km). Stąd tylko 150 m do drewnianego kościoła. Trasa mija największy w powiecie głaz narzutowy i dociera do Borzątwi. Wzdłuż Jeziora Kłeckiego dochodzi się do Kłecka (27,7 km). Wędrówkę należy kontynuować wzdłuż Jeziora Gorzuchowskiego i następnie przez Kamionek (29,9 km) i Sławno dojść do Bramy Trzeciego Tysiąclecia (34,3 km). Dróżkami polnymi dochodzi się do trasy rowerowej w Lednogórze (42 km). Szlak kończy się na przystanku w Dziekanowicach (43,9 km). Tu spotyka się ze szlakiem czerwonym do Gniezna.

SZLAKI ROWEROWE POWIATU GNIEŹNIEŃSKIEGO

Moraczewo – Gniezno – Izdby (62,9 km), fragment europejskiej drogi rowerowej Eurovelo, oznaczony sylwetką roweru na białym prostokącie z czarnym paskiem lub strzałką poniżej, na terenie pow. gnieźn. rozpoczyna się na parkingu w Moraczewie, z którego równolegle do szosy gnieźn. dociera do Lednogóry (2,6 km), dalej prowadzi do Dziekanowic (5,7 km) i dalej do Żydówka (9,9 km), stamtąd do kolejnych wsi: Rzegnowa (14,4 km) i Braciszewa (15,1 km), aby skierować się do Gn., gdzie prowadzi przez centrum (22,9 km), od dworca PKP biegnie ul. Orcholską (24,9 km), po przekroczeniu Wełny mija Strzyżewo Kościelne i Strzyżewo Paczkowe (37,4 km), przez Kozłowo i Rudki wjeżdża do Trzemeszna (44,9 km) i obok stacji PKP kieruje się do Kruchowa (52,1 km), gdzie spotyka się z żółtym szlakiem pieszym, prowadzi do jez. Kamionek i do Wydartowa, a na koniec do Izdb (62,9 km).

Brama Trzeciego Tysiąclecia – Kiszkowo – Rybno Wielkie (17,3 km), oznaczony symbolem R-8 szlak od Bramy Trzeciego Tysiąclecia kieruje się do Skrzetuszewa (1,5 km) i następnie przez Charzewo i Węgorzewo (8,8 km) podąża do Kiszkowa (12,7 km), po wyjeździe z Rybna Wielkiego opuszcza teren pow. gnieźn.

Brama Trzeciego Tysiąclecia – Latalice (5,4 km), oznaczony symbolem R-3 szlak od Bramy Trzeciego Tysiąclecia, podobnie jak szlak R-8, kieruje się do Skrzetuszewa (1,5 km) i wkrótce opuszcza teren pow. gnieźn., aby dotrzeć przez Latalice do Zielonki.

Kiszkowo – Turostowo – Kiszkowo (24 km), oznaczony czerwonym paskiem. Z Kiszkowa kieruje się do Turostowa, skąd do 2 rezerwatów przyrodniczych: „Las mieszany w nadleśnictwie Łopuchówko" (15 km) i „Klasztorne Modrzewie (16 km), będących już poza terenem powiatu. Trasa wraca na obszar powiatu w Dąbrówce (19 km), kończy się w Kiszkowie (24 km).

Las Miejski – Las Miejski (9,6 km), szlak oznaczony zielonym kółkiem na białym tle, zaczyna się na przystanku linii nr 11 przy ul. Pustachowskiej i przejeżdża do Miejsca Pamięci Narodowej (1,2 km), po okrążeniu centrum Lasu Miejskiego obok stacji uzdatniania wody (4,7 km) prowadzi do lasu Jelonek, po minięciu pomnika nieznanych ofiar II wojny światowej wraca pod stację uzdatniania wody i na przystanek autobusowy (9,6 km).

Tereny leśnictw: Skorzęcin – Piłka – Stary Dwór (20,9 km), szlak oznaczony zielonym kółkiem na białym, okrągłym tle, rozpoczyna się na przystanku PKS Skorzęcin-Plaża, skąd kieruje się do leśniczówki Popielarze (0,5 km), następnie, omijając wieś Piłka, prowadzi obok gajówki Piłka i kieruje się na zachód, do zielonego szlaku pieszego (9,5 km), wraca do wsi Piłka (15,5 km), drogą leśną dociera na tereny ośrodków wypoczynkowych i ponownie na przystanek PKS Skorzęcin-Plaża.

„Dokoła jeziora Niedzięgiel" (12 km), szlak oznaczony żółtymi kółkami, wkracza na teren pow. gnieźn. przy płd. krańcu jez. Niędzięgiel i razem z zielonym szlakiem pieszym doprowadza do Ośrodka Wypoczynkowego w Skorzęcinie (9 km). Trasa opuszcza teren pow. gnieźn. na drodze Piłka – Wylatkowo (12 km).

„Urokliwe Doliny" (29 km), szlak nieoznakowany w terenie, rozpoczyna się przy wjeździe na teren Ośrodka Wypoczynkowego w Skorzęcinie i biegnie do wsi Skorzęcin (3 km), stąd do Gaju (12 km), aby dotrzeć do Ostrowitego Prymasowskiego (17 km). Po przejechaniu Kinna (22 km) trasa kończy się w Ośrodku Wypoczynkowym w Skorzęcinie.

„Dokoła Witkowa" (20 km), szlak oznaczony kolorem granatowym, rozpoczyna się i kończy w Mąkownicy. Szlak przebiega przez Małachowo Kępe (5,5 km), Małachowo Złych Miejsc (9,8 km), następnie przez Kołaczkowo i Strzyżewo Witkowskie (17 km), aby w końcu dotrzeć do Mąkownicy.

„Pętla Lednicka", oznaczony zieloną strzałką. Z Dziekanowic prowadzi do Siemianowa, przez Komorowo, na drogę 197. Następnie, mijając Imiołki, przebiega obok Bramy Trzeciego Tysiąclecia (9 km), dalej przez Skrzetuszewo, Rybitwy i Lednogórę, kończy się na trasie rowerowej Eurovelo (17 km).

Szlakiem leśniczówek nadleśnictwa Gołąbki, trasa oferowana przez gospodarstwo agroturystyczne, które mieści się w Gołąbkach nr 3.

Gniezno – Grzybowo, oznaczony zieloną strzałką. Z Gn. wyjeżdża się przez teren Lasu Miejskiego, kierując się przez Cielimowo, Gurówko do Niechanowa (14 km). Następnie przez Karsewo jedzie się do Malczewa i Mierzewa, szlak kończy się w Grzybowie (28,7 km).

SZPITALE W GNIEŹNIE, początki szpitalnictwa wiążą się z przytułkami. Pierwsze tego typu zakłady powstały w Gn. w XII w. dla ulżenia doli chorych, kalek i podrzutków.

1. Szpital św. Jana, jeden z pierwszych szpitali gnieźn., wybudowany na Grzybowie, przy istniejącym do dzisiaj kościele św. Jana, oznaczonym podwójnym krzyżem bożogrobców. Wybudował go książę Władysław Odonic w 1232. Wdowa po nim Jadwiga wraz z synami przekazała go we władanie księżom bożogrobcom, którzy poświęcali się leczeniu chorych.

2. Szpital św. Ducha, zakład istniejący od XIII w. do 1816, zał. i ufundowany przez miasto. Zarządzali nim prowizorzy wybierani co 3 lata przez magistrat Gn. Szpital mieścił się przy ul. Toruńskiej, ob. ul. Dąbrówki, między wylotami ulic Grzybowo i Krzywe Koło.

W 1608 mieszkało tam 16 biednych. Po pożarze z 1613 szpital przekazano pod opiekę proboszcza kościoła farnego św. Trójcy. Dziekan św. Trójcy odbudował ten szpital od fundamentów, ale już tylko dla 5 biednych. Fundusze na utrzymanie szpitala pochodziły głównie od przygodnych ofiarodawców, a także z dzierżaw pól i młynów, które były własnością kościoła.

3. Szpital św. Anny, istniejący w latach 1497-1760, ufundowany przez kanonika W. → Głembockiego, a wg innych źródeł przez abpa → Fryderyka Jagiellończyka. Zbudowany został za bramą Poznańską, między katedrą i jej cmentarzem.

4. Szpital dla księży, istniejący w latach 1500-1613, ufundowany przez kanonika W. → Głembockiego nad jez. Jelonek i przeznaczony dla chorych kapłanów i biednych uczniów przybywających na naukę do Gn.

5. Szpital św. Mikołaja, istniejący od 1361 do XIX w., zbudowany wraz z kościołem w pobliżu targu skórnego przy ob. ul. Łubieńskiego. Przetrwał on wraz z kościołem do XIX w.

6. Szpital św. Wawrzyńca, istniejący od XVII do XIX w. Funkcjonował obok kościoła pod tym samym wezwaniem, przy ob. pl. 21 Stycznia.

7. Szpital św. Marty, istniejący w latach 1508-1825, określany jako szpital poza murami lub szpital księży penitencjarzy, wybudowany wraz z kaplicą przez księży penitencjarzy nad jez. Jelonek.

8. Szpital św. Łazarza, istniejący od XVI w. do 1824, położony na wsch. przedmieściu Gn., przy ob. ul. Dąbrówki. W razie potrzeby organizowano tymczasowe szpitale wojsk., m.in. dla żołnierzy ros. w latach 1766-77, szpital garnizonowy na ul. Słomiance (przełom XVIII i XIX w.), szpitale dla wojsk napoleońskich (ok. 1812).

9. Szpital św. Jana, otwarty w 1826, wybudowany z inicjatywy magistratu i mieszkańców Gn. Zlokalizowano go na wsch. krańcu miasta, przy ob. ul. Jana Pawła II. Korzystając z funduszy po poprzednich szpitalach, przystąpiono do budowy obiektu będącego początkowo przytułkiem dla biednych, a od 1840 do 1925 także zakładem leczniczym. W przytułku przebywali starcy, inwalidzi, czasem także umysłowo chorzy. Oprócz mieszkania i opału otrzymywali oni pensję na wyżywienie i roczny fundusz na ubranie. W zakładzie leczniczym, rozbudowanym i zmodernizowanym w 1840, przebywali chorzy rozdzieleni wg płci. Były wydzielone sale dla chorych wenerycznie (gł. prostytutek), chorych na świerzb, tyfus, gruźlicę i inne choroby zakaźne. W 1890 szpital posiadał wydzielony budynek dla chorych zakaźnie. Był wielokrotnie modernizowany. Ulepszano urządzenia sanitarne, oświetlenie i ogrzewanie. W 1897 oddano do użytku salę operacyjną z pokojem przedoperacyjnym. Naczelnym lekarzem został mianowany w 1840 ówczesny fizyk powiatowy dr Pupke. Przewodniczącym dozoru szpitalnego z zasady był burmistrz, a opiekę duchową sprawował proboszcz kościoła św. Michała. W skład dozoru szpitalnego wchodził także przedstawiciel Kurii Arcybiskupiej i 2 zamożnych radnych miasta. Dozór podlegał rejencji bydgoskiej. Personel szpitala składał się z osób mieszkających na stałe w szpitalu (m.in. pielęgniarz z żoną, będący jednocześnie dozorcą) i dochodzących (lekarze). W 1882 opieka nad szpitalem została powierzona siostrom elżbietankom. Od tej pory mieszkało w nim zwykle 6 zakonnic. Lekarzowi naczelnemu szpitala podlegał chirurg (cyrulik). Stanowisko lekarza naczelnego piastowali: dr Pupke, dr Tyc (do 1868), dr Stanowski (1868-69), dr Langiewicz, dr Fuchs, dr Wilke (1883-1901), dr Julian Czarnecki, dr Szafarkiewicz (1909-20). W szpitalu leczono rocznie od 135 do 270 chorych. Liczba pensjonariuszy w przytułku wynosiła 25 osób. Z chwilą przejęcia szpitala przez elżbietanki liczba pensjonariuszy zmniejszyła się do 16 (9 miejsc przeznaczono dla sióstr). Koszty utrzymania szpitala pokrywano z funduszy miasta. Zamożni chorzy leczyli się na własny koszt, przy czym kategorie usług podzielono wg wysokości wnoszonych opłat na klasę I, II i III. W okresie epidemii cholery w 1905 szpital leczył chorych na tę chorobę. W okresie I wojny światowej leczono tu rannych żołnierzy, natomiast w czasie powstania wielkopolskiego – pol. powstańców. W 1894 zlikwidowano miejsca dla chorych umysłowo. Ich leczeniem zajął się szpital → „Dziekanka". W 1902 z inicjatywy sióstr szpital zorganizował oddział dla chorych dzieci w podwórzu szpitalnym, tzw. sanatorium. Lekarzami tego sanatorium byli ówcześni lekarze szpitala: dr Czarnecki i dr Ulatowski. Szpital w okresie rozkwitu mógł pomieścić 60 osób. Był szpitalem publicznym. Leczono tu pacjentów bez względu na narodowość i wyznanie, jednakże w praktyce pierwszeństwo mieli Polacy katolicy, co drażniło Niemców. W 1899 otworzyli oni swój szpital „Bethesda" i rozpoczęli bojkot szpitala św. Jana. W 1925 szpital zlikwidowano. Jego funkcję przejęła „Bethesda", dotychczas szpital ewangelicki. W dalszym ciągu jednak leczono tu chorych wenerycznie w izolatkach szpitalnych. Po likwidacji szpitala Kuria Arcybiskupia przystąpiła do przebudowy budynku i po remoncie przeznaczono go na zakład św. Jana dla księży emerytów. Ob. w budynku dawnego szpitala mieści się komenda policji.

10. Szpital → „Dziekanka".

11. „Bethesda", współcześnie Szpital Zespołu Opieki Zdrowotnej w Gn., oddany do użytku w 1899 z inicjatywy niem. Ojczyźnianego Związku Kobiet. Działkę przy ob. ul. 3 Maja 19 przydzielił magistrat. Po 14-miesięcznym okresie budowy 10 IV 1899 nastąpiło uroczyste otwarcie Instytutu Leczniczego i Domu Macierzystego Sióstr Niemieckiego Czerwonego Krzyża, któremu

Szpital Miejski przy ul. 3 Maja z ok. 1915 r.

nadano nazwę „Bethesda" („Dom Łaski"). Obiekt składał się z 2 budynków, z których jeden był szpitalem, wyposażonym w nowocześnie urządzoną salę operacyjną, laboratorium, pierwszy w Gn. aparat rentgenowski, urządzenia do ćwiczeń ruchowych, masaży i kąpieli. Sale chorych podzielone były na 3 klasy: wieloosobowe – klasa III, 2-osobowe – klasa II i 1-osobowe – klasa I. Początkowo szpital miał tylko 25 łóżek. Liczbę tę w 1906 zwiększono do 104, a po 1913 do 146. W czasie I wojny światowej „Bethesda" dawała opiekę 160 rannym żołnierzom i 70 chorym cywilnym, wykorzystując w tym celu wszelkie możliwe pomieszczenia. W okresie międzywojennym szpital posiadał 150 łóżek. Drugi z budynków przeznaczony był na szkolenie sióstr Czerwonego Krzyża. Składał się ze szkoły, internatu i pomieszczeń mieszkalnych dla personelu szpitalnego. Zapleczem szpitala były kuchnia i pralnia umieszczone w suterenach. W ogrodzie, w osobnym budynku, znajdowała się kostnica z kapliczką, pokojem sekcyjnym i pomieszczeniem z aparatem dezynfekcyjnym. Również w ogrodzie dobudowano 3 baraki dla leczenia chorych na gruźlicę i inne choroby zakaźne. W budynku gł. leczono chorych ze schorzeniami chirurgicznymi, internistycznymi, przyjmowano położnice do porodu, leczono dzieci ze schorzeniami chirurgicznymi. Administracją „Bethesdy" zajmował się Zarząd Ojczyźnianego Związku Kobiet. Naczelnym lekarzem szpitala był od 1899 dr J. Anders, od 1908 pracował w szpitalu także dr Jaster. Funkcję przełożonej pielęgniarek pełniła od 1899 do 1919 N. Dyckerhoff. Pacjenci szpitala byli leczeni przez lekarzy stałych i dochodzących Niemców, Żydów i Polaków. Gł. źródłem dochodu były opłaty szpitalne za leczenie zależnie od rodzaju klasy. Chorzy klasy III i podopieczni magistratu byli leczeni bezpłatnie. Szpital przyjmował również chorych ubezpieczonych, członków cechów i innych związków. Na budżet szpitala składały się ponadto kaucje wpłacane przez kandydatki na pielęgniarki oraz fundusze przeznaczone na szkolenie pielęgniarek. Dochody przynosiły ogród warzywny i hodowla świń karmionych odpadkami szpitalnymi. W 1919 Ojczyźniany Związek Kobiet przekształcił się w Niemiecki Związek Kobiet. W 1921 kierownictwo w „Bethesdzie" przejęły siostry diakoniski. W 1925 „Bethesdę" przejął PCK, a do pracy w szpitalu zaangażowano wyłącznie pol. personel pielęgniarski. W tym roku placówka otrzymała nazwę Szpital Miejski PCK. Lekarzem naczelnym szpitala został dr Z. Górka, a przypuszczalnie w 1927 funkcję tę przejął dr J. → Kroll. Po wkroczeniu Niemców do Gn. w 1939 na krótko kierownictwo przejął ponownie dr J. Anders. W tym też czasie objęto wspólną administracją budynek przy ob. ul. Lecha 11, gdzie przed wojną mieścił się Szpital Dziecięcy, własność sióstr św. Wincentego à Paulo. Niemcy umieścili w tym budynku również łóżka dla dorosłych. Po wojnie Szpital Miejski funkcjonował w 3 budynkach: przy ul. 3 Maja – oddziały zabiegowe, przy ul. Lecha 11 – oddziały zachowawcze i przy ob. ul. Ludwiczaka – oddziały zakaźny i gruźliczy. W latach powojennych z chirurgii ogólnej wyodrębniono oddziały zabiegowe. Były to kolejno: oddział położniczo-ginekologiczny, laryngologiczny i ortopedyczno-urazowy. Funkcję dyrektora szpitala i ordynatora oddziału chirurgicznego pełnił dr D. → Stein, a po 1952 dr B. Mroczkowski. Od 1959 część oddziałów sukcesywnie przenoszono z dotychczasowych obiektów do rozbudowanego i zaadaptowanego na potrzeby szpitala budynku pokoszarowego przy ul. św. Jana. Z czasem obiekt przy ul. Lecha przestał spełniać funkcje szpitalne. W 1963 zlikwidowano oddział gruźliczy, a w 1996 oddział zakaźny. 1 VII 1973 utworzono nową jednostkę organizacyjną, Zespół Opieki Zdrowotnej, obejmującą wspólną administracją placówki lecznictwa zamkniętego i otwartego. Na dyrektora zespołu powołano lek. med. Z. Baranowskiego. Współcześnie Szpital Zespołu Opieki Zdrowotnej w Gn. dysponuje 399 łóżkami i mieści się w 2 obiektach. Przy ul. św. Jana 9 znajdują się oddziały: chorób wewnętrznych (oddział A – 39 łóżek, oddział B – 39 łóżek, oddział intensywnej opieki kardiologicznej – 6 łóżek), dziecięcy (40 łóżek), laryngologiczny (28 łóżek) i opieki paliatywnej (33 łóżka). Przy ul. 3 Maja znajdują się oddziały: chirurgiczny (66 łóżek), urazowo-ortopedyczny (33 łóżka), położniczo-ginekologiczny (66 łóżek), noworodków i wcześniaków (41 łóżek), intensywnej opieki medycznej (6 łóżek), szpitalny oddział ratunkowy (2 łóżka). Funkcję dyrektora Zespołu Opieki Zdrowotnej przejął w styczniu 1991 po lek. med. Zbigniewie Baranowskim lek. med. Włodzimierz Pilarczyk i pełni ją do dziś.

12. Szpital Dziecięcy, ufundowany w 1922 przez T. i Z. Frankowskich. Mieścił się w budynku przy ul. Lecha 11, zapisanym w testamencie siostrom miłosierdzia z przeznaczeniem na lecznicę dla dzieci. Władzą nadzorczą szpitala była Kuria Arcybiskupia w Poznaniu, bezpośrednie kierownictwo spoczywało w rękach siostry przełożonej P. Przytarskiej. Pielęgnacją chorych zajmowały się siostry zakonne, a także wychowawczynie świeckie. Kuchnię i pralnię obsługiwał personel świecki pod nadzorem sióstr. Szpital mógł pomieścić 45 dzieci w wieku od 1. do 14. roku życia. Leczeniem kierował ordynator. W latach 1922-28 był nim dr A. Osmendowski, później do 1939 dr W. Urbański. W latach okupacji budynek przejęły władze niemieckie. Ustanowiono wspólną administrację, obejmującą Szpital Miejski przy ul. 3 Maja i Szpital Dziecięcy przy ul. Lecha 11. Na I piętrze budynku przy ul. Lecha umieszczono chorych dorosłych, parter nadal przeznaczony był do leczenia dzieci. Lekarzami ordynującymi byli Niemcy dr Leister i dr Speel-

Między łamami: budynek Szpitala Dziecięcego (do 1968) przy ul. Lecha 11

mann, a od 1942 także Polak dr T. → Pozorski. W 1939 szpital przy ul. Lecha 11 przestał istnieć jako odrębna placówka, ale nadal również po wojnie funkcjonował jako oddział chorób wewnętrznych dla dorosłych i dzieci. Ordynatorem nadal był dr T. Pozorski. W 1950 wydzielono łóżka dziecięce, tworząc oddział chorób dziecięcych, którego ordynatorem został dr R. → Krysiński. W 1959 przeniesiono oddział chorób wewnętrznych do budynku przy ul. św. Jana, a w 1968 przeniesiono tam także oddział dziecięcy. W budynku przy ul. Lecha 11 siostry szarytki zorganizowały przedszkole, które funkcjonuje do dziś.

Przemysłowa służba zdrowia w Gnieźnie (PSZ) w latach 1960-99, w tym czasie powstawały w zakładach pracy pierwsze zakłady leczniczo-zapobiegawcze (ZLZ), zwane także przychodniami zakładowymi. W latach 1997-99 były rozwiązywane wraz z upadłością zakładów pracy; niekiedy wcześniej. Przed 1960 istniały w niektórych przedsiębiorstwach ambulatoria zatrudniające lekarzy na godziny, a pielęgniarki często na etatach. Po okresie, w którym następowały upadłości zakładów, lekarze najczęściej podejmowali pracę w gabinetach prywatnych, zawierając umowy z określonymi przedsiębiorstwami.

Wykaz przemysłowej służby zdrowia w Gnieźnie:

Zakłady Obuwia „Polania", Ośrodek Fizykoterapii i Rehabilitacji – lek. med. J. Pankowska (1° med. pracy), lek. med. A. Perlikiewicz (do 1972) – od 1971,

Zakłady Przemysłu Odzieżowego – lek. med. A. Zabiega-Pawłowska (2° interny i med. przem.) – w 1961,

Zakłady Stolarki Budowlanej (potem Polokna) – lek. med. M. Sych (1° med. pracy) – od 1962,

Zakłady Przemysłu Terenowego i innych – lek. med. H. Cieślewicz (1° med. przem. i interna) – od 1971,

Spomasz – lek. med. Z. Hajduszak – od 1968,

Zakłady Mięsne – lek. med. E. Jakubowski (specjalista interny i med. ogólnej), lek. med. T. Przybylski (specjalista chirurg), lek. med. K. Grzybowska-Bartoszak (specjalista interny) – od 1955, 1959-72, od 1972,

Zakłady Graficzne – lek. med. K. Lewiński (2° chirurgii),

Poradnia Medycyny Pracy – lek. med. R. Rakowski (2° med. przem. i kolejowej), dr med. W. Bulikowski (2° med. przem.), lek. med. E. Jakubowski (specjalista interny i med. ogólnej) – od 1966, od 1979,

Zakłady Garbarskie, Ośrodek Fizykoterapii i Rehabilitacji – dr. med. W. Bulikowski (2° med. przem., od 1966 dr hab.) – od 1960, od 1999,

PKP – lek. med. J. Jóźwiak (2° med. kolejowej i 1° interny), lek. med. R. Rakowski (2° med, przem. i kolejowej), lek. med. W. Błaszyński (2° okulistyki i med. kolejowej) – od 1956, od 1961,

Cukrownia „Gniezno" – lek. med. H. Małecki, lek. med. A. Rogalski (specjalista radiolog), lek. med. J. Majchrzak (specjalista psychiatra), lek. med. Z. Borkowski (1° med. pracy).

SZTUKI PLASTYCZNE W GNIEŹNIE W XX WIEKU, za pierwszą ważną postać gnieźn. życia plastycznego tego okresu należy uznać W. Krzymieniewskiego, malarza pejzażystę, w latach 1863-1900 nauczyciela języka pol. i rysunku w Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego i w szkole świętojańskiej w Gn. Jego prace prezentowano na wystawie sztuk plastycznych w Poznaniu w 1885. Mieszkał w Gn. jeszcze w 1912. W latach 1905-12 mieszkał i tworzył w Gn. artysta plastyk W. → Gosieniecki. Jedną z jego prac była polichromia kościoła św. Wawrzyńca. Wraz z grupą osób założył w Gn. Związek Malarski, organizujący zabawy i bibliotekę. Bogaty w artystyczne wydarzenia był okres międzywojenny. W 1919 odbyła się wystawa karykatury S. Sonnewenda. W 1922 zorganizowano wystawę sztuki chińskiej. 21 XI-1 XII 1925 w Hotelu Francuskim przy ul. Chrobrego dzięki staraniom gnieźn. artysty plastyka W. → Podlaszewskiego odbyła się wystawa 114 obrazów krak. malarzy, m.in. T. Axentowicza, J. Fałata, J.W. oraz J. Kossaków, J. Malczewskiego, I. Pinkasa i L. Wyczółkowskiego. W 1926 prezentowano wystawę obrazów, grafiki i rzeźby, m.in. prac A. Augustynowicza, J. Bocheńskiego, T. Walkowskiego i W. Podlaszewskiego, zorganizowaną przez Związek Artystów Wielkopolskich. W latach 1927 i 1930 zorganizowano wystawę sztuki huculskiej i zakopiańskiej, w 1928 wystawę plastyków warsz., m.in. W. Gersona i W. Wąsowicza. 30 V 1929 odsłonięto pomnik Bolesława Chrobrego, wykonany przez M. → Rożka, zniszczony przez Niemców w 1940. Odsłonięcie to było dużym wydarzeniem społ., daleko wykraczającym poza sferę życia artystycznego. M. Rożek jest również autorem 15 kamiennych figur apostołów i błogosławionych pol., powstałych w latach 1932-36, stojących na skarpach katedry. W 1932 → Związek Pań Domu i Towarzystwo Ziemianek zaprezentowały w auli Szkoły Handlowo-Przemysłowej wystawę złożoną ze znajdujących się w kolekcjach mieszkańców miasta i okolic prac takich autorów, jak J. Chełmoński, J. Fałat, J. Malczewski i J.P. Norblin. W 1932 w Hotelu Francuskim odbyła się wystawa malarstwa A. de Brade. W 1934 zorganizowano wystawę akwareli W. Siwierskiego. W 1937 wystawiono ok. 500 płócien pochodzących z Salonu Artystów Polskich w Krakowie. Były to prace m.in. T. Axentowicza, O. Boznańskiej, J. Malczewskiego, J. Pankiewicza, S. Wyspiańskiego i L. Wyczółkowskiego. Czas okupacji przerwał rozwój życia artyst. w Gn. Jednak już w październiku 1945 działający w mieście Związek Plastyków zorganizował pierwszą powojenną wystawę. W latach 50. i 60. ważnym miejscem animacji amatorskiej twórczości plastycznej stał się Ośrodek Kultury Spółdzielczości Pracy. Ewenementem nie tylko w skali Wielkopolski była powstała w 1967 Galeria A i jej spadkobierczynie Galerie B i C (→ Galeria A, B i C). Miejscem prezentacji twórczości wybitnych plastyków stało się też → Muzeum Początków Państwa Polskiego, które zorganizowało wiele wystaw, m.in.: malarstwo W. Podlaszewskiego (1974), malarstwo J. Malczewskiego (1977), *Kraków Gnieznu – od Młodej Polski do niepodległości* (1979), *Współczesna rzeźba polska* (1980), malarstwo J. Matejki (1981), M. Rożka (1985), *Pejzaż w malarstwie polskim XIX i XX w.* (1985-86), *Piastów malowane dzieje* (1987),

Architektura w twórczości L. Wyczółkowskiego (1992), malarstwo J.J. i W. Kossaków oraz *Plakat polski* (1995), *Portret i figura wieloznaczna*, rzeźba i malarstwo A. Szapocznikow, O. Boznańskiej, K. Kobro, O. Axera, J. Nowosielskiego, J. Lebensteina, L. Wyczółkowskiego (1996), *Sztuka Chin i Japonii* (1997-98), *Plakat fiński* (1998-99), *Plakat niemiecki* (2000-01), *Plakat szwajcarski* (2002-03) i *Tendencje. Szkło, ceramika, tkanina* (2003). W latach: 1978, 1984 i 1985 organizowało też plenery malarskie Zielone Zagłębie. W latach 80. KMPiK był miejscem wystaw plastycznych artystów gł. ze środowiska poznańskiego. W latach 1986-91 istniała w Gn., mieszcząca się przy Rynku, filia pozn. Biura Wystaw Artystycznych, która zorganizowała ok. 100 wystaw i wernisaży, prezentując malarstwo, rzeźbę i tkaninę. W latach 1992-94 istniała galeria Teatru im. A. Fredry. Działalność wystawienniczą prowadził od poł. lat 90. Miejski Ośrodek Kultury. Do najciekawszych wystaw należały: rysunek J. Strzeleckiego (1999), rzeźba R. Kosmali, grafika G. Grassa (2000) i wystawa grafiki S. Dali (2003). Gn. i jego okolice obfitowały w wielu artystów plastyków. Do najważniejszych z nich należy J. Boss-Gosławski z Dziekanowic, w latach 1955-65 zaliczany do awangardy pol. wśród rzeźbiących w metalu. Kolejny to E. Kuszczak, absolwent PWSSP w Poznaniu. W 1969 przebywał na stypendium artyst. we Włoszech. Najważniejsze wystawy, na których znalazły się jego prace, to: *20-lecie PRL w twórczości plastycznej* (Kraków 1964), *Wystawa marynistów* (Szczecin 1964), *Wystawa architektury wnętrz* (Warszawa 1974), *Plenery* (Kartuzy 1975), *Pejzaże ziemi gnieźnieńskiej* (1983). Miał też wystawę indywidualną w Gn. w 1975. Znanym gnieźn. plastykiem jest K. Muszyński, absolwent PWSSP w Poznaniu, który tworzy pejzaże, portrety i martwą naturę, a jego prace znajdują się w galeriach oraz prywatnych kolekcjach w kraju i za granicą. Z Gn. związani są również R. Bartel, artysta wystawiający m.in. w RFN i Australii, oraz J. Strzelecki, absolwent i nauczyciel ASP w Poznaniu, uprawiający malarstwo i rysunek. Mieszkający w Gn. w latach 70. i 80. J. Marosz, ówczesny pracownik MOK, dał się poznać jako malarz ekspresyjny, autor cyklu *Kobiety odrysowane*. E. Binkowska, należąca do formacji artyst. → Die Gruppe, uprawia grafikę, gwasz, serigrafię, akwarele i pastel, tworząc portrety i kolaże, łączące poetycki nastrój z kreacją symboliczną. Swoje prace prezentowała na wielu wystawach indywidualnych, m.in. kilkakrotnie w Poznaniu i Toruniu w latach 90., w Speyer w latach 2000-02 oraz w Delfcie w 1994. Znanymi twórcami są też P. Olczak, wystawiający swe prace m.in. w Holandii i Austrii, i J.J. Błaszczyk, która uprawiała rysunek i tkaninę artystyczną (w latach 90. wyemigrowała do Norwegii). Ważną postacią wśród lokalnych twórców jest malarz i plakacista M. Derengowski, preferujący krajobrazy, motywy marynistyczne oraz portretowanie zanikającej architektury regionu. W 1980 założył on w MOK-u Klub Plastyka Amatora. W Gn. tworzyli: M. Uszakiewicz, prymitywista, malujący pejzaże, martwą naturę i portrety, malarz R. Siewiert, M. Sakowski, uprawiający malarstwo olejne, C. Czerniejewski, malujący pejzaże, portrety, wykonawca unikatowych lalek, poruszanych ręcznie lub mechanicznie, W. Ajtner-Ławniczak, malująca kwiaty olejem i pastelą, J.A. Joźwiak, tworzący pejzaże i wnętrza zaludnione fantastycznymi postaciami, portrecista i pejzażysta M. Matyjaszek, malarze i graficy: Z. Pluta, M. Rolek, M. Jacoszek i A. Roy. K. Jóźwiak, malująca pejzaże, portrety i kwiaty, instruktorka malarstwa i organizatorka plenerów malarskich, swe prace wystawiała w Holandii i Niemczech. Związana z Gn. od lat 80. B. Perzyna-Przymusińska maluje pastelowe pejzaże, prezentowane m.in. w galerii Zapiecek w Warszawie. R. Marzec tworzy (impasto) pejzaże, martwą naturę, kwiaty, w swych pracach dokumentuje też stare wnętrza i architekturę wiejską; wystawiała w Niemczech i Holandii. K. Dzionek maluje pejzaże i ikony, wykonuje także dekoracje scenograficzne w Teatrze im. A. Fredry. R. Manuszak, malujący ustami, prowadzony artyst. przez K. Jóźwiak, jest stypendystą Organizacji Malujących Ustami w Liechtensteinie. Wieloraka jest twórczość artyst. K. Gierlińskiego-Parno z Czerniejewa, rzeźbiarza motywów religijnych, hist. i obyczajowych, projektanta wnętrz. Otrzymał nagrody za projekt i wykonanie pawilonu na Wojewódzkiej Wystawie Rolniczej w Wągrowcu w 1976 oraz projekt i wykonanie hallu Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu w 1979. Jego prace znajdują się w muzeach w Polsce, Austrii i Szwecji. Jest też poetą, prowadzącym cygańską grupę folklorystyczną Roman Rat. J. Gryguć uprawia grafikę ilustracyjną. Wśród amatorów najmłodszego pokolenia wyróżnia się M. Kuligowski, malujący temperą, akrylem i olejem fantastyczne senne wizje. W dziedzinie tkaniny artyst. wybitne prace stworzyła T. Łubińska, prezentowała je m.in. podczas wystawy *Tkanina poznańska* w warsz. Zachęcie (1979) i wystawy indywidualnej w gnieźn. MOK-u (1986). Jej tkanina *Operacja* znajduje się w zbiorach Centralnego Muzeum Włókiennictwa w Łodzi. Malarstwo na szkle imitujące witraż uprawia A. Gross-Mikołaczyk. Wśród nielicznych zajmujących się rzeźbą na uwagę zasługuje W. Adryanowa z Kruchowa. W animacji amatorskiego ruchu plastycznego

Między łamami: gobelin T. Łubińskiej bez tytułu (2010)

znaczącą rolę odgrywa koło plastyczne Związku Emerytów ZNP. Z Gn. i pow. gnieźn. związani są urodzeni tutaj S. → Smogulecki – znany przed II wojną światową nie tylko w Wielkopolsce malarz i projektant wnętrz – oraz C. → Staniszewski – ceniony twórca książki autorskiej.

Lit.: *P. Michałowski*, *Gosieniecki Wiktor*, *Smogulecki Stanisław*, *Walkowski Tadeusz* [hasła], w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981; *Gnieźnieńska Galeria ABC* (*katalog wystawy Gnieźnieńska Galeria ABC – przypomnienie i kontynuacja*), Gniezno 1999; J. Kałwak, *Drewno jest ciepłe*, „Przemiany Ziemi Gnieźnieńskiej" 1986, nr 11; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5, *Województwo poznańskie*, z. 3, 23, 24, Warszawa 1963-66; *Polskie życie artystyczne w latach 1915-1939*, Wrocław 1974.

SZUBERT JÓZEF (ur. 2 III 1917 w Gn., zm. 1939), student prehistorii, odkrywca. Syn Stanisława i Izabeli Grylewiczówny. Absolwent Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Gn. (1937); jako gimnazjalista uczestnik ekspedycji wykopaliskowej Uniwersytetu Poznańskiego w Biskupinie. Od 1938 student prehistorii na Uniwersytecie Poznańskim. Był członkiem Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego. Uratował od zniszczenia zabytki z cmentarzyska w Jelonku (Kędzierzyn) oraz odkrył pozostałości osady wczesnośredniowiecznej na miejscu dawnego cmentarza żydowskiego przy ul. Warszawskiej (stan. 21) w Gn. Zginął śmiercią żołnierza w walkach między Kutnem a Łowiczem w trakcie kampanii wrześniowej.

SZWEMIN JAN (ur. 7 III 1881 w Czerninie w pow. Sztum, zm. 3 V 1952 w Poznaniu), kurator. Był uczniem gimnazjum gnieźn., prezesem → Towarzystwa Tomasza Zana. Na procesie w 1903 otrzymał karę 6 tygodni więzienia. Studiował neofilologię w Gryfii, Monachium i we Wrocławiu. Pracował w szkołach w Będzinie i Warszawie. W 1919 pełnił funkcję referenta Naczelnej Rady Ludowej. Od 1925 był kuratorem Okręgu Szkolnego Pomorskiego. Brał udział w uroczystościach 25-lecia procesu TTZ w 1928 w Gn. i wydał drukiem wspomnienia *Proces gnieźnieński TTZ z roku 1903*.

SZYDŁOWO, wieś parafialna w gminie Trzemeszno, ob. 192 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 610,39 ha. Parafia pw. Najświętszego Imienia Pana Jezusa, NMP i św. Józefa, 258 wiernych, księgi metrykalne od 1952. Dawniej Szydłów. Na terenie wsi odnaleziono ślady osadnictwa przedhistorycznego. W 1233 Władysław Odonic w drodze zamiany przekazał Szydłowo klasztorowi w Trzemesznie. W 1362 król Kazimierz Wielki potwierdził tę zamianę. W latach 1580-1620 w S. było 10 zagrodników. W 1795 opat Michał Kosmowski wzniósł i uposażył istniejące do dziś następujące budowle: kościół pw. NMP i św. Józefa, plebanię, szpital dla 18 ubogich i szkołę parafialną. W 1830 S. liczyło 22 domy, 191 mieszkańców (152 ewangelików, 32 katolików, 7 żydów). Później zostało podzielone na 2 posiadłości folwarczne, które przeszły w ręce prywatne. Jedna z nich to ob. Szydłowo, obejmowała cegielnię i gorzelnię, liczyła 646 ha, 13 domów, 224 mieszkańców

Szydłowo, spichlerz z 1. poł. XIX w.

(25 ewangelików, 199 katolików), druga – folwark Szydłowo II – liczyła 225 ha, 5 domów, 85 mieszkańców (wszyscy katolicy), właścicielem był wówczas Ignacy Portaszewicz. We wsi znajdują się zabytkowe XVIII-wieczne budowle: kościół, plebania, szpital, szkoła parafialna. W parku wiejskim znajduje się dwór z 1. poł. XIX w., przebudowany w 1977, oraz spichlerz z 1. poł. XIX w. Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

SZYDŁOWO II, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Szydłowo, ob. 27 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 148,89 ha. Dawniej Szydłów. Na terenie wsi odnaleziono ślady osadnictwa przedhistorycznego. W 1233 Władysław Odonic w drodze zamiany przekazał Szydłowo klasztorowi w Trzemesznie. W 1362 król Kazimierz Wielki potwierdził tę zamianę. W latach 1580-1620 w S. było 10 zagrodników. W 1795 opat Michał Kosmowski wzniósł i uposażył istniejące do dziś następujące budowle: kościół pw. NMP i św. Józefa, plebanię, szpital dla 18 ubogich i szkołę parafialną. W 1830 S. liczyło 22 domy, 191 mieszkańców (152 ewangelików, 32 katolików, 7 żydów). Później Szydłowo zostało podzielone na 2 posiadłości folwarczne, które przeszły w ręce prywatne. Jedna z nich to ob. Szydłowo, druga to Szydłowo II. W latach 80. XIX w. właścicielem Szydłowa II, liczącego 85 mieszkańców, był Ignacy Portaszewicz. Ob. w skład okręgu wiejskiego Szydłowo II wchodzi wieś Szydłówek, na którego terenie znajduje się XIX-wieczny dwór, rozbudowany w latach 30. XX w., należał wówczas do rodziny Tylskich.

SZYDŁÓWEK, dawniej wieś Szydłówko, ob. w granicach Szydłowa II. W latach 80. XIX w. liczył 156 ha, było tu 6 domów, 70 mieszkańców (wszyscy katolicy).

Szydłówek, dworek z XIX w.

Ob. na terenie Szydłówka (Szydłowa II) znajduje się XIX-wieczny dwór, rozbudowany w latach 30. XX w., należał wówczas do rodziny Tylskich.

SZYMAŃSKA MARIA (ur. 1943 w Lublinie, zm. 1999 w Gn.), absolwentka II LO im. Dąbrówki w Gn., ukończyła Wydział Prawa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Od 1968 pracowała w sądzie w Gn., w latach 1980-92 była wiceprzewodniczącą Miejskiej Rady Narodowej w Gn. Wiceprzewodnicząca Prezydium Odbudowy Pomnika Bolesława Chrobrego w Gn. Odznaczona m.in.: Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotym Krzyżem Zasługi, odznaczeniem „Za Zasługi w Pracy dla Miasta Gniezna". Od 1998 do śmierci na stanowisku wiceprezesa Sądu Rejonowego w Gnieźnie.

SZYMAŃSKI JERZY (ur. 23 III 1913 w Gn., zm. 19 XI 1982 w Gn.), aptekarz gnieźnieński. Studia farmaceutyczne ukończył na Uniwersytecie Poznańskim w 1937. Od 1938 w wojsku: podchorążówka w Centrum Wyszkolenia Sanitarnego w Warszawie, apteka wojsk. VII Okręgowego Szpitala w Poznaniu, przydzielony do zapasowej kompanii sanitarnej. Przebył szlak wojenny: Łódź – Żyrardów – Nowy Dwór – Mińsk – Biała Podlaska – Łęczna – Garwolin, gdzie pracował w szpitalnej aptece. Po powrocie do Gn. w latach 1940-45 pracował w aptece E. → Griebena. Bezpośrednio po wyzwoleniu pomagał drowi T. → Pozorskiemu i drowi P. → Burchardtowi w uruchomieniu szpitala dla rannych żołnierzy radz. w budynku szkoły handlowej. W marcu 1945 uruchomił fabrykę chemiczno-farmaceutyczną „Fiora" (ul. Witkowska, potem Paderewskiego), którą kierował do 1949. W 1949 był kierownikiem działu przetwórczego w majątku zielarskim Spółdzielni Farmaceutycznej w Strykowie, w latach 1949-50 dzierżawcą prywatnej apteki w Chodzieży. W 1950 został mianowany przez ministra zdrowia pełnomocnikiem do organizowania oddziału Centrali Aptek Społecznych w Koszalinie, a po upaństwowieniu aptek był pierwszym dyrektorem Koszalińskiego Zarządu Aptek. Następnie pełnił funkcje kierownicze w aptekach w Gn.: 15 VI 1952-30 XI 1952 w Aptece nr 78 przy ul. Dąbrówki 1, 1 XII 1952-28 II 1958 w Aptece nr 9 (narożnik ulic Chrobrego i Łubieńskiego) i najdłużej 1 III 1958-30 XI 1979 w Aptece nr 7 przy ul. Jasnej. Przez cały czas swojej pracy zawodowej był koordynatorem spraw służby farmaceutycznej na terenie m. Gn. Przez wiele lat pracował w Radzie Zakładowej bądź jej Prezydium przy Zarządzie Aptek w Poznaniu. Od 1945 w Stronnictwie Pracy, po jego rozwiązaniu długoletni członek lokalnych władz Stronnictwa Demokratycznego (SD), w 1976 przewodniczący Miejskiego Komitetu SD. Przez kilka kadencji był radnym Rady Narodowej m. Gn. (1946-49, 1958-73), przez kilka kadencji przewodniczącym Komisji Zdrowia i Opieki Społecznej. Za swoją pełną poświęcenia pracę i aktywną postawę wielokrotnie odznaczany, m.in. odznaką 1000-lecia Państwa Polskiego, odznaką honorową „Za Zasługi w Rozwoju Województwa Poznańskiego", Pamiątkowym Medalem Miasta Gniezna, odznaką „Za Wzorową Pracę w Służbie Zdrowia"; posiadał Złoty Krzyż Zasługi oraz Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski.

SZYMBORSKI BOHDAN (ur. 25 V 1905 w Liwenberze, zm. 1989 w Choroszczy), działacz PCK. Dyplom lekarski otrzymał 9 VII 1945. W lipcu 1958 objął stanowisko dyrektora Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych → „Dziekanka" w Gn. W 1958 został wybrany na stanowisko prezesa Zarządu Powiatowego PCK w Gn. W czasie pełnienia funkcji prezesa bardzo mocno akcentował potrzebę rozwoju oświaty zdrowotnej wśród młodzieży i zabiegał o zorganizowanie grupy Społecznych Instruktorów Młodzieżowych. Komisja Młodzieżowa Zarządu Powiatowego PCK w Gn. włączała się w szkolenia drużyn sanitarnych, organizowanie posterunków medycznych na terenie szkół oraz szkolenia Przodownic Zdrowia. B.S. funkcję prezesa pełnił do grudnia 1962. Z przyczyn osobistych zrezygnował ze stanowiska dyrektora szpitala, wyjechał z Gn., objął stanowisko dyrektora szpitala w Choroszczy. Jednocześnie zrezygnował z pełnienia funkcji prezesa Zarządu Powiatowego PCK w Gn. („Lech. Gazeta Gnieźnieńska" nr 116, 23 V 1937), a tymczasowo obowiązki te przejął dr L. Szafraniec. W 1962 B.S. został odznaczony Honorową Odznaką PCK III stopnia.

SZYMONIAK JÓZEFA RENATA (ur. 18 III 1906 w Sobótce k. Ostrowa Wlkp., zm. 21 IX 1986 w Gn.), zakonnica, pielęgniarka. 7 IV 1927 wstąpiła do Zgromadzenia Służebniczek Marii w Pleszewie. Pracowała w Żninie, Szamotułach i w Piotrkowie Trybunalskim. W 1938 przybyła do Gn. i zamieszkała w klasztorze przy ul. Chociszewskiego. Przepracowała w szpitalu 14 lat jako pielęgniarka i instrumentariuszka. Kiedy w 1952 zakonnice musiały opuścić szpital, służyła pomocą medyczno-charytatywną osobom chorym i w podeszłym wieku w ich domach. Pracowała w najcięższych warunkach.

SZYMONIAK ZYGMUNT (ur. 8 VI 1926, zm. 5 XI 1996), wybitny sportowiec, reprezentant Polski w powożeniu zaprzęgami 4-konnymi. Był pracownikiem → Państwowego Stada Ogierów w Gn. W 1950 został mianowany koniuszym. W latach 60. rozpoczął karierę sport. w powożeniu zaprzęgami 4-konnymi. W 1970 reprezentował Polskę na mistrzostwach świata w Münsterze, zdobywając tytuł wicemistrzowski. Na zaproszenie komitetu organizacyjnego w 1972 podczas Igrzysk Olimpijskich w Monachium wykonał pokaz jazdy zaprzęgiem 4-konnym. W 1974 na mistrzostwach świata we Frauenfeld zdobył brązowy medal, a w 1977 podczas mistrzostw Europy w Donauenschuengen zdobył srebrny medal. W latach 1993-97,

już jako trener, przygotowywał zaprzęgi do wielkich imprez międzynarodowych.

SZYSZAK Z GNIEZNA, znalezisko archeologiczne, przypadkowe, sprzed 1894. Dokładna lokalizacja miejsca znalezienia nieznana. Zabytek silnie uszkodzony; zachowane są fragmenty części składowych z żelaza i miedzi, części listewek miedzianych o łukowatych wycięciach, kawałek tulei na pióropusz; wewnątrz przedmiotu znajduje się zbita masa żelazna, przeżarta rdzą, z resztek siatki drucianej (kolczej). Zabytek przekazany do Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, ob. w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Zaliczany do szyszaków typu wielkopolskiego, wykonywanych prawdopodobnie na Rusi Kijowskiej, skąd rozchodziły się do Wielkopolski, na Węgry, Wołyń i Sambię. Datowane są one na okres od 2. poł. X do początku XII w. Należały do uzbrojenia ochronnego, przysługującego wysokim rangą dowódcom i dostojnikom. Miały kształt stożkowaty, zazwyczaj bez nosala, zakończone były na szczycie tulejką na pióropusz. Dzwon składał się z 4 blach żelaznych, połączonych nitami; pokryty bywał blachą miedzianą, zazwyczaj złoconą. Dolna krawędź dzwonu ujęta była w obręcz żelazną, do której przymocowany był kołnierz osłaniający szyję i ramiona wojownika: z siatki kolczej lub skóry. Szyszaki należą do rzadkich znalezisk; spośród 11 znanych egzemplarzy w Europie Środkowo-Wschodniej aż 4 pochodzą z Wielkopolski (Gn., Giecz, Gorzuchy, Olszówka).

Ś

ŚCIGALSKI FRANCISZEK (ur. 29 I 1782 w Grodzisku Wlkp., zm. 27 IX 1846 w Gn.), skrzypek, kompozytor, dyrygent, pedagog. Syn muzyka, kompozytora i kapelmistrza. Uczył się w szkole w Obrze lub Poznaniu, później był uczniem Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Ok. 1821 pełnił funkcję dyrektora kapeli pozn. fary i był skrzypkiem kwartetu wiolonczelisty A. Radziwiłła. Od 1825 uczył w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu śpiewu i muzyki oraz dyrygował zespołem wokalno-instrumentalnym. W 1834 zamieszkał w Gn. i został dyrygentem → kapeli katedralnej, dla której opracował wiele utworów, oraz kierownikiem szkółki muzycznej. Był jednym z najlepszych muzyków gnieźn. swoich czasów. Wśród pozostawionych przez niego kompozycji znajduje się 9 mszy, rekwiem, nieszpory, 2 matutina, 17 motetów, 3 kantaty, 12 duetów skrzypcowych, polonez na fortepian, graduały i offertoria. Dzięki jego staraniom w zasobach katedry znalazły się partytury wielu dzieł takich kompozytorów, jak L. van Beethoven, J.S. Bach, W.A. Mozart, G. Rossini, L. Cherubini, K. Aibilinger, F.X. Brixi oraz B. Hahn.

ŚLIWIŃSKI SYLWESTER (ur. 21 XII 1922 w Kłecku, zm. 8 IX 1939 w Kłecku), harcerz, pierwszy mieszkaniec Kłecka poległy podczas cywilnej obrony miasta we wrześniu 1939, patron SP w Świniarach.

ŚMIGÓRSKI STANISŁAW (ur. 13 XI 1926 w Gn., zm. 17 XII 1981 w Gn.), pięściarz i szczypiornista. Odnosił sukcesy, reprezentując barwy KS → Stella. Wielokrotnie występował na ringach Poznania, Inowrocławia, Bydgoszczy, Gdyni i Gn. W latach powojennych grał też w pierwszoligowej drużynie Kolejarza Gn. w szczypiorniaku 11-osobowym. Jego partnerami byli m.in. L. → Birgfellner, E. → Rajewski, A. Graczyk, L. Nowicki i A. Kolibabka.

ŚWIĄTKOWSKI WITOLD (zm. 3 IX 1960 w Rybniku), żużlowiec. Przez 2 sezony występował w drużynie gnieźn. Startu, w której był jednym z najlepszych zawodników. W 1960 w Rybniku podczas ligowego spotkania z KS Górnik uległ śmiertelnemu wypadkowi.

ŚWIĄTNIKI MAŁE, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Sokolniki, ob. 166 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 386 ha. Dawna nazwa Świątniczki. Wzmiankowana w dokumencie z 1357, w którym król Kazimierz Wielki potwierdza własności kapituły gnieźn., wśród nich wymienione są Świątniki Małe. Przez wieki, aż do końca XVIII w., wieś należała do kapituły gnieźn. Na wieży północnej katedry gnieźn. umieszczone były dzwony. Zadaniem mieszkańców wsi Świątniki było dzwonienie i obwieszczanie ważnych wydarzeń, takich jak: śmierć papieży, arcybiskupów, biskupów i królów. Pełnili oni również przez całą dobę straż w kościele katedralnym. W Świątnikach były tylko gospodarstwa chłopskie, nie było folwarku. W latach 80. XIX w. była tu szkoła, wieś liczyła 370 ha, 26 domów, 226 mieszkańców (wszyscy katolicy).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŚWIĄTNIKI WIELKIE, wieś w gminie Mieleszyn, parafia Modliszewko, ob. 167 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 433 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1357, w którym król Kazimierz Wielki potwierdza własności kapituły gnieźn., wśród nich wymienione są Świątniki Wielkie jako Villa Sanctuariorium. Przez wieki, aż do końca XVIII w., wieś należała do kapituły gnieźn. W Świątnikach Wielkich były tylko gospodarstwa chłopskie, nie było folwarku. W latach 80. XIX w. obszar wynosił 432 ha, była tu szkoła, wieś liczyła 44 domy, 334 mieszkańców (13 ewangelików, 321 katolików). Ob. we wsi przy drodze z Mącznik znajduje się dwór z 1925.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŚWIĘCI I BŁOGOSŁAWIENI W GNIEŹNIE
W porządku chronologicznym wg lat pobytu w Gn.: 997 Wojciech Sławnikowic (św. 999); 997-1000 Radzym Gaudenty (bł. 1970); 1008 Bruno z Kwerfurtu (św. 1189); ok. 1060 Stanisław Szczepanowski (św. 1253); 1124-25, 1128 Otton z Bambergu (św. 1189); 1189-90 Bogumił (bł. 1925); 1258, 1260, 1262, 1292-96 Jolenta (bł. 1827); 1386 Jadwiga Królowa (św. 1997);

1722-24 Rafał Chyliński (bł. 1991); 1869-70 Edmund Bojanowski (bł. 1999); 1899-1900, 1910-23 Stanisław Kubski (bł. 1999); 1900-01 Narcyz Putz (bł. 1999); 1906-09 Jan Nepomucen Chrzan (bł. 1999); 1909-35 Marian Skrzypczak (bł. 1999); 1913-14 Włodzimierz Laskowski (bł. 1999); 1915-18, 1927-39 Michał Kozal (bł. 1987); 1919 Józef Bilczewski (bł. 2001); 1919 Jerzy Matulewicz (bł. 1987); 1919 Antoni Nowowiejski (bł. 1999); 1919 Józef Sebastian Pelczar (św. 2001); 1920 Urszula Ledóchowska (św. 2003); 1922 Aleksy Sobaszek (bł. 1999); 1923-39 Władysław Dembski (bł. 1999); 1924-26 Józef Kut (bł. 1999); 1924-26 Władysław Mączkowski (bł. 1999); 1926-28 Marian Konopiński (bł. 1999); 1927-28 Marian Górecki (bł. 1999); 1928-30, 1933 Franciszek Dachtera (bł. 1999); 1928-30, 1933 Antoni Świadek (bł. 1999); 1929 Jan XXIII (bł. 2000); 1933 Maksymilian Kolbe (św. 1982); 1984 Matka Teresa z Kalkuty (bł. 2003).

ŚWIERSZCZE, artystyczny zespół taneczny, działa od 1993, od 2002 w Domu Kultury w Trzemesznie. Skupia 70 dziewcząt w wieku 4-18 lat (przedszkolaki oraz uczennice szkół podstawowych, gimnazjalnych i licealnych, gł. miasta i gminy Trzemeszno). Zespół specjalizuje się w inscenizacji i miniaturze tanecznej, w tańcu nowoczesnym i współczesnym oraz mażoretkach, prezentuje koncerty dla zakładów pracy, domów kultury, stowarzyszeń, szkół i przedszkoli. Jest laureatem wielu konkursów w kraju i za granicą, m.in. grand prix „La Corona d'Orfeo" we Włoszech, grand prix „Droga na Olimp" w Grecji, pierwsze miejsca w konkursach „Magia Italiana" we Włoszech i „My XXI wiek" w Bułgarii. Zespół koncertował na Ukrainie, w Austrii, Słowacji, na Węgrzech, w Bułgarii, we Włoszech, w Grecji i Serbii. Za zasługi dla pow. gnieźn. otrzymał Godło Promocyjne Rady Powiatu Gnieźnieńskiego. Założycielem, kierownikiem, trenerem i choreografem zespołu jest mgr Danuta Szreder, a opiekunem, doradcą i kronikarzem Eugeniusz Szreder.

Zespół taneczny „Świerszcze"

ŚWIĘTE, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 16 mieszkańców. Wzmiankowana w dokumencie z 1396, w którym wymieniony jest kanonik gnieźn. Krzesław ze Świętego. Wieś była własnością klasztoru w Trzemesznie. W 1776 dochody ze wsi Święte przeznaczone były na utrzymanie gimnazjum i szpitala w Trzemesznie. Fundacja ta istniała do ok. 1830. Po 1830 wieś została przejęta przez władze pruskie i sprzedana w ręce prywatne. Ok. 1870 Ś. było własnością Jakuba Koszutskiego. W latach 80. XIX w. było tu 7 domów, 83 mieszkańców (20 ewangelików, 63 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŚWINIARY, wieś parafialna w gminie Kłecko, ob. 338 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 968,22 ha. Parafia pw. NMP Królowej Polski, 735 wiernych, księgi metrykalne od 1968. Dawna własność rodu Sulimów i Bylinów-Szreniawiców. Wzmiankowana w dokumencie z 1387. W 1396 własność braci Jana i Piotra. W 1493 wytyczono granice Świniar. W 1498 właścicielami byli Jan i Katarzyna Czechowscy. Ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Kłecku. W 1580 Ś. podzielono między 2 właścicieli. Jedna część przypadła Janowi Świniarskiemu, druga Jerzemu Popowskiemu. W 1793 wieś była własnością Macieja Rowińskiego, a w 1872 Bolesławy Radońskiej z Głębokiego, później Albina Radońskiego. W latach 80. XIX w. było tu 10 domów, 190 mieszkańców (wszyscy katolicy); należała wówczas do Józefa Malczewskiego, który sprzedał ją Komisji Kolonizacyjnej. W XV i XVI w. w Świniarach były 2 dwory. Ob. we wsi znajdują się dworek z końca XIX w., XIX-wieczny spichlerz, zabytkowa kuźnia oraz dawny kościół ewangelicki, dziś katolicki parafialny z 1909.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Od lewej: Świniary, XIX-wieczny spichlerz; kuźnia z XIX w.

ŚWITALSKI LEON (ur. 14 VIII 1917 w Gn., zm. 20 IX 1988 w Śmiglu), nauczyciel wychowania fizycznego. Do Gn. przybył z Wolsztyna i w 1945 rozpoczął pracę w I LO. Dzięki wielkiemu zaangażowaniu i olbrzymiej pracy organizacyjnej postawił gnieźn. sport juniorski na najwyższym poziomie w województwie. Najlepsze wyniki osiągnęli koszykarze, piłkarze ręczni, lekkoatleci i tenisiści stołowi. Spośród jego wychowanków wymienić należy: P. Kiczyłłę, B. Spachacza, T. Bogajewskiego, R. Patera, J. Posłusznego, Z. Rolewicza, B. Kowalczyka.

T

TABLICE PAMIĘCI W GNIEŹNIE, tablice kommemoratywne, trwałe symbole pamięci o osobach i zdarzeniach mających wpływ na bieg historii oraz życie społeczności lokalnej, zajmujące mniej miejsca i tańsze od pomników, rozpowszechniły się w Gn. po II wojnie światowej.

Tablica granitowa na budynku Gnieźnieńskiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Menedżerskiej „Milenium" przy ul. Pstrowskiego, gdzie funkcjonowała garbarnia, upamiętnia 12 500 osób, które były w niem. obozie przesiedleńczym w Gn. (od października 1939 do 30 IV 1940) i które zginęły tam lub zostały wysiedlone do Generalnej Guberni; odsłonięcia dokonali więźniowie obozu: Krystyna Kasińska i Adam Zobel, a poświęcił bp Wojciech Polak 28 IV 2005; projektantem i fundatorem jest były więzień tego obozu inż. Edmund Smułczyński wraz z żoną ze Szczecina; wykonawcą jest Firma Kamieniarska „Skała" z Gn.; uroczystość zorganizowało Stowarzyszenie Polaków Poszkodowanych przez III Rzeszę Rejon Gniezno w 60. rocznicę zakończenia II wojny światowej.

Zob. też Obóz przejściowy garbarnia.

Tablica granitowa na budynku w Rynku, upamiętnia pobyty gen. J. Hallera (1873-1960) w Gn.: w grudniu 1919, 9 IX 1923, w 1926. Na tablicy wykuto mapę Polski z napisem: „«Dla ciebie Polsko i dla Twej chwały», w hołdzie bohaterowi narodowemu, wielkiemu Polakowi, jednemu z najwybitniejszych gen. Polski, dowódcy «Błękitnej Armii»". 13 IX 2004 odsłonięcia dokonali: w zastępstwie żony E. Haller de Hallenburg – wnuczka generała B. Haller i gen. bryg. J. Bielecki rodem z Gn.; tablicę poświęcił metropolita gnieźn. ks. abp H. Muszyński. Prezydenta RP reprezentował komandor por. D. Mientkiewicz z Warszawy. Projekt opracowali członkowie Towarzystwa Miłośników Gniezna – Z. Gąsiorek i J. Klapiszewski, który jednocześnie jest wykonawcą i fundatorem tablicy.

Tablica jubileuszowa z piaskowca w kształcie otwartej księgi, zlokalizowana przy ul. Bolesława Chrobrego, przed wejściem do neogotyckiego budynku ob. Zespołu Szkół Ekonomiczno-Odzieżowych, umieszczona na ścianie z czerwonej, licowanej cegły. Na przedzielającej księgę zakładce z brązu widnieją słowa: „Bóg – Honor – Ojczyzna – Nauka – Praca". Na pierwszej karcie wypisano: „1901 Miejska Szkoła Handlowo-Przemysłowa, Zespół Szkół Ekonomiczno-Odzieżowych", na drugiej: „Przeszłość jest to dziś, tylko cokolwiek inaczej... Cyprian Norwid". Pod tablicą umieszczono tabliczki metalowe z nazwiskami darczyńców – absolwentów i sympatyków szkoły – oraz nazwami współpracujących firm i instytucji. Autorem projektu jest artysta rzeźbiarz E. Olechowski z Poznania, w pracach uczestniczyli też J. Nitschke i K. Bałeczny z Gniezna. 22 IX 2001, po odsłonięciu przez córkę pierwszego pol. dyrektora szkoły J. Fischer i syna drugiego pol. dyrektora J. Horodyskiego, obelisk poświęcony został przez abpa H. Muszyńskiego.

Tablica kamienna przy wejściu do Teatru im. A. Fredry z napisem „Budynek teatru dla pożytku gnieźnian wznieśli P. J. Politowiczowie w 1929 r.", odsłonięta w 2004.

Tablica Krzyż Katyński z napisem: „W hołdzie Polakom barbarzyńsko pomordowanym przez NKWD w 1940 r. w Katyniu i innych miejscach kaźni sowieckich"; wmurowana na wewnętrznym murze okalającym kościół farny przy ul. Warszawskiej w Gn.; odsłonięcia dokonali: prezydent m. Gniezna J. Dziel, przewodniczący Rady Miasta R. Gaweł i prezes Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich J. Sekulski, a poświęcił bp B. Wojtuś 29 IV 2005; zaprojektował plastyk K. Muszyński, wykonała gnieźn. Firma Kamieniarska „Skała" z granitu indyjskiego; inicjatorem upamiętnienia tych zbrodni jest wspomniane towarzystwo; dzieło sfinansowali sponsorzy.

Tablica oddająca hołd chłopom kosynierom insurekcji kościuszkowskiej 1794, poświęcona chłopskim żołnierzom, którzy po opanowaniu Gn. dołączyli do oddziału gen. J.H. Dąbrowskiego i wymaszerowali w kierunku Bydgoszczy; wykonana z marmuru, umieszczona na murze okalającym wieżę wodociągową przy ul. Żwirki i Wigury, odsłonięta w 1954.

Tablica pamiątkowa na byłym cmentarzu ewangelickim przy ul. Roosevelta w Gn. – ob. park Trzech Kultur; powstała z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Gniezna i Gnieźnieńskiego Stowarzyszenia „Dom Europejski", ufundowana została przez byłych mieszkańców Gn. Odsłonięcia dokonali 20 X 2006 Hugo Opitz i Edith Wagener, prezydent m. Gniezna Jaromir Dziel i wicestarosta gnieźn. Telesfor Gościniak. Odsłonięcie tablicy poprzedziło nabożeństwo ekumeniczne sprawowane przez pastora ks. Tadeusza Raszyka z Poznania przy asyście ks. Sławomira Jessego w kościele bł. Michała Kozala w Gn. Na tablicy umieszczono tekst w języku pol. i niem. (J 14,19) „Ja żyję i wy żyć będziecie", ku pamięci tych, którzy zostali tu pochowani na cmentarzu ewangelickim w latach 1885-1954. Kamień, na którym zamontowano tablicę, pochodzi z grobu Emilii i Ottona Glockzinów. Poświęcenia dokonał metropolita gnieźn. abp Henryk Muszyński. W uroczystości udział wzięli: przedstawiciele władz Gn., powiatu, Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego, posłowie RP, duchowni, nauczyciele i młodzież szkolna, mieszkańcy Gn. Stronę niem. reprezentowali: H. Opitz, E. Wagener, B. Wendorff z żoną, J. Niklas, H. Mutzke

z rodziną. Prace kamieniarskie wykonała firma Jerzego Klapiszewskiego z Wągrowca.

Tablica przypominająca wkroczenie Armii Czerwonej do Gniezna 21 I 1945, wykonana z betonu, usytuowana przy ul. Witkowskiej.

Tablica przypominająca wybudowanie w latach 1985-95 internatu Zespołu Szkół Medycznych, wykonana z marmuru, umieszczona przy wejściu do budynku internatu na ul. Mieszka I. Obiekt uznany został za najładniejszą budowlę Wielkopolski 1995 i wyróżniony „Złotym Trzosem" Radia Merkury i redakcji „Głosu Wielkopolskiego".

Tablica przypominająca założenie pierwszego w Polsce Uniwersytetu Ludowego, wykonana z piaskowca, umieszczona na budynku Towarzystwa Czytelni Ludowych w dzielnicy Dalki; ufundowana przez Zjednoczone Stronnictwo Ludowe w 1984.

Tablica upamiętniająca II Zjazd Gnieźnieński, odlana z brązu, umieszczona przy wejściu do ratusza. Upamiętnia odbyte 12 III 2000 spotkanie prezydentów Litwy, Niemiec, Słowacji, Węgier, Polski i wydanie gnieźn. orędzia milenijnego oraz spotkanie szefów rządów Czech, Niemiec, Słowacji, Węgier i Polski 28 IV 2000 i podpisanie Deklaracji Gnieźnieńskiej. Ufundowana została przez samorząd lokalny Gn. i odsłonięta 28 IV 2001.

Tablica upamiętniająca 48 Polaków pomordowanych przez hitlerowców w latach 1939-45 na terenie Lasu Miejskiego i Lasu Jelonek, wykonana z granitu, usytuowana na murowanej ścianie przy końcu ul. Grunwaldzkiej, na skraju lasu, ufundowana w 1960 przez ZBoWiD.

Tablica upamiętniająca B. Kasprowicza jako fundatora pierwszego w Gnieźnie gimnazjum żeńskiego, wykonana z granitu, umieszczona na budynku II LO przy ul. M. Łubieńskiego, ufundowana przez absolwentów oraz J. i B. Ziembów, odsłonięta przez wnuczki B. Kasprowicza: H. Dymińską i J. Winkler w 80-lecie istnienia szkoły w 2000.

Tablica upamiętniająca dzieje szkolnictwa gnieźnieńskiego, wykonana z brązu, usytuowana przy wejściu do budynku Zespołu Szkół Medycznych przy ul. Mieszka I, odsłonięta w 1996 przez prezydenta Gn. B. Trepińskiego, dyrektora szkoły M. Jaska i Ł. Rzadkiewa, poświęcona przez ks. J. Kasprowicza.

Tablica upamiętniająca jeńców wojennych brytyjskich, więzionych w latach 1942-45 w obozie na os. Grunwaldzkim, odsłonięta 2 X 1993 przy kościele pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana.

Tablica upamiętniająca ks. mjra M. Zabłockiego jako powstańca wielkopolskiego i obrońcę Gniezna w 1939, wykonana z brązu, ozdobiona podobizną księdza, umieszczona na budynku przy ul. Farnej, ufundowana przez gnieźnian w 1989.

Tablica upamiętniająca martyrologię chorych psychicznie pacjentów w murach szpitala „Dziekanka", wykonana z marmuru, wmurowana na wsch. ścianie kaplicy zakładu psychiatrycznego przy ul. Poznańskiej, ufundowana przez pracowników szpitala w 1946.

Tablica upamiętniająca miejsce egzekucji 24 Polaków stawiających opór wchodzącym oddziałom niemieckim w 1939 zob. pomniki gnieźn.

Tablica upamiętniająca początek harcerstwa w Gnieźnie, wykonana z brązu, zlokalizowana przy wejściu do kościoła św. Jerzego na Górze Lecha, odsłonięta w kwietniu 1993.

Tablica upamiętniająca Polaków torturowanych i mordowanych przez gestapo, wykonana z piaskowca, usytuowana przy ul. Jana III Sobieskiego na murze budynku dawnej siedziby gestapo, ufundowana przez ZBoWiD.

Tablica upamiętniająca powołanie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, wykonana z granitu, umieszczona na budynku przy ul. Prymasa M. Łubieńskiego. Ufundowana przez starostę gnieźn., który dokonał odsłonięcia wraz z wnuczkami pierwszego prezesa towarzystwa B. Kasprowicza w 2003.

Tablica upamiętniająca procesy dzieci wrzesińskich z lat 1901-02, odlana została w brązie w kształcie orła; ufundowana przez mieszkańców Gn., odsłonięta 28 X 1988 na budynku Sądu Rejonowego przy ul. Franciszkańskiej.

Tablica upamiętniająca udział dzieci gnieźnieńskich w strajku szkolnym w latach 1906-07, ufundowana przez społeczność szkolną, umieszczona przy wejściu do budynku Gimnazjum nr 1 przy ul. św. Jana, odsłonięta i poświęcona w 2002.

Tablica upamiętniająca udział żołnierzy 69. Pułku Piechoty i 17. Pułku Artylerii Lekkiej w wojnie obronnej 1939, wykonana z brązu, umieszczona przy parkanie byłych koszar przy ul. Sobieskiego, ufundowana przez ZBoWiD.

Tablica upamiętniająca założenie Spółdzielni Mieszkaniowej, wykonana z brązu w owalu, umieszczona nad wejściem do siedziby Gnieźnieńskiej Spółdzielni Mieszkaniowej przy ul. Budowlanych.

Tablica upamiętniająca zamontowanie mechanicznego zegara wieżowego ze sterowaniem elektronicznym, wykonana z brązu, umieszczona na płd. ścianie kościoła pw. św. Trójcy, przy wejściu do zakrystii.

Tablice Kręgu Darczyńców, wbudowane w granitową nawierzchnię Rynku, przypominające fundatorów wspierających finansowo jego wystrój. 85 mosiężnych tablic podaje nazwy urzędów miast i gmin z całej Wielkopolski i kraju, a 21 tablic granitowych prezentuje nazwy firm i instytucji z Gn. oraz wykonawców współpracujących przy przebudowie Rynku. Znajdują się też tutaj 3 tablice granitowe upamiętniające odbyte w Gn. w 2000 ważne imprezy: I Zlot Harcerstwa Polskiego, V Kongres Krajoznawstwa Polskiego oraz obrady Polskiego Związku Działkowców.

Tablice przypominające modernizacje Rynku, pierwsza odnosi się do rewaloryzacji domów na ulicach przyległych do Rynku od strony południowej, dokonanej w latach 1975-84. Jest to tablica okrągła, wykonana z brązu, umieszczona na ścianie szczytowej budynku przy Rynku od ul. Farnej. W tym samym miejscu znajduje się prostokątna tablica, wykonana z brązu,

Tablice pamięci w Gnieźnie

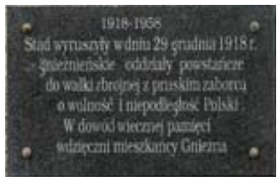

Tablice od lewej: granitowa na Rynku, upamiętniająca pobyty gen. J. Hallera w Gnieźnie; jubileuszowa w kształcie otwartej księgi, przy ul. Bolesława Chrobrego; kamienna przy wejściu do Teatru im. A. Fredry

Poniżej tablice od lewej: Krzyż Katyński przy ul. Warszawskiej; oddająca hołd chłopom kosynierom insurekcji kościuszkowskiej 1794 przy ul. Żwirki i Wigury; przypominająca wkroczenie Armii Czerwonej do Gniezna 21 I 1945, przy ul. Witkowskiej; pamiątkowa na dawnym cmentarzu ewangelickim przy ul. Roosevelta

Poniżej tablice od lewej: przypominająca założenie pierwszego w Polsce Uniwersytetu Ludowego, na budynku Towarzystwa Czytelni Ludowych w dzielnicy Dalki; upamiętniająca II Zjazd Gnieźnieński, przy wejściu do ratusza; upamiętniająca B. Kasprowicza jako fundatora pierwszego w Gnieźnie gimnazjum żeńskiego, na budynku II LO przy ul. M. Łubieńskiego; upamiętniająca dzieje szkolnictwa gnieźnieńskiego, na budynku Zespołu Szkół Medycznych przy ul. Mieszka I

Poniżej tablice od lewej: upamiętniająca ks. mjra M. Zabłockiego, przy ul. Farnej; upamiętniająca martyrologię chorych psychicznie pacjentów szpitala „Dziekanka", na wsch. ścianie kaplicy zakładu psychiatrycznego przy ul. Poznańskiej; upamiętniająca początek harcerstwa w Gnieźnie, przy wejściu do kościoła św. Jerzego na Górze Lecha; upamiętniająca Polaków torturowanych i mordowanych przez gestapo, przy ul. Jana III Sobieskiego na budynku dawnej siedziby gestapo

Poniżej tablice od lewej: upamiętniająca powołanie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, przy ul. Prymasa M. Łubieńskiego; upamiętniająca procesy dzieci wrzesińskich z lat 1901-02, na budynku Sądu Rejonowego przy ul. Franciszkańskiej; upamiętniająca udział dzieci gnieźnieńskich w strajku szkolnym w latach 1906-07, na budynku Gimnazjum nr 1 przy ul. św. Jana

Poniżej tablice upamiętniające powstanie wielkopolskie: na budynku ob. Gimnazjum nr 2 przy ul. Pocztowej, na budynku koszar przy ul. Wrzesińskiej, na murze ratusza przy ul. Bolesława Chrobrego oraz na budynku koszar przy ul. Sobieskiego

Tablice Kręgu Darczyńców, wbudowane w granitową nawierzchnię Rynku

przypominająca modernizację Rynku i jego otoczenia dokonaną staraniem odrodzonego samorządu lokalnego i wojewody pozn. w 1997.

Tablice upamiętniające powstanie wielkopolskie, umieszczane z okazji rocznic w różnych miejscach Gn.: na budynku ob. Gimnazjum nr 2 przy ul. Pocztowej (była Szkoła Podchorążych) w 40-lecie wymarszu gnieźn. oddziałów powstańczych, na budynkach koszarowych przy ul. Sobieskiego i ul. Wrzesińskiej w 50-lecie zdobycia koszar piechoty i dragonów, na murze ratusza przy ul. Bolesława Chrobrego na jubileusz 70-lecia zwycięskich walk powstańczych. Na 90-lecie powstania ufundowano tablicę ku czci gen. S. Taczaka na budynku PWSZ przy ul. Wrzesińskiej.

TACZAK STANISŁAW (ur. 8 IV 1874 w Mieszkowie k. Jarocina, zm. 2 II 1960 w Malborku), głównodowodzący (od 28 XII 1918 do 15 I 1919) powstania wielkopolskiego, generał brygady Wojska Polskiego, dowódca 17. Dywizji Piechoty w Gn. Urodzony w rodzinie oberżysty Andrzeja i Balbiny z Warasieckich. Po ukończeniu miejscowej szkoły ludowej (1880-84) kontynuował naukę w gimnazjum w Ostrowie Wlkp. Był aktywnym członkiem tajnego kółka samokształceniowego, które przekształciło się w Towarzystwo Tomasza Zana. Świadectwo dojrzałości uzyskał 21 III 1893, zapisał się na Akademię Górniczą we Freibergu (Saksonia). Zwrócił na siebie uwagę profesorów, którzy spostrzegli w nim zadatki na uczonego. Wstąpił tam do Polskiego Towarzystwa „Sarmacja". Kontynuował też działalność w Związku Młodzieży Polskiej, a w 1894 wstąpił do Polskiej Partii Socjalistycznej (do 1990); był sympatykiem wydawanego w Londynie organu PPS „Przedświt". W 1897 uzyskał tytuł inżyniera hutnika, a w 1898 – inżyniera dyplomowanego. Niebawem został powołany do odbycia jednorocznej służby wojsk. w 155. Pułku Piechoty w Ostrowie Wlkp. (od 1 IX 1898 do 26 III 1899), gdzie ukończył kurs aspirantów oficerskich. Po odbyciu pierwszych ćwiczeń (1900 i 1901) 15 IX 1904 został mianowany podporucznikiem piechoty. W 1913 otrzymał awans na porucznika. Po praktyce w Westfalii, dzięki rekomendacjom profesorów akademii we Freibergu, otrzymał asystenturę w renomowanej Politechnice Berlińskiej (w Instytucie Doświadczalnym w Daniem); pracował w Katedrze Chemii Węgla. Jego doskonały rozwój nauk. umożliwił mu współautorstwo (z prof. F.W. Hinrichsenem) *Chemii węgla* – jednego z najpoważniejszych dzieł, o randze międzynar.; był też redaktorem fachowego pisma „Der Ingenieur", w którym ukazywały się jego artykuły o tematyce górniczej. Utrzymywał żywe kontakty z młodzieżą pol. pochodzenia, działając w różnych organizacjach, a w jego mieszkaniu odbywały się spotkania miejscowej Polonii. W 1914, mimo że miał już 40 lat, został zmobilizowany do 46. Pułku Piechoty Obrony Krajowej i początkowo objął dowództwo kompanii, a po awansie na stopień kapitana – baonu (od 14 IV 1915). Skierowany na front ros., uczestniczył w wielu walkach. Odznaczony został Krzyżem Żelaznym I i II klasy. Na własną prośbę został przydzielony (11 XII 1916) w charakterze gł. instruktora do 2. baonu 6. Pułku Legionów Polskich, najpierw w Nałęczowie, a później w Dęblinie. Z uznaniem odnosił się do starań J. Piłsudskiego o stworzenie WP, toteż od kwietnia 1917 aktywnie współtworzył formację zwaną „Polnische Wehrmacht". Był oficerem w Inspektoracie Wyszkolenia, a w grudniu 1917 został przewodniczącym Komisji Regulaminowej, tłumaczącej i opracowującej na użytek Polskich Sił Zbrojnych regulaminy wojskowe. W listopadzie 1918 włączył się aktywnie w organizowanie WP. Zgłosił się do dyspozycji Ministerstwa Spraw Wojskowych jako pierwszy oficer Polak z armii niemieckiej. 15 XI otrzymał przydział do Oddziału VII (naukowego) Sztabu Generalnego WP. 17 XI był współorganizatorem manifestacji Polaków, byłych żołnierzy armii niem.; prowadził pochód przez Warszawę, krocząc w pierwszym szeregu niosącym transparent z napisem „Łączmy się". Podczas urlopu (16 XII-koniec 1918) wyjechał do Berlina (odwiedzić i zabezpieczyć rodzinę na wypadek rozruchów) i wracając, zatrzymał się – również z powodów rodzinnych (28 XII 1918) – w Poznaniu. Wieczorem (ok. 20.00) spotkał się z W. Korfantym, którego pośrednikiem był ks. T. Taczak – brat Stanisława. W. Korfanty przedstawił sytuację, proponując mu w imieniu Komisariatu Narodowej Rady Ludowej tymczasowe stanowisko głównodowodzącego powstania, do czasu pozyskania na to stanowisko oddelegowanego z Warszawy generała. Drogą telefoniczną uzyskał zgodę Sztabu Generalnego w Warszawie na objęcie tego stanowiska i 2 I 1919 otrzymał stosowną legitymację. Dowództwo Główne zostało zorganizowane w pomieszczeniach hotelu „Royal" (ul. św. Marcin). 16 I 1919 siły powstańcze liczyły już ok. 14 tys. ludzi. S.T. stworzył podwaliny organizacyjne regularnej Armii Wielkopolskiej, wspomagał też oddziały WP bronią i amunicją, utrzymując harmonijne kontakty ze Sztabem Generalnym i Naczelnym Dowództwem Wojska Polskiego w Warszawie. 16 I 1919 zdał swoje stanowisko gen. J. Dowborowi-Muśnickiemu, który przeznaczył mu funkcję II kwatermistrza Dowództwa Głównego i podporządkował wydziały: personalny, kwaterę główną, sądowy, duszpasterski i weterynaryj-

ny. 25 I w „Dzienniku Rozkazów Wojskowych" Ministerstwa Spraw Wojskowych ukazało się zatwierdzenie jego nominacji na stopień majora (10 XI 1918). Do Sił Zbrojnych byłego zaboru pruskiego został formalnie przyjęty na podstawie dekretu nr 11 NRL (z 15 III 1919). 5 V 1919 został wybrany na członka Sądu i Rady Honorowej dla oficerów sztabowych. Był też współinicjatorem powołania Fundacji WW im. gen. J. Dowbora-Muśnickiego. Kolejny awans, do stopnia podpułkownika otrzymał 3 VI 1919 dekretem NRL nr 104, który najprawdopodobniej wiązał się z faktem powołania go (16 V 1919) na stanowisko zastępcy szefa Sztabu Generalnego. 1 VIII otrzymał opinię służbową wystawioną przez gen. J. Wroczyńskiego, szefa Sztabu Dowództwa Głównego, swojego bezpośredniego przełożonego: „Taczak posiada dostateczne przygotowanie, sumienny, pracowity, doskonały oficer frontowy, odpowiedni jako dowódca pułku i brygady".
2 IX rozkazem dziennym Dowództwa Głównego (nr 218) miał objąć dowództwo 7. Pułku Strzelców Wielkopolskich, jednak 9 X oddelegowany został (przez gen. J. Dowbora-Muśnickiego) do dyspozycji gen. Zielińskiego, dowódcy tworzonego od sierpnia 1919 Dwództwa Okręgu Geneneralnego (DOG) w Poznaniu. 6 XI przekazano S.T. i grupę jego współpracowników ze składu Dowództwa Głównego z przełomu 1918 i 1919 do DOG. 2 X 1919 Ministerstwo Spraw Wojskowych powołało go do Warszawy w charakterze przewodniczącego Komisji Weryfikacyjnej dla oficerów byłej armii niem., potem rozkazem Departamentu Personalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych (z 3 XII 1919) mianowany został sztabowym oficerem Inspektoratu Piechoty DOG. Ze względu na nawał pracy w Warszawie funkcję tę faktycznie objął 10 II 1920, ledwie na 10 dni. Był też członkiem Oficerskiego Trybunału Orzekającego WP przy ministrze spraw wojskowych. 20 II 1920 ponownie skierowany został do dyspozycji Ministerstwa Spraw Wojskowych, z przydziałem do I Departamentu (Broni Głównych i Taborowych), jako pomocnik szefa departamentu. Funkcję tę pełnił do 20 IV 1920. W ramach obowiązków utrzymywał kontakty z Koalicyjną Komisją Mieszaną w Warszawie, w szczególności z Francuską Misją Wojskową. Zaprzyjaźnił się wówczas z kpt. Ch. de Gaulle'em, późniejszym generałem i prezydentem. 20 IV 1920 ppłk S.T. rozkazem Ministerstwa Spraw Wojskowych wyznaczony został na dowódcę → 69. Pułku Piechoty (11. Pułk Strzelców Wielkopolskich), wchodzącego w skład 34. Brygady Piechoty 17. (3.) Dywizji Piechoty Wielkopolskiej. Przejął pułk od mjra S. Thiela, początkowo rozmieszczony w okolicach Lidy, gdzie pozostawał do 15 V 1920. Po rozpoczęciu kontrofensywy przez Armię Czerwoną poszczególne baony, kompanie pułku zostały porozrzucane na różne odcinki frontu 1. Armii Polskiej, w której skład wchodziła 17. Dywizja Piechoty. 21 V 1920 S.T. otrzymał dowództwo 34. Brygady Piechoty (69. i 70. Pułk Piechoty) i awans na stopień pułkownika. Dowodził brygadą od końca maja do końca września 1920, w krwawych walkach stoczonych w ramach Armii Rezerwowej oraz 1. i 5. Armii. U podkomendnych, wyższych dowódców jednostek sąsiednich miał opinię „mężnego, walecznego, wyróżniającego się dużymi walorami taktycznymi oraz szczególnym poczuciem odpowiedzialności za los podległych mu oddziałów". Zastępczo dowodził przez pewien czas 17. Dywizją Piechoty w Gn. do 31 X 1928. 1 VII 1923 awansowano go do stopnia generała brygady. Kilka miesięcy (23 VI-13 IX 1922) jako specjalista hutnik pracował na Górnym Śląsku, na stanowisku dyrektora Huty Srebra i Ołowiu w Strzebnicy. Znacznie krótsze wyjazdy łączyły się z powołaniem S.T. na Kursy Wyższych Dowódców. W codziennej służbie miał opinię bardzo wymagającego, przywiązywał dużą wagę do pracy szkoleniowej i wychowawczej. Zwalczał wszelkie przejawy niewłaściwego stosunku kadry do szeregowców. Był inicjatorem wzniesienia w Gn. pomnika króla Bolesława Chrobrego, jak również członkiem wpierającym studencką korporację „Lechia" na Uniwersytecie Poznańskim; włączył się też do organizacji Komitetu Centralnego Towarzystwa dla Badań nad Historią Powstania Wielkopolskiego 1918-19 (od 1925). 20 I 1926 odbyło się zebranie inauguracyjne komitetu, na którym S.T. wygłosił przemówienie. Podpisał też odezwę do społeczeństwa o poparcie idei „monumentalnej historii powstania wielkopolskiego". Przewodniczył konferencji prasowej (17 VI 1926) w celu spopularyzowania towarzystwa w Wielkopolsce, na Pomorzu i Śląsku. Podczas przewrotu majowego w 1926 17. Dywizja Piechoty z dowódcą stanęła po stronie rządu. Wysłana z odsieczą, po 12 V znalazła się pod Warszawą. S.T., wyczuwając złożoną sytuację, wydał rozkazy operacyjne i 18-19 V oddziały wróciły do garnizonów. We wrześniu 1927 w zastępstwie dowodził OK nr VII w Poznaniu. 19 X 1928 w DOK nr VII przekazał dowództwo gnieźn. 17. Dywizjonu Piechoty, po otrzymaniu decyzji o przeniesieniu do Lublina na stanowisko dowódcy OK nr II. 31 X 1928 ogłosił rozkaz pożegnalny, podkreślając więzy łączące go z oficerami i szeregowymi dywizji. Wręczono mu odznaki 69. Pułku Piechoty i → 17. Pułku Artylerii Lekkiej. 28 II 1930 przeniesiony został w stan spoczynku. W pełni sił intelektualnych i fizycznych zdjął mundur. Podjął pracę na stanowisku inspektora techn. Ubezpieczalni Krajowej w Gdyni. Po 6 miesiącach wrócił do Poznania, gdzie objął prezesurę Okręgowego Związku Straży Pożarnych. Został wybrany do centralnych władz Związku Polskiej Straży Pożarnej w Warszawie. Nadal przewodniczył Towarzystwu dla Badań nad Historią Powstania Wielkopolskiego, które przystąpiło także do prac badawczych. Z czasem S.T. złożył prezesurę w towarzystwie, a rozpoczął działalność w Związku Weteranów Powstań Narodowych RP 1914-19 – jednej z wielu organizacji byłych powstańców wielkopolskich. 10 IV 1932 stanął na czele przekształconej w związek ogólnokrajowy organizacji i został wybrany na prezesa. Zarząd w sposób jednoznaczny postawił na współpracę z władzami sanacyjny-

mi, kierując się interesami szeregowych członków organizacji. 31 III 1935 związek liczył już 15 tys. członków, zrzeszonych w 225 kołach. W połowie kadencji (1935) S.T. złożył rezygnację z prezesury, motywując swoją decyzję chorobą. Właściwą przyczyną był brak reakcji władz na strajki głodowe dawnych powstańców, pomijanie ich w rozdziale odznaczeń, brak byłych powstańców na znaczniejszych stanowiskach w życiu ziem zachodnich. Utrzymywał jednak kontakty ze środowiskiem kombatanckim aż do wybuchu wojny. Każdego roku wchodził w skład obywatelskich komitetów obchodu Święta Odzyskania Niepodległości, jak też obchodów 27 XII, niejednokrotnie im przewodnicząc. Zapraszany, często uczestniczył w uroczystościach powstańczych w wielu miejscowościach Wielkopolski, m.in. odsłaniał tablice pamiątkowe. Wielokrotnie był w Gn. Napaść Niemiec na Polskę zastała go w Poznaniu. W pierwszych dniach września 1939 ponownie włożył mundur wojsk. i zdecydował oddać swoją osobę do dyspozycji władz wojskowych. Ok. 5 IX 1939 udał się na poszukiwanie dowództwa armii „Poznań" w rejonie Gn., następnie wyruszył w kierunku Warszawy, ale w Łowiczu dostał się (9 IX 1939) w ręce Niemców, którzy po ustaleniu jego tożsamości chcieli go rozstrzelać. W ostatniej chwili zaniechano egzekucji i przekazano go dowództwu niem., które zaproponowało generałowi podpisanie wniosku o przyjęcie do armii niem., co spotkało się z jego zdecydowanym protestem. Wtedy rozpoczęła się jego tułaczka jeniecka, począwszy od oflagu Ha w Prenzlau (Brandenburgia), do którego przewieziono go już 13 IX 1939. 11 XI przeniesiony został do oflagu IVc w Colditz. W kwietniu 1940 wywieziono go do saksońskiej twierdzy Königstein, w październiku 1940 do Hohenstein, a w kwietniu 1941 do oflagu VIIIe w Johannisbrunn (Jánské Koupele) w Czechosłowacji. Wiosną 1942 generałowie (m.in. Taczak) zostali przewiezieni do różnych obozów jenieckich, przy czym większość znalazła się w oflagu VII w Murnau (Bawaria). S.T. źle znosił niewolę, niewiele angażował się w życie obozowe, miał kłopoty ze zdrowiem. Szczęśliwie doczekał się wyzwolenia (29 IV 1945) i 10 V był już w Paryżu, gdzie wystawiono mu legitymację Polish Forces (nr 559). Po rekonwalescencji w Nicei w maju 1947 pol. samolotem wojsk. wrócił do Polski. Zamieszkał w Janikowie (na Kujawach), utrzymywał kontakty z dawnymi powstańcami wielkopolskimi. W 1947 uczestniczył w zorganizowaniu Koła Związku Powstańców Wielkopolskich Gdańsk-Śródmieście, spotykał tam m.in. płka B. Hulewicza i płka J. Langego. Otrzymał dyplom weryfikacyjny Związku Powstańców Wielkopolskich z numerem 50/67 (z 27 XII 1948). W latach 1949-56 zupełnie o nim zapomniano. Kontaktował się z rodziną i grupą przyjaciół. Ciężkim ciosem była dla niego śmierć żony, a później siostry. W 2. poł. lat 50. powoli wrócił do równowagi. Mimo sędziwego wieku zachował dobrą kondycję fizyczną i umysłową. Nawiązał współpracę z wieloma powstańcami wielkopolskimi, konsultował prace historyków powstania. Wiosną 1959 przeniósł się do córki do Malborka i tam zmarł. Jego ostatnim życzeniem było „spocząć w ukochanym Poznaniu". Pochowany został 6 III na cmentarzu w Malborku-Kałdowie. Żegnany przez poczty sztandarowe Zarządu Okręgowego Związku Bojowników o Wolność i Demokrację (ZBoWiD) w Gdańsku, kół w Gdyni i Malborku oraz weteranów z Inowrocławia i wielu miejscowości z całego kraju. Po latach u wejścia na cmentarz umieszczona została tablica informacyjna, a miejscowej szkole nadano imię gen. Taczaka. W Mieszkowie na ścianie zabytkowego dworku umieszczono tablicę pamiątkową: „Chwała Powstańcom Wielkopolskim. W tej miejscowości urodził się w 1874 r. generał brygady Stanisław Taczak, główny dowódca Powstania Wielkopolskiego 1918-1919. Społeczeństwo Ziemi Jarocińskiej 28 XII 1980 r.". W 1989 jego prochy zostały uroczyście przeniesione na Cmentarz Zasłużonych Wielkopolan w Poznaniu. Odznaczony był: Krzyżem Virtuti Militari V klasy, Krzyżem Walecznych (dwukrotnie), Orderem Odrodzenia Polski III klasy, francuskim orderem Legii Honorowej oraz szeregiem medali i odznak. Zawarł związek małżeński z Ewą Wichmann, z którą miał syna Stanisława (1905-85) i córkę Ewę (ur. 1906).

Lit.: CAW, akta personalne 129/34/53, 2088, 24/284/K, 334/W; B. Polak, *Generał Stanisław Taczak (1874-1960)*, Poznań 1988, Koszalin 1999; *Słownik biograficzny powstańców wielkopolskich 1918-1919*, pod red. A. Czubinskiego i B. Polaka, Poznań 2002.

TACZAK ZYGMUNT (ur. 18 II 1907 w Kotlinie, zm. 6 I 1982 w Gn.), doktor medycyny, oficer Wojska Polskiego. Studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego ukończył w 1933. Tytuł doktora medycyny uzyskał w 1935. Po odbyciu staży klinicznych w szpitalach pozn. pracował jako lekarz Ubezpieczalni Społecznej w Zaniemyślu (1934-38) i Poznaniu (1938-45), lekarz powiatowy, a później kierownik Wydziału Zdrowia Powiatowej Rady Narodowej w Gn. (1945-55). Równocześnie od lutego 1947 do sierpnia 1948 pozostawał w czynnej służbie wojsk. w stopniu podporucznika. W latach 1948-51 był też lekarzem rejonowym Ubezpieczalni Społecznej. Od 1952 pracował w przychodni PKP i jednocześnie jako reumatolog w Powiatowej Poradni Reumatologicznej w Gn. Funkcje te pełnił do lat 70. Będąc lekarzem powiatowym, zasłużył się jako jeden z organizatorów powojennej służby zdrowia na terenie miasta i pow. gnieźnieńskiego.

TAJNE NAUCZANIE. Po zakończeniu działań wojsk. na terenie Wielkopolski na krótko zostały otwarte niektóre szkoły dla dzieci polskich. W Gn. już od października 1939 istniała szkoła, w której 7 nauczycieli Niemców uczyło ok. 450 uczniów (do marca 1940). Potem szkoły zostały zlikwidowane, nauczycieli zwolniono, zakazano im nauczania w języku pol. i skierowano ich do pracy fizycznej. W 1940 zaczęto organizować szkoły niem. dla dzieci pol., w których uczyli Niemcy po niemiecku i najbardziej elementarnej wiedzy. Szybko jednak nauczycie-

le, rodzice i młodzież, narażając życie, rozpoczęli tajne nauczanie. Odbywało się ono w mieszkaniach uczniów i uczących. Często zmieniano miejsca i terminy odbywania zajęć. Prócz zajęć z dziećmi prawie wszyscy nauczyciele pracowali podczas okupacji. Wg przeprowadzonych po wojnie badań w Gn. tajne nauczanie prowadziło 22 nauczycieli oraz w powiecie 17 nauczycieli. Poza Gn. najwięcej uczniów uczyło się w: Kłecku, Gębarzewie, Powidzu, Folwarku, Zdziechowie i Gorzykowie. Oto zestawienie nauczycieli biorących udział w tajnym nauczaniu na terenie miasta Gn.: Konstanty Gliszczyński, Stefania Gudowska, Maria Jachowska, Irena Kaszyńska, Sabina Kolorado, Stefania Kubacka, Janina Kostecka, Edward Kowalczyk, Maria Morawska, Sabina Raligard, Urszula Rejewska, Genowefa Różycka, Stefan Różycki, Wiktor Piotrowski, Zofia Stachowiak, Eleonora Stodoliska, Anna Wyrembek, Klementyna Zielińska i Wanda Zielińska. W pow. gnieźn. tajne nauczanie prowadzili: Hieronim Woźny z Ćwierdzina, Franciszka Kwaśniewska, Mateusz Kwaśniewski i Janina Michalska z Gorzykowa, Feliks Marciniak z Nidomia, Jan Robaszkiewicz ze Skorzęcina, Wacława Budzyńska i Irena Kwiatkowska ze Zdziechowy, Hieronim Balcerowicz z Ostrowitego Prymasowskiego, Genowefa Jasińska, Maria Wieruszewska i Maria Wiesperska z Kłecka, Ludmiła Hypszer z Niechanowa, Marek Kozłowski i Marcel Kozłowski z Gębarzewa, Weronika Rucińska z Folwarku i Gabriela Ławicka z Powidza. Spośród 270 nauczycieli uczących w roku szkolnym 1938/39 w czasie okupacji zginęło 44, a 145 doznało różnych prześladowań, takich jak przebywanie w obozach koncentracyjnych, więzieniach, wywiezienie na przymusowe roboty.

TAK TRZYMAĆ, amatorskie koło teatr., zał. w 1999 w I LO im. Bolesława Chrobrego w Gn., nawiązujące do tradycji istniejącego w tym miejscu w latach 80. koła teatr., prowadzonego przez M. Krzyżanowską. Pod obecną nazwą istnieje od 2001. Prowadzone jest przez B. Kozłowską i B. Przybylską. Zrealizowało m.in. spektakle: *Kartoteka, czyli rozrzucane kartki lektur* na podstawie *Kartoteki* T. Różewicza (1999), *Stop przemocy* (1999), *Fiskalizacja* (2001), *Quidam, czyli współczesny moralitet* (2002), *Liść klonu* (2003), *Wielkie rocznice – William Szekspir* (2004), *Świat według Mrożka* (2004), *A ja leżę i leżę i leżę* (2006), *Babelowisko* (2008), nagradzane na przeglądach i festiwalach.

TANIEC NOWOCZESNY W GNIEŹNIE, taniec breakdance w poł. lat 80. zyskał w Gn. wielu zwolenników wśród młodzieży. Do pionierów tego ruchu należeli: J. Śniegowski, J. Jerzek, T. Kiszka, M. Kiełpiński, T. Przesławski, S. Woźnicki. Powstanie i sukcesy zespołów → Flash Boys i → Crazy Crew na mistrzostwach Polski i spore zainteresowanie, jakim cieszył się organizowany w latach 1988-90 w klubie dyskotekowym „Ciżma" Ogólnopolski Turniej Tańca „Breakowisko", spowodowały pojawienie się kolejnych wykonawców tego tańca w Gn., które stało się na kilka lat krajowym centrum breakdance. Obok najbardziej utytułowanych grup Flash Boys i Crazy Crew w latach 1988-91 działał jeszcze m.in. zespół O! Mamo w składzie: M. Prusak, K. Antkowiak, M. Kiełpiński, D. Weinhold, R. Wiśniewski, M. Konieczny i D. Kniaź. Wielu członków tych grup występowało potem solo, również na festiwalach breakdance. Od 1993 Ogólnopolski Turniej Tańca kontynuowano pod nazwą → „Rytm Ulicy". Na przełomie 1992 i 1993 S. Prusinowski, M. Prusak (zdobywca 11. miejsca podczas mistrzostw Europy w breakdance w Szwajcarii w 1991) i K. Antkowiak współpracowali z Teatrem im. A. Fredry w Gn., tańcząc w reżyserowanej tam przez H. Tomaszewskiego inscenizacji *Snu nocy letniej* W. Szekspira. Do 1999 M. Prusak i K. Antkowiak współpracowali z Teatrem Tańca H. Tomaszewskiego we Wrocławiu, a następnie z Teatrem Współczesnym we Wrocławiu oraz tamtejszym teatrem K-2 i współtworzyli wrocławską grupę pantomimiczną STR Walium. K. Antkowiak tańczył także w krak. Zespole Baletu Dworskiego „Ardente Sole", występującym w kraju oraz we Francji, Hiszpanii i Włoszech. W 1995 D. Foerster (DJ Larry) założył w Domu Kultury w Kłecku 2 grupy tańczące hip-hop: Graffiti (mistrzowie Polski w kategorii formacje i wicemistrzowie w kategorii duet z 1996) i Big problem (wicemistrzowie Polski w kategorii formacja i mistrzowie w kategorii duet z 1996). W 1998 powstała grupa O! Fensi w składzie: M. Kiełpiński, M. Poczekaj, R. Kujawa, S. i P. Darulowie, M. Kowalski, R. Pieczyński i Ł. Szymański. W poł. lat 90. ważną postacią w rozwoju tańca breakdance, hip-hop i electric stał się M. „Camey" Sierakowski i jego studio muzyczne. Początkowo współpracowali z nim T. Ferenc – śpiew i T. Kościelny – DJ. Później → Camey Studio przeniesione zostało do Zalesia Górnego. Współtworzy ono prężny rozwój tych gatunków tańca i muzyki w Polsce. Od 1999 M. Kiełpiński prowadzi najbardziej utytułowaną pol. grupę breakdance → Nontoper mielonka. Od 1988 działa amatorski zespół dziewczęcy → Ekspresja, uprawiający różne style tańca nowoczesnego. Założona w 2000 przez M. Domańską, byłą tancerkę Ekspresji, i P. Lewandowską grupa taneczna Abstrakcja specjalizuje się w tańcu disco. W latach 2002-07 Miejski Ośrodek Kultury organizował Gnieźnieński Turniej Tańca Nowoczesnego, a w 2008 Krajowe Mistrzostwa International Dance Organization „Street Dance Show". GOSiR był miejscem „Dni Prawdy" (2003 i 2007) – spotkań miłośników breakdance i hip-hopu z udziałem grup z całej Polski.

TARGOWISKO, zajmowało okolice dzisiejszego pl. 21 Stycznia, w dużym stopniu trzymające się szlaku komunikacyjno-handl. na Wrześnię i Pyzdry, a poprzez rozgałęzienie na Giecz docierające w dalszym ciągu swojego biegu do Wrocławia. Tej osadzie patronował kościół pw. św. Wawrzyńca, istniejący już w poł. XIII w. i obsługujący osadę, która dopiero w 1348 po raz pierwszy ujawniła swą nazwę – Targowisko. Osada miała charakter targowy, położona była na płd. przedpolu obwarowanego podgrodzia grodu gnieźn. Nie była ona jednak tak silnie powiązana z podgrodziowym ośrodkiem produkcyjnym jak skupisko osadnicze na Wzgórzu Panień-

skim. Na ukształtowanie przestrzenne T. i jego mniejsze znaczenie wpłynęło to, że tylko jeden płd. szlak handl. ocierał się o nie bezpośrednio. Wszystkie istniejące w X i XI w. drogi wbiegające do Gn. przechodziły przez Wzgórze Panieńskie i tak też pozostało, gdy lokowano tutaj miasto na prawie niemieckim. Niewielki w porównaniu z sąsiednimi podmiejskimi jednostkami osadniczymi obszar ówczesnego T. łączył się przestrzennie bezpośrednio z przedmieściem arcybiskupim Słomianką, z należącym do kolejnych wójtów gnieźn. Wójtostwem, a przede wszystkim z kapitulnymi Cierpięgami.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

TARNOWSKI JAN (ur. ok. 1549, zm. 14 X 1604 w Łowiczu), biskup poznański i włocławski, arcybiskup gnieźnieński, podkanclerzy koronny, syn chorążego łęczyckiego Piotra Tarnowskiego oraz jego żony Anny Rokszyckiej. Rodzina przyszłego arcybiskupa, pieczętująca się herbem Rola, wywodziła się z Tarnowa nad jez. Gopło na Kujawach i nie miała nic wspólnego ze słynnym rodem możnowładczym Tarnowskich herbu Leliwa z Tarnowa w Małopolsce. Jan wcześnie został przeznaczony do kariery kościelnej. Już w 1564 podjął naukę w kolegium jezuickim w Wiedniu, następnie studiował na uniwersytetach włoskich. Po powrocie do kraju dostał się na dwór ówczesnego biskupa kujawskiego, a w przyszłości abpa gnieźn. Stanisława → Karnkowskiego. W 1577 przeszedł do służby królewskiej i został sekretarzem w kancelarii Stefana Batorego. U boku króla brał udział w wyprawach moskiewskich w latach 1579-82, m.in. przebywał w obozie pod Pskowem. Zyskawszy uznanie króla, otrzymał wiele beneficjów kościelnych, m.in. kanonię (1580) i prepozyturę krak. (1586). Po śmierci Stefana Batorego w końcu 1586 opowiedział się w rozgrywce o tron pol. po stronie królewicza szwedzkiego Zygmunta III Wazy (króla Polski od 1587) i szybko zdobył wpływy na dworze nowego władcy. Bez zastrzeżeń popierał plany Zygmunta dotyczące np. powrotu do Szwecji czy odstąpienia tronu polskiego Habsburgom. Umocniło to zaufanie królewskie i przyniosło J.T. awans na podkanclerstwo koronne (1591). Jako podkanclerzy bronił króla podczas sejmu inkwizycyjnego w 1592, gdy wyszły na jaw potajemne układy Zygmunta z Habsburgami w sprawie zrzeczenia się tronu. W latach 1593-94 towarzyszył królowi w wyprawie do Szwecji celem objęcia władzy w tym państwie. Zwalczał wpływy kanclerza i hetmana koronnego Jana Zamojskiego, gł. przedstawiciela obozu antyhabsburskiego i przywódcy średniej szlachty. Był też jednak zwolennikiem reform ustrojowych, m.in. wprowadzenia zasady podejmowania decyzji przez sejm większością głosów. W ostatnich latach życia popierał po 1603 plany interwencji zbrojnej w Rosji w obronie rzekomych praw Dymitra Samozwańca do tronu carów.
Wierność wobec monarchy przyniosła J.T. nominacje na kolejne biskupstwa: pozn. (objęte w 1598) i włocławskie (1600). W związku z zajęciem tronu biskupiego w Poznaniu złożył w 1598 podkanclerstwo. Nadal jednak angażował się w życie polit. Stosunki z królem popsuł nieco sprzeciw J.T. wobec planów małżeństwa owdowiałego władcy z Konstancją Habsburżanką, rodzoną siostrą poprzedniej żony Anny. Biskup uważał ten związek za kazirodczy i niemoralny. Nie przeszkodziło to jednak w mianowaniu J.T. na wakujące po śmierci S. Karnkowskiego arcybiskupstwo gnieźn., co król uczynił 18 X 1603. Z powodu choroby papieża Klemensa VIII potwierdzenie nominacji przez Stolicę Apostolską nastąpiło dopiero 29 III 1604. Nowy arcybiskup odbył ingres do archikatedry 13 V 1604. Jako pasterz diecezji pozn. i włocławskiej J.T. pozostawił po sobie dobrą pamięć. We Włocławku odnowił katedrę i pałac biskupi, ufundował kaplicę mansjonarzy. W Poznaniu sfinansował druk zbioru żywotów biskupów pozn., umożliwił także zbieranie materiałów w archiwum biskupim. Z tego ostatniego powodu był szczególnie chwalony przez współczesnych i późniejszych dziejopisów. Zarzucano mu jednak zbytnią uległość wobec króla i sprzyjanie Habsburgom. Kilkumiesięczny zaledwie pontyfikat J.T. w Gn. nie pozwolił mu na rozwinięcie większej aktywności w archidiecezji.

TEATR „DRAMAT", amatorski teatr alternatywny, posługujący się formułą teatru ruchu, muzyką i słowem poetyckim, zał. w 2001 w Młodzieżowym Domu Kultury w Gn. przez Tomasza Kujawskiego. Przedstawił spektakle wg scenariusza i w reżyserii T. Kujawskiego: *Śmierć urzędnika*, *Przemiana*, *Jedna para skrzydeł*, *Bez końca*, *Wołania*, *Drżenia*, *Głosy*, *Wędrówka cieni*. W skład zmieniającego się zespołu aktorów teatru wchodzili: Anna Bartkowiak, Paweł Bąkowski, Aleksandra Dudczak, Damazy Gandurski, Zuzanna Gawałkiewicz, Paweł Gic, Paweł Glapa, Marek Gnybek, Justyna Górska, Marek Jabłoński, Monika Janas, Anna Kasprzyk, Anna Kaźmierczak, Joanna Kocot, Anita Kozłowska, Joanna Ligierska, Marek Malinger, Aleksandra Majda, Wojciech Majda, Greta Michalska, Karolina Mruczyk, Tatewik Petrosjan, Agnieszka Urant, Michał Walery, Natalia Werkowska, Natalia Zielińska. T. Kujawski prowadzi też od 2004 Teatr „Żart", prezentujący krótkie formy sceniczne o charakterze groteskowo-satyrycznym. W przedstawieniach: *Cyrk z tego świata*, *Bułka z pieprzem* i w spektaklu *Streszczenie rannego kolibra* grali niektórzy aktorzy „Dramatu". Jego działania wyróżnione zostały m.in. I nagrodą na Ogólnopolskim Przeglądzie Kabaretowym „Śmiechowisko" w Mogilnie (2004), I nagrodą na Ogólnopolskim Przeglądzie Teatralnym „Arlekinada" w Inowrocławiu (2005), II nagrodą XIII Ogólnopolskich Spotkań Teatralnych Młodych „Czwarta Ściana" w Turku (2006).

TEATR „EKSPERYMENT", amatorska grupa teatr., zał. w 1998 w II LO w Gn. przez R. Szymańską. Przygotowane przez nią spektakle to: *Zaduszki poetyckie* (1998), *Romeo i Julia? Miłość w krzywym zwierciadle* (1999) – spektakl wyróżniony za scenariusz i oryginalne wykorzystanie przestrzeni scenicznej na V Nieformalnym Przeglądzie Teatrów Szkolnych Klubów „Proscenium" w Poznaniu, *Nie tylko dla kobiet* (1999), *Dąbrówka*

(1999), *...i serce moje bardzo chore, na śmierć co się lęgnie we mnie* (1999), *Którędy do Ciebie...?* (2000), *Kiedyś powiem śmierci* wg scenariusza M. Suchodomskiej z muzyką The Doors (2000) – wyróżnienie na VI Nieformalnym Przeglądzie Teatrów Szkolnych Klubów „Proscenium" w Poznaniu, *Zima pod stołem* R. Topora (2001) – wyróżnienie na VII Przeglądzie Teatrów Szkolnych w Teatrze Animacji w Poznaniu, *Księżniczka na ziarnku marzeń* wg scenariusza J. Drażby (2001). W 2003, kiedy teatrem kierowała R. Papsa, zrealizowano: *Miłosierdzie bliźniego* A. Andrejewa, prezentowane na III Poznańskim Festiwalu Teatrów Licealnych „Marcinek", i *Bądź dobry, powiedział anioł*, na podstawie poezji W. Blake'a. Grupa brała udział w „Intermediach", Korowodzie Teatralnym, zorganizowanym z okazji Międzynarodowego Dnia Teatru w Poznaniu, Majówce Teatralnej Młodych w gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury i w Międzynarodowym Dniu „Proscenium" w Poznaniu. Swoje spektakle prezentowała przed Starym Ratuszem w Gn., w SP w Działyniu, w kościele św. Michała, w katedrze gnieźn., w Teatrze Polskim w Poznaniu i na Starym Rynku w Poznaniu. Członkowie grupy podpatrywali próby generalne w Teatrze im. A. Fredry, brali udział w dyskusjach z aktorami i reżyserami oraz w cyklu spotkań „Kuchnia teatralna" w teatrach pozn. i w Gnieźnie.

TEATR „EXILES", zał. w 1974 przez Ewę Kubacką i Macieja → Szczerkowskiego, lidera formacji, podczas studiów na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Grupa związana była ze środowiskiem Teatru Ósmego Dnia, a także ze Studenckim Komitetem Solidarności jeszcze w latach 70. (podpisanie protestu przeciwko wydaleniu z UAM wykładającego tam Stanisława Barańczaka). Teatr przygotował kilka premier, z których najbardziej znaczący był spektakl *Równania*. Pracował opartymi na treningach aktorskich metodami Grotowskiego, łącząc specyficzną formę teatru poezji z teatrem ubogim. Istniał do początku lat 80. W jego skład wchodził m.in. Jan Tabaka, późniejszy twórca Teatru Tanto w Wiedniu. Z działalnością teatru związane były najciekawsze w latach 70. i 80. dokonania teatru offowego w Gnieźnie.

TEATR IM. A. FREDRY W GNIEŹNIE zob. Państwowy Teatr im. A. Fredry w Gnieźnie.

TEATR MIEJSKI zob. Państwowy Teatr im. A. Fredry w Gnieźnie.

TEATR POLSKI, teatr zawodowy, powstały w Gn. w 1932. Jego dyrektorem był J. Lange, wcześniej prowadzący teatry w Inowrocławiu i Grudziądzu. Zespół teatru składał się z aktorów scen pozn. i bydgoskich. Swą działalność zainaugurował 15 IX 1932 premierą wodewilu *Czar munduru* S. Turskiego. Wystawił też *Obronę Częstochowy* J. Moers. Przedstawienia odbywały się w sali kina Apollo. Na repertuar teatru składały się wodewile, komedie, dramaty i operetki. Dwa razy w tygodniu, w czwartki i soboty, występował w Gn., w inne dni w różnych miastach kraju. Mimo dalekosiężnych planów repertuarowych działał zaledwie niecałe 2 lata.

TEATR WIECZNEJ PRÓBY, amatorska grupa teatr., powstała w 1989 w Miejskim Ośrodku Kultury w Gn., działająca pod opieką artyst. A. Malickiego, aktora Teatru im. A. Fredry. Tworzyli ją studenci pozn. uczelni, wywodzący się z Gn. i Mogilna: K. Krzyżan, E. Łaskarzewska, M. Łukasik, K. Kurek, M. Mentz, K. Święcicki i K. Wawrzyńczak. Zrealizowała ona spektakle: *I tak właśnie kończy się świat* na podstawie tekstów M. Hłaski, B. Schulza, F. Dostojewskiego i innych (1989), wystawiony m.in. w ruinach zamku w Kazimierzu Dolnym, oraz *Głaz* irackiego pisarza Fauda al-Takarli (1992). Grupa rozwiązała się w 1992. Pod szyldem teatru K. Wawrzyńczak zrealizował jeszcze 2 przedstawienia: performance inspirowany muzyką rockową lat 80. (1993) i przedstawienie oparte na poezji E. Dickinson (1994), z udziałem J. Dąbrowskiej, W. Lorka i zespołu muz. R. Kaczmarka. Grupa tworzyła pierwszy w Gn. teatr amatorski, działający poza oświatowymi strukturami → Proscenium.

TEATR WIZJI „CZERWONA GŁÓWKA", później nazwa brzmiała Teatr Wizji i Medytacji „Czerwona Główka", amatorska grupa teatr., zał. w 1990 w Gn. przez S. → Kuczkowskiego i J. Błaszczyka. Zadebiutowała podczas przeglądu teatrów alternatywnych „Meta 92" w Nowej Soli spektaklem *Miniatura dramatyczna na dwa głosy*. W swoich pracach szybko ewoluowała w kierunku oryginalnych działań przestrzennych, czerpiących znaczenia z symboliki chrześcijańskiej. Grupę cechują realizacje oparte na dynamice prostego znaku, najczęściej podawanego w formie pokaźnych rozmiarów konstrukcji. Spektakle zmierzają w kierunku spotkań o charakterze medytacyjnym dla niewielkiej liczby widzów. Od 1997 działała w składzie poszerzonym o autorów scenografii: L. Giżyckiego i A. Bogusza. Z teatrem współpracowali też plastycy E. Bieńkowska i Aleksandra Gross-Mikołajczyk oraz muzyk M. Pietruszewski. Od 2003 grupa organizowała wspólne przedsięwzięcia artyst. z Die Gruppe Theater w ramach Stowarzyszenia „Konfraternia Teatralna". Zaprezentowane przez teatr spektakle: *Jesteś? – jestem. I co? – i nic!* (Toruń 1993), *Do nieba* (Toruń 1993), *Spektakl niedokończony* (1997), *Królewska droga Krzyża* (1999), prezentowana w warsz. Teatrze Montownia, *Szczelina* (2003), *Krzyżowanie czasu* (2004), *Komora* (2006). Do 2009 siedzibą grupy był → Młodzieżowy Dom Kultury w Gnieźnie.

TEATR „ŻART" zob. Teatr „Dramat".

TELEWIZJA W GNIEŹNIE, gnieźn. telewizja lokalna pierwszy program nadała w 1991. Inicjatorem jej powstania i szefem był M. Krzemiński. Pierwotnie studio telewizyjne mieściło się w budynku Spółdzielni Mieszkaniowej przy ul. Budowlanych, ob. zaś znajduje się przy ul. Roosevelta. Początkowo telewizja swym zasięgiem obejmowała osiedla Tysiąclecia i Winiary. Obszar ten

stopniowo się poszerzał. Tematyka programów dotyczy spraw codziennych mieszkańców miasta i gminy Gn. Od poł. lat 90. materiały tworzone przez telewizję lokalną wykorzystywane są przez sieci telewizji kablowej z terenu Gniezna.

TENIS STOŁOWY W GNIEŹNIE, w Gn. pierwszą sekcję tenisa utworzono 6 I 1916 w KS → Stella. W tamtym czasie grano w dość prymitywnych warunkach, na nietypowych stołach, składanych i dostawianych, przy użyciu deseczek tylko trochę przypominających dzisiejsze rakietki. Tenis rozwijał się też w założonym w 1928 w I LO w Gn. Kole Sportowym Gimnazjalistów Gnieźnieńskich. Stał się on grą bardzo popularną. Do najlepszych zawodników tamtego okresu należeli: J. Nowak, J. Zaremba, J. Strzałkowski oraz tacy wszechstronni sportowcy jak M. Cyrek, S. Mikuła i P. Panek. W latach 1936-38 bardzo dobrze grali M. Rezner i L. Grochal. Po wojnie tenis odradzał się na przełomie 1945 i 1946. Chętnych do jego uprawiania było bardzo wielu. Zorganizowane zostały turnieje szkolne, imprezy indywidualne i mecze klubowe. Wyróżniało się szczególnie 2 zawodników Stelli: S. Grajek i T. Kapelański. Wprowadzili oni oklejane gumą rakietki, pozwalające na rozwój techniki tenisowej. W latach 50. czołową postacią stał się J. Janowia. Występował on jako czynny zawodnik, pracował też jako instruktor i organizator imprez sport. dla młodzieży. Nadał kierunek systematycznemu rozwojowi sekcji tenisa stołowego Stelli. W 1950 utworzył drużynę i zgłosił ją do rozgrywek mistrzowskich. Z dużym powodzeniem grali w niej: K. Michalak, J. Kozielski, T. Kapelański, S. Grajek i F. Dickert. Dość szybko w Gn. powstały 4 nowe sekcje tenisa. Powołały je: Chrobry, Włókniarz, Unia i Ogniwo. Nieco później dołączyły jeszcze Start i Kolejarz. Pojawili się nowi zawodnicy o dużych umiejętnościach: M. Menesiak, W. Jęczkowiak i L. Petlak, a nieco później: Z. Łysiał, J. Sekulski, R. Zabłocki i B. Jóźwiak. Zawodnicy z Gn. grali w znaczących turniejach wojew., międzywojewódzkich i krajowych. W strefie zach.-płn. Stella rozgrywała mecze z drużynami ze Wschowy, Leszna, Poznania, Wrześni, Elbląga, Torunia i Gdańska. Zawodnicy Stelli podjęli walkę o awans do I ligi. Cel nie został osiągnięty, ale stelliści powetowali sobie niepowodzenia w turniejach indywidualnych. Grali w strefowych mistrzostwach Polski, znajdując się w ścisłej czołówce krajowej. Spotykali się z zawodnikami z Wrocławia, Zielonej Góry, Gorzowa Wlkp., Łodzi i Krakowa. Dopiero w 1985 Stella ponownie walczyła o awans do ekstraklasy. W zespole grali wówczas: L. Hyżyk, bracia J. i W. Gewertowie, T. Nowak, G. Wasiak oraz M. Sikorski. Indywidualnie bardzo dobre wyniki osiągali W. Gewert i M. Sikorski. Grali oni w reprezentacji Polski w mistrzostwach Europy juniorów. Stella ciągle z dużym powodzeniem walczyła w II lidze. Do składu doszli: M. Radecki, A. Zawada, K. Krüger i M. Jarkowski. Uzyskali oni wysokie lokaty w rankingach krajowych i imprezach międzynarodowych. Organizacyjnie wspierani są przez J. Janowiaka, J. Kowalewskiego. Trenerem został były zawodnik T. Nowak. Odnosił on duże sukcesy w szkoleniu młodzieży. Do 10 najlepszych młodzików w kraju awansowali: R. Hening, Ł. Nowak, P. Kołodziejski, J. Maćkowiak i M. Karoliński. Grupa wyselekcjonowanej młodzieży dziewcząt i chłopców walczyła w finałach mistrzostw Polski i zdobywała tytuły mistrzowskie w województwie. Byli wśród nich: M. Nowak, B. Szuba i P. Sikorski, K. Smelkowska, M. Barylska, K. Kot, M. Dzierżyńska, M. Rus i J. Pankowska. Największy sukces to zdobycie pierwszego w historii tytułu drużynowego mistrzostwa Polski młodzików w 2001. W mistrzostwach Skandynawii w 2001 zawodniczki z Gn. zwyciężyły w turnieju zarówno drużynowym, jak i indywidualnym.

TENIS ZIEMNY W GNIEŹNIE, początek tej dyscyplinie w Gn. dał kort oddany do użytku w 1907; usytuowany on został w parku Miejskim. W latach 1924-26 wybudowane zostały 2 kolejne korty w centralnej części parku Miejskiego. Gnieźnieńskie Towarzystwo Tenisowe otrzymało na ten cel pomoc od władz miasta. W latach 1926-38 grano wiele spotkań towarzyskich, rodzinnych. W grze uczestniczyli kupcy, sędziowie, oficerowie Wojska Polskiego, lekarze medycyny i weterynarii, a także urzędnicy i studenci. Korty bywały zazwyczaj zajęte. Bardzo często grali: J. Schmidt, F. Zakrzewski, S. Miklejewski, J. Olejniczak i M. Andrzejewski. W tych latach Gn. gościło na kortach finalistkę Wimbledonu, słynną J. Jędrzejowską, Z. Bełdowskiego oraz znanego masażystę S. Mikołajewskiego. Po II wojnie światowej tenisistami, którzy wznowili treningi i zorganizowali pierwsze mecze, byli: T. Majchrowicz, A. Kierzkowski, Z. Siwka, J. Sekulski, R. Zabłocki, A. Bartosik. Tenis ziemny w Gn. rozwijał się bardzo dobrze dzięki kontaktom z W. Gąsiorkiem, później wielokrotnym mistrzem Polski. Kontakty zaowocowały ciekawymi meczami singlowymi i deblowymi. Na kortach gnieźn. grali reprezentanci Poznania, Szamotuł, Kalisza, Sopotu, Warszawy, Katowic, Inowrocławia i Bydgoszczy. W latach 60. pojawiło się kolejne pokolenie zawodników: J. Janowiak, R. Białczyk, G. Furmaniak, J. Różański i najlepszy w tym okresie tenisista Gn. – I. Troiński. Wśród zawodniczek wyróżniały się E. Zabłocka i G. Majchrowicz. Zawodnicy ci rozgrywali spotkania i turnieje w Gn. i na wyjazdach. Walczyli o awans do I ligi, przegrywając z Warszawianką, Zastalem Zielona Góra i Piastem Gliwice. W rankingu wojew. I. Troiński zajmował 5. miejsce, a A. Bartosik 4. Obaj mieścili się w pierwszej 100 rankingu ogólnopolskiego. W latach 1960-70 drużyna TKKF Polanex grała w II lidze.

Między łamami: tenisiści na korcie w parku Miejskim, lata 30. XX w.

Drużyna uzyskiwała wsparcie finansowe od dyrektora Zakładów Odzieżowych „Polanex" J. Kasprzaka. Organizacyjnie kierował nią J. Janowiak. W Gn. odbywały się turnieje indywidualne z udziałem od 40 do 60 zawodników. Gnieźnianie mieli okazję do konfrontacji międzynar. z zawodnikami z Czechosłowacji, NRD, Holandii i ZSRR. Wychowankowie J. Sekulskiego, a szczególnie I. Troińskiego kontynuowali grę z dużym powodzeniem w Gn. i województwie. Należeli do nich: W. Echaust, M. Semik, R. Olszewski, E. Nowak, S. Pawlak, R. Springer, M. Ptak, M. Frąckowiak i M. Pełeszuk. Wśród juniorów wyróżnili się: bracia Krysztafkiewiczowie, J. Pękalski i B. Wilkosz.

TERAKOWSKI WOJCIECH (ur. 23 IV 1921 w Tortkowie, zm. 7 II 1992 w Gn.), piłkarz i trener. W czasie wojny żołnierz AK na Polesiu. Z wykształcenia ekonomista. Grał w piłkę nożną, reprezentując drużyny z Iławy, Bydgoszczy, Inowrocławia i Poznania. Do Gn. przybył w 1956. Występował w drużynie Mieszka Gn. w rozgrywkach ligi wojewódzkiej. Dał się poznać jako dobry strateg i strzelec. Po zakończeniu kariery zawodniczej został trenerem.

TŁOCZYŃSKI STANISŁAW (ur. 4 VIII 1881 w Górce k. Stęszewa, zm. 21 IX 1958 w Gn.), ksiądz, muzyk, muzykolog, pedagog, publicysta, animator życia muzycznego. Studiował teologię w Gn. i Poznaniu. Studia muzyczne rozpoczął w Poznaniu, a kontynuował w Berlinie, Monachium, Beuron i Ratyzbonie. W latach 1919-58 był profesorem śpiewu w gimnazjach gnieźn. i muzyki kościelnej w seminarium duchownym w Gn. W 1914 utworzył Chór Archikatedralny w miejsce istniejącego wcześniej 8-osobowego zespołu śpiewaków. Był kanonikiem kolegiaty św. Jerzego. W okresie międzywojennym organizował występy chóru z orkiestrami wojsk. i należał do gł. animatorów życia muz. w mieście. Był pianistą. Grał też na altówce w utworzonym przez siebie kwartecie smyczkowym, koncertującym w Gn. Podczas wojny przebywał w Częstochowie na Jasnej Górze i prowadził nauczanie konspiracyjne w zakresie muzyki. Od 1946 był kanonikiem katedry w Gn. Reaktywował Chór Archikatedralny. Skomponował i opracował wiele utworów chóralnych, gł. kolęd. Przygotował wydanie słownika kościelnego dla archidiecezji gnieźn., który jednak się nie ukazał.

TOMCZEK KLEMENS (ur. 23 XI 1860 w Trzemesznie, zm. 20 V 1884 na wyspie Mondoleh u wybrzeży Kamerunu), inżynier górnictwa, geolog, podróżnik. Po ukończeniu gimnazjum we Wrocławiu podjął studia w Akademii Górniczej we Freibergu. W 1882 wraz z innymi pol. podróżnikami S. Szolcem-Rogozińskim i L. Janikowskim udał się z Hawru do Kamerunu na statku „Łucja-Małgorzata". Po drodze odwiedził Maderę, zatrzymał się na Wyspach Kanaryjskich, w Liberii, w kraju Aszanti i na Fernando Po. W 1883 wraz z towarzyszami zakupił teren na leżącej u wybrzeży Kamerunu, w zatoce Ambas, niewielkiej wyspie Mondoleh i tam się osiedlił. W tym samym roku wraz z S. Szolcem-Rogozińskim wyruszył na pierwszą wyprawę w głąb Kamerunu. Celem wędrówki było dotarcie do jez. Liba. Zbadał także wyspy Balombi-ba-Kotta, odkrył katarakty na rz. Mungo oraz zwiedził krainy: Mungo, Balunga i Bakundu. Samotnie dotarł do jez. M'Bu, odkrył źródła rzek Mungo i Memeh. Podczas swojej podróży wykonywał pomiary, notował obserwacje klimatyczne, prowadził badania górskiego świata roślinnego i zwierzęcego. W trakcie wyprawy zachorował na czarną febrę. Zdołał jeszcze dotrzeć do bazy na Mondoleh, gdzie zmarł. Mimo krótkiego pobytu w Afryce pozostawił po sobie 7 rękopiśmiennych tomów notatek geograficznych, które częściowo opracowane zostały przez S. Szolca-Rogozińskiego, a także wiele rękopiśmiennych map oraz słownik języka jednego z plemion afrykańskich – jęz. krumańskiego. Jako korespondent „Dziennika Poznańskiego" zamieścił kilkanaście relacji z wyprawy na kontynent afrykański. Pisał również dla „Wędrowca" i „Kuriera Warszawskiego". Z jego publikacji zagranicznych znana jest jedynie rozprawa *O badaniach w Środkowo-Zachodniej Afryce*, która została ogłoszona w niem. roczniku nauk. w latach 1880-81. Prawdopodobnie w 1885 L. Janikowski w tajemnicy przywiózł zwłoki K.T. do Polski, a miejscem pochówku był cmentarz w okolicach Radomska. Informacja o dokładnym miejscu się nie zachowała. Na cmentarzu w Trzemesznie znajduje się symboliczny grób tego geografia i podróżnika.

TOMICKI JAN herbu Łodzia (ur. ok. 1524, zm. 1575), kasztelan gnieźnieński. Syn kasztelana gnieźn. Mikołaja i Anny Lisowskiej. Wcześnie osierocony przez ojca, wychowywał się na dworze stryja Piotra, biskupa krakowskiego. Studiował we Włoszech. W 1549 został podkomorzym kaliskim. W okresie tym przystał do Jednoty czeskiej, stając się jednym z przywódców reformacji w Wielkopolsce. Od 1553 kasztelan rogoziński. W 1560 wybrany przez synod Jednoty na jednego z dziewięciu seniorów świeckich. Ok. 1563 przeszedł do zboru luterańskiego. 26 III 1563 otrzymał nominację na kasztelana gnieźn. Aktywny w okresie bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta. Wybrany na jednego z czterech opiekunów skarbca królewskiego w Tykocinie. Na elekcji początkowo popierał spowinowaconego z Jagiellonami Jana Wazę, później opowiadał się za Piastem, w końcu poparł Henryka Walezego. Wysłany w składzie poselstwa do Paryża po odbiór przysięgi od elekta. Po ucieczce króla stał na stanowisku, że nie należy ogłaszać bezkrólewia przed wyznaczeniem Henrykowi terminu powrotu. Wybrany wespół z sędzią kaliskim Dobrogostem Potworowskim przez sejmik średzki do opracowania projektu sądownictwa wiecowego. Pod koniec życia, pod wpływem syna Mikołaja, powrócił do katolicyzmu. Zmarł w Poznaniu. Żonaty z córką kasztelana gnieźn. Andrzeja Oporowskiego Zofią, miał kilka córek i 4 synów: Mikołaja, Piotra, Jana Alberta i Andrzeja.

TOPOLSKI JERZY (ur. 20 IX 1928 w Poznaniu, zm. 21 XII 1998 w Poznaniu), wybitny historyk, metodolog. Syn Władysława (→ Topolski Władysław). W latach

1935-46 związany z Gn. (w latach 1939-45 wysiedlony). Absolwent Liceum im. Bolesława Chrobrego (matura w 1946). W latach 1946-50 studiował na Uniwersytecie Poznańskim, uzyskał doktorat w 1953. Tytuł profesora nadzwyczajnego uzyskał w 1961, a zwyczajnego w 1968. Do 1962 pracował w Instytucie Historii PAN w Warszawie i w Instytucie Historii Uniwersytetu Poznańskiego, po czym przeniósł się na stałe do Poznania. W latach 1981-87 był dyrektorem Instytutu Historii. Wykładał także na uniwersytetach w Belgii, Francji, Hiszpanii, Holandii, Kanadzie i w Stanach Zjednoczonych. Był specjalistą w zakresie historii nowożytnej Polski i Europy, w tym gospodarczej, oraz teorii i metodologii historii. Spośród kilkudziesięciu książek wymienić można m.in. *Narodziny kapitalizmu w Europie XIV-XVII wieku* (1965), *O dochodzeniu do prawdy w historii* (1971), *Metodologia historii* (1973), *Marksizm i historia* (1977), *Rozumienie historii* (1978), *Prawda i model w historiografii* (1982), *Teoria wiedzy historycznej* (1983), *Wolność i przymus w tworzeniu historii* (1990), *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów* (red. wraz z K. Modelskim, 1995). W jego dorobku przewija się problematyka gnieźn., poczynając od nowatorskiej pracy *Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII w. w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego* (1956), poprzez wielką syntezę dziejów *Dzieje Gniezna* (red., 1965), po *Gniezno. Zarys dziejów* (1979).

TOPOLSKI WŁADYSŁAW (ur. 18 VII 1903 w Józefowie w pow. Mogilno, zm. 4 XII 1974 w Poznaniu), nauczyciel, działacz związkowy ZNP, działacz spółdzielczy. Syn szewca Stanisława z Józefowa i Heleny z d. Wiertel. Naukę rozpoczął w 1910 w szkole ludowej w Palędziu Kościelnym. Od 1916 kontynuował ją w szkole wydziałowej dla chłopców w Mogilnie. Szkoły nie ukończył z powodu jej zamknięcia w 1919. W tym czasie uczył się także zawodu szewskiego. W 1923 ukończył Państwowy Kurs Seminaryjny w Poznaniu, zdobywając uprawnienia do wykonywania zawodu nauczycielskiego. Pierwszą pracę nauczycielską podjął w szkole powszechnej w Ganinie w pow. mogileńskim. W 1930 został mianowany nauczycielem stałym publicznych szkół powszechnych. W latach 1926-35 pracował jako nauczyciel szkoły powszechnej w Strzyżewie Paczkowym, a w latach 1935-39 w Publicznej Szkole Powszechnej nr 2 w Gnieźnie. 11 IX 1939 wysiedlony do Piotrkowa Trybunalskiego. W czasie okupacji pracował jako nauczyciel we wsi Koło w pobliżu Piotrkowa, współpracując także z działającymi w okolicy oddziałami partyzanckimi. 1 III 1945 przystąpił do pracy w Szkole Podstawowej nr 2 w Gn., 1 IX 1946 przeniósł się do Poznania, do Szkoły Podstawowej nr 18. Od 1931 był członkiem ZNP, od 1935 wiceprezesem i przewodniczącym Wydziału Organizacyjnego Ogniska ZNP w Gn. oraz Oddziału Powiatowego w Gn. W marcu 1945 reaktywował ZNP w Gn., obejmując funkcję prezesa Ogniska ZNP Gniezno – miasto i prezesa oddziału powiatowego. W kwietniu 1945 był inicjatorem powstania Księgarni Spółdzielczej „Wiedza" przy ul. Mieczysława 8, od grudnia 1945 członkiem Rady Oddziałowej Związku Rewizyjnego Spółdzielni RP. Był ławnikiem Sądu Grodzkiego w Gn., członkiem Polskiego Czerwonego Krzyża, Komitetu Opieki Społecznej w Gn. W Poznaniu pracował w Zarządzie Okręgu ZNP i w szkolnictwie zawodowym. Na emeryturę przeszedł w 1962. Od 1947 członek PPS, od 1949 PZPR. Odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Z małżeństwa z Haliną z d. Pietrzyńską miał synów Jerzego (ur. 20 IX 1928, profesor UAM) i Zbigniewa (ur. 19 VI 1930).

TOWARZYSTWA I KOŁA ŚPIEWACZE W GNIEŹNIE I POWIECIE. Początki amatorskiego ruchu chóralnego w Wielkopolsce sięgają 1. poł. XIX w. Już w 1820 w Poznaniu istniał chór mieszany w ramach Towarzystwa Śpiewackiego (używano też określenia „Towarzystwo Śpiewu", a później „Towarzystwo Śpiewacze"). Towarzystwa śpiewu i koła śpiewacze powstawały masowo od 2. poł. XIX w. Z 1856 pochodzi informacja o koncercie wokalno-instrumentalnym Towarzystwa Śpiewackiego pod dyrekcją S. Kortowicza. W Gn. pionierską pod tym względem rolę odegrało powstałe w 1864 Towarzystwo Śpiewacze „Dzwon", mające swoją siedzibę w budynku byłej szkoły kolegiackiej, rozwiązane po 5 latach przez władze pruskie. Pochodzących z niego 25 śpiewaków zaczęło działać w ramach założonego w 1869 w Poznaniu przez H. Dembińskiego Centralnego Towarzystwa Śpiewu „Harmonia". Kiedy po 3 latach uległo rozwiązaniu z nakazu władz pruskich, gnieźn. chórzyści utworzyli chór męski „Harmonia", na którego czele stanął ks. i radca T. Klepaczewski – inicjator jego powstania i dyrygent, znakomity skrzypek i prawnik, syndyk Arcybiskupiego Konsystorza Gn. oraz pisarz Kurii Metropolitalnej w Gnieźnie. 22 VII 1890 chór liczący wtedy 39 osób przekształcił się w Koło Śpiewackie Polskie, z sekcjami: wokalną, instrumentalną i teatralną, które organizowało koncerty, przedstawienia teatr. i zabawy. 28 II 1892 odbył się pierwszy odnotowany występ gnieźn. koła, podczas którego oprócz koncertu pieśni przedstawiono jednoaktówkę *Kalosze* A. Fredry. W 1892 powstał Związek Kół Śpiewackich Polskich na Wielkie Księstwo Poznańskie, najstarsza pol. organizacja chóralna. W skład jego pierwszego zarządu wszedł T. Klepaczewski. Gnieźn. koło było jednym z 10 takich stowarzyszeń. Stawiało ono sobie za cel pielęgnowanie śpiewu 4-głosowego, zarówno kościelnego, jak i świeckiego, oraz organizowanie publicznych koncertów. Statut koła uchwalono 13 XI 1894. Najistotniejszym, choć nieformalnym, celem całego ruchu śpiewaczego było jednak popularyzowanie pol. pieśni ludowej, narodowej, patriotycznej i rewolucyjnej, ugruntowywanie języka pol. i pol. świadomości narodowej. Zajmując się upowszechnianiem śpiewu wielogłosowego, koła stanowiły równocześnie swoistą formę rozrywki. Oprócz koncertów organizowały przedstawienia teatr., zabawy dla Polaków, uczyły ich języka pol., prowadziły własne biblioteki ze zbiorami książek pol., a także działalność charytatywną i społeczną. W repertuarze chórów znajdowały się fragmenty pol. oper, operetek kompozytorów obcych, pieśni chóralne kompozytorów pol. i pieśni re-

ligijne. Koła powstawały i działały mimo wrogiego do nich stosunku władz pruskich. Szykanowano je m.in. za wykonywanie i publikowanie pieśni patriotycznych oraz za organizowanie pochodów z akcentami pol. (sztandary i stroje). Niektóre koncerty czy imprezy artyst. trzeba było odwoływać z powodu interwencji policji, obawiającej się patriotycznych reakcji społeczeństwa. Wstępowania do towarzystw śpiewaczych zakazywano nauczycielom. Publiczny występ chóru władze pruskie uznawały nierzadko za akt polit., czego konsekwencją było rozwiązanie chóru. Procesy sądowe związane z działalnością kół, także w Gn., kończyły się często ich rozwiązaniem. 29-30 VI 1895 odbył się w Gn. VI Zjazd Okręgu, w którym uczestniczyły wszystkie 24 koła należące do związku wlkp. oraz 30 śpiewaków ze Śląska, a także chóry m.in. z Lwowa, Wrocławia, Gdańska, Krakowa i Przemysłowców Polskich z Berlina. W programie zjazdu znalazły się m.in. „pochód w szeregach z muzyką przez miasto”, nad jez. Jelonek „obchód Sobótki, połączony z uroczystością rzucania wianków, żywymi obrazami, okrężnem, odpalaniem sztucznych ogni”, „koncert pułkowej muzyki” i „premiowanie Kół Śpiewackich przez miejscowy komitet pań”. Na koncercie w ogrodzie Wiktorii wystąpiły połączone chóry (ok. 500 śpiewaków) pod dyrekcją B. Dembińskiego. W latach 1901-08 chór koła prowadził organista i dyrygent gnieźn. zespołu archikatedralnego I. → Gorzelniaski. W 1906 rozwiązano gnieźn. Koło Muzyczne istniejące przy Kole Śpiewackim pod zarzutem działalności politycznej. Dwa lata później gnieźn. Koło Śpiewackie rozwiązało zespół instrumentalny i zostało przekształcone w chór mieszany prowadzony do 1919 przez D. → Czyżewskiego – autora tekstów i opracowań wielu pieśni, cenionego działacza wielkopolskiego ruchu śpiewaczego. Dzięki jego doświadczeniu w działalności dyrygenckiej i pedagogicznej wykonawstwo zespołu stało na wysokim poziomie artystycznym. Koło odnosiło sukcesy na konkursach towarzyszących zjazdom okręgu. W 1910 liczące 90 osób koło z Gn. było jednym z największych w Wielkopolsce. Występowało często w Gn. w salach Hotelu Europejskiego i Domu Katolickiego oraz w ogrodzie Wenecja, na strzelnicy Bractwa Kurkowego i w Lesie Jelonek, a zebrane przy tej okazji pieniądze przekazywało na cele dobroczynne. Organizowało tzw. zabawy latowe – spotkania, na których chóry wykonywały krótkie programy, a następnie śpiewały razem z publicznością popularne utwory, korzystając z wydanych na tę okazję śpiewników pieśni jednogłosowych. Imprezy te kończyły się zabawą taneczną i loterią fantową. Czasem oprócz koncertów chóralnych prezentowano krótkie spektakle teatralne. W 1911 Gn. stało się siedzibą VIII Okręgu Związku Kół Śpiewackich organizującego w latach 1911-13 zjazdy chórów kół, które stawały się dla lokalnej społeczności ważnymi wydarzeniami, wykraczającymi poza wymiar artystyczny. Z tej okazji dekorowano domy flagami i emblematami narodowymi. Podczas I wojny światowej koła nie działały. Po jej zakończeniu w listopadzie 1918 wznowiono w Gn. działalność koła, zrzeszającego na razie nielicznych członków. Od 1919 dyrygentami chóru byli: ks. S. → Tłoczyński (1919), A. Śmielecki (1919-21), W. Wilkosz (1921, 1922-23), S. → Burÿ-Burczÿński (1921-23) i krótko ks. J. → Chilomer. W latach 1923-31 prowadził go T. → Barczyński, szybko podnosząc jego poziom wykonawczy. Do wielkich sukcesów chóru należy zaliczyć zakwalifikowanie się w 1926 do Ogólnopolskiego Zjazdu Kół Śpiewaczych w Krakowie. Na zjazdach okręgowych, będących formą konkursu, w latach: 1922, 1924, 1925, 1927 i 1935 chór koła zdobywał pierwsze nagrody. W latach 20. miał w swym repertuarze m.in. utwory A. Piotrowskiego, F. Chopina, F. Nowowiejskiego i Moczyńskiego. W 1928 liczył 28 członków. W 1926 w Gn. odbył się Zjazd Kół III Okręgu. W 1931 Koło Śpiewacze przekształciło się w → chór męski „Dzwon”. We wsiach i miejscowościach powiatu gnieźn. istniały chóry niezrzeszone w Związku Kół Śpiewaczych, takie jak chór „Jedność” w Kłecku (od 1906), chór w Żydowie (prawdopodobnie od 1909), w Powidzu (od 1913), drużyna śpiewacka z Żydowa oraz koła wiejskie: „Lutnia” z Mieleszyna i „Echo” z Czerniejewa. W ramach działalności gnieźn. koła organizowano okręgowe zawody śpiewacze, będące sprawdzianem umiejętności i poziomu chórów. Koło organizowało także przedstawienia teatr., prezentując krótkie, mało ambitne sztuki, w których grali członkowie koła i osoby je wspierające. W 1936 odbyło się 9 takich przedstawień, w 1937 – 5, a w 1938 – 4. Po II wojnie światowej nastąpiło odrodzenie ruchu śpiewaczego. W 1947 Gn. należało do III Okręgu Kół Śpiewaczych. W 1949 zorganizowało Ogólnopolski Festiwal Muzyki Ludowej. Z początkiem lat 60. chóry istniejące dotychczas w formie kół śpiewaczych zaczęły prowadzić w Gn. działalność w świetlicach przyzakładowych. W latach 90. chór męski „Dzwon” należał do II Wielkopolskiego Związku Śpiewackiego.

Zob. też chóry w Gnieźnie.

Lit.: A. Hoffmann, *100-letnia działalność społeczno-artystyczna gnieźnieńskiego chóru męskiego „Dzwon”*, Poznań 1994 (praca dyplomowa); F. Krysiak, *Post scriptum do jednodniówki wydanej z okazji jubileuszu 100-lecia Chóru Męskiego „Dzwon”*, Gniezno 1997; idem, *Towarzystwo Śpiewaczo-Muzyczne „Dzwon” 1864-1999*, Gniezno 1999 (folder); *Zorganizowany amatorski ruch chóralny w Wielkopolsce*, red. J. Hellwig, Poznań 1990.

TOWARZYSTWO BRATNIEJ POMOCY PRACOWNIKÓW MIEJSKICH, organizacja społeczna, która zawiązała się z inicjatywy dyrektora Żakowskiego w 1925. Zadaniem towarzystwa było niesienie pomocy członkom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej poprzez organizowanie zbiórek pieniężnych, udzielanie zapomóg i zasiłków. Długoletnim prezesem towarzystwa był Nowaczyk.

TOWARZYSTWO GIMNASTYCZNE „SOKÓŁ” (Turnverein „Sokół”), zał. 8 V 1887. Swoim zasięgiem obejmowało prawie całą Wielkopolskę. Działalność prowadzona była z przerwami w 1905 i 1914. Pierwszym przewodniczącym był Maksymilian Kulesza, a od 1905 stanowisko to objął Ignacy → Trepiński. Towarzystwo skupiało w swoich szeregach od 40 do 95 osób.

Członkami mogły zostać osoby powyżej 18. roku życia. Młodsi brali udział w zajęciach i ćwiczeniach organizowanych przez towarzystwo, nie mieli jednak statusu pełnomocnego członka. W 1912 utworzono młodzieżówkę (Jugendabteilung). Gł. celem towarzystwa była praca na polu sportowym oraz działalność kulturalna. Organizowano wykłady hist., wieczorki artyst., na których wystawiano przedstawienia teatr. (*Zbójcy*, *Pan Fikalski*, *W starym piecu diabeł pali*) i opery (*Halka*, *Straszny dwór*). Śpiewano także skomponowane przez członków pieśni, takie jak *Pochód słońca* czy *Marsz Sokołów*:

Hej, bracia Sokoły, spójrzcie wokół chmur,
Nad Wami przyszłej swobody znak.
To sokół potężny, król nizin i gór,
To zwiastun szczęścia, wolności ptak!
Pod tym znakiem połączymy siły
I obudzimy w nas śpiące duchy.
Niechaj błędy kryją mogiły,
Nam do czynów trzeba otuchy.
Hej, Sokoły, hej.

Z czasem towarzystwo nabierało charakteru narodowo-wyzwoleńczego, co pociągnęło za sobą represje. Członkowie byli karani mandatami, zabraniano wystawiania niektórych sztuk, by w końcu dwukrotnie całkowicie zakazać działalności towarzystwa. Próbowano je reaktywować w 1918, ale władze nie wyraziły na to zgody.

TOWARZYSTWO KUPCÓW, organizacja gospodarcza działająca na rzecz rozwoju kupiectwa i polskości, powołana w 1893. Jej współzałożycielami byli m.in. B. → Kasprowicz, Janowski, Lewandowski i Hoffman. Na początku lat 20. XX w. prezesem był B. Kasprowicz, a jego zastępcą Migdałek. W tym czasie organizacja liczyła 85 członków. Planując udział w wyborach do Rady Miejskiej w 1925, towarzystwo opowiedziało się za współpracą z Klubem Obywatelskim, powiązanym z endecją. W 1933 organizacja liczyła 80 członków. Zajmowała czołowe miejsce wśród organizacji kupieckich, miała swoich reprezentantów w Izbie Przemysłowo-Handlowej, Radzie Miejskiej, magistracie i Urzędzie Skarbowym. Organizowała zabawy karnawałowe i różnego rodzaju kursy, opiekowała się również → Towarzystwem Uczniów Handlowych. Nadzór powierzono E. Holce. Przez długie lata prezesem był Migdałek. Siedzibą towarzystwa był Dom Kupiectwa Polskiego, który w 1936 został odkupiony od niem. loży masońskiej. Tuż przed wybuchem II wojny światowej towarzystwo zajmowało się sprawami podatkowymi oraz zakupem obligacji na pożyczkę obrony przeciwlotniczej.

TOWARZYSTWO KUPCÓW „MERKUR” W GNIEŹNIE (Verein der Gnesener Handelsgehilfen „Merkur”), powstało 13 IV 1904 na skutek oddzielenia się stowarzyszenia od jego gł. siedziby w Lipsku, istniejącej od 1897. 28 IV 1904 uchwalono statut organizacji i ustalono skład zarządu. Stowarzyszenie istniało jeszcze po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i nosiło wtedy nazwę Towarzystwa Kupców w Gn. Nie jest znana data zakończenia działalności organizacji. Cele towarzystwa: polepszenie położenia kupców na terenie miasta i pow. gnieźn., polubowne rozwiązywanie sporów między kupcami i urzędnikami, organizowanie wykładów z różnych dziedzin wiedzy. Zebrania towarzystwa odbywały się co miesiąc, a zarząd miał prawo zwoływać nadzwyczajne zebrania. Członkowie towarzystwa mieli do dyspozycji biblioteki, organizowali spotkania towarzyskie. Zarząd składał się z przewodniczącego (pierwszym z nich był Siegfried Seegall), wiceprzewodniczącego, sekretarza, zastępcy sekretarza, skarbnika, bibliotekarza, rewizora i innych pomniejszych stanowisk. Zarząd wybierany był co roku. Na początku istnienia organizacja liczyła 63 członków (w tym: zwyczajni, honorowi i nadzwyczajni). Byli to zarówno Niemcy, jak i Polacy. Aby zostać członkiem towarzystwa, należało wpłacić 3 marki jednorazowo, a następnie 50 fenigów miesięcznie.

TOWARZYSTWO „LECHITEK”, było częścią Stowarzyszenia Katolickich Kobiet Pracujących w Handlu i Konfekcji z siedzibą w Poznaniu. Zadaniem towarzystwa było szerzenie i rozwijanie oświaty, dobrych obyczajów, udzielanie pomocy i porad prawnych jego członkiniom. „Lechitki” posiadały czytelnię i bibliotekę, ukazywało się bezpłatne pismo związkowe „Pracownica”. Patronem był ksiądz, w 1911 ks. S. → Kubski, po nim ks. J. → Prądzyński. Przewodniczącą wydziału była w tym okresie dr F. Szafarkiewiczowa. W 1915 towarzystwo liczyło 215 członkiń. Organizowano wspólne zabawy, wieczornice, np. w sali Hotelu Europejskiego, z których dochód był przeznaczony także dla bezdomnych w Gn. Dla członkiń odbywały się wykłady oświatowe, a także kursy zawodowe, które miały pomóc w uzyskaniu kwalifikacji czeladnika i majstra.

TOWARZYSTWO LUBOWNIKÓW SCEN KOLEJARZY, stowarzyszenie miłośników teatru, zał. jako amatorski zespół teatr. w 1920 w Gn. z inicjatywy dra Tomaszkiewicza i W. Bernaciaka. Swą działalność rozpoczęło premierą wystawionej w sali Hotelu Europejskiego sztuki *Knajpa* G. Zapolskiej w reż. P. → Gdeczyk, znanego w Gn. fotografa. Od 1922 zespół teatr. działał pod patronatem Związku Zawodowego Kolejarzy, przyjmując nazwę Towarzystwo Lubowników Scen Kolejarzy. W jego skład wchodzili gł. pracownicy kolei, m.in. W. Bernaciak, J. Braniecki, W. Braniecki, F. Chojecki, A. Paśnicki, J. Sikorski, F. Warda i F. Wieczorek. Zespół ten wystawił jeszcze cieszące się dużym zainteresowaniem publiczności sztuki: *Tamten* G. Zapolskiej, *Gwiazda Syberii* L. Starzeńskiego i *Śmierć Okrzei* B. Bakala. W 1929 towarzystwo przekształciło się w Koło Oświatowe Kolejarzy, liczące 63 członków w 1931 i działające autonomicznie w ramach → Stowarzyszenia Kolejarzy. Wystawiło m.in. sztukę *Pan naczelnik to ja*.

TOWARZYSTWO MIŁOŚNIKÓW GNIEZNA (TMG), organizacja społeczno-kulturalna, podejmująca inicjatywy na rzecz rozwoju ziemi gnieźn. Powstała w 1945 z inicjatywy prof. E. Wengerka. Pierwszym

Od lewej: logo i pieczęć TMG (proj. K. Burghard); akt reerekcyjny pomnika Bolesława Chrobrego. Poniżej między łamami: okładka albumu wydanego przez TMG w 2002 r.

prezesem był prezydent Gn. B. Kubacki. TMG podjęło wiele ważnych inicjatyw. Zrekonstruowano (wg autorstwa J. Sobocińskiego) pomnik Bolesława Chrobrego przed katedrą (zniszczony w 1940; odsłonięcie w 1985). Od 1984 przyznaje doroczne nagrody i honorowy tytuł Gnieźnianin Roku, od 2001 Przedsiębiorstwo Roku. W 1993 uroczyste obchody Europejskich Dni Dziedzictwa Kulturowego – po raz 1. w Polsce, po raz 8. w Europie. Hasło obchodów – „Dziedzictwo Gniezna dziedzictwem Europy". Na wniosek TMG na uroczystej sesji Rady Miasta zostało ustanowione święto miasta, a patronem został św. Wojciech. Kongregacja ds. Kultu Bożego zatwierdziła w 1994 patrona. Święto obchodzone jest 23 IV każdego roku. Obchody przybliżyły wielu osobom odwieczne trwanie Polski w kulturze europejskiej, ukazały związki duchowe i artystyczne z Europą, a także dziedzictwo polskiej kultury. Podjęto budowę pomnika św. Wojciecha – patrona Gniezna, Polski i jednoczącej się Europy. Powołano Społeczny Komitet Budowy, przewodniczącym został A. Struzik. Składki na budowę zbierała cała Polska. Pomnik odsłonięty został w obecności licznych gości ze świata nauki, kultury i polityki, a poświęcił i pobłogosławił go papież Jan Paweł II 2 VI 1997. Na wniosek TMG Rada Miasta przyznała Honorowe Obywatelstwo Miasta Gniezna papieżowi Janowi Pawłowi II w 2003, wręczono je w Watykanie. Staraniem TMG zostało w 2002 otwarte Powiatowe Centrum Informacji Europejskiej. Od 2000 w TMG działa Stowarzyszenie „Dom Europejski", współdziałające ze szkolnymi klubami europejskimi. W 2006 powołano Gnieźnieński Uniwersytet Trzeciego Wieku. TMG organizuje międzyszkolne konkursy, m.in. „Gniezno – historia – współczesność", „Zabytek – świadek minionego czasu", „Czy znam mojego sąsiada (Rosja, Czechy, Niemcy)?". Opracowano i wręczono szkolnym klubom europejskim 10 przykazań Europejczyka. W 2004 ufundowano tablicę pamiątkową gen. J. Hallera. W obecności licznych gości, władz i wojska tablicę poświęcił abp H. Muszyński. Prezydenta RP reprezentował komandor por. D. Mientkiewicz. Od 2003 przyznawany jest medal „Stąd Nasz Ród" – za zasługi dla rozwoju ziemi gnieźn. Najważniejsze wydawnictwa i publikacje: *Gniezno – studia i materiały historyczne*, *Widoki starego Gniezna*, *Zabytkowe budowle sakralne w Gnieźnie*, tomik prozy *Gniezno moje miasto*, *Gniezno na szagę – pisane gwarą gnieźnieńską*, *Album – Gniezno na europejskim szlaku*, karty pocztowe z zabytkami miasta. Za aktywną działalność społeczną członkowie TMG zostali uhonorowani licznymi nagrodami, wyróżnieniami i odznaczeniami państw. i regionalnymi. Kolejnymi prezesami byli: Z. Drejza (1982-91), H. Pajkert (1991-93), J. Wesołowski (1993-2010), J. Socha (od 2010).

TOWARZYSTWO MUZYCZNE, organizacja kulturalna, powstała 16 II 1934. W swoich szeregach towarzystwo skupiało muzyków i miłośników muzyki polskiej. Celem było zorganizowanie zespołu muz., który promowałby przede wszystkim muzykę polską. Organizacja przyjęła imię M. Karłowicza z okazji 60. rocznicy urodzin kompozytora. W skład zarządu weszli: Ratajczak – prezes, Krzyślak – wiceprezes, Barczyński – kapelmistrz, Juraszek – sekretarz, Dudniczak – skarbnik. Komisję rewizyjną tworzyli Bilski i Buba.

TOWARZYSTWO OPIEKI NAD DZIECKIEM, prowadziło działalność wychowawczą wśród młodzieży, sierot, półsierot oraz dzieci rodziców biednych i bezrobotnych, celem była opieka moralna i fizyczna nad dziećmi m. Gn. Towarzystwo organizowało – z pomocą innych instytucji kulturalnych – liczne imprezy dla dzieci szkolnych, a za zebrane wśród społeczeństwa pieniądze urządzało półkolonie letnie dla dzieci rodziców bezrobotnych. Pracę towarzystwa hamowały kłopoty finansowe. Mimo to zdołano zorganizować opiekę wychowawczą dla kilkuset dzieci. Z towarzystwem współpracowały organizacje młodzieżowe, m.in. ZHP i organizacja Sokół, które urządzały imprezy kulturalno-oświatowe, przeznaczając dochód z nich na pomoc dla biednych kolegów. W towarzystwie pracowali m.in.: R. Zakrzewski, M. Szymański, B. Krzymiński, J. Gałęzowski, T. Ślebodziński, S. Gawrych i S. Frankowski.

TOWARZYSTWO OPIEKI NAD WIĘŹNIAMI, organizacja społeczna, zał. w Gn. z inicjatywy prokuratora Metelskiego 13 VI 1933. Zadaniem towarzystwa było sprawowanie opieki nad więźniami oraz niesienie pomocy materialnej rodzinom, których jedyny żywiciel odbywał karę pozbawienia wolności. Powołano zarząd w następującym składzie: Reklajtysowa, Maliszewska, Metelski, Kasprowicz, Hensel, Specyał. Na zastępców wybrani zostali: Perkowski, Trafalski, Kleineder. Do komisji rewizyjnej weszli: Kosiński, Horodyski, Dzianott.

TOWARZYSTWO OŚWIATY ZAWODOWEJ, organizacja powstała w Gn. w maju 1935 z inicjatywy B. → Kasprowicza i prezesa → Towarzystwa Kupców – Migdałka. Celem towarzystwa była praca nad rozwojem oświaty zawodowej zgodnie z potrzebami życia gosp. oraz wyrabianie wśród społeczeństwa pozytywnego stosunku do akcji podniesienia kultury gosp. państwa. Towarzystwo badało potrzeby gosp., organizowało akcje oświatowe, wydawnicze oraz oferowało pomoc w zatrudnianiu absolwentów szkół zawodowych. B. Kasprowicz zachęcał do wstępowania do szkół handlowych w przekonaniu, iż ta dziedzina gospodarki może być szansą dla młodego pokolenia. W skład zarządu weszli: B. Kasprowicz – prezes, Migdałek – wiceprezes, Horodyski – sekretarz, Kwaśny – skarbnik. Ławnikami zostali: Różakolska, Jerzak i Kolczyński. Komisję rewizyjną tworzyli: Bubacz, Chałas, Skupin. Składka dla członków wynosiła 2 złote.

TOWARZYSTWO POLSKO-CZECHOSŁOWACKIE, organizacja utworzona w Gn. 9 IV 1932. Prezesem został B. → Kasprowicz, sekretarzem Ryndak, skarbnikiem Buba. Biblioteką kierował Czech, a do komisji rewizyjnej należał Perkowski. Celem stowarzyszenia było zbliżenie i umacnianie więzi między narodami: pol., czeskim i słowackim. Towarzystwo utrzymywało łączność z instytucjami, szkołami, bibliotekami i archiwami w Czechosłowacji. Organizowano wymiany naukowców, oświatowców i studentów. Dokonywano również wymiany artystycznej. Urządzano imprezy kult., wystawy, akcje wydawnicze. Uczono Polaków języka czeskiego. Założono koło przyjaciół języka czeskiego, do którego zgłosiło się 12 członków. Przewodnictwo powierzono prof. Witkiewiczowi. Propagowano i pośredniczono we współpracy gosp. między oboma krajami, a szczególnie w akcjach budowy i odbudowy wspólnych ośrodków gospodarczych.

TOWARZYSTWO POWSTAŃCÓW I WOJAKÓW, organizacja społeczna działająca w Gn. w latach 20. i 30. XX w. Celem towarzystwa było pielęgnowanie pamięci poległych w powstaniu 1918/19 i późniejszych walkach, pogłębianie idei państwowości pol. i budzenie poczucia obowiązków obywatelskich, szczególnie wśród młodego pokolenia. Towarzystwo podtrzymywało ducha solidarności i braterstwa przez zgromadzenia, wykłady, odczyty, obchody świąt i rocznic narodowych i zapewniało o gotowości niesienia pomocy armii polskiej. Członkowie podzieleni byli na 5 kategorii: powstańców zbrojnych, którzy w ochotniczych oddziałach brali udział w walkach w 1918/19, powstańców zasługi, którzy w okresie powstania przyczynili się do oswobodzenia kraju, wszystkich byłych żołnierzy, członków honorowych, którymi byli weterani z powstania w 1863, a także osób zasłużonych dla kraju. Na członków honorowych towarzystwo mogło mianować rocznie najwyżej 3 osoby. Członkami nadzwyczajnymi mogła zostać młodzież przedpoborowa. Członkowie towarzystwa dzielili się na czynnych i nieczynnych: czynni, w wieku do 45 lat, zobowiązani byli do udziału w ćwiczeniach; nieczynni, w wieku powyżej 45 lat, chorzy i niepełnosprawni, zwolnieni byli z ćwiczeń. Wszyscy zobowiązani byli do brania udziału w zebraniach i uroczystościach, apelach, pochodach i zawodach strzeleckich.

TOWARZYSTWO „PRĄD", Stowarzyszenie Młodzieży Miejskiej w Gnieźnie „Prąd", zał. w 1920 w parafii św. Wawrzyńca. Od 1925 nazywane Towarzystwem Sportowo-Oświatowym „Prąd", znane także pod inną nazwą: Wawrzynieckie Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Prąd". Siedziba towarzystwa mieściła się w parafii pw. św. Wawrzyńca. Pierwszym prezesem został Stefan Kujawski, sekretarzem Lucjan Tomaszewski, a skarbnikiem Marian Nitka. Za sprawy sportowe odpowiedzialny był Wacław Pater. Jednym z patronów był ks. Mieczysław → Bogacz. W latach 1924-30 towarzystwo organizowało: kursy taneczne, marsze ulicami Gn., wieczorki i zabawy w sali „Wenecja" lub na strzelnicy sport., spotkania w ogrodzie „Wiktorii" przy ul. Witkowskiej, imprezy ogólnosportowe, przygotowywało i wystawiało spektakle i jasełka teatralne, np. *Perła ukryta*, *Niewolnice z pipidówki*. Posiadało własną bibliotekę. Zarząd: prezes – Stefan Kujawski, od 1926 Henryk Gruszczyński; wiceprezes – H. Gruszczyński, od 1926 S. Kujawski, od 1927 Lucjan Tomaszewski, od 1929 Ludwik Szymański; sekretarz – L. Tomaszewski, od 1927 Stefan Lubawy i Aleksy Wesołowski, od 1929 Franciszek Gadziński; zastępca sekretarza – A. Wesołowski, od 1927 L. Szymański, od 1929 E. Świtalski; skarbnik – Marian Nit-

ka, od 1926 Lucjan Wesołowski, od 1929 (także jako naczelnik wydziału gier) M. Cieśliński; zastępca skarbnika – Staniszewski; naczelnik sportu – Wacław Pater; bibliotekarz – Aleksy Karwowski, od 1927 Tadeusz Kozłowski; naczelnik sekcji lekkoatletycznej – Franciszek Goździewski (1927); gospodarz – Leon Kierzkowski, od 1927 Leon Dachtera; patron – ks. M. Bogacz; sekretarz wydziału gier – od 1927 Stefan Szymański.

TOWARZYSTWO PRZEMYSŁOWCÓW, stowarzyszenie zawodowe powstałe w Gn. w 1851. Pierwszym prezesem został ks. Budziak. Stowarzyszenie liczyło ok. 120 członków. Pozostawało pod wpływem kleru i zamożniejszych rzemieślników. Za czasów kierownictwa ks. S. Gdeczyka skupiało 104-132 członków. Zyski stowarzyszenia przynosiły organizowane w Hotelu Europejskim wystawy przemysłowo-rzemieślnicze. Zdobyte środki finansowe przeznaczano na cele charytatywne. Towarzystwo organizowało imprezy kult., szczególnie dbało o rozwój życia muz. w Gn. Utworzono Koło Śpiewacze, które zlikwidowano w 1886 i zastąpiono Towarzystwem Śpiewaczym. Biblioteka towarzystwa liczyła w latach 80. XIX w. ok. 430 tomów. W 1908 otwarto wystawę przemysłową, na której większość ekspozycji wykonana została przez miejscowych rzemieślników. W latach 1907-10 funkcję prezesa pełnił ks. Tyrakowski. W 1911 ostatnim prezesem towarzystwa został jego długoletni członek W. Jaxa. Sprawował ten urząd przez 3 lata. Narastający w latach 1882-83 konflikt był przyczyną wystąpienia niektórych młodych członków. Założyli oni własną organizację pod nazwą Towarzystwo Młodych Przemysłowców i pozyskali dużą liczbę członków. Pierwszym prezesem był J. Wierbiński, sekretarzem A. Danecki, skarbnikiem Sternalski, bibliotekarzem Radwański. Było to drugie stowarzyszenie działające na terenie Gn. Celem towarzystwa było szerzenie oświaty ogólnej i zawodowej. Organizowano odczyty, prelekcje, wystawy. Okres rozwoju towarzystwa przypada na czas prezesury ks. J. Piotrowskiego. Zebrania odbywały się raz w tygodniu. Wygłaszano na nich odczyty, zakładano nowe wydziały. Powstały m.in. wydziały: stolarski, krawiecki, szewski oraz wydział śpiewu 4-głosowego kierowany przez dyr. Sternalskiego. Gdy powstało w Gn. Koło Śpiewackie, rozwiązano wydział śpiewu, a jego członkowie wstąpili do koła. W celu ożywienia życia towarzyskiego członkowie towarzystwa brali czynny udział w uroczystościach bratnich towarzystw w okolicznych miasteczkach. W dziejach towarzystwa szczególnie zapisał się dr T. Ulatowski, który pełnił funkcję prezesa przez 13 lat. Wiele czasu poświęcił bibliotece, która wówczas była najlepszą z bibliotek na terenie miasta Gn. W 1919 przekazano ją Związkowi Bibliotek Gnieźnieńskich. W 1914 zakazano wszelkich zebrań. Dopiero 3 XII 1917 S. Muller i F. Neumann, członkowie zarządu, zwołali zebranie, na którym zaproponowano połączenie obu towarzystw przemysłowych. Projekt zrealizowano 14 I 1918. Powstałe towarzystwo przyjęło nazwę Towarzystwo Przemysłowców w Gn. Na walnym zebraniu w 1919 wybrano prezesa – J. Przybyszewskiego. Podwoiła się liczba członków. Na początku lat 30. towarzystwo połączyło się z Towarzystwem Kupców, tworząc organizację pod nazwą Towarzystwo Kupców i Przemysłowców w Gn. W 1939 w skład zarządu weszli: Sobański – prezes, Klinkowski – sekretarz, Młotka – ławnik. Komisję rewizyjną tworzyli: J. Przybyszewski, W. Kostencki i Ł. Piotrowski.

TOWARZYSTWO RESTAURATORÓW, HOTELISTÓW I WŁAŚCICIELI KAWIARŃ, organizacja zał. 9 VII 1919 w Gn. Do zarządu wybrani zostali: B. Podwojski – przewodniczący, W. Bartkowiak – zastępca, B. Rzączkowski – sekretarz, J. Sttelter – zastępca sekretarza, E. Bernacki – skarbnik, W. Szymczak, S. Krawczyński, J. Różycki, W. Haffann – ławnicy. Prezesem został B. Nowak. Zebrania odbywały się najczęściej w sali Pacholskiego i w lokalu Chudzińskiego i Różyckiego. Tematem obrad były sprawy podatkowe. Pod dyskusję poddawano także kwestię sprzedaży wódki w dni zakazane. W poł. 1928 odbył się w Gn. Zjazd Delegatów Towarzystwa Restauratorów, zakończony zabawą taneczną w sali balowej Hotelu Europejskiego.

TOWARZYSTWO SAMOPOMOC NAUKOWA (Männer-Selbsthilfeverein), istniało w latach 1902-18. 11 V 1902 powołano zarząd, w którego skład weszli: przewodniczący dr Tadeusz Ulatowski, sekretarz Józef Jabłoński i skarbnik Tadeusz → Powidzki. Zarząd zbierał się na zebraniach: zwyczajnych, walnych i nadzwyczajnych walnych, które odbywały się pod nadzorem policji. Pierwszy statut uchwalono 17 VI 1902, 11 I 1903 zatwierdzono dokument mówiący o wprowadzeniu języka niem. do statutu. Początkowo towarzystwo liczyło 48 członków; mógł nim zostać każdy Polak w wieku co najmniej 17 lat. W szczytowym okresie działalności towarzystwo liczyło ok. 6000 członków i obejmowało swoim zasięgiem także Chodzież, Żnin i Szubin. Aneks do statutu z 1907 wprowadzał składkę członkowską w wysokości 25 pfn. dla członków czynnych i 50 pfn. dla nieczynnych. Celem działalności towarzystwa było kształcenie w języku ojczystym zarówno historii, jak i literatury; organizowano wykłady, kursy, na które uczęszczało od 50 do 80 osób. Poza tym wystawiano przedstawienia teatr. (np. *Damy i huzary* 5 IV 1907 w hotelu de l'Europe), wieczorki taneczne i wycieczki. Założono nawet własną bibliotekę liczącą 600 tomów. Członkowie towarzystwa redagowali również dodatek do „Dziennika Bydgoskiego", który informował o ich działalności. W czasie I wojny światowej działalność towarzystwa została ograniczona, by w końcu całkowicie wygasnąć wraz z odzyskaniem przez Polskę niepodległości.

TOWARZYSTWO ŚWIĘTEGO WOJCIECHA, zał. w 1990 dekretem prymasa Polski kard. J. Glempa jako kontynuacja Straży św. Wojciecha, powstałej w Gn. w 1882 z inicjatywy ks. J. Łukowskiego. Terenem działania jest obszar archidiecezji gnieźn., podzielonej na etniczne regiony: bydgoski (Bydgoszcz), krajeński (Nakło nad Notecią), kujawski (Inowrocław), pałucki (Wągro-

wiec) i gnieźn. (Gn.). Ustalono trójstopniową strukturę: zarząd gł. z siedzibą w Gn., zarządy regionów i koła parafialne. Naczelne władze towarzystwa stanowią: Zjazd, Rada, Komisja Rewizyjna oraz asystent kościelny, reprezentujący arcybiskupa gnieźn. Członkami-braćmi mogą być mężczyźni praktykujący wiarę katolicką, wykazujący się zaangażowaniem społ. i poważaniem w swoim środowisku. Celem towarzystwa jest integracja męskiej społeczności do współpracy z duszpasterzami swojej parafii na zasadzie chrześcijańskiej i społ. nauki Kościoła w Polsce oraz indywidualne uczestnictwo braci w działalności samorządowej i publ. w duchu odpowiedzialności za ojczyznę, a także stawanie w obronie zagrożonych wartości humanistycznych. Bracia uczestniczą w uroczystościach kościelnych i państw. w strojach organizacyjnych, na które składają się beret oraz granatowy płaszcz z czerwoną podszewką i naszytym z lewej strony emblematem – herbem Kapituły Prymasowskiej na tle krzyża trójramiennego.

Procesja z udziałem braci Towarzystwa Świętego Wojciecha

TOWARZYSTWO TOMASZA ZANA (TTZ), tajna organizacja, która powstała w gimnazjum gnieźn. wiosną 1894. Zadaniem jej było krzewienie ducha patriotycznego przez studiowanie literatury, historii ojczystej oraz organizowanie uroczystości z okazji świąt narodowych; celem ostatecznym – wywalczenie niepodległości. Spotkania odbywały się w prywatnych mieszkaniach uczniów lub też wiosną i latem w podmiejskim lesie. Posługiwano się pseudonimami zaczerpniętymi z historii i literatury ojczystej. Uczniowie po przerobieniu określonej partii materiału zdawali egzamin. Członkowie TTZ zgromadzili bibliotekę, która początkowo znajdowała się w mieszkaniu dra T. Ulatowskiego. Na czele organizacji stali: przewodniczący (prezes), skarbnik, bibliotekarz i grupowi. Kolejnymi przewodniczącymi gnieźn. TTZ byli: I. → Trepiński (1894-96), K. Zakrzewski (1897-98), W. Gierlacki (1899-1900) i J. → Szwemin (1900-02). Władze pruskie wpadły na trop organizacji w 1900 w Śremie, następnie w Toruniu i Poznaniu. Podczas rewizji znaleziono m.in. książkę kasową z zapisami dochodów i wydatków TTZ od 1899. Wytoczono proces, gł. rozprawa odbyła się 8 i 9 VI 1903 przed Izbą Karną Sądu Ziemiańskiego w Gn. Oskarżał prokurator Langer, a obrońcami w procesie byli: A. → Karpiński, B. Chrzanowski i W. Celichowski. Mecenas A. Karpiński wygłosił wspaniałą mowę obrończą, w której obnażył bezwzględne metody aparatu urzędniczego w walce z polskością. 16 uczniów zostało skazanych na kary od 1 dnia do 6 tygodni aresztu, 3 uczniów otrzymało naganę, a 3 zwolniono z braku dowodów. Patriotyczną działalność kontynuowali młodsi koledzy – gimnazjaliści (od 1904). Funkcję przewodniczącego w latach 1906-18 pełnili: C. Chmielewski (1906-07), T. Graczykowski (1907-08), W. Jeszke (1908-10), Z. Zalewski (1911-13), S. Krukowski (1913-14), S. Pietrewicz, T. Szaliński (1916-17), K. Piotrowski (1917), T. Zakrzewski, Z. Powałowski i S. Bogucki (wszyscy w 1918). W 1912 wprowadzono nowe formy pracy organizacji – wykłady i ćwiczenia przysposobienia obronnego. Po odzyskaniu niepodległości TTZ odrodziło się w 1920. Po 3 latach nastąpiła przerwa i w 1928 na czele organizacji stanęli A. Czarnota i B. Wołek. W okresie międzywojennym TTZ działało w gimnazjum przez nauk. koła zainteresowań (m.in. polonistyczne, dramatyczne, matematyczne, hist.). W 1929 ukazał się pierwszy numer gazety „Brzask", która była organem młodzieży gnieźn. szkół średnich.

TOWARZYSTWO UCZNIÓW HANDLOWYCH, organizacja działająca na terenie Gn. już przed I wojną światową. Wznowiła swą działalność 27 X 1927. Zadaniem towarzystwa było „ogólne kształcenie zawodowe członków, krzewienie zasad oszczędności, trzeźwości i pracowitości, utrzymywanie przyjacielskich stosunków i wspólna skromna zabawa". Cele te realizowane były przez zebrania, na których odbywały się odczyty i wykłady, wspólne rozrywki, wycieczki itp. Zarząd składał się ze starszego, jego zastępcy, sekretarza, skarbnika i bibliotekarza, wybieranych na rocznym walnym zebraniu. Członkiem towarzystwa mógł zostać „każdy nieposzlakowany uczeń handlowy" i pozostawał nim aż do ukończenia nauki. Organizacja posiadała własną bibliotekę, gromadzącą książki gł. z zakresu ekonomii i zasad handlowych.

TOWARZYSTWO UPIĘKSZANIA MIASTA, powstało ok. 1840, kiedy ulice obsadzono drzewami. Zadrzewiono teren przy ob. ul. Łubieńskiego, przy kościele ewangelickim założono ogród w stylu angielskim. Kontynuatorem tej działalności było powstałe w 1891 Towarzystwo Ogrodników i Przyjaciół Ogrodnictwa. Wg statutu towarzystwo ma na celu „rozwój ogrodnictwa we wszystkich gałęziach oraz popieranie wszystkich spraw stanu ogrodniczego i właścicieli ogrodów". Członkowie spotykali się na wykładach, organizowali wystawy własnych produktów, wycieczki ogrodnicze. Zebrania zarządu odbywały się w kawiarni B. Smętkowskiego przy ul. Warszawskiej, a walne w Domu Kupieckim przy Targowisku. W skład pierwszego zarządu wchodzili: N. Pełczyński (przewodniczący) oraz J. Janiszewski i T. Owczarzak. W 1898 towarzystwo założyło m.in. ogród krajobrazowy na obszarze 15 ha – jest to teren ob. parku Miejskiego. W 1933 organizacja ogrodników ukonstytuowała się pod nazwą Towarzystwo Miłośników Ogrodnictwa. Organizowano wiosenne kiermasze, na których mieszkańcy miasta mogli kupić nasiona kwiatów i warzyw, prowadzono pokazy pielęgnacji drzew i krzewów.

TOWARZYSTWO WŁAŚCICIELI NIERUCHOMOŚCI, organizacja społeczna, która swą działalność w Gn. rozpoczęła na początku lat 20. XX w. Kierowali nią: Kostencki, Perlikiewicz i Rezulak. W 1939 towarzystwo liczyło 426 członków. Gł. zadaniem zarządu było dbanie o interesy i prawa człowieka oraz zdobycie należytej reprezentacji w Radzie Miejskiej. Protestowano przeciw wstrzymaniu podwyżek komornego na obradach rządu w Warszawie, starano się o obniżkę opłat za gaz, prąd i wodę. Organizacja przekazywała środki finansowe na Komitet Dozbrojenia Armii.

TRĄBA MIKOŁAJ (ur. ok. 1358 prawdopodobnie w Sandomierzu, zm. 4 XII 1422 w Lubicy k. Kieżmarku, ob. w granicach Słowacji), arcybiskup gnieźnieński i halicki, podkanclerzy koronny, pierwszy prymas Polski. Nieślubny syn ks. Jana, scholastyka i oficjała sandomierskiego, oraz jego konkubiny Elżbiety. Po urodzeniu syna Elżbieta poślubiła Wilhelma, sołtysa w Okalinie, który oficjalnie adoptował Mikołaja. Wilhelm był szlachcicem herbu Trąba, którego używał później arcybiskup – stąd przydomek. Mikołaj podpisywał się także „z Sandomierza" lub „z Gorzkowa" (posiadał tę wieś z nadania królewskiego); obdarzano go również przydomkiem Sworcz (Schwarz – Czarny). O młodości i wczesnym etapie kariery kościelnej Mikołaja brak wiadomości. Powszechność występowania imienia Mikołaj w tej epoce utrudnia identyfikację licznych duchownych, których próbowano utożsamiać z późniejszym arcybiskupem. W 1386 objął ważne stanowisko spowiednika nowego króla, Władysława II Jagiełły, co pozwala przypuszczać o zaufaniu, jakim darzyła Mikołaja grupa panów małopolskich – właściwych twórców unii pol.-litewskiej. Przyszły arcybiskup potrafił zdobyć zaufanie nowego władcy, który w 1387 wysłał go do Rzymu z misją powiadomienia Stolicy Apostolskiej o chrzcie Litwy oraz o małżeństwie Jagiełły z królową Polski Jadwigą. W drodze powrotnej Mikołaj zatrzymał się w Wiedniu, gdzie miał omówić z Habsburgami kwestię odszkodowania za niedopełnione i zerwane małżeństwo Jadwigi z Wilhelmem Habsburgiem. Urażeni Habsburgowie uwięzili posła i przetrzymywali przez ponad 3 lata. Dopiero w 1390 Mikołaj powrócił do kraju. Król nadal powierzał mu misje dyplomatyczne, a w 1391 skutecznie wystarał się u papieża o dyspensę pozwalającą na obejmowanie godności kościelnych pomimo nieślubnego pochodzenia (podobne dyspensy Mikołaj uzyskał ponownie w 1406 od Innocentego VII i w 1410 od papieża pizańskiego Jana XXIII). Otwarło to mu drogę do licznych stanowisk i beneficjów w Kościele pol., m.in. od 1407 był kanonikiem gnieźn. Zajęty służbą dla króla nie rezydował jednak w Gn. W 1403 objął urząd podkanclerzego koronnego, już wcześniej działał jednak aktywnie w licznych ważnych sprawach Królestwa (odnowienie uniwersytetu w Krakowie w 1400, traktat z Krzyżakami w Raciążu w 1404). Odegrał ważną rolę w Wielkiej Wojnie z zakonem krzyżackim w latach 1409-11. Po zwycięstwie grunwaldzkim w 1410 bezskutecznie namawiał króla do kontynuowania oblężenia Malborka (czym zraził większość członków rady królewskiej). Odmówił wystąpienia w charakterze świadka podczas kończącego wojnę I pokoju toruńskiego w 1411, uważając go za niekorzystny dla Polski. Z inicjatywy Mikołaja prowadzono dziennik wyprawy 1410 oraz zredagowano tzw. *Kronikę konfliktu*, opisującą wojnę oraz oddającą racje i stanowisko strony polskiej. W 1410 Mikołaj objął za sprawą króla arcybiskupstwo halickie (na Rusi Czerwonej), zachowując za zgodą papieską dotychczasowe beneficja. W 1412 był obecny w Lubowli na zjeździe Władysława II Jagiełły z królem Węgier i Niemiec Zygmuntem Luksemburskim, nie aprobował jednak wszystkich punktów zawartego wówczas przez monarchów traktatu. W tej sytuacji król postanowił przenieść podkanclerzego z arcybiskupstwa halickiego na wakujące arcybiskupstwo gnieźn. Ten pozorny awans na stolicę gnieźn. (oddaloną od Krakowa i dworu) był często stosowanym w tej epoce sposobem odsuwania niewygodnych dostojników kościelnych na boczny tor. Pomimo sprzeciwu kapituły gnieźn. król przeforsował swoją decyzję i uzyskał w tej sprawie bullę papieża pizańskiego Jana XXIII. Mikołaj odbył uroczysty ingres do Gn. 7 IX 1412, wkrótce złożył też urząd podkanclerzego. Do Gn. przenosił się niechętnie, nie cieszył się również sympatią kapituły. W tej sytuacji niezbyt często rezydował w swej stolicy, tym bardziej że niełaska królewska okazała się przejściowa i Mikołaj wkrótce powrócił do służby Władysława Jagiełły jako doradca i dyplomata. Uczestniczył w licznych zjazdach i rokowaniach (m.in. był obecny w 1414 przy zawieraniu unii pol.-litewskiej w Horodle, prowadził rozmowy z Krzyżakami i Zygmuntem Luksemburskim).

W 1415 arcybiskup wyruszył na sobór powszechny w Konstancji jako oficjalny przewodniczący delegacji Kościoła polskiego. Mimo że reprezentował na soborze interesy całego Królestwa, zmuszony był finansować pobyt delegacji z własnych środków, czerpiąc je z dochodów Kościoła gnieźn. i zaciągając liczne długi. Przebywając w Konstancji do 1418 oraz podróżując w międzyczasie z misjami dyplomatycznymi po wielu krajach Europy, zdobył ogólne uznanie swym zachowaniem, zręcznością dyplomatyczną i hojnością (m.in. wyprawił długo pamiętaną ucztę dla profesorów paryskiej Sorbony). Na soborze skutecznie zwalczał zarzuty Krzyżaków i bronił stanowiska pol. w konflikcie z zakonem. Poparł wybór nowego papieża Marcina V w 1417, który to akt zakończył trwającą od 1378 Wielką Schizmę w Kościele zachodnim. Z rąk nowego papieża uzyskał w 1417 oficjalną zgodę na posiadanie i używanie przez siebie samego oraz swych następców na stolicy gnieźn. tytułu prymasa Polski. Było to związane z utworzeniem w epoce Mikołaja drugiej w Królestwie stolicy arcybiskupiej w Haliczu (od 2. dekady XV w. we Lwowie), znacznie też podnosiło prestiż Kościoła gnieźn. w świecie chrześcijańskim. Po powrocie do kraju Mikołaj nie uniknął ataku wrogów, zarzucających mu niewłaściwe prowadzenie spraw na soborze. Przed zarzutami bpa krak. → Wojciecha Jastrzębca osłonił jednak Mikołaja sam król. Nadal też arcybiskup pozostał czynnym doradcą i dyplomatą w służbie monarszej. W początkach

lat 20. jego aktywność nieco osłabła, co można wiązać z pogorszeniem się stanu jego zdrowia. Niemniej nadal uczestniczył w ważnych rokowaniach dyplomatycznych. Zmarł niespodziewanie w grudniu 1422, podczas negocjacji z posłami Zygmunta Luksemburskiego w Lubicy. Zwłoki arcybiskupa przewieziono do Gn. i 22 XII 1422 pochowano w nawie głównej archikatedry, przed grobem św. Wojciecha. W ten sposób Mikołaj spoczął po śmierci w Gn., w którym przez lata pontyfikatu przebywał niezwykle rzadko. Nieobecność arcybiskupa wynikała z: aktywności w służbie królewskiej, kilkuletniego udziału w pracach soboru, ale także ze wzajemnej niechęci z kapitułą, wywołanej okolicznościami objęcia tronu gnieźn. Pomimo rzadkiego rezydowania w Gn. Mikołaj położył duże zasługi dla archidiecezji. Poczynił pewne fundacje w katedrze, przede wszystkim jednak zdobył sławę i uznanie u potomnych jako inicjator prac nad kodyfikacją przepisów prawnych archidiecezji gnieźn. Rozpoczęto je w 1413, ukończono przyjęciem opracowanego już statutu w 1420. Te tzw. *Statuty Trąby* przyjęte zostały w 1440 także przez archidiecezję lwowską i aż do epoki rozbiorów obowiązywały w całym Kościele polskim. Mikołaj przejawiał zainteresowania historyczne, uwidocznione już podczas Wielkiej Wojny z zakonem. Obfita korespondencja arcybiskupa, starannie gromadzona, a także spisana przezeń dla potomnych księga formuł kancelarii królewskiej zaginęły z powodu niedbalstwa kapituły. Postać Mikołaja jako patrioty i męża stanu bardzo pozytywnie ocenił piszący w 2. poł. XV w. kronikarz Jan Długosz. Zdanie to podzieliła też późniejsza historiografia, podkreślająca jednak, że arcybiskup był w większym stopniu politykiem niż księciem Kościoła.

Lit.: T. Silnicki, *Arcybiskup Mikołaj Trąba*, Warszawa 1954.

TREPIŃSKI IGNACY (ur. 31 VII 1874 w Miławie, zm. 6 VIII 1931 w Gn.), lekarz, społecznik, powstaniec wielkopolski, radny miejski, oficer Wojska Polskiego. W 1896 ukończył gimnazjum w Gn., gdzie prezesował uczniowskiemu Towarzystwu Tomasza Zana. W czasie studiów medycznych w Lipsku i Berlinie należał do Legii Narodowej, Towarzystwa Polsko-Katolickiego, Związku Towarzystw Polskich „Unitas". W 1901 oskarżony przez władze zaborcze o działalność niepodległościową w środowisku akademickim, został na 2 miesiące osadzony w więzieniu we Wronkach. Do więzienia uniwersytet w Berlinie nadesłał mu dyplom doktora nauk lekarskich. Po krótkim pobycie w Mogilnie od 1905 mieszkał w Gn., gdzie przyczynił się do odrodzenia → Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", któremu prezesował w latach 1905-14. Idei tej organizacji oddany pozostał do końca życia, uczestnicząc we władzach gniazda gnieźn. i wielkopolskiego. Od 1906 należał do Kurateli Domu Sierot i Ochronki św. Wojciecha, gdzie bezinteresownie pełnił przez 25 lat posługę lekarza. W 1907 ufundował bibliotekę dla dzieci, którą kierował wspólnie z A. → Karpińskim. W 1913 współtworzył drużynę skautów „Lech" jako członek Towarzystwa Samopomocy Naukowej. W 1917 został powołany do wojska pruskiego. W 1918 znalazł się w składzie 43-osobowego Komitetu Wykonawczego Miejskiej Rady Ludowej. 4 I 1919 jako delegat uczestniczył w rokowaniach bydgoskich, dotyczących powstrzymania walk powstańczych i uzyskania autonomii dla Pomorza i Wielkopolski. W tym samym roku brał udział w powstaniu wielkopolskim, pełniąc w stopniu kapitana służbę lekarską w Inowrocławiu. W latach 1919-31 pełnił funkcje urzędowe w różnych organizacjach i instytucjach gnieźn., m.in.: w Radzie Miasta, w Szpitalu Miejskim, w Zarządzie Drukarni „Lech" SA, w Związku Lekarzy Zachodniej Polski, Radzie Izby Lekarskiej Poznańsko-Pomorskiej, Stronnictwie Narodowym, Związku Oficerów Rezerwy RP. Władze miejskie uhonorowały go, nazywając jedną z ulic jego imieniem (ob. ul. M. Konopnickiej).

TRIATHLON W GNIEŹNIE, prekursorem tej dyscypliny w Polsce był trener i nauczyciel, lednogórzanin J. Łabus. Treningi i starty wyczynowe rozpoczął w warsz. Triathlonowym Klubie Sportowym. W mistrzostwach świata zadebiutował w 1986 w Nicei, zajmując 93. lokatę. Właśnie w Nicei nawiązał kontakt ze szwajcarskim sponsorem, który nakłonił go do intensywnych treningów i przygotowania się do kolejnych mistrzostw świata. W efekcie w 1987 na Hawajach zajął 19. miejsce. Zaczął otrzymywać liczne zaproszenia z całego świata, z których wybierał najlepsze i najtrudniejsze. Startował ponownie na Hawajach, na wyspie Roth, gdzie w 1988 zajął 5. miejsce, i na wyspie Alcatraz. Z powodu kontuzji karierę sport. zakończył w 1989. J. Łabus swoje pierwsze sukcesy osiągał na bardzo przeciętnym sprzęcie. W Gn. powołano do życia Gnieźnieńskie Towarzystwo Triathlonowe „Diament". Treningi młodych adeptów triathlonu prowadzą J. Łabus i W. Siwka, a funkcję prezesa pełnił M. → Meller.

TRIO GNIEŹNIEŃSKIE, zespół kameralny, zał. w poł. lat 60. w Powiatowym Domu Kultury. Od 1967 prowadził je K. → Waberski. W latach 60. i 70. trio koncertowało w KMPiK w ramach comiesięcznych koncertów przy świecach oraz podczas niedzielnych poranków muz., a także w Klubie Osiedlowym Gnieźnieńskiej Spółdzielni Mieszkaniowej. Występowało w różnych ośrodkach kultury w Gn. i w woj. poznańskim. Skład zespołu ulegał częstym zmianom. Oprócz pianisty K. Waberskiego jego muzykami byli m.in. skrzypkowie: J. Mueller, K. Konarkowski, M. Skory, P. Radziński, A. Kosińska, i wiolonczeliści: C. Milak, A. Jóźwiak i F. Piasek. W latach

Między łamami: zespół kameralny Trio Gnieźnieńskie, od lewej: F. Piasek, K. Waberski, A. Kosińska

70. w zespole śpiewały: M. Bury-Burczyńska, D. Woźniak oraz E. i B. Ober. Repertuar zmieniał się, obejmując m.in. kompozycje: J.S. Bacha, W.A. Mozarta, J. Haydna, M. Zwierzchowskiego, M. Karłowicza, A. Vivaldiego, F. Lehara, J. Straussa oraz popularne utwory, uwertury i arie operowe i operetkowe w opracowaniu K. Waberskiego. Po śmierci K. Waberskiego w 1991 zespół zawiesił działalność. W 1998 wznowił ją w Zespole Państwowych Szkół Muzycznych w Gn., w składzie: A. Kosińska-Obertyn – skrzypce, J. Kosińska – flet i R. Superczyński – fortepian i organy. Trio koncertowało m.in. podczas uroczystych posiedzeń Rady Miejskiej w Gn., w Żnińskim Domu Kultury, katedrze gnieźn., pałacu w Czerniejewie, Domu Rzemiosła w Gn., podczas VI Letniego Festiwalu Muzyki Organowej i Kameralnej w Drezdenku, II Festiwalu Muzyki Organowej i Kameralnej w Lubsku oraz Letniego Festiwalu Muzyki Organowej i Kameralnej w Lubniewicach. W swym repertuarze ma utwory najwybitniejszych kompozytorów muzyki baroku, klasycyzmu, romantyzmu oraz współczesnej muzyki popularnej i filmowej.

Trzemeszno, powyżej od lewej: późnobarokowy alumnat, brama alumnatu. Poniżej: dawny kościół i szpital pw. św. Łazarza z 1778 r.

Trzemeszno, bazylika mniejsza pw. Wniebowzięcia NMP. Poniżej od lewej: barokowy wystrój bazyliki; wnętrze bazyliki – widok na kolumny romańskie i wykopaliska (z lat 1949-50)

TRZEMESZNO, miasto gminne i parafialne, ob. 7840 osób, okręg geodezyjny obejmuje 545,51 ha. Parafia pw. Wniebowzięcia NMP, 9470 wiernych, księgi metrykalne od 1945. Trzemeszno położone jest na Pojezierzu Gnieźnieńskim, nad Jeziorem Kościelnym i Jeziorem Popielewskim. Jest to jedna z najstarszych osad wczesnośredniowiecznych. Stanowiła własność klasztorną do końca XVIII w. Nazwa miasta ma pochodzenie florystyczne, najprawdopodobniej od krzewu czeremchy (w języku staropolskim „trzemcha"). Osadnictwo rozwijało się tutaj już w czasach neolitu. Osada Trzemeszno znajdowała się na ważnym szlaku handl. prowadzącym z Poznania do Kruszwicy. Bardzo wcześnie, bo już w X w., powstał tu kościół i klasztor, którego pierwszym proboszczem był Bernard Doroakum z Wenecji, drugim – Gniewomir. Pierwsi zakonnicy byli gł. cudzoziemcami. Kościół przedromański został zniszczony w trakcie zamieszek pogańskich w XI w. Ok. 1128 Bolesław Krzywousty sprowadził do Trzemeszna kanoników regularnych św. Augustyna z kongregacji w Arroraise z Florencji z bpem Arrasem. Klasztor został odnowiony i bogato uposażony. Wybudowano romańską świątynię o charakterze bazyliki. W 1424 przebudowana została w stylu gotyckim. Po przebudowie w latach 1761-91 nadano jej styl barokowy. Z nakazu władz pruskich 22 I 1893 zburzono zabudowania klasztorne. W czasie II wojny światowej bazylika została zamieniona na magazyn kożuchów. Spłonęła pod koniec wojny, została podpalona przez wycofujących się Niemców. Odbudowana w latach 1945-60. W XIV w. przy klasztorze istniała szkoła. Nad jeziorem w pobliżu

Trzemeszno, pomnik J. Kilińskiego

klasztoru znajdowały się łaźnie. W 1575 powstał browar wybudowany przez Marcina z Werony, ob. istniejący budynek pochodzi z fundacji opata Kosmowskiego z 2. poł. XVIII w. Obok klasztoru w X i XI w. istniał gród obronny. W 1360 pożar strawił prawie całą osadę, później jeszcze w latach: 1405, 1420, 1522 i 1548 pożar niszczył miasto. W 1382 Trzemeszno otrzymało prawa miejskie od króla Władysława Jagiełły, który później wielokrotnie odwiedzał to miasto (m.in. w 1410 po bitwie pod Grunwaldem). W 1386 król Władysław Jagiełło ustanowił targi wtorkowe, a w 1400 wydał przywilej na organizowanie jarmarków. Rozwijały się tu prężnie handel i rzemiosło. W XVI w. powstały w Trzemesznie m.in. cechy: krawiecki w 1547, szewski w 1554, stolarski w 1561, kuśnierski w 1568 i garncarski w 1569. W 1580 było tu: 12 szewców, 8 piekarek, 7 „garncarzy gorzałczanych", 6 komorników, 4 rzeźników, 4 krawców, 2 kuśnierzy, 2 bednarzy, 2 kowali, 1 ślusarz, 1 stelmach i 1 kołodziej; w 1620 – 49 rzemieślników i 6 komorników. W 1793 miasto liczyło 153 domy, 769 mieszkańców, w tym 74 rzemieślników i 1 muzykanta, w 1816 – 1488 mieszkańców (29 ewangelików, 46 żydów, reszta katolicy). W latach 80. XIX w. było tu 250 domów, 4120 mieszkańców. W 2. poł. XVII w. najazd szwedzki zniszczył miasto. W okolicy miasta 24 VIII 1656 Stefan Czarniecki rozbił stacjonujące w Trzemesznie oddziały wojsk szwedzkich. Odbudowę i ponowny rozkwit Trzemeszno zawdzięcza opatowi Michałowi Kosmowskiemu. Ufundował tu Collegium Nobilium – wyższą szkołę, przekształconą później w gimnazjum, i alumnat, czyli mieszkanie dla 12 alumnów szlacheckiego pochodzenia i 8 nieszlacheckiego, mających bezpłatne utrzymanie przez okres nauki, która trwała 6 lat. Ubiór uczniów miał być koloru fioletowego. Fundację stanowiły dochody z wsi: Bieślin, Kamionek, Kozłówek, Ostrówek, Płaczkowo, Święte i Targownica. Fundacja ta została potwierdzona przez papieża w 1774 i 13 IV 1775 przez sejm Rzeczypospolitej, a w 1794 przez władze pruskie. Do gimnazjum tego uczęszczali m.in.: Jan i Jędrzej Śniadeccy, Marian Langiewicz, Józef → Chociszewski i Hipolit → Cegielski. Dzięki opatowi Kosmowskiemu powstały tu również w 1778 kościół i szpital dla ubogich pw. św. Łazarza (dla 20 ubogich). W czasie insurekcji kościuszkowskiej zasłynął trzemeszeński szewc Jan → Kiliński. Jego pomnik stoi dziś na rynku miasta. W T. urodziło się kilku znanych i wybitnych Polaków, m.in.: geolog i podróżnik Klemens → Tomczek, pierwszy premier odrodzonej Polski Jędrzej → Moraczewski i jeden z 4 założycieli Uniwersytetu Poznańskiego – ks. prof. Stanisław → Kozierowski. Ob. w centrum miasta znajdują się domy w większości z 2. poł. XIX w. i z początku XX w. Przy płn. krańcu jeziora znajduje się dawny browar klasztorny wybudowany przez opata Kosmowskiego, powstały pod koniec XVIII w., przebudowany w XIX w. (był czynny do 1825).

Mapka z miejscowościami gminy Trzemeszno

Oprac. P. Lubczak

Herb miasta Trzemeszna, znany jest co najmniej od 1661. Taki sam utrzymał się przez wiek XVIII. Po rozbiorach, w czasie Księstwa Warszawskiego, wprowadzono herb sasko-polski, a Prusacy narzucili swego pruskiego orła z napisem *Magistrat Policey Verwaltung Trzemeszno*. Później Niemcy wprowadzili dawny herb z wyobrażeniem św. Wojciecha, dodając dookoła herbu napis *Sanctus Adalbert – Magistrat der Stadt Tremessen*. Po zaborach wprowadzono herb pierwotny, a dookoła zamieszczono napis: *Miasto Trzemeszno Magistrat*. W czasie okupacji Niemcy zakazali używania znaku herbowego miasta. Natychmiast po zakończeniu II wojny światowej wprowadzono go ponownie. Jednak w 1950 herb został wycofany z użytkowania. Po wielu trudnościach natury administracyjnej Rada Państwa uznała prawomocność uchwały Rady Narodowej Miasta i Gminy Trzemeszno z 29 X 1987 w sprawie stosowania hist. herbu m. Trzemeszna. Prezydium Rady Narodowej zleciło B. Olszewskiemu opracowanie projektu na podstawie już istniejącego wzoru. Z kilku przedstawionych propozycji wybrano wzór najbardziej zbliżony do stosowanego w Trzemesznie, urzędowo m.in. na tablicy Zarządu Miejskiego w Trzemesznie. Wersja ta przedstawia popiersie św. Wojciecha na powszechnie stosowanej tarczy herbowej. Św. Wojciech na tym wizerunku ubrany jest w infułę, kapę oraz paliusz. Fantazyjne zdobnictwo tych elementów stroju liturgicznego jest wykonane na białym tle w kolorach: niebieskim, złotym i czarnym. Paliusz w kolorze białym z 4 czarnymi krzyżami, 2 na piersiach i po jednym na ramionach, narzucony jest na kapę. W prawej ręce postać św. Wojciecha dzierży krzyż podwójny, w lewej 2 włócznie i 1 wiosło w kolorze złotym. Również infuła jest otoczona złotą aureolą. Wzorem jest herb umieszczony na budynku Urzędu Miasta i Gminy przy ul. 1 Maja.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

TRZEMESZNO gmina, ma charakter miejsko-wiejski, zajmuje obszar 174,66 km^2, ogółem mieszka w niej 14 275 osób (stan na 31 XII 2009). Graniczy z 3 powiata-

mi: żnińskim, mogileńskim i słupeckim oraz 5 gminami: Rogowo, Mogilno, Orchowo, Witkowo, Gn. Miasto Gn., będące siedzibą powiatu i znacznie większym ośrodkiem od Trzemeszna, w dużym stopniu uzupełnia potrzeby mieszkańców gminy w zakresie usług administracyjnych, oświaty, zdrowia, handlu, kultury i innych. Daje także większe możliwości i szanse na uzyskanie miejsc pracy.

TRZEMŻAL, wieś parafialna w gminie Trzemeszno, ob. 330 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1082,15 ha. Parafia pw. św. Józefa Rzemieślnika, 570 wiernych, księgi metrykalne od 1981. Dawniej wieś nosiła nazwę Nowy Dwór. Trzemżal należał do dóbr klasztoru trzemeszeńskiego, co potwierdzały przywileje królewskie z lat: 1448, 1523, 1566, 1581 i 1583. Stanowił własność klasztorną do końca XVIII w. W latach 80. XIX w. znajdowały się tu: szkoła, 31 domów, 365 mieszkańców (9 ewangelików, 355 katolików, 1 żyd) i jedna większa własność ziemska należąca do A. Hendelsohna.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

TRZUSKOŁOŃ, wieś w gminie Niechanowo, parafia Kędzierzyn, ob. 324 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 448,16 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1402, w którym Trzuskołoń jest wymieniany jako własność klasztoru w Trzemesznie. Własnością był do 1793. W 1447 ustalono granice wsi między Trzuskołoniem, Wierzchowiskami i młynem Czartowcem na Lubochni. W 1580 było tu 4 zagrodników, a w 1620 – 2 zagrodników. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 445 ha, 55 domów, 387 mieszkańców (wszyscy katolicy).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

TUROSTOWO, wieś w gminie i parafii Kiszkowo, ob. 434 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 579,48 ha. Wzmiankowana w 1348. W dokumentach z 1378 występuje Arnold z Turostowa. W 1387 Bartłomiej, kmieć z Turostowa, procesował się o 4 konie z Piotrem Górzyckim. W latach 1519-33 właścicielem wsi był Andrzej Zakrzewski. Ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Dąbrówce. W 1620 liczyła 2 rybaków, 4 zagrodników i rzemieślnika; mieścił się tu młyn wodny. W 1758 ówcześni właściciele, Franciszek i Antoni Świniarscy, w płd. części wsi Turostowo osadzili osadników niem. i holenderskich, tworząc osadę Turostowskie Holendry (ob. Turostówko). Później obok Turostowskich Holendrów utworzyli jeszcze jedną osadę, nazwaną Nowymi Holendrami. W latach 80. XIX w. w Turostowie było 9 domów, 181 mieszkańców (2 ewangelików, 179 katolików); właścicielem wsi był wówczas W. Zygmunt Urbanowski, a majątek liczył 575 ha.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

TUROSTÓWKO, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Dąbrówka Kościelna, ob. 40 mieszkańców, okręg geogezyjny obejmuje 391,74 ha. W 1758 Franciszek i Antoni Świniarscy, którzy sprowadzili osadników niem. i holenderskich, założyli osadę na płd.-zach. terenach Turostowa. Osada ta nazywała się Turostowskie Holendry. Później obok Turostowskich Holendrów utworzyli jeszcze jedną osadę, nazwaną Nowymi Holendrami. W latach 80. XIX w. Turostowskie Holendry liczyły 384 ha, 21 domów, 188 mieszkańców (162 ewangelików, 26 katolików); Nowe Holendry liczyły 7 domów, 80 mieszkańców. Turostówko jest wsią, która powstała w wyniku połączenia tych 2 osad olęderskich.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

TUROSTÓWKO, dawny folwark, ob. nieistniejący. Został utworzony w 2. poł. XVIII w. w płn.-wsch. części terytorium Turostowa przez ówczesnych właścicieli – Franciszka i Antoniego Świniarskich. W latach 80. XIX w. liczył 1 dom i 21 mieszkańców.

TYC JÓZEF (ur. 21 VII 1800 w Warszawie, zm. 11 IV 1868 w Gn.), lekarz, radny miejski, działacz narodowo-oświatowy. Uczęszczał do kolegium pijarów w Warszawie. Ukończył Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. W latach 1822-29 studiował medycynę w Lipsku, Berlinie i Wrocławiu, gdzie otrzymał dyplom doktora medycyny. W 1830 brał udział w powstaniu listopadowym jako lekarz sztabowy 3. Pułku Strzelców Pieszych. Aresztowany przez władze pruskie, został uwięziony w Głogowie. W 1832 zwolniony z armii, przebywał w Poznaniu, a od 1837 mieszkał w Gn., prowadząc praktykę lekarską. Rozwinął tam również działalność społ. i polityczną. W latach 1846-48 jako członek Komitetu Narodowego był jednym z inicjatorów Wiosny Ludów. W 1847 został członkiem Rady Miejskiej w Gn., a w latach 1848-52 pełnił funkcję jej przewodniczącego. W 1860 był współzałożycielem patriotycznego Koła Towarzyskiego. W latach 1866-68 zorganizował kilka pol. spotkań teatr. pod pretekstem działalności oświatowo-kulturalnej. Odznaczony Krzyżem Kawalerskim Virtuti Militari.

TYCZYŃSKI MARIAN (ur. 18 XII 1926 w Tyczynie, zm. 9 III 1993 w Gn.), hokeista na trawie, trener i sędzia. Studia wyższe ukończył w Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu. Grał w drużynie KS → Stella. Dwa razy reprezentował Polskę w meczach międzypaństwowych. Po zakończeniu kariery zawodniczej pracował z młodzieżą w klubach Zryw Gn. i MKS Gn.

TYDZIEŃ GNIEZNA zob. Dni Gniezna.

TYGIELSKA ZOFIA (ur. 31 V 1917 w Toledo, zm. 1995), z d. Rawska, mieszkanka Mielżyna. W maju 1941 wywieziona na roboty do Niemiec, następnie aresztowana i osadzona w obozie Ravensbrück. Jako więzień polit. otrzymała numer obozowy 10780 VP. W obozie przebywała od 28 III 1942 do jego wyzwolenia 2 V 1945. Przekazywała młodzieży szkolnej swoje przeżycia z czasów wojny i pobytu w obozie. Po wojnie należała

do ZBoWiD-u w Witkowie, była inwalidką wojenną. Odznaczona medalem „Za Udział w Wojnie Obronnej 1939" i Krzyżem Oświęcimskim.

TYMCZASOWY PODKOMITET GMINNY, organ władzy lokalnej na szczeblu gminnym utworzony po zakończeniu II wojny światowej w celu utrzymania porządku na wyzwolonych ziemiach pow. gnieźn. Początkowo podkomitety działały tylko w gminach: Gn. (wiejska), Niechanowo i Łubowo oraz w gminach miejskich i wiejskich w Czerniejewie, Kłecku i Witkowie. Na przeszkodzie szybkiemu utworzeniu podkomitetów w Kiszkowie i Mieleszynie stanęły znaczna odległość od siedziby Powiatowego Tymczasowego Komitetu Ludowego (PTKL) w Gn. oraz kłopoty kadrowe. Podkomitety zakończyły swoją działalność z chwilą powstania → gminnych rad narodowych. Zajmowały się całością spraw związanych z funkcjonowaniem gminy, także sprawami z zakresu bezpieczeństwa i porządku publicznego zleconymi przez PTKL, takimi jak: mianowanie tymczasowych sołtysów, rejestrowanie ruchu ludności, tworzenie Milicji Ludowej, rekwizycja broni, rejestracja Niemców, nadzór nad majątkiem ruchomym i nieruchomym w gospodarstwach rolnych zajmowanych przez Polaków. Działalność podkomitetów kontrolował PTKL w Gn., w którego skład włączono przewodniczących podkomitetów. Dodatkowo 2 razy w tygodniu organizowano konferencje z udziałem delegatów podkomitetów.

Lit.: A. Dmitrzak, *Tworzenie i umacnianie władzy ludowej na ziemi gnieźnieńskiej w latach 1945-1947*, w: *Gniezno i Ziemia Gnieźnieńska. Walka o wolność narodową i społeczną 1918-1945*, red. J. Topolski, B. Polak, Gniezno 1978, s. 453-478.

TYMCZASOWY KOMITET LUDOWY MIASTA GNIEZNA (TKL), organ władzy lokalnej utworzony z inicjatywy gnieźnian po wyzwoleniu Gn. spod okupacji hitlerowskiej 23 I 1945 ok. godz. 10.00. W jego skład weszły pierwotnie 43 osoby. Na czele TKL stał Czesław Kończak. Brak funkcjonującego w Gn. magistratu oraz Rady Miejskiej spowodował, że TKL oraz powoływane przez niego komórki organizacyjne łączyły w sobie funkcje uchwałodawcze i wykonawcze. 23 I wybrano Komitet Wykonawczy, który pełnił funkcję Zarządu Miejskiego, oraz powołano 7 sekcji, które zajmowały się bezpośrednio problemami omawianymi na posiedzeniach TKL. Były to: Sekcja Milicji Ludowej (kierownik Jan Bogdas), Sekcja Zabezpieczenia Magazynów Wojskowych (Wawrzyniec Jakubowski), Sekcja Aprowizacji (Engler, Ratajczak, Górski, Kaczmarkowa, Kończak), Sekcja Sanitarna (Dajewski, Jakubowski, Kubasikówna), Sekcja Mieszkaniowa (Kunicki, Ostrowski), Sekcja Dekoracji Miasta (Stanisław Maciaszczyk), oraz Sekcja Administracyjna (Kończak). Na kolejnych posiedzeniach TKL utworzył dodatkowe sekcje: Opieki Społ., Specjalną Komisję Węglową, Biuro Meldunkowe, Miejską Kasę Oszczędności, przystąpił do organizowania Sekcji Oświatowej, Urzędu Żywnościowego i Biura Pracy oraz przejął nadzór nad Ubezpieczalnią Społeczną i pocztą. Równocześnie wraz ze zgłaszającymi się do pracy przedwojennymi pracownikami magistratu i zakładów miejskich zadania sekcji zaczęły przejmować właściwe komórki magistratu. Poszczególne sekcje zaczęły skupiać się przede wszystkim na działaniach koordynująco-uchwałodawczych, stając się zalążkiem późniejszych komisji Rady Narodowej Miasta Gn. Posiedzenia TKL odbyły się: 23 I (rano i wieczorem), 24-27 I i 29 I. 29 I TKL zmienił nazwę na Rada Narodowa Miasta Gniezna, przekształcając się w ustawowo powoływany, uchwałodawczy i kontrolujący organ samorządu. W ostatnim posiedzeniu TKL uczestniczył przedstawiciel Rządu Tymczasowego kpt. Kalinowski, który w imieniu rządu ogłosił nominacje stanowiące zatwierdzenie osób na piastowanych przez nich kierowniczych stanowiskach we władzach lokalnych: prezydent miasta Gn. – C. Kończak, wiceprezydent – Władysław Szlaferek, starosta powiatowy – ppor. Piotr Frączak, wicestarosta – Zefiryn Engler, komendant milicji – Jan Bogdas, zastępca komendanta milicji – ppor. Wojcieszek, inspektor szkolny – Klaudiusz Górski.

Podczas swojej krótkiej działalności TKL zajmował się wieloma sprawami związanymi z reaktywowaniem życia miasta. Gł. nacisk TKL położył na odrodzenie życia gosp. Gn., jednak jego pierwsze decyzje dotyczyły zaopatrzenia mieszkańców Gn. w żywność i środki czystości. Ustalono wielkość ich tygodniowego przydziału na 1 mieszkańca. 23 I przydział ten wynosił: 250 g krup, 1 budyń dla dzieci do 14 lat, 250 g miodu, 500 g cukru, 250 g mąki pszennej, 1 paczka proszku do prania, 1 kawałek mydła, 1 chleb, 2,25 kg mięsa w oznaczonym terminie sprzedaży. 26 I przydział ten powiększono o dodatkowe 1,5 kg pszennego chleba dla dzieci do 14. roku życia oraz przejściowo na 1 tydzień zwiększono przydział mięsa do 0,5 kg na 1 mieszkańca. Racjonowaniem objęto również węgiel (1 cetnar na 1 rodzinę tygodniowo), którego zapasy były bardzo ograniczone. TKL zajął się także m.in. zabezpieczeniem opuszczonych mieszkań, likwidacją pozostałości po niem. okupacji miasta (napisy itp.), zapewnieniem bezpieczeństwa publicznego (godzina policyjna, uzbrojone przez wojsko patrole milicji, zorganizowanie ochotniczej straży pożarnej), uruchomieniem miejskich przedsiębiorstw, działalności handl., przemysłowej i usługowej, czasowym wykwaterowaniem mieszkańców wsch. części miasta (od parku Miejskiego do Arkuszewa), która na 10 dni została zajęta przez wojsko. Oddzielną kwestię stanowiła pozostająca na terenie miasta ludność niemiecka. TKL wprowadził dla niej obowiązek rejestracji (27 I – 260 Niemców) oraz zalecił skierowanie jej do robót publicznych. Równocześnie postanowiono przekwaterować Niemców do innych mieszkań. TKL uczestniczył także w odbudowie administracji szczebla powiatowego. Na posiedzenie TKL 25 I zaproszono przedstawicieli Starostwa Powiatowego w Gn. Kazimierza Jóźwiaka i Romana Gramzę i wspólnie z nimi utworzono Powiatowy Tymczasowy Komitet Ludowy. W jego skład weszli przedstawiciele TKL: Zefiryn Engler, Dominik Kończak i Roman Sobczak. Natomiast

Kazimierz Jóźwiak i Roman Gramze stali się członkami TKL.

Lit.: Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gn., Akta miasta Gniezna, sygn. 2673; *Organizowanie oswobodzonego Gniezna w świetle faktów*, „Nowy Czas" 1945, nr 3, 5 i 9; J. Wisłocki, *Kształtowanie socjalistycznego Gniezna*, w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 730-754.

TYMCZASOWY KOMITET LUDOWY POWIATU GNIEŹNIEŃSKIEGO, organ władzy lokalnej szczebla powiatowego powstały z inicjatywy członków → Tymczasowego Komitetu Ludowego Miasta Gn. na posiedzeniu 25 I 1945. Wzięli w nim również udział zaproszeni przedstawiciele Starostwa Powiatowego w Gn. Kazimierz Jóźwiak i Roman Gramza. Omówiono wówczas pilną kwestię poprawy aprowizacji miasta w żywność. W celu jej usprawnienia i skoordynowania działań na szczeblu miasta i powiatu ustalono, że członkowie komitetu miejskiego: Zefiryn Engler, Dominik Kończak i Roman Sobczak wejdą w skład komitetu powiatowego. Natomiast Kazimierz Jóźwiak i Roman Gramze staną się członkami komitetu miejskiego. W skład komitetu powiatowego weszli również przewodniczący → tymczasowych podkomitetów gminnych.

Pierwsze posiedzenie odbyło się 26 I 1945. Przewodniczącym został Z. Engler, a na jego zastępcę wybrano K. Jóźwiaka. Sprawami związanymi z funkcjonowaniem powiatu zajmować się miały: komisja (K. Jóźwiak, Cerkaski, R. Sobczak, D. Kończak, Ochla, Babeł, Konecki, Hartwich) oraz Sekcja Organizacji Władz (K. Jóźwiak), Sekcja Żywnościowa, Dostaw i Zaprzęgów (R. Sobczak, D. Kończak), Sekcja Osiedleńcza (Cerkaski, Babeł, Konecki, Hartwig, Gawroński, Lipowicz, D. Kończak), Sekcja Pracowników Rolnych (Wielgosz, Bronisz, Roszak), Sekcja Komunikacji (Jóźwiak, Tomaszewski, Goździcki, Piechocki, Utecht), Sekcja Kasy Powiatowej (Dabiński) i Sekcja Opieki Społecznej (Ochla, Ochociński). Ustalono jednocześnie, że 2 razy w tygodniu (poniedziałek i czwartek) organizowane będą konferencje z udziałem przedstawicieli tymczasowych podkomitetów gminnych. Część spraw z zakresu bezpieczeństwa i porządku publicznego przekazano do realizacji gminom. Zajmowały się one mianowaniem tymczasowych sołtysów, rejestrowaniem ruchu ludności, tworzeniem Milicji Ludowej, rekwizycją broni, rejestracją Niemców, nadzorem nad majątkiem ruchomym i nieruchomym w gospodarstwach rolnych zajmowanych przez Polaków.

Lit.: A. Dmitrzak, *Tworzenie i umacnianie władzy ludowej na ziemi gnieźnieńskiej w latach 1945-1947*, w: *Gniezno i Ziemia Gnieźnieńska. Walka o wolność narodową i społeczną 1918-1945*, red. J. Topolski, B. Polak, Gniezno 1978, s. 453-478.

U

UCHAŃSKI JAKUB (ur. 1502 w Uchaniach k. Hrubieszowa, zm. 5 IV 1581 w Łowiczu), biskup chełmski i włocławski, arcybiskup gnieźnieński. Syn Pawła Magnuszewskiego z Uchania. Rodzina przyszłego arcybiskupa pieczętowała się herbem Radwan. Jakub kształcił się początkowo w Krasnymstawie, w 1522 podjął studia w Akademii Krakowskiej. Nie ukończył ich jednak; przeszedł do służby kasztelana krak. Andrzeja Tęczyńskiego i zajmował się administrowaniem jego dobrami. Zdecydowawszy się na karierę kościelną, przyjął święcenia kapłańskie i za sprawą A. Tęczyńskiego otrzymał w 1534 kanonię chełmską. Po śmierci kasztelana przeszedł w 1536 do służby królowej Bony, żony Zygmunta I Starego. Był jej pełnomocnikiem prawnym w wielu procesach majątkowych. Dzięki protekcji monarchini otrzymał liczne beneficja kościelne, m.in. kanonię krak. (1538), dziekanię płocką (1545) i archidiakonat warsz. (1547). Od 1538 pracował równolegle w kancelarii królewskiej, objął w 1548 urząd sekretarza wielkiego. Był otwarty na wpływy reformacji i stał się jej sympatykiem. Doprowadził m.in. do wyznaczenia w 1545 na urząd kaznodziejów nadwornych młodego króla Zygmunta II Augusta zdeklarowanych reformatorów Jana z Koźmina i Wawrzyńca Dyskordii z Przasnysza. Cieszył się przychylnością Zygmunta Augusta i za jego panowania (1548-72) osiągnął kolejne godności. W 1550 król mianował go na biskupstwo chełmskie. Wobec podejrzeń o sprzyjanie reformacji Stolica Apostolska wstrzymała się z zatwierdzeniem nowego biskupa. Uczynił to dopiero papież Juliusz III w 1552, po osobistej interwencji króla. W 1557 Zygmunt August wyznaczył z kolei J.U. na wakujące biskupstwo włocławskie. Diecezja ta była szczególnie zagrożona postępami reformacji – nominacja spotkała się ze zdecydowanym sprzeciwem papieża Pawła IV. Król i duża część senatu uznali to za ingerencję papieża w wewnętrzne sprawy Polski. Monarcha nakazał kapitule włocławskiej przyjąć nominata bez zatwierdzenia ze strony Rzymu. 19-20 III 1559 J.U. zainstalował się na stolcu biskupim, dokonując tego w asyście licznego oddziału zbrojnych. W odpowiedzi na zajęcie siłą tronu biskupiego Paweł IV rzucił na J.U. klątwę. Sam nominat nie szczędził krytyki wobec Rzymu oraz zignorował wezwanie do stawienia się przed urzędem inkwizycji. Pod naciskiem króla rządy biskupie J.U. we Włocławku uznał dopiero kolejny papież Pius IV (1561). W 1562 Zygmunt August wyznaczył Jakuba na wakujące po śmierci Jana → Przerębskiego arcybiskupstwo gnieźn. Tym razem zatwierdzenie papieskie uzyskano stosunkowo łatwo i 7 X 1562 J.U. objął rządy w archidiecezji. Nadal okazywał sympatię dla poglądów reformatorów religijnych, był m.in. protektorem Andrzeja Frycza Modrzewskiego (który zadedykował prymasowi część swego traktatu *O poprawie Rzeczypospolitej*). Bardziej groźne dla przyszłości Kościoła pol. było popieranie przez prymasa planów zwołania reformatorskiego synodu narodowego (czemu usilnie starali się zapobiec jego poprzednicy), który miał m.in. doprowadzić do zerwania związków ze Stolicą Apostolską. J.U. usiłował dwukrotnie doprowadzić do zwołania tego zgromadzenia w 1564 i 1565, napotkał jednak skuteczny opór nuncjusza papieskiego oraz innych biskupów polskich.

Już jako biskup chełmski i włocławski J.U. aktywnie uczestniczył w życiu politycznym. Wydatnie przyczy-

nił się do unormowania stosunków z Turcją i zawarcia w 1553 pokoju wieczystego z tym państwem. Uczestniczył w rokowaniach z Habsburgami dotyczącymi spraw węgierskich. Okazał się oddanym zwolennikiem zacieśnienia związków z Litwą i odegrał istotną rolę w rokowaniach pol.-litewskich oraz przy zawieraniu w 1569 unii lubelskiej. Po śmierci Zygmunta II Augusta w 1572 doszło do ostrej rywalizacji o godność interreksa, urzędnika sprawującego tymczasową władzę w państwie podczas bezkrólewia i przygotowującego elekcję nowego panującego. J.U. jako prymas zdystansował wysuwanego przez stronnictwo protestanckie Jana Firleja, marszałka wielkiego koronnego. Sprawowanie przez Jakuba władzy interreksa podczas bezkrólewia 1572-73 stało się precedensem ustrojowym, odtąd urząd ten obejmowali przy podobnych okazjach kolejni prymasi, arcybiskupi gnieźnieńscy. J.U. odniósł się nieprzychylnie do ogłoszonej 28 I 1573 konfederacji warszawskiej, gwarantującej szlachcie wolność wyznania. Można w tym dostrzec pierwszy przejaw zniechęcenia arcybiskupa dla poglądów reformatorskich, nadal jednak był traktowany nieufnie przez Stolicę Apostolską i pol. zwolenników kontrreformacji. Jako interreks J.U. opowiedział się za kandydaturą na tron polski księcia francuskiego Henryka Walezego; 11 V 1573 ogłosił go królem, a 21 II 1574 koronował w katedrze wawelskiej. Podczas uroczystości doszło do ostrej wymiany zdań z marszałkiem Janem Firlejem, który zaprotestował przeciwko opuszczeniu przez prymasa w rocie przysięgi koronacyjnej ustępu o zachowaniu pokoju z różnowiercami. Król wypowiedział ostatecznie przysięgę w całości. Po rychłej ucieczce władcy do Francji J.U. był przeciwnikiem jego detronizacji i ogłoszenia nowej wolnej elekcji. Ustąpił dopiero w 1575 wobec braku nadziei na powrót króla Henryka oraz zagrożeń zewnętrznych państwa. Podczas kolejnej kampanii elekcyjnej popierał kandydaturę cesarza Maksymiliana II Habsburga (ogłosił jego wybór 12 XII 1575), zwalczał natomiast wybranego równolegle księcia siedmiogrodzkiego Stefana Batorego. Odmówił też udziału w koronacji Batorego w maju 1576. Część zwolenników nowego króla chciała pozbawić go w związku z tym godności arcybiskupiej i prymasowskiej. W tej sytuacji, zagrożony dodatkowo zbliżaniem się węgierskich oddziałów Batorego do rezydencji w Łowiczu, J.U. ukorzył się przed nowym władcą w Warszawie (w czerwcu 1576). Dzięki temu zachował godność prymasowską. W ostatnich latach życia wspierał już finansowo plany wojenne króla. Ograniczał też stopniowo sympatię dla reformacji, czego przejawem była wspomniana już niechęć J.U. wobec konfederacji warszawskiej oraz konflikty z Janem Firlejem. W 1577 odbył synod prowincjonalny w Piotrkowie, na którym Kościół pol. oficjalnie przyjął uchwały Soboru Trydenckiego (zakończonego w 1563 i wyznaczającego nowe formy działania Kościoła katolickiego).

W trakcie swej kariery kościelnej, a zwłaszcza w ostatnich latach życia J.U. był hojnym fundatorem. Założył m.in. kolegium mansjonarzy w Piotrkowie oraz szpitale w rodzinnym Uchaniu, w Bolimowie k. Łowicza oraz w Żninie. W Łowiczu przebudował pałac prymasowski. Starał się wspierać własną rodzinę, zwłaszcza brata Arnolfa i bratanka Pawła, którzy sięgnęli po urzędy wojewodzińskie. Był protektorem uzdolnionej młodzieży, której naukę finansował z własnych środków. Nie czuł się szczególnie związany ze swoją nominalną stolicą. Przebywał w niej rzadko, rezydował gł. w Łowiczu. Został pochowany nie w archikatedrze, lecz w kolegiacie łowickiej.

Lit.: T. Wierzbowski, *Jakub Uchański arcybiskup gnieźnieński (1502-1581). Monografia historyczno-literacka*, Warszawa 1895.

UDZIAŁ GNIEŹNIAN W WALKACH NARODOWOWYZWOLEŃCZYCH, gnieźnianie nie ograniczali się tylko do rywalizacji z Niemcami w swoim mieście, ale brali też udział w walkach narodowowyzwoleńczych w latach 1830-64, kontynuując tradycje z czasów powstania kościuszkowskiego. Wrzenie rewolucyjne w Królestwie Polskim uzyskało odzew w Wielkim Księstwie Poznańskim, wywołało nastroje antypruskie. Po wybuchu powstania listopadowego (1830), mimo silnie strzeżonych granic i wezwania abpa Marcina Dunina do posłuszeństwa władzom królestwa, liczni ochotnicy zdecydowali się dołączyć do walki. Nie brakowało wśród nich gnieźnian. Organizatorem przerzutów przez odległą o 28 km granicę był komisarz sądowy Reykowski, będący przywódcą ruchu narodowego w Gn. W styczniu 1831 pierwsi gnieźnianie w liczbie 36 ruszyli na plac boju z carskim zaborcą. Powstańcy opuszczali Gn. małymi grupkami po 2-3 osoby, jedynie 30 VI 1831 wymaszerował potajemnie 10-osobowy oddział. W większości byli to młodzi ludzie, którzy nie przekroczyli 25. roku życia – najmłodszym był Aleksander Biernacki (16 lat), a najstarszym Józef Ziołecki (36 lat). Po upadku powstania 23 wróciło w rodzinne strony. Spadły na nich surowe represje w postaci konfiskaty majątków i więzienia w twierdzy. Po ogłoszeniu stanu oblężenia w Wielkopolsce, od grudnia 1830, w Gn. stacjonował silny garnizon pruski. Po upadku powstania zaostrzyła się polityka germanizacyjna. Pomimo tego mieszkańcy Gn. Reykowski i Breański korespondowali z ośrodkami emigracyjnymi we Francji, skąd przybywali na ziemie polskie emisariusze próbujący na nowo wzniecić powstanie. Ruch konspiracyjny w Wielkopolsce zaczął się rozwijać. Prusacy udaremnili przeprowadzenie w 1844 akcji zbrojnej kierowanej przez Adolfa Malczewskiego, dziedzica majątku Kruchowo, który pod pretekstem polowania w lasach powidzkich miał zebrać znaczną liczbę szlachty i dokonać na jej czele ataku na Gn. Niepokój Prusaków wzbudził raport landrata Gravenitza przesłany do naczelnego prezesa Moritza Beurmanna o planowanym powstaniu, które miało wybuchnąć w Gn. w czasie tradycyjnych targów wojcieszańskich. Postawiono w stan pogotowia wojsko, wzmocniono posterunki, jednak wbrew oczekiwaniom powstanie nie wybuchło.

18 III 1848 w Berlinie wybuchła rewolucja. Wiadomości o tym szybko dotarły do Poznania, gdzie odbyły się narodowe demonstracje i powstał polski Komitet Narodowy. Z Poznania wyruszyli wysłannicy, rozwożąc prokla-

macje komitetu – biało-czerwone kokardy. W nocy z 20 na 21 III dotarli do Gn. W sukurs władzom pruskim przybyło bogate mieszczaństwo Gn. (z aptekarzem Kuglerem na czele), które obiecało pruskim władzom zachowanie ładu i porządku w mieście, tzn. miało ono stać na straży majątków najzamożniejszych. Co noc miasto patrolowało 16 osób wyznaczonych przez burmistrza.

23 III 1848 zawiązały się w Gn. 2 komitety: polski i niemiecki. W skład pierwszego wchodzili m.in. restaurator F. Grynwald, radca sądowy Michał Kwadyński, księgarz Jan → Lange i doktor medycyny Józef → Tyc. Przedstawiciele obu komitetów wywiesili flagi polską i niemiecką na balkonie ratusza i ogłosili akt braterstwa. 26 III burmistrz ogłosił oficjalne zezwolenie królewskie z 24 III o dokonaniu reorganizacji Wielkiego Księstwa Poznańskiego, polegającej na nadaniu Polakom bliżej nieokreślonych uprawnień. Zamierzenia rządu spotkały się ze zdecydowanym sprzeciwem pruskich kontrrewolucjonistów, którzy nie chcieli pogodzić się z utratą uprzywilejowanej pozycji, dlatego też różnymi sposobami starali się storpedować zalecenia królewskie. 26 III przybył do Gn. komisarz powiatowy mianowany przez pozn. Komitet Narodowy – Władysław Sobecki. Podczas jednego z posiedzeń miejscowego komitetu wojsko otoczyło ratusz, uwięziło W. Sobeckiego i wywiozło go do Bydgoszczy. Szowiniści pruscy nie cofnęli się przed oszczerstwem. 1 IV 1848 ukazał się w „Berliner Zeitung" artykuł opisujący rzekome mordy na Niemcach i Żydach przeprowadzone przez Polaków. Prowokację tę zdementowali na łamach „Posener Zeitung" dr J. Tyc i M. Kwadyński.

Działalność patriotów gnieźn. nie ograniczała się do utarczek z miejscowymi szowinistami. Prowadzili oni intensywne przygotowania do powstania, potajemnie organizując broń (kosy, piki, uprzęże). Jedenastu ochotników wstąpiło do wojsk powstańczych i wzięło udział w stoczonych wkrótce bitwach pod Książem (np. Tomasz Oszkiewicz) czy Miłosławiem (np. Piotr Grabiński). Atmosfera w całej prowincji stawała się coraz bardziej napięta. Powstawały pol. obozy wojskowe, m.in. we Wrześni, Książu, Pleszewie i Środzie. Ochotnicy z Gn. przybywali do Wrześni. Organizatorami narodowej siły zbrojnej w powiecie zostali ks. Franciszek Bojanowski i Alfons Moszczeński.

Gn. było ważnym punktem strategicznym i zostało przemienione w gł. kwaterę i punkt zborny wojsk pruskich. W tak napiętej sytuacji przybył z Berlina w roli mediatora gen. Wilhelm Willisen. Miał zamiar zapobiec rozlewowi krwi i wprowadzić w życie reorganizację Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Napotkał zdecydowany opór szowinistów. 10 IV w czasie pertraktacji z Polakami gen. Wedell przeprowadził atak na Trzemeszno od strony Mogilna i Gn. Pomimo olbrzymiej przewagi Prusacy wstrzymali dalsze natarcie, nie chcąc uniemożliwiać rozmów między Komitetem Narodowym a gen. W. Willisenem, które zakończyły się ugodą w Jarosławiu. Polacy zgodzili się na zmniejszenie wojsk powstańczych w zamian za oddanie administracji prowincji w pol. ręce. W. Willisen przystąpił do reorganizacji Wielkiego Księstwa Poznańskiego, a pierwszym krokiem miało być wprowadzenie u boku landratów komisarzy polskich. Administracja pruska, czując poparcie armii i miejscowych Niemców, nie godziła się na żadne ustępstwa. 20 IV gen. W. Willisen zwołał w Gn. zebranie landratów regencji bydgoskiej. Otrzymał odpowiedź landrata von Stiepa, że żadnego komisarza nie przyjmie i nie radzi generałowi odwiedzać Gn., jeśli ceni swoje zdrowie.

W tej atmosferze dowódca V korpusu gen. Fryderyk Colomb parł do zbrojnej rozprawy z powstańcami. Było prawdopodobne, że walki będą się toczyć w pobliżu Gn. W mieście panował stan zbliżony do stanu wyjątkowego. Atmosferę podgrzewali szowiniści niemieccy, którzy wybrali Komitet Powiatowy dla Obrony Interesów Niemieckich. Stawiał on sobie za cel storpedowanie reorganizacji Wielkiego Księstwa Poznańskiego, która miała objąć wg rozkazu króla z 4 IV wyłącznie powiaty, gdzie przeważała ludność polska. 26 IV 1848 Fryderyk Wilhelm IV określił granice przyszłego Księstwa Gnieźnieńskiego. Wbrew oczekiwaniom Polaków miało ono bardzo ograniczony zasięg. Gnieźnieńscy patrioci podnieśli gwałtowny protest, a większość urzędników zagroziła opuszczeniem miasta, gdyby rozkaz króla wszedł w życie. Ta reorganizacja nie została nigdy przeprowadzona.

Prusacy przystąpili do likwidacji obozów powstańczych. Po zdobyciu Książa (29 IV) ponieśli klęskę pod Miłosławiem (30 VI). Zwycięski wódz wojsk pol. – Ludwik Mierosławski rozpoczął marsz na płn. wschód, by przedostać się na Kujawy, a po drodze zająć Gniezno. 2 V opanował Wrześnię. Kolejną bitwę stoczono pod Sokołowem i dzięki bohaterstwu kosynierów Polacy odnieśli zwycięstwo, następnie wojska podążyły w kierunku Gn. Niestety nieporozumienia między L. Mierosławskim a korpusem oficerskim niechętnym dalszej walce nie pozwoliły wyswobodzić Gn. Położenie wojsk pol. było bardzo ciężkie. Prusacy mieli miażdżącą przewagę militarną, a powtarzające się przypadki niesubordynacji szlacheckich oficerów przeciwnych powstaniu pogarszały sytuację. 9 V następcą L. Mierosławskiego, który zrezygnował z dowództwa, został płk Augustyn Brzeziński. Podpisał on akt kapitulacji. Powstanie upadło.

Na powstańców posypały się represje. Jan Lange i Józef Jasiński – członkowie Komitetu Narodowego – zostali aresztowani i osadzeni w twierdzy kostrzyńskiej, resztę członków komitetu oddano pod nadzór policji. Uczestników walk zbrojnych umieszczono w cytadeli poznańskiej. Także były klasztor franciszkański w Gn. zamieniono na więzienie. Podejrzanych torturowano.

Po 1848, mimo wzrastającego terroru policyjnego we wszystkich trzech zaborach, patrioci w kraju i ośrodkach emigracyjnych nie zaprzestali działalności spiskowej. Również w Gn. działała komórka spiskowa, na której czele stał oberżysta Wnukowski. U niego znalazł schronienie przed pościgiem czołowy działacz Towarzystwa Demokratycznego Polskiego Paweł Darasz. Wnukowski wyprawił go potajemnie do Gdańska, skąd P. Darasz odpłynął do Anglii. Nastroje rewolucyjne nadal szerzyły

się w Gn. i powiecie, nie krył tego faktu landrat gnieźn. Obawiano się wybuchu nowego powstania, którego gł. siłą mieli być chłopi i proletariat rolny. W gimnazjum trzemeszeńskim powstało patriotyczne Towarzystwo Naukowe im. Tomasza Zana, do którego należeli także gnieźnianie uczący się w tym gimnazjum. Prusacy wpadli na trop stowarzyszenia i rozwiązali je. W samym Gn. 27 XII 1860 powstaje założone przez dra J. Tyca, ks. Ławniczaka i Petrykowskiego → Koło Towarzyskie, które pod hasłem działalności oświatowej krzewiło patriotyzm. W styczniu 1862 ukazała się nakładem drukarni J.B. Langego *Historia Polski* Feliksa Antonowicza upamiętniająca tysiąclecie wstąpienia Piastów na tron polski. Dużo miejsca w niej poświęcono walkom narodowowyzwoleńczym. Władze próbowały skonfiskować nakład tej publikacji, a wydawcę uwięzić, nie umiano jednak znaleźć przepisu, który by to usprawiedliwiał.
Po wybuchu powstania styczniowego w Królestwie Polskim (1863) Wielkopolanie, podobnie jak w 1831, pospieszyli rodakom z pomocą. W zbrojnych zmaganiach z Rosją wzięli też udział gnieźnianie. Znane są nazwiska 38 ochotników. Większość powstańców wywodziła się tak jak poprzednicy z klas uboższych. Walczyli oni w oddziałach powstańczych m.in. L. Mierosławskiego i Edmunda Taczanowskiego, w bitwach pod Krzywosądzem (19 II 1863), Nową Wsią (21 II 1863), Olszakiem (22 III 1863), Ślesinem (22 III 1863), Brdowem (29 IV 1863), Ignacewem (8 V 1863), Kruszyną (29 VIII 1863). Tylko jedna bitwa pod Kruszyną zakończyła się zwycięstwem, inne klęskami okupionymi wieloma ofiarami. Trudno ustalić liczbę gnieźnian, którzy zginęli w walkach o ojczyznę. Wiadomo, że w bitwie pod Ignacewem zginęło 2 krawców: Wojciech Ciński i Wincenty Szulczewski, a w jednej z potyczek w maju 1863 ranny został garncarz Michał Marciniak, ukrywający się w posiadłości Bronisza w Bieżanowie, gdzie został pochwycony przez policję. Józef Adamczewski dwukrotnie brał udział w wyprawach do Królestwa. Niektórzy pochwyceni przez władze carskie zostali wysłani na wschód i pracowali tam przy budowie kolei. Wśród nich było 4 gnieźnian: Michał Galondzewski, Kazimierz Katek, Michał Petrykowski i Józef Adamczewski. Po kilku latach jako obywatele obcego państwa wrócili w rodzinne strony. Wielu mieszkańców Gn. niebiorących udziału w walkach wspierało powstańców materialnie, przesyłano również na teren Królestwa broń i amunicję. W 1864 powstało w Gn. stowarzyszenie kobiet „Łańcuch". Jego zadaniem było zbieranie dobrowolnych składek pieniędzy, żywności, umundurowania i bandaży dla powstańców. W mieście kilkakrotnie dochodziło do manifestacji patriotycznych. Władze były zaniepokojone tymi działaniami, tym bardziej że np. w kwietniu 1864 więziono w Gn. 140 powstańców. Gn. i okolice wraz z powiatami: Mogilno, Inowrocław i Wągrowiec uznano za niebezpieczne w regencji i wyznaczono specjalnego urzędnika – radcę Raffaela, którego zadaniem było zwalczanie ruchu patriotycznego. Klęska powstania styczniowego na wiele lat rozwiała nadzieje na odzyskanie niepodległości.

Zob. też germanizacja społeczeństwa gnieźnieńskiego w 2. połowie XIX wieku i w początkach XX wieku.

UJAZD, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Sławno, ob. 141 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 473,5 ha. W 1243 Przemysł i Bolesław Pobożny nadali wieś U. klasztorowi Bożogrobców w Gn. Wieś stanowiła ich własność przynajmniej do 1767. W 1426 Dobrogost, pleban ze Sławna, pozwał Dobrochnę, dziedziczkę młyna z Ujazdu, do sądu o korzec mąki pszennej i 2 korce żytniej z młyna za to, że pozwolono jej spuszczać wodę z jeziora plebańskiego. W 1578 było tu 4 zagrodników, znajdowały się karczma i młyn o jednym kole. W latach 80. XIX w. wieś była własnością Emilii Jańczakowskiej, dziedziczki Myszek; było tu 25 domów, 206 mieszkańców (10 ewangelików, 196 katolików). We wsi znajdują się dworek z 1897 i przy drodze do Węgorzewa dawny budynek szkoły z początku XX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ULICE W GNIEŹNIE DO 1945, po → lokacji m. Gn. w 1238 lub 1239 (nie zachował się dokument lokacyjny miasta) obszar miasta został zlokalizowany na Wzgórzu Panieńskim, czyli na ob. Rynku i w jego pobliżu. Teren miasta został otoczony murami miejskimi; wybudowano 3 bramy miejskie. W poł. ul. Tumskiej wybudowano bramę Poznańską, przez którą wiodła droga ku Poznaniowi, rozwidlająca się w pobliżu Wzgórza Piotra i Pawła na drogę do Kłecka i Kcyni. Z ówczesnego Rynku wychodził tzw. Trakt Toruński, ob. ul. Dąbrówki, i na wysokości ul. Grzybowo, dawniej nazywanej ul. Bydgoską, wybudowana była brama Toruńska. Trzecia brama, Pyzdrska, usytuowana była na ul. Farnej, ob. ul. Warszawskiej, tuż za kościołem farnym. W obrębie murów miejskich znajdował się Rynek, część ul. Tumskiej, ul. Franciszkańska, część ul. Dąbrówki oraz ul. Rzeźnicka. Poza murami miejskimi, za bramą Toruńską, w kierunku zach.-płd. zlokalizowana była ul. Żydowska, ob. Mieszka I, która w pobliżu ob. Studium Medycznego w owym okresie nosiła nazwę Droga do Kawiar. Obszar miasta Gn. w 1793 po zajęciu przez wojsko pruskie był taki sam jak po lokacji. Miasto królewskie na północy sąsiadowało z Grzybowem, składającym się z 2 części: Świętojańskiej, należącej do klasztoru Joannitów, oraz Panieńskiej, stanowiącej własność klarysek. Na wschód od miasta Gn. rozciągały się tereny Wójtostwa, które stanowiło odrębną jednostkę administracyjną. Na południe od właściwego miasta znajdował się obszar miasteczka Cierpięgi, którego ratusz stał na Rynku Bednarskim. Nadmienić należy, że w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. znajdują się plany sytuacyjne, na których zaznaczone są wymienione tereny. Pomiędzy Cierpięgami a katedrą znajdowała się osada Słomianka. W zach. części Gn. znajdowały się tereny kościelne z katedrą i pozostałościami zamku arcybiskupiego oraz kanonie. Administracja pruska na przełomie XVIII i XIX w. dążyła do włączenia miasteczek i przedmieść w obręb jednego organizmu miejskiego. Władze pru-

skie rozpoczęły rozbiórkę murów miejskich, jak również 3 bram miejskich. Dużym utrudnieniem w szczegółowej lokalizacji ulic na terenie miasta i przylegających osad oraz przedmieść do organizmu miejskiego do 1787 jest brak źródeł kartograficznych. Jeden plan dotyczący terenów należących do gnieźn. franciszkanów znajduje się w Archiwum Archidiecezjalnym w Gn., istnieje też plan miasta opracowany przez geometrę K. Kirschensteina z 1787. Pożar miasta 27 V 1819 dał władzom miejskim możliwość przebudowy i rozbudowy Gn., które połączone były z częściową regulacją ulic i zmianą układu przestrzennego śródmieścia. Wraz z rozbudową miasta zaistniała konieczność wytyczania nowych ulic, a władze miejskie zarówno w okresie zaboru, jak i po odzyskaniu niepodległości na swoich posiedzeniach zajmowały się nadawaniem nazw nowym ulicom.

Wykaz nazw ulic miasta Gn. do 1945 ułożony jest alfabetycznie w języku pol., a z okresu zaboru pruskiego i okupacji niem. w języku niem.: aleja Marcinkowskiego – Roonstrasse; Artyleryjska – Steubenstrasse; Bahnhofstrasse – nazwa z lat 1872-1919, po 1919 ul. Lecha; Bednarski Rynek – do 1815, w latach 1815-1919 Bottschermarkt, po 1919 Rynek Bednarski; Bergerstrasse – nazwa sprzed 1919, po 1919 ul. Podgórna; Bismarckstrasse – nazwa nowo wytyczonej ulicy z lat 1900-18, składająca się wówczas z 2 odcinków – dzisiejszej ul. Żwirki i Wigury, od ul. bł. Jolenty do Wodociągów Miejskich, i dzisiejszej ul. Jasnej; w latach 1919-32 odcinek od wylotu ul. bł. Jolenty do wieży wodociągowej nosił nazwę ul. Wodociągowa, po 1932 połączono go z nową ulicą biegnącą do ul. Trzemeszeńskiej i nadano nazwę ul. Żwirki i Wigury; Bottschermarkt – nazwa całości w latach 1815-1919, wcześniej i później Bednarski Rynek; Brombergerstrasse – nazwa z lat 1840-1919, po 1919 ul. Grzybowo; Chociszewskiego Józefa – odcinek od ul. 3 Maja do ul. św. Michała w poł. XIX w. nosił nazwę Wągielniki, względnie Węgielniki, po 1870 łącznie z wytyczonym odcinkiem do ul. Jasnej nazwany Kronprinzenstrasse, od 1919 Józefa Chociszewskiego; Chrobrego Bolesława – odcinek od Rynku do ul. M. Łubieńskiego w latach 1819-1919 nosił nazwę Friedrichstrasse (Fryderykowska), a odcinek od ul. M. Łubieńskiego do torów kolejowych w tym okresie nosił nazwę Lindenstrasse, po 1919 ul. Bolesława Chrobrego; Cegielna – w latach 1919-39 w okresie okupacji Cegelistrasse; Cierpięgi – do poł. XIX w. odcinek od dzisiejszej ul. Dalkoskiej do Czystej nosił nazwę Wielkie Cierpięgi, a odcinek od ul. Czystej do Jeziornej – Małe Cierpięgi, w 2. poł. XIX w. cała ul. nosiła nazwę Cierpingerstrasse, od ok. 1905 do 1919 Schillerstrasse, po 1919 Cierpięgi; Cicha – nazwa w latach 1919-39, w okresie okupacji Stillestrasse; Czysta – w okresie 1819-1918 i w latach okupacji Florstrasse, po 1919 Czysta; Dalkoska – w latach 1840-1918 Dalkierstrasse, po 1919 Dalkowska; Dąbrowskiego – w okresie międzywojennym i w czasie okupacji Kardorfstrasse; Dąbrówki – do 1815 ul. Toruńska, w okresie zaboru pruskiego Wilhelmstrasse, po 1919 Dąbrówki; Długa – nazwa ta w latach 1919-39, w czasie okupacji Langestrasse; Dmowskiego Romana – odcinek ul. Dąbrówki i ks. S. Wyszyńskiego na odcinku od stacji benzynowej do ul. Jasnej; Dojazdowa – w okresie okupacji Gruner-Wegstrasse; Droga do Bydgoszczy, odcinek ul. Grzybowo od ul. Dąbrówki do ul. św. Jana – w latach 1792-1840 Brombergerstrasse; Droga do Folwarku – nazwa z przełomu XVIII i XIX w., w 2. poł. XIX w. do 1918 Vorwerkstrasse, po 1919 bł. Jolenty; Droga do Kawiar – nieistniejący ob. odcinek ulicy Mieszka I w pobliżu ob. parku Kościuszki w części płd.-zach.; Droga do Kcyni – nazwa do poł. XIX w., następnie Exinerstrasse, w latach 1919-39 ul. Kcyńska, ob. ul. Powstańców Wielkopolskich; Droga do Kłecka – nazwa z końca XVIII i początku XIX w., w okresie zaboru Kletzkoerstrasse, po 1919 ul. Kłeckoska; Droga do Osińca – nieistniejący ob. odcinek ul. Mieszka I, położony niegdyś na południe od parku Kościuszki; Droga do Pyzdr – do 1815 nazwa używana naprzemiennie z nazwą Droga do Słupcy, w 2. poł. XIX w. do 1918 oraz w okresie okupacji Warschauerstrasse, a w okresie międzywojennym ul. Warszawska; Droga do Słupcy – do 1815 nazwa używana naprzemiennie z nazwą Droga do Pyzdr, w okresie zaboru Warschauerstrasse, po 1919 ul. Warszawska; Droga do św. Krzyża – nazwa z 1. poł. XIX w., po 1850 Kreuzstrasse, po 1919 ul. Świętokrzyska; Droga do Trzemeszna – nazwa z 1. poł. XIX w., po 1850 Tremessenerstrasse, w latach 1919-39 ul. Trzemeszeńska, w 1939 odcinek ul. od 3 Maja do ul. Żwirki i Wigury nosił nazwę ul. R. Dmowskiego, ob. ul. Stefana Wyszyńskiego; Droga do Wójtostwa – nazwa z 1. poł. XIX w., po 1890 Nollaustrasse, po 1919 3 Maja; Farna – do 1919 i w okresie okupacji Pfarstrasse, w latach 1789-1919 ulica biegła od Rynku, ul. Warszawską, skręcała w ob. ul. Stromą i dochodziła do ul. św. Wawrzyńca; Franciszkańska – w okresie zaboru pruskiego Franziskanerstrasse, w poł. XIX w. odcinek ul. od Dąbrówki do bramy klasztoru Franciszkanów nosił nazwę Querstrasse, na początku XX w. nazwa już nie funkcjonowała, po 1919 ul. Franciszkańska; Garbarska – w latach 1815-1918 i w okresie okupacji Gerberstrasse, po 1919 Garbarska; Grabskiego Leona – nazwa powstała w okresie międzywojennym, w okresie okupacji Wrangelstrasse; Grunwaldzka – nazwa nadana w okresie międzywojennym, w czasie okupacji Tannenbergstrasse; 28 Grudnia – nazwa powstała w okresie międzywojennym, w latach 1939-45 Siegstrasse; Grzybowo – przed 1840 naprzemiennie: Droga do Bydgoszczy lub Grzybowo, odcinek ul. od Dąbrówki do ul. św. Jana, natomiast odcinek od ul. św. Jana do ul. 3 Maja nosił nazwę Przedmieście Bydgoskie, po 1840 całą ulicę nazwano Brombergerstrasse, po 1919 Grzybowo; Jana, św. – w latach 1815-1918 i w okresie okupacji Johannesstrasse, po 1919 św. Jana; Jana Pawła II – w latach 1840-1918 Hospitalstrasse, po 1919 ul. Szpitalna, a w poł. tego roku ul. bpa A. Laubitza; Jasna – w latach 1900-18 Bismarckstrasse, stanowiła wówczas część projektowanej ulicy, która miała biec do wieży wodociągowej, lecz projekt nie został zrealizowany; Jeziorna – w latach 1815-1918 i w okresie okupacji Seestrasse, po 1919 Jeziorna; Jolenty, bł. – na przełomie XVIII i XIX w. nosiła nazwę Droga do Folwarku, pod

koniec XIX w. zmieniono nazwę na Vorwerkstrasse, której używano w okresie okupacji, po 1919 pod nazwą bł. Jolenty; Kasprowicza Jana – w okresie międzywojennym i w czasie okupacji Ulandstrasse; Kaszarska – ulica wychodząca z Rynku, w latach 1825-1918 i podczas okupacji Grutzstrasse, po 1919 Kaszarska; Kawiary – w okresie zaboru i okupacji nosiła nazwę Charlottenhofstrasse, po 1918 Kawiary; Kcyńska – w XIX w. używano nazwy Droga do Kcyni, po 1850 i w okresie okupacji Exinerstrasse, po 1919 Kcyńska, ob. Powstańców Wielkopolskich; Kilińskiego Jana – do 1918 i w latach okupacji Wielandstrasse, po 1919 Jana Kilińskiego; Kłeckoska – do poł. XIX w. używano nazwy Droga do Kłecka, do 1919 i w czasie okupacji Kletzkoerstrasse, po 1919 Kłeckoska; Kochanowskiego Jana – nazwa używana w okresie międzywojennym, w czasie okupacji Kornerstrasse; Kolegiaty – nazwa po 1919, w okresie zaboru i w czasie okupacji Kollegiatenstrasse; Kołłątaja – w latach 1938-39 ul. Legionów; Konikowo – do 1918 Konikowerstrasse, w czasie okupacji Beethovenstrasse, w okresie międzywojennym Konikowo; Konopnickiej Marii – do 1918 ul. Luxuspferdemarkt, po 1919 Niecała; Kopernika – w okresie międzywojennym i w czasie okupacji Kopernikusstrasse; Koszarowa – przed 1919 Kasernenstrasse, po 1919 Koszarowa; Kościuszki Tadeusza – od 1895 do 1919 plac między budynkiem dworca kolejowego a landraturą, ob. Urząd Miejski, nosił nazwę Am Stadt Park, plac między torami kolejowymi w kierunku ul. Warszawskiej nosił nazwę Am Kaiser Friedrich Platz, od 1927 nowo wytyczony odcinek między ul. Warszawską i ul. św. Wawrzyńca nazwano ul. Skarbową; Krótka – w latach 1840-1918 Herderstrasse, po 1919 Krótka; Krzywe Koło – w okresie zaboru i w czasie okupacji Radstrasse, po 1919 Krzywe Koło; Kwiatowa – nazwa w okresie międzywojennym, w czasie okupacji Blumenstrasse; Lecha – w okresie zaboru pruskiego i okupacji Bahnhofstrasse; Legionów – nazwa z lat 1938-39, w czasie okupacji Brahmsstrasse, ob. Kołłątaja; Lelewela – nazwa w okresie międzywojennym, w czasie okupacji Kleistrasse; Leśna – nazwa używana w okresie międzywojennym od 1930, w czasie okupacji Forststrasse; Libelta Karola – w latach 1870-1918 Sandstrasse, w latach 1919-27 Piaski, po 1927 K. Libelta, w okresie okupacji Goethestrasse; Listopadowa – nazwa stosowana w okresie międzywojennym, w czasie okupacji Langemarckstrasse; Łącznica – w okresie zaboru i w czasie okupacji nosiła nazwę Verbindungstrasse, po 1919 Łącznica; Łąkowa – w latach 1812-1918 i w czasie okupacji Wiesenstrasse, po 1919 Łąkowa; Łubieńskiego Macieja – do 1919 odcinek od ul. Mieszka I do ul. Bolesława Chrobrego nosił nazwę Nikolaistrasse, natomiast odcinek od ul. Bolesława Chrobrego do ul. Dąbrówki – Poststrasse, po 1919 pierwszy odcinek to ul. Mikołaja, drugi – ul. Pocztowa, ob. całość nosi nazwę ul. M. Łubieńskiego; Matejki Jana – nazwa w okresie międzywojennym, w okresie okupacji Hans Sachstrasse; Michała Archanioła, św. – w latach 1800-25 ul. Mylna, w latach 1826-1918 i w czasie okupacji Michaelistrasse, po 1919 św. Michała; Mickiewicza Adama – w latach 1840-1918 Neustrasse, po 1919 A. Mickiewicza, w okresie okupacji Blucherstrasse; Mieczysława – nazwa z lat 1919-39, w 1. poł. XIX w. odcinek od ul. Dąbrówki do ul. S. Moniuszki nazywano ul. Żydowską, odcinek od ul. Moniuszki do parku Kościuszki nosił nazwę ul. Stelmachowska, w 2. poł. XIX w. do 1919 cała ulica nosiła nazwę Hornstrasse, ob. Mieszka I; Mikołaja, św. – przed 1919 i w okresie okupacji Nikolaistrasse, w latach 1919-39 św. Mikołaja; Młyńska – powstała w 1919 i dochodziła do drogi w kierunku Poznania; Moniuszki Stanisława – ulica powstała w 1. poł. XIX w. i była wówczas nazywana ul. Poprzeczną, w latach 1900-19 Machatiusstrasse, po 1919 Moniuszki; Mylna – nazwa z lat 1800-25, od 1826 Michaelistrasse, po 1919 św. Michała; Niecała – w okresie zaboru pruskiego Luxuspferdemarkt, po 1919 Niecała, następnie M. Konopnickiej; Ogrodowa – nazwa w okresie międzywojennym, w okresie okupacji Jägerstrasse; Okrężna – ulica wytyczona po 1919, odcinek od wieży wodociągowej do ul. 3 Maja, po 1932 nadano jej nową nazwę – Żwirki i Wigury; park Tadeusza Kościuszki – w okresie zaboru pruskiego część między ul. Bahnhofstrasse a Hornstrasse nosiła nazwę Am Kaiser Friedrich Platz, a część naprzeciwko dworca kolejowego w latach 1895-1919 nazywała się Am Stadt Park, po 1919 park im. T. Kościuszki; Piaski – w latach 1870-1918 Sandstrasse, a w latach 1919-27 Piaski, od 1927 całej ul. nadano nową nazwę K. Libelta; Piastowska – w latach 1819-1918 Neustadt, po 1919 aż do 1927 Piastowska, od 1928 H. Sienkiewicza, a w okresie okupacji Neustadtstrasse; Piotra, św. – w okresie zaboru Petristrasse, po 1919 ul. św. Piotra; Pławnik – w okresie okupacji Grunhofstrasse; Pocztowa – do 1919 i w okresie okupacji Poststrasse, w latach 1919-39 Pocztowa – na odcinku od ul. Bolesława Chrobrego do ul. Dąbrówki; Podgórna – do 1918 i w czasie okupacji Bergstrasse, w okresie międzywojennym Podgórna; Polna – w latach zaboru pruskiego Feldstrasse, po 1919 Polna; Poprzeczna – nazwa używana w XIX w., w latach 1900-18 Machatiusstrasse, po 1919 S. Moniuszki; Poznańska – w latach zaboru pruskiego do 1918 oraz w okresie okupacji odcinek od ul. Tumskiej do ul. Kłeckoskiej nazywany był Posenerstrasse, po 1919 Poznańska; Półwiejska – w okresie okupacji Halbstrasse; Przecznica – w latach 1845-1918 Kreuzgasse, po 1919 Przecznica; Przedmieście Bydgoskie – nazwa używana do 1840 dla odcinka od ul. św. Jana do ul. 3 Maja; w latach 1840-1918 Brombergerstrasse, po 1919 ul. Grzybowo; Przy Rzeźni – w latach 1875-1918 nosiła nazwę Schlatthofstrasse, w latach 1919-39 Przy Rzeźni; Rybna – w latach zaboru pruskiego i w okresie okupacji Fischerstrasse, w latach międzywojennych Rybna; Rynek – plac rynkowy do 1815 nosił nazwę Rynek, w latach 1816-1918 i w czasie okupacji Markt, w okresie międzywojennym Rynek; Rzeźnicka – w latach 1815-1918 i latach okupacji Fleischerstrasse, po 1919 Rzeźnicka; Seminaryjna – w okresie zaboru i okupacji używano nazwy Seminarstrasse, po 1919 Seminaryjna; Sienkiewicza Henryka – w latach 1815-1918 i w okresie okupacji Neustadtstrasse, po 1919 do 1927 Piastowska, po 1928 Sienkiewicza; Skar-

bowa – nazwa wprowadzona po wytyczeniu ulicy w 1927, łączyła wówczas ul. Warszawską z ul. św. Wawrzyńca, ob. odcinek ul. T. Kościuszki; Słomianka – do 1815 używano nazwy Słomianka, w latach 1816-1919 i w okresie okupacji Strohstrasse, po 1919 Słomianka; Słowackiego – nazwa w okresie międzywojennym, w latach okupacji Bachstrasse; Słoneczna – nazwa używana w okresie międzywojennym, w czasie okupacji Dirschauerstrasse; Spokojna – ulica wytyczona w 1938, w czasie okupacji Siedlerstrasse; Stelmachowska – nazwa z 1. poł. XIX w., odcinek ul. Mieszka I od ul. Moniuszki do parku Kościuszki, w latach 1850-1918 Hornstrasse, w 1919 ul. Mieczysława; Stroma – nazwa wprowadzona po 1919, ulica biegła tuż za kościołem farnym do ul. św. Wawrzyńca; Szpitalna – w latach 1840-1918 Hospitalstrasse, w okresie 1919-39 Szpitalna, w 1939 ul. bpa A. Laubitza, w czasie okupacji Horst Wesselstrasse; Targowica – przed 1919 plac nie miał nazwy, pojawiła się po 1920 i dotyczyła placu przed wjazdem na teren Rzeźni Miejskiej, z placu biegła ul. Przy Rzeźni; Targowisko – w latach zaboru pruskiego używano nazwy Pferdemarkt, po 1918 Targowisko; Toruńska – nazwa używana do 1815, w latach 1816-1918 Wilhelmstrasse, po 1919 Dąbrówki; Trepińskiego, dra – nazwa używana po 1919, potem zmieniona na Konopnickiej; w latach okupacji Jahnstrasse; Trzemeszeńska – w 1. poł. XIX w. Droga do Trzemeszna, po 1850 Tremessenerstrasse, w latach 1919-39 Trzemeszeńska na odcinku od ul. 3 Maja do ul. Żwirki i Wigury, a w 1939 R. Dmowskiego, w okresie okupacji Tremessenerstrasse; Tumska – do 1815 Tumska, w latach 1816-1918 i w okresie okupacji Domstrasse, po 1919 Tumska; Ustronie – powstała po 1919, w okresie okupacji nosiła nazwę Baumschulwegstrasse; Wachtla Mariana – nazwa używana w latach 1919-39, w okresie okupacji Sedanstrasse; Warszawska – przed 1815 używano wymiennie nazwy Droga do Pyzdr lub Droga do Słupcy, w okresie zaboru pruskiego i w czasie okupacji Warschauerstrasse, po 1919 Warszawska; Wawrzyńca, św. – w czasie zaboru pruskiego i latach okupacji Lorenzstrasse, po 1919 św. Wawrzyńca; Wągielniki – nazwa z lat 1840-70 dla odcinka od ul. 3 Maja do ul. św. Michała, po 1870 Kronprinzenstrasse, po 1919 J. Chociszewskiego; Wiejska – nazwa używana w latach 1919-39, w czasie okupacji Dorfstrasse; Wielkie Cierpięgi – tę nazwę nosiła do poł. XIX w. na odcinku od ul. Dalkoskiej do ul. Czystej, w 2. poł. XIX w. Cierpingistrasse, od ok. 1905 do 1919 Schillerstrasse, po 1919 Cierpięgi; Wierzbowa – nazwa ulicy używana w okresie międzywojennym, w czasie okupacji Danzigerstrasse; Witkowska – do 1885 Witkowoer Chausse, w latach 1886-1918 Freiherr von Steinstrasse, po 1919 Witkowska, w okresie okupacji Witkowerstrasse; Wodna – przed 1895 była to droga polna wiodąca do jez. Bielitko, utwardzona po 1900 i nazwana Wasserstrasse, nazwy tej używano również w czasie okupacji, po 1919 Wodna; Wodociągowa – do 1918 Bismarckstrasse, po 1919 odcinek ul. pomiędzy wylotem ulicy św. Michała a wieżą ciśnień nazywano ul. Wodociągową, po 1932 zmieniono nazwę na Żwirki i Wigury; Wojciecha, św. – w latach zaboru pruskiego i w czasie okupacji Adalbertstrasse, po 1919 św. Wojciecha; Wolności – powstała po 1919, w latach okupacji Ludendorffstrasse; Wrzesińska – w latach zaboru i w czasie okupacji Wreschenerschstrasse, po 1919 Wrzesińska; Żabia – w latach zaboru i okupacji Froschstrasse, po 1919 Żabia; Zielona – do 1918 Gruner-Wegstrasse, w latach 1919-39 Zielona; Zielony Rynek – do 1850 Viehmark, w latach 1851-1918 i w latach okupacji Grunmarkt, po 1919 Zielony Rynek; Żeromskiego Stefana – powstała po 1919, w okresie okupacji nosiła nazwę Mozartstrasse; Żuławy – do 1903 Żuławystrasse, następnie używano nazwy Gartenstrasse (również w okresie okupacji), po 1919 Żuławy; Żwirki i Wigury – odcinek od ul. bł. Jolenty do wieży wodociągowej do 1919 nosił nazwę Bismarckstrasse, po 1919 ul. Wodociągowa, odcinek od wieży wodociągowej do ul. 3 Maja wytyczony został po 1919 i nosił nazwę ul. Okrężnej, po 1932 obydwa odcinki przyjęły nazwę ul. Żwirki i Wigury.
Zob. też rozwój przestrzenny miasta Gniezna w latach 1793-1939.

UŁANOWO, wieś w gminie Kłecko, parafia Świniary, ob. 189 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 587,3 ha. Dawna własność rodu Ulanowskich, herbu Sulima. Wzmiankowana w dokumentach z 1387 jako Wlanowo. Należała do parafii w Kłecku. W 1441 oddawała dziesięcinę do kościoła w Sokolnikach i Kłecku. Właścicielami wsi byli m.in.: w 1620 Maciej Głębocki, pod koniec XVIII w. Kazimierz Koszkowski, a w 1892 wdowa po Józefie Chosłowskim z synem, który majątek sprzedał niem. Komisji Kolonizacyjnej. Wieś, łącznie z częścią folwarczną, liczyła wówczas 238 mieszkańców. W latach 80. XIX w. odnaleziono tu cmentarzysko przedhistoryczne. We wsi znajduje się mocno zniszczony, typowo pol. dwór z końca XVIII lub początku XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

UNIWERSYTET LUDOWY, powstał z inicjatywy Towarzystwa Czytelni Ludowych (TCL) zał. w 1880 i towarzystw kulturalno-oświatowych działających w zaborze pruskim na terenie Wielkopolski, Pomorza i Śląska. W 1919 zakupiono we wsi → Dalki k. Gn. stary dworek ze zniszczonym parkiem. Finanse pozyskiwano ze zbiórek społecznych stowarzyszeń, kupiectwa,

Budynek Uniwersytetu Ludowego w Dalkach k. Gniezna (dziś dzielnica Gniezna)

rzemiosła, osób prywatnych, a zwłaszcza samorządów. W lecie 1920 przebudowano obiekt. 5 X 1921 nastąpiło otwarcie i poświęcenie przez ks. bpa Antoniego → Laubitza w obecności kilkudziesięciu oficjeli i darczyńców. Założycielem i dyrektorem był sekretarz generalny TCL ks. Antoni → Ludwiczak. Uniwersytet został zorganizowany na wzór duńskich „Hojshole" na podstawie idei Gruntwigowskiej. Celem było wychowywanie w duchu patriotycznym i chrześcijańskim. Hasło brzmiało „Przez naukę do cnót obywatelskich, do gorącej miłości Ojczyzny na zasadach religijnych". Corocznie odbywały się 2 kursy dla młodzieży od 16. roku życia, gł. wiejskiej. Od maja do sierpnia żeński, od listopada do marca męski. Warunkiem było ukończenie szkoły podstawowej. Przybywali też słuchacze ze średnim wykształceniem. Uczono ok. 20 przedmiotów, m.in. języka pol., historii literatury, historii, rachunków, fizyki, chemii, geografii, przyrody, higieny oraz biurowości, księgowości, wiedzy rolniczej i religii. Program obejmował wybrane zagadnienia poszczególnych dyscyplin. Kurs obejmował 49 godzin tygodniowo. Słuchacze wybierali sobie jeden z przedmiotów, którego zagadnienia pragnęli pogłębić. Czesne wynosiło 400 zł od mężczyzn i 350 zł kobiet. Zajęcia prowadzili nauczyciele szkół średnich z Gn. Nawiązywano też współpracę z Uniwersytetem Poznańskim, którego pracownicy naukowi prowadzili wykłady. Z nauki korzystali też Łużyczanie, dla których rezerwowano 5 miejsc. Cenili życzliwość okazywaną przez Słowian polskich. Bywali też słuchacze z Rosji i Francji. Uniwersytet miał charakter prywatny. Świadectwo nie uprawniało do studiów wyższych. Do 1939 naukę ukończyło 1067 słuchaczy. Przeważała młodzież pochodzenia rolniczego. Utworzono Towarzystwo Absolwentów Słuchaczy Uniwersytetu Ludowego pod nazwą „Promień" ze statutowymi władzami. Członek zobowiązywał się założyć bibliotekę TCL w swojej miejscowości. Wydawano również pisemko „Promień". Organizowano zjazdy absolwentów. Od 1936 działał też Uniwersytet Powszechny celem szerzenia oświaty wśród zainteresowanych i młodzieży uczącej się w szkołach. Wygłaszano referaty na różne tematy.

URZĄD MIAR I WAG W GNIEŹNIE, na przełomie 1913 i 1914 podjęto decyzję o budowie w Gn. budynku przeznaczonego dla Urzędu Miar i Wag przy ul. Szpitalnej 4 (ob. ul. Jana Pawła II). Zadaniem urzędu było kontrolowanie prawidłowości wag i miar stosowanych przez kupców gnieźn. oraz kramarzy. Urząd działa do chwili obecnej w tym budynku.

URZĄD REJONOWY W GNIEŹNIE, terenowy organ rządowej administracji ogólnej. Powołany na podstawie ustawy z 22 III 1990, rozpoczął działalność 27 VIII 1990. Urząd załatwiał sprawy z zakresu ochrony środowiska, geodezji, komunikacji, nadzoru budowlanego i zatrudnienia. Zasięg terytorialny obejmował miasto Gn. oraz gminy: Czerniejewo, Gn., Kiszkowo, Kłecko, Łubowo, Mieleszyn, Mieścisko i Niechanowo. W skład urzędu wchodziło początkowo 7 oddziałów: organizacyjny, ochrony środowiska, geodezji i gospodarki gruntami, nadzoru budowlanego, komunikacji, ogólny oraz rejonowy urząd pracy. W 1993 zmniejszono liczbę oddziałów do 5, a w 1996 powiększono do 6. Od 27 VII 1993 działało gospodarstwo pomocnicze pod nazwą Zakład Obsługi Administracji Urzędu Rejonowego w Gn. Zapewniało ono obsługę administracyjno-gospodarczą, administrowało nieruchomościami Skarbu Państwa, prowadziło usługi remontowe, poligraficzne, kancelaryjne i dozoru mienia. Jego kierownikiem był Stanisław Polcyn. Likwidacja urzędu nastąpiła 31 XII 1998, w przeddzień wejścia w życie rozporządzenia w sprawie utworzenia powiatów. Siedzibą UR był budynek przy ul. Jana Pawła II 9/10. Kierownikami byli: Zenon Salita (1 VIII 1990--22 II 1993), Jan Socha (22 II 1993-31 XII 1998).

URZĄD STANU CYWILNEGO, urząd zajmujący się prowadzeniem spraw stanu cywilnego. Do najważniejszych zadań urzędów stanu cywilnego należy rejestracja urodzeń, małżeństw oraz zgonów. Fakty te są odnotowywane w 3 odrębnych seriach ksiąg: urodzeń, małżeństw oraz zgonów. Księgi stanu cywilnego przechowywane są przez 100 lat, licząc od roku ich sporządzenia, w urzędach stanu cywilnego, a następnie są przekazywane do właściwego terytorialnie archiwum państwowego. Na terenie pow. gnieźn. (oraz wchodzącego w jego skład zlikwidowanego w 1927 pow. witkowskiego) pierwsze urzędy stanu cywilnego utworzono 1 X 1874. Liczba oraz zasięg oddziaływania urzędów stanu cywilnego kilkakrotnie ulegały zmianom.

Wykaz urzędów stanu cywilnego w poszczególnych obwodach:

Czerniejewo, powołany 1874, księgi przechowywane w USC Czerniejewo, Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: AP Poznań),

Dębnica, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Kłecko,

Ganina, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Gniezno,

Gniezno, powołany 1874, księgi przechowywane w USC Gniezno, AP Poznań,

Gorzykowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Witkowo,

Goślinowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Gniezno,

Jankowo Dolne, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Gniezno,

Jarząbkowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Niechanowo,

Jastrzębowo (w latach 1921-24 z siedzibą w Kruchowie), powołany 1874, zlikwidowany 1935, księgi przechowywane w USC Trzemeszno, AP Bydgoszcz Oddział w Inowrocławiu,

Kiszkowo, powołany 1874, księgi przechowywane w USC Kiszkowo, AP Poznań,

Kłecko, powołany 1874, księgi przechowywane w USC Kłecko, AP Poznań,

Komorowo, czynny w latach 1874-1935 i 1955-59, księgi przechowywane w USC Kłecko, AP Poznań,

Kruchowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Trzemeszno,
Lednogóra, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Łubowo,
Łagiewniki Kościelne, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Kiszkowo,
Łopienno, czynny w latach 1874-1935 i 1955-59, księgi przechowywane w USC Mieścisko,
Łubowo, powołany 1891, księgi przechowywane w USC Łubowo, AP Poznań,
Malczewo, powołany 1874, zlikwidowany 1935, księgi przechowywane w USC Czerniejewo, AP Poznań,
Mieleszyn, powołany 1936, księgi przechowywane w USC Mieleszyn,
Mielżyn, czynny w latach 1874-1935 i 1955-59, księgi przechowywane w USC Witkowo, AP Poznań,
Modliszewko, powołany 1891, zlikwidowany 1935, księgi przechowywane w USC Gniezno, AP Poznań,
Niechanowo, powołany 1936, księgi przechowywane w USC Niechanowo,
Pierzyska, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Łubowo,
Popowo Tomkowe, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Mieleszyn,
Powidz, czynny w latach 1874-1976 i ponownie powołany 1996, księgi przechowywane w USC Powidz i w AP Poznań,
Przysieka, powołany 1874, zlikwidowany 1877, księgi przechowywane w AP Poznań,
Skiereszewo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Gniezno,
Sławno, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Kiszkowo,
Smolniki Powidzkie, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Powidz,
Sokolniki, powołany 1892, zlikwidowany 1935, księgi przechowywane w USC Mieleszyn, AP Poznań,
Sokołowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Witkowo,
Szczytniki Czerniejewskie, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Czerniejewo,
Szczytniki Duchowne (od 1915 z siedzibą w Kędzierzynie), czynny w latach 1888-1935 i 1955-59, księgi przechowywane w USC Niechanowo, AP Poznań i w USC Gniezno (za lata 1955-59),
Szydłowiec, powołany 1875, zlikwidowany 1930, księgi przechowywane w USC Powidz, AP Poznań,
Świątniki Małe, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Mieleszyn,
Świniary, powołany 1892, zlikwidowany 1924, księgi przechowywane w USC Kłecko, AP Poznań,
Turostowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Kiszkowo,
Trzemeszno, powołany 1874, księgi przechowywane w USC Trzemeszno, AP Bydgoszcz Oddział w Inowrocławiu,
Trzemżal, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Trzemeszno,
Ułanowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Kłecko,
Wiekowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Witkowo,
Wierzyce, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Łubowo,
Witkowo, powołany 1874, księgi przechowywane w USC Witkowo, AP Poznań,
Wydartowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Trzemeszno,
Zdziechowa, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Gniezno,
Żydowo, powołany 1955, zlikwidowany 1959, księgi przechowywane w USC Czerniejewo.

URZĘDY ZIEMSKIE GNIEŹNIEŃSKIE, w XIII, XIV, a sporadycznie jeszcze w XV w. pojawiają się tytuły urzędników związane przemiennie z ziemią kaliską albo gnieźn. Określone osoby noszą przemiennie tytulaturę gnieźn. lub kaliską, bądź też konsekwentnie określane bywają tylko tytułem „kaliski" lub tytułem „gnieźn.". Wydaje się, że są to członkowie jednej hierarchii kaliesko-gnieźn.: gdy bowiem występuje urzędnik gnieźn., nie ma jego kaliskiego odpowiednika i odwrotnie. Urzędy gnieźn. ostatecznie zanikają w XV w., pozostaje z nich jedynie → kasztelan. Nowa, pełna hierarchia urzędów ziemskich utworzona została po utworzeniu woj. gnieźn.

Chorąży. Występował z chorągwią swojego województwa w czasie pogrzebu królewskiego lub w czasie wojny, towarzysząc pospolitemu ruszeniu. Spis chorążych gnieźn.: Stanisław Łuba (15 III 1768-24 IX 1772), Antoni Dorpowski (5 VIII 1773-23 X 1777), Franciszek Sokolnicki (18 XIII 1777-11 I 1779, przedtem stolnik gnieźn.), Jakub Radoński (11 I 1779-9 IV 1791, potem podkomorzy gnieźn.), Nicefor Gorzeński (9 IV 1791-6 VI 1793).

Cześnik. Tytuł honorowy. Nadzorował piwnicę władcy. Cześnik ziemski miał podobny zakres obowiązków jak cześnik nadworny. Podawał władcy kielich napełniony przez podczaszego. Spis cześników gnieźn.: Andrzej (1268, 1277), Wit, syn Wacława (1284, 1292), Berwołd z Przewłok (1320-21, potem kasztelan śremski), Józef Gliszczyński (15 III 1768-18 XIII 1777, potem podczaszy gnieźn.), Antoni Goliński (18 XIII 1777-9 IV 1778, przedtem łowczy gnieźn.), Ksawery Zakrzewski (22 IV 1778-27 II 1788, potem podczaszy gnieźn.), Antoni Sulerzycki (27 II 1788-1793, przedtem wojski mniejszy gnieźn.).

Kanclerz. Przełożony kancelarii wystawiającej dokumenty władcy. Spis kanclerzy gnieźn.: Izajasz, kanonik gnieźn. (1250, 1253).

Łowczy. Urząd honorowy. Przełożony i organizator polowań na dworze. Spis łowczych gnieźn.: Dezydery (1256), Bodzęta Niałek (1271), Mikołaj zwany Zębem (1277-85), Bogumił Jankowic (1293, przedtem stolnik), Żegota z Gołuchowa (1294, przedtem łowczy kaliski, potem sędzia kaliski), Mikołaj (1359, 1366), Jan Suchorzewski (1453-56), Stanisław Roszust z Woli, Bratuszyna, Bogdałowa (1459-65), Antoni Goliński (15 III

1768-18 XII 1777, potem cześnik gnieźn.), Antoni Zakrzewski (18 XII 1777-przed 30 I 1789, przedtem miecznik gnieźn.), Krzysztof Zakrzewski (30 I 1789--26 VI 1792).

Miecznik. Urząd honorowy. Niósł przed władcą miecz głownią do góry, jako odznakę władzy monarszej. Spis mieczników gnieźn.: Kiełcz, syn Tomisława z Szamotuł (1286, potem kasztelan santocki), Jan (1352), Antoni Zakrzewski (15 III 1768-18 XII 1777, potem łowczy gnieźn.), Jakub Korytowski (18 XII 1777-20 VIII 1792).

Podczaszy. Urząd honorowy. W czasie uczt czuwał, by nie brakowało napoi, i rozlewał je do kielichów. Spis podczaszych gnieźn.: Wojciech (1279).

Podkomorzy. Pierwsi podkomorzowie gnieźn. występują przemiennie jako kaliscy lub gnieźn. Pierwszy wśród urzędników ziemskich. W średniowieczu miał nadzór nad gospodarką w dobrach władcy. W okresie nowożytnym stał się urzędnikiem sądowym. Do jego kompetencji należało rozstrzyganie sporów granicznych między szlachtą osiadłą. Spis podkomorzych gnieźn.: Roszek, syn Stojgniewa (1266-71, potem łowczy kaliski), Sędziwój Jankowic (1271-82, potem podkomorzy pozn.), Wojciech Krystynowic (1283-85, przedtem i potem kasztelan zbąszyński), Mirosław Przedpełkowic (1288, przedtem podczaszy kaliski, potem kasztelan bniński), Mikołaj Bodzędzic z Kębłowa (1288-90, przedtem kasztelan wilkowyjski, potem podkomorzy Królestwa Polskiego z upoważnienia Wacława II), Sędziwój Jankowic (1291-99, ponownie, przedtem podkomorzy pozn., w latach 1293-94 kasztelan rudzki, od 1298 kasztelan pozn.), Jan z Wysieradza (1303), Mikołaj Bodzęcic z Kębłowa (1310, ponownie, przedtem podkomorzy Wacława II), Aleksander Gurowski (1 IX 1768-10 XII 1790), Jakub Radoński (9 IV 1791-2 VI 1793).

Podłowczy. Dwóch podłowczych nazywano konsekwentnie gnieźnieńskimi. Urząd podłowczego w hierarchii kaliskiej ostatecznie nie utrzymał się, zanikł także w Gn. Zastępował łowczego. Spis podłowczych gnieźn.: Jan (1360), Wrocław z Szyszyna (1360-68).

Podsędek. Zastępował sędziego. Spis podsędków gnieźn.: Piotr Korytowski (16 VIII 1768-16 V 1786), Antoni Białobłocki (22 VII 1786-9 IV 1791), Antoni Rożnowski (30 V 1791-1793).

Podstoli. W okresie rozbicia dzielnicowego był zastępcą stolnika. Poprzedzał swego zwierzchnika, niosąc symboliczną laskę, oznakę godności stolnika. W okresie nowożytnym urząd honorowy. Spis podstolich gnieźn.: Mikołaj (1268-94, nazywany przemiennie podstolim kaliskim lub gnieźn.), Jan Skarbek Malczewski (15 III 1768-4 II 1784), Stefan Bieńkowski (10 XII 1784-1793).

Sędzia. Przewodniczył sądowi ziemskiemu istniejącemu w każdym powiecie. Obok sędziego zasiadali w nim podsędek i pisarz ziemski. Spis sędziów gnieźn.: Jarost, syn Chwała (1257-58, sędzia Bolesława Pobożnego, przedtem kasztelan bniński, w dokumencie własnym z 1257 występuje jako sędzia kalisko-gnieźn.; zm. 1261), Andrzej z Ryszewa (1258-71, jako sędzia Bolesława Pobożnego; 1280-88, przemiennie jako sędzia gnieźn. i kaliski), Beniamin Zaremba (1290-92, jednocześnie kasztelan gnieźn., przedtem i potem wojewoda pozn.), Tomisław (1293, jednocześnie kasztelan gnieźn.), Bogusław Domaradzic ze Smogulca (1295-1302, występuje przemiennie jako sędzia gnieźn., kalisko-gnieźn., wlkp., przedtem podkomorzy pozn. i kasztelan ujski), Józef Radzimiński (1 IX 1768-13 XI 1790), Antoni Białobłocki (9 IV 1791-1793).

Skarbnik. Najniższy urząd w hierarchii ziemskiej, wyłącznie honorowy, niemający żadnych obowiązków. Spis skarbników gnieźn.: Abraham, syn Szymona (1291), Beniamin Zaremba z Uzarzewa (1336, potem stolnik gnieźn.), Jan Mańkowski (występuje z tytułem skarbnika gnieźn. w dokumencie Augusta III z 13 VII 1744; prawdopodobnie planowano już wówczas wprowadzić pełną hierarchię urzędów, co uczyniono dopiero w 1768), Jakub Lepiński (20 III 1768-1771), Józef Pierzchliński (1773-75), Jan Bronisz (15 I 1787-1793).

Stolnik. Stolnicy gnieźn. należeli zapewne do wspólnej hierarchii gnieźn.-kaliskiej. Gdy występuje stolnik gnieźn., nie ma kaliskiego i odwrotnie. Dbał o przygotowanie stołu władcy do uczt. W okresie nowożytnym urząd honorowy. Spis stolników gnieźn.: Bodzęta (1250-52), Bogumił Jankowic (1278, potem łowczy gnieźn.), Świętomir, syn Bożna (1290, przedtem łowczy starogrodzki, potem kasztelan biechowski), Dobrogost, syn Tomisława z Szamotuł (1298, związany z dworem gnieźn. Władysława Łokietka, potem kasztelan gnieźn.), Paweł (1316-26), Beniamin Zaremba z Uzarzewa (1340, przedtem skarbnik gnieźn., potem kasztelan nakielski), Kazimierz Zabłocki (15 III 1768-1773), Józef Bieńkowski (5 VIII 1773-20 VIII 1775), Franciszek Sokolnicki (6 IX 1775-18 XII 1777), Kazimierz Bolesz (18 XII 1777-2 XI 1784), Mikołaj Węsierski (22 VIII 1785-93).

Włodarz. Pełnił nadzór nad gospodarką w dobrach władcy. Spis włodarzy gnieźn.: Henryk ze Środy Śląskiej (1259-67), Piotr, syn Ścibora (1290).

Wojski. W czasie wojny, gdy szlachta wraz urzędnikami wyruszała na wyprawę, dbał o spokój i bezpieczeństwo na podległym sobie terenie. W okresie nowożytnym wojski większy (ziemski) odpowiadał za całą ziemię, wojski mniejszy (grodzki lub zamkowy) za powierzony sobie gród lub zamek. Spis wojskich gnieźn.: Lutold (1237, 1239, potem wojski pozn.), Janusz (przed 1256), Luder z Komorowa (1311). Wojski mniejszy: Ignacy Tomicki (15 III 1768-28 XII 1773), Tomasz Rokossowski (2 I 1774-20 XII 1783), Antoni Sulerzycki (29 XII 1783-27 II 1788), Piotr Krzyżanowski (27 II 1788-1793). Wojski większy: Wawrzyniec Pierzchliński (15 III 1768-1784), Marceli Poniński (8 VIII 1787-93).

USTRÓJ MIASTA GNIEZNA, początki samorządu komunalnego w Gn. wprowadziła → lokacja miasta na prawie magdeburskim. Przywilej lokacyjny spłonął w 1512, stąd data nadania praw miejskich i zakres uprawnień mieszkańców oraz struktura władz miejskich budzą spory. Zasadźca po zakończeniu lokacji zostawał

wójtem. Pełnił on władzę sądową przez dobranych przez siebie pomocników – ławników. Urząd wójta, urzędnika właściciela miasta – księcia, był dziedziczny. W XV w. prawie wszyscy znani wójtowie gnieźn. należeli do stanu szlacheckiego. Dopiero powstanie wybieranej przez mieszkańców rady miejskiej było momentem wytworzenia się samorządu miejskiego. Data utworzenia gnieźn. Rady Miejskiej nie jest znana. Pierwsza wzmianka o jej istnieniu pochodzi z 1371. Już wówczas przejęła ona funkcje ustawodawcze i administracyjne. Członkowie rady miejskiej – rajcy – wybierani byli formalnie przez starszych cechowych, a zatwierdzani przez reprezentanta króla – od XV w. starostę.

W XVI w. następowała dalsza ewolucja ustroju samorządu gnieźn. Po utracie aktu lokacyjnego i innych przywilejów miejskich, co nastąpiło w wielkim pożarze w 1512, podjęto próbę ich rekonstrukcji. W 1520 król Zygmunt Stary potwierdził nowo spisane przywileje miasta określające organizację jego samorządu. Miasto wyłączone zostało spod prawa ziemskiego i podlegało tylko wójtowi, który odpowiadał przed królem. W ręku wójta spoczywała władza sądowa. Do pomocy w sprawowaniu jurysdykcji wójt dobierał sobie ławników, członków ławy. Drugim organem władzy miejskiej była rada, składająca się z rajców, na której czele stał burmistrz. Rada z burmistrzem przejęła wszystkie funkcje ustawodawcze i administracyjne. W zakresie uprawnień sądowniczych nastąpił podział kompetencji. Wójt z ławą nadal rozstrzygał sprawy karne i cywilne. Funkcje sądownicze pozostały dla ławy funkcjami zasadniczymi. W latach 1520-1615 wytworzył się w Gn. ustrój władz miejskich składających się z wybieranych corocznie tzw. trzech porządków. Do dotychczasowych dwóch elementów władz miejskich (rady z burmistrzem i ławy z wójtem) doszedł trzeci – reprezentujący cechy – kolegium starszych cechowych, czyli tzw. arcymistrzów. Władzę zwierzchnią nad samorządem miejskim sprawował starosta, jako przedstawiciel króla – właściciela miasta. Wybór władz samorządowych odbywał się w sposób następujący: w ciągu ostatniego tygodnia kwietnia, po święcie św. Wojciecha, starsi cechów działający od poprzedniego roku przedstawiali staroście wybranych przez siebie 14 kandydatów. Spośród nich starosta (lub w jego zastępstwie wicestarosta, komisarz lub dzierżawca starostwa) wyznaczał burmistrza i 6 rajców miejskich. Jeśli nie było sprzeciwu ludności, następowało zaprzysiężenie nowych władz. Wójt lub starosta (gdy połączył w swoim ręku również władzę wójta), czasami w porozumieniu z radą, wyznaczał podwójciego. Wójt lub podwójci, również czasami w porozumieniu z radą, wyznaczał członków ławy – początkowo w liczbie 4, potem 5 lub nawet 6. Starosta wyznaczał także pisarza. Niejednokrotnie ten sam pisarz pełnił obowiązki i dla ławy, i dla rady, choć zdarzało się np. w 1. poł. XVII w., że funkcje te zostały rozdzielone. Burmistrz i rada, tworząc magistrat, po ukonstytuowaniu się i zaprzysiężeniu przystępowali do wyboru starszych cechowych (arcymistrzów). Każdy cech przedstawiał po 4 kandydatów. Spośród nich wybierano zwykle 20-22 arcymistrzów, dla każdego z istniejących cechów po dwóch. Po wyborze nowych starszych cechowych następował podział funkcji w mieście między członków rady i starszych cechowych. Przydzielane były takie funkcje, jak: szafarze miejscy (skarbnicy) – dwóch, jeden spośród członków rady, drugi spośród starszych cechowych, na początku XVIII w. pojawił się trzeci, wybierany spośród pospólstwa; pisarze miejscy – dwóch (jeden rady, drugi ławy), wybierani podobnie jak szafarze; wagowi – dwóch, wybierani tak samo jak szafarze, funkcję wagowych często pełnili szafarze, od XVII/XVIII w. był już tylko jeden wagowy, po wojnie północnej (1700-21) funkcja ta zanikła; prowizorowie (opiekunowie) szpitala św. Ducha, zwani także ekonomami, było ich dwóch; poborcy podatkowi – wybierani w miarę potrzeby; 4 seniorów kolegium arcymistrzów; prowizorowie kościelni – dwóch, czasami więcej, związani ze służbą w kościele farnym; instygator – zwykle jeden, w XVIII w. wspólny dla sądu radzieckiego i ławniczego; egzaktor czopowego; cenzorowie piwa – występowali tylko na początku omawianego okresu, kontrolowali dowożone do miasta piwo z innych miast; dorywczo występowali także rewizorowie domu miejskiego, szafarze biednych, zwani także szafarzami jałmużny czy jałmużnikami, i ekonom młyna.

Opisany ustrój gnieźnieńskiego samorządu miejskiego obowiązywał do 1744, kiedy to wprowadzono tzw. ordynację wieczystego magistratu. Reforma opracowana przez królewską komisję złożoną z kanonika Teodora de Howel i dra obojga praw Jana Barszczewskiego wzorowana była na reformie władz Poznania. Zatwierdzona została przez Augusta III. Nowa ordynacja wprowadziła instytucję dożywotnich dziesięciomężów jako reprezentantów pospólstwa. Na ich czele stał trybun ludu. Wyboru burmistrza na roczną kadencję dokonywał podwójci z ławą i trybun z dziesięciomężami. Spośród 6 dożywotnich rajców wybierali oni 2 kandydatów, spośród których ostatecznego wyboru dokonywał starosta. Po zaprzysiężeniu nowego burmistrza dokonywano wyboru nowego podwójciego (był nim jeden z członków rady) i jego zastępcy, tzw. subdelegata (był nim jeden z ławników). Wybór podwójciego i subdelegata zatwierdzał starosta. W następnej kolejności trzy porządki (rada, ława i dziesięciomężowie) wybierały 3 administratorów, czyli ekonomów miejskich. W razie śmierci dożywotniego rajcy jego następcę wybierali rajcy spośród grona ławników. Zwolnione miejsce w ławie obsadzano przez dokonany przez ławników wybór dwóch dziesięciomężów, z których jednego wybierali rajcy. Zgodnie z nowymi przepisami magistrat uzyskał prawo do zapoznania się ze statutami cechowymi i do zwracania się do króla z propozycją zmian. Członkowie władz miejskich pracowali na ogół honorowo. Spośród nich jedynie pisarz, kat i słudzy miejscy dostawali wynagrodzenie.

Kolejne zmiany wprowadziła Konstytucja 3 maja. Na jej podstawie w 1792 wyboru władz miejskich (wójta, ławników, burmistrza, rajców, sędziów i kasjera) dokonywali ława, magistrat i obywatele miasta. Nowo wybrane władze przetrwały do listopada 1792. W tym czasie konfe-

deracja targowicka przywróciła system władz obowiązujący po 1744. Przetrwał on do stycznia 1793.

Po wcieleniu Gn. do Prus w wyniku II rozbioru przystąpiono do ograniczenia samorządu miejskiego. Miasto poddano ścisłemu nadzorowi władz państw. reprezentowanych na szczeblu departamentu przez Kamerę Wojen i Domen, a w mieście przez radcę podatkowego. Tymczasowo zatwierdzono dawny magistrat, przystępując jednocześnie do reorganizacji władz miejskich. Utworzono nowe stanowisko burmistrza policyjnego, do którego kompetencji należały sprawy administracyjno-podatkowe. Oprócz tego istniało stanowisko burmistrza sprawiedliwości, który miał pełnić funkcje sądowe i zająć stanowisko sekretarza sądu. Stanowisko to początkowo nie zostało obsadzone. Urzędnicy miejscy byli mianowani przez Kamerę i jej podlegali. Urzędy nie były już honorowe, lecz płatne z funduszów miejskich. W 1795 zniesiono kolegium dziesięciu mężów. Samorząd miejski zlikwidowano, jego miejsce zajęli urzędnicy pochodzący z nominacji. Po upadku powstania kościuszkowskiego zniesiono odrębne magistraty na przedmieściach. Odtąd całe Gn. stanowiło jednolity organizm miejski.

W okresie przynależności Gn. do Księstwa Warszawskiego nastąpiła kolejna zmiana ustroju miejskiego. Władza administracyjna w mieście spoczywała od tej pory w ręku burmistrza pochodzącego z nominacji królewskiej. Gnieźn. burmistrz wykonywał swoje obowiązki pod nadzorem podprefekta powiatowego. Do pomocy miał ławników, których zatwierdzał w imieniu króla minister spraw wewnętrznych. Do obowiązków burmistrza należały: podawanie do wiadomości zarządzeń władz zwierzchnich, administracja majątkiem miejskim i nadzorowanie robót publicznych. Mieszczanie wybierali kandydatów do rady municypalnej. Liczba jej członków zależna była od liczby mieszkańców miasta i w przypadku Gn. wynosiła 20 osób. Członków rady municypalnej mianował król z podwójnej liczby kandydatów wybranych przez zgromadzenie gminne. Członkami zgromadzenia gminnego byli ci z mieszczan, którzy byli właścicielami posesji płacącymi określony podatek, rzemieślnicy prowadzący warsztaty i zatrudniający czeladź, kupcy posiadający zapas towaru o określonej wartości, artyści, obywatele zasłużeni dla rozwoju handlu i przemysłu, oficerowie i wysłużeni podoficerowie oraz żołnierze. Listy uprawnionych do udziału w wyborach przygotowywał magistrat. Samorząd miejski został skasowany. Miasta poddano ścisłemu nadzorowi władzy państwowej. W mieście funkcjonowała ponadto Rada Miejska. Kandydatów do rady przedstawiali mieszczanie, a nominacji dokonywał prefekt. Do kompetencji rady należały: przedkładanie wniosków o ciężarach nakładanych na mieszczan, układanie budżetu miasta i odbieranie sprawozdań burmistrzów. Wszystkie władze miejskie podlegały podprefektowi powiatowemu, a w sprawach ważniejszych prefektowi departamentu.

Gmach gnieźnieńskiego magistratu, ob. ratusz

Po wprowadzeniu w Prusach reform Steina w 1808 miasta uwolniono od wpływów i kontroli państwa. Po ponownym zajęciu Gn. w 1815 władze pruskie nie wprowadziły pruskiego ustawodawstwa municypalnego, ale utrzymały ustawodawstwo z okresu Księstwa Warszawskiego zapewniające państwu wpływ na obsadę stanowisk w samorządzie miejskim. Burmistrz i członkowie magistratu pochodzili z nominacji. Radni tworzący radę, wybierani przez mieszczan, zatwierdzani byli przez prezesa rejencji. Ustawa z 1831 (nadana Gnieznu 13 VI 1836) wprowadziła zmiany w sposobie powoływania władz samorządowych. Rada miejska (władza uchwałodawcza i kontrolująca) pochodziła z wyborów. Czynne i bierne prawo wyborcze przysługiwało obywatelom miasta spełniającym kryteria majątkowe. Członkowie rady (deputowani) wybierali magistrat (władzę wykonawczą), a ten ze swojego grona burmistrza i dyrektora policji. Na ok. 6000 mieszkańców czynne prawo wyborcze miało 298, a bierne 208. 1/3 składu rady mogli stanowić Żydzi. Na 5703 chrześcijan prawo miejskie miało 355, a bierne prawo wyborcze 144. Żydowskich mieszkańców miasta było 1562, prawo miejskie miało 73 spośród nich, bierne prawo wyborcze 60. Gniezno podzielono na 4 okręgi – 3 dla chrześcijan, 1 dla naturalizowanych Żydów. W każdym okręgu wybierano po 3 radnych. Ponadto wybierano 12 zastępców radnych. Magistrat gnieźn. składał się z 6 członków. Stanowisko burmistrza i dyrektora policji piastował Jan Zembrzuski. Do kompetencji rady należały: ustalenie budżetu, dzierżawa i zarząd nieruchomościami. Magistrat zarządzał sprawami miejskimi oraz był organem władzy państwowej. Burmistrza, którym mógł być tylko chrześcijanin, zatwierdzał król spośród trzech kandydatów przedstawionych przez radę; pozostali członkowie magistratu zatwierdzani byli przez rejencję. Członkowie kolegium magistrackiego działali w deputacjach i komisjach oraz byli opiekunami cechów. Deputacje zajmowały się administracją poszczególnych gałęzi gospodarki miejskiej. W ich skład wchodzili członkowie magistratu mianowani przez burmistrza, członkowie rady i przedstawiciele społeczeństwa.

Nową ordynację miejską wprowadzono 30 V 1853. Prawa wyborcze otrzymywały osoby mające prawo miejskie i dochód minimum 200 talarów lub posiadające w mieście nieruchomość. W Gn. było to ok. 5% mieszkańców: w klasie I – 35 osób, w klasie II – 99, w klasie III – 244. Każda z klas wybierała 4 radnych. Ze względu na liczbę mieszkańców rada powinna składać się z 24 radnych; władze pruskie bezprawnie ograniczyły ich liczbę z powodu obaw przed napływem radnych Polaków. Dopiero w 1873 liczba radnych wzrosła do 18, w 1899 do 30, a od 1913 wynosiła 36. Rada z wybieranym corocznie przewodniczącym na czele pozostawała organem uchwałodawczym i kontrolującym magistrat. W 1892 gnieźn. magistrat tworzyli burmistrz (od stycznia 1870 nadburmistrz), jego adiunkt (noszący tytuł drugiego burmistrza), kamelarz (kasjer miejski), radca budowlany i 4 honorowych członków. Do 1865 burmistrz był także

zwierzchnikiem policji miejskiej. Od 1874, od momentu utworzenia państwowych urzędów stanu cywilnego, burmistrz kierował ich działalnością. Zgodnie z ordynacją miejską wiele spraw dotyczących miasta wymagało zatwierdzenia przez władze państw., co znacznie ograniczało lokalny samorząd. Wprowadzenie ordynacji miejskiej mogło nastąpić za zgodą ministra spraw wewnętrznych. Wybór burmistrza i płatnych członków magistratu musiał być zatwierdzony przez naczelnego prezesa prowincji, natomiast sprawy statutów miejskich, nabywanie praw miejskich, sprawy osobowe płatnych urzędników miejskich, sprawy podatków miejskich, cechów, gruntów, budynków, ulic, rzemiosła i przemysłu, zakładów miejskich podlegały kontroli rejencji. Jej nadzorowi podlegały także sprawy powierzone burmistrzowi – sprawy policji i urzędu stanu cywilnego. Członkowie rady miejskiej pracowali w deputacjach i komisjach. W skład deputacji wchodzili radni, członkowie magistratu i obywatele miasta wybrani do deputacji. Komisje rady miejskiej tworzyli wyłącznie radni. Zarówno deputacje, jak i komisje były stałe i doraźne. Ich liczba zmieniała się w zależności od potrzeb. Pruska ordynacja miejska z drobnymi zmianami obowiązywała do 1933.

Na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z 27 V 1925 wyłączono miasto Gn. z gnieźnieńskiego powiatu ziemskiego i utworzono osobny powiat miejski Gniezno. Postanowienia rozporządzenia weszły w życie 1 VII 1925. Od tego dnia burmistrz i drugi burmistrz otrzymali tytuły prezydenta i wiceprezydenta miasta.

Częściową zmianę ustroju samorządu terytorialnego wprowadziła ustawa z 23 III 1933. Nazwę organu wykonawczego samorządu miejskiego zmieniono z „magistrat" na „zarząd miejski". Od tej pory magistratem było kolegium członków zarządu miejskiego podejmujące decyzje w sprawach wykonania budżetu, ustanawiające wysokość opłat za korzystanie z urządzeń przedsiębiorstw miejskich, opiniujące instrukcje i regulaminy dla zakładów miejskich. W skład zarządu miejskiego i magistratu wchodziły te same osoby: prezydent miasta, wiceprezydent i ławnicy wybierani przez radę. Poza wymienionymi sprawami zastrzeżonymi do kompetencji magistratu zarząd miasta działał jednoosobowo, gdyż prezydent był przełożonym gminy miejskiej oraz kierownikiem administracji i gospodarki miasta. Reprezentował także miasto na zewnątrz. Zarząd miejski wykonywał ponadto działania z zakresu administracji ogólnej powierzone przez państwo. Należały do nich: współdziałanie w wykonywaniu ustawy o powszechnym obowiązku służby wojsk., ściąganie podatków państwowych, prowadzenie urzędu stanu cywilnego, utrzymywanie biura pośrednictwa pracy i sprawy sanitarne. Ustawa z 1933 zredukowała zakres kompetencji rady miejskiej na rzecz zarządu. Funkcje rady ograniczono do nadzoru nad działalnością zarządu miejskiego. Biura zarządu miejskiego podzielono na 5 wydziałów: ogólny, finansowy, społeczny, techniczny i administracyjny. Oprócz nich utworzono samodzielny referat kontroli. Na czele każdego referatu stał naczelnik. Kierownikiem całej administracji i gospodarki miejskiej oraz zwierzchnikiem wszystkich pracowników miejskich był prezydent miasta. W czasie jego nieobecności prawo aprobaty i podpisu przechodziło na wiceprezydenta z wyjątkiem spraw zastrzeżonych przez prezydenta do jego własnej kompetencji. W 1938 wprowadzono w życie nowy statut organizacyjny zarządu miejskiego.

Hitlerowskie władze okupacyjne ukonstytuowały się w Gn. w dniu wkroczenia do miasta wojsk niemieckich 11 IX 1939. Utworzono Zarząd Miejski (Stadtverwaltung) składający się z 10 wydziałów: administracyjnego, policji, szkolnictwa, kultury, opieki społecznej, zdrowia, budownictwa, zakładów użyteczności publicznej, przedsiębiorstw komunalnych i finansów. Na czele administracji stał mianowany przez gauleitera nadburmistrz. Podlegała mu także powołana 5 XI 1940 rada miejska, składająca się z 29 członków. Nadburmistrz był także na podległym mu terenie najwyższą instancją partyjną NSDAP. Gniezno znalazło się w granicach rejencji inowrocławskiej jako jedno z pięciu miast wydzielonych na terenie Warthelandu (Poznań, Łódź, Kalisz, Inowrocław, Gn.).

Po zajęciu Gn. przez Armię Czerwoną w 1945 pierwszą pol. władzą był utworzony 23 I 1945 → Tymczasowy Komitet Ludowy. 29 I 1945 przedstawiciel Rządu Tymczasowego kpt. Kalinowski mianował Czesława Kończaka prezydentem m. Gn., a Władysława Szlaferka wiceprezydentem. Równocześnie TKL przemianowano na → Miejską Radę Narodową, która składać się miała z 32 członków. Radnymi zostawały osoby wyznaczone przez organizacje polit., społ., związki zawodowe, spółdzielnie, izby rzemieślnicze i handlowe. Zakres uprawnień prezydenta miasta został okrojony. Jego zarządzenia podlegały obowiązkowej akceptacji Rady Narodowej. Prezydent składał przed nią sprawozdanie ze swoich czynności i przyjmował polecenia, o których wykonaniu informował radę. Decyzje o zaciąganiu zobowiązań finansowych oraz rozporządzenia dotyczące majątku miasta podejmowała rada. Zakres kompetencji i organizację zarządu miejskiego określał nowy statut organizacyjny przyjęty uchwałą Zarządu Miejskiego z 22 V 1946 .

Samorząd miejski przywrócono w 1990 na podstawie ustawy o samorządzie terytorialnym. Funkcję organu uchwałodawczego w mieście pełni od tego czasu → Rada Miasta Gniezna, a funkcję organu wykonawczego pełni zarząd gminy z → prezydentem miasta na czele.

W

WABERSKI KLEMENS JULIAN (ur. 14 XI 1907 w Gn., zm. 11 IX 1991 w Gn.), pianista, organista, kompozytor, pedagog. Urodził się w rodzinie muzyków. W latach 1921-24 pobierał prywatne lekcje gry na fortepianie. W 1925 rozpoczął naukę w Państwowym Konserwatorium Muzycznym w Poznaniu pod kierunkiem prof. M. Eichstaedta w klasie fortepianu, a u prof. J. Polaka uczył się gry na organach.

Dokształcał się prywatnie u prof. S.B. Paradowskiego, nauczyciela Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej w Poznaniu, w zakresie teorii muzyki, kompozycji, kontrapunktu, harmonii ogólnej i historii muzyki. Pracował w tym czasie w rozlewni piwa. Założył → Amatorski Kwartet Wokalny (debiutujący w 1933). Od 1936 do wybuchu II wojny światowej współpracował z rozgłośnią PR jako autor opracowań muz. i piosenek oraz akompaniator słuchowisk i audycji dla dzieci. Komponował i prowadził małe zespoły wokalne. Z Amatorskim Kwartetem Wokalnym w sierpniu 1939 zrealizował nagrania własnych piosenek *Wybacz, zapomnij* (ze słowami A. Buchman) i *Pójdźmy na Stary Rynek* (ze słowami J. Chodeckiego). Podczas okupacji przebywał krótko na robotach przymusowych w III Rzeszy, następnie mieszkał w Jędrzejowie, gdzie pracował jako urzędnik. Udzielał równocześnie lekcji muzyki. Pracował z miejscowymi zespołami muzycznymi. W 1945 wrócił z rodziną do Gn. i przez kilka miesięcy pracował jako pianista w Radiowęźle PR w Gn. W roku następnym został nauczycielem Miejskiej Szkoły Muzycznej w Gn. Później prowadził chór męski Związku Zawodowego Pracowników Budowlanych, który w 1950 połączył się z chórem „Dzwon". W latach 50. współpracował z Teatrem im. A. Fredry w Gn. Skomponował muzykę do sztuk teatr.: *Igraszki z diabłem* J. Drdy w reż. S. Cegielskiego (1951), *Cyrulik sewilski* P.A. Beaumarchais'go w reż. K. Czyńskiego (1952), *Komedia omyłek* W. Szekspira w reż. A. Uramowicza (1953) oraz *Czerwony kapturek* S. Płonki-Fiszera i W. Jastrzębca w reż. E. Aniszczenki (1959). Od 1953 wielokrotnie pełnił funkcję organisty w katedrze gnieźn. W 1954 brał udział w Seminariach dla Kompozytorów Muzyki Tanecznej i Rozrywkowej, prowadzonych m.in. przez prof. T. Szeligowskiego. Prowadził kwartet męski, chór męski i chór mieszany. Od 1956 był instruktorem zespołu estradowego, w którego skład wchodziły: Amatorski Kwartet Wokalny i Podwójny Kwartet Mieszany, występujące m.in. w programie ogólnopolskim PR. W 1956 Podwójny Kwartet Mieszany wystąpił w auli Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu wraz ze śpiewaczką U. Trawińską. W latach 50. K.W. koncertował na fortepianie solo w kinach przed seansami filmowymi. W 1962 na konkursie piosenek o Poznaniu jego piosenkę *Nad Wartą* wyróżniono III nagrodą. W poł. lat 60. w Powiatowym Domu Kultury utworzył → Trio Gnieźnieńskie, z którym koncertował do końca życia. Od 1973, już na emeryturze, związał się z Klubem Osiedlowym Spółdzielni Mieszkaniowej w Gn. W latach 1974-75 był akompaniatorem i aranżerem Międzyszkolnego Chóru Dziecięcego w Ośrodku Kultury we Wrześni. W latach 70. przygotowywał do konkursów (m.in. piosenki radz. w Zielonej Górze) gnieźn. zespoły wokalne, duety i solistów. Często koncertował w domach swoich znajomych podczas wieczorków przy kawie. Pracował jako instruktor muz. w Miejskim Ośrodku Kultury. Po jego śmierci organizowano tam w latach 1993-98 cykliczne koncerty „Kawiarnia muz.", upamiętniające jego twórczość. Był niezwykle cenionym akompaniatorem i stroicielem fortepianów. W 1985 Towarzystwo Miłośników Gniezna przyznało mu tytuł Gnieźnianin Roku. Swoje 80. urodziny uczcił koncertem w Wielkopolskim Parku Etnograficznym w Dziekanowicach. Za osiągnięcia był wielokrotnie odznaczany i nagradzany. Jest autorem ponad 100 utworów, m.in. *Tematu z wariacjami d-moll* na kwintet smyczkowy, utworów na fortepian solo i opracowań pieśni na chóry.

WABERSKI MAKSYMILIAN (ur. 5 X 1882 w Pobiedziskach, zm. 4 XII 1975 w Pobiedziskach), fabrykant, działacz społeczny. Syn Ludwika (właściciela hotelu) i Stanisławy z d. Majewicz. W latach 1892-97 uczył się w wyższej szkole realnej w Poznaniu. W październiku 1903 odbywał w Magdeburgu służbę wojskową. W latach 1904-09 pracował w Banku Zbożowym „Radoński & Behrendt" w Starogardzie oraz w firmach handl. w Gdańsku, Szczecinie i Magdeburgu. W latach 1910-14 był dyrektorem handlowym w fabryce maszyn S. Waberski i S-ka w Warszawie. W latach 1914-18 przebywał jako jeniec w niewoli rosyjskiej. W 1919 przejął wspólnie z bratem Ignacym istniejącą od 1910 w Gn. przy ul. Witkowskiej fabrykę powozów Z. Maciejewskiego. Początkowo zajmował się produkcją powozów, od 1920 rozpoczął produkcję wozów taborowych i sań dla armii polskiej. W następnych latach firma zajmowała się naprawą karoserii i nadwozi, zwłaszcza samochodów marki Ford. Otworzono również filię w Warszawie, w której produkowano wentylatory i pasy transmisyjne. W Gn. bracia Waberscy oprócz samochodów osobowych sprzedawali także ciągniki rolnicze. W 1929 wystawiali swoje wyroby na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu. Od 1928 M.W. był przewodniczącym Zarządu Kasy Chorych w Gn. 22 X 1931 wybrany przez Radę Miejską niepłatnym członkiem magistratu. Nie został zatwierdzony przez wojewodę z powodu sympatii endeckich. Rada Miejska odwołała się od decyzji wojewody, podtrzymał ją minister spraw wewnętrznych Bronisław Pieracki.

WACHTEL MARIUSZ JÓZEF (ur. 12 II 1892 w Gn., zm. 18 II 1919 w Rynarzewie), zastępca oficera, dowódca 4. kompanii gnieźn. Ur. w rodzinie handlarza Jana i Antoniny z Czajkowskich. Po ukończeniu szkoły powszechnej wyuczył się zawodu sztukatora w Kamieniu. Wykazywał duże zdolności plastyczne, tworzył najczęściej grafiki. Należał do gnieźn. gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół". Powołany do niem. marynarki wojennej (1912) wrócił do Gn. dopiero w końcu listopada 1918. Należał do grupy organizatorów powstania w tym mieście. 28 XII 1918 na wezwanie sierż. P. Walczaka, emisariusza z Poznania, zajął z ochotnikami koszary 12. Pułku Dragonów Pruskich, znajdujące się w pobliżu miasta. Zmusił dowódcę pułku do wydania rozkazu o poddaniu się. W ciągu następnych dni zbierał ochotników do tworzonego oddziału. Zgłosiło się ok. 100, najczęściej bez elementarnego przeszkolenia wojskowego. W styczniu 1919 szkolił ich osobiście, m.in. w zakresie służby wartowniczej, po-

lowej, obsługi karabinów maszynowych. Był to zalążek 4. kompanii gnieźn., wcielonej do 3. baonu formowanego 4. Pułku Strzelców Wielkopolskich. Po włączeniu do kompanii plutonu z baonu gnieźn., 1 II 1919, 4. kompania wyruszyła na front płn. w rejon Rynarzewa. Służbę frontową relacjonował w listach do narzeczonej Stefanii Dutkiewicz. 6 II 1919 pisał: „Już trzeci dzień w polu bez wyzucia buta. Poszliśmy zaraz na pozycję, noc za nocą. Wczoraj udało nam się Niemca schwycić, dostał porządne baty. Odebraliśmy mu działa, maszynówki w dużej ilości. Gnieźniacy dobrze się spisują. Z mojej kompanii 1 zabity, 2 rannych. Codziennie toczy się walka. Leżę w pierwszej pozycji z całą kompanią i bronię Rynarzewa. Biedne miasteczko, po części w gruzy położone […]. Niemcy huczą codziennie armatami, pociągiem pancernym, a liczby mojej kompanii ubywa codziennie". Pociąg pancerny, o którym pisał, ogniem dział zadawał powstańcom dotkliwe straty. 18 II saperzy (15 ludzi) z 1. Baonu Saperów Wielkopolskich wysadzili tory, odcinając mu drogę do Bydgoszczy. Załoga niem. broniła się zacięcie do momentu przyjazdu pociągu ratowniczego. Grupa saperów poniosła ciężkie straty. W tym krytycznym momencie z odsieczą nadciągnęła 4. kompania, którą M.W. z okrzykiem „Niech żyje Polska!" porwał do ataku. W ogniu karabinów maszynowych został ranny i zmarł na polu walki. Wraz z nim poległo 14 szeregowców, ale pociąg został zdobyty, a później wyremontowany i służył żołnierzom Wojsk Wielkopolskich. Uroczysty pogrzeb M.W. i jego żołnierzy odbył się w Gn. W dwukilometrowym kondukcie żałobnym odprowadzono poległych na cmentarz św. Piotra. Pośmiertnie został odznaczony Krzyżem Niepodległości z Mieczami.

WALCZYK FELIKS (ur. 6 II 1913 w Gn., zm. 6 I 1990 w Gn.), działacz kultury fizycznej. W latach 1947-60 przewodniczący Powiatowej Rady Narodowej ds. Kultury Fizycznej i Sportu w Gn. Sędzia klasy międzynarodowej w lekkoatletyce. Organizator imprez młodzieżowych, współorganizator spartakiad miejskich i powiatowych oraz imprez wojewódzkich.

WALISZEWO, wieś parafialna w gminie Kłecko, ob. 99 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 426,01 ha. Parafia pw. św. Katarzyny, 4083 wiernych, księgi metrykalne od 1934. Wieś wzmiankowana w dokumencie z 1253, w którym Przemysł I oddał Waliszewo kapitule gnieźn. w zamian za daniny z Tymieńca. Własność kapituły aż do 1793. W 1331 została zniszczona i spalona przez Krzyżaków. W latach 1580-1620 było tu 7 kmieci, 2 rybaków, 1 zagrodnik, 1 komornik, znajdowała się karczma. Ok. 1870 właścicielem majątku został Jan Różański, a po nim Władysław Wierzbicki. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 427 ha, 11 domów, 124 mieszkańców (4 ewangelików, 120 katolików). Pierwszy kościół powstał w XIV w. W dokumencie z 1409 występuje pierwszy znany z imienia proboszcz Mikołaj Grosman. Ob. drewniany kościół pw. św. Katarzyny powstał w 1759 z fundacji kanonika gnieźn., sufragana Ludwika Riaucoura. Wewnątrz kościoła znajduje się rzeźba Matki Boskiej i św. Jana z 1. poł. XV w. Wnętrze kościoła w stylu barokowym i rokokowym, m.in. główny ołtarz z 1760. Przy kościele rośnie kilkusetletnia lipa – pomnik przyrody.

Waliszewo, kościół pw. św. Katarzyny z 1759 r.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

WALKOWSKI TADEUSZ (ur. 27 IV 1891 w Żółczu w dawnym pow. gnieźn., zm. 20 II 1944 w Tarnowie), artysta malarz, lekarz. W 1905 ukończył gimnazjum w Gn. W latach 1910-14 studiował w akademii sztuk pięknych w Monachium u A. Janka, L. Hertericha i H. Zügla, później w Woerth u M. Bergmanna. Od II roku studiów malarskich studiował równolegle medycynę na uniwersytecie w Monachium. Podczas I wojny światowej walczył w armii niem., a następnie w powstaniu wielkopolskim. Medycynę ukończył w 1921 na Uniwersytecie Lwowskim i wtedy zamieszkał w Poznaniu, pracując jako lekarz i malując. Był w Wielkiej Brytanii, Włoszech, Francji i Niemczech, gdzie malował. Na krótko przed wojną pojechał do Egiptu, przywiózł stamtąd wiele prac. Był współzałożycielem grupy „Plastyka" skupiającej wielkopolskich artystów. Podczas „Salonu zimowego 1932" w warsz. „Zachęcie" otrzymał brązowy medal za obraz *Libelt na barykadzie w Berlinie w 1848 r.* W 1935 uhonorowano go Nagrodą Artystyczną M. Poznania. Rok później na wystawie retrospektywnej w Poznaniu przedstawiał swoje prace od 1911. Wysiedlony podczas II wojny światowej mieszkał najpierw w Czechach w pow. miechowskim, gdzie zajmował się pracą artyst., a w 1941 w Kobierzynie, gdzie pracował jako lekarz. Później przeniósł się do Tarnowa. Na pośmiertnej wystawie jego prac w Poznaniu prezentowano 82 obrazy olejne i szkice. Jego prace znajdują się w Muzeum Narodowym w Poznaniu oraz w prywatnych zbiorach. Uprawiał malarstwo realistyczne, figuralne, malował martwe natury, krajobrazy, sceny rodzajowe, studia animalistyczne.

Lit.: P. Michałowski, *Walkowski Tadeusz*, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981, s. 796; *Polskie życie artystyczne w latach 1915-1939*, Wrocław 1974.

WARCABY W GNIEŹNIE, w czerwcu 1990 z inicjatywy działaczy sportowych: Z. Zamiara, W. Lecha, Z. Jaskulskiego oraz Z. Pawilckiego w Rzemieślniczej

Spółdzielni Wielobranżowej powstał KS Rzemieślnik (z siedzibą w Domu Rzemiosła), który powołał sekcję warcabową. Pierwsze treningi i spotkania prowadził Z. Pawlicki. Rzemieślnika na zawodach reprezentowali: Z. Wesołowski, J. Kujawski, S. Olender, M. Gariaciak, J. Pawlicki, L. Łysakowski i J. Dziel. W 1993 Z. Jaskulski wraz z L. Łysakowskim postawili sobie za cel zbudowanie silnej drużyny warcabowej. Zajęcia przygotowawcze odbywały się 3 razy w tygodniu. Podczas młodzieżowych mistrzostw Polski w 1995 w Olsztynie pierwszy medal dla klubu – srebrny – wywalczyła E. Siuda. Zawodnicy dominowali w rywalizacji młodzieżowej. Znaczące sukcesy odnosił też KS Lokator, umiejscowiony w Spółdzielni Mieszkaniowej w Gn. W latach 1997-2002 zdobył 5 złotych medali i 1 brązowy medal drużynowych mistrzostw Polski. Dwa razy startował w finale Klubowego Pucharu Europy w Velp (Holandia), zajął 6. miejsce. E. Siuda została rekordzistką Polski pod względem liczby zdobytych medali. Wśród nich jest złoty medal mistrzostw świata juniorów. Na dorobek medalowy Lokatora złożyły się sukcesy następujących zawodników: M. Czarnoty, E. Zalas, W. Buczkowskiego, T., M. i P. Lisieckich, W. Tomczaka, Z. Wesołowskiego, rodzeństwa E. i G. Siudów, P. i B. Gronowskich oraz P. Powały, P. Borkowskiej, N., A. i A. Grzeszczyk, K. Łysakowskiego i K. Komorkiewicza.

WARGUŁOWA TEKLA (ur. 12 IX 1896 w Trzemesznie, zm. 2 II 1982 w Gn.), aktorka teatralna. Grała na gnieźn. scenie w latach 1946-51 i w 1961. W pierwszym spektaklu Teatru Miejskiego w Gn. *Stary kawaler* J. Korzeniowskiego w reż. H. Barwińskiego wcieliła się w postać Podsędkowej Gryzmolskiej. Inne jej role to m.in. Dorota w *Grubych rybach* M. Bałuckiego w reż. H. Sokołowskiej-Łuszczewskiej, Pani Jowialska w *Panu Jowialskim* A. Fredry w reż. E. Aniszczenki. Należała do aktorów tworzących po II wojnie światowej gnieźn. scenę teatralną.

WARSCHAUER ADOLF (ur. 13 X 1856 w Kępnie, zm. 26 XII 1930 w Berlinie), profesor, historyk i archiwista. Urodził się w rodzinie żydowskiej, wychowywał w domu wuja we Wrocławiu, gdzie ukończył Gimnazjum Elżbiety i w 1881 napisał pracę doktorską *Über die Quellen des Florentiner Concils* (O źródłach soboru florenckiego). Po zdaniu państw. egzaminu nauczycielskiego w 1882 przygotowywał się do pracy w służbie archiwalnej, 2 V 1882 otrzymał stanowisko pomocniczego pracownika nauk. w Archiwum Państwowym w Poznaniu, gdzie kontynuował swoją karierę jako archiwista (1886), radca archiwalny (1901) i w końcu od 1903 jako profesor w nowo otwartej Królewskiej Akademii w Poznaniu, a w 1912 jako dyrektor archiwum w Gdańsku. W Poznaniu nauczył się języka polskiego. W 1885 należał do założycieli Towarzystwa Historycznego dla Prowincji Poznańskiej (Historische Gesellschaft für die Provinz Posen). W 1910 brał udział w założeniu ogólnego archiwum niemieckich Żydów w Berlinie. W czasie I wojny światowej zajmował się zbiorami archiwalnymi w Warszawie, które przekazał w 1918 nowej polskiej administracji. Od 1921 mieszkał jako emeryt w Berlinie. Był miarodajnym niem. historykiem dla dziejów Prowincji Poznańskiej. Szczególne znaczenie miały jego dzieła: *Die städtischen Archive in der Provinz Posen* (Archiwa miejskie w Prowincji Poznańskiej, 1905), *Die deutsche Geschichtsschreibung der Provinz Posen* (Niemiecka historiografia Prowincji Poznańskiej, 1911) oraz *Die Geschichte der Provinz Posen in polnischer Zeit* (Dzieje Prowincji Poznańskiej w okresie polskim, 1914). Ostatnią większą pracę opublikował w 1919 – była to gruntowna i obszerna historia miasta Gn., jedyna nauk. praca na temat dziejów miasta w okresie pruskim, która jednak – ze względu na czas, w którym się ukazała – nie zwróciła na siebie uwagi. W swoich wspomnieniach, które wydane zostały w 1925, nie pisze on nic bliższego na ten temat. Na uwagę zasługują dzieła: *Geschichte der Stadt Gnesen* (Posen 1919), *Deutsche Kulturarbeit in der Ostmark. Erinnerungen aus vier Jahrzehnten* (Berlin 1926).

Lit.: *Beiträge zu einem Biographischen Lexikon der Deutschen aus dem Raum der Provinz Posen*, red. J.H. Balde, Herne 2003, s. 195-196; A. Kronthal, *Adolf Warschauer*, „Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift für Polen" 20, 1930, s. 120-142; S. Nawrocki, *Adolf Warschauer*, w: *Wybitni historycy wielkopolscy*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1989, s. 161-169; *Wielkopolski słownik biograficzny*, Poznań 1983, s. 799 (Witold Maisel).

WARSZTATY JAZZU TRADYCYJNEGO zob. Gnieźnieńskie Towarzystwo Jazzowe.

WASZAK JÓZEF (ur. 16 VIII 1914 w Essen w Niemczech, zm. 25 I 2001 w Montrealu w Kanadzie), porucznik, mechanik, pilot. W Gn. ukończył 6 klas gimnazjalnych w 1932. Wychowanek Szkoły Podoficerów Lotnictwa dla Małoletnich w Bydgoszczy, którą ukończył jako mechanik samolotowy (1932-35). Skierowany na kurs pilotażu do Centrum Wyszkolenia Oficerów Lotnictwa w Sadkowie. Po ukończeniu kursu przydzielony do 2. Pułku Lotniczego w Krakowie. Odkomenderowany na Wyższy Kurs Pilotażu do Grudziądza, a następnie do 1. Pułku Lotniczego w Warszawie. Przeszkolony na samoloty PZL 23 „Karaś". W kampanii wrześniowej brał czynny udział w ramach Brygady Bombowej na samolotach PZL 37 „Łoś". 21 IX 1939 wylądował na „łosiu" w Rumunii. W 1940 dotarł do Wielkiej Brytanii. Po przeszkoleniu otrzymał przydział do 301. Dywizjonu Bombowego Ziemi Pomorskiej, gdzie w 2 turach operacyjnych wykonał 42 loty bojowe. Odkomenderowany w 1943 do 138. Dywizjonu Lotniczego do zadań specjalnych. Latał ze zrzutami do Norwegii, Polski, Francji i Belgii. W 6 operacjach wylatał 57 godzin i 35 minut. W 1943 otrzymał szlify oficerskie. W styczniu 1944 odkomenderowany do 45. Grupy Transportowej w Dorvalu, do końca wojny rozprowadzał nowe samoloty do Szkocji, Afryki i Indii. Po wojnie przebywał na emigracji

w Kanadzie. Pracował w przemyśle lotniczym w Montrealu. Należał do 310. Skrzydła „Wilno". Po wojnie kilka razy odwiedził Gn., gdzie żyją jego krewni.

WAWROWSKI TEOFIL (ur. 25 IV 1890 w Pleszewie, zm. 22 V 1959 w Gn.), muzyk, dyrygent. Po ukończeniu szkoły ludowej został puzonistą i skrzypkiem orkiestry wojskowej. W okresie międzywojennym był muzykiem orkiestry wojsk. 69. Pułku Piechoty w Gn. Równocześnie dokształcał się w Państwowym Konserwatorium Muzycznym w Poznaniu. Po zdaniu egzaminów dla podoficerów orkiestrantów został tamburmajorem orkiestry. W latach 1937-39 pełnił funkcję kapelmistrza orkiestry kolejowej w Gn. Walczył w kampanii wrześniowej i trafił do niewoli. Po wojnie grał w orkiestrze wojsk. Rejonowej Komendy Uzupełnień w Gn. Później pracował w cukrowni w Gn. i był tam kapelmistrzem przyzakładowej orkiestry. Stworzył kilka zespołów muz., takich jak orkiestra dęta PGR w Czerniejewie czy zespół muz. istniejący przy Zakładach Mięsnych w Gnieźnie.

WAWRZYNIAK FRANCISZEK (ur. 29 II 1884 w Nacławiu w pow. Kościan, zm. 31 XII 1941 w Imielnie), ksiądz, duszpasterz, działacz społeczny, algolog, publicysta. Syn rolnika Jana i Konstancji z d. Meyza. W 1905 ukończył Gimnazjum G. Bergera i Augusty Wiktorii w Poznaniu, potem studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym w Poznaniu, gdzie 12 II 1909 otrzymał święcenia kapłańskie. Do 1914 był wikarym w Międzyrzeczu; w latach 1917-23 proboszczem w Długiej Goślinie, od 1923 w Dziekanowicach, od 1925 jednocześnie administrował kościołem w Waliszewie, w 1932 został dziekanem w Pobiedziskach. W latach 1919-23 studiował biologię na Uniwersytecie Poznańskim, w 1924 uzyskał stopień doktora filozofii na podstawie pracy nauk. *Flora jezior wielkopolskich* wydanej drukiem, do dziś wzorcowego studium z hydrologii. W 1924 został członkiem Komisji Fizjograficznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Interesował się archeologią, w 1936, we współpracy z prof. J. → Kostrzewskim, wydał broszurę *Ostrów Lednicki*; od 1933 społecznie działał w Polskim Towarzystwem Krajoznawczym w Gn. jako członek zarządu; wygłaszał też referaty. Jako delegat na teren swej parafii zasłużył się przy budowie schroniska turystycznego „Chata Piastowska" na Ostrowie Lednickim.

WCZESNOŚREDNIOWIECZNA PRACOWNIA CERAMICZNA, relikty pracowni wczesnośredniowiecznej wytwarzającej ceramiczne elementy wystroju architektonicznego odkryto w 1983 w obrębie wczesnośredniowiecznego grodu książęcego, w płn.-wsch. narożniku Góry Lecha. Wykopaliska podjęto w 1984, odsłaniając centralną część obiektu. Natrafiono na zmagazynowane, nieszkliwione płytki ceramiczne składane w rzędy i stosy. W rzędach znajdowały się gładkie płytki ustawione „na kant", a w stosach spoczywały mniejsze i cieńsze płytki bogato ornamentowane. Poza układami zmagazynowanych płytek odsłonięto pozostałości pieca o podstawie kwadratowej (1,5 × 1,5 m), z zaokrąglonymi narożami. Zachowana część jego glinianej obudowy-kopuły, spoczywająca luźno w obrębie zarysu podstawy pieca, miała średnicę wewnętrzną ok. 0,9 m. Grubość ścianek obudowy wynosiła średnio 8 cm. Natrafiono na kolejne, lecz bardziej zniszczone ślady po piecach w obrębie pracowni. Pracownia płytek, sądząc po zachowanym układzie (rzędy i stosy), miała zarys regularnego czworoboku otwartego od płn. zachodu, z wolnym od płytek obszarem pośrodku. W miejscu tym odsłonięto 3 warstwy rusztowo ułożonych zwęglonych belek (skład opału?) i luźno leżące obok nich, a także na zmagazynowanych płytkach, podłużne bryły polepy z odciskami belek o dużej średnicy (ok. 0,5 m) – pozostałość budownictwa zrębowego. Pod płytkami odsłonięto starsze, czworoboczne pozostałości zabudowy zlokalizowanej na nasypie wału obronnego. W obrębie jednego z nich znaleziono czaszkę konia. Zgromadzone i wysuszone płytki były przygotowane dopiero do wypalenia. Poświadcza to obecność bardzo wielu okazów zupełnie niewypalonych. Początkowy wypał mógł być dokonywany sposobem „wiejskim", tj. odpowiednio ułożone płytki przekładano sianem lub słomą, które następnie podpalano. Ten prosty sposób wypału stosowano jeszcze do niedawna. Kolejne, silniejsze wypalenie następowało podczas ich ewentualnego szkliwienia. Pracownia została zniszczona w gwałtownym pożarze, przypadkowym lub, co bardziej prawdopodobne, powstałym w wyniku najazdu wojsk księcia Kazimierza Sprawiedliwego w 1192 (?). Wówczas to część płytek wypaliła się przypadkowo w sposób poprawny, a inne spiekły się w ogniu. Zgliszcza pracowni zostały zasypane piaskiem. Ważną informacją jest fakt nałożenia się na płytki fundamentu baszty zamku łączonego z księciem Władysławem Odonicem. Zamek ten, wybudowany w latach 1234-37, zastąpił zniszczony w 1192 „stary zamek" pierwszych Piastów. Datowanie omawianej pracowni uzupełnia moneta Bolesława Kędzierzawego, znaleziona między płytkami, emitowana w latach 1157-60, przy czym mogła znajdować się w obiegu do początku XIII w. Również ceramika naczyniowa wskazuje, że warsztat ten pochodzi najprawdopodobniej z 2. poł. XII, początku XIII w. Na tej podstawie pracownię można datować na schyłek XII w. (do 1192?). Znalezione w obrębie pracowni kilkaset płytek całych i kilkanaście tysięcy ich fragmentów czyni ten zespół całkowicie unikalnym. Zawarte na płytkach romańskie wątki zdobnicze (łącznie 14 wzorów) znacząco wzbogacają wiedzę o ikonografii owych czasów. Na płytkach zawarto wyobrażenia zwierząt (orły, lwy, niedźwiedzie, konie, ptaki i zwierzęta fantastyczne – gryfy i smoki) oraz ludzi (jeździec – miłosierny Samarytanin?, człowiek prowadzący lwa na arkanie, wojownicy). Gładkie płytki w kilku wielkościach służyły prawdopodobnie do wykładania posadzek. Natomiast okazy duże z silnie wypukłym reliefem mogły być używane jako płyty fryzowe,

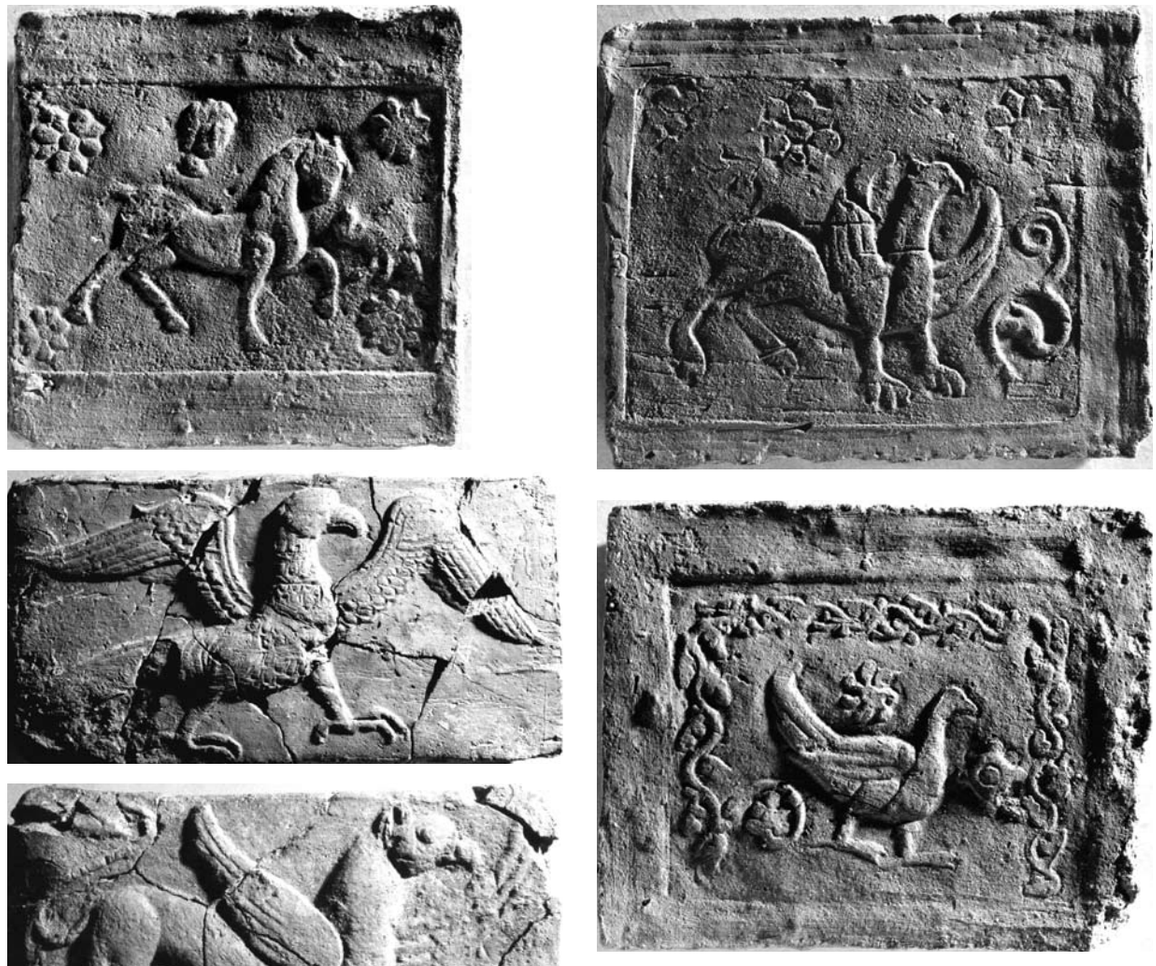

Płytki romańskie ze Wzgórza Lecha z końca XII w.; od lewej: głowa i koń, gryf, orzeł, ptak w bordiurze, gryf

stosowane zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz budowli. Trudniej jest ustalić przeznaczenie cienkich płytek z odciśniętymi wyobrażeniami. Mogły być z nich układane i posadzki, i fryzy. Wyobrażenia te mają charakter świecki, władczy, z zaznaczającymi się wątkami biblijnymi. Część wzorów stanowi spuściznę świata antycznego, a pozostałe wzorowane są na ikonografii romańskiej rozprzestrzeniającej się w Europie (iluminowane rękopisy, zdobione precjoza, szaty czy wątki zdobnicze w architekturze kamiennej). Trudno jest ustalić jeden kierunek wpływów na wzornictwo płytek gnieźn. Wydaje się, że łączą one w sobie dorobek ogólnoeuropejski (zarówno z Zachodu, jak i ze Wschodu), a jedynie ich wykonanie w ceramice budowlanej wywodzić można z płn. Włoch, konkretnie z Lombardii. Płytkom nadawano kształt w drewnianych formach. O stosowaniu prawdopodobnie jednoczęściowej formy świadczą odciski drewna i pionowe ślady po jej usuwaniu z bocznych krawędzi płytek. Podczas formowania odciskano również ornament pokrywający drewniane matryce. W celu zapobieżenia przyleganiu gliny do drewna stosowano nierzadko podsypkę z drobnego piasku. Powierzchnię świeżo uformowanych płytek wyrównywano drewnianą listwą, a następnie wygładzano tkaniną. Dowodzą tego liczne ślady obu czynności, występujące na większości okazów. Płytki o gruboziarnistej domieszce (gł. posadzkowe, gładkie) wyrównywano tylko tkaniną. Do ozdobienia jakiej budowli miały być te płytki użyte? Program świecki był najczęściej charakterystyczny dla fundacji prywatnych, książęcych i królewskich, dla budowli zarówno świeckich, jak i sakralnych. W programie tym zwykle uwypuklona jest siła władzy panującego. Przy założeniu, iż warsztat ceramiczny musiał się znajdować w pobliżu budowli, na rzecz której wytwarzał, możemy wskazać na kościół św. Jerzego (fundacja książęca), wówczas nowo wybudowany, a także na „stary zamek" pierwszych Piastów. To wyjątkowe odkrycie dostarczyło cennych informacji na temat techniki, technologii, a nawet organizacji wytwarzania. Płytki ornamentowane są bogatym źródłem ikonograficznym o często unikalnych przedstawieniach, symbolice, zdobnictwie i znacząco wzbogaciły dziedzictwo pol. i europejskiej sztuki zdobniczej.

WEŁNICA, wieś w gminie Gn., parafia w Gn. pw. bł. Bogumiła, ob. 233 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 641,54 ha. Dawna własność rodu Porajów z Jankowa. Wzmiankowana w 1136 w bulli Innocentego II,

w której wymieniana jest wśród posiadłości arcybiskupa gnieźn. W 1317 Mikołaj, Bodzęta i Jakub – synowie Bodzęty z Wrześni – sprzedali bratu Boguchwałowi udziały w Jankowie i Wełnie – późniejszej Wełnicy. W 1356 abp Jarosław, przychylając się do prośby biskupa krak. Bodzanty (Poraja z Jankowa), ustanowił parafię jankowską, przydzielając do niej wieś Wełnicę. W 1413 właścicielem Wełnicy był Bogusław – dziedzic Łabiszynka. W 1546 kapituła gnieźn. nabyła Wełnicę od Andrzeja Karszewskiego. W 1580 wieś liczyła 2 zagrodników, 1 komornika i rybaka. W 1620 był tu młyn o jednym kole. Do 1793 stanowiła własność kościoła św. Michała w Gn. W 1811 należała do parafii tego kościoła. W latach 80. XIX w. liczyła 22 domy, 238 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

WENDORFFOWIE, Eduard Ferdinand Wendorff kupił w 1857 Zdziechowę od rodziny Twardowskich; hodowla owiec rasy merynos. Majątek przekazał Wilhelmowi Ferdinandowi Alexandrowi Wendorffowi, który prowadził go wraz z żoną Augustą z d. Heynich (1851-86). W 1899-1901 wzniósł okazały dom w Mielnie. Wilhelm działał w Komisji Osadniczej (Hakacie), był członkiem Landtagu, jednym z założycieli gnieźn. cukrowni i członkiem organizacji rolniczych działających na rzecz melioracji. Szósty z rodzeństwa Eduard Wolfgang Wendorff (1876-1931) przejął w 1907 rodzinny majątek Mielno z przyległymi ziemiami. Prowadził fabrykę płatków owsianych w Mieleszynie, fabrykę mączki ziemniaczanej w Trzemesznie i Luboniu k. Poznania oraz zakład „Aquavit" w Poznaniu. Do majątku należały ziemie w Breitenfelde (pow. Nowogard) i Neugasthof (pow. Kołobrzeg). W latach 1919-31 Eduard był aktywnym członkiem Poznańskiego Związku Producentów Spirytualiów i Rady Spiritusowej w Warszawie. W 1919 internowany 6 miesięcy w Szczypiornie. Ożenił się z Paulą Ottilie z d. Büsing-Wendorff ze Schwerina, z którą mieli syna Jürgena Ottona Wendorffa. Majątek Zdziechowa odziedziczył dwunasty z rodzeństwa Herbert Christian (1883-1943), który poślubił 1 VIII 1914 Gertrudę (1889-1978), córkę ostatniego superintendenta dzielnicy pruskiej Paula Blaua z Poznania (1889-1978). Herbert Ch. Wendorff założył i sponsorował prywatną szkołę podstawową dla młodzieży niem. w Zdziechowie, działającą do 1939. Ufundował dzwony do kościoła ewangelickiego w Gn. oraz wspierał szkołę średnią w Gn. Zakupił 863 ha ziemi w majątku Linde w pow. Nowy Tomyśl. Żona Gertruda w latach 1919-39 prowadziła kursy dla matek, gotowania, podstawy pracy z dziećmi i naukę grania na pianinie i harmonii. Posiadłość wykorzystywała do spotkań teatralnych i kulturalnych. Rodzinne posiadłości rodziny Wendorffów: Friedrich – Rybiniec (nazwa przed I wojną światową – Małe Rybno); od 1920 Eckhard – Przysieka, a także: Mielno, Biskupice, Nowaszyce, Dębłowo, Modliszewko (nazwa przed I wojną światową – Modlin). Razem ok. 2500 ha. W 1938 połowę ziemi k. Zdziechowy na mocy ustawy odsprzedano pol. kolonistom z Krakowa.

WENDORFF EDUARD WOLFGANG (ur. 28 VIII 1876 w Zdziechowie, zm. 4 XII 1931 w Mielnie). Absolwent Królewskiego Gimnazjum Męskiego w Gn. (1896), krótko studiował prawo w Strasburgu. Odziedziczył grunty rodzinne w Zdziechowie. W 1907 wyprawił się na Cejlon i w Himalaje z bratem Eberhardem (1885-1937). W 1907 przejął majątek Mielno z przyległymi wsiami, zakupił wieś Modliszewo. W 1910 nadano mu dziedziczne szlachectwo. W latach 1914-18 był kawalerzystą w regimencie dragonów. W 1919 internowany w Szczypiornie. W latach 1917-26 nabył grunty: Neugasthof k. Kołobrzegu, Luisenbrunn k. Poznania, Breitenfelde k. Nowogardu na Pomorzu. Pochowany w rodzinnym mauzoleum.

WENDORFF JÜRGEN OTTO (ur. 31 III 1908 w Mielnie, zm. 8 XI 1943 k. Kijowa na Ukrainie). Ukończył szkołę w Bydgoszczy, zdał maturę w 1925 w gimnazjum w Toruniu. W latach 1925-32 odbył praktykę rolniczą w dawnym majątku Kennemanna – Klenka k. Poznania. W 1932 odziedziczył majątek Mielno wraz z przyległymi ziemiami (3750 ha). W 1938 służył w pol. kawalerii w Nieświeżu k. Baranowicz. W 1939 jako porucznik oddziału trafił do niewoli sowieckiej. Po ucieczce przez Bug udał się do Niemców. Po przeszkoleniu w Gn. w 1940/41 wysłany na front wsch. do Rosji. W 1943 został dowódcą oddziału szwadronu kozackiego.

Między łamami: G. Wendorff

WENDORFF (WENDORF) PAULA OTTILIE z d. Büsing (ur. 4 VI 1886 w niem. Schwerinie w Meklemburgii, zm. 20 XI 1960 w Lüneburgu). Córka wiceprezydenta Reichstagu i pruskiego królewskiego doradcy finansowego dra Ottona Büsinga (1837-1916) i Margarethe Viereck (1858-1932). Od 1920 kierowała Związkiem Kobiet Niemieckich, przewodniczyła w szpitalu Bethesda (ob. Szpital Miejski) w Gn. W 1930 zainicjowała Dni Niemieckie dla młodzieży w Mielnie celem pielęgnacji historii i kultury mniejszości niemieckiej w Poznańskiem. W 1934 przeniosła się do Breitenfelde k. Nowogardu na Pomorzu. Po ucieczce skazana zaocznie na śmierć przez nazistów w 1944. W 1947 napisała historię rodu Wendorffów. Ostatnie lata spędziła w klasztorze w Medingen k. Bevensen w Niemczech. Pochowana w Trittau k. Hamburga.

WENDORFF WILHELM FERDINAND ALEXANDER (ur. 15 XII 1841 w Naulinie na Pomorzu, zm. 6 IV 1907 w Mielnie). W 1859 zakupił Zdziechowę i inne ziemie: 1867 – Eichhof, 1869 – Rybno, 1884 – Mielno, 1894 – Naulin na Pomorzu dla siostry. W 1869

poślubił Augustę Henriettę Fryderykę z d. Heynich (1851-86) w Gn. Mieli 14 dzieci (Wilhelm, Käthe, Otto, Marie-Luise, Dorothea, Eduard, Frida, Joachim, Charlotte, Gerhard, Hermann, Herbert, Eberhard, Friedrich). W latach 1870-71 uczestniczył w wojnie franc.-pruskiej, walczył pod Belfortem i Metzem. W latach 1894-1907 doradca pruskiej Komisji Osadniczej, tzw. Hakaty, i Komisji Kolonizacyjnej. W 1896 deputowany Landtagu, w 1899 królewsko-pruski radca ekonomiczny. Pochowany w rodzinnym mauzoleum.

WETERYNARIA W GNIEŹNIE, po rozbiorach Polski w XVIII w. przez Austrię, Prusy i Rosję w związku z wybuchającymi w Europie wojnami, przemieszczeniami ludności i zwierząt, zwłaszcza koni potrzebnych do celów militarnych, zaczęły pojawiać się zakaźne choroby zwierzęce (epizootie). Powstawały też choroby pochodzące od zwierząt (zoonozy) i przenoszone od ludzi na zwierzęta (antropozoonozy). Aby przeciwdziałać tej sytuacji, organizowano służbę weterynaryjną przez otwieranie wyższych uczelni w Europie, gdzie rozwinęła się wiedza weterynaryjna. Polacy odbywali naukę w Berlinie, Brnie, Dorpacie, Dreźnie, Giessen, Hanowerze, Lwowie, Wiedniu i Wilnie (od 1823). Otrzymywali dyplomy lekarzy medycyny weterynaryjnej, a także uzyskiwali tytuły doktorskie. Służba weterynaryjna w tym okresie była bardzo potrzebna i musiała być dobrze zorganizowana. Gn. – miasto powiatowe – było jednocześnie obwodem. Struktura służby weterynaryjnej przedstawiała się następująco: wojewódzki inspektor weterynarii – jemu podlegali lekarze weterynarii obwodów obejmujących kilka powiatów, obwodowym lekarzom podlegali powiatowi lekarze weterynarii, tym ostatnim podlegały rzeźnie zakładowe, gminne i rzemieślnicze. Obowiązki te pełnili w Prusach Polacy, nad którymi nadzór pełnił wojewódzki lekarz w Poznaniu (do 1922 był nim dr weterynarii Ignacy → Żyto). Podlegały mu starostwa: Poznań, Gn., Inowrocław, Bydgoszcz. Bezpośredni nadzór administracyjny nad lekarzami sprawował starosta. W weterynarii wyodrębniło się wiele specjalności chorób zwierzęcych i odzwierzęcych: wewnętrznych, chirurgii, ortopedii, inwazyjnych (pasożytniczych). Występujące wówczas choroby zakaźne zwierząt to: wąglik, nosacizna, wścieklizna, posocznica, pryszczyca, zaraza płucna, świerzb, gruźlica, choroba Banga. Na przełomie XIX i XX w. nadzór w pow. gnieźn. pełnił powiatowy lekarz weterynarii dr weterynarii I. Żyto, któremu podlegali: dyrektor Rzeźni Miejskiej zbudowanej w 1895 – dr weterynarii Fryderyk → Jaroczewski, prywatni lekarze weterynarii w Gn., prywatny lekarz weterynarii w Witkowie, prywatny lekarz weterynarii w Czerniejewie, prywatny lekarz weterynarii w Kiszkowie. Lekarze ci przeprowadzali badania ubijanych zwierząt gospodarskich oraz kontrole sanitarne warsztatów i sklepów rzeźnickich. Prezydent RP wydał pierwsze przepisy dotyczące zwalczania chorób zakaźnych w kraju opublikowane w Dz.U. z 1927, nr 77, poz. 674.
Zob. też: Borowiak Władysław, Budnyk Dymitr, Dżur Stanisław, Gorgolewski Marian, Haenisch Jerzy, Hetnał Józef, Jaskulski Karol, Kasprzak Zbigniew, Krygicz, Krzyślak Edmund Land, Leicht Z., Maliszewski Julian, Mendyk Jan, Paluszkiewicz Edmund, Pławczyk Włodzimierz, Rajszyc Wiktor, Saenger Franciszek, Sidełko Seweryn, Wędrychowicz Stanisław.

WĘDRYCHOWICZ STANISŁAW, doktor medycyny weterynaryjnej, ukończył Akademię Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie. W latach 1968-74 był powiatowym lekarzem weterynarii w Gnieźnie.

WĘGORZEWO, wieś w gminie i parafii Kiszkowo, ob. 209 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 574,58 ha. Dawna własność rodu Drogosławiców. Wieś i dwór wzmiankowane w dokumencie z 1388, w którym wymieniony jest właściciel Filip z Węgorzewa. W 1396 właścicielem W. był Wojciech Węgorzewski, a w 1439 Jakub Węgorzewski. W 1579 Wojciech Węgorzewski miał 2 zagrodników. W 1620 dziedzicem został Wojciech Cykowski, a u schyłku XVIII w. właścicielami byli Rokossowscy. W 1843 Węgorzewo było własnością rodziny Dziębowskich, a w 1872 Garczyńskich. Ostatnim właścicielem był W. Pluciński. W latach 80. XIX w. wieś i dwór liczyły 6 domów, 37 mieszkańców (2 ewangelików, 35 katolików). We wsi znajduje się dwór z ok. poł. XIX w. przebudowany ok. 1890 i 1910.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

WĘSIERSKI BELINA ALBIN (ur. 12 IV 1812 w Zakrzewie, zm. 22 IX 1875 w Zakrzewie), właściciel Zakrzewa (gmina Kłecko) i → Ostrowa Lednickiego, patriota, archeolog, kolekcjoner starożytności. Tytuł hrabiowski uzyskał od władz pruskich w 1854. W młodym wieku uczestniczył w powstaniu listopadowym. W uznaniu zasług wojennych został odznaczony Złotym Krzyżem Orderu Virtuti Militari. Po powstaniu objął majątek zakrzewski, a w 1836 ożenił się z Ludwiką z Kwileckich z Wróblewa. W swoich gospodarstwach wprowadzał podpatrzone w krajach zachodnioeuropejskich nowe metody uprawy, chowu zwierząt i przetwórstwa, uzyskując bardzo dobre efekty. Zainteresowanie historią i pobudki patriotyczne skłoniły go do kupienia w 1856 Ostrowa Lednickiego – wystawionej na licytację wyspy na pobliskim jez. Lednica, kryjącej relikty kamiennych budowli z czasów formowania się pol. państwowości, będącej dla niem. właściciela źródłem materiału budowlanego. Wkrótce po nabyciu wyspy rozpoczął na niej badania archeol., korzystając z fachowej pomocy historyków i archeologów, m.in. Joachima Lelewela i Aleksandra Przeździeckiego. W wyniku prowadzonych przez kilka lat na wyspie prac wykopaliskowych zgromadzono dokumentację rysunkową i interesujący zbiór zabytków. W swojej rezydencji nabywca urządził muzeum lednickich znalezisk. Robiło ono takie wrażenie, że mówiło się o potrzebie stworzenia „centralnego muzeum narodowego starożytności polskich". Kolekcja ta, poszerzona później o zbiory syna hrabiego, Zbigniewa (ur. 1839), uległa niestety rozproszeniu i do naszych cza-

sów przetrwała w szczątkowym stanie. W 1859 sprowadził z Francji ogrodnika A. Denizota, któremu powierzył zadanie urządzenia parku wokół zakrzewskiego dworu. Był to pierwszy krok planowanego przekształcenia dotychczasowej siedziby w okazałą rezydencję. Następnym posunięciem była budowa w miejscu odsuniętym od dworu nowych zabudowań gosp., oficyny ze stajnią koni wyjazdowych i wozowni. Gnieźn. architekt L. → Ballenstaedt na podstawie zakupionych we Francji planów dokonał przebudowy starego dworu w okazały pałac w stylu franc. renesansu. Budowę ukończono prawdopodobnie na przełomie 1871 i 1872. Właściciel zmarł nagle, 5 dni przed planowaną uroczystością wmurowania kamienia węgielnego pod budowę pamiątkowej wieży na Ostrowie Lednickim. Majątek odziedziczyła po nim siostra – J. Węsierska. Syn Albina – Zbigniew – został adoptowany przez dziadka J. Kwileckiego. Po jego śmierci przyjął nazwisko: Węsierski-Kwilecki i odziedziczył ordynację Wróblewo pod Szamotułami, do której z zakrzewskiego majątku przyłączył jedynie Ostrów Lednicki.

Lit.: *Dzieje Kłecka*, red. J. Danielewicz, Poznań 1983; W. Łęcki, *Gniezno i okolice*, Poznań 1972; K. Matelska, *Ziemia Gnieźnieńska – przewodnik po Gnieźnie i powiecie gnieźnieńskim*, Gniezno 1999; *Słownik biograficzny powstańców wielkopolskich 1918-1919*, red. A. Czubiński, B. Polak, Poznań 2002.

WĘŻYK JAN (ur. 1575 w Wężykowej Woli k. Łasku, zm. 27 V 1638 w Łowiczu), biskup przemyski i poznański, arcybiskup gnieźnieński. Syn Hieronima z Wężykowej Woli oraz jego żony Doroty Zaleskiej z Otoka. Wywodził się z rodziny drobnoszlacheckiej. Wybitnie uzdolniony, wcześnie przeznaczony został do kariery kościelnej. Naukę rozpoczął w szkołach jezuickich w Kaliszu, od 1591 studiował w Krakowie, a w 1597 przeniósł się do Rzymu. W 1606 otrzymał doktoraty w dziedzinie prawa i teologii, studiował też medycynę. Był protegowanym i domownikiem kardynałów: św. Roberta Bellarmina oraz Salviatiego. Równolegle trafił do służby bpa pozn., a następnie abpa gnieźn. Jana → Tarnowskiego (zm. 1604). W 1605 przeszedł do kancelarii królewskiej. Jego zdolności zyskały mu poparcie Zygmunta III Wazy, cieszył się też życzliwością królowej Konstancji Habsburżanki. Dzięki protekcji pary królewskiej otrzymał wiele beneficjów kościelnych, m.in. kanonię krak. (1609) i archidiakonię warsz. (1614). Od 1613 był również opatem komendatoryjnym klasztoru Cystersów w Mogile. W 1620 wybrano go z polecenia króla na biskupa przemyskiego. Dał się poznać jako gorliwy duszpasterz i dobry administrator. W 1621 odbył w Przemyślu synod diecezjalny. W 1624 przeszedł na biskupstwo poznańskie. Jego działalność w Poznaniu skupiała się wokół odbudowy katedry zniszczonej w 1622 przez pożar. Nie zdołał jednak ukończyć tego dzieła, gdyż w 1626 Zygmunt III Waza wyznaczył go na wakujące arcybiskupstwo gnieźn. Zatwierdzenie papieskie tej nominacji uzyskano 26 III 1627, a 21 VI 1627 nastąpił uroczysty ingres do archikatedry. Nowy arcybiskup brał aktywny udział w życiu politycznym. Na synodzie prowincjonalnym w Piotrkowie przeprowadził w 1628 uchwałę o kontrybucji duchowieństwa na potrzeby wojny ze Szwecją. Niepowodzenia militarne skłoniły go jednak do zmiany stanowiska i opowiedzenia się za rozejmem (1629). Wobec podeszłego wieku monarchy starał się wzmocnić pozycję jego synów jako kandydatów do tronu (czemu uprzednio sam się sprzeciwiał w 1626). W 1631 bezskutecznie postulował też usprawnienie procedury wolnej elekcji (zamiast elekcji bezpośredniej *viritim* wybór przez deputatów wyłonionych przez izbę poselską i senat). Po śmierci Zygmunta III Wazy w 1632 objął funkcję interreksa. Dążył do szybkiego przeprowadzenia elekcji i niezajmowania się przez sejmy konwokacyjny oraz elekcyjny sprawami wyznaniowymi. Był oddanym zwolennikiem kandydatury królewicza Władysława IV Wazy, którego po dokonanym wyborze koronował 6 II 1633 w Krakowie. Podczas sejmu koronacyjnego protestował przeciwko wydaniu przez nowego króla dyplomu dla wyznawców prawosławia, sprzeciwiał się też uznaniu hierarchii prawosławnej przez władze państwowe. Podczas wyprawy króla pod Smoleńsk (1633-34) arcybiskup sprawował wraz z hetmanem Stanisławem Koniecpolskim opiekę nad państwem. Był zwolennikiem zawarcia trwałego pokoju ze Szwecją, nawet za cenę rezygnacji Władysława IV z roszczeń do tronu szwedzkiego. Skutecznie sprzeciwił się małżeństwu władcy z księżniczką wyznania kalwińskiego i poparł zawarty ostatecznie związek Władysława IV z Habsburżanką Cecylią Renatą (12 IX 1637 udzielił ślubu parze królewskiej w kolegiacie warsz.).

Jako pasterz archidiecezji wykazywał się gorliwością w walce o podniesienie dyscypliny i moralności kleru. W 1628 odbył synod archidiecezjalny w Łowiczu, a w 1634 prowincjonalny w Warszawie. Uregulowano wówczas tryb wizytacji przeprowadzanych przez archidiakonów i dziekanów oraz wprowadzono obowiązek odsyłania najważniejszych dokumentów z parafii do archiwum kapituły gnieźn. Określono też zasady udziału biskupów w życiu publicznym. Jako specjalista od prawa kanonicznego J.W. zainicjował uporządkowanie i wydanie drukiem XVI-wiecznych ustaw synodalnych. Na własny koszt polecił uporządkować i przepisać na nowo księgi grodzkie sieradzkie.

Arcybiskup poczynił liczne fundacje kościelne. W 1630 ustanowił kolegium jezuickie w Chojnicach. W kościele św. Trójcy w Krakowie wystawił marmurowy nagrobek bpowi krak. Iwonowi Odrowążowi (żyjącemu w XIII w. fundatorowi klasztoru Cystersów w Mogile, w którym J.W. był przez pewien czas opatem). Odnowił zamek arcybiskupi w Uniejowie, wzniósł wieżę zegarową w zamku łowickim. Zadbał też o odbudowę samego miasta Łowicz, zniszczonego przez pożar. Wielki szacunek współczesnych przyniosła J.W. jego działalność charytatywna, na którą przeznaczał dużą część swych dochodów. Wspierał poddanych podczas klęski głodu w 1629, a w spisanym przed śmiercią testamencie przeznaczył cały majątek na potrzeby Kościoła i ubogich. W przeciwieństwie do wielu poprzedników nie zajmował się natomiast gromadzeniem dóbr ziemskich dla krewnych. Po śmierci doczekał się kilku pochwalnych biogra-

fii i panegiryków. Stolica Apostolska nosiła się jakoby z zamiarem obdarzenia J.W. kapeluszem kardynalskim, w czym przeszkodziła jednak śmierć hierarchy.

WHITE BAND, zespół muz., zał. w Gn. w 1983 po rozwiązaniu grupy Fabo Band. Występował w składzie: G. Budniak – śpiew, M. Frąckowiak – gitara basowa, A. Andrzejewski – gitara (od 1984 Z. Malec), C. Olszewski – instrumenty klawiszowe (w 1984 zastąpił go W. Huebner) i P. Frąckowiak – perkusja. W latach 1991-94 muzykami zespołu byli: E. Skoczylas – saksofon, instrumenty klawiszowe, śpiew. Zespół występował w RFN, Francji, Szwajcarii, Austrii, Belgii, Hiszpanii, Holandii, krajach skandynawskich, Liechtensteinie i na Majorce, często obok takich gwiazd muzyki popularnej, jak The Beach Boys, K. Rogers, L. Richie, C. Richard, Smokie, C. Berry, F. Domino, The Manhattan Transfer. W 1986 wystąpił w gnieźn. Miejskim Ośrodku Kultury. We wrześniu 1994 zespół się rozwiązał.

Zespół muzyczny White Band

WIEKOWO, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 422 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 825,90 ha. Dawna własność Nowinów i Korabitów. Wzmiankowana w dokumentach z 1399, w których wymieniony jest ówczesny dziedzic wsi Stanisław z Wiekowa. W 1578 i 1620 Wiekowo stanowiło własność Mielżyńskich. Pod koniec XVIII w. dziedzicem był Jan Smoleński. W latach 80. XIX w. były tu cegielnia i wiatrak. Ludność zajmowała się hodowlą bydła holenderskiego. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 10 domów, 197 mieszkańców. We wsi znajduje się dworek wybudowany w 1906.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

WIELKOPOLSKA GRUPA TEATRALNA, amatorski zespół teatralny, zał. w grudniu 1921 w Gn. Składał się z zespołu teatr. i operetkowego. Pierwszym prezesem był J. Eliks. Spektakle reżyserował J. Gajewski, a także W. Bidziński i W. Tomczak. 12 III 1922 grupa przedstawiła spektakl *Potrójna narzeczona* W. Kirkora. Zespół teatr. występował w Gn. kilka razy w roku i często zmieniał swój repertuar, złożony z komedii, dramatów i wodewilów. Wystawił m.in. *Trójkę hultajską* J.N. Nestroya, *Barbarę Radziwiłłównę* A. Felińskiego, *Chatę za wsią* J.K. Galasiewicza i Z. Mellerowej wg J.I. Kraszewskiego, *Pożycz mi swoją żonę* M. Desvallières'a, *Roberta i Bertranda* W.L. Anczyca. W Gn. występował w sali restauracji Wenecja, w Sali Jagiellońskiej przy ul. Niecałej, w Hotelu Europejskim. Prezentował wysoki poziom artystyczny. W 1925 na I zjeździe amatorskich grup teatr. Związku Towarzystw Teatralno-Amatorskich zdobył 1. miejsce za spektakl *Sędziowie* S. Wyspiańskiego, a rok później 2. miejsce za inscenizację *Dramat jednej nocy* A. Urbańskiego. W 1927 grupę tworzyły 23 osoby, a do zespołu teatr. należeli m.in.: Cieślewicz, Czerniak, Dębkiewicz, Galewska, Krupski, M. Markiewiczowa, P. Markiewicz, Midzuński, Mikuła, Polus, A. Tomczak i Winkler. W latach 30. prowadził go Czarkowski. Dochód z wielu spektakli przekazywano na cele dobroczynne. Grupa organizowała też bale, zabawy, koncerty. Istniała jeszcze w 1930.

WIELKOPOLSKI PARK ETNOGRAFICZNY (WPE), muzeum na otwartym powietrzu, popularnie nazywane skansenem, położone w Dziekanowicach, nad jez. Lednica. Gromadzi ono, zabezpiecza i eksponuje przede wszystkim przykłady tradycyjnej zabudowy wiejskiej oraz przedmioty związane z życiem mieszkańców wsi z hist. obszaru Wielkopolski. Obecnie, ze względu na lokalizację, liczbę i charakter prezentowanych tu obiektów, uznawane jest za centralne muzeum skansenowskie dla regionu, w skali kraju zaś za jedną z najważniejszych placówek tego typu. Idea jego powołania sięga lat 40. XX w., jednak dopiero w 1975 z inicjatywy dyrekcji → Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy (MPPnL) udało się ją urzeczywistnić przez powołanie WPE jako działu, a obecnie oddziału MPPnL. Jedną z zasadniczych przyczyn włączenia WPE w strukturę tego muzeum oraz jego lokalizacji we wsi → Dziekanowice było funkcjonowanie w tym miejscu odpowiedniej bazy konserwatorsko-technicznej i usługowej, a także stworzenie otuliny, która skutecznie chroni krajobraz kulturowy obrzeży jez. Lednica. Realizację tych zamierzeń poprowadzono dwutorowo: z jednej strony część przenoszonych obiektów, zazwyczaj o indywidualnych walorach architektonicznych, zaczęto dość swobodnie lokalizować wokół jeziora, z drugiej zaś przystąpiono do konsekwentnego przenoszenia i skupiania w jednym miejscu, między zabudową wsi Dziekanowice a drogą krajową nr 5, tych obiektów, które były typowe dla tradycyjnej zabudowy wsi wielkopolskiej. To właśnie na tym obszarze zaczął się rozwijać WPE, potocznie zwany „Dużym Skansenem" w odróżnieniu od powstających jednocześnie mniejszych zespołów architektonicznych w pobliskich Rybitwach i w Lednogórze oraz na wsch. przyczółku mostowym Ostrowa Lednickiego (tzw.

→ Mały Skansen), a także nieco później wykupionego drewnianego wiatraka typu holender w Rogierówku. Z dotychczas przeniesionych nad jez. Lednica 70 obiektów oraz 3 chronionych in situ (2 z nich znajdują się w pobliżu Poznania) najstarsze pochodzą z 1585 i 1602, najmłodsze zaś z 1936. Koncepcja budowy zasadniczej ekspozycji WPE zakłada rekonstrukcję wsi wlkp. z przełomu XVIII i XIX w., z wszystkimi jej zasadniczymi elementami składowymi, tj. układem przestrzennym wraz z uprawnymi polami i drogami, zagrodami chłopskimi, dworem, folwarkiem, kościołem, szkołą, karczmą, plebanią, remizą oraz pojedynczymi obiektami tradycyjnego rzemiosła wiejskiego (kuźnia, wiatraki, młyn wodny). Stałą wystawę WPE stanowi ob. 57 (docelowo 70) obiektów budownictwa wiejskiego, które, przeniesione z różnych części Wielkopolski (m.in. z okolic Poznania, Gn., Trzemeszna, Uniejowa, Kalisza, Ostrowa Wlkp., Krotoszyna, Rawicza, Leszna, Nowego Tomyśla, Czarnkowa i Rogoźna), zostały w zależności od swojej funkcji rozmieszczone w 2 zasadniczych zespołach zajmujących 21 ha powierzchni ekspozycyjnej. Pierwszy zespół, tzw. ekspozycyjny, tworzy zwarta zabudowa składająca się gł. z chałup, budynków inwentarskich i stodół zestawionych w zagrody, położone wokół typowego dla wlkp. wsi owalnego placu ze stawem, remizą i kościołem pośrodku, którym towarzyszą, rozstawione w różnych miejscach rekonstruowanej przestrzeni, pojedyncze obiekty (wiatraki, młyn wodny, kuźnia). Drugi zespół, tzw. ekspozycyjno-użytkowy, sytuowany poza zasadniczą wsią, obejmuje zespół dworski oraz folwark, w którym oprócz pomieszczeń ekspozycyjnych mieszczą się pracownie, magazyny i zaplecze konserwatorsko-techniczne. Poszczególne budynki i zagrody wyposażone są w sprzęty, naczynia, narzędzia i odzież, które ilustrują warunki i sposób życia rodzin wiejskich, rolniczych oraz rzemieślniczych (dom i warsztat szewca, kołodzieja, garncarza). WPE jest placówką służącą popularyzacji wiedzy o życiu dawnej wsi wielkopolskiej.

WIERZBICZANY, wieś w gminie Gn., parafia Kędzierzyn, ob. 182 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 476,33 ha. Wzmiankowana w dokumentach z 1284, w których Przemysł II darował wieś Wierzbiczany Żegocie, wojewodzie krakowskiemu. Kolejnym właścicielem wsi był Przemysław, syn Borkona, który 11 XII 1311 darował wieś abpowi Janisławowi jako zadośćuczynienie za wyrządzone szkody. Kazimierz Wielki w 1335 i 1357 potwierdził przynależność tej wsi do dóbr arcybiskupa. Stanowiła ona własność kościelną do 1793.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

WIERZCHACZEWSKA KRYSTYNA MARIA (ur. 18 IX 1923 w Cieninie Zabornym, zm. 16 VI 2000 w Gn.), lekarz dentysta. Odbyła studia na Oddziale Stomatologicznym Wydziału Lekarskiego Akademii Medycznej w Poznaniu w latach 1945-48. Od 1 I do 31 XII 1949 odbywała staż w Miejskiej Przychodni Obwodowej w Gn. Dyplom lekarza dentysty uzyskała 30 VI 1951. Od 1 III 1950 do 31 VIII 1983 zatrudniona początkowo w Miejskiej Przychodni Obwodowej, a po reorganizacji w ZOZ Gn. w szkolnych gabinetach stomatologicznych, przede wszystkim w gabinecie Liceum im. Bolesława Chrobrego w Gn. Prowadziła również prywatną praktykę stomatologiczną. Pochowana na cmentarzu św. Krzyża w Gnieźnie.

WIERZCHACZEWSKI FRANCISZEK (ur. 10 VII 1884 w Wyszanowie w pow. Kępno, zm. 24 II 1947 w Gn.), major, działacz PCK. Syn Józefy i Teodora Wierzchaczewskich. Uczęszczał do szkoły parafialnej i gimnazjum w Wyszanowie. Ukończył studia na Wydziale Farmacji. Był właścicielem apteki przy ul. B. Chrobrego w Gn. W latach 1918-19 brał czynny udział w powstaniu wielkopolskim. Już w styczniu 1919 wspólnie z drem J. → Musiełem przejął Szpital Garnizonowy w Gn. przy ul. św. Jana i pełnił służbę w punkcie sanitarno-odżywczym na dworcu kolejowym. Z chwilą zorganizowania Tymczasowego Komitetu PTCK pełnił funkcję członka oddziału PTCK. W latach 1935-37 był wiceprzewodniczącym, a od marca 1937 do 1939 pełnił funkcję przewodniczącego Oddziału. W okresie okupacji potajemnie współpracował z dr I. Kiedrowską, dostarczał chorym Polakom lekarstwa i środki opatrunkowe. Po zakończeniu II wojny światowej pomagał w organizowaniu placówki PCK w Hotelu Europejskim. Za udział w powstaniu wielkopolskim został odznaczony Krzyżem Powstańczym i awansowany do stopnia majora, za działalność w Czerwonym Krzyżu otrzymał w 1929 Odznakę Honorową PCK II stopnia. Pochowany w rodzinnym grobowcu na cmentarzu św. Krzyża w Gnieźnie.

WIERZCHOWISKA, wieś w gminie Witkowo, parafia Ostrowite Prymasowskie, ob. 26 mieszkańców. Wzmiankowana w dokumencie z 1429. W 1447 ustalono granicę rozgraniczającą W. od Trzuskołonia i młyna Czartowiec w Lubochni. Ok. 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Ostrowitem Prymasowskim. Wierzchowiska były wówczas wsią dziedziczną, znajdowały się tu 2 dwory. W 1580 wieś podzielona była między 2 właścicieli: Marcina Wyganowskiego (w jego części było 2 zagrodników) i Tomasza Wierzchowskiego (w jego części było również 2 zagrodników). W 1620 własność Stanisława Kosarskiego (było tu 2 zagrodników). W latach 80. XIX w. właścicielem był Maciej Prądzyński, majątek liczył 451 ha. We wsi znajdują się nieduży dwór i spichlerz wybudowany w 1914.

WIERZYCE, wieś w gminie Łubowo, parafia Imielno, ob. 291 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 666,48 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1218, w którym bp pozn. Paweł potwierdził dziesięciny z Wierzyc nadane przez bpa Radwana kościołowi św. Michała w Gn. W dokumencie z 1329 występuje Tomasz z Wierzyc, który otrzymał od Władysława Łokietka zatwierdzenie kupna Rąbienic. W 1442 Jan ze Sprowy – ów-

Wierzyce, dworek-pensjonat z końca XIX w.

czesny kanonik w Kłecku – sprzedał swoje dziesięciny z Wierzyc Januszowi, właścicielowi Ruszkowic. W 1450 Jan z Bronowic spod Mogilna zapisał w posagu swojej żonie Małgorzacie 50 grzywien i tyleż samo wiana na części Wierzyc. W 1520 W. oddawały dziesięcinę do kościoła w Imielnie. W 1523 byli tu kmiecie: Jan, Domasła, Tomasz i Grzegorz. W 1580 właścicielem był Manzelewski, a w 1630 Maciej Łęcki. W 1841 wieś należała do Libaszewskiego, który wybudował tu dwór. Pierwotnie był to budynek parterowy z zamieszkałym poddaszem i długim balkonem. Przebudowany w stylu szwajcarskim w okresie międzywojennym. Dworek przeznaczono wówczas na pensjonat. W 1891 wieś była własnością Emilii Blodau, a w 1907 Andrzeja i Jadwigi Dębickich. Dobra wierzyckie jeszcze 3-krotnie zmieniały właścicieli: w 1911 nabył je J. Koralewski, w 1913 Ludwik Świgoń, a w 1917 Niemiec Hugo Kelm. Od 1990 dworek w Wierzycach stanowi własność Władysława Beyma.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

WILKOWYJA, wieś w gminie i parafii Kłecko, ob. 329 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 776,09 ha. Dawna własność rodu Junoszów. Wzmiankowana w rejestrze z 1580, oddawała wówczas dziesięcinę do kościoła w Kłecku. W 1773 sejm wyznaczył komisję do wytyczenia granic z sąsiadującymi wsiami. W 1793 dziedzicem był Mikołaj Węsierski. W latach 80. XIX w. było tu 6 domów, 91 mieszkańców (6 ewangelików, 85 katolików).
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Wilkowyja, odrestaurowany dworek z 1. poł. XIX w.

WILLA ZENON (ur. 13 I 1925 w Koźminie, zm. 29 XI 1998 w Gn.), ksiądz, organizator prac budowlanych. W 1948 zdał maturę w LO w Bydgoszczy. W latach 1948-54 studiował filozofię i teologię w seminarium duchownym w Poznaniu i w Gn., gdzie 27 V 1954 otrzymał święcenia kapłańskie. Pracował jako wikariusz w parafii pw. Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Bydgoszczy i w farze we Wrześni. Tam w latach 1960-68 pełnił obowiązki rektora parafii św. Ducha, powołanej przy kościele ewangelickim, który został przygotowany do liturgii rzymskokatolickiej. W latach 1968-84 był proboszczem parafii Wniebowzięcia NMP w Wągrowcu erygowanej przy kościele poklasztornym Cystersów. Kościół ten wyremontował, jednocześnie piastował stanowisko dyrektora Domu Księży Emerytów. W 1984 został przeniesiony do Gn. na probostwo parafii archikatedralnej. W tym samym roku został mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły Prymasowskiej. Przez 15 lat był dziekanem w Wągrowcu i w Gn. W latach 1986-92 pracował jako ekonom archidiecezji gnieźn. Kard. J. Glemp zlecił mu nadzór nad restauracją katedry gnieźn. oraz uporządkowanie Wzgórza Lecha. Z.W. prowadził konsultację z naukowcami, dążył do zbadania i udostępnienia pielgrzymom podziemi katedralnych. Z jego inicjatywy przeprowadzono inwentaryzację krypt pod kaplicami i utworzono nekropolię prymasów. Wykazywał ogromne zaangażowanie w wykonanie tego zadania. Spotykał się cyklicznie z przewodnikami PTTK, informując o pracach i dalszych zamierzeniach. W 1995 z powodu choroby przeszedł na emeryturę.

WINCENTY KOT Z DĘBNA herbu Doliwa (ur. 1395, zm. 14 VIII 1448 w Uniejowie), podkanclerzy koronny, arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski, syn kasztelana nakielskiego Macieja z Dębna oraz jego żony Małgorzaty. Pochodził z rodziny mającej pewne znaczenie w Wielkopolsce, nie odgrywała ona jednak pierwszoplanowej roli w ówczesnym życiu polit. dzielnicy. Wybił się dzięki osobistym talentom i zdobytej wiedzy. Od 1413 studiował w Krakowie, uzyskał w 1417 magisterium ze sztuk wyzwolonych. Obrawszy karierę kościelną, w 1422 był już kanonikiem gnieźn. i poznańskim. Bp pozn. Stanisław Ciołek powierzył mu urząd wikariusza generalnego (1429-30). Wkrótce przeszedł do służby królewskiej, obejmując w 1432 obowiązki wychowawcy młodych synów Władysława II Jagiełły – przyszłych królów Władysława III Warneńczyka i Kazimierza IV Jagiellończyka. Po śmierci Władysława Jagiełły objął jesienią 1434 podkanclerstwo koronne. Był to efekt zbliżenia się do odgrywającego wówczas czołową rolę w kraju bpa krak. Zbigniewa Oleśnickiego i skupionego wokół niego obozu oligarchów małopolskich. Jako podkanclerzy odegrał dużą rolę w negocjacjach z zakonem krzyżackim, zakończonych zawarciem pokoju w Brześciu Kujawskim (1435). W 1436 kapituła gnieźn. z własnej inicjatywy wybrała go na arcybiskupa. Objęcie tej godności oznaczało rezygnację z podkanclerstwa. Arcybiskup pozostał jednak aktywnym uczestnikiem życia politycznego. Stojąc po stronie oligarchów

małopolskich, był jednym z inicjatorów antyhusyckiej konfederacji nowokorczyńskiej w 1438 (wymierzonej przeciwko niezadowolonym z rządów oligarchii zwolennikom husytyzmu – uznanego za heretycki ruchu religijno-społecznego wywodzącego się z Czech). Brał udział w licznych negocjacjach z Krzyżakami, księciem litewskim Świdrygiełłą, książętami mazowieckimi i śląskimi. Po śmierci Władysława III Warneńczyka w 1444 arcybiskup opowiedział się za objęciem tronu przez młodszego brata poległego króla – Kazimierza IV Jagiellończyka. Koronował go w katedrze krak. w 1447 i poparł program polit. nowego władcy, wymierzony przeciwko rządzącej w kraju oligarchii. Odsunęło to Wincentego od obozu Z. Oleśnickiego.

Jako arcybiskup gnieźn. energicznie przeciwdziałał w diecezji wpływom husytyzmu. Przywiązywał dużą wagę do pracy duszpasterskiej, odbył kilka synodów diecezjalnych (1441, 1442, 1444). Zacieśnił związki metropolii gnieźn. z biskupstwem wrocławskim, pozostającym poza granicami politycznymi Królestwa. Przeprowadził prace renowacyjne w katedrze gnieźn. Ufundował kościół w rodzinnym Dębnie. W nurtującym ówczesną Europę sporze kurialistów (zwolenników wyższości soboru) z koncyliarystami (zwolennikami wyższości władzy papieża) opowiedział się wraz z większością pol. hierarchów po stronie soboru bazylejskiego i wybranego na nim antypapieża Feliksa V. W 1440 otrzymał od tego ostatniego kapelusz kardynalski. Wobec stopniowego załamywania się sprawy soboru w 1447 złożył rezygnację z godności kardynalskiej na ręce papieża rzymskiego Mikołaja V. Nigdy nie został potwierdzony jako kardynał przez Kurię Rzymską. Po śmierci spoczął w katedrze gnieźnieńskiej.

WINCENTY Z NIAŁKA (zm. 1232), arcybiskup gnieźnieński. Wg Jana Długosza (2. poł. XV w.) miał on pochodzić z rodu Nałęczów. Starsza historiografia widziała w nim przedstawiciela rodziny panów z Czarnkowa herbu Nałęcz. Dopiero późniejsze badania J. Umińskiego pozwoliły powiązać arcybiskupa z osiadłym w płd.-zach. Wielkopolsce rodem Jeleni – dziedziców Niałka, wpływowym w 1. poł. XIII w.

W. zrobił karierę w służbie księcia wlkp. Władysława Laskonogiego, zapewne dzięki wrodzonym zdolnościom i zdobytemu wykształceniu (trudno jednak określić jego zakres). Od 1208 występował jako kanclerz książęcy i prawdopodobnie odgrywał istotną rolę w posunięciach polit. Władysława, walczącego z abpem gnieźn. Henrykiem → Kietliczem (zwolennikiem reformy Kościoła i wyzwolenia go spod przewagi władzy państw.) oraz własnym bratankiem – Władysławem Odonicem. Razem z księciem podlegał klątwie rzuconej w 1210 przez arcybiskupa. Poparcie Władysława Laskonogiego zapewniło mu jednak miejsce w kapitule gnieźn. (przed 1213). Przed 1220 piastował już w Gn. godność prepozyta. Być może stanowiska w kapitule objął w którymś z okresów chwilowej poprawy stosunków księcia i arcybiskupa. Był również kanonikiem pozn. (1218); tamtejszy bp Paweł uchodził jednak za zwolennika Władysława Laskonogiego. Po śmierci H. Kietlicza w 1219 nastąpił kilkunastomiesięczny wakat na stolicy arcybiskupiej, spowodowany rywalizacją przeciwnych sobie stronnictw w kapitule oraz naciskami księcia. Po bezpośredniej interwencji papieża Honoriusza III i odmowie przejścia do Gn. bpa krak. Iwona Odrowąża jako jedyny możliwy kandydat wyłonił się kanclerz Wincenty. Uzyskał on poparcie Władysława Laskonogiego i sprzymierzonego z nim księcia śląskiego Henryka I Brodatego oraz mniej lub bardziej szczerą aprobatę kapituły gnieźn. Kapituła dokonała wyboru w obecności delegatów papieskich oraz biskupów krakowskiego i poznańskiego. Po pewnych wahaniach elekcję W. uznał też papież Honoriusz III (1220). Wątpliwości papieża budził zapewne fakt posiadania przez elekta rodziny. W chwili elekcji na tron arcybiskupi nieznana z imienia żona W. prawdopodobnie już nie żyła, jego dwaj potomkowie są jednak jednoznacznie poświadczeni w źródłach z poł. XIII w. jako „synowie arcybiskupa". Zasada celibatu duchownych, od dawna obowiązująca na zachodzie Europy, była jednak w ówczesnej Polsce stosunkowo świeżej daty (o jej faktyczne respektowanie zabiegał m.in. abp H. Kietlicz).

Jako pasterz archidiecezji gnieźn. W. nie zaznaczył się niczym szczególnym. Zwołany przez niego synod prowincjonalny w 1226 zapisał się w pamięci potomnych tylko gwałtownym sporem o pierwszeństwo pomiędzy biskupami krakowskim i wrocławskim. Być może arcybiskup wziął udział w wyprawie książąt polskich przeciwko pogańskim Prusom w 1222, plany misji pruskiej podejmowano jednak na ogół bez jego udziału. Jak się wydaje, W. poświęcał całą uwagę sprawom polit., nadal angażując się żywo w poczynania Władysława Laskonogiego. W przeciwieństwie do H. Kietlicza pozostawał w bardzo dobrych stosunkach z księciem i nie podejmował starań o rozszerzenie swobód Kościoła. W 1225 posłował z ramienia Władysława do oblegającego Lubusz landgrafa turyńskiego Ludwika, w 1227 reprezentował nieobecnego władcę Wielkopolski na wiecu w Gąsawie – zakończonym napaścią Pomorzan i zabójstwem księcia krak. Leszka Białego. Zdołał jednak uniknąć niebezpieczeństwa. Sytuacja arcybiskupa skomplikowała się mocno po upadku w 1229 rządów Władysława Laskonogiego i opanowaniu Wielkopolski przez jego bratanka Władysława Odonica. Jako zaufany człowiek poprzedniego księcia W. nie cieszył się z pewnością przyjaźnią Odonica, prawdopodobnie popierał też nieudaną próbę odzyskania władzy przez Laskonogiego w 1231. Były to już jednak ostatnie miesiące życia arcybiskupa, który zmarł po dłuższej chorobie w nieznanym bliżej czasie w 1232. Swemu bratu Sędziwojowi zapewnił kanonię, a następnie godność kantora w kapitule gnieźn. Prawdopodobnie przyczynił się też do podjętej przez brata w 1231 fundacji klasztoru Cystersów w Obrze.

Lit.: J. Umiński, *Arcybiskup Wincenty z Niałka, następca Henryka zw. Kietliczem*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów 1931, s. 137-166.

WINIARY, wieś w gminie Gn., parafia w Gn. pw. bł. Radzyma Gaudentego, ob. 55 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 83,79 ha. Dawniej wczesnośrednio-

wieczna osada służebna, wieś i folwark, zlokalizowane na północ od jez. Winiary. Być może pozostałością archeologiczną po wczesnośredniowiecznej osadzie jest stan. 56 (przy kościele bł. Radzyma Gaudentego), na którym znaleziono kilkadziesiąt fragmentów ceramiki (XI-XIII w.); z tą osadą prawdopodobnie można wiązać cmentarzysko szkieletowe z poł. XI w., odkryte w 1996 po płn. stronie jez. Winiary (stan. 233). Wzmiankowana w dokumencie z 1284, w którym Przemysł II wystawił przywilej dla zakonu klarysek w Gn., nadając im m.in. wieś Winiary. W 1416 wieś oddawała dziesięcinę na rzecz kościoła św. Michała w Gn. W 1615 wieś i folwark Winiary zamieszkiwało 3 kmieci i sołtys z rodzinami. W 1615 ówczesny mieszkaniec Winiar, rybak Bocianek, wspominał, że przed 40 laty były nad jez. Winiary 2 łaźnie. W 1648 wieś zamieszkiwało 3 poddanych z rodzinami, a w 1655 tylko 2 kmieci. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 426 ha, 21 domów, 292 mieszkańców (28 ewangelików, 264 katolików). W 1963 wieś częściowo włączono w granice miasta Gn. Na jej terenach powstało osiedle mieszkaniowe. W 1971 zainicjowano budowę dużego zespołu osiedli mieszkaniowych dla ok. 25 tys. mieszkańców, którą kontynuowano w latach 70. i 80. XX w.; powstały: os. Piastowskie, os. Orła Białego, os. Jagiellońskie, os. Władysława Łokietka, os. Kazimierza Wielkiego. Ukształtowała się dzięki temu w Gn. największa z nowych dzielnic, oddzielona jez. Winiary od dotychczasowego układu urbanistycznego, składającego się zasadniczo z hist. centrum i os. Tysiąclecia. W płn. części W. wybudowano w 1969 duży elewator zbożowy. Z terenu W. znane są pojedyncze stanowiska archeol. z zabytkami krzemiennymi z epoki kamienia; w tym siekierka krzemienna być może kultury amfor kulistych. Nad jez. Winiary zarejestrowano także stanowiska kultury łużyckiej. Z terenu os. Orła Białego pochodzi znalezisko pojedynczej monety rzymskiej. W 1961 odkryto przypadkowo na W. przy ul. Orcholskiej skarb kruszcowy; w garnku znajdowały się 103 srebrne monety – półgrosze, grosze i szelągi Kazimierza Wielkiego, Jana Luksemburskiego, Aleksandra Jagiellończyka, Zygmunta I Starego, monety śląskie, krzyżackie i brandenburskie z lat 1457-1550.

WINIARY (majątek ziemski Carlshof), niem. gospodarstwo rolne o powierzchni 175 ha położone na peryferiach Gn. Od wielu pokoleń (wpis do księgi wieczystej z 1828) aż do 1945 w posiadaniu rodziny Fürnrohr. Ostatnim właścicielem był Carl Fürnrohr. Zajmowało się produkcją mleka oraz uprawą warzyw i zbytem tych produktów na rynku gnieźnieńskim.

WIŚNIEWSKI LEON (ur. 29 III 1936 w Gn., zm. 15 VIII 1985 w Gn.), hokeista na trawie, wychowanek A. → Drzewieckiego, napastnik. Grał w zespole wielokrotnego mistrza Polski KS → Stella. 18 razy reprezentował Polskę w meczach międzypaństwowych (zdobył 9 bramek). Należał do najlepszych zawodników w zespole hokejowym. Grał z: braćmi A., H. i J. Flinikami (→ Flinik Alfons), E. Czajką, J. → Małkowiakiem, N. → Maciaszczykiem i B. Pawlickim.

WITAKOWICE, dawniej wieś, ob. w granicach wsi Skrzetuszewo w gminie Kiszkowo. Wzmiankowana w 1391. W 1459 była własnością Przedpełki z Wronczyna. W 1579 część wsi, w której był 1 zagrodnik, należała do M. Witakowskiego, a pozostała część do M. Przyborowskiego. W 1620 własność Przecławskich i Ciswińskich; w tym czasie znajdował się tu folwark i było 3 zagrodników. W XVII i XIX w. wieś należała do Jasińskich, a pod koniec XIX w. przeszła w ręce niemieckie. W latach 80. XIX w. liczyła 489 ha, 9 domów, 118 mieszkańców (18 ewangelików, 100 katolików).

WITKIEWICZ JAN (ur. 18 VI 1882 we wsi Biesiszcze w guberni smoleńskiej, zm. 24 II 1953 w Gn.), historyk, pedagog. Maturę zdał w gimnazjum klasycznym w Smoleńsku w 1902. Studiował historię na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pracował w Łomży w charakterze archiwisty. 1 IX 1921 podjął pracę w gimnazjum i szkole realnej w Gn. Żona Maria uczyła języka franc. w obu gimnazjach. Prowadził kółko historyczne. Zorganizował świetlicę szkolną dla uczniów i opiekował się nią. Aktywnie działał w pracach komitetu organizacyjnego obchodów 900-lecia koronacji Bolesława Chrobrego i budowy pomnika króla. Wysiedlony w czasie II wojny światowej do Piotrkowa, brał udział wraz z żoną w tajnym nauczaniu. W marcu 1945 powrócił do pracy w gimnazjum w Gn. W 1946 wraz z czterema kolegami nauczycielami uroczyście obchodził 25-lecie pracy pedagogicznej w gimnazjum. W 1950 został zmuszony do przejścia na emeryturę.

WITKOWO, miasto gminne i parafialne, ob. 8183 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 830 ha. Parafia pw. św. Mikołaja, 8000 wiernych, księgi metrykalne od 1914. Nazwa Witkowo wywodzi się od imienia Witkow, syna Witosława, który najprawdopodobniej w 1131 założył osadę. Wieś powstała w miejscu wykarczowanej Puszczy Mokowskiej. Prawa miejskie zostały nadane w poł. XV w. W 1684 Witkowo utraciło prawa miejskie. Dawna własność rodu Korzboków-Witkowskich i Spławskich. W 1580 należało do kasztelana inowrocławskiego Jana Spławskiego, było tu 16 zagrodników i 12 komorników. Od poł. XVI po XVII w. Witkowo dzierżyli Przyjemscy, Iwańscy, Kaczowscy i Chociszewscy. W XVIII w. właścicielami byli Działyńscy, w XVIII i XIX w. Wołłowicze i Żółtowscy. W XV w. w Witkowie wychowywali się synowie Władysława Jagiełły, którymi opiekował się → Wincenty Kot z Dębna, późniejszy prymas Polski. W 1740 właściciel W. Jakub Działyński, chorąży wschowski, podjął starania o przywrócenie praw miejskich. Król August III wyraził zgodę na założenie miasta. Prawa miejskie W. otrzymało w 1782. W 1793 miasto wcielono do nowo utworzonego pow. powidzkiego. Po II rozbiorze W. znalazło się pod panowaniem

pruskim. Rząd pruski w 1885 ustanowił pow. witkowski, do którego włączono Powidz. W 1803 istniała w W. garbarnia, oferująca swe usługi okolicznym szewcom, w tym 80 szewcom z Gn. W 1885 było tu 159 domów, 1583 mieszkańców (144 ewangelików, 1127 katolików, 312 żydów). Przy granicy z terenem miejskim znajdowała się wówczas wieś gospodarska Witkowo licząca 126 ha, 4 domy, 63 mieszkańców i wieś szlachecka licząca 506 ha, 6 domów, 168 mieszkańców, należąca do rodziny Żółtowskich, właścicieli Niechanowa. W 1909 miasto liczyło 1790 mieszkańców, 5 oberży, 2 restauracje, 1 lekarza, 1 drogerię, 1 adwokata, księgarnię i drukarnię oraz Bank Ludowy. W 1894 uruchomiona została kolej wąskotorowa, łącząca Witkowo z Gn. i Powidzem, dziś będąca atrakcją turystyczną. W początkach XX w. założono żeńską szkołę rolniczą, przygotowującą dziewczęta do prowadzenia gospodarstwa domowego, z uwzględnieniem higieny. Po wielokrotnych zmianach strukturalnych i organizacyjnych funkcjonuje ona do dziś jako Zespół Szkół Rolniczych. Pierwszy kościół w XIII w. ufundował ród Gryfitów. Pierwszy znany z imienia proboszcz Wincenty Kot z Dębna występuje w dokumentach z lat 1420-39. Kościół spłonął, a na jego miejscu w 1676 wybudowano nowy, drewniany, który spłonął 1 IX 1823. W jego miejsce wybudowano ob. murowany, poświęcony 7 X 1838. Jest to kościół późnoklasycystyczny; często przebudowywany utracił wartość zabytkową. Wnętrze kościoła pochodzi z przełomu XVII i XVIII w. Pod koniec XIX w. dobudowano kruchty i wieżę. Zabudowa centrum miasta wraz z Rynkiem pochodzi z XIX w. Na północ od Rynku znajduje się plac, na którym w latach 1829-32 wybudowano kościół ewangelicki (ob. rozebrany). Kościół ten powstał w miejscu dawnego, pochodzącego z 1790, w języku polskim. Wszelka władza w pow. witkowskim spoczywała od tej pory w rękach Rady, która zobowiązała się do utrzymania porządku, spokoju i bezpieczeństwa mieszkańców. Miała zapewnić także prawidłową komunikację oraz zaopatrzenie powiatu w żywność. Rozpoczęto obsadzanie urzędów zajmowanych do tej pory przez urzędników niem.; w pierwszej kolejności pozbawiono stanowiska landrata Jessena i pruskiego sekretarza powiatowego. Starosta miasta N. Mukułowski powiadomił prezesa rejencyjnego Bulowa, któremu podlegał, o przejęciu władzy w mieście. Po zakwestionowaniu działań Polaków prezes rejencji wysłał 25 XI 1918 oddział w sile 200 żołnierzy landszturmu. Po pertraktacjach oddział opuścił miasto. Prace urzędników powiatowych i członków Rady trwały nieprzerwanie. 7 XII o godzinie 11 oddział niem. Heimatschutzu w sile 180 żołnierzy i 7 oficerów wkroczył do W., ogłaszając powrót niem. rządów w powiecie. Dowodzący oddziałem oficer rozwiązał Radę Robotniczo-Żołnierską miasta, pozbawił także władzy starostę N. Mukułowskiego i jego sekretarza. Polacy skontaktowali się z radami robotniczymi w Gn. i w Poznaniu. Przysłały one swoje delegacje i tego samego dnia rozpoczęły się pertraktacje z dowódcą niem. oddziału. Wynikiem narady było przywrócenie urzędu staroście N. Mukułowskiemu i sekretarzowi powiatowemu oraz utworzenie z delegatów niem. oddziału Rady Żołnierskiej, która przyłączyła się do Rady Robotniczej miasta Witkowo. W mieście doszło do kilku incydentów z udziałem oddziału Heimatschutzu. Tymczasem w Wielkopolsce coraz bardziej akcentowano chęć oderwania się od Niemiec i powrotu do Polski. Mieszkańców W. w ich dążeniach niepodległościowych ośmieliły wieści o wystąpieniach ludności

kościoła ewangelickiego. Herb miasta przedstawia złote oko opatrzności na niebieskim tle.

Powstanie w Witkowie w 1918, po wydarzeniach z 9 XI 1918 w Berlinie także Poznań i Gn. ogarnęło rewolucyjne wrzenie. Za przykładem innych miast w Wielkopolsce W. zorganizowało 12 XI 1918 Radę Robotniczo-Żołnierską. Inicjatorami jej założenia byli: ks. dziekan Malczewski i S. Lutomski. W jej skład weszli: S. Gaworzewski – przewodniczący – oraz 9 członków. Urząd starosty objął N. Mukułowski, właściciel ziemski z Kołaczkowa. 13 XI 1918 nowo wybrani urzędnicy rozpoczęli pracę, starosta natomiast wydał pierwsze ogłoszenie urzędowe

Witkowo, od lewej: Rynek z kościołem pw. św. Mikołaja, fot. z końca XX w.; defilada witkowskiej Straży Ludowej, fot. z lat 20. XX w.

Witkowo, manifestacja patriotyczna (1919) i przysięga komendanta Straży Ludowej

pol. w Poznaniu 27 XII, które to rozpoczęły powstanie wielkopolskie. W nocy 27 XII w hotelu I. Knasta odbyło się zebranie grupy witkowian z ks. dziekanem T. Malczewskim na czele, aby ustalić warunki i możliwości rozbrojenia Heimatschutzu. Strasząc posiłkami ze Strzałkowa, Słupcy i Gn., zażądano od dowódcy Heimatschutzu, por. Kortuma, wydania broni i opuszczenia miasta. Propozycja ta została odrzucona. Brak dostatecznego uzbrojenia zmusił jednak powstańców do wezwania pomocy z zewnątrz. Posiłki przybyłe ze Strzałkowa, Słupcy i Gn. znacznie wzmocniły powstańców witkowskich. Oficerowie dowodzący pol. oddziałami udali się do budynku szkoły przy ul. Poznańskiej, gdzie miał swój sztab por. Kortum, i próbowali nakłonić go do złożenia broni oraz opuszczenia miasta. Po długich wahaniach Niemcy przyjęli kapitulację na warunkach określonych przez stronę polską. Po rozbrojeniu i wypłaceniu im żołdu zostali odesłani do Niemiec. Po tych wydarzeniach prezes rejencji bydgoskiej Bulow wydał 16 wyroków śmierci na obywateli miasta biorących czynny udział w przewrocie. Władzę w powiecie przejęła nowo utworzona Powiatowa Rada Ludowa z 34 członkami, utrzymaniem porządku zająć się miała Straż Ludowa. Młodzież powiatu zgłaszała się na ochotnika, aby zasilić oddziały walczące już w powstaniu wielkopolskim. Witkowianie brali udział w walkach o Zdziechowę, Żnin, Szubin, a oddział 50 powstańców pod dowództwem S. Połczyńskiego uczestniczył w ciężkich, zwycięskich walkach o Inowrocław. W bojach o wyzwolenie Wielkopolski zginęło 11 powstańców z Witkowa. Po blisko rocznym okresie funkcjonowania 20 XI 1919 Powiatowa Rada Ludowa wobec faktu istnienia legalnego rządu i władz pol. zakończyła swoją działalność.

Zabytki: 1) neobarokowy kościół parafialny pw. św. Mikołaja, wybudowany wg projektu R. Sławskiego z Poznania, konsekrowany w 1840 przez abpa gnieźn. M. Dunina. W 1906 dobudowano do niego 2 boczne kaplice. Na szczególną uwagę zasługują ołtarz z 1771 oraz freski na ścianach przedstawiające postacie świętych. Polichromia wnętrza i ornamenty pochodzą z 1954. Monstrancja ufundowana przez proboszcza S. Przełuskiego nosi nieodczytany znak złotniczy z monogramem MM (zapewne łączy ją to z warsztatem M. Meisnera). Kielich mszalny pochodzi z 1516, został ufundowany przez dziekana gnieźn. i scholastyka płockiego J. Korczboka-Witkowskiego; 2) kaplica Dzieciątka Jezus; 3) kaplica św. Wojciecha; 4) dom Sióstr NMP; 5) budynek dawnego Sądu Grodzkiego przy ul. Park Kościuszki, wybudowany w 1899 (dzisiaj mieści się tutaj zakład poprawczy); 6) plebania ewangelicka przy ul. Park Kościuszki 17; 7) kamienice pod nrami: 1, 3-6, 11-13, 16, 18, 20, 21; 8) domy pod nrami: 3-6, 8-12, 13-15 przy ul. Kosynierów Miłosławskich; 9) 2 domy pod nrami 2 i 10 przy ul. Parkowej; 10) budynek gimnazjum z 1914 przy ul. Poznańskiej, ozdobiony tarczami 2 zegarów z 1915, wykonanych przez firmę z Berlina; 11) dom pod nrem 33 (dawna poczta) na tej ulicy; 12) kamienice pod nrami 17 i 24 na tej ulicy (obiekty zdobione przepięknymi gzymsami i sztukaterią); 13) domy pod nrami: 1, 2, 4-16, 18, 19, 22-25, 27-29, 31, 32, 37, 39, 41, 43; 14) domy od nru l do 14 na ul. Stary Rynek – są wśród nich: budynek dawnej drukarni im. H. Cegielskiego, niemiecki Kaufhaus, budynek Banku Spółdzielczego oraz restauracja Łukowskich; 15) budynek dawnego starostwa z 1905 przy ul. Warszawskiej; 16) domy od nru 1 do 35; 17) młyn z lat 1903-06 przy ul. Gnieźnieńskiej; 18) spichlerz z 1912; 19) warsztat z początku XIX w.

Witkowo, kościół pw. św. Mikołaja z 1863 r.

Witkowo, od lewej: ul. Poznańska, fot. z 1910 r.; uczennice żeńskiej szkoły rolniczej w Witkowie, założonej w pocz. XX w.

Szkolnictwo. Początki oświaty w W. sięgają roku 1768, kiedy to M. Działyńska po napływie ludności ewangelickiej przekazała budynek na szkołę w przyległej do miasta wsi, a w 1775 budynek w mieście. Do XIX w. brak informacji na temat zorganizowanego szkolnictwa. Obowiązywało pruskie prawo oświatowe. Działały szkoły niem., m.in. w W. przy ul. Armii Poznań, ul. Park Kościuszki 9, a od 1914 przy ul. Poznańskiej (ob. budynek gimnazjum) oraz w Gorzykowie, Małachowie Wierzbiczanach, Małachowie Kępem, Ruchocinku i Wiekowie. W 1919 zgodnie z ustawą konstytucyjną w W. została utworzona siedmioklasowa publiczna szkoła powszechna. Równocześnie od 1927 funkcjo-

nowały prywatna szkoła ewangelicka i prywatna szkoła wydziałowa (zlikwidowana 1 IX 1932). Obok szkolnictwa podstawowego na terenie W. rozwijało się szkolnictwo zawodowe o profilu rolniczym. Powstanie pierwszej szkoły tego typu – rocznej szkoły żeńskiej (Mädelschule) wyznacza się na okres podniesienia miasta do rangi powiatu w 1887. W 1919 zorganizowano Dwuizbową Męską Szkołę Rolniczą, którą kierował S. Perek i w której uczyli pedagodzy zatrudnieni w szkole powszechnej. Ukończyło ją ok. 80 absolwentów. W 1924 została przeniesiona do Wrześni. W 1928 powstała Żeńska Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego. Była jedną z 3 szkół podległych Wielkopolskiej Izbie Rolniczej. Szkołą zarządzała I. Zakrzewska-Mierzyńska. Budynki szkolne znajdowały się przy ul. Wiejskiej 5. Szkoła wydawała pismo „Witkowianka", a 11 XII 1938 otrzymała sztandar. W okresie powojennym chlubne tradycje tego typu szkolnictwa kontynuowało Technikum Rolnicze, od 1977 Zespół Szkół Rolniczych, następnie Zespół Szkół Zawodowych i Ogólnokształcących im. D. Chłapowskiego, a od roku szkolnego 2002/03 Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych im. D. Chłapowskiego, w którego skład wchodzą: Technikum Ekonomiczne (4-letnie), Technikum Żywienia i Gospodarstwa Domowego (4-letnie i 5-letnie), Technikum Rolnicze (5-letnie), Liceum Ekonomiczne (5-letnie), LO (3-letnie), Zasadnicza Szkoła Zawodowa, Policealne Studium Zawodowe. W okresie II wojny światowej i okupacji polska oświata w W. nie działała. Szkoła niem. mieściła się w budynku szkoły ewangelickiej (ob. ul. Kosynierów Miłosławskich). Budynek szkoły pol. przy ul. Poznańskiej służył innym celom: w latach 1940-41 organizowano tam kolonie dla dzieci z Berlina, w latach 1941-44 była to szkoła niem. (w październiku 1944 przeniesiona do gmachu sądu), a w 1945 szpital wojskowy. Witkowskie dzieci w okresie zimy chodziły do szkół wiejskich w Mąkownicy, Małachowie i Folwarku, gdzie nauka odbywała się w języku niemieckim. Przez cały okres okupacji uczęszczały do szkoły ok. 1,5 roku. Polskich nauczycieli więziono, wywożono do obozów koncentracyjnych i przesiedlano do Generalnej Guberni. Polska szkoła wznowiła swoją działalność 19 II 1945 w budynku przy ul. Poznańskiej, a pierwszymi jej organizatorami byli: L. Suchczuski, A. Stasiewski, L. Napiątek, S. Makosz. Szkołą, która w 1970 otrzymała sztandar i imię R. Traugutta, kierowali kolejno: L. Napiątek (od 20 II 1945), Robaszkiewicz (od lutego do sierpnia 1945), F. Babiński (1945-50), M. Garstka (1950-52), T. Mądry (1952-66), T. Tomaszewska (1966-75), H. Miczyńska (1975-79), mgr J. Kaźmierczak (1979-80), mgr B. Delficka (1980-84), mgr G. Lemańska (1984-92), mgr K. Żok (1992-99). W miarę przyrostu liczby ludności miasta konieczne stało się powiększenie bazy oświatowej. 1 IX 1959 rozpoczęła działalność SP nr 2 im. por. M. Kalinowskiego przy ul. Czerniejewskiej 12, którą kierowali kolejno: T. Mokracki (1959-72), W. Kowalczyk (1972-81), D. Tomaszewska-Gwazdyś (1981-87), A. Bajon-Łapka (1987-88), K. Jakimowicz (1989-99), J. Jakubas-Zawiślak (od 1999). 1 IX 1972 oddano do użytku SP nr 3 im. Lotnictwa Polskiego przy ul. Czerniejewskiej 14, którą w latach 1972-73 kierowała A. Juszczewska; od stycznia 1973 szkoła stała się Zbiorczą Szkołą Gminną; dyrektorzy gminni: E. Kasperski (od stycznia do maja 1973), L. Krumrey (od maja 1973 do 1975), J. Szczerbaciuk (1975-77), E. Zakrzewicki (1977-83), W. Grzesiewicz (1983-84), K. Aniśko (1984-89), A. Hanaj (1989-92), A. Pawlak (od 1992). Na terenie gminy funkcjonowały szkoły wiejskie w Ruchocinku, Wiekowie, Mielżynie, Gorzykowie i Skorzęcinie. W roku szkolnym 1999/2000 władze gminy zmieniły sieć szkół, aby dostosować ją do wprowadzonej reformy oświaty. Zlikwidowano SP nr 1 im. R. Traugutta i szkoły wiejskie w Ruchocinku, Wiekowie i Skorzęcinie. 12 III 1999 założono gimnazjum w W. (w hist. budynku przy ul. Poznańskiej 47) oraz gimnazjum w Mielżynie. Dyrektorami tych szkół zostały: mgr K. Jakimowicz i mgr J. Fałdzińska. Dyrektorzy pozostałych szkół podstawowych: SP nr 2 w W. – mgr J. Jakubas-Zawiślak, SP nr 3 w W. – mgr A. Pawlak, SP w Mielżynie – mgr J. Fałdzińska, SP w Gorzykowie – mgr Z. Bosacki. Poza tym na terenie miasta funkcjonuje szkoła podstawowa i gimnazjum w zakładzie poprawczym, których dyrektorem jest mgr K. Baczyński.

Sport. W W. istniały następujące organizacje sport.: „Lech" (26 VI 1921), Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół" (8 VI 1922). W 1957 powołano piłkarski klub sport. o nazwie KS „Start" Witkowo. Wiosną 1957 przystąpił on do rozgrywek o mistrzostwo klasy C i szybko awansował do klasy B, a później A. W latach 50. z inicjatywy działaczy wojsk., pod przewodnictwem Dąbrowskiego, powstał drugi klub piłkarski: Garnizonowy Klub Sportowy „Vitcovia", którego drużyna awansowała do klasy A. W tym samym czasie przystąpiono do budowy boiska piłkarskiego (ob. stadion). Na początku lat 60. doszło do połączenia obu klubów. Prezesem został Dąbrowski, a w skład zarządu wchodzili: T. Schwarz, Z. Dams, J. Nowak, R. Wesołek, W. Fedyziak, Kalicki i Banaszak. Trenerem pierwszej drużyny został Z. Kacza, a drużyn juniorów i trampkarzy W. Olczak. Na początku lat 70. klub przyjął nazwę Wojskowe Koło Sportowe „Vitcowia", a w 1978 powstał Międzyzakładowy Klub Sportowy „Vitcovia". W poł. lat 80., w porozumieniu z władzami gminnymi, zmieniono nazwę klubu na Gminny Klub Sportowy „Vitcovia", którego właścicielem stał się Urząd Gminy i Miasta w W. Do 1968 drużyna brała udział w rozgrywkach o mistrzostwo klasy A okręgu poznańskiego. Największy sukces zespół Vitcovii odniósł w latach 1968-70, wywalczając awans do III ligi okręgu poznańskiego. Witkowscy juniorzy i trampkarze, trenowani w tym czasie przez świetnego szkoleniowca W. Olczaka, osiągali bardzo dobre wyniki. W 1997 GKS Vitcovia obchodził jubileusz 40-lecia. W ciągu tych lat Vitcovia wyszkoliła wielu uzdolnionych piłkarzy: A. Topolski grał w reprezentacji narodowej, a także w USA; J. Motyliński był piłkarzem I ligi Olimpii Poznań; K. Kowalski grał w Legii Warszawa i Lechu Poznań. Oprócz sukcesów w rozgrywkach mistrzowskich klub odnosił także sukcesy w Pucharze Polski. Vitcovia nie ograniczała się tylko do organizacji rozgrywek mi-

strzowskich, lecz organizowała także imprezy sport.-rekreacyjne, festyny, mecze piłkarskie z takimi drużynami, jak Warta Poznań, Olimpia Poznań, Zawisza Bydgoszcz oraz widowiskowe mecze z udziałem reprezentantów Polski. Dzięki staraniom działaczy klubu i władz gminy stadion w W. jest jednym z najładniejszych obiektów tego typu w byłym woj. konińskim. 17 XI 2002 powstało Witkowskie Towarzystwo Sportowe wchodzące w skład Wielkopolskiego Związku Piłki Nożnej.

Straż Pożarna, pierwsze zapiski dotyczące witkowskiej straży zostały zawarte w księdze pamiątkowej Wielkopolskiego Związku Straży Pożarnych w Poznaniu. Wynika z niej, że Straż Pożarna w W. powstała w 1868, a jej naczelnikiem był J. Łukowski. Pierwsi strażacy byli wyposażeni bardzo skromnie. Mieli jedynie sikawkę konną i drabinę dwuhakową, za pomocą których prowadzili akcje ratownicze na terenie W. i okolic. Pierwsza strażnica mieściła się na działce podarowanej przez K. Knasta. W 1890 straż liczyła 29 członków i miała wóz strażacki osobowy, 2 wozy beczkowe i 2 drabiny hakowe, a w 1903 zakupiono 4-kołową sikawkę z wężami ssawnymi i tłoczonymi. Na tym sprzęcie strażacy pracowali aż do wybuchu II wojny światowej. Po jej zakończeniu Ochotnicza Straż Pożarna (OSP) w W. wznowiła swoją działalność. Do akcji ratowniczych strażacy wykorzystywali zabezpieczony sprzęt pozostały po wojnie. W 1946 witkowska straż otrzymała od Komendy Powiatowej Straży Pożarnej w Gn. nietypowy wóz – odkryty, w 1955 przydzielono druhom wóz bojowy marki Star 20, a w 1965 marki Star 25, w którym 3 lata później zainstalowano radiotelefon. W 1968 witkowska OSP liczyła 48 członków czynnych i 11 honorowych. Przy straży działała 10-osobowa szkolna drużyna o specjalności pożarniczej. Przez lata działalności witkowska OSP wzbogaciła się o nowe samochody pożarnicze. Do jej najważniejszych akcji ratowniczo-gaśniczych zalicza się: gaszenie pożaru rurociągu „Przyjaźń" w Wólce (1969), gaszenie pożarów lasu na pograniczu województw konińskiego i kaliskiego (1992), gaszenie pożaru kamienicy w Witkowie. W 1997 OSP została przyjęta do elitarnej grupy tworzącej Krajowy System Ratowniczo-Gaśniczy. W dowód uznania dla działalności OSP społeczeństwo miasta i gminy W., wraz z instytucjami i zakładami pracy, ufundowało 2 sztandary: pierwszy w 1947 (odznaczony Złotym Znakiem Związku OSP), drugi w 1968 z okazji 100. rocznicy powstania jednostki.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Lit.: J. Cieślawski, *Powstanie Polski. Opis rewolucji w Witkowie w 1918 r.*, Krotoszyn 1925; A. Czubiński, Z. Grot, B. Miśkiewicz, *Powstanie Wielkopolskie 1918-1919. Zarys dziejów*, Warszawa–Poznań 1978; *Gniezno i Ziemia Gnieźnieńska 1918-1945*, red. J. Topolski, B. Polak, Gniezno 1978; B. Polak, *Wojsko Wielkopolskie 1918-1920*, Koszalin 1990; Z. Wieliczka, *Powiat witkowski w okresie rewolucji niemieckiej 1918-1919*, Kurytyba 1964.

Mapka z miejscowościami gminy Witkowo

WITKOWO (dzieje gminy), W. leży na falistym płaskowyżu na linii Skulsk – Międzychód w Pradolinie Warszawsko-Berlińskiej, zajmującej środkowy obszar Wielkopolski, ciągnącej się wzdłuż Warty od Koła do Mosiny, a stamtąd dalej na zachód wzdłuż kanałów obrzańskich. Najstarsze ślady należące do człowieka odkryte w okolicach W. wskazują na osadnictwo już ok. 400 r. p.n.e., kiedy to rozwinęła się tzw. kultura łużycka. Ślady grodziska ludności z tego okresu odkryto w płn. części Jeziora Ostrowickiego, na wyspie Dębowy Ostrów. Na ślady wczesnego osadnictwa wskazują też liczne grodziska, z których największe znajdowało się w pobliżu ob. wsi Małachowo Złych Miejsc (→ grodziska). Konstrukcja grodziska o wymiarach 48 na 30 m otoczona była wałem o obwodzie 220 m. Z epoki żelaza pochodzą ślady wskazujące na występowanie rozwiniętych form osadnictwa w okolicach ob. wsi Ostrowite Prymasowskie. Znajdowały się tam tzw. budynki słupowe, a w obrębie osiedli spotykało się piece hutnicze i warsztaty obróbki rogu. Potwierdzeniem kontaktów handl. w tzw. okresie rzymskim są m.in. znaleziska archeol., np. brązowy posążek → Izydy z Horusem (bóstwo egipskie czczone w prowincjach Cesarstwa Rzymskiego), odkryty w okolicach Małachowa k. Witkowa. Osada, usytuowana na skraju byłych kompleksów leśnych, zwanych Puszczą Mokowską i Puszczą Trzuskołońską, była jedną z pierwszych na tych terenach. Na wykarczowanych w XV i XVI w. obszarach powstało wiele nowych skupisk ludzkich: Trzuskołoń (1405), Wierzchowiska (1429), Miroszka (1453), Żelazkowo (1493) i Nowa Wieś (1511). Na podstawie map z końca XVIII i początku XIX w. można stwierdzić, że przez W. już w XVII w. przebiegały 2 ważne drogi: pierwsza, tzw. gnieźn.-warszawska, pokrywająca się na znacznym odcinku z pierwotną drogą Gn. – Powidz, oraz druga, łącząca W. ze Słupcą, przez Mąkowni-

cę i Mielżyn. Inne drogi łączyły W. z sąsiednimi wsiami i nie miały wpływu na układ i rangę miasta. W latach 1420-39 proboszczem w parafii pw. św. Mikołaja (powstałej prawdopodobnie w XIII w.) był Wincenty z Dębna, późniejszy prymas i profesor Akademii Krakowskiej. U niego w W. wychowali się synowie Władysława Jagiełły. W tym okresie wieś znajdowała się w cieniu Powidza (pobliska miejscowość, która prawa miejskie miała od 1243, jako jedna z pierwszych lokacji na prawie magdeburskim) oraz Mielżyna (miasto od 1428) i Żydowa. W latach 1676-80 W. otrzymało prawa miejskie, a przywilej królewski z 1684 nadawał mieszkańcom prawo do urządzania początkowo 5, a później 12 jarmarków rocznie. Na początku XVIII w. utraciło prawa miejskie i dopiero w 1740 Jakub, hrabia na Działyniu Kościelcu, za aprobatą Augusta III założył tzw. nowe miasto, w którym znalazło schronienie wielu przybyszów z zachodu, szczególnie Szwabów. Ogólnie przyjęta praktyka przyjmowania na swoim terenie osadników, sprzyjająca podnoszeniu dochodów, szła w parze z ruchami migracyjnymi ludności protestanckiej, która – prześladowana przez Habsburgów – kierowała się do Polski, spodziewając się swobód religijnych oraz większej wolności gosp. i społecznej. Napływ ludności był też zapewne powodem rozwoju sukiennictwa, które w późniejszym okresie dominowało wśród rzemiosł na terenie Witkowa. W 1759 pracowało tam 51 rzemieślników, choć miasto miało zasadniczo charakter rolniczy. W 1772 książę A. Sułkowski otrzymał od króla Stanisława Augusta potwierdzenie przywileju lokacyjnego z 1740. Książę A. Sułkowski był mężem M. Działyńskiej, która wniosła W. w posagu. Wspomniany przywilej zawierał postanowienia co do piwowarstwa, gorzelnictwa, jarmarków, a także klauzulę napominającą do zgody między Polakami a przybyszami z Niemiec. Napływ ludności wyznania ewangelickiego znalazł swe odbicie w zorganizowaniu przez księżną Sułkowską szkoły w 1768. Na ten cel podarowała budynek w przyległej do miasta wsi W., służył on jednocześnie za dom modlitwy. W 1775 księżna przekazała ewangelikom nowy budynek usytuowany w mieście; gdy jednak zdarzały się przypadki zakłócenia spokoju w czasie nabożeństw, pozwalała odprawiać praktyki religijne we dworze. Ta opiekuńczość w stosunku do innowierców sprawiła, że w okresie konfederacji, w wyniku rozruchów, zniszczono dwór i zmuszono księżną do opuszczenia Witkowa. W 1780 ewangelicy otrzymali nowy dom modlitwy, podobnie jak wcześniej usytuowany w mieście. Opis podróżny z 1781 ukazuje W. jako własność książąt Rydzyńskich-Sułkowskich, którzy utrzymywali we dworze swojego rezydenta. Sam dwór był skromny, przy nim wieś. Miasto składało się z następujących ulic: Toruńskiej, Żydowskiej, Zamkowej, Rynek i Nowy Rynek. Domy były kryte gontem. Ludność żydowska zamieszkiwała osobną dzielnicę z bożnicą. W Witkowie mieszkały liczne rodziny niem., które miały na miejscu swój dom modlitwy. Wszystkie wyznania posiadały szkoły. Dwa duże gościńce oraz 6 wiatraków usytuowanych przy drodze w kierunku Wrześni dopełniały stanu posiadania. Wśród miejscowych rzemieślników w tym okresie pracowało: 12 sukienników, 1 płóciennik, 3 kowali, 4 gwoździarzy i 1 ślusarz. W 1790 hr. Wołłowicz, kolejny właściciel W., pozwolił mieszkańcom wyznania ewangelickiego na zorganizowanie własnej parafii. W tym celu przekazał parcelę pod budowę kościoła, znajdującą się w rejonie Nowego Rynku. Kościół ten wzniesiono niebawem z własnych środków gminy.

W 1793, w wyniku II rozbioru Polski, W. znalazło się w granicach zaboru pruskiego. Rząd pruski dokonał podziału zajętych terytoriów wg tych samych zasad, które obowiązywały na terenie kraju w 2. poł. XVIII w. Wtedy przyjęto i utrzymano w XIX w., że gminę wiejską stanowi każda wieś, przyjmując miano gminy jednowioskowej lub jednostkowej. Późniejsza modyfikacja, związana z faktem uwłaszczenia, powodowała wyodrębnienie dawnych folwarków i tworzenie na ich podstawie obszarów dworskich – jednostek równorzędnych gminom. Po 1793 władze pruskie dokonały podziału zajętych obszarów na departamenty kameralne (Kriegs- und Domänenkaammer), dzielone z kolei na okręgi wiejskie (Landrätliche Kreise), skupiające w sobie obszary o przeciętnej powierzchni ok. 1500 km^2, które na ogół pokrywały się z wcześniejszymi, hist. granicami. W tym okresie W. zamieszkiwało 1121 osób w 142 domach, a miejscowa ludność utrzymywała się z pracy na roli, handlu i rzemiosła (43 szewców, 7 sukienników, 67 garncarzy, 8 wiatraków). W okresie Księstwa Warszawskiego dokonano nowego podziału terytorialnego na podstawie dekretu z 19 XII 1807. Podział na departamenty (6, później 10) i powiaty sprawił, że W. znalazło się w departamencie pozn. i w granicach pow. powidzkiego. Klęska Napoleona oraz postanowienia kongresu wiedeńskiego w 1815 wyznaczyły losy rozpatrywanych terenów i do 1918 połączyły je z Prusami w ramach utworzonego Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Utworzenie nowej granicy prusko-ros. (ok. 15 km na wschód od W., w okolicach Powidza) spowodowało rozerwanie związków gosp. i społ. na tych ziemiach. Miasta graniczne straciły swoje zaplecze i zeszły do rzędu osad rolnych. Wśród mieszkańców nastąpiło jednak silniejsze akcentowanie związków z kulturą narodową i kultywowanie tradycji narodowych. Miasto znajdujące się w rękach Wołłowiczów odzyskało swoją uprzednią pozycję dopiero po odbudowie ze zniszczeń (pożary miasta) i w wyniku wydzielenia przez władze pruskie w 1887 pow. witkowskiego. Obok W., mającego prawa miejskie od XVII w., drugą miejscowością o tej samej randze był Mielżyn – początkowo wieś (własność rodziny Mielżyńskich do 1761), a od 1428 miasto. W latach 1761-92 nowym właścicielem Mielżyna został S.O. Topór-Trąpczyński, który w 1792 uwłaszczył miejscowych chłopów. W tym okresie Mielżyn miał przywilej (nadany w 1761 przez Augusta III), na mocy którego organizowano 8 jarmarków rocznie. Od 1764, na podstawie nowego przywileju lokacyjnego, przybysze osiedlający się w Mielżynie byli zwolnieni przez 5 lat z płacenia podatków – wynikało to z potrzeby zwiększenia liczby mieszkańców; w tym też okresie zwiększono liczbę strażników miejskich – dla zaprowadzenia porządku w czasie jarmarków, gdzie tradycyjnie dochodzi-

ło do bijatyk (dość długo było to kojarzone z Mielżynem i jego mieszkańcami). W 1843 w Mielżynie urodził się (w rodzinie miejscowego nauczyciela) późniejszy ksiądz, publicysta, historyk, w latach 1891-92 rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie – W. Ostoja-Chotkowski. W latach 1865-1922 istniała w Mielżynie ochronka dla dzieci, prowadzona przez ss. służebniczki. W 1872 otwarto miejscową Stację Pocztową, a ostatnim właścicielem Mielżyna (1876-95) była rodzina Bilażewskich.

Najstarsza wzmianka o Skorzęcinie, wsi leżącej ok. 6 km na płn. wschód od Witkowa, pochodzi z 1392, kiedy to Władysław Jagiełło nadał ją klasztorowi Cystersów w Lądzie. Do 1796 wieś wraz z młynem i karczmą należała do konwentu. Wtedy to klasztor sprzedał za 360 zł polskich młyn, a karczmę i Kamionki wypuścił w dzierżawę. Pozbycie się majętności przez klasztor w Lądzie miało prawdopodobnie związek ze zmianą sytuacji polit. i powstaniem granicy, oddzielającej siedzibę klasztoru w Lądzie od posiadłości w Skorzęcinie.

Między łamami: Witkowo, targowisko na Rynku

Utworzenie w 1887 z ziem dotychczasowych powiatów: mogileńskiego, gnieźn. i wrzesińskiego – nowej jednostki administracyjnej o obszarze ok. 600 km^2 i zamieszkałej (w 1910) przez 29 tys. mieszkańców wynikało z antypolskiej polityki Prus. Podział ziem pol. na drobne jednostki administracyjne sprzyjał procesom germanizacji ludności przez ścisły nadzór biurokratyczny – wszyscy urzędnicy wykazywali postawę wrogą Polakom, a w czołowym przedstawicielu tejże administracji, staroście drze U. de Robertim-Jessenie, skupiały się wszystkie charakterystyczne cechy charakteru urzędników pruskich: „Od landrata w dół do ostatniego woźnego nie było w powiecie w czasach zaborczych urzędnika, który by nie tylko okazał jakąkolwiek przychylność Polakom, lecz choćby w części był skłonny do rzeczowej oceny pragnień ludności tubylczej [...]. De Roberti-Jessen był zawsze świadom roli, jaką rząd pruski rozkazał mu odegrać: był nad żandarmami najwyższym żandarmem". Powiat witkowski stanowił najbardziej na płd. wschód wysuniętą część rejencji bydgoskiej i graniczył od południa z pow. wrzesińskim (rejencja pozn.), a od wschodu z zaborem rosyjskim. Pod względem spraw wojsk. nadzór nad tymi terenami miała II Komenda Generalna w Szczecinie (II General Komando). Warunki terenowe (duże obszary leśne oraz liczne jeziora) sprawiły, że pow. witkowski był najsłabiej zaludnionym powiatem Wielkopolski i jedynie jego zach. część rozwijała się bardziej intensywnie, dzięki sąsiedztwu linii kolejowej łączącej Gn. z Wrześnią. Oprócz W. (liczącego w tym okresie ok. 1700 mieszkańców) w skład powiatu wchodziły jeszcze miasta: Czerniejewo (ok. 1400 mieszkańców), Powidz (ok. 1200 mieszkańców) oraz Mielżyn, który utracił prawa miejskie w 1908 i był zamieszkały przez ok. 600 osób. Powiat W. był zamieszkały w ok. 85% przez ludność narodowości pol., a Niemców i Żydów było w 1910 ok. 4200. Niemcy zamieszkiwali wioski: Gorzykowo, Ruchocin, Mielżyn, Witkówko i Małachowo (stanowili tam przeważającą część ludności). Silnie popierane przez władze kolonizacyjne osadnictwo niem. oraz tworzenie placówek gosp. nie były jednak w stanie zachwiać stabilnością gosp. i społ. tego regionu. Wielką rolę w obronie pol. stanu posiadania odegrały liczne stowarzyszenia i organizacje powstałe pod koniec XIX w. W 1884 powstała Spółdzielnia Mleczarska w W., a kilka lat później Spółdzielnia Handlowa „Rolnik", konkurująca z podobną niem. placówką „Kaufhaus". Jednak gł. motorem rozwoju gosp. terenów znajdujących się pod działaniem Komisji Kolonizacyjnej – wyposażonej w olbrzymie środki finansowe, powstałej z inicjatywy kanclerza Bismarcka w 1886 – była konieczność inicjowania i rozwijania spółdzielczości kredytowej. Pierwsze takie spółdzielnie zostały utworzone w Kłecku (1868), Gn. (1871) i we Wrześni (1871), tam też początkowo zrzeszali się mieszkańcy W. i okolicznych wsi. Poprawa sytuacji gosp. w Wielkopolsce w latach 80. XIX w. wynikała z pomyślnej koniunktury, zaznaczającej się wyższym poziomem cen produktów rolnych i możliwością znalezienia zatrudnienia w rozwijającym się przemyśle rolno-spożywczym. Położenie ludności poprawiał także napływ środków finansowych od emigrantów, którzy przebywając sezonowo lub stale za granicą, gromadzili pieniądze, często z przeznaczeniem na zakup ziemi. Istniały sprzyjające warunki do gromadzenia drobnych oszczędności w banku, w celu wykorzystania ich (w formie kredytów) na rozwój gospodarczy. Bank Ludowy w W. powstał w okresie rozkwitu spółdzielczości kredytowej (1887), znajdującej się w pol. rękach (→ banki).

Kilka lat po uruchomieniu działalności Bank Ludowy w W. był jednym z większych banków w Wielkopolsce. Odpowiednia polityka kredytowa oraz unikanie strat powodowały wzrost zaufania ludności do tej instytucji. Wyrazem właściwego podejścia władz banku do problemów społ. nurtujących obywateli było utworzenie funduszu emerytalnego oraz działania na rzecz wyrobienia nawyku oszczędzania i racjonalnego wykorzystania kredytów wśród okolicznej społeczności. Oprócz realizacji celów statutowych członkowie władz banku czynnie wspierali pol. stowarzyszenia powstające w celu utrzymywania polskości. Działania takich osób, jak: S. Malczewski (kółka rolnicze), J. Ogórkiewicz (Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół"), S. Żółtowski i ks. M. Nożewnik (Towarzystwo Naukowej Pomocy w Gn.) pozostawiły na początku XX w. trwały ślad w historii W. i okolic.

Utworzenie przez zaborcę nowego powiatu, choć miało na względzie cele polit., przyczyniło się niewątpliwie do poprawy infrastruktury miasta W. i okolicznych wsi. Gł. czynnikiem rozwoju gosp. tego terenu było uruchomie-

nie w 1896 sieci wąskotorowych kolei powiatowych, łączących W., Mielżyn i Gorzykowo z Powidzem, Wrześnią oraz gł. ośrodkiem gosp. regionu – Gn. Ten ważny fakt pozwolił w okresie ciągle jeszcze niedostatecznej sieci dróg kołowych usprawnić transport osobowy oraz towarowy (wywóz płodów rolnych, przywóz towarów na zaopatrzenie rzemiosła i rolnictwa), przyczyniając się do wzrostu obrotów handlowych. Władze pruskie widziały konieczność dalszego rozwoju sieci kolejowej i dowodem na to były plany utworzenia połączenia, siecią kolei normalnotorowej, Wrześni z płn. obszarami rejencji bydgoskiej (Września – Orchowo przez Mielżyn, Mąkownicę, W., Kamionkę, Skorzęcin Nadleśnictwo). Dokumentacja była już gotowa, lecz planom tym przeszkodził wybuch wojny w 1914.

Miasto będące siedzibą władz powiatowych potrzebowało odpowiednich budynków mogących pomieścić ciągle rozrastającą się administrację. W latach 1899-1914 powstały okazałe budowle mieszczące: starostwo, zakład poprawczy, szkoły, inspektorat szkolny oraz sąd grodzki. Także w tym okresie (1913) powstała nowa siedziba Banku Ludowego przy gł. rynku, zaprojektowana przez architekta z Poznania (Powidzkiego) i wykonana siłami miejscowych rzemieślników pod kierunkiem Jankowskiego. W latach 1903-06 powstał kompleks budynków młyna (młyn, spichlerz), będący własnością niem. spółki „Kaufhaus".

Na początku XX w. jedynym zakładem przemysłowym w W. była cegielnia, ludność zaś zajmowała się gł. rolnictwem, rzemiosłem i handlem.

O ile wcześniej stosunek ludności rdzennej do władz niem. był dość niechętny, o tyle w okresie wojny, a szczególnie w 1918, był wręcz wrogi. Wynikało to z działań administracji powiatowej, która swymi poczynaniami (drastyczne ograniczenia aprowizacyjne, szykanowanie podmiotów gosp. będących w pol. rękach) wzniecała radykalne nastroje, zmierzające do przejęcia administracji w razie niem. przegranej. Wybuch rewolucji w Niemczech był sygnałem do ujawnienia się delegatów Tajnego Komitetu Obywatelskiego i aktywnego realizowania pol. akcji politycznej. Inicjatorem takich działań był ks. dziekan T. Malczewski, który we współpracy ze S. Lutomskim z Grzybowa oraz przedstawicielami miejscowego ziemiaństwa (N. Mukułowski z Kołaczkowa, L. Malczewski z Odrowąża, T. Pokrzywnicki z Małachowa) i mieszczaństwa (m.in. I. Knast i J. Cieślawski) doprowadził do powstania Rady Robotniczo-Żołnierskiej – celem przejęcia w pol. ręce władzy w powiecie i w mieście. Jednym z gł. punktów uchwały podjętej przez nowo powstałą radę (kierowaną przez S. Gaworzewskiego – marynarza przybyłego kilka dni wcześniej z Kolonii) było usunięcie z urzędu landrata U. de Robertiego-Jessena i mianowanie na jego miejsce obywatela ziemskiego z Kołaczkowa – N. Mukułowskiego. Dokonano jeszcze kilku zmian personalnych (m.in. usunięto sekretarza landratury), a pozostałych urzędników zobowiązano do podporządkowania się zarządzeniom nowych władz. Wydarzenia witkowskie odbiły się szerokim echem i były odosobnionym wypadkiem w przebiegu rewolucji niem. w zaborze pruskim. Władze pruskie określiły wypadki witkowskie – usunięcie niem. urzędników, obsadzenie ważnych stanowisk Polakami – jako polski rokosz (kwestię tę porusza szczegółowo I. Knast w książce *Fragmenty dotyczące Powstania Grudniowego 1918-19 w Witkowie*). Rada Robotniczo-Żołnierska w W. w pierwszej kolejności zajęła się organizacją aprowizacji powiatu, wydając odpowiednie zarządzenie 15 XI 1918, oraz zorganizowała stałą Straż Bezpieczeństwa (złożoną z bezrobotnych obywateli) pod komendą W. Konieczyńskiego. Działania te (a szczególnie obsadzenie stanowisk administracyjnych) były sprzeczne z rozporządzeniami centralnych władz rewolucyjnych w Berlinie i od 19 XI 1918 członkowie rady witkowskiej zdawali sobie z tego sprawę, dlatego też ograniczono kompetencje miejscowej rady, nie rezygnując jednak z umacniania swych stanowisk w terenie – tworzono liczne, powstające często chaotycznie, rady w pow. witkowskim. Widocznym znakiem dążeń ludności pol. był landrat N. Mukułowski jako symbol polskości na terenach pozbawionych od 1815 możliwości samostanowienia. Wydarzenia w W. spowodowały podobny entuzjazm ludności okolicznych miast. Rada Robotników utworzona w Czerniejewie wprowadziła język pol. jako „obowiązujący wobec interesantów narodowości polskiej", nakazano także naukę religii w języku polskim. Podobne ustalenia dotyczące języka nauczania wprowadziła Rada Żołnierska (później Rada Żołnierzy i Obywateli) w Powidzu. W mniejszych miejscowościach powstawały rady gospodarzy i straże gminne, celem utrzymania porządku i zabezpieczenia gospodarstw przed bandami grasantów. Wydarzenia w Poznaniu, Wrześni oraz w Gn. w końcu grudnia 1918 wyzwoliły wśród części obywateli W. entuzjazm i chęć czynnego przyłączenia się do działań skierowanych przeciwko liczącej początkowo ok. 60 żołnierzy załodze Grenzschutzu. Oddział składający się z miejscowych Polaków przystąpił do działań o charakterze wywiadowczym (obserwacja poczynań i rozlokowania oddziału niem.) oraz towarzysko-dyplomatycznych. Siły powstańcze, wzmocnione posiłkami plutonu gnieźn. i dysponujące dużą siłą ognia, stały się przeciwnikiem, z którym musiał się liczyć dowódca oddziału Grenzschutzu. Nastroje panujące wśród żołnierzy niem. także przemawiały na korzyść rozwiązań pokojowych. 29 XII 1918 doszło do podpisania aktu kapitulacji oddziałów niem., a ludność miasta W. podczas manifestacji dała wyraz euforii z po-

Defilada witkowskiej kompanii powstańczej

wodu upadku władzy zaborczej i przyłączenia powiatu do niepodległej RP. W tym samym dniu nastąpiło objęcie władzy w powiecie przez Powiatową Radę Ludową, której prezes – ks. dziekan T. Malczewski zwołał posiedzenie w budynku Banku Ludowego. Powiatowa Rada Ludowa zatwierdziła (wcześniej mianowanych) starostę N. Mukułowskiego oraz sekretarza powiatowego J. Cieślawskiego i powierzyła sprawowanie funkcji burmistrza miasta J. Hemplowi. S. Gaworzewski został nadzorcą wszystkich urzędów pocztowych w powiecie, a S. Nowicki objął funkcję zastępcy starosty. Administratorem miejscowego sądu mianowano S. Szczanieckiego, a pozostałe zmiany kadrowe pozostawiono w gestii starosty N. Mukułowskiego. Ustosunkowano się także do spraw związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa obywatelom oraz podjęto kroki mające nie dopuścić do ewentualnej kontrofensywy sił niemieckich. W celu umocnienia nowej władzy i wprowadzenia jednolitej administracji Powiatowa Rada Ludowa 13 I 1919 zlikwidowała różnego typu rady i organy rewolucyjne działające na terenie powiatu. Napotkano opór części członków Rady Robotniczo-Żołnierskiej w W., jednak po kilkudniowych nieporozumieniach proces ten został zakończony pozytywnie. Powiatowa Rada Ludowa, kierowana cały czas przez ks. Malczewskiego, w swoich działaniach do momentu rozwiązania (20 XI 1919) skupiała się na kwestii aprowizacji, szkolnictwa i bezpieczeństwa publicznego. Duży nacisk kładziono na walkę z bezrobociem – organizowano prace przy naprawie dróg, torów kolei powiatowej i w lasach państw., które umożliwiły zatrudnienie żołnierzy powracających z frontu oraz miejscowej ludności.

Banknot marki witkowskiej z 1919 r.

Po odzyskaniu niepodległości państwo pol. stało się zlepkiem 3 terytoriów, bardzo różnych pod względem rozwoju społ.-gosp. oraz charakteryzujących się różnymi formami podziału administracyjnego – pozostałością po prawodawstwie zaborczym. Konsekwencją podpisania traktatu wersalskiego było przyznanie Polsce ziem byłego zaboru pruskiego (w tym W.) i powołanie do życia ministerstwa byłej dzielnicy pruskiej. Od 1 VIII 1919 do 5 II 1920, na mocy ustawy sejmu pol., przekazano wszystkie władze i urzędy Komisariatowi Rady Ludowej, a państwowe organy niem. i pruskie w ręce kierownictwa właściwych ministerstw. Zniesiono urząd naczelnego prezesa prowincji i prezesa rejencji – w to miejsce pojawił się urząd wojewódzki, z wojewodą na czele. Do końca lat 20. trwał proces unifikacji, a całkowite ujednolicenie nastąpiło dopiero w 1933, kiedy to na podstawie art. 107 ust. 1 ustawy z 23 III 1933 zmieniono częściowo ustrój terytorialny i wprowadzono jednolity podział gmin wiejskich (składających się z gromad). W Wielkopolsce stan odziedziczony po władzach pruskich został utrzymany do 1928. 16 II 1927 prezydent RP wydał rozporządzenie o zniesieniu pow. witkowskiego w woj. poznańskim. Należące dotychczas do powiatu W. miasta: Czerniejewo, Powidz, W. oraz okoliczne gminy wiejskie i obszary dworskie włączono do pow. gnieźn. oraz częściowo do pow. wrzesińskiego. Decyzja ta spotkała się z nieprzychylnym przyjęciem, zarówno przez mieszkańców, jak i przez władze powiatowe, jednak nie zmieniło to stanu rzeczy i 1 IV 1927 administracja powiatowa, kierowana przez starostę dra Baretę, przystąpiła do likwidacji urzędu i przekazania swoich kompetencji urzędom powiatowym w Gn. i we Wrześni.

Lata 1919-27 były dla W. i okolic czasem budowania nowych stosunków społ. i gospodarczych. Zryw niepodległościowy części społeczeństwa pow. witkowskiego pozwolił uniknąć grabieży majątku trwałego (co miało miejsce w innych rejonach Wielkopolski) przez wycofującą się administrację i siły zbrojne zaborcy. Dyplomatyczne i humanitarne rozwiązanie konfliktu z listopada i grudnia 1918 dawało gwarancję dalszego zgodnego współżycia z pozostałą mniejszością niem., liczącą ok. 20% mieszkańców. Biorąc pod uwagę ich liczbę oraz stan posiadania, było to bardzo ważne dla dalszego rozwoju gosp. tego regionu. Okres wzmożonej koniunktury w rolnictwie, obejmujący lata 1925-28, był przyczyną dalszego rozwoju spółdzielczości (Bank Ludowy, spółdzielnie „Rolnik" i „Kaufhaus") i handlu.

Ciekawy i godny dokładniejszego zbadania jest problem miejscowych Żydów, którzy przed zakończeniem I wojny światowej stanowili znaczący odsetek ludności Witkowa. Ze spisu ludności dokonanego w 1931 wynika, że wtedy w Witkowie Żydów już nie było.

Do 1933 obowiązywały w Wielkopolsce przepisy administracyjne (odziedziczone po władzach pruskich) pozwalające, wobec niewielkich rozmiarów gmin, łączyć je i tworzyć okręgi policyjne, tzw. wójtostwa. Stanowiły one rodzaj jednostek ogólnego podziału terytorialno-administracyjnego. W. po utracie rangi powiatu stało się siedzibą obwodu wójtowskiego, który do 1931 skupiał gminy wiejskie i obszary dworskie: Miaty, Ostrowite Prymasowskie, Gaj, Sokołowo, Ćwierdzin, Skorzęcin Nadleśnictwo, Kamionka, Folwark, Skorzęcin gmina, Wylatkowo, Smolniki, Smolniki Powidzkie, Anastazewo, Ostrowo, Przybrodzin, Powidz, Rzemachowo, Polanowo, Charbin, Ługi, Wiekowo, Ruchocinek, Ruchocin, Głożyny, Strzyżewo Witkowskie, Mielżynek, Mielżyn, Mielżyn Stary, Mąkownica, W. miasto, W. dominium, W. gmina, Witkówko, Chłądowo, Kołaczkowo dominium i Kołaczkowo gmina. W 1931 rozporządzeniem ministra spraw wewnętrznych zniesiono obwód wójtowski Niechanowo, a gminy wiejskie: Gorzykowo, Mierzewo, Jaworowo, Karsewo, Małachowo Wierzbiczany, Małachowo Kępe, Malenin, Odrowąż i Trzuskołoń oraz obszary dworskie: Arcugowo, Mierzewo, Jaworowo, Karsewo, Malczewo, Małachowo Szemborowice,

Małachowo Złych Miejsc i Odrowąż przyłączono do obwodu wójtowskiego Witkowo. W skład Wydziału Wójtowskiego obwodu W. wchodzili: wójt (do 1931 L. Skarbek-Malczewski, od 1931 J. Wawrzyniak) oraz po jednym przedstawicielu każdej gminy lub obszaru dworskiego (35 osób do 1931, później 52). W imieniu gminy występował sołtys bądź wydelegowany przez niego ławnik, obszary dworskie reprezentowali przewodniczący lub ich zastępcy. Gminy wiejskie jednowioskowe były zarządzane przez sołtysów oraz ławników (tworzących wspólnie zarządy gminne) – do ich kompetencji należało gospodarowanie majątkiem gminy (ziemia, budynki, m.in. szkolne) oraz wykonywanie zleceń i zarządzeń władz i urzędów państw. oraz samorządowych. Kadencja zarządów gminnych trwała 3 lata, a prawo wyboru członków zarządu mieli wszyscy członkowie gminy (należący do gminy, mający prawo swojszczyzny – obywatelstwo pol., wiek powyżej 20 lat, zamieszkujący co najmniej od roku na terenie gminy), bez względu na płeć. Sołtysem lub ławnikiem mógł zostać tylko ten, kto ukończył 30 lat. Na terenie wójtostwa W. działały 4 urzędy stanu cywilnego: w W. – w budynku magistratu, w Powidzu – podobnie, w Mielżynie – w mieszkaniu urzędnika stanu cywilnego Heldta oraz w Malczewie, nad którym nadzór sprawował przewodniczący Wydziału Powiatowego w Gn.

Miasto W. w latach 1927-33 miało Radę Miejską oraz magistrat kierowany do 1930 przez burmistrza Z. Neumanna (zm. tragicznie 5 X 1930), a następnie przez E. Michalaka. Wybory do Rady Miejskiej odbywały się na podstawie regulaminu wyborczego i np. w 1929 spośród 5 list wyborczych i 51 kandydatów do Rady Miejskiej wybrano 6 przedstawicieli.

13 I 1933 ukazało się rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych dotyczące zmiany granic miasta Witkowo. Gminę wiejską W. wieś oraz obszar dworski W. zniesiono, a tereny należące wcześniej do tych gmin włączono do gminy miejskiej W. oraz – w mniejszym stopniu – do gmin wiejskich Ruchocinek i Mąkownica. Wcześniej, w 1930, na podobnych zasadach zniesiono gminy Mielżyn Stary i Mielżynek – włączono je do gminy wiejskiej Mielżyn.

Już konstytucja marcowa z 17 III 1921, zgodnie z postulatami umiarkowanej lewicy, głosiła, że „RP, opierając swój ustrój na zasadzie szerokiego samorządu terytorialnego, przekaże przedstawicielom samorządu właściwy zakres ustawodawstwa, zwłaszcza z dziedziny administracji, kultury i gospodarstwa". Proces ujednolicania samorządu trwał jednak dość długo i dopiero w 1933, w wyniku tzw. ustawy scaleniowej, formalnie wyeliminowano różnice; ustawa ta upowszechniła na obszarze kraju (poza Śląskiem) model gminy zbiorowej i definitywnie zlikwidowano wówczas obszary dworskie (dominia), do organów uchwałodawczych (mających zdolności stanowiące i kontrolujące) zaliczono rady gminne, miejskie i powiatowe (w zaborze pruskim – sejmiki powiatowe), a organami wykonawczymi były zarządy gminne (z wójtem wybieranym przez radę gminy) lub miejskie (z burmistrzem lub prezydentem), w zależności od wielkości miasta. Wybór organów wykonawczych podlegał zatwierdzeniu przez właściwy organ administracji rządowej. Członkowie rad gminnych byli wybierani bezpośrednio tylko w gromadach, które nie miały własnych rad: w innym wypadku wybierali ich członkowie rad gromadzkich. Wyjątkiem były wybory miejskie, przeprowadzane wg zasad bezpośredniości. Ustawa ograniczała bezpośredniość wyborów do rad niższego szczebla, rady powiatowe bowiem, podobnie jak wcześniej, były wybierane pośrednio (dokonywali tego członkowie rad gminnych i miejskich danego powiatu). W kwietniu 1934 odbyło się w Gn. posiedzenie Sejmiku Powiatowego, na którym przedstawiono do zaopiniowania projekt podziału powiatu na gminy zbiorowe, stosownie do wymagań nowej ustawy samorządowej. Przewidziano wydzielenie w pow. gnieźn. 9 gmin zbiorowych, liczących od 4 do 6 tys. mieszkańców, mających swoje siedziby m.in. w: Gn., Witkowie, Kłecku, Powidzu, Czerniejewie, Kiszkowie, Łubowie i Niechanowie. 22 IX 1934 wojewoda pozn. wydał rozporządzenie, ogłoszone w pozn. „Dzienniku Wojewódzkim" nr 41, poz. 535 z 1934, ustalające podział gmin wiejskich w pow. gnieźn. na gromady. Gmina W. podzielona została na 19 gromad, w których skład wchodziły następujące miejscowości: Chłądowo – obejmująca dotychczasowe gminy wiejskie Chłądowo i Kamionka; Ćwierdzin – gmina wiejska Ćwierdzin; Folwark – gminy wiejskie Folwark i Piaski; Gaj – gmina wiejska Gaj; Gorzykowo – gmina wiejska Gorzykowo; Jaworowo – gmina wiejska Jaworowo; Kołaczkowo – gminy wiejskie Kołaczkowo i Witkówko oraz obszar dworski Kołaczkowo; Malenin – gmina wiejska Malenin; Małachowo – gminy wiejskie Małachowo Kępe i Małachowo Wierzbiczany oraz obszary dworskie Małachowo Szemborowice i Małachowo Złych Miejsc; Mąkownica – gmina wiejska Mąkownica; Mielżyn – gmina wiejska Mielżyn; Odrowąż – gmina wiejska Odrowąż oraz obszar dworski Odrowąż; Ostrowite Prymasowskie – gmina wiejska Ostrowite Prymasowskie; Ruchocin – gmina wiejska Ruchocin; Ruchocinek – gminy wiejskie Głożyny i Ruchocinek; Skorzęcin – gmina wiejska Skorzęcin; Skorzęcin Nadleśnictwo – obszar dworski Skorzęcin Nadleśnictwo; Sokołowo – gmina wiejska Sokołowo; Strzyżewo Witkowskie – gmina wiejska Strzyżewo Witkowskie.

W 1938, w wyniku zarządzenia wojewody pozn. z 29 XI 1937 dotyczącego zmiany granic niektórych gromad w pow. gnieźn., z gromady Chłądowo wyłączono wieś Kamionkę oraz parcele stanowiące enklawy w obrębie Kamionki i z obszaru tego utworzono nową gromadę pod nazwą Kamionka. Układ i podział pozostałych miejscowości wchodzących w skład gminy wiejskiej W. pozostał bez zmian do końca 1939.

W związku z reorganizacją administracji samorządowej i nowym podziałem terytorialnym starosta powiatowy w Gn. zarządził wybory do rad gromadzkich na całym obszarze powiatu. Na dzień wyborów wyznaczono 29 IX 1934, a przewodniczącym gminnej komisji wyborczej w W. został wówczas urzędujący wójt J. Wawrzyniak. Wyłonieni w wyborach bezpośrednich członkowie rad

gromadzkich dokonali wyboru Rady Gminy Zbiorowej W., w której skład weszli: zarząd – M. Lebioda (urzędnik zamieszkały w W.), wybrany na wójta J. Jaskulski (rolnik ze wsi Strzyżewo), S. Suchocki (nadleśniczy państw. ze Skorzęcina) oraz P. Kokot (rolnik z Mielżyna); członkowie rady – W. Bruch, K. Chmiel, S. Dolata, A. Kaniowski, S. Kowalski, T. Krzyżanowski, L. Lisiecki, T. Mukułowski, M. Walczak, S. Wiśniewski, F. Woźniak. W tym okresie w skład Rady Miejskiej W. wchodzili: zarząd – S. Gaworzewski (dyrektor banku), wybrany na burmistrza, M. Cegielski (właściciel drukarni i księgarni w W.), A. Ogórkiewicz (mistrz rzeźnicki), K. Deskowski (mistrz stolarski), K. Perlik (rolnik); członkowie rady – L. Danecki, F. Foremski, dr S. Gutthy, J. Grzechowiak, L. Jędrowski, L. Janicki, I. Knast, W. Krall, M. Kurek, W. Kowalewski, J. Połczyński i A. Kozłowski. Sekretarzem w magistracie był J. Gańcza, a jego zastępcą F. Malczewska. Do Rady Powiatowej w Gn. z terenu gminy wiejskiej zostali wybrani: K. Chmiel – kupiec z Mielżyna oraz T. Mukułowski – ziemianin z Kołaczkowa. Miasto W. w Radzie Powiatowej reprezentowali: L. Jędrowski – kupiec oraz I. Knast – rolnik.

Zabytki gminy Witkowo, świadczą o bogatej i ciekawej historii tego regionu. Chłądowo, Małachowo Złych Miejsc, Kamionka: → grodziska wczesnośredniowieczne; Folwark, Witkowo, Kamionka, Mielżyn: wiatrak drewniany z XIX w. typu koźlak; Jaworowo: zespół pałacowy, pałac murowany, 1830-40, 1900, 1939, 1968, park z 1. poł. XIX w.; Kołaczkowo: zespół pałacowy, pałac murowany z końca XIX w., brama wjazdowa murowana z końca XIX w. oraz park z końca XIX w.; Mielżyn: kościół pw. Wszystkich Świętych, murowany w XVI, XVIII, XIX w., wyposażenie kościoła: rzeźba MB z Dzieciątkiem, ponadto zespół dworski, dwór murowany z XIX, XX w., spichlerz murowany z XIX w., park z poł. XIX w.; Odrowąż: park dworski z 2. poł. XIX w.; Ostrowite Prymasowskie: wyposażenie kościoła pw. św. Marcina, gródek stożkowy wczesnośredniowieczny; Skorzęcin: park z początku XX w., zespół dworsko-pałacowy; Witkowo: wyposażenie kościoła pw. św. Mikołaja, monstrancja późnobarokowa ze znakiem złotniczym MM (zapewne Michał Meissner), ufundowana w 1718 przez proboszcza S. Przełuskiego, kielich mszalny – późnogotycki z 1561, ufundowany przez dziekana gnieźn. i scholastyka płockiego J. Korzbok-Witkowskiego; na nodusie kielicha znajdują się wizerunki 6 postaci kobiecych, świętych, na stopie plastyczne wyobrażenie Chrystusa w studni, MB i świętych – Piotra, Pawła, Andrzeja Apostoła i nieznanego świętego biskupa; kielich – srebro pozłacane, lane, nodus ozdobiony półplastycznymi postaciami aniołów; ołtarz główny – późnobarokowy z ok. 1840, stiukowy, powstał ok. 1771, o czym informuje napis fundacyjny; zespół kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja, kościół murowany z 1863, dom grzebalny, murowany z XIX w., zespół kościoła parafialnego pw. św. Mikołaja, kościół parafialny pw. św. Mikołaja, murowany 1840, koniec XIX w., 1906, kaplica Dzieciątka Jezus, murowana, z XIX w., kaplica św. Wojciecha, murowana, z XIX w., plebania ewangelicka, murowana, z przełomu XIX i XX w., zespół domów z XIX w. przy ul. Kosynierów Miłosławskich 1, 3, 5, 6, 8, 10, 11, zespół domów z XIX w. przy ul. Park Kościuszki 1, 3, 4, 5, 6, 11/12, 13, 16, 18, 20, 21, dom przy ul. Parkowej 2, murowany, 2. poł. XIX w., domy nr 2 i 10 przy ul. Polnej, zespół domów z XIX w. przy ul. Poznańskiej 1, 2, 4, 5 i od 6 do 43, zespół domów z XIX w. przy ul. Warszawskiej od nru 1 do nru 35, zespół młyna przy ul. Gnieźnieńskiej, młyn murowany z lat 1903-06, spichlerz murowany z 1. ćwierci XX w., biurowiec murowany z lat 1903-06, budynek starostwa, ob. internat, przy ul. Warszawskiej 31, murowany, z 1904, budynek sądu, ob. dom przy ul. Armii Poznań 6, murowany na przełomie XIX i XX w., inspektorat szkolny, ob. poczta, przy ul. Armii Poznań, murowany na przełomie XIX i XX w., szkoła niem., ob. dom przy ul. Armii Poznań, murowany na przełomie XIX i XX w., szkoła, ob. dom przy ul. Park Kościuszki 15, murowany w 2. poł. XIX i XX w., szkoła przy ul. Poznańskiej, murowana w 1914, zakład poprawczy przy ul. Park Kościuszki 9, murowany w 1899, biblioteka przy ul. Poznańskiej 42, murowana ok. 1920, poczta, ob. dom przy ul. Poznańskiej 33, murowany ok. 1920, dom, ob. przedszkole, przy ul. Czerniejewskiej 2, murowany na przełomie XIX i XX w.

Witkowo, Rynek z XIX-wieczną kamienicą

Lit.: J. Cieślawski, *Powstanie Polski, opis rewolucji w Witkowie 1918 r.*, Krotoszyn 1925; H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 1997; Z. Kulejewska, *Ze studiów nad zagadnieniem lokacji miejskich w Wielkopolsce w XVI-XVIII w.*, Poznań 1953; T. Malinowski, *Wielkopolska w otchłani dziejów*, Poznań 1985; P. Maluśkiewicz, *Województwo konińskie. Szkic monograficzny*, Warszawa–Poznań 1983; J. Pic, *Rozpoznanie historyczno-urbanistyczne i wskazania konserwatorskie do planu zagospodarowania miasta Witkowa*, oprac. L. Tuczyński, Poznań 1963; I.F. Tłoczek, *Miasteczka rolnicze w Wielkopolsce*, Warszawa 1955; A. Warschauer, *Die Städtischer Archive in der Provinz Posen*, Leipzig 1901; A. Werner, *Geschichte der Ewangelischen Parochien in der Provinz Posen*, Lissa 1904; Z. Wieliczka, *Powiat witkowski w okresie rewolucji niemieckiej 1918/19*, Kurytyba 1964; K.J. Władyłowicz, *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX w.*, Lwów 1932; H. Wuttke, *Städtebuch des Landes Posen*, Leipzig 1864.

WITKOWSKI JAN (ur. 18 V 1905 w Pile, zm. 29 VII 1943 w Buchenwaldzie), dyplomata. Osierocony, wychowywany był w rodzinie zastępczej w Witkowie. Brał czynny udział w przejęciu władzy przez powstańców w Witkowie w 1918. Żołnierz powstania wielkopolskie-

go, w 1920 walczył jako ochotnik w wojnie pol.-bolszewickiej. Aktywny działacz organizacji społ. oraz sportowych. W 1924 wybrany na członka Powiatowego Koła do Badań Historii Powstania Wielkopolskiego. Od 1927 związany ze służbą dyplomatyczną II RP w Lipsku. Korespondent Polskiej Agencji Telegraficznej. Po 1 IX 1939 przeniesiony z Lipska na placówkę w Budapeszcie. Od 30 I 1940 przeszedł do kierownictwa podziemnej armii pol. w Budapeszcie. 22 VI 1940 aresztowany przez Węgrów na polecenie H. Göringa i wydany gestapo. Więziony w Budapeszcie, Wiedniu i Lipsku. Zamordowany w obozie koncentracyjnym w Buchenwaldzie.

Lit.: J. Witkowski, *Listy do B.*, Wrocław 1997.

WITKÓWKO, wieś w gminie i parafii Witkowo, ob. 64 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 161,45 ha. Wzmiankowana w dokumentach z 1497, w których wymieniony jest ówczesny właściciel Jan Korzbok, syn Jana. Ok. 1520 wieś opustoszała. W latach 80. XIX w. był to folwark liczący 136 ha, 4 domy, 63 mieszkańców.

WITRAŻE WCZESNOSNOŚREDNIOWIECZNE Z GÓRY LECHA W GNIEŹNIE, podczas pierwszych regularnych badań wykopaliskowych w Gn. (1937-38) na terenie III podgrodzia (stan. 13d) natrafiono na pierwsze znaleziska płytek witrażowych – 2 niewielkie fragmenty zielonego szkła z namalowanym farbą (obecnie szarą) ornamentem roślinnym. Te szkła można wiązać z XIV-wieczną kaplicą siedziby abpa Bogorii Skotnickiego. Powojenne badania, prowadzone na terenie Góry Lecha i w podziemiach katedry do obecnych czasów, przyniosły wiele znalezisk różnego rodzaju szkieł wczesnośredniowiecznych bezbarwnych, barwnych i malowanych. Z warstw związanych z licznymi przebudowami katedry romańskiej (koniec XII, 2. poł. XIV w.) pozyskano 29 fragmentów szyb – przeważająca część z pozostałościami malatury. Ich stan zachowania (korozja i niewielkie rozmiary) pozwala jedynie częściowo zrekonstruować barwy i wątki zdobnicze, wśród których przeważają fragmenty ornamentów roślinnych, ułamki prawdopodobnie bordiur zdobionych „perełkowaniem" oraz liter „pisanych" romańską majuskułą. Tylko w jednym fragmencie zachowała się przypuszczalnie pierwotna barwa malatury – biała i czerwonobrunatna. Większość fragmentów ma załuskane brzegi – pozwalające osadzić szkła w ołowianej ramie, tzw. teowniku. Niektóre z tych szkieł można łączyć z XII-wieczną katedrą romańską. Na terenie grodu książęcego (po płn. stronie katedry), w nawarstwieniach XI- i XII-wiecznych przy kościele św. Jerzego, znaleziono fragment malowanego witraża – mógł on stanowić wyposażenie tejże świątyni, pełniącej wówczas funkcję kaplicy książęcej. Nie można jednak w zupełności wykluczyć, że ów witraż mógł pochodzić z jeszcze starszej budowli, wcześniejszej niż kościół św. Jerzego. Z warstw datowanych na XII-XIII w. pochodzi 7 fragmentów bezbarwnych szyb – być może pochodzących z reprezentacyjnych budowli książęcych zniszczonych w 1192, a odbudowanych w 1. poł. XIII w. U stóp Góry Lecha przy Jeziorze Świętym (stan. 22) odkryto w jednym miejscu 375 ułamków jednego (?) witraża. Znaleziono je w rumoszu powstałym w wyniku rozbiórki katedry romańskiej i budowy świątyni gotyckiej w poł. XIV w. z inicjatywy abpa Bogorii Skotnickiego. Łączna powierzchnia odkrytego witraża wynosi ok. 957 cm^2. Wykonano go ze szkieł zielonych o różnych odcieniach, malowanych farbą (obecnie szarą, miejscami prawdopodobnie złotą). Zachowane, starannie załuskane fragmenty różnych kształtów (trójkątne, półokrągłe, trapezowate, prostokątne, kwadratowe, w kształcie wycinka koła) zdobione są ornamentem układającym się w motywy roślinne (wić, liście, pióra), geometryczne (kratki, obwódki, pasma) oraz bordiury z „perełkowaniem", krzyże jerozolimskie i rozety. Ten typ witraży – monochromatyczne szkło z przeważnie ciemnym malunkiem *en grisaille* – rozpowszechnił się w Europie w XIII w. i można łączyć to znalezisko z XIII-wieczną katedrą.

WIZE KAZIMIERZ FILIP (ur. 15 IV 1873 w Michorzewie, zm. 23 XI 1953 w Gn.), lekarz psychiatra, entomolog i mikrobiolog. Dyplom lekarski i tytuł doktora nauk medycznych zdobył w 1899 w Monachium. Studiował w Instytucie Pasteura w Paryżu. Prowadził prace badawcze w Polsce i na Ukrainie. Odkrył i opisał wiele nowych gatunków bakterii i grzybów patogennych. Pracował w Zakładzie Psychiatrycznym w Kowanówku. Na uniwersytecie w Lipsku uzyskał stopień doktora filozofii. W latach 1919-21 pełnił funkcję dyrektora Departamentu Sztuki i Kultury w Ministerstwie byłej Dzielnicy Pruskiej. W 1926 w Bostonie mianowany członkiem Stałej Komisji Międzynarodowego Kongresu Filozoficznego. Od 1931 pracował w szpitalu → „Dziekanka", od 1932 jako ordynator. W 1940 wysiedlony do Generalnej Guberni. Powrócił do pracy w 1945, ponownie na stanowisko ordynatora. Autor licznych publikacji nauk. z zakresu psychiatrii, filozofii, mikrobiologii i entomologii.

WŁADCY ZWIĄZANI Z GNIEZNEM

Mieszko I (ur. ok. 935, zm. 25 V 992), książę Polski. Wywodził się z rodu legendarnego Piasta. Syn księcia Ziemomysła. Władzę objął ok. 960. W skład państwa pol. wchodziła wówczas Wielkopolska z Gn. i Poznaniem oraz Kujawy, prawdopodobnie też Łęczyckie, Sieradzkie, Mazowsze, a może również część Pomorza Wschodniego. Był pierwszym znanym twórcą ówczesnego aparatu państw., jego podstaw gosp., a także organizacji terytorialnej. Utworzył drużynę książęcą składającą się z 3000 ludzi, rozlokowaną w rozbudowanych za jego czasów potężnych grodach. W latach 960-967 po walkach z Pomorzanami oraz ze Związkiem Wieleckim podporządkował sobie ziemię lubuską oraz Pomorze Zachodnie (ujście Odry). W 965 zawarł sojusz z Cze-

chami, umocniony małżeństwem z księżniczką czeską Dobrawą (Dąbrówką). Przyjęcie chrztu w 966 włączyło państwo pol. w krąg kultury zach., a książę zyskał zaufanych i wykształconych pomocników (kler napływowy). W 972 margrabia Hodon wtargnął na tereny opanowane przez Mieszka, ale został rozbity w bitwie pod Cedynią. Po śmierci Ottona Wielkiego Mieszko I wmieszał się w walkę o tron niem., występując przeciw Ottonowi II, który najechał na Polskę. W 979 zawarł z nim pokój. Wspomagał Niemców w walce ze Związkiem Wieleckim, zagrażającym Polsce nad ujściem Odry. Ok. 990 Mieszko I uderzył na Czechy, zdobył i na trwałe przyłączył do państwa pol. Małopolskę i Śląsk. W tym czasie uzależnił się od papieża, czego dowodem jest zachowane streszczenie dokumentu → *Dagome iudex*, z którego wynika, że oddał się w opiekę papieżowi, a w zamian zobowiązał się do płacenia daniny, tzw. świętopietrza. Pochowany został w katedrze w Poznaniu.

Bolesław Chrobry (ur. 967, zm. 17 VI 1025), książę Polski, od 1025 król, z dynastii Piastów, syn Mieszka I i Dobrawy. W 973 ojciec musiał go oddać jako zakładnika na dwór cesarski, gdzie spotkał się z wieloma wybitnymi ludźmi spośród arystokracji i kleru. Zaprzyjaźnił się z młodym cesarzem Niemiec, → Ottonem III. Zaznajomił się z gł. problemami polit. Europy, a także nauczył się doceniać znaczenie wykształcenia w rządzeniu państwem. Po powrocie do kraju i śmierci Mieszka I wygnał z kraju swą macochę Odę oraz przyrodnich braci i objął tron państwa polskiego. Wysłał z wyprawą misyjną do Prus bpa Wojciecha. Po jego męczeńskiej śmierci cesarz Otton III odbył w 1000 pielgrzymkę do Gn. (→ Zjazd Gnieźnieński). W 1002 Bolesław Chrobry opanował Miśnię. W 1003 wkroczył do Pragi i ogłosił się księciem Czech – nie chciał złożyć jednak hołdu cesarzowi niem. Henrykowi II. Po nieudanej próbie zorganizowania buntu ludności Czech przeciw Henrykowi II musiał opuścić Czechy. W latach 1002-18 Bolesław Chrobry toczył wojny z Niemcami, które zakończyły się w 1018 pokojem w Budziszynie i pozostawieniem Polsce Milska i Łużyc oraz obietnicą pomocy cesarza w wyprawie na Ruś. Po wielkiej wyprawie na Ruś w 1018 wprowadził na tron książęcy swego zięcia, Świętopełka. W drodze powrotnej zajął i przyłączył do Polski Grody Czerwieńskie. Sukcesy polit. Bolesława Chrobrego były wynikiem organizowanych przez niego akcji dyplomatycznych, udanych sojuszy i poparcia Kościoła. Dzięki temu poparciu po śmierci Henryka II w 1025 został koronowany na króla Polski.

Mieszko II (ur. 990, zm. 1034), król Polski w latach 1025-32, książę Polski w latach 1032-34, z dynastii Piastów, syn Bolesława Chrobrego i jego trzeciej żony Emnildy. Mimo że nie był najstarszym synem, ojciec właśnie jego przeznaczył na swojego następcę, zapewniając mu staranne wykształcenie, i wprowadził go w arkana dyplomacji, polityki oraz dowodzenia wojskiem. Po śmierci ojca koronował się na króla Polski i zasiadł na tronie wraz z żoną Rychezą. Przejął władzę w momencie przełomowym – potęga państwa, którą zbudował jego ojciec, nie była trwała. Zdobycze terytorialne przysporzyły Polsce wrogów. Obawiając się najazdu ze strony Niemiec, sam uderzył w 1030 na Saksonię i uprzedził tym samym atak Konrada II na Polskę. Mnożyły się też konflikty wewnętrzne w państwie – bracia Mieszka II: Bezprym i Otton żądali dopuszczenia do władzy i wydzielenia im własnych ziem. W 1031 państwo pol. od wschodu zostało zaatakowane przez książąt ruskich Jarosława Mądrego i Mścisława. Polska straciła Grody Czerwieńskie, po ataku Konrada II odpadły Milsko i Łużyce. Bezprym zasiadł na tronie, a Mieszko II musiał uciekać do Czech. Po zabójstwie Bezpryma wrócił do Polski, zmuszony został jednak do złożenia hołdu cesarzowi niem. i zrzeczenia się tytułu króla. Końcowy okres rządów Mieszka II to wewnętrzny kryzys państwa: obcy najeźdźcy pustoszyli kraj, ludność buntowała się i wracała do kultu pogańskiego.

Kazimierz Odnowiciel (ur. 25 VII 1016, zm. 19 III 1058), książę Polski, syn Mieszka II i Rychezy. Od śmierci ojca (1034) próbował objąć władzę. W 1037 wybuchło powstanie ludowe i książę musiał opuścić Polskę. Udał się najpierw na Węgry, a potem do Niemiec. Korzystając z jego nieobecności, w 1039 na Polskę uderzył Brzetysław I; wtargnął do Gn. i Poznania, uprowadził znaczną część ludności, zagarnął bogactwo i przyłączył Śląsk do Czech. Wzrost potęgi Brzetysława zadecydował o udzieleniu Kazimierzowi Odnowicielowi pomocy przez cesarza Niemiec w zamian za hołd, który musiał mu złożyć Kazimierz. Dzięki zawartemu sojuszowi z władcą Rusi Jarosławem Mądrym, wzmocnionemu małżeństwem z jego siostrą Dobroniegą Marią, Kazimierz pokonał w 1047 władającego na Mazowszu Miecława (Masława), podporządkował sobie tę dzielnicę, a następnie także Pomorze Gdańskie. W 1050 zajął Śląsk, który został przy Polsce, i zobowiązał się płacić daninę Czechom. Stolicą państwa stał się Kraków. Kazimierzowi udało się odbudować i utrzymać niezależność Kościoła pol., na czele którego wobec zniszczenia Gn. stał przez pewien czas bp krak. Aaron.

Bolesław Śmiały (ur. ok. 1040, zm. 2 lub 3 IV 1081), książę Polski od 1058, król od 1076, syn Kazimierza Odnowiciela. Odznaczał się wielką aktywnością w polityce zagranicznej. W sporze między papieżem Grzegorzem VII a Henrykiem IV opowiedział się po stronie papieża i dzięki jego poparciu przywrócił w 1075 arcybiskupstwo gnieźn., a w 1076 koronował się na króla Polski. Interweniował na Węgrzech, dwukrotnie osadzał swego wuja Izasława, walczył z księciem czeskim Wratysławem II – sprzymierzeńcem cesarza Henryka IV. Przestał płacić Czechom trybut ze Śląska i popierał bunt Sasów przeciw Henrykowi IV. Nieustanne wojny powodowały wyczerpanie kraju i obciążenie ludności rosnącymi powinnościami. Bolesław Śmiały zraził do siebie również możnych, którzy zaczęli dążyć do jego detronizacji – rzecznikiem ich był bp krak. Stanisław. Doprowadziło to do gwałtownego konfliktu króla z biskupem, którego posądzono o zdradę, a sąd królewski skazał go na obcięcie członków. Po egzekucji bpa Stanisława liczne grono zwolenników króla przeszło do opozycji, w której znaczną rolę odgrywał późniejszy wojewoda Sieciech.

Bolesław Śmiały wraz z synem udali się na Węgry, gdzie król wkrótce zmarł. Za panowania Bolesława Śmiałego wzrosło znaczenie polit. Polski, czego wyrazem było przywrócenie korony królewskiej. Błędy króla doprowadziły jednak do załamania polit. państwa pol., a korona królewska na przeszło 200 lat przestała być atrybutem władców Polski.

Władysław Herman (ur. ok. 1043, zm. 4 VI 1102), książę Polski od 1079, syn Kazimierza Odnowiciela, młodszy brat Bolesława II Śmiałego, ojciec Bolesława Krzywoustego i Zbigniewa. Początkowo rezydował prawdopodobnie w Płocku, po ucieczce Bolesława Śmiałego na Węgry został powołany na tron polski. Wycofał się z obozu papieskiego, do którego należał Bolesław Śmiały. Poślubił Judytę, córkę księcia czeskiego Bratysława II, i wznowił płacenie Czechom trybutu ze Śląska. Utrzymał poprawne stosunki z cesarzem Henrykiem IV. Zabezpieczywszy granice z Czechami, Niemcami i Rusią, podjął wyprawę na Pomorze. Dalszą jego ekspansję militarną powstrzymały wydarzenia wewnętrzne – Polskę ogarnęła walka stronnictw. Oburzenie możnych wywołały rządy wszechwładnego palatyna Sieciecha. Ok. 1097 Władysław Herman musiał się zgodzić na wydzielenie dzielnic obydwu synom: Zbigniewowi przekazał Poznań, Gn. i Płock, a Bolesławowi Krzywoustemu Wrocław, Kraków i Sandomierz. Ok. 1100 musiał się też zgodzić na wygnanie z kraju Sieciecha. Zmarł w Płocku i tam został pochowany.

Bolesław Krzywousty (ur. 20 VIII 1085, zm. 28 X 1138), książę Polski, syn Władysława Hermana i Judyty. Już w dzieciństwie stał się obiektem intryg polit. między wojewodą Sieciechem a opozycją kierowaną przez wielkopolski ród Awdańców. Przeciwko Sieciechowi, któremu zarzucano, że dąży do pozbycia się synów książęcych, wybuchły bunty. Po jednym z nich w 1098 doprowadzono do wydzielenia Zbigniewowi i Bolesławowi dzielnic i do usunięcia Sieciecha. Po śmierci ojca w 1102 książęta objęli władzę: Bolesław Krzywousty w Małopolsce i na Śląsku, Zbigniew na Mazowszu i w Wielkopolsce. Między braćmi istniały różnice polityczne. Zbigniew starał się o pokój z Pomorzem i Prusami, natomiast Bolesław podjął kilka wypraw na Pomorze. W toczącej się walce między papiestwem i cesarstwem Bolesław Krzywousty przeszedł na stronę papieża. Między braćmi doszło do ostrego zatargu, w którego wyniku Zbigniew został w 1106 usunięty z Wielkopolski, a w 1107 z Mazowsza. Wygnany Zbigniew został poparty przez cesarza niem. Henryka V, który podjął nieudaną wyprawę na Polskę, zakończoną jego klęską na Psim Polu niedaleko Wrocławia. Zbigniew wrócił do kraju, został jednak uwięziony, oślepiony i wkrótce zmarł. Czyn ten spotkał się z potępieniem możnowładztwa i Kościoła. Największym osiągnięciem Bolesława Krzywoustego był podbój Pomorza. Do 1119 pod władzą Polski znalazło się całe Pomorze Gdańskie, a po 1122 – w wyniku wyprawy na Pomorze Zachodnie – zmuszono księcia Warcisława I do złożenia hołdu Bolesławowi. Rozpoczęto chrystianizację Pomorza Zachodniego, którą realizował bp bamberski Otton, a efektem było powstanie już po śmierci księcia Bolesława biskupstwa w Wolinie w 1140; nie było ono jednak związane z metropolią gnieźn. Pomorze Gdańskie podporządkowano biskupstwu we Włocławku. Bolesław Krzywousty ingerował często w wewnętrzne sprawy Czech i Węgier. Długi sojusz z Węgrami zakończył się w 1331, kiedy poparł kandydata na tron węgierski Borysa – przeciw uznanemu królowi Beli II. Sprzymierzony z Belą książę czeski Sobiesław I spustoszył Śląsk. Polska znalazła się w osamotnieniu. Niebezpieczeństwo groziło również kościelnej samodzielności, kiedy abp magdeburski Norbert uzyskał od papieża (1133) bullę podporządkowującą mu wszystkie biskupstwa polskie. Dopiero złożenie hołdu cesarzowi Lotarowi III w Merseburgu w 1135 sprawiło, że arcybiskup otrzymał potwierdzenie swych praw do Pomorza, a po jego śmierci arcybiskupstwo gnieźn. otrzymało papieskie potwierdzenie swych praw do Pomorza. Bolesław w 1138, przed swoją śmiercią, wydał testament, w którym wprowadził zasadę senioratu. W wyniku spisków możnych doszło do jej złamania, osłabienia państwa i w rezultacie do rozbicia na dzielnice.

Mieszko III Stary (ur. ok. 1125, zm. 13 III 1202), książę wielkopolski od 1138, krakowski w latach 1173-77, 1191 i od 1198. Czwarty syn Bolesława Krzywoustego i Salomei. Po śmierci ojca objął rządy w Wielkopolsce. W 1146 skutecznie bronił Poznania przed swoim starszym bratem Władysławem Wygnańcem. Razem z margrabią Miśni Konradem Wettinem i margrabią Albrechtem Niedźwiedziem wyprawił się przeciwko Wieletom. Po objęciu w 1173 tronu krak. starał się wprowadzić silną administrację. Polityka monetarna i podatkowa była przyczyną niezadowolenia w kraju, a polityka rządów silnej ręki spowodowała wzrost opozycji możnych z bpem Gedko na czele. Wysunęli oni przeciw Mieszkowi młodszego brata, Kazimierza II Sprawiedliwego, który zajął Kraków. Z Wielkopolski wypędził ojca najstarszy syn Odon. Mieszko II schronił się na Śląsku. Próbował szukać pomocy w Czechach i w Niemczech, gdy jej jednak nie uzyskał, udał się do swego zięcia Bogusława I, księcia pomorskiego, i z jego pomocą odzyskał w 1182 Gn., a następnie pogodził się z Odonem, który utrzymał władzę w dzielnicy. Rychło zmarli jego synowie: Stefan, Mieszko i Odon. W 1195 podjął po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego nieudaną wyprawę na Kraków (w przegranej bitwie pod Mozgawą poległ jego syn Bolesław). W 1198 objął tron krak. na mocy porozumienia z możnowładztwem małopolskim. Zmarł i został pochowany w Kaliszu.

Władysław Laskonogi (ur. 1166, zm. 3 XI 1231), najmłodszy syn Mieszka III Starego i jego drugiej żony Rusinki Eudoksji. Był kontynuatorem polityki ojca zmierzającej do wzmocnienia władzy książęcej. Polityka ta skazana była jednak na niepowodzenie, gdyż w tym czasie możnowładztwo już jawnie decydowało o obsadzie tronów dzielnicowych. Po śmierci ojca w 1202 Władysława Laskonogiego osadzono na tronie książęcym w Krakowie. Oprócz tego posiadał jeszcze Wielkopolskę. Władysław próbował bronić uprawnień książęcych w różnych dziedzinach, m.in. w sprawie no-

minacji biskupów, lecz papież Innocenty III wezwał kler pol. do przeciwstawienia się księciu – przywódcą sprzeciwu był abp Henryk → Kietlicz. Następnym problemem była działalność Władysława Odonica, który domagał się ojcowskiej dzielnicy – Wielkopolski. Władysław Laskonogi interesował się Pomorzem, gdzie zwierzchnictwo Piastów napotykało opór Danii. Nabył od Henryka Brodatego ziemię lubuską, prawdopodobnie za ziemię kaliską. Krótko panował w Krakowie i musiał go opuścić na rzecz Leszka Białego. W 1206 doszło do otwartego konfliktu z abpem H. Kietliczem, który rzucił na księcia klątwę, i w efekcie arcybiskup musiał uciekać z kraju. W 1208 doszło do kompromisu między Władysławem a H. Kietliczem, który zapoczątkował ich zbliżenie. Efektem była elekcja biskupa w Poznaniu (1211). Sobór Laterański w 1215 był największym triumfem papieża Innocentego III i abpa H. Kietlicza. Autorytet H. Kietlicza był tak silny, że Władysław Odonic odzyskał dzielnicę poznańską. Po śmierci Innocentego III autorytet H. Kietlicza podupadł, a jego obóz polit. uległ rozbiciu. W 1217 na spotkaniu w Dankowie doszło do zawarcia przymierza między Leszkiem Białym a Henrykiem Brodatym oraz Leszkiem Białym a Władysławem Laskonogim, z którego wynikło obustronne dziedziczenie posiadłości przez niedawnych rywali (obaj nie mieli synów). Władysław w 1209 ponownie objął ziemię lubuską, utraconą na rzecz Łużyc. Również w 1209 Władysław wyparł z Wielkopolski Władysława Odonica i przejął tę dzielnicę. Władysław Odonic, uzyskawszy pomoc Świętopełka gdańskiego, napadł w 1223 na Ujście i zdobył Nakło. W 1227 Władysław Laskonogi zwrócił się o pomoc do Leszka i Henryka. Leszek Biały zwołał zjazd książąt w Gąsawie – gdzie miał rozważyć spór Władysława Laskonogiego z Odonicem. Zaniepokojony zjazdem Piastów Świętopełk napadł w porozumieniu z Odonicem na wiecujących książąt. Leszek Biały został zabity, Henryk Brodaty ciężko ranny. Laskonogi w 1228 pobił Odonica, wziął go do niewoli i próbował przejąć władzę w Krakowie, walcząc z bratem Leszka – Konradem Mazowieckim. W 1228 odstąpił rządy w Małopolsce Henrykowi Brodatemu. Władysław Odonic uciekł z więzienia, dalej prowadził walki z Władysławem Laskonogim i w końcu wyparł stryja z Wielkopolski. W 1231 pomoc książąt śląskich umożliwiła Laskonogiemu wyprawę na Wielkopolskę; dotarł do Gn., jednak wyprawa zakończyła się niepowodzeniem. Władysław wycofał się na Śląsk. Zmarł w Środzie.

Przemysł II (ur. 14 X 1257, zm. 8 II 1296), syn księcia pozn. Przemysła I oraz Elżbiety, córki Henryka Pobożnego wrocławskiego. Rzecznik zjednoczenia Polski. Po śmierci stryja Bolesława Pobożnego w 1278 zjednoczył całą Wielkopolskę. Popierał książąt pomorskich, zagrożonych przez Brandenburgię i zakon krzyżacki. W 1282 w Kępnie zawarł z księciem gdańskim Mszczujem II układ, na mocy którego Mszczuj II wyznaczył go na swojego następcę. W 1290 książę wrocławski przekazał Przemysłowi II rządy w dzielnicy krak. (po kilku miesiącach zagarnął je Wacław II Czeski). 26 VI 1295 abp Jakub Świnka koronował Przemysła II w Gn. na króla Polski. Królowi podlegały tylko Wielkopolska i Pomorze. Panował krótko, na zlecenie margrabiów brandenburskich został podstępnie zamordowany w Rogoźnie. Na mocy testamentu ziemie Przemysła II miał otrzymać Henryk II Głogowski, jednak większość spadku na krótko uzyskał Władysław I Łokietek.

Wacław II (ur. 17 IX 1271, zm. 21 VI 1305), król Czech od 1278, król Polski od 1300, z dynastii Przemyślidów, syn Przemysła Ottokara II, ojciec Wacława III. Samodzielne rządy objął w 1283. W sojuszu z teściem Rudolfem I Habsburgiem zhołdował księstwa bytomskie, cieszyńskie i opolskie. W 1291 opanował Kraków, skąd wyparł Władysława Łokietka. W 1300 zajął Wielkopolskę, Pomorze i Gdańsk i w tymże roku koronował się w Gn. na króla Polski. Jako król Polski zreorganizował administrację, wprowadzając urząd starostów, pozyskiwał sobie poparcie duchownych, jego zwolennikiem był m.in. bp krak. Jan Muskata, zwalczający Władysława Łokietka. Rządy czeskich i niem. urzędników sprowadzonych przez niego do Polski spowodowały wzrost nastrojów opozycyjnych. Zmarł nagle, a tron po nim objął jego syn Wacław III.

Władysław Łokietek (ur. ok. 1260, zm. 1333), książę kujawski i łęczycki od 1267, król Polski od 1320, syn księcia kujawsko-łęczyckiego Kazimierza I, ojciec Kazimierza III Wielkiego. Po śmierci przyrodniego brata Leszka Czarnego (1288) zaangażował się w walkę o Małopolskę, przegrał ją jednak z królem czeskim Wacławem II, wspieranym przez bpa Jana Muskatę. Po śmierci Przemysła II możnowładcy wielkopolscy i pomorscy wybrali Władysława Łokietka na swego księcia. Niefortunne rządy w Wielkopolsce wywołały niezadowolenie możnych i kleru. Władysław Łokietek musiał udać się na wygnanie na Węgry, a królem Polski został Wacław II. Niezadowolenie z rządów Wacława wzrastało. Na przełomie 1304 i 1305 Łokietek wyruszył do Małopolski; zdobył część ziemi sandomierskiej, a po śmierci Wacława III (1306) opanował Kraków. Przez następne 9 lat walczył o władzę nad krajem z Henrykiem III Głogowskim i częścią możnowładztwa wielkopolskiego. W Krakowie musiał stłumić bunt patrycjatu niem., któremu przewodził wójt Albert. W polityce zewnętrznej nastała niekorzystna sytuacja: władca Czech Jan Luksemburski wystąpił z pretensjami do korony polskiej. Nieco wcześniej margrabiowie brandenburscy, popierani przez pomorski ród Świeców, uderzyli na Pomorze Gdańskie; przywołani na pomoc przez Łokietka Krzyżacy pokonali Brandenburczyków, ale sami zajęli Pomorze aż po Świecie. Łokietek mógł podjąć tylko akcję dyplomatyczną – skierować skargę na zakon do papieża. Pomyślny dla Polski wyrok w Inowrocławiu nie został przez Krzyżaków uznany. Sukcesem zakończyła się walka o koronę – 20 I 1320 w katedrze na Wawelu Łokietek koronował się na króla Polski. Ostatnie lata jego panowania były trudne. Jan Luksemburski podporządkował sobie większość księstw górnośląskich, a w 1329 w porozumieniu z Krzyżakami napadł na Polskę. Krzyżacy opanowali ziemię dobrzyńską, a w 1331 napadli na Wielkopolskę. Nierozstrzygnięta bitwa pod

Płowcami w 1331 była sukcesem moralnym króla. Krzyżacy zatrzymali Kujawy, ale Polska oparła się przewadze militarnej Czech i zakonu krzyżackiego.

Kazimierz Wielki (ur. 30 IV 1310, zm. 5 XI 1370), król Polski od 1333, ostatni król z dynastii Piastów, syn Władysława Łokietka i księżniczki wlkp. Jadwigi. Od najmłodszych lat był przygotowywany do objęcia tronu. Zostawszy władcą, Kazimierz Wielki korzystał z pomocy kanclerza krak. → Jarosława Bogorii ze Skotnik (późniejszego biskupa gnieźn.), następnie powoływał nowych ludzi, np. → Janusza Suchywilka, późniejszego kanclerza. Państwo, w którym Kazimierz Wielki objął władzę, nie było dostatecznie zespolone, składało się z 2 niezależnych od siebie dzielnic – Wielkopolski i Małopolski (każda z nich miała własny system sądownictwa i zespół urzędników). Kujawy, ziemia dobrzyńska i Pomorze Gdańskie były w posiadaniu Krzyżaków, księstwo płockie było lennem władców Czech – Luksemburgów, a pozostałe księstwa mazowieckie nie uznawały zwierzchnictwa Polski; księstwa śląskie z wyjątkiem ziębickiego i świdnicko-jaworskiego były zhołdowane przez władców czeskich, którzy rościli sobie prawo do korony pol. i współdziałali z Krzyżakami przeciw Polsce. Kazimierz Wielki zdawał sobie sprawę, że kontynuowanie walki z Krzyżakami i Luksemburgami w tej sytuacji grozi katastrofą państwa, dążył więc do pokoju. W 1335 zrzekł się na rzecz króla Czech tych księstw śląskich, które złożyły hołd Janowi Luksemburskiemu, oraz dał Luksemburgom 20 tys. kop groszy praskich za zrzeczenie się pretensji do tronu polskiego. Spór z Krzyżakami próbował rozwiązać przed sądem papieskim. Pomimo korzystnego wyroku sądu w Warszawie w 1339 konflikt z Krzyżakami zakończył się dopiero kompromisem w 1343 w Kaliszu, na mocy którego Polska odzyskała Kujawy i ziemię dobrzyńską, a Pomorze Gdańskie przekazała Krzyżakom jako „wieczystą jałmużnę". Po śmierci księcia Rusi Halicko-Włodzimierskiej Bolesława Jerzego II, Piasta mazowieckiego, który zapisał Kazimierzowi Wielkiemu swoje dziedzictwo, z pomocą Andegawenów (w zamian za obietnicę przekazania Kazimierzowi Wielkiemu tronu pol. po bezpotomnej śmierci króla) opanował ziemię przemyską i sanocką, a w 1349 zdobył całą Ruś Halicką. Fakt ten doprowadził do wojny z Litwą i zakończył się podziałem Rusi Halickiej: w 1352 Polska otrzymała ziemię halicką, w 1366 Kazimierz Wielki zmusił do złożenia hołdu książąt litewskich panujących w Bełzie, Chełmie i we Włodzimierzu Wołyńskim: do Litwy przyłączono resztę Wołynia i Podlasie. W 1351 wcielił do Polski ziemię płocką, wiską i zakroczymską – pozostałe księstwa złożyły hołd. Po bezpotomnej śmierci tamtejszych książąt do Polski wróciły Sieradz i Łęczyca. W 1364 kupił księstwo gniewkowskie i w 1365 zhołdował Santok i Drezdenko, a w 1368 zajął ziemię wałecką z Drahimiem i Czaplinkiem; tym samym zostało przerwane bezpośrednie połączenie terytorium Brandenburgii z zakonem krzyżackim. Przewaga Małopolan w otoczeniu króla spowodowała faworyzowanie tej dzielnicy kosztem innych – szczególnie pokrzywdzeni czuli się Wielkopolanie. Dziełem Kazimierza Wielkiego są statuty normujące prawo – osobne dla Małopolski (*Statut wiślicki*) i dla Wielkopolski (*Statut piotrkowski*). Kazimierz Wielki kładł nacisk na gospodarczy rozwój kraju. Zakładał nowe miasta, nadawał im przywileje, dbał o rozwój handlu tranzytowego (szczególnie rozwijał się Kraków). Dążył do umocnienia obronności kraju – wznosił zamki, a miasta otaczał murami. Wziął w obronę chłopów przed nadużyciami urzędników. Utworzył pieniężny skarb państwa i zapewnił mu tak znaczne dochody (z górnictwa solnego, podatków gruntowych i ziemskich majątków królewskich), że był on niezależny od stanów uprzywilejowanych. W 1364 utworzył Akademię Krakowską. W polityce zagranicznej opierał się na sojuszu z Węgrami i papiestwem.

Władysław Odonic, zwany Plwaczem (ur. ok. 1190, zm. 5 VI 1239), syn księcia Odona, wnuk Mieszka III Starego. Matką była Rusinka Wyszesława, prawdopodobnie córka księcia halickiego Włodzimierza. Szybko został sierotą, po ojcu spadkobiercą władzy nad Księstwem Poznańskim. Małoletniego syna wziął na wychowanie stryj Władysław Laskonogi. Odonic, nie chcąc czekać na przejęcie schedy po ojcu do czasu śmierci stryja, zaczął spiskować przeciw niemu i zbrojnie zajął Kalisz. Wywołało to wojnę, trwającą kilka lat i zakończoną wyparciem Odonica, który uciekł na Węgry, chcąc uzyskać pomoc króla Andrzeja. Gdy to się nie powiodło – udał się na Pomorze do księcia Świętopełka. Ten poparł Odonica i wspólnie występowali przeciw Władysławowi Laskonogiemu. W 1223 Odonic zdobył zamek i gród Ujście nad Notecią, a później również Nakło, skąd organizował wyprawy łupieżcze w głąb Wielkopolski. Próba odzyskania przez Laskonogiego Ujścia nie powiodła się i książę musiał schronić się w Gnieźnie. Władysław Odonic brał też czynny udział w zamordowaniu księcia krak. Leszka Białego na zjeździe w Gąsawie w 1227. W wyniku wielkiej wyprawy zbrojnej prowadzonej przez Władysława Laskonogiego Odonic dostał się do więzienia, skąd udało mu się jednak uciec. Powrócił na Pomorze i wspólnie ze Świętopełkiem natarł na Władysława Laskonogiego, który musiał wycofać się na Śląsk, do Raciborza. Władysław Odonic zawładnął całą Wielkopolską. Szczodrą ręką rozdawał, szczególnie duchowieństwu, majątki ziemskie, nadawał immunitety i przywileje. Klasztory zmieniały się w oddzielne księstwa, a majątki rycerskie ubożały z powodu nadmiaru ciężarów finansowych, co powodowało niezadowolenie wlkp. rycerstwa. Władysław Odonic samodzielnie władał Wielkopolską w latach 1231-39. Wobec dużej ofiarności względem Kościoła żył w wielkiej przyjaźni z biskupem pozn. i arcybiskupem gnieźn., a obaj dostojnicy w swych dobrach mieli prawie całkowitą samodzielność. Rozdawanie książęcych majątków i włości budziło niechęć nie tylko wśród rycerstwa, ale także wśród innych panujących z rodu Piastów. Możnowładztwo wielkopolskie, czując poparcie księcia śląskiego Henryka Brodatego, zorganizowało nieudany spisek na życie Odonica; wezwali następnie na pomoc księcia śląskiego, który z poparciem rycerstwa wlkp. zdobył Poznań, Kalisz, Pyzdry, Środę, Biechów, Bnin i Śrem. W 1234 doszło do porozumienia

Henryka Brodatego z Władysławem Odonicem – podzielono Wielkopolskę na 2 części – Henryk Brodaty otrzymał zach. część Wielkopolski do Warty, Odonic zaś płn. terytorium z grodami: Nakłem, Wieluniem, Ujściem i Czarnkowem, ze stolicą w Gn. Układ ten nie przetrwał długo – doszło do wojny między Henrykiem Brodatym a Władysławem Odonicem. Henrykowi Brodatemu nie udało się jednak zdobyć Gn. Dla Odonica bolesnym faktem było przekazanie Wielkopolski przez Henryka Brodatego swemu synowi Henrykowi Pobożnemu. W 1238 lub w 1. poł. 1239 Władysław Odonic wydał akt lokacyjny dla Gn. Po śmierci spadek po ojcu przejęli jego dwaj synowie: Przemysław i Bolesław. Odonic został pochowany prawdopodobnie w kościele św. Piotra w Poznaniu. Władysława Odonica można by nazwać „zdziczałą płonką szlachetnego rodu Piastów", miał bowiem wiele złych cech charakteru i w jego postępowaniu dostrzec można motywy, które nie licowały z godnością księcia z tak starożytnego rodu. Motorem jego postępowania były ambicja i chęć władzy.

Bolesław Pobożny (ur. ok. 1221, zm. 13 lub 14 IV 1279), młodszy syn Władysława Odonica. Dopiero w 1246, kiedy miał 26 lat, starszy brat Przemysł I wyznaczył mu skromną dzielnicę – księstwo kaliskie. Od 1241 rządził wspólnie z bratem. Przemysł I pod naciskiem wielmożnych i duchowieństwa musiał oddać bratu część Wielkopolski; nie spodobało mu się to i w 1249 dokonał zamiany wbrew woli Bolesława, którego nawet uwięził. Po interwencji arcybiskupa w 1253 uwolnił go i dał mu Kalisz i Gn. – odtąd Bolesław tytułował się *dux Poloniae*. Między braćmi nastała zgoda; prowadzili wspólne wyprawy przeciw księciu kujawskiemu Kazimierzowi, księciu wrocławskiemu Henrykowi III oraz przeciw Świętopełkowi pomorskiemu. W roku 1256 Bolesław Pobożny poślubił siostrę św. Kingi – Jolentę. Musiał bronić się przed atakami Kazimierza kujawskiego. Wobec zagrożenia z jego strony wziął udział w wielkiej wyprawie z pomocą księcia Bolesława Wstydliwego i księcia Siemowita mazowieckiego. Wkroczyli oni na ziemię łęczycką i doszczętnie ją złupili. Kazimierz kujawski poprosił o zawieszenie broni i obiecał zadośćuczynienie tym, których skrzywdził. Dopiero następna wyprawa Bolesława Pobożnego zmusiła Kazimierza do oddania połowy kasztelanii lędzkiej wraz z zamkiem. Po śmierci swego brata Przemysła II Bolesław Pobożny objął rządy nad całą Wielkopolską. Książę cieszył się opinią „księcia wykształconego" – dowodem na to może być poziom kancelarii książęcej i liczne dokumenty świadczące o rozwiniętym życiu umysłowym Kalisza pod jego rządami. Kolejnym problemem dla Bolesława Pobożnego stali się margrabiowie brandenburscy. Jeden z nich, Otto, zbudował gród Sulęcin między Lubuszem a Międzyrzeczem, a następnie ruszył na Międzyrzecz i podpalił go. W efekcie Bolesław wyprawił się na ziemię lubuską i spustoszył ją, a Sulęcin w odwecie również podpalił. W 1270 Brandenburczycy opanowali Santok, a później Drezdenko – ważne zamki pograniczne. Tę stratę na płn. zachodzie Bolesław wyrównał sobie, kupując Bydgoszcz. Bolesław także interesował się Pomorzem Gdańskim: kiedy Mszczuj zwrócił się do niego o pomoc w odzyskaniu Gdańska, oddanego w zastaw przez Warcisława Konradowi, margrabiemu brandenburskiemu, Bolesław zorganizował wyprawę i przywrócił Gdańsk Mszczujowi. Niestety dochodziło też do walk bratobójczych między Piastami, czego przykładem jest wyprawa opolska, w której brali udział również Bolesław Wstydliwy i Leszek Czarny. W jej efekcie spalono i złupiono ziemie krewnego Władysława. Bolesław Pobożny nie miał męskiego potomka i całą miłość przelał na Przemysła II – swego bratanka, którego sposobił do przejęcia władzy w księstwie wielkopolskim. Ostatnią wyprawą Bolesława Pobożnego była zwycięska wyprawa przeciw Brandenburczykom do kraju położonego między Notecią, Wartą a Odrą w 1278. Rok później książę zmarł. Po śmierci jego ciało przeniesiono do Poznania. Bolesław Pobożny był znakomitym rycerzem walczącym przeciw zewnętrznym wrogom, gotowym stawać na polu walki bez względu na przewagę przeciwnika. Taka postawa przynosiła mu sukcesy. Był również dobrym administratorem i sprawiedliwym władcą, a także dobrym dyplomatą i człowiekiem miłującym pokój. W każdym konflikcie próbował odegrać rolę mediatora. Dobrze współpracował z Kościołem.

August II Mocny (ur. 12 V 1670 w Dreźnie, zm. 1 II 1733 w Warszawie), król Polski i wielki książę litewski w latach 1697-1704 i 1709-33, elektor Saksonii jako Fryderyk August I w latach 1694-1733. Pochodził z saskiej dynastii Wettinów. W 1720 po zniszczeniu Gn. w czasie wojny północnej potwierdził dokument Zygmunta I z 1520, zatwierdzający miastu prawa i przywileje nadane przez poprzedników królewskich. Dążąc do podniesienia poziomu gospod. miasta, w 1720 nadał Gn. prawo do 2 kolejnych jarmarków, mających się odbywać na św. Annę (26 VII) i na św. Franciszka (4 X). W tym roku wydał też przywilej dla gnieźn. cechu szewców, a w 1728 2 przywileje dla gnieźn. cechów kupców i piwowarów. Mimo wysiłków królewskich odbudowa miasta była powolna. Niski poziom prezentowała kancelaria miejska, a wśród burmistrzów zdarzali się analfabeci.

August III (ur. 17 X 1696 w Dreźnie, zm. 5 X 1763 w Dreźnie), syn Augusta II z saskiej dynastii Wettinów i Krystyny Eberhardyny Bayreuckiej, król Polski i wielki książę litewski w latach 1733-63. W 1744 król zatwierdził ustalenia Komisji Królewskiej reorganizującej ustrój samorządu gnieźn. Określił kompetencje rady miejskiej, burmistrza, wójta, ławników, dziesięciu mężów i trzeciego porządku w m. Gn. (→ ustrój miasta Gniezna). W grudniu 1754 wydał miastu przywilej pozwalający na organizowanie 2 kolejnych jarmarków, które odbywać się miały w pierwszą niedzielę po święcie Trzech Króli oraz w dzień św. Mikołaja (6 XII). Wydał ponadto kilka przywilejów dla gnieźn. cechów. W 1748 zatwierdził dotychczasowe prawa cechowi rzeźników. Po pożarze katedry w styczniu 1761 nakazał, by jatki rzeźnicze stawiane były dla bezpieczeństwa w większej odległości od katedry. W 1754 na prośbę cechu król wyraził zgodę na częściową zmianę wilkierza kupców w części dotyczącej opłat wnoszonych przez członków bractwa. W tym roku

wydał też przywilej dla cechu piwowarów określający liczbę członków cechu na 24 oraz zakazujący wyrobu słodów i warzenia piwa wszystkim nienależącym do bractwa. W 1759 król potwierdził statut gnieźn. Bractwa Strzeleckiego określający terminy strzelania i rodzaje nagród przyznawanych zwycięzcom. Rok później zatwierdził wilkierz gnieźn. cechu krawców.

Stanisław August Poniatowski, właśc. Stanisław Antoni Poniatowski, herbu Ciołek (ur. I 1732 w Wołczynie, zm. II 1798 w Sankt Petersburgu), ostatni władca Rzeczypospolitej Obojga Narodów, król Polski i wielki książę litewski w latach 1764-95, stolnik wielki litewski od 1755, starosta przemyski od 1753. Był synem kasztelana krak. Stanisława Poniatowskiego i Konstancji z Czartoryskich, bratem podkomorzego nadwornego koronnego Kazimierza, feldmarszałka austriackiego Andrzeja, prymasa Michała Jerzego, Aleksandra, Franciszka, Ludwiki Marii i Izabelli. 24 VIII 1783 zatwierdził statut nowo powołanego gnieźn. cechu młynarskiego. Cechowi ogólnemu nadał 19 IX 1785 nowy przywilej, regulujący tryb uzyskiwania przez czeladników stopnia mistrzowskiego. Tego samego dnia król nadał nowy statut gnieźn. cechowi rzeźników, nakazujący odbywanie zebrań cechowych 4 razy w roku, w pierwszą niedzielę każdego kwartału.

Lit.: Z. Boras, *Książęta piastowscy Wielkopolski*, Poznań 1983, s. 66-92, 93-100, 111-131, 132-154, 155-193; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 81-96, 118-124, 148-156, 174-179; *Poczet królów i książąt polskich*, Warszawa 1980.

WŁADYSŁAW Z OPOROWA herbu Sulima (zm. 11 III 1453 w Oporowie w okolicach Kutna), podkanclerzy koronny, biskup włocławski i arcybiskup gnieźnieński, prymas Polski. Syn wojewody łęczyckiego Mikołaja z Oporowa i jego żony Krystyny. Jako drugi z kolei syn Mikołaja, przeznaczony został do kariery kościelnej. Studiował na uniwersytecie w Wiedniu, gdzie w 1415 uzyskał stopień bakałarza sztuk wyzwolonych. Naukę kontynuował zapewne na którymś z uniwersytetów włoskich, wieńcząc ją przed 1420 doktoratem prawa. Po powrocie do Polski wykładał w Akademii Krakowskiej, w 1426 był prawdopodobnie jej rektorem. Równolegle wstąpił na służbę abpa gnieźn. Mikołaja → Trąby. W 1420 arcybiskup mianował go oficjałem i wikariuszem generalnym oraz zatrudnił przy redagowaniu statutów wydanych na synodzie w Kaliszu. Wykształcony i uzdolniony W. przeszedł wkrótce do służby królewskiej. Już w 1422 był jednym z pełnomocników polskich w procesie pol.-krzyżackim, w 1424 posłował do cesarza Zygmunta Luksemburskiego. Najpóźniej od 1424 pracował w kancelarii królewskiej Władysława II Jagiełły, a w 1428 objął urząd podkanclerzego. Był jednym z zaufanych ludzi Władysława Jagiełły i odgrywał istotną rolę w ostatnich latach panowania tego władcy. Zajmował się gł. sprawami krzyżackimi, kontaktami z Zygmuntem Luksemburskim (uważano go za reprezentanta stronnictwa antyluksemburskiego) oraz stosunkami pol.-litewskimi. Zaliczał się do zdecydowanych przeciwników rozluźnienia związków Polski i Litwy, ostro oponował przeciwko zamierzonej koronacji królewskiej wielkiego księcia litewskiego Witolda (1429-30). W 1431 uczestniczył osobiście w wyprawie przeciwko następcy Witolda, antypolsko nastawionemu wielkiemu księciu Świdrygielle. Władysław opowiadał się za współpracą z husytami (zwolennikami ruchu religijno-społecznego w Czechach uznanego za heretycki) i ścierał się w tej sprawie z bpem krak. Zbigniewem Oleśnickim. Uczestniczył w negocjacjach z Krzyżakami, zakończonych zawarciem w 1435 pokoju w Brześciu Kujawskim (gdzie sam był obecny).

W latach służby na dworze arcybiskupim i pracy w kancelarii królewskiej W. zebrał liczne godności i beneficja kościelne. Już w 1420 był kanonikiem gnieźn., wkrótce objął kanonię pozn. i scholasterię włocławską. W 1426 był prepozytem kolegiaty w Środzie Wlkp., w 1428 kanonikiem krakowskim. W 1429 objął prepozyturę św. Floriana w Krakowie, w 1430 prepozyturę łęczycką, a w 1431 dziekanię krakowską. Zaliczał się do najlepiej uposażonych prałatów pol. swoich czasów. W 1425 otrzymał dodatkowo świecki urząd pisarza ziemskiego łęczyckiego, który jednak w następnym roku odstąpił bratu Bogusławowi. W 1433, ze wskazania Władysława Jagiełły, kapituła obrała W. na wakujące biskupstwo włocławskie. Zabiegi o uzyskanie potwierdzenia papieskiego przeciągnęły się do lata 1434. W międzyczasie zmarł Władysław Jagiełło, a za panowania jego małoletniego syna Władysława III Warneńczyka (1434-44) czołową rolę w państwie zaczęła odgrywać grupa oligarchów małopolskich, skupionych wokół bpa krak. Zbigniewa Oleśnickiego. Władysław nie zaliczał się do osób bliskich Z. Oleśnickiemu, a sprawy krzyżackie, w które się angażował, leżały na uboczu zainteresowań nowej ekipy. Konsekwencją tej sytuacji stało się odejście W. z podkanclerstwa i usunięcie się na stolec biskupi we Włocławku (lato 1434).

Jako biskup włocławski W. pozostawał na uboczu wydarzeń polit., rzadko pojawiał się przy królu. W 1436 przeciwnicy Z. Oleśnickiego wysunęli projekt przeniesienia go na opróżnione arcybiskupstwo w Gn., a W. miałby wówczas przejąć diecezję krakowską. Biskup krak. storpedował te zamysły, a cała sprawa pogorszyła jego stosunki z Władysławem. Do czynnej polityki biskup włocławski powrócił w latach bezkrólewia po śmierci Władysława III Warneńczyka (1444-47). Po początkowych wahaniach szybko opowiedział się za kandydaturą młodszego brata poległego monarchy – wielkiego księcia litewskiego Kazimierza Jagiellończyka. Wkrótce stał się jednym z zaufanych koronowanego w 1447 nowego monarchy, budującego własne stronnictwo w celu zwalczania wpływów oligarchów Z. Oleśnickiego. W 1448 Kazimierz wyznaczył W. na opróżnione arcybiskupstwo gnieźn. i przeforsował jego wybór przez kapitułę. Tron arcybiskupi W. objął dopiero w 1449, po uzyskaniu akceptacji papieża Mikołaja V. Pozostał jednak przy boku króla, towarzysząc mu podczas zjazdów i podróży po kraju. W końcu 1449, być może inspirowany przez monarchę, wystąpił z ostrym protestem przeciwko świeżo uzyskanej przez Z. Oleśnickiego godności kardynalskiej. Gwałtowny spór pomiędzy obydwoma hierarchami

o honorowe pierwszeństwo w Radzie Królewskiej stał się odbiciem rywalizacji zwolenników króla z oligarchami Z. Oleśnickiego, a także animozji możnych małopolskich i wielkopolskich. W 1451 władca opowiedział się oficjalnie po stronie Władysława, przyznając prymasowi wyższość nad kardynałem w Kościele pol. i nakazując obydwu antagonistom na przemian stawiać się na posiedzeniach rady. W ostatnich latach życia arcybiskup ponownie zaangażował się czynnie w sprawy krzyżackie. Był zwolennikiem nawiązania kontaktów ze Związkiem Pruskim, reprezentacją występujących przeciwko władzy zakonu rycerstwa i miast państwa krzyżackiego. Prowadził ożywione negocjacje z przedstawicielami związku (1452). Już po śmierci W. miały one zaowocować poddaniem się stanów pruskich Polsce (1454). W rządzeniu powierzonymi mu diecezjami W. nie wykazał się niczym szczególnym. Uwagę skupiał gł. na działalności politycznej. Starał się zachować neutralność w nurtującym ówczesne życie Kościoła sporze koncyliarystów (zwolenników wyższości soboru powszechnego) z kurialistami (zwolennikami wyższości władzy papieża). Zachował dobre kontakty zarówno z papieżem Eugeniuszem IV, jak i z soborem w Bazylei. Utrzymywał liczny dwór i chętnie otaczał się ludźmi wykształconymi (był w bliskich stosunkach z Maciejem z Raciąża i → Sędziwojem z Czechla). Dbał o dochody biskupie i toczył w kwestiach majątkowych ostre spory z kapitułami włocławską i gnieźn. Zarzucano mu faworyzowanie krewnych ze szkodą dla dóbr kościelnych. W rodzinnym Opatowie wzniósł okazały gotycki zamek oraz sprowadził do tego miasta paulinów. Gdy zmarł po dłuższej chorobie, pochowano go w tamtejszym kościele.

Między łamami: figura św. Wojciecha na przyporze prezbiterium katedry gnieźnieńskiej, rzeźba M. Rożka

W. był na ogół negatywnie oceniany przez starszą historiografię, kierującą się opiniami wyrażonymi przez współczesnego arcybiskupowi Jana Długosza. Będąc protegowanym Z. Oleśnickiego, dziejopis odmalował polit. przeciwnika swego patrona jako człowieka chciwego, obojętnego na sprawy Kościoła i dbającego tylko o korzyści własne oraz swojej rodziny. Ten niepochlebny obraz przełamały dopiero nowsze badania, w których doceniono zasługi Władysława na polu działalności publ., oddane dwóm władcom z dynastii Jagiellonów.

WNUK ALBIN (ur. 17 II 1867 w Janowcu Wlkp., zm. 25 VIII 1944 w Gn.), ksiądz, w latach 1940-44 duszpasterz miasta Gniezna i powiatu. Syn organisty Jana i Korduli z d. Leszczyńskiej. W 1883 ukończył szkołę rektorską w Szubinie; 21 III 1889 zdał maturę w gimnazjum w Nakle nad Notecią, potem studiował w Akademii Filozofii w Münsterze, a od 1890 teologię w seminariach duchownych w Poznaniu i Gn. 5 III 1893 przyjął święcenia kapłańskie, w latach 1893-98 pracował na wikariatach w Bydgoszczy i Strzelnie; od 1898 zarządzał parafią w Brzostkowie, dekanat Nowe Miasto nad Wartą. W 1912 otrzymał probostwo w Biechowie k. Wrześni, gdzie od 1928 pełnił funkcję dziekana miłosławskiego. W latach 1916-17 jako członek Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk wspierał finansowo uczącą się młodzież. Od 1940 w czasie II wojny światowej duszpasterzował w Gn. z kilkoma księżmi, od 1942-44 jako jedyny kapłan zamieszkały w Gn. miał zezwolenie niem. władz okupacyjnych na sprawowanie służby duszpasterskiej na terenie miasta i powiatu gnieźn. w kościele pw. św. Michała Archanioła dla katolików; spowiedź odbywała się w soboty w godzinach 14.00-18.00 oraz 15.00-20.00, msze św. i sakramenty sprawowano tylko w niedzielę i święta w godzinach 7.00-12.00; pogrzeby odbywały się bez śpiewu i emblematów religijnych, ze śpiewami od bramy do grobu tylko na cmentarzu św. Piotra.

WOJCIECH (ADALBERTUS) (ur. ok. 956 w Libicach, zm. 23 IV 997), biskup, męczennik, święty, patron Polski, archidiecezji gnieźn. i miasta Gniezna. Rodzicami byli książę plemiennego państwa libickiego Sławnik i Strzyżysława, pochodząca być może z rodu książąt zliczańskich. Wojciech miał 6 braci i 2 przyrodnich: → Radzyma i zapewne Radłę. Imię Wojciech świadczy o tym, że został przeznaczony do stanu rycerskiego, ale w niemowlęctwie choroba grożąca śmiercią zadecydowała, że rodzice „poświęcili go Panu", czyli przeznaczyli do stanu duchownego. Pierwsze nauki pobierał w jakiejś pobliskiej szkole lub w domu, a w wieku młodzieńczym (14-17 lat) został wysłany do szkoły katedralnej w Magdeburgu, w towarzystwie Radły i zapewne Radzyma (między 969 a 972), gdzie przebywał do końca 979. Tam otrzymał bierzmowanie i przyjął imię Adalbertus (pod którym znany jest w zach. Europie). Po 7 latach wrócił do domu rodzinnego w Libicach. Prawdopodobnie po śmierci ojca (981) udał się do Pragi, gdzie przyjął święcenia kapłańskie i przyłączył się do grona kapelanów bpa Detmara. Śmierć biskupa (marzec 982) wywarła na młodym kapłanie ogromne wrażenie. 19 II 982 w Dolnym Hradcu został wybrany na biskupa Pragi (w wieku ok. 27 lat), inwestyturę cesarską otrzymał dopiero 3 VI 983 w Weronie, a konsekrację biskupią 29 VI w Moguncji, skąd wrócił do Pragi. Jako biskup prowadził surowe, niemal mnisze życie i stawiał równie wysokie wymagania podległemu sobie duchowieństwu (często żonatemu). Walczył, bez skutku, z wielożeństwem, klerogamią i handlem niewolnikami, zjawiskami występującymi ówcześnie w całej chrześcijańskiej Europie. Wg najstarszego żywota autorstwa Jana Kanapariusza było to powodem opuszczenia przezeń Pragi. Bardziej jednak prawdopodobne wydaje się, że napięta sytuacja polityczna między księciem Libic (bratem św. Wojciecha) a Pragą spowodowała szykany ze strony księcia praskiego Bolesława i jego urzędników utrudniające działalność pasterską. To chyba skłoniło W., by udać się wraz z bratem Radzymem do Rzymu w 989. Tam przedstawił swoją sytuację papieżowi. Następnie zamierzał udać się na pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Od ce-

Od lewej: akt oddania miasta Gniezna pod patronat św. Wojciecha (25 III 1994), awers i rewers; za wstawiennictwem Jego Ekscelencji metropolity gnieźnieńskiego ks. abpa Henryka Muszyńskiego, z inicjatywy TMG i na prośbę Rady Miasta Gniezna, Ojciec Święty Jan Paweł II zatwierdził wybór św. Wojciecha, biskupa i męczennika, na patrona Gniezna. Odpowiedni dekret, przygotowany przez watykańską Kongregację ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, został publicznie ogłoszony na uroczystej sesji Rady Miasta 23 IV 1994 r.

sarzowej Teofano, regentki cesarstwa, z którą się spotkał, otrzymał na ten cel tyle „pieniędzy, ile mógł unieść młody Gaudenty", rozdał je jednak wkrótce ubogim. Na pielgrzymkę wprawdzie wyruszył, ale po drodze zatrzymał się w klasztorze na Monte Cassino, gdzie tamtejszy opat przekonał go, by wstąpił do zakonu. Wracając do Rzymu, po drodze zatrzymał się u opata greckiego klasztoru Nila w Valeluca (k. Gaety), który przekonał go, by wstąpił do klasztoru benedyktyńskiego Świętych Bonifacego i Aleksego na Awentynie w Rzymie. W 990 wraz z Radzymem Gaudentym przyjął habit zakonny. W klasztorze spotkał się z ideologią ekumenizmu oraz misyjną i możliwością jej realizowania. Jako mnich wypełniał wszystkie obowiązki wynikające z reguły. Po prawie 3 latach (wiosną 992) z inicjatywy księcia praskiego Bolesława metropolita moguncki Willigis zwrócił się do papieża z prośbą o powrót bpa Wojciecha do Pragi. Papież Jan XV przychylił się do tej prośby i Wojciech wbrew swojej woli musiał wrócić do Pragi (kwiecień 992). W drodze do ojczyzny wstąpił do swojego metropolity w Moguncji. Tu zetknął się z cesarzową Adelaidą, regentką cesarstwa, i młodym → Ottonem III. Obowiązki pasterskie w diecezji podjął już prawdopodobnie w kwietniu 992. Wkrótce ufundował pierwszy na ziemiach czeskich klasztor benedyktyński w Brzeźnowie blisko Pragi (zatwierdzony przez papieża w 993). W poł. 993 bp Wojciech podjął akcję misyjną na Węgrzech, gdzie poznał ówczesnego władcę Gejzę i prawdopodobnie udzielił bierzmowania jego synowi Stefanowi. Dobrze zapowiadająca się druga kadencja w Pradze została nagle przerwana. Powody, w świetle pierwszych żywotów, były te same co poprzednio (wierni „szli ku wszelkiemu złu"), choć wyakcentowane jest zdarzenie z cudzołożną żoną „pewnego wielmoży", której W. udzielił azylu kościelnego, a mimo to zamordowano ją. Ten fakt wg najstarszych źródeł miał ostatecznie zadecydować o ponownym opuszczeniu Pragi. Wiadomo jednak, że w tym czasie były bardzo napięte stosunki między libickimi Sławnikowicami a praskimi Przemyślidami. Za podanymi przez żywotopisarzy powodami krył się chyba ostry konflikt polit., który zdeterminował Wojciecha do podjęcia desperackiego kroku opuszczenia diecezji. Uczynił to wiosną 995 i udał się do Rzymu, gdzie wstąpił ponownie do klasztoru na Awentynie. Tymczasem 27 IX 995 Bolesław II wymordował całą rodzinę Sławnikowiców i spalił Libice. Pod koniec kwietnia 996 Wojciech spotkał się z Ottonem III w Rawennie. Na wniosek metropolity Willigisa synod obradujący w Rzymie 24-26 V 996 nakazał Wojciechowi pod groźbą kar kościelnych powrót do Pragi. Zanim opuścił Rzym, uzyskał od papieża Grzegorza V pozwolenie na pracę misyjną wśród pogan, gdyby nie mógł wrócić do Pragi. W drodze do ojczyzny zatrzymał się w Moguncji, gdzie spotkał się ze swoim metropolitą i cesarzem Ottonem III oraz wysłał do Pragi delegację z zapytaniem, czy go przyjmą. Czekając na odpowiedź, udał się (czerwiec-listopad 996) na pielgrzymkę do Francji, gdzie odwiedził słynne sanktuaria w: Tours, St. Denis (Paryż), Fleury, St. Maur-des Fosses. Po powrocie otrzymał negatywną odpowiedź z Pragi. Moguncję opuścił już jako biskup misyjny. Po drodze ponownie spotkał się z cesarzem Ottonem III (prawdopodobnie w Bruchsal) i jeszcze w listopadzie 996 udał się na Węgry, gdzie pozostał jakiś czas, a stamtąd wyruszył do Polski na dwór Bolesława Chrobrego do Gn., gdzie mógł znaleźć się w pierwszych dniach marca 997. Spotkał się ze swoim bratem Sobiesławem (prawdopodobnym protoplastą rodu Pałuków). W Gn. zapadła decyzja pójścia na misję do Prus (pierwotnie zamierzał udać się do Wieletów-Luciców). Zaraz po Świętach Wielkanocnych (28 III) W. wraz z dwoma towarzyszami: Radzymem i Benedyktem Boguszą wyruszył z Gn. do stałych przepraw na Wiśle (Włocławek lub Wyszogród) i stamtąd łodzią wraz z 30-osobową zbrojną załogą dopłynął do Gdańska (prawdopodobnie 8-9 IV), gdzie przebywał kilka dni, m.in. chrzcząc Kaszubów. Następnie wyruszyli łodzią do Prus, gdzie wylądowali w osadzie targowej Truso (k. Elbląga). Pierwsze zetknięcie z Prusami (17 IV 997) zakończyło się niepowodzeniem. Wojciech został pobity, a cała trójka zmuszona do opuszczenia terenu Prus pod groźbą śmierci. Udali się więc na przeciwległy brzeg rzeki (Infingi) do jakiejś osady, gdzie przebywali 5 dni. W piątek, 23 IV, wyruszyli w kierunku kraju Prusów. W południe podczas spoczynku zostali napadnięci przez Prusów, skrępowani, a W. zamordowany 7 pchnięciami włócznią. Prusowie odcięli mu głowę i umieścili ją na palu. Miejscem śmierci były okolice grodu Cholinum (Pachoły) w pobliżu rzeki Dzierzgoń wpływającej do jez. Druzno. Radzyma i subdiakona Benedykta Boguszę puszczono wolno. Obydwaj udali się na dwór księcia do Gn. Bolesław Chrobry wykupił ciało męczennika za „ogromne skarby" od Prusów i złożył je w kościele gnieźn. Myśl o kanonizacji Wojciecha powstała na dworze Bolesława Chrobrego w Gn. W tym celu książę wysłał do Rzymu swoich przedstawicieli, zapewne bpa Ungera i Radzyma Gaudentego, świadka męczeńskiej śmierci. Wówczas też powstał

IOANNES·PAVLVS·PP·II

ad perpetuam rei memoriam.

Sanctus Adalbertus, episcopus et martyr, fere mille annos a cuncto Poloniae populo colitur; Christifideles vere Gnesnae, urbis nobilissimae atque primae sedis ecclesialis communitatis in Polonia institutae, peculiari profecto cultu sanctum prosequuntur, caelestium gratiarum copiam ad eius sepulcrum a Deo exposcentes. Quam ob rem Venerabilis Frater Henricus Josephus Muszyński, Archiepiscopus Metropolita Gnesnensis, communia cleri Christifidelium vota excipiens, electionem sancti Adalberti, in Patronum apud Deum Gnesnae peregit rite, itempore petivit ut huiusmodi electio ab hac Apostolica Sede confirmaretur. Nos vero enixis eius Venerabilis Fratris precibus libentissimo animo obsecundantes, comprobatis iis, quae Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, factis a Nobis facultatibus, hac in re egit, Apostolica Nostra potestate, harum Litterarum vi perpetuumque in modum Sanctum Adalbertum, episcopum et martyrem, Patronum apud Deum urbis Gnesnensis confirmamus, omnibus factis iuribus ac liturgicis concessionibus, quae in Normis de Patronis constituendis indicantur. - A.A.S., vol. LV, 1973, 276-279 - Ceterum volumus ut hae Litterae Nostrae religiose serventur suoque plenos effectus sive nunc sive in posterum consequantur. Contrariis quibuslibet rebus non obstantibus. Datum Romae, apud Sanctum Petrum, sub anulo Piscatoris, die XIV mensis Martii, in sollemnitate Annuntiationis Domini, anno MCMLXXIV, Pontificatus Nostri sexto decimo.

Brewe apostolskie Jana Pawła II, przesłane na ręce ks. abpa H. Muszyńskiego, o ustanowieniu św. Wojciecha patronem miasta Gniezna

w Rzymie *Żywot św. Wojciecha* (zwany pierwszym) autorstwa opata awentyńskiego Jana Kanaparza. W 992 (może 29 VI) odbyła się kanonizacja. W 1000 roku relikwie św. Wojciecha powędrowały z Gn. do Rzymu, Akwizgranu, Reichenau, Rawenny i Ostrzyhomia. Znaczna ich część w 1038, ukradziona przez Brzetysława czeskiego, znalazła się w Pradze. Na prośbę abpa Henryka Muszyńskiego (24 IX 1993) Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów ogłosiła 25 III 1994 św. Wojciecha, biskupa i męczennika, patronem miasta Gniezna. Z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Gniezna ufundowano w 1996/97 pomnik św. Wojciecha (projekt i wykonanie Jerzy Sobociński), umieszczony na skwerze przy kościele garnizonowym i poświęcony przez papieża Jana Pawła II w 1997.

Lit.: J. Karwasińska, *Święty Wojciech*, w: *Hagiografia polska*, t. 2, Poznań 1972, s. 572-610 (przedruk, Poznań 1997); G. Labuda, *Święty Wojciech. Biskup, męczennik, Patron Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 2000.

WOJCIECH JASTRZĘBIEC (ur. ok. 1362 w Łubnicy w ziemi sandomierskiej, zm. 2 IX 1436 w Mnichowicach k. Kępna), biskup poznański i krakowski, arcybiskup gnieźnieński i prymas Polski, kanclerz Królestwa Polskiego. Syn Dziersława herbu Jastrzębiec i jego żony Krystyny. Pochodził ze średniozamożnej rodziny rycerskiej. Przeznaczony zapewne do stanu duchownego, uczył się w szkole parafialnej w Beszowej, potem prawdopodobnie w Sandomierzu. Brak informacji o jego ewentualnych studiach uniwersyteckich. Karierę rozpoczął na dworze królowej Jadwigi i Władysława II Jagiełły. Szybko otrzymał wiele beneficjów kościelnych. W 1385 został kanonikiem sandomierskim, w 1387 kustoszem, a w 1394 scholastykiem gnieźn. W 1397 objął scholasterię krakowską. W 1398 otrzymał urząd kanclerza królowej Jadwigi (jako „król" Polski Jadwiga miała własny dwór i odrębny od mężowskiego komplet urzędników), co oznaczało zaangażowanie się w politykę i dowodziło znacznych wpływów Wojciecha. Z inicjatywy królowej posłował w 1399 do Rzymu oraz do wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego. Wraz z rychłą śmiercią Jadwigi utracił w 1399 urząd kanclerski. Cieszył się już jednak wówczas zaufaniem Władysława II Jagiełły. W 1399 objął za sprawą monarchy biskupstwo poznańskie. Wyróżnił się jako sprawny zarządca tej diecezji. Nadal uczestniczył też w życiu politycznym. Brał udział w rokowaniach z Krzyżakami w Raciążu (1404) oraz w zjeździe Władysława Jagiełły z królem Czech Wacławem IV we Wrocławiu (1405). W 1410 posłował do Pragi. W tymże roku został legatem papieskim papieża pizańskiego Jana XXIII. Na wyprawę grunwaldzką w 1410 wystawił własną chorągiew. Po bitwie kierował akcją Kościoła pol., broniącego na forum ogólnoeuropejskim racji Królestwa w konflikcie z zakonem. W 1411 kapituła gnieźn. wybrała go na arcybiskupa, na życzenie króla nie przyjął jednak tej godności. W 1412 Władysław Jagiełło powierzył mu bowiem urząd kanclerza koronnego oraz desygnował go na biskupstwo krak., z którego zamierzał usunąć niemiłego sobie Piotra Wysza. Pomimo oporu tego ostatniego kwestia przejścia Wojciecha do Krakowa, a Piotra na biskupstwo pozn. została pod naciskiem króla ostatecznie przeprowadzona w 1413.

Jako kanclerz Wojciech przez ok. 10 lat odgrywał czołową rolę w otoczeniu Władysława Jagiełły i był zaufanym wykonawcą polityki monarchy. Opowiadał się za sojuszem z Luksemburgami, w 1412 uczestniczył w zjeździe Władysława Jagiełły z królem Niemiec (przyszłym cesarzem), a zarazem królem Węgier Zygmuntem Luksemburskim w Lubowli. W 1413 brał udział w zjeździe w Horodle, na którym zawarto nową unię pol.-litewską. W 1420 był członkiem poselstwa na sejm Rzeszy we Wrocławiu, gdzie Zygmunt Luksemburski ogłosił niekorzystny dla Polski wyrok w sporze z zakonem krzyżackim. Wydarzenie to stało się końcem trwającego od pewnego czasu zbliżenia pol.-luksemburskiego. Załamanie się linii polit. kanclerza przesądziło o upadku wpływów Wojciecha. W kraju oskarżano go o przekroczenie we Wrocławiu otrzymanych pełnomocnictw. W 1423 uczestniczył jeszcze w zjeździe Władysława Jagiełły z królem Zygmuntem w Kiezmarku, ale wobec miernych rezultatów tego spotkania został wkrótce odsunięty od kierowania polityką Królestwa. W 1423 król, wbrew woli zainteresowanego, zmusił Wojciecha do objęcia wakującego arcybiskupstwa gnieźn. – złączonego z tytułem prymasa Polski. Ten pozorny awans, połączony z utratą urzędu kanclerza, oznaczał w istocie niełaskę hierarchy. Nadal pojawiał się on jednak na dworze i uczestniczył w ważnych wydarzeniach. W 1423 przewodniczył zjazdowi w Warcie, na którym za wiedzą króla wydano statuty uzupełniające prawo polskie. W 1434 koronował w katedrze wawelskiej Władysława III Warneńczyka na króla Polski. W latach 30. XV w. brał udział w rokowaniach z Krzyżakami, zakończonych zawarciem w 1435 pokoju w Brześciu Kujawskim – już po śmierci Władysława II Jagiełły. Pomimo tej aktywności po przejściu do Gn. i utracie kanclerstwa W. zszedł wyraźnie na drugi plan, ustępując miejsca w życiu publicznym braciom Szafrańcom, a zwłaszcza nowemu bpowi krak. – Zbigniewowi Oleśnickiemu.

Mocno zaangażowany w sprawy polit. Wojciech okazał się jednak dobrym zarządcą powierzonych sobie diecezji. W Poznaniu uporządkował administrację i sprawy majątkowe biskupstwa, w 1403 założył przy katedrze kolegium mansjonarzy, wzniósł nowe prezbiterium z wieńcem kaplic (1404-06). Wybudował też nowy pałac biskupi. W 1406 przeniósł z Czerska do Warszawy siedzibę władz kościelnych mazowieckiej części diecezji poznańskiej. W Krakowie powiększył dobra biskupie. Jako arcybiskup uporządkował z kolei sprawy finansowe archidiecezji gnieźn., odbył szereg synodów prowincjonalnych (m.in. w 1423, 1425, 1430, 1435), przeprowadzał regularne wizytacje. W szkole katedralnej w Gn. ufundował i uposażył katedry prawa i teologii. W 1433 erygował kolegiatę w Łowiczu. Prowadził energiczną walkę z przenikającymi do Polski wpływami husytyzmu (uznanego za heretycki ruch religijno-społeczny w Czechach). Jeszcze jako biskup krak. doprowadził do usunięcia z Polski mistrza Hieronima z Pragi (czołowego ucznia i zwolennika Jana Husa). W późniejszych latach brał udział w dysputach z husytami w latach 1431-33. Był autorem traktatów teologicznych i prawniczych, w 1413 piastował urząd rektora Akademii Krakowskiej.

Współcześni zarzucali mu chciwość i nepotyzm. Taki obraz hierarchy odmalował zwłaszcza historyk i kronikarz Jan Długosz, protegowany Zbigniewa Oleśnickiego – polit. przeciwnika Wojciecha. Istotnie, krewni Wojciecha zrobili dzięki niemu znaczące kariery. Brat Marcin został wojewodą sandomierskim, drugi z braci – Dziersław – objął archidiakonat krakowski. Inni krewni i protegowani hierarchy także zajmowali czołowe miejsca w jego otoczeniu. Wojciech przyczynił się wielce do rozbudowy majątku krewniaków, zgromadził również owiane przez współczesnych legendą skarby w gotówce i kosztownościach. Po śmierci arcybiskupa przypadły one jego bratankom, braciom Rytwiańskim, stając się podstawą krótkotrwałej potęgi tej rodziny. W większości zostały jednak wkrótce roztrwonione. Śladem starań hierarchy o prestiż rodziny było osadzenie zakonu paulinów w rodzinnej Beszowej. W miejscowości tej wybudował też nowy kościół. Szczątki arcybiskupa pochowano w katedrze gnieźn., gdzie już za życia wystawił sobie płytę nagrobną (niezachowaną).

WOJEWÓDZTWO GNIEŹNIEŃSKIE, jednostka podziału terytorialnego i administracyjnego państwa. Formalnie utworzona przez sejm ekstraordynaryjny 5 III 1768. Rzeczywistym inicjatorem powołania był ambasador ros. Mikołaj Repnin, który chciał wynagrodzić Augusta Sułkowskiego, jednego z trzech pisarzy wielkich koronnych. Senatorska godność wojewody miała być dla A. Sułkowskiego zapłatą za kilkuletnie usługi na rzecz Rosji. Ponieważ wakujących, nadających się do natychmiastowego obsadzenia godności senatorskich brakowało, należało ich liczbę zwiększyć, czemu miało służyć utworzenie nowego województwa wraz z pełną hierarchią urzędów. Oficjalnie utworzenie województwa uzasadniano chęcią wynagrodzenia ludzi zasłużonych, czego nie można było dotąd zrobić ze względu na małą liczbę stanowisk, oraz chęcią usprawnienia jurysdykcji, co od dawna było często powtarzanym postulatem szlachty. Wojewoda A. Sułkowski niezgodnie z prawem nie oblatował konstytucji erygującej woj. gnieźn. ani w grodzie w Gn., ani w Kcyni. Stało się to powodem nieuznania przez konfederację barską nowego województwa. Władze w celach propagandowych akcentowały utworzenie woj. gnieźn. jako jego przywrócenie. Nawiązywano do istniejących w XIII w. tendencji do wykształcenia się odrębnych ziem – kaliskiej i gnieźnieńskiej. Reliktem tych tendencji był odrębny urząd → kasztelana gnieźn., jedyny, jaki utrzymał się ze średniowiecznej hierarchii gnieźn. → urzędów ziemskich.

Województwo składało się z 2 powiatów: gnieźn. i kcyńskiego. Przed I rozbiorem obszar obejmował 28 miast i 804 wsie, łącznie ok. 5667 km^2. Po ostatecznym wytyczeniu granicy pol.-pruskiej w 1776 zmniejszył się do powierzchni ok. 3524 km^2, na której znajdowało się 18 miast i 645 wsi. Wg szacunków Zbigniewa Chodyły w latach 1775-76 woj. gnieźn. zamieszkiwało ok. 62 tys. mieszkańców, z czego ok. 12,5 tys. w miastach. Ze względu na stosunki własnościowe przeprowadzono niewielkie korekty granic województwa. W 1768 wieś Kamieniec z pow. gnieźn. włączono do woj. kaliskiego, a przed 1773 wsie: Bierzglinek, Nadarzyce, Obłaczkowo, Psary, Zawodzie i Marzelewo z pow. pyzdrskiego włączono do woj. gnieźn.

W województwie utworzono sądy: ziemski, grodzki, wojewodziński i podkomorski. Swoimi kompetencjami obejmowały one poza woj. gnieźn. położoną na północ od Warty część pow. pyzdrskiego, który administracyjnie w całości należał do woj. kaliskiego. W 1791 utworzono z tej części pow. pyzdrskiego nowy pow. średzki, który początkowo podlegał sądowi grodzkiemu gnieźn. Spod jego kompetencji został wyłączony w 1792, gdy w miejsce dotychczasowych sądów ziemskich, grodzkich i podkomorskich utworzono jednolite sądy ziemiańskie. Na terenie woj. gnieźn. utworzono jeden sąd ziemiański w Gn., wspólny dla powiatów gnieźn. i części pow. kcyńskiego, która pozostała przy Rzeczypospolitej. Inauguracja działalności urzędników ziemskich odbyła się 2 XI 1772 w ratuszu w Gn. Rozprawy sądu ziemskiego odbywały się w izbie gościnnej klasztoru oo. Franciszkanów. Kancelaria i archiwum sądu miały swoją siedzibę prawdopodobnie w ratuszu gnieźn. Oprócz ksiąg ziemskich gnieźn. zwieziono tu także księgi ziemskie kcyńskie po zajęciu Kcyni przez Prusy. Od momentu utworzenia województwa gród gnieźn. miał prawo jurysdykcji nad szlachtą oraz od 1776 prowadzenia spraw wieczystych. Otwarcie sądu grodzkiego gnieźn. nastąpiło dopiero w 1774, a działalność podjął on dopiero w 1775. Swoim zasięgiem obejmował pow. gnieźn., część pow. kcyńskiego, która pozostała w Rzeczypospolitej, oraz do 1789 część pow. pyzdrskiego na północ od Warty. Sąd ten miał prawo jurysdykcji cywilnej i karnej. Gród gnieźn. otrzymał także prawo egzekucji wyroków własnych i innych sądów. Rozprawy odbywały się w izbie gościnnej klasztoru oo. Franciszkanów. Sąd grodzki gnieźn. przejął od dotychczasowego apelacyjnego sądu subdelegacyj-

nego przy miejscowym staroście tenutariuszu jurysdykcję nad mieszczanami. Sądy nad nimi odbywały się od 1774 nie tylko na zamku, ale też w ratuszu, gdzie przechowywano także księgi (*libri civium*). Obok sądu grodzkiego istniała dawna kancelaria grodzka, której kompetencje merytoryczne się nie zmieniły. Była ona organem pomocniczym sądu grodzkiego oraz spełniała różne funkcje związane z administracją terenu, egzekucją wyroków sądowych oraz wykonywała prace usługowe dla stron. Równocześnie w obu rodzajach grodów (z sądem i bez sądu) była urzędem przyjmującym wpisy do akt niespornych, zasadniczo z terenu powiatu, a także akta innych kancelarii (np. akta centralnych władz państw. celem przekazania ich do publicznej wiadomości) i dokumenty osób prywatnych dla nadania im mocy prawnej. Sąd wojewodziński sprawował jurysdykcję w stosunku do mieszkających na terenie województwa Żydów. Sąd podkomorski rozstrzygał spory graniczne między szlachtą osiadłą. Zasięg jego kompetencji terytorialnych ograniczał się do granic administracyjnych województwa. Udział szlachty w zarządzaniu województwem wyrażał się przez udział w sejmikach wojewódzkich: elekcyjnych, deputackich i gospodarczych. Zadaniem sejmików elekcyjnych zwoływanych przez wojewodę do stolicy województwa był wybór kandydatów na urzędy sądowe ziemskie. Na sejmikach deputackich wybierano deputata do Trybunału Koronnego w Piotrkowie. Sejmik gospodarczy odbył się tylko raz (w 1774), zajmował się ogólnie sprawami porządku i bezpieczeństwa publicznego oraz rozpatrywał sprawę wywodu szlachectwa Józefa Logi. Do 1776 odbywały się także sejmiki poselskie. Wybierano na nich 4 posłów województwa (po 2 z powiatów gnieźn. i kcyńskiego) na sejm walny. W latach następnych sejmiki poselskie w poszczególnych województwach zostały zniesione, a zamiast nich odbywał się jeden wspólny sejmik dla całej Wielkopolski w Środzie. Wszystkie rodzaje sejmików odbywały się w kościele farnym w Gn.

Herbem woj. gnieźn. był orzeł biały bez korony, zwrócony heraldycznie w prawo. Od herbu woj. pozn. różnił się brakiem kartusza i dewizy. Mundur dla posłów woj. gnieźn. był taki sam jak dla posłów z pozostałych województw wielkopolskich – pozn. i kaliskiego: kontusz jasnoszafirowy z pąsowymi wyłogami, srebrne szlify na obu ramionach (do 1780), żupan biały ze srebrnymi guzikami.

Formalnie woj. gnieźn. istniało do 7 V 1793, gdy wojewoda gnieźn. Józef → Radzimiński złożył homagium królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmowi II, wygłaszając mowę na jego cześć. Do likwidacji woj. gnieźń. urząd wojewody sprawowali: Dzierżykraj Nałęcz (1252-58?), Arkembold Zaremba (1258?-1284), Mikołaj Przedpełkowic z Gostynia (1286-99, 1300-05), Marcin syn Sędziwoja (1308), August Sułkowski (1768-75), Antoni Sułkowski (1775-84), Franciszek Ksawery Kęszycki (1786-89), Roch Zbijewski (1790), Józef Radziminski (1790-93).

Lit.: Z. Chodyła, *Utworzenie i początki funkcjonowania województwa gnieźnieńskiego* (*1768 – 1774 – 1776*), Warszawa 1987, s. 5-68.

WOLA ŁAGIEWNICKA, wieś w gminie Kiszkowo, parafia Łagiewniki Kościelne, ob. 40 mieszkańców. Nazwa Wola pochodzi od nowo założonej, zwolnionej od obciążeń kolonii. Przybrała nazwę od miejscowości (najprawdopodobniej od Łagiewnik Kościelnych), przy której była zakładana, lub od nazwiska zakładającego. Na nowo skolonizowanych terenach osadnicy (gł. Niemcy) byli zwolnieni z opłat nawet przez 20 lat. Osady o nazwie Wola zakładane były już od XIII w. Wzmiankowana w dokumencie z ok. 1520, w którym wymienione są własności parafii w Łagiewnikach Kościelnych, a wśród nich ziemie w Woli. W tamtym okresie nie było jeszcze wsi. W latach 80. XIX wieś liczyła 163 ha, 6 domów, 64 mieszkańców (2 ewangelików, 62 katolików). We wsi znajduje się kilkanaście ciekawych zbudowań gosp. z końca XIX w.

WOLA SKORZĘCKA, wieś w gminie Gn., parafia Kędzierzyn, ob. 283 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 344,41 ha. Nazwa Wola pochodzi od nowo założonej, zwolnionej od obciążeń kolonii. Przybrała nazwę od miejscowości, przy której była zakładana, lub od nazwiska zakładającego (najprawdopodobniej od nazwiska Skorzęcki). Na nowo skolonizowanych terenach osadnicy (gł. Niemcy) byli zwolnieni z opłat nawet przez 20 lat. Osady o nazwie Wola zakładane były już od XIII w. Wg rejestru z ok. 1520 kmiecie płacili daninę na rzecz kościoła w Kędzierzynie. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 350 ha, 12 domów, 100 mieszkańców (4 ewangelików, 96 katolików); folwark miał 50 ha, 3 domy, 41 mieszkańców i został wykupiony przez Komisję Kolonizacyjną.

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

WOLANKI, dawniej wieś, ob. w granicach wsi Skrzetuszewo w gminie Kiszkowo. Spis miejscowości z 1885 nie wymienia już tej miejscowości. Była to dawna wieś szlachecka. Ok. 1520 oddawała dziesięcinę do kościoła w Sławnie. W XVIII i XIX w. własność Jasińskich z Witakowic. W XIX w. na terenach wsi odkryto cmentarzysko przedhistoryczne.

WOLAŃSKI TADEUSZ hrabia (ur. 17 X 1785 w miejscowości Szawle na Żmudzi, zm. 16 II 1865 w Ryńsku w pow. wąbrzeskim), starożytnik amator, kolekcjoner, działacz społeczno-polityczny. Syn Jana Wolańskiego herbu Przyjaciel i Julianny de Buch. Uczestnik kampanii napoleońskiej 1812, w 1820 osiadł w majątku Rybitwy pod Pakością. Landrat inowrocławski (1820-35), landrat gnieźn. (1835-36), później poseł na sejm Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Znany zbieracz numizmatów, eksponatów przyrodniczych, „starożytności", zbroi, starodruków i rękopisów; prowadził korespondencję na skalę międzynarodową. Był członkiem różnych towarzystw nauk., m.in. duńskiego Królewskiego Towarzystwa Starożytników Północy (1845). Zajmował się archeologią, numizmatyką, „runologią" słowiańską, religioznawstwem, bronioznawstwem. Z bogatej spuścizny

o cechach pseudonaukowych, cechującej się sporym ładunkiem fantazji i słowianofilstwem, tylko część została wydana drukiem (w języku pol. i niem.), m.in. *Odkrycie najdawniejszych pomników narodu polskiego* (1843), *Listy o starożytnościach słowiańskich* (1845-48), *Pomniki pogańskie w Gnieźnie* (1844), *Lexicon nummismaticum Polonicum* (1816), *Lexicon nummismaticum Slavo-Polonicum* (1835). W 1823 został wykonany wg jego pomysłu medal upamiętniający odbudowę Gn. po pożarze w 1819; jest również autorem projektu medalu napisowego, ofiarowanego przez społeczeństwo poznańskie Edwardowi Raczyńskiemu. Część swoich zielników ofiarował gimnazjum w Trzemesznie. Bogatą kolekcję monet, zwłaszcza z okresu wczesnego średniowiecza, pochodzących m.in. z terenu ziemi gnieźn., sprzedał w 1830 Uniwersytetowi Warszawskiemu. Zbiory gabinetu numizmatycznego UW po zamknięciu uczelni zostały w 1832 wywiezione do Petersburga (jedna z represji carskich po powstaniu listopadowym).

WOŹNIKI, wieś w gminie Łubowo, parafia w Gn. pw. św. Wawrzyńca, ob. 262 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 594,91 ha. Wzmiankowana w przywileju z 1295, w którym Przemysł II nadaje ją klasztorowi Klarysek w Gn. Pozostały własnością klarysek do końca XVIII w. Dokument wydany 14 IV 1371 poświadcza, że mieszczanin Arnold z Gn., wraz z siostrami Małgorzatą i Reisinią, sprzedał sołectwo we wsi klasztornej Woźniki wójtowi gnieźn. Gotczanowi. W 1615 klaryski przeprowadziły rewizję swych dóbr. W tym czasie folwark i wieś Woźniki zamieszkiwało: 3 czeladzi, 10 kmieci wraz z rodzinami, którzy oddawali rocznie 3 zł dla klarysek, a do kościoła św. Wawrzyńca 72 gr. W 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła św. Wawrzyńca, składającą się z 32 litrów żyta i 32 litrów owsa z każdych kolejnych 16,5 ha. W 1648 było tu 3 sołtysów i 4 kmieci, a w 1655 – 6 kmieci. W 1793 W. przeszły w ręce prywatne, właścicielem został gen. Antoni Madaliński, faworyt Stanisława Poniatowskiego, bratanka króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. W 1811 folwark i wieś oddawały dziesięcinę do kościoła św. Wawrzyńca (wynosiła ona plon owsa i żyta z 7,2 ha). W 1888 właścicielem dużej własności ziemskiej w W. był Przybylski, który sprzedał ją Komisji Kolonizacyjnej. W latach 80. XIX w. terytorium wsi liczyło 601 ha, 27 domów, 296 mieszkańców (84 ewangelików, 212 katolików). W 1896 wybudowano w W. przy granicy ze Skiereszewem szkołę ze składek mieszkańców W. i Skiereszewa.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

WÓJCICKI ZENON (ur. 20 I 1934, zm. 12 VII 1995), nauczyciel wychowania fizycznego. Syn Walentego. Pracę w zawodzie rozpoczął 15 VII 1953 w Szkole Podstawowej na Bałutach w Łodzi. Przy tej szkole wraz z uczniami zbudował boisko klepiskowe do gier małych. W 1954 został powołany do odbycia służby wojsk. w Gn. Odbywał ją do 1956. Od 1957 pracował w Gn., początkowo na stanowisku nauczyciela wychowania fizycznego, a następnie na stanowisku kierownika SP nr 3 (prowadził jednocześnie zajęcia z wychowania fizycznego). Od 1967 pracował w Wydziale Oświaty w Gn. na stanowisku podinspektora do spraw wychowania fizycznego i opieki nad dzieckiem. 18 III 1968 przeszedł do pracy w SP nr 4 w Gn., najpierw na stanowisko kierownika szkoły, a następnie dyrektora (prowadził jednocześnie zajęcia z wychowania fizycznego). W 1973 otrzymał mianowanie na stanowisko gminnego dyrektora szkół w Gn. Na tym stanowisku pracował do chwili likwidacji placówki. Od początku swojej pracy zawodowej uzyskiwał bardzo dobre oceny, wystawiane przez władze zwierzchnie. Jako nauczyciel wychowania fizycznego stosował nowatorskie metody pracy dydaktyczno-wychowawczej. Siedmiokrotnie uzyskał medale i wyróżnienia Wojewódzkiej Rady Postępu Pedagogicznego w Poznaniu. Dwukrotnie został wyróżniony Nagrodą Ministra Oświaty i Wychowania – I i II stopnia. Również dwukrotnie otrzymał Nagrodę Kuratora Oświaty i Wychowania. Swoją pracę upowszechniał przez publikacje w czasopiśmie „Oświata i Wychowanie". Za jedną z publikacji (*Pamiętnik Gminnego Dyrektora Szkół*) uzyskał II nagrodę w kraju. Zaprojektował i zrealizował budowę 2 przyszkolnych boisk sportowych – w starej SP nr 3 przy ul. św. Jana, a następnie w nowej SP nr 3 przy ul. Czarnieckiego. W SP nr 4 zbudował przyszkolny stadion sportowy. Powstały również 2 zastępcze sale gimnastyczne, w tym jedna do gimnastyki korekcyjnej. Na stanowisku gminnego dyrektora szkół uzyskał wysokie oceny organów kontrolnych. Oprócz tego uczniowie prowadzonej przez niego szkoły uzyskali wysokie lokaty w konkursach, olimpiadach i zawodach sport. na szczeblu rejonowym, wojew., a nawet krajowym. Nawiązał ścisłą i bardzo dobrą współpracę ze środowiskiem, z zakładami pracy i instytucjami. Komitet rodzicielski aktywnie współpracował ze szkołą. Z.W. cieszył się dużym autorytetem w środowisku, u władz oraz w Radzie Pedagogicznej. Szkoła, którą kierował, została zmodernizowana i funkcjonalnie urządzona. Wszystkie szkoły i przedszkola w gminie były bardzo dobrze wyposażone i wyremontowane. Wybudował również przedszkole oraz dom nauczyciela (w Jankowie Dolnym). Ucząc wychowania fizycznego, doprowadził kilkakrotnie do udziału młodzieży w igrzyskach centralnych w sportach zimowych i letnich oraz w tenisie stołowym. Oprócz pracy zawodowej, najpierw jako nauczyciel wychowania fizycznego, a potem jako kierownik i dyrektor szkoły, pracował społecznie na terenie szkoły, gminy oraz województwa. Był radnym Gminnej Rady Narodowej, pełniąc funkcję przewodniczącego Komisji Rozwoju Gospodarczego, członka Prezydium GRN. Pełnił również funkcję prezesa ZG Towarzystwa Przyjaciół Dzieci, przewodniczącego ZG Szkolnego Związku Sportowego. Bardzo ściśle współpracował z powstańcami

wielkopolskimi, jednostkami wojsk., zakładami pracy na terenie miasta i gminy. Zawsze pracę zawodową stawiał wyżej od swojego życia prywatnego. Za wieloletnią pracę zawodową i społ. oraz wielkie zaangażowanie otrzymał następujące odznaczenia i wyróżnienia: Medal Komisji Edukacji Narodowej (1979), Medal Pamiątkowy 200. Rocznicy KEN (1973), odznakę honorową „Za Zasługi w Rozwoju Województwa Poznańskiego" (1972), srebrną odznakę „Zasłużony Działacz Kultury Fizycznej" (1976), medal „XII Wieków Gniezna" (1969), Odznakę Honorową Ruchu Przyjaciół ZHP (1978), odznakę „Przyjaciel Dziecka" (1974), honorową odznakę „Za Zasługi w Sporcie Szkolnym" (1974), odznaczenie państwowe NRD (1975), Odznakę 1000-lecia (1959), odznakę „Zasłużony Działacz TPD" (1979), Odznakę Honorową PCK (1979), odznakę „Opiekun Miejsc Pamięci Narodowej" (1978), Złoty Krzyż Zasługi (1975), Srebrny Krzyż Zasługi (1969), Medal 30-lecia PRL (1974), 7 medali i wyróżnień Rady Postępu Pedagogicznego, nagrody Ministra Oświaty i Wychowania I i II stopnia, 2 nagrody Kuratora Oświaty i Wychowania, bardzo wiele dyplomów i pism pochwalnych.
Pracę na stanowisku dyrektora SP nr 4 zakończył w 1989. Przez następne lata pełnił funkcję kierownika schroniska młodzieżowego, zlokalizowanego w budynku dzisiejszego Gimnazjum nr 2 przy ul. Pocztowej 11. Pochowany na cmentarzu św. Krzyża w Gn. Na mocy uchwały Rady Pedagogicznej Gimnazjum nr 2 imię Zenona Wójcickiego nadano Zespołowi Szkolnych Obiektów Sportowych przy ul. Konikowo. 7 VI 2006 odsłonięto głaz z tablicą pamiątkową poświęconą dyrektorowi Wójcickiemu.

WÓJTOSTWO, jurydyka położona na wschód od lokowanego na Wzgórzu Panieńskim miasta, należąca do wójta, stąd jej nazwa. Powstała z połączenia 2 wsi, zapewne służebnych: Wągielnik i Łagiewnik. Nadał je w 1289 Przemysł II wójtowi Piotrowi Winiarczykowi za szczególne przysługi wyświadczone księciu. Nie wiadomo jednak, jakie grunty podmiejskie były związane z urzędem wójtowskim od chwili jego pojawienia się po lokacji Gn. w poł. XIII w. W funkcjonalnym powiązaniu z osadą powstały kościoły: św. Mikołaja oraz św. Michała Archanioła, zbudowane na wyniesieniu przy trakcie łączącym Gn. z Kruszwicą. Naprzeciw kościoła św. Michała stanął na terenie Wójtostwa ratusz, tak więc obie te budowle, świecka i kościelna, wyznaczały krańce gł. placu targowego w tym niejako odrębnym miasteczku – przedmieściu Gn.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

WÓJTOWSKI JÓZEF (ur. 22 II 1904 w Zawodziu, zm. 20 VII 1962 w Gn.), doktor wszech nauk lekarskich, oficer Wojska Polskiego. Studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego ukończył w 1931. Po odbyciu służby wojsk. w latach 1932-35 pracował w VII Wojskowym Szpitalu Okręgowym w Poznaniu. W 1936 mianowany został porucznikiem rezerwy. W latach 1935-37 był asystentem w Szpitalu Miejskim w Gn. We wrześniu 1937 objął stanowisko lekarza miejskiego w Gn. We wrześniu 1939 był kierownikiem pociągu sanitarnego. Od października 1939 do maja 1945 przebywał w obozie jeńców wojennych. Pracował w szpitalu obozowym. W latach 1945-53 pełnił funkcje kierownika Wydziału Zdrowia Miejskiej Rady Narodowej oraz kierownika przychodni przeciwgruźliczej w Gn. W 1953 powołany został na stanowisko kierownika nowo utworzonej Miejskiej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej. Funkcję tę pełnił do śmierci. Był założycielem i pierwszym kierownikiem Miejskiej Stacji Pogotowia Ratunkowego (1950-52), kierownikiem oddziału miejskiego w Zakładzie Lecznictwa Pracowniczego (1950-51), kierownikiem naukowym Państwowej Szkoły Felczerskiej w Gn. (1951-53). Pełnił funkcję przewodniczącego oddziału powiatowego Polskiego Towarzystwa Lekarskiego (1953-57). Przez długi okres pozostawał członkiem zarządu oddziału powiatowego PCK (w latach przedwojennych i po wojnie). W latach 1958-60 był przewodniczącym komisji zdrowia Miejskiej Rady Narodowej w Gn., a w latach 1958-62 członkiem Zarządu Rady Miejskiej Związku Zawodowego Pracowników Służby Zdrowia.

WRÓBLEWSKI HENRYK (ur. 14 XII 1912 w Gn., zm. 5 XII 1972 w Gn.), organista, dyrygent. Od 1928 był organistą w kościele oo. Franciszkanów. Założył dziewczęcy Chór Mariański, istniejący do wybuchu II wojny światowej, a następnie w 1929 Chór Seraficki, którym dyrygował. W 1932 ukończył kurs organistowski pod kierunkiem T. Barczyńskiego. Podczas II wojny światowej pracował w magazynach klasztoru oo. Franciszkanów i konspiracyjnie pracował z chórem. Po wojnie nadal prowadził Chór Seraficki, kilka chórów działających w świetlicach przyzakładowych, a także zespół akordeonistów. W 1953 i w latach 1970-72 dyrygował chórem „Dzwon". W latach 1967-72 prowadził chóry przy Domu Kultury w Janowcu Wlkp. i PSS Społem w Mogilnie. Uczył gry na organach i akordeonie. Zmarł podczas mszy, grając na organach. Był autorem opracowań wielu pieśni z repertuaru Chóru Serafickiego. Za swe dokonania w 1969 otrzymał prestiżowe odznaczenie papieskie Benemerenti.
Zob. też chóry w Gn.

WRZALIŃSKI STANISŁAW MIKOŁAJ (ur. 2 IX 1882 w Płocku), tymczasowy prezydent Gn., pułkownik Wojska Polskiego. 2 VI 1934 Rada Miejska dokonała wyboru na stanowisko prezydenta Gn. dra Pawła Piechaczka. Minister spraw wewnętrznych nie zatwierdził kandydata i powołał 21 VI 1934 na stanowisko tymczasowego prezydenta S.M.W., który objął je 6 VII 1934. Jako narzucony z zewnątrz zwalczany był w Radzie Miejskiej, zwłaszcza przez radnych-członków Stronnictwa Narodowego i Narodowej Partii Robotniczej. Endecki w większości Zarząd Miejski oskarżał go o wydatkowanie publicznych pieniędzy bez koniecznej uchwały magistratu. W wyborach samorządowych w 1935 kandydaci BBWR ponieśli klęskę i nie zostali wybrani do Rady Miejskiej, za co winą obciążano S.M.W. 25 X 1935 Wrzaliński postawił się do dyspozycji MSW.

Obowiązki tymczasowego prezydenta miasta przestał pełnić 24 X 1936 w związku z wyborem E. → Maćkowiaka. Miał dzieci: Stanisława (ur. 14 IX 1924) i Jerzego (ur. 30 I 1926). Daty i miejsca śmierci nie udało się ustalić.

WRZESZCZYŃSKI FRANCISZEK (ur. 1879 w Jarocinie, zm. 1964 w Gn.), działacz PCK. Po ukończeniu seminarium nauczycielskiego 22 II 1910 rozpoczął długoletnią pracę wychowawczą jako nauczyciel wiejski w pow. jarocińskim, następnie w pow. ostrzeszowskim. Po I wojnie światowej, w 1916, objął stanowisko nauczyciela gimnazjum w Śremie, a później w Środzie. W 1926 przeniósł się na stałe do Gn., z którym związał się zawodowo, podejmując pracę w szkole wydziałowej, a od 1929 pełnił funkcję kierownika Szkoły Powszechnej nr 1 i rozpoczął działalność z harcerzami i młodzieżą zrzeszoną w Kole Młodzieży PCK. W latach 1933-39 był gł. opiekunem Kół Młodzieży PCK na terenie Gn. W czasie II wojny światowej brał czynny udział w kampanii wrześniowej i dostał się do niewoli. Po powrocie z obozu jenieckiego wrócił do pracy w szkole jako kierownik SP nr 1, później nr 2. Po rezygnacji z kierowniczych funkcji rozpoczął pracę w Państwowej Szkole Muzycznej w Gn. na stanowisku nauczyciela śpiewu. Jego pasją były następujące dziedziny: śpiew, chóry amatorskie i dyrygentura. Prowadził orkiestry szkolne w Środzie i w Gn. oraz chór Związku Nauczycielstwa Polskiego (ZNP) w Gn. W latach 1929-39 organizował koncerty podczas charytatywnej działalności PCK nad jez. Jelonek, w sali widowiskowej Hotelu Europejskiego i w sali kina Luna. Wielokrotnie organizował międzyszkolne i pozaszkolne młodzieżowe festiwale śpiewacze oraz kursy umuzykalnienia nauczycieli szkół podstawowych. Od 1930 był członkiem ZNP i pełnił funkcję przewodniczącego komisji rewizyjnej. W latach 1945-46 był jednym ze współorganizatorów Kasy Zapomogowo-Pożyczkowej w ZNP w Gn. Przez wszystkie lata pracy z młodzieżą cieszył się opinią wzorowego wychowawcy. W 1953 za pracę społ. i zawodową został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi, Odznaką Honorową PCK IV stopnia, Medalem 10-lecia Polski Ludowej i nagrodami Kuratora Okręgu Szkolnego. W 1960 obchodził 50-lecie pracy zawodowej.

WYDARTOWO, wieś w gminie Trzemeszno, parafia Duszno, ob. 453 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1013,94 ha. Wzmiankowana w XVI w. W latach 60. XIX w. powstała tu stacja kolejowa. W latach 80. XIX w. było tu 9 domów, 71 mieszkańców. Ob. we wsi znajdują się kuźnia z 1856, dworek z 1901, dawny cmentarz ewangelicki.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Między łamami: Wydartowo, zabytkowa kuźnia z 1856 r.

WYDAWNICTWA JANA BERNARDA LANGEGO

Album wydane staraniem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu w czterechsetną rocznicę urodzin Mikołaja Kopernika, Gniezno 1873, J.B. Lange (Fotodruk Beyera i Dutkiewicza), s. XVI, tabl. XVI, sygn. 6856.

Antoniewicz F., *Historia polska w zarysie z jeografią i mapą dawnej Polski, tudzież opisem sejmu, elekcji, koronacji i pogrzebu królów, i wojska. Napisana dla młodzieży na pamiątkę tysiącletniej rocznicy wstąpienia familii Piastów na tron polski koło roku 860. Przez...*, 2 wyd. popr., Gniezno 1868, J.B. Lange, s. 178, sygn. 5135.

[Barres M.], *W ogrodzie nad Orontem*, Gniezno b.r. J.B. Lange (wł. O. Neveux), s. 162, sygn. 5223.

Boga Rodzica. Śpiew Ś-go Wojciecha. Pieśń od ś-go Wojciecha ułożona, którą XX. Wikaryusze Kościoła Metropolitalnego Gnieźnieńskiego, w każdą niedzielę i święta uroczyste przy grobie Jego śpiewają, z fundacji JWPX. Franciszka Raczyńskiego, kanonika gnieźnieńskiego i poznańskiego, Gniezno 1862, J.B. Lange, sygn. 10477.

Chociszewski J., *Dziwne przygody chłopa polskiego Urbana Długonosa czyli: kłamstwa nad kłamstwami. Żartobliwy dialog w jednym akcie napisany przez...*, Gniezno 1912, nakł. J. Chociszewskiego, J.B. Lange, s. 64, sygn. 4656.

Chociszewski J., *Historya dawnej Polski w króciuchnym zarysie dla dzieci polskich. Ułożył...*, Gniezno 1902, nakł. J. Chociszewski, J.B. Lange, s. 32, il., sygn. 5043.

Chociszewski J., *Jajka wielkanocne. Powiastka wielkanocna dla dzieci. Podług pism ks. Kanonika Schmida oprac. ...*, Gniezno 1898, J.B. Lange, s. 70, sygn. 5798.

Chociszewski J., *Scena ludowa. Zbiór łatwych dramacików, komedyjek, krotochwil, fraszek scenicznych, monologów, dialogów i wierszy stosownych na przedstawienia domowe podczas wesół, imienin, wieńców itp., uroczystości rodzinnych oraz teatrów amatorskich. Ułożył i zebr. ...*, Gniezno 1900, J.B. Lange, s. 240, sygn. 9225.

Czarnota F., *Nasze ulubione piosenki. Zbiór jednolitych tekstów dla szkół i kółek rodzinnych. Zest. F. Czarnota rektor w Gnieźnie*, Gniezno 1928, J.B. Lange, s. 92, sygn. 8625.

Denkblatter an das Funfzigjahrige Bestehen der Buchhandlung und Buchdruckerei J.B. Lange In Gnesen gewidmet dem Andenken ihres Grunders Johann Bernard Lange, Gniezno 1899, J.B. Lange, s. 19, sygn. 3254, 4420.

Długosz J., *Jana Długosza dzieje polskie. Przełożone na język polski przez Bornemana Gustawa*, t. 1, Leszno i Gniezno 1841, E. Günther, s. 405, sygn. 10496.

Droga krzyżowa z wizerunkami stacyj oraz litania o męce Pańskiej, wyd. 3, Gniezno 1935, J.B. Lange, s. 40, sygn. 4122.

Duliński A.A. ks., *Directorium Officii Divisi ad usum Almae Ecclesiae Metropolitanae et Archidioecesis Gnesnensis pro Anno Domini MCMXIII ab..., Eccl.*

Arch. Poen. conscriptum, Gnesnae 1912, J.B. Lange, s. 79, sygn. 5136.

Dzieje Starego i Nowego Testamentu ułożonego dla szkół katolickich Archidyecezyi Gnieźnieńskiej i Poznańskiej, Gniezno 1870, J.B. Lange, s. 264, sygn. 9396.

Dzieje Starego i Nowego Testamentu ułożone dla szkół katolickich, Gniezno 1869, J.B. Lange, s. 270, sygn. 4125.

Dzieje Starego i Nowego Testamentu ułożone dla szkół katolickich Archidyecezyi Gnieźnieńskiej i Poznańskiej, Gniezno 1869, J.B. Lange, s. 264, mapa, sygn. 3829, 5037.

Eustachiusz. Powieść z pierwszych wieków chrześcijaństwa. Z niemieckiego przez tłumacza Genowefy i Koszyka kwiatów. Nowe, tańsze wydanie, Leszno i Gniezno 1848, E. Günther, s. 124, sygn. 6232.

Fabisz P.W. ks., *Krótka wiadomość o kardynalskiej godności i kardynałach gnieźnieńskich podana przez…*, Gniezno 1868, J.B. Lange, s. 85, dodatek, sygn. 3247.

Forster H., *Homilie na niedziele całego roku kościelnego miane w kościele katedralnym przez…*, przeł. z niemieckiego przez Gabryelę Malinowską. W dwóch tomach, t. 1, Leszno i Gniezno 1848, E. Günther, s. 313, sygn. 10036.

Fullerton G., *Święta Franciszka Rzymianka przez panią... Tłum. z angielskiego*, Gniezno 1865, J.B. Lange, s. 157, sygn. 5490.

Gnesener Domführer von Domkapitular Jasiński selbstverlag, Gniezno b.r., J.B. Lange, s. 16, sygn. 3249.

Grabski L., *Cantionale ecclesiasticum...*, Gniezno 1864, J.B. Lange, s. 320, sygn. 8654.

Gwiazdka na rok 1846 dla Młodzi Katolickiej, Gniezno i Leszno 1845, E. Günther, s. 111, sygn. 6298.

Hermaqn E., *Skutki zbrodni czyli mąż dwóch żon. Dramat w trzech aktach, czterech odsłonach*, Gniezno 1862, J.B. Lange (nakład autora), s. 56, sygn. 10912.

Hilleger O.S.J., *Książeczka ku napomnieniu i pocieszeniu ludzi dobrej woli. Napisał po niemiecku... Przeł. na polskie ks. B. Dziegiecki*, Gniezno 1879, J.B. Lange, s. 238, sygn. 6322.

Historia powszechna dla średnich klas gimnazjalnych, realnych i wyższych szkół miejskich. Przeł. z niem. na polski język podług najnowszego wydania Pyca Antoni Jerzykowski, cz. 2 *Historia średnia*, wyd. 2, Gniezno 1863, J.B. Lange, s. 164, sygn. 4776, 5665.

Historia powszechna dla średnich klas gimnazjalnych, realnych i wyższych szkół miejskich. Przeł. z niem. na polski język podług najnowszego wydania Pyca Antoni Jerzykowski, cz. 1 *Zawierająca historię starożytną*, Gniezno b.r., J.B. Lange, s. 45, sygn. 4440.

Janiszewski J.Ch. ks., *Bezżeństwo kapłańskie w kościele katolickim przez...*, cz. 2, Gniezno 1875, J.B. Lange, s. 380, sygn. 4254.

Janiszewski J.Ch. ks., *Mowa pogrzebowa na cześć ś.p. Anny z hrabiów Sierakowskich hrabiny Ponińskiej miana w Kościelcu dnia 8 sierpnia 1859 przez...*, Gniezno 1859, J.B. Lange, s. 10, sygn. 6078.

Jurzykowski A., *Gramatyka łacińska dla szkół gimnazjalnych i realnych przez...*, wyd. 3 przejrzane i popr., Gniezno 1880, J.B. Lange, s. 300, sygn. 5939.

Jeske-Choiński T., *Błyskawice. Powieść historyczna z czasów rewolucji francuskiej*, Poznań 1916 św. Wojciecha, księgarnia nakładowa Gniezno J.B. Lange, t. 1 i t. 2, sygn. 4893, 4894.

Kajsiewicz H. ks., *Mowa pogrzebowa na cześć ś.p. Elżbiety z Mielżyńskich Mycielskiej, zmarłej w Poznaniu 23 grudnia 1857 roku. Powiedziana w Rzymie w kościele św. Klaudiusza przez... Na dochód ochronki w Gnieźnie*, Gniezno 1858, J.B. Lange, s. 23, sygn. 6077.

Kalendarz rolniczo-ogrodniczy na rok 1937, wydany staraniem Komitetu II Wystawy Ogrodniczej i Targów Ziemi Gnieźnieńskiej 3-6.X.1936, Gniezno 1936, J.B. Lange, s. 40, sygn. 3876.

Katalog dzieł nakładowych księgarni J.B. Langego w Gnieźnie, Gniezno b.r., J.B. Lange, s. 32, sygn. 4419.

Katechizm rzymsko-katolicki średni dla Archidyecezyi Gnieźnieńskiej i Poznańskiej, Gniezno 1871, J.B. Lange, s. 144, sygn. 4251.

Katechizm rzymsko-katolicki średni dla Archidyecezyi Gnieźnieńskiej i Poznańskiej, wyd. w 1868, sygn. 5859.

Katechizm rzymsko-katolicki większy dla Archidyecezyi Gnieźnieńskiej i Poznańskiej, Gniezno 1870, J.B. Lange, s. 221, sygn. 4255.

Katechizm rzymsko-katolicki większy dla Archidyecezyi Gnieźnieńskiej i Poznańskiej, Gniezno 1870, J.B. Lange, s. 221, sygn. 5862.

Kazania i mowy treści religijnej częścią oryginalnie napisane przez Rdza xxxx Archidyecezyi Gnieźnieńskiej, Gniezno 1866, J.B. Lange, s. 321, sygn. 6180.

Kazania w setną rocznicę zgonu T. Kościuszki wygłosił w Archikatedrze Gnieźnieńskiej dnia 15-go października 1917 roku X. prof. dr Teodor Taczak, Gniezno 1917, J.B. Lange, s. 11, sygn. 3834, 4317.

Korytkowski J. can. metrop., *Brevis descriptio historio-geographica ecclesiarum…*, Gniezno 1888, J.B. Lange, s. 304, sygn. 3576.

Korytkowski J., *Jan Łaski arcybiskup gnieźnieński prymas Królestwa Polskiego i W. Księstwa Litewskiego przez...*, Gniezno 1880, J.B. Lange, s. 90, Odbitka z dzieła *Liber Beneficiorum ARB Łaskiego*.

Korytkowski J., *Mowa żałobna przy trumnie ś.p. jenerała Piotra hr. Szembeka w roku 1866 dnia 26 marca w kościele parafialnym w Siemianowicach wygłoszona przez...*, Gniezno 1866, J.B. Lange, s. 19, sygn. 3156.

Korytkowski J., *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych podług źródeł archiwalnych oprac. ...*, Gniezno 1883, J.B. Lange, 4 tomy.

Korzeniowski J., *Der Dofadel. Aus Polnischen des...*, Gnesen 1875, Druck u. Ver. J.B. Lange, s. 304, sygn. 3581.

Koszutski H. ks., *Święci Cyryl i Metody pierwsi apostołowie słowiańscy przez... Na pamiątkę tysiącletniej rocznicy pierwszego apostolstwa chrześcijańskiego w zachodniej Słowiańszczyźnie wraz z programem tejże uroczystości. Na korzyść ochronki w Mielżynie*, Gniezno 1843, J.B. Lange, s. 118, sygn. 5134.

Koszutski H. ks., *Święci Cyryl i Metody pierwsi apostołowie słowiańscy przez... Na pamiątkę tysiącletniej rocznicy pierwszego apostolstwa chrześcijańskiego w zachodniej słowiańszczyźnie wraz z programem tejże uroczystości. Na korzyść ochronki w Mielżynie*, wyd. 2 poszerz. i pomnożone, Gniezno 1883, s. 131, sygn. 3244.

Koszutski H. ks., *Żywot błogosławionego Wincentego Kadłubka biskupa krakowskiego, patrona Królestwa Polskiego*, przez ks. H. Koszutskiego, Gniezno 1870, J.B. Lange, s. 216, sygn. 4126.

Koszutski N., *Die Grundlagen des Realkredits, oder: Moher die Verschuldung des Grundbesitzers? Wie ist dem permanenten Bankrott zu entgeben von...* Gnesen 1860, J.B. Lange, s. 127, sygn. 3907.

„Kościół i szkoła. Pismo miesięczne" Leszno i Gniezno E. Günther 1846 R. 1, z. 1 – styczeń, z. 7 – lipiec, z. 8 – sierpień, z. 9 – wrzesień, z. 10 – październik, z. 12 – grudzień: 1847 – R. 2 – z. 2 – luty, z. 3 – marzec, z. 5 – maj, z. 6 – czerwiec, z. 8 – sierpień, z. 10 – październik, z. 11 – listopad.

Krótka nauka o sakramencie bierzmowania wraz z modlitwami przed i po przyjęciu Sakramentu tego, Leszno i Gniezno 1841, E. Günther, s. 36, sygn. 11543.

Krzeszkiewicz S., *Mowa ku uczczeniu Jana Kilińskiego wygłoszona na nabożeństwie w stuletnią rocznicę jego śmierci w katedrze gnieźnieńskiej*, Gniezno 1919, J.B. Lange, s. 11, sygn. 4430.

Książka do nabożeństwa ułożona z polecenia X. Arcybiskupa Dunina dla wszystkich katolików na nowo z rozkazu Najprzewieleb. X. Arcybiskupa Gnieźnieńskiego i Poznańskiego F. Stablewksiego. Przejrz. i uzup. Dla Kobiet, Gniezno 1902, J.B. Lange, 16, s. 504, sygn. 5662, 7163.

Książka do nabożeństwa… po raz drugi przejrzana, wyd. 3 (dla kobiet), Gniezno 1862, 8, s. 785, sygn. 5557.

Książka do nabożeństwa..., wyd. 4, Gniezno 1861, 8, s. 788, sygn. 3830, 3831.

Książka do nabożeństwa..., przejrz. i uzup. *Dla kobiet*, Gniezno 1901, 8, s. 840, sygn. 6181.

Książka do nabożeństwa dla… dla kobiet, Leszno i Gniezno 1842, druk. E Günthera, 8, s. 782, sygn. 3909, 1779.

Kwaśniewski B., *Złota książeczka zawierająca życie Marcina Kruka. Opracował podług obcego wzoru i do potrzeb ludu polskiego zastosował...*, Gniezno 1870, J.B. Lange, s. 107, sygn. 5799.

Kwiatkowski A., *Wskazówki jak z pożytkiem hodować drzewa i krzewy owocowe z uwzględnieniem ogródek małych gospodarstw z wielu rycinami objaśniającymi zebrał i ułożył...*, Gniezno 1905, J.B. Lange, s. 175, sygn. 4128.

Lekcye i ewangelie na wszystkie niedziele i święta podług przekładu ks. Jakuba Wujka stosownie do Mszału Rzymskiego. Nowe popr. wydanie, Gniezno 1892, J.B. Lange, s. 339, sygn. 10673, 12488.

Lekcye i ewangelie na wszystkie niedziele i święta podług przekładu ks. Jakuba Wujka stosownie do Mszału Rzymskiego, 2 wyd. przerobione, Gniezno 1880, s. 304, sygn. 5228.

Lekcye i ewangelie na wszystkie niedziele i święta całego roku podług przekładu X. J. Wujka, stosownie do Mszału Rzymskiego wydał X. Antoni Tyc, prob. i nauczyciel religii przy król. Gimn. w Lesznie, Leszno i Gniezno 1841, E. Günther, s. 313, sygn. 7164.

Łaski J. abp, *„Liber beneficiorum" Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, Gniezno 1880-81, J.B. Lange, t. 1, 2, sygn. 3312, 3313.

Lirnik polski zawierający 547 dumek, aryi, krakowiaków i piosenek ludowych, Gniezno b.r., nakł. i druk. J.B. Langego, s. 696, sygn. 3584.

Lubomski A., *Klasyfikacja i bonitacja gruntów z wskazówkami do praktycznego użycia tej nauki i robienia sobie własnych analiz i doświadczeń. Napisał...*, Gniezno 1884, J.B. Lange, s. 133, sygn. 10734.

Ławicki J. [Jurzykowski Antoni], *Wypisy do tłómaczenia z niemieckiego na polskie i z polskiego na niemieckie… dla niższych klas gimnazjalnych...*, Gniezno 1872, nakł. i druk. J.B. Langego, s. 466, sygn. 3402.

Łoziński Z., bp miński, *Chrześcijańska miłość do ojczyzny i praca narodowa*, Gniezno 1919, druk. i nakł. J.B. Langego, s. 159, sygn. 3401.

Mała gramatyka j. niemieckiego dla początkującej młodzieży polskiej ułożona po polsku i po niem. Przez A.J. wyd. szóste, Gniezno 1880, nakł. i druk. J.B. Langego, s. 81, sygn. 3835.

Missya w Krobi roku 1852 od 1 maja do 10 maja, Leszno 1852, E. Günther, s. 96, sygn. 11809.

Mowa żałobna na pogrzebie serca ś.p. X. Leona Przyłuskiego Arbpa Gnieź. i Pozn., Legata Stolicy Apostolskiej itd., miana w katedrze gnieźnieńskiej dnia 10 maja 1865 przez X. Ziółkowskiego, Gniezno 1865, J.B. Lange, s. 17, sygn. 4429.

Murawski B., *Kurzes Lebensbild des heiligen Adalbert Apostels der Preussen. Zum 900 Jubiläum seines Martyrerotodes bearbeitet von... Lehrer an der St. Johannis Schule in Gnesen*, Gniezno 1897, J.B. Lange, s. 58, sygn. 3602.

Muller L. ks. *Kazania na niedziele i święta popularnie i obrazowo opowiadane ludowi przez...*, Gniezno 1864, J.B. Lange, st. 1 i 2, sygn. 4129, 4130.

Nabożeństwo za dusze zmarłych, Gniezno 1934, Fara, s. 103, sygn. 5554.

Neveuz O., *Abrege de l' historie de la Pologne* (*premiere partie*), Gniezno 1918, J.B. Lange, s. 20, sygn. 10115.

Ney K., *Żywot bł. Jolenty i kronika klasztoru zakonnic ś. Klary w Gnieźnie. Ozdobiona czterema obrazkami*, Leszno i Gniezno 1843, E. Günther, s. 138, sygn. 9295.

Ney K., *Zbiór nauk dla młodzieży szkół katolickich*, Leszno 1852, E. Günther, s. 519, sygn. 4493.

„Studia Gnesnesia" t. V, Gniezno 1934, J.B. Lange, s. 251, sygn. 3586, 3287.

Pieśni na czas Wielkiego Postu, Wielkanocy, Zielonych Świąt Najś. Trójcy, Gniezno – Fara 1935, J.B. Lange, sygn. 10476.

Pieśni Wielkanocne, Gniezno 1918, J.B. Lange, s. 16, sygn. 10478.

Pieśni o N. Sercu Pana Jezusa i Najś. Sakramencie, Gniezno – Fara, J.B. Lange, s. 8, sygn. 10473.

Pieśni do Najś. Marii Panny i za Dusze Zmarłych, Gniezno – Fara, J.B. Lange, s. 63, sygn. 10474.

Pisma św. Augustyna przełożył z łac. X. Fr. Wawrowski, Gniezno 1852, nakł. i druk J.B. Langego, s. 243, sygn. 3828.

Plater S., *Mała encyklopedia polska. Przez...*, Leszno i Gniezno 1841, E. Günther, t. 1 A-K, s. 478, sygn. 4257.

Plater S., *Mała encyklopedia polska. Przez...*, t. 1 i 2, Leszno i Gniezno 1847, sygn. 5858.

Poezje religijne Maryi z Gniezna. Dział II. Na dochód sierot, Gniezno 1857, J.B. Lange, s. 206, sygn. 4134.

Poradnik niebieski czyli zbiór modlitw dla użytku chrześcijan rzymsko-katolickich, Gniezno 1877, J.B. Lange, s. 494, sygn. 14401.

Racine J., *Andromaque. Tragedie* (*3-eme Edit*). *Texte annote par S. Glixelli*, Gniezno 1927, J.B. Lange, s. 89, sygn. 10117.

Poezye różnych autorów zebrane i ułożone do uczenia się na pamięć dla dzieci szkół niższych przez F.H., Gniezno 1866, J.B. Lange, s. 189, sygn. 12570.

Polkowski I. ks., *Czterowiekowy jubileusz urodzin Mikołaja Kopernika w Toruniu dnia 19 lutego 1873 roku. Spisał... Nakładem Komitetu Kopernikowego*, Gniezno 1873, J.B. Lange, s. 63, sygn. 3975, 3976.

Polkowski I. ks., *Kopernikana czyli materiały do pism i życia Mikołaja Kopernika. Zebrał...*, t. 1, 2, 3, Gniezno 1873, J.B. Lange, sygn. 6861, 6862, 6863.

Polkowski I. ks., *Kopernikana czyli materiały do pism i życia Mikołaja Kopernika. Zebrał...*, t. 2 życiorysy, sygn. 4724.

Polkowski I., *Opisy starożytnych ruin na wyspie jeziora Lednickiego zebrał... i wydał nakładem hr. Ordynata Węsierskiego Kwileckiego*, Gniezno 1876, J.B. Lange, s. 47, sygn. 9867.

Polkowski I., *Wykopalisko Głębockie średniowiecznych monet polskich objaśnił i opisał...*, Gniezno 1876, J.B. Lange, s. 75, sygn. 3833.

Polkowski I., *Żywot Mikołaja Kopernika*, Gniezno 1873, J.B. Lange, s. 363, sygn. 3154.

Popliński J., *Grammatik der polnischen Sprache nach Kopczyński, Cassius, Wandtke und Mroziński*, 4 Ausg., Lissa und Gnesen 1840, E. Günther, s. 198, sygn. 8798.

Popliński J., *Nowe wypisy polskie*, wyd. 2, cz. 1 i 2, Leszno i Gniezno 1841, E. Günther, sygn. 6863, 6864.

Popularna astronomia czyli krótki i zrozumiały wykład o ziemi, słońcu i księżycu i gwiazdach..., Gniezno 1876, nakł. i druk. J.B. Langego, s. 132, sygn. 3827.

Poradnik niebieski czyli zbiór modlitw dla użytku chrześcijan rzymsko-katolickich z różnych książek do nabożeństwa..., Gniezno 1878, J.B. Lange, s. 894, sygn. 9684, 5664.

Powody kapitulacji niemieckiej z dnia 11 listopada 1918 r., tłum. S. Taczak, Omer Neveux, Gniezno 1920, J.B. Lange, s. 59, sygn. 4173.

Program. Lehrplan und Schulordnung der Mädchen-Abteilung, Gnesen b.r., J.B. Lange, s. 23.

„Promotor nabożeństwa do św. Józefa i Przenajświętszej Rodziny. Wiadomości o nieustającym na Jego cześć nabożeństwie bractw i stowarzyszeń…", zeszyt 5, wrzesień-październik, Gniezno 1873, J.B.L., s. 232-290, sygn. 6234, rocznik IV, sygn. 12476.

Przyjaciel Ludu czyli: Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości... Rok dwunasty w jednym tomie, Leszno 1845, nakł. Ernesta Günthera, s. 208, sygn. 1262.

Raczkowski L. ks., *Powołanie. Posłannictwo*, Gniezno 1922, J.B.L., s. 59, sygn. 5510.

Reebman J., *Wybór przykładów dla ludu wiejskiego jako też i mieszczan, którzy w wolnych od pracy godzinach pożytecznych dla siebie zabaw szukają, przez...* Z niem. przeł. ..., Gniezno i Leszno 1847, E. Günther, s. 287, sygn. 9031.

Rok wiejski. Rocznik I. Książeczka Matki Boskiej Zielnej, Gniezno, J.B.L., s. 103, sygn. 4171.

Segur L.G. ks., *Krótkie a poufne odpowiedzi na najzwyklejsze zarzuty przeciwko religii. Przez...*, Gniezno 1853, J.B.L., s. 240, sygn. 9865.

Serdeczne modły czyli nabożeństwo dla prawowiernych katolików, w biegu całego roku porządkiem ułożone, Gniezno 1874, J.B.L., s. 330, sygn. 10495.

Sieniawski E., *Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wstąpienia ich na widownię dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych*, Gniezno 1881, J.B.L., s. 469, sygn. 4133.

Skonieczny M. ks., *Kościół św. Krzyża w Gnieźnie skreślił...*, Gniezno, J.B.L., 1916, s. 26, sygn. 2246.

Skonieczny M. ks., *Kościół św. Krzyża w Gnieźnie skreślił...*, Gniezno J.B.L., 1935, s. 32, sygn. 4807.

Spis dzieł polskich które za bardzo zniżoną cenę w księgarniach E. Günthera w Lesznie i Gnieźnie są do nabycia, Gniezno b.r., E. Günther, s. 20, sygn. 12572.

Sprawozdanie jubileuszowe Towarzystwa Przemysłowców w Gnieźnie rok 1851-1926, Gniezno 1926, J.B.L., s. 22, sygn. 10488.

Śpiewnik dla przemysłowców. Oprac. Nadwiślanin (pseud.), Gniezno b.r., J.B.L., s. 74, sygn. 5901.

Śpiewnik dla użytku wiernych chrześcijan katolików zawierający 600 pieśni jako to: pieśni codzienne, msze święte..., *2 zupełnie popr. i pomnoż. wyd.*, Gniezno 1873, J.B.L., s. 564, sygn. 8488.

Śpiewnik dla użytku wiernych chrześcijan katolików zawierający 600 pieśni jako to: pieśni codzienne, msze święte..., *2 zupełnie popr. i pomnoż. wyd.*, Gniezno 1873, J.B.L., s. 564, sygn. 6235.

Śpiewnik dla użytku wszystkich chrześcijan katolików zawierający 440 pieśni jako: msze św., pieśni adwentowe..., Gniezno 1863, J.B.L., s. 355, sygn. 5052.

Śpiewnik polski przez Towarzystwo Lechitek w Gnieźnie, Gniezno 1918, J.B.L., s. 57, sygn. 3719.

Springer M., *Poezje religijne Maryi z Gniezna. Dział IIgi. Na dochód Sierót*, Gniezno 1857, J.B.L., s. 206, sygn. 4134.

Stablewski F. ks., *Mowa żałobna na pogrzebie ś.p. Alexandra barona Graevego b. radcy generalnego ziemstwa i b. posła na sejm w Berlinie w dniu 3 lutego 1883 r. powiedziana w kościele par. w Borku...*, Gniezno 1883, J.B.L., s. 23, sygn. 4034.

Stablewski F. ks., *Mowa żałobna na pogrzebie ś.p. Xięcia Augusta Sułkowskiego... Powiedziana w dniu 25 listopada 1882 r. w kościele par. w Rydzynie...*, Gniezno 1883, J.B.L., s. 24, sygn. 4651.

Strzelecki M., *Pisanie na maszynie. Teoria*, Gniezno 1921, J.B.L., s. 13, sygn. 8623.

Sue E., *Tajemnice Paryża. Powieść sensacyjna*, Gniezno 1930, J.B.L., s. 16, sygn. 9863.

Świętobliwy Maciej Pomian Łubieński Arc. Gnieź. ..., Gnesnae b.r., J.B.L., s. 15, sygn. 4172.

Taillard F.M., *Reguła czyli ustawy życia napisane i wykonywane przez ks. Fr. Taillard kan. Lubelskiego. Przeł. przez X. Godzimirskiego*, Gniezno 1847, druk E. Günthera, s. 36, sygn. 3841.
Tłoczyński A. ks., *Mowa żałobna miana przy pochowaniu zwłok ś.p. Jana Bernarda Langego dnia 2 lutego 1881 r. przez...*, Gniezno 1881, J.B.L., s. 12, sygn. 3251.
Tomaszewski N. ks., *Historya kościoła świętego katolickiego dla klas gimnazjalnych i realnych napisana...*, Gniezno 1869, J.B.L., s. 154, sygn. 11224 i 6326.
„Tygodnik powiatu gnieźnieńskiego"6 rocznik. Gniezno 1857, J.B.L., nr 24-45, sygn. 4897.
Ustawy Sodalicji „Dzieci Marji" dla Pań pod wezw. NPNMP w Gnieźnie zawiązanej dnia 20 lutego 1918 r., Gniezno 1918, J.B.L., s. 29, sygn. 12486.
Voltaire, *Historie de Charles XII. Notice litteraire et commentaries...*, Gniezno 1931, J.B.L., s. 114, sygn. 4552.
Walkowski J. ks, *Wspomnienia o kościele metropolitalnym w G. o jego ołtarzach, kaplicach, pomnikach i osobach...*, Gniezno, J.B.L., s. 256, sygn. 3593.
Wodzicki H., *Liga i zasady demokratyczne*, Leszno i Gniezno 1848, E. Günther, s. 22, sygn. 6279.
Wybór kazań oryginalnych z naszych najlepszych i nowszych dziejów, t. 1 i t. 2, Leszno i Gniezno 1845, E. Günther, s. 351 i 274, sygn. 4437, 4438.
Zbiór powinszowań wierszem i prozą na uroczystości familijne jako też..., Gniezno b.r., J.B.L., s. 224, sygn. 5485.
Żychliński B. ks., *Nabożeństwo dla mężczyzn przez...*, Gniezno 1908, J.B.L., s. 472, sygn. 4139.
Żywoty świętych chłopców przez Przyjaciela Dzieci, Gniezno 1855, J.B.L., s. 289, sygn. 6230.

WYDZIAŁ POWIATOWY

1. Kreisausschuss – w systemie pruskiej administracji samorządowej organ wykonawczy uchwał podejmowanych przez Kreistag (sejmik powiatowy). Wydziały powiatowe powstały w 1890. Do ich kompetencji należało ustalanie granic powiatu, jego podziały terytorialne, przygotowanie i wykonywanie uchwał sejmiku powiatowego, mianowanie i nadzorowanie urzędników biura, podział podatków powiatowych i rozpatrywanie odwołań od podatków. Samodzielność organów samorządowych w Prusach była mocno ograniczona. Na czele wydziału powiatowego, jako przewodniczący, stał z urzędu landrat (starosta), będący równocześnie przełożonym lokalnej administracji rządowej. Oprócz landrata w skład wydziału powiatowego wchodziło 6 członków, mianowanych przez naczelnego prezesa prowincji na 6-letnią kadencję. Co dwa lata następowała wymiana 1/3 składu osobowego wydziału. Prawo zgłaszania kandydatur przysługiwało sejmikowi powiatowemu. Siedzibą Wydziału Powiatowego w Gn. był Dom Powiatowy, początkowo przy Lindenstrasse (ob. ul. Bolesława Chrobrego), a od 1899 przy Bahnhofstrasse (ob. ul. Lecha).

2. Wydział Powiatowy – organ wykonawczy administracji samorządowej w okresie międzywojennym. Nazwa wywodzi się z niem. Kreisausschuss – organu pruskiej administracji samorządowej, który istniał w latach 1890-1918. Polskie wydziały powiatowe powstały w okresie powstania wielkopolskiego. W styczniu 1919 Naczelna Rada Ludowa w Poznaniu rozwiązała Kreistag i Kreisausschuss w pow. gnieźn., podobnie jak w innych powiatach zajętych przez oddziały powstańcze. Funkcje Kreistagu przejęły powiatowe rady ludowe podległe Naczelnej Radzie Ludowej w Poznaniu, a w miejsce Kreisausschussów powstały wydziały powiatowe. Początkowo ich zasady organizacji i zakres kompetencji były takie same jak ich pruskich poprzedników. Wydział powiatowy składający się z 6 członków, którym przewodniczył starosta, był organem wykonawczym i zarządzającym samorządu powiatowego. Władzą nadzorczą był wojewoda przy współudziale wydziału wojewódzkiego. W 1933 wydziały powiatowe stały się organami wykonawczymi rad powiatowych, powstałych na miejsce sejmików powiatowych. 1 I 1937 uchwałą Wydziału Powiatowego wprowadzono nowe zasady organizacji i zakresu działania Biura Wydziału Powiatowego w Gn. Podlegało ono bezpośrednio przewodniczącemu Wydziału Powiatowego. Do zadań biura należało przygotowywanie decyzji organów Powiatowego Związku Samorządowego, wykonywanie tych decyzji w ramach dyspozycji otrzymanych od przewodniczącego Wydziału Powiatowego, prowadzenie spraw bieżących, prowadzenie kasy, rejestracja i kontrola majątku Powiatowego Związku Samorządowego. Zakres działania biura dzielił się na 15 referatów. Nadzór nad formalno-technicznym tokiem postępowania biura w zakresie załatwiania spraw należał do przewodniczącego Wydziału Powiatowego, którego mógł zastępować sekretarz Wydziału Powiatowego. Do zadań sekretarza należało także sporządzanie protokołów z posiedzeń Wydziału Powiatowego i Rady Powiatowej, nadzór nad kancelarią biura i przygotowywanie projektu budżetu.

WYGOCKI ZYGMUNT (ur. 21 IV 1911 w Berlinie, zm. 7 IV 1995 w Chicago), historyk powstania wielkopolskiego, działacz polonijny. Ur. w rodzinie ślusarza Władysława i Władysławy z Sikorskich. W 1919 wrócił z rodziną do Polski. Do szkoły powszechnej uczęszczał w Berlinie, Gąsawie i Poznaniu. W Poznaniu ukończył szkołę wydziałową i gimnazjum. Na Uniwersytecie Poznańskim uzyskał dyplom magistra historii (1936) i pedagogiki (1937). Dwuletnią praktykę pedagogiczną odbył w Gimnazjum im. Bergera w Poznaniu, równocześnie podjął asystenturę na Uniwersytecie Poznańskim u prof. A. Skałkowskiego. Od 1934 do 1939, po ukończeniu 6-tygodniowego kursu historii wojskowości w Wojskowym Biurze Historycznym w Warszawie, pracował dla Referatu Historycznego DOK VII w Poznaniu, porządkując zasoby tego archiwum. Dla potrzeb Wojskowego Biura Historycznego i Referatu opracował w 2 egzemplarzach kartotekę oddziałów powstania wielkopolskiego. Współpracował z *Polskim Słownikiem Biograficznym*, gdzie życiorysem A. Biskupskiego za-

inicjował biogramy powstańców wielkopolskich. Uporządkował i opracował kartotekę poległych powstańców, zebraną przez T. Fenrycha. Opracował zestawienia statystyczne. *Lista strat*, obejmująca 1714 nazwisk, opublikowana została przez T. Jabłońskiego w 1936. W 1937 Z.W. w 1. zeszycie „Materiałów do Historii Powstania Wielkopolskiego" opublikował *Zarys organizacji jednostek bojowych na terenie Grupy Zachodniej.* W 1937 w kwartalniku „Wielkopolska w Pracy Zbrojnej i Obywatelskiej" ogłosił syntetyczny artykuł o powstaniu: *Ostatnie zwycięskie powstanie przeciw Niemcom*. Współpracował także z „Bibliografią Wielkopolski" A. Wojtkowskiego, z „Rocznikiem Historycznym", „Szlakiem Wieków" (red. W. Knapowska), z „Przeszłością" (P. Żukowski). W 1939 jako absolwent Szkoły Podchorążych we Włodzimierzu Wołyńskim, w stopniu podporucznika, wziął udział w kampanii wrześniowej. W latach 1939-45, jako jeniec w oflagu Murnau (VIIa), był wykładowcą w szkołach i na kursach ogólnokształcących oraz handlowych, egzaminatorem i wykładowcą Wyższych Kursów Nauczycielskich. Po wojnie pracował w pol. szkolnictwie w Niemczech Zachodnich jako nauczyciel i administrator, m.in. kierował wydziałem szkół średnich w IV okręgu szkolnym, obwodem szkolnym, był dyrektorem gimnazjum i liceum. W 1950 wyjechał do USA, pracował społecznie w pol. organizacjach: Polskim Związku Ziem Zachodnich – jako prezes i prezes honorowy; Polskim Uniwersytecie Ludowym – jako przewodniczący Rady Naczelnej. Jako publicysta i wykładowca ogłaszał rozprawy i artykuły, recenzje i polemiki. Opublikował m.in.: *45-lecie powstania wielkopolskiego* („Kwartalnik Związku Ziem Zachodnich w Ameryce" 1963, nr 3/4), *Powstańcy wielkopolscy wobec komunizmu i walk o Lwów* („Dz. Zw. Zgoda", 24 VII 1966), *Michał Drzymała i powstańcy wielkopolscy* (ibidem, 6 IX 1969), *Ignacy i Helena Paderewscy o poznańskim dniu grudniowym w 52. rocznicę powstania wielkopolskiego* („Przegląd Zachodni", Londyn 1971, nr 1/2, s. 18-21), *Polonia Amerykańska w Powstaniu Wielkopolskim* (ibidem, 1971, nr 1/2, s. 21), *Nieznany list Naczelnej Rady Ludowej do prezydenta Wilsona* (ibidem, 1971, nr 12), *Współczesna opinia generała Dowbora-Muśnickiego o powstaniu i powstańcach wielkopolskich* (ibidem, s. 37-41), *Wilsonowskie pojęcie Polski* (ibidem, 1981, nr 1/3, s. 27-30), *Jeszcze o Wilsonowskim pojęciu Polski* (ibidem, 1982, nr 1/3, s. 8-11), *Zasługa dziejowa pierwszego dowódcy Powstania Wielkopolskiego 1918-1919 Generała Stanisława Taczaka* („Dz. Zw. Zgoda", 2-3 XII 1988). W 1939 uległy zniszczeniu złożone do druku 3 jego książki: *Generał Ignacy Prądzyński*, *Generał Tadeusz Rozwadowski. Komentarz do tzw. zaginionych pamiętników*, *Gniezno i powiat gnieźnieński w Powstaniu Wielkopolskim*. Na podstawie zachowanych fragmentów udało się jedynie odtworzyć większość rozdziałów książki o Gn. i na podstawie tej pracy, pod kierunkiem prof. W. Jędrzejewicza na uniwersytecie w Chicago, uzyskał doktorat z historii (1977). Rozprawa doktorska ukazała się drukiem w wydawnictwie Instytutu Zachodniego w Poznaniu z posłowiem prof. A. Czubińskiego, z dotacji finansowej Urzędu Miasta Gniezna. 28 XII 1993 uczestniczył w obchodach rocznicy powstania wielkopolskiego na cmentarzu św. Piotra w Gn. W styczniu 1994 brał udział w spotkaniach z młodzieżą w Zespole Szkół Zawodowych nr 2. Władze miasta nadały mu odznakę honorową „Za Zasługi dla Miasta Gniezna". Przygotowywał do druku drugie wydanie *Listy strat Powstania Wielkopolskiego*, do której zebrał i opracował materiały w latach 30. Kwerendą objął archiwa pol. i niemieckie. Śmierć uniemożliwiła mu realizację tego tak ważnego przedsięwzięcia upamiętniającego poległych powstańców. Zmarł w Chicago i tam został pochowany. Był żonaty.

WYMYSŁOWO, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 357 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1081,27 ha. Wzmiankowana w 1662. W dawnych czasach na terenie wsi prawdopodobnie była karczma, stąd nazwa wsi. Własność klasztoru w Trzemesznie. W latach 80. XIX w. teren wsi liczył 247 ha, 16 domów, 119 mieszkańców (16 ewangelików, 103 katolików).

WYREMBEK ANNA (ur. 17 I 1910 w Berlinie, zm. 8 II 1992 w Gn.), pedagog. W 1919 przeniosła się z rodziną do Gn. Była uczennicą gimnazjum żeńskiego, w którym w 1928 złożyła egzamin dojrzałości. Studiowała romanistykę na Uniwersytecie Poznańskim. Po praktyce nauczycielskiej odbytej w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego w Gn. pracowała w szkołach w Wieluniu i Bielsku Podlaskim. W czasie wojny pracowała jako kasjerka i księgowa w sklepie spożywczym w Gn. Po zakończeniu działań wojennych na terenie Gn. brała udział w organizowaniu szkolnictwa średniego w mieście. 1 I 1958 objęła posadę dyrektorki w Miejskim Gimnazjum i Liceum im. bł. Jolenty. Była bardzo wymagającym, lecz poświęcającym się bez reszty pedagogiem. We wspomnieniach nauczycieli i uczniów pozostała na zawsze jako życzliwa, chętna do pomocy Pani Dyrektor. W 1965 przeszła na emeryturę. Dopóki pozwalało zdrowie, uczyła języka niem. w Technikum Ekonomicznym. Zmarła po długiej chorobie, pochowana w grobowcu rodzinnym na cmentarzu przy ul. Witkowskiej.

WYSTAWA ROLNICZO-PRZEMYSŁOWO-RZEMIEŚLNICZA W GNIEŹNIE, zorganizowana 12-20 IX 1925 dla uczczenia 900-lecia koronacji Bolesława Chrobrego. Eksponaty prezentowane były w 4 działach: przemysł – 247 wystawców; leśnictwo – szkółki leśne, okazy szkodników leśnych, prace gospodarcze i przykładowe użytkowanie powierzchni leśnych; hodowla – wystawiono 85 koni, 113 krów, 36 owiec i 105 świń; dział drobnego inwentarza (drobiu, gołębi i królików). Patronat nad wystawą sprawowali: premier Władysław Grabski, minister rolnictwa Stanisław Janicki, minister przemysłu i handlu Józef Kiedroń. W skład Komitetu Honorowego wchodzili: marszałek sejmu Maciej Rataj, marszałek senatu Wojciech Trąpczyński, wojewoda pozn. Adolf Bniński, wojewoda pomorski Stanisław Wachowiak, wojewoda śląski Jan Bilski, prezydent m. Poznania Cyryl Ratajski. Na czele Komitetu Wykonaw-

Od lewej: medal przyznawany wystawcom; plakat okolicznościowy wystawy (autor W. Podlaszewski)

czego stał starosta gnieźn. Tomasz Łyskowski. Uroczystego otwarcia wystawy 12 IX 1925 dokonał prezydent Stanisław Wojciechowski. Tereny wystawowe zlokalizowano po obydwu stronach ul. Przy Rzeźni. Na terenach należących do Rzeźni Miejskiej zorganizowano pawilony dla koni, bydła, trzody chlewnej, ptactwa i drobiu. Po przeciwnej stronie ulicy znajdowały się restauracja i miejsce dla orkiestry. W parku Miejskim usytuowane były pawilony rolnictwa, przemysłu, rzemiosła, pawilon leśny i pawilon dla prasy. Wystawie towarzyszyły imprezy okolicznościowe: Zjazd Kupiectwa Polskiego, Zjazd Związku Drukarzy, Zjazd Urzędników Wydziałów Powiatowych Województwa Poznańskiego, Zjazd Delegatów Związku Towarzystw Przemysłowych. Zwiedzającym oferowano zwiedzanie gnieźn. zakładów przemysłowych, → Państwowego Stada Ogierów, konkursy hippiczne, aukcje bydła rozpłodowego, pokazy, koncerty i zabawy taneczne. Ministerstwo Kolei przyznało specjalne ulgi dla wystawców i zwiedzających. W pierwszym dniu wystawy bilet wstępu kosztował 5 zł, w pozostałe dni od 1 do 3 zł. Dla wycieczek szkolnych i zorganizowanych grup żołnierzy przewidziano zniżki. Wystawa gnieźn. stała się przymiarką do Powszechnej Wystawy Krajowej zorganizowanej 4 lata później w Poznaniu, będącej prezentacją osiągnięć pierwszego dziesięciolecia niepodległej Rzeczypospolitej.

WYSZYŃSKI STEFAN (ur. 3 VIII 1901 w Zuzeli na Podlasiu, zm. 28 V 1981 w Warszawie), arcybiskup warszawski i gnieźnieński, kardynał, mąż stanu, prymas Polski (zwany Prymasem Tysiąclecia). Syn Stanisława Wyszyńskiego i Julianny z d. Karp. Ojciec przyszłego kardynała i prymasa był organistą. W wieku 14 lat S.W. podjął naukę w gimnazjum w Warszawie, kontynuowaną następnie w Łomży i Włocławku. W latach 1920-24 studiował w seminarium duchownym we Włocławku, po którego ukończeniu przyjął święcenia kapłańskie. W latach 1925-29 kontynuował naukę na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, wieńcząc ją doktoratem prawa kanonicznego. Od 1931 pracował w Kurii Diecezjalnej we Włocławku, wykładając równocześnie w miejscowym seminarium. W latach 1932-39 był redaktorem naczelnym „Ateneum Kapłańskiego". Angażował się w działalność Chrześcijańskich Związków Zawodowych, publikował liczne prace poświęcone chrześcijańskiej nauce społecznej (m.in. *Zasięg i charakter zainteresowań katolickiej myśli społecznej*, *Katolicki program walki z komunizmem*, 1937). Lata II wojny światowej spędził w okupowanym kraju, pracując jako kapelan zakładów dla niewidomych (m.in. w Laskach pod Warszawą). Prowadził działalność konspiracyjną, angażując się w tajne nauczanie na poziomie uniwersyteckim. Podczas powstania warszawskiego był kapelanem Armii Krajowej okręgu Żoliborz-Kampinos (pseudonim „Radwan 2"), pozostał także w Laskach, gdzie działał szpital powstańczy. Po wojnie powrócił do Włocławka, gdzie został kanonikiem katedralnym, a następnie rektorem seminarium duchownego (które reaktywował po wojennej przerwie). W 1946 papież Pius XII mianował S.W. biskupem lubelskim. Sprawowanie urzędu biskupiego łączył z wykładami na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Zmarły w 1948 kardynał A. → Hlond, arcybiskup warsz. i gnieźn. oraz prymas Polski, zaproponował przed śmiercią biskupa lubelskiego na swego następcę. Stolica Apostolska przychyliła się do tej kandydatury i 12 XI 1948 S.W. otrzymał nominację na arcybiskupstwa warsz. i gnieźn. Ingres do Gn. odbył się 2 II, a do Warszawy 6 II 1948. Nowy prymas rezydował gł. w Warszawie, a jego związki z Gn. miały charakter bardziej formalny. Początkowo S.W. usiłował dojść do porozumienia z władzami komunistycznymi. W obliczu nasilającej się walki z Kościołem oraz roszczeń totalitarnego państwa próbował utrzymać podstawowe wolności i możliwości działania instytucji kościelnych. Był współtwórcą zawartego w 1950 porozumienia Kościoła pol. z rządem. Miało ono zastąpić zerwany przez władze państwowe konkordat. W zamian za zgodę na przeprowadzenie kolektywizacji wsi, potępienie zbrojnego podziemia oraz ogólną akceptację istniejącego porządku politycznego Kościół uzyskiwał m.in. prawo nauczania religii w szkołach, wydawania pism katolickich, utrzymania Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Był to pierwszy tego rodzaju układ z Kościołem zawarty przez władze państwa komunistycznego. S.W. stał się zresztą z tego powodu obiektem krytyki ze strony kół skrajnie antykomunistycznych, zarzucających prymasowi współ-

Pomnik Prymasa Tysiąclecia, kardynała Stefana Wyszyńskiego w katedrze gnieźnieńskiej

pracę z rządem. Władze nie dotrzymały jednak zawartego porozumienia i systematycznie je łamały. W odpowiedzi episkopat Polski wystąpił z otwartym protestem, wystosowując 8 VI 1953 zredagowany z inicjatywy prymasa memoriał *Non possumus*. Posunięcie to wywołało represje ze strony władz. Prymas został 25 IX 1953 aresztowany w Warszawie. Więziono go do 28 X 1956, kolejno w Rychwałdzie Królewskim, Stoczku Warmińskim, Prudniku i Komańczy. Nigdy nie postawiono go przed sądem ani nie przedstawiono mu konkretnych zarzutów. Przebywając w więzieniu, prymas podjął wiele inicjatyw duszpasterskich, m.in. napisał tekst odnowionych *Ślubów Jasnogórskich Narodu Polskiego*, złożonych w klasztorze Paulinów w Częstochowie 26 VIII 1956, w obecności olbrzymiej rzeszy pielgrzymów. Spisywany przez S.W. dziennik (*Zapiski więzienne*) został opublikowany w 1982 w Paryżu i był następnie wielokrotnie wznawiany. W 1953 Stolica Apostolska mianowała prymasa kardynałem; oficjalne przyjęcie tej godności nastąpiło dopiero w 1957, już po zwolnieniu S.W. z więzienia. Uwolnienie prymasa jesienią 1956 miało związek z tzw. odwilżą październikową i objęciem władzy w Polsce przez W. Gomułkę. Chwilowe odprężenie w stosunkach pomiędzy państwem a Kościołem (porozumienie z grudnia 1956) nie trwało jednak długo. Powodem zadrażnień stała się m.in. kwestia nauki religii w szkołach (zabronionej ponownie w 1961). Gł. podłożem sporów stały się obchody tysięcznej rocznicy chrztu Polski oraz tysiąclecia istnienia państwa polskiego. W sytuacji braku możliwości porozumienia w tej sprawie oraz nieudzielenia zgody na przyjazd zaproszonego przez Kościół polski papieża Pawła VI władze kościelne zainicjowały konkurencyjne wobec państwowych obchody rocznicy. Stały się one demonstracją przywiązania społeczeństwa do Kościoła oraz niechęci do komunistycznego państwa. Wybitny udział S.W. w ich przygotowaniu i przeprowadzeniu przyniósł mu miano Prymasa Tysiąclecia. W tym samym czasie powodem ostrego konfliktu stało się także wystosowane w 1965 orędzie biskupów pol. do biskupów niem. („Przebaczamy i prosimy o przebaczenie"), mające służyć zbudowaniu mostów porozumienia pomiędzy narodami polskim i niemieckim po wydarzeniach II wojny światowej. Władze państw. uznały tę inicjatywę za ingerowanie Kościoła w politykę oraz rozpętały kampanię propagandową, odwołującą się do żywych nadal w społeczeństwie nastrojów antyniemieckich. Orędzie biskupów pol. z 1965 uważa się obecnie za pierwszy i najważniejszy krok na drodze do normalizacji stosunków pol.-niem. po II wojnie światowej. Pewne odprężenie na linii państwo – Kościół nastąpiło w latach 70., po objęciu władzy w państwie przez E. Gierka. Przedstawiciele episkopatu oraz cieszący się olbrzymim autorytetem społecznym prymas Wyszyński traktowani byli z kurtuazją, nie przyjmowano jednak do wiadomości zgłaszanych przez nich postulatów (nauka religii, wolności osobiste i obywatelskie itp.). Wielki wzrost znaczenia Kościoła pol. nastąpił po wyborze 16 X 1978 abpa krak. Karola Wojtyły na papieża Kościoła rzymskokatolickiego (Jan Paweł II). Nowy papież traktował swego dotychczasowego zwierzchnika z wielkim szacunkiem, a wizyta Jana Pawła II w Polsce w 1979 podniosła autorytet Kościoła i prymasa. Ostatnie miesiące życia S.W. upłynęły pod znakiem burzliwych przemian w kraju, związanych z powstaniem ruchu NSZZ „Solidarność" (1980-81). Prymas starał się odgrywać rolę mediatora, zdołał też uzyskać pewne ustępstwa ze strony władz odnośnie do swobód i możliwości działania Kościoła (dostęp do środków masowego przekazu, ograniczenie cenzury). Nie zabrakło też jednak głosów krytycznych, zarzucających kardynałowi zbytnią ostrożność i uległość wobec władz.

Po śmierci S.W. spoczął w warsz. katedrze św. Jana, a jego pogrzeb 31 V 1981 stał się wielką manifestacją patriotyczno-religijną. W 1994 prymas odznaczony został pośmiertnie Orderem Orła Białego, w 1989 rozpoczęto jego proces beatyfikacyjny. Opracowaniem oraz badaniem bogatej spuścizny nauk. i publicystycznej S.W. zajmuje się Prymasowski Instytut Jasnogórskich Ślubów Narodu. Zmarły prymas uważany jest za jedną z najwybitniejszych postaci w XX-wiecznych dziejach narodu pol., męża stanu i przywódcę, który przeprowadził społeczeństwo przez trudny okres rządów komunistycznych. Podnoszone niekiedy za życia prymasa głosy krytyczne (nadmierna uległość wobec władz komunistycznych, autorytatywny styl rządzenia Kościołem, powolne wprowadzanie w życie reform Soboru Watykańskiego II) nie mają obecnie większego wpływu na ocenę osoby i działalności Stefana Wyszyńskiego. Jego imię nosi utworzony w 1999 katolicki Uniwersytet Kardynała S. Wyszyńskiego (UKSW) w Warszawie.

Lit.: A. Micewski, *Kardynał Wyszyński*, Warszawa 2000; K.R. Prokop, *Arcybiskupi gnieźnieńscy w tysiącleciu*, Kraków 2000; M.P. Romaniuk,

Życie, twórczość i posługa Stefana kardynała Wyszyńskiego Prymasa Tysiąclecia, t. 1-4, Warszawa 1994-2002; K. Śmigiel, *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów*, Kraków 2000.

WYŚCIGI SAMOCHODOWE W GNIEŹNIE, w 1972 A. Manowiecki jako pierwszy gnieźnianin wystartował w profesjonalnych wyścigach. W jego ślady poszedł K. Cieślewicz, który rozpoczął występy po rocznych przygotowaniach w 1979. Starty te nie przyniosły spodziewanych sukcesów. J. Pawlicki był trzecim gnieźnianinem, który zdecydował się na walkę w wyścigach. Debiutował w wyścigach kwalifikowanych w 1981. Cała trójka kierowców pierwsze małe sukcesy odnosiła na Torze Wielkopolski i na innych torach krajowych na samochodach marki Fiat 125p. Kolejni dwaj gnieźnianie, W. Mrówczyński i M. Zając, występowali na Torze Poznań w latach 1981-83, startując na samochodach: fiat 125p, 126p i honda civic. Zawodnicy gnieźn. zdobywali uprawnienia i licencje uprawniające do ścigania się na najlepszych torach wyścigowych. W Miedzianej Górze, w Toruniu, na Torze Poznań i na torach w Czechosłowacji W. Mrówczyński i M. Zając startowali w cyklu imprez samochodowych Grand Prix. Po rozegraniu 7 eliminacji zdobyli 3. miejsce w mistrzostwach Polski. Ci sami zawodnicy brali udział w wyścigach górskich. W 1987 M. Zając zdobył wicemistrzostwo Polski, a W. Mrówczyński uplasował się na 3. pozycji. Obaj startowali na Stadionie Śląskim w Chorzowie w wyścigach pokazowych. Występowali też w Czechosłowacji w wyścigach o puchar Federacji Samochodowej.

WYŻSZA SZKOŁA ŻEŃSKA, zał. w 1855 przez Augusta Beniamina Rothera, pochodzącego z Pleszewa. Szkoła posiadała internat dla zamiejscowych dziewcząt. Po 4 latach instytut przeniesiono do budynku przy dawnej ul. Fryderykowskiej nr 193 (naprzeciwko loży masońskiej). Nauczycielami w tej szkole byli m.in. Palmowski, Zeydel, Knorr, W. Krzyminiewski, ks. Plewkiewicz. Wśród nauczanych przedmiotów były: języki – niem., pol. i franc., matematyka, historia, geografia, religia, kaligrafia, śpiew i ćwiczenia fizyczne. W 1857 szkołę przejęła nauczycielka Wahle.

WZGÓRZA GNIEŹNIEŃSKIE, wzniesienia morenowe, ukształtowane podczas tzw. stadiału pozn. w okresie ostatniego zlodowacenia, zwanego bałtyckim. Wśród nich najważniejszy jest tzw. Wał Gnieźnieński, przebiegający przez Wielkopolskę ukośnie z płd. wschodu na płn. zachód. Gn. leży w środku Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej, której największą część stanowi Wysoczyzna Gnieźnieńska, o wzniesieniach ok. 125-150 m n.p.m. Krajobraz geomorficzny okolic Gn. obejmuje wiele pagórków morenowych wyniesionych na 110-130 m n.p.m., jak również dolin, rynien jeziornych i zagłębień terenowych zabagnionych, położonych na wys. 100-105 m n.p.m. Miasto usytuowano na wzgórzach, gdyż pagórki morenowe były we wczesnym średniowieczu wykorzystywane do zakładania osad. Gn. powstało w zakolu doliny 3 jezior (jez. Jelonek, Jezioro Świętokrzyskie, jez. Winiary), nad którymi góruje 7 wzgórz o stromych zboczach. Ciągłość osadnicza przez wieki zatarła naturalną rzeźbę ich terenów. Niwelacja nierówności terenowych dostosowała poziomy pagórków do celów urbanistycznych, a zasięg jezior stale maleje. Elewacja Gn. opada w kierunku płd. ku Równinie Wrzesińskiej.

Wzgórze Lecha (Góra Królewska, Góra Lecha), położone w części najwyższej od północy na wys. 120,6 m n.p.m. Nazwę wzięło od późnej legendy, przeniesionej z terenów byłej Jugosławii, o 3 braciach, przybyłych znad Dunaju oraz od siedziby księcia, później króla. Rus powędrował na wschód, Czech na południe, a Lech osiadł tutaj i stał się mitycznym praojcem Lechitów-Polaków. Od schyłku VIII w. istniało osadnictwo otwarte. W 2. ćwierci X w. zbudowano ufortyfikowany gród obronny, otoczony wałami drewniano-ziemnymi, jako siedzibę księcia oraz miejsce kultu religijnego dla bożka Nya/Nyii. Przyjęcie chrześcijaństwa mogły poprzedzić misje. Historyczny władca Mieszko I przyjął w 966 chrzest za przyczyną księżnej Dąbrówki przybyłej z Czech i zbudował w 970 grodową świątynię chrześcijańską pw. Wniebowzięcia NMP. Czteroczłonowy gród z 3 podgrodziami był największy i stanowił przez ponad 2 wieki stolicę zjednoczonego państwa polskiego. Syn Mieszka I, Bolesław Chrobry, założył mennicę. Powiększył preromańską kamienną świątynię, gdzie w 999 złożył ciało św. Wojciecha, który wyszedł z Gn. w 997 na misję do pogańskich Prusów i wkrótce poniósł śmierć męczeńską. Od tego czasu sława i znaczenie Gn. wzrosły w chrześcijańskiej Europie. Niem. cesarz Otton III w 1000 odbył pielgrzymkę do grobu męczennika i podczas synodu, znanego jako Zjazd Gnieźnieński, utworzył pierwszą w Polsce metropolię kościelną w Gn., z 3 biskupstwami diecezjalnymi: w Kołobrzegu dla Pomorza, we Wrocławiu dla Śląska i w Krakowie dla Małopolski. W 1025 katedra gnieźn. była miejscem koronacji Bolesława Chrobrego i Mieszka II, potem w 1076 Bolesława Śmiałego, w 1295 Przemysła II i w 1300 Wacława II Czeskiego. Gn. do XIII w. było gł. ośrodkiem administracyjnym, polit., militarnym i oświatowym kultury umysłowej Wielkopolski, a od 1000 duchową i religijną stolicą Polski. Ok. 1234-37 książę Władysław Odonic w płn. części wzgórza, zwanej Górą Żnińską, zbudował zamek, którego fundamenty zachowały się do XVIII w. Król Kazimierz Jagiellończyk w 1457 darował Wzgórze Lecha proboszczowi katedry → Jakubowi ze Sienna, który w latach 1474-80 sprawował godność prymasa. Ob. centralną budowlą wzgórza jest XIV-wieczna, gotycka, trójnawowa katedra gnieźn. z obejściem i wieńcem 14 kaplic. Wybudował ją na wzór katedr franc. prymas Jarosław Bogoria-Skotnicki (→ Jarosław ze Skotnik Bogoria). W jej podziemiach zachowały się relikty kultu pogańskiego i budowli przedromańskiej. Świątynia jest kościołem arcybiskupów gnieźn. – Matką Kościołów Polskich i sanktuarium św. Wojciecha, pierwszego patrona Polski, któremu ufundowano w XVII w. srebrny relikwiarz w kształcie trumny z pełnoplastyczną postacią św. biskupa, znajdujący się pod barokową konfesją. Od

Widok na Górę Lecha od strony wschodniej

1934 świątynia ma tytuł bazyliki mniejszej; stanowi pomnik historii o wielkiej wartości artyst. – zabytek klasy 0. W 1995 zaliczona została do najważniejszych 15 pomników pol. kultury narodowej. Była i jest miejscem niezwykłych wydarzeń historycznych. Poświęcono jej liczne prace naukowe. Zabytkami wzgórza są też: barokowy kolegiacki kościół św. Jerzego, wzmiankowany w XIII w., a przebudowany w XVIII w. przy wtórnym użyciu romańskich ciosów kamiennych, oraz kanonie z XVIII i XIX w. Pozostałe budynki to XX-wieczne murowane rekonstrukcje dzwonnicy i dawnej szkoły tumskiej, w której zlokalizowano → Archiwum Archidiecezjalne z cennym, światowej sławy księgozbiorem oraz Muzeum Archidiecezji Gnieźn. z bogatymi eksponatami skarbca katedralnego od X w. W.L. w III 2007 przyznano Znak Dziedzictwa Europejskiego, jako jednemu z 4 miejsc w Polsce.

Wzgórze Panieńskie (Góra na Gnieźnie), nazwa pochodzi od klasztoru Panien Klarysek ufundowanego w 1284 przez Przemysła II. Położone na wys. 121,1-122,8 m n.p.m. na naturalnym wzgórzu, ob. jest częścią Rynku i przyległych ulic. Zalążki osadnictwa sięgają VIII-IX w., kiedy do osady prowadziły ważniejsze drogi. Obok Góry Lecha stanowiło najważniejszy teren, na którym ukształtował się zasadniczy wczesnośredniowieczny kompleks osadniczy Gn. Zasięg wzniesienia o prawie trójkątnym kształcie wyznaczała dolina i jar z rzeczką Srawą (od północy i zachodu) oraz fosa i staw od wschodu i południa (wzdłuż ul. Grzybowo, w poprzek ul. Dąbrówki i ul. Chrobrego, wzdłuż ul. Rzeźnickiej i ul. Stromej). Staw znajdował się w pobliżu narożnika ul. Rzeźnickiej i ul. Warszawskiej, z którego przez ul. Stromą i ogrody przy Słomiance spływała struga do jez. Jelonek. Na wzgórzu przecinały się 2 ważne szlaki o przebiegu południkowym i równoleżnikowym; z jednej strony droga prowadząca z cesarstwa (Magdeburg) przez Poznań, Ostrów Lednicki, Gn. – w kierunku Kruszwicy, a dalej w stronę Płocka i Rusi; z drugiej strony szlak ze Śląska (z Wrocławia), przez Śrem, Giecz, Gn. – w stronę Nakła (przez gród etapowy w Żninie), i dalej – Pomorza. Rolę tych połączeń już w okresie wczesnopiastowskim potwierdzają koncentrujące się w rejonie Gn. depozyty → skarbów kruszcowych, zawierających liczne monety arabskie, emisje monet czeskich, cesarskich czy węgierskich, napływających z różnych kierunków do centrum państwa. W tym ruchliwym punkcie powstała ważna gospodarczo osada targowa i produkcyjna, sąsiadująca z → gnieźnieńskim zespołem grodowym na sąsiedniej Górze Lecha. Osadnictwo na Wzgórzu Panieńskim poświadczone jest od okresu wczesnolateńskiego (kultura pomorska), następnie wpływów rzymskich, ale właściwy jego rozkwit nastąpił we wczesnym średniowieczu. Przed 1243 powstało na nim miasto lokacyjne na prawie magdeburskim z prostokątnym rynkiem w centrum i wychodzącymi ulicami w kierunku trzech bram (→ Gniezno miasto lokacyjne). Prawa miejskie nadał Gnieznu książę Władysław Odonic. Mury miejskie objęły praktycznie cały zasięg wzgórza. W płn. części powstał w 2. poł. XIII w. (czynny od ok. 1284) klasztor Klarysek oraz graniczący z nim klasztor Franciszkanów Konwentualnych. Miasto na wzgórzu przechodziło w ciągu wieków różne kataklizmy; szczególnie dotkliwy był pożar w 1613. Ostatni wielki pożar w 1819 prawie całkowicie zniszczył miasto. W trakcie odbudowy dokonano pierwszej niwelacji wzgórza, obniżając poziom Rynku. Wytyczono nowy zarys Rynku oraz pierzei rynkowych; wyznaczono nowe ulice: Chrobrego i Tumską. Drugiego znaczącego obniżenia powierzchni Rynku dokonano w 1925, niszcząc znaczną część hist. nawarstwień na wzgórzu. Od lat 70. prowadzi się rewaloryzację gnieźn. Starówki. Na

Rekonstrukcja gotyckiej kamienicy mieszczańskiej w Rynku wg T. Janiaka

Rys. J. Gryguć

przełomie 1996 i 1997 przeprowadzono modernizację ruchu kołowego przebiegającego przez wzgórze, wyłączając z niego ul. Tumską i większą część Rynku. Dokonano modernizacji nawierzchni Rynku oraz ul. Tumskiej i przyległych ulic, kładąc bruk kamienny, a pośrodku płyty rynkowej ustawiono fontannę-źródełko.

Nadzory i badania archeol. (poczynając od K. → Jażdżewskiego 1925) pozwoliły uchwycić: pojedyncze zabytki kultury pomorskiej i z okresu wpływów rzymskich, pozostałości osady targowo-produkcyjnej wczesnośredniowiecznej (X-XIII w.); w płn. partii wzgórza cmentarzysko szkieletowe przy domniemanym kościele św. Bartłomieja (2. poł. XII, XIII w.); resztki warstw historycznych wczesnomiejskich z podwalinami drewnianej zabudowy z okresu średniowiecza; liczne zabytki ruchome (ceramika, kafle, przedmioty skórzane, drewniane, kościane, żelazne, fragmenty kafli, sprzączka do pasa, tzw. maryjna); fundamenty murów miejskich, bram Pyzdrskiej i Toruńskiej. W płn.-zach. partii Rynku odsłonięto piwnice kamienic płn. bloku przyrynkowego sprzed pożaru w 1819 (T. Janiak 1996). Kamienica tzw. Jelnickiego (wg rekonstrukcji T. Janiaka) – jedyny znany przykład późnośredniowiecznej kamienicy mieszczańskiej w Gn. (prawdopodobnie z XVI w.); na planie trapezowatym o wymiarach 10,2 na 13,0 m; w końcu XVI w. rozbudowana: kamienica dwutraktowa z dużą sienią, z wbudowaną dwutraktową piwnicą, a od tyłu dobudowaną jednotraktową oficyną. Na Rynku – schrony betonowe poniemieckie z okresu II wojny światowej.

Góra Lubuszka, wzniesienie terenowe położone przy drodze do Lądu i Pyzdr z odgałęzieniem do Giecza. Na wzniesieniu usytuowano osadę otwartą → Targowisko, o zalążkach XI-wiecznych, zlokalizowaną wokół wydłużonego placu w obszarze ob. ulic: Warszawskiej, Dalkoskiej, św. Wawrzyńca, Stromej. Teren ten zamieszkiwali rzemieślnicy z zapleczem rolno-hodowlanym. W 1316 wymieniana jako **Góra Lubuzka** pod Gn., a od 1348 jako Targowisko, od XII w. bowiem rozwinięty był tam drugi targ. W XV w. została wykupiona przez miasto. Później tereny te należały do osady Cierpięgi, mającej charakter miejski od 1740, z rozwiniętym rzemiosłem. Nazwa osady wg A. Brücknera oznacza daw. „cierpieć", a słowo „cierpiączka" jest równoznaczne z szubienicą i bólem moralnym. Można przypuszczać, że właśnie tutaj istniało dotąd niezlokalizowane **Wzgórze Szubieniczne**. W latach 1920-39 odbywały się tu tradycyjne targi końskie, na które sprowadzano tysiące tych zwierząt. Ob. plac 21 Stycznia jest nadal miejscem targowym na dużą skalę. W płd. pierzei placu stoi kościół pw. św. Wawrzyńca, który nie ma ustalonej metryki. Jego wezwanie wskazuje na wczesny okres powstania. Pierwszy dokument dotyczący grzywny srebra na mieście Kłecku dla kościoła wydał w 1255 Bolesław Pobożny. Na morenowym wzgórzu na zachód od grodu za Jeziorem Świętym i jez. Jelonek powstała osada → **Zajezierze** (lub Piotrowo). Między jeziorami przeprowadzono groblę, dzięki czemu powstało skrzyżowanie dróg na płd. zachód do Ostrowa Lednickiego i Poznania, a wzdłuż stoku wzgórza na północ do Kłecka, Kcyni i Nakła nad Notecią. Trakt nazywano Drogą Królewską jeszcze w XVII w. We wczesnym średniowieczu osadę zamieszkiwali rzemieślnicy trudniący się obróbką żelaza. Teren był również odpowiedni dla rolnictwa, więc powstała luźna, wiejska zabudowa. Wzgórze w 1853 przecięto głębokim jarem na 2 części, uzyskując przelotową drogę do Kłecka i dalej do Wągrowca (ob. ul. Kłeckoska). Nazwa Piotrowo pojawia się w źródłach pisanych z 1399 i pochodzi od XII-wiecznego kościoła pw. Świętych Piotra i Pawła. Ob. kościół z końca XVII w. – murowany, jednonawowy ze sklepieniem żaglastym – służy obrzędom pogrzebowym, jako filialny parafii archikatedralnej. Płd. część gruntów w XVII w. wydzielono, zakładając folwark nadany penitencjarzom katedralnym, a teren nazwano Kleryką. Cmentarz przy kościele istniał w XIII w. i został powiększony w XIX w. Mogiły i zabytkowe grobowce mieszkańców kryją ciała osób zasłużonych dla Polski, Wielkopolski i Gn. oraz Kościoła i archidiecezji gnieźn.: biskupów, kapłanów, zakonnic. Zlokalizowano też nekropolię powstańców wielkopolskich z lat 1918-19 wokół monumentalnego pomnika skomponowanego w zwieńczeniu z 4 pobocznych krzyży.

Między łamami: kościół pw. św. Wawrzyńca na górze Lubuszka

Wzgórze Świętokrzyskie, znajduje się w polu pod Gn., którego pierwotna nazwa nie jest znana. Pochodzi od łaskami słynącego krucyfiksu postawionego na górze, o którym powstały podania i legendy. Położone na północy, za dawnym przedmieściem Grzybowo nad jez. Bielidło, ob. Jeziorem Świętokrzyskim. Była tam wiejska osada, gdzie grunty miał pobożny kanonik gnieźn. Przecław, późniejszy biskup lubuski, który w 1179 ufundował drewnianą świątynię pw. św. Krzyża i umieścił w niej figurę ukrzyżowanego Jezusa. Pieczę powierzył kanonikom regularnym Grobu Chrystusa, zwanym bożogrobcami, sprowadzonym z Miechowa k. Krakowa. Zakonników uposażył dwiema wsiami w celu prowadzenia kultu Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Przebywali tu do XIII w., przenieśli się następnie na przedmieście Grzybowo i nadal prowadzili kult. Wyjednali w Stolicy Apostolskiej wieczyste odpusty na święto Znalezienia św. Krzyża (3 V) i Podwyższenia Krzyża Świętego (14 IX). W XVII w. kościółek został odnowiony, a w 1732 konsekrowany. Ob. murowany kościółek halowy w stylu neogotyckim pochodzi z 1834, w 1890 dobudowano do niego wieżę. Czczony, łaskami słynący krucyfiks Jezusa Ukrzyżowanego, ozdobiony srebrną ko-

roną z przepaską, jest datowany na XVI w. Posrebrzono też wyobrażenie rany u boku i 3 gwoździe w przybitych rękach i nogach. Krucyfiks ten po konserwacji jako świadek obchodów 1000-lecia chrztu Polski był noszony w procesjach ulicami Gn. podczas odpustów ku czci św. Wojciecha. Umieszczano go na ołtarzu podczas mszy św. celebrowanych w 1979 i 1997 przez Ojca Świętego Jana Pawła II w Gn. W XVI w. na cmentarzu przykościelnym zaczęto chować zmarłych. Cmentarz w 1804 poszerzono dla pochówków parafii katolickiej i gminy ewangelickiej. Ob. dalej służy obrzędom pogrzebowym jako filialny kościół parafii św. Michała Archanioła.

Wzgórze Krzyżackie, nazwa pochodzi od czerwonego krzyża jerozolimskiego, znaku na stroju kanoników regularnych Grobu Chrystusa, zwanych bożogrobcami. Położone na płn. wschód od Wzgórza Panieńskiego, po drugiej stronie głębokiego jaru przy szlaku do Żnina, Bydgoszczy i dalej na Pomorze Gdańskie. Był tam zlokalizowany jeden z licznych gnieźn. szpitali, który Władysław Odonic w 1232 powierzył templariuszom. W 1243 placówka przeszła wraz z przyszpitalnym drewnianym kościółkiem w ręce bożogrobców, pracujących dotąd przy kościele na Wzgórzu Świętokrzyskim. Przemysł I i Bolesław Pobożny z księżną Jadwigą bogato uposażyli szpital, wykonując wolę zmarłego ojca i męża Władysława Odonica (zm. 1239). Zakonnicy otaczali opieką chorych, starców i utrzymywali biednych uczniów szkół katedralnej i przyparafialnych oraz pełnili uczynki miłosierne wobec mieszczan. W XIV w. wybudowali murowany klasztor i kościół pw. św. Jana Chrzciciela. Do nich należał wiejski

XIV-wieczny klasztor i kościół pw. św. Jana Chrzciciela na Wzgórzu Krzyżackim

teren luźno zabudowany między Wzgórzem Krzyżackim i Wzgórzem Świętokrzyskim, na którym w XV w. rozlokowały się wioski. Od XVI w. stały się przedmieściem. W końcu XVIII w. zostały włączone do miasteczka, będącego jurydyką kościelną, nazwaną Grzybowem od nazwiska proboszcza W. Grzybowskiego. Po kasacji zakonu przez władze pruskie kościół od 1829 do 1842 służył gminie ewangelickiej. Klasztor przeznaczono na elementarną szkołę katolicką dla chłopców. Ob. mieści się w nim Podstawowa Szkoła Specjalna. Przebudowany w baroku klasztor ma dawne gotyckie sklepienia i fragmenty dawnej stolarki. Ob. rektorski kościół służący duszpasterstwu jest spadkobiercą chlubnej tradycji zakonu bożogrobców i jedynym obiektem sakralnym w Gn., który przetrwał wieki w niezmienionej formie gotyckiego stylu.

Z

ZABŁOCKI MATEUSZ JERZY (ur. 16 VIII 1887 w Żórawicach w pow. włocławskim, zm. 17 X 1939 w Inowrocławiu), kapelan, major Wojska Polskiego. Ur. w rodzinie kupca Zygmunta i Heleny z d. Ostoi-Lniskiej. Do gimnazjum uczęszczał w Trzemesznie i Inowrocławiu. Wstąpił do → Towarzystwa Tomasza Zana. Świadectwo dojrzałości uzyskał w 1909, po czym studiował w seminariach duchownych w Poznaniu i Gn. W 1913 uzyskał święcenia kapłańskie i pracował jako wikariusz w Mogilnie, Kamieńcu, Kruszwicy i Gn. W grudniu 1918 był współorganizatorem powstania w Gn., kapelanem tamtejszej grupy Polskiej Organizacji Wojskowej Zaboru Pruskiego, należał do najradykalniejszych członków gnieźn. Rady Ludowej. Uprowadzony przez Niemców i skazany na śmierć, został wymieniony za grupę niem. oficerów, wcześniej wziętych do niewoli przez powstańców. Był kapelanem 3. Pułku Ułanów i garnizonu gnieźn., odbierał przysięgi oddziałów w lutym 1919. Wraz z 3. Pułkiem Ułanów pełnił służbę frontową na froncie północnym. Niejednokrotnie znajdował się na pierwszej linii, np. w walkach na odcinkach szubińskim i łabiszyńskim, dając swemu otoczeniu piękny przykład męstwa i poświęcenia dla sprawy. W wojnie 1920 był proboszczem 15. DP i równocześnie kapelanem 61. Pułku Piechoty. Mianowany majorem 25 VIII na polu walki, odznaczony Orderem Virtuti Militari V klasy. W 1921 został proboszczem fary i dziekanem gnieźn., wydawał „Wiadomości Parafialne". Przez kilkanaście lat był radnym (reprezentował interesy Narodowych Czytelni Ludowych), członkiem Rady Głównej (potem Zarządu Głównego). We wrześniu 1939, po opuszczeniu Gn. przez władze miejskie i powiatowe, organizował administrację zastępczą i Straż Obywatelską. Polecił emitować zastępcze bony pieniężne, utworzył izbę chorych, zorganizował sieć punktów Polskiego Czerwonego Krzyża. 8 IX 1939 na terenie powiatu doszło do starć oddziałów Straży Obywatelskiej z wkraczającymi oddziałami niemieckimi. Wówczas skierował on do najbardziej zagrożonych miejscowości oddziały ochotnicze z Gniezna. 10 IX doszło do starć w Żydowie k. Czerniejewa. Chcąc uniknąć dalszych ofiar wśród ludności cywilnej i zniszczenia przez Niemców Gn. – bezcennego pomnika historii ojczystej, wyjechał tylko z kierowcą samochodem w kierunku Wrześni, aby z dowództwem zbliżających się jednostek niem. omówić oddanie Gn. Mimo że na samochodzie umieszczona była biała flaga, w okolicach Żydowa samochód został obrzucony przez Niemców granatami ręcznymi. M.J.Z. odniósł ciężką ranę lewego przedramienia. Doprowadził jednak swoją misję do końca. Ustalono, że Niemcy wkroczą do Gn. 11 IX. Leczony w szpitalu M.J.Z. był wielokrotnie brutalnie

przesłuchiwany przez gestapowców. W nocy z 12 na 13 X 1939 został aresztowany i przewieziony do więzienia w Inowrocławiu. Tam też przez hitlerowski Sondergericht wraz z 13 członkami oddziałów samoobrony z pow. gnieźn. został skazany na śmierć „za podburzanie do dywersji". 17 X 1939 z okrzykiem „Niech żyje Polska!" został rozstrzelany na dziedzińcu więziennym. Zwłoki ekshumowano w 1945 i pochowano na cmentarzu św. Piotra w Gn. Upamiętniony tablicą w farze gnieźn. Był też odznaczony Krzyżem Niepodległości, Krzyżem Walecznych i Złotym Krzyżem Zasługi.

Lit.: CAW, Akta Komitetu Krzyża i Medalu Niepodległości, Akta personalne 138, KW 138/z-28, I.170.10, t. 1; WSP, s. 855; *Gniezno i Ziemia Gnieźnieńska. Walka o wolność narodową i społeczną 1918-1945*, Gniezno 1978; W. Jedlina-Jakobson, *Z ludem wielkopolskim przeciw zaborcom*, Toruń 1936, s. 24-43; *Ludność cywilna Kłecka w obronie Ziemi Gnieźnieńskiej*, Poznań 1977 i 1980; S. Podlewski, *Wierni Bogu i Ojczyźnie*, Warszawa 1971; B. Polak, *Ksiądz Mateusz Zabłocki – obrońca Wielkopolski we wrześniu 1939 r.*, „Express Poznański" 1981, nr 166; *Testament i egzekucja ks. Dziekana Mateusza Zabłockiego*, „Przegląd Zachodni" (Londyn) 1972, nr 3-4, s. 29-31; SPW, s. 417-418; Z. Werra, *Ks. mjr Mateusz Jerzy Zabłocki – kapelan frontu północnego*, „Rocznik Kasprowiczowski" t. 11, 2006, s. 27-34.

ZABŁOCKI RYSZARD, tenisista ziemny, z zawodu handlowiec. Odnosił sukcesy indywidualne i zespołowe, szczególnie w deblu z J. → Sekulskim. Grał z czołowymi zawodnikami Polski. Kilkakrotny mistrz Gniezna.

ZACHWATOWICZ JAN (ur. 4 III 1900 w Gatczynie k. Sankt Petersburga, zm. 18 VIII 1983 w Warszawie), architekt, historyk architektury, konserwator. Ukończył V Gimnazjum w Petersburgu, a w latach 1918-24 studiował tam w Instytucie Inżynierów Cywilnych. W 1924 przyjechał do odrodzonej Polski i podjął studia architektury na Politechnice Warszawskiej. W 1930 znalazł się w naukowym zespole O. Sosnowskiego w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, opracowującym pionierskie wówczas metody badań zabytków. W latach 1933-34, jeszcze jako asystent, uczestniczył w inwentaryzacji architektonicznej katedry w Gn., w tym odkryć dokonanych przez bpa A. → Laubitza w trakcie amatorskich wykopalisk; J.Z. dokonał również odkrywki, stwierdzając obecność oryginalnych gotyckich arkad pod warstwą barokowych tynków. W pracy zawodowej łączył funkcję wykładowcy akademickiego z działalnością nauk., której owocem były m.in. opracowania poświęcone bazylice Norbertanów w Strzelnie, katedrze w Gn. oraz fortyfikacjom Zamościa i Modlina. Model Zamościa jego autorstwa otrzymał grand prix na Międzynarodowej Wystawie „Des Arts et Techniques" w Paryżu w 1937. W latach 1936-38 zaprojektował na zlecenie prezydenta Warszawy S. Starzyńskiego odcinek murów obronnych Starego Miasta w Warszawie i przeprowadził jego odsłonięcie, które było dużym wydarzeniem kulturalnym i konserwatorskim. Przyczynił się do odbudowy bramy Lwowskiej Starej w Zamościu (1938). W czasie okupacji, którą spędził w Warszawie, prowadził wielowątkową działalność konspiracyjną. Po śmierci prof. O. Sosnowskiego, który poległ w obronie stolicy, objął kierownictwo Zakładu Architektury, prowadząc tajne wykłady. Uczestniczył w akcji wykradzenia z gestapo w alei Szucha zbiorów Centralnego Biura Inwentaryzacji Zabytków. Pracował w Delegaturze Rządu Londyńskiego na Kraj, będąc członkiem Polskiego Państwa Podziemnego. W czasie powstania warszawskiego i później podejmował działania (m.in. z B. Guerquinem, S. Lorentzem, P. Biegańskim) mające na celu ratowanie dzieł sztuki. Był wtedy uczestnikiem tzw. akcji pruszkowskiej, polegającej na ewakuacji ocalałych w ruinach Warszawy zabytków kultury polskiej. Podczas wojny napisał rozprawę habilitacyjną *Rotunda Mieszka I w Gnieźnie*, ogłoszoną po wojnie. Po wojnie, w latach 1945-57, był generalnym konserwatorem zabytków, zasadniczo wpływał na kierunek odbudowy i konserwacji zabytków po II wojnie światowej, formując pol. szkołę konserwacji. Zorganizował służbę konserwatorską i podjął prace nad zabezpieczeniem i odbudową zabytków na terenie całego kraju. Zasłużył się m.in. odbudową warsz. Starego Miasta, w tym katedry św. Jana (1948-54). W 1954 reprezentował Polskę na konferencji UNESCO w Hadze, poświęconej ochronie dóbr kultury w wypadku konfliktu zbrojnego. W 1964 współredagował Międzynarodową kartę konserwacji i restauracji zabytków oraz miejsc zabytkowych, zwaną *Kartą wenecką*. Od 1965 współtworzył Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków i Miejsc Zabytkowych ICOMOS i aktywnie uczestniczył w jej pracach. J.Z. jest twórcą znaku ochrony zabytków, który do dziś jest międzynarodowym symbolem pomników architektury. Wraz z prof. S. Lorentzem i A. Gieysztorem wywarł decydujący wpływ na kształt odbudowy Zamku Królewskiego w Warszawie (1971-81). W 2000 odsłonięto tablicę pamiątkową poświęconą J.Z. w bramie Zegarowej zamku. Jest autorem i współautorem wielu publikacji, m.in. *Architektura polska* (1966), *Katedra gnieźnieńska* (1970), *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku* (1971), *Zamek Królewski w Warszawie* (l972). Za aktywność i konsekwencję w działaniu otrzymał Pierścień Karola Fryderyka Schinkla, najwyższe niem. odznaczenie w dziedzinie konserwacji; był też laureatem Honorowej Nagrody SARP w 1971.

J.Z. ma ogromne zasługi dla naukowego poznania i inwentaryzacji katedry gnieźn., a przede wszystkim jej odbudowy po zniszczeniach wojennych, zwłaszcza regotyzacji. Jego gruntowna znajomość tego zabytku, datująca się jeszcze z okresu przedwojennego, była nieoceniona, stąd też J.Z. pełnił funkcję stałego konsultanta prac. Projektantem odbudowy i regotyzacji katedry oraz kierownikiem prac budowlano-konserwatorskich od 1946 był inżynier A. → Holas.

ZAJEZIERZE, Piotrowo, dzielnica Gn., pierwotnie wczesnośredniowieczna osada; od średniowiecza jurydyka kapitulna. Osada o charakterze produkcyjnym i rolniczym, powstała w okresie wczesnośredniowiecznym na morenowych wzgórzach na płn. zachód od Góry Lecha, jez. Jelonek i Jeziora Świętego. Droga łącząca zespół

grodowy z Z. wiodła przez groblę między wymienionymi jeziorami. U stóp osady Z. główna droga się rozwidlała. Jedna odnoga, prowadząca w kierunku Ostrowa Lednickiego i Poznania, przebiegała prawdopodobnie tuż nad samym brzegiem jeziora i skręcała na zachód, wzdłuż dzisiejszej ul. Dąbrowskiego. Drugie odgałęzienie przebiegało wzdłuż stoku wzgórza w kierunku płn., tj. wzdłuż dzisiejszej ul. Powstańców Wielkopolskich, i skręcało w dzisiejszą ul. Górną w kierunku Kłecka. Ten trakt jeszcze w XVII w. nosił nazwę Drogi Królewskiej. Obecnej ul. Kłeckoskiej zapewne jeszcze wtedy nie było. W źródłach pisanych z 1399 spotykamy nazwę Piotrowo, a 7 lat później razem z Zajezierzem. Nazwa Piotrowo wywodzi się od wezwania kościoła św. Piotra, wzniesionego tam prawdopodobnie w XII w. Sądzić jednak należy, że pierwotniejsza jest nazwa Z. – oznaczała osadę rozlokowaną za jeziorem, w stosunku do grodu książęcego. W średniowieczu prawdopodobnie używano obu tych nazw równolegle. Źródła archeol. wskazują, że osada istniała tu wcześniej aniżeli zbudowano kościół. Była to dość luźno zabudowana osada produkcyjna (stan. 10 i 40), której mieszkańcy zajmowali się obróbką metalu (duże ratownicze badania archeol. przeprowadził C. → Strzyżewski, 1989). Wiadomo, że wówczas hutnikom i kowalom nie było wolno mieszkać w obrębie gęsto zabudowanego podgrodzia z obawy przed wznieceniem pożaru. Od średniowiecza Z. stanowiło jurydykę należącą do kapituły. Na jego terytorium, nad jez. Jelonek, istniała, wymieniona na początku XV w., murowana łaźnia, z której korzystali duchowni i uczniowie szkoły katedralnej. W 1621 płd. część gruntów Z. wydzielono w postaci folwarku → Kleryka, nadanego penitencjarzom katedralnym.

ZAKŁADY I USŁUGI W GNIEŹNIE

Biuro Windykacji Należności Przewozowych, Biuro ds. Przejazdów Bezbiletowych w Gn. zostało utworzone 1 I 1963 i przez dziesiątki lat było jedyną tego typu instytucją w Polsce w ramach struktur PKP. Podstawową przyczyną jego powołania było zapewnienie jednolitego prawnego traktowania osób nieprzestrzegających obowiązku nabycia biletu na przejazd pociągami PKP, tj. windykacja należności oraz rozpatrywanie reklamacji i skarg podróżnych z tytułu przejazdów bezbiletowych. Biuro zostało podporządkowane bezpośrednio Ministerstwu Komunikacji (Departamentowi Finansowo-Księgowemu). Organizatorem i pierwszym naczelnikiem biura był Kazimierz Sepot. W początkowym okresie biuro zatrudniało 184 pracowników. Obecnie jest komórką organizacyjną spółki „PKP Przewozy Regionalne" spółka z o.o. i działa pod nazwą Biuro Windykacji Należności Przewozowych. Zatrudnia 80 pracowników.

Cukrownia „Gniezno" zob. cukrownia w Gnieźnie.

Fabryka Wódek... zob. Fabryka Wódek, Likierów, Koniaków i Win Bolesława Kasprowicza.

Farbiarnia i Pralnia Chemiczna w Gnieźnie (FiPCh), należała do grona dobrze funkcjonujących gnieźn. zakładów średniej wielkości. Działalność rozpoczęła po I wojnie światowej, przekształcając się z funkcjonującej za czasów pruskich pralni „Edelweiß" (szarotka). Wywodzący się z Bawarii właściciel, dr Ludwig → Proebstel, chemik z wykształcenia, dzięki swojej przedsiębiorczości rozwinął działalność do pokaźnych rozmiarów. Wkrótce potem prowincję pozn. pokrywała sieć 24 filii FiPCh w Gn. Liczba zatrudnionych wahała się od 140 do 170 osób. Krótko przed II wojną światową, w wyniku bojkotu niem. firm, zakład przeżył spory kryzys. Poczynione oszczędności oraz wprowadzone ograniczenia pozwoliły jednak na przetrwanie, bez znacznego uszczerbku dla trwałego majątku i kapitału firmy. W czasach okupacji i włączenia prowincji pozn. do obszaru Rzeszy Niemieckiej firma przeżyła ponowny rozkwit. Sieć filii została poszerzona, a liczba zatrudnionych wzrosła do 325. Duże zlecenia Wehrmachtu, przy jednoczesnym wymogu niemieszania podczas czyszczenia strojów wojsk. i cywilnych, wymusiły konieczność dokonania prowizorycznej rozbudowy obszaru firmy przy ul. Trzemeszeńskiej. W latach 1940-44 zakład został wyposażony w najnowocześniejsze maszyny, pozostawione w nim w 1945. Po wyzwoleniu Gn. w lutym 1945 uruchomiona została w obiektach byłej firmy, już jako przedsiębiorstwo uspołecznione, FiPCh, której stan załogi na koniec 1945 wynosił 134 pracowników. W marcu 1951 FiPCh przejęta została od dyrekcji przemysłu miejscowego w Poznaniu i weszła w skład Miejskich Przedsiębiorstw Gospodarki Komunalnej, zmieniając nazwę na Miejskie Pralnie i Farbiarnie w Gn. W latach 50. i 60. Miejskie Pralnie i Farbiarnie znacznie poszerzyły sieć punktów realizacji usług, np. w 1945 było ich 11, a w 1963 – 49. Wzrastała także liczba pralni i farbiarni odzieży, np. w 1955 uprano 159,3 tys. kg, a w 1963 już 317,3 tys. kg.

Farbiarnia i Pralnia w Gnieźnie, fot. z lat 20. XX w.; Miejskie Pralnie i Farbiarnie, nieczynny zakład przed rozbiórką

Przedstawiony rozwój usług osiągnięty został dzięki inwestycjom budowlanym, dzieleniu nowych maszyn, konserwacji obiektów i urządzeń oraz wzrostu wydajności pracy załogi. Miejskie Pralnie i Farbiarnie świadczyły swoje usługi na rzecz ludności nie tylko Gn., ale także innych miejscowości woj. pozn. i woj. bydgoskiego. Rozwijano nowe formy usług, których częścią był zakład ekspresowego czyszczenia chem. (ul. Chrobrego) i zakład prania bielizny (Rynek). W szczytowym okresie w zakładzie pracowało 222 pracowników. Zakończył on swoją działalność w 1974. Ob. na jego miejscu został wzniesiony sklep wielkopowierzchniowy Lidl.

Garbarnia zob. garbarnia Grabskiego.

Gazownia w Gnieźnie została zał. w 1872 jako przedsiębiorstwo prywatne. Niestety nie zachowały się dane o inwestorze i budowniczych. Kilka miesięcy po uruchomieniu została zakupiona przez miasto za sumę 153 tys. marek i wydzierżawiona inż. Berndtowi ze Wschowy. Wybudowano pierwsze gazociągi, na ulicach zapłonęły latarnie gazowe. W 1886 centrum Gn. oświetlone było w całości gazem. Zdolność produkcyjna wynosiła 600 m^3 gazu na dobę. W 1902 gazownia wróciła pod zarząd miasta. W latach 1910-13 przeprowadzono kompleksową modernizację. Z tego właśnie okresu pochodzą najstarsze zachowane obiekty. Zdolności produkcyjne wynosiły 800 tys. m^3 gazu rocznie, długość sieci gazowej na terenie miasta wynosiła 12 km, zainstalowanych było 1600 gazomierzy. W latach 1928-29 wykonano modernizację linii technologicznej, oparto ją na 2 piecach małokomorowych. Było to rozwiązanie nowatorskie, przedstawiane na XV Zjeździe Gazowników i Wodociągowców Polskich w Gdyni w 1932 oraz w czasopiśmie „Gaz i Woda". Rozwój miasta i wzrost zapotrzebowania na gaz przyczyniały się do ciągłego rozwoju: modernizowano zbiorniki gazu, rozbudowywano sieć gazową. W 1969 gazownia w Gn. weszła w skład Wielkopolskiego Okręgowego Zakładu Gazownictwa w Poznaniu i do dziś jest elementem Wielkopolskiej Spółki Gazownictwa sp. z o.o., będącej prawnym następcą WOZG. Produkcja gazowni nie mogła zaspokoić potrzeb mieszkańców, dlatego podjęto decyzję o doprowadzeniu do miasta gazu ziemnego. W 1976 przyłączono Gn. do krajowej sieci przesyłowej gazu ziemnego. Stworzono warunki do gazyfikacji nowych dzielnic i kolejnych miejscowości. 4 XII 1978 o godz. 12 całkowicie wstrzymano produkcję gazu węglowego, z tą chwilą kończy się historia gazownictwa klasycznego w Gn. Zasilenie miasta gazem ziemnym umożliwiło rozbudowę sieci gazowej na terenie nie tylko Gn., ale także sąsiednich miejscowości. Obecnie gaz ziemny dostępny jest i w Gn., które zgazyfikowane jest w ponad 90%, i w kilkunastu miejscowościach położonych na terenie gminy Gn., gminy Łubowo i w mniejszym stopniu gmin Kłecko i Kiszkowo. Infrastruktura gazownicza to kilkaset kilometrów gazociągów (w tym ponad 160 km na terenie Gn.). Produkcja gazu przez gazownię klasyczną w Gnieźnie: w 1886 – 200 tys. m^3, w 1910 – 800 tys. m^3, w 1915 – 1500 tys. m^3, w 1929 – 2300 tys. m^3, w 1956 – 2200 tys. m^3, w 1969 – 4600 tys. m^3.

Jeremias sp. z o.o., powstała w 1997. Siedziba firmy znajduje się w Gn., przy ul. Kokoszki 6. Jest częścią nieformalnej grupy firm „Jeremias", działającej na terenie Europy, zajmującej się produkcją i sprzedażą systemów kominowych ze stali szlachetnych. Firma za swoją działalność szkoleniową została wyróżniona nagrodą „Złoty Instalator" przez Polską Korporację Techniki Sanitarnej, Grzewczej i Gazowej.

Matsushita Battery Poland S.A., powstała 15 XII 1993. Przedsiębiorstwo zostało założone aktem notarialnym jako spółka joint venture pomiędzy Matsushita Electric Industrial Co., Ltd. i Matsushita Battery Industrial Co., Ltd. oraz Philips Lighting Holding B.V. Siedziba firmy znajduje się w Gn., przy ul. Słonecznej 42. Fabryka rozpoczęła działalność we wrześniu 1995 jako pol. przedsiębiorstwo, którego podstawy finansowe zostały stworzone przez akcjonariuszy na podstawie lokalnej, wykwalifikowanej kadry pracowniczej. MBPL S.A. jest inwestycją zbudowaną od podstaw, stąd większość działań inwestycyjnych miała miejsce w okresie 1994-97, w trakcie budowy fabryki. W 1999 podjęto decyzję o przeniesieniu całości pakowania baterii węglowo-cynkowych do MBPL S.A. Po 5-letnim okresie rozwoju firma osiągnęła przodującą pozycję na europejskim rynku producentów baterii węglowo-cynkowych. Obecnie jest najważniejszym producentem tego typu ogniw w Europie. Firma jest największym zakładem pracy w pow. gnieźnieńskim.

Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacyjne, swoją działalność rozpoczęło 15 IX 1957 jako Miejski Zakład Komunikacyjny podległy Miejskiemu Przedsiębiorstwu Gospodarki Komunalnej. Zakład posiadał 5 autobusów marki Star A-51. Autobusy obsługiwały 3 linie, które łączyły dzielnice miasta: Winiary – Pustachowa, Skiereszewo – Arkuszewo, Piekary – Jelonek. W latach 1963-70 MZK działał jako samodzielna jednostka organizacyjna posiadająca 37 autobusów. W 1970 ponownie podporządkowano Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacyjne MPGK w Gn. i utworzono Zakład Komunikacji Autobusowej. W tej strukturze organizacyjnej zakład istniał do czerwca 1976. 1 VII 1976 ZKA został włączony do Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego w Poznaniu. Decyzją wojewody poznańskiego z 1 VII 1982 zostało utworzone Miejskie Przedsiębiorstwo Komunikacyjne w Gn. Liczba autobusów wzrosła do 73. MPK obsługiwało 387 linii komunikacyjnych, w tym 19 linii miejskich i 13 podmiejskich w gminach: Gn., Niechanowo, Czerniejewo, Kłecko i Łubowo. 1 VIII 1997 przedsiębiorstwo przekształciło się w spółkę z o.o. ze 100-procentowym udziałem kapitałowym gminy Gn. Usługi przewozowe były realizowane na terenie miasta i gminy Gn. przez 60 jednostek autobusowych. Po restrukturyzacji przedsiębiorstwa w latach 1998-2001 zadania transportowe realizowane są przez 54 jednostki autobusowe.

Nadleśnictwo, siedziba nadleśnictwa znajduje się w Gn., przy ul. Wrzesińskiej 83, w obszarze obrębu Popowo Podleśne, w oddziale 224 n. Zostało utworzone 1 I 1975 z 4 nadleśnictw: → Skorzęcin, → Popowo

Podleśne, → Czerniejewo i Nekla. W 1985 nastąpił podział na Nadleśnictwo Gniezno (obręb Skorzęcin i Popowo Podleśne) oraz Nadleśnictwo Czerniejewo (obręb Czerniejewo i Nekla). Grunty nadleśnictwa położone są w powiatach gnieźn. i słupeckim. Lasy obecnego obrębu Popowo Podleśne należały do różnych właścicieli. Ówczesne leśnictwa Brody i Gołaźnia stanowiły w większości lasy państwowe przedwojennego Nadleśnictwa Gołąbki. Pozostałe lasy były własnością majątków: Mielno, Popowo Podleśne, Dziadkowo, miasta Gn. oraz drobnych właścicieli. Natomiast lasy obecnego obrębu Skorzęcin stanowiły w większości lasy państwowe już od 1821, z których utworzono Nadleśnictwo Skorzęcin. Lasy obecnego Nadleśnictwa Gniezno po II wojnie światowej wchodziły w skład następujących nadleśnictw: Gołąbki – istniejące przed 1939, Czerniejewo – istniejące przed 1939, Skorzęcin – istniejące przed 1939. Obiektami prawnie chronionymi na terenie nadleśnictwa są pomniki przyrody. W zasięgu działania nadleśnictwa znajdują się 2 parki krajobrazowe oraz obszary chronionego krajobrazu: → Lednicki Park Krajobrazowy, Powidzki Park Krajobrazowy, Powidzko-Bieniszewski Obszar Chronionego Krajobrazu.

„Polanex" sp. z o.o., zakłady odzieżowe, powstały 5 IV 1945 przy ul. Mickiewicza 8 jako wyodrębniony podmiot gospodarczy Poznańskich Zakładów Odzieżowych, realizowały zamówienia wojskowe na szycie mundurów, czapek, koszul i pidżam. Uruchomienie tego zakładu miało poważne znaczenie gosp. dla miasta, dało w okresie powojennym zatrudnienie znacznej liczbie kobiet. W 1951 nastąpiło usamodzielnienie się zakładu, działającego od tej pory jako Gnieźnieńskie Zakłady Przemysłu Odzieżowego (GZPO). W latach 1953-57 adaptowano kolejne obiekty dla potrzeb „szwalni" przy ul. Jeziornej 13 i ul. Roosevelta 44. Od 1967 zakład przyjął obecną nazwę „Polanex" i szył gł. dla Związku Radzieckiego oraz na rynek krajowy, stając się jednym z największych producentów koszul w kraju. W tym czasie pozyskiwał również rynek zach. Europy, gł. Wielkiej Brytanii i Niemiec. Na przełomie 1972 i 1973 GZPO „Polanex" otworzyły nowoczesny obiekt produkcyjny przy ul. Roosevelta 44/48. W 1990 utracono rynek wschodni przy jednoczesnym wzroście produkcji do krajów Europy Zachodniej. 16 VIII 1993 nastąpiła prywatyzacja – powstał „Polanex" sp. z o.o.; firma w 60% produkuje koszule męskie oraz lekką odzież damską. Obecnie przedsiębiorstwo zatrudnia ok. 380 osób. Eksport stanowi 80% produkcji, gł. do Niemiec, Danii, Szwecji i Francji. Jest to najlepsze świadectwo wysokiej ugruntowanej pozycji firmy wśród producentów koszul. Za swoje wyroby zakład otrzymał wyróżnienia w licznych konkursach: „Dobre bo Polskie", „Złota Róża" w 1989 w Warszawie.

„Polmo" sp. z o.o., spółka będąca spadkobierczynią rzemieślniczych tradycji zakładów metalowych, które na mocy dekretu o upaństwowieniu własności prywatnej w 1951 zostały przekształcone w Gnieźnieńskie Zakłady Metalowe Przemysłu Terenowego z centralnym zakładem produkcyjnym przy ul. Tumskiej 3. Skala działalności przedsiębiorstwa istotnie wzrosła po 1972, kiedy to oddano do użytku nowo wybudowane obiekty fabryczne przy ul. Roosevelta 120, stanowiące do dzisiaj gł. siedzibę firmy. W tym okresie wytwarzano: stoły wibracyjne, podnośniki hydrauliczne, armaturę okrętową, urządzenia dla przemysłu obrabiarkowego oraz hit handlowy – przebijak pneumatyczny do gruntu „Kret". W 1973 nastąpiła zasadnicza zmiana organizacyjna. Zarządzeniem Ministra Przemysłu Maszynowego Gnieźnieńskie Zakłady Metalowe Przemysłu Terenowego przekazano 1 I 1973 pod nadzór Zjednoczenia Przemysłu Motoryzacyjnego „Polmo", w wyniku czego powstały Zakłady Sprzętu Motoryzacyjnego w Gn., a od 1 VIII 1975 Fabryka Samochodów Rolniczych „Polmo" w Poznaniu Zakład nr 2 w Gn. Produkowano tu wówczas m.in.: popychacze do silników wysokoprężnych, hamulcowe zawory zwrotne, hamulcowe mechanizmy wspomagania, mechanizmy różnicowe z przekładnią główną do samochodów dostawczych. Rokiem przełomowym dla firmy był 1977, kiedy przeniesiono produkcję wymienionych mechanizmów różnicowych z Fabryki Samochodów Osobowych w Warszawie do „Polmo". Pozyskane w ten sposób linie produkcyjne stanowiły podstawę dalszego samodzielnego rozwoju zakładu w tej branży. W strukturze FSR w Poznaniu „Polmo" pozostało do 1991, kiedy decyzją ministra przemysłu i handlu utworzone zostało Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe „Polmo" w Gn. Przedmiot i profil działalności firmy pozostały niezmienione. W lutym 1997 majątek państw. PPH „Polmo" został wniesiony w całości do spółki „Polmo" sp. z o.o. Strategia rozwoju firmy przyjęta na początku lat 90. jest realizowana przez przedsiębiorstwo w nowej formie własności. Spółka specjalizuje się w precyzyjnej obróbce metalu i obróbce cieplno-chemicznej. Głównymi produktami są: mechanizmy różnicowe do samochodów i ciągników, skrzynie rozdzielczo-redukcyjne, zawory zwrotne.

„Polokna", Zakład Stolarki Budowlanej sp. z o.o. powstał w grudniu 1991 z przekształcenia przedsiębiorstwa państwowego w spółkę pracowniczą. Wcześniej, od 1945, zakład istniał pod nazwą Zakłady Stolarki Budowlanej „Stolbud Gniezno". Przedsiębiorstwo było jednym z większych producentów stolarki okiennej w kraju. Firma wykonywała okna do domów mieszkalnych, budynków szkolnych, szpitalnych, rekreacyjnych, biurowych, zarówno nowo budowanych, jak i remontowanych oraz modernizowanych. Miała również specjalną ofertę dla budynków zabytkowych będących pod opieką konserwatora zabytków. Realizowała takie zadania w wielu obiektach na terenie kraju oraz w Niemczech. Firma została zlikwidowana.

„Posti" S.A., firma powstała w 1953 w Gdyni na bazie zakładu pakującego herbatę. 1 X 1979 Przedsiębiorstwo Obrotu Spożywczymi Towarami Importowanymi w Warszawie Oddział w Poznaniu utworzyło w Gn. bazę magazynowo-przerobową. W 1983 uruchomiono paczkarnię przy ul. Mickiewicza. W 1994 utworzono Oddział Przedsiębiorstwa Handlowo-Wytwórczego „Posti" w Gn., przekształcając go w 1998 w Zakład Produkcyjny nr 2, który w 2001 przeniesiono do obiektów przy ul. Widnej, gdzie paczkarnia została wyposażona

w nowoczesne linie technologiczne do konfekcjonowania herbat ekspresowych i liściastych. „Posti" S.A. to czołowy producent czarnej i zielonej herbaty liściastej, ekspresowej i granulowanej. Ma jedną z najszerszych ofert asortymentowych w kraju. W 1998 większość akcji „Posti" przejął inwestor prywatny.

Przedsiębiorstwo Budownictwa Rolniczego (PBRol), początki działalności przedsiębiorstwa sięgają 1950, kiedy pod nazwą Budowlane Przedsiębiorstwo Powiatowe w Gn., kierowane przez dyrektora Jana Frąckowiaka, tworzyło podwaliny organizacyjne obejmujące działaniem pow. gnieźnieński. Zmiany organizacyjne krajowego budownictwa w 1958 spowodowały przemianowanie zakładu na Przedsiębiorstwo Budownictwa Terenowego w Gn. pod dyrekcją Bernarda Kowalskiego. Przedsiębiorstwo zostało przygotowane do wykonywania robót budownictwa ogólnego, obejmujących swym zasięgiem powiaty: gnieźn., wrzesiński i słupecki. W 1964 przeszło do resortu rolnictwa, zmieniając nazwę na Przedsiębiorstwo Budownictwa Rolniczego w Gn. i powiększając obszar swego działania o powiaty: międzychodzki, pozn. i chodzieski. W 1967 przedsiębiorstwo zatrudniało 617 pracowników, najwięcej w swojej historii. Później zatrudnienie malało. Od 1978 zakładem zarządzał dyrektor Henryk Biszof. Zakres działalności obejmował budynki mieszkalne, szkoły, magazyny, hale produkcyjne, budynki gospodarcze, obiekty hodowlane, suszarnie, wytwórnie pasz i obiekty rolnicze. W grudniu 1989 H. Biszof przekształcił dotychczasową firmę w Przedsiębiorstwo Budowlano-Remontowe „Polandbud" S.A., które w 1995 ogłosiło upadłość.

Przedsiębiorstwo Energetyki Cieplnej (PEC) w Gn. sp. z o.o., powstało w 1992 z przekształcenia przedsiębiorstwa komunalnego – Przedsiębiorstwa Energetyki Cieplnej. Przedsiębiorstwo istnieje jednak już od 1 IV 1975, najpierw jako Okręgowe Przedsiębiorstwo Energetyki Cieplnej w Gn., a od 1 VIII 1975 jako Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Poznaniu, Oddział Energetyki Cieplnej w Gn. PEC prowadzi działalność na terenie Gn. i Pobiedzisk. Podstawowym przedmiotem działania spółki jest wytwarzanie, przesyłanie i dystrybucja ciepła, którego nośnikiem jest woda lub para wodna. Ciepło zużywane jest w celu: ogrzewania pomieszczeń, podgrzewania wody użytkowej i na cele technologiczne. Jedynym udziałowcem w spółce jest miasto Gn. które na Zgromadzeniu Wspólników reprezentuje prezydent miasta.

Przedsiębiorstwo Państwowej Komunikacji Samochodowej, początkiem publicznego transportu samochodowego na terenie Polski po II wojnie światowej było utworzenie 16 I 1946 publicznego transportu samochodowego pod nazwą Państwowa Komunikacja Samochodowa. Początkowo przedsiębiorstwo było zakładem transportowym przewożącym ładunki na terenie miasta. W styczniu 1946 zakład przemianowano na Ekspozyturę Państwowej Komunikacji Samochodowej. Od 1 I 1950 Ekspozytura PKS w Gn. stała się placówką terenową oddziału terenowego PKS w Poznaniu z siedzibą przy ul. Witkowskiej 9/11. 1 I 1960 zmieniła się nazwa przedsiębiorstwa na Wojewódzkie Przedsiębiorstwo PKS w Poznaniu Oddział w Gnieźnie. Przedmiotem działalności było wykonywanie na obszarze województwa i w zasięgu powiązań komunikacyjnych z innymi obszarami publicznego transportu drogowego osób i ładunków pojazdami samochodowymi, spedycji oraz wszelkich innych czynności związanych z transportem osób i ładunków oraz spedycji. Do oddziału w Gn. należały też placówki terenowe PKS w Wągrowcu i we Wrześni. 1 VII 1975 oddział w Gn. otrzymał nazwę: Przedsiębiorstwo Państwowej Komunikacji Samochodowej w Poznaniu – Oddział Towarowo-Osobowy w Gn., ul. Armii Czerwonej 9/11, a od października 1976 ul. Kolejowa 2. Przedsiębiorstwo poszerzyło swoją działalność o prowadzenie krajowego i międzynarodowego publicznego transportu samochodowego i publicznej spedycji. W 1983 zmieniła się nazwa jednostki – na Krajową Państwową Komunikację Samochodową w Gn. W takiej formie przedsiębiorstwo działało do chwili wydania zarządzenia nr 20 Prezesa RM z 9 III 1990 w sprawie podziału przedsiębiorstw państwowych komunikacji samochodowej. Przedsiębiorstwo Państwowej Komunikacji Samochodowej w Gn. utworzono 1 VII 1990. Funkcję organu założycielskiego przekazano wojewodzie poznańskiemu. Siedzibą przedsiębiorstwa jest Gn., ul. Kolejowa 2, gdzie zlokalizowana jest baza firmy. W 1993 na terenie PKS otwarto Posterunek Celny, co pozwoliło na uruchomienie Składu Celnego i Agencji Celnej. Proces zmian organizacyjnych i restrukturyzacyjnych, prowadzonych od początku lat 90., pozwolił na ujednolicenie działalności i skupienie uwagi na przewozach pasażerskich, stanowiących ob. jedyną działalność.

Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji sp. z o.o. w Gnieźnie, siedziba firmy mieści się w Gn., przy ul. Żwirki i Wigury 28. Historia gnieźn. wodociągu rozpoczyna się pod koniec XIX w., kiedy to ówczesne władze miasta zdecydowały się na zafundowanie miastu wodociągu. Wodociąg Gn. w aktualnej formie technologicznej i lokalizacyjnej istnieje od 1888, kiedy to nad jez. Winiary zlokalizowano najbardziej korzystne ujęcie wody. Roboty budowlane rozpoczęto i ukończono w 1888. Pobudowany wodociąg składał się z: jednej studni głębinowej, stacji uzdatniania, pompowni, wieży ciśnień, rurociągu wody do śródmieścia. Rozwój miasta powodował rosnące zapotrzebowanie na wodę. Konieczne były kolejne modernizacje. W latach 1943-44 pobudowano baterie trzech filtrów pośpiesznych, mieszalnie wody z filtrów powolnych i pośpiesznych, zmieniono sposób napowietrzania. Lata 1947-49 to zbudowanie dodatkowych 3 filtrów pośpiesznych, likwidacja filtrów powolnych i ich adaptacja na zbiorniki wody czystej. W latach 1950-51 zlikwidowano system lewarowy i zastosowano pom-

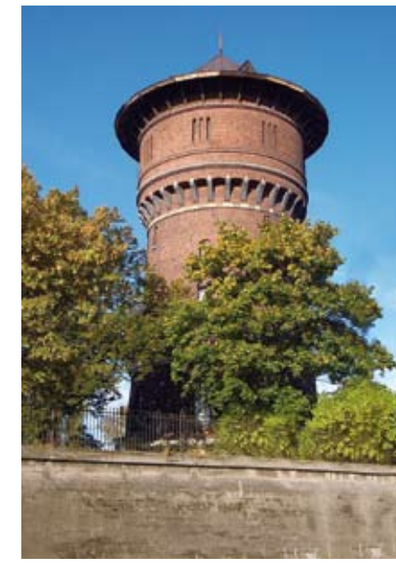

Gnieźnieńska wieża ciśnień, wybudowana w 1901 r.

py głębinowe oraz zbudowano stację transformatorową. W okresie 1975-80 zbudowano napowietrzalnię, stację pomp, chlorownię, zbiorniki czystej wody i przystąpiono do rozbudowy ujęcia. W latach 1982- 84 zbudowano ujęcie Winiary II (Wełnica). Ponieważ zapotrzebowanie na wodę stale przewyższało możliwości produkcyjne wodociągu, w latach 1952-54 na miejscu starej garbarni uruchomiono ujęcie i stację uzdatniania przy jez. Jelonek, które po modernizacji w latach 1980-87 znacznie wspomagały wodociąg Winiary. Od 1976 wodociąg gnieźn. wszedł w skład Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji w Poznaniu. W tym okresie nastąpił rozruch ujęcia i stacji uzdatniania wody przy ul. Sosnowej. Bezpośrednim następstwem dostarczania wody jest jej zużycie i zrzut do kanalizacji oraz na oczyszczalnię ścieków. W 1904 przystąpiono do budowy miejskiej sieci kanalizacyjnej. Oczyszczalnia ścieków została zbudowana w 1905. Modernizacja oczyszczalni w części biologicznej i mechanicznej nastąpiła w latach 80. Następna dekada to ciągłe unowocześnianie procesu technologicznego oczyszczalni, tak aby była ona przystosowana do wymogów europejskich.

Scanclimber sp. z o.o., należy do grupy Scaninter, na której czele stoi Scaninter Nokia Ltd., Tampere z Finlandii. Spółka jest firmą z 40-letnim doświadczeniem, specjalizującą się w produkcji urządzeń transportu pionowego dla budownictwa i przemysłu. Firma powstała w Gn. 1 IV 1964 pod nazwą Wielkopolskie Zakłady Mechanizacji Budownictwa „Zremb" w Poznaniu, Zakład w Gn. Dzięki wysokiej jakości produkowanych urządzeń Zremb w pełni zdominował rynki Europy Środkowo-Wschodniej. W 1991 została zmieniona nazwa firmy na Fada – Gniezno. Wtedy też firma weszła w skład grupy Scaninter i rozpoczęła licencyjną produkcję zmodyfikowanych, unowocześnionych podestów ruchomych masztowych, które obecnie podbijają rynki całego świata. Od 1998 firma zaistniała na rynku pod nową nazwą Scanclimber sp. z o.o.

„**Spomasz"**, Fabryka Maszyn i Urządzeń Pakujących „Spomasz", największe przedsiębiorstwo przemysłu maszynowego w Gn. Historię firmy rozpoczął w 1919 niewielki warsztat remontujący ręczne wirówki do mleka, założony przez S. Różakolskiego przy ul. Poznańskiej (ob. Łaskiego), przeniesiony następnie na ul. Dąbrówki. Wkrótce nastąpiła kolejna lokalizacja – przy ówczesnej ul. Trzemeszeńskiej powstał nowy zakład z blokiem mieszkalnym oraz sklepem firmowym. W 1939 firma wytwarzała własną wirówkę do mleka „Korona" o wydajności 100 l/h, opartą konstrukcyjnie na rozwiązaniu szwedzkiej firmy Alfa Lavel. Ta wirówka o nowoczesnych rozwiązaniach konstrukcyjnych zastała zaprezentowana na światowej wystawie techniki w Nowym Jorku. W okresie okupacji hitlerowskiej zakład produkował precyzyjne części do samolotów i łodzi podwodnych. Po wyzwoleniu miasta właściciel wraz z synem Marianem w marcu 1945 uruchomił zakład, który w 1950 przejęło państwo. Zakład mimo kolejnych zmian nazw nadal produkował części i remontował wirówki. Od 1958 rozpoczęło swoją działalność zakładowe biuro konstrukcyjne. Obecną lokalizację przy ul. Roosevelta 116 i swój wygląd zakład przybrał po rozbudowie w latach 1963-66 i 1972-75. Rozszerzono wówczas asortyment o produkcję automatycznych linii pakujących poziomych i pionowych dozowników oraz innych wyrobów rynkowych przemysłu spożywczego. W 1993 wojewoda poznański reprezentujący Skarb Państwa i kanadyjska spółka finansowa UNP International Holdings BV z siedzibą w Amsterdamie powołali do życia spółkę Unipak sp. z o.o. z siedzibą w Gn. Pozyskane od inwestorów zagranicznych środki finansowe spółka zainwestowała w rozwój produktów i rozszerzenie rynku zbytu. W 1995 Unipak został laureatem prestiżowej nagrody godła „Teraz Polska" za automat do pakowania produktów w kubki spożywcze, np. jogurtów, oraz kilku wyróżnień na Międzynarodowych Targach Poznańskich. W 2000 UNP odsprzedał wszystkie swoje udziały w spółce Unipak na rzecz duńskiej spółki akcyjnej Trepko A/S z siedzibą w Kopenhadze. Po odkupieniu udziałów od Skarbu Państwa i drobnych udziałowców Trepko A/S posiada obecnie ponad 98% udziałów. Od 29 I 2002 spółka występuje pod nazwą Trepko sp. z o.o., kontynuując od wielu lat produkcję maszyn pakujących dla przemysłu spożywczego, a sztandarowymi jej produktami są maszyny pakujące w gotowe kubki oraz maszyny pakujące w kostki.

„Urbis" sp. z o.o. w Gnieźnie, firma mieści się w Gn., przy ul. Chrobrego 24/25. W 2. poł. XIX w. władze miejskie powołały do życia Zakład Oczyszczania Miasta. W 1983 powstał Miejski Zakład Oczyszczania Ulic i Wywozu Śmieci, który jest oficjalnie uznawany za zalążek obecnego Urbis sp. z o.o. Po wyzwoleniu powstało przedsiębiorstwo pod nazwą Miejski Zakład Siły, Światła i Wody, w którego skład weszły: gazownia, elektrownia i wodociągi. W następnych latach częstym zmianom ulegały zarówno formy organizacyjne, jak i nazwy przedsiębiorstwa komunalnego. W 1948 elektrownia została przekazana na rzecz Zjednoczenia Energetycznego Okręgu Poznańskiego w Poznaniu. W 1950 następuje podział zakładu, w którego wyniku zostały wyodrębnione: Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej oraz Miejska Gazownia. Do 1976 MPGK miało w swoim składzie w różnych okresach m.in. Zakład Komunikacji Miejskiej, Zakład Wodociągów i Kanalizacji oraz jednostki w terenie (Witkowo, Czerniejewo, Pobiedziska, Kłecko, Mieścisko). W 1976 odeszły definitywnie MPK, wodociągi, pralnie, a firma zmieniła nazwę na Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej. Od 1 IV 1982 zakład istniał jako Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej. 1 VII 1997, na mocy uchwały nr XXV/216/97 Rady Miasta Gn., MPGKiM zostało przekształcone w spółkę z ograniczoną odpowiedzialnością. Od 6 IX 2004 zmieniono nazwę firmy na Urbis sp. z o.o. Firma świadczy usługi w zakresie: zarządzania nieruchomościami, oczyszczania ulic i placów, wywozu nieczystości stałych, składowania i utylizacji odpadów komunalnych, naprawy pojazdów.

„Velux" Polska sp. z o.o., wchodzi w skład firmy reprezentującej światowego lidera w produkcji okien dachowych – Velux. Firma ta jest obecna na pol. rynku

od 1989. Biuro handlowe Velux Polska funkcjonuje od 1990. Fabryka w Gn. została otwarta w 1998.

Węzeł PKP Gniezno, Gn. otrzymało pierwsze połączenie kolejowe 26 V 1872, kiedy Towarzystwo Kolei Górnośląskiej otworzyło ruch na linii Poznań – Inowrocław – Bydgoszcz. Kolejnym połączeniem była linia Gn. – Oleśnica, oddana do eksploatacji 1 XI 1887. Natomiast 1 I 1896 rozpoczęła działalność biorąca swój początek w Gn. wąskotorowa Witkowska Kolejka Powiatowa (→ Gnieźnieńska Kolej Wąskotorowa). Ostatnim połączeniem kolejowym, jakie otrzymało Gn., była uruchomiona w 1914 linia kolejowa z Gn. przez Winiary do Sławy Wlkp. W 1879 ukazała się ustawa o upaństwowieniu kolei. Proces ten trwał do 1886. W latach 1914-19 zostały zniszczone w różnym stopniu wszystkie linie kolejowe, urządzenia, budynki i tabor. Przejmowaniu przez polską administrację kolei w Wielkopolsce towarzyszyło wiele trudności. Bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej tabor na pol. sieci kolejowej był bardzo skromny, przy czym stopień zużycia wielu jednostek uniemożliwiał ich eksploatację. W tej sytuacji władze pol. rozpoczęły starania o rewindykację taboru od byłych państw zaborczych, którą zakończono w 1924. We wrześniu 1939 parowozownia i stacja w Gn. zostały zbombardowane. Po wyzwoleniu Gn. już 22 I 1945 zgłosiło się do pracy w parowozowni 132 pracowników. Szybkie uruchomienie parowozowni było bardzo ważne z uwagi na to, że w Poznaniu trwały ciężkie walki – broniła się cytadela oraz w dalszym ciągu trwała wojna. W 1945 parowozowni w Gn. podlegały parowozownie pomocnicze Jarocin i Wągrowiec oraz stacjonujący w Gn. pociąg ratunkowy. W 1954 oddzielono od parowozowni naprawę wagonów; powstała oddzielna jednostka Wagonownia I klasy w Gn. Zasadniczą pracą parowozowni była praca trakcyjna oraz naprawa parowozów w zakresie napraw bieżących, średnich i rewizyjnych. W 1972 zapadła decyzja o elektryfikacji linii Poznań – Inowrocław. Przystąpiono do intensywnego szkolenia drużyn parowozowych na maszynistów elektrycznych pojazdów trakcyjnych, rozpoczęto budowę zaplecza techn. i przebudowę stanowisk postojowych dla elektrowozów. Na skutek ustawy o komercjalizacji, restrukturyzacji i prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych Polskie Koleje Państwowe w 2001 uzyskały formę spółki akcyjnej. W wyniku wydzielenia m.in. takich spółek, jak: PKP Polskie Linie Kolejowe S.A., PKP Cargo S.A., PKP Przewozy Regionalne sp. z o.o. powstała grupa PKP. Lokomotywownia Gn. weszła w skład spółki Cargo S.A., została przejęta przez Zakład Taboru w Poznaniu i tym samym przestała istnieć.

Zob. też kolej w Gnieźnie, kolejowa orkiestra dęta.

Wojskowy Zakład Remontowo-Budowlany w Gnieźnie, wojskowe przedsiębiorstwo budowlane. W 1960 szef Sztabu Generalnego Wojska Polskiego powołał w Gn. 27. Batalion Inżynieryjno-Budowlany. Była to jedna z pierwszych jednostek budowlanych w Wojsku Polskim. W 1967 batalion został przeformowany w 27. Pułk Inżynieryjno-Budowlany, a następnie w 27. Wojskowy Zakład Budowlany. W 1991 w wyniku restrukturyzacji 27. WZB przekształcono w WZRB. W swoim dorobku WZRB

Wojskowy Zakład Remontowo-Budowlany, medal pamiątkowy wybity na 20-lecie Jednostki Wojskowej 1125 (proj. J. Stasiński, 1980), awers i rewers

i jego bezpośredni poprzednicy mają budynki mieszkalne, koszarowe, kotłownie, kasyna, kuchnie, stołówki, hale sportowe, garaże, magazyny i obiekty socjalne, realizowane gł. dla Sił Zbrojnych w garnizonach: Biedrusko, Inowrocław, Grupa k. Grudziądza, Bydgoszcz, Poznań, Warszawa, Świętoszów, Jelenia Góra, Opole, Powidz, Wędrzyn, Łódź i Szczecin. W latach 1998-99 zakład remontował kompleks koszarowy w Szczecinie na potrzeby Kwatery Głównej Korpusu Wielonarodowego Północ – Wschód. Roboty uzyskały bardzo wysoką ocenę Dowództwa Wielonarodowego Korpusu w Szczecinie. W 1999 zrealizowany w Wędrzynie dla WAM Zielona Góra budynek mieszkalny uzyskał wyróżnienie w konkursie „Lubuski Mister Budowy", organizowanym przez marszałka Lubuskiego Sejmiku Samorządowego. W 2003 WZRB zatrudniał 90 osób. Prowadził działalność w 2 rodzajach usług: budowlanych i sprzętowo-transportowych.

WZO „Polania", Wielkopolskie Zakłady Obuwia „Polania" w Budowie powstały w 1968. Zatrudniono wówczas pierwszych pracowników. Oficjalne otwarcie fabryki przy ul. 22 Lipca, która zatrudniała gł. kobiety z kilku powiatów, nastąpiło w 1972. Fabryka produkowała miliony par butów, zatrudniając w swoim najlepszym okresie 4500 osób. W ówczesnym okresie „Polania" była największym zakładem produkcyjnym w Gn. Prosperity zakładu trwała tak długo, jak długo istniał eksport butów do byłego Związku Radzieckiego. Po 1989, w nowej rzeczywistości rynkowej, moloch nie miał racji bytu. Rosło zadłużenie fabryki, aż doszło do sytuacji, że majątek zakładu nie wystarczał na pokrycie zadłużenia, które wynosiło 19 mln zł. Zakład zbankrutował. W 2002 WZO „Polania" zakończyły działalność. W 2003 została ogłoszona upadłość fabryki. Utworzono wówczas spółkę „Polania", której udziałowcami zostali wierzyciele fabryki. Postępowanie upadłościowe trwało do maja 2006. Syndykowi nie udało się znaleźć kupca na całą nieruchomość „Polanii". W kwietniu 2008 przed Sądem Okręgowym w Poznaniu zapadł wyrok o rozwiązaniu spółki, a tym samym rozpoczął się proces jej likwidacji.

Zakłady Mięsne w Gnieźnie (dawniej Rzeźnia Miejska), wybudowane przez miasto i otwarte 1 VII 1895. Projekt budowy został entuzjastycznie przyjęty przez członków gnieźn. Cechu Rzeźnicko-Wędliniarskiego, ponieważ działająca od 1881 publ. rzeźnia przy ul. Jeziornej była za mała na potrzeby miasta. Odbywały się w niej uboje trzody chlewnej i bydła, a sprzedażą i przetwarzaniem mięs zajmowały się prywatne warsztaty i sklepy rzeźnickie. Rozwój hodowli trzody chlewnej na ziemiach pol. stwarzał konieczność szukania nowych rynków zbytu. Wyko-

Obiekty Zakładów Mięsnych w Gnieźnie, dawnej Rzeźni Miejskiej, na pocz. XXI w. przekształcone na placówki handlowe

rzystała to firma „Bacon Export Gniezno", która w 1927 podpisała z Zarządem Miasta w Gn. umowę dotyczącą urządzenia oddziału eksportowego przy rzeźni gnieźn. Początkowo produkcja obejmowała bekon i szynki peklowane, które eksportowano do Anglii. Nieograniczona chłonność rynku ang. dała możliwość tworzenia przez „Bacon Export Gniezno" nowych przetwórni bekonowych w Tczewie, Grodzisku Wlkp., Chojnicach i Bydgoszczy. Oprócz bekonu i szynek peklowanych firma ciągle poszukiwała nowych możliwości produkcyjnych i wdrażała najnowsze osiągnięcia techniczne. Podpisała umowy na utworzenie oddziału produkcji szynek w Warszawie, tuczarni i rzeźni drobiu w Skalmierzycach oraz na eksport jaj w Łucku na Wołyniu. Najpoważniejszą inwestycją firmy było wybudowanie w Dubnie na Kresach Wschodnich rzeźni eksportowej dla bydła, trzody i drobiu, połączonej z fabryką konserw i smalcu, tuczarnią drobiu, eksportowym magazynem jaj oraz przetwórnią warzyw. Firma stała się ogólnopolskim potentatem eksportowym, brała udział w międzynar. wystawach i targach. Miała przedstawicielstwa w Europie, Ameryce Płn. i Środkowej, a także w Afryce. W 1937 w fabryce pracowało 1200 robotników, 140 urzędników i ok. 400 pracowników sezonowych. Rozwój firmy przerwała II wojna światowa – została wówczas zlikwidowana, a jej majątek przejęła niem. firma „Nawag" w Bydgoszczy. Rzeźnia gnieźn. spełniała w tym okresie funkcję ubojni dla rzeźników niem., którzy zajmowali się przetwarzaniem mięsa i jego sprzedażą. Po wyzwoleniu rzeźnię przejął I Front Białoruski. Prowadzono w niej uboje dla odradzającego się rzemiosła. Powstała Okręgowa Spółdzielnia Mięsna „Bacon Export Gniezno". Spółdzielnia ta uruchomiła w 1948 wysyłkę bekonu do Anglii, tucz gęsi oraz produkcję wędlin i konserw. Zasadniczą zmianę organizacji przemysłu mięsnego przyniósł rok 1949. Uchwałą Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów powstał Centralny Zarząd Przemysłu Mięsnego w Warszawie, który skupił wszystkie zakłady przetwórstwa mięsnego, duże rzeźnie, chłodnie składowe oraz dystrybucję. Zakłady Mięsne w Gn. przejęły od Okręgowej Spółdzielni „Bacon Export Gniezno" bekoniarnię znajdującą się na terenie rzeźni oraz przetwórnię mięsną przy ul. Roosevelta. Aby zakłady mogły eksportować swoje produkty: bekon, konserwy i wędliny, musiały modernizować procesy produkcyjne, podnosić na wyższy poziom jakość wyrobów oraz zapewnić bardzo wysoki standard sanitarno-higieniczny. W związku z tym przeprowadzono następujące prace: 1) w 1954 wykonano kapitalny remont bekoniarni, dobudowano oddział ubocznych artykułów uboju, 2) w 1960 wybudowano nowe pomieszczenie dla konserwiarni, 3) w 1964 przeprowadzono modernizację przetwórni wędlin, 4) w 1974 dobudowano drugie piętro w przetwórni wędlin z przeznaczeniem na magazyn, 5) w latach 1978-79 zmodernizowano i dostosowano do wymogów eksportowych halę uboju, magazyny poubojowe oraz pomieszczenia rozbioru i wykrawania, 6) w 1983 uruchomiono topialnię tłuszczów jadalnych. W trosce o zdrowie pracowników zakład prowadził własną przychodnię lekarską oraz gabinet stomatologiczny. Dla zapewnienia wypoczynku pracowników wybudowano ośrodek wypoczynkowy w Skorzęcinie. W latach 80. zakład zatrudniał ok. 750 pracowników, w tym ok. 160 pracowników umysłowych. W wyniku restrukturyzacji w 1992 Zakłady Mięsne zostały przekształcone w spółkę akcyjną. Zarząd spółki podpisał umowę z Zarządem Miasta Gn. o przejęciu majątku byłych Zakładów Mięsnych w leasing. Po zamknięciu bilansu za 1993 w kwietniu 1994 Zarząd ogłosił upadłość z powodu wzrostu zadłużenia i braku płynności płatniczej. 20 XI 1998 Sąd Rejonowy w Poznaniu Wydział XII Gospodarczy na wniosek sędziego komisarza stwierdził ukończenie postępowania upadłościowego Zakładów Mięsnych S.A. w Gn. Na terenie byłych Zakładów Mięsnych powstał supermarket, który wkomponował się w zachowane budynki rzeźni z 1895.

Zob. też zakłady i usługi w Gn. (aneks)

Znak firmowy prosperującej w latach 1927-39 spółki akcyjnej „Bacon Export Gniezno"

ZAKONY I ZGROMADZENIA, w Gn. od zarania dziejów odgrywały znaczącą rolę. Zasługi ich nie ograniczają się tylko do rozwoju życia religijnego miasta, ale także widoczne są w propagowaniu kultury polskiej, tj. w rozpowszechnianiu architektury sakralnej, oświaty czy rozwoju zakładów opieki leczniczej. Dotyczy to zgromadzeń zarówno żeńskich, jak i męskich.

Bracia Serca Jezusowego, w Gn. są od 1976. Pracują przy katedrze gnieźn. i w kurii.

Elżbietanki, cechuje je życie wg rad ewangelicznych i służba Bogu w osobach ubogich, chorych i starszych, dlatego siostry po przybyciu do Gn. w październiku 1883 zajęły się gł. opieką nad starszymi. Objęły zakład św. Jana przy ul. Szpitalnej 2. Był on przytułkiem dla ludzi starych i zniedołężniałych oraz zakładem leczniczym dla chorych. Zadaniem sióstr była pielęgnacja chorych, a także dbałość o porządek i sprawy gospodarcze szpitala. W 1925 zlikwidowano szpital św. Jana i przeznaczono budynek dla księży emerytów i na dom rekolekcyjny. Opiekę nad nowymi mieszkańcami zakładu podjęły siostry elżbietanki. W 1939 dom zajęły władze niem., a siostry zamieszkały w kolegiatach. Od 1945 siostry podjęły pracę w kurii i w sądzie duchownym. Część sióstr zamieszkała w dawnym konwikcie należącym do seminarium i zajęła się prowadzeniem gospodarstwa seminaryjnego. W 1959 siostry nabyły dom przy ul. Dalkoskiej, skąd dochodziły do chorych w domach i gdzie prowadziły kuchnię dla stołujących się księży parafialnych. Taki stan rzeczy przetrwał do dziś.

Franciszkanie, przybyli do Gn. w 1259 za sprawą księcia Bolesława Pobożnego i jego żony → Jolenty. W 1270 gnieźn. konwent franciszkanów został przyjęty do struktury organizacyjnej zakonu na kapitule prowincjonalnej w Złotoryi, a w poł. lat 70. bracia przystąpili zapewne do budowy kościoła i klasztoru, który finansował gł. książę wlkp. Bolesław Pobożny. Kościół, usytuowany w płn. pasie Wzgórza Panieńskiego, w swej pierwotnej koncepcji (na planie krzyża) miał prawdopodobnie zarówno pełnić funkcję kościoła zakonnego, jak i być miejscem wiecznego spoczynku swoich fundatorów. Jego budowę na tym etapie przerwała śmierć księcia Bolesława Pobożnego w 1279. Budowę świątyni już w zmienionej koncepcji (bryła jednonawowa) zakończono ok. 1295. Franciszkanie aż do momentu powstania kościoła farnego (XV w.) pełnili opiekę duszpasterską nad mieszkańcami miasta. Przy furcie klasztornej biedni i ubodzy miasta niejednokrotnie uzyskiwali pomoc. W okresie nowożytnym klasztor franciszkański nadal odgrywał rolę ośrodka szerzenia chrześcijańskiego miłosierdzia i rozwoju życia religijnego w mieście. W 1755 bracia wraz z gwardianem Franciszkiem Kałowskim przystąpili do restauracji konwentu. Postawiono nowe sklepienie nawy głównej, dobudowano płd. kaplicę, nad gł. bramą wystawiono chór muzyczny i nową zakrystię. Całość odnowiono w stylu epoki baroku. Zakon przetrwał do okresu zaborów. Początkowo ograniczono liczbę zakonników, budynek klasztoru przeznaczono na potrzeby władz pruskich, a później urządzono w nim szpital wojskowy. Ostatecznie skasowano go w 1836. Klasztor zajęło wojsko, a następnie rząd pruski wystawił go na licytację. Franciszkanie wrócili do Gn. 28 XII 1928, obejmując równocześnie parafię. Oddano im kościół, w klasztorze była nadal szkoła. Zakonnicy zamieszkali w kilku celkach przyległych do prezbiterium od strony południowej. W latach 1930-32 regotyzowano kościół, zrzucając w nawie głównej sklepienie barokowe, które zastąpiono krzyżowo-żebrowym. Przywrócono dawne gotyckie okna. Zmodyfikowano dawne → oratorium Klarysek jako nawę kościoła. W czasie II wojny światowej kościół zamknięto (1941), a zakonników wyrzucono. Dopiero po wojnie w marcu 1945 franciszkanie ponownie wrócili, przejmując kościół i budynki klasztorne. Ten stan trwa do dziś. Na rozwój gnieźn. → klasztoru Franciszkanów i jego historię miały wpływ wybitne osobowości, które zamieszkiwały na przestrzeni dziejów ten dom, m.in.: bł. Rafał Chyliński (1722-24) czy św. Maksymilian Maria Kolbe, który w 1933 przyjeżdżał do Gn. z odczytami.

Franciszkanki od cierpiących, w Gn. przebywały w latach 1960-76. Siostry prowadziły kuchnię i małe gospodarstwo w konwencie franciszkańskim, w którym znajdował się nowicjat i studium seminaryjne.

Franciszkanki od Najświętszego Sakramentu, przybyły do Gn. w 1872. Ich szczególną cechą jest bezustanna adoracja Najświętszego Sakramentu połączona z modlitwą ekspiacyjną. Tej posłudze oddawały się w swoim domu przy ul. Wawrzynieckiej 18. Rząd pruski zlikwidował dom ok. 1877. Siostry wróciły do Gn. ok. 1922 i mieszkały tu jeszcze przez 3 lata.

Klaryski, przybyły do Gn. ok. 1283 do klasztoru, który założył i wyposażył książę Bolesław Pobożny i jego żona → Jolenta, a następnie wykończył Przemysł II, który nadał różne przywileje oraz poczynił zapisy na klasztor. W efekcie tej fundacji powstało → oratorium Klarysek, które przylegało od północy do nawy kościoła Franciszkanów (do dziś funkcjonuje jako nawa boczna tego kościoła) i budynki klasztorne wzniesione po zach. stronie kościoła. Na przełomie lat 60. i 70. XIX w. budynki klasztoru Klarysek rozebrano, a na ich miejscu postawiono sąd i więzienie. Po śmierci swego męża księcia Bolesława Pobożnego Jolenta, fundatorka konwentu gnieźn., wraz z córką Anną wstąpiła do klasztoru i przyjęła habit św. Klary. Umarła w opinii świętości ok. 1303 i została pochowana w oratorium Klarysek. Kult jej grobu uwidocznił się już w następnych latach i trwa do dziś. W 1827 papież Leon XII ogłosił ją błogosławioną, a relikwie zmarłej zostały przeniesione do ozdobnego relikwiarza skrzyniowego i ustawione na ołtarzu dawnego oratorium. Klasztor Klarysek gnieźnieńskich na przestrzeni dziejów rozwijał się w miarę pomyślnie (liczba zakonnic dochodziła czasem do 40). Wspierał on inne fundacje, m.in. siostry z Gn. założyły klasztor w Śremie w 1616, a w 1644 w Chęcinach. Klaryski stanowiły wspólnotę elitarną, rekrutującą się gł. z grona córek okolicznej szlachty i w mniejszym stopniu także patrycjatu. Były to tzw. siostry chórowe, które pełniły w konwencie najważniejsze funkcje – ksieni, wikarii, zakrystianki, mistrzyni nowicjatu i profesek. One też uczyły się śpiewu i odmawiania łacińskiego brewiarza. Kandydatki do życia zakonnego wywodzące się z miejskiego pospólstwa czy plebsu były przyjmowane do zakonu bardzo rzadko Były to tzw. siostry służebne, przeznaczone do pracy fizycznej i zwolnione ze ślubów ścisłej klauzury. Jako nieumiejące czytać zwolnione były także z modlitwy brewiarzowej, którą zastąpiono odmawianiem kilkadziesiąt razy w ciągu dnia modlitwy *Ojcze nasz*. O kondycji intelektualnej i kulturalnej konwentu gnieźn. świadczy analiza klasztornej biblioteki, której część zbiorów po kasacie zakonu znalazła się w księgozbiorze Biblioteki Kapitulnej. Wymienić tu należy przede wszystkim średniowieczny graduał z 1414, przepięknie iluminowany, świadczący o rozwiniętej kulturze muzycznej tegoż klasztoru. O ostatecznych losach klarysek gnieźn. zadecydowały wydarzenia polit. XIX w. Rząd pruski (ok. 1837) zniósł klasztor, dobra zabrał, a pozostałym zakonnicom wyznaczył dożywocie. Ostatnia z nich, Tekla Cywińska, zmarła w styczniu 1865.

Bożogrobcy – zakon poświęcający się leczeniu chorych. Sprowadził ich do Gn. z Miechowa przez rokiem 1198 Przecław, kanonik gnieźn. i wrocławski, późniejszy biskup lubuski. Przecław ufundował drewniany kościółek pw. św. Krzyża w polu na wzgórzu. Umieścił w nim figurę ukrzyżowanego Chrystusa, którą rybacy wyłowili z pobliskiego jeziora zwanego Bielidło. Kiedy pojawiły się tam cuda, uposażył kościółek swoimi dwoma dziedzicznymi wsiami, by utrzymać nabożeństwa dla przybywających wiernych. Kościółek oddał w zarząd Zakonowi Kanoników Regularnych Stróżów Świętego Grobu Je-

rozolimskiego, zwanych bożogrobcami. Przybyli oni do Gn. przed 1189 z Miechowa w ziemi kieleckiej. Rozwinięty przez nich kult Krzyża Świętego i Męki Pańskiej dotrwał do dziś. W maju 1243 zakonnicy otrzymali szpital z kaplicą św. Jana Chrzciciela na wzgórzu przy szlaku do Żnina, Bydgoszczy i na Pomorze Gdańskie. Obiekt fundował książę Władysław Odonic w 1232 dla templariuszy, którzy do Gn. nie przybyli. Jego synowie, Przemysł I i Bolesław Pobożny, z matką Jadwigą bogato uposażyli szpital w kilkanaście wsi, m.in. Cielimowo, Konikowo, Pawłowo, Ujazd, Zdziechowę. Abp Fulko (1232-58) zezwolił na zwiększenie liczby zakonników pod warunkiem wspomagania kilku scholarzy i pełnienia uczynków miłosiernych wobec społeczeństwa. Książę wielkopolski Przemysł II w 1280 zatwierdził uposażenie klasztoru i uwolnił jego dobra od opłat podatków. Zakonnicy mogli też korzystać z jezior, lasów i polowań w swych dobrach. Otaczali opieką chorych, starców, biednych i uczniów szkoły katedralnej. Dla zarządu i duchowej obsługi przebywających miał rezydować tylko jeden kapelan. Wieczysty nadzór nad wykonaniem woli fundatorów powierzony został arcybiskupom i kapitule gnieźn. Źródła wspominają o dalszych nadaniach królewskich i przywilejach papieskich. Kościół i klasztor rozbudowany w XIV w. stał się jedną z najbogatszych instytucji kościelnych w Gn. i drugim co do godności w Polsce po Miechowie. Odgrywał w Wielkopolsce nadrzędną rolę nad klasztorami w Pyzdrach i Sępólnie. W klasztorze przebywało 6 zakonników i proboszcz. Jeden był przełożonym pod nieobecność prepozyta, drugi dziekanem, a dwaj kaznodziejami. Proboszcz wizytował kościoły swego zakonu, zwoływał kapitułę i braci na wspólne narady. Prepozyt miał prawo zasiadania w stallach kanonickich w katedrze gnieźn. i odprawiania mszy świętej przy gł. ołtarzu. Zakonników zwano „Krzyżakami", ponieważ ich białe habity zdobiły czerwone krzyże. Tereny na płn. od zabudowań bożogrobców, stanowiące ich własność w XV w., proboszcz Wacław Grzybowski zamienił w miasteczko i nazwał Grzybowem Świętojańskim. Miało ono w XVII w. burmistrza i ratusz. Wielki pożar miasta w 1512 strawił zabudowania klasztorne z wyjątkiem kościoła. Odbudowę pomogła sfinansować kapituła katedralna. Historię bożogrobców spisał kronikarz zakonu Samuel Nakielski, przebywający w Gn. w 1613. Dalej prowadzona kronika ujęła ponad 20 nazwisk prepozytów klasztoru, którzy wyróżniali się w pracy charytatywnej. W 1767 do klasztoru należały wsie: Jeziorzany, Konikowo, Ujazd i Zdziechowa. Pod zaborem pruskim zakon podupadł. Po odebraniu ostatniej wsi w 1804 dochody nie wystarczały na utrzymanie zakonników i obiektów. Szpital opustoszał, a ubodzy się rozeszli. Kasatę zakonu przeprowadzono w 1821, zabudowania oddano miejskiej elementarnej katolickiej szkole, nazwanej świętojańską, kościół przekazano w 1829 gminie ewangelickiej i był w dzierżawie do 1842, kiedy wybudowano nowy zbór przy ob. ul. B. Chrobrego. Zakon bożogrobców reaktywowano w Polsce w 1996 wraz z założeniem placówki w Warszawie jako zwierzchnictwa. Protektorem z tytułem wielkiego przełożonego został prymas Polski Józef Glemp. Kościół św. Jana Chrzciciela w Gn. włączono jako obiekt wzniesiony przez zakon bożogrobców w XIV w. Zakon tworzą duchowni i świeccy: kawalerowie i damy. Członkowie wyróżniają się wysokim morale, życiem chrześcijańskim, apostolstwem i pracami charytatywnymi. Członkowie mają obowiązek codziennej modlitwy i odbycia pielgrzymki do Ziemi Świętej. Wstąpienie do elitarnego zakonu dokonuje się przez złożenie wniosku lub rekomendację i wprowadzenie kandydata przez innego członka. Podczas uroczystej inwestytury zostają poświęcone stroje – krótkie białe peleryny (mucety) dla duchownych, białe płaszcze z czerwonym krzyżem jerozolimskim na lewym ramieniu oraz beretem dla świeckich, czarne chusty z krzyżem jerozolimskim dla dam. Członkowie otrzymują też dystynktoria, herb rycerski i krzyż jerozolimski. Wpłacane składki przeznaczają na utrzymanie patriarchatu i Grobu Pańskiego w Jerozolimie oraz na pomoc chrześcijanom tam żyjącym. Łożą też na utrzymanie szkół katolickich i uniwersytetu w Betlejem. Kawalerami zakonu są też gnieźnianie: ks. dr Kazimierz Kociński – kanonik gremialny Kapituły Prymasowskiej, rektor kościoła św. Jana od 1975, Czesław Krzyżan – lekarz stomatolog i Wojciech Kozłowski – lekarz chirurg i onkolog.

Księża misjonarze św. Wincentego à Paulo, przybyli do Gn. w 1718 na zaproszenie abpa S. Szembeka, który powierzył im zarząd seminarium gnieźn. Zajmując się wychowaniem nowych pokoleń kapłańskich, księża misjonarze podejmowali także misje w okolicznych parafiach. Taki stan rzeczy przetrwał do 1835, kiedy to władze pruskie zamknęły częściowo seminarium.

Siostry bose NMP z góry Karmel, karmelitanki, wspólnota kontemplacyjna. Przybyły do Gn. w 1995. Zadaniem sióstr są: nieustanna modlitwa, pokuta i praca w intencjach apostolskich Kościoła. Zadania te realizują w swoim klasztorze na ul. Cienistej.

Siostry miłosierdzia Wincentego à Paulo, rozpoczęły swoją działalność w Gn. w 1855. Ich zadaniem jest służba Chrystusowi w ubogich i chorych. Dlatego od początku swej obecności w Gn. zajęły się ubogimi, prowadząc Dom Sierot i Ochronkę św. Wojciecha. W czasie kulturkampfu otrzymały urzędowy nakaz opuszczenia zakładu. W 1919 siostry wróciły do Gn. i rozpoczęły pracę w Domu Katolickim przy ul. Słomianka 6, gdzie założyły szwalnię, a zarazem prowadziły dzieło ewangelizacyjne. W 1920 przejęły dom na ul. Lecha 11, gdzie prowadziły lecznicę dla dzieci, a po zamknięciu Domu Katolickiego przeniosły tam też szwalnię. W 1933 objęły także opiekę nad żłobkiem dla podrzutków przy ul. Łącznica 7. Pracowały w szpitalu i w żłobku przez całą okupację, chociaż w okrojonym składzie. Po wojnie szpital został przejęty przez władzę ludową, a siostry zostały zatrudnione w parafiach gnieźn. (farnej, św. Wawrzyńca), posługiwały chorym w domach. Żłobek został zamieniony na Dom Małego Dziecka, a liczba sióstr z każdym rokiem ograniczana (w 1961 pracowały już tylko 3 siostry). W 1971 władze zgromadzenia ze względu na ograniczone pole działania zlikwidowały swoją placówkę przy ul. Łącznica 7. W wyniku zmian

ustrojowych w 1990 dom przy ul. Lecha został oddany zgromadzeniu. W jego murach siostry zorganizowały przedszkole, a w budynku obok świetlicę dla dzieci z rodzin patologicznych. Obie placówki przetrwały do dziś.
Siostry Najświętszej Rodziny z Nazaretu, nazaretanki, przybyły do Gn. w 1993. Prowadzą Dom Matki i Dziecka na os. Orła Białego. Wcześniej również zajmowały się katechizacją w kilku gnieźn. przedszkolach i prowadziły ochronki przy parafiach.
Siostry misjonarki apostolstwa katolickiego, pallotynki, pierwsze siostry przybyły do Gn. w 1977 i zamieszkały w rezydencji ks. bpa Czerniaka. W 1996 założyły dom na ul. Hożej. Siostry prowadzą różnorodną działalność, obejmującą katechizację, organizowanie rekolekcji, pracę w Muzeum Archidiecezjalnym i w kurii.
Siostry służebniczki NPNMP, rozpoczęły swoją działalność w mieście w 1880. Charyzmatem zgromadzenia, które przetrwało do dziś, są wychowanie oraz nauczanie dzieci i młodzieży, katechizacja, a także akcje charytatywne wśród chorych i ubogich. W Gn. służebniczki zajęły się gł. opieką i wychowaniem dzieci, przejmując w 1880, po usunięciu sióstr miłosierdzia, Dom Sierot i Ochronkę św. Wojciecha. Kiedy zaistniała potrzeba stworzenia przytułku dla niemowląt, siostry otworzyły żłobek dla najmłodszych, który mieścił się początkowo w murach sierocińca i ochronki, a następnie przeniesiono go do nowego domu na ul. Łącznica 7. Siostrom służebniczkom w opiece nad niemowlętami pomagały panie ze Stowarzyszenia Wincentego à Paulo, które z czasem całkowicie przejęły opiekę nad żłobkiem. Siostry podjęły także pracę wśród chorych i ubogich. W 1908 zarząd zgromadzenia zakupił przy ul. św. Wojciecha mały domek, w którym zamieszkały siostry opiekujące się chorymi i biednymi w mieście. W okresie międzywojennym służebniczki oprócz ochronki dla dzieci zorganizowały dla uczącej się w szkołach średnich młodzieży internat, nadal opiekowały się chorymi i ubogimi, prowadząc Zakład św. Józefa przy ul. Chociszewskiego i ul. św. Michała. Od 1 VI 1930 rozpoczęły pracę w Szpitalu Miejskim przy ul. 3 Maja. W czasie wojny siostry musiały opuścić swoje placówki. Po zakończeniu działań wojennych powróciły do Gn., chociaż władze komunistyczne znacznie ograniczyły ich działalność. Dom dziecka przy ul. św. Wojciecha został przejęty na własność państwa. Zmieniono jego nazwę na Zakład Wychowawczy „Caritas" dla Dzieci Niepełnosprawnych Umysłowo. Siostrom pozwolono nadal opiekować się dziećmi. W 1950 władze miejskie zabrały również przedszkole przy ul. Chociszewskiego, które siostry odzyskały wraz z domem przy ul. św. Wojciecha dopiero po 1990. Działania te zmusiły siostry do podjęcia prac poza własnymi domami – w katechizacji w parafii św. Michała, franciszkanów, w posłudze w parafii archikatedralnej, w prowadzeniu kuchni dla księży, w opiece nad chorymi w domach. Ob. pracują w domach przy ul. św. Wojciecha i ul. Chociszewskiego, opiekując się dziećmi, a także pełnią posługę w wielu parafiach gnieźnieńskich.
Urszulanki, do Gn. przybyły (5 sióstr) 28 V 1868 ze zgromadzenia w Poznaniu dzięki przełożonej matce Bernardzie Marii Morawskiej. Na kupno domu od p. Wahl przy ul. Tumskiej (ob. nr 13) wsparcia udzielili sufragan pozn. bp Franciszek Stefanowicz – 100 talarów i ks. kanonik kapituły gnieźn. Walenty Wojciechowski, syn mieszczan z Kłecka, kurator klasztoru gnieźn. – 1500 talarów. Był katechetą, przez kilka pierwszych lat wykładał pedagogikę i uczył języka niemieckiego. W podwórzu posesji własnym sumptem wystawił zabudowania klasztorne. Był ich dobroczyńcą i fundatorem do końca swego życia w 1875. Siostry prowadziły odpłatną szkołę zwaną Zakładem Naukowym i pensjonat dla dziewcząt. W wychowaniu żeńskiej młodzieży wyłoniły się 3 kierunki: religijny, naukowy i praktyczny. Program przewidywał pobożność w uczuciach i czynach, wyrobienie prawego charakteru, przyzwyczajenie do życia czynnego. Panienki były pod nadzorem nauczycielek. Uczono religii i języków: pol., niem., franc. i angielskiego. Wykładano: historię, literaturę powszechną i narodową, arytmetykę, geografię, astronomię, kosmologię, fizykę i chemię. Zapoznawano z kaligrafią, rysunkiem, śpiewem, robotami ręcznymi i szyciem. Przeprowadzano też gimnastykę. Na prośby rodziców uczono muzyki. Szkoła prowadziła 6 oddziałów. Panienki pragnące zostać nauczycielkami odbywały 2-letni kurs pedagogiczny do egzaminu rządowego. Kandydatki chcące nabyć więcej wiadomości praktycznych zostawały rok dłużej, uczyły się prowadzenia rachunków gosp., zarządu domu i wszelkich wiadomości potrzebnych kobiecie w rodzinnym życiu. Siostra przełożona w obecności mistrzyń pensjonatu i uczących się wręczała raz w miesiącu bilety pochwalne za pilność w nauce i wzorowe zachowanie. Kwartalnie zawiadamiano rodziców o postępach w nauce. Dwa razy w roku odbywały się egzaminy prywatne, a na zakończenie roku szkolnego egzamin publiczny w obecności rodziców i przyjaciół-dobroczyńców klasztoru. Co roku odbywał się popis publiczny uczennic w obecności rodziców i komisji szkolnej. W niedziele były odwiedziny krewnych i znajomych. Co 2 tygodnie panienki pisywały listy do rodziców, a miejscowe dziewczęta mogły je odwiedzać w domu. Rok szkolny trwał od września do czerwca. Na okres świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy pensjonarki mogły przebywać w domach rodzinnych. Ich liczba wynosiła przeciętnie 30-40 osób w internacie oraz 60-70 panienek przychodzących z miasta. Zakład miał uznanie mieszkańców Gn. i okolicy. Pracował bez dotacji państwowych. Był warownią pol. i chrześcijańskiego wychowania. Po ogłoszeniu ustawy represyjnej w pruskiej walce z kulturą pol. w okresie kulturkampfu w latach 1871-78 szkoła sióstr musiała przerwać działalność. Kilkanaście sióstr 2 VII 1877 opuściło Gn. – udały się do Tarnowa w Galicji.

Lit.: Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie (dalej cyt. AAG), AKM I, sygn. 80, Zakony i zgromadzenia 1920-1939; AAG, AKM I, sygn. 1970, Wizytacje zakonów 1958-1960; AAG, AKM I, sygn. 1971, Wizytacje zakonów 1961-1968; Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri Archidioecesis Gnesnensis pro Anno Domini 1864-1928; Roczniki Archidiecezji Gnieźnieńskiej 1929-1996; H. Bujarska, *Rozwój i rola społeczna szpitali gnieźnieńskich w latach 1840-1939*, Poznań 1975 (mps AAG); A. Janusz, *Geneza sióstr klarysek w Polsce*, Kraków

1979 (mps AAG); H. Gałczyńska, *Działalność Sióstr Miłosierdzia w Gnieźnie w latach 1855-2000*, Poznań 2003 (mps AAG); K. Kantak, *Franciszkanie polscy 1517-1795*, t. 2, Kraków 1938; L. Trzeciakowski, G. Wróblewska, J. Pic, *Schyłek feudalizmu i kształtowanie się kapitalizmu (1815-1870)*, w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 474-528; P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984; J. Marecki, *Zakony żeńskie w Polsce*, Kraków 1997; S. Pasiciel, *Zespół klasztorny franciszkanów i klarysek w Gnieźnie*, Gniezno 2005; C. Pest, *Rektorzy Seminarium Duchownego w Gnieźnie 1602-2005*, Gniezno 2005; S. Skibiński, *Dawny kościół Bożogrobców pw. św. Jana Chrzciciela*, w: *Gniezno pierwsza stolica Polski. Miasto Świętego Wojciecha*, Gniezno 1995, s. 180-182; A. Szulc, *Dzieje klasztoru klarysek w Gnieźnie*, w: *Franciszkanie konwentualni i klaryski w Wielkopolsce od XIII do XIX w.*, red. T. Janiak, D. Stryniak, Gniezno 2006, s. 129-134.

ZAKRZEWO, wieś w gminie Kłecko, parafia Sławno, ob. 146 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 630,05 ha. Wieś wzmiankowana w 1389 jako własność rodu Opalów. W 1520 dziesięcinę z dworu oddawano do kościoła w Sławnie. W 1566 właścicielem był Mielżyński, a w 1793 Mikołaj Węsierski, później Albin Węsierski, który rozpoczął badania archeol. na Ostrowie Lednickim. Od 1878 Zakrzewo przeszło w ręce Chełmickich, pozostając ich własnością do 1939. Znajdowały się tu wówczas gorzelnia, młyn parowy i tartak. W latach 80. XIX w. wieś dworska liczyła 780 ha, 71 domów, 238 mieszkańców; wieś gospodarska – 62 ha, 4 domy, 24 mieszkańców. We wsi znajdują się XIX-wieczne budynki dawnej gorzelni, tartaku, młyna parowego i pałac zbudowany w 1867 w stylu nawiązującym do architektury franc. z poł. XVII w., otoczony parkiem krajobrazowym (15,8 ha), zaprojektowanym przez franc. ogrodnika Augusta Denizota.

Zakrzewo, od góry: neorenesansowy pałac z 1867 r.; oficyna pałacowa (dom rządcy)

Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ZAKRZEWSKA ANTONINA (ur. 11 VI 1902 w Kapuścianach na Podolu, zm. 22 VIII 1982 w Gn.), doktor nauk medycznych, specjalista psychiatra. Dyplom uzyskała w 1930 na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego. Od 1930 pracowała w szpitalu → „Dziekanka" w Gn. Od 1936 ordynator oddziału psychiatrycznego. W latach 1939-45 wysiedlona. Od 1945 do 1970 ponownie zatrudniona na stanowisku ordynatora. Organizowała powojenną działalność szpitala, kierowała także szpitalnym laboratorium analitycznym.

ZAKRZEWSKI KSAWERY FAUSTYN IGNACY (ur. 15 II 1876 we wsi Wełna k. Gn., ob. Goślinowo, zm. 18 XI 1915 w Poznaniu), lekarz, działacz społeczny. Syn właściciela ziemskiego Tomasza i Zofii z Lassowów. Uczył się w gimnazjum w Gn., a w latach 1898-1903 studiował medycynę w Lipsku i Würzburgu, gdzie uzyskał doktorat z medycyny. Po odbyciu specjalizacji w klinikach Paryża i Berlina w 1905 osiedlił się na stałe w Poznaniu. Na terenie Poznania i Wielkopolski rozwijał działalność społeczną i niepodległościową. Był prezesem „Sokoła" na miasto Poznań. W ramach działalności sokolej był inicjatorem powołania organizacji skautowej. W tym celu w 1912 sprowadził z Lwowa instruktorów skautowych dla przeprowadzenia kursu harcerskiego. Sam był uczestnikiem tego kursu. W czasie jego kierownictwa została utworzona tajna dzielnicowa komenda skautowa. Został pochowany na cmentarzu zasłużonych na Wzgórzu św. Wojciecha. Pozostawił żonę Janinę z Dygatów i troje dzieci – Janusza, Halinę i Zbigniewa. Obelisk poświęcony K.Z. – współorganizatorowi skautingu w Wielkopolsce – powstał z inicjatywy harcmistrzów Aleksandra i Janusza Sekulskich. Projekt obelisku opracował Aleksander, natomiast realizacją kierował jego brat Janusz. Wykonania napisu na kamieniu, jak również budowy całego obelisku podjął się Zenon Ciela, właściciel firmy kamieniarskiej „Skała" w Gn. Koszt budowy oszacowano na 6000 zł. Firma „Skała" zarówno obróbkę głazu, jak i budowę całego obelisku wykonała nieodpłatnie, ponosząc wszystkie wydatki. Obelisk z okazji 85-lecia harcerstwa na ziemi wielkopolskiej stanął na prywatnym gruncie Jacka Kamińskiego w Goślinowie. 20 XII 1997 odsłonięcia dokonał prezydent m. Gniezna Bogdan Trepiński, a poświęcił ks. kanonik Zbigniew Kapturczak.

ZALESIE, dawna osada, ob. w granicach wsi Gaj w gminie Witkowo. Do 1793 własność arcybiskupów gnieźn. W latach 80. XIX w. liczyła 2 domy, 24 mieszkańców.

ZAMEK ARCYBISKUPI W GNIEŹNIE (tzw. Łaskiego), jako siedziba obronna (kuria) istniał już prawdopodobnie za czasów Skotnickiego (2. poł. XIV w.) i być może w ciągu XV w. był powiększany. Decyzję o wzniesieniu nowego zamku mającego pełnić funk-

cję schronienia dla Kurii Arcybiskupiej w Gn. podjęto z inicjatywy abpa Jana → Łaskiego w porozumieniu z Kapitułą Metropolitalną w 1518. Budowa nie została ukończona za życia arcybiskupa, w tym czasie położono jedynie „obszerne i silne fundamenta". Wkrótce ustalono, że na dalszą budowę zamku zostaną przeznaczone czynsze z kluczy skierniewickiego i łęgonickiego. Za wystawienie zamku z cegły architektowi Wysockiemu kuria ustąpiła w 1519 w dożywocie dobra stołu arcybiskupiego – Sławno. Zamek zgodnie z wcześniejszymi porozumieniami zawartymi pomiędzy kapitułą a arcybiskupem miał stanąć na placu, który w 1517 prymas J. Łaski nabył drogą zamiany. Był to teren położony nad brzegiem jez. Jelonek z Targowiskiem. Obecnie jest to obszar zawarty między ul. Jeziorną, ul. Łaskiego, jez. Jelonek i parkiem. Obejmuje w całości teren probostwa katedralnego przy ul. Łaskiego 9 oraz częściowo 11. W 1613 zamek został zniszczony podczas wielkiego pożaru miasta. Jednak – jak wynika z późniejszych inwentarzy – odbudowano go z polecenia abpa Macieja → Łubieńskiego i doprowadzono do stanu używalności, co potwierdza opis w inwentarzu wszystkich dóbr arcybiskupstwa Stanisława Krajewskiego z 1685. Wg tego opisu na teren zamku prowadził most w złym stanie. Teren zamku był oparkaniony (otoczony murem obwodowym). Opisano całą budowlę wraz z izbami. Zaznaczono, że obok zamku wznosiła się piętrowa kamienica ze sklepem, czyli piwnicą. W dalszej części opisu wzmiankowano o kuchni, stajniach i istniejących niegdyś oficynach. Obok znajdowała się druga kamienica nakryta dachem. Kompleks zabudowań zamkowych tworzyły nowy browar nad jeziorem i inne zabudowania gospodarcze. Również ogólny opis zamku po odbudowie z czasów M. Łubieńskiego daje Stefan Damalewicz. Była to budowla na planie nieregularnego czworoboku, z dziedzińcem pośrodku. Opisy nic nie mówią o bastejach. Dobrze zachowany fundament ceglany jednej z nich (basteja zachodnia, średnica ok. 20 m) znajduje się w podziemiach budynku (kanonii) na ul. Łaskiego 11. Po raz pierwszy relikty tej bastei odkryto podczas budowy tego budynku w 1936. Zamek mimo odbudowy po pożarze z 1613 systematycznie niszczał. Po kolejnym pożarze z maja 1724 został wkrótce odremontowany i do poł. XVIII w. służył okazjonalnie arcybiskupom. Był przez pewien czas użytkowany także jako karcer dla księży. Ostatecznie zamek rozebrano w 1831. Zamek arcybiskupi był ważnym elementem zabudowy terenów położonych pomiędzy Targowiskiem a jez. Jelonek. Wokół niego skupiała się inna zabudowa, w tym mieszkalna. Badania archeol. przeprowadzone w latach 1997-2000 przez Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. dostarczyły wielu istotnych danych dotyczących założenia zamkowego o wymiarach 70 na 75 m i jego wyposażenia w urządzenia obronne i gospodarcze. Odkryto m.in. fundament drugiej, wsch. baszty – prawdopodobnie bastei (na skrzyżowaniu ul. Jeziornej i ul. Łaskiego). Zbadano wnętrze bastei zachodniej. Odsłonięto ponadto dolne partie wsch. muru obronnego wraz z zachowanymi strzelnicami i odcinki muru płd. (znanego częściowo z badań przedwojennych).

Rys. J. Gryguć

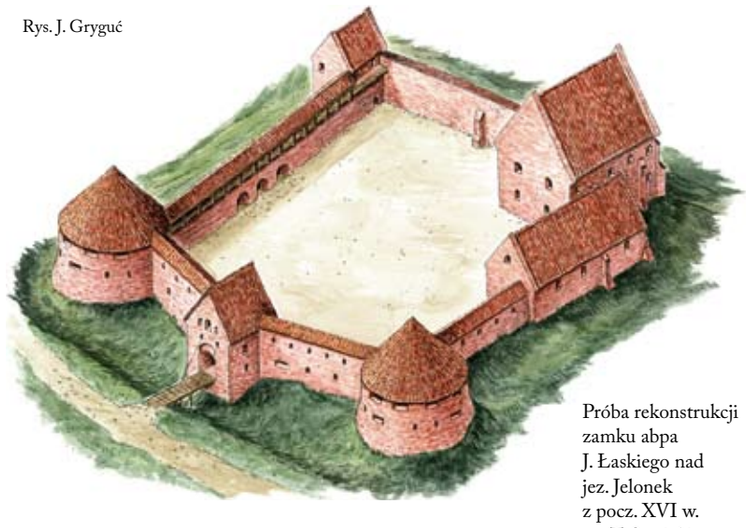

Próba rekonstrukcji zamku abpa J. Łaskiego nad jez. Jelonek z pocz. XVI w. wg T. Sawickiego

Odkopano prawie w całości zachowany fundament kamienicy zamkowej ze śladami przebudowy (odbudowy po pożarze?) oraz szczątkowe fundamenty podłużnej sali rycerskiej. Natrafiono także na doskonale zachowany pomost dębowy z 2. ćwierci XVI w., który można wstępnie wiązać z browarem przyzamkowym.

ZAMEK KSIĄŻĄT PIASTOWSKICH W GNIEŹNIE, ten nieistniejący dziś zamek, którego relikty odkryto w płn. części Góry Lecha, utożsamiany jest przez badaczy z XIII-wiecznym książęcym zamkiem piastowskim. Wg nielicznych źródeł pisanych zamek ten został przez księcia wlkp. Władysława Odonica i jego syna odbudowany (prawdopodobnie także znacznie rozbudowany) w latach 1234-37 ze zniszczeń wojennych roku 1192. Powstanie warowni podyktowane było ciągłymi walkami książąt piastowskich o wpływy w Wielkopolsce. Badacze częstokroć z racji szczupłości źródeł mylnie lokowali nieistniejący już zamek w części płd.-zach. Góry Lecha – nad jez. Jelonek. Nic też nie było wiadomo na temat zabudowy zamkowej i jej rozplanowania. Prowadzone w ostatnich latach badania wykopaliskowe przez archeologów z Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. doprowadziły do odkrycia reliktów założenia zamkowego z XIII-XIV/XV w., położonego w płn. części Góry Lecha, w obrębie książęcego grodu. Pozostałości te są nieliczne i najczęściej źle zachowane. Mimo to udało się w przybliżeniu określić zasięg założenia na ok. 100 x 90 m. Ważniejszymi odkrytymi obiektami architektonicznymi są głębokie kamienne fundamenty położone w części płn.-zach. grodu wraz z późniejszymi (XV--XVII w.) dobudówkami i przeróbkami wiązanymi z powstawaniem, od 2. poł. XV w., wikariatów i kanonii. Budowa tych ostat-

Wzgórze Lecha, odkryty fragment kamiennej baszty zamkowej

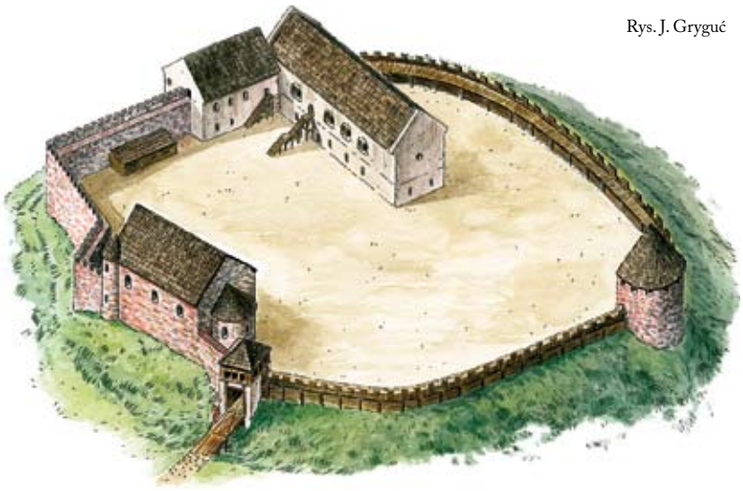

Rys. J. Gryguć

Próba rekonstrukcji gnieźnieńskiego zamku książąt piastowskich na Wzgórzu Lecha

nich obiektów w wielu wypadkach oparta była na ocalałych murach zamku. Prawdopodobnie także wówczas dokonano największych zniszczeń pozostałości warowni, wtórnie wykorzystując wartościowy budulec. Istotnym znaleziskiem był odkryty w 1990 fundament kamienny baszty zamkowej, położony w płn.-wsch. narożniku wzgórza. Jego zarys zbliżony był do kształtu półokrągłego. Najprawdopodobniej rozplanowanie zamku było następujące: od płn.-zach. znajdował się jeden z budynków zamkowych, prawdopodobnie obronnych, w części środkowo-północnej przypuszczalnie znajdował się budynek główny – XIII-wieczne palatium. Obecność tego budynku mogą poświadczać duże kamienne fundamenty odkryte pod płn. skrzydłem budynku kolegiaty (ob. Muzeum Archidiecezjalne w Gn.). Niestety, wycinkowość tego znaleziska nie pozwala na rekonstrukcję jego formy. Od strony płn.-wsch. stała, wspomniana wyżej, baszta. Od południa znajdował się romański kościół św. Jerzego (*in arce*), spełniający funkcję kaplicy zamkowej. Pośrodku tych zabudowań znajdował się dziedziniec z zabudową drewnianą. Całe to założenie obronne okalał mur obwodowy, którego nikłe pozostałości prawdopodobnie odkryto w pobliżu fasady kościoła św. Jerzego. Przebieg części płd. tego muru, jak się można domyślać, odtwarza ceglany mur oporowy z ok. XVI-XVII w. Można przyjąć, że część budowli zamkowych wchodziła w skład obwodu obronnego. Nie można wykluczyć, że przynajmniej niektóre odcinki obwodu stanowiły stare drewniano-ziemne wały grodowe, z drewnianymi urządzeniami obronnymi. Do zamku prowadził trakt – podjazd, który prawdopodobnie przebiegał podobnie jak ob. ul. Kolegiaty. Dodatkowym zabezpieczeniem obronnym od strony płd. było głębokie naturalne zagłębienie, być może dostosowane z czasem do roli fosy zamkowej. Obecność tego zagłębienia potwierdziły badania archeol. i geomorfologiczne. Dla zamku gnieźn., w sensie porównawczym, przyjęto doraźnie schemat rozwojowy i rozplanowanie zamku w Legnicy na Śląsku. Przekształcanie zamku legnickiego w murowany zamek rozpoczął w 1. ćwierci XIII w. Henryk Brodaty. Książę Władysław Odonic niejednokrotnie bywał na dworach Piastów śląskich, m.in. u Henryka Brodatego. Podobieństwa obu założeń wynikają z analogicznego procesu przejścia grodu książęcego z umocnieniami drewniano-ziemnymi w zamek w części murowany, z wykorzystaniem dawnej konfiguracji terenu oraz dawnych umocnień. Przewidywane dalsze kwerendy źródłowe i badania wykopaliskowe, niestety na coraz bardziej ograniczonym terenie, mogą jeszcze dostarczyć nowych informacji do poznania dziejów i architektury zamku gnieźnieńskiego.

ZAPAŁOWSKI HIERONIM (ur. 29 VIII 1920 w Gn.), starszy marynarz w Polskiej Marynarce Handlowej. Od 15 II do 26 XII 1940 młodszy chłopiec okrętowy na „Śląsku"; od 28 X do 30 XI 1943 na drobnicowcu „Morska Wola"; od grudnia 1943 pozostawał w rezerwie w Nowym Jorku; w czerwcu 1944 wrócił na „Morską Wolę" jako starszy marynarz i pływał na tym handlowcu do 9 IV 1945; między 8 a 15 VI 1945 na statku „Opole"; brak dalszych informacji.

Lit.: W.K. Taniewski-Elliott, *Spis personelu zatrudnionego na statkach Polskiej Marynarki Handlowej w latach 1939-1945*, Gdańsk 1981.

ZARYS DZIEJÓW GNIEZNA

Gniezno – dzieje grodu i miasta za czasów Piastów, pozostałości imponującego grodu gnieźn. – najwcześniejsze konstrukcje pochodzą z VIII w. – oraz znaczenie gospodarcze Gn. są podstawą przekonania o jego roli jako wybitnego ośrodka polit. najpierw w państewku polańskim, potem w umacniającym się państwie polskim. Gall Anonim najwyraźniej w Gn. umieścił siedzibę legendarnych Popielidów i ich następców Piastów. Ok. poł. IX w. doszło w Gn. do obalenia panującej nad Polanami dynastii, której ostatnim przedstawicielem był Popiel.

Rządy Siemowita, Lestka i Siemomysła przypadały na 2. poł. IX i 1. poł. X w. Kolejnym władcą został Mieszko I.

Dzięki odkryciom archeol. możemy zaobserwować w poł. IX w. proces kształtowania się wokół Gn. zjednoczonego pod jedną władzą państwa Polan. Przypadające na IX w. zakładanie nowych grodów i przebudowa starych, skromnych umocnień grodowych w płn.-wsch. Wielkopolsce były wyrazem ważnych przemian polit. i społ. zachodzących na tym terenie. Wówczas to niewątpliwie w grodzie gnieźn. koncentrowała się władza polit. pradziada Mieszka I – Siemowita, władającego obszarem między Kruszwicą a Gn. Centralne położenie Gn., otoczonego wieńcem takich grodów, jak: Kłecko, Ostrów Lednicki, Giecz, Ląd, Trzemeszno, Mogilno, Biskupin, a w dalszym kręgu Poznań i Kruszwica, jest bardzo widoczne. Nie wiadomo, jakie były kolejne etapy jednoczenia terytoriów w dorzeczu Warty przez ośrodek gnieźnieńskich Piastowiczów. Nie można też określić, które ziemie oprócz Wielkopolski przejął Mieszko z rąk ojca – Siemomysła, a które sam włączył do państwa gnieźn. – źródła umożliwiają śledzenie jego podbojów dopiero w 2. poł. X w.

Wiadomości o Gn. zawarte w → *Kronice* Galla Anonima tworzą najstarszą pisaną kartę jego dziejów. Nazwa grodu gnieźn. wystąpiła w słynnym dokumencie zwanym

→ *Dagome iudex* wystawionym w latach 990-92 dla Kurii Rzymskiej. Aktem tym Mieszko I wraz z żoną Odą i dwoma synami – Mieszkiem i Lambertem oddawał swe „gnieźnieńskie państwo" pod protekcję Stolicy Apostolskiej. Nazwa prastarej stolicy posłużyła do określenia państwa, które dopiero później przybrało miano Polska. Do dzisiaj toczą się spory na temat tego, który gród, Gn. czy Poznań, był stolicą Polski w X i na początku XI w. W sporze o lokalizację stolicy państwa za rządów Mieszka I i Bolesława Chrobrego wysuwano rozmaite koncepcje: nie tylko odrzucono całkowicie stołeczność Poznania, przypisując ją Gnieznu, i na odwrót, lecz wysunięto również hipotezę, że w latach 960-990 lub 966-980 czy 966-1000 Mieszko I przeniósł stolicę z Gniezna do Poznania, a potem Gnieznu przywrócił poprzednią rolę. Za Poznaniem – stolicą w 2. poł. X w. miały przemawiać m.in. najpotężniejsza w ówczesnej Polsce konstrukcja jego wału obronnego, dalej monumentalne budowle sakralne, miejsce spoczynku Mieszka I i Bolesława Chrobrego oraz ostatnio odkryte szczątki wielkiego palatium. Zwolennicy poglądu, że Gn. było w ówczesnych czasach stolicą państwa, podkreślają, że są tu również imponujące – jak wykazały badania archeol. – umocnienia grodu i podgrodzi gnieźnieńskich i pewne sugestie w *Kronice* Galla Anonima, założenie w Gn. siedziby pierwszego biskupstwa i wreszcie bezsprzeczna jego rola jako metropolii kościelnej od roku 1000. Należy również podkreślić fakt braku, z powodu zbyt małej ilości pieniędzy, eksploracji Wzgórza Lecha i przekonanie archeologów, że palatium znajdowało się także w Gn. Nie ulega też wątpliwości, że tuż na początku XI w. Gn. jako miejsce słynnego → Zjazdu Gnieźnieńskiego, metropolia kościelna, gród, w którym istniała mennica książęca i stały skarb, było najważniejszym ośrodkiem polit. w państwie. Dlatego też nie wydaje się słuszne śledzenie etapów rzekomego przerzucenia stolicy ówczesnej Polski – w dokładnie nawet ujętych ramach czasowych – z Gn. do Poznania i z powrotem do Gn., lecz przyjęcie poglądu o swego rodzaju wielostolicowości z podtrzymaniem centralnej pozycji starego ośrodka stołecznego. Istnienie takiego ośrodka właśnie w Gn. nie przekreślało okresowej zmienności siedziby panującego. Zależnie bowiem od wzrastających potrzeb państwowych władca przebywał raz w jednej, raz w innej „stolicy", a przejściowych stolic przybywało, choć nie mogły równać się z Gn. i Poznaniem. Jak wykazały badania archeol., palatia książęce z nieodłącznym kościółkiem grodowym i ślady dłuższego pobytu księcia wraz z dworem znajdowały się nie tylko w Wielkopolsce (np. Giecz, Ostrów Lednicki), lecz za czasów Bolesława Chrobrego również w odległym, położonym na wsch. granicy państwa grodzie Przemyśl. W każdym razie stosunkowo częste przenoszenie się rezydencji księcia pol. nie zmieniało faktu, że Gn., pierwotna stolica Polski, a od roku 1000 stolica archidiecezji, utrzymało swą przodującą pozycję w życiu państw. aż po 4. dziesięciolecie XI w. Jednym z dowodów jest także podział administracyjny Polski przeprowadzony przez Bolesława Chrobrego. Z okręgu gnieźn. w razie wyprawy wojennej czy obrony kraju nakazywano wyłonić 1,5 tys. pancernych i 5 tys. tarczowników. Poznań tymczasem zobowiązywano wówczas do wystawienia 1,3 tys. pancernych i 4 tys. tarczowników.

W X i na początku XI w. Gn. odgrywało dominującą rolę w dziejach państwa polskiego. Stąd wyruszył w 997 do kraju Prusów w celu ich chrystianizacji bp praski → Wojciech. Ciało zamordowanego przez Prusów Wojciecha wykupione przez Bolesława Chrobrego zostało złożone w katedrze gnieźn. i stało się silnym ośrodkiem kultu, który przewyższał wszystkich innych świętych czczonych w średniowiecznej Polsce. Nie tylko św. Wojciech zadecydował o wzrastającej roli Gn. Zabiegi Bolesława Chrobrego, zapoczątkowane przez jego ojca Mieszka I, w zakresie utrzymania trwałej samodzielności kościelnej zostały w roku 1000 uwieńczone wielkim sukcesem. Utworzono arcybiskupstwo z siedzibą w Gn., podporządkowując mu 4 biskupstwa: pozn. (do czasu śmierci bpa Ungera miało zachować charakter niezależny, to znaczy podlegać bezpośrednio Rzymowi), wrocławskie, krak. i kołobrzeskie. Pierwszym arcybiskupem gnieźn. został wyświęcony w 966 w Rzymie brat św. Wojciecha, → Radzym Gaudenty. Uroczyste wprowadzenie na stolicę metropolitalną najwyższego dostojnika kościelnego w państwie pol. nastąpiło w obecności → Ottona III i było jednym z rezultatów porozumienia z nim Bolesława Chrobrego. Przypieczętowano je uroczystym zjazdem w Gn. w roku 1000, połączonym z wystawieniem na ołtarzu relikwii św. Wojciecha. Na zjeździe Otton III przyznał Bolesławowi Chrobremu tytuł suwerena w granicach cesarstwa, nazywając go „bratem i współpracownikiem cesarstwa". Przekazał mu nadto prawo nadawania inwestytury biskupom polskim. Można sądzić, że Otton III przyrzekł poprzeć staranie Bolesława Chrobrego o koronę.

O wybitnej roli Gn. w IX i X w. świadczył czteroczłonowy, potężnie uzbrojony gród obronny na Wzgórzu Lecha, który istniał już w chwili przyjmowania władzy przez Mieszka I z rąk jego ojca Siemomysła. Położony w płn. części Góry Lecha, silnie obwarowany gród książęcy był odizolowany pod wieloma względami od podgrodzia przylegającego bezpośrednio do jego płd. krańca, otoczonego również potężnym wałem drewniano-ziemnym. Dalszy bezpośredni ciąg tego zespołu w kierunku płd.-zach. tworzyło drugie podgrodzie, także obwałowane; kontynuacją jego była osada otwarta, w IX w. otoczona palisadą i fosą, które to umocnienie zastąpiono ok. poł. X w. szerokim i wysokim wałem drewniano-ziemnym. Tej ostatniej inwestycji, jak również naprawy starych wałów grodu i obu podgrodzi, dokonano za czasów Mieszka I. W grodzie znajdowała się kaplica utożsamiana z późniejszym kościołem św. Jerzego, którego położenie potwierdzono źródłowo jeszcze w średniowieczu.

Utwierdzeniem ważnej roli Gn. była koronacja Bolesława Chrobrego w 1025 w katedrze gnieźn., tej samej, która po pożarze z 1018 została przez niego odbudowana. Po Bolesławie Chrobrym również w Gn. koronował się jego syn Mieszko II (1025). Za czasów Mieszka II

Gn. dotknął ciężki kryzys, który został spotęgowany po jego śmierci.

W 1038 na Gn. najechał książę czeski Brzetysław. Jak twierdzi kronikarz Kosmas, Gn. było wyludnione i łatwo uległo przemocy czeskiej. Sądzić należy, że w związku z rozwijającym się wtedy w Polsce wielkim antyfeudalnym ruchem skierowanym także przeciw wierze chrześcijańskiej nastąpiło rozprzężenie władzy państw. i miasto zostało pozbawione załogi grodowej, a w ogólnej zawierusze ludność podgrodzia nie zdążyła zmobilizować się do czynnej obrony. Niezbitym faktem jest to, że Czesi nie oszczędzili stolicy arcybiskupstwa i ogołociwszy ją z najcenniejszych skarbów, doszczętnie ją zburzyli oraz wywieźli z Gn. między innymi relikwie św. Wojciecha, jego brata Radzyma Gaudentego, wspaniałe bogactwa plastyczne katedry gnieźn., zasoby jej skarbca, a wśród nich prawdopodobnie roczniki Kapituły Gnieźnieńskiej i inne stare źródła rękopiśmienne, jak np. jeden z najstarszych żywotów św. Wojciecha. W rezultacie najazdu czeskiego Gn. całkowicie upadło, a ocalała ludność podgrodzi szukała schronienia za Wisłą, na Mazowszu w księstewku feudalnym Masława. Powracający do kraju ok. 1038 Kazimierz Odnowiciel za stolicę obrał sobie Kraków i tam także przeniósł metropolię kościelną. Po najeździe Brzetysława Gn. powoli dźwigało się z ruin. Kościół katedralny odbudowano w 1064, za czasów Bolesława Śmiałego. W nim też odbyła się koronacja Bolesława Śmiałego (1076) na króla Polski. W 1090 przeniesiono ocalałe z grabieży części relikwii św. Wojciecha do katedry. Istnieje przypuszczenie, że bezpośrednim bodźcem do przeniesienia relikwii do katedry i wznowienia kultu św. Wojciecha była polityka ekspansji na Pomorze Zachodnie wysuwana przez wojewodę Sieciecha, sprawującego władzę na dworze Władysława Hermana.

Szczególne wykorzystanie wszelkich wartości i możliwości kultowych Gn. i jego patrona można obserwować za panowania Bolesława Krzywoustego. Św. Wojciech był ideowym opiekunem wypraw Bolesława na Pomorze Zachodnie. Z Gn. wyruszyła pierwsza misja pomorska, wyposażona przez księcia pol., a kierowana przez bpa bamberskiego Ottona, dawniejszego nauczyciela w gnieźn. szkole katedralnej. Imię św. Wojciecha, którego głowę znaleziono w 1127 w Gn. i dołączono do części relikwii znajdujących się od 1090 w katedrze gnieźn., posłużyło jako wezwanie dla nowych chrześcijańskich ośrodków kultowych zakładanych w czasie misji na Pomorzu Zachodnim. W Gn., na ołtarzu św. Wojciecha, pokonany książę pomorski Warcisław złożył ofiarę przeznaczoną dla kanoników opiekujących się grobem świętego. Było to jednocześnie symbolem realnego poddania ziemi pomorskiej metropolii gnieźn. i państwu polskiemu. Sam Bolesław Krzywousty u grobu św. Wojciecha kończył swą pokutną pielgrzymkę po oślepieniu przyrodniego brata Zbigniewa.

Po śmierci Bolesława Krzywoustego, w myśl testamentu z 1138, Wielkopolskę otrzymał Mieszko III Stary. Jego długie rządy w tej dzielnicy, w warunkach intensywnej gospodarki towarowo-pieniężnej, stworzyły dla Gn. wyjątkowo korzystne warunki rozwoju. W 1173 z tytułu starszeństwa objął rządy w dzielnicy senioralnej i powiązał Małopolskę z Wielkopolską – dzielnicą, którą otrzymał na mocy testamentu Bolesława Krzywoustego. Zmierzał on wyraźnie do odnowienia zakresu władzy książęcej z czasów monarchii niepodzielnej. Za swoją stolicę obrał Gn., nazywając je zdecydowanie „metropolią" państwa, a samego siebie „wielkim księciem" lub nawet „księciem całej Polski". Z gnieźn. mennicy wychodziły monety bite przez żydowskich mincerzy, z niecodziennym, gdyż wprawdzie polskim, lecz literami hebrajskimi wytłoczonym napisem „Mszka krol polski". Do Gn. także przywoływał Mieszko na wiece książąt śląskich i pomorskich. Szczególnie zjazd w 1177 skupił liczne grono książąt, możnowładców świeckich i duchownych, a wśród nich znajdowali się: arcybiskup gnieźn. i dwaj biskupi – płocki i wrocławski. Polityczna rola Gn., chociaż już nie w dużej monarchii, lecz w kadłubowym państewku, zajaśniała nowym blaskiem. W obozie zwolenników tendencji centralistycznych reprezentowanych przez księcia Mieszka III Starego znajdowało się w owym czasie arcybiskupstwo gnieźn. Inaczej niż w 1146, gdy Władysław, najstarszy syn Bolesława Krzywoustego, w walce z braćmi uderzył na Wielkopolskę – wówczas to sędziwy abp gnieźn. Jakub rzucił klątwę na księcia seniora, a 2 lata później abp Janik przeciwstawił się interwencji papieża domagającego się uznania praw Władysława.

Jeszcze po usunięciu Mieszka III Starego z tronu senioralnego w 1177 i powołaniu nań jego najmłodszego brata Kazimierza, zwanego Sprawiedliwym, a przed przybyciem syna Mieszka III Odona do Wielkopolski istniały jakieś trwałe więzy łączące zdegradowanego księcia z arcybiskupem gnieźn. Ponowne zdobycie Gn. w 1181, a z nim Wielkopolski, udało się przede wszystkim dzięki temu, że znalazł tam oparcie w arcybiskupie i społeczności miejskiej. Arcybiskupem gnieźn. został → Henryk Kietlicz, zmierzający do całkowitego uniezależnienia się Kościoła od władzy książęcej. Za czasów Mieszka III już do żadnych spięć nie doszło.

Po śmierci Mieszka III Starego w 1202 Wielkopolskę odziedziczył jego syn Władysław Laskonogi, zapoczątkowując szczególnie niespokojny okres dziejów tej dzielnicy. Składały się na to nie tylko walki o tron krak., ale także walki z popieranym przez Leszka Białego i duchowieństwo wielkopolskie bratankiem, Władysławem Odonicem, oraz spór z arcybiskupem gnieźn., H. Kietliczem. W tym czasie Gn. często musiało zdawać egzamin, i to z różnym skutkiem, ze swych walorów obronnych. Jeszcze za Mieszka III Starego w 1192 spalony został gród wraz z domem kapituły katedralnej – co było odwetem Kazimierza Sprawiedliwego za spalenie przez Mieszka grodu krakowskiego. Stosunkowo szybko przystąpiono do odbudowy gnieźn. grodu, gdyż niespokojne czasy wymagały stałego pogotowia obronnego. Z rąk Władysława Laskonogiego, wypędzonego w 1229 na Śląsk, Gn. przeszło w ręce Władysława Odonica, po czym w 1231 wygnany książę podjął bezskuteczną próbę odzyskania miasta. Nie miał Gn. w swoich rękach Henryk Brodaty, który je najpraw-

dopodobniej oblegał. Właśnie na niego Władysław Laskonogi, umierając, przelał prawa do dzielnicy krak. i wielkopolskiej. Henryk Brodaty musiał jednak sobie to prawo wywalczyć w krwawych zmaganiach z rządzącym w Wielkopolsce Władysławem Odonicem, popieranym przez kler. Za pośrednictwem arcybiskupa gnieźn. zawarto w 1243 pokój. Henryk Brodaty dostał płd.-zach. część Wielkopolski po Wartę, Odonic zaś zatrzymał do śmierci, która nastąpiła w 1239, resztę dzielnicy, w tym również Gniezno. Rocznik gnieźn. pod rokiem 1234 podaje, że Władysław Odonic wraz z synem zbudował gród gnieźn. Nie była to odbudowa starego drewniano-ziemnego grodu na Górze Lecha, lecz wystawienie nowego, murowanego nad jez. Jelonek. Cała ta akcja pozostawała w ścisłym związku z zaplanowaną i dokonaną lokalizacją Gn. na prawie niemieckim (1238 lub pierwsze miesiące 1239). Do tej pory nazwa „Gniezno" dotyczyła grodu na Górze Lecha, od czasów → lokacji nazwa „Gniezno" dotyczy miasta rozlokowanego na Wzgórzu Panieńskim.

Po śmierci Władysława Odonica Gn. przejął syn Henryka Brodatego, Henryk Pobożny, i utrzymał je do chwili śmierci w 1241. Z kolei rządy w Wielkopolsce objęli synowie Władysława Odonica – Przemysł I i Bolesław Pobożny. Mimo późniejszych podziałów Wielkopolski w 1247, a potem w latach 1249 i 1253 Bolesław utrzymywał swoją władzę w Gn.; jego starszy brat, Przemysł I, ze strategicznych i gosp. względów przesunął stopniowo stolicę Wielkopolski do Poznania.

Jeszcze w 1249 i 1253 Gn. oficjalnie uważane było za metropolię wielkopolskiej dzielnicy. Zanim ustąpiło miejsca Poznaniowi, przez długi okres od 1138 zajmowało pozycję stołeczną, dźwigając na sobie gł. ciężar skomplikowanego i burzliwego życia polit. Wielkopolski. Pierwszorzędną pozycję Gn. podkreślały: bezpośrednio nadawana mu nazwa „metropolia" w dokumentach i rocznikach, a panującemu przysługujący mu w całej Wielkopolsce tytuł „dux gneznensis". Zachowywano również pierwszoplanowe miejsce w rzędzie świadków, występujących w aktach prawnych, dla wojewody gnieźn. (palatyna) czy kasztelana lub innych urzędników związanych z Gn., zapisywanych zawsze przed równorzędnymi dostojnikami z innych wlkp. miast lub powiatów. Wszystkie te dowody potwierdzają niewątpliwy charakter stołeczny Gn. w okresie rozbicia dzielnicowego aż do poł. XIII w.

Współrządzący z Przemysłem I wielkopolskim Bolesław Pobożny po okresie ciężkich doświadczeń zgotowanych mu przez brata – łącznie z wtrąceniem go do więzienia – stał się wreszcie po jego śmierci w 1257 wyłącznym władcą Wielkopolski. Syn Przemysła I urodził się po śmierci ojca i wychowywał później w grodzie gnieźn. Na szczęście Wielkopolskę omijały najazdy tatarskie i dzielnica w 2. poł. XIII w. zwiększyła tempo rozwoju gosp. i społecznego. Na tym podłożu wyrastały tendencje zjednoczeniowe, reprezentowane przez księcia, arcybiskupstwo, średnie rycerstwo i mieszczaństwo. Tendencje te zostały spotęgowane i objęły ogół ludności wielkopolskiej w chwilach zagrożenia granic przez agresję Brandenburgii i Krzyżaków. Złączyły się wtedy interesy Wielkopolski, Kujaw, Pomorza Wschodniego, przypieczętowane m.in. powierzeniem Bolesławowi Pobożnemu rządów w zach. części Kujaw i uzyskaniem skutecznej pomocy udzielonej przez Wielkopolan Mściwojowi (Mszczujowi) przeciw Brandenburczykom (1272). Aktywna rola Wielkopolski przejawiała się nadal w procesie jednoczenia się państwa pol., promieniując na inne dzielnice. Nie osłabił tego procesu epizod rozegrany w rodzinie książęcej, gdy wychowany przez Bolesława Pobożnego w gnieźn. grodzie Przemysł II, pogrobowiec, uciekł z Gn. i wymógł następnie na stryju dopuszczenie do władzy. Współrządzili ze sobą ok. dwóch lat: Bolesław Pobożny jako „dux gneznensis", Przemysł jako „dux poznaniensis". W 1279 po śmierci stryja Przemysł II stał się księciem zjednoczonej ponownie Wielkopolski.

Połączenie Pomorza Wschodniego z Wielkopolską po śmierci Mściwoja w 1295, na mocy zawartego z nim układu w 1282, oraz ukoronowanie w Gn. przez abpa → Jakuba Świnkę Przemysła II na króla Polski, po przeszło dwustuletnim okresie od koronacji Bolesława Śmiałego – to najważniejsze etapy budowy jedności Polski i wybitnego znaczenia Wielkopolski w tym okresie.

Na drodze jednoczenia państwa pol., na której podejmowano próby odzyskania Małopolski, Przemysł II znajdował oparcie w wielkopolskiej wyższej hierarchii kościelnej z abpem gnieźn. Jakubem Świnką na czele. Odbudowa jedności państwa warunkowała utrzymanie całości pol. prowincji kościelnej, toteż metropolia popierała księcia realizującego tę akcję. Zabójstwo ostatniego Piasta z linii wielkopolskiej – Przemysła II w Rogoźnie w 1296 – dokonane przez opozycyjne rody możnowładcze Zarembów i Nałęczów, w porozumieniu z brandenburskimi margrabiami – wtrąciło Wielkopolskę w wir walki o tron i opóźniło proces ostatecznego zjednoczenia Polski. Na uprawomocnioną testamentem Przemysła II kandydaturę Henryka Głogowskiego nie zgodziło się całe rycerstwo wlkp., które wraz z większością możnowładców świeckich poparło kandydaturę Władysława Łokietka – księcia brzesko-kujawskiego, sieradzkiego i łęczyckiego. Objął on dziedzictwo Przemysła II, tj. Wielkopolskę i Pomorze Gdańskie. Zraził jednak do siebie kler wielkopolski z abpem Jakubem Świnką na czele oraz możnowładztwo świeckie i gminy miejskie, którzy zarzucali mu chaos i nadużycia. Najczynniej przeciw Władysławowi Łokietkowi występował bp pozn. Andrzej Zaremba. Zwołany przez niego zjazd świeckich i duchownych możnych pozbawił Łokietka tronu, a wybrał Wacława II, księcia czeskiego. Znów w katedrze gnieźn. w 1300 odbyła się koronacja elekta, który swe prawa do korony pol. umocnił przez małżeństwo z córką Przemysła II – Reiczką. Arcybiskup gnieźn. nie był jednak entuzjastą nowego władcy popierającego elementy obce – czeskie i niem. – i do współpracy między nimi nie doszło. Co więcej, wytoczenie procesu kanonicznego przez abpa Świnkę popleczni-kowi Wacława, bpowi krak. Janowi Muskacie w 1304 i 1306, obok przyczyn natury wewnątrzkościelnej łą-

czyło się już ściśle z akcją popierania Łokietka przeciw Przemyślidom. Także wbrew sympatiom mieszczaństwa i części możnowładców popierających Henryka Głogowskiego, a później jego synów, opierających się na żywiole niemieckim, abp Świnka wraz z biskupem pozn. przeciwstawił się tym książętom, posuwając się w 1312 aż do ekskomuniki. Arcybiskup gnieźn. udzielił Łokietkowi jawnego poparcia, gdy ten ostatecznie w 1313 i 1314 przystąpił do zjednoczenia Wielkopolski z ziemiami: sieradzką, łęczycką i z Małopolską oraz Kujawami. Następcy abpa Świnki – Borzysław i Janisław – kontynuowali politykę swego poprzednika, popierając Łokietkową politykę zjednoczenia państwa, i pomagali mu w osiągnięciu korony. Włożył ją księciu na skroń w 1320 abp Janisław. Niestety koronacja ta odbyła się nie w Gn., lecz w Krakowie. Fakt ten nie mógł być obojętny arcybiskupstwu ani Gnieznu, lecz w danej chwili stał się koniecznym, kompromisowym posunięciem, w pewnej mierze ułatwiającym następne kroki zjednoczeniowe. Arcybiskupstwo gnieźn. popierało Władysława Łokietka w dalszym procesie jednoczenia ziem pol., tj. w wysiłkach zmierzających do odzyskania Pomorza Gdańskiego, zagrabionego w 1308-09 przez Krzyżaków. Arcybiskupi gnieźn. pomogli Łokietkowi w zdobyciu korony państwa pol., lecz Gn. utraciło w tym czasie bezpowrotnie swój wyłączny przywilej, by w jego katedrze odbywały się królewskie koronacje, z czym oczywiście ani arcybiskupstwo, ani mieszczaństwo gnieźn. nie chciało się pogodzić. W latach 1320-21 w procesie kanonicznym w Inowrocławiu, wytoczonym przez Polskę zakonowi krzyżackiemu w sprawie Pomorza, jednym z gł. sędziów był abp gnieźn. Janisław. Jego pisarz, dziekan gnieźn. Wincenty, brał także udział w tym procesie. Korzystny wyrok dla Polski obowiązywał tylko na papierze, toteż Polska wkroczyła na drogę militarną, by odzyskać Pomorze Gdańskie. Niestety Polskę spotkało tutaj niepowodzenie. Wyprawa krzyżacka w 1331 skierowana na Wielkopolskę miała na celu zastraszenie przeciwnika i zapobieżenie dalszym działaniom rewindykacyjnym. Jeden z oddziałów krzyżackich 31 VII 1331 dotarł także do Gn. Przebieg dramatycznych wydarzeń, które działy się na terenie miasta i jego przedmieścia, Targowiska, jest znany z relacji naocznych świadków, którzy zeznawali na drugim procesie pol.-krzyżackim, odbywającym się już za Kazimierza Wielkiego w Warszawie w 1339. Na temat Gn. złożyły zeznania 4 osoby: pertraktujący osobiście z napastnikami członek kapituły gnieźn., prezbiter i ołtarzysta Wojciech, dwaj mieszczanie gnieźn. – Gotszalk Stodolny i Jan Kowal – oraz niejaki Konrad z Torunia. Wszyscy przeżywali straszliwy najazd w mieście, a ich zeznania zapisano w aktach procesu. Zniszczenie Gn. było całkowite, ocalały tylko archikatedra oraz kościół i klasztor Franciszkanów. Na wiadomość o zbliżaniu się wojska krzyżackiego arcybiskup wraz z całym duchowieństwem opuścił miasto, ratując również kosztowności skarbca katedralnego i inne wartościowe wyposażenie kościoła oraz relikwie św. Wojciecha. Według zeznań w katedrze pozostał młody ołtarzysta Wojciech, który przez 2 franciszkanów pertraktował z dowódcą oddziału krzyżackiego, wielkim marszałkiem Dietrichem von Altenburgiem, aby nakazał on wkroczyć najpierw do miasta komturom i braciom, a potem dopiero zwykłemu wojsku. Marszałek przychylił się do prośby Wojciecha. Von Altenburg w bezpośredniej rozmowie z Wojciechem przyrzekł też, że nie zostaną podpalone domy w pobliżu katedry, a katedra zostanie oszczędzona. Przekonał go bowiem argument Wojciecha, że spalenie archikatedry mogłoby się odbić niekorzystnym dla Krzyżaków echem w Kurii Rzymskiej. Członek kapituły musiał przyrzec owemu dowódcy krzyżackiemu, że za tę przysługę odprawi 30 mszy w intencji krzyżackich braci zakonnych. Miasto zostało splądrowane wraz z arcybiskupim pałacem, domami duchownych i mieszczan. Zabrano cały dobytek ruchomy, żywy i martwy, oraz zapasy żywności, następnie podpalono miasto w różnych punktach. Część ludności schroniła się do murowanego kościoła oo. Franciszkanów. Spłonęło nie tylko obwarowane miasto, lecz również przedmieście Targowisko z kościołem św. Wawrzyńca, a poza tym okoliczne wsie. Całemu dziełu zniszczenia towarzyszyły, jak to oficjalnie sformułowano w tezach aktu oskarżenia Krzyżaków, gwałty i inne okrucieństwa dokonywane na gnieźn. mieszczanach i ich rodzinach. Po odejściu Krzyżaków gnieźnianie uczestniczyli w uroczystym pogrzebie poległych w walce. Część z nich pochowano w archikatedrze, resztę – w kościele Franciszkanów. Realne skutki napadu potwierdziły nie tylko zeznania świadków – składane 8 lat później – lecz także różne źródła, a przejawiały się one konkretnie także w zarejestrowanych faktach odbudowy różnych miejskich obiektów. O spaleniu kościoła św. Wawrzyńca głośno było aż w Kurii Awinionskiej papieża Benedykta XII. Za czasów Kazimierza Wielkiego tylko jeden dokument został wystawiony dla Gn., i to nie dla gminy, lecz dla archidiecezji. Wydawać by się mogło, że po najeździe krzyżackim w 1331 Gn. mogło oczekiwać różnych przejawów pomocy ze strony króla. Niestety Gn. nie znalazło uznania u Kazimierza Wielkiego, natomiast faworyzowanym miastem w Wielkopolsce był Kalisz. Położone z dala od szlaków wymiany handlowej, ciężko przy tym doświadczone w 1331, Gn. nie rokowało nadzwyczajnego tempa rozwoju, a co ważniejsze, pozycja miasta – stolicy kościelnej – nie była zupełnie ze strony władzy państwowej pożądana. Arcybiskup gnieźn. zyskał konkretne materialne poparcie i interwencyjną bullę papieża Klemensa VI, który nawoływał, by całe społeczeństwo pol. przyczyniło się do wzniesienia nowych, wspaniałych murowanych zrębów katedry gnieźn. Gród gnieźn., chociaż nie był już w poprzednim okresie siedzibą dworu panującego, odbudowano po 1331 wspólnym wysiłkiem społeczeństwa. W 1339 w procesie warszawskim dwaj obywatele gnieźn. składali zeznania jako świadkowie wydarzeń, które Gn. przeżyło w 1331. Gniezna nie zaliczano do miast, które na żądanie królewskie występowały jako gwaranci ustalonych warunków pol.-krzyżackich. Rola polityki Gn. za czasów ostatniego Piasta została ostatecznie zmarginalizowana.

Gniezno za Jagiellonów i królów elekcyjnych (XIV--XVIII w.). Czasy wczesnodziejowej chwały stołecznej i znaczenia gospodarczego minęły z końcem panowania Piastów. Już za czasów Kazimierza Wielkiego mało mówiło się o Gn. na publicznej arenie Wielkopolski. Niewiele zmieniło się po jego śmierci: wejście na tron siostrzeńca Kazimierza Wielkiego Ludwika Węgierskiego, będące konsekwencją układu zawartego wcześniej z Andegawenami, napotkało sprzeciwy różnych klas społecznych Kujaw, Mazowsza i Wielkopolski. Wielkopolanie popierali wnuka Kazimierza Wielkiego Kaźka Słupskiego i niechętnie odnosili się do Ludwika. Od ukoronowanego przez arcybiskupa gnieźn. w Krakowie w 1340 władcy zażądano, by poddał się powtórnie tej ceremonii w katedrze gnieźn. Z propozycją tą wystąpił abp → Janusz Suchywilk. Był on wyrazicielem pragnień mieszczaństwa gnieźnieńskiego. Ludwik przyrzekł powtórzyć koronację w Gn., przybył nawet do Gn., gdzie przygotowano uroczystą ceremonię koronacyjną, lecz podburzony przez możnowładców krak. ostatecznie obietnicy nie wykonał. Przebywający gł. na Węgrzech nowy władca sprawował rządy w Polsce przez swą matkę Elżbietę, siostrę Kazimierza Wielkiego. Skorzystały z tego mniszki z klasztoru św. Klary w Gn., uzyskując od niej zatwierdzenie wszystkich przywilejów nadanych im przez Przemysła II i Władysława Łokietka. Również arcybiskup gnieźn. uzyskał wówczas potrzebne mu potwierdzenie transakcji majątkowej.

Opozycja wielkopolska, mając oparcie w abpie gnieźn. Januszu Suchywilku, który przed osiągnięciem najwyższej godności kościelnej nie był zwolennikiem Andegawenów, nie ustawała w wichrzeniu przeciw Ludwikowi Węgierskiemu. Gdy wprowadzenie na tron polski Kaźka Słupskiego stało się nierealne, Wielkopolanie wysunęli kontrkandydaturę w osobie Władysława Białego, księcia kujawskiego. Podobno on sam w 1375 szukał poparcia także władz Gn., zjawiając się w przebraniu u burmistrza. Ostatecznie polityka przywilejowa Ludwika Węgierskiego zrobiła swoje. Najpierw wielkie miasta Poznań i Kalisz, zjednane przywilejami, uznały rządy Andegawenów. Szlachtę zjednał król przywilejem koszyckim (1374), a w 1381 również uległ arcybiskup gnieźn., który uzyskał złagodzenie świadczeń skarbowych (poradlnego) ze swoich majątków. Okres bezkrólewia po Ludwiku Węgierskim wypełniły w Wielkopolsce niszczące wojny domowe. Starły się 2 gł. stronnictwa: Grzymalici ze starostą pozn. Domaratem na czele i znaczniejszymi miastami, popierający kandydaturę Zygmunta Luksemburskiego, męża Marii, córki Ludwika, i Nałęczowie, którzy osłaniali prawa samej Marii do korony pol., nie wierząc właściwie w jej przybycie do Polski, skoro miała szansę na uzyskanie korony węgierskiej. Obozowi Grzymalitów sekundował również abp gnieźn. → Bodzanta. Gnieźnieńskie mieszczaństwo przychylało się za arcybiskupem gnieźn. i Domaratem do koncepcji osadzenia Zygmunta Luksemburskiego na tronie i z entuzjazmem przyjmowało księcia w czasie jego pobytu w 1384 w Gnieźnie. Wielkopolan pogodziło przybycie do Polski w 1383 córki Ludwika Węgierskiego, a wnuczki Kazimierza Wielkiego, młodziutkiej Jadwigi, której mężem został wielki książę litewski Władysław Jagiełło, dając początek dynastii Jagiellonów. Władysław Jagiełło chętnie i niejednokrotnie odwiedzał Gn. Wystawiał tutaj dokumenty i zostawiał przy tej okazji w archikatedrze materialne dowody przywiązania do wiary chrześcijańskiej, którą niedawno przyjął, jak też do jej najprzedniejszego ośrodka kultowego. Skarbiec katedralny wzbogacił się wówczas w niejeden kosztowny dar ofiarowany przez króla i jego małżonkę – królową Jadwigę. Różne instytucje kościelne w Gn. doznawały także dowodów szczodrobliwości Jagiełły. W czasach wzmagającej się rywalizacji 2 najpoważniejszych środowisk kościelnych: krak. i gnieźn., dużego znaczenia nabierał przywilej z 1406, na którego mocy arcybiskupstwo gnieźn. otrzymało nie tylko potwierdzenie dawnego stanu posiadania, lecz i uwolnienie od obowiązku płacenia ceł w całym kraju. Arcybiskupi gnieźn. tradycyjnie popierali politykę przeciwkrzyżacką, nawet w opozycji do kurii papieskiej. Znana jest wybitna rola Mikołaja → Trąby, jeszcze zanim został wybrany na arcybiskupa gnieźn., w bitwie pod Grunwaldem w 1410 – nie tylko wystawił własną chorągiew, lecz przede wszystkim należał do najbliższych doradców króla. Jako arcybiskup uczestniczył we wszelkich układach z Krzyżakami, będąc zaufanym doradcą króla. Mikołaj Trąba przewodniczył także delegacji pol. złożonej z kościelnych i świeckich dostojników państw. na soborze w Konstancji w latach 1314-18. Polska delegacja odniosła tam triumf moralny – Mikołaj Trąba przywiózł z soboru godność prymasa, natomiast Jan Długosz w swej kronice postawił go w rzędzie kandydatów na papieża. Dowody dalszego czynnego zaangażowania się w sprawę pol.-krzyżacką dawał arcybiskup do końca życia, biorąc udział w latach 1418-20 i 1422 w przygotowaniach do nowego procesu kanonicznego przeciw zakonowi krzyżackiemu. W okresie wojny trzynastoletniej (1454-66) za czasów Kazimierza Jagiellończyka arcybiskupami gnieźn. byli → Jan Odrowąż-Sprowski i Jan Gruszczyński. Obaj dostojnicy kościelni obecni byli przy królu w wielu trudnych momentach wojny. W 1455 arcybiskup gnieźn. i kapituła przekazali na cele wojny złote i srebrne przedmioty kultowe ze skarbu archikatedry. Nie była to jednak dobrowolna ofiara, lecz raczej przymus ze strony władz państw., któremu nie był w stanie się sprzeciwić arcybiskup gnieźn.

Władysław Jagiełło, a potem Kazimierz Jagiellończyk próbowali coraz bardziej uzależniać organizację Kościoła w Polsce od władzy królewskiej. Kandydat na arcybiskupa gnieźn. naznaczany był po prostu przez władcę. Ostatniego wolnego wyboru kanonicznego kapituła dokonała w 1436, wprowadzając na placówkę archidiecezjalną → Wincentego Kota, lecz ta decyzja była przez parę miesięcy kwestionowana w kołach rządzących. Metropolita gnieźn. od czasu soboru w Konstancji nosił tytuł prymasa, a od 1440 (arcybiskup Wincenty Kot) – kardynała. Drugim kardynałem został mianowany bp krak. Zbigniew Oleśnicki.

W 1494 na stolicy archidiecezjalnej w Gn. zasiadł syn i brat królewski → Fryderyk Jagiellończyk. Dodało to splendoru archidiecezji i samemu Gnieznu.

W XVI i XVII w. Gn. prześladowała plaga pożarów. Pierwszy z XVI-wiecznych wybuchł na początku 1533 – znacznych szkód doznała ul. Żydowska (leżała ona w pobliżu budowli klasztoru Franciszkanów i Klarysek – dzisiaj ul. Franciszkańska i ul. Podgórna). Nie mógł to być mały pożar, skoro Zygmunt I Stary zwolnił mieszczan od podatków na 10 lat. Jeszcze większe zniszczenia poczynił pożar, który miał miejsce 19 VII 1512. Spłonęło wtedy prawie całe miasto w murach, Cierpięgi i okolica. Ocalało Wzgórze Lecha z katedrą i pozostałymi budynkami. W tym pożarze spłonęło archiwum miejskie wraz z dokumentem lokacyjnym. W 1538 znów spłonęło miasto w murach, a w 1548 – przedmieścia. Pożar z 1613 zniszczył prawie całe miasto. Tragedia Gn. odbiła się głośnym echem w kraju, a nawet za granicą. Pożar wybuchł w okresie jarmarku św. Wojciecha, gdy miasto gościło wielu obcych kupców. Zniszczone zostały prawie wszystkie budowle publiczne, większość kościołów i domów w mieście i na przedmieściach. Spłonęły między innymi ratusz, budynek wagi, kancelaria grodzka, klasztor Franciszkanów i Klarysek, zniszczeniu uległy kościół św. Trójcy, mury miejskie, a szczególnie bramy i mosty. Katedra ucierpiała na zewnątrz. Ruina była nieomal kompletna. Z podziwem należy patrzeć na rychłą odbudowę miasta. W pierwszej kolejności odbudowano budynki publiczne, ratusz, bramę i wagę miejską oraz kościoły. Ratusz odbudowywany był długo, bo zakończenie budowy nastąpiło prawdopodobnie ok. 1637. W związku z rzadkim odwiedzaniem Gn. przez arcybiskupów zamku arcybiskupiego nie odbudowano i w efekcie systematycznie niszczał.

Pomimo dość szybkiego tempa budownictwa prywatnego stale pozostawały jeszcze puste place. Z tego też powodu Zygmunt III w 1628 swoim edyktem nakazał właścicielom zabudowę placów w ciągu roku. Kolejny władca Władysław IV w 1637 nakazał, aby wszystkie niezabudowane do 1638 place przeszły na rzecz miasta.

W XVI i 1. poł. XVII w. król tylko raz zjawił się w Gn. Miało to miejsce w 1623, kiedy Zygmunt III z małżonką i synem (późniejszym Władysławem IV) odwiedził dawną stolicę Polski.

Gn. w okresie od poł. XVII w. do rozbiorów coraz bardziej podupadało. Z wczesnodziejowej chwały i niedawnego znaczenia gosp. niewiele pozostało, pożary i zarazy dziesiątkowały ludność i niszczyły miasto, które nie miało już sił na naprawienie szkód. Gnieznu pozostał tylko tytuł „najpierwszej" stolicy kraju i tylko nominalnie była w nim stolica prymasowska, gdyż prymas przebywał stale poza Gn. Uroczysty wjazd prymasa odbywał się z wielką pompą, a potem wszystko wracało do stanu poprzedniego. Gn. było stolicą powiatu tej samej nazwy, należącego do woj. kaliskiego. W powiązaniu władzy zwierzchniej od czasu do czasu przypominała się dawna świetność miasta. W dekrecie królewskim dotyczącym ordynacji wieczystego magistratu gnieźn. (1743-44 – wydał go król August III Sas) mówi się o wielkiej i przebrzmiałej przeszłości miasta: „Gniezno, ongiś kolebka państwa, oraz siedziba i klejnot książąt, obecnie w ruinie pogrzebiona". Sami królowie nie okazywali większego zainteresowania miastem. Lustratorom z 1661 mieszczanie nie mogli pokazać swoich przywilejów, gdyż wszystkie zaginęły w czasie wojen ze Szwedami. Dopiero w 1670 Michał Korybut Wiśniowiecki potwierdził dawne przywileje, a więc Zygmunta Starego z 1520, potwierdzony przez Zygmunta III w 1615, Zygmunta III z 1616 i 1629 oraz Władysława IV z 1637.

Jan III Sobieski zawiadomił wprawdzie miasto o zaślubinach królewskich Jakuba z księżniczką Małgorzatą, ale dla miasta nic szczególnego nie uczynił i pisarz miejski zanotował pod rokiem 1696 śmierć króla, ale skwitował ją wyraźnie nieżyczliwym dla zmarłego komentarzem.

Wojny połowy XVIII w. (i zarazy) zadały Gnieznu dość dotkliwy cios, było jednak w Wielkopolsce wiele miast mocniej zniszczonych. Wojna ze Szwedami z poł. XVII w. jest mało znana z dokumentów, ponieważ księgi miejskie i grodowe zamknięto, a katedralne również były bardzo powściągliwe. Do Gn. w lecie 1655 wkroczył Karol Gustaw, witany przez wojewodę pozn. Krzysztofa Opalińskiego; mowę powitalną wygłosił także jeden z kanoników. Wojska szwedzkie nie stanęły nigdy załogą w mieście, a sporadycznie wpadały dla ściągnięcia kontrybucji oraz dla rabunku, szczególnie skarbów kościelnych. Szwedzi w maju 1655 stoczyli z wojskami pol. zwycięską bitwę pod Kłeckiem, zwaną bitwą pod Gnieznem, ale miasta nie zajęli. Wojna szwedzka z początków XVIII w. pozostawiła Gn. na uboczu wydarzeń. Najdotkliwszych strat doznała ludność od zarazy (lata 1708-10). Okres wojny siedmioletniej (1756-63) i konfederacja barska (1768) zadały miastu następne ciosy.

Pod koniec XVII w. mury miejskie nie odgrywały już żadnej roli obronnej, dlatego obniżono je, a cegły z wierzchołka murów zużyto na odbudowę więzienia miejskiego. Chociaż miasto pozwalało zabierać gnieźnianom tylko rumowisko, sami mieszkańcy przyczyniali się do zniszczenia murów i bram miejskich. Brama Poznańska, zwana Tumską, popadła w ruinę w XVIII w., a ostatecznie rozpadła się w 1779. Brama Toruńska służyła równocześnie za więzienie i stała razem z odcinkiem muru oraz fosą; w latach 70. XVIII w. poddano ją reperacji. Nie wiadomo, w jakim stanie była brama Pyzdrska, a rzadko spotykane określenie bramy Kaliskiej czy Słupeckiej nie pozwala nawet ustalić, czy chodzi o jedną, czy o dwie różne bramy. Wojny XVI w., pożary, zarazy powodowały systematyczne niszczenie miasta.

W czasie wojny szwedzkiej połowy XVII w. represje wojsk pol., które odzyskały miasto, skierowały się gł. przeciw Żydom; spalono dzielnicę żydowską i częściowo synagogę z całym archiwum. W czasie II wojny szwedzkiej w początkach XVIII w. (wojna północna) w niewyjaśnionych okolicznościach spłonęła znowu dzielnica żydowska. W okresie wojny siedmioletniej i konfederacji barskiej nie było wielkich pożarów, ale mniejsze zdarzały się często (pożar na Cierpięgach i ul. Tumskiej). W 2. poł. XVIII w. przeniesiono do Gn. garnizon wojskowy i miasto musiało nabyć dla niego dom w Rynku

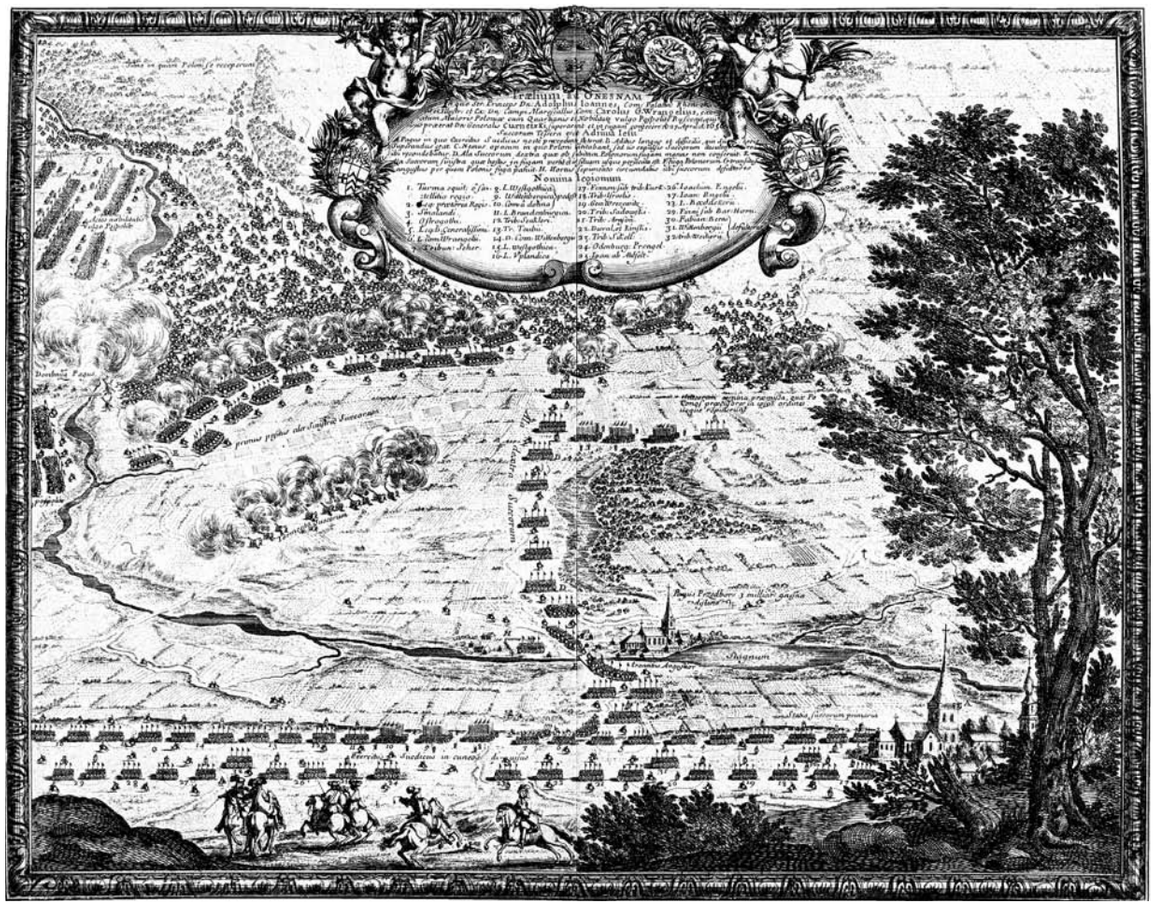

„Praelium ad Gnesnam in quo Ser. Princeps Dn. Adolphus Joannes Com. Palatin Rheni ... 32 trib Weiheni de fultores" – bitwa ze Szwedami pod Gnieznem w 1656 r. (ściślej pod Kłeckiem), stoczona między szwedzkim ks. Adolfem Janem i hetmanem Stefanem Czarnieckim. Miedzioryt z XVII w. E. Dahlebergha, zamieszczony w dziele S. Puffendorfa, *De rebus a Carlo Gustavo*, Norymberga 1696

na odwach i dom przy ul. Słomianka na lazaret. Szefem regimentu został gen. mjr Mycielski. W 1768 utworzono → woj. gnieźn. z urzędami miejskimi, począwszy od podkomorzego do skarbnika. Wojewodzie wyznaczono miejsce w senacie po wszystkich wojewodach, a urzędnikom na sejmach po urzędnikach woj. kaliskiego. Generałowi wielkopolskiemu zlecono utworzenie rządu grodzkiego w Gn. i ustanowienie sędziów. W skład województwa weszły prócz gnieźnieńskiego powiaty pyzdrski (tylko do 1789) i kcyński, należący również do woj. kaliskiego. Pierwszym wojewodą został August → Sułkowski (1768-76). Z rzadka przebywający w Gn., absorbowany bardziej ogólną polityką państwa i pełnieniem funkcji marszałka Rady Nieustającej. Ostatnim, piątym wojewodą był Józef → Radzimiński (1792-95), który swą postawą w konfederacji targowickiej i wobec władz zaborczych nie zapisał się dobrze w pamięci. Gn. jako miasto królewskie podlegało staroście gnieźn. sprawującemu władzę zwierzchnią nad miastem, ale – co ciekawe – sprawował ją z odległości, gdyż nawet w zasadzie nie miał w mieście swej siedziby. Starosta od czasów Jana III Sobieskiego połączył swoje funkcje starościńskie z wójtowskimi.

W 1894 starosta Bogusław Unrug nadał miastu ordynację dobrego porządku. Ordynacja królewska z 1744 (August III Sas) osłabiła wpływ starosty.

Utworzona w 1788 Komisja Dobrego Porządku nie przyniosła większych wyników. Jedynym efektem jej prac było zebranie i uporządkowanie przywilejów miejskich oraz sporządzenie pomiarów i mapy miasta przez Jana Sypniewskiego, a później Kirschensteina. Prawdopodobnie rozpoczęcie prac Sejmu Wielkiego (1788-92), w którego szerokim programie znajdowały się również sprawy miejskie, wpłynęło na zdezaktualizowanie prac komisji.

Prace Sejmu Wielkiego były dla miasta wielkim wydarzeniem. Jeszcze w pierwszej solidarnej akcji zjednoczeniowej miast koronnych i litewskich w listopadzie 1789 (tzw. czarna procesja) Gn. nie wzięło udziału. Wkrótce jednak ustanowiono pełnomocników w osobach prezydenta Andrzeja Mielżewskiego, Franciszka Kłossowskiego i Antoniego Mierzyńskiego i wydano ogólne pełnomocnictwa dla Franciszka Barssa, adwokata asesorii i rzecznika interesów miejskich, oraz podjęto starania o przywrócenie dawnych praw i wolności wspólnie z innymi miastami królewskimi. Kiedy zmarł prezydent Warszawy Jan Dekert, zasłużony w walce o prawa miejskie, magistrat gnieźn. wyznaczył uroczystości pogrzebowe (których oprawą zajmowała się specjalna komisja). Kiedy w listopadzie 1790 zebrał się w Środzie Sejmik Wielkopolski, Gn. przez prezydenta i jednego z radców przedłożyło wspólnie z innymi miastami wielkopolskimi swoje żądania, a gdy na sejmie w Warszawie zaczęło dojrzewać prawo o miastach, Gn. wysłało nowego pełnomocnika, Szymona Gryzyngiera, z instrukcją działania „łącznie z innymi miastami

wolnymi o przywrócenie dawnych swobód i wolności". Ustawa kwietniowa – „prawo o miastach" (21 IV 1791) oraz Konstytucja 3 maja (3 V 1791) przyniosły miastu całkowite uniezależnienie od starosty, prawo do reprezentacji w sejmie i inne przywileje (m.in. nietykalność osobistą i prawo nabywania dóbr ziemskich, dostęp do urzędów oraz prawo powoływania samorządów). Nowe władze miejskie zostały wybrane dopiero w 1792, krótko przed konfederacją targowicką, która przyniosła zagładę swobód miejskich, a następnie niepodległości. Jeszcze 10 V 1792 Gn. obchodziło uroczyście rocznicę Konstytucji 3 maja, wraz z imieninami królewskimi. W sierpniu tego samego roku, 3 dni po poznańskiej, utworzyła się pod laską szambelana Adama Bielskiego odrębna konfederacja woj. gnieźn., opowiadająca się za generalną konfederacją utworzoną w Targowicy; na akcie zebrano kilkanaście podpisów, z wojewodą gnieźn. J. Radzimińskim na czele. Na żądanie Łukasza Bnińskiego, marszałka wielkopolskiej targowicy, do Poznania wyjechali wójt Lewandowski i dwaj mieszczanie, by zaprzysiąc konfederację w imieniu miasta. W listopadzie, a więc w środku kadencji ustąpił „trzeciomajowy" burmistrz Wojciech Łęski, na którego miejsce wybrany został Andrzej Mielżewski, a wójtem został Piotr Gostomski; powrócono do systemu władz miejskich z 1743-44, przywracając m.in. władzę starosty. Ten stan trwał już niedługo, ponieważ w końcu stycznia 1793 do Gn. wkroczyła jedna z kolumn wojska pruskiego.

Gniezno w okresie tzw. Prus Południowych, w styczniu 1793 po raz pierwszy w historii miasta wojska pruskie wkroczyły w jego bramy. Gn. było punktem, gdzie miały się połączyć oddziały pozostające pod komendą gen. von Amandruza, zmierzające do tego celu, z oddziałami gen. von Möllendorffa idącymi w kierunku Torunia. W krótkim czasie Wielkopolska przeszła pod panowanie pruskie. Początkowo w Gn. stacjonował batalion grenadierów regimentu Holwede spod komendy gen. Schwerina. Obawiając się wystąpienia ludności pol., Prusacy utrzymywali w mieście silną załogę wojskową. Gn. mogło, wg rozeznania Prusaków, stworzyć duże zagrożenie dla władzy, gdyż w mieście znajdowały się siedziba kancelarii i sąd grodzki, do których to instytucji przybywały liczne rzesze szlachty, która – tak jak i mieszczanie – nie była zadowolona z utraty niepodległości. Po zajęciu ziem pol. w granicach określonych konwencją petersburską z 23 I 1793 zawartą między Rosją i Prusami (Austria nie wzięła udziału w II rozbiorze) i gdy rozwiała się obawa rozruchów, pozostawiono w Gn. 2 kompanie z pułku Klinkowströma pod dowództwem mjra von Bergena. Dodatkowo zapieczętowano kancelarie sądu grodzkiego i w związku z tym ustał napływ szlachty do miasta. W myśl ogłoszonego 25 III 1973 patentu króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III do mieszkańców nowej prowincji pruskiej, która otrzymała nazwę Prus Południowych, termin uroczystego publicznego hołdu wyznaczony został na 7 maja. Akt ten złożony miał być na ręce plenipotentów królewskich w osobach gen. Möllendorffa i ministra Danckelmanna. Z magistratu gnieźn. w uroczystości wzięli udział rajcy: Wojciech Chęciński, Antoni Mielżewski oraz Müntzberg. Nowo mianowane władze prowincji przystąpiły do wprowadzania ustroju pruskiego. Całą prowincję podzielono na 2 departamenty Kamer, do których kompetencji należała władza administracyjna. Siedzibami Kamer zostały Poznań i Piotrków, a po ostatecznym rozbiorze Rzeczypospolitej Szlacheckiej (1795) – Poznań, Kalisz i Warszawa. Departamenty Kamer podzielone zostały na powiaty i inspekcje państwowe. Miasta wyłączone były z obszaru powiatu i władzy landrata, a poddane zostały władzy inspektora podatkowego, tworząc odrębną jednostkę administracyjną. Gn. zostało stolicą powiatu i siedzibą inspekcji powiatowej, w której skład wchodziły 22 miasta. W porównaniu z okresem przedrozbiorowym (stolica województwa) rola miasta zmalała. Do czasu powołania nowych władz w mieście rozpoczął urzędowanie radca wojenny. W czerwcu 1794 na stanowisko burmistrza Gn. powołano Retzlaffa – burmistrza Gąsawy. Jego pierwszym zastępcą został A. Mielżewski, drugim W. Chęciński. Mieszczanie gnieźnieńscy z niezadowoleniem przyjęli rządy pruskie. Stracili źródło dochodów, jakim były wpływy z istnienia w Gn. kancelarii i sądu grodzkiego. W związku z podziałem na powiaty i inspekcje powiatowe wzrosła liczba urzędników zamieszkałych w mieście i dużym ciężarem było znalezienie dla nich odpowiednich pomieszczeń, za które nie chcieli oni płacić żądanych czynszów. Trzeba było też wyszukać odpowiednie pomieszczenia dla oficerów pruskich i ich rodzin oraz lokale na zakwaterowanie wojska. Zdarzało się, że z atrakcyjnych posesji usuwano gnieźnian i osadzano tam wojsko pruskie. Także duchowieństwo katolickie niechętnie przyjęło zmianę panowania – było to spowodowane znacznie zwiększonym (do 50% dochodu) podatkiem na rzecz skarbu królewskiego. Ponadto obawiało się, że dobra ziemskie zostaną mu zabrane. Duchowieństwo musiało się również przykładać do utrzymania garnizonu wojsk. i magistratu. Dodatkowo władze pruskie dążyły do osiedlania w mieście kolonistów z dawnych pruskich prowincji oraz z Rzeszy Niemieckiej. Obiecywano im nadanie praw miejskich, czeladnikom praw mistrzowskich i pomoc finansową przy urządzaniu domu i warsztatu. Spotkało się to z ostrym sprzeciwem cechów gnieźnieńskich. Również postawa i wykształcenie wielu urzędników pruskich wywoływały konflikty na linii magistrat – petenci.

Gniezno w okresie powstania kościuszkowskiego, 24 III 1794 wybuchło powstanie kościuszkowskie i powstańcy gnieźnieńscy przystąpili do walki z wojskiem pruskim. Gł. celem powstańców było przejęcie miasta z rąk pruskich oraz uzyskanie poparcia mieszczaństwa dla walki z pruskim zaborcą. Dowódcą powstania był Józef Lipski, dziedzic Czerniejewa. W nocy 22 VIII 1794 powstańcy uderzyli na Gn. Załoga pruska, chociaż dość liczna (210 żołnierzy), nie stawiała silnego oporu z uwagi na zaskoczenie. Walczącym przyszli z pomocą liczni mieszkańcy Gn.: szlachta, czeladnicy, służba i pospólstwo miejskie, które uzbroiło się w broń odebraną zatrzymanym żołnierzom pruskim. Znajdującym się w Gn. urzędnikom pruskim zabrano broń. Na dru-

gi dzień zdjęto pruskie orły z budynków publicznych, a w ratuszu ogłoszono akt konfederacji i złożono przysięgę na wierność ojczyźnie. Wybrane zostały władze powstańcze, tj. Komisja Cywilno-Wojskowa oraz sąd kryminalny. W skład komisji weszli: kasztelan Walenty Godzimirski, Józef Jaraczewski, Piotr Kaliszewski, kanonicy Loga-Skiwski i Murzynowski, ppłk Murzynowski, protestanci: Bothe, Schocken, Koch i Hanke, przedstawiciele mieszczan Gostomski i Kłossowski oraz kilku przedstawicieli chłopów. 24 VIII władze powstańcze aresztowały urzędników pruskich i ich rodziny i umieściły ich w klasztorze Franciszkanów. Uboższa część ludności Gn. czynnie wspierała powstańców, natomiast bogatsze mieszczaństwo oraz osoby pełniące funkcje w magistracie popierały urzędników pruskich i przechowywały wszystkie urzędowe akta, by nie dostały się w ręce powstańców. W. Chęciński, nie chcąc podporządkować się władzom powstańczym, uciekł do Prus Zachodnich, a stamtąd przedostał się do Poznania. Trzeciego dnia do Gn. przybył oddział powstańców złożony ze szlachty i chłopów (150 osób). Na jego czele stał syn gen. Lipskiego. Powstańcy usilnie starali się o powiększenie swoich sił. Ściągano rekrutów z pobliskich siół, uzbrojonych w piki i kosy. Do osobistego stawienia się z bronią wezwano okoliczną szlachtę pod groźbą kary. Gdy siły powstańców przekroczyły 1000 zbrojnych, oddział opuścił miasto i założył obóz pod wsią Winiary, gdzie zaprzysiężono wszystkich na wierność naczelnikowi Tadeuszowi Kościuszce. W dalszym ciągu zbrojono się i przeprowadzano ćwiczenia wojsk. dla rekrutów. Władze powstańcze nakazały obywatelom dostarczanie ludzi, prowiantu, koni i pieniędzy. Wśród powstańców dochodziło jednak do wewnętrznych konfliktów. Tłem ich było zapatrywanie się na sprawę chłopską. Nie wszyscy zgadzali się z założeniami Uniwersału połanieckiego (7 V 1794), który zapowiadał zniesienie poddaństwa osobistego, gwarantował chłopom nieusuwalność z ziemi i zmniejszał pańszczyznę na czas powstania o 25-50%, a powołanym do wojska zawieszał jej odrabianie. Na wieść o zajęciu Gn. 2 IX z Poznania wyruszył płk Diether z wojskiem pruskim liczącym batalion piechoty, 3 szwadrony jazdy i 3 działa. Ostrzeżeni w porę powstańcy wycofali się z miasta. Opór stawiła tylko część kosynierów pilnujących urzędników pruskich zamkniętych w klasztorze Franciszkanów. Prusacy uwolnili więźniów, aresztowali Wołłowicza i Bothego, którzy przystąpili do powstania, a następnie opuścili Gn. Powstańcy na krótko wrócili do miasta, ale wkrótce wymaszerowali w kierunku Słupcy, gdzie połączyli się z oddziałami powstańczymi województw pozn. i kaliskiego. Dopiero 25 IX wojska powstańcze pod dowództwem Jana Henryka Dąbrowskiego stanęły ponownie w Gn. Odprawiona została uroczysta msza, podczas której przysięgano żyć wolnymi albo umrzeć. Wydana została też przez J.H. Dąbrowskiego i A. Madalińskiego odezwa skierowana do Polaków zamieszkałych w granicach pierwszego zaboru pruskiego, wzywająca ich do łączenia się z tymi, którzy przyszli ich oswobodzić. 28 IX Dąbrowski opuścił Gn. i udał się z wojskiem w kierunku Bydgoszczy. Ponieważ dotychczasowy burmistrz A. Mielżewski, większość członków magistratu oraz starszyzna cechowa nie wypełnili należycie swoich obowiązków wobec powstania, przydany im został jako pełnomocnik Jan Lawrence, który sprawował faktyczną władzę w mieście. Po klęsce maciejowickiej (10 X 1794) wojska zaczęły opuszczać tereny Wielkopolski. W październiku niektóre oddziały stanęły obozem obok Targowiska, jednak na krótko, bo 27 X zajął miasto pruski korpus gen. Beyera. Zjawił się radca podatkowy Rhau, a burmistrz Mielżewski powrócił ponownie do władzy. Po upadku powstania (listopad 1794) wojska pruskie ponownie zajęły Gn. Po dokonaniu III rozbioru Polski (1795) Prusacy zaczęli w Gn. stosować represje w stosunku do uczestników powstania. W twierdzy głogowskiej uwięzieni zostali mieszczanie gnieźnieńscy, rajca i sędzia Piotr Gostomski oraz rajca Ksawery Kłossowski. Do odpowiedzialności miał być również pociągnięty sekretarz Szymon Gryzyngier, zmarł jednak przed aresztowaniem. Przed sądem postawiono starostę gnieźn. Józefa Skórzewskiego. Nagrodzono tych, którzy okazali się lojalnymi poddanymi pruskiego monarchy: Łęskiego, Chęcińskiego i Lewandowskiego. Za uratowanie akt urzędowych zostali oni odznaczeni złotymi medalami wybitymi z racji złożenia hołdu w 1793.

Umocnienie władzy pruskiej po upadku powstania kościuszkowskiego, w czerwcu 1795 minister Hoym, do którego kompetencji należały sprawy prowincji, w piśmie do Kamery Poznańskiej stwierdzał z niezadowoleniem, że w Gn. nadal utrzymuje się dawny ustrój miejski z polskimi członkami magistratu, który źle oddziałuje na tamtejszych mieszkańców. Kolejnym burmistrzem został Prieve ze Skoków. Za jego czasów usunięto z magistratu ludzi nieznających języka niem. (m.in. dawnego burmistrza Mielżewskiego). Zniknęły też resztki samorządu miejskiego. Wszystkie urzędy pochodziły z nominacji Kamery, urzędnicy za pełnione funkcje otrzymywali uposażenie i pełnili je dożywotnio. Równolegle ze zmianami w ustroju miasta rozciągnięta została władza policyjna i jurysdykcje magistratu na przedmieścia. Obwieszczeniem królewskim wszystkie dobra przeszły w ręce skarbu królewskiego. To samo stało się z dobrami ziemskimi duchowieństwa katolickiego. W ten sposób miasto wraz z przedmieściami stanowiło jednolity organizm. 17 V 1800 przybył do Gn. król Fryderyk Wilhelm III. Mieszczaństwo gnieźn. na jego ręce złożyło propozycje zmierzające do podźwignięcia miasta z upadku gospodarczego. Powoływało się na dawne znaczenie miasta, najstarszego w Wielkopolsce i stolicę arcybiskupstwa, z którego świetności nic nie pozostało. Proszono więc, żeby Gn. nie tylko z nazwy było stolicą arcybiskupstwa, ale żeby król pruski wymógł na arcybiskupie, by ten przynajmniej część roku przebywał w mieście, a jego pałac został odbudowany. Starano się przekonać króla o konieczności umieszczenia w Gn. deputacji sądowej regencji, nawiązując w ten sposób do tradycji polskich. Ponieważ dużym ciężarem dla mieszkańców był kwaterunek wojska, zwracano się do króla z prośbą, aby wybudowano w mieście koszary. Prośby mieszczan

gnieźn. przekazane zostały przez króla ministrowi von Vossowi, który odpowiedział, że chwilowo nie będą one mogły być zrealizowane. Gn. po 7 latach panowania pruskiego powoli zaczęło upadać. Stopniowo władze pruskie dążyły do ograniczenia pozycji Kościoła katolickiego i poddania go kontroli władz prowincjonalnych oraz do zmniejszenia liczby duchowieństwa, gł. zakonnego. Liczba zakonników spadła w 1803 do 16 osób, a opróżnione pomieszczenia przeznaczono na potrzeby władz pruskich. W budynku klasztoru Franciszkanów urzędowała komisja sprawiedliwości, a później urządzono w nim szpital wojskowy. Upaść miało seminarium duchowne w Gn., które zamierzano przekształcić w seminarium nauczycielskie. Sprzeciwił się temu bp Ignacy Krasicki i seminarium jednak zostało, natomiast radę pedagogiczną powiększono o nauczyciela języka niemieckiego.

Gniezno w dobie Księstwa Warszawskiego, w 1806 wojska pruskie poniosły klęskę pod Jeną i Auerstädt. 3 XI 1806 przednie straże stanęły w Poznaniu. Poznaniacy z radością witali regiment szaserów pod dowództwem płka Exelmansa. Ten sam regiment szaserów wyruszył do Gn. W mieście przebywał bardzo krótko, gdyż garnizon pruski przed jego przyjściem opuścił miasto. Zajęcie Gn. przez wojska franc. zmieniło sytuację jego mieszkańców. Nadal pozostały władze pruskie, a urzędnicy pruscy pełnili swe funkcje. Z chwilą gdy do Poznania przybyli Jan Henryk Dąbrowski i Józef Wybicki z pełnomocnictwami i mglistymi obietnicami cesarza Napoleona dotyczącymi wskrzeszenia państwa pol. oraz gdy powstanie przeciwko Prusakom objęło wiele miast i powiatów, powołane zostały do życia władze polskie. 10 dni po zajęciu miasta przez wojska franc. do Gn. przybyli komisarze powołanej w Poznaniu Komisji Wojewódzkiej oraz kpt. Podgórecki. Zasadniczym ich zadaniem było przygotowanie kwater i żywności dla wojska. Gn. było miastem leżącym na drodze przemarszu wojsk francuskich. Mieszczanie gnieźn. pełnili służbę garnizonową w utworzonej Gwardii Narodowej. 16 XI 1806 J.H. Dąbrowski, powołując się na wolę cesarza Napoleona, zarządził, by utworzyć na ziemiach departamentu pozn. siłę zbrojną w liczbie 8884 żołnierzy. Również w Gn. miał być organizowany pierwszy i drugi regiment piechoty. Organizatorem został gen. Niemojewski. W mieście miano zorganizować koszary oraz nakazano obywatelom umundurować rekrutów. Był to duży wysiłek dla mieszkańców, gdyż oprócz wydatków na tworzące się wojsko pol. trzeba było wyżywić i rozlokować na terenie departamentu wojska franc. w sile ok. 130 tys. żołnierzy. W związku z organizacją pierwszego i drugiego regimentu piechoty w Gn. urządzone zostały warsztaty krawieckie, na które przejściowo zajęto seminarium duchowne, a w klasztorze Franciszkanów urządzono lazaret. W czasie walk z 1807 na lazaret zostały przeznaczone m.in. klasztor Bożogrobców, kościół św. Michała, a katedra częściowo zajęta została na magazyny. W takiej sytuacji finansowej miasta gnieźnianie niezbyt chętnie świadczyli na rzecz formujących się pol. oddziałów wojskowych. Gen. Niemojewski skarżył się, że w prowadzonej akcji organizacyjnej nie znajduje poparcia u władz. W 1807 w Tylży na mocy franc.-pruskich i franc.-rosyjskich traktatów pokojowych powstało Księstwo Warszawskie. Po jego powstaniu zniesiono pruski ustrój miasta, a przywrócono ponownie ustrój uchwalony na Sejmie Czteroletnim. Izba Administracji Publicznej Departamentu Poznańskiego wystosowała pisma do magistratu gnieźn. z poleceniem przeprowadzenia wyborów w mieście. Odbyły się one 14 IV 1807. Burmistrzem policji został Wojciech Chęciński, radcami zaś Antoni Mielżewski, Daniel Müntzberg, Daniel Elsner i Feliks Grochowski. Wprowadzenie ustroju miejskiego wg Konstytucji 3 maja miało bardzo uroczysty charakter. Po przemówieniach zaniesiono uroczyście emblemat Orła Białego do magistratu. Wieczorem w iluminowanym mieście odbyły się liczne bale i zabawy. Urzędnicy pruscy opuścili miasto. Miastom w myśl ogłoszonej konstytucji Księstwa Warszawskiego nie przysługiwało prawo wyboru burmistrza. Mieli oni pochodzić z nominacji królewskich. W grudniu 1807 wprowadzony został podział księstwa na departamenty. Gniezno, tak jak poprzednio, było stolicą powiatu wchodzącego w skład departamentu poznańskiego. Miasta zostały poddane pod ścisły nadzór władzy państwowej. Skasowany został w zasadzie wszelki samorząd miejski. Władzę administracyjną w mieście sprawował burmistrz mianowany przez króla. Podlegał on nadzorowi podprefekta powiatowego. Powołano również Radę Miejską składającą się z 20 osób (Gn. liczyło wtedy ponad 3 tys. mieszkańców). Zarówno zarządzenia burmistrza, jak i uchwały Rady Miejskiej musiały być przesyłane prefektowi powiatowemu do aprobaty. Tak więc organy miejskie nie mogły nic przedsięwziąć w najważniejszych sprawach. Nie ulega wątpliwości, że okres Księstwa Warszawskiego był dla Gn. czasem znacznego upadku gospodarczego. Kampania 1809, przygotowania do wojny z Rosją, przemarsze wojsk franc., a później rosyjskich sprawiły, że miasto znacznie podupadło. Krótkotrwały pobyt wojsk ros. w Gn. nie wpłynął już na położenie miasta. Dopiero postanowienia kongresu wiedeńskiego z 1815 zadecydowały o dalszym jego losie.

Gniezno po kongresie wiedeńskim, po klęsce Napoleona pod Waterloo w 1815 w Wiedniu zebrali się władcy i ministrowie spraw zagranicznych 16 państw walczących z cesarzem Francji. Gł. rolę odgrywały Austria, Anglia, Prusy i Rosja. W sprawach ziem pol. postanowiono utworzyć Królestwo Polskie połączone unią personalną z Rosją, Wielkie Księstwo Poznańskie pozostające w ramach Prus oraz Rzeczpospolitą Krakowską (Kraków wraz z okolicą otrzymał status wolnego miasta). Wielkopolska wraz z Gn. znalazła się w Wielkim Księstwie Poznańskim i ponownie wróciła pod panowanie pruskie. Władze przeprowadziły nowy podział administracyjny, dzieląc prowincję na 2 regencje: pozn. i bydgoską – w ramach tej ostatniej znalazło się Gn. W 1819 po raz kolejny w Gn. wybuchł olbrzymi pożar. Spłonął m.in. ratusz i 245 budynków. Pożar pogłębił już i tak trudną sytuację Gn. Straty były tak duże, że wkrótce z całej Wielkopolski, a nawet z Berlina zaczęła napływać pomoc żywnościowa, przysyłano

też odzież i pieniądze. Wśród ofiarodawców znalazł się namiestnik Wielkiego Księstwa Poznańskiego książę Antoni Radziwiłł. Odbudowa miasta po tak katastrofalnym pożarze nie była sprawą prostą. Planowano dokonać regulacji miasta dzięki kredytom bezzwrotnym od króla pruskiego. Skończyło się tylko na zamiarach. Poczyniono jednak pewne działania mające na celu uporządkowanie ulic w mieście. Obniżono znacznie poziom Rynku, usunięto pozostałości fundamentów, dawną fosę i resztę murów obronnych. W wyniku prac centralnym punktem miasta pozostawał nadal Rynek. Był on prostokątem o wymiarach 105 na 82 m. Gł. osią miasta była katedra, ul. Tumska i ul. Chrobrego (dawna Fryderykowska). Wprowadzenie nowej osi widokowej eksponowało najcenniejszy zabytek architektoniczny Gn. – katedrę – imponujący symbol zamierzchłej, stołecznej roli grodu w czasach pierwszych Piastów. Zlikwidowanie murów obronnych stanowiło pierwszy krok do integracji poszczególnych członów osadniczych w jeden zwarty zespół miejski. Rynek po odbudowie przekształcił się w foremne, zwarte wnętrze architektoniczne, a proste, szerokie ulice zapowiadały stopniową poprawę i unowocześnienie sieci ulicznej na pozostałych terenach. Ważny był również fakt, że dużo odbudowanych budynków było już murowanych, co uniemożliwiało powstanie wielkich pożarów. Dzięki ofiarności społeczeństwa w latach 1830-36 uporządkowano przyległe do katedry tereny. Urbanistyczne zamknięcie placu przed katedrą stanowił wybudowany w tych latach pałac arcybiskupi, dzieło → Schinkla. W 1863 powstało gimnazjum. Od 1838 działało w Gn. → Towarzystwo Upiększania Miasta. Dzięki wzniesieniu szeregu murowanych zabudowań Gn. przybrało bardziej reprezentacyjny wygląd. Polacy stanowili wprawdzie większość mieszkańców Gn., jednak silniejsi ekonomicznie byli Niemcy. W ich rękach pozostawała znaczna część najintratniejszych zawodów – słabość ekonomiczna Polaków musiała odbić się niekorzystnie na ich udziale w zarządzaniu miastem. Początkowo Prusacy utrzymali ustawodawstwo municypalne z okresu Księstwa Warszawskiego. Zapewniało ono państwu prawie wyłączny wpływ na obsadzanie stanowisk w samorządzie miejskim. Burmistrz i członkowie magistratu pochodzili z nominacji. Radni wybierani przez zamożnych mieszczan byli zatwierdzani przez prezesa regencji. Przede wszystkim usunięto niewygodnego burmistrza Kłossowskiego, obsadzając to stanowisko Józefem Gramse, dotychczasowym członkiem regencyjnej komisji w Bydgoszczy. Przeprowadził on liczne zmiany w łonie magistratu, usuwając Polaków i powierzając te funkcje Niemcom. Pretekstem była słaba znajomość języka niemieckiego. Po nim funkcję burmistrza pełnił Polak Zembrzuski – nastawiony ultralojalnie do władz pruskich. 13 VI 1836 nadano Gnieznu w myśl ustawy z 17 III 1831 nowe prawo. W wyborach do Rady Miejskiej mogli brać udział ludzie z odpowiednim majątkiem, posiadający własność gruntową o wartości 300 talarów lub o rocznym dochodzie minimum 200 talarów. Wybrani do rady mogli być ludzie posiadający grunty o wartości 1000 talarów, a dochód roczny od 200 talarów wzwyż. Na ok. 6 tys. mieszkańców tylko 298 było uprawnionych do głosowania, w tym 204 miało bierne prawo wyborcze. Sukces w tych wyborach (1837) odnieśli Polacy, wprowadzając do Rady Miejskiej 6 osób na 12 deputowanych. Burmistrzem nadal pozostał Zembrzuski. Do 1848 nie zarysowały się zdecydowane różnice zdań między reprezentantami różnych narodowości. Wiosna Ludów wyzwoliła drzemiące uczucia patriotyczne wśród ludności pol., z drugiej strony niemieccy szowiniści, traktujący ziemie zaboru pruskiego jako wyłączną własność, zacięcie zwalczali nie tylko zrywy niepodległościowe, ale także wszelkie próby odzyskania uprawnień z 1815, pozwalających na swobodniejszy rozwój narodowości pol. w ramach państwa Hohenzollernów. Walka Polaków o utrzymanie niepodległości zmieniła swój charakter. Rywalizacja na polu polit. przeniosła się na forum organów samorządowych i ustawodawczych (sejm). W Gn. patrioci z wybitnym działaczem narodowym drem Józefem → Tycem na czele podjęli próbę opanowania Rady Miejskiej. Wybory z 27 IV 1848 zakończyły się wielkim sukcesem tego obozu. Na 12 deputowanych wybrano 8 Polaków. Grupa ta nie tylko stawała w obronie interesów swoich rodaków, ale także walczyła o swobody demokratyczne całej społeczności Gn. Patrioci gnieźnieńscy kierowali swój sprzeciw przeciwko wysługującym się zaborcom Polakom: m.in. burmistrzowi Zembrzuskiemu i cenzorowi Grotowskiemu. W 1849 Józef Tyc został znaczną większością głosów wybrany na przewodniczącego Rady Miejskiej. 30 VI 1853 wprowadzono w życie nową ordynację miejską dla wsch. prowincji Królestwa. Miała ona reakcyjny charakter. Wyraźnie faworyzowała bogatsze warstwy społ., zapewniając im prawie wyłączny wpływ na sprawy miejskie. Podstawą uzyskania praw wyborczych był dochód minimum 200 talarów lub odpowiedniej wartości nieruchomości. W Gn. na 7745 mieszkańców w 1853 prawo wyborcze otrzymało tylko 378 obywateli. Efektem wprowadzenia tej ustawy była porażka Polaków w wyborach do Rady Miejskiej (na 12 radnych było tylko 2 Polaków). Podobnie było w następnych latach. Prusacy nie wahali się łamać prawa, by uzyskać zdecydowaną przewagę w organie samorządowym. Nie informowano mieszczan o wyborze do rady, dopuszczano do głosowania Niemców, którzy nie mieli odpowiednich dochodów, ograniczano liczbę deputowanych do 12, gdy z uwagi na liczbę mieszkańców należało powołać 24. W tej sytuacji wskutek ordynacji wyborczej i nieuczciwych praktyk Niemcy utrzymali zdecydowaną przewagę we władzach miejskich aż do końca swego panowania w Gn. Rywalizacja między Polakami i Niemcami na polu polit. wywiązała się też podczas powołania posłów do sejmu pruskiego. Większość Polaków z Gn. i okolic wstrzymała się od głosowania ze względu na oświadczenie królewskie z 26 IV 1848 obiecujące odrębną konstytucję części Wielkopolski pod nazwą Księstwo Gnieźnieńskie. Wykorzystali to Prusacy, wysuwając z okręgu gnieźn. na fotel posła zagorzałego szowinistę, junkra Bussmanna z Owieczek. Prusacy różnie próbowali osłabić pozycję Polaków, nie rezygnując z nieuczciwych praktyk wyborczych. Niespodziewanego sojuszni-

ka zyskali w osobie abpa gnieźn.-pozn. Mieczysława → Ledóchowskiego (od 1866), który nie zezwolił klerowi na współpracę z komitetami wyborczymi. Z chwilą powstania Związku Północnoniemieckiego w 1867 Prusacy wszelkimi siłami starali się, aby reprezentantem parlamentarnym został Niemiec. Ponieśli jednak klęskę, gdyż przedstawicielem został Polak Leon Wegner.
Lit.: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965.

ZARZĄD MIASTA GNIEZNA (Stadtverwaltung), urząd hitlerowskiego aparatu administracji ogólnej wprowadzony na miejsce zniesionego polskiego samorządu miejskiego. W początkowym okresie po wkroczeniu wojsk niem. do Gn. (11 IX 1939) kierował nim miejscowy Niemiec J. Steinbrenner. Komendantem wojennym miasta został mjr Müller. 15 IX 1939 na stanowisko komisarza wojennego miasta i powiatu mianowano Waltera Henkela, który został również nadburmistrzem Gn. Do pomocy otrzymał 9-osobową grupę urzędników pełniących służbę wojsk. w oddziałach pomocniczych (Verwaltungstruppe). 15 II 1940 na miejsce Henkela namiestnik Kraju Warty Artur Greiser mianował Juliusa Theodora Lorenzena, który był nadburmistrzem Gn. aż do wyzwolenia miasta. Zarząd Miejski składał się z 10 wydziałów prowadzących sprawy: administracyjne, policji, szkolnictwa, kultury, opieki społecznej, zdrowia, budownictwa, zakładów użyteczności publicznej, przedsiębiorstw komunalnych oraz finansów. Kompetencje poszczególnych wydziałów były bardzo rozbudowane, a liczba zatrudnionych pracowników (przede wszystkim Polaków) stale wzrastała. Na czele administracji miejskiej stał mianowany przez gauleitera nadburmistrz. Miał on bardzo szerokie uprawnienia, m.in. podlegała mu powołana pod koniec 1940 Rada Miejska. Sytuacja miasta Gn. nabrała szczególnego charakteru z chwilą włączenia Wielkopolski do III Rzeszy (dekret Hitlera z 8 X 1939). Gn. było miastem wydzielonym. Tutejsze urzędy obejmowały swoim zasięgiem teren kilku sąsiednich powiatów. Kierujący zarządem cywilnym Gn.: J. Steinbrenner (8 IX 1939-15 IX 1939). Nadburmistrzowie Gn.: Walter Henkel (15 IX 1939-15 II 1940), Julius Theodor Lorenzen (15 II 1940-22 I 1945).
Lit.: Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Gnieźnie, Akta miasta Gniezna, sygn. 2667-2668, 2655-2658; W. Markiewicz, *Okupacja hitlerowska* (*1939-1945*), w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 694-727.

ZAZDROŚĆ, dawna osada, ob. w granicach wsi Gaj w gminie Witkowo. W latach 80. XIX w. liczyła 2 domy, 21 mieszkańców.

ZBOROWSKI JAN h. Jastrzębiec (ur. 19 XII 1538, zm. 25 VIII 1603), kasztelan gnieźnieński. Syn kasztelana krak. Marcina i Anny z Konarskich. Karierę rozpoczął jako dworzanin księcia Albrechta Hohenzollerna w Królewcu w latach 1553-56. W 1559 zwiedził Niemcy i Francję. W 1561 brał udział w wojnie z Moskwą, za co otrzymał po ojcu starostwo odolanowskie. Od 1570 rotmistrz królewski, od 1572 hetman nadworny. W czasie elekcji 1574 opowiadał się za Henrykiem Walezym. Jako członek poselstwa pol. wysłanego po króla zmusił elekta do przyjęcia artykułu gwarantującego wolność religijną w Rzeczypospolitej. Na elekcji w 1576 głosował na Stefana Batorego. 8 V 1576 otrzymał nominację na kasztelana gnieźn. W 1577 dowodził w kampanii przeciw Gdańskowi, odnosząc zwycięstwo nad Jeziorem Lubieszowskim. W 1579 uczestniczył w wyprawie na Połock, za co w 1581 otrzymał starostwo grudziądzkie. W następnych latach, podobnie jak bracia, przeszedł do opozycji antykrólewskiej. Na trzeciej wolnej elekcji opowiedział się za kandydaturą arcyksięcia Maksymiliana Habsburga. Towarzyszył kandydatowi w wyprawie na Kraków w 1587, za co został oskarżony o zdradę stanu. Ułaskawiony w 1589 dzięki wstawiennictwu marszałka wielkiego koronnego A. Opalińskiego. J.Z. był gorliwym luteraninem. Jako właściciel Pleszewa utrzymywał w mieście zbór. Zmarł w Odolanowie, pochowany w Miliczu. Trzykrotnie żonaty – z Maltzanówną, Elżbietą Prońską i Katarzyną Konarską.

ZDROJE, dawny folwark należący w 1793 do dóbr czerniejewskich Józefa Lipskiego. W latach 80. XIX w. liczył 1 dom, 12 mieszkańców. Ob. w granicach wsi Pakszyn w gminie Czerniejewo.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ZDROJE, dawniej osada, ob. w granicach wsi Lubochnia w gminie Gn. W latach 80. XIX w. liczyła 2 domy, 5 mieszkańców.

ZDZIECHOWA, wieś parafialna w gminie Gn., ob. 783 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1066,87 ha. Parafia pw. NMP Nieustającej Pomocy, 970 wiernych, księgi metrykalne od 1957. Wieś wzmiankowana w przywileju Przemysła i Bolesława Pobożnego z 4 V 1243 jako własność klasztoru Bożogrobców z Gn. W 1255 abp Fulko potwierdził tę własność. W 1341 proboszcz miechowski Henryk oddał Zdziechowę sołtysowi Mikołajowi w celu osadzenia wsi na prawie niemieckim. W 1620 były tu karczma i wiatrak. W czasie powstania wielkopolskiego 30 XII 1918 na polach wsi rozegrała się bitwa oddziałów pol. z wojskiem niem., zakończona zwycięstwem Polaków. W 1857 Z., własność rodziny Twardowskich, została sprzedana Ferdynandowi Wendorffowi z Mielęcina k. Pyrzyc. Wendorffowie pozostali właści-

Między łamami: Zdziechowa, dworek z XIX w.

cielami Z. do II wojny światowej. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 52 domy, 422 mieszkańców (8 ewangelików, 414 katolików); dwór liczył 550 ha, 11 domów, 199 mieszkańców (33 ewangelików, 166 katolików). We wsi znajduje się dwór z XIX w. wybudowany przez rodzinę Wendorffów, rozbudowany w latach międzywojennych. Kościół parafialny został zbudowany w 1939 z fundacji rodziny Malczewskich z Poznania i Budzyńskich ze Zdziechowy.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ZDZISŁAW (zm. między 1180 a 1191), arcybiskup gnieźnieński. Jego pochodzenie pozostaje nieznane. Imię wskazuje na Polaka, a tworzący w 2. poł. XV w. kronikarz Jan Długosz przypisał arcybiskupowi herb Koźlerogi. Ta ostatnia wiadomość jest jednak mało wiarygodna. Prawdopodobnie Z. należał do kręgu duchowieństwa katedralnego w Gn. i piastował godność kanonika. Tron arcybiskupi objął najpewniej z nominacji księcia wlkp. Mieszka III Starego, być może wyznaczył go jeszcze zmarły w 1173 princeps (książę zwierzchni dynastii piastowskiej) Bolesław IV Kędzierzawy. Z. wystąpił po raz pierwszy na arcybiskupstwie w 1177. Jego poprzednik, Janik, wzmiankowany był po raz ostatni w 1167. Kolejność pontyfikatów arcybiskupów gnieźn. w 2. poł. XII w. budzi zresztą poważne wątpliwości i dopiero niedawne badania uprawdopodobniły bezpośrednie następstwo Z. po Janiku. Na czas rządów arcybiskupich Z. przypadły ważne wydarzenia kościelno-polityczne. W 1177 usunięty został z Krakowa princeps Mieszko III Stary, w 1179 obalono również jego panowanie w dzierżonej dziedzicznie Wielkopolsce. Nie ma śladów udziału Z. w tych wypadkach, zapewne sprzyjał jednak obalonemu księciu. Pomimo to w 1180 wziął udział w zwołanym przez Kazimierza II Sprawiedliwego zjeździe w Łęczycy, a jego obecność na czele wszystkich hierarchów Kościoła pol. nadała spotkaniu charakter zjazdu-synodu. W zamian za poparcie i uznanie prawowitości swej władzy princepsa – zdobytej drogą zamachu stanu – Kazimierz Sprawiedliwy nadał wówczas Kościołowi pierwszy w Polsce zbiorowy przywilej (rezygnacja z *ius spolii* – tzw. prawa łupu, czyli zwyczaju zgarniania przez władców ruchomości po zmarłych biskupach – oraz ograniczenie stacji w dobrach kościelnych – prawa księcia i jego urzędników do darmowej gościny). Postanowienia te były ważnym krokiem na drodze formowania się w Polsce stanu duchownego. Sam zjazd łęczycki przyczynił się natomiast do ustabilizowania sytuacji polit. w kraju. W 1181 Mieszko III Stary odzyskał władzę w Wielkopolsce, prawdopodobnie z aprobatą arcybiskupa. W kolejnych latach Z. zmuszony był zająć stanowisko wobec aspiracji Kościoła krak. i jego ówczesnego bpa Gedki. Blisko związany z Kazimierzem Sprawiedliwym i sprawujący swój urząd w stołecznym Krakowie dążył on do wysunięcia się przed innych hierarchów pol. i zajęcia miejsca tuż po arcybiskupie. W 1186, już po śmierci Gedki, biskupi krak. uzyskali potwierdzenie swych aspiracji w bulli protekcyjnej papieża Urbana III. Odpowiedzią Z. na ambicje środowiska krak. stało się promowanie kultu św. Wojciecha, tradycyjnego patrona Królestwa Polskiego i arcybiskupstwa gnieźn. Na ok. 1180 datuje się umieszczenie w archikatedrze słynnych Drzwi Gnieźnieńskich – ukazujących sceny z życia św. Wojciecha. Brak jednak jednoznacznych wskazówek pozwalających wiązać tę fundację z pontyfikatem Zdzisława. Arcybiskup przyczynił się natomiast do odnowienia katedry oraz sprzyjał rozwojowi klasztorów cysterskich i norbertańskich. Data zgonu Z. nie jest znana. Prawdopodobnie zmarł u schyłku lat 80. XII w. W 1191 występował już w Gn. arcybiskup Piotr. Nowsze badania umieszczają przy tym pomiędzy zgonem Z. a objęciem arcybiskupstwa przez Piotra pontyfikat Bogumiła, który po krótkim okresie zasiadania na tronie arcybiskupim usunął się do pustelni.

ZESPÓŁ KUCZYŃSKICH, zespół muz., nawiązujący do sięgającej okresu przedwojennego tradycji muz. rodziny Kuczyńskich, kiedy to L. Kuczyński prowadził zespół mandolinistów. Pierwszy zespół utworzył w 1966 saksofonista S. Kuczyński, grający wcześniej w zespole rytmicznym E. Hurysza, działającym przy Międzyspółdzielczym Ośrodku Kulturalno-Oświatowym. Grał w składzie: S. Kuczyński – saksofon tenorowy i flet, T. Seiman – kontrabas, Z. Pakai – fortepian, J. Jóźwiak – gitara, śpiew, B. Lipczyński – gitara i J. Cholewa – perkusja. W roku następnym oprócz S. Kuczyńskiego skład tworzyli: W. Kuczyński – saksofon altowy, klarnet, B. Lipczyński – gitara, Z. Cieśliński – fortepian, K. Kuczyński – kontrabas, J. Kabziński – perkusja i M. Kuczyńska – śpiew. Grał w nim także pianista A. Galantowicz. Co roku zespół musiał uzyskać od państw. komisji weryfikacyjnej tzw. kategorię, określającą jego poziom warsztatowy i artystyczny. W latach 70. podstawowy skład stanowili: S. Kuczyński, W. Kuczyński, K. Kuczyński i P. Kuczyński – perkusja. W 1979 kilkupokoleniowy zespół rodziny Kuczyńskich wziął udział w II → Gnieźnieńskich Spotkaniach Muzykujących Rodzin. W latach 90. grali w nim: H. Kuczyński, K. Kuczyński i P. Kuczyński. K. Kuczyński gra także w jazzowej grupie → Dixie Buskers. Zespół wykonywał popularne standardy jazzu i muzyki rozrywkowej.

Zespół muzyczny Kuczyńskich

ZESPÓŁ POMNIKA TYSIĄCLECIA PAŃSTWA POLSKIEGO (Zespół Pomnika Mieszka I i Bolesława Chrobrego) – modernistyczne założenie architektoniczne, mieszczące → Muzeum Początków Państwa Polskiego, I LO im. Bolesława Chrobrego i aulę na skarpie na zach. brzegu jez. Jelonek, w zach. części parku Tysiąclecia w Gn. Pomysł budowy pomnika jako nowoczesnego muzeum zrodził się w 1966 w trakcie uroczystości milenijnych; z czasem koncepcja funkcjonalna kompleksu poszerzona została o budynek liceum, aulę, zespół sportowy, pracownie politechniczne – warsztaty, stołówkę oraz internat (została zrealizowana tylko częściowo). Wybudowany zespół budowli pomnika w latach 1973-78 powstał wg projektu powstałego w Państwowej Wyższej Szkole Sztuk Plastycznych w Poznaniu; szkicową koncepcję Jerzego Schmidta rozwinęli Włodzimierz Wojciechowski, Bogdan Celichowski i Wojciech Kasprzycki. Uroczyste otwarcie kompleksu odbyło się w 1978 przy okazji ogólnopolskiej inauguracji roku szkolnego, odbywającej się właśnie w Gn. Autorem monumentalnego pomnika pierwszych władców Polski, odlanego z brązu i postawionego na skarpie dziedzińca, był Józef Kopczyński. Aulę przeznaczoną na 700 widzów ozdobiły na zewnątrz witraże projektu Stanisława Teisseyre'a, natomiast konstrukcję do nich zaprojektował Jerzy Schmidt. Parterowe kondygnacje budynków są w dużym stopniu przeszklone; górne mają wykładzinę piaskowcową. Skrzydło liceum ożywione jest szkolnym zegarem, którego tarczę zaprojektował artysta malarz Jan Gawron, oraz wieżyczką kuranta ze specjalnie skomponowaną melodią. Gł. wejście do kompleksu budynków poprzedza rodzaj przedsionka, ozdobionego odlewami z brązu historycznych polskich orłów opracowanych rzeźbiarsko przez Józefa Petruka. Dużą wartość mają miękkie rzeźby – abakany, autorstwa światowej sławy rzeźbiarki Magdaleny Abakanowicz, specjalnie zaprojektowane do zawieszenia w przestrzeni wewnętrznej klatki schodowej przy reprezentacyjnym holu głównym. W 2000 w auli odbyło się wyjątkowe, wyjazdowe posiedzenie parlamentu polskiego. W 2006 w holu głównym B. Celichowski odsłonił pamiątkową tablicę upamiętniającą budowę zespołu pomnika. Cały kompleks budynków pomnika ma wysokie walory artyst. i należy do najciekawszych zespołów architektonicznych zrealizowanych w Wielkopolsce w 2. poł. XX w.

ZESPÓŁ SZKÓŁ EKONOMICZNO-ODZEŻOWYCH zob. Miejska Szkoła Handlowo-Przemysłowa.

ZESPÓŁ SZKÓŁ PONADGIMNAZJALNYCH NR 1, historia szkoły zaczyna się w listopadzie 1959, kiedy otwarto w Skiereszewie (gmina Gn.) Szkołę Rolniczą. Mieściła się ona w pałacyku, letniej rezydencji byłego właściciela garbarni. W latach 1959-64 była to Dwuzimowa Szkoła Rolnicza, później dwuletnia Zasadnicza Szkoła Rolnicza. Od 1969 do 1977 przy szkole funkcjonował internat. Po reorganizacji szkoły placówka w 1976 została podniesiona do rangi Zespołu Szkół Rolniczych w Skiereszewie. W jej skład wchodziły: 2-letnia Zasadnicza Szkoła Mechanizacji Rolnictwa, 2-letnie Policealne Studium Mechanizacji Rolnictwa, 3-letnie Wieczorowe Technikum Rolnicze dla Pracujących oraz Zaoczne Technikum Rolnicze mające swoje filie w Kiszkowie i Niechanowie. W 1991 szkoła otrzymała część budynku po byłych koszarach wojsk. na ul. Sobieskiego. Tam mieści się sekretariat i sale dydaktyczne. W latach następnych wprowadzano nowe kierunki kształcenia, np. 5-letnie Technikum Rolnicze i Mechanizacji Rolnictwa, Zasadniczą Szkołę Ogrodniczą, Liceum Agrobiznesu (ob. technikum) oraz liceum o profilu rolniczo-spożywczym. Uczniowie odbywają praktyki w przedsiębiorstwach, z którymi szkoła współpracuje, wyjeżdżają także do Niemiec i Szwajcarii. Dyrektorami szkoły byli: Mieczysław Dybowski (1959-73), Józef Swółkowski (1974-78), Franciszek Brzeziński (1978-82), Jan Budzyński (1982-92), Jacek Pluta (od 1992).

ZESPÓŁ SZKÓŁ PONADGIMNAZJALNYCH NR 2 IM. JANA PAWŁA II, tradycje swe szkoła wywodzi od powołanej w 1902 Publicznej Szkoły Dokształcającej Zawodowej Męskiej. Po II wojnie światowej organizatorem i kierownikiem szkoły był Kazimierz Lewandowski. Mieściła się ona w drewnianym budynku przy ul. Łubieńskiego (na zapleczu boiska II LO). W roku szkolnym 1949/50 szkołę przeniesiono do gmachu przy ul. Sienkiewicza. Była to Publiczna Średnia Szkoła Zawodowa nr 1, a jej dyrektorem przez 22 lata był Marian Bączyk. W 1959 szkoła otrzymała nazwę: Zasadnicza Szkoła Zawodowa nr 1. Obecna szkoła powstała z podziału szkoły zawodowej mieszczącej się przy ul. Sienkiewicza. W 1970 oddano do użytku rozbudowany budynek warsztatów szkolnych przy ul. Słowackiego, a w 1975 budynek szkolny wraz z internatem przy ul. Cieszkowskiego. Utworzono Zasadniczą Szkołę Zawodową nr 2, gdzie kształcono młodzież w zawodach: obsługa samochodów, kierowca, ślusarz, mechanik, elektromechanik samochodowy i innych. Od 1976 placówka została przekształcona w Zespół Szkół Zawodowych nr 2. W roku szkolnym 2002/03 szkoła zmienia nazwę na Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 2 i wprowadza nowe kierunki kształcenia w Technikum Elektronicznym i Liceum Profilowanym. Od 2005 istnieje szkoła policealna w zawodzie mechatronik oraz Technikum Uzupełniające. Od 30 III 2006 patronem szkoły jest papież Jan Paweł II. Dyrektorzy szkoły: Henryk Ciechański (1972-76), Mieczysław Krzyśka (1976-90), Zbigniew Kowalczewski (od 1990).

ZESPÓŁ SZKÓŁ PONADGIMNAZJALNYCH NR 3, historia szkoły zaczyna się w 1965, gdy powołano Zasadniczą Szkołę Zawodową dla Pracujących. Zajęcia odbywały się w Szkole Podstawowej nr 5 przy ul. B. Chrobrego. W roku szkolnym 1970/71 zmieniona została na Zasadniczą Szkołę Dokształcającą. W 1976 szkoła nosząca nazwę Zasadnicza Szkoła Zawodowa przeniosła się do budynku przy ul. Sienkiewicza. Od 1983 do 2002 szkoła ta działała jako Zespół Szkół Zawodowych nr 3. Obecnie jest to Zespół Szkół Ponad-

gimnazjalnych nr 3. Szkoła kształci w wielu zawodach na poziomie zasadniczym i średnim. Zasadnicza Szkoła Zawodowa kształci m.in. w zawodach: cukiernik, piekarz, stolarz, fryzjer, murarz, malarz-tapeciarz. Nauka trwa 2-3 lata. W 4-letnim cyklu kształcenia po gimnazjum można zdobyć zawody: technik budownictwa, technik usług fryzjerskich, technik technologii drewna i technik hotelarstwa. W 3-letnim Liceum Profilowanym uczniowie zdobywają wiedzę na 2 kierunkach: kształtowanie środowiska, kierunek usługowo-gospodarczy (kierunek fryzjersko-kosmetyczny). W szkole tej działa także Technikum Uzupełniające, które kształci w 2 specjalnościach: technologia drewna i technologia żywności. Szkoła dysponuje specjalistycznymi pracowniami: budowlaną, spożywczą, stolarską, historyczną i komputerową.

ZESPÓŁ SZKÓŁ PONADGIMNAZJALNYCH NR 4 IM. JANA KILIŃSKIEGO, historia szkoły zaczyna się w 1969, kiedy otwarta została Zasadnicza Szkoła dla Pracujących Fabryki Obuwia w Gn. Do momentu powstania budynku, tj. 1972, zajęcia odbywały się w pomieszczeniach II LO. 1 IX 1972 utworzono Technikum Przemysłu Skórzanego dla Pracujących przy Wielkopolskich Zakładach Obuwia w Gn. Absolwenci otrzymywali tytuł technik obuwnik przemysłowy, mogli też zdawać maturę. Pierwszy egzamin dojrzałości uczniowie zdawali w styczniu 1976. 24 V 1980 szkole nadano imię Jana Kilińskiego. W 1987 powołana została Szkoła Przysposobienia Zawodowego, w której zajęcia praktyczne odbywały się w warsztatach szkolnych Wielkopolskich Zakładów Obuwia. W roku szkolnym 1985/86 utworzono Technikum Przetwórstwa Skóry. Problemy finansowe w WZO „Polania" i reorganizacja przemysłu spowodowały zmniejszenie liczby uczniów w szkole. Szkoła zmieniła nazwę i profil. Od 1 IX 1992 działała jako Zespół Szkół Zawodowych nr 4 i kształciła nie tylko obuwników, ale również sprzedawców. W następnym roku szkolnym zaczęto kształcić młodzież także w zawodzie kucharz. Utworzono pierwszą klasę Liceum Zawodowego o profilu sprzedawca-magazynier. W 2002 zmieniono nazwę szkoły na Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych nr 4. Obecnie zainteresowani mogą uczyć się w 3-letnim Liceum Profilowanym dla młodzieży (profil socjalny i profil usługowo-społeczny), w 4-letnim technikum dla młodzieży w zawodach: technik technologii żywności, technik organizacji usług gastronomicznych oraz kucharz. W szkole tej działają także Zasadnicza Szkoła Zawodowa dla młodzieży (2-letnia), kształcąca w zawodzie kucharza małej gastronomii, i 3-letnie Technikum Uzupełniające, kształcące w zawodzie kucharza. W szkole przy ul. 22 Lipca 106 działa także 2-letnia szkoła policealna oferująca 3 kierunki: technik hotelarstwa, dietetyk i technik obsługi turystycznej.

ZGÓRECKI STEFAN (ur. 24 VIII 1908 w Gn., zm. 28 III 1975 w Gn.), piłkarz, z wykształcenia bankowiec, bramkostrzelny napastnik. W latach 30. jeden z najlepszych piłkarzy Wielkopolski.

ZIELEŃ, wieś w gminie i parafii Trzemeszno, ob. 515 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 947,09 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1235. W 1399 dwaj sołtysi z Zielenia, Stan i Zbilut, zabili mieszczanina trzemeszeńskiego Ambrożego, skutkiem czego ich majątek przeszedł na własność klasztoru w Trzemesznie. Zieleń był własnością klasztorną aż do 1793.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ZIELIŃSKI LUBOMIR (ur. 24 IX 1909 w Gn.), III i IV ofic. mechanik w Polskiej Marynarce Handlowej; od 10 XII 1939 do 30 VI 1942 węglarz i palacz na drobnicowcu „Puck"; 1 VII 1942 przeniesiony na „Bug" i jako III ofic. pływał na tym handlowcu do 18 I 1943; 27 I 1943 otrzymał uprawnienia maszynisty okrętowego I klasy; III ofic. mechanik na „Lidzie" od 15 II 1943 do kwietnia 1944 i IV of. mechanik na „Borysławie" od 28 XI 1944 do 6 VI 1945; odznaczony Medalem Morskim Polskiej Marynarki Handlowej (trzykrotnie); brak dalszych danych.

Lit.: W.K. Taniewski-Elliott, *Spis personelu zatrudnionego na statkach Polskiej Marynarki Handlowej w latach 1939-1945*, Gdańsk 1981.

ZIEMIA GNIEŹNIEŃSKA WE WCZESNYM ŚREDNIOWIECZU, przełom starożytności i wczesnego średniowiecza (V/VI w.) charakteryzował się w Europie wielkimi migracjami (okres wędrówek ludów), spowodowanymi rozbiciem przez Hunów nadczarnomorskiego państwa Gotów i parciem różnorodnych „barbarzyńskich" plemion na zachód, w tym Słowian, którzy w VI-VII w. pojawiają się na Bałkanach i docierają wtedy także na obszar dzisiejszej Polski. Procesy te spowodowały ostateczny upadek Cesarstwa Rzymskiego oraz kryzys polit., gosp. i demograficzny na znacznych obszarach, które uległy wtedy wyludnieniu. Na ziemiach pol. także odnotować można w IV w. n.e. widoczne osłabienie, a następnie zanik osadnictwa, który na ziemi gnieźn. trwa do ok. VII w. Na ziemi gnieźn. najstarsze ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego, wiązanego już z plemionami słowiańskimi, datuje się na VII-VIII w. n.e.; na terenie samego Gn. udokumentowano je dopiero od 2. poł. VIII w. Obszar ten zasiedlony był wówczas bardzo słabo. Większość śladów osadniczych skupia się na stoku lub krawędzi doliny Wrześnicy (Pawłowo); w okolicach jez. Lednica (Moraczewo, Zakrzewo), Jeziora Wierzbiczańskiego (Szczytniki Duchowne) i Kłecka (najlepiej rozpoznana osada w Polskiej Wsi). Są to ślady penetracji niewielkich grup ludzkich, które wyznaczają etap inicjalny zasiedlenia tego terenu przez ugrupowania wczesnosłowiańskie. Czytelniejszy wzrost zasiedlenia w okolicach Gn. odnotowujemy od IX w. Osadnictwo lokowało się w środowisku zróżnicowanym ekologicznie, w pobliżu granic występowania obszarów morenowych gliniastych i sandrowych (piaszczystych). Wiąże się to zapewne z wielokierunkowością ówczesnej gospodarki, nastawionej na eksploatację różnorodnych środowisk. Widoczne w tym okresie oznaki stabilizacji osadnictwa wiązały się zapewne z powstawaniem

wspólnot terytorialno-sąsiedzkich, zwanych opolami, okupujących określone nisze ekologiczne, współtworzących strukturę plemienia Polan. Z tego czasu zachowały się → grodziska plemienne, stanowiące punkty oporu lokalnych wspólnot (Chłądowo, Małachowo Złych Miejsc, Moraczewo, Lubiń). Niebagatelną rolę w procesie tworzenia się tej struktury odgrywał znajdujący się na Górze Lecha kultowy ośrodek pogański o znaczeniu zapewne interregionalnym, zidentyfikowany niedawno pod kościołem św. Jerzego w Gn.

W latach 40. X w., jak wynika z datowań dendrochronologicznych, Górę Lecha otoczono wałem drewniano-ziemnym, dając początek rozwijającemu się sukcesywnie → gnieźnieńskiemu zespołowi grodowemu. W tym czasie w Wielkopolsce centralnej zaczęła powstawać w miejsce poprzedniej nowa grupa grodów, pełniących najważniejsze funkcje administracyjno-militarne, kulturowe i gosp., wyznaczających jądro państwa wczesnopiastowskiego (Gn., Poznań, Ostrów Lednicki, Giecz, Grzybowo). Wśród nich Gn. odgrywało rolę wyjątkową jako miejsce o szczególnym znaczeniu religijno-kultowym, które uprawniało do sprawowania władzy na całym terytorium tej części Wielkopolski (→ Gniezno i ziemia gnieźnieńska w dziejach Polski). Rozwój osadnictwa w 1. poł. X w. miał już związek z poważnymi przemianami polit. i społ. w dobie kształtowania się struktury wczesnopiastowskiego państwa. W tej fazie chronologicznej zauważalny jest znaczny wzrost dynamiki zasiedlenia omawianego obszaru, wyrażający się trzykrotnie większą liczbą stanowisk w porównaniu z poprzednim okresem (gęstość zaludnienia na ziemi gnieźn., obliczana szacunkowo na 10,5 osób na 1 km^2, należała do najwyższych w Wielkopolsce). Skokowy przyrost śladów osadniczych można wyjaśnić jedynie planową akcją kolonizacyjną, przeprowadzoną przez władców piastowskich w rejonie swojej książęcej domeny. Na obszarze Gn. największą jednostką osadniczą był stołeczny zespół grodowy na Górze Lecha. Właściwa siedziba książęca znajdowała się w północnym, najwyższym członie (kwestia palatium gnieźnieńskiego). W tym miejscu znajdował się później → zamek książąt piastowskich w Gn., którego pozostałością jest kościół św. Jerzego – dawna kaplica zamkowa. O wystroju zamku świadczy odkryta → wczesnośredniowieczna pracownia ceramiczna. Wyjątkowe znaczenie mają w tym kontekście znaleziska ołowianych bulli książęcych (→ *Bulla gnieźnieńska*, → *Bulla Bolesława Krzywoustego*), czyli odcisków pieczęci książęcych, jak też fakt istnienia → mennicy gnieźnieńskiej (→ denar Gnezdvn Civitas). Kościół usytuowany na podgrodziu I, w którym zdeponowano w 997 relikwie św. Wojciecha, biskupa i męczennika, uzyskał na synodzie w roku 1000 (→ Zjazd Gnieźnieński) rangę archikatedry. Znajdujące się w niej mauzoleum św. Wojciecha, patrona całego kraju, stało się celem pielgrzymek o międzynarodowej renomie. Pozostałości kolejnych faz kościoła katedralnego w Gn. świadczą o wyjątkowej randze tej świątyni. Być może na ślad kolejnej świątyni wraz z niewielkim cmentarzyskiem natrafiono na II podgrodziu. Na podgrodziach stwierdzono gęstą zabudowę mieszkalną oraz pozyskano liczne zabytki dokumentujące ich rzemieślniczo-handlowy i militarny charakter, a z czasem cechy organizmu wczesnomiejskiego.

Drugi znaczący ośrodek, pełniący funkcje rezydencjonalne, to gród na → Ostrowie Lednickim (Rybitwy – Ostrów Lednicki) – wyspie na jez. Lednica, z zachowanym przedromańskim kompleksem murowanego zespołu sakralno-pałacowego (kaplica i palatium) oraz pozostałościami drugiego kościoła. Do grodu prowadziły 2 drewniane mosty: zachodni o dł. 440 m i wschodni o dł. 170 m. Na wyspie do grodu przylegało podgrodzie, być może z miejscem targowym.

Do lepiej rozpoznanych wykopaliskowo grodów należy także obiekt w Kłecku (→ grodziska), gdzie udało się rozpoznać zabudowę zarówno grodu, jak i częściowo podgrodzia. O innych tego typu obiektach z młodszych faz wczesnego średniowiecza mamy bardzo ograniczone informacje (Kamieniec, Jankowo Dolne, Gnieźninek); część obiektów określonych jest jako grodzisko tylko hipotetycznie (Czechy, Dębnica, Goranin, Sławno, Żydowo) lub zostały zweryfikowane negatywnie (Zbar).

Dużej wartości relikty architektury romańskiej, w tym → płytę nagrobną romańską, odkryto w Trzemesznie na terenie dawnego kościoła Kanoników Regularnych, sprowadzonych tu na początku XII w. przez Bolesława Krzywoustego. W tym kontekście warto wspomnieć o cennym odkryciu romańskiego naczynia liturgicznego w niedalekim Kruchowie (→ akwamanila z Kruchowa).

Osobnym zagadnieniem jest obrządek pogrzebowy, kultywowany przez plemiona i społeczności zamieszkujące ziemię gnieźn. we wczesnym średniowieczu. W okresie pogańskim Słowianie palili zmarłych na stosie, jednak pozostałości cmentarzysk z tego okresu są nieuchwytne. Wraz z wprowadzeniem chrześcijaństwa rozpowszechnił się obrządek szkieletowy, przy czym pozostałością po pogańskich obyczajach było wyposażanie zmarłych w różnorodne dary grobowe: narzędzia, naczynia, wiaderka, niekiedy militaria, monety wkładane do ust zmarłego, przedmioty luksusowe. Ciało zmarłego, chowane w całunie lub rzadziej w trumnie, przyozdabiano niekiedy bogatym zestawem biżuterii. Z badań archeol. w regionie znane są takie chrześcijańskie nekropole, zarówno duże cmentarzyska rzędowe, liczące nawet ponad tysiąc pochówków (gród Lednica, Dziekanowice), jak też mniejsze, o liczebności kilkudziesięciu lub tylko kilku pochówków (Dziekanowice, Gn., Lednogóra, Imielno, Kędzierzyn, Łubowo, Mielno, Niechanowo, Skrzetuszewo, Zdziechowa). Szczególnie unikatową wartość ma zbiorowy pochówek, przykryty nagrobkiem z gipsową płytą z łacińską inskrypcją, zlokalizowany w katedrze gnieźn., datowany na XII w. (→ grobowiec Pięciu Braci Męczenników).

Wokół stołecznych grodów w Gn. i na Ostrowie Lednickim, pełniących od XI w. funkcję grodów kasztelańskich (kasztelania ostrowska), powstał system → osad służebnych, charakterystyczny dla ówczesnego systemu gospodarczego, w dużej mierze samowystarczalnego. Zamieszkiwała je ludność zobowiązana do pełnienia wyspecjalizowanych zadań produkcyjnych lub posług na rzecz dworu księcia lub kasztelana. W rolnictwie

zauważalny był od X w. znaczący postęp (uprawa przemienno-ugorowa, udoskonalenia sprzężajnej techniki ornej, preferowanie upraw zbożowych) przejawiający się również w stopniowym zajmowaniu obszarów bardziej ekologicznie jednorodnych oraz stabilizacji osadnictwa. Należy stwierdzić, że w młodszych fazach wczesnego średniowiecza (XI-XIII w.) nastąpiło znaczne zwiększenie powierzchni gruntów eksploatowanych gospodarczo. Osadnictwo głęboko weszło na rozległe obszary wysoczyznowe wzdłuż niewielkich nawet cieków wodnych. Rozmieszczenie przestrzenne punktów osadniczych wykazuje tendencję do charakterystycznej koncentracji na zajmowanych terenach. Można tu wymienić okolice takich miejscowości, jak: Niechanowo-Arcugowo, Strzyżewo Smykowe i Paczkowe, Dębłowo Królewskie, Modliszewo, Łabiszynek, Mączniki. Jest to skutek prowadzonej nieprzerwanie kolonizacji wewnętrznej i presji demograficznej, prowadzącej do stopniowego odlesiania znacznych obszarów wokół Gn.

Osobno należy wspomnieć o szlakach komunikacyjnych, warunkujących kontakty z sąsiednimi plemionami, a potem regionami państwa wczesnopiastowskiego. Początkowo zasadniczą rolę odgrywały połączenia wodne. Na uwagę zasługuje fakt, że centrum ziemi gnieźn. znajdowało się u źródeł 3 prawobrzeżnych dopływów Warty: Wełny, Głównej i Wrześnicy, zapewniających łączność z całym terytorium jądra przyszłego państwa. Stopniowo na znaczeniu zaczęły zyskiwać dalekosiężne szlaki lądowe, które niwelowały niesprzyjającą okoliczność, że Gn. nie było zlokalizowane nad znaczniejszą rzeką. W rejonie Gn. krzyżowały się szlaki handlowe biegnące z terenu Niemiec i Śląska w kierunku Rusi lub Pomorza oraz z Małopolski. Znaczenie handlu w tym okresie poświadczają żydowskie źródła pisane (→ Ibrahim ibn Jakub, al → Idrisi), znaleziska wag i odważników (Gn., gród Lednica, Kłecko), importów oraz → skarby kruszcowe, wskazujące na napływ srebrnego kruszcu na ten teren. Największe nagromadzenie skarbów występuje w Gn. i jego najbliższych okolicach; ponadto znaczących odkryć dokonano w miejscowościach: Głębokie, Kąpiel, Kłecko, Niewolno, Osiniec, Skrzetuszewo. Na pozostałości po skarbach natrafiono także w Jankowie Dolnym, Szczytnikach Duchownych i Witkowie.

W XIII w. obserwować można rozpad wczesnośredniowiecznego układu społ.-gospodarczego i zastępowanie go układem w pełni średniowiecznym, opartym na rozwoju wymiany towarowej i powstawaniu centrów rzemieślniczo-handlowych, czyli miast. Najwcześniej prawa miejskie na prawie magdeburskim (ok. 1239) uzyskało osiedle o charakterze targowym na Wzgórzu Panieńskim w Gn., na którym zbiegały się gł. trakty drogowe. Lokacja dała początek regularnemu układowi urbanistycznemu, który w zasadniczym zrębie przetrwał do tragicznego pożaru Gn. w 1819. Na terenach bezpośrednio przyległych do miasta lokacyjnego zauważyć można rozwój osad podmiejskich, objętych rozwijającą się od końca XII w. siecią parafialną, przekształcających się stopniowo w jurydyki. Przy trakcie na Żnin powstał najstarszy szpital gnieźn., powierzony przez Władysława Odonica w 1232 templariuszom. W 1243 przeszedł on wraz z kościołem pw. św. Jana w ręce zakonu bożogrobców z Miechowa, którzy wybudowali przy nim klasztor. W ich posiadaniu znajdował się również kościół pw. św. Krzyża, przekazany im w 1198. Dawne osady służebne stopniowo straciły poprzednie znaczenie, stając się wsiami rolniczymi, stanowiącymi zaplecze gosp. rozwijającej się aglomeracji miejskiej. Wkrótce po Gn. został lokowany pobliski Powidz (1240), a nieco później – Kłecko (1255) i na trakcie do Poznania – Pobiedziska (1257).

Od XIII w. rozpowszechniają się obronne siedziby, zarówno kasztelańskie, jak też rycerskie, budowane na kopcach (tzw. gródki stożkowate). Na ziemi gnieźn. odnotować można kilka tego typu obiektów (Ledniczka, Łubowo, Ostrowite Trzemeszeńskie, Pakszyn, Turostowo); część pagórków wymaga jeszcze weryfikacji archeologicznej (Brzozowiec, Imiołki, Kiszkowo, Łopienno, Waliszewo, Zdroje, Żydowo, Żydówko).

ZIEMSKA JÓZEFA (ur. 4 II 1891 w Kościanie, zm. 22 III 1983 w Chorzowie), pedagog. Ukończyła seminarium nauczycielskie w Poznaniu. Pierwszą posadę otrzymała w Liceum ss. Urszulanek w Krakowie. W latach 1914-19 była nauczycielką w domach ziemiańskich. Potem brała udział w pracach plebiscytu oraz w II powstaniu śląskim w Oleśnie. W 1922 wróciła do pracy pedagogicznej i do Wielkopolski. Była nauczycielką w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Generałowej Zamoyskiej w Poznaniu, jednocześnie studiowała na Uniwersytecie Poznańskim. W 1927 przyjechała do Gn. i podjęła pracę na stanowisku dyrektora gimnazjum żeńskiego. Główną jej troską były zapewnienie kompetentnego grona pedagogicznego i gruntowna przebudowa budynku dla potrzeb nauki. Okres II wojny światowej J.Z. spędziła poza Gn. Przeżyła powstanie w Warszawie, potem znalazła się w Częstochowie. Prowadziła tajne nauczanie na kompletach. W maju 1945 wróciła do „swojej szkoły". Kiedy w 1946 szkoła obchodziła 25-lecie swego istnienia, dyrektorka z dumą wskazywała wartości wychowawcze, którym patronowała bł. Jolenta. Poglądy i postawa J.Z. spowodowały, że została oficjalnie zwolniona ze swych obowiązków i przeszła na rentę inwalidzką. Do końca życia przebywała w Domu Rencisty w Chorzowie. Śląsk uhonorował ją Śląskim Krzyżem Powstańczym oraz dodatkiem do emerytury przysługującym weteranom powstań śląskich.

ZIENTARSKI WŁADYSŁAW (ur. 6 VI 1916 w Pleszewie, zm. 30 IX 1991 w Gn.), infułat, dyplomowany bibliotekarz, archiwista, publicysta. Syn krawca Juliana i Eufemii z d. Kress. W 1935 ukończył Gimnazjum Humanistyczne im. Staszica w Pleszewie i wstąpił do seminarium duchownego w Poznaniu. Mając przygotowanie muzyczne, zastępował organistę i był członkiem chóru kleryckiego w Poznaniu, prowadzonego przez

ks. W. Gieburowskiego; grał na wiolonczeli w orkiestrze kleryckiej. W latach 1939-45 jako kleryk pracował przymusowo fizycznie w bibliotece uniwersytetu w Tybindze (Niemcy), gdzie zdobył kwalifikacje bibliotekarskie. W latach 1945-47 studiował teologię na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie, odbywając jednocześnie kurs w Bibliotece Watykańskiej. 21 II 1948 przyjął święcenia kapłańskie w Gn., tutaj został wikariuszem przy katedrze, potem w Żninie i w Inowrocławiu; w 1953 ustanowiony proboszczem w Dusznie. Następnie objął funkcję prokuratora seminarium duchownego w Gn., zostając prefektem muzyki; w latach 1959-65 prowadził Chór Prymasowski, jednocześnie podejmował funkcje związane z uprawianiem muzyki kościelnej w archidiecezji gnieźn. W 1961 został dyrektorem → Archiwum Archidiecezjalnego i Biblioteki Kapitulnej; pracę rozpoczął od doprowadzenia zbiorów do stanu używalności i udostępnienia ich badaczom; urządził czytelnie i pracownię, gdzie zbiory zniszczone w latach II wojny światowej czyszczono, porządkowano i konserwowano; osobiście zajął się konserwacją, ocalił dla historii i kultury wiele cennych dzieł bibliotecznych i archiwalnych. Prowadził badania nad dziejami muzyki kościelnej, szczególnie kultury muzycznej Gn. XVIII-XIX w. W 1963 został mianowany kanonikiem gremialnym Kapituły Prymasowskiej, a w 1991 infułatem. Publikował od 1966 w pismach: „Nasza Przeszłość", „Muzyka" oraz „Studia Gnesnensia" (był członkiem komitetu redakcyjnego od 1975), w monografiach: *Dzieje Gniezna*, *Dzieje Poznania i Województwa Poznańskiego*, *Gniezno – studia i materiały historyczne*, *Informator o materiałach archiwalnych*. W 1966 zorganizował stałą wystawę w kapitularzu katedry *Zabytki piśmiennicze Biblioteki Katedralnej*. W latach 1981-85 był członkiem społecznego komitetu odbudowy i rekonstrukcji pomnika Bolesława Chrobrego w Gn. 2 IX 1982 wystąpił w TV Poznań w reportażu *Milcząc, wołają*, w którym przedstawił wycofane z życia utwory muzyczne ośmiu muzyków wielkopolskich z XVIII-XIX w. znajdujące się w Archiwum Diecezjalnym w Gn. Był członkiem Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego, Związku Archiwistów Polskich i Towarzystwa Miłośników Gniezna, które wyróżniło go tytułem Gnieźnianin Roku 1988. Rada Miejska przyznała mu odznakę „Za Zasługi dla Miasta Gniezna". W.Z. współpracował z muzykologami Uniwersytetu Warszawskiego.

ZIÓŁKOWSKI JAN (ur. 18 VIII 1903 w Janowcu Wlkp., zm. 3 II 1972 w Gn.), ksiądz, duszpasterz, więzień obozów koncentracyjnych. W 1924 zdał maturę w gimnazjum klasycznym w Gn. W latach 1924-28 studiował romanistykę na Uniwersytecie Poznańskim, jednocześnie był słuchaczem wykładów z pedagogiki, socjologii i muzykologii. W latach 1928-33 studiował filozofię i teologię w Gn. i w Poznaniu. 10 VI 1933 przyjął święcenia kapłańskie. 1 VII 1933 został wikariuszem Bazyliki Prymasowskiej w Gn. Jednocześnie pełnił funkcję notariusza w Kurii Metropolitalnej i w Trybunale Metropolitalnym. W latach 1939-40 prowadził sobotnio-niedzielne duszpasterstwo w Kłecku. Stamtąd 26 VIII 1940 został zabrany przez gestapo do Szczeglina, 29 VIII został przewieziony do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen, a 13 XII do Dachau. W latach 1945-46 pracował w biurze dekanalnym w Monachium. 15 VII 1946 objął parafię farną w Gn. Głosił tam patriotyczno-religijne kazania. Od 1946 był sędzią w Trybunale Metropolitalnym. W 1949 został dyrektorem Archidiecezjalnego Związku Misyjnego Kleru. Był także członkiem komisji rewizyjnych Kasy Kurii i Kasy Wyższego Seminarium Duchownego w Gn. Piastował urząd wicedziekana gnieźnieńskiego.

ZiP (Zagrali i Poszli), amatorski zespół muz., zał w Gn. w poł. lat 80. jako zespół harcerski. Pod tą nazwą zaczął działać w 1990. Początkowo wykonywał piosenki turystyczne i szanty. Członkowie zespołu – zainspirowani twórczością takich zespołów, jak Wolna Grupa Bukowina, Nasza Basia Kochana, Grupa Bez Jacka i Grupa Pod Budą – zmienili stylistykę wykonywanej muzyki i przygotowali własny repertuar: poezję śpiewaną, ballady i piosenki z elementami muzyki folk, rocka i bluesa z muzyką A. Janki i M. Dziurlei do tekstów A. Janki i M. Budzyńskiego. W skład zespołu wchodzili: S. Macioszek – altówka, K. Reszelewska – śpiew, E. Więcek – śpiew, M. Dziurleja – fortepian, akordeon, śpiew, A. Janka – gitara, śpiew, A. Królak – śpiew, gitara, L. Skonieczny – gitara, T. Stube – gitara i A. Wesołowski – instrumenty perkusyjne. Od 2002 tworzą go: M. Budzyński – gitara basowa, M. Dziurleja, A. Franczak – gitary, A. Janka i A. Królak. Zespół występował na terenie Wielkopolski i m.in. na → Festiwalu Poezji Śpiewanej i Piosenki Turystycznej „Wibramy", na którym w 1998 zajął 1. miejsce.

ZJAZDY GNIEŹNIEŃSKIE

I Zjazd Gnieźnieński (ZG), zwany także Synodem Gnieźnieńskim, odbywał się 7-15 III 1000. Na spotkanie przybyli: cesarz Cesarstwa Rzymskiego → Otton III, który pielgrzymował do grobu św. → Wojciecha, książę Bolesław Chrobry oraz legat papieża Sylwestra II wraz z kardynałami. Zjazd miał podwójne znaczenie. Oznaczał przyjęcie Polski do grona europejskich państw chrześcijańskich. Ten fakt związany był z początkiem suwerenności państwa polskiego. Dokonał się przez nałożenie diademu na głowę Bolesława Chrobrego i wręczenie mu przez cesarza włóczni św. Maurycego. Najważniejszym elementem Zjazdu Gnieźnieńskiego był synod – obradujący 8-10 III 1000 – któremu przewodniczył cesarz Otton w obecności legata papieskiego Roberta. W wyniku obrad synodu utworzono pierwszą na ziemiach polskich metropolię – archidiecezję gnieźn., co oznaczało powołanie samodzielnej – zależnej jedynie od Rzymu – struktury kościelnej na tych terenach. Pierwszym arcybiskupem gnieźn. został wówczas brat św. Wojciecha → Radzym Gaudenty, mający już nadany mu rok wcześniej tytuł „arcybiskupa św. Wojciecha". Następnie – na tym samym synodzie – utworzono 3 diecezje wchodzące w skład metropolii gnieźn.: krak. (dla Małopolski), wrocławską (dla Śląska) i kołobrzeską (dla

Pomorza), powołując na nie odpowiednio biskupów: Poppa, Jana i Reinberna. Na istniejącą już od 998 diecezję pozn. powołano Ungera, dotychczasowego biskupa misyjnego. Bp Unger pozostawał w dalszym ciągu w osobistej zależności od Stolicy Apostolskiej. Wszystkie postanowienia synodalne zostały zatwierdzone przez papieża Sylwestra II (999-1003). I ZG przyczynił się do umocnienia prestiżu Bolesława wobec sąsiadujących z Polską władców, jak również stał się motorem do krzewienia chrześcijaństwa na terenie Polski i Europy. W toku uroczystości synodalnych cesarz Otton III, korzystając ze swoich uprawnień imperialnych do wynoszenia książąt do godności króla, przyjął księcia Bolesława do „rodziny królów". Tym samym Bolesław otrzymał prawo nadawania biskupom inwestytury. Otton upoważnił równocześnie księcia Bolesława do podjęcia starań o uzyskanie korony królewskiej u papieża, niezbędnej do sfinalizowania koronacji przez arcybiskupa. W wyniku ZG w roku 1000 Polska uzyskała dwa filary swej suwerenności państw.: instytucję arcybiskupstwa, upoważniającą m.in. każdego arcybiskupa do koronowania władcy swego kraju, oraz początek rozwoju instytucji królestwa, zwieńczony koronacją Bolesława Chrobrego na króla Polski w 1025. Na tym też polega przełomowe znaczenie wydarzeń kościelnych i polit. w roku 1000. Tradycje I ZG reaktywował metropolita gnieźn. abp H. Muszyński. Z jego inicjatywy przybyli do Gn. w tysięczną rocznicę śmierci św. Wojciecha (3 VI 1997) papież Jan Paweł II oraz 7 prezydentów Europy Środkowej i Wschodniej: Polski – A. Kwaśniewski, Niemiec – R. Herzog, Czech – V. Havel, Słowacji – M. Kovacz, Węgier – A. Gőncz, Ukrainy – L. Kuczma oraz Litwy – A. Brazauskas. Zgodnie z wolą gospodarza uroczystości, metropolity gnieźn. abpa H. Muszyńskiego, spotkanie to przebiegało jako **II Zjazd Gnieźnieński**. Podczas spotkania papież wypowiedział znamienne słowa: „Nie będzie jedności Europy, dopóki nie będzie ona wspólnotą ducha", św. Wojciecha zaś nazwał „symbolem duchowej jedności Europy". Świadectwo św. Wojciecha jest nieprzemijające – jak podkreślał papież – gdyż cechuje je przede wszystkim umiejętność harmonijnego łączenia różnych kultur. Kończąc, papież dodał: „Nie można pozostawić żadnego kraju, nawet słabszego, poza obrębem wspólnot, które obecnie powstają w Europie". 12 III 2000 odbył się **III Zjazd Gnieźnieński**. Do grobu św. Wojciecha przybyli prezydenci krajów Europy Środkowej i Wschodniej: Polski – A. Kwaśniewski, Niemiec – J. Rau, Słowacji – R. Schuster, Węgier – A. Gőncz, Litwy – V. Adamkus, oraz duchowni Kościołów chrześcijańskich: Kościoła rzymskokatolickiego – prymas Polski ks. kard. J. Glemp, zwierzchnik Prawosławnego Kościoła Autokefalicznego w Polsce abp Sawa oraz Kościoła ewangelicko-augsburskiego bp J. Szarek. Zjazd odbywał się pod przewodnictwem legata papieskiego kard. A. Sodano. Podczas przemówienia kard. A Sodano oświadczył, że „nowy wspólny Dom Europejski", jeżeli ma być trwały, potrzebuje solidnego fundamentu. Fundamentem tym, który dawałby oparcie Europie i światu, są Jezus Chrystus i Jego Ewangelia. Podczas nabożeństwa ekumenicznego, sprawowanego w katedrze gnieźn., z ust hierarchów padły słowa wyznania win, połączone z prośbą o przebaczenie. Zwierzchnik Kościoła ewangelicko-augsburskiego bp J. Szarek przepraszał „za zaniedbania w miłowaniu i dążeniu do prawdy". Zwierzchnik Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w Polsce abp Sawa, „wyznając egoizm, prosił o więcej miłości do Boga i bliźniego". Z kolei prymas Polski kard. J. Glemp „błagał o pokorę w służbie innym". W uroczystościach Wielkiego Jubileuszu uczestniczyła także europejska młodzież, która przybyła do Gn. na zaproszenie Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Podczas tego spotkania młodzi przygotowali rezolucję nawołującą do przedsięwzięcia wszelkich wysiłków wspierających dalszą integrację krajów Europy. Tekst rezolucji został przekazany na ręce prezydentów zgromadzonych u grobu św. Wojciecha. „Quo vadis, Europo?" – „Dokąd zmierzasz, Europo?" – takie hasło przyświecało **IV Zjazdowi Gnieźnieńskiemu**, który odbył się 15-16 III 2003. Jego organizatorem było Forum św. Wojciecha, skupiające ruchy i stowarzyszenia poczuwające się do współodpowiedzialności za przyszłość Europy. Od tego momentu zmienił się charakter zjazdów w Gn. Przerodziły się one w spotkania chrześcijan, którym zależy na przyszłości Europy. W obradach brali udział intelektualiści, biskupi i politycy. Zastanawiano się nad tym, „czy obecność Polski w Unii stanowi zagrożenie, czy też powinna być rozumiana jako szansa dla ewangelizacji". Na zakończenie zjazdu przyjęto przez aklamację przesłanie do „Polaków, Europejczyków, władz jednoczącej się Europy, chrześcijan i ludzi dobrej woli". Zapisano w nim, że u progu nowej Europy nie może zabraknąć wartości i świadectwa życia chrześcijańskiego. Uczestnicy zjazdu zaapelowali m.in. o umieszczenie w preambule przyszłej konstytucji europejskiej zapisu o religijnym dziedzictwie Europy, o zagwarantowanie poszanowania życia od poczęcia do naturalnej śmierci w aktach prawnych Unii Europejskiej oraz o anulowanie unijnej rezolucji zachęcającej państwa kandydujące do wprowadzenia aborcji na życzenie. W telegramie, jaki został wysłany do Ojca Świętego Jana Pawła II, zapewniono, że Kościół w Polsce nie lęka się Europy, modli się i podejmuje refleksję nad „przyszłym obliczem Starego Kontynentu, jego tożsamością, kulturą i duchowością". Kolejny, **V Zjazd Gnieźnieński** odbył się 12-14 III 2004 pod hasłem „Europa Ducha. Chrześcijanie w procesie integracji europejskiej". Miał on charakter wydarzenia chrześcijańskiego i ekumenicznego, ponieważ po raz pierwszy organizowany był we współpracy z Polską Radą Ekumeniczną. Zjazd zgromadził kilkuset liderów najbardziej opiniotwórczych środowisk chrześcijańskich, znanych polityków, ludzi kultury i mediów z 13 krajów Europy. Brali w nim udział m.in.: C. Lubich, prof. A. Riccardi, o. M.D. Philippe, prof. H. Gronkiewicz-Waltz,

Między łamami: logo II Zjazdu Gnieźnieńskiego w 1997 r. (proj. A. Jeziorkowski)

P. Wosicki, o. L. Fabre SJ, archimandryta B. Ioannou, ks. dr K. Clements, prof. J. Buzek, T. Mazowiecki, s. prof. Z. Zdybicka, prof. S. Grygiel, bp J. Homeyer, abp T. Kondrusiewicz, kard. K. Lehmann, abp H. Muszyński, kard. M. Vlk. Hasło, które przyświecało V ZG, było nawiązaniem do słów Jana Pawła II wypowiedzianych w Gn. 3 VI 1997: „Nie będzie jedności Europy, o ile nie stanie się ona prawdziwą wspólnotą Ducha". Celem tego zjazdu było ukazanie, że Europa dziś to „nie zlaicyzowana pustynia", ale miejsce nowej inspiracji duchowej, obszar, gdzie obecna jest wciąż silna i atrakcyjna duchowość chrześcijańska. Cały zjazd podzielono na 9 bloków tematycznych. Pierwszy został zatytułowany *Źródła odrodzenia Europy*. C. Lubich, wygłaszając swój referat *Charyzmat jedności – charyzmat Europy*, wskazała, że nasz kontynent jest otoczony miłością Boga. Z tej to miłości wyrasta charyzmatyczny duch człowieka. To człowiek swoim świętym życiem budował i buduje podwaliny pod „Europę Ducha" w XXI w. Owocami tego są święci, ukazujący przekrój dziejów naszego kontynentu. Charyzmaty, jakie otrzymujemy, pomagają nam zauważyć „duchowość jedności". Pierwszą podstawą tej duchowości jest wybór Boga-Miłości jako ideału życia. Następną jest życie miłością ewangeliczną, która pozwala patrzeć na człowieka jak na brata, w którym znajduje się odbicie samego Boga. Trzecim elementem tej duchowości jest „życie miłością wzajemną". Poprzez miłość wzajemną, która ukazuje obecność Jezusa „ukrzyżowanego i opuszczonego" pomiędzy chrześcijanami, kształtuje się jedność, o którą prosił Zbawca w modlitwie arcykapłańskiej, „aby wszyscy stanowili jedno" (J 17,21). Jedność stała się piątą podstawą duchowości. Dzięki duchowości możemy nauczyć się dialogu na różnych płaszczyznach współczesnego świata, pamiętając zawsze, że celem dialogu ma być pokój. Prof. A. Riccardi, założyciel Wspólnoty św. Idziego, w swoim przemówieniu *Pokój podstawą ładu europejskiego* wskazał na pokój jako drogę zjednoczenia Europy. Cywilizacja europejska jest wielką syntezą doświadczeń zdobywanych przez wiele lat wojen, konfliktów i pokoju. Jak zauważył R. Brague, europejski uniwersalizm był budowany przez cierpienie i ból. Jego szkołą stały się gułagi i obozy zagłady, w których chrześcijanie otwierali się na prawdziwy ekumenizm. Ofiara wielu milionów zamordowanych ludzi przyczyniła się do powstania „duchowej tkanki naszego kontynentu". Podążając dalej w swoich rozważaniach, R. Brague ukazał, że tragizm, jaki spotkał Europę, spowodował proces jednoczenia się kontynentu. W istocie zjednoczenie Europy oznacza przede wszystkim pokój między Europejczykami i wyrzeczenie się wojny na kontynencie na zawsze. Europa to tygiel różnorodności, który współdziała w bogactwie różnych kultur, języków i tożsamości. Budując taką Europę – Europę Ducha, ukazujemy, że nie żyje ona sama dla siebie. W takim sformułowaniu istnieje odwieczny sens pokoju, który stał się „europejskim dobrem wspólnym". Europejski sens pokoju, aby mógł istnieć, potrzebuje „polityki pokoju". Na tej płaszczyźnie mamy jeszcze wiele do uczynienia. Gdy patrzymy wokół siebie, widzimy, że istnieje wiele konfliktów czy wojen na całym świecie. Aby ta sytuacja nam nie zobojętniała, potrzebne jest „poruszenie sumień" – sumienia chrześcijańskiego, w które są wpisane słowa Dekalogu, a w szczególności piątego przykazania „Nie zabijaj". Powinno się propagować europejską kulturę pokoju. Uczy ona, poprzez dialog, komunikacji między ludźmi i narodami. Europa stała się „szkołą dialogu". Dialogu opierającego się na sercu przepełnionym miłością względem drugiego człowieka. O. M.D. Philippe w referacie *Życie zakonne źródłem odnowy dla współczesnej Europy* zwrócił uwagę, że „europejska kultura" sprawia wrażenie milczącej apostazji, która próbuje żyć, jakby Boga nie było. Wcześniej zwrócił na to uwagę papież Jan Paweł II w adhortacji apostolskiej *Ecclesia in Europa*. Wyeliminowanie Boga ze współczesnego życia Europejczyka doprowadziło do porzucenia człowieka. Z tej przyczyny zaczął się szerzyć nihilizm na polu filozofii, relatywizm na polu teorii poznania i moralności, pragmatyzm, a nawet cyniczny hedonizm w strukturze życia codziennego. Taka sytuacja doprowadziła do stworzenia „nowej kultury", w której rozpowszechnia się agnostycyzm religijny, owocujący brakiem nadziei prowadzącym do „kultury śmierci". Prelegent w swoim wystąpieniu zaznaczył, że „życie zakonne ma […] być w pełni oddawaniem czci Bogu w Duchu i prawdzie", z którego wypływa świadectwo życia zakonnego, stając się dla człowieka oazą miłości i zrozumienia, która umożliwia poszukiwanie prawdy w duchu braterstwa i dialogu. Podczas dyskusji panelowych *Być chrześcijaninem w zjednoczonej Europie* uczestnicy stwierdzili, że bycie katolikiem nie jest czymś oczywistym. Ponieważ nie wynika to z urodzenia czy tradycji, ale powinno się stawać konsekwencją wolnego wyboru – świadomej, dobrowolnej decyzji. Dodali jeszcze, że jeżeli mówimy o Europie wolności, równości i braterstwa, to nie możemy budować Europy bez Ewangelii, która uczy wrażliwości na drugiego człowieka przez postawę dawania siebie. W kolejnym dniu sympozjum, noszącym tytuł *Źródła jedności*, prelegenci w swoich referatach promowali „kulturę życia". P. Wosicki w odczycie *Promocja życia i rodziny*, uznał, że w przyszłości może zabraknąć „Europejczyków jutra". Podając przyczyny takiego stanu rzeczy, wskazał, że powszechnie łamane są prawa człowieka i rodziny, w tym fundamentalne prawo do życia. Współczesna europejska rodzina nie chce mieć potomstwa z pobudek egoistycznych. Jest to odcięcie się od wartości, na których wyrosła „duchowa Europa". Toteż współczesny mieszkaniec naszego kontynentu żyje „kulturą śmierci". Aby zrozumieć ten stan rzeczy, autor dał wiele odpowiedzi. Duchowny wskaże jako przyczynę takiej sytuacji odwrócenie się współczesnego Europejczyka od Boga – dawcy życia. Filozof powie, że człowiek utracił sens życia, socjolog zaś zwróci nam uwagę na zmianę systemu wartości i stylu życia, które wyraża się utylitaryzmem i hedonistycznym podejściem do życia. Kończąc swoją prelekcję, P. Wosicki zaproponował, w jaki sposób można promować życie w Europie, zarówno na płaszczyźnie międzynarodowej, jak i w poszczególnych państwach. Następne dwa referaty ukazały bogactwo, jakie wnoszą do budowania jed-

ności osoby upośledzone. M.H. Mathieu przedstawiła odczyt *Człowiek słaby i upośledzony wezwaniem do jedności*, a K. Okęcki zaprezentował pracę *Tajemnica człowieka upośledzonego*. Oba referaty ukazują dwie wspólnoty, które zostały założone w latach 60. i 70. XX w. Pierwsza to wspólnota „Wiara i Światło" założona przez M.H. Mathieu i J. Vaniera w 1971. Skupia ona osoby upośledzone, ich przyjaciół i rodziny. Druga to wspólnota „Arka", którą założył J. Vanier w 1964. Przedstawione odczyty pokazały, idąc za myślą Jana Pawła II, że „osoby upośledzone mogą uczyć wszystkich, czym jest miłość, która zbawia. Mogą stać się zwiastunem nowego świata, w którym panuje już nie siła, przemoc i agresja, lecz miłość". „Abyśmy to mogli zrozumieć, potrzebne jest nam uzdrowienie naszego serca, które pomaga otworzyć się na drugiego człowieka, w szczególności na upośledzonego, w którym zobaczymy «ikonę Chrystusa»". „Europejczyk potrzebuje miłości, która kocha, przez odkrywanie przed drugim człowiekiem wartości piękna i sensu jego życia. Upośledzeni członkowie naszych wspólnot uczą nas tego poprzez dotyk, ton głosu i prozaicznie proste sytuacje codziennego życia". Dr fizyki teoretycznej i teologii S. Genarini reprezentujący Drogę Neokatechumenalną, a przemawiający w imieniu jej nieobecnego założyciela K. Arguello, w swoim wykładzie *Piękno, które zbawi świat*, w kolejnym dniu konferencji, przedstawił związek między pięknem a miłością. „Czytając książkę F. Dostojewskiego *Idiota*, można znaleźć zdanie: «Piękno, które zbawi świat», które autor odnosi do Chrystusa. Bóg, stwarzając świat i człowieka, uczynił to z miłości. Dając nam swojego Syna – Chrystusa, uczynił to z miłości. Śmierć Jezusa ukazała miłość Stwórcy. Ten krok w stronę człowieka uczynił Bóg. To znaczy umrzeć z miłości dla drugiego człowieka, zaakceptować innego takim, jakim jest. Patrząc oczami Dostojewskiego, Chrystus, który jest Pięknem, pokazał nam, jak można zwyciężyć śmierć współczesnej egzystencji. Z Pięknem-Chrystusem możemy pokonać wszystkie trudności świata. Europa, jednocząc się, powinna mieć u swoich podstaw Chrystusowe zwycięstwo śmierci". W części zatytułowanej *Wspólnota wiary, wspólnota miłości* przedstawiono wpływ wspólnot na ruch ekumeniczny. O. L. Fabre w referacie *Wspólnota życia a jedność Kościoła*, cytując słowa Jana Pawła II: „wszystko, co możemy uczynić razem, czyńmy razem", przedstawił, jakie zadania sprzyjają wspólnotom ekumenicznym, które pod natchnieniem Ducha Świętego dążą do wspólnej jedności. Wspólnota uczy nas dzielenia się sobą, dlatego „Europa Ducha", jak zauważył o. Fabre, może być tylko „Europą dzielenia się". To wspaniałe świadectwo wspólnot jest „wiosną Kościoła". Stają się one zwiastunem nowej Europy, w której pojęcie dzielenia się i cywilizacji miłości nie są pustymi sloganami. K. Czernik, mówiąc o Europie Ducha, która stała się Europą dzielenia się, wskazała, że takie działanie ma u podstaw otwarcie się na działanie Ducha Świętego, który wzywa do wspólnej modlitwy i głoszenia prawdy, że Chrystus jest Panem. *Jedność Europy, jedność Kościoła* – to kolejny blok tematyczny gnieźn. kongresu, podczas którego wystąpił archimandryta B. Ioannou z odczytem *Bogactwo chrześcijańskiego Wschodu*, podczas którego postawił pytania: „Jaki powinien być nasz wkład w dzisiejszą Europę? Czego oczekują od nas ludzie, szczególnie młodzi? Czego tak naprawdę poszukują?". Odpowiadając na nie, wskazał, że współczesny człowiek poszukuje prawdziwego sługi Bożego, ukierunkowanego na sprawy duchowe, a nie na materialny świat, umiejącego czerpać z bogactwa natchnienia Ducha Świętego, żyjącego słowem Bożym i umiejącego dzielić się swoimi przeżyciami ze spotkania Żywego Boga. W tym może nam pomóc różnorodność i pluralizm społeczeństwa europejskiego jako bogactwo Kościoła Chrystusowego. Jako Kościoły i jako prezbiterzy najwyższego kapłana – Jezusa Chrystusa powinniśmy zawsze dawać świadectwo jedności: jedności, która składa się z różnorodności. Sekretarz generalny Konferencji Kościołów Europejskich ks. dr K. Clements, zabierając głos w swoim odczycie *Europa jako wspólne zadanie chrześcijan*, wskazał kierunek, w jakim powinni podążać chrześcijanie. Powinno to być świadectwo „wspólnej nadziei […] poprzez przepełnione nadzieją i nadzieję niosące uczynki". Autor przypomniał słowa D. Bonhoeffera: „czyny waż więcej niż słowa". W dalszej części zaznaczył, że „podstawowym wspólnym zadaniem chrześcijan w Europie powinno być ciągłe przypominanie i umacnianie podstawowego przekonania, że to współzależność i solidarność stanowią klucz do uczynienia z Europy rzeczywistej wspólnoty". Ostatnim tematem, jaki poruszył w swoim odczycie prelegent, było nawiązanie do Charta Oecumenica, w której zapisano, że „rzeczą ważną jest poznanie duchowego bogactwa różnych tradycji chrześcijańskich, wzajemne uczenie się od siebie i traktowanie tego jako daru". W drugiej części, zatytułowanej *Europejska wspólnota ducha*, prof. S. Grygiel przedstawił referat *Europa Jana Pawła II*, podczas którego zaprezentował wiele tekstów Ojca Świętego mówiących o Europie, m.in. przemówienia Papieża do MEIC (Movimento Ecclesiale di Impegno Culturale), parlamentów narodowych Europy, a także przemówienia do uczestników presynodalnego sympozjum „Chrześcijaństwo i kultura w Europie. Pamięć – świadomość – program". Jan Paweł II podkreślał, że Kościół i Europa na przestrzeni wielu wieków zespoliły się wzajemnie i tworzą jedność w swoim byciu i w swoim przeznaczeniu. W homilii podczas Eucharystii sprawowanej na zakończenie V ZG abp H. Muszyński powtórzył słowa papieża Jana Pawła II: „Nie będzie jedności Europy, jeżeli nie stanie się ona prawdziwą wspólnotą Ducha". Kongres ukazał, że powinniśmy odkrywać duchowe korzenie jedności Europy w wymiarze hist., nie gubiąc jednak współczesnej drogi Ducha. To „On wieje kędy chce" i prowadzi współczesnych hierarchów Kościoła i polityków do jednoczącej się Europy. To, co przekazali prelegenci podczas kilku dni zjazdu, było świadectwem przeżywania wiary, która powinna się stać dla Europejczyka źródłem siły i nadziei (por. *Ecclesia in Europa* 18). Abp H. Muszyński podkreślił, że kongres jest przygotowywany i organizowany przez laikat. Członkowie ruchów, wspólnot i stowarzyszeń apostol-

skich pokazali, czym jest dla nich „Europa Ducha", i ukazali uczestnikom zjazdu, gdzie jest źródło „europeizacji Europy" – jedności budowanej na skale, którą jest Jezus Chrystus. Uczestnicy V ZG wystosowali do ludzi dobrej woli przesłanie, w którym napisali: „Europa ducha to Europa, która nie żyje sama dla siebie. […] Europejski dom powinien być otwarty dla każdego. Nie powinno się oceniać nikogo z punktu widzenia zdrowia czy przynależności do Kościoła lub wspólnoty religijnej. Europa to uniwersalność – otwarcie się na każdego, jako wzór wolności, solidarności, sprawiedliwości, pokoju i pojednania. Czy tak będzie, zależy od nas". Podczas zjazdu było sprawowane ekumeniczne nabożeństwo drogi krzyżowej, które prowadzili duchowni 8 Kościołów: Kościoła rzymskokatolickiego, Kościoła ewangelicko-augsburskiego, Kościoła polskokatolickiego, Kościoła ewangelicko-metodystycznego, Kościoła Starokatolickiego Mariawitów, Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, Kościoła ewangelicko-reformowanego i Kościoła Chrześcijan Baptystów. Zjazd ten pomógł przenieść dialog ekumeniczny na grunt ruchów i stowarzyszeń chrześcijańskich. Pozwolił nawiązać szersze kontakty, umożliwiające bliższą wymianę między chrześcijanami ze wschodu i zachodu, gdyż miał charakter międzynarodowy, wielokulturowy i ekumeniczny. **VI Zjazdowi Gnieźnieńskiemu** (16-18 IX 2005) przyświecało hasło „Europa dialogu". Kongres odbył się z inicjatywy Forum św. Wojciecha we współpracy z Polską Radą Ekumeniczną. W zjeździe uczestniczyło 800 zaproszonych osobistości życia polit., religijnego i społ. z 15 krajów Europy, m.in. o. D. Ange, prof. W. Bartoszewski, prof. J. Bemporad, prof. R. Buttiglione, prof. J. Buzek, prof. J. Casanova, M. Cerić, ks. prof. T. Halik, dr H. Kohl, K. Renik. Prelegenci w swoich wystąpieniach zwracali uwagę, że nie będzie jedności europejskiej, zrozumienia między ludźmi różnych kultur, przebaczenia – bez dialogu. Wskazali wyzwania, przed którymi stoi Kościół w Europie. Padały pytania: „Jak prowadzić dialog? Jak szanować innych i być jednocześnie wiernym tradycji?". Wykłady zostały uzupełnione świadectwami osób zaangażowanych w szeroko pojęty dialog na różnych płaszczyznach życia kościelnego, społ. i polit. W pierwszym dniu zjazdu z referatem *Dialog Kościoła ze światem w obliczu wyzwań XXI wieku* wystąpił abp H. Muszyński. Przypomniał, że dialog chrześcijański nie różni się niczym od innych form dialogu. Powinien być on rozumiany jako postawa człowieka, która swoje uzasadnienie znajduje w teologicznych i religijnych motywach chrześcijańskich. Przypomniał też, że dialog jest „przedłużeniem dialogowej formy Bożego Objawienia i stanowi kontynuację odwiecznego dialogu, który Bóg prowadzi z ludzkością" (por. KO 1). „Dialog Kościoła" ma charakter uniwersalny i nie wyklucza nikogo (por. KDK 92). Abp H. Muszyński wskazał także owoce dialogu z instytucjami Unii Europejskiej. Swoje rozważania oparł na dokumencie *Powstanie Unii Europejskiej a odpowiedzialność katolików* pod red. bpa H. Simone. Wymienił 3 podstawowe wyzwania, przed którymi stoi Kościół w Europie: 1) budowanie autentycznej więzi i wewnątrzkościelnej jedności w obrębie poszczególnych wspólnot lokalnych; 2) odbudowanie autentycznych wspólnot ekumenicznych pomiędzy chrześcijanami; 3) owocny dialog międzyreligijny. Podkreślił też, że innym wskazaniem dla Unii Europejskiej i całej Europy jest uznanie „niepodzielności godności człowieka". W ostatnich stuleciach ta godność była podważana i negowana. Niewątpliwie „utrata sensu życia" prowadzi do subiektywnego nadawania znamion świętości wartościom i treściom; a przemoc, zysk, fałszywe poczucie sprawiedliwości, obrona własnych interesów, ukryte są za hasłem „moje święte prawo". Takie postępowanie kończy się łamaniem praw osób drugich, czy nawet upokorzeniem lub pogwałceniem godności człowieka. Wśród fundamentalnych wartości współczesnego człowieka zagrożone jest małżeństwo. Współczesny świat pragnie podważyć istnienie instytucji małżeństwa, „która stanowi fundament trwania i rozwoju". Jak zauważył arcybiskup, „rozchwianie wartości moralnych, widoczne w ostatnim czasie gołym okiem", bierze się z fałszywego rozumienia swojej wolności. Wolność w rozumieniu chrześcijańskim jest darem samego Boga. Bóg, stwarzając człowieka, obdarzył go wolnością i zdolnością do miłości. „Wolność jest miarą wielkości człowieka, a zarazem jego powołaniem", jak zauważył hierarcha. W drugim dniu sympozjum zabrał głos kard. W. Kasper, który w referacie wprowadzającym w tematykę dnia, *Ekumenizm przyszłości*, powiedział m.in., że „ekumenizm przyszłości musi być na serio". Fundamentem ekumenizmu przyszłości jest Biblia i prowadzenie życia zgodnego z Ewangelią. Wystąpił też bp Hilarion, który przypomniał myśl W. Sołowjowa, że chrześcijaństwo musi „oddychać obydwoma płucami", wschodnim i zachodnim. Tradycje Wschodu i Zachodu uzupełniają się, stając się nierozdzielną jednością. Wydarzeniem bez precedensu była odbywająca się w ramach zjazdu wzajemna modlitwa żydów, chrześcijan i muzułmanów w intencji Europy, która odbyła się na gnieźn. Rynku 17 IX 2005 wieczorem. Na podświetlonej scenie nie było żadnych symboli religijnych. Na czarnym tle umieszczono jedynie 3 wielkie okna: synagogalne, gotyckie i muzułmańskie. W czasie modlitwy mufti T. Mickiewicz odmówił po arabsku modlitwę, w której prosił Boga: „Prowadź nas drogą prostą, drogą tych, którzy błądzą". Naczelny rabin Polski M. Schudrich odmówił po hebrajsku modlitwę *Sim Szalom*. Modlił się m. in.: „Pobłogosław nas, nasz Ojcze, wszystkich jak jednego, światłem Twego oblicza. Bo w świetle Twego oblicza dałeś nam Torę życia, umiłowanie dobroci i sprawiedliwości, błogosławieństwo, miłosierdzie, życie i pokój". Stronie chrześcijańskiej przewodniczył metropolita gnieźn. abp H. Muszyński, który odmówił po polsku *Ojcze nasz* i słynną *Modlitwę o pokój* św. Franciszka z Asyżu, rozpoczynającą się od słów: „O Panie, uczyń mnie narzędziem Twojego pokoju…". Na zakończenie modlitwy uczestnicy otrzymali od trójki dzieci gałązki oliwne przywiezione z Jerozolimy. W trzecim dniu zjazdu, który nosił tytuł *Dialog międzyreligijny, przyszłość religii i Europy*, referat *Chrześcijaństwo w pluralistycznej Europie* wy-

głosił abp M.L. Fitzgerald. Powiedział on m.in.: „wiara chrześcijańska ukształtowała tygiel, w którym klasyczne dziedzictwo grecko-rzymskie, pierwotne cechy ludów celtyckich, germańskich, słowiańskich i ugrofińskich, a także kultura żydowska i wpływy islamskie, zostały połączone i wzajemnie się wzbogacały, co doprowadziło do powstania nowej i niezwykle bogatej cywilizacji". Cywilizacji zbudowanej z małych wspólnot, tj. „wspólnoty wspólnot", zanurzonej głęboko w modlitwie, która wypływa z wiary poszczególnych wyznawców swoich religii. Chociaż pomiędzy nami istnieją różnice, to wszyscy należymy do rodzaju ludzkiego. W ten sposób religie przyczyniają się do budowania Europy żyjącej w harmonii i pokoju. Na zakończenie VI ZG wydano przesłanie do ludzi dobrej woli zatytułowane *Otwórzmy się na dialog*, w którym czytamy: „dialog jest drogą budowania Europy wyrastającej z wartości uniwersalnych, pokrywających się w dużym stopniu z cywilizacją chrześcijańską". „Dialog współczesnego człowieka jest odpowiedzią na godność osoby ludzkiej. Dialog w duchu miłości i wolności pomaga nam nieść świadectwo nie tylko Staremu Kontynentowi. Życie w dialogu pomoże nam współżyć ze sobą oraz zrozumieć współpracę z instytucjami państwowymi poszczególnych krajów, jak i całej Wspólnoty Europejskiej. Dialog jest nam zadany jako droga pojednania ze stworzeniem, z ludźmi i samymi sobą – jak mówił Papież Jan Paweł II w 1988 w Parlamencie Unii Europejskiej". **VII Zjazd Gnieźnieński** (15-17 VI 2007) odbył się pod hasłem „Człowiek drogą Europy. Jak czynić nasz świat bardziej ludzkim?". Był wielkim, ekumenicznym zgromadzeniem ok. 600 liderów wspólnot, ruchów i stowarzyszeń chrześcijańskich z Polski i Europy, którzy mieli okazję spotkać się z mniej więcej setką prelegentów reprezentujących Stolicę Apostolską, najważniejsze wyznania chrześcijańskie oraz inne religie, a także ze znanymi europejskimi politykami oraz przedstawicielami świata nauki, kultury i mediów. Gośćmi zjazdu byli m.in. sekretarz stanu Stolicy Apostolskiej kard. T. Bertone, prezydent L. Kaczyński i przewodniczący Parlamentu Europejskiego H.G. Poettering. Z apelem do wszystkich chrześcijan o przeciwstawienie się współczesnym zagrożeniom dla ludzkiej godności i wolności wystąpił kard. T. Bertone. Watykański sekretarz stanu uznał, że gł. wyzwaniem dla Europy trzeciego tysiąclecia jest bioetyka. Wezwał też chrześcijan do zaangażowania się w obronę godności każdej istoty ludzkiej – zarówno nienarodzonych, jak i cierpiących w reżimach totalitarnych. Z kolei prezydent L. Kaczyński, który objął zjazd honorowym patronatem, powiedział, że droga Europy to droga człowieka, który nie przekreśla Boga, nawet jeśli wszyscy nie wierzymy w Niego tak samo. Podkreślił, że oprócz kwestii polit. omówienia wymagają dziś także prawa człowieka, o których powinny na równi dyskutować wszystkie kraje europejskie: „Ta kwestia powinna być otwarta dla wszystkich, w imię podstawowych praw humanistycznych, w imię człowieka właśnie oraz w imię solidarności". Podczas pierwszego dnia zjazdu dyskutowano m.in. o przeciwieństwach hist. i moralnych oraz o możliwych polach współpracy między humanizmem świeckim a humanizmem chrześcijańskim. Prezes Akademii Chrześcijańskiej w Pradze ks. prof. T. Halik powiedział, że wielkim testem dla obecnych i przyszłych pokoleń chrześcijan będzie uznanie humanizmu laickiego nie za odwiecznego wroga, ale za kogoś w rodzaju brata lub sprzymierzeńca w potępianiu zła. Podczas debaty *Kim jest człowiek: chrześcijaństwo, judaizm, islam* islamski teolog T. Ramadan zapewnił, że muzułmanie potrzebują żydów i chrześcijan. „Ryzyko konfrontacji jest potrzebne, by uniknąć arogancji wiary" – stwierdził. Przypomniał, że prawdziwe przesłanie islamu kontrastuje z przekazem medialnym, ukazującym często tę religię przez pryzmat ludzi, którzy gwałcą jej prawa. Po doświadczeniach zbrodniczych ideologii XX w. ludzie różnych kultur i religii muszą pilniej wsłuchiwać się w siebie nawzajem – podkreślali uczestnicy debaty *Człowiek po Auschwitz i Kołymie*. „Po Auschwitz wciąż rodzą się dzieci – to jest żydowska odpowiedź na pytanie o człowieka po zbrodniach XX wieku" – mówił I. Greenberg, przewodniczący Rady Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie. Wobec przemocy na świecie religie nie mogą występować odrębnie jako żydzi czy chrześcijanie, zależnie od tego, kto cierpi. „Musimy mówić wspólnym głosem, upominać się o siebie nawzajem i w ten sposób doprowadzić do duchowego odrodzenia świata" – apelował rabin. Podczas zjazdu nie zabrakło też dyskusji o polit., prawnych i cywilizacyjnych szansach i zagrożeniach współczesnej bioetyki. Zdaniem prof. J. Hartmana z Uniwersytetu Jagiellońskiego „stoimy u progu gigantycznej rewolucji biologicznej i z pewnością potoczy się ona własnym trybem, którego żadne gremium ludzkie nie będzie w stanie kontrolować". S. prof. B. Chyrowicz stwierdziła, że bioetyka może się obyć bez światopoglądowego fundamentu. Uznała natomiast, że w dyskusji nad przyszłością bioetyki nie da się uciec od kwestii antropologicznych: „Jeżeli zastanawiamy się nad tym, czy dana ingerencja natury biotechnologicznej jest możliwa, to siłą rzeczy wracamy do fundamentalnego pytania: kim jest człowiek, na czym polega człowieczeństwo?". Tematem przewodnim drugiego dnia zjazdu były różne aspekty miłości. Podkreślano, że pytając o miłość, nie można nie zapytać o człowieka: kim on jest i jaki jest cel jego egzystencji. Jak tłumaczyła s. prof. Z. Zdybicka, człowiek jest bytem wolnym, świadomym i mającym cel w sobie. „Cóż to znaczy?" – pytała. „To znaczy, że żyje po to, by się rozwijać i stawać w pełni sobą. Ten rozwój jest najpełniejszy, jeśli dokonuje się właśnie poprzez miłość, pod warunkiem jednak, że miłość ta jest oparta na prawdzie i wolności". Podczas debaty *Małżeństwo i rodzina jutra. Pytanie o przyszłość Europy* były rzecznik Stolicy Apostolskiej J. Navarro-Valls podkreślił, że alarmistyczne stwierdzenia o kryzysie rodziny w świecie są przesadzone. Wg niego ustawodawstwa wielu państw, także europejskich, pokazują wyraźne utrwalanie się praw broniących małżeństwa rozumianego jako trwały związek kobiety i mężczyzny, a niekiedy powrót do tych praw. Polityce prorodzinnej w rozwiniętych krajach europejskich oraz nadziejom na polepszenie sytuacji rodzin wielodzietnych w Polsce poświęcona

była debata *Polityki prorodzinne. Rodzina w ustawodawstwie Europy*. S. Kluza, przewodniczący Komisji Nadzoru, wykazał, że nasz kraj wszedł w XXI w. z tzw. negatywnym współczynnikiem narodzin. „Nie upośledzenie, choroba, kalectwo są największym dramatem człowieka, ale odrzucenie" – stwierdziła M.H. Mathieu, założycielka wspólnoty „Wiara i Światło". „Większość krajów europejskich deklaruje, że pragnie zrobić wszystko dla pełnej integracji społecznej osób z upośledzeniem umysłowym, i jednocześnie w wielu tych krajach dopuszcza się aborcję, jeśli u płodu wykryta zostanie jakakolwiek wada" – mówiła. W ostatnim dniu spotkania przewodniczący H.G. Poettering podkreślił, że brak odniesień do Boga w projekcie preambuły do europejskiej konstytucji nie zwalnia chrześcijan z odpowiedzialności za przyszły kształt kontynentu. „Chciałem, jako chrześcijanin, by było to nawiązanie do dziedzictwa chrześcijańskiego. Stało się inaczej. Jednak choć nie udało nam się tego przeforsować, musimy nadal wspierać zasady, które stoją u podstaw Europy" – mówił działacz CDU. „Ostatnie 50 lat procesu integracji europejskiej byłyby niemożliwe bez poszanowania i ochrony godności ludzkiej" – napisał w uroczystym przesłaniu J.M. Barroso, przewodniczący Komisji Europejskiej. Polityk zauważył, że na przestrzeni lat Europę wzbogacały też inne tradycje kulturowe – tradycja judaistyczna, muzułmańska i oświeceniowa. Podkreślił przy tym, że wielość ta jest oparta na pojęciu godności człowieka. Zjazd był również okazją do modlitwy i wspólnego świętowania. W piątkowy wieczór w ekumenicznej Drodze Światła ulicami miasta przeszli przedstawiciele 11 Kościołów chrześcijańskich. Uczestniczyli oni również w ekumenicznym nabożeństwie „Veni Creator", które odbyło się w niedzielę, w trzecim dniu kongresu, w gnieźn. archikatedrze. Zjazd zakończył się odczytaniem w katedrze gnieźn. *Ekumenicznego przesłania do Europejczyków*. Zaapelowano w nim, aby chrześcijańskie dziedzictwo Europy znalazło wyraz w najważniejszych dokumentach regulujących działanie struktur kontynentu. Uczestnicy zjazdu upomnieli się o poszanowanie godności najsłabszych i szacunek dla życia od poczęcia do naturalnej śmierci. Dokument zwraca uwagę na fundamentalne znaczenie, jakie dla przyszłości kontynentu ma małżeństwo rozumiane jako związek kobiety i mężczyzny oraz zdrowa rodzina. **VIII Zjazd Gnieźnieński** (12-14 III 2010) odbył się pod hasłem „Rodzina nadzieją Europy". Na kongres zaproszeni zostali wybitni specjaliści z całego świata, przedstawiciele Kościołów i religii, politycy, ludzie kultury oraz liczne organizacje pozarządowe, ruchy i wspólnoty religijne. Zaproszeni goście oraz uczestnicy zjazdu próbowali pokazać, że małżeństwo i rodzina mają podstawowe znaczenie dla przyszłości Europy. Gospodarz zjazdu, prymas Polski abp H. Muszyński, podczas powitania uczestników powiedział, że „nigdy dotychczas nie stawiano pod znakiem zapytania najgłębszej istoty rodziny". Ważną kwestię poruszył prawosławny abp wrocławsko-szczeciński Jeremiasz – prezes Polskiej Rady Ekumenicznej, który uważa, że „pragnienie zrównania rodziny z innymi rodzajami związków międzyosobowych może być z punktu widzenia wielowiekowego doświadczenia ludzkości traktowane jak oderwana od rzeczywistości nieszkodliwa fantazja, czasami jako karykatura rodziny, a w niektórych przypadkach nie może być traktowana inaczej niż jako grzech". Podczas inauguracji zjazdu przesłanie o dialogu wygłosił prof. W. Bartoszewski. Zauważył on, że „istnieją pojęcia tworzące atmosferę zgubną dla dialogu. Niekiedy takim pojęciem bywa prawda, którą bardzo chętnie przypisujemy własnym poglądom, dyskwalifikując stanowisko innych". Prezydent RP L. Kaczyński w swoim przemówieniu akcentował, że cywilizacja chrześcijańska od zawsze sprzyjała człowiekowi, małżeństwu i rodzinie, wynikała bowiem z „przyjaźni Chrystusa do ludzkości". „Oczywiście ludzie o określonych preferencjach byli, są i będą, należą im się prawa, tolerancja i chrześcijański stosunek wobec nich, ale raz jeszcze powtarzam: małżeństwo jest związkiem kobiety i mężczyzny" – powiedział gość zjazdu. Kard. E. Antonelli – przewodniczący Papieskiej Rady ds. Rodziny – stwierdził, że „kryzys rodziny w Unii Europejskiej przyjmuje niepokojące rozmiary". Ponadto coraz bardziej rozszerza się mentalność libertyńska, relatywistyczna, hedonistyczna i utylitarystyczna. Podczas żydowsko-chrześcijańskiej debaty o biblijnej wizji rodziny prof. E. Czykwin, socjolożka z Uniwersytetu Białostockiego, mówiła o modelu rodziny prawosławnej w Polsce. Zaznaczyła, że rodzina prawosławna współistnieje w wiejskiej społeczności, dlatego tradycyjnie jest otwarta na relacje wykraczające poza troskę o osoby spokrewnione. M. Schudrich, naczelny rabin Polski, przypomniał, że już pierwsze wersety Biblii mówiące o stworzeniu Adama i Ewy faktycznie wspominają o rodzinie, podkreślając jej fundamentalne znaczenie dla rozwoju duchowego człowieka. Z kolei wiceprzewodniczący episkopatu Polski abp S. Gądecki zaznaczył, że Biblia nie jest „wykładem filozoficznym i nie znajdziemy też w niej definicji rodziny". Islamskie spojrzenie na rodzinę przedstawiła H. Mohagheghi, przewodnicząca Zarządu Akademii Muzułmańskich w Niemczech. Zwróciła uwagę, że rodzina ma w świecie muzułmańskim niezwykle ważne role do odegrania. Jest podstawową jednostką wspólnoty muzułmańskiej, a jej funkcjonowanie, a także prawa i obowiązki w znacznym stopniu określa Koran. Dodała, że rodzina w islamie rozumiana jest nieco szerzej niż w kulturze europejskiej. To nie tylko ojciec, matka, dzieci, dziadkowie, ale także dalsi krewni. Respektowanie prawa naturalnego jest szansą na uratowanie cywilizacyjnych i kulturowych podstaw Europy – stwierdzili uczestnicy debaty na temat prawa naturalnego. „Doświadczenia historyczne przestrzegają przed groźbą rozkładu i upadku nawet najpotężniejszych cywilizacji, które ignorując uniwersalne wartości moralne, kierowały się utopijnymi, niezgodnymi z prawem naturalnym, a więc amoralnymi ideologiami, nie chcąc lub nie umiejąc dostrzec prawdziwego dobra człowieka" – mówił prof. W. Łączkowski z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. J. Krupska ze Związku Dużych Rodzin „Trzy Plus" przypomniała, że jedna czwarta rodzin z czworgiem dzieci żyje w Polsce na poziomie minimum socjal-

nego, co lokuje nasz kraj na jednym z ostatnich miejsc w Europie. W Polsce są też jedne z najniższych zasiłków socjalnych dla rodzin oraz bardzo niski procent PKB przeznaczanego na wsparcie ekonomiczne rodzin. Jak ujawnienie skłonności homoseksualnych wpływa na rodzinę? Jaką postawę wobec osób homoseksualnych przyjmuje Kościół? Na te i wiele innych pytań starali się odpowiedzieć uczestnicy debaty *Bolesna inność. Rodzina a osoby homoseksualne*. O. J. Augustyn podkreślił, że nauczanie Kościoła na temat osób homoseksualnych nie zmieniło się od czasów Chrystusa. „Bardziej intelektualnie nastawione środowiska homoseksualne pragną być zwiastunami owej nowej cywilizacji, nowej kultury, kultury przyjemności, która byłaby alternatywą dla kultury heteroseksualnej. Kościół takiej wizji nie może uznać, bo jak pisze Kołakowski, byłby przeciwko sobie. Byłaby to śmierć Kościoła" – tłumaczył prelegent. Ważnym wydarzeniem w wymiarze duchowym była Ekumeniczna Droga Życia, która w sobotni wieczór przeszła ulicami Gn. Nabożeństwu przewodniczyli zwierzchnicy i przedstawiciele rodzin z 10 Kościołów chrześcijańskich. Zjazd zakończyła uroczysta msza św. sprawowana w katedrze gnieźn. pod przewodnictwem kard. E. Antonellego. Uczestników zjazdu pozdrowił podczas niedzielnej modlitwy *Anioł Pański* papież Benedykt XVI: „Życzę, by Zjazd przyczynił się do odnowienia rodziny jako wspólnoty ustanowionej przez Boga, opartej na Jego Prawie". Po mszy św. odczytano *Przesłanie z Gniezna*, w którym uczestnicy VIII ZG apelowali: „Europo, odnajdź prawdziwą rodzinę, a wraz z nią nadzieję dla siebie!". Do rządzących natomiast zwrócili się „o uznanie polityki rodzinnej za jedno z najważniejszych zadań państwa". Przesłanie zwraca uwagę, że chrześcijaństwo, judaizm i islam uznają rodzinę za fundament cywilizacji. Zawierało apel do rządzących o świadome kształtowanie polityki rodzinnej, odpowiadającej oczekiwaniom społecznym, m.in. traktującej pracę wychowawczą rodziców podobnie jak pracę zawodową. „Niezbędne są rozwiązania, które ułatwią młodym ludziom decyzję o założeniu rodziny i będą ją wspomagać na każdym etapie rozwoju" – czytamy w dokumencie.

Zjazdy wpisały się już na stałe w kalendarz wydarzeń odbywających się w Gn., które ze względu na związek z osobą św. Wojciecha jest dobrym miejscem do prowadzenia rozmów o zjednoczeniu Europy, a także do prowadzenia dialogu pomiędzy religiami, politykami, kulturami i społeczeństwami. Św. Wojciech był bowiem bliskim przyjacielem Ottona III i jego najbliższym współpracownikiem. Właśnie Otton III, jak się dziś przyjmuje, pierwszy myślał o zjednoczonej „Europie narodów". W tej idei św. Wojciech aktywnie go wspierał.

Lit.: Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska „Ecclesia in Europa"*, Kraków 2003; idem, *Co Jan Paweł II mówi o zjednoczeniu Europy*, Kraków 2003; H. Muszyński, *Europa Ducha. Chrześcijańska wizja fundamentów jedności europejskiej*, Gniezno 2002; J. Ratzinger, *Europa Benedykta w kryzysie kultury*, Częstochowa 2005; idem, *Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*, Kielce 2005; S. Rosik, *Gdy rodziła się Europa… Zjazd Gnieźnieński*, Wrocław 2001; J. Verlinde, *Chrześcijaństwo wiosną Europy*, Warszawa 2004; *V Zjazd Gnieźnieński. Europa Ducha. Chrześcijanie w procesie integracji europejskiej*, Warszawa–Gniezno 2004; *Europa dialogu. Być chrześcijaninem w pluralistycznej Europie. VI Zjazd Gnieźnieński*, Gniezno 2005.

ZŁOTNICTWO, sztuka wytwarzania w metalach szlachetnych artystycznych przedmiotów użytkowych i ozdobnych, szczególnie wszelkiego rodzaju naczyń i drobnych sprzętów, biżuterii, ale także rzeźby, zwłaszcza w zakresie drobnej plastyki. Inne przedmioty wykonane ze złota czy srebra, takie jak bite monety, sporządzone wprawdzie z kruszcu, ale odmienną technologią, nie zalicza się do tej dziedziny wytwórczości. Obok złota i srebra, podstawowych metali szlachetnych w dawnym złotnictwie, odpornych na działanie większości substancji chemicznych, stosowano również miedź, wchodzącą w reakcje z wieloma związkami. Metale te należą do tej samej rodziny pobocznej I grupy układu okresowego pierwiastków, mając podobne własności w zakresie podatności na obróbkę plastyczną. W praktyce złotniczej celem podniesienia właściwości użytkowych metali szlachetnych nie stosuje się w czystej postaci, ale jako stopy złota ze srebrem i miedzią oraz srebra z miedzią. Aby potwierdzić skład stopu, ilość kruszcu w całej masie przedmiotu, zaczęto jeszcze w średniowieczu, a powszechnie w czasach nowożytnych stosować tzw. znaki złotnicze, czyli stemple gwarantujące zgodną z przepisami zawartość szlachetnego metalu.

Przedmioty złote i srebrne, zarówno naczynia, jak i biżuteria, należały zawsze do towarów ekskluzywnych, wyznaczników statusu społ., symboli władzy, mocy boskiej, transcendentnej. Używano ich zatem w ceremoniale świeckim i sakralnym z powodu ich wartości materialnej i symbolicznej. Trudno wyobrazić sobie funkcjonowanie gnieźn. ośrodka władzy książęcej, a następnie królewskiej, bez warsztatów złotniczych, dostarczających ozdoby broni, stroju, naczynia stołowe. Te wczesne warsztaty mogły być wielofunkcyjne, trudnić się nie tylko obróbką metali szlachetnych, ale także wytwarzaniem wyrobów z brązu, ołowiu czy żelaza. Taka udokumentowana znaleziskami archeologicznymi pracownia złotnicza funkcjonowała na Lednicy, u przyczółka mostu poznańskiego od strony lądu (w Rybitwach). Na terenie gnieźn. grodu i zespołu osadniczego znaleziono pojedyncze przedmioty wskazujące na produkcję przedmiotów srebrnych i duże na nie zapotrzebowanie: tygiel, formę odlewniczą, pierścionki, kabłączki, okucie pochwy noża, sprzączkę do pasa, wagę i odważniki. Niektóre naczynia liturgiczne, zwłaszcza o przeznaczeniu pochówkowym, wykonywane były z metali nieszlachetnych, o czym przekonują znaleziska w katedrze gnieźn. Okazałe, reprezentacyjne naczynia sakralne (vasa sacra, vasa non sacra i relikwiarze) służące nowemu kultowi chrześcijańskiemu importowano z centrów sztuki europejskiej (w zakresie metali dominowały Lotaryngia i sąsiednie regiony, ale także południowe Niemcy); niektóre z nich były dziełem sprowadzonych złotników, działających początkowo w pracowniach klasztornych, później, od okresu dojrzałego średniowiecza, także w miastach lokowanych na prawie niemieckim.

Znane są jedynie skąpe informacje o złotnikach czynnych w Gn. w czasach staropolskich. Nie tworzyli oni odrębnej korporacji, należeli do cechu łącznego kowali (poświadczonego od 1535), grupującego także innych rzemieślników pracujących w metalu: stolarzy, powroźników, siodlarzy (?); dominowali przedstawiciele branży metalowej; stan ten przetrwał także rozbiory; wprawdzie kowale usamodzielnili się, ale jeszcze w latach 20. i 30. XX w. istniał cech zjednoczony rymarzy, ślusarzy, puszkarzy, kotlarzy, blachnierzów, złotników i zegarmistrzów. Pracujących złotników było zbyt mało, by mogli pokusić się o stworzenie samodzielnej korporacji; są to raczej pojedynczy przedstawiciele tego kunsztu. W 1580 notowano 2 czynnych złotników, w 1615 aż 5, a w 1793 jednego; od poł. XVII w. po schyłek następnego przyjęto do prawa miejskiego tylko 3 złotników. Uwzględniając możliwości pracy na jurydykach oraz dużą liczbę zamożnego duchowieństwa, zwiększającą zapotrzebowanie na przedmioty luksusowe, ogólną liczbę złotników należałoby podnieść. Wyjątkowo korzystnie przedstawia się okres przed wojnami szwedzką i północną; w tym czasie czterokrotnie urząd burmistrza sprawowali złotnicy, będący zarazem piwowarami, zaliczający się do najzamożniejszych mieszczan: Marcin Blaskowicz w 1615, Samuel Najmanowicz w 1631 i 1633 oraz – być może tożsamy z tym pierwszym – Marcin Płaczkowicz w 1632. Pochodzący z Gn. Stanisław Skarżyński został w 1613 jubilerem w Krakowie, przyjęty do cechu w 1613, w 1615 uzyskał prawa miejskie; nie wiadomo, czy zawodu uczył się w rodzinnym mieście – poświadczałoby to dynamikę gnieźn. rzemiosła. Późniejsza obecność pojedynczych tylko przedstawicieli sztuki złotniczej wiąże się niewątpliwie z upadkiem gosp. miasta, zmniejszeniem popytu na wyroby luksusowe, spadkiem możliwości tezauryzacyjnych mieszkańców miasta i okolic. W inwentarzach mieszczańskich, zwłaszcza wcześniejszych, z XVI i XVII w., spotkać można przedmioty srebrne, zwłaszcza sztućce i naczynia stołowe. W latach 60. XVII w. Jan Kramarz zostawił spadkobiercom 5 srebrnych pasów, parę srebrnych „nożenek" i pewną ilość srebrnego złomu. Inny z mieszczan złożył jako poręczenie m.in. 17 łyżek i 4 pasy srebrne, 102 guziki srebrne i złociste, 5 „rozenek", w tym 2 z łańcuszkami, 4 czapraki złociste, w tym 2 z kamyczkami, wszystko oszacowane na 300 złp. Należy pamiętać, że złotnicy trudnili się także wykonywaniem biżuterii i obrotem kamieniami szlachetnymi. Pracą mistrzowską złotnika były z reguły: pierścień z osadzonym kamieniem, kubek lub inne naczynie oraz sygnet lub tłok pieczętny. Na zachowanych szczęśliwie 2 zabytkach cechowych z Gn. – tłoku pieczętnym cechu łącznego kowali i złotników oraz na obesłaniu cechu ogólnego metalowców z 1. ćwierci XVII w. – widnieje na poczesnym miejscu kielich, obok sztandarowych wyrobów innych branż skupionych w korporacji.

Dyptyk relikwiarzowy z ok. 1388 r.

Nie są znane konkretne zabytki, które można wiązać z wytwórczością złotników gnieźn. Wszystkie naczynia i sprzęty w kościołach gnieźn., zaopatrzone w znaki złotnicze bądź inskrypcje, czy też potwierdzone źródłami pisanymi, dostarczone zostały przez wykonawców zewnętrznych, nie tylko poznańskich, ale też toruńskich, gdańskich, warszawskich, a nawet augsburskich czy paryskich. Być może niektóre z nieznakowanych dzieł powstały w warsztatach lokalnych, brak tu jednak dowodów i przesłanek. Wiele wskazuje na to, że miejscowi złotnicy trudnili się wyrobem prostszych sprzętów stołowych, może biżuterii, a także naprawami podatnych na uszkodzenia okazałych sprzętów kościelnych.

Zasoby historycznego złotnictwa w Gn. to wyłącznie argenteria kościelne (zob. vasa sacra, vasa non sacra, relikwiarze). Zasobnością góruje ze względów oczywistych skarbiec katedry, i tak poważnie uszczuplony licznymi grabieżami wojennymi, rabunkami, kontrybucjami, przeznaczaniem starych sreber na wykonanie nowych sprzętów utrzymanych w modnych formach. Wielokrotnie skarbiec, zwłaszcza najcenniejsza jego część, był wobec zagrożeń militarnych ewakuowany do zamków arcybiskupich w Łowiczu i Uniejowie, na Jasną Górę, do Gdańska czy Wrocławia. Część dawnego zasobu jest nadal używana w liturgii katedralnej, większość złożona w Muzeum Archidiecezjalnym i tam eksponowana. Interesujące i liczne naczynia ołtarzowe posiadały niegdyś i jeszcze posiadają pozostałe stare świątynie Gn., zwłaszcza kościoły parafialne: św. Trójcy, św. Michała i św. Wawrzyńca, oraz kościół franciszkański Wniebowzięcia NMP i św. Antoniego, a także znaczniejsze kościoły w okolicy, zwłaszcza w Witkowie, Kłecku, a przede wszystkim w Trzemesznie, w dawnym opactwie benedyktyńskim, następnie augustiańskim (kanoników regularnych).

Dyptyk relikwiarzowy komtura von Loricha, relikwiarz w kształcie książki z licznymi partykułami zawartymi w przeszklonych, prostokątnych przegródkach, obiegających oba skrzydła po stronie wewnętrznej; w tak obramionych polach plastyczne wyobrażenia: Ukrzyżowania po lewej oraz adoracji Matki Bożej z Dzieciątkiem przez komtura i świętych po prawej; poniżej tej sceny dodatkowy rząd świętych. Rewersy skrzydeł są grawerowane, tak więc dyptyk po zamknięciu przybiera

zwartą kompaktową formę; na jednym skrzydle wyobrażony Chrystus jako Mąż Boleści pośród licznych *arma Christi*, czyli narzędzi Męki Pańskiej, na drugim – powtórnie scena adoracji przez Krzyżaka tronującej Matki Bożej z Dzieciątkiem; rycerza poleca św. Barbara; oba skrzydła zewnętrzne obiega minuskułowa inskrypcja poświadczeniowa, informująca o fundacji tego relikwiarza w 1388 przez komtura zamkowego (domowego) elbląskiego Thile Dagistera von Lorich ku czci NMP i tych świętych, których relikwie zostały w nim zawarte. Wielu cząstek brakuje, wiele napisów identyfikacyjnych towarzyszących partykułom jest nieczytelnych; odczytać można: płaszcz NMP, relikwie świętych: Agaty, Ambrożego, Andrzeja, Barbary, Barnaby, Bartłomieja, Heleny, Walerii. Relikwiarz ten stanowił zapewne wyposażenie kościoła zamkowego w Elblągu, stawiany podczas uroczystości na ołtarzu lub procesyjnie obnoszony, jak to czyniono chętnie z relikwiarzami tablicowymi. W 1410 wpadł w ręce polskie, zabrany bezpośrednio z kościoła, po zajęciu zamku przez wojska królewskie, bądź przechwycony na polach grunwaldzkich, jeśli bracia konwentu wzięli go ze sobą na wyprawę; w warunkach polowych mógł służyć jako niezbędne wyposażenie ołtarza. Król Władysław Jagiełło ofiarował relikwiarz katedrze gnieźn., podobnie jak inne dary czynione znaczniejszym kościołom w Polsce i na Litwie. Wymieniany po raz pierwszy w inwentarzu skarbca 15 VI 1450: „thabula quadriangularis inaurata plena reliquiis". W wyniku intensywnych starań władz pruskich czynionych od 1820 wręczony przez kapitułę katedralną w 1823 następcy tronu Fryderykowi Wilhelmowi podczas jego pobytu w Gn., przekazany przezeń do zamku w Malborku. W 1946, po kradzieży dokonanej w zrujnowanym zamku, został odzyskany i przeznaczony dla Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Dyptyk należy do czołowych wytworów złotnictwa środkowej Europy; powstał zapewne w lokalnym warsztacie elbląskim, wykazuje liczne powiązania ze sztuką Nadrenii i Niderlandów. Wprawdzie nie został wykonany dla Gn. i obecnie znajduje się w muzeum warsz., jednak kilkuwiekowy związek relikwiarza z katedrą i oddawana mu cześć zasługują na pamięć.

Garnitur ołtarzowy prymasa Leszczyńskiego, dar prymasa Wacława → Leszczyńskiego z okazji ingresu do katedry, odbytego 6 X 1662; składał się pierwotnie z krucyfiksu i 6 lichtarzy (co potwierdza zapis w Acta Capituli: „sex candelabra argentea et Crucem argenteam usui Eclesiae Nostrae Metropolitanae"), z których zachowały się tylko dwie pary. Garnitur nie jest jednolity: starszy krzyż, późnomanierystyczny, powstał w warsztacie wielkopolskim na początku XVII w., o czym przekonuje jego artykulacja i zastosowany ornament. Do tego odziedziczonego krzyża Leszczyński, już po objęciu biskupstwa warmińskiego, zamówił ok. 1650 w Paryżu, zapewne u Antoine'a Crocheta, 6 lichtarzy, odmiennych w kształcie, proporcjach i dekoracji, nawiązujących do włoskich realizacji późnego renesansu i wczesnego baroku. Bogata, ale nie przeładowana forma świeczników, drobna, a przy tym wyrazista i precyzyjnie cyzelowana dekoracja typowa jest dla franc. powściągliwego baroku czasu późnego Ludwika XIII i wczesnego Ludwika XIV. Zbliżona w kompozycji para lichtarzy roboty paryskiej (znak mistrzowski zatarty), 1658, stanowiąca część kompletu ołtarzowego (kielich z pateną, tacka z ampułkami, krucyfiks, dzwonek) w zbiorach Muzeum Archidiecezji Warszawskiej,

Garnitur ołtarzowy prymasa W. Leszczyńskiego

nieznanego pochodzenia; podobny komplet w skarbcu katedry w Troyes, pochodzący z château de Villacerf, z herbami Édouarda Colberta, wykonany przez Nicolasa Dolina, 1666-67. Francuskie argenteria kościelne tego czasu stanowią wielką rzadkość, stąd duże znaczenie zabytków gnieźn. Pierwotnie garnitur mógł stanowić wyposażenie kaplicy pałacowej biskupa warmińskiego; przemawiają za tym stosunkowo niewielkie rozmiary krzyża i lichtarzy, nawet biorąc pod uwagę późniejszą, z połowy stulecia, przeróbkę krzyża: jego podwyższenie celem dostosowania do lichtarzy. Podczas ingresu prymas Leszczyński, chcąc sprawnie wywiązać się ze swego zobowiązania, przekazał srebra z własnych zasobów, choć pod względem wielkości niezbyt się one nadawały na wyposażenie ołtarza głównego katedry.

Garnitur ołtarzowy kard. Radziejowskiego, komplet składający się z krucyfiksu, trzech par lichtarzy oraz popiersi apostołów Piotra i Pawła, zamówiony przez kard. Michała Radziejowskiego w Paryżu i legowany katedrze testamentem z 12 X 1705 dla wypełnienia zwyczajowego daru ingresowego. M. Radziejowski, kardynał od 1686, wcześniej biskup warmiński (wybrany w 1678, zatwierdzony w 1680), nominację na arcybiskupstwo gnieźn. otrzymał 21 V 1687, rządy objął przez zastępcę 22 VII 1688, zmarł 13 X 1705, nie zobaczywszy swej katedry. Legat ten był rodzajem zadośćuczynienia za niedopełniony obowiązek ingresu pomimo wielokrotnych monitów kapituły. Prymas ofiarował też złoty kielich wykonany w Rzymie przez Samuela Jacomiusa, zapoczątkowując taką tradycję daru ingresowego, prze-

Garnitur ołtarzowy kard. M. Radziejowskiego

strzeganą w XVIII w. Srebrny garnitur wykonał w latach 1702/03-1705/06 Guillaume Jacob, złotnik czynny w Paryżu w latach 1666-1715; jest on pokaźnych rozmiarów: krzyż ma 202,5 cm wys., a rozpiętość podstawy wynosi 53,4 cm; świeczniki, zróżnicowane wysokością, mierzą ponad metr, oba popiersia odpowiednio 62 i 64,5 cm. W chwili dokonania legatu komplet ten znajdował się jeszcze w warsztacie złotnika. Ze względu na kłopoty z egzekucją testamentu oraz wobec trwającej wojny północnej, utrudniającej transport sreber, garnitur trafił do Gn. dopiero w 1723. Jest on znakomitym przykładem stylu klasycyzującego baroku i jednym z nielicznych tak dobrze zachowanych i tak okazałych dzieł złotnictwa paryskiego czasu Ludwika XIV; charakteryzuje się wyrazistą, tektoniczną formą, czystością sylwety, zrównoważonymi proporcjami, jasnym i konsekwentnym członowaniem, wysokiej jakości modelunkiem i precyzyjnym cyzelowaniem. Figura Ukrzyżowanego oraz popiersia apostołów wzorowane są na rzeźbie włoskiej (zwłaszcza na dziełach Alessandra Algardiego); pod jej silnym wpływem pozostawała ówczesna plastyka francuska. Cokoły popiersi uzupełnił Carl Johann Blau w Poznaniu w 1823. Z fundacji prymasa Teodora Potockiego, zatwierdzonego na stolicy metropolitalnej w 1723, wykonane zostały z przeznaczeniem na uświetnienie ingresu odbytego 19 V 1726 popiersia św. Wojciecha i św. Stanisława; w 1724 wysłane zostało do Warszawy popiersie św. Pawła, służące nieznanemu z nazwiska złotnikowi (Marcinowi Sokołowskiemu?) jako wzór.

Garnitury ołtarzowe, komplety składające się z krucyfiksu i lichtarzy (zob. vasa non sacra), stawiane na ołtarzu, niezbędne podczas celebracji eucharystycznej; zgodnie z zaleceniami potrydenckimi, sformułowanymi przez Piusa V w *Missale Romanum* (1571), powinny zajmować miejsce na stole ołtarzowym, podkreślając charakter ołtarza jako miejsca sprawowania Eucharystii – jako pamiątki i uobecnienia męki Chrystusa i na znak łączności z nieprzerwaną liturgią Kościoła ziemskiego w łączności z Kościołem niebiańskim. Najprostszy komplet składa się z krzyża i jednej pary lichtarzy; z uwagi na zróżnicowany charakter celebracji w związku z hierarchią świąt, uroczystości czy wspomnień, z uwagi na przepisany rubrykami mszalnymi ryt danego dnia (np. ryt zdwojony I klasy, ryt zdwojony, ryt półzdwojony, ryt zwykły), z uwagi na charakter codzienny lub niedzielny, z uwagi na celebracje w kościele parafialnym czy katedralnym – używano jednej, dwóch lub trzech par lichtarzy. Oprócz sprawianych przez kanoników dwulichtarzowych kompletów do kaplic szczególne znaczenie mają garnitury sześciolichtarzowe, używane podczas uroczystych mszy biskupich przy ołtarzu głównym. Fundacje takich garniturów można wiązać z wprowadzeniem reform trydenckich: stanowiły one znak gorliwości pasterzy wobec przestrzegania normatywnych uregulowań liturgicznych. Najwcześniejsze zamawiane były w Rzymie lub też sporządzane wg rzymskich wzorów. Do takich należy para lichtarzy rzymskiej roboty z ok. 1600, z daru abpa Wawrzyńca → Gembickiego z okazji jego ingresu do katedry w 1616, nabytych od spadkobierców abpa Wojciecha → Baranowskiego. Zwyczajem przestrzeganym w XVII i XVIII w. były dary ingresowe prymasów, składające się ze złotego kielicha i garnituru ołtarzowego wykonanego w srebrze, którym często towarzyszyły inne jeszcze paramenty. Zachowały się 2 komplety, z daru prymasów Wacława Leszczyńskiego (zob. garnitur ołtarzowy prymasa Leszczyńskiego) i Michała Radziejowskiego (zob. garnitur ołtarzowy kard. Radziejowskiego), z których ten wcześniejszy, mniejszych rozmiarów, stawiany był w zbarokizowanym wnętrzu katedry na ołtarzu w konfesji św. Wojciecha pośrodku kościoła, natomiast drugi znajdował się na ołtarzu głównym we wsch. przęśle prezbiterium; oba ob. w Muzeum Archidiecezjalnym; tamże oraz w zakrystii katedralnej małe komplety kanonickie. W kościołach parafialnych zachowane garnitury, wykonane przeważnie z cyny i stopów miedzi, XVII-XIX w., barokowe, historyzujące i eklektyczne.

Kielich agatowy, tzw. św. Wojciecha, kielich podług XVII-wiecznej tradycji używany przez św. Wojciecha, ofiarowany w 1008 opactwu benedyktynów (później kanoników regularnych) w Trzemesznie przez Bolesława Chrobrego; znajdował się tam niewątpliwie już w średniowieczu, jednak dokładny czas i okoliczności jego przekazania pozostają niejasne. W 1941/42 wywieziony przez Niemców, rewindykowany przez władze pol. w 1946, zwrócony Kościołowi dopiero w 1958 i przekazany do katedry gnieźn.; początkowo przechowywany w skarbcu katedralnym, przeniesiony następnie do Muzeum Archidiecezjalnego. Kielich w obecnej postaci jest efektem uzupełnień i przekształceń dokonywanych w różnym czasie. Najstarszą jego częścią, zarazem najważniejszą, nie tylko z powodu funkcji liturgicznej, jest sama czasza, w kształcie cylindrycznego kubka, wykonanego z agatu, kamienia ozdobnego, o warstwowej wielobarwnej budowie, od ciemnego brązu, przez odcienie jaśniejsze, czerwonawe, brunatne, mlecznobrązowe, aż do jasnych i przejrzystych. To efektowne i kosztowne naczynie należy do grupy podobnych wyrobów bizantyńskich z X w.; w Polsce znalazło się w 1025 jako dar królowej Rychezy (Z. Świechowski) lub – co bardziej prawdopodobne – wcześniej, jako dar Ottona III dla księcia Bolesława w czasie Zjazdu Gnieźnieńskiego w roku 1000 (P. Skubiszewski). W końcu XII w. (ok. 1180), w okresie odnowienia kultu św. Wojciecha, zaopatrzone w stopę i nodus – w złotą podstawę umożliwiającą jego użytkowanie jako naczynie mszalne; dekoracja kulistego nodusu zdradza podobieństwa do stylu bordiury Drzwi Gnieźnieńskich; zapewne z tegoż czasu pochodzi złote wyłożenie wnętrza czaszy. Czasza ujęta była dołem w płytki srebrny koszyczek z fundacji opata Andrzeja Drążyńskiego ok. 1507; obecny nawiązuje do swego późnogotyckiego poprzednika, wykonany już po rewindykacji przez Stanisława Mareckiego w Warszawie w 1960. W końcu XVIII w. (przed 1797) połączono koszyk z wargą naczynia za pomocą taśm rozszerzających się ku górze, dla lepszej stabilizacji kielicha, może w związku z widocznymi wyraźnymi spękaniami agatowego kubka. Kielich ten, jeden z najcenniejszych pol. zabytków liturgicznych, używany

jest podczas uroczystości patronalnych św. Wojciecha 23 IV lub w najbliższą po tej dacie niedzielę.

Kielichy mszalne i pateny, podstawowe naczynia liturgiczne (zob. vasa sacra), używane w kościołach wszystkich wyznań chrześcijańskich; w rycie katolickim służą do przyjęcia ofiarowanych darów chleba i wina, następnie podczas wypowiadania słów ustanowienia przeistoczonych zgodnie z nauką o transsubstancjacji w Ciało i Krew Chrystusa. Wykonywane ze złota lub srebra złoconego; dopuszczalne jest także użycie metali nieszlachetnych, jednakże czasza wewnątrz musi być złocona; złote kielichy należą do rzadkości. Kielich składa się z czaszy, osadzonej zwykle w koszyku, wspartej na trzonie zaopatrzonym w nodus oraz na stopie zapewniającej stabilność. Proporcje, konkretyzacja formy, ukształtowanie detali i rodzaj dekoracji zależne od stylu epoki. Patena najczęściej kształtu talerzowego, z szerokim kołnierzem i lekko zagłębionym lustrem, dopasowanym do rozpiętości czaszy; współczesne pateny często kształtu miseczkowego; pateny są zwykle gładkie i proste w swym ukształtowaniu. Zgodnie z dawnym rytem konsekracyjnym (poświadczonym przez liczne źródła już od czasów karolińskich) kielich określany jest symbolicznie jako grób Chrystusa („novum sepulcrum [domini nostri] Jesu Christi"), patena zaś jako zatoczony kamień grobowy; korporał w takim ujęciu określany jest natomiast jako całun grobowy. Dekoracja symboliczna i figuralna na kielichach odnosi się zwykle do Pasji Chrystusa, ofiary i czynu zbawczego oraz Eucharystii. Kościoły Gn., zwłaszcza zaś katedra, posiadają dużą liczbę zabytkowych kielichów reprezentujących wszystkie epoki stylowe i wielość rozwiązań formalnych, wysokiej nieraz wartości historycznej i artystycznej. Do najcenniejszych należą: tzw. kielich św. Wojciecha, dwa romańskie tzw. kielichy trzemeszeńskie. Nie zachowały się natomiast złote kielichy fundowane katedrze przez kolejnych prymasów z okazji odbywanego ingresu do katedry (zwyczaj ten wszedł w życie z początkiem XVII i przetrwał do końca XVIII w.); padły one ofiarą grabieży wojennych, kontrybucji, kradzieży, a stanowiły, jak należy wnosić, jedne z najcenniejszych dzieł znajdujących się w Gn., nie tylko pod względem ich wartości materialnej. Kielichów gotyckich jest niewiele; na tym tle wyróżnia się krakowskiej lub węgierskiej roboty naczynie z XV/XVI w. w kościele św. Wawrzyńca, obficie zdobione filigranem, oraz okazałe naczynie w Witkowie, późny zabytek stylu (1561). Dużą, interesującą pod względem artyst. grupę stanowią kielichy manierystyczne, powstałe w większości w warsztatach wielkopolskich, wykonywane wg wzorów włoskich, obowiązujących w tym czasie w Polsce; jedynie dekoracja uwzględnia motywy ornamentyki północnej, pochodzenia niderlandzkiego i niem.; najciekawsze i najbardziej charakterystyczne to kielichy: bractwa literackiego w kościele św. Trójcy, 1599; pokrewny, ale słabszej klasy w kościele Franciszkanów; fundacji kanonika W. Oczki w katedrze, 1626; w kościele św. Michała, 1639; w Witkowie z ok. 1640; przy całym podobieństwie kompozycji wykazują spore zróżnicowanie w ukształtowaniu proporcji, częściach składowych, rozplanowaniu dekoracji i repertuarze motywów zdobniczych. Pośród kielichów wczesnobarokowych na uwagę zasługują dzieła złotników pozn.: Stanisława Schwartza, przekazany katedrze w 1658 po bpie A. Grodzickim, oraz Krzysztofa Neumanna w farze św. Trójcy z 1679, a także nieznanego twórcy w Kłecku z 3. ćwierci XVII w.; w katedrze (ob. w Muzeum Archidiecezjalnym) odnotować należy 2 zabytki pomorskie, dzieła Piotra II Rode z Gdańska (ok. 1680) i Jakuba Weintrauba z Torunia (ok. 1700); z pierwszych lat XVIII w. pochodzi interesujący, zapewne pozn. roboty kielich o dobrej dekoracji akantowej. Poza kielichem w kościele franciszkańskim (1730) brak znaczących fundacji późnobarokowych i rokokowych, co świadczyć z kolei może o postępującym spadku aktywności Gn. jako ośrodka miejskiego i o postępującym kurczeniu się jego możliwości gosp. i finansowych. Kilka zabytków z końca XIX i początku XX w. utrzymanych jest w duchu historyzmu; spośród nowych naczyń, powstałych w 2. poł. XX w., na wyróżnienie zasługują kielichy z darów prymasa Stefana Wyszyńskiego oraz papieża Jana Pawła II.

Patena i kielich (pod nią), tzw. kielich Dąbrówki

Poniżej od lewej: kielich agatowy, zwany kielichem św. Wojciecha; kielich zwany królewskim lub kielichem (drugim) Dąbrówki

Kielichy romańskie, tzw. Dąbrówki lub trzemeszeńskie, dwa okazałe kielichy romańskie, srebrne i częściowo złocone, w tym jeden w komplecie z pateną, należące do kategorii *calices imaginati*, bogato zdobionych za pomocą dekoracji figuralnych w rozbudowane programy ikonograficzne, jedne z najważniejszych w tej kategorii w Europie Środkowej. Od średniowiecza przechowywane były w klasztorze Kanoników Regularnych w Trzemesznie; zrabowane przez Niemców w 1941 lub 1942, rewindykowane w 1946, zwrócone Kościołowi w 1958 trafiły do skarbca katedry gnieźn., a następnie do Muzeum Archidiecezjalnego. Wg XVI-wiecznej tradycji, utrzymującej się w Trzemesznie do XIX w., miały zostać podarowane przez Dąbrówkę, żonę Mieszka I w 965; rzekomy fakt tej donacji potwierdzono grawerowanymi w XVII w. napisami pod spodem stopy. W rzeczywisto-

ści wykonane zostały u schyłku XII w. (z datowaniem od ok. 1170 do ok. 1190-1200, ostatnio przez P. Skubiszewskiego czas powstania określony na ok. 1180) w dojrzałym stylu romańskim, za czym przemawiają nie tylko charakter dekoracji figuralnej i ornamentalnej, ale także zrównoważone kształty naczyń, wydzielenie stref: stopy, nodusu i czaszy, stanowiących odrębne wyraziste bryły, przy zachowaniu jednolitości kompozycyjnej. Obydwa kielichy różnią się poważnie w zakresie dekoracji: ze względu na technikę wykonawczą, manierę stylową oraz program treściowy. Jeden z nich, zaopatrzony w patenę, często określany jako nieco starszy pod względem czasu wykonania, o przewadze dekoracji grawerowanej i niellowanej, nazywany jest typologicznym; drugi, o dekoracji reliefowej uzyskanej za pomocą techniki trybowania, określany jest jako królewski; dla pewnego urozmaicenia i kontrastu w pierwszym z kielichów dekoracja nodusu jest trybowana, w drugim zaś, pokrytym gęstym, drobnym reliefem, nodus jest cyzelowany i grawerowany. Choć kielichy te nie stanowią jednolitego garnituru i powstały w dwu różnych warsztatach złotniczych, świadczy to o przyswojeniu tych samych prawideł przez obu – wybitnych przy tym – twórców. Oba zabytki zdradzają znajomość sztuki zarówno dolnosaskiej, jak i południowoniemieckiej, bawarskiej. Nie jest wszakże wykluczone, że obydwa dzieła mogły powstać na terenie Wielkopolski, za czym przemawiałby także odpowiadający politycznym uwarunkowaniom lokalnym program ikonograficzny kielicha królewskiego. Hipotezę taką należy jednak traktować z dużą ostrożnością. Kielich „typologiczny" zawdzięcza swą nazwę dużej liczbie starotestamentowych prefiguracji, wykorzystanych dla pełniejszego wyjaśnienia wydarzeń z Nowego Testamentu, podstawowych dla historii zbawienia: Zwiastowania, Narodzin Chrystusa (te sceny ukazują zarazem istotną rolę Matki Bożej), Chrztu w Jordanie i Ostatniej Wieczerzy na czaszy oraz Ukrzyżowania w centrum pateny. Wyobrażenia słońca i księżyca, Eklezji i Synagogi, Ewangelistów, personifikacje Rzek Rajskich, Cnót Kardynalnych i Ośmiu Błogosławieństw ukazują kosmiczny wymiar tych wydarzeń oraz realizację zbawienia dokonywaną w Kościele. Kielich „królewski" wyposażony jest w 12 scen z ksiąg Samuela i Królewskich, mających stanowić biblijny i teologiczny komentarz do aktualnych wydarzeń polit. w Polsce oraz do walki o władzę w okresie rozbicia dzielnicowego (N. Zawisza, M. Walicki), względnie obrazować ideę równowagi władzy świeckiej i kościelnej, regnum i sacerdotum, odpowiadającą kręgom zaangażowanym w reformę Kościoła w XII w. (P. Skubiszewski). Niezależnie od takich interpretacji starotestamentowe wydarzenia mają stanowić zapowiedź przyszłego zbawienia, na co wskazuje inskrypcja obiegająca czaszę. Oba kielichy wraz z należącą do pierwszego z nich pateną należą do najważniejszych zabytków sztuki romańskiej w Polsce.

Komplet sprzętów liturgicznych po kard. Ledóchowskim, unikatowy w pol. zasobach kościelnych komplet różnorodnych typologicznie i funkcjonalnie naczyń ołtarzowych i innych sprzętów, służących do wypełniania funkcji liturgicznych, sprawowania sakramentów i posług biskupich, zgodnie z rubrykami mszału oraz przepisami pontyfikału i ceremoniału rzymskiego. Wykonany w Rzymie (1865), zapewne w pracowni Filippa Gattoniego (1855-70), ofiarowany w końcu tego roku przez króla Belgów Leopolda I nuncjuszowi abpowi tyt. tebańskiemu Mieczysławowi Halk-Ledóchowskiemu na zakończenie jego misji dyplomatycznej, wobec mianowania go na połączone stolice arcybiskupie w Gn. i Poznaniu. Komplet składa się z kielicha, puszki na komunikanty, hostiarki (na niekonsekrowane hostie), pary ampułek, lavabo (dzban z misą do rytu umycia rąk), łódki do kadzidła wraz z łyżeczką, kadzielnicy, oskulatorium (do przekazywania pocałunku pokoju), kropidła, dzwonka, bugii, kielni do wmurowywania portatyli i kamieni węgielnych, łopatki pogrzebowej, 2 butli kryształowych, nożyc do wycinania tonsury, tacy owalnej, 4 tac kolistych. Większość sprzętów o prostych formach klasycystycznych i z dekoracją ograniczoną do ściśle określonych stref, operującą formami powtarzalnego ornamentu (kimation lesbijski, fala, palmety, listowie akantu, godronowanie). Rozbudowany kształt z wielością detali, także rzeźbiarskich (w tym personifikacje cnót na stopie), ma jedynie kielich, o wyraźnych cechach stylu empirowego. Odmienna jest wić roślinna na nożycach, które wtórnie dołączone zostały do tego spójnego stylistycznie zespołu.

Komplet sprzętów liturgicznych abpa M. Ledóchowskiego

Krzyż relikwiarzowy z fundacji prymasa Jakuba ze Sienna, krzyż z dwiema skrzyżowanymi dużymi partykułami Krzyża Świętego umieszczonymi w obszernej kolistej, przeszklonej puszce, osadzony na masywnej puklowanej stopie z trzonem, zajętym przez kapliczkowy nodus. Ufundowany dla katedry gnieźn. przez prymasa → Jakuba ze Sienna, mianowanego 1473, zm. 1480. Stylistycznie i chronologicznie niejednolity. Najstarsza jest część górna – właściwy krzyż relikwiarzowy z ramionami w kształcie pięciokątów o wklęsłych

bokach, z koralami osadzonymi na krawędzi; zapewne dzieło złotnika czynnego w Prusach Zakonnych, pod wpływem sztuki nadreńskiej połowy lub 3. ćwierci XIV w.; krzyż taki nie miał stałej podstawy, a osadzany był – stosownie do okoliczności – w drzewcu dla używania podczas procesji lub w oddzielnie wykonanej stopie, celem ustawienia i ekspozycji na ołtarzu. Z czasów fundacji prymasa pochodzi architektoniczny nodus, tzw. kapliczkowy, oraz dodany w dolnym ramieniu krzyża emaliowany herb Dębno. Najpóźniejsza, zapewne z czasu remontu (i uzupełnienia) w 1632, jest rozłożysta stopa, zmieniająca proporcje krzyża, gorszej przy tym roboty. Najstarsza i najcenniejsza górna część krzyża mogła zostać zamówiona dla katedry, bądź też stanowiła jedną ze zdobyczy wojsk pol. na terenie Prus Zakonnych podczas kampanii wojennej w 1410.

Od lewej: krzyż relikwiarzowy Jakuba ze Sienna; krzyż relikwiarzowy z legatu kard. Fryderyka Jagiellończyka (tzw. pacyfikał większy)

Krzyże relikwiarzowe, relikwiarze w kształcie krzyża, zawierające cząstkę Krzyża Świętego, od czasów dojrzałego średniowiecza zaopatrywane w podstawę składającą się ze stopy i trzonu; w czasach nowożytnych w takie krzyże wstawiano często partykuły świętych. Relikwie od epoki gotyku umieszczane były z reguły w kolistej lub owalnej (rzadziej innego kształtu) puszce osadzonej na przecięciu ramion krzyża, za kryształem górskim lub szkłem. Taki sposób umożliwiał zarówno uwidocznienie relikwii, jej prezentację dla celów adoracji, jak również uczczenie przez złożenie pocałunku. Ze względu na tę drugą funkcję zwane często pacyfikałami (od *osculum pacis*), choć tylko przez pewien czas i w niektórych okolicznościach używane podczas rytu pocałunku pokoju. Jako pacyfikały chętnie używano także małych relikwiarzy w kształcie monstrancji promienistej lub kartuszowej, a nawet innych rodzajów relikwiarzy mających przeszklony otwór umożliwiający ekspozycję świętej cząstki. Katedra gnieźn. przechowuje trzy cenne gotyckie krzyże relikwiarzowe, jeden z daru abpa Jakuba ze Sienna, a dwa z legatu po kard. Fryderyku Jagiellończyku; inny, nieco młodszy, z datą 1552, ma ramiona ze szlifowanego kryształu górskiego, wysadzane dodatkowo kamieniami ozdobnymi; poszczególne elementy ramion łączone są opaskami ze srebra, zdobione grawerowanym ornamentem maureskowym o charakterze renesansowym. W kościele Franciszkanów znajduje się gotycko-renesansowy krzyż (1572), zdobiony ornamentem maureskowym, zawierający ob. relikwie św. Franciszka z Asyżu i Antoniego Padewskiego; krzyż gotyckiego jeszcze kształtu z renesansowym nodusem i dekoracją maureskową, zapewne roboty poznańskiej, jest ciekawym i stosunkowo wczesnym przykładem przejścia od średniowiecza do czasów nowożytnych w złotnictwie sakralnym. W kościele farnym św. Trójcy zwraca uwagę krzyż o cechach gotyckich wykonany na przełomie XVI i XVII w.: świadectwo długiego trwania i atrakcyjności form gotyckich, w złotnictwie sakralnym stosowanych chętnie jeszcze w 1. poł. XVII w. do wytwarzania sprzętów związanych z kwestionowanym przez reformację kultem Eucharystii i świętych – monstrancji i relikwiarzy.

Krzyże relikwiarzowe po kard. Fryderyku Jagiellończyku, dwa krzyże, tzw. pacyfikały większy i mniejszy, przekazane katedrze w 1503 przez królową wdowę Elżbietę Habsburżankę, z legatu jej syna kard. Fryderyka – za sprawą swego ojca, króla Kazimierza Jagiellończyka, wybrany 1483 na biskupa krak., w 1493 mianowany kardynałem i tuż po tym arcybiskupem gnieźn. (przy zachowaniu godności krakowskiej), skupiał w swym ręku wielką władzę kościelną; biskup energiczny, dbający o poziom liturgii i o stan duchowieństwa; zm. 14 III 1503. Krzyż tzw. większy jest jednym z czołowych dzieł złotnictwa krakowskiego końca XV w.; jako przypuszczalnego twórcę wymienia się zwykle Marcina Marcinka, często zatrudnianego przez dwór królewski, choć brak na to dowodów. Charakterystyczna dla tego zabytku, o zwartym i harmonijnie skomponowanym kształcie, jest kontrastująca dekoracja, składająca się z przestrzennie potraktowanego, swobodnie skręconego listowia nałożonego na awers i wypełniającego przestrzeń w narożach krzyża oraz ornamentacji maswerkowej, grawerowanej na rewersie ramion i na stopie. Krzyż tzw. mniejszy powstał zapewne także w Krakowie w ostatnich latach XV w., ale wykazuje sporo odmienności, tak że nawet wiązano wcześniej jego wykonanie z innym środowiskiem złotniczym. Za pomocą nałożonych na stopie 4 tarcz herbowych podkreślone zostało dynastyczne (Jagiellonowie i Habsburgowie) oraz polit.-państwowe (Korona i Litwa) przesłanie dzieła oraz pozycja fundatora raczej jako członka dynastii niż jako księcia Kościoła. Pełnoplastyczne wyobrażenia Ukrzyżowanego, pelikana i anielskie postaci ewangelistów z głowami odpowiadającymi ich symbolicznym wyobrażeniom: człowieka, lwa, wołu i orła, plastyczne zwoje listowia kontrastujące z płaską i barwną dekoracją w technice emalii drucikowej, przestrzenne formy architektoniczne kapliczkowego nodusu – wszystko to określa estetyczny i treściowy wymiar dekoracji. Równowaga zaś elementów tektonicznych i dekoracyjnych, bogactwo formy plastycznej, zróżnicowanie środków wyrazu, wysoka jakość techniczna i artyst.

Krzyż relikwiarzowy po kard. Fryderyku Jagiellończyku (tzw. pacyfikał mniejszy)

czynią ten zabytek jednym z najwspanialszych dzieł złotnictwa pol. schyłku gotyku. Obydwa krzyże zawierają drzazgi Krzyża Świętego, pacyfikał mniejszy dodatkowo relikwie świętych.

Monstrancja barokowa, z fundacji Marcina Reguły, kanonika kolegiaty św. Jerzego, dla katedry w 1673, wykonana przez Łukasza Wrzaskowicza w Poznaniu; monstrancja eucharystyczna typu promienistego, okolona plastycznym wieńcem winnych gron. Szczególnie – oprócz samego motywu słońca – akcentowana jest przez wielokrotnie powtarzaną ośmiodzielność artykulacji symbolika cyfry 8, oznaczająca dopełnienie dzieła zbawienia; motyw winnych gron – dla podkreślenia tzw. totalności Eucharystii, obecności w każdej cząstce konsekrowanego wina i chleba całego Ciała Chrystusa. Na stopie rozmieszczono wizerunki ewangelistów i św. patronów Kościoła lokalnego oraz osobistych fundatora. Anioły umieszczone na ramionach tworzą oddzielną strefę pośrednią pomiędzy ziemią a niebem, pomiędzy stopą określającą Kościół walczący (pielgrzymujący) a słoneczną glorią oznaczającą Kościół triumfalny; rola pośrednicząca aniołów dotyczy także sprawowanej przez nie adoracji oraz funkcji liturgicznych, związanych z jednoczesnością sprawowania Eucharystii przy ołtarzu: w Kościele ziemskim i w wiecznej liturgii Kościoła niebiańskiego. W motywie korony zbiega się symbolika suwerennej władzy Chrystusa na ziemi i w niebie, zwycięstwa nad śmiercią i szatanem, znak życia wiecznego i zbawienia dokonanego przez Mękę Chrystusa i dostępnego przez Eucharystię, symbol Paruzji. W poł. XVIII w. kosztem kanonika Michała Maurycego Komeckiego sprawiona została dla katedry replika tej monstrancji, wykonana w Toruniu przez Jana Letyńskiego; świadczy to o atrakcyjności wzorca kompozycyjnego i o przekonującym sposobie wizualizacji złożonej i wielowątkowej problematyki eucharystycznej.

Od lewej: monstrancja barokowa, wykonana przez Ł. Wrzaskowicza; monstrancja rokokowa, wykonana przez F.A. Guttweina

Monstrancja gotycka farna, monstrancja eucharystyczna typu wieżowo-retabulowego, wykonana najpewniej w pozn. warsztacie złotniczym w XV/XVI w. Naprawy i przeróbki dokonane podczas renowacji w 1904 nie zmieniły wysokiej oceny tego okazałego, dobrej klasy artystycznej i technicznej zabytku złotnictwa późnogotyckiego w Wielkopolsce. Wyraźnie zaznaczony motyw wieży, wzmocniony jeszcze dwiema górnymi kondygnacjami, w których umieszczono figurki świętych Barbary i Bartłomieja (zapewne w miejsce pierwotnych wyobrażających Chrystusa Bolesnego oraz MB z Dzieciątkiem, typowych dla tego rodzaju naczyń liturgicznych), uzupełniony został rozbudowanymi systemami przypór bocznych, akcentujących płaszczyznowość kompozycji górnej części. Postaci aniołków wraz z symbolami Męki Pańskiej podkreślają wiarę w tożsamość historycznego i eucharystycznego Ciała Chrystusa; akcentowanie tego przekonania jest typowe dla wizualizacji późnośredniowiecznej pobożności eucharystycznej.

Monstrancja gotycka farna z XV/ XVI w.

Monstrancja rokokowa, w kościele Franciszkanów pw. Wniebowzięcia NMP i św. Antoniego, wykonana przez Franza Antona Guttweina w Augsburgu (1763-65); reprezentuje typowe kształty dla rokokowych ostensoriów, realizowanych w skali masowej w Augsburgu dla odbiorców w całej Europie Środkowej. Zabytek ten świadczy o ekspansji tego południowoniemieckiego centrum wytwórczego, ale także o aspiracjach zleceniodawcy, chcącego pozyskać dzieło dobrej klasy, wyrażającej się w sprawności technicznej i umiejętnym komponowaniu dekoracji. Pomimo rozbudowanej, bogatej wręcz ornamentacji i efektownej przestrzennie trójwarstwowej glorii monstrancja gnieźn. należy do skromniejszej grupy wyrobów augsburskich. Szereg pokrewnych egzemplarzy, pochodzących z różnych pracowni złotniczych Augsburga, odnaleźć można bez trudu w kościołach na terenie Rzeczypospolitej.

Monstrancje eucharystyczne, naczynia (zob. vasa sacra) służące do prezentacji konsekrowanej hostii, występujące w Kościele łac. od późnego średniowiecza w związku z wprowadzeniem święta Bożego Ciała i rozpowszechnieniem kultu eucharystycznego, wykonywane ze srebra, zwykle częściowo złoconego, sporadycznie z metali nieszlachetnych. Najwcześniejsze mają kształt baldachimowy (na Południu) lub kloszowo-wieżowy; te północnoeuropejskie wytwory wzbogacano stopniowo w coraz bardziej rozbudowane zespoły przypór, nie tylko łączących podstawę ze zwieńczeniem i flankujących reservaculum z hostią, ale też podkreślających architektoniczny charakter dzieła; symbolicznie dzieła te odnoszą się do świątyni Grobu Pańskiego (zwłaszcza do motywu wieży – anastasis) oraz do Niebiańskiego Jeruzalem, jako projekcji idealnej i eschatologicznej świątyni zbawionego ludu Bożego. Takie konstrukcje architektoniczne zaczerpnięte zostały z wykształconych na gruncie kultu relikwii ostensoriów wieżowych, z ich symboliką świątyni grobowej, martyrium. Ze względu na niepraktyczność cylindrycznych reservaculów przerabiano je często w okresie nowożytnym, wstawiając koliste puszki na hostię, zwykle okolone promieniami (por. monstrancja w kościele św. Trójcy); w ostatniej fazie sztuki gotyckiej przypory zewnętrzne pełniły już tylko funkcję dekoracyjną, były przy tym rozbudowane, z wprowadzeniem w prześwi-

ty statuetek świętych; cała struktura monstrancji przybrała kształt płaskiego retabulum ołtarzowego. Ten typ monstrancji był chętnie stosowany do poł. XVII w., ze stopniowym wprowadzaniem detali nowożytnych, na tyle oszczędnie, że uprawnione jest określenie ich jako monstrancji postgotyckich; nawet jeśli większość detali architektonicznych i ornamentalnych wykazuje już cechy nowożytne, renesansowo-manierystyczne, a nawet wczesnobarokowe, struktura retabulowa jest nadal zachowana; przykładem obu tendencji mogą być monstrancje w Muzeum Archidiecezjalnym: z Siedlimowa, wykonana w Toruniu przez Zachariasza Lange, czy też niezwykle okazała ze Żnina, wykonana prawdopodobnie przez Wojciecha Budzyniewicza w Poznaniu, a także znacznie skromniejsza, zapewne także roboty poznańskiej, w kościele św. Michała – wszystkie z 2. ćwierci XVII w. Schemat wieżowy chętnie był powielany w ramach historyzmu 2. poł. XIX w., jak o tym przekonuje monstrancja w kościele franciszkańskim (1935), późny egzemplarz stylu neogotyckiego. Charakterystyczne dla okresu baroku są monstrancje promieniste (słoneczne); ze względu na czytelność znaku i praktyczność rozwiązania stosowane chętnie także w czasach późniejszych, aż po współczesność. Monstrancje tego typu związane są zarówno z chrystologiczną symboliką solarną, mającą swe podstawy w Starym Testamencie i pismach ojców Kościoła, jak i z koncepcją triumfującego Kościoła katolickiego, szczególnie podlegającą wizualizacji i akcentowaną w sztuce od poł. XVII w. Typ mieszany, manierystyczno-barokowy, reprezentuje wyrób pozn. złotnika Łukasza Wrzaskowicza w Kłecku (1674). Klasycznym przykładem monstrancji promienistych jest dzieło tegoż Wrzaskowicza w katedrze (1673); por. też barokową monstrancję z kościoła Bożogrobców (1672), ob. w farze; monstrancję w kościele św. Wawrzyńca (XVII/XVIII w.), wykonaną w Poznaniu przez Krzysztofa Neumanna, czy późnobarokową dostarczoną w 2. ćwierci XVIII w. przez czynnego w Toruniu Jakuba Jenny do kościoła w Żydowie (ob. w Muzeum Archidiecezjalnym); obok kilku zabytków rokokowych w katedrze i w Muzeum Archidiecezjalnym wyróżnia się monstrancja w kościele Franciszkanów, wykonana przez Franza Antona Guttweina w Augsburgu (1763-65).

Naczynie na oleje święte, z fundacji prymasa Jakuba → Uchańskiego, wykonane ok. 1570, jedno z najwspanialszych dzieł renesansowego złotnictwa w Polsce. Ukształtowane jak puchar, z trzema cylindrycznymi, złączonymi ze sobą puszkami na oleje w miejsce czaszy, osadzonymi na wysokiej stopie i trzonie; podnosi to okazałość tego naczynia, opatrzonego herbem Radwan odnoszącym się do abpa J. Uchańskiego, który w 1579 ofiarował katedrze „krzyżmał srebrny pozłocisty miejscami"; *chrismale* to nazwa ze względu na krzyżmo, *oleum chrismatis*, *chrisma*; pozostałe oleje to *oleum catechumenorum* (lub *baptismatorum*) i *oleum infirmorum*. Dzieło wykwintne i bogate, z umiejętną alternacją partii gładkich, obłych i połyskliwych oraz dekorowanych reliefem, o gęstej fakturze, z zastosowaniem dekoracji emaliowanej, z kontrastowaniem partii srebrnych i złoconych. Dzieło zamówione przez prymasa u wysokiej klasy złotnika, w sposób biegły operującego formami renesansowymi w zakresie budowy naczynia i manierystycznymi proweniencji północnej w zakresie dekoracji; był to złotnik zaznajomiony z wytwórczością zarówno francuską, jak i niderlandzką. Brak znaków gwarancyjnych może przemawiać na rzecz wykonania tego dzieła w Polsce przez złotnika zaznajomionego z aktualnymi tendencjami w sztuce, przybyłego lub wręcz sprowadzonego z kręgu francusko-niderlandzko-nadreńskiego.

Pastorały biskupie, odznaki godności i funkcji, należące, obok pierścieni, do podstawowych insygniów pontyfikalnych, wręczanych nowo konsekrowanemu biskupowi podczas udzielania mu sakry jako symbol władzy nad powierzoną diecezją. Przepisy liturgiczne dotyczące tego ceremoniału zawierają księgi potrydenckie: *Missale Romanum* (1571) oraz *Pontificale Romanum* (1596), a także zreformowane po Vaticanum II: mszał i ceremoniał biskupów (1984). Po namaszczeniu rąk następuje wręczenie pastorału, a następnie pierścienia, później nałożenie mitry i rękawiczek. Prototypem pastorału, jego nadrzędnej funkcji kapłańskiej i pasterskiej, jest kwitnąca laska Aarona; różne elementy wyposażenia symbolicznego pastorału odnoszą się też do walki z grzechem, szatanem i herezją. Pastorał po śmierci używającego go biskupa nie stawał się własnością diecezji czy kościoła katedralnego, stąd taka stosunkowo niewielka liczba zachowanych w Gn. pastorałów; najstarsze wydobyte zostały z grobów i być może, ze względu na tani materiał i skromność w dekoracji, sporządzone były z przeznaczeniem do pochówku; pomimo to ze względu na rzadkość i unikatowość należą do najcenniejszych zabytków okresu wcześniejszego średniowiecza. Spośród insygniów nowożytnych na szczególną uwagę zasługuje pastorał abpa Ignacego Raczyńskiego, dzieło rzymskiego warsztatu Luigiego lub Giuseppe Luigiego Valadiera z końca XVIII w., dobrej klasy dzieło, łączące cechy sztuki rokoka i wczesnego klasycyzmu.

Pektorał kard. Ledóchowskiego, dar Piusa IX dla abpa Mieczysława → Ledóchowskiego (3 IV 1866) podczas

Od lewej: naczynie na oleje święte, fundator: prym. J. Uchański; pektorał kard. M. Ledóchowskiego

audiencji pożegnalnej w Rzymie, przed objęciem rządów w archidiecezjach gnieźn. i pozn. (24 IV 1866); w czasie kulturkampfu abp M. Ledóchowski osadzony został w więzieniu w Ostrowie Wlkp. (1874), tam mianowany kardynałem 1875; po zwolnieniu z więzienia w 1876 udał się do Rzymu; po rezygnacji z urzędu w obu diecezjach mianowany prefektem Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Pektorał, zapewne dzieło złotnika paryskiego, jest darem katolików francuskich dla abpa Turynu Franzoniego (1850), po nim odziedziczony przez Piusa IX. Wykonany z 7 dużych, czystej wody ametystów uralskich, obwiedzionych 68 małymi brylantami brazylijskimi; 4 większe brylanty akcentują zakończenia ramion; kamienie oprawne w złoto, z którego wykonano też łańcuch w kształcie splecionego sznura; na dwu jego opaskach umieszczono inskrypcję dedykacyjną oraz cytat z J 16,33: „Na świecie doznacie ucisku, ale miejcie odwagę: Jam zwyciężył świat".

Pierścienie biskupie, należą, obok pastorałów, do podstawowych insygniów biskupich, wręczanych nowo konsekrowanemu biskupowi podczas udzielania mu sakry, zaraz po pastorale. Zgodnie z *Pontificale Romanum* (1596) pierścień nakładano na palec serdeczny prawej ręki, jako udzielającej błogosławieństwa; potwierdza to w ogólnych zarysach *Ceremonale Episcoporum* z 1984 (nakazując, by celebrant najpierw nałożył pierścień, bez sprecyzowania, na który palec prawej ręki). Pierścień biskupi (*annulus episcopalis*, *annulus pastoralis*) jest symbolem wierności Bogu i zaślubin z Kościołem lokalnym, z diecezją; nazywany czasem symbolem wierności, symbolem wiary (*signaculum fidei*). Ponieważ pierścień był insygnium osobistym i mógł być przekazany innym osobom, zachowało się ich tak niewiele, biorąc pod uwagę tysiącletnie dzieje Kościoła w Polsce; z dawnych stuleci przetrwały przede wszystkim odznaki wydobyte z grobów. Na szczególną uwagę zasługują romański pierścień z szafirem (XI/XII w.) i późnoromański z topazem (1. poł. XIII w.), tzw. abpa Jakuba Świnki, na podstawie niepotwierdzonej i mało przekonującej hipotezy. Z okresu nowożytnego pochodzi kilka pierścieni z osadzonymi okazałymi kamieniami: barokowy ze szmaragdem i kilka z fioletowymi ametystami: klasycystyczny z ok. 1800, mający na ametystowej tafli krzyżyk wysadzany z diamentów oprawnych w srebro; nieco późniejszy z rytym w kamieniu wyobrażeniem Ukrzyżowanego, carga i obrączka zdobione są tu późnoklasycystyczną dekoracją emaliowaną; pierścień po abpie Bronisławie Dąbrowskim, z dużym ametystem o szlifie brylantowym (XIX-XX w.). Indywidualnym opracowaniem wyróżnia się pierścień bpa Wilhelma Kloska, sufragana gnieźn. (1911-25), z zastosowanym w platynowej, wysadzanej brylantami cardze motywem figur reprezentujących 4 stany, wzorowanych na konfesji św. Wojciecha; ufundowany przez byłych uczniów Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, gdzie przyszły biskup pełnił funkcję prefekta; szczegółowy projekt dostarczył pozn. złotnik Stanisław Szulc, ogólna koncepcja i realizacja w firmie braci Schatt, Hanau 1911. W skarbcu katedralnym (ob. w Muzeum Archidiecezjalnym) zachowały się też sygnety używane przez innych dostojników kościelnych: abpa Mikołaja → Dzierzgowskiego (poł. XVI w.) czy abpa Wojciecha → Baranowskiego (sprawiony po 1585 w związku z objęciem biskupstwa płockiego) z herbem ciętym w kamieniu, ze złotą obrączką i cargą zdobionymi czarną emalią.

Od lewej: pierścienie biskupie; puszka na komunikanty z 1637 r.

Puszki na komunikanty, naczynia liturgiczne (zob. vasa sacra), zwane też cyboriami, służące do przechowywania konsekrowanych hostii jako rezerwy eucharystycznej. Wprowadzone zostały w dojrzałym średniowieczu, wraz ze zmianą praktyki komunijnej oraz wzrostem pobożności eucharystycznej. W późnym gotyku wykształcił się dominujący odtąd typ w kształcie kielicha, o większych rozmiarach, zaopatrzonego w pokrywę. Zwykle wykonywane były ze srebra, częściowo złoconego, rzadziej z metali nieszlachetnych. W kościołach Gn. nie zachowały się puszki z czasów średniowiecza. Obok pewnej liczby zabytków barokowych oraz utrzymanych w stylach historyzujących, bez wyraźniejszych znamion indywidualnych, wyróżniają się trzy zabytki z 1. poł. XVII w. Dwa starsze cyboria, stosunkowo niewielkich rozmiarów, z ok. 1600 i 1615, przechowywane są w kościele św. Wawrzyńca; oprócz dominujących cech renesansowo-manierystycznych uwidaczniają się też elementy gotycyzujące, co jest charakterystyczne dla tej fazy stylu. Zdecydowanie odmienna jest puszka sprawiona do katedry w 1637, a dostarczona przez pozn. złotnika Wojciecha Budzyniewicza: decydują o tym jej pokaźne wymiary, obfitość reliefowej dekoracji, zapełniającej całą powierzchnię dobrze członowanego dzieła, oraz wysoka jakość realizacji. Kompozycja naczynia i charakter ornamentu odpowiadają późnej fazie stylu manierystycznego z pew-

nymi już elementami wczesnobarokowymi. Tak duże cyboria służyły niegdyś nie tylko do przechowywania komunikantów, ale także używano ich do ceremonialnego wystawiania Sakramentu na ołtarzu czy na tronie ponad tabernakulum.

Między łamami: relikwiarz bł. Jolenty w kościele oo. Franciszkanów

Relikwiarz bł. Jolenty, wzniesiony nad ołtarzem głównym dawnego → oratorium Klarysek przy kościele franciszkańskim w Gn.; przeniesienie relikwii ze starej trumienki i konsekracja nowego ołtarza (wg projektu S. Odrzywolskiego z Krakowa) nastąpiły 5 V 1892; relikwiarz, stanowiący gł. element nastawy ołtarzowej, wykonał Gabriel Hermeling w Kolonii, z konsultacją kolekcjonera i znawcy sztuki średniowiecznej Aleksandra Schnütgena, kanonika katedralnego kolońskiego. → Jolenta Helena, córka króla węgierskiego Beli IV i Marii, córki cesarza Nicei Teodora Laskarisa, ur. ok. 1244, od 1256 żona Bolesława Pobożnego, księcia kaliskiego i gnieźn.; po śmierci męża, wraz ze swą starszą siostrą Kingą, wdową po zmarłym w tymże roku księciu krak.-sandomierskim Bolesławie Wstydliwym, przyjęła habit franciszkański; przebywała początkowo w Starym Sączu (?), przeszła później do klasztoru gnieźn.; zm. w opinii świętości 16/17 VI 1298 (?); kult poświadczony już w 2. poł. XIV w., proces beatyfikacyjny (1776-79); ogłoszona błogosławioną w 1827. Relikwiarz typu skrzyniowo-architektonicznego świadomie nawiązuje do wielkich realizacji romańskich z regionu Mozy i dolnego Renu, jednak ze znacznymi odstępstwami: w monumentalnych skrzyniach relikwiarzowych z XII i XIII w. gł. rolę odgrywały pełnoplastyczne bądź reliefowe wyobrażenia dotyczące Kościoła powszechnego oraz idei Niebiańskiego Jeruzalem; sceny hagiograficzne znajdowały się na połaciach dachu, a na ścianach bocznych rozpowszechniły się dopiero u schyłku średniowiecza; emalia grała rolę podrzędną. W relikwiarzu gnieźn. odwrotnie: kwatery na ścianach wypełniają przedstawienia z legendy błogosławionej, wykonane w barwnej emalii żłobkowej; są to: narodziny Jolenty, Bolesław Pobożny przybywa do Krakowa, by poślubić Jolentę, wyobrażenie tronującej księżnej, wyprawa wojenna i spalenie Santoka oraz śmierć Bolesława, wyjazd Jolenty do Krakowa oraz Jolenta w klasztorze, wyobrażenie tronującej Kingi, Jolenta opuszcza klasztor w Sączu i przybywa do Gn., śmierć Jolenty. Styl przedstawień figuralnych bliski jest iluminacjom wczesnogotyckim, do wzorów romańskich nawiązują detale ornamentalne. Relikwiarz bł. Jolenty jest rzadkim w Polsce przykładem historyzującego relikwiarza skrzyniowego, związanego przy tym na stałe z ołtarzem.

Relikwiarze, pojemniki służące do przechowywania relikwii, tj. pozostałości osób świętych. Relikwie właściwe (inaczej I stopnia) to cząstki, partykuły ciał świętych, zwykle fragmenty kości; czasem przechowywane są całe, niepodzielone szkielety. Relikwie II stopnia to wszystkie przedmioty, z którymi stykał się święty za swego życia, np. szaty lub charakterystyczne używane przezeń sprzęty; szczególne znaczenie mają tu narzędzia kaźni męczenników. Miejsce wyjątkowe zajmują relikwie Chrystusa: wprawdzie II stopnia – cząstki Krzyża Świętego, gwoździe, fragmenty korony cierniowej, ale najcenniejsze w kulcie katolickim i prawosławnym. Jeszcze innym rodzajem są relikwie wtórne, powstałe przez kontakt ze świętymi szczątkami i miejscami, popularne zwłaszcza we wczesnym średniowieczu: oliwa z lamp palących się przy Grobie Chrystusa i w innych miejscach Ziemi Świętej, pochodząca stamtąd ziemia, kamienie, woda ze źródeł lub z Jordanu, cząstki roślin, wszelkie pamiątki z pielgrzymki (tzw. *eulogiae*), oliwa przepływająca przez groby świętych i opłukująca ich ciała, wreszcie tkaniny, w które owijano ciała świętych (tzw. *brandea*). W dziejach chrześcijaństwa wykształciło się wiele typów relikwiarzy, od prostych skrzynek, szkatuł i puszek aż po monumentalne konstrukcje architektoniczne; w wielu z nich realizowana jest idea świątyni grobowej, martyrionu, ale także Niebiańskiego Jeruzalem. Najstarszy typ relikwiarza skrzynkowego, wywodzącego się z rzymskiej szkatuły, *scrinium*, kontynuowany jest po czasy współczesne, a reprezentowany w katedrze przez metalowe i drewniane przeszklone skrzynki, pozwalające na wizualną ekspozycję świętych cząstek. Na fali historyzmu i powrotu do tradycji wielkich romańskich relikwiarzy skrzyniowych, ustawianych na ołtarzach, powstał relikwiarz bł. Jolenty w kościele franciszkańskim. Kształt niewielkiej skrzynki, nawiązującej do sarkofagu, przybiera relikwiarz bł. → Radzyma Gaudentego, brata św. Wojciecha, pierwszego arcybiskupa gnieźn., wykonany dla katedry w 1932 przez Aleksandra Tyrałę w Poznaniu. Wyjątkową, czasem unikatową formę przybierały tzw. relikwiarze mówiące, samym kształtem informujące o rodzaju przechowywanej relikwii, np. relikwiarze hermowe (tj. w kształcie popiersia), w kształcie ręki etc. Odrębną grupę stanowią ostensoria, czyli relikwiarze tak skonstruowane, by umożliwić bezpośredni ogląd pozostającej w bezpiecznym zamknięciu relikwii; wykształciły się w okresie dojrzałego średniowiecza, przybierając początkowo kształt wieży; stosunkowo skromne, ale charakterystyczne przykłady znajdują się w Muzeum Archidiecezjalnym oraz w kościele Franciszkanów. Pacyfikały to wszelkie relikwiarze, nie tylko krzyże podawane wiernym do pocałowania; krzyże relikwiarzowe nie zawsze zawierają cząstkę Krzyża Świętego, ale często partykułę świętych; relikwiarze bizantyńskie na cząstkę Krzyża, przybierające formę kasety, zwane są staurotekami. Kształt tablicy relikwiarzowej, ale w typie dyptyku, ma relikwiarz komtura von Loricha, podarowany katedrze

przez króla Władysława Jagiełłę po wiktorii grunwaldzkiej, ob. przechowywany w Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. W czasach nowożytnych wiele relikwiarzy przybierało formy kartuszowe lub też promieniste, przejęte od monstrancji eucharystycznych (dobrym przykładem są relikwiarze w katedrze: św. Walentego (ok. 1700), św. Erazma (poł. XVIII w.), św. Jana Kantego (1768), i z kościoła Bożogrobców (1760), ob. w kościele franciszkańskim). Szczególną funkcję w katedrze gnieźn. pełnią relikwiarze św. Wojciecha oraz okazałe gotyckie krzyże relikwiarzowe, a także tzw. relikwiarze puszkowe na relikwie głów świętych. Sama relikwia nie jest przedmiotem kultu, a jedynie czci; jest ona elementem pośredniczącym w kulcie Chrystusa i świętych; stąd cześć oddawana relikwiom ma charakter *cultus relativus*. Autentyczność relikwii podlega urzędowemu stwierdzeniu przez Kościół, a potwierdzona jest przez tzw. autentyk, czyli zwykle odciśniętą w czerwonym laku pieczęć biskupa, upoważnionego prałata lub kapituły katedralnej. Relikwie i relikwiarze zostały odrzucone przez reformację wobec zanegowania przez nią wiary we wstawiennictwo świętych.

Relikwiarze puszkowe, wykształcony w okresie dojrzałego średniowiecza typ relikwiarzy w kształcie wielobocznej, zwykle ośmiokątnej, skrzynki zamkniętej kopulastą pokrywą, czasem wspartej na wydzielonej kompozycyjnie podstawie; pośrodku pokrywy przewidziany jest najczęściej kolisty przeszklony otwór, umożliwiający adorację – przez wizualną kontemplację czy złożenie pocałunku. Z okresu późnego gotyku i wczesnego renesansu zachowała się w Polsce dość znaczna grupa takich relikwiarzy, przede wszystkim w Wielkopolsce i Małopolsce, ze szczególną koncentracją w Krakowie, Gn. i Poznaniu. Najbardziej eksponowane były złote pojemniki kryjące czaszki patronów: św. Stanisława w Krakowie (z fundacji królewskiej, wykonany w 1504 w Krakowie zapewne przez Marcina Marcinka, w miejsce starszego, przeznaczonego wtórnie dla głowy św. Floriana) oraz św. Wojciecha w Gn., dzieło pozn. złotnika Jakuba Bartha z 1494 (ten zaginiony w 1923). Katedra gnieźn. posiada 3 inne relikwiarze puszkowe (ob. w Muzeum Archidiecezjalnym). Najstarszy, przeznaczony na relikwię św. Urszuli, wykonany został w 1481 z legatu kanonika Benedykta z Łopienna, zm. 1480; na jego – wyjątkowo – 6 ściankach umieszczono reliefy ze Zwiastowaniem i Ukrzyżowaniem oraz grawerowaną dekorację heraldyczną. Także ryte listowie akantu na pokrywie może być aluzją zarówno do herbu Dębno dwóch kolejnych arcybiskupów: → Jakuba ze Sienna (1473/4-80) i Zbigniewa → Oleśnickiego młodszego (1481-93), jak również do nazwiska i herbu papieża Sykstusa IV delle Rovere (1471-84). Relikwiarz św. Barbary jest dość zagadkowy: wykonany ok. 1484 w związku z zakończoną pielgrzymką kanonika i wikariusza generalnego gnieźn. → Jakuba Boksicy do Ziemi Świętej; w 8 kolistych reservaculach na pokrywie rozlokowano kamienie pochodzące z różnych miejsc świętych w Palestynie; relikwiarz wsparty na figurach 4 lwów, pełniących symboliczną funkcję strażników grobu, pierwotnie przeznaczony zapewne do przechowywania innych relikwii; w 1493 czasowo służył jako pojemnik na czaszkę św. Wojciecha, do chwili sporządzenia przez Jakuba Bartha nowego relikwiarza. Relikwiarz św. Gereona, o grawerowanej dekoracji ornamentalnej w stylu wczesnego renesansu, ozdobiony 8 dużymi kamieniami w poszczególnych polach pokrywy, fundacja kanonika Alberta (Wojciecha) Załuskiego (1533).

Relikwiarze św. Wojciecha, pojemniki na doczesne szczątki patrona Kościoła gnieźn. i patrona Polski, stanowiące, wraz z grobem świętego, centrum jego kultu i zarazem centrum życia liturgicznego w katedrze. Najstarszy relikwiarz, sprawiony katedrze przez Bolesława Chrobrego przed rokiem 1000, padł łupem wojsk czeskich w 1038; jego kształt, podobnie jak forma grobu-ołtarza, pozostaje w sferze hipotez. Nie zachowały się także następne, romańskie, pojemniki na doczesne szczątki świętego; od czasu odnowienia kultu w XII w. obok relikwiarza sarkofagowego czy skrzynkowego na złożenie ciała używano odrębnego relikwiarza puszkowego na przechowanie głowy świętego; wiele wskazuje na to, że ufundowany w 1113 przez Bolesława Krzywoustego złoty relikwiarz był w kształcie trumny; nie wiadomo, kiedy ufundowano pierwszy relikwiarz puszkowy na głowę świętego; w końcu XV w. był już tak zniszczony, że postanowiono wykonać nowy, także złoty, ośmioboczny, przeznaczając materiał ze starego (fundacji Krzywoustego?); ten nowy dostarczył w 1494 pozn. złotnik Jakub Barth; został on skradziony w 1923; znany z zachowanej w Muzeum Narodowym w Poznaniu kopii galwanoplastycznej z 1914; jego cokół i kopulasta pokrywa zdobione w sposób tradycyjny kameryzacją, boki natomiast grawerowanymi scenami z żywota świętego. Z czasów średniowiecznych przetrwała jedynie drewniana skrzynka na ciało świętego (ob. wewnątrz srebrnej trumny), nie zachował się natomiast ówczesny relikwiarz skrzyniowy. Stan jego musiał być niezadowalający, toteż król Zygmunt III Waza ufundował w 1626 nowy relikwiarz w kształcie sarkofagu, wsparty na figurach 2 aniołów, wykonany prawdopodobnie w Gdańsku; podobnie postąpił w 1633, fundując sarkofag na relikwie św. Stanisława do katedry wawelskiej; obydwa dzieła padły łupem wojsk szwedzkich w 1655. Sufragan warmiński i kanonik gnieźn. Wojciech Pilchowicz zamówił w Gdańsku w 1659 u Piotra von der

Relikwiarze puszkowe, od lewej: św. Urszuli, św. Barbary i kopia skradzionego relikwiarza na głowę św. Wojciecha (J. Bartha z 1494)

Od lewej: relikwiarz na rękę św. Wojciecha; trumna – relikwiarz św. Wojciecha

Rennena nowy relikwiarz w kształcie trumny wspartej na figurach 6 orłów (te są dziełem Hansa Paula Jungego lub Monogramisty P/HL, być może Hansa Polmana), dostarczony w 1662; P. von der Rennen wykonał w latach 1669-71 relikwiarz św. Stanisława dla katedry wawelskiej. Boki trumny ozdobione są reliefami wyobrażającymi epizody z życia, śmierci i dziejów relikwii świętego, który w pełnoplastycznym wizerunku spoczywa na wieku. Relikwiarz ustawiony nad ołtarzem środkowym, spoczywał do II wojny światowej pod barokową konfesją wzniesioną w latach 1680-84; jedynie w latach 1839-66 konfesja była zdemontowana, a na rogach ołtarza ustawiono cynowe figurki 4 aniołków wg projektu berlińskiego rzeźbiarza Christiana Raucha; dodatkowo w 1897 ustawiono trumnę na barkach figur personifikujących 4 stany, odlane z antymonu wg modeli Władysława Marcinkowskiego z fundacji infułata Kazimierza Dorszewskiego; po II wojnie światowej w wyniku odbudowy i regotyzacji katedry ustawiono relikwiarz ponad ołtarzem głównym; z nim związano też przywróconą w 1995 konfesję, przesuniętą z centrum katedry ku jej wschodowi, zgodnie z aktualnymi wymogami liturgicznymi, zmieniono jednak historycznie ukształtowaną przestrzeń. W 1986 relikwiarz uległ częściowej dewastacji – zniszczone zostały częściowo postać świętego, fragmenty dekoracji plastycznej i część reliefów, zwłaszcza fasety wieka; starannie odrestaurowany i w istotnych partiach figuralnych zrekonstruowany w latach 1986-89. Relikwiarz noszony był niegdyś procesjonalnie podczas uroczystości patronalnych; obecnie funkcję tę spełnia jego pomniejszona kopia. Podczas II wojny światowej zaginął relikwiarz na rękę świętego fundacji opata Andrzeja Drążyńskiego w 1507 dla kościoła Kanoników Regularnych w Trzemesznie: dzieło pozn. złotnika Piotra Gelhora – wyjątkowe, w kształcie kufra, z grawerowanymi przedstawieniami patrona, świętych, fundatora i adorantów. Relikwiarz w kształcie ręki, fundowany przez prymasa Stefana Wyszyńskiego w 1961, wykonany przez Aleksandra Tyrałę w Poznaniu; zawiera cząstkę relikwii ofiarowanych Ottonowi III przez Bolesława Chrobrego, przechowywanych w znacznej części w S. Bartolomeo in insula Tiberina w Rzymie, przekazaną przez Piusa XI kard. Augustowi Hlondowi w 1928. Tematyka i kompozycja 4 reliefowych przedstawień na cokole zaczerpnięte zostały z kwater Drzwi Gnieźnieńskich. Relikwiarze św. Wojciecha znajdują się także poza Gn.; oprócz kilku współczesnych, dla nowo erygowanych kościołów pod wezwaniem św. Wojciecha, hist. znaczenie mają przede wszystkim zabytki w Rzymie, Akwizgranie i Pradze.

Vasa non sacra, naczynia i sprzęty ołtarzowe używane podczas czynności liturgicznych, niewchodzące w bezpośredni kontakt z konsekrowanymi postaciami eucharystycznymi. Zalicza się do nich przede wszystkim ampułki na wino i wodę, zwykle w komplecie z tacką, kadzielnicę i łódkę do kadzidła wraz z łyżeczką, krzyż i lichtarze ołtarzowe (czasem w postaci kompletów zwanych garniturami), dzwonki, kociołek na wodę święconą i kropidło, naczynia do olejów świętych, lampy wieczne; ze względu na rozbudowaną liturgię katedralną ważną rolę odgrywają krzyż i świeczniki procesyjne. Specjalną grupę tworzą sprzęty używane podczas liturgii uroczystej, pontyfikalnej, takie jak lavabo do rytu mycia rąk, mały lichtarzyk ręczny, zwany bugia, do oświetlenia ksiąg liturgicznych podczas liturgii sprawowanych o zmroku, a także insygnia biskupie (pastorał, pierścień, pektorał, czyli krzyż napierśny). Wszystkie te rodzaje sprzętów reprezentowane są w zasobach kościelnych Gn., zwłaszcza licznie i w pełnym zakresie typów w katedrze. Do sprzętów kościelnych w szerszym sensie zaliczyć też można różne ozdoby srebrne i aplikacje, takie jak okładziny ksiąg liturgicznych, antependia ołtarzowe czy tzw. sukienki na obrazy, cieszące się szczególną czcią wiernych, oraz plakiety wotywne, ofiarowane zwykle wraz z prośbą, np. o uzdrowienie lub jako dziękczynienie za doznane łaski.

Vasa sacra, naczynia i sprzęty liturgiczne mające styczność z konsekrowanymi postaciami chleba i wina, z Ciałem i Krwią Pańską. Należą do nich zarówno sprzęty używane podczas liturgii mszalnej (kielich i patena, dawniej także łyżeczki komunijne i rurki zwane fistulae), do przechowywania Najświętszego Sakramentu (puszki eucharystyczne, zwane też cyboria, służące do pomieszczenia rezerwy eucharystycznej, oraz kustodie do przechowywania dużej konsekrowanej hostii) oraz do jego eksponowania (monstrancje). Sprzęty te winny być wykonane ze złota lub srebra, wyjątkowo z metali nieszlachetnych; te części przedmiotu, które bezpośrednio stykają się z konsekrowanymi postaciami, muszą być przynajmniej pozłacane.

Lit.: *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5: *Województwo poznańskie*, red. T. Ruszczyńska, A. Sławska, z. 3: *Powiat gnieźnieński*, Warszawa 1963; D. Banaszak, *Pozostałości domniemanej wczesnośredniowiecznej pracowni złotniczej ze stanowiska 12 w Rybitwach*, „Studia Lednickie" VI, 2000, s. 45-67; A. Bochnak, J. Pagaczewski, *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*, Kraków 1959; K. Bogacka, *Pastorały w Polsce, X-XVIII w.*, Warszawa–Marki 2004, por. recenzje książki: E. Dąbrowska i G. François oraz M. Woźniak, „Biuletyn Historii Sztuki" LXVII, 2005, nr 3-4, s. 347-363 i 365-382; *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski,

Warszawa 1965 (odpowiednie rozdziały oprac. H. Chłopocka, J. Deresiewicz, J. Eckhardt, A. Sławska, J. Topolski); J.M. Fritz, *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*, München 1982; *Gniezno – pierwsza stolica Polski, miasto św. Wojciecha. Katalog wystawy w Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, zorganizowanej od 29 IX 1994 do 31 I 1995 przy współpracy Muzeum Archidiecezjalnego i Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie*, red. S. Pasiciel, Gniezno 1995 (noty dotyczące złotnictwa oprac. M. Woźniak); A. Gulczyński, *Annulus Episcopalis. Zarys problematyki ikonograficzno- i archeologicznoprawnej*, w: *Biżuteria w Polsce. Treści – teksty – przesłania. Materiały VI Sesji z cyklu Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*, red. K. Kluczwajd, Toruń 2006, s. 37-47; *Katedra Gnieźnieńska*, red. A. Świechowska, Poznań 1970 (zabytki złotnictwa oprac. L. Krzyżanowski, A. Świechowska, Z. Świechowski); J. Kohte, *Kunstdenkmäler der Provinz Posen*, t. 4, Berlin 1897; R. Mączyński, *Nowożytne konfesje polskie. Artystyczne formy gloryfikacji grobów świętych i błogosławionych w dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 2003, passim, zwłaszcza 611-167; *Ornamenta Ecclesiae Poloniae. Skarby sztuki sakralnej, wiek X-XVIII. Zamek Królewski w Warszawie, 15 V-8 VIII 1999* [katalog wystawy], red. P. Mrozowski, A. Badach, Warszawa 1999 (zabytki gnieźn. oprac. G. Regulska, P. Skubiszewski, M. Woźniak); I. Polkowski, *Katedra gnieźnieńska*, Gniezno 1874; J. Samek, *Polskie złotnictwo*, Wrocław 1988; *Skarby Rzeczypospolitej. Z dziejów kolekcjonerstwa sztuki w Polsce od XIII do końca XVIII wieku*, red. D. Folga-Januszewska, A. Rottermund, Lesko 2002; P. Skubiszewski, *Programy obrazowe kielichów i paten romańskich*, „Rocznik Historii Sztuki" XIII, 1981, s. 5-96; K. Szczepkowska-Naliwajek, *Relikwiarze średniowiecznej Europy od IV do początku XVI wieku. Geneza, treści, styl i techniki wykonania*, Warszawa 1996; *Szlachetne dziedzictwo czy przeklęty spadek. Tradycje sarmackie w sztuce i kulturze*, Muzeum Narodowe w Poznaniu, 11 XI 2004-27 II 2005 [katalog wystawy], red. J. Dziubkowa, Poznań 2004 (noty dotyczące pierścieni oprac. B. Przybyła); *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, red. M. Walicki, Warszawa 1971 (rozdz. *Rzemiosło artystyczne w służbie Kościoła* oprac. M. Walicki); Z. Świechowski, *Sztuka romańska w Polsce* (*Dzieje sztuki w Polsce*, t. 1), wyd. 2, Warszawa 1990, s. 99-100; *Wielkopolska brać cechowa w okresie staropolskim. Katalog wystawy, Muzeum Początków Państwa Polskiego, 26 IV-31 VIII 2005*, red. E. Kowalska, Gniezno 2005 (odpowiednie teksty i noty oprac.: Z. Wojciechowska, E. Scholtz, T. Janiak, R. Sobczak-Jaskulska, T. Sawicki); M. Woźniak, *Dyptyk relikwiarzowy elbląskiego komtura domowego Thiele von Loricha*, w: *Praeterita posteritati. Studia z historii sztuki i kultury ofiarowane Maciejowi Kilarskiemu*, red. M. Mierzwiński, Malbork 2001, s. 481-500; idem, *Naczynia liturgiczne katedry gnieźnieńskiej jako świadectwa naszej pobożności eucharystycznej*, „Studia Gnesnensia" X, 1995, s. 261-280; idem, *Skarbiec katedry w Gnieźnie*, Poznań 1990.

ZRZESZENIE DROBNYCH KUPCÓW CHRZEŚCIJAŃSKICH, organizacja branżowa, powstała w latach 20. XX w. Zrzeszenie skupiało osoby prowadzące małe firmy handlowe. Za cel stawiało sobie dążenie do jak najbujniejszego rozwoju chrześcijańskiego handlu pol., pogłębienie wiedzy zawodowej członków, utrzymanie łączności towarzyskiej między nimi. Dla osiągnięcia wymienionych celów organizacja zwoływała zebrania, na których dokonywano sprawozdań i słuchano wykładów. Zarząd organizował kursy poszerzające wiedzę zawodową, zajmował się sprawami uczniów. Utworzył sąd honorowy dla złagodzenia i rozstrzygania sporów między członkami, organizował zebrania towarzyskie. W 1939 zrzeszenie liczyło 35 członków, a w skład zarządu wchodzili: Herzopa – prezes, Petrykowski – wiceprezes, Wesołowski – sekretarz, Przybylski – zastępca sekretarza, Cieśliński – skarbnik. Komisję rewizyjną tworzyli Grom i Stasiak. Zrzeszenie przekazywało środki finansowe na gnieźn. Komitet Dozbrojenia Armii.

ZUCKERMANDEL MOSES SAMUEL (ur. 1836 w mieście Uherský Brod na Morawach, zm. 1917 we Wrocławiu), rabin, badacz literatury żydowskiej. Studiował w Mikułowie (Mikulov; Nicolsburg) pod kierunkiem Samsona Raphaela Hirscha, a później we wrocławskim Żydowskim Seminarium Teologicznym i na Uniwersytecie Wrocławskim. W latach 1864-69 był rabinem w gminie w Gn., później w Mirosławcu, Pasewalku (1876), Trewirze (1881), Pleszewie (1890), we Wrocławiu (1897), w Mora-Leipziger-Stiftung. Gł. jego dziełem nauk. była edycja rękopisów Tosefta, w tym *Die Erfurter Handschrift der Tosefta* (1876), *Spruchbuch* (t. 1-2, 1889-90), *Tosefta, Mischna und Boraitha* (t. 1-2, 1908-10), *Gesammelte Aufsätze* (t. 1-2, 1911-13), *Festpredigten* (t. 1-2, 1915). W 1915 wydał swoją autobiografię (*Mein Lebenslauf*).

Lit.: M. Brann, *Geschichte des jüdisch-theologischen Seminars* (*Fraenckelsche Stiftung*) *in Breslau*, Breslau 1904, s. 204; *Jüdisches Lexikon*, t. 4/2 (1927, reprint 1982), kol. 1638; *Encyclopedia Judaica*, t. 16, kol. 1229-1230; *Jewish Encyclopedia* (online edition); Moshe Dawid Herr, *Zuckermandel Moses Samuel*, w: *Encyclopedia Judaica* (2. wyd., 2007), t. 21, s. 677-678.

ZWIĄZEK ZAWODOWY DRUKARZY, ogólnopolska organizacja branżowa, zał. 28 V 1919. Zadaniem związku była obrona i popieranie ekon. i kult. interesów robotników przemysłu graficznego, wspieranie przedsięwzięć zmierzających do poprawy ich warunków pracy i wynagrodzenia, budzenie solidarności zawodowej oraz wszechstronna pomoc. Członkiem mogła zostać każda osoba zatrudniona na mocy umowy o pracę w przemyśle graficznym lub gałęziach pokrewnych. Prezesem prężnie działającego gnieź. oddziału związku był M. Kunicki, sekretarzem Szeligowski.

ZWIĄZEK HALERCZYKÓW, stowarzyszenie wojsk. powstałe 18 IX 1921 w Gn., zrzeszające byłych żołnierzy armii, którą sformował i dowodził gen. Józef → Haller. Zarząd Główny mieścił się w Poznaniu. Na czele ugrupowania stanął J. Mallow, który od 23 XII 1921 pełnił funkcję prezesa. W początkowym okresie działalności członkowie zbierali się w hotelu „Piast". Miejscem spotkań był również lokal Wołyńskiego przy ul. Dąbrówki 16. W tym czasie liczba członków wynosiła ok. 30. Gł. źródłem przychodu, oprócz składek, była organizacja zabaw tanecznych. Dochód z zabawy zorganizowanej w „Wenecji" przeznaczono na umundurowanie powstających w Gn. drużyn błękitnych. Związek brał udział w wieczornicach, np. na rzecz Towarzystwa Czytelni Ludowych, lub sam pozyskiwał fundusze z dochodów członków. 9 IX 1923 do Gn. na uroczystość poświęcenia sztandaru tutejszej placówki przybył patron

związku gen. J. Haller. Powtórnie odwiedził on Gn. w 1926 z okazji 5. rocznicy powstania związku. Funkcję prezesa w latach 20. pełnili: Winiarski (1924), Minierski (1926), Juraszek (1926), Pater (1927-30). Spotkania hallerowskie odbywały się pod hasłem „Dla Ciebie, Polsko, i dla Twej chwały". W 1931 organizacja liczyła 38 członków. Odbyło się wówczas 9 zebrań plenarnych i 1 uroczyste. Stowarzyszenie organizowało zebrania okolicznościowe, np. dla upamiętnienia ważniejszych bitew. W skład ówczesnego zarządu wchodzili: Dąbkiewicz – prezes, Pater – wiceprezes, Juraszek – sekretarz, Rozmarynowicz – zastępca, Trzciński – skarbnik, Gutsche – komendant. Związek reprezentował orientację proendecką, wykluczającą współpracę z obozem piłsudczykowskim. W 2. poł. lat 30. członkowie związku zaczęli zbierać się w Domu Kupiectwa Polskiego przy ul. Park Kościuszki 14. Za czasów prezesa Kasperskiego w 1938 wstąpiło 20 nowych członków. Stan liczebny podniósł się do 70 osób. W ostatnim roku działalności, przed wybuchem II wojny światowej, placówka oddała hołd zmarłemu R. Dmowskiemu, inicjatorowi armii pol. gen. Hallera we Francji. Na prezesa ponownie wybrano Kasperskiego. Wiceprezesami zostali Łabędzki i Bilski, sekretarzem – Rozmarynowicz, zastępcą sekretarza – Janaszek, skarbnikiem – Ratajczak, ławnikami – Patera i Konieczyński, komendantem – Kaniewski. Komisję rewizyjną tworzyli Karpiński i Dąbkiewicz. Prawdopodobnie był to ostatni skład organizacji z 1939.

Między łamami: sztandar Związku Hallerczyków w Gnieźnie

ZWIĄZEK INWALIDÓW WOJENNYCH, organizacja społeczna zrzeszająca Polaków, byłych żołnierzy armii państw zaborczych i Wojska Polskiego, poszkodowanych podczas działań wojennych. Gnieźn. inwalidzi wojenni od 1917 należeli do niem. Związku Inwalidów Wojennych w Berlinie. Z powodu wydanego przez niem. policję zakazu zwoływania jakichkolwiek zebrań publ. związek właściwie nie działał. Pierwsze organizacyjne zebranie publ. inwalidów gnieźn. odbyło się 27 X 1918. Podjęto wówczas uchwałę, w myśl której obrady miały odbywać się w języku polskim. W skład zarządu weszli: Żak, Mańkowski, Olejniczak, Michałkiewicz. Gnieźn. inwalidzi przyjęli nazwę Związek Tow. Kalek i Byłych Wojaków Polaków z siedzibą w Gn. Po ukonstytuowaniu się w Warszawie Związku Inwalidów Wojennych RP gnieźn. organizacja przyjęła formę koła powiatowego Związku Inwalidów Wojennych RP w Gn. Po powstaniu okręgu wojewódzkiego koło gnieźn. ograniczyło się do działalności organizacyjnej w granicach powiatu. Oficjalna nazwa organizacji brzmiała: Okręgowe Koło ZIW RP w Gn. Zadaniem związku było zapewnienie bytu inwalidom i byłym żołnierzom poszkodowanym przez wojnę oraz ich rodzinom. Pomoc świadczono przez zagwarantowanie rent, stosownie do społ. położenia inwalidy, ustawowe zobowiązanie pracodawcy do zatrudnienia w zakładzie pewnej liczby weteranów za normalne wynagrodzenie, stworzenie funduszu państw. umożliwiającego tworzenie warsztatu pracy drobnym przedsiębiorcom poszkodowanym materialnie przez wojnę, starania o zagwarantowanie rent dla wdów, sierot i rodziców po żołnierzach (przy współudziale zaufanych lekarzy opłacanych przez związek). Członkiem mógł być każdy uczestnik I wojny światowej, powstania czy wojny pol.-sowieckiej. O przyjęciu członka rozstrzygał zarząd. Członkowie płacili składkę wstępną w wysokości 50 fenigów i miesięczną składkę w wysokości nie mniejszej niż 70 fenigów. Koło gnieźn. prowadziło działalność kult.-oświatową, organizowało spotkania z młodzieżą oraz prelekcje i odczyty dla członków i środowiska. W Gn. przy ul. 3 Maja uruchomiono warsztaty ślusarskie. W 1924 dzięki zabiegom kolejnych przewodniczących koła – Pawlaka, Szczepaniaka i Wilanda – wzrosła liczba członków. Ważnym wydarzeniem w dziejach koła była uroczystość przekazania przez społeczeństwo miasta Gn. sztandaru 7 IX 1924. Koło powiatowe w Gn. wraz z kołami w Czerniejewie, Żydowie, Kiszkowie i Kłecku liczyło 680 członków. W składach zarządów koła w latach 1922-31 zasiadali: S. Żak – przewodniczący, J. Świetlak – zastępca, L. Michalak – sekretarz, A. Mańkowski – zastępca sekretarza, K. Hamzikiewicz – skarbnik, L. Pawlak – zastępca skarbnika, N. Jóźwiak, I. Byrzyński, S. Michalak, M. Foremski, W. Przybysz – rewizorzy kasy; L. Szczepaniak – przewodniczący, E. Frąckowiak – zastępca przewodniczącego, C. Mielcuszny – sekretarz, A. Jankowski – zastępca sekretarza, W. Obarski – skarbnik, W. Wrotkowski – zastępca skarbnika. W 1939 gnieźn. inwalidzi wojenni, reagując na apel Zarządu Głównego ZIW wzywający członków do uczestnictwa w agitacji antyhitlerowskiej i zbiórki pieniężnej na cele obronne, włączyli się do akcji. W Gn. zawiązał się Komitet Obywatelski pod przewodnictwem Ptschyodego. Zadaniem komitetu było gromadzenie środków pieniężnych na zbrojenie pol. armii. Po wybuchu wojny gestapo wzywało kilkakrotnie sekretarza koła – Kozłowskiego na przesłuchanie. Zabrano ewidencję członków i książeczkę PKO z kwotą 46 zł. Biuro koła zamknięto i opieczętowano. Część biblioteki związku i 2 maszyny do pisania udało się uratować przed hitlerowskim okupantem.

ZWIĄZEK NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO Ognisko Zrzeszenia Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych powstało w Poznaniu w 1920. W Gn. ognisko utworzono 14 XI 1924. Jego pierwszym prezesem został Jan Rudy. W 1931 powstał Zarząd Oddziału ZNP jako jednostka organizacyjna dla miasta i powiatu. Założycielem i pierwszym prezesem gnieźn. oddziału był

Władysław → Topolski, nauczyciel szkół w Strzyżewie Paczkowym i Gn. Z tego okresu wymienić należy także działaczy Teodora Jamroziaka i Emila Dąbrowskiego. Członkowie zajmowali się sprawami polityki oświatowej, zagadnieniami dokształcania i oświaty pozaszkolnej. Utworzono własną bibliotekę, pomagano członkom zmarłych i poległych kolegów. Podczas II wojny światowej członkowie związku skupili się w Tajnej Organizacji Nauczycielskiej, prowadząc → tajne nauczanie. Pierwsze po wojnie spotkanie organizacyjne odbyło się 1 III 1945. Od 1958 działa sekcja nauczycieli emerytów. W 1974 odsłonięta została pamiątkowa tablica, poświęcona poległym i pomordowanym nauczycielom ziemi gnieźnieńskiej. 14 X 1988 Zarząd Oddziału ZNP otrzymał sztandar. Przy oddziale działa koło plastyczno-literackie prowadzone przez Annę Smolenko. Sekcją emerytów i rencistów kieruje Antoni Łuczak. Siedziby ZNP zmieniały się kilkakrotnie. Obecnie siedziba ZNP mieści się przy ul. Rzeźnickiej. W 2005 uroczyście obchodzono 100-lecie powstania pierwszego związku zawodowego zrzeszającego nauczycieli. Przewodniczącą ZNP w Gn. jest Anna Brodnicka.

ZWIĄZEK OBRONY KRESÓW ZACHODNICH, organizacja społeczna, powstała 13 X 1921 z przekształcenia Komitetu Obrony Śląska. Stawiała sobie za cel pracę społ. na rzecz ugruntowania polskości kresów zachodnich od Bałtyku do Karpat oraz pomoc i opiekę dla Polaków mieszkających w Niemczech. W Gn. komitet związkowy utworzono 4 XI 1921 w hotelu „Polonia". Inicjatorami przedsięwzięcia byli Przybyszewski, Śmielecki i Waga. Do nowej organizacji zapisało się 38 osób. Zarząd tworzyli: komisarz powiatowy płk Loster – przewodniczący, prof. Frankiewicz – zastępca przewodniczącego, Rzeźniacki – sekretarz, Bernaciak – zastępca sekretarza, Scholz – skarbnik. 18 X 1925 walny zjazd okręgu pozn. wybrał prezydenta miasta Gn. na członka zarządu związku. Dzięki temu, począwszy od 1926, związek otrzymywał finansowe wsparcie z kasy magistratu gnieźn. Funkcję prezesa w latach 1926-32 pełnili: Kurzewski, Berek, Sowa, Frankowski, Ratajczak. W 1928 liczący 91 osób związek rozpoczął akcję ochrony przed germanizacją dzieci pol. zamieszkałych na terenie Niemiec bądź poddanych wpływom niemieckim. Organizowano dla nich obozy wakacyjne w Polsce, m.in. w Dalkach pod Gnieznem.

ZWIĄZEK PAŃ DOMU, organizacja zał. w Gn. 12 VI 1931 z inicjatywy Koła Ziemianek. Związek skupiał 40 członkiń, które pracowały w 3 sekcjach: prasowej, gospodarczej i służby domowej. Organizował różnego rodzaju pokazy i kursy gotowania. Wraz z Kołem Ziemianek urządził wystawę obrazów, która cieszyła się dużym zainteresowaniem. Na zebraniach wygłaszano referaty poświęcone sprawom kobiet. W październiku 1931 urządzono pierwszy kurs gotowania, w którym uczestniczyło 15 członkiń. W lokalnej gazecie → „Lech" utworzono specjalny „kącik dla pań" redagowany przez przewodniczącą sekcji prasowej Jurkowską. Na przewodniczącą sekcji służby domowej wybrano Szałkowską, a przewodniczącą sekcji gosp. została Dzianottowa. W skład zarządu weszły: Śmielecka – prezes, Nieniewska – wiceprezes, Kasprowiczowa – wiceprezes, Zgaińska – sekretarka, Morawska – zastępca, Mikołajczak – skarbnik. Ławniczkami zostały: Baraniecka, Brzeska i Kluczyńska.

ZWIERZCHOWSKI MATEUSZ (ur. ok. 1713 prawdopodobnie w Wielkopolsce, zm. 17 IV 1768 w Gn.), organista i kompozytor. Pochodził z rodziny szlacheckiej. Uczył się prawdopodobnie w szkole katedralnej w Gn. Jego nauczycielem był również jego ojciec A. Zwierzchowski, skrzypek gnieźn. → kapeli katedralnej. Po śmierci ojca w 1735 został jej organistą, a w 1750 kapelmistrzem, co świadczyło o uznaniu dla jego muz. talentu i sporych umiejętności kompozytorskich. Za jego czasów wyposażono kapelę w instrumentarium na wysokim poziomie i zbudowano w katedrze nowe organy. Zakupiono też 150 nowych kompozycji. On sam dostarczył 250 kompozycji. Funkcję kapelmistrza pełnił do końca życia. Przyczynił się do rozwoju muzyki w katedrze. Pozostawił po sobie co najmniej 54 utwory własne. Wiele zapisów jego dzieł zostało zniszczonych w pożarze katedry w 1760. Do najważniejszych należą: *Pastorella na sopran, 2 skrzypiec, fagot i organy* (1750), *Pastorella de Nativite* (1756) i *Requiem na 4 głosy, chór mieszany, 2 clarini, 2 skrzypiec i organy* (1760), zawierające motywy melodyczne o wpływach ludowych i kolędowych. Jego *Requiem* to jedna z najstarszych znanych pol. mszy żałobnych wokalno-instrumentalnych. Utwór ten odnaleziony został w 1958, nagrany po raz pierwszy w 1966, a opublikowany w 1968. Jego twórczość, typowa dla późnego baroku, zawiera elementy melodyki o charakterze narodowym.

Ż

ŻEGLARSTWO W GNIEŹNIE. Pojezierze Gnieźnieńskie stwarza duże możliwości uprawiania żeglarstwa. W 1930 na Jeziorze Powidzkim organizowane były regaty łodzi wiosłowych, kajaków przystosowanych do zainstalowania małego żagla oraz łodzi żaglowych. Przed 1930 pływano na różnego rodzaju sprzęcie. Żeglarze budowali często jednostki wg własnych projektów, wprowadzali dużo udogodnień techn., ale nie zdobywali atestów i certyfikatów. W 1946 żeglarstwo zaczęło się odradzać. Z inicjatywy wielu żeglarzy, m.in. komandora F. Antoszewskiego, rozpoczęto budowę ośrodka żeglarskiego w Powidzu. Klub Chrobry uzyskał własną bazę szkoleniową. Prowadzono obozy szkoleniowe, budowano nowe i rekonstruowano pozyskane łodzie żaglowe. Pracami kierował komandor F. Antoszewski, propagator żeglarstwa w Gn. Po jego śmierci jego następcą został Z. Nitecki, nauczyciel I LO w Gn. Wspierali go: P. Stanisławski, E. Wiśniewski, P. Molenda, C. Pluciński, J. Sobkowiak, J. Tomczak i A. Czerniak. Powstały 2 nowe kluby: Stolbud i Horyzont-Polanex. Ten ostat-

Ż

ni cieszył się szczególną opieką dyrektora Zakładów Odzieżowych „Polanex" – J. Kasprzaka. Wyniki sport. były skromne, jednakże zaangażowanie organizacyjne nie słabło. Z. Nitecki wspólnie z kierownikiem ośrodka Stolbudu organizowali regaty żeglarskie. Do uczestnictwa w zawodach i kursokonferencjach zapraszali żeglarzy ze Ślesina, Konina, Poznania, Słupcy, Bydgoszczy, Turku i Wrześni. W 1978 reprezentanci Chrobrego uczestniczyli w mistrzostwach Polski i krajów demokracji ludowych, zajmując 2. lokatę w punktacji ogólnej w wieloboju morskim oraz zdobywając złoty medal w klasie DZ. Członek klubu Chrobry A. Pluta brał udział w rejsie pełnomorskim do USA na jachcie „Pogoria". Grupa utalentowanej młodzieży pływała na jachcie pełnomorskim „Gen. Zaruski". Przez wiele lat wyróżniający się żeglarze uczestniczyli w rejsach na mniejszych jednostkach jachtowych po Bałtyku. Uzyskiwali w ten sposób wyższe stopnie żeglarskie i patenty. Z. Nitecki i E. Wiśniewski nawiązali współpracę z mistrzem świata w bojerach B. Kramerem w zakresie szkolenia młodzieży KS Chrobry na różnych typach jednostek. Były wśród nich łodzie klas: Omega, Beryl, Cadet, Hornet, OK Dinghy, Finn oraz łodzie wiosłowo-żaglowe typu DZ. Największe sukcesy odnosił P. Molenda, który uzyskał stopień kapitana jachtowego żeglugi morskiej. Ponadto 6 gnieźnian otrzymało stopień sternika morskiego, a 4 – sternika bałtyckiego. Obok P. Molendy do wyróżniających się zawodników należeli: E. Wiśniewski, P. Wiśniewski, P. Stanisławski, J. Sobkowiak, J. Tomczak, A. Czerniak, C. Pluciński i W. Pluciński. Na łódce typu Laser znakomicie spisywał się S. Matławski. Młodym żeglarzom pomagali: Zarząd Miejski Ligi Obrony Kraju w Gn. z S. Bardowskim oraz kierownikiem sekcji W. Witkowskim, a także dyrektor Remobudu Z. Piasecki, prezes GS Witkowo Z. Kaczor oraz dyrekcja garbarni.

ŻELAZKOWO, wieś w gminie Niechanowo, parafia Kędzierzyn, ob. 228 mieszkańców. Wzmiankowana w dokumencie z 1493. W 1523 właścicielem była rodzina Pampowskich. W 1520 wieś oddawała dziesięcinę do kościoła w Kędzierzynie. W 1580 własność Krzysztofa Iwieńskiego (było tu 4 zagrodników), a w 1793 Mielżyńskich z Niechanowa i Stefana Garczyńskiego. W latach 80. XIX w. wieś liczyła 6 domów, 130 mieszkańców, a część dworska 8 domów, 153 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŻŁOBKI W GNIEŹNIE, placówki zorganizowane po II wojnie światowej dla zapewnienia opieki najmłodszym dzieciom matek pracujących zawodowo. Pierwsze 2 żłobki wybudowano w Gn. ze środków Społecznego Funduszu Odbudowy Stolicy. Pierwszy zlokalizowano przy ob. ul. Kościuszki 21, drugi przy ul. Sobieskiego (Żłobek Zakładów Przemysłu Odzieżowego). W późniejszych latach wybudowano kolejne 2 żłobki osiedlowe: przy ul. Budowlanych i na os. Jagiellońskim. Przejściowo funkcjonował miniżłobek w jednym z mieszkań na os. Jagiellońskim. W latach 90. XX w. malało zainteresowanie tą formą opieki nad małym dzieckiem. Żłobki zaczęto przekształcać w przedszkola. W 2003 istniał już tylko 1 żłobek przy ul. Kościuszki 21. Budynek pełnił również funkcję przedszkola, a liczbę miejsc dla najmłodszych zmniejszono do 20.

ŻÓŁCZ, wieś w gminie Niechanowo, parafia Jarząbkowo, ob. 65 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 395,63 ha. Wzmiankowana w dokumencie z 1392, w którym wymienieni są ówcześni właściciele – rodzina Żółeckich z Wczelów. W 1580 wieś była podzielona pomiędzy kilku właścicieli, m.in. Wawrzyńca Żółeckiego, Elżbietę Grzybowską i Jana Żółeckiego. W 1793 właścicielami byli: Michał Trąmpczyński, Józef Filipski i Piotr Rokoszewski. W XIX w. własność Skórzewskich, a w latach międzywojennych Cichockich. W latach 80. XIX w. był to folwark, liczył 396 ha, 5 domów, 112 mieszkańców. We wsi znajduje się dwór z końca XIX w.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

Żółcz, dwór z końca XIX w.

ŻÓŁTOWSKA HANNA (ur. 15 XII 1876 w Rydze, zm. 30 I 1959 w Warszawie), działaczka społeczna. Żona Leona (→ Żółtowski Leon), matka Władysława (→ Żółtowski Władysław). Zajmowała się kuchnią dworu, wychowywaniem i kształceniem trojga dzieci, oświatą i ogrodnictwem. Prowadziła przy dworze w Niechanowie roczne kursy nauki gotowania, szycia, haftowania, prowadzenia gospodarstwa domowego, higieny osobistej i rodziny dla dziewcząt z okolicznych wsi. W 1933 została członkiem zarządu Towarzystwa Miłośników Ogrodnictwa.

ŻÓŁTOWSKI ADAM (ur. 4 XII 1881 we Lwowie, zm. 7 V 1958 w Londynie), profesor filozofii, powstaniec, polityk, działacz polonijny. Brat Leona (→ Żółtowski Leon) i Tomasza (→ Żółtowski Tomasz). W 1900 ukończył Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Studiował filozofię w Heidelbergu i w Monachium, gdzie w 1904 uzyskał doktorat. W 1910 habilitował się na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Do 1914 pracował jako docent prywatny. W 1919 podjął pracę w MSZ. Należał do Komisji Plebiscytowej w Bytomiu jako łącznik pomiędzy misją aliancką a W. Korfantym. Uczestniczył w III powstaniu śląskim. W 1920 objął Katedrę Historii Filozofii Nowożytnej na Uniwersytecie Poznańskim jako profesor nadzwyczajny. W latach 1931-32 pełnił funkcję dziekana Wydziału Humanistycznego. W latach 1928-30 posłował na Sejm RP z listy Związku

Ogończyk, herb rodowy Żółtowskich

Ludowo-Narodowego. Był członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Kuratorium Fundacji Kórnickiej. W 1933 zamieszkał w majątku żony, Bolciennikach na Wileńszczyźnie. W 1939 wyjechał do Londynu, gdzie przystąpił do zorganizowania Polskiego Ośrodka Informacji Naukowej. Działał też w innych organizacjach polonijnych.

ŻÓŁTOWSKI FRANCISZEK (ur. 3 X 1818 w Ujeździe, zm. 1 VI 1894 w Poznaniu), hrabia, ziemianin, poseł, działacz społeczny, honorowy obywatel Gn. Ojciec Stanisława (→ Żółtowski Stanisław). Studiował nauki humanistyczne i rolnicze w Berlinie. W 1847 zamieszkał w Niechanowie. Tam prowadził gospodarstwo folwarczne. W lutym 1849 został posłem izby niższej w sejmie pruskim z obwodów: gnieźn., mogileńskiego i wągrowieckiego. W latach 1857-94 należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a także współpracował z Towarzystwem Pomocy Naukowej, zbierającym fundusze na stypendia dla niezamożnej młodzieży chłopskiej i mieszczańskiej. Należał również do Towarzystwa Włościańskiego. W 1859 założył Powiatową Kasę Oszczędności z siedzibą w Gn., której był długoletnim naczelnikiem. Wsparł finansowo powstanie pol. gazety „Dziennik Poznański". W 1870 wspomagał budowę gmachu Domu Sierot i Ochronki Katolickiej św. Wojciecha w Gn. Należał do kurateli tej instytucji. W 1873 przyczynił się do powstania Kółka Rolniczego w Niechanowie. W 1877 przewodniczył 100-osobowej pielgrzymce Wielkopolan do Rzymu, która oddała hołd kard. M. Ledóchowskiemu i uzyskała audiencję u papieża Piusa IX. Utrzymywał wraz z grupą pol. ziemian kontakt ze Stolicą Apostolską. W 1884 otrzymał Honorowe Obywatelstwo Miasta Gniezna jako wyraz uznania dla swojej działalności gosp. i 25-letniego zarządzania Kasą Oszczędności.

ŻÓŁTOWSKI LEON (ur. 29 XI 1877 w Niechanowie, zm. 2 VII 1956 w Warszawie), inżynier chemii, ziemianin, parlamentarzysta, działacz społeczny. Ojciec Tomasza (→ Żółtowski Tomasz) i Władysława (→ Żółtowski Władysław). W 1893 ukończył gimnazjum w Krotoszynie. Uczył się w Akwizgranie w Niemczech. Studiował chemię (specjalizacja cukrownicza) na politechnice w Liège we Francji. W 1899 zajął się gospodarstwem w rodzinnym majątku i działalnością wśród rolników. Pełnił funkcję prezesa Gnieźnieńskiego Oddziału Kółek Rolniczych, był rzecznikiem interesów ziemian i członkiem zarządu Centralnego Towarzystwa Gospodarczego. Pracował również w radach nadzorczych banku i Spółki Akcyjnej „Luboń-Wronki". 25 XI 1918 wszedł do Rady Ludowej w Witkowie. Był delegatem Naczelnej Rady Ludowej do Paryża w celu przekazania Polskiemu Komitetowi Narodowemu wiadomości o pracach tej rady. W latach 1916-39 należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W 1919 został doradcą szefa rolnictwa w Ministerstwie byłej Dzielnicy Pruskiej. W latach 1922-31 posłował na sejm RP ze Stronnictwa Chrześcijańsko-Narodowego. Przyjmował na jednoroczne praktyki absolwentów szkół rolniczych z całej Polski. Z jego inicjatywy we dworze niechanowskim odbywały się rekolekcje młodzieży akademickiej i zamknięte rekolekcje dla profesorów Uniwersytetu Poznańskiego. Współpracował z duchowieństwem. W latach 1939-40 był więźniem Fortu VII cytadeli w Poznaniu. W latach 1945-46 pracował jako dyrektor w przedsiębiorstwie związanym z przemysłem ziemniaczanym w Toruniu. Następnie zamieszkał w Warszawie. Nie mógł przebywać na terenie woj. poznańskiego. Jego majątek ziemski upaństwowiono bez odszkodowania na podstawie dekretu o reformie rolnej.

ŻÓŁTOWSKI PAWEŁ (ur. 1889 w Niechanowie, zm. 25 VIII 1985 w Krakowie), syn Stanisława (→ Żółtowski Stanisław), brat Adama (→ Żółtowski Adam) i Leona (→ Żółtowski Leon). Do 1939 i w latach 1945-85 mieszkał w Krakowie. Okupację niem. przeżył w Warszawie. Jako siostrzeniec kard. A. Sapiehy w czasopiśmie „Nasza Przeszłość" opublikował wspomnienia o nim – opisał mniej znane fakty z jego działalności charytatywnej i narodowej w okresie pełnienia przez niego funkcji metropolity krakowskiego.

ŻÓŁTOWSKI STANISŁAW (ur. 6 V 1849 w Niechanowie, zm. 1 II 1908 w Zakopanem), hrabia, ziemianin, działacz społeczny. Syn Franciszka (→ Żółtowski Franciszek), ojciec Leona (→ Żółtowski Leon). Uczył się w prywatnym zakładzie ks. J. Koźmiana w Poznaniu, a następnie studiował rolnictwo i ekonomię w Niemczech. Praktyki rolne odbył w Turwi. W latach 1879-1908 należał do Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a w latach 1891-1905 był prezesem Centralnego Towarzystwa Gospodarczego oraz spółki „Halina", popierającej rolnictwo i jego oświatę. Wydając książki i broszury, zainicjował dokształcanie urzędników zajmujących się gospodarką przez kursy i egzaminy. W 1894 objął po ojcu majątek w Niechanowie, gdzie zaprowadził wzorowo uprzemysłowioną gospodarkę. W 1896 włączył się do przeprowadzenia kolei wąskotorowej w pobliże majątku. W 1901 należał do założycieli Związku Ziemian. Jego celem było zorganizowanie odpowiedniej opieki i porad dla osób, które posiadały zadłużone majątki, aby te nie dostały się w ręce pruskiej → Komisji Kolonizacyjnej. Był współzałożycielem Spółki Akcyjnej, instytucji, która za pośrednictwem Banku Ziemskiego rozparcelowała 25 tys. ha ziemi dla 3 tys. parcelantów polskich. Przez 18 lat był przewodniczącym rady nadzorczej spółki. Utrzymywał kontakty z Towarzystwem Rolniczym w Galicji. Pisywał artykuły do „Ziemianina".

ŻÓŁTOWSKI TOMASZ (ur. 18 I 1897 w Niechanowie, zm. 29 I 1935 w Nawojowej k. Nowego Sącza), żołnierz Wojska Polskiego. Syn Stanisława (→ Żółtowski Stanisław), brat Leona (→ Żółtowski Leon) i Adama (→ Żółtowski Adam). W 1919 uczestniczył w powstaniu wielkopolskim, a w 1920 w wojnie pol.-radz. jako podchorąży 15. Pułku Artylerii.

ŻÓŁTOWSKI WŁADYSŁAW (ur. 9 IV 1910 w Niechanowie, zm. ok. 20 IV 1940 w Katyniu), ziemianin, kawalerzysta, działacz społeczny, żołnierz, więzień obozów jenieckich w ZSRR. Syn Leona (→ Żółtowski Leon). Ukończył szkołę średnią Downsude, prowadzoną przez oo. benedyktynów w Anglii. Studiował na Wyższym Kursie Rolniczym im. S. Turnaua we Lwowie, tam wstąpił do Akademickiego Stowarzyszenia „Odrodzenie", którego celem było pogłębianie nauki społ. Kościoła. Praktykę rolniczą odbył w Kobylnikach. Z księgowością majątku rolnego zapoznał się w Białczu w pow. Kościan. Odbył roczną służbę w podchorążówce Kawalerii Grudziądz, kończąc ją ze stopniem podporucznika. W latach 30. administrował majątkiem w Niechanowie, w którym postawił gorzelnię i szkolił praktykantów gospodarki rolnej. Angażował się w prace społ.: należał do Związku Ziemian, inicjował założenie Związku Młodych Ziemian, a następnie został prezesem tej organizacji. W 1936 jako członek asysty kard. A. → Hlonda uczestniczył w Kongresie Eucharystycznym w Lublanie. W sierpniu 1939 zmobilizowany jako porucznik Ośrodka Zapasowego Wlkp. Brygady Kawalerii w Kraśniku na Lubelszczyźnie, został dowódcą szwadronu. Po rozbrojeniu przez Sowietów został wywieziony w okolice Rawy Ruskiej, a następnie do Wołkowyska, Szepietówki i Starobielska. Ok. 20 IV 1940 został zamordowany w Lesie Katyńskim.

ŻURAWITA, dawniej wieś dworska, ob. w granicach wsi Rybno Wielkie w gminie Kiszkowo. We wcześniejszych dokumentach wymieniana jako Żdżarowita lub Żdżarowite. Dawna własność Porajów-Żdżarowskich. Wzmiankowana w rejestrach kościelnych z 1520 – oddawała wówczas dziesięcinę do kościoła w Kiszkowie. W 1580 własność Jerzego Brzozogajskiego; było tu 3 zagrodników i 3 komorników. W XVII w. należała do Zakrzewskich, a w XVIII w. do Piotra Radzimińskiego, właściciela Kiszkowa. W latach 80. XIX w. było tu 6 domów, 107 mieszkańców.

ŻUROWSKI KAZIMIERZ (ur. 12 VIII 1909 w Zagórzu w pow. Sanok, zm. 19 III 1987 w Gn.), archeolog, wykładowca, muzealnik. Studiował na uniwersytecie we Lwowie (1934-38), gdzie uzyskał tytuł magistra prehistorii. Doktorat obronił na Uniwersytecie Warszawskim (1949); docent od 1956, profesor nadzwyczajny Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (1964). Początkowo zatrudniony był jako asystent w Katedrze Prehistorii uniwersytetu we Lwowie (1937-40); następnie w Państwowym Muzeum Historycznym we Lwowie jako kierownik działu archeol. (1940-41 oraz 1944-45). W czasie wojny znalazł się w szeregach Związku Walki Zbrojnej; aresztowany przez gestapo, katowany, wyniesiony z więzienia jako nieboszczyk. Po wojnie został delegatem

Ministerstwa Kultury i Sztuki we Wrocławiu ds. zabezpieczenia zabytków archeol. (1945); następnie był dyrektorem muzeum w Zabrzu (1945-48) i konserwatorem zabytków archeol. na teren Górnego i Dolnego Śląska. Od 1 VI 1948 działał w Gn., organizując od podstaw placówkę badawczo-naukową: początkowo funkcjonowała ona w ramach Instytutu Badania Starożytności Słowiańskich Uniwersytetu Poznańskiego; następnie (1950) weszła w skład Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego, a od 1954 stała się placówką terenową Instytutu Historii Kultury Materialnej jako Stacja Archeologiczna w Gn. K.Ż. był kierownikiem badań do 1971 (w latach 1964-71 funkcję tę pełnił bez wynagrodzenia). Od początku współpracowała z nim zasłużona badaczka Gn. i długoletnia dyrektor gnieźn. muzeum – G. → Mikołajczyk. Był również kierownikiem Pracowni Kujaw, Ziemi Dobrzyńskiej i Chełmińskiej IHKM w Toruniu (1956-69, w latach 1964-69 pracownia ta znalazła się w ramach Zakładu Archeologii Wielkopolski i Pomorza IHKM w Poznaniu). Od 1951 był jednocześnie pracownikiem UMK w Toruniu (od 1951 wykładowca, 1953 – zastępca kierownika Katedry Archeologii Polski i Powszechnej; kierownik Katedry Archeologii 1955-67); po śmierci prof. W. → Kóčki został kierownikiem Katedry Archeologii Polski UAM (1 X 1966-30 IX 1969); od 1976 kierownik Instytutu Archeologii i Etnologii UMK. Jako muzealnik był organizatorem kilku wystaw archeol. w Gn.; inicjatorem i współtwórcą samodzielnego (od 1973) muzeum w Gn. – od 1978 → Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gn. Inicjator i redaktor zeszytów nauk. „Acta UNC" seria „Archeologia" (z. 1, 1968); był kierownikiem Zespołu do Badań Obiektu Pobenedyktyńskiego w Mogilnie UMK – Zespołu do Badań Średniowiecznej Architektury Kujaw i Wielkopolski Wschodniej 1970-73 (od 1973 kierownikiem zespołu była J. Chudziakowa).

Ważniejsze prace terenowe: Gn. (kierownik badań 1 VI 1948-1971: Wzgórze Lecha od 1948, badania w katedrze na prośbę ks. prymasa S. Wyszyńskiego 1957-65); kierownik badań na Ostrowie Lednickim (1949-60); Husynne, pow. Hrubieszów (1954); Milewo, pow. Świecie (1955); inwentaryzacja grodzisk w pow. Gn. i na ziemi dobrzyńsko-chełmińskiej.

Publikacje książkowe: *Gniezno – pierwsza stolica Polski* (1964, wyd. 2 – 1966), *Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia* (współautor, t. 2, Poznań 1962, s. 61-90: *Gniezno – stołeczny gród pierwszych Piastów w świetle źródeł archeologicznych*), *Dzieje Gniezna* (red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 33-44, współautor: *Gnieźnieński zespół osadniczy. Gniezno stolica państwa*, s. 10-69).

Niezwykle zasłużony badacz przeszłości Gn., zwłaszcza wczesnopiastowskiego zespołu grodowego na Górze Lecha oraz katedry gnieźn. Twórca powojennej archeologii Gn. oraz organizator gnieźn. placówki muzealnej; początkowo oddziału Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. W trudnych początkach organizacyjnych uzyskał życzliwą pomoc od lekarzy społeczników: dra Jana → Gallusa, dzięki któremu mógł mieszkać i skła-

dować zabytki na terenie szpitala → „Dziekanka", oraz dra Mariana → Jaski.

ŻUŻEL W GNIEŹNIE, w Gn. już w 1929 uprawiano sporty motocyklowe w Klubie Cyklistów i Motorzystów. W 1946 pierwsi gnieźnianie uczestniczyli w jazdach turystyczno-motorowych; wśród nich wymienić można: H. Ryczkowskiego, F. Górnego, H. Cieślewicza, R. Olszanowskiego i K. Krupę. W wyścigach trawiastych uczestniczyli: H. → Cieślewicz, S. Ryczkowski i F. Górny. Pierwszym gnieźnianinem, który startował na torze żużlowym w Poznaniu, był H. Cieślewicz. Ścigał się z leszczynianinem W. Otto oraz poznaniakiem J. Baronowskim. W 1947 H. Cieślewicz wystąpił w imprezach ogólnopolskich: w Pucharze Ziemi Lubuskiej i Błękitnej Wstędze Astry w Krotoszynie. Na przełomie lat 40. i 50. działacze gnieźn.: F. Buttny, W. Gumienny, Z. Musiałowicz, J. Nakólski, F. Walczyk, M. Różakolski, S. Ryczkowski i S. → Piwowarski wkładali wiele wysiłku, aby żużel zaistniał w Gn. Pierwsze sukcesy notują zawodnicy gnieźn., startując w wojewódzkiej lidze wlkp. Spotykają się z Motoklubem Rawicz, LKM Leszno, Unią Chodzież, Unią Gostyń, Unią Gorzów Wlkp., Unią Zielona Góra, SKS Śrem i HCP Poznań. Pomysł powstania stałej drużyny żużlowej powstał w Spółdzielni Metalowców w Gn. Sekcję stworzyli i jej przewodniczyli: Z. Kaczurowski, B. Krawczyński, T. Michalak i J. Persona. Na treningi i mecze przychodziła liczna publiczność. Sekcja żużlowa się rozwijała. W latach 1950-54 w drużynie występowali: F. Górny, K. Krupa, Z. Waliński i H. Ryczkowski. Najlepszym zawodnikiem pozostawał H. Cieślewicz. Wśród działaczy pojawiły się nowe osoby: J. Lenc, A. Zimnik, T. Perczyński, B. Oleski, S. Gierdal i B. Ciesielski. Bardzo silny zespół powstał w 1958. Drużynę gnieźn. zasilili: E. Wróżyński, C. Odrzywolski, M. Kwarciński, J. Ptaszyński i A. Pogorzelski. Kierownikiem sekcji został H. → Romanowski. Uzupełnił on skład o W. Świątkowskiego i L. Majewicza. W 1958 zespół występujący pod nazwą Start awansował do I ligi. W 1959 startowcy zajęli w niej 5. miejsce. W 1972 nastąpiły znaczące zmiany kadrowe wśród zawodników i personalne wśród działaczy. Prezesem został M. Sytek, a kierownikiem drużyny – J. Witczak. W kadrze zawodniczej znaleźli się: J. Kniaź, K. Grudziński i J. Padewski. W 1973 do zespołu doszedł, objąwszy funkcje kapitana, W. Kaczmarek. Ponadto w kadrze pojawili się: E. Błaszak, L. Kujawski i G. Sikora. Kierownictwo objęli J. Konieczny i Z. Kowalski. Oprócz rozgrywek ligowych kontraktowano także mecze międzynarodowe. Rywalami byli: MC Dynamo Stralsund, Astat Tampere, AMK Slany i Dessaf Leningrad. W 1977 prezesem został C. Łebski, który podjął dzieło budowy nowego stadionu żużlowego. Projekt ten zrealizowany został w 1979 i równocześnie drużyna w składzie: M. Kowalski, T. Dolata, S. Gała, J. Puk, M. Mierkiewicz, R. Łoś, K. Wójcik, P. Podrzycki, L. Kujawski, E. Błaszak i W. Kaczmarek ponownie awansowała do I ligi. W następnym sezonie żużlowcy Startu wywalczyli 3. lokatę w lidze. Jednak dość szybko drużyna ponownie znalazła się w II lidze. Od 1992 rozpoczęła się nowa era żużla. Do Gn. przybyli Anglik S. Cross oraz Czech A. Kasper. Prezes Z. Noska podpisał kontrakty z M. Nowakiem, S. Kulczakiem, Z. Chmielewskim, J. Gomólskim, T. i A. Fajferami. Kierownikiem biura został M. Siepak. Do drużyny dołączył także K. Jabłoński, wychowanek gnieźn. klubu. Drużyna wygrała dużą liczbę meczów, ale w tabeli II ligi zajęła dopiero 4. miejsce. W 1996, a także w 1998 w finale mistrzostw Polski par klubowych srebrne medale zdobyli R. Sawina, A. Fajfer i T. Fajfer. W 1997 występy w Gn. rozpoczął znakomity amer. zawodnik, mistrz świata G. Hancock. W 1998 srebrny medal na młodzieżowych mistrzostwach świata zdobył K. Jabłoński. W 1999 drużynę objął L. Kujawski, który zgromadził bardzo silny skład, uzupełniony wicemistrzem świata J. Nilsenem. W 2000 do drużyny dołączyli R. Pedersen i M. Winter. Zawodnicy Startu zajęli tym razem 5. miejsce. W 2002 klub związał się ze stacją telewizyjną Puls i przyjął nazwę Puls–Start. Występując pod wodzą trenera M. Woźniaka w składzie: K. Laukanen, A. Kasper, M. Hućko, J. Łukaszewski, bracia K. i M. Jabłońscy, K. Cegielski i Ł. Linette, bliski był awansu do I ligi.

Najlepsi w historii gnieźn. żużla: Henryk Cieślewicz – pionier żużla w Gn., w latach 1946-51 czołowy zawodnik Startu; Andrzej Pogorzelski – zdobywca 3 złotych medali na drużynowych mistrzostwach świata (Kempten 1965, Wrocław 1966, Rybnik 1969), czterokrotny start w finale indywidualnych mistrzostw świata, w tym 3 razy na słynnym stadionie Wembley, wychowawca znakomitości pol. żużla: E. Jancarza, Z. Plecha, J. Rembasa, R. Jankowskiego i B. Nowaka; Marian Kwarciński – reprezentant Polski, czołowy zawodnik Startu w latach 1960-74; Czesław Odrzywolski – rekordzista toru w Gn., 5. zawodnik indywidualnych mistrzostw Polski, reprezentant Polski, trener Startu; Wojciech Kaczmarek – kapitan drużyny Startu w latach 70. i 80., zdobywca brązowego medalu w drużynowych mistrzostwach Polski w 1980, finalista mistrzostw Polski w 1976 i 1977, 4. miejsce w Złotym Kasku; Eugeniusz Błaszak – znakomity zawodnik Startu, wielokrotny reprezentant Polski, startował w lidze angielskiej w zespole Reading; Leon Kujawski – wielokrotny reprezentant Polski, 5. miejsce w finale indywidualnych mistrzostw Polski w 1981, należał do czołowych zawodników ligi, trener drużyny Startu; Piotr Podrzycki – wielokrotny reprezentant Polski, 6. w mistrzostwach Europy w Slanach, czołowy żużlowiec Startu; Tomasz Fajfer – srebrny medalista młodzieżowych mistrzostw Polski par klubowych, finalista

Stadion żużlowy w Gnieźnie przy ul. Wrzesińskiej

indywidualnych mistrzostw Polski w 1990, wielokrotny reprezentant Polski, start w drużynowych mistrzostwach świata, 2 medale mistrzostw Polski par klubowych z młodszym bratem Adamem i R. Sawiną w Gn. w 1996 i w Gorzowie Wlkp. w 1998; Jacek Gomólski – wychowanek Startu, 3. w mistrzostwach Polski juniorów w 1988, 4 razy w finałach młodzieżowych mistrzostw Polski, srebro w drużynowych mistrzostwach Polski w barwach bydgoskiej Polonii, wielokrotny reprezentant Polski; Adam Fajfer – wychowanek Startu Gn., 4. w finale indywidualnych mistrzostw Polski, wielokrotny reprezentant Polski, w 1996 i 1998 wraz z T. Fajferem i R. Sawiną zdobywca srebrnych medali mistrzostw Polski par klubowych; Robert Sawina – żużlowiec Startu w latach 1996-2000, lider zespołu, w 1996 i 1998 wraz z A. i T. Fajferami zdobywca srebrnych medali w mistrzostwach Polski par klubowych, w 1999 2. miejsce w Złotym Kasku, reprezentant Polski; Antonin (Tony) Kasper – znakomity czeski żużlowiec, wielokrotny finalista mistrzostw świata, w latach 1992-97 i 1999-2001 żużlowiec Startu.

Największą imprezą żużlową w historii Gn. był turniej zorganizowany 24 VIII 1985 z okazji 30 lat startów 6-krotnego indywidualnego mistrza świata, Nowozelandczyka I. Maugera. Turniej wygrał Duńczyk P. Eriksen przed R. Jankowskim i Nowozelandczykiem M. Shirrą. Drugą ważną imprezą był Lech Premium Cup, rozegrany 8 X 1995. Do Gn. przyjechali m.in.: B. Hamill (USA), G. Hancock (USA) i H. Nielsen (Dania). Turniej wygrał H. Nielsen.

ŻYCIE LITERACKIE W GNIEŹNIE PO 1945. Po II wojnie światowej przez 3 dekady nie było w Gn. znanych z publikacji literatów uprawiających prozę czy poezję. Miejska Biblioteka stała się gł. miejscem spotkań czytelników ze znanymi pol. autorami, m.in. z W. Broniewskim i M. Samozwaniec (1960), K. Iłłakowiczówną i A. Gołubiewem (1963), M. Fleszarową-Muskat i W. Żukrowskim (1967), oraz z krytykami i teoretykami literatury, m.in. z W. Natansonem (1971) i A. Sandauerem (1982). Kilka podobnych spotkań zorganizował w latach 70. i 80. Klub MPiK (Empik). Pierwsza powstała w mieście grupa literacka, istniejąca w latach 1977-95 → Gnieźnieńska Grupa Poetycka „Drzewo", zał. przez K. Kuczkowskiego i K. Szymoniaka – twórców jej manifestu artyst. – skupiała autorów z Gn. i okolic. Organizowane w latach 1978-91 → Piastowskie Lato Poezji sprzyjało uaktywnianiu środowiska i wymianie literackich doświadczeń. Bez znaczącego wpływu na twórczość gnieźn. literatów pozostały odbywające się w latach 70. i 80. Dekady Pisarzy Wielkopolskich, także pod nazwą Dekady Pisarzy Środowiska Wielkopolskiego (po raz ostatni w 1987) – spotkania autorów w szkołach, zakładach pracy, bibliotekach i klubach. Istniejąca przy WZO „Polania" gazeta zakładowa „Głos Załogi", w 1981 redagowana przez E. Jankowskiego i K. Szymoniaka, wydała kilka numerów „Dodatku kulturalnego", zawierającego m.in. wiersze, prozę i eseje młodych gnieźn. autorów. Na jej łamach ukazały się krytyczne teksty J. Mikołajewicza i M. Krzyżana na temat kondycji ówczesnej gnieźn. kultury, co zakończyło się reakcją polit. decydentów, w wyniku czego K. Szymoniaka pozbawiono funkcji redaktora naczelnego gazety. Ważną rolę ożywiającą twórczość literacką w Gn. odegrał działający w 2. poł. lat 80. → Klub Literacki, zał. i prowadzony przez K. Szymoniaka, a następnie K. Kuczkowskiego, skupiający młodych literatów z Gn. i okolic. Wyodrębniła się z niego Poetycka Grupa Efektystów, tworzona przez L. Rezler, J. Mikołajewicza (ur. 1964 w Jarocinie) i M. Krzyżana (ur. 1965 w Namysłowie), którzy wspólnie opublikowali swoje debiutanckie utwory na łamach prasy ogólnopolskiej, m.in. w „Nurcie", „Merkuriuszu", „ITD." i „Okolicach". Ok. 1984 J. Mikołajewicz i M. Krzyżan zawiązali Grupę Poetycką „Wspólny Pokój". Pierwszy publikował swoje wiersze w pozn. czasopiśmie „Zza Sceny", drugi w tomiku *Próba* (1989) oraz w „Czasie Kultury", „Odrze" i „Toposie". Odmienny charakter, w swych założeniach wypływający z socjalistycznej ideologii, próbujący włączać w nurt literatury tzw. ludzi pracy, miał Klub Robotników Piszących, animowany przez uczestnika działań pierwszego składu grupy „Drzewo" – P. Sorokę, należącego w tym czasie do warsz. organizacji studenckiej SCL „Gremium". Organizował w gnieźn. zakładach pracy spotkania z pisarzami, w których uczestniczyli gł. działacze kulturalno-oświatowi i aktywiści ZSMP, rzadko pracownicy. W latach 1982-88 P. Soroka zorganizował 3 edycje Spotkań z Kulturą Robotniczą, a w 1987 przy WZO „Polania" założył koło Robotniczego Stowarzyszenia Twórców Kultury, prowadzone przez D. Malacha. W latach 90. sporadycznie odbywały się spotkania z literatami, m.in. jedyna gnieźn. edycja pozn. XII Międzynarodowego Listopada Poetyckiego czy Ogólnopolskie Piastowskie Forum Literackie (1998). Gnieźn. Młodzieżowy Dom Kultury był miejscem okazjonalnych wieczorów autorskich (m.in. z W. Szymborską w 1996). Miejski Ośrodek Kultury organizował i współorganizował Piastowskie Forum Literackie, Międzynarodowy Listopad Poetycki, Jesienne Dni Poezji, → Krakowski Salon Poezji w Gn. i → „Spotkania z poezją w podziemiach katedry" w Gn. W latach 2003-08 w katedrze gościł Międzynarodowy Festiwal Sztuki Słowa „Verba Sacra" Modlitwy Katedr Polskich – (z udziałem m.in. A. Seniuk i K. Kolbergera). W latach 80., 90. i w następnej dekadzie MOK wydał kilka tomików gnieźn. poetów. Jest też wydawcą „Zeszytów Poetyckich" (w latach 2003-08 ukazało się 9 numerów), pisma założonego i prowadzonego przez D. Junga, publikującego wiersze i poświęcone kulturze eseje autorów pol. i zagranicznych. W Gn. debiutowali urodzeni w tym mieście poeci: M. Bigoszewska-Juruś (ur. 1951) – autorka znana m.in. z tomu opowiadań *Gołąb* (1983) oraz tomików wierszy *Zmowa* (1991), *Ciało niepewne* (1994) i słuchowiska radiowego *Pejzaż z mężczyzną w tle* (premiera Program II PR 2001), publikująca też w czasopismach: „Czas Kultury", „Przegląd Literacki", „Przegląd Powszechny", „Arkusz", „Odra", „Kresy" i „Akcent"; K. Kuczkowski (ur. 1955) – redaktor naczelny czasopisma literackiego „Topos", wy-

dawanego w Sopocie, a także autor kilkunastu zbiorów wierszy, m.in. *Prognoza pogody* (1980), *Pornografia* (1981), *Ciało. Cień* (1989), *Trawa na dachu* (1992), *Widok z dachu: wiersze, zapiski, dialogi* (1994), *Stado* (1995), *Anioł i góra* (1996), *Niebo w grudniu* (1997), *Tlen* (2003), *Pieśń miłości, pieśń doświadczenia* z Wojciechem Kassem (2006), *Dajmy się jak dawniej prowadzić nicości* (2007); P. Soroka (ur. 1953) – autor m.in. tomików wierszy: *Oczyszczenie* (1979), *Między stolicami* (1992), *Siedemnaście erotyków* (2005). Do najbardziej znaczących literatów mieszkających w Gn. należy K. Szymoniak (ur. 1953 w Kępnie), autor zbiorów wierszy: *Żony poetów* (1985), *Oszustwo* (1987), *Czarna rzeka* (1990), *Martwa natura z człowiekiem* (2001), *Wszędzie, skąd wracałem* (2006), *29 prac Szymona Słupnika* (2007), *Światłoczułość* (2008), *Pokój bez okien* (2009) oraz, wspólnie z K. Kuczkowskim, książki poetyckiej *Stado. Nasza mała metafizyka* (1995); jego utwory znalazły się w antologiach, m.in. *Świadectwo obecności* (1996) i *Droga do Ashramu* (1998), wydał też książkę prozatorską: *Epizody* (2005); był ostatnim sekretarzem redakcji (w latach 1986-89) pozn. miesięcznika społeczno-kulturalnego „Nurt" oraz założycielem i pierwszym redaktorem naczelnym wydawanego w Poznaniu ogólnopolskiego dwutygodnika literackiego „Nowy Nurt" (1994-95); za cykl reportaży literackich nagrodzony w 1988 Medalem Młodej Sztuki; J. Kałwak (ur. 1956 w Wieluniu), autor tomików wierszy: *Biała ściana* (1988), *Okoliczności i inne wiersze* (2008) i *Plan miasta* (2009), drukujący też swoje wiersze w m.in. „Odrze", „Opolu", „Nurcie", „Akcencie", „Toposie", „Akancie", „Zeszytach Eichendorffa" i almanachach *Konkurs im. Poświatowskiej*, *Antologia poezji kontrkulturowej*, *W stronę Ashramu*, laureat wielu konkursów literackich, m.in. Ogólnopolskiego Konkursu Poetyckiego im. H. Poświatowskiej w Częstochowie, Warszawskiej Jesieni Poezji, Konkursu im. Kraszewskiego, Milowego Słupa, laureat ogłoszonego przez A. Wajdę konkursu „Pomysł na film współczesny" (2001); publikował m.in. w „Polityce", „Scenie", „Rzeczpospolitej", „Gazecie Polskiej", „Najwyższym Czasie", „Gazecie Wyborczej", jako felietonista współpracował z prasą polonijną („Kraj", Brisbane, „Kurier", Hamburg); T.W. Rzepa (ur. 1948 w Gn.), który swoje wiersze wydał w tomikach: *Na początek* (1981), *Inna ojczyzna* (1984), *Ciało, cień* (1989), *Jaśminowe noce* (1989), *Wszystko postawiłem na Chrystusa* (1991), *Ze snu i ze światła* (2000), *Brzegi* (2006), oraz w antologiach i almanachach, m.in. *Intencje serca* (1985) i *Nauczyciel Ewangelii* (1987), także autor prozy *Smutne słowo blues* (2002), drukował w czasopismach, m.in. w „Życiu Literackim", „Literaturze", „Tygodniku Kulturalnym", „Jasnej Górze", „Nowym Życiu" i „Toposie", laureat konkursów poetyckich; D. Jung (ur. 1980 w Kłecku), poeta, krytyk literacki i teatralny (również profesjonalny tenor), publikował w arkuszach poetyckich: *Listy do Cyberboga* (1996), *Pieśni Niedorodzonych* (1997), *Cyberbóg nie kocha cyberludzi* (1999), i antologiach: *Znieruchomia – kolor zmierzchu* (2000), *Treti Večer – Polska Poezie* (2000), *Syfon czyli ciąg dalszy* (2001), *Ich oder ja* (2001), *Alibi. Antologia BregArtu* (2006), *Erste Schleehenblute. Gedichte aus Lyrikmail* (2006), autor tomików wierszy *312685 powodów* (2006) i *Córka Ikara. Szkice o poezji Anny Małgorzaty Piskurz* (2007); jego wiersze ukazały się w przekładach na języki: ang., białoruski, czeski, franc. i niemiecki. Założył w Gn. Wszechnicę Poetycką gromadzącą zbiory poezji pol. i obcej oraz książki krytyczne; B. Antkowiak-Manc (ur. w Gn.), autorka tomików: *Źrenice kłamstwa* (2007), *Na skrzydłach gonitwy* (2008), *Obok czasu* (2008), *Przed świtem* (2009), członkini ZLP; M. Krzyżan – autor tomiku *Okruchy* (2008). W Gn. mieszkają i tworzą: D. Malach (ur. w 1954 w Grudziądzu), autor tomiku wierszy *Światło i mrok* (2002); A. Zakęs (ur. w 1964 w Gn.), autor tomików wierszy *Asymetria* (1996) i *Libri rituales* (2008) oraz książki *Wnętrze misterium (szkic o Tomaszu W. Rzepie)* (2004), drukował też w „Toposie" i „Tyglu Kultury"; D. Zybalanka-Jaśko (ur. w 1936 w Poznaniu): *Pożegnanie z materią* (1993), *Wianek z cierni* (1994), *Szukanie świata* (1997), *Kwiaty we mgle* (2003), *Moje Pojednanie* (2009), publikująca m.in. w „Nurcie" i „Nadodrzu"; E. Cwojdzińska (ur. w 1941 w Gn.): *Z Tobą Panie* (1992), *Zamyślenia nad Słowem* (2000), *Tchnienie Boga* (2006). Nieżyjący już gnieźn. poeci to A. → Piskurz i S. → Kuczkowski. Pokłosiem zorganizowanej w 2009 imprezy literackiej „Słowo-Tok", Gniezno – Miasto Poetów jest opublikowana w tym samym roku *Antologia współczesnych poetów gnieźnieńskich, czyli Słowo-Tok.* Młodzi ludzie, którzy weszli w konflikt z prawem, są bohaterami opowiadań L. Mikuły (ur. w 1946 w Gn.), m.in. *Bruzdy życia* (1987), *Wysypisko* (2000), *Dolina pojednania* (2002) i *Żerowisko* (zamieszczone w antologii *Zbiór opowiadań współczesnych*, 2005), oraz reportaży drukowanych m.in. w „Sztandarze Młodych", „Gazecie Wiejskiej" i „Motywach". Istniejące od 1999 Koło Plastyczno-Literackie w Klubie Nauczyciela ZNP wydało antologie wierszy: *Mnie to miasto od innych droższe* (2001), *Zawsze Ty* (2003), *Węglem i gwarą o Gnieźnie* (2004), *Wszystkie barwy czasu* (2006), a także tomiki J. Pawlickiej-Dekert: *Odnaleźć siebie* (2003), *Gwiazdy dla Ciebie* (2006), *Poprzez milczenie* (2007), K. Jędrych-Szarzyńskiej: *Pod jesień* (2003), *Dokąd* (2007), A. Smolenko *Miejsca azylu* (2004), K.H. Łuczak: *Dzielę się* (2004), *Zamyślenia* (2005), *Słowa zza mgły* (2007), H. Staniszewskiej *Kwiaty rozkwitają zimą* (2004), L. Zycha *Kamienie mówią* (2005), M. Mellera *Mój Zjawiniec* (2004), T. Kowalczewskiego *Kwadrans na siódmą* (2007); A. i T. Kowalczewskich *Dwugłos zielony światła* (2007). Wiersze o Gn. zawiera tomik *Gniezno – moje miasto* (1998), opublikowany przez → Towarzystwo Miłośników Gniezna, które wydało również zbiór pisanych gwarą gnieźn. felietonów W. Bulikowskiego (pseudonim Janusz Brucel) *Gniezno na szage* (1991), oraz antologia *Ziemia Gnieźnieńska w słowie i rysunku* (2002).

ŻYCIE MUZYCZNE W GNIEŹNIE DO 1939, niewiele wiadomo na temat początków życia muz. w Gn. Zachowane źródła pozwalają odtworzyć jedynie fragmentaryczny obraz ludowego instrumentarium muz., używanego w średniowieczu w Gn. i jego okolicach. Ta-

kim świadectwem może być gwizdek z VIII/IX w., wizerunek rogu widniejący na pochodzących z XII w. Drzwiach Gnieźnieńskich oraz fragment fujarki znaleziony na Ostrowie Lednickim. Ludowa kultura muz. przez wieki zachowała formy starosłowiańskie, wywodzące się z pogańskiej tradycji, mające raczej charakter magiczny. Były to m.in. pieśni i tańce z klaskaniem. U kronikarza niem. Thietmara na przełomie X i XI w. można znaleźć wzmiankę o trębaczach idących na czele słowiańskiego wojska do boju przeciw niem. rycerzom. Na dworze Bolesława Chrobrego śpiewano pieśni rycerskie. Za jego panowania biesiadowano, tańcząc przy akompaniamencie gęśli, cytry, rogu i innych instrumentów wtórujących śpiewowi. Takie uroczystości jak złożenie zwłok św. Wojciecha w 997 czy powitanie Ottona III w roku 1000 miały oprawę muz. w postaci śpiewów liturgicznych. Wywiezione podczas najazdu Brzetysława dzwony świadczą o tym, że ich dźwięk słychać było w Gn. na początku XI w. Utworzenie w 1000 arcybiskupstwa w Gn. zapoczątkowało uprawianie śpiewu w języku łac., w formie chorału gregoriańskiego, znanego wcześniej w Krakowie. Jego pierwszymi wykonawcami byli przybywający do Polski z Europy Zachodniej benedyktyni. Wiadomo, że w XI w. chorał gregoriański wykonywali benedyktyni rezydujący w Trzemesznie. Zniszczenia, jakich w XI w. doznało Gn., w tym kilkukrotne uszkodzenia katedry, przerywały zapewne utrzymywanie tradycji kultury muzycznej. Po odbudowaniu katedry w 1064, odnowieniu arcybiskupstwa w 1075 i przeniesieniu (prawdopodobnie w 1090) relikwii św. Wojciecha do Gn. kontynuowano śpiew chorałowy, co potwierdza pochodzący z początku XII w. mszał *Missale Plenarium*, wywodzący się ze skryptorium bawarskiego Niederaltaich. Z istniejącą co najmniej od 1064 szkołą katedralną związana byłą Schola Cantorum, czyli grupa śpiewaków złożona z duchownych i scholarzy, która wykonywała śpiewy liturgiczne. Ok. 1080 w szkole katedralnej uczono m.in. chorału. Istniejące od XII w. kolegium wikariuszy wykonywało m.in. oficjum wg kalendarza katedralnego. Z początkiem XII w. życie muz. stało się bardziej intensywne. Z Gn. wiąże się antyfona *Magna vox laude sonora*, powstała prawdopodobnie z okazji wstawienia Drzwi Gnieźnieńskich. Przez stulecia najważniejszym ośrodkiem kształtowania kultury muz. miasta była katedra, a toczące się w niej życie muz. wiązało się z kultem św. Wojciecha i liturgią bogatą w oprawę muzyczną. Cennym dokumentem średniowiecznego życia muz. Gn. jest ułożona dla katedry sekwencja o św. Wojciechu *Hac die festa tota gratuletur Polonia*, zanotowana ok. 1300. Inne ważne świadectwo kultu patrona Gn. z tego okresu to antyfona *Benedic regem cunctorum* (najstarszy znany zapis pochodzi z poł. XIV w.), uchwałą synodu w Łęczycy z 6 I 1285 przechowywana i śpiewana w kościołach prowincji gnieźn., oraz sekwencja *O preclara Adalberti*, powstała w Gn. i zapisana w 1418 w graduale gnieźn. klarysek, zbliżona do hymnu, ale wykonywana solo opowieść o życiu świętego. Śpiew był nieodłączną częścią wszelkich ceremonii odbywających się w katedrze. Podczas uroczystych nabożeństw księża, razem z uczniami szkoły katedralnej, śpiewali pieśni liturgiczne. Biskupa bamberskiego Ottona wracającego z misji na Pomorzu witano w 1125 w Gn. śpiewem procesyjnym, wykonywanym przez duchowieństwo. Odbywające się w Gn. w 1. poł. XIII w. z okazji uroczystości św. Wojciecha zjazdy książąt wlkp. i rycerstwa stały się okazją do wielkich muz. celebracji. Od XIII w. istniała w Gn. kantoria skupiająca gł. duchownych, wykształconych i utalentowanych wokalnie, uczących śpiewu chóralnego, intonujących pieśni i dyrygujących chórem. Abp gnieźn. M. Trąba (1358-1422) słuchał muzyków grających na trąbach, piszczałkach i gądziebnych narzędziach. Prawdopodobnie od 1417 katedra posiadała organy, a pierwszy organista miał na imię Jan. Kolejne grupy duchownych uczestniczyły w kulturze muzycznej Gn.: powołane na początku XV w. kolegium mansjonarzy wykonujących śpiew liturgiczny, m.in. nieszpory, i w następnym stuleciu – kolegium psałterzy, kantorów psalmów. W 2. poł. XV w. grał w katedrze cytrzysta. Od poł. XVI w. w katedrze wykonywana była przez organistę, śpiewaka i skrzypka muzyka wokalno-instrumentalna. W 1579 podczas uroczystości Bożego Ciała zespołowi śpiewaków i organom katedralnym akompaniowali muzycy zwani fidicines, prawdopodobnie grający na lirze. Od 1589 w katedrze występował rodzinny zespół P. Pakosza, grającego na instrumencie dętym (stąd nazywanego tibicinatorem) lub na cytrze (stąd nazywanym cananes cytharis). Oprócz istniejącej od 2. poł. XVI w. → kapeli katedralnej powstałe w 1583 seminarium miało własną kapelę, której pierwszym kantorem został w 1616 Jan z Turku. Magnaci duchowni utrzymywali swoje kapele wojsk. i dworskie, dbając o ich poziom artyst., tak aby w razie potrzeby mogły wystąpić w kościele. Od poł. XVI w. arcybiskupom gnieźn. także w czasie bezkrólewia przysługiwał honor witania muzyką przy obiedzie i przywitanie w mieście, do którego przybywali na sejm, dźwiękiem trąb i kotłów. W XVII w. istniała w Gn. pracownia organmistrzowska S. Zelika. W 1647 prymas M. Łubieński utworzył 12-osobowy etatowy zespół księży – podczas mszy w katedralnej kaplicy Łubieńskich uprawiający śpiew figuralny. Cenionym, działającym w 1. poł. XVII w. muzykiem był Maciej ze Słupcy. W 2. poł. XVII i na początku XVIII w. ważną rolę w życiu muz. Gn. odgrywała rodzina Luberskich. A. Luberski (ok. 1620-po 1706) był kantorem w kościele farnym w Gn. w latach 1685-1706. Jego syn B.J. Luberski, proboszcz w kościele św. Mikołaja w Gn., był tam w latach 1685-1706 kantorem i lutnistą. Drugi syn, J. → Luberski (ok. 1660-1721), był organistą i położył wielkie zasługi dla rozwoju kapeli katedralnej. Pełnił też funkcję burmistrza miasta. Jego syn, P. Luberski (ok. 1688-1739), był księdzem, organistą i kantorem. Trzeci syn A. Luberskiego, T. Luberski (zm. 1707), był skrzypkiem kapel gnieźn. Spośród działających w XVIII w. muzyków znani byli: działający w latach 30. J. → Danafel, kantor i dyrygent kapeli katedralnej; M. → Kotkowski, organista katedralny; F. Głębocki (ok. 1760-1846), kantor, organista, a następnie dyrektor katedralnego zespołu muz. i kopista nut; oraz A. Ślosarkiewicz (1765-1842), organista katedralny, którego syn K. Ślosarkiewicz był skrzypkiem kapeli, a córka J. Ślosarkiewicz śpiewaczką zespołu katedralnego. Już na wiek XIX przypada działalność J. Gorkiewicza

(1811-89), organisty w kościołach św. Michała i oo. Franciszkanów, nauczyciela śpiewu i założyciela Towarzystwa Śpiewaczego św. Cecylii, a także M. Barcza (1802-72), skrzypka kapeli katedralnej, nauczyciela wielu późniejszych muzyków tego zespołu. Działalność M. Barcza zainicjowała powstanie katedralnej szkoły muzycznej. Jednym z uczniów tej szkoły, a później również jej nauczycielem był K. Chojnacki (1827-67), skrzypek kapeli katedralnej. W szkole tej uczyli również: W. Ćwiklíński (1811-83), kantor i organista zespołu katedralnego, oraz J.A. Klass (1816-po 1853), muzyk tego zespołu, grający na instrumentach dętych i skrzypcach oraz kopista nut. Syn W. Ćwiklińskiego, W. Ćwikliński (1850-1924), komponował mazurki i wydał śpiewnik dla Towarzystwa Przemysłowego. W tym okresie znani byli także: J. Jax (1818-93), flecista i śpiewak kapeli, jego synowie: A., I. i J. Jaxowie; J. Nachbar (1820-72), przez kilka lat organista i dyrektor kapeli katedralnej; K. Danecki (1834-1912), muzyk kapeli i organista w kościele św. Michała; K. Kolbe, działający na przełomie lat 30. i 40., organista, tenor i kontrabasista kapeli katedralnej, kopista nut, nauczyciel muzyki i dyrygent w teatrze, istniejącym przy Towarzystwie Teatralno-Operowym; T. Szajkiewicz (ok. 1840-ok. 1908), kompozytor i muzyk, flecista w orkiestrze katedralnej, w latach 1874-94 organista katedry; W. Kłosowski (zm. 1865), grający w kapeli na instrumentach dętych, jego żona M. z Jeżewskich Kłosowska, śpiewaczka chóru katedralnego. Śpiewały w nim również siostry: A., A., L. i S. Förster. W 1836 w kościele farnym działał chór złożony z 88 śpiewaków. Faktów świadczących o świeckim życiu muz. Gn. w XIX w. jest niewiele. W 1808 występowała w mieście kapela franc. grenadierów. Utworzenie w 1815 Wielkiego Księstwa Poznańskiego i ustalenie się w Gn. władzy pruskiej, w coraz większym stopniu ingerującej w kulturalne oblicze miasta, miało istotny wpływ na życie muz. Gn. W latach 1817-31 istniał zespół braci Kapłankiewiczów. W latach 30. XIX w. działała w mieście trupa operowa. W 1847 powstało Towarzystwo Muzyczne, z inicjatywy S. Kortowicza oraz dyrygenta orkiestry wojskowej G. Hessego, upowszechniające muzykę poważną. Z 1856 pochodzi informacja o zorganizowanym przez stowarzyszenie śpiewacze o nieustalonej nazwie koncercie wokalno-instrumentalnym. Kulturę muzyczną odnoszącą się do wartości patriotycznych i tradycji narodowej propagowały koła śpiewacze. W 2. poł. XIX w. w Gn. występowały często niem. orkiestry wojsk., m.in. na biletowanych koncertach w plenerze. W kwietniu 1858 w sali widowiskowej loży masońskiej koncertowały skrzypaczka F. Friese i pianistka O. Friese, uczennice berlińskich szkół muz., a w grudniu tego roku zespół regimentu ułanów, prezentujący utwory G. Rossiniego, G. Verdiego i G. Donizettiego. W 1862 w hotelu Kretteka wystąpił niem. zespół operowy, a w 1864 odbył się tam koncert orkiestry wojskowej. W 1873 wystąpił chór Towarzystwa Harmonia i chór Stowarzyszenia Śpiewu pod dyrekcją Hoffmanna. W latach 70. i 80. w najokazalszej w Gn. sali koncertowej Hotelu Europejskiego oraz w → hotelu „Du Nord" odbywały się koncerty abonamentowe niem. orkiestr wojsk. i muzyki kameralnej wykonawców z Niemiec, Wiednia (wiolonczelistka R. Epstein i skrzypaczka E. Epstein) oraz Polski. W 1879 Gnieźnieńskie Towarzystwo Koncertowe zorganizowało 4 koncerty symfoniczne w sali hotelu Stahna, a zakontraktowany zespół operowy w sali Hotelu Europejskiego wystawił *Trubadura* G. Verdiego. W 1882 koncertowali w Gn. śpiewaczka W. Jasińska oraz skrzypek K. Melzer. W 1893 wystąpił jeden z najwybitniejszych pol. pianistów tego okresu R. Koczalski. Wystąpił on jeszcze w 1913 i 1925. W 1906 A. Ścigalski utworzył koło muzyczne. W 1907 w kilku gnieźn. lokalach gastronomicznych odtwarzano płyty gramofonowe z pol. pieśniami narodowymi, patriotycznymi, nagrywanymi przez niem. orkiestry wojsk. w wersji instrumentalnej. W krótkim czasie jednak władze niem. zarekwirowały płyty i sprzęt odtwarzający. Słuchano przede wszystkim muzyki wykonywanej na żywo. W latach 1901-02 odbywały się koncerty orkiestr w sali Domu Katolickiego. W następnej dekadzie popularne stały się koncerty plenerowe w Lesie Jelonek, a także w Powidzu, dokąd część publiczności udawała się kolejką wąskotorową. W 1910 w sali Domu Przemysłowego wystąpili skrzypek S. → Pawlak i chór męski. W 1912 odbył się koncert wokalno-instrumentalny, zorganizowany przez koło śpiewacze. W 1916 na koncercie charytatywnym w Hotelu Europejskim wystąpili ponownie skrzypek S. Pawlak, Chór Archikatedralny i skrzypaczka M. Szrayberówna. Muzycy ci w następnych latach wielokrotnie występowali w Gn. W 1917 na koncercie charytatywnym śpiewał Chór Archikatedralny pod dyrekcją ks. S. Tłoczyńskiego. W 1918 odbywały się cykliczne koncerty w Hotelu Europejskim z udziałem śpiewaczek operowych M. Rogozińskiej-Daum z Berlina i H. Zellner, pianistki M. Zielińskiej oraz skrzypka P. van Kampena. Odbył się także koncert dobroczynny z udziałem S. Pawlaka, pianisty Bergmanna, M. Zielińskiej i pianisty M. Eichstaedta. W Lesie Jelonek koncertował Chór Archikatedralny. W 1919 zespół ten wystąpił w auli Szkoły Handlowej, a w sali Bazarowej odbył się koncert religijny chóru katedry pozn. pod dyrekcją ks. Gieburowskiego, z udziałem pianisty W. Jahnkego i skrzypka Z. Jahnkego. Od 1922 działał w Gn. Klub Mandolinistów i Gitarzystów „Lirnik", któremu prezesował A. Gierasimczuk. W klubie uczono gry na instrumentach, teorii muzyki, a także organizowano wieczorki, zabawy, wycieczki i występy muzyczne. W latach 20. w Gn. koncertowali często skrzypek Z. Jahnke z Poznania i śpiewaczka W. Toczyłowska. W 1922 wystąpili artyści opery z Kijowa, a w 1925 zespoły operetkowe z Bydgoszczy, Inowrocławia, Krakowa i Poznania. W 1924 powstało Towarzystwo Muzyczne im. S. Moniuszki, które jeszcze w tym samym roku przekształciło się w prowadzone przez W.A. Kapauna Towarzystwo Muzyczne „Harfa". W 1926 wykonano na jednym z koncertów poemat symfoniczny A. Piotrowskiego *Zaczarowane koło* do słów L. Rydla. W tym czasie w Gn. gościły śpiewaczki A. Sari i W. Kawecka, skrzypaczka I. Dubiska, zespół Operetki Warszawskiej i popularny chór rewelersów Dana. W 1927 wystąpili bas A. Didur, Orkiestra Ludowa S. Namysłowskiego oraz zespół Opery Warszawskiej z *Faustem* Ch. Gounoda i *Halką* S. Mo-

niuszki. W 1929 gościł ros. zespół bałałajkowy, a w 1931 słynny wtedy chór pozn. Hasło. W nowo otwartej kawiarni Wiedeńska odbył się wieczór muzyki polskiej. Okres ten obfitował w wiele wydarzeń muz., takich jak koncert muzyki Chopina w kinoteatrze Apollo, recitale pianisty W. Turzańskiego w salach Hotelu Francuskiego i Hotelu Europejskiego, wieczór poświęcony pieśniom Moniuszki z udziałem chóru gimnazjum żeńskiego pod dyrekcją ks. S. Tłoczyńskiego, koncert symfoniczny z okazji Dni Chopinowskich, w którym wystąpiły połączone orkiestry wojskowe 68. i 69. Pułków Piechoty pod dyrekcją kpt. A. Szała. Zorganizowano też liczne koncerty muzyki kameralnej na cele dobroczynne. Zał. przez kapelmistrza W. Bankiewicza 25 III 1932 Towarzystwo Muzyczne, skupiające 20 osób, utworzyło we wrześniu 1932 Komitet Obchodów Dni Chopinowskich, któremu przewodniczył ks. S. → Tłoczyński. Istniejące 2 lata towarzystwo zorganizowało prelekcje w szkołach, koncert popularny i akademię. W 1934 powstało Towarzystwo Muzyczne im. M. Karłowicza, popularyzujące gł. polską muzykę klasyczną. Jego prezesem został F. Ratajczak, a kapelmistrzem T. → Barczyński. W 1935 odbył się koncert w sali kina Słońce, zorganizowany przez Sekcję Muzyczną im. F. Nowowiejskiego Koła Absolwentów Szkoły Wydziałowej, w którym wystąpiły Chór Archikatedralny, Orkiestra Symfoniczna 69. Pułku Piechoty pod dyrekcją E. Burego i kwartet wokalny Sfinx. Sekcja ta zorganizowała w 1936 następny koncert wokalno-instrumentalny z udziałem skrzypka M. Giżelskiego, orkiestry pod dyrekcją E. Burego, pianisty i tenora J. Burego. W 1936 odbyło się prawykonanie utworu *Św. Wojciech* E. Burego z udziałem orkiestry 69. Pułku Piechoty pod dyrekcją Solarskiego. W 1937 M. Giżelski wystąpił ponownie w towarzystwie E. Burego – fortepian i M. Gawrońskiej – sopran. W latach 20. i 30. w Państwowym Gimnazjum Męskim istniała orkiestra. W dekadzie poprzedzającej II wojnę światową intensywną działalność muz. prowadzili bracia Bury. Oprócz S.J. → Burÿ-Burczÿńskiego i E. Burego byli to I. Bury (1901-34), organista i dyrygent chóru kościoła św. Michała w Gn., a później kościoła św. Mikołaja w Witkowie, oraz J. Bury (1909-73), organista, pianista i tenor. Zob. też chóry w Gnieźnie.

Lit.: *Encyklopedia muzyczna. Część biograficzna*, red. E. Dziębowska, Kraków 1979-84; H. Feight, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*, Kraków 1975; D. Idaszak, *Muzycy gnieźnieńscy XIX wieku*, „Studia Gnesnensia" 14, 2000; eadem, *Muzycy gnieźnieńscy XX wieku*, „Studia Gnesnensia" 14, 2000; eadem, *Źródła muzyczne Gniezna. Katalog tematyczny. Słownik muzyków*, Kraków 2001; G. Mizgalski, *Podręczna encyklopedia muzyki kościelnej*, Poznań 1959; D. Sobczak, *Ks. Władysław Zientarski (1916-1991) – badacz dziejów muzyki polskiej od XV do XIX wieku*, Lublin 2008; *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. A. Gąsiorowski, J. Topolski, Warszawa–Poznań 1981, s. 311-312; W. Zientarski, *Z dziejów katedralnej kapeli muzycznej w Gnieźnie*, „Nasza Przeszłość" 24, 1966; idem, *Życie muzyczne Gniezna w XVIII w.*, w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965; źródła niepublikowane: R. Nalepka, *Ks. Stanisław Tłoczyński (1881-1958), animator życia muzycznego w Gnieźnie*, Lublin 1993 (praca magisterska); *Słownik muzyków poznańskich i wielkopolskich*, red. B. Zakrzewska-Nikiporczyk; J. Teresiński, *Orkiestry wojskowe garnizonu gnieźnieńskiego 69 p.p. i 17 p.a.l. w latach 1919-1939*, Poznań 1990 (maszynopis w MPPP).

ŻYCIE MUZYCZNE W GNIEŹNIE PO 1945, tuż po zakończeniu wojny w 1945 zaczęło się odradzać życie muz. miasta. Obok odbywających się w sali kinoteatru Słońce koncertów, takich choćby jak występ Chóru Serafickiego, chóru rewelersów oraz solistów J. Burego i R. Poczekaja podczas akademii ku czci Niepokalanego Poczęcia Dziewicy Maryi, czy poranków muz., organizowanych przez miejscowy Związek Zawodowy Muzyków, nowo utworzone Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej organizowało koncerty pieśni ludowej i wojsk. w wykonaniu radz. zespołu wojskowego. W następnym roku odbył się m.in. koncert muzyki pol. z udziałem tenora S. Stuligrosza i koncert kameralny w wykonaniu gnieźnian: skrzypaczki K. Kaulfussówny, tenora A. Hernesa i pianisty M. Żmijewskiego. Przy Prezydium Miejskiej Rady Narodowej ok. 1945 Towarzystwo Przyjaciół Miasta Gniezna utworzyło reprezentacyjną orkiestrę smyczkową miasta, liczącą 25 muzyków, istniejącą do 1951, oraz Zespół Pieśni i Tańca Ziemi Gnieźnieńskiej, działający w latach 1956-57. W popularyzacji muzyki kameralnej znaczącą rolę odegrali istniejące od poł. lat 60. → Trio Gnieźnieńskie oraz K. → Waberski. W latach 60. w auli Liceum Ekonomicznego kilkakrotnie koncertowała Symfoniczna Orkiestra Objazdowa pod dyrekcją J. Młodziejowskiego. Występował też chór Poznańskie Słowiki S. Stuligrosza. W latach 70. i 80. koncerty muzyki kameralnej odbywały się w KMPiK, w 2. poł. lat 80. w ramach „Salonu Muzycznego" występowali tam m.in.: L. Grychtołówna, H. Czerny-Stefańska, B. Hesse-Bukowska, R. Smendzianka, K. Danczowska, U. Trawińska-Moroz, B. Sokorska, A. Kowtunow, W. i K. Wiłkomirscy, L. i B. Ładyszowie, P. Paleczny, R. Jabłoński, J. Weiss, K. Kowalski, Kwartet Wilanowski, Orkiestra Kameralna Poznańskiego Towarzystwa Muzycznego im. H. Wieniawskiego pod dyrekcją A. Duczmal z solistami Teatru Wielkiego z Poznania. Kilkakrotnie występowała z recitalami U. Trawińska-Moroz (ur. w 1937 w Gn.) sopranistka koloraturowa, uczennica A. Sari, laureatka wielu konkursów śpiewaczych, od 1965 solistka Teatru Wielkiego w Warszawie, w latach 1987-91 dyrektor operetki w Szczecinie i operetki w Warszawie, a także pianista J. Weiss (ur. w 1947 w Gn.). W 1976 występował w Gn. tenor W. Pawłowski, uczeń A. Sari, solista Teatru Wielkiego w Łodzi, stypendysta Accademia Musicale Chigiana w Sienie, Teatru Wielkiego w Palermo i Fundacji Rzymskiej; występował także w Rzymie, Paryżu, Wiedniu i Kolonii, był kierownikiem wydziału wokalistyki konserwatorium muzycznego w Ankarze. W 1971 odbył się w Gn. Ogólnopolski Konkurs Kompozytorski im. F. Nowowiejskiego. Z Gn. pochodzi K. Szaniecki (ur. w 1955), baryton, solista Teatru Wielkiego w Poznaniu i wykładowca tamtejszej Akademii Muzycznej. W latach 90. w Gn. odbyło się wiele szczególnie interesujących koncertów: w 1993 wystąpił zespół Camerata z Moskwy, w 1996 w katedrze zaprezentowano estradową wersję opery *Nabucco* G. Verdiego w wykonaniu

orkiestry i solistów Teatru Wielkiego w Poznaniu, rok później koncertowały orkiestra Amadeus A. Duczmal i zespół Academia z Bydgoszczy. W kwietniu 1997 w katedrze odbyło się prawykonanie utworu *Hac festa die* na organy, chór i orkiestrę A. Blocha z udziałem Bornus Consort, Schola ATK, Il Consort i Ars Nova pod dyrekcją kompozytora. Z okazji obchodów milenium Zjazdu Gnieźn. miało miejsce kilka znaczących wydarzeń muzycznych. W 2000 w Gn. odbyło się prawykonanie *Rapsodu o św. Wojciechu* H.M. Góreckiego. W ramach cyklu Verba Sacra zorganizowano koncert *Bogurodzica albo pacierz staropolski* z udziałem A. Seniuk i chóru „Metrum". Wykonano też *Nieszpory ludźmierskie* J.K. Pawluśkiewicza. W 2001 w Gn. zabrzmiało oratorium F. Nowowiejskiego *Quo vadis* w wykonaniu chóru i orkiestry Teatru Wielkiego w Poznaniu. W 2001 pojawił się → Międzynarodowy Festiwal Organowy „Muzyka w Murach Katedry Gnieźnieńskiej". Od 2000 gnieźn. tradycją stały się koncerty kolęd w wykonaniu rodzin Pospieszalskich i Steczkowskich oraz innych popularnych artystów. W 2006 w gnieźn. katedrze wystąpił Chór Polskiego Radia w Krakowie pod dyrekcją K. Pendereckiego. 23 XI 2007 Zespół Muzyki Dawnej „Collegium Vocale" z Bydgoszczy wykonał *Requiem* F. Ścigalskiego. Koncertował urodzony w Gn. wybitny gitarzysta klasyczny Ł. Kuropaczewski (2009). Ważne dla życia muz. miasta stały się cykliczne → Gnieźnieńskie Spotkania Chóralne. W gnieźn. bazylice recitale dawali też jej organiści L. Kosiński i R. Superczyński.

Lit.: *Encyklopedia muzyczna. Część biograficzna*, red. E. Dziębowska, Kraków 1997; *Mała encyklopedia muzyki*, red. S. Śledziński, Warszawa 1981; źródła niepublikowane: *Słownik muzyków poznańskich i wielkopolskich*, red. B. Zakrzewska-Nikiporczyk.

ŻYCIE TEATRALNE W GNIEŹNIE, jednym z pierwszych dokumentów ukazujących życie teatr. Wielkopolski w średniowieczu jest list papieża Innocentego III do abpa gnieźn. H. Kietlicza z 8 I 1207. W swoim liście papież wyraża niepokój i oburzenie z powodu odbywających się w świątyniach i na przykościelnych placach widowisk teatralnych. Pisze on m.in.: „dzieją się w onych świątyniach igry teatralne, a nie jeno wprowadza się w ich mury gwoli swawolnym widowiskom maski poczwar, lecz takoż w dniach potrójnego święta roku, jakowe jedno po drugim następuje po Narodzeniu Krysta, kapłani, dyjakoni a subdyjakoni wzajem swej głupocie wyprawujący krotofile – przez bezecne zbytkowanie własnymi ruchy na oczach ludu czynią, że umniejsza się godność stanu duchownego". Papież zaleca arcybiskupowi gnieźn. zrobienie wszystkiego, co pomoże „zwyczaj igrów abo raczej zepsowanie z kościołów [...] wykorzenić". Tekst dokumentu został rozpowszechniony niemal w całej średniowiecznej Europie i wiązał się bezpośrednio z tzw. świętami głupców, celebrowanymi corocznie, w okresie od 6 XII do 30 I, przez niższe duchowieństwo, kleryków i słuchaczy przykatedralnych szkół. Widowiska te, mające swoje źródła w rzymskich Saturnaliach, wyrażały obecny w europejskim średniowieczu nurt burleski i ludycznego śmiechu. Były spontaniczną celebracją nieładu i odwrócenia sztywnych hierarchii społ., chwilowym wywyższeniem tego, co niskie i spychane na margines. Przedmiotem adoracji stawały się dziecko, osioł lub kalekie ciało miejskiego żebraka. Żywioł święta głupców ogarniał – za milczącą zgodą kościelnych hierarchów – zarówno przestrzeń świątyni, z której na ten czas wynoszono Najświętszy Sakrament, jak i ulice miasta. Oprócz parodii oficjalnej liturgii organizowano rozśpiewane i tłumne pochody oraz maskarady połączone z występami mimów i jarmarcznych kuglarzy. To kontrowersyjne „święto młodych sług bożych" można z dzisiejszej perspektywy postrzegać jako swoisty „wentyl bezpieczeństwa", za pomocą którego w naturalny i kontrolowany sposób była uwalniana negatywna energia tkwiąca w ówczesnym społeczeństwie. Skierowanie listu do arcybiskupa gnieźn. może świadczyć o obecności tego typu widowisk w Gn. Należy jednak pamiętać, że tzw. święta głupców stanowią tylko jeden z wielu rodzajów widowisk organizowanych w średniowiecznej Europie. Warto przypomnieć, iż katedra gnieźn. była od początku XIV do końca XVI w. miejscem wystawiania dramatyzacji liturgicznych, ściśle wpisanych w cykl liturgii Wielkiego Tygodnia. W Gn., podobnie jak w innych ważniejszych ośrodkach życia kościelnego ówczesnej Europy, prezentowano wszystkie odmiany dramatyzacji – *Processio in Ramis Palmarum* (Procesja na Niedzielę Palmową; potwierdzone źródłowo gnieźn. inscenizacje w latach 1300-1575), *Cena Domini* (Ostatnia Wieczerza; w Gn. w XIV-XVI w.), *Depositio Crucis* (Złożenie Krzyża; potwierdzone źródłowo gnieźn. inscenizacje w okresie 1309-1555), *Elevatio Crucis* (Podniesienie Krzyża; w Gn. w XIV-XVI w.). Scenariusze wszystkich dramatyzacji były spisane w języku łac. i składały się z odpowiednio dobranych pieśni, modlitw oraz fragmentów zaczerpniętych z Pisma św. W całości były śpiewane. Większość z wymienionych dramatyzacji miała charakter procesji lub inscenizowanych w przestrzeni świątyni tzw. żywych obrazów. Mimo że nie było w nich miejsca na dialog i teatralną fikcję, wymagały one sporych umiejętności wokalnych i aktorskich. Ich podstawową funkcją było obrazowe przedstawienie zebranym w świątyni wiernym wydarzeń relacjonowanych przez ewangelistów. W widowiskach tych brało udział niższe duchowieństwo oraz słuchacze przykościelnych szkół. Najprawdopodobniej były wystawiane przez cały wiek XVII. W szczątkowej formie przetrwały w Kościele katolickim do dziś. W gnieźn. katedrze od XIV w. wystawiano również oficjum dramatyczne *Visitatio Sepulchri* (Nawiedzenie grobu), którego scenariusz opierał się na zaczerpniętej z Ewangelii historii o trzech Mariach, które przybywają do grobu Chrystusa i dowiadują się od anioła, że Jezus zmartwychwstał. W przeciwieństwie do dramatyzacji liturgicznej scenariusz tego oficjum składał się nie tylko z odśpiewywanych responsoriów, lecz także z dialogów, jakie prowadziły ze sobą poszczególne postaci. Dlatego też, zdaniem wielu badaczy, forma ta rozpoczyna dzieje nowożytnego teatru europejskiego. *Visitatio Sepulchri* inscenizowano w Gn. jeszcze na początku XVIII w. Zarówno w okresie Prus

Południowych (1794-1806), jak i po 1815, w dobie Wielkiego Księstwa Poznańskiego, pol. teatr był zaledwie tolerowany przez pruskie władze, które niechętnie udzielały koncesji na występy pol. antreprenerom. Zgodnie z polityką władz pol. widowiska mogły być prezentowane i tolerowane, ale tylko dopóty, dopóki wszyscy się nie nauczą języka niem. i nie zagustują w teatrze niemieckim. Od końca XVIII i niemal w ciągu całego XIX w. występy pol. zespołów teatr. w Wielkopolsce miały charakter epizodyczny i okazjonalny. Od 1794 Wielkopolska stała się obszarem penetrowanym przez niemieckich, najczęściej drugorzędnych i nastawionych na łatwy zysk, przedsiębiorców teatralnych. Zachowane do dzisiaj źródła świadczą o tym, że pierwszym zawodowym teatrem występującym w Gn. była niem. trupa, prowadzona przez aktora i przedsiębiorcę K. Döbbelina, która w 1801 dała 11 przedstawień, opartych na sztukach A. von Kotzebuego oraz farsach autorów niem. i francuskich. W 1804 grupa ta występowała w Gn. ponownie, prezentując gł. komedie i pantomimy. Można przypuszczać, że w latach 1801-06 K. Döbbelin występował w Gn. wraz ze swoim zespołem wielokrotnie. Niem. antreprener był bowiem posiadaczem przyznanego mu przez króla Fryderyka Wilhelma II w 1795 monopolu teatr. na występy w Poznaniu oraz innych miastach Prus Południowych. Wg Z. Grota towarzyszyła mu opinia „lichego administratora, człowieka lekkomyślnego i próżnego, zawadiaki i pijaka". W jego zespole nie odnajdujemy aktora, który wykraczałby swoimi umiejętnościami poza poziom prowincjonalnej trupy objazdowej. Aspekt ekon., determinujący poczynania K. Döbbelina, sprawił, iż nie tylko poziom gry, lecz także oprawa scenograficzna spektakli zespołu niem. nie spełniały oczekiwań publiczności. Dlatego też strategia działalności prowadzonego przez K. Döbbelina zespołu opierała się przede wszystkim na występach w małych, niemających większych teatralnych tradycji miasteczkach Wielkopolski i Pomorza. Wiosną 1811 wystąpił w Gn. niewielki zespół teatr. prowadzony przez K. Kamińskiego – jednego z najbardziej aktywnych przedsiębiorców teatr. 1. ćwierci XIX w. W 2. poł. marca 1816 przybyła do Gn. niewielka grupa aktorów (Ćwikliński, Podgrabiński, Włodek, Grochowski i Parysówna), kierowana przez aktora i teatr. przedsiębiorcę J. Milewskiego, który pozostawił gł. część swojego zespołu w Poznaniu i postanowił podreperować teatr. kasę występami w małych wlkp. miastach. W Gn. Milewski zaprezentował m.in. przedstawienia: *Gaduły nad gadułami* i *Wezbrania Wisły* L.A. Dmuszewskiego wg J.Ch.F. Maurice-Decombes'a, *Dwóch roztarganych* W. Pękalskiego wg A. Kotzebuego, *Córki faraona* A. Kotzebuego. W trakcie jarmarku św. Wojciecha zespół wystąpił pięciokrotnie i zaprezentował 7 komedii: *Wojnę z kredytorami*, *Karykatury* (*Zakochani*) C. Goldoniego, *Szkoda wąsów* L.A. Dmuszewskiego, *Szambelana Szarmanckiego* L.A. Dmuszewskiego wg Sewrina, *Syna marnotrawnego* S. Trembeckiego wg Woltera, *Próbę ognia* B. Komorowskiego, *Kolczyk brylantowy, czyli Zakład o kłótnię* nieznanego autora. Milewski wraz ze swoimi aktorami występował aż do zakończenia jarmarku. Jeden z aktorów tej grupy, S. Włodek, pozostał w Gn. i wraz z grupą gnieźn. amatorów kontynuował występy aż do pierwszych dni maja. Latem 1822 niem. zespół prowadzony przez Köhlera zaprezentował na jednym z podmiejskich placów „widowisko rycerskie w 5 aktach" *Bianca z Toredo, czyli Oblężenie Castellnero* autorstwa T. Winklera. Jednym z widzów oglądających ten zrealizowany pod gołym niebem spektakl był znakomity niem. poeta H. Heine, który przybył do Wielkiego Księstwa Poznańskiego na zaproszenie hr. E. Brezy. Spektakl, zaprezentowany w Gn. przez objazdową trupę Köhlera, wspominał w swoim szkicu *O Polsce* (*Über Polen*), który ukazał się na łamach berlińskiego czasopisma „Der Gesellschafter oder Blätter für Geist und Herz" w styczniu 1823. Podkreślał, że w trakcie przedstawienia „było dużo strzelaniny, rąbano się i harcowano konno". W swojej relacji z pobytu w Gn. H. Heine umieścił także informację o tym, iż był świadkiem wykonania legendarnej *Bogurodzicy*. Pisał: „W katedrze gnieźnieńskiej słyszałem po pierwszej mszy śpiew na cztery głosy, który jakoby ułożyć miał pogrzebany tam św. Wojciech". Wybitny niem. twórca odnotował, że – zgodnie z lokalną tradycją – „śpiew ten jest wykonywany każdej niedzieli". Pod koniec października 1838 przybył do Gn., po kilkutygodniowych występach w Poznaniu, zespół W. Raszewskiego prezentujący repertuar złożony z komedii i komediooper. Na przełomie września i października 1841 na scenie zaimprowizowanej w jednej ze stajni miejskich występował W. Łoziński ze swym objazdowym zespołem. Gnieźn. publiczność mogła zobaczyć m.in. komedie i komedioopery L.A. Dmuszewskiego (*Barbara Zapolska, czyli Odwet*, *Płaksa i Wesołowski*, *Obiadek z Magdusią*), F. Skarbka (*Czemuż nie była sierotą!*, *Popas*) oraz przeróbki utworów Scribe'a. Zagrano także wtedy *Rocznicę, czyli Krakowiaków i Górali* S. Krzesińskiego, z muzyką K. Kurpińskiego – utwór będący kontynuacją słynnego *Zabobonu, czyli Krakowiaków i Górali* J.N. Kamińskiego. O sytuacji występujących w Gn. w 1. poł. XIX w. pol. zespołów świadczy fragment raportu, jaki ówczesny starosta gnieźn. skierował do pruskich władz. W dokumencie tym znalazły się fragmenty świadczące o ścisłym, administracyjnym, cenzorskim i policyjnym nadzorze, jakiemu poddawani byli polscy artyści. Podsumowując pobyt zespołu Łozińskiego, pruski urzędnik pisał: „Zachowanie się Łozińskiego, jak też i członków jego zespołu było w zewnętrznem działaniu zadowalające. Nie można atoli pominąć w żadnym razie milczeniem, że Łoziński przez repertuar swój, zabarwiony silnie tendencjami narodowemi, starał się o poklask pewnej części publiczności; że powodowany tem pozwolił sobie na zmienianie cenzurowanego tekstu i na dowolne wkładki". W lutym 1842 amatorska grupa teatr. wystawiła *Zemstę* A. Fredry, przeznaczając cały dochód (450 talarów) na cele dobroczynne. W 1849 amatorski teatr pol. dawał spektakle na cele dobroczynne w sali gnieźn. ratusza. W 2. poł. XIX w. występowały w Gn. przede wszystkim zespoły teatr. z Niemiec, najczęściej z przedstawieniami sztuk mało znanych autorów niemieckich. Rzadko zdarzało się obejrzeć w ich

wykonaniu dzieła rangi *Marii Stuart* F. Schillera, wystawionej obok niem. fars przez Królewski Teatr Koncesjonowany w listopadzie 1859, czy *Hamleta* W. Szekspira, pokazanego w 1878. W 1854 odbyło się kilka przedstawień komedii w inscenizacji niem. zespołów teatralnych. W 1854 podczas jarmarku św. Wojciecha grupa pol. aktorów z Krakowa, prowadzona przez J. Pfeiffera, grała m.in. *Okrężnego* J. Korzeniowskiego, *Berka zapieczętowanego* A. Ładnowskiego, *Szewca arystokratę* J. Puchniewskiego wg L'Arronge'a, *Bankruta* A. Ostrowskiego, *Ułana i grenadiera*. W tym samym roku ci sami owacyjnie przyjmowani aktorzy występowali w Gn. jeszcze dwukrotnie. Zespół krak. teatru przybył do Gn. także w maju 1855. Oprócz utworów A. Fredry, J. Korzeniowskiego, J.N. Kamińskiego i W.L. Anczyca artyści krakowscy zaprezentowali m.in. spektakle oparte na poetyce romantycznej dramy (*Chłop milionowy, czyli Dziewczyna z świata czarownego* F. Raimunda, *Esmeralda, czyli Dzwonnik z Notre-Dame* Ch. Birch-Pfeiffer). W składzie zespołu znaleźli się m.in. tak utytułowani artyści jak J. Radzyńska i A. Ładnowski. W okresie zaborów przyjazdy do Gn. pol. zawodowych teatrów były rzadkością, dlatego każda taka wizyta stawała się sporym wydarzeniem. Dopiero w styczniu 1870 za zgodą władz pruskich powstał stały polski zespół teatralny w Poznaniu (pod dyrekcją L. Nowakowskiego i M. Stengela), którego aktorzy przyjeżdżali ze swymi spektaklami także do Gn. Dla Polaków z zaboru pruskiego, edukowanych w niem. szkole i poddanych silnej presji germanizacyjnej, przedstawienia amatorskich kółek teatr. stawały się ważną częścią edukacji narodowej w zakresie historii i obyczaju. Takie przedstawienia organizowało m.in. istniejące od 1861 w Gn. Stowarzyszenie Przemysłowców i Rzemieślników. Często występowały gościnnie zespoły amatorskie z innych ośrodków, m.in. z Wrześni i Środy Wlkp. Teatr stał się w tym czasie najważniejszą formą prezentacji pol. kultury i utrwalania tożsamości narodowej. Od końca lat 40. XIX w. do wybuchu I wojny światowej w sali ratuszowej, restauracjach i innych miejscach publ., w których spotykali się Polacy, amatorskie kółka teatr. prezentowały m.in. adaptacje pol. literatury o treściach patriotycznych, utwory J. Korzeniowskiego, A. Fredry, J.N. Kamińskiego, K. Kucza oraz przeróbki popularnych komedii francuskich. W 2. poł. XIX w. animatorką tego ruchu była poetka M. → Springer. W 1866 odnotowano spektakle w wykonaniu zespołu prowadzonego przez dra J. → Tyca, cieszące się dużym zainteresowaniem publiczności. W 1870 pol. amatorskie kółko teatr. dało charytatywne przedstawienie sztuk pol., m.in. jednoaktówek A. Fredry. W 1870 kilkakrotnie występował w Gn. zespół aktorów teatru pozn., prowadzony przez M. Stengela, dając spektakle m.in. w działającym w tym roku teatrze letnim, a w 1870 i 1871 prezentowała się grupa aktorów tego teatru kierowana przez L. Nowakowskiego. W 1872 w sali Hotelu Europejskiego i w 1873 wystąpił objazdowy zespół teatr. pod kierunkiem I. Kalicińskiego. W 1876 istniejący krótko w Gn., zamknięty wskutek represji zaborcy, zawodowy Teatr Polski wystawił *Damy i huzary* A. Fredry, a później sztukę *Pafnucy i Narcyz* E.L.A. Brisebarre'a i Marc-Michela. W latach 70., 80. i 90. Teatr Polski z Poznania kilkakrotnie wystawiał w Gn. przedstawienia teatr. (m.in. *Mazepę* J. Słowackiego w kwietniu 1873) oraz operetki. W tym czasie nadal przeważały spektakle przyjezdnych niem. zespołów teatr., prezentujących sztuki w rodzaju *Narcyza* A.C. Brachvogela. W 1879 teatr amatorski Towarzystwa Przemysłowego w Gn. wystawił *Krakowiaków i górali* W. Bogusławskiego. W 1882 dwukrotnie gościła w Gn. grupa aktorów sceny pozn., prowadzona przez Ł. Kościeleckiego, w 1883 zespół pod kierunkiem dyrektora tej sceny A. Podwyszyńskiego, a wreszcie w 1885 i 1888 pozn. grupa aktorów, prowadzona przez H. Skirmunta. W latach 1892-94 występował ze swym zespołem E. Majdrowicz. W 1896 H. Skirmunt przyjechał do Gn. ponownie z utworzonym razem z E. Majdrowiczem Teatrem Objazdowym na Wielkie Księstwo Poznańskie i Prusy Zachodnie. W 1897 zespół teatr. prowadzili w Gn. H. Skirmunt i R. Romanowicz. W tym samym roku występowała tu grupa pozn. Teatru Polskiego pod dyrekcją E. Rygiera, a ok. 1900 prowadzona przez jego następcę A. Lelewicza. W 1902 z grupą aktorów teatru pozn. występował w Gn. przez tydzień S. Turski. Grano wtedy m.in. *Obronę Częstochowy* E. Bośniackiej, *Kraj* K. Zalewskiego, *Państwa Wacków* i *Dzierżawcę z Olesiowa* Z. Przybylskiego, *Panie Kochanku* J.I. Kraszewskiego, *Azję Tuhajbejowicza* J. Popławskiego wg *Pana Wołodyjowskiego* H. Sienkiewicza. W latach 1910-11 występował w Gn. Teatr Polski z Poznania, w 1913 zespół teatr. z Berlina, a w 1918 zespół objazdowy L. Dybizbańskiego W okresie dwudziestolecia międzywojennego do Gn. przyjeżdżały najczęściej teatry z pobliskich miast. W 1923 teatr z Inowrocławia wystawił 15 przedstawień, w tym 11 operetkowych. Często gościły tu zespoły z Bydgoszczy: Teatr Miejski, wystawiający przeważnie drugorzędne utwory franc. komediopisarzy, Teatr Popularny i Operetka. Od 1926 przyjeżdżały teatry pozn.: Teatr Polski i Teatr Nowy oraz Teatr Mały, Zespół „Tournée Artystyczne" i Teatrzyk „Dobry Wieczór" oraz Opera Poznańska. Grywał też Teatr Pomorski z Torunia. Sporadycznie przyjeżdżali także artyści scen warsz.: L. Solski, J. Smosarska, S. Jaracz, M. Ćwiklińska, także rewiowi: M. Malicka, Z. Sawan i A. Żabczyński, operowi i operetkowi. Prowadzony przez J. Osterwę słynny zespół Reduty Wileńskiej odwiedził Gn. w maju 1926 z *Sułkowskim* S. Żeromskiego i w lipcu 1927 z *Cydem* P. Corneille'a i S. Wyspiańskiego. W Gn. gościły teatry warsz. (Teatr Narodowy, Teatr Nowoczesny, Teatr Żywego Słowa), zespoły teatr. i operetkowe z Krakowa i Lwowa oraz teatry z Leszna, Grudziądza i Ostrowa Wlkp. W 1925 i w latach 30. występował pozn. zespół K. Kopczyńskiego pod nazwą Teatr Narodowy. Prezentował pol. klasykę: adaptację *Potopu* H. Sienkiewicza, *Mazepę* J. Słowackiego i *Krakowiaków i górali* W. Bogusławskiego. Dostosowując się do gustów publiczności, prezentował też komedie i melodramaty. Z braku większego zainteresowania publiczności rzadko występował w Gn. Wielkopolski Teatr Objazdowy, wystawiający repertuar

polski. W 1932 do Kłecka przyjechał Teatr Mały z Poznania. W latach 1932-34 działał w Gn. zawodowy → Teatr Polski. W tym czasie znaczącą rolę w życiu teatr. miasta odgrywały zespoły amatorskie, → Towarzystwo Lubowników Scen Kolejarzy, powstałe w 1922 z istniejącej od roku grupy teatr., a także utworzona w 1921 → Wielkopolska Grupa Teatralna. Inne teatry amatorskie to: Grono Teatru Narodowego (od 1924), Zespół Teatru Amatorskiego (od 1926), oba zał. z inicjatywy L. Wachowiaka i E. Pawlaka, Koło Przyjaciół Sceny (od 1926), które wystawiło m.in. *Klub kawalerów* M. Bałuckiego, a w latach 30. Towarzystwo Sceniczne „Orzeł" i Scena Polska (od 1933). Prowadzone w latach 1925-29 przez A. Błażaka w Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego kółko dramatyczne wystawiało inscenizacje takich dzieł, jak *Dziady* A. Mickiewicza, *Kordian* J. Słowackiego, *Noc listopadowa* S. Wyspiańskiego czy *Iliada* Homera. Niektóre amatorskie grupy teatr., np. Grono Miłośników Sceny czy Zespół Koła Oświatowego Stowarzyszenia Kolejarzy, były związane z różnymi grupami społecznymi. Grupy teatr. istniały też w różnych stowarzyszeniach: Stowarzyszeniu Oświatowym Kobiet „Spójnia", Towarzystwie Powstańców i Wojaków, Kole PCK, sekcji oświatowo-sportowej → Towarzystwa „Prąd", Towarzystwie „Zorza" i → Związku Obrońców Kresów Zachodnich. W skład powstałego w 1922 → Akademickiego Koła Gnieźnian wchodziła sekcja teatr., przygotowująca przedstawienia dla mieszkańców miasta. Istniejąca przy 69. Pułku Piechoty grupa teatr. w 1925 wystawiła *Lekarza mimo woli* Moliera, a w 1937 *Damy i huzary* A. Fredry. W okresie tym działało, krócej lub dłużej, wiele młodzieżowych amatorskich zespołów teatr., w tym m.in. w latach 1925-29 koło teatralne przy gimnazjum męskim, prowadzone przez prof. A. Błażaka, które wystawiło *Noc listopadową* S. Wyspiańskiego, w latach 1922-24 Kółko Amatorskie im. Korzeniowskiego. W latach 30. istniało Koło Dramatyczne Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej im. Piusa XI, istniejące w Państwowym Gimnazjum Męskim, które wystawiło w sali Hotelu Europejskiego *Kordiana* J. Słowackiego, a dochód z przedstawienia przeznaczyło na Fundusz Obrony Narodowej, czy też Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej im. św. Kazimierza w parafii oo. franciszkanów. W latach 30. grupa teatr. Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży wystawiła m.in. *Judasza z Kariothu* K.H. Roztworowskiego w reż. M. Markiewiczowej (w przedstawieniu grali: H. Nowak, S. Bednarek i E. → Derengowski). Inne koła wystawiły w 1937 *Chatę wuja Toma* H. Beecher-Stowe (z udziałem H. i N. Rusiłówien i E. Derengowskiego), a w 1939 *Złotowłosą królewnę* w reż. E. Derengowskiego, z udziałem 40 dzieci. Grupa ta wieczorem 15 VIII 1939 przedstawiła w scenerii płonących ognisk i pochodni plenerowe widowisko patriotyczne, przygotowane przez E. Derengowskiego, *Nie będzie Niemiec pluł nam w twarz*. Zjawiły się na nim tłumy widzów. Podczas II wojny światowej istniało kilka konspiracyjnych grup „teatru czytanego", które w niedzielę w domach pol. rodzin prezentowały fragmenty narodowej klasyki lit.: utwory A. Fredry, S. Wyspiańskiego (*Wesele*), A. Mickiewicza (*Dziady*), J. Słowackiego (*Lilla Weneda*, *Balladyna* i *Kordian*) i S. Rydla (*Betlejem polskie*). Należeli do nich m.in. Z. Michałowska, S. Bednarek, E. Derengowski, K. Dworski i M. Graczyk. Pod koniec wojny z powodu wywózek na roboty zaprzestano tej działalności. Zaraz po wojnie zespół świetlicowy koła Związku Zawodowego Kolejarzy utworzył grupę teatr., która przedstawiła w marcu 1945 swój pierwszy spektakl, złożony z fragmentów *Pana Tadeusza* A. Mickiewicza. Kolejnymi przedstawieniami były fragmenty *Dziadów* A. Mickiewicza, *Matki* M. Gorkiego, *Betlejem polskiego* L. Rydla oraz *Trójka hultajska* J.N. Nestroya i *Chata za wsią* J.I. Kraszewskiego. W sobotnie popołudnia i niedziele zespół ten zazwyczaj występował poza Gn.; poruszał się wagonem kolejowym pełniącym funkcję hotelu-sypialni. We wrześniu 1945 amatorskie koło teatr., powstałe w → Towarzystwie Miłośników Gniezna, wystawiło bajkę *Twardowski i diabeł*. Z powodów organizacyjnych i finansowych nie udało się utworzyć teatru spółdzielczego. W tym przedsięwzięciu, zakończonym na próbach do spektaklu W. Bogusławskiego *Krakowiacy i górale*, uczestniczyli m.in. S. Grodzka, M. Markiewiczowa, T. → Wargułowa, F. Wargułowa, B. Żmijewska, S. Banaszak, E. Derengowski, M. Gołębowski, M. Krywult, B. Nowak i L. Rajewski. 2 II 1946 z inicjatywy miłośników teatru powstał zawodowy Teatr Miejski, zyskując w 1949 status teatru państw. (→ Państwowy Teatr im. A. Fredry). Przez następne lata stał się on centrum życia teatr. miasta, prowadząc równocześnie działalność sceny objazdowej. Po wojnie krótko działał także Rewiowy Teatr Objazdowy, nazywany Teatrem Młodych. Od 1946 do początków lat 70. w I LO w Gn. działało Koło Artystyczno-Dramatyczne im. L. Solskiego. Na początku lat 60. istniały w Gn. amatorskie grupy teatr. w zakładach garbarskich i w zakładach przemysłu odzieżowego. W Powiatowym Domu Kultury istniał Robotniczy Zespół Teatralny, który zrealizował m.in. przedstawienia *Krakowiacy i górale* W. Bogusławskiego i *Pałac Sprawiedliwości* A. Wydrzyńskiego. W 1960 w ramach Wielkopolskiego Festiwalu Kulturalnego w Gn. odbył się Przegląd Amatorskich Zespołów Teatralnych, w 1962 podczas Dni Teatru – przegląd z udziałem teatrów z Koszalina, Gorzowa Wlkp. i Zielonej Góry. W latach 1971-73 w Powiatowym Domu Kultury działał Kabaret „Afera" (K. Jóźwiak, Z. Radzka, K. Kujawski), który przedstawił program *Życie jest jak prosty wiersz*. W 1972 M. Kwiatkowski zainicjował działalność pionierskiego w sposobie popularyzacji teatru ruchu → Proscenium. W 1974 M. Szczerkowski podczas studiów na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza założył z E. Kubacką → teatr „Exiles". Ważnym wydarzeniem w życiu teatr. miasta, prezentującym na gnieźn. scenie inscenizacje komedii A. Fredry w wykonaniu znanych krajowych teatrów, stały się → Dni Fredrowskie, których 3 edycje odbyły się w 1976, 1979 i 1984. W latach 1976-79 podczas obchodów → Dni Gniezna nad jez. Jelonek zaprezentowano cykl widowisk plenerowych w konwencji światło i dźwięk – *Legendy Znaku Polan*.

W pierwszym (scenariusz W. Dopierała i S. Pasiciel, reż. P. Sowiński, oprac. muz. R. Jasiński, scenografia B. Lisowska, efekty pirotechniczne M. Zalita), wzięło udział 300 statystów, uczniów szkół gnieźn.
W latach 1977-78 K. Szymoniak organizował w Gnieźnieńskim Ośrodku Kultury Ogólnopolskie Spotkania Amatorskich Teatrów Małych Form i Jednego Aktora „Zbliżenia". W 1980 w Miejskim Ośrodku Kultury powstał kabaret „Pod Sceną". Zdołał przygotować tylko jeden program *Przepraszam, czy tu obrażają?* (1981), z tekstami K. Jóźwiak, w którym występowali aktorzy Teatru im. A. Fredry: G. Pałyska, A. Czaplarski i A. Czernik oraz dudziarz L. Galiński. W latach 1983-85 intensywną działalność prowadził → Ośrodek Ruchu Teatralnego „Pod Sceną". W poł. lat. 80. K. Szymoniak prowadził w MOK-u młodzieżowy Teatr Na Prostej, prezentujący spektakle oparte na adaptacjach tekstów obcych i autorskich K. Szymoniaka, ze scenografią T. Młodzieniak i J. Sieczkowskiego. W 1989 powstała niezależna od oświatowych struktur ruchu „Proscenium" grupa Teatr Wiecznej Próby, a rok później → Teatr Wizji „Czerwona Główka". Wśród amatorskich przedsięwzięć teatr. na uwagę zasługuje inscenizacja *Serenady* S. Mrożka Małej Sceny Wielkich Chęci, działającej w latach 1992-93 w Ośrodku Szkolno-Wychowawczym nr 1, i spektakl *Rozmowa na dachu* w reż. S. Kuczkowskiego (1995). Pod koniec lat 90. intensywną działalność rozwinęły powstałe wtedy szkolne amatorskie zespoły teatr.: → Tak Trzymać, → Antrakt i → Teatr Eksperyment, istniejące w gnieźn. LO, oraz → Teatr „Dramat". Od 2000 działa szkolny Teatr Mygramy prowadzony przez A. Kurzeję w Gimnazjum nr 2. Od 2001 organizowany jest → Regionalny Mityng Teatralny. W latach 2001-02 w MOK-u odbywała się Majówka Teatralna Młodych. W latach 60. sporadycznie występowali w Gn. artyści i teatry z innych, większych ośrodków. Wśród nich znaleźli się m.in.: M. Ćwiklińska w przedstawieniu *Drzewa umierają stojąc* A. Casony i Wrocławski Teatr Pantomimy ze spektaklem *Minotaur* (1966). Przez wiele lat regularnie odbywały się w KMPiK wieczory poetyckie z udziałem znanych aktorów scen pol. oraz prezentacje małych form teatr. W latach 70. wystąpili m.in. A. Ciepielewska, M. Komorowska, H. Mikołajska, E. Barszczewska, M. Lipińska, B. Horowianka, Z. Mrozowska, A. Śląska, K. Jędrusik, P. Raksa, K. Wichniarz, W. Siemion, J. Zelnik, E. Fetting, R. Bacciarelli, K. Strasburger, J. Englert, J. Świderski, D. Olbrychski, a w latach 80. m.in. Teatr Adekwatny z Warszawy z *Cesarzem* R. Kapuścińskiego (1984) i *Małym Księciem* A. de Saint-Exupéry'ego oraz pozn. Teatr Nowy ze spektaklem *Kaczo* B. Schaeffera (1988). Od poł. lat 80. teatry z innych miast występowały w ramach sceny impresaryjnej Teatru im. A. Fredry, a także na zaproszenie Starostwa Powiatowego (*Scenariusz dla 3 aktorów* B. Schaeffera w wyk. Teatru Korez, 2001). W latach 2000-01 na gnieźn. Rynku odbywały się organizowane przez Starostwo Powiatowe prezentacje spektakli pozn. festiwalu Malta Off.

Lit.: *XXX lat Teatru im. A. Fredry w Gnieźnie 1946-1976*, Gniezno 1976; A. Ciążyński, *Kultura Gniezna w okresie dwudziestolecia międzywojennego na podstawie „Lecha" i innej prasy gnieźnieńskiej*, w: *Gniezno. Studia i materiały historyczne*, t. 4, Gniezno 1995, s. 339-357; *Dwadzieścia lat Proscenium 1972-1992*, red. K. Grajewska, M. Kwiatkowski, Poznań 1992; *Dzieje teatru polskiego. Teatr polski od schyłku XVIII w. do roku 1863*, t. 1, *Lata 1773-1830*, red. T. Sivert, Warszawa 1993, s. 303; *Dzieje teatru polskiego. Teatr polski od 1863 do schyłku XIX wieku*, red. T. Sivert, t. 3, Warszawa 1982, s. 610; K. Estreicher, *Teatra w Polsce*, t. 1, Warszawa 1953, s. 76-77, t. 2, s. 530-531, t. 3, s. 531; Z. Grot, *Dzieje sceny polskiej w Poznaniu 1782-1869*, Poznań 1950; J. Heers, *Święta głupców i karnawały*, przeł. G. Majcher, Warszawa 1995; H. Heine, *O Polsce*, przeł. W. Zawadzki, w: *Dzieła wybrane*, t. 2: *Utwory prozą*, Warszawa 1956, s. 652; *Jubileusz Państwowego Teatru im. A. Fredry w Gnieźnie, XX lat sceny gnieźnieńskiej*, red. F. Fornalczyk, Gniezno 1966; *Jubileusz pod znakiem Patrona, 40 lat Teatru im. A. Fredry w Gnieźnie*, red. H. Śmigielski, Gniezno 1986; K. Kurek, *Sokołowska-Łuszczewska Halina*, PSB t. 40, red. H. Markiewicz, Warszawa 2000-2001, s. 105-106; S. Krzesiński, *Koleje życia, czyli materiały do historii teatrów prowincjonalnych*, oprac. S. Dąbrowski, Warszawa 1957, s. 277-78; J. Lewański, *Dramat i teatr średniowiecza i renesansu w Polsce*, Warszawa 1981; S. Michalski, *Życie kulturalno-oświatowe i naukowe w okresie międzywojennym*, w: *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965, s. 674-93; E. Mundt, *Z dziejów Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego w Gnieźnie*, Gniezno 2008, s. 99, 177-178; *Państwowy Teatr im. A. Fredry w Gnieźnie, 50 lat* (*1946-1996*), red. B. Kusztelski, Gniezno 1996; M. Piotrowska, *Lubownicy sceny, czyli Polskie teatry amatorskie w Wielkopolsce* (*1832-1875*), Poznań–Kalisz 2000; Z. Raszewski, *Krótka historia teatru polskiego*, Warszawa 1978, s. 9-10; *Słownik biograficzny teatru polskiego 1765-1965*, red. Z. Raszewski i in., Warszawa 1973; *Słownik biograficzny teatru polskiego 1900-1980*, red. Z. Wilski i in., Warszawa 1994, s. 655-656; M. Witkowski, *Teatr*, w: *Dzieje Wielkopolski*, t. 2, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973; D. Zybalanka-Jaśko, *Wspomnienie o Leonie Łabędzkim*, „Przemiany na Szlaku Piastowskim" 2003, nr 2; *Wspomnienia aktorów 1800-1925*, oprac. S. Dąbrowski, R. Górski, t. 2, Warszawa 1963, s. 230-231; źródła niepublikowane: E. Derengowski, *Parę zagadnień w związku z jubileuszem 50-lecia Towarzystwa Miłośników Gniezna* (maszynopis); F. Wieczorek, *Wspomnienia członka Towarzystwa Lubowników Scen Kolejarzy 1920-29*, Biblioteka Kórnicka (maszynopis).

ŻYDOWO, wieś parafialna w gminie Czerniejewo, ob. 1896 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 1246,43 ha. Parafia pw. św. Stanisława BM, 1950 wiernych, księgi metrykalne od 1861. W Żydowie natrafiono na ślady kultury pomorskiej, rozwijającej się 550 lat p.n.e. Wzmiankowana w przywileju wydanym przez Kazimierza Wielkiego z 1357 jako własność kapituły gnieźn. Na przełomie XIV i XV w. należała do Zofii i Bieniaka, po-

Między łamami: Żydowo, kościół pw. św. Stanisława z 1845 r.

tem do rodu Porajów i Doliwów. W 1428 proboszcz kościoła w Kędzierzynie pobierał z Ż. dziesięcinę. Kroniki gnieźn. pod rokiem 1502 zanotowały, że dzień przed św. Agatą wieś została zaatakowana przez watahę głodnych wilków, które zagryzły 5 osób. Pierwszy kościół w Ż. powstał już pod koniec XIV w. Był to kościół filialny, należący do parafii Kędzierzyn. W 1515 rodzina Żydowskich ufundowała i uposażyła nowy kościół pw. św. Stanisława. Ok. 1520 utworzono samodzielną parafię, której pierwszym znanym z imienia proboszczem był Stanisław z Kręcieszek. Proboszcz posiadał duży grunt plebański, place dla zagrodników, karczmarza i szkoły. Kościół został zniszczony. W 1580 wieś była własnością Andrzeja Żydowskiego i Jakuba Żydowskiego, a w 1793 Adama Bielskiego. W 1754 Antoni P. Smoleński, cześnik ciechanowski, wraz z żoną Ludwiką z Piekarskich ufundowali tu kościół z tzw. muru pruskiego; spłonął w 1811. Na jego miejscu z fundacji Piotra Chełmickiego wzniesiono w 1845 ob., murowany, klasycystyczny kościół. W 1920 dobudowano 2 kaplice. W 1752 król August III Sas wydał przywilej lokacji miasta dla Stanisława Smoleńskiego. W latach 1752-75 Żydowo miało prawa miejskie. W latach 80. XIX w. wieś dzieliła się na 2 części: wieś dworską liczącą 1322 ha, 26 domów, 315 mieszkańców (24 ewangelików, 291 katolików) i wieś chłopską liczącą 247 ha, 48 domów, 501 mieszkańców (88 ewangelików, 413 katolików). W latach międzywojennych majątek liczył 987 ha i należał do spadkobierców S. Chełmickiego. W pierwszych dniach II wojny światowej we wsi mieścił się punkt dowodzenia obrońców Żydowa. Obroną Żydowa dowodził ks. Zabłocki. Ob. we wsi znajdują się zabytkowy kościół z 1845, dzwony z 1717 i 1773, XVIII-wieczna plebania. W parku krajobrazowym są: XVIII-wieczny dwór, rozbudowany w XIX w. i w 1937, oraz dawny budynek szkoły z końca XIX lub początku XX w.
Zob. też: archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego, kościół pw. św. Stanisława w Żydowie.

ŻYDÓWKO, wieś w gminie Łubowo, parafia Dziekanowice, ob. 164 mieszkańców, okręg geodezyjny obejmuje 451,48 ha. Wzmiankowana w dokumentach z 1357, w których wymieniona jest jako własność kapituły gnieźn., była nią aż do 1793. W 1580 liczyła 11 łanów osiadłych i 1 pusty. W Żydówku znajdowało się dawne grodzisko średniowieczne, które zostało zniszczone w wyniku orki (dziś pole uprawne, położone na wschód od drogi Żydówko – Owieczki). W latach 80. XIX w. dzieliła się na folwark i wieś. Wieś liczyła 12 domów, 264 mieszkańców (25 ewangelików, 239 katolików); folwark liczył 3 domy, 43 mieszkańców.
Zob. też archeologia miejscowości powiatu gnieźnieńskiego.

ŻYLICE, wieś należąca ob. do okręgu wiejskiego Sławno w gminie Kiszkowo. W latach 80. XX w. przeniesiono stąd do skansenu w Dziekanowicach XIX-wieczną chatę chłopską.

ŻYTO IGNACY (ur. 1873 we Wrześni), studia ukończył w Akademii Medycyny Weterynaryjnej w Dreźnie z tytułem doktora, był wojewódzkim inspektorem weterynarii, jednocześnie w latach 1910-22 pełnił funkcję powiatowego lekarza weterynarii w Gn.

Spis ilustracji

1. Panorama Gniezna z widokiem na katedrę i miasto z zachodniego brzegu jeziora Jelonek. Litografia L. Blaua wykonana w Lipsku według rys. C. Scheitza z poł. XIX w. / okładka (w górnym owalu)
2. Zespół pałacowo-sakralny na Ostrowie Lednickim z fragmentami kamiennego palatium i kaplicą dworską (baptysterium) z 2. poł. X w. Fot. W. Kujawa / okładka (w dolnym owalu)
3. Płytka romańska z „orłem" z końca XII w. przyjęta na logotyp Towarzystwa Miłośników Gniezna. Reprodukcja ze zb. Towarzystwa Miłośników Gniezna / strona tytułowa
4. Herb miasta Gniezna używany od 1966 r. / 9
5. Weterani lotnictwa przy samolocie Ił-28. Fot. H. Kątny / 13
6. Samoloty Su-20 nad lotniskiem Powidz. Fot. M. Idzior / 14
7. Su-22 M4 na wyposażeniu 7. Pułku Lotnictwa Bombowo-Rozpoznawczego. Fot. ze zb. Cz. Śledzika / 15
8. Znak Honorowy Sił Zbrojnych RP przyznany 7. Pułkowi Lotnictwa Bombowo-Rozpoznawczego w 1999 r. przez premiera J. Buzka. Fot. „Krzyś" Zakład w Witkowie / 15
9. Ceremonia rozwiązania 7. Pułku Lotnictwa Bombowo-Rozpoznawczego (21 I 2000). Fot. H. Kątny / 16
10. Odznaka pułku ułanów z 6 V 1939 r. Reprodukcja ze zb. B. Polaka / 17
11. Pierwsza odznaka wg projektu rtm. Z. Moszczyńskiego z datą narodzin pułku (6 I 1919). Reprodukcja ze zb. B. Polaka / 19
12. Oficerowie sztabowi – major, porucznik i st. wachmistrz w mundurach z 1919 r. Rys. W. Ryszkiewicz / 20
13. Na ćwiczeniach, lata 30. XX w. Fot. Cz. Kierzkowski / 21
14. Tablica 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich w kościele farnym fundacji E. i H. Sadowskich z Nowego Jorku (1990). Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 22
15. Odznaka 33. Bazy Lotniczej w Powidzu. Fot. H. Kątny / 23
16. Spotkanie milenijne premierów w Gnieźnie. Fot. z lotniska w Powidzu H. Kątny / 23
17. Piloci NATO w czasie ćwiczeń „Air Meet" w bazie w Powidzu. Fot. H. Kątny / 23
18. Wylot żołnierzy WP do Iraku z bazy w Powidzu. Fot. H. Kątny / 24
19. Odznaka pamiątkowa 69. Pułku Piechoty. Reprodukcja ze zb. B. Polaka / 24
20. Defilada 69. Pułku Piechoty wzdłuż ul. Bolesława Chrobrego w 1933 r. Fot. (2) Cz. Kierzkowski / 25
21. 69. Pułk Piechoty w 1934 r. Fot. Cz. Kierzkowski / 26
22. Położenie 69. Pułku Piechoty w dn. 1 IX 1939 r. Mapa ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 26
23. Przemarsze 69. Pułku Piechoty w dn. 1-4 IX 1939 r. Mapa ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 27
24. Odznaka 2. dywizjonu 17. Pułku Artylerii Lekkiej z 1920 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 27
25. W drodze na stanowiska bojowe w 1939 r. Fot. Cz. Kierzkowski / 28
26. Akwamanila z 1. poł. XIII w. Reprodukcja ze zb. Muzeum Narodowego w Poznaniu / 29
27. Amatorski Kwartet Wokalny i akompaniator K. Waberski. Ze zb. prywatnych / 32
28. Piktogram Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie / 54
29. Datowany na lata 70. XI w. *Codex Aureus Gnesnensis* (*Złoty Kodeks Gnieźnieński*); od lewej: oprawa, miniatury na karcie 45 verso. Zb. Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski / 54
30. Reprodukcja ryciny przedstawiającej arkadę lednicką. Ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy / 56
31. Zespół muzyczny Ars Nova. Fot. ze zb. prywatnych / 56
32. Kopia kontraktu na zakup ról Balcerkowa z 1665 r. Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 58
33. Plan sytuacyjny folwarku Balcerkowo z 1824 r. Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 58
34. Plan sytuacyjny zbiegu ulic Witkowskiej i Wrzesińskiej z 1852 r. z widocznymi wiatrakami. Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 59
35. T. Banach. Fot. ze zb. I. Aleksy / 61
36. L. Barciszewski. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski / 67
37. T. Barczyński. Fot. ze zb. prywatnych / 67
38. J. Bauer. Fot. ze zb. prywatnych / 68

39. Ekslibris Biblioteki Publicznej Miasta Gniezna (proj. A. Jeziorkowski). Reprodukcja ze zb. Biblioteki Publicznej Miasta Gniezna / 69
40. F. Bobrowski. Fot. ze zb. prywatnych / 72
41. B. Bolz. Reprodukcja fot. J. Andrzejewski / 76
42. A. Borys. Fot. ze zb. prywatnych / 77
43. Paltrok, wiatrak w Braciszewie. Fot. D. i K. Matelscy / 79
44. Brama „Ryba" w Imiołkach. Fot. J. Andrzejewski / 80
45. Leśniczówka w Brodach. Fot. D. i K. Matelscy / 81
46. Brzozówiec, dworek z XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 82
47. H. Bujarska. Fot. ze zb. prywatnych / 82
48. Bulla z 1. poł. XII w., zwana bullą Bolesława Krzywoustego (awers i rewers). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Fot. K. Kucharska / 83
49. Bulla Innocentego II z 1136 r., tzw. złota bulla jęz. polskiego. Reprodukcja ze zb. Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski / 84
50. Bulla gnieźnieńska z 1. poł. XII w. (awers i rewers). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski / 86
51. L. Burchardt. Fot. ze zb. prywatnych / 86
52. Rakowo-Bure, zabudowania chłopskie. Fot. D. i K. Matelscy / 86
53. Rakowo-Bure, schron myśliwski. Fot. D. i K. Matelscy / 86
54. F. Burek. Reprodukcja z zaproszenia na wystawę / 87
55. F. Burian. Fot. ze zb. prywatnych / 87
56. E. Bury. Fot. ze zb. prywatnych / 89
57. S.J. Burÿ-Burczÿński. Fot. ze zb. prywatnych / 89
58. J. Caro. Fot. ze zb. prywatnych / 90
59. Przekształcenia cechów gnieźnieńskich w latach 1420-2002 / 91
60. Sztandar Cechu Rzeźnicko-Wędliniarskiego z 1936 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 94
61. Godło Cechu Rzeźnicko-Wędliniarskiego ze zwieńczenia drzewca sztandaru z 1936 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 94
62. Jubileusz 500-lecia Cechu Rzeźnicko-Wędliniarskiego, Gniezno, 28 VI 1936 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Fot. W. Nowicki / 94
63. Charzewo, dworek z 1905 r. Fot. D. i K. Matelscy / 96
64. Chór Archikatedralny na audiencji u papieża Jana Pawła II w Castel Gandolfo (1991). Fot. ze zb. chóru / 99
65. Chór męski „Dzwon". Fot. ze zb. chóru / 99
66. Chór „Szpaki". Reprodukcja ze zb. chóru / 101
67. Sgraffito z fasady pałacu biskupiego, przedstawiające chrzest Mieszka I. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 103
68. B. Chwiałkowski. Fot. ze zb. prywatnych / 104
69. Pomnik upamiętniający wizytę papieża Jana Pawła II na gnieźnieńskich błoniach w 1979 r. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 104
70. Odcisk gipsowy pieczęci jurydyki Cierpięgi (Andrzejewo) z 1811 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 105
71. Logo Collegium Europaeum Gnesnense autorstwa A. Tomaszewskiego. / 110
72. Wmurowanie aktu erekcyjnego przez A. Kwaśniewskiego, prezydenta RP (12 III 2000). Fot. archiwum Collegium Europaeum Gnesnense / 110
73. Collegium Europaeum Gnesnense im. Jana Pawła II. Fot. J. Andrzejewski (2009) / 110
74. Pracownicy cukrowni, fot. z 1927 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 111
75. Budynek dyrekcji byłej cukrowni. Fot. J. Andrzejewski / 111
76. Cukrownia „Gniezno" jeszcze przed pracami rozbiórkowymi i w trakcie wyburzania w 2004 r. Fot. (2) J. Andrzejewski / 111
77. Czerniejewo, obelisk upamiętniający miejsce, gdzie w 1263 r. stał kościół pw. św. Idziego. Fot. D. i K. Matelscy / 115
78. Czerniejewo, kościół pw. św. Jana Chrzciciela. Fot. D. i K. Matelscy (2006) / 115
79. Czerniejewo – herb / 115
80. Czerniejewo, zespół pałacowy z 2. poł. XVIII w. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 116
81. Sala koncertowa w pałacu w Czerniejewie. Fot. R. Nowak / 116
82. Sala konferencyjna w pałacu w Czerniejewie. Fot. R. Nowak / 116
83. Mapka z miejscowościami gminy Czerniejewo. Oprac. P. Lubczak / 117
84. D. Czyżewski. Fot. ze zb. prywatnych / 118
85. Ćwierdzin, chata chłopska z 1898 r. Fot. D. i K. Matelscy / 118
86. Dalki, gmach Uniwersytetu Ludowego (fot. z ok. 1920). Reprodukcja pocztówki, ze zb. T. Fiodora / 120
87. I. Danielewcz (fot. z 1887). Fot. ze zb. M. Borowiaka / 120

88. Denar GNEZDVN CIVITAS, awers i rewers. Kopia, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, reprodukcja J. Andrzejewski / 122
89. E. Derengowski. Fot. ze zb. prywatnych / 122
90. Dębnica, kościół pw. św. Mikołaja i św. Jadwigi z 1726 r. Fot. D. i K. Matelscy / 124
91. Znak graficzny imprez Dni Gniezna pod nazwą „Gniezno Rodu Piastów", autor W. Idzikowski / 125
92. Zaproszenie na cykl imprez „Gniezno Rodu Piastów", autor W. Kiełbowski / 125
93. Kościół pw. św. Doroty w Dusznie. Fot. D. i K. Matelscy / 130
94. Dziadkowo, spichlerz z poł. XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 131
95. Działyń, dworek zwany rządcówką z 1890 r. Fot. D. i K. Matelscy / 132
96. Działyń, spichlerz z 1. poł. XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 132
97. Działyń, dwór z ok. 1880 r. Fot. D. i K. Matelscy / 132
98. Heinrich von Sprenger, właściciel dóbr działyńskich. Reprodukcja ze zb. Gerdy von Sprenger (Niemcy) / 132
99. Szpital „Dziekanka" – budynek administracji szpitala i pomnik dr. A. Piotrowskiego. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 133
100. Dziekanowice, figura św. Benona, zrekonstruowana w 1994 r. Fot. D. i K. Matelscy / 135
101. Dziekanowice, kościół pw. św. Marcina. Fot. D. i K. Matelscy / 135
102. Dzwon św. Wojciecha (duży), fot. z ok. 1920 r. Reprodukcja pocztówki, ze zb. T. Fiodora / 138
103. Dzwonnica katedralna. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 140
104. Zespół muzyczny Fan Art. Fot. ze zb. zespołu / 143
105. Etykieta wódki „Śliwowica" produkowanej z okazji jubileuszu 60-lecia firmy w latach 1945-48. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 144
106. Kolaż rysunkowy budynków fabryki. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 144
107. Destylarnia wódek. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 144
108. Wytwórnia wódek, oddział nr 2 przy ul. Dąbrówki. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 144
109. Główny budynek fabryki ze sklepem przy ul. Bolesława Chrobrego (dziś Pietrak Hotel). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 144
110. Dyplom uznania dla zasłużonego pracownika destylarni (25 IV 1896). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 144
111. Rozlewanie i etykietowanie alkoholi. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 144
112. Etykieta leku z apteki „Pod Lwem" z 1943 r. Fot. ze zb. Muzeum Farmacji w Poznaniu / 145
113. Apteka „Pod Lwem" E. Griebena przy ul. Dąbrówki, fot. z ok. 1910 r. Fot. ze zb. Muzeum Farmacji w Poznaniu / 146
114. Pracownicy Apteki Miejskiej (dawniej E. Griebena), fot. z 1945 r. Fot. ze zb. Muzeum Farmacji w Poznaniu / 146
115. Wnętrze apteki „Św. Wojciecha" przy ul. Warszawskiej 12. Fot. J. Andrzejewski (2011) / 147
116. Apteka Społeczna nr 9 przy ul. Bolesława Chrobrego (dziś: Apteka im. Jana Pawła II), fot. z lat 50. XX w. Z archiwum apteki / 147
117. Pracownicy Apteki Społecznej nr 9, fot. z lat 50. XX w. Z archiwum apteki / 147
118. Pracownicy fabryki „Fiora" z lat 1945-59. Fot. ze zb. prywatnych / 148
119. Figury Matki Boskiej i św. Józefa z Dzieciątkiem w parku na zapleczu Towarzystwa Czytelni Ludowych przy ul. A. Ludwiczaka, umieszczone na dwóch pniach. Fot. (2) J. Andrzejewski (2010) / 148
120. Figura Matki Boskiej z Krzyżem u zbiegu ul. Leśnej z Drogą do Osińca. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 148
121. Figura Matki Bożej Niepokalanej, ul. Gajowa. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 148
122. Figura Matki Bożej z Dzieciątkiem Jezus w ogródku przy ul. Wrzesińskiej 7. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 148
123. Figura Najświętszego Serca Jezusa, ul. Kłeckoska. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 148
124. Figura Serca Pana Jezusa u zbiegu ul. Jaśminowej i ul. A. Ludwiczaka. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 148
125. A. Flinik. Fot. ze zb. prywatnych / 150
126. L. Galiński z ojcem Michałem, „Topienie marzanny", Powidz, wiosna 1971 r. Fot. ze zb. Biblioteki Publicznej Miasta Gniezna – Dokumenty Życia Społecznego / 157
127. Budynek dyrektora garbarni, postawiony w latach 20. XX w. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 160
128. R. Gardo. Fot. ze zb. prywatnych / 160
129. Koszary wojskowe przy ul. Sobieskiego, reprodukcja pocztówki z ok. 1899 r., ze zb. T. Fiodora / 161
130. Koszary wojskowe przy ul. Wrzesińskiej, reprodukcja pocztówki z ok. 1899 r., ze zb. T. Fiodora / 161
131. 17. Pułk Ułanów Wielkopolskich na placu apelowym z ok. 1920. Fot. ze zb. B. Polaka / 162
132. Odznaka pamiątkowa 17. Pułku Artylerii Polowej. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 162
133. Żołnierze 17. Pułku Artylerii Polowej, fot. pamiątkowa z lat 20. XX w. Fot. ze zb. T. Fiodora / 162
134. Plan koszar 69. Pułku Piechoty przy ul. Sobieskiego z lat 20. XX w. Fot. ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 163

135. Schemat organizacji Straży Obywatelskiej miasta Gniezna, wrzesień 1939 r. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 163
136. Koszary przy ul. Wrzesińskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 164
137. Koszary przy ul. Sobieskiego. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 164
138. Wizyta cesarza Wilhelma II w Gnieźnie 9 VIII 1905 r. Fot. (3) ze zb. prywatnych / 167
139. I. Trepiński, prezes gnieźnieńskiego „Sokoła". Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 168
140. Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego, gmach gimnazjum męskiego w 1900 r. Reprodukcja pocztówki ze zb. T. Fiodora / 173
141. Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego, budynek gimnazjum ok. 1920 r. Reprodukcja pocztówki ze zb. T. Fiodora / 173
142. Budynek loży masońskiej powstałej w 1804 r. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 175
143. Kościół ewangelicki wybudowany w Gnieźnie w latach 1838-42. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 175
144. Zarząd gminy żydowskiej w Gnieźnie z lat 1896-1908. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 177
145. Plan sytuacyjny posesji z 1909 r. z budynkiem szkoły żydowskiej przy ul. Mieszka I 8. Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 178
146. Synagoga żydowska w Gnieźnie, fot. z lat 30. XX w. Fot. E. Starczewski, zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 179
147. Wnętrze gnieźnieńskiej synagogi, pocz. XX w. Fot. E. Nossen, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 179
148. Tablica upamiętniająca XIX-wieczny cmentarz żydowski, położony u zbiegu ulic Bolesława Chrobrego i Pocztowej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 179
149. Winieta dziennika „Gnesener General Anzeiger". Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 180
150. Winieta tygodnika „Gnesener Kreisblatt", wydanie dwujęzyczne polsko-niemieckie z 1853 r. Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 180
151. Winieta tygodnika „Gnesener Kreisblatt", wydanie w jęz. niemieckim z 1910 r. Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 180
152. Winieta gazety codziennej „Gnesener Zeitung". Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 180
153. Mapka z miejscowościami gminy Gniezno. Ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego. Oprac. P. Lubczak / 181
154. Dolina rzeki Wełny w okolicach leśnictwa Brody. Fot. D. i K. Matelscy / 181
155. Plan Gniezna ze średniowiecznymi osadami, przedmieściami, jurydykami położonymi wokół zespołu grodowego i lokowanego miasta. Opracowanie Gnieźnieńska Firma Wydawnicza TUM / 184
156. Rozmieszczenie grodów w państwie pierwszych Piastów. Reprodukcja mapy w oprac. Z. Kurnatowskiej. Rys. J. Sawicka / 188
157. Zabytkowy parowóz Gnieźnieńskiej Kolei Wąskotorowej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 193
158. Tablica z wykazem arcybiskupów-prymasów Polski w podziemiach katedry gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 200
159. Logo Gnieźnieńskiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Menedżerskiej „Milenium" w Gnieźnie / 200
160. Budynek – siedziba uczelni przy ul. Pstrowskiego. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 200
161. Rekonstrukcja osady otwartej na Wzgórzu Lecha z VIII/IX w. wg T. Sawickiego. Rys. J. Gryguć / 202
162. Rekonstrukcja wału obronnego grodu z pocz. XI w. Rys. J. Gryguć / 202
163. Rekonstrukcja grodu gnieźnieńskiego z ok. 980-1038 r. wg T. Sawickiego. Rys. J. Gryguć / 202
164. Wał obronny konstrukcji hakowej z X/XI w. Fot. ze zb. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu / 203
165. Podwaliny drewnianej chaty na 3. podgrodziu z XI-XIII w. Fot. ze zb. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu / 203
166. Łaźnia na 3. podgrodziu z X/XI w. Fot. ze zb. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu / 203
167. Okładzina rogowa z płaskorzeźbą dwóch gryfów. Fot. ze zb. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu / 203
168. Sprzączki do pasa z XI w. Fot. J. Sieczkowski, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 203
169. Rewers denara Bolesława Chrobrego z napisem: GNEZDVN CIVITAS. Fot. J. Sieczkowski, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 203
170. Wisiorek dzwoneczkowaty z XII w. Fot. J. Sieczkowski, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 203
171. Dzwono szprychowego koła drewnianego z XI-XIII w. Fot. J. Sieczkowski, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 203
172. Okładziny z kości i poroża z XI-XII w. Fot. ze zb. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu / 203
173. Okładzina rogowa pobocznicy uprzęży konia z XII w. Fot. J. Sieczkowski, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 203

174. Naczynia wczesnośredniowieczne z Gniezna. Fot. J. Sieczkowski, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 203
175. Kubek rogowy z pokrywką z XI w. Fot. ze zb. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu / 203
176. Rekonstrukcja romańskiego kościoła pw. św. Jerzego wg T. Sawickiego i E. Soroki. Rys. J. Gryguć / 204
177. W. Gosieniecki. Fot. R. Petrajtis, ze zb. Biblioteki Publicznej Miasta Gniezna / 208
178. E. Grabski, fot. sprzed 1939 r., ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 209
179. L. Grabski. Reprodukcja portretu, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 210
180. Grobowiec abpa Radzyma Gaudentego w podziemiach katedry gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 211
181. Grobowiec Pięciu Braci Męczenników w podziemiach katedry. Fot. A. Hoffmann, ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 211
182. Gnieźninek, grodzisko wczesnośredniowieczne w parku Miejskim. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 212
183. Kłecko, fragment wykopalisk prowadzonych w grodzisku na „Barbarze" w 1937 r. Fot. ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 212
184. Małachowo Złych Miejsc, grodzisko zwane Łysą Górą. Fot. D. i K. Matelscy / 213
185. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Moraczewie. Fot. A. Kijowski, ze zb. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu / 213
186. Grotkowo, dworek z 1886 r. Fot. D. i K. Matelscy / 217
187. Płyta pamiątkowa z 1906 r. w posadzce katedry gnieźnieńskiej, symboliczny grób Dąbrówki. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 218
188. Ołtarz z konfesją i relikwiarzem bł. Jolenty w kościele oo. Franciszkanów w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 218
189. L. Gruszka. Fot. ze zb. I. Aleksego / 221
190. Odcisk gipsowy pieczęci jurydyki Grzybowo Panieńskie z 1671 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 221
191. Odcisk gipsowy pieczęci jurydyki Grzybowo Świętojańskie z 1638 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 221
192. Hak z wału obronnego, X/XI w. Fot. J. Andrzejewski (2010) z ekspozycji Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 223
193. Gen. Józef Haller (drugi od prawej) z wizytą w Gnieźnie w 1933 r. Fot. Cz. Kierzkowski / 224
194. Harcerski Pomnik Pamięci, skwer Orląt Lwowskich (autor J. Sobociński). Fot. J. Andrzejewski (2010) / 225
195. 1. Drużyna Skautowa im. Lecha, fot. z 1914 r. Fot. archiwum Komendy Hufca ZHP w Gnieźnie / 226
196. Komendy dwóch hufców ZHP: Harcerzy i Harcerek, fot. z 1924 r. Fot. archiwum Komendy Hufca ZHP w Gnieźnie / 226
197. Harcerze cykliści pod pomnikiem Żołnierzy Polskich w parku Kościuszki, fot. z 1932 r. Fot. archiwum Komendy Hufca ZHP w Gnieźnie / 226
198. Drużyna „Wilków Morskich" na „Orle Białym" na jez. Jelonek w Gnieźnie, fot. z 1932 r. Z archiwum Komendy Hufca ZHP w Gnieźnie / 226
199. Kuchnia polowa gnieźnieńskich harcerzy na zlocie w Spale, fot. z 1935 r. Fot. archiwum Komendy Hufca ZHP w Gnieźnie / 226
200. Przemarsz Hufca Gnieźnieńskiego ul. Bolesława Chrobrego, fot. z 1935 r. Fot. archiwum Komendy Hufca ZHP w Gnieźnie / 226
201. Harcerze gnieźnieńscy podczas kopania okopów w 1939 r. Fot. archiwum Komendy Hufca ZHP w Gnieźnie / 227
202. Bogoria, Ciołek, Dębno, Doliwa, Dołęga, Dryja, Dulicz, Gąska (Paparona), Glaubicz, Godziemba, Gozdawa, Gryf, Grzymała, Jastrzębiec, Jelita, Junosza, Korab, Korczak, Korczbok, Korwin, Kotwicz, Leliwa, Leszczyc, Lis, Lubicz, Łodzia, Nabram, Nałęcz, Nieczuja, Niesobia, Nowina, Odrowąż, Ogończyk, Oksza, Orla, Ostoja, Pilawa, Pobóg, Pomian, Poraj, Prawdzic, Prus II, Rawa, Rogala, Rola, Samson, Sokola, Sulima, Szeliga, Szembek, Śreniawa, Świnka, Topór, Wąż, Wczele, Zaręba (Zaremba). Reprodukcja z P. Hudyma, *Herbarz katedry gnieźnieńskiej* , Prymasowskie Wydawnictwo „Gaudentinum" 2004. Rys. J. Borkowski / 233-243
203. Herb i pieczęć prymasa S. Wyszyńskiego, herb Jana Pawła II, herb prymasa J. Glempa, herb abpa H. Muszyńskiego. Fot. ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 244
204. Pieczęć miasta Gniezna z 1331 r. Reprodukcja z M. Gumowski, *Najstarsze pieczęcie miast polskich* / 246
205. Pieczęć miasta Gniezna z 1425 r. Reprodukcja ze zb. Archiwum Głównego Akt Dawnych / 246
206. Odcisk gipsowy pieczęci miasta Gniezna z 1545 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 246
207. Pieczęć lakowa magistratu miasta Gniezna z 1771 r. Reprodukcja ze zb. Archiwum Głównego Akt Dawnych / 246
208. Herb miasta Gniezna z księgi Rady Miejskiej z 1778 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 246
209. Herb miasta Gniezna z okresu zaboru pruskiego z ok. 1880 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 246

210. Herb miasta Gniezna zatwierdzony w 1936 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 246
211. Herb miasta Gniezna używany od 1966 r. / 246
212. A. Hlond. Reprodukcja portretu ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 247
213. A. Holas. Fot. ze zb. prywatnych / 251
214. Hotel „Du Nord". Fot. ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 252
215. Imielenko, chata wiejska z poł. XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 253
216. Rys. brakteatu z czasów Mieszka III Starego (2. poł. XIII w.) z postacią św. Wojciecha; monetę znaleziono na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Imielnie. Fot. D. i K. Matelscy / 253
217. Imiołki, brama stanicy harcerskiej. Fot. M. Chojnacka / 254
218. Nagrobna płyta gipsowa z inskrypcją w podziemiach katedry gnieźnieńskiej. Fot. A. Hoffmann, ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 254
219. Małachowo Złych Miejsc, posążek bogini Izydy z Horusem. Reprodukcja ze zb. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu / 255
220. K. Jakowicz. Fot. ze zb. prywatnych / 256
221. T. Jakubowski. Fot. ze zb. prywatnych / 259
222. Jankowo Dolne, korpus wiatraka typu holenderskiego. Fot. D. i K. Matelscy / 263
223. Jankowo Dolne, budynek dawnego pensjonatu z końca XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 264
224. A. Januchowski. Fot. ze zb. prywatnych / 264
225. H.W. Jasiński. Fot. ze zb. prywatnych / 268
226. M. Jaska. Fot. ze zb. prywatnych / 269
227. Jastrzębowo, kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, dawniej kościół ewangelicki. Fot. D. i K. Matelscy / 269
228. Cichociemny T. Jaworski (pierwszy z prawej). Fot. ze zb. prywatnych / 271
229. A. Jeśmontowicz. Fot. ze zb. prywatnych / 273
230. Błogosławiona Jolenta z córkami, reprodukcja współczesnego obrazu P. Moskala z kościoła pw. bł. Jolenty w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski / 273
231. K. Józefowiczówna. Fot. ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 274
232. Kafle gotyckie z XV w., z wyobrażeniami: Zwiastowania (Jankowo Dolne), św. Jana Chrzciciela i św. Barbary (Gniezno), sądu Parysa (Gniezno), herbu Kujaw (Gniezno), rycerza z mieczem (Gniezno), herbu Trąba (Strzyżewo Paczk.), syrena grającego na szałamai (Jankowo Dolne), triumfu śmierci (Gniezno), herbu Orzeł Biały (Gniezno). Fot. (9) J. Sieczkowski. Ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 276
233. Renesansowe kafle z Gniezna: św. Jerzy walczący ze smokiem, tarczownik z herbem Orzeł Biały. Fot. (2) J. Andrzejewski, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 277
234. Ł. Kamieński. Reprodukcja z *Gniezno – studia i materiały*, t. 2 / 279
235. Kapliczka maryjna przy kościele pw. św. Trójcy. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 282
236. Kapliczka wotywna u zbiegu ulic Roosevelta i Wschodniej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 282
237. Kapliczka z figurą przy skrzyżowaniu ulic Orzeszkowej i Swarzędzkiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 282
238. Dwie kapliczki wzdłuż ul. Zamiejskiej. Fot. (2) J. Andrzejewski (2010) / 282
239. A. Karpiński, prezes Sądu Okręgowego w Gnieźnie. Fot. z 1928 r., ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 285
240. Dworek rodziny Roeslerów w Karsewie. Fot. N. i T. Strękowie / 285
241. B.M. Kasprowicz. Reprodukcja portretu ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski / 286
242. Rekonstrukcja rotundy NMP z 2. poł. X w. wg T. Janiaka. Rys. J. Gryguć / 289
243. Romańska apsyda główna i fundament ołtarza romańskiego (widok od strony zachodniej). Fot. Z. Różański, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 290
244. Romańska apsyda południowa. Fot. Z. Różański, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 290
245. Romańska posadzka ze szkliwionych płytek ceramicznych z XII/XIII w. Fot. T. Janiak, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 290
246. Nagrobna płyta gipsowa z inskrypcją z XII w. Fot. Z. Różański, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 290
247. Przerys romańskiej płaskorzeźby – główki gipsowej z XII w. Rys. B. Springer, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 290
248. Krzywaśnie pastorałów z XII i XIII w. z grobów katedralnych. Fot. J. Sieczkowski, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 290
249. Cmentarzysko pod kaplicą Łubieńskich z XIV-XV w. Fot. T. Janiak, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 290
250. Rekonstrukcja drugiej bazyliki (4. ćwierć XI w. do 1097/1099) wg T. Janiaka. Rys. J. Gryguć / 291
251. Aksonometria romańskiej bazyliki trójnawowej z XII w. do poł. XIV w. wg T. Janiaka. Rys. J. Gryguć / 292

252. Katedra po regotyzacji – aksonometria wg J. Zachwatowicza. Rys. A. Holas / 293
253. Widok na katedrę w Gnieźnie od strony południowej. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 294
254. Drzwi Gnieźnieńskie, brązowy odlew z 2. poł. XII w. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 295
255. Barokowa konfesja ze srebrną trumną – relikwiarzem św. Wojciecha. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 295
256. Fragment *Kazań gnieźnieńskich*, karty 14 verso oraz 15 recto. Reprodukcja ze zb. Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie / 300
257. Kędzierzyn, kościół pw. św. Andrzeja Apostoła z 1840 r. Fot. D. i K. Matelscy / 301
258. Kino „Polonia" przy ul. Bolesława Chrobrego. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 305
259. Kino „Piast" przy ul. Jana Pawła II. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 306
260. Mapka z miejscowościami gminy Kiszkowo. Oprac. P. Lubczak / 306
261. Herb Kiszkowa / 306
262. Klasztor z kościołem oo. Franciszkanów. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 308
263. Herb Kłecka / 310
264. Akt nadania Orderu Krzyża Grunwaldu III klasy miastu Kłecku (2 IX 1968). Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 310
265. Kłecko, kościół pw. św. Jerzego i św. Jadwigi. Fot. D. i K. Matelscy / 311
266. Mapka z miejscowościami gminy Kłecko. Oprac. P. Lubczak / 312
267. E. Kolanowska. Fot. W. Nowicki (1950) / 313
268. J. Kolanowski. Fot. ze zb. prywatnych / 314
269. Dworzec kolejowy, budynek od frontu, fot. z ok. 1906 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 315
270. Dworzec kolejowy, fot. z ok. 1906 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 315
271. Kolejowa Orkiestra Dęta Gnieźnieńskiego Węzła PKP, fot. z lat 30. XX w. Reprodukcja z wydaw. *40-lecie Orkiestry* / 316
272. Zespół muzyczny „Koliber". Reprodukcja ze zb. zespołu / 316
273. Z. Kołaczkowski. Fot. ze zb. prywatnych / 316
274. Znak graficzny Kongresu PTTK w Gnieźnie (8-10 IX 2000). Reprodukcja ze zb. autorów hasła / 323
275. Budynek konwiktu, założonego w 1895 r. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 325
276. Czerniejewo, pomnik O. Kopczyńskiego. Fot. R. Nowak / 325
277. J. Kostrzewski. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 327
278. Wzgórze Lecha, kościół pw. św. Jerzego. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 329
279. Kościół oo. Franciszkanów pw. Wniebowzięcia NMP i św. Antoniego. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 329
280. Kościół rektorski pw. św. Jana Chrzciciela, bożogrobców. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 330
281. Kościół farny pw. Świętej Trójcy. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 330
282. Kościół pw. św. Michała Archanioła. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 331
283. Kościół pw. św. Wawrzyńca. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 332
284. Kościół pw. św. Krzyża. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 332
285. Kościół pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 333
286. Kościół parafii wojskowej pw. NMP Królowej Polski. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 333
287. Kościół pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 334
288. Kościół pw. bł. Radzyma Gaudentego. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 334
289. Kościół pw. św. Bogumiła. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 335
290. Kościół pw. bł. Jolenty. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 336
291. Kościół pw. bł. Michała Kozala BM. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 336
292. Niechanowo, kościół pw. św. Jakuba Apostoła. Fot. N. i T. Strękowie / 338
293. Jarząbkowo, kościół pw. św. Marcina z ok. 1930 r. Fot. N. i T. Strękowie / 339
294. Pawłowo, kościół pw. św. Marcina z 1762 r. Fot. D. i K. Matelscy / 339
295. Żydowo, kościół pw. św. Stanisława z lat 1843-45. Fot. R. Nowak / 340
296. Czerniejewo, kościół pw. św. Jana Chrzciciela. Fot. R. Nowak / 340
297. Łubowo, kościół pw. św. Mikołaja z ok. 1660 r. Fot. D. i K. Matelscy / 340
298. Koziołek lednicki, rzeźba z XIX w. Reprodukcja ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy / 342
299. Klub Kręglarzy w Gnieźnie, fot. z ok. 1920 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 345
300. J. J. Kroll. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 346
301. Kruchowo, dwór po przebudowach w 1766 i 1921 r. Fot. D. i K. Matelscy / 347
302. Kruchowo, zabytkowa dzwonnica przy kościele parafialnym. Fot. D. i K. Matelscy / 347
303. J. Krysiński. Reprodukcja ze zb. I. Aleksego / 348
304. R. Krysiński. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 348
305. E. Krzyślak. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 351

306. H.J. Krzyślak, fot. z marca 1946 r. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 351
307. J.M. Kucharski. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 352
308. Znak graficzny Kurkowego Bractwa Strzeleckiego w Gnieźnie / 353
309. Krzyż II rycerza z 1902 r. Fot. ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 354
310. Listownik stanowiący szyld z nazwą i znakiem graficznym (tarczą). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 354
311. Bractwo Strzeleckie po strzelaniu o godność króla i rycerzy (1926). M. Nowak, król strzelecki za 1926 r., siedzi w 1. rzędzie w środku, przybrany łańcuchem. Fot. ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 354
312. Krzyż strzelecki z łańcucha rycerskiego (1929). Fot. ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 354
313. S. Mojecki, król kurkowy z 1906 r. Fot. ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 354
314. A. Galantowicz, król kurkowy z 1933 r., w asyście rycerzy: Z. Nakulskiego (z lewej) i J. Malskiego (z prawej). Fot. ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 354
315. Bractwo na tle nowej hali strzeleckiej (4 VIII 1928). Fot. ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 354
316. Powitanie prezydenta RP I. Mościckiego w Gnieźnie przez L. Barciszewskiego, prezydenta m. Gniezna (1929). Asystę powitania stanowi KBS z pocztem sztandarowym. Reprodukcja fot. ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 354
317. Poczet sztandarowy z komendantem K. Graneckim (pierwszy z lewej) i adiutantem L. Ptschyodym (pierwszy z prawej). Fot. z 1928 r., ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 354
318. M. Kwiatkowski. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 357
319. G. Labuda. Fot. P. Namiot, reprod. z *Naukowe dzieło Profesora Gerarda Labudy*, Poznań 2006 / 357
320. Gmach dawej landratury, wybudowany w 1901 r. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 360
321. J.B. Lange. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 360
322. A. Laubitz. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 362
323. J. Lazarowicz. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 363
324. Winiety „Gazety Gnieźnieńskiej": „Lech", „Lechita" i „Leszek". Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 363
325. Plakietka z orłem. Fot. M. Jóźwikowska, ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy / 364
326. Relikty kościoła grodowego II na Ostrowie Lednickim. Fot. W. Kujawa, ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy / 364
327. Logotyp Lednickiego Parku Krajobrazowego / 365
328. Lednicki Park Krajobrazowy – widok z lotu ptaka. Fot. W. Rączkowski, ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy / 365
329. Mapa Lednickiego Parku Krajobrazowego. Reprodukcja za zgodą Wydawnictwa Pietruska & Mierkiewicz sp. z o.o. / 366
330. Ledniczka, wyspa na jeziorze Lednica, zwana też Kucharką. Fot. W. Kujawa, ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy / 366
331. Leśniewo, dworek z końca XIX w. (rozebrany w 2002/03). Fot. D. i K. Matelscy / 372
332. W. Lipczyńska. Fot. z archiwum Biblioteki Publicznej w Grand Rapids w USA / 372
333. Chrzest boeinga 767-200 ER „Gniezno", Warszawa-Okęcie, 27 IV 1989 r. Fot. K. Łukasik. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 379
334. Gniezno, budynek loży masońskiej z 1804 r. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 379
335. Gniezno, front budynku loży masońskiej z 1806 r. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 380
336. Lubiń, XIX-wieczny dworek. Fot. D. i K. Matelscy / 380
337. Łagiewniki Kościelne, dworek z poł. XIX w. z parkiem krajobrazowym. Fot. D. i K. Matelscy / 381
338. Łagiewniki Kościelne, kościół pw. Bożego Ciała z 1741 r. z dzwonnicą. Fot. D. i K. Matelscy / 382
339. J. Łomnicki. Fot. ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy / 385
340. Łopienno, kościół pw. Wniebowzięcia NMP z ok. 1680 r. Fot. D. i K. Matelscy / 386
341. Herb Łubowa / 388
342. Mapka z miejscowościami gminy Łubowo. Oprac. P. Lubczak / 388
343. Łubowo, siedziba Banku Spółdzielczego. Fot. K. Łukasik / 389
344. Brama wjazdowa do Małego Skansenu z lat 70. XX w. – symbol Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Fot. K. i D Matelscy / 393
345. Mały Skansen, wiatrak z 1585 r. Fot. D. i K. Matelscy / 394
346. Medal pamiątkowy odbudowy Gniezna z 1823 r., awers i rewers. Fot. ze zb. Muzeum Narodowego w Poznaniu / 397
347. Medyczne Studium Zawodowe w Gnieźnie. Fot. M. Łanowiecki, ze zb. szkoły / 397
348. Internat Medycznego Studium Zawodowego w Gnieźnie. Fot. M. Łanowiecki, ze zb. szkoły / 397

349. Herby miast partnerskich: Anagni (Włochy), Esztergom (Węgry), Falkenberg (Szwecja), Radiviliskis (Litwa), Roskilde (Dania), Saint-Malo (Francja), Siergijev Posad (Rosja), Speyer (Niemcy), Umań (Ukraina), Veendam (Holandia). Reprodukcje ze zb. Miejskiego Ośrodka Kultury w Gnieźnie / 400-403
350. Miejska Szkoła Handlowo-Przemysłowa, fot. od frontu z ok. 1901 r. Reprodukcja pocztówki ze zb. T. Fiodora / 405
351. Obecny Zespół Szkół Ekonomiczno-Odzieżowych, fot. od strony dziedzińca. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 405
352. Logo Miejskiego Ośrodka Kultury / 405
353. Budynek II Liceum Ogólnokształcącego im. Dąbrówki. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 405
354. Mapka z miejscowościami gminy Mieleszyn. Oprac. P. Lubczak / 406
355. Herb Mieleszyna / 406
356. Mielżyn, kościół pw. Wszystkich Świętych z końca XVI w. Fot. D. i K. Matelscy / 408
357. Mielżyn, dworek z XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 408
358. „Złoty Pas Aleksandra Polusa" – trofeum Międzynarodowego Młodzieżowego Turnieju Pięściarskiego. Fot. T. Tomkowiak / 409
359. G. Mikołajczyk. Fot. J. Andrzejewski / 409
360. Wczesnopiastowski zbiór broni zwany militariami lednickimi. Fot. ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Fot. W. Kujawa / 411
361. B. Miśkiewicz. Fot. ze zb. prywatnych / 412
362. B. Mroczkowski. Fot. ze zb. prywatnych / 414
363. Logo Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy / 415
364. Dziekanowice, budynek – siedziba dyrekcji Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Fot. M. Krężałek / 415
365. Mały Skansen, eklektyczna budowla zwana Skarbczykiem. Fot. M. Chojnacka / 416
366. Logo Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 417
367. Gmach Muzeum przy ul. J. Kostrzewskiego 1. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 417
368. Kwintet muzyczny działający przy Międzyspółdzielczym Ośrodku Kulturalno-Oświatowym w Gnieźnie przy ul. Warszawskiej 21. Fot. z kroniki Miejskiego Ośrodka Kultury / 419
369. W. Nehring (Neryng). Reprodukcja z PSB PAN, 1977, z. 95 / 422
370. Niechanowo, kościół pw. św. Jakuba Apostoła. Fot. N. i T. Strękowie / 423
371. Niechanowo, pałac barokowo-klasycystyczny, wzniesiony w XVIII w. Fot. N. i T. Strękowie / 423
372. Herb Niechanowa / 423
373. Mapka z miejscowościami gminy Niechanowo. Oprac. P. Lubczak / 423
374. Las Jelonek, pomnik Męczeństwa i Chwały. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 425
375. Królewskie Gimnazjum w Gnieźnie (1863-1913) i niemieccy dyrektorzy szkoły. Reprodukcja ze zb. T. Fiodora / 427
376. Cesarz Wilhelm II Hohenzollern z żoną i dziećmi. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 428
377. Cesarz Wilhelm II wizytuje Gniezno (9 VIII 1905). Rynek wypełniony niem. kolonistami i wojskiem pruskim. Reprodukcja fot. ze zb. prywatnych / 428
378. Tajny meldunek z marca 1939 r. o działalności tzw. piątej kolumny. Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 429
379. Lista niemieckich przestępców wojennych (z kwietnia 1946 r.) zamieszkałych na terenie powiatu gnieźnieńskiego. Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 429
380. Plan sytuacyjny centrum Gniezna z działającymi w latach 1939-45 niemieckimi instytucjami. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 431
381. J.T. Lorenzen, hitlerowski nadburmistrz Gniezna. Reprodukcja z „Jahrbuch des Kreises Gnesen" / 431
382. Rynek w latach okupacji z jedną z dwóch hitlerowskich kolumn, zwieńczonych orłami. Reprodukcja z „Jahrbuch des Kreises Gnesen" / 431
383. Gniezno, zniszczony pomnik Bolesława Chrobrego zastąpiono fontanną. Reprodukcja z „Jahrbuch des Kreises Gnesen" / 432
384. Tablica upamiętnienia obozu przejściowego w gnieźnieńskiej garbarni. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 435
385. Dyplom nadania obywatelstwa honorowego bp. A. Laubitzowi w 1931 r. Reprodukcja dok. ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 436
386. Akt nadania honorowego obywatelstwa papieżowi Janowi Pawłowi II w 2003 r. Reprodukcja dok. ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 436
387. Budynek Ogólnokształcącej Szkoły Muzycznej im. Feliksa Nowowiejskiego. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 438
388. Tablica z nazwiskami gnieźnieńskich olimpijczyków, stadion hokejowy przy ul. Paczkowskiego. Fot. J. Andrzejewski / 440
389. Akt dekoracji miasta Gniezna dokonany na Rynku (25 V 1947). Od lewej: H. Naskręt – ówczesny prezydent Gniezna, B. Bierut – prezydent RP i M. Rola-Żymierski – marszałek Polski. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 442
390. Prezydent Gniezna H. Naskręt (po lewej) w asyście prezentuje nadany miastu Order Odrodzenia Polski „Polonia Restituta". Pośrodku stoją: dr F. Widy-Wirski, wojewoda poznański, i S. Grotowski, przewodniczący Miejskiej Rady Narodowej w Gnieźnie. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 442

391. Wielka Wstęga Orderu Odrodzenia Polski, nadana Gnieznu 25 V 1947 r. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 442
392. Orkiestra 69. Pułku Piechoty, lata 30. XX w. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 443
393. Osiniec, dworek z przełomu XIX i XX w. Fot. D. i K. Matelscy / 444
394. Ostrowite Prymasowskie, kościół pw. św. Marcina z 1851 r. Fot. D. i K. Matelscy / 445
395. Ostrowite Prymasowskie, chata z 1. poł. XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 445
396. Próba rekonstrukcji grodu z podgrodziem na Ostrowie Lednickim. Rys. J. Gryguć / 445
397. Otton III zasiadający na tronie. Reprodukcja miniatury z ewangeliarza (998), ze zb. Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie / 447
398. Relikty palatium na Ostrowie Lednickm. Fot. ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Fot. W. Kujawa / 450
399. Próba rekonstrukcji palatium lednickiego z pocz. XI w. Rys. J. Gryguć / 451
400. Logo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej / 452
401. Budynek administracji Państwowego Stada Ogierów w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 453
402. Medal wybity na 100-lecie Państwowego Stada Ogierów w 1985 r., proj. J. Kuśmierowski, awers i rewers. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 453
403. Gmach Państwowego Teatru im. Aleksandra Fredry w Gnieźnie od strony ul. A. Mickiewicza. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 454
404. Medal wybity na jubileusz 30-lecia Państwowego Teatru im. Aleksandra Fredry w Gnieźnie w 1976 r., awers i rewers. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 455
405. Park Miejski w Gnieźnie, staw z fontanną (z ok. 1915). Reprodukcja pocztówki, ze zb. T. Fiodora / 457
406. Park im. T. Kościuszki, widok od ul. Lecha. Reprodukcja fot. ze zb. T. Fiodora / 457
407. S. Pawlak. Reprodukcja fot. ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 458
408. W. Pawlak. Reprodukcja fot. ze zb. prywatnych / 458
409. A.B. Piechowiak. Reprodukcja fot. ze zb. M. Borowiaka / 461
410. Hala GOSiR (30 I 1993), mecz kadry Polski z reprez. Gniezna (5 : 2). W środku M. Listkiewicz – sędzia zawodów, prezes PZPN; z prawej J. Kupcewicz – trener kadry; z lewej Z. Siudziński – inicjator meczu. Fot. ze zb. prywatnych / 463
411. B. Plewiński. Reprodukcja fot., ze zb. prywatnych / 467
412. Gmach poczty przy ul. Bolesława Chrobrego. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 471
413. Pracownicy poczty, fot. z 1920 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 471
414. W.M. Podlaszewski, autoportret z 1922 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 471
415. Drużyna Sanitarna Czerwonego Krzyża w Gnieźnie (1919). W środku dr L. Kruszka. Reprodukcja fot. W. Nowicki, ze zb. PCK / 474
416. Drużyna Sanitarno-Medyczna PCK w Gnieźnie (1930). Reprodukcja ze zb. PCK / 475
417. Karta uczestnictwa w V Kongresie Krajoznawstwa Polskiego w Gnieźnie (wrzesień 2000). Reprodukcja ze zb. PTTK Oddz. Gniezno / 480
418. Regiony geomorfologiczne Wielkopolski. Reprodukcja z B. Krygowski, *Geografia fizyczna Niziny Wielkopolskiej*, Poznań 1961 / 481
419. Wysoczyzna Gnieźnieńska – subregiony. Reprodukcja z B. Krygowski, *Geografia fizyczna Niziny Wielkopolskiej*, Poznań 1961 / 481
420. Mapa geomorfologiczna okolic Gniezna. Reprodukcja z B. Krygowski, *Geografia fizyczna Niziny Wielkopolskiej*, Poznań 1961 / 482
421. Pomnik (obelisk) Opatrzności Bożej. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 483
422. Pomnik Poległych na Wojnie Francusko-Pruskiej (1870-71). Reprodukcja pocztówki, ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 483
423. Fontanna zwana Źródełkiem Trojga Dzieci. Reprodukcja pocztówki ze zb. T. Fiodora / 483
424. Pomnik Pierwszego Króla Polski Bolesława Chrobrego. Reprodukcja fot. ze zb. prywatnych / 484
425. Pomnik Żołnierzy Polskich w parku im. T. Kościuszki, fot. z lat 20. XX w. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 484
426. Pomnik ku czci poległych w Powstaniu Wielkopolskim. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 485
427. Pomnik w Lesie Miejskim ku czci Polaków pomordowanych przez hitlerowców w latach 1939-45. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 485
428. Pomnik „Ludziom Morza" na skwerze vis-à-vis gmachu Urzędu Miejskiego. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 485
429. Pomnik Twórców Państwa Polskiego Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 485
430. Pomnik Tysiąclecia Państwa Polskiego – kompleks obiektów zlokalizowany przy ul. J. Kostrzewskiego (4 IX 1978). Fot. J. Andrzejewski (2008) / 486
431. Odbudowany w 1985 r. pomnik króla Bolesława Chrobrego (autor J. Sobociński). Fot. J. Andrzejewski (2008) / 486
432. Pomnik ku czci poległych w latach 1939-1945 w parku im. T. Kościuszki (9 V 1986). Fot. J. Andrzejewski (2008) / 486
433. Pomnik Aleksandra Fredry przed teatrem jego imienia (autor J. Sobociński, 1992). Fot. J. Andrzejewski (2008) / 486

434. Pomnik pamięci więźniów Obozu Jenieckiego w Gnieźnie i pomordowanych Polaków przy ul. M. Wachtla. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 487
435. Pomnik św. Wojciecha (autor J. Sobociński, 1997). Fot. J. Andrzejewski / 487
436. Pomnika Karola Marcinkowskiego (26 VI 1997). Fot. M. Łanowiecki / 487
437. Pomnik z tablicą upamiętniającą miejsce egzekucji 24 Polaków. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 488
438. Herb powiatu gnieźnieńskiego / 489
439. Mapa powiatu gnieźnieńskiego z gminami. Oprac. P. Lubczak / 490
440. Sztandar z okresu Powstania Wlkp. 1918/1919. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 493
441. Potyczka pod Zdziechową 30-31 XII 1918 r. Reprodukcja szkicu, oprac. L. Fijał, ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 494
442. Harcerski plan miasta Witkowa sporządzony 28 XII 1918 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 495
443. Grupa powstańców witkowskich. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 495
444. Leon Stodoliński w mundurze szeregowca wojsk wielkopolskich (1919-poł. 1920). Reprodukcja ze zb. prywatnych / 495
445. Rozwój Powstania Wlkp. – walki na froncie wielkopolskim do dnia 18 II 1919 r. Reprodukcja mapy oprac. przez L. Fijała i B. Polaka, ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 497
446. T. Pozorski. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 499
447. Grzebień kościany, kultura wielbarska (Imielno). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 505
448. Ostroga z brązu, kultura wielbarska (Imielno). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 505
449. Zapinki z brązu, kultura wielbarska (Imielno). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 505
450. Denar cesarza Hadriana, II w. n.e. (Lubochnia). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 505
451. Winieta tygodnika „Przemiany Ziemi Gnieźnieńskiej". Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 506
452. Winieta gazety międzyzakładowej „Głos Załogi". Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 506
453. Zespół Prowizorka Jazz Band. Reprodukcja fot. ze zb. zespołu / 509
454. Przyborówko, zwane Przyborowskie Holendry, dawne gospodarstwo olęderskie. Fot. D. i K. Matelscy / 518
455. Z.H. Rolewicz. Reprodukcja fot. ze zb. prywatnych / 529
456. Plan miasta Gniezna wykonany przez K. Kirschensteina w 1787 r. Reprodukcja z A. Warschauer, *Geschichte der Stadt Gnesen* / 530
457. Gniezno, plan z 1797 r. Reprodukcja z H. Münch, *Geneza rozplanowania miast* / 531
458. Retablishements – plan z 1819 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 532
459. Plan miasta Gniezna z lat 20. XX w. Reprodukcja ze zb. Archiwum Państwowego w Poznaniu Oddziału w Gnieźnie / 533
460. Rybitwy, dworek z lat 20. XX w. Fot. D. i K. Matelscy / 535
461. Rybitwy, drewniany lamus z XVII w. Fot. D. i K. Matelscy / 535
462. Rybno Wielkie, dworek z 1. poł. XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 535
463. Rzegnowo, dworek z ok. poł. XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 535
464. Stauroteka, relikwiarz w kształcie krzyża, przeznaczony do deponowania relikwii Krzyża Świętego (2. poł. X w. – 1. poł. XI w.). Reprodukcja ze zb. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. Fot. M. Jóźwikowska / 536
465. Gmach gnieźnieńskiego Sądu Obwodowego, obecnie Sąd Rejonowy. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 537
466. A. Schmidt. Reprodukcja fot. ze zb. prywatnych / 538
467. Prymasowskie Wyższe Seminarium Duchowne. Widok z wieży katedralnej. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 539
468. F. Sieracka na audiencji papieskiej u Jana Pawła II. Reprodukcja fot. ze zb. prywatnych / 543
469. K. Skory. Reprodukcja fot. z *25-lecie pracy Ks. prałata K. Skorego*, Grand Rapids 1929 / 546
470. Skorzęcin, leśniczówka „Stary Dwór" z pocz. XX w. Fot. D. i K. Matelscy / 546
471. J. Skowron. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 546
472. M. Skupin. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 548
473. Sławno, kościół pw. św. Mikołaja z 1844 r. Fot. D. i K. Matelscy / 548
474. Sławno, kaplica cmentarna pw. św. Rozalii z 1785 r. Fot. D. i K. Matelscy / 548
475. S. Sławska-Taczakowa. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 549
476. Tablica z 2005 r. na cześć ks. S. Sobczaka w kościele pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 550

477. T.F.W. Sobieralski. Reprodukcja ze zb. Biblioteki Publicznej Miasta Gniezna – Dokumenty Życia Społecznego / 551
478. J. Sobociński. Fot. w pracowni artysty A. Hoffmann (1984) / 551
479. K. Soja. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 551
480. Sokolniki, kościół pw. św. Stanisława z lat 1682-1712. Fot. D. i K. Matelscy / 552
481. M. Springer. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 557
482. Logotyp Starostwa Powiatowego w Gnieźnie / 559
483. D. Stein. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 560
484. Budynki Komendy Powiatowej Państwowej Straży Pożarnej w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 562
485. Strzyżewo Kościelne, kościół pw. Zwiastowania NMP z 1848 r. Fot. D. i K. Matelscy / 564
486. W. Surowiecki. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 567
487. J. Suski. Reprodukcja ze zb. A. Zajączkowskiego / 567
488. Szkoła przy ul. św. Jana, obecnie gmach Gimnazjum nr 1. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 573
489. Mapka Szlaku Piastowskiego. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 574
490. Szpital Miejski przy ul. 3 Maja z ok. 1915 r. Reprodukcja ze zb. pocztówek T. Fiodora / 577
491. Budynek Szpitala Dziecięcego (do 1968) przy ul. Lecha 11. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 578
492. Gobelin T. Łubińskiej bez tytułu (2010). Reprodukcja ze zb. autorskich (2010) / 580
493. Szydłowo, spichlerz z 1. poł. XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 581
494. Szydłówek, dworek z XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 581
495. J. Szymański. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 582
496. Zespół taneczny „Świerszcze". Reprodukcja ze zb. zespołu / 584
497. Świniary, XIX-wieczny spichlerz. Fot. D. i K. Matelscy / 584
498. Świniary, kuźnia z XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 584
499. Tablica granitowa na Rynku, upamiętniająca pobyty gen. J. Hallera w Gnieźnie. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
500. Tablica jubileuszowa w kształcie otwartej księgi, przy ul. Bolesława Chrobrego. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
501. Tablica kamienna przy wejściu do Teatru im. A. Fredry. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
502. Tablica Krzyż Katyński przy ul. Warszawskiej w Gn. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
503. Tablica oddająca hołd chłopom kosynierom insurekcji kościuszkowskiej 1794 przy ul. Żwirki i Wigury. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
504. Tablica przypominająca wkroczenie Armii Czerwonej do Gniezna 21 I 1945, przy ul. Witkowskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
505. Tablica pamiątkowa na dawnym cmentarzu ewangelickim przy ul. Roosevelta. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
506. Tablica przypominająca założenie pierwszego w Polsce Uniwersytetu Ludowego, na budynku Towarzystwa Czytelni Ludowych w dzielnicy Dalki. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
507. Tablica upamiętniająca II Zjazd Gnieźnieński, przy wejściu do ratusza. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
508. Tablica upamiętniająca B. Kasprowicza jako fundatora pierwszego w Gnieźnie gimnazjum żeńskiego, na budynku II LO przy ul. M. Łubieńskiego. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
509. Tablica upamiętniająca dzieje szkolnictwa gnieźnieńskiego, na budynku Zespołu Szkół Medycznych przy ul. Mieszka I. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
510. Tablica upamiętniająca ks. mjra M. Zabłockiego, przy ul. Farnej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
511. Tablica upamiętniająca martyrologię chorych psychicznie pacjentów szpitala „Dziekanka", na wsch. ścianie kaplicy zakładu psychiatrycznego przy ul. Poznańskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
512. Tablica upamiętniająca początek harcerstwa w Gnieźnie, przy wejściu do kościoła św. Jerzego na Górze Lecha. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
513. Tablica upamiętniająca Polaków torturowanych i mordowanych przez gestapo, przy ul. Jana III Sobieskiego na budynku dawnej siedziby gestapo. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
514. Tablica upamiętniająca powołanie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, przy ul. Prymasa M. Łubieńskiego. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
515. Tablica upamiętniająca procesy dzieci wrzesińskich z lat 1901-02, na budynku Sądu Rejonowego przy ul. Franciszkańskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
516. Tablica upamiętniająca udział dzieci gnieźnieńskich w strajku szkolnym w latach 1906-07, na budynku Gimnazjum nr 1 przy ul. św. Jana. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 587
517. Tablice upamiętniające powstanie wielkopolskie, na budynku ob. Gimnazjum nr 2 przy ul. Pocztowej, na budynku koszar przy ul. Wrzesińskiej, na murze ratusza przy ul. Bolesława Chrobrego oraz na budynku koszar przy ul. Sobieskiego. Fot. (4) J. Andrzejewski (2010) / 587
518. Tablice Kręgu Darczyńców, wbudowane w granitową nawierzchnię Rynku. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 588
519. S. Taczak. Reprodukcja z *Gniezno i ziemia gnieźnieńska. Walka o wolność narodową i społeczną 1918–1945*, pod red. J. Topolskiego i B. Polaka, Gniezno 1978, s. 216 / 589
520. Z. Taczak. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 590

521. Tenisiści na korcie w parku Miejskim, lata 30. XX w. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 594
522. Logo Towarzystwa Miłośników Gniezna (proj. K. Burghard). Reprodukcja ze zb. Towarzystwa Miłośników Gniezna / 599
523. Pieczęć Towarzystwa Miłośników Gniezna (proj. K. Burghard). Reprodukcja ze zb. Towarzystwa Miłośników Gniezna / 599
524. Akt reerekcyjny pomnika Bolesława Chrobrego. Reprodukcja ze zb. Towarzystwa Miłośników Gniezna / 599
525. Okładka albumu wydanego przez Towarzystwo Miłośników Gniezna w 2002 r. / 599
526. Procesja z udziałem braci Towarzystwa Świętego Wojciecha. Fot. K. Rakowicz / 602
527. Zespół kameralny Trio Gnieźnieńskie, od lewej: F. Piasek, K. Waberski, A. Kosińska. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 604
528. Herb Trzemeszna / 605
529. Trzemeszno, późnobarokowy alumnat. Fot. D. i K. Matelscy / 605
530. Trzemeszno, brama alumnatu. Fot. D. i K. Matelscy / 605
531. Trzemeszno, dawny kościół i szpital pw. św. Łazarza z 1778 r. Fot. D. i K. Matelscy / 605
532. Trzemeszno, bazylika mniejsza pw. Wniebowzięcia NMP. Fot. J. Andrzejewski / 605
533. Trzemeszno, barokowy wystrój bazyliki. Fot. J. Andrzejewski / 605
534. Trzemeszno, wnętrze bazyliki – widok na kolumny romańskie i wykopaliska (z lat 1949-50). Reprodukcja ze zb. Muzeum Archeologicznego w Poznaniu / 605
535. Trzemeszno, pomnik J. Kilińskiego. Fot. D. i K. Matelscy / 606
536. Mapka z miejscowościami gminy Trzemeszno. Oprac. P. Lubczak / 606
537. Budynek Uniwersytetu Ludowego w Dalkach k. Gniezna (dziś dzielnica Gniezna). Fot. J. Andrzejewski (2006) / 615
538. Gmach gnieźnieńskiego magistratu, ob. ratusz. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 620
539. K.J. Waberski. Reprodukcja ze zb. Miejskiego Ośrodka Kultury w Gnieźnie / 621
540. M.J. Wachtel. Reprodukcja z *Gniezno i Ziemia Gnieźnieńska w latach 1918-1945*, pod red. J. Topolskiego i B. Polaka, Gniezno 1978 / 622
541. Waliszewo, kościół pw. św. Katarzyny z 1759 r. Fot. D. i K. Matelscy / 623
542. T. Wargułowa. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 624
543. T. Wawrowski. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 625
544. Płytki romańskie ze Wzgórza Lecha z końca XII w.; od lewej: głowa i koń, gryf, orzeł, ptak w bordiurze, gryf. Fot. (5) J. Sieczkowski, w zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 626
545. Gertruda Wendorff. Reprodukcja fot. ze zb. prywatnych / 627
546. Zespół muzyczny White Band. Fot. ze zb. zespołu / 630
547. Wierzyce, dworek-pensjonat z końca XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 632
548. Wilkowyja, odrestaurowany dworek z 1. poł. XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 632
549. Herb Witkowa / 634
550. Witkowo, Rynek z kościołem pw. św. Mikołaja, fot. z końca XX w. Reprodukcja fot. z Urzędu Miasta i Gm. w Witkowie / 635
551. Witkowo, defilada witkowskiej Straży Ludowej, fot. z lat 20. XX w. Reprodukcja fot. z Urzędu Miasta i Gm. w Witkowie / 635
552. Witkowo, manifestacja patriotyczna (1919) i przysięga komendanta Straży Ludowej. Reprodukcja fot. z Urzędu Miasta i Gm. w Witkowie / 635
553. Witkowo, kościół pw. św. Mikołaja z 1863 r. Reprodukcja fot. z Urzędu Miasta i Gm. w Witkowie / 636
554. Witkowo, ul. Poznańska, fot. z 1910 r. Reprodukcja fot. z Urzędu Miasta i Gm. w Witkowie / 636
555. Uczennice żeńskiej szkoły rolniczej w Witkowie, założonej w pocz. XX w. Reprodukcja fot. z Urzędu Miasta i Gm. w Witkowie / 636
556. Mapka z miejscowościami gminy Witkowo. Oprac. P. Lubczak / 638
557. Witkowo, targowisko na Rynku. Reprodukcja fot. z Urzędu Miasta i Gm. w Witkowie / 640
558. Defilada witkowskiej kompanii powstańczej. Reprodukcja fot. z Urzędu Miasta i Gm. w Witkowie / 641
559. Banknot marki witkowskiej z 1919 r. Reprodukcja fot. z Urzędu Miasta i Gm. w Witkowie / 642
560. Witkowo, Rynek z XIX-wieczną kamienicą. Fot. D. i K. Matelscy / 644
561. J. Witkowski. Reprodukcja fot., ze zb. prywatnych / 645
562. Figura św. Wojciecha na przyporze prezbiterium katedry gnieźnieńskiej, rzeźba M. Rożka. Fot. M. Łanowiecki, w zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 652
563. Akt oddania miasta Gniezna pod patronat św. Wojciecha (25 III 1994), awers i rewers. Reprodukcja dokumentu stylizowanego przez Gnieźnieńską Firmę Wydawniczą TUM / 653
564. Za wstawiennictwem Jego Ekscelencji metropolity gnieźnieńskiego ks. abpa Henryka Muszyńskiego, z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Gniezna i na prośbę Rady Miasta Gniezna, Ojciec Święty Jan Paweł II zatwierdził wybór św. Wojciecha, biskupa i męczennika, na patrona Gniezna. Odpowiedni dekret, przygotowany przez watykańską Kongregację ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, został publicznie ogłoszony na uroczystej sesji Rady Mia-

sta 23 IV 1994 r. Graficzne przetworzenie tego dokumentu przygotowała Gnieźnieńska Firma Wydawnicza TUM Waldemara Kiełbowskiego / 653
565. Brewe apostolskie Jana Pawła II, przesłane na ręce ks. abpa H. Muszyńskiego, o ustanowieniu św. Wojciecha patronem miasta Gniezna. Reprodukcja dokumentu ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 654
566. Z. Wójcicki. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 657
567. Wydartowo, zabytkowa kuźnia z 1856 r. Fot. D. i K. Matelscy / 659
568. Z. Wygocki. Reprodukcja fot. z *Gniezno i powiat gnieźnieński w Powstaniu Wielkopolskim 1918-1919* / 663
569. Medal przyznawany wystawcom. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 665
570. Plakat okolicznościowy wystawy (autor W. Podlaszewski). Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 665
571. Pomnik Prymasa Tysiąclecia, kardynała Stefana Wyszyńskiego w katedrze gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 666
572. Widok na Górę Lecha od strony wschodniej. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 668
573. Rekonstrukcja gotyckiej kamienicy mieszczańskiej w Rynku wg T. Janiaka, rys. J. Gryguć / 668
574. Kościół pw. św. Wawrzyńca na górze Lubuszka. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 669
575. XIV-wieczny klasztor i kościół pw. św. Jana Chrzciciela na Wzgórzu Krzyżackim. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 670
576. M. Zabłocki. Reprodukcja portretu z gnieźnieńskiej fary. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 670
577. Farbiarnia i Pralnia w Gnieźnie, fot. z lat 20. XX w. Reprodukcja pocztówki ze zb. prywatnych / 672
578. Miejskie Pralnie i Farbiarnie, nieczynny zakład przed rozbiórką. Fot. J. Andrzejewski (2003) / 672
579. Gnieźnieńska wieża ciśnień, wybudowana w 1901 r. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 675
580. Wojskowy Zakład Remontowo-Budowlany, medal pamiątkowy wybity na 20-lecie Jednostki Wojskowej 1125 (proj. J. Stasiński, 1980), awers i rewers. Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 677
581. Obiekty Zakładów Mięsnych w Gnieźnie, dawnej Rzeźni Miejskiej, na pocz. XXI w. przekształcone na placówki handlowe. Fot. J. Andrzejewski (2008) / 678
582. Znak firmowy prosperującej w latach 1927-39 spółki akcyjnej „Bacon Export Gniezno". Reprodukcja ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 678
583. Zakrzewo, neorenesansowy pałac z 1867 r. Fot. M. Chojnacka / 682
584. Zakrzewo, oficyna pałacowa (dom rządcy). Fot. M. Chojnacka / 682
585. Próba rekonstrukcji zamku abpa J. Łaskiego nad jez. Jelonek z pocz. XVI w. wg T. Sawickiego. Rys. J. Gryguć / 683
586. Wzgórze Lecha, odkryty fragment kamiennej baszty zamkowej. Ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie. Fot. T. Sawicki / 683
587. Próba rekonstrukcji gnieźnieńskiego zamku książąt piastowskich na Wzgórzu Lecha. Rys. J. Gryguć / 684
588. „Praelium ad Gnesnam in quo Ser. Princeps Dn. Adolphus Joannes Com. Palatin Rheni ... 32 trib Weiheni de fultores" – bitwa ze Szwedami pod Gnieznem w 1656 r. (ściślej pod Kłeckiem), stoczona między szwedzkim ks. Adolfem Janem i hetmanem Stefanem Czarnieckim. Miedzioryt z XVII w. E. Dahlebergha, zamieszczony w dziele S. Puffendorfa, *De rebus a Carlo Gustavo*, Norymberga 1696. Zbiory Muzeum Książąt Lubomirskich w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu. Fot. M. Łanowiecki / 691
589. Zdziechowa, dworek z XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 696
590. Zespół muzyczny Kuczyńskich. Reprodukcja ze zb. prywatnych / 697
591. W. Zientarski. Fot. J. Andrzejewski / 701
592. Logo II Zjazdu Gnieźnieńskiego w 1997 r. (proj. A. Jeziorkowski). Ze zb. Gnieźnieńskiej Firmy Wydawniczej TUM Waldemara Kiełbowskiego / 703
593. Dyptyk relikwiarzowy z ok. 1388 r. Reprodukcja ze zb. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie / 710
594. Garnitur ołtarzowy prymasa W. Leszczyńskiego. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 711
595. Garnitur ołtarzowy kard. M. Radziejowskiego. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 711
596. Patena i kielich, tzw. kielich Dąbrówki. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 713
597. Kielich agatowy, zwany kielichem św. Wojciecha. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 713
598. Kielich zwany królewskim lub kielichem (drugim) Dąbrówki. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski (2010) / 713
599. Komplet sprzętów liturgicznych abpa M. Ledóchowskiego. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 714
600. Krzyż relikwiarzowy Jakuba ze Sienna. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 715

601. Krzyż relikwiarzowy z legatu kard. Fryderyka Jagiellończyka (tzw. pacyfikał większy). Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 715
602. Krzyż relikwiarzowy po kard. Fryderyku Jagiellończyku (tzw. pacyfikał mniejszy). Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 715
603. Monstrancja barokowa, wykonana przez Ł. Wrzaskowicza. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 716
604. Monstrancja rokokowa, wykonana przez F.A. Guttweina. Fot. J. Andrzejewski, ze skarbca kościoła oo. Franciszkanów / 716
605. Monstrancja gotycka farna z XV/XVI w. Fot. J. Andrzejewski / 716
606. Naczynie na oleje święte, fundator: prym. J. Uchański. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 717
607. Pektorał kard. M. Ledóchowskiego. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 717
608. Pierścienie biskupie. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 718
609. Puszka na komunikanty z 1637 r. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 718
610. Relikwiarz bł. Jolenty w kościele oo. Franciszkanów. Fot. J. Andrzejewski / 719
611. Relikwiarze puszkowe: św. Urszuli, św. Barbary i kopia skradzionego relikwiarza na głowę św. Wojciecha (J. Bartha z 1494). Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 720
612. Relikwiarz na rękę św. Wojciecha. Ze zb. Muzeum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Fot. J. Andrzejewski / 721
613. Trumna – relikwiarz św. Wojciecha. Fot. J. Andrzejewski / 721
614. Sztandar Związku Halerczyków w Gnieźnie. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 723
615. Żółcz, dwór z końca XIX w. Fot. D. i K. Matelscy / 725
616. Ogończyk, herb rodowy Żółtowskich / 725
617. K. Żurowski. Reprodukcja ze zb. Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie / 727
618. Stadion żużlowy w Gnieźnie przy ul. Wrzesińskiej. Fot. J. Andrzejewski (2006) / 728
619. Żydowo, kościół pw. św. Stanisława z 1845 r. Fot. R. Nurski / 738

Aneks

ZAKŁADY I USŁUGI W GNIEŹNIE

Garbarnie. Pierwszą, nieudaną, próbę utworzenia w Gn. nowoczesnej garbarni podjął burmistrz Prieve na przełomie XVIII/XIX w. W okresie Księstwa Warszawskiego istniały trzy większe garbarnie zatrudniające po kilku robotników, które zakończyły działalność po wprowadzeniu nowych ceł na granicy z Rosją po 1815. W 1843 powstała garbarnia Aarona Rogowskiego. W latach 80. XIX w. stała się jednym z ważniejszych zakładów tej branży w Niemczech zatrudniając ok. 200 robotników. Po Aaronie fabrykę prowadził jego syn Ignacy, a po jego śmierci w 1930 jego synowie: Erich i Alfred. Garbarnia mieściła się na wschodnim brzegu jeziora Jelonek. Zakład po II wojnie światowej nie wznowił działalności.
Pod koniec XIX w. powstała też w Gn. Garbarnia „Grabski, Jescheck i Spółka".
W 1933 Jan Dobrucki i Franciszek Budischowski założyli spółkę Gnieźnieńska Fabryka Skór i Pasów „Granit". Przedsiębiorstwo specjalizowało się w produkcji skór podeszwowych i pasów skórzanych. Siedzibą spółki były budynki przy ul. Wrzesińskiej 19. W latach 1939-45 fabryka znajdowała się pod zarządem niemieckim. Bezpośrednio po wojnie kierownictwo zakładu objął J. Dobrucki. W XII 1946 r. garbarnia została upaństwowiona i otrzymała nazwę Garbarnia nr 1 w Gn.
W okresie międzywojennym działały w Gn. małe zakłady garbarskie o charakterze rzemieślniczym: Michała Mantasa przy ul. Witkowskiej 27 i Franciszka Stenzla przy ul. Witkowskiej 91.
22 VII 1951 uruchomiono Gnieźnieńskie Zakłady Garbarskie, jedną z pierwszych inwestycji planu sześcioletniego. W ich skład weszła dotychczasowa Garbarnia nr 1 oraz nowy zakład zwany Garbarnią nr 2. Jeden i drugi obiekt usytuowano przy ul. Wrzesińskiej. W momencie uruchomienia zakład gnieźnieński był największą i najnowocześniejszą w Polsce garbarnią skór chromowych. Zakład produkował skóry podeszwowe, kazeinowo-żywicowe, wodoodporne, marszczone, galanterię chromową i chromowo-roślinną, dwoiny podszewkowe, galanteryjne i odzieżowe. W latach 60. XX w. dzienna produkcja wynosiła ok. 21 ton skór dziennie. Pod koniec lat osiemdziesiątych zdolność przerobowa przedsiębiorstwa doszła do ok. 32 ton skór dziennie. Od 1991 z powodu braku zamówień ze strony głównie zakładów obuwniczych produkcja skór zaczęła się zmniejszać. Stopniowo zaczęto redukować liczbę pracowników. W 1973 zatrudnienie wynosiło 933 osoby, w połowie 1998 spadło ono do 350 osób. W październiku 1999 zakończono produkcję, a w I 2000 wprowadzono syndyka masy upadłościowej i rozpoczęto proces likwidacji zakładu.
Funkcję dyrektora zakładu pełnili: Marek Emil (1951, budowa), K. Pieśkiewicz (1951-52), Marian Siepracki (1953-54), Seweryn Demus (1955-59), Marian Winkiel (1959-63), Zygmunt Wiśniewski (1963-81), Wiesław Szczepanowski (1981-91), Roman Kujawski (1992-99). W 1999 mianowano zarządcę komisarycznego Bogusława Sobczaka, a w 2000 syndyka masy upadłościowej Janinę Murawę.
Zob. też Garbarnia Grabskiego.
Gnieźnieńskie Miejskie Przedsiębiorstwo Przemysłu Terenowego – utworzone 1 X 1951 na podstawie zarządzenia Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu. Przejęło porzucone zakłady poniemieckie oraz polskie większe zakłady rzemieślnicze i mniejsze przedsiębiorstwa przemysłowe upaństwowione przez nowe władze komunistyczne. W momencie utworzenia w skład przedsiębiorstwa wchodziły następujące zakłady: Oddział 1 Fabryka Walizek, ul. Tumska 3, fabryka założona przez Willego Henneberga 15 XII 1941 jako Koffer- und Lederfabrik; Oddział 2 Fabryka Chemiczna, ul. Paderewskiego 8 (wcześniej jako: Fabryka Chemiczno-Farmaceutyczna) powstała 23 I 1945; Oddział 3 Fabryka Luster i Ozdób Choinkowych, ul. Lecha 12, założona przez Maksymiliana Warma w 1939 jako Hurtownia i Szlifiernia Luster.
1 VII 1951 utworzono Gnieźnieńskie Zakłady Metalowe Przemysłu Terenowego. Powstały one z połączenia zakładu Stanisława Różakolskiego (założonego przez S. Różakolskiego w 1919 jako Przedsiębiorstwo Produkcji Maszyn Rolniczych, a następnie Centryfuga – Fabryka Przyborów do Wirówek, od 1945 r. funkcjonujące jako: S. Różakolski Warsztaty Naprawy i Wytwórnia Części Zamiennych do Wirówek przy ul. Roosevelta 21-23), warsztatu F. Wójczaka (po 1945 działającego jako Warsztat Pilnikarsko-Tokarski „Franciszek Wójczak i S-ka", ul. 3 Maja 3) oraz zakładu Zygmunta Nakulskiego (powstał w 1882 jako S. Nakulski Fabryka Broni, po 1945 działał jako Warsztaty Mechaniczne dla Produkcji Aparatów Humanitarnego Uboju „Zygmunt Nakulski i Spółka", ul. Witkowska 18). Zakłady te po 1945 zostały przejęte pod przymusowy zarząd państwowy, a następnie upaństwowione. Od 1 IX 1952 r. dawny warsztat S. Różakolskiego wyodrębnił się i przyjął nazwę Zakład Remontowo-Montażowy, i od tej pory podlegał Okręgowemu Zarządowi Przemysłu Mleczarskiego w Poznaniu. Dwa pozostałe zakłady (dawne warszta-

ty Z. Nakulskiego i F. Wójczaka) 1 IV 1953 r. zostały przejęte przez GMPPT, odpowiednio jako Oddział 4 i Oddział 5.
1 XII 1953 GPPT przejęło Wytwórnię Musztardy i Oleju Ludwika Kukli przy ul. Mickiewicza 7a i utworzyło Oddział 6 – Fabrykę Musztardy. 1 VII 1954 dawna Fabryka Wódek i Likierów Bolesława Kasprowicza została przejęta przez Poznańską Wytwórnię Win Przedsiębiorstwo Państwowe w Poznaniu, która utworzyła tu swój Zakład Gniezno. W 1956 przekształcono go w Gnieźnieńskie Miejskie Przedsiębiorstwo Spożywcze Przemysłu Terenowego i przeniesiono siedzibę na ul. Lecha 1a. Do zakładu dołączono także dawną Wytwórnię Win i Soków L. Karpińskiego. GMPSPT jako część GMPPT produkowało wina (owocowe słodkie, owocowe półsłodkie i miód pitny trójniak), musztardę, wody gazowane (lemoniadę, lemoniadę na sokach owocowych, oranżadę i wodę sodową), piwo, olej oraz wyroby waflowe. W 1960 osiągnięto najwyższą wartość produkcji rocznej wśród wszystkich branż działających w ramach GMPPT. Do 1963 zakład usamodzielnił się i wyszedł z dotychczasowej struktury. 1 I 1956 GMPPT przejęło położoną przy ul. Grunwaldzkiej 40 Wytwórnię Sztucznego Rogu „Kazenit" pod przymusowym zarządem państwowym, należącą wcześniej do Andrzeja Durczewskiego. Zakład produkował wówczas obrusy (wkrótce produkcję zakończono jako nierentowną), fartuchy damskie i dziecięce, płaszcze damskie, peleryny dziecięce i śniadaniówki, a od 1963 wyroby z folii igielitowej. Zakład opuścił strukturę organizacyjną GMPPT przed 1963.
Tworzono ponadto należące do GMPPT punkty usługowe. W miejscu przejętego Państwowego Przedsiębiorstwa Krawiecko-Kuśnierskiego w Poznaniu – Zakład Odzieży Miarowej nr 17 w Gn. przy ul. Chrobrego 4 utworzono punkt usługowy krawiecko-kuśnierski. Przy ul. Tumskiej 3 od 1954 mieścił się punkt usługowy szklarski. Przejmowano także zakłady poza Gn. W Wągrowcu przejęto Olejarnię A. Pazdowskiego, a we Wrześni Hurtownię Piwa i Wytwórnię Wód Gazowanych Floriana Maćkowiaka. W 1957 zakład w Wągrowcu został zwrócony poprzedniemu właścicielowi, a zakład wrzesiński przekazano Wrzesińskiemu Przedsiębiorstwu Przemysłu Terenowego we Wrześni. Od jesieni 1955 GMPPT posiadało także punkt usługowy kowalsko-ślusarski w Kiszkowie.
W 1963 r. w skład GMPPT wchodziło 6 zakładów produkujących szeroką gamę wyrobów: Zakład nr 1 przy ul. Armii Czerwonej 18, w miejscu dawnej Fabryki Broni Nakulskiego – wyroby „S"; Zakład nr 2 przy ul. Łaskiego 19 – złącza okrętowe, warsztat przy ul. Paderewskiego 8 – wyciągi radiochemiczne; Zakład nr 3 – przy ul. Roosevelta 6 prowadził punkt usługowy ślusarsko-kowalsko-kołodziejski, a przy ul. 22 Lipca 2 punkt usługowy galwanizacyjny; Zakład nr 4 w warsztatach przy ul. Bolesława Chrobrego 26 produkował ozdoby choinkowe, a przy ul. Lecha 12 lustra; Zakład nr 5 przy ul. Tumskiej wytwarzał walizki, a przy ul. Wspólnej 2 futerały do akordeonów; Zakład nr 6 w Domu Mody przy ul. Bolesława Chrobrego 4 prowadził punkt usług krawiecko-kuśnierskich.
31 XII 1965 wydzielono Zakłady Metalowe, które z dniem 1 I 1966 weszły w skład nowo utworzonego Przedsiębiorstwa Metalowego. 22 VII 1966 przeniesiono Wytwórnię Luster i Szlifiernię Szkła z ulicy Lecha 12 na ul. Paderewskiego, 31 XII 1967 zakończono produkcję futerałów do akordeonów. Przez krótki czas produkowano tornistry, ale wkrótce zaprzestano produkcji i wytwórnię przy ul. Wspólnej zamknięto.
W 1966 przedsiębiorstwo zmieniło nazwę – na Gnieźnieńskie Przedsiębiorstwo Usługowo-Wytwórcze Przemysłu Terenowego. 1 I 1969 oddano Wrzesińskiemu Przedsiębiorstwu Przemysłu Terenowego posiadany od dwóch lat Zakład Usług Krawiecko-Kuśnierskich „Dom Mody" we Wrześni. 31 III 1971 ze względu na nieopłacalność zaprzestano produkcji ozdób choinkowych w wytwórni przy ul. Bolesława Chrobrego 26. W tym samym roku Scentralizowany Zakład Usług Różnych przeniesiono z ul. Roosevelta 6 (część dawnego Zakładu nr 3) na ul. Jeziorną. W 1974 do GPUWPT należały 4 zakłady: nr 1 Wytwórnia Waliz, nr 2 Wytwórnia Luster i Szlifiernia Szkła, nr 3 Dom Mody i nr 4 Scentralizowane Zakłady Usług Różnych. W 1977 działalność produkcyjną przejęło Przedsiębiorstwo Produkcji Mebli Sklepowych „Gozamet-Wuteh" PP w Gorzowie Wielkopolskim, tworząc w Gn. swój Zakład nr 1.
GMPPT posiadało własną bibliotekę zakładową, świetlicę i przychodnię. Siedziba dyrekcji mieściła się początkowo przy ul. Tumskiej 3, następnie przy ul. Bolesława Chrobrego 26.
Dyrektorami GMPPT byli: Adam Węsek (1951), Stanisław Pierard (1952-57), Tadeusz Jesiołowski (1958-65), Jan Gic (p.o., 1965), Jerzy Makow (1965-67), Zygmunt Frąckowiak (1968-73), Marian Bentyn (p.o., 1973), Zbigniew Kaszuba (1973), Zdzisław Barański (1973-76), Janusz Dąbrowski (1976-77).
Gnieźnieńskie Zakłady Graficzne. W 1923 działająca dotychczas w Gnieźnie Drukarnia Spółkowa została przekształcona w Drukarnię „Lech" Towarzystwo Akcyjne. Spółka wydawała m.in. gnieźnieński dziennik „Lech" i dodatki do niego „Lechita" i „Leszek". Początkowo siedziba spółki mieściła się przy ul. Bolesława Chrobrego 2, a od 1937 przy ul. Bolesława Chrobrego 30 – w miejscu dawnego młyna parowego Leona Foltynowicza. W okresie II wojny światowej Niemcy stopniowo zlikwidowali wszystkie małe gnieźnieńskie drukarnie (Drukarnię Moritza Neufelda, Drukarnię Skalskiego, Drukarnię Narodową, Drukarnię Polską – dawniej Gössera), a maszyny, urządzenia oraz czcionki wcielono do jedynej pozostałej Drukarni „Lech", przejmując również fachowców. Zakład otrzymał początkowo nazwę Buchdrückerei Lech A.G. Gnesen, a następnie Buchdrückerei Percy Ahl u. Merlieb. Po wkroczeniu do Gn. Armii Czerwonej drukarnia wznowiła działalność w nocy 21/22 stycznia 1945, drukując ulotki dla wojska, a w następnych dniach przedrukowując Manifest PKWN oraz drukując afisze UB o utrzymaniu porządku publicznego i tymczasowe banknoty

dla miasta. Od marca 1945 zaczęto drukować gazetę „Nowy Czas". Tymczasowy Komitet Ludowy mianował dyrektorem drukarni Mieczysława Kunickiego, w 1939 prezesa gnieźnieńskiego oddziału Związku Zawodowego Drukarzy i Pokrewnych Zawodów, którego w 1946 zastąpił Edmund Palczewski. Do 1947 zakład nosił nazwę Drukarnia „Lech".

Gnieźnieńskie Zakłady Graficzne były największym poza Poznaniem zakładem przemysłu poligraficznego w województwie poznańskim. W momencie uruchomienia zakładu po wojnie liczba pracowników wynosiła 30 osób, w 1950 – 150 pracowników, w 1960 – 476 pracowników. W 1957 zakłady dodatkowo przejęły powojskowe obiekty na terenie osiedla Grunwaldzkiego, posiadały też ośrodek wypoczynkowy w Skorzęcinie. Produkcja obejmowała druk opakowań kartonowych i torebek techniką offsetową, typograficzną i anilinową na potrzeby przemysłu spożywczego, chemicznego, farmaceutycznego i kosmetycznego. Od 1959 w zakładach drukowano organ Powiatowego i Miejskiego Frontu Jedności Narodu „Ziemia Gnieźnieńska". GZG były zakładem opiekuńczym Szkoły Podstawowej nr 6 w Gn.; w 1971 współfinansowały zakup sztandaru dla szkoły.

Po przemianach ustrojowych zaczęły się trudności ekonomiczne. Zakład miał przestarzały park maszynowy i przerost zatrudnienia. W 1992 pojawiła się propozycja jego prywatyzacji przez firmę austriacką. Plany nie zostały zrealizowane z powodu żądań Austriaków, którzy domagali się redukcji zatrudnienia o 120 osób. Kolejny projekt prywatyzacji pojawił się w 1995. Kupnem części zakładu zainteresowani byli kontrahenci niemieccy. Planów tych też nie udało się zrealizować. Zatrudnienie w 1995 spadło do 260 osób. Ostatecznie 24 I 2000 GZG postawiono w stan likwidacji, a wykreślenie ich z rejestru przedsiębiorców nastąpiło 31 III 2004.

Po 1945 stanowisko dyrektora GZG piastowali: Mieczysław Kunicki (1945-46), Edmund Palczewski (1946-54), Benedykt Kowalczyk (1954-57), Klemens Matylewski (1957-64), Roman Konwiński (1964-76), Bogdan Żółtowski (1976-81), Stanisław Jeliński (1981-98). Przez wiele lat zastępcami dyr. byli Henryk Grajczak i Alojzy Grubczak.

Najważniejsze wydarzenia z dziejów Gniezna i ziemi gnieźnieńskiej

ok. 12000 p.n.e.	Pierwsze grupy myśliwych kultury hamburskiej, wędrujące za stadami reniferów, na pograniczu Wielkopolski i Kujaw (m.in. w Mirkowicach, gm. Mieścisko, pow. Wągrowiec), w środowisku tundry; najstarsze ślady pobytu człowieka w bezpośrednim sąsiedztwie ziemi gnieźnieńskiej.
ok. 9600-8000 p.n.e.	Ślady osadnictwa schyłkowopaleolitycznej ludności kultury świderskiej – myśliwych w środowisku tundry.
8000-4500 p.n.e.	Mezolit – okres wyspecjalizowanych łowców i zbieraczy w środowisku gęstych lasów holoceńskich. W starszym mezolicie – ślady ludności kultury komornickiej, w okresie młodszego mezolitu – kultury janisławickiej.
V tysiąclecie p.n.e.	Przybycie z południa pierwszych ugrupowań wczesnorolniczych (neolitycznych) z kręgu kultur wstęgowych (zajmują się uprawą ziemi, chowem zwierząt; mają m.in. umiejętność wyrobu naczyń glinianych i tkactwa).
ok. 3500 p.n.e.	Wyodrębnienie się pierwszej kultury neolitycznej o miejscowej genezie – ludności kultury pucharów lejkowatych – osiąga ona maksymalny zasięg osadnictwa w okresie neolitu.
ok. 3000 p.n.e.	Wyodrębnienie się ludności kultury amfor kulistych; w gospodarce przewaga leśnego chowu zwierząt.
ok. 2500-1800 p.n.e.	Późny i schyłkowy neolit – pod znakiem koczowniczej i wojowniczej ludności kultury ceramiki sznurowej.
ok. 1800/1700-1450 p.n.e.	Pierwszy okres epoki brązu na ziemi gnieźn. – obok pozostałości społeczeństw neolitycznych rozprzestrzenia się ludność „wczesnobrązowej" kultury iwieńskiej, posługującej się narzędziami, bronią i ozdobami z brązu.
ok. 1450-1200 p.n.e.	Na bazie m.in. kultury iwieńskiej wykształca się i egzystuje ludność kultury przedłużyckiej; na ziemi gnieźn. widoczne jest osłabienie osadnictwa.
ok. 1200 p.n.e.	Pojawia się ludność kultury łużyckiej (grupa wschodniowielkopolska), osiągająca najpełniejszy rozwój wśród społeczeństw epoki brązu – stałe osadnictwo, ulepszone techniki w rolnictwie, rozwinięta metalurgia brązu, wykształcenie się terytorialnych wspólnot plemiennych; upowszechnia się nowy obrządek pogrzebowy – ciałopalenie.
ok. 650-400 p.n.e.	Wczesna epoka żelaza (okres halsztacki) – szczytowy okres rozwoju kultury łużyckiej – na ziemi gnieźn. obecny jest gród typu biskupińskiego – na wyspie Jeziora Ostrowickiego (Ostrowite Trzemeszeńskie). Pod koniec tego okresu – upadek kultury łużyckiej. Pojawia się równolegle osadnictwo ludności kultury pomorskiej.
ok. 400-250 p.n.e.	Okres wczesnolateński – rozwój osadnictwa ludności kultury pomorskiej; charakterystyczne groby ciałopalne skrzynkowe (m.in. z obecnością popielnic twarzowych) i podkloszowe. Widoczne są wpływy celtyckie (latynizacja). Być może początek miejscowej produkcji żelaza (Wierzyce).
ok. 250-150 p.n.e.	Zanik kultury pomorskiej; znaczne osłabienie osadnictwa na terenie ziemi gnieźnieńskiej.
ok. 150 p.n.e.-400 n.e.	Późny okres lateński i okres wpływów rzymskich – rozwój osadnictwa ludności kultury przeworskiej – rozwinięta miejscowa metalurgia żelaza, wysoki poziom rolnictwa i rzemiosła; kontakty z kupcami z terenu Cesarstwa Rzymskiego (importy).
ok. 100-250	Czasowa obecność na terenie ziemi gnieźn. ludności kultury wielbarskiej pochodzenia gocko-gepidzkiego, przybyłej z północy.
ok. 400-600	Migracja dotychczasowej ludności w okresie wędrówki ludów, następuje wyludnienie ziemi gnieźn. i wzrost zalesienia.
VII-VIII w.	Początki osadnictwa wczesnosłowiańskiego na terenie ziemi gnieźnieńskiej.
IX w.	Wykształcenie się struktury terytorialnej typu opolnego z grodami plemiennymi, wchodzącymi w skład plemienia Polan; istnienie pogańskiego ośrodka kultowego na Górze Lecha.
lata 40. X w.	Powstanie głównych, stołecznych grodów wczesnopiastowskich, ochraniających jądro tworzącego się państwa: początki gnieźn. zespołu grodowego oraz zapewne grodu na Ostrowie Lednickim.
ok. 963/964	Budowa mostów zachodniego i wschodniego do grodu na wyspie na jez. Lednica.
965/966	Chrzest Mieszka I wraz z dworem, przyjmowany za chrzest Polski.

970-977	Wzniesienie świątyni pw. NMP za panowania Mieszka I (w XI w. dodano wezwanie św. Wojciecha, a w XIII w. zmieniono wezwanie na Wniebowzięcia NMP).
997	Złożenie ciała św. Wojciecha w kościele pw. NMP w Gnieźnie.
999/1000	Fundacja i erekcja archidiecezji gnieźn. za rządów Bolesława Chrobrego i pontyfikatu papieża Sylwestra II.
1000	Synod gnieźnieński z udziałem cesarza Ottona III – podjęto m.in. decyzje dotyczące organizacji Kościoła w Polsce, Bolesław Chrobry uzyskał przysługujące królom uprawnienia inwestytury biskupiej.
1018	Pożar katedry gnieźnieńskiej.
1025	18 IV – koronacja królewska Bolesława Chrobrego; 25 XII – koronacja Mieszka II i jego żony Rychezy Lotaryńskiej.
1036-1038	Reakcja pogańska i najazd Brzetysława czeskiego, całkowicie dezorganizujące życie kościelne; wywiezienie relikwii św. Wojciecha do Pragi.
1058-1079	Przywrócenie pełnej organizacji kościelnej za rządów Bolesława Śmiałego.
1064	Powstanie szkoły katedralnej i konsekracja odbudowanej katedry gnieźn.
1076	25 XII – koronacja królewska Bolesława Śmiałego.
ok. 1090	Odnalezienie w Gn. relikwii św. Wojciecha, odnowienie kultu.
1113	Bolesław Krzywousty zagrożony karą klątwy z powodu oślepienia brata Zbigniewa – odbywa pielgrzymki pokutne, m.in. do grobu św. Wojciecha, gdzie funduje relikwiarz na szczątki męczennika.
ok. 1130	Ufundowanie przez Bolesława Krzywoustego klasztoru Kanoników Regularnych św. Augustyna w Trzemesznie.
1136	Bulla papieża Innocentego II *Ex commisso nobis*, po raz pierwszy określająca terytorium archidiecezji gnieźnieńskiej.
ok. 1170	Wykonanie, prawdopodobnie na zlecenie Mieszka III, Drzwi Gnieźnieńskich.
1177	Zjazd książąt polskich w Gn.; bunt możnych małopolskich przeciwko Mieszkowi III, zajęcie wsch. części Wielkopolski z Gn. przez Kazimierza Sprawiedliwego.
1179	Osadzenie przez kanonika Przecława Grzymalitę przy kościele św. Krzyża bożogrobców, którym ok. 1243 przekazano szpital przy kościele św. Jana Chrzciciela.
1181	Odzyskanie Gniezna przez Mieszka III Starego z pomocą księcia szczecińskiego Bogusława.
1192	Najazd Kazimierza Sprawiedliwego – najeźdźcy zdobywają gród i kamienny zamek.
1207	Uzyskanie przez abpa Henryka Kietlicza przywileju noszenia krzyża (crux erecta) przed metropolitą; abp odznaczył się ponadto w realizacji reformy gregoriańskiej; zwołał 14 synodów prowincjonalnych i diecezjalnych.
1229	Książę wielkopolski Władysław Laskonogi wygnany na Śląsk, Gn. przechodzi w ręce jego bratanka Władysława Odonica.
1231	Nieudana próba odzyskania Gn., podjęta przez Władysława Laskonogiego; przed śmiercią swoje prawa do Wielkopolski Władysław Laskonogi przekazuje ks. wrocławskiemu Henrykowi Brodatemu.
1234	22 IX – pokój między Władysławem Odonicem a księciem wrocławskim Henrykiem Brodatym zawarty przy pośrednictwie abpa Pełki i bpa pozn. Pawła, podział Wielkopolski wzdłuż Warty, Gniezno pozostaje w rękach Władysława Odonica.
1238 (1239?)	Gniezno, jako drugie miasto w Wielkopolsce (po Śródce), otrzymuje prawa miejskie, nadane przez księcia Władysława Odonica. Dokładna data nadania prawa magdeburskiego nie jest znana, mogło ono nastąpić w pierwszych miesiącach 1239; miasto lokowano na Wzgórzu Panieńskim, lokacja nie objęła swoim zasięgiem pozostałych osad wchodzących w skład gnieźn. aglomeracji osadniczej.
1239	Po śmierci Władysława Odonica Gniezno przejmuje Henryk Brodaty, a po nim jego syn Henryk Pobożny i utrzymuje je do śmierci w bitwie pod Legnicą w 1241; w latach następnych miastem władać będą synowie Odonica – Przemysł I i Bolesław Pobożny.
1243	Powidz otrzymuje prawa miejskie na wzór Gniezna.
1247	Bolesław Pobożny, młodszy z synów Władysława Odonica, przejmuje samodzielne rządy w księstwie gnieźnieńskim.
ok. poł. XIII w.	Gniezno traci pozycję stolicy Wielkopolski na rzecz Poznania.
1255	11 XI – akt lokacyjny dla miasta Kłecka, wystawiony przez księcia Bolesława Pobożnego.
1259	Staraniem księcia Bolesława Pobożnego i jego żony Jolenty do Gniezna sprowadzono franciszkanów.

ok. 1270	Sprowadzenie do Gniezna klarysek i umieszczenie ich przy kościele Franciszkanów.
1279	13 IV – śmierć księcia gnieźn. Bolesława Pobożnego; Wielkopolskę jednoczy w swym ręku jego bratanek Przemysł II.
1290	Październik – zjazd międzydzielnicowy w Gn. połączony z synodem polskiej prowincji kościelnej, Przemysł II podejmuje działania, których celem jest koronacja królewska.
1295	26 VI – koronacja królewska Przemysła II dokonana przez abpa Jakuba Świnkę w katedrze gnieźnieńskiej.
1298	7 III – przywilej księcia Władysława Łokietka dla mieszkańców Gn., Kalisza, Poznania i Pyzdr pozwalający im na ściganie przestępców (przywilej został powtórzony we wrześniu 1299).
1300	25 VII – koronacja królewska Wacława II w katedrze gnieźn.; koronacji ponownie dokonał abp Jakub Świnka.
1306	Książę głogowski Henryk III, na mocy testamentu Przemysła II, opanowuje Wielkopolskę wraz z Gnieznem.
1310	Bitwa pod Kłeckiem między oddziałami synów Henryka III (książąt śląskich: Henryka IV, Konrada I, Bolesława, Jana i Przemka) a zwolennikami Władysława Łokietka; oddziały śląskie ponoszą klęskę.
1311	Gniezno przejściowo opanowane przez zwolenników Władysława Łokietka.
1312	Powrót ziemi gnieźn. pod władzę książąt śląskich.
1313	Gniezno ponownie przechodzi pod władzę Władysława Łokietka.
1314	Odbudowa zamku gnieźn. położonego na Wzgórzu Lecha.
1331	Wojna polsko-krzyżacka; oddziały krzyżackie wkraczają do Wielkopolski, zajmują i palą Kłecko, opór najeźdźcom stawia Powidz; 31 VII jeden z oddziałów krzyżackich zajmuje Gn., Krzyżacy palą przedmieścia z kościołem św. Wawrzyńca i rezydencję arcybiskupią.
1342	Rozpoczęcie budowy nowej katedry przez abpa Jarosława Bogorię – wzniesienie nowego prezbiterium wraz z obejściem i wieńcem kaplic.
1357	W źródłach po raz pierwszy pojawia się sądowy powiat gnieźnieński; Kazimierz Wielki nakazuje, by gnieźn. zamek na Wzgórzu Lecha utrzymywać w dobrym stanie technicznym.
1360	Pożar Trzemeszna (kolejne pożary niszczą miasto w latach: 1405, 1420, 1479, 1520, 1522 i 1548).
1368	Trzemeszno po raz pierwszy zostaje nazwane miastem (przywilej lokacyjny dla Trzemeszna nie jest znany).
1375	Legat papieski przyznaje arcybiskupom gnieźn. wyłączne prawo koronacji władców Polski.
1383	W czasie wojny domowej Grzymalitów z Nałęczami Kłecko zostaje zniszczone przez stronników starosty wielkopolskiego Domarata Grzymality.
ok. 1386	Właścicielem Czerniejewa zostaje Sędziwój z rodu Pałuków, osada otrzymuje prawa miejskie.
1400	Trzemeszno otrzymuje przywilej organizowania jarmarków.
ok. 1400	Kiszkowo otrzymuje prawa miejskie.
1410	Po zwycięskiej bitwie z zakonem krzyżackim pod Grunwaldem król Władysław Jagiełło przybywa w dziękczynnej pielgrzymce do Gniezna.
1415	Podczas soboru w Konstancji abp Mikołaj Trąba uzyskuje dla siebie i swoich następców tytuł prymasa Polski.
1420	Statut cechu krawców w Gn. (najstarszy z zachowanych); z następnych lat pochodzą statuty rzeźników – 1439, szewców – 1443, kramarzy – 1448, piwowarów – 1456; nieco później powstały cechy kuśnierzy, kowali, stelmachów, kołodziejów, stolarzy i garncarzy. Łącznie w Gn. królewskim działało w XVII w. 11 cechów; odrębne cechy istniały w Cierpięgach.
1424	Gniezno otrzymuje prawo składu.
przed 1441	Powstanie szkoły w Powidzu.
1454	Napad krzyżacki na Powidz podczas wojny trzynastoletniej.
1457	Kazimierz Jagiellończyk nadaje arcybiskupom gnieźnieńskim teren na Wzgórzu Lecha, położony na północ od kościoła św. Jerzego.
przed 1458	Łubowo otrzymuje prawa miejskie (miało je do XVII w.).
1459	Przywilej Kazimierza Jagiellończyka dla Gn. i Poznania nakazujący kupcom zagranicznym prowadzenie w tych miastach jedynie handlu hurtowego.
1466	Epidemia w Gn., kolejne ataki następują w latach: 1483, 1484, 1495, 1497.

XV/XVI w.	Mielżyn otrzymuje prawa miejskie.
1501	Pożar Kłecka, kolejny – w 1510.
1502	4 II – wataha głodnych wilków atakuje Żydowo i zagryza 5 mieszkańców.
1503	Powstanie szpitala dla ubogich mieszczan w Kłecku; pożar Gn., Zygmunt I Stary zwalnia pogorzelców na 3 lata z podatków.
1512	19 VII pożar Gn., spaliło się prawie całe miasto królewskie w obrębie murów (m.in. archiwum miejskie) i jurydyka Cierpięgi.
1515	Abp Jan Łaski uzyskuje od Stolicy Apostolskiej dla siebie i swoich następców tytuł legata urodzonego (legatus natus Sedis Apostolicae).
1519	Łopienno dzięki staraniom właściciela Andrzeja Zakrzewskiego otrzymuje prawa miejskie, przywilej organizowania targów cotygodniowych i 2 jarmarków rocznie.
po 1520	Władze miejskie w Gn. zostają rozszerzone o przedstawicieli cechów – kolegium starszych cechowych biorących udział w wyborze burmistrza.
1537	Gnieźnieńskie władze miejskie, za pożyczkę uzyskaną od kurii gnieźn., w miejsce dotychczasowego drewnianego wystawiają murowany budynek wagi miejskiej.
1538	Pożar Gn. w obrębie murów miejskich.
1548	Pożar jurydyk gnieźnieńskich.
1560-1570	Do Skoków sprowadzają się bracia czescy, powstaje pierwsza w ówczesnym pow. gnieźn. innowiercza gmina wyznaniowa.
1569	Zaraza w Gn.; kolejne epidemie miały miejsce w latach: 1586, 1588, 1608, 1612, 1620, 1624, 1626, 1630; ostatnia z wymienionych objęła swoim zasięgiem całą Wielkopolskę.
1572	Przyznanie prymasom tytułu interreksa.
1581	Stefan Batory ustanawia w Gn. czwarty jarmark na św. Andrzeja 30 XI (obok trzech dotychczas istniejących: na św. Wojciecha 24 IV, na św. Trójcę w niedzielę po Zielonych Świątkach i na św. Bartłomieja 24 VIII); mieszczanie czerniejewscy uzyskują od króla prawo organizowania jarmarku.
1582-1584	Budowa synagogi gnieźn. w pobliżu klasztoru Klarysek.
1585	Uczniowie szkoły katedralnej wzniecają rozruchy antyżydowskie w Gn., mieszczanie napadają m.in. na synagogę; podobny tumult powtórzy się w 1620.
1602	Założenie seminarium duchownego w Gn. przez abpa Stanisława Karnkowskiego.
1609	Powstanie gminy luterańskiej w Skokach (obok istniejącej już gminy braci czeskich); wyznawców, głównie narodowości niem., sprowadzili z Brandenburgii właściciele miasta Latalscy.
1613	27 IV – pożar Gn., zniszczone zostały prawie wszystkie budowle publiczne (ratusz, budynek wagi miejskiej, kancelaria grodzka, łaźnia miejska, kramy w rynku, 3 szpitale), większość kościołów (także klasztory Franciszkanów i Klarysek, seminarium duchowne), domy zarówno w mieście, jak i na przedmieściach, dzielnica żydowska wraz z synagogą.
1615	Zygmunt III potwierdza dotychczasowe przywileje miejskie, precyzując równocześnie ordynację wyborczą władz miejskich; władze miejskie składają się z 3 porządków: Rady z burmistrzem, Ławy z wójtem i Kolegium Starszych (arcymistrzów) cechowych, nad którymi zwierzchnictwo sprawuje starosta jako przedstawiciel króla, właściciela miasta.
ok. 1620	Wydzielenie z gruntów Zajezierza folwarku Kleryka i nadanie go penitencjarzom katedralnym; w Rejowcu powstaje zbór luterański, najstarsza z zachowanych na ziemi gnieźn. świątyń protestanckich.
1621	Nadanie folwarku Kustodia wikariuszom katedralnym.
1623	Gniezno odwiedza Zygmunt III wraz z królową Konstancją i synem z pierwszego małżeństwa z Anną, królewiczem Władysławem.
1655	Karol Gustaw na czele wojsk szwedzkich wkracza do Gn., wita go wojewoda pozn. Krzysztof Opaliński.
1656	8 V – bitwa na polach wsi Brzozogaj (tzw. bitwa pod Gn. albo bitwa pod Kłeckiem) między wojskami pol. dowodzonymi przez Stefana Czarnieckiego a Szwedami; Szwedzi odnoszą zwycięstwo, dzięki przewadze w artylerii. 24 VIII – wojska Stefana Czarnieckiego rozbijają stacjonującą w Trzemesznie załogę szwedzką; podczas walki spalona została prawie połowa budynków w mieście.
1659	„Morowe powietrze" w Kłecku; kolejne nawroty w latach: 1662, 1678, 1698, 1700, 1707, 1709-10 i 1719.

1680	Witkowo otrzymuje po raz pierwszy prawa miejskie.
1684	Utrata praw miejskich przez Witkowo.
1707	Do Gn. wkraczają wojska szwedzkie, domagają się od kapituły uznania abpa Konstantego Zielińskiego, stronnika Stanisława Leszczyńskiego, w miejsce nominowanego przez Augusta II, a potwierdzonego przez papieża Klemensa XI, Stanisława Szembeka.
1708	Zaraza w Gn., ponownie nawiedza miasto w latach: 1710, 1712 i 1714; po zarazach, przemarszach wojsk i kontrybucjach miasto królewskie i Wójtostwo się wyludniły.
1720	August II zezwala na zorganizowanie w Gn. kolejnych 2 jarmarków: 26 VII (św. Anny) i 4 X (św. Franciszka).
1728	Przywilej Augusta II zezwalający na utworzenie gnieźn. Kurkowego Bractwa Strzeleckiego; przełożony bractwa wchodził w skład kolegium arcymistrzów (trzeciego porządku).
1740	Włączenie wsi Słomianka do miasta Cierpięgi.
1743-1744	Nowa regulacja ustroju miasta; wyboru burmistrza dokonywali podwójci z ławą i przedstawiciele trzeciego porządku – starsi gnieźnieńskich cechów.
1752	Żydowo uzyskuje prawa miejskie.
1754	August III pozwala na kolejne 2 jarmarki gnieźn. – w niedzielę po 6 I i 24 lub 25 II; łącznie w 2. poł. XVIII w. odbywało się w Gn. 8 dorocznych jarmarków, targi tygodniowe odbywały się w poniedziałki.
1760	25 VIII – pożar katedry, spaliły się dachy i hełmy wież, runęło sklepienie z prezbiterium, zniszczyło wielki ołtarz, częściowo stalle i posadzkę, uszkodzone były dachy kaplic, sklepienie nad nawą główną groziło zawaleniem.
1761	30 IX – sąd w Kiszkowie skazuje na śmierć przez spalenie na stosie 10 kobiet za uprawianie czarów; oskarżenie wnieśli bracia Szeliscy, właściciele Gorzuchowa; jedna z ostatnich egzekucji za czary na ziemiach polskich.
1764	Mielżyn ponownie otrzymuje prawa miejskie.
1765	Na północ od starego Trzemeszna powstaje tzw. Nowe Miasto, na którym lokowano sprowadzonych sukienników.
1768	Gniezno zostaje miastem wojewódzkim; kwiecień – w Gn. zawiązana zostaje pierwsza w Wielkopolsce konfederacja wojewódzka w ramach konfederacji barskiej.
1769	W czasie konfederacji barskiej majątek czerniejewski wystawia 30 żołnierzy (kapituła gnieźn. 100, miasta: Powidz, Skoki i Września po 30, inne miejscowości mniej); 10 II – wojska rosyjskie ostrzelały nowo odbudowane po pożarze wieże katedralne.
1773	Opat trzemeszeński Michał Kosmowski ogłasza projekt ufundowania szkoły średniej w Trzemesznie; uroczyste otwarcie szkoły odbyło się 4 V 1776.
1774	19 III – w wyniku tzw. czwartej uzurpacji Powidz i Trzemeszno zostają zajęte przez Prusy.
1776	22 VIII – polsko-pruska konwencja graniczna; zabrane przez Prusy miasteczka: Mielżyn, Powidz, Trzemeszno, Wilczyn i Witkowo wraz z okolicznymi wsiami wracają do Polski.
1778	Utworzenie w Gnieźnie Komisji Dobrego Porządku dla miast woj. gnieźnieńskiego.
1779	Zawalenie się bramy Poznańskiej (Tumskiej), jednej z 3 bram w murach obronnych Gniezna.
1781	Utworzenie w Gn. cechu młynarzy; statut cechu zostaje zatwierdzony przez właściciela miasta – króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Powstanie luterańskiej gminy kościelnej w Czerniejewie.
1782	Witkowo ponownie otrzymuje prawa miejskie.
1784	Opat klasztoru trzemeszeńskiego Michał Kosmowski wydaje dla miasta „Ordynację dobrego porządku" określającą zasady funkcjonowania władz miejskich Trzemeszna.
1790	Powstanie luterańskiej gminy wyznaniowej w Witkowie.
1792	23 VIII – konfederacja woj. gnieźn. pod laską szambelana Adama Bielskiego, jedyna z wielkopolskich konfederacji lokalnych związana z konfederacją targowicką.
1793	23 I – traktat między Prusami a Rosją w sprawie II rozbioru Rzeczypospolitej; Wielkopolska dostaje się pod panowanie pruskie. 31 I – wojska pruskie wkraczają do Gn., tworzą pow. powidzki. 7 V – rajcy gnieźn. uczestniczą w uroczystym homagium składanym królowi pruskiemu Fryderykowi Wilhelmowi II. 23 VI – w Trzemesznie pierwsze wybory burmistrza pod panowaniem pruskim, nowo wybranego urzędnika zatwierdza już nie opat, ale kalkulator inspekcji gnieźnieńskiej.

1794	22 VIII – powstańcy z pomocą mieszkańców opanowują Gniezno. 23 VIII – ogłoszenie aktu konfederacji w ratuszu gnieźnieńskim. 24 VIII – do Gn. wkracza grupa powstańców czerniejewskich pod dowództwem Józefa Lipskiego w sile 150 ludzi, obóz powstańczy powstał wkrótce we wsi Winiary; w Trzemesznie utworzono punkt zborny powstańców. 3 IX – do Gn. wkracza pruski oddział płka Dithardta, powstańcy wycofują się, Prusacy jeszcze tego samego dnia opuszczają miasto. 25 IX – oddział gen. Antoniego Madalińskiego wypiera z Trzemeszna oddział płka Szekelyego. 26 IX – do Gn. wkraczają oddziały powstańcze dowodzone przez gen. Jana Henryka Dąbrowskiego. 29 IX – bitwa pod Łabiszynem z pruskim oddziałem płka Szekelyego. 27 X – Prusacy pod dowództwem gen. Beyera ostatecznie zajmują miasto.
1795	Król pruski Fryderyk Wilhelm zakazuje arcybiskupowi gnieźn. używania tytułu prymasa Polski.
1797	Rozebranie gnieźn. bram Pyzdrskiej i Toruńskiej.
1800	Gniezno wizytowane przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III; rozpoczęto systematyczną rozbiórkę murów miejskich.
1803	Powstanie w Gn. luterańskiej gminy wyznaniowej; przejęcie przez miasto terenów Wójtostwa.
1804	1 VI – w Gn. powstaje loża masońska „Zum bekräntzten Kubus" ; jej członkami są urzędnicy, oficerowie, część mieszczan, a nawet duchowni katoliccy; na czele loży stał Gottlieb Frank; 12 I 1806 powołano w Gn. lożę wyższego stopnia „Andreas zum Frieden".
1805	Przekształcenie gimnazjum trzemeszeńskiego w szkołę pruską; powstanie pierwszej szkoły ewangelickiej w Gnieźnie.
1806	Listopad – po opuszczeniu Gn. przez garnizon pruski do miasta wkracza oddział szaserów francuskich pod dowództwem płka Exelmansa. Grudzień – formowanie w Gn. 1. Pułku Piechoty (po reorganizacji nazwany 9. Pułkiem Piechoty Księstwa Warszawskiego); ośrodkiem formowania w Gn. dowodził gen. Józef Niemojewski, po reorganizacji 9. Pułku Piechoty – ks. płk Antoni Sułkowski.
1807	15 VII – przejazd przez Gn. cesarza Napoleona Bonaparte.
1810	Założenie szkoły świętojańskiej w budynku dawnego klasztoru Bożogrobców.
1811	Regulacja zabudowy i ulic w Kłecku.
1812	Sierpień – pobyt Napoleona I w Trzemesznie podczas wyprawy na Rosję.
1813	30 I – przemarsz przez Gn. ostatnich wycofujących się na zachód oddziałów francuskich.
1815	15 IV – król pruski Fryderyk Wilhelm III ogłasza patent okupacyjny; pow. gnieźn. ponownie znalazł się pod panowaniem pruskim.
1818	1 I – włączenie Trzemeszna do nowo utworzonego pow. mogileńskiego.
1819	27/28 V – pożar Gn., spłonął ratusz i 111 domów; w odbudowę miasta zaangażował się m.in. namiestnik książę Antoni Radziwiłł; przebudowa miasta wg planu radcy budowlanego Adlera, wytyczono nową siatkę ulic; po pożarze zniknęło getto, a ludność żydowska wymieszała się z chrześcijańską.
1821	Bulla cyrkumskrypcyjna *De salute animarum* określa nowe granice archidiecezji gnieźn. i łączy ją z archidiecezją pozn. w osobie jednego arcybiskupa.
1821-1837	Rząd pruski kasuje istniejące w Gn. zakony: bożogrobców, franciszkanów i klarysek.
1823	Pożar w Trzemesznie niszczy 45 budynków, w tym ratusz; odbudowywano domy przeważnie murowane.
1825	Rozdzielenie szkoły symultannej przy ul. św. Jana, na jej miejscu powstała szkoła katolicka; otwarcie szkoły żydowskiej w Gnieźnie.
1826	2 II – z funkcją pastora gnieźnieńskiej gminy ewangelickiej zostaje związane stanowisko superintendenta, przeniesione na stałe ze Skoków; nowo utworzony gnieźnieński ewangelicki okręg kościelny objął istniejące gminy ewangelickie w Czerniejewie, Gn., Skokach i Witkowie oraz powstałe w XIX i XX w. kolejne parafie: Gołaszewo (utworzona w 1845), Trzemeszno (1845), Kłecko (1852), Szydłowiec (1855), Kiszkowo (1856), Rogowo (1881), Łubowo (1892), Strzałkowo (1893), Jastrzębowo (1894), Lednogóra (1899), Janowiec (1900), Świniary (1901), Laskowo (1905).
1827	Powstanie szkoły ewangelickiej w Gnieźnie.
1831	Styczeń – obsadzenie Trzemeszna wojskiem pruskim w obawie przed przeniesieniem powstania listopadowego do Wielkopolski oraz w celu uniemożliwienia niesienia pomocy powstańcom. Ostateczne rozebranie reliktów zamku arcybiskupiego nad jez. Jelonek. Epidemia cholery w Gn., ponowne nawroty choroby w latach 1852 i 1866. Budowa nowego ratusza w Gnieźnie.
1833	Powstanie w Gnieźnie pierwszego domu sióstr elżbietanek.

1834	Utworzenie w Trzemesznie Sądu Ziemskiego i Miejskiego, obejmującego kompetencjami pow. mogileński.
1835	Rektorem szkoły katolickiej w Gn. zostaje wybitny pedagog i naukowiec Karol Ney, funkcję tę pełni do 1847. 5 XII – Trzemeszno jako pierwsze miasto w pow. mogileńskim otrzymuje nową pruską ordynację miejską; regulowała ona kwestię powoływania władz miejskich, ich organizację i zakres kompetencji oraz określała prawa i obowiązki mieszkańców; została częściowo zmieniona w 1853.
1836	Wprowadzenie w Gn. ustawy w sprawie samorządu miejskiego, prawa wyborcze uzyskali mieszczanie mający dochody roczne powyżej 200 talarów lub będący właścicielami gruntów o wartości przekraczającej 300 talarów; Radę Miejską wybierali obywatele, deputowani do rady – magistrat, ten zaś ze swego grona burmistrza i dyrektora policji. Sekularyzacja trzemeszeńskiego klasztoru Kanoników Regularnych.
1838	Utworzenie w Gn. Towarzystwa Upiększania Miasta. Budowa nowego kościoła ewangelickiego.
1840	Korespondencyjny mecz szachowy między reprezentacjami Gn. i Poznania zakończony remisem, początek ruchu sportowego w Gnieźnie. Powstanie pierwszej drukarni w mieście, od 1849 działała jako „J.B. Lange Drukarnia i Księgarnia". Otwarcie w Gn. lecznicy opiekującej się chorymi z miasta i powiatu.
1841	Powstanie Towarzystwa Naukowej Pomocy w Gn.; jednym z aktywniejszych członków jest gnieźn. drukarz i księgarz Jan Bernard Lange.
1843	Powstanie warsztatu garbarskiego Ignacego Rogowskiego; w następnych latach zakład rozwinie się w jedną z większych fabryk przemysłu garbarskiego w Polsce. 25 VII – wizyta króla pruskiego Fryderyka Wilhelma IV w Gnieźnie.
1844	Uczniowie gimnazjum trzemeszeńskiego tworzą Towarzystwo „Sarmatia", stawiające sobie za cel walkę z zaborcą i kultywowanie polskich tradycji.
1845	Reaktywacja gnieźn. Kurkowego Bractwa Strzeleckiego.
1846	8 II – otwarcie nowej synagogi w Gn. Bunt uczniów w gimnazjum trzemeszeńskim wywołany pogłoską o zamiarze uwięzienia przez władze pruskie nauczyciela religii ks. Jana Chryzostoma Janiszewskiego (późniejszego biskupa sufragana pozn.); 9 III zamknięto szkołę, do Trzemeszna w celu spacyfikowania nastrojów sprowadzono z Gn. dwie kompanie wojska. W Gn. powstaje szkoła panny Boeck przygotowująca dzieci obojga płci do gimnazjum i Wyższej Szkoły Żeńskiej.
1847	2 V – podczas rozruchów głodowych w Gn. tłum dewastuje kilkanaście sklepów, sytuację po całym dniu opanowuje interweniujące wojsko.
1848	Wiosna Ludów w Wielkopolsce. 21 III – w Trzemesznie powstaje polski Komitet Narodowy, proklamowana zostaje Rzeczpospolita Polska, formowane są oddziały powstańcze; na czele komitetu stoi burmistrz Trzemeszna Jakub Gośnki. 23 III – w Gn. powstają komitety polski i niemiecki, ogłoszono akt braterstwa, a na ratuszu wywieszono flagi polską i niemiecką. 10 IV – atak oddziałów niem. z Mogilna i z Gn. na Trzemeszno, centralny ośrodek organizacji sił powstańczych w płn.-wsch. Wielkopolsce; pol. powstańcami dowodzi mjr Słubicki. 22 IV – w Gn. powstaje Komitet do Obrony Pruskich i Niemieckich Interesów sprzeciwiający się tworzeniu Księstwa Gnieźnieńskiego, w którym Polacy mieli uzyskać szerokie uprawnienia. Czerwiec – w Gn. powstaje Liga Polska założona przez pol. duchowieństwo i ziemian, stawiająca sobie za cel obronę polskości legalnymi sposobami. 2 X – utworzenie w Gn. – pod przewodnictwem J.B. Langego – Ligi Obwodowej, pierwszej masowej organizacji kulturalno-oświatowej; organizacja zostaje rozwiązana przez władze 11 III 1850. Październik – utworzenie w Trzemesznie Ligi Polskiej – organizacji skupiającej wszystkie grupy społeczno-zawodowe; rozwiązana przez władze pruskie w maju 1850.
1849	J.B. Lange odkupuje od Ernesta Günthera drukarnię – powstaje Drukarnia i Księgarnia J.B. Langego w Gnieźnie.
1852	Powstaje pierwsza przechodząca przez pow. gnieźn. droga o trwałej nawierzchni, łącząca Poznań z Toruniem.

1853	Ustawa zmieniająca ustrój samorządu miejskiego: wprowadzono podział uprawnionych do głosowania na 3 klasy, w zależności od wysokości płaconego podatku; na 7745 mieszkańców tylko 378 miało prawa wyborcze (35 w klasie I, 99 w klasie II i 244 w klasie III). Uprawnieni do głosowania wybierali Radę Miejską, która powoływała magistrat (spośród jego członków wyłaniano burmistrza) i dyrektora policji. Oba stanowiska wymagały zatwierdzenia przez prezesa rejencji. W praktyce często łączone były w jednym ręku. W 1926 wprowadzono policję państwową, a ustrój władz miejskich zmieniono w 1933.
1854	Na gnieźn. ulicach pojawia się pierwszych 16 lamp ulicznych.
1855	Marianna z Lipskich i jej mąż Rajmund Skórzewski tworzą ordynację czerniejewsko-radomicką – jeden z największych majątków ziemskich w pow. gnieźnieńskim.
1856	W trzemeszeńskim gimnazjum skreślono z programu obowiązkowe nauczanie języka polskiego. W Gn. powstaje fabryka maszyn rolniczych Ottona Jaenickego – jeden z pierwszych nowoczesnych zakładów w Gnieźnie.
1860	Pierwsza w Gn. wystawa przemysłowa; oprócz firm gnieźn. swoje wyroby prezentowały również zakłady z innych miejscowości, m.in. fabryka maszyn rolniczych H. Cegielskiego z Poznania.
1861	Powstanie oddziału Towarzystwa Naukowego im. Tomasza Zana wśród młodzieży gimnazjalnej w Trzemesznie. Powstanie Stowarzyszenia Przemysłowców i Rzemieślników w Gnieźnie.
1863	28 II – 60 gimnazjalistów wyrusza z Trzemeszna do Ruchocina; po połączeniu się z ochotnikami z Gn. i pow. mogileńskiego na czele ok. 100-osobowego oddziału stanął dzierżawca z Ławek kpt. Zygmunt Malczewski; trzemesznianie wzięli udział w bitwie pod Dobrosołowem, gdzie zginęło 11 gimnazjalistów; ochotnicy z Gn. walczyli w bitwach pod Krzywosądzem (19 II 1963), Nową Wsią (21 II 1863), Olszakiem (22 III 1863), Ślesinem (22 III 1863), Brdowem (29 IV 1863), Ignacewem (8 V 1863) i Kruszyną (29 VIII 1863). 5 III – zamknięcie przez władze pruskie gimnazjum w Trzemesznie w ramach represji za udział uczniów w powstaniu styczniowym. 15 X – otwarcie w Gn. wyższej szkoły miejskiej dla chłopców, przemianowanej w 1864 na progimnazjum, a w 1865 na gimnazjum. W Gn. powstaje niem. towarzystwo gimnastyczne „Turnverein".
1864	Powstanie w Gn. stowarzyszenia kobiet „Łańcuch", gromadzącego dobrowolne składki, żywność, umundurowanie i bandaże dla powstańców. Powstanie Wyższej Szkoły Żeńskiej pani Meyer w Gnieźnie. Opuszczenie Gniezna przez 1. Pomorski Regiment Ułanów nr 4.
1865	W Trzemesznie powstaje pol. spółdzielnia oszczędnościowo-pożyczkowa „Kasa pożyczkowa dla miasta Trzemeszna i okolicy", jedna z pierwszych i największych w Wielkopolsce.
1866	Otwarcie Biblioteki Publicznej im. św. Wincentego à Paulo w Kłecku. W Trzemesznie w miejscu dawnego gimnazjum powstaje trzyletnia szkoła międzywydziałowa symultanna (wielowyznaniowa). Sierpień-wrzesień – epidemia cholery w Gnieźnie.
1868	Powstanie pol. Towarzystwa Pożyczkowego w Kłecku. Powstanie pierwszej w Gn. i w powiecie Ochotniczej Straży Pożarnej. Przekształcenie trzemeszeńskiej szkoły międzywydziałowej w progimnazjum klasyczne. Utworzenie Stowarzyszenia Czeladzi Katolickiej w Gnieźnie.
1871	Teofil Theurich zakłada w Gn. spółkę pożyczkową służącą finansowym oparciem polskiej działalności gospodarczej na terenie powiatu.
1872	Założenie w Gn. pierwszego domu sióstr służebniczek pleszewskich. 20 V – otwarcie połączenia kolejowego Gn. z Poznaniem i Inowrocławiem, budowa dworca kolejowego. Nauka języka polskiego w gimnazjum gnieźn. staje się nadobowiązkowa (podobnie w gimnazjach w Inowrocławiu, Lesznie i Śremie).
1873	Zaczyna ukazywać się niem. dziennik „Gnesener Zeitung", który wydawany był do października 1920 (od 1890 wychodził drugi niem. dziennik – „Gnesener General Anzeiger").
1875	Władze pruskie zamykają seminarium duchowne w Gn. (wznowienie działalności w 1886). Uruchomienie w Gn. gazowni miejskiej. Powstanie w Gn. spółki finansowej „Ul" Wzajemna Pomoc. Żydowo traci prawa miejskie.
1878	Utworzenie połączenia kolejowego z Gn. przez Jarocin do Wrocławia (kolej oleśnicka).

1880	Powstanie Rzeźni Miejskiej w Gnieźnie. Założenie stacji telegraficznej w Gnieźnie.
1881	Ukończenie budowy kompleksu koszar piechoty (w koszarach stacjonował 6. Pomorski Pułk Piechoty nr 49). Budowa wodociągów nad jez. Winiary.
1882	Powstanie w Gn. cukrowni „Grabski, Jeschek i Spółka", jednej z większych w Poznańskiem. S. Nakulski zakłada w Gn. fabrykę broni.
1883	Początek budowy cukrowniczej kolei wąskotorowej z Gn. do Odrowąża.
1885	Powstanie Państwowego Stada Ogierów w Gnieźnie.
1886	W Sroczynie powstaje jedna z pierwszych na ziemi gnieźn. spółdzielni mleczarskich.
1887	Utworzenie pow. witkowskiego. 8 V – w Gn. powstaje gniazdo Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół", na którego czele stanął Maksymilian Kulesza; w 1904 powstaje Żeńskie Towarzystwo Gimnastyczne z Marią Borońską na czele, obydwie organizacje zostały rozwiązane przez władze pruskie w 1905 i ponownie reaktywowane przez pol. działaczy 21 VIII tego samego roku. Powstanie w Trzemesznie Towarzystwa Przemysłowego, którego celem było popieranie działalności gospodarczej Polaków, należeli do niego głównie miejscowi rzemieślnicy; twórcą i pierwszym prezesem Towarzystwa był ks. Mieczysław Kłoś. Uruchomienie w Gn. wodociągów miejskich nad jez. Winiary. Usunięcie nauki języka polskiego z programów szkół elementarnych.
1888	Utrata praw miejskich przez Łopienno. Uruchomienie pierwszego w mieście kotła parowego w trzemeszeńskiej krochmalni Dietmara Manassego, liczba zakładów o napędzie parowym zaczęła szybko wzrastać w następnych latach. Powstanie w Gn. destylarni wódek Bolesława Kasprowicza. Powstanie pierwszych w Gn. związków zawodowych.
1890	Uruchomienie pierwszych telefonów w Gnieźnie. Początek stacjonowania w Gnieźnie 2. Brandenburskiego Pułku Dragonów nr 12.
1891	Utworzenie w Czerniejewie pol. Banku Ludowego; wśród inicjatorów jego powstania był m.in. miejscowy proboszcz ks. Jan Bąk. Powstanie szpitala dla nerwowo i psychicznie chorych w Dziekance pod Gnieznem.
1892	Powstanie kompleksu koszar dragonów przy ul. Wrzesińskiej.
1894	Uruchomienie linii kolejowej z Gn. do Nakła. Samorząd pow. witkowskiego odkupuje od cukrowni „Grabski, Jeschek i Spółka" w Gn. kolej wąskotorową. Początek Witkowskiej Kolei Powiatowej (od 1927 funkcjonowała jako Gnieźnieńska Kolej Powiatowa, w 1949 została przejęta przez Polskie Koleje Państwowe). Powstanie Krajowego Zakładu Psychiatrycznego „Dziekanka". W Trzemesznie powstaje gniazdo „Sokoła"; wśród członków i w zarządzie dominują rzemieślnicy; oprócz uprawiania gimnastyki urządzano odczyty, organizowano wycieczki i zabawy taneczne, zorganizowano też naukę czytania i pisania po polsku. W gnieźn. gimnazjum powstaje tajna organizacja uczniowska im. Tomasza Zana. W Gn. powstaje koedukacyjna szkoła średnia rektora Behrendta – w szkole kładzie się nacisk na naukę geografii, nauk przyrodniczych i arytmetyki.
1895	Z inicjatywy PPS zaboru pruskiego utworzono w Gn. Towarzystwo Socjalistyczne Wyborcze. Z inicjatywy Zenona Lewandowskiego powstaje pol. „Gazeta Gnieźnieńska" (w 1896 przyjęła tytuł „Lech – Gazeta Gnieźnieńska").
1896	16 IX – uruchomienie kolei wąskotorowej Gn. – Powidz. Otwarcie linii kolejowej przez Kłecko do Skoków.
1898	Utworzenie parku Miejskiego naprzeciwko Rzeźni Miejskiej.
1899	Budowa szpitala Bethesda w Gnieźnie. Utworzenie ewangelickiego okręgu kościelnego w Mogilnie; z okręgu gnieźn. odeszły do niego gminy ewangelickie w Jastrzębowie, Szydłowcu i Trzemesznie. W Gn. powstaje Dom Powiatowy (siedziba landratury).
1900	Budowa elektrowni miejskiej w Gnieźnie.
1901	W Gn. powstają nowe gmachy poczty i Szkoły Przemysłowo-Handlowej.
1902	Założenie Towarzystwa Samopomocy Naukowej w Gn.; celem organizacji jest kształcenie się w języku ojczystym, historii i literaturze pol., na czele stoją Tadeusz Ulatowski, Tadeusz Powidzki i Józef Jabłoński. Sierpień – utworzenie Spółdzielni Mieszkaniowej w Gnieźnie.

1903	Powstanie Towarzystwa Samopomocy Żeńskiej z Marią Ulatowską, Marcelą Powidzką i Felicją Gosieniecką na czele (cele podobne do TSN). M. Warm otwiera przy ul. Dworcowej pierwszy w Gn. sklep sprzedający samochody.
1904	Trzemeszno otrzymuje wodociąg miejski długości 6,25 km.
1905	Strajk powszechny w Gn. – najpoważniejsze wystąpienie robotników wlkp. w latach 1905-06. 9 VIII – wizyta w Gn. Wilhelma II; cesarz przeprowadził inspekcję miejscowego garnizonu.
1906	Strajk szkolny dzieci polskich przeciwko nauczaniu religii w języku niem. (początek w Gn. 3 VIII); strajkowały dzieci ze szkoły katolickiej w Gn. i w innych miejscowościach powiatów gnieźn. i witkowskiego, strajki trwały od sierpnia 1906 do czerwca 1907. Oddanie do eksploatacji elektrowni miejskiej w Trzemesznie. Ks. Piotr Wawrzyniak zakłada spółdzielnię „Rolnik" zajmującą się sprzedażą płodów rolnych i hodowlanych. Uruchomienie kanalizacji w Gn. (podłączono do niej 241 posesji).
1907	Powstanie pierwszego w Gn. kortu do tenisa ziemnego.
1908	Mielżyn powtórnie traci prawa miejskie. Do Gn. przyłączono Kawiary i Konikowo.
1909	Utworzenie w Gn. Polskiego Towarzystwa Demokratycznego (od 1910 nosiło nazwę Towarzystwa Demokratyczno-Narodowego), organizacji polit. związanej z Narodową Demokracją.
1911	1 X – uruchomienie kolei wąskotorowej na trasie Powidz – Anastazewo.
1912	W Trzemesznie powstaje pol. spółdzielnia „Spółka Ziemska" zajmująca się obrotem ziemią w celu niedopuszczenia do jej przechodzenia w ręce niemieckie. Powstanie szkoły realnej na bazie gnieźn. gimnazjum.
1913	10 III – powstanie w Gnieźnie 1. Drużyny Skautowej „Lech".
1914	8 VIII – magistrat Trzemeszna po raz pierwszy wydaje bony zastępcze (pieniądz zastępczy); w następnych latach pieniądz zastępczy (papierowy i bilon) wydawały Gn. i Trzemeszno. Grudzień – władze pruskie wydają zakaz wydawania gazety „Lech" przekazującej informacje z frontu, m.in. na podstawie informacji z prasy państw neutralnych.
1915	Powstanie Klubu Sportowego „Stella" Gniezno, pierwszego klubu sport. w mieście; działalność klubu inauguruje sekcja piłki nożnej.
1917	12 IX – z inicjatywy księży Tadeusza Skarbka-Malczewskiego i Bronisława Jackowskiego zawiązane zostaje w Witkowie Koło Młodzieży Polskiej, w ramach którego powstała drużyna skautowa wzorująca się na istniejącej pol. drużynie w Gnieźnie.
1918	10 XI – w Gn. powstaje Rada Żołnierska, w której przewagę zdobywają Niemcy. 12 XI – w Trzemesznie utworzony zostaje tajny pol. Komitet Narodowy; w Witkowie powstaje Rada Robotniczo-Żołnierska, której przewodniczy podoficer marynarki Stanisław Gaworzewski, miejscowi urzędnicy pruscy zostają usunięci ze stanowisk; w Gn. powstaje Rada Robotnicza z przewagą Polaków, jej przewodniczącym jest Bolesław Kasprowicz. 13 XI – w Powidzu i Trzemesznie powstają pierwsze na ziemi gnieźn. rady robotniczo-żołnierskie; ich zadaniem było pilnowanie porządku i normalnego funkcjonowania miast. 17 XI – utworzenie Rady Robotniczej w Czerniejewie, w następnym dniu jej przewodniczącym został Franciszek Mohaupt. 22 XI – w Witkowie powstaje Powiatowa Rada Obywateli z Kazimierzem Morawskim jako przewodniczącym; w miastach nieposiadających garnizonu wojsk. (np. w Witkowie, Powidzu, Czerniejewie) rady żołnierskie miały być zlikwidowane, na ich miejsce tworzono rady obywateli. 24 XI – wybory do Rady Ludowej w Czerniejewie, na jej czele stanął mistrz kowalski Kazimierz Dachtera. 25 XI – zebranie organizacyjne Powiatowej Rady Ludowej w Witkowie, jej przewodniczącym zostaje ks. Tadeusz Skarbek Malczewski; do miasta przybywa oddział Heimatschutzu, jeden z najwcześniej sformowanych. 1 XII – nauczyciel Leon Cyms (ojciec Pawła – dowódcy oddziału w powstaniu wielkopolskim) przeprowadza w szkole w Pawłowie pierwsze lekcje w języku polskim. 26 XII – reaktywowanie drużyn „Sokoła" w Gn. i w Czerniejewie. 28 XII – wybuch powstania wielkopolskiego na ziemi gnieźn.; powstańcy opanowują Czerniejewo, Kłecko, Powidz i Witkowo oraz część Gn. położoną na północ od linii kolejowej Poznań – Inowrocław. 29 XII – powstańcy powidzcy rozbijają pluton Grenzschutzu w Anastazewie; kapitulacja oddziałów niem. na terenie pow. witkowskiego; powstańcy gnieźn. opanowują resztę miasta oraz koszary przy ul. Wrzesińskiej. 30-31 XII – bitwa pod Zdziechową, ostateczne zażegnanie niebezpieczeństwa zajęcia miasta przez wojsko niemieckie.

1919	1 I – do spolszczonego już Trzemeszna wkracza gnieźn. kompania powstańcza pod dowództwem ppor. Pawła Cymsa. 6 I – początek formowania w Gnieźnie 3. Pułku Ułanów Wielkopolskich (w sierpniu 1919 pułk przemianowano na 17. Pułk Ułanów Wielkopolskich, a w 1925 przeniesiono go do Leszna). 7 I – Wydział Wykonawczy Powiatowej Rady Ludowej w Witkowie podejmuje uchwałę o uznaniu języka polskiego za urzędowy i przywróceniu pol. nazw wszystkim miejscowościom powiatu. 13 I – Powiatowa Rada Ludowa w Witkowie podejmuje decyzję o likwidacji wszelkich typów rad i organów rewolucyjnych. 16 II – rozejm w Trewirze obejmuje front wielkopolski, linia demarkacyjna wg stanu z 6 II 1919, cała ziemia gnieźn. zajęta przez powstańców. 28 VI – traktat wersalski ostatecznie przesądza o przyłączeniu Wielkopolski do Polski.
1920	Z inicjatywy przemysłowca Bolesława Kasprowicza powstaje w Gn. Gimnazjum Żeńskie im. bł. Jolenty.
1921	Powstanie pierwszego w Polsce Uniwersytetu Ludowego w Dalkach k. Gniezna. Do gnieźn. garnizonu przybywa 17. Pułk Artylerii Polowej (od 1932 Pułk Artylerii Lekkiej).
1922	Powstanie zakładów kąpielowych „Uzdrowisko Powidz Tow. Akc.”.
1923	Przywrócenie Gnieznu dawnego herbu – ukoronowany orzeł na tarczy.
1925	Powstanie w Gn. 2 parafii: katedralnej i przy pofranciszkańskim kościele pw. Wniebowzięcia NMP; tę drugą w 1928 przejęli franciszkanie konwentualni, którzy powrócili do Gn. po 92 latach. Odsłonięcie gnieźn. pomnika Bolesława Chrobrego. Wyłączenie miasta Gniezna z powiatu, utworzenie powiatu miejskiego.
1927	1 IV – likwidacja pow. witkowskiego.
1929	30 V – stacjonujący w Gnieźnie 69. Pułk Piechoty otrzymuje ufundowany przez społeczeństwo Gn. sztandar; wręczył go prezydent RP Ignacy Mościcki.
1931	Powstanie gnieźn. hokeja na trawie; w przyszłości trenowana przez Alfonsa Drzewieckiego drużyna hokeja na trawie Stella Gniezno czternastokrotnie zdobędzie tytuł mistrza Polski.
1933	23 III – utrata praw miejskich przez Powidz.
1934	W Gn. powstaje Towarzystwo Muzyczne im. Mieczysława Karłowicza.
1936	17 V – wręczenie miastu odznaki 17. Pułku Ułanów Wielkopolskich.
1937	19 XII – pierwszy numer trzemeszeńskiego tygodnika informacyjno-gospodarczego „Kosynier”; jego twórcą i redaktorem naczelnym był Kazimierz Majewski; pismo ukazywało się w nakładzie 500 egz.; ostatni, 70., numer ukazał się 21 V 1939.
1938	29 VI – stacjonujący w Gnieźnie 17. Pułk Artylerii Lekkiej otrzymuje ufundowany przez społeczeństwo Gniezna sztandar. Włączenie Trzemeszna wraz z pow. mogileńskim do woj. pomorskiego (w latach 1945-50 pow. mogileński ponownie znalazł się w granicach woj. pozn.). Do strefy interesów miasta Gniezna włączono podmiejskie gromady: Piekary, Dalki, Dziekankę, Osiniec, Skiereszewo, Winiary, Różę, Pustachowę i Arkuszewo.
1939	2 IX – zbombardowanie Gn. przez Luftwaffe; utworzenie Obrony Narodowej w Trzemesznie, jej komendantem był podoficer rezerwy Andrzej Marchlewicz. 4 IX – utworzenie w Gn. Straży Obywatelskiej pod komendą ks. mjra Mateusza Zabłockiego. 9 IX – obrona Kłecka przez oddziały Obrony Narodowej. 10 IX – zajęcie Trzemeszna i Żydowa przez Niemców; mieszkańcy obu miejscowości stawili zbrojny opór, w Żydowie do niewoli niem. dostał się ks. mjr Mateusz Zabłocki. 11 IX – zajęcie Gn. przez Niemców. 12 IX – Niemcy wkraczają do Czerniejewa. 7 XII – początek eksterminacji pacjentów szpitala psychiatrycznego w Dziekance. 9 XII – pierwsze masowe wysiedlenie Polaków z Trzemeszna i okolic; w tym dniu wysiedlono 272 osoby; ogółem podczas okupacji hitlerowcy wysiedlili z tego terenu ok. 900 osób. 15 XII – masowe wysiedlenie Polaków z gminy Czerniejewo; w tym dniu wysiedlono 42 rodziny; ogółem w okresie okupacji wywieziono z gminy Czerniejewo w kilku rzutach ok. 600 Polaków. Po wyjeździe z Polski kard. A. Hlonda rządy w archidiecezji sprawował wikariusz generalny ks. kanonik Edward van Blericq.
1940	1 IV – utworzenie hitlerowskiej szkoły policyjnej w gmachu gnieźn. seminarium duchownego.
1940	Dowódca SS w Gn. Jürgen Stroop tworzy w Dziekance szkołę dla dowódców SS, w której słuchaczami są głównie miejscowi volksdeutsche i baltendeutsche.
1941	Po opuszczeniu Gn. przez ks. kanonika E. van Blericqa jurysdykcję przejmuje ksiądz pochodzenia niemieckiego Alojzy Kaluschke.

1942	20 VII – początek fali aresztowań członków Inspektoratu ZWZ AK w Gn.; ogółem hitlerowcy do 13 II 1943 aresztowali 63 żołnierzy AK, wykonano 39 wyroków śmierci, 4 osoby zamęczono w trakcie śledztwa.
1944	2 XII – napad partyzantów na niem. skład amunicji niedaleko wsi Graby k. Czerniejewa.
1939-1945	Przez obozy koncentracyjne przeszło łącznie 164 księży archidiecezji gnieźn., z których 92 straciło życie; w czasie II wojny światowej zginęło 138 księży.
1945	20 I – masowa ucieczka Niemców z terenów ziemi gnieźn. 21 I – żołnierze 44. Brygady Pancernej ppłka J. Gusakowskiego, wchodzącej w skład 1. Korpusu Pancernego gen. Michaiła Katukowa, wkraczają do Powidza, Witkowa i Gniezna. 22 I – wkroczenie wojsk sowieckich do Czerniejewa, Kłecka i Trzemeszna. 23 I – powstanie w Gnieźnie Tymczasowego Komitetu Ludowego; w Czerniejewie – Podkomitetu Ludowego dla Miasta i Gminy; początkowo przewagę mieli w nim działacze dawnej Narodowej Demokracji. Pożar katedry gnieźn. spowodowany sowieckim ostrzałem artyleryjskim. 10 II – powstanie Miejskiej i Gminnej Rady Narodowej w Czerniejewie. 12 II – powstanie Powszechnej Spółdzielni Spożywców w Gn., pierwszej spółdzielczej placówki handlowej. 13 III – uruchomienie Miejskiej Szkoły Muzycznej w Gnieźnie. 19 III – utworzenie Powiatowego i Miejskiego Komitetu Robotniczego PPS w Gnieźnie. 24 III – początek reformy rolnej w gminie Czerniejewo. 26 III – zebranie konstytucyjne Miejskiej Rady Narodowej w Trzemesznie. Marzec – utworzenie Komitetu Miejskiego PPR w Gnieźnie. 11 V – wyjazd pierwszych gnieźn. pionierów do Koszalina w celu zagospodarowania Ziem Odzyskanych. 24 V – powstanie Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska" w Trzemesznie, faktycznego monopolisty w handlu materiałami rolno-spożywczymi w następnych latach. Wrzesień – początek stacjonowania w Gnieźnie 12. Łużyckiej Brygady Artylerii Ciężkiej; w jej skład wchodziły 67. Pułk Artylerii Ciężkiej stacjonujący w Gn. do 1950 oraz 68. i 70. pułki artylerii haubic stacjonujące w Gn. do 1951. Powstanie Towarzystwa Miłośników Gniezna.
1946	4 III – rozwiązanie – decyzją Stolicy Apostolskiej – unii personalnej archidiecezji gnieźn. z archidiecezją pozn. i połączenie jej z archidiecezją warszawską przy zachowaniu samodzielności i odrębności terytorialnej. 1 IV – przywrócenie Czerniejewu samodzielności administracyjnej; w okresie okupacji Niemcy połączyli miasto i gminę w jeden organizm; w 1947 Starostwo Powiatowe w Gn. wszczęło proces o odebranie Czerniejewu praw miejskich i wcielenie go do gminy wiejskiej. 1 V – inauguracja działalności Teatru Miejskiego w Gn. premierą komedii J. Korzeniowskiego *Stary kawaler* (w 1949 teatr został upaństwowiony).
1947	13 IV – pierwszy start zawodników gnieźn. sekcji żużlowej. 25 V – za tysiącletnią walkę z naporem germańskim Gn. zostaje odznaczone Wielką Wstęgą Orderu Odrodzenia Polski. Gnieźnieński Klub Sportowy „Stella" zdobywa mistrzostwo Polski w hokeju na trawie (tytuł utrzymany przez klub do 1952).
1948	Bp lubelski Stefan Wyszyński zostaje arcybiskupem gnieźn. i prymasem Polski. Powstanie w Gn. niepodległościowej organizacji młodzieżowej Podziemna Armia Skautowska, liczącej ok. 30 członków.
1949	Maj – wcielanie w życie na ziemi gnieźn. uchwały KC PPR o kolektywizacji rolnictwa.
1950	28 VI – powiaty mogileński i żniński zostają wyłączone z woj. poznańskiego i włączone do woj. bydgoskiego; w wyniku reformy Gn. traci pozycję regionalnego ośrodka o ponadpowiatowym zasięgu oddziaływania.
1951	22 VII – uruchomienie w Gn. garbarni skór chromowych; fabryka zbudowana w ramach planu 6-letniego stała się największą i najnowocześniejszą w tym czasie w Polsce. Sprowadzenie do garnizonu gnieźnieńskiego 92. Pułku Artylerii Przeciwpancernej (pułk stacjonował w Gn. do 1956). Włączenie w granice Gn. wsi Dziekanka.
1952	Abp S. Wyszyński podejmuje decyzję o regotyzacji katedry gnieźnieńskiej. Maj – powstanie Powiatowego Archiwum Państwowego w Gnieźnie. 9 VII-3 VIII, Igrzyska Olimpijskie w Helsinkach – w skład pol. reprezentacji w hokeju na trawie wchodzi 11 zawodników z Gniezna.

1953	Początek budowy lotniska w Powidzu. Połączenie 5 istniejących w Gn. cechów rzemieślniczych w jeden Cech Rzemiosł Różnych.
1954	1 V – otwarcie Domu Kultury w Gnieźnie.
1956	Utworzenie w Gn. parafii pw. Chrystusa Wieczystego Kapłana. 1 VII – powołanie Muzeum Archeologicznego w Gn. (początkowo jako oddział muzeum w Poznaniu).
1957	Październik – uruchomienie w Gn. miejskiej komunikacji autobusowej.
1959	Połączenie KS Stella z KKS Włókno, powstanie KKS Stella; z nowego klubu wyłączył się jednosekcyjny Klub Sportowy „Sparta", który w tym samym roku uzyskał tytuł mistrza Polski w hokeju na trawie. Początek budowy parku Piastowskiego nad jez. Jelonek.
1960	Powstanie Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Odsłonięcie pomnika Jana Kilińskiego dłuta warszawskiego rzeźbiarza Zbigniewa Dunajewskiego w Trzemesznie. Obchody 1200-lecia istnienia Gniezna.
1962	Pierwszy powojenny Synod Archidiecezji Gnieźnieńskiej.
1963	3 IX – inauguracja działalności Liceum Medycznego w Gnieźnie.
1964	Powstanie Wielkopolskich Zakładów Mechanizacji Budownictwa „Zremb" w Poznaniu Zakład w Gnieźnie.
1965-1976	Koronacje słynących łaskami obrazów i figur Matki Bożej (Górka Klasztorna, Markowice, Żegocin, Bydgoszcz-Fara, Pieranie, Tursko, Dąbrówka Kościelna, Golina, Lutynia, Biechowo, Ostrowo k. Gniewkowa).
1966	9 IV – obchody millennium chrztu Polski w katedrze gnieźn. i konkurencyjne – tysiąclecia państwa polskiego na gnieźn. placu Bohaterów Stalingradu (Rynku). Powstanie Fabryki Maszyn i Urządzeń Pakujących „Spomasz".
1967	Początek budowy Wielkopolskich Zakładów Obuwia „Polania" w Gnieźnie; fabryka zatrudniająca ok. 4500 pracowników była jedną z największych tej branży w Polsce.
1969	Uruchomienie zakładu produkcji materiałów budowlanych „Izopol" w Trzemesznie, największego zakładu przemysłowego w mieście. Utworzono Muzeum Pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim (gm. Łubowo). Powstanie elewatora zbożowego na Winiarach.
1971	Początek budowy największego gnieźn. osiedla mieszkaniowego Winiary, planowanego na 25 tys. mieszkańców; ostatecznie zamieszkało tu 15 tys. gnieźnian. Powstanie Gnieźnieńskich Zakładów Przemysłu Odzieżowego „Polanex".
1975	Utworzenie Wielkopolskiego Parku Etnograficznego nad jez. Lednica, jednego z największych skansenów w Europie.
1975	31 XII – pozbawienie Powidza praw gminnych, wieś zostaje przyłączona do gminy Witkowo.
1976	Czerniejewo zdobywa tytuł Krajowego Mistrza Gospodarności i zajmuje 1. miejsce w ogólnopolskim konkursie w grupie miast do 5000 mieszkańców.
1977	Elektryfikacja linii kolejowej Poznań – Inowrocław.
1978	3 IX – I Ogólnopolski Bieg Lechitów, będący pierwszą masową imprezą biegową w Polsce.
1978-1981	Peregrynacja kopii cudownego obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej.
1979	Powołanie do życia Studium Katechetycznego. 3 VI – podczas I pielgrzymki do Polski Jan Paweł II odwiedza Gn.; w czasie homilii papież mówił m.in. o jedności Europy.
1980	Utworzenie w Gn. parafii pw. bł. Bogumiła.
1981	Bp Józef Glemp zostaje arcybiskupem metropolitą gnieźnieńskim. Drugi powojenny Synod Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Utworzenie w Gnieźnie 2 parafii: pw. bł. Jolenty i pw. bł. Radzyma Gaudentego.
1982	Zorganizowanie pierwszych Dni Trzemeszna.
1985	Odbudowa pomnika Bolesława Chrobrego przed gnieźn. katedrą.
1986	Profanacja relikwiarza św. Wojciecha.
1988	Utworzenie w Gn. parafii pw. bł. Michała Kozala. Utworzenie Lednickiego Parku Krajobrazowego o powierzchni 4854 ha.

1989	1 I – oficjalne zawieszenie ruchu osobowego na linii wąskotorowej Gn. – Powidz (była to ostatnia linia kolei wąskotorowej, na której kursowały pociągi towarowo-osobowe).
1990	Założenie Prymasowskiego Wydawnictwa „Gaudentinum".
1991-1996	Peregrynacja po parafiach relikwii św. Wojciecha przed tysięczną rocznicą jego męczeńskiej śmierci.
1992	Dokonanie nowego podziału administracyjnego Kościoła w Polsce na podstawie bulli cyrkumskrypcyjnej Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae populus*; nowym arcybiskupem metropolitą gnieźn. rezydującym na stałe w Gn. został bp włocławski prof. dr hab. Henryk Muszyński. 13 III – likwidacja Zakładów Mięsnych w Gn., powstanie Zakładów Mięsnych S.A., które ogłosiły upadłość 28 II 1995 – był to pierwszy z dużych zakładów gnieźn., który został zlikwidowany.
1993	Powstanie Archidiecezjalnego Domu Matki i Dziecka w Gnieźnie. Założenie Archidiecezjalnego Kolegium Teologicznego. Powołanie do życia Stowarzyszenia Wspierania Powołań Kapłańskich Archidiecezji Gnieźnieńskiej. Powstanie w Gn. Kolegium Językowego UAM i Studiów Inżynierskich Politechniki Poznańskiej. Przekształcenie Fabryki Maszyn i Urządzeń Pakujących „Spomasz" w spółkę z kapitałem kanadyjskim „Unipak" sp. z o.o.
1994	Nadanie Gnieznu tytułu Miasto Świętego Wojciecha; wybór patrona miasta został zatwierdzony przez Kongregację Watykańską ds. Kultu Bożego i Sakramentów. Archikatedra gnieźn. uznana została za Pomnik Historii i wpisana na listę dziedzictwa narodowego. 1 VIII – przekształcenie Wielkopolskich Zakładów Obuwia „Polania" w spółkę „Polania" sp. z o.o.
1995	Powstanie w Gn. klasztoru Sióstr Karmelitanek Bosych. Zorganizowanie w Gn. archidiecezjalnej rozgłośni Święty Wojciech. Wycofanie ruchu pasażerskiego na linii kolejowej Gn. – Sława Wielkopolska przez Kłecko.
1995-2000	Trzeci powojenny Synod Archidiecezji Gnieźnieńskiej.
1996	Erygowanie w Gn. parafii pw. Matki Bożej Miłosierdzia. Utworzenie zakładów Euroverlux sp. z o.o. (kapitał francuski) i Philips Matsushita Baterry Poland S.A. (kapitał japoński). 30 IX – wprowadzenie w Gn. Strefy Ograniczonego Postoju. 16 XII – początek działalności Radia Gniezno.
1997	2-3 VI – wizyta Jana Pawła II w Gn. podczas piątej pielgrzymki do ojczyzny; przy okazji obchodów tysiąclecia męczeństwa św. Wojciecha papież spotkał się w Gn. 3 VI z prezydentami Polski (Aleksander Kwaśniewski), Czech (Vaclav Havel), Słowacji (Michal Kovacz), Niemiec (Roman Herzog), Węgier (Arpad Gőncz), Litwy (Algirdas Brazauskas) i Ukrainy (Leonid Kuczma) – spotkanie nazwano II Zjazdem Gnieźnieńskim; papież wezwał polityków do budowy zjednoczonej Europy opartej na wspólnym fundamencie wartości chrześcijańskich; przesłaniem zjazdu stały się papieskie słowa: „Nie będzie jedności Europy, dopóki nie będzie ona wspólnotą ducha!". Budowa „Pomnika Świętego Wojciecha, patrona Gniezna, Polski i Jednoczącej się Europy", poświęconego przez papieża Jana Pawła II. Gniezno otrzymuje flagę, insygnia i hejnał. Powstanie we wsi Imiołki (gmina Kiszkowo) Ryby – Bramy Trzeciego Tysiąclecia (wysokość 12 m, długość 39 m). Oddanie do użytku domu dla księży emerytów w Gnieźnie. Erygowanie Akcji Katolickiej.
1998	1 I – podział trzemeszeńskiego zakładu Izopol na kilka mniejszych przedsiębiorstw; pomniejszony Izopol zmienia produkcję na płyty dachowe bez zawartości azbestu; po przejściowych trudnościach największy zakład Trzemeszna utrzymał się na rynku. Rozformowanie 17. Gnieźnieńskiego Pułku Artylerii Przeciwpancernej im. Króla Bolesława Chrobrego (likwidacja garnizonu gnieźn.).
1999	1 I – utworzenie pow. gnieźn. i powołanie starostwa z siedzibą w Gn.; przyłączenie gminy Trzemeszno do woj. wielkopolskiego; pow. gnieźn. tworzą od tej pory miasto Gn. oraz gminy: Czerniejewo, Gn., Kiszkowo, Kłecko, Łubowo, Mieleszyn, Niechanowo, Trzemeszno i Witkowo. 7 VII – zamknięcie działalności i rozpoczęcie postępowania upadłościowego Spółdzielni Pracy Wyrobów Szklanych i Szamotowych „Ozdoba" w Gnieźnie. Październik – zakończenie produkcji w Gnieźnieńskich Zakładach Garbarskich (w styczniu 2000 wprowadzono do zakładu syndyka masy upadłościowej i rozpoczęto proces likwidacji). Przekształcenie zakładów „Fada" (następca Zrembu) w spółkę „Scanclimber" sp. z o.o. z udziałem kapitału fińskiego. Powstanie w Gn. fabryki okien Velux.

2000	24 I – Gnieźnieńskie Zakłady Graficzne postawione w stan likwidacji. 12 III – III Zjazd Gnieźnieński – spotkanie prezydentów państw Europy Środkowej: Polski (Aleksander Kwaśniewski), Niemiec (Johannes Rau), Słowacji (Rudolf Schuster), Węgier (Arpad Gőncz), Litwy (Valdas Adamkus), połączone z nabożeństwem ekumenicznym i wzajemnym wyznaniem win 3 tradycji chrześcijańskich. 27-28 IV – zjazd premierów państw Europy Środkowej. 29 IV – w Gn. odbywa się 77. (pierwsze wyjazdowe) posiedzenie Sejmu i Senatu RP III kadencji. 21 IX – utworzenie na miejscu zlikwidowanych Zakładów Mięsnych pierwszego w Gn. supermarketu „Max". 20 XI – powstanie Studium Doskonalenia Menedżerów Oświaty. Wycofanie ruchu pasażerskiego na linii kolejowej Gn. – Nakło przez Janowiec Wielkopolski. Przekształcenie spółki „Unipak" sp. z o.o. w „Trepko" A/S z kapitałem duńskim. Powiat gnieźn. po raz pierwszy znalazł się na sporządzonym przez Radę Ministrów wykazie powiatów zagrożonych strukturalną recesją i degradacją społeczną.
2001	5 VII – Nadzwyczajne Zgromadzenie Wspólników podejmuje uchwałę o rozwiązaniu spółki „Przedsiębiorstwo Robót Inżynieryjnych" i postawieniu jej w stan likwidacji. 13 VII – przejęcie przez niem. spółkę Pfeifer und Langen Cukrowni Gniezno (3 VIII 2004 rozpoczęto rozbiórkę budynków fabryki). 1 X – rozpoczęcie działalności Collegium Europaeum Gnesnense – filii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Przekształcenie Wojskowego Zakładu Remontowo-Budowlanego w Gn. (spadkobiercy JW 11-25 i 27. Pułku Budowlanego) w gospodarstwo pomocnicze Rejonowego Zarządu Infrastruktury w Bydgoszczy.
2002	Powstanie Gnieźnieńskiej Wyższej Szkoły Humanistyczno-Menedżerskiej „Milenium". 9 V – Sąd Rejonowy w Poznaniu ogłasza upadłość gnieźn. Wielkopolskich Zakładów Obuwia „Polania" (w latach 80. była to największa fabryka w Gn.).
2003	15-16 III – IV Zjazd Gnieźnieński – z inicjatywy Forum Świętego Wojciecha, pod hasłem „Quo vadis, Europo?", odbyło się spotkanie ponad 600 przedstawicieli 80 ruchów katolickich. 23 VIII – Rada Miasta Gniezna nadała Honorowe Obywatelstwo Miasta Gniezna, Pierwszej Stolicy Polski, Miasta Świętego Wojciecha papieżowi Janowi Pawłowi II w 25. rocznicę pontyfikatu. Stado Ogierów w Gn. traci samodzielność i zostaje włączone w skład Stada Ogierów „Sieraków Wielkopolski" sp. z o.o.
2004	Wyłączenie – decyzją papieża Jana Pawła II – z archidiecezji 114 parafii, które weszły w skład nowo utworzonej diecezji bydgoskiej; do archidiecezji dołączono 53 parafie z archidiecezji pozn. i diecezji włocławskiej. Powołanie Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Gnieźnie. Bezrobocie w pow. gnieźn. osiąga 25,1% osób w wieku produkcyjnym (średnia w Polsce 20,5%). 12-14 III – V Zjazd Gnieźnieński – 700 reprezentantów europejskich ruchów chrześcijańskich spotkało się z inicjatywy Forum Świętego Wojciecha w przededniu akcesji 10 nowych państw do Unii Europejskiej; podczas spotkania odbyła się ekumeniczna droga krzyżowa, w której uczestniczyli przedstawiciele 8 Kościołów chrześcijańskich.
2005	31 I – zarząd spółki Zakład Stolarki Budowlanej „Polokna" sp. z o.o. składa w Sądzie Gospodarczym w Poznaniu wniosek o upadłość. 16-19 IX – VI Zjazd Gnieźnieński pod hasłem „Europa dialogu"; wzięło w nim udział 800 osobistości życia społ. z 15 krajów Europy; tematy rozmów koncentrowały się na ekumenii, przyszłości Europy, otwarciu się na inne religie oraz dialogu Kościołów z instytucjami i organizacjami Unii Europejskiej.
2007	25 III – Wzgórze Lecha, jako miejsce szczególne dla pol. historii, wpisane zostaje na listę dziedzictwa europejskiego. 15-17 VI – VII Zjazd Gnieźnieński pod hasłem „Europa drogą człowieka"; dyskutowano nad koncepcjami człowieka w religiach abrahamowych, relacjami między chrześcijańskim a laickim humanizmem, przyszłością rodziny, bioetyką i ludzką seksualnością.
2009	Abp H. Muszyński zostaje prymasem Polski; godność ta decyzją Benedykta XVI powróciła do arcybiskupów gnieźnieńskich.
2010	12-14 III – VIII Zjazd Gnieźnieński pod hasłem „Rodzina nadzieją Europy". 26 VI – ingres ks. arcybiskupa Józefa Kowalczyka, metropolity gnieźnieńskiego i prymasa Polski, mianowanego przez papieża Benedykta XVI (8 V 2010 r.). Wcześniej, od 1989 r., bp Józef Kowalczyk był nuncjuszem apostolskim w Polsce.

Oprac. Robert Nurski i Marek Szczepaniak